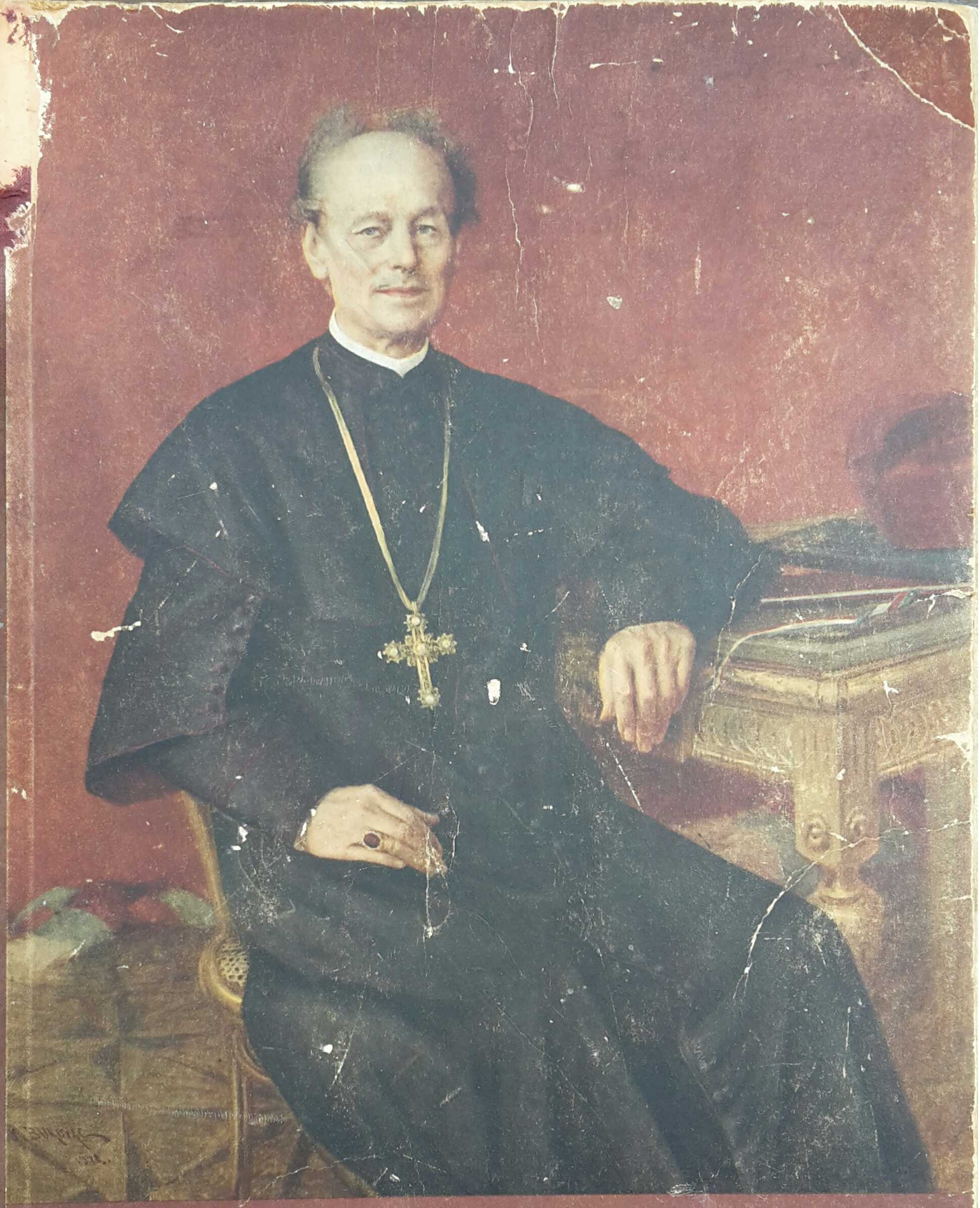

1860 OBZOR 1935

22696

Glavna kolektura državne razredne lutrije

A. REIN I DRUG, ZAGREB

GAJEVA 8 TELEFON: 37-04

ILICA 15 TELEFON: 37-05

SPECIJALNA ZLATARSKO-REZBARSKA RADIONA

GRIESBACH i KNAUS

I LIGA 15 VEŽA

POPRAVAK i PRERADBE

POZLATA i POSREBRENJE

ZNAČKE MEDALJE

Tražite svuda „Gavrilovičevu salamu"

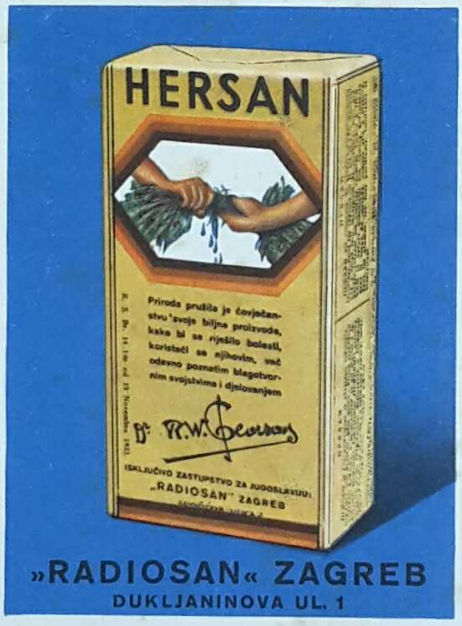

»RADIOSAN« ZAGREB

DUKLJANINOVA UL. 1

Kupujte naše kade

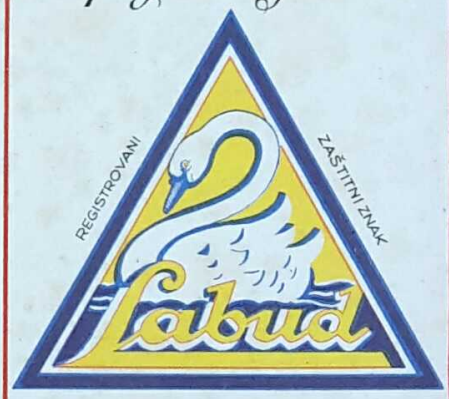

nalazi se na svakoj našoj kadi i lamči za prvorazrednu izvedbu.

Proizvodnja Osječke Ljevaonice željeza i tvornice strojeva d. d., Osijek

Na cijelom svijetu Hofer u mnogo milijuna kutija

Za Vaše kućanstvo

zdravlja radi samo:

„SANITAS"

higijenski toaletni papir!

Proizvadja: „PATRIA" Industrija za preradbu papira i ljepenke u Osijeku

Triumph najsavršeniji štednjak

OSJEČKA LJEVAONICA ŽELJEZA I TVORNICA STROJEVA D.D. OSIJEK

OBZOR

SPOMEN-KNJIGA

1860-1935

TISAK I NAKLADA
„TIPOGRAFIJE" D. D.
ZAGREB MCMXXXVI

SLAVIMO stogodišnjicu hrvatske himne. Sjećamo se nježnošću a ponešto i sumornim bolom na ono rano proljeće narodnog života, kad su srca plamsala a pjesma se orila — kad se sanjarilo o divnoj budućnosti. Mladići puni romantike i prožeti osjećajem za »Lijepu našu domovinu« — žurili su se izgraditi nov narodni život na ruševinama sredovječnog feudalizma oduševljeno usvajajući načela narodnosti i slobode, kao što je Gundulić u »Dubravci« pjevao: »O lijepa, o draga, o slatka slobodo«.

Val se zanosa digao proklamacijom bana Jelačića u hrvatskom saboru — jer narod je postao svoj — nestalo je kmetstva. Otvorena su bila širom vrata napretku i jednakosti.

No došlo je razočaranje. Sumorna jesenja magla ušuljala se u duše, nastala je duga i mračna tišina — nastupile su patnje i progoni. Zašutila je pjesma »Lijepoj našoj« ... Dok nije pred 75 godina Hrvatski sabor u svom znamenitom zaključku opet podigao glas za narodno i državno svoje pravo.

U one dane počeo je izlaziti »Pozor«, nošen temeljnom mišlju da bude tumač i branitelj hrvatskih želja, hrvatske kulture i hrvatske politike. Od onda je prošlo sedamdeset i pet godina i kroz sve to vrijeme »Obzor« stoji na braniku Hrvatstva, nastojeći da nadje izraz svim hrvatskim nastojanjima, da bude posrednik i branitelj onih demokratskih načela, koja jedina mogu jednom malom narodu osigurati opstanak.

A Hrvati se, diljem hiljadu godina zaista bore samo za svoj opstanak, za svoj goli narodni život. Tko samo letimice pogleda povijest od vremena narodnih hrvatskih vladara, vidjet će, da se Hrvati nisu nikad mogli bezbrižno prepustiti lagodnom životu — jer vječno je Usud stvarao tragične momente u kojima je prijetila opasnost posvemašnjeg našeg nestanka, a pogotovo u vrijeme, kad nije bilo probudjene narodne svijesti, kad su staleži i redovi bili ostatak Hrvatske.

Na raskrsnici izmedju Istoka i Zapada bili smo bojište izmedju Europe i Azije — bili smo raskrsnica Bizanta i Rima, bili smo prodorno područje i Romana i Germana i Huna i nekim čudom odhrvali se svim nasrtajima i Carigrada i Venecije i Beča i Pešte. A u posljednjih sto godina, premda se činilo, da smo se nekako odhrvali da ne postanemo ratni plijen, ipak je borba za opstanak išla dalje, ako i pod novim imenima i drugim načinom. Nijesu više Osmanlije navaljivali, nije više Mlečić širio svoju vlast — ali je počela pogibeljna borba, jer ako se i probudio hrvatski nacijonalizam u obranu svoje domovine, digla se isto tako sa svih strana nova, jača pogibelj. Osmanlija je osvajao zemlju, ali nije zarobljivao duše. Mlečić je širio svoju vlast na Primorju, ali nije dirao u bit hrvatskog seljaka — no probudjeni Nijemci, Madjari i Talijani išli su dalje: htjeli su ne samo zemlju, nego i ljude, da ih ili odnarode ili istjeraju sa rodne grude. I talijanska i njemačka i madjarska nacijonalna misao kušala je pretvoriti hrvatske zemlje u svoje kolonije.

Germanizacija, koja se provodila u vojnoj Krajini, a za vrijeme Bachovo i po čitavoj Hrvatskoj, jedva je suzbita šezdesetih godina. Talijanština, pomagana od Austrije, uzmicala je tek korak po korak tako, da su Hrvati morali osvajati školu po školu, općinu za općinom. Madjari, nemoćni da kulturnim sredstvima suzbiju hrvatski nacijonalizam, na sve moguće načine pomažu iseljavanje Hrvata u Ameriku, a kolonizaciju Madjara u Hrvatskoj. Da ne govorimo o svim ustavnim i političkim borbama za ovih posljednjih 75 godina, već sama činjenica da se pola milijuna Hrvata iselilo u posljednjih 50 godina u Ameriku, a da se do pred rat 200.000 Madjara uselilo u Hrvatsku, najbolje nam pokazuje kako je teška bila borba za opstanak hrvatskog naroda. A ipak tko prolista sve dnevnike »Obzora« u ovih 75 godina ne može se oteti dojmu, da se je u ovom razdoblju hrvatska misao ne samo proširila nego i produbila. Pred sto su godina samo hrvatska gospoda pjevala »Lijepu našu«, a danas je pjeva dubokom pobožnošću sav naš seljački svijet. I ako su se Hrvati pred sto godina zanašali legendom ilirskog kraljevstva, sanjajući o moćnom savezu Južnih Slavena, danas to nije više utopija, nego program. I ako je pred sto godina Zagreb prednjačio u svakom naporu za narodni napredak, danas je svako hrvatsko selo i svaki seljački dom žarište nacionalne ideje. U tih sedamdeset i pet godina jedan je naraštaj predavao drugom zavjetnu misao, a čitavi niz narodnih vodja i prosvjetitelja širio je narodnu svijest, radio na narodnoj prosvjeti i narodnom blagostanju. U sreći i nesreći, u uspjehu i neuspjehu, »Obzor« je sudjelovao u tom radu, pratio je pokret hrvatske misli u Dalmaciji i Istri, u Bosni i Hercegovini, a naročito u dalekim krajevima preko mora.

Svu ovu dugotrajnu sumornu borbu oko hrvatskog historijskog državnog prava, borbu oko ustava i ugarsko-hrvatske nagodbe »Obzor« je iscrpio do kraja. Svu onu kulturnu borbu za hrvatski jezik i u Banovini i u Dalmaciji i u Istri, sve nastojanje hrvatske renesanse u književnosti i umjetnosti od vremena velikog Strossmayera, sav onaj sitni rad na socijalnom podizanju hrvatskog sela, sve je to »Obzor« pratio i nastojao da bude tumač nacijonalnih ideala i posrednik izmedju sela i grada. »Obzor« nije proslavio svoju sedamdeset i pet godišnjicu, jer nema što da slavi, ali želi položiti račun, hoće pokazati kako se trsio često s uspjehom, a prečesto neuspjehom, da sa svoje strane pridonese nešto napretku hrvatske ideje kao česti velike slavenske ideje, koja mora zauzeti u Europi svoje mjesto, ne kao privjesak germanskog ili romanskog svijeta, nego kao ogranak Slavenstva, sa svojim svjetovnim naziranjem, svojom kulturom i svojim socijalnim poretkom.

Politika je samo sredstvo, da čovječanstvo sredi harmonično svoje odnose, a svjetski rat imao je konačno osigurati svim narodima slobodu i tim zajamčiti narodni opstanak. Vjerska, nacijonalna i socijalna sloboda bila je i ostala je ideal čovječanstva. Za taj ideal zalagali su se naši prvaci, a tim idealima služio je i »Obzor« kako je znao i mogao. Držimo da je naša dužnost da u ovoj Spomen-knjizi prikažemo rad naših prvaka, da pokažemo sva ona strujanja politička, kulturna i socijalna, koja su bila odlučna za sudbinu Hrvata u ovom našem sudbonosnom razdoblju.

Danas, kad su Hrvati svijesni svojih prava i dužnosti, kad im se u zajednici sa Srbima i Slovencima otvara mogućnost, ne samo da osiguraju svoj obstanak, nego da u duhu Strossmayera budu nosioci istinske jugoslavenske ideje i da ostvare zavjetnu misao i hrvatsku i srpsku i slovenačku, da na svojoj zemlji dostignu i nacijonalnu i vjersku i socijalnu slobodu i ravnopravnost, danas je čas, da se zagledamo u prošlost, u dogadjaje, u misli vodilje naše zajedničke povijesti i da iz nje crpimo iskustvo za budućnost.

Suradnicima, koji su nam pomogli da ovu Spomen-knjigu uredimo zahvaljuje

Zagreb, 1. listopada 1935.

UREDNIŠTVO.

Dr. EDUARD BENEŠ

RAZVITAK K ČEHOSLOVAČKOM I JUGOSLAVENSKOM JEDINSTVU

Dr. Eduard Beneš

Mislim, da je poslije 17-godišnjeg razvitka novoga političkog sustava u Srednjoj Evropi, koji je donio slobodu i samostalnost Čehoslovačkoj i ujedinjenje Jugoslavenima, i nama i Jugoslavenima jasno, da smo bili kadri održati i učvrstiti taj sustav, a s njim i svoju samostalnost i slobodu unatoč svim političkim poteškoćama u glavnom zato, jer smo ispravno vodili vanjsku politiku. Vidjeli smo dobro, da moramo biti spremni na obranu protiv sila, koje su doduše bile sa starim sustavom uklonjene, ali koje nijesu prestale, da traže put za povratak, da moramo atomizaciju sredjoevropskog prostora nadoknadjivati sintetičkom suradnjom i da moramo u što širem okviru prionuti uz nastojanje, koje smjera k demokratskoj medjudržavnoj organizaciji, koju je imala i koju ima predstavljati Liga Naroda. Naša politika Male Antante i Lige Naroda bila je u istinu čvrst oslonac naše eksistencije i bit će, kako sam uvjeren, takodjer i u buduće. Moramo stoga, a sigurno i hoćemo u toj politici dosljedno i nastavljati.

Htio bih osim toga naglasiti danas, da naše obje države, Čehoslovačka jednako kao i Jugoslavija, moraju biti takodjer svijesne, da njihova budućnost i tempo njihova kulturnog, gospodarskog i političkog razvitka zavisi takodjer od postepenog podizanja unutrašnjih sila, od kulturnog i političkog kapaciteta, koji je ukorijenjen u nacionalno čvrstom organizmu naroda. To vrijedi dakako uopće za svaki narod i državu: za nas i jedne i druge ima ta istina svoje osobito značenje s obzirom na to, što sadržava zahtjev maksimalno mogućeg unutrašnjeg ujedinjenja svih plemenskih i kulturnih sastavnih dijelova, iz kojih sastoje naši narodi. Kao što Slovaci i Česi, koji tvore čehoslovački narod, tako se i Srbi, Hrvati i Slovenci, koji čine jugoslavenski narod, a koji su živjeli u različnim političkim režimima, u različnim kulturnim sredinama, — razvijaju u višu narodnu i državnu jedinicu. Ako svi veliki evropski narodi u tečaju posljednjih decenija uredjuju u polaganom procesu svoga nacionalnog razvitka svoje plemenske i regionalne diferencije, isto se to zbiva i u razvitku posljednjeg stoljeća s narodima, manjim i srednjim. Nemam na umu ni u našem ni u jugoslavenskom slučaju mehaničko ujedinjenje, nemam na umu apsorbiranje jednog plemena od drugog. Mislim, da jedni i drugi moramo nastojati oko kvalitativnog ujedinjenja, oko sinteze svih pozitivnih vrednota moralnih i političkih, kojima se odlikuju pojedina naša plemena.

Nove države mogu očuvati i svoju narodnu samostalnost obraniti samo tada, ako u tom smislu provedu svoj novi narodni razvitak. Čehoslovačko jedinstvo, a jednako i jugoslavensko jedinstvo su pitanja historijskog, sudbinom odredjenog razvitka s velikim imperativom vremena.

Takvo je ujedinjenje problem vremena. Razdijeljeni i svadjajući se postali bismo žrtva vlastitog razvrata. Ujedinjeni mi smo nesavladivi. I slijepac može vidjeti, da se oko nas stvaraju sile reakcije i nacionalne ekspanzije, kojih bi cilj moglo postati: ugroziti naše granice, politički nas i državno razdvojiti i na kraju nas dovesti tamo, gdje smo bili godine 1914. Ujedinjeni možemo stupiti u redove evropskih naroda, koji odlučuju politički potpuno o svojoj sudbini i koji kulturno i gospodarski igraju u Evropi znamenitu ulogu, koja nam pripada po historijskom razvitku i sudbini.

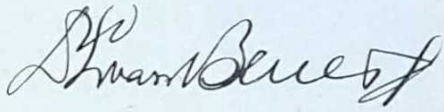

CONTE CARLO SFORZA

TALIJANI I JUGOSLAVENI

JEDNA USPOMENA NA KRALJA ALEKSANDRA

Conte Carlo Sforza

Tokom vjekova u povijesti Italije neprekidno slijede jedan drugoga dva tipa čovjeka. Prvi je tip realnog mišljenja čija filozofija proizlazi iz hladnog opažanja socijalnog života. To je Macchiavelli, koji otvara u Italiji eru modernog mišljenja čija nova osebina je daleko od »makijavelizma« kako su ga prikazali pisci drugih naroda. Zatim Cavour savršeni državnik XIX. vijeka, onda nedavno Giolitti, sa svojom hladnoćom, što se protivi svakoj retorici. Drugi je pak tip čovjeka-sveca od Franja Asiškog do Filipa Neri, Mazzinia, braće Bandiera strijeljanih od Habzburgovaca, Mamelia pjesnika i junaka koji pade kod opsade Rima, pa Garibaldia i Battistia.

Vrijedno je zabilježiti, da su ta dva oprečna tipa kod Talijana imali iste misli i iste ideale obzirom na naše odnošaje sa južnim Slavenima. Naši istočni susjedi proživljavahu svoje prve osjećaje narodnog svog preporoda u prvoj polovini XIX. vijeka. Mazzinijeva »Slavenska Pisma« bijahu narječitija obrana koja je prva preletila Europom, da proglasi prava na samostalni život jugoslavenskog naroda.

Manje je poznato, da je oprečni tip Mazziniu, mladi conte Cavour, napisao koju godinu poslije, naime godine 1848. tople i proročanske stranice o potrebi sporazuma izmedju ova dva naroda u prkos tome što su režimi demagoške retorike trošili vrijeme. Bilo je to za vrijeme rata izmedju Talijana i Austrije. Hrvatske čete borile su se u Lombardiji protiv nas sa dinastičkom lojalnošću, a koju su Habzburgovci poslije nagradili nevjerojatnom nezahvalnošću. I Cavour u svom listu opominjao je Talijane: »Nemojte ih mrziti, jer su i oni kao i vi žrtve egoističke sile koja svoje podanike izigrava jedne protiv drugih. Ovi će Hrvati jednog dana biti najbolji prijatelji i saveznici slobodne Italije«.

Sjećam se još, kao da je to jučer bilo, jednog ljetnjeg popodneva na Krfu. Šetao sam se sa princom Aleksandrom u jednom vrtu iz kojeg se vidio Odisejev otočić. Kada smo bili na kraju aleje del Cannone citirao sam mu članke Cavoura. On je znao za Mazzinijeva »Slavenska Pisma«, ali ne za one članke Cavoura. Tražio je da mu dadem njihov prepis. Kako ih nisam imao na Krfu (premda sam bio našao u villi Condi, gdje sam se bio smjestio, vrlo lijepu knjižnicu talijanskih knjiga) naručio sam ih iz Rima i poslao Mu ih u Solun kuda je On medjutim otputovao. Odgovorio mi je kratkim pismom na francuskom jeziku: »Mon cher Comte, Je vous remercie bien sincèrement de votre aimable envoi et des mots qui l'accompagnent. La pensée de Cavour doit devenir un jour la réalité. Mes hommages à la Comtesse Sforza. J'espère que vos enfants supportent bien les privations de Corfou«.

Rečenica koja se nalazi u ovome pismu nije napisana da ugodi predstavniku Italije. Aleksandar je osjećao ono što mi je napisao. Posjećivao sam ga i dugo i intimno s Njime razgovarao i to u časovima smrtne pogibelji, kada se je mogla samo istina govoriti. I bio sam uvjeren, da on nije nikada niti časka odustao od mišljenja, da je sporazum izmedju Njegove države i Italije apsolutna potreba.

Nikada nisam zaboravio Njegovu lojalnost i živo nastojanje kojim je neprestano želio iskreni i plodonosni sporazum izmedju Italije i Jugoslavije.

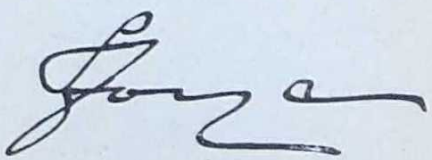

USPOMENE NA SUPILA

Guglielmo Ferrero

Posljednjih dana mjeseca rujna 1902., u 11 sati u jutro, ušao je u moj radni kabinet u Turinu ulica Legnano 26, mlad jedan čovjek. Bio je silna uzrasta: tijelo pomalo neskladno, golema glava i veliko lice. Ušao je smiješeći se bojažljivo i neprilično, a onda sjedne nespretno, predstavljajući se talijanski:

»Sono un croato«, Hrvat sam.

U to doba nazivalo bi se u sjevernoj Italiji nekoga »hrvatom« kad bi mu se htjelo kazati nešto neugodna. Bila je to uspomena na austrijsko gospodovanje budući da je Austrija Lombardo-Veneciju držala u vlasti pomoću slavenskih četa. Ponešto iznenadjen, zapitao sam ga što želi od mene. Odgovorio mi je, da bi mi htio pričati o položaju austrijskih Slavena, ako bi me to interesiralo. I počeo je pripovijedati. Govor mu je tekao lahko, a govorio je vrlo dobro talijanski, premda je njegov izgovor podsjećao na stranca.

Toga sam dana imao mnogo posla. No nakon pola sata, čudni moj posjetnik ispripovjedio mi je toliko zanimivih stvari, da sam mu rekao:

»Čujte: danas sam čitav dan zaokupljen. No to što mi pripovijedate tako je važno, da bih htio svakako nastaviti ovaj razgovor. Dodjite večeras k nama na večeru. Upoznat ćete gdju. Ferrero i razgovarat ćemo«.

Došao je, upoznao gospodju Ferrero i ostao sve do ponoći. No ispripovijedao nam je toliko važnih stvari, a govorio je tako uvjerljivo, da smo ga — moja gospodja i ja — pozvali na objed idućeg dana. Toga dana pozvali smo ga ponovno na večeru. I tako sva tri dana što je proboravio u Turinu, bio je gotovo neprestano u našoj kući.

Tako su eto počeli naši odnosi sa Franom Supilom. Otputovavši iz Turina često nam je pisao. Svratio se ponovno u Turin iduće godine, kratko vrijeme nakon što se rodio Leo*. Vidio ga je u kolijevki. Tom prilikom darovao je mojoj ženi neki zlatom izvezeni prsluk i malu crvenkapu, kakovu nose seljaci u nekom kraju Hrvatske. Leo, onako malen kakav je bio kad ga je vodila dadilja, šetalištima Turina nosio je na glavi malu crvenkapu, koja mu je izvrsno pristajala i pobudjivala opću znatiželju.

Naši su odnosi bivali sve intimniji. On je zavolio veoma moga Lea, a mojoj je supruzi pisao češće i duže, nego li meni. Naši su odnosi bili stalni, ali nisu bili tako reći redoviti. Kadikada ne bi mjesecima ništa čuli o njemu, a onda bi najednom stigao u Turin ne najavivši prije svoj dolazak. Često bi pisao iz jednog od bezbrojnih gradova, kuda bi stigao na svojim neprestanim putovanjima.

Sjećam se još iznenadjenja, kad smo se — moja supruga i ja — jedne večeri u travnju 1913. spremali na brod u Napulju, da odemo u Palermo. Upravo u času, kad smo se ukrcavali, koga li vidimo na palubi? Supila, koji se spremao u Tunis. Nismo ništa znali o tom putovanju, kao što on nije znao za naše putovanje. Razgovarali smo na palubi veoma dugo, do kasno u noć!

Posljednji puta vidio sam ga u Milanu godine 1916., za vrijeme rata. Izgledao je zabrinut i umoran. Vidio sam smjesta pogledavši mu u lice da ga je istrošio golemi napor, što ga je izvršio. No nije mi pala na pamet pomisao, da se taj napor primiče svome kraju. Upoznao sam u svom životu mnogo političara, našao sam medju njima velik broj inteligentnih ljudi, no veoma su malobrojni oni, koji su mi se učinili tako reći superiornim. Supilo je jedan od ovih rijetkih političara, koji su u meni pobudili dojam istinske superiornosti. A nije mi se nikada činilo, da bi on, mladji od mene, mogao umrijeti prije mene, kao što mi nikada nije nadošla misao, da ću ja pokopati Lea.

Sudbina je drukčije odlučila! Tko da razumije tajnu života?

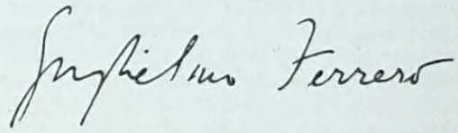

* Sin Guglielma Ferrera, darovit književnik, koji je pred dvije godine tragično zaglavio u automobilskoj nesreći. (Op. ur.)

PISMO WICKHAM STEED-A GINI LOMBROSO-FERRERO*

7, Lansdowne House, Holland Park. W, 9. X. 17.

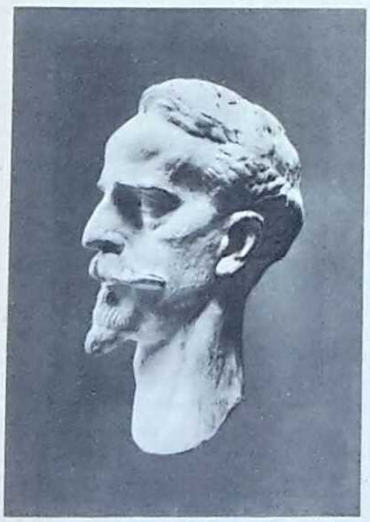

Wickham Steed,
poprsje, djelo Ivana Meštrovića, radjeno u Londonu za vrijeme rata.

Ljubezna gospodjo! Jadni prijatelj Supilo često mi je govorio o Vašem velikom prijateljstvu i na početku svoje živčane krize koja je svršila njegovom smrću želio je da odputuje u Italiju, da se kod Vas odmori. Mi bismo ga bili i dopratili u Italiju, da mu je zdravlje dopustilo. Sve do posljednjeg časa nadali smo se, da ćemo ga moći spasiti, ali udarila ga je najednom kap dok je bio u vrućoj kupelji i odmah preminuo.

Za sve nas koji smo kroz dugo godina bili njegovi drugovi u borbi u Austro-Ugarskoj kao i za one sa kojima ga je vezala simpatija, njegova smrt je bila i jeste teška bol.

Na žalost nema nikoga tko bi ga mogao zamijeniti i za Italiju njegov nestanak moguće je teži gubitak, nego li za samu njegovu jugoslavensku domovinu. Koliko bi se morali osjećati bijednima oni grubi neznalice i kratkovidni lukavci koji ga smatrahu austrijskim uhodom! Ipak u svojim posljednjim danima imao je dvije, dapače tri velike moralne zadovoljštine. Prva zadovoljština je bila potpis Krfskog pakta kod čijeg sklapanja je suradjivao. Druga zadovoljština je bila interwiev sa Pašićem na koga Vi aludirate. Treća pak zadovoljština je njegov razgovor sa Lloyd Georgeom kod ručka koji je bio priredjen Pašiću. Ne znam još da li je ostavio političke spise koji bi mogli poslužiti kao vodič njegovim sunarodnjacima. Za vrijeme bolesti napisao je svoju političku oporuku i jedan dio mi je pročitao, ali sutradan ga nadjoh nezadovoljnog, te mislim, da ga je poderao. No na svaki način dobro poznajem njegove misli, da ga možemo slijediti u glavnim crtama. Ali ono što će nam uvijek nedostajati, to je njegov duboki politički instinkt i njegov ugled u hrvatskom narodu. Mislim medjutim, da ono što mu je toliko ležalo na srcu — jugoslavensko ujedinjenje — toliko se nalazi na dobrom putu, da nema bojazni potajne ili otvorene opozicije koje bi to htjele zapriječiti. Za Italiju kao za Antantu uopće, pitanje je, da se znade, da li će to ujedinjenje biti provedeno sa nama i od nas ili proti nama.

Zahvaljujući na Vašem lijepom pismu i uz najljepše pozdrave Vašem uglednom suprugu ostajem, ugledna gospodjo Vaš odani i pun poštovanja

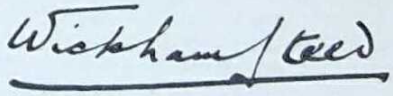

* 6 pisama pok. Supila gospodji Gini Lombroso-Ferrero objelodanio je u »Obzoru« od 4.—10. ožujka 1929. g. Bogdan Radica. Gornje još neobjelodanjeno pismo donosimo, kao znatan dokumenat o Supilovoj smrti, 1917. g., dopuštenjem gospodje Lombroso-Ferrero, sa talijanskog, na kojem jeziku je g. Steed sa njom dopisivao.

Dr. JURAJ ANDRASSY

PACTA CONVENTA I NJIHOVE POSLJEDICE

Godine 1902. navršilo se 800 godina od znatnih povijesnih dogodjaja, po kojima su ugarski kraljevi iz kuće Arpadove zavladali Hrvatskom. Neki su tim povodom govorili o 800-godišnjem bratstvu, dok su drugi pripovijedali o isto tako dugom ropstvu. Time se većinom nije mislilo dati sud o domašaju tih dogodjaja, već su ti izrazi bili pregnantno očitovanje raspoloženja pojedinaca obzirom na savremeni položaj Hrvatske prema Ugarskoj, kod čega su nezadovoljnici bili u opravdanoj većini.

Danas, pošto smo svome negodovanju prema postupcima Madžara, naročito kroz zadnjih 80 godina zajedničkoga života, dali izražaja na najradikalniji način raskidanjem same te zajednice, možemo bez strasti i bez obzira na političke posljedice raspravljati i o bližim i o daljim dogodjajima prošlosti. U tom će cilju biti korisno ponovo ispitati državnopravne odnošaje Hrvatske i Ugarske u njihovim raznim fazama.

I.

Najveći spor vodi se oko samih početaka hrvatsko-ugarske državne zajednice. Postoje dva tabora u prosudjivanju značenja i posljedica dolaska ugarskih kraljeva na hrvatsko prijestolje. Naročito je u tom pitanju bilo temeljnih razilaženja izmedju hrvatskih i madžarskih historičara. Nasuprot poznatom hrvatskom stanovištu, o kome ćemo još niže govoriti, potonji su tvrdili, da su madžarski kraljevi oružjem osvojili hrvatsku državu i da je time Hrvatska postala madžarskom pokrajinom. Šišić, koji se tim pitanjem opetovano i opsežno bavio, iznio je u svojoj raspravi »Kralj Koloman i Hrvati godine 1102.« (1907.), a kasnije u svom »Priručniku izvora hrvatske historije« mišljenja svih znatnijih pisaca, hrvatskih i madžarskih, o tom pitanju. Tu je on pokazao da su stariji madžarski pisci bez prigovora prihvaćali istinitost činjenica, koje su išle u prilog tumačenja hrvatskih povjesničara, pa da su tek u novije doba — pod utjecajem političkih prohtjeva s madžarske strane — sve više upali u spomenuto nepopustljivo negativno držanje. Glavne točke hrvatskoga tumačenja jesu: 1) Koloman je postao hrvatskim kraljem na temelju ugovora s predstavnicima 12 hrvatskih plemena i posebne krunidbe. 2) Hrvatska je ostala zasebna država došavši samo u personalnu uniju s Ugarskom. 3) Taj zasebni položaj sačuvala je Hrvatska i dalje, dokazavši svoju samostalnost u mnogim prilikama od XII. do XVIII. stoljeća. Hrvatski istraživači počev od Kukuljevića — a imade tu najzaslužnijih imena kao Rački, Smičiklas, Klaić, Šišić, kojima se pridružuje svojim dubokim državnopravnim izvodima Tomašić (»Temelji državnoga prava hrvatskoga kraljevstva«) — sabrali su u prilog tih tvrdnja tolike dokaze, da se danas sa nepristranog gledišta znanosti dade raspravljati tek o pojedinostima, dok su glavne točke posvema sigurne.

Glavni potezi davnih onih dogodjaja poznati su po rezultatima hrvatske historiografije. Iza smrti kralja Zvonimira i kratke vlade Stjepana III. podigao je ugarski kralj Ladislav zahtjeve na hrvatsku krunu s naslova baštinskoga prava te je i osvojio jedan dio zemlje i postavio u njoj svoga sinovca Almoša za kralja. Medjutim su Hrvati izabrali kraljem Petra Svačića i protjerali Almoša. Koloman, naslijedivši Ladislava, zavojevao je na Hrvatsku, da ostvari rečeno pravo te je Petar Svačić poražen u današnjoj Petrovoj Gori našavši smrt u boju. Na to je Kolomanova vojska zaposjela Hrvatsku do mora, ali je Koloman, zabavljen drugdje, doskora izgubio vlast nad Hrvatskom te je spremio novi vojni pohod. Na tom pohodu, po nekima još na Dravi, nadje se Kolomanova vojska nasuprot hrvatskoj, a Koloman izabra put pregovora, da dodje do cilja. Sklopivši s predstavnicima 12 plemena poznati ugovor podje s njima do Belgrada na moru, gdje bude okrunjen, održavši sabor i prisegnuvši, da će poštivati pravo svoje nove države.

Ako hoćemo te dogodjaje ispravno ocijeniti, moramo se potpuno prenijeti u shvaćanje onoga doba, a ne smijemo uzeti u obzir kasnije posljedice, koje su nastale uz sudjelovanje ovih, ali i mnogih drugih uzroka. Moramo dakle u duhu i prema shvaćanju onoga doba ocijeniti 1) činjenicu, da je Hrvatskom zavladao kralj tudje krvi, 2) okolnost, da je taj krali vladao ujedno i drugom državom, 3) način, kako je do toga došlo.

Prva činjenica čini nam se danas — iz perspektive sadašnjosti, još više iz perspektive nedavne prošlosti — kao najpogubnija. Na nju upućuju i naši historici. Ali — gledana sama za sebe — ta činjenica pokazuje se kao vrlo običan slučaj, koji se često dešavao i u ono doba i kasnije sve do dana današnjega. Engleska, Portugal, Napulj i mnoge druge države primale su u ranom srednjem vijeku često kraljeve tudje krvi. U konkretnom slučaju bilo je više faktora, koji su taj dolazak tudjinca učinili manje napadnim i osjetljivim.U prvom redu su tu izbor i baštinski zahtjevi, kojima ćemo se još kasnije baviti. Nadalje su sigurno Hrvati imali političkih razloga, koji su ih vodili, možda i tjerali u naručaj Kolomanu i zajednici s Ugarskom. A onda ne smijemo zaboraviti, da je madžarska država nastala na području, naseljenom od Slavena. Kraj pomanjkanja izvora mi ne možemo točno znati, koliki je bio udio Slavena u tadanjoj madžarskoj državi, ali je sigurno u prvim stoljećima bio veći nego kasnije. Sv. Stjepan je svakako prigodom upokorenja buntovnih Madžara tražio oslona u Slavena. Organizacija zemlje primila je mnoge crte slavenskog političkog uredjenja. Analogiju za to imademo nešto kasnije u Engleskoj, gdje su mnoge anglosaske uredbe preživjele normansko osvojenje. Uz to su mnogi duhovni, a i svjetovni dostojanstvenici i službenici bili slavenskog roda. Napokon je i u samoj dinastiji bez obzira na možebitne rodbinske veze s Hrvatskom bilo slavenske krvi već po poznatim ženidbama ugarskih vladara s kćerima poljskoga odnosno ruskoga kneza. Lako je moguće, da su Ladislav i Koloman s hrvatskim predstavnicima mogli razgovarati njihovim jezikom.

Nama se čini važnijom činjenica, da je vladar iz nove dinastije bio ujedno kralj velike susjedne države. Medjutim domašaj te činjenice zavisi od načina, kako je taj strani vladar zadobio Hrvatsku i kakav je bio iza toga njezin odnošaj prema Ugarskoj. Zato moramo odmah raspraviti pitanje, kako je Koloman postao kralj hrvatski, a napose, je li on Hrvatsku zadobio na način, kako to hoće noviji madžarski historici. To nas pitanje ovdje zanima samo s gledišta shvaćanja — naročito državnopravnih — onoga doba, jer, kako je rečeno, naši su historici temeljito ispitali sve povijesne činjenice, pa ih za svrhe naših ispitivanja možemo prihvatiti, kako su u glavnim crtama prije izložene. Odanle vidimo, da je sticanje hrvatske krune po Kolomanu osnovano na tri okolnosti: nasljedno pravo, osvojenje, izbor.

O nasljednom pravu madžarskih kraljeva na hrvatsko prijestolje daju nam izvori tek oskudne podatke. Redovito se to nasljedno pravo izvodi iz činjenice, da je udovica kralja Zvonimira bila sestra madžarskoga kralja Ladislava. To bi dašto bio vrlo slabi naslov na krunu. Klaić ne isključuje mogućnost, da su Ladislav i Zvonimir po uzoru onoga vremena sklopili nasljedni ugovor. Ni to ne bi dakako bio tvrdi naslov. Najdalje idu oni, koji nagadjaju (kao madžarski povjesničar Karácsonyi), da je kralj Gejza, otac Almoša i Kolomana, oženio kćerku Petra Krešimira. Sa Šišićem otklanjamo tu kombinaciju, ali ostaje činjenica, da su se i Ladislav i Koloman pozivali na nekakvo nasljedno pravo. Pita se sada, je li po hrvatskom državnom pravu i po shvaćanju onoga doba postojalo takvo baštinsko pravo. Kraljevska čast u Hrvatskoj bila je svakako tečajem X. i XI. stoljeća nasljedna u kraljevskoj porodici Trpimirovića. Ali to nasljedno pravo, koje se polako ustalilo, nije bilo ni u Hrvatskoj ni u drugim državama onoga doba posve tvrdo. Napose nije nasljedni red bio točno odredjen, što je katkada dovodilo i u Hrvatskoj i drugdje do dinastičkih borba. Nasljedni red znao se prekinuti i nasilnim prevratom, bilo po ambicijama kojeg uzurpatora, bilo zbog nezadovoljstva ili nepovjerenja naroda. Ali i kraj obdržavanja nasljednoga reda i kraj nasilnog odstupanja od njega dolazilo je do neke vrsti izbora ili odobrenja sa strane naroda odnosno sa strane najodličnijih i najmoćnijih. I sama aklamacija kod krunidbe je neka sjena toga izbora, a i na oko čisti izbor — kao što je valjda bio izbor Zvonimirov[1] — vjerojatno je u stvari bio pristajanje uz osobu, koja se po jakosti svoga položaja u konkretnom slučaju nametnula te je istisnula možebitne druge, slabije kandidate. To faktično nametanje sigurno nije posve iščezlo i kod samoga naslijedjivanja krune od oca na sina. Tako imademo u ono doba kao pravilo čudnovatu kombinaciju nasljedstva, sile i izbora, k čemu se pridružuje u državama zapadne Evrope, a i u Hrvatskoj, državnopravno važni akt krunidbe. U izvanrednim slučajevima otpada onda momenat naslijedjivanja. Ali načelo naslijedjivanja bilo je u ono vrijeme već toliko jako, da se traži makar kakav rodbinski vez za opravdanje zahtjeva na ispražnjeno prijestolje. U XI. stoljeću imademo više slučajeva, gdje su se i slabe rodbinske veze isticale kao temelj takvih zahtjeva, pače i protiv bližih rodjaka prijašnjega vladara. Ta i kraj jačega nasljednoga prava trebalo je faktično zadobiti vlast i steći priznanje (izbor, aklamacija) pa je tako i slabi baštinski naslov Ladislava i Kolomana dostajao, da izazove zahtjev, koji će onda biti ostvaren osvojenjem, izborom i krunidbom.

Što se tiče osvojenja, hrvatski povjesničari nisu nikada nijekali činjenicu, da su i Ladislav i Koloman za ostvarenje svojih težnja s uspjehom upotrebili oružje. Pita se samo, je li taj uspjeh bio potpun i trajan, a napose, je li on sa državnopravnog gledišta bio odlučan. Naši su učenjaci dovoljno dokazali ispravnost negativnog odgovora. Ali za rješenje pitanja, koje je ovdje postavljeno, valja ispitati, kako je ono doba gledalo na upotrebu sile kod sticanja krune. Iz onoga, što je malo prije spomenuto, vidi se, da je kod svake promjene vladara dolazio do izražaja momenat sile ili fakta makar i u manjoj mjeri. Nasljedno pravo nije još bilo tako čvrsto, pa je često upotreba sile ili bar prijetnja njome bila potrebna, da se slomi prikriveni ili otvoreni otpor nekih mogućnika ili krajeva. To vidimo u povijesti svih država onoga doba. Nasilno ostvarenje prava na krunu, stečenu po nasljedstvu ili po izboru, nije dakle u očima onoga doba značilo osvajanje u onom smislu, kako ga shvaća novi vijek i današnjica. A kako smo vidjeli, redovito se kod svake promjene na prijestolju spajaju, dakako u različitom omjeru, nasljedno pravo, izbor i upotreba oružja.

Preostaje još izbor i — naslanjajući se na državnopravno shvaćanje Zapada — krunidba. Dokazano je, da su kod Kolomana izvršeni ti čini. Šišić vrlo dobro kaže da je godine 1102. Koloman išao za tim, kako bi svoju vlast u Hrvatskoj stavio na drugi pravni naslov nego li je bilo oružjem ostvareno baštinsko pravo. Time je pružen nedvoumni argumenat za naše shvaćanje pa ne treba o tome dalje govoriti.

[1] Ipak su tu napadne dvije okolnosti, koje se vjerojatno ne će moći ispitati: Zvonimir dolazi u nekim ispravama uz kralja »kao da bi mu bio suvladar«, kako veli Šišić; nije li suvladarstvo — ako je postojalo — uključivalo designaciju nasljednika? Nije li taj moćni ban bio u rodbinskoj vezi s kraljem, koja je dala neki temelj i za takvu designaciju i za kasniji izbor?

Način, kako je ovdje opisano sticanje hrvatske krune po Arpadovićima, tj. kombinacija prava nasljedstva, prava oružja i izbora, bio je u ono doba vrlo čest. Kraj nekoliko manje poznatih slučajeva možemo se pozvati na dva, gdje je vladar jedne države stekao krunu druge države na gotovo jednaki način. Prvi se slučaj zbio u Burgundiji, gdje je godine 1032. umro Rudolf III. bez potomaka. Izmedju bližih rodjaka po ženskoj lozi Rudolf je obrekao nasljedstvo sinu svoje sestre, njemačkom caru Henriku II., a iza njegove smrti caru Konradu II., koji je oženio jednu od Rudolfovih nećakinja. No rodbinska veza i ta designacija nisu same po sebi dostajale. Zato je Konrad digao vojsku, da zadobije Burgundiju, a uz to je u pregovorima s nekim uglednim velikašima postigao, da je izabran i okrunjen za burgundskoga kralja, ali je ipak bio prisiljen na borbu s nekim drugim velikašima i s pretendentom grofom od Champagne. Vidimo dakle, da se i to sticanje krune temeljilo na tri okolnosti: slabo nasljedno pravo (rodbinsko i ugovorno), izbor i pobjeda oružja. Sasvim isti slučaj je sticanje Engleske po normanskom vojvodi Vilimu, koji i nosi u povijesti naslov »Osvojitelj«. Njemu je kao daljem rodjaku kralj Eduard obećao nasljedstvo. Ali rodbinska veza bila je dosta slaba, napose i zato, jer je veza išla kroz Eduardovu majku, koja je bila sestra Vilimova oca (tako da u Vilimu nije bilo ni kapi krvi engleskih vladara). Ipak je takva veza dala povod Vilimu, da digne vojsku na Englesku, kada je iza Eduardove smrti ondje izabran drugi kralj. Engleski historici predstavljaju tu vojnu kao da je Vilim samo oružjem u ruci htio osigurati mogućnost, da postavi svoju kandidaturu na prijestolje. Doista je Vilim iza pobjede kod Hastingsa izabran i okrunjen engleskim kraljem. I tu je postojao trostruki naslov kao kod Kolomana.

Na temelju ovog primjera možemo odmah konačno raspraviti prije nabačenu činjenicu, da su Arpadovići ostali vladari Ugarske. Vidimo, da naš slučaj nije bio osamljen te da su se krune češće kumulirale u jednoj osobi. Pa kada unatoč naziva Vilima »Osvojitelja« i unatoč dubokih promjena u državnom i društvenom uredjenju Engleske ne govorimo o aneksiji Engleske Normandiji, ne možemo taj izraz i njemu slične upotrebiti ni u slučaju sticania hrvatske krune po Arpadovićima. S istim pravom mogli bi na pr. u XIV. stoljeću govoriti o aneksiji Poljske Ugarskoj, a onda Litvi, u XV. stoljeću o aneksiji Ugarske Češkoj, a napose o osvojenju Ugarske po Ferdinandu Habsburgu, koji je unatoč baštinskoga prava i izbora (po manjini) morao osvajati Ugarsku od Zapolje.

II.

Time je došlo do zajednice vladara, koja je potrajala preko 800 godina. Prema hrvatskom gledanju Hrvatska je u tom odnošaju zadržala svoj posebni položaj unatoč mnogih zahvata sa strane Madžara. Makar je tečajem stoljeća taj položaj znatno oslabio, ipak je u bitnosti državnost Hrvatske ostala netaknuta. Nasuprot tomu tvrdili su Madžari, da je Hrvatska od početka XII. stoljeća ovamo bila »pars subjecta«, pokrajina ugarske države, koja je uživala pokrajinsku autonomiju. I tu — kao i za prvo pitanje — hrvatski su povjesničari počev od Kukuljevića savjesno pribrali sve dokaze za svoje tvrdnje. U sklopu ovih razmatranja mi ćemo se i ovdje ograničiti na ispitivanje pravne strane hrvatsko-ugarskih odnošaja, prihvaćajući kao utvrdjene one činjenice, koje su naši povjesničari dovoljno opisali i dokazali. Kod toga se opet moramo prenijeti u shvaćanje i u prilike doba, koje razmatramo.

Polazna nam je točka zajednica, stvorena godine 1102. kao personalna unija, t. j. kao zajednica dviju zemalja, povezanih osobom istoga vladara. Kraljevi iz kuće Arpadove vladaju sada dvim državama, od kojih svaka imade svoju posebnu organizaciju. Što se tiče Hrvatske, ona je stajala prema kralju u odnošaju, koji se u pravnom pogledu nije mnogo razlikovao od onoga za vrijeme domaće dinastije, a bio je analogan odnošaju izmedju vladara i »naroda« u drugim državama tadašnjega evropskoga zapada. Pravima vladara odgovaraju i dužnosti, koje se katkada propisuju bar u glavnim točkama (izborne kapitulacije, krunidbene zavjernice). U srednjem vijeku ne postoji dakle jedinstvo države, nego si stoje nasuprot dva faktora, rex i regnum, kralj i zemlja, tj. narod, a to su svi oni, koji imadu u državi politička prava[*]. Svaki od tih faktora zastupa svoje interese, koji su često skrajnje suprotni, a znadu dovesti i do otvorenih sukoba, koji se onda završavaju bilo pobjedom jednoga dijela bilo kompromisom (zlatna bula, magna charta i sl.). Razvoj srednjega vijeka u glavnom je pogodovao jačanju kraljevske vlasti. Kralj je u svojoj ruci okupljao sve veću moć, a prava »naroda« sve se više ograničavaju. Takav razvoj prošla je kraljevska vlast takodjer u Hrvatskoj i Ugarskoj. A kako se radilo o jednom kralju, to su oblici i metode ojačanja kraljeva položaja bili u obje zemlje isti, a osim toga su se u glavnom podudarali s analognim razvojem u drugim državama onoga doba. Kralj je sve više širio svoju vlastitu moć te se u tu svrhu služio osobama svoga povjerenja, kako na dvoru, tako i u raznim službama diljem kraljevstva. Tako se uz zemaljsku upravu staleža i redova izgradio aparat kraljevske uprave, koji sve više potiskuje ovu prvu. Taj je aparat vezan za kraljevu osobu, dakle jedinstven. Po tome on nije ni hrvatski ni ugarski, on je zajednički, ali ne po dogovoru zemalja, nego po činjenici, da te zemlje imadu jednoga vladara. Dakako da se »narod« (»staleži«) opire tome i traži prirodne saveznike, da bude jači u otporu. Tako dolazi do postepenog naslanjanja hrvatskih staleža na ugarske, zajednica interesa vodi do zajedničkih nastupanja. To se naročito pojačalo, kada bečka centralizacija i germanizacija zaprijetiše starom uredjenju obih zemalja.

Tako izgleda taj razvoj, ako ga ne gledamo iz perspektive XIX. stoljeća, nego u duhu onoga vremena. Zajednica vladara zbližila je postepeno obje te države, a tečajem stoljeća nastajala je zajednica nekih poslova. Kod toga su neke okolnosti djelovale u pravcu faktičnog prevladavanja Ugarske u toj pravno jednakoj zajednici. Medju ostalima valja napose istaknuti gospodarski momenat. Tu je Ugarska srednjega vijeka bila osobito pogodovana ne samo prema Hrvatskoj, nego i prema mnogim drugim zemljama. Plodnost zemlje i povoljan položaj bili su prirodni preduvjeti za gospodarski napredak i procvat bogatstva. K tomu je došlo još i bogato rudno blago. S bogatstvom zemlje rasla je i kraljeva moć. Ta je moć bila to veća, što je kralj raspolagao s više novaca. Odatle velika važnost nalazišta dragih kovina, čije je iscrpljivanje kraljevsko pravo (regal). U tom pogledu je Ugarska bila u sretnom položaju. Nalazišta dragih kovina na njezinu području bila su relativno bogata. Po Soetberu, koji je istraživao proizvodnju dragih kovina u prošlosti, Ugarska je dobavljala u kasnijem srednjem vijeku znatan dio novoga zlata, koje je dolazilo u promet. Dašto da je taj izvor bogatstva povoljno djelovao i na ostale grane gospodarske djelatnosti, a njihov procvat donosio je vladaru opet novih dohodaka. Napokon je Ugarska u ono doba ležala na raskršću puteva izmedju istoka, koji je još — prije provale Turaka — sudjelovao u evropskom prometu, i zapada, izmedju sjevera i juga. Tranzitni promet je ne samo izravno punio kraljevske blagajne prihodima od carina i drugih podavanja, nego je neizravno opet podupirao gospodarski napredak zemlje. Tako su ugarski kraljevi neko doba po prihodima bili na prvom mjestu medju evropskim vladarima. Nije onda čudo, da je Ugarska bila dragocjen posjed i da je u očima vladara nadvisivala ostale zemlje, koje bi se našle u njegovoj ruci. Tu se nalazi materijalni temelj sjaja Stjepanove krune. Ali ako je to bogatstvo koristilo kralju i njegovoj moći, ono je dobro došlo i zemlji, narodu, staležima. Zajedno s bogatstvom jača je i njihova moć. Ta moć daje onda ugarskim staležima prevagu nad hrvatskima u zgodama zajedničkoga istupanja i dovodi lako do prevlasti. A kada se radi o istupanju protiv zajedničkog kralja, opet je naravno kod jačega tražiti oslona i saveznika.

Usprkos svega toga pravno stanje odnošaja izmedju Hrvatske i Ugarske nije se izmijenilo. Hrvatska je još uvijek država za sebe; ona imade svoju samostalnu organizaciju na svim područjima državnoga života, u zakonodavstvu, sudstvu i upravi. A naročito — kako su naši historičari pokazali — ta se posebna državnost ističe u raznim znatnim zgodama kao što na pr. godine 1492. (hrvatski staleži potvrdjuju posebnom listinom nasljedni ugovor izmedju kuće Jagelovića i Habsburga), 1527. (cetinski izbor), 1712. (hrvatska pragmatička sankcija), da spomenemo samo najvažnije. A jednako se taj pravni položaj vidi iz mnogih izjava državnopravnog značenja od XV. do XVIII. stoljeća. Neke su od njih postale krilaticama kao ona »Regnum regno non præscribit leges«.

III.

Medjutim su se polako izgradila nova shvaćanja o državi. Dok je u XVII. stoljeću vladar mogao sebe izjednačiti s državom, u XVIII. stoljeću on se naziva prvim slugom države. Kralj se počima smatrati organom države. Moderno shvaćanje onoga doba ne vidi dakle više prava kralja nasuprot pravima zemlje, nego su to prava, bolje reći pravo države. S tim modernim shvaćanjem pristupaju Marija Terezija i Josip II. državnim reformama. Oni i njihova birokracija su nosioci misli o jednoj skupnoj državi, u kojoj bi zajednici vladara odgovaralo jedinstveno uredjenje svih državnih poslova. Razumljivo je, da su te tendencije naišle na otpor. Ali u tom otporu Hrvati raspolažu slabim silama. Oni se još uvijek bore u duhu prijašnjih shvaćanja: Nasuprot prosvijećenog apsolutizma, koji predstavlja savremene ideje, oni iznose stara shvaćanja staleške države, svoje »pravice«. Ali vladar je savremen i po socijalnim reformama, koje želi uvesti. Nosilac nove države ne će više biti privilegirani stalež, nego cijeli narod, ona će svima donijeti jednaka prava, a za sada olakšava terete potlačenima, štiti slabije, izjednačuje prava i dužnosti.

U toj borbi Hrvati traže i nalaze oslona u Madžarima. Ne mogući se sami obraniti, oni se uže vežu s njima i predavaju u zajednicu važne atribute svoje državnosti. Tako bar gleda na te sudbonosne odluke godine 1790. tadašnji svijet, koji više ne promatra državu kao feudalni sklop, već kao jedinstvenu socijalnu pojavu. Hrvati će doskora vidjeti štetnost te nove zajednice, ali ustavnim putem više ne mogu natrag. Pa kada ih probudjeni madžarski nacionalizam hoće progutati, oni se i sami moraju latiti istoga sredstva. I onda dolazi do borbe izmedju dva naroda, koji su stoljećima živjeli zajedno, a sada vide, da je zajednica u modernom smislu nemoguća. Madžari su nužno jači, ne samo po svojoj veličini i moći, nego i po pravnom položaju, u koji su se sami Hrvati svojom krivnjom doveli. Suprotne težnje dale bi se istina izmiriti, ali to je pravno moguće samo popuštanjem Madžara. Ovi sa svoje strane ne vide bitnu razliku izmedju prijašnje zajednice[*] i sadašnje težnje za jedinstvenom madžarskom nacionalnom državom te ostaju uporno na svom stanovištu. Za Hrvate ne preostaje drugo nego propast ili lom. Pa jer su Madžari nepopustljivi ne samo prema Hrvatima, nego i prema vladaru, dolazi do prekida pravnog kontinuiteta, koji vraća Hrvatima njihovu slobodu naprama Madžarima. U tome je državnopravna važnost godine 1848. i zato su Hrvati pod Jelačićem morali ići — kako se obično kaže — zajedno s reakcijom.

[*] U Hrvatskoj bio je taj politički narod brojan. Sačinjavali su ga svi slobodni ljudi, organizovani u plemena (izvorno »plemstvo«), pa je to bio nepresušni izvor vojne snage, kojim se u očima bizantskog cara-pisca odlikovalo hrvatsko kraljevstvo pod Tomislavom, a koja je kasnije omogućila trajan otpor Hrvata protiv turske najezde. Tek pod konac XV. stoljeća opaža se jača promjena i u brojevnom pogledu i u sastavu političkog naroda. To je posljedica dugih i krvavih borba s Turcima s jedne strane, a preobražaja socijalne strukture žiteljstva s druge strane. Ali tek pod Habsburgima i s opadanjem turske pogibli taj razvoj dovodi konačno do stanja, u kome »staleži i redovi«, okupljeni u saboru, zastupaju tek manji, privilegirani dio pučanstva. Ipak oni i u tom stanju predstavljaju zemlju (regnum) nasuprot kralju kao drugom ugovorniku.

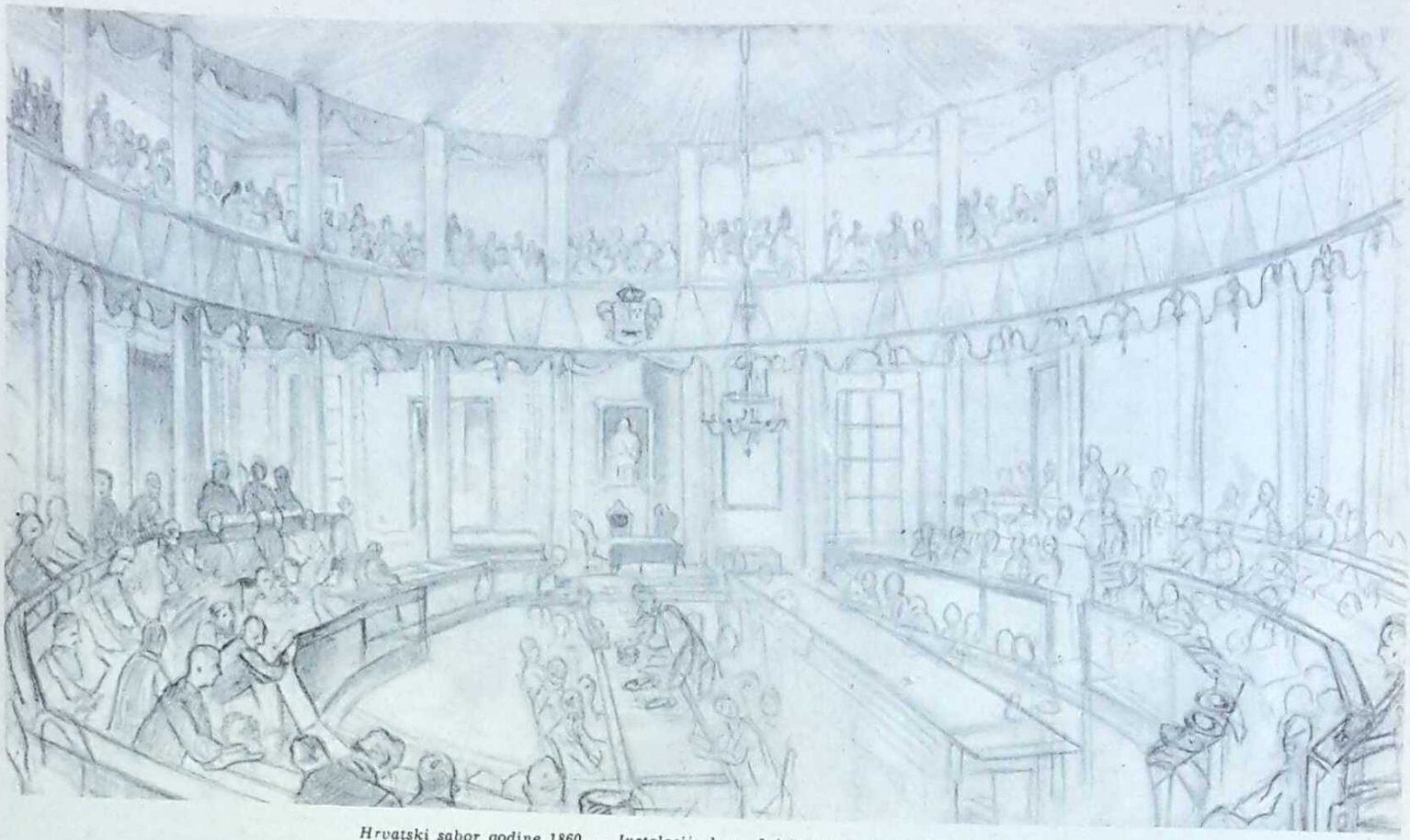

Hrvatski sabor godine 1860. — Instalacija bana Šokčevića. — Crtež F. Quiquereza.

Dr. RUDOLF HORVAT

HRVATSKA POLITIKA OD GODINE 1860.—1895.

Hrvati su kroz stoljeća živjeli u slozi s Madžarima. Ove je sloge nestalo koncem 18. vijeka, kada se kod Madžara probudila narodna ideja. Madžari su g. 1790. počeli madžarizirati druge narode u Ugarskoj, gdje je u sve javne oblasti uveden madžarski kao službeni jezik mjesto staroga latinskog jezika. Već su tada pokušali Madžari nagovoriti Hrvate, da se takodjer u Hrvatskoj i Slavoniji napusti latinski jezik, pa da i tu postane madžarski jezik službenim jezikom u svim uredima, sudovima i školama.

U pojačanoj mjeri nastojahu Madžari oko toga počevši od g. 1825. na svim zajedničkim ugarsko-hrvatskim saborima, koji su održani u Požunu. Da se Hrvati lakše obrane od madžarizacije, tražili su i našli pomoć na bečkom dvoru. Valjda ne bi ni ta pomoć dovoljno zaštitila Hrvate, da se nije istodobno i kod Hrvata probudila narodna svijest. Hrvatski preporoditelji uvidiše, da se živomu madžarskomu jeziku ne će moći othrvati mrtvim latinskim jezikom. Zato su odlučili, da latinski jezik kod oblasti u Hrvatskoj i Slavoniji zamijene živim hrvatskim jezikom. Hrvati su to i polučili na hrvatskom saboru, koji se 23. listopada 1847. sastao u Zagrebu. Na tomu je saboru jednoglasno zaključeno, da se hrvatski jezik uvadja kao službeni jezik u sve urede, sudove i škole.

Kako su Madžari još i poslije toga ipak radili oko madžarizacije Hrvatske i Slavonije, došlo je g. 1848. i do rata izmedju Madžara i Hrvata. Tom su prigodom hrvatski političari javno govorili: »Da nema Austrije, mi bismo ju morali stvoriti!« Hrvati su poput ostalih Slavena u habsburškoj monarkiji tražili, da se cijela monarkija uredi kao »savezna država«, u kojoj bi svaki narod imao samoupravu na svome teritoriju.

Isprvice se činilo, da će ovakvu politiku prihvatiti i bečki dvor. Njemu se naime ljuto zamjeriše Madžari, jer ne htjedoše priznati kraljem Franju Josipa, koji je 2. prosinca 1848. na prijestolju naslijedio nesposobnoga Ferdinanda V. Novi je kralj poveo vojnu na Madžare, te je njihov otpor svladao pomoću velike vojske, koju mu je g. 1849. u pomoć poslao ruski car Nikola I. Ali čim se mladi kralj Franjo Josip osjetio sigurnim, odmah je ukinuo stari ustav ugarski i hrvatski. Malo po malo uvlačio se u cijeloj habsburškoj monarkiji apsolutizam, koji je 31. prosinca 1851. i službeno proglašen. Po ministru unutrašnjih posala dru Aleksandru Bachu dobio je taj apsolutizam ime »Bachov apsolutizam«.

Hrvatski su rodoljubi očajno pratili, kako iz Beča dolaze nebrojeni patenti (naredbe), kojima se u Hrvatskoj bez sudjelovanja sabora mijenja uprava, sudstvo, školstvo, novac i sav dotadašnji javni život. Nijemci te poniiemčeni Česi i Slovenci zapremiše sva viša činovnička mjesta. Od g. 1854. uvodio se njemački jezik u sve urede, pa je u Hrvatskoj i Slavoniji naskoro prevladala germanizacija.

Bečki se dvor g. 1859. zapleo u rat s Francuskom i Sardinijom. Kad je Franjo Josip bio 24. lipnja potučen kod Solferina, objavio je manifestom od 15. srpnja 1859., da želi promijeniti zakonodavstvo i upravu. Apsolutizam počne popuštati, kad je 22. kolovoza 1859. mjesto Bacha postao ministrom grof Agenor Goluhowski.

U Beču je za Bachovog apsolutizma postojalo »državno vijeće«, kao savjetujući vladin organ. U tome su vijeću bili stalni imenovani vijećnici iz svih zemalja austrijske monarkije. Kralj je uvidio, da ne može ostati kod ove ustavne stafaže. Zato patentom od 5. ožujka 1860. pozove k stalnim vijećnicima još 28 novih vijećnika. Iz Hrvatske bude pozvan Ambroz Vranicani, iz Slavonije djakovački biskup Strossmayer, a iz Dalmacije knez Borelli. Državno se vijeće sastade 31. svibnja 1860., da kralju predloži promjene u pogledu zakonodavstva i uprave. Strossmayer počne zagovarati jednakopravnost svih naroda u monarkiji. On se uopće stavi na stanovište hrvatskog sabora od g. 1848., te preporuči federativno ustrojstvo monarkije. Rječitošću svojom predobije za federalizam većinu drž. vijeća. Isti Magjari napustiše dualizam, kakav je vladao do g. 1848. Državno vijeće 22. rujna 1860. zatraži, neka se pojedinim zemljama prizna autonomija u njihovoj upravi i unutarnjem zakonodavstvu, ali u savezu s interesima cjelokupne monarkije. Strossmayer naglasi 25. rujna ponovno »historijsko-političku individualnost Hrvatske; njezino je pravo na autonomne uredbe potvrdjeno cetinskim izborom i pragmatičkom sankcijom od g. 1712.«.

Hrvatska je brzo osjetila korist od Strossmayerova zastupanja u drž. vijeću. Tudjinac Coronini otpuhne sa banske stolice, a banom postade 19. lipnja 1860. barun Josip Šokčević, rodom Hrvat iz Vinkovaca. Iz Beča upravi novi ban 24. lipnja hrvatskom narodu proglas, kojim obećaje, da će mu uzorom biti ban Jelačić, koga je nekada kao podmaršala zamjenjivao u vojničkoj časti njegovoj. Zato je razumljivo, da su Hrvati velikim ushitom dočekali Šokčevića, kad je 12. srpnja ulazio u Zagreb. Tom prigodom izjavi ban, da se kraljevom dozvolom ima odmah u urede i škole uvesti hrvatski jezik mjesto njemačkoga. To bijaše smrtan udarac omraženoj birokraciji. Na vrat na nos letjeli su iz Hrvatske njemački činovnici, učitelji i profesori, da otvore mjesta domaćim sinovima. Narodna surka istisne frak, a na ulicu nije nitko smio izaći sa cilindrom na glavi. Slavoljub Vrbančić počne 1. listopada 1860. izdavati »Pozor«, u koji su list pisali hrvatski rodoljubi: Ivan Perkovac, dr. Franjo Rački, Ivan Kukuljević, dr. Ante Starčević, Matija Mrazović, Bogoslav Šulek,

Barun Josip Šokčević

Ivan Vončina i dr. Naskoro postade »Pozor« glasnikom javnoga mnijenja, a pokroviteljstvo lista preuzme biskup Strossmayer.[1]

Kralj je izdao 20. listopada 1860. t. zv. listopadsku diplomu, u kojoj izjavi, da će odsada zakonodavnu vlast dijeliti s narodom. Poklik: »Živila konstitucija!« zaori čitavom monarkijom, jer se svatko radovao povratku ustava. Šokčević odmah sastavi listinu od 56 uglednih muževa, koje pozove na »bansku konferenciju«, da priprave, što je nužno za saziv sabora. U 1. sjednici od 26. studenoga 1860. prihvati banska konferencija Mažuranićevu predstavku na kralja. Predstavka traži: 1. da se Hrvatskoj pripoje Dalmacija, kvarnerski otoci (Krk, Cres i Lošinj) i 3 istarska kotara (Volovsko, Labin i Novigrad ili Podgrad), 2. da se u Beču uredi hrvatsko-slavonska dvorska kancelarija s onakvim djelokrugom, kakav po zakonu pripada ugarskoj dvorskoj kancelariji, 3. neka se odmah imenuje kancelar s nalogom, da kralju predloži na imenovanje 7 velikih župana, 4. neka se narodni jezik uvede u sve javne urede kao poslovan i službeni. U sjednici od 19. prosinca 1860. položi biskup Strossmayer 50.000 for. za osnutak »Jugoslavenske akademije« u Zagrebu. Kralj odgovori 5. prosinca Šokčeviću, da pristaje na to, neka se u Beču uredi »hrvatsko-slavonski dvorski dikasterij«; njegovo će djelovanje obuhvatati tri grane drž. uprave, naime: unutarnje, pravosudne i bogoštovno-nastavne«. Kralj je pripravan, da Dalmaciju pripoji Hrvatskoj. U tu svrhu »odredjuje, neka se izaslanici iz Dalmacije pozovu na bansku konferenciju«. Već 29. prosinca 1860. imenuje kralj Ivana Mažuranića hrv. dvorskim kancelarom. Mažuranić odmah predloži velike župane, koje kralj 5. siječnja 1861. imenuje. Među ostalima postade Kukuljević zagrebačkim, Vukotinović križevačkim, a Strossmayer virovitičkim županom. Na zadnjoj sjednici od 17. siječnja 1861. dozna banska konferencija, da je kralj Međimurje odcijepio od Hrvatske i pripojio Zaladskoj županiji, kojoj je pripadalo do god. 1848. Kralj je to učinio, da zadovolji Magjare. Njima za volju dokine i »Srpsku vojvodinu«, te Srijem opet pripade Slavoniji, a Bačka i Banat Ugarskoj. Iz Dalmacije ne dodje na bansku konferenciju nitko, što je pobudilo opće negodovanje. U to izadje 26. veljače 1861. t. zv. »veljački patent« kao »tumač i provedba« listopadske diplome. U Beču će o zajedničkim poslovima čitave monarkije raspravljati »carevinsko vijeće«. Članovi toga vijeća iz austrijskih zemalja činit će »uže« vijeće; to će biti parlamenat za Austriju, dočim Ugarskoj i Hrvatskoj ostaju posebni sabori njihovi.

Banska je konferencija zaključila, da se izbori za sabor imaju obaviti po izbornom redu od g. 1848. Kralj pristade na to, te se 15. travnja 1861. sastade u Zagrebu hrvatski sabor. Odmah u 1. sjednici položi Šokčević bansku prisegu u ruke zagrebačkoga nadbiskupa kardinala Haulika, koji bijaše za tu svrhu kr. povjerenik. Taj čin bijaše svečan, a tekst prisege isti kao i godine 1848. Isprvice nije bila na saboru zastupana Krajina; svoje zastupnike nije na sabor poslala Dalmacija, dapače ni Rijeka. Zato sabor upravi na kralja predstavku, u kojoj moli: 1. neka se »Krajina kao nesumnjivo cjelokupni dio trojedne kraljevine pozove, da bude zastupana već na ovom saboru«, 2. neka se Hrvatskoj pripoje Dalmacija i kvarnerski otoci, 3. »u slučaju, kad bi se riješilo istočno pitanje, hoće naš narod svakako da sebi pričuva historijsko svoje pravo na one turske pokrajine[2], koje su Turskoj priklopljene bez volje naroda«. Ovu predstavku uruči kralju 8. svibnja posebna deputacija hrv. sabora. Kralj odmah dozvoli, da »zastupnici iz vojne Krajine sudjeluju kod rješavanja svih državopravnih pitanja, pošto se ova ne mogu riješiti bez sudjelovanja vojne Krajine kao cjelokupnog dijela domovine«. I doista se u Krajini obave izbori, te krajiški zastupnici dodju 28. svibnja u hrvatski sabor, koji ih srdačno pozdravi. Glede Dalmacije nije kralj odlučio još ništa. Ipak su već u hrvatskom saboru sjedili Dalmatinci: dr. Miho Klaić, Vinko Milić, knez Medo Pucić, Miho Pavlinović, Stjepan Ivičević i Luka Tripković. Oni naime dodjoše kao slušatelji na saborsku galeriju, ali im sabor jednoglasnim zaključkom dade časno mjesto u samoj sabornici.[3]

Sabor je neprekidno vijećao do 30. rujna 1861. Od kralja zamoli, dobije i na osnovu hrvatske pragmatičke sankcije od g. 1712. pravovaljanim pronadje t. zv. abdikacijonalne spise, kojima se Ferdinand V. i njegov brat Franjo Karlo odriču prijestolja. Vrhovnim kapetanom kraljevine izabere sabor bana Šokčevića. Nato ban imenuje Ivana Zidarića podbanom i svojim namjesnikom kod banskoga stola, a podmaršala grofa Gjuru Jelačića potkapetanom kraljevine. Sabor je po kr. otpisu od 28. veljače 1861. imao »ponajprije uzeti u pretres pitanje o odnošaju kraljevine Hrvatske i Slavonije prema Ugarskoj«. Dugo se o tome vodila rasprava. Opet se pojaviše dvije stare stranke: narodna i magjaronska. Ipak nije ta magjaronska stranka nerodoljubna, kakva bijaše do g. 1848. Nema u njoj više Antuna Josipovića! Njega zamijeniše: Mirko Bogović, grof Julijo Janković, dr. Mirko Šuhaj, barun Lazar Hellenbach, Jovan Živković, barun Levin Rauch, Robert Zlatarović, Aurel Kušević, grof Miroslav Kulmer i dr. Oni se prozovu »unioniste«, jer su čeznuli za savezom s Ugarskom, a zazirali od Beča i carevinskog vijeća. I Magjari uvidješe, da je g. 1848. njihov šovinizam odbio Hrvate od Ugarske. Zato sa svoga sabora 6. srpnja 1861. ponude Hrvatima »bijeli list«, na koji neka napišu uvjete, uz koje će Hrvatska stupiti u novu državopravnu vezu s Ugarskom. Hrvatski je sabor nato 13. srpnja 1861. stvorio glasoviti 42. članak, koji je 8. studenoga i kralj potvrdio. »Trojedna kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija u današnjem svom teritorijalnom opsegu . . ., tako isto razumijevajuć ovamo pravo na Međimurje, te ostala virtualna i teritorijalna prava ove kraljevine, izjavljuje i očituje . . ., da je uslijed dogodjaja od g. 1848. izmedju trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i izmedju kraljevine Ugarske pravno posve prestala svaka druga sveza, osim što se Njeg. Velič., zajednički njihov kralj, ima po slobodnoj volji naroda trojedne kraljevine kruniti za kralja dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoga jednom te istom krunom i jednim te istim krunisanjem, kojim i za kralja ugarskoga, i to po njihovim do g. 1848. zajedničkim zakonima, a nakon ugovorenih posebnih krunidbenih diploma za trojednu kraljevinu i za kraljevinu Ugarsku«. No Hrvatska je pripravna »s kraljevinom Ugarskom stupiti u još užu državnopravnu svezu, čim od kraljevine Ugarske budu pravovaljano priznati: gore naznačena neodvisnost i samostalnost, a tako i gore spomenuti realni i virtualni teritorijalni opseg trojedne kraljevine«. Ipak sabor već sada očituje, da »zakonodavstvo i vrhovna uprava u političkim, nastavnim, vjerozakonskim i pravosudnim poslovima — kao što i sudbenost u svima molbama — ne mogu biti predmetom uže sveze medju trojednom kraljevinom i kraljevinom Ugarskom, té i ne dolaze u pretres u pitanju medjusobnog odnošaja ovih kraljevina«. Tekst toga 42. članka sastavio je Ivan Mažuranić.

Ivan pl. Kukuljević

Kralj je hrv. saboru javio, da će se kruniti za kralja ugarsko-hrvatskoga. U tu svrhu poziva sabor, neka »iz svoje sredine izabere zastupnike za to krunisanje«. Hrvatski sabor odgovori adresom, da se raduje ovoj odluci kraljevoj. Sjeća kralja, da »inauguralnu diplomu (krunidbenu zavjernicu) ima u smislu čl. 49. od god. 1622. za trojednu kraljevinu posebice ugovoriti i izručiti . . . U slučaju pak, da se krunisanje iz koga god uzroka ne bi moglo obaviti zajednički s Ugarskom, pridržava sebi trojedna kraljevina pravo, da Vaše Veličanstvo na temelju svojih državnopravnih ugovora i svoje vlastite pragmatičke sankcije okruni posebice kao svoga kralja«.

Kralj je hrvatski sabor pozvao, neka u »carevinsko vijeće izašalje 9 zastupnika, te neka uredi način, kako da Hrvatska i Slavonija budu u buduće zastupane u carevinskom vijeću«. O tomu je sabor vijećao 24. srpnja 1861. Javno mnijenje u Hrvatskoj bijaše protiv Beča. Još se nije zaboravilo na omraženu centralizaciju i s njom spojenu germanizaciju. Zato sabor jednoglasno odbije kraljev poziv ovom adresom: »Gojeći što tvrdje osvjedočenje, da je trojedna kraljevina glasom državopravnih ugovora od g. 1527. i 1712. i napokon od g. 1790. neodvisna od svake druge pokrajine i glede uprave; držeći se zatim toga, da nikada nije pravno prekinut starodavni ustav trojedne kraljevine, koja s ostalim kraljevinama i zemljama monarkije stoji samo u personalnoj uniji; obzirući se napokon i na to, da se na tome ustavu osnivaju ne samo prava naroda, već i prava prijestolja, — ne mogosmo izjaviti drugo, nego li da ne možemo zastupnike šiljati u oktroirano i već radi toga svemu ustavnom životu našem toli pogibeljno carevinsko vijeće». Sabor tako čini, jer »ne vidi u carevinskom vijeću drugo, nego li novu metamorfozu samovladne centralizacije državne, pa i obzirom na savez, što ga je Hrvatska u interesu zajedničke obrane svojega ustava odlučila sklopiti s ugarskom kraljevinom. Podjedno izjavljuje, da naredbe i ustanove carevinskog vijeća . . . ne mogu za trojednu kraljevinu imati zakonite obvezne moći«. Ovu adresu, koju je hrvatski sabor prihvatio 24. rujna 1861., sastaviše dr. Ante Starčević, dr. Franjo Rački i dr. Ante Stojanović.

Na saboru od god. 1861. vodi glavnu riječ »narodna stranka«. Njezin je vodja biskup Strossmayer, uz koga se umnim sposobnostima ističu: dr. Franjo Rački, Mato Mrazović, Ivan Vončina, Ivan Kukuljević, Mirko Hrvat, Adolf Veber, Slavoljub Vrbančić, Makso Prica, Ivan Perkovac i Dragutin Kušlan. Izvan narodne i unionističke stranke stajahu u saboru zastupnici: dr. Eugen Kvaternik i dr. Ante Starčević. Oni su tražili, neka se Hrvatska ne veže ni s Austrijom ni s Ugarskom, već neka bude sasvim samostalna. Kvaternik to opravdaje ovako: »Budimo samostalni, jer će nas u svome zagrljaju ugušiti i Magjari i Nijemci, pošto su jači od nas«. Starčević pak ne vjeruje ni Austriji ni Ugarskoj, već drži, da Hrvatsku mogu stvoriti samo »Bog i Hrvati«. Kvaternikov i Starčevićev govor u hrvatskom saboru smatra se osnutkom »stranke prava«. Uz njih je u saboru pristajao samo Franjo Lovrić iz Siska.

Osim državopravnih pitanja riješio je hrv. sabor i mnoge domaće stvari. Zastupnici se 4. studenoga 1861. sastanu ponovno. No već sutradan im stiže kraljevski otpis, kojim se sabor raspušta.

Hrvatska ostade pune 4 godine bez sabora. Opet se pojavio neke vrsti apsolutizam, samo što ga ne vodi Bach, već ministar Schmerling. Sreća bijaše za Hrvatsku, što je za kancelara imala rodoljubnog Ivana Mažuranića.[4] Njegova je zasluga, što opet u Hrvatsku nije sa centralizacijom doprla i germanizacija. Mažuranić je marljivo iz domaće

[1] Strossmayer je preuzeo plaćanje deficita, jer je »Pozor« isprvice imao malen broj pretplatnika.

[2] Tu se misli na Bosnu i Hercegovinu.

[3] Uz njih su tamo bili knez Niko Pucić i pjesnik Luka Botić kao pravi narodni zastupnici, jer je Pucić bio izabran u Križevcima, a Botić u Djakovu.

[4] Hrvatski je »dikasterij« 2. veljače 1862. pretvoren u hrvatsku dvorsku »kancelariju«.

uprave trijebio njemački jezik, dajući službe Hrvatima, a ne strancima. On se brinuo, da u sve razrede srednjih škola sustavno udje hrvatski jezik kao nastavni jezik. Sudstvu pribavi Mažuranić 30. lipnja 1862. stol sedmorice, t. j. vrhovno sudište za Hrvatsku. Ipak je Mažuranića zaokupila teška briga. Bojao se, da će Hrvatska stojeći skrštenih ruku izmedju Austrije i Ugarske, podleći ili jednoj ili drugoj. Zato Mažuranić pokrene akciju, neka Hrvatska stupi u realnu svezu s Austrijom, mjesto da sklapa užu svezu s Ugarskom. Za ovu misao predobije Kukuljevića, Vukotinovića, Vončinu, Pricu, Vebera, Ambroza Vranicana, dra. Jovana Subotića, Avelina Čepulića i mnoge druge članove narodne stranke. No protiv toga ustanu: Mrazović, Rački, Kušlan, Mirko Hrvat, Perkovac i Šulek, a osobito biskup Strossmayer. Zato se Mažuranićevi pristaše odijele od narodne stranke i osnuju »samostalnu narodnu stranku«. Isprvice im je glasilo »Agramer Zeitung«, a od 14. svibnja 1864. novi list »Domobran«, koji uredjuje Gjuro Deželić. — Pojav nove stranke približi unioniste narodnoj stranci. Bogović i Hellenbach počnu pisati u »Pozor«, gdje su Perkovac, Šulek i Josip Miškatović udarali na austrijsku politiku. Vlada uze »Pozor« progoniti. Nadbiskup Haulik, zanešeni austrofil, zabrani svećenstvu 18. listopada 1863. držati »Pozor«; ban pak Šokčević obustavi 11. siječnja 1864. daljnje izlaženje »Pozora«. Ante Jakić, vlasnik »Pozora«, morade platiti novčanu globu, a urednik Perkovac dobije 3 mjeseca zatvora. Veliki je bilježnik zagrebačke županije Kušlan bio 6. rujna 1863. otpušten od službe. Kvaternik bude radi svojih »Političkih razmatranja« osudjen na 6 tjedana zatvora i prognan iz Hrvatske. I Starčević je kao veliki bilježnik riječke županije bio osudjen radi smetanja javnoga mira. Županijske pak skupštine bijahu na dulje vremena obustavljene.

Kada se činilo, da je dovoljno ojačala »samostalna narodna stranka«, bude g. 1865. sazvan hrvatski sabor. Unionisti se slože s narodnom strankom. U Krajini budu izabrani gotovo jedino »samostalci«, no u provincijalu pobijedi koalicija unionista i narodnjaka. U saboru bijahu prvaci svih stranaka, pa takodjer dr. Ante Starčević i njegov drug Erazmo Barčić. Izabrani budu i Dalmatinci: dr. Miho Klaić u Severinu, a Mihovil Pavlinović u Djakovu. Medjutim je u Beču pao ministar Schmerling, koga naslijedi grof Belcredi. Odmah se opaža liberalniji način vladanja. Kralj izjavi 20. rujna 1865., da želi »stupiti na put sporazumka sa zakonitim zastupnicima« Ugarske i Hrvatske, te opozove veljački patent. Mažuranić položi 3. studenoga čast hrvatskoga kancelara, a naslijedi ga unionista Milan barun Kušević. »Pozor« počne 14. studenoga 1865. opet izlaziti.

Sabor se hrvatski sastade 2. studenoga 1865., te uzme raspravljati »ob odnošaju Hrvatske prema Ugarskoj i Austriji«. Samostalci se naskoro sjedine s narodnom strankom. Adresom od 12. veljače 1866. prizna sabor, da jedinstvo monarkije — osnovano na pragmatičkoj sankciji — zahtijeva neke skupne poslove. Koji će to biti poslovi, o tomu želi Hrvatska odlučiti sporazumno s Ugarskom. Istodobno treba odrediti državopravni savez izmedju Hrvatske i Ugarske. U tu svrhu izabere sabor 11. ožujka 12 članova (Strossmayer, Mrazović, Rački, Klaić, Subotić, Kušlan, Zmajić, Prica, Šuhaj, Perkovac, Čepulić i Josip Vranicani). Ovi su kao hrvatski kraljevinski odbor raspravljali s jednakobrojnim ugarskim odborom. Hrvati se postave na temelj zak. čl. 42. od g. 1861. No Magjari odgovore: 1. da ne priznaju, da je g. 1848. pravno prestao savez Hrvatske s Ugarskom; 2. da Hrvatskoj ne daju Rijeke ni Medjimurja; 3. da s hrvatskim odborom ne će ugovarati o državopravnom odnošaju Ugarske i Hrvatske prema skupnoj monarkiji, te 4. da će Hrvatskoj prepustiti autonomiju samo u pogledu uprave, pravosudja, bogoštovlja i nastave. Tako se kraljevinski odbori nijesu mogli složiti. Nato hrvatski sabor odluči samostalno stupiti u dogovor s kraljem glede odnošaja Hrvatske prema Austriji. U adresi na kralja 19. prosinca 1866. označi kao zajedničke poslove s monarkijom: prinos troškova za uzdržavanje dvora, upravu vanjskih poslova, onda zajedničku vojsku, carine, monopolstvo, novčarstvo i financije glede spomenutih posala.

Za prvih pregovora bijahu Magjari prema Hrvatima nepopustljivi, jer se g. 1866. promijeniše prilike u monarkiji. Austrija se naime g. 1866. zaratila s Pruskom, kojoj se pridružila Italija. Nadvojvoda Albrecht potuče Talijane 24. lipnja 1866. kod Custozze, a Tegethof razbije talijansku mornaricu 20. srpnja kod Visa. No zato je pruska vojska 3. srpnja porazila Austrijance kod Sadove (Königgrätz). Austrija istupi iz njemačkoga saveza, te Pruskoj plati ratnu odštetu; Mletačku pak odstupi Viktoru Emanuelu II., koji se još g. 1861. prozvao »kraljem Italije«, pošto je Sardiniji pripojio Toskanu, Modenu, Parmu, Napulj, Siciliju i veći dio papinske države. — Magjari su g. 1866. skoro digli bunu, jer ih je podupirao pruski ministar Bismark. Zato je kralj Franjo Josip odmah iza rata odlučio, da se s Magjarima pomiri. Ministar Belcredi, pristaša federalizma, odstupi, a predsjednikom austrijskoga ministarstva postade 7. veljače 1867. Beust, koji je preporučivao »dualizam«. Pregovore u ime Magjara vodio je Franjo Deak. I doista dobije Ugarska 20. veljače 1867. posebno ministarstvo. Zajednički za čitavu monarkiju ostadoše vanjski poslovi, zajednička vojska i zajedničke financije. O njima će raspravljati delegacije. Država dobije novo ime: »Austro-ugarska monarkija«. Ugarski sabor pristade na promjene zakona od g. 1848., a Franju Josipa priznade kraljem. Nato se Franjo Josip 8. lipnja 1867. okruni za ugarsko-hrvatskoga kralja, te proglasi pomilovanje za sve magjarske bjegunce.

Kralj je hrv. sabor 23. travnja 1867. pozvao, neka se pobrine, da »Hrvatska i Slavonija budu na ugarskom saboru zastupane kod predstojeće krunidbe«, pa da sabor »od svoje strane zakonitim načinom pristupi zaključku, uglavljenom s ugarskim saborom o državopravnom položaju zemalja ugarske krune u pogledu zajedničkih posala« s Austrijom. Hrvatski sabor odgovori kralju 18. svibnja 1867. adresom, da će se pozivu krune odazvati, čim dobije spomenuti zaključak kao »kraljev prijedlog«. Na ugarski sabor ne može poslati svoje odaslanike, jer još nije uredjen odnošaj izmedju Hrvatske i Ugarske. Podjedno hrvatski sabor traži, da ugarski sabor prizna čl. 42. od god. 1861. Nato kralj 25. svibnja 1867. raspusti hrvatski sabor, koji nije ni bio zastupan kod krunisanja u Budimpešti.

Ban Šokčević odstupi 27. lipnja 1867., a namjesnikom banske časti postade barun Levin Rauch. On je imao zadaću, da provede nagodbu. U tome je pogledu postupao bezobzirno. Pristaše narodne stranke izgube službe, koje dobiju unionisti. Osobito je Rauch progonio nepoćudne mu profesore. Protiv toga ustade »Pozor«. No vlada osudi »Pozor« na globu, a urednika dra. Šimu Mazzuru na mjesec dana zatvora. Rauch dapače 19. kolovoza 1867. obustavi izlaženje »Pozora«. Zatim se počne spremati za izbore. Prijašnji je sabor sastavio izborni red. No Rauch uvidi, da po tome redu ne bi uniosti mogli dobiti većinu. Zato izradi, te je kralj otpisom od 20. listopada 1867. oktroirao novi izborni zakon. Prviput u Hrvatskoj učine na izbornike pritisak veliki župani i njima podredjeni činovnici. Ove zloporabe iznosi na vidjelo »Novi Pozor«, koji su Josip Miškatović i dr. Ivan Zahar uredjivali u Beču, jer u Hrvatskoj nije bilo slobodne štampe. Rauch doista pobijedi kod izbora. Narodna stranka iznese jedva 16 zastupnika, medju kojima se ističu: Rački, Subotić, Hrvat, Vukotinović, dr. M. Polit, Torbar, dr. Marijan Derenčin i Julije Bubanović. Sabor se sastade 8. siječnja 1868. U ime opozicije izjavi Subotić: »Ostavljajući sabornicu, prosvjedujemo proti svim zaključcima ovoga na protiustavnom i nezakonitom temelju sastavljenog sabora. Uprti na članak 42. od godine 1861. i na previšnji kralj. otpis od 8. studenoga 1861. — prosvjedujemo proti podredjenju trojedne kraljevine pod kraljevinu Ugarsku«. Od opozicije ostadoše u saboru Vukotinović i Simo Filipović. Njima se pridruži Mirko Hrvat, koji je u Djakovu bio ponovno izabran. Sabor je raspravljao samo do 5. veljače 1868. U hrvatski kraljevinski odbor budu izabrani sami unionisti: Julio grof Janković, Ladislav grof Pejačević, Koloman Bedeković, Ante Vakanović, dr. Mirko Šuhaj, dr. Ignjat Brlić, Jovan Živković, Josip Žuvić, dr. Ante Stojanović, Janko Car, Pavao Batagliarini i Stjepan Vuković. Hrvatski kraljevinski odbor ode u Peštu, gdje je preko 100 dana raspravljao s ugarskim kraljevinskim odborom. Odbori uglave nagodbu, koja u jezgri glasi ovako: 1. Ugarska i Hrvatska sklapaju »državnu zajednicu«, 2. Hrvatska priznaje nagodbu, koju je Ugarska g. 1867. sklopila s Austrijom, no »ipak uz tu naročitu ogradu, da se u buduće slični temeljni zakoni i nagodbe mogu stvarati samo zakonitim sudjelovanjem kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«. 3. Hrvatska dobiva »potpunu autonomiju« s obzirom na »zakonodavstvo i upravu u svim poslovima nutarnjim, bogoštovlja, nastave i pravosudja«. 4. Ugarskoj i Hrvatskoj bit će zajednička ministarstva: financija, poljodjelstva, trgovine i zemaljske obrane. Kod ovih ministarstva uredit će se posebni hrvatski odsjeci. 5. O zajedničkim poslovima raspravljat će »zajednički sabor svih kraljevina ugarske krune«. Na taj sabor bira Hrvatska svoje odaslanike »iz sredine vlastitoga sabora svoga«. Hrvatska će u »delegacijama« biti zastupana sa 5 članova. 6. »Obzirom na to, da su kraljevine Hrvatska i Slavonija politički narod, imajući poseban svoj teritorij«, mogu se »zastupnici istih kraljevina služiti i hrvatskim jezikom tako na zajedničkom saboru, kao i u delegaciji«. 7. »Za raspravljanja zajedničkih poslova ima se na zgradi, u kojoj se obdržava zajednički sabor zemalja krune ugarske, razviti uz ugarsku zastavu takodjer sjedinjena zastava kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«. 8. »U autonomnim poslovima imadu se unutar granica kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije upotrebljavati sjedinjene boje i grbovi istih kraljevina, potonji providjeni krunom sv. Stjepana. Kod označivanja poslova, zajedničkih svim kraljevinama ugarske krune, upotrebljuju se sjedinjeni grbovi kraljevina Ugarske, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«. 9. »U svemkolikom opsegu kraljevina Hrvatske i Slavonije službeni je jezik hrvatski« koli za autonomne toli »za organe zajedničke vlade«. 10. Ugarska će zahtijevati, da se Dalmacija pridruži kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji.

Hrvatski kr. odbor nije takovu nagodbu prihvatio jednodušno. Brlić, Janković i Živković izniješe ove posebne prijedloge: 1. Neka se u nagodbi strogo odijele poslovi, koji izviru iz pragmatičke sankcije, od poslova, koji nijesu takve naravi, nego ih mi u državnu zajednicu dajemo samo iz oportuniteta: prema našoj koristi. Moglo bi naime nastati vrijeme, da takva korist za nas prestane, te bismo onda mi imali pravo, da ove poslove tražimo natrag. 2. Neka Hrvatska bude na zajedničkom saboru zastupana »kolektivno«, t. j. da naši odaslanici ne glasuju poput zastupnika ugarskih kotara, već u ime čitave Hrvatske. 3. Neka Hrvatska dobije i financijalnu samostalnost, bez koje će samo »životariti«, kako je to hrvatskomu odboru u lice izjavio sam Deak, vodja magjarskoga naroda. 4. Neka bana imenuje kralj na preporuku hrvatskoga sabora, a ne na prijedlog i supotpis predsjednika ugarskog ministarstva. 5. Hrvatski ministar u Pešti, koji je po nagodbi sveza izmedju kralja i hrvatske zemaljske vlade, neka bude odgovoran hrvatskomu, a ne ugarskomu saboru. 6. Ban neka bude zapovjednik hrvatskog domobranstva, jer mu od starine pripada vodstvo hrvatske vojske.

Hrvatski kraljevinski odbor predloži nagodbu na prihvat hrvatskom saboru, gdje se o tom važnom pitanju raspravljalo od 21. do 24. rujna. Još nije bila dovršena ni generalna debata, kad li Žuvić predloži, neka se nagodba — protivno propisima saborskog poslovnika — primi »en

block«. To je i učinjeno sa svim glasovima protiv četvorice (Brlić, Hellenbach, Janković i Živković). Nagodbu prihvati i ugarski sabor, no s promjenom § 66. (glede Rijeke). U osnovi je stajalo, da glede Rijeke »nije uspjela nagodba izmedju oba kraljevinska odbora«. Ugarski sabor izjavi, da »grad Rijeka s lukom i kotarom pripada neposredno kraljevini Ugarskoj, pa da se prema tomu ima odmah njoj i utjelovititi«. Jednako je hrvatski sabor adresom od 26. rujna 1868. zamolio kralja, neka Rijeku dosudi Hrvatskoj, kojoj i pripada po »neoborivom pravu«. Kralj podijeli 8. studenoga 1868. sankciju nagodbi, u koju glede Rijeke dodje ovaj dodatak: »Grad Rijeka s lukom i kotarom sačinjavaju posebno s ugarskom krunom spojeno tijelo... Opći sporazumak imat će se postići putem odborskih rasprava izmedju sabora kraljevine Ugarske i sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i grada Rijeke«.

Veliku je ogorčenost u Hrvatskoj pobudio taj dio § 66., koji je u nagodbu dospio »ispod ruke«, jer je ispisan drugom rukom (Borotinom) na papir, koji je jednostavno prilijepljen na izvornik nagodbe. Rauch je dopustio, da ugarska vlada na temelju ove »krpice« g. 1870. otme Hrvatskoj grad Rijeku s lukom i kotarom, gdje je odsada »provizorno« vladao poseban gubernator u ime ugarskoga ministarstva. (Taj riječki »provizorij« potrajao je sve do 29. listopada 1918., kad je hrvatski sabor jednoglasno poništio ugarsko-hrvatsku nagodbu od g. 1868.).

ustvrdi u »Zatočniku«, da je Rauch kao potajni član »konzorcija za isušenje Lonjskog polja« oštetio zemlju iz koristoljublja. Ban je tužio Mrazovića radi potvore. No Mrazović iznese dokaze za svoju tvrdnju, našto ga pukovnijski sud u Petrinji 7. siječnja 1871. riješi od optužbe. To bijaše i pad Rauchov. Mjesto njega imenuje kralj 26. siječnja 1871. banom Kolomana Bedekovića. Njegovim doglavnikom postade dr. Mirko Šuhaj, koji je privremeno upravljao sva tri odjela, jer su Zlatarović, Pogledić i Žuvić odstupili. Za hrvatskog ministra dodje grof Petar Pejačević. Bedeković ublaži Bachov patent o štampi, radi čega je narodna stranka mogla u Zagrebu izdavati svoj list »Obzor«. Medjutim bijahu raspisani izbori za sabor. Narodna stranka izdade 1. svibnja 1871. proglas, kojim obećaje, da će se boriti za cjelokupnost i neodvisnost Hrvatske. Popularni Mrazović poduzme izbornu borbu, koja posvema uspije. Od 65 zastupnika dobiju unionisti samo 14, Starčević bude izabran u Krapini, a narodnoj stranci pripade 50 kotara. Nato izadje 8. lipnja 1871. kraljev otpis, kojim se Hrvatskoj pridružuju krajiški gradovi: Bjelovar, Senj, Ivanić i Vojni Sisak, te varaždinska Krajina, t. j. križevačka i gjurgjevačka pukovnija. Hrvati se iskreno radovahu, što nakon stoljetne borbe dočekaše čas, kad se materi vraćaju odijeljene kćerke njezine. Varaždinska Krajina bude uredjena kao »bjelovarska županija«, a prvim joj županom postade slavni hrvatski pjesnik Ivan Trnski. Svih 9 izbornih

Levin barun Rauch

Koloman pl. Bedeković

Ladislav grof Pejačević

Spremivši sretno pod krov nagodbu s Ugarskom, bude banski namjesnik Levin Rauch 8. prosinca 1868. imenovan banom hrvatskim. Istodobno postade Koloman pl. Bedeković prvim hrvatskim ministrom u Pešti. Kralj Franjo Josip dostavi hrvatskom saboru u hrvatskom izvorniku krunidbenu zavjernicu, koju je izdao g. 1867. prigodom krunisanja svoga. Na proljeće god. 1869. dodje kralj s kraljicom Jelisavom i sa sjajnom pratnjom u Hrvatsku, te posjeti Zagreb (8.—11. ožujka), Karlovac, Petrinju, Bjelovar, Senj i Rijeku. Hrvatska dvorska kancelarija zaključi 31. siječnja 1869. svoje djelovanje, a hrvatski sabor sastavi zak. članak 2. o ustrojstvu »kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade«. Reskriptom od 20. travnja 1869. potvrdi kralj ovaj članak, pa 10. svibnja imenuje sva tri odjelna predstojnika hrvatske zemaljske vlade, i to: Roberta Zlatarovića za unutarnje poslove, Dragutina Pogledića za bogoštovlje i nastavu, a Josipa Žuvića za pravosudje. Rauch se 9. rujna 1869. dade svečano inštalirati za hrvatskoga bana. U ruke senjskoga biskupa dra Vjenceslava Soića, kao kraljevog povjerenika za taj čin[4a], položio je onakvu zakletvu, kakvu je g. 1861. položio Šokčević; izmijenjene su samo one riječi, koje označuju novi državopravni odnošaj Hrvatske. Narodni zastupnici dignu bana triput u vis, a biskup Soić izruči mu zastavu i buzdovan, kao znakove banske časti i vlasti.[5] To bijaše posljednja svečana inštalacija bana hrvatskoga.

Narodna stranka pokrene protiv Raucha veliku agitaciju. On se u obrani nije žacao nikakvih sredstava. Redomice dade raspustiti protivna mu gradska zastupstva u Karlovcu, Koprivnici i Samoboru. Opet budu otpušteni neki rodoljubni profesori, medju njima i učeni dr. Vatroslav Jagić, radi čega se uzrujaše djaci i gradjani zagrebački. Rauch bijaše uopće nasilne ćudi. Vrijedjaše ga čak i to, što se u saboru izmedju unionista stvorila protiv njega opozicija; ovu je po istupu grofa Julija Jankovića i baruna Hellenbacha vodio plemeniti dr. Ignjat Brlić, profesor na zagrebačkoj akademiji, koji je radi toga izgubio službu. Pošto je »Novi Pozor« u Beču udarao na hrvatsku vladu, ustegne mu Rauch ulaz u Hrvatsku. No Vončina osnuje novu tiskaru u Vojnom Sisku[6], gdje je od 1. rujna 1869. mjesto »Novog Pozora« izlazio »Zatočnik«. U tome listu počne Miškatović nesmiljeno iznositi sve mane Rauchove. Mrazović

kotara bjelovarske županije osvoji narodna stranka. Mažuranić bude izabran u Bjelovaru.

Kralj sazove sabor za 1. lipnja 1871., no kasnije ga triput odgodi. To uzruja pobjedonosnu narodnu stranku, te ona 20. rujna izdade manifest na narod. U manifestu se kaže, da »se nagodba ne može smatrati pravovaljanom«, jer je sklopljena »bez sudjelovanja većeg dijela našeg naroda«, t. j. bez Krajine, koja je sudjelovala kod svih prijašnjih državopravnih rasprava. Po nagodbi je »autonomna vlada podvrgnuta uplivu ugarske vlade, pa i nije drugo, nego li samo odsjek ugarskog ministarstva; doklegod bude ban odvisan od ugarskog ministra-predsjednika, dotle ne može biti govora o hrvatskoj autonomnoj vladi.« Malo iza toga pokuša Eugen Kvaternik, da s Vjekoslavom Bachom digne bunu u Krajini. Kvaternik, amnestiran prilikom krunisanja Franje Josipa u Budimu 1867. mogao se vratiti u domovinu iz svoje druge emigracije. Tih godina bio je sav opsjednut mišlju dizanja revolucije unatoč što je propala 1866. njegova osnova, da se započne revolucija Garibaldijevim iskrcavanjem u Dalmaciji. Kako je »krajiško pitanje« bilo na dnevnom redu, vjerojatno je to dalo Kvaterniku poticaj da pokuša ostvariti svoj san o revoluciji. Kvaternikov udar bijaše nepripravljen, gesta jednog sanjara i mistika, uvjerenoga, da je on predestiniran da izvede veliko djelo oslobodjenja Hrvatske. Dokazuje to već činjenica, da je digao svoju bunu u kraju gdje je isključivo živio srpski elemenat, oko Plaškoga i Rakovice. Kvaternik se u Rakovici proglasio narodnim povjerenikom, 8. X. započeo vojnom akcijom, ali bude 11. X. 1871. ubijen kod Rakovice. Prije nego li se 15. I. 1872. sastade sabor, budu imenovani novi odjelni predstojnici, i to: dr. Pavao Muhić za bogoštovlje i nastavu, a Makso Prica za pravosudje. Sabor se 19. siječnja 1872. konstituirao, izabravši Mažuranića predsjednikom. Ali ustade ban, te pročita otpis, kojim kralj raspušta sabor motivacijom: »Izjava većine narodnih zastupnika, objelodanjena 20. rujna 1871., pobudila je u Nama žalosno uvjerenje, da se ... od toga sabora nije nadati uspješnom djelovanju«.

Bedeković i Šuhaj odstupe već 12. veljače 1872., a banskim namjesnikom postade Antun pl. Vakanović. Ovoga zapade zadaća, da provede nove izbore. Vakanovićem je u istinu vladao Rauch. Intrigiralo se na sve strane. Odmah budu sa časti svrgnuti župani: Medunić, Pogledić i Trnski, od kojih se Rauch nije nadao, da će mu kod izbora dovoljno pomagati. Vidjelo se, da će kod izbora biti nasilja. Zato odlučni unionisti: grof Ladislav Pejačević, barun Gustav Prandau, nadbiskup Josip Mihalović i Koloman pl. Bedeković ostavljaju Vakanovića. Neki opet unionisti (n. pr. Živković, Stojanović, Prica i Petar Horvat) kandidiraju samostalno, a pomaže im narodna stranka. Uz Vakanovića ostaju sami »Rauchovci«. Ovi predobivaju 20 kotara, samostalni unionisti 8. a na-

[4a] Bana je redovito inštalirao zagrebački biskup (odnosno od g. 1853. nadbiskup), ali je tada bila sedisvakancija, jer je nadbiskup Haulik umro 11. svibnja 1869., a Josip Mihalović imenovan je za nadbiskupa tek 4. svibnja 1870.

[5] Rauch je po starom običaju prigodom svoje inštalacije priredio gozbu za narod. Mjesto na Jelačićevom trgu pekao se velik vol na Zrinskom trgu, gdje se narodu besplatno dijelilo meso, kruh i vino.

[6] Današnji grad Sisak dijelio se tada na gradjanski i vojni Sisak. Potonji se nalazio na desnoj obali rijeke Kupe, te je pripadao Vojnoj Krajini, gdje je vladao zapovijedajući general u Zagrebu, a ne hrvatski ban.

rodna stranka 47. No Vakanović pozove u sabor 47 virilista (prelata, župana i velikaša), koji bijahu gotovo svi unionisti. Tako dakle narodna stranka ostade u manjini, premda je kod izbora sjajno pobijedila. Ugarski ministar-predsjednik grof Lonjaj predloži, neka se unionisti sporazume s narodnom strankom. On je već prije izbora pregovarao s prvacima narodne stranke. Ovi su tražili reviziju nagodbe i takvoga bana, u koga bi mogli imati povjerenje, n. pr. Dragutina pl. Mihalovića, vlastelina u Feričancima. Posredovanjem baruna Prandaua i nadbiskupa Mihalovića stupe unionisti u narodnu stranku pod uvjetom, da se izmedju njih bira polovica odaslanika u zajednički sabor i u kraljevinski odbor, koji će revidirati nagodbu. To se i dogodilo na saboru koji je 15. lipnja 1872. započeo svoj rad. U kr. odbor budu 9. srpnja 1872. izabrani: Strossmayer, Mažuranić, Prandau, Mrazović, Vončina, Prica, Živković, Petar Horvat, Ante Jakić, Nikola Krestić, Miroslav Kraljević i Svetozar Kušević. Ovi sastave nuncij, u kojemu 6. studenoga 1872. zatraže: 1. Neka hrvatski izaslanici na zajed. saboru sami biraju izmedju sebe 5 članova delegacije, a ne da ih bira zajednički sabor; 2. Neka bana imenuje kralj bez prijedloga i protupotpisa ugar. ministra-predsjednika; 3. neka se banu dade naslov: zemaljski ministar Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, da se time jače istakne njegova odgovornost hrvatskom saboru; 4. neka Hrvatska svojim financijama i državnim dobrom samostalno upravlja, plaćajući zajednič-

Dr. Ante Starčević

Ivan Mažuranić

Eugen Kvaternik

koj ug. državnoj blagajni redovite svote, koje bude dužna doprinositi za skupne poslove; napokon 5. hrvatski se ministar u Pešti ne smije uplitati u hrvatsku autonomiju, već neka u ministarskom vijeću zastupa hrv. interese.

Na ove zahtjeve ne htjede pristati ug. kraljevski odbor. Zato Strossmayer ode iz Pešte, a odu i još neki članovi hrvatskog kraljevinskog odbora. Preostali popuste gotovo u svemu. Ipak bude položaj hrvatskog ministra jasnije opredijeljen; u financijama ukinut paušalni sustav[7], koji je sramotio Hrvatsku, te uvedena tangenta[8] od 45%; napokon je ustav zajamčen odredbom, da se hrv. sabor, ako bude raspušten, »ima sazvati za 3 mjeseca, računajući od raspusta njegova«. Kraljevinski odbor podnese 29. kolovoza 1873. hrvatskom saboru osnovu zakona o reviziji nagodbe. Milan Makanec predloži, neka se osnova ne primi, jer »ne zadovoljuje niti pravu niti potrebi kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.« Ovaj prijedlog podupru: dr. Rački, dr. Ivan Dežman, Dragutin Ferkić i još 4 zastupnika. No revizija bude 5. rujna prihvaćena sa 79 protiv 10 glasova, a 30. studenoga 1873. dobije i kraljevu potvrdu. Valja spomenuti, da Strossmayera nije bilo na saboru ni godine 1873. ni ikada kasnije.

Iza revizije nagodbe trebalo je popuniti bansku stolicu. Grofovi Julije Janković i Ladislav Pejačević ne prime ponudjenu im bansku čast. Narodna je stranka kandidirala u prvom redu Ivana Mažuranića. Magjari odbiju ovu kandidaturu. Ipak bude Mažuranić 20. rujna 1873. imenovan hrv. banom. Tomu se uzradovao čitav narod, jer je Mažuranić bio prvi demokrata na banskoj stolici. Nitko nije od »bana-pučanina« mogao očekivati, da će Hrvatskoj pribaviti neodvisnost. Ali je njegova prošlost obećavala, da će u okviru autonomije iskreno raditi na korist domovine. Sam ban gojio je opravdanu nadu, da će Hrvatskoj pripojiti Krajinu. Kralj je naime još 8. lipnja 1871. dao Krajini upravu, sličnu hrvatskoj zemaljskoj vladi u Zagrebu, a 8. rujna 1873. razvojačio je Krajinu. Time je nestalo glavne zapreke sjedinjenju.

Ban Mažuranić provede mnoge reforme u školstvu, upravi i pravosudju. On otvori god. 1874. sveučilište u Zagrebu, provede god. 1874. opću obvezatnost u polasku škole, uredi god. 1875. kr. zem. statistički ured, osnuje god. 1876. zem. kulturno i zdravstveno vijeće, zavod za umobolne u Stenjevcu, a kaznione u Lepoglavi i u Zagrebu. Do njega je u Hrvatskoj glede štampe vrijedio Bachov patent od god. 1852. Mažuranić dade god. 1874. ustavnim putem stvoriti štamparski zakon, te uvede porotu kao jamstvo za slobodu tiska. Sloboda sastajanja bude god. 1875. zajamčena »zakonom o pravu sakupljati se«. Politička uprava bijaše 31. svibnja 1875. sasvim odijeljena od sudstva. Mažuranić je uopće Hrvatsku učinio modernom državom. Na temelju zakona od 10. siječnja 1874. može »sabor bana odnosno njegova zamjenika pozvati na odgovor dotično optužiti ga za svaki njegov čin ili propust, kojim bude hotimice teško povrijedjen koji temeljni državni zakon, ... a tako i za njegov čin ili propust, kojim bude državnopravnoj samostalnosti kraljevine Hrvatske i Slavonije hotimice nanesen težak uštrb ili teška pogibelj«. Podjedno bude uveden »kraljevinski sud«, koji sudi banu i odjelnim predstojnicima.

Mažuranić je zadržao odjelne predstojnike Pricu i Muhića. Koncem godine 1873. postade podbanom Jovan Živković, koji će tu čast obnašati 10 godina. Kad je umro Prica, naslijedi ga dr. Andrija Gostiša; po Gostišinoj smrti postade 20. siječnja 1876. odjelnim predstojnikom za pravosudje dr. Marijan Derenčin. Mažuraniću je pomagala i narodna stranka, naročito Mrazović, Vončina i Miškatović (»triumvirat«). Ipak se dio narodne stranke nalazio u opoziciji protiv Mažuranića. Do g. 1876 vodi opoziciju popularni dr. Milan Makanec. Kad se on povukao s političkog polja, počne Fran Folnegović uspješno širiti »stranku prava« na temelju Starčevićeva programa.[9] U opoziciju stupaju samostalno: dr. Fran Vrbanić, dr. Luka Marjanović, dr. Šime Mazzura, dr. Josip Frank i Gjuro Deželić.

Do g. 1894. vrijedio je ovaj program »stranke prava«:

»Hrvatsko državno i prirodno pravo imade se oživotvoriti uspostavom cjelokupnosti kraljevine Hrvatske sjedinjenjem Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Rijeke, Medjimurja, Bosne, Hercegovine, Istre, Kranjske, Koruške i Štajerske u okviru habsburške monarkije, te uspostavom ustava, slobode i nezavisnosti kraljevine Hrvatske.

Ustav, sloboda i nezavisnost kraljevine Hrvatske imade se ustanoviti posebnim — na hrvatskom saboru stvorenim i po Njegovom Veličanstvu kralju potvrdjenim — zakonom.

Zakonodavnu vlast vrši kraljevina Hrvatska u svim granama državne uprave na svome saboru sporazumno s krunom.

Poslove, koji proističu prema pragmatičkoj sankciji iz skupnosti monarkije, rješavat će kraljevina Hrvatska ravnopravno kraljevini Ugarskoj i ostalim zemljama Njegova Veličanstva.

Egzekutivnu vlast vrši hrvatska — saboru odgovorna — vlast, kojoj na čelu stoji ban, imenovan po Njegovom Veličanstvu na prijedlog hrvatskoga sabora«.

Mažuranić je od svoje popularnosti mnogo izgubio radi Bosne i Hercegovine. Ondje se naime godine 1875. digla bijedna raja protiv zuluma turskog. Ustaše razviju zastave s natpisom: »Živio hrvatski kralj Franjo Josip I.« Hrvati se povesele, da će sada do izražaja doći virtualno pravo Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu. Zato rado primahu tisuće bosanskih bjegunaca, koji su tražili zakloništa u Hrvatskoj. Ustaše dobiju pomoći od Srbije i Crne Gore, koje navijeste Turskoj rat. Javno je mnijenje u Hrvatskoj tražilo, neka se i Austro-Ugarska zarati s Turskom. Hrvatski sabor u adresi izriče nadu, da će kralj »osigurati uvjete narodnomu razvitku naše do zdvojenja nesretne braće«. No Mažuranić se ponašao vrlo oprezno, da ne prekorači djelokruga svoje vlasti. Privolom turskih punomoćenika povjeri berlinski kongres 4. srpnja 1878. Austro-Ugarskoj monarkiji, neka Bosnu i Hercegovinu zaposjedne i tamo obnovi red. S hrvatskim vojnim zborom provali barun Josip Filipović 29. srpnja 1878. kod Broda u Bosnu, pa 19. kolovoza zauze Sarajevo. Istodobno je i general Jovanović iz Dalmacije provalio u Hercegovinu, te 6. kolovoza ušao u Mostar. Muslimani se okupaciji opru veoma hrabro, te je

[7] Po nagodbi od g. 1868. dobivala je Hrvatska sa Slavonijom godišnji paušal od 2,200.000 forinti za pokriće svojih autonomnih ureda, dok je sav porez iz Hrvatske i Slavonije išao ministarstvu financija.

[8] Odsada je ministarstvo financija Hrvatskoj i Slavoniji vraćalo 45 postotaka njihovih poreza, dok je 55 postotaka tih prihoda išlo za one poslove, koji su zajednički s Ugarskom i skupni za cijelu monarkiju.

[9] Pravaši su prviput kao organizovana politička stranka nastupili kod izbora narodnih zastupnika g. 1878. Tada su izabrani ovi kandidati »stranke prava«: dr. Ante Starčević u Kraljevici, Fran Folnegović u Senju, Andrija Valušnik u Delnicama, barun Gjuro Rukavina u Gjurmancu, Pavao Brantner u Garešnici i Ivan Dundjerović u djakovačkom kotaru.

došlo do žestokih okršaja kod Maglaja, Žepča, Banjaluke, Jajca, Doboja, Majevice, Bihaća, Livna, Stolca i dr. Monarkija morade u Bosnu poslati 150.000 vojnika. Istom 2. listopada 1878. bude ustaški vodja Hadži Loja uhvaćen, a onda 1. siječnja 1879. uredjena zemaljska vlada u Sarajevu.

Hrvatski sabor, koji se sastade 28. rujna 1878., upravi kralju adresu, u kojoj se nalazi takodjer ovaj stavak: »Zadatak, koji je monarkija preuzela okupacijom Bosne i Hercegovine, mogao bi se trajno osigurati samo onda, ako se ustroj zadobivene pokrajine malo po malo tako udesi, kako bi se vremenom mogao pripojiti na ustroj kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u njihovu državopravnom odnošaju prema kraljevini Ugarskoj«. Naravno, da je i ta adresa — poput prijašnjih — tražila reinkorporaciju Dalmacije, pa sjedinjenje Krajine i rješenje pitanja o Rijeci. No ta adresa pobudi veliku zlovolju magjarske štampe, koja uze tražiti odstup Mažuranićev. Ugarsko ministarstvo izradi, da je kralj hrvatskoj deputaciji odgovorio: »Sabor je prekoračio svoju djelatnost, govoreći o Bosni i Hercegovini«.

Pošto se financijalna nagodba izmedju Hrvatske i Ugarske sklapala na 10 godina, izabere hrvatski sabor god. 1878. »kraljevinski odbor«. Ovaj se dugo nije mogao sporazumjeti s ugarskim kraljevinskim odborom. Rasprave su trajale čitavu 1879. godinu. Početkom god. 1880. podnese Mažuranić kralju spomenicu, u kojoj izjavi, da ne može ostati na banskoj stolici, ako se Krajina odmah ne sjedini s Hrvatskom, te ako se financijalna nagodba ne riješi u prilog hrvatskom stanovištu. To su Magjari jedva dočekali! Mažuranić bude 21. veljače 1880. na vlastitu molbu riješen banske časti, a grof Ladislav Pejačević imenovan banom.

Matija Mrazović

Mjesto Pejačevića faktično je vladao podban Jovan Živković. Predstojnikom odjela za pravosudje ostade do 9. travnja 1883. dr. Marijan Derenčin. Mjesto dra. Pavla Muhića postade 6. siječnja 1882. predstojnikom odjela za bogoštovlje i nastavu Ivan Vončina, koji je još iste g. 1882. u Zagrebu otvorio zemaljsku obrtnu školu i farmaceutski tečaj.

U ono je doba grof Julijo Sapari kao ministar financija nastojao oko magjarizacije hrvatskih financijalnih ureda. U tu svrhu bude još g. 1879. zemaljskim financijalnim ravnateljem u Zagrebu imenovan Antun David, rodjen Magjar. Po naredbi ministra Saparija otvori David 1. lipnja 1880. u Zagrebu naukovni tečaj, u kome će financijalni činovnici učiti magjarski jezik. Okružnica je govorila, da će o znanju magjarskog jezika ovisiti promaknuće financijalnih činovnika. Radi ove »Davidove škole« istupi Mrazović sa 15 zastupnika iz narodne stranke[9a], pa 3. rujna 1880. osnuje »neodvisnu narodnu stranku«. Pristaše ove stranke dobiše nadimak »obzorаši« po dnevniku »Obzoru«, koji postade glavnim organom »neodvisne narodne stranke«. Jednim od glavnih vodja »obzoraša« postade zagrebački kanonik dr. Franjo Rački, koji bijaše poznat kao »desna ruka« biskupa Strossmayera.

Do g. 1894. vrijedio je za »neodvisnu narodnu stranku« ovaj program, koji je izradio Kosta Vojnović: »Stranka će svima zakonitim sredstvima tražiti, da se pridruženjem Dalmacije te povratom Rijeke i Medjumurja izvede zemljišna cjelokupnost kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, pa da se kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji — u okviru cjelokupne habsburške monarhije i savezu ugarsko-hrvatskih zemalja — povrati državna samostalnost, koja joj pripada po historijskom i narodnom pravu.

U tome pogledu neodvisna narodna stranka priznaje izmedju ugarsko-hrvatskih i ostalih zemalja habsburške monarkije onu državopravnu svezu, koja je uglavljena 12. zakonskim člankom ugarskoga sabora od g. 1867., i to sve dotle, dok ta sveza pravno i faktično postoji. Priznaje nadalje s kraljevinom Ugarskom zajedinstvo u osobi zajedničkoga kralja, zajedničke krune i zajedničke krunidbe, kod koje se ipak ima kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji uglaviti i izvorno izdati posebna (krunidbena) zavjernica (t. j. kraljeva prisega).

Tomu dosljedno priznaje neodvisna narodna stranka zajedničkim s kraljevinom Ugarskom — u zajedničkoj ugarsko-hrvatskoj delegaciji, sastavljenoj na temelju pariteta (jednakosti) — ustavno raspravljanje onih skupnih posala cijele monarkije, koji su označeni u 8. i 9. paragrafu 12. zakonskoga članka ugarskoga sabora od g. 1867. Sporazumno s Ugarskom pridržaje se ipak kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji provedba zakona, stvorenih u zajedničkoj delegaciji. Kod onih državnih posala, koji se po spomenutom 12. zakonskom članku imaju rješavati po jednakim načelima, sporazumno ustanovljenima za obje polovine monarkije, hrvatska će vlada kod toga sporazumka sudjelovati, pa dotične prijedloge podastirati na prihvat hrvatskom saboru i prihvaćene sama izvršivati.

Nadalje neodvisna narodna stranka priznaje, da je kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija obvezana za zajedničke izdatke pridonositi po ključu, koji će se sporazumno s Ugarskom ustanoviti prema njezinoj poreznoj snazi i gospodarskom razvoju. Isto tako doprinosit će (kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija) i primjeren godišnji prinos za dugove sveukupne monarkije prema 15. članku ugarskoga sabora od g. 1867., te za potlašnje ugarsko-hrvatske dugove, u koliko su učinjeni za kraljevinu Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju.

Prema tomu će kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija putem svoga — u svome saboru izabranoga — izaslanstva raspravljati s kraljevinom Ugarskom u zajedničkoj ugarsko-hrvatskoj delegaciji o poslovima, koji se odnose na vanjsko diplomatičko i trgovačko zastupanje carevine naprama inostranim državama, kao što i na medjunarodne ugovore, koji odanle proističu; zatim o poslovima zajedničke obrane cjelokupne monarkije, te o troškovima, koji se tiču vanjskoga zastupanja i zajedničke obrane. Doprinosbena ipak svota, koja otpada na hrvatsku zemlju, uvrstit će se u hrvatski proračun, te će se po hrvatskoj vladi pošiljati Ugarskoj onim načinom, koji će se ustanoviti.

Dr. Kosta Vojnović

Kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija te kraljevina Ugarska sklapat će zajedno s drugom polovinom carevine savez carinski i trgovački. Jednako će ustanovljivati one željezničke pruge, koje iziskuju zajedničke odredbe; zatim će uredjivati jednaka pravila glede onih vrsti neizravnih poreza, koji stoje u tijesnom savezu s promicanjem obrta; napokon će opredjeljivati sustav i opće mjerilo novčarstva. Osim toga obje će se kraljevine zajednički dogovarati o jednakim načelima obrambenoga sustava. Svi ovi dogovori vodit će se izmedju vlada, a predlozi iza postignutog sporazumka, u koliko se tiču kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, podastirat će se njezinomu zastupstvu po hrvatskoj vladi, koja će ih takodjer provadjati, kada zadobiju krepost zakona.

Svi ostali državni poslovi, koji nijesu u smislu 12. članka od 1867. zajednički zemljama ukupne monarkije, ili koji se ne tiču zajedinstva ugarsko-hrvatskih zemalja, spadaju u isključivu državnu samoupravu kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, i to koli glede zakonarstva toliko glede izvršbe. Prema tomu prestaje nužda zajedničkoga ugarsko-hrvatskoga državnoga sabora, koji se kroz prošle godine pokazao nemogućim u narodnom pogledu, a ubitačnim pogledom na interese hrvatske zemlje.

Prema ovako raširenoj državnoj autonomiji kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije preustrojit će se njezina — hrvatskomu saboru odgovorna — vlada; u njeno će područje — osim onih posala, koji su navedeni u 2. zakonskom članku od g. 1869., — spadati takodjer poslovi financijalni, narodno-gospodarski, trgovački, prometnih općila i zemaljske obrane«.

Pejačeviću podje za rukom, te je 27. studenoga 1880. uglavio financijalnu nagodbu. Kraljevim manifestom od 15. srpnja 1881. bude proglašeno sjedinjenje Krajine s Hrvatskom. Pejačevića zapade zadaća, da kao kr. povjerenik provede ovo sjedinjenje, za kojim je hrvatski narod čeznuo kroz 300 godina. Tom prigodom obidje ban Krajinu, te bude svagdje radosno dočekan.[10]

Hrvati su — bez razlike stranaka — Pejačeviću priznavali dobru volju i osobnu čestitost. On bi dakle mogao mirno banovati, da se nije dogodila neočekivana stvar. Po naredbi ministra Saparija snimi David na financijalnim uredima u Zagrebu hrvatske napise, a mjesto njih postavi grbove s hrvatskim i magjarskim napisom. Radi toga se Zagrepčani 15. kolovoza 1883. uznemire, te poskidaju nove grbove. Zastupnici svih političkih stranaka u Hrvatskoj smatrahu dvojezične grbove povredom § 57., po kojemu nema magjarskomu jeziku mjesta na teritoriju Hrvatske i Slavonije. Najugledniji članovi narodne stranke sastanu se u Zagrebu na konferenciju, pa zaključe, da ne će podupirati nijedne vlade, koja bi odstupila od § 57. nagodbe. Ban Pejačević i hrvatski ministar Bedeković podju u Beč, te u ministarskom vijeću dokažu protuzakonitost Davidova čina. Medjutim su — radi vijesti o magjarizaciji — buknuli ozbiljni nemiri u Zagorju i u bivšoj banskoj Krajini. Uza sve to zaključi ministarsko vijeće, da se dvojezični grbovi imaju u Zagrebu uspostaviti, da se time spasi povrijedjeni ugled državne vlasti. Radi toga zaključka podnese Pejačević 24. kolovoza 1883. ostavku, koju kralj

[9a] Iz »narodne stranke« istupiše 26. lipnja 1880. narodni zastupnici: Josip Beruta, Gjuro Crnadak, dr. Antun Jordan, Juraj Kamenar, Ivan pl. Kukuljević, Josip Lehpamer, Matija Mrazović, Franjo Reizer, Vojko Špišić, Josip Šavor, Franjo Türk, Božo Topalović, dr. Lovro Vidrić, dr. Kosta Vojnović i Josip Zorić. Njima se pridružiše narodni zastupnici: dr. Luka Marjanović i dr. Fran Vrbanić, koji su g. 1878. bili izabrani kao opozicijonalci izvan stranaka.

[10] Pejačeviću je sjedinjenje Krajine s Hrvatskom pomoglo, da je kod saborskih izbora g. 1881. dobila »narodna stranka« 49 od 75 narodnih zastupnika. Opozicija je pobijedila u 26 izbornih kotara. Od toga su obzoraši dobili 14, pravaši 9, a srpski »samostalci« 2 mandata, dok je u Bjelovaru bio izabran Franjo Arnold kao opozicijonalac izvan stranaka. Na teritoriju bivše Krajine obavljeni su prvi izbori tekar na proljeće g. 1883. Tamo je od 35 mandata dobila »narodna stranka« 26, pravaši 6, a obzoraši 3. Od onda su obzoraši imali u hrvatskom saboru 17, a pravaši 15 narodnih zastupnika.

4. rujna i primi. Hrvati su znali cijeniti ovaj čin »bana-kavalira«, koga štovahu do smrti njegove. — Drukčije se ponio tadašnji ugarski ministar predsjednik Koloman Tisa. On obustavi u Hrvatskoj ustav! Na prijedlog i uz protupotpis Kolomana Tise bude 4. rujna general Herman Ramberg imenovan kr. komesarom u Hrvatskoj i Slavoniji. Vojničkom silom dade Ramberg 7. rujna uspostaviti dvojezične grbove. Ipak budu već 16. listopada 1883. mjesto dvojezičnih postavljeni »nijemi« grbovi, t. j. bez svakog napisa, dočim izvan Zagreba ostadoše prijašnji grbovi s hrvatskim napisom.

Na Tisin prijedlog bude 4. prosinca 1883. hrvatskim banom imenovan grof Dragutin Khuen-Hedervary. Narodna ga stranka primi s velikim nepovjerenjem. Khuen naime nije poput Raucha, Bedekovića, Mažuranića i Pejačevića potekao iz kruga saborske većine. Svi banovi od god. 1860. ovamo bijahu Hrvati; jedini se Khuen smatrao Magjarom, premda je imao posjed u Slavoniji. Odlazeći iz Gjura, gdje bijaše veliki župan, izjavio je Khuen: »Moje rodište je u Hrvatskoj, ali moja domovina je u Ugarskoj«.

Prvo doba vlade Khuenove bijaše neobično burno. No Khuen se znao poput Raucha energično braniti. Već 19. prosinca 1883. budu neki članovi stranke prava isključeni iz saborskih sjednica. Khuen dade saborski poslovnik pooštriti, a porotu na duže vrijeme obustaviti. Kod izbora god. 1884. bude od 110 zastupnika izabrano 69 pristaša narodne stranke, a 41 opozicijonalac, i to: 25 pravaša, 13 obzoraša i 3 (medju tima dr. Josip Frank) izvan stranaka. Nato Khuen uvede u saboru »kloturu«, koja glasi: »Kad se raprava o kojem predmetu vodi 3 dana, može 4. dan svaki član sabora — poduprt desetoricom saborskih članova — saboru predložiti, da se daljnja rasprava zaključi. O takvom prijedlogu zaključuje sabor odmah bez svake debate samo ustajanjem«.

Dragutin grof Khuen-Hedervàry

Khuenu su kao odjelni predstojnici pomagali: Vjekoslav Klein u pravosudju, Danilo Stanković i Aleksander Krajčović u unutrašnjoj upravi, a Ivan Vončina, dr. Stjepan Spevec, dr. Iso Kršnjavi, A. Krajčović i Armin Pavić u bogoštovlju i nastavi. Stanković iznese osnovu o ustrojstvu županija i uredjenju uprave. Ova osnova postade 5. II. 1886. zakonom; time se izjednačila uprava u provincijalu i u bivšoj Krajini, gdje su do tada postojala »okružja« (ličko-otočko, ogulinsko-slunjsko, banovačko, gradiško, brodsko i petrovaradinsko). Zakonom od 21. VI. 1895. dobiju gradske općine posve novo uredjenje svoje. Zakonom od 31. X. 1888. promijeni Spevec ustrojstvo pučkoga školstva. Mnoge reforme u školama izvede Kršnjavi. On podigne i divotne škol. zgrade. Zakonom od 19. IX. 1894. bude u realne gimnazije uveden magjarski jezik kao relativno-obligatan predmet.

Za Khuenove vlade učestaše povrede nagodbe. Po § 46. mora zajednička vlada »tako činovnike za hrvatsko-slavonske odsjeke, koji će se kod iste središnje vlade ustrojiti, kao takodjer i one svoje organe, koji će uredovati u opsegu ovih kraljevina . . . imenovati izmedju domaćih sinova kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«. Pa ipak je zajednička vlada na teritoriju Hrvatske i Slavonije namještala mnoge magjarske činovnike kod financijalnih i poštanskih ureda, kod državne šumarije i drugdje, a najviše kod željeznica. Od g. 1884. nije postojao više hrvatski odjel kod Ludovikove domobranske akademije, a nije osnovana ni jedna kadetska domobranska škola za Hrvatsku. Uslijed toga nije bilo dosta hrvatskih časnika za hrvatske domobranske pukovnije, pa se i tu namještahu mnogi Magjari. S magjarskim činovnicima prodre u zajedničke urede i magjarski jezik; on dapače postade kod željeznica i službeno. To zadade Hrvatima puno neprilika, premda bi ih morao štititi § 57. nagodbe, po kojemu kod nas nema u zajedničkim uredima mjesta magjarskom jeziku.

Malo po malo udomio se običaj, da zajednički uredi u Hrvatskoj prigodom svečanih zgoda izvješuju magjarsku zastavu. To se protivi § 62. nagodbe, koji znakom za zajedničke urede označuje »sjedinjene grbove kraljevina Ugarske, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«. Protivilo se i praksi kod hrvatskoga domobranstva, koje je od početka nagodbe upotrebljavalo hrvatsku zastavu sa »sjedinjenim grbom« kao biljegom, da je domobranstvo »zajednička« uredba. Mnogi nemiri dokazaše, da je hrvatski narod u magjarskoj zastavi vidio prevlast Ugarske nad Hrvatskom. Khuen je koncem g. 1895. u saboru opravdavao izvješivanje magjarskih zastava sofisterijom, da »nagodbeni zakon nigdje ni najmanje ne isključuje porabu magjarske zastave«. Ban se pozivao i na zakonski članak 21. od godine 1848., koji odredjuje magjarsku zastavu za sve zemlje krune sv. Stjepana. No taj zakon nije hrvatski sabor nikada proglasio, radi čega mu hrvatski narod nije priznavao zakonsku moć za Hrvatsku.

Khuen je umio posebnom svojom metodom krivotvoriti volju naroda. Da lakše pobijedi kod izbora za hrvatski sabor, brižno je Khuen nastojao oko toga, da umanji broj nezavisnih izbornika (naročito seljaka), a istodobno da poveća broj ovisnih izbornika, osobito činovnika, te raznih državnih i općinskih namještenika. Mnoge je nezavisne izbornike umio Khuen — po upravnim činovnicima — za svoje ciljeve predobiti obećavanjem ili zastrašivanjem. Gdje to nije koristilo, tamo je Khuen dao nezavisnim izbornicima spriječiti ili barem otežčati dolazak na biralište. U tu je svrhu izmislio »izborne iskaznice«, bez kojih nijesu mogli na biralište doći izbornici; kako su pak te iskaznice dijelili upravni činovnici, ostadoše bez njih mnogi opozicijonalni izbornici. Khuen se obično kod izbora služio vojničkim kordonom, kroz koji su morali izbornici prolaziti, a taj prolaz bijaše veoma oteščan onim izbornicima, za koje se znalo ili naslućivalo, da će glasovati za kandidata hrvatske opozicije. Ako je ustrebalo, proglasila je Khuenova vlada uoči izbora kakvu priljepčivu bolest u onim mjestima, iz kojih bi na biralište došlo najviše opozicijonalnih izbornika.

Takvim se metodama ban Khuen-Hedervary prviput poslužio kod izbora, koji su obavljeni sredinom lipnja g. 1887. Hrvatska je opozicija složno pošla u te izbore, jer su pravaši i obzoraši sporazumno postavili svoje kandidate, da se ne moraju pobijati ni u kojem izbornom kotaru. Ipak je »narodna stranka«, koju je Khuen pretvorio u čisto madžaronsku stranku, doživjela neslućeni uspjeh, jer je polučila 87 mandata. Opozicija je pobijedila samo u 23 izborna kotara, te su pravaši dobili 11, a obzoraši 9 narodnih zastupnika, dok su 3 mandata pripala opozicijonalcima izvan stranaka.

Dr. Aleksandar pl. Bresztjenszky

Hrvatski je sabor još 24. travnja 1887. mandat narodnoga zastupnika produljio od 3 na 5 godina. Tako je želio Khuen, jer je znao, da se čestim izborima jača otporna snaga hrvatskog naroda. Imajući pak u hrvatskom saboru golemu većinu, dao je Khuen zakonom od 29. rujna 1888. preinačiti neke ustanove izbornoga zakona od 15. srpnja 1881. Naročito je broj biranih narodnih zastupnika od 110 (s Rijekom 112) snižen na 88 (s Rijekom 90). To je Khuen proveo tako, da je po 2 čisto hrvatska kotara spajao u 1 izborni kotar. Tako je u 1 izborni kotar stavio Bakar i Krasice, isto tako Čabar i Delnice, Samobor i Sv. Nedjelju, Sisak i Sela. Petrinju i Sunju. Ludbreg i Rasinju, Djakovo trgovište i Djakovo kotar, prvi i drugi izborni kotar grada Varaždina, Virje i Peteranec, Brod i Oriovac, te Požegu i Kutjevo. Khuen je dapače znao i 3 hrvatska izborna kotara spojiti u jedan jedini. Tako je n. pr. Krapini (trgovištu) pripojio izborne kotare Gjurmanec i Sveti Križ-Začretje, dok je izbornomu kotaru Vojnom Križu pridao izborne kotare Ivanić-grad i Popovaču.

Khuen je takvim izbornim redom znatno oslabio hrvatsku opoziciju, jer su nestala 22 izborna kotara, u kojima su hrvatski izbornici činili ogromnu većinu. Podban Danilo Stanković zaštitio je kotare, u kojima prevladjivahu Srbi, jer su ovi pristajali uz bana Khuena. Naravno da se na taj način morao pokazati nerazmjer u pojedinim krajevima. Tako je ličko-krbavska županija, koja je brojila 200.000 žitelja, birala 10 narodnih zastupnika[11], dok je bjelovarsko-križevačka županija, koja je brojila 330.000 stanovnika, ali u kojoj Hrvati čine golemu većinu, imala samo 9 izbornih kotara[12], premda je plaćala 20 puta više poreza, nego li županija ličko-krbavska. Jednako nije Khuen dirao u one kotare u Slavoniji i Srijemu, gdje stanuju mnogobrojni tudjinci (Nijemci, Madžari, Česi i Slovaci), uslijed čega nema hrvatska opozicija izgleda na uspjeh kod izbora narodnih zastupnika.

Po izbornom redu od g. 1888. imao je na selu izborno pravo samo takav posjednik, trgovac ili obrtnik, koji je plaćao najmanje 30 forinti izravnoga poreza (bez raznih prireza i nameta). Svi oni, koji su plaćali barem 5 forinti, smatrahu se »biračima«, a ne izbornicima, te je 50 birača biralo 1 izbornika. U gradovima nije bilo »birača«, nego samih izbornika; ali je svaki posjednik, trgovac ili obrtnik morao plaćati najmanje 15 forinti izravnoga poreza, da dobije pravo glasa. Naprotiv je svaki državni i općinski činovnik već po svojoj službi postao izbornikom. Isto su pravo stekli svi intelektualci, t. j. ljudi s visokom naobrazbom, poimence: svećenici, odvjetnici, liječnici, mjernici i ljekarnici.

Radi visokoga poreznoga cenzusa bijaše u Hrvatskoj i Slavoniji premalo izbornika. Tako je još g. 1906. od 2,214.304 stanovnika bio samo 45.381 izbornik, što znači, da je tada jedva 1.878 postotka svih žitelja imalo izborno pravo. Neki su kotari imali neznatan broj izbornika. Tako je primjerice Korenica imala 81, Gračac 74, Perušić 61, Srb 74, a Karlobag 75 izbornika. U takvim izbornim kotarima činili su većinu odvisni ili poluodvisni izbornici. Gdje je malen broj izbornika, tu je Khuen bio siguran za pobjedu, jer su činovnici morali glasovati za kandidata

[11] U ličko-krbavskoj županiji bijahu od g. 1888. ovi izborni kotari: Gospić, Gračac, Udbina, Srb, Korenica, Perušić, Otočac, Brlog, Senj i Karlobag.

[12] Bjelovarsko-križevačka županija imala je po izbornom zakonu od g. 1881. ovih 15 izbornih kotara: Bjelovar, Križevci, Koprivnica, Ivanićgrad, Veliki Raven, Križ, Popovača, Garešnica, Čazma, Veliki Grdjevac, Trojstvo, Sv. Ivan-Žabno, Virje, Peteranec i Kloštar, a po zakonu od g. 1888. samo ovih 9 kotara: Bjelovar, Križevci, Koprivnica, Novigrad, Kloštar, Hercegovac, Čazma, Križ i Sv. Ivan-Žabno.

njegove »narodne stranke«, pošto je glasovanje bilo javno, a ne tajno. Ako nije bilo dosta odvisnih izbornika, tada bi Khuenov »izborni aparat« potrebiti još broj nezavisnih izbornika premamio obećanjem, zastrašivanjem, pa i mitom. Khuen je opozicijonalne izborne kotare (n. pr. grad Križevce) zapostavljao i šikanirao; opozicijonalni pak izbornici morali su trpjeti svakojake nepravde. Mnogo je Khuenu išao u prilog razdor izmedju Srba i Hrvata. Upravno je pak činovništvo dobilo od bana zadaću, da kod izbora protura kandidate »narodne stranke«. Zato su upravni činovnici nastojali, da kod sastavljanja izbornih lista ispuste što veći broj nezavisnih izbornika, koji bi mogli glasovati za opoziciju. Žalibože bilo je i takvih činovnika, koji su i kod provadjanja izbora činili svakojaka nasilja i protuzakonitosti. Medju ove spadahu Stjepan Kovačević i Slavko Čuvaj, od kojih je prvi za nagradu postao veliki župan i hrvatski ministar, a drugi veliki župan i ban hrvatski.

Prvi su izbori po Khuenovom izbornom redu od g. 1888. provedeni koncem svibnja i početkom lipnja g. 1892. Obzoraši su pravašima ponudili izborni sporazum, ali su ga pravaši otklonili. Radi toga se obzoraši na svojoj skupštini 19. svibnja 1892. odlučiše za »apstinenciju«, te ne sudjelovahu kod izbora, prepustivši pravašima izbornu borbu. Ipak su obzoraši u nekim kotarima (n. pr. u Jastrebarskom) poduprli pravaške kandidate.

Pravaši su kod izbora g. 1892. doživjeli strahovit poraz. Khuenova je »narodna stranka« pobijedila u 77 izbornih kotara, stranka prava u 8. a srpska samostalna stranka u 2 kotara, dok je u Našicama bio izabran bivši hrvatski ban Ladislav grof Pejačević izvan svih stranaka.

Poraz kod izbora g. 1892. otrijeznio je pravaše, koji su uvidjeli, da sami ne mogu srušiti Khuenovu »narodnu stranku«. Zato se i kod pravaša javila težnja za slogom s obzorašima. Posrednikom izmedju jednih i drugih postade sveučilišni profesor dr. Aleksandar pl. Brešćenski (Bresztjenszky), koji nije pripadao ni pravašima ni obzorašima.

Iza duljih i ozbiljnih pregovora stvoren je na proljeće g. 1894. zajednički program pravaša i obzoraša.

Zajednički je program »stranke prava« i »neodvisne narodne stranke« izradio pododbor pod predsjedništvom dra. Brešćenskoga, a glasio je ovako:

I. Hrvatska sjedinjena opozicija — stojeći na temelju državnoga prava i narodnog načela — radit će svim zakonitim sredstvima, da se hrvatski narod, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, na Rijeci (s kotarom), te u Medjimurju, Bosni, Hercegovini i u Istri, sjedini u jedno samostalno državno tijelo u okviru habsburške monarkije; podjedno će svom snagom podupirati i nastojanje braće Slovenaca, da se tomu državnomu tijelu prikupe i slovenske zemlje.

II. Isto će tako sjedinjena opozicija raditi, da se kraljevina Hrvatska uredi kao pravna državá ustavno i slobodno tako, da će narod po svojim zastupnicima — u svim granama državnoga života — po načelima parlamentarne vladavine vršiti u hrvatskom saboru zakonodavnu vlast sporazumno s krunom. Na čelu parlamentarne vlade stoji ban kraljevine Hrvatske.

III. One poslove, koji su skupni cijeloj monarkiji, a potječu iz pragmatičke sankcije, rješavat će kraljevina Hrvatska — ravnopravno kraljevini Ugarskoj — s ostalim zemljama Njegova Veličanstva.

IV. Hrvatska će sjedinjena opozicija uopće raditi, da se ustav, sloboda i zakonita nezavisnost kraljevine Hrvatske oživotvori i zajamči svim zakonitim sredstvima, napose pak slobodoumnim izbornim redom, pravom sakupljati se i sastajati se, te slobodom savjesti, govora i štampe.

V. Provedenje toga programa povjerava se egzekutivnom odboru, koji može dozvoliti sudjelovanje u tome radu takodjer drugim otačbenicima, ako i nijesu članovi stranke.

Taj su program odobrili dr. Ante Starčević i biskup Strossmayer, koji se 20. lipnja 1893. sastadoše i pomiriše u Krapinskim Toplicama. Ipak se pregovori o sjedinjenju pravaša i obzoraša razbiše uoči Duhova g. 1894., i to radi imena zajedničke stranke.[13] Jedina je korist od dosadašnjih pregovora bila u tome, što su odsada svi opozicijonalni Hrvati imali jedan te isti državopravni program. Po tome programu traže i pravaši i obzoraši, da se »u okviru« habsburške monarkije stvori hrvatska država, kojoj će pripadati: Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna, Hercegovina, hrvatski dio Istre, te Medjimurje i grad Rijeka sa svojim kotarom. Toj se Hrvatskoj mogu — ako ushtiju — pridružiti i slovenske zemlje. Odsada se u Hrvatskoj govorilo i sanjalo o »trijalizmu«, koji bi imao zamijeniti dualistički uredjenu habsburšku monarkiju, ako se ne pretvori u federalističku državu, za čim su težili svi slavenski narodi u Austro-Ugarskoj.

[13] Pravaši su tražili, da sjedinjena hrvatska opozicija uzme ime »stranka prava«, dok su obzoraši stajali na stanovištu, da se sjedinjenjem pravaša i obzoraša stvara nova stranka, koja mora dobiti i novo — posve neutralno — ime. O imenu je raspravljao »pododbor sjedinjene opozicije«, koji su uz dra. Aleksandra Brešćenskoga činili pravaši Eugen Kumičić i dr. Josip Frank, te obzoraši dr. Šime Mazzura i sveučilišni profesor Tadija Smičiklas.

JOSIP HORVATH

IZMJENA GENERACIJA

IDEJE I LJUDI KROZ ČETVRT VIJEKA HRVATSKE POLITIKE (1895.—1905.)

I.

»AR SE ZDIŽU MLADI...«

Srijeda je 16. listopada 1895.

Treći je već dan kako u Zagrebu boravi »njegovo carsko i kraljevsko apostolsko veličanstvo car i kralj Franjo Josip Prvi«, koji je poslije dvadesetišest godina — posljednji puta bio je u Zagrebu zajedno sa caricom 1869. — osjetio potrebu da posjeti Hrvatsku i njezin glavni grad.

Ugodan jesenski je dan, rana jutarnja magla se razišla. Cijeli službeni svijet i dobar dio radoznale publike (vladarski posjeti uvijek golicaju radoznalost masa bez obzira na njihovo političko raspoloženje), prati u stopu vladara, koji toga dana posjećuje naučne zavode. U pola jedanaest sati dolazi na iskićen Jelačićev trg pred sjevernu stranu banovoga spomenika četa mladih ljudi. Nekolicina njih je odjevena u odore sveučilišnih gradjana, stare »juratuške« odore iz ilirskih vremena baš su u te dane obnovljene: crna surka, čizme, kalpak sa sokolovim perom, sablja za pasom. Četa sveučilišnih gradjana prije dva dana prisustvovala je tako odjevena dočeku vladara pod starom zastavom »djačke legije« iz 1848., koju je nosio mladi pravnik Vladimir Vidrić.

Pred banovim spomenikom mlada družina stvara krug. Na suncu bljesnuše četiri sablje, podržavajući tkivo crveno-bijelo-zelenog barjaka. Stjepan Balaško izvukao je zastavu, koju su na gole sablje prihvatili pravnici Franjo Brelić, Leo Hoić, Gedeon Knežević i Josip Škotić. Nekolicina radoznalih oko grupe moglo je čuti kratak govor jednoga djaka, koji je doslovce rekao slijedeće: »Dolazimo k spomeniku onoga, koji se je borio za dinastiju proti Madžarima, da spalimo zastavu onoga naroda, koji se je uvijek borio protiv dinastije, čime posvjedočujemo svoje dinastičke osjećaje!« Čas kasnije liznuo je plamen (zapalio ga Josip Heneberg), digao se mali oblak dima prožetog vonjem žeste i benzina — od zastave osta tek nekoliko nagorenih krpica. Još par prosvjednih poklika protiv Madžara i bana grofa Khuena Hedervaryja i mladež se razišla. Cijela demonstracija nije potrajala niti par minuta.

Još istoga su dana započela hapšenja sveučilišnih gradjana. Redarstveni zatvor prepun je djaka. Brzojav javlja u Beč, Budimpeštu, Prag, incidenat spaljivanja madžarske zastave. Štampa u habsburškoj monarhiji, a i u vanjskom svijetu piše narednih dana samo o zagrebačkom dogadjaju. Zbilo se zaista nešto što nije nitko očekivao prigodom vladarskoga posjeta u Zagrebu.

Jamačno ni pokretači ni izvadjači demonstracija »spaljivanja madjarske zastave« 16. listopada 1895. nijesu si bili svjesni zamašaja svoga čina, nijesu ni slutili da je taj njihov čin početak nove odlučne epohe u povijesti njihovoga naroda.

16. listopada 1895. iz perspektive sadašnjice ukazuje se kao prolog velike drame hrvatske politike. Kao u svakom prologu tu su već najavljeni, sažeti svi elementi radnje; i akteri-protagoniste i snage ideja i sva problematika budućega zbivanja. Ta buduća drama hrvatske politike razvijat će se gotovo točno po pravilima aristotelske dramaturgije: 1903. bit će potresna ekspozicija; graduirat će se u godinama 1906.—1907. u mučnim borbama za narodnu vlast drugog Pejačevićevoga razdoblja; u dane Rauchovoga režima, u scenama veleizdajničkoga i Friedjungova procesa i oluje izazvane aneksijom Bosne i Hercegovine ta se drama približuje vrhuncima krize, sa zamiranjem u srcu promatra je čitava Europa; političko zbivanje u Hrvatskoj nije više lokalni dogadjaj, postaje odlučnom zonom medjunarodne političke situacije. Ali ishod konflikta još je neodredjen, dramatičnost se njegova kondenzira tek u odrazu balkanskih ratova 1912./1913. Na peripetiju ne treba dugo čekati, ona je već tu, komesarski režimi otkrivaju i potvrdjuju da je obračun u nutrinji već proživljen, da je odluka pala: u grmljavini topova svjetskoga rata drama t i h dvadeset i pet godina hrvatske politike postizava svoj finale.

Počinje sasvim novo poglavlje narodnog života.

*

Dogadjaji prigodom boravka Franje Josipa I. u Zagrebu nijesu bili nikakva neočekivana pojava. Od 1894. dalje, slični incidenti javljaju se povremeno koli u Hrvatskoj toli u drugima različitim dijelovima Austro-Ugarske kao simptomi teške bolesti državnoga sistema. Incidenat u Zagrebu jedino je otkrio da je bolest zasjela u novoj zoni, po svom geopolitičkom položaju vanredno osjetljivoj i opasnoj. Pokazao je da su sva profilaktička i konzervatorna sredstva više od desetgodišnjega režima grofa Khuena Hedervaryja bila uzaludna.

Franjo Josip I., koji se u pravilu klonio političkih razmatranja, u razgovoru s dr. Koerberom, poznijim austrijskim premierom, uporedio je upravo u to razdoblje oko 1895. svoju državu sa starinskom stambenom zgradom s mnogo stanara, koji se medju sobom vječno pravdaju i svadjaju; najbolje je, rekao je Franjo Josip I., uklanjati uzroke tih svadja oprezno i pomnjivo pomoću reparatura, jer da bi radikalna pregradnja zgrade bila opasna. Uporedba je — kako veli carev biograf

1895. Zagreb, Jelačićev trg, ukrašen za doček Franje Josipa.
U pozadini stoje još ove — sada odstranjene — kuće, ulaz u Jurišićevu ulicu još je tjesnac kod Mrazovićeve kuće.
Rasvjetu pripremio je Mlečanin Zentilomo.

Karl Tschuppik — primitivna, ali daje točnu sliku carevih predodžaba. I označuje prilično točno stanje stvari: blistavo, impozantno pročelje krije ruševnu zgradu, stanovnici koje vode medju sobom žilav, uporan rat.

U spomenutoj izjavi austrijskoga cara teško je prepoznati nekadašnjega učenika von Kübecka, Windischgrätza, Schwarzenberga, ideologa francjozefinskoga apsolutizma. Solferino je slomio koncepciju, kako bismo danas rekli francjozefinskoga »Führertuma«; lični režim oteo je habsburškoj kući Lombardiju, pobjeda talijanskoga nacionalizma osokolila je ostale narodne pokrete u carstvu, otkrivši im da je pobjeda postiživa. Schmerlingov kratkotrajni režim, koncesija njemačkom liberalizmu, koji obnavlja u austrijskoj politici staru habsburšku lozinku »divide et impera«, nije mogao riješiti krize carstva. Baš u svojoj temeljnoj misli, osloniti svoju vlast na hegemoniju nijemstva, dovodi do Königgrätza. Nekoć apsolutni monarh prisiljen je ulaziti u kompromise s narodima — Königgrätz radja dualizam. Nakon Solferina i Königgrätza Franjo Josip I. jamačno je osjetio svu britkost narodnosnog problema, ali neuspjevši u svojim radikalnim političkim potezima, stao je uopće bježati od rješenja. Politika kompromisa s narodima zastala je na prvoj etapi; sklopljen je sporazum s Madžarima, drugim najjačim narodom poslije Nijemaca u monarhiji. Taj je sporazum samo donio diobu hegemonije, kompliciravši još više državni problem. Do konačnog svestranog kompromisa sa ostalim narodima carstva Franjo Josip nije više imao snage doći. Izbjegavati riješenja lozinka je Taafeove dugogodišnje vlade. »Es wird fortgewurschtelt«, Austro-Ugarska ide polagano ali sigurno k svojoj sudbini.

Jer medjutim je pristigao već nov naraštaj. Stari problemi dobivaju nov sadržaj. U austrijskoj poli jednako kao i u »zemljama krune Sv. Stjepana« politička borba odvijala se do tad isključivo na terenu državnopravnih problema. Pogotovo pak u Hrvatskoj, gdje su ekonomska zaostalost, politička nemoć onemogućili da snage modernoga političkog života dodju do uticaja.

Nakon austro-ugarske nagodbe 1867., koja je Madžarima donijela pobjedu njihovih državopravnih ciljeva i dala tako bazu za slobodan razvitak, svagdje postaju državopravna pitanja baza i okvir političke akcije. Češki državopravni problem dominira politikom austrijske pole monarhije. Samo u 90-tim godinama 19. stoljeća pristigao je nov naraštaj: taj počinje davati državopravnoj politici nov sadržaj, unositi u politički život ideje novoga doba; državnopravni politički ciljevi sve se više identificiraju sa ciljevima demokratizacije, u demokraciji otkriva se formula rješenja ne samo za nacionalni i kulturni, nego i za ekonomski i socijalni problem. Ta nova generacija, koja ulazi u život tih 90-tih godina preobrazuje čitavu politiku. U Pragu poprimaju dogadjaji revolucionarni karakter, naročito nakon procesa protiv »Omladine« pred prijekim sudovima; 179 omladinaca biva odsudjeno na 278 godina tamnice; austrijska policija bavi se provokaterstvom po ruskim metodama, sama konstruira protudinastičke, uostalom sasvim romantične urote, nesvjesno dajući novom naraštaju ideju za nove metode borbe. Medju osudjenicima u procesu »omladine« ima mladića, koji će trideset i pet godina kasnije biti prvi ministri samostalne čehoslovačke republike. 1894. Češka je stalno pod opsadnim stanjem.

A ni u samoj Austriji nije mnogo bolje: malogradjanstvo postaje eminentan politički faktor, kršćanski-socijali predobiše mase kao nosioci ideje demokracije. Baš 1895. Franjo Josip mora osjetiti da nije više on najpopularnija ličnost metropole, nego Karl Lueger, vodja kršćanskih socijala. Sin bečkoga »Hausmeistera« u prkos carevom vetu tri puta biva izabran za bečkoga načelnika. I Beč i Prag su žarišta nemira, svagdje je parola: tražimo opće pravo glasa. Narod ne želi biti dalje objektom, hoće postati subjektom politike.

*

Hrvatska tih godina stenje pod režimom grofa Khuena Hedervaryja, nagodba ju je posvema predala u vlast uporne, postepene madžarizacije.

Dragutin grof Khuen Hedervary došao je u Zagreb poslije krvave bune protiv madžarskih grbova, simbola tudjinske prevlasti, s »carte blanche«. On je virtuozno znao iskoristiti dobivene ovlasti.

Pod prividom ustavnosti, iskonstruiranim izbornim zakonom i pomoću izbornoga terora uspijeva stvoriti poslušan sabor. Parola o »redu, radu i zakonu« smokvin je list za zatiranje narodne volje. Opozicija uopće ne može doći do riječi. Opozicionarstvo maloga čovjeka, sve od reda pristaša radikalnoga, beskompromisnoga pravaštva, koje uopće »ne priznaje« nagodu, izživljuje se u pjevanju budnica i rugalica po malim gostionicama, povremenima jalovim demonstracijama, razbijanju prozora. Ta politika romantične negacije, apstinencije ne smeta mnogo režim. Narodna inteligencija je malobrojna, kroz deset godina khuenovštine njezini se redovi još više prorijedili. Njezina je borba ograničena na aktivnost u štampi, na iznašanje juridičkih gravamina, povreda nagodbe. Ali što mogu argumenti prava prema pravu sile! Uostalom gros inteligencije bilo pod pritiskom sile, bilo iz koristoljublja podupire režim grofa Khuena. Cvate korupcija, mrveći i razarajući gradjansku svijest. Potresan je, tragičan glas Gjalskoga, koji tih godina vapije u pustinji khuenovštine: »Značajeva, značajeva nam treba!«

Khuen se stvarno nije mnogo obazirao na oporbu narodne inteligencije. Kao svaki tiranin potcjenjivao je snagu duha. Prividno opozicija narodne inteligencije, organizirane u neovisnoj narodnoj stranci, zaista nije donijela konkretnih, vidljivih političkih rezultata. Ali ipak ta mala šaka ljudi spremila je tlo za slom khuenovštine. Kroz dvadeset godina djelovala je na nezavidnim pozicijama »mrtve straže«. Bila su to djeca »iliraca«, pod okriljem Strossmayerovim čuvajući oganj preporodnih zanosa i izgradjujući n a r o d n i i k u l t u r n i ideal. Ta malobrojna narodna inteligencija, koja se kupi oko »Obzora«, pretežno svećenici, profesori, učitelji uzeli su za lozinku svom djelu riječi djakovačkoga vladike »prosvjetom k slobodi«. Oni su bili uzgojitelji, učitelji novog mladog naraštaja, koji baš tih godina oko 1895. počinje izlaziti u arenu javnoga života. Ako je Bismarck mogao reći da je njemački učitelj doveo do pobjede u ratu 1871. i do ujedinjenja njemačkih država u carstvo, onda se punim pravom može reći da je ta strossmayerovska generacija stvorila naraštaj, koji je srušio khuenovštinu, otvorio nove puteve hrvatskom političkom životu.

Ambiciozna, darovita, željna znanja ta je generacija, koja devedesetih godina svršava srednjoškolske nauke. Žudi za novim horizontima, pogled joj ne sustaje na granicama »trojednice«. Ta djačka društva po tadašnjim gimnazijama i realkama ćelije su gdje se formira nov nazor na svijet. Taj naraštaj u svom razvitku i sazrijevanju ima mnogo sličnosti s naraštajem »iliraca«: kroz književnost ulaze ti mladi ljudi u politički život.

Nije jamačno slučaj da su »mladi« uzeli za motto svojega najborbenijega glasila stihove »ilirca« Gjure Kundeka »ar se zdižu mladi, posluju marzapažaju obrisi pokreta »moderne«; valjda nijedna naša generacija ni prije ni poslije nije toliko čitala, tako žedno upoznavala duhovne manifestacije Europe, tražeći u njima uzor za naše iživljavanje. Deset godina, od 1890. do 1900., traje stvarno to školovanje novog naraštaja inteligencije. Čita se sve, još više piše. Riječ »sloboda« dobiva za taj naraštaj novo, sveobuhvatno značenje — sasvim pojmljivo; jer ti mladi ljudi na svakom koraku osjećaju negve tadašnje stvarnosti. Nov naraštaj nosi parolu »slobode umjetničkog stvaranja« — bijaše to u doba khuenovštine jedino područje gdje se moglo tražiti slobodu. Čak i sam režim s izvjesnom dobrohotnošću gleda ta nastojanja mladih, jamačno vjerujući da će mladost zaokupljena umjetnošću zaboraviti na politiku. Ta književna djelatnost »moderne« ima medjutim dalekosežno političko značenje. »Moderna« u umjetničkom stvaralaštvu, poglavito pak u književnosti, nije dala mnogo. Ali dala je nešto mnogo zamašnije — rodila je i izoštrila duh kritike, koji je ubrzo prešao granice umjetnosti. Tražeći slobodu u umjetničkom stvaranju naraštaj »moderne« prenijet će svoj zahtjev uskoro i na politiku, unijeti i u politiku i svoju kritičnost i širinu svojih pogleda i svoju naobrazbu i — osjećaj povezanosti naše stvarnosti sa svjetskom stvarnošću.

Ti »mladi«, po prirodnom zakonu sukoba kod izmjene generacija, došli su uskoro u opreku sa svojim učiteljima. »Stari« su žigosali kozmopolitizam »mladih« smatrajući ga sasvim krivo anacionalnošću. Ali ti mladi, uzgojeni na stranima književnim uzorima, upoznati s velikim strujama europskoga javnog života, nijesu ni mogli gledati probleme naše stvarnosti očima otaca; jalova im se morala činiti politička borba, koja se iscrpljivala u dubokoumnima juridičkim nadmudrivanjima, prirodno su morali osjetiti ispraznost njezinog formalizma. Mladi su osjetili vjetar novih pokreta, barem naslutili i kod nas pulsiranje novih problema, kulturnih, ekonomskih, socijalnih. U te godine i kod nas počinje se osjećati da politika nije samo pravno parničenje.

U hrvanju protiv khuenovštine i madžarizacije hrvatska politika 90-tih godina, bez obzira na stranačke programe, u jednom je jedinstvena — u svom dinastijaštvu. Samo kao blijeda uspomena lebdi još sjećanje na nezahvalnost dinastije prema Jelačiću. Starčevićanci pod sve osjetljivijim vodstvom promećurnoga dr. Josipa Franka (sam Ante Starčević uslijed starosti tek je dekorativna figura) u praktičnoj politici sve više zaboravljaju Kvaternikovu gestu i pogibiju i svoje garibaldijanske ideale; narodna pak inteligencija u neovisnoj narodnoj stranci gleda u vladaru potrebnoga vrhovnog arbitra vjerujući u dnu duše u njegovu korektnost. Prigodom dolaska Franje Josipa I. u Zagreb »Obzor« ga pozdravlja s »Ave Caesar« nazivajući ga ostentativno »hrvatskim kraljem«. I omladina dijeli to osjećanje, vjerujući očito da jedino još vladar može vratiti Hrvatima njihova prava i slobodu. Valja se uživjeti u ono doba: Hrvatska pod Khuenovim režimom složila bi se sa svakim tko bi joj pomogao ukloniti mrskoga bana.

16. listopada 1895. donio je tu dubok neizgladiv prelom.

•

U tri izborne bitke: god. 1884., 1887. i 1892. uspio je grof Khuen Hedervary smrviti hrvatsku političku oporbu. Razbivši stranke vjerovao je da je riješio hrvatsko pitanje. Zaboravio je da još postoji i Narod.

Stranke stvarno nije bilo teško r a z i r a t i. Niti puna dva postotka pučanstva nijesu imala pravo glasa radi visokoga poreznog censusa. A ni svi ovi ne bijahu slobodni izbornici; tu je prvo bilo cinovničtvo koje je zabrinuto za svoju egzistenciju glasovalo onako kako se zapovjedilo; onda su tu bili inorodni elementi, pa krhki slabi sloj privrednoga svijeta, koji je listom glasovao za vladu da izbjegne šikanama u svom poslovanju. Aparat režima znao je tako reći napamet pojedine izbornike — cijeli kotarevi brojili su svega po nekoliko desetaka izbornika (na pr. Karlobag 75, Srb 74, Perušić 61, Korenica 81). Uz to je režim primijenio svoju izbornu geometriju, razgraničivši pojedine kotareve gdje je opozicija imala većinu tako da se ta većina rastepla na kotareve gdje su izbornici bili pristupačni vladinom pritisku. U koliko bi pak pored svih armatura pobijedio kandidat opozicije režim bi njegov izbor, kad se radilo o opasnijem kandidatu, dao poništiti na temelju kakve ishitrene doskočice. Tako su bili poništeni mandati dr. Frana Vrbanića u Novomgradu, Vatroslava Brlića u Brodu, dr. Ivana Ružića u Koprivnici — dapače je poništen i j e d n o g l a s n i izbor tadanjeg »Obzorovog« urednika Josipa Pasarića. Prosvjedi nijesu pomagali — sudovi su sudili po zapovijedima s Markovoga trga, a štampi je stavljena brnjica.

Princip državne politike »divide et impera« režim grofa Khuena Hedervaryja uspješno je primjenjivao u Hrvatskoj. Borbe izmedju Hrvata i Srba poprimaju sve žešći karakter jer većina srpskih kotareva bez ustezanja podupire režim. »Saborski imenici kroz pet Khuenovih perioda hrvatskog sabora — konstatira Supilo u svojoj knjizi »Hrvatska politika« — iskazuju 460 narodnih zastupnika odnosno zastupničkih mandata. Od tih je bilo 354 vladinovca, a 106 mandata opozicionalna. Vladinovačkih mandata imali su: Hrvati 224, Srbi 130. Opozicionalnih: Hrvati 104, Srbi 2. ... Kod Hrvata dolazi opozicija u snazi oko 30%, kod Srba nešto preko 1%.« Režim grofa Khuena Hedervaryja stvarno uskrisuje srpski nacionalizam u hrvatskim krajevima, iz dojučerašnjih »pravoslavnih Hrvata« stvara borbene Srbe. Valja priznati da mu je u tome nesvijesno pomagalo pravaštvo sa svojom intrasigentnošću prema Srbima kao i austrofilski kurs u obrenovićevskoj Srbiji. Srbima pod Khuenovim režimom strana je hrvatska državnopravna politička borba, oni provode nesentimentalno politiku utilitarizma, srpski kotarevi glavni su užitnici ekonomskih i kulturnih nastojanja, koja se ne mogu poreći režimu.

Oporbene stranke su desetkovane, politika navodnog pacificiranja slavi slavlje. Naročito katastrofalni bijahu izbori 1892., ostavivši potresan dojam u vodstvu svih oporbenih stranaka, koje su tad prvi puta spoznale da samo u slozi najtjesnije suradnje mogu gojiti minimalne nade u budući uspjeh. 1894., godinu dana prije dolaska Franje Josipa u Zagreb zaista uspijeva složiti oporbene stranke u jednom zajedničkom programu. Taj »program hrvatskih oporbenih stranaka god. 1894.« stvarno je temelj kamen akcije, koja će tek za devet godina donijeti uspjeh. Misli-vodilje toga programa obnavljaju ilirsku baštinu »Disertacije« vidovitog Janka grofa Draškovića, vezujući u čvrst idejni kontinuitet ideale preporodnih vremena s naraštajem XX. vijeka. Taj program iz 1894. doslovce veli:

»I. Hrvatska sjedinjena opozicija stojeći na temelju državnoga prava i narodnog načela raditi će svima zakonitim sredstvima, da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, na Rijeci s kotarom i u Medjumurju, Bosni, Hercegovini i Istri, sjedini u jedno samostalno državno tijelo u okviru habsburške monarkije, te će podupirati i svom snagom nastojanje braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje ovome državnome tijelu prikupe.

II. Isto tako raditi će sjedinjena opozicija, da se kraljevina Hrvatska uredi k a o p r a v n a d r ž a v a, u s t a v n o i s l o b o d n o, tako da će narod po svojima zastupnicima u svima granama državnoga života po načelima parlamentarne vladavine vršiti u hrvatskom saboru zakonodavnu vlast s krunom.

Na čelu parlamentarne vlade stoji ban kraljevine Hrvatske.

III. Poslove skupne cijeloj monarkiji, potičuće iz pragmatičke sankcije, rješavat će kraljevina Hrvatska ravnopravno kraljevini Ugarskoj s ostalim zemljama Njegovog Veličanstva.

IV. Raditi će uopće, da se ustav, sloboda i zakonita nezavisnost kraljevine Hrvatske oživotvori i svima zakonitim jamstvima napose slobodoumnim izbornim redom, pravom sakupljati se i sastajati se te slobodom savjesti govora i štampe zajamči.

V. Provedenje ovoga programa povjerava se eksekutivnom odboru koji može dozvoliti sudjelovanje u tom radu i drugim otačbenicima, ako i nisu članovi stranke.«

Ujedinjenje i skupnost etničkoga narodnog teritorija, demokracija, sloboda ustavnost vječni sadržaj hrvatske političke borbe našao je tu svoj pregnantni izražaj. Ideje 1848. Jelačićev program federaliziranja habsburške monarhije tu je opet obnovljen i naglašen. U odnosu prema stvarnosti khuenovštine taj se program čini fantastičnim. Svemoćni ban se jamačno smješkao kad ga je čitao, zadovoljan da ima takve političke protivnike, koji se zanose takvom fata morganom. Jamačno nije vjerovao u životnu snagu takvih ideja. Moguće je tek pred svoju smrt, pod kraj svjetskoga rata spoznao da su ideje jače od materijalne sile.

1895. grof Khuen Hedervary vjeruje da je postigao svoj zadatak i zato baš organizira dolazak vladarev u Hrvatsku. Franjo Josip vjerojatno se rado odazvao tome pozivu, nadao se po svoj prilici, da će nakon loših iskustava u Češkoj i u Austriji barem u Hrvatskoj naći uspjehe politike, koja mu je bila najbliža i najrazumljivija: narod, koji bez pogovora prima diktat autoriteta.

Narod stvarno je nijem; ekonomski slab, pretežno još analfabeta apatičan je prema političkoj igri u saboru; od politike vidi samo žandare, čuti poreze, na jedinoj vezi, koja ga veže s gradom, na željeznici, čuje gotovo isključivo madjarsku riječ. Strani agenti razmiliše se u Khuenovo doba pred konac stoljeća po našim selima bajajući svijetu čudesa o sreći i ugodnom životu u prekomorskim stranama. Počinje sistematsko iseljivanje seljaštva u Ameriku, seljačka zemlja prelazi većinom u madžarske i njemačke ruke. To su valjda najteži, najstvarniji udarci khuenovštine.

Narod je stoljećima navikao na pasivni otpor pa mu se i sad predaje. Politika u provinciji leži na ugaru, čekajući svoje vrijeme. Selo moguće potsvjesno sniva o Gubčevim vremenima; vjeruje da će se ona vratiti.

Svaka vlast opija i zasljepljuje. Ni Khuenov režim nije tome izmakao. Nije zadovoljan time da je praktički likvidirao opozicionalne stranke, u svakidašnjem životu režim osjeća potrebu da očuti svoju svemoć. Provodi se politika bockanja, sitnih izazivanja. Hrvati tih godina, kao uostalom uvijek, manje reagiraju kad se zadire u njihove praktične interese, koliko kad ih se zgodi u njihove osjećajne komplekse. A režim khuenovštine kao u nekom ludjačkom sadizmu najradije odabire baš to područje osjećajnosti za mjerenje svoje snage i autoriteta. S takvim ispadima, redovno djelima područnih organa, koji neinteligentno uživaju u svojoj vlasti, režimi kao Khuenov nesvjesno podržavaju najživlju agitaciju protiv sebe. Nasilno se provodi madžarizacija na željeznici, prkosno se grade madžarske škole, počinje uvadjati madžarski jezik kao obligatan u srednjoškolsku nastavu (zakonom od 19. IX. 1894.), izazivalački, protivno samom slovu nagodbenoga zakona, ističu madžarski barjaci. U borbi protiv madžarskoga jezika na željeznici, u borbi za barjake iživljuje se gotovo cijela politika pod Khuenovim režimom. Borba protiv tudjinskih barjaka postaje kroz decenije gotovo isključivi sadržaj politike, jer je jedino područje gdje i najširi slojevi naroda mogu izraziti svoje političko osjećanje i dati izraza svojemu negodovanju.

Metode provokaterskoga bockanja ojačavaju upravo u tjedne priprema za doček Franje Josipa. Psihološki pritisak u stalnom je porastu. Razumljivo je da je omladina najosjetljiviji reagens. »Obzor« bilježi sve te incidente, sigurne predznake neke eksplozije; tako reći dnevno je plijenjen. Na sreću sačuvala su se prva, nezaplijenjena izdanja »Obzora« iz tih dana. Po njima je moguće rekonstruirati postanak dogadjaja od 16. listopada 1895. kao i cijelu tadanju političku atmosferu u Zagrebu.

•

Izazivanje madžarizatorsko na željeznicama u tim mjesecima intenzivnije je nego ikad prije. Naravski izazivlje otpor. Otpor postaje sistematski. Vodja mu je tadanji mladi pravnik Stjepan Radić. On sam

počinje svojevrstni križarski rat protiv madžarizacije na željeznicama. Stvara sam jednu vrstu »direktne akcije«. Ta akcija Stjepana Radića prvi je simptom da prestaju vremena apatije, pasivnosti. Starijem naraštaju moguće sa već prema temperamentu ta aktivnost Radićeva činila malo neskromnim oponašanjem borbe Davida i Golijata; ali ustrajnošću kaplje koja dube kamen Radić je svojima istupima budio drijemež, postao vjesnikom nove borbenosti.

Stjepan Radić u te mjesece mnogo putuje; jedno vrijeme stanuje u Božjakovini i dnevice se vozi u Zagreb. I dnevice se ponavljaju incidenti; Radić dnevice traži p r a v o hrvatskoga jezika na željeznicama, pravo zajamčeno nagodbom. Odbija željezničke karte odštampane madžarskim jezikom, traži od željezničkog osoblja da s njim govori hrvatski, bori se s vlakovodjama i glavarima postaja, propovijeda narodu u željeznici, piše bezbrojne pritužbe i po postajnim knjigama za pritužbe i direktno upravi željeznice. Od uprave željeznice iznudjuje priznanje da se »nadoplatne karte« u vlakovima izdaju na hrvatskom jeziku, koju odredbu medjutim područni organi ne izvršuju. 7. IX. 1895. doživljuje u vlaku izmedju Božjakovine i Zagreba tvorni napadaj željezničkih namještenika, koji ga hoće izbaciti iz jurećega vlaka. U svojim člancima od 9. IX. i 19. IX. 1895. u »Obzoru« sam opširno opisuje te svoje doživljaje. Ti su članci pravo zrcalo njegove burne ličnosti, njegovoga mesijanstva, izdržljivosti i zanosa. Ti Radićevi protestni članci vjerna su ilustracija psihološkog stanja nove mlade generacije. Što je Radić tu rekao, ostali su osjećali. Jer zgode Stjepana Radića na željeznicama nijesu bile osamljeni slučajevi. Ti Radićevi članci od 9. i 19. IX. 1895. u »Obzoru« u kojima se čuti dolazak novoga narodnog tribuna, pravi su »kip domovine leta 1895.«, takva je bila Hrvatska u koju je dolazio Franjo Josip.

U prvom svom članku Stj. Radić doslovno citira psovke, kojima su ga obasuli madžarski željezničari prigodom sukoba od 7. IX. Jedan vlakovodja mu dobacivao: »Fuj, to je inteligencija! Što ste poludjeli, što sanjate o hrvatskim kartama. Ovo je madžarska željeznica, naš je službeni jezik madžarski! Učite madžarski!« Glavar stanice u Božjakovini, nazvavši ga »švajnkerlom« kad je Radić zatražio intervenciju civilnih vlasti na prijetnje sa zlostavljanjem, govorio mu je: »Ja sam vaša policija, ja ću vam Hrvatom pokazati kako se luduje«. I Stjepan Radić u svom članku zaključuje: »Kad se sve to dogodilo čovjeku naobraženom, koji se zna svladavati do ledenosti, što bi se bilo dogodilo onomu koji ne bi bio mogao ostati hladnokrvan? Ako se je to dogodilo »gospodinu« šta bi se bilo dogodilo »mužu«? Na to će valjda u saboru vlada imati odgovoriti.« Odgovora medjutim ni Radić ni sabor na taj upit nije čuo od vlade grofa Khuena.

Ti stalni incidenti na željeznicama pred vladarevim dolaskom morali su povisiti temperaturu kod omladine i širih narodnih slojeva. Ali izazivanja nijesu stala na tome. Pikadorski se zadaju ubodi. Da vladar pri izlasku iz vlaka na zagrebačkom kolodvoru najprije stupi na madžarsku zemlju, dopremljeno je željeznicom nekoliko vagona šljunka s Rakoškoga polja kraj Budimpešte (gdje se nekoć vršio izbor madžarskih kraljeva) i njime je posut peron i prostor pred kolodvorom. Na izlazu iz kolodvora bijaše sagradjen slavoluk — u gluho doba noći prije dolaska vladarevog urešen je slavoluk samo madžarskim zastavama i grbovima. A kad se u noći prvoga dana boravka Franje Josipa dočulo da su željeznički namještenici, za koje je utvrdjeno da su prije toga opojeni pivom, na mrtvo ime izbili sinove dr. Josipa Franka, gnjev omladine i narodnih masa se prelio. Dok je Ilicom išla kraljevska povorka u pokrajnim ulicama mase su jurišale na zgrade, na kojima bijahu izvješene madžarske zastave (glavni slavoluk, šumarski ured, Dömöterffyjeva kuća u Dugoj ulici, zgrada Sv. Jeronima). Ali bijaše još jedan barjak, koji je izazvao nove demonstracije. Na srpsko-pravoslavnoj crkvi, na zgradi srpske banke i zgradi srpske bogoštovne općine ostentativno bijahu izvješeni samo srpski barjaci. U tili čas bijahu na tima zgradama porazbijani prozori, masa je htjela provaliti u crkvu da skine zastave. Tek nakon formalne bitke uspijeva redarstvu uz pomoć oružništva, koje nastupa s nataknutim bajunetama, razbiti mase. Ali one se raspršuju, da se opet na drugom mjestu sastanu. Noći su burne i bučne. Zagreb je stvarno poprište gradjanskoga rata. Na kolodvoru uprava željeznice drži u stalnoj pripremi dvjesta i pedeset madžarskih radnika iz ložione, naoružanih teškim kladivima. Oficiozno klicanje vladaru stalno prekida i guši graja demonstracija, zveka razbijenih prozora.

Grof Khuen Hedervary nastojao je Franji Josipu zatajiti dogadjaje. Ali to stvarno nije bilo moguće. Kako je kasnije »Magyarorszag« zabilježio vladar je zatražio od bana izvještaj. »Ban je zašutio mukom, javlja madžarski list, na što je dobio ponovni upit: »Hoću da znam sve!« U Zagrebu je Franjo Josip morao doživjeti spoznaju lažljivosti fasade svoga režima.

Sveučilišna omladina, stvarno stojeći kao grupa po strani od demonstracija, odlučila je bila dati ipak jasan izražaj svoga negodovanja. 16. listopada ujutro održan je velik sastanak na sveučilištu. U kasnijem procesu optuženi su izjavili da su svoje djelo izveli spontano, bez pravoga prethodnog dogovora. Stvarno je cijela demonstracija bila dogovorena, a kolovodja akcije bijaše Stjepan Radić. Uostalom cijela demonstracija ima jasan biljeg njegovoga temperamenta, čisto je njegova gesta.

Sat poslije spaljivanja madžarske zastave pred Jelačićevim spomenikom počela su hapšenja. Novinama bilo je zabranjeno javljati pojedinosti o svima tima zgodama, da se ne pomuti »svečano raspoloženje«. Tek dva tri dana kasnije novine su pune informacija o demonstracijama i to većinom prema prikazu stranih listova. U svom broju od 19. X. »Obzor« može konačno kratko javiti i o uapšenju sveučilištaraca, koji su prisustvovali spaljivanju madžarske zastave. Kasnije su naknadno provedena još i daljnja uapšenja. Iz imena već prvih uapšenika vidi se da su u demonstraciji učestvovali predstavnici djaka svih opozicionalnih političkih struja, predstavnici svih naših krajeva, svih vjera, stališa, sinovi cijeloga naroda. Gesta protesta i kasnije zajedničko tamnovanje složilo je omladinu — složna omladina ukazala je pravac duh i metode buduće borbe.

Franjo Josip je otišao, Khuen se tek sad počeo osvećivati. Razmiliše se gradom žbiri i doušnici. »Obzor«, dnevno plijenjen, opominje svijet lakoničkom rečenicom »cavete linguis«.

11. studenoga počinje proces protiv djaka »Vladimira Vidrića i drugova«, kako je govorila optužnica. Predsjednik senata je dr. Aleksandar Rakodzay (pozniji ban), prisjednici Šafarić i Aranitzky, optužbu zastupa dr. Tomo pl. Kraljević. Njihova će se imena kasnije još susretati u predratnom političkom životu; u procesu protiv djaka, koji spališe madžarsku zastavu oni su svi od reda »zaslužili ostruge« — tako se stiče izvanredno promaknuće u viši činovni razred, stiču karijere!

Obranu tvore korifeji hrvatskoga barreaua: dr. Marijan Derenčin, dr. August Harambašić, dr. Kornitzer, dr. Šime Mazzura, dr. M. Petračić, dr. Franko Potočnjak, dr. Ivan Ružić, dr. Mile Starčević.

Sam proces protiv »Vladimira Vidrića i drugova«, kad danas pročitamo izvještaje o njemu, djeluje kao preludij u poznije veleizdajničke procese i po svojoj juridičkoj konstrukciji, i po načinu vodjenja. Predsjedniku suda dr. Rakodzayju stalno je u ustima: »O tome vam ne dam govoriti, oduzimam vam riječ!«; predsjednik stalno »masregluje« obranu; dr. Šimu Mazzuru, jednoga od vodja nezavisne narodne stranke naročito uzima na oko; sjajni iskusni odvjetnik prvi puta u svojoj karijeri doživljuje kaznu kad u svom obranbenom govoru okrenut prema optuženima smiono reče: »Draga djeco, pozdravlja vas i blagoslivlje onaj veliki čovjek i Mecena hrvatskoga naroda i poručuje vam, da ste vi oni, koji ste strgli ploču s groba hrvatske javnosti!« (Strossmayer).

Točno mjesec dana poslije spaljenja zastave, 16. studenog 1895. izrečena je osuda. Osuda je u 1 i pol sati po podne pročitana samo braniteljima i općinstvu, jer su optuženi dan prije radi svoga držanja isključeni iz cijele rasprave.

Osudjeni su: Stjepan Radić na šest mjeseci zatvora, Gjuro Balaško na pet mjeseci; Milorad Dörwald, Osman Hadžić, Josip Šikutrić, Matija Vedriš, Vladimir Vidrić, Ivo i Vladimir Frank na četiri mjeseca; Ivo Dobržanski, Ante Fabrio, Dinko Fabris, Josip Heneberg, Milan Hren, Franjo Jakša, Milan Krištof, Milan Krleža, Gedeon Kneževič, Milan Metelka, Milan Remetin, Stjepan Šiletić, Franjo Urbani, Ladislav Karan, Živko Bertić, Stjepan Car-Kurjan, Josip Dostal, Stjepan Kajba, Josip Krnjak, Svetomir Korporić, Roko Maričić, Konstantin Momirović, Franjo Papratović, Zvonimir Pajk, Ivan Štemberger, Veljko Tomić i Krešimir Fibić na tri mjeseca; Juraj Červar, Ante Dabčević, Zvonimir Maravić, Ivan Divković, Josip Belović; Franjo Bronzini, Žiga Hacker, Aleksandar Horvat, Ivan Janković, Milan Heimerl, Franjo Poljak, Vjekoslav Špiller i Zvonimir Vukelić na dva mjeseca; Milivoj Milić, Svetozar Predoević, Samuel Steiner i Robert Wohlheim su riješeni. U svemu su osudjeni na dvanaest godina i dva mjeseca.

22. XI. svi su osudjenici otpremljeni na izdržavanje kazne u zatvor bjelovarskoga sudbenoga stola. Tamnovanje nije bilo teško zaslugom slobodarskoga i čovjekoljubivog tadanjeg predsjednika sudbenog stola u Bjelovaru, karakternoga dr. Šišmana Herrnheisera, koji je svoje utamničenike pozdravio riječima: »Gospodo, ja vas pozdravljam, jer ono što ste vi počinili, to odobrava svaki pravi i pošteni Hrvat! Vi ćete kod mene biti dobro primljeni, ali molim vas imajte obzira na mene i na moj položaj!« (Prema zapamćenjima g. Gedeona Kneževića u »Obzoru« od 15. i 17. X. 1935.) Stvarno je dr. Herrnheiser stavio osudjenima na raspolaganje veliku dvoranu suda kao učionicu. Bjelovarsko gradjanstvo, na inicijativu dr. Milana Rojca, darovima u novcu i naravi olakšalo je djacima tamnovanje.

Većina osudjenih nakon navršene kazne nastavila je nauke u Pragu, odnosno Beču; bila je to prva secesija zagrebačkih sveučilištaraca; kasnije će slijediti druge. U Pragu ti mladi ljudi upoznaju Masaryka, uticaj kojega će se, baš preko ovih »osudjenika« kasnije snažno osjetiti u našem političkom životu. Masarykov uticaj ostvarit će razdoblje »realizma« u hrvatskoj politici.

*

»Šta mi pišete o stanju dosti sdvojnom našega naroda, — veli Strossmayer u jednom svome pismu iz tih dana, — dobro sudite. Tako i ja sudim. Medjutim ne sdvajam, uzdajem se u pravdu božju.« Ta Strossmayerova izjava, (koju je zabilježio »Obzor« u svom broju od 30. X. 1895.) zaista najpreciznije karakterizira raspoloženje Hrvatske prema svojoj stvarnosti. Situacija je bila takova da je zaista preostalo još samo uzdanju u »pravdu božju«.

Odjek zagrebačkih dogadjaja od 16. X. 1895. bio je snažan, kako u samoj Hrvatskoj, tako u ostalim krajevima monarhije. No, »sdvajanje« ubrzo nestaje. Prezir javnosti ruši se prvenstveno na istaknute ličnosti, koje su u prosudjivanju dogadjaja od 16. listopada stale na stranu vlasti osudjujući omladinu. Sam »Obzor« naročito žigoše držanje nekih sveučilišnih profesora, koji se izjavili za »kažnjavanje« buntovnika, veleći medju ostalim i slijedeće: »Ne čudimo se gg. Spevcu i Tomašiću, od njih smo za kratkog njihovog vjekovanja već svašta naučili, ali se čudimo na pr. prof. Šiloviću. To je neizbrisiva blamaža ne po hrvatsku omladinu već za ove predpostavljene«.

Ali i za sam stranački život dogadjaj od 16. listopada ima odsudno značenje. Nastup novog naraštaja počinje minirati stare stranke. — tu

je početak opće reorganizacije hrvatskoga stranačkog života. Taj proces, tad započet, dozrijet će tek poslije 1903. Gradsko zastupstvo zagrebačko, u glavnom politički sastavljeno po želji vlasti, naravski je osudilo omladinu. Radi toga već dva dana kasnije, 22. X. 1895., raskol u stranci prava svršena je stvar — nastaju dvije stranke: »čista« stranka prava i matica stranka — stari Ante Starčević, dr. Eugen Kumičić, dr. Josip Frank, dr. Mile Starčević napuštaju Folnegovićevo društvo.

U pisanju pak samoga »Obzora« počinje se osjećati nov prizvuk; njegova kritika ne sustaje više na granicama trojednice — zgadja izravno u srž sam francjozefinski sistem. Vidovito, gotovo poput »Mene-Tekel-Fares« Austro-Ugarskoj zvuči »Obzorov« uvodnik, kojim je popratio osudu djaka, pa kasnije njihovu otpremu u Bjelovar na izdržavanje kazne. Nestali su iz »Obzorovoga« pisanja dotadanji čas glasni, čas prikriveni apeli i nada u »Krunu« — preostaje još samo vjera u »Narod«. »Obzor« tu veli doslovce:

»Progon državljana radi političkih delikta nije nikad učvrstio nijedne vladavine. Ako ju nije namah srušio, on ju je oslabio. Sviet, koji je doživio toliko promjena vladinih sustava, smatra političke »delikvente« kao ljude, koji predvidjaju dogadjaje, koji dogadjaje, da tako reknemo, anticipiraju. To je i razlog, s kojega se razborite vlade teško rješavaju, da političke protivnike svoje progone... Ako se danas koja vlada zaboravlja, ako se dade bud strašću bud umišljenom nepogrješivošću zavesti na prestrogi sudbeni progon svih protivnika, tad biva da proti njoj ne reagira samo zemlja kojom upravlja već čitavi naobraženi sviet... Naše mnienje o uspjehu političkih parnica dijelio je i jedan čestiti zagrebački gradjanin, koji je bio na raspravi protiv djaka i rekao, da se čudi kuraži g. državnog odvjetnika Kraljevića, jer — doda naš purgar — tko jamči g. Kraljeviću, da medju optuženima ne sjedi i budući hrvatski ban kojega će on još pokorno moliti da ga naimenuje nadodvjetnikom ili da mu isposluje bolju penziju...

Mi se nadamo da ta era ne će dugo trajati, a može ju još više skratiti ozbiljna i čvrsta volja naroda. Ne radi se pri tom o idealnim ciljevima, što su njekim ljudima ako ne zazorni, to tako visoki, da se njih plaše, ne radi se o državopravnim težnjama, o prevratu, o radikalizmu, već štono riječ, o svakidanjem kruhu, o tom da naša domovina bude imala vladu koja se ne treba rehabilitirati pred Magjarima, kao što to čini grof Khuen.

22. XI. 1895. prigodom otpreme osudjenika u Bjelovar, veli »Obzor«:

»Mi molimo svoje sugradjane da spokojno podnesu ovu kao i eventualne druge zgode, koje očekujemo. U oluji treba glavu zakloniti pod krov. Tražimo si krov pod okriljem mira i strpljivosti. Nedajmo da nas ma koja zgoda makne iz mira, jer bi se tome radovali upravo oni, koji se vesele na svaku našu nezgodu. Hrvatski je narod prepatio puno većih bura. Minuti će ga i ova, pa će poslije bure zasjati sunce božjega blagoslova.«

Točna bijaše dijagnoza »Obzorova«; politički »delikventi«, u koje je režim grofa Khuena brojio i »Obzor« upirući i nj kao u inspiratora dogadjaja od 16. listopada, zaista su »predvidili dogadjaje« — ni puna dva i pol desetljeća ostvarila su se »Obzorova« predvidjanja.

Ali zagrebački dogadjaji uzbunili su i mnoge duhove i u Beču i u Budimpešti. »Pesti Naplo« mora konstatirati da »deset godina Khuenove pacifikacije Hrvatske postoji samo na papiru i u banovoj bujnoj maštі«. A bečka pak »Pressa« u trenutku lucidnosti jasno uočuje novu situaciju duhova na jugu monarhije, koja može samo značiti »Finis Austriae«. Mora konstatirati da postoje težnje što idu »za prevratom postojećega državnog poretka. Česi traže državno pravo; u Štajerskoj, Kranjskoj i Istri Slovenci traže ujedinjenje slovenskoga jezičnog područja u novu državnu cjelinu; u Dalmaciji zahtijevaju Hrvati odcjepljenje ove zemlje od Austrije i njezino ujedinjenje sa trojednom kraljevinom, dočim se bečki antisemiti (Luegerovi kršćanski socijali) bore proti dualističkom načelu. Onkraj Lajte rumunjska iridenta traži razrješenje unije sa Sedmogradskom i obnovu velike vojvodine; u Hrvatskoj konačno Starčevićanci i Strossmayerovci hoće da dignu nagodbu u zrak i stvore Austriji i Ugarskoj ravnopravnu jugoslavensku državu, koja ima obuhvatiti Hrvatsku, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu.«

Ali Franjo Josip I. uopće nije čitao novina; javno mnijenje za njega nije postojalo. Dogadjaj od 16. listopada 1895. oduzima Hrvatskoj jednu iluziju, donosi jedno iskustvo. U intimnosti duše svršen je proces jednoga velikog vjekovnog obračuna.

II.

PAD KHUENOV I REORGANIZIRANJE HRVATSKIH POLITIČKIH SNAGA

Još sedam i pol godina vladao je grof Khuen Hrvatskom i Slavonijom nakon demonstracije spaljivanja madžarske zastave.

Ali datum 16. listopada 1895. ostaje ipak medjašem za njegovu vladavinu. Kroz prvih dvanaest godina svoga režima, od 1883. do 1895. Khuen je uspio na svim linijama potisnuti hrvatsku politiku u očajnu, sve težu defenzivu. Demonstracija sa spaljivanjem madžarske zastave prvi je ofenzivni pokret s hrvatske strane. Od toga momenta ti se ofenzivni udarci ponavljaju — postepeno se osvajaju nove pozicije i to ne samo na čisto političkom terenu. Slika se mijenja — inicijativa za aktivnost dolazi sad s hrvatske strane. Jer mlade sile postepeno počinju popunjavati redove starih boraca, stvaraju se nove fronte akcije. I u godini 1903., godini velike, ali plodonosne krize hrvatske politike, Khuenov režim ima pred sobom gotovo isključivo nov naraštaj, nosioca novih ideja, novih pogleda, novih metoda borbe.

Oni isti djaci, koji su 1895. relegirani sa zagrebačkog sveučilišta, vani, u Pragu i Beču udahnuli su nov duh. Vidokrug im se proširio, uticaji, pogotovo uticaj profesora Masaryka, uskrisiše u njima nove snage. A tu je i Stjepan Radić, koji u te godine, izmedju 1895. i 1903. putuje po Europi od Moskve do Pariza. I ti mladi ljudi vraćaju se u domovinu imperativno tražeći na domu područje za svoju djelatnost — a tu ima rada i na pretek.

Kroz umjetnost ulazi nov naraštaj u politiku. Umjetnost je prva arena gdje se otkrivaju i izoštruju organizacione snage, u zemlji gdje su sputane sve političke slobode, jedino tlo, gdje se mogu *iskristalizirati i afirmirati* stanovišta prema stvarnosti, našoj stvarnosti. I tako se organizira četa mladih intelektualaca, književnika i likovnih umjetnika. Praktički pak je njihov cilj u vrijeme sve osjetljivijega pritiska madžarizacije dokazati na području umjetničkog stvaranja, da postojimo kao narod, da smo po svojim težnjama ravnopravni ostalim narodima. Osnivaju se novi književni listovi (»Mladost«), dobrohotnošću Josipa Pasarića osvajaju se pozicije u starom »Viencu«, osniva Društvo Hrvatskih Umjetnika, koje konačno 1898. priredjuje manifestacionu izložbu nove hrvatske umjetnosti, slavi 400-godišnjica Marulića, 400-godišnjica hrvatske književnosti na hrvatskom jeziku, jubilej kakvim se Madžari ne mogu podičiti! U »Hrvatskom Salonu«, publikaciji-prigodnici uz izložbu vodja »moderne« Ivanov precizira u svom članku »Naše težnje« poglede toga novog naraštaja — poglede, koji već dinamiziraju i naš politički život. Te »Naše težnje« najvažniji su dokumenat za upoznavanje toga duhovnog preokreta u našem javnom životu, manifest je to onih koji su došli, otkrivajući jasno nove konstruktivne sile, koje će kroz slijedeća dva desetljeća dominirati političkom borbom.

»Zamuknule su ilirske davorije, — veli se u toj konfesiji novog naraštaja na izdisaju 19. vijeka, — ne čuju se više plameni govori. Stari su borci zamuknuli, a ravnodušnost je kao mora sjela na grudi naše. Nezadovoljni trošili smo svoje sile u sitnim prepirkama. Velike, zvučne riječi narodne borbe još su uvijek ozvanjale no narodne svijesti je nestalo. — Kad smo stupili u život, zamijetili smo tai beznadni očaj, obuzela nas strava. Ogorčeni, nezadovoljni htjeli smo da izagjemo iz tmine, da razorimo te zidove. Nema tome dugo kad su prvi put izbili na javu znaci nezadovoljstva. Mi nijesmo znali kuda ćemo, nu duboko smo ćutili, da ovim putovima idemo do potpunog zastoja i ravnodušja. I mi smo sudjelovali kod svake prilike, stvarali stranačke manifestacije, oduševljavali se slijepo. Svi smo bili sinovi svojih otaca, a kao individui — ništice. No u duši našoj bio je vječni nemir, ćutili smo protuslovlje...«. I dalje sve jasniji biva politički prizvuk toga manifesta koji naglasuje: »Gesla i riječi prijašnjih decenija nijesu mogla ovladati našim dušama. Duh vremena je silio naprijed, samo mi da prisižemo na stare formule? Mi smo ih se odrekli, ne iz objesti, nego iz nužde, prvo jer se ne možemo zagrijavati i žrtvovati svoj život za prošlost, gdje mislimo na budućnost, svijestni smo sadašnjosti, drugo jer vidimo svi — ne samo mi mladi — da s onim starim formulama nema pobjede za narod. Davorijama i romantično-idealnim glorifikacijama nikog ne ćemo potaći na rad«. »Mi, ako sad ne prihvaćamo sve nazore naših starih — veli dalje manifest — to je zato, jer držimo, da su, sa promijenjenim životom, promijenjene i potrebe, da ona sredstva, koja su vrijedila prije, ne vrijede danas. Današnja borba iziskuje druga sredstva i drugi način... Sve u svoje vrijeme. A mi držimo, da je vrijeme romantike, idealizma, naturalizma i svih ostalih škola prošlo... Slobode nam se hoće; hoćemo da živimo u sadašnjosti, da prisluškujemo duhu vremena i da sami gradimo a ne da čuvamo samo stražu pred starim tvrdjavama... A ipak, ta sloboda je nuždna za Hrvatsku. Nama treba ljudi iskrenih i tvrdih, koji s dubokim uvjerenjem ostaju kod svoga načela. Hrvatskoj ne trebaju ljudi, koji će opetovati samo naučene riječi, koji će živjeti od tudjih ideja, tih klica neiskrenosti i nestalnosti. Takog može svatko predobiti. Mi trebamo razvitih individua koji žive životom svoga naroda, koji pojme sadanje narodne potrebe; ljudi slobodnih u duši svojoj...«.

Da, bila je tu već revolucija duhova, ozonski vihor u močvarnom dahu khuenovštine. Taj novi duh će početi uskoro dezinficirati i političku atmosferu. Već 1901. u saboru prigodom adresne debate temperamentni dr. Marijan Derenčin prvi od stare generacije prekida sa starim pogledima, dovikujući, sasvim u duhu naziranja mladih: »Do vraga s nagodbenim i izvannagodbenim kodificiranim programima, koji su tako malo ploda donijeli; mi hoćemo naš ustav i našu slobodu ne u frazama ustavnim i liberalnim, ne u lažima državopravne nagodbe, ni u historičkim uspomenama, već u zbilji ustavnoga slobodnog života. Mi smo prisluškivali kucanju srca našega naroda i razumjeli smo, da za tim ide srce i um njegov, pa smo toj želji dali izraza u adresi«. A kad ga je radi ove izjave dr. Frank oštro napao, odgovorio je smjesta dr. Derenčin još i ovo: »Ja sam govorio o aktuelnim parlamentarnim programima i upotrebio izraz »do vraga«, da označim sterilnost parlamentarnoga rada na isključivom temelju državopravnih programa. U našoj domovini započela je evolucija stranačkog političkog života«. Nov naraštaj postigao je prvu pobjedu!

U ocjeni pojave, uticaja i djela novog naraštaja na koncu 19. vijeka udara u oči niz značajnih konstruktivnih momenata. Ta nova generacija nije rodila poglavito na političkom području jednu glavnu ličnost, »Führera«; najmarkantnija ličnost toga razdoblja, Fran Supilo, stajao je postrance u godinama osvajanja novih pozicija; uticaj te nove generacije bijaše uticaj grupe, njezine zajednice, identiteta osjećanja i naziranja. Svojim dolaskom unosi taj naraštaj autoritet i *aktivitet* novih misli, koje za naše prilike neočekivanom brzinom prelaze u *aktivnost djela*. Gotovo preko noći ti »mladi« ulaze, daju se osjetiti, preuzimaju vodeća mjesta u svima ograncima našega javnog života. Mladići iz 1895. godine 1903. gotovi su izradjeni muževi, koji na svim linijama vode ofenzivu protiv khuenovštine.

Ne može biti spora o tome, da je atmosfera stvorena pridolaskom mladih djelovala i na političke stranke. Godine 1897. Khuen raspisuje nove izbore. Poglavito zaslugom »Obzora« (u kojemu već hospitiraju »mladi«), dolazi do izborne koalicije izmedju nezavisne narodne stranke »obzoraša« i pravaša »domovinaša«. Efekt je jak — na izborima, gdje se režim nadao, da će opozicija izvući najviše deset do petnaest mandata, opozicija osvaja dvadeset i pet mandata! Uzalud Khuen primjenjuje svoje poznate armature, ništi deset mandata, izbori su stvarno za režim težak poraz. Snage protiv režima vidljivo rastu, opozicija nije više u defenzivi.

Taj svoj poraz iz 1897. uspijeva grofu Khuenu osvetiti 1901. — ali samo prividno. U redovima opozicije, poglavito uslijed uticaja dr. Franka, opet nastaje razrožnost, jedinstvo opozicije se krši — i u tom trenutku

režim grofa Khuena zaskoči opozicionalnu javnost raspisavši nove izbore. Opozicija biva poražena — ali dobiva dobru pouku, koju starijem naraštaju mladi propovijedaju: da je borba protiv režima moguća samo složnim naporima. Već u prvom mjesecu 1902. pritisak mladih na naš politički život je odlučan: stvara se teren za nove velike akcije.

*

Siječanj 1902. nosi dva odlučna dogadjaja, koja su u uskoj vezi jedan s drugim. Novi naraštaj okuplja se u organiziranu grupu, iz koje će uskoro niknuti napredna stranka. 3. I. 1902. »Obzor« nosi »poziv na pretplatu« za časopis »Hrvatska Misao«. Značajno je uglaviti potpisnike toga »poziva na pretplatu«; većina njihovih imena čula se prviput prije sedam godina, sve su to u glavnom pokretači i izvršioci demonstracije sa spaljivanjem madžarske zastave: Milutin Cihlar, Milan Heimerl, Milan Marjanović, Lav Mazzura, Stjepan Radić, Milan Šarić, Stanko Šverljuga. Nov naraštaj promišljeno ide naprijed, postavlja nove okvire organizacije borbe. Mladi već imaju čvrste pozicije u »Obzoru«, u toku je akcija, da predstavnici mladih (dr. Ivan Lorković i Većeslav Wilder) zauzmu vodeći položaj kod osječke »Hrvatske Obrane« i tako porade na širenju novih borbenih ideja na teškom terenu u Slavoniji; onda tu je Supilo sa svojim riječkim »Novim Listom«, na tlu, koje je izvan dosega Khuenova režima, gdje je dakle slobodna riječ manje sputana; Supilo otvara stupce svoga lista novom naraštaju, premda samotnjak i po godinama nešto stariji od njega, on sve više postaje od nekadanjega pravaša jedno na djelu i mislima s novom generacijom. Dnevni listovi su svakidanje oružje borbe, sredstvo za propagiranje novih nazora. Projektirana pak »Hrvatska misao« ima postati ideološkim časopisom, forumom gdje će se nove ideje iživljavati, kristalizirati, odredjivati njihove smjernice, izjašnjavati težnje, pomicati i postavljat nove granice nove politike, koja, valja naglasiti, u duhu s vremenom i diktatom stvarnosti prelazi medje isključivo parlamentarne borbe, naprotiv daje toj parlamentarnoj borbi gotovo nuzgredno značenje. Jer konstruktivna politika izražava se u svim zonama narodnog života, samo tako može imati izgled u uspjeh.

Naziranje nove napredne omladine bjelodano dolazi do riječi u samom spomenutom već pozivu na pretplatu. Tu se medju ostalim veli:

»Tijekom zadnjih godina javila se u mladosti hrvatskoj odlučna želja da zbiljski sudjeluje u radu oko narodnoga napretka. Prazni zanos, koji se u praksi u kasnije doba redovno prometnuo u mlohavost, pače i u rad protiv slobode i napretka, htjela je mladost hrvatska nadomjestiti temeljnim proučavanjem svih savremenih pitanja našega i tudjeg života, pa se željna bacila na studij svih pokreta društvenih i književnih. Misao da samo duboko izradjeno uvjerenje može biti oslon u javnom radu svakome, ponukala je mladju generaciju da kritikom, možda gdjekad preoštrom i preradikalnom ispita sve pojave našega života. S druge strane upoznavanje stranih pokreta u narodnom gospodarstvu, u književnosti i u politici, izazvalo je raznolikost u shvaćanju naših potreba, tako, da se u mladji naraštaj u mnogočem, poglavito pak u dijeljenju književnosti od ostalog našeg života, gotovo razilazio radi svojih modernih teorija isto onako, kao što se stariji naši dijelili radi svojih stranačkih programa. — Posljednji dogadjaji, u prvom redu izborni poraz, uvjeriše sve raznolike elemente mladjega naraštaja o potrebi zajedničkoga rada... Politička bezobzirnost protivnika hrvatske narodne individualnosti i propadanje zapuštenoga našeg puka jasno pokazuju, da će baš ta mladost imati da izdrži najjaču navalu na same temelje hrvatske narodne, državne i kulturne osebujnosti. Riješenje pitanja narodno-gospodarstvenoga kao najnužnijeg zahtjeva našeg razvitka, opozicija protiv zatiranja slobode, političke i društvene, obrana načela ustavnosti i napretka, ozbiljan i savjestan prosvjetni rad — eto u širim crtama najprečega zadatka, koji si mladost hrvatska mora da postavi. — Zato 15. siječnja stupamo pred starije rodoljube i pred mladje svoje drugove s listom, koji će na to veliko djelo prikupljati sve sile, koje još imaju volje i odlučnosti za promišljen i ustrajan pozitivan rad... Nadamo se da opreke, koje su se pokazale medju mišljenjem starijega i mladjeg elementa, ne će uroditi nepouzdanjem i prigovorima prije reda«.

»Hrvatska Misao« kratko je vrijeme izlazila; ali u našoj i književnoj i političkoj povijesti malo ima listova, koji bi bili tako potpuno ispunili zadatak, koji su si postavili. »Hrvatska Misao« pod Khuenovim režimom najviše je plijenjeni povremeni časopis. Ali novi pogledi, koje je zastupala, stali su prožimati našu cijelu javnost. »Hrvatska Misao« priprema 1903. Iz kruga ljudi oko »Hrvatske Misli« izlazi kao njezin nasljednik pozniji »Pokret«, koji će se kasnije pretvoriti u izrazito politički dnevnik napredne stranke.

»Mladi« zaista »podžižu v stareh kaj bilo vgaslivo«. 15. I. 1902. ostvaruje se fuzija hrvatskih opozicionalnih stranaka pod imenom »Hrvatska opozicija«. Dinko Politeo u »Obzoru« nazivlje taj dan »dies fastus«. Pod imenom »Hrvatska Opozicija« zaključena je na skupštini neodvisne narodne stranke i stranke prava fuzija obiju stranaka. Skupštini je predsjedao predsjednik nezavisne narodne stranke dr. Bresztyenszky. Ali ... u vijećanjima prisustvuju već kao zasebna grupa, kao ravnopravan faktor i predstavnici novog naraštaja; jedan od njih, dr. Lav Mazzura, fungira čak i kao perovodja skupštine; mladi ulaze u vodstvo nove stranke. Stvoreni su jednoglasni zaključci, koji predstavljaju stvarno okvir, sadrže elemente za budući najvažniji akt hrvatske politike u prvom deceniju XX. vijeka: riječku rezoluciju! Dan 15. I. 1902. dan je začeća ideje riječke rezolucije.

1. Stranka prava i neodvisna narodna stranka sjedinjuju se današnjim danom u jednu jedinstvenu stranku, za sada pod imenom »Hrvatska opozicija«.

Vanredna skupština, koju će predsjedništvo saborskoga kluba stranke sazvati još tokom ove godine, riešit će pitanje o definitivnom imenu stranke sporazumno sa izaslanicima hrvatskih stranaka u Dalmaciji i Istri.

2. Stranka stoji na osnovi programa, koji su godine 1894. uglavile neodvisna narodna stranka i stranka prava, to jest: ostaje vjerna ideji takova političkoga sjedinjenja hrvatskih zemalja u krilu habsburške monarkije, koje će tim zemljama osigurati državnopravnu samosvojnost, pak ostaje vjerna i težnji, da se braća Slovenci prikupe ujedinjenoj Hrvatskoj.

3. Stranka imat će pred očima, da policajni sistem autonomne vlade u Banovini onemogućuje svaki uspješni rad oko postizavanja gore označenoga cilja, ter će proti tomu sistemu upotrebom ustavnih uredaba odlučno vojevati.

4. Skupština odobrava parlamentarnu akciju, kako ju je hrvatska saborska opozicija naviestila svojom osnovom adrese u početku ovoga perijoda hrvatskoga sabora u Zagrebu, te uz izjavu potpuna pouzdanja prema saborskim poslanicima hrvatske opozicije, očekuje od njih, da će u saboru voditi što odrešitiju borbu, da se provede reforma postojećega političkoga izbornog prava u pravcu što šireg i neposrednoga učestvovanja naroda u izboru narodnih zastupnika i stvaranja garancija za slobodu biranja, naročito proti nepovlastnoj ingerenciji oblastnih organa, zatim da se donesu zakoni: o slobodi štampe, o zaštiti lične slobode, domaćega praga, listovne tajne, o družtvima, o uredjenju i zaštiti seljačkoga posjeda.

5. Skupština uzimlje odobravajući do znanja pravila saborskoga kluba hrvatske opozicije i zaključuje, da se organizacija stranke u smislu istih pravila ima bez oklievanja provadjati.

6. Izvršujući organ saborskoga kluba hrvatske opozicije neka ove zaključke putem, koji će smatrati najshodnijim, priobći hrvatskim strankama u Dalmaciji i Istri uz izjavu tople želje skupštine, da se izmedju političkih stranaka u tim hrvatskim zemljama utanači sporazumno postupanje u svim pitanjima, koja se tiču njihova političkog sjedinjenja u krilu monarkije, napose u pitanju definitivnoga imena stranke hrvatske opozicije«.

U egzekutivni odbor stranke izabrani su:

»Šutej Matija, dr. Dežman Milivoj, dr. Mazzura Šime, dr. Radić Ante, Lampe Franjo, dr. Neumann Dragutin, Folnegović Fran, Homotarić Vjekoslav, dr. Ladislav Seitz, Planić Gjuro«.

17. I. 1902. »Obzor« s punim shvaćanjem popraćuje taj politički čin: »Koalicija se pretvara u fuziju ... Sretna li poraza, koji uradja ovakvim blagoslovom. Opozicija ne okuplja ni pojedine razrede ni slojeve: ona okuplja čitav narod«. A kojim pravcem će poći daljnja akcija, koji joj je pravi cilj, pokazuju već naredni dani, kad »hrvatska opozicija« postavlja zahtjev za izbornom reformom. Reorganiziranje hrvatskoga političkog života prešlo je iz područja teoretiziranja na praktičan rad.

Krug političke djelatnosti sve više se širi. Organiziranje toga proširivanja takodjer ulazi u aktivnost novoga naraštaja. Još pred deset godina politika je domena kruga povlaštenih; mase tek zgodimice učestvuju u političkom stvaranju i to kao pasivan kor. Dolazak mladih nosi organiziranje inteligencije u još širem krugu. Postavlja kao konačni cilj i kao sredstvo koje će dovesti do uspjeha: proširenje kruga političke djelatnosti na c i j e l i n a r o d. Od toga časa postaje zahtjev za općim pravom glasa onom arhimedskom točkom, o koju će se moći uprijeti sila, koja će izdignuti, razbiti pozicije madžarizacije. Misao je vodilja novog naraštaja: u narod za narod!

*

Režim osjeća opasnost koja se sprema. Grof Khuen Hedervary nije potcijenio značenje fuzije, osnutka stranke »hrvatske opozicije«; osjetio je jamačno da se tu javlja sila, koja je imuna protiv običajnih razornih metoda režima; osjetio je jamačno, da ne ima više pred sobom stranke, koje je toliko puta uspio smrviti na biralištima, nego da je tu jedan pokret, koji biva sve tjesnije povezan s narodom. I unaprijed bilo je jasno, da tu ne će uspjeti ni obezglaviti taj pokret njegovim starim metodama korupcije; prošlost je pokazala, da su vodje toga novog pokreta imuni i protiv toga sredstva khuenovštine. Stvarno je grofu Khuenu preostao samo jedan put — pokušati ustalasati mase, medju njih posijati sjeme razdora. I nije se ni najmanje žacao krenuti tim putem.

Spor izmedju Hrvata i Srba u Hrvatskoj stvarno je postjao Khuenov režim; protusrpske manifestacije prigodom boravka Franje Josipa I. u Zagrebu 1895. bijahu žetva te sjetve. Novi naraštaj, koji je došao u politički život, čutio je svu opasnu britkost toga spora za borbu protiv režima. Samo izgladjivanje toga spora, sloga medju svima elementima pučanstva daje izgleda u uspjeh borbe protiv khuenovštine — to bijaše temeljna misao nove generacije. I već dvije godine nakon spomenutih demonstracija dolazi do akcije za izmirenje, najprije u vrhovima. Almanak ujedinjene hrvatske i srpske omladine »Narodna misao«, koji su izdali Jovan Banjanin, Milan Kostić, Ivan Lorković, Dušan Magjer, Lav Mazzura i Svetozar Pribićević, manifestacija je dalekosežnog značenja; ideje o slozi Srba i Hrvata dijeli cijela generacija mlade inteligencije. Bijaše teška i delikatna zadaća, koju je time preuzela na sebe ta generacija; jer stvarnost je bila u tolikoj suprotnosti s njezinim ciljevima — srpski elemenat u Hrvatskoj listom podupire Khuenov protuhrvatski režim; sizifovski posao bijaše tu propovijedati širim hrvatskim slojevima potrebu sloge i jedinstva. A uz to u kraljevini Srbiji na vlasti je austrofilski režim posljednjega Obrenovića. Izmedju Beograda i Khuena postoji kao neki prećutni tihi savez, poglavito nakon toga što je Khuen kao zastupnik Franje Josipa dočekao Aleksandra Obrenovića i kraljicu Dragu u Srijemu prigodom njihovog farizejskoga hodočašća na grob kralja Milana.

Protusrpske demonstracije u Zagrebu 1902. posljednji su prividni uspjeh taktike Khuenove. Danas je za prosudjivanje dogadjaja sasvim nuzgredno da li je kobni članak »Srbi i Hrvati«, koji je izašao u kolovoškom broju »Srpskoga Književnog Glasnika« bio naručen od grofa Khuena ili ga je njegov pisac Nikola Stojanović spontano napisao.

Bio je samo prirodna karika u lancu provokacija. Tih je bilo već i prije. Nakon glasovanja u hrvatskom saboru, kojim je ukinuta hrvatska opera u Zagrebu Gjuro Gjurković, desna ruka Khuenova sav radostan piše srpskom patrijarhu u Karlovce i u pismu mu javlja da je opera ukinuta i da je njima pošlo za rukom » i opet jednom Hrvatima okresati nokte«. Malo vremena zatim isti khuenovski leader piše u pangermanskom listu »Mitrowitzer Zeitung« članak »Nation auf Puff« u kojem kaže da su Hrvati sve pokrali od jezika i literature do pozicija, da to uopće nije nikakav narod nego nekakva hohštaplerska družina, koja »auf

Puff« živi. Kraj takvih provokacija naravski je teško uspijevala u širokim masama pomirljiva akcija mlade inteligencije. A i te mase postale su druge; osjetljivije i borbenije. Mase, koje su na Gjurkovićeve ubode ostale mnogo godina apatične, sad su grozničavo reagirale.

Svakako je spomenutim člankom u »Srpskom književnom glasniku« Khuen stekao potrebne elemente da na kratko vrijeme paralizira aktivnost hrvatske opozicije.

U tom članku kazivalo se doslovce slijedeće: »Hrvati niti imaju posebnog jezika, niti zajedničke običaje, ni čistog jedinstva života, ni što je glavno, svijesti o medjusobnoj pripadnosti, stoga ne mogu biti posebna narodnost«. »Obzor« prenoseći dijelove toga članka u svom broju od 27. VIII. 1902. popraćuje tu rečenicu ovim komentarom: »Ovo je jasno rečeno. Naši Srbi hoće da nas izbrišu sa lica zemlje kao narodnost, a to se još jasnije vidi iz daljnjih riječi članka »Srbi i Hrvati«: »Ta se borba mora voditi do iztrage naše ili vaše. Jedna stranka mora podleći. Da će to biti Hrvati garantuje nam njihova manjina, geografski položaj, okolnosti što žive svuda pomiešani sa Srbima i proces opće evolucije, po kojemu ideja srbstva znači napredak«.

»Obzor« vjerojatno ne bi bio tako žestoko reagirao na taj agent-provokaterski članak, da ga nije prenio zagrebački »Srbobran« b e z i j e d n e r i j e č i k o m e n t a r a, dajući time prećutno znati, da se identificira s njegovim sadržajem.

Prenijevši i žigošući taj članak, koji širi slojevi vjerojatno ne bi bili ni zamijetili, »Obzor«, stvaralac javnoga mnijenja u Hrvatskoj, alarmirao je sve slojeve. Preteške bijahu uvrede, prejak izazov da bi ga se moglo prešutiti. Narod, pod pritiskom madžarizacije postao je vanredno osjetljiv u pitanju nacionalne časti; jamačno ništa nije toliko izgradilo svijesnost hrvatskoga nacionalizma koliko baš izazovi i bockanja Khuenova režima. Reakcija na tu azevštinu bila je logična.

Kroz tri dana traju protusrpske demonstracije, demonstracije žestine kakvu Zagreb još nije doživio od trodnevnih protužidovskih pogroma 1848., takodjer importiranih. Demonstracije poprimaju izrazito revolucionarni karakter. Mase ne uzmiču pred oružanom silom, koja je u prve dane vjerojatno po višem nalogu prilično pasivna: privatna imovina postaje plijenom raspaljene gomile. Grade se barikade, liži požarni plamenovi.

Treba naglasiti, da je pogreška bila zagrebačkih Srba što su bez pogovora primili izazov; nesumnjivo su iz »Srbobrana« znali za provokaterski članak — naknadna ogradjivanja od misli izraženih u tom članku nijesu mogla smiriti bijes mase. Morala je konačno intervenirati vojska.

Khuen je izvojštio protusrpskim demonstracijama posljednju svoju pobjedu, ali pirhovsku pobjedu. Po odnose Hrvata i Srba u Hrvatskoj zagrebački dogadjaji ostali su bez dubljega traga — protureržimska fronta time nije slomljena, a već dvije godine kasnije ideja hrvatsko-srpske koalicije kruta je stvarnost. Ali učinak, koji khuenovština nije naslućivala, bio je tu: najširi narodni slojevi postali su u tim demonstracijama svijesni svoje snage, narodne mase su spoznale svoju moć kad izadju na ulicu, uvidjele da je režim slabiji od ustalasaloga borbena naroda.

Protusrpske demonstracije u Zagrebu 1902. u neku ruku su glavni pokus za proljetne demonstracije 1903., koje će zadati posljednji udarac režimu grofa Khuena. Plamen, koji je zapalio grof Khuen sa svojim tihim saveznicima, sažgati će njegov režim.

Lavinom su potekli dogadjaji 1903. Već mjesec siječanj otkriva da političko bilo počinje grozničavo kucati.

Prije godinu dana, 15. siječnja 1902., ostvarena bijaše fuzija »neodvisne narodne stranke« i »stranke prava«; u radu oko fuzije učestvuju i predstavnici novog naraštaja. No sam akt fuzije tokom cijele godine 1902. nije još donio praktičkih rezultata. »Hrvatska opozicija«, stranka ostvarena 1902. bijaše praktički tek sporazum vodstva; u životu se stvarno dalje postojale organizacije stare stranke. Tek u siječnju 1903. slijedi logičan korak dalje; diktira ga stvarno pritisak režima, na koji najosjetljivije reagiraju mladi elementi, tražeći sve upornije ne riječi, ne rezolucije, koje ostaju pisano slovo, već djelo. Tek u siječnju 1903. misao dobiva krv i put.

29. siječnja 1903. održana je formalna skupština obiju starih na papiru već fuzioniranih stranaka. Ali politički forum znatno je proširen; Zagreb postaje točkom privlačivosti živih političkih snaga i izvan trojednice — skupštini prisustvuju i parlamentarni predstavnici iz Istre i Dalmacije dr. Dinko Trinaestić i dr. Ante Trumbić; skupštini prisustvuju i sudjeluju u njezinom radu i predstavnici »hrvatske radničke zajednice«, predstavnici radništva Mlinarić i Hinko Sirovatka; tu je i Fran Supilo, koji jamačno, gledajući okupljanje i formiranje novih političkih snaga, u sebi već slaže političke račune, kako da ulog te nove snage donese čim više kamata. Tu je Stjepan Radić, koji je kroz nekoliko mjeseci 1902. bio tajnikom »hrvatske opozicije«; i on se već zanosi kao i Supilo daljnjim novim planovima. I onda tu je omladina; sve njezine grupe organizirane na bazi bivših stranačkih pripadnosti. Tu je, razumije se i napredna omladina. Ona najaktivnije sudjeluje u stvaranju zaključaka. Skupština jednoglasno prihvaća rezoluciju o fuziji. Ta fuzija stvarno je k o n c e n t r a c i j a svih narodnih oporbenih snaga. Rezolucija glasi doslovno:

»I. Bivša stranka prava i bivša narodna neodvisna stranka, stopljene od 15. siječnja ove godine u jedinstvenu stranku pod privremenim imenom »Hrvatska opozicija«, zvat će se od danas: »Hrvatska stranka prava«.

2. Hrvatska stranka prava ostaje vjerna državopravnom programu, koji su bivša stranka prava i bivša narodna neodvisna stranka ugovorile godine 1894., i koji su obje sad fuzionirane stranke usvojile u skupštini od 15. siječnja 1902.

3. Najprećom svojom i neodgodivom zadaćom smatra hrvatska stranka prava: reformu današnjega izbornog reda, dalje promjenu današnje financijalne nagodbe s Ugarskom, i to tako, da Hrvatska dobije podpunu svoju financijalnu samostalnost, zatim zaštitu seljačkoga posjeda, obrtničkog i radničkog stališa i lične slobode; napokon podpunu slobodu štampe i udruživanja.

4. Hrvatska stranka prava n o v a j e s t r a n k a, koja se nimalo ne veže na stranačke simpatije i antipatije t. j. na stranačke tradicije bud bivše stranke prava bud bivše neodvisne narodne stranke, ter će, imajući vazda pred očima glavnu misao gore spomenutog programa, upotrebom prilika i shodnih ustavnih sredstava nastojati oko njegova ostvarivanja«.

Pored predstavnika starih stranaka prihvatiše i potpisaše rezoluciju predsjednik kluba čiste stranke prava dr. Eugen Kumičić, u ime sveučilišnih gradjana čiste stranke prava Petrović, u ime radnika čiste stranke prava Mlinarić, u ime sveučilišnih gradjana bivše stranke prava Ivkanec, te Hinko Sirovatka u ime hrvatske radničke zajednice. U ime pak napredne omladine daje izjavu Milan Heimerl, tad već jedan od istaknutih političkih suradnika »Obzora«. Izjava je nada sve značajna, ona je Credo novog naraštaja, nazad par godina moguće nejasne težnje, sad su precizno konkretizirane; izjava je prvi čisto politički nastup nove generacije. Rezolucija o osnutku »Hrvatske stranke prava« nepotpuna je u svom značenju i pravom djelovanju bez te izjave napredne omladine, koja doslovce glasi:

»Hrvatska napredna omladina je skupina mladje hrvatske generacije, koja smjera za reformom i preporodom čitavoga našeg narodnog života u smislu demokratskom, koja hoće promjenu metoda narodne borbe, a nipošto ciljeva njezinih, programizovanih g. 1894., u koliko je tamo izražena životom i historijom opravdana ideja hrvatskoga narodnog jedinstva i hrvatske državne individualnosti.

Hrvatska napredna omladina, smatrajući hrvatsku narodnu stranku prava ne nastavkom koje od starih političkih stranaka, nego n o v o m s t r a n k o m, kako je to i rečeno u 4. točki rezolucije središnjega odbora — i držeći najprećom potrebom i prvim zahtjevom uspješne narodne borbe koncentraciju s v i h narodnih sila, koje početkom smatra novu hrvatsku stranku prava — stupa u nju uvjerena, da će u njoj naći široko polje za r e a l a n rad oko narodne obrane i narodnih potreba u s v o m d o s a d a š n j e m p r a v c u. Napokon hrvatska napredna omladina izjavljuje, da je nepomirljiva protivnica magjaronstva, kao i svake struje ili stranke, koja zak. članak od g. 1868. proglašuje p r o g r a m o m hrvatske narodne politike«.

U egzekutivni odbor nove stranke udjoše: Dr. Dragutin Neumann, dr. Šime Mazzura, Milan Krešić, Jaroslav Bartulić, Vjekoslav Homotarić, dr. Milivoj Dežman, Gjuro Planić, M. Šutej, dr. Ante Radić, L. Seitz, dr. Pero Magdić, dr. Križ iz Čabra, Fran Folnegović, Josip Pasarić, Supilo Frano, dr. Ivan Lorković, dr. Svetomir Korporić, dr. Milan Heimerl i H. Sirovatka.

Djelo od 29. I. 1903. nova je etapa u novom oblikovanju hrvatskih političkih stranaka i cjelokupnoga političkog života. Da se to uoči dovoljno je već uporediti rezolucije od 1894. i 1902. s ovom od 1903. Onda se tek zapaža, kako su se progresivno stali širiti i dozrijevati pogledi, ojačavale snage. Rezolucije iz 1894. i 1902. još se isključivo kreću na terenu stare politike »pur et simple«, državopravne politike. Rezolucije od 1903. pod uticajem mladih snaga prožete su novim sadržajem, zbore o novoj taktici; na prvo mjesto zahtjeva dolazi reforma izbornoga reda; rezolucija sumira problematiku c i j e l o g a narodnog života, naglašen je u njoj ekonomski i socijalni problem seljaštva, a konačni politički cilj je postizavanje f i n a n c i j a l n e s a m o s t a l n o s t i. Izjavom napredne omladine riječ »demokracija« postaje borbenim barjakom.

Rezolucija od 29. I. 1903. prihvaćena s tolikim zanosom, u stvari ima u sebi i jednu elegičnu notu. Zaključcima te skupštine od 29. I. 1903. stvarno su l i k v i d i r a n e stare stranke, u prvom redu zaslužna domoljubna neodvisna narodna stranka. Izvršena je konačno »izmjena generacija«. Novoosnovanoj hrvatskoj stranci prava nije bilo sudjeno ni da se praktički pojavi samostalno u parlamentarnoj politici. Dogadjaji su se dalje razvijali neslućenom brzinom — stvarno je njezino mjesto zauzela hrvatska napredna stranka, koja će sa srpskom naprednom strankom za dvije godine stvoriti u biti svojoj jednu stranku: hrvatsko-srpsku koaliciju, nosioca naše politike sve do 1918.

29. I. 1903. okupio je čitav narod, sve društvene slojeve u jednu političku falangu. Grof Khuen i njegov režim nadjoše se pred novom silom, p o l i t i č k i o r g a n i z i r a n i m N a r o d o m.

Sukob tih dviju sila m o r a o je neminovno uslijediti.

*

Par tjedana kasnije stao se valjati kamen, koji će povući za sobom lavinu.

Mjesecima već su u toku pregovori za novu financijalnu nagodbu Hrvatske i Slavonije i Ugarske. 24. I. 1903. ugarski renuncij odbija naš nuncij kraljevinskoga odbora. Težak izazov. Jer tvrde u Budimu — Hrvatska je pasivna, Hrvatska ne može svojim doprinosom za zajedničke poslove udovoljavati svojim dužnostima, Ugarska je iz milostinje uzdržava, plaćajući za nju dugove i deficite, — to je stvarno smisao toga renuncija. A godinama hrvatska oporba, bez razlike stranačke pripadnosti iznosi dokumentirane dokaze kako Ugarska stvarno Hrvatsku prikraćuje i zapostavlja u svakom pogledu, argumente na koje se madžarska strana n i n e o s v r ć e! Teret madžarizacije, spoznaje se u Hrvatskoj sve jasnije, nije konačno u tome da na Markovom trgu sjedi ban grof Khuen, već u tome što Hrvatska, unatoč svojih prihoda zahiruje na svima područjima zajedničkog života, u gospodarstvu, trgovini, industriji. Narod je tek onda slobodan, kad raspolaže slobodno sa svojom kesom.

Srijeda je 11. ožujka 1903. Proljeće nosi automatski nov elan u ljude, radja potsvjesne potrebe za novim zamahom. Za veče toga dana

oporba je sazvala u »Sokolu« veliku javnu pučku skupštinu, da protestira protiv postupka Budimpešte. Nastup to je reorganiziranih političkih sila naroda. Režim dopušta održavanje skupštine, jamačno računajući da će neuspjeti, kao tolike dosadanje akcije oporbe. Račun bijaše pogrešan, jer skupština se pretvorila u pravo narodno saborovanje. Skupilo se do osam hiljada ljudi, relativno ogromna masa za grad od cca 50.000 duša. Ono što su vodje 29. I. zatražili — to sad prihvaćaju i odobravaju mase gradjana. Traže gromko izbornu slobodu, slobodu štampe, slobodu udruživanja i sastajanja, zajamčenje lične slobode — i prije svega financijalnu samostalnost Hrvatske. A poslije skupštine, poslije dugih godina složan narod svjesno manifestira gradom, nigdje ne narušivši mir.

Zagreb je dao znak za uzbunu — listom mu se odazvala čitava pokrajina. Redaju se skupštine u Osijeku, pa u Križevcima, Karlovcu, Brodu, Senju, Velikoj Gorici, Gospiću, Sušaku — sastanci se drže gotovo u svakom manjem mjestu. »Obzor« vodi sistematsku akciju i propagandu za skupštine. U »Obzoru« su stari i mladi jedno. Tu su dr. Heimerl, Stjepan Radić, dr. Milivoj Dežman, Milan Marjanović, dr. Lav Mazzura, Hinko Krizman, Mile Miškulin, dakle cijelo vodstvo napredne omladine, zajedno sa »starima«: dr. Derenčinom, dr. Šimom Mazzurom, Ivanom Zaharom, Josipom Pasarićem. »Obzor« je generalni štab protukhuenovske akcije. Podružnica u Osijeku s dr. Ivanom Lorkovićem i Većeslavom Wilderom djeluje u svom krugu. »Obzor« je dnevno plijenjen, ali ono par stotina brojeva prodanih prije zapljene (grof Khuen nije došao na ideju preventivne cenzure, odnosno nije on, strogi formalista, našao za nju zakonsko uporište) idu od ruke do ruke, raširuju se i prepisuju. Lavina se kotrlja ... Ojačavaju demonstracije.

Počele su na sveučilištu 24. III. Od toga dana nijesu prestajale sve do Khuenova odlaska. Povod je stvarno bio slučajan, nije imao direktne veze s političkim dogadjajima. Naime prigodom promocije sina tadanjega odjelnog predstojnika Armina Pavića izrekao je tadanji rektor Vjekoslav Klaić posve suvišnom servilnošću govor, radi kojega je djaštvo 24. III. prije razlaza na uskrsne praznike održalo u »Kolu« protestnu skupštinu. Skupština je ubrzo s akademskih pitanja prešla na politička i djaci se zavjeriše da će preko uskrsnih blagdana u pokrajini povesti najživlju agitaciju za financijalnu samostalnost, gradjanska prava, a naročito za pravo sastajanja. Poslije skupštine izadjoše djaci na ulicu. Najprije se pjevalo, a onda započeše poklici »Abzug Khuen! — Abzug Magjaroni!« Demonstracije su se odigrale pred zgradom »Narodnih novina« a onda pred stanom rektora Klaića, pred stanovima vidjenijih magjarona i pred magjaronskim kasinom.

Vjerojatno bi i te demonstracije ostale ograničene na djačke krugove i na Zagreb, da slijedećih dana nije Kob učinila jedan od svojih sasvim nepredvidivih skokova i time još više zamrsila i onako nezavidnu poziciju grofa Khuena. Na novoj zgradi željezničke prometne uprave osvanuo je naime baš sutradan nakon djačkih demonstracija nov natpis zlatnim slovima na madžarskom jeziku »Magyar királyi állam vasutak!« Vrhom puna čaša razdraženosti mahom se prelila. »Obzor« smjesta počinje paljbu protiv te nove povrede člancima »Provokacija« i »Revolucija odozgo«. Khuen je naime uvidio, da je ta povreda preočita i preoštra i dao u bečkim novinama izjavu, da će protuzakoniti natpis biti skinut i zamijenjen novim natpisom u madžarskom i hrvatskom jeziku. Ali odmah je dobio odgovor: jedna povreda se ne uklanja novom povredom — na hrvatskom teritoriju ima mjesta samo hrvatskom jeziku.

U petak 27. ožujka počinju demonstracije. Nijesu sad više djačke. Učestvuje u njima cijeli Zagreb. U 9 sati mora već vojska na ulice. Razbijeni su prozori na prometnoj upravi, gotovo je demolirana kuća »Narodnih novina«. A sutradan iz Zagreba nestaju svi natpisi u stranim jezicima koji su dosele postojali. Khuenova policija poduzima protuofenzivu. Hapšenja su na dnevnom redu. Prvi su uapšeni Stjepan Radić i Hinko Sirovatka. Onda slijede drugi. A da provokacija bude veća »Narodne Novine« donose službeni komunikej koji je javio: »Povodom demonstracija koje su se dogodile pred novom zgradom željezničke prometne uprave, pozvala je kr. zem. vlada ovu upravu da do daljnje obavijesti predhodno obustavi provedenje odredbe ravnateljstva državnih željeznica glede promjene natpisa na novoj zgradi«. »Obzor« je odmah propratio taj komunikej: »Naš zakon je povrijedjen i naše pravo popljuvano, i naša vlada, koja to i sama priznaje, izdaje odredbu, da se odstranjene te povrijede ne provede, jer smo zločesti, jer smo se usudili, da proti toj povrijedi prosvjedujemo! Nije li to uzor provokacije!« Taj akt grofa Khuena dokazuje više nego išta drugo kako su dogadjaji posljednjih mjeseci njega, do tad čovjeka željeznih živaca, sasvim izbacili iz kolotečine, da je stao igrati ulogu Gesslera, ulogu svih tirana pred katastrofom.

Nakon tih demonstracija slijedi zabrana svih skupština, nastupa prividan mir. Kratak mir pred još težom olujom.

Na veliku subotu 11. travnja na kolodvoru u Zaprešiću izvješena je velika madžarska zastava u znak proslave ukinuća austrijskog apsolutizma i proglašenja madžarske ustavnosti. Dvadesetgodišnja borba protiv madžarskih zastava plane migom u nov požar. Digoše se seljaci, silom skinuše simbol tudjega nasilja, poliše petrolejem i spališe. Alarmirana su sva okolišnja sela — jedna grupa seljaka iz Brdovca krene u Zaprešić, na putu oružnici dočekaju »buntovnike«, navale na njih bodovima i paljbom iz pušaka, više seljaka raniše, a seljaka Ivana Pasarića ubiše. U Zaprešić je smjesta otpremljen jak brahij, postavljena u prkos svima na kolodvorsku zgradu nova zastava, koju sad čuva jak odio vojske i žandarmerije.

15. travnja Zagreb reagira na zaprešićko krvoproliće. Obnavljaju se demonstracije svom žestinom. Državni kolodvor je sav razbijen — mase ne uzmiču više pred oružanom silom. Od 15. do 19. travnja traju demonstracije u Zagrebu. »Obzorova« redakcija prva je na udaru osveti režima. Cijela redakcija se postepeno nadje u zatvoru, ali režimu nije uspjelo osujetiti izlaženje lista. List ima skoro svaki dan novoga odgovornog urednika, i izlazi dalje. Ali nemiri se proširuju iz Zagreba u pokrajinu. Nijesu to više obične demonstracije ni obični nemiri. Hrvatska gori pokretom revolucije. Njezin oganj zahvaća sve krajeve; digle se na oružje seljačke mase; dnevno se odigravaju napadaji na predstavnike vlasti i režima, krvavi sukobi; promet je paraliziran, na nekoliko mjesta, osobito u Gorskom Kotaru seljaci razaraju željezničku prugu. Ni prijeki sud mnogo ne pomaže. Lavina je poprimila pun zamah svoje razorne snage. Gdje će se zaustaviti?

Dogadjaji u Hrvatskoj legoše svom snagom na i onako tešku unutrašnju krizu monarhije, koja traje već od početka 1903. Teškom mukom uspjelo je austrijskom ministru predsjedniku dr. Koerberu spremiti pod krov produženje austro-ugarske nagodbe, da već opet uskrsnu nove konture novih kriza. Ratno ministarstvo traži, da parlamenti odobre nove regrute. Jer samo parlamenti određuju broj redovne, stajaće vojske — pojava gotovo nepoznata u svima državama poslijeratne Europe. Ministarstvo rata traži dopuštenje, da smije unovačiti godišnje 23.000 novih regruta. Stvarno je to želja careva, koju austrijska pola monarhije izvršuje bez pogovora. Ali u Ugarskoj Kossuthova četrdesetiosmaška stranka ne može pustiti tu priliku, da ne ostvari svoju davnu težnju: postavlja zahtjev za uvodjenje madžarskoga jezika kod madžarskih pukovnija. Zahtjev zgadja daleko — Franjo Josip I. vidi u borbi za komandni jezik u vojsci napadaj na svoju vojsku, svoje lično pravo. Pod utjecajem Kossuthove agitacije i stanje u Madžarskoj počinje naličiti na predvečerje jedne revolucije. Za razvitak daljnjih dogadjaja ne će biti bez značenja konstatirati, da se u te dane kod Franje Josipa, kojemu su tad već sedamdesetitri godine, počeli prvi puta javljati teški znakovi prestarjelosti: često ga spopada nesavladiv san, slušajući referate car zapada u drijemež, ministri na prstima tiho napuštaju carev kabinet. A na kritičnu situaciju u Madžarskoj legoše sad još revolucionarni dogadjaji u Hrvatskoj! Fantom raspada carstva jasno se ukazao za trenutak.

Dogadjaji u Hrvatskoj zatalasaše cijeli Slavenski Jug. Ćutilo se, da se tu stvara nešto novo. Reakcija je jaka u hrvatskim krajevima zastupanima u carevinskom vijeću. Njihovi predstavnici instinktivno osjećaju da se u Hrvatskoj kuje i njihova sudbina, da se hrvatski gradjanin i seljak lijući krv u borbi protiv khuenovštine bori i za njihove težnje. Krvava borba u Hrvatskoj daje inicijativu predstavnicima Hrvata u carevinskom vijeću i u austrijskim pokrajinskim saborima, da formiraju svoje stanovište prema vitalnim narodnim problemima. Borba banovinske Hrvatske ujedinjuje ostale predstavnike Hrvata u akciju, koja će do dvije godine rezultirati u riječkoj rezoluciji. Bez revolucionarnoga pokreta u proljeće 1903. u banovinskoj Hrvatskoj, koja je nosila glavni teret borbe, jamačno ne bi došlo, barem ne tako brzo, do riječke koncentracije svih hrvatskih političkih snaga.

Predstavnici pokrajinskih sabora u Dalmaciji, Istri i Trstu, kao i hrvatski zastupnici u carevinskom vijeću obzirom na dogadjaje u Hrvatskoj traže audijenciju kod cara da ga na njih upozore, jer fama bijaše, da je car jednostrano obaviješten o dogadjajima u Hrvatskoj. Ministar predsjednik dr. Koerber, koji je tek teškom mukom obnovio austro-ugarsku nagodbu, osujećuje tu audijenciju, ne mogući riskirati novi konflikt s Ugarskom. Koerber je sigurno postupao sa svog stanovišta posvema ispravno, a sve i nehotice je time pomogao daljnjem formiranju hrvatske politike na temelju riječke rezolucije. Jer intervencija u hrvatskom pitanju s austrijske strane vjerojatno bi bila izmirila madžarske stranke, a svakako osujetila buduću suradnju hrvatskih stranaka s Kossuthovom strankom.

Ne postigavši zatražene audijencije predstavnici Hrvata iz austrijske pole monarhije izlaze pred javnost sa svojim »manifestom« datiranim iz Beča na Duhove 1903., kojim ocrtavaju hrvatske dogadjaje. Tad je uostalom već stvarno pala u Beču odluka o odlasku grofa Khuena iz Hrvatske. Sam taj manifest su potpisali:

Dr. Pero Čingrija, zastupnik na dalmatinskom saboru; dr. Roko Arneri, zastupnik na dalmatinskom saboru; Juraj Biankini, zastupnik na dalmatinskom saboru i u carevinskom vijeću; Manfred pl. Borelli knez Vranski, član gospodske kuće; Lovro Borčić, zastupnik na dalmatinskom saboru i na carevinskom vijeću; Brnja grof Caboga, c. i kr. komornik i zastupnik na dalmatinskom saboru; dr. Juraj Ferri, zastupnik na carevinskom vijeću; Ivo Goriup, zastupnik na tršćanskom saboru, dr. Eduardo Grgić, zastupnik na dalmatinskom saboru; dr. Vicko Ivčević, predsjednik dalmatinskog sabora i zastupnik na carevinskom vijeću; dr. Niko Katnić, zastupnik na dalmatinskom saboru; dr. Petar Klaić, zastupnik na dalmatinskom saboru i na carevinskom vijeću; Boža Korlait, zastupnik na dalmatinskom saboru; dr. Ivan Majstrović, zastupnik na dalmatinskom saboru; dr. Ivan Marović, zastupnik na dalmatinskom saboru; Vicko Milić, zastupnik na dalmatinskom saboru; Josip V. Perić, zastupnik na dalmatinskom saboru i na carevinskom vijeću; Ivo Prodan, zastupnik na dalmatinskom saboru; Antun Radić, zastupnik na dalmatinskom saboru; Mato Radmiri, zastupnik na dalmatinskom saboru; Nikola Ribičić, zastupnik na dalmatinskom saboru; Petar Ružević, zastupnik na dalmatinskom saboru; dr. Otokar Ribarž, zastupnik na tršćanskom saboru; dr. Josip Smodlaka, zastupnik na dalmatinskom saboru; Vjekoslav Spinčić, zastupnik na istarskom saboru i carevinskom vijeću; dr. Ivan Štambuk, zastupnik na dalmatinskom saboru; dr. Dinko Trinaestić, zastupnik na istarskom saboru; dr. Ante Trumbić, zastupnik na dalmatinskom saboru; dr. Adam Verona, zastupnik na dalmatinskom saboru; Antun vitez Vuković-Vučidolski, zastupnik na carevinskom vijeću i dr. Josip Zaffron, zastupnik na dalmatinskom saboru i carevinskom vijeću.

*

1903. Zagreb, Zrinjski trg na dan posljednje tijelovske procesije sa banom Khuenom.

Tijelovska procesija, kojoj prema tradicionalnim običajima prisustvuje ban na čelu predstavnika svih javnih vlasti, bijaše posljednja zgoda kad se grof Khuen Hedervary javno pojavio u Zagrebu. Procesija se održala u znaku prijekoga suda; svagdje masa vojske, čak iz Maribora dopremljeni su draguni za održavanje reda. Pričalo se da se prigodom procesije spremao atentat na Khuena. Stvarno je prasnula bila svega jedna »žabica«, nedužna praskavica kakvim su se demonstranti služili za plašenje redarstvenih konjaničkih odjela prigodom atake. Pred podne se uostalom bila spustila jaka oluja — Khuen se stvarno, ne sačekavši Te Deuma u prvostolnoj crkvi, odvezao karucama, koje su jurile u karijeri, kroz puste ulice u banske dvore. Razlog tom bijegu ne bijaše medjutim bojazan od atentata — za vrijeme procesije predana bila je naime grofu Khuenu brzojavka, radi koje je grof Khuen morao skratiti svoj boravak kod crkvene ceremonije.

Brzojavka javila je, da su te noći umoreni u Beogradu u konaku kralj Aleksandar Obrenović i kraljica Draga ... Par dana kasnije grof Dragutin Khuen Hedervary imenovan je ugarskim ministrom predsjednikom. U Zagreb se nikad više nije vratio.

Kroz dvadeset godina ličnost grofa Khuena Hedervaryja dominira hrvatskom političkom stvarnošću. Dugotrajnost njegovoga vladanja ne može se objasniti samo činjenicom, da je bio eksponent strane vladavine, satrap jedne krute, nadmoćne sile. Grof Khuen nije bio toliko ličnost povjerenja ugarskih vlada, koliko Krune; bio je ličnost, koja je po svojim osebinama, po svom naziranju na svijet najviše odgovarala intencijama Franje Josipa. To ga je tako dugo držalo u Zagrebu. Dokazuje to i njegovo imenovanje za ugarskoga premiera. Grof Khuen znao je i u Hrvatskoj u intencijama habsburškima stvoriti ambijenat »Gottesgnadentuma«, taj izvor i tu fikciju cijeloga francjozefinizma. U duši je Franjo Josip ostao do posljednjega daha vjeran autoritativnoj vladavini, njegova ustavnost bijaše koncesija, koju mu je oteo sticaj prilika; formalista do u moždinu kostiju Franjo Josip, kao i tumači i izvršitelji njegove vladavine, a grof Khuen bijaše jedan od najuzornijih, nastojali su do krajnjih konzekvenca čuvati f o r m u ustavnih obveza, uvijek naravski na račun sadržaja. Khuen za svoje dvadesetgodišnje vladavine rigorozno čuva forme ustavnosti i parlamentarizma, ali ih pretvara u fasadu za kojom se krije stvarnost najgrubljega izigravanja ustavnosti. Ne može biti sumnje u tome, da je grof Khuen Hedervary po svojim talentima bio jaka ličnost. Sigurno se rodio par decenija prerano, u trećem i četvrtom deceniju XX. vijeka dao bi po svojim sklonostima i rutini sigurno predstavnika antiparlamentarnih autoritativnih režima većeg formata. Prof. Šišić u jednom svom prikazu daje približno točnu karakteristiku Khuenovu. »Mlad, energičan i promišljen, — veli on, — od prirode obdaren snažnim pamćenjem i poznavanjem ljudskih slabosti, a koncilijantan u saobraćaju, on se dao na »pacifikaciju Hrvatske« sa zvučnom lozinkom: red, rad i zakon«. Bio je svakako virtuozan »lovac duša«, izvrstan političar-psiholog. Nije bio šablonski tirančić. Za njegove vladavine na ekonomskom i prosvjetnom području stvorena su znatna djela, Hrvatska ih često odbijala samo zato, jer su stvarana po Khuenovoj inicijativi. U glavnom Khuen pomalo potsjeća na kakvoga kolonijalnog guvernera, koji barbarskom narodu nosi civilizaciju. Takvim se jamačno osjećao. I to je često i nehotice dao Hrvatskoj osjetiti — i odatle valjda najjači izvor psihološkoga otpora Hrvata protiv njegova sistema.

U našem javnom životu često se već čula dva skroz suprotna tumačenja o odlasku Khuenovom iz Hrvatske. S jedne strane se tvrdilo, da je revolucionarni pokret 1903. »otpuhnuo Khuena« sa stolice hrvatskoga bana; s druge opet strane se naglašuje, da je taj cijeli pokret bio zapravo hitac u prazninu, odlazak Khuenov iz Hrvatske da je isključivo posljedica sukoba Franje Josipa i Ugarske. Stvarno bijaše odlazak Khuenov rezultanta napora obiju sila — i hrvatskoga revolucionarnog pokreta kao i sile ugarske krize. Ali sve da i nije došlo do zapletaja u Ugarskoj, koje je Franjo Josip odlučio riješiti Khuenovim hrvatskim iskustvom, vjerojatno bi dani Khuenove vladavine u Hrvatskoj bili odbrojeni. Zamah narodnog pokreta bio je jak, u času Khuenovoga odlaska još nije došao do svoga zenita. Nemiri bi se vjerojatno nastavili, pretvorili u opći ustanak, posljedice kojega bile bi nedogledne. Narodni pak ustanak, revoluciju, ni Habsburška monarhija ne bi bila mogla podnijeti trajno, već radi svoga internacionalnoga prestiža i geopolitičkog položaja Hrvatske. Vjerojatno je, da bi taj revolucionarni pokret bio u kasnijem razvitku skršen, ali bio bi pod svojim slomom sigurno pokopao i režim grofa Khuena, a moguće i toga mnogo više. Franjo Josip I. nerado se laćao generalskih vlada, ali već same kratke vladavine generala Coroninija i Ramberga dokazuju put, kojim bi Franjo Josip udario u krajnjem slučaju ...

A generalske komesare Franjo Josip smatrao je u drugoj polovici svoga vladanja »Schönheitsfehlerom« konstitucionalne Austro-Ugarske. Sjećali su ga previše na »četrdesetiosmu«.

III.

4. srpnja 1903. imenovan je hrvatskim banom Teodor grof Pejačević, kako se onda isticalo, sin »bana kavalira«.

Javnosti je u prvi mah odahnulo. Vjerovalo se, da odlaskom mrskoga bana počinje nova era ustavnosti i slobode. Već prvoga dana svoga banovanja čuje sama gravamina, energično naglašene zahtjeve, Hrvatska više ne traži milosti. Promjenu na banskoj stolici »Obzor« popraćuje riječima:

»Narodu hrvatskom pristoji pravo, da od ustavnoga bana zahtijeva i ustavno vladanje. Ta ono je u zakonima utemeljeno. Grofa Teodora Pejačevića podučilo je iskustvo, da u narodu našem nije nikad malaksala ustavna svijest, da je bivala sve budnija, čim se pritiskom nastojalo potlačiti ju. Ustavno vladanje mora da podnosi ustavnu borbu, dapače da joj zajamči onu slobodu na biralištu i u javnosti bez koje je ustavan život nemoguć. Mogu se pomoćju državne vlasti postizavati uspjesi, koji nisu u skladu s javnim mišljenjem i s očitom i jasnom voljom naroda. Ti su uspjesi ipak bolestni, pa im nema trajna života. Borba, koja sama od sebe viče proti takvim uspjesima postaje u narodu samom sve to ljuća. čim su ti bolestni uspjesi na oko sve to sjajniji. I tako nastaje sve to ljući rat izmedju stranke, koja se pomoćju državne vlasti domogla do neprirodne veličine i strankama, koje su pritisnute; a taj rat mora da djeluje na cijeli državni organizam, da ga zapriječi u redovitom tečaju i razvitku. Kani li novi ban udariti ustavnom stazom koja je označena u zakonu, onda je u interesu zemlje, u interesu sustava, da ispita pravu volju naroda na biralištu, da ju ispita u slobodnim izborima. Dakako da je to teško onomu, koji je uvjeren da će ga većina u saboru kakova je danas bezuvjetno podupirati i provadjati sve, što bude od nje zahtijevao. Ali ustavan ban ne može biti pozvan da izpita samo zahtjeve svoje vlastite volje pa da ju pod svaku cijenu provadja. Ustavan će ban izpitati volju naroda; ne slaže li se ona s njegovom povući će posljedice, koje su združene s pravim ustavnim životom«.

Teodor grof Pejačević

Kao u orahovoj ljuski u tom je članku sadržana jezgra cijele situacije hrvatske politike nakon odlaska Khuenova, sva problematika vladavine grofa Pejačevića. Prvo razdoblje njegova vladanja do izbora 1906. karakterizira dobronamjernost; ali veli se, da je put u pakao popločen samim dobrim namjerama — za dobre namjere potrebna je i jaka volja. U pogledu pak volje grof Pejačević bio je pak sušta protivština grofu Khuenu. Nije bio ni dan ni noć, ni crn ni bijel, jedan od onih mekušaca, koje Dante stavlja u predpakao; na nj kao da je prešla ona osebina staroga Franje Josipa: bježanje od radikalnih odluka. U svojoj nastupnoj izjavi grof je Pejačević rekao, da se primio »ove teške zadaće iz odanosti prema milostivom našem kralju, iz osjećaja dužnosti prema tradicijama svoje porodice«. Rekao je, da dolazi »ne kao stranac«, nego se sjeća lijepih vremena, kad je u mladosti doživio sretne dane za banovanja pokojnog oca. »Ja ću slijediti njegove stope, to mi je deviza: dobra i

poštena uprava, jer je ona temelj napretka i razvitka«. Opozicija je izjavu novoga bana prihvatila u toliko što je sam ban neizravno priznao da uprava njegova prethodnika nije bila »dobra i poštena«. Ali hrvatsko se pitanje nije dalo više riješiti samo »dobrom i poštenom upravom«.

Lomača je još buktila; neprestano se javlja nov plamen. Khuen je otišao, ali khuenovština je ostala. Kroz cijelu prvu polovicu banovanja grofa Pejačevića incidenti ne prestaju. A osim toga nigdje ni traga r e p a r i r a n j a khuenovskih nepravda. Uapšeni članovi »Obzorove« redakcije tek nakon više tjedana zatvora budu pušteni na slobodu. Khuenovi kotarski predstojnici pašuju dalje. Dr. Trnski, koji je u svojem kotaru ostao na strogom vršenju zakona, biva šest tjedana nakon Khuenova odlaska suspendiran od službe. U kolovozu, prigodom rodjendana Franje Josipa, opet dolazi radi madžarskih zastava do krvoprolića; u Zaprešiću su ubijeni seljaci Josip Beluhan i Vid Nošić. A na željeznicama pak madžarska izazovna prepotencija ne jenjava. U rujnu dr. Fran Vrbanić ne može na zagrebačkom kolodvoru dobiti željezničku kartu za put na Rijeku, jer na blagajni ne će da znaju, da Rijeka postoji, znaju samo za Fiumu. Veliki psihološki kapital, koji je grof Pejačević mogao iskoristiti prigodom svoga dolaska na bansku stolicu profućkan je za par tjedana. Khuen je otišao, a khuenovština ostala. Grof Pejačević nakon duge stanke počinje raditi sa saborom. Nov izazov, jer sabor, izabran pod terorom 1901., ne predstavlja naroda. Tu sjede stari Khuenovi pristaše: Kovačevići, Chavraki, Gjurgjevići, Šilovići, koji patetički slave s v a k u vladu i ruše drvlje i kamenje na opoziciju. Pravosudje radi ne po pravu već po diktatu; dr. Hinković u nizu sjajnih članaka žestoko žigoše u »Obzoru« te metode, a dr. Šime Mazzura, nakon prvoga tromjesečja vladavine grofa Pejačevića najispravnije konstatira situaciju citatom »Das ist der Fluch der bösen That dass sie fortsetzend Böses muss gebären!«

S gledišta hrvatske politike to produženje khuenovštine pod režimom grofa Pejačevića bilo je samo plodonosno; 1903. jamačno bi kakav blještavi, ali prazni kompromis otupio borbenost, paralizirao zamah, moguće čak razbio narodnu frontu. Ovako je otpor — kratkovidnošću režima — dobivao svedjer novu hranu za svoje održavanje. Traje to sve do jeseni 1905.

Narodni pokret sve više biva svijestan svoje snage. Krče se uporno novi putevi... Odmah po dolasku Pejačevićevom na bansku stolicu, pomladjeni »Obzor«, rekapitulirajući prošlost i sadašnjost, može zadovoljno konstatirati:

»Što smo više snaga i vremena trošili na naše medjusobne zadjevice, to smo manje vrijedili u političkom svijetu. U posljednje je vrijeme naše medjusobno trvenje doseglo vršak, a naša politička moć i znamenovanje spalo na ništicu... Čini se kao da sad sam naš narod diktira i traži mir i sporazum. Ovi sadašnji svijetli pojavi dolaze odozdo i sile inteligenciju da narodne želje i potrebe uvaži. Već cijeli niz godina organizira se naše radničtvo hrvatsko i srpsko na zajedničkoj osnovi, ne mareći za natezanja inteligencije... Najnoviji akt u hrvatsko-srpskom pitanju izbio je na površinu tiho i skromno u djačkim krugovima, a odavle se raširio širom cijele zemlje, kud živi i obitava naš narod. Prvi se početak ograničio na izjave, na približenje izmedju jednih i drugih. Najoštrije forme društvenog izbjegavanja od sada time su oslabljene... Ali kad je već sav narod bio sit neplodne ubilačke borbe medju jednokrvnom braćom, najbolje dokazuje da se ovom skromnom pozivu odazvao — sav narod. Odasvud se čuju veseli glasi. Jedno je jasno: mi smo preturili krizu srpsko-hrvatskoga spora«.

Kako se dalekima čine rujanski dani 1902.! A nije od njih prošlo još ni godinu dana. Nov naraštaj uzeo je u svoje ruke vodstveno kormilo. A dogadjaji u Srbiji pomažu tu akciju.

Sa srpske strane, u »Novom Srbobranu« od 6. VI. nalazi se značajan odgovor na »Obzorovo« pisanje. I tu ima riječ nova generacija. »Nitko nam ne može zamjeriti, da pravac svoje politike udešavamo prema bitnim interesima srbstva. Ti interesi zahtijevaju, da srbski narod uzme u zaštitu samostalnost Kraljevine Hrvatske i Slavonije prema svima faktorima, kojima je ona na putu. Svaki pokušaj upravljen proti samostalnosti naše otadžbine upravljen je neposredno proti budućnosti srbske... Srbi su spremni povući sve posljedice, koje dolaze od narodnog načela u pitanju sjedinjenja na temelju ravnopravnosti Hrvata i Srba«. Obostrano se izgradjuje pruga, koja će dovesti do riječke rezolucije i do osnutka hrvatsko-srpske koalicije, do potpune koncentracije narodnih sila, tako potrebne za nove dogadjaje, koji su već na pomolu. Za to vrijeme u Hrvatskoj traje proces sve dublje r e v i z i j e ostanaka starih naziranja.

U Ugarskoj kriza, izazvana zahtjevom uvadjanja madžarskoga komandnog jezika u vojsci, pretvara se u opstrukciju Kossuthove stranke. Khuen je kao ministar predsjednik zatajio; metode, kojima je godinama držao hrvatski pokret u šahu postale su nesavremene kao u Hrvatskoj tako i u Ugarskoj. Tad u rujnu prigodom velikih vojničkih manevara u Galiciji izdaje Franjo Josip u Chlopyma svoju dnevnu zapovijest, kojom najodlučnije odbija madžarske zahtjeve. »Moja vojska ima ostati zajednička i jedinstvena kakva je!« Za evoluciju nazora u Hrvatskoj, kao dokumentarni dokaz promjene, koji je donijela nova generacija od 1895. važan je nesumnjivo »Obzorov« osvrt na taj vladarev manifest.

»Kraljev manifest na vojsku — neobičan je način kojim kruna progovara — narodima. Dokaz za kritičnost i opasnost političkih prilika u svoj monarkiji. Ustavan je običaj, da stanovišta i prava krune prema zastupstvu naroda zastupa i brani odgovorno ministarstvo. Kad kruna sama izlazi iz ove rezerve i progovara narodima ... onda je to očito da nema parlamentarne vlade. Ugarska danas nema takove vlade... Ako se prije samo natucalo o ustavnom konfliktu medju krunom i narodom, danas je taj konflikt očit... Kruna otklanja narodne zahtjeve što ih u vojsci traže Madžari, a za njima drugi narodi ove monarkije, koji nijesu Nijemci... Razvoj političkih prilika i izkustvo iz prošlosti vrše danas velik uticaj na mišljenje raznih naroda. I narodi imadu svoju školu. Madžarsko drveće puštalo se da poraste do pod samo nebo. Madžari i Nijemci, Nijemci i Madžari podijelili su medju se vlast nad velikom većinom naroda. A sad, kad su se ova braća zavadila, zovu nas, Slavene, Rumunje i Talijane, da im pomažemo jednim proti drugih! Ne ćemo, gospodo Niemci u tom pogledu s vama protiv Madžara, kao što ne bismo s Madžarima protiv vaših pravednih zahtjeva. Došlo je vrijeme i za nas da počnemo već jednom misliti na se i raditi za sebe«.

Situacija biva sve jasnija. Manifest iz Chlopyja nije ušutkao madžarsku opoziciju; konflikt cara i Madžara prijeti poprimiti razmjere iz 1848. Nasuprot tome konfliktu hrvatske političke snage su sve jedinstvenije. Samo od sebe nadaje se misao iskorišćenja toga konflikta za hrvatsku stvar. Zaista je, kako reče »Obzor«, došlo vrijeme »da počnemo već jednom raditi i za sebe«. Nastaje sve povoljnija situacija za novu generaciju koja traži primjenu n o v i h m e t o d a.

Kriza u Ugarskoj traje na sreću čitavu 1904/1905. Za to vrijeme u Hrvatskoj se može u relativnom miru pristupiti stvaranju novog oružja za političku djelatnost. Godina 1905. dovršuje reorganizaciju hrvatskih političkih snaga — godina je rodjenja niza n o v i h p o l i t i č k i h s t r a n a k a. Stvara ih pretežno, udara im biljeg nova generacija.

IV.

Već pod konac 1903. počinje proces selekcioniranja političkih grupa. Čim se stalo gubiti neposredno sjećanje na grofa Khuena, javile su se opet sile privlačivosti stranačkih tradicija, ličnih ambicija, kulturno-socijalnih naziranja. Taj proces traje sve do pod konac 1905.

11. X. obavljeno je otkriće spomenika Anti Starčeviću u Šestinama. Čista stranka prava priredjuje tom zgodom svoju zasebnu političku skupštinu i nastoji općoj narodnoj proslavi dati svoje stranačko obilježje. Čista stranka prava se povlači, otklanja fuziju, uzimajući natrag svoju stranačku individualnost i slobodu političke akcije. Na to središnji odbor Hrvatske Stranke Prava mora reagirati. »Obzor« već od 19. X. donosi slijedeći komunikej:

»Čista stranka prava na svojoj skupštini od 11. X. ne samo da nije usvojila naše rezolucije, koje su utemeljile jedinstvo Hrvatske Stranke Prava, nego se koli svojim zaključcima toli njihovim obrazloženjem stavila u očitu opreku s osnovnom idejom naše stranke, koja kao nova stranka ima prikupiti s v e oporbeno življe u Hrvatskoj prije svega u borbu za preduvjete na kulturnom, gospodarskom i političkom životu i napretku. Posebice je čista stranka prava naglasila dosadašnje posebno stranačko stanovište i time pokazala da joj je više do njega, nego do sveobće narodne sloge i obrane. Jasno je dakle i nepobitno, da ona nije pristupila u redove Hrvatske Stranke Prava, jer se nije stavila na temelj, na kojemu je ta stranka postala i da bi ona u te redove uniela onu stranačku nesnošljivost i političku jednostranost, koja je spomenutim zaključcima od 29. I. o. g. odlučno izključena iz rada spomenute Hrvatske Stranke Prava. I jer bi tako proširena stranka bila samo b r o j n i j a a nipošto jača, te bi se takvim pristupom »čistih« raztepla težko postignuta ali već podpuna sloga i jedinstvo u Hrvatskoj Stranci Prava, ne može ovaj odbor u interesu n a r o d n e o b r a n e p r i m i t i č i s t e s t r a n k e p r a v a u j e d i n s t v e n u o r g a n i z a c i j u, poglavito još i zato, što je čista stranka prava na svojoj skupštini tu organizaciju pokušala prevrnuti samovlastnim izborom uprave onih svojih pristaša, koji su i na samoj skupštini govorili najodlučnije proti duhu zaključaka usvojenih 29. I. 1903.«.

Čista stranka prava ide dalje svojim zasebnim putevima, sve do svoje formalne likvidacije u listopadu 1918.

Već toga ljeta u lipnju, dolazi do žestokoga sukoba izmedju čiste stranke prava i ostalih oporbenih stranaka — na veliku, samo preranu radost režima — i to povodom jednoga koncerta, koji su priredili Ćirilo-metodski Zidari u korist Hrvata u Istri; na tom koncertu pjevale su se uz hrvatske i slovenske skladbe i Mokranjčeve »Rukoveti«, što je dalo povoda pristašama čiste stranke prava za veliki demonstrativni ispad na samom koncertu. Pristaše »čistih« izazovno su stali pjevati svoju prigodnicu:

»Živila Hrvatska i njezina prava.
Čuvala se izroda slavosrpskih glava...«

Bila je to »prva bitka« medju opozicijom, kako »Obzor«, — koji je uostalom prestao biti 4. II. glasilom Hrvatske Stranke Prava, — naziva taj dogadjaj. »Obzorov« komentar uostalom najbolje ocrtava motive tadanjih i budućih odnosa čiste stranke prava prema ostalim strankama opozicije: »Dr. Frank, veli »Obzor«, našao se bio u kolu ostalih stranaka i političara i proučio nove misli i nove struje. Vidio je kako hvata maha misao zbližena Hrvata i Srba i zapitao se: ako li se i ja prilagodim toj misli, što mi onda preostaje? Gdje je razlog našemu obstanku? Nema ga! I on je uvidio da je uvjet obstanka njegove stranke njegova »srbska politika«.

Formalno je u to vrijeme postojalo u Hrvatskoj, odnosno bilo u formiranju, dvanaest političkih stranaka: 1. narodna stranka vulgo magjaroni; 2. Hrvatska stranka prava; 3. Starčevićeva stranka prava; 4. napredna stranka; 5. vladina srpska stranka; 6. radikalna srpska stranka; 7. samostalna srpska stranka; 8. stranka socijalnih demokrata; 9. hrvatska radnička stranka; 10. katolička stranka; 11. seljačka stranka; 12. kršćansko-socijalna stranka.

Poslije istupa »čiste stranke prava« prvi se pokušaj za afirmiranjem nove stranke i nove politike zapaža kod klerikalaca. Taj klerikalni pokret pojmljiva je reakcija na liberalističko naziranje novog naraštaja skupljenog u naprednoj grupi. Za grupu klerikalaca odlučniji je protuliberalni momenat nego nacionalna borba. Osnutkom klerikalne stranke nastoji se privući u to kolo i slabe pokušaje osnivanja grupe kršćanskoga socijalizma, nastale pod uticajem Luegerove stranke u Austriji. Klerikalci traže naslon na Beč — u daljnjoj svojoj politici, tumačeći na svoj način sile za protunarodne vlade, kooperirajući poglavito sa čistom strankom

prava, prihvaćajući u svemu njezinu sve jače naglašenu bečku orijentaciju. Jer u Beču se pored Burga počela stvarati već u Belvederu i jedna nuz-vlada: sve jači biva uticaj prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Medjutim u narodu nikad nijesu mogli naći nikakav oslon. Glavnu prvu borbu s klerikalcima prigodom njihove pojave nosi opet »Obzor«. Oko »Obzora« se kupi starija generacija narodnoga svećenstva, koja je odmah prozrela nenarodne motive aktivnosti, stvarno importirane izvan trojednice, tih redom mladih elemenata u borbenom klerikalizmu.

Organiziranje klerikalaca pospješuje organiziranje grupe naprednjaka u politički organizam. Ta je grupa, do tad udružena identičnošću naziranja na svijet, osjetila važnost pojave organiziranog importiranog klerikalizma i spoznala neminovnu potrebu organizirane borbe putem vlastite političke stranke. U četvrtak 29. XII. 1904. na pouzdanom sastanku hrvatskih naprednjaka zaključeno je tako da se pristupi samostalnoj stranačkoj organizaciji. Grupa je time formalno i istupila iz hrvatske stranke prava.

»Mi naprednjaci, — komentira taj događaj tjednik »Pokret«, do tad glasilo grupe, odsele list nove hrvatske napredne stranke — nismo tako sretni da se možemo poslužiti »naukom« kojega vrhovnog učitelja, niti se oslanjamo na staru internacionalnu organizaciju. Medju nama nema ni vodja, koji bi prosto diktovali i vodili. Naš je posao velik i težak, jer moramo u okviru naših glavnih misli vodilja izraditi potpuni i svestrani sadržaj, koji bi davao rješenje ili barem odredjivao smjer rješenja za svako aktuelno političko pitanje. Moramo, da u kratko kažemo, prvi u Hrvatskoj izgraditi pravi politički program. — Sastadosmo se mladi sa svih strana, koji se nijesmo ni osobno poznavali, pa ipak cijelim tečajem i zaključkom sastanka dokazana je sjajno jednodušnost svih nas u odredjenju odnošaja našega spram postojećih stranaka... Na našem su sastanku pretresana sva pitanja, koja čine skup svega našeg javnog života, kako se još nikad u Hrvatskoj nije raspravljalo otvoreno i jasno.

U prvi odbor nove stranke ušli su I. Ancel, dr. M. Heimerl, dr. Lav Mazzura, dr. I. Lorković, V. Vilder, dr. Ž. Bertić, dr. F. Poljak, I. Velikanović, dr. M. Dežman, dr. V. I. Iljadica, D. Mangjer.

Tek deset mjeseci kasnije, 17. IX. 1905. — isti dan kad se u Zagrebu slavilo veliko sokolsko slavlje — održana je i konstituirajuća skupština »seljačke stranke« — događaj od velike političke zamašitosti. Motivi osnutka nove stranke? Na konstituirajućoj skupštini nove stranke, njezin osnivač Stjepan Radić veli: »Trideset smo godina čekali na gospodsku slogu. Ali uvijek kad smo mislili da smo složni bili smo najbolje pocijepani. Pristanimo zato mi na našu seljačku slogu, a tko je s nama, doći će k nama, tko ne će, taj je protiv nas«. U rezoluciji konstituirajuće skupštine veli se pak: »Prosudivši hrvatsku prošlost i sadašnjost uvidjamo, da je potrebna takova politika, koja ne će samo Hrvatsku ujediniti i osigurati joj što veću samostalnost, nego koja će i cijelom narodu zajamčiti jednaka politička prava, što veću prosvjetu i što veće blagostanje, pa zato u novom duhu pučke politike proglašujemo osnovanom hrvatsku pučku seljačku stranku«.

»Obzor« posvećuje tome događaju najveću pažnju. »Obzorov« osvrt na taj događaj vanredno je značajan — reproducira mišljenje novog naraštaja, iz kojega je proizašao i vodja nove stranke. Seljačka stranka također je rezultat rada naraštaja od 1895., upila je u se glavne smjernice njegovoga naziranja, prema novim stranačkim pojavama u Hrvatskoj seljačka stranka ostaje konzekventno vjerna tima slobodarskim naziranjima. »Obzorov« osvrt značajan je još u toliko, što je u njemu već prvoga dana osnutka nove stranke fiksirano i stanovište u odnosima napredne generacije prema njoj, stanovište, koje će u glavnom ostati neizmijenjeno kroz dva decenija.

»U isti dan — veli doslovce »Obzor« — kad je demokratska institucija Sokola u Zagrebu slavila svoje slavlje, formalno se konstituirala nova jedna demokratska stranka. Ona postoji već od nekoga vremena i tome je nekoliko mjeseci što se organizuje, a ipak istom nakon njene skupštine postalo je jasno da je s njome stupio u naš javan život novi faktor, s kojim će se morati računati. — Mi ne kanimo ovdje tu novu stranku niti zanosno pozdraviti niti je odlučno osuditi, želimo samo nadovezati nekoliko razmatranja uz taj novi pojav. Pozdraviti je ne možemo radi toga, jer treba prije svega vidjeti u kojem će se pravcu u praksi njena metoda i taktika izkristalizirati, a odsuditi je ne smijemo, jer si je uzela zadaću da pridigne ekonomski, politički i prosvjetno preko 80% našega naroda, naš seljački svijet. — Prvo što nam mora pasti u oči je to, da stojimo pred posvema konzekventnim i demokratskim pojavom sa svima svojim dobrim i zlim stranama. Dobre su strane demokratizma bile uvijek u tome, što je on zainteresovao za javni život što šire slojeve naroda, a kod nas je doista potrebno uvesti u naš javni život što više naroda. Zle su strane demokratizma bile redovito u tome što već samo nastojanje elektrizovanja širokih masa zavede vodje s demokracije na demagogiju. Ova pogibelj postoji i kod nas i zato treba biti opreznim i pažljivim, da apostolat ne predje u inkvizitorstvo. Zato je teško već unaprijed govoriti o novoj stranci.

Način, kojim se je nova stranka obrazovala i organizirala za nas je nov a isto tako i temelj njezin. Hrvatska seljačka stranka danas još nije u zapadnjačkom smislu agrarna stranka, akoprem joj je seljaštvo osnovni temelj i agrarni program detalira. Ona je bliža ruskim slavenofilskim strankama i po konzervativnim principima i po narodnjaštvu. Ona nije u obće proti kaputašima, nije proti napredku industrije, nije nimalo revolucionarna, ali je pitanje u tome: kamo će kasnije krenuti? Hoće li svi seljaci razumjeti, da je gospodin samo onaj, koji pristaje uz »gospodsku«, naime socijaldemokratsku politiku odozgor, ne će li košulja seljačka i stranačka postati bliža od kaputa, ne će li plamenom frazeologije uzpaljen svijet zaboraviti na mirne ustavne putove? Vodje seljačke stranke stvorili su već podpuno novu političku popularnu frazeologiju, ali pri tom je težnja za popularnim izrazom učinila taj izraz odviše sumarnim, dala mu odviše drastične oblike, pa bi to moglo dovesti do onakove ukočenosti, do koje je dovela i Starčevićeva frazeologija...

Voljni smo za sada mnoge izpade vodja nove stranke svesti na tu frazeologiju i na onu naravnu dozu demagogije, koja se javlja uviek, kad treba mase naroda istom prikupiti i predobiti. Mnogo će ovisiti o tome, kakav će biti rad u samoj stranci i hoće li doista biti škola naroda za politiku i ustavan život ili samo treniranje i hipnotiziranje za stranku. Ako bude ono prvo, onda će stranka učiniti mnogo dobra. Danas se već opažaju znakovi tolike zrelosti kod nekih prosvjetljenijih seljaka, da im se moramo diviti. Ali opažaju se kod vodja i takovi znakovi, koji pokazuju i ono drugo nastojanje i frazeologija seljačkih vodja rado zamjenjuje stranku s narodom, polazeći sa stanovišta, da su jedino spasavajući principi seljačke stranke. S druge opet strane sam predsjednik stranke odviše je »apoštol« a odveć malo političar, odveć impulzivan i odviše ekskluzivan...

Nastaje glavno pitanje, kako će utjecati nova stranka na najbliža i najaktuelnija pitanja i prilike i kakav odnošaj zauzeti prema ostalim strankama. S ove političke strane mora se prije svega priznati neosporivu činjenicu, da je akciona i organizaciona sposobnost seljačke stranke veća nego kod svih ostalih naših stranaka. Hrv. stranka prava pokazala je posvemašnju nesposobnost za organizaciju, organizacije stranačke »narodne stranke« ni nema, čista stranka je doduše dobro disciplinirana, ali je posve negativna. Naprednjaci, za koje se očekivalo, da će baš oni provesti prvu jaku organizaciju, nisu ni počeli. I tako je seljačka stranka za par mjeseci skupila 450 povjerenika, na hiljade pristaša i predplatnika svojih pet novina, izabrala par stotina pouzdanika. I zato jer se oslanja na najbrojniji politički faktor i jer je tako uzorno organizovana, dajemo joj važnost. Ova će važnost izbiti na javu naročito kod izbora. U njezinim rezolucijama je rečeno da će kandidirati svagdje gdje je organizirana. Njezin je princip: uži izbori a ne preventivna sloga. Neka svaka stranka okuša svoju snagu, a cijela oporba nastoji da dodje do užih izbora i onda nek se slažu kompromisi i glasuje cijela oporba za onoga kandidata oporbe, koji ima najviše glasova.

Ovo je i opet nov princip u našoj izbornoj praksi. Preuranjeno bi bilo o njemu govoriti... Ima razloga, koji kažu, da će ove borbe ozlovoljiti birače oporbe, ali ima razloga, koji kažu i to, da više oporbenih kandidata može dovesti na biralište više birača nego jedan sam...

Ipak, seljačka stranka dozvoljava i kompromis unaprijed, u kotarima, gdje je već sad druga oporba dobro ukorijenjena. Ali u rezoluciji stoji, da ona ugovara samo s organiziranim strankama i kandidira s njihovim pouzdanicima zajedno. Ovo je neke ruke presija, da se stranke organizuju. I nije neumjestna ova klauzula. Ali samo treba i opet paziti, da se ne dodje do nesporazumaka i sukoba... Tu je sada doista red na ostalim strankama, da se organizuju dok je vrijeme.

I tako s novom strankom ulazi u naš politički život nov faktor, već danas takov, da mu se ne smije snagu omalovažiti. Opetujemo: mi ga ne ocjenjujemo danas, samo upozorujemo na ono, što sobom donosi. Hoće li ovo biti doista dar narodu ili danajski dar, pokazat će se naskoro«.

Osnutak Seljačke Stranke pada tako reći uoči Riječke Rezolucije. Selekcioniranje političkih sila vrši se ubrzanim tempom, pod pritiskom događaja, koje je trebalo prihvatiti, o kojima je trebalo stvoriti odluku. Događaji su tražili tu hitnu odluku, neposredan rad. Ta činjenica pospješuje razlaz izmedju napredne stranke, koja je dinamički već magna pars hrvatske opozicije i seljačke stranke. U normalnim prilikama taj bi proces odvio se mnogo sporije, bez kasnijih potresa i medjusobnih borba, po svoj prilici bi i napredna stranka, odnosno hrvatsko-srpska koalicija evoluirala u jednu seljačku stranku. Temeljna misao seljačke stranke: učiniti seljačke mase subjektom politike, misao je i napredne stranke. Samo za taj rad trebalo je vremena, trebalo je postići prvo izvjesne političke preduvjete: izvojštiti opće pravo glasa, a to se nije moglo postići jednom akcijom à la longue, samo mesijanizmom, već praktičnom politikom. Kao što za naprednu stranku cilj sveukupne njezine političke akcije nije bilo ostvarenje načela državnog prava, nego ostvarenje demokracije, tako i njezina taktika nije mogla biti čekanje u načelnoj opoziciji na ostvarenje maksimuma njezinih zahtjeva, već dolazak na vlast i s vlašću ostvarivati svoj program. A u tima mjesecima ljeta i prve jeseni 1905. pružala se prilika, koja se nije smjela propustiti.

*

Hrvatska politika u godini 1905. sve više prestaje bivati jednom lokalnom stvari, samo izoliranom politikom jednog malog naroda; neprimjetljivo ali stalno pomiče se ona prema novom žarištu opće europske politike, žarištu, koje je već u stvaranju.

Na hrvatsku političku akciju tih mjeseci djeluju dva zamašna događaja izvan njezinoga područja: kriza u Ugarskoj i onda rusko-japanski rat i ruska revolucija.

Rusko-japanski rat i ruska revolucija vrše jak pritisak na izgradjivanje novih naziranja u Hrvatskoj. Poraz Rusije u ratu s Japanom snažno je odjeknuo u Hrvatskoj; donio je teško jedno razočaranje u ustaljenoj baštinjenoj predodžbi o moći slavenske Rusije. Hrvatska, a naravno i »Obzor«, kako bi se reklo današnjim sportskim žargonom, uporno i živo »drukaju« za Rusiju; kad dolaze vijesti o porazu kod Cušime »Obzor« kroz nekoliko dana ne će da im vjeruje. Ali stvarnost se brzo otkrila, razorivši sva potsvjesna, neizrečena vjerovanja, da će Slavenska Rusija biti barem moralan oslon težnjama hrvatske politike, kad tad pripomoći direktno ili indirektno rješenju hrvatskoga pitanja. U nepovrat se ruši taj sentimentalni račun. Ruska pak revolucija, otkrivši migom natruhlost ruskog carizma, fascinira najprije šire slojeve otkrivši im snagu borbenih masa, ali također definitivno razara vjeru u probitačnost vezanja hrvatskih interesa s hipotezom ruske pomoći. No poraz Rusije nosi još nešto — njime je paralizirana i ruska balkanska politika — »Obzor« u ljetu 1905. donosi već informacije iz Beča kako tamo dozrijevaju uslijed ruskog poraza ideje o aneksiji Bosne i Hercegovine. A jasno je svima, da će aneksija Bosne i Hercegovine, došlo do nje prije ili poslije staviti hrvatsku politiku pred sudbonosne odluke. Pouka uticaja tih vanjskih događaja je nedvoumna: u budućnosti može se računati samo s vlastitim snagama!

U Ugarskoj medjutim kriza postizava vrhunac. Ta borba u Ugarskoj, koja je trajala od 1903. izjasnila je u samoj Ugarskoj mnoge pojmove. Kossuthova stranka postaje atrakcionim centrom za sve ostale političke elemente sa svojim slobodarskim liberalnim demokratskim programom. Sav otpor Beča nije mogao skršiti ugarske opozicije, bilo je jasno kao na dlanu da bez nje ne može biti nikakve političke kombinacije u buduć-

nosti. Ta činjenica diktirala je i hrvatskoj politici reviziju dosadanje orijentacije i dosadanje taktike. Samo tko će povesti tu taktiku, koja jedina može — s tim su mladi elementi bili na čistu — donijeti Hrvatskoj realne pozitivne rezultate? Jer tražiti i ostvariti suradnju s ugarskom opozicijom znači udariti stazama, uporednim onima kojima se kretala akcija madžaronske narodne stranke! Problem bijaše više psihološki nego politički — kako da se objasni širokim narodnim slojevima, uzgojenima u opoziciji protiv svega što ima veze s Budimpeštom, potrebu i probitačnost takve politike?

U prve redove hrvatske političke arene ulazi sad Franjo Supilo. On će ostvariti veliki preokret, lansirati riječku rezoluciju, dominirati hrvatskim političkim životom kroz pun jedan decenij.

Nekadanji izdavač pravaške »Crvene Hrvatske« u Dubrovniku, rodom iz drevnoga greko-romanskog Cavtata, Fran Supilo, tražeći šire područje djelatnosti od periferijskoga Dubrovnika, bliže centrima velike politike, nastanio se 1900. na Rijeci i počeo izdavati »Novi List«; Rijeka je »corpus separatum«, izvan je dohvata Khuenovih šikana i »Novi List« može tu prilično nesmetano voditi žestoku akciju protiv khuenovštine; šta se u Zagrebu ne smije ni šapnuti, na Rijeci se smije štampati. Već s tim sticajem prilika Supilo je stekao zaseban položaj u hrvatskom političkom životu.

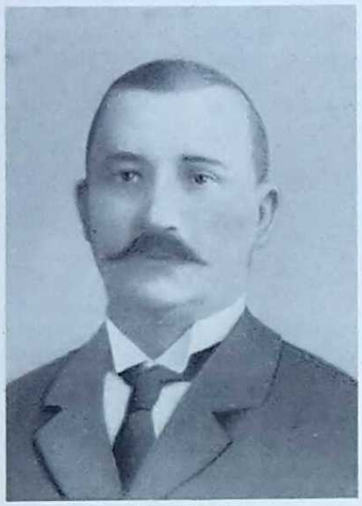

Fran Supilo

Neobičan je čovjek taj Fran Supilo. Self-made man. I po svojoj vanjštini, manirima i po ličnim svojstvima sušta je protivština dalmatinskim Hrvatima, koji se tih godina sve to češće svraćaju u Zagreb. Robustna je tijela, glava gotovo abnormalno velika; posvema nebrižan u toaleti i gesti; ni u čemu nije prijatelj forme, uopće im ne posvećuje pažnje; začudo za južnjaka relativno je slab javan govornik, strana mu je zlatousta riječ, svaki patos; osjeća čak izvjesnu antipatiju prema retorima, koji se obično sami opoje svojom rječitošću, često žrtvujući govorničkim efektima sadržaj, misao, ideju. Jer Supilo pozna samo vrednote istinske stvarnosti. Supilu je i daleka poza gospodstva, jer je bio i ostao pučanin najčišće vode, osvjedočen demokrata i u ličnom životu — i jamačno zato najvjerniji tumač srca i duše narodne. Njegova ličnost bijaše mu nuzgredna, za sebe lično nije imao ambicija, nije znao što je častohljeplje, koje je gonilo tolike njegove zemljake da postanu barem »podestà« svoga rodnog gradića. Poznavao je samo svoje ideje, narodne ideje, za njih je živio, izricao ih neposrednom, katkad i brutalnom iskrenošću, ne zaodijevajuć ih u blještavo retorsko ruho. A u borbu za svoje ideje, narodne ideje unosio je d i n a m i č n o s t sasvim jedinstvenu u našoj političkoj povijesti.

Fran Supilo imao je uz to još i ono svojstvo, koje se tako rijetko susreće medju političarima, a koje ipak tvori bitnost političara-državnika. Bio je, kako bi Rusi kazali: »jasnovidjec vješčej«, čovjek, koji zapaža, gleda kroz stvari i pojave, proniče u njih, u pojave očite, a opet sakrivene prosječnim ljudima.

Bio je duh izvanredne žive snage političke kombinatorike, briljantan taktičar, kojega su upravo mamili najsmioniji potezi, jer ti obično vode do rješenja. U tima svojim taktičkim potezima bio je smion kao nijedan drugi naš politički čovjek prije, a moguće ni poslije njega, jer je prije svega mrzio polovičnost, znak neodlučnosti i slabosti. Sredstvo njegovog stvaranja za novinara Frana Supila nije medjutim bila štampa; štampa za nj bijaše samo orudje, pomoćna tehnička sila. Snaga njegovog stvaranja bila je u fascinantnosti njegovoga razgovora u četiri oka, njegovoj sili uvjerljivosti. Znao je predobijati ljude za svoje koncepcije, od protivnika stvarati saveznike. Uvjeren u svoju stvar, u svoju vodstvenu ulogu, bio je moguće katkad i nesnošljiv, često ne trpeći pogovora. To njegovo svojstvo, koje su njegovi protivnici, dojučerašnji saveznici nazivali podrugljivo Supilovim »cezarizmom«, svakako je poticalo od vlastite spoznaje superiornosti; svojstvo »jasnovidca« stvari i l j u d i izvor je i dubokih ličnih tragedija; stvara uvijek osjećaj osamljenosti.

Sa svojim udjelom kod »riječke rezolucije« Supilo postaje markantna ličnost e u r o p s k e politike. Njegova je djelatnost u stalnom porastu, moguće je jedan od rijetkih ljudi na Slavenskom Jugu, koji jasno predvidjaju događaje svjetskoga rata, neminovnost, neodgodivost rješavanja našeg narodnog problema, ali koji predvidjaju i sve njegove poteškoće i krize i o d m a h i m t r a ž e i lijeka. Friedjungov proces samo je predigra lične Supilove i naše narodne političke drame.

Supilo cijelom svojom bujnom ličnošću nikad nije bio d o k t r i n a r a c, znao je da su ideje — ljudi, da samo živi ljudi daju idejama njihove snage i slabosti po svojima ljudskim pozitivnim i negativnim svojstvima. Fran Supilo, politički »jasnovidjec vješčaj«, ujedno je i »jasnovidjec ljudjej«; to više od svega objašnjuje djelatnost posljednjih godina njegova života.

Fran Supilo prvi uspostavlja vezu s ugarskom opozicijom, plete delikatno tkivo svoje diplomacije, agita, propagira, uvjerava, osvaja. Klasičan je njegov članak u »Novom Listu« od 25. III. 1905.: »Magjarski Jelačići«. Ovaj članak igra veliku ulogu u događajima te je prava polazna točka za mnoge kasnije akcije i doživljaje (pa i »veleizdajničke«). Supilo je tu rekao u stvari:

»Po našem shvaćanju hrvatskim političarima, koji zagovaraju nagodbu i bratstvo Hrvata i Madžara, može u ovoj današnjoj borbi biti mjesta samo uz Madžare ... No Tomašić se sad najednom ispoljio kao neki mali Jelačić te kod kralja i u saboru mrsi račune magjarske, ma baš kao najbiesniji stekliš ili austrijanac, izazivajući u magjarskom javnom mišljenju najveće ogorčenje protiv Hrvata ... Iza Tomašića viri miljenik bečke kamarile — naš prijatelj Khuen ... On je svoje mamelučiće pretvorio u Jelačiće ... Neka bude što bude, gore nam već ne može biti, ali na ulogu izmećara nas više ne ćete imati«.

Mnogi su shvatili taj članak kao blasfemiju — o Jelačiću i njegovoj politici. A Supilo se tu obara na opću lakovjernost prema Beču, na habsburgofilsku taktiku. Za Supilovu politiku, za politiku riječke rezolucije predstavlja taj članak dragocjen taktički potez — izravnava u širokim narodnim slojevima put za suradnju s madžarskom opozicijom.

U rujnu 1905. predsjednik ugarskoga parlamenta dr. Justh dolazi na Rijeku, gdje održaje višesatnu konferenciju sa Supilom i dr. Trumbićem. Do tad diskretna, ali javnosti nepoznata izmjena misli postaje javan politički akt. U krugovima hrvatskih madžarona nastaje zaprepaštenje, veliki alarm kod čiste stranke prava. Trenom su se otkrile mogućnosti — opozicija bi ipak mogla doći na vlast. Odmah se pletu intrige, huškaju mase — optužuje već hrvatska opozicija s vjerolomstva i izdaje.

4. i 5. listopada 1905. održan je historijski sastanak hrvatskih oporbenih zastupnika na Rijeci. Javnost je već spremna, dobrim dijelom predobivena za novu politiku. Sporazum s ugarskom opozicijom otvara nove neslućene perspektive. Doći na vlast značit će najprije praktički likvidirati sve ostanke khuenovštine, koji su se i te kako osjećali, znači proširenjem izbornog reda stvoriti mogućnost da narod stvarno postane političkim subjektom, znači — pred nejasnim, sve napetijim medjunarodnim položajem (na Balkanu se sve više muti!) — okupiti sve pozitivne narodne snage, ostvariti cilj sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom.

Riječkom sastanku prisustvuju predstavnici svih hrvatskih političkih grupa osim naravski magjaronske narodne stranke i Frankove »čiste stranke prava«. Vijećanja traju dva dana. Dne 5. X. 1905. potpisali su riječku rezoluciju: dr. Pero Čingrija, dr. Roko Arneri, dr. Borić, dr. Melko Čingrija, Dulibić, Grgić, Katnić, Klaić, Majstrović, Mangjer, Marović, Matas, Milić, Radić, Radimiri, Ribičić, Štambuk, Tresić-Pavičić, Trumbić, Ucović i Verona, svi iz Dalmacije. Iz banovine: Banjavčić, Barčić, Harambašić, Kiepach, Rubetić, Sašel, Tuškan, Vrbanić, Vinković i Stjepan Zagorac. Istarski zastupnici nijesu potpisivali, jer su po svom položaju izvan najbliže akcije za kojom ide rezolucija, akoprem su svi za nju. Rezolucije nisu potpisali zastupnici na carevinskom vijeću. Naknadno, u prosincu, potpisali su rezoluciju još dr. Carić, dr. Ferri, Juraj Biankini i dr. Mažuranić. U odbor, koji će dalje raditi na provedbi rezolucije, izabrani su dr. Pero Čingrija, Milić, dr. Trumbić, dr. Harambašić i Stjepan Zagorac.

»Obzor« u svom broju od 5. X. nosi prvi komentar u izvještaju s Rijeke, u kojemu veli: »Ipak nijesmo dočekali dvanaesti sat neodlučni, rekao je sa zadovoljstvom jedan zastupnik noćas iza sjednice. Trebalo se odlučiti. I mi držimo da naša odluka odgovara situaciji. Bila bi velika pogreška da smo propustili ovaj čas, jer je veliko pitanje hoće li se vratiti ikad ... Važno je, da je rezoluciju potpisala opozicija iz banovine. Ne znači to, da smo sad postali nagodbenjaci. Ali znači, da smo postali realni političari«.

Dva tjedna kasnije dolazi do zadarske rezolucije. Načela riječke rezolucije prihvaćaju dalmatinski zastupnici talijanske i srpske narodnosti, nalazeći u njima jamstvo i za svoj politički razvitak. Riječka rezolucija postaje instrumentom sporazumijevanja medju narodima! I postaje temeljem formiranja hrvatsko-srpske koalicije.

Riječku rezoluciju i njezinu politiku prihvatila je cijela naša slobodna javnost. To jamačno ne bi bilo postiživo bez najaktivnije potpore novinstva. Supilov »Novi List« i »Obzor« postaju neumorni propagatori nove politike. Treba konstatirati da je stariji naraštaj ipak s izvjesnom skepsom promatrao nov politički pravac: bijaše se javila baština tradicija načelne oporbe prema svemu što stvara vezu s Madžarima. Mladji naraštaj u »Obzoru« učinio je tu stvarno malu »palastrevoluciju«, poveo akciju za novu taktiku ne čekajući formalno odobrenje starijeg naraštaja »Obzoraša«, stavivši ih pred fait accompli.

Prvog listopada 1905. »Obzor« prestaje biti glasilom »nezavisne narodne stranke«. Vodstvo »Obzora« kao nezavisnoga političkog lista preuzima dr. Milivoj Dežman.

*

Dovršena je velika etapa. Naraštaj, koji je prije deset godina sa svojom demonstracijom spaljivanja madžarske zastave dao signal za novu aktivnost, razvio se, dozrio, zauzeo pozicije otaca za novu borbu. S manifestom koalicije završen je proces »izmjene generacija«. Naziranje novog naraštaja, novi njezini pogledi na politički život i zadatke nadjoše konačni izražaj u programu koalicije. Koliko je taj opsežniji i dublji od programa starih stranaka! Zrcalo je stvarnosti naše u novom XX. vijeku. Sklapanjem riječke rezolucije stvorena je motorna sila, koja će voditi k ostvarenju toga programa, još danas aktuelnoga u svojim temeljnim mislima.

Već za par mjeseci stranka novoga pokoljenja pristupit će radu praktične politike. I na prvim koracima osjetit će kako je težak put k ostvarenju programa — od zamisli do djela. Tempo sudbonosnih događaja postaje sve brži ...

Dr. MILAN HODŽA

RIJEČKA REZOLUCIJA I HRVATI

Dr. Milan Hodža

S iskrenom radošću pozdravljam »Obzor«, velikog svjedoka i jednako velikog sustvaraoca hrvatske političke povijesti posljednjih triju generacija. Bila su naime vremena, puni deceniji, kada je taj sjajni organ slavenske publicistike bio čvrsta tvrdjava hrvatske narodne borbe i uvijek propovijednik hrvatskog nacionalizma u najplemenitijem jugoslavenskom i sveslavenskom poimanju. Medju moje nezaboravne uspomene idu uspomene, kako je u prvim godinama ovoga stoljeća taj tradicionalni organ podupro revolucionarni pokret mladih jugoslavenski orijentiranih Hrvata, kada se taj jugoslavenski pokret idejno stapao sa čehoslovačkim pokretom naše tada mlade generacije u jednu jedinstvenu harmoniju misli i osjećaja. Kako da ne budemo zahvalni »Obzoru«, našemu velikom drugu, na svem onom, što se danas iz historijske perspektive pojavljuje kao neophodno nužna priprava k Vašoj i našoj samostalnoj državnosti.

Upravo sa stanovišta toga historijskog razvitka odigrao je »Obzor« veliku ulogu u godinama 1905. do 1908., ulogu, koja se tek sada može objektivno ocjeniti. To je bilo doba tako zvane riječke rezolucije. Mlada hrvatska generacija, koja je zapravo bila već hrvatsko-srpska generacija, provela je načelni prodor u tradicionalnu hrvatsku politiku. Objavila je borbu Beču i odlučila da primi povjerljive ponude vodja madžarske stranke nezavisnosti u Budimpešti za taktičku i političku suradnju. Samo se po sebi razumije, da je ta akcija imala svoju vanjsko-političku pozadinu u kombinaciji, u koju je logički ulazila i jugoslavenska koncepcija.

Unutrašnjo-politički značio je taj politički sistem veliki i uspjeli pokušaj za hrvatsko-srpsku suradnju, i to ne samo ideološku, nego taktičko-političku. U to doba pomišljali smo i mi Slovaci na rastavu od Habsburgovaca — sjećam se, s kakvim je veseljem objelodanjivala hrvatsko-srpska štampa neki moj buntovnički članak protiv Franje Josipa — a išli smo u svojoj odvažnosti tako daleko, da smo bili voljni primiti koncepciju ugarske nezavisnosti, ako pristane madžarska stranka nezavisnosti na sveopće pravo glasa i na narodnu ravnopravnost. Prividno je to bila tada odlučna borba Habsburgovaca protiv madžarske nezavisnosti ili zapravo prije pokušaj za odlučnu borbu nezavisnih Madžara protiv dualističke države. Nas su nastojali predobiti tada i Beč kao i nezavisni Madžari. Bilo je dakle za nas sve neizmjerno važno, da ne bismo postali dobra luda ni jednih ni drugih. I u tom je smjeru izvršio »Obzor« nezahvalnu, ali neizbježivu zadaću kriticizma. Inicijatori riječke rezolucije ušli su u novu koncepciju neodoljivim elanom borbene mlade generacije i njihovi listovi proživljavali su u toj kampanji svoje slavno doba. Taj je pokret postao narodnim pokretom. Mi smo bili osjećajno s njima.

Ipak onaj konservativniji narodni živalj bio je i kritičniji, jednako kao i »Obzor«. Brzo se pokazalo, da nikada nigdje nije bio oprez umjestan u tolikoj mjeri kao u ovom slučaju. Riječkom rezolucijom mladi pokret porazio je madžaronski režim i već je tom realnošću udario narodnom razvitku u Hrvatskoj posve nove pretpostavke i u toliko je bila Riječka rezolucija osobito s gledišta jugoslavenske suradnje državni čin. Sigurno stoga su se i protiv nje afirmirali svi mogući utjecaji u Beču i Pešti. Hrvatsko-srpsko-madžarska milovanja imala su kratak vijek. Već poslije jedne godine parlamentarne idile u Budimpešti izdala je madžarska stranka nezavisnosti i Riječku rezoluciju i mladu Hrvatsku i cijelu novu političku koncepciju. Njihovim vodjama, čim su došli na vladu, bila su odlikovanja sv. Leopolda, podjeljena vjernim službenicima dinastije nerazmjerno važnija i dragocjenija nego cijele partes adnexae, dakle cijela Hrvatska sa Slavonijom. Da ironija sudbine bude potpuna, bio je to upravo vodja madžarske nezavisnosti Franjo Košut, koji je kao ministar trgovine iznio u ime madžarske vlade prijedlog zakona za novu željezničku pragmatiku, koja je imala biti poniženje i provociranje hrvatsko-srpskog puka, njegovih socijalnih interesa, njegove političke nezavisnosti i njegova narodnog osjećaja. A sada je postao »Obzor« vodja javnoga mišljenja, koje je priznalo, da je njegov kriticizam prema madžarskoj vladi bio opravdan. Nikada Hrvatska nije bila jedinstvenija u svom borbenom elanu nego li tada. Srpsko-hrvatska koalicija oduprla se protiv provokacija madžarske vlade sa cijelim snažnim gnjevom povrijedjenog jugoslavenstva i protiv željezničke pragmatike počela je u Budimpešti parlamentarna opstrukcija. Od tog časa osjetili smo se mi Slovaci, pa Rumunji, ugarski Srbi i cijela hrvatska delegacija na jednoj liniji. Što se uvijek držalo osjećajno na okupu, to se sada ujedinilo i u političkoj taktici. Mi smo pomagali hrvatsku opstrukciju, a hrvatska je delegacija pomagala nama, kada smo mi opet vodili opstrukciju protiv madžarskog režima. Nad sagnjilim parlamentarizmom u Budimpešti i nad svim tim, što je zastupala madžarska vlada uzdigao se revolucionarni duh predratne Male antante, a Vaš »Obzor« bio je toj našoj prvoj zajedničkoj borbi — prvoj od god. 1848. i 1849. — jedan od najvrsnijih publicističkih organa.

Shvaćate, kako mi je ugodno pri srcu, mogu li Vama i cijelom taboru »Obzora« reći danas, kako smo se srdačno priklonili Vama u doba prvih borbi za svoju političku samostalnost i kako čvrsto držimo svoju vjernost prema Vama danas, kada za upravljanje svojom sudbinom nosimo sami najvišu odgovornost.

Dr. Milan Hodža

Dr. ANTE TRUMBIĆ

RIJEČKA REZOLUCIJA

O TRIDESETOGODIŠNJICI NJENA OPSTANKA

1905. — 3. X. — 1935.

IZ MOJIH POLITIČKIH USPOMENA

Dr. Ante Trumbić

Pod imenom Riječke rezolucije ostao je zabilježen u analima našega političkog života onaj zaključak što su ga donijeli hrvatski narodni zastupnici iz Banovine, Dalmacije i Istre 3. X. 1905. na svom zajedničkom sastanku na Rijeci. Malo je koji politički događaj, za vrijeme mira, odjeknuo više od Riječke rezolucije u našem javnom životu, a izazvao je mnogo zanimanja i u ostalim zemljama austro-ugarske monarhije. Rezolucija se čula i preko granica, svrativši na se pozornost i vanjskog svijeta. To je bilo iznenadjenje, a namećala se je javnom mnijenju svojim sadržajem, koji je dirao u glavni živac podunavske velesile, u temelje njenog dualističkog uredjenja.

Kako je vihor kasnijih događaja ne samo slomio Dualizam, nego je razvalio iz temelja i samu zgradu Monarhije te svojim silnim vrtlogom zahvatio i dinastiju Habsburga, s kojom je ta monarhija nastala i srasla; ne će biti suvišno — kad je »Obzor«, naš najstariji živući politički dnevnik zaželio da mu i ja dam kakav prilog za jubilarni broj — da ponešto iznesem o toj Rezoluciji (kao otac o svojem čedu) za njen tridesetogodišnji jubilej. Vrijeme je izmijenilo prilike i odnijelo mnoge ljude iz onog vremena toliko, da se može danas govoriti otvorenije i objektivnije. Iz ovog priloga našoj nedavnoj političkoj istoriji, naći će današnji svijet, osobito mladji, neke informacije iz vremena, u kojem su se začimali veliki sudbonosni događaji. Ima ovdje novih činjenica i podataka koji će objasniti postanak, razlog, sadržaj i ciljeve Riječke rezolucije. Potrebito je da se prikažu i ondašnje javne prilike u hrvatskim zemljama, a mimogredce i u čitavoj austro-ugarskoj monarhiji, da se vidi zašto je onaj politički korak mogao da izazove onaku i onoliku političku tresku i zašto je moglo da izazove onakvo oduševljenje u hrvatskom narodu pružanje ruke Madjarima, koji su se svojim nepravednim postupkom bili uvelike omrazili u našoj domovini.

Riječka rezolucija imala je, bez sumnje, uspjeha; ali glavnog, konačnog cilja nije postigla. Nije zato što se madjarski narod nije za njen cilj dovoljno založio, a njegovi su vodje klonuli u najkritičnijem času pred Franc Josefom, austrijskim carem i apoštolskim kraljem ugarskim. Time je Rezolucija izgubila praktični značaj političke platforme za dalje odnose izmedju Hrvatske i Ugarske.

Danas kad su događaji dali posve drugi pravac sudbini naroda u Podunavlju, može se ustvrditi da Madjari imaju najviše razloga kajati se što nisu Riječku rezoluciju stvarno usvojili i obje ručke prigrlili. U ondašnjem položaju imao je madjarski narod dovoljno sredstava za borbu, iako — treba priznati — nije bila laka sa moćnim prestarjelim vladarom sredovječnog mentaliteta. Imao je svakako bolji položaj nego li 1848/49., za vrijeme revolucije Lajoša Košuta, tim više što ovoga puta Franc Josef nije smio izazivati revolucije zbog općeg položaja kod kuće i u svijetu, i nije se mogao nadati da će neki *Deus ex machina* — kao onda Rusija — spasavati njegovu krunu. A suviše, Madjari — uz jemstvo Riječke rezolucije — nisu se trebali bojati novog Vilagoša, jer bi ovoga puta imali Hrvate za sebe a ne protivu sebe. Složni Hrvati i Madjari mogli su dobiti ovu političku bitku. Baš ta mogućnost davala je ideologiji Riječke rezolucije značaj jedne praktično ostvarljive političke akcije.

Kako su Madjari austro-ugarskom nagodbom 1867. postali dobro nagradjeni argati u službi Austrije i njenog cara, Rezolucija je pokušala, da, dirvnuvši u ponos madjarskog naroda, potakne ga da se iz tog opasnog i ponizujućeg položaja oslobodi, da postane svoj i da sa hrvatskim narodom udesi trajan odnošaj, osnovan — slobodnom voljom jednog i drugog — na asocijaciji njihovih interesa. To je jedina politika kojom mali narodi — a pogotovo oni koji nemaju mora — mogu osigurati svoju nacijonalnu i kulturnu samostalnost.

To je bilo, kako se vidilo, premnogo za ondašnje prilike. Madjari su sjedili na meku, pa su se uzobijestili. Igrali su se velesile, a okolo sebe nisu gledali nego zgoljne Madjare, madjarski globus. Dualizam je, za 38 godina, odviše učvrstio vlast povlašćenih krugova, da prava volja madjarskog naroda nije došla do važnosti. Madjari su i dalje ostali u službi Austrije, koja im je za nagradu jemčila hegemoniju u Hrvatskoj i slobodno pritiskivanje nemadjarskih narodnosti u Ugarskoj. A kad je propašću Monarhije austrijski car izgubio vlast, nakon onako strašna rata što ga je sam započeo, neizbježno se srušila i politička organizacija »zemalja krune sv. Stjepana«.

Pored toga ostao je živ madjarski narod, ne u granicama stare Ugarske, nego nove Madjarske. Madjari će i dalje živiti kao narod žilav, energičan i samosvjestan. Ja mu, nakon 30 godina od epizode — koja me je bila dovela u doticaj i saradnju sa mnogim njegovim državnicima, političarima, naučenjacima — ponavljam želju da osnuje svoju budućnost na svojoj vlastitoj snazi i slobodi, kao i na bratstvu sa susjednim — ne kažem vladama nego — narodima. Ne će nikada više, vjerojatno je i poželjno, moći da vrši prevlast nad drugima, kako ju je vršio u službi cesara komu ga je potčinio njegov vlastiti apoštolski kralj; ali će moći da kao slobodan narod, ponoseći se svojim više nego mileniskim opstankom u današnjoj postojbini, bude istinski uvažen i poštovan.

POČETAK MADJARSKE KRIZE

Početkom 1903. austrijska i ugarska vlada izradile su novu Nagodbu, koja se u ekonomskim pitanjima obnavljala svakih deset godina. Parlamenti u Beču i Pešti imali su tu Nagodbu izglasati. K tomu su nadošli i novi, važni zakoni o vojsci, osim kontingenta rekruta što su ga svake godine dozvoljavala oba parlamenta. Košutova stranka, nosilac revolucijonarnih tradicija i ideje madjarske nezavisnosti, ustala je na otpor i zametnula principijelnu oštru parlamentarnu borbu. Ta se je borba razvila, rasplela i razmahala za emancipaciju od Austrije, sve do personalne unije. Ali opozicija, izmorena i rasklimana, nakon više od tri godine teške borbe — kroz koje je vrijeme čitav javni život dospio u abnormalno, izvanzakonsko stanje — popustila je povodom obrazovanja, na proljeće, 7. IV. 1906., kompromisne vlade, u koju je ušla i opozicija sa Franjom Košutom na čelu.

Ovaj je sukob još od početka izazvao i u Hrvatskoj veliku pažnju i živo kretanje. Dvadeset godina banovanja grofa Karla Khuen Hedervaryja — upravnika u upravi, despota u politici — dodijalo je. Madjarski javni natpisi i madjarske zastave dale su zgodna povoda pobunama, koje su našle snažna odaziva i u Dalmaciji, tako da je Khuen napokon morao otići. Zamijenio ga je grof Teodor Pejačević, ugledan slavonski vlastelin, sin Khuenova banskog pretšasnika grofa Ladislava, koji je 1883. ostavio simpatičnu uspomenu, jer je za protest dao ostavku povodom postavljanja grba sa madjarskim natpisom na zgradi financijske uprave u Zagrebu.

Za cijelo vrijeme ove borbe ugarski parlamenat nije ništa radio, jer je opozicija bezobzirno spriječavala svaki rad. Izmijenile su se bezuspješno razne vlade sa najautoritativnijim madjarskim državnicima (Koloman Szell, grof Stjepan Tisza, grof Khuen Hedervary, baron general Fejervary). Zastupnički dom bio je raspuštan prije roka, ali se je svaki put opozicija vraćala pojačana te je sama Košutova stranka postigla većinu mandata. Nije bilo glavnih zakona, kao što su: zakon o budžetu, o vojsci, o kontingentu rekruta, o novom naoružavanju, o obnovi Nagodbe, o trgovinskim ugovorima itd. Košutova stranka, smjerajući na potpuno odvajanje od Austrije, tražila je samostalno carinsko područje sa pravom nezavisnog sklapanja trgovinskih ugovora sa inozemstvom, zatim samostalnu Narodnu banku sa pravom izdavanja svojih novčanica, a napose tražila je nacijonalizaciju vojske u Ugarskoj. Njemački jezik u službi i komandi i zajedničke austro-ugarske zastave imalo se zamijeniti madjarskim jezikom i madjarskim zastavama. Košutova stranka imala je potporu u narodu, ona je držala čisto madjarske izborne kotare, dočim se vlada naslajala na nemadjarske kotare, gdje su se izbori sa javnim glasanjem vršili pomoću službenog aparata i nemoralnim metodama, uobičajenim kod svih nasilnih režima.

OPĆE PRILIKE U DVOJNOJ MONARHIJI

Ova borba madjarske opozicije bila je u nas praćena sa simpatijom. Sve do završetka ove krize hrvatsko će javno mnijenje uvijek stajati protiv Austrije. Dva su bila tomu glavna razloga. Prvi je što je borba za slobodu čovjeka i naroda uvijek draga i poštovana, a drugi je što je ova borba bila uperena protiv Dualizma. Uveden je godine 1867. ustavno-parlamentarni režim i Monarhija podijeljena na dvije pole, zapadnu i istočnu, Cizlajtaniju i Tranzlajtaniju. U onoj su imali premoć Nijemci, a u ovoj još više Madjari; jedni i drugi u manjini prema broju ostalih naroda i jezika. Za Nijemce je bila od koristi važna činjenica, što se je njemački jezik svojim velikim razvitkom, svojom bogatom književnošću i svojim svjetskim značajem nametao i po sebi ne samo u državnom životu nego i kulturnim potrebama i nenjemačkih naroda; dočim Madjari, koji su ne svojim nego njemačkim jezikom morali saobraćati sa drugim narodima i u Ugarskoj, uživali su povlašćen položaj što su zajedničkom vladaru trebali za održanje Monarhije i njenog velevlasnog položaja. Dok su ga u tome pomagali, mogli su bez smetnje raditi, kao što su i radili, što su htjeli ne samo sa narodnostima u Ugarskoj nego i sa Hrvatskom, koja je i po osnovnim načelima državopravne Nagodbe od 1868. stajala prema Ugarskoj na paritetnoj nozi, kao kraljevina prema kraljevini, po načelu: *Regnum regno non prescribit leges!* Politička hegemonija Madjara u Hrvatskoj bila je posljedica njihova jačeg upliva kod zajedničkog vladara. Ugarska je bila u svojim unutrašnjim poslovima posve samostalna država sa svojim zakonodavstvom i upravom i sa svojim sudstvom, dočim je i u zajedničkim poslovima, kao i u onima koji nisu

bili zajednički nego su se rješavali po jednakim normama, imala jednakopravan položaj spram Austrije. Definitivne odluke u svim tim poslovima mogle su se donijeti samo onda, ako je i Ugarska u svojoj delegaciji dotično u svojem parlamentu odnosne zakone donijela i na nje pristala. U te poslove spadali su: vanjski poslovi, diplomacija, trgovinski ugovori, vojska, carina za cijelu Monarhiju kao jedno carinsko područje, Narodna banka, novčanice itd. Tu je ležala snaga Madjara kod kralja, ali to je u isto vrijeme bilo i sredstvo kojim ih je on držao više pod sobom nego uza se.

Uz Nijemce u Austriji Poljaci sa svojim plemstvom imali su zaseban položaj. Oni su u Beču uvijek igrali ulogu državotvorne stranke, pa su bezuslovno glasali svakoj vladi »državne potrebe«. U Dvoru su imali simpatije i ugleda, u ministarstvima velikog upliva. U Galiciji držali su sebi podložno oko 4 milijuna Ukrajinaca. Od njihove politike Galicija je imala mnogo profita, osobito u poljskim krajevima.

Česi su imali pod Dualizmom tu zgodnost što su svi (Češka, Moravska, Šleska) bili zastupani u Carevinskom vijeću u Beču. Pored Nijemaca iz tih čeških zemalja, i to Nijemaca kulturnih, naprednih, bogatih, Česi su tako okupljeni, pretstavljali, brojem i osobitim smislom za svoje interese, veliku snagu i o njoj, kao o jednom od glavnih faktora u parlamentu, moralo se voditi računa. Osim toga češke su zemlje pretstavljale najveće bogatstvo Austrije i najveći izvor prihoda, jer im je država bila namijenila svoju najveću brigu u svim granama života. Za intelektualni razvitak Česi su postigli što im je trebalo. I za vrijeme ove borbe s Madjarima znali su istisnuti od vlade, u škripcu, još jedno češko sveučilište sa sjedištem u Brnu, što je kod Nijemaca izazvalo veliku uzbunu. Može se reći da su se Česi prilično snašli pod Dualizmom i napustili borbu za federaciju, koja im sa nacijonalnog gledišta nije bila više apsolutno potrebna, a koju, nakon propasti federalističke vlade grofa Karla Sigmunda Hohenwarta 1872., nije više bilo moguće ostvariti zbog otpora Nijemaca. Time je Dualizam pretstavljao u austrijskoj poli režim prilično ustaljen, jer su ga prihvaćale, dotično ga trpile, glavne nacijonalne grupe: Nijemci, Česi i Poljaci. Ali u okviru toga nacijonalna borba izmedju raznih rivalnih narodnosti sve se je više zaoštravala.

U Austriji postojale su ranije dvije velike struje, centralistička i federalistička. Do 1873. nisu se birali narodni zastupnici za Carevinsko vijeće u Beču, nego su pokrajinski sabori delegirali u zastupnički dom odredjen broj delegata. Centralistička struja, koja je u tome gledala osobitu prerogativu federalizma, uspjela je sa zakonom koji je odredjivao direktan izbor iz naroda. Ali se je ovo osvetilo, jer je tom pobjedom centralizma zadan Carevinskom vijeću neprebolan udarac. Ranije je svaki pokrajinski sabor muku mučio u svojem krilu sa svojim domaćim sporovima, osobito narodnosnim, koji su bili najoštriji i najosjetljiviji, dočim je centralni parlamenat radio normalno. Delegati, izabrani u svakom pokrajinskom saboru, bili su redom umjereni elementi. Sa direktnim izborima i sa demokratizovanjem izbora sredstvom sveopćeg prava glasa nahrupile su i provalile u centralni parlamenat bijesne strasti izborne kampanje, te je parlamenat postajao sve to više bokserska arena. Godinama vladalo se bez parlamenta, pomoću § 14. ustava, to jest donosili su se i budžetski zakoni vladinim naredbama, zatim se pokušalo ne bi li se sveopćim pravom glasa dalo centralnom parlamentu pretežno socijalni karakter i time potisnulo u stranu narodnosne sporove. Ni to nije pomoglo, a jedina posljedica toga demokratizovanja parlamenta bila je ta, da je vlada dobila mjesto socijalista socijalpatriote, koji od radništva traže mandate a od vlade pare. Centralni je parlamenat bio smrtno bolestan, a sa njime i država.

DUALIZAM I HRVATI

Pod Dualizmom bilo je najgore nama Hrvatima, nas je pogodio u srce. Za njegova trajanja bilo je onemogućeno i naše administrativno teritorijalno ujedinjenje i time svaki veći narodni zamah. U neprestanim krvavim borbama s Turcima oko pograničnih tvrdjava (Jajce, Bihać, Zrinjgrad, Kostajnica, Sisak, Dubica itd.) izginulo je junačko hrvatsko plemstvo i seljaštvo. Pored toga je Austrija, nakon znatnih uspjeha samog hrvatskog oružja, sklopila 1791. Šistovski mir, kojim je, bez pitanja hrvatskoga bana i hrvatskog sabora, priznala Turskoj naše zemlje. Tako je bečkim mirom 1815. prisajedinila njemačkoj konfederaciji krajeve koje su austrijski nadvojvode bili otrgli od Hrvatske.

Od onoga što je ostalo Hrvatska i Slavonija pripadale su istočnoj poli pod krunom sv. Stjepana time da je Vojna krajina ostala još odvojena pod vojničkom njemačkom upravom. Austrija nije puštala Istru i Dalmaciju, a Medjumurje su pridržali Madjari.

Bosna i Hercegovina, pod austrijskom vojnom okupacijom, bile su tako osamljene od Hrvatske i Dalmacije, da su prekinute izmedju njih i one susjedske veze koje ni za vrijeme Turske nisu prestale.

Razna ograničenja otežavala su i kulturne veze sa Hrvatskom, čak i pohadjanje fakulteta u Zagrebu.

Svaka je pola Monarhije udesila svoj trgovinski izlaz na more, za Austriju Trst, za Ugarsku Rijeku. To su bile dvije d r ž a v n e luke. Drugih luka za oceansku trgovinu nije smjelo biti. Sve ostale bile su male luke za lokalni promet. Takav je bio položaj Hrvata na onom moru kojim su oni plovili još prije nego je nastala Austrija i prije nego su Madjari došli u Evropu. Čak ni željezničke veze za veću trgovinu nije imala Dalmacija. Ovakovom upravo sotonskom vještinom prekinute su životne veze izmedju naših zemalja, koje su po prirodi jedna cjelina. Ostala je sama veza duša, nedodirljiva i jača od sve te vještačke zloće.

Dugo trajanje ovih nemogućih prilika djelovalo je umirujuće na duhove. Ali psihoza koju je stvaralo vrijeme, o kojem pišem, radjalo je neraspoloženje koje će prasnuti, kad dodje čas, neodoljivo.

I politički naša je snaga bila sputana, paralizirana. U Beču Dalmacija je imala 9, pak 11 narodnih zastupnika; Istra dvojicu. U Pešti je hrvatski sabor delegirao 42 svoja člana. Ali, budući da ih je birala saborska većina — izabrana javnim glasanjem od činovnika i drugih zavisnih birača — njihov je prvi zadatak bio u tome da ne smetaju Pešti i Beču. Tako se za njih nije čulo ni u parlamentu ni u Delegacijama, sve dok nije, nakon Riječke rezolucije, nadošla nova delegacija slobodnih ruku.

Tako je Hrvatska, pored svoje državnopravne autonomije (na kojoj je izgledalo kao da joj mogu zaviditi svi narodi, osim Madjara) bila samim ustrojstvom Monarhije upravo sapeta, obezmoćena, umrtvljena.

Da se hrvatski narod mogne ispraviti, dignuti, trebalo je da se sruši ova državna arhitektura. Svaki neprijatelj Dualizma bio je naš prirodni saveznik. U nikoga od slavenske braće nismo se mogli nadati. U Čehe, koji su bili najjači, najmanje. Mi smo Hrvati bili u ovome osamljeni, a sami bili smo preslabi za taj veliki podvig. Naš je bijes bio nemoćan. U mladjima je kipilo. Tražilo se nove puteve i pomoći, samo da se sruši postojeće zlo koje je uvijek najteže.

Čim je Košutova stranka ustala da mijenja Dualizam, nas je privlačila. U ovome je politički i psihološki razlog, zašto su Hrvati bili na strani omraženih Madjara, kad je Košut stao drmati temeljnim stupovima dualističke monarhije.

DVA NEPRIJATELJSKA TABORA

U opoziciji Košutova stranka nije bila sama. Što se je više borba zaoštravala, sve je više pridolazilo saveznika. Grof Albert Apponyi, pretsjednik zastupničkog doma, sa svojom narodnom strankom — velik govornik i poliglot, koji je sve do svoje smrti prošle godine svojom sjajnom pojavom 90-godišnjeg starca neobična zdravlja i gipkosti, zastupao trianonsku Madjarsku u Društvu naroda u Ženevi; katolička stranka grofa Aladara Zichy, grupa erdeljskog vlastelina barona Banffy, današnjeg gradjanina Velike Rumunije, a osim toga grupa grofa Julija Andrassy, sa velikim brojem disidenata od liberalne stranke, umnožavali su redove opozicije. Novi liberalni disidenti stalno su pridolazili, kao što uvijek miši napuštaju brod čim počne da tone. Ova koalicija heterogenih elemenata jačala je brojnu snagu opozicije, ali joj je slabila moralnu kompaktnost. To će se osjetiti onda kad nastupi onaj krajni čas u kojem se treba odlučiti za ili protiv. U ovom taboru bila je nacijonalna Madjarska pod vodstvom Franja Košuta, sina velikog Lajoša.

U drugom taboru bila je Austrija, sa lojalnim Madjarima i sa zajedničkom vojskom, pod komandom cara i kralja Franc Josefa. Liberalna stranka, sada istrošena, oslabljena, demoralizirana, vladala je do tada sa velikim autoritetom. Potičući od Franje Deaka i od grofa Andrassya Gyule, a zatim konačno organizovana od Kolomana Tisze, glavnih stvaraoca nagodbe 1867. i graditelja moderne Ugarske, ta je stranka dala razvitku Ugarske do tada neslućen polet. U ime narodnog i državnog jedinstva — dogme državne politike — smatrana je Ugarska kao jedinstvena nacijonalna država na osnovu madjarske državne misli. Sva progonstva, sve nepravde protiv Nemadjara opravdavalo se je kao mjere potrebne na zaštitu države. Svi politički protivnici smatrani su kao neprijatelji narodnog i državnog jedinstva, kao utvrdjeni antidržavni elementi. Mora se reći da se je ovako radilo u politici (gonjenje političara, novinara itd.), ali u društvenom i privatnom životu kao i pred vlastima, ne samo sudskim nego i upravnim, nije toga bilo, svak je mogao naći pravne zaštite bez obzira na vjeru i narodnost.

U ovo vrijeme vodja liberalne stranke bio je Kolomanov sin, grof Stjepan Tisza, čovjek čestit, energičan, odlučan, uvjeren branilac madjarske nacijonalne države, a inače pristupačan i lojalan i prema Nemadjarima. U ovoj zamašitoj krizi nastojao je kao madjarski patriota da navede kralja na što veće koncesije Madjarskoj, ali nije nikako htio da se ugrozi dualističko uredjenje Monarhije, koje je jemčilo madjarskom narodu povlašćen položaj i znatan upliv na opću politiku Habsburške velesile.

Franc Josef nije htio ni čuti o reformama što ih je opozicija tražila u vojsci, jer nije dao dirati — kao u svetinju! — u svoja apsolutna prava kao vrhovnog komandanta sveukupne oružane sile. Glede inih zahtjeva opozicije bio je sklon na pregovore, stavljajući opoziciji u izgled važnih koncesija, pa čak i tu, da bi 1917., kod ponovne obnove Nagodbe, Ugarska mogla dobiti carinsku samostalnost, kao zasebno carinsko područje odvojeno od Austrije. Ali sve to nije moglo da zadovolji i borba je nastavljena sa pojačanom žestinom. U pitanju vojske opozicija je postajala sve to više radikalna, isticalo se čak i osnivanje potpuno odvojene madjarske vojske. Nakon što je 1. V. 1903. nastupio *ex-lex*, izvanzakonsko stanje, jer nije bilo budžeta, ubiranja poreza i dizanja rekruta itd., vlada je pokušala da naredbenim putem pozove na plaćanje poreza i sakupljanje rekruta; ali je uspjeh bio nedovoljan, jer se je opozicija usprotivila ovakovim mjerama, smatrajući ih, kao što su i bile, antiustavnim i apsolutističkim. Općine, municipiji, županije odbijali su poziv na provedbu ovih nezakonitih naredaba.

»Narodne reforme«, kako je opozicija nazvala svoje vojne zahtjeve, dominirale su situacijom. Franc Josef i opozicija, nepomično svaki na svom oprečnom stanovištu. Kralj je počeo prijetiti. Dva puta se zagrozio abdikacijom, što je na adresu Madjara značilo, da će mjesto njega, koji im je darovao nagodbu 1867., doći na prijestolje nadvojvoda Franc

Ferdinand, koji će im sve oduzeti. Znalo se da ta grožnja nije ozbiljna, jer stari car nije puštao kormila iz svojih drhtavih ruku nikomu, a najmanje Franc Ferdinandu, koga ni on ni Madjari nisu volili. Zatim je došla prijetnja sa izbornom reformom, na temelju demokratskog sveopćeg jednakog direktnog i tajnog prava glasa. Takav zakon značio je da bi Madjari u Ugarskoj postali i parlamentarna manjina kao što su bili u narodu. I doista u vladi generala Fejervary, ministar za unutrašnje poslove Kristoffy iznio je pred parlamenat takovu zakonsku osnovu. Ali ni to nije palilo. Madjari su znali koliko Franc Josef njih treba, a s druge strane Košutova stranka, koja je imala sve madjarske izborne kotare, tražila je novi liberalniji izborni zakon sa tajnim glasanjem da uzmogne oteti vladi i nemadjarske mandate.

Još će nadoći dva napadaja, dvije posljednje armature. Prva nije uspjela politički, ali je moralno jako impresionirala Madjare; a druga je i politički uspjela, te je opozicija položila oružje, ali tek pune tri godine kasnije.

Prva od ove dvije zove se Chlopy. U tom selu Galicije nalazio se je glavni stan za vrijeme velikih manevara, na kojima je cara zastupao prijestolonasljednik Franc Ferdinand. Na završetku izda car svoju dnevnu zapovijed vojsci (Chlopy, 16. IV. 1903.). Ovo je bila teška opomena na adresu nepokornih Madjara. U suštini značila je ovo: Jao ga se svakomu ko se usudi dirnuti u moja prava kao vrhovnog komandanta sveukupne vojske! Franjo Košut, koji je osjećao prema Franc Josefu onako kako i njegov otac, kasnije mi je na prvom našem sastanku sa snebivanjem pripovijedao, da se je od ove grožnje apoštolskog kralja potresla Ugarska!

Ni u Austriji nije bilo dobro, Vlade su se mijenjale, bijesnila je borba narodnosna i socijalna, parlamenat nije mogao da normalno radi. Napokon je nadošla i opstrukcija Čeha u centralnom parlamentu zbog nacijonalnih sporova sa vladom i sa Nijemcima.

GROF KHUEN HEDERVARY ODLAZI IZ ZAGREBA

Dogadjaji onkraj Drave odjeknuše i u Hrvatskoj. Khuen je bio ispunio svoju misiju, koju mu je povjerio pred 20 godina Franc Josef. On ga je volio i cijenio. Stoga je Khuen kao ban bio jači prema Pešti nego ijedan njegov pretšasnik i nasljednik. Pod zakriljem Franc Josefa Khuen je bio stekao neku, tako reći, ličnu autonomiju, koja je i Hrvatskoj bila ponekad od koristi.

Prvi nastupi Khuenovi nisu bili sretni. Krvavi nemiri u Zagrebu i u provinciji 1883. zbog grba sa madjarskim natpisom, izbori u prisajedinjenoj vojnoj krajini 1885. dali su velik porast Starčevićevoj stranci prava. Otvorena politika ovog buntovnog pokreta protiv Austrije i Habsburga, koja je bila pred malo godina pokrenula Kvaternikov ustanak u Granici, nestalnost medjunarodnog položaja susjedne Bosne-Hercegovine, čiju je okupaciju Ante Starčević prethodno oštro osudio u članku »Turska«, pak tvorni napadaj u sabornici na samoga Khuena za debate o arhivskim spisima, — stvorili su tešku i nategnutu atmosferu. Trebalo je Hrvatsku pacificirati u interesu unutrašnjeg mira i vanjske sigurnosti. Za tu svrhu Khuen je dobio od samog kralja neograničen mandat, koji je on i proveo.

Sa krizom u Pešti oživio je duh borbenosti i u Hrvatskoj. Pitanje madjarskih natpisa, grbova i zastava davalo je neprestano povoda uličnim sukobima. God. 1883. takav je sukob izazvao krizu, kad je ban Pejačević dao ostavku, a u Pešti vlada Kolomana Tisze obustavila ustav u Hrvatskoj i postavila generala Ramberga — koji se je uostalom vladao kao pravi gentleman i kao čovjek i kao upravnik — za komesara na čelu uprave u Zagrebu. Khuenu, tadanjem velikom županu u Djuru, hrvatskom velesposjedniku (vlastelinstvo u Nuštru), bilo je tada 33 godine. Njega je pronašao Koloman Tisza, s kojim je bio u rodnoj vezi. Kao pravnik učio je na fakultetu u Zagrebu.

Šovenska madjarska politika namećala je, osobito na željeznicama, madjarske embleme i madjarski jezik. Khuena to nije zanimalo, pače je smetalo njegovoj misiji tim više što je to bilo u opreci sa hrvatsko-ugarskom nagodbom, koja je opravdavala narodni otpor. U Hrvatskoj, priznatoj i u samoj Nagodbi kao političkoj naciji, hrvatski jezik isključivo bio je službeni i u svim zajedničkim poslovima. Khuenu je trebalo miriti — milom ili silom — a ne dražiti. Isto tako je za nj bila velika nezgoda kada su studenti spalili — za vrijeme svečanog boravka kralja Franc Josefa u Zagrebu! — madjarsku zastavu pred spomenikom Jelačića bana, ali i to, da mu, po svoj prilici, nije bilo žao, što se je moglo suditi i po neobično blagom postupku s ovim izgredom. Tako i 1903., kad je dovršena zgrada današnje uprave željeznica u Mihanovićevoj ulici u Zagrebu, postavljena je na nju, po nalogu iz Pešte, tabla na madjarskom jeziku. Zatim prigodom rodjendana cara i kralja (što se je uvijek samo strogo službeno slavilo izvješavanjem zastava na uredima i službom u crkvi za oficire i činovnike) izvješene su madjarske zastave na željezničkim stanicama, što je izazvalo reakciju najprije u Zagrebu, pa onda u cijeloj zemlji. Bilo je sukoba i krvi. I ovoga puta Khuena je kao bana zapala nezavidna dužnost da uguši i smiri. Sva Hrvatska proklinje Khuena tiranina, krvopiju. Vlada ga u Pešti nedovoljno pokriva, a madjarska ga se opozicija odriče. Franc Josef je miran, zna da je Khuen umio svladati i teže situacije. Ovako su prilike nagnale Khuena da i sam udje u spor, koji nije bio njegov. Poslužio se uobičajenim sretstvima: cenzurom štampe i sastajanja, globama, zatvaranjem, proglašenjem opsadnog stanja, pa i prijekog suda, ali nikada batinanjem. Htjelo se je najprije zastrašiti. Dalje od globa i zatvora nije se išlo. Niko nije bio osudjen na robiju, ni obješen. Najgore je prošao ovoga puta on sam, valjda, najmanje kriv. Evo kako.

DALMACIJA U POMOĆ HRVATSKOJ

Javlja se najednom Dalmacija u pomoć. Ona će od sada uzimati inicijativu u odlučnim momentima. Kad je pukao glas, uostalom bez temelja, da je Khuenov prijeki sud dao objesiti 20 ljudi, sve se uzbunilo. Sabiranje priloga za nastradale, sastanke, demonstracije u masi, proteste, skidanje madjarskih zastava sa parobroda iz Rijeke itd. nisu austrijske vlasti strogo suzbijale, jer se radilo o Madjarima i Khuenu. Na prvi glas o vješalima svi hrvatski narodni zastupnici iz Dalmacije otputovaše *in corpore* u Peštu, gdje se nalazio kralj. Nije bila prava namjera da se žale kralju — to je bilo samo formalno — nego da madjarskom narodu u njegovoj prijestolnici kažu otvoreno mušku riječ. Ali Koloman Szell, pretsjednik vlade otpremi kralja brže bolje u Beč. Sigurno se predvidjalo da, obzirom na opću uzrujanost, može da dodje bogzna do čega. Ta nas je vijest zatekla na Rijeci, pa smo svi odmah, mjesto u Peštu, krenuli u Beč.

U Pešti su larmali da car ne smije dozvoliti da se podanici austrijski (mi iz Dalmacije) pačaju u ugarsku politiku (Hrvatska). Zatražena audijencija kod cara *in corpore* nije dozvoljena, jer da dvorski ceremonijal (originalni španjolski!) ne dozvoljava primanje monstre deputacija. Nu privatno preko nekog »Beschwichtigungshofrata« dalo nam se na znanje, koliko je očinsko srce Nj. Veličanstva ucviljeno što ne može da primi, zbog onih Madjara, čitavo zastupstvo; ali da će iz osobite naklonosti prema dragoj mu Dalmaciji primiti vrlo rado jednu deputaciju, najviše od pet lica pod vodstvom dr. Ivčevića, pretsjednika dalmatinskog sabora. To je dakako odbijeno bez diskusije. Traženje audijencije bilo je samo izgovor. Uspjeh je bio tu: ostalo je zapamćeno u narodu, da je Franc Josef zatvorio vrata dalmatinskom saboru kada mu se došao potužiti na bezakonja i progonstva u Hrvatskoj!

Na dokaz našega bavljenja u Beču (kako je »Neue Freie Presse« ironično napisala), izdan je manifest i potpisan od svih narodnih zastupnika i od dva člana Gospodskog doma u Beču iz Dalmacije. Uz 30 Hrvata članova sabora u Zadru i Carevinskog vijeća u Beču potpisala su ovaj manifest i dva narodna zastupnika iz Trsta (Gorjup i Rybarž) i dva iz Istre (Spinčić i Trinajstić). Ovaj istorijski dokumenat, upravljen na »Civilizovani svijet«, glasi ovako:

> Već nekoliko tjedana zbivaju se teški dogadjaji u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Žive demonstracije, koje su se širom zemlje razmahale, brojna uapšenja, posredovanja oružane sile i proglašenje prijekog suda svratiše na sebe pozornost široke javnosti. Kao što naravno, najživlji odjek nadjoše ti glasovi kod sunarodnjaka, dalmatinskih i istarskih Hrvata te Slovenaca. Vijesti o ubijenima, o mnoštvu ranjenih i uapšenih pobudiše silnu uzrujanost u narodu.
>
> Uslijed toga, osobito kad je s autentične strane stigla potvrda da pokret ne jenjava unatoč proglašenju prijekog suda, hrvatski zastupnici Dalmacije osjetiše patriotičnu dužnost, da podignu svoj glas u prilog jednokrvnoj braći. Tim jače im se ta dužnost nametala, u koliko je poznato, da je djelovanje narodnog zastupstva Hrvatske i Slavonije gotovo onemogućeno zbog prilika koje onamo vladaju. Prije svega bi zaključeno, da se u posebnoj audijenciji moli Nj. V. cesara i kralja Franju Josipa I. za posredovanje radi obustave krvoprolića, posebice za pomilovanje onih, koji bi od prijekoga suda bili na smrt odsudjeni. Poziv upravljen pojedinim hrvatskim zastupnicima dalmatinskog sabora i članovima carevinskog vijeća, kao što i hrvatskim i slovenskim zastupnicima Istre i Trsta, našao je opći odaziv. Nakon sama tri dana svi osim nekolicine zapriječenih, nadjoše se na okupu u Beču.
>
> Zapitana audijencija nije bila dozvoljena. To je uslijedilo na predlog austrijskog ministra pretsjednika iz državnopravnih obzira prema drugoj poli monarhije.
>
> Hrvatsko-slovenska delegacija ipak se zadovoljna vraća u domovinu, jer je svijesna, da je izvršila najpreču dužnost u času narodne žalosti i jer ima razloga držati, da njezino zauzimanje ne će ostati bez uspjeha. Odlučni korak narodnih pretstavnika iz triju pokrajina, osobito korporativni dolazak velike većine jednoga sabora k vladaru, takav je pojav, koji mora imati upliva pri prosudjivanju uzroka i zamašaja ovoga pokreta.
>
> Ma koliko bile nesuglasne vijesti o dogadjajima, to stoji, da u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji vlada silno nezadovoljstvo, da to na mnogim mjestima nalazi oduška u opetovanim i tako žestokim manifestacijama narodnog ogorčenja, da za obuzdanje nemira nije bila dovoljna svakolika vojnička sila u zemlji, već se moralo rekvirirati vojsku iz Austrije i iz Ugarske. Same službene vijesti potvrdjuju nasilno rušenje brzojavnih stupova i kidanje žica, trganje željezničkih tračnica, pritvaranje činovnika, razoružanje žandara, oštećenje uredovnih zgrada i formalne bitke naroda s oružanom silom, po selima i po ulicama glavnoga grada Zagreba. Napokon nepobitno stoji, i po priznanju službenih krugova zagrebačkih, da je u više kotara došlo do krvoprolića, da je bilo ubijenih (u Zaprešiću, u Kalinovcu, u Fužinama), da je u tri kotara i u dva grada proglašen prijeki sud.
>
> Prema ovakovoj situaciji ne mogu uspjeti pokušaji, da se pokret omalovaži, da ga se prikaže svijetu kao niz neznatnih izgreda lokalne naravi. Da je tako, ne bi se zapljenom brzojava, otvaranjem listova i vojničkim kordonima nastojalo spriječiti, da svijet sazna pravu i cijelu istinu.

Toli ozbiljnim dogadjajima mora da su bez sumnje teški uzroci. Umjetno stvorena agitacija, ako nema dubljeg uzroka nezadovoljstvu, ne bi bila mogla raspaliti takav požar, osobito u seljaštvu, koje je svagdje najkonservativniji elemenat.

Kakovi odnošaji vladaju u Hrvatskoj i Slavoniji, o tome je vanjski svijet žalibože slabo upućen. U toj iskušanoj zemlji pod krinkom parlamentarne ustavnosti vlada samovolja. Izborno pravo ne uživa ni 3 po sto pučanstva. Veliki dio birača sačinjavaju državni službenici, koji se ne usudjuju glasovati protiv vladinih kandidata. Većine se kod izbora stvaraju pritiskom i nasiljem. Štampa je skučena kao u nijednoj drugoj prosvjetljenoj zemlji. Oporbeno se novinstvo progoni globama, zatvorima i zapljenama.

Pod vladavinom današnjega bana 102 novine bile su 3702 puta zapljenjene, a u jednom samom broju službenih novina (Narodne novine) od 18. V. 1903. broj 113, oglašeno je 15 odluka o zapljenama listova. Jedan sam zagrebački dnevnik doživio je od 1. XI. 1883. do 27. V. 1903. ništa manje od 958 zapljena. Općinska autonomija ne postoji, i uopće je skučen svaki autonomni život. Porota ne sudi za političke delikte, osim ako su tiskom počinjeni.

Ništa bolje nisu ekonomske prilike. Uslijed postojećeg odnošaja sa Ugarskom, Hrvatskoj se za vlastite potrebe daju samo 44 po sto njenih prihoda. Faktično još manje prima zbog nepotpunog prikazivanja prihoda, kao što se razabire i iz zadnjih poslanica kraljevinskih odbora Hrvatske i Ugarske. Ti prihodi ne dotječu ni za pokriće troškova autonomne uprave. Pošto zajednički troškovi (osobito za vojsku, ugarski državni dug i investicije učinjene za Ugarsku) zahtjevaju silne izdatke, porezni je namet nesnosan. Posljedica je toga emigracija pučanstva u tolikom opsegu, da se sada blizu desetina svih Hrvata nalazi preko oceana. Uporedo s iseljivanjem pada gospodarstvena snaga zemlje, te je već do toga došlo, da autonomna vlada — i u tome *unicum* parlamentarne vladavine — nema i ne može sastaviti budžeta.

K svemu tomu nadolazi sistem vladavine, koji pušta da se vrijedjaju i prava dvostranim ugovorom zajamčena Hrvatskoj. Tako se nameće Hrvatskoj madjarski kao uredovni jezik kod željeznica i drugih zajedničkih ureda protiv izrične odredbe §§ 56. i 57. hrvatsko-ugarske nagodbe, po kojima je u opsegu Hrvatske i Slavonije uredovni jezik isključivo hrvatski. Slična se povreda zbiva izvješavanjem madjarske zastave na uredima u Hrvatskoj i Slavoniji u očitoj opreci sa paragrafima 61. i 62. istog temeljnog zakona, u kojima se za Hrvatsku govori samo o jednoj zastavi — hrvatskoj — dočim se u poslima zajedničkim s Ugarskom označuje zakonitim emblemom ne madjarska zastava, već sjedinjeni grbovi Ugarske i Hrvatske. U najzadnje doba kad je u Hrvatskoj, u oči obnove financijske nagodbe s Ugarskom, nastao življi skupštinski pokret radi poboljšanja nepovoljnog financijskog odnošaja, bile su, unatoč zakonom zajamčenom pravu sastajanja, zabranjene ne samo javne skupštine, već i pouzdani sastanci.

Iz navedenoga će svak razabrati, da ovaj pokret u Hrvatskoj i Slavoniji ne ide za prevratnim svrhama, da nije izlijev narodnosne mržnje.

Hrvatska, kroz svoje pretstavnike i kroz javnu štampu, zahtjeva, da joj se poštivaju prava dvostranim ugovorom zajamčena i da joj se ne krati gradjanska sloboda i ustavnost, koje vladaju u ostalom svijetu.

Težak je današnji položaj hrvatskoga naroda. Ali, videći simpatije, koje pobudiše u svijetu patnje naše braće i naša pravedna stvar, ne gubimo ufanja. Hvala javnoj štampi, ne samo slavenskoj, već i tudjoj, osobito njemačkoj i talijanskoj, koja zaboravljajući narodni antagonizam, podiže se nama u prilog. Toga nikada ne će zaboraviti Hrvati kao ni inih dokaza bratskog saučešća, što ih primiše od slavenstva, navlastito od jednokrvne braće Slovenaca i Srba. Dao Bog da nas i unaprijed svako ozbiljno narodno pitanje nadje tako složne i pripravne, da jedan drugoga bratski pomognemo.

Zadnji dogadjaji dopriniješe bez sumnje da se u stranom svijetu rasprše predrasude, koje su vladale o narodu hrvatskome.

Hrvatski narod toli zaslužan za civilizaciju, koju je cijenom krvi svojih najboljih sinova ponovno spasio od navale barbarstva, bolje upoznan i pravednije sudjen, sačuvat će sigurno i nadalje simpatije civilizovanog svijeta, biva najjačeg saveznika za postignuće narodnog ideala.

Iz sastanka držanog u Beču o Duhovima god. 1903.«.

Slijede potpisi:

Ovi su dogadjaji učinili dubok utisak i izazvali veliku senzaciju da nisu mogli ostati bez posljedica. Khuen je postao više nemoguć u Zagrebu, pa ga je napokon Franc Josef digao sa banskog položaja. Kušao je da ga kao iskušanog državnika krotitelja upotrebi u Ugarskoj, nadajući se da će kao pretsjednik ugarske vlade naći izlaz za rješenje krize. Ali mu se nade nisu ispunile, jer su ga Košutovci dočekali sa pozdravom: **Abzug!**

POKRET ZA FINANCIJSKU SAMOSTALNOST

Uporedo zatalasao se u Hrvatskoj i opći narodni pokret za financijsku samostalnost, povodom desetogodišnje obnove financijskog dijela Nagodbe. Madjari su dokazivali da je Hrvatska pasivna obračunima vrlo sumnjive točnosti. Kad nisu nikako htjeli dozvoliti da narodni zastupnici, delegacija u peštanskom parlamentu, pa niti hrvatski kraljevinski odbor — koji je baš po Nagodbi imao da vodi pregovore sa jednakom ugarskom deputacijom o toj financijskoj reviziji — dobiju uvid u račune financijske državne uprave, lako je bilo zaključiti da je to tvrdjenje o financijskoj pasivnosti Hrvatske bez temelja.

Narod kroz javne zborove i štampu odgovarao je na taj prigovor o pasivnosti tražeći financijsku samostalnost u zakonodavstvu i upravi. Hrvatska će, pobirajući svoje prihode — koji su do tada išli direktno u Peštu — starati se sama za pokriće svojih autonomnih izdataka i plaćati svoju tangentu na pokriće pripadajućeg joj dijela izdataka za zajedničke poslove. Ovo je kao tutor, koji svoga štićenika pljačka, pa mu dokazuje da on još troši za nj, a ne dà da mu se zaviri u račune. Zahtjev je bio jednostavan i logičan, a po pravu bez prigovora, jer državne financije, kao dio zajedničkih poslova, spadale su do tada u nadležnost zajedničkog zakonodavstva i uprave uslijed toga što su i taj posao Hrvatska i Ugarska sporazumno delegirale zajednici.

Javno je mnijenje shvatalo važnost pitanja. Proširenjem autonomije i na financije Hrvatska bi se ojačala i postala bi mnogo manje zavisna od Pešte. Do tada se primalo za autonomne potrebe, u ime 44% svih prihoda Hrvatske, onoliko koliko bi se doznačilo, bez naše kontrole, u Pešti. To nije dostajalo ni za obične potrebe autonomnih resora, koje su rasle sve to više sa razvitkom narodnog života. Sam Khuen, da uzmogne voditi autonomnu upravu, morao se boriti za sitne koncesije. Na tom financijskom pitanju vodila se uporna borba. Ali kada je taj narodni pokret nabujao, zahvativši svu zemlju, sa psihozom koju su stvorili krvavi sukobi sa državnom silom, Khuen zabrani javne zborove, pa i pouzdane sastanke i sve javne manifestacije.

I ovi dogadjaji dolazili su u prilog madjarskoj opoziciji u koliko su otešćavali još više teški položaj vlade u Pešti. To je bila takodjer jedna dodirna točka madjarske opozicije sa Hrvatima, bez ikakova dogovora, kao što se često nadju zajedno i udaljeni elementi kad se bore protiv istog neprijatelja.

SREDJIVANJE NAŠIH PRILIKA I SABIRANJE SNAGE

U cijeloj se Evropi neprestano govorilo o eventualnoj konflagraciji. Predosjećalo se velike dogadjaje.

Banovina, Dalmacija i Istra — snaga hrvatstva — bile su kao kineskim zidom odvojene jedna od druge u cijelom njihovom životu moralnom i materijalnom, a da i ne govorimo o Bosni i Hercegovini pod vojnom upravom. Držati ovako otudjene zemlje istoga jezika i naroda, a pod jednim te istim vladarom, bila je doista velika šteta i golema nepravda. Ali razvitkom nacijonalne svijesti, a još više prekaljujući se u borbi protiv nepravde, duhovi su se ujedinjavali, i preko tih umjetnih granica stvarala se fuzija narodne duše.

Trebalo je sredjivati naše unutrašnje prilike i, uklanjajući politička trvenja, sabirati narodnu snagu. Bilo je i uspjeha. U Istri su svi Hrvati bili na okupu pod vodstvom Laginje i Spinčića, koji su bez obzira na političku granicu, kojom je Dualizam otrgnuo Istru od Hrvatske, njene starodrevne matice, podržavali veze kulturne i političke sa Zagrebom. U Dalmaciji, naročito, povodom protestnog izleta hrvatskih narodnih zastupnika u Beč, u kojem su sudjelovali svi Hrvati bez razlike stranaka; a zatim za vrijeme zasjedanja dalmatinskog sabora u jeseni iste godine dvije hrvatske stranke, Hrvatska narodna stranka i Stranka prava su se zbližile, dok početkom 1905. nije bila provedena i njihova fuzija u jednu samu grupu, pod imenom Hrvatske stranke. To je narod odobrio na općinskim izborima. Ona je, kao stranka većine u dalmatinskom saboru i u Carevinskom vijeću, vodila glavnu riječ u Dalmaciji. I u Hrvatskoj, još ranije, u prvoj polovini 1903., provedeno je stapanje svih hrvatskih opozicijonih stranaka u jednu grupu pod imenom Hrvatske stranke prava.

Ovaj proces uskladjivanja naših političkih prilika nije se mogao ograničiti na same hrvatske redove. Postojale su poteškoće, koje je trebalo ukloniti e da bi se moglo započeti, sa osiguranim ledjima kod kuće, politiku uplićanja u madjarsko-austrijski spor. Te su dvije poteškoće bile u odnošajima sa domaćim Srbima i sa Talijanima u Dalmaciji. Sabor u jeseni 1903., kao odraz ogorčenja protivu Beča, bio je u tome duhu te je približio ka Hrvatima grupu srpskih i onu talijanskih zastupnika. Kada je pak austrijska vlada podnijela saborskim klubovima na ocjenu osnovu o uredjenju pitanja službenog jezika u civilnim državnim uredima, koji je do tada bio talijanski, Hrvati su *a limine* odbili tu osnovu, iako je ona imala da zamijeni talijanski sa hrvatskim, samo zato što se je, po toj osnovi, njemački jezik imao da uzakoni kao saobraćajni jezik pokrajinske vlade sa centralom u Beču. U dilemi izmedju talijanskog i njemačkog jezika, to je odbijanje značilo da će Hrvati radje trpiti, kao do tada, talijanski jezik, nego li da otvore makar i mala vrata njemačkomu. To je, dakako, ugadjalo Talijanima te je u zamahu antiaustrijskom okupilo Hrvate, Srbe i Talijane. A kada se je saznalo da se je kralj. namjesnik baron Erazmo Handel — inače čovjek dobronamjeran — nešto nepodesno izjavio prema nekojim dalmatinskim činovnicima, cijeli je sabor ustao i protjerao namjesnika austrijskog cesara, čim se je pojavio u sabornici.

U Banovini takodjer javno mnijenje nezavisnih Srba pratilo je sa simpatijom pokret protiv Khuena i madjarskih presizanja. A što je posebice važno, i velika štampa u susjednoj Italiji naglasila je simpatije za Hrvate u ovom sukobu.

Srbi i Talijani kao naš domaći element imali su upliva u našoj politici. Talijani, kao ostatak bivše autonomaške stranke, onda bez naci-

jonalne oznake a politički orijentirane protivu sjedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom još od 1860., bili su malobrojan živalj, ali su kao isključivo gradjanski elemenat, sa razmjerno većim brojem inteligencije, vršili i u socijalnom životu znatan upliv. Pomoću izbornog zakona, po sistemu interesa i kurija, uspjeli su da, dobrohotnošću austrijske vlade, u cilju slabljenja hrvatske većine, održe svoje pozicije u Zadru, glavnom gradu pokrajine još od vremena mletačke vlade, birajući tu svih svojih šest saborskih mandata kao i općinsku upravu grada. S njima su se od godine 1879. koalirali i dalmatinski Srbi, usvojivši autonomaško stanovište protiv sjedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom. Sa gledišta viših narodnih interesa trebalo je ove odnošaje poboljšati. To je nastojanje imalo uspjeha, jer su oba kluba objavila svoje načelne izjave u kojima su stavili u izgdel napuštanje opozicije protiv Sjedinjenja. Kad je pak u tom zasjedanju klub stranke prava stavio predlog za izmjenu izbornog zakona na demokratskom načelu sveopćeg prava glasa, svi su glasali za predlog, pa i Talijani sa rezervom o zaštiti Talijana kao manjine. Akcija je zbližavanja očito napredovala sa pozitivnim rezultatima.

ODNOŠAJ SRBA SA SRBIJOM I TALIJANA SA ITALIJOM

Ali što je ovome pitanju domaćih Srba i Talijana davalo, povrh svega, osobitu važnost, jest činjenica što su Srbi imali moralni oslon, koji uvijek pretstavlja i najveću političku potporu, na postojanje nezavisnih država Srbije i Crne Gore, a dalmatinski Talijani na ostale Talijane u Austro-Ugarskoj a osobito na one u sjevernom Jadranu, glavno u Trstu, velikom gradu, glavnoj austrijskoj luci i središtu iredentističke propagande. Suviše iza njih je stajala Italija, zemlja velike civilizacije i sjajne kulture, velesile u savezu s Austrijom i sa Njemačkom. Naši malobrojni Talijani bili su čest velike talijanske cjeline. Za njima stajalo je cjelokupno talijanstvo. Imati ih protiv sebe, značilo je nositi se i sa Italijom i sa čitavim nacijonalnim talijanstvom.

Političke borbe sa našim Talijanima od 1860. ostavile su neprijatnog traga, pa nije bilo lako okrenuti naše javno mnijenje na sasvim obrnutu orijentaciju. Posebice stara Hrvatska narodna stranka, koja je svu prijašnju borbu izdržala, bila se u njoj uživila. Uspomena na sabor 1861. koji je, pod vodstvom autonomaša, odbio Sjedinjenje (Srbi su tada bili složni sa Hrvatima za Sjedinjenje) nije se moglo lako preboliti. Da je onda Sjedinjenje izvršeno, bio bi položaj Hrvatske (sa čitavom dalmatinskom obalom!) daleko jači i bolji nego li je bio 1867. i trajao do Sloma. To je bio najveći udarac što ga je hrvatstvo zadobilo za vrijeme svoga nacijonalnog obnavljanja u 19. vijeku. A kad se je 1867. car i kralj Franc Josef izmirio sa Madjarima i krunisanjem svetostjepanskom krunom završio preustrajanje svoje Monarhije na bazi Dualizma, pokretano je pitanje Sjedinjenja u saborima u Zadru i u Zagrebu i kasnije, ali samo idejno, budući je praktički bilo skinuto s dnevnog reda. Poslije toga Hrv. narodna stranka namijenila je sav svoj rad nacijonalnim, jezičnim, školskim i ekonomskim interesima pokrajine sa mnogo umješnosti i požrtvovanja a i uspjeha. Dalmacija se je nacijonalno osvijestila, obnovila i osposobila za ulogu zidara hrvatske budućnosti, kao što je bila u početku kolijevka hrvatske države — *Regnum Croatiae* — još u ranom srednjem vijeku.

Jasno je zašto stara zaslužna Narodna stranka nije bila podesna za ove nove prilike, a naročito za sporazumijevanje sa Talijanima. Osim toga ova je stranka, zbog lokalnih pokrajinskih interesa, nastojala da sa Centralom u Beču — čuvajući uvijek svoju nezavisnost — ne bude na ratnoj nozi. Ti obziri su sprečavali tu stranku, koja je imala još uvijek većinu naših mandata, da se izjavi otvoreno, u onako važnom konfliktu, protiv Austrije, tim više što je u toj borbi istupao prsimice sam glavom Franc Josef.

DALMACIJA U PRAVAŠKOM DUHU

Tu ulogu prema Talijanima i prema Beču preuzela je pravaška stranka, koja je 1901. dobila u Dalmaciji jedanaest saborskih mandata, a dojdućih izbora spremala se za većinu. Nakon prvih borba sa narodnjacima i nakon dogadjaja u saboru, kojima su pravaši davali inicijativu, nastala je toliko uska veza sa narodnjacima, osobito mladjima, da je došlo po sebi do fuzije u jednu grupu, što se je i formalno provelo početkom 1905. Ova će ovako pojačana grupa povesti dalji rad i čitavu politiku Riječke rezolucije, uzevši inicijativu u svoje ruke, kad je nije bilo iz Zagreba.

Pravaška ideologija potiče od Eugena Kvaternika i Ante Starčevića. Kvaternik još je u emigraciji — u Rusiji, Francuskoj, Italiji itd. — radio (i u vezi sa drugim emigrantima, madjarskim, talijanskim, poljskim itd., kao i sa Garibaldijem, sakupljanjem hrvatskih i talijanskih četa) na rušenju Austrije. Izdao je 1859. u Parizu, sa pristankom grofa Wallevskoga, ministra vanjskih poslova Napoleona III., znamenito djelo: »La Croatie et la confédération italienne«. Kako je onda talijansko pitanje bilo akutno, a u Parizu se mislilo na konfederaciju kao formu u kojoj bi se ostvarilo ujedinjenje apeninskog poluotoka, Kvaternik je htio dokazati kako je rušenje Austrije s jedne a oslobodjenje Italije i Hrvatske od nje s druge strane preduslov mira u Evropi. Godine 1871. Kvaternik je pokušao oružanim ustankom u Vojnoj Granici izazvati stranu intervenciju, ali je ustanak bio u početku ugušen u krvi i on sam sa mnogim drugovima smaknut. Njegov drug Starčević imao je o Austriji jednako mišljenje. Oni su se borili za slobodu, pa su stoga mrzili u Austriji i Habsburzima despociju. Aksijom je Starčevićev bio, da despocije propadaju a ne popravljaju se. Bili su na strani Italije i Ugarske u njihovoj borbi za oslobodjenje od austrijske despocije. Pravaši su žalili madjarski narod, kad su ga njegovi državnici, sredstvom Nagodbe, podvrgli Austriji i, davši mu gospodarstvo nad nemadjarskim narodima Ungarije, smrtno ga sa njima zavadili. Branili su madjarsku revoluciju i ako je Lajoš Košut bio onda izbrisao Hrvatsku sa mape, što je kasnije pokajan priznao kao svoju najveću pogrešku; dočim su osudjivali bana Jelačića što je za cara vodio vojsku na Madjare. I Jelačić je umro 1859. u Novim Dvorima kod Zagreba ogorčen i bijesan na nezahvalnost cara Franc Josefa.

Ovaj duh prvih pokretača pravaške misli zahvatio je brzo Dalmaciju i osvojio hrvatsku omladinu. Ona je u sukobu izmedju Pešte i Beča stajala odlučno protiv Austrije. I na pitanje starih autonomaša, talijanofila, gledala je sa više objektivnosti. Ostajući odlučno i nepopustljivo na zahtjevu sjedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom kao važna koraka za našu budućnost, ta je omladina željela da se sa domaćim Talijanima nadje put sporazuma s uvjerenjem da će približenje Italiji biti od koristi hrvatskom narodu. Od borbe nas, malena naroda s ovom velikom civilizacijom, ne može biti nego štete.

Pokret za sporazum zanjihao se je, najprije u Dalmaciji a zatim se je počeo širiti i u krajeve tršćanskog zaliva, ali sa manje snage. U Trstu je bilo malo smisla za zbliženje sa Slavenima a mnogo za antantu talijansko-njemačku protivu Slavena, naročito pod uplivom stanovitih elemenata oko lista »Il Piccolo«, saveznika »Neue Freie Presse« u Beču.

Više naših ljudi našlo je veza u Italiji i one nisu ostale bez važnosti. Ali, vajme! bile su preslabe da odvrate službenu Italiju od pogrešnog puta kojim je pošla, kad se je riješila da stupi u Veliki rat. U njemu je izgubila moralno i materijalno, a dobila je efemerne stečevine nesrazmjerne silnim žrtvama koje je u velikoj tragediji podnijela, osim što je riskirala budućnost stupajući za cijelo vrijeme rata rubom ponora.

MOJ PUT U UGARSKU I U ITALIJU

Na proljeće 1904. pošao sam u Peštu pa odatle, preko Beča, u Italiju. Od mojih tadašnjih poznanstva u Pešti bilo je najglavnije ono sa grofom Teodorom Batthyanyjem, koji će kasnije biti spram Hrvata jedan od najiskrenijih a i jedan od najodvažnijih neprijatelja Austrije. Napominjem odmah da je gradnja današnje ličke željeznice, koja je vezala Hrvatsku sa Dalmacijom, postignuta od Madjara za vrijeme politike Riječke rezolucije i da mi je Batthyanyi to javio 1906. iz Wekerleove vlade. Vrijeme još nije bilo došlo za antantu izmedju Hrvata i Madjara. Bilo je naših ljudi koji su na tome radili, ali tek kasnije kad se je još više razvila i jače zaoštrila borba izmedju Pešte i Beča, steklo se je uvjerenje da Madjari idu ozbiljno za emancipacijom od Austrije. Tako krupna stvar ticala se i naše sudbine.

Što se tiče Italije, trebalo je doći do sporazuma na Jadranu u slučaju konflagracije, u kojoj se očekivalo da bi Austrija mogla nastradati. Trojni savez u Italiji bio je jak, ali je pretstavljao mirnodopsku politiku. Svak je isključivao mogućnost da bi Italija mogla ući u rat o boku Austrije. Odstranjenje Austro-Ugarske sa Jadranskog mora, koje ima da pripadne narodima koji na njemu žive, to je bila za nas baza jednog sporazuma. Prva zapreka bila je talijanska iredenta, sentimentalna, fanatična, jednostrana. Italija je imala da ju ukroti i uglavi da ne postavlja sitne lokalne interese talijanstva ispred velikih problema budućnosti. Dogodilo se obrnuto, da je iredenta svojim sentimentalizmom uplivala na ratnu politiku Italije i vršila nad njom kontrolu. U Italiji, kao i u svim velikim narodima, na žalost malo poznaju prilike u tudjim zemljama, a naročito u malih naroda. To je jedna medjunarodna smetnja. Ako se je što znalo o Hrvatima, to su bile neke stare uspomene na graničarske regimente u Italiji za vrijeme austrijske vladavine, a osobito iz ratova za talijansko ujedinjenje. Da bi moglo nestati Austrije, nije se uzimalo ozbiljno. Mazzini nije bio aktuelan, postat će koju godinu kasnije za Velikog rata.

Rat protiv Austrije bio je za Italiju istorijski imperativ. Sa Jadranskog mora moralo je nestati one velesile na čijem se porazu Italija ujedinila. Ali je Italija stupila u onakav strašan rat s uskim shvatanjem svoga poziva i svojih potreba a na bazi nepravedna ugovora. Italija je tada prelazila kao država iz djetinstva u fazu, tako da kažem, puberteta sa svim halucinacijama što ih u toj dobi proživljuju narodi kao i ljudi. Na fanatičnu dreku iredente Italija se ganula kao zaslijepljena mati i u toj sljepoći nije vidila ništa na svijetu nego istočnu obalu Jadrana, gdje je ona tudja po interesima onoga kraja i po osjećanju onoga naroda, i gdje ništa nema da traži do prijateljstva poštena i korisna. Svoj ulaz u rat odmah je i moralno kompromitirala tražeći preventivnu hipoteku na naše krajeve, a nije bilo teško iznuditi od Antante da obeća tudje (Londonski pakt 26. IV. 1915.). I tako se Italija sama zavukla u ćorsokak u kojem je ostala, nežaljena, za vrijeme rata i za konferencije mira. Rat je svršio većim uspjehom nego se moglo misliti, nestankom Austro-Ugarske, pa ipak nije Italija mogla dobiti ni ono što joj je bilo zapisano. A pod koju cijenu! Promašila je rijetku zgodu u kojoj se mogla proslaviti i postati velika najprije moralno. Zato nije trebalo nego da uzme svoju staru zastavu i pozove poda nju sve narode iz austro-ugarske tamnice da izvojuju svoju slobodu. Italija je, može se reći, zatajila, ali je nerazumljivo kako je mogla da ovako grdno zataji. Kad je za toga rata nastupio vanredno kritičan tren, spasio je Italiju njen uzorni, zaslužni, skromni kralj. On je svojim moralnim primjerom osvježio duh svoje razbijene vojske i osokolio svoj zbunjeni narod.

RUDOLF VALDEC: FRANJO RAČKI

Na mom putu tražio sam dodira i na službenom mjestu. Došao sam u doticaj i sa ličnostima iz Konsulte (ministarstva vanjskih poslova), od kojih je jedna Fusinato, sin poznatog pjesnika i junaka Arnalda. Tommaso Tittoni, ondašnji ministar vanjskih poslova, nije me htio primiti s evazivnim odgovorom preko Fusinata da se Italija drži Trojnog saveza.

Ni moja se živa želja, da se pretstavim Nj. V. kralju, nije mogla ispuniti jedino zbog diplomatskih smetnja. Napisao sam pismo za kralja, istaknuvši da želim lično mu se pretstaviti i prikazati mu moje smjerno poštovanje. Pismo sam predao kraljevom adjutantu generalu Brusatti, vrlo otmjenom i ljubaznom gospodinu. Kralj bi me bio rado primio, ali zbog diplomatskih obzira to nije moglo biti nikako drugčije nego preko »moje« austrijske ambasade. Ali jaš baš tim putom nisam nikako mogao poći. Ako ne tada, svakako mnogo godina kasnije bio sam počašćen audijencijom kod Nj. V. Viktora Emanuela III., kralja Italije. To je bilo dana 14. VIII. 1918., poslije rimskog kongresa, u ratnoj zoni, u njegovoj villi Monselice kod Padove. Kralj me je zadržao najprije na večeri, a zatim u vrlo ljubaznom razgovoru, koji se kretao oko onog istog predmeta, o kojem sam mu želio govoriti 1904. I god. 1925., prigodom primanja interparlamentarne konferencije u Kvirinalu, Nj. Veličanstvo me je počastilo osobitom pažnjom koja me uvijek opčarava i obavezuje, što sa zadovoljstvom ovdje želim da naglasim.

PRVI POČECI NAŠE AKCIJE

Naše su novine pratile dogadjaje, naši su političari pisali svoje ocjene i svoje osnove odnosno madjarske krize. Sjedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom, kako je i u Nagodbi bilo uzakonjeno, bilo je točka u kojoj su se svi slagali kao glavnom zahtjevu od Madjara za našu pomoć. Sjedinjenje bilo bi povuklo za sobom i druge posljedice u državnopravnom pogledu. Revizija ekonomskog i financijskog dijela Nagodbe, bila bi takodjer nužna posljedica toga. Čak aneksija Bosne i Hercegovine 1908. bila bi se vjerojatno morala rješavati drukčije.

U zadarskom »Narodnom Listu«, organu Hrvatske stranke izišao je 11. III. 1905. moj članak o krizi u Ugarskoj pod naslovom: »*Dalmacija u borbi izmedju Ugarske i Austrije*«. Svraćalo se je Madjarima pozornost na Dalmaciju na osobit način. U Zagrebu ga je cenzura okljaštrila, a prenijele su ga i novine madjarske opozicije u Pešti. U njemu je osnova, na kojoj će kasnije biti izradjena Riječka rezlucija. Ovako glasi u cjelini:

»*Dalmacija u borbi izmedju Ugarske i Austrije.*

Razvitak odnošaja u Ugarskoj ovih zadnjih godina doveo je stvari u Monarhiji u novu fazu. Nedavni izbori za ugarski parlamenat stvorili su krizu, za koju se još ne zna, kako će svršiti. Kriza nije samo ministarska, već je i kriza parlamenta, koja pak naviješta promjenu temelja, na kojem počiva današnja uredba Monarhije.

Vjerojatno je, da će se iz ministarske krize naći časomičnog izlaza, jer i sama nezavisna stranka uvidja, da su se javni odnošaji, zaslugom jake ruke Stjepana Tisze, razvili naglo na njezinu korist i da se do personalne unije ne može doći jednom izbornom pobjedom. Ali takovo riješenje krize bit će prolazno ne samo, nego će teško i slijediti bez novih koncesija. Ne samo nezavisna stranka, nego i cijela koalicija ne dopušta, da se obrazuje novo ministarstvo, niti da parlamenat glasuje bilo koju državnu potrebu, posebice zakon o vojničkom kontingentu, bez novog izbornog reda, koji bi se morao glasovati prije svega ili barem uz »junctim« sa vojničkim zakonima. Očito je, da koalicija od toga zahtjeva neće odustati, a oni u Beču, već navikli popuštanju Madjarima, popustit će i ovoga puta, i ako ne će još da čuju za uvjetno glasovanje novaka. Taj zahtjev koalicije ima mnogo veću znamenitost, nego li se na prvi mah pričinja.

Izborna reforma za koaliciju, a osobito za Košutovce, odlučna je stvar. Nagodba je s Austrijom potresena, ali još nije srušena. Liberalna stranka vratila se sa izbora doista poražena, jer je od jake gospodujuće većine u zastupničkoj kući postala manjinom; ali pored toga ona je još uvijek ozbiljan faktor i dosta jaka, da ometa pozitivne uspjehe koalicije.

Osim toga, nezavisna stranka mora da, pored solidarnosti na prošlom biralištu, nepouzdanim okom gleda na koalicijone frakcije, kao što je nova stranka pod vodstvom nekoć omraženog ministra predsjednika Banffya, još uvijek požudna za vlasti, i kao što je pučka stranka sa svojim klerikalnim zahtjevima. Stoga nezavisna stranka ima razloga bojati se, da se ne stvori koja nova konstelacija, koja bi mogla slomiti koalicijoni obruč i, ostavivši ju na osami, omesti njezine osnove o ostvarenju potpune nezavisnosti Ugarske od Austrije.

Uz slično novo grupiranje stranaka, sa novim ministarstvom na čelu, ako bi se slučajno opet došlo do izbora, na temelju postojećeg izbornog reda, moglo bi se lasno dogoditi, da se nezavisna stranka povrati u sabor mnogo slabija nego li je danas. Da se to predusretne i da se stvore jači temelji za uspjeh nezavisne stranke, ova zahtjeva izbornu reformu, koja bi išla za time, da znatno ojača izborni upliv čisto madjarskih kotara, u kojima nezavišnjaci posjeduju svoju stranačku domenu. Tekar onda kada ta izborna reforma postane zakonom, moć će imati trajan položaj i raditi o ostvarenju personalne unije, za kojom teži. Stoga je vjerojatno, da nezavisna stranka, u interesu stvari koju zastupa, ne će odustati od izborne reforme, kao svoga najprečeg parlamentarnog zahtjeva.

Makakó se prosudjivale stvari, može se smatrati, da je Ugarska već na putu, da otkaže Austriji nagodbu, koja će ostati samo historičkom uspomenom.

Dogadjaji, koji se zbivaju, i eventualnosti, koje su na vidiku, zasijecaju duboko i direktno u interese hrvatskoga naroda. Hrvati nemaju nikakova razloga, da se zagrijavaju za interese Austrije u njenoj borbi sa Ugarskom; s druge strane pak imadu mnogo razloga, da se boje, rad svoje budućnosti, uspjeha nezavisne stranke. Austrija je od prvog početka pa do naših dana otkidala hrvatskomu narodu njegova državna prava, a njegovu zemlju rascijepkala, kako danas vidimo; dok u ekonomskom pogledu nije ništa poradila, što bi bilo dokazom državne brige za narodno blagostanje.

Ugarska pak, kojom je zavladao fanatizam madjarskih šovena, pretstavlja neprijatelja individualnosti hrvatske, s kojom tobož živi u državnoj zajednici, te je cijela njezina politika prožeta duhom madjarskog imperijalizma, koji u hrvatskim zemljama vidi samo zapreku svomu napretku i predmet osvajanja.

Iako su Hrvati danas neznatan elemenat u političkom životu Monarhije, jer Dualizam po svojoj naravi isključuje uplićanje trećega faktora, ipak hrvatsko pitanje nije pitanje jedne pole, već pitanje cijele Monarhije i, moglo bi biti, najtvrdji čvor pri riješavanju mnogostrukog austro-ugarskog zamršaja. Gravitacija austro-ugarske vanjske politike teži na Balkane, gdje opstoji još toliko sporova i toliko lijepe zemlje, a na Balkane pak vodi put preko Hrvatske i preko Dalmacije. Ova zadnja, rad svoga primorja i radi neposrednog zaledja, faktično je gospodarica Jadranskoga mora, prag evropskog Istoka.

Razumije se, da Austrija ne će lako pustiti, da joj Ugarska otme Dalmaciju, i ako ju bez prava posjeduje, kad bi se to obistinilo, Austrija (u užem smislu) ne bi imala više upliva na balkanskom poluostrvu, a u Evropi postala bi neznatnom olinom. S druge strane Ugarska bez Dalmacije ne može ozbiljno ni misliti na personalnu uniju, jer bi joj Austrija Dalmacijom i Bosnom-Hercegovinom zatvorila put na istok. Položaj naših zemalja, kako se vidi, ima ne samo veliku, već odlučnu važnost za nove tvorevine, kako ih zamišlja Košutova stranka; pa i kad bi se pretpostavilo, da ćemo mirno motriti razvoj novih dogadjaja, nastat će na našem jugu najjači sukob interesa jedne i druge pole.

Raspoloženje duhova u Dalmaciji mora da svrati ozbiljnu pažnju ugarske politike. Dalmatinski Hrvati ne će nikada odustati od zahtjeva na sjedinjenje s Hrvatskom, i ako žalibože Dalmacija danas nema što zaviditi Hrvatskoj u pogledu blagodati, što ih se je naživala pod okriljem svete ugarske krune. Odnošaji, što ih je ugarska politika stvorila u Hrvatskoj, krivi su, ako u Dalmaciji vlada prava odvratnost od Ugarske i ako sama Hrvatska nema danas one političke privlačive moći na Dalmaciju, što bi ju svaki Hrvat želio. Ako se i nadalje budu odnošaji preko Velebita ovako razvijali, pa ako se oživotvori osnova austrijskih državnika, koja je već javna tajna, da se u danim prilikama od Dalmacije, Bosne i Hercegovine stvori na jugu posebna politička grupa, moglo bi se dogoditi, da Hrvatska, pored sjaja svete krune Stjepanove, počne težiti prema novoj grupi, u kojoj bi našla istokrvnu braću i skupnost političkih i ekonomskih interesa i stekla potrebite snage i okrepe za izvojštenje narodne samostalnosti, uz dodatak, da na granicama te nove formacije žive plemena istovjetna po krvi i po jeziku. Uz takovu kombinaciju, koja bi mogla naći potpore kod svih onih koji su protivni aspiracijama madjarskog imperijalizma, lasno je uviditi, da bi Ugarska, omedjašena u svojim pustama, dospjela u nezavidan položaj.

Hrvati u Dalmaciji ne mogu uskratiti svoje simpatije nastojanju Ugarske za nezavisan položaj, ali ne mogu takodjer, radi svojih interesa, izaći u susret aspiracijama madjarskog imperijalizma, koji u političkom i u narodnom smjeru prijeti budućnosti naroda hrvatskoga i njegovih srodnika na jugu. U Ugarskoj danas, nema sumnje, prvi je faktor nezavisna stranka i s njome jedino može se računati, tim više, što je ona prava zastupnica težnja madjarskoga naroda. Bude li nezavisna stranka znala, bistrim pogledom u budućnost, shvatiti položaj i bude li, riješivši se parasita i šovena, kojima, rekbi, obiluje javni život Ugarske, znala izaći u susret hrvatskomu narodu, imajući na umu, da niko ne će žrtvovati sebe za tudju veličinu, steći će neprocjenjive zasluge u ugarskoj povjesnici.

Da se uzmogne s uspjehom provesti reinkorporacija Dalmacije, treba da se Hrvatska zadovolji, a Hrvatska može se zadovoljiti jedino, ako joj se dadu i zajamče preduvjeti samostalnog života i napretka. I najradikalniji političar hrvatski shvaća da se svi narodni postulati ne mogu postići jednim mahom. Ali i najkonservativniji Hrvat, komu stoji na srcu narodna budućnost, ne može se zadovoljiti položajem podložnosti, kakav je današnji položaj Hrvatske. Što je zastupstvo jedne i druge zemlje sklopilo nagodbu 1868., može se shvatiti jedino kao nuždan kompromis, da se izadje iz nesnosne situacije neuredjenosti medjusobnih odnošaja, što su ih bili stvorili prethodni dogadjaji, ali praksa i iskustvo od 37 godina dokazaše, da je postojeći nagodbeni odnošaj izmedju Hrvatske i Ugarske postao nesnosan jednako za obje strane: nesnosan je za Hrvatsku, jer joj je ubitačan u

svakom pogledu, a nesnosan je za Ugarsku, jer joj je pribavio kod Hrvata silno, neograničeno neprijateljstvo, u kojem se skriva za Ugarsku očita pogibelj.

Mržnja proti svemu, što je madjarsko, pripravna je, da iz svih slojeva, pa i seljačkih, inače po svojoj ćudi najkonservativnijeg elementa, prolomi elementarnom snagom, čemu su savremen dokaz krvavi pokreti 1883. i 1903. Svaki patriota hrvatski i ugarski, komu fanatizam nije opio um, mora da tomu stanju traži lijeka, a taj lijek može se naći samo u k o r j e n i t o m poboljšanju položaja Hrvatske. Nagodbeni režim uzrok je nezadovoljstvu i nepravdi, jer Hrvatskoj onemogućuje ozbiljan napredak na autonomnom polju, dočim na zajedničkom polju osujećuje svako njeno uspješno uticanje. Autonomija, koju Hrvatska danas uživa, nije nego f i k c i j a. Autonomije ne može biti bez a u t o n o m n e vlade, biva vlade, koja, uz odgovornost narodu, mora biti prosta od svakog upliva, osim od u s t a v n o g uticanja krune, koja ju imenuje. Nadalje autonomija ne može a u t o n o m n o živiti, dok narod sam ne raspolaže svojim gospodarstvom. Što se pak tiče z a j e d n i č k i h poslova, bit će već i svaki Madjar uvidio, da je na tom polju z a j e d n i š t v o samo prividno i da je na tom polju Hrvatska bez upliva, ponižena.

Svaka žalba Hrvatske b o l n o odjekuje kod nas u Dalmaciji, jer je Hrvatska s r e d i š t e naše političke gravitacije i nositeljica naše političke misli. Samo Hrvatska primirena i zadovoljena može biti najjače sredstvo i zalog r e i n k o r p o r a c i j e Dalmacije ne samo, nego i potpora Ugarskoj u njenoj borbi za n e z a v i s n o s t od Austrije«.

MOJ PRVI SASTANAK SA FRANJOM KOŠUTOM

Jednog dana posjetio me u Splitu mlad čovjek i pretstavio se kao grof Eszterhazy. Nakon uvoda došao je na stvar, kazavši da ga je izaslao k meni Franjo Košut da bi udesio samnom sastanak. Košut da je čitao moj članak, pa da se je zaželio moga poznanstva. Ja sam rado pristao. Kako je izgledalo, da će biti više zapaženo, ako se sastanemo, u Opatiji, ili Nizzi itd., kako se s početka namjeravalo, ostali smo na tome, kao najzgodnije, da ću ja doći u Peštu. I doista posjetio sam Košuta u njegovom stanu u nedjelju, na Duhove 11. VI. 1905. Našao sam ga u krevetu sa reumom od koje je patio.

Franjo je bio drugi sin Lajoša Košuta, koji je poticao iz siromašne maloplemićke kuće slovačkog porijekla. Rodjen 1841., bilo je Franji tada 64 godine, a meni 41. Kao dijete emigrirao je s ocem i sa svojim starijim bratom Teodorom, nakon sloma revolucije. Živili su u Parizu i u Londonu, gdje su oba brata svršila kao civilni inženjeri nauke, dok se nisu 1861. s ocem preselili u Italiju. Oba brata bila su zaposlena na gradnji željeznica, tjerajući propagandu člancima i pamfletima za nezavisnost Ugarske. Kad je poslije nagodbe 1867. udijeljena amnestija svima, ostali su u Italiji s ocem, koji je volio umrijeti u tudjini nego li položiti zakletvu vjernosti Franc Josefu. Ali kada su, nakon smrti Lajoša Košuta 1894., njegove kosti bile prenesene u Ugarsku i sahranjene u Pešti, Teodor je ostao a Franjo je ispratio mrtvog oca i zatim proputovao triumfalno svim krajevima Ugarske. Stranka nezavisnosti, ili ti stranka 1848., izabrala ga je za svoga pretsjednika. Program ove Košutove stranke bio je: Zakoni 1848. i separacija nezavisne Ugarske od Austrije. Kako je Franjo Košut proživio u Italiji 33 godine, srastao je s onom sredinom, te je po govoru i mentalitetu bio više Talijan nego li Madjar. Njegov otac Lajoš nastupio je, kao narodni zastupnik 1847., sjajnom besjedom i osvajalačkom energijom, na programu punog demokratizovanja javnog života sa načelima slobode i jednakopravnosti. Stoga je on bezobzirno — u saboru sa feudalnim pretstavništvom stališa i redova! — lavski se borio za j e d n a k o p r a v n o s t svih naroda Ugarske, za prava malih i potlačenih a protiv privilegija aristokracije svjetovne i crkvene i medjunarodnog kapitalizma koji je već zahvatao u život agrikulturne Ugarske. Njegovo kasnije preobraženje od demokratskog Ungarca u šovenskog Madjara potiče valjda iz njegove prirode: bio je ambicijozan svojeljubac. Da brže i lakše lično uspije trebalo je nasloniti se na Madjare, a u prvom redu na svemoćne gornje slojeve, stekavši njihovo povjerenje. Ima traga o tome i u njegovim uspomenama. Bit će da je od njegovog demokratskog uvjerenja i slobodnjačkog duha naslijedio i sin mu Franjo, odgojen izvan madjarske sredine.

U ovoj fazi madjarske krize držim da je Franjo Košut dobro shvatao svu zamašitost borbe i odgovornost svoje uloge, sa čvrstom namjerom da nastavi djelo svoga oca. On je težio da se Ugarska potpuno odvoji od Austrije. Smatrao je tadašnju realnu uniju s Austrijom pod zajedničkim vladarom iz Habsburškog doma opasnom vezom, koja fatalno vuče Ugarsku za udesom Austrije. O Franc Josefu kao čovjeku i vladaru imao je nepovoljno mišljenje, a osim toga smatrao ga je, po njegovom mentalitetu, pravim anahronizmom. Kad je 1906. Košut sa svojom strankom stupio u koalicijoni kabinet Wekerla, čime je, bez lovora, završena prekotrogodišnja borba za »narodne reforme«, pobjedom Franc Josefa; meni se činilo da je Košut popustio ne zbog toga što bi bio promijenio svoje uvjerenje, nego zato što je bio izmoren — trajno bolestan — i što nije bilo više izgleda na uspjeh bez oružanog otpora. Kada je 1907. Wekerlova vlada predložila parlamentu zakonsku osnovu o pragmatici željezničara sa madjarskim kao isključivim službenim jezikom na svim željeznicama, pa i u Hrvatskoj — što je izazvalo revoltu hrvatske delegacije i prekid njenih odnosa ne samo sa vladom Wekerla nego i sa Košutom i njegovom strankom — Košut je u toj stvari, vrlo vjerojatno, bio žrtva podvale. Osnovu je izradio državni tajnik Szterenyi (Stern!), a Košut ju je jednostavno potpisao. To je bio kao lagum, kad prasne da raskine odnošaje izmedju Košutove stranke i hrvatske delegacije. Do toga je Franc Josefu bilo najviše stalo, a Wekerle je imao da to, preko svojih Szterenyia, provede. Kad je podvala sa pragmatikom uspjela, Košut je pao sasvim u Wekerlovu mrežu. Košut će se još jednom trgnuti 1909. sa zahtjevom za odvojenu Narodnu Banku za Ugarsku, izazvavši time još jednom krizu Dualizma. Iako se je taj novi sukob dugo vucario, Košut nije popuštao, što je konačno primoralo Wekerla da preda ostavku svog kabineta. Dogadjaji su bili istrošili njegov autoritet, pa ga se Beč nije više bojao. Stranka mu se odronjavala, dok nije ostala mala grupa uz njega, koja se još uvijek nazivala — *lucus a non lucendo:* Stranka nezavisnosti, ili stranka 1848., ili Košutova (Lajoševa) stranka. Košut je opet klonuo, pa je tražio kompromis sa Tiszom, koji je, kao odlučan protivnik separacije od Austrije, odbio Košutov pokušaj za približenje. Košut nije doživio Veliki rat, umro je 25. V. 1914. Tisza je taj rat doživio i energično ga vodio od strane Ugarske — iako mu je, kako izgleda, bio u prvom početku protivan — ali je na kraju doživio i slom Monarhije, Dualizma, krune sv. Stjepana i bijeg cara austrijskog i apoštolskog kralja ugarskog. Grof Stjepan Tisza je napokon poginuo, ustrijeljen od rulje, dok se branio kao lav, u svom stanu, izustivši posljednje riječi: Tako je moralo biti!

RAZGOVOR SA KOŠUTOM

Razgovor se protegao od 10 do 16 sati. Na sutrašnjem se napravio pregled i punktiralo se stanovite točke. Pretresali smo prilike u Ugarskoj, u Hrvatskoj i u Austriji, kao i njihove medjusobne odnošaje u vezi sa krizom. Mnogo smo se zabavili pitanjem budućnosti naroda u Podunavlju i na Balkanu. Bilo je govora i o vanjskoj politici, a naročito o Trojnom savezu kao i o putovanju engleskog kralja Edvarda VII po Evropi, a nedavno i u posjete Franc Josefu. Kontra Trojnog saveza stvarala se Antanta. Činjenica da postoje ovakva dva oprečna tabora, oružana do zubi, stvarala je opasnost da svaki čas plane. Mnogo toga, izloženo sa našeg gledišta, bilo je novo za Košuta. Bio je dobronamjeran, izvjesno. Priznavao je pogrešnost madjarske politike, vidio je opasnost za Madjare u budućnosti. Ni sa vanjskom politikom Monarhije nije bio zadovoljan, iako je izgledalo da joj koalicija nije bila protivna, jer nije istakla prigovora kroz cijelo vrijeme krize. Objasnio mi je to time, što bi se koalicija raspala kada bi se prešlo na polje vanjske politike. Otpao bio prvi grof Andrassy, čiji je otac sa Bismarckom potpisao austronjemački savez, komu je kasnije pristupila i Italija. Jednako je bio rezerviran, odnosno vanjske politike, i u pitanju Bosne i Hercegovine, koje su se tada nalazile u privremenom medjunarodnom položaju, kao zemlje nominalno pod suverenitetom Sultana a faktično pod vojnom okupacijom i upravom Austro-Ugarske, pa nije mogao pristati da se — u našim novim političkim odnošajima na vidiku — niti spomene te dvije zemlje. Košut nije bio zasukan kao ostali prvaci koalicije à la Apponyi, Banffy, Andrassy itd. Na njega se je moglo nasloniti, on je bio vodja čitave koalicije a njegova stranka bila je u narodu najjača.

Od ovoga sastanka, koji je ostao u diskreciji sve do Riječke rezolucije, nastala je izmedju mene i Košuta veza koja se i kasnije osjetila.

SASTANAK U OPATIJI

Kako se borba u Ugarskoj zaoštravala, hrvatska je javnost postajala sve to nemirnija. Zahtijevalo se da se zauzme odredjeno stanovište, da se istakne naše zahtjeve. Mnogi su predlozi i projekti izlazili i u novinama od pojedinih političara i grupa. U Hrvatskoj kao i u Dalmaciji narodni su se zastupnici i općinski načelnici sastajali i dogovarali, ali to nije bilo dovoljno. Trebalo je da se sva opozicija okupi i da zajedno u ime naroda istupi. Napokon grupe opozicije u Hrvatskoj stranci prava, nastaloj fuzijom čitave opozicije, zaključiše sazvati konferenciju u Zagrebu na koju pozvaše za dan 4. VII. 1905. i hrvatske zastupnike iz Dalmacije i Istre. Medjutim se ponovno javila nesloga, pa je i taj skupni sastanak otkazan.

Trebalo je da inicijativa opet dodje iz Dalmacije. Dogadjaji 1903., a osobito protestni izlet narodnih zastupnika u Beč, dali su Dalmaciji autoriteta pred javnošću u Banovini.

Čim su izvršeni općinski izbori, na kojima je Hrvatska stranka (nastala fuzijom Hrv. narodne stranke i Stranke prava) sjajno uspjela, sazvan je sastanak svih narodnih zastupnika te stranke na dalmatinskom saboru i na Carevinskom vijeću u Beču. To je bila većina svih dalmatinskih mandata. Na vijećanju u Dubrovniku 14. i 15. VIII. 1905. zaključeno je da se sazove konferencija svih narodnih zastupnika opozicije iz Banovine, Dalmacije i Istre u svrhu sporazuma o zajedničkom stanovištu koje će zauzeti cjelokupno narodno zastupstvo u velikom sporu koji je nastao izmedju jedne i druge pole Monarhije. Da se pripravi što treba, odredjeno je da se delegira zajednički odbor koji će imati da prouči situaciju i spremi predloge za plenarni sastanak. Hrvatska stranka delegirala je u taj odbor tri svoja člana: Dr. Pera Čingriju, Vinka Milića i Dr. Antu Trumbića; dočim je udružena opozicija u Zagrebu izaslala Dr. Frana Vrbanića, Dr. Augusta Harambašića i Stjepana Zagorca. Odbor je vijećao u Opatiji, u villi Teuta 11., 12. i 13. IX. 1905. Istru je zastupao narodni zastupnik Vjekoslav Spinčić, a prisustvovao je i Dr. Ivica Banjavčić, narodni zastupnik i gradonačelnik Karlovca.

Prvog dana izmijenjene su misli o situaciji. Austrija je izvor svega našega zla u prošlosti i sadašnjosti; sa Madjarima, pored svega, želimo

sporazum kao narod s narodom u obostranom interesu. Susjedi ne mogu živiti vječito u mržnji. To je bila moja polazna točka. Za drugi dan imalo se doći do konkretna, što da se predloži plenarnoj konferenciji. Na drugom sastanku iznešena su tri elaborata te je svaki predlagač pročitao i obrazložio svoj. Sva su tri predloga imala zajedničku bazu: Protiv Austrije svakako, za madjarsku opoziciju načelno, uz naše zahtjeve.

Vrbanićev predlog ograničavao se je samo na jedno pitanje: da Madjari i na djelu poštuju onu odredbu hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. koja je utvrdila definitivno pravo hrvatskog kao isključivog službenog jezika ne samo u autonomnim nego i u zajedničkim poslovima u Hrvatskoj (financije, željeznice itd.). On se nije nadao da bi se moglo više od toga postići s jedne strane, a s druge u pitanju prava našega jezika vidio je ne samo nacijonalnu nego i materijalnu korist.

Milićev predlog ograničio se na samo pitanje reinkorporacije Dalmacije, obrazlažući ga time da je to zakonit zahtjev osnovan na Nagodbi, sankcijoniranoj od kralja i time ostvariv bez ikakve promjene postojećeg državnog uredjenja, a osim toga da je uspostava teritorijalne cjelokupnosti »trojedne kraljevine« prvi uslov naše bolje budućnosti.

Oba su predloga imala za sebe, da su bila jednostavna, ograničena svaki na jedan zahtjev i što su se osnivala na već postojećim zakonima. Tako je moglo izgledati, ali u stvari je bilo drukčije. Svaki od ova dva predloga, uzet za sebe, nije bio ostvariv u onim prilikama. Istina je, da je tada bio porastao uvelike u Ugarskoj interes za Dalmaciju, ali se reinkorporacija nije mogla ostvariti kao odvojeno pitanje, nego kao jedan rezultat potpune pobjede nad Austrijom. To je pretpostavljalo borbu do kraja, jer prisajedinjenje dalmatinskog m o r a Tranzlajtaniji, značilo bi oduzeti Austriji prvenstvo na moru (flota trgovinska i ratna!), što je davalo Monarhiji glavno obilježje njenog velevlasnog položaja u svijetu. Što se tiče pak službenog jezika u zajedničkim uredima, bilo je moguće udovoljiti pravu hrvatskog jezika onda kada bi se ti zajednički poslovi izdvojili barem iz zajedničke egzekutive i prenijeli u nadležnost hrvatske autonomije. Madjarski jezik sa činovničkim kadrom bio se je već ugnijezdio od nekoliko decenija. Stoga morala se je najprije izvršiti revizija Nagodbe odnosno zajedničkih poslova, a pitanje jezika bi se riješilo kao posljedica revizije.

Kad sam ja pročitao i obrazložio moj predlog, najprije Vrbanić a za njim Milić izjaviše da povlače svoje, pa mi je Vrbanić, kao moj bivši profesor na pravnom fakultetu još upravio nekoliko ljubaznih riječi. Trećega dana, 13. IX., bio je ovaj moj predlog potpisan kao jednoglasni zaključak od svih učesnika time da će se u ime odbora predložiti plenumu svih narodnih zastupnika sazvanom za 2. X. na Rijeci. Što je zaključeno imalo je ostati u potpunoj diskreciji, zbog opasnosti zlonamjernog sabotiranja. Znalo se, da će se iznijeti pitanje Dalmacije, ali osnova, kakva je bila, ostala je nepoznata. Stoga je ovaj predlog izazvao na Rijeci, u prvi mah, onoliko iznenadjenje.

RIJEČKA KONFERENCIJA

Plenarna konferencija vijećala je 2. i 3. X. 1905. u velikoj dvorani Hrvatske čitaonice, najstarijeg i najotmjenijeg kluba na Rijeci. Pretsjedao je Dr. Pero Čingrija, gradonačelnik Dubrovnika, koji je tada bio navršio 35 godina neprekidnog parlamentarnog rada. Ja sam bio izvjestitelj. Kod nekojih predlog je djelovao onako kao kad čovjek udari glavom u tvrdo. U pomoć Madjarima koji su nam skrivili to i to...! Nakon izmjene misli predlog je usvojen 3. X. i odmah potpisan od 31 narodnog zastupnika. Nekoji su još naknadno pristupili. Tekst, koji donosimo, nazvan je:

R i j e č k a r e z o l u c i j a

»Povodom političkog stanja, u koje je dospjela Monarhija uslijed krize u Ugarskoj, hrvatski zastupnici sastadoše se u svrhu, da zauzmu stanovište prema tome stanju i da označe pravac političkome radu hrvatskoga naroda u pitanjima, koja su neprijeporna i svima zajednička, a ne prejudiciraju načelnom stanovištu, na kojem vojuju u parlamentarnom životu, bilo kao pripadnici klubova, bilo kao pojedinci.

Hrvatski zastupnici drže, da su današnje javne prilike u Ugarskoj nastale uslijed borbe, koja ide za tim, da kraljevina Ugarska dodje postepeno do p o t p u n e d r ž a v n e s a m o s t a l n o s t i.

Hrvatski zastupnici smatraju tu težnju o p r a v d a n o m već stoga, što s v a k i narod ima pravo, da slobodno i nezavisno o d l u č u j e o s v o m b i ć u i o s v o j o j s u d b i n i.

Hrvatski zastupnici uvjereni su, da su oba naroda, hrvatski i ugarski, ne samo s obzira na svoje historičke odnošaje, već još više s obzira na činjenicu neposrednog susjedstva i na realne potrebe svoga života i medjusobne samoobrane u p u ć e n i j e d a n n a d r u g i, te da se stoga imaju izbjegavati svaki povod i uzrok medjusobnome trvenju.

Polazeći s tih predpostavka, hrvatski zastupnici smatraju, da je njihova d u ž n o s t boriti se usporedo s u g a r s k i m narodom za ispunjenje svih državnih prava i sloboština, u uvjerenju, da će rečena prava i sloboštine biti od koristi h r v a t s k o m u i u g a r s k o m u narodu; a time će se udariti temelji trajnom sporazumljenju obaju naroda.

Postignuće te svrhe, namijenjene obostranoj koristi, uvjetovano je najprije r e i n k o r p o r a c i j o m Dalmacije kraljevinama Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, kojima već virtualno i pravno pripada.

Da se uzmogne pristupiti k ostvarenju reinkorporacije Dalmacije, treba najprije da se odstrane današnji nesnosni parlamentarni i upravno-politički odnošaji u Hrvatskoj i Slavoniji i da se uvedu takovi odnošaji, koji će odgovarati potrebama kulturne zemlje i zahtjevima ustava i slobode, zajamčenima slobodoumnim ustavnim uredbama, kao što su poglavito:

I z b o r n i r e d, koji će omogućiti i obezbijediti biranje takovoga narodnoga zastupstva, koje će biti vjeran izražaj nespriječene i slobodne narodne volje;

potpunna s l o b o d a š t a m p e, ukinućem objektivnoga postupka i uvedenjem p o r o t e za štamparske i političke delikte;

s l o b o d a s a s t a j a n j a, udruživanja i izražavanja misli;

ostvarenje s u d a č k e n e z a v i s n o s t i, zajamčene svakomu sudcu nepomičnošću i neodgovornošću za svoja sudačka djela;

ustrojenje vanrednih institucija u p r a v n o - d r ž a v n o g a s u d a za zaštitu interesa i političkih prava gradjana proti upravnoj samovolji;

ustrojenje p o s e b n o g s u d a za karnosnu odgovornost svih javnih činovnika radi kršenja zakona.

Hrvatski zastupnici uvjereni su, da se t r a j n i sporazum izmedju naroda hrvatskog i ugarskog može postići najprije strogim i točnim v r š e n j e m prava hrvatskih, sadržanih u postojećoj hrvatsko-ugarskoj nagodbi, te p r o m j e n o m odnošaja što spadaju u područje posala, koji su danas z a j e d n i č k i sa Ugarskom, kao i sa zapadnom polom Monarhije na način, da hrvatskomu narodu bude obezbjedjen s a m o s t a l n i p o l i t i č k i, k u l t u r n i, f i n a n c i j s k i i o p ć e g o s p o d a r s t v e n i o p s t a n a k i n a p r e d a k.

Naravnim tečajem dogadjaja odrazit će se povoljno svaki napredak naroda u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji takodjer i na odnošaje našega pučanstva, koje živi i u drugim zemljama, posebice u najizloženijem kraju, biva u posestrimi I s t r i.

*

Da se uzmogne provadjati i do ostvarenja dovesti ovdje istaknuta načela, težnje i zahtjevi, izabire se odbor od 5 zastupnika, koji će imati još i daljnji zadatak, da promiče i za riješenje pripravlja ina pitanja, koja su našim zemljama zajednička, ili su od koristi općoj narodnoj dobrobiti.

Iz sastanka hrvatskih narodnih zastupnika.

Rijeka, 3. listopada 1905.«

Kako se vidi, ovo nije deklaracija prava nego inicijativa za političku akciju. Stoga ne traže se apstraktni ideali, nego se vodi računa o realnom stanju. Potičući Madjare na dalju borbu protiv Austrije sve do ostvarenja potpune državne samostalnosti, cilja se na njihovu konačnu rastavu. Svi zahtjevi Hrvatske, koji bi stvorili izmedju obe kraljevine, Hrvatske i Ugarske, nov posve paritetan odnošaj ne samo pravni nego i faktični, zatim obnova našeg javnog života u demokratskom smislu, sav taj program, koji je u Rezoluciji predvidjen, jest takav da bi se mogao provesti čak i u o k v i r u tadašnjeg dualističkog uredjenja Monarhije. To je osobito davalo Rezoluciji realistički značaj praktične mogućnosti. Hrvatska je trebala pomoć Ugarske, ali i Ugarska, držeći se zajedničkog fronta, bila bi trajno vezana za Hrvatsku u borbi sa Bečom.

Naša javnost u Hrvatskoj, Dalmaciji, Istri primila je Rezoluciju objeručke. Osjetio se njen duh, kako je i trebalo. I oni koji joj nisu bili naklonjeni, udešavali su svoje argumente.

U Pešti je bio baš najzgodniji čas, kad je vijećala opozicija pod pretsjedništvom Košuta, u prisutnosti 270 narodnih zastupnika. Na brzojavku kojom je Čingrija službeno priopćio Košutu tekst Rezolucije, Košut je odgovorio s oduševljenjem. Madjarsko opozicijono novinstvo klicalo je od radosti. Vraćala se 1848. godina, ali obrnuto; onda je Austrija sa Hrvatskom marširala na Peštu, dočim sada imaju Hrvatska i Ugarska da marširaju na Beč!

Na Rijeci je odmah izabran Izvršni odbor od pet lica: Dr. Pero Čingrija kao pretsjednik, Dr. Ante Trumbić kao tajnik, i članovi Vinko Milić, Dr. August Harambašić i Stjepan Zagorac.

Madjarska je koalicija p r i m i l a Rezoluciju za bazu pregovaranja i od svoje strane kasnije izabrala jednak odbor od pet lica, u koji je delegirala svoje prve ljude, a to su ovi: Franjo Košut kao pretsjednik te grof Julij Andrassy, grof Albert Apponyi, Geza Polonyi i grof Teodor Batthyanyi. To je bilo nešto, stvar je dobivala ozbiljno lice. Eto, postavljena je zajednička platforma — koju su Hrvati izradili a Madjari p r i h v a t i l i! — za pregovore o novim odnošajima izmedju kraljevine Hrvatske i kraljevine Ugarske, a osim toga izabrani su i opunomoćeni delegati za te pregovore!

Pomoglo je i to što je baš ovih dana Franc Josef, protiv koga je sva akcija bila uperena, učinio jedan vrlo nesmotren korak. On je pozvao u Beč *ad audiendum verbum* Košuta i sve ostale vodje koalicije. Pročitao im je srdito svoj program za rješenje krize, zatim se odmah okrenuo i otišao a da nije nikomu dao ruke, kao što je uvijek običavao. Madjari su ostali kao okamenjeni, iznenadjeni i uvrijedjeni. Taj grubi u l t i m a t u m razjario je sve pa i umjerenije elemente.

SASTANAK TRUMBIĆ-POLONYI

Odmah nakon povratka našega odbora iz Zagreba, o čemu će malo niže biti govora, stigao je iz Pešte na Rijeku narodni zastupnik Geza Polonyi, jedan od prvaka koalicije. Njega je izaslala Košutova stranka, kao svoga generalnog tajnika da dodje u prvi izravni dodir sa našim Izvršnim odborom. Iz Trsta, gdje sam se tada bavio, krenuo sam na Rijeku na telefonski poziv. Razgovarali smo dva dana u Hotel Europi. Najprije je pozvao naš odbor u Peštu, a zatim, razumilo se, htio me je iskušati, koji su naši konkretni zahtjevi odnosno budućih odnosa sa Ugarskom. Polonyi je bio advokat, pravnik na glasu, pametan, bistar, dovitljiv. Zvali su ga »mozgom« Košutove stranke.

Još je bilo prerano za naš put u Peštu. Iako je koalicija pristala da s nama udje u pregovore na bazi Riječke rezolucije, do pregovora još nije bilo došlo pa se nije moglo znati do koje će mjere poći Madjari. Polonyi je na naš dolazak mnogo upirao, pa je dodao sa zanosom da će naš odbor biti u Pešti dočekan sjajnije od Franc Josefa kad se 1867. krunio u Budimu! To se je moglo lako vjerovati zbog interesa što ga je na to polagala koalicija, ali je uvidio, da parade imaju smisla samo poslije svršenog djela. Ostalo je na tome, da će Rijeka biti mjesto za održanje zajedničke konferencije hrvatsko-madjarske, a nakon svršene konferencije da će eventualno obe delegacije zajedno krenuti u Peštu.

Izmedju raznih pitanja jedno je bilo za nas prvenstveno sa političkog gledišta. To je pitanje bana, kao poglavice hrvatske vlade u Zagrebu. Njega je po Nagodbi imenovao kralj na predlog ugarskog ministra pretsjednika. Ban je stoga bio eksponent madjarske vlade u Zagrebu, pa je tako i hrvatska autonomija sa 4 resora u zakonodavstvu i upravi bila politički pod kontrolom Madjara. Odatle povrede Nagodbe na štetu hrvatskih prava i svakovrsni sukobi kao neizbježna posljedica. Za sve je odgovornost, naravno, padala na Madjare. Uzalud je koalicija odbijala odgovornost za Khuenovu politiku, kad je njega postavio Koloman Tisza pretsjednik ugarske vlade. Da hrvatska vlada postane doista autonomna vlada, to je trebalo izmijeniti i to tako, da ugarska vlada ne bude imala nikakve ingerencije kod postavljanja bana. Ban će sam premapotpisivati odnosni kraljev ukaz kao poglavica parlamentarne vlade odgovorne samo hrvatskom saboru. Polonyi je shvaćao doseg ovoga pitanja, pa je pokušao oponirati navodeći dva prigovora. Prvi je bio, da je to neprovedivo stoga što da ban ima dvije funkcije: jedna je šefa autonomne vlade a druga je u tome što da je on istodobno i egzekutivni organ za zajedničke poslove u Hrvatskoj i kao takav mora da bude pod kontrolom peštanske vlade. A kad sam mu ja odgovorio, da baš u tom i jest čvor koji treba razriješiti tako, da ban bude samo šef autonomne vlade i kao takav nezavisan od Pešte, dočim za opremanje zajedničkih poslova u Hrvatskoj ima da se posebice osnuje nova ustanova, koja će biti pod kontrolom ne samo zajedničke, nego i hrvatske vlade; primjetio je, to je bio drugi prigovor, da bi to nametnulo nove znatne izdatke. Ali na tome nije insistirao nakon opaske da to nije financijsko pitanje, nego pitanje eminentno političko od koga zavise mir i dobri odnošaji izmedju obe kraljevine. Naveo sam primjer Khuena, koji je mogao kao tiranin ostati tako dugo na čelu hrvatske vlade, a da ga hrvatski sabor nije mogao maknuti, nego je trebalo da nastanu narodne uzbune, koje su ugušivane u krvi, da zaključim da Madjari dobro razmisle o ovome ako ozbiljno misle srediti odnošaje sa Hrvatskom. Ja sam mu dobro naglasio da, ako madjarska delegacija ne pristane na ovaj naš zahtjev glede bana, ne ćemo doći do nikakva sporazuma, pa da je u tom slučaju bolje uopće ne sastajati se nego se razići bez uspjeha. Na ovu moju kategoričku izjavu Polonyi je odgovorio da on dobro uvidja važnost pitanja, pa da će svratiti svu pažnju koalicije na ovaj naš razgovor. Ne znam, ali ne sumnjam da je Polonyi referirao o svemu ovome.

Kad je i poslije toga madjarska koalicija designirala članove svoje delegacije i s nama utvrdila dan za početak pregovora na Rijeci, mogao sam sa velikom vjerovatnošću zaključiti, da će Magjari pristati na naš zahtjev u pitanju bana. Time je već unaprijed bio osiguran naš uspjeh.

Polonyi je bio jedan od Košutovaca u »velikom ministarstvu«, koje je na bazi »pakta sa krunom« sastavio Wekerle 7. IV. 1906. Imao je portfelj pravde. On je bio prvi koga je Wekerle izbacio iz vlade, prisilivši ga zakulisnim intrigama da dâ ostavku. To je značilo da mu je najviše smetao.

NAŠI SRBI I TALIJANI PREMA RIJEČKOJ REZOLUCIJI

Naš je Izvršni odbor krenuo sa riječke konferencije u Zagreb, da se stavi u dodir sa širim krugovima opozicije. Od hrvatske strane pristupili su Hrvatska stranka prava (nastala od fuzije Obzoraša i jednog krila pravaša), Hrvatska napredna stranka i kasnije Hrvatska demokratska stranka u Dalmaciji, koje posljednje nisu imale pretstavnika u parlamentu. S onim srpskim zastupnicima nije se tražilo dodira, koji su, izabrani za vrijeme Khuena, bili u Narodnoj stranci (madjaroni). Ali je postojala izvanparlamentarna organizacija Srpske samostalne stranke s organom »Novi Srbobran« i dr. Bogdanom Medakovićem kao pretsjednikom na čelu. I ova je grupa odobravala Rezoluciju. Kako je klub srpskih zastupnika u dalmatinskom saboru bio otklonio poziv Dr. P. Čingrije na zastupničku konferenciju na Rijeci, tako su pretstavnici Samostalne stranke uzeli na se brigu za saziv konferencije svih opozicijonih Srba u Hrvatskoj i u Dalmaciji. I doista oni se sastadoše u Zadru za vrijeme dalmatinskog sabora. Ova je konferencija srpskih pretstavnika donijela svoju odluku, kojom je usvojila Riječku rezoluciju, uz stanovite uslove. Ta odluka, koja glasi kako slijedi, poznata je pod imenom:

Zadarska odluka

»Srpski zastupnici na car. vijeću i dalm. saboru, upravni odbor Srpske stranke na Primorju, izaslanici Srpske samostalne i Srpske radikalne stranke u Hrvatskoj i Slavoniji na svom sastanku u Zadru 17. X. 1905. poprimili su jednoglasno slijedeći zaključak:

Težnja svakog naroda, da sam odlučuje o svom biću i o svojoj sudbini, mora da izazove simpatije svakog ko i sam gine za slobodom, a današnju borbu madjarskog naroda pozdravljamo tim radosnije, što je sadanji državni sklop, protiv koga je ta borba naperena, svom snagom sputavao i što danas sputava razvitak naše otačbine hrvatskog i srpskog naroda. Državna pak samostalnost Ugarske, koja bi tada živjela samo svojim životom i raspolagala samo svojom snagom, donijela bi takove političke prilike, u kojima bi madjarski narod bio upućen, da u svom rodjenom interesu potraži sporazum s nemadjarskim narodima Ugarske, da u njihovoj snazi ugleda i svoju snagu, pa da zajedno s njima, a u naslonu na trojednu kraljevinu Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, osigura uslove za svoju narodnu budućnost i bezbjednost.

Stoga potpisani srpski zastupnici i izaslanici srpskih stranaka svjesni o zamašitosti današnjeg općeg političkog položaja u Monarhiji i uzevši u obzir stanovište, zauzeto od hrvatskih zastupnika na riječkoj konferenciji, *izjavljuju* da će poduprijeti današnji pokret madjarskog naroda, kojemu bi zajednički sa Hrvatima i faktičnu potporu ponudili kad bi sa strane madjarskih koaliranih stranaka bile pružene realne garancije, da će se one zauzeti, kako bi se uz njihove opravdane zahtjeve ispunile i težnje Hrvatske i Slavonije, koje idu za proširenjem njenog državnopravnog položaja, da joj se zajamči što samostalniji politički, kulturni, privredni i financijski opstanak i razvitak.

Podjedno traže i radit će potpisani zastupnici i izaslanici, da se u Hrvatskoj i Slavoniji stvore demokratske ustanove, koje bi joj zajamčile slobodan ustavan život i razvitak i uklonile današnje nesnosne parlamentarne, upravne i društvene odnošaje.

Što se tiče zahtjeva braće Hrvata za reinkorporacijom Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji, koja je i pozitivnim zakonom zajamčena, pripravne su srpske stranke uložiti i svoju snagu za ostvarenje ovog zahtjeva, ako se s hrvatske strane ukloni zapreka, koja je dosad priječila srpskoj strani na Primorju, da se za sjedinjenje izjavi, a to je, da se sa strane Hrvata obavezno prizna *ravnopravnost* srpskoga naroda s hrvatskim. Da bi se pak s braćom Hrvatima mogli staviti u sporazum radi zajedničke akcije, bira se odbor od tri lica sa tri zamjenika, koji će ovu odluku dostaviti izvršnom odboru riječke konferencije i s njime stupiti u pregovore u smislu odluke«.

I klub talijanskih zastupnika na dalmatinskom saboru zauzeo je stanovište naklonjeno Riječkoj rezoluciji, kojim su dalmatinski Talijani za prvi put od 1860. stavili u izgled napuštanje svoga protivljenja sjedinjenju Dalmacije sa Hrvatskom, ako se njima priznadu prava narodne manjine. Saopćenje toga važnog zaključka glasi ovako:

»Klub talijanskih zastupnika na dalmatinskom saboru — prosudiv sadržaj rezolucije prihvaćene od većine pouzdanika naroda hrvatskog na nedavnom sastanku na Rijeci i uvaživ težinu i važnost što ju obzirom na politički položaj pokrajine ima spomenuta manifestacija, koja u traženom sporazumu sa zakonitim zastupstvom naroda ugarskoga iznosi program akcije, nov i liberalno evolucijonističan, — ovako shvaća situaciju:

Talijani Dalmacije usredotočuju isključivo u zaštiti svog narodnog talijanskog karaktera, te u priznavanju i izvršavanju prava, koja od toga proističu, u razmjeru ne samo prema broju, već i prema glavnim potrebama domaće kulture, lakoći trgovinskih odnošaja i obrani od nasrtljivog germanizma, svoj nepromjenljivi cilj u javnom životu.

Spominju da program autonomni, prihvaćen od stranke god. 1860., bijaše čin političke oportunosti, potaknut od iskrene skrbi za udes domovine, u odnošaju s vremenom i sa prilikama.

Austrija nije se pokazala dostojnom povjerenja u nju položena.

Rasap vjekovne prosvjete i abnormalnost odnošaja socijalnih, moralnih i ekonomskih, u koje je najprijekorniji nemar survao ovu historijsku primorsku pokrajinu, mogli bi osuditi samo po sebi svaku tendenciju, koja bi išla za održanjem nesnosnog današnjeg stanja.

Jednodušnost mnijenja o prilikama Dalmacije bijaše približila stranke tokom saborskog zasjedanja god. 1903., pobudjujući nadu u praktičan sporazum, koji bi mogao provesti složnu emancipaciju od predrasuda prošlosti i zlosretnih rasnih sporova. Ali za teorijama nisu slijedila djela. Hrvatska stranka nije ničim pokazala, da misli promijeniti pravac neuvažavanja *talijanske manjine* u zemlji niti na polju administrativnom.

Ova očevidnost i pomanjkanje bilo kakove garancije, da će u pokretu koji su potakli sami Hrvati, iako zahvaća naše zajedničke interese, biti uzeta u obzir *narodna* prava Talijana u Dalmaciji — nalaže ovima, ma kolika bila simpatija koju može udahnuti početak kristalizacije druge nacijonalne individualnosti, najapsolutniju rezervu i slobodu akcije«.

U daljem toku ovoga zasjedanja, praćena nategnutim interesom sve naše javnosti a mrzovoljnom rezervom austrijskih vlasti, sabor je jednoglasno usvojio zaključke formulirane po Riječkoj rezoluciji; a Srbi su, nakon priznanja njihovih narodnih obilježja, u ime jednakopravnosti, dali programatski pristanak na sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom.

Na taj način dobio je mnogo autoriteta naš Izvršni odbor, a u isto vrijeme zaštićena su mu kod kuće ledja u pregovorima koji su do malo imali započeti sa madjarskom delegacijom.

KONFERENCIJA SA MADJARSKOM DELEGACIJOM

Naša pretkonferencija

U Beču su bijesnili. Zajednička hrvatsko-ugarska konferencija na vidiku zadavala je brige. Predvidjalo se da će konferencija uspjeti jednostavno stoga što madjarska delegacija nakon svih peripetija trogodišnje borbe ne će smjeti da neuspjehom kompromitira svoj položaj u narodu. Riječka rezolucija je opoziciju ojačala, sporazum sa Hrvatima bio je za nju velik adut. Samo u toj pretpostavci mogao je Franc Josef da se sa svojim savjetnicima odvaži na krajne nasilne mjere jedino u cilju da spriječi zajedničku konferenciju Hrvata sa Madjarima. Uvjeren da će mu, ako ne pobijedi, Madjari sa Hrvatima prerasti preko glave, Franc Josef nije popuštao. Njegovi su ministri proučavali koje bi se nove koncesije mogle dati Madjarima, naravno, na račun Nemadjara; ali o popuštanju u pitanju vojske nije htio ni čuti. Spremao se na odlučnu, ali i rizičnu bitku sredstvima koja su imala da zaplaše. Prvi je Banffy sa svojom »novom strankom« ostavio Košuta, jer da jedino u realnoj uniji s Austrijom mogu Madjari, manjina prema drugim narodnostima, sačuvati svoj dominantan položaj u Ugarskoj. On se stoga izjavio protiv personalne unije, za kojom su težili Košutovci.

Ali, s druge strane, i Košutova stranka, snaga opozicije, držala je čvrsto. Nju je odluka Hrvata upravo osokolila, još pojačana pridolaskom Srba, kao i držanjem strane štampe. Talijanska štampa bila je za nju, a i londonski »Times«, preko svoga bečkog dopisnika, glasovitog Wickham Steeda bio je, iako posve objektivan, na madjarskoj strani.

Koalicija se spremala na konferenciju s nama. Mi smo našu delegaciju pojačali, pridolaskom Srba iz Hrvatske i Dalmacije, sa još tri njihova člana, a to su Dr. Ante Pugliesi iz Dubrovnika, Dr. Bogdan Medaković za samostalce i Dr. Karsojević za radikale, iz Banovine.

Zajednička konferencija na Rijeci bila je sazvana, po dogovoru izmedju dva pretsjednika Čingrije i Košuta, za dan 19. II. 1906. Radi našeg prethodnog dogovora naš je odbor sazvao širu pretkonferenciju na Rijeci. Osim nas članova pozvano je u većem broju jačih i vidjenijih političkih i stručnih ličnosti iz Dalmacije, Banovine, Istre, Bačke i Banata, Hrvata i Srba. Radilo se o važnim stvarima i o velikoj odgovornosti. pa je trebalo širegsavjetovanja i osigurati jače zaledje u narodu, solidariziranjem većeg broja uplivnih ljudi iz raznih krajeva i iz raznih političkih grupa.

Pretkonferencija je vijećala od 15. do 19. II., kad je imala stići na Rijeku i madjarska delegacija. Ali je iz Beča iznenada zagrmilo. Franc Josef htio je svakako, pa i fizičkom silom, spriječiti ovaj sastanak Hrvata i Madjara. Nije od ničega prezao, bio je pripravan na sve. Ako nasiljem ne bi uspio, htio je da napravi državni udar, da u Hrvatskoj i Ugarskoj obustavi ustav i zavede apsolutizam. Tako bi se ponovila 1848. godina, kojom je započela njegova tragična vladavina.

Za onaj isti dan 19. II., u koji je bila zakazana hrvatsko-madjarska konferencija, Franc Josef je dao sazvati, kraljevskim reskriptom, parlamenat u Pešti! Znalo se da je potpisan i drugi reskript kojim se ima odmah raspustiti zastupnički dom. Po ugarskom državnom pravu raspust nije bio zakonit, ako odnosni reskript nije bio pročitan u parlamentu. Tu je bio klanac, koji je trebalo probiti. Opozicija se spremala na otpor, ali ustavno samo. Kako je kraljev reskript imao biti dostavljen preko kraljevskog komesara u Pešti, koju ustanovu — stvorenu od Franc Josefa u to vrijeme — nije poznavao ugarski ustav, saborski pretsjednik Justh imao je da odbije kraljevski reskript i time spriječiti njegovo čitanje.

Budući da madjarska delegacija nije mogla da u ovim prilikama ostavi Peštu, Košut je poslao, dok je naša pretkonferencija vijećala na Rijeci, našem pretsjedniku Čingriji, brzojav, moleći ga da zajedničku konferenciju sa madjarskom delegacijom odgodi za devet dana, od 19. do 28. II. Čingrija je na to pristao, a naša je delegacija ostala na Rijeci da čeka Madjare.

HONVEDI RASTJERALI PARLAMENAT

I doista 19. II. dogodilo se u Pešti nešto nečuvena. Policija i vojska opkoliše u ogromnom broju zgradu parlamenta. Sve su pristupne ulice bile zatvorene, nikoga se nije puštalo bez legitimacije. Upotrebljene su ove oružane sile: jedan eskadron husarskih honveda, 840 stražara pješaka i 200 na konju, 4 bataljona na konju, 4 bataljona pješadije i 4 eskadrona husara, pod komandom generala Uexhuella. Osim toga čitav budimpeštanski garnizon bio je u pripravi. Parlamenat spojen je telefonom sa vojnom komandom.

Svi su narodni zastupnici bili prisutni. Pretsjedao je Bolgar u zamjeni bolesnog pretsjednika Justha. Kad je Bolgar odbio da primi kraljevo ručno pismo koje mu je donio, po nalogu kraljevog komesara u Pešti, pukovnik Fabricius, provališe odmah honvedi u dvoranu i rastjeraše narodne zastupnike, a Fabricius pročita kraljev reskript kojim se sabor raspušta bez fiksiranja roka za nove izbore i za saziv novog parlamenta. Honvedi izagnaše silom iz zgrade čitav personal, pa zaključaše i zapečatiše vrata. Opozicija nije dala otpora! Ni kapi krvi nije se prolilo na obranu tisućuljetnog ustava, kojim su se Madjari ponosili s pravom, i dizali krvavu revoluciju stekavši u svijetu veliku slavu. Franc Josef mogao je sada — ovo je bila proba — računati na cjelokupnu vojsku, posebice i na madjarske honvede. I na čelu ugarske vlade bio je general honveda, autentičan Madjar baron Geza Fejervary.

Sve što će brzo nadoći, nije nego posljedica izgubljene bitke 19. II. Fabricius je memento!

ZAJEDNIČKA KONFERENCIJA ODGODJENA DO POSLIJE IZBORA

Ostavši bez mandata madjarski delegati, Košut zamoli Čingriju da odgodi konferenciju, koja da će se sastati odmah poslije izbora. Bez mandata da nemaju narodnog ovlašćenja. Čingrija je dakako pristao, sokoleći madjarske partnere na ustrajnost.

I za Franc Josefa mora da ovakav korak nije bila laka stvar. Šta bi bilo da je bar nekoliko madjarskih zastupnika trglo oružje u obranu ustava, parlamenta i sebe, a još više na obranu naroda, njegove slobode i časti? Kralj se je našao u dilemi da bira izmedju državnog udara i konferencije na Rijeci. Sporazum Madjara sa Hrvatima bio mu je najteži, pa se stoga riješio na udar. On je bio zadovoljan da Madjari tlače sve što nije madjarsko pod krunom sv. Stjepana, dok je ta kruna bila na njegovoj glavi; ali pod nikakvu cijenu nije htio dozvoliti da se nezavisno od njega sporazumijevaju pretstavnici dvaju naroda, Hrvatske i Ugarske. iako su bile obe pod njegovom krunom. Sve ovo osvjetljuje i sa moralne strane ovu politiku, u kojoj je lako pronaći najdublje uzroke propasti ove monarhije i njene dinastije.

S druge strane ovo je jasan dokaz da je Riječka rezolucija, pružajući ruku u pravom času madjarskom narodu, dobro gadjala i pogodila u pravi cilj. Riječka je rezolucija htjela da položaj hrvatskoga naroda ojača i digne, ali je iskreno htjela da pomogne i madjarskom narodu u borbi za njegovo oslobodjenje. Iako je taj važni i zamašiti pothvat onda mačem presječen, madjarski je narod došao, nekoliko godina kasnije, do svoga oslobodjenja, ali — što je bilo neizbježno poslije izgubljenog rata — kroz kaudinske klance Trianona.

Poslije ovoga Riječka je rezolucija izgubila onaj svoj veliki razlog. Hrvatska politika velikih razmjera malaksava, jer joj više u okviru Habsburške monarhije nema izgleda ni mogućnosti. U glavnom vodit će se politika staranja oko dnevnih potreba. U širim slojevima, naročito mladjih, sve će se jače stvarati uvjerenje da je »u okviru« naša budućnost bez izgleda. Nastajat će u glavnom dvije struje: onih »u okviru« i onih »izvan okvira«. To je bila pretslutnja onoga što će nadoći, brže nego se mislilo. Jer kad je kuća trošna, rasklimana, svak zna da će se srušiti. Mors certa, dies autem incerta.

WEKERLOVA VLADA

Raspust hrvatskog sabora

Obustava ustava s apsolutizmom javlja se na pomolu. Nakon udara kralj je učinio još jedan pokušaj da vidi, je li se opozicija uplašila, umekšala. Pustio je sada u akciju svoga najzgodnijeg čovjeka, uzeo ga je sa položaja najvećeg suca. To je bio Dr. Aleksandar Wekerle. Porijeklom tudjinac, slovio je kao mudar državnik, odličan ministar financija, lojalan kralju i sa glasom dobroga madjarskog patriote. Kao ministar financija donio je 1890. prvi državni budžet bez manjka, a 1892. postao je prvi put pretsjednik vlade. Velikom je energijom progurao laičke zakone protiv uporne opozicije magnatskog doma. Čim je osnovan vrhovni upravni sud za Ugarsku, Wekerle je postao prvi njegov pretsjednik, gdje je ostao sve do sada, i kao takav dao je toj najvišoj ustanovi na zaštitu pravnog reda velik ugled i autoritet. Ovakav državnik i sudac, u svojoj 57. godini, nametao se svojim ličnim autoritetom. Da stupi ponovno u politiku, bio je baš za njega — u ovakom zapletaju — najzgodniji čas. I doista, pozvan od kralja da riješi krizu, on je vrlo brzo postigao sporazum s opozicijom. Taj je sporazum nazvan »pakt sa krunom«. Zapravo, to je bio diktat krune, kojoj opozicija nije imala više snage da se odupre.

Vlada je sastavljena 7. IV. 1906. sa Wekerlom na čelu kao pretsjednikom i ministrom financija. U toj koalicijonoj vladi opozicija, koja je u raspuštenom saboru imala ogromnu većinu, nije dobila nego 4 ministarstva izmedju kojih i ministarstvo trgovine sa Košutom — ministrom Franc Josefa! — na čelu. Ova je vlada nazvana »velikim ministarstvom«, a da se zasladi gorka pilula, pretstavljana je kao uspjeh opozicije. Ovoliko i još mnogo više mogla je dobiti opozicija još u početku 1903. Autoritet Franc Josefa digao se, a onaj opozicije pao je.

Ali evo novog iznenadjenja, novog razoračanja! Hrvatski je sabor iznenada raspušten, novi izbori raspisani za osam dana, a novi sabor sazvan za 15. V. Povodom toga ban Pejačević i Dr. Nikola Tomašić, predsjednik Narodne stranke (madjaroni) dali su takove izjave da je izgledalo da će i pod »velikim ministarstvom« Wekerle-Košut ostati stari kurs politike u Hrvatskoj.

NAŠA DEPUTACIJA ZA PEŠTU

Konferencija sa Wekerlovom vladom

Sazvan je odmah za 22. IV. u Zagrebu sastanak svih rezolucijonaških grupa u Hrvatskoj i Dalmaciji. Nakon duga vijećanja, a u oskudici točnih informacija o svim tim nenadanim čudnovatim dogadjajima, zaključeno je da se izašalje deputacija u Peštu sa jedinom misijom: da od Košuta kao pretsjednika opozicije zatraži razjašnjenje o iznenadnom raspuštanju hrvatskog sabora i o raspisu, nečuveno, izbora za samih osam dana.

Suviše imala je deputacija da se uvjeri je li nova vlada ovlastila Pejačevića i Tomašića na izjave i da li opozicija stoji još uvijek na bazi Riječke rezolucije i je li voljna, nakon izbora u Hrvatskoj i Ugarskoj, započeti na toj bazi pregovore sa hrvatskom delegacijom. U deputaciju izabrani su Vinko Milić, Dr. Bogdan Medaković i Dr. Ante Trumbić. Deputacija je odmah krenula iz Zagreba u Peštu.

Sutradan 23. IV. prvi je sastanak bio sa Košutom u ministarstvu trgovine. Košut je deputaciji odgovorio, zalažući svoju časnu riječ, da je raspust hrvatskoga sabora sa raspisom novih izbora posljednji akt generala Fejervarya i da nova vlada nije ovlastila ni Pejačevića, ni Tomašića, ni nikoga u Hrvatskoj da daje političke izjave. Što se tiče Riječke rezolucije, odgovorio je da koalicija stoji još uvijek na njoj, kao i ranije, i da će nakon izbora madjarska delegacija započeti na toj bazi pregovore. Jedino je primjetio da se Andrassy (bivši delegat i sada ministar unutrašnjih poslova!) s time ne slaže. Glede pretsjednika Wekerla kazao je da se još koleba! Zatim je ponutkovao mene da se sastanem sa jednim i drugim, izražavajući uvjerenje, da ću ih predobiti kad čuju naše argumente. Mi smo bili zadovoljni s izjavom Košuta, što smo mu otvoreno kazali, dodavši da je time naša misija ispunjena i iscrpljena. Vidi se, da je u Košuta bilo bezazlene prostodušnosti, kad je mislio da može ma tko okrenuti onu dvojicu. Andrassy je slijedio tradicijonalnu politiku svoga oca, stvaraoca Dualizma osnovanog na ideji hegemonije Nijemaca i Madjara nad Slavenima; a Wekerle pak postao je ministar pretsjednik baš sa misijom da sahrani Riječku rezoluciju i posvadi Košuta sa Hrvatima. Tada je Košut došao na drugu ideju, jedne konferencije sa Wekerlom i njegovim ministrima. Mi smo pristali. Na telefonu su se Košut i Wekerle sporazumili da će konferencija biti u klubu nezavisne stranke u 15 sati. U odredjeno vrijeme mi smo trojica bili u klubu. Našli smo Košuta i grofa Teodora Batthyanyia, a zatim dodjoše grof Albert Apponyi i drugi. Andrasy nije došao. Posljednji se pojavio na vratima dvorane Wekerle, visok, krupan, plećast, velike okrugle glave, obrijan, sa zaliscima, pušio je debelu cigaru. Produžio je put, kao da nas nije opazio, u manju prostoriju, u kojoj će se održati konferencija. Za njim smo išli i mi ostali. Vrijedno je iznijeti ovu interesantnu i karakterističnu epizodu.

Nemarno, ali ne neljubazno, osuhim i nevažnim tonom, kao da nema vremena, progovori i reče:

— Dakle, izvolite, gospodo, kazati vaše želje!

— Želje? Mi nemamo nikakvih želja, ekselencijo! — bio je odgovor.

Nastala je kratka pauza od nekoliko sekunda, mučna i tjeskobna. Ministrima stao je dah. Wekerle je osjetio žalac, pak je, pušeći, kao da nije ništa bilo, nastavio:

— Naime, mislim, gospodo, o čemu želite da razgovaramo.

Sad smo bili na jednakoj nozi, a sa pitanjima, koja ćemo mu postaviti, izgledat će kao da se opravdava od optužbe.

Mi smo Wekerlu postavili ista pitanja kao i Košutu u njegovom ministarstvu prije podne, o hrvatskom saboru, Pejačeviću, Tomašiću itd.; a i od Wekerla dobili smo, razumije se, identičan odgovor kao i od Košuta.

Mi smo primili odgovor na znanje sa zadovoljstvom, ali smo dodali da je apsolutno potrebno da se ova važna izjava nove vlade donese do znanja najširoj javnosti. A kada je on, bez oduševljenja, upitao kako to mislimo, odgovoreno mu je da bi se ta važna izjava dala u novine kao službeni komunike ili u formi njegova intervjua. Wekerle se očito zbunio, ustao je i povukao sa svojim ministrima u protivni dio iste sobe, na samu. Sjeli su oko okrugla stola, debatirali su živahno, što je trajalo odugo, a zatim su stali da pišu. Mi smo trojica posmatrali i pogledavali se. Na povratku Wekerle reče:

— Evo, — pružajući ispisan list, — hoće li biti ovako dobro?

Mi smo pročitali i odobrili, ali kad smo primjetili samo neke detalje, Wekerle pruži nam svoju olovku da slobodno ispravimo. Kad je ispravke odobrio, radilo se gdje da se objelodani. Nije bio komunike, nego njegov intervju. Pristao je na »Pester Lloyd«, kao oficiozni list, koji se u nas čita, jer je pisan njemački, dočim je madjarski nepoznat.

Ovaj je intervju dopisnika »Pester Lloyda« sa Wekerlom objelodanjen sutradan 24. IV. Ponešto je bio izmijenjen, po svoj prilici u Beču, kako će se viditi, ali u glavnom je ostao. Od ovoga intervjua srušio se Khuenov režim. Ban i Narodna stranka (madjaroni) ostali su smeteni i utučeni. Pejačević je dao ostavku, Narodna se stranka razišla, a njen vodja Dr. Tomašić odustao je od izborne kandidature s izjavom da se povlači iz politike.

Svi se ovakovi režimi, kao magla, raspline na prvi tračak slobode.

Kad smo se rastajali, prišapne mi Košut, koji je sjedio do mene, da ostanem. Bio je veseo, osjećao se pobjednikom. I ispripovijedi mi što je bilo u dnu sobe. Nije išlo glatko. Wekerle se otimao, da bi izjava u javnosti značila napuštanje staroga kursa u Hrvatskoj. To da se ne može bez kraljeva znanja. Ali on, Košut, da nije popuštao te da je išao tako daleko da je postavio pitanje svoga daljeg opstanka u vladi. Wekerle da je napokon popustio lično, ali sa rezervom da će se intervju objelodaniti samo u slučaju da kralj pristane i odobri novi kurs politike u Hrvatskoj. Wekerle da smjesta putuje u Beč te da će u slučaju neuspjeha odmah predati ostavku čitavog kabineta. Košut se nije bojao eventualne ostavke, pa mi se upravo izjadao. On mi je priznao da Wekerlova vlada znači pobjedu Franc Josefa, ali se opravdavao da nije bilo boljeg izlaza. Njemu je u Beču predloženo da bira: **Ili koalicijona vlada sa Wekerlom, ili apsolutizam sa diktaturom!** Pristao je na ono prvo kao manje porazno, jer je koalicija, ustrašena, bila nesposobna za dalju borbu. Ostavka vlade na ovakvom pitanju, bila bi dala Košutu mogućnost da se vrati u opoziciju. To mu je više odgovaralo srcu.

Mi smo bili sigurni da će Franc Josef sve odobriti. Ne će izazivati novu krizu vlade koja je nakon više od tri godine mučne borbe pretstavljala njegovu punu pobjedu. Čak i sina Lajoševa doveo mu je Wekerle pred koljena. Wekerle je u svakom slučaju bio za njega garancija.

Još me upita Košut da mu kažem, što mislim, da li bi peštanska vlada mogla što učiniti za nas povodom izbora u Hrvatskoj. Ja sam mu odgovorio da može, ali samo jedno, a to je: da vlada uvjeri činovnike, a naročito one u zajedničkim uredima, da mogu dati glas komu hoće, po svojoj slobodnoj volji. On je to i izvršio time, što je poslao raspis svim željezničarima u tom smislu.

Wekerle je dobio pristanak kralja i njegov je intervju objelodanjem u »Pester Lloydu« 24. IV.

Kako se vidi, ona konferencija u klubu nezavisne stranke pretstavljala je borbu izmedju naše deputacije i Wekerla, a objekt je bio Košut. U tom času naš je upliv na Košuta bio jači od Wekerlova, pa je stoga Wekerle popustio i pritajio se. Košut je Wekerlu ili bolje Franc Josefu neophodno trebao. On je bio nosilac velikog imena i vodja cjelokupne opozicije. Pa i uz žrtve, kao što je bila ova, Wekerle ga je htio pridržati u vladi. Kasnije će Wekerlu uspjeti da posvadi Košuta sa Hrvatima i time će biti njegova misija ispunjena.

ŽELJEZNIČARSKA PRAGMATIKA

Opstrukcija hrvatske delegacije

Moj telegram Košutu

Košut je bio u vladi samo politička ličnost. Njegov su resor vodili podredjeni činovnici, ostavština starog režima. Oni su politički gledali na Wekerla a ne na Košuta. Pravi gospodar u resoru bio je neki Szterenyi (Stern), državni tajnik. God. 1907. izradio je novu pragmatiku za željezničare i podnio je Košutu na potpis. Šta će Košut, star boležljiv gospodin, da se muči sa pragmatikom! I potpiše, ujede ga guja. Pragmatika je, izgleda, bila dobra sa gledišta upravnog i socijalnog, ali se u njoj skrivala podvala, naime klauzula po kojoj madjarski ima biti službeni jezik na svim željeznicama, i u Hrvatskoj. To je bilo protiv hrvatsko-ugarske nagodbe od 1868., po kojoj je hrvatski bio isključivi službeni jezik u Hrvatskoj, ne samo u autonomnim poslovima, nego i u zajedničkim, kao što su i željeznice. To je bio dvostran ugovor, koji nije mogao da mijenja ni parlamenat u Pešti ni hrvatski sabor u Zagrebu. I do tada u praksi a protiv zakona madjarski je bio službeni jezik na željeznicama, a novost je bila u tome što se to htjelo uzakoniti nekorektnim načinom. Hrvatska se delegacija digla na uzbunu protiv flagrantne povrede našega prava. Kad je zakon došao pred parlamenat, nije se mogao ispraviti, bilo je kasno. Parlamenat nije bio nadležan, jer sva su se pitanja o Nagodbi imala raspravljati preko paritetnih kraljevinskih odbora, a zakon o takovim pitanjima imao je u jednakom tekstu biti izglasan u obim parlamentima, zagrebačkom i peštanskom.

Vlada nije mogla da načelno poriče pravo hrvatskog jezika, ali je pronašla izgovor da željeznice nisu nikakav državni ured, nego da su jedno državno privredno poduzeće o kojem da može peštanski parlamenat riješavati. Na uzbunu naše delegacije, Košut se osjetio lično dirnut, pa da bude dosljedan, izjavio je da s onim zakonom stoji i pada. Bog zna da li je i tada znao o čemu se baš radi. Naša se je delegacija poslužila krajnim sredstvom, tehničkom opstrukcijom. Parlamenat nije ništa radio mjesecima, dok Wekerle nije dao najednom izglasati nov zakon sa jednim paragrafom, kojim se ovlašćuje vlada da naredbenim putem stavi na snagu onu željezničarsku pragmatiku. Time je bilo svršeno izmedju Košuta i hrvatske delegacije.

Ja sam se tada nalazio na liječenju u Italiji u Recoaro Fonti, odakle sam se 6. VII. 1907. raskrstio sa Košutom ovim telegramom:

»Ministar Košut, Budimpešta.

Čitam u novinama da je parlamenat prihvatio vaš predlog o obnarodovanju željezničarskog zakona putom ministarske naredbe. Takav je postupak protivan ustavnim načelima, hoće da nametne Hrvatskoj madjarski jezik, znak je samovolje nedostojne slobodnog narodnog pretstavništva. Kao Hrvat i kao slobodan gradjanin ulažem protest protiv takova nasilja.

Ni zakon ni pravica ne dozvoljavaju uvodjenje madjarskog jezika u Hrvatsku. Hrvatska teži za slobodom, svaki atentat na njenu slobodu izlaže Ugarsku osudi prosvjetljenih naroda.

Kad vas je pred dvije godine Austrija htjela da zadavi, mi, ne bojeći se njene sile, od koje je onda Ugarska drhtala, iz veledušne čežnje za slobodom, po svojoj samonikloj pobudi, ponudismo vam našu skromnu pomoć, zaboravljajući sva nasilja koja su Hrvatska i Dalmacija pretrpile od prijašnjih ugarskih vlada.

Riječka rezolucija nikla je iz poriva našeg blagorodnog osjećanja: jer smo vam samozatajno, u ime slobode, ponudili naše civilno oružje u odbranu vaše ugrožene otadžbine. Ugarska zapanjena, ganuta primila je s oduševljenjem našu spontanu odluku, divila se Dalmaciji, koja se hotimično izlagala osveti svemoćne Austrije. *Vi, Franjo Košut, nosilac slavna imena, obećaste da će Ugarska i Hrvatska; zbratimljene u slatkim gorčinama borbe za slobodu, dijeliti uspjehe zajedničkih napora.*

Reakcijonarni Beč morao je ipak popustiti i ugarska koalicija došla je na vlast.

A sada, kad vam se čini da je sablast austrijskog apsolutizma iščezla, izgleda da namjeravate zaboraviti jučerašnju prošlost. Na našu velikodušnu pomoć odgovarate nasilnim postupkom. Mjesto

slobode namećete Hrvatskoj bana Rakodczaya, novog Khuena. Šta se ne obratite izravno autentičnom Khuenu, prokušanom tiraninu, neka obnovi stari režim tlačenja i korumpiranja i neka ponovno dovede iz Hrvatske u zajednički parlamenat mjesto 40 slobodnih narodnih pretstavnika, 40 mameluka, pripravnih da vam izglasaju sve zakone, ali i da vas izdadu na prvi mig iz Beča.

Svi Hrvati i Srbi od Osijeka do Kotora borit će se složno protiv svakog neprijatelja njihovog kulturnog i nacijonalnog napretka.

Osjećam da mogu po savjesti sve ovo reći otvoreno u lice Ugarskoj kao Hrvat, kao čovjek iskren i kao onaj koji je, zajedno sa još drugim svojim neustrašivim sunarodnjacima, sklopio s vama moralan ugovor o zajedničkom radu za usrećivanje ugarskog i hrvatskog naroda, bratski sjedinjenih u svetom imenu slobode — ugovor koji eto kao da će se razriješiti, *pored našeg ustrajnog, vjernog i lojalnog saradjivanja.*

Ovo je osjećaj čitave Dalmacije. Nema u njoj jedne poštene duše koja bi htjela da opravda vaše držanje prema Hrvatskoj.

Osvijestite se da ne bi i dalje sijali nove klice razdora izmedju naša dva naroda, pod okriljem »*divide et impera*«, našeg zajedničkog neprijatelja, na veliku štetu Hrvatske dakako, ali i Ugarske.

Ove su srdačne riječi izraz moje ožalošćene duše, razočarane u jednoj lijepoj ideji, kojoj sam rastvorio sve svoje srce, spreman na svaku žrtvu.

Trumbić s. r.«

Ovaj telegram u talijanskom originalu glasi ovako:

»Ministro Francesco Kossuth. Budapest.

Leggo sui giornali avere parlamento accolta vostra proposta per promulgare via ordinanza ministeriale legge ferroviaria. Tale procedere contrasta principi costituzionali, tende imporre Croazia lingua ungherese, significa arbitrio, indegno rappresentanza liberale. Come croato, come libero cittadino protesto contro tale viclenza.

Né legge, né giustizia permettono in Croazia uso lingua ungherese. Croazia anela libertà, ogni attentato contro questa compromette Ungheria innanzi mondo civile.

Quando due anni retro Austria volle soffocarvi, noi senza paventare sua potenza, che allora faceva tremare Ungheria, per impeto generoso di libertà, spontaneamente vi offrimmo nostro modesto aiuto dimenticando tutte le violenze inflitte a Croazia e Dalmazia da precendenti governi ungheresi.

La risoluzione di Fiume fu impulso di nostro nobile sentire: con abnegazione vi offrimmo in nome di libertà, nostre armi civili per difendere *vostra* patria minacciata. Ungheria attonita, commossa accolse con entusiasmo nostra spontanea determinazione, ammirò Dalmazia che volenterosa si esponeva alle reppresaglie della potente Austria.

Voi, Francesco Kossuth, portatore di nome illustre, prometteste che Ungheria e Croazia, affratellate nelle dolci amarezze della lotta per la libertà, divideranno le conquiste degli sforzi comuni.

Vienna reazionaria dovette pur cedere e la coalizione ungherese giunse al potere.

Ora che lo spettro dell'assolutismo austriaco vi sembra dileguato, pare vogliate dimenticare il passato di ieri. Generoso nostro aiuto concambiate violento procedere. Invece di libertà imponete a Croazia bano Rakodczay, novello Khuen. Rivolgetevi a dirittura al Khuen autentico, tiranno provetto, perchè rinnovi vecchio regime di oppressione, corruzione, perchè nuovamente conduca dalla Croazia nel parlamento comune invece di 40 liberi rappresentanti, 40 mamelucchi, pronti votarvi tutte le leggi ma anche abbandonarvi al primo cenno di Vienna.

Tutti Croati e Serbi da Osijek a Cattaro compatti affronteranno chi osteggi loro civile nazionale progresso.

Tanto mi sento autorizzato dire apertamente all'Ugheria come croato, come uomo franco e come colui, che con altri impavidi connazionali strinse con voi un patto morale per cooperare alla felicità del popolo ungherese e croato, uniti fraternamente nel nome sacro della libertà: patto che ora pare si sciolga ad onta della nostra costante, fedele e leale cooperazione.

Cosi sente tutta Dalmazia, ove non avvi animo onesto che approvi vostro contegno verso Croazia.

Ravvedetevi, altrimenti seminerete novello germe di dissidi fra due popoli, auspice il *divide et impera*, nostro comune nemico, a danno grave di Croazia ma anche di Ungheria stessa.

Queste franche parole sono espressioni del mio animo conturbato, deluso di una bella idea, alla quale aveva schiuso tutto il cuore, pronto a qualunque sacrifizio.

Trumbić m. p.«

ZAKLJUČAK

Riječka rezolucija pretstavljala je velik zamah jedne krupne političke akcije, koja je bila smiona ali nije bila fantastična.

Prvi joj je cilj bio da Hrvatsku podigne, da se istakne važnost hrvatskoga naroda povodom austro-madjarskog sukoba i da se upozori madjarski narod, u jednom kritičnom času, da na Hrvatsku može računati kao na dobra prijatelja i saveznika u borbi za slobodu.

Borba je bila uperena protiv Austrije i njenog cara, koji su izazivali svadju izmedju Hrvatske i Ugarske, da mogu nad njima vladati.

U ovo vrijeme o Dalmaciji se mnogo pisalo i govorilo. Riječka rezolucija, neko je primjetio, bila je mjenica koju je Hrvatska sa žirom Dalmacije imala da eskomptira u Pešti. Madjarski političari i naučenjaci počeli su se bili baviti Dalmacijom. Član madjarske akademije u Pešti Dr. Rudolf Havass neumorno je radio na propagandi za Dalmaciju, izdao je i jedno veliko ilustrirano djelo, pledirajući za sjedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom pod krunom sv. Stjepana. Poslije moga gornjeg telegrama na Košuta došao je u Split pozivajući me da prodjem s njim kroz Ugarsku da vidim kako madjarski narod misli. Ranije su Madjari bili hladni u pitanju Dalmacije, bojeći se novog priliva slavenskog elementa i jačanja Hrvatske. Ali je s vremenom počelo nastupati novo shvatanje, naročito otkada se, u vezi sa prijestolonasljednikom Franc Ferdinandom, počelo govoriti o Trializmu. Za Ugarsku bi bilo manje opasno, kad bi se sa sjedinjenjem Dalmacije i Hrvatske povećale zemlje pod krunom sv. Stjepana, nego kada bi, ujedinjenjem južnih zemalja, došlo do Jugoslavije kao trećeg člana Monarhije uz Austriju i Ugarsku.

Sjedinjenje Dalmacije bilo je naše najvažnije teritorijalno pitanje. Da je došlo do zajedničke konferencije sa madjarskom delegacijom, vjerojatno je da bi se ona bila u tom pitanju složila s nama. Franc Josef nije bio tomu sklon, ali teško bi bio mogao odbiti, kad bi Ugarska i Hrvatska složno postavile to pitanje na temelju zakona, koji je on sam pred 37 godina sankcijonirao. U onim prilikama, kad je sav život u Monarhiji bio, tako reći, stao, kad je unutrašnja borba sve razdirala, bio je zgodan momenat da se ovo pitanje iznese kao jedan od zahtjeva povodom obnavljanja austro-ugarske i hrvatsko-ugarske Nagodbe.

Ova je akcija tražila ustrajnost i samopregaranja, čega nije bilo dovoljno u vodja madjarske koalicije, pa se je tako borba, započeta sa mnogo poleta, na kraju izdušila.

I rivalitet izmedju dvije grofovske familije, Andrassy i Tisza, igrao je veliku ulogu. Stjepan Tisza bio je jača politička ličnost sa većim individualnim autoritetom. Tisza je bio muška karaktera, odvažan, pripravan da za svoje uvjerenje i gine; Andrassy je bio mnogo gord na svoj rod. Andrassyjev plemićki rod, erdeljskog porijekla, stekao je grofovski naslov još u prvoj polovini 16. stoljeća, što je u Ugarskoj značilo mnogo; dočim je grofovstvo Tisze bilo najnovijeg datuma. Istina je, da je Tisza Koloman, otac ovoga Stjepana bio pretsjednik vlade i ne samo upravljao nego skoro vladao Ugarskom za 16 godina (1875.—1890.) i da je osnovao liberalnu stranku, svemoćnu sve do ove velike krize, koja ju je likvidirala; ali se je grof Andrassy Gyula, otac ovoga, borio kao adjutant generala Görgeya 1850., od carskog ratnog suda 1852. osudjen na smrt i obješen *in effigie*, dok nije, kasnije amnestiran, zajedno sa Deakom sklopio Nagodbu i izmirio Madjare sa Franc Josefom 1867., postavši, uz pristanak Deaka, pretsjednik prve dualističke vlade u Pešti. Godine 1871. kao ministar vanjskih poslova, iskoristivši pokušaj Kvaternikove bune u Granici, srušio je federalističku vladu grofa Karla Hohenwarta u Beču i osnovao, zajedno sa Bismarckom, najprije »savez tri cara« (Njemačka, Rusija i Austrija), a zatim savez Austrije i Njemačke, koji je postao Trojni savez, kasnijim pristupom Italije. Andrassy je na sastanku cara Franc Josefa sa ruskim carem Aleksandrom II. u Reichstadtu prethodno osigurao, kao cijenu neutraliteta Austro-Ugarske u rusko-turskom ratu, mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine, i dobio ga na berlinskom kongresu 1878.

Andrassy i Tisza, oba lojalni kralju i pristalice Dualizma i Trojnog saveza, već po tradiciji svojih porodica, pripadali su liberalnoj stranci, zastupajući politiku koja je imala da mnogojezičnu Ugarsku pretvori u jedinstvenu nacijonalnu Madjarsku. Njihov rivalitet bio je oštriji nego da su se nalazili u protivnim taborima. U istom taboru nije bilo mjesta za dva prva prvaka. A kako je Tisza bio vodja liberalne stranke i pretsjednik vlade, Andrassy je jedva dočekao ovu krizu, u kojoj je madjarski narod bio na strani opozicije. Istupivši tim patriotskim povodom iz liberalne stranke, pridružio se je sa svojom svitom, kao grupa liberalnih disidenata, Košutovoj opoziciji. U tom položaju bilo mu je glavno rušiti, ne Dualizam, nego Tiszu.

Tisza je pao i liberalne je stranke nestalo; ali se Tisza opet digao i bio glavna ličnost u politici Ugarske, dok nije 1918., zajedno sa slomom Monarhije, poginuo. Andrassyjeva najveća ambicija bilo je ministarstvo za vanjske poslove dvojne monarhije, da bi na tome položaju, najuglednijem i najuvaženijem u cijeloj Monarhiji, naslijedio svoga glasovitog oca. I njemu se najposlije ta čežnja ispunila. Postao je vanjski ministar cara Karla, ali posljednji ministar Austro-Ugarske. U času njene agonije obratio se Wilsonu, ali je od njega dobio odgovor, koji je značio ne spas, nego likvidaciju Monarhije.

Andrassy je mnogo odgovoran za kapitulaciju Košuta 1906. godine. Nestankom liberalne stranke i padom Tisze dalja borba sa krunom nije za njega imala više smisla, pa se je žurio da pomogne odvesti Košuta u Dvor. U zametku historijskih dogadjaja treba im dorastao čovjek koji će im dati pravac i polet. Ideje dobivaju važnost po onome koji ih nosi. Mnogi veliki dogadjaji bez pravih vodja bili bi zaplamsali pa se ugasili. Madjarska koalicija pod vodstvom Košuta, uz koga je Andrassy značio odmoć a ne pomoć, ugasila se kao slamnati plamen.

Hrvatska je ostala i dalje pod madjarskom hegemonijom; Madjari nisu ni dalje priznavali u Ugarskoj nego Madjare i za tu cijenu služili su i dalje Beču, dok nije nadošao, neminovno, dan obračuna.

U Zagrebu, 3. X. 1935.

Copyright by Dr. Ante Trumbić

Dr. Ante Trumbić

JOSIP HORVATH

HRVATSKO PITANJE U ŽARIŠTU EUROPSKE POLITIKE

IDEJE I LJUDI KROZ ČETVRT VIJEKA HRVATSKE POLITIKE (1905.—1914.)

I.

ZNAČAJ I SLOM POLITIKE RIJEČKE REZOLUCIJE

Stranke, koje prihvatiše politiku riječke rezolucije, osnovaše hrvatsko-srpsku koaliciju, instrumenat za provedbu te politike. Koaliciju obrazovaše Hrvatska pučka napredna stranka, Hrvatska stranka prava te Srpska samostalna stranka, kojoj se kasnije pridružio samostalni klub; u taj klub udjoše i stranački neopredjeleni, ali opozicionalno raspoloženi istaknuti narodni javni radnici, kao Miroslav grof Kulmer, dr. Vladimir pl. Nikolić, dr. Milan Rojc, dr. Aleksandar Badaj, Fran Supilo, te kasnije i grof Teodor Pejačević.

Već 12. prosinca 1905. hrvatsko-srpska koalicija izlazi pred narod s manifestom, kojim javlja svoj osnutak. Manifest je značajan; to je program praktične politike, koju koalicija namjerava ostvariti; nova napredna generacija od 1895. daje tom programu svoj biljeg; program je precizan i detaljan, zahvaćajući sve zone našega javnog života, koje traže korjenite reforme. Obuhvaćena je tu i opća ideologija hrvatske politike kao i zahtjevi dnevnoga života. Ovo je program, koji još i danas, premda je od njegovoga proglašenja minulo trideset godina, nosi jaku notu aktuelnosti, jer je produkt organičkog razvitka; samo su velike borbe i dogadjaji narednih godina prekidali, odgadjajući njegovo ostvarivanje. Taj manifest potpune demokratizacije hrvatskoga političkog života glasi:

»Hrvatski i srbski rodoljubi udružiše se u jednu čvrstu svezu sa zadatkom, da našu otačbinu Hrvatsku sjedinjenim silama i uz podporu svega hrvatskog i srbskog družtva izvedu iz dosadašnjih nesnosnih i ubitačnih odnošaja. Prva im se prilika za to pruža kod nastajnih izbora za sabor Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, u koje će izbore ući zajedno i složno s ovim programom:

1. Koalirana opozicija radit će na tome, da se uzakone ustanove, koje osiguravaju prava gradjana i ličnu slobodu, kao: a) obće izravno jednako i tajno pravo glasa sa zastupstvom manjina, glasanje po občinama i pravedna podjela izbornih kotara; b) podpuna sloboda zbora i dogovora; c) podpuna sloboda štampe; d) porota i sloboda i nezavisnost sudstva; e) sloboda savjesti i ravnopravnost narodnosti i vjeroizpoviesti; f) zaštita svetinje kućnoga praga i ukinuće naredbenih odredaba iz absolutizma; g) uvedenje upravnog sudišta kao zaštite protiv samovolje upravnoga činovničtva.

2. Mimo tih osnovnih ustanova raditi će na tome, da se na princip podpune autonomije postavi uprava občina, kotara i županije, i da se občine oslobode tereta prenesena djelokruga t. j. posala, što ih občinski organi vrše u interesu državne vlasti.

3. U pitanju privrede raditi će na tome, da se svim silama poradi na zaustavljanju gospodarstvenoga propadanja u otačbini, u prvom redu, da se posebnim zakonom zaštiti seljački posjed, da se pravednije razrede porezi na zemlju, kao da se uvede progresivni porez na imetak i zaslugu, da se oslobode od poreza sva ona sitna imanja i prihodi, koji su prieko potrebni za uzdržavanje porodice — da se zakonom odredi najmanji dio seljačkoga posjeda, koji je potreban za življenje i taj dio, da se promjenom nasljednoga prava sprieči komadanje seljačkoga posjeda; da se uklone uzroci izseljivanju narodnome, da se narod sačuva od lihvarstva (kajišarstva), a država da se postara, da siromašan narod u času potrebe dobije shodne zarade; da se veća važnost položi na podizanje naše zemljoradnje, u primorskim krajevima pomorstva, zanatlijstva i trgovine, i da se prema sadašnjem državopravnom stanju iz zajedničkih prihoda razmjerna svota odredjuje na investicije u Hrvatskoj i Slavoniji.

4. Raditi će na tome i tražiti će, da se u korist zanatlijskih i industrijalnih radnika propalih zemljoradnika i nadničara stvori radničko zaštitno zakonodavstvo, koje da ih štiti u zdravlju i životu.

5. Raditi će na tome, da se na što široj i jačoj podlozi zavedu ustanove, koje će biti vrstne da podignu pravu narodnu prosvjetu i družtvenost, kao što će podpomagati i svaki smišljen rad u tom pravcu.

6. Koalirana opozicija nastojati će, da se ukloni dosadašnji nerazmjer u plaćanju viših i nižih činovnika kao i na tom, da se prema potrebama današnjega vremena i važnosti učiteljskoga staleža osigura materijalno stanje učiteljskoga staleža i državnog prihoda.

7. Koalirana opozicija tražiti će i raditi, da se odklone povrede, koje su nanesene našoj zakonom zaštićenoj državnoj samostalnosti, kao što će raditi i oko proširenja ove samostalnosti promjenom nagodbe, a naročito će raditi i težiti za financijalnom samostalnošću i gospodarskom nezavisnošću Hrvatske.

8. Koalirana opozicija vodeći računa o velikim narodnim idealima, pa odgovarajući narodnoj težnji za narodnim ujedinjenjem svesrdno prihvaća sa strane braće naše u Dalmaciji potaknuto pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Za povoljno riešenje toga pitanja založiti će se koalirana opozicija svim silama, a postupati će solidarno i sporazumno s braćom iz Dalmacije.

9. Uvjerenje, da narodu našemu hrvatskoga i srbskog imena nema ljepše budućnosti, a ni samoga narodnog obstanka bez zajedničkoga i solidarnoga rada obaju dielova narodnih, imade da se odstrani svaka i najmanja zaprieka tome radu zajamčenjem ravnopravnosti i slobode srbskoga naroda«.

Da se ta politika povede, potrebno je još da je narod odobri. Prvi mjeseci 1906. protekli su u očekivanju apela na narod.

*

19. II. 1906. U Budimpešti dan je državnoga udara »en miniature«. Vojska je opkolila parlamenat, a jedan oficir kao carski komesar pročitao malobrojnim zastupnicima carski reskript o raspustu ugarskoga sabora. Čim je reskript pročitan, provaljuje u zgradu parlamenta vojska pozvavši zastupnike da smjesta napuste zgradu. Kriza u Ugarskoj postizava vrhunac, čini se u te dane da se odnošaji Beča i Budimpešte vraćaju ka godini 1848. Samo ... niti je Franjo Josip I. u godini 1906. više onaj iz 1848., a niti je vodja madžarske opozicije Franjo Kossuth tako borben kao njegov otac. Dugo traje odmjerivanje snaga, no u posljednjem trenutku uzmaknu obe stranke pred krajnošću; rezultat je da 8. IV. Aleksandar Wekerle — u stvari isto takav kamarilac kao na pr. što je bio grof Khuen Hedervary — sastavlja vladu s opozicijom; vodstvene pologaje Franjo Josip ne predaje protivnicima svoje politike! Kad im već mora po ustavu dati vlast, nameće im barem kontrolu u osobama svoga povjerenja. Sin Ljudevita Kossutha postaje u Wekerleovoj vladi samo ministrom trgovine.

Hrvatska s velikom pozornošću prati razvitak madžarske krize — hrvatska oporba pozdravlja dolazak nove vlade gotovo kao svoju pobjedu; u redovima magjaronske narodne stranke nastaje komešanje, osjeća se da su dnevi dugotrajne vladavine te stranke odbrojeni.

No u tom optimističkom raspoloženju hrvatske opozicije javlja se mali žalac. Iznenada je za dan 18. IV. sazvan sabor, koji čuje samo reskript o svom raspustu i raspisu novih izbora za 3., 4. i 5. svibnja. Hrvatska opozicija stvarno je zatečena, stranačko njezino organiziranje u narodu nije još dublje provedeno; — na upit u Budimu Wekerleova vlada nije ni ušao sav u politiku, jepere ruke, izjavljujući da je nenadani raspis izbora uslijedio mimo njezinog znanja, da je posljedica spletke narodne stranke i tadanjega njezinog vodje dr. Nikole Tomašića u Beču posredovanjem grofa Khuena. Incidenat, koji daje već naslutiti sve tegobe nove politike riječke rezolucije.

Samo su dva tjedna preostala za izbornu kampanju — izbori u mnogim detaljima sliče khuenovskima, ali donose sjajnu pobjedu oporbe: madžaroni su hametom tučeni, njihov vodja dr. Tomašić javlja da se povlači iz politike — koalicija je stvarno najjača grupa u novom saboru. Polovicom svibnja sastaje se sabor u entuzijastičkoj, pobjedničkoj atmosferi. Odmah na svojoj drugoj sjednici sabor bira delegate za zajednički sabor u Budimpešti. Dne 21. V. 1906. delegacija kreće u Budimpeštu. Kad vlak prelazi Dravu delegati pjevaju »Lijepu našu«. Tako reći preko noći koalicija preuzima odgovornost za politiku Hrvatske.

Brojčano je hrvatsko-srpska koalicija jaka; ali u toj brojčanosti krije se i jedna njezina slabost. Kader nove politike stvarno sačinjava malen broj ljudi; napredni naraštaj iz 1895. nije ni ušao sav u politiku, velik dio njegov ostao je postrance od političke akcije, svak u svom krugu, na svom području javne djelatnosti radeći u duhu novih naziranja. I kad je došlo do raspisa izbora 1906., vodstvo nove političke generacije našlo se pred teškim problemom — pomanjkanjem političkih ljudi. Valjalo je umnožavati redove elementima, koji nijesu bili sasvim impregnirani duhom novc politike, nijesu se s njom saživjeli. A kao uvijek kod velikih političkih promjena kad nova grupa dolazi u perspektive vlasti, počeli su se javljati prebjezi — oni, koji su još jučer bili, ako ne već izričiti protivnici politike koalicije (a bilo je i takvih), a ono bili barem ravnodušni u posljednjim godinama narodne borbe, najednom se premetnuše u oduševljene pristaše koalicije. Ta će se pojava još jače pokazati kod slijedećih izbora pod vladom baruna Raucha. Svi ti pridošli elementi, kao uvijek u takvim situacijama, predstavljaju u političkom organizmu točke najmanjega otpora, elemenat nepouzdanosti u momentima kriza.

S mnogo nada pošla je koalicija u Budimpeštu, iskrenosti i vjere. Delegatima koalicije zaista je priredjen u Madžarskoj sjajan doček. »Obzorov« budimpeštanski izvjestitelj, okretna Zagorka, šalje o tome dočeku opširne izvještaje. U parlamentarnim kuloarima zastupnik Ugron veli za dolazak hrvatske delegacije: »Austrija je izgubila svaki oslonac u Hrvatskoj!«. Ali Hrvati čuju i glasove opomene. Predstavnik Slovaka u saboru dr. Hodža velik je skeptik. On veli: »Ova je politika sa strane Hrvata trijezna, ali hoće li imati uspjeha, to ćemo vidjeti. Mi narodnosti poznajemo Madžare«. Dr. Hodža svakako je dobro ocijenio položaj. Gotovo već s prvim tjednom boravka u Pešti počinju poteškoće.

Jedan od prvih je zahtjev koalicije za obrazovanjem parlamentarne vlade u Hrvatskoj. Prvi zahtjev je i prvi neuspjeh. Koalicija tek nakon dugih pregovora dobiva »narodnu vladu«.

Mr. Wickham Steed, tadanji bečki dopisnik »Timesa«, u svojim memoarima bilježi interesantnu verziju o tome kako je zapravo uspjelo koaliciji ostvariti imenovanje »narodne vlade«. »Naslućujući punim pravom da je otklon imenovanja uslijedio na pritisak Beča — pripovijeda Mr. Wickham Steed, — Supilo upozori madžarskoga premiera dr. Wekerlea, da će, ako imenovanje ne uslijedi, biti car primljen najvećom šutnjom na svom službenom posjetu u Dalmaciji, posjetu, koji je bio projektiran za mjesec rujan. Kad se za tu prijetnju saznalo u Beču, savjetnici njegovog veličanstva sjetiše se da ono nije jak pomorac i da se ne smije izvrgavati morskoj bolesti putujući u Dalmaciju: radi toga dobio je nalog nadvojvoda Franjo Ferdinand da otputuje mjesto njega. Osim u Zadru, tadanjoj metropoli Dalmacije, gdje mu je talijanska većina priredila zanosan doček, stanovnici otoka i primorja, gdje je premočan slavenski živalj, potpunoma su ignorirali nadvojvodu. Prije nego što je stigao u Dubrovnik te manifestacije šutnje proizvele su dojam u Beču: zahtjev hrvatsko-srpske koalicije bijaše prihvaćen, ali vijest o tome nije stigla prije nadvojvodinog odlaska — odatle hladan doček u Dubrovniku i prisilna bolest crnogorskog princa Danila, kojega su Dubrovčani ostentativno pozdravili dan prije s velikim oduševljenjem«.

Vladimir Nikolić postaje podbanom, dr. Aleksandar Badaj šefom pravosudja, a dr. Milan Rojc šefom bogoštovlja, ali ta »narodna vlada« mora biti pod kontrolom osobe povjerenja dr. Wekerlea (koji je sam već homo regius); koalicija mora pristati da banom i dalje ostane Teodor grof Pejačević, stari unionista. Načelno je svakako to poraz, lično se grof Pejačević uživio u politiku koalicije, primio je kao svoju, ostao je što je i bio t. j. gentleman.

Trvenja izmedju koalicije i Wekerleove vlade stvarno ne silaze s dnevnog reda. Postepeno koalicija počinje osjećati kobnu neiskrenost na madžarskoj strani. Kod svake zakonske osnove nastoji se koaliciju zaskočiti — madžarska politika promijenila se samo na riječima, za madžarsku politiku koalicija nije značila ništa više od stare narodne stranke; u očima Madžara imala je samo taj plus, što je nosila i odobrenje naroda. Na odnošaje Hrvatske i Ugarske u Budimpešti gledalo se skroz mehanički, vjerovalo se u mogućnost njihovoga mehaničkog riješenja. Ciljevi madžarske politike ostali su isti, uz tu varijantu da se računalo e će se politikom suradnje oslabiti položaje dojučerašnje jake hrvatske oporbe.

Pod jesen 1907. s donošenjem zakonske osnove o željezničkoj pragmatici dolazi do preloma. Madžari su navikli diktirati, bez sporazuma s koalicijom dolazi pragmatika na dnevni red sabora. Pragmatika pogadja koaliciju u živac njezine politike — koalicija bi prihvatom pragmatike imala pristati na ono što je dalo sav elan njezinoj borbi, pristati na novu madžarizaciju u Hrvatskoj putem željeznica. Od prvoga trenutka bilo je jasno, da koalicija ne će moći na to nikad pristati, jer bi tim pristankom počinila političko samoubojstvo. Na odlučno protivljenje koalicije Wekerle skida krinku: počinje prijetiti. Koalicija ne napušta borbe — kad zakonska osnova o pragmatici dolazi na dnevni red započinje opstrukcija hrvatske delegacije. Već sam pokušaj delegata hrvatskoga sabora da u Pešti, u skladu s odredbama nagodbe, govore hrvatskim jezikom, izaziva bjesnilo, koje zahvaća sve madžarske stranke. »Hrvati su prodrli u srce Ugarske, u samu Peštu!« — poklik je svih Madžara. Pred očima cijele Europe otkrili su da ne postoji jedinstvo madžarske države. I tu se pokazuje bit hrvatsko-madžarskoga spora. Jedinstvo ili jednakopravnost! Madžari će sve do 1918. ostati na tome da zajednica, jednakopravnost, može značiti samo jedinstvo ugarske države.

Opstrukcija hrvatskih delegata postaje europski skandal, konačno s običnim trikom, pretvorivši cijelu zakonsku osnovu u jedan paragraf (u specijalnoj debati svaki zastupnik je mogao govoriti o svakom pojedinačnom paragrafu) krši Wekerle hrvatsku opstrukciju. Ali tim trikom i ugarski parlamentarizam dobiva smrtonosan udarac. Politika trikova postaje metodom. Politika riječke rezolucije doživjela je slom. Ugarsko-hrvatski odnosi vraćaju se na izlaznu točku od prije riječke rezolucije.

Josip Frank

Koalicija mora voditi tešku borbu na dvije fronte. Čista stranka prava prigodom saborske adresne debate vodi u Zagrebu takodjer opstrukciju protiv koalicije. Glavni agitacioni argumenat stranke dr. Franka je »izdaja hrvatske stvari«, lakovjernost koalicije. Frankova stranka sve više otkriva svoju novu politiku, čiji konci vode u Beč. koji već od prvih dana nakon riječke rezolucije nastoji razbiti novu hrvatsko-madžarsku kooperaciju. Poznata afera pustolova Strassnoffa otkrila je s komične strane tu politiku dr. Franka. On. mozak te austrofilske politike, nasjeda običnom varalici samo zato, jer mu je došao kao emisar iz Beča. Ali istodobno dolaze na javu i crte mnogo zamašitije akcije, za sada još u glavnom zakulisne, ali koje daju naslutiti, da su u pokretu jake sile izvan Hrvatske, da hrvatsko pitanje sve više prestaje biti jedan lokalan problem. Još pod konac godine 1905. i u prvim mjesecima 1906., odmah nakon riječke rezolucije, pokazuju se znaci, da hrvatsko pitanje postaje medjunarodnim u najširem smislu riječi. Postavljene su prve skele konstrukcije veleizdajničkoga procesa, koji će biti u svojim posljedicama odlučan ne samo za politiku u Hrvatskoj, nego sudbonosan po cijelu politiku Austro-Ugarske monarhije. Simptomi se javljaju i za vrijeme stvaranja riječke rezolucije, nastavljaju za vrijeme izborne kampanje 1906., otkrivaju već jasno baš za vrijeme opstrukcije Frankove stranke u hrvatskom saboru. Formula je već gotova — medjunarodni dogodjaji 1908. pospješit će realizaciju njezinu.

U čijoj se glavi rodila ta formula danas je teško ustanoviti. Svakako njezini su roditelji bili i u Zagrebu i u Budimpešti i u Beču. Vjerojatno je, da je prva osnova niknula u mozgu dr. Franka, a prihvatili je i izgradili i Wekerle i forumi na Belvederu i na Ballplatzu. Svatko je unio u tu akciju svoj doprinos i svoj neposredni cilj: dr. Frank želju da obori većinu koalicije, dr. Wekerle svoje metode trikova, a Beč je pak primio taj mixtum compositum kao jedno sredstvo za svoju vanjsku politiku, kojoj već carinski rat protiv Srbije daje jaku alarmantnu notu.

U dane sklapanja riječke rezolucije u »Hrvatskom Pravu«, glasilu stranke dr. Josipa Franka, izlazi serija članaka pod šifrom »Argus«. Misao vodilja tih članaka je, da su ti ljudi, koji rade na riječkoj rezoluciji i grade novu politiku, u stvari »potajni« veleizdajnici, plaćenici srpske vlade. Cilj da im je nasilnim sredstvima otrgnuti Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju ispod habsburškoga žezla, i s revolucionariziranom Bosnom sklopiti jednu državnu zajednicu sa Srbijom. Glavni šef cijele te urote da je Supilo. Ti članci su ušli u »Hrvatsko Pravo« ličnim posredovanjem dr. Franka. Kad su pak članovi koalicije tužili »Hrvatsko Pravo«, ono je dugo izmicalo raspravi, ali kad je napokon u prosincu 1906. došlo do rasprave, »Hrvatsko Pravo« nije moglo iznijeti nikakvih dokaza za svoje tvrdnje. Izdalo je konačno svjedodžbu poštenja članovima koalicije. Kasnije se utvrdilo, da je »Argus« bio neki pustolov i varalica iz Dalmacije, Šimun Pierotić. No, formula o veleizdaji živi, razvija se dalje.

Dne 10. VI. 1906. ban grof Pejačević putuje u Beč da predloži imenovanje nove narodne vlade. Toga dana otkriva se nova spletka, već zamašnija od »Argusove« afere — dokaz, da su te spletke, formule o veleizdaji prihvaćene i na službenim mjestima. Na skupštini Hrvatske pučke napredne stranke dr. Heimerl pročitao je povjerljivu okružnicu dr. Chavraka na oblasti od 24. II., dakle dana neposredno nakon raspisa novih izbora, u kojoj govori o nadziranju nekih nepoćudnih ljudi, navodno »urotnika«. Ta okružnica, za koju njezin potpisnik jamačno nije slutio, da će postati ne samo hrvatskim, nego i europskim političkim dokumentom, glasi:

»Presvijetli gospodine! Strogo povjerljivo poglaviti gospodine!. Bosansko herc. odbor (Comitée), kojemu je svrha pobunjenje zaposjednutih pokrajina. nastojava u novije doba većom agitacijom postići svoj ciel. — Pripremne radnje sastoje se u skupljanju pouzdanika, priredjivanju proklamacija i brošura, te napokon u kriomčarenju oružja. — Predsjednikom ovog odbora je dr. Cvijić u Beogradu, a pouzdanicima u području kralj. Hrvatske i Slavonije: Zagreb: dr. Bogdan Medaković, Svetozar Pribićević i Grčić; Brod n. S., dr. Nikola Gjurgjević, Aleksandar Bogdanović. Gunja: krčmar Tomić; Korenica: Stevo Kalember, Jovan Tišma; Ruma: dr. Milan Stojaković, dr. Žarko Miladinović; Šid: trgovac Gjorgje Medaković, dr. Emil Kostić, dr. Jovan Stajić Simonović; Vukovar: Šandor Poremac, Rade Paunović i Dušan Cekić. — Ove osobe, koje stoje u dosluhu i saobraćaju s dr. Frankom Potočnjakom, koji bez vlastitih sredstava napadno mnogo putuje ne samo unutar granica Hrv. i Slav., već i preko ovih, i sa drugima ovozemnima organizacijama, kao što su »Privrednik«, »Srpsko Kolo« i »Srpske zemljoradne zadruge« imat će Presvijetlost (Poglavitost) Vaša strogo povjeriteljnim, shodnim, nenapadnim načinom pod trajnom pazkom držati i o svojim opažanjima od slučaja do slučaja prema okolnostima i brzojavno, potanko i obrazloženo neposredno meni izvješćivati. — U svrhu što uspješnijega podpaživanja moram pozornost Presvietlosti (Poglavitosti) Vaše svratiti i na osobni, odnosno listovni saobraćaj gorespomenutih osoba s osobama, živućim ili prebivajućim izvan područja Hrv. Slav. Te osobe jesu: Rijeka: Fran Supilo i Milan Tasovac (urednici »Novoga Lista«); Obrovac: Stevo Desnica; Sinj: Bruno Tripalo (sin gradonačelnika), dr. Mazzi, dr. Potočnjak; Spljet: Dr. Smodlaka; Metković: A. Gazzari; Dubrovnik: Dr. Dimitrijević i Kobasica (urednici »Srpske Riječi«); zatim bosanski podanici: Kočić (jedan od glavnih agitatora), paroh Trifković, Nikola Kašiković (urednik »Srpske Vile«) i Šerif Arnautović; napokon srpski podanici: dr. Govedarica i Ribnikar (potonji vlastnik »Politike«) u Beogradu, drvotrški Trifković u Gr. Brodcu i Rajka Matković u Svinjarevcu. — Gornja činjenica, ne manje i ini izbijajući politički pokreti i agitacije namiču neminovnu dužnost Presvietlosti (Poglavitosti) Vašoj, da svu potrajnu i svestranu pažnju posvetite političkom gibanju, novinarskom pokretu, te prometu stranaca u Vašoj županiji (Vašem kotaru) te da mi o svim topoglednim opažanjima svojim smjesta i pravodobno izvijestite. Zagreb, 24. II. 1906. Za bana: Chavrak«.

Kroz prvih pet mjeseci 1907. čas manjom čas jačom intenzivnošću raste »formula«, konstrukcija veleizdaje, hrvatsko pitanje postepeno se preobrazuje u južnoslavensko pitanje dvojne monarhije. Akcija protiv politike koalicije prihvaćena je oficijelno u Beču. Tamo je od sad u Belvederu i na Ballplatzu, gdje je s padom Goluchowskoga došao Aehrenthal na mjesto ministra vanjskih poslova habsburške monarhije, centrala, odakle se dirigira akcija u pojedinim povjerljivim sekcijama, od kojih su najaktivnija zagrebačka i sarajevska. Dne 9. III. 1907., kad se odaslanstvo hrvatskog sabora došlo pokloniti Franji Josipu, dobiva ono strog prikor, jer da prekoračuje svoju kompetenciju. Povod za to bijaše jedan brzojav saborske većine biskupskoj konferenciji u Zadru, koja se bavila pitanjem glagolice. Car je izrazio Hrvatima svoje nezadovoljstvo, ali do raspusta sabora, koji je očekivala opozicija dr. Franka, ipak ne dolazi. Odmah nakon te značajne audijencije lansira se ideja trijalizma. Početkom travnja 1907. izlazi u »Oesterreichische Rundschau« članak baruna Chlumetzkoga, kojim se zagovara reforma habsburške države na bazi trijalizma: zemlje slavenskoga juga imale bi se po toj osnovi okupiti u zasebno tijelo, ravnopravno dosadanjima polama monarhije, Ugarskoj i zemljama zastupanima u carevinskom vijeću. U krugovima koalicije smjesta su prozreli tajnu misao te naoko zavodljive ideje, koju stranke dr. Franka odmah uzima pod svoju. »Trializam, veli „Obzor" u svom uvodniku već od 6. IV., ima biti sredstvom Austrije, kojim će ona sebi prokrčiti put na Balkan, a u drugu ruku treba da bude operacionom bazom austrijske politike... Chlumetzky traži za hrvatske zemlje jedinstvenu politiku, koju bi imao voditi Beč. Bez takve bečke politike bila bi ujedinjena Hrvatska ne samo bez ikakve koristi po austrijsku politiku, već bi ona bila najvećom zaprekom te politike. Ujedinjena Hrvatska u ravnopravnom odnošaju prema Austriji i Ugarskoj ne bi mogla biti predstražom Austrije na Balkanu. Pa i ovu podredjenu, difamirajuću ulogu, koja da je idealom veliko-Hrvata dr. Franka, ne dodjeluje nam barun Chlumetzky iz priznavanja našega prava na sjedinjenje, nego zato, jer smatra takovo sjedinjenje potrebnim po položaj i sudbinu monarhije. Zaslijepljeni Hrvati imali bi biti politički, kulturni i ratni kanonenfuter«. A već 10. IV. 1907. »Obzor« donosi dalje u tom pitanju relevantan uvodnik pod naslovom »Politika prijestolonasljednika«, otkrivajući središte nove politike, koja odsele gotovo dnevice zadire sve dublje u sudbinu hrvatske politike.

U lipnju 1907. uslijed željezničke pragmatike dolazi do sloma politike riječke rezolucije, do potpunoga prekida izmedju Budimpešte i Zagreba. Wekerle tvrdokorno ne popušta u pitanju pragmatike, a cijela madžarska javnost mu sekundira. Kad se već hrvatska delegacija vratila iz Budimpešte, odlučna stupiti opet u najžešću oporbu, dr. Wekerle, da ublaži i svoj poraz u politici suradnje s koalicijom pokuša razbiti solidarnost izmedju koalicije i bana grofa Pejačevića, hrvatske vlade i saborskih delegata. Dne 25. VI. ban grof Pejačević izjavljuje dr. We-

kerleu, da on potpuno odobrava borbu hrvatske delegacije za hrvatski jezik, jer se nagoda ne smije jednostrano mijenjati. Osim toga ban grof Pejačević odlučno je otklonio predlog Wekerleov da utiče na hrvatsku delegaciju ne bi li napustila borbu protiv željezničke pragmatike. Dne 26. lipnja ban grof Teodor Pejačević predaje svoju ostavku. Na mjesto Pejačevićevo imenovan je još istoga dana banom dr. Aleksandar pl. Rakodczay, predsjednik banskoga stola u Zagrebu i — predsjednik senata koji je sudio djacima, optuženima za spaljivanje madžarske zastave u Zagrebu 1895....

Za analizu neuspjeha politike riječke rezolucije važno bi bilo uglaviti vjerno one sile, koje su dovele do sloma. Uobičajeno tumačenje, da se politika riječke rezolucije razbila samo o aristokratski imperijalizam madžarske javnosti, kakogod je uvjerljivo na prvi pogled, ne će biti potpuno. One iste grupe, koje su u peštanskom saboru najžešće napadale Hrvate u aferi pragmatike, još prije par mjeseci oduševljeno su pozdravljale te iste predstavnike Hrvata. Wekerle bio je nepopustljiv, pozivajući se na raspoloženje parlamenta i madžarske javnosti; medjutim ta javnost, u drugim se slučajevima pokazala mnogo popustljivijom; bojazan madžarske koalicije da izgubi vlast, u tim je momentima bila jak pritisak, — Wekerle je svjesno pogodovao protuhrvatskoj psihozi u Pešti. Bio je jednako neiskren prema Madžarima, kao i prema Hrvatima.

Za ličnost Wekerlea i njegove metode vodjenja politike valjda je najkarakterističnija zgoda iz veljače 1907. s Franom Supilom, koju je kasnije ovaj otkrio u izbornoj borbi 1908. U veljači 1907. u jednom povjerljivom razgovoru u četiri oka sa Supilom pokušao je Wekerle predobiti Supila za akciju proširenja teritorija riječkoga »corpus separatuma« na taj način, da Supilo poradi da koalicija pristane da Ugarska zakupi na 99 godina cijelo područje Bakra zajedno s Kraljevicom, koje bi se područje tako praktički izlučilo iz teritorija Hrvatske i Slavonije i pridružilo Rijeci. Supilo je prekršio zatraženu diskreciju i saopćio Wekerleov predlog vodstvu koalicije. Da li je Wekerle zaista vjerovao, da će koalicija pristati na taj predlog? Ili je htio tom akcijom, za slučaj da Supilo na nju pristane, onemogućiti samoga Supila u koaliciji i Hrvatskoj, nazrijevajući u njemu najjačega čovjeka hrvatske politike? Vjerojatnije ovo posljednje. Ta zgoda svakako otkriva svu težinu terena, kojim se imala kretati rezolucionaška politika.

Ključ neuspjeha politike riječke rezolucije ima se dakle tražiti u osobnom položaju i ličnosti Wekerleovoj. Bio je on i ostao stvarno »homo regius«, za nj bijahu važniji savjeti iz Beča, nego mišljenje članova njegove vlade i raspoloženje parlamentaraca i javnosti, bio je i ostao do kraja svoga života »crnožuti«, a onda tek Madžar. I više je nego sigurno, da je nepopustljivost Wekerleova u pitanju pragmatike nastala na zahtjev iz Beča; jednom će vjerojatno doći na vidjelo i dokumenti za tu hipotezu, osnovanu na općoj situaciji bečke politike i psihološkim ugodjajima dr. Wekerlea. Aneksija Bosne i Hercegovine u to doba već je dozrijevala — osnove s trijalizmom, izgradjivanje formule o veleizdaji članova koalicije, sve su sami pripremni radovi za provedbu aneksije. S gledišta Ballplatza i Belvedera aneksiju Bosne i Hercegovine nije smjela dočekati složna Budimpešta i Zagreb. Aneksijom Bosne i Hercegovine dolazila su na dnevni red vitalna pitanja velike politike monarhije, to je htio Beč za sebe rezervirati. S uravnoteženim hrvatskim pitanjem Ugarska bi imala sasvim drugu jaču poziciju u rješavanju pitanja Bosne i Hercegovine; više je nego sigurno, da bi Ugarska tad morala poduprijeti neminovni zahtjev hrvatske delegacije, da se Bosna i Hercegovina pridruže Hrvatskoj, da udju u sklop zemalja krune Sv. Stjepana. Time bi ravnoteža dualističke monarhije bila narušena, a Beč bi bio izgubio svoj glavni atout u daljnjim svojim odnosima prema Ugarskoj. Potisnuvši pak hrvatsko-srpsku koaliciju u opoziciju hrvatski zahtjev na Bosnu i Hercegovinu postao je praktički bespredmetnim, sitnicom, na koju se nije uopće trebalo osvrtati. Radi borbe za budućnost Bosne i Hercegovine dolazi do razlaza Wekerlea i koalicije. U tom kritičnom trenutku izbija europsko-politički značaj riječke rezolucije. Slomivši tu politiku Beč daje nov pravac i sudbini svojoj i cijele Europe.

Da. Wekerle izvršio je svoju misiju: otvorio je slobodan put politici Ballplatza na jugu monarhije. Beč, a ne više Budimpešta, postaje za naredne godine odlučan faktor za hrvatsku politiku. »Formula« se sad može početi primjenjivati...

II.

U ZNAKU VELEIZDAJNIČKIH PROCESA

Banovanje dr. Aleksandra pl. Rakodczaya samo je epizoda. Dr. Rakodczay vlada neustavno, ali ta njegova vladavina još je posljednji odraz uticaja budimpeštanske politike. Dr. Rakodczay ima smekšati koaliciju, ukazati joj mogućnosti, koje bi mogle donijeti budućnost. Koalicija dočekuje Rakodczaya najžešćom oporbom. U prosincu koalicija podnosi predlog da se bana dr. Rakodczaya stavi pod optužbu radi kršenja zakona — odgovor na tu gestu je raspust sabora, ali i odlazak Rakodczayjev. Dne 8. I. 1908. banom je imenovan Pavao barun Rauch, vlastelin iz Martijanca, sin nekadanjega bana Levina baruna Raucha, pod kojim je sklopljena ugarsko-hrvatska nagoda. Odsele za hrvatsku politiku odlučan je isključivo uticaj Beča.

Hegelovoj izreci, da se sve velike svjetsko-političke činjenice i ličnosti dva puta javljaju, Marx je stavio opasku: jedanput kao tragedija, drugi puta kao lakrdija. Vrijedi to i za pojavu Pavla baruna Raucha i njegovu vladavinu u Hrvatskoj. Režim baruna Raucha komični je dvojnik Khuenovoga vladanja.

Danas poslije gotovo tri desetljeća Rauchovoga banovanja moguće je izreći pravedniji sud o njegovoj ličnosti nego što ga se ocjenjivalo u vrtlogu tadanjih političkih borbi. Barun Rauch baštinio je nesumnjivo mnoge karakteristike »zemaljskoga gospodina« (s naglaskom na »i«) Hrvatskog Zagorja iz vremena prije god. 1848. Nesumnjivo je bio u srži dobar Hrvat, u kojemu su se samo razvile jače skoro sve slabosti hrvatskoga tipa: lakovjernost udružena s jednostranom fantazijom, sklonost k velikim gestama, tvrdokornost, jaka doza častohleplja, bolećiva želja »igrati ulogu«; a uz to bio je izraziti antitalenat za politiku. Po tradicijama svoje obitelji barun Rauch bio je unionista, ali već za vrijeme posljednjih godina Khuenovoga vladanja u jakoj je ličnoj opoziciji proti banu Khuenu; za prvih mjeseci banovanja grofa Pejačevića iskazuje čak trenutno oduševljenje za politiku riječke rezolucije. Ne našavši tu kontakta, kreće svojim putevima. Uvjeren je u svoje sposobnosti, smatra se predestiniranim državnikom, koji će urediti ugarsko-hrvatske odnose. S velikim nadama dolazi u Hrvatsku; prvobitna formula mu je, da predobije Hrvatsku za svoju politiku promicanjem gospodarskih interesa zemlje. Ta sam je — bijaše barem uvjeren — uzoran ekonom! Barun Rauch bijaše duboko osvjedočen, da je Hrvatima dodijala cijela »visoka politika«, da će ga Hrvatska a poglavito Zagreb dočekati raskriljenih ruku.

Pavao barun Rauch

Dolazak bana Raucha u Zagreb 16. I. 1909. dao je već intonaciju cijeloj njegovoj vladavini. Čim je novi ban izašao iz kolodvorske zgrade, zaore poklici negodovanja. Nastala je opća zbrka. Propao je projektirani svečani ulaz u grad.

Ni ostanci magjaronske narodne stranke, koji su neoficijelno još uvijek priznavali svojim vodjom dr. Nikolu Tomašića, nijesu bili oduševljeni novim banom; ta svaki od njih mogao se nakon toga imenovanja opravdano smatrati kandidatom za tu čast. I tako je i obzirom na stranačku situaciju u Hrvatskoj sasvim logično, da je ban Rauch morao potražiti oslona kod jedine stranke, koja je još preostala: čiste stranke prava i njezinog vodje dr. Josipa Franka. Dr. Frank sa svojim najužim prijateljima, kojima se sad pridružio i nekadanji Khuenov šef bogoštovlja i nastave, nekadanji borbeni unionista, dr. Iso Kršnjavi, postaju inspiratori i mentori bana Raucha i njegovih najbližih suradnika: podbana dr. Czernkovića, šefa pravosudja dr. Aranitzkoga i šefa bogoštovlja i nastave dr. Ferdinanda pl. Mixicha.

Prvih mjeseci vladanja baruna Raucha iskristalizirao se onaj specificum hrvatske predratne politike, koji je dobio ime »frankovluk«. Pojam to je, koji se kasnije, naročito u poslijeratno vrijeme, sasvim krivo tumačilo. »Frankovluk« nije identičan s najradikalnijim hrvatskim nacionalizmom. »Frankovluk« je stvarno pojam jedne političke taktike, svakako jedinstvene u politici uopće; »frankovluk« je sinonim za jedan politički »moral insanity«, on je ekstrem političke beznačelnosti. Mogao je niknuti i razviti se samo u atmosferi koju je stvorila khuenovština sa svojim svjesnim razaranjem vrednote značajnosti. Dr. Frank, vodja najradikalnije hrvatske stranke, kojemu su usta uvijek puna bučnih, revolucionarnih fraza intransigentnoga patriotizma, pod maskom najborbenije opozicije vodi stvarno najoportunističkiju politiku. Prividno je u najradikalnijoj opoziciji, stvarno sudionik vlasti. Motive te politike danas je već lakše uočiti nego prije tri decenija: svakako u toj politici bijaše tek malen postotak patriotizma; krivo bi se učinilo uspomeni dr. Franka kad bi se ustvrdilo, da su materijalni razlozi bili izvor njegove dvoličnosti. Odlučna svakako bijaše za ličnost dr. Franka njegova tašta ambicioznost, uvjerenje, koje je prelazilo već u bolećivost, da je on predestinirani Mesija hrvatske politike, da po svojim sposobnostima ima pravo na vodstvo i odredjivanje sudbine hrvatskoga naroda. Dr. Frank bijaše nesumnjivo darovit, domišljat, živ intelekat; njegove političke kombinacije nijesu neinteresantne; samo za njihovo ostvarenje bilo mu je prikladno svako sredstvo, tu je bio zaista s onu stranu dobra i zla; samo baš kao političar-intelektualac gubio se i zaplitao u vlastitim hiperkombinacijama; bio je nekritičan i prema svojim vlastitim sposobnostima, koje je precjenjivao, kao i prema drugima; slučajevi suradnje s pustolovima i varalicama kao Pierotić i Strassnoff, relevantni su za ličnost dr. Josipa Franka; svaki pelivan, i politički, mora pasti prije ili kasnije. Kroz dvije godine svoga banovanja barun Rauch je velikim dijelom de facto odgovorni urednik takve politike dr. Franka u Hrvatskoj, stvarne politike bečkoga ministarstva vanjskih poslova na Ballplatzu.

Dne 27. i 28. veljače 1908. barun Rauch provodi svoje izbore. Namjera mu je pokazati, da želi vladati »ustavno«. Već izborna kampanja otkriva grotesku tih izbora. Stvarno nitko u Hrvatskoj ne shvaća ozbiljno baruna Raucha i njegovo »servus-društvo«. Gdjegod se pojavi sa svojim crvenim Adler-automobilom (barun Rauch je čovjek koji ide uporedo s korakom napretka, prvi je hrvatski ban, koji si je kupio automobil) dočekuju ga demonstracijama s karakterističnom pjesmom rugalicom »O mein lieber Augustin, alles ist hin!« Rauch i njegovo društvo imaju totalno krive

pojmove o narodu i njegovoj političkoj svijesti; posljednjih deset godina razvitka hrvatske politike prošlo je neopazice mimo njih. Rauchov šef bogoštovlja i nastave Ferdinand pl. Mixich, drugojačije sasvim skladan, kulturan gospodin, odlazi na agitaciju u svoj izborni kotar, snabdjevši se, ne političkim načelima i argumentima, nego neobičnim mitom — u Vukovaru, izbornici su šefa bogoštovlja, predstavnika vlade izbomtom za vladu: vlada baruna Raucha ne dobiva niti jednoga mandata! Većinu je izvojevala hrvatsko-srpska koalicija.

Dne 12. III. sastaje se sabor, — istoga su dana u Pešti monstre-demonstracije za opće pravo glasa — na koji Rauch uopće ne dolazi, već šalje po jednom višem činovniku reskript o njegovoj odgodi na neizvjesno vrijeme, dokaz da u Beču ima najjače zaledje. Europska senzacija! Björnsonovim člankom o lažljivosti parlamentarizma u zemljama krune sv. Stjepana europska javnost već je upozorena na prilike u Austro-Ugarskoj — a dogadjaji u Hrvatskoj potvrdjuju Björnsonove optužbe.

U samoj izbornoj kampanji kao i otkrićima koalicije poslije izbora dokazana je suradnja dr. Franka s režimom i u Zagrebu i u — Budimpešti! U čistoj stranci prava nastaje komešanje, a onda raskol dne 24. IV. 1909. Mile i David Starčević, Luka Starčević, Ante Pavelić, Franjo Kufrin i Ivan Peršić napuštaju Frankovo društvo. Osnovala se grupa pravaša t. zv. Milinovaca, grupa koja će u budućnosti odigrati važnu ulogu. Dr. Frank je pobijedio u klubu sa svojom rezolucijom u kojoj je nebulozno definirao pravaštvo kao »ono zakonito stanje, koje je nastalo pragmatičkom sankcijom i cetinskim ugovorom«. »Glede t. zv. srbskog pitanja — glasio je zaključak Frankove grupe — klub je istih načela, koja je Starčevićeva hrvatska stranka prava uviiek zastupala prigodom prošlogodišnje obstrukcije protiv naziva „srbskog naroda" u hrvatskom saboru izričući uvijek uvjerenje, da je to pitanje vazda aktuelno, da mu sveudilj treba posvećivati svu pažnju, jer je time skopčana sudbina Bosne i Hercegovine, kojih se zemalja hrvatski narod nikada odreći ne može«. U rezoluciji pak grupe »milinovaca« reklo se opet, da se valja držati »naputka i trajnoga vodje Ante Starčevića«, koji je rekao: »Kada politička stranka ne može svoj program potpuno izvesti ona ima pristati uz muže, koji makar po drugomu programu rade za dobro domovine ili od nje zlo odbijaju«. Grupa »milinovaca« stupa odsele u opoziciju protiv režima baruna Raucha, a grupa Frankova postaje u stvari izvršiteljem njegove politike.

Dr. Mile Starčević

*

Godina 1908. jubilarna je godina za habsburško carstvo. Franjo Josip I. slavi 60-godišnjicu svojega vladanja. Valjalo je — po mišljenju vodećih faktora u Beču — tu godinu naročito označiti, već da se prikrije porazna bilanca tih 60 godina suverenovog vladanja. Dozrela je ideja aneksije Bosne i Hercegovine, ideja prodiranja Austro-Ugarske monarkije na Balkan, ideja, za koju se, kako tvrdi Wickham Steed u svojim memoarima, zagrijavao još grof Khuen Hedervary za vrijeme svojega prvog ugarskog premierstva. Do aneksije Bosne i Hercegovine bilo bi došlo 1908. sve da i nije te godine buknula u Osmanskom carstvu mladoturska revolucija. Franjo Josip I., koji je izgubio Lombardiju i Veneciju, morao se u jubilejskoj godini predstaviti kao »umnožitelj« carstva. Od 1903. razvija se formula o »veleizdajničkim urotama« na jugu. Sudbina je namijenila barunu Rauchu da bude izvršiteljem te »formule«, koja će takodjer služiti kao argumenat za aneksiju.

Nakon odgode sabora barun Rauch igra, kako je to »Obzor« onih dana otvoreno karakterizirao, politiku »va banque«. Naprije počinje »masreglovanje« onih članova koalicije, koji su bili režimu na dohvatu. Bez motivacije umirovljen je sveučilišni profesor dr. Gjuro Šurmin; Rauchova »Ustavnost« naglašavala je, da se je dr. Šurmin »smijao« kad su demonstranti bombardirali Rauchovu kočiju prigodom dolaska u Zagreb; suspendiran je nadalje od službe sveučilišni profesor dr. Gavro Manojlović. Protestne skupštine se zabranjuju i razgone brahijalnom silom. Opozicionalnoj štampi se oduzima kolportaža. Sveučilišna omladina radi postupka protiv svojih profesora proglasuje generalni štrajk. sveučilišna zgrada pretvara se u opsjednutu tvrdjavu — sve prijetnje ne pomažu — štrajk traje dalje — i dolazi do opće secesije djaka s univerze· sveučilišna omladina, po uzoru iz godine 1895/96, odlazi na nauke u Beč i poglavito Prag, gdje je dočekuju u triumfu. U jesen, prigodom otvorenja novoga semestra, u svemu su zapisana na cijeloj univerzi svega t r i slušatelja. Djaci prolaze kroz Beč u Prag u iste one dane kad je u habsburšku metropolu došlo odaslanstvo njemačkih vladara na čelu s Vilimom II., da čestita Franji Josipu I. njegov jubilej. Došli su čestitati samo njemački vladari. Ostala Europa drži se pasivno: usliied opće situacije i perspektive aneksija Austro-Ugarska nalazi se u nimalo sjajnoj izolaciji. A Prag, kao i pred osam godina, za nov sloj omladine postaje političkom školom.

Uopće ti dani svibnja 1908. znak su da se u Europi spremaju novi dogadjaji. Već u veljači dolazi do užasnoga atentata u Lissabonu, Portugal postaje republikom. Europskom politikom dominira velika ličnost engleskoga kralja Edwarda VII. 1908. godina je njegovih velikih političkih turneja. Posjećuje skandinavske države, u svibnju prima u Londonu oficijelan posjet francuskoga predsjednika republike Fallièrsa — u lipnju je u Revalu sastanak Edwarda VII. s ruskim carem — novi trojni sporazum, triple entente, gotova je stvar. Europa je spremna dočekati aneksiju Bosne i Hercegovine i sve njezine p o s l j e d i c e. A prva posljedica sastanka u Revalu je tu — mladoturska revolucija i svrgnuće sultana Abdula Hamida II. Balkan je već lagum baruta.

U Hrvatskoj se napeto slijede ti dogadjaji u Europi, osjeća povezanost hrvatske sudbine s njima. Ni u Beču ni u Pešti ne osjećaju tu uzročnu vezu, a u koliko je osjećaju, vjeruju u svemoć sile. Već 9. V. 1909. »Obzor« donosi značajan izvještaj bečke »Die Information«: »Jasno je, da smo sa svih strana opkoljeni neprijateljima. Nitko ne može poreći, da Italija žudi za istočnim obalama Jadranskoga mora. Jasan su dokaz tome zadnji govori u Mljetcima prigodom proslave autora »La Nave« d'Annunzia. Ima dakle mnogo simptoma koji bi mogli uroditi iznenada velikim neprilikama za monarhiju. To je u prošlom zasjedanju delegacija ministar izvanjskih posala i priznao, pošto je rekao da politička perspektiva na jugu monarhije nije sasvim čista i ni malo ružičasta. Ako su o tome mjerodavni faktori uvjereni onda je zatezanje pravednoga i poštenog riješenja hrvatskog pitanja zločin, koji se počinja na egzistenciji i budućnosti monarhije«. A 30. V. u svom uvodniku, nakon osnutka »triple entente«, koji ima tajnoga partnera u Italiji, »Obzor« veli: »I tako vidimo, da je austrijska politika na Balkanu i opet izigrana. To je posljedica toga što se Austrija nikako ne dade skloniti na to da vodi politiku na Balkanu, koja je jedino prirodna i opravdana, a to je Balkan balkanskim slavenskim narodima« — misao koju će izreći i srbski ministar vanjskih poslova dr. Milovanović par mjeseci kasnije u Skupštini u dane vrhunca aneksione krize. U Beču idu svojim putem, u Pešti su slijepi. Na odlazak hrvatskih djaka u Prag »A Nap« u te dane bahato se veseli što su hrvatski djaci otišli iz Hrvatske. On veli, da za Madžare ne može biti ugodnijega dana nego je bio onaj, kad su djaci ostavili Hrvatsku. »Apeliramo i na roditelje, braću i sestre emigranata — veli »A Nap« — da i oni ostave Hrvatsku. Za Madžare bila bi najveća sreća da i narodnosti i Hrvati svi lijepo odputuju u svijet, a ova cijela zemlja da ostane Madžarima. Na migraciju hrvatskih sveučilištaraca možemo mi Madžari izvjesiti nekoliko madžarskih barjaka«.

Dr. Bogdan Medaković

Baruń Rauch sve otvorenije vrši pripreme za veleizdajnički proces, koji će po njegovom računu ekrazirati koaliciju, a po računu Ballplatza pružiti Austro-Ugarskoj efektan uvjerljiv argumenat za aneksiju. Odmah poslije izbora 7. III. barun Rauch u svojem interviewu u »Zeitu« izjavljuje, da koalicija ne ide samo za raskomadanjem Ugarske, već i Austrije i da radi toga treba stvoriti brze odluke. Optužuje koalicionaškoga predsjednika sabora dr. Medakovića, da je on kolovodja prevratnih elemenata. Nastaje časna afera — u kojoj barun Rauch pritisnut uza zid, uskraćuje iznijeti dokaze za svoju tvrdnju, zakrivajući se za »državne tajne«. Frankova štampa pak sekundira Rauchu, navješćujući skore »brze odluke«.

Danas, iz historijske perpektive posmatrana ta politika Beča u dogadjajima narednih mjeseci 1908. i cijele 1909. — a banovanje baruna Raucha kvintesenca je te politike — ukazuje se monstruoznom, lišenom svakoga razbora, svake logike, pronicavosti. Ta je politika austrijanštine »pure et simple«, ona čudna mješavina tiranije i »šlamperaja«. Valjda je najbolju karakteristiku te Austrije na izdisaju pribilježio Steed u svojim memoarima u zgodi, koju mu je ispripovijedio tadanji britanski poklisar na austrijskom dvoru sir Edward Goschen. Britanskom je poklisaru duhoviti Dzieduszycki, vodja Poljaka u Austriji — na upit da se stranac teško snalazi u austrijskoj politici, da u njoj ne otkriva principa — ovako definirao austrijsku politiku: »Vaša ekselencija ima pravo. Ali postoji princip austrijske politike, samo ga je malo teško primijetiti. Valja vam raditi, naučiti katalog austrijskih naroda i njihovu povijest, proučiti njihove naročite interese i interese monarhije kao cjeline, a naročito pak položaj carev. Tad ćete moći ocijeniti u danom momentu, kakva bi trebala biti politika ove zemlje; a onda, kad ste to dokučili — k l a d i t e s e p r o t i v n o i n i k a d a n e ć e t e p o g r i j e š i t i«.

Dne 5. VIII. 1908. izlazi u Budimpešti brošura Gjorgja Nastića »Finale«. Nastićeva brošura je temelj optužnice u veleizdajničkom procesu. Dne 18. VIII. 1908. na rodjendan Franje Josipa I. u jubilarnoj carevoj godini, počinju hapšenja veleizdajnika. Toga dana konačno je u Beču na carev sedamdesetiosmi rodjendan stvorena odluka o aneksiji.

Ali kriza raste na svim stranama, prigušuje slavlje akta aneksije Bosne i Hercegovine, koja je formalno proglašena 6. X. 1908.; tu je konflikt s Turskom, tu je napetost izmedju Turske i Bugarske, koja dva dana prije proglašenja aneksije kida sve suverenske odnose s Osmanskim Carstvom, proglasivši kneza Ferdinanda Koburškoga »carem svih Bugara«, spremna da svoj akt brani i oružjem, tu je kriza austrijske vlade, a na sam jubilarni dan 2. XII. 1908. Prag je pozornica bučnih demonstracija.

Najjača opozicija protiv postupka Austro-Ugarske dolazi iz Londona. Za Edwarda VII., koji se još u srpnju sastao u Ischlu s Franjom Josipom a koji mu nijednom riječi nije spomenuo da Austro-Ugarska sprema aneksiju, monstruozan je sam način provedbe aneksije. Kako svjedoči Sir Sidney Lee, biograf Edwarda VII., engleskoga je kralja u prvom redu vrijedjalo da je Austrija proglašenjem aneksije pogazila medjunarodni ugovor sklopljen na Berlinskom Kongresu; pada tu prvi puta u diplomatskoj historiji moderne Europe uzrečica o »krpi papira«, kakvom neke države smatraju, kad im konvenira, svoje pismene obveze, nove manire poprima politika u Europi; vidoviti kralj-diplomata nazirao je u metodama gaženja preuzetih ugovora tešku opasnost za budućnost Europe, glavni elemenat nesigurnosti. Antanta je u aneksionoj krizi uzmakla, račun Aehrenthalov bijaše točan — Rusija, iscrpljena rusko-japanskim ratom i revolucijom nije mogla ni pomišljati na kakvu aktivnost. Ali, kako utvrdjuje Sir Sidney Lee, postupak Austrije »vodio je k onoj kobnoj i grčevitoj krizi, koja je zaista bila uvod u svjetski rat«.

U historijskom gledanju Nastićeva brošura zaista je početak »finala« Austro-Ugarske monarhije.

*

U Hrvatskoj znaju tko je Gjorgdje Nastić. Zna se, da je agent austrijskih vojnih vlasti, agent dodijeljen pod krinkom oficirskoga služaka austrijskom generalštabnom kapetanu Forneru u Sarajevu. Taj hercegovački Srbin prilično je neuspjelo počeo igrati ulogu agent-provokatera po uzoru ruske Ohrane. Na političkoj se pozornici pojavio kao krunski svjedok na »bombaškom procesu« u Cetinju, procesu, koji je režirala austrijska politika u cilju da posije razdor izmedju Crne Gore i Srbije. Nastiću je uspjelo u Srbiji steći povjerenje vodja nacionalističkih pokreta. Nastić, dobivši bombe u kragujevačkom arsenalu, konstruira »urotu« protiv Nikole Crnogorskoga i onda izdaje urotnike; stradava niz nedužnih ljudi, pobornika ustavne misli u Crnoj Gori. S novcem, koji je zaslužio na Cetinju, odlazi Nastić u Zagreb i Budimpeštu. Na temelju njegovih prijava izradjuje se optužnica protiv »veleizdajnika«; Nastić tvrdi, da su to sve članovi prevratne organizacije »Slavenski Jug«, predaje državnom odvjetništvu prepis revolucionarnoga statuta. 53 uapšenika sjede u zatvoru zagrebačkog sudbenog stola od kolovoza 1908. pa do ožujka 1909., očekujući početak sudovanja, koje se neprestano odgadja, unatoč zahtjeva predstavnika koalicije neka se optuženike izvede pred sud. Državni odvjetnik u optužnici traži za sve optužene kazan smrti na vješalima.

Tmurni su i enervatni dani konca 1908.—1909. Mir visi na jednoj niti. Sasvim je sigurno — kako to i tvrdi Steed u svojim memoarima — da je došlo do rata, pedeset i tri optuženika bila bi obješena. Kakva je atmosfera vladala u Hrvatskoj najbolje se vidi iz uvodnika »Obzorovoga« na staru godinu 1908. Sumorna je to bilanca: ali ta uzbudljiva teška godina ipak nije protekla uzalud — dala je venku pouku: izlaz spasenja postiživ je samo vlastitim snagama. Hrvatska politika stekla je veliko iskustvo!

»Zemlja nam se nalazi u neustavnom stanju — veli »Obzor« na rastanku s 1908. — narod u materijalnoj bijedi, društvo je rastrovano, a sav naš narodni život bijedan i mlitav... Trpimo, čekamo, jadikujemo, ali se ne mičemo. U sporu s Ugarskom nijesmo se pomaklí ni za korak... Politička korupcija uhvatila je pak korijen kao za najgore khuenovštine. Stranka velikih gesala ... koja se gradi kao jedina predstavnica težnja za slobodu i neodvisnošću hrvatskoga naroda postala je otvorena saveznica režima... Aneksija Bosne i Hercegovine, taj od Hrvata davno iščekivani momenat, od kojega smo očekivali ujedinjenje i ojačanje narodnih sila — rascijepao nas je još više, oslabio još više. Anektirane su zemlje stavljene u takav položaj da postaju sredstvom za pobudjivanje ispraznih nada, sredstvom zavaravanja, zaludjivanja sa strane naših neprijatelja, koji su im faktični gospodari te ni ne pomišljaju na to, da nam što ikad dadu. Bosna i Hercegovina postale su pravom kolonijom Austro-Ugarske... Ne treba da se varamo trijalističkim formulama. Makar i došao trijalizam, ne će doći radi nas i za nas, već bez obzira na naše težnje i proti nama. Ne dajmo se dakle zavaravati lijepim gestima i obećanjima, jer makar se ta obećanja i ispunila, naš se položaj ne će promijeniti. Samostalnost nam ne može nitko d a t i, već ju možemo samo sami svojim radom, svojim trudom iz sebe samih stvoriti«.

Čim su se medjunarodne prilike zaoštrile, u Ugarskoj samoj postepeno dolazi do otrježnjenja. Zapaža se diskretna opozicija prema bečkoj politici — Budimpešta ne želi je dalje slijepo slijediti. Dne 19. I. 1909. hrvatska je vlada, u vezi s veleizdajničkim procesom zatražila izručenje narodnih zastupnika Svetozara Pribićevića, Banjanina i Budisavljevića »radi veleizdaje«. Peštanski sabor otklanja izručenje. Za preokret u raspoloženju u Budimpešti karakteristično je da u času, kad Rauchova, Frankova i bečka štampa najžešće optužuje dr. Medakovića, predsjednika sabora s veleizdaje, »ugarski« nadvojvoda Josip poziva Medakovića na dvorsku soareju. U budimpeštanskom saboru nižu se interpelacije hrvatskih delegata Dušana Popovića, Ljube Babića Gjalskoga, Supila, razotkrivajući neustavne metode Rauchove i makinacije s procesom. Konačno i sam »Pester Lloyd« mora konstatirati: »Imamo aferu velikosrpskoga veleizdajničkog procesa. Iz optužnice, koja je skupila same tričarije, proizlazi sasvim jasno, da je stvar udešena sasvim javno za to, da se barunu Aehrenthalu pruži izlika za amnestiju!«

Sam proces trajao je sedam mjeseci. Sjajna obrana pod vodstvom dr. Hinkovića zadala je smrtan udarac — ne samo optužnici, nego i prestižu monarhije. Zagrebački proces po svojim metodama, po svojim tendencijama postaje europskim skandalom. Profesor Masaryk uspijeva dokazati agent-provokatersku ulogu Nastićevu. Dne 6. listopada proglašena je osuda — koju uskoro briše amnestija.

No serija skandala time nije iscrpljena.

*

Još prije nego što je započeo proces protiv veleizdajnika, 25. III. 1909. objelodanjen je u »Neue Freie Presse« članak bečkog ofizioznog historičara dr. Friedjunga, u kojem je žestoko napadnuta koalicija; niz sličnih članaka izlazi i u klerikalnom organu »Reichspost«. Članak je izašao točno na dan odreknuća srpskoga prijestolonasljednika princa Gorgja, uoči izravnanja aneksione krize. Da je do toga izravnanja na presiju Rusije došlo dva dana prije, jamačno Friedjungovi članci uopće ne bi bili ugledali svijetlo. Friedjungova kampanja dokazuje, da se na Ballplatzu i u austrijskom generalnom štabu svakako računalo s ratom i da je za taj slučaj koalicija imala biti ekraziranom. Šta se je uostalom htjelo, jasno se razabire iz Friedjungovoga članka u kojemu ima slijedeći odlomak:

»Bude li izdan nalog austrijskoj vojsci da očisti Beograd od urotničkog gnijezda i pomogne zdravima elementima srpskoga pučanstva da dodju do pobjede, bit će to civilizatorno djelo najveće vrednote, ne samo korisno za Austro-Ugarsku monarhiju, već će također osloboditi cijelu zemlju od bande urotnika, koji su sami medju sobom razrožni i koji samo siju sjeme zla upropašćujući srpsku državu kupovanjem oružja i spremanjem rata«.

Koalicija je smjesta podigla tužbu protiv dr. Friedjunga i redaktors »Reichsposta« dr. Fundera. Sam proces održan je tek u prosincu 1909.

Za upoznavanje geneze Friedjungovoga procesa relevantni su memoari Wickhama Steeda. Mr. Steed veli:

»Svi su se ti članci osnivali na dokumentima austro-ugarske diplomatske službe, dr. Friedjung primio ih je izravno od Aehrenthala i presbiroa na Ballplatzu, a »Reichspost« primila je svoje dokumente izravno od Franje Ferdinanda. Čuo sam za te dokumente prije nego što je afera postala javnom. Friedjung me pozvao na ručak 26. II. 1909., u punoj aneksionoj krizi i u razgovoru me zapitao da li poznam koga od hrvatsko-srpske koalicije. Spomenuh četvoricu ili petoricu, medju njima i Supila.

— Ah, — klikne on na to, — taj je individuum najopasniji izdajica monarhije. Primio je velike svote od Srbije i radi za velikosrpske interese.

— Poznate li Supila? — upitah.

— Ne, — reče Friedjung, — naravski ne.

— E, dakle, — rekoh, — sjednite na prvi vlak i odvezite se na Rijeku; dat ću vam pismo za Supila. Podjite k njemu nenajavljeni. Ako nadjete kod njega ili u njegovoj redakciji i najmanji znak blagostanja; ako nadjete jednu stolicu, kojoj ne bi trebalo popravka ili stol, koji sigurno stoji na svoje četiri noge; ako steknete dokaz da sam Supilo dnevno troši više od par groša, priznat ću da je gulikoža. Ali ako utvrdite, kao što sam ja utvrdio, da živi u poštenom siromaštvu kako bi sačuvao svoju nezavisnost ličnu i političku, priznat ćete zajedno sa mnom da je apsurdno paće i pomišljati da je primio ma od koga velike svote novaca.

— A šta biste rekli, kad bih vam ustvrdio, da imam u rukama dokumente koji otkrivaju do posljednje krajcare koliko je Supilo primio iz Beograda? — primijeti zlobno Friedjung.

— Rekao bih da su lažni, — odvratih.

Friedjung tad izvadi iz ladice fotografiju jednoga izvještaja, redigiranoga srpskim jezikom, gdje su bile navedene svote od više hiljada dinara.

— Evo moga dokaza, — reče. — Sav je taj novac isplaćen Supilu.

— Ne umijem čitati srpski, — rekoh, — na svaki način volio bih vidjeti original. Imate li ga?

— Ne, šta mi treba original. Taj mi je dokaz dovoljan.

Ponovno opomenuh Friedjunga da bude razborit, ali on me uvjeravao da je »sasvim siguran za svoju stvar«.

Na temelju toga dokumenta dr. Friedjung napisao je za račun Aehrenthalov optužbu protiv koalicije, ustvrdivši da je svota od 12.000 franaka isplaćena jednom njezinom članu (providno je označio Supila), tu svotu da je isplatio srpski državni podtajnik dr. Spalajković, optužio Supila da je pozvao Pašića da posjeti Hrvatsku 1907. kako bi se mogao sastati sa svojim političkim prijateljima. »Razotkrio« je dalje djelatnost »Slovenskoga Juga«.

»Ponovno sam se sastao, — veli dalje Wickham Steed u svojim memoarima — s dr. Friedjungom u svibnju 1909. Medjutim me je bio posjetio Supilo i uvjeravao me da su optužbe protiv hrvatsko-srpske koalicije osnovane na pukim izmišljotinama i da nijedan njezin član nije nikad stajao u vezi sa Srbijom niti da je primio ni prebijenu paru srpskog novca. Odavno sam već bio osvjedočen u njegovo poštenje i iskrenost, nije mi bilo teško vjerovati mu. I kad mi je Friedjung stao govoriti o skorom procesu radi klevete, energično mu svjetovah da se prijateljski nagodi i da javno povuče svoje optužbe. Ali on je opet odbio moj savjet, opet ustvrdio da su njegovi dokazi autentični i stao me uvjeravati da će koalicija i naročito Supilo biti smrvljeni težinom dokumenata, koje će donijeti na proces«.

Zagrebački veleizdajnički proces bijaše najbolja reklama za Friedjungov proces u Beču, — pratila ga je cijela svjetska štampa. U prvim svojim izjavama pred sudom Friedjung je izjavio, da je Supilo primio od Srbije velike svote novaca preko »Slovenskoga Juga«, predložio »zelenu knjigu« s dvadeset i četiri dokumenta navodnih zapisnika sa sjednica »Slovenskoga Juga« i namire u korist Supilovu, s potpisom predsjednika profesora Markovića, kao i t. zv. izvještaj dr. Spalajkovića ministru predsjedniku o srpskoj propagandi protiv Austrije. Dr. Funder, direktor »Reichsposta« donio je pak jednu »crvenu knjigu« sa sličnim dokumentima kao Friedjungovi. Medju ovima se nalazila jedna navodna depeša dr. Milovanovića srpskom poslaniku u Beču iz travnja 1909., pod

povjerljivim brojem 5703. Nakon što je jedan austrijski svjedok (dr. Chlumetzky) pozvan da pod prisegom iskaže da je jednom posudio Supilu dvjesta franaka — kasnije je dokazana lažljivost toga svjedočanstva (Supilo je medjutim radi toga incidenta istupio dobrovoljno iz koalicije da joj olakša položaj na procesu; incidenat važan za hrvatsku politiku, jer vodstvo koalicije i njezine politike prelazi na druge ličnosti, u prvom redu na Sv. Pribićevića) — profesor je Masaryk predložio sudu službeni brzojav srpskoga ministarstva vanjskih poslova da je depeša, koja se njemu pripisuje, gruba patvorina. Silnu senzaciju je pobudio dolazak profesora Markovića, predsjednika »Slovenskoga Juga«. Profesor Marković izjavio je pred sudom da su krivotvoreni jednako zapisnici sjednica kao i namira u korist Supilovu — u ime dokaza ustvrdio je prof. Marković da se u kritično vrijeme stvarno nalazio u Berlinu.

To je svjedočanstvo bilo smrtan udarac za Friedjunga. Sud je zatražio od berlinske policije potvrdu tvrdnji Markovićevih — i berlinska je policija zaista to i potvrdila.

Na procesu je još govorio profesor Masaryk. Masarykov govor bijaše optužba austrijske politike i austrijske diplomacije pred cijelim svijetom. Zatim je nastupio još kao svjedok dr. Spalajković, koji je ustvrdio da su navodni službeni srpski diplomatski dokumenti prost falcifikat, izjavivši: »Ako je potrebno, srpska vlada zamolit će sve velevlasti da opunomoće svoje diplomatske predstavnike u Beogradu da se uvjere o istinitosti njegovih navoda«. Izjava Spalajkovićeva onemogućila je austrijsku tezu. Informirani Steed bilježi:

»Austro-ugarska vlada nije mogla stati pred europsku anketu o autentičnosti dokumenata, koje je ona stvorila, valjalo je dakle potražiti izlazak. Nagovorilo se Friedjunga da prizna da su neki njegovi dokumenti očite krivotvorine i da izjavi da ne želi bazirati svoje optužbe na preostalima. U ime pak prijestolonasljednikovo učinjen je apel na Supilov patriotizam (groteskna situacija za Austro-ugarsku!) da svojim uticajem djeluje na svoje drugove da pristanu na sporazum. Reklo mu se da je u pitanju »čast monarhije«.

— Kad se je radilo o mojoj časti, monarhija se je za to malo brinula, — odvratio je Supilo, — ali ako mi se pruži formalna garancija, da se više ne će upotrebljavati lažne dokumente i da ce se bezodvlačno obustaviti režim korupcije, tlačenja i optuživanja u Hrvatskoj, pod neposrednim auspicijama ugarskih ministara grofa Andrassyja, grofa Alberta Apponyja i Kossutha, učinit ću sve što je moguće da se spasu ostanci prestiža monarhije.

Kad su ta jamstva pružena, predsjednik suda, koji je još dan prije tretirao Supila kao veleizdajnika, pozvao ga je sad da dade svoju izjavu, u kojoj je medju ostalim rekao: »Istina je, ja sam veoma siromašan. Istina je takodjer, da sam prije vodio politiku neprijateljstva prema Srbima. Takove su onda bile prilike, koje sam ja našao, a nisam ih ja stvorio. Mogu skoro reći, da sam ja taj položaj preuzeo, jer sam držao da je u interesu hrvatskoga naroda. Istom kasnije uvjerio sam se, a samnom i moji drugovi, da je to glupost, jer su Srbi i Hrvati jedan narod, a ja sam imao odvažnosti da to rečem mojemu narodu i da mu preporučam drugu politiku. Ovu je politiku otpočela koalicija u Hrvatskoj i ona će, kako se nadamo, ostati za uvijek kao mjerodavna politika... Izjavljujem iznova, da su svi dokumenti, koji izvješćuju, da sam s kojegod strane dobio novaca, apsolutno izmišljeni. Sve i kad bi moje siromaštvo bilo tako veliko, radije ću ići od mog neprijatelja da tražim koru hljeba nego da primim novaca od Srbije, e da se ne uzmogne reći, da za novac vodim politiku prijateljsku Srbima«.

Dr. Friedjung i zastupnik dr. Funder daju izjavu, koja zadovoljava tužitelja, hrvatsko-srpsku koaliciju. Austro-ugarska politika izgubila je veliki politički rat.

Utisak Friedjungovog procesa bijaše silan. Poslije godina teških kušnja pobjeda. »Obzor« reproducira raspoloženje javnosti. »Težka je mora spala s Hrvatske. Narod opet može odahnuti, a znat će i ustavno obračunati s onima, koji su taj tlak nad njim podržavali. No to je najmanja i najlakša zadaća naše narodne borbe. Jer ne varajmo se: borba nas čeka. Režim je skršen, ali kriza je ostala. Do sad su ju umjetno potiskivali veleizdajničkom aferom u pozadinu. Bila je pomaknuta iz kolotečine ustavne borbe. Sad se u nju vraća, te će, riješena tlaka, koji ju je potiskivao, opet buknuti punom snagom...«.

Obećanje dano Supilu je iskupljeno. Režim Pavla baruna Raucha odlazi. Dne 5. II. 1909. dr. Nikola pl. Tomašić postaje banom. Koalicija ga prihvaća — opet se nakon duge dramatske stanke — kuša nastaviti politika riječke rezolucije.

*

Svaki veliki roman ima svoj epilog, a taj veliki europski politički roman, koji se zove veleizdajnički i Friedjungov proces, dobio je svoj epilog tek godinu dana kasnije.

Početkom studenoga 1910. primio je Supilo pismo od nekoga Vasića, u kojemu mu ovaj priznaje, da je on fabricirao lažne dokumente, koji su bili baza Friedjungovoga procesa, i to u zgradi austro-ugarskoga poslanstva u Beogradu, pred očima i sa znanjem austro-ugarskoga poslanika grofa Forgacha i poslaničkih sekretara. Krivotvorine — pisao je Vasić — bile su u austrijskom poslanstvu prefotografirane i od svake fotografije jedan je primjerak poslan Aehrenthalu, a drugi Franji Ferdinandu. Vasić je konačno ustvrdio, da se »originali« krivotvorina nalaze u srpskim rukama i da ga se radi tih teških dokazala grof Forgach ne usudjuje progoniti.

Supilo je objelodanio Vasićevo pismo u svom riječkom »Novom listu« dne 16. XI. 1910. i to nakon što se sporazumio o daljnjoj akciji s profesorom Masarykom. Masaryk je stvar privatno istražio i iznio na jesenskom zasjedanju delegacija u Beču cijelu sukrivnju austro-ugarskih diplomatskih predstavnika u tima krivotvorenjima i u kampanji protiv Supila i hrvatsko-srpske koalicije.

Masaryk je tokom svojih istraživanja utvrdio, da je u veljači 1909., kad je aneksiona kriza bila na vrhuncu, jedan tajnik austro-ugarskog poslanika u Beogradu, pod izlikom da želi naučiti srpski, unajmio Vasića kao profesora. Medjutim glavni posao Vasićev bijaše da ćirilicom prepiše na velike komade papira zapisnike »Slovenskoga Juga«, koji su bili fabricirani u Hrvatskoj. Kad su »originali« bili tako spremljeni, pričvrstili su ih na vrata u sobi jednoga činovnika poslanstva i fotografski snimili. Na taj je način fabricirano oko sto »dokumenata«, od kojih su neki izmišljeni u samom poslanstvu. Sam Vasić imao je nastupiti kao svjedok u Friedjungovom procesu, ali se prepao, pobjegao i kasnije sve priznao Supilu. »Utvrdjeno je, kako svjedoči Mr. Wickham Steed u svojim memoarima, da je Vasić u nekoliko navrata bio na konzultiranju kod predsjednika sudbenoga stola u Zagrebu«.

Dogodilo se medjutim nije ništa. Aehrenthal je ostao i dalje ministar vanjskih poslova habsburške monarhije. Steed u svojoj knjizi iznosi mišljenje da je Aehrenthal trikom izmakao padu. U to vrijeme stajao je u žestokoj novinskoj polemici s Izvoljskim i stvarao raspoloženje, da bi u tom trenutku njegova demisija pružila previše zadovoljstva i Rusiji i Srbiji. Vjerojatnije je, da Aehrenthala nije puštao Franjo Josip. Nije volio promjene vlada, nije volio susretati nova lica, nije volio nikakve »reparature«, makar je zgrada njegove države nakon posljednje političke oluje bila pokolebana u temeljima.

III.

REZULTATI POLITIKE OPORTUNIZMA

Dne 11. siječnja 1910. Dragutin Khuen Hedervary primljen je u audijenciju kod Franje Josipa, koji mu je ponudio mandat za sastav ugarske vlade. Dne 12. siječnja Khuen Hedervary je u Budimpešti i vodi pregovore s grofom Tiszom i drugim predstavnicima dualističke politike u Ugarskoj. Dne 13. siječnja ima dugu konferenciju s dr. Nikolom Tomašićem. Dne 17. siječnja grof Khuen Hedervary je ugarski ministar predsjednik. Dne 22. siječnja, nakon kraćega boravka u Zagrebu dr. Tomašić opet je u Budimpešti, gdje konferira s Khuenom. Dne 23. siječnja održaje se velika konferencija koalicije s dr. Tomašićem i dr. Svetislavom Šumanovićem. U komunikeju o toj konferenciji kazivalo se, da se vodio razgovor »o pitanju ne bi li se mogla naći prihvatljiva baza na temelju koje bi se moglo poraditi oko uspostave ustava i ustavnoga života u Hrvatskoj«. Istodobno dok koalicija konferira s dr. Tomašićem i dr. Šumanovićem, prima grof Khuen u audijenciju dr. Vladimira Franka, sina dr. Josipa Franka, koji mu u ime čiste stranke prava nudi da će stranka »suspendirati državopravne zahtjeve, ako se pusti da u autonomnim poslovima Hrvatske bude provedena politika zemlje naprama njezinim načelima«. Taj sastanak dr. Vladimira Franka s grofom Khuenom sigurno je imao uticaj na raspoloženje u redovima koalicije. Dne 26. siječnja izaslanstvo polazi u audijenciju grofu Khuenu, koji ih dočekuje zajedno s dr. Tomašićem, dr. Šumanovićem i dr. Chavrakom. Khuen toga dana daje »Budapesti Hirlapu« izjavu u kojoj veli: »O hrvatskom pitanju ne želim za sad u javnosti dati izjava. Ne držim za shodno da presiječem dogadjaje. Očekujem, da se odnošaji u Hrvatskoj razviju, onda ću djelovati. No jedna je stvar ipak sigurna: od madžarskog stanovišta ne ću popustiti«.

Dr. Nikola Tomašić

Dne 5. veljače dr. Nikola pl. Tomašić postaje banom na temelju pakta s koalicijom, ostvarenoga odobrenjem grofa Khuena Hedervaryja.

Sam pakt, koji je koalicija sklopila s dr. Tomašićem odnosno s Khuenom, sadrži u kratko ove ustanove: dr. Tomašić će maknuti s vodećih mjesta Rauchove ljude, mjesto njih doći će njegovi pristaše. Toj vladi će koalicija kao većina sabora odobriti proračun i dati povjerenje. Druga ustanova pakta bila je proširenje izbornoga zakona. Treća obveza bijaše, da će koalicija u šest kotareva, gdje se imaju provesti naknadni izbori, kandidirati Tomašićeve pristaše, članove bivše narodne stranke, koja se raspršila nakon izbora 1906. Konačno četvrta ustanova bijaše, da će Tomašić uspostaviti srpske stvari u Hrvatskoj u stanje, u kojemu su bile prije banovanja baruna Raucha. Koalicija iz 1910. bitno se razlikuje i u ličnom pogledu kao i u općem naziranju i u taktici od koalicije iz 1906., a pogotovo od ljudi i ideja, koje su pobijedile 1903. godine.

Grupa, koja je idejno dominirala 1906., koja se očeličila u narodnom pokretu 1903., koja je u političko naziranje pretočila poglede novog naraštaja iz 1895., ta je grupa u koaliciji oslabila, utopila se tako reći medju došljacima iz 1906. i 1908. Heterogeni elementi udjoše u koaliciju: bilo je tu i dojučerašnjih unionista (na pr. dr. Vladimir pl. Nikolić-Podrinski, koji je kao ogulinski veliki župan 1903. i te kako pobijao narodni pokret, pa dr. Peleš, dr. Šilović), bilo je ljudi, koji su se u pokretu 1903. držali posvema pasivno, a najmanje simpatizirajući generacijom od 1895.

Bez učinka ne bijaše ni kratkotrajna vladavina koalicije pod banom Pejačevićem.

Pozivajući se na duh politike riječke rezolucije, sa svojim paktom s Tomašićem, koalicija je ipak učinila neočekivanu evoluciju. Već upo-

redjena s godinom 1906., sa suradnjom koalicije s vladom grofa Pejačevića, nova situacija ne bijaše nimalo povoljna. Koalicija formalno ne dobiva vladu, ona je »pri vladi«, a ne »na vladi«; na vladi su stvarno stari madjaroni, oni isti, koje je rušio pokret od 1903. i koje je koalicija 1906. oborila na izborima; god. 1910. koalicija ih uskrisuje u politički život. Bijaše to težak udarac za prestiž načelnosti koalicione politike, još više pokoleban činjenicom, da je koalicija kod naknadnih izbora nagnala narod da glasuje, iskazuje povjerenje ljudima protiv kojih je godinama stajao u borbi. Pozitivum toga pakta imao je biti novi, prošireni izborni zakon, konstruktivni cilj te etape nove oportunističke politike.

No bijaše još jedna duboka razlika izmedju 1906. i 1910., razlika, koja novu oportunističku politiku duboko dijeli od politike riječke rezolucije. God. 1906. suradjivalo se s Kossuthovom strankom, kojoj je in ultima linea bio cilj antidualistički, stvaranje nezavisne Ugarske, razbijanje postojećeg sistema Austro-ugarske. God. 1910. koalicija sklapa pakt s vladavinom izrazito dualističkom, s politikom, koja je direktno uperena protiv tendencija neodvisnosti, s grofom Khuenom, o političkim nazorima, metodama i ciljevima kojega nitko u Hrvatskoj nije mogao gajiti iluzija, van ako je zbilja vjerovao da vuk može promijeniti ćud. Svojim paktom s grofom Khuenom koalicija siječe, odriče se onih dalekih ciljeva — ili ih u najmanju ruku suspendira — koji su, ma i neizrečeni, izbijali iz politike riječke rezolucije.

U koaliciji je tih mjeseci izmedju Friedjungovoga procesa i pakta s Tomašić-Khuenom došlo do jedne velike promjene: do istupa Frana Supila iz koalicije, dotadanjega stvarnog njezinog vodje, stvaraoca politike riječke rezolucije. Istup Supilov iz koalicije valjda je najmarkantniji dogadjaj hrvatske politike te godine; motivi toga istupa udaraju biljeg našem tadanjem političkom zbivanju.

*

Fran Supilo bio je, kako je već naglašeno, pronicav duh, koji je nada sve dobro poznavao ljude. Znao je zato i koliko vrijede ličnosti koalicije. Odatle jamačno i njegov izniman položaj u koaliciji, njegova vodstvena, pomalo i diktatorska uloga. Supilo je davao koaliciji borbeni zamah, on joj ga je stvarno nametao; dokazuje to uostalom zbivanje nakon Supilovog istupa iz koalicije, politika premekanih kompromisa. Interno u koaliciji svih tih godina prilike nijesu bile ružičaste; nada sve nije bilo iskrenosti. Ubrzo, još nevidljive javnosti, započele su intrige, započela je potajna borba za vodstvo u koaliciji od prvog dana njezinog opstanka.

Godine 1911. Supilo izdaje svoju knjigu »Politika u Hrvatskoj«. To je niz njegovih članaka preštampanih iz »Novoga Lista«; stvarno su to Supilovi politički memoari, pisani krvlju živoga srca. U tu borbu sa svojim protivnicima u koaliciji, takmacima u vodstvu, Supilo je sigurno unosio svu borbenost svoje bujne ličnosti, temperamenat potpunoga čovjeka, koji zna i ljubiti i mrziti. Jamačno je po koji detalj njegovih ocjena i prežestok, ali u cjelini Supilova ocjena ljudi i zbivanja — dokazala je to budućnost — bila je točna. Spletke grupe koalicionaša protiv Supila nesimpatična su mračna strana u povijesti koalicije.

Cijela ta borba, koja je imala konačni cilj: izgurati Supila iz koalicije, ubiti ga politički, bijaše zapravo dvoboj izmedju Frana Supila i Svetozara Pribićevića, aspiranta na vodstvo koalicije, koje mu je stvarno i pripalo nakon Supilovoga istupa. Do 1910. koalicija vodi Supilovu politiku, od 1910. pa sve do 1918. sticajem ljudi i prilika, Svetozar Pribićević njezin je odgovorni čimbenik.

Akcija protiv Supila u koaliciji izbila je već 1907. Ali najbolje dajmo riječ samom Supilu:

»Bilo je više nego sigurno da će Rakodczay raspustiti sabor, koji je imao tek godinu dana života. Nakon zatvorenja i odgode reskriptom, da u stvari sukoba s Ugarskom ne zauzme stanovište, ova je sigurnost samo potvrdjena. Izbore je svak očekivao i svi su se na izbore pripravljali. — Nekoliko dana nakon što smo se sa opstrukcije proti željezničkoj pragmatici iz Pešte povratili i u Zagrebu onako oduševljeno bili dočekani, susretne me jedan znanac Srbin, te mi reče, da mi ima nešto vrlo važna kazati, ali da mu dadem riječ, da ga nikome i ni u kojem slučaju odati ne ću, jer da mu to ne bi nikada oprostili. Kad sam mu obećanje dao, reče mi taj Srbin slijedeće: »Ovi naši Srbi ovdje u Zagrebu oko „Srbobrana" spravišе se da vam nogu podmetnu, te zaključišе, da se vas više nema kandidirati u glinskom kotaru, jer da je to srbski kotar, a vi ste Hrvat! Znate kako vas je srbski puk u glinskom kotaru lijepo dočekao, a on bi i sad listom bio za vas, ali ovi u Zagrebu ne dadu, jer da ste Hrvat«... Malo dana zatim, u kolovozu one godine (1907.) bio sam u redakciji »Pokreta« s dr. Ivanom Lorkovićem, koji mi je rekao: da me Srbi više ne će nositi u Glini, jer da je to srbski kotar, a ja da sam Hrvat; da je on to doznao sasvim pouzdano, te da drži da me mora obavijestiti, jer da je potrebno da dodjem u sabor; da je to gadno od njih, da mjere je li kotar pretežno srbski ili ne, kad ima pretežito hrvatskih kotara, gdje su njihovi zastupnici i ostat će; ali da s tim treba računati, jer da su oni još takovi i t. d. Izmijenismo medju nama nekoliko gorkih komentara o ovim kriterijima i ob ovome postupku, te se složismo, da kod Srba u Hrvatskoj treba da se obavi još jedan veliki proces evolucije, da shvate politiku narodnog jedinstva; ali da se sa ovim slučajem mora oprezno postupati, da ne napravi većega kvara. — Istodobno smo imali sjednice koalicionoga izbornog odbora... Interesantne su to bile sjednice. Kako su izbori 1908. kašnje dokazali, svi su koalicioni zastupnici opet nošeni i kandidirani u svojima dotadašnjim kotarima i o tome se nije u odboru ni diskusije vodilo... Samo sa glinskom kandidaturom nije nikako išlo. U odboru bi se čitao kotar po kotar. U mnogo se sjednica to čitalo. Kad je imala doći na red »Glina«, onda bi uvijek Lorković pogledao mene, a ja njega, pa bi obojica slušali kako Svetozar Pribićević uz sekundiranje onih drugih, počimlje uvijek istu jeremijadu: da je u Glini vrlo nesigurno za me, te da bi bilo šteta da me tamo nose i da propadnem; da se još nije odlučilo i t. d. Pri tome nisu imali ni pojma da i ja i Lorković sve znamo, da znamo i što su odlučili i tko će biti kandidat i sve«.

Supilo se sam odrekao glinskoga mandata. Taj je mandat naslijedio dr. Dušan Peleš, bivši magjaronski zastupnik, koji je god. 1906. u Vojniću izabran kao magjaron.

»Zašto sam sam se povukao? — pita Supilo. — Prenesimo se u onu epohu i moj položaj u ono doba... Ja ne bih bio smio reći pravi uzrok, jer bi onda tek bilo sve planulo razdorom... Onda uz onu frankovačku agitaciju, nakon dolaska »najhrvatskijega bana« Raucha! Koliko bi mandata imala koalicija, da je po Hrvatskoj puklo kako se sa mnom postupa? Koliko bi Srbi samostalci bili dobili hrvatskih glasova, kad bi se bilo obaznalo za ovo njihovo ekskluzivističko i zaplotnjačko djelo?«

Taj dogadjaj svakako je odredio daljnje držanje Supilovo u koaliciji. Borba izmedju Supila i Svetozara Pribićevića traje dalje, postepeno prestaje biti borbom ličnosti, koliko borbom dviju političkih naziranja. Supilo u svojim memoarima jetko ocrtava ličnost Svetozara Pribićevića, kojemu pripisuje svu odgovornost za obrat u politici koalicije, koji se jasno ispoljio u paktu s Khuenom odnosno Tomašićem.

Godine 1908., odmah nakon Rauchovih izbora, počinje postepeno i političko razilaženje izmedju koalicije i Supila. Još pod Supilovim diktatom izlazi nakon izbora koalicija pred narod s manifestom, u kojem veli, da: »u ovim odlučnim i teškim časovima ne će ni klonuti ni sustati Ona će svim ustavnim i zakonitim sredstvima nastaviti nepomirljivu borbu proti neustavne vlade baruna Raucha, kao i protiv svake druge vlade u Hrvatskoj, koja bi stajala na istom stajalištu, a isto tako i protiv zajedničke vlade u Budimpešti. Ona će ovu borbu bez oduška voditi sve dotle, dok se povodi ovoga sukoba s Ugarskom ne uklone i kraljevini Hrvatskoj ne izvojšte sredstva, da zakonitim putem i na ravnopravnoj podlozi preudesi svoje državnopravne odnošaje s Kraljevinom Ugarskom tako da Hrvatskoj bude osigurana njezina samostalnost i sloboda«. Nakon toga manifesta, koji ima značajku zavjernice koalicije narodu, dolazi pakt s Tomašićem.

Svetozar Pribićević

Od toga manifesta razlaz izmedju koalicije i Supila sve više napreduje. Dolazi veleizdajnički proces, dolazi aneksija Bosne. Supilo je za borbu; on je bio za to, da se u Pešti nastavi s opstrukcijom, »ne dati vladi ni jednoga dana mira i oduška«, »u crescendu parlamentarne i vanparlamentarne borbe zabiti sistemu sa hrvatskim pitanjem takav čavao u tako zvani „normalni razvoj odnošaja i poslova" u Ugarskoj, Hrvatskoj i monarhiji, da se ni za pedalj ne mogu pomaći naprijed, nego da prije svega moraju pristupiti rješavanju hrvatskoga pitanja... Ceterum censeo svakog ovoga koraka imalo je biti držati narodu pred očima baš ovaj direktni cilj, koji smo imali postići: oslobodjenje Hrvatske, stvaranje od Hrvatske jedne velike centripetalne snage za Slavenstvo na jugu monarhije«. Supilu bijaše cilj zatalasati narod, vratiti dane pokreta iz 1903. Hrvatsko pitanje imalo je dati značajku krize na jugu habsburške monarhije, a ne protusrpski veleizdajnički proces. Time bi bila suzbijena akcija dr. Franka, mjesto srpskoga veleizdajničkog procesa, bio bi po Supilovim intencijama nastao hrvatsko-srpski veleizdajnički proces. Samo za takvu politiku trebalo je i nešto riskirati.

Mjesto toga koalicija pod uticajem Svetozara Pribićevića nastoji ostati i pored veleizdajničkog procesa, odnosno upravo radi njega, »regierungsfähig«. Napušta se izrazita borba za prava Hrvatske vis-à-vis Ugarskoj. A kad dolazi aneksija Bosne i Hercegovine, koalicija već je spremna da izrazi Beču zahvalu za aneksiju. Supilo to osuđuje.

»Ova razprava u klubu koalicije — piše Supilo u svojoj spomenutoj memoarskoj brošuri — obzirom na važnost i delikatnost pitanja i vremena, u kojemu se raspravljalo, imala je biti najpovjerljivija. Ipak su u Beču odmah sve o njoj doznali. Naročito su doznali, tko je osujetio, da se primi Nikolićev predlog (za zahvalu koalicije na aneksiji). Tko me je denuncirao? Je li hotimice ili je nehotice izbrbljao? Ne znam. Znam samo, da su mi to debelo zabilježili«. Na toj istoj sjednici koalicije od 19. X. 1908. stavio je Supilo predlog, da se povede radikalna borba u pravcu ožujskoga manifesta. Nije se zaključilo ništa.

Supilo je za vrijeme Friedjungovoga procesa radi napomenutog već svjedočanstva Chlumetzkoga pismeno javio svoj istup iz koalicije.

»Predao sam moje pismo, pozdravio i otišao vanka, — bilježi Supilo u svojim zapamćenjima. — Kad sam otišao van nastao je za neko vrijeme muk. Taj muk prekinuo je jedan od prvaka hrvatsko-srbske koalicije sa slijedećom izjavom: „Ja vama kažem, da je dobro da smo se mi ovoga čovjeka riješili. Jer mi s njime nikada ne bi bili dobili vladu u Hrvatskoj, pošto ga oni gore ne trpe. A ovako bi se ipak mogle stvari promieniti, kad on više ne bude medju nama". Onda, ondje, u onoj sobi nitko od koalicije nije ustao, nitko nije prosvjedovao. Govornik je očito tumačio čuvstva i misli one gospode — izuzev možda osjećaje pojedinaca, koji su bili skroz prijateljske naravi. Svi koji su govorili, govorili su proti meni. Svaki od govornika našao je po koju zlu riječ za mene i politiku, koju sam vodio. Nitko me nijednom riječi nije uzeo u zaštitu. — Ovo mi je, nakon deset mjeseci sve izpripoviedao ondje prisutni prof.

Masaryk, koji mi je rekao, da je onda iz tog držanja i ponašanja članova koalicije, koje se je njega najbolnije dojmilo, predvidjao u njima hrdjav završetak sve one politike, koju sam bio pokrenuo«.

Medjutim je došao pakt koalicije s Tomašićem. Cijela koalicija ga prihvaća, čak i »naša garda«, kako je dr. Šurmin u razgovoru sa Supilom nazvao grupu naprednjaka i pravaša, uvjeravajući ga, da će ti ostati sa Supilom, koji je optimistički već mislio: »Bit će nas malo, ali u ideji složni, jedinstveni. Na stariju srpsku generaciju se i onako više ne može računati: ona je naprosto izdala i povratila se na ono svoje staro. Ali imat ćemo našu omladinu, radit ćemo u srpskoj omladini. I počet ćemo iznova: bolje, solidnije, nego prvi puta«.

Dne 5. II. 1910. Supilo javlja predsjedniku koalicije dr. Tuškanu pismeno ponovno svoj istup iz koalicije. Taj je na sjednici od 12. II. i prihvaćen. Bijaše to u neku ruku »ratifikacija« sporazuma koalicije s dr. Tomašićem.

Supilo zaista postaje intelektualnim vodjom nove generacije omladine. Za dvije godine ta će imati i te kakav, neslućen uticaj na naše političko zbivanje. 1912.—1914. godine su aktivnosti nove nacionalističke omladine. Ponavlja se zaista, premda u drugom obliku, 1903., koju je Supilo toliko željkovao.

*

Supilo je dao detaljniju i oštru kritiku pakta koalicije s Tomašićem. Ta Supilova kritika, što se tiče ocjene r e z u l t a t a te politike, sigurno stoji. Supilo je 1910. kao i 1903. i kao kasnije 1914.—1916. v i d i o dalje od ostalih naših političara. Bio je »jasnovidjec« i »vještak« i »ljudjej«, vidio je bit stvari i njihove posljedice, progledavao ljude i čitao najskrivenije njihove tendencije.

»Molim čitatelje, — veli Supilo u svojoj kritici pakta — da ga prispodobi sa ožujskim manifestom koalicije, onim manifestom, u kome koalicija narodu svoju poštenu riječ zalaže da će bez oduška voditi nepomirljivu borbu sve dotle, dok ne izazove novu situaciju, u kojoj će Hrvatska izvojevati novi državnopravni položaj i t. d. U »paktu« uobće nema nikakve obveze čak niti protiv cigle željezničke pragmatike! U borbi koju smo za prava Hrvatske zapodjeli bili nije ostalo tako rekuć iole bitnije svojine Hrvatske, u koju Madjari nijesu zadrli, te je još više okrnjili. Preko svega toga se prešlo na dnevni red. I akceptirao se status quo. Samo srbske stvari imale su se povratiti i uzpostaviti u status ante Rauch! — »Pakt« dakle s jedne strane znači kapitulaciju nezavisne narodne politike pred dualističkim nagodbenjačkim režimom i njegovim najizrazitijim nosiocima. S druge strane istodobno znači onu slabost, kratkovidnost i druga slična svojstva hrvatskih političara u koaliciji, dok u sebi predstavlja zaplotnjački udešenu pobjedu tjesnogrudnoga i egoističkoga srbskog ekskluzivizma nad zajedničkim postulatima, nad zajedničkom politikom, u jednu riječ: nad Hrvatskom i njezinim pravima. Čitava ona borba, koja se je povela u ime narodnog jedinstva Hrvata i Srba naprama jasno odredjenom cilju za prava Hrvatske, doživjela je s ovim »paktom« baš u svojoj temeljnoj misli, najveći udarac i poraz. Nad idejom narodnoga jedinstva prevagnuo je srbski ekskluzivizam, te je čitavu stvar zaustavio, slomio i izdao, zabrinut kako će spasiti ono svoje posebno, ono separatno, ono partikularistično, što je do jučer od Madžara i Khuena proteživano imao radi svoje pretorijanske uloge proti Hrvatskoj i njezinim pravima . . .«.

Teško ječe riječi Supilove osude nad politikom hrvatsko-srpske koalicije u tim godinama. Gotovo teže zgadja ta osuda hrvatske grupe koalicije, koje su se zalagale za pakt s Tomašićem, nego i same srpske samostalce; jer ovi su u toj politici po Supilovom tumačenju išli za realnim neposrednim političkim rezultatima, dok hrvatske grupe po tom prosudjivanju naliče na stado bez pastira, koje bezvoljno politički nekritički, tapka za vodstvom, koje mu se samo nametnulo. Osjećajnost loš je elemenat u političkom gledanju i prosudjivanju, a tom čini se nije mogao izbjeći ni Supilo. Ogorčenje njegovo protiv srpskih samostalaca sigurno je opravdano. Supilo je zagovarao politiku, koja će dovesti do borbenoga pokreta najširih masa po uzoru pokreta 1903. Medjutim hrvatska grupa u koaliciji, kao i oni simpatizeri izvan koalicije, koji su zagovarali politiku pakta s Tomašićem, a medju tim bijaše i »Obzor«, razilazili su se u onaj tren sa Supilom u ocjeni borbenih snaga i raspoloženja masa. Oni nijesu vjerovali, da je moguće obnoviti taj pokret u onoj žestini, koju je poprimio 1903.; posljednje godine tražile su mnogo žrtava, iscrpljena bijaše nervna i materijalna snaga naroda, hrvatske grupe koalicije bile su uvjerene, da je potrebna jedna etapa odiha, ma koliko bila ta kratka, a u toj etapi moguća je samo politika oportunizma; jer o tome bijahu na čistu i Supilo, kao i koalicija, da obnova pokreta iz 1903. mora logički dovesti do najtežih zapletaja, do r e v o l u c i j e. Supilo je vjerovao u potrebu i mogućnost te revolucije, željkovao je, uvjeren da hrvatsko pitanje može naći svoje riješenje samo onda, ako postane medjunarodno pitanje. Koalicija je držala da je za to još prerano. U to vrijeme — ne smije se zaboraviti — koalicija je pazila što se radi na Balkanu i što sprema vlada kraljevine Srbije. A pogledi tadanje Srbije bijahu upravljeni na jug, na Kosovo, na Makedoniju, Srbija je tamo, a ne na zapadu željela pokrenuti pitanje Južnih Slavena. I taj je momenat sigurno bio odlučan za politiku vodstva koalicije.

Zaista vlada Tomašićeva uspostavila je »status ante Rauch«. I vlada Tomašićeva uz potporu koalicije donosi proširenje izbornoga zakona u Hrvatskoj. Po novom izbornom zakonu broj izbornika u Hrvatskoj i Slavoniji penje se od cca 50.000 na 200.000. Bio je to nesumnjivi uspjeh narodne politike. Ali tek polovični uspjeh — daleko još od pravog cilja općega tajnog prava glasa. Koalicija je u stvari primila zakon od Tomašića, u njemu su realizirane Tomašićeve ideje, ideje jednoga konzervativnog političara, a ne želje naroda. Zakon je imao i mnoge ustanove nimalo povoljne za opoziciju, a poglavito za hrvatsku politiku. Ostala je u glavnom stara Khuenova izborna geometrija. Izborni zakon pogodovao je u glavnom velikim strankama, a naročito je tražio od stranaka velike novčane troškove. Glasovanje bilo je koncentrirano na jednom mjestu u kotaru, mjesto dosadanjega glasovanja po općinama. Ipak taj novi izborni zakon proširio je političku snagu naroda.

*

»Pakt« koalicije i dr. Tomašića održao se samo par mjeseci. Bez obzira na političke dogadjaje dr. Nikola Tomašić sam lično bijaše težak »partner« u jednom paktu.

Kad se radi o ocjeni ličnosti dr. Nikole pl. Tomašića, zaista je na mjestu parafraza goetheovske spoznaje: »Zwei Seelen wohnen, ach! in s e i n e r Brust, die eine will sich von der andern trennen . . .«. Život i djelo dr. Nikole pl. Tomašića zaista je faustovsko hrvanje dviju ličnosti u njemu: jedno je Tomašić učenjak, vreli hrvatski patriota, jedna od najvećih naših inteligencija, — drugi č o v j e k - političar, koji hoće biti t i t a n, koji hoće prvo u sebi izmiriti dvije tragične suprotnosti, želje i stvarnost hrvatskoga čovjeka, hrvatske politike. Tomašić učenjak »Fundamenta juris publici regni Croatiae« (uspijeva dovršiti samo prvi dio, »Pacta conventa«) najumniji, najlucidniji dokaz p r a v a Hrvatske na svoju samostalnost, na ravnopravnost Hrvatske i Ugarske u njihovim odnosima, Tomašić je sigurno jedan od najnaobraženijih naših političkih ljudi, čovjek neiscrpnoga znanja u svima političkim disciplinama, nacionalnoj ekonomiji, sociologiji, državnom pravu; uz to čovjek opsežne općenite naobrazbe. U dokolici na svom imanju Trešćerovcu Tomašić uživa i čita u originalu Homera i Shakespearea, proglašujući ih jedinim pjesnicima u svjetskoj literaturi. Lebdi mu uvijek pred očima ideal carlyleovskih heroja. U politici mora voditi politiku kompromisa; u politici je strastven, tvrdokoran — kao i njegov protivnik Supilo; vjeruje da je politika kompromisa i nagode za sad jedini put ka konačnom uspjehu, k idealu, za koji se zanosi u č e n j a k Tomašić; uvjeren je u svoju superiornost i prema svojim ugarskim partnerima kao i prema partnerima u koaliciji — i zato prema ovoj posljednjoj u toku politike »pakta« sve više zauzima diktatorske alire. Zanašajući se za ideale parlamentarizma, uvjeren je da parlamentarnim putem može postići svoje ciljeve; i uvjeren je sklapajući pakt s koalicijom, da je u njoj našao samo s v o j parlamentarni instrumenat, kojim će moći realizirati te svoje ciljeve. I zato postupa prema koaliciji kao prema b e z l i č n o m svom instrumentu, kao stvari, koja mora parirati njegovoj volji, primati bez pogovora njegovo vodstvo. Tu je glavni izvor razlaza koalicije s dr. Tomašićem. Koalicija ušavši u pakt s Tomašićem, precjenjujući svoje, a potcjenjujući snage svoga partnera (ponovit će se to još poslije 1918.), bila je voljna pokoriti se vodstvu dr. Tomašića, ali samo do izvjesne granice. Dr. Tomašić nije uočio tu granicu. Po naravi gord, opor, moguće je nije ni htio uočiti; elastičniji političar na njegovom mjestu vjerojatno bi vodstvu koalicije stvorio barem iluziju da je i ono neki faktor, da u najvažnijim pitanjima i ono suodlučuje. Tomašić, ponosan na to da je posljednji odvjetak hrvatskoga plemena Mogorovića (koje je učestvovalo prije osam stotina godina na Dravi kod sklapanja »Pacta conventa« s Kolomanom Ugarskim) nije htio dijeliti ni s kim vodstva politike, nije podnosio tudju volju, nije dopuštao da mu netko »soli pamet«. Nakon izbora u listopadu 1910. dolazi do razlaza izmedju koalicije i Tomašića. Supilo je dobio zadovoljštinu da je »pakt« bio truli sporazum.

Dr. Ivan Lorković

Tokom 1911. odnosi izmedju bana dr. Tomašića i koalicije postepeno se sve više zaoštravaju. Razvrgnuvši svoj pakt s koalicijom, dr. Tomašić vjerovao je, da je koaliciju poslao samo u »čistilište«, da će mu prije ili kasnije uspjet sklopiti nov pakt s upokorenom koalicijom. Saborsko zasjedanje u prvim mjesecima 1911. medjutim postepeno razara te račune dr. Tomašića. Već u siječnju koalicija prešnim predlogom dr. Lorkovića pokreće opet pitanje pragmatike i zaključuje, da ne će sudjelovati kod izbora nove delegacije za peštanski sabor, te to i provodi. Dr. Tomašić iznenadjen tim otporom bezobzirno dovikuje koaliciji u saboru: »Vi ste mladomadjaroni. Ja vas dobijem, jer izmedju nas programatičkih razlika nema!« Saborske rasprave su prilično kaotične, sve više izbija da je sabor nesposoban za trajan rad. Zapravo je sabor arena borbe sviju protiv sviju. Supilo napada koaliciju i otkriva da su kod posljednjih izbora zastupnici koalicije birani »na revers«, da su se obvezali slijepo slijediti vodstvo, u protivnom slučaju ovo ima pravo tražiti od njih odreku od mandata. Supilo se bori za individualizam u našoj politici, naziruć i u slijepom pokoravanju vodstvu izvor teških pogrešaka za budućnost. Adresna debata stoji u odjeku veleizdajničkih procesa, utvrdjuje da je šef zagrebačke policije Sporčić stajao u korespondenciji s Gjorgjem Nastićem, da mu je davao instrukcije i vršio plaćanja. U lipnju dolazi do raskola u delegaciji za peštanski sabor, osječka grupa koalicije, koja je ostala uz Tomašića, prelazi takodjer u opoziciju. Dolazi do progona dr. Hinkovića radi njegove obrane u veleizdajničkom procesu, opet je otkrivena ovisnost suda od režima — razaraju se i posljednje niti.

koje su još zaostale izmedju dr. Tomašića i koalicije. I dr. Tomašić, videći da je njegova taktika kroćenja koalicije neuspjela, počinje rad na stvaranju »stranke narodnog napretka«, svoje guvernementalne stranke — iz inata prema koaliciji Tomašić udara stopama politike baruna Raucha. Sve to nije ostalo bez uticaja na hrvatske stranke. U srpnju 1911. opet se raliiraju i fuzioniraju pojedine pravaške grupe. Tomašićev potez s osnutkom »stranke narodnog napretka« signal je da su bliski izbori. Radi se već na kooperaciji svih oporbenih grupa. Medjutim tu kooperaciju Tomašić razbija jednom taktičkom koncesijom srpskom dijelu koalicije: uspostavom ravnopravne uporabe ćirilice u Hrvatskoj i Slavoniji.

Konac rujna 1911., uz stalnu unutarnju krizu u Austriji, donosi jedan važan medjunarodni dogadjaj: 29. IX. Italija navješćuje rat Turskoj — ranjavo, opasno »istočno pitanje« (a kod nas već i mase ćute da je i naša politika dio istočnoga pitanja) dolazi na dnevni red europske politike. Naglo izbijaju pred oči svijeta nove seismičke zone medjunarodne politike. Dvije sedmice kasnije, 15. X., proglašena je republika u Kitaju, mase spoznaju da su i tisućgodišnja carstva — smrtna. Febrilno uzbudljivo je naročito raspoloženje najmladje generacije, one što dolazi. Ta generacija unaša — naspram generacije od 1895. — ne toliko nove ciljeve, koliko nove metode borbe. U toj se generaciji ćuti tek stvarno refleks dogadjaja ruske revolucije u našem ambijentu. Čita se Stepnjaka, Tolstoja, Dostojevskoga, Arcibaševa i Andrejeva i udružuje njihove socijalne težnje s nacionalnom borbenošću. Sasvim u stilu ruskih romana, hipersenzibilni bolećivi omladinac Šćerbak počinja samoubojstvo — Zagreb doživljuje prvi štrajk srednjoškolaca, koji izlaze demonstrativno na ulicu. Ali nitko još ne sluti da je sve to samo minijaturni pokus za dogadjaje naredne godine.

U listopadu 1911. dr. Tomašić predaje ostavku. Učenjak Tomašić zacijelo je razabrao pogreške političara-Tomašića. Ali ostavka se ne uvažuje. U Beču i u Pešti jamačno ćute da se nešto sprema, i vraćaju se opet k politici jake ruke. Dne 7. XI. sazvan je sabor i — raspušten. Novi izbori su postali stvarnost. Oštrica im je uperena protiv koalicije. Izborne pripreme vrše se u stilu grofa Khuena. Hrvatski prominenti koalicije dr. Lorković i dr. Magdić putuju u zatvor; s njima, kao uvijek u vrijeme izborne borbe putuje opet u zatvor i Stjepan Radić. Dne 15., 16. i 17. XII. obavljeni su izbori, koji nose poraz politici dr. Tomašića. Koalicija je održala svoje pozicije. Na posljednji dan izbora umire u Zagrebu dr. Josip Frank — njegov odlazak iz života ima u sebi nešto simbolična — u novom vremenu, koje dolazi njegova politika i njegove metode postaju anakronizmom.

Dne 19. I. 1912. dr. Nikola pl. Tomašić, jamačno ojadjen i pun gniušanja u duši, podnosi ostavku. Ne želi se niti sastati s novim saborom. Za nasljednika preporučuje Slavka pl. Cuvaja.

Bilancu hrvatske politike za posljednje dvije godine najbolje karakterizira činjenica, da je broj madžarskih škola u Hrvatskoj i Slavoniji porastao na 60 sa 130 madžarskih učitelja. U samom jeku posljednje izborne borbe madžarska vlada votira svotu od 600.000 kruna za gradnju »madžarske više pučke škole« s karakterom srednje škole u srcu Hrvatske, u Zagrebu. A istodobno raste useljivanje u Ameriku. Tih godina prosječno iznosi broj iseljenika 15.000 duša, raseljuju se naši seljački domovi. Cijela sela u Slavoniji prelaze u madžarske i njemačke ruke. Zemlja odlazi u vlastnost tudjina.

IV.

PARLAMENTARNA POLITIKA NA UGARU

Slavko pl. Cuvaj

Demisijom dr. Nikole pl. Tomašića i imenovanjem bivšeg odjelnog predstojnika Slavka pl. Cuvaja od Ivanjske (20. I. 1912.) banom Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, hrvatska politika — ili točnije rečeno hrvatska parlamentarna politika — dolazi na ugar.

Odluke o sudbini hrvatske politike tih mjeseci uopće su teško dozrijevale. Još polovicom siječnja objelodanjen je vladarev reskript, kojim je novoizabrani sabor sazvan na zasjedanje za dan 7. II. 1912. No već 27. I. službene novine donose nov reskript, kojim se na predlog bana pl. Cuvaja sabor sazvan za 7. II. raspušta »pošto isti po stranačkom sastavu svome ne pruža nikoji izgled u uspješan rad«. Pune dvije godine bit će dveri hrvatskoga sabora zatvorene.

Parlamentarna hrvatska politika prisiljena je na mirovanje, ali hrvatska politika zato ipak ne miruje. Malo bizarna je njezina situacija, ali uostalom vjeran odraz općih abnormalnih prilika. Dok je hrvatski sabor zatvoren, još uvijek postoji njegova delegacija na peštanskom saboru, djeluje ona delegacija, koju je izabrao još prošli sabor; doduše pravni stručnjaci imaju tu prilike za zanimljiva teoretska razmatranja da raščiste činjenicu, da li raspustom sabora u Hrvatskoj prestaje i funkcija njegovih delegata u Pešti, ali pobjedjuje taština i formalizam Ugarske, koja ne želi dopustiti da bez delegata hrvatskoga sabora peštanski sabor bude krnj. Delegacija pod vodstvom grofa Pejačevića dalje sjedi u Pešti; nije doduše borbena kao u dane opstrukcije radi pragmatike, zadovoljava se time da daje načelne izjave, ali hrvatska delegacija, premda ne vodi izrazitu borbenu politiku, ne želi ni podupirati ugarsku vladu u parlamentu.

S druge pak strane, kao i nakon 1903., politička borba prenosi se automatski izvan granica trojednice; hrvatska politika ne sustaje na njima, iskustvo posljednjih deset godina ojačalo je osjećaj političke povezanosti svih hrvatskih zemalja, donijelo spoznaju identičnosti njihovih interesa. Dne 27. I. sabor je raspušten, a već 3. II. predstavnici stranke prava iz svih hrvatskih zemalja, iz Hrvatske i Slavonije kao i iz Bosne i Dalmacije te Istre na sastanku u Zagrebu stvaraju i prihvaćaju memorandum upravljen izravno na vladara, iznoseći u njemu očajan položaj i politički i ekonomski u svima hrvatskim zemljama. Značajno je, da je taj memorandum predan u kabinetskoj kancelariji Franje Josipa i u t. zv. vojnoj kancelariji prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Memorandum je zaplijenjen u Hrvatskoj i Slavoniji, ali ga u punom tekstu donose sve ostale novine monarhije, a u Pešti izazivlje buru ogorčenja i prijetnja. Geza Polonyi interpelira predsjednika vlade grofa Khuena Hedervaryja radi toga memoranduma, veleći »da sama stvar spada pod udar kaznenoga zakona, jer se radi o sistematskim konspiratornim agitacijama slavenskih zastupnika na carevinskom vijeću sa zastupnicima na hrvatskom saboru a proti našoj državi«. Taj je memorandum pravaša sigurno pospješio daljnje dogadjaje u godini 1912.; jednako u Beču i Pešti, kao i u hrvatskim zemljama.

Režim Slavka pl. Cuvaja — kad se uporede metode vladanja, broj incidenata i progona — moglo bi se reći, da je bio stvarno čak blaži od prijašnjih režima. Slavko pl. Cuvaj bijaše u prvom redu birokrata, izvršitelj naloga i koncepcija Beča i Pešte. Najmanje je pak provodio, za razliku od Khuena, Raucha i Tomašića, neku specijalnu svoju, ličnu politiku. Ali Cuvaj bio je u slijedu treći protuustavni ban, a javnost je nakon svih dogadjaja posljednjih godina postala politički osjetljivijom; zato je i reakcija bivala sve jačom. Otpor protiv Cuvajevog režima prihvaćaju hrvatske političke grupe izvan trojednice i — omladina, nova omladina, koja reagira prvenstveno osjećajima, koja nema više smisla za taktiziranja koalicije; ova se uostalom drži prema Cuvajevom režimu prilično pasivno. U Beču i u Pragu, na Rijeci i u Splitu, niču časopisi nacionalističke omladine, u Beogradu i Zagrebu izlazi Ćurčinov hrvatsko-srpski almanak, sve što slobodno osjeća zanosi se Supilovom koncepcijom narodnoga jedinstva, koja traži zamah i aktivizam. Dapače i pravaška omladina, koja se kupi oko »Mlade Hrvatske«, po temperamentu i po političkim zahtjevima i borbenosti, razlikuje se od starije pravaške generacije.

Dne 18. II. — dva dana prije umro je u Beču tvorac aneksije barun Aehrenthal — dolazi u Sarajevu do velike protestne skupštine protiv politike monarhije u Hrvatskoj. Sudjeluju u toj skupštini predstavnici svih oporbenih stranaka bez obzira na narodnu i vjersku pripadnost. Skupština se pretvara u demonstracije, policija nastupa brutalno, teško je ranjen djak-musliman Šahinagić. Krvavi dogadjaj u Sarajevu je iskra, koja užiže cijelu omladinu. »Obzor« komentirajući te dogadjaje konstatira: »Gospoda na vlasti sigurno će biti iznenadjena ovom nenadanom provalom solidarnosti«. U Zagrebu policija vrši navalu na sveučilište, sveučilištarci su se zabarikadirali, policija mora provoditi formalnu opsadu sveučilišne zgrade. Cijela javnost je razdražena. Politika se prenosi i u srednje škole. Nastaje još nevidjena situacija: jer su u očima javnosti praktički zatajili izabrani politički predstavnici, jer je saborska većina pasivna, najmladja godišta omladine temperamentno počinju interpretirati narodno raspoloženje. Srednjoškolci, djeca, bez razlike spola, sve izlazi na ulicu demonstrirati. Srednjoškolsko djaštvo u Hrvatskoj i Slavoniji provodi generalni štrajk, koji i uspjeva. Psihička temperatura postizava vrhunac. Stare ilirske davorije poprimile su novo značenje, njima se simbolički pridružila nova pjesma »Onam', onamo!«

A dok ta borbena djeca vrelog narodnog ćućenja svojom demonstracijom po zagrebačkim ulicama stvaraju europski politički skandal svoje vrste, baš tih burnih dana, kad su tako snažno izbila nova gledanja i nove težnje o sudbini Južnih Slavena, 29. II. 1912., u najvećoj je tajnosti sklopljen izmedju Srbije i Bugarske savez, ostvarena ideja Milovanovića, srpskog ministra vanjskih poslova, »za obranu zajedničkih interesa na Balkanu za slučaj, da se promijeni status quo ili da uslijedi napadaj jedne treće sile na jednu od strana-ugovornica«, savez, koji će se za malo dana pretvoriti u Balkanski savez.

Režim u Hrvatskoj prisiljen je brahijalnom silom razagnati protest djece; sve srednje škole u Hrvatskoj i Slavoniji bivaju zatvorene na mjesec dana. Nema sumnje, da je demonstracija djece proizvela jak dojam na vodeće krugove, pospješila stvaranje odluka. Uostalom opća situacija u monarhiji postaje sve nesnosnija — redaju se glasine o mogućnosti odreknuća Franje Josipa. Dne 4. IV. 1912. obustavljen je u Hrvatskoj i Slavoniji ustav, a ban Cuvaj se pretvorio u kraljevskoga komesara s datumom od 31. III. Da neodrživost stanja bude još očitija, komesarijat u Hrvatskoj uvodi se par dana nakon proslave, uostalom traljave, 200-godišnjice pragmatičke sankcije! Bilanca jubileja za Beč je mračna i nepovoljna. Ako ništa drugo, a ono protestni glas najmladje generacije morao je dat osjetiti da je ideja pragmatičke sankcije za većinu Hrvata već davno umrla.

Uvadjanjem komesarijata, sistiranjem slobode štampe i slobode sastajanja, hrvatska politika bačena je za šestdeset godina unazad; obnovljena su vremena Bachova, godine prvoga francjozefinskoga apsolutizma. Zatvoreni su svi ventili. Morat će prije ili kasnije doći do eksplozije.

Čim dalje odmiče proljeće sve se više čuti da atmosfera postaje nabijena elektricitetom. Iz uvodnih članaka odstranjena je stvarna politika, ali zato se seli u literaturu, u feuilleton. U feuilletonu se tretiraju pitanja o nacionalizmu, o narodnom jedinstvu. A Matoš, tada nesumnjivo naš najčitaniji feuilletonista, kojega je naročito gutala omladina, poručuje u »Obzoru« citirajući Višnjićeve alarmne stihove omladini na Uskrs:

»Jer je krvca iz zemlje provrvjela,
Zeman došo, valja vojevati,
Za krst častni krvcu proljevati,
Svaki svoje da okaje stare...

Danas, na dan Boga svih uskrsa i sloboda, Boga svih muka i svih oslobodjenja, Boga svih nevinih i svih potlačenih, danas otvorimo vrata Njegovom Uskrsu u ojadjenim našim dušama. A ti, Omladino, što je još Perikle nazva narodnim proljećem, ti, Omladino, proljeće hrvatskoga i srpskog naroda, vjeruj u Uskrsnuće, vjeruj u Boga svih Uskrsa, i Lazar, hrvatski Lazar će uskrsnuti...«.

Zeman dolazi sve brže. Gjurgjev dan nosi nov ustanak u Makedoniji, tamo se počela kotrljati lavina. U Madžarskoj vrije — peštanski parlamenat pozornica je skandala — mase su se zatalasale — proglašen je generalni štrajk — glasan je zahtjev i teško pokretnih madžarskih masa: traže opće pravo glasa, traže punu demokraciju. Žandari provaljuju u peštanski parlamenat, na silu izbacuju opoziciju, na zahtjev predsjednika parlamenta grofa Stjepana Tisze.

Dne 7. VI. izbačeni i isključeni zastupnik Kovacz, pristaša 48-ške stranke, vrši u parlamentu atentat na Tiszu. Primjer, koji je zarazan.

Jer drugog dana, 8. IV. o podne, omladinac Jukić izvodi u Mesničkoj ulici atentat na kraljevskoga komesara, smrtno ranivši banskoga savjetnika Hervojića, a na bijegu ustrijelivši jednoga stražara. Kad se ventili silom zatvaraju mora doći do eksplozije. Politika je suspendirana, ali mjesto nje dolazi »direktna akcija«.

Dojam atentata na kraljevskog komesara pl. Cuvaja na javnost bijaše silan. Potsvjesno se osjetilo da započinje novo poglavlje političkoga zbivanja. Istraga, koja je smjesta poduzeta, uskoro otkriva pojavu, koja zaprepašćuje vlasti. Vrše se hapšenja omladinaca i u Zagrebu i na Rijeci i u Splitu i Sarajevu, Beču, Pragu, Grazu. Jukićevo djelo bijaše istina rezultat grupe zagrebačkih nacionalističkih omladinaca, ali se utvrdilo, da njihovo osjećanje, njihovo naziranje nije osamljeno — da su sve te grupe omladine tijesno povezane medju sobom, doduše samo krhkom materijalnom organizacijom — ali jedinstvom naziranja. I čuti se — nije to samo naziranje egzaltiranih pojedinaca, ni mladosti, — u duši cijela slobodna narodna javnost stoji za tom omladinom, za njezinim idealima. Moguće se i osudjuje sam akt atentata, ali ga se razumije; razumije se, da je to još jedino preostalo sredstvo političke borbe kad su onemogućena sva druga.

*

Vuče se sumorno, sparno, nervozno ljeto 1912. Neizvjesnost ubija ljude. Mjesec srpanj donosi fenomen do tad nezapamćen u Zagrebu — maniju samoubojstava; interesantno je, da ta manija spopada gotovo isključivo stariji svijet — novi naraštaj poklonik je nove vjere energizma, akcije. Pojava, koja nailazi na živ odjek u tadašnjoj štampi.

U toj atmosferi provodi se proces protiv Luke Jukića i njegovih suoptuženika: Gjure Cvijića, Augusta Cesarca, Dragutina Bublića, Franje Neidhardta, Kamila Horvatina, Romana Horvata, Vladimira Badalića, Dušana Narančića, Vatroslava Dolenca, Josipa Šarinića, Stjepana Galogaže — većina tih imena, tih pretežno srednjoškolaca, pročula se već prigodom štrajka srednjoškolskih djaka. Gros optuženika drži se na raspravi hrabro, bez sustezanja priznaju svoju beskompromisnu oporbu protiv političkih prilika u Hrvatskoj, svi optuženi ispovijedaju Credo nacionalizma, Credo slobode čovjeka. Padaju drakonske kazne — ali proces prebija kičmu komesarijata. Još za vrijeme procesa Cuvaj odlazi u Ischl u audijenciju Franji Josipu, stvarno poslije toga Cuvaj više ne vlada u Hrvatskoj. Odlazi najprije na kraći bolesnički dopust, koji se neprestano produljuje. A opće prilike na jugu monarhije čine komesarijat sve manje mogućim. Prvi dani mjeseca listopada nose mobilizaciju i rat na Balkanu.

Rijetko je koji medjunarodni dogadjaj tako snažno i duboko djelovao na najšire slojeve naroda u hrvatskim zemljama kao rat država balkanskoga saveza protiv Turske 1912. Taj je rat više pridonio osjećanju identiteta sudbine Južnih Slavena nego svi, pa i najveći ideolozi i pobornici misli slavenske uzajamnosti. Jer ne treba se varati; ta ideja uzajamnosti Južnih Slavena, bijaše uvijek ograničena na najviše političke vrhove naroda, na uski krug inteligencije — narodne mase stajale su ravnodušne; na njih bijaše efemeran učinak svih agitacija. Rat balkanskih naroda za oslobodjenje jednim mahom stvorio je tu novu situaciju: pokrenut je osjećajni elemenat kod narodnih masa, svi dojakošnji agitacioni elementi, do tad mrtvo slovo, stekoše živ krvav sadržaj. Mase, pristupačne romantici, u tim dogadjajima počeše gledati ostvarenje ugodjaja, za koje mnijahu da postoje samo u minulim vremenima; heroizam postao je stvarnost, kao stvarnost je fascinirao. A potogovo su pak dogadjaji na balkanskim ratištima morali djelovati u uporedbi s našom stvarnošću. Sticajem prilika sputana u političku neaktivnost najšira javnost ocutila je pobjedonosnost akcije. »Volim mir do rata. — veli Matoš u jednom svojem feuilletonu u »Obzoru«, tumačeći stvarno osjećaje najširih slojeva — ali taj rat bugarski i srpski volim od toga mira hrvatskoga. Teško ti ga mrtvima, ali još teže živima, sve to mukom trpeći i sve to nijemo gledajući«.

Kakovo je stvarno bilo to raspoloženje u listopadu 1912. u hrvatskim zemljama, najbolje svjedoči na koliko je silan odziv naišao proglas odbora zagrebačkog gradjanstva na sakupljanje prinosa za »Crveni križ balkanskih država«. U tom proglasu, koji »Obzor« donosi u svom broju od 3. IX. 1912. na čelu lista, veli se: »Širom Balkana u junačkim, silnim i svijetlim pobjedama prolijevaju balkanski narodi krv za svoju braću, žrtvuju se hrabri vojnici za oslobodjenje svoga naroda. Medju njima naša Hrvatima jednonarodna i istokrvna srpska braća: Srbijanci i Crnogorci, te naša slavenska braća Bugari«. Zanimivo je slijediti popis onih, koji su preko »Obzora« slali priloge za »Crveni križ balkanskih naroda«; ima tu u prvom redu predstavnika svih narodnih slojeva, ali što je najvažnije, pristaša svih političkih stranaka, od krajnje desnice pa sve do ljevice. Za formiranje raspoloženja u hrvatskim zemljama potrebno je naglasiti još jedan momenat: u času kad balkanske države proglašuju mobilizaciju protiv Turske — Italija sklapa mir s Turskom; činjenica koja je naišla na jamačno oštrije komentare u hrvatskim strankama nego u samim balkanskim državama. Još prije nego što opališe prve puške u balkanskom ratu, tim su mirom bljesnule konture budućih sporova i medjunarodnih zapletaja.

Taj silan odjek dogadjaja na Balkanu u hrvatskim stranama, koji nije mogao prigušiti niti komesarijat, nije ostao bez dojma ni u Beču ni u Pešti. Neočekivane pobjede balkanskih Slavena izazvaše u Beču opću smutnju, u Pešti pak, gdje su uvijek realnije politički mislili, jak oprez. Dok se s Ballplatza čini sve moguće da se balkanskim državama, poglavito Srbiji i Crnoj Gori, paraliziraju uspjesi diplomatskim putem, u Pešti dolaze do zaključka da valja nešto stvarnog poduzeti da se u unutrašnjoj politici Hrvatske paralizira privlačivost srpskih pobjeda na hrvatske mase. U Pešti su na čistu da je politika s komesarijatom u Hrvatskoj doživjela neuspjeh. Rat na Balkanu traje tek par dana, a već grof Khuen Hedervary drži na sjednici ugarsko-hrvatske delegacije jedan nada sve značajan govor, koji je signal da se u Pešti želi likvidirati prošlost, odnosno komesarijat. Grof Khuen — otvoreno aludirajući na koaliciju — rekao je obzirom na dogadjaje na Balkanu doslovce ovo: »Oni elementi, koji su se udomili u dualističkoj tradiciji, zbliženi su s ostalim narodima u monarhiji i uvjereni da se sadanji dualistički sustav mora održati. Ako se ovi elementi i od vremena do vremena razidju, oni se opet nadju, znajući, da su njihovi interesi u obim državama samo u ovoj formi najbolje očuvani i zaštićeni«.

U te dane, pogotovo pak kad je pobjeda balkanskih saveznika postala sve više neprijepornom, Pešta bi se bila najradije nagodila s Zagrebom. Medjutim težište cjelokupne politike monarhije preneseno je momentano u Beč; aktivizam Franje Ferdinanda, uticaj baruna Conrada, koji će u prosincu 1912. opet zauzeti mjesto šefa austro-ugarskoga generalnoga štaba, ambicije grofa Berchtolda koji želi nadlicitirati i korigirati Aehrenthalovu politiku, sve to vodi k novoj medjunarodnoj krizi i opasnosti rata. Barun Conrad, sa znanjem Franje Ferdinanda i grofa Berchtolda, bombardira Franju Josipa sa svojima memorandumima. Conrad traži u tima memorandumima rat monarhije protiv Srbije, onaj preventivni rat, koji mu je izmakao prigodom aneksione krize. A Berchtold mu sekundira. »Osvjedočen sam, referira on u te dane, da monarhiji, ako se stvari budu dalje tako razvijale, ne preostaje ništa drugo, nego da sve stavi na jednu kartu«. Literarni bureau bečkoga izvanjskoga ureda početkom rata na Balkanu postaje vanredno aktivan — po metodama, koje su zatajile već u Friedjungovom procesu. Šef toga ureda, pozniji madžarski ministar vanjskih poslova von Kania, autor je neslavne afere s konzulom Prochaskom u Prizrenu; pokreću se sve sile i spletke samo da se dovede do oružane intervencije Austro-Ugarske u Balkanskom ratu. Parola je »austro-ugarski aktivizam«; a kad u prosincu 1912. Conrad postaje opet šefom generalnoga štaba, Europa je uvjerena da je novi rat neminovan; Conrad smjesta poziva rezerve pod oružje.

U takvoj atmosferi bečki krugovi bili su najodlučniji protivnici peštanske politike, koja traži stvarno barem prividnu normalizaciju političkih prilika u Hrvatskoj. Već u listopadu 1912. novinstvo bilježi glasine o mogućnosti da se komesarijat u Hrvatskoj i Slavoniji pretvori u vojnu diktaturu. Khuen sam mora u »Az Estu« demantirati te glasine — opet izjavljujući uvjerenje, da će doći do političkog aranžmana, s nagodbenim elementima u Hrvatskoj.

Taj je aranžman moguć samo s koalicijom. Stari unionisti ne dolaze više u obzir. Dr. Tomašić odlučno otklanja svoje učestvovanje u rješavanju hrvatskoga pitanja; politika mu se prilično ogadila, a osim toga očito sam ne vidi više mogućnosti jednoga stvarnog riješenja. »Oni dolje me napadaju, rekao je dr. Tomašić u te dane, da izdajem hrvatske interese, a oni gore da vodim protumadžarsku politiku«. Za grofa Khuena jasno je jedno: aranžman može postići samo s koalicijom. Grofu Khuenu se stvarno žuri. U studenom 1912. opet daje jednu izjavu u kojoj već zbori mnogo konkretnije. »Stalno računam na uskrsnuće unionizma. Koalicija je u Hrvatskoj pobudila velike nade. Što se pak tiče uvjeta, oni nijesu ni iz daleka tako teški kako izgledaju. Svakako se mora riješiti pitanje željezničke pragmatike. A ni ono ne zadaje velikih poteškoća. Porezni i financijalni poslovi u Hrvatskoj, koji takodjer nijesu autonomni, uzorno funkcioniraju i ne mogu uvidjeti zašto se ne bi mogli i željeznički na isto takav način upravljati«.

Izmedju grofa Khuena i koalicije u biti je već sklopljen aranžman. I da nije došlo do zapleta u medjunarodnoj situaciji, vjerojatno bi već u studenom ili prosincu 1912. bio ukinut komesarijat. Ovako je uveden jedan prelazni režim. Dne 23. XII. — to je kao neka »božićnjica« Hrvatskoj iz Pešte — komesar Cuvaj, dobivši barunat, odlazi na dopust s kojega

se više ne će vratiti, a vodstvo uprave u Hrvatskoj i Slavoniji preuzima dr. Unkelhäuser, ministerijalni savjetnik. Praktički se pristupilo likvidaciji komesarijata.

No ta likvidacija sporo napreduje. Štampa još je uvijek sputana, sve ustavne slobode suspendirane. Bilanca hrvatske politike 1912. mutna je i neaktivna. Politika još je prognana iz uvodnih članaka. Ali zato Matoš u »Obzoru« na staru godinu pokušava stvoriti jedan političko-osjećajni (a osjećajnost bijaše tad jak elemenat politike) obračun s 1912.: »Dok smo mi tu u Hrvatskoj „mislili", Srbija i Bugarska, držeći se svog historijskoga prava, pravili su pravašku, nacionalističku politiku i nacionalistički militarizam... Slomivši velevlast, naša balkanska braća postaju europska velevlast, dok mi Hrvati, koji smo u štampariji današnjega »Obzora« štampali prvu modernu knjigu bugarsku, osnovali bugarsku državnu štampariju i školovali velik dio bugarske inteligencije prije nekoliko godina — mi Hrvati smo na putu da se školujemo u Sofiji i da zamolimo balkanske vlade za mjesta strahovitoj našoj emigraciji... Ovaj balkanski rat ne bi bio toliko poučan za nas Hrvate, da nije sinteza svih velikih naših političkih koncepcija demokratizma i tradicionalizma, nacionalizma i jugoslavenstva... Da nema te nade, nema uvjerenja, potvrdjenoga evo balkanskom vojskom da je sloboda jača od tiranije, i narod da je stariji od sile i nasilja, zar bi mogli mi Hrvati odbaciti staru 1912. kao sinji teret s uzdahom da je »osim časti sve izgubljeno«.

*

Prvih deset mjeseci 1913. još uvijek traje u Hrvatskoj političko zatišje. Dogadjaji na Balkanu i austro-srpska kriza paraliziraju sva nastojanja Budimpešte a i koalicije da se dodje do nekoga »modus vivendi«. Polagano traje probudjenje. Prvi markantniji politički dogadjaj opet je novi raskol u stranci prava; pravaška grupa u stalnoj je krizi, više ličnoj nego političkoj. Dne 5. lipnja demisionira kabinet Lukacsév, a istoga dana podnosi i formalnu demisiju kraljevski komesar Cuvaj. Dva dana kasnije Tisza sastavlja vladu; u njegovom je programu takodjer normaliziranje političkih prilika u Hrvatskoj. Mjesec dana kasnije — medjutim je planuo srpsko-bugarski rat, dne 21. VII. biva kraljevskim komesarom imenovan dr. Ivo barun Skerlecz s misijom da pospješi likvidaciju komesarijata.

Uskoro opet ta akcija ugarske vlade za aranžman s hrvatsko-srpskom koalicijom dobiva jedan udarac. Na rodjendan Franje Josipa, prigodom izlaska iz prvostolne crkve Stjepan Dojčić vrši atentat na komesara baruna Skerlecza. Simptom nada sve značajan, koji otkriva, kako je velika distanca nastala izmedju političkih predstavnika naroda, stranaka i narodnih masa. Istina, Dojčić nije imao nikakvih sudrugova u Hrvatskoj; došao je iz Amerike, gdje je bio radnik, specijalno zato u Hrvatsku da izvrši atentat, ne na Skerlecza osobno, kako je sam izjavio na sudskoj raspravi, nego na kraljevskoga komesara. Ali Dojčićev atentat dokaz je kako su jak odjek imale prilike u Hrvatskoj na sve Hrvate, čak i one u dalekoj Americi. »Ne žalim čina, rekao je Dojčić na sudskoj raspravi, jer iza mene stoji još pet hiljada Hrvata u Americi, koji će moj primjer slijediti!«

Dojčićeva gesta i njegove riječi iz historijske perspektive djeluju kao potez pod dugim starim računom; oni su krajnja točka jedne desetljetne evolucije u narodnom doživljavanju politike. Bez rezultata ostala je čista politika oportunizma, bez rezultata ostali su pokušaji parlamentarnoga riješenja hrvatskoga pitanja u monarhiji; politika, područje djelatnosti tek jednoga postotka cjelokupnoga pučanstva, postepeno postaje domenom šireg, ali još uvijek u omjeru prema narodnoj skupnosti malenog foruma inteligencije; ali nijedna od tih društvenih grupa nije svojom politikom donijela pozitivnih rezultata. Konačno prelazi politička akcija na eksponente masa. Zatajile su sve metode, sve taktike, pa su došli Jukići, Dojčići, Schäferi, da revolucionarnim aktima pokrenu političko zbivanje.

*

Tek 17. studenoga dolazi do formalnih pregovora izmedju koalicije i ugarskoga premiera grofa Tisze. Dne 21. XI. sklopljen je sporazum izmedju koalicije i Tisze za ukidanje komesarijata: 29. XI. komesarijat je ukinut, a 1. XII. 1913. dotadanji komesar imenovan je banom. Uvjet koalicije za sporazum bijaše raspis novih izbora i ukidanje pragmatike. Izbori su raspisani za 16. i 17. XII. a još 7. XII. ukinuta je pragmatika. »Obzor« je najpreciznije definirao novu situaciju; nova situacija značila je povratak na 1906., nova situacija bijaše pobjeda pasivnoga otpora.

Izbori su donijeli veliku pobjedu koalicije. Značajka je medjutim te izborne pobjede koalicije da je ona povećala broj svojih mandata na račun narodne stranke, starih unionista; preuzima formalno njezinu baštinu ne samo mandata nego i politike. Dok je na izborima 1911. pod Tomašićem koalicija dobila 28 mandata, na izborima 1913. dobiva 47 mandata, od tih 11 na račun starounionista, 7 na račun pravaša, 3 na račun seljačke stranke, a 1 mandat na račun srpskih radikala. Starounionisti imali su 1911. 21 mandat, sad su osvojili 12 mandata. Izbori su donijeli osjetan gubitak pravašima, što je bila posljedica posljednjega raskola. Dok su kao ujedinjena stranka prava imali 27 mandata, na izborima 1913. dobivaju razdvojeni svega 23 mandata, od tih su dobili milinovci 14, a frankovci 9. Seljačka stranka, koja je 1911. imala 8 mandata, spala je 1913. na 3 mandata. Nezavisni i srpski radikali kao i socijaliste ne dobivaju mandata.

»Ulazeći u politički aranžman, iz kojega rezultira današnji novi sabor, — komentira »Obzor« izborne rezultate, — birala je koalicija od dva zla manje. Grof Tisza ponudio je koaliciji primirje, koje ne obvezuje ni na kakve usluge ni ustupke sa strane Hrvatske, a ona ga prihvatila i time smo se povratili u godinu 1906. Hrvatski izbornici sastavili su novi sabor, koji će se doskora i sastati, izbrat će se delegacija, vjerojatno i regnikolarne deputacije i onda će Hrvatska stajati prema Ugarskoj na raskršću. Onda imadu početi pregovori i rasprave glede svih onih gorućih pitanja, glede svih nepravda i bezakonja, što su se diljem toliko godina sa strane Ugarske, a na štetu Hrvatske dogadjale. Hrvatska će dakle konačno moći zakonitim putem da povede borbu protiv madžarskoga presizanja, koje je godine 1906. započela i svršila konačno komesarijatom za Hrvatsku, a uzmakom Ugarske glede željezničarske pragmatike. Hrvatska, ako pogledamo ovu prvu fazu ustavnih borba, nije državopravno ništa izgubila, ali nije ništa ni dobila. Borba počinje iz nova... i hrvatski izbornici birali su u novi sabor svoje predstavnike očito sa kategoričkom željom da stupe u borbu...«.

Jedan je važan momenat bio osim medjunarodne i unutarnjo-monarhijske situacije, koji je gonio Peštu da likvidira vanustavno stanje. Dne 31. XII. 1913. isticao je rok ugarsko-hrvatske financijske nagodbe, koju je po slovu nagodbe mogao produžiti samo hrvatski sabor. To bijaše glavni razlog popustljivosti i Khuena i Pešte, razlog, koji po mišljenju nekih hrvatskih političara koalicija u svojim pregovorima s Tiszom nije dovoljno iskoristila. Mogla je — a to bijaše mišljenje poglavito Supilovo — dobiti više, a ne samo ukidanje komesarijata i povlačenje pragmatike.

Supilova opozicija protiv politike koalicije nada sve je značajna, koli za upoznavanje njegove ličnosti, toli za nove ideje, koje su sve osjetljivije djelovale u hrvatskom političkom životu; jer ideje Supilove dijeli prvenstveno najnoviji naraštaj, nova nacionalistička omladina, koja već po pravu temperamenta mladosti mora biti protiv svake politike oportunizma i kompromisa. A Supilovo mišljenje dijelio je i veći postotak naroda nego što bi se to zaključilo po izbornom rezultatu, koji je donio toliku pobjedu koaliciji; glasovalo se za koaliciju, jer radikalni nacionalistički krugovi nijesu imali grupe ni stranke, za koju bi mogli glasovati, a koalicija, pored svih pitanja političke taktike, bila im je ipak još najbliža.

Fran Supilo u toj fazi, kad se hrvatska politika, kako reče »Obzor« nakon prosinačkih izbora, primiče raskršću, vjeran je svojem zavjetu nakon istupa iz koalicije, i pouzdaje se samo još u najnoviju generaciju. Medjunarodni dogadjaji samo još ojačaše tu njegovu odluku. Supilo 1913. — čuti se to iz njegovih govora i nastupa — sasvim jasno vidi šta nosi 1914.

Dne 5. XII. 1913. Supilo je u Beču održao skupštinu s hrvatskom, srpskom i slovenskom omladinom na sveučilištu. Kasnije je ponovio svoj govor na toj skupštini i na sastanku s našim sveučilištarcima u Grazu. Supilov govor stvarno je program jedne nove politike, program, aktuelnost kojega zahvaća sve godine naše ratne i poratne politike.

»U politici, — naglasio je Supilo u svom govoru, — prevladavaju u glavnom dvije devize: »Frangor non flector« i »Flector non frangor«. Jedna i druga deviza je dobra, ovisi sve o okolnostima. On sam nije ni za konzekventni oportunizam, ni za bezuvjetni radikalizam, a ni za svoje zavičajne tradicije. Oportunizam i radikalizam iz principa su bolest. — »Frangor non flector« vrijedi ondje gdje se nema mnogo izgubiti, gdje se radi o životu i časti naroda. »Flector non frangor« vrijedi ondje, gdje je narodni opstanak osiguran, i gdje se časomično mogu neke prijepreke obići«.

Supilo resumira ovako svoju politiku: »Naša nacionalna politika mora biti slijedeća: 1. nacionalistička; 2. u kulturnom pravcu potpuno slobodoumna, jer je duševno ropstvo najgore ropstvo, a duševna sloboda najbolji uvjet narodnoj emancipaciji; 3. državopravna, sa predvodećim hrvatskim narodom kao većinom u Hrvatskoj, a u Bosni sa predvodećim srpskim narodnim elementom kao većinom; 4. demokratska u socijalnom pokretu. Deviza je: Frangor non flector, bar dotle, dok ne dobijemo legislativu i eksekutivu nad svojim novcem. To bi bila — rekao je Supilo omladini — shema za vaš budući politički rad: preuzeti uloge prvih početaka napredne stranke, temeljne misli stranke prava Ante Starčevica i onih, koji govore o svim finalitetima narodne politike«.

Nekadašnji vodja koalicije duboko se razilazi od svojih drugova. On duboko vjeruje da će narednih deset godina donijeti konačnu odluku u pitanju Južnih Slavena; ali čuti da je sve nepripravno za to veliko doba i prvi pokušava u formama u kojima je bilo tad moguće izlaziti pred široku javnost, dati barem jedan nacrt toga riješenja. Koalicija naprotiv računa takodjer s dogadjajima budućnosti, ali ne vjeruje da su tako bliski. Odatle i temeljna razlika izmedju njezine i Supilove politike i u pitanju taktike. Koalicija je za politiku malih kompromisa, politiku oportunizma na etape; Supilova taktika konzekventno vodi k revolucionarnim metodama borbe.

*

Dne 27. XII. sastaje se sabor. Perioda sabora, koji je izabran na izborima 16. i 17. prosinca 1913., svakako je jedna najburnijih i najtmurnijih u hrvatskoj parlamentarnoj povijesti. Sabor je morao u kratkom radu od tri dana izglasati obnovu financijalne nagodbe. Rok neznatno sitan za pitanje, koji je i po naziranju koalicije bilo najvitalnije pitanje hrvatske politike. U tom se zasjedanju, valjda prvi puta opažaju teški simptomi naličja parlamentarizma, ne u ideji, već u ljudima. Radi produženja financijalne nagodbe dolazi do opstrukcije pravaških stranaka i seljačke stranke. Koalicija bezobzirno krši tu opstrukciju, ne osvrćući se ni najmanje na duh i oblike parlamentarnoga sistema. Koalicija kao vladajuća stranka počinje u saboru primjenjivati metode i trikove madjarskoga parlamentarizma. Traje to kroz cijelu 1914. a kulminira u poništenju mandata Stjepana Radića, premda je ovaj bio jednoglasno izabran od naroda svojega izbornog kotara. Boravak u Pešti pogubno je djelovao na istaknute ljude koalicije; Tiszin uzor očito je fascinirao mnoge od njih i doveo do toga, da su idejne parole postale samo fasada

za primjenu sile; gubi se osjećaj za »fair play«, gubitak manira otkriva prazninu srca i kulture. Ne engleski, već Tiszin parlamentarizam udomaćuje se u hrvatskom posljednjem saboru. Uostalom u siječnju grof Tisza posjećuje Zagreb i hrvatski sabor, gdje ga koalicija dočekuje pljeskom. Kolike razlike između dočeka Tiszinoga i dočeka Banffyjevoga 1895. u Zagrebu! Po prvi — ali i posljednji puta — dočekan je u Hrvatskoj s pljeskom jedan ugarski ministar predsjednik.

Stjepan Radić

Svojim postupcima prema opoziciji u saboru, koji se nijesu mnogo razlikovali od metoda khuenovske narodne stranke, a pogotovo pak činjenicom da nije narednih mjeseci donijela ta politika praktičnih političkih rezultata, koalicija mnogo gubi na ugledu. Javnost nije oduševljena ni s rješenjem pragmatike, tim jedinim do sad konkretnim uspjehom politike koalicije. Odiozna stara ustanova o potrebi znanja madžarskoga jezika u službi na željeznicama u Hrvatskoj istina je uklonjena iz samoga zakona, ali je ostala u obrazloženju; u teoriji je nema, ali u praksi još uvijek ostaje na snazi. Onda koaliciji nije uspjelo u njezinim pregovorima s Tiszom iznuditi saziv regnikolarnih deputacija, koje imaju rješavati o povredama nagodbe i raditi na njihovom saniranju; sve ostaje in suspenso, sve ostaje pri starom. Nema ni trajnog sporazuma između koalicije i Tisze ni trajnog mira. I opet dolazi uz to još na dnevni red ostvarenje novih madžarskih škola, protiv čemu je koalicija praktički nemoćna. Logično je, da uslijed toga i opozicija u saboru, kao i cijela javnost postaju borbeniji, saborske sjednice dobivaju sve nesimpatičniju sliku. U dva se navrata »Obzor« u svojim uvodnicima zaustavlja na tima simptomima, koji svakako znače tešku bolest političke generacije, jednako one na vladi, kao i one u opoziciji. »Kad smo nedavno istakli, veli »Obzor«, da je hrvatska javnost razočarana, jer je od saborskih govora mnogo više očekivala, prigovorilo nam se da pretjeravamo — jer je sabor skršio (!) opstrukciju, izabrao delegaciju, ukinuo celibat učiteljica. Ne radi se o prosudjivanju saborskih rasprava samo po brzini zakonodavnog rada, nego i po niveau-u saborskih rasprava — a tko vidi, kako se svaki dan, radi užasne lične i stranačke mržnje ne poštedjuje ni pokojne majke političkih protivnika — kako se iznašaju intimne privatne stvari — kako se rasprava gubi u sitnicama i pojedinostima lične naravi i kako baš te upadice pobudjuju najviše zanimanja, onda se zaista ne može reći, da je očekivanje javnosti ispunjeno. Nakon dugogodišnje šutnje mislili smo, da će se baš iz sredine saborske javiti inicijativa za preporodni rad — o kojemu su toliko pojedine stranke govorile i narodu obećavale — a kad tamo razvija se debata, da li se zastupnik Modrušan kao načelnik smije voziti gradskim automobilom ili ne smije . . «.

Bezidejnost prevladjuje, politika se pretvara čisto u taktičku igru. Ljudi sabora 1914. prečuli su Supilove riječi, da se nalazimo na domaku desetljeća, »kroz koje će se svakako odigrati veliki dogadjaji« . . .

U sparnoj sitničavoj atmosferi protekla je adresna debata. Onda 3. III. 1914. prasnula je bomba. »Obzor« javlja da je peštanska vlada spremila zakon o izvlastbi morske obale. Kao i za vrijeme pragmatike, koalicija je zaskočena — nije imala tako reći ni pojma šta se sprema.

Cijela hrvatska javnost planula je ogorčenjem. Koalicija, premda još ne znajući ni sam tekst zakonske osnove, mnije da joj je dužnost a priori braniti osnovu. Optužuje opoziciju i nezavisnu štampu, da želi samo napakostiti koaliciji s tom svojom hajkom protiv zakonske osnove o izvlastbi morske obale. A osnova je zaista teška i sudbonosna za budućnost jednako kao i pragmatika, radi koje je koalicija 1906. s onoliko elana išla u borbu.

Prvo i prvo ta nova zakonska osnova opet nije bila u skladu s nagodbom, jer zajednički sabor uopće nije vlastan donijeti bilo kakav izvlastbeni zakon za Hrvatsku i Slavoniju. Po novom zakonu sva prava na morskoj obali imala bi bila pripasti ugarskom ministarstvu trgovine. Ugarski ministar trgovine mogao bi po toj zakonskoj osnovi »za pomorske svrhe«, a to je vrlo rastezljiv pojam, — kako je to naglasio »Obzor« u svom uvodniku od 6. III. — upotrebiti kojigod dio obale mu se svidi. mogao bi izvlastiti svakoga pojedinca, svaku općinu, svako kupalište. Prema novom zakonu imala je pomorska oblast kao organ ministra trgovine uopće odrediti pojam šta je to morska obala, bez obzira da je taj pojam odredjen medjunarodnim pomorskim pravom. »Ako će Madžarima konvenirati, veli »Obzor«, oni će izvlastiti deset metara, ali i pol kilometra morske obale« . . . Na ovaj način mogu Madžari najljepše i najbolje točke Hrv. Primorja izvlastiti u pomorske svrhe . . . Ugarska pomorska oblast bit će na našem hrvatskom teritoriju gospodar situacije i to ne samo na žalu od dva tri metra, nego prema njihovoj gospodskoj uvidjavnosti . . .

Taj novi madžarski atentat izazvao je revolt prvenstveno u Hrvatskom Primorju i medju omladinom. Počinje, kao i 1903., skupštinski pokret. Na Sušaku se saziva velika protestna skupština, koju se najprije zabranilo, a onda u posljednjem času ipak dopustilo. Od koalicije došli su na skupštinu dr. Rošić i dr. Boguslav Mažuranić. Zastupnici koalicije dočekani su — prvi puta otkako koalicija postoji — medju svojim izbornicima s bučnim demonstracijama. Ipak su govorili, ali govorili takodjer protiv zakonske osnove o izvlastbi morske obale! Situacija je napeta, sve pokazuje da su točne Radićeve riječi, da će pol milijuna Hrvata Hrvatskoga Primorja makar silom spriječiti provedbu toga zakona . . .

Rat je u stvari osujetio madžarski prepad na obale Hrvatskoga Primorja. Medjutim politika koalicije, koja je računala očito da će svojom taktikom kompromisa postići parlamentariziranje vlade i barun Skerlecza (što joj medjutim nije uspjelo), zadala je težak udarac njezinom prestižu poglavito u nacionalističkim krugovima i u omladini. Sam beogradski »Piemont« prigodom jedne polemike sa zagrebačkim koalicionaškim »Srbobranom« dolazi do konstatacija: »Mi smo se na ovo osvrnuli da pokažemo kako pojedini srpski listovi u Austro-Ugarskoj, kad po sili prilika moraju da brane jednu vladu, da se oni njoj stavljaju u službu, gubeći svaki obzir i prema logici i prema nacionalnim osećanjima«.

Dne 25. V. uapsio je u zagrebačkom kazalištu tadanji redarstveni komesar dr. Janko Bedeković omladinca Vladimira Schäfera, kod kojega je pronadjen jedan revolver. Redarstvo je tvrdilo da je Schäfer namjeravao izvesti atentat na bana. Proces je obavljen u prvim mjesecima rata u posebnoj onoj atmosferi; iz toka procesa još uvijek se jasno ne razabire je li doista Schäfer namjeravao izvesti atentat, ili je pak njegovo uapšenje samo djelo prerevne policije, kako je tad općenito tvrdila javnost. Svakako slučaj Schäfer bio je nov kamen kušnje za politiku hrvatsko-srpske koalicije, i za njezin odnos prema nacionalističkoj omladini. Radi slučaja Schäfer izašao je u »Pokretu« vehementan napadaj na cijelu omladinu. »Pokret« je doslovce napisao:

»Bez ikakve individualne krivnje imao je ban da bude napadnut možda kao predstavnik državnog stanja naše zemlje. Kad bi i jedan samo član naše omladine držao, da se na taj način može izvesti ikakva poboljšica u tom državopravnom stanju, onda bi to trebalo najdublje požaliti, jer zaista ne bi bilo moguće zamisliti veće zablude. Današnje državopravno stanje naše domovine ima svoje uzroke, koji se ne daju pogadjati revolverom. To je politička, kulturna, ekonomska snaga naroda, jačina narodne svijesti, intenzivnost i promišljenost narodnoga rada. Nikakvi, ni koliko uzburkani narodni osjećaji, ne mogu izvesti ništa koristno za narod bez ovih faktora. I tu nažalost vidimo da je naša omladina sašla na upravo sudbonosne stranputice. Dok ju je s jedne strane zahvatio val neodredjene nacionalne svijesti, razdijeljene u gotovo bezbroj nijansa, sa mnogo fraza, s druge se strane velik dio omladine bavi isključivo — športom. Spremanja za stvaranje uslova narodnoga političkog života vidimo u naše omladine vrlo malo. Jedan samo mali dio bavi se prosvjetnim redom u narodu, ili narodno-obranbenim radom ili studijem ekonomskih, socijalnih i kulturnih problema — izvan granica škripata. Pa kako se cjelokupno hrvatstvo nalazi danas u teškoj unutarnjoj krizi, rekli bismo gotovo u nekoj dekadansi, to se pomanjkanje ovakovoga zdravog posmatranja djelovanja u omladini tim teže opaža«.

»Obzor« je medju prvima reagirao na takvo generaliziranje suda nad omladinom i nad hrvatstvom. »Kriza je u koaliciji i njezinom vodstvu, dodaje »Obzor«, a ne u narodu . . . Krivnjom koalicije preći će vodstvo i težište naše narodne politike iz Zagreba i Banovine u Dalmaciju i na naš narod u Bosni i Istri, u Dalmaciji i Hrvatskoj slijedit će savjet i pobudu onih mirnih i prokušanih političara istarskih i dalmatinskih, koji nisu kao trstika na vjetru, koji ne teže za mandatima i titulama, nego znadu svoj put imajući narodne ciljeve pred očima. Posvema je razumljivo, da će to i omladina uvidjeti . . .«. Istup koalicije protiv omladine imao je jak uticaj na ovu. Omladina ide odsele sasvim svojim putem. Sam taj sukob omladine i koalicije objašnjuje mnoge pojave budućnosti; objašnjuje u prvom redu neznatan broj hrvatskih parlamentarnih predstavnika u emigraciji, u radu Jugoslavenskog odbora; s druge strane dijagnoza koalicije, odnosno »Pokreta« o vrednotama omladine, bila je totalno kriva; ta generacija od 1914. pokazala je u ratu na djelu svoj idealizam i vjernost načelima. Hrvatsko-srpska koalicija rapidnom svojom političkom evolucijom u prvoj polovici 1914. zaista je, kako je »Obzor« konstatirao u lipnju 1914., premda je imala u hrvatskom saboru najveći broj mandata, prestala biti reprezentantom raspoloženja i težnja Hrvatske. Ni Banovina, ni Dalmacija, ni Istra, ne odobravaju politiku koalicije.

Madjarski ministar predsjednik Tisza sa banom Skerleczom ulazi u zgradu hrvatskog sabora (u siječnju 1914.). U pozadini, sa vladom, grof Teodor Pejacsevich.

Za 27./28. lipnja 1914. bijaše zakazan dolazak Hrvata s Rijeke u Zagreb. Cijeli grad bijaše okićen zastavama. Posjet riječkih Hrvata bijaše u prvom redu jedna narodna politička manifestacija.

28. lipnja dan je sarajevskoga atentata. Počinje sasvim novo poglavlje hrvatske politike.

VLAHO RAIĆ

PREDRATNA OMLADINA

Posljednjih su se 40 godina odigrali u hrvatskom javnom životu događaji od historijske važnosti, koji su izvršili čitav preobražaj u našem narodnom životu. To je doba još uvijek u zamahu, u razvitku. Naš se narodni, politički, kulturni i socijalni život nalazi još uvijek u pokretu. Tek u historijskoj perspektivi, kad konačne rezultante budu jasne i nedvoumne, moći će historija reći konačan sud o ljudima, pokretima i strankama, koji su u tom 40-godišnjem razdoblju predstavljali različite struje našeg političkog, kulturnog i socijalnog života, te ocijeniti, koliko je njihova suradnja dala trajne rezultate.

Ideje ilirizma i jugoslavenstva Strossmayera i Račkog nisu nikad iščezle iz duše narodne, no u jalovoj stranačkoj borbi gurnute su u pozadinu. Hrvatska omladina, koja je po mišljenju naših političkih stranaka imala biti samo orudje u toj stranačkoj borbi, otkazala je poslušnost.

Već je godine 1903. došlo u Beču i Pragu do dodira izmedju hrvatske i srpske omladine i to baš zato, jer se u velikom dijelu djaštva vodila još očajna borba izmedju »pravaša« i »obzorašа«, koja je postigla svoj vrhunac u izbacivanju Strossmayerove slike iz čitaonice djačkog društva »Zvonimir« u Beču. To je izazvalo senzaciju i javljaju se prvi glasovi otpora protiv ove stranačke borbe, protiv jalove opozicije u domovini, gdje je grof. Khuen osvajao jednu poziciju za drugom.

Pomirenje pravaša i obzoraša ublažilo je donekle stranačku borbu — no nije promijenilo metodu borbe. Prvi je Stjepan Radić pokazao put, kojim treba da se Hrvati odupru nasilnoj i nezasitivoj magjarizaciji, kad je izazvao brojnim incidentima u borbi za hrvatski jezik na željeznicama uzbunu u javnosti i reakciju režima.

Prvi javni nastup bilo je spalenje magjarske zastave 1895. u Zagrebu — kad je grof Khuen htio caru Franji Josipu pokazati pacificiranu Hrvatsku. Slijedio je proces, tamnica u Bjelovaru i exodus djaštva u Prag. Za vrijeme boravka u Pragu, hrvatski studenti došli su u dodir i vezu i sa Masarykom, te su prigrlili njegove realističke poglede u politici i realističke smjernice u kulturnom životu. Utjecaj Masaryka ostao je snažan na veliki dio te omladine i kasnije. Naš hrvatski romanticizam i historizam nije više zadovoljavao omladinu. Bilo je jasno, da se dosadanjim metodama ne dadu postići narodni ciljevi — pogotovo da nije moguća borba protiv Khuena, dok će ga god Srbi u Hrvatskoj svojski podupirati, što su i izdašno i činili sve u skladu s Obrenovićevom austrofilskom politikom u Srbiji. I zato je omladina srdačno pozdravila i podupra nastup mladje srpske generacije u Zagrebu, koja je energično ustala protiv Srba magjarona. Ova suradnja mladih Hrvata i Srba najbolje se očitovala u izdanju »*Narodna Misao*«, koja je postala ideološki temelj mladjem naraštaju.

»*Narodnu Misao*« štampali su omladinci I. Lorković, L. Mazzura, Sv. Pribićević, Dušan Mangjer, J. Banjanin.

Lorković piše o Račkomu i analizira njegove političke smjernice te zaključuje, da Rački zastupa ideju narodnog jedinstva Hrvata i Srba. Lorković potpuno usvaja ovo gledište i ističe potrebu, da se za nj pridobiju najširi narodni slojevi. »Preporod naroda hrvatskog ili srpskog — piše Lorković — nije još završen. Započet u ovome stoljeću na širokoj misli narodnoj, ima obuhvatiti čitav narodni život, sve njegove slojeve u svim granama njihova rada«. Lorković priznaje, da je ideja narodnog jedinstva prihvaćena jedino od inteligencije. On misli, da je treba prihvatiti cio narod, jer će se tek onda postići ono, za čime su išli ilirski preporoditelji. Lorković posebno napominje, da je Rački tražio preuredjenje monarhije na federalističkoj osnovi, te tu potrebu nalazi u Pragmatičkoj sankciji, koju je Patenat od 1861. postavio kao osnovu za državno uredjenje. Svetozar Pribićević razlaže u svom članku o narodnom jedinstvu Srba i Hrvata. On piše protiv teorije o političkom narodu u Trojednici (koju su zastupali pravaši). Traži osnivanje zajedničke stranke Srba i Hrvata, koja će zahtijevati samostalnost Trojednice ne na temelju historijskog državnog prava, već na temelju načela narodne suverenosti.

Djakovački vladika pozdravio je pokretače »Narodne Misli« ovim riječima: »Vaša je svrha divna, i dao Bog da ju postignete. Tko ljubav, slogu, jedinstvo u narodu našem promiče, taj, il se zvao Srb ili Hrvat, pravi je kršćanin, ljubitelj je pravi života, svjetla, slobode i slave svoga naroda«.

Iz Srbije pozdravili su ujedinjenu hrvatsku i srpsku omladinu metropolita Mihajlo, znanac Strossmayera, bivši predsjednik vlade Jovan Ristić i drugi. Mitropolita Mihajlo pisao je ovo: »Ova vaša sloga, vaša bratska ljubav utješit će svu braću i izvan naše domovine«. Jovan Ristić u svom pozdravu veli, da je »od svoje mladosti zadojen utiscima događjaja, koji su bili oduševljeni izraz srpsko-hrvatskog bratstva i njihove zajednice«.

Ovaj omladinski pokret pozdravili su medju ostalim od Hrvata dr. Marijan Derenčin, T. Smičiklas, N. Nodilo, dr. Šime Mazzura, dr. Fran Vrbanić, Erazmo Barčić, iz Dalmacije Luka Borčić, Split, i Luka Zore, Zadar. Od Srba su uputili pozdrave dr. Polit Desančić, Jovan Sundečić i drugi.

Dok su ilirski preporoditelji pisali i govorili u glavnom o potrebi sloge Hrvata i Srba, dotle se sada ide i dalje. Piše se i govori o ujedinjenju Hrvata, Srba i ostalih južnih Slavena. Mlada generacija nalazi u tom potporu, moralnu i materijalnu, čitave plejade javnih radnika starije generacije.

Misli, koje su izražene u člancima i pozdravima starije, strossmayerovske generacije, koja je pozdravila prvi zajednički nastup hrvatske i srpske omladine, pokazuju jasno smjernice i ciljeve nove generacije. Pokretači »Narodne Misli« i njihovi drugovi osnivaju naprednjački pokret u Hrvatskoj, koji nije išao samo za političkim ciljevima nego je htio vršiti snažan utjecaj i na čitavo naziranje na svijet, a naročito u umjetnosti i književnosti.

Godine 1904. počeo je izlaziti u Zagrebu »Pokret« kao tjednik, pod uredništvom dr. M. Dežmana, a početkom siječnja 1905. organizirala se Hrvatska napredna stranka. Osnutkom ove stranke došlo je do konkretnog formuliranja političkih smjernica novog hrvatskog naraštaja.

U književnosti i umjetnosti gotovo je već posve prevladala hrvatska moderna — pa su već i kulturne veze sa Slovencima, Srbima i Bugarima dosta učvršćene.

U Hrvatskoj je slomljen Khuenov režim, zahvaljujući Riječkoj rezoluciji, 1905. godine. Koncem 1905. godine, nakon donošenja Riječke rezolucije, donesena je Zadarska rezolucija, koja je u Dalmaciji izmijenila stubokom odnos političkih snaga i stvorila novu situaciju, kao što je Riječka rezolucija izvršila u Banovini. Stvara se Hrvatsko-srpska koalicija. U Dalmaciji novoosnovana »Narodna stranka« sa drom Trumbićem vodi novu politiku, kojoj je baza najuža suradnja izmedju Hrvata i Srba. Ovi događjaji imaju jak odraz i na držanje i politiku hrvatskih političara i u Istri te u Bosni-Hercegovini. Nastupilo je novo gibanje u hrvatskim zemljama. Starija generacija, koja je počela politički djelovati kao sljedbenik Strossmayerovih i Račkovih ideja, vidi da njeni politički pogledi pobjedjuju. Omladina se u sve većem broju orijentira u pravcu tih smjernica. Mnogi donle istaknuti pravaši prihvaćaju nove ideje Riječke rezolucije i hrvatsko-srpske koalicije.

Na protivnoj strani ostale su stvarno samo »Čista stranka prava« sa dr. Josipom Frankom. Dr. Mile Starčević osuđuje dr. Josipa Franka i optužuje ga, da je izdao ideale Ante Starčevića. I Milinovci se sve više približuju idejama koalicije, tako da su za vrijeme rata otvoreno za suradnju sa Srbima. »Čista stranka prava« odrekla se zaista bitne oznake Starčevićevog programa: borbe protiv Austrije a za slobodu Hrvatske. Ona ne može biti više privlačiva točka za omladinu, koju uz to odbija njena nenačelna politika i njeno šurovanje sa bečkim i madjarskim faktorima.

*

Takove su političke prilike, kad se 1906. godine pojavljuje prvi broj »Hrvatskog djaka«. Te je godine uz to »Hrvatsko-srpska koalicija« potukla na izborima madjarone i dobila većinu mandata. Znači, da se i široki narodni slojevi izjavljuju za politiku suradnje Hrvata i Srba. Omladina nalazi, dakle, već dobrim dijelom sazrele prilike za svoju političku djelatnost. Godine 1906. osnovano je u Beču studentsko društvo »Jugoslavija«. U Pragu je suradnja hrvatske srpske pa i bugarske omladine počela još ranije; 1905. godine se u Pragu već održavaju zajednički sastanci hrvatskih, srpskih i slovenskih studentskih društava.

U Hrvatskoj se medjutim sve viši širi pokret napredne omladine. Dolazi do teških sukoba izmedju omladine i Rauchovog režima. Rezultat je, da je sveučilišna omladina u svibnju 1907. godine donijela rezoluciju, kojom se osudjuje tadašnji režim u Hrvatskoj i u znak protesta napušta zagrebačko sveučilište i polazi u Prag.

Bojkot zagrebačkog sveučilišta trajao je kratko vrijeme, svega nešto više od godine dana. No boravak velikog broja hrvatske omladine u Pragu imao je jakog utjecaja na daljni razvitak političkih i kulturnih prilika u hrvatskim zemljama. U Pragu je 1908. godine održan i prvi »Sveslovenski kongres naprednog djaštva«, komu su medju ostalim sudjelovali i hrvatski studenti. Za vrijeme bojkota zagrebačkog sveučilišta preselilo se u Prag i uredništvo »Hrvatskog djaka«, koje je tamo i izlazilo do povratka u Zagreb.

Godina 1908. bila je od velike važnosti za daljni razvitak događjaja u Monarhiji, a kasnije, kako se vidilo, i u svijetu. Proglašena je aneksija Bosne i Hercegovine. Time su postavljena nova pitanja na dnevni red. U Zagrebu se vodi t. zv. veleizdajnički proces. Hrvatski i srpski odvjetnici brane optužene, te se još jednom manifestira suradnja izmedju Hrvata i Srba. Hrvatska napredna omladina listom je na strani optuženika. »Hrvatski djak« nastavlja izlaženje u Zagrebu. Mjesto Jurislava Janušića, koji je umro, uredjuje list N. Novak. Jurislav Janušić, koji je stupio u politički život kao pravaš, da zatim postane ideolog napredne omladine, ostavio je medju omladinom živu uspomenu.

*

Kao posljedica prilika, nastalih uslijed aneksije Bosne i Hercegovine, došlo je i do poznatog Friedjungovog procesa u Beču. Frano Supilo bio je glavna ličnost ovog znamenitog procesa. Supilo je bio već i prije toga najbliži omladini od starijih političara. Njegov »Riječki Novi List« bio je snažni saveznik omladine u njenoj borbi. Supilo nakon procesa istupa iz Hrvatsko-srpske koalicije. Frano Supilo je prozreo tadašnju politiku Hrvatsko-srpske koalicije i u nizu članaka u »Riječkom Novom Listu« upozorava na nju javnost, a posebno omladinu. »Pokret« vodi sada kampanju protiv Supila. Koalicija nastoji »likvidirati« Frana Supila da održi svoje pozicije u Pešti. »Obzor« ustaje u obranu Supila i plan Hrvatsko-

Srpske koalicije ne uspijeva. Supilo naravno još borbenije zastupa hrvatske interese i potrebu uske suradnje Hrvata i Srba. On sve više simpatizira s omladinskim pokretom, komu otvara stupce »Riječkog Novog Lista«.

U medjuvremenu osnovana je u Dalmaciji »Hrvatska pučka stranka«, suradnica »Hrvatske napredne stranke« u Banovini. Dr. Lorković sa većom grupom seljaka iz Banovine posjećuje Split, gdje ih dr. Josip Smodlaka i njegovi pristaše oduševljeno dočekuju. Možda po prvi put u hrvatskoj povijesti bratime se splitski težaci i banovinski seljaci. Hrvatska pučka stranka okupila je velik dio omladine. Split je listom uz novu stranku. Njena je najveća zasluga, što je skršila zadnje ostatke autonomaštva medju splitskim pučanima te tako i političko-stranački afirmirala hrvatski karakter Splita.

U Splitu izlazi »Sloboda«, a u Šibeniku »Naprednjak«, kao glasila nove stranke. Uz dr. Smodlaku ističu se dr. Ivo Tartaglia, dr. Vice Ilijadica, dr. Makale i mnogi drugi. U Banovini se takodjer množe redovi napredne omladine. Godine 1909. održan je na Sušaku, gdje djeluje klub »Janušić«, koji je razvio živu akciju, prva manifestaciona skupština hrvatske i srpske napredne omladine.

Na javnu pozornicu stupili su medjutim Augustin Ujević, Vladimir Čerina, Krunoslav Bego i drugi prednjaci predratne omladine. Medju najborbenijima je stalno i Oskar Tartaglia. Uz omladinu je i Milan Marjanović, koji suradjuje u »Obzoru«. To je još uvijek napredna omladina, no već se pojavljuju obrisi diferenciranja u taktici, a doskora i u formuliranju odnosa Hrvata prema Srbima. Jedni su za revolucijonarne metode, drugi zastupaju potrebu evolutivnog rada. Jedni su nekompromisni nacijonalisti, koji tvrde, da ne može biti sloge izmedju Hrvata i Srba, jer su jedno. Drugi naprotiv ističu potrebu postepenog slivanja u jedno.

Borbenije krilo predstavlja u glavnom dalmatinska grupa. Uz nju pristaju i brojni omladinci na Sušaku, u Zagrebu i u drugim našim središtima. Godine 1910. bosanski Srbin Žerjavić puca u Sarajevu na baruna Varešanina, zemaljskog poglavicu Bosne i Hercegovine. Ovaj atentat nije uspio. Medjutim djeluje na držanje hrvatske omladine, koja se radikalizira i stupa u dodir sa »Mladom Bosnom«. Hrvatska omladina prihvatila je već prije srpsko gledište o aneksiji Bosne i Hercegovine. Sada se i u tom pogledu radikalizira.

U kolovozu 1911. godine održava se u Splitu konferencija hrvatske i srpske napredne omladine. Na konferenciji dolazi do nesuglasica izmedju dva krila omladine, borbenijeg i umjerenijeg. Radikalniji elementi su protiv svih postojećih stranaka, te se to na konferenciji i konstatira. Oni su protiv taktiziranja, protiv legalne borbe. Njihov je organ »Val«, koji je iste godine pokrenuo u Zagrebu Vladimir Čerina. Oskar Tartaglia, jedan od vodja ovog borbenog krila omladine, pišući o »Valu«, veli u svojoj knjizi »Veleizdajnik« ovo: »Nezadovoljni smo s onom grupom napredne omladine, koja ističe evoluciju, legalnu borbu, sitni rad, antiklerikalizam i samo slogu Srba i Hrvata. Protiv vodenog i beskrvnog »Hrvatskog djaka« pokrećemo u Zagrebu omladinski list »Val«, koji je punokrvan, borben, nacijonalistički i revolucijonaran«.

Iste godine, 1911., prestaje izlaziti »Hrvatski djak«. No njegova grupa nije iščezla. Ona postoji, premda neorganizirana kao posebna skupina. Doskora dolazi i do formalnog rascjepa izmedju ova dva krila napredne omladine. Koncem 1911. održan je u Splitu sastanak radikalnog krila napredne omladine. Sudjeluju u glavnom Vladimir Čerina, Oskar Tartaglia, Bartulica, Ujević, Košćina. Osniva se organizacija »Hrvatsko-srpske radikalno napredne omladine«. U isto vrijeme održana je u Beču konferencija studentske omladine sa svih sveučilišta u Monarhiji, na kojima studiraju Hrvati, Srbi i Slovenci, te je zaključeno, da se osnuje »Srpsko-hrvatska nacijonalno-radikalna omladina«. Konferencija je održana na inicijativu uredništva srpskog studentskog lista u Beču »Zora«. Tom prilikom je zaključeno, da se list preseli u Prag, što je i izvršeno. Medjutim se u Pragu omladina organizira pod nazivom »Hrvatsko-srpska radikalno napredna omladina«. Uz »Zoru« izdaje se i »Val«, koji se preselio iz Zagreba. No Čerina nije u Pragu, gdje vode Ljubo Leontić, Gjuro Ostojić, Rudolf Giunio i drugi, medju kojima i brojni Srbi.

*

Split je medjutim postao središte radikalnog krila napredne omladine. No ni medju radikalno-naprednom omladinom nema jednodušnosti. Krajne individualistički instinkti i nedisciplinirano st ove omladine bili bi vjerojatno doveli do brojnih secesija, da nijesu događaji bili u prilog omladinskog pokreta. Individualistički instinkti i nedisciplinirano st predratne omladine bili su prirodna posljedica njene lektire i političkih, socijalnih i kulturnih uzora, za kojima se povodila. Mazzini, Krapotkin, Sighele, Barres i pojedini ruski revolucijonarci, to su bili uzori znatnog dijela predratne omladine.

Početkom 1912. imenovan je za bana Trojednice Cuvaj. To je dalo povoda novim borbama omladine i napredne starije generacije protiv madjarskih vlasti i njihovog eksponenta. Omladina zaboravlja na medjusobne stranačke i političke razlike i vodi zajedničku borbu protiv Cuvaja. Početkom veljače 1912. zakazana je velika protestna skupština na hrvatskom sveučilištu protiv Cuvajevog režima. Govorit će ne samo predstavnici napredne omladine, nego i Mladohrvata, katoličkih studenata i socijalista. Redarstvo medjutim rastjeruje skupštinu. Tom prilikom ranjen je teže veći broj djaka. Izbija reakcija u svim hrvatskim zemljama. Proglašen je štrajk sveučilišne i srednjoškolske omladine, koji je uspješno proveden u svim hrvatskim gradovima.

Medjutim 4. travnja 1912. suspendiran je ustav u Hrvatskoj i Cuvaj je imenovan za komesara. Redaju se protesti protiv ovog postupka madjarskog režima, te nalaze odjeka i izvan hrvatskih zemalja. Masaryk protestira protiv imenovanja komesara, a u Beogradu se drži protestna skupština omladine. Sveučilišna omladina je medjutim zaključila poći u Beograd. Otputovalo je 150 studenata, medju kojima je bilo i pristaša Mladohrvata i katoličke omladine.

Put i boravak u Srbiji imali su veliki značaj na daljni rad hrvatske omladine. Sa puta u Srbiju vratili su se medju ostalim kao pristaše narodnog jedinstva i neki predstavnici Mladohrvata i katoličkih studenata, kao Janko Barićević i Ivo Jelavić. No daleko je važnije bilo, da su tom prilikom neki omladinci došli u intiman dodir sa beogradskim organizacijama »Ujedinjenje ili Smrt« te sa »Narodnom obranom«. Hrvatski omladinci bili su dočekani veoma lijepo. Pozdravljali su ih vodeći srbijanski političari, kao Marko Trifković, Ljuba Jovanović, Ljuba Davidović i drugi. Pozdravili su ih i srbijanski kulturni radnici na čelu sa Jovanom Skerlićem, koji je bio postao već od prije ideolog i jednog dijela hrvatske omladine. Primio ih je i pozdravio na koncu i pukovnik Dimitrijević-Apis, najutjecajnija ličnost u organizaciji »Ujedinjenje ili smrt«.

O boravku u Beogradu piše Oskar Tartaglia u već spomenutoj knjizi medju ostalim ovo: »Predstavio sam Luku Jukića Dragutinu Dimitrijeviću-Apisu, koji se odmah složio s idejom atentata na Cuvaja i bez mnogo promišljanja predao ga u ruke komitskom vojvodi V. Tankosiću, koji nauči i izvježba Jukića u pucanju iz revolvera i bacanju bomba«.

*

Političke posljedice izleta u Srbiju bile su dalekosežne. Omladina se radikalizirala, upravo se jedan njen znatan dio oduševio za revolucijonarnu borbu. I starija inteligencija postaje borbenija. Široki narodni slojevi su takodjer zahvaćeni novom psihozom, osobito na Primorju.

Dne 8. lipnja 1912. godine omladinac Luka Jukić, Hrvat iz Bosne, puca u Zagrebu na komesara Cuvaja, ali ga ne pogadja. Metak iz revolvera ubija naprotiv komesarovog tajnika Hrvojića. Jukić je uhvaćen, te kasnije osudjen na smrt i pomilovan na 20 godina tamnice. Jukićev atentat raspalio je omladinu. Jukić postaje junak dana. Omladina je sva na njegovoj strani, pače i ona, koja u načelu ne odobrava terorističke metode u političkoj borbi.

I iste godine 31. listopada student Ivan Planinšćak vrši atentat na Cuvaja. Ali opet tane ne pogadja Cuvaja. Vrše se brojna uapšenja i premetačine, i to ne samo u Zagrebu, nego i u drugim našim mjestima. Redarstvo sada prati još budnije kretanje omladine.

U Pragu omladina sastavlja pismo i šalje ga Cuvaju, u kojem mu prijeti, da će obračunati s njime, ako ostane na položaju komesara. 270 omladinaca potpisalo je ovo pismo. Splitska »Sloboda« i šibenski »Naprednjak« otvoreno pozdravljaju Jukića. U takovoj psihozi sastaje se početkom rujna 1912. na Rijeci konferencija delegata »Srpsko-hrvatske radikalne napredne omladine«. Prisutni su i delegati iz Beograda, Praga, Graza, Beča i Innsbrucka.

Čim su se delegati sastali, Vladimir Čerina i Oskar Tartaglia predlažu, da se prihvati program kluba »Narodno Ujedinjenje«. Program ovog kluba, koji je stajao pod utjecajem organizacije »Ujedinjenje ili smrt«, upoznali su zagrebački studenti prilikom svog izleta u Beograd, odakle su tekst pravila sobom donijeli. Medjutim većina delegata izjavila se ne samo protiv ovog programa, već je i porekla Čerini, Tartagliji i drugovima pravo da sudjeluju na kongresu, jer su došli kao predstavnici nacijonalističke omladine. Većina delegata je, naime, stajala na stanovištu, da ta grupa omladine ne čini sastavni dio napredne omladine.

*

Na sastanku na Rijeci došlo je i do formalnog rascjepa izmedju nacijonalističke omladine i većine, koja je stajala na programu napredne omladine. Čerina i drugovi izjavljuju, da istupaju iz napredne omladine i da stupaju u borbu kao posebna organizacija »Ujedinjenje nacijonalističke omladine«. Pristaše ove grupe održaše istog dana na Rijeci sastanak, sa kojeg su objavili t. zv. »Izjašnjenje nacijonalističke omladine«. U ovoj izjavi kida se sa radikalno-naprednom omladinom, kritizira se t. zv. sitni rad i osudjuje »konvencijonalno, staromodno i demagoško naprednjaštvo«. Ističe se potreba odlučne borbe i proglasuje za dogmu narodno jedinstvo.

Istup i izjava ove grupe omladinaca bila je nesumnjivo direktna posljedica polaska u Beograd i veza, koje su tom prilikom sklopljene. To potvrdjuje i činjenica, da se ova grupa omladine organizirala otvoreno na bazi programa beogradskog kluba »Narodno Ujedinjenje«. Program je ovog kluba bio revolucionaran. Proglašeno je »historijskom nuždom ujedinjenje srpsko-hrvatskog naroda i slovenačkog, te da se tom cilju moraju podvrći sve ostale akcije i u tom pravcu treba uputiti sav politički, kulturni i socijalni rad«.

Članovi ove grupe javno su isticali, da hoće evolucijom k revoluciji, koja jedino može donijedi slobodu i ujedinjenje. Da se shvate jasno težnje ove grupe zabilježit ćemo nekoliko stavaka iz proglasa, koji su objavljeni u splitskoj »Slobodi« nakon konstituiranja na Rijeci:

»Ujedinjena nacijonalistička omladina treba da bude izvorom i izdankom narodnog ujedinjenja i oslobodjenja, zbog kojeg živimo i radimo, zbog kojeg ćemo se žrtvovati sa svakim atomom našeg organizma, intelektualnog, moralnog i fizičkog, sa svim materijalnim, intelektualnim, moralnim i fizičkim, što ga posjedujemo u sebi i oko sebe, u svojoj najbližoj i najudaljenijoj okolini!«

Nakon istupa nacijonalističke grupe, većina delegata nastavila je konferirati. No nijesu doneseni nikakovi zaključci, te se većina delegata povrati kućama, ne obavivši ništa i prilično dizorijentirana. Kako su omladinski listovi bili u rukama nacijonalističke grupe i pošto su u njenim redovima najborbeniji omladinci, to radikalno-napredna omladina, unatoč svoje većine, gubi vodstvo i stvarno nakon sastanka na Rijeci ne istupa više javno kao organizirana jedinica.

Nacijonalistička grupa, uz koju su pristali omladinci u većini iz Dalmacije i Hrvatskog Primorja, razvija odmah veoma živu aktivnost. Provodi se organizacija u većim dalmatinskim mjestima, poimence u Splitu, Šibeniku i Dubrovniku. U ovom posljednjem izdaje omladina, predvodjena od Čerine i Tartaglie, proglas pod naslovom »Ujedinimo se!«, u kojem poziva na okup svu omladinu.

Kasnije se nacijonalistička omladina sastaje u Splitu, kamo se u medjuvremenu vratio Augustin Ujević iz Beograda. Zastupana je omladina iz srednje Dalmacije, u glavnom iz Splita, Šibenika i Starograda, na Hvaru. Na sastanku je primljen i potom objavljen proglas: »Ujedinjenjem oslobodjenju!« U proglasu se veli medju ostalim ovo:

»Ujedinjeni nacijonalno, mi žrtve Mladosti i Smjelosti, dospjet ćemo da preporodimo sve žrtve Starosti i Mlakosti, a preporodjeni nacijonalno, mi, postajući ovim preporodom tek danas pravi sinci Ante Starčevića, Matije Gubca, Eugena Kvaternika i Crnog Gjorgja, dospjet ćemo, da spriječimo totalni i sramotni bankrot naše nacijonalne svijesti i ponosa, i žalosno, nevoljno Requiem æternum našeg nacijonalnog pokopa«.

Proglas su medju ostalim potpisali Tin Ujević, Vladimir Čerina, M. Bartulica, Niko Bartulović i Petar Sabić.

Ove omladinske proglase objavljuje medju ostalim i Supilov »Riječki Novi List«, koji je sada potpuno uz omladinu. U medjuvremenu je nacijonalistička grupa preuzela »Naprednjak« u Šibeniku, koji sa geslom »Nejunačkom vremenu u prkos!«, postaje službeno glasilo nacijonalističke omladine.

*

Izvan hrvatskih zemalja su se medjutim spremali sudbonosni događjaji. Buknuo je prvi balkanski rat. To je bio nov, snažan podstrek omladinskom pokretu diljem hrvatskih zemalja. Uspjesi srpske i crnogorske te bugarske vojske utjecali su snažno i na držanje starije generacije. Niže se manifestacije za balkanske narode, a posebno za Srbiju i Crnugoru I široki narodni slojevi zahvaćeni su novom psihozom. Šalju se pozdravi u Beograd, na Cetinje i u Sofiju. U Splitu cijelo gradsko zastupstvo manifestira prilikom pada Skadra, te ga upravne vlasti raspuštaju. Brojni omladinci polaze u Srbiju, da se bore protiv Turaka.

Pobjede balkanskih naroda, a posebno pobjede Srbije i Crnegore dadoše radikalnom krilu omladine mogućnost, da razvije najuspješniju propagandu, koja je zahvatala i stariju generaciju i dio širokih narodnih slojeva. Živilo se u nekom zanosu i vjeri, da dolaze sudbonosni događjaji, koji će donijeti ostvarenje najljepših težnja ne samo Srba, nego i Hrvata.

Medjutim je početkom 1913. Vladimir Čerina, koji je financijalno bio dobro situiran, otputovao u Beograd. Polovicom ožujka iste godine održan je u Splitu povjerljivi sastanak delegata nacijonalističke omladine, komu su prisustvovali i neki Srbi i Slovenci. Bili su prisutni i predstavnici napredne omladine, koji su tom prilikom izjavili, da stupaju u nacijonalističke redove. Na sastanku je medju ostalim donesen zaključak, da se šibenski »Naprednjak« obustavi, a da se u Splitu počne izdavanjem novog nacijonalističkog glasila. To je i izvršeno, te je početkom svibnja izašao u Splitu prvi broj »Ujedinjenja«. Raspačavali su ga djaci i simpatizeri nacijonalističke omladine. List je medjutim bio veoma kratkog vijeka, jer ga je redarstvo već drugim brojem obustavilo.

U medjuvremenu se počelo izdavanjem »Biblioteke za naciju«, koja je u svom trećem svesku objavila članak francuskog publiciste Renè Pinona o Južnim Slavenima. U Budimpešti je pak tiskan letak »8. juna 1912.«, u kojem se veliča atentat Jukića, te je krišom prenesen u Dalmaciju i raspačavan. Osjećala se potreba, da se pokrene omladinski glasnik, pa je u tu svrhu održan doskora sastanak u Splitu. Zaključeno je, da se glasilo pokrene u Ljubljani, jer je radi relativno blaže cenzure Ljubljana bila najpogodnije mjesto. List je izašao u travnju 1914. pod naslovom »Glas Juga«. U programatskom članku traži se »stvaranje slobodne i potpuno nezavisne jugoslavenske nacije«.

U to je u kolovozu 1913. Stjepan Dojčić izvršio pred zagrebačkom katedralom atentat na bana baruna Skerlecza. Atentat nije uspio. No razbuktio je još jače omladinu, koja sada slavi Dojčića. Atentat je imao i političke posljedice. Hrvatsko-srpska koalicija, koja je tada bila na vlasti, izjavljuje preko svojih predstavnika žaljenje banu Skerleczu i osudjuje atentat. S ovim se njenim korakom solidarizirala Hrvatska demokratska stranka u Dalmaciji. Nacijonalistička omladina osudjuje držanje koalicije te dolazi do spora. U Splitu predstavnik omladine, O. Tartaglia, istupa iz uredništva »Slobode«, glasila demokratske stranke.

*

Dogadjaji, koji su se medjutim razvijali, gurnuli su u pozadinu sve taktičke i načelne razlike medju pojedinim grupama omladine i izmedju nje i starije napredne generacije. Produbljivalo se uvjerenje, da je raspad Monarhije neizbježan. Nije, naravno, to bio rezultat realne kakove ocjene političkih prilika. Bila je to tek želja, koja je svojom iracijonalnom snagom stvarala vjeru. A vjera fanatika bila je u historiji naroda uvjerljivija, nego ma koja realna činjenica. Dovoljno je prolistati ma koji broj tadašnjih omladinskih listova, a osobito pročitati omladinske govore, da se shvati ovaj fanatizam.

Godine 1914. počinje u Splitu izlaziti »Zastava« pod uredništvom O. Tartaglie kao glasila nacijonalističke omladine. U njoj sada pišu i dojučerašnji pravaši. Nacijonalistički redovi u Dalmaciji, na Hrvatskom Primorju i u Banovini množe se. Prilaze nove agilne sile. U to se vrijeme Primorju i u Banovini množe se. Prilaze nove agilne sile. U to se vrijeme odigrao poznat sukob na tršćanskoj trgovačkoj akademiji »Rivoltella« izmedju hrvatskih djaka te nekih Slovenaca s jedne a Talijana s druge strane. Kao reakcija protiv napadaja Talijana slijedile su manifestacije u svim našim većim gradovima. To je podalo nov elan omladinskoj borbi. Vladimir Čerina vratio se u Zagreb iz Beograda i počinje izdavati »Vihor«. Milan Marjanović nešto kasnije počinje izdavati takodjer u Zagrebu tjednik »Narodno Jedinstvo«, koji, premda nije službeni omladinski organ, piše ipak u nacijonalističkom duhu.

Doskora počinje izlaziti u Zagrebu još jedan nacijonalistički tjednik. To je »Nova Riječ«. U njoj pišu K. Vidas, Z. Nižetić, Ivo Jelavić i drugi, koji se ne slažu pisanjem Čerine u »Vihoru«. No i »Nova Riječ« i »Vihor« izlaze kratko vrijeme, svega po 8 ili 9 brojeva. Zamah omladine je snažan i raste, unatoč medjusobnih razlika i sporova. Izdaje se i niz publikacija u nacijonalističkom duhu. Knjižara Trbojević na Rijeci počinje izdavanjem nacijonalističke knjižnice. Izdaju se rasprave, knjige omladinskih ideologa, kao i prevodi inozemnih nacijonalističkih pisaca. U medjuvremenu se medju omladinom sve više popularizira Meštrović, a uz njega Vladimir Nazor i Jovan Skerlić, koji je umro polovicom svibnja iste godine u Beogradu.

Medjutim u Zagrebu djak Šefer puca na baruna Skerlecza, koji ostaje neozlijedjen. Vlasti počinju sve oštrije motriti rad omladine. Poduzimaju se najoštrije mjere. Zrak je zasićen napetošću. Osjeća se, da su nastupile iznimne prilike.

Omladina na bečkom i praškom sveučilištu, osobito na ovom posljednjem, veoma je aktivna. Predstavnici praške omladine nastoje provesti jedinstvenu organizaciju omladinskih redova u Banovini i Dalmaciji. U tu svrhu drži se konferencija u Zagrebu, na kojoj je prihvaćena načelno teza revolucijonarnog nacijonalizma. Marjanović je u to vrijeme zastupao potrebu evolutivnog nacijonalizma, naime, da se razvijaju hrvatski, srpski i slovenski nacijonalizmi, koji bi se tek kasnije stopili u jugoslavenski nacijonalizam. U praksi medjutim ti zaključci nijesu došli do potpunog izražaja, jer su skori događjaji stavili na dnevni red nova, sudbonosna pitanja.

*

U travnju 1914. pojedini delegati praške sveučilišne omladine stigoše u Beograd. Tamo dolaze u dodir sa srpskim političkim vodjama i ideolozima te Narodnom Obranom, koja je nakon izleta zagrebačkih studenata u stalnom kontaktu sa omladinom u hrvatskim zemljama. Na povratku u Prag ti omladinci počinju izdavati »Jugoslaviju«. U uredništvu su Hrvati, Srbi i Slovenci. Aksiom je praške omladinske grupe, da se mora svakako riješiti pitanje Hrvata, Srba i Slovenaca prema njihovim željama i težnjama.

Medjutim se vrše velike pripreme za nacijonalistički studentski kongres, koji je sazvan za 28. lipnja 1914., na Vidovdan, u Beču. Na kongresu trebalo je konačno provesti fuziju svih omladinskih grupa i frakcija kao i štampe te početi zajedničkim, koordiniranim radom. Kongresu su medju ostalim prisustvovali i delegati iz Beograda. Održane su javne i tajne sjednice. Prvima je predsjedao Špiro Soldo, predsjednik srpskog društva »Zora«, a drugima Ljuba Mijatović.

Na tajnim sjednicama raspravljeno je medju ostalim o tome, kako da se podigne ustanak 1917. godine, kad će prestati važnost madjarsko-hrvatske Nagodbe. Prevladalo je mišljenje, da individualni atentati nijesu uspješni, već da treba osnovati revolucijonarnu organizaciju diljem hrvatskih zemalja, i to na bazi trojki. Istodobno će se agitacijom i propagandom stvoriti u širokim slojevima raspoloženje prikladno za ustanak.

No dok su delegati još raspravljali, saznalo se za atentat Principa u Sarajevu. Delegati su, naravno, bili iznenadjeni. Nijesu znali, što se sprema u Sarajevu. Bosanska revolucijonarna omladina »Mlada Bosna«, čiji su članovi bili Gavrilo Princip i drugovi, nije bila upoznala s pripremama za atentat nacijonalističku omladinu. Ta činjenica objašnjava, da se u Beču drži kongres nacijonalističke omladine i dogovara o dizanju revolucije u Hrvatskoj 1917., kad istekne Nagodba, upravo na Vidovdan 1914. godine, kad su Princip i drugovi izvršili atentat na Franju Ferdinanda.

Vijest o atentatu u Sarajevu izazvala je razumljivu momentanu zabunu u redovima delegata. Kongres je odmah prekinut. Bilo je jasno. da je nastupila posve nova situacija i da će se događjaji razvijati veoma ubrzanim tempom.

Omladinski listovi nastavili su medjutim izlažanjem, dok ih vlasti nijesu obustavile. Prvo su obustavljeni Čerinov »Vihor«, Marjanovićevo »Narodno Jedinstvo« u Zagrebu te »Glas Juga« u Ljubljani. Splitska »Zastava«, koja je dan iza atentata izašla bez crnog ruba i bez riječi sažaljenja, izlazila je, unatoč veoma stroge cenzure, do u oči proglašenja rata, 27. VII., kad su je obustavile splitske upravne vlasti. Mjesec dana, koji je prošao od sarajevskog atentata do naviještaja rata Srbiji, omladina je prošla u glavnom u neizvjesnosti. Isti osjećaj bio je uostalom dominantan i kod starije generacije. Da se očekivao rat, sigurno bi mnogi prvaci starije generacije i omladine otputovali u inozemstvo, te bi time bili izbjegli tamnici, progonima i patnjama, pa neki i smrti. Sa navještajem rata Srbiji počinju sistematski progoni i uapšenja. Uapšeni su svi omladinski prvaci, koji su se našli u Monarhiji, te velik broj i starije generacija, kao dr. Mate Drinković, dr. Tresić-Pavičić, dr. Ivo Tartaglia, dr. Ante Pugliesi, profesor Josip Barač, dr. Ivo Karaman, don Ivo Šepa-

rović i mnogi drugi. Dr. Ante Trumbić uspio je stići u Veneciju, gdje je našao i Frana Supilu.

Kad je naviješten rat, nalazili su se medjutim izvan Monarhije neki istaknuti prvaci omladine, a drugima je uspjelo kasnije pobjeći. Tako su medju ostalim izbjegli tamnici Vladimir Čerina, Tin Ujević, dr. Ljubo Leontić, M. Bartulica. Milan Marjanović bio je uapšen nakon atentata, a zatim doskora pušten na slobodu, te je tada otputovao u inozemstvo.

*

Početkom svjetskog rata počinje novo poglavlje u pokretu predratne napredne odnosno nacijonalističke omladine. U ovom razdoblju omladina nije igrala odlučnu ulogu, makar je živo sudjelovala u radu u emigraciji i makar su mnogi, boreći se kao dobrovoljci, pali na ratištima Srbije, Dobrudže i drugdje. Milada Paulova u svojoj knjizi »Jugoslovenski odbor« iznosi razne momente iz svjetskog rata, u kojima sudjeluje i omladina. No ma da je to tek fragmentarni prikaz omladinskog rada u emigraciji, ipak jasno pokazuje, da je uloga omladine silom prilika bila ograničena i od sekundarne važnosti.

Ovo je što smo iznijeli, kratak, letimičan pregled predratnog omladinskog pokreta. Iz današnje perspektive mogu se objektivno razmotriti i prosuditi težnje i rad predratne napredne i kasnije nacijonalističke omladine. Njene težnje bile su logična posljedica razvitka naših narodnih i političkih prilika. Predratni omladinski pokret odigrao je daleko važniju ulogu u našem narodnom životu, nego se moglo očekivati po njegovoj brojčanoj snazi, njegovoj organizaciji i po sredstvima, sa kojima je raspolagao. Postojali su, dakle, drugi uzroci, koji mogu objasniti njegove uspjehe. Najvažniji je, mislimo, da se pojavio u jednom historijskom razdoblju, kad se rušilo staro stanje stvari, a stvarao novi odnos snaga medju narodima. Drugi razlog bio bi fanatična vjera predratne generacije u njene ideale, njena požrtvovnost i idealizam. Seton Watson, sigurno najbolji poznavalac prilika u bivšoj Monarhiji, napisao je u svojoj poslije rata izdanoj knjizi »Sarajevo« o predratnom omladinskom pokretu ove retke: »Prije rata je prava inicijativa u jugoslavenskom pitanju brzo prešla iz ruku državnika u ruke odvažnih i fanatičnih pojedinaca, koji nijesu prezali ni od čega« Watson pridaje, dakle, veliki značaj i važnost predratnom omladinskom pokretu u hrvatskim zemljama.

Prikazali smo udio i ulogu hrvatske omladine u tom pokretu, jer su bili od odsudnog značenja u borbi protiv bivše Monarhije. Da hrvatska omladina nije sudjelovala u toj borbi, ne bi mogao ni postojati iredentistički pokret u hrvatskim zemljama. I jedino se s toga gledišta, koje je bilo nužna i neizbježiva posljedica naše narodne povijesti, našeg državnopravnog i političkog položaja, mogu i ispravno shvatiti i pravilno ocijeniti težnje i rad predratnih pokoljenja, od ilirskih preporoditelja do napredne i nacijonalističke omladine. Žrtve, koje su prinesene, da se ostvare te težnje, potvrdjuju idealizam i požrtvovnost tih generacija.

Nove prilike i nova iskustva pokazala su, kojim putem treba ići danas. I velika većina preživjelih predstavnika tih generacija prihvatila je odlučno put evolucije, koja odgovara današnjoj stvarnosti.

Prof. IVO KRBEK

RAZVOJ ORGANIZACIJE HRVATSKE UPRAVE

Hrvati počinju izgradjivati svoju modernu upravu s god. 1848., kad je dokinut feudalni sustav. Nova epoha počinje s vrlo značajnim radom hrvatskog sabora pod banom Jelačićem. Pored silnih stvarnih poteškoća, pred kojima je stalno stajalo ovo zakonodavstvo — zbog kompliciranosti, bujnog života i neprestanog micanja i mijenjanja upravnopravnih problema — bile su u Hrvatskoj još dvije naročite nevolje, koje su kočile polet zakonodavstva: stalna politička i državnopravna borba, i što se izvorno Hrvatska dijelila u dva razna pravna područja: gradjansko (provincijal) i krajiško.

Tek je počeo novi hrvatski sabor od god. 1848. da djeluje, i da donosi zaključke o državnopravnom položaju Hrvatske, kad bude carskim patentom od ožujka 1849. oktroiran ustav za cijelu »carevinu austrijsku«. Bansko vijeće, medjutim, izjavljuje, da taj ustav bez zakonitog sabora ne će narodu proglasiti. No taj oktroirani ustav nije se još ni u život proveo, niti se je još mogao sastati novi sabor, namjesto starog raspuštenog sabora, a već ustav u cijelosti ukida carski patent od 31. XII. 1851., zavadjajući apsolutizam (Bachov sustav). Taj apsolutizam traje gotovo punih 10 godina. Listopadskom diplomom iz god. 1860. vraća se ustavno stanje. Nastaje dulja borba oko državnopravnog položaja Hrvatske, koja počinje s adresom hrvatskog sabora od 24. IX. 1861., koji nije htio prihvatiti listopadsku diplomu, jer je gledao u njoj »povredu javnog prava i ustava trojedne kraljevine«, i okončava sklapanjem hrvatsko-ugarske nagode od god. 1868. Ta je Nagoda uzakonjena zak. čl. I. hrv. sabora od god. 1868. tako da je Hrvatska bila vezana nagodom temeljem svog vlastitog zakona, pa se ta nagoda nije mogla mijenjati bez privole hrvatskog sabora. U toj se Nagodi izrično i naročito podvlači (§ 59.) »da su kraljevine Hrvatska i Slavonija politički narod, imajući posebni svoj teritorij i u pogledu nutarnjih svojih poslova vlastito zakonodavstvo i autonomnu vladu«.

Tim je aktom točno utvrdjen opseg zakonodavne vlasti hrvatskog sabora. Osnovno je načelo Nagode, da u pogledu onih posala koji su zajednički za obe pole Austro-Ugarske monarhije (kamo su spadali naročito troškovi dvora, vanjski poslovi, zajednička vojska i zajedničke finansije, kao i još neki poslovi — sustav mjera i utega, novčarstvo itd., koji se sporazumno uglavljuju i rukovode od vremena do vremena) postoji za Hrvatsku i Ugarsku zajedničko zakonodavstvo i zajednička izvršna vlast. Nadalje su izmedju Hrvatske i Ugarske zajednički poslovi novčarstvo i bankarstvo; odobravanje trgovačkih i državnih ugovora, odredbe glede banaka, zavoda za vjeresiju i osiguravanje, povlastica, mjere i vage; zatim zaštita maraka i muštra, punciranje, vlasništvo književnih i umjetnih proizvoda, pravo pomorsko, trgovačko, miembeno i rudno, te opća trgovina, mitnice i malte, brzojavi, pošte, željeznice, luke, brodarstvo i one državne ceste i rijeke koje se jednakim načinom tiču kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i kraljevine Ugarske (§ 9. Nagode). Zajedničko je zakonodavstvo i o obrtu, putnim listovima, redarstvu nad inostrancima, o državljanstvu i domaćinstvu (§ 10. Nagode), no time da se sama egzekutiva po ovim predmetima potpuno pridržaje Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Svi ostali predmeti, koji nisu Nagodom pridržani zajedničkom hrvatsko-ugarskom saboru i središnjoj vladi, obavljaju se u Hrvatskoj potpuno samostalno, i u pogledu zakonodavstva i u pogledu egzekutive (§ 47. Nagode). Baš zbog ove negativne formule bio je krug tih samostalnih hrvatskih posala vrlo velik, a naročito opsežan i krug upravnih stvari, koje normira hrvatski sabor. Naročito spada »u djelokrug potpune autonomije kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije zakonodavstvo i uprava u svim poslovima nutarnjim, bogoštovlja i nastave i pravosudja, amo računajući sudbenost u svim molbama, izim sudbenosti pomorskog prava« (§ 48. Nagode).

Na toj državnopravnoj podlozi razvilo se od 1868. godine dalje vrlo plodno upravno zakonodavstvo. No kao i danas, i kao u svim državama, vrela upravnog prava su vrlo opsežna i nisu sadržana samo u zakonima, već vrlo velikim dijelom i u naredbama upravnih vlasti i u običajnom pravu, koje naročito razvija praksa upravnih vlasti. Specijalno su za hrvatsko upravno pravo od velike važnosti naredbe zemaljske vlade, i pojedina normativna rješenja iste vlade. U periodu prije 1868. godine bila je u izdavanju pravnih normi najplodnija apsolutistička era od deset godina. I na polju sudstva i na polju uprave donešeni su vrlo važni i opsežni pravni propisi, koji će još dugo ostati, a djelomično su još i danas na snazi. Da to normiranje nije trpilo od pregrubog centralizma, ono je čak moglo vrlo dobro poslužiti. Danas bi se jedva šta moglo dodati ili smjelo oduzeti onom karakteriziranju apsolutističke zakonodavne ere, koju je koncizno i pregnantno učinio pok. prof. Fran Vrbanić (Rad jugoslavenske akademije, knjiga 94, god. 1889., str. 52.): »Da pak državna vlast u to doba tog zadatka ispunila nije uza sve to, što s vida nije pustila skoro nijedne grane javnog života, razlogom je, jer je zadatak taj riješiti kanila bez ustava i slobode, bez obzira na posebne odnošaje i prilike pojedinih naroda, te jer je, imajući pred očima samo jedinstvo monarkije, htjela preurediti sav državni život u svim njegovim granama, po jednom kalupu, ne misleći niti na razlike pojedinih narodnosti, koje žive u toj monarkiji, niti na velike opreke, koje postoje u duševnom i gospodarskom, u društvenom i državnom životu«.

Druga velika smetnja su na teritoriju Hrvatske i Slavonije dva razna pravna područja: gradjansko i krajiško. Vojna krajina, koja se protezala u Hrvatskoj i Slavoniji, imala je 11 krajiških pukovnija i 10 vojnih komuniteta s posebnim vojničkim režimom, strogo odijeljenim od vlasti gradjanske Hrvatske. Razvojačenje te Krajine provedeno je tek zakonom od god. 1871. Sad se izdaje čitav niz propisa, kako bi se pravno stanje u Krajini što više približilo onome u provincijalu, i kod konačnog ujedinjenja oba područja omogućio što pravilniji prelaz. Do ujedinjavanja ova dva područja, i vraćanja područja bivše Vojne krajine gradjanskom području Hrvatske, došlo je tek 10 godina nakon razvojačenja Krajine, god. 1881. Samo jedan manji dio Vojne krajine (obe varaždinske pukovnije — križevačka i gjurdjevačka — i komunitati Senj, Bjelovar i Ivanić, kao i seoska općina Sisak) ujedinjen je već ranije, god. 1872. Uslijed ovog dualizma zadržavaju se i izvjesne pravne razlike na ova dva područja. Neke postoje još i danas, tako naročito na području agrarnog prava: posebne krajiške imovne općine, izvjesne razlike izmedju krajiške i urbarske zemljišne zajednice, različni ključ pri diobi nekretnina kućne zadruge (u Krajini po glavama, u provincijalu po lozama) i t. d.

Organizaciono pravo igralo je uvijek, a igra i danas veliku ulogu u upravnom pravu. To je zapravo podloga, na kojoj počiva čitavo upravno pravo. Značajno je u razvoju ovog hrvatskog upravnog prava, što su temelji upravne organizacije često mijenjani, tako da smo, u razvoju, prošli kroz šest raznih upravnih organizacija. Prva se je upravna organizacija imala provesti na temelju ministarske naredbe iz lipnja 1850. god., i počiva na ideji upravnog centralizma. Uprava se dijeli od sudstva. Na čelu uprave stoji ban s banskom vladom. Toj je vladi potčinjeno šest županija s velikim županom na čelu. Ispod županija, kao upravne vlasti prve molbe, stoji 20 političkih kotara, koje vode podžupani. Posebni propisi važe za gradove.

Ova je organizacija bila vrlo kratkog života. Pošto je patentom od prosinca 1851. uveden apsolutizam, donešena su u siječnju 1853. načela ove druge naše upravne organizacije. U prvoj molbi se organizuju kotarski uredi (46) sa širokom nadležnošću, koji uz poslove političke uprave, vrše i finansijske poslove, kao i sudsku vlast. Tako da se po toj organizaciji opet, u prvoj molbi, spaja sudstvo s upravom. Naprotiv je druga i treća upravna molba razdijeljena od sudstva. Županije (okružna vlast), kojih je bilo svega pet, imale su više značaj nadzorne vlasti nad nižim upravnim vlastima, a manje značaj prave upravne instancije. Samo iznimno rješavale su u prvoj instanciji neke poslove. Mjesto banske vlade preuzima vrhovnu upravu u Hrvatskoj namjesništvo. Njemu su podredjene sve političke vlasti u zemlji, a ono je, već prema dotičnoj upravnoj grani, potčinjeno odnosnom centralnom ministarstvu, a najviše ministarstvu nutarnjih poslova. Na ova ministarstva ide i utok protiv odluke namjesništva. Radi tog, Hrvatskoj posve stranog ministarskog centralizma, digla se je najveća kritika i otpor u hrvatskoj javnosti. Jednako i protiv gušenja samouprava, pa i samih općinskih.

Ova druga upravna organizacija pada s listopadskom diplomom iz god. 1860., kad je opet povraćen ustav. Banska konferencija, koja se kratko nakon toga sastaje u Zagrebu, zaključuje kao najvažnije, da se u Hrvatskoj i Slavoniji povrate ustavne županije i ustavno urede gradovi. Tako dolazimo do naše treće upravne organizacije. Uspostavljaju se stare županije, kako su postojale do god. 1848., sa svojom tako zvanom municipialnom slobodom. Sasma protivno prednjem apsolutističkom sustavu, prenosi se težište čitave uprave na ove (svega 7) županije. Glavni organ županije je županijska skupština, pred kojú dolaze svi važniji poslovi. Izvršnu vlast vrši veliki župan sa županijskim magistratom. Velikog župana imenuje kralj, dok županijska skupština bira činovnike na tri godine. Županije vrše i samu sudsku vlast: Po starom običaju, dijele se županije na okružja, a okružja na kotare. U gradovima se ustraja razvijena gradska municipija. Na mjesto apsolutističkog namjesništva osniva se posebno namjesničko vijeće, koje djeluje pod predsjedanjem bana. Za vrijeme ove treće upravne organizacije dobivaju Hrvatska i Slavonija u Beču svoje posebno ministarstvo, koje se najprije zove dvorski dikasterij, a zatim dvorska kancelarija.

Četvrta upravna organizacija nastaje nakon sklapanja hrvatsko-ugarske Nagode. Dokida se dvorska kancelarija u Beču, a osniva kao vrhovna upravna vlast kr. hrv., slav., dalm. zemaljska vlada u Zagrebu. Kako je već u samoj Nagodi izrično odredjeno (§ 50.), na čelu ove vlade stoji ban, koji je odgovoran hrv. saboru .

Time je ispunjen jedan od kardinalnih hrvatskih zahtjeva, duboko ukorijenjen u hrvatskoj historiji. Osnovana zak. čl. II. 1869. god., ta vlada je počela djelovati 16. VIII. 1869., kojim je danom dokinuto namjesničko vijeće. Na toj zakonskoj podlozi djeluje ova vlada sve do nove upravne reorganizacije u današnjoj našoj Kraljevini Jugoslaviji. Prema rečenom zakonu dijeli se ova vlada na tri odjela (za poslove unutarnje i zemaljskog proračuna, bogoštovlja i nastave, i pravosudja); u kasnijem razvoju pridolazi još tome odio za narodno gospodarstvo, a krajem svjetskog rata i daljna odjeljenja. Vlada je organizovana monokratski s banom na čelu. Zakoniti zamjenik bana je odjelni pretstojnik za unutarnje poslove. I u ovom važnom zakonu od god. 1869. izrično se podvlači (§ 9), da je ban odgovoran saboru za ustavnost i zakonitost vladarskih akata, kao i za svoja zvanična djela. U toj odgovornosti vlade hrv. saboru ispoljilo se strogo ustavno načelo. Zakon od 10. I. 1874. o odgovornosti bana i odjelnih pretstojnika vlade normira i posebnu odgovornost ovih lica zbog povrede kojeg zakona, ili kojeg čina ili propusta, kojim se nanosi pogibao zakonitoj državnopravnoj samostalnosti kraljevine Hrvatske i Slavonije. Po tom zakonu optužuje bana odnosno njegovog zamjenika sam sabor. Zaključujući optužbu sabor odredjuje iz svoje sredine dva tužitelja, koji zastupaju optužbu pred Kraljevinskim sudom. Pretsjednik suda je pretsjednik najvišeg suda, a članova ima 12; šest iz kruga odredjenih redovnih sudaca, a šest iz kruga gradjana koje bira sabor. Kazne su svrgnuće sa službe i otpust iz službe. Otštetni zahtjev, kao i povreda kaznenog zakona, idu pred redovni sud. Kad je ban Mažuranić na saborskoj sjednici od 12. I. 1874. saopćio saboru, da je taj zakon sankcioniran, izrekao je ove riječi, koje su postale znamenite: »Od sada, mislim gospodo, da u hrvatskoj zemlji ne će nigda biti moguća vlada, koja se ne bude držala zakona. Vi ćete, gospodo, proti svakoj vladi, koja se ne bude zakona držala, kako proti meni, tako i proti mojim nasljednicima, imati oružje u ruci, koje će onemogućiti svaku nezakonitost, svaku samovolju. Ovo je jako važan privilegij, koji si je zemlja ova previšnjom dozvolom kralja sama sebi podijelila. Ali, gospodo, izvolite se sjetiti uvijek, da privilegij hasni samo onomu, koji se njime koristiti umije, koristiti hoće... Od sada ne će biti ban feudni dostojanstvenik, nego po slovu ovoga zakona vršitelj složne volje kralja i naroda«.

Druga je značajka ove naše četvrte upravne organizacije, što opet reorganizuje županije, samo što ovoj točci, za razliku od sprijeda navedene, nije bila dosudjena stalnost. Zakon od god. 1870. provodi temeljitu reorganizaciju dosadašnjih županija. Županijska skupština se sada posve drugačije sastavlja (prevagu dobivaju općinski zastupnici). Redovne administrativne poslove obavlja upravljajući odbor, koji se sastavlja polovinom iz županijskih činovnika, dok drugu polovinu bira županijska skupština. Županijske činovnike ne bira više županijska skupština, već ih imenuje ban (više), odnosno veliki župan (niže), i to doživotno. I djelokrug županija se bitno razlikuje od dotadašnjeg. Županije ne odlučuju više konačno, već stoje pod zemaljskom vladom kao upravne instancije prvog, odnosno drugog stepena. Zemaljska vlada vrši i vrhovni nadzor nad županijama. Izvanjsku upravu županije vrše kotarske oblasti, kojima je na čelu kotarski sudac. Tako postoje, u pravilu, u upravnim stvarima tri molbe: kotarska oblast, županija i vlada. Slobodni gradovi vrše svoju samoupravu izvan ove županijske organizacije.

Ova četvrta upravna organizacija bila je vrlo kratkog vijeka. Nova, peta organizacija uprave prodrla je u hrvatskom saboru unatoč žive borbe starih municipalaca, koji su živo branili stari županijski sustav kao izraz pravog hrvatskog historijskog prava. Tako dolazi do zakona od 15. XI. 1874., koji stupa u život u svibnju 1875. Bitno je kod ove organizacije da županije kao srednje upravne vlasti gube svako veće značenje. U političkoj upravi zasnivaju se u svemu dvije molbe: vlada kao druga i najviša i podžupanija (svega 20) kao prva i najniža politička vlast. Županije su zadržale samo neko, i to vrlo slabo značenje, u pogledu samouprave. No pored ove samouprave vršila se neka, i opet dosta slaba, samouprava i u podžupanijskim skupštinama. Tako je, po ovoj organizaciji, ispod vlade skoncentrirana politička uprava u prvoj molbi u podžupanijama, odnosno za područje slobodnih gradova u gradskim poglavarstvima. Druga je glavna ideja ove upravne organizacije bila u tome, da se sudstvo posvema i u svim molbama odijeli od uprave, i to prema načelu koje je već hrvatski sabor usvojio u Zakonu o sudačkoj vlasti od 28. II. 1874. Ova podjela upravne i sudske vlasti bila je sada konačno provedena, i nje će se ubuduće stalno pridržavati organizacija hrvatske uprave. No doskora se u životu pokazalo, da su prvomolbeni upravni kotari preveliki, da ne mogu pravo zadovoljavati svojim upravnim zadaćama. Rješenje požuruje i god. 1881. provedeno pripajanje Vojne krajine materi zemlji. Glavni zahtjev ide u pravcu uspostavljanja županije kao druge i srednje upravne molbe.

I tako dolazi do zakona od 5. II. 1886. »o ustroju županija i uredjenju uprave u županijama i kotarima«, i do naše šeste organizacije, koja traje sve do naših dana, i do nove upravne organizacije u Kraljevini Jugoslaviji. Na mjesto županija u gradjanskom području odnosno okružja u bivšem krajiškom području osnivaju se osam županija (županija ličko-krbavska sa sjedištem u Gospiću, modruško-riječka u Ogulinu, zagrebačka u Zagrebu, varaždinska u Varaždinu, bjelovarsko-križevačka u Bjelovaru, požeška u Požegi, virovitička u Osijeku i srijemska u Vukovaru). Županije se opet dalje dijele na upravne kotare. Kasniji zakon od god. 1895. »o uredjenju gradskih općina« izuzima glavni zemaljski grad Zagreb i gradove Osijek, Varaždin i Zemun iz županijske organizacije, i podredjuje ih neposredno zemaljskoj vladi. Poslove samouprave vrše županije preko svojih skupština. Strogo državno-upravna jedinica je županijska oblast, kojoj stoji na čelu podžupan. Na čelu pak čitave županije stoji veliki župan, koji je predstavnik vlade, te vrši nadzor nad cjelokupnom političkom upravom županije i kotareva, kao i nad županijskom samoupravom. Zakonom od 5. II. 1886. »o upravnim odborima u županijama« osnivaju se županijski upravni odbori, čiji je pretsjednik veliki župan, a članovi dijelom činovnici, referenti pojedinih stručnih grana, a drugim dijelom šest lica, koja bira županijska skupština. S pravno-teoretskog gledišta, još je najopravdanije ovaj odbor smatrati — naročito kad donosi odluke po pojedinim upravnim stvarima — nekom vrsti upravnog suda, kao što ovi naročito postoje u nižim instancijama u nekim njemačkim zemljama. U načelu je županija (županijska oblast, odnosno županijski upravni odbor) srednja upravna molba, izmedju kotara odnosno gradske općine i vlade, no ima mnogo stvari gdje ona odlučuje i konačno u drugoj molbi, a i takvih gdje ona donosi odluku u prvoj molbi.

U razvoju opisanih šest upravnih organizacija najvažnija su tri pitanja: vrhovna upravna molba, podjela sudstva od uprave i problem srednje upravne molbe. Prvo i najvažnije je bilo, da Hrvatska — u duhu moderne uprave — dobije pod vodstvom bana svoju vlastitu, samostalnu vrhovnu upravnu molbu. To je i oživotvoreno za naše četvrte upravne organizacije, nakon sklapanja Nagode, ustrajanjem posebne hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade u Zagrebu. Ovo je postojani temelj u čitavoj daljnoj izgradnji hrvatske uprave. Drugo je kardinalno pitanje podjela sudske i upravne vlasti, koja je — nakon izvjesnih peripetija — potpuno i konačno izvršena za vrijeme naše pete upravne organizacije. Treći je problem organizacija srednje upravne molbe (županija), izmedju prvomolbene upravne vlasti (kotarska oblast) i vlade kao najviše upravne molbe. Od reda je u pitanju: da li da postoji taka srednja upravna vlast, da li joj treba dati veći ili manji djelokrug, da li da djeluje kao državna ili kao samoupravna vlast i da li treba županiju kao samoupravnu vlast što više razviti ili ju skučiti. Savezno s time se javlja i pitanje kroz koliko upravnih instancija ima prolaziti pojedina upravna stvar. Rješenje ovog pitanja županije, donešeno za političkí nepogodne ere, nije u više točka zadovoljilo, a naročito što se tiče županijske samouprave. I u tom pogledu se je ovo uredjenje stalno kritikovalo, i u našoj teoriji i našoj praksi.

I samouprava naših gradova i seoskih općina prošla je kroz veliku evoluciju, dok nije dovela do zak. čl. XVI. iz godine 1870. »o uredjenju općina i trgovišta, koja nemaju uredjenog magistrata« i zakona od god. 1895. »o ustroju gradskih općina«. Oba su ova zakona, uz neke zakonske izmjene, sve do nedavno važili, dok se nije čitavo ovo pravo u Jugoslaviji unificiralo. U seoskoj je općini feudalno vrijeme posve izmijenilo strukturu stare slavenske općine. U novoj epohi vrlo je važna banska naredba od 19. VIII. 1851., koja se mijenja godine 1861., nakon vraćanja ustava. No čvrst zakonski temelj dobivaju naše seoske općine tek navedenim zakonom iz god. 1870. (koji je god. 1897. protegnut i na područje bivše Vojne krajine), koji ostaje na snazi blizu 65 godina. — Drugačije

nego seoskim općinama uspjelo je gradovima i prije 1848. godine. i u feudalno doba, da sačuvaju, pa i ojačaju svoje sloboštine. Patentom od god. 1850. propisan je privremeni općinski red za gradove Zagreb, Osijek i Rijeku, a privremenom naredbom bana Jelačića iz god. 1851. uredjen je i postupak za upravu ostalih gradova i trgovišta s uredjenim magistratom. Prvonavedeni općinski redovi bili su za gradsku samoupravu mnogo prijazniji, nego li odredbe rečene banske naredbe. Vraćanjem ustava god. 1860. mijenja se ovo uredjenje, a naročito uredjenje gradova za koje je važila Jelačićeva naredba, i u prvi čas se teži vraćanju municipijskog sustava prije 1848. godine. Medjutim, dobiva zakonsku podlogu upravni život naših gradova tek zakonom od 28. I. 1881. »o ustroju gradskih općina. Zakon je izradjen vrlo liberalno i povoljno s gledišta razvoja gradske samouprave. Tako, primjerice, zakon — po prvi puta — daje i ženama pravo glasa. Zakonska novela iz god. 1886. mijenja i pogoršava (Khuenov režim) neke odredbe ovog zakona, i to u pravcu smanjivanja samouprave jačanjem državnog nadzora (naročito se zavode gradski vel. župani odnosno vrhovni načelnik, koje imenuje kralj na predlog bana). Konačno dolazi 1895. do novog zakona o gradovima, koji je važio još do pred godinu dana. Donošenje ovog zakona bilo je, uz ostalo, izazvano i novom županijskom upravom po zakonu iz 1886.

Ograničeni prostor ovog članka ne dopušta, da se predoči, kako je hrvatsko zakonodavstvo uspjelo da dade izradjeni sustav upravnog prava. Dovoljno je da se samo letimično prelista pet opsežnih knjiga uzornog Priručnika Smrekara za političku upravnu službu (god. 1899.—1905.), i da se stekne puno uvjerenje, kako je ta uprava bila detaljno pravnim normama regulirana. Time se sustavno i dosljedno izgradjivala pravna država, a podjedno se udovoljavalo jednom od osnovnih osjećaja i zahtjeva hrvatskog naroda, osjećaju i zahtjevu za zakonitošću i pravdom.

Dr. VALDEMAR LUNAČEK

UGARSKO-HRVATSKA FINANCIJSKA NAGODBA

OSVRT NA 50-GODIŠNJU NEDOVRŠENU BORBU ZA FINANCIJSKU SAMOSTALNOST HRVATSKE

On peut subir le droit du plus fort,
on ne le reconait pas.

Uredjenje financijskih odnosa izmedju Ugarske i Hrvatske bilo je bez sumnje jedno od najkrupnijih i najosjetljivijih pitanja za vrijeme čitave nagodbene ere (1868. do 1918. godine). Kroz punih 50 godina ovo pitanje tako reći uopće ne silazi s dnevnoga reda. Cijela politička javnost ovoga razdoblja stalno je bila zaokupljena ovim problemom, a to se je naravski u najvećoj mjeri reflektiralo u našem novinstvu. Uzroci ove pojave na dlanu su i svaki komentar suvišan. Svaki je dobro znao, da se i u stegnutom okviru ondašnje hrvatske autonomije, dakle na području unutrašnje uprave, sudstva, bogoštovlja i nastave te jednog dijela narodno-gospodarske uprave može udovoljiti potrebama zemlje samo onda, ako se zato osiguraju bar najpotrebnija sredstva. A vidjelo se je sve više, da autonomija u označenim resorima vrlo malo vrijedi, ako su financijska sredstva nedostatna. Ugarska je vlada odnosno prema ondašnjoj terminologiji zajednička ugarsko-hrvatska vlada imala pored svih zakonskih garancija u korist hrvatske autonomije uvijek mogućnost, da na financijskom polju skuči razvoj Hrvatske u njenim autonomnim resorima i da financijskim ograničenjima onemogući svaki razvoj, koji bi mogao oslabiti političku ovisnost Hrvatske od Ugarske. Ako listamo po starim godišnjacima »Obzora« (odnosno »Zatočnika«, »Branika« i »Pozora«) vidjet ćemo vrlo brzo, koliko se je pažnje posvećivalo raščišćavanju financijskih pitanja izmedju Ugarske i Hrvatske već odmah u početku nagodbene ere. Naša javnost, kao i naše novine daju mnogo mjesta raspravama o ovom pitanju, a najjači i najistaknutiji ljudi onoga vremena vode u hrvatskom saboru i izvan njega borbu o tom pitanju, i to jednako pristaše unionističke stranke kao i pristaše opozicije. »Obzor«, koji je u prvih 15 godina nagodbene ere bio gotovo jedini nezavisni hrvatski dnevnik dao je vrlo mnogo prostora za raspravu o uredjenju financijskih pitanja izmedju Ugarske i Hrvatske. Karakteristično je za prilike onoga vremena, kad u Hrvatskoj uopće još nije postojala tako reći nikakva ekonomska odnosno financijska znanstvena literatura, da su o ovom pitanju već onda 70-tih ili 80-tih godina prošlog vijeka izlazile brošure i novinski članci sa stručnim obrazloženjem sa zadatkom, da raščiste izvjesna političko-financijska pitanja i da dokažu opravdanost izvjesnog hrvatskog zahtjeva odnosno neopravdanost izvjesnog gledišta ugarske vlade. Mnoge od ovih radnja možemo smatrati prvim naučnim raspravama s područja nauke o financijama kod nas. Karakteristično je nadalje, za ondašnje prilike, da su se ovim pitanjima kraj vrlo malenog broja stručnjaka bavili mnogi političari, koji su u neku ruku kao autodidakti počeli izučavati zakučasta i komplicirana pitanja o uredjenju financijskih pitanja izmedju Ugarske i Hrvatske te su neki u tom pogledu stekli veliko stručno znanje.

Rekli smo već, da je baš »Obzor« uvijek posvećivao naročito mnogo pažnje ovom uvijek gorućem, a nikad riješenom pitanju. Vrijedno je spomenuti, da se je »Obzor« odmah na početku nagodbene ere još godine 1869. veoma oštro angažirao u jednoj drugoj veoma značajnoj i krupnoj ekonomsko-financijskoj transakciji. Mislimo na aferu radi konzorcija za isušenje Lonjskoga polja od Rugvice do Trebeža. Hrvatskim zakonom od 15. studenog 1868. preuzela je Hrvatska autonomna vlada dužnost, da načini ugovor sa konzorcijem za isušenje Lonjskoga polja u označenom opsegu uz trošak, koji bi prema operatu toga konzorcija iznosio 4,748.915 forinti. »Obzor« je žestoko napao ondašnjeg bana baruna Levina Raucha radi ove koncesije iznoseći opširne dokaze o tom, da je ban lično angažiran u ovome poslu, pošto je njegov brat Gjuro barun Rauch takodjer član konzorcija, u kojem su uostalom većinom bili neki madjarski aristokrati. Iznio je dalje, da je po operatu, izradjenom godine 1866. trošak isušenja Lonjskoga polja bio preliminiran sa fl. 2,101.033.— i to zajedno sa izgradnjom Savskih nasipa, dok je povlaštenom konzorciju odobren rad za svotu, koja je više nego dvostruka, i još k tome ne predvidja izvodjenje Savskih nasipa. Isušenje Lonjskoga polja bez izvedenja Savskih nasipa ne može se uopće smatrati izvršenim, jer je jedan posao s drugim najtješnije povezan. Prema svemu tomu dokazivao je »Obzor«, da je ondašnji ban barun Levin Rauch pri izdavanju ove koncesije radio za svoju ličnu korist i da je u tu svrhu stvar prikazao u neistinitoj slici i saboru i kruni. Zbog te kampanje bude »Obzor« u Zagrebu obustavljen te se je preselio u Vojni Sisak, gdje je pod imenom »Zatočnik« izlazio do početka kolovoza 1871. No i u Vojnom Sisku nastavio je »Zatočnik« kampanju protiv bana tako, da je barun Rauch bio prisiljen podnijeti tužbu nadležnom pukovnijskom sudu u Petrinji. Pravni zastupnik »Zatočnika« zagrebački odvjetnik Matija Mrazović nastupio je pred tim sudom dokaz istine te je uslijed toga osudom od 7. siječnja 1871. »Zatočnik« riješen krivnje. Na osnovu toga morao je ban barun Rauch demisionirati 26. siječnja 1871. Neka nam se oprosti ova digresija, no htjeli smo i ovom zgodom podsjetiti na ovu aferu, to više što se tiče problema, koji je još i danas aktuelan. Pitanje isušenja Lonjskog polja pokretano je poslije toga mnogo puta, ali do danas još nije došlo do stvarnog riješenja. Prošle je godine, kako je poznato, osnovana Vodna zadruga za isušenje Lonjskog polja sa sjedištem u Sisku. Prema novinskim vijestima iznosit će troškovi za izvedenje samo jednog dijela potrebnih radova oko Din 200,000.000.—. Dosta je isporediti ove brojke sa onima iz 60-tih godina prošlog vijeka, pa da vidimo koliko su se vremena promijenila, a naravski i tehnika ovakvih radova.

Vrlo je vjerojatno, da i brojke ondašnjih operata nijesu bile posve pouzdane, nego su u neku ruku pružale dokaz izvjesnog diletantizma i površnosti, no taj je diletantizam igrao fatalnu ulogu i kod utanačivanja financijskih propisa prvobitnog teksta ugarsko-hrvatske financijske nagodbe od godine 1868. Kako je poznato, uglavljeno je u tom zakonu, da Hrvatska ima za pokriće zajedničkih ugarsko-hrvatskih izdataka kao i onih koji su zajednički cijeloj Austro-ugarskoj monarhiji plaćati kvotu prema svojoj poreznoj snazi. Ta je kvota uglavljena sa 6.44% od sveukupnih izdataka, koji terete ugarsko-hrvatsku državnu zajednicu sa naslova zajedničkih ugarsko-hrvatskih i zajedničkih austro-ugarskih izdataka (§ 12. Nagodbe). Za potrebe tzv. unutrašnje samouprave Hrvatske i Slavonije t. j. za troškove autonomnih resora odredjena je nagodbom tangenta od 45% svih prihoda od izravnih i neizravnih poreza Hrvatske i Slavonije, dok se 55% tih dohodaka ima upotrebiti za pokriće svih onih izdataka, koji su po nagodbi pridržani ugarsko-hrvatskoj državnoj zajednici (§ 16. i 17. Nagodbe). U nagodbi nije predvidjeno, kako se imaju ovi javni dohoci Hrvatske i Slavonije izračunavati (da li od brutto ili netto prihoda) niti su te javne dažbine detaljno specificirane. Ustanovljeno je samo to, da se kod obračunavanja tangente ne uzimaju u obzir općinske potrošarine od vina i mesa, koje se ubiru u Hrvatskoj te u cijelosti pripadaju Hrvatskoj i prihod na carinama koji u cijelosti ide u korist zajedničkih troškova (§ 18. Nagodbe). Tangenta se po prvobitnom tekstu nagodbe nema računski utvrditi, nego je odredjena paušalnom svotom od fl. 2,200.000.—. Ta je paušalna svota imala ostati na snazi kroz 10 godina t. j. dok god bude vrijedila austro-ugarska financijska nagodba (§ 15. Nagodbe). Za slučaj, da se teritorijalni opseg Hrvatske i Slavonije poveća uslijed razvojačenja Vojne Krajine ili pridruženja Dalmacije, participirat će autonomna uprava Hrvatske i Slavonije na javnim dohocima odnosnih područja prema utanačenoj tangenti (§ 19. Nagodbe). Ako bi javni dohoci Hrvatske i Slavonije bili veći od predvidjene kvote pripada višak Hrvatskoj, no Hrvatska nije dužna nadoknaditi eventualni manjak s naslova što nije zajednici uplatila cijelu svotu, koja bi odgovarala kvoti (§ 27. Nagodbe). Javni dohoci Hrvatske i Slavonije imaju se posebno iskazivati počevši od 1. siječnja 1869. (§ 29.) Porezni zaostaci Hrvatske i Slavonije, nastali do uključivo 1867., imaju se dijeliti tako, da 63% pripada Hrvatskoj, a 37% Ugarskoj (§ 30. Nagodbe). Zakonodavstvo i uprava u poreznim i uopće u svim financijskim poslovima spada po nagodbi u zajedničke ugarsko-hrvatske poslove.

Ovakvu financijsku nagodbu prihvatila je većina hrvatskog kraljevinskog odbora, čiji su glavni govornici kod rasprave u hrvatskom saboru bili ondašnji župnik u Ivancu, a kasnije kanonik Kaptola zagrebačkog Stjepan Vuković i Josip Žuvić. Predstavnici manjine hrvatskog kraljevinskog odbora grof Julijo Janković, Lazar barun Hellenbach, Jovan

Živković i dr. Ignjat Brlić isticali su, da je ovom nagodbom Hrvatska oštećena i da svakako dobiva njome mnogo manje, no što je najmanje potrebno za pravilno funkcioniranje autonomne uprave. Odborska manjina tražila je, kako se vidi iz izjave grofa Julija Jankovića, da se Hrvatskoj ostavi zakonodavstvo i uprava glede izravnih poreza, a sve ostalo prepusti zajednici. Osim toga bio je prvobitno Hrvatski kraljevinski odbor predložio, da se svi javni dohoci Hrvatske i Slavonije dodijele autonomnoj upravi, a za zajedničke poslove, da se Ugarskoj ponudi paušalna svota od fl. 1,500.000.—. Ugarski kraljevinski odbor nije nikako htio prihvatiti nijedan od ovih prijedloga i tako je došlo do opisanog riješenja. Vuković je ovo riješenje branio medju ostalim time, da se je hrvatski kraljevinski odbor bojao, da bi se moglo dogoditi, da kod tangentiranja otpadne na Hrvatsku manje nego li iznosi po Madjarima ponudjena paušalna svota. Prema tome se je smatralo, da taj paušal predstavlja čak neko povoljno riješenje za Hrvatsku. Iz razlaganja pak Josipa Žuvića vidi se, da je cijeli rad Hrvatskog kraljevinskog odbora izvršen bez sigurne statističke osnovice, pa se i to navodi kao argumenat, da se nije moglo polučiti povoljnije riješenje. Iz govora pak dra. Ignjata Brlića vidi se, da se je predstavnicima većine hrvatskog kraljevinskog odbora moglo s pravom predbacivati, da su svoj rad vršili sa premalo ozbiljnosti i premalo stručnog znanja. Interesantno je spomenuti, da je već g. 1871. Ignjat Brlić u seriji članaka, objelodanjenim u Sisačkom »Zatočniku« pod naslovom »Listovi jednog unioniste«, izložio glavne razloge, zbog kojih je financijska nagodba od g. 1868. ispala onako nepovoljno za Hrvatsku. Brlić smatra, da glavni razlog zato valja tražiti u neslozi medju samim unionistima, koji su se medju sobom napadali, a imali spram sebe potpuno jednodušan ugarski kraljevinski odbor. Osim toga je po Brlićevom mišljenju bila neispravna taktika bana baruna Raucha, koji je obustavom »Obzora« natjerao opoziciju na ličnu borbu protiv sebe, a s druge strane izazvao pasivno držanje opozicije kod riješavanja najvažnijih pitanja oko uredjenja državnopravnih i financijskih odnosa s Ugarskom.

Kod sklapanja prve financijske nagodbe s Ugarskom učinjene su svakako katastrofalne pogreske. Ponajprije bilo je sa hrvatskog gledišta ne samo neispravno, nego i potpuno deplasirano utanačivanje kvote za zajedničke poslove i to prema tzv. poreznoj snazi Hrvatske i Slavonije. Isto tako predvidjeni princip tangentiranja javnih dohodaka Hrvatske i Slavonije predstavlja jednu posve suvišnu, a s hrvatskog gledišta štetnu komplikaciju. Odredjivanje izvjesne kvote za snašanje zajedničkih izdataka i to prema poreznoj snazi Hrvatske predstavlja po našem mišljenju jednu anomaliju. Ta je kvota izgleda zamišljena sa madjarske strane samo zato, da se kasnije uvijek moglo prigovarati Hrvatskoj, da ju Ugarska uzdržava, pošto Hrvatska nije bila u stanju, da namiri u nagodbama predvidjenu kvotu. Kad je utanačeno, da su izmedju Ugarske i Hrvatske zakonodavstvo i uprava cijelog financijskog resora zajednički, onda uopće nije bilo mjesta postavljanju teze, da je Hrvatska dužna pridonositi zajedničkim izdacima prema svojoj nekoj poreznoj snazi i posebnom kvotom. Sve državne dažbine pogadjale su jednako porezovnike u Ugarskoj i Hrvatskoj, pošto su u Ugarskoj i Hrvatskoj vrijedili u tom pogledu jednaki zakoni, koje je primjenjivala jedna te ista uprava. Ako je eventualno privredna snaga (a ne porezna) Hrvatske bila slabija od Madjarske, onda je samom tom činjenicom Hrvatska i onako dolazila u slabiji položaj, jer su njeni porezovnici bili razmjerno jače opterećeni od madjarskih. To znači, da je Hrvatska u tom slučaju pridonosila zajednici razmjerno više nego Ugarska. Pod režimom zajedničkog zakonodavstva i zajedničke uprave takva je pojava neizbježiva. Teško je bilo u ono vrijeme, a još teže danas dokazati, da je doista privredna snaga Hrvatske bila slabija od privredne snage Ugarske. No i bez naročitog ispitivanja vrlo je vjerojatno, da je to kroz cijelo vrijeme nagodbene ere bio slučaj. Treba samo pomisliti na industrijsku politiku ugarske vlade i na velike javne radove, i koristonosne investicije, koje je sistematski provodila ugarska vlada i to uvijek tako, da su sve te investicije i svi industrijsko-politički efekti išli gotovo isključivo u korist Madjarske, a da Hrvatska otud nije imala nikakve ili gotovo nikakve koristi. Već ta nam činjenica dovoljno dokazuje ispravnost postavljene tvrdnje. Prema tome postavljanje kvote u ovakvoj situaciji nije uopće imalo nikakvog opravdanja. Zajednička je vlada mogla uvijek ustanoviti, koliko je na ime državnih dažbina unišlo u Hrvatskoj i Slavoniji i tako dobivene svote predstavljale su tzv. poreznu ili bolje reći prinosnu snagu Hrvatske. Više se od Hrvatske nije moglo tražiti, jer više nije mogla dati. Moglo se je samo sa madjarskog gledišta postaviti pitanje, koliko bi od prihoda državnih dažbina unišlih u Hrvatskoj trebalo rezervirati za autonomne resore Hrvatske te se je u tom pravcu eventualno mogao postaviti komparativni račun prema potrebama istih resora u Madjarskoj. Ili je pak trebalo postaviti i braniti tezu, da sve državne dažbine, unišle u Hrvatskoj, predstavljaju pokriće za potrebe hrvatske autonomije, dok bi za zajedničke svrhe trebalo od tog prihoda prema sporazumu s Madjarima izdvojiti izvjesnu paušalnu ili percentualnu svotu. Samo u potonjem slučaju moglo je doći do tangentiranja hrvatskih javnih prihoda, ali na sasvim drugim premisama i na drugi način, nego li je to u nagodbi stvarno provedeno. Konačno je kod sklapanja prve financijske nagodbe učinjena još jedna fatalna pogreška u tome, da nije ništa ili gotovo ništa normirano o tom, kako će se ustanovljivati prihodi s naslova javnih dažbina u Hrvatskoj, kao ni o tom, koji se izdaci ugarsko-hrvatskog državnog proračuna imaju doista smatrati zajedničkim tako da terete i Hrvatsku. Prema tome vidimo, da su od prvog početka financijski odnosi izmedju Ugarske i Hrvatske bili postavljeni na krive temelje, a to je sa madjarske strane učinjeno sa prozirnom tendencijom, da se Hrvatska dovede u sve veću financijsku, a po tom i političku ovisnost spram Ugarske. Odgovorni hrvatski političari nijesu očevidno prozreli ovu političku igru. Djelomice nijesu bili dorasli svojoj zadaći te su operirali jedino s argumentima kratkovidnosti, a bilo je možda medju njima i takvih koje po njihovom pretjeranom madjarofilskom političkom uvjerenju financijska sapetost Hrvatske nije previše smetala. Sve borbe kod kasnijih revizija financijske nagodbe izmedju Ugarske i Hrvatske vodjene su u pravcu, da se poprave pogreške, učinjene kod sklapanja prve financijske nagodbe. Borba se je vodila sa sve većim poznavanjem stvari i sa sve većom upornošću, kako bi se financijski odnosi postavili na pravedniju i za Hrvatsku korisniju bazu. Vidjet ćemo da ta borba nije ostala bez rezultata, no ti su rezultati u glavnome samo neke veće ili manje korekture, s kojima se nikad više nije mogao maknuti sa svijeta prvobitno utvrdjeni promašeni i za Hrvatsku štetni princip.

Unatoč sitnih prilika ondašnje sitne i siromašne Hrvatske, čiji je teritorij otprilike polovicom još bio pod vojnom upravom, uvidjelo se vrlo brzo, da su financijske odredbe nagodbe iz g. 1868. neodržive. Tako je došlo do prve revizije nagodbe (autonomni zakon od 30. studenog 1873.), kojim je ukinut paušal za pokriće potreba hrvatske autonomije[1]. Kvota je i u ovoj nagodbi utvrdjena sa 6.44%, a tangenta sa 45% svih prihoda od državnih dažbina unišlih u Hrvatskoj. Ta se je tangenta imala prvenstveno izdvojiti u korist troškova hrvatske autonomije, a tek ostatak je služio za pokriće zajedničkih izdataka prema utvrdjenoj kvoti. »Obzor« iz godine 1873. (broj 199. do 202.) donio je tom prilikom takodjer gledište anonimnog pisca o reviziji financijske nagodbe. U tim je člancima medju ostalim naročito spomenuto, da ni kod izračunavanja hrvatske kvote spram Ugarske, a ni kod izračunavanja ugarske kvote spram Austrije (70:30) nijesu g. 1867. odnosno 1868. bile odlučne brojke, već su kvote rezultat političkog nagadjanja odnosno kompromisa. Iznosi se tu nadalje, da je ugarsko-hrvatskom nagodbom ustanovljena kvota znatno previsoka i daleko premašuje stvarnu doprinosnu snagu Hrvatske.

I ovo nam dokazuje koliko su se političari onoga vremena žestoko bavili pitanjem kvote. Po našem je mišljenju gledajući iz historijske perspektive pitanje kvote bilo jedno potpuno jalovo pitanje i posljedak krivo postavljenih premisa. Kod sklapanja revizije financijske nagodbe iz g. 1873. igrao je u hrvatskom kraljevinskom odboru i u hrvatskom saboru vidljivu ulogu ondašnji naredni zastupnik i kasniji podban Jovan Živković. Njegovom se radu ima svakako u prvom redu pripisati, da su revizijom bar neke pogreške popravljene. Efekt se vidi u tome, da su hrvatski autonomni proračuni poslije g. 1873. počeli naglo rasti. I ondašnji je »Obzor« jednim člankom iz pera Josipa Miškatovića[2] registrirao reviziju financijske nagodbe kao korak napred, uslijed kojega je prestala »sramotna penzija« naime paušal za pokriće troškova hrvatske autonomije.

Treća financijalna nagodba izmedju Ugarske i Hrvatske sklopljena je prema autonomnom zakonu od 27. studenog 1880. za vrijeme od 1. siječnja 1880. do kraja godine 1887. Glavne odredbe ove nagodbe su slijedeće: 1. Kvota je odredjena sa 5.57%, dakle je prilično snižena; 2. tangenta odredjena je opet sa 45%; 3. od percentuacije kod obračunavanja tangente izuzeti su prihodi od carina, vojno-oprosna taksa i tzv. krajiški proventi (t. j. prihod od duhana, soli, biljegovine i državne klasne lutrije na području razvojačene ali još neinkorporirane vojne krajine). Ti prihodi idu isključivo u korist zajedničke državne blagajne. Od percentuacije su nadalje izuzeti općinska potrošarina od vina i mesa u Hrvatskoj, kao i župnički bir[3] u županiji bjelovarskoj, koji idu isključivo u korist Hrvatske. Na ime participacije na prihodima od biljegovine, željezničkih i parobrodarskih poduzeća, agencija osiguratelinih poduzeća, provozarinskog poreza i biljegovine od poštanskih tovarnih listova dobiva Hrvatska paušal od fl. 20.000.— godišnje. 4. Preliminar iznosa za pokriće potrebe hrvatske autonomije ima se prije uvrštenja u prijedlog zajedničkog državnog proračuna priopćiti hrvatskoj autonomnoj vladi, a isto tako i godišnji završni račun prije nego li bude predložen zajedničkom ugarsko-hrvatskom računarskom dvoru. Kako vidimo i u ovoj su financijalnoj nagodbi provedene neke sitne korekture na bolje, dok naprotiv osnovna pitanja kao primjerice način obračunavanja fiskalnih prihoda i specifikacija izdataka, koji se imaju smatrati zajedničkima, a koji ne, nijesu ni ovom nagodbom riješena. Pitanje spomenutih tzv. krajiških proventa riješeno je na štetu Hrvatske. U ovom pitanju provedena je u godini 1879. opširna polemika[4] izmedju »Pester Lloyda« i »Obzora«, a povodom brošure ugarskog narodnog zastupnika Bele Lukača o financijskoj nagodbi. Lukač je na temelju jednog izvještaja ugarskog računarskog dvora tvrdio, da je Hrvatska u razdoblju od 1873. do 1879. dobila previše za cca. fl. 1,200.000.— i to zato, jer su se ti krajiški proventi

[1] Vrijedno je napomenuti, da je hrvatski kraljevinski odbor u svojem prvom nunciju od 4. XI. 1872. tražio djelomičnu financijsku samostalnost Hrvatske, naime za izravne poreze. (V. Fr. Vrbanić: Osvrt na financijalnu nagodbu Hrvatske i Ugarske [Zagreb 1897.], str. 49. i 51.).

[2] Što smo revizijom privredili? »Obzor« od 16. IX. 1873.

[3] Dažbina, uvedena mjesto lukna g. 1837. za uzdržavanje katoličkog svećenstva.

[4] Financijalni odnošaji medju kraljevinama Hrvatskom i Slavonijom i Ugarskom. (Bez potpisa). »Obzor«, br. 81. 82. 83 i 84 od 8., 9., 10. i 11. IV. 1879.; »Bela Lukács o hrvatskoj kvoti«, »Obzor« od 12. IV. 1879. br. 85.

računali u njenu korist, što po njegovom mišljenju nije bilo ispravno, te bi Hrvatska taj iznos bila dužna vratiti. Osim toga bila je Hrvatska po Lukačevom računu kroz cijelo vrijeme od 1871. do 1879. spram Madjarske deficitarna, jer da joj je prema utanačenoj kvoti ostala dužna iznos od fl. 34,358.000.—. Stoga zaključuje Lukač, da Hrvatska ima biti zahvalna Ugarskoj, što nije pristala na financijsku samostalnost Hrvatske, jer bi se u tom slučaju Hrvatska vječito borila sa deficitom. »Obzorovi« pisci dokazuju nasuprot, da krajiški proventi pripadaju Hrvatskoj, a deficit kod kvote dokazuje samo to, da je ta kvota posve neispravno izračunata. Karakterističan je jedan od ovih »Obzorovih članaka[5]: »Pograbiti u ruke financije, nametati porez na porez, zapuštati bitne uvjete podignuću materijalnog dobrobitka: to je obilježje financijalne i gospodarske politike Madjarske u Hrvatskoj u ovih minulih 10 godina«. Interesantno je, nadalje, da je po Lukačevom mišljenju hrvatska autonomna vlada do 1873. vrlo štedljivo gospodarila, a od onda je počela razbacivati novac. To znači drugim riječima, da su po mišljenju Madjara revizijom financijske nagodbe od g. 1873. Hrvatima učinjene prevelike koncesije. U ovakvoj situaciji pojmljivo je, da je financijska nagodba od 1880. ispala onako, kako je ispala. S ovim je neuspjehom u vezi i otstup bana Ivana Mažuranića (u veljači 1880.). U spomenici, podnesenoj mjeseca siječnja 1880. nadležnim mjestima, naveo je Mažuranić, čovjek prožet dubokim hrvatskim patriotizmom, kao glavne razloge neodrživosti svog položaja zatezanje s razvojačenjem Vojne krajine i neuvažavanje izvjesnih vitalnih i opravdanih financijskih zahtjeva Hrvatske (v. Martin Polić: Parlamentarna povijest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, sv. II [Zagreb 1900.] str. 252).

Dr. Ignjat Brlić

Dr. Aleksandar Egersdorfer

Dr. Fran Vrbanić

U polemici od g. 1879. javio se je jednim člankom u »Obzoru«[6] i Josip Miškatović pozivajući narodne zastupnike iz Hrvatske na zajedničkom ugarsko-hrvatskom saboru, da i tamo istupe na obranu hrvatskih interesa i hrvatskih prava, jer da u peštanskom saboru hrvatski zastupnici nastupaju nemarno ili nikako, a otud nastaje često nepopravljiva šteta za Hrvatsku.

Četvrta financijalna nagodba s Ugarskom uzakonjena je hrvatskim autonomnim zakonom od 10. prosinca 1889. za razdoblje od 1. siječnja 1888. do 31. prosinca 1897. Valjanost ove nagodbe produljivana je još posebnim zakonima do kraja 1903. Kvota je ovom nagodbom povišena na 7.935%, a tangenta snižena na 44%. Povišenje kvote obrazloženo je medjutim provedenim konačnim utjelovljenjem čitave vojne krajine prema kraljevom reskriptu od 15. srpnja 1881. U ovoj financijalnoj nagodbi nalazimo prvi put neke detaljne propise o načinu kako se ima postupati kod percentuacije hrvatskih fiskalnih prihoda. Paušalna svota na ime prihoda od specijalne biljegovine i provozarinskog poreza, koja je u prijašnjoj nagodbi bila uglavljena sa fl. 20.000.—, povišena je ovom nagodbom na fl. 130.000.—. Kod ove je nagodbe već u veoma jasnoj formi došlo do izražaja osnovna tendencija madjarske politike, da računske podloge za uredjenje financijskog odnosa izmedju Ugarske i Hrvatske, a napose visinu kvote, treba u jednu ruku uvijek konstruirati tako, da Hrvatska ostane deficitarna, a Ugarska izgleda kao velikodušni vjerovnik, a u drugu ruku tako, da Hrvatska za svoje autonomne potrebe ne može nikako previše ni tražiti ni dobiti. Za vrijeme rada oko pripremanja ove nagodbe donio je »Obzor« g. 1885.[7] seriju članaka od anonimnog pisca o pitanju kvote. Pisac opširno dokazuje neispravnost načina, kako Madjari izračunavaju kvote, pa ujedno polemizira s tvrdnjom dra. Josipa Franka, po kojoj bi se kvota imala računati stavljajući fiskalne prihode Hrvatske u relaciju s fiskalnim prihodima cijele monarhije. Po tom bi računu hrvatska kvota iznosila jedva 2%, što je naravski takodjer bilo neispravno.

Peta i posljednja financijska nagodba nagodbene ere uzakonjena je hrvatskim autonomnim zakonom od 29. srpnja 1906. sa valjanošću do konca g. 1913. Valjanost je ove nagodbe kasnijim zakonima produljivana do g. 1918. Kvota iznosi po ovoj nagodbi 8.127%, a tangenta 44%. Ovom su nagodbom mnoga pitanja riješena na posve nov način i prema tome ova nagodba predstavlja bez sumnje najveću evoluciju u pogledu uredjenja ugarsko-hrvatskih financijskih odnosa. Najbitnije odredbe ove nagodbe su slijedeće: 1. Fiskalni prihodi Hrvatske dijele se u teritorijalne, t. j. one kod kojih se može točno ustanoviti prihod Hrvatske i Slavonije i neteritorijalne tj. one, kod kojih se to ne može ustanoviti. Kod prvih dobiva Hrvatska tangentu od 44% od ostvarenih prihoda, a kod drugih se 44%-na tangenta izračunava od kvote od 8.127%, koja predstavlja prezumirani prihod Hrvatske od neteritorijalnih fiskalnih prihoda. Glede neteritorijalnih prihoda uglavljeno je ograničenje, da 44%-na tangenta ne može ipak premašiti onu svotu koja se dobije, kad se uzme da odnosni prihodi počevši od g. 1905. rastu svake godine za 5%. Eventualni višak ima se u prvom redu uračunati u eventualni manjak na prihodu državnih šuma u Hrvatskoj, ukoliko bi taj prihod bio manji od onog ostvarenog u g. 1902. i na eventualni manjak kojeg drugog teritorijalnog prihoda, do kojega bi došlo uslijed promjene zakonodavstva, a ukoliko nakon ovakvog obračuna preostane još kakav višak preko označenih 5% ima se isti isplatiti zajedno sa 56%-nom tangentom zajedničkom eraru. 2. Fiskalni prihod od provozarinskog poreza, od državnog poreza na piće te od državne klasne lutrije smatra se neteritorijalnim zajedničkim prihodom. Od tog prihoda odbijaju se troškovi rukovanja i neki ostali izdaci, a ostatak se dijeli po kvoti tako da se 8.127% smatra dohodkom Hrvatske i Slavonije. Od ovako dobivene svote ima se još odbiti izdatak s naslova kamata i amortizacije hrvatsko-slavonskih obveznica za odštetu regalnog prava točenja, izdanih na temelju §-a 50. čl. XXXV/1888., a ostatak predstavlja čisti javni prihod Hrvatske i Slavonije. 3. U ovoj je nagodbi po prvi put specificirano da se troškovi za obrtnu i trgovačku stručnu nastavu, troškovi poljoprivredne statistike, zatim kamati i amortizacije onih madjarskih drž. dugova, koji se emitiraju u svrhe, koje po ugarsko-hrvatskoj nagodbi nisu zajedničke te konačno svi oni izdaci madjarskog ministarstva poljoprivrede, koji su namijenjeni autonomnim madjarskim potrebama nemaju smatrati zajedničkim ugarsko-hrvatskim troškovima te prema tomu nemaju teretiti Hrvatsku. 4. Nagodbom je onako kako i u prijašnjim nagodbama utvrdjeno, da izmedju Ugarske i Hrvatske ne postoji nikakva tražbina niti dug iz vremena prije stupanja na snagu ove nagodbe. 5. I ovom je nagodbom uzakonjeno načelo, da se od fiskalnih prihoda Hrvatske ima najprije izlučiti 44%-na kvota za pokriće troškova hrvatske autonomije bez obzira na to, da li je ostatak od 56% dostatan za pokriće kvote od 8.127%. 6. Prihodi od carine i od vojno oprostne takse ostaju i dalje izuzeti od svakog obračuna izmedju Ugarske i Hrvatske, dok se općinske potrošarine na vino i meso u Hrvatskoj kao i župnički bir u županiji bjelovarskoj smatraju čisto autonomnim prihodima Hrvatske.

Ove razmjerno znatne izmjene u posljednoj ugarsko-hrvatskoj financijskoj nagodbi su rezultat žestoke borbe, koja je započela još 90-tih godina prošloga vijeka, kad se je u Hrvatskoj sve više i otvorenije počela tražiti financijska samostalnost Hrvatske. Iskustvo je pokazalo, da svako drugo rješenje donosi stalno sve veću štetu hrvatskoj autonomiji i da se sve jači pritisak političke supremacije Madjarske u Hrvatskoj može uspješno suzbijati jedino onda, ako Hrvatska poluči barem djelomice potpunu financijsku autonomiju. S hrvatske strane dolazi ova borba do sve jačega izražaja i u novinstvu kao i u raznim

[5] »Tražbine Hrvatske« (potpis B.), »Obzor« br. 78 i 79 od 4. i 5. IV. 1879.; »Tražbine Ugarske«, »Obzor« br. 80 i 81 od 7. i 8. IV. 1879. (Potpis P.).

[6] »Hrvatskim zastupnikom na ugarskom saboru«, »Obzor« od 20. II. 1879. br. 42 (potpis J. M.).

[7] »Hrvatska kvota u nagodbenom zakonu«, »Obzor« br. 149, 150, 151 i 152 od 2., 3., 4. i 6. VII. 1885.

stručnim raspravama i brošurama[8], od kojih su mnoge sastavljene sa velikim poznavanjem ove toliko zamršene materije, bogatom stručnom armaturom i pronicavim oštroumljem. Jedan od najboljih prinosa za poznavanje svih odnosnih problema dao je pokojni sveuč. prof. Dr. Fran Vrbanić u svojoj brošuri »Osvrt na financijalnu nagodu izmedju Ugarske i Hrvatske« (Zagreb 1897.)[9], u kojoj su stručno analizirane sve prije sklopljene financijske nagode te opisane sve peripetije oko ugovaranja odnosnih nagoda i registrirani svi razni prijedlozi i protuprijedlozi izneseni tokom decenija. Prof. Dr. Vrbanić saradjivao je osobito aktivno kod sklapanja financijske nagode od g. 1906. kao član hrvatskog kraljevinskog odbora te je svojim opširno obrazloženim nuncijem od 26. ožujka 1902.[10] tražio financijalnu samostalnost Hrvatske u zakonodavstvu i upravi kao jedino za Hrvatsku prihvativo rješenje. Samostalnost u zakonodavstvu bila je naravski zamišljena u glavnom samo za izravne poreze i neke neizravne. Osim prof. Dra. Vrbanića sudjelovali su naročito aktivno u radu oko sklapanja ove financijske nagodbe kasniji ban Dr. Nikola pl. Tomašić, sveuč. prof. Dr. Aleksander Egersdorfer (izvjestitelj odbora), Dr. Svetislav Šumanović i Dr. Josip Frank.[11] Prva dvojica zastupali su doduše unionističko gledište, onako, kako je u tekstu nagodbe došlo do izražaja, ali su takodjer nastojali da novu nagodbu što više približe zahtjevima za financijsku samostalnost, pošto su očevidno uvidjali, da je to gledište jedino ispravno. Hrvatsko gledište izneseno je u tom vremenu još u nekoliko više ili manje stručno pisanih anonimnih ili poluanonimnih brošura, kojima se je dokazivalo, kako Madjari raznim načinom, a napose krivo postavljenim računima sistematski prikraćuju Hrvatsku i pri tom sa prozirnom tendencijom prikazuju svoju velikodušnost spram Hrvatske, koja je stalno Ugarskoj dužna i nikako ne može ugarsko-hrvatskoj državnoj zajednici dati toliko, koliko bi bila dužna prema kvoti, koja je tobože utvrdjena prema poreznoj snazi Hrvatske. Borba za financijsku samostalnost Hrvatske prenosila se je u ono vrijeme sve više i u javnost, te je 12. lipnja 1904.[12] održana u Zagrebu javna skupština pod vedrim nebom na ondašnjem Zapadnom perivoju pod predsjedanjem Dra. Marijana Derenčina, na kojoj je iznesen zahtjev za financiisku samostalnost Hrvatske. Glavni govornici na toj skupštini bili su Dr. Vrbanić, Dr. Frank i Stjepan Radić. Od onda se može reći, da je do početka svjetskog rata zahtjev za financijsku samostalnost Hrvatske bio stalno na dnevnom redu ondašnjeg političkog života Hrvatske te da je bio predmetom ne samo političkih programa i agitacija, nego i publicističkog rada. Karakteristično je, da su u to vrijeme i unionisti počeli uvidjati, da bi ovom zahtjevu trebalo bar u nekom opsegu izaći u susret. To dokazuju najbolje dvije anonimne brošure izdane u Zagrebu 1911. odnosno 1912.: »Revizija financijalne nagodbe« i »Obnova financijalne nagodbe«, koje je napisao poznati unionistički političar i priznati stručnjak za financijska pitanja prof. Dr. Aleksander Egersdorfer. Prof. Egersdorfer pledira tu za slijedeće rješenje: fiskalni prihodi imaju se kategorizirati u zajedničke i autonomne. Za autonomne uvodi se potpuna samostalnost u pogledu zakonodavstva i uprave. Zajednički prihodi pak služe za pokrivanje zajedničkih izdataka. Prema tome otpada i kvota i tangente. Glede zajedničkih prihoda moglo bi se predvidjeti, da upravu istih vrše u prenesenom djelokrugu hrvatske autonomne i financijske oblasti. Ovakav revidirani financijski odnos izmedju Ugarske i Hrvatske imao bi se uzakoniti bez roka, ali uz pravo jednogodišnjeg otkaza za svaku stranu. Ovaj prijedlog možemo smatrati zaključnom fazom u borbi za financijsku samostalnost nagodbene Hrvatske. Karakteristično je, da je taj prijedlog dozrio tako reći u oči svjetskog rata, kad su se sve teži oblaci kupili na političkom obzoru Austro-ugarske monarhije. Kao i u mnogim drugim političkim pitanjima počeli su se i ovdje uvažavati iskonski zahtjevi prava i pravičnosti tek onda, kad je bilo kasno i prekasno. Madjari su uspjeli, da kroz punih 40 godina nametnu Hrvatima kao daleko slabijem kompascicentu svoje pravo jačega i da po Bismarckovom receptu »Macht geht vor Recht« drže autonomnu Hrvatsku u financijalnoj ovisnosti. Fatalno je bilo za madjarsku politiku, da njeni leaderi nijesu shvatili ni prihvatili dalekovidnu mudrost jednog od svojih najvećih političara, tvorca Austro-ugarske nagodbe, Franje Deáka, koji je još 1868. izjavio Jovanu Živkoviću[13] i drugim članovima hrvatskog kraljevinskog odbora, da je zahtjev Hrvata za financijsku samostalnost opravdan, jer ona zemlja, koja nema samostalnih financija samo životari, a ne bi bilo pravo, da Hrvatska ostane do vijeka pod tudjim tutorstvom. Nesumnjivo je, da je madjarska politika izrabljivanja spram Hrvatske stvarala možda najviše baruta u eksplozivnoj atmosferi nezadovoljstva, koja se je i onako decenijama širila u predratnoj Hrvatskoj. Ljudi ni na što ne reagiraju tako žestoko kao onda, kad im netko neopravdano uzima novac po onoj narodnoj »Ako smo i braća, kese nam nisu sestre«.

•

[8] »Kako nas Ugarska uzdržava«. (Rijeka 1902. 64 str.); B. Karlović (pseudonim financijskog činovnika Böhma): »Financijalna nagodba«. (Zagreb 1904., 150 str.).

[9] Serija članaka, preštampanih iz »Obzora«.

[10] V. i govor prof. Dr. Frana Vrbanića, održan u hrvatskom saboru 30. XI. 1904. Ibler l. c. str. 178—188.

[11] Vidi Janko Ibler: Hrvatska politika 1904.—1906. (Zagreb 1914.—1917.) str. 141—159. Opširan izvještaj saborskog izvjestitelja prof. Dr. Aleksandra Egersdorfera otštampan je u istoj knjizi na str. 168.—178.

[12] Vidi Ibler, str. 156.

[13] Vidi: Martin Polić: Parlamentarna povijest kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Dio drugi (od g. 1867. do g. 1880.), Zagreb 1900., str. 56.

PRIHODI: RASHODI:

God.	Fl.	Tangenta	Vlastiti prihodi	Razni drugi paušalni prihodi	Tangenta Vojne Krajine	Prištednje	Ukupno
1868.	1,923.900.—	1,923.900.—	—	—	—	—	1,923.900.—
1869.	1,619.860.—	2,200.000.—	—	—	—	—	2,200.000.—
1870.	2,528.356.—	2,200.000.—	149.959.—	—	—	178.397.—	2,528.356.—
1871.	2,367.408.—	2,200.000.—	167.408.—	—	—	—	2,367.408.—
1872.	2,762.047.—	2,200.000.—	156.200.—	—	—	405.847.—	2,762.047.—
1873.	2,981.451.—	2,200.000.—	180.000.—	—	—	601.451.—	2,981.451.—
1874.	2,772.000.—	2,582.000.—	—	190.000.—	—	—	2.772.000.—
1875.	3,107.650.—	3.000.000.—	159.395.—	—	—	—	3,159.395.—
1876.	3,166.442.—	3,050.000.—	125.231.—	—	—	—	3,175.231.—
1877.	3,440.536.—	3,050.000.—	131.720.—	—	—	258.816.—	3,440.536.—
1878.	3,310.234.—	3.167.000.—	145.234.—	—	—	—	3,312.234.—
1879.	3,270.687.—	3,056.498.—	149.643.—	20.944.—	—	43.602.—	3,270.687.—
1880.	3,289.335.—	3.087.417.—	164.398.—	37.520.—	—	—	3,289.335.—
1881.	3,603.464.—	3.430.383.—	173.081.—	—	—	—	3,603.464.—
1882.	3,822.854.—	3,546.837.—	246.416.—	29.551.—	—	—	3,822.854.—
1883.	4,014.626.—	3,711.792.—	271.781.—	31.053.—	—	—	4,014.626.—
1884.	4,008.833.—	3.694.874.—	283.312.—	30.647.—	—	—	4,008.833.—
1885.	6,294.894.—	3,772.303.—	283.486.—	39.105.—	2,200.000.—	—	6,294.894.—
1886.	6,334.019.—	3,759.714.—	334.893.—	39.412.—	2,200.000.—	—	6,334.019.—
1887.	6,389.752.—	3,800.799.—	348.116.—	40.837.—	2,200.000.—	—	6,389.752.—
1888.	6,408.548.—	3,811.888.—	354.414.—	42.246.—	2,200.000.—	—	6,408.548.—
1889.	6,444.960.—	3,821.427.—	381.430.—	42.103.—	2,200.000.—	—	6,444.960.—
1890.	6,490.380.—	6.063.530.—	426.850.—	—	—	—	6,490.380.—
1891.	6,647.756.—	6,254.325—.	393.431.—	—	—	—	6,647.756.—
1892.	7,311.100.—	6,923.116.—	387.984.—	—	—	—	7,311.100.—
1893.	7,537.139.—	7,106.947.—	430.102.—	—	—	—	7,537.139.—
1894.	7,631.973.—	7,159.702.—	472.271.—	—	—	—	7,631.973.—
1895.	8,411.958.—	7,843.640.—	568.318.—	—	—	—	8,411.958.—
1896.	8,908.251.—	8,139.078.—	769.173.—	—	—	—	8,908.251.—
1897.	9,074.712.—	8,356.364.—	718.348.—	—	—	—	9,074.712.—
1898.	9,105.384.—	8,307.881.—	797.503.—	—	—	—	9,105.384.—
1899.	9,148.970.—	8,291.790.—	857.180.—	—	—	—	9,148.970.—

PRIHODI: RASHODI:

Godina	Kruna	Tangenta	Vlastiti prihodi	Ukupno
1900.	18,576.165.—	16,956.142.—	1,620.023.—	18,576.165.—
1901.	18,606.837.—	16,926.513.—	1,680.324.—	18,606.837.—
1902.	18,697.544.—	16,540.741.—	2,156.803.—	18,697.544.—
1903.	Proračun za g. 1902. vrijedi i za g. 1903. za prvo polugodište po Zakonu od 22. XII. 1902., a za drugo polugodište po Zak. od 26. VI. 1903.			
1904.	20,601.068.—	11,427.019.—	16,165.700.—	3,008.349.—[14] 20,601.068.—
1905.	22,426.411.—	21,000.000.—	1,426.411.—	22,426.411.—
1906.	23,400.886.—	21,450.000.—	1,950.886.—	23,400.886.—
1907.	23,434.411.—	21,850.000.—	1,584.411.—	23,434.411.—
1908.	zajednički proračun	22,400.000.—	} samo tangenta	
1909.	zajednički proračun	23,000.000.—		
Samo tangenta				
1910.	U smislu autonomnog zakona od 14. V. 1910. za prvih 11 mjeseci imaju se izdaci pokriti prema osnovi proračuna za g. 1909.			
1911.	zajednički proračun	26,750.000.—	} samo tangenta	
1912.	zajednički proračun	23,000.000.—		
1913.	zajednički proračun	29,500.000.—		
1914.	za prvu polovicu godine vrijedi proračun godine 1913. prema zakonskom članku 1/1914. od 31. prosinca 1913.			
1914/15.	34,295.895.—	32,500.000.—	1,795.895.—	34,295.895.—
1915/16.	Zakonima od 30. VI. 1915. i od 10. I. 1916. produljen je proračun za g. 1914/15. i za godinu 1915/16.			
1916/17.	Zakonima od 30. VI. 1916. i od 22. II. 1917. produljen je proračun za g. 1915/16. i za godinu 1916.17.			
1917/18.	Zakonom od 2. X. 1917. produljen je proračun za vrijeme od I. VII. do 31. X. 1917.; zak. od 2. XII. 1917. produljen je proracun za vrijeme od 1. XI. do 28. II. 1918.; zak. od 29. III. 1918. produljen je proračun za vrijeme 1. III. do 30. IV. 1918.; zak. od 27. V. 1918. produljen je proračun za vrijeme od 1. V. do 30. VI. 1918.			
1918.	Zakonom od 25. VII. 1918. produljen je proračun od 1. VII. do 31. XII. 1918.			

Ovom letimičnom osvrtu na razvoj financijsko-političkih borbi izmedju Ugarske i Hrvatske dodali smo tabelu, koja prikazuje sve proračune kroz 50 godina nagodbene ere, naravski samo sumarno. Mislimo, da ove brojke ne trebaju posebnog komentara. Svakako pokazuju te brojke i to, da su ne samo rasle potrebe autonomne Hrvatske, nego je unatoč svih smetnja zakonskih i političkih raslo pokriće makar u okljaštrenim iznosima. Od prvog proračuna od svega fl. 1,923.900.— za g. 1868. do svote od K. 34,295.895.—[15] u zadnjem predratnom proračunu za g. 1914/15. trebalo je proći mukotrpan put otvorene borbe, prikritih sukoba i upornog nadmudrivanja.

•

Pitanje podjele fiskalnih prihoda i danas je na dnevnom redu u našoj državi i ako u drugom obliku i na drugoj osnovici. I danas je aktuelno pitanje kako da se pravedno razdijele funkcije države i samoupravnih tijela i prema tome nadje pravilno rješenje za razgraničenje financijskog suvereniteta države s jedne strane te banovina i općina s druge. I danas je pitanje financiranja banovinske samouprave jedno od krupnih aktuelnih političkih pitanja. Danas se još ne može znati, kojim će se putem poći kod rješavanja ovog pitanja, jer to ovisi u prvom redu od rješenja osnovnih političkih pitanja o unutrašnjem uredjenju naše države.

Pišući ove redke mislili smo, da će biti korisno, da podsjetimo na iskustva, stečena u 50 godina nagodbene ere. Vidjeli smo napose, da se pogreške učinjene na prvom koraku često ne daju više ni za 50 godina popraviti. Historia docet.

[14] Predujam uz naknadni obračun.

[15] U današnjoj dinarskoj valuti otprilike Din 480.000.000.—.

JOSIP HORVATH

HRVATSKA POLITIKA U SVJETSKOM RATU

IDEJE I LJUDI KROZ ČETVRT VIJEKA HRVATSKE POLITIKE (1914.—1918.)

I.

Proglašenjem rata, proglašenjem iznimnoga stanja u Hrvatskoj i Slavoniji, kao u cijeloj ostaloj habsburškoj monarhiji, mahom je presječen cio politički život. U javnom zbivanju postaje odlučna volja vojničkih vlasti.

Odmah u prvim tjednima rata niz istaknutih političara i pristaša hrvatsko-srpske koalicije dijelom je uapšen, dijelom interniran ili stavljen pod pasku, kao braća Pribićevići, dr. Srdjan Budisavljević, dr. Gjuro Šurmin, dr. Ivan Lorković, dr. Dušan Popović, Većeslav Wilder i drugi. Žarište hrvatske političke aktivnosti prenosi se u inozemstvo, gdje su se u času proglašenja rata zatekli u Italiji Ivan Meštrović, Frano Supilo, braća Gazzari, dr. Ante Trumbić, dr. Miće Mičić i dr. Hinko Hinković. Emigracija odsele postaje odlučnim nosiocem hrvatskih političkih nastojanja.

Prvih osam mjeseci rata, sve tamo do travnja 1915. u Hrvatskoj i Slavoniji traje prikriveni dvoboj izmedju vojničkih i civilnih vlasti. Vlada bana baruna dr. Skerlecza — treba priznati — odlučno je pobijala presizanje vojničkih krugova na upravno područje; zasluga je dr. Skerlecza da diktatura »Corpskomande« u Zagrebu nije nikad mogla doći do potpunog izražaja. Postepeno je civilnoj vlasti uspjelo čak i osloboditi pojedine političare iz internacije.

Povezanost Hrvatske i Slavonije s Ugarskom jamačno je jedino za vrijeme rata pružila neke realne probitke hrvatskoj politici, direktno i indirektno. Indirektno time što je porast madžarskoga šovenstva podsticao narodnu svijest u Hrvatskoj da niti jedan časak ne malakše u svojoj borbenosti, a direktno time što je uz Ugarsku, koja je sve jasnije naglašavala svoj zasebni položaj u habsburškoj monarhiji i Hrvatska uživala beneficij tih nastojanja.

U prvim mjesecima rata pod pritiskom ruskih navala u Karpatima, kad su ruske čete već dobrano prodrle na madžarski teritorij, javljaju se u Ugarskoj sve jače težnje da se naglasi zasebnost Ugarske u monarhiji. Ugarska vlada i javnost suglasne su u težnjama emancipacije od Beča, koji, pozivajući se na potrebu jedinstva vodstva za vrijeme rata, vlada kroz prvo ratno razdoblje tako reći diktatorski. A kad se pak zaoštrio spor Austro-Ugarske s Italijom, ugarska politička javnost traži za Ugarsku čim djelatniji i čim vidljiviji uticaj Ugarske na političko vodstvo. Tako dolazi u travnju 1915. do prvog ratnog sastanka zajedničkoga sabora u Budimpešti. Što pak pripada jednom dijelu zemalja krune Sv. Stjepana ne može se uskratiti niti drugome; vjerojatno je medjutim da do sastanka hrvatskoga sabora ne bi bilo tako skoro ni došlo da nije medjutim buknuo rat s Italijom. Na političke pretenzije Italije na istočnu stranu Jadrana mogao je dati odgovor, koji će politički nešto značiti samo hrvatski sabor. Tri nedjelje nakon talijanske objave rata sastaje se 14. lipnja 1915. hrvatski sabor na svoje prvo ratno zasjedanje.

To prvo ratno zasjedanje hrvatskoga sabora u Zagrebu jamačno je najvažnije i najznačajnije od cijeloga saborskoga rada za vrijeme rata. Na tom je zasjedanju dana intonacija cijeloj hrvatskoj politici za vrijeme rata. Nakon neizvjesnosti u prvim ratnim mjesecima hrvatski sabor u proljeću 1915. otkriva i naglasuje ratne ciljeve hrvatske politike. Krepko je naglašeno da se radi o egzistenciji Južnih Slavena i da se traži ujedinjenje i samouprava Južnih Slavena (riječ »samoodredjenje« nije u te dane još unešena u političku terminologiju; donijet će je tek kasnije ruska revolucija i Wilson). Značajno je, da su toj deklaratornoj sjednici hrvatskoga sabora prisustvovali i delegati istarskoga sabora dr. Laginja i Spinčić te delegati dalmatinskoga sabora Ivanišević i Dulibić, sve sami pravaši. Politika hrvatskoga sabora time prelazi granice trojednice. Pravaška politika nakon dugih godina krize već se u te dane evoluira i afirmira; pravaštvo u opoziciji postaje nosiocem ideologije hrvatske ratne politike, daje sve do 1918. svu političku inicijativu. Hrvatsko-srpska koalicija sve izrazitije postaje guvernementalna stranka sa ciljem čuvanja i opreznog postepenog proširivanja već postignutih pozicija. Pravaške stranke i koalicija — gledane danas iz historijske perspektive, bez obzira na pojedine taktičke poteze — upotpunjuju se; zamah, koji su dale pravaške stranke hrvatskom političkom životu, jamačno ne bi mogao biti tako snažan i relativno slobodan, da koalicija svojom guvernementalnošću nije čuvala političko zaledje.

Dr. Pero Magdić

Na prvom svom ratnom zasjedanju hrvatski je sabor jedinstven u svojim izjavama. Ogromna većina sabora pozdravlja i prihvaća izjavu prvoga potpredsjednika sabora dr. Pere Magdića, koji prije početka saborskoga rada naglasuje »neprekidan i stalni zahtjev za narodnim ujedinjenjem u jedno jedinstveno svoje državno tijelo na osnovu narodnog načela, te pozitivnog i historijskoga državnog prava, da se tako omogući s l o b o d a n razvoj narodnog političkog i prosvjetnog i gospodarskog života hrvatskoga naroda«.

Na drugoj sjednici sabora od 16. travnja manifestacija od dan prije proširena je govorom Stjepana Radića, govorom, koji sabor prima na znanje kao deklaratoran ponovno ogromnom većinom i odobravanjem. Radić u svom govoru još jednom podcrtava kao zahtjev narodne politike sveukupnosti naših zemalja i — hrvatski karakter Dalmacije i Jadranskoga mora. Iz govora Radićevoga vidi se da je hrvatska politička javnost znala već za londonski ugovor, za antantino odobrenje talijanskih pretenzija na naše krajeve — i sabor kao predstavnik naroda daje svoj odgovor. Prisutnost istarskih i dalmatinskih zastupnika daje jedinstveni značaj toj manifestaciji. Tjedan dana kasnije, iz jednoga članka »Frankfurter Zeitunga«, koji prenosi »Obzor« i najširа javnost saznaje za akciju hrvatske emigracije. Odsele će hrvatska politika u domovini nastojati čim više uskladiti svoja nastojanja s radom emigracije . . .

II.

Prvi koraci političke emigracije vezani su uz ličnost Ivana Meštrovića.

Kao što je Supilo slutio, tako je Meštrović već 1913. vjerovao u neminovnost rata, i to, kako navodi historičarka dr. Milada Paulova u svojem djelu »Jugoslavenski odbor«, pod uticajem Nikole Pašića. Te godine, kad je Pašić stigao drugi puta iz Rusije, bio je Meštrović u Beogradu. Od Pašića je Meštrović stekao uvjerenje da Njemačka i Austro-Ugarska ne će čekati da se Rusija naoruža, već će same izazvati rat. Sve je te informacije Meštrović povjerio dr. Lorkoviću, Supilu i dr. Trumbiću.

»Već tu se govorilo, bilježi Milada Paulova, o akciji u inozemstvu i čini se da je u tim razgovorima nikla uopće prvi puta ideja da se podje u inozemstvo«. »Dr. Trumbić, veli dalje Milada Paulova, na pr. nije bio iza atentata uvjeren da mora doći do rata. On nije mislio da će rat baš tad planuti. U uvjerenju, da će monarhija, ako navali na Srbiju, izazvati Rusiju, i videći, da je monarhija u teškom unutrašnjem položaju, držao je, da se ne će usuditi da izazove tu konflagraciju. Zasluga je nekih njegovih znanaca, što su ga uvjerili da će do rata doći, i što je otišao preko granice. Bio je to osobito Ivan Meštrović, koji je 15. srpnja prispio u Split da tu priredi izložbu svojih umjetničkih radova; on je svojim uticajem mnogo djelovao, da je Trumbić otišao u inostranstvo«.

Prvih dana kolovoza slučajno se nadjoše u Mletcima prvi emigranti. Tu je bio Supilo, koji se sklonio u Italiju sa svog putovanja po Južnom Tirolu (kao svake godine tako se i 1914. zanimao vrlo za tamošnje mjere austrijskoga vojnog vodstva i za ljetne vojne vježbe austro-ugarske vojske), tu je došao dr. Trumbić, onda braća Gazzari iz Šibenika, dr. Miće Mičić, a iz Zagreba pak je stigao član hrvatsko-srpske koalicije dr. Hinković. Meštrović se nalazio tad u Rimu — on je pozvao sve emigrante u Rim. U to vrijeme Pepino Garibaldi počeo je u Nizzi organizirati talijanske dobrovoljce, svakako sa znanjem talijanske vlade; pročulo se da Garibaldi namjerava sa svojim dobrovoljcima poduzeti napad na Boku. U onim uzbudljivim danima nije se mnogo ocjenjivalo da li je taj napad uopće izvediv. Te glasine su pogotovo učinile jak dojam na srpskoga poslanika u Rimu Ljubu Mihajlovića. Mihajlović je, da suzbije talijanske pretenzije, tako jako naglašene Garibaldijevom akcijom, stao tražiti vezu s emigracijom iz Austro-Ugarske, koja bijaše takodjer uzbudjena. Zaključeno je da se povede protuakcija protiv talijanskih zahtjeva i odlučeno je još u Mletcima da se pošalje netko u Francusku, u Bordeaux, gdje se tad nalazila francuska vlada, i da tu pokuša stupiti u vezu s francuskim mjerodavnim faktorima. Za tu misiju odabran je Supilo, kako veli Pavlova, »zbog njegovih priznatih diplomatskih sposobnosti i radi imena, koje je stekao u Francuskoj i Engleskoj za ere riječke rezolucije«. U Mletcima je skupljen i prvi financijski iznos za vodjenje jugoslavenske akcije u inostranstvu. Prvih pet hiljada franaka posudio je Remigio Gazzari. Prije polaska u Francusku Supilo se svratio u Rim. Tu je našao dopisnicu Mr. Wickhama Steeda, koji je njega i Trumbića pozivao u London i upozoravao da je ondje odlučno središte saveznika.

U Rimu su Meštrović, Supilo i Trumbić posredovanjem Ljube Mihajlovića primljeni 28. i 29. rujna 1914. u audijenciju kod francuskog, ruskog i engleskog poslanika. To je prvi diplomatski korak emigracije. Cilj toga koraka bijaše obavijestiti predstavnike antante o slavenskom karakteru Gorice, Trsta, Istre i Dalmacije, kao i o neosnovanosti talijanskih aspiracija na te zemlje, a naročito da se opomenu na oprez pred Italijom. Ti su prvi posjeti vodja emigracije kod savezničkih diplomata otkrili sve velike i neslućene poteškoće, koje čekaju emigrante. Mahom izbiše sve zapletenosti interesa pojedinih savezničkih država. Poklisar Francuske Barrère primio je trojstvo emigracije udvorno ali

neobično hladno. Poznavao je od njih samo Meštrovića po njegovom renomeu umjetnika još od njegove izložbe u Rimu 1911. Barrère bijaše glavna misija predobiti Italiju za rat na strani Francuske; tom cilju bijaše spreman žrtvovati sve. Barrère je šuteći saslušao razlaganja, a na koncu zahvalio im na trudu, preporučio diskreciju i obećao o svemu obavijestiti svoju vladu. Interes je pokazao samo za prilike u austrijskoj floti i za stanje austrijske obale. »Bio je skoro i naivan, tako veli Milada Paulova, da je pitao gdje su postavljene mine i što emigranti znaju o nekoj uniji slavenskih mornara, koji su imali uništiti austrijsku flotu. Napokon je požalio, što Srbija ne može da pošalje 200.000 vojnika da s kopna zauzmu Polu i Boku, jer da se s mora ne da ništa učiniti (!)«.

Sutradan su vodje emigracije primljeni kod ruskoga i britanskoga poklisara.

»Anatol Krupenskij, veli Paulova, bio je obična pojava čovjeka bez inteligencije i posve neupućen u različite probleme, koji su se s ratom pojavili, a pogotovo je bio neupućen u prilike jugoslavenskih zemalja... Krupenskij se kasnije žalosno istakao time, što je poslije te posjete ponudio u ime ruskoga cara talijanskoj vladi, da će Rusija pustiti na slobodu i uputiti u Italiju sve dotadašnje austrijske zarobljenike talijanske narodnosti iz Trsta, Istre i Dalmacije za dokaz da su te zemlje talijanske... Krupenskij je šuteći saslušao razlaganje svojih posjetilaca, ali ne spokojno kao Barrère, nego nemirno kao da sjedi na iglama. Očito je bilo, da o svim prilikama i imenima, pa i pokrajinama što su ih oni spominjali, nije imao mnogo pojma, pa je najposlije završio konferenciju time, što je priznao, da sve to nije moguće zapamtiti, zamolivši gospodu da mu o svemu što žele napišu memorandum, koji će on poslati u Petrograd! U jednom momentu kao da je oživio i to onda, kada je Supilo kazao da je Jadransko more jedino slavensko more, jer da su Baltičko i Crno more samo zatvorena jezera. Novost ideje prenula je Krupenskoga, ali samo za čas, jer očito nije bio kadar da je shvati. Memorandum nije kasnije bio predan, i to stoga, što je tajnik ambasade Mjasojedov poručio, da ga ne treba, jer da je on sam napravio izvještaj o konferenciji... Lako je shvatljivo kako je to djelovalo na emigrante. Kao svi Slaveni i oni su stupili u rusku ambasadu s oduševljenjem pa i pretpostavkom, da će tu naći utjehe i umirenja i da će čuti, kako Rusija u sudbonosnom času prima njihove opravdane želje... Mjesto svega toga nijesu naišli ni na razumijevanje svoje narodne stvari, a da zlo bude još i gore, niti na zanimanje«.

Sasvim drugojačiji bijaše doček u britanskoj ambasadi. Engleski poklisar Sir Rennell Rodd primio je vodstvo emigranata ne samo ljubezno nego upravo prijateljski, kao da su njegovi stari znanci. On je pokazao odmah ako i ne duboko poznavanje pitanja, koja su imala biti predmet razgovora. Meštrovića je poznavao od rimske izložbe, a Supila po Seton-Watsonovoj knjizi o »Jugoslavenskom pitanju«, pa je s njim i najviše razgovarao.

»Saslušavši razlaganje deputacije, Rodd je, bilježi Paulova, istakao, da je Engleska sa svojim saveznicima naglasila princip narodnosti kao jedan od ratnih ciljeva, ali je dodao sa posmijehom, da ni sveci bez potpore nebeske ne mogu ništa i to aludirajući na vojnu slabost Srbije i Crne Gore i na ulaz Italije u rat. Nadodao je da će Srbija i Crna Gora dobiti Bosnu i Hercegovinu i druge zemlje gdje živu Srbi, ali da najprije treba pobijediti. Ušlo se time u razgovor o pojedinim jugoslavenskim zemljama. Supilo se izjavio protiv Hrvatske, reducirane na još manju zemlju od Banovine i nazvao je takvu Hrvatsku novom Albanijom, koja bi služila kao sredstvo za intrige i kombinacije. Osim svega toga u toj se audijenciji dogodilo još nešto, po čemu su emigranti shvatili, da treba povećati broj svojih članova i to naročito iz Hrvatske. Sir Renell Rodd, slušajući razgovore trojice Hrvata iz Dalmacije o Jugoslaviji i protiv zasebne Hrvatske, primijeti, da su sva trojica Dalmatinci, pa zapita, što misle ljudi u Hrvatskoj. Bilo je očito da je time htio reći, da bi trebalo da dodju i narodni predstavnici iz Hrvatske... To su učesnici shvatili kao mig, da bi trebalo pomnožati redove emigranata ljudima iz Banovine i Slovenačke«.

Kasnije je i učinjen pokušaj u tom pravcu, ali bez uspjeha; pojedinci iz hrvatsko-srpske koalicije, parlamentarnog predstavništva Hrvatske i Slavonije, na koje se prvenstveno apeliralo, nijesu se mogli odlučiti poći u emigraciju, vjerojatno se bojeći da bi njihovim odlaskom, odnosno bijegom, postao ugrožen položaj koalicije vis-à-vis ugarskoj vladi.

1. listojada 1914. Supilo odlazi u Bordeaux. Tu je srpski poslanik dr. Vesnić upoznao Supila s ruskim poklisarom. Povjesničarka Jugoslavenskoga Odbora dr. Paulova požalila je u svojoj knjizi što o Supilovima razgovorima s Izvolskim »teško da će se naći dokumentiran historijski materijal«. No, uporedo s izdanjem njezine knjige objavljena je i Izvolskijeva korespondencija u svjetskom ratu (Iswolski im Weltkriege. Der diplomatische Schriftwechsel Iswolski's aus den Jahren 1914.—1917. Neue Dokumente aus dem Geheimakten der russischen Staatsarchiven. Im Auftrage des Deutschen Auswärtigen Amtes nebst einem Kommentar von Friedrich Stieve, Berlin 1925.), po kojoj je moguće u detalje rekonstruirati Supilovu djelatnost u Bordeauxu, djelatnost, koja je stvarno prvi uspjeh emigrantske akcije.

Supilo je zaista fascinirao Izvolskoga, predoblo sasvim za ideje emigracije; vidi se to iz Izvolskijevih depeša i pisama Sazonovu, ruskom ministru vanjskih posala. Ali Supilo nije ograničio svoju akciju samo na Izvolskoga, uspijeva mu uspostaviti i direktne veze sa članovima francuske vlade. Kao i kasnije u Londonu i Petrogradu Supilo nastoji izbjegavati posrednike, stvara direktan kontakt s uticajnim članovima savezničkih vlada, koji ga bez rezerve uvijek primaju. U svojem brzojavu br. 497 od 13. listopada Izvolski već javlja Sazonovu:

»... Nastojim da proširim misao jedne jedinstvene i jake srpsko-hrvatske države uključivo Istre i Dalmacije kao potrebnu protutežu Italiji, Madžarskoj i Rumunjskoj. U tu svrhu predstavio sam Delcasséu ovamo prispjelog srpsko-hrvatskog političara, bivšeg zastupnika u ugarskoj zastupničkoj kući Supila, vatrenog pobornika ove misli...«. U pismu pak od 14. XII. 1914. Izvolski piše medju ostalim Sazonovu: »... U svom telegramu od 13. X. o. g. pod br. 498 izrazio sam mišljenje, da bi bilo poželjno pravovremeno raspraviti pitanje sudbine Austro-Ugarske monarhije i naročito buduće formacije srpske ili moguće srpsko-hrvatske kraljevine i protumačiti to francuskoj vladi. Vama je već poznato da sam predstavio g. Delcasséu u Bordeaux stiglog poznatog hrvatskog političara g. Supila, koji je s njim kao i s nekim drugim francuskim ministrima vodio duge razgovore. G. Supilo se začudio kod francuskih državnika pomanjkanju jasnih predodžaba i točnih činjenica glede pitanja koja se tiču slavenskoga pučanstva u habsburškoj monarhiji. Mogao se je na pr. o tome osvjedočiti da većina Francuza smatra Dalmaciju i Istru talijanskim zemljama...«.

U Bordeauxu je Supilo izradio za Izvolskoga, a jamačno i za članove francuske vlade četiri spomenice. Za rusku vladu osim toga je izradio dvije spomenice i bivši ruski konzul na Rijeci Salviatti, koji se tad nalazio u Bordeauxu kod ruskoga poklisarstva. Čini se medjutim da je Supilo bio i kod spomenica Salviattijevih stvarno autor, odnosno inspirator.

Supilove spomenice su precizne i politički relevantne, a vanredno značajne i za upoznavanje Supila kao političara. U tim spomenicama Supilo ne razlaže samo etnografske granice Južnih Slavena, njihovu političku i kulturnu prošlost, do u najsitnije detalje, nego se bavi i položajem buduće države u medjunarodnoj politici. Posebna spomenica raspravlja o ekonomskim mogućnostima nove države, ali ne hipotetički, već na temelju dotadanjih budgetskih podataka pojedinih krajeva Južnih Slavena, bavi se trgovinskom politikom buduće države, posvećujući naročitu pažnju maritimnom položaju njezinom; iznosi dapače projekt uredjenja trgovačkog tranzita buduće male Madžarske preko područja nove slavenske države na Jadran. Dotiče se takodjer, premda sasvim diskretno i pitanja imena i unutarnjeg uredjenja buduće države. Mišljenja, koja Supilo nije mogao dati u svojim spomenicama, nalazimo u spomenicama bivšega ruskog konzula na Rijeci Salviattija.

Ne stoji dakle tvrdnja dr. Paulove da je to prvo Supilovo putovanje »svršilo bez uspjeha«. Autorica »Jugoslavenskog odbora« bila je nepotpuno informirana; dokumenti Stieveove zbirke dokazuju upravo protivno. Supilova akcija u Bordeauxu prvi je diplomatsko-propagandistički uspjeh emigracije.

Nakon sastanka s Izvolskim i francuskim ministrima Supilo odlazi 13. X. 1914. u London, gdje se sastaje sa Steedom i Seton-Watsonom. Nakon malog skoka u Firenzu, gdje konferira s dr. Trumbićem, dr. Nikolom Stojanovićem i Dušanom Vasiljevićem, Supilo se vraća u London, gdje posredovanjem Steeda i Seton-Watsona nalazi već otvorena vrata u politički svijet. U studenom prima Supila najprije Mr. Clark, a onda sam britanski premier Mr. Asquith — koji ga zadržava na ručku; nakon ručka u intimnom razgovoru razložio je Supilo britanskom premieru jugoslavensko pitanje.

»Govoreći o pojedinim jugoslavenskim provincijama, — pripovijeda dr. Paulova u svom djelu, — pomagao se Supilo nacrtom, crtajući njihovu mapu. Tada Asquith uzme Supilu olovku i povuče na njegovu nacrtu liniju, kojom je on u glavnom otkinuo od prilike ono, što je kasnije obuhvatio londonski pakt, a onda stavi Supilu pitanje: da li bi to bilo teško i bolno, ako bi Italija tražila te krajeve. Te riječi značile su u istinu katastrofu...«.

»Supilo je reagirao i nastojao da razloži domašaj toga čina, kojim bi Jugoslavija bila lišena Primorja. Rekao je, da bi to značilo: zarezati u živo meso jugoslavenskoga naroda. Upozoravao je, kako je Jugoslaviji bezuvjetno potrebno more, kako je s te strane važna i znatna Dalmacija, isticao je ekonomsku pozadinu cijeloga pitanja i molio je Asquitha, da se Engleska zauzme za te jugoslavenske zemlje...«.

Vidoviti Supilo jamačno je toga dana studenoga 1914. u Londonu naslutio što se sprema. Pohitio je smjesta da sve učini, da to osujeti. Narednih šest mjeseci njegove djelatnosti posvećeno je isključivo radu za razbijanje londonskoga ugovora. Supilo ulazi u borbu sa čitavom antantinom diplomacijom.

Iz Londona žuri se u Rim, gdje obavještava svoje drugove. Šteta je što nijesu do sad još poznate potankosti toga njegovog referata, kao ni detalji stvorenih odluka. U Rimu su tad emigranti bili zaokupljeni svojim formalnim organiziranjem, jer su medjutim pristigli daljnji bjegunci iz Austro-Ugarske, kao De Giuli, dr. Potočnjak, dr. Leontić, dr. Jedlowski; zna se da je odlučeno da Supilo podje u Niš da upozna srpsku vladu, odnosno Pašića s novom opasnošću.

U siječnju 1915. Supilo je u Nišu. Primili su ga u audijenciju Nj. Vis. Prijestolonasljednik Aleksandar i premier Nikola Pašić.

»U historiji jugoslavenskoga ujedinjenja, veli dr. Paulova, dolazi tako možda do jednoga od najznatnijih momenata. Taj je momenat odlučivao u budućnosti o pravcu, kojim će jugoslavenska država poći prema svojoj unutrašnjoj unifikaciji. Sve do toga doba radili su Jugoslaveni iz Austro-Ugarske, političke stranke i narod kod kuće, i emigracija u inostranstvu, i Srbi u Srbiji oko ujedinjenja odijeljeno, i to akcijom protiv Austro-Ugarske. Čitav taj rad, sve do toga časa, bio je samo »rušenje«. Ali od prvog direktnog doticaja Jugoslavenskoga Odbora i srpske vlade javlja se zadatak, da se valja sporazumjeti, za čim, pored toga negativnoga rada, ide Odbor i vlada pozitivno, t. j. kakova ima da bude buduća zajednička država. Faktično se u taj čas započelo novo jugoslavensko pitanje. Iskrsnuo je novi problem o odnosu Srba i Hrvata u novoj državi i o njezinom unutrašnjem uredjenju. Doista se u taj čas započeo i današnji srpsko-hrvatski spor«.

Sastanak Supilov s Pašićem nije urodio plodom. Supilo je osjetio svu dubinu koja dijeli koncepcije emigracije o jugoslavenstvu i budućoj državi i koncepcije Nikole Pašića, koji je kao ratni cilj isticao samo stvaranje Velike Srbije, ograničene na zone gdje dominira pravoslavni elemenat. »Već kod sastanka sa Supilom, veli dr. Paulova, nastao je izmedju njih, ako ne i javan, ali faktičan spor i nepovjerenje, koje je opet nepovoljno utjecalo i na Nikolu Pašića«.

O Supilovom boravku u Nišu postoje samo oskudni podatci. Koncem siječnja 1915. Supilo odlazi u Petrograd, mjesto s jednim, otešćan s dva pitanja: pitanjem unutrašnjega uredjenja buduće države i prema tome daljnjom suradnjom izmedju emigracije i srpske vlade i opasnošću katastrofalnih koncesija savezniku Italiji na račun Južnih Slavena. Šteta je takodjer da još nije objavljen historijski materijal o tome, kakav su

Članovi jugoslavenskog odbora u Parizu g. 1916.

Gornji red od lijeva na desno: Dr. Niko Županić, Ćiro Kamenarović, Dr. Milan Srškić, Dr. Nikola Stojanović, Dr. Franko Potočnjak, Jovo Banjanin, Fran Supilo, Dušan Vasiljević.

Donji red od lijeva na desno: Dr. Julije Gazzari, Prof. Pavle Popović, Dr. Ivo de Giulli, Dr. Bogumil Vošnjak, Dr. Ante Trumbić, Dr. Hinko Hinković, Ivan Meštrović, Dr. Josip Jedlovski.

učinak proizvele u Nišu Supilove informacije o spremanju »londonskoga ugovora« i da li je i šta je Pašićeva vlada učinila kod savezničkih vlasti protiv toga ugovora u stadiju njegovoga sklapanja. Konačno predobiti srpsku vladu za takvu akciju to je bio prvobitni cilj Supilove misije u Nišu. Koncem siječnja putuje Supilo iz Niša preko Rumunjske u Petrograd. Niški boravak nesumnjivo je odlučan za buduće držanje Supilovo.

III.

Svi diplomatski dokumenti o sklapanju londonskoga ugovora od 1915. izmedju Velike Britanije, Francuske, Rusije i Italije nijesu još objelodanjeni. Svakako izmjena mišljenja vodila se već i prije nego što su započeli formalni pregovori 23. II. 1915. Već činjenica, da je Italija na početku svjetskoga rata zauzela »neutralno stanovište« oduševljeno je pozdravljena sa strane Francuske, koja je izrazila Italiji »toplu zahvalnost«; time je već bila odterećena francuska granica prema Italiji. Dne 16. X. umire talijanski ministar vanjskih posala San Giuliano, a njegov nasljednik Sonnino jamačno odmah po svom nastupu uspostavlja veze s antantom, počinje predradnje za londonski ugovor. Već par dana kasnije Italija okupira Saseno i Valonu.

Jedan od najglavnijih suradnika, a stvarno ideolog londonskoga ugovora, bijaše dugogodišnji francuski poklisar u Rimu Barrère. Sazonov se dugo odupirao ideji londonskoga ugovora. Kako A. Nicholson u svojoj knjizi o mirovnoj konferenciji »Peacemaker« svjedoči, britanski vanjski ured nije gajio mnogo iluzija o koristi talijanske intervencije; Mr. Balfour je prema Nicholsonovoj tvrdnji upravo briskantnim omalovažavanjem postupao s talijanskim poklisarom čak i u samom času potpisa ugovora. Velike nade vezala je uz talijansku intervenciju Francuska; pod pritiskom Francuske Sazonov je popustio, tim više što je znao za očajno stanje ruske vojske u proljeće 1915. Posljednji otpor protiv londonskoga ugovora ukazao je sam ruski car Nikolaj II. Tek ručno pismo francuskoga predsjednika Poincaréa »dragom i uzvišenom prijatelju«, caru, skršilo je posljednji otpor. Dne 26. IV. 1915. potpisan je londonski ugovor, koji je jamačno najviše od svih medjunarodnih ratnih ugovora djelovao na stvaranje i život poslijeratne Europe uopće, a Južnih Slavena napose.

Osim direktnih autora ugovora Fran Supilo bijaše prvi čovjek, koji je utvrdio opstanak londonskoga ugovora, te najveće tajne ratne diplomacije. Taj ugovor, koji je objelodanila sovjetska vlada 1917. a Seton-Watson u »The New Europe« god. 1918. — otkrio je Supilo u Petrogradu već u travnju 1915.

»Način, kako se to dogodilo, — veli dr. Paulova u svojoj povijesti, — najsjajnija je svjedodžba za politički talenat Supilov. Supilo je došao u Rusiju s Pašićevim preporučnim pismom i tako je dobio pristup k Sazonovu. Ovaj ga je uputio radi pobližih informacija u nekim pitanjima na baruna Šilinga, činovnika u ruskom ministarstvu vanjskih poslova u odjeljenju za Bliski Istok, t. j. Malu Aziju, kamo su u tom ruskom ministarstvu pripadali također Balkan i Srbija! Barun Šiling zamoli jednoga dana Supila da mu napiše predlog, kako bi se unapredak mogla u ruskoj državi osigurati nacionalna prava Poljacima (prema drugoj verziji tražio je Šilingov prijedlog, kako bi se osigurala nacionalna prava Rusima u budućoj poljskoj državi, tvrdeći, da će Poljska, ma kako se rat svršio, dobiti najmanje autonomiju, pa da je to pitanje stoga za Rusiju aktuelno), jer tobože Supilo, budući da je on iz Austro-Ugarske, »poznaje tu politiku«. Kad je Supilo čuo tu molbu i razmišljao na samu o toj u Rusiji nečuvenoj brizi za Poljsku, pa kad je u duhu doveo u vezu s tom molbom onu liniju, koju mu je nacrtao Asquith, i ono što je pisao za njim dr. Trumbić u Niš (koji je u Rimu iz razgovora s ruskim publicistom Svjetovskim također naslutio tim mogućnost pregovora saveznika s Italijom na račun Južnih Slavena) — dodje iznenada do užasnog zaključka, da se tu ne radi o Poljacima, nego o sasvim drugoj transakciji. Rusija da Jugoslavene ustupa Talijanima, pa hoće od njega uputu, što bi ona imala zahtijevati, da im osigura bar njihova nacionalna prava u Italiji. Došavši do toga uvjerenja upadne Supilo uzrujan k Sazonovu i žestoko okrivi njega i Rusiju, jer je, reče on, informiran da Rusija prepušta Jugoslavene Talijanima. Sazonov se našao u čudu i pošto je stvar bila istinita i on je držao da Supilo sigurno zna, izdao se pitanjem: »Tko vam je to rekao?« Nato Supilo s jednakom uzrujanošću i sigurnošću, a da uopće ništa sigurno nije znao, spomene pojedine jugoslavenske zemlje i gradove, otprilike prema Asquithovoj liniji, koji da su tobože predani Italiji. Izgled Sazonova doista mu je i potvrdio to nabrajanje. Tada Sazonov prizna stvar, pozivajući se na tešku ratnu situaciju Rusije, radi koje da ispunjava zahtjeve Italije, pa izjavi da se stvar ne može više mijenjati«.

Saznavši za pakt, Supilo je odmah obavijestio brzojavno Pašića i Trumbića. Dr. Trumbić je intervenirao kod britanskoga poklisara u Rimu Sir Rennell Rodda, ali bez uspjeha. U srpskoj skupštini u Nišu 28. IV 1915. Nikola Pašić na interpelaciju Draže Pavlovića o londonskom ugovoru odgovara: »Ja držim, da talijanski političari i državnici ne mogu poći za tim da dobiju jedan grad više ili manje, da dobiju ovo ili ono ostrvo, jer mogu unaprijed znati, da snaga Italije ne će biti u tom gradu ili ostrvu, nego će njena sila biti u slozi srpsko-hrvatsko-slovenačkog plemena i Italije«.

»Ali tek kad je pakt bio definitivno potpisan, — dodaje dr. Paulova u svojoj knjizi, — počela je srpska vlada da uistinu ozbiljno radi oko toga, da se pakt promijeni! Tek sad je vlada predala n o t u, koju je knez Trubeckoj poslao dne 6. svibnja u Petrograd. Da je ta ista nota predana i na zapadu engleskoj i francuskoj vladi, vjerojatno je, ali nam nije poznato. Srbija oslanja svoju politiku naročito na Rusiju, nastojeći da tu nadje zaštitu. U toj noti srpska vlada s a d a, kad je Londonski pakt bio fait accompli, iznosi želju, da velevlasti dadu srpsko-hrvatsko-slovenskom narodu obećanje, da će biti ujedinjeni u jednu državu. U noti se značajno očituje etapni način srpskoga naziranja na oslobodjenje i ujedinjenje. Nota najprije govori o srpskom narodu, zatim u prvom članku o srpsko-hrvatskom, a u drugom o srpsko-hrvatsko-slovenskom narodu... Čitavo to razdoblje i svi ti događaji vrlo su duboko djelovali na emigraciju. Doista je tad izazvan prvi duboki razdor izmedju emigracije i srpske vlade. Jugoslavenski odbor nije bio obaviješten ni o jednom koraku srpske vlade. Bio je to nezgodan odnos, što srpska vlada nije nalazila i nije našla za čitave četiri godine rata nužnim, da

emigraciju kakogod sebi približi i uza se priveže, ni da je informira, tako da je Jugoslavenski odbor saznavao za diplomatske korake, koji su se ticali vlastitoga naroda i njega samoga, od inostranih vlada, većinom od engleske vlade, dok ga je njegova vlastita vlada izlučivala iz sudjelovanja u političkim poslovima. Ali iz čitavoga karaktera događjaja, koji su bili u vezi sa sklapanjem pakta, ostao je emigraciji ipak dojam, da je srpska vlada tu bila jako pasivna ... U Jugoslavenskom odboru zavladalo je uvjerenje, da je srpska vlada trebala postaviti program ujedinjenja, čim je opazila prve znakove, da Italija traži jadranske zemlje, a da ona to nije učinila (faktično je učinila, ali tek pošto je sklopljen pakt), i da se srpska vlada ne brine za hrvatske i slovenske zemlje s istim interesom kao za srpske, na pr. za Makedoniju, da tu ona ima dvojako mjerilo..

U Hrvatskoj se, kako svjedoči debata u hrvatskom saboru u lipnju 1915, znalo već za glavne obrise londonskoga ugovora. Sabor je kao politički predstavnik naroda odlučno naglasio pravo Hrvata na Jadranu. Svakako londonski ugovor je pridonio otporu slavenskih četa u austro-ugarskoj vojsci na talijanskoj fronti. I masa vojnika instinktivno je osjetila da oni tu ne brane habsburško carstvo, već stvaraju branu presizanju Italije u slavenske zemlje. Četrnaest bitki na Soči jasno to dokazuju. Austrijsko vodstvo na početku rata s Italijom bilo je u dilemi, gdje da prihvati borbu s novim protivnikom. Osnova baruna Conrada bijaše, da se talijansku vojsku pusti u Korušku i Štajersku u dolinu Drave i Save i da se otpor pruži na liniji Maribor—Zagreb. Conrad je računao da će tim potezom, namamivši talijansku vojsku u te doline, uspjet joj zadati definitivni poraz. Medjutim do izvršenja te osnove nije došlo. Kako svjedoči austrijski ratni historičar von Glaise-Horstenau u svojoj knjizi »Die Katastrophe«, toj se osnovi u načelu protivio tadanji šef njemačkoga generalnog štaba von Falkenhayn, koji je računao da će s navalom na Verdun iznuditi opću odluku u ratu, a osnova je osim toga naišla na odlučan otpor tad već dezigniranoga generalissimusa na talijanskoj fronti Svetozara Borojevića, koji nije htio slavenske krajeve kolikogod je moguće učiniti pozornicom ratnih operacija, zatraživši da se otpor pruži na Soči, gdje je stvarno — uz kratke izmjene — fronta ostala sve do sloma monarhije.

Praktički intervencija Italije nije saveznicima donijela velikih probitaka na bojištu. Ulazak Italije u rat nije mogao paralizirati efekt proboja ruske fronte kod Gorlica; slom ruskih armada 1915. — posljedice korupcionističkoga nesposobnog režima Suhomljinova — omogućio je centralnim vlastima nesmetanu akciju protiv Srbije u jesen 1915.

IV.

Supilov boravak u Nišu polazna je točka nesuglasica i napetosti i pritajenih borba izmedju emigracije i srpske vlade odnosno točnije rečeno politike Nikole Pašića, prvi sudar dvaju naziranja, dviju koncepcija na riješenje narodnog problema Južnih Slavena. Taj je sudar postepeno rastao s događajima, izazivajući i krizu unutar redova same emigracije, stvarajući i u Jugoslavenskom odboru (koji se formalno konstituirao u Londonu 30. travnja 1915.) borbu izmedju dviju koncepcija i dviju taktika za riješenje jugoslavenskoga problema i koji je konačno doveo do istupa Frana Supila iz odbora.

»Jugoslavensko pitanje« ne bijaše zrelo. Ideja ujedinjenja svakako je nikla i razvila se kod Hrvata iz baštine ilirskoga preporoda, ojačana Strossmayerovim jugoslavenstvom; politički zamah dala je ideji tek nova generacija, koja je došla u politički život početkom XX. vijeka. Stvarno ideja narodnog jedinstva i ujedinjenja u dane pred svjetski rat ima ogromnu većinu u svima hrvatskim zemljama; izraziti njezin protivnik samo je »čista stranka prava«; »milinovci«, naročito pod dojmom balkanskoga rata u praksi su takodjer za nju, od prvih ratnih dana pa sve do prevrata postaju oni u Hrvatskoj stvarno njezinim championom. Hrvatsko-srpska koalicija programatski je pobornik ujedinjenja. Opreke medju hrvatskim strankama u pitanju p r o v e d b e ujedinjenja i u r e d j e n j a zajedničke države zapravo se formuliraju tek kasnije, poslije preokreta. »Zapravo je tek u inostranstvu iskrslo pitanje, veli dr. Paulova, koje od Jugoslavena u Austro-Ugarskoj do sad nije nitko ozbiljno ni stavio: hoće li zapravo i Srbija ujedinjenje?«

Odgovor na to pitanje otkrivao se postepeno. A taj je odgovor otkrivao sve jasnije da postoji duboka razlika izmedju ratnih ciljeva emigracije i ratnih ciljeva kraljevine Srbije, koje je tad odredjivao njezin premier Nikola Pašić i radikalna stranka.

Koliko vrijedi konstatacija dr. Paulove, da »jugoslavensko pitanje ne bijaše zrelo« za Slavene u habsburškoj monarhiji, ništa manje vrijedi i za tadanju službenu Srbiju. Dr. Paulova konstatira: »U Srbiji je u početku rata bila na kormilu radikalna stranka s g. Pašićem na čelu. Ta stranka podržavala je u srcima svojih članova kroz decenije u prvom redu »velikosrpski« program ... Jugoslavenstvo se u prvim konturama javlja poslije nastupa Kralja Petra i stalo je šire prodirati tek iza Balkanskoga rata. Kad je planuo svjetski rat, Pašić i radikalna stranka započeše defenzivnu borbu za obranu »Srbije i srpskog naroda«. Dolazi to bjelodano do izražaja i u poznatoj proklamaciji, datiranoj u Nišu dne 12. kolovoza 1914. Dr. Paulova ocjenjujući nišku proklamaciju veli:

»Sasvim je odgovaralo opasnoj situaciji Srbije to, što se u Beogradu tih dana u prvom redu mislilo na obranu srpskoga naroda. U proklamaciji su se spominjali Hrvati, ali više kao bratski narod, koji je pod Austrijom trpio, pa je njegova patnja imala da bude takodjer dokazom antisrpskih tendencija bečkoga dvora. Ali u pravi program Srbije idu tad još samo Srbi. Proklamacije nisu nipošto dokaz, da je radikalna stranka u srcu i pred očima imala ideju oslobodjenja čitavoga naroda. One svjedoče daleko više, da je imala u vidu defenzivnu liniju. A u koliko je ona mislila na raširenje svoje zemlje, iznosila je u diplomatskim razgovorima tih dana povjerljivo, kao svoj zahtjev samo to, da se proširi Bosnom i Hercegovinom i da dobije izlaz na more, tražila je dakle Veliku Srbiju. Dne 6. kolovoza telegrafira u tom smislu ministru Sazonovu svoj izvještaj g. Strandmann, otpravnik poslova ruskoga poslanstva u Beogradu. Ali unatoč tome ista radikalna stranka i Nikola Pašić, koji je odgovarao za taj telegram, ne bijahu protiv ujedinjenja, bolje rečeno, ne bijahu protiv toga, da se srpske zemlje prošire nekim hrvatskim zemljama. Pašić ... prolazi za rata evoluciju, o kojoj se može reći, mislim, sasvim dobro ovo: Pašić je ispirva mislio na Hrvatsku, a na Slovence vec manje. Ove zemlje nisu išle pravo u njegov program. Ali kasnije, kad se povećao dodir s emigracijom i kad je hrvatski problem utjecao na srpsku vladu direktnije, svom svojom složenošću, kao spoj dvaju elemenata, koji su se kulturno, svojim političkim mentalitetom i gospodarski razlikovali u tolikoj mjeri, kao Srbi i Hrvati — čini se, da je Pašić bivao sve manje zanesen za ujedinjenje ...«.

Nikola Pašić, rodom iz Zaječara, kraja gdje pučanstvo tvori prelaz izmedju srpskoga elementa u bugarski, u te je godine neposredno pred rat stupio već u fazu kad je likvidirao svoj revolucionarni elan, postao politikom-realistom u najkrućem značenju te riječi. Izdržljiv, trijezan čovjek, koji računa samo sa činjenicama, koji ne vjeruje u čudesa, nije se mogao zanositi kao mladji nacionalistički naraštaj s ovu i onu stranu Save i Dunava, prostranim koncepcijama koje zahvaćaju predmet, koji nije iskustvom ni poznavao. Bio je uostalom navikao raditi u etapama, a bolje od ikoga znao je on mogućnosti napora Srbije. Zato je i svakako neodrživa hipoteza da je službena Srbija prouzročila svjetski rat, odnosno da je srpska vlada, direktno ili prećutno, znala i pomagala organiziranje sarajevskoga atentata. U godini 1914. rat s Austro-Ugarskom nije išao u račun Pašiću. Sarajevski atentat zaskočio je Pašićevu vladavinu i poremetio njegove osnove.

I kad je rat već došao, ratni ciljevi Pašićevi za slučaj pobjede ostali su u skladu s idejama naznačenim u niškoj proklamaciji. Tim idejama Pašić ostao je dosljedan stvarno sve do 1918. godine. Dokumentarno je to dokazano bilo iz diplomatskih spisa bilo iz samih Pašićevih izjava. Za prosudjivanje tih načela važni su i pogledi ruske vlade. Ruska vlada za vrijeme rata formulira ratne ciljeve na zapadnom Balkanu u skladu sa Pašićevim željama. Još do 1914. Pašić ima u vanjskoj politici relativno udoban položaj; vodi politiku u sjeni ruskoga poslanika Hartwiga; tragična smrt Hartwigova uoči samoga rata stubokom mijenja poziciju Pašićevu; otpravnik poslova Strandmann i kasniji novi ruski poslanik Trubeckoj nemaju niti znanja niti autoriteta Hartwigovog u balkanskoj politici; oni mjesto da rukovode Pašićevu politiku, stvarno se pretvaraju u tumače Pašićevih koncepcija. Odatle i posvema pasivno držanje ruske vlade prema predstavnicima emigracije u Rusiji, prema Supilu i dr. Mandiću, a i kasnije u svim fazama dobrovoljačkoga pitanja; Petrograd, sam premalo upućen u sve nijanse jugoslavenskoga pitanja uzima najudobnije držanje: drži se striktno Pašićevih linija. Maksimalna linija Pašićeve koncepcije ratnih ciljeva tekla je linijom do koje dopire pravoslavni živalj; Pašićev maksimalni cilj bijaše dobiti Bosnu i Hercegovinu, provesti ujedinjenje Srbije i Crne Gore i dobiti izlaz na more. Taj Pašićev cilj ponavljao je i Sazonov. Sazonov je u travnju 1915. primio delegate srpskih intelektualaca prof. A. Belića i Ljubu Stanojevića, bivšega premiera i leadera srpskih samostalaca. Prof. Belić objelodanio je 1923. svoje bilješke o razgovoru sa Sazonovim. Sazonov je neuvijeno formulirao budućnost Srbije. »... Zar je ikad itko posumnjao da su Bosna i Hercegovina srpske zemlje, zato se rat ne može svršiti, a da one ne obrazuju celinu sa Srbijom. Crna Gora je oduvek bila jedno s njom; zato će se i ona, kada se svrši rat, sa Srbijom ujediniti u nerazdvojnu celinu (značajno je da te izjave padaju u času dok je još Crna Gora samostalna država, prije njezine kapitulacije!). Srbija je tražila izlaz na more, e pa dobit će ga u širokoj pruzi na Jadranskom moru i Dalmaciji sa starim Splitom! Srbija će se tako moći srećno i zadovoljno razvijati«. — Kad mu je rečeno, da u Srbiji ne može biti te sreće i toga zadovoljstva dogod se ne ujedini čitav narod iz svih srpskih, hrvatskih i slovenskih zemalja i dogod Srbi ostanu još pod tudjom vlašću, Sazonov je nastavio: »Istina je da ima Srba i po drugim pokrajinama, ali oni u njima ne će propasti do krajnjeg oslobodjenja. Ideali nijednog naroda nisu ostvareni odjednom, pa ne mogu biti ni srpski. Bit će još ratova i prilika, da se dovrši oslobodjenje srpskoga naroda. O Hrvatima i Slovencima ne mogu vam ništa reći. Oni se tuku protiv nas i ja vam izjavljujem: kada bi bilo potrebno, da se ruski narod bori pod oružjem samo pola dana, pa da se Slovenci oslobode, ja ne bih pristao na to. „Sebenico" i „Zara" bili su dugo pod talijanskom vlašću i ne može se reći, da Italija na njih nema nikakva prava«.

Sve te ideje nijesu mogle ostati tajnom za emigraciju, a pogotovo za Supila, koji se prvi upoznao njima za vrijeme svoga boravka u Nišu. Najteže bijaše ljudima emigracije i Jugoslavenskoga odbora da su i u svojemu svakidašnjem radu osjećali to nerazumijevanje Pašićeve vlade za ideju ujedinjenja, tim više što je ono sve jasnije radjalo i pasivnom rezistencijom i direktnim kontrakariranjem rada Jugoslavenskoga odbora. Pašićeva vlada smatra Jugoslavenski odbor samo korporacijom, koja smije voditi općenitu propagandu, nastojeći ga čim više udaljiti od političkog stvaranja. Na tihom otporu Pašićeve vlade razbija se glavni cilj vodja Jugoslavenskoga odbora, da ga se prizna medjunarodno političkim predstavnikom Južnih Slavena pod Austro-Ugarskom. Takva »renaissance comme nation« radi otpora oficijelne Srbije izostaje. Držanje Pašićevo prema Italiji i talijanskim pretenzijama na istočne obale Jadrana takodjer je povlačilo zaključak da ujedinjenje nije conditio sine qua non Pašićeve politike. Naročito je to kasnije došlo do izražaja. Na zahtjeve predvodnika emigracije da se izjasni o svima tima pitanjima, Pašić ili nije odgovarao, ili je davao neodredjene odgovore. A najporaznije je djelovala na emigraciju izjava Pašićeva dopisniku »Corriere della Sera« u Petrogradu u travnju 1916., gdje je Pašić doslovce rekao:

IVAN RENDIĆ: ANDRIJA KAČIĆ-MIOŠIĆ

»U štampi se više puta nišanilo na nekakve razmirice između Srbije i Italije. Ja imam mogućnost opovrgnuti ove glasine i kategorički izjaviti, da nema nikakva ozbiljna nesporazuma među ovim zemljama, no ako i ima povoda, da se između mnijenja među Srbijom i Italijom, ipak ovi nisu takve vrste, da bi mogli, u koliko ih se tiče, pobuditi takvo uznemirenje. Mi Srbi ne možemo ne priznati neosporivo pravo Italije na hegemoniju na obalama Jadrana. Mi također težimo k moru, no nipošto ne tražimo ratnih luka s pravom, da tamo zatvorimo flotu. Mi jedino nastojimo da dobijemo jedan ekonomski izlaz. Italija se ovome ne protivi, te ako se može govoriti o oprekama i raznim nazorima, to takovi postoje samo glede broja pristaništa potrebnih Italiji za obranu njene vojničke prevlasti na Jadranu. Ova rasprava nije baš od tako eminentne važnosti. Srbija i Italija imaju odveć zajedničkih interesa, a da bi mogle niknuti ozbiljne poteškoće kod rješenja sličnih problema«.

Nakon toga intervjua mogla je »Corriere della Sera« s punim pravom napisati: »Gospodin Pašić ima zaslugu da je jasno, u ime svoje zemlje, prihvatio stanovište, proti kojemu je vodio tvrdoglavo i uporno propagandu Jugoslavenski odbor«.

S tim u najmanju ruku pasivnim držanjem Pašićeve vlade bio je u skladu i tihi otpor srpske vlade protiv osnivanja dobrovoljačke vojske. Kad je konačno u Rusiji ipak formirana dobrovoljačka divizija, tako se dugo zateže s akcijom da je se proglasi »jugoslavenskom divizijom«, da je taj otpor konačno ugrozio sam njezin opstanak. Kriza dobrovoljačkoga pitanja u Rusiji još do danas nije u javnosti raspravljena — ostavljeno je to pitanje za budućnost, kad će se moći o tome raspravljati bez strasti. Svakako učinjene su tamo kobne pogriješke, u kojima su ljudi kao Supilo nazrijevali simptome svih poteškoća u budućnosti u novoj zajedničkoj državi. Dr. Paulova samo sumarno se osvrće na te dogadjaje.

»U Odesi se, veli dr. Paulova, čim su se sastali dobrovoljci, pojavila jugoslavenska ideja i spor radi jugoslavenstva. Ta ideja ne bijaše negacija Srpstva i srpskoga imena. Dobrovoljci su praktički smatrali jugoslavensko ime imenom, koje obuhvata sve srpske i hrvatske i slovenske nazive, dok se svaki od tih naziva proteže samo na dio zemlje i dio naroda. Pa se odmah prvih dana zajedno s idejom javila i spontana želja, da se srpski dobrovoljački odred prozove jugoslavenskim. Na nesreću Srbi, a već i prvi srpski časnici, shvatiše tu težnju za jugoslavenstvom kao opoziciju i nesimpatiju prema srpskom imenu i sebi, i tako je počeo nacionalni spor«.

Taj nacionalni spor komplicirao se još i time, što je srpsko vodstvo korpusa zabranilo »politiziranje«, pod čim se shvaćalo težnju dobrovoljaca da korpus dobije jugoslavensko ime, a onda još i time, što je uvedena materijalna nejednakost između dobrovoljaca i srpskih oficira pridijeljenih korpusu.

Pod konac 1916. nakon junačkoga držanja korpusa u borbama u Dobrudži kriza se penje na vrhunac. Dr. Paulova konstatira:

»U odredu je već zbog materijalne nejednakosti časnika-dobrovoljaca i Srba vladala među jednima i drugima distancija i nepovjerenje, koje se prenosilo na vojsku. Srbi su u mnogom pogledu gledali poprijeko Hrvate, sumnjali su čak i na Srbe iz prijeka, t. j. iz Austro-Ugarske, ne vjerujući u njihovu hrabrost. Ta nepravda je boljela i izazivala i to tim više, što je jugoslavenski dobrovoljac bio svijestan, da mu je žrtva dragovoljna... Mnogo je skrivio i postupak srpskih časnika s vojnicima. Disciplina je u srpskoj vojsci bila stroga, a u odredu je dolazilo i do ekscesa. Uz to je vladala među srpskim časnicima i dobrovoljcima načelna opreka, je li dobrovoljac samo vojnik ili politički faktor. Dobrovoljci su branili svoje pravo, da se miješaju u javna pitanja i pravo nacionalne kontrole — srpski časnici su se brinuli za disciplinu i izvježbanost, nastojeći da dobrovoljci budu samo i jedino vojnici. A situacija je otežčana još i time, što su se među časnicima, koji su poslani u Odesu s Krfa, našli neki brutalni tipovi, koji su svojom oporošću prouzročili u odredu mnoga zla (vidi Potočnjak »Obzor«). Dne 15. studenoga 1916. morao je sam zapovjednik zbora da izda zapovijed (rez. br. 312.) u kojoj se najstrože zabranjivalo kažnjavanje koje se protivi propisima (bilo je to batinjanje vojnika i slično). Ali još više je uzrujavala dobrovoljce neprestana borba zbog jugoslavenstva. Pojedini pukovnici odreda zabranjivali su na pr. da se među dobrovoljcima širi »Slovenski jug« (propagandno glasilo Jugoslavenskog odbora u Odesi), koji je mjesto da se dijeli dobrovoljcima, vraćan uredništvu. Šta više izdan je i akt (rez. br. 43. iz god. 1916., vidi dr. Potočnjak), u kojem se govorilo, kako se Srbi, Hrvati i Slovenci iz Austro-Ugarske, časnici i vojnici, moraju kao neki posebni elemenat preradjivati da postanu »srpski vojnici Velike Srbije«.

Velika taktička pogriješka učinjena je u listopadu 1916. kad se provela neka vrsta prisilne mobilizacije zarobljenika u odeskom vojnom okružju.

»Silom unovačeni dobrovoljci, veli dr. Paulova, koji su nazvani »silovoljci«, reagirali su protiv nasilja tako, da nijesu htjeli reći svoga imena, ni obući uniforme. Po pripovijedanju dr. Potočnjaka javljeno im je kasnije, da se moraju boriti u ime i po odredbi carevoj i mučeni su gladju. Odatle je nastalo ogorčenje, »silovoljci« su sačinjavali novi, bezimeni i sasvim nezadovoljni materijal, u kojem se s najvećim uspjehom širio i prihvatio destruktivni rad. Ljudi su šutjeli, ali plamtjeli mržnjom i u prvoj prilici bježali iz odreda... Situacija se iza nasilnog novačenja među dobrovoljcima razvila tako, da su se u svim četama stvorile posebne grupe dobrovoljaca i »silovoljaca«, koje su se među sobom mrzile i rješavale sporove i oružjem. Dne 23. listopada dodje do bune u kasarnama na Kuljikovu polju u Odesi, te u tom sukobu pogibe 13 momaka u medjusobnoj borbi. Posljedica bijaše da su vojnici počeli na gomile bježati iz odreda«.

Dragocjeno je vrijeme bilo izgubljeno uslijed prvenstveno psiholoških pogriješaka. Tek kad je gotovo 50% legionaša napustilo odred u prosincu 1916., poslao je sam zapovjednik dobrovoljačkog korpusa general Živković srpskoj vladi predlog da se zamijeni srpski naziv odreda imenom »jugoslavenski«.

Gros dobrovoljaca pružila je omladina, koja je stupila u život u godinama oko 1912., koja se zanosila aktivizmom Supilovim; gros dobrovoljaca prionuo je za oružje iz skroz idealnih pobuda; ti pioniri praktičnoga jugoslavenstva proživjeli su prvu njegovu tešku krizu. Milada Paulova govoreći o toj krizi stvara zaključak: »Taj će spor sasvim izbaciti iz svoga srca u Jugoslaviji tek buduća generacija. Srbi još i danas upozoravaju kako je mali broj Hrvata sudjelovao u borbama na ratištu, pa iz toga izvode svoje prvenstvo u državi, poričući hrvatskom elementu ne samo zasluge, nego i težnje da se ona stvori, premda je baš hrvatski dio naroda iznio i sto godina gojio jugoslavensku ideju i bio njome više prožet nego srpski«.

Pod konac kolovoza 1915. uspostavljena je stalna veza između emigracije i političara u domovini.

Zapravo je ta veza postojala već i prije, ali nije donijela pravih rezultata. Već oko Božića 1914. dopriješe glasovi u domovinu o organiziranju emigracije. Prvu vezu uspostavila je spisateljica gdja Adela Milčinović; porodica Milčinović bila je u vezi s Meštrovićem, od kojega je dobivala dopisnice iz Rima. Gdja Milčinović odlazi u Italiju i tamo dolazi posredovanjem Meštrovićevim u vezu s dr. Trumbićem i srpskim poslanikom Mihajlovićem. Ona je na povratku u Zagreb donijela ušivene u suncobranu poruke za dr. Lorkovića i Milu Starčevića. Ali glavno su bile usmene poruke. Dr. Trumbić je želio sklonuti nekolicinu hrvatskih političara iz banovine da odu u inozemstvo. Stvar je medjutim zapela. Tad je gdja Milčinović zatekla g. Milana Marjanovića; ovaj videći da se de facto nitko od političara ne sprema na odlazak, odlučio je napokon sam pobjeći u inozemstvo. Dr. Paulova konstatira da »hrvatsko-srpska koalicija nije baš bila oduševljena za emigrante. Između nje i Supila vladao je dubok razdor. S drugim članovima Jugoslavenskog odbora (na pr. s dr. Hinkovićem i dr. Potočnjakom) bila je koalicija u napetim odnosima. Srbi u koaliciji upirali su oči u srpsku vladu, a djelovanje su emigracije slabo cijenili«.

Dr. Barac, tada rektor zagrebačkoga sveučilišta, došao je u inozemstvo samo zato, da nadje vezu s emigrantima. Zaista, sastao se u Švajcarskoj s dr. Hinkovićem, koji je smjesta obavijestio o Barčevom dolasku vodstvo emigracije. »Za emigraciju, — veli dr. Paulova, — taj je dolazak bio dogadjaj prvoga reda i to tim više, što je u Švajcarsku došao baš Barac, političar iz redova Starčevićeve stranke prava ... i još k tome svećenik«.

Pravaška inteligencija, kako je već naglašeno, prešla je već znatnu evoluciju. Od stranke, koja je nekoć programatski negirala Srbe, pod vodstvom dr. Mile Starčevića, dr. Ante Pavelića i dr. Petričića, postala je za vrijeme rata u domovini, uostalom u stvari potpunoma u skladu s načelima Ante Starčevića, nosiocem ideje emancipacije hrvatstva od habsburške države, okupljanja svih hrvatskih zemalja u jedno državno tijelo i za slogu i sporazum sa Srbima. Dr. Barac otputovao je u Ženevu da traži vezu s emigracijom sporazumjevši se najprije s užim krugom prijatelja: dr. Radovanom Markovićem, dr. Srkuljom i književnikom Krstom Pavletićem. Kako dr. Barac nije bio politički organizirani član Starčevićeve stranke, dr. Marković uspostavio je vezu te grupe s vodstvom stranke, prvenstveno s dr. Pavelićem.

U Švajcarskoj je tada boravio beogradski profesor dr. Boža Marković, predsjednik »Narodne Obrane« i svjedok iz Friedjungovoga procesa. S njime je dr. Barac uspostavio stalnu izmjenu misli. I povedene su rasprave između predstavnika Jugoslavenskog odbora kao jedne stranke, dr. Barca kao predstavnika Starčevićeve stranke iz domovine i dr. Bože Markovića, kojega je dr. Barac smatrao predstavnikom, odnosno tumačem misli srpske vlade.

»Boža Marković, — veli dr. Paulova, — bijaše politički član srpske samostalne stranke, a po svojim nazorima o ujedinjenju liberal kao i mnogi drugi srpski intelektualci i članovi srpske opozicije. On je želio ujedinjenje i nije prisegao na centralizam. On je zbog svojih ličnih osebina bio vrlo zgodan predstavnik Srbije za te rasprave, ali uz to bio je vrlo daleko od Pašića i njegovih težnja. Boža Marković slao je o raspravama s profesorom Barcem ministru predsjedniku Pašiću točne referate, ali Pašić nije na njih odgovarao. No budući da je Boža Marković slovio kao neki posrednik srpske vlade kod Jugoslavenskog odbora, smatrao je Barac njegovo mišljenje za mišljenje srpske vlade. On je znao da sa svoje strane B. Marković vodi razgovore neobvezatno i da je to jednostavna izmjena nazora, ali bijaše ipak svjestan, da govori s srpskim predstavnikom, pa je njegove izjave smatrao odrazom mišljenja srpske vlade. Odnos između profesora Bože Markovića i srpske vlade nije tu bio pretresen. O diferencijama, koje su postojale u Srbiji između opozicije i intelektualaca i s druge strane radikala, Hrvati nijesu ništa znali. Za njih su nazori B. Markovića bili naprosto mjerilo raspoloženja i mišljenja koje vlada »preko«, i pod utjecajem svega toga njihove su se sumnje stišavale, — Barac je iz inostranstva donosio sliku, koja de facto nije odgovarala zbilji, ali je zato djelovala na način vrlo umirujući i ozdravljujući na misli izvan koalicijskih stranaka u Hrvatskoj. Nema sumnje, da se hrvatske stranke, napose Starčevićanci, ne bi mogle bile dovesti u Beograd. da su centralističke težnje srpske vlade u Zagrebu bile potpuno poznate«.

O tim razgovorima profesora Barca s profesorom Božom Markovićem dr. Paulova iznosi opširne podatke. »Iz jednoga i drugoga, veli ona, izlazi, da se u tim razgovorima već god. 1915. pojavio skoro čitav ustavni problem današnje Jugoslavije, svi sporovi i cijela današnja ustavna ideologija, ako i nije godine 1915. za njezine pojedine forme i pojmove bilo još posebnog naziva«.

Ali prvo i najvažnije, o čemu se Barac uvjerio u razgovorima s B. Markovićem i što je Hrvatima osobito bilo na srcu, bijaše uvjerenje, koje je on dobio iz Markovićevih liberalnih pogleda, da u novoj državi ne će biti majorizacije. To je ideja, kojom se hrvatsko shvaćanje konstituante načelno razlikovalo od srpskoga shvaćanja. Prema predodžbama Hrvata nije se ustav imao da izglasa ni jednostavnom ni kvalificiranom većinom, nego samo »sporazumom« između Srba, Hrvata i Slovenaca. Hrvatski, slovenski i srpski poslanici fungirali bi prema toj koncepciji u ustavotvornoj skupštini kao zastupnici quasi triju država resp. plemena. Ta je ideja potekla iz čistoga političkog idealizma, jer je suponirala, da do sporazuma među Hrvatima, Srbima i Slovencima naprosto mora doći, jer kad ne bi došlo, onda ne bi bilo nikakvoga izlaska iz situacije... Za Jugoslavenski odbor i njegovu politiku bio je dolazak dr. Barca važan. Taj je dolazak pokazao, da su se Hrvati

odlučili za ujedinjenje, ali takodjer i to, da izmedju njihovih zahtjeva i stajališta srpske vlade ima opreka.

Sve te krize imale su dubok učinak na politiku emigracije. Tu je izvor sukoba Supilovog s ostalim članovima odbora i njegovim vodstvom. Supilo je britko osjetio izvjesne konstante u oficijelnoj politici Srbije pod Pašićevim vodstvom, konstante, koje su ga ispunjale brigom za budućnost. Politika Pašićeva ispunila je svu emigraciju sumnjama, Supilo je samo najosjetljivije na njih reagirao. Nakon boravka u Nišu, nakon što je upoznao ličnost srpskoga premiera, njegovo naziranje i njegov mentalitet, Supilo dolazi do zaključka da emigracija mora još za vrijeme rata sa srpskom vladom udariti temeljne linije unutrašnjega uredjenja buduće države, iznuditi od srpske vlade prihvat jednoga sporazuma. Supilo traži jasnu sliku budućih ciljeva.

S tim svojim zahtjevom Supilo dolazi u spor s ostalim članstvom Jugoslavenskoga odbora. Taj spor predstavlja odlučan proces kristaliziranja i pročišćenja smjernica politike ujedinjenja.

V.

Negativno stanovište Pašićevo prema jugoslavenskoj ideji uzrok je teškoj krizi Jugoslavenskoga odbora. Pod uticajem tih dogadjaja izradjene su dvije koncepcije oslobodjenja Južnih Slavena. Cilj je ostao isti, razlaz je nastao samo u putevima. Pretežna većina Jugoslavenskoga odbora pod vodstvom dr. Trumbića stala je na stanovište da treba oslobodjenje i ujedinjenje postići pod svaku cijenu; glavno je postići zajedničku državu — kad ona bude ostvarena, pitanje unutrašnjega njezinog uredjenja postići će se naknadno. Dr. Trumbić je stajao na stanovištu da raspravljanje o unutarnjem uredjenju u to vrijeme može samo biti na štetu oslobodilačkoj akciji; sporovi sa srpskom vladom u tom pitanju, po mišljenju dr. Trumbića, nepovoljno bi djelovali i na saveznike i na šire slojeve emigracije, na naše pučanstvo u prekomorskim krajevima. Naravski ni dr. Trumbić nije omalovažavao pitanje unutrašnjega uredjenja buduće države, osjećao je potrebu da se o njemu raspravlja već za vrijeme rata, da se postave glavne smjernice njegovog riješenja; ali dr. Trumbić s većinom Jugoslavenskog odbora nije postavljao težište cijele oslobodilačke akcije na to pitanje.

Supilo naprotiv nakon svojih iskustava stečenih u Nišu i nakon dogadjaja, koje je u pojedinim pitanjima izazvala Pašićeva vlada, smatrao je najvažnijim da se već unaprijed raščisti sa srpskom vladom pitanje unutrašnjega uredjenja, način kako će se ostvariti zajednička država. Još u kolovozu 1915., kad je bilo na dnevnom redu nastojanje da se Bugarsku privuče u redove saveznika i kad su savezničke vlasti vršile pritisak na vladu u Nišu da odstupi dio Makedonije Bugarskoj kao cijenu za njezinu intervenciju na strani antante, stavljajući Srbiji u izgled nadoknadu na zapadu, tadanji britanski ministar vanjskih poslova Sir Edward Grey pozvao je k sebi Supila 30. VIII. 1915. (Supilo je uostalom u to vrijeme bio česti gost na Foreign Officeu). U to je vrijeme — valja naglasiti — talijanska vlada poduzela akciju kod savezničkih vlada protiv sjedinjenja Hrvatske sa Srbijom. Grey je izjavio Supilu da je on voljan zauzeti se kod savezničkih vlada i da se nada uspjehu ako srpska vlada dade pristanak na osnovu da Bosna i Hercegovina, Južna Dalmacija te Hrvatska i Slavonija poslije rata plebiscitom odluče o svojoj sudbini. Na Supila je svakako ovaj predlog sa strane najodgovornijeg državnika Velike Britanije učinio silan dojam. Bijaše to prvi puta da se predstavnik britanske vlade tako reći oficijelno zalaže za oslobodjenje. Supilo je o tom Greyovom predlogu obavijestio smjesta Pašića još prije nego što je o cijeloj stvari informirao svoje drugove u Jugoslavenskom odboru. Ovi su to zamjerili Supilu, iznijevši uostalom mišljenje da se je Sir Edward Grey trebao s tim predlogom direktno obratiti srpskoj vladi, bez posredovanja Supilovog. Medjutim Greyov postupak psihološki i stvarno bio je posvema logičan. Od svih članova odbora Supilo je u Foreign Officeu bio najpoznatiji; s druge strane posvema je u skladu s britanskim fairnessom da je Foreign Office taj predlog iznio najprije jednom članu odbora, jer se konačno radilo o sudbini zemalja, predstavnikom kojih bijahu ljudi odbora a ne srpska vlada, u skladu s misli odbora, koji je uvijek naglašavao da se s narodima ne smije postupati kao s objektom političkih transakcija. Korak Sir Edward Greya bijaše gotovo tacite priznanje odbora kao diplomatskog predstavnika Slavena iz Austro-Ugarske. Sir Edward Grey je tim svojim istupom postavio na ravnopravnu bazu odbor i srpsku vladu. O cijeloj stvari nastala je u Jugoslavenskom odboru velika diskusija, ali nije stvoren nikakav zaključak. G. Pašić, odnosno srpska vlada medjutim su odbili Greyov predlog s motivacijom, da plebiscit nije potreban kad se radi o ujedinjenju naroda. No Greyov predlog ostao je jakim uporištem za daljnju evoluciju Supilove politike.

Od svih članova emigracije Supilo je sigurno najdublje osjećao narodno jedinstvo. On ga je najintenzivnije proživljavao i zato jamačno najosjetljivije reagirao na sve zapreke, koje su dogadjaji donosili. Još na svojoj skupštini 1913. u Beču pred sveučilišnom omladinom Supilo je dublje formulirao ujedinjenje od svih ostalih njegovih ideologa kad je naglasio da se identitet narodnosti ne može izvoditi samo iz identiteta jezičnoga, da narod ne stvara samo jezik, nego i kultura, tradicija i baština prošlosti. Potrebno je naglasiti da Supilo ni u daljnjoi svojoj evoluciji nije napustio ideju ujedinjenja; samo je iz držanja Pašićeva povukao izvjesne zaključke o metodama ujedinjavanja. Videći da Pašić i njegova vlada u svoj program ne uključuju ujedinjenje svih zemalja Južnih Slavena, došao je do zaključka, koji se u bitnosti podudarao s naziranjem Pašića, da se proces ujedinjavanja Južnih Slavena sticajem prilika ima vršiti evolutivno, u etapama. Bila je to u stvari njegova misao još iz 1913., u kojoj su ga dogadjaji samo još više ukrijepili. Već 1915. u Petrogradu u svom razgovoru s predsjednikom Društva Slavenske Uzajamnosti Aleksandrom Stoljipinom, na njegov upit »Kakvu formu zajednice želite?« odgovorio je Supilo: »I ako izgleda paradoksalno, ali mi želimo centralističku federaciju«. Na predlogu Greyovom Supilo dalje izgradjuje svoju osnovu: ako g. Pašić ne želi totalno ujedinjenje, onda krajevi izvan Pašićeve linije treba da osnuju svoju zasebnu državu — blisko susjedstvo, i imperativ geopolitičkoga i ekonomskog položaja učinit će već s vremenom da će se te dvije države sve više zbližavati i konačno ujediniti — proces obratan od onoga, koji su prošle u svojim odnošajima Švedska i Norveška. »Zastupam mnijenje, rekao je Supilo u to vrijeme, da se jugoslavensko pitanje ne može pravedno i solidno riješiti jednostavnim postupkom ili kakvim parcijalnim aneksijama, nego dogovorom, kompromisom, fuzijom, sklopom tradicija i prava i onda evolucijom novih generacija, koliko tradicije starih s jedne i s druge strane ne budu dorasle da se u novo stanje, kako treba, užive«.

Kad je pak pod konac 1915. u pregovorima sa saveznicima radi makedonskog pitanja g. Pašić iznio »kompenzacionu teoriju« tražeći za eventualni gubitak Makedonije Hrvatsku i Slavoniju kao naknadu za žrtve, nastaje kod Supila konačni prelom. Srpska je nota po njegovom mišljenju činila od hrvatskih krajeva objekt osvajanja. U proljeće 1916. predaje Supilo Sir Edwardu Greyu svoj poseban memorandum, u kojemu je nastojao predobiti Englesku za svoju alternativu ili-ili, t. j. ili da se Srbija »transformira«, t. j. da postane jugoslavenska, ili da se načini posebna srpska i posebna hrvatska država. Taj memorandum doslovce glasi:

»I. Hrvati i Srbi i Slovenci su jedan narod etnički. Pod tri imena, različita po historijskim tradicijama, po političkoj konstituciji i po javnom pravu, po obliku kulture i civilizacije oni govore jedan jezik i jedna su rasa. — II. Vodeću političku ulogu u hrvatsko-srpsko-slovenačkoj naciji, u habsburškoj monarhiji, ima Hrvatska kao prima inter pares. Izvan monarhije ta je uloga prešla na Srbiju. Bilo da se radi o Srbiji ili Hrvatskoj, postavit će se kao princip potpuna jednakost medju političkim elementima različitoga imena, isto kao i podpuna jednakost i sloboda vjera. — III. Prava Hrvatska s glavnim gradom Zagrebom jest u očima svih Hrvata, gdjegod oni bili, glava i srce hrvatske stvari — sasvim jednako i prava Srbija sa svojim glavnim gradom Beogradom jest glava i srce srpske stvari. Za Hrvate Hrvatska sa Zagrebom igra bitnu ulogu u opstanku njihove političke i ustavne individualnosti. Krajevi nastanjeni Hrvatima izvan Hrvatske smatraju se kao članovi ovoga hrvatskog političkog tijela. — IV. Ideja narodnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca donosi kao politički i logički zaključak aspiraciju i akciju za političko ujedinjenje u jednu slobodnu narodnu državu, gdje bi svaka grana naroda srpsko-hrvatsko-slovenačkoga, donijela u zajedničku narodnu glavnicu prinos svojih posebnih tradicija i najboljih svojih sposobnosti i energija. Ova nova unitarna formacija bila bi harmoničan proizvod svih naših sila fuzijom ideja, tradicija i nada u jedan jedinstveni napor za osiguranje naše zajedničke budućnosti. Tako bi bila stvorena država od 12 do 13 miljuna ljudi (7 miljuna pravoslavnih, 5 miljuna katolika, 800.000 muslimanskih Slavena) dovoljno jaka da imperijalističkoj ekspanziji germanizma zatvori prirodna vrata prema Istoku. Ova bi država dakle bila prirodan saveznik sviju onih, koji se protive germanskoj hegemoniji i dominaciji. — V. Ali narodna unifikacija i fuzija ne mogu se izvršiti kako treba, nego ako Hrvatska (sa Zagrebom) u tom suradjuje punim srcem kao istinski predstavnik hrvatske stvari. — VI Ako bi sile jače od pravde zapriječile da se ostvari narodno ujedinjenje, n. pr. ako bi Hrvatska bila isključena iz bloka slovenskih krajeva sjedinjenih sa Srbijom, bilo bi potrebno da Srbija u zgodnom času sama za sebe provede nacionalnu reformu, političku, ustavnu i moralnu, koja bi onemogućila razvoj druge suparničke jugoslavenske države i stvaranje narodnog pokreta u korist slične države. Drugim riječima bilo bi potrebno da Srbija sama izvrši unutrašnju transformaciju, po kojoj bi ona sama mogla biti zastavnik stvari jugoslavenskoga jedinstva. — VII. Ako bi bilo drukčije, ne bi se više radilo za Hrvate i Slovence o oslobodjenju, ujedinjenju i fuziji sa Srbijom; nego bi jedinstveno stajali pred pokušajem osvajanja i dominacije srpsko-pravoslavnoga ekskluzivizma. Srbija bi dakle pokazala da nema ili snage ili volje primiti kao bazu svoje politike princip jugoslavenskoga narodnog jedinstva i izvršenje ovoga jedinstva moralo bi se ostaviti za povoljniji čas. — Dok taj čas ne dodje, bila bi dužnost svih Hrvata raditi, da se ujedine s Hrvatskom svi jugoslavenski krajevi, gdje bi se većina stanovništva izjavila njoj u prilog svojom pravom i slobodnom voljom«.

U lipnju 1916. sastaje se Jugoslavenski odbor na sjednicu u Parizu, na kojoj je Supilo pročitao svoju spomenicu, koju je predao Sir Edwardu Greyju. Objašnjenje svoga postupka obećao je Supilo podnijeti pismeno. Na slijedećoj sjednici od 5. lipnja Supilo je pročitao svoju izjavu, kojom obrazlaže svoj istup iz odbora. Ta izjava glasi:

»Slavni odbore! Ima već dulje vremena, da nisam ni najmanje zadovoljan sa postupkom i politikom srpske vlade u promicanju i rješavanju jugoslavenskoga pitanja na temelju narodnog jedinstva SHS. Srpska vlada lijepim riječima potaktici i akciji počinila je mnogo propusta i krupnih načelnih pogrešaka proti tomu programu. Ovo mogu dokazati mnogim primjerima i podacima. Naročito je učinila propusta i pogrešaka u tretiranju hrvatskoga pitanja, koje predstavlja zapadni dio našega naroda, biva onaj, koji pripada zapadnoj civilizaciji s Trojednom Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom i Dalmacijom na čelu. Trojedna Kraljevina sa zemljama, čije narodne većine teže njenoj orijentaciji, medju kojima u prvom redu ističem braću Slovence, jest i mora da bude Srbiji i istočnom dijelu našega naroda ravnopravni faktor, jer jedino tako može se jugoslavensko pitanje riješiti na pravednom narodnom temelju.

Još lanjske godine, čim se ovaj slavni Odbor sastao, navodio je predsjednik srpske vlade, da Odbor iz svoga memoranduma mora ispustiti onaj vjekovima. historijom i samim postojećim ostacima hrvatskoga prava zajamčen integritet Dalmacije u Hrvatskoj, koji su priznale sve hrvatske pa i srpske stranke u Trojednici, koje stoje na stanovištu narodnog jedinstva. Isto tako ispustio se i onaj zahtjev za izraz plebiscita ili narodne volje, što se sve grdno protivi korektno i pravedno shvaćenom stanovištu Jugoslavenskog narodnog jedinstva, a koji nam zahtjev može biti izvrsno sredstvo za obranu i revindikaciju naših zemalja, kojih se nipošto ne možemo odreći. Mnogo sam žalio, da se je Odbor u tome, onda nisam mogao biti lično prisutan, pokorio ovim zahtjevima predsjednika srpske vlade, poduprtim po nekolicini svojih članova.

Nakon toga, kako rekoh, srpska vlada počinila je u zastupanju ovoga pitanja mnogo propusta i pogrešaka. Najteže pogreške po mome mnijenju počinila je

svojim držanjem za pregovore kod lanjske (jesenske) demarše velevlasti, i to svojim držanjem u pitanju parcelacije Slavonije na katoličku i pravoslavnu, zatim na svome stanovištu glede Hrvatske, koju je srpska vlada u svojoj noti tražila ne kao drugi ravnopravni narodni faktor u koncepciji našeg narodnog ujedinjenja, nego naprosto kao kompenzaciju za žrtve, što će ih Srbija učiniti odstupcima u Makedoniji. Uzmotrite, Gospodo, zamašaj ovoga kriterija, koji je (možda i nehotice) ovako nesretno ispao!

To stanovište srpske vlade bilo je od teških posljedica, u koliko ono u Europi nije nikoga zadovoljilo, dapače one odlučujuće faktore, koji su velikom pažnjom motrili, kako će srpska vlada položiti ovaj svoj prvi ispit za kandidaturu za rješenje jugoslavenskoga pitanja, uvelike je razočarao. Ovo sam sve doznao i čuo iz najprvih izvora i za vjernost ovih informacija i impresija jamčim svojim poštenjem.

Ja sam sa svoje strane brzojavnim informacijama, pismima i posredstvima na razne načine dao srpskoj vladi izraza velikome nezadovoljstvu nad ovom politikom, koja u pregovoru sa velevlastima, glede zemalja, u kojima zapadni dio našega naroda sa hrvatskim predvodnim imenom imade ogromne većine, počinja propuste i pogreške prema jugoslavenskomu problemu. Nikad nisam na ova upozorenja dobio ni najmanjeg obzira! Pokušao sam tako da poradim nešto na svoju ruku, da parališem i ispravim ove pogrešne kriterije i da za zastupanje dobre i pravedne stvari nadjem neke zaštite. Čim se je bio pojavio neki tračak nade, da bi se ta zaštita za dobro i kompromisno rješenje našega pitanja mogla naći, osula se na mene borba i prava hajka sa strane nekih namjesnika srpske vlade, koja je imala očito svrhu da me politički i lično onemogući. Uzalud su intervenirali za me protiv te hajke najodličniji zagovornici naše stvari u Zapadnoj Europi. Zadovoljstvo nisam dobio, a hajka je u raznim pravcima dalje slijedila, sad ovdje, sad ondje, pokazujući me kao protivnika narodnog jedinstva, kao protivnika jugoslavenstva, kao hrvatskoga separatistu i ekskluzivistu, i to samo za to, što zastupam mnijenje, da se jugoslavensko pitanje ne može pravedno i solidno riješiti jednostavnim postupkom ili kakvim parcijalnim aneksijama, nego dogovorom, kompromisom, fuzijom, sklopom tradicija i prava i onda evolucijom novih generacija, koliko tradicije starih s jedne i druge strane ne budu dorasle da se u novo stanje kako treba užive.

Ovo i ovakovo shvaćanje našlo je bezuvjetnih i oduševljenih simpatija kod svih prijatelja našega naroda i takodjer kod raznih kompetentnih faktora u Europi, ne isključivši i nekoje velike državnike bratskoga nam ruskog naroda. Samo se u Jugoslavenskom odboru nije mogla povesti vedra riječ, a da ne bude pomućena beskrajnim polemikama, kritikama i drugim, po mome mišljenju, još pokudnijim držanjem. Te rasprave napadno zauzmu oštrinu, baš kad se radi o Hrvatskoj i hrvatskom pitanju.

Po odredbama, koje je Europa glede nas Jugoslavena dosele učinila ako bi se one provele, sudbina Hrvata i Slovenaca ispala bi, da ne može biti gore. Mi smo odredjeni kao rastrgani sitniš, za podmirivanje svačijih računa, a naša sudbina, ako bi se to ispunilo, mogla bi se prispodobiti i povesti samo za sudbinom Poljske. Moje je uvjerenje, da bi ogromna većina Hrvata i Slovenaca odmah pretpostavila čak i ono tužno austrijsko ropstvo, negoli stanovište tih odredaba.

Jugoslavenski odbor, po mome uvjerenju nije nikada učinio shodna koraka, da se ovo strašno stanje, kako treba, uoči i nešto podesno odluči. Uvijek su se rasprave izrodile u personalne ili slične polemike, a kod nekih, barem po mome mnijenju, izgledalo je, da ih obuzimlje smrtni strah, da se zauzimanjem za Hrvatsku ne postavlja pred Europu hrvatsko pitanje kao takovo. Dok sam ja uvjeren, da bi najsvetija dužnost baš srpske vlade bila, da ona, kao srpska vlada i nosilac ujedinjenja narodnoga, pred Europom, sporazumno s nama, iznese i postavi hrvatsko pitanje u svoj svojoj nacionalnoj, državnoj i političkoj zamašnosti i bitnoj važnosti za jugoslavensko ujedinjenje.

Rasprave, koje su se oko cijeloga ovog spora vodile u sjednicama ovoga odbora, mjeseca veljače, nisu me ni najmanje uvjerile, da bi se stvart putem Odbora mogle pokrenuti naprijed. Kad sam sada u ovim zadnjim sjednicama, ne znam već po koji put, iznio moja gravamina i predložio, da se putem Odbora dodje u doticaj sa srpskom vladom, kojoj će nezadovoljnici (tu u prvom redu brojim sebe, ali nisam sam) iznijeti svoja nezadovoljstva i tražiti neki sporazum za buduće, nastala je na ovaj prijedlog opet reakcija, koja je sve htjela svesti na osobna pitanja, na ličnu ambiciju pojedinaca, na disciplinu odbora, propuste u dužnostima discipline, moralne pogreške i slične doskočice. Govornici su se skoro svi natjecali u ditirambima o postupku i politici srpske vlade, ističući njezinu dobru vjeru, o čemu nije nitko dvojio, ali istodobno otklanjajući od nje svaku sumnju, da je tu išlo naopako i pogrešno, i izjavljujući joj u tom pravcu svako povjerenje.

Ja, slavni Odbore, o tom imam sasvim drugi sud nego oni govornici u Odboru i sasvim drugo mnijenje, a taj je sud dosta saglasan sa sudom tolikih faktora, koji će sutra, nakon pobjede, u koju ne dvojim, suodlučivati našom sudbinom. Sa ovom taktikom ne će se, po mome uvjerenju, nikad oživotvoriti jugoslavenski problem nego će iskočiti kakvi drugi »deus ex machina«, na koji sad najmanje mislimo. Moje je nepokolebljivo uvjerenje, da ovi kriteriji sporazuma i fuzije, koji su kod svih naših prijatelja u Europi naišli na najveće odobravanje, a kod svih državnika prijateljskih velevlasti, s kojima sam o tome govorio, na simpatiju i priznanje, da su ovi kriteriji korektni, pravedni, pošteni i naravni. Moje je uvjerenje, da su ovo kriteriji preogromne većine Hrvata i Slovenaca, o čijim se zemljama radi, da su ovi kriteriji takodjer produkat uvjerenja velikoga dijela mlade srpske generacije, a u njoj u prvom redu samoga Kneza Prijestolonasljednika, te da se mora sve učiniti, da se naša zajednička kuća slobode, kad već mora da se iznova zida, ne zida više po starim kriterijama, po starim jednostavnim mentalitetima, nego u duhu onoga napretka i evolucije, koju je čitav naš narod zadnjih decenija počeo da proživljuje.

Iz ovih svih naših zadnjih rasprava došao sam do dubokog osvjedočenja, da ću moći za popravljanje i promicanje ove politike, kao i za pariranje druge pogreške, narodnoj stvari puno više koristiti, ako u duhu i načelu korektno shvaćenog narodnog programa uradim sve ono, što u mojim silama bude moguće, pridržavajući pri tome posve slobodne ruke, nevezane nikakvim vezama, osim načela i uvjerenja, jer stvari tako stoje, da se druge veze ne bi pokazale na visini zadaće.

Dok ovako stanje postoji, slijedim neodoljivi glas moje savjesti i uvjerenja, te moleći za ispričavanje, što sam prošle sjednice bio popustio vrućim molbama nekolicine prijatelja i povukao svoju ostavku, ovim izjavljujem, da istupam iz Jugoslavenskog Odbora.

Kod toga naglašujem, da želim, ako ona na to pristane, biti u najužem kontaktu sa srpskom vladom i njenim političarima, a tako uz iste uvjete i sa Jugoslavenskim Odborom, za sve, što će moći koristiti ovoj stvari, jer nismo se, nadam se, razišli u ideji, nego u proceduri na oživotvorenju njenom.

Pariz, 5. lipnja 1916. Fran Supilo s. r.«

Istup Supilov iz Jugoslavenskog odbora nije ostao bez uticaja na daljnji razvitak dogadjaja. Zasebna akcija Supilova postala je buduće godine glavna komponentna sila, koja je pokrenula i ostvarila krfsku deklaraciju.

VI.

»Danas su na djelu snage svijeta i sile sudbine, kojima ljudi nijesu više gospodari«, — tako je moguće najtočnije definirao svjetski rat umni francuski diplomata, dugogodišnji šef političkoga odjeljenja na Quai d'Orsayu Philippe Berthelot. Nemoć čovjeka i njegovog intelekta naročito pak karakterizira epohu obrata, zimske mjesece 1916. i cijelo ljeto 1917. Uopće, posmatrajući dogadjaje svjetskoga rata udara u oči kobna nemoć razbora, upravo potpuna sljepoća ljudskoga duha u gledanju budućnosti. Pogotovo pak oni, koji su bili na mjestima s kojih su se imali rukovoditi dogadjaji, pokazali su da uopće nemaju onu sposobnost predvidjanja dogadjaja, koja bi imala biti glavnim darom državnika i političara. Gotovo svi računi, sve osnove u svjetskom ratu su se izjalovile — nitko od t. zv. velikih državnika nije predvidjao dogadjaje ni za dva dana unaprijed; da su samo oni slutili što će donijeti rat, jamačno ga nikad ne bi bili započeli. Imponderabilija, one »sile sudbine«, kako ih je nazvao Berthelot, bile su odlučnije za formiranje buduće Europe od ljudske volje. Svjetski rat bankrot je predodžbe da »um caruje«.

Tek intuicija, duboka slijepa vjera mimo svih logičnih računa pomagali su pojedincima da barem naslute budućnost. Takovih pak ljudi bilo je malo, gotovo svi su se nalazili u taboru malih, bespravnih naroda. Takvom intuicijom odlikovali su se dr. Beneš, Supilo, a duboka vjera vodila je kroz dogadjaje jednoga Masaryka...

Franjo Josip I. 21. XI. 1916. umire. Njegova je smrt otvorila put nizu dogadjaja, s kojima nitko nije ni računao prije par mjeseci. Oni, koji su započeli rat na austrijskoj strani nijesu računali sa smrću staroga cara kao elementom, koji bi mogao odrediti ishod rata — bili su onda uvjereni, kao uostalom i toliki vojni stručnjaci, da rat ne može potrajati više od par mjeseci; naravski, vjerovali su u pobjedu carskoga oružja. Franjo Josip I. nije dijelio njihovo mišljenje; nakon iskustava iz prvoga razdoblja svoga vladanja smatrao se je Franjo Josip I. zlosrećom. Taj pesimizam nije ga ostavljao ni jednoga časa — slom Potiorekov u Srbiji, porazi u Galiciji, još su samo ojačavali taj pesimizam. Kad je potpisao ratnu proklamaciju rekao je, jamačno na čudo članova svoje vlade: »Kad već Austrija mora propasti, neka barem propadne časno«. A kasnije je povjerio svojoj prijateljici Schrattovoj: »Bit ću zadovoljan, ako izadjemo iz svega toga samo s jednim pomodrjelim okom!«

Promjena na austrijskom prijestolju pospješuje dogadjaje. Već par dana nakon smrti Franje Josipa I. započinje stvarno 5. XII. 1916. austrijska akcija za separatni mir, akcija poznata pod imenom »afere princa Siksta Burbonskoga«. To je samo jedna, najzvučnija akcija za sklapanje separatnoga mira; bilo ih je još i više, koje su još i danas prilično neobjašnjene; pojedine države još i danas brižno čuvaju tajne svojih slabosti, a mnoge tajne jamačno će i ostati tajnom. Svakako i prije akcije Siksta Burbonskoga postojao je jedan slični tajni pokušaj izmjene misli izmedju Austrije i savezničkih vlasti. U antantinim krugovima bila je jaka struja koja je sa simpatijama gledala te pokušaje; jer ratni cilj antante bijaše slomiti Njemačku, a ne habsburšku monarhiju. Još 1918. najviši faktori saveznika, kao Lloyd George i Poincare žacali su se same pomisli komadanja Austrije, jer slom Austrije u njihovim računima mu rao je logički dovesti do priključenja austrijskih Nijemaca Reichu — stvarno Reich bi time ma i poražen postigao uspjeh — ujedinjenje Nijemstva.

Te zakulisne akcije nijesu ostale tajnom ni za vlade malih država, kao ni za vodstvo emigracije. Ali nasljednik Franje Josipa mogao je voditi samo politiku koja će čim prije dovesti do mira. Već 1915. prehranbeno stanje u Austro-Ugarskoj bilo je očajno; počeli su već i štrajkovi radništva, sve kao posljedica materijalne krize. Austrija se već raspada; centrifugalne sile Ugarske dolazile su sve više do izražaja, povlačeći za sobom ostale narode dvojne monarhije; granica izmedju zemalja zastupanih u carevinskom vijeću i zemalja krune Sv. Stjepana postala je carinskom granicom, neprohodnim kordonom — ugarska vlada ljubomorno pazi da nijedan kilogram žitka ne predje u drugu polu države, bez obzira na to, što tamo sve upornije hara glad. Nestajalo je surovina: vojska se bori u odjeći iz koprive, pučanstvo nosi cipele s drvenim džonovima, šećer postaje rijetkost, u gradovima svijet u dugim kolonama sate i sate stoji pred aprovizacijama; na frontama se javlja takodjer već nestašica hrane. Snage otpora nestaju kao snijeg na suncu. Atentat na grofa Stürgha otkriva mahom svu stravu stvarnosti, koja se do tad skrivala za oficijelnim blistavim fasadama.

U ožujku 1917., u času kad se vode u više pravaca pregovori za separatni mir, dolazi ruska revolucija. Ta je stubokom izmijenila situaciju; i materijalno i psihološki. Za antantu revolucija je u prvom redu težak materijalni udarac — jedan od glavnih aktera saveza izbačen je iz stroja. Ali i za centralne vlasti ruska revolucija postaje sudbonosnim primjerom relativno lake pobjede masa nad državnim mehanizmom. Idejne parole ne poznaju granica, prelijeću zapreke od žica i sve kordone — obnovljene ideje velike francuske revolucije o pravu naroda razaraju preostale ostanke starih autoriteta naročito u Austro-Ugarskoj; mir bez aneksija i kontribucije, samoodredjenje naroda te parole ruske revolucije bude dosele ratom suspregnute snage austrijskih naroda. Ali djeluju i na saveznike; ruska revolucija učinila je u savezničkim krugovima ideju separatnoga mira s Austrijom još simpatičnijom; niče prva, ma i nejasna ideja da treba Srednju Europu pod svaku cijenu spasiti od uticaja ruske revolucije.

U pokret su stupile neočekivane snage, koje su stale sve djelotvornije uticati i na pitanja Južnih Slavena. Pojedini datumi jasno označuju početke njihovog djelovanja: 21. XI. 1916. umire Franjo Josip I.; 6. XII.

Učesnici konferencije na Krfu i sastavljači Krfske deklaracije
Gornji red od lijeva na desno: Vošnjak, Trinajstić, Potočnjak, Ninčić, Marinković, Gjuričić, Drašković.
Donji red od lijeva na desno: Vasiljević, Hinković, Trumbić, Pašić, Nikolić, Protić, Davidović.

1916. počinje akcija princa Siksta Burbonskoga, izlazeći iz granica sondiranja terena, koje se očito vršilo još za života Franje Josipa, naravski bez njegovog znanja, sa strane svojte budućeg cara; 15. XII. 1916. uslijedilo je uapšenje pukovnika Dimitrijevića-Apisa; u ožujku 1917. počinje ruska revolucija; 8. III. 1917. Ljubomir Davidović u ime srpske opozicije podnosi predsjedniku srpske vlade Nikoli Pašiću zahtjev da vlada nadje modus vfvendi s Jugoslavenskim odborom; par dana kasnije sastaje se predsjednik Jugoslavenskog odbora dr. Trumbić u Cannesu sa Stojanom Protićem, koji se od početka 1917. nalazi u Švajcarskoj; potkraj travnja 1917. dr. Trumbić dobiva službeni poziv da s delegacijom Jugoslavenskog odbora dodje na Krf na pregovore; 30. V. 1917. zastupnici Južnih Slavena u carevinskom vijeću daju »majsku deklaraciju«; od 15. VI. do 20. VII. 1917. traju pregovori na Krfu; 20. VII. 1917. potpisana je krfska deklaracija; 26. VII. 1917. izvršena je justifikacija Dimitrijevića-Apisa i drugova u Solunu; 12. listopada 1917. — dvije sedmice nakon smrti Frana Supila — završila je s neuspjehom akcija Siksta Burbonskoga. Već sami ti datumi otkrivaju sve čvorove zbivanja te burne odlučne godine.

Akcije za separatni mir nijesu mogle ostati tajnom za vladu g. Nikole Pašića, koji je, treba priznati, raspolagao s vanredno pouzdanom obavještajnom službom; u prvim mjesecima 1917. nalazio se u Švajcarskoj kroz nekoliko tjedana i Stojan Protić, koji je nesumnjivo bio obaviješten o svima diplomatskim zakulisnim dogadjajima. Te akcije nijesu ostale bez dojma na srpsku vladu na Krfu, da je i te kako vodila ona o njima računa najbolje svjedoči misija Protićeva najprije u Švajcarskoj, a onda u Francuskoj. Ali najodlučniji dogadjaj za Pašićevu vladu bijaše ruska revolucija; ta je g. Pašića nesumnjivo iznenadila. G. Pašić, koji je cijelu svoju politiku temeljio na ruskoj pomoći, našao se preko noći izbačen iz svih svojih koncepcija, u nimalo sjajnoj izolaciji. Veze s ostalim saveznicima nijesu bile tad još izgradjene; s Britanijom su čak bile hladne. Parole ruske revolucije o samoodredjenju naroda, koje je Jugoslavenski odbor odmah uzeo pod svoje, poremetile su sve Pašićeve osnove. On je morao provesti reorijetanciju cijele svoje politike, prilagoditi, barem prividno, sav svoj politički mentalitet novom stanju.

Odlučna za buduću orijentaciju ili točnije rečeno za nove metode Pašićeve politike bijaše Supilova akcija u Britaniji, nakon njegovoga istupa iz Jugoslavenskoga odbora. Ta Supilova akcija nije zabrinjavala samo Pašića, nego i Jugoslavenski odbor.

Engleski krugovi pod kraj 1916. i početkom 1917. pod uticajem složne akcije Supila, Steeda i Seton-Watsona stali su se sve konkretnije baviti pitanjem kako će se urediti odnošaji izmedju Srba i Hrvata. Središtem te akcije postalo je »Serbian Society of Great Britain«, osnovano poglavito inicijativom Seton-Watsonovom. O toj akciji Pašićeva vlada bijaše potanko upućena, čak i bolje od Jugoslavenskog odbora, preko izvještaja dr. Milana Srškića, najnovijega člana odborovog. Odbor sam, koji se u to vrijeme poglavito zadržavao u Parizu, obavještavao je o toj akciji dr. Miće Mičić, koji se nalazio u Londonu. Dr. Mičić je već u siječnju 1917. obavijestio vodstvo odbora da je Supilo uspio kampanjom kod Foreign Officea protiv srpske vlade steći povjerenje mnogih odlučnih faktora i da je kod njih pobudio sumnju da srpska vlada namjerava ostvariti Veliku Srbiju, koja bi bila i u religioznom pogledu netolerantnom i u kojoj bi srpsko pleme dominiralo nad hrvatskim i slovenskim. Dr. Mičić je javio da je spomenuto društvo Serbian Society of Great Britain pod predsjedništvom Steedovim odlučilo pokrenuti akciju za pravedno riješenje unutrašnjega pitanja buduće Jugoslavije. Ta akcija naišla je jednako na otpor i kod srpske vlade i kod Jugoslavenskog odbora. Jugoslavenski odbor stao je na stanovište, da je izradba programa budućega uredjenja zajedničke države stvar samo njegova i srpske vlade. Na molbu dr. Trumbića zamolio je stoga dr. Mičić g. Steeda neka se engleski krugovi ne prenagle i neka radije prepuste Jugoslavenskom odboru i srpskoj vladi da sami riješe to pitanje. Članovi Jugoslavenskoga odbora bojali su se Supilovoga uticaja u Serbian Society of Great Britain, gdje su imali odlučnu riječ Steed i Seton-Watson, koje je vodstvo Jugoslavenskog odbora smatralo da prejako stoje pod Supilovim uticajem. Takvo stanovište Jugoslavenskog odbora pogodovalo je Pašiću, koji je bio vrlo uznemiren akcijom Engleske. Bez Rusije u zaledju, s neizvjesnošću o ishodu svih tih akcija za separatni mir, Pašić je m o r a o tražiti vezu i neki aranžman s emigracijom, a naravski želja mu je bila da dodje do toga zbližen̄ja bez tudjeg posredovanja, da dodje do aranžmana bez pomoći i neke vrste kontrole, koja bi u odlučnim časovima jamačno stajala na strani drugog partnera u pregovorima, naime Jugoslavenskog odbora. Govoreći o Krfskoj deklaraciji Pašić je g. 1918. naglasio da je ta londonska akcija Supila i Serbian Society of Great Britain bila prvi i neposredni uzrok, koji ga je p r i s i l i o na Krfsku deklaraciju.

Nakon svoga boravka u Švajcarskoj, gdje je stekao pravu sliku o zamašaju pregovora za separatni mir s Austrijom, Stojan Protić odlazi u Francusku, gdje se sastaje u Cannesu s dr. Trumbićem. Krfska deklaracija imala je prema intencijama Pašićevima i Protićevima pokazati saveznicima, koji su u svojim pregovorima sa Sikstom Burbonskim već našli dodirne točke za riješenje srpskog pitanja, da se ne radi tu samo o srpskom pitanju, nego o jugoslavenskom pitanju, da su kraljevina Srbija i slavensko pučanstvo pod austro-ugarskom vlašću jedne misli, jednih težnja, da postoji samo jedan problem — jugoslavenski. Impresionirati savezničko javno mišljenje bijaše glavni cilj Pašićev kod sklapanja krfske deklaracije. Tako je Pašić uostalom sam izjavio u listopadu 1918. Mr. Wickhamu Steedu: da je sklopio deklaraciiu zato. da njome impresionira europsko javno mišljenje: »U to doba, kad je objelodanjena

Krfska deklaracija, govorilo se mnogo o stvaranju Srbije-Jugoslavije u formi neke konfederacije, što bi značilo nemoguću stvar«.

»Pojam konfederacije i strah pred njom — veli dr. Paulova u svojoj knjizi — idu medju specijalne predodžbe ministra predsjednika Pašića. One su rezultat potpuno centralističkih težnja. Po toj izjavi vidi se, da je on imao u vidu akciju Serbian Society of Great Britain i akciju Supilovu, čije se protivucentralističke težnje mogu uopće teško izmjeriti... Stalno je samo to, da se Supilo držao ideja, da Srbija ujedinjenjem ne smije da dodje do hegemonije nad drugim dijelom naroda, nego da se s njime stopi, i da država bude organizirana na principu samoodredjenja... Politika Jugoslavenskoga odbora naprotiv nije nikad išla pravcem, da glavno težište položi na unutrašnje pitanje, smatrajući glavnim oslobodjenje, pa je u tome i bio intimni razlog, zašto je došlo do sukoba sa Supilom. Za Supila je bilo uredjenje zajedničkoga života Srba i Hrvata u novoj državi uvjetom, o kojemu je on činio zavisnim ujedinjenje. Ali s druge strane isto tako je nepobitna činjenica, da je i ministra predsjednika Pašića vodila kao ideja vodilja misao, da nova država bude centralistička i da u njoj odlučuje Srbija, a ne ideja duhovnog integralnog ujedinjenja naroda, koje bi kao takovo odlučivalo. Dok je postojala carska Rusija, min. predsjednik Pašić oslanjao se na Rusiju, budući siguran, da će ona na mirovnoj konferenciji braniti srpske interese i da će, ako provede program ujedinjenja, biti proveden na srpskom temelju. Misao integralnoga narodnog jedinstva nije ministru predsjedniku Pašiću nikad bila svojstvena. Zato on i nije bio državnik, koji bi gradio na duševnom stapanju naroda.«

Koncem travnja Pašić je brzojavno pozvao dr. Trumbića i Stojana Protića da dodju na Krf; zatražio je da na Krf dodju još trojica članova Jugoslavenskog odbora i to jedan Hrvat iz Hrvatske i Slavonije, jedan Slovenac i jedan Srbin iz Bosne i Hercegovine. Jugoslavenski odbor prihvatio je taj zahtjev g. Pašića i odredio kao delegate dr. Hinkovića, dr. Vošnjaka i dr. Vasiljevića. Osim toga se nalazio još od prije na Krfu dr. Potočnjak, koji je također sudjelovao u konferiranju. Konferencijama na Krfu pored članova vlade sudjelovali su i predstavnici opozicije Milorad Drašković, Ljuba Davidović i dr. Voja Marinković.

*

Zamjernu moralnu potporu za rad na Krfu stekli su predstavnici emigracije svibanjskom deklaracijom jugoslavenskih zastupnika u bečkom parlamentu.

Ideja da slavenski narodi nemaju više šta tražiti u Austro-Ugarskoj rapidno je dozrijevala sve već od 1915. Za razliku od antantinih državnika, državnici centralnih vlasti bili su vrlo škrti u javnom formuliranju ratnih ciljeva. Ali mjesto javnih izjava prerječito su zborile činjenice. Dogadjaji u Hrvatskoj, o kojima je bilo riječi i na saborskim zasjedanjima za vrijeme rata, pogotovo pak ton, koji je vladao u peštanskom parlamentu, otkrivali su bjelodano što imaju Slaveni očekivati za slučaj pobjede centralnih vlasti. U Hrvatskoj i Slavoniji bilo je stanje još relativno snošljivo; naročito u pogledu materijalnoga života. Osnutkom gospodarskog odsjeka kod hrvatske vlade u Zagrebu par mjeseci pred sam rat, hrvatska vlada i njezin šef gospodarstva dr. Zvonimir Žepić imali su u granicama mogućnosti kakvu takvu kontrolu nad ekonomskim životom; uspjelo je spriječiti barem gladovanje u masama. U austrijskoj poli prilike su bile u tom pogledu neodržive. A opet na svakom koraku slavenski živalj osjećao je pritisak vlasti. Gravamina se gomilala. Ali ni ratni ciljevi nijesu ostali tajnom za slavenski elemenat — ti su bili prvenstveno upereni protiv Slavena.

Iz različitih izjava grofa Tisze, tadanjega madžarskog premiera i austrijskoga ministra vanjskih poslova Buriana proizlazilo je prividno doduše da vlada ne namjerava prihvatiti gledište vojničkih krugova da treba u slučaju pobjede anektirati cijelu Srbiju i Crnu Goru. Tisza u svom pismu Burianu od 20. XII. 1915., kako to spominje Temperley u svom djelu »A history of the peace conference«, navodi kao cilj ratne politike: odstup Bugarskoj zatraženog dijela srpskog teritorija, nadalje odstup Albaniji dijelova Srbije i Crne Gore; Crnoj Gori imao se odrezati izlaz na Jadran; aneksija sjeverozapadnog dijela Srbije Austro-Ugarskoj, kako bi se spriječilo teritorijalno ujedinjenje Srbije i Crne Gore, te konačno ekonomska ovisnost obiju država od Austro-Ugarske.

Godine 1917. u Sikstovoj akciji ti ciljevi su donekle izmijenjeni. U svom pismu Sikstu Burbonskom car Karlo izjavio je doslovce: »Što se tiče Srbije bit će uspostavljena u svom suverenitetu i u znak naše dobre volje spremni smo da joj osiguramo pravedan i prirodan izlaz na Jadransko more; kao i opsežne ekonomske koncesije«.

Konkretno su pak formulirani ratni ciljevi centralnih vlasti 17. i 18. V. 1917. u tako zvanom »kreuzenachskom sporazumu«. Tu je doslovce zaključeno: »Pun integritet Austro-Ugarske, k tome Lovćen, vojnički ispravak granice prema Srbiji, naročito Mačva, osnutak male Nove Srbije bez luke. Uspostava Crne Gore i Sjeverne Albanije, po mogućnosti s Prištinom i Prizrenom. Srpska država mora vojnički i ekonomski postati ovisnom od Austro-Ugarske. Eventualni osnutak Nove Srbije s jednim izlazom na Jadran označuje se kao velika žrtva Austro-Ugarske. Bugarskim željama u Srbiji, naročito na donjoj Moravi, Austrija će čim više poći u susret«.

Što se pak tiče unutarnje reorganizacije Austro-Ugarske, kojom bi se barem donekle pošlo u susret željama austrijskih slavenskih naroda, u koliko su takve želje postojale, razbijale su se one na nepokolebiv otpor Madžarske. Tek u 1918. uspijeva Karlo in camera caritatis iznuditi Tiszi ali samo u načelu pristanak na preobrazbu carstva na bazi trijalizma. Formalni pristanak Tisza je neprestano odgadjao. Ali da je i uslijedilo takvo riješenje još u toku polovice 1918. bilo bi već prekasno.

Teška situacija nagnala je austrijsku vladu da napokon u četvrtoj godini rata otvori vrata bečkoga parlamenta. Jeknula je smjesta disharmonija — jasno su došle do izražaja tendencije razlaza. Narodi austrijski traže jasno i glasno svoje samoodredjenje. U ime Jugoslavenskoga kluba, koji tijesno suradjuje sa Česima, dr. Korošec na sjednici od 30. V. 1917. pročitao je deklaraciju, koja nije nigdje mogla više buditi sumnje o pravim željama naroda na jugu monarhije:

»Zastupnici, udruženi u jugoslavenskom klubu, z a h t i j e v a j u na osnovu narodnog načela i hrvatskog državnog prava ujedinjenje svih krajeva monarhije što ih nastavaju Slovenci, Hrvati i Srbi u jedno samostalno državno tijelo slobodno od svakoga tudjeg gospodstva i sagradjeno na demokratskoj podlozi a pod žezlom habsburške dinastije, te će svima silama raditi za ostvarenje ovoga svoga zahtjeva. Uz ovu će ogradu učestvovati kod rada parlamenta«.

Majska je deklaracija organski logični nastavak na izjavu hrvatskoga sabora iz svibnja 1915. Fraza »pod žezlom habsburške dinastije« — o tom bijahu svi na čistu — samo je smokvin list, sigurnosna rezerva, shvatljiva obzirom ne postojeće zakone.

Dne 5. VI. 1917. izjavljuje Starčevićeva stranka svoj pristanak uz majsku deklaraciju. Hrvatsko-srpska koalicija ostaje prema majskoj deklaraciji rezervirana. U rujnu 1917. odlazi prof. Barac po drugi puta u Švajcarsku, noseći predstavnicima emigracije i Srbije daljnje poruke iz domovine. O tim svojim razgovorima s dr. Barcom prof. Boža Marković javio je srpskoj vladi slijedeće:

»Deklaracija znači težnja za ujedinjenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu nezavisnu državu van monarhije. U razgovoru s predsjednikom Jugoslavenskoga kluba, g. Korošcem, o mogućnosti ostvarenja ove deklaracije ovaj mu je (t. j. Barcu) rekao, da bi u krajnjem slučaju pristao na potpuno ujedinjenje u obliku personalne unije s Austrijom. Korošec misli, da bi u tom slučaju imali podpunu državnu nezavisnost i da bi se u zgodnom trenutku lako mogli osloboditi i te jedine veze, koja bi kod personalne unije postojala. On smatra, da bi i ceo srpski narod na ovo mogao pristati, ako se do ujedinjenja drugačije ne bi moglo doći.«

Majska deklaracija i izjava hrvatskoga sabora iz 1915. dale su legitimaciju emigraciji u taboru antante.

*

Konferiranja na Krfu počela su 15. VI. a trajala do 20. VII. 1917. Održano je svega 28 plenarnih sjednica. Za vrijeme vijećanja na Krfu pala je smrtna osuda u Solunu, izazvavši jak dojam jednako u redovima emigracije kao i u savezničkoj javnosti, naročito pak u Britaniji. Dne 20. VII. Krfska je deklaracija potpisana.

»Najveći dio debate na Krfu, — bilježi dr. Paulova, — ispunilo je i najviše zaposlilo učesnike pitanje unutrašnjega uredjenja. Držeći da je potpuni centralizam previše oštar prijelaz od dosadašnjega stanja, i da će naići na otpor, zastupao je dr. Trumbić decentralističko stajalište. Upozoravao je u tom pravcu i na tehničke razloge, smatrajući upravo tehnički nemogućim, da državni stroj pravilno funkcionira, ako se sve centralizira najednom u Beogradu. U glavnom se može reći, da je on branio isto stajalište, koje je kasnije zastupao i u konstituanti, t. j. jedinstvenu (po današnjoj terminologiji: unitarnu) državu s decentralizacijom u zakonodavstvu i upravi. On je predvidjao centralni parlamenat i centralnu vladu, a kraj toga pokrajinsku zakonodavnu i administrativnu samoupravu, t. j. pokrajinske sabore i pokrajinske vlade. Kod toga su djelovali na njegovo stajalište i razlozi, što ih je uzimao iz krize modernoga parlamentarizma, u kojem se sve više premješta saborski rad u pojedine odbore, a plenum postaje donekle glasački stroj, koji u odborima izradjene prijedloge naprosto prihvaća ili zabacuje po zaključku pojedinih klubova. Ali kod toga se decentralistički Trumbićev sistem oslanjao o stvarni i teritorijalni, a ne p l e m e n s k i motiv, što dokazuje sama deklaracija.

Deklaracija je zastupala ideju unitarne države i u točki 1.—13. osiguravala taj unitarizam. Kao jamstvo imale su da budu ustanove, da će nova država imati jednoga suverena, jednu konstituantu, jedan ustav i jedan parlamenat. Ali s tih točaka ujedno izlazi, da je deklaracija in pectore stajala na stajalištu, da je unitarna država već time osigurana tako, da ni u čem nije prejudicirala unutrašnjem uredjenju, koje se na njezinoj osnovi moglo razviti centralistički ili decentralistički. Preko tog pitanja prelazila je deklaracija šutke. No ako je dopuštala decentralističko državno uredjenje isto tako kao i centralističko, — prejudicirala je ona izrijekom plemenskoj decentralizaciji. Ta važna ustanova sadržana je u 14. točki deklaracije, gdje se odredjuju nosioci tih pokrajinskih prava t. j. samoupravne jedinice, za koje se tu izrijekom kaže da se imaju ograničiti na osnovi »prirodnih, socijalnih i ekonomskih« prilika. Ta je ustanova izrijekom izlučila iz deklaracije plemenski elemenat, koji je nadoknadjen čisto stvarnim elementom, ali cjelina je ipak mogla da bude izgradjena i decentralistički, t. j. te pokrajinske oblasti mogle su da dobiju vrlo veliku jurisdikciju, a ako bi to bile velike cjeline, isto tako i zakonodavnu moć«.

Za ocjenu krfske deklaracije i rezultata rada i naziranja njezinih stvaralaca važno je naglasiti, da je i Fran Supilo bio neizravno sudionikom tih vijećanja. Pašić je još prije sastanka na Krfu zatražio preko srpskog poslanika u Londonu g. Jovana Jovanovića za njegovo mišljenje kako bi trebalo organizirati buduću državu. Supilo je na taj zahtjev odgovorio 22. VII. 1917. slijedećim nacrtom:

»Neophodno je potrebito, da se najvažniji poslovi podijele u dvije grupe: A) poslovi zajednički, B) poslovi autonomni.

A) poslovi zajednički.

1. Temeljni ustav države na potpuno demokratskom i ravnopravnom temelju za sav narodni, plemenski i kulturni život države i naroda.
2. Vanjski poslovi države.
3. Kopnena, pomorska i sva ostala obranbena sila države.

4. Oni ekonomski i komunikacioni poslovi, koji imaju važnosti za cijelu državu.
5. Novac (valuta), financije za zajedničke potrebe.
6. Najviša nastava, biva najviše institucije za odgoj narodne inteligencije.

B) autonomni poslovi.

U autonomne poslove spadali bi svi ostali državni i provincijalni poslovi, koji se ne nalaze u rubrikama zajedničkih poslova, kao unutarnja uprava, sve školstvo, izuzev ono u zajedničkim poslovima, sudstvo, bogoštovlje, poljodjelstvo, komunikacioni poslovi lokalnoga značaja, financije i finaciranja autonomnih poslova, što bi imalo biti u vezi sa zajedničkim financijama, po shemama i sistemima, kojih već u praksi na izbor imade, zatim ostali manji javni poslovi, koji prelaze kompetenciju općina i kotara.

Zajedničke poslove rješavao bi državni narodni Parlamenat, a autonomne poslove sabori ili skupštine dotičnih zemalja. Takove bi postajale centralna vlada i autonomne vlade sa medjusobno ustanovljenim odnošajima.

Uz jedan centralni Parlamenat za zajedničke poslove, potrebno bi bilo — prema našim tradicijama i prilikama pet (5) autonomnih sabora ili skupština naravno sa odnosnim vladama, ne isključiv, da članovi tih autonomnih vlada mogu istodobno biti i članovi centralne vlade za ovaj ili onaj resor. Evo tih potrebitih sabora ili skupština:

1. Srpska ili srbijanska skupština ili sabor sa Srbijom prije rata ili što bi još njoj direktno pripalo, kao Banat i slično.
2. Hrvatski sabor ili skupština za Trojednicu (Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju sa Hrvatskom Istrom).
3. Slovenački sabor u Ljubljani za sveukupne zemlje, koje obitavaju Slovenci.
4. Bosanski sabor za Bosnu i Hercegovinu.
5. Crnogorski sabor za Crnu goru prije rata i zemlje, što će joj pripasti, ako se stvar drukčije ne uredi.

Izbor za centralni parlament mogao bi biti: a) direktan kao i za sabore, samo sa proširenim kotarima i na temelju pravedne izborne »geometrije« ili b) delegacioni izbor iz autonomnih sabora, u kome slučaju mora vrijediti načelo proporcionalnog zastupstva sa zaštitom manjina.

Ovim institucijama treba nadodati još jednu centralnu i posve zajedničku i komponentnu za čitavo funkcioniranje zajedničkog i autonomnog aparata, a to je: vrhovno administrativno sudište i njemu o boku vrhovni računarski dvor sa pravima i dužnostima, koje ove institucije imadu u drugim modernim i naprednim državama.

Time bi moj »skelet« bio u glavnome gotov.«

Supilo je pozdravio Krfsku deklaraciju kao »granitno historijsko djelo« — medjutim par mjeseci kasnije, iscrpen svojom grozničavom aktivnošću, umire 28. IX. 1917. Fran Supilo u Londonu od neutvrdjene boljetice. Po želji tijelo mu je spaljeno, te poslije rata prenesen je njegov pepeo u rodni Cavtat

Posredovanjem dr. Barca političari u domovini imali su prilike saopćiti predstavnicima Jugoslavenskog odbora i predstavniku Srbije svoje gledište i ocjenu Krfske deklaracije. Prije drugog polaska dr. Barca u Švajcarsku održan je sastanak, kojemu su učestvovali dr. Laginja, Spinčić, dr. Pavelić, dr. Lorković, Peršić, stvarno predstavnici svih saborskih grupa osim frankovaca. Ti su političari preko dr. Barca poslali slijedeće poruke: »Da Hrvati s obzirom na svoje historijsko državno pravo žele bar u prvo vrijeme da vide očuvanu hrvatsku državu u toj zajedničkoj državi. Oni vele, da se narodu stoljećima govorilo o njegovoj državi i državnom pravu, o njegovom ujedinjenju i nezavisnosti kao o narodnom idealu, pa im izgleda i boje se, da ne vrše izdaju prema narodu, ako bi se hrvatstvo i Hrvatska odmah utopili u budućoj zajednici, ako narod ne bi vidio ostvaren svoj ideal. Stoga oni misle, da treba hrvatski narod da se ujedini, da treba hrvatska država da se stvori i da ona stupi u najtjesniju realnu uniju sa Srbijom i Slovenačkom. Ovo bi zadovoljilo narod u prvo vrijeme, a kasnije bi se mirno došlo i do potpunoga državnog jedinstva«. Dr. Barac se u Lausanne sastao s dr. Trumbićem, kojemu je razložio svoju misiju. Dr Trumbić nastojao je dr. Barcu dokazati da Hrvati moraju odustati od zahtjeva uskrisivanja hrvatske države i pojma realne unije. Na to da Srbija ne će nikad pristati. Dr. Trumbić razlagao je dr. Barcu da se decentralizacijom uprave može osigurati na temelju Krfske deklaracije slobodan razvitak svima pokrajinama, da se Hrvati moraju zadovoljiti s deklaracijom i odreći se neprovedivih državopravnih težnja. Misli, koje je razlagao dr. Barcu definirao je dr. Trumbić kasnije u svom članku u »Bulletin Yougoslave« od 1. XI. 1917., gdje je naročito naglasio:

»Umesno je da kažem od kolike je važnosti jedinstven ustav za celu državu. Time se isključuje ideja konfederacije t. j. jednoga sistema, po kome bi se jedna država sklopila na taj način da razni delovi pridju k njoj kao samostalne države. Taka federacija značila bi sjedinjivanje više država, koje bi imale pravo da udju ili da ne udju u zajedničku državu, a i da iz nje izadju, kad budu htele. To nije ono što mi hoćemo. Nama se ne radi o sjedinjavanju više država nego o ujedinjenju jednoga istog naroda u jednu jedinstvenu državu«.

Nakon potpisa Krfske deklaracije dr. Trumbić je zatražio da na njezinom temelju srpska vlada zatraži od saveznika posebnom notom priznanje programa deklaracije ratnim ciljem, diplomatsko priznanje deklaracije »Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca«. Pašić nije dao svoj pristanak na tu akciju izjavivši da nije za to podesan čas. Izmedju Jugoslavenskog odbora i srpske vlade uskrisuje se tako staro nepovjerenje.

VII.

Cijelo prvo polugodište 1918. u domovini područje političkoga zbivanja i tumači narodnog raspoloženja nijesu više ni stranački ni parlamentarni forumi. Stranke, pogotovo one na vlasti, tapkaju za dogadjajima, a ne predvode ih a kamo li stvaraju. Različite kulturne priredbe okupljaju narodnu inteligenciju i omladinu, koji takvim zgodama zbore sasvim drugim jezikom, otkrivaju sasvim druge tendencije nego stranke na vlasti.

Od takvih je manifestacija bila najprije u veljači 1918. u Zagrebu Vojnovićeva proslava; ali najznačajnija je jamačno proslava Preradovićeve stogodišnjice. Na toj proslavi, koju je vlast hrvatsko-srpske koalicije u Zagrebu nastojala ograničiti i sputati, prvi puta dolaze poslije dugih vremena do izražaja raspoloženja najširih masa. Kasnije pak proslava Narodnoga Divadla u Pragu daje priliku za manifestaciju bratinstva slavenskih naroda, naročito Južnih Slavena i Čeha i Slovaka u borbi protiv Austrije. Habsburškom carstvu zvoni u te dane posmrtno zvonce — svi pokušaji Beča odnosno cara Karla za neki modus vivendi ostavljaju široke slojeve sasvim ravnodušnima. Odcjepljenje slavenskih naroda od Austrije i Ugarske bijaše već izvršeno u dušama. U drugoj polovici to raspoloženje i tu odluku mase će početi pretvarati u djelo. Pasivni otpor počet će se pretvarati u aktivni i bez ustezanja pozdravljat će se pobjede saveničke vojske — pojedini dijelovi vojske češće otkazivati posluh — nova vojska, kaotična, moguće čak anarhična (uslijed pomanjkanja vodstva, koje bi uskladilo i kanaliziralo ta proturatna nastojanja) formira se naročito po Hrvatskoj i Slavoniji kroz cijelo ljeto 1918. po selima i šumama.

*

Kroz cijelo to vrijeme 1918. emigracija mora voditi tešku borbu na dvije fronte: protiv politike vlade Pašićeve i protiv talijanskih pretenzija.

U jednom trenutku učinilo se da će na ovoj drugoj fronti borbe, u borbi s talijanskim pretenzijama, doći do povoljne faze. U jesen 1917. talijanska vojska pretrpjela je strahovit poraz kod Caporetta. Pod utiscajem toga poraza Italija počinje mijenjati taktiku; traži dodir s predstavnicima slavenskih naroda iz Austrije, traži njihov savez, došavši do uvjerenja da samo s njihovom pomoći može srušiti habsburško carstvo. Bedem na Soči pretežnim dijelom branile su čete slavenske narodnosti, braneći u prvom redu svoju grudu od protivnika, koji je po svojim ratnim ciljevima u prvom redu težio za osvajanjem njihovoga, slavenskog teritorija. Taj otpor Slavena u austrijskoj vojsci, odlučila je talijanska politika paralizirati s novom taktikom, proglasivši se prijateljem njihove slobode. Dne 8. IV. 1918. dolazi u Rimu do »kongresa neoslobodjenih naroda Austro-Ugarske«. Taj kongres u prvom je redu učinio jak dojam na vladu USA. Wilson pod dojmom rimskog kongresa izrazuje »žive simpatije svoje vlade za nacionalne aspiracije Čehoslovaka i Jugoslavena za oslobodjenje«. Rimski kongres zaista je pokolebao otpor slavenskih četa na fronti protiv Italije; bez toga pokolebanja, bez djelomičnih otkaza poslušnosti hrvatskih četa (na dan prije listopadske talijanske ofenzive, 42. hrvatska domobranska divizija otkazala je posluh, dočekavši borbenim stavom udarni bataljun Madžara poslan protiv nje, kod Belluna otkazuju posluh bosanske regimente) ne bi bilo pobjede talijanske vojske kod Vittorio Veneta. Rimski kongres bijaše tek taktički potez, koji stvari jugoslavenske politike nije donio koristi; spor s Italijom ostao je otvoren i još pogoršan uslijed ojačanja talijanskih pozicija.

I spor Jugoslavenskoga odbora s Pašićevom vladom u stalnom je porastu. Ono što su postigli Čehoslovaci i Poljaci, da ih saveznici priznaju, nije uspjelo akciji Jugoslavenskoga odbora uslijed stalnog otpora Pašićevoga. U siječnju je Pašić stao čak progoniti one ljude iz Srbije, koji su simpatizirali s akcijom Jugoslavenskoga odbora (penzioniranje Ljube Mihajlovića, poslanika u Washingtonu). Za vrijeme boravka u Rimu Pašić se posvema suglasuje s politikom službene Italije. Krfski pakt za vladu Pašićevu samo je taktičko agitaciono sredstvo. A medjutim u stvari Jugoslavenski odbor ima na svojoj strani i francusku i britansku vladu, koje su spremne dati deklaraciju, priznati njome unaprijed buduću državu, ali pod uvjetom da se Jugoslavenski odbor nagodi s Pašićem.

U toj svojoj borbi g. Trumbić ima aktivnog saveznika, ponudu kojega je otklonio uoči sklapanja Krfskoga pakta: britansku vladu, prijatelje jugoslavenske stvari u Britaniji i britansko javno mišljenje. Kad je Pašić došao u London našao je tamo neprijaznu atmosferu. Uostalom cijela situacija najbolje se razabire iz razgovora što ga je Mr. Wickham Steed, tada glavni urednik »Timesa« i stvarno savjetodavni stručnjak Foreign Offica za jugoslavensko pitanje, imao s g. Pašićem i koji je razgovor prema Steedovim bilješkama objelodanjen u knjizi M. Jakovljevića: »Iz rata i emigracije. Subotica 1923.«, a koje su bilješke nesumnjivo najrelevantniji dokumenat iz vremena stvaranja Jugoslavije.

»G. Pašić započe govoreći, da je želeo videti me, da bi uklonio izvjesne nesporazumke, u koje sam ja, kako on misli, zapao usled netočnih informacija u pogledu politike srpske vlade. On reče da je uvek želeo, da stvori koalicioni kabinet, da bi sve partije mogle nositi odgovornost za svaku pogrešku srpske politike i učestvovati u svakom prestižu od uspeha, koji bi se postigao. Predstavnici drugih srpskih partija propustili su ipak da rade s njim. Takodje sam ja (t. j. Steed) rdjavo obavešten o držanju vlade prema procesu vojnih zaverenika.

Ja sam rekao, da me mnogo manje interesuju ovi pomalo zastareli detalji srpske politike nego usvajanje od strane Srbije jedne zdrave politike, koja bi pomogla, da se srpsko-jugoslovensko jedinstvo privede uspehu na čvrstoj osnovi i da se tako pridonese trajnom miru i sporazumu u Evropi. Ja i drugi prijatelji Srbije u ovoj zemlji žalili smo u velikoj meri, što srpska vlada nije provela akciju prema Krfskoj deklaraciji, da osigura Jugoslovenima isto priznanje od Saveznika, kakvo je dato Čehoslovacima.

G. Pašić reče, da srpska vlada nije mogla smatrati da austro-ugarski Jugoslaveni traže ikakvih priznanja te vrste. Uvek je bio ideal Srbije da ih oslobodi od austrijskog jarma i samo je Srbija kvalificirana da to učini. Jugoslovenski odbor stvorio je on (g. Pašić) to je njegova tvorevina (!). Zbog toga on ne može da ga smatra opunomoćenim predstavnikom austro-ugarskih Jugoslovena. Čehoslovačko narodno veće ima mandat od svog naroda, dok Jugoslovenski odbor toga zadatka nema.

Ja sam odgovorio, da g. Pašić izvrće činjenice i da je s njegove strane neoprezno da ih izvrće prema meni, koji sam bio posvećen u stvaranje Jugoslovenskog odbora u Londonu i u polaganje njegovih fondova, koje su mu pružali

Jugosloveni iz Južne Amerike, u Lloydovu Banku. Mandat Jugoslovenskog odbora tačno je iste prirode kao i mandat čehoslovačkog narodnog Veća. On je davao izjave i preduzimao poslove u savezničkim zemljama, i njegove izjave i akcije odobrio je njegov narod u Austro-Ugarskoj na isti način, kao što su to učinili Čehoslovaci za svoje akcije. Osim toga malo je čudno, da je on, g. Pašić, ugovarao i potpisao Krfsku deklaraciju s predsednikom jednog odbora, koji je bez mandata. G. Pašić odgovori, da je on Krfsku deklaraciju izdao samo radi toga, da učini utisak na evropsko javno mišljenje. U vreme, kad se deklaracija stvarala, govorilo se o stvaranju Srbije-Jugoslavije u obliku konfederacije, što je medjutim nemoguće. Jugoslovenski narod je vrlo izmešan: ima na pr. u Slavoniji i Hrvatskoj veliki broj Srba, koji su svi rešeni da pripadnu Srbiji bez obzira na to što će Hrvati da rade. Srbija ima pravo da oslobodi te ljude, a ako Hrvati i Slovenci žele da pripadnu negde na drugu stranu, stoji im na volju da čine kako hoće.

Ja odgovorih, da su Jugosloveni Austro-Ugarske duboko vezani za svoje historijske pokrajine i da za njih stara Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija predstavljaju jednu stvarnost. Te pokrajine žele ujedinjenje sa Srbijom na osnovi potpune jednakosti verske i političke: na isti način i Slovenci iz Kranjske i Istrije, da ne govorimo o Hrvatima, Muslimanima i Srbima iz Bosne i Hercegovine. Ali ma kako oni želeli ujedinjenje, oni su rešeni, da se ne dadu balkanizirati ni od kakve srpske politike osvajanja ili aneksija; niti ja mislim, da bi saveznički narodi ili narod Sjedinjenih Država hteo odobriti prostu politiku teritorijalnoga predobijanja od strane Srbije.

G. Pašić izjavi ljutito, da je Kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju stvorila Austrija protiv Srbije u vreme, kad se ukinula Vojna Krajina.

Ja odgovorih, da njegovo istorijsko znanje izgleda da je onako netačno kao i njegovo mišljenje o zapadnom javnom mišljenju. Kraljevina Hrvatska-Slavonija i Dalmacija starije su nekoliko vekova od stvaranja samoga austrijskog carstva i nemaju nikakve veze s ukidanjem Vojničke Krajine.

Na ovo g. Pašić ne odgovori ništa, nego reče, da Srbija ima nameru od Saveznika da traži da joj priznaju isključivo pravo da oslobodi austro-ugarske Jugoslovene. Kad ih ona bude oslobodila stojat će im na volju da čine što hoće, predpostavljajući, da se očuvaju njena prava.

Ja sam izrazio sumnju, da bi srpska vlada, rukovodjena onim duhom kakav Pašić odaje, mogla postići od savezničkih vlada i od vlade Sjedinjenih država taki mandat, kakav on traži. Uveravao sam ga, da su postupci srpskih vlasti u Makedoniji posle balkanskih ratova i odveć poznati u našoj zemlji, da bi bilo neverovatno, da se taki metodi sankcionišu i prema Jugoslovenima iz Austro-Ugarske. Rekao sam, da mislim, da bi bio jedini pravi put za srpsku vladu i Jugoslovenski odbor, da zajednički traže od savezničkih vlada, da priznaju Jugoslovenima iz Austrije, da su saveznici i beližeranti i da izjave i jedni i drugi, da je njihova zajednička želja da stvore ujedinjenu i nezavisnu Jugoslovensku državu na bazi Krfske deklaracije.

G. Pašić reče, da je voljan držati se Krfske deklaracije, ali da vladajuća politika mora biti njegova politika, i da oni srpski činovnici, koji ne slušaju njegove naredbe, moraju da se smene. Samo on ima pravo da odredi, kakvu politiku treba uzeti, a oni, koji su njegovi činovnici, imaju samo da slušaju naredbe.

Ja primetih: Vaša ekselencija govori kao sultan, i ja Vas upozoravam na to, da savezнички narodi nikako ne mare za sultane. Oni su veoma zahvalni Srbiji i dive se duboko junaštvu njezinih armija, ali oni ne zamenjuju stvar sa pitanjem pojedinih lica, niti kod njih lični položaj ili ambicija ma kojih pojedinaca mogu da pretegnu i za momenat. Ali kad Vaša ekselencija govori o odpuštanju činovnika, neka mi dopusti, da istaknem, da je srpska vlada sama sebi načinila mnogo štete u Washingtonu odpuštanjem srpskoga poslanika g. Mihajlovića zbog njegovih jugoslovenskih simpatija, i da bi u slučaju, da srpski poslanik u Londonu g. Jovanović, koji je stekao opšte poštovanje kod nas, bude na sličan način i iz sličnih razloga odpušten i zamenjen kakvim činovnikom sumnjive prošlosti: da bi u tom slučaju srpskom poslanstvu trebalo dugo vremena, dok postigne onaki položaj, kakav je imalo pod Jovanovićem.

G. Pašić reče, da je njegov posao da odlučuje o toj stvari. On naredjuje, a njegovi činovnici imaju da slušaju. A da bi pokazao da srpsku politiku ne može remetiti nikakav činovnik, on će odmah da smeni g. Jovanovića, i da moli britansku vladu, do primi boljega kandidata.

Ja odgovorih, da nisam u položaju da mu kažem, šta bi britanska vlada rekla na takav postupak, ali ga opomenuh vrlo živo u ime prijatelja Srbije u našoj zemlji, da dobro pazi, kako će postupati prema g. Jovanoviću.

G. Pašić, kako se videlo, hteo je da učini još nekoliko izjava take vrste; ali kako je moje vreme bilo kratko, ja mu rekoh, da sam došao da mu kažem sasvim otvoreno, što ja i članovi Srpskog Društva mislimo o njegovoj politici, ne ostavljajući mu da se izvinjuje tim, da nije bio pošteno opomenut.

Na to sam se oprostio s njime«.

U Londonu je g. Pašić prošao tad da ne može biti gore. Mr. Balfour ga je četiri dana pustio čekati, izbjegavajući da ga primi.

Poslije londonskoga posjeta Pašić provodi i dalje istu politiku, ali uz opreznu taktiku. Zateže sa sporazumom s Jugoslavenskim odborom, nastojeći ga sasvim izigrati. Depeše, koje je Jugoslavenski odbor slao svojim povjerenicima u Južnoj a naročito Sjevernoj Americi prema sporazumu preko srpskih diplomatskih mjesta, ili se ne otpravljaju ili otpravljaju sa zakašnjenjem, tako da se konačno Jugoslavenski odbor mora služiti u svrhu tih komunikacija »Timesovom« izvještajnom službom ili kabelima britanske vlade. Kroz klance jadikovce teče ta borba sve do listopada. Opća situacija je 1918. druga nego 1917. u dane sklapanja Krfskog pakta.

Na bojištu i u diplomatskoj borbi sve brže se redaju odlučni događjaji; u njihovom vrtlogu i savezničke mjerodavne krugove sve više zaokupljaju drugi problemi. »Rezultat je čitave akcije bio, veli dr. Paulova, dakle u tome, da je idejno pobijedio Jugoslavenski odbor sa svojom formulom. Ali deklaraciju nije postigao ni on ni srpska vlada, budući da su saveznici ustrajali na tome, da se oba faktora moraju sporazumjeti«.

VIII.

»All branches of the Slav race should be completly freed from German and Austrian rule«, »svi ogranci slavenske rase imaju se potpunoma osloboditi od njemačke i austrijske vladavine«, izjavio je predsjednik USA Wilson 28. VI. 1918., a u svom odgovoru na austro-ugarsku ponudu primirja Wilson 18. X. 1918. odgovara još nedvoumnije: »Vlada Sjedinjenih Država „has also recognized in the fullest manner the justice of the nacionalistic aspirations of the Yougo-Slavs for freedom" — na najpotpuniji način priznala je takodjer pravednost narodnih težnja Jugoslavena za slobodom«.

Wilsonove enuncijacije bijahu osmrtnica habsburškoga carstva, objava, konstatacija da je smrt uslijedila; lešina je samo još ležala na odru čekajući grobare.

Još 5. I. 1918. u svom govoru o ratnim ciljevima saveznika Lloyd George je naglasio, kao i Sonnino 25. X. 1917., da »the break-up of Austria-Hungary is no part of our war-aims« — »raspad Austro-Ugarske nije dio naših ratnih ciljeva«. Ali svi ti pokušaji produženja života habsburškom carstvu bijahu uzaludni: jer ono je već umrlo u svijesti njezinih naroda — oni više nijesu htjeli Austrije.

A u te dane upravo se navršilo bilo šestdeset godina otkako je veliki češki narodni vodja Palacky kliknuo, onu tolikoput krivo citiranu uzrečicu: »Da nema Austrije, mi bismo je morali stvoriti!« Taj Palackyjev govor od prije šestdeset godina, iz odlučne 1848., jamačno je najtočnija dijagnoza smrtne bolesti Austrije, dijagnoza, koja precizno objašnjuje uzroke 1918. »Zaista, da Austrije nema, mi bismo je morali stvoriti, rekao je Palacky, u interesu Europe, u interesu humaniteta«. Ali odmah zatim postavlja pitanje, zašto je ta tako potrebna država »ipak muka za svoje narode, zašto je neodrživa i besavjesna? Jer u svojoj nesretnoj zaslijepljenosti tako dugo vremena nije shvatila, već pobijala onaj bitni pravni i moralni temelj svoga opstanka: načelo potpune ravnopravnosti svih naroda i vjeroispovijesti okupljenih pod svojim žezlom. Jer narav ne poznaje vladajuće narode i službeničke narode«.

Prije šezdeset godina, 1848., habsburško carstvo zadobilo je smrtnu bolest od koje umire 1918. Sabor u Kromjerižu uspio je već naći sporazum izmedju naroda Austrije na bazi narodnosnog načela i demokracije; u glavnim je crtama bio već stvorio novu bazu za budućnost, nov ustav na federalističkom načelu, koji bi habsburško carstvo bio učinio savezom slobodnih naroda po uzoru američke unije; za taj cilj, stvoriti zametak jednoj Ligi Naroda u Srednjoj Europi, Jelačić je digao Hrvate na oružje, stavio na tezulju mač. Franjo Josip slušajući zavodljive savjete knezova Schwarzenberga i Windischgrätza nasilno rastjeruje predstavnike naroda na saboru u Kromjerižu, uspostavlja apsolutizam, mjesto slobodarske federalističko-demokratske reforme dolazi dinastičko-birokratski autoritativni režim. A kad je nasljednik Franje Josipa pokušao nastaviti tamo gdje je njegov predšastnik 1849. presjekao prirodni organski razvitak — bilo je prekasno. Narodi više nijesu vjerovali obećanjima, otkloniše primiti dar, koji bijaše manji od onoga što su si sami mogli uzeti. Utvrdilo se ponovno da je ideja jača od materije, da je snaga duha nadmoćnija sili pesnice.

*

Napadaj na solunskoj fronti započinje 15. IX. 1918., 48 sati kasnije fronta je probijena — lavina se počinje valjati. Dne 29. rujna već je Bugarska izbačena iz stroja, u Solunu se sklapa primirje. U iste dane počinje Fochova ofenziva na Zapadu — ni njemačke armade više ne mogu pružati otpor. Poraz je dovršen.

U dane kad je slom gotova stvar car Karlo misli naći još spas u preobrazbi države. Tisza putuje po zemljama Južnih Slavena. U Zagrebu je hladno primljen, u Splitu ne će nitko za nj ništa znati — u Sarajevu je slom Tiszine misije završen. Svagdje već postoje Narodna Vijeća — Tisza traži s njima vezu. U pukovničkoj uniformi, još uvijek u sljepoći ponosa svoje rase, Tisza prima u Sarajevu političare, a kad mu Danilo Dimović izjavljuje da se jugoslavensko pitanje ne može riješiti bez suradnje Srbije, Tisza, tko će znati je li sam još zaista vjerovao svojim riječima, odgovara: »Poslije rata Srbija će biti tako malena, da će je Bugarska moći u svaki čas pojesti za zajutrak«. A u to isto vrijeme srpske su divizije bile već na Kosovom polju. Dramatski vrhunac postizava Tiszina očajnička akcija 23. IX. kad udara šakom o sto izderavši se: »Moguće je da ćemo propasti, ali prije ćemo još imati snage da vas sve uništimo«. Dne 27. IX. održano je u Beču krunsko vijeće; ministar predsjednik Hussarek zaklinje Madžare da se odreknu dualizma — Wekerle još odlučno otklanja. Narodi u Austro-Ugarskoj medjutim ravnodušno gledaju sve te pokušaje zaslijepljene nemoći. Finale je već tu. Konačno 5. X. 1918. i hrvatsko-srpska koalicija ulazi u Narodno Vijeće. Dne 24. X. počinje talijanska ofenziva . . .

Dr. Hinko Hinković

Dne 28. X. 1918. u Pragu a 29. X. 1918. u Zagrebu proglašuje sabor zanesenim masama na Markovom trgu razrješenje »svih dosadašnjih državo-pravnih odnošaja i veza izmedju Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne strane, te Kraljevine Ugarske i Carevine Austrije s druge strane«. »Dalmacija Hrvatska, Slavonija sa Rijekom proglašuju se posve nezavisnom državom prema Ugarskoj i Austriji te prema modernom načelu narodnosti, a na temelju narodnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba pristupa u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom etnografskom području toga naroda, bez obzira na ma koje teritorijalne i državne granice, u kojima narod Slovenaca, Hrvata i Srba danas živi«. Dan prije izabran je za predsjednika Na-

Manifestacije za ujedinjenje u Zagrebu 29. listopada 1918.

rodnog Vijeća dr. Antun Korošec, a za potpredsjednike dr. Ante Pavelić i Svetozar Pribićević. Dne 31. X. upućuje Narodno Vijeće notu savezničkim vladama gdje govori u ime »države Srba, Hrvata i Slovenaca«, koja se konstituirala »na teritoriju bivše Austro-ugarske monarhije«, izjavljujući formalno »da se ne nalazi u ratnom stanju s aliiranim državama«. Dan kasnije pak ovlašćuje Jugoslavenski odbor u L o n d o n u, »da zastupa interese države Slovenaca, Hrvata i Srba kod drugih država«. Telegram dr. Trumbiću stigao je medjutim prekasno.

*

Od 29. X. 1918. postoje tri faktora koja djeluju na dogadjaje, koji formiraju novu državu Južnih Slavena. Tu je Kraljevina Srbija s vladom g. Pašića, tu je vlada Narodnog Vijeća države »Srba, Hrvata i Slovenaca« na teriforiju bivše Austro-ugarske monarhije i tu je konačno Jugoslavenski odbor, predstavnik emigracije i od 1. XI. neke vrste diplomatskoga predstavnika vlade Narodnoga Vijeća na čelu s dr. Ante Trumbićem, koji se u to vrijeme zajedno s g. Pašićem nalazi u P a r i z u. Izmedju ta tri faktora postoji slab ili gotovo nikakav kontakt. Pogotovo pak izmedju Narodnog Vijeća i Jugoslavenskog odbora.

Dr. Barac je u posljednje dane kolovoza 1918. bio po treći puta u Švajcarskoj, gdje se sastao s dr. Trumbićem. Spor izmedju srpske vlade i Jugoslavenskog odbora nije u domovini bio više nepoznat. Za vrijeme svoga sastanka s dr. Barcem razložio mu je dr. Trumbić bit spora, načelnu opreku u shvaćanju problema ujedinjenja. Ali je ujedno izrazio želju, da se kod kuće ne izvode iz toga nikakvi zaključci niti da se mnogo o tome raspravlja, pošto nema straha »da bi nas Srbija mogla okupirati kao narod« (Barčeve bilješke).

Svakako za razvitak dogadjaja kobno je djelovalo to pomanjkanje kontakta naročito izmedju Jugoslavenskog odbora i Narodnog Vijeća. Uslijed toga nije moglo doći ni do prave idejne suradnje, a još manje do t e h n i č k e k o o r d i n a c i j e rada, koju je naprotiv ostvarilo Narodno vijeće u Pragu i predstavnici čehoslovačke emigracije, koji su kroz posljednjih šest mjeseci agonije Austrije uspjeli izgraditi kanale za izmjenu misli i o r g a n i z a c i j u prevrata. Nepopravljive posljedice toga izbile su na javu u drugoj polovici studenoga 1918.

U te dane u Parizu izradjivali su se uvjeti primirja. Jugoslavenski odbor bio je u teškoj poziciji. S jedne strane stajao je bez pouzdanih informacija o političkom raspoloženju i razvitku dogadjaja u domovini, s druge strane morao je voditi konačni boj s Pašićevom vladom za svoj opstanak. Srpska opozicija traži od Pašića da se sporazumi s Jugoslavenskim odborom — traži obrazovanje koncentracione vlade, u koju bi ušli i predstavnici Jugoslavenskog odbora. Odbor medjutim otklanja ulaz u koncentracionu vladu, zahtijevajući u prvom redu svoje »priznanje«. Pristankom na ulaz u koncentracionu vladu odbor je držao da bi time napustio općenito pitanje i da bi ga pretvorio u pitanje samo Srbije kao države, a sam sebe utopio u novom kabinetu. Osim toga jamačno su na to stanovište djelovale i informacije dr. Barca još iz kolovoza o sličnoj borbi dviju načelnih gledanja na problem ujedinjenja u samoj Hrvatskoj. Tu je koalicija otkrila da ide za centralizmom, za unifikacijom i potpunim stapanjem plemena, dok su starčevićanci ustali protiv tako shvaćenoga nacionalizma, zalažući se za federativno uredjenje buduće države, veleći da će eventualno godine zajedničkoga života moći stvoriti jedinstveni nacionalizam, kojega momentano još medjutim nema. Nakon otklona Jugoslavenskog odbora da udje u koncentracionu vladu Kraljevine Srbije, opozicija zahtijeva obrazovanje koalicione vlade. G. Pašić i tu zateže s riješenjem, dok opozicija ne zaprijeti da će se pridružiti Jugoslavenskom odboru, da će s njim raditi protiv srpske vlade i iznijeti cijeli taj spor s odborom radi njegovog priznanja pred europsko medjunarodno mišljenje.

U Parizu padaju 3. i 4. XI. odluke o primirju. Dr. Trumbić mora protestirati protiv činjenice da je g. Vesnić kao predstavnik Srbije u pregovorima o utvrdjivanju uvjeta primirja, pristao na talijansku okupaciju zemalja londonskoga ugovora, pristao da saveznici, odnosno Italija, uzmu svu trgovačku flotu pod austro-ugarskom zastavom, dakle i jugoslavenske ladje, da je pristao da se ratna flota, koja se već nalazila u jugoslavenskim rukama, izruči saveznicima, kojima je i priznato pravo da po svojoj uvidjavnosti okupiraju željeznice i svaku drugu točku na jugoslavenskoj zemlji — čime je naravski najviše i neposredno bila ugrožena Rijeka. Protest je dr. Trumbić izložio na sastanku, kojemu su prisustvovali i predstavnici srpske opozicije. Vesnić nije mogao pobiti izvode dr. Trumbića, ispričavši se svojom neobaviještenošću. Debata je na sve učinila težak dojam. No tim dogadjajima počinje gubiti aktuelnost i pitanje priznanja Jugoslavenskog odbora, odnosno priznanje vlade Narodnog Vijeća.

Pod kraj listopada stigoše u Ženevu delegati Narodnog Vijeća dr. Ante Korošec, dr. Melko Čingrija i Gregor Žerjav. Njihov dolazak u Ženevu konačno je skinuo s dnevnoga reda borbu za »priznanje« izmedju dr. Trumbića i Pašića. Za g. Pašića odsele su predstavnici Jugoslavenskog odbora taktički manje interesantni, da, gotovo neinteresantni. Težište daljnjih političkih pregovora prenosi sad g. Pašić na predstavnike Narodnoga Vijeća.

Od 6. do 9. XI. 1918. vodila su se vijećanja u Ženevi. U vijećanjima su učestvovali u ime srpske vlade g. Pašić, za srpsku opoziciju Milorad Drašković, Trifković i Voja Marinković, za Narodno Vijeće dr. Korošec, Žerjav i Čingrija, za Jugoslavenski odbor dr. Trumbić, Gregorin i Vasiljević. Od 8. XI. dalje su još učestvovali u vijećanjima za Jugoslavenski odbor J. Banjanin i N. Stojanović. Odmah u početku debate g. Pašić je naglasio da je Narodno Vijeće doista predstavnik naroda, dok da to Jugoslavenski odbor nije. Debata se vodila u biti o dva predloga. Milorad Drašković stavio je predlog da se jednostavno obrazuje vlada od 17 osoba za Srbiju i zemlje Srba, Hrvata i Slovenaca zajedno, koje će upravljati ujedinjenom zemljom i zamijeniti ministarstvo Srbije i Narodno Vijeće, dok je predlog Pašićev, kojega je ovaj iznio, kako dokazuju kasniji dogadjaji, tek kao svoj taktički potez, odgovarao idejama dr. Trumbića, odnosno Jugoslavenskog odbora, da se naime stvori jedan političko-vojnički komitet, vrsta cabinet de guerre, koji bi rukovodio ratom i sklapanjem mira. Taj bi komitet bio sastavljen od četiri člana sa srpske strane a tri člana od Vijeća u Zagrebu. Od srpske strane ušli bi ministar vanjskih poslova (g. Pašić) i ministar vojni kao neke vrste neutralci, zatim po jedan predstavnik radikalne stranke i udružene opozicije. Vijeće u Zagrebu odredilo bi svoje predstavnike; Po Trumbićevom predlogu taj komitet vodio bi u stvari vanjsku politiku, dok bi dalje funkcionirala srpska vlada u Beogradu i vlada Narodnog Vijeća u Zagrebu. U posljednjem času usvojio je Pašić dakle ideju dr. Trumbića, vjerojatno s razloga, što mu se u onom času činilo da je to najsigurniji način da sačuva za se i za svoju stranku faktičnu vlast u Srbiji, barem dok ne vidi, kako će se događaji dalje razvijati. Vijećanja u Ženevi vode se pod pritiskom opće situacije, naročito pod pritiskom želje saveznika da se jugoslavensko pitanje riješi.

Dr. Ante Pavelić

Dne 9. XI. potpisana je »ženevska deklaracija«, kojom je utvrdjeno da će novu državnu zajednicu predstavljati u »spoljnim manifestacijama zajedničko ministarstvo Srba, Hrvata i Slovenaca«, dok će »Vlada Kraljevine Srbije i Narodno Veće u Zagrebu produžiti otpravljati poslove svaki u svom unutrašnjem pravnom i teritorijalnom delokrugu na redovan način, kakav gde postoji, dok Velika Skupština ujedinjenih Srba, Hrvata i Slovenaca (Konstituanta), izabrana opštim, jednakim, neposrednim i tajnim glasanjem svih gradjana, ustavom ne propiše definitivno ustrojstvo države. Taj ustav će biti osnova celom državnom životu, izvor i utok svih vlasti i prava, i po njemu će se, u demokratskom duhu, uredjivati ceo državni život«.

*

Iz Ženeve je Pašić obavijestio Nasljednika Prijestolja o radu konferencije i zatražio odobrenje svih zaključaka. Na to je pošao 10. XI. u Pariz kuda su dan kasnije za njim došli i predstavnici Jugoslavenskog odbora i Narodnog vijeća. Iz Pariza obavijestio je Pašić o svim dogadjajima i vladu na Krfu. Vlada na Krfu ne pristaje na Ženevsku deklaraciju i njezini članovi na Krfu podnose ostavku, koju odmah spremno prihvaća Pašić predajući ostavku čitavog kabineta. U Pariz stigoše 13. XI. dr. Korošec i članovi odbora. Oni su saznali tek od francuskog ministra Pichona, kojemu su to saopćili gg. Pašić i Vesnić, da je ženevski sporazum stavljen »u pitanje« (mis en cause). Isto su čuli 14. XI. od predstavnika srpske opozicije, uz dodatak da je Pašić podnio ostavku, jer da vlada na Krfu i Nasljednik Prijestolja nijesu odobrili sporazum u Ženevi.

Na liniji izmedju Ženeve i Krfa i Krfa i Pariza Ženevska je deklaracija propala. G. Pašić primio je s Krfa informacije o situaciji, koja je stvarala nove mogućnosti i radi kojih je pustio pasti i Ženevsku deklaraciju i delegate Narodnoga Vijeća, stavivši se na stanovište, analogno onome od par dana prije prema Jugoslavenskom odboru, da nijesu ovlašteni bili sklapati nikakav sporazum i da ne predstavljaju pravo raspoloženje naroda. U toj novoj situaciji na brzo je g. Pašić još u Parizu obrazovao dne 16. XI. novu koalicionu vladu s povećanim brojem lisnica, rezerviranim za članove Narodnog Vijeća.

»Nova situacija« medjutim je stvorena u Zagrebu. Još 5. X. kad je hrvatsko-srpska koalicija ušla napokon u Narodno Vijeće sa četrdesetoricom članova, koje je njezino vodstvo delegiralo, dobiva ona u Narodnom Vijeću i političku premoć. Dne 31. X. stigao je u Zagreb delegat srpske vrhovne komande pukovnik Dušan Simonović da u sporazumu s vijećem dirigira iz Zagreba kretanje srpskih četa u primorskim krajevima. Pukovnik Simonović ujedno šalje g. Protiću iz Zagreba političke izvještaje, u kojima naglasuje da većina u Narodnom Vijeću stoji na gledištu »nerazdvojene i nedjeljive države«. S druge su strane dr. Tresić-Pavičić s dr. Čokom i Bukšekom, koji su radi pregovora o predaji austrijske ratne flote vladi Narodnog Vijeća stigli na Krf, saopćili vladi na Krfu da je Korošec u Zagrebu u privremenoj vladi bez ikakvog većeg značenja i da je čitava vlast de facto u rukama Svetozara Pribićevića i Dušana Popovića, odnosno koalicije i njezinih sumišljenika. Dr. Tresić-Pavičić i drugovi izraziše se protiv federacije a za široke autonomije. Svi su ti momenti ukazivali i Pašiću i Protiću da su se obzirom na svoje političke ciljeve prenaglili sa ženevskom deklaracijom, da će moći povoljniji aranžman postići s ljudima iz koalicije u Narodnom Vijeću.

Tek 18. XI. g. Pašić prima u audijenciju gg. Trumbića, Korošca i Čingriju i saopćuje im, slično kao i šefovima srpske opozicije, da je dobio odgovor s Krfa, da zaključci stvoreni u Ženevi nijesu naišli na odobrenje vlade, što znači da ih ne odobrava Nasljednik Prijestolja i da je on stoga podnio ostavku kabineta. Ponovio je uz to još svoj stari predlog da članovi Narodnog Vijeća udju u srpski kabinet ili da se formira jedan naročiti odbor od kandidata srpske vlade i Narodnog Vijeća, koji će se staviti u službu srpskoga ministarstva vanjskih poslova i ministarstva vojnoga i koji će odbor imati savjetodavnu funkciju. Naglasio je da se Jugoslavenski odbor i Narodno vijeće moraju prilagoditi stanju stvari. Na sastanku stvarno nije ništa utanačeno, i g. Pašić je sutradan otputovao u London. G. Korošec je medjutim istoga dana uputio pismo Nasljedniku Prijestolja moleći, da bi pod svaku cijenu spriječio kršenje ženevskoga sporazuma.

Medjutim je u Parizu 22. XI. opet došlo do krize srpske vlade. Opozicija je od g. Balugdžića saznala da ne stoji izjava g. Pašića, da se Nasljednik Prijestolja odupire ženevskom sporazumu. G. Balugdžić je naglasio da Nasljednik Prijestolja uopće nije bio u cjelini ni upoznat sa ženevskim sporazumom, koji mu je tek dan prije 21. XI. otpravljen u Beograd. Radi svega toga g. Pašić na povratku iz Londona u Pariz našao se pred novom krizom.

Taj incidenat nije medjutim ostao bez posljedica. Nakon proglašenja ujedinjenja g. Pašić vratio se u Beograd i tada je epizoda o uporabi imena Prijestolonasljednikovog kod opoziva ženevskoga sporazuma stavljena na dnevni red. Nj. Vis. Prijestolonasljednik bio je o tom incidentu pismeno obaviješten iz Pariza od Milorada Draškovića — ali pismo koje je g. Drašković predao g. Pašiću da ga dalje transmitira nije stiglo na odredište. Ipak Nj. Vis. Prijestolonasljednik obaviješten je o stvari od gg. Balugdžića i Jovanovića. Kad se g. Pašić vratio u Beograd izgubio je radi te stvari povjerenje Nasljednika Prijestolja. I prvi kabinet nove Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca sastavio je onda ne Nikola Pašić, nego Stojan Protić, a dr. Trumbić je u tom kabinetu postao ministar vanjskih posala.

Ali Ženevski protokol dobiva udarac iz Zagreba. Sama vijest o sklapanju ženevskoga sporazuma oficijelno nije u Zagrebu bila ni objelodanjena ni uzeta u raspravu od Narodnog Vijeća; za ženevsku deklaraciju znalo se samo iz novina; brzojave delegata Narodnog Vijeća u Ženevi zadržao je Sv. Pribićević, ne objelodanivši ih i ne saopćivši njihov sadržaj Narodnom Vijeću. On je ujedno sa sjednice Narodnog Vijeća, na kojoj se raspravljalo na temelju novinskih vijesti o ženevskim dogadjajima, dao konstatirati da »naši izaslanici u inozemstvu ne imadu prava sklapati na svoju ruku obvezatne ugovore s antantinim vlastima u ime Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu«, te je ujedno dao smjesta preko pukovnika Simonovića izvijestiti srpsku vladu da Narodno Vijeće nije dalo dr. Korošcu nikakav mandat za pregovore za sastav vlade.

Za to vrijeme već je u Zagrebu dozrela odluka; svakako pospješili su je i ukazali njezinu neizbježivost kod nekoalicionaških članova Narodnoga Vijeća, nastupi talijanske vojske na naš teritorij. Pod vodstvom dr. Smodlake pokrenuta je u Dalmaciji akcija da se dalmatinska vlada sporazumi s bosanskom vladom Narodnoga Vijeća i da se Zagreb stavi pred odluku: ili da se podje u Beograd i tamo proglasi ujedinjenje ili će to provesti ljudi Narodnog Vijeća iz Dalmacije i Bosne sami. Svetozar Pribićević izjavio je 20. XI. u Narodnom Vijeću da je »slabost čitave situacije u tome, što se do sad nismo stavili u uži dodir s Kraljevinom Srbijom«, a tajnik Narodnog Vijeća za Bosnu g. Ćorović saopćio je na to, da je primio brzojavku od vlade Narodnog Vijeća u Sarajevu, »da se u potpunom opsegu pridružuje predlogu dalmatinske vlade«. Pod uticajem opće situacije i snage, kojom je raspolagala grupa hrvatsko-srpske koalicije, odlazi delegacija Narodnog Vijeća u Beograd dne 24. XI. da izvrši ujedinjenje. Delegacija je pošla u Beograd s posebnim »uputama« Narodnog Vijeća — ali te upute nijesu više došle do izražaja.

A. pl. Mihalović

Državno ujedinjenje ostvareno je adresom 1. XII. 1918. i odgovorom regenta Aleksandra odaslanstvu Narodnog Vijeća, u kojem se u ime Njegovoga Veličanstva Kralja Petra I. svečano proglasilo »ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstvenu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca«.

DOKUMENTI O POSTANKU KRALJEVINE S. H. S.*

IZJAVA KR. SRPSKE VLADE U NARODNOJ SKUPŠTINI

Niš, 7. dec. (24. nov.) 1914.

Vladi je čast izići pred narodno predstavništvo s ovom izjavom:

Uverena u poverenje narodne skupštine, dokle god svoje sile stavlja u službu velike stvari srpske države i srpsko-hrvatskog i slovenačkog plemena, vlada smatra za svoju prvu dužnost, da se s beskrajnim poštovanjem pokloni pred svetim žrtvama hrabro i voljno prinesenim na oltar otadžbine.

Uverena u rešenost celoga srpskog naroda da istraje u svetoj borbi za odbranu svoga svetog ognjišta i slobode, vlada kraljevine smatra kao svoj najglavniji i u ovim sudbonosnim trenucima jedini zadatak, da obezbedi uspešan svršetak ovog velikog vojevanja, koje je, u trenutcima, kad je započeto, postalo ujedno borbom za oslobodjenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca.

Vlada će se truditi, da bude veran izraz te rešenosti narodne, i ona će verna svojim moćnim i junačkim saveznicima, s poverenjem u budućnost čekati čas pobede.

Ova je izjava bila prihvaćena od čitave skupštine burnim i oduševljenim pljeskom i povladjivanjem.

DEKLARACIJA JUGOSLOVENSKOG KLUBA

Beč, 30. svibnja 1917.

Potpisani narodni zastupnici u »Jugoslovenskom klubu« udruženi, izjavljuju, da na temelju narodnoga načela i hrvatskoga državnoga prava zahtijevaju ujedinjenje svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tudjih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habsburško-lorenske dinastije, te će se sa svom snagom zauzeti za ostvarenje ovoga zahtjeva svoga jednog te istog naroda.

S ovim pridržajem potpisani će učestvovati u radu Parlamenta.

Dr. *Korošec.* Dr. *M. Laginja.*

Dr. Karl Vertovšek, Vjekoslav Spinčić, Dr. Otokar Rybař, Dr. Vladimir Ravnihar, Eugen Jarc, Don Ivo Prodan, Janez Hladnik, Franz Pišek, Ivan Roškar, Josip Gostinčar, Mihael Brečić, Josip vitez Pogačnik, Dr. Lovro Pogačnik, Dr. Melko Čingrija, Dr. A. Gregorčić, Dr. Janez Krek, Dr. Sesardić, Dr. F. Janković, Dr. Šušteršić, Fon, Dr. A. Dulibić, Dr. Benković, Juraj Biankini, Dr. Ivčević, Dr. A. Tresić-Pavičić, F. Demšar, Prof. J. V. Perić, Dr. Josip Smodlaka, Fr. Jaklič.

DEKLARACIJA STARČEVIĆEVE STRANKE PRAVA

Zagreb, 5. lipnja 1917.

Starčevićeva stranka prava drži, da je povodom odlučne faze, u koju je stupio ovaj svjetski rat, a napose povodom inicijative, što ju je dalo Njegovo Veličanstvo kralj Karlo i njegov ministar za vanjske poslove za što skorije postignuće časnoga mira, kao što i povodom najnovijih izjava u carevinskom vijeću, dužna izjaviti ovo:

Pravo samoopredjeljenja svakoga naroda temeljna je misao, što se jače nego li ikada prije stala isticati i naglašivati baš za ovoga svjetskoga rata, prožimajući dušu sviju naroda bez obzira na to, kojoj ratujućoj skupini oni pripadaju. Ta misao bit će osnovkom konačnog uredjivanja medjunarodnih odnošaja nakon ovoga rata. Polazeći s toga stanovišta, Starčevićeva stranka prava pod »časnim mirom« razumijeva onakav mir, koji će pravednim načinom garantirati svim narodima evropske kulturne zajednice slobodan, samostalan razvitak njihova narodnog bitka i omogućivati im plemenitu međusobnu utakmicu na području blagostanja i opće ljudske civilizacije. Starčevićeva stranka prava drži, da je bitnim i neotklonivim uvjetom za postignuće te svrhe, preuredjenje monarhije Habsburga na podlozi potpune ravnopravnosti svih njezinih naroda, uz posvemašnje isključenje hegemonije i gospodstva jednoga naroda nad drugim. Taj zahtjev za potpunom ravnopravnošću svih naroda u monarhiji Habsburga dobio je pojačano svoje znamenovanje onim časom, kad je demokratski duh iz velike i prosvijetljene Rusije počeo neodoljivom snagom kriliti svoja krila i po ostalim zemljama Evrope.

Starčevićeva stranka prava radosno pozdravlja jedinstvenu izjavu danu 30. svibnja 1917. u carevinskom vijeću u ime zastupnika u »Jugoslavenskom klubu« u Beču, kojom oni zahtijevaju na temelju modernoga narodnoga načela i historijskoga državnoga prava hrvatskoga državo-pravno i upravno sjedinjenje svih onih zemalja monarhije, u kojima žive Hrvati, Slovenci i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tudjih naroda slobodno i na demokratskoj osnovci osnovano državno tijelo, ter naglasuje, da je taj zahtjev osnovkom svega njezina života i djelovanja od njezina postanka do danas. Stoga ona pozivlje cijeli hrvatski narod, da ju u ovom odlučnom času podupre u njezinu nastojanju, ističući pri tom, da ona to ne smatra svojim stranačkim, već opće narodnim poslom. Napose obraća se Starčevićeva stranka prava na ovaj sabor, pozivajući sve stranke njegove, da se, napustivši svaku sitničavost i malodušnost, nadju jedne u iskrenom i nepopustljivom radu za velike ideale narodne slobode i ujedinjenja.

Starčevićeva stranka prava, stojeći na stanovištu narodnoga jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba, pozivlje naročito Srbe, državljane kraljevine Hrvatske, da se po primjeru zastupnika »Jugoslavenskog kluba« priključe njezinu stanovištu, ter da zajedno sa Hrvatima i Slovencima porade za sjedinjenje svega slovenskoga juga monarhije Habsburga u posebno državno tijelo, na osnovu narodnoga načela i historijskoga državnoga prava kraljevine Hrvatske.

Starčevićeva stranka prava odobrava stanovište zastupnika naroda češkoga i poljačkoga, što su ga zauzeli u svojim najnovijim izjavama, danim u carevinskom vijeću, izrazujući tim povodom bratskim narodima češkom i poljačkomu svoje udivljenje i svoje simpatije, a žali tjesnogrudnost njemačkih narodnih stranaka carevinskoga vijeća, koje su se stavile na stanovište protivno narodnim i historičkim pravima drugih naroda, uskraćujući drugima, što traže za sebe, čime one ne unapredjuju ni interese monarhije, ni interese dinastije.

U savezu sa ovom izjavom, Starčevićeva stranka prava traži uvedenje sveopćeg, izravnog, jednakog, tajnog prava glasa sa zaštitom manjina, uvjerena, da će jedino tim putem doći do izražaja prava narodna volja, koja zahtijeva preuredjenje monarhije na temelju ravnopravnosti svih naroda i demokratskih načela.

Dr. A. Pavelić, Dr. Živko Petričić, Kempf, Ivan Kovačević, Franjo pl. Kufrin, Dr. Petar Majer, Cezar Akačić, Ivan Peršić i Dragutin pl. Hrvoj.

KRFSKA DEKLARACIJA OD 20. (7.) JULA 1917.

(Izjava)

Na konferenciji članova prošlog koalicijonog i sadanjeg kabineta Kraljevine Srbije i predstavnika Jugoslovenskog Odbora sa sedištem u Londonu, koji su do sada paralelno radili, a u prisustvu i uz saradnju predsednika Narodne skupštine, izmenjane su misli o svima pitanjima, koja su skopčana sa budućim zajedničkim državnim životom Srba, Hrvata i Slovenaca.

Srećni smo, što i ovom prilikom možemo konstatovati, da je medju članovima konferencije i ovoga puta vladala jednodušnost u svima pitanjima budućeg zajedničkog državnog života.

Pre svega, predstavnici Srba, Hrvata i Slovenaca ponova i najodsudnije naglašavaju, da je ovaj naš troimeni narod jedan isti po krvi, po jeziku govornom i pisanom, po osećajima svoga jedinstva, po kontinuitetu i celini teritorije, na kojoj nepodvojeno živi, i po zajedničkim životnim interesima svoga nacionalnog opstanka i svestranog razvitka svoga moralnog i materijalnog života.

Ideja o njegovom nacionalnom jedinstvu nikada se nije gasila, ma da je sva moć, umna i fizička, nacionalnog mu neprijatelja bila upravljena protivu njegovog jedinstva, njegove slobode i nacionalnog opstanka. Bio je podvojen u više država, a u samoj Austro-Ugarskoj izdeljen, ne na tri plemenska imena, nego na jedanaest pokrajinskih uprava i trinaest zakonodavstva. Osećaj njegovog nacionalnog jedinstva i duh za slobodom i nezavisnošću, održavali su ga u neprekidnim vekovnim borbama, na istoku sa Turcima, a na zapadu sa Nemcima i sa Madžarima.

Brojno slabiji i od istočnog i od zapadnog neprijatelja, on nije mogao sam obezbediti svoje narodno i državno jedinstvo, svoju slobodu i svoju nezavisnost, jer i na zapadu njegovom vladao je protivu njega surovi princip *sila nad pravom.*

Ali je naš narod dočekao čas, kad nije više usamljen u svojoj borbi. Borba koju je nemački militarizam nametnuo Rusiji, Francuskoj i Engleskoj za odbranu njihove časti i slobode, i slobode i nezavisnosti malih država, pretvorila se u borbu za slobodu sveta, za pobedu prava nad silom. Svi narodi, koji ljube slobodu i nezavisnost, udružili su se da se zajednički brane, da po cenu svih žrtava spasu civilizaciju i slobodu, da stvore nov medjunarodni poredak, zasnovan na pravdi i slobodi svakoga naroda da se sam opredeljuje i sam osniva svoj državni i nezavisni život, te da se na taj način zasnuje nov, miran i trajan period razvitka i napretka čovečanstva, obezbedi svet za večita vremena od ovakve katastrofe, što je prouzrokova osvajačka žedj nemačkog imperijalizma.

Plemenitoj Francuskoj, koja je proklamovala princip slobode naroda, i slobodoumnoj Engleskoj, pricip slobode naroda, i slobodoumnoj Engleskoj, pridružiše se velika Američka Republika i nova slobodna i demokratska Rusija, da u svojim manifestima objave pobedu slobode i demokratije, kao glavni cilj rata, a načelo slobodnog samoopredeljenja naroda, kao osnovni princip novoga medjunarodnog poretka.

Naš troimeni narod, koji je najviše stradao od grube sile i nepravde, koji je za svoje pravo slobodnog samoopredeljenja podneo najveće žrtve, prihvatio je sa oduševljenjem taj uzvišeni princip kao glavni cilj ove strašne borbe, u koju je gurnulo ceo svet nepoštovanje prava samoopredeljenja naroda.

I autorizovani predstavnici Srba, Hrvata i Slovenaca, konstatujući da je jedini i neodstupni zahtev našega naroda, zahtev koji on postavlja na osnovu načela slobodnog samoopredeljenja naroda, da bude potpuno oslobodjen svakog tudjinskog ropstva i ujedinjen u jednoj slobodnoj, nacionalnoj i nezavisnoj državi, složili su se, da ta njihova zajednička država bude zasnovana na ovim modernim i demokratskim principima:

1. Država Srba, Hrvata i Slovenaca, poznatih i pod imenom Južnih Slovena ili Jugoslovena, bit će slobodna, nezavisna Kraljevina s jedinstvenom teritorijom i jedinstvenim državljanstvom. Ona će biti ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija na čelu sa dinastijom Karadjordjevića, koja je dala dokaza, da se s idejama i osećajima ne dvoji od naroda i da stavlja narodnu slobodu i volju vrh svega.

2. Država ova zvat će se: *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, a vladalac: *Kralj Srba, Hrvata i Slovenaca.*

3. Ona će imati jedan državni grb, jednu državnu zastavu i jednu krunu. Ovi državni emblemi bit će sastavljeni iz naših sadanjih posebnih emblema. Državna celina obeležavat će se državnim grbom i državnom zastavom.

Državna zastava, kao simbol jedinstva, isticat će se na svima nadleštvima Kraljevine.

4. Posebne zastave, srpska, hrvatska i slovenačka, ravnopravne su i mogu se isticati i slobodno upotrebljavati u svima prilikama. I grbovi posebni mogu se isto tako upotrebljavati slobodno u svima prilikama.

5. Sva tri narodna imena: Srbi, Hrvati i Slovenci, potpuno su ravnopravna na celoj teritoriji Kraljevine, i svako ih može slobodno upotrebljavati u svima prilikama javnog života i kod svih vlasti.

6. Obe azbuke, ćirilica i latinica, takoder su potpuno ravnopravne i svako ih slobodno može upotrebljavati na celoj teritoriji Kraljevine. Sve državne i samoupravne vlasti dužne su i u pravu upotrebljavati i jednu i drugu azbuku, saobražavajući se u tome želji gradjana.

7. Sve priznate veroispovesti vršit će se slobodno i javno. Pravoslavna, Rimokatolička i Muhamedanska veroispovest, koje su po broju sledbenika najjače u našem narodu, bit će jednake i ravnopravne prema državi.

Na osnovu ovih principa zakonodavac će se starati, da se čuva i održava konfesionalni mir, koji odgovara duhu i prošlosti celokupnog našeg naroda.

8. Kalendar treba što skorije izjednačiti.

9. Teritorija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca obuhvata svu onu teritoriju, na kojoj živi naš troimeni narod u kompaktnoj i neprekidnoj masi, i ona se bez povrede životnih interesa celine ne bi smela krnjiti.

Naš narod ne traži ništa tudje: on traži samo svoje i želi, da se sav, kao jedna celina, oslobodi i ujedini. I zato on, svesno i odlučno, isključuje svako delimično rešenje svoga narodnog oslobodjenja i ujedinjenja. Naš narod postavlja kao jednu nerazdvojnu celinu problem svoga oslobodjenja od Austro-Ugarske i njegovog ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom u jednu državu.

Po načelu slobodnog narodnog samoopredeljenja ni jedan deo ove celine ne može se pravilno odvojiti i prisajediniti drugoj kojoj državi bez pristanka samoga naroda.

* v. Šišić: Dokumenti o postanku kraljevine S. H. S. 1914.—1919. Zagreb, naklada Matice Hrvatske.

10. Jadransko More, u interesu slobode i ravnopravnosti svih naroda, bit će slobodno i otvoreno svima i svakome.

11. Svi gradani (državljani) na celoj teritoriji jednaki su i ravnopravni prema državi i pred zakonom.

12. Izborno pravo za izbor narodnih poslanika za Narodno Predstavništvo, kao i izborno pravo za opštine i druge upravne jedinice, jednako je i opšte, i vršit će se neposrednim i tajnim glasanjem po opštinama.

13. Ustav, koji će posle zaključenja mira doneti Ustavotvorna Skupština, izabrana na osnovi opšteg i jednakog, neposrednog i tajnog prava glasa, bit će osnova celom državnom životu, izvor i utoka svih vlasti i prava, i po njemu će se uredjivati celokupni državni život.

14. Ustav će dati narodu i mogućnost da razvija svoje posebne energije u samoupravnim jedinicama, obeleženim prirodnim, socijalnim i ekonomskim prilikama.

Ustav se ima primiti u celini, u Ustavotvornoj Skupštini, brojno kvalifikovanom većinom.

I Ustav i drugi zakoni, koje bude donela Ustavotvorna Skupština, stupaju u život kada ih Kralj sankcioniše.

*

Tako ujedinjeni narod Srba, Hrvata i Slovenaca sastavljao bi državu, koja bi brojala oko 12 milijuna državljana. Ona bi bila garantija narodne nezavisnosti i svestranog narodnog kulturnog napretka, jak bedem protiv germanskog nadiranja, nerazlučni saveznik svih onih kulturnih naroda i država, koje su istakle princip prava i slobode naroda i princip medjunarodne pravde, i dostojan član nove medjunarodne zajednice.

Dano na Krfu 7. (20.) jula 1917. godine.

Predsednik Jugoslovenskog Odbora:
Dr. *Ante Trumbić*

Predsednik Ministarskog Saveta:
Nik. P. Pašić
Ministar Inostr. Dela Kraljevine Srbije.

DEKLARACIJA OPORBENIH HRVATSKIH I SRPSKIH ZASTUPNIKA

Zagreb, 3. prosinca 1917.

Prigodom mirovne ponude današnje revolucionarne ruske vlade, kako je ona izdana u Carskom Selu dne 28. studenog, a kojom se ona obraća na sve vlade, sve slojeve, sve stranke ratujućih s upitom, jesu li pripravni stupiti u pregovore o primirju i općem miru, izjavljuju potpisani zastupnici hrvatskoga sabora, da su pripravni pozdraviti svaki korak, koji može faktički dovesti do trajnoga mira medju svim narodima.

Tom prilikom smatramo svojom dužnošću, da izjavimo zahtjev čitavoga našega naroda, koji — upirući se na pravo samoodredjenja naroda — energično zahtijeva, da mir, koji će učiniti kraj strahotama ovoga rata, treba da bude demokratičan mir, mir koji će garantovati svim narodima, a tako i jedinstvenomu narodu Hrvata, Srba i Slovenaca, potpunu slobodu državnoga, kulturnoga i gospodarskoga života i napretka.

Cezar Akačić, Dr. Srdjan Budisavljević, Marko Došen, Dr. Dragutin pl. Hrvoj, Vojislav Kempf, Ivan Kovačević, Franjo pl. Kufrin, Dr. Petar Majer, Dr. Živko Petričić, Valerijan Pribićević.

OSNUTAK „NARODNOGA VIJEĆA".

Zagreb, 6. listopada 1918.

Dne 5. i 6. listopada održan je u Zagrebu sastanak odaslanika Slovenaca, Hrvata i Srba iz Slovenije, Trsta, Istre, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Dalmacije i Ugarske zbog osnutka „Narodnoga Vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba".

Na tom sastanku postignuta je potpuna jednodušnost glede cilja kao i glede osnutka Narodnoga Vijeća. Stvoreni će se zaključci kasnije objelodaniti.

Na sastanku izabrani su za pregovore s hrvatsko-srpskom koalicijom: Dr. S. Budisavljević, Dr. M. Drinković, V. Korać, Dr. A. Korošec, Dr. M. Laginja, Dr. Ž. Petričić i Dr. J. Sunarić.

HRVATSKO-SRPSKA KOALICIJA ULAZI U „NARODNO VIJEĆE".

Zagreb, 8. listopada 1918.

Hrvatsko-srpska koalicija priznaje potrebu, da se u današnje vrijeme osnuje „Narodno Vijeće", pa povjerava petorici svojih članova, da stupe u tu svrhu u pregovore s drugim strankama i o daljem izvijeste saborski klub stranke.

U odbor su birani: Dr. Lukinić, Dr. Popović, Svetozar Pribićević, Dr. Ribar i V. Wilder.

SASTAV I PRAVILNIK NARODNOGA VIJEĆA SLOVENACA, HRVATA I SRBA

Zagreb, 6. odnosno 8. listopada 1918.

I. Plenum

Banovina:

Hrvatsko-srpska koalicija: Dr. Ivan Paleček, Dr. Živko Bertić, Dr. Edmund Lukinić, Većeslav Wilder, Dr. Bogdan Medaković, Dr. Dušan Popović, Dr. Ivan Ribar, Dr. Dušan Peleš, Dr. Stevan Simeonović-Čokić, Dr. Makso Rošić. *Starčevićeva stranka prava:* Dr. Ante Pavelić, Dr. Živko Petričić, Cezar Akačić, Dr. Nikola Winterhalter, Dr. Svetozar Ritig, Dr. B. G. Angjelinović. *Hrvatska pučka seljačka stranka:* Stjepan Radić, Dragutin Kovačević. *Srpska narodna radikalna stranka:* Dr. Žarko Miladinović, prof. Milan Nedeljković. *Socijalno demokratička stranka:* Vitomir Korać, Vilim Bukšeg. *Skupina „Glasa SHS.":* Dr. Srdjan Budisavljević. *Skupina „Malih Novina.":* Dr. Ivan Lorković. *Skupina „Novine.":* Dr. Janko Šimrak.

Rijeka: Dr. Rikard Lenac.

Medjumurje: Dr. Ivan N. Novak.

Dalmacija:

Narodna organizacija za Dalmaciju: Dr. Mate Drinković, Dr. Gajo Bulat, Dr. Ivo Krstelj, Dr. Prvoslav Grisogono, don Stanko Banić, Dr. Uroš Desnica, Milan Marušić.

Istra:

Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri: Dr. Gjuro Červar, Josip Grašić, Dr. Šime Kurelić.

Bosna i Hercegovina:

Kosta Kujundžić, Gligorije M. Jeftanović, Dr. Jozo Sunarić, Vojislav Šola, Fra Ljubomir Galić, Stjepan Grdjić, Dr. Luka Čabrajić, Dr. Savo Ljubibratić, Vjekoslav Jelavić, Dr. Milan Jojkić, Dr. Tugomir Alaupović, Dr. Vlado Čorović, Hamid Svrzo, Fra Didak Buntić, Maksim Gjurković, Dr. Mehmed Spaho, Proto Dušan Kecmanović, Dr. Vojislav Besarović.

Slovenija:

Vseslovenska ljudska stranka: Dr. Antun Korošec, Dr. Lovro Pogačnik, Dr. Ivan Benković, Bogumil Remec, Dr. Izidor Cankar, Dr. Josip Jerič, Franc Smodej. *Jugoslovanska demokratska stranka:* Dr. Vekoslav Kukovec, Ivan Hribar, Dr. Vladimir Ravnihar, Dr. Albert Kramer. *Jugoslovanska socijalno demokratska stranka:* Još nije imenovala delegata.

Trst: Političko društvo „Edinost.": Dr. Ivan Čok.

Zastupnici bosanskog sabora odredili su ove poslanike kao svoje zastupnike: Pero Stokanović, Danilo Dimović, Dr. Halil beg Hrasnica, Simo Eraković, Gjuro Džamonja.

Junoslavenski klub na austrijskom carevinskom vijeću (ima u „Narodnom Vijeću. 5 glasova).

Pokrajinski zastupnici pokrajinskih sabora: kranjskoga, štajerskoga, koruškoga, goričkoga, istarskoga i dalmatinskoga imadu, u koliko priznaju načela „Narodnoga Vijeća. u plenumu savjetujući glas.

II. Središnji odbor

Banovina

Hrvatsko-srpska koalicija: Dr. Ivan Paleček, Dr. Edmund Lukinić, Većeslav Wilder, Dr. Dušan Popović, Svetozar Pribićević. Zamjenici: Dr. Makso Rošić, Dr. Dušan Peleš, Dr. Živko Bertić, Dr. Stevan Simeonović-Čokić, Dr. Ivan Ribar. *Starčevićeva stranka prava:* Dr. Ante Pavelić, Dr. Živko Petričić. Zamjenici: Cezar Akačić, Dr. Nikola Winterhalter. *Hrvatska pučka seljačka stranka:* Stjepan Radić; zamjenik Dragutin Kovačević. *Srpska narodna radikalna stranka:* Dr. Živko Miladinović; zamjenik: prof. Milan Nedeljković. *Socijalno-demokratska stranka:* Vilim Bukšeg. *Skupina „Glasa SHS.":* Dr. Srdjan Budisavljević; zamjenik: Dr. Hinko Krizman. *Skupina „Malih Novina.":* Dr. Ivan Lorković; zamjenik: Dr. Gjuro Šurmin. *Skupina „Novine.":* Dr. Janko Šimrak.

Medjumurje: Dr. Ivan Novak.

Dalmacija:

Narodna organizacija za Dalmaciju: Dr. Mate Drinković, Dr. Prvoslav Grisogono, Dr. Ivo Krstelj; zamjenici: Dr. Uroš Desnica, Milan Marušić.

Istra:

Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri: Dr. Gjuro Červar; zamjenik: Josip Grašić.

Bosna i Hercegovina:

Dr. Jozo Sunarić, Vojislav Šola, Dr. Milan Jojkić, Stjepan Grdjić, Fra Ljubomir Galić, Dr. Luka Čabrajić; zamjenici: Dr. Savo Ljubibratić, Vjekoslav Jelavić.

Slovenija:

Vseslovenska ljudska stranka: Dr. Anton Korošec, Dr. Lovro Pogačnik, Dr. Izidor Cankar; zamjenici: Dr. Ivan Benković, prof. Bogumil Remec, Dr. Josip Jerič. *Jugoslovanska demokratska stranka:* Ivan Hribar, Dr. Albert Kramer; zamjenici: Dr. Vjekoslav Kukovec, Dr. Vladimir Ravnihar. *Jugoslovanska socijalno-demokratska stranka:* (Još nije odredila delegata).

Trst: Dr. Ivan Čok; zamjenik: Dr. Josip Wilfan.

Kooptirani članovi središnjega odbora: Dr. Fran Barac, Vitomir Korać, Dr. Božo Vukotić, Dr. Josip Smodlaka, Dr. Matko Laginja.

Predsjedništvo „Nar. Vijeća. i središnjega odbora: Predsjednik: Dr. Anton Korošec, podpredsjednici: Svetozar Pribićević i Dr. Ante Pavelić; tajnici: Dr. Mate Drinković, Dr. Srdjan Budisavljević, Dr. Ivan Lorković.

III. Pravilnik „Narodnoga Vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu.

1. „Narodno Vijeće. za narod Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu, političko je predstavništvo svih Slovenaca, Hrvata i Srba, koji žive u Hrvatskoj-Slavoniji s Rijekom, u Dalmaciji, Bosni-Hercegovini, Istri, Trstu, Kranjskoj, Goričkoj, Štajerskoj, Koruškoj, Bački, Banatu, Baranji, Medjumurju i po ostalim krajevima jugozapadne Ugarske.

2. Temeljni zajednički program „Narodnoga Vijeća. jest: ujedinjenje svih Slovenaca, Hrvata i Srba u narodnu, slobodnu i neodvisnu državu Slovenaca, Hrvata i Srba, uredjenu na demokratskim načelima. Sva pitanja, koja su s tim temeljnim pitanjem u vezi, smatraju se bezuvjetno skupnim pitanjem „Narodnoga Vijeća.. Pored toga odlučuje „Narodno Vijeće. u svim pitanjima, koja u „Narodnom Vijeću. zastupani izaslanici priznadu za skupna.

3. Organizacija se „Narodnoga Vijeća. temelji na teritorijalnom principu, to jest svaka od naših narodnih pokrajina šalje u „Narodno Vijeće. po jednoga odaslanika na svako 100.000 stanovnika. Kranjskoj, slovenskim dijelovima Štajerske, Goričkoga i Koruške te Trstu pripada ukupno 14 odaslanika, Istri 3, Dalmaciji 7, Hrvatskoj-Slavoniji s Rijekom 28, Bosni-Hercegovini 18, a Jugoslavenima Ugarske 10 njih.

Svi izabrani članovi hrvatskoga sabora u Zagrebu, bosanskoga sabora u Sarajevu, carevinskoga vijeća u Beču, kao i svih pokrajinskih sabora napred spomenutih pokrajina, koji prihvaćaju ustanove ovoga pravilnika, a u koliko nisu izabrani članovi „Narodnoga Vijeća., imadu pravo sudjelovati kod skupnih sjednica Vijeća. Povrh toga imadu članovi hrvatskoga sabora u Zagrebu, bosanskoga sabora u Sarajevu i carevinskoga vijeća u Beču kod skupnih sjednica po pet glasova, odnosno po pet odaslanika s aktivnim i pasivnim pravom.

4. Organizacije koje pristupaju „Narodnom Vijeću. i koje zastupaju razne narodne stranke i političke skupine u pojedinim pokrajinama, obvezane su prepustiti odaslanikâ u razmjernom broju i onim narodnim strankama, koje sada eventualno ne će pristupiti „Narodnom Vijeću., ili će naknadno zamoliti da ih se primi. Razumije se, da to važi samo za one stranke, koje stoje na stanovištu narodnoga jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba te nepokolebljivoga prava samoodređenja našega naroda, kako je to označeno u zagrebačkoj rezoluciji od 3. ožujka 1918. O primitku zaključuje središnji odbor „Narodnoga Vijeća..

5. „Narodno Vijeće. djeluje:

a) u skupnim sjednicama, koje se sastaju redovito svaka tri mjeseca, i to na poziv „Središnjeg odbora., ali po potrebi i na predlog najmanje 15 članova „Narodnoga Vijeća.. U tom posljednjem slučaju mora se sjednica sastati najkasnije 14 dana kasnije, otkad je predsjednik primio obavijest. Plenum bira „Središnji odbor. (članove i zamjenike) i nadzire njegov rad.

b) „Središnji odbor. broji najviše 30 izabranih članova. S dvije trećine glasova može „Središnji odbor. kooptirati najviše još deset članova s jednakim pravima. „Središnji odbor. saziva skupne sjednice „Narodnoga Vijeća., vodi poslovanje „Narodnoga Vijeća., predstavlja ga prema vani, zaključuje poslovnik i bira pododbore „Narodnoga Vijeća., prima njihove izvještaje i raspravlja o njima, imenuje povjerenike, rješava sporove medju raznim organizacijama i grupama, daje u skladu sa zastupnicima odnosnih odbora smjer držanju parlamentarnih skupina u općenarodnim pitanjima, sabire novčana sredstva te upravlja njima, isključuje pojedine članove, kojim preostaje pravo priziva na „Narodno Vijeće., i to bez odgodne moći. „Središnji odbor. konstituirat će se poslije izbora te izabire predsjedništvo, koje vodi poslove „Središnjega odbora.. Predsjedništvo „Središnjega odbora. podjedno je i predsjedništvo „Narodnoga Vijeća..

6. U skupnim sjednicama „Narodnoga Vijeća. i njegova „Središnjeg odbora. stvaraju se zaključci s dvije trećine glasova prisutnih članova. Za „Središnji odbor. treba da je prisutna nadpolovična većina

članova ili njihovih zamjenika. Za skupnu sjednicu »Narodnoga Vijeća« dostaje, da je prisutna trećina članova s pravom glasa, no nužno je, da su članovi pravodobno pozvani. U raspravi kod priziva protiv isključenja pojedinog člana »Središnjeg odbora« ne glasaju oni članovi »Središnjeg odbora«, koji su sudjelovali kod glasanja o isključenju.

7. Ovaj se pravilnik može izmijeniti samo u skupnoj sjednici »Narodnog Vijeća«, a u prisutnosti bar polovice članova.

Zagreb, 6. listopada 1918.

Ovjerovljeno od poslovnoga odbora »Narodnoga Vijeća«.

Zagreb, 8. listopada 1918.

Dr. *Angjelinović*, bilježnik »Narodnog Vijeća« SHS u Zagrebu, Dr. *Ante Pavelić*, *Bukšeg*, Dr. *Lorković*, Dr. *Drinković*.

DEKLARACIJA NARODNOGA VIJEĆA SLOVENACA, HRVATA I SRBA

Zagreb, 19. listopada 1918.

Narodno Vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba objavljuje iz svoje sjednice držane 17., 18. i 19. listopada 1918. narodu Slovenaca, Hrvata i Srba, da od ovoga časa, opunomoćeno od svih narodnih stranaka i grupa, preuzima u svoje ruke vodjenje narodne politike. Od sada ne će uopće u narodnim pitanjima nikoja stranka ni grupa ni parlamentarna skupina više voditi nikakve posebne politike, ni zasebno stupati u pregovore s faktorima izvan naroda, nego će u svim tim pitanjima biti u buduće jedini predstavnik i odlučni činilac Narodno Vijeće.

Narodno Vijeće, vođeno velikim idejama narodnoga samoodređenja i demokracije, koje su već i prije rata došle do pobjede u nas, a koje su razvojem rata došle do pobjede u medjunarodnoj politici, postavlja za rješenje narodnoga našeg pitanja ove temeljne zahtjeve:

I. Tražimo ujedinjenje cjelokupnog našeg naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom etnografskom teritoriju, bez obzira na ma koje pokrajinske ili državne granice, u kojima danas žive — u jednu jedinstvenu potpunu suverenu državu, na načelima političke i ekonomske demokracije, što u sebi sadržava dokidanje svih socijalnih i ekonomskih nepravda i nejednakosti.

II. Tražimo da na budućoj mirovnoj medjunarodnoj konferenciji bude naš narod jedinstveno zastupan po svojim naročitim izaslanicima.

III. Prema tomu otklanja Narodno Vijeće osnovu rješenja našega narodnog pitanja, sadržavanu u austrijskom carskom manifestu od 16. o. mj., a isto tako i svaki drugi budući predlog, koji bi išao za tim, da se naše narodno pitanje riješi djelomično i da mu se oduzme njegov medjunarodni značaj.

IV. Narodno Vijeće drži, da će se jedino ostvarenjem ovih zahtjeva i načela zajamčiti trajni mir medju narodima, udruženim u slobodnim državama, a time omogućiti Savez Naroda i opće razoružanje.

V. Narodno Vijeće izjavljuje, da će se, prema općim načelima demokracije, svim inim narodnim manjinama u državi Slovenaca, Hrvata i Srba osigurati slobodni razvoj, a susjednim državama u zaledju omogućiti i osigurati trgovačko-prometni prilaz na more, a da to ne dira u našu teritorijalnu cjelokupnost i državnu suverenost.

Narodno Vijeće pozivlje cjelokupni naš narod jedne krvi i jezika, jedne duše i srca, da se za oživotvorenje ovih zahtjeva i načela založi s onom odanošću i samopregorom, koje traži ovo sudbonosno vrijeme. Okupimo se dakle svi u jedno veliko neslomivo narodno kolo, kojemu je pred očima samo veliki ideal narodnog ujedinjenja, slobode i nezavisnosti, da se tim pokažemo dostojni velikoga vremena u kome živimo i velikih zadaća, koje smo na sebe preuzeli.

U Zagrebu, dne 19. listopada 1918.

Za predsjedništvo »Narodnog Vijeća«.

Dr. *Ante Korošec* Dr. *Ante Pavelić*

Svetozar Pribićević

PREŠNI PREDLOG ZASTUPNIKA SVETOZARA PRIBIĆEVIĆA I DRUGOVA

I. Predlaže se visokom saboru, da zaključi: Hrvatski državni sabor na temelju potpunoga prava narodnoga samoodredjenja, koje je danas već priznato od svih zaraćenih vlasti, stvara ovaj zaključak: Svi dosadašnji državno-pravni odnošaji i veze izmedju kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne strane, te kraljevine Ugarske i carevine Austrije s druge strane, razrješavaju se. (Cijeli sabor kao i galerije ustaju. Burno pljeskanje i dugotrajno odobravanje. Sa galerija bacaju gospodje cvijeće prema predsjedništvu sabora i zastupnicima. Cijeli sabor zajedno sa galerijama stojeći pjeva: »Lijepa naša domovina«. Burni poklici: »Živila Hrvatska!«).

Ukida se dakle i ništetnom proglašuje napose hrvatsko-ugarska nagodba. (Burni pljesak u sabornici i na galerijama. Svi ustaju u sabornici i plješću. Glasovi: »Iznova molim.«).

Ukida se dakle i ništetnom proglašuje napose hrvatsko-ugarska nagodba (zakonski članak I. od godine 1868.), a isto se tako ukidaju i ništetnima proglašuju svi kasniji njeni dopunjci ili revizije, tako da od danas Dalmacija, Hrvatska i Slavonija ne ima s kraljevinom Ugarskom ni pravno, ni faktično nikakovih zajedničkih državnih poslova. (Sa galerije bacaju cvijeće na narodne zastupnike, te uz silan pljesak svi ustaju sa stolica. — Poklici: Živila narodna vojska. — U dvoranu ulaze: General pješaštva Luka pl. Šnjarić, podmaršali Mihajlo Mihaljević i pl. Ištvanović te general-major Josip Plivelić. — U sabornici i na galerijama nastaje buran pljesak i poklici: Živila narodna vojska. — General pješaštva Luka pl. Šnjarić rukuje se sa banom i zauzima mjesto kraj bana. — Glasovi: Čujmo dalje!)

II. Dalmacija, Hrvatska, Slavonija sa Rijekom proglašuje se posve nezavisnom državom (Buran pljesak i odobravanje.) prema Ugarskoj i Austriji, te prema modernom načelu narodnosti, a na temelju narodnoga jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba pristupa u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom etnografskom području toga naroda, bez obzira na ma koje teritorijalne i državne granice, u kojima narod Slovenaca, Hrvata i Srba danas živi. (Tako je! — Ponovno svi ustaju uz buran pljesak i poklike.)

Sveopća narodna ustavotvorna skupština svega ujedinjenoga naroda Slovenaca, Hrvata i Srba odlučit će sa unapred odredenom kvalificiranom većinom, koja potpunoma zaštićuje od svakoga majoriziranja, konačno kako o formi vladavine, tako o unutrašnjem državnom ustrojstvu naše države, utemeljene na potpunoj ravnopravnosti Slovenaca, Hrvata i Srba. (Pljesak i odobravanje).

U Zagrebu, dana 29. listopada 1918.

Svetozar Pribićević, Dr. Ante Pavelić, Ivan Peršić, Dr. Edmund Lukinić, Ivan Kovačević, Dr. Pero Magdić, Dr. Dušan Popović, Dr. Živko Petričić, Dr. Dušan Peleš, Dr. Ivan Krnic, Cezar Akačić, Dr. Ivan Lorković, Dr. Šurmin.

KRALJ. SRPSKA VLADA PRIZNAJE NAR. VIJEĆE U ZAGREBU.

Génève, 8. novembra 1918.

Gospodinu Antonu Korošcu, predsjedniku Narodnoga Vijeća u Zagrebu.

Gospodine predsjedniče!

Čast mi je izvjestiti Vas, da sam primio odluku (rezoluciju), koju ste mi dostavili Vašim pismom od 3. novembra 1918. god.

Ovom odlukom izveštavate me, da se Narodno Veće u Zagrebu smatra Vladom Srba, Hrvata i Slovenaca, koji žive na teritoriji, koja je pripadala bivšoj Austro-ugarskoj monarhiji i tražite, da vlada kraljevine Srbije, kao i savezničke vlade, priznaju ovo Narodno Veće kao zakonsku vladu rečenoga naroda, a jugoslovenske dobrovoljačke trupe kao ratujuće.

U ime kraljevske srpske vlade čast mi je izvestiti Vas, da ova priznaje Narodno Veće u Zagrebu kao zakonitu vladu Srba, Hrvata i Slovenaca, koji žive na teritoriji austro-ugarske monarhije, i da sam danas uputio notu vladama Francuske, Engleske, Italije i Severnim Sjedinjenim Državama Američkim moleći ih, da i one sa svoje strane priznaju Narodno Veće u Zagrebu, kao zakonitu vladu jugoslavenskih zemalja bivše monarhije Austro-ugarske, kao i da priznaju dobrovoljačkim trupama ovih zemalja karakter ratujuće stranke. U prilogu Vam šaljem prepis ove note.

U isto doba kraljevska vlada prima k znanju, da je Narodno Veće poverilo g. Trumbiću, predsjedniku Jugoslavenskog odbora u Londonu, mandat, da ga predstavlja kod Saveznika sve dotle, dok ne bude stvoren zajednički organ za diplomatsku akciju.

S naročitim zadovoljstvom srpska kraljevska vlada prima k znanju izjavu Narodnog Veća u Zagrebu, kojom ono smatra, da mu je cilj, da oslobodi od svake tuđe dominacije Srbe, Hrvate i Slovence iz bivše monarhije Austro-ugarske i da ih ujedini sa njihovom braćom iz kraljevine Srbije i kraljevine Crne Gore u jednu jedinstvenu i nezavisnu državu.

Molim Vas, da u ime kraljevske vlade i kraljevine Srbije isporučite našoj braći naš pozdrav i naše najlepše želje za budućnost.

Izvolite primiti, gospodine predsjedniče, uverenje o mom odličnom poštovanju.

Ženeva, 26. oktobra (8. novembra) 1918.

Nikola P. Pašić.

ŽENEVSKA DEKLARACIJA OD 9. NOV. 1918.

Deklaracija.

Zajedničkim naporom savezničkih naroda i Sjedinjenih Država Severne Amerike, snagom naroda Srba, Hrvata i Slovenaca, slomljene su na bojnim poljima i na moru sve nasilne prepreke njegovom ujedinjenju. Predstavnici Vlade Kraljevine Srbije i skupštinskih političkih grupa, predstavnici Narodnog Veća u Zagrebu, predstavnici Jugoslovenskog odbora u Londonu, skupljeni u Ženevi, varoši slobode, sretni su što mogu jednodušno svečano i pred celim svetom konstatovati svoje ujedinjenje u državu Srba, Hrvata i Slovenaca. Narod Crne Gore, kome je otvoren naš bratski zagrljaj, nesumnjivo će pohitati da pozdravi i pridruži se ovom delu, koje je od uvek bilo njegov najveći ideal.

Današnjim danom i ovim aktom nova država se pojavljuje i prikazuje kao jedna nedeljiva državna celina i član društva slobodnih naroda. Nema više granica koje su nas razdvajale.

U svim spoljnim manifestacijama prava, snage i volje, tu državnu zajednicu predstavljat će zajedničko ministarstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, preko redovnih organa, za to stvoreno kao i ovaj akt u duhu istoga. Sastav te vlade objavljen je. Naknadno će se objaviti dalji delokrug njenog rada, jer su potpunim međusobnim priznanjem svih nacionalnih faktora i organa, konstatovanom jednodušnošću u pogledu njihovih ciljeva i metoda rada, uravnati putevi kojima će se kretati javni, opšti, zajednički poslovi nove države.

Vlada Kraljevine Srbije i Narodno Veće u Zagrebu produžit će otpravljati poslove svaki u svom unutrašnjem pravnom i teritorijalnom delokrugu na redovan način kakav gde postoji, dok Velika Skupština ujedinjenih Srba, Hrvata i Slovenaca (Konstituanta), izabrana, opštim, jednakim, neposrednim i tajnim glasanjem svih građana, ustavom ne propiše definitivno ustrojstvo države. Taj ustav će biti osnova celom državnom životu, izvor i utoka svih vlasti i prava, i po njemu će se, u demokratskom duhu, uređivati ceo državni život.

Granice državne prema susednim državama povući će se po načelu prava narodnosti i prava samoopredeljenja svakog naroda. U nesalomljivom pouzdanju i veri našeg naroda u svoje pravo, u principima pravde proklamovanim od naših Saveznika, primljenim javnom saveštću celog prosvećenog sveta — leži jamstvo to.

Srbi, Hrvati i Slovenci!

Naš vekovni san je java. Mi smo ujedinjeni u slobodi. Slavimo ove velike dane najviše narodne sreće i radosti, i održavajmo red. Bez reda nema snažne države. Samo snažna država može na vreme obezbediti blagostanje građana i ispuniti svoje socijalne dužnosti i svoju misiju, brinući se o opštem razvoju društva, o zaštiti slabih, o porodicama postradalih i invalidima.

Poštujmo uspomenu svih boraca, koji su pali za ostvarenje našeg narodnog i ljudskog ideala. Poklonimo se svi sa poštovanjem pred istorijskim podvizima naše vojske i prenosimo na buduće naraštaje naše srećne zahvalnosti, koje imamo za plemenite narode, s kojima smo izvojevali pobedu u svetu.

Jugosloveni!

Neka večito živi u časti i slavi među narodima naša lepa, draga mlada Otadžbina.

Ženeva, 9. novembra 1918.

Predsednik Ministarskog Saveta i Ministar Inostranih Dela:
Nikola P. Pašić.

Predsednik Narodnog Veća u Zagrebu:
Dr. *Antun Korošec.*

Predsednik Jugoslovenskog Odbora u Londonu:
Dr. *Ante Trumbić.*

Predstavnici sporazumnih skupštinskih grupa:
M. Trifković, biv. min. predsednik,
M. Drašković, narodni poslanik,
Dr. *V. Marinković*, narodni poslanik,
Dr. *Melko Čingrija*, član Narodnog Veća u Zagrebu,
Dr. *Gregor Žerjav*, novinar.

Članovi Jugoslovenskog Odbora u Londonu:
Dr. *Gustav Gregorin*, nar. poslanik,
Jovan Banjanin,
Dušan Vasiljević,
Dr. *Nikola Stojanović*, nar. poslanik.

ZAPISNIK KONFERENCIJE DRŽANE OD 6. DO 9. STUDENOG 1918. U ŽENEVI

Prisutni: 1. U ime kraljevske srpske vlade g. ministar predsednik i ministar inostr. dela *Nikola Pašić*.

2. Predstavnici parlamentarnih grupa Srpske Narodne Skupštine gg. *Drašković*, *Marinković* i *Trifković*.

3. U zastupstvu Narodnog Veća u Zagrebu predsednik Dr. *Korošec* i s njim gg. Dr. *Melko Čingrija* i Dr. *Žerjav*.

4. U zastupstvu Jugoslovenskoga komiteta u Londonu: predsednik Dr. *Ante Trumbić* i gg. Dr. *Gregorin*, *Vasiljević* (dne 6. i 7.), *Nikola Stojanović* (dne 7. popodne, 8. i 9. nov.), *Banjanin* (dne 9. nov.).

Debata u kojoj učestvuju svi prisutni, tiče se ovih pitanja:

I. Priznanje Narodnoga Veća u Zagrebu kao reprezentanta i vlade Slovenaca, Hrvata i Srba u bivšoj monarhiji.

II. Stvaranje zajedničkih organa države SHS.

III. Protest protiv okupacije našega područja od strane italijanske vojske.

IV. Odnosi prema Crnoj Gori.

I.

Zaključuje se da kraljevina Srbija priznaje Narodno Veće kao reprezentanta i vladu, i to sve u smislu rezolucije Narodnog Veća od 3. novembra 1918. (Prilog br. 1.) Ovo priznanje odmah je provedeno (Prilog 2. i 3.), koje je g. Pašić, kao predsednik ministarstva i ministar inostranih dela kraljevine Srbije upravio Dr. Korošcu, predsedniku Narodnoga Veća u Zagrebu i vladama Engleske, Francuske, Italije i Sjedinjenih Država.

Čitava konferencija obvezuje se raditi svom snagom oko toga, da se postigne efektivno priznanje Narodnoga Veća u smislu rezolucije pod I.

II.

Osniva se zajedničko ministarstvo za kraljevinu Srbiju i područja Narodnog Veća u Zagrebu, komu je zadatak, da organizuje zajedničku državu SHS, kojoj će konstituanta doneti ustav.

U tu svrhu vlada kraljevine Srbije i Narodno Veće u Zagrebu ne dirajući opstojeći upravni sistem, poveravaju još danas ove poslove zajedničkom ministarstvu Srba, Hrvata i Slovenaca.

1. Čitavu spoljnu politiku i organe za njeno provađanje, sve pripreme za konferenciju mira i propagandu.

2. Vojne poslove, u koliko se odnose na bezbednost državne teritorije kao celine i sve vojne poslove, na koje će se odnositi pregovori o miru. Dislokacija ostaje u kompetenciji narodnih vlada u dotičnim zemljama, kao i administracija vojnih poslova tih zemalja.

3. Rukovođenje ratne mornarice.

4. Rukovođenje pomorstva, pomorske trgovine i pomorskog saniteta.

5. Poslove pripremanja konstituante i one mere, koje će služiti za prelaz iz provizornog državnog života u redovni državni život, koji će se obrazovati na temelju budućeg zajedničkog ustava.

Postepeno bratske vlade moći će poveriti prema potrebi i sporazumu i druge poslove zajedničkoga ministarstva.

Nadalje poverava se zajedničkom ministarstvu staranje oko koordiniranja i oko jednoobrazovanoga rešenja državnih poslova, koji ostaju u kompetenciju narodnih vlada u dotičnim zemljama. Ti su poslovi ovi:

6. Promet i saobraćajna sredstva, kao što su železnice, plovidbe po rekama, pošta i telegraf u cilju, da saobraćajni život u celokupnoj državi uzmogne harmonično funkcionirati i zadovoljiti neodložive potrebe naroda i države.

7. Ishrana građanstva i rekonstrukcija narodne ekonomije, poremećene ratom.

8. Povraćaj i opskrbljenje zarobljenika, sirotinje i udovica poginulih i nesposobnih vojnika, invalida, izbeglica, ekspatriiranih, utamničenih i iseljenika.

9. Zajedničke financije, u koliko se odnose na potrebe čitavog delokruga ministarstva, udešavanje odnosa raznih valuta i raznih bankarstava na državnoj teritoriji zatečenih.

Zajedničko ministarstvo ima da se samo konstituše i da izvede podelu poslova i da dâ sebi poslovni red.

Sve će te poslove kao i one svoga redovnog funkcionisanja zajedničko ministarstvo obavljati autonomno u granicama gore označenoga delokruga.

Zajedničko ministarstvo stajat će u vezi s vladom kraljevine Srbije i sa Narodnim Većem u Zagrebu.

Organi koji su dosada kod narodnih vlada obavljali poslove, koji odsada prelaze u delokrug zajedničkoga ministarstva, preći će odmah na potpuno raspoloženje zajedničkoga ministarstva.

Ovaj poredak može se promeniti samo međusobnim sporazumom vlada kraljevine Srbije i Narodnoga Veća, a prestat će onda po sebi, kad nova državna organizacija bude stvorena na osnovi ustava, što će ga konstituanta doneti za celu državu.

Zasada, bez prejudica za budućnost, imenuje u zajedničko ministarstvo polovinu vlada kraljevine Srbije, a drugu polovinu Narodno Veće u Zagrebu.

Broj ministarstva zasada je 12. Odmah se imenuje samo 6, a ostalih 6 docnije, nakon odnosnih zaključaka kraljevske vlade i Narodnog Veća.

Kad pristupi Crna Gora, pregovarat će se s njom u pogledu sudelovanja u zajedničkom ministarstvu.

Imenuje se članovima zajedničkog ministarstva:

1. Sa strane vlade kraljevine Srbije gg. *Davidović Ljuba*, *Gavrilović Mika* i *Pavlović Draža*.

2. Sa strane Narodnog Veća gg. *Brejc Janko*, Dr. *Čingrija Melko* i *Vasiljević Dušan*.

Ministri imenovani od strane kraljevine Srbije položit će zakletvu po srpskom ustavu svome vladaru, a ministri imenovani od Narodnog Veća u Zagrebu, položit će zakletvu Narodnom Veću u Zagrebu pred njegovim predsednikom Dr. Korošcem.

O stvaranju zajedničkog ministarstva stvorena je deklaracija, koja će se objaviti u novinama.

III.

Zaključuje se prosved, koji će se upraviti sa strane predsednika Narodnog Veća vladama Engleske, Francuske, Italije i Sjedinjenih Država i nakon toga će se objaviti u novinama. Ministar spoljnih poslova kraljevine Srbije podnet će protest u istom smislu.

IV.

Glede odnosa prema Crnoj Gori zaključuje se stajati na ovome stanovištu:

1. Narod Crne Gore je sastavni deo SHS.

2. Naš program je, da se u državi SHS ujedini također današnja Crna Gora ovako, da na konstituanti bude stvoren ustav za čitavu zemlju SHS, uključivo Crnu Goru.

3. Mi želimo pregovarati radi pristupa Crne Gore u našu zajedničku državnu organizaciju i to tako, da se pregovori vode u isto vreme sa predstavnicima celoga crnogorskoga naroda.

Gg. Dr. *Korošec*, Dr. *Čingrija*, Dr. *Žerjav* izveštavaju, da su 8. novembra 1918. u tom smislu razgovarali sa g. ministrom crnogorskim *Vujovićem*, koji se je njima predstavio kao službeni izaslanik kraljevske crnogorske vlade, te da je on njima govorio, da će takova konferencija biti moguća, kroz 14 dana od prilike, u Parizu.

Zaključuje se, da ove pregovore bude vodilo već izabrano zajedničko ministarstvo.

Ženeva, 9. novembra 1918.

Predsednik ministarskog saveta i ministar inostranih dela: *Nikola Pašić*.

Predsednik Narodnog Veća u Zagrebu: Dr. *Anton Korošec*.

Predsednik Jugoslovenskog odbora u Londonu: Dr. *Ante Trumbić*.

Predstavnici sporazumnih skupštinskih grupa: *Marko Trifković*, narodni poslanik, *M. Drašković*, narodni poslanik, Dr. *V. Marinković*, narodni poslanik, Dr. *Čingrija*, član Narodnog Veća u Zagrebu, Dr. *Gregor Žerjav*, novinar.

Članovi Jugoslovenskog odbora u Londonu: Dr. *Gustav Gregorin*, Dr. *Nikola Stojanović*, *Jovan Banjanin*, *Dušan Vasiljević*.

NAR. VIJEĆE USVAJA UJEDINJENJE SA SRBIJOM I CRNOM GOROM.

Zagreb, 25. studenog 1918.

Jučerašnja sjednica (24. stud.) središnjeg odbora Narodnoga Vijeća SHS završila se pod predsjedanjem potpredsjednika Svetozara Pribićevića u pol 11 sati prije podne. Prema predlogu Dra Joze Smodlake zaključena je u pol dva sata popodne debata, te je izabran odbor od sedam lica sa zadaćom da prema raznim stavljenim predlozima, sačini nacrt zaključka, o kojem će središnji odbor u večernjoj sjednici odlučiti. U odbor sedmorice izabrana su gospoda: Dr. Izidor Cankar, Dr. Ante Pavelić, Svetozar Pribićević, Dr. Jozo Smodlaka, Vilim Bukšeg, Hamid Svrzo i Dr. Mate Drinković.

U 9 sati i 20 minuta na večer nastavljena je sjednica središnjeg odbora Narodnog Vijeća SHS., pod predsjedanjem potpredsjednika Svetozara Pribićevića, u kojoj je nakon zaključnih riječi predstavnika svih stranaka i grupa primljen predlog odbora sedmorice:

Prihvaćeni predlog glasi:

„Narodno Vijeće SHS u skladu sa svojim dosadašnjim zaključcima i prema izjavi vlade kraljevine Srbije, proglašuje ujedinjenje države Slovenaca, Hrvata i Srba, obrazovane na cijelom neprekinutom jugoslovenskom području bivše austro-ugarske monarhije, s kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu državu Srba, Hrvata i Slovenaca (Burno odobravanje. Članovi Našodnoga Vijeća ustaju i kliču oduševljeno: Živjela jedinstvena država SHS) i izabire odbor od 28 lica s punom vlašću, da u sporazumu s vladom kraljevine Srbije i predstavnicima sviju stranaka u Srbiji i Crnoj Gori bezodvlačno provede organizaciju jedinstvene države prema priloženim naputcima, a dotične zaključke ratificirat će na svom prvom sastanku Državno Vijeće, kome će pripadati uz predstavnike kraljevine Srbije i Crne Gore svi članovi današnjega Narodnoga Vijeća u Zagrebu, pojačani sa predstavnicima Jugoslovenskoga odbora.

U odbor, koji će izvršiti gornje naloge biraju se: Dr. Barac Fran, Dr. Cankar Izidor, Dr. Čabrajić Luka, Dr. Drinković Mate, Grdjić Šćepan, Dr. Hrasnica Halil, Korać Vitomir, Dr. Korošec Anton, Dr. Kramer Albert, Kristan Antun, Dr. Laginja Matko, Dr. Lorković Ivan, Dr. Lukinić Edo, Dr. Ljubibratić Savo, Dr. Paleček Ivan, Dr. Pavelić Ante, Dr. Petričić Živko, Dr. Popović Dušan, Pribićević Svetozar, Radić Stjepan, Dr. Smodlaka Jozo, Stajić Vaso, Dr. Sunarić Jozo, Svrzo Hamid, Dr. Šimrak Janko, šola Vojislav, Dr. Tresić-Pavičić Ante, Dr. Trumbić Ante.

Članovi odbora, ako su zapriječeni, ovlašteni su imenovati sebi zamjenika pismenom punomoći.

Predlog je primljen.

U tri četvrt na 11 sati zaključio je potpredsjednik Sv. Pribićević ovu historijsku sjednicu i urekao za danas u 10 sati prije podne sjednicu središnjega odbora za rješavanje tekućih poslova.

Večernja sjednica.

Na večernjoj sjednici Narodnog Vijeća SHS, odabrani odbor od sedam lica iznosi ovaj

Zaključak:

„Narodno Vijeće SHS u skladu sa svojim dosadašnjim zaključcima i prema izjavi vlade kraljevine Srbije, proglašuje ujedinjenje države Slovenaca, Hrvata i Srba, obrazovane na cijelom neprekinutom jugoslovenskom području bivše austro-ugarske monarhije sa kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba, te izbire odbor od 28 lica s punom ovlašću, da u sporazumu sa vladom kraljevine Srbije i predstavnicima sviju stranaka u Srbiji i Crnoj Gori, bezodvlačno provede organizaciju jedinstvene države prema priloženim zapisnicima. Dotične zaključke ratificirat će na prvom sastanku Državno Vijeće, kojemu će pripadati uz predstavnike kraljevine Srbije i Crne Gore svi članovi Narodnog Vijeća SHS u Zagrebu, pojačani s predstavnicima Jugoslovenskog odbora. U odbor, koji će izvršivati gornje naloge, biraju se: Dr. Barac Franjo, Dr. Cankar Izidor, Dr. Čabrajić Luka, Dr. Drinković Mate, Grdjić Šćepan, Dr. Hrasnica Halil, Korać Vitomir, Dr. Korošec Antun, Dr. Kramer Albert, Dr. Kristan Anton, Dr. Laginja Matko, Dr. Lorković Ivan, Dr. Lukinić Edo, Dr. Ljubibratić Savo, Dr. Paleček Ivan, Dr. Pavelić Ante, Dr. Petričić Živko, Dr. Popović Dušan, Pribićević Svetozar, Radić Stjepan, Dr. Smodlaka Jozo, Stajić Vaso, Dr. Sunarić Jozo, Svrzo Hamid, Dr. Šimrak Janko, šola Vojislav, Dr. Tresić-Pavičić Ante. Dr. Trumbić Ante.

Članovi odbora ako su zapriječeni, ovlašteni su imenovati sebi zamjenike pismenom punomoći.«

K tome predlaže odbor na prihvat naputke za delegate, koji glase:

»1. Konačnu organizaciju nove države može odrediti samo sveopća narodna ustavotvorna skupština svega ujedinjenoga naroda Srba, Hrvata i Slovenaca, sa većinom od dvije trećine glasova. Konstituanta mora se sastati najkasnije šest mjeseci poslije sklopljena mira. Izrijekom pridržava se konstituanti pravo, da odredi: a) Ustav, razumijevajući ovdje naročito državnu formu (monarhija ili republika), unutrašnje državno ustrojstvo i osnovna prava državljana; b) Državnu zastavu; c) Sjedište vlade i drugih državnih vrhovnih organa.

2. Do sastanka konstituante vršit će provizorno zakonodavnu vlast Državno Vijeće. Državnom Vijeću pripadaju: a) Svi članovi Narodnoga Vijeća u Zagrebu, koji će se nadopuniti sa 5 članova Jugoslavenskoga odbora u Londonu; b) razmjerni broj predstavnika kraljevine Srbije, koje će odabrati Narodna Skupština u dogovoru s tamošnjim političkim strankama; c) razmjerni broj glasova predstavnika Crne Gore, koje će odabrati onamošnja Narodna Skupština.

3. Državno Vijeće Srba, Hrvata i Slovenaca odredit će na prvom sastanku provizornu državnu zastavu i pomorsku.

4. Vladarsku vlast vršit će do odluke konstituante kralj Srbije, odnosno prestolonasljednik Aleksandar, kao Regent države Srba, Hrvata i Slovenaca. Regent je neodgovoran Državnom Vijeću; on polaže zakletvu pred Državnim Vijećem. On će po načelima parlamentarne vladavine imenovati vladu, koja uživa povjerenje Državnog Vijeća. On ima pravo zakonodavne inicijative i sankcije. Državno Vijeće se može odgoditi samo vlastitim zaključkom, a ne može se raspustiti prije sastanka konstituante.

5. Provizorno sjedište državne vlade i Državnog Vijeća odredit će se sporazumno.

6. Državno će vijeće biti dužno da provede izbore za konstituantu i odmah ju zatim sazvati. Izborni red za konstituantu odredit će Državno Vijeće na osnovu općeg, izravnog, proporcionalnog i tajnog prava glasa sa zastupstvom manjina.

7. Državna vlada, odgovorna Državnom Vijeću, upravljat će državnim poslovima, pa će biti sastavljena od ministra predsjednika i ministra za sve državne uprave, te od 7 državnih tajnika, koji će imati mjesto i glas u ministarskom Vijeću, i to jedan za Srbiju, jedan za Hrvatsku i Slavoniju, jedan za Bosnu i Hercegovinu, jedan za Sloveniju, jedan za Dalmaciju, jedan za Crnu Goru i jedan za Bačku, Banat i Baranju. Državni tajnici imadu zastupati interese svoje zemlje u državnoj vladi, pa, predlažući državnoj vladi predloge zemaljskih vlada, imaju paziti, da se tim predlozima ne vređaju ni zakoni ni državni interesi.

8. Poslovi spoljašnji, vojni, pomorski, državne financije, pošte i brzojavi izuzeti su iz djelokruga zemaljskih, odnosno pokrajinskih vlada, i pridržani isključivo državnoj vladi. Druge poslove vode zemaljske, odnosno pokrajinske vlade u autonomnom djelokrugu, po uputama i nadzorom državne vlade.

9. U autonomnim poslovima vrše nadzor nad zemaljskom vladom zemaljski sabori, odnosno pokrajinska će se vijeća sastaviti po dogovoru stranaka dotične pokrajine. Ne postigne li se sporazum, odlučit će Državno Vijeće. Na čelu pokrajinskih vlada stoje predstojnici, a u Zagrebu na čelu zemaljske vlade ban, koje imenuju vladar, odnosno Regent, na predlog zemaljskih sabora, odnosno pokrajinskih vijeća.

10. Zemaljskim vladama doznačivat će potrebita financijalna sredstva državna vlada u okviru državnog proračuna, prihvaćena od Državnog Vijeća.

11. Na snazi ostaju svi dosadanji zakoni i drugi propisi, isto tako i organizacija sudova, pa dosadašnje administrativno ustrojstvo i sadašnji organi zemaljskih vlada.

SAOPĆENJE O OBRAZOVANJU KRALJEVINE SHS

Beograd, 3. XII. 1918.

Predsjedništvo Narodnog Vijeća SHS proglašuje iz Beograda:

Prema zaključku sadašnjega odbora Narodnog Vijeća od 24. studenoga 1918., posebno je odaslanstvo Narodnog Vijeća dne 1. prosinca 1918. u 8 sati uvečer u svečanoj adresi na prestolonasljednika Aleksandra proklamiralo ujedinjenje cjelokupnog naroda Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstvenu Jugoslavensku državu, pod vladavinom kralja Petra I., odnosno prestolonasljednika Aleksandra kao Regenta. U novoj državi ima se odmah organizovati narodno predstavništvo za sve grane javne uprave i sastaviti zajedničko narodno predstavništvo kao provizorna legislativa, koja ostaje na okupu sve do konstituante, do saziva koje i današnje zemaljske vlade ostaju, u koliko pojedini resorti ne prelaze u jedinstvenu kompetenciju. Prestolonasljednik je preuzeo u svom svečanom prijestolnom govoru Regentstvo i obrazovat će jedinstvenu vladu.

Ovim aktom prestala je funkcija Narodnog Vijeća kao vrhovne suverene vlasti države SHS na teritoriju bivše Austro-Ugarske.

Sa konstituiranjem ministarstva prestat će i njegova administrativna funkcija, koju će sve dotle voditi predsjedništvo Narodnog Vijeća u sporazumu sa srpskom vladom.

S danom 1. prosinca tvori čitavi naš narod slovensko-hrvatsko-srpski jedinstvenu državu pod Regencijom Njegova Kraljevskoga Visočanstva prestolonasljednika Aleksandra.

U Beogradu, 3. prosinca 1918.

Predsjedništvo Narodnoga Vijeća

Dr. *A. Pavelić, Svetozar Pribićević,* general *Pešić.*

Dr. BOŽA MARKOVIĆ

POLITIČKI ODNOSI KNEŽEVINE ODNOSNO KRALJEVINE SRBIJE SA HRVATIMA DO UJEDINJENJA

Dr. Boža Marković

O političkim odnosima Srbije s Hrvatima može se konkretnije govoriti tek u XIX. veku, od obnovljenja srpske države posle 1804. godine. Daleka i dalja prošlost mora se ostaviti po strani najpre stoga, što je ona mutna i neodredjena, a zatim što izmedju te prošlosti i ovih novih odnosa nema veze, jer je tu vezu onemogućavala duga turska vladavina. Pa ipak se je za vreme toga ropstva Turskoj desilo nešto, što je bilo od znatnog uticaja za buduće odnose Srbije s Hrvatima, i to treba odmah konstatovati. To su velike emigracije srpske u hrvatske zemlje, izvršene usled turske najezde. Na taj način je došlo do mešavine Srba s Hrvatima, koja ih je upućivala na zajednički život i koja je onemogućavala postavljanje granice izmedju njih.

Razvoj odnosa Srbije s Hrvatima pokazuje tokom vremena osetnu nejednakost: nekad su ti odnosi jači a nekad slabiji, nekad bolji a nekad gori. Ti odnosi u glavnom zavise od ova dva momenta: prvo, od toga da li se politika, koju Srbija vodi, naslanja na široko narodno raspoloženje ili ne, i, drugo, od spoljašnjih prilika. U koliko je i unutrašnja i nacionalna politika u Srbiji više odraz narodnoga raspoloženja, u toliko su i odnosi srpsko-hrvatski bolji i obrnuto. Isto su tako ti odnosi jači ili slabiji, u koliko su spoljne prilike povoljnije ili nepovoljnije.

Za vreme Karadjordja i prve vlade kneza Miloša ne može se govoriti o nekim naročitim odnosima srpsko-hrvatskim. Njihova briga i delatnost u glavnom su bile svedene na održanje i obezbedjenje slobode i državne samostalnosti. Pa ipak su ustanak u Šumadiji i stvaranje nove Srbije bili od ne malog uticaja na ceo Jugoslovenski narod. Srbija je u to vreme jedina svetla tačka, i sasvim je prirodno da se sve oči upiru u nju. Svuda se budi svest o zajedničkim interesima, pa sa tim i vera i nada u bolju budućnost. Uz ovo kao moćan faktor dolazi snažan pokret budjenja narodnosti u Evropi, izazvan francuskom revolucijom, koji obuhvata i Hrvate. To dvoje bilo je od presudnog značaja, da Hrvati i Srbi, radi svog samoodržanja, počnu misliti i raditi na vezivanju zajedničke sudbine.

Baš u to vreme, tridesetih godina prošloga veka, kao preduslov za bolje i jače srpsko-hrvatske odnose dolazi prijem jednog narodnog jezika za književni jezik i od Srba i od Hrvata. Taj pokret je čist narodni, potekao od čoveka iz naroda, od Vuka, i prihvaćen od celoga naroda izvesno i stoga, što se osećalo da će se na taj način Srbi i Hrvati još tešnje zbližiti. Sticaj prilika je učinio, da je usvajanjem jednog jezika udaren temelj, na kome su se mogli izradjivati i razvijati bolji srpsko-hrvatski odnosi.

Pod ovakvim prilikama se stvara Ilirski pokret u Hrvatskoj, kao otsev Ilirske države, stvorene uticajem Francuske i principom narodnosti, — pokret koji je samo po izgledu bio literaran, a u stvari je pretstavljao tešku borbu Hrvata s Madjarima. U borbi protivu Madjara Ilirski pokret je mnogo računao na solidarnost sa Česima i naročito sa Srbima. Ilirizam je išao za tim, da postane Jugoslovenski unitaristički pokret. Vodja pokreta, Gaj, zamišljao je jedinstvo svih Jugoslovena i stoga je hteo da se svi i zovu jednim imenom, Ilirima. I za ostvarenje ovako romantičnih ideja, koje su u mnogome nastale od opasnosti madjarizacije, pretstavnici Ilirizma su naslon i snagu tražili dobrim delom u Srbima. Tu treba tražiti i začetke službenih političkih odnosa Srbije s Hrvatima.

Prvi pisani Jugoslovenski nacionalni program Srbije pada za vreme ustavobraniteljskog režima (1842.—1853.). U ovo vreme se država unutra uredjuje, postepeno modernizuje i postavlja se na solidniju osnovicu. I Miloš pokazuje veliko interesovanje za sunarodnike van granica Srbije, naročito se interesuje za Bosnu i Hercegovinu; preko poverenika održava veze sa svima pokrajinama i prima izbeglice iz Bosne i iz Austrije. Ali sve to ostaje u uskom okviru šumadinskog nacionalizma. Ustavobranitelji idu mnogo dalje. Njihov rad se rasprostire na ceo Slovenski jug i na sve Južne Slovene. Oni taj rad organizuju i prave program, po kome bi i Knez Aleksandar Karadjordjević i vlada imali da vode nacionalnu politiku. Taj program je izradio 1844. najizrazitiji član ustavobraniteljskog režima Ilija Garašanin, tadašnji ministar unutrašnjih dela. To je tako zvano »Načertanije« Garašaninovo.

Garašanin je bio prvi srpski političar, koji je video i razumeo ceo nacionalni problem. Za njega opasnost nije toliko pretila od Turske, čije je raspadanje predvidjao, koliko od Austrije i Rusije, čijim se osvajačkim namerama malena Srbija nije mogla odupreti. Da ne bi Srbija posle raspada Turske pala još u veću zavisnost bilo Rusije bilo Austrije, Garašanin je video da se tome može stati na put samo stvaranjem balkanskog saveza, koji bi doveo i do jedne jake i velike Jugoslovenske države. Samo bi se tako po njegovom mišljenju moglo odbraniti od austriske i ruske navale. Sporazum s Austrijom je za Garašanina bila nemogućnost. On izrečno u svome »Načertaniju« kaže: »Austrija mora pod svima opstojatelstvima biti neprestano neprijatelj srpske države: sporazum i sloga sa Austrijom jeste za Srbiju politička nemogućnost«. Zato Garašanin u svome »Načertaniju« i govori o radu medju Hrvatima i o njihovom ujedinjenju sa Srbima u jednu državu.

Iz ovoga Garašaninovog programa se vidi i to, kako on zamišlja tu srpsko-hrvatsku zajednicu, kao i metodi i sretstva za ostvarivanje te zamisli. Garašanin je u shvatanju Jugoslovenske zajednice nesumnjivo bio širokogrud, i još onda je video, da se bez prethodnog uzajamnog poverenja ništa ne može postići. Smatrajući veru u to vreme za jedno od najosetljivijih mesta kod Hrvata, Garašanin u »Načertaniju« veli: »Jedan od glavnih osnova naznačava se: načelo pune verozakonske slobode«, a zatim da je »dužnost Srbije da rimo-katolike na svaki način pridobije za jugoslovensku ideju«. Na ovome poslu najpre je mislio na bosanske franjevce, pomoću kojih je nameravao da i Hrvatsku tešnje veže za Srbiju. Stoga je mnogo nastojao da preko svojih agenata stupi u vezu s vidjenijim ljudima u svima krajevima i naročito da pozna prilike i stanje u Bosni, Hrvatskoj i Dalmaciji.

Godina 1848. je od velikog značaja za odnose Srbije s Hrvatskom. Februarska revolucija u Francuskoj potresla je u temeljima i Austriju. U Srbiji se smatralo da se ta prilika ne sme propustiti. Zato Garašanin odmah pristupa poslu. On šalje kao poverenika srpske vlade Matiju Bana da obidje Sremske Karlovce, Zagreb, Zadar, Dubrovnik i Cetinje i da svuda izloži gledište Srbije na tadašnje dogadjaje. Tako je Ban u Kar-

lovcima govorio patrijarhu Rajačiću o potrebi saveza Hrvata i Srba u Austriji. Odlazeći u Zagreb, Ban je odneo hrvatskom banu Jelačiću poverljivo pismo Rajačića. U razgovoru s banom Jelačićem, Matija Ban je izložio gledište i namere kneza i srpske vlade, da je interes i Srbije da Madjari ne pregaze Trojednu kraljevinu i da u odbranu ove treba zajedno s Hrvatima da podju i Srbi, kao i to da će i Srbija sa svoje strane učiniti potrebnu pomoć. Vidno raspoložen, Jelačić je Matiji Banu odgovorio: »Vi ste mi dobar vjesnik! Politika je Kneževa prema okolnostima spasonosna za naš narod«. Sem toga Ban je predao Jelačiću i pismo Garašaninovo, u kome mu nagoveštava dogadjaje u Turskoj. Na sve to Jelačić je poslao svoje odaslanike u Beograd da se o svemu sporazumeju s Knezom i njegovom vladom.

Srbija je u dogadjajima od 1848/49. godine bila jako angažovana. Ona je smatrala da je nastupio pogodan čas, da kao slobodna država odigra ulogu jugoslovenskog Pijemonta. Izaslanici Kneza i srpske vlade prisustvuju majskoj srpskoj skupštini u Karlovcima 1848., koja odlučuje da se izmedju srpske Vojvodine i Trojedne kraljevine utvrdjuje savez na osnovu potpune jednakosti. Sem toga, Knez i vlada ne pomažu pokret u Vojvodini samo moralno, nego i materijalno: šalju novac, oružje, municiju i vojsku. Dobrovoljce iz Srbije u Vojvodinu vodi Knićanin, državni savetnik i ličnost velikog poverenja i Kneza i srpske vlade. Knićanina je upravo srpska vlada kao svoga pretstavnika i poslala u Vojvodinu. Stoga su i odnosi njegovi s banom Jelačićem za vreme zajedničke borbe, preko stalne prepiske, bili u stvari službeni odnosi. S druge strane, iz Zagreba su odgovarali istom srdačnošću. Iz Zagreba se u početku pokreta u Vojvodini pregovori ne vode samo sa Sremskim Karlovcima nego i sa Beogradom. Hrvatska deputacija, koju predvodi Ivan Kukuljević i koja je poslata u Karlovce, dolazi otud i u Beograd, da tu razgovara s Knezom i srpskom vladom o zajedničkom radu Hrvata i Srba.

Posle 1848. nastalo je opšte razočaranje i kod Hrvata i kod Srba. Rezultatom revolucije ni jedni ni drugi nisu bili zadovoljni. Zadovoljan je bio samo Beč, koji je sve obmanuo. Nastaje apsolutizam, Bahov sistem, koji sve ugušuje. Prilike su i u Austriji i u Srbiji takve da u odnosima srpsko-hrvatskim nastaje zastoj koji traje sve do vremena kneza Mihaila i biskupa Strossmayera.

Ova dva velika čoveka jednovremeno se javljaju kao vodje i pretstavnici Jugoslovenske nacionalne politike. Njihova se aktivnost i vremenski potpuno poklapa, ide od 1960. do 1868. godine. Svaki u svome narodu radi na istom poslu i idu istom cilju: oslobodjenju i ujedinjenju. Odnose Srbije s Hrvatima u stvari pretstavljaju odnosi Mihaila sa Strossmayerom. Na žalost, o tim se odnosima još ne može sa pouzdanošću govoriti, jer podataka nema. Poznato je da je izmedju Mihaila i Strossmayera postojala živa prepiska, i izvesno je da se samo tu mogu naći podaci. Ta prepiska je još nepoznata, te je vrlo teško s pouzdanošću govoriti i o srpsko-hrvatskim odnosima toga vremena. Pa ipak, iz onoga što se zna o radu Strossmayera i Mihaila, može se posredno izvesti zaključak i o njihovim odnosima.

Mihailo je spremao rat sa Turskom. Glavni pomagač mu je bio onaj isti Garašanin, koji je 1844. izradio »Načertanije« s tom razlikom što je Garašanin sad bio ministar spoljašnjih poslova. Njegova još ondašnja ideja o balkanskom savezu sad je bila došla do punog izražaja; i Mihailo i Garašanin punom parom rade na njenom ostvarenju. Obojica misle da bi se Turska morala srušiti pod udarcem udruženih balkanskih naroda, i da bi na tim ruševinama imala nići i velika Jugoslovenska država. Računali su da ni Hrvati ne bi prema ovome mogli ostati ravnodušni. Inicijativu za ovaj veliki pokret uzima Mihailo i uspeva da zaključi niz saveza: sa Crnom Gorom, sa Bugarima, sa Grčkom i sa Rumunijom. Spoljašnje prilike išle su Mihailu jako na ruku. Turska je i inače bila slaba i razrivena, a Austrija jako oslabljena izgubljenim ratovima 1859. i 1866. godine. Rat sa Pruskom, 1866., potresao je Austriju u temeljima i mnogi su mislili da je i ona na pragu raspadanja.

I Strossmayer izilazi na političku pozornicu 1860., i to posle sloma apsolutizma u Austriji. Za sve vreme od 1861.—1867. Strossmayer stoji na čelu Narodne stranke, njen je vodja, koji i u Saboru u Zagrebu, i pred carem u Beču i deputacijama u Pešti energično i neumorno brani ne samo hrvatsku nego i jugoslovensku stvar. Za razumevanje Strossmayerovog držanja potrebno je potsetiti na njegove odnose prema Beču, odnosno prema caru i prema Pešti. »Februarski patent« od 1861., kojim Beč zavodi centralizam u monarhiji, ogorčio je Strossmayera, jer je video da prava Hrvata neće biti respektovana. Dokaz za to Beč je ubrzo pružio ne samo odbijanjem najvažnijih zahteva hrvatskih, nego oduzimanjem Medjumurja od Hrvatske i spajanjem s Madjarskom. Posle poraza Austrije kod Sadove car Franja Josif napušta centralizam, miri se s Madjarima i pravi dualizam, opet na račun Hrvata, koje predaje na milost i nemilost Madjarima. Strossmayer se nalazio izmedju dve vatre: centralističke Austrije i centralističke Madjarske. Ne samo s Peštom, nego lično s carem Strossmayer dolazi dva puta u oštar sukob (1861. i 1867.) braneći prava Hrvatske, boreći se najpre protiv centralizma, a posle protiv dualizma. Strossmayer je duboko razočaran i u Beč, i u cara i u Peštu, jer je video da se od njih ništa ne može očekivati. Zato je sasvim razumljivo, kad je on još 20. novembra 1862. izmedju ostalog Metelu Ožegoviću ovako pisao: »Ja sam bio na oprezu da smo toliko puta prevareni bili. Bojao sam se, da znamenovanje svih lepih obećanja ne bude drugo nego puka namjera narod hrvatski i opet samo kano orudje proti narodu drugih naroda upotrebiti, a poslije s nama na smetlište, kao i do sad«.

U ovakvim okolnostima razumljivo je da Strossmayer u svakoj prilici i u Saboru u Zagrebu, i u Beču, i u Pešti zastupa ideju federalizacije monarhije. U federalizmu video je on jedinu garanciju za obezbedjenje hrvatskih prava. Kako to ostvariti? Odgovor na ovo pitanje svakako pruža i elemente za razumevanje odnosa izmedju Strossmayera i Mihaila. Strossmayeru je bilo jasno da federalizam neće dati ni Beč ni Pešta, kao što mu je bilo jasno da Hrvati to ne mogu ni izmoliti ni iznuditi u normalnim prilikama; njemu ništa drugo nije bilo stalo, nego da na tome zahtevu bez prestanka insistira, čekajući pogodne prilike za njegovo ostvarenje. A to je moglo zavisiti ili od unutrašnjih ili od spoljašnjih prilika monarhije. Strossmayeru je mnogo više bilo stalo do slobode Hrvatske no do jedinstva i celine monarhije; on bi primio jedno s drugim, ali ne drugo bez prvoga. Strossmayer je dobro znao šta se na Balkanu radi i šta Mihailo sprema. On nije mogao tom ozbiljnom pokretu ne pokloniti dovoljnu pažnju. U krizama, u kojima se Austrija nalazila u to vreme, naročito za vreme austrisko-pruskog rata, Strossmayer nije mogao, bar u krajnjoj liniji, ne dopustiti mogućnost i jakog uzdrmavanja ako ne i raspadanje Austrije. Znajući da bi Srbija i njeni saveznici u tim dogadjajima igrali važnu ulogu, Strossmayer je morao ne samo pratiti dogadjaje na Balkanu, nego je morao stupiti i u tešnje veze s vodjom tadašnjeg Balkana, s Mihailom. I Strossmayer i Mihailo rade na istoj stvari, i s razlogom se može verovati da bi se potvrda za to mogla naći u njihovoj prepisci.

*

Nagodbom hrvatsko-madjarskom i pogibijom kneza Mihaila završen je prvi duži period srpsko-hrvatskih odnosa. Iako ti odnosi nisu uvek ni dovoljno jasni ni dovoljno odredjeni, ipak su oni bratski i od velikog značaja. Taj se značaj ogleda poglavito u budjenju svesti o zajedničkim interesima i Srba i Hrvata, kao i u sticanju verovanja, da i jednima i drugima spas leži u slozi.

Drugi period ovih odnosa, koji traje pune tri decenije i ide do dolaska Kralja Petra u Srbiju, pretstavlja žalosne stranice u istoriji srpsko-hrvatskih odnosa. Kako unutrašnje tako i spoljašnje prilike stvaraju preduslove za ove hrdjave odnose.

U Srbiji posle pogibije Mihaila preseca se rad na velikom nacionalnom delu. Mesto Mihaila dolazi maloletni Milan, i sve brige se skoncentrisavaju na odbranu dinastije i na ustavno pitanje. Posledica toga je postepeno rasturanje balkanskog Saveza: jedan po jedan od saveznika se odvaja od Srbije. Berlinski ugovor, zaključen na Berlinskom Kongresu 1878. posle prvog i drugog turskog rata, znatno menja položaj na Balkanu, a s tim i položaj Srbije. Austrija silazi na Balkan i okupira Bosnu i Hercegovinu. Okupacija sprečava toliko spremano prodiranje Srbije na zapad, i zato se ona posle Berlinskog Kongresa okreće jugu, Makedoniji. Razočarana u svojim očekivanjima i nadama, Srbija je posle Berlinskog Kongresa uvučena u austrisku sferu, blagodareći naklonosti i pomoći, koju je Austrija na Kongresu ukazala Srbiji za njeno proširenje na jugu. Posle Berlinskog Kongresa prestaje svaki nacionalni rad i sve veze ne samo s Hrvatima, već i sa Srbima u Austriji. Knez Milan se čak obvezuje Austriji da se Srbija odriče svih aspiracija na Bosnu i Hercegovinu i da će suzbijati svaki takav pokušaj, a za sve to Austrija će štititi dinastiju Obrenovića. Od toga trenutka pa za dve decenije Srbija postaje poprište najogorčenije unutrašnje borbe.

Prevareni u spoljne preokrete, obmanuti i lagani i od Beča i od Pešte, i kod Hrvata nastupa veliko razočaranje posle stvaranja dualizma. Razočaranje je bilo još veće, kad su bili prinudjeni na pravljenje nagodbe s Madjarima. Okupacija Bosne i Hercegovine sasvim je odvojila hrvatsku politiku od srpske. Hrvati vaskrsavaju svoje državno pravo i nastaje srpsko-hrvatski razdor, koji cveta za sve vreme dokle Austrija preko Kralja Milana vrši uticaj na politiku Srbije. Onda, kada su i Hrvati i Srbi postali orudje Austrije, oni vode ubitačne raspre o tome, čija je Bosna i dokle ide hrvatstvo a dokle srpstvo. U ovoj medjusobnoj borbi dolazilo se do izbezumljenosti, koja nije dopuštala ni Srbima ni Hrvatima da vide gde leži opasnost i ko im je zajednički neprijatelj.

*

Baš onda, kad su skeptici i oportunisti izgubili veru u ostvarenje narodnih ideala, kad je neprijatelj mislio da je uspeo da Hrvate i Srbe sasvim razdvoji medjusobnim gloženjem oko Velike Srbije, Velike Hrvatske i Trijalizma, javlja se nov pokret, koji otvara nov i poslednji period u odnosima Srbije s Hrvatima. Sa godinom 1903. obeležava se novo doba u celom Jugoslovenstvu, a napose u odnosima srpsko-hrvatskim. Skoro jednovremenim uklanjanjem tri rdjava režima: Obrenovićevog, Kuenovog i Kalajevog, stvoreni su uslovi za nov pokret, jači od svih ranijih. Ovaj pokret ne pretstavlja više romantizam i sentimentalizam. Svest o potrebi sloge i zajedničkog rada prodire i hvata sve više korena, tako da to nije više stvar pojedinih ljudi, već svojina narodnih masa. Demokratizam i realizam odlike su novog pokreta.

Unutrašnje i spoljašnje prilike i ovde su bile od presudnog značaja. Dolazak Kralja Petra u Srbiju značio je nov kurs kako u unutrašnjoj tako i u nacionalnoj politici. Mesto nenarodnih i ličnih režima dolazi režim pune demokratije, ustavnosti i parlamentarizma. U političkoj istoriji Srbije vlada Kralja Petra pretstavlja period najpunije i najčistije demokratije. Kao posledica promene u unutrašnjoj politici, javlja se i velika promena u nacionalnoj politici. Ona prestaje biti uska, srbijanska ili samo srpska, — ona kao opšte narodna postaje Jugoslovenska. Nova spoljna politika Srbije postavlja problem u celini i traži njegovo celokupno rešenje. Nalazeći se izmedju dva velika neprijatelja, izmedju

Turske s juga i Austro-Ugarske sa severa i zapada, Srbija je bila svesna da ne može jednovremeno voditi borbu na dva fronta. Najpre je trebalo oboriti slabijeg neprijatelja, Tursku, i zato Srbija sprema rat, koji uspeva tek pošto je stvoren Balkanski Savez. Na taj način se stvaraju preduslovi za rušenje i severnog opasnijeg neprijatelja.

Novo doba u Srbiji izazvalo je i novo doba u Jugoslovenstvu. Novi kurs politike u Srbiji imao je jakog odjeka medju Hrvatima; i tamo se stvara novi kurs narodne politike. Skoro filmskom brzinom se razvijaju ovi medjusobni srdačni i bratski odnosi. Nastaje živo strujanje, koje se ogleda u mešanju i zajedničkom radu omladine, umetnika, književnika. naučnika, sokola i političara.

Sav ovaj rad u krajnjoj liniji ima isti cilj: oslobodjenje od monarhije i ujedinjenje u jednu Jugoslovensku državu. Ostvarenje ovoga cilja pretpostavljalo je propast Austro-Ugarske. Hrvatima ovo sad nije izgledalo tako nemoguće kao nekad iz dva razloga: prvo, što je Srbija sad bila mnogo jača no nekad, i što je posle balkanskih ratova vera u nju jako porasla. Drugo, stoga, što je u Evropi situacija bila takva da se je evropski rat ne samo nazirao, nego je svakim danom postajao sve izvesniji. Za svakoga je bilo jasno da se u budućem evropskom ratu radi o opstanku Austrougarske. Što se više bližio Svetski rat, sve je više i kod Hrvata rasla vera u raspad monarhije. Oni su verovali da je to ne samo zgodna prilika, nego i zadnja, kada se narodni ideali imaju ostvariti. Taj momenat je bio od sudbonosnog značaja. Zato Hrvati sve drugo ostavljaju po strani i sve više svoju sudbinu vezuju za sudbinu Srbije.

Od Hrvata prvi su bili dalmatinski političari, koji su videli i osetili problem. Njima je posle balkanskih ratova jasno, da je pitanje Jugoslovenskog ujedinjenja već postavljeno na dnevni red. Zato traže naslon na Srbiju kao na jugoslovenski Pijemont. Sećam se, kako mi je Supilo jedne zimske noći, 1911., u redakciji njegovog »Novog Riječkog Lista«, maštajući o našoj zajedničkoj budućnosti, govorio da najpre treba vezati Dalmaciju preko Bosne sa Srbijom, pa tako zajedno dejstvovati u Hrvatskoj i na onaj deo političara, koji je još sumnjao, i pridobiti ga za zajednički rad.

Solidnost srpsko-hrvatskih odnosa bila je stavljena na ozbiljnu probu dogadjajima još pre Svetskog rata. Austrougarskoj nije moglo ostati nepoznato šta se dogadja medju Jugoslovenima i kuda vodi novi kurs kako u Srbiji tako i u Hrvatskoj. Otuda i napori monarhije da razbije i osujeti vezivanje Srbije s Hrvatima. Samo se time objašnjava aneksija Bosne i Hercegovine, veleizdajnički proces u Zagrebu 1908. i Fridjungov proces u Beču 1909. Dejstvo je bilo obrnuto od onoga koje je Monarhija želela: srpsko-hrvatski odnosi postaju još čvršći, i ceo jugoslovenski problem postaje sve više aktuelan i dobija medjunarodni karakter. Balkanski ratovi još više vezuju Hrvate sa Srbima, i samo se čekao čas, kad će se definitivno imati odlučiti o zajedničkoj sudbini.

Tek je Svetski rat svojim dugim trajanjem bacio punu svetlost na srpsko-hrvatske odnose. Hrvati su znali da se radi o biti ili ne biti, i da je u toj teškoj borbi zbog svojih slabih snaga potreban naslon na nekoga. Taj neko nije mogao niko drugi biti do Srbija. I jednovremeno, bez dogovaranja, bez razmišljanja, jer za to vremena nije bilo, i Srbija i hrvatska emigracija prvih dana rata traže ostvarenje jedinstvene Jugoslovenske države. Srbija to čini poznatom deklaracijom Narodne skupštine 7. decembra 1914., a Trumbić, Supilo i Meštrović to isto čine svojom istodobnom deklaracijom datom u Rimu francuskom, ruskom i britanskom poslaniku. Odnosi izmedju Srbije i Hrvata su takvi da se uspostavlja potpuno jedinstvo akcije. Hrvati u monarhiji, kao ni Srbi, nisu bili u stanju manifestovati svoje raspoloženje. To je u njihovo ime u punoj meri činila brojna i odlična hrvatska emigracija, kojoj je, srećom, na čelu stajao poznati dalmatinski političar dr. Ante Trumbić. U sporazumu sa srpskom vladom jugoslovenska emigracija, početkom 1915., obrazuje Jugoslovenski Odbor, konstituisan početkom maja u Londonu sa Trumbićem kao pretsednikom. Osnova politike J. O. je: primena principa narodnosti i likvidiranje Austrougarske. J. O. stupa odmah u akciju predajom svoga memoranduma ministrima spoljnih poslova u Parizu i Londonu, čiji je glavni zahtev: ostvarenje jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca na osnovu principa narodnosti.

Znajući sa kojim je teškoćama sve skopčano pravilno rešenje našeg pitanja i da to vrlo mnogo zavisi od pomoći naših velikih saveznika, Hrvati su bili svesni da je jedinstvo akcije neophodno. Stoga su oni, a u prvom redu Trumbić, smatrali da treba izbeći sva pitanja, koja bi mogla dovesti do podvojenosti. Ni incident sa poslanikom Srbije u Londonu, 1915., povodom njegovih primedaba memorandumu J. O., ni incident sa Pašićem prilikom obrazovanja »Jadranske Legije« a docnije »Jugoslovenske Legije« zbog imena, nisu nimalo pokolebali poverenje Hrvata u vladu Srbije. Pa ipak, i pored svega ovoga, srpsko-hrvatski odnosi imali su tokom rata da prodju kroz teška iskušenja.

Dva su pitanja pomutila odnose Hrvata sa Srbijom, ili bolje reći s pretstavnikom njene spoljašnje politike, Pašićem. To su: prvo, pitanje omedjavanja, i drugo, pitanje unutrašnjeg uredjenja buduće države.

Pitanje omedjavanja poklapa se s pitanjem koncepcije oslobodjenja i ujedinjenja. Dva su akta od istoriske važnosti sasvim pravilno odgovorila na ovo pitanje: deklaracija srpske Narodne Skupštine, decembra 1914. u Nišu, kojom se kao cilj rata postavlja ujedinjenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca, i Krfska deklaracija, kojom se to isto potvrdjuje i koja traži da se ceo teritorij jugoslovenski kao jedna celina ima da oslobodi i ujedini, isključujući svako delimično rešenje ovoga problema. I srpska Narodna Skupština i J. O. stoje na principu integralnog jugoslovenstva. Ništa ispravnije od toga. I da su se obe strane do kraja držale ovih odluka, odnosi srpsko-hrvatski bi ostali nepomućeni. Medjutim, ove odnose muti Pašić svojom koncepcijom, suprotnom odlukama i srpske Narodne Skupštine i Krfske deklaracije. Pašićeva koncepcija je Velika Srbija: Srbija ratuje za oslobodjenje braće, koja se oslobodjena imaju sjediniti sa Srbijom; i Hrvati su braća, pa zato, kad ih Srbija oslobodi, imaju se i oni sjediniti sa Srbijom. Jedan Pašićev poverenik je ovu koncepciju dobro formulisao ovako: »Ujedinjenje sa Srbijom, izvedeno od Srbije i oko Srbije«.

Što je karakteristično, Pašić ostaje pri svojoj koncepciji i posle sloma Rusije. Njega dogadjaji zbunjuju i u isto vreme pokazuju kako nikad nije imao jugoslovensku koncepciju. Pašićevo držanje posle Wilsonovih četrnaest tačaka i izjave Lloyda Georgea, januara 1918., kojim traže samo autonomiju za austriske Slovene, a ne i raspad Austrougarske, najbolje ga osvetljava. Pašića ovo toliko zbunjuje, da prvi beži, napušta Jugoslaviju i svodi svoj nacionalni program na traženje od saveznika da se samo Bosna i Hercegovina oslobode i prisajedine Srbiji. I što je najžalosnije, Pašić ovo radi krišom i iza ledja Hrvata.

Koncepcije i držanje Pašićevo uzbunilo je Hrvate, koji su do kraja neodstupno tražili integralno oslobodjenje i ujedinjenje. Objašnjivije bi bilo da dogadjaji kao: neuspesi saveznika na frontu, eliminisanje Rusije, pokušaji separatnog mira od strane Austrije, nerazumevanje Antante našeg pitanja, izjave Wilsona i Lloyda Georgea o autonomijama Slovena u monarhiji zbune Hrvate i da oni počnu pomišljati na uzmicanje. Medjutim desilo se obrnuto. Sreća je, da su se uzbuni Hrvata pridružili i Srbi, i to u prvom redu i vrlo energično poslanici Srbije u dva najvažnija centra: u Washingtonu i u Londonu, a ovima se je pridružila sva srpska napredna inteligencija i demokratska opozicija Narodne Skupštine. Samo ovako stvorenim rdjavim odnosima izmedju partizanske vlade Pašićeve i J. O. objašnjavaju se svi dalji dogadjaji, kojima je ispunjena cela 1918. godina. Tada je još bačeno seme nepoverenja, koje dobro hvata koren i koje danas tako bujno cveta.

Drugo pitanje, koje je takodje stvaralo nezgodne odnose izmedju Hrvata i predsednika srpske vlade, jeste pitanje unutrašnjeg uredjenja buduće države. Duže vremena Hrvati, pa i ceo J. O., bili su mišljenja da ne treba ulaziti u raspravljanje ovoga pitanja, prvo stoga što su držali da rešenje toga pitanja pripada oslobodjenom Jugoslovenskom narodu, a, drugo, stoga, što su se bojali da to pitanje ne dovede do nesporazuma, što bi od štete bilo po glavno pitanje. Medjutim, dugo tako nije moglo ostati. Prvi je to pitanje pokrenuo Supilo. Odmah po svom povratku iz Rusije 1915. i pod uticajem toga puta nagoveštava važnost ovoga pitanja, i ističe ideju, da Srbija ujedinjenjem ne sme da dodje do hegemonije nad drugim delom naroda, i da država ima da bude organizirana na principu samoopredeljenja. U ovom smislu Supilo predaje memorandum našim engleskim prijateljima i ministru Greju. Ovim pitanjem, a povodom Supilove akcije, počinje da se bavi i Englesko-srpsko društvo u Londonu, tako da je ovo pitanje postala aktuelno. Ova izolovana akcija izazvala je neraspoloženje i kod srpske vlade i kod J. O. Ali je ta akcija ipak bila povod za razgovore Trumbića i Stojana Protića krajem 1916. u Canesu, koji su razgovori doveli do sastanka u Krfu i do Krfske Deklaracije 1917.

Krfska Deklaracija je došla u pravi čas i predstavlja najbolje i jedino moguće rešenje ovoga pitanja. Bazirajući se na principu narodnog samoopredeljenja, ona je mogla nastati samo uzajamnim velikim žrtvama: Srbija žrtvuje sve, žrtvuje sebe i utapa se u zajednicu; Hrvati žrtvuju svoja državna prava i ulaze u unitarnu zajedničku državu, ne tražeći za sebe kao pleme ništa odvojeno. Iako je Trumbić branio unitarnu državu s decentralizacijom u zakonodavstvu i u upravi, ipak Krfska Deklaracija ni u koliko ne prejudicira unutrašnju upravu. Ovo je ostavljeno narodu da odluči kroz Konstituantu bez majoriziranja. Krfska Deklaracija je mogla izazvati bol i na jednoj i na drugoj strani, ali porodjaja nema bez bola.

Pašić je, iako potpisnik Krfske Deklaracije, njome bio nezadovoljan. Ona nije odgovarala njegovim shvatanjima oslobodjenja i ujedinjenja. Po njemu se radilo o proširenju Srbije Srbima, a ako Hrvati hoće, onda i njima. Prema tome i u unutrašnjem uredjenju Srbija mora imati prvu i odlučnu reč. Kako je Srbija bila strogo centralistički uredjena, to je i proširena Srbija imala biti ista takva. Pašić svoje neraspoloženje nije krio. Neposredno po potpisu Krfske Deklaracije, na svome putu u Evropu, on prijateljima svojim u Rimu, a docnije i javno izjavljuje, da je Krfska Deklaracija samo jedan taktički gest, koji nije mogao izbeći i da ga ona ni u koliko ne obvezuje.

Ovako držanje premijera srpske vlade izaziva buru nezadovoljstva u svima Jugoslovenskim krugovima, a napose medju Hrvatima. To produbljuje još više nepoverenje izmedju srpske vlade i Hrvata. Neophodno je, medjutim, ovde istaći i činjenicu, da tadašnja srpska vlada nije bila pretstavnik Srpskog Naroda. Ovakvo držanje Pašićevo izazvalo je ne manju uzbunu cele napredne intelektualne Srbije sa Cvijićem i Draškovićem na čelu. Srbijanci ne samo da kroz celu 1918. ulaze u borbu zajedno s Hrvatima protivu ovakvih shvatanja Pašićevih, nego stoje i na čelu te borbe. Ona se naročito manifestuje prilikom pitanja držanja jednog Jugoslovenskog Kongresa pod pretsedništvom Princa Regenta, zatim prilikom pitanja priznanja Jugoslovenskog Odbora, kao i prilikom znamenitih pregovora u Ženevi o priznanju Narodnog Veća i obrazovanju jedne jugoslovenske vlade.

Sa ovakvim odnosima izmedju službene Srbije i Hrvata dočekuje se svršetak rata i ulazi se u zajedničku državu.

Dr. VINKO KRIŠKOVIĆ

JEDAN VIJEK POLITIČKIH IDEJA VODILJA

Sve do Marije Terezije austrijska je monarhija čista srednjevjekovna, staleška država. Politički, državni narod samo je plemstvo. Municipiji, gradovi, slobodni kotari, cehovi i druge povlaštene staleške korporacije uzimaju se za »una persona nobilis«, za jedno plemićko lice, i vrše s plemstvom javnu vlast. To su u nas bili »status et ordines«, stari hrvatski »stališi i redovi«. Seljaštvo je bespravno, sputile su ga kmetske verige. Stališi su s državom ravnopravni, jer im se vlast osniva na jednakom temelju, na privatnom pravu, pa zato s kraljem, prije nego ga okrune i dadu mu vlast, čine ugovor, izborne kapitulacije. U nas ga vežu, neka im izdade inauguralnu diplomu, kraljevsku zavjernicu, da priznaje njihova prava i ne će u njih bez njihove privole prehvatiti. Taj feudalizam rastače državnu ideju. Državnih financija nema, stališi imadu svoje, a vladar opet svoje financije, svoju »komoru«. Svaki društveni živalj živi po svome pravu, svakomu sudi njegov zasebni sud. Poljodjelstvo je gotovo jedina privredna grana, jer je sav staleški sustav izgradjen na nekretnom kapitalu, na zemljištu. Industrije nema, a ni novčane, industrijske, trgovinske, socijalne politike moderne države. Koliko ima unutrašnje uprave, vrše je zemaljska gospoda i povlaštene javne korporacije.

Ali od rečene kraljice dalje počinju najviše upravne vlasti austrijske, sjedinjena dvorska kancelarija, dvorsko ratno vijeće, dvorske komore, pa tima vlastima podredjene pojedine dvorske kancelarije, namjesnička vijeća, razni dikasteriji itd., da sve više prehvaćaju u prava stališa i redova pa ih podvrgavaju svojim patentima, naredbama i odlukama. Sve te dvorske vlasti pozvane su ,da u carstvu osnuju i provedu centralizam, vladavinu, što ujedinjuje sve grane državne uprave u neka najviša birokratska mjesta, odgovorna apsolutnomu vladaru ili, ako je država zadobila konstitucioni oblik, što daje za svu državu jedno narodno predstavništvo i jednu izvršnu vlast, odgovornu tome predstavništvu. Valjalo je sve narode monarhije podložiti jednoj izravnoj austrijskoj vlasti i ukloniti sve njihove ustanove, što su im davale njihov samosvojni život. Ali ta birokratska vojska imala je i dalji poziv, da proširi nacionalnu oblast vladalačkog, »državnog« naroda, da drugim narodima nametne njegov jezik i običaje, da ga raznarodi. Tako je taj bečki centralizam bio poluga germanizacije, kao što je potonji budimpeštanski bio put magjarizacije cijele zemlje.

Zato su hrvatski stališi i redovi 1790. ušli u užu zajednicu sa magjarskima, da bi se složnim silama oduprli toj bečkoj najezdi. Ali na prekretu stoljeća utječu u javni život dvije sasvim nove političke ideje, koje će devetnaestom vijeku dati njegovo glavno obilježje. Francuska revolucija iznosi »izjavu prava čovjeka i gradjanina«, osniva liberalizam, slobodarsku nauku, na kojoj će se širom svijeta izgraditi svi novovjeki ustavi. Svaki čovjek ima neka prirodjena prava lične slobode i imutka i svaki gradjanin neka prava, da bude organ države ili da sudjeluje kod određivania državnih organa, ima pravo izbora i pravo izvršivati javne službe. Svaka narodnost u državi ima pravo, da se svomu Bogu moli u svome jeziku, njime se služi i u javnom životu, pa da se slobodno kulturno razvija. U ta temeljna slobodnjačka prava ne smije državna vlast da dira nego po ovlasti zakona. A iz rasula Napoleonova carstva nići će narodnosno načelo, nacionalizam: svaki narod, etnička skupina i spontana, organska, samonikla kulturna tvorevina, povezana istim jezikom, etosom, predajom, knjigom, kolektivnom dušom, živom svijesti jedne prošlosti i jednake budućnosti, pozvana je i ovlaštena, da osnuje svoju državu. »Kako je čovječanstvo razdijeljeno u narode, neka se i svijet raspane u toliko država. Svaki narod svoja država. Svaka država narodna tvorba.«

Austrija ima prokušani način, kako će se odbraniti od te nove političke zaraze, koja bi joj mogla donijeti smrt. »Mes peuples«, rekao je car Franjo I. francuskomu poslaniku u Beču, »sont étrangers les uns aux autres et c' est tant mieux. Ils ne prennent pas les mêmes maladies en même temps. En France, quand la fièvre vient, elle vous prend tous le même jour. Je mets les Hongrois en Italie et des Italiens en Hongrie. Chacun garde son voisin: ils ne se comprennent pas et se detestent. De leurs antipathies nait l'ordre et de leur haine réciproque la paix générale.« (Moji su narodi tudji jedan drugomu i tim bolje. Njih se ne navrze ista bolest u isti čas. Kad u Francuskoj dodje groznica, spopadne vas svekolike isti dan. Ja metnem Magjare u Italiju i Talijane u Magjarsku. Svak čuva svoga susjeda: oni se ne razumiju i mrze. Od njihove protivnosti nastaje red i od njihove uzajamne mržnje opći mir). Tim nepreslanim svadjanjem i draženjem jednoga naroda na drugi navit će monarhija za još jedno stoljeće svoj vijek, koji će isteći, kad će njezini narodi kulturno i politički ojačati, a Versailleski mir dati nacionalizmu snažnu sankciju, kakove u povijesti još nije bilo. Medjutim je Dalmacija dospjela pod vlast Austrije i postala njezina »krunovina«, njezina provincija.

Isprva su zli nadi i liberalizmu i nacionalizmu. Najcrnja i politička i socijalna reakcija poslije revolucije, bourbonska restauracija u Francuskoj i »sveta alijancija« na evropskom kopnu ,ne da im ni odahnuti, sapela ih prekonoć, da se ne mogu ni maći. Taj će sapon najprije odriješiti srpanjska revolucija u Parizu 1830., koja će dovesti na prijestolje kralja Francuza Orléansa Luja Filipa i dati državi »doktrinarni«, učenjački konstitucionalizam, gdje je vlast glave države stegnuta suradnjom narodnog predstavništva, kojemu su politički i od česti pravno odgovorni ministri, postavljeni od vladara. No to je još čisto buržujska vladavina ,koja osniva izborno pravo samo na imovinskom cenzu, ne daje ga »kapacitetima«, sposobnostima, i ne će da umanji broj zvaničnih poslanika, koji su svojom plaćom zavisni od vlade ili milošću vlade hoće da postignu dobro plaćenu službu u državi. Ta je konstitucija, što ju je izmudrila četica duhovitih, pametnih, čestitih i za dobro naroda zauzetih državnika, da ga odgoje za veće slobode, još daleko od potonje parlamentske vladavine, gdje uistinu narod sam sebi daje zakone i izvršuje ih po ljudima svoga povjerenja, jer su prava glave države do kraja stegnuta, sva vlast prešla na narodno predstavništvo, izabrano općim pravom glasa, kojemu su iz njegove sredine postavljeni ministri politički i pravno odgovorni, da ne mogu ni jednoga časa vršiti svoje vlasti bez njegova povjerenja.

To je srpanjsko sunce granulo i drugim narodima, moralno potuklo apsolutizam širom evropskoga kopna, uskrslo narodnu nezavisnost Belgije i trgnulo u napredak slobodarske ideje i podvige širom svega evropskoga kopna. U nas Hrvata uskorilo je Gajev ilirski pokret, koji je, kao i potonja Strossmayerova jugoslavenska ideja za monarhije, u suštini bio pribiranje svih kulturnih snaga narodnih s dalekim ciljevima kulturnoga i političkoga ujedinjenja svih naroda na slavenskom jugu, a u Magjara Košutov imperializam, koji nije mogao naći Hrvatske na geografskoj karti. Tako valja nazvati ondašnju politiku Magjara protiv Hrvata, i ako je taj naziv potonjega podrijetla. Joe Chamberlain, britski ministar kolonija u osamdesetim godinama prošloga stoljeća, zamislio je osnovu, po kojoj bi Velika Britanija i Irska, Dominioni, s njezinom krunom udružene države, i njezine kolonije bile jedno trgovinsko područje s olakšanim uzajamnim saobraćajem i zaštićeno spram inozemstva jednakim carinama. Tu su čisto ekonomsku politiku tamo nazvali imperijalizmom, jer se je ticala čitavoga britskoga carstva (Empire). Ali na evropskom kopnu izvrnuli su taj smisao pa su tim imenom nazvali i politiku onih časovito ojačanih naroda, koji su pregli, da druge slabije ne samo ekonomski iscrpe do kraja, nego i, koliko mogu, okrešu njihovo narodno biće i nakalame ga svojim. To se je zlo bilo navrzlo naših prekodravskih susjeda i urodilo kao svako — da je na smrt bilo »nacionalnoj magjarskoj državi od dvadeset milijuna od Karpata do mora«.

Tako smo se primakli kobnoj godini 1848., kad će opet iz Pariza puknuti puška haberdar. Mlohavost i nesposobnost francuske vlade, da uoči činjenice, dovodi do veljačne revolucije, kojom je pariško radništvo izvojštilo narodu dalje slobode, odmah stalo izdavati čitav niz različnih humanitarnih zakona, ukinulo smrtnu kazan za političke delikte, tjelesnu kazan i uzu za neplaćene dugove, pa na jedan mah općim pravom glasa povećalo broj birača od dvije stotine pedeset tisuća na devet milijuna. Na sve strane dižu se revolucije, u Italiji, Njemačkoj, Austriji, Ugarskoj i Hrvatskoj, koje utiru pute liberalizmu i nacionalizmu i donose narodima konstitucije po izgledu francuske srpanjske i belgijske. U naš javni život sada prvi put ulazi nova politička ideja, federalizam. To je reakcija protiv jakobinskih fikcija jedinstva konstitutivnih elemenata države, jedinstva naroda, teritorija i državne vlasti. Narod »državni«, kako ga je ustav naredio, dakle ne samonikla etnička kulturna tvorba, nego zakonom odredjeni pojam, tek je apstraktno jedna organska cjelina. U novovjekoj državi, koja opseže toliki teritorij, svagda se raspada ne samo u više »narodnosti«, nego i u više plemena iste narodnosti, povezanih historijskom predajom, kulturnim, lokalnim, ekonomskim, socijalnim zasebnim probicima. Pa ni teritorij, tako odlučan za političke i ekonomske prilike naroda, nije širom države jednoličan, niti se državna vlast već s tehničkih razloga može vršiti tako jedinstveno, da bi mogla sve one zasebne kulturne i socijalne probitke oživotvoriti kako valja. S toga treba državi dati oblik, koji traži njezina ideologija, da jedinstvom države sačuva njezinu punu snagu, a opet da narodnostima i plemenima dade pravo, neka sami oživotvoravaju te njihove zasebne probitke, jer će ih oni najbolje oživotvoriti. Treba u državi stvoriti suverenu naddržavu i predati joj tako zvanu »visoku« politiku, spoljne poslove i vojsku, da bi ostala jedan subjekat medjunarodnoga prava, a pod tom naddržavom od pojedinih narodnosti i plemena osnovati savezne, članice države sa zakonodavnom, sudskom i upravnom vlasti u granicama tih njihovih zasebnih probitaka. Kako je vrlo malo država bez različnih naroda i plemena, a rečene se svrhe redovno ne mogu polučiti pukom samoupravom, novovjeka država u istinu je većinom zadobila taj oblik federalistički, pa tek u najnovije doba (Njemačka, Austrija, Švicarska) kao da su stale jačati sile snažnijega jedinstva i ujednačenja.

Te francuske slobodarske ideje zadahnule su i bansku Hrvatsku i niezin možda u historiij najveći i najslavniji sabor od 1848. godine. Po sliie toliko stoljeća s prvim narodnim banom na čelu pregnuo je svim silama, da bi zemlju preveo u modernu državu, ukinuo je najteže nepravde feudalnog sustava i uveo jednakost svih državljana pred zakonom. Odriješio je podaničku vezu i urbarska selišta predao u slobodnu svojinu podanika. Njegov ban, da bi obranio najsvetija prava zemlje i izvojštio joj doličan položaj u monarhiji, diže oružanu silu na Košutovsku Magjarsku, prikuplja pod svoj barjak Banovinu, Bačku i Banat, dok dalmatinska gospoda (kao i u svim potonjim odlučnim političkim časovima) odbijaju užu suradnju s banskom Hrvatskom. On je

uvjereni federalist i misli već onda, da se monarhija samo federalističkim preuredjenjem može u zadnji čas spasti od rasula.

Pravo kaže o 1848. godini možda najbolji suvremeni engleski historik George Macaulay Trevelyan (»British history of the nineteenth century«, 293): »Austrija je mogla pokoriti svoje pobunjene podanike od česti s pomoću Rusije, a od česti zato, što magjarski parlamentarci pod Košutom nisu htjeli da postupaju s nemagjarskim narodima Ugarske bolje, nego s podloženim narodima. Taj njihov postupak odbio je Slavene i Rumunje natrag u ruke bečkih despota. Košuta su u njegovu potonjem progonstvu njegovi američki i engleski štovatelji držali za junaka slobode, što je od česti i bio. Ali Bog zna, da li je ko poslije Robespierrea toliko naškodio liberalnoj stvari. Odvratio je magjarsku narodnu ideju od liberalizma u šovinizam. Magjarska oligarhija, poražena 1848., nagodila se je poslije 1866. sa svojim austrijskim neprijateljima na ortaštvo prevlasti dvaju naroda, koje je monarhiju gurnulo u konačni ponor«.

Nu onda je časovito ojačala i nije od pogibli, iz koje se je jedva izbavila, naučila ama ništa. Hrvatski je sabor na okupu, svojim člankom XI. uzima sebi kompetenciju u svima stvarima, »koje se tiču unutarnjih poslova«, ali ne dospijeva da tu granu uprave uredi po modernim načelima, jer je već carskim patentom od 4. ožujka 1849. za čitavu austrijsku carevinu oktroiran jedinstveni ustav. Njime će oživjeti najkrući austrijski centralizam, da bi stvorio »nerazdjeljivu i neodriješivu ustavnu austrijsku nasljednu monarhiju«. U tome je ustavu Hrvatska (bez Krajine) sasvim izjednačena ostalim pokrajinama monarhije, postaje prosto »krunovina«. Hrvatskomu saboru nije dodijeljena veća kompetencija nego što ju ima skupština autonomne provincije. Ali već patent od 31. prosinca 1851. ukida taj ustav, koji u ostalom nije jošte ni bio u život priveden, pa se čitavoj monarhiji nameće apsolutistična vladavina, koja je potrajala punih deset godina pa je i u nas, kao što je policijska država svagdje to učinila, sazdala ujedinjenu državnu vlast, uklonila u seljaštva ostatke feudalizma i dala zemlji glavnu značajku moderne države, vlast zakona, jednakost sviju pred njim.

Teški porazi na bojnom polju u Italiji i rastrojene državne financije slomile su taj apsolutizam, pa kad je diplomom od 20. listopada 1860. bio povraćen ustav, sastao se je 1861. hrvatski sabor, da uredi državnopravne odnose zemlje spram Austriji i Ugarskoj. Dva su čina toga znamenitoga sabora odlučna za dalji politički razvitak, njegova adresa, koju je sastavio dr. Franjo Rački, i njegov zakonski članak XLII : 1861., djelo Ivana Mažuranića. Prva iznosi »stožerne temelje hrvatskoga državnoga života, ustav i na njem osnovanu samostalnost i neodvisnost države, pa zemljišnu cjelokupnost trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«, a drugi odredjuje smjernice hrvatskoj realnoj politici u monarhiji za pedeset godina unaprijed. Njime sabor najprije izjavljuje, da je dogadjajima 1848. godine svaka, zakonotvorna, upravna, sudska, sveza izmedju Hrvatske i Ugarske pravno posve prestala osim zajedničkoga kralja. Izjavljuje dakle najprije načelo autonomno, »nezavisnost, samostalnost, realni i virtualni (t. j. faktični i onaj, što po državnom pravu k njemu pripada) teritorijalni opseg Hrvatske«, a onda očituje, da je Hrvatska osim zajedničkoga kralja spremna s kraljevinom Ugarskom stupiti u još užu državnopravnu svezu, ali da »zakonarstvo i vrhovna prava u poslovima političkim, nastavnim, vjerozakonskim i pravosudja kao i sudbenost u svim molbama ne mogu biti predmetom te uže sveze«. Zadržava za autonomnu kompetenciju poslove »unutarnje uprave, bogoštovlja i nastave i pravosudja«, kao i potonja hrvatsko-ugarska nagodba.

Danas ne možemo ispravno da prosudimo o toj na prvi mah čudnoj podjeli državne vlasti, ako pustimo s vida, da je odredjena u duhu staroga domaćega feudnoga prava, te smjese javnoga i privatnoga prava Dok je na osvitu novoga vijeka Dalmacija potpala pod vlast mletačku, talijansku, a Herceg-Bosna pod tursku, ostala je jedina banska Hrvatska, gdje se nije pretrgnuo nit hrvatske državnosti i gdje su Hrvati zadržali javnu vlast. Zato se njome u prvom redu i bavimo. Ali ona je pripadala k području zapadno-evropskoga feudnoga prava i njeno je javno pravo bilo na njem osnovano sve do u najnovije doba. Njezin ustav nije nigda bio oktroiran, ne razumijevajući, dašto, ovu riječ u smislu političkom, nego u smislu pravnoga kontinuiteta. Poput engleskoga i pored ugarskoga razvijao se je evolucijom. A zato su sve njezine javnopravne ustanove u suštini izvojštene i historijskim razvitkom utvrdjene povlastice, »pravice«, privilegija stališa i redova, a u moderno doba čitavoga naroda. Šulek ne zna za isprave hrvatskoga državnoga prava drugoga imena nego »Naše pravice«. Zato u banske Hrvatske toliki »historizam«, tako jaka historijska svijest, tolika snaga djedovskih predaja i običaja, tolika predanost historijskim granicama. Zato njezina poslije ujedinjenja najjača politička stranka, seljačka stranka, nadovezuje svoj program na stari staleški poredak, ustaje na borbu protiv »gospode«, koje je već davno nestalo. Zato kod ujedinjenja u Hrvata tolika smetnja, razrožne političke orientacije i nerazumijevanje prilika u banskoj Hrvatskoj, gdje su djedovska djela ne samo narodu snaga i slava, što podiže njegovu čast i svijest, kao u Dalmaciji i Herceg-Bosni, nego i izvor suvremenih pozitivnih javnopravnih ustanova, dok je u one dvije druge zemlje taj historijski razvoj bio prekinut revolucijom, oktroiranjem tudjinske vlasti.

Ta politika banske Hrvatske, i ako je sačuvala hrvatsku državnost i kulturno asimilirala Hrvate, ostala je preuzana, idejno suviše srednjevjekovna, da bi od banske Hrvatske učinila i Pijemont hrvatskih zemalja, a Hrvati bili su pokrajinskim javnim životom i probicima suviše politički rastrojeni, da bi u odlučnom času, za svjetskoga rata, dali svoga Masaryka ili Pilsudskoga. Ni Čehe ni austrijske Poljake nisu kao Hrvate raskidali u četiri državna i pravna područja, hrvatski gradjanski, vojničko-krajiški, austrijski i bosansko-hercegovački.

S toga nije čudo, da i iz Mažuranićeva članka izbijaju snažni elementi staleške države. Vlastelin bio je »dominus terrestris«, zemaljski gospodin, imao je privatno pravo na svoje zemljište i neka javna prava na njem. Njegov dom bio je »kurija«, sudnica, gdje je vršio »jurisdikciju«, »patrimonijalnu sudbenost«. policijsku, gradjansku i omanju kaznenu nad svojim kmetovima. A njemu samomu mogli su suditi u gradjanskim i kaznenim stvarima samo domaći staleži. Prelati su duhovna vlastela, crkva i njezini svećenici pripadaju k domaćim staležima. A valja sačuvati i narodni jezik, tu najbitniju razliku od magjarskih staleža, otkako je napušten nekadašnji diplomatski jezik latinski. Hrvatski stališi još su se živo opominjali one žestoke i ljute borbe s Magjarima za narodni jezik, a držali su se one rečenice Magjara Pavla Nágya, da je narodni jezik dragocjeniji od narodne slobode, jer se izgubljena sloboda može opet zadobiti, ali izgubljeni jezik nigda. Zato taj članak ne daje iz ruku unutrašnje uprave, osobito državne policije i poljoprivrede, sudovanja gradjanskoga i kaznenoga, bogoštovlja i nastave od pučke škole do sveučilišta. Sav staleški sustav izgradjen je na nekretnom kapitalu, drugoga kapitala do zemljišta u kraljevini nema, pa zato je gotov predati zajednici vlast nad pokretnim kapitalom, financije, obrtnu, industrijsku, trgovinsku i socijalnu politiku, jer staleška država financija zapravo i nema, a ne zna se ni za kaku obrtnu, industrijsku, trgovinsku, i socijalnu politiku moderne države. Od te feudne ideologije ne će odstupiti ni potonja hrvatsko-ugarska nagodba.

Ali do nje su još dugi puti. Schmerling će 1861. jošte kušati, da bi oslabio historijsko-politički položaj pojedinih kraljevina i zemalja u monarhiji i stalnim carevinskim vijećem ojačao jedinstvenu državu. Hrvati i Magjari ne će u nj da udju, a tako ni federalisti, pa zato Belcredi 1865. obustavlja temeljni državni zakon o carevinskom predstavništvu i kuša predobiti za jedinstvenu državu austrijsku Hrvate i Magjare. Oni se, dašto, krate, jer ne će da se odreku svoga državnoga prava i udju u njemački savez, a Beč prve ostavlja na strani, dok drugima popušta i više ne poriče valjanost njihovih revolucionih zakona od 1848. godine. Nasljedne zemlje austrijske svejednako su u njemačkom savezu, Bundu, gdje se od 1848. godine Austrija i Pruska bore za prvenstvo i vodstvo. Sad će se one zaratiti, Austrija će biti potučena i prinudjena sa svojim nasljednim zemljama izaći iz njemačkoga saveza, a Beč će na početku 1867. priznati državnopravnu samostalnost Ugarske, s njome bez suradnje Austrije i Hrvatske dokrajčiti ustavni spor u monarhiji, prihvatiti i odobriti Déakov memorandum o poravnanju državnopravnih pitanja izmedju Ugarske i Austrije, koji će paragrafiran biti izdan kao zakonski članak XII : 1867. i donijeti utanačenu tako zvanu austro-ugarsku nagodbu. Konačno će se austrijski cesar 8. lipnja 1867. dati okruniti krunom kralja Stjepana. Tako se je austrijska carevina prometnula u austro-ugarsku monarhiju, nastao je dualizam, Austrija se je raspadnula u polu zapadnu, kraljevine i zemlje zastupane u carevinskom vijeću, i u polu istočnu, zemlje krune ugarske, a obje povezane zajedničkim vladarom i nekim zajedničkim poslovima, naročito »visoke« politike.

Dualizmom je osnovana hegemonija dvaju naroda, Nijemaca i Magjara, u monarhiji, a on je početak njezine smrti, dokaz, da je prinudjena dati jednomu narodu dio svoje vlasti, kako bi druge mogla držati na uzdi, jer joj za sve nedostaje snage. Posljednji pokušaj ministarstva Hohenwartova (1871.), da bi se monarhija uredila federalistički, skršio je otpor Magjara. Dalmacija je ostala u zapadnoj poli kao njezina krunovina, a s banskom Hrvatskom, koja je kod te preobrazbe monarhije ostala osamljena i nije htjela pristupiti ni na jednu stranu, valjalo je urediti državnopravne odnose. To je učinila tako zvana hrvatsko-ugarska nagodba od 8. studenoga 1868. (zak. čl. I : 1868); a kako je njome valjalo priznati državnopravne promjene, nastale bez sporazuma s Hrvatskom a uz odrešitu i žestoku oporbu svih njezinih nezavisnih živalja, mogao ju je prihvatiti samo sabor, izabran na osnovi oktroiranoga izbornoga reda, a bez sudjelovanja Dalmacije i Krajine.

Bilo je preraznih naučnih mišljenja, kako valja teoretski odrediti bivši hrvatsko-ugarski državnopravni odnos po toj nagodbi, od nauke magjarskih i od česti njemačkih pravnika. da je ta zajednica u istinu jedinstvena država sa vrlo širokom samoupravom Hrvatske, pa Ulbricha, da je »unio realis inaequalis«, nejednaka realna unija, Bidermanna, da je federacija, Jellineka, da je Hrvatska državni odlomak (fragment), kusatak od države, pa do našega državnopravnoga temeljaka Josipa Pliverića, da je to bila, i ako znatno centralizirana, realna unija, u kojoj je Hrvatska sačuvala svoju punu državnost. Nema sumnje, da je Hrvatska, kad se o tome odnosu sudi po načelima rimsko-kanonskoga prava. bila država koliko i Ugarska, jer je s njome bila ravnopravna kod ugovaranja, a tu ravnopravnost i poslije učinjene nagodbe za sebe zadržala (§ 70.). Ali očito je, da se taj državnopravni odnos ne da do kraja protumačiti po tim načelima, jer je ta nagodba u istinu potanje razradjeni zak. čl. XLII : 1861, pa kao i on svijesno ili nesvijesno rodjena tvorevina našega domaćega prava. Tek za razliku od njega izriče u preambelu, uvodu, »da su kraljevine Hrvatska i Slavonija tečajem stoljeća koli pravno toli faktično pripadale ka kruni sv. Stjepana«. To je načelo unionističko, koje je Hrvatskoj nametnuo medjutim nastali dualizam u monarhiji.

I ta hrvatsko-ugarska državna zajednica naša je domaća zajednica kao i naše kućne i seljačke zadruge ili zemljišne zajednice, jednina i množina u zajednici, tako zvano kolektivno jedinstvo, s polja jednina a unutra množina. S polja su Hrvatska i Ugarska jedan subjekat spram zemalja austrijskih i inih država, čine jednu istu državnu zajednicu (§ 1.). Ali unutar ove su dva odjelita javnopravna subjekta, čine »nagodbu«, da bi izravnale izmedju sebe postojala državnopravna pitanja (preambel), a koja se može mijenjati samo sporazumom »onih čimbenika, koji ju sklopiše« (§ 70.), to će reći krune, hrvatskoga i ugarskoga sabora. I kruna je dakle kompasciscent. Sličnost srednjevjekovnim izbornim kapitulacijama udara u oči. Sankcija je zakona u modernoj državi prerogativa glave države, koju ona jednostrano vrši. Hrvatska je »politički« narod, to će reći »državni« narod (§ 59.), a uza taj ima i druge konstitutivne elemente države, svoj teritorij i svoju organizaciju državne vlasti. U zemljama krune ugarske ima dva državljanstva, hrvatsko i ugarsko, svako sa svojim posebnim personalitetom i političkim pravima izbora (§§ 47. i 34.) i vršenja javnih služba (§ 46.), a svako osnovano na zavičajnosti, u prvom slučaju koje hrvatske, a u drugom slučaju koje ugarske općine, sa jednim zajedničkim indigenatom, srednjevjekovnom pripadnošću, spram drugim državama, koji je zak. čl. L : 1879. krivo nazvao ugarskim državljanstvom.

Hrvatska ima svoj »državni« teritorij (§ 59.) sa svojim teritorijskim vrhovništvom (§ 48.), pa je njezino prinašanje zajedničkim javnim troškovima osnovano na strogo teritorijskom načelu (§ 11.). Ona ima i svoju posebnu »državnu« organizaciju (unutrašnjih poslova, bogoštovlja i nastave, pravosudja i narodnoga gospodarstva), koja je pravilna, redovna njezina javnopravna ustanova, jer su zajednički poslovi tek izuzetci i nabrojeni su taksativno, dok je ona odredjena i po materijalnim momentima, po funkcijama, i po formalnim, po ressortima (§§ 47. i 48.). Na čelu je njene državne organizacije ban, koji je po našem historijskom shvaćanju ostao zamjenik kralja, jer »Hrvatu ban je kralj«; a ujedno u autonomnim stvarima neka vrsta ministra predsjednika, odgovorna hrvatskomu saboru, zatim po smislu našega municipalnoga prava i organ sudske funkcije, generalni prokurator, jer mu je državni nadodvjetnik podredjen, i konačno organ zajedničke uprave, koju će zajednička vlada vršiti u Hrvatskoj sporazumno s njime (§§ 50. i 45.). Tako hrvatski sabor dobija preko bana, njemu odgovorna, i političku kontrolu nad zajedničkom upravom. Najveća politička snaga dolazi Hrvatskoj od onih uglavaka nagodbe, da je njoj predana sva izvršna vlast u zemlji i da se sama nagodba ne može mijenjati bez njezine privole.

Po tome su u zemljama krune ugarske bila dva »državna« ustava, i dva »državna« teritorija, ugarski i hrvatski. Ugarska i Hrvatska mogle su tu zajednicu medjusobnim ugovorom još više ujediniti, a i ujedinile su je opsežnim zajedničkim poslovima (§§ 3. do 10.), ali time nije nastala neka samostalna, viša, jedina država, neki viši državni organizam, posebni od njih odijeljeni državnopravni subjekat, jer zajednički organi, i zakonotvorni i upravni, nemaju samosvojnu, već tek od Hrvatske i Ugarske delegovanu kompetenciju, koja se svagda njihovim novim utanačenjem može mijenjati i sasvim ukinuti (§ 70.).

Zato se je posljednji Habsburgovac u svojoj inauguralnoj diplomi, kraljevskoj zavjernici od 28. prosinca 1916. i obvezao, da će štititi »prava, ustav, zakonitu neodvisnost, slobodu i zemljišnu cjelovitost Ugarske, te Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, a isto tako cjelokupnost i zemaljski ustav kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, koje s kraljevinom Ugarskom sačinjavaju jednu istu državnu zajednicu«, pa se svojom krunidbenom zakletvom od 30. prosinca iste godine zakleo, da će »Ugarske, te Hrvatske, Slavonije i Dalmacije prava, ustav, zakonitu neodvinost i zemljišnu cjelokupnost, a isto tako cjelokupnost i zemaljski ustav kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, koje s kraljevinom Ugarskom sačinjavaju jednu istu državnu zajednicu, nepovredjeno im sačuvati«. Zato su u novom grbu austro-ugarske monarhije 1915. godine bile označene samo tri njezine državnopravne jedinice, Austrija, Ugarska i Hrvatska.

Za te nagodbene vladavine, koja je potrajala ravnih pedeset godina, Krajina je 1872. od česti a 1882. u cijelosti razvojačena i sjedinjena s materom zemljom. Monarhija je Hercegbosnu 1878. okupirala, zauzela. 1908. anektirala, sebi pripojila, a malo zatim dala joj ustav sa vrlo širokom autonomijom. No kako su Magjari u monarhiji bili vrlo osilili, da su austrijsku polu nadmašili, hrvatsko-ugarski nagodbeni odnos očito se nije mogao smiriti ni konačno ustaliti, a monarhija bila u velikoj neprilici, kojoj će poli pripojiti »carevinsku zemlju« Hercegbosnu, ili kako će ju medju obje razdijeliti, nikla je ideja, da se Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Hercegbosna udruže u jednu hrvatsku političku skupinu, ravnopravnu s objema polama. Tako bi se stegnula prevelika vlast Magjara i za monarhiju najpovoljnije riješio jedan od njenih životnih problema, jugoslavensko pitanje. To je bio tako zvani trializam, koji je medjutim ostao puka ideja i nije imao kada, da bude priveden u djelo. Tek se austrijski cesar nije mogao 29. svibnja 1918. zakleti na austrijski ustav, po kojemu je Dalmacija pripadala k austrijskoj poli, jer se je krunidbenom zakletvom kao ugarsko-hrvatski kralj prije obvezao, da će nepovredjeno sačuvati kraljevinama Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji njihovu »zemljišnu cjelokupnost«.

Prirodno je, da je politički posljedak nagodbe s Ugarskom u praktičnom životu bio za Hrvatsku kud i kamo nepovoljniji, nego što bi bio morao da izidje iz svih prije istaknutih pravnih momenata. Za taj politički posljedak odlučna je samo dinamika sila, a Hrvatska je i brojem i vlašću i ekonomskom snagom bila puno slabija od Ugarske. Ova svojom imperialističkom politikom u onom pokvarenom smislu evropskoga kopna nije bila »posestrima« Hrvatskoj, nego njezina huda maćeha, postupala s njome kao s podredjenom provincijom ili kolonijom, zapostavljala ju kod kuće i u svijetu gdje je god mogla, šiljala joj bane i komesare, da ju ukrote, izvraćala najjasnije zakonske propise na njezinu štetu, kratila joj čiste račune zajedničkih dohodaka i izdataka, kojima je upravljala, otela joj na pravdi Boga Rijeku i more, sprečavala njezin prirodni nacionalni, kulturni i ekonomski razvitak.

Zato široki življi narodni u Hrvatskoj prigrljuju Starčevićevu pravašku ideju, koja hoće ujedinjenje, nezavisnost i samostalnost svih hrvatskih zemalja »u okviru« monarhije ili izvan njega. Ali ta je ideja svejednako u suštini osnovana na historijskom državnom pravu hrvatskom, ona je kao neko lijevo krilo ideje unionističke, koja je hrvatsko-ugarskom nagodbom oživotvorila tek jedan dio toga prava u ograničenom obliku. Ima svejednako, da tako kažemo, panonsko-dunavsku orientaciju. Pored nje nastat će, ojačati i konačno prevladati u hrvatskoj politici druga šira, mediteransko-balkanska orientacija. Strossmayerova jugoslavenska ideja, koja se je pod pritiskom austro-ugarske vlasti i kod nerazvijene svijesti ne samo etničke jednakosti, nego i nacionalnog zajedinstva naroda na slavenskom jugu, skučenih i odijeljenih vjekovnim državnim granicama, morala stegnuti na kulturno priljubljivanje i ujednačivanje, zadobit će sada svoj politički oblik, federaciju tih naroda, naročito federaciju svih hrvatskih i srpskih zemalja. Iz zemlje slovinstva, Gundulićeva »Osmana« i Kačića doći će pobude za »riječku i zadarsku rezoluciju«, oko kojih će se okupiti hrvatsko-srpska koalicija, koja u posljednih desetak godina nagodbene vladavine u banskoj Hrvatskoj silom prilika i da bi unionističkom brodu došla nad vjetar uz prekide provodi politiku nagodbenu, ali pod tim vidom ide za svojim pravim političkim ciljem, za federacijom svih zemalja hrvatskih i srpskih. Uskrsla je misao Jelačićeva, tek »bez okvira«.

Zato, kad su razjurili austro-ugarsku monarhiju, došlo je, što je moralo doći, izašla je rezultanta iz svih razloženih političkih komponenata. U svojoj historijskoj sjednici od 29. listopada 1918. kida hrvatski sabor sve državne sveze kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s Ugarskom i s carevinom austrijskom, proglašava hrvatsko-ugarsku nagodbu ništavom, a »Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju sa Rijekom posve nezavisnom državom, koja po načelu narodnosti i na temelju narodnoga jedinstva pristupa u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba u cijelom etničkom području toga naroda bez obzira na državne granice« — od Soče tamo do Soluna, kako je glavni govornik istakao. Tim saborskim aktom ušla je dakle banska Hrvatska u novu državu Slovenaca, Hrvata i Srba, koja je na teritoriju austro-ugarske monarhije, gdje nastavaju južni Slaveni (u banskoj Hrvatskoj, Istri, Sloveniji, Hercegbosni, Dalmaciji i Vojvodini) nastala i u svojoj noti Ententi i kraljevini Srbiji izjavila se spremnom pristupiti u zajedničku državu s kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom.

Dok srpska vlada priznaje njezino Narodno Vijeće za zakonitu vladu »Srba, Hrvata i Slovenaca, jugoslavenskih zemalja bivše austro-ugarske monarhije«, mirovna konferencija u Parizu hoće tek 1919. da je prizna i time demonstrira protiv Italije, ali od toga poslije odustaje. Medjutim ženevska deklaracija od 9. studenoga, izdana od srpske vlade i predstavnika države Slovenaca, Hrvata i Srba, izjavljuje, da je ova zajedno s kraljevinom Srbijom »jedna nedjeljiva državna cjelina i član društvo slobodnih naroda«, pa odredjuje, da će tu »državnu zajednicu u svim spoljnim manifestacijama prava, snage i volje predstavljati zajedničko ministarstvo Srba, Hrvata i Slovenaca«, dok će »vlada kraljevine Srbije i Narodno Vijeće u Zagrebu i dalje vršiti poslove u svom unutrašnjem pravnom i teritorijskom djelokrugu«, dok se novim ustavom ne donese konačno ustrojstvo države. Tu ideju dualizma države Slovenaca, Hrvata i Srba i kraljevine Srbije, što se javlja u toj deklaraciji, smaći će u zametku akt Regenta od 1. prosinca 1918., kojim proglašava »ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca«, s jedinstvenom parlamentarnom vladom i jedinstvenim narodnim predstaništvom. Centralizam je ideja vodilja kod osnivanja novoga kraljevstva.

Tome će obrazovnom državnom aktu mirovna konferencija saveznih vlasti i sjedinjenih američkih država dati svoju sankciju i medjunarodnopravno priznanje. Harold Nicolson, prvi stručnjak za balkanske stvari u engleskoj delegaciji na toj konferenciji, bilježi u svome djelu »Peacemakers 1919« (Mirotvorci) pod 8. svibnja, kako je u »Conseil de Cinq«, odboru najvišega savjeta, sudbina austro-ugarske carevine konačno bila zapečaćena i Ugarska za nekoliko časova izgubila svoj jug. A u preambelu. uvodu mirovnih ugovora uglavljuje se, da su savezne i ujedinjene vlasti priznale sjedinjenje nekih dijelova teritorija austro-ugarske monarhije s teritorijem kraljevine Srbije (l'union de certaines parties du territoire de ladite monarchie avec le territoire du royaume de Serbie) kao državu slobodnu, nezavisnu pod imenom države srpsko-hrvatsko-slovenske. Starodrevna hrvatska kraljevina sa svim svojim »realnim i virtualnim pravima« sjedinjuje se s kraljevinom Srbijom tek kao čest teritorija bivše austro-ugarske monarhije.

Ali život je jači od pisanih ugovora, ustava i državnih akata. One iste sile, koje su u ovom jednom vijeku pokretale javni život, centralizam, liberalizam, nacionalizam, federalizam, ne jenjavaju ni u tako zvanim nasljednim državama monarhije, nego i dalje djeluju gotovo u jednakim pojavama i s istim poteškoćama u sredjivanju unutrašnjih prilika.

Prof. dr. JOSIP NAGY

DALMACIJA I HRVATSKA

I.

U »Sveslavenskom zborniku«, koji je god. 1930. izdan u Zagrebu kao Spomenica o tisućgodišnjici Hrvatskog Kraljevstva, objelodanjen je na prvom mjestu članak našeg velikog naučenjaka-arheologa i idealnog patriote pokojnog Don Frane Bulića »Dolazak Hrvata i pohrvaćivanje Dalmacije«. Svoje razlaganje počinje auktor s godinom 615., kad je glavni grad rimske pokrajine Dalmacije bio porušen i opljačkan od divljih Avara. Romani, njegovi stari naseljenici, prebjegoše na bližnje otoke. Već prije toga papa Grgur Veliki pisao je mjeseca lipnja 600., Maksimu, valjda posljednjem salonitanskom biskupu, da je smućen i razalošćen, što se Slaveni približavaju samoj Saloni. Jedno pleme Slavena, pleme ratničkih Bijelih Hrvata spusti se u naše krajeve sa karpatskih gora, zaposjedne našu zemlju i obalu Jadranskog mora.

Gusta tama zastire prve decenije boravka Hrvata u njihovoj novoj postojbini, a isto je tako tamom zastrt život Romana na otocima.

Prvi znak kulturnog života Hrvata datira iza njihova pokrštenja. Kao pokršteni ulaze u kolo prosvijetljenih naroda Europe, izgradjuju svoju državu poput sredovječnih država zapadne Europe, dižu crkve i samostane, uvode benediktinski red, koji u širenju kulture znači veoma mnogo. Knez Trpimir dariva god. 852. latinskog nadbiskupa grada Splita a kneževi kapelani grade oko polovice devetoga vijeka u samoj Dioklecijanovoj palači iznad gradskih vrati — Porta Aurea — crkvicu sv. Martina.

Hrvatski se elemenat postepeno infiltrira u latinske gradove. »Po trogirsko-solinskom polju, pa po ninskom i kninskom, redjaju se kameni spomenici naših prvih knezova: zadužbine, crkve, samostani i nadgrobni spomenici«. Hrvati svoj život i svoju kulturu nadovezuju na život i kulturu rimskog pučanstva ali doskora pohrvaćuju imena latinskih gradova. Trpimir upotrebljuje za svoj dvorac u Bihaćima ostatke rimskog zaselka. U XI. vijeku postavljen je lik hrvatskoga kralja u nekdašnju grobnicu rimskog cara. U Splitu odličnici nose hrvatska imena a pohrvaćivanje ovoga grada završeno je u XIII. vijeku, kad je Split stupio u uži dodir s hrvatskim knezovima Šubićima i Kačićima, kad mu je trgovina s hrvatskim zaledjem omogućivala, da se obogati i postepeno razvija i iznad uskih granica negdašnje Dioklecijanove palače. Nastao je novi Split — Burgus — koji je u hrvatskim knezovima našao svoje zaštitnike.

Bulićev članak, koji skicira vezu izmedju našeg današnjeg života i antikno-kršćanskog svijeta, lijepo upotpunjava studija pokojnog Vjekoslava Klaića »Regnum Chroatiæ et Dalmatiæ«, koja je na njemačkom jeziku izašla god. 1911. u »Vjesniku« zagrebačkog zemaljskog arkiva, odatle bila preštampana u djelu Tomašić-Bojničić »Fundamente des Staatsrechtes des Königreiches Kroatien« (1918.) a u hrvatskom prijevodu objelodanjena u spomenutom Sveslavenskom zborniku.

Iz utemeljiteljne isprave za benediktinski samostan Svetog Petra u Rabu god. 1059. Klaić izvodi zaključak, da su područja Hrvatske i Dalmacije, koja su u IX. vijeku a djelomično i u X. bila točno odvojena, na početku XI. bila smatrana kao jedinstvena država. Kod ovog se shvaćanja ostaje u doba vladanja kralja Petra Krešimira. U skupštinama se dalmatinskih i hrvatskih velikaša stvarahu i odobravahu kraljeve odluke. Isprave kralja Petra Krešimira pokazuju, da su u doba od 1059.—1069. Hrvatska i Dalmacija bile smatrane kao jedno kraljevstvo a u stvari su to i bile. Pokušaja spajanja Dalmacije i Hrvatske bilo je već u X. stoljeću, ali je definitivno provedeno za Petra Krešimira a i poslije njegove smrti god. 1073. Dalmacija i Hrvatska ostadoše jednom državom. Dmitar Zvonimir je na zajedničkom zboru svećenika i svjetovnjaka izabran vladarom jedinstvene države Hrvata i Dalmatinaca. Njegov nasljednik Stjepan II. dignut je na prijestolje pristankom svih plemića Hrvatske i Dalmacije. A kad je god. 1102., poslije dugih nutarnjih nemira i borba, ugarski kralj Koloman iz kuće Arpadovića bio uzdignut na prijestolje hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva, postupalo se sasvim onako, kao i kod stupanja na prijestolje Dimitrije Zvonimira i Stjepana II. Ispravu o sloboštinama zadarskom samostanu sv. Marije potvrdili su i oni velikaši, koji bijahu došli s kraljem iz Ugarske. Mletački duždevi nose već od god. 1076. naslov »dux Venetie atque Dalmatie et Croatie«. I za bizantinskog gospodstva god. 1167.—1180. Hrvatska i Dalmacija smatraju se jednom cjelinom, jedanput kao jedinstveno kraljevstvo a zatim kao vojvodina. Naziv »Sclavonie ducatus« je zajednički naziv za dvoimenu vojvodinu Hrvatsku i Dalmaciju. God. 1269. javlja se kombinirani naslov »dux totius Sclavonie, Dalmatie et Croatie«. Oba imena, Hrvatska i Dalmacija, vrijede kadšto u XII. stoljeću sinonimno pa se i zamijenjuju. Hrvatsko-dalmatinska kraljevina označuje se sad samo nazivom »Hrvatska« a sam samo nazivom »Dalmacija«. U Dukljanskom ljetopisu imena »Croatia« i »Dalmatia« imadu jedno te isto značenje. Arapskom geografu Edrisi, koji je do god. 1161. živio na dvoru kraljeva obiju Sicilija, Hrvatska je čitavo primorsko područje od granice oglejskog patrijarhata u današnjoj Istri pa do Dubrovnika, koje se područje naziva i Dalmacija. Domaći kroničar, dukljanski svećenik, izjednačuje dakle Hrvatsku i i Dalmaciju a aparski geograf daje imenu Hrvatska širi opseg od imena Dalmacije.

Izvori XIII. stoljeća i prve polovice XIV. znadu samo za jedan »regnum Croatie et Dalmatie«. Tako splitski arcidjakon Toma, splitski kroničar Mica Madii de Barbazanis i anonimni sastavljač jednog spisa o opsjedanju grada Zadra. Tek s godinom 1359. u aktima dvorske kancelarije Dalmacija i Hrvatska označuju se kao regna, što ima da znači države ili kraljevine. Ali u samoj Hrvatskoj i Dalmaciji shvaćanje o jedinstvenoj državi i jedinstvenom području živi i dalje pa i znameniti historik Ivan Lucius u drugoj polovici XVII. stoljeća daje svome djelu naslov »De regno Dalmatiæ et Croatiæ libri sex«.

Ovako od prilike Klaić prikazuje veoma važan politički problem o uskoj vezi izmedju Hrvatske i Dalmacije, o vezi, koju nikakve prilike nijesu mogle da unište a s vremenom su je mnoge činjenice jačale. Tko je god prodro u pravu bit ovog pitanja, tko je umio, da duh hrvatske povijesti dovede u sklad s duhom opće, tko je vodio računa o tome, da rezultati, do kojih dolazi hrvatska historiografija i hrvatska historička nauka uopće, dolaze pred sud opće historijske nauke, taj se nije mogao prevariti u značenju koncepcije »Regnum Croatiæ et Dalmatiæ«.

Trogiranin je Lucius svoje djelo izdao god. 1666. Malo prije njega (1652.) izdao je zagrebački kanonik Juraj Ratkay svoja »Memoria regum et banorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae«. Prvi je pristaša mletačke politike pa ipak umije da svoju objektivnost drži na razmjerno visokom stepenu; drugi daje svome djelu potpuno katolički smjer, a Hrvate i uopće Slavene uzimlje u obranu protiv napadaja, koji dolažahu sa germanske strane. Njima se u osamnaestom vijeku pridružuje zagrebački kanonik Baltazar Adam Krčelić djelom »De regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notitiae praeliminares«. I tako pisci iz Dalmacije i iz Hrvatske u sedamnaestom i osamnaestom stoljeću obradjuju pitanja iz hrvatske povijesti i utiru put onim lijepim stranicama naše historijografije, koja se na visok stepen digla u doba moderne kritične nauke. Franjo Rački, rodom iz Fužina u Gorskom kotaru, prvi predsjednik Jugoslavenske akademije, izabire doba nacionalnog hrvatskog kraljevstva, koje svoju kolijevku ima u Dalmaciji, kao glavno područje svog naučnog rada.

II.

Po Dalmaciji se mletačka vlast stala širiti početkom XV. stoljeća. Ladislav Napuljski prodao je god. 1490. duždu mletačkome za 100.000 dukata Zadar, Vranu, Novigrad i Pag i uz to se odrekao svog kraljevskog prava na ostalu Dalmaciju. Da koliko je bilo moguće spasu svoje autonomije predadoše se Mlečanima pojedini gradovi i otoci, kao Cres, Osor, Rab, Nin, Skradin, Šibenik, Trogir, Split, Kotor, Hvar, Brač, Omiš i Makarska. Sramotna trgovina Ladislava Napuljskoga bijaše ih dovela u očajno stanje. Tako je nastao onaj tako zvani mletački stari posjed (acquisto vecchio), iza koga je slijedilo područje Dubrovačke Republike a za ovim Mletačka Albanija, naime Boka Kotorska.

S padom Bosne i Hercegovine Osmanlijsko se carstvo stalo primicati Jadranskom moru. Iza Kandijskog rata, rata izmedju Venecije i Turske, bila je granica mletačkog posjeda pomaknuta nešto dalje prema unutrašnjosti po onoj crti, koju je uspio da povuče mletački poslanik Nani god. 1671., pa se po njemu i prozvala »linea Nani«. Dalje je tu crtu pomakao providur Grimani iza mira sklopljena u Srijemskim Karlovcima, 14. srpnja 1700. Njegova je crta nazvana »linea Grimani«, a novi se mletački posjed prozvao »Nuovo acquisto«. Iza rata izmedju Venecije i Turske god. 1714., koji je buknuo zbog toga, što Turci bijahu oteli Mlečanima Moreju (Peloponez), i iza mira, koji je bio sklopljen u Požarevcu na Dunavu, povučena je sporazumom izmedju sultanova predstavnika Mehmed efendi Sialyja i mletačkog Aloizija Moncenigo god. 1721. i 1733. nova pogranična crta — »linea Mocenigo« — a tadanji mletački posjed u Dalmaciji označen kao »acquisto nuovissimo«. To bijaše onaj posjed, koji je ostao u svom nepromijenjenom opsegu sve do pada republike sv. Marka 1797.

Sve te crte i tekovine pružile su Veneciji mogućnost, da se ustali na čitavoj našoj jadranskoj obali; izvan njezine vlasti bijaše jedino područje Dubrovačke republike. A podjedno Dalmacija je bila odvojena od Hrvatske. Zaledje bijaše u turskim rukama; polumjesec se popeo čak i na zidove Klisa, pred očima grada Splita. Usporedjena s balkanskim zemljama, Dalmacija kao da je stajala na razmjerno visokom stepenu kulture. Ali u stvari vladalo je neko mrtvilo, koje je djelomično ublažila uspomena na negdašnju dalmatinsko-hrvatsku zajednicu i duh, koji se iz Dubrovnika i uže Hrvatske širio i po Dalmaciji. Korčulanski vlastelin pjesnik Ivan Vidale pjeva u jednoj svojoj poslanici Dubrovčaninu Nikoli Nalješkoviću:

Dubrovnik grad svitli i slavan zadosti
Svake Bog nadili obilno milosti.
Gospodom ga uresi, zakonmi i pravdom
Razlicim uzvisi imanjem i blagom.
Svuda ga jes puna slava, svud on slove
Hrvatskijeh ter s' kruna gradova svih zove.

U Gundulićevoj »Dubravci« starac ribar dolazi iz dalmatinskog primorja, koje stenje pod tvrdom tudjinskom vlašću, u Dubravu da u »gnijezdu slatkome slobode primile« u miru proživi svoje stare dane. Vetranićeva pjesma »Aurea aetas« diše duhom Ovidija i Vergilija, vapije za starim danima i moli Boga, da ih povrati. Napredovanje Turaka bolno ga se doima i potiče da kaže Hrvatima:

O slavni Hrvati, i vas li ognjem zmaj
Do traga pomlati i da vam plačni vaj,
I slavne banove sve oganj popali
I vašoj državi, ku nogom poplesa,
Nijednog ne ostavi hrabrenog viteza.

U »Planinama« Zadranina Petra Zoranića vila Hrvatica dobro zna, da medju Hrvatima ima mudrih i učenih ljudi, ali i bolno primjećuje, da se stide pisati svojim jezikom.

Dalmatinski primorci dakle upiru svoj pogled u slobodan Dubrovnik, Dubrovnik im širom otvara svoja vrata, a iz Dubrovnika i iz Zadra, sa jedne južne i sa jedne sjeverne tačke jadranske obale, širi se pogled po čitavom hrvatskom svijetu. U užoj Hrvatskoj, makar da je Dalmacija bila od nje odvojena, ban i sabor nose naslove »hrvatsko-dalmatinsko-slavonski« (Banus regnorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. — Congregatio generalis regnorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae). Trogiranin ban Petar Berislavić odlučno je suzbijao navale Turaka na Hrvatsku i Ugarsku i sam izgubio glavu na bojnom polju. Državnopravna veza izmedju Dalmacije i Hrvatske nije nikada pala u zaborav a učinjeno je više pokušaja ili da se obnovi ili barem da se naglasi u nadi, da će se, kad nastanu povoljnije prilike, ostvariti.

Mletačka je Dalmacija živjela od god. 1420.—1797. Odmah po padu republike sv. Marka iz same se Dalmacije javljaju glasovi, koji traže sjedinjenje s Hrvatskom. Obnova tradicionalnog »Regnum Dalmatiæ et Croatiæ« bila je u očima dalmatinske inteligencije jedini put, koji bi, u doba, kad su se prilike u svijetu stale brzim tempom mijenjati, mogao dovesti do normalnog života. Deputacije iz Dalmacije nijesu se obraćale samo na cara u Beču, nego i na grofa Ivana Erdödyja, bana Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Dalmacija je mirom u Campoformiju 1797. bila predana Austriji, ali se u doba prvog austrijskog vladanja (1797.—1805.) uprava u Dalmaciji nije bitno razlikovala od mletačke. Francusko vladanje (1805.—1815.) i Ilirske pokrajine doprinijele su kao posvuda tako i u Hrvatskoj i Dalmaciji svoj dio formiranju onog raspoloženja, koje je kasnije došlo jako do izraza u borbama na jednoj strani s Madjarima a na drugoj s Talijanima.

III.

Franjo Fancev u uvodu svojim »Dokumentima za naše podrijetlo hrvatskog preporoda« (Gradja za povijest književnosti, knjiga XII., 1933.) lijepo je istaknuo, da je prvi i najglavniji cilj hrvatskoga preporoda bio politička i kulturna sloga i sjedinjenje svih Hrvata. »Pod političkim sjedinjenjem — kaže Fancev — bila je mišljena uspostava historičke trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije na njenu cijelom prostranstvu. U najtješnjoj vezi s tim političkim uskrišavanjem historičke Hrvatske konstantno je bilo na dnevnom redu i pitanje oslobodjenja Bosne. Ujedinjavanje trojedne kraljevine s ostalim južno-slavenskim pokrajinama ide u kasnije istaknute ciljeve preporoda. U osnovama težnje za kulturnim ujedinjenjem kao najvažnija narodna potreba bila su istaknuta dva zahtjeva: jedan općeni hrvatski književni jezik i jedan jedinstveni pravopis«.

Da se obnova političke cjeline hrvatsko-slavonsko-dalmatinske, općeniti hrvatski književni jezik i jedinstven pravopis u Dalmaciji smatrahu suštinom Ilirskog pokreta, iako ne tako odredjeno kao danas, kad su mnoge njegove strane naučno osvijetljene, proizlazi iz pisanja dalmatinskih novina u ilirsko i poilirsko doba. (Usp. Š. Urlić, Pabirci o Ljudevitu Gaju po dalmatinskim listovima i koledarima za ilirskog doba. Pretiskano iz »Hrvatske Krune«. Zadar 1909.; Pietro Kasandrić, Il giornalismo Dalmato dal 1848. al 1860. Zara 1899.) »Srpsko-dalmatinski magazin« Božidara Petranovića upotrebljava ime Ilir da označi samo Hrvate ili Dalmatince zapadne crkve. Antun Kaznačić u svom člančiću »Della lingua e letteratura illirica in Dalmazia«, objelodanjenom god. 1835. u zadarskoj »Gazzetta di Zara« preporučuje svojim zemljacima, da pročiste svoj jezik od tudjinske natruhe a učena društva da odrede jedan općeniti pravopis.

Kad je Gaj god. 1841. pohodio Dalmaciju, Dubrovčani ga vrlo srdačno dočekaše. »Gazzetta di Zara« piše, da se Gaj velikom revnošću i ljubavlju dao na traženje starih dubrovačkih rukopisa. Stupajući s njim i njegovim pristašama u vezu i zajednicu, Dubrovčani će iz petnih žila poraditi na unapredjenju narodne knjige i obnovi slave imena ilirskoga. Antun Kaznačić je tim povodom ispjevao Gaju pjesmu dobrodošlicu.

Kaznačić pjeva i banu Jelačiću; njemu pjeva i Medo Pucić, koji je u tršćanskom listu »La Favilla« god. 1842. izdao svoje lijepe članke pod natpisom »Studi sugli Slavi«. U članku »Di alcuni Ragusei, i quoali furono bani di Croazia« (O nekim Dubrovčanima, koji su bili banovi Hrvatske) Pucić na jednoj strani hoće da dokaže, da je neki Dubrovčanin Lukari bio jednom hrvatskim banom, a na drugoj odaje svoje velike simpatije za Gaja. Malo ima ljudi, kaže Pucić, kojima Dubrovnik toliko duguje koliko Gaju, jer njemu jedinome ima biti zahvalan, ako vidi, da je njegovo ime i njegova književnost nerazdruživo spojena s preporodom narodnoga duha u Iliriji.

U »Zori Dalmatinskoj« i sam Matija Ban dokazivaše lijepim jezikom i stvarnim razlozima, da se sretna budućnost Dalmacije može ostvariti jedino spajanjem sa Hrvatskom. Svi Dalmatinci, koji ljube svoj narod, treba da rade u korist ovog sjedinjenja. Posvuda se pita, je li moguće, da bi Dalmatinci u odlučnom času zanijekali ovu veliku misao, da bi talijanski duh nadjačao hrvatski. A on odgovara, da nije moguće, da bi Dalmacija bila izgubila osjećaj svoje narodne pripadnosti. God. 1848., pošto je proglašena sloboda štampe, »Zora Dalmatinska« postade političkim listom. I prije te godine njezini su saradnici u zvijezde kovali »Danicu ilirsku«. »Danica« je »Zoru« probudila, pa ako se te dvije sestre slože, ima nade, da će žarko sunce doskora ogrijati sve Ilire.

God. 1848. hrvatsko-ugarski sukob nastao je zato, jer je madjarski šovinizam Ludovika Kossutha naišao a i morao naići na otpor kod Hrvata, u kojima je bila naročito razvijena svijest o svojoj vlastitoj narodnosti i drevnoj državi.

Ugarska je Jelačiću, prema riječima njegova proglasa od 19. travnja, ne gospodar Hrvatske, nego drevna saveznica, koja je evo sada prekinula vezu s Hrvatskom. Protestira protiv politike ugarskog ministarstva, koja radi na štetu Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Hrvatska se poziva na svoje historijsko pravo, pa prema tome ne traži ništa novo. Ugarska to ne čini, pa će zbog toga morati snositi odgovornost i posljedice.

O Jelačićevom odlučnom istupu, o njegovom naglašavanju hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zajednice, o naslovu bana Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, u Dalmaciji se govorilo na sva usta. »Zora Dalmatinska« objavljivala je seriju članaka o hrvatskom historijskom pravu, koja je ostala nedovršena, jer je list 25. lipnja 1849. prestao izlaziti. Ali se o tim pitanjima, a uvijek u vezi s Jelačićem, raspravlja i u dubrovačkom listu »Rimembranze della settimana«, u zadarskom »La Dalmazia dopo la libertà della stampa«, koji je doskora uzeo naslov »La Dalmazia costituzionale«, u službenom listu »Gazzetta di Zara« i u dubrovačkom »L'Avvenire«, koji je uredjivao dr. I. A. Kaznačić, kako kaže Kasandrić, jedan od najsjajnijih i najduhovitijih umova u Dubrovniku. »La Dalmazia costituzionale« pravo je uočila bit dubrovačkog lista, kad je rekla, da je potpuno hrvatski list, pisan talijanskim jezikom. A to je u stvari i bio. Njegov je glavni cilj, da utire put federativnom uredjenju austrijske monarhije i da naglašava apsolutnu potrebu sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. U njemu su u tom smislu najbolje članke objelodanili Matija Ban i Medo Pucić. Mogle bi se nabrojiti još i druge dalmatinske novine, mogla bi se promatrati čitava dalmatinska štampa od 1848.—1860. i u njoj bi se našao bezbroj ozbiljnih članaka, koji bi pokazali, kako je Jelačić u Dalmaciji dao veoma jak impuls težnji za sjedinjenjem s Hrvatskom, koje se na jedan ili drugi način i dosad javljalo. Tamo i amo našli bi se glasovi, koji govorahu protiv sjedinjenja, ali ih je, u razmjeru prema prvima, bilo vrlo malo, a skoro svaki bio je suzbijen sa kud i kamo ozbiljnije strane nego što bijaše ona, koja ga je bacala u svijet.

IV.

Doba od 1861.—1866. bijaše u Austriji doba potpunog obračunavanja s prošlošću. Da se spasi, što se još dalo spasiti, dodjoše mnoga pitanja na dnevni red: naredbe o općinama, organizacija autonomnih organa, zastupstva pojedinih zemalja. Došao je patent od 5. ožujka 1860. o Pojačanom Državnom vijeću, iz kog se rodila Diploma od 20. listopada 1860. a u kojoj je riječ i o historijsko-političkim individualnostima. Za nju se reklo, da je neopoziva, pa ipak se opozvala preko noći a naslijedio ju je Patent od 26. veljače 1861. Prelazu od jedne diplome na drugu odgovara prelaz od federalizma na centralizam. Svakako je državno pravo stalo u pokretima šezdesetih godina sve to više izbijati na javu.

Ivan Kukuljević-Sakcinski, koji je 2. svibnja 1843. u saboru izrekao prvi hrvatski govor, prekinu god. 1850. svoje praktično-političko djelovanje i potpuno se posveti historijsko-arhivalnom naučnom radu. Politici ga je vratila listopadska diploma i povraćeni ustav. Deset godina rada na polju povijesti, pažnja, koju je do tada poklonio ispravama, ulila mu je u dušu veliko poštovanje prema historijskim pravima. Na početku drugog razdoblja svog političkog djelovanja izdaje svoje znamenito djelo »Jura Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae« (1861.—1862.). Franjo Rački šalje u svijet svoje »Odlomke iz državnoga prava hrvatskoga«, Eugen Kvaternik djelo »Das historisch-diplomatische Verhältnis des Königreiches Kroatien zu der ungarischen St. Stephanskrone«. U svim je tim djelima Dalmacija i dalmatinsko-hrvatska zajednica dolično zastupana; u njima se na dnevni red stavljaju pitanja, preko kojih se nije smjelo preći kad bi se javilo bilo koje pitanje o modernom ustavnom životu i kad je trebalo odrediti odnos Hrvatske prema Ugarskoj, Dalmacije prema Austriji i Italiji a hrvatskoj cjelini dati pravo mjesto. U sjednici hrvatskoga sabora od 25. travnja 1861. rekao je biskup Strossmayer: »Ja mislim, da je svakoga naroda i svakog državnog tijela upravo duša i srce, upravo život, da ustavna i državna prava svoja, kao cijelu povijest u krilu svome nosi. Tko u državno pravo, koje se zrcali u povijesti, dira, taj upravo nož u srce naroda riva«. Strossmayerovo potpuno ispravno shvaćanje značenja državnog prava, njegovo tačno prosudjivanje prilika šezdesetih godina a uz to njegov bistar pogled, koji bijaše uvijek uperen na Dalmaciju, dali su mu povoda, da je ne jedamput nego bezbroj puta na raznim mjestima tražio sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i najprikladnije puteve, koji su do tog sjedinjenja mogli dovesti.

Dalmatinski se pokret prirodno naslanja na pokret u užoj Hrvatskoj a uz to diše i duhom talijanskog Risorgimenta. Dalmacija, tipična zemlja ukrštavanja raznih struja, postala je sada područje, na kome se sastadoše dva oblika nacionalne ideje; ideja, koja se temeljila na postojećem stanju, na jeziku i na volji naroda, da obrazuje jednu cjelinu, i ideja, koja je u korist narodne cjeline isticala momente iz prošlasti, naročito one državno-pravnog karaktera. Protuhrvatska struja, autonomaši, tražili su neku autonomiju, kojoj nijesu dali stvarne konture, koketirali su s austrijskom politikom pa su, kao i ova, skretali sad na jednu a sad na drugu stranu. Veliki sin Dalmacije Nikola Tommaseo, Talijan dušom i tijelom, ali i oduševljen za svoju rodnu grudu, našao se u dilemi i nije mogao da ne zastrani. Usporedite medju sobom njegove spise »Ai Dalmati«, »Via facti«, »La Croazia e la fraternità«, »La parte pratica della questione«, »Dello statuto ungherese e croato« i »La questione dalmatica riguardata nei suoi nuovi aspetti« i teško ćete se

oteti dojmu, da Tommaseo nije napisao koješta, što bijaše bliže njegovim prijateljima autonomašima nego njemu samome. Na hrvatske prilike jasnije od dalmatinskih Talijana gledali su ozbiljni ljudi u Italiji, iako su ih promatrali sa svog stanovišta; konservativac Cesare Balbo, demokrata Giuseppe Mazzini i državnik-realista Camilo Benso Cavour. Ovaj zadnji već 20. listopada 1848. bijaše rekao za Jelačića: »Ne kanim slaviti Hrvate a niti njihova odlučnog vodju Jelačića. Hoću samo da istaknem, da je zastava, koju su razvili, slavenska zastava, a ne, kako neki hoće, zastava reakcije i despotizma«. Najbolji odgovor Tommaseu, njegovim sljedbenicima a i ljudima, koji su ime velikog Dalmatinca-Talijana rabili u druge svrhe, dao je dr. Kosto Vojnović svojim spisom »Un voto per l'unione ovvero gl'interessi della Dalmazia nella sua unione alla Croazia e all'Ungheria«. Svima onima, koji su savremene političke prilike proučavali iz talijanskih pisanih djela, rekao je sina ira et studio Vojnović sve ono, što se u korist sjedinjenja Dalmacije uopće moglo reći, ali i oprovrgao razne tvrdnje, koje su imale osujetiti hrvatsko-talijansku harmoniju, koja nikome nije trebala učiniti ništa krivo. Aspiracije Risorgimenta nijesu smjele smetati obnovi dalmatinsko-hrvatske zajednice.

Politika u Austro-Ugarskoj iza g. 1848. kolebala se izmedju centralizma i federalizma. Suština centralizma bijaše, da vodstvo državnog života bude jedino u njemačkim rukama; federalizam bi nastao, kad bi se carstvo podijelilo na jedno osam dijelova, kako je tražio Čeh Franjo Palacký. Izmedju diplome od 20. listopada 1860. i patenta od 26. veljače 1861. banska konferencija, sazvana za 26. studenoga 1860. zaključi na svojoj prvoj sjednici, da se u Beč pošalje deputacija, koja će zamoliti cara, da se hrvatski jezik uvede u urede i škole, da se u Beču osnuje posebna hrvatsko-slavonska dvorska kancelarija, da se po županijama imenuju veliki župani, da se s Hrvatskom sjedine Krajina, Dalmacija, Kvarnerski otoci i tri hrvatska kotara Istre, naime Volosko, Labin i Novigrad, a njihovi zastupnici dodju u hrvatski sabor. U pitanju sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom car je odgovorio, da se u tu svrhu na bansku konferenciju pozovu izaslanici Dalmacije. Banska se konferencija razišla prije nego što su Dalmatinci došli u Zagreb, jer su svakojake intrige spriječile njihov odlazak. Odlazak se mogao spriječiti, ali se nije moglo spriječiti obrazovanje N a r o d n e s t r a n k e pod vodstvom Klaića i Pavlinovića. Patent od veljače 1861. konstatira, da još nije stvorena konačna odluka o državopravnom odnosu kraljevine Dalmacije prema kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Hrvatski i dalmatinski sabori dobiše od cara nalog, da izaberu svoje izaslanike, koji će raspravljati pitanje sjedinjenja. Autonomaška većina u dalmatinskom saboru nije se odazvala carevom pozivu; sabor nije izabrao svoje izaslanike za hrvatski sabor u Zagrebu, nego petoricu zastupnika za državno vijeće u Beču. Posebna deputacija pod vodstvom Nikole Pucića krenula je u Beč, da uvjeri cara o potrebi sjedinjenja, ali je centralistički ministar Schmerling našao načina, kako da to osujeti.

Don Miho Pavlinović

Hrvatski je sabor g. 1861. uporno tražio, da se sa Hrvatskom sjedine Dalmacija, Dubrovnik, Boka Kotorska i Kvarnerski otoci, no od cara nije na to dobivao odgovora. Medjutim su na prijedlog biskupa Strossmayera u hrvatskom saboru uz predsjednika sjedili Dalmatinci Medo Pucić i Stjepan Ivičević, kao gosti bili na sjednicama Vinko Milić, Mihovil Pavlinović, Miho Klaić i Vicko Tripković. Uz to Niko Pucić bi izabran za zastupnika u Križevcima, a pjesnik Luka Botić u Djakovu.

Političarima-birokratima u Beču nije bilo lako izaći na kraj sa velikim problemima, koji su se gomilali poslije g. 1848. Kad je Austrija god. 1859. bila istisnuta iz Italije a god. 1866. iz Njemačke, stali su više voditi računa o Ugarskoj i svoj pogled sa Zapada okretati na Istok. Bismarck je to označio riječima »das Schwergewicht nach Osten verlegen«. Iz toga se rodila austro-ugarska nagodba od 30. ožujka 1867., koja je stvorila dualizam i dvije jednakopravne državne polovice. Ugarskoj je polovici pripala Hrvatska a austrijskoj Dalmacija. Sumnjivim sredstvima provedeni izbori u Hrvatskoj izmedju 19. studenoga i 23. prosinca 1867. iznesoše unionističku većinu. Ova je većina iz svoje sredine izabrala posebnu regnikolarnu deputaciju koja je sa deputacijom ugarskog sabora redigirala tekst hrvatsko-ugarske državnopravne nagodbe, tekst, koji je 24. rujna 1868. bio en bloc prihvaćen. Čak i u ovoj nagodbi Dalmacija, barem formalno, nalazi svoje mjesto uz Hrvatsku i Slavoniju. Austro-ugarska se nagodba priznaje kao gotov čin ali uz dodatak »da se u buduće slični temeljni zakoni i nagodbe zakonitim sudjelovanjem kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije stvarati mogu«.

V.

Dva čovjeka, dvije potpuno izgradjene ličnosti, stoje na čelu dalmatinskom pokretu: Dr. Miho Klaić i Don Mijo Pavlinović. Klaić je djak padovanskog sveučilišta, obrazovan talijanskom i francuskom književnošću. Bolje piše talijanski i francuski nego hrvatski. Tek kao zreo radnik na političkom polju uči temeljito hrvatski jezik i književnost. Pavlinović je čedo zadarske bogoslovije, idealan svećenik, publicista i književnik već od mladih dana. Dobro pozna hrvatsku književnost i prije i poslije Ilirizma, a njegovoj pažnji ne izmiče nijedna pojava na književnom polju. Njegov je pogled uvijek uperen na Hrvatsku i na Zagreb. Franji Borelliu, koji je u Pojačanom državnom vijeću primijetio, da u Dalmaciji doista ima više Hrvata nego Talijana, ali da je preuranjeno već sada iznositi pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, odgovara Pavlinović u zagrebačkom »Pozoru«: »Dalmacija je bila srčika hrvatske države, gdje su se krunili i stolovali hrvatski kraljevi, kroz dalmatinske žile teče krv Draškovića, Šubića, Frankopana, Kružića i Kačića. Mi na hiljade i hiljade Hrvata iz Dalmacije podižemo jednodušni glas proti njegovu (Borellievu) glasu, proti njegovoj izrečenoj besjedi i njegovu poznanju, te svjedočimo našemu caru i kralju, čitavome svijetu i našoj miloj braći u Hrvatskoj i Slavoniji, da mi jednodušno želimo sjedinjenje i da mu je već odavno prispjelo skrajno vrijeme«.

Sad kao da se na dnevni red postavljalo pitanje, hoće li biti jače one političko-upravne mjere, koje su odvajale Dalmaciju od Hrvatske, ili tradicionalan duh, koji ih je spajao. Do riječi je došlo hrvatsko sveučilište. Medju njegovim prvim profesorima nalazimo na pravo- i državoslovnom fakultetu dra. Konstantina Vojnovića a na mudroslovnom Natka Nodila, dva čovjeka, koja se bijahu odlučno založila za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Dr. Vojnović je bio prvi sveučilišni prorektor. Strossmayer u pismu Franji Račkome od 22. ožujka 1874. reproducira jedan stavak iz pisma, koje je dobio od Pavlinovića, a koji glasi: »Kad je spomen o sveučilištu, dopustite mi da Vam napomenem Vojnović Kostu, Klaića, Pulića i Nodila. Vojnović učenošću i rječitošću svojom postao bi glasovit bilo u ekonomiji političkoj, bilo u karnom pravu. Od Klaića teško da nadjete boljega matematika, od Pulića jedva boljega filozofa. Nodilo je poznat historik«. Na to primjećuje biskup: »Ja se sa Pavlinovićem posve slažem. Dobro bi bilo, da te ljude dobijemo u Zagreb. Jednoga se samo bojim, da ne bi tijem načinom oslabili Dalmaciju«. (Korespondencija Rački-Strossmayer, knjiga I., str. 294.). Strossmayer kao da se nalazi u dilemi. Želi da naučenjaci iz Dalmacije dodju na zagrebačko sveučilište, ali se boji da njihovim odlaskom ne bude oslabljen mladi dalmatinski pokret, koga su čekali veliki zadaci. Konačno je kod njega prevladalo ono uvjerenje, koje je gojio i Pavlinović, da će dolazak Dalmatinaca na zagrebačko sveučilište još jače učvrstiti veze izmedju Dalmacije i Hrvatske.

Dr. Miho Klaić

Natko Nodilo, prvi urednik zadarskog »Narodnog Lista«, koji je počeo izlaziti na talijanskom jeziku pod naslovom »Il Nazionale« i autor njegovog glasovitog proglasa god. 1862., kao rektor zagrebačkog sveučilišta rekao je hrvatskoj mladeži 18. listopada 1890.: »Mi stojimo u sjenovitom klancu, ali je gore nad nama savito plavo nebo naših nezatomljenih nada. Ne koleblje se ni vaša ni moja vjera u naš narodni opstanak«. To je onaj vedar pogled u budućnost hrvatskoga naroda, ona »fides quae montes transfert«, koja je oduševljavala Klaića, Pavlinovića, Nodila a i druge, a kojoj se divio sam Franjo Rački (Korespondencija I., str. 353.). Za hrvatsko sveučilište rekao je Ch. Seignobos, autor »Histoire politique de l'Europe contemporaine« (7. izd., sv. II., str. 723.): »Elle devint un foyer de propagande nationale croate et fuit le théatre habituel des manifestations nationales en Croatie«.

Hrvatsko-dalmatinska veza, formirana i učvršćena historijskim razvojem, državnopravnim koncepcijama, literarnim pogledima prije i poslije Ilirizma pa ozbiljnom naukom, mogla je da prkosi mehaničkim tvorevinama dviju nagodba. U koliko nije prije, realnih je učinaka dala u dvadesetom vijeku. Protiv sistema bana Dragutina Khuen-Hedervary i njegovog nastojanja, da u Hrvatskoj širi madjarsku državnu ideju, diže Dalmacija svoj glas ozbiljnim demonstracijama i odašiljanjem deputacija u Beč. Hrvatskoj je trebala pomoć protiv madjarizacije iz susjednih zemalja, Dalmacije, Istre, Bosne i Hercegovine, gdje je narodna svijest napredovala od dana na dan. Nemiri u proljeću god. 1903. pospješili su Khuenov odlazak iz Hrvatske. Dne 27.lipnja bi imenovan ugarskim ministrom predsjednikom a hrvatskim banom postade 4. srpnja 1903. dr. Teodor grof Pejačević.

Uzdrmane unutarnje prilike u Ugarskoj i napetost izmedju Austrije i Ugarske pa promjena na banskoj stolici, koja nije smjela značiti samo promjenu osobe nego i sistema, sve je to dovelo do »Riječke rezolucije« od 3. listopada 1905., koju je zaključilo četrdeset zastupnika iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Istre i Banata. Rezolucija je očitovala, da Hrvati odobravaju težnju Madjara za potpunu državnu nezavisnost i da će se u tom smislu, dakle u smislu i hrvatske nezavisnosti, boriti skupa s Madjarima. Rezolucija je djelo dra. Ante Trumbića i Frana Supila i jednostavno prelazi preko granica, koju su povukle dualističke nagodbe

Ali je to podjedno značilo i okretanje ledja austro-ugarskom sistemu. A 16. listopada iste godine toj su rezoluciji posebnom zadarskom pristupili i Srbi. Da je ideja krenula iz Dalmacije, razumljivo je potpuno, kad se uvaži činjenica, da su kojekakvi unionistički ili madjaronski programi Dalmaciji bili potpuno strani. Potpora iz Hrvatske protiv autonomaštva u Dalmaciji našla je sada svoj prirodan nastavak u simpatijama iz Dalmacije protiv unionizma u Hrvatskoj. Više nego o ugarskom ili austrijskom integritetu, vodila se riječ o integritetu hrvatsko-dalmatinskom. Regnum Croatiæ et Dalmatiæ bio je još uvijek na životu i preživio je sve moguće navale i svaki pokušaj, da se pretvori u staro željezo.

Dne 28. srpnja 1914. s objavom rata Austro-Ugarske započe svjetski rat, a s tim se danom, kako primjećuje autor povijesti početka ovog strahovitog rata profesor na sveučilištu u Chicagu Bernadotte E. Schmitt (Comment vint la guerre, sv. II., str. 73.; prijevod s engleskog) završuje ono razdoblje svjetske povijesti, koje je počelo s god. 1871. Dva velika politička saveza, dvije velike skupine velikih sila, Trojni savez izmedju Njemačke, Austro-Ugarske i Italije, i Trojni sporazum izmedju Rusije, Francuske i Engleske prekinuše doba svog naoružanog mira i čitavom žestinom udariše jedan na drugog. Jedan član Trojnoga saveza, Italija, osta neko doba neutralnom, da se zatim pridruži državama i vojskama Trojnoga sporazuma paktom, potpisanim u Londonu 26. travnja 1915., u onom istom gradu, u kome je pod predsjedništvom dra. Ante Trumbića bio obrazovan Jugoslavenski odbor. Ovaj odbor u svom memorandumu od 6. svibnja 1915. na francusku vladu nije mogao a da ne istakne, kako je Dalmacija od pamtivijeka sačinjavala sastavni dio hrvatske države. »U srednjem vijeku — kaže se u tom memorandumu — bila je središtem te države, kasnije je postala žarištem, iz kojega su frcale iskre najviših duhova jugoslavenskog genija. Ona sačinjava po postojećim austro-ugarskim zakonima nerazdruživi dio trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Narod, a tako i sabori zagrebački i zadarski, nikad nijesu prestali da traže ostvarenje temeljnih zakona, koji garantiraju ponovno ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom«. (Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.—1919., Zagreb 1920., str. 28.). Adresa većine Hrvatskog sabora od 9. ožujka 1917. ističući opravdanost narodnog ujedinjenja, skicira razvoj hrvatskog državnog prava i nastojanje sabora »da se kraljevina Dalmacija pripoji kraljevini Hrvatskoj«. (Dokumenti, str. 87.). Dalmatinski zemaljski odbor 19. lipnja 1918. ponavlja ono, što bijaše istaknuo već god. 1902., kako su naime dotadašnje upravne prilike učvrstile uvjerenje, duboko usadjeno u srcu naroda, »da bi združenje zemalja Hrvatima napučenim u jednu državnopravnu skupinu najbolje zajamčilo njegov narodni razvitak«. (Dokumenti str. 140.). A na znamenitoj sjednici Hrvatskog sabora od 29. listopada 1918. Dalmacija, Hrvatska i Slavonija proglasila se i prema Austriji i prema Ugarskoj za nezavisnu državu. »Ali pošto u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji živi samo jedan dio velikoga našeg naroda« hrvatski sabor izjavljuje, »da je kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija zajedno sa Rijekom voljna stupiti u zajedničku potpuno suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba«. (Dokumenti str. 198.).

Hrvatski sabor god. 1918. pokazuje put i Dalmaciji i Hrvatskoj, kojim treba da krenu poslije svjetskoga rata.

Dr. Fra OTON KNEZOVIĆ

BOSANSKO-HERCEGOVAČKI FRANJEVCI I HRVATSKA

ULOGA »OBZORA«

Veza franjevaca iz Bosne i Hercegovine s Hrvatskom postoji od najstarijih vremena pa do danas. Ta je veza sto puta jača u dušama nego u vanjskim odnosima, jer su teške političke prilike često i često onemogućivale te vanjske i stvarne odnose. Moramo znati, da je bosanska franjevačka provincija još god. 1462. obuhvatala gotovo cijelu Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju i Albaniju. Invazijom Turaka njezine se granice proširiše u Srbiju, Bugarsku i Ugarsku sve do Vlaške i Karpata. Ali je zato izgubila na jugu Dalmaciju odmah 1464., jer Dubrovčani nijesu htjeli da imadu direktnih veza s Turskom. Medjutim karlovačkim mirom od god. 1699. oslobodiše se Ugarska i Slavonija od Turske, pa se konačno bosanska provincija suzila u granice Bosne i Hercegovine.

No kroz čitavo osmanlijsko doba od 1463.—1878. bosanski franjevci podržavaju žive veze s majkom Hrvatskom i traže pomoći od braće Hrvata, da ih pomognu direktno ili zagovorom u Beču, Rimu i Carigradu. Nije se kod njih nikada ugasila historijska svijest, da je Bosna bila sastavni dio starodrevnoga hrvatskoga kraljevstva za slavne hrvatske narodne dinastije. Oni su živo podržavali nadu u konačno oslobodjenje i u sebi i u svojem mukotrpnom narodu. Bez te vjere i nade bio bi im život inače gotovo nemoguć i nesnosan.

Gajev ilirizam duboko je prodro u sirotu Bosnu i oduševio franjevce za ilirske težnje i ideale, osobito mladu generaciju, koja se je školala u Hrvatskoj i Ugarskoj. Fra Martin Nedić, Šunjić, Jukić i Martić uz druge odmah se uhvatiše u ilirsko kolo i počeše provoditi ilirske ideje, a mladi bogoslovi pobjegoše iz Ugarske i htjedoše pače dići revoluciju u Bosni protiv Osmanlija.

Borbu Strossmayerovu za slobodu i jedinstvo našega naroda pratili su s najvećim interesom i bosanski franjevci. Istočno pitanje bilo je dozrelo, a njegovo rješenje moralo je odlučiti i sudbinom njihove uže domovine Herceg-Bosne. Strossmayer je bio ličnost svjetskoga glasa, pa kako da ne bi djelovao sa svojim »Pozorom« i na susjedne franjevce! Oni su bili potpuno orijentirani prema Zagrebu kao kulturnom i političkom središtu svih Hrvata. Strossmayer je primio u svoje sjemenište franjevačku mladež na školovanje 1853.—1876. Tu su u njegovoj neposrednoj blizini odgojene čitave generacije bosanskih franjevaca, a Martić, Šunjić, Nedić i drugi bili su njegovi intimni prijatelji. Istina, biskupa su pri tom vodili drugi razlozi nego franjevce. On je htio pošto poto da Bosnu dobije u svoje ruke, pa je tako vršio snažan utjecaj na nju preko bosanske mladeži i najistaknutijih franjevaca.

Strossmayer je rješavao hrvatsko i bosansko pitanje sa širokoga stanovišta svjetske politike. On je bio fanatično odan ideji crkvenog jedinstva izmedju Slavena i Rima, a ta je ideja opijala sve velike duhove našega naroda. Usto je bio uvjeren, da naš narod ne će nikada doći do slobode i jedinstva osim u zajednici s ostalim Slavenima. On je dobro vidio, da se ta borba vodi u prvom redu izmedju germanstva i slavenstva, i to je najkrupnije pitanje svjetske politike. On je bio čovjek širokog svjetskog duhovnog horizonta, i baš zato previše idealist a premalo realist u politici. To ga je prevarilo i u nagodbi i u okupaciji Bosne. Stvarnost je bila jača od idealizma i svakog teoriziranja!

Politička borba braće Hrvata pratila se je u Bosni i Hercegovini s najvećim zanimanjem. Ona je bila odlučna i u držanju bosansko-hercegovačkih franjevaca. Tursko se carstvo stubokom treslo. Ustanak Egipta, Albanije, Srba, Grka i Bosanaca prijetio je rasulom ogromnoga carstva Sulejmana Velikog. Nacionalne i socijalne borbe, pokušaj korjenitih reforama zadnjih sultana izazvale su duboko vrenje u svim slojevima. Anarhija i zaostalost Turske za modernom Evropom davale su ustašama još više potstreka i izdržljivosti za slobodu i socijalnu pravdu. Znali su fratri, da je kucnuo historijski čas, koji će odlučiti sudbinom Bosne za stoljeća. Znali su oni za zakulisnu borbu evropske diplomacije, jer se kose interesi velevlasti na Balkanu i Istoku. Trebalo je mijenjati gospodara pod svaku cijenu, jer se više nije dalo ovako živjeti. Ropstvo i siromaštvo kroz vjekove bilo je dodijalo dozlaboga. Ali opet je trebalo biti na oprezu, da ne zapadnu u drugo ropstvo novoga gospodara.

Austrija je bila izbačena iz Njemačke i Italije. Ona je mogla zadovoljiti svome imperijalizmu i ekspanziji samo na Balkanu, ali preko Bosne. Tu se je trebalo osloniti na katolike, u prvom redu na franjevce, jer su oni imali sav narod u svojim rukama. Ali se Austrija nije mogla osloniti na fratre, jer su ti bili previše nacionalni i orijentirani prema Zagrebu. Austrija je bila podijelila vlast u državi sa Madžarima i u dualizam nije se smjelo dirati. Ona je sondirala teren u Bosni preko svojih konzula za svoju politiku. Kušala je predobiti fratre nekom novčanom pripomoći. Ali se biskup Vuičić ni provincijal nijesu dali zarobiti. Oni su prozreli austrijsku politiku u Bosni, koja je bila uperena protiv njih i protiv hrvatskoga naroda. Borba Hrvata u Banovini još ih je više u tome utvrdila. Bečka je vlada kušala oslabiti položaj franjevaca pomoću njemačkih trapista, koje je dovela u Bosnu prije okupacije. Ona je napokon kušala da franjevce posve potisne iz Bosne pomoću Vatikana. Imao se je zavesti u Bosni svjetovni kler i svjetovna hijerarhija, koja će biti ovisna posve o vladi. Ako su franjevci htjeli ostati u Bosni, morali bi se silom sekularizirati, samo da im se razruši stoljetna redovnička organizacija, provincija, u kojoj su imali čvrsto uporište. Radi toga morali su premjestiti klerike iz Djakova u Ostrogon, da Strossmayer više ne upliva na njih. Borba je u Rimu bila žestoka, puna intriga zakulisne bečke diplomacije.

Za tu borbu znali su bosanski fratri, iako ne detaljno. Ali oni su se žilavo opirali austrijskim aspiracijama na Bosnu. Zato je biskup Vuičić pokušao, da Francuska preuzme protektorat nad katolicima u Bosni. To mu Austrija nije mogla do smrti da oprosti U borbi ona je i njemu i franjevcima uskratila svaku novčanu pomoć. Ali fratri nijesu htjeli popustiti ni za dlaku. Beč je prekinuo borbu u Vatikanu časovito, jer se je približavao čas okupacije, pa je trebalo franjevce predobiti radi Evrope. Beč je poslao svoje emisare u Bosnu, da kupe potpise, kako naime katolici žele dolazak Austro-Ugarske. Dobili su potpise od nekih fratara, koji nijesu bili upućeni u pravu stvar, ali su potpis uskratili i biskup Vuičić i provincijal Andrić.

Franjevci su svoju politiku vezali za hrvatsku politiku. Oni su bili u vezi sa pojedinim hrvatskim političarima i pozorno su pratili borbu hrvatskoga naroda u Hrvatskoj i Dalmaciji. Čitali su u prvom redu »Obzor«, »Narodni list«, kasnije pravaške listove, osobito Prodanovu »Katoličku Dalmaciju«, barem u Hercegovini.

Stav prema Austriji morali su franjevci ipak promijeniti. Na to ih je silila svijest historijske zajednice svega hrvatskoga naroda. Kada dodju pod Austriju, bit će položaj Hrvata jači te će prije doći do svojih prava.

Tako su računali pravaši pa i oni. Konstelacija tadanjih prilika u Evropi bila je za Austriju povoljna radi Rusije i njezine premoći.

Kad je car Franjo Josip krenuo na put u Dalmaciju g. 1875. duž granice Bosne i Hercegovine, Hrvati su mnogo od toga očekivali. Svak je znao da su tu po srijedi politički razlozi. Taj momenat htjeli su i franjevci da iskoriste. Oni su vrlo oprezno kazali svome narodu, da treba cara dočekati duž granice i kazati mu svoje potrebe. U Imotskom dočekala je cara deputacija od devet hercegovačkih franjevaca, koju je predvodio provincijal Buconjić. On je predao caru memorandum o nevoljama naroda u Hercegovini, ali je i u diplomatskoj formi kazao i virtualna prava Habzburgovaca na Bosnu i Hercegovinu. Tome se ne treba čuditi, jer je Buconjić bio veliki i svijesni Hrvat. Kao profesor teologije u Rimu kroz osam godina on je mnogo drugovao sa kanonicima Račkim i Crnčićem. I kao djak u Ferari mnogo se družio s hrvatskim časnicima u austrijskoj vojsci. Tu su se pretresala u prvom redu politička pitanja. Ali su proučavali i hrvatsku povijest i jezik u vezi sa općom slavenskom povijesti. To je Buconjić dobro poznavao sve do smrti. On se u Rimu bio neobično zagrijao za hrvatsko državno pravo, te mu se divio i sam neumrli mučenik Eugen Kvaternik. Zato je Buconjić običavao govoriti: »Ja sam bio starčevićanac prije samoga Starčevića, jer je pok. Ante tek g. 1861. svoj državno-pravni program razvio, a ja sam s Račkim već prije toga bio ga usvojio svom dušom«.

Strossmayer nije ništa očekivao od Austrije pa ni od careva puta. Njegova upornost protiv Austrije djelovala je i na držanje bosanskih franjevaca, pogotovo kad je Austrija rovarila i protiv njih. Strossmayer nije imao nikakve veze s Hercegovcima niti su Hercegovci znali za tu borbu u Vatikanu protiv franjevaca. Hercegovci su po svojem temperamentu bili uvijek za najradikalnije stanovište. Ali kad je došao čas okupacije, tada su se i bosanski franjevci pomirili sa sudbinom i pristali za Austriju. Oni su morali računati sa stvarnošću. Austrija bi u svakom slučaju dobila mandat za okupaciju i bez njihova potpisa, jer je Bismark predobio Englesku za Austriju. Istina, radilo se na berlinskom kongresu sa više strana, da se Bosna dadne Srbiji, jer da tobože nijedna vjera ne će Austrije, ali to nije moglo da promijeni odluku, koja je bila već unaprijed stvorena. Austrijski ministar grof Andrassy brzojavio je konzulu u Sarajevo, da pretstavnik katolika pošalje odmah prosvjed, da bi se Bosna Srbiji dala. Prosvjed je poslao fra Grgo Martić. Radi toga ga je Strossmayer grubo napao, ma da su bili inače intimni prijatelji.

Već g. 1876. kad su Srbija i Crna Gora zatražile za se Bosnu i Hercegovinu, poslali su mostarski biskup Kraljević i provincijal Buconjić prosvjed na otomansku vladu veleći, ako se mora mijenjati gospodar, da se u »tom slučaju žele sjediniti s narodima austrijskoga carstva, s kojima su vezani svojom historičkom prošlosti, kao i mnogobrojnim drugim interesima moralnim i materijalnim«.

Kad je austrijska vojska osvajala zemlju i general Jovanović došao u Ljubuški, tada je Buconjić ispred katolika i hercegovačkih franjevaca poslao poklonstveni pozdrav caru Franji Josipu I., koji završava poklikom: »Živio nam naš hrvatski kralj Franjo Josip!« Taj se pozdrav veoma svidio generalu Jovanoviću radi svoje otvorenosti i izrazitosti.

Iza okupacije bečka je vlada zatražila od generala Filipovića, da dadne nacrt, kako bi se uredila uprava u Bosni i Hercegovini. Filipović je sastavio nacrt s Martićem potpuno u hrvatskom duhu. Ministarstvo vrati nacrt isprecrtan na više mjesta s porukom, da se izmijeni. Filipović ga po naputku Martićevu pošalje u Beč bez ikakve stvarne promjene. Odgovor Beča bio je ovaj: Ministarstvo pošalje najprije baruna Becka u Bosnu, da sklone Filipovića, da izmijeni nacrt prema bečkim željama. Ali Filipović ne htjede ništa da mijenja, veleći: »Ja ne mogu od toga ništa mijenjati«. Na to će Beck: »A vi ćete otići odavde«. Filipović reče: »Drage volje, kad god hoćete«. Tako priča fra Grgo u svojim »Zapamćenjima«.

Sad je morao Filipović da pošalje caru poklonstvenu deputaciju. Nju je organizirao Martić i predvodio. Na putu u Beč svrati se deputacija u Zagreb, jer je Martić htio, da zajedno s hrvatskim političarima sastavi adresu na cara. Zagreb je dočekao Bosance vrlo svečano i dao im u čast svečani komers. Beč je bio neugodno dirnut tim dočekom. Martić se sastane s odličnijim političarima i pročita im svoju adresu. Svi mu je odobriše jednodušno. Adresu hercegovačke deputacije sastavio je Buconjić. U njoi naglašava Buconjić živu želju svih Hrvata i svoga naroda, da dodje do »skorijeg pridruženja i priključenja srodnoj braći istoga naroda, koji je dosad bio pod žezlom habzburškoga doma«.

Beč je ostao gluh na sve želje Hrvata. Do jedinstva hrvatskoga nije moglo doći, jer nije išlo u račun Nijemcima i Madžarima. Ali su uza sve to franjevci budno pratili razvoj prilika u Banovini i Dalmaciji. Njihov je politički program ostao uvijek pravaški. Oni su razvijali hrvatsku svijest kod svoga naroda, osnivali institucije, društva i političke listove sve u hrvatskom duhu. Radi toga bili su u neprestanom sukobu i na ratnoj nozi sa bosanskom vladom, koja je htjela pošto poto da prekine svaku vezu sa Zagrebom ili Beogradom. Ona je htjela stvoriti posebni bosanski narod i jezik. Borba u Hrvatskoj i Dalmaciji za izbore pratila se s najvećim očekivanjem. Sve je bilo radikalizirano i vjerovalo u pobjedu pravaša svaki put. Kad je g. 1903. nastala pobuna u Zagrebu i Zaprešiću radi financijskih grbova i kad su pale prve žrtve od Khuenove krvničke ruke, sva je Bosna bila potresena i duboko ogorčena protiv tirana. Ja sam tada bio u trećem razredu pučke škole u Ljubuškom. Čuo sam gdje crkvena zvona tužno zvone i gdje se viju crne zastave na samostanu. Tada nas je kateheta pok. fra Ante Majić odveo u crkvu, gdje su se držale zadušnice za žrtve te pobune. Tom nam je prigodom održao ganutljivu propovijed. Crkva je bila puna naroda. Tako je bilo i po drugim mjestima.

Uto se primicala i aneksija Bosne i Hercegovine g. 1908. I od nje su Hrvati mnogo očekivali. Mislili su, da se Austrija ne može održati bez federacije ili barem trijalizma. Iako ih je opet stiglo bolno razočaranje, jer se nijesmo sjedinili, ipak im je ostala veća nada, jer smo sad stalno u jednoj državi, pa ćemo lakše doći do cilja. Opet biskup Buconjić šalje pozdravni brzojav caru veleći:

»Pozivljući se na naše izražaje vjernosti i odanosti, koje smo g. 1878. Vašemu Veličanstvu izrekli u našoj deputaciji u Budimu od strane svega našega naroda iz Hercegovine i u onom smislu, da sav naš narod skladno sa ostalom svojom srodnom braćom uživa pod Vašom dinastijom blagodati ustava, mi katolici Hrvati iz Hercegovine prigodom našega sjedinjenja sa krunom hrvatskom, radujemo se i čestitamo. Živio kralj hrvatski!«

Istim je duhom pisana i njegova adresa, koja glasi:

»Vaše Veličanstvo! Previšnji proglas na narod Bosne i Hercegovine, kojim je riješen medjunarodni državopravni položaj naše uže domovine, neizmjerno je obradovao Hrvate iz Hercegovine, jer u njemu vide jedan korak k sjedinjenju ovih zemalja s ostalim zemljama kraljevine Hrvatske pod žezlom vladara iz prejasne kuće Habzburgovaca.

Vaše Veličanstvo! Blizu su četiri vijeka, od kako Hrvati slobodnom voljom izabraše za svoga kralja prejasnoga Vašega Predka Ferdinanda I. Od toga vremena sve su težnje naših otaca išle za tim, da se svi Hrvati okupe u jedno državno tijelo pod zakonitim svojim vladarima iz dinastije Habsburga. Stoljetne težnje hrvatskoga naroda počele su se ostvarivati, kad g. 1878. vojska Vašega Veličanstva pod zapovjedništvom Hrvata Filipovića prekorači granice Bosne i Hercegovine.

Vaše Veličanstvo! Hrvatski narod ovih zemalja pozdravlja s veselim srcem proširenje suverenih prava kralja hrvatskoga na Bosnu i Hercegovinu i izrazuje vruće želje, da se ove dvije hrvatske zemlje sjedine sa kraljevinom Hrvatskom, nadajući se, da će Vaše Veličanstvo skoro učiniti i taj zadnji korak i s tim osigurati naš duševni i materijalni napredak, kako Vaše Veličanstvo u proglasu očinski želi. U sinovskoj odanosti Vašega Veličanstva ostajemo: Za Hrvate katolike iz Hercegovine. U Mostaru, dne 11. listopada 1908.«.

Od ovoga časa još su jače veze franjevaca sa Hrvatskom. Godine 1909. dolazi u Mostar dr. Iso Kršnjavi iz Zagreba. Pohodio je Buconjića, za koga veli: »S njim sam svake večeri sjedio na balkonu biskupske kuće. Imao sam prilike u tim dugim i čestim razgovorima vidjeti veličinu i dubljinu njegove duše i slušati, kako je hvalio nastojanje o. Buntića na Širokom Brijegu . . . «. Kršnjavi je došao i na Široki Brijeg tada. Mi smo ga djaci svečano dočekali sa svojim profesorima. Kršnjavi nam je održao lijep i uzbudljiv govor. Zavolio je fratre izvanredno. Postoji čitava korespondencija njegova sa fra Didakom Buntićem, fra Ilijom Lekom i fra M. Mikulićem.

Mi smo pratili sve dogadjaje u Hrvatskoj, iako smo bili gimnazijalci. O svemu bi nam pripovijedali fratri, a pohlepno smo čitali zagrebački list »Istinu«. Osobito je bila burna g. 1912., kada je Cuvaj došao u Hrvatsku za komesara. Tada se govorilo i pisalo, da Madžari hoće otcijepiti Rijeku od senjske biskupije. Znali smo mi, šta to znači. Tada sam bio u Mostaru klerik. O tome smo mnogo debatirali sa svojim profesorima. Mi se dogovorimo sa svojim prefektom fra Filipom Bebekom i napišemo na bečkog nuncija prosvjed radi Rijeke. Na nasilja bečka i peštanska prigodom Cuvajeva imenovanja za komesara odgovorili su Hrvati burnim demonstracijama po svim krajevima hrvatskih zemalja. Uza sveučilišnu omladinu sudjelovali su u njima i srednjoškolci. To je bio val ogorčenja i nezadovoljstva. Kad je u tim demonstracijama poginuo u Sarajevu djak Šahinagić, revolucionarno raspoloženje bilo je na vrhuncu. Pogotovo, jer je Šahinagić bio Hrvat musliman.

U tim demonstracijama sudjelovali su i franjevački bogoslovi u Mostaru. Na crkvenom trgu pred samostanom, poslije svečane mise, pred vojskom, časništvom, činovništvom, gradjanstvom, cjelokupnim djaštvom mostarskih škola i masom svijeta provalili smo mi bogoslovi iz samostana sa madžarskom zastavom na trg i tu je spalili na očigled svega toga svijeta. Iza toga su krenule mase kroz grad bučno kličući protiv Cuvaja, Beča i Pešte. Mi smo bogoslovi izvjesili na bogosloviji veliku hrvatsku zastavu kličući slobodnoj i ujedinjenoj Hrvatskoj. To je bilo pravo zaprepaštenje kod vojske i vlade. Dakle duh revolucije prodro je eto i u franjevačku mladež, medju samostanske zidove, i to u Mostaru, gdje je residencija provincijala i biskupa! To je ipak previše. To je duh mladoga Augusta Harambašića iz 80. godina.

Provincijal fra Luka Begić bio je tada u bosanskom saboru kao virilni član. On nije ništa znao za dogadjaje u Mostaru, kad ga je odmah pozvao civilni adlatus barun Benko. Tada je bilo kritično stanje za hercegovačke franjevce. Biskup Buconjić umro je već 1910., a još nije imenovan njegov nasljednik. Znali su fratri, kako je barun Pitner jednom kazao, da je Buconjić svojim hrvatstvom toliko neprilika pravio vladi, da više nikada Hercegovac ne će zasjesti biskupsku stolicu u Mostaru. Hercegovci su revolucionarni. I naši su nas poglavari molili, da se kanimo izgreda, ali mi smo zanijekali pače u tome i tešku poslušnost i zapalili madžarsku zastavu. Tko će dokazati ugrijanoj mladosti! Svi razlozi ništa su za uskipjelu fantaziju. Provincijal se vratio iz Sarajeva sav satrven i očajno zavapio: sve je izgubljeno!

Morala se je vladi dati zadovoljština. Caru je poslan brzojav odmah o našem izgredu. Car je bio, vele, upravo bijesan. Rekao je: »Pa još ću i to doživjeti od mojih franjevaca!« Pokojni Buntić radio je na sav mah preko dalmatinskih zastupnika na carevinskom vijeću i preko istak-

nutih članova bosanskoga sabora, da mostarskim biskupom postane koji hercegovački fratar. Koliko vidim iz njegove korespondencije, stvar je bila gotovo uspjela. Ali eto mi mladjarija pokvarili smo sve u zadnji čas. Kako ćeš dati vladi zadovoljštinu? Jedino, da nas otpuste iz Reda. Ali nas je bilo 25! To je gotovo trećina provincije i sva njezina budućnost. Nijesu nas otpustili. Vlada je odgovorila tako, da je mostarskim biskupom postao Bosanac. Tako je to ostalo sve do danas.

Od toga doba franjevci su u tijesnoj vezi sa hrvatskim političarima i istaknutim ljudima. Često hodočaste u Zagreb, a i Hrvati zalaze k nama. Za vrijeme svjetskoga rata nije smio u Bosni nitko ni pisnuti od vojničke strahovlade. Sabor je bio raspušten, mnogi Srbi u tamnicama, a ostali dušu u se. Ali Buntić nije se dao zaplašiti ni od koga. On baš u ovo doba razvija najjaču akciju u svakom pogledu. Kolonizacija naše djece po Hrvatskoj i Slavoniji, pohod Srba u tamnicama u jeku rata, njegovo dopisivanje s vojnicima na fronti, njegove tužbe caru i vladama radi glada u Hercegovini, sve je to bilo bosanskoj vladi neugodno i nemilo. On je pratio razvoj rata i bio uvjeren u propast Austrije.

Uza sve to, što su franjevci bili dobri i oduševljeni Hrvati, oni su uvijek računali sa stvarnošću. Oni nijesu mogli biti eksluzivisti. Oni žive stoljeća sa muslimanima i pravoslavnima, razumiju jedni druge, zato medjusobne odnose rješavaju na priznanju čovječjih prava jedni drugima, na čovjekoljublju i bratskoj uvidjavnosti. Oni poštuju tudje svetinje, bilo vjerske bilo nacionalne, a pravdu i to poštovanje traže i za se.

*

Prva meni poznata vijest, da je »Obzor« bio domaća novina bosanskohercegovačkih franjevaca, jest pismo biskupa Vuičića iz g. 1874., od 12. veljače. No tu se već spominje kao uopće poznata i dobro uvažena novina. Ali da je bio poznat od svoga početka, možemo zaključiti odatle, što su bosanski klerici učili u Djakovu od 1853.—1876. Oni su sigurno širili njegove ideje. Kad je Austrija vodila borbu protiv franjevaca i kad je htjela u Bosni uvesti hijerarhiju svjetovnoga klera 1879.—1881., »Obzor« se je zauzimao za franjevce. Naši stari fratri pričaju mi, da se »Obzor« kod nas u Hercegovini čitao od 1879., u koliko oni pamte. Vele, da su ga oni kao djaci i kasnije kao klerici čitali. Paće ni u Innsbrucku na teologiji nijesu mogli biti bez njega od 1889.—1892. I danas ga čitaju mnogi, i župnici i u samostanima. Razumije se samo po sebi, da nijesu mogli uvijek s njime simpatizirati, osobito kad je zaplovio liberalnom strujom. Ni Strossmayer se nije uvijek slagao s njegovim pisanjem, kako se vidi iz njegove korespondencije sa Račkim.

PETAR PEKIĆ

POLITIČKE I KULTURNE VEZE IZMEDJU BUNJEVACA I HRVATA U PROŠLOSTI

O Bunjevcima-Hrvatima u Vojvodini se prilično mnogo pisalo; ima o njima već čitava literatura u kojoj se većinom ponavljaju iste činjenice i na razne načine komentiraju isti dogadjaji. Govorilo se mnogo u brojnim knjigama i časopisima o imenu, porijeklu i seobi Bunjevaca, ali sva ta nastojanja, da se kompletira njihova historija dosta su manjkava, jer nitko još nije dovoljno prikazao njihovu nacionalnu svijest u prošlosti i veze sa političkim i kulturnim faktorima kraljevine Hrvatske. Zbog toga često padaju prigovori da takvih veza uopće nije ni bilo. Neobavještenom posmatraču se zaista može pričiniti kao da Bunjevci i Hrvati nisu bili gotovo u stalnom kontaktu niti se, prema tome, osjećali jednim narodom. Još uvijek je tradicionalna pogreška možda većine historika da više pažnje posvećuju beznačajnim datumima i lokalnim ispravama, nego duhu i osjećaju pojedinih dijelova naroda u raznim povijesnim epohama, uslijed čega čitava nacionalna historija ispada nepotpuna, krnja. Pošto je takva nepravda neosporno učinjena i Bunjevcima u Bačkoj, to smatramo za potrebno, da ovdje prikažemo važnije njihove političke i kulturne veze sa znamenitim Hrvatima i time nešto doprinesemo, da i Bunjevci u našoj narodnoj povijesti dobiju ono mjesto koje zaslužuju.

Hrvati u Bačkoj su, kao što je poznato, dijelom autohtoni a dijelom doseljeni u više migracija tokom šesnaestoga i sedamnaestoga stoljeća. Feudalni sistem u srednjem vijeku nije pružao nikakve uslove. da autohtoni Hrvati u Bačkoj stupe u idejni politički kontakt sa velmožama Hrvatske. Oni su, kao i ostali narodi Evrope, bili puko orudje u rukama visokoga plemstva, koje im je steglo i najprirodnija prava te su nemoćni životarili u kmetstvu. Jedino su još imali vjersku vezu sa svojim suplemenicima, jer su duhovnu pastvu medju njima vršili prvo templari, a kasnije franjevci bosansko-srebrničke provincije.

Kada je poslije nesretne mohačke bitke g. 1526. car Ivan Nenad, čiji prvi savjetnik bijaše Hrvat iločki franjevac Fabijan Literat, zavladao Banatom i Bačkom, ukazala mu se prilika za političku orijentaciju prema Hrvatskoj, koja nije spadala pod vlast Osmanlija. Pošto je car vodio borbu protiv Turaka, to je već i po tome bio prirodni saveznik Hrvatske. kojoj je turska invazija zadavala dosta brige. Ali do toga saveza ipak nije došlo, jer je car poslije nepune godine dana od svoga nastupa ubijen, a Turci zatim poplave sve njegove zemlje i u njima osnuju svoje gospodstvo.

Za vrijeme turske okupacije u Vojvodini sve do konca sedamnaestoga vijeka nije bilo, niti je u tadašnjim prilikama moglo biti, političkih veza izmedju Bunjevaca i Hrvata, premda baš u to doba spada glavna seoba Bunjevaca u Bačku. Doseljenici su jedino imali u živoj svijesti, da su došli iz hrvatskih krajeva sa namjerom i svrhom da otpočnu novi život na opustjelim bačkim ravnicama.

Svaka politička i društvena organizacija u tim naseobinama zbog učestalih ratova bijaše vrlo spora i teška. Već i činjenica, da se do polovine osamnaestog stoljeća u cijeloj Bačkoj jedva nalazilo po koje selo, nego su stanovnici živjeli rasuti po njivama, dovoljno karakterizira kakve su bile društvene prilike toga doba. Istom u drugoj polovini osamnaestoga stoljeća osnivaju se sela i gradovi, te uz politički počinje se razvijati gospodarski i društveni život. Tada se, premda rijetko, štampaju i u narodu šire knjige, ali je budjenje nacionalne svijesti još u povoju. Fra Grgur Peštalić svojim epom »O bačkim plemićima« postizava samo mali uspjeh u širokim narodnim slojevima, jer je to bio samo neznatan početak literarnoga stvaranja. Kad je tako nešto utrt put prosvjeti, dopirali su do Bunjevaca Kačićev »Razgovor ugodni« i razne hrvatske knjige štampane u Zagrebu, Mlecima, Rimu i td. To su bili počeci kulturne veze izmedju Bunjevaca i Hrvata. Ali je trebalo dosta vremena, da ta veza u narodu dodje do potrebnog izražaja. Gjuro Arnold god. 1812. izdaje u Subotici »Pismenik«, u kojem je po usmenoj tradiciji sabrao bunjevačke crkvene pjesme koje su Bunjevci donijeli iz svoje stare domovine i koje su, prema tome, još i danas u glavnom iste sa onima u Hrvatskoj i Dalmaciji. Ova je knjiga bila dosta poznata i u Hrvatskoj. Dakle sve što je dolazilo iz Hrvatske, Bunjevci su smatrali svojim, kao što su i Hrvati recipročno smatrali svojim sve što im je dolazilo od Bunjevaca. Kad osim toga uzmemo u obzir karakter i mentalitet, pa jezik, način života i običaje Bunjevaca, onda nam je očevidno da su oni, premda geografski rastavljeni, u svakom pogledu živjeli istim životom kao i Hrvati. Što pak već tada nisu imali tješnje medjusobne političke veze tome je uzrok tadašnja oskudna kultura, kao i to, da još nije bilo jačega idejnog pokreta za političko i nacionalno grupiranje Hrvata.

Kad se zatim u cijeloj Evropi počela sve više buditi nacionalna svijest, što je glavna politička značajka prošloga vijeka, medju Hrvatima je ta ideja o narodnoj individualnosti urodila ilirskim pokretom. Nešto prije samoga pokreta god. 1828. dosta je Hrvata u subotičkoj gimnaziji svršavalo humaniorne nauke. Medju njima nalazimo i Josipa Marića iz Kostajnice, kasnijeg kanonika u Zagrebu. Ti su Hrvati rodoljubnim osjećajima zadojili duše bunjevačke omladine, koja je kasnije dala neustrašive borce za nacionalna i prosvjetna prava Bunjevaca, kao što je biskup Ivan Antunović, Ambrozije Šarčević i drugi. Inače ilirski pokret za Bunjevce nije značio ništa nova. Već godine 1812. je, kao što smo spomenuli, Arnold izdao »Pismenik za ilirski narod«. Pošto je znatan dio Hrvata živio u Napoleonovoj Iliriji, to je Bunjevcima bilo sasvim prirodno i logično, da se i oni nazovu Ilirima. Ovo je neoborivi dokumenat, da su Bunjevci svaki značajniji pokret Hrvata smatrali svojim, a to su, naravno, činili zato, što su se osjećali dijelom hrvatskoga naroda. Ilirski je pokret, prema tome, medju Bunjevcima naišao na gotov teren. Franjo Somborčević iz Subotice postade član toga pokreta u Zagrebu, a Bunjevci su čitavu tu akciju primili sa razumljivim oduševljenjem. Moramo ipak priznati, da bi utjecaj toga pokreta bio mnogo snažniji, da su Bunjevci već tada imali svoje domaće književnike, koji bi snažnim perom neposredno usadili u narodnu dušu sve ono, što su Gaj i njegovi drugovi učinili u Hrvatskoj. Rezultat je pored sve manjkavosti duhovne kulture bio povoljan što se vidi i po tome, što je u svim knjigama štampanim u to doba i namijenjenim Bunjevcima u podnaslovu stojalo za i l i r s k i n a r o d, što je ponovni dokaz da su se Bunjevci svaki puta identificirali sa Hrvatima.

U takvim prilikama je zatekla Bunjevce madjarska revolucija, pa je čudnovato što im se sa izvjesne strane često prigovara kako su oni pristali uz Madjare i borili se protiv Jelačićeve vojske i srpskih ustaša. Takvi su prigovori tendenciozni ili proističu iz nepoznavanja tadašnjih prilika. Upravo je nemoguće da bi se svijesni Bunjevci digli na Hrvate sa kojima ih je spajala idejna veza te se sa njima smatrali istim narodom, a pomagali Madjare protiv kojih su vazda osjećali prirodnu averziju. Bunjevačko je plemstvo tada većinom bilo odijeljeno od madjarskoga i sklono Hrvatima, ali brzina dogadjaja je pretekla njihovu namjeru. Znamo da je tadašnji veliki župan Bačke Josip Rudić bio pristaša bana Josipa Jelačića, pa je zbog toga izgubio svoj položaj. Isto su mišljenje zastupali Ivan Antunović, Ambrozije Šarčević i drugi, a braća Franjo i Vinko Somborčevići su dapače i pregovarali sa Hrvatima o zajedničkom istupu protiv Madjara. Do toga ipak nije došlo, jer su madjarske ustaše brzo zaposjele Suboticu, Sombor i Baju, te proglasile prijeki sud i time već u svome zametku onemogućili oružani otpor Bunjevaca, koji odvojeni od Hrvata i Srba nisu mogli ništa poduzeti da uspostave oružanu vezu sa

udaljenom Jelačićevom vojskom. Ali je tako stanje bilo samo po gradovima, dok je u selima, gdje nije bilo madjarske posade, buknula prava pobuna protiv Madjara, koji su je oružanom silom ugušili, a buntovnike postrijeljali. Zbog takve pobune morao je bivši veliki župan Josip Rudić, sakriven u seljačkim kolima, noću pobjeći iz Bačkog Aljmaša. Koliko su Bunjevci bili za Jelačićevu vojsku, vidimo ne samo po tome, što su je po uzmaku Madjara svagdje najoduševljenije dočekali, nego još i po tome, što su dobrovoljno stupali u bojne redove Hrvata i Srba. Prema tome je neodrživa tvrdnja, da su Bunjevci pristajali uz Madjare, nego je, kao što smo vidjeli, očevidno da su oni ostali vjerni idejnoj vezi sa Hrvatima te u tadašnjim prilikama za nacionalnu stvar učinili koliko im je to bilo moguće.

Poslije madjarske revolucije, kada bečki dvor nije ispunio svoje obećanje, Hrvatima i kada je zaveden apsolutizam koji je već sam po sebi krut i tiranski, za Bunjevce ipak u nacionalnom pogledu nije nastalo gore stanje. Imali su doduše njemačke komesare, ali u školama su upotrebljavali hrvatske udžbenike, dok su im kalendari sve do sedamdesetih godina dolazili iz Hrvatske. Osobito se medju njima širila hrvatska knjiga od kada je Ivan Mažuranić god. 1861. postao dvorski kancelar. Tako su zajednički udžbenici osnovnih škola, što su ih Bunjevci imali sa Hrvatima, još više učvrstili njihovu medjusobnu idejnu vezu. No potiskivanjem narodnog jezika iz osnovnih škola nestajalo je i hrvatskih udžbenika. Na to je Ivan Mihalović u Baji 1876. izdao za školu »Gramatiku i čitanku ilirskog jezika«, koju Krašovani (u Rumunjskoj) još i danas upotrebljavaju. Ali se ipak osjećala velika manjkavost. koja će za Bunjevce imati fatalne posljedice. Kako Hrvati još nisu imali svojih visokih škola, to Bunjevci nisu mogli održavati naučnu vezu s njima, nego su sveučilišne nauke posvršavali većinom u Budimpešti. Posljedica toga bijaše ta, da su se mnogi bunjevački intelektualci za kratko vrijeme pomadjarili. Bilo je ipak rodoljuba koji su toliko ljubili svoj narod, da su i srednjoškolsku naobrazbu stekli u Hrvatskoj. Tako je Mate Vojnić, bivši podnačelnik Subotice, iz najotmenije t. zv. Bilečeve porodice, šezdesetih godina prošloga stoljeća svršio srednjoškolske nauke u požeškoj gimnaziji. Za njegovim primjerom povodili su se i drugi, ali je podvojenost bunjevačke inteligencije svakako išla u nacionalnom pogledu na štetu Bunjevaca, jer je broj pomadjarenih sveučilištaraca svake godine bivao sve veći. Oni još nisu imali nikakvog uticaja na seljačke bunjevačke mase, ali je nastala bojazan da će ih oni vremenom odnaroditi, kao što je stigla žalosna sudbina Slovake u sjevernoj Bačkoj, koji su pomadjareni tako, da nije bilo ni jednog medju njima koji bi znao svoj maternji slovački jezik. Tu pogibao dobro je uočio dalekovidni otac bunjevačkog pokreta Ambrozije Šarčević, koji je već god. 1860. počeo pozivati na okup bunjevačke rodoljube i navještati borbu za kulturni razvoj i nacionalni opstanak Bunjevaca.

Biskup Ivan Antunović

Kad je god. 1867. došlo do nagodbe izmedju Austrije i Madjarske, Bunjevci su bili izloženi nasilnom pomadjarivanju. Nakon objave narodonosnog zakona, neki su bunjevački vodje, uvidjevši da se hrvatski pokret medju Bunjevcima ne će oduprijeti nasilju pomadjarivanja, klonuli duhom i obustavili daljnju borbu za prirodna i legalna prava svoga naroda. Držali su da će za Bunjevce biti bolje ako se pokore Madjarima i postanu Madjari, nego da uzaludnim nastojanjima za očuvanje svoje slavenske svijesti budu izloženi najžešćim progonstvima. Medju njima je bio i idol Bunjevaca, nekadašnji član ilirskog pokreta, dr. Franjo Somborčević. Svi su oni uzeli javno govoriti: »Mi smo se već pomadjarili«, da time predobiju i ostale bunjevačke intelektualce, pa zatim i sve narodne mase. Taj istup njihov je mogao imati sudbonosne posljedice, da se u tako teškim momentima našega naroda u Bačkoj nije pojavio najveći rodoljub što su ga Bunjevci ikada imali biskup Ivan Antunović. On je medju Bunjevcima, koji su većinom duboko religiozni, imao silan autoritet, pa je zato njegova akcija, koju je počeo g. 1869., imala ogroman odziv u svim narodnim slojevima Bunjevaca. Njemu je brzo pošlo za rukom okupiti oko sebe jaku gardu bunjevačkih intelektualaca i svojim velikim književnim i publicističkim radom razviti borbu, koja je konačno triumfirala u t. zv. bunjevačkom preporodu. Bio je u vezi sa najznamenitijim Hrvatima toga doba: Strossmayerom, banom Mažuranićem, Račkim, Tkalčićem i svim šefovima političkih stranaka u Hrvatskoj. Moramo požaliti što nam je nepoznato kakve je sve pregovore vodio sa hrvatskim političarima, ali je svakako morao s njima raspravljati o najvećim našim narodonosnim pitanjima, jer znamo da je on javno govorio da Slaveni u okviru Austro-ugarske ne traže još nikakve slobodne države samo zato, što im to prilike ne dopuštaju. Naročito je u dobrim odnosima bio sa biskupom Jurjem Dobrilom iz Istre, čijim hrvatskim vjernicima je prijetila ista opasnost kao i Bunjevcima u Bačkoj. Tim hrvatskim velikanima na srcu je ležala sudbina Bunjevaca. Oni su vazda gajili žarku ljubav prema svojoj braći, koju je u budućnosti od Madjara čekala teška kušnja. Iz »Korespondencije Strossmayera i Račkog« od dr. Šišića znamo, kako se veliki biskup očinski brinuo za potrebe Bunjevaca da oni preko Antunovića sačuvaju svoju nacionalnu svijest i da im se u kulturnom pogledu pruži sve što je bilo moguće. Zato se Antunovićeva akcija s prapovom može smatrati hrvatskom, jer on je u dogovoru sa Hrvatima vodio borbu i prvi medju Bunjevcima uveo ijekavsko narječje, te naglašavao kako se Bunjevci vole zvati Hrvatima. Najagilniji suradnici su mu bili Ilija Okrugić i Blaž Modrušić, kojima je često povjeravao svoje publicističke i književne radove, ali je takodjer bio u permanentnoj vezi sa političkim i kulturnim faktorima Hrvata, osobito sa Strossmayerom. Sredinom god. 1876. bio je u Djakovu, te posjetio Strossmayera, čiji je gost bio nekoliko dana. Strossmayer se živo interesirao za život, kulturnu i nacionalnu svijest Bunjevaca. Poznavajući aktivnost Antunovićevu, on ga je poticao na ustrajan rad, a za stečene zasluge predložio ga je za člana Jugoslavenske akademije. Do toga, nažalost, nije došlo zato, što je predsjednik vlade Koloman grof Tisza zabranio širenje Antunovićeve »Rasprave o Bunjevcima i Šokcima« te zamolio kaločkog kardinala Hajnalda da ga ukori za njegov protumadjarski rad. Držalo se da bi Antunovićev izbor za akademika mogle slijediti neprilike i mučne posljedice. Takva je bojazan, koliko je postojala, bila sasvim neosnovana, jer se ni Antunoviću kao crkvenom dostojanstveniku, a ni Akademiji ne bi ništa dogodilo. Nepravda je dakle učinjena, ali zato je ličnost Antunovićeva ostala svejedno velika, a njegova veza i saradnja sa znamenitim Hrvatima, a naročito sa Strossmayerom, je dragocjeni dokumenat koji nepobitno dokazuje da su se Bunjevci uvijek osjećali jednim narodom sa Hrvatima i da su im sve težnje uvijek bile i jesu zajedničke, iste.

Utjecaj Antunovićevog djelovanja medju Bunjevcima bijaše silan. Njegove knjige su većinom besplatno dijeljene medju narodom, te su došle u ruke svakog pismenijeg Bunjevca. Samosvijest Bunjevaca time znatno poraste, a hrvatska knjiga bijaše medju njima vrlo obljubljena. Izdanja Društva Svetoga Jeronima i Matice Hrvatske bijahu raširena u svim bunjevačkim mjestima. Dr. Franjo Sudarević u Subotici već je godine 1885. kao srednjoškolac agilni povjerenik Matice Hrvatske i neumorno radi na kulturnom podizanju svoga naroda. Radi toga su ga madjarski profesori progonili, pa je morao napustiti Suboticu, te u Marmaroš Szigetu završiti gimnaziju. Za njime se povedoše mnogi bunjevački omladinci. Hrvatski duh se dakle širio medju Bunjevcima, a njihove duhovne produkte su opet Hrvati sa istom ljubavlju primali. Antunovićeva »Bunjevačko-Šokačka Vila«, a kasnije i »Neven« imali su dosta pretplatnika u Zagrebu i svim većim hrvatskim gradovima. To recipročno upoznavanje medju njima učvrstilo je idejne veze i stvaralo sve jače zajedničke težnje. Zato »Hrvatska Domovina«, glasilo stranke prava, u 110. broju od 1896. sa zadovoljstvom konstatira, kako se medju Bunjevcima sve jače diže nacionalna svijest. »Neven« od 1. rujna iste godine na to odgovara, da su »Bunjevci i Hrvati jednokrvna braća, koje ako i dijeli granica, ali ih ne dijele osjećaji«. Kad se ipak »Obzor« u 240. broju od 1897. žalio da Bunjevci poslije Antunovića zanemaruju svoje narodne stvari, »Neven« od 1. studenog 1897. pobija ga, veleći »da Bunjevci imaju veliku čitalačku publiku hrvatskih knjiga i da se sam narod obraća firmama u Zagrebu i naručuje hrvatske knjige«. Pored takovih činjenica nije potrebno naročito isticati da se narod smatra onim, čiju literaturu čita, jer je »Neven« od 1899. o tome dosta rekao kada se rodoljubivim pisanjem izjasnio za hrvatsku domovinu.

Bunjevci su sa poznatom gostoljubivošću primali Hrvate u svoje domove, pa ih bratski počastili. U tome se naročito istakao imućan odvjetnik Augustin (Ago) Mamužić, čija su vrata za slavenske goste uvijek bila otvorena. Takvom je prilikom okupio u svoj dom istaknutije bunjevačke intelektualce te članove »Kola mladeži« i tamburaški zbor, pa se razvilo pravo narodno veselje. Po bunjevačkim selima vladao je isti hrvatski duh. Pjevala se hrvatska himna, pa rodoljubive i razne hrvatske popijevke. Slavenska pjesma i glazba su, prema tome, takodjer doprinosile podizanju nacionalnog duha i bile ustuk protiv pomadjarivanja, koje je tada zahvaćalo sve veće razmjere.

Pripreme za proslavu madjarskog milleniuma tako su raspalile madjarske šoviniste, da nisu birali sredstva kako bi sve narode u njihovoj zemlji preko noći pretopili u Madjare, te od Karpata do Jadrana stvorili jedinstvenu veliku madjarsku državu. Ali u tome nastojanju sukobe se sa živom nacionalnom sviješću Hrvata, uslijed čega je došlo do spaljivanja madjarske zastave, čija je četrdesetgodišnjica nedavno proslavljena u Zagrebu. Kako su Bunjevci bili prvi na udarcu, to su oni morali izdržati najžešću navalu i borbu. O taktici i načinu te velike borbe posavjetovali su se sa hrvatskim političarima i kulturnim radnicima. Dr. Josip Reberski, koji je u svakom pogledu izdašno pomagao Bunjevce još od g. 1902., dolazi gotovo svake godine u Suboticu na Bunjevačko veliko prelo, gdje se sa bunjevačkim prvacima posavjetuje o njihovim nacionalnim i kulturnim potrebama. Zagorka dodje u Suboticu 2. veljače 1903. i živo se zanima za život Bunjevaca. Slijedeće 1904. godine posjete Bunjevce hrvatski crkveni dostojanstvenici, naučenjaci i narodni zastupnici na budimpeštanskom saboru. Tako su bili u Subotici sadašnji hrvatski metropolita dr. Ante Bauer, dr. Gjuro Arnold, dr. Pero Magdić, dr. Mažuranić, dr. Grahovac, dr. Alaupović i drugi hrvatski odličnici. Oni su bili gosti popa Pavla Kujundžića, dr. Franje Sudarevića, dr. Stjepana Vojnića-Tunića, Marka Dulića i drugih uglednih Bunjevaca. Raspravljajući o pritisku pomadjarivanja, oni su saglasno sa bunjevačkim prvacima zastupali stanovište, da bi Bunjevci potenciranim isticanjem svoje hrvatske

narodnosti izazvali protiv sebe još veće ogorčenje i progonstvo Madjara, pa su zato smatrali za potrebno, da oni pod lokalnim imenom, koje njihovim neprijateljima ne će biti tako zazorno, zadrže slavenski oslonac protiv preintenzivne madjarizacije. Ne čemo se ovdje upuštati u proučavanje da li je taj njihov postupak bio opravdan ili nije, nego samo napominjemo da nas zadovoljava konstatacija, da su Hrvati zaista vodili računa o Bunjevcima i brinuli se za njihovu bolju budućnost.

Bunjevci su se zato ne manje smatrali Hrvatima i ako svoju narodnost nisu demonstrativno isticali. To nam potvrdjuje i »Neven« od 1. rujna 1904., kada na čitavu seriju »Obzorovih« članaka o Bunjevcima izričito veli, da su Bunjevci ogranak hrvatskoga naroda. Nešto kasnije, 17. prosinca iste godine, Bunjevci su to stanovište »Nevenovo« dokazali time, što su prilikom proslave tridesetgodišnjice književnog rada Jovana Hranilovića poslali brzojavnu čestitku svom hrvatskom slavljeniku. Nije prošla ni jedna godina, da nije nekoliko znamenitih Hrvata posjetilo Suboticu i Bunjevce. U ono vrijeme takvi su dogadjaji imali znatan utjecaj u samome narodu. Svagđje se govorilo samo o tome, a svijest da se i Hrvati zalažu za Bunjevce jačala je otpor protiv madjarizacije. Bunjevci su takodjer odlazili u Zagreb, gdje su bili bratski dočekani. Imućniji su slali svoje kćeri u hrvatske odgojne zavode, gdje su odgojene u hrvatskom duhu i postale svijesne rodoljupke. Tako je doticaj izmedju Bunjevaca i Hrvata bio permanentan, što je na Bunjevce vrlo blagotvorno djelovalo. Hrvatske novine bijahu takodjer raširene medju Bunjevcima, a u »Nevenu« i »Danici« suradjivahu i hrvatski pisci. a bunjevački se pjesnik Miroljub Ante Evetović, koji je pisao u razne hrvatske časopise, smatra hrvatskim književnikom. Pod takvim uticajem su i Bunjevci počeli pisati ijekavskim narječjem, što je onamo još od Antunovića bilo dosta zanemareno. Hrvatski narodni kalendar od 1914. koji je izdalo Društvo hrvatskih sveučilištaraca donosi članak o Bunjevcima pod naslovom Najveći hrvatski grad. Pošto je Subotica tada brojila preko 90.000 stanovnika. dakle više i od Zagreba, to je ona zaista bila najveći hrvatski grad. Kalendar je donio nekoliko slika iz Subotice medju kojima i tri snimka Pučke Kasine pa je tako upoznao šire slojeve Hrvata sa Bunjevcima za koje veli da su dio hrvatskoga naroda.

Prema izloženim faktima je očito, da su nacionalne i kulturne veze sa Hrvatima kod Bunjevaca zapravo formirale borbu protiv pomadjarivanja. Najveći borac za bunjevačka prava u dvadesetom vijeku pop Pavao Kujundžić bijaše neosporno i najveći Hrvat. Ne obazirajući se više na pritisak Madjara, on je javno isticao hrvatstvo Bunjevaca. U Hrvatskoj je njegov rad bio poznat i vrlo cijenjen, a njegova su vrata uvijek bila otvorena za hrvatske rodoljube, koji su ga često posjećivali. Hrvatska svijest Bunjevaca pod njegovim utjecajem bivala je sve jača. Kad je g. 1912. mostarski biskup fra Alojzije Mišić došao u Suboticu začudio se kad su ga u bunjevačkim domovima kćeri domaćina dočekale okićene vrpcama hrvatske trikolore. Iste je godine 8. rujna došao u Suboticu kanonik Milko Cepelić, koji je svoj trodnevni boravak medju Bunjevcima s oduševljenjem opisao u opsežnom članku. U to doba je, kao što vidimo, hrvatskim duhom prožeta nacionalna svijest Bunjevaca bila tako živa, da su se o nju razbijali svi nasrtaji nasilnog pomadjarivanja. Za vrijeme balkanskih ratova ta je svijest znatno porasla, a svjetski je rat hiljadama svijesnih Bunjevaca pružio prilike da još bolje upoznaju Hrvate s kojima su iza fronte snivali o stvaranju zajedničke Jugoslavije.

O kulturnim vezama izmedju Bunjevaca i Hrvata dalo bi se još mnogo pisati, ali mi smatramo, da je za sada dovoljno što smo iznijeli karakterističnije crte po kojima je očevidno, da su se Bunjevci uvijek osjećali dijelom hrvatskoga naroda, koji im je kao takvom pružao duhovnu hranu. Spontana hrvatska svijest Bunjevaca najsjajnije se manifestirala 10. studenoga 1918. u Subotici, kada je bunjevačka omladina pod hrvatskom zastavom i okićena hrvatskim kokardama, a okružena masom od preko 10.000 ljudi, kidala veze s omraženom Madjarskom i stvarala slobodnu Jugoslaviju. Od tada velika većina bunjevačke akademske omladine svršava svoje nauke u Zagrebu i donosi luč prosvjete Bunjevcima, koji su sa Hrvatima jedno srce i jedna duša.

Dr. ŠIME ŽUŽIĆ

ISTRA PREMA HRVATSKOJ U RAZDOBLJU 1860.—1918.

Kako stvari stoje, nek prodje još koja godina, pa će vrijeme izbrisati iz uspomene hrvatskog naroda Istru. Sjećat će se je kao u snu još koji njezin ostarjeli, lutajući emigrant, iščupan u mladosti u vrtlogu svjetskoga rata iz njezinog krila. Teške poratne prilike i nevolje iscrpljuju duševne i tjelesne sile hrvatskog naroda toliko, da samo ubrzavaju proces zaboravljanja. Jednom odsječena grana od hrvatske zemlje, Istra je postala kod nas neznatnija nego quantité négligeable.

Nije tako preko granice, u samoj Istri. Oči Hrvata u Istri još su i danas uprte u Zagreb, stalno i nepokolebljivo kao da se nije ništa desilo godine 1918., kao prije pedeset, sedamdeset godina, moguće više danas, nego nekada.

A kako je nekada bilo? Budući da nemamo detaljno pisane povijesti hrvatskog preporoda u Istri, moramo se u tom pogledu obraćati na ondašnje hrvatske novine. Medju njima se nijedna ne može podičiti tolikom odanošću hrvatskoj stvari u Istri kao naš najstariji neovisni hrvatski list »Obzor«. Može se slobodno reći, da je »Obzor« bio od g. 1860. do 1870., do početka izlaženja istarskog lista »Naše Sloge« jedini »istarski« list, koji je iscrpivo informirao hrvatsku javnost o napretku hrvatske stvari u Istri, a istarsku javnost o ostalim hrvatskim zemljama. Kao dnevnik i list namijenjen u prvom redu hrvatskoj inteligenciji »Obzor« je tu svoju ne samo informativnu, nego uopće kulturnu ulogu vršio s ljubavlju iz tjedna u tjedan, a nekada upravo iz dana u dan, ne propuštajući nijednu, makar i na oko neznatnu pojavu u životu istarskih Hrvata, da ju ne ocijeni s narodnog stanovišta, da joj se ne poveseli, ako je radosna, ili da utješi, ako je neugodna.

Često se redaju uvodnici o Istri i istarskim prilikama, jedan za drugim od nekoliko stupaca i po nekoliko uvodnika mjesečno, dok u istim brojevima medju dnevnim i pokrajinskim vijestima, medju brzojavima, nalazimo opet dogadjaje iz Istre, zabave i koncerte po Hrvatskoj u korist istarskih Hrvata, poučne priredbe, darove Družbi sv. Ćirila i Metoda, Djačkom pripomoćnom društvu u Pazinu, Ćirilo-Metodskim zidarima, hrvatskim sokolskim društvima u istarskoj Vitezićevoj sokolskoj župi, hrvatskim »Narodnim domovima« itd. Da ne spominjem gradova, nije bilo ni najzabitnijeg hrvatskog sela, nije bilo svjesnog Hrvata, počevši od pluga i motike, radnika, intelektualca, obrtnika i trgovca, pa do najvišeg svećenstva i plemstva diljem sviju zemalja, u kojima obitavaju Hrvati, uopće diljem čitavog svijeta, koji nije doprinio svoj obol na oltar »sirotice« Istre, »najmladje« sestre u kolu hrvatskih zemalja. U tom pogledu je »Obzor« prava i najpotpunija kronika dugotrajnog i mukotrpnog uspona hrvatske svijesti u Istri k pobjedi. Kao brižna majka, koja vodi dnevnik o svojoj rodjenoj kćeri od malih nogu pa do udaje, tako je »Obzor« i s njime čitav hrvatski narod napeto pratio svoju Istru u njezinom usponu. Dr. Šime Mazzura je g. 1910. napisao, da je »Obzor« knjiga političke jakosti i kulture hrvatskog naroda, a to pogotovo vrijedi za Istru.

I ove moje crtice su izvadjene većinom iz požutjelih, ali tim više milih starih godišta »Obzora«. Listajući ih čovjek zaboravi na čas krutu sadanju zbilju i prenese se u one djetinske dane, kad se je širom Istre pjevalo u punom pouzdanju u konačnu pobjedu: »Sa istoka zora rudi, sva se Istra iz sna budi«, ili kad su istarski još nepismeni seljaci, polazeći na zborove ili izbore u istarske potalijančene gradiće, na pogrde Talijanaša: »Fuora i schiavi« ili na onu izazovnu talijansku pjesmu: »Nella patria di Rosetti non si parla che italian«, odgovarali prijeteći i samosvijesno, da su se kuće tresle, s popularnom Gajevom »Još Hrvatska ni propala, dok mi živimo« ili »Nije Istra taljanska, taljanska, već je Istra hrvatska, hrvatska, van s njima, van s njima, ne ćemo ih već«. Sve se je često završavalo nastupom policije, šaketanjem, gadjanjem gradskih krovova i prozora kamenicama, kletvama, vadjenjem revolvera i seljačkih dageta (noževa) iza pojasa te zavlačenjem gradjana u mišje rupe.

Na žalost teška politička borba uže Hrvatske s Peštom i njezinim protektorom Bečom iscrpljivala je moralne i materijalne sile hrvatskog naroda katkada toliko, da naprosto nije dospio na vrijeme i u onolikoj mjeri posvetiti pažnju i brigu drugim nacionalno izloženim hrvatskim krajevima, koliko je bilo potrebno. Osim toga smo naročito mi Hrvati bili tako politički sputani, više nego ijedan narod monarhije, i u administrativnom pogledu kao kineskim zidovima odijeljeni jedni od drugih, da smo bili politički upravo raskomadani na šest upravnih područja, i time osudjeni, da se svaki dio hrvatskog naroda bori samostalno, kako može, i protiv unutarnjih neprijatelja svakog područja i protiv skupnih neprijatelja sviju područja, proti Pešti i Beču. Kad se k tome pribroji i politička nespremnost, nezrelost i strančarstvo, upravo je čudo, kako smo se ipak kao narod ne samo odhrvali, nego smo upravo mi Hrvati riječkom rezolucijom g. 1905. dali signal svim ostalim narodima za odlučnu i opću borbu proti monarhiji i pravac toj borbi.

Dvadeset godina Khuenove vlade u Hrvatskoj usporilo je razvitak hrvatske svijesti i u svim ostalim hrvatskim krajevima bar za dvadeset godina. Centar hrvatstva, khuenovskom vladavinom paralizirani Zagreb, nije mogao tako privlačno djelovati na ostale krajeve ni davati toliko potrebnog elana za narodnu borbu u Dalmaciji, a naročito u Istri, ali čim je nestalo Khuena u Zagrebu, pošle su i prilike u Istri sretnijim putem, osobito od riječke rezolucije. Da je u Zagrebu bila na kormilu kroz onih dvadeset godina valjana narodna vlada mjesto Khuenove, bila bi se i Istra uz izdašnu moralnu i materijalnu pomoć iz Hrvatske za dvadeset godina prije probudila i hrvatski osvijestila, pa bi i svjetski rat bio zatekao istarski sabor, zemaljsku vladu u Istri, općine i uopće političku upravu u hrvatskim rukama, kao i u Dalmaciji. Jedino bi još možda Rovinj i Kopar te koji neznatan gradić odolijevao elanu probudjenih narodnih hrvatskih masa sa sela.

Da nam je mogla Hrvatska dati od g. 1860. do 1890. ništa drugo nego dovoljno hrvatske inteligencije u Istri, činovnike, odvjetnike, liječ-

nike, svećenike i učitelje, Istra bi bila bar za 25 godina prije posve probudjena i ne bi bilo dotle uspjelo Talijanima u nekim krajevima smutiti naš narod i stvoriti od mnogih naših ljudi Talijanaše. Ali upravo u prvo vrijeme budjenja narodne svijesti nije bilo u Istri hrvatske inteligencije, potrebne kao kvasac kruhu. Zbog toga se je dogadjalo još oko g. 1890., da je čitav niz velikih općina s gradićima, kao Motovun, Višnjan, Sv. Vičenat, Kanfanar itd. izabrao hrvatsku općinsku upravu, ali nemajući drugih birali su naši seljaci svoje isto tako nepismene ili malo pismene suseljane, koji nijesu bili u stanju upravljati velikom općinom i gospodskim gradićem, pa su se morali povući i opet prepustiti općinu Talijanima. Ovo katastrofalno pomanjkanje hrvatske inteligencije zadržavalo je strahovito razvoj hrvatske svijesti u Istri, a kad smo koncem svjetskog rata već bili i u tome skoro na visini, već je bilo prekasno.

Kobno je bilo za Istru, što smo Rijeku izgubili iz svojih ruku. Rijeka u hrvatskim rukama, s hrvatskom gradskom upravom i s hrvatskim školama bila bi odgojilište istarskih Hrvata, svjetionik hrvatske kulture i svijesti po čitavoj Istri.

Do danas je ostalo za istarske seljake i od najzapadnijih strana Istre njihovo od vjekova jedino staro čuveno svetište i prošteništе, zadužbina Frankopana, »Majka Možja Trsatska«, kao što je za Hrvatsko Zagorje »Majka Božja Bistrička«.

Biskup Juraj Dobrila

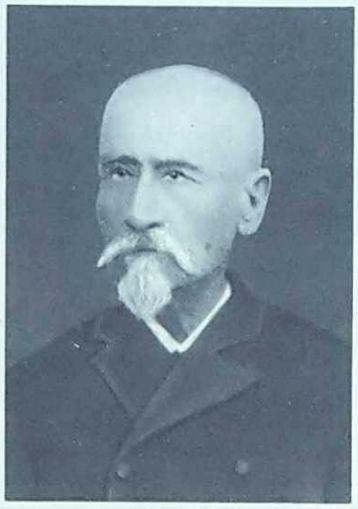

Dr. Dinko Vitezić

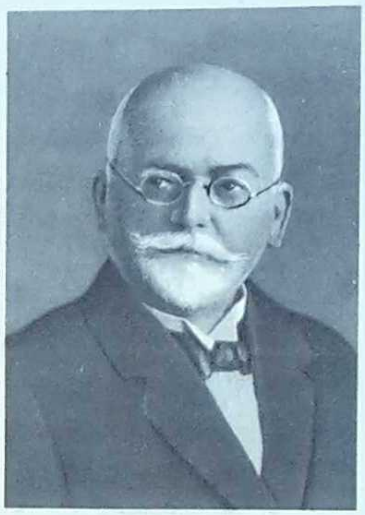

Dr. Matko Laginja

Vjekoslav Spinčić

Na Rijeci su se odgojili ipak gotovo svi vodje istarskih Hrvata. Premda u tudjinskim rukama, Rijeka je ipak davala od sebe sve, što su njezini hrvatski sinovi mogli od sebe dati za Istru. U tome je prednjačio i odlučnu ulogu igrao od g. 1900. Supilov »Novi List«, koji je pored »Obzora« bio glasilo mladje istarske inteligencije. Supilo je i sam svojim uticajem i narodnim djelovanjem vršio ogroman upliv na razvoj hrvatskog političkog, kulturnog i gospodarskog života u Istri.

Danas iz poslijeratne ovdašnje perspektive promatrana ondašnja borba za hrvatstvo Istre izgleda, da je katkada bila mlako vodjena, u odviše finim rukavicama, gdjekada i plašljivo, bez buke, nasilja i krvi, na koju nas je rat i poslijeratno vrijeme gotovo priviknulo. Ali mora se uzeti u obzir, da su protagonisti hrvatske ideje u Istri bili mahom biskupi i svećenici, koji su već iz svog dubokog vjerskog osvjedočenja zazirali od svakog nasilja te zbog svoje visoke naobrazbe i kulture duha od slovne i tvorne grubosti, pa su i u svom političkom i narodnom protivniku, Talijanu, vidjeli takodjer u prvom redu čovjeka i bližnjega. Istarski su vodje osim toga bili gotovo svi od reda iz istočne Istre, Boduli i Liburnjani, koji su već po svojoj prirodi blagi u formi, premda stvarno nepopustljivi. Medjutim u mnogim zgodama i krajevima kopnene Istre, naročito zapadne, izgleda, da bi oštriji način borbe i bezobzirniji postupak bio doveo prije do uspjeha. Falili su nam bezobzirni pučki tribuni, kakvih ima danas po svim krajevima Evrope, koji ne prezaju ni od kakvih sredstava, samo da dodju čim prije do cilja. Koliko li je puta bio Laginja na sto muka, da naš seljački narod u Istri suspregne u njegovom pravednom ogorčenju proti njegovim stoljetnim gradskim talijanskim tlačiteljima, i samo njegov neograničeni autoritet zaustavljao je narodnu bujicu, koja je katkada upravo kiptjela osvetom i prijetila, da silom pribavi sebi ono, što ne može postići ni na koji način milom. Talijani su ovo shvaćali kao slabost i mjesto da budu popustljiviji, postajali su agresivniji i sve drzovitiji ne birajući sredstava i ravnajući se po onoj njihovoj »osar tutto«: Upotrebiti sva sredstva, dozvoljena i nedozvoljena, odvažiti se na sve, samo da se dodje do cilja. Naprama ovakvom načinu borbe protivnika bila bi s naše strane u kopnenoj Istri agresivnija taktika umjesnija, bila bi više odgovarala karakteru pojedinih krajeva, ulijevala bi bila narodu više samosvijesti, te bi bila i bezobzirnom protivniku i njegovom zaštitniku Beču više imponirala.

O tome su se Hrvati Istre najbolje uvjerili iz dogadjaja u istarskom saboru g. 1910. Bečka je vlada naime ne htijući se zamjeriti svom savezniku Rimu na svaki način nastojala održati talijansku nadmoć u Istri, premda je za svakoga bila očevidna nepravednost ovakvog pristranog stanovišta u zemlji, gdje su Hrvati sačinjavali većinu od dvije trećine. Usprkos tome vlada je u Beču skalupila izborni red za zemaljski sabor u Istri, po kojem su Talijani dobivali većinu od pet zastupnika. Svijesni pravednosti svoje stvari hrvatski su zastupnici istupili na saboru u Kopru sa svojim nacionalnim zahtjevima tražeći u svim granama istarske uprave pravednost za Hrvate kao i pravednu raspodjelu zemaljskog proračuna. Talijanski zastupnici oprli su se najodlučnije tim zahtjevima uz pljesak talijanske saborske galerije i uz prijetnje našim zastupnicima. Ali je i naša popustljivost bila već prevršila mjeru, slijedili su oštri istupi, sukobi, prekidanje sjednica i ispražnjivanje galerija. Nakon jednog oštrijeg sukoba ne mogući izdržati talijanski su se zastupnici sa svojom galerijom povukli iz sabornice i tog dana dne 17. X. 1910. se je prvi puta od postanka istarskog sabora razlijegala u sabornici pobjedonosna velebna pjesma Hrvatskog Zagorja, Mihanovićeva hrvatska himna »Lijepa naša domovina«, u talijanskom gradu Kopru na domaku Trsta i Venecije. Talijani su slijedećeg dana silom htjeli da se odglasa potpora od 50.000 kruna za njihovu čisto talijansku pokrajinsku izložbu iz pokrajinske blagajne. Nikakvi govori ni protesti s naše strane nijesu pomogli. Tada je ustao inače miran dr. Dinko Trinajstić i ne mogući više izdržati pograbio je predsjednički stol i prevalio ga, to je bio signal i za ostale hrvatske zastupnike i u tili čas je sabornica bila demolirana. Od nekuda je doletio vladin komesar i raspustio odmah istarski sabor, koji se nikad više nije sastao. Ovaj je gest djelovao na podignuće hrvatske samosvijesti u Istri više nego desetgodišnja mučna i tiha borba i budjenje hrvatskog naroda te je učinio kraj talijanskoj prepotentnosti. Dr. Trinajstić je kasnije za svjetskog rata bio u inozemstvu jedan od najodličnijih članova Jugoslavenskog odbora.

Nade, koje je godina 1860. probudila u Hrvatskoj na skoro ujedinjenje hrvatskog naroda u federaciji, obuhvatale su i Istru uz Dalmaciju. »Obzor« tadanji »Pozor« donosi predstavku banske konferencije u Zagrebu od 26. XI. 1860. izradjenu od Ivana Mažuranića, kojom se traži, da se pored Dalmacije i Istra utjelovi Hrvatskoj. Strossmayerov a time i »Obzorov« program: Hrvatska ujedinjena i slobodna, obuhvatao je i Istru. Program stranke prava u svom 1. članku traži uspostavu cjelokupnosti kraljevine Hrvatske, kojoj ima spadati takodjer Rijeka s Istrom, a program ujedinjene oporbe od g. 1894., t. j. stranke prava i narodne stranke t. zv. Obzoraša, stojeći na temelju državnog prava i narodnog načela obećaje raditi svim zakonitim sredstvima, da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji, na Rijeci s kotarom i u Medjumurju, Bosni i Hercegovini te Istri sjedini u jedno samostalno državno tijelo. Fuzionirana »Hrvatska opozicija« ima za konačni cilj sjedinjenje hrvatskih zemalja u sporazumu s izaslanicima hrvatskih stranaka u Dalmaciji i Istri u državnopravnoj samosvojnosti te priključenje braće Slovenaca ujedinjenoj Hrvatskoj. U broju od 28. IX. 1895. raspravlja »Obzor« zabrinuto o hrvatskoj cjelokupnosti, predvidjajući osobito goleme teškoće glede Istre, gdje nemamo još ni sabora, koji bi se izjavio za sjedinjenje, jer imade talijansku većinu. U izradi riječke rezolucije od 3. X. 1905. sudjelovali su iz svake hrvatske zemlje po dva delegata, za Istru Spinčić i Laginja, te se u njoj ističe, da će se svaki napredak hrvatskog naroda u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji povoljno odraziti svagdje medju Hrvatima, posebice u najizloženijem kraju, u posestrimi Istri. U statutima za izbor članova u »Narodno vijeće« u Zagrebu od 5. X. 1918. dodijeljena su Istri tri predstavnika prema broju pučanstva. Hrvatska je Istra konačno doživjela oživotvorenje svog sna, utjelovljenje Hrvatskoj, ali kratka je bila njezina radost i prekratka, samo 10 dana.

Borba za glagolicu, posebno važna za istočnu Istru i otoke, zauzimala je kroz decenije interes hrvatskog novinstva. Koliko samo uvodnika, koliko li rasprava, polemika i predloga imade u raznim starim godištima »Obzora« o toj staroj, ali još i danas aktuelnoj temi! Onda borba za zavod sv. Jeronima u Rimu! Tu smo se skoro bili zavadili s jedne strane s crnogorskim službenim krugovima, a s druge strane s Bečom i Peštom, jer su Hrvati tražili, da služi samo »pro gente croatica«. Talijani su opet tražili, da sa zavoda nestane istarskog grba, jer da Istra ne spada u

»ilirske« zemlje. Koliko li borbe za reciprocitet hrvatskog sveučilišta u Zagrebu, da istarski djaci mogu svoje sveučilišne nauke svršiti u Zagrebu, pa da se prime u Istri u službu, kao da su ih svršili na kojem austrijskom sveučilištu.

*

»Obzor« je pratio narodni rad svakog pojedinog istarskog prvaka počevši od braće Baštijana, Vitezića, Volarića, Dobrile, Mahnića pa do Spinčića, Mandića i Laginje te ostalih zaslužnih Hrvata u Istri. Vitezić je bio naročito miljenik »Obzorov«, te mu u više navrata posvećuje uvodnike. Godine 1873. piše: »Naš list ima osobitih razloga ljubavi prema Viteziću, jer je on nepristran i najrevnosniji štovatelj biskupa Strossmayera te najodaniji prijatelj našega lista. Čistoća njegovog značaja i rada može služiti uzorom i mi ga kao uzor ističemo mladoj generaciji. Ako se mladji ugledaju u Vitezića, hrvatski je uspjeh zajamčen u Istri«. U ime saborskoga kluba hrvatske opozicije čestitao je Viteziću 80-godišnjicu pretsjednik dr. Bresztyensky, a ni čestitka velikog Strossmayera nije izostala. Uzgred pripomenuto, Vitezić je bio prvi hrvatski istarski poslanik u carevinskom vijeću g. 1861., pa kad je u ime Istre napao vladu, što je potpuno zanemarila istarske Hrvate, te nemaju škola u svojem jeziku, a po državnim uredima vlada samo talijanski i njemački jezik, ustao je začudjeno ministar Giskra s ironičnim pitanjem: »Otkuda sada najednom Hrvati u Istri?« Na čestitke sa sviju strana Hrvatske odgovorio je Vitezić na način, koji se danas u ovo materijalističko doba jedva dade i zamisliti. Razdijelio je na razne kulturne i dobrotvorne hrvatske institucije u Hrvatskoj i Istri velike svote od ostataka svog imanja, u koliko ga nije prije u iste svrhe razdao. Za svog života je sigurno žrtvovao u hrvatske narodne svrhe svotu, koja bi u današnjem novcu predstavljala preko 2 milijuna dinara.

U tom pogledu su doista i ostali istarski hrvatski prvaci u ono vrijeme bili udivljenja vrijedni od prvoga do posljednjega, ali to nije bila odlika samo istarskih, nego i sviju pravih narodnih vodja medju Hrvatima. Pristupalo se je narodnom poslu predanošću te idealnom čistoćom srca i duše, kao apostoli ne štedeći ni sebe ni svog zdravlja, ni obitelji, ni novca, davali su u pravom smislu riječi upravo sve za narod i preko svojih sila. Vitezić je tokom svog dugogodišnjeg zastupnikovanja kao neustrašivi branilac hrvatske stvari u Istri i u Beču izgubio državnu službu. Spinčić pak je isto tako otpušten iz državne službe zato, što je na hrvatskoj izložbi u Zagrebu g. 1891. iznio zahtjev za pripojenje Istre Hrvatskoj. Kako je dirljiva vruća želja biskupa Dobrile, da bude i po smrti u nebesima medju Hrvatima! Kad je biskup Dobrila g. 1878. položio sav svoj teško uštedjeni novac 80.000 kruna za gradnju hrvatskog djačkog konvikta u Pazinu, uskliknuo je: »Eto, sad sam opet siromah! Pa hvala Bogu! Siromah sam se rodio i siromah ću umrijeti!« Toliku ljubav prema hrvatskom narodu ucijepili su mu sigurno i njegovi srednjoškolski profesori u Karlovcu. Strossmayer ga je nazvao: »Bogom samim poslani apostol Istre«. Bili su stalno u medjusobnom dopisivanju i posjećivali su se.

Strossmayer sam nije nikad ni u svojim političkim govorima, ni kod stvaranja zaklada i davanja potpora izostavio Istre, već ju je izdašno potpomagao. Dne 26. IX. 1860. je biskup Strossmayer u carevinskom vijeću u Beču oštro ustao proti bečkoj vladi, što progoni staroslavenski jezik u crkvama Istre i Dalmacije i što tamo meće i crkvu i hrvatski narod pod gospodstvo neslavenskoga življa.

Hrvatski istarski zastupnici u Beču oštro ustaju g. 1903. zajedno sa zastupnicima Dalmacije proti Khuenovoj strahovladi. Po svim hrvatskim krajevima i medju američkom emigracijom skupljaju se prilozi za Khuenove žrtve. »Obzorova« redakcija bila je pohapšena, a Istranin Milan Marjanović, tada saradnik »Obzora«, jedva je uspio spasiti se od zatvora bijegom preko granica Hrvatske. Istru je tada bilo zahvatilo strahovito ogorčenje i bijes proti Khuenu, kao što i ostale hrvatske krajeve. Široki su istarski slojevi preko svoje »Naše Sloge« bili uvijek točno upućivani u prilike i dogadjaje u Hrvatskoj, u Hrvatskoj su vidjeli jedinu svoju zaštitnicu i pomoćnicu. Bilježilo se je u Istri i te kako bilježilo sve potanko i dobro pamtilo, što je Hrvatska učinila za Istru i što za nju znači.

Prigodom vijećanja o riječkoj rezoluciji predložili su zastupnici iz Hrvatske, da se preostali milodari sakupljeni za Khuenove žrtve u g. 1903. u iznosu od 52.379.36 kruna, za ono vrijeme ogromna svota, izruče Djačkom pripomoćnom društvu u Pazinu za Dobrilin konvikt, a narodni odbor u Splitu, koji je te milodare sakupio, izvršio je taj zaključak nakon sjajne hrvatske izborne pobjede u Istri g. 1907. A delegati hrvatskog sabora nakon žestoke i opasne te zamorne opstrukcije na zajedničkom saboru u Budimpešti, upravo na dan sv. Ćirila i Metoda 5. VII. 1909., izmoreni i puni briga za daljnji razvoj političke situacije u Hrvatskoj, ne zaboravljaju Istre ni u takvim časovima, već prave medju sobom zbirku i šalju Družbi sv. Ćirila i Metoda u Istru.

Medjutim nije ni stranka prava zaostajala u ljubavi za Istru, ta jedan od njezinih vodja bio je i Istranin Eugen Kumičić. Bilo je dapače razdoblja, kad su svi istarski vodje bili pravaši, dakako samo u idealnom smislu i pro domo sua, jer je u Istri postojala samo jedna narodna hrvatska stranka. Još g. 1910. piše »Obzor« o vodećim istarskim vodjama, koje nazivlje »istarski pravaši«. Imala je i Radićeva hrvatska seljačka stranka svojih pristaša u Istri kao i naprednjačka i klerikalna, ali sve se to u samoj Istri u javnosti nije vidljivo diferenciralo, jer je trebalo još dugo držati kompaktnu frontu proti još jakom narodnom i političkom protivniku, talijanskoj liberalnoj, klerikalnoj i socijalističkoj stranci. Medjutim je sve brojnija istarska inteligencija živo saradjivala u narodnom poslu i u Istri i u drugim hrvatskim krajevima i krugovima, gdjegod se je zatekla, pa je pored hrvatskih novina bila drugi živi informator hrvatske javnosti o istarskim prilikama. Istarski su vodeći krugovi bili i na političkom i na kulturnom i na gospodarskom polju u neprekidnom živom usmenom i pismenom kontaktu s isto takvim narodnim krugovima u Hrvatskoj i Dalmaciji. Hrvatsko je kazalište iz Zagreba na svojim gostovanjima u Opatiji, Pazinu i u Puli doživljavalo nevidjene triumfe medju istarskim Hrvatima. U Zagrebu je opet Car-Eminovo »Zimsko sunce« upravo zbog svoje istarske hrvatske političke note u hrvatskom kazalištu u Zagrebu doživljavalo delirij oduševljenja. Istarski pisci i pjesnici s nacionalnom i socijalnom notom kao Kumičić, Nazor (zapravo dalmatinsko-istarski), Katalinić su se po Hrvatskoj mnogo čitali i recitirali, te se i danas njima ponosi hrvatska literatura kao i s novijim istarskim čakavskim pjesnicima.

Bilo je doba, kad su se političke stranke u užoj Hrvatskoj natjecale, koja će više učiniti za Istru, i kada su bile medjusobno upravo ljubomorne radi Istre. Godine 1880. poručuje »Obzor« »Hrvatskoj«, da je »Obzor« i Strossmayer više u Istri poznat i ljubljen, nego li stranka prava i Starčević, a g. 1895. uvjerava pravaše, da je hrvatska gimnazija na Rijeci više učinila za probudjenje hrvatske svijesti u Istri, nego pravaši, koji se hvališu, da su je probudili, g. 1902. pak poučava pravaše, da jedna Raiffeisenova udruga ili pučka knjižnica vrijede više od najdiplomatičnije sastavljenog programa, toga da su se držala istarska braća, pa su postigli onako povoljne uspjehe. Dne 6. III. 1891. piše »Obzor«: »Tko se Hrvatom osjeća, taj osjeća takodjer, da se budućnost Istre ne može pomisliti, već u njezinoj zajednici s užom Hrvatskom. Istra — zemlja, o kojoj se mislilo, da je umrla za hrvatstvo, živi hrvatskim duhom, diše hrvatskim duhom, kuca hrvatskim srcem, pred cijelim svijetom ispovijeda svoje hrvatsko ime. Budimo i mi, kao što su Hrvati u Istri, tada će hrvatstvo konačno pobijediti«. Godine 1910. ističe »Obzor« važnost Istre za ostale hrvatske zemlje i piše: »Hrvati ne smiju podcjenjivati važnost Istre. Hrvatska Istra pouzdana će biti straža Hrvatske na našem moru, bit će bedemom protiv tudjinske provale, lijepo uporište posestrimi Dalmaciji, bit će jedan kraj savirača za Rijeku«. Iste godine predlaže »Obzor«, da se iz slobodoumnih stranaka hrvatskih iz sviju hrvatskih zemalja osnuje »Narodno vijeće« kao nadstranačko i nadpokrajinsko tijelo, koje bi koordiniralo narodne napore i davalo pravac hrvatskoj politici u svim pokrajinama. Kamo sreće, da se je ovo oživotvorilo tada, g. 1910., mjesto 8 godina kasnije, bili bismo se za svjetski rat i konferenciju mira drukčije pripremili.

Za vrijeme svjetskoga rata valjalo je spasavati Istru od nove, mnogo veće pogibli. Uslijed pomanjkanja hrane hiljadama istarske djece zapri jetila je glad. Hrvatsko srce se je i tu našlo odmah spremno na pomoći, djeca su bila iz Istre dopremljena u Hrvatsku i tako spašena. Iza njih je slijedio nakon talijanske okupacije Istre val emigracije odraslih preko granice u Hrvatsku, koji ni do danas nije posve prestao.

Da su Hrvati imali u Istri g. 1918., prije nego je provedena talijanska okupacija, svog Korfantya ili Žegligovskoga, kao Poljaci u Šleskoj i u Vilnu, ili svog D'Annunzia kao Talijani, koji bi se bio s oružjem u ruci opro okupatorskoj vojsci, mjesto da smo sve prepustili pregovorima za zelenim stolom, moguće da bi se bila hrvatska Istra barem većim dijelom spasila.

Da zaključim s istarskim piscem A. Dukićem: Svaka veća zublja, koja se je zapalila u bijelom Zagrebu, prosinula je namah svojim zrakama i u Istru, jer svjetlo prelazi granice bez propusnice. Po pulsu Zagreba kucala su sva hrvatska srca. Hrvatska i Istra, to nisu bile tek neke veze, već je to bilo pravo duševno jedinstvo istokrvnog naroda.

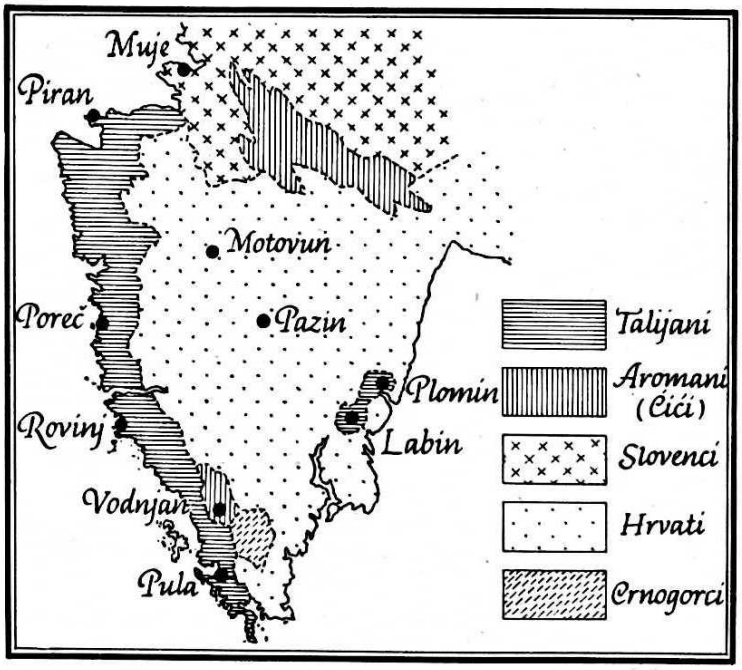

Narodnosna karta Istre

Prof. FERDO ŠIŠIĆ

KAKO JE HRVATSKA IZGUBILA MEDJUMURJE GODINE 1860./1861.

NA OSNOVU ARHIVALNIH PODATAKA

Medjumurje (u tamošnjem narodu Medjimurje, madž. Muraköz, njem. Murinsel) zove se onaj trokut, što ga čine rijeke Drava i Mura u njenom donjem tijeku, neko pedesetak kilometara ispred ušća u Dravu nedaleko od Legrada; zapadna je granica spram Štajerske otvorena i teče otprilike pravcem povučenim od Mure do Drave pokraj štajerskih graničnih mjesta Ljutomera i Središča ob Dravi. Medjumurje čitavo je naseljeno isključivo Hrvatima kajkavcima; još i za vrijeme madžarske vlasti službena je statistika računala broj Hrvata u Medjumurju — nešto oko 100.000 duša — na 98%. Osim toga krupnoga fakta Medjumurje bilo je vazda, od starine do danas, povezano u crkvenom pogledu sa zagrebačkom biskupijom (od 1852. dalje nadbiskupijom) obrazujući Bekčinski arhidjakonat (de Bexin, po mjestu Becsehely izmedju sela Letenye i varoši Nagy Kanizsa). To je i dokaz da je Medjumurje još od postanka zagrebačke biskupije (1094.) bilo čest stare kraljevine Hrvatske, jer u protivnom slučaju ono bi već ranije pripalo budi biskupiji vesprimskoj budi pečujskoj. Ali u političko-administrativnom pogledu Medjumurje ne pokazuje jednake konsekvencije kao u crkvenom. Nema sumnje da je Medjumurje u prvo vrijeme hrvatsko-ugarske državne zajednice bilo sastavna čest Varaždinske županije. No s vremenom — već prema gospodarima Čakovačkoga grada i njegova spahiluka — Medjumurje uzelo se kolebati izmedju Zaladske i Varaždinske županije, dok najposlije nije stalno pripalo Zaladskoj županiji (oko 1720. godine).

Ovako je ostalo do 1848. godine, kad je ban Jelačić ušao sa svojom vojskom u Medjumurje (11. rujna), iz njega otjerao pretstavnike madžarskih vlasti i odmah ga sjedinio sa županijom Varaždinskom, odnosno sa kraljevinom Hrvatskom. Novi »Oktroirani ustav« mladoga cara Franje Josipa I., datiran u Olomucu 4. ožujka 1849., a koji je važio za »čitavu carevinu Austriju«, nije doduše oduzeo Medjumurja Hrvatskoj, iako su neki ugledni madžarski konzervativni velikaši pregli kod bečkoga Dvora i centralne vlade, da se Medjumurje vrati Zaladskoj županiji i pridruži novokreiranom stolno-biogradskom okrugu. Kod toga bio je odlučan stav bana Jelačića, koji je izričnо istakao, da čitav narod u Hrvatskoj smatra Medjumurje na sablji osvojenom zemljom (1848.) i zasluženom nagradom za svoje vjerno držanje spram Bečkoga dvora godine 1848. Osim toga, Medjumurje bila je još od starine čest kraljevine Hrvatske i županije Varaždinske, a naseljeno je isključivo samim Hrvatima. Jelačićevo je stajalište prihvatio 13. prosinca 1849. najposlije i bečki državni ministarski savjet (na čelu mu je bio knez Feliks Schwarzenberg, a hrvatske je interese zastupao ministar barun Franjo Kulmer Šestinski). Nato bi Medjumurje službenim aktom sjedinjeno s kraljevinom Hrvatskom, odnosno pridijeljeno Varaždinskoj županiji, ali samo »predbježno (vorläufig)« »dok se o tome ne stvori (t. j. u budućem parlamentu čitave carevine Austrije) konačna odluka putem državnoga zakonodavstva«. Ovo je rješenje potom burnim odobravanjem primila na znanje velika skupština Varaždinske županije 3. siječnja 1850. i podijeli Medjumurje u tri političko-administrativna sreza: Čakovec, Prelog i Štrigovo.

Poznato je da »Oktroirani ustav« od 4. ožujka 1849. nije nikad stao na snagu, već ga je car Franjo Josip I. — na savjet kneza Feliksa Schwarzenberga i pretsjednika dvorske komore baruna Karla Kübecka — ukinuo patentom od 31. prosinca 1851. i ujedno zamijenio otvorenim apsolutizmom. Sve se to zbilo na veliko ogorčenje Hrvata, iako je Medjumurje i dalje ostalo sjedinjeno s kraljevinom Hrvatskom, kojoj je i dalje stajao na čelu ban Jelačić do svoje smrti (20. svibnja 1859.). Apsolutizam cara Franje Josipa — obično zvan po glavnom carskom ministru, po nagloj smrti kneza Schwarzenberga (5. travnja 1852.), barunu Aleksandru Bachu, »Bachov apsolutizam« — poznat je po svojim germanizatornim tendencijama, bezobzirnom policajnom i uhodarskom sistemu, financijalnom isisavanju i mnogim drugim zlima. I Medjumurje, dabome, nije moglo da bude očuvano od svega toga, samo je, nažalost, njegovo tadašnje naivno žiteljstvo tražilo glavnoga krivca novih rdjavih vremena u prvom redu u Hrvatima bana Jelačića, i zato ih je ono i zamrzilo iz dna duše zajedno s novom upravom. Da su i prekodravski Hrvati u jednakom položaju kao i oni, na to Medjumurci — začudo — nisu ni pomišljali. Na taj način uze u Medjumurju u vrijeme Bachova apsolutizma sve više jačati težnja, da se ono opet vrati pod madžarsku upravu, koja mu je ostala u prijatnoj uspomeni. I zaista, kad je car Franjo Josip godine 1859. potučen od sjedinjenih Francuza cara Napoleona III. i Sardinaca kralja Viktora Emanuela II. kod Magente (4. lipnja) i Solferina (24. lipnja), došao je padom Bachovim kraj omraženom apsolutizmu. Car je Franjo Josip, odmah poslije ugovorena primirja s carem Napoleonom III. u Villafranki (11. srpnja), objavio »svojim narodima« osobitim manifestom, datiranim u Laksenburgu 15. srpnja, da će mu otsada prva briga da bude, da carevini Austriji »poda unutrašnje blagostanje i spoljašnju snagu«, a to se nada da će postići »prikladnim razvitkom austrijskih bogatih duhovnih i materijalnih sila i savremenim popravcima u zakonodavstvu i u upravi«.

Ali od ovoga carskoga manifesta do obnove starodrevnoga hrvatskoga ustava bio je još dalek put: era različitih eksperimenata je započela. Prvo je bilo, da je car Franjo Josip 5. ožujka 1860. sazvao u Beč tako zvani »Pojačani državni savjet (verstärkter Reichsrat)«, to jest pored stalnih carevih glavnih savjetnika, imenovanih još 1851., pozvao je car još 38 odličnih ljudi iz zemalja monarhije. Iz Hrvatske pozvan bi Ambroz Vraniczany, iz Slavonije biskup Strossmayer, a iz Dalmacije conte Frano Borelli. Savjet sastao se pod pretsjedanjem nadvojvode Rajnera 31. svibnja, a raspravljao je do 28. rujna. Kad je na dnevni red došlo pitanje »o organizaciji države«, izbiše na površinu dvije struje: federalistička i centralistička, ali je najposlije prevagnula federalistička (34:16) i donesen zaključak, da »jačanje i razvitak monarhije traži, da se prizna historičko-politički individualitet pojedinih zemalja; unutar ovoga individualiteta treba da se različite monarhijske narodnosti primjereno razvijaju i da napreduju, ali u vezi s potrebama i interesima cjelokupne monarhije«, ili drugim riječima: Savjet se izjavio za neke ruke federalizam s centralnim Parlamentom.

Za vrijeme zasjedanja Pojačanoga državnoga savjeta zbile su se važne promjene. Nasljednik bana Jelačića, general grof Ivan Coronini, otstupio je, a banom bi na preporuku biskupa Strossmayera imenovan general barun Josip Šokčević (19. lipnja 1860.). Kad je stigao u Zagreb (12. srpnja) izjavi, da ga je car Franjo Josip ovlastio, da odmah uvede u sva hrvatska nadleštva hrvatski kao službeni jezik. Sada su brojni tudjinski »Bachovi husari« ostavili Hrvatsku, a njihova mjesta zapremili su oni domaći sinovi, koji su u vrijeme minula apsolutizma važili kao »nepouzdani«. Ovim je događajem opet oživio politički život u Hrvatskoj, sapet čitav jedan decenij, a vidljivi spoljašnji znak bio je novi nezavisni organ narodnih ljudi »Pozor«; prvi broj izišao je 1. listopada 1860. Ali obnovljeni politički život dobio je pravoga maha tek nekoliko dana docnije, kad je objelodanjen carski proglas »O uredjenju unutrašnjih državopravnih prilika monarhije«, obično zvan »Oktobarska diploma« (20. X. 1860.); on se ima smatrati odgovorom na zaključke nedavnoga »Pojačanoga državnoga Savjeta«. U ovoj diplomi car Franjo Josip najprije ističe svoje vladalačko pravo na osnovu dvorske Pragmatičke sankcije od 19. IV. 1713. i nerazdjelivost pojedinih dijelova monarhije. Potom kaže car, da vraća Ugarskoj i Hrvatskoj ustav, a obećaje ga i svojim austrijskim zemljama, a onda pravi razliku izmedju posala zajedničkih svima monarhijskim zemljama, a koji imadu da potpadnu pod kompetenciju Državnoga savjeta (kao centralni Parlamenat), i posala svake pojedine zemlje, koji pripadaju kompetenciji pojedinih zemaljskih sabora. Osobitim pismom od istoga dana 20. X. 1860. car Franjo Josip naredjuje banu Šokčeviću, da mu što prije podastre predloge o sastavu hrvatskoga sabora i o tome, kako da se uredi odnos izmedju Hrvatske i Ugarske, dok je drugim reskriptom na austrijskoga ministra pretsjednika, grofa Ivana Rechberga, car obnovio ugarsku Dvorsku kancelariju s primjedbom, da je ugarski dvorski kancelar, član državnoga (centralnoga) ministarskoga savjeta (u Beču). Još istoga dana, 20. X., imenovan je ugarskim dvorskim kancelarom barun Nikola Vay i primio carski reskript o potpunoj obnovi ugarskoga ustava, pravosudja, županijskoga uredjenja i sastanka ugarskoga sabora.

U vezi s carskim reskriptom ban Šokčević sazvao je za 26. XI. u Zagreb bansku konferenciju najvidjenijih hrvatskih političara (njih 55). Konferencija ostala je potom na okupu do 17. I. 1861. Odmah u prvoj sjednici zaključi konferencija, da se caru pošlje deputacija, koja će — medju ostalim — zamoliti: da se hrvatski jezik uvede u sva javna nadleštva kao službeni i da se osnuje hrvatska Dvorska kancelarija s istom kompetencijom, kakovu ima ugarska Dvorska kancelarija. Car Franio Josip primio je deputaciju, koju je predvodio ban Šokčević, 2. XII., a onda joj 5. XII. dade pismeno rješenje, kojim je hrvatski jezik uveden kao službeni u sva nadleštva uprave, pravosudja i školstva, a ujedno je i osnovan u Beču »Privremeni hrvatski dvorski dikasterij«. Banu pak naredjeno je, da iz Konferencije predloži organizaciju hrvatskih županija i ličnosti koje da kruna imenuje velikim županima. Ali kad je deputacija krenula kući u Zagreb, stiže carski reskript na bana Šokčevića, datiran u Beču 7. I. 1861., u kojem mu naredi, da putem Banske konferencije objavi, na kojim razlozima Hrvatska osniva svoj zahtjev, da Medjumurje njoj pripada, jer se traži (s madžarske strane), da se Medjumurje vrati Ugarskoj, odnosno Zaladskoj županiji. Banska je konferencija raspravila o ovom pitanju u sjednici 15. siječnja i donijela zaključak, da se u pitanju Medjumurja ne smatra kompetentnom da o njemu vijeća i izjavi svoje mišljenje, »budući da se kod toga radi o veoma važnom pitanju: o granicama Hrvatske ili o cjelovitosti domovine«. Zato Konferencija želi, »da se rasprava o tom pitanju odgodi do sastanka hrvatskoga sabora. Medjuto Konferencija nada se, što se tiče Medjumurja, da će sve ostati do sabora kako je sada, jer misli, da je posestrimi kraljevini Ugarskoj stalo do toga, da ne nastane nikakav povod, koji bi mogao da nahudi interesu sjedinjenia Trojedne kraljevine s Ugarskom, a to je opća želja i jedne i druge strane«. Ovaj je odgovor onda poslan u Beč, a Konferencija završila je svojim radom 17. siječnja.

Medjuto imenovan je još 27. XII. 1860. Ivan Mažuranić pretsjednikom provizornoga hrvatskoga dikasterija i članom državnoga centralnoga ministarskog savjeta u Beču, a onda je 17. I. 1861. caru predložio organizaciju hrvatskoga dikasterija. U kompetenciju njegovu ulazili su svi administrativni, pravosudni i školsko-crkveni poslovi kraljevine Hrvatske kao potpuno autonomni, dok su ostali: vojska, financije, trgovina i t. d.,

i dalje bili rješavani u zajednici s centralnom bečkom vladom. Mažuranić je ujedno caru predložio 17. siječnja i sva potrebna lica za dikasterijalno činovništvo, listom Hrvate i Srbe iz Hrvatske. No tek što je hrvatski dikasterij započeo svojim radom, zateče ga medjumursko pitanje na veoma neprijatan način.

Madžari nisu nikad mogli da zaborave gubitak Medjumurja, a naročito njena glavna spahijska porodica grofova Festetića — pomadžareni hrvatski Turopoljci. Kad su se Oktobarskom diplomom vratila ustavna vremena i kad je car obnovio stare ugarske i hrvatske županije, onda se zaista opet moglo pomišljati na to, da se i Medjumurje vrati Zaladskoj županiji, jer bez toga vraćanja ne bi bilo — kako su jednoglasno tvrdili svi Madžari — udovoljeno povredjenoj pravdi. Već 6. XII. 1860. sastala se velika skupština Zaladske županije u Zala-Egerszegu pod pretsjedanjem velikoga župana grofa Imbra Batthyányja. Veliki župan odmah se u početku obratio na zbor od prisutnih 350 skupštinara s upitom, da li skupština želi da se sastane županijski administrativni odbor i vijeća bez skupštinara iz Medjumurja, ili da se pozovu i Medjumurci amo, jer bez njih Zaladska županija nije potpuna zakonska cjelina, dosljedno, odbor ne bi mogao da donese punovažne zaključke. Razumije se, skupštinari zaključili su jednoglasno, da se Medjumurci odmah pozovu, a dok ne dodju, nema se sastajati županijski odbor.

Medjuto bješe odlični sin Zaladske županije, Franjo Deák, pozvan za 27. prosinca k caru Franji Josipu u Beč u privatnu audienciju, upravo u poslu rješavanja madžarskoga pitanja. Tom prilikom reče Deák caru, da bi trebalo Medjumurje što prije vratiti Zaladskoj županiji, dabome kao dokaz, da se u Beču želi popraviti teška teritorijalna povreda ugarskih granica od 1848. Malo potom, 30. prosinca, izjasnio se Franjo Deák i drugima, da Medjumurje treba što prije vratiti Zaladskoj županiji, jer bez njega županija nije potpuna, niti ona može donositi punovažnih zaključaka. Zato treba tražiti vraćanje Medjumurja najdocnije u ugarskom pretstojećem saboru, jer Hrvati ne će se tako brzo i olako odreći svoje nagrade iz godine 1848. To je mišljenje onda uticalo i na skupštinare Zaladske županije toliko, da su 15. I. 1861. u Egerszegu zaključili, da se zamoli veliki župan grof Batthyány, »budući da se ne zna, kad će Medjumurje opet biti vraćeno Zaladskoj županiji«, da veliki župan može sazivati županijski administrativni odbor i bez učestvovanja Medjumuraca. No u isto vrijeme medjumursko pitanje zaokupilo je i bečki ministarski savjet.

Madžari već su duže vremena radili u Beču zakulisno, da im se vrati Medjumurje, a jedan od glavnih potstrekača, pored ugarskoga dvorskoga kancelara baruna Vaya, bio je ministar bez portfeja, grof Antun Szécsen (inače podrijetlom Hrvat iz karlovačke okolice, to jest: Sečen), imenovan odmah poslije 20. X. 1860. Već 13. XI. tražio je u ministarskom savjetu, u prisutnosti cara Franje Josipa, da Savjet bude vazda tačno informiran o razvitku hrvatskih stvari, jer rješavanje hrvatskoga pitanja utiče uvelike i na ugarsko pitanje. Dva dana potom, 15. XI., iznio je ministar unutrašnjih djela (Staatsminister), grof Agenor Goluhovski, u ministarskom savjetu, da se ban Šokčević obratio na nj sa željom, da se što prije obnovi u Hrvatskoj županijski ustav »unter Aufrechthaltung der dermaligen Abgrenzung«. Tomu je odmah prigovorio grof Szécsen »weil dadurch der Entscheidung über wichtige territoriale Fragen, wegen der Murinsel und Fiume, welche vorerst zwischen Ungarn und Kroatien ausgetragen werden müssen, vorgegriffen würde«. Zato — reče grof Szécsen — bit će bolje »wenn die Territorialeinteilung nicht erwähnt würde«. Poslije grofa Szécsena uzeo je riječ ministar bez portfeja, Ritter von Lasser i istače, da ministarski savjet treba da bude što neutralniji, to više, jer predlog grofa Szécsena jasno ide za tim, »dass Kroatien das ungarische Littorale und die Murinsel herausgeben müsse«, a takav zahtjev »würde die gesamte nationale Partei in Kroatien von vorhinein antiungarisch stimmen müssen; denn nicht die Nationalitätsfrage ist in Kroatien den Ungarn gegenüber heiklich, weil kein Kroat dermal fürchte magyarisiert zu werden. Aber die territorialen Errungenschaften vom Jahre 1848 bilden den Punkt, wo das kroatische Gefühl am tiefsten verwundbar ist«. Zato ministâr Lasser predloži, da se prije svega sačeka mišljenje Banske konferencije, koja je već sazvana za 26. XI. u Zagreb, a ministarski savjet da se ni u kojem pravcu ne angažuje. Ovo je mišljenje potom ministarski savjet i prihvatio.

Ministarski savjet opet se bavio medjumurskim pitanjem 5. I. 1861., u prisutnosti bana Šokčevića (koji je baš onda predvodio deputaciju Banske konferencije caru Franji Josipu) i novoga pretsjednika hrvatskoga dikasterija, Ivana Mažuranića. Raspravljalo se o sazivu ugarskoga i hrvatskoga sabora i o predlogu ugarskoga dvorskog kancelara baruna Vaya, »dass die Murinsel dem Zalader Komitate wieder einverleibt werde«. Ovom se predlogu odmah najenergičnije opro ban Šokčević i reče, da treba sačekati mišljenje Banske konferencije po tom pitanju. Nato uze riječ drugi ugarski dvorski kancelar, Ladislav Szögyényi-Marich, i oštro izjavi, da medjumursko pitanje uopće ne postoji, jer je Medjumurje dvjesta godina bilo sastavna čest Zaladske županije, a dvanaestgodišnja hrvatska okupacija ne može da mijenja pravo Ugarske na taj kraj. I zato, baš onako kao što je nedavno (27. XII. 1860.) ukinuta Srpska Vojvodina administrativnim putem, treba na isti način postupiti i s Medjumurjem. Ali ministar unutrašnjih djela, grof Goluhovski, bio je mišljenja, da se tako ne može raditi bez prethodnoga sporazuma Ugarske i Hrvatske. Zato je bolje da ban Šokčević pitanje predloži Banskoj konferenciji, a o rezultatu raspravljanja ima odmah da izvijesti Njegovo Veličanstvo. Ovaj je predlog potom prihvaćen od većine ministarskoga savjeta.

Ministarski savjet opet se bavio medjumurskim pitanjem 12. I. 1861., u prisutnosti Ivana Mažuranića, koji reče, da Medjumurje treba smatrati faktičnom česti Hrvatske sve dok je ono sastavna čest Varaždinske županije. Zato i treba da Medjumurje bude zastupano i u pretstojećem hrvatskom saboru. Mažuraniću odmah je primijetio grof Szécsen, da je već u predidućim sjednicama ministarskoga savjeta zaključeno, da u pitanju Medjumurja treba sačekati mišljenje Banske konferencije, a potom će Njegovo Veličanstvo sámo meritorno riješiti čitavo pitanje, očito još prije sastanka i ugarskoga i hrvatskoga sabora.

Medjuto je Banska konferencija, 15. I., donijela poznati nam zaključak o Medjumurju, to jest, da se definitivno rješenje prepusti hrvatskom saboru, a dotle samo pitanje više i ne pokreće. Ovaj je zaključak, inače toliko inteligentnih i iskrenih patriota naših, očito bio teška greska, kako danas bistro vidimo. Hrvati naime umjesto da su jasnim riječima kazali što upravo hoće, oni su u ovom kritičnom trenutku i opet izabrali njima toliko simpatično skrivanje iza nejasnih formulacija. A to je bilo ono, što su politički mnogo spretniji Madžari i željeli, jer baš na ovoj bazi znali su, da će oni mnogo sigurnije postići svoj uspjeh kod cara, nego li Hrvati s njihovim dilatornim rješenjem.

Zaključkom Banske konferencije bavio se ministarski savjet, u prisutnosti carevoj, 24. siječnja. U ovoj presudnoj sjednici učestvovali su još: nadvojvoda Rainer pa ministar pretsjednik grof Rechberg, ministar policije Mecséry, novi ministar unutrašnjih djela Schmerling, ministar vojni grof Degenfeld, ugar. dvor. kancelar barun Vay, ministar finansija Plener, oba ministra bez portfelja Lasser i grof Szécsen i najposlije pretsjednik hrvatskoga dikasterija Ivan Mažuranić. Sjednicu otvorio je sam car Franjo Josip i pozvao Mažuranića da pročita zaključak Banske konferencije od 15. siječnja, dabome u spremljenom njemačkom prijevodu. Kad je Mažuranić pročitao predlog Banske konferencije reče, da ga podupire i ban Šokčević, pa i on, jer je potpuno u skladu s listopadskom diplomom i jer sva teritorijalna pitanja očito idu u red onih, koja će Njegovo Veličanstvo ostaviti raspravi i sporazumu obih idućih sabora, hrvatskoga i ugarskoga. Poslije toga pročitao je Mažuranić predlog hrvatskoga dikasterija (dakle u stvari svoj) s nacrtom carskoga odgovora Banskoj konferenciji u tome smislu; ovaj je nacrt glasio ovako: »Entwurf einer allerhöchsten Entschliessung über die Murinsel. Lieber Freiherr von Šokčević! Nachdem Ich mit Meinem an Sie gerichteten Handschreiben vom 20. Oktober v. J. die Frage der Verhältnisse Meiner Königreiche Kroatien und Slavonien zu Meinem Königreiche Ungarn, zu welcher jedenfalls auch die Territorialfrage gehört, der kroatisch-slavonischen Vertretung und des ungarischen Landtages — vorbehaltlich Meiner Entscheidung und Sanktion — zugewiesen habe, so finde ich die Frage über die Zugehörigkeit der Murinsel bis dahin unentschieden und diesen Landstrich selbst mittlerweile bei dem Warasdiner Komitate zu belassen. Wien, 24. Januar 1861.«.

Poslije Mažuranića odmah se javio za riječ ugarski dvorski kancelar, barun Vay, i uze zagovarati hitno rješenje medjumurskoga pitanja u madžarsku korist. Kancelar je poricao da može da bude ikakva sporna teritorijalna pitanja izmedju Ugarske i Hrvatske, jer carski reskript od 20. listopada, upravljen njemu, obnovio je uopće sve stare županijske granice, dakle s tim u vezi očito i one Zaladske županije. Granice Zaladske županije bile su 1849. godine izmijenjene samo via facti jednim (apsolutističkim) ministarskim zaključkom, a iz čisto administrativnih obzira. Zato ima Hrvatska bez ikakva otpora da vrati Ugarskoj Medjumurje, upravo onako, kako je Ugarska motu proprio Hrvatskoj vratila srezove Ruma i Ilok prilikom ukinuća Srpske Vojvodine. Zaladska se županija ne može bez Medjumurja ni konstituisati, i zato, ako se ne udovolji ovom pravednom zahtjevu, on, kancelar barun Vay, izjavljuje, da nema kuraže da stupi pred ugarski sabor.

Sada se diže grof Szécsen i reče, da doduše ni u jednom od tolikih carskih reskripata od 20. X. 1860. nema traga ikakvom rješenju o Medjumurju, jer je još onda, u raspravi vodjenoj pod pretsjedanjem Njegovog Veličanstva, ovo pitanje tretirano kao otvoreno, tako da i nije došlo ni do kakova meritorna rješenja. No u najnovije vrijeme ovo je pitanje postajalo iz dana u dan važnije, i zato ne bi nipošto bilo razumno, da se njegovo rješenje prepusti tek sporazumu obih sabora, ugarskoga i hrvatskoga. Kad je nedavno opet ovdje povedena rasprava o ovome pitanju, sam je ban Šokčević ovdje, medju nama, izrazio jedino tu želju, da se prije svega sasluša pro forma mišljenje Banske konferencije o onim razlozima, koji Hrvatskoj daju pravo na Medjumurje, a tek onda da se donese rješenje. Sada pak stao je ban Šokčević na drugo stajalište, a to je očita inkonsekvencija. Dakle: budući da se Banska konferencija nije odazvala previšnjem naredjenju, treba da hic et nunc hrvatski dvorski dikasterij preuzme ovaj zadatak i da on iznese zatražene razloge, to jest: dokaze o hrvatskom pravu na Medjumurje, a odmah potom ima da uslijedi previšnje rješenje.

Poslije grofa Szécsena uzeo je riječ ministar Schmerling. On misli, reče, da sam fakt, što je Medjumurje već dvjesta godina bilo sastavna čest Zaladske županije i da o tome posjedovanju nije nikad uslijedio bud kakav saborski zaključak, koji bi ovo posjedovanje sporio, odlučno podupire ugarsko stajalište. Zato i ne može da bude ikakve zapreke previšnjem rješenju, da se Medjumurje odmah reinkorporira Zaladskoj županiji. Već je u nedavnoj jednoj sjednici ministarskoga savjeta ova stvar bila potpuno zrela za rješenje, a tako stoji s njome i danas. Išlo se očito samo za tim, da se rješenje ne učini zavisnim ni od zaključka Banske konferencije, ni od obadva sabora. Zato izjavljuje na kraju svojih riječi mini-

star Schmerling, da nije nužno obazirati se na one razloge oportuniteta, kako ih je ovdje iznio ugarski dvorski kancelar barun Vay.

Potom pridružili su se s nekoliko riječi Schmerlingovu mišljenju ministar policije Mecséry, vojni ministar grof Degenfeld, ministar financija Plener i najposlije ministar Lasser. Ministar Lasser još je izričnо dometnuo, da ne vidi razloga, ako su nedavno, poslije ukinuća Srpske Vojvodine, Ugarskoj vraćene županije Bács-Bodrog, Temes, Krassó, Torontal, Kövár, Zarand i t. d. i t. d., da se i Medjumurje ne vrati.

Najposlije uzeo je riječ ministar pretsjednik grof Rechberg. Istina je — reče — u Ugarskoj žele svi jednodušno da Medjumurje bude vraćeno. Ali ovaj će čin u Hrvatskoj izazvati mučan dojam. Kod prosudjivanja ovoga pitanja nije dosta staviti se isključivo na pravno stajalište. Treba uvažiti i to, da — kako stvari sada stoje u Ugarskoj — previšnje rješenje u korist reinkorporacije Medjumurja Ugarskoj, zaista neće primjetljivo unaprijediti djelo pacifikacije, to jest, neće u Ugarskoj izazvati simpatija za Austrijsku jedinstvenu monarhiju. S druge pak strane ovakovo rješenje same Krune teško će povrijediti nacionalne osjećaje Hrvata. Zato grof Rechberg stavlja predlog, da se previšnje rješenje o tome pitanju zasada još ne donese. Medjuto car Franjo Josip odmah je potom zaključio sjednicu istaknuvši, da prihvaća predlog većine članova ministarskoga savjeta. Medjumurje dakle bilo je izgubljeno za Hrvatsku, i to baš poglavito presudnom riječi samoga svemoćnoga cara Franje Josipa. Razumije se, sada mu više nije trebalo Hrvata; on je prije svega htio da udobrovolji Madžare i da ih privuče sebi. Tako su mislili i Schmerling i svi drugi Austrijanci. Jedini Nijemac iz Njemačke, grof Rechberg, imao je kod čitave stvari otvorene oči; on je želio da Madžari najprije dadu garantije o svome budućem lojalnom držanju spram Beča, a tek onda bio je voljan, da im se dâ nagrada. Ovako pak zaista se zbilo, da su Hrvati rješenjem ministarskoga savjeta od 24. I. 1861. bili teško povredjeni, a da uza sve to car Franjo Josip Madžare ipak nije predobio.

Nema sumnje da je Ivan Mažuranić teška srca ostavio ministarski savjet. Rješenje o Medjumurju u korist Madžara moralo je u njemu ujedno izazvati i bozajan, da će se slično svršiti i pitanje Rijeke, koje Madžari zasada još nisu pokretali. U tome potištenom raspoloženju on se odlučio da sjutradan, 25. I., caru podnese ostavku, dakle već poslije otprilike mjesec dana otkad se primio pretsjedništva provizornoga hrvatskoga dvorskoga dikasterija. Mažuranić je dobro znao, da ga Madžari ne vole, smatrajući ga »Ilirom«; šta više, on je i to znao, kako je grof Szécsen u onoj sjednici ministarskoga savjeta, u kojoj se rješavalo pitanje o podignuću hrvatske dvorske kancelarije po predlogu Banske konferencije, kandidovao za mjesto kancelara »pouzdanoga i objektivnoga«, arcimadžarona grofa Petra Pejačevića. Madžari su ovom prilikom išli čak tako daleko, da su uopće Hrvatskoj poricali svako pravo da dobije svoju dvorsku kancelariju kao što je ugarska, jer da je »nikad nije imala«, i voljeli su da hrvatske stvari, dok se ne riješi pitanje budućih ugarsko-hrvatskih odnosa, ostanu i dalje u kompetenciji austrijskih centralnih nadleštava, iako u specijalnim hrvatskim otsjecima. Samo razbor grofa Rechberga i energičan istup bana Šokčevića, i još nekih austrijskih ministara, urodili su najposlije time, da je Hrvatska dobila »provizorni dvorski dikasterij« (ne kancelariju kao Ugarska!) i Ivana Mažuranića kao »pretsjednika« (ne kancelara!).

Kako već rekoh, sjutradan 25. I. 1861. predao je Ivan Mažuranić u carskoj kabinetskoj kancelariji svoju demisiju. Ovaj značajni akt glasi od riječi do riječi, u hrvatskom prijevodu, ovako:

»Premilostivi Gospodaru!

Kad sam se uslijed previšnjega imenovanja Vašega Veličanstva primio pretsjedništva provizornoga hrv. slav. dvor. dikasterija, nisam to učinio ni zbog lične taštine ni u zasljepljenosti, da će moj budući položaj biti obezbijedjen od različitih političkih struja. Mene je kod toga vodila samo tiha nutarnja nada, da će mojim slabim silama, uz pomoć božije Providnosti, ipak uspjeti, da moju užu domovinu Hrvatsku obranim od vatre prenagljenosti, što sve proždire, i da ću na taj način ujedno znatno poslužiti previšnjem prijestolu Vašega Veličanstva i cjelokupnoj austrijskoj otadžbini.

Meni su stajala na raspoloženju samo dva sredstva, a trebalo ih je istovremeno pokrenuti i iskoristiti: previšnja rješenja od 20. listopada minule godine i ono povjerenje, što ga je stavljala u moju čednu ličnost bar jedna čest mojih sunarodnjaka.

Previšnja rješenja od 20. X. m. g. čine u dva smjera obrambeni bedem za Hrvatsku i Slavoniju; prvo, jer suponiraju dvanaestgodišnji status quo spram Ugarske i ponovo ga učvršćuju, i drugo, jer su izrijekom istakla pravo samoodredjenja Hrvatske u pitanju idućega njena odnosa spram Ugarske. Ova su rješenja jedini čvrsti osnov i jedino ishodište kod prosudjivanja svih državopravnih pitanja izmedju Hrvatske-Slavonije i Ugarske. Zato su ih i moji sunarodnjaci s pravom smatrali kao kotvu spasa njihove nacionalne i političke egzistencije i potvrdom previšnjega patenta od 7. IV. 1850. (kad su bili sankcionisani zakonski članci hrvatskoga sabora od 1848.).

Da se u pomenutim previšnjim rješenjima Vašega Veličanstva zaista ima da traži ne samo ona kotva spasa za Hrvatsku i Slavoniju, nego da se ona i nalazi u njima, i da ih treba upotrebiti, bilo je po mojem mišljenju i mišljenju mojih sunarodnjaka bezuslovno nužno, da se iz njih, u svrhu jačanja Hrvatske, a kroz to i jačanja cijeloga carstva, izvedu sve pa i posljednje konsekvencije na osnovu principa jedne mudre državne hermeneutike. Ali ipak nipošto tako, da se s vida puštaju najbliži i tako reći općenito poznati korolariji, što bi bilo samo na štetu jednoga od najvjernijih naroda Vašega Veličanstva.

Po mome mišljenju, a znam pouzdano da tako misle i moji zemljaci, jeste u onoj uredbi previšnjega rješenja od 20. X. 1860., u kojoj se kaže, da hrvatski sabor ima u sporazumu s ugarskim saborom raspraviti sva pitanja o medjusobnom odnosu, i potom rezultat podastrijeti presvišnjoj sankciji Vašega Veličanstva, upravo teritorijalno pitanje medju obim zemljama već zbog toga jedno od najvažnijih i najbitnijih, jer s jedne strane narod, geografski potpuno kompaktan, a bez utvrdjene i državopravno priznate teritorije, ne da se ni zamisliti, s druge pak strane činila su izmedju Ugarske i Hrvatske, pored pitanja o narodnosti, baš teritorijalna pitanja glavnu sadržinu spora.

Pošto je sada previšnjim rješenjem od 24. o. mj — bez sumnje iz viših političkih obzira, koje ja znam da cijenim u punoj mjeri — medjusobno pitanje riješeno u korist Ugarske bez saslušanja hrvatskoga samursko pitanje riješeno u korist Ugarske bez saslušanja hrvatskoga sabora, može se punom sigurnošću očekivati, koliko mi je poznato raspoloženje zemlje koju zastupam, da će ovo previšnje rješenje čitava zemlja to dubljom boli primiti, što je veće bilo općeno pouzdanje u previšnje reskripte od 20. X. 1860. i što je dublja bila ljubav čitavoga naroda spram onoga komada zemlje, koji je sada izgubljen, a vazda se smatrao nagradom narodnih napora da svlada revoluciju godine 1848/49.

Zbog toga ništa nije prirodnije od toga, da će narod Hrvatske i Slavonije u ovom fizički i moralno toliko važnom pitanju, odnosno u njegovu previšnjem rješenju, gledati povredu bedema od 20. X. i okrenuti svoju srdžbu protiv onih, kojih je dužnost bila da brane onaj bedem do sastanka idućega sabora. Kad bih ja daljim mojim ostankom u položaju meni milostivo povjerena pretsjedništva hrv. slav. dvorskoga dikasterija, ojačao moje zemljake u njihovu mišljenju, kao da sam ja zanemario interese zemlje, ako ne čak i zaboravio i mlitavo ili nikako ih branio, onda ne bi moja dalja služba Vašem Veličanstvu bila ni od kakove koristi, jer je ne bi podupirala nijedna stranka u zemlji, lišen na taj način svakoga povjerenja. Zato se usmjelujem u punoj poniznosti upraviti na Vaše Veličanstvo preponiznu molbu, da me Vaše Veličanstvo milostivo digne s položaja pretsjednika hrv. slav. dvorskoga dikasterija i da mi milostivo dade, ako je to ikako možno, drugi položaj u oblasti pravosudja u Hrvatskoj«.

U bečkom drž. arhivu nema ni traga ikakvom rješenju ove Mažuranićeve molbe. To je očiti znak, da je car Franjo Josip čitavu stvar s Mažuranićem usmeno riješio: nije mu prihvatio demisije, već mu je naredio da ima i dalje ostati na povjerenom mu mjestu u interesu hrvatske stvari, koja se tek počela da raspliće i koju čekaju još iskušenja.

Ali tako je nekako mislila i većina rodoljuba u Hrvatskoj. Kad se naime čulo, šta se zgodilo u Beču, obasuli su Ivana Mažuranića i ban Šokčević i županijske skupštine i gradska municipija brzojavkama moleći ga, da ustraje na svome mjestu i da »dalje nastoji oko krepke obrane naše cjelovitosti i naših ustavnih prava«. Hrvatski je narod u ovom kobnom času zaista ispravno shvatio situaciju: on je dobro znao da na Ivanu Mažuraniću nije bilo baš nikakove krivnje, a demisija njegova i eventualno imenovanje grofa Petra Pejačevića njegovim nasljednikom, ili kojega drugoga »Hrvata« njegova kalibra, bilo bi bez sumnje možda još i teži udarac po narodnu sudbinu od gubitka Medjumurja.

Medju onim hrvatskim županijama koje su javno protestovale protiv ocijepljenja Medjumurja, bila je i Virovitička. Njenim velikim županom još je 5. I. 1861. imenovan biskup Josip Juraj Strossmayer i onda 11. II. svečano instaliran u Osijeku. Ovom je prilikom velika skupština Virovitičke županije uložila svečani protest protiv ekskorporacije Medjumurja iz hrvatske političke teritorije i izjavila želju, da ovo pitanje ima da raspravi hrvatski sabor, sazvan za 2. travnja u Zagreb. Poslije toga, 18. ožujka, pošao je Strossmayer u Beč, da ondje na kompetentnim mjestima zagovara i brani pravo Hrvatske na Medjumurje. O tome diktovao je docnije sam Strossmayer svome sekretaru i biografu Monsignoru Milku Cepeliću ove riječi, koje dosada nisu publikovane: »Kad je biskup stupio pred cara Franju Josipa (u privatnoj audijenciji), uzeo mu je prigovarati, što je oduzeo Hrvatskoj Medjumurje i priklopio ga Ugarskoj, a Medjumurje stara je hrvatska zemlja, koja da je samo per nefas pred dvjesta godina ušla u Zaladsku županiju. Car mu nato reče, da je pravo uradio, jer u Medjumurju stanuju Madžari. Strossmayer je sada uzeo pobijati carevu tvrdnju tolikom žestinom, da se otale onda rodila scena, kakovu Franjo Josip nije nikada više i ni od koga doživio«. Ovo je bio prvi sukob izmedju cara Franje Josipa i Strossmayera. Od onda car je zamrzio Strossmayera i nikad mu više toga nije zaboravio.

Nekoliko dana prije ove scene u bečkom Dvoru, 12. ožujka 1861., hrvatske su vlasti Medjumurje predale ugarskim vlastima, a onamošnji ih je narod pozdravio burnim klicanjem i zadovoljstvom . . .

Medjuto, za daljih šezdeset godina, hrvatski se narod u Medjumurju stao sve to više osvještavati i uvidjati svoju nekadašnju grešku. Ovaj je proces ozdravljenja i jačanja narodne svijesti doduše samo sporo napredovao, jer valja uvažiti, da su sva nadleštva i sve škole u čitavom Medjumurju bile isključivo madžarske. Samo jedan krupni i važni faktor narodnoga života ostao je u glavnom netaknut; to je bio katolički kler zagrebačke nadbiskupije. I upravo njegovom tihom radu i njegovoj požrtvovnosti valja pripisivati to, da je sav seljački narod u Medjumurju ostao onako čist Hrvat, kakav je bio i ostao mnoga i mnoga stoljeća. I baš ovoj razbudjenoj narodnoj svijesti — koju je u znatnoj mjeri pomagalo i susjedno varaždinsko hrvatsko gradjanstvo, pored domaćega katoličkoga klera nadbiskupije zagrebačke — ima da se u prvom redu blagodari, da je Medjumurje, na samo Badnje veče 1918., zauzeto od naših narodnih četa bez većega i ozbiljnijega otpora od strane Madžara. Od toga vremena dalje Medjumurje opet je bilo sastavna čest najprije varaždinske županije, onda zagrebačke oblasti i danas Savske banovine.

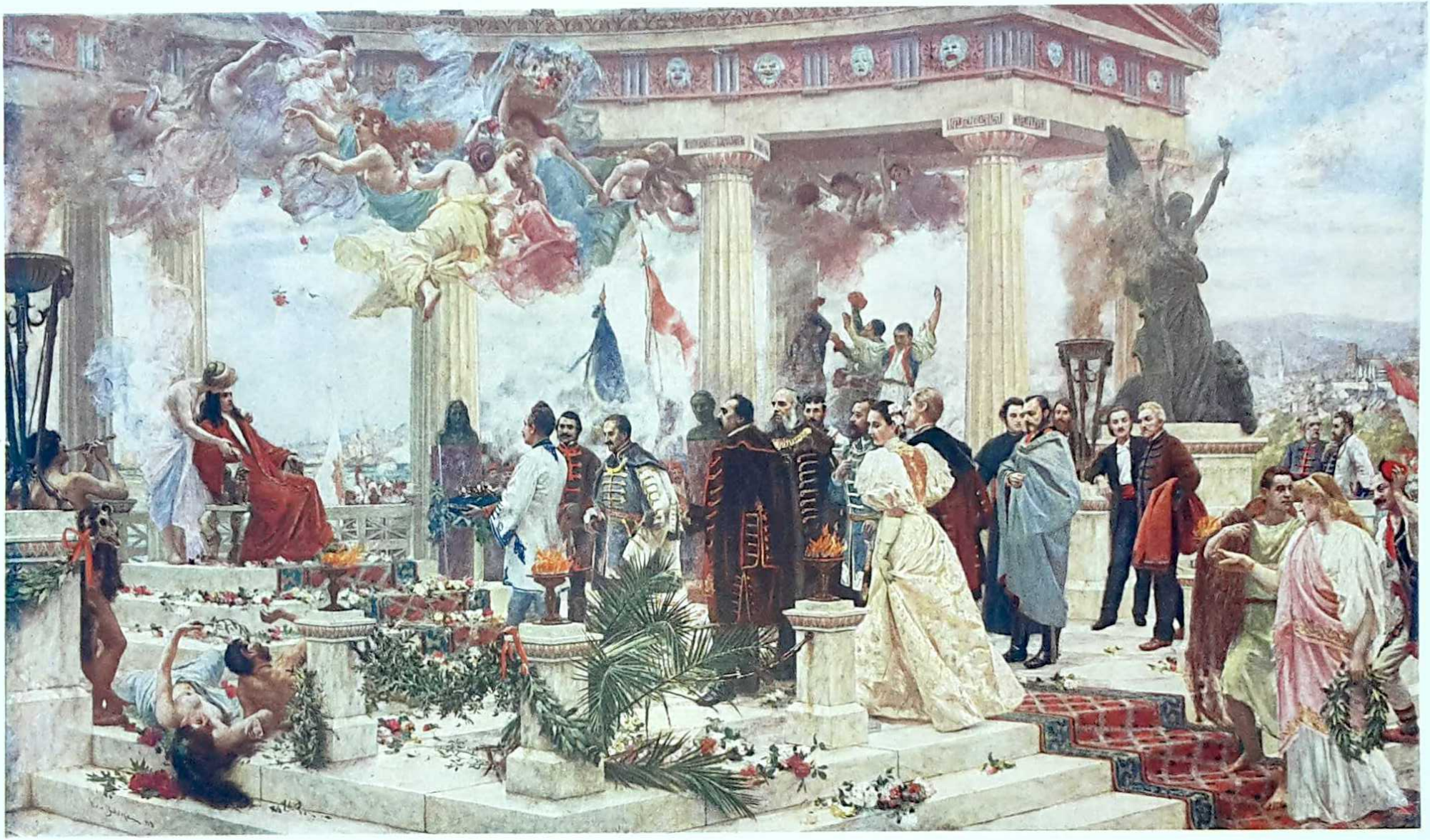

VLAHO BUKOVAC: HRVATSKI PREPOROD

GRADIŠĆANSKI HRVATI I NAŠE VEZE S NJIMA

I.

Sva gotovo starija seljenja Hrvata iz naših krajeva u strane zemlje ili u naše sjeverne i zapadne zemlje u uskoj su vezi sa turskim prodiranjem u Hrvatsku. I najbrojnija seoba Hrvata, u negdašnju Zapadnu Ugarsku, u Štajersku, Kranjsku, Donju Austriju i Moravsku takodjer je prouzrokovana turskim nadiranjem i s dogadjajima, koji su u vezi s tim prodiranjem. Šesnaesto stoljeće stoljeće je naših najtežih borbi s Turcima, koji su baš u tom stoljeću oduzimali hrvatske krajeve stopu po stopu, dok nijesu konačno sveli slobodnu Hrvatsku na uski pojas kajkavske Hrvatske, koja je junački prkosila i očuvala ostatke ostataka nekoć slavnog hrvatskog kraljevstva.

Već je godine 1526. sva Južna Hrvatska (od Velebita na jug) u turskim rukama, osim Klisa i Obrovca, a i oni su malo kasnije pali. Isto tako Slavonija istočno od Djakova potpade pod turski jaram. Uto dodje do mohačke katastrofe, u kojoj je poginuo mladi i neiskusni ugarsko-hrvatski vladar Lukovik II., pa su Ugarska i Hrvatska ostale bez zakonitog vladara. Domaće plemstvo, koje je htjelo pošto poto istjerati Turke iz naših krajeva, smatralo je, da će radi obrane zemlje biti najbolje, ako Ugarska i Hrvatska izaberu za kralja Habzburgovca Ferdinanda, dok su drugi plemići držali, da Habzburgovci ne će posvetiti obrani zemlje onu pažnju, koja je u tim prilikama bila potrebna, pa su izabrali za kralja Ivana Zapolju. U najtežim danima Hrvatska se cijepa na dvije stranke, koje su se izmedju sebe krvavo borile. U takvim prilikama najteže je stradao seljački elemenat, jer su ga uništavali Turci i zaraćene domaće stranke. Godine 1530. javljaju hrvatski plemići Ferdinandu, da slavonski plemići navaljuju na Hrvatsku »kao pravi Turci, te uništavaju sve do čega dodju.« Sigurno ni »hrvatski« plemići nisu ostali dužni slavonskima. U takvim prilikama stanje je u Hrvatskoj bilo očajno, pogotovu, što su Turci baš tada pregnuli da osvoje i posljednje slobodne hrvatske krajeve. Žarkim bojama i muževnom elokvencijom crta tadašnje stanje Hrvata Vuk Frankopan u govoru, što ga je držao pred njemačkim carem i njemačkim plemstvom u Augsburgu (god. 1530.): »Gledajte, dakle, i razmislite, presveti care i vi knezovi rimskoga carstva, ima li na čitavom svijetu sličan narod, koji bi bio kroz tako dugo vrijeme, moren od tolike nevolje, ustrajao u vjeri kršćanskoj? Mogli biste nam predbaciti: zašto se nijeste borili za domovinu i svoju slobodu? Nitko ne može ustvrditi, da se nijesmo muževno borili. Evo već je osamdeset godina minulo, što se neprestano borimo: koji put smo pobijedili, a koji put smo ljuto stradali ne mogavši odoljeti jačoj sili, koja je oborila grčko carstvo, bosansko kraljevstvo, te svladala Bugarsku, Srbiju i Albaniju. Ako ne dobijemo pomoći, mi ne možemo preko zime ostati u svojim sjedištima, već ćemo se ili podvrći nezasitom zmaju, ili razasuti po čitavom svijetu.«

Hrvati se nijesu milom podvrgi »nezasitom zmaju«, ali su se rasuli »po čitavom svijetu«. Kako su tih godina nastradali od Turaka i krajevi u Zapadnoj Ugarskoj, Donjoj Austriji i Štajerskoj, prostrana imanja u tim krajevima ostala su bez težaka i bez branitelja. Radi toga zemaljski gospodari nastoje preseliti u svoje opustošene zemlje seljake iz hrvatskih i slavonskih ugroženih krajeva. Seljaci, izmučeni u dugotrajnoj borbi s Turcima i izmrcvareni od medjusobnih zadjevica i borbi domaće gospode, ostavljaju svoja kućišta u velikom broju i odseliše se u Ugarsku. Seljaci su selili u tolikom broju, da su nekoji hrvatski krajevi ostali bez stanovnika. To je ponukalo hrvatske plemiće, da ustanu protiv selenja seljaka. Godine 1532. tuže se hrvatski plemići kralju Ferdinandu na ugarske i austrijske velikaše, što mame hrvatske seljake, i na taj način Hrvatsku ostavljaju bez obrane. Godine 1535. hrvatski sabor u Topuskom odredjuje posebne poslanike, Ivana Tumpića i Mihajla Budišića, koji će pred carem optužiti ugarske, kranjske, štajerske i austrijske velikaše zato, što šalju u Hrvatsku svoje poslanike, koji mame seljake. Hrvatski sabor traži od Ferdinanda, da zabrani seobu seljaka i da naredi neka se odseljeni seljaci vrate.

II.

Prvi su počeli seliti u Zapadnu Ugarsku Lika i primorski krajevi od Obrovca do Senja. Osobito je mnogo u ovoj seobi iselilo seljaka iz okolice Like, Gacke i Krbave. Ta seoba počinje god. 1522., a završuje, uglavnom, god. 1627., kad se taj kraj umirio. Turci više ne navaljuju, jer im Zrinski i Frankapani plaćaju danak. Ti su se naseljenici odselili u okolici Šopronja, te su se na žalost većim dijelom izgubili.

Druga seoba počela je godine 1532. i završila je po prilici za jednu godinu dana. U toj su seobi otišli iz domovine seljaci iz okolice Otočca i iz porječja rijeke Kupe. Ukupno ih je te godine odselilo oko 10.000 duša, a naselili su se u Štajerskoj, u okolici Beča i manjim dijelom u krajevima zapadno od Šopronja.

Kad su Turci osvojili zapadnu Slavoniju, od god. 1537. do 1543., starosjedilačko hrvatsko stanovništvo je u velikoj mjeri izginulo, a ono, što je spasilo glavu, pobjeglo je u zapadne krajeve Hrvatske (na pr. Belostenci) ili je odselilo u Zapadnu Ugarsku, i to u prvom redu na imanja onih velikaša, koji su imali svoje posjede i u Slavoniji i u Ugarskoj, kao što su Nadaždi, Baćani i Erdedi. Nadaždi su preselili svoje kmetove u okolicu Šopronja (sela: Vedešin, Kolnov, Umok, Endrišće), Baćani su preselili svoje kmetove iz okolice Koprivnice u krajeve oko Rohonca i Güsinga. Domaći velikaši Keglevići, koji u to vrijeme nijesu imali imanja u Zapadnoj Ugarskoj, naseljivali su takodjer svoje kmetove iz Bijele Stijene u Zapadnu Ugarsku, a porodica Erdedi preselila je svoje kmetove iz Moslavine u krajeve oko Rotenturma. Posljednje seobe iz Zapadne Slavonije vršile su se izmedju god. 1556. i 1561. Tada su preselili Zrinski svoje kmetove izmedju Kupe i Une. Oni su naselili kraj oko rijeke Pinke u današnjem Južnom Gradišću (Burgenlandu), ali su se neki naselili i u Srednjem Gradišću. Krajevi oko Premišlja, Slunja i Krstine odselili su u Srednje i Sjeverno Gradišće, u okolicu Beča i u Moravsku. Usve je odselilo, drži se, oko 60.000 duša, ali ima ih, koji drže, da se odselilo i preko 100.000 hrvatskih seljaka. Opširno se bavio seobom Hrvata djurski kanonik Adolf Mohl, a on drži, da je bilo oko sto hiljada hrvatskih iseljenika, rasijanih u oko dvjesta sela.

Danas je taj broj manji, i jedva bismo došli do 80 hiljada, kad bismo uzeli sve Hrvate, koji potječu iz današnjega Gradišća, dakle i iseljenike u Americi i one, koji su se nastanali u Beču. U samoj Austriji ima ih oko pedeset hiljada, a u Madžarskoj uz austrijsku granicu oko petnaest hiljada, tako da ta skupina hrvatskih iseljenika iznosi oko 65.000 duša. Od dvjesta sela, koliko su ih Hrvati naselili, ponijemčilo se potpuno ili skoro potpuno oko 100 sela, a oko stotinu ih se sačuvalo, i ako i danas ima podosta mjesta, gdje prijeti našem življu asimilacija sa strane Nijemaca, uza sve što današnja austrijska vlast ne upotrebljava državnu upravnu silu, da Hrvate ponijemči. Opasnost prijeti našim malim skupinama, koje su odijeljene od ostalih hrvatskih sela, a osobito onim selima, koja nemaju hrvatske škole ni hrvatskoga svećenika.

Mnogo doprinosi odnarodjivanju našega življa slabo ekonomsko stanje, koje sili naše seljake, da ostave svoj seljački dom i da podju u grad kao radnici: na taj način trga se veza sa tradicijom, sa rodnom grudom, sa seljačkim konservatizmom, pa se lagano prima i tudji jezik i tudji način mišljenja i osjećanja. Ekonomski slabo stoji Južno Gradišće, i ono u tome pogledu kao i u slikovitosti pejsaža u mnogome sliči Hrvatskom Zagorju: mali posjedi, slabo rodni brežuljci, bez širokih i ravnih polja, udaljeni od jačih ekonomskih centara, pa seljaci iz Južnog Gradišća ne mogu unovčiti valjano ni ono malo, što im škrta zemlja donese, a ima i takvih, koji nemaju svoga zemljišta. Zanimljivo je, da se sve do danas sačuvala socijalna podjela seljaka — dijele se na paore, željare i hižičare. Paori su i željari posjednici, dok su hižičari uglavnom poljodjelski radnici, koji rade na tudjim imanjima. U društvenom saobraćaju ta je dioba još i danas na snazi, pa se redovito paori žene sami izmedju sebe, dok su brakovi izmedju željara i hižičara češće mješoviti, jer se ekonomski približuju. Ekonomski najbolje stoje naši seljaci u okolici glavnog grada Burgenlanda Železnoga (Eisenstadta). To je kraj od Voriština i Uzlopa do Pajngerta. Najveća je prednost ovoga kraja, što je u blizini Beča i Bečkog Novog Mjesta, pa seljaci-posjednici mogu dobro prodati svoje proizvode, ali česti saobraćaj sa njemačkim življem, osobito sa Bečom, nije u narodnom pogledu sretne ruke, jer se laganije prima tudji jezik, nego u krajevima udaljenijim od njemačkih kulturnih i političkih centara. Zato i jesu u narodnom pogledu najsvjesniji naši sunarodnjaci u puljanskom kotaru, u kome ima trinaest hrvatskih sela. Radi njihove vrlo razvijene narodne svijesti ostali ih Hrvati zovu Hrvatinama.

Glavno je zanimanje većine naših seljaka u Burgenlandu ratarstvo, ali je i stočarstvo vrlo dobro razvijeno, osobito u sjevernim krajevima oko niuziljskoga jezera, gdje se nalaze izvrsni pašnjaci. Hrvatski su seljaci vrlo napredni ratari, tako da im i njihovi susjedi Nijemci moraju priznati, da su napredni i da upotrebljavaju sva sredstva, koja služe oko poboljšanja privrednog podizanja i racionalnog obradjivanja zemljišta. Obrtom se bave u mnogo manjoj mjeri, pa su u hrvatskim selima obrtnici u prvomu redu Nijemci. Kućni ili sitni obrt, u kome su seljaci izradjivali i namirivali svoje potrebe, propao je gotovo posvema, a s propašću kućnog obrta propala je i narodna nošnja i motivi narodnog karaktera. Jačanju i gospodarskom napretku našega elementa u Gradišću uvelike doprinose i brojne i srazmjerno jako razvijene zadruge, kojih ima preko stotinu ubrojivši tu i kreditne zadruge. Oko zadrugarstva je mnogo radio župnik Martin Meršić, stariji. Ispočetka seljaci su se ustručavali od zadrugarstva, ali što dalje sve to više prilaze u zadruge, koje postaju ne samo ekonomski, nego i kulturni faktor, pogotovu u onim krajevima, u kojima nema hrvatskih škola.

III.

Prve redovite škole kod gradišćanskih Hrvata javljaju se već koncem sedamnaestoga stoljeća. Prvi učitelji bili su u isti mah crkveni pjevači (kantori) i općinski bilježnici. U osamnaestom stoljeću javljaju se prve hrvatske školske knjige kod gradišćanskih Hrvata (Abecska i Slabikar). Učenici su u to vrijeme učili samo čitati, a pisati iznimno, i to najbolji djaci. U devetnaestom stoljeću školstvo nije napredovalo onako, kako je trebalo napredovati. Madžari su krivim okom gledali i na hrvatske škole i na hrvatske učitelje. Kuhač spominje, da je god. 1900. bilo svega 12 hrvatskih škola u zapadnoj Ugarskoj. Danas u samom Burgenlandu — ne brojeći, dakle, ona sela, koja su ostala u Madžarskoj, — ima mnogo više škola s hrvatskim nastavnim jezikom. Sada imade oko 25 škola s isključivo hrvatskim nastavnim jezikom, a ima ih oko dvadeset mješovitih, u

kojima se predaje i hrvatski i njemački, ili je hrvatski obligatni predmet. Kao i kod njihovih susjeda Nijemaca i Madžara, tako su i kod Hrvata pučke škole uglavnom konfesionalne, manjim dijelom općinske, a tek su dvije državne, osnovane u vrijeme socijalističke vladavine s čisto germanizatorskim tendencijama. Hrvatskih srednjih škola nema, ali hrvatski djaci imadu prilike da nauče hrvatski književni jezik. Tako se hrvatski predaje u Beču (prof. dr. Ivanić), u državnoj gimnaziji u Eisenstadtu, na preparandijama u Eisenstadtu i u Oberschützenu, u nekojim gradjanskim školama: u svim tim školama hrvatski je obligatan za one djake, koji se prijave. Učitelji hrvatskoga jezika na tim srednjim školama jesu, uz spomenutoga Ivanića, dr. Ivan Jagšić, Ljudevit Zončić, Oskar Mikula i Albert Tauber. Oni predaju hrvatski književni jezik, što je od velikog značenja za buduću inteligenciju u Gradišću: starija inteligencija nije uopće imala prilike da nauči hrvatski književni jezik. Ukupno, na pučkim školama ima oko 110 hrvatskih učitelja, a srednjoškolaca i višeškolaca Hrvata ima oko 200.

Od osobitog je značenja za skladan rad medju našim iseljenicima u Gradišću sloga izmedju svećenstva i učiteljstva. Oni redovito idu složno, bez medjusobnih trzavica i svadja, pa čak i u slučajevima, kad se kulturno potpuno ne slažu. Svećenstvo je, istina, neovisnije od učitelja, ali i učitelji u golemoj većini vrše svoju dužnost savjesno i s narodnog stajališta ispravno. Samo svećenstvo bilo je i u prošlosti i danas je od najvećeg značenja za čuvanje ne samo moralne svijesti i katoličke vjere, nego i za očuvanje narodnog značaja i hrvatskog jezika naših iseljenika. Gdje nema Hrvata župnika i gdje se nije propovijedalo hrvatski, tu je redovito nestalo našega življa, kao što su se izgubili i oni malobrojni hrvatski protestanti, koji su prešli na Luterovu nauku na zapovijed svojih zemaljskih gospodara. Takvih je, na sreću, bilo malo, ali se još i danas može naći protestanata s hrvatskim imenom (Ribarić, na pr.), ali govore i osjećaju njemački. Nema ni jednoga protestanta s hrvatskim prezimenom, koji bi hrvatski osjećao, ali da bude kuriozum, ima nekoliko protestanata, Nijemaca podrijetlom i s njemačkim prezimenom, koji su, došavši u hrvatsku sredinu, postali — Hrvatima.

Dr. Lovre Karall

Svećenici su bili do najnovijeg vremena jedina hrvatska inteligencija, pa su tako i prvi književnici gradišćanskih Hrvata svećenici, ako izuzmemo one nepoznate narodne pjevače, koji su stvorili biserje hrvatske narodne lirike, koju nam je sačuvao u svojoj bogatoj zbirci Fran Kurelac. Ni jedan naš hrvatski kraj, ubrojivši ovamo sav hrvatski teritorij, nije dao tako bogatu i tako umjetnički dotjeranu narodnu liriku kao baš gradišćanski Hrvati. Ta je lirika tako bogata po osjećajima, tako diskretna i dotjerana, da se možemo s njom ponositi i svagdje je iznositi kao primjer silne tvoračke snage našega puka. Prve pojave književnosti u širem smislu te riječi javljaju se u sedamnaestom stoljeću (franjevci Senkvičaj, Tauris, Polotonić i isusovac Marković). U osamnaestom stoljeću javljaju se pavlin Skojsić, franjevac Jeremija Šoštarić i njegov subrat Palković, koji je napisao »za obatrenye pobosnoga horvatcskoga naroda« popularni molitvenik Hiža zlata. Svi su ti marni i vrijedni kulturni radnici pisali isključivo za duhovne potrebe svoga stada molitvene knjige, u kojima ima mnogo srdačnosti i franjevačke priprostitosti. Književnost u užem značenju riječi javlja se tek u devetnaestom stoljeću. Jedan neobično marljivi župnik, Jože Ficko, prvi je ustalio književni jezik gradišćanskih Hrvata pišući svoj pregled staroga i novoga zavjeta, ali od većeg je interesa i književnog značenja njegovo pretakanje svetoga pisma u stihove. Ti su stihovi prvi stihovi kod gradišćanskih Hrvata s literarnim pretenzijama. Oko sedamdesetih godina prošloga stoljeća pisci, svećenici i učitelji, nastoje približiti svoj književni jezik hrvatskom književnom jeziku u staroj domovini. Primaju Gajev pravopis — prije su pisali po madžarskom pravopisu. Za uvodjenje novoga pravopisa velike su zasluge stekli svećenici Ivan Mušković, Mate Karal, Gašpar Glavanić i Ivan Barleković, a osobito učitelj Miho Naković. Prvi je počeo pisati djela svjetovnoga sadržaja župnik Mate Karal, koji je, izmedju ostaloga, izdao knjigu »Crtice iz selskoga života«, u kojima je dao niz vrlo prijatnih slika iz života gradišćanskih Hrvata. Jača književna djelatnost započinje početkom dvadesetoga stoljeća. Kad je, god. 1903., počeo uredjivati kalendar Sv. Familije Mate Miloradić-Meršić, on je odmah zauzeo prvo mjesto medju gradišćanskim hrvatskim književnicima. Široke kulture, iskren rodoljub, slobodarskoga duha, on je svoje misli iznosio u nešto oporim, ali uza sve to u vanredno srdačnim i prijatnim stihovima, koji su u kratko vrijeme postali neozično popularnima. Meršić je najpoznatiji književnik gradišćanskih Hrvata, i zahvalni njegovi sunarodnjaci podigoše mu spomenik u Hrvatskoj Kemlji 9. listopada o. g. Najpoznatiji i najvredniji suvremeni književnik gradišćanskih Hrvata jest Ignac Horvat, predsjednik Kulturnog društva i jedan od najaktivnijih naših javnih radnika u Gradišću. Horvat je dosada napisao tri knjige, koje pokazuju da on ima nesumnjivog književnog talenta, sa razvijenim smislom za humor i lijepu, stilski dotjeranu, frazu. Njegov jezik se već uvelike približio našem današnjem hrvatskom jeziku. Horvat gotovo svaki tjedan suradjuje u Hrvatskim Novinama, koje, kako je poznato, izlaze u Beču, a pokrenuo ih je i sada ih izdaje dr. Lovre Karal, bivši podnamjesnik u Burgenlandu, a sada član Državnog vijeća. U tom listu Horvat objavljuje svoje male, interesantne »štorice«, napisane duhovito, s mnogo osjećaja za stvarnost. Ignacu Horvatu treba uz to zahvaliti, da sada postoje dobre duhovne veze izmedju stare domovine i gradišćanskih Hrvata.

Ignac Horvat

U prošlosti, na žalost, veze nas iz stare domovine i gradišćanskih Hrvata bile su minimalne. Ima tomu mnogo razloga, ali, svakako, krivnja je najveća na našem legendarnom nemaru i na krivo shvaćenom patriotizmu. Naši iseljenici, to je naša legitimacija pred svijetom. Po našoj brizi za naše sunarodnjake u inozemstvu mogu stranci prosuditi i stepen prave, djelotvorne narodne svijesti nas Hrvata u staroj domovini. Nije li, na pr., čudo nad čudesima, da mi sve do danas nemamo ni jednog priručnika, po kome bismo znali za pravo stanje naše emigracije u Americi, a da i ne govorimo o jednoj informativnoj knjizi o našim sunarodnjacima, koji su ostali pod Italijom! Što se tiče samih gradišćanskih Hrvata, istina je, da su Madžari prijekim okom gledali na svakoga Hrvata, koji je dolazio u doticaj s Hrvatima u Zapadnoj Ugarskoj. Sjetimo se samo neprilika, koje je doživio siromašni Fran Kurelac, kad je, gonjen ljubavlju za sve što je hrvatsko, lutao od sela do sela po Zapadnoj Ugarskoj kupeći ono bogato biserje narodne lirike. Kurelac je sigurno prvi Hrvat, koji je upoznao potanko Hrvate u Zapadnoj Ugarskoj, i vječna šteta, da nam nije sredio svoje bilješke o načinu života, o školama i o poznatijim ljudima iz toga vremena. Svejedno, njemu moramo da dugujemo najveće kulturno blago, što su ga dali gradišćanski Hrvati, a koje bi bez njega bilo dobrim dijelom izgubljeno. I prije Kurelca dolazili su neki pojedinci u vezu s gradišćanskim Hrvatima, medju koje možemo sigurno ubrojiti i dosta juratoša, koji su pratili hrvatske poslanike na sabor u Bratislavi (Požunu). Što je Kurelac bio za narodne pjesme, to je Kuhač za narodne napjeve. Kuhač je zapisao dosta napjeva gradišćanskih Hrvata i dao dosta vrijednih podataka o njihovu životu i o prilikama u kojima živu (»Medju ugarskimi Hrvati«, Vienac, 1878.). Potanje je ispitao život, jezik, naselja i običaje gradišćanskih Hrvata marljivi i zaslužni I. Milčetić, koji je o njima napisao niz prikaza u Viencu 1898., a te je svoje prikaze i posebno štampao. Uz ove opsežnije radove, postoji podosta bilježaka u Vienci, Obzoru i drugim hrvatskim listovima, dok je o književnosti gradišćanskih Hrvata progovorio, koliko mi je poznato u dva navrata, dr. N. Andrić (up., Iz starije književnosti ugarskih Hrvata, Vienac, 1899.).

Pravi interes za gradišćanske Hrvate počinje kod nas tek poslije rata. Po Hrvatskim Novinama počinju i naši dnevnici i ostali listovi sistematskije pratiti život gradišćanskih Hrvata, u čemu osobito prednjače Obzor, Narodna Politika i Hrvatska Straža. Taj je interes bio već pred desetak godina tako razvijen, da je jedan zagrebački poučni omladinski list (Mladost, list za katoličku omladinu, a ne Mladost, što je izdaju profesori iz društva jugoslavenskih profesora) izdao poseban broj posvećen životu i knjizi gradišćanskih Hrvata. Većinu članaka u tome broju napisao je g. Ignac Horvat, koji neumorno dopisuje sa svojim zagrebačkim prijateljima, dolazi u Zagreb i na taj način budi interes za svoje sunarodnjake. Već godine 1930. govori se medju zagrebačkim profesorima, na jednoj sjednici u Matici Hrvatskoj, o potrebi osnutka posebnoga društva, koje bi proučavalo gradišćanske Hrvate, širilo za njih interes i moralno ih pomagalo u njihovu radu oko održanja narodne svijesti i stvaranja narodne kulture. U istom smislu piše u Jutarnjem Listu g. dr. I. Esih (J. L. 16. kolovoza 1931.), koji i inače pokazuje mnogo interesa za ovu našu braću. No najviše je aktivnosti za stvaranje »gradišćanske psihoze« razvio g. R. Herceg, koji je uložio mnogo truda i potrošio mnogo vremena, da kod predstavnika svih hrvatskih strujanja i krugova probudi interes za osnutak posebnoga društva, koje će u prvomu redu raditi oko toga, da se na dostojan način proslavi četiristogodišnjica seobe gradišćanskih Hrvata. I naši stručnjaci, gg. prof. dr. Ivšić, Gavazzi, Fancev i dir. Pavičić istražuju dijalekte, etnografiju, književnost i seobe gradišćanskih Hrvata. Matica Hrvatska raspisuje natječaj za kompozicije u duhu gradišćanskoga melosa; malo prije toga, pojavila se Horvatova knjiga »Gradišćanke« u izdanju Društva sv. Jeronima: sve je to pobudilo interes, i tako je, kad je održana konstituirajuća skupština Društva prijatelja gradišćanskih Hrvata 11. rujna 1932., tlo bilo spremljeno. Po svim hrvatskim krajevima javlja se upravo silan interes za ovu našu braću, koja su kroz četiri stotine godina sačuvala svoj jezik i svoje ime pokazavši na tako vidan način silnu otpornu snagu Hrvata. Po prvi put, okupili su se u jednom društvu pripadnici svih bivših hrvatskih stranaka u zajedničkoj želji, da manifestiraju svoju solidarnost za kulturnu individualnost i narodnu svijest gradišćanskih

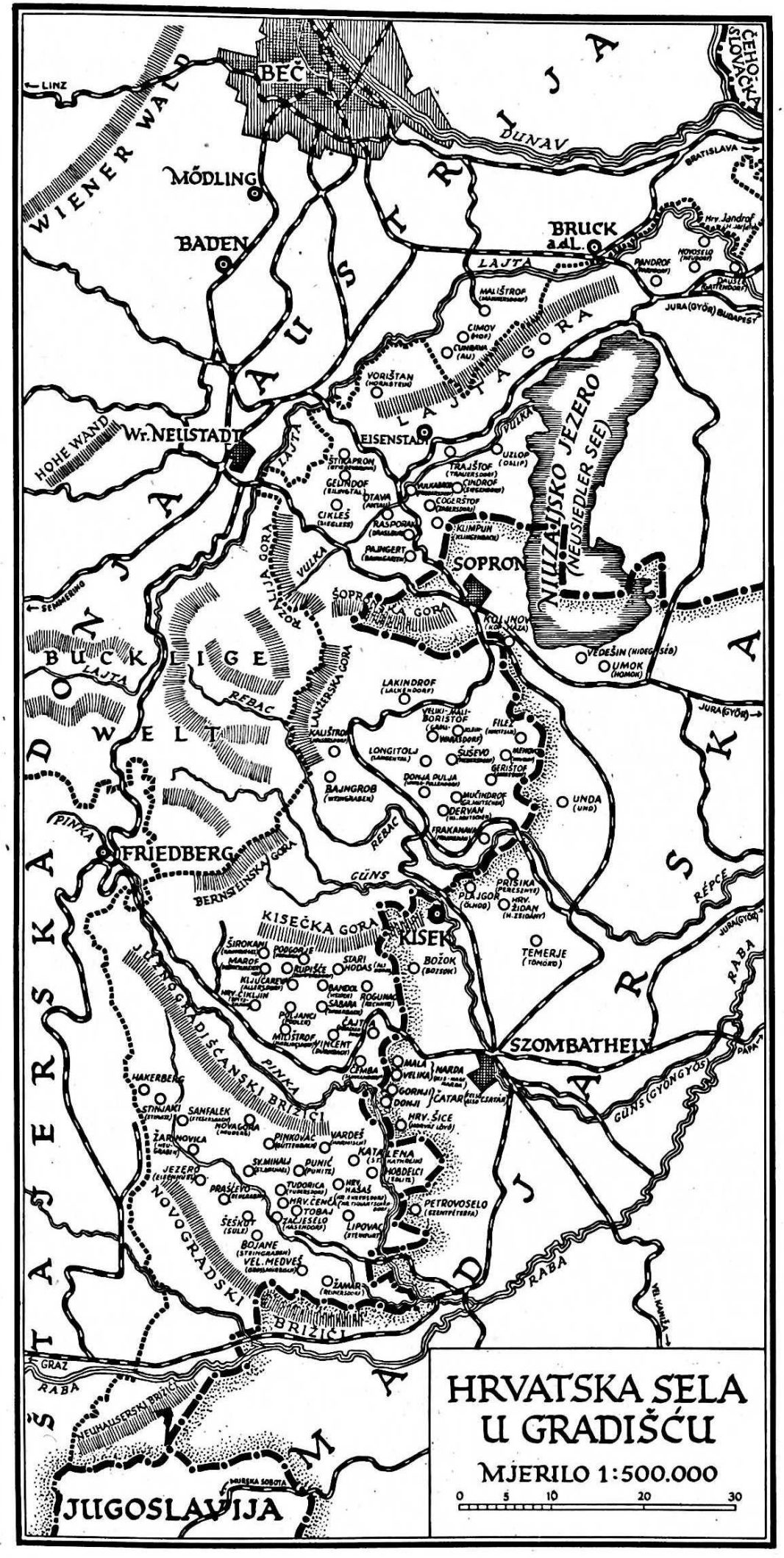

Hrvata. One, koje je politika razdvajala, kultura je spajala, što će, bez sumnje, imati i u budućnosti lijepih plodova u našem javnomu životu. U čitavom našem javnom životu osjeća se poseban interes za gradišćanske Hrvate: njihove pjesme pjevaju mnogobrojna društva učlanjena u Hrvatskom pjevačkom savezu, osnivaju se pododbori, a od većih gradova Zagrebu se osobito pridružuju Osijek, Brod, Sarajevo i Split. Novo osnovano društvo izdaje posebne proglase, u kojima pozivlje Hrvate, da čvrsto stoje uz kulturnu individualnost gradišćanskih Hrvata. Redaju se predavanja po raznim mjestima i u mnogobrojnim društvima; medju predavačima osobito se ističe sam predsjednik Društva prijatelja gradišćanskih Hrvata g. Herceg, pa dr. Deželić, dr. R. Horvat, R. Matz i td. itd. Glazbena revija Sklad objavljuje gradišćanske napjeve, a g. R. Matz i ostali glazbenici (Dugan ml., Špoljar itd.) stvaraju djela nadahnuta gradišćanskim motivima. U Zagrebu se održava, u prosincu 1932., matineja, koja ide u red najuspjelijih matineja, što su održane posljednih godina u Zagrebu. Na toj matineji je iznio g. Herceg program rada novog društva. Kruna čitavcga rada imao je biti pohod Hrvata iz stare domovine u Gradišće. Tom prilikom su pjevačka društva imala održati pjevačku smotru, a uspješno se radilo i na tome, da se u povodu proslave osnuje hrvatski etnografski muzej u Gradišću, u koji bi se smjestilo sve ono iz stare i nove domovine gradišćanskih Hrvata, što je moglo kod njih buditi smisao za stvaranje samostalne kulture i što bi ih moglo još jače povezati uz staru domovinu. Najozbiljnije se radilo na tome, da naša Akademija izda sav naučni materijal, koji se odnosi na seobu gradišćanskih Hrvata i na njihov život u novoj domovini: isticala se potreba, da Matica Hrvatska izda na temelju toga materijala naučnu knjigu o Gradišćanskim Hrvatima. dok je za prve potrebe i najpotrebnije informacije o gradišćanskim Hrvatima potpisani izdao, u nakladi Društva sv. Jeronima, knjižicu »Gradišćanski Hrvati« uz obilnu suradnju g. I. Horvata i prema podacima, koje je sam sakupio na putovanju po Gradišću ili su mu ih dali na raspolaganje gg. Pavičić, Ivšić i Gavazzi, koji su u naučne svrhe putovali po Gradišću ili su, kao g. Pavičić, dulje vremena studirali izvore o seobi gradišćanskih Hrvata. Pomišljalo se, dapače, da se ovako zamišljeni rad protegne na sve hrvatske iseljenike bez obzira gdje se nalazili. Premda su svi radnici oko Društva prijatelja gradišćanskih Hrvata najsavjesnije nastojali, da ostanu u granicama odobrenih pravila, Društvo nije moglo nastaviti svojim radom, i tako je došlo do prekida društvenoga rada 13. svibnja 1933. Ni proslava četiristogodišnjice seobe nije održana radi teških ekonomskih prilika.

Uza sve to što je društvo prestalo djelovati, opaža se ipak, da je ono imalo velikog uspjeha: nema gotovo hrvatskoga sela, koje ne zna za gradišćanske Hrvate, a to je, možda, zasada i dovoljno. Može se mirno očekivati, da taj interes neće prestati, pa da će hrvatska javnost i dalje pratiti sa simpatijama rad ovog ponajdražeg dijela naše emigracije, koji je pokazao toliko vitalnosti i otpornosti, i koji će sigurno i dalje ostati čvrsto okupljen oko svoga kulturnog središta Hrvatskog kulturnog društva. Ovo je društvo središte prosvjetnoga rada, i ono okuplja sve zdrave narodne snage u Gradišću: izdaje knjige, pomaže prosvjetna društva, i na taj način jača narodnu svijest, a gdje se svijest i prosvjeta združe, tamo je snaga i sposobnost za život.

TRIČETVRT VIJEKA NAŠEG PREKOOCEANSKOG SELJENJA

POČECI I RAZVITAK NAŠEG PREKOOCEANSKOG SELJENJA

U ovom prikazu želim da dadnem resumé našeg transoceanskog seljenja kao jedne epizode u našem vjekovnom narodnom životu, bez statističkih tabela i diagrama, samo kao neku vrstu zaključne riječi nakon sedamdeset i pet godina intenzivnog i neprekinutog migratornog kretanja. Prvi počeci našeg seljenja leže tamo u početku XVIII. vijeka kad su naši mornari osnovali prvu našu naseobinu u Georgiji, u Sjedinjenim Državama. Godine 1800. osnovali su brodolomci na obali Sjeverne Karoline naselje Croatan, čije ime još danas podsjeća na naše prve pionire. Polovicom prošloga vijeka, kad je pukao po svijetu glas o bogatim nalazima zlata u Kaliforniji, navalili su onamo i naši Primorci, sada već u većem broju. Prvo društvo osnovali su naši ljudi iz Hrvatskog Primorja, sa Otoka i iz Boke Kotorske u San Francisku 1857. To je bio i prvi početak organizovanog seljenja, prve konture jednog izgrađenog naselja.

Prve iseljenike nisu digli u svijet prvenstveno ekonomski razlozi, apsolutna i relativna prenapučenost, ova potonja osnovana u zaostaloj produkcionoj tehnici, bez razvijene industrije koja bi višak zemljoradničkog žiteljstva mogla da absorbira, već prirodjeni selidbeni nagoni, mobilnost primoraca u opće, koje vuče neobuzdana želja u daleki svijet, jer more je Božji drum na kojem se oni koji kraj njega žive prometu i bez osobitih motiva kad god im srce zaželi. Iseljavanje je postojano raslo, sve tamo do početka ovoga vijeka i postiglo kulminaciju u godini 1907., kad je prema federalnoj američkoj statistici iselilo svega 82.393 Jugoslavena samo u Sjedinjene Države, od toga oko 60.000 iz Hrvatske i Slavonije, a povrh toga još nekoliko hiljada, o kojima nema točnih podataka, i u ostale zemlje svijeta. Čitavo je to seljenje bilo takozvanog »starog tipa«, kad iseljenici odlaze na zaradu bez obitelji, u namjeri da samo neko vrijeme ostanu i da što više uštede, a onda da se sa svojim uštednjama vrate u Stari Kraj. Pošto je putovanje preko mora bilo relativno jeftino (dosta je da spomenem da se je početkom ovoga vijeka moglo putovati iz Budimpešte do New Yorka za 94 krune), to su naši iseljenici bili u vječnom kretanju, u svijet i iz svijeta, te ih je bilo dosta koji su po dvadesetak puta preplovili Ocean. Prema raspoloživim vrelima, naročito prema podacima federalne statistike Sjedinjenih Država, statistike Britskih Dominiona, i statistike naših vlastitih državnih nadleštva za iseljeničku službu prije i poslije Rata, iselilo je kroz ovo 75 godina preko mora iz krajeva današnje Jugoslavije svega 950.625 lica, od toga do konca Rata 768.524, od koje brojke neko 700.000 otpada na jugoslavenske pokrajine ranije Austro-Ugarske, a neko 500.000 na Hrvatsku i Slavoniju samu, te od 1919. do konca 1935. godine 182.101. Kroz to vrijeme vratilo se je iz prekomorskih zemalja 364.627 lica a umrlo 160.000, što čini zajedno 524.627. Mortalitet izračunan je prema ljestvici naših velikih Potpornih organizacija u Sjedinjenim Državama. Ako gornji broj odbijemo od ukupnoga broja iseljenika, ostaje 425.998 kao današnji broj iseljenika prve generacije. Ako k tomu dodamo od prilike 400.000 potomaka ovih iseljenika rodjenih u zemljama useljenja, dakle drugu generaciju, i neko 200.000 njihove djece, dakle treću generaciju, proizlazi ukupni broj od 1,025.998. Taj je svijet rasut po svim kontinentima. U Sjedinjenim Državama živi okruglo 700.000 prve i druge generacije, 50.000 po Britskom Carstvu, 150.000 po Latinskoj Americi i 100.000 po ostalom svijetu, naročito u Turskoj. Koliko od tih ljudi možemo smatrati još danas našima, nije lako reći, pošto to ovisi o jačem ili slabijem procesu asimilacije u pojedinim imigracionim zemljama. Otkad je useljavanje u povodu restriktivnih mjera pojedinih zemalja palo, nestalo je mogućnosti regeneracije krvi postojanim prilivom iz Staroga Kraja, tako te su naša naselja upućena na sebe, a nas je zapala zadaća da intenzivnijom propagandom i pojačavanjem naročito duhovnih veza, podržavamo u tim naseliima živu svijest narodne i kulturne povezanosti s nama. Medju našim naseljima ima ih relativno vrlo jakih. U Pittsburghu samom živi oko 100.000 naših ljudi, u Chicagu 60.000, u Detroitu 30.000, oko 14.000 u Rosario de Santa Fè. U takovim jakim naseljima su uslovi duljeg očuvanja i uspješnijeg otpora protiv najezde asimilacije naravno povoljniji. Gdje su naselja slaba ovisi o svijesti pojedinaca kako će se dugo moći da održe. Resumirajući možemo reći da danas postoji još uvijek čitav jedan naš svijet preko mora koji usprkos svoje odvojenosti čini s nama jednu organsku cjelinu.

STRUKTURA NAŠIH NASELJA

Obično se naša naselja u prekomorskim zemljama smatraju neke vrste »radničkim kolonijama« u kojima žive naši ljudi kao nekvalifikovani radnici, spremni da se prihvate i najnižih poslova, koje samo inobojni hoće da obavljaju. Ali to mišljenje nije osnovano, jer je struktura naših naselja bila već u svojim prvim počecima dosta razvijena, s vidljivim zamecima socijalno-klasnog grupisanja. Prvi naši iseljenici, oni s mora, nisu u opće bili nikada industrijski radnici, već mornari, ribari, voćari, zidari, klesari, a i trgovci i manji poduzetnici. Takovi ostali su sve do danas. Iz njihovih redova rodili su se gotovo svi naši veliki privrednici koji su došli do golemih imetaka i visokih položaja, puni inicijative, zdravog privrednog poleta, neslomive energije, neki od njih naprosto genijalni po opsegu i dinamici svoje poslovne darovitosti. Mase najamnih industrijskih radnika po kojima si je naš svijet u Starom Kraju stvorio sud o našim iseljenicima u opće, dolazile su iz redova malih seljaka i poljoprivrednih nadničara iz unutrašnjosti, osobito iz pasivnih i nekih prenapučenih krajeva. To su bili u glavnom Hrvati, Ličani i Zagorci, nešto Slovenci, Hercegovci i pečalbari iz Južne Srbije. Brojno jači, možda 80% od svih naših iseljenika, udarila je ta često nepismena, kulturno zaostala, u svom ličnom ponosu zakržljala masa, karakter čitavoj našoj migraciji. Medjutim pogled u statističke tabele koje Iseljenički Komesarijat izradjuje redovito o iseljavanju i vraćanju, dokazuje da osim naših Primoraca o kojima je već rečeno da su to samostalni privrednici, zanatlije, trgovci i poduzetnici, ima u masi iseljenika iz unutrašnjosti i danas, a bilo je tako i prije Rata, dosta kvalifikovanih radnika najraznijih struka. U svojoj statistici razlikuje Iseljenički komesarijat kvalifikovane i nekvalifikovane radnike, zemljoradnike, pripadnike liberalnih profesija, i članove obitelji koji ne zaradjuju, dakle u glavnom djecu i starce.

Čista zarada — u kojoj se radjaju uštedjevine — samostalnih privrednika ovisila je o njihovim ličnim sposobnostima i elastičnosti da se snadju u novim prilikama u utakmici s često superiornim rasama. Čista zarada najamnih radnika ovisila je o njihovom standardu života. Može se uzeti da svaki iseljenik nosi sa sobom svoj standard života. Kad počne da ga prilagodjuje standardu života nove postojbine, počeo je proces asimilacije. Medjutim se nadnice u svakoj zemlji ravnaju prema standardu života domorodaca. Pošto je standard Anglo-Saksonaca, koji u Sjedinjenim Državama, dakle u glavnoj zemlji našeg useljavanja, a naravno i po Britskim Dominionima, čine gros radnika, mnogo viši od standarda naših iseljenika, i iseljenika iz srodnih zemalja, to našemu čovjeku, pošto je pokrio troškove života svoga nižega standarda, ostaje još neki višak s kojim može slobodno da raspolaže. U diferenciji izmedju standarda života naših iseljenika i domorodaca po anglosaksonskom svijetu leži glavno vrelo njihovih uštednja. Jer ako od toga viška i jedan dio potroše za razonodu, investicije, pače i spekulacije, opet ostaje dosta i za Stari Kraj. Što je standard života iseljenika niži, a standard domorodaca viši, to će biti veće i uštednje. Najveće uštednje polučit će iseljenici iz zemalja najnižeg standarda života u zemljama najvišeg. Obratno u zemljama s niskim standardom, kao na pr. u Južnoj Americi, mora iseljenik s višim standardom ili da pokriva onu diferenciju iz vlastitih sredstava ili da svoj standard snizi na standard domorodaca. Velika većina naših najamnih radnika okrenula je u industriju Sjedinjenih Država, samostalni privrednici okrenuli su u Južnu Ameriku.

Za današnju Jugoslaviju koja je siromašna kapitalima kao što su bile kapitalima siromašne i jugoslavenske pokrajine ranije Austro-Ugarske, bilo je važno znati u koju će zemlju iseljenici da odlaze. Da ustanovimo je li s privrednog gledišta za nas poželjno da naši iseljenici idu u neku odredjenu zemlju moramo samo realnu zaradu u zemlji useljenja isporediti sa realnom zaradom, dakle kupovnom snagom nominalne zarade, u Staroj Domovini, obe na podlozi istog standarda života. Indeks koji na taj način dobijemo nazvao sam migracionim indeksom realne zarade. On nam pokazuje egzaktno za koliko je kupovna snaga nominalne zarade u nekoj zemlji useljenja za održanje standarda iseljenika veća ili manja no u domovini. Danas gdje je iseljavanje gotovo stalo je sve to više interesantno u osvrtu na naše seljenje, no važno za našu sadašnju emigracionu politiku. Ali interes je razumljiv ako uvažimo da su se u tim diferencijama standarda života o kojima je ovdje riječ rodile sve one mnoge milijarde dinara koje su kroz gotovo pola vijeka strujale u domovinu. Migracioni indeks realne zarade prema Jugoslaviji uzetoj = 100 je za sve anglo-saksonske zemlje kao cjelina 143, od toga za Australiju s najvišim standardom 185, a za Sjedinjene Države 123. Ti indeksi znače da našem iseljeniku nakon što je pokrio sve troškove svoga standarda života pretiče u Australiji 85, a u Sjedinjenim Državama 23 na 100. Da je sticajem prilika masa naših iseljenika mogla živjeti u Australiji mjesto u Sjedinjenim Državama, bile bi uštednje, i prema tomu priliv u korist domovine, četiri puta toliki kao u Sjedinjenim Državama. Naprotiv je migracioni indeks realne zarade za svu Latinsku Ameriku 74, od toga za Argentinu 77, a za Paraguay 34, što znači da našem iseljeniku zaposlenom kao najamni radnik fali za pokriće troškova njegovoga standarda u Argentini 23, a u Paraguayu 66 na 100.

Iz mase iseljenika odvajali su se uvijek pojedinci u većem ili manjem broju koji su stvarali kader za izgradnju nacionalne zajednice, analogne onoj u Starom Kraju. Poletniji i uspješniji osnivali su vlastita poduzeća u kojima su većinom uposlivali sunarodnjake. Razvile su se potporne organizacije koje je diktirala nužda. A zatim i druga nacionalna društva. Pokrenuti su mnogi listovi. Sagradiše se škole i crkve. A neki osobito nadareni posvetiše se i književnosti i umjetnosti. Nemoguće je na skučenom prostoru dati donekle vjernu sliku čitavoga toga velikoga privrednoga, socijalnoga, kulturnoga, a i političkog rada kroz tri četvrt vijeka. Moram se ograničiti na nekoliko reprezentativnih primjera. U privrednom pogledu pretekla je Južna Amerika Sjevernu, što je osnovano u prirodi same migracije, jer su u Južnu Ameriku od prvoga početka odlazili naši samostalni privrednici, u čijim redovima su već ležali imanentni uslovi privrednoga rada u velikom stilu. Braća Miha-

novići, od kojih je Nikola imao gotovo monopol obalne i riječne plovidbe u Argentini s flotom od okruglo 300 ladja, na kojima su bili uposleni isključivo naši domaći kapetani i mornari, i iza čije smrti je ostao imetak od okruglo 3 milijona funti sterlinga; Paško Baburizza, koji je u zajednici s Lukinovićem sredinom prošlog desetljeća imao u svojim rukama preko 20 tvornica salitre ili jednu četvrtinu cjelokupne salitrene industrije u Čilu; industrijalac i veletrgovac Fran Petrinović u Čilu; veliki poduzetnik Stjepan Brozović u Boliviji; vlasnik radio-stanice u Buenos Airesu Milan Krstulović; su samo nekoliki izmedju mnogih. U anglo-saksonskim zemljama nema analognih privrednih velikana, ali za to ima udruženih privrednika koji u nekim granama naprosto dominiraju. Tako je medju ostalim u nekolikim krajevima Sjedinjenih Država industrija oštriga i kultura šljiva i jabuka u rukama naših ljudi. U tim poduzećima, najmodernijima po svom uredjaju, uloženi su nekoliki milijoni dolara. Bilo je po Sjevernoj i Južnoj Americi i naših banaka i raznih, naročito gradjevnih i zajmovnih, zadruga s kapitalima od nekoliko milijona dolara. Impozantne su potporne organizacije po Sjedinjenim Državama. Svega ih ima 16. Na čelu stoji Hrvatska Bratska Zajednica s imovinom od preko 7 milijona dolara. Imovina svih organizacija iznosila je početkom 1935. preko 23 milijona dolara s 237.179 članova. Odraslo članstvo osigurano je na ukupnu svotu od 125 milijona dolara. U godini 1934. isplaćeno je članovima ukupno 2,518.132 dolara. Osim tih potpornih organizacija ima i drugih društava. Početkom 1935. postojala su 82 pjevačka društva, od toga 70 u Sjedinjenim Državama, a ostala po Britskim Dominionima, naročito Kanadi, i po Južnoj Americi. Osobito u Sjedinjenim Državama ima i veliki broj tamburaških zborova. Diletantskih kazališnih društava nabrojeno je u samim Sjedinjenim Državama preko 50. Svega postoje danas u Sjedinjenim Državama dvije sokolske župe sa 6000 članova, 9 društava u Chicagu, a 4 na Pacifiku. Osim toga ima i veći broj samostalnih sokolskih društava rasutih po cijeloj Uniji. U Južnoi Americi osnovano je 10 sokolskih društava. U Sjevernoj Americi postoje 43 slovenačko-katoličke župe sa 100 svećenika, 31 hrvatsko-katolička župa sa 50 svećenika, dvije grko-katoličke župe i 34 srpsko-pravoslavne parohije. Od godine 1926. imaju Srbi i svoga episkopa. U Južnoj Americi rade 2 hrvatsko-katolička svećenika, a u Novoj Zelandiji jedan. Uz crkve osnovane su i mnoge škole u kojima većinom svećenici uz pomoć brojnih školskih sestara raznih redova podučavaju djecu u materinjem jeziku, historiji i geografiji domovine. U Sjedinjenim Državama ima danas 40 konfesionalnih škola s okruglo 12.000 djaka s hrvatskim i slovenačkim svećenicima kao nastavnicima. U Južnoj Americi je škola sa najljepšim tradicijama ona u Antofagasti. Baš sada osnivaju se i škole u Magallamesu, Santjagu i Buenos Airesu. Impozantna je naša štampa. Od početka našeg transoceanskog iseljavanja do danas izlazilo je po našim prekomorskim naseljima svega 365 časopisa. Danas ih ima 43, od toga 7 dnevnika. »Zajedničar«, kojega izdaje Hrvatska Bratska Zajednica u Pittsburghu, ima nakladu od 50.000 primjeraka. Ukupna tiraža svih naših časopisa koji izlaze onkraj mora cijeni se na okruglo 300.000 primjeraka. Za vrijeme Rata je — kao što je prirodno — broj naših prekomorskih listova porastao na 86. Osim štampe razvila se i posebna naša literatura koja je ali do sada gotovo sasvim neproučena. Kao što se u našoj štampi opaža upliv asimilacije, jer se sve češće javljaju u novinama engleski članci kao pendant posebnim klubovima za članove druge i naročito treće generacije koji ne govore više hrvatski, English Speaking Lodges, u potpornim organizacijama, isto tako je i u literaturi medju našim ljudima zavladao engleski jezik. Naš najproslavljeniji pisac je Slovenac Louis Adamič. Ima i likovnih umjetnika ako i u čednom broju. U Čilu došao je do velikog priznanja slikar Ivan Krstulović koji je umro 1922. I u znanosti popeli su se mnogi naši ljudi na vrhove. Dosta je da spomenem genijalnog izumioca Nikolu Teslu; pokojnog pedagoga Henry Suzalo-a; slavnog liječnika Viktora Vickoga; filologa Franju Prevedena. I u javnom životu bilo je naših istaknutih ljudi. Mnogi su bili izabrani u razna zakonodavna tijela po Sjevernoj i Južnoj Americi. Dr. Arturo Lussich, sin našeg iseljenika, bio je 1926. kandidat za predsjednika republike Uruguay. U svjetskomu ratu proslavili su se kao oficiri u američkoj vojsci neki naši iseljenici, medju prvima Vjekoslav Cukelja, dva puta odlikovan kongresnom medaljom, koju svega posjeduju samo četiri lica.

Ako si ova naša naselja predočimo kao n a š u diasporu moramo priznati da to nisu nikakove radničke kolonije, zajedničkim ekonomskim interesima samo površno povezane mase nadničara, koji se potucaju po prekomorskim tržištima rada, već izgradjene, gotove kolonije, organizovanije od mnoge p r a v e kolonije, sa svim atributima posebne etničke individualnosti i socijalno-klasne sinteze, sa svojim vlastitim privrednim aparatom, samo smještene mjesto u kakovom djevičanskom kraju ili medju urodjenicima osudjenima na uzmak, u ambijentu jačih i bržih rasa. Jer da smo imali ranije vlastitu državnost da se na nju oslanjamo u našim kolonizatornim podvizima i da nas nisu pretekli drugi, bili bismo izgradili nekoliko kolonija kao vidne dokaze našeg rasnog vitaliteta i kolonizatornog dara.

SVJETSKI RAT

U našim prekomorskim naseljima ima okruglo 55% Hrvata, 10% Srba i 35% Slovenaca. Isti onaj glavni kriterij koji karakterište naše naseobine u Starom Kraju karakterište i naša prekomorska naselja. Srbi i Hrvati s t a n u j u pomiješani, a ž i v u svaki svojim zasebnim nacionalnim i kulturnim životom. Ali u velikim časovima Svjetskog Rata, kad su se odlučivale sudbine čitavih kontinenata, došla je i našim iseljenicima do svijesti spoznaja povezanosti j e d n o g porijekla, j e d n o g jezika i — što odlučuje — j e d n e sudbine. I u toj atmosferi rodio se je i nabujao naročito u hrvatskim naseljima po Južnoj Americi, u tom obliku u našoj historiji još nepoznat duh organizovane požrtvovnosti u novcu — krv se je davala i prije, jer junački narodi plaćaju krvlju — i procuriše funte kao kiša. 23. siječnja 1916. bi odobren na velikom zboru u Antofagasti Jugoslavenskom odboru u Londonu prvi prilog Jugoslavenske narodne odbrane od 10.000 franaka u zlatu mjesečno. Taj prinos je postepeno rasao i skoro dosegao visinu od 400.000 zlatnih franaka godišnje. Kako se je davalo s oduševljenjem ilustrira najbolje činjenica da je naskoro iza toga na zboru u Valparaisu na želju predsjednika Jugoslavenskog odbora kroz p o l a s a t a sakupljena i telegrafički dostavljena svota od 10.000 engleskih funti, dočim je daljni prilog u istom iznosu od 10.000 funti otposlan kroz nekoliko dana nakon što je sakupljen medju članovima Jugoslavenske narodne odbrane. Do svršetka Rata dali su naši iseljenici, naročito Hrvati iz Južne Amerike, preko 2 milijona dolara. Poslije Rata priticali su još jednako darovi u naravi za siromašne žitelje na ruke Jugoslav Relief-a. Povrh toga dali su naši iseljenici i 15.000 dobrovoljaca kao prinos u krvi. I tako naši iseljenici pomogoše graditi veliku Jugoslaviju koja je postala naša zajednička sudbina.

BILANCA NAŠEGA SELJENJA

Bilancu naše migracije treba prikazati u krvi, novcu i imponderabiliima. U prvim početcima emigracije značilo je iseljavanje odliv krvi, premda je zapažen jedan fenomen koji kao da dokazuje da se svako jače iseljavanje u kratkom vremenu nadoknadi brojnijim porodima. Za cijelu Kraljevinu nema za to statističkih podataka, ali ih ima za predratnu Hrvatsku i Slavoniju. U dekadi 1904.—1913. iselilo je bruto 162.443, a vratilo se je 36.745 osoba. Neto-iseljavanje iznosilo je dakle 125.698 osoba. Prirodni porast žiteljstva, dakle višak poroda nad pomorima, iznosio je u toj dekadi 12.83 pro mille, a broj neto-iseljenika 4.91 pro mille. U dekadi 1894.—1903., koja leži neposredno iza nje, a u kojoj je iseljavanje bilo neprispodobivo slabije, ako i nema na žalost o tome točnih statističkih podataka, iznosio je prirodni porast samo 11.65 pro mille. A u quadrienniju 1871.—1874., kad u opće nije bilo iseljavanja, zabilježeno je pače opadanje žiteljstva sve do 11 pro mille, dakle na 1000 žitelja 11 pomora više no poroda. Ali čim su se razvila jača naselja onkraj mora ležalo je u interesu nacionalnog očuvanja tih naselja da ih regeneriramo prilivom svježe krvi iz Staroga Kraja. Iseljavanje treba dakle sa toga stanovišta, a vodeći računa o tome da se praznine nastale u Starom Kraju odlaskom iseljenika brzo ispunjuju brojnijim porodima, smatrati p r i l i v o m, a ne odlivom krvi. No uzeti i kao o d l i v ne bi ukupni broj iseljenika kroz ovo 75 godina značio mnogo prema drugima još selidbenijim rasama. Od 1850. do 1918., da navedemo samo jedan jedini primjer, iselilo je iz Irske 4.5 milijona osoba, dok povratnika nije gotovo nikako bilo. Direktni i indirektni gubitak krvi u Jugoslaviji nakon Rata cijeni se na 2.390.174 osoba. To su poginuli, umrli i oni koji bi se bili inače rodili. Poginulo je i umrlo svega 650.000 osoba. Bilanca novca pokazuje od Ujedinjenja do danas aktivni saldo od 10 milijardi, a kroz cijelo vrijeme od 75 godina neko 30 milijardi dinara. Statistika poslije Rata počiva na detaljno i stručno izradjenim migracionim medjunarodnim platežnim bilancama Iseljeničkog Komesarijata. Bilancu imponderabilia prikazao sam za naše iseljavanje u anglo-saksonske zemlje jednom drugom prilikom te najglavnije stavke ovdje prenosim: 1. A k t i v a. Zarada neuposlenih u domivini. Stvaranje novih tržišta za domaću proizvodnju u našim naseljima. Uvoz bolje kvalifikovane radne snage povratnika. P a s i v a. Izvoz sirove i zdrave, naročito kvalifikovane radne snage iseljenika-producenata. Povratak statistički još neustanovljenog procenta bolesnih, nesposobnih za rad ili umanjene radne snage. 2. A k t i v a. Krvno regeneriranje naših vanevropskih naselja. P a s i v a. Umanjenje chance-a porasta pučanstva iseljavanjem žena. 3. A k t i v a. Sticanje industrijskih vještina kao uslova za stvaranje nacionalnog radničkog kadera u vlastitoj industriji. P a s i v a. Otudjivanje od pluga. 4. A k t i v a. Sticanje pismenosti. Učenje stranih jezika. P a s i v a nema. 5. A k t i v a. Sticanje višeg standarda života kao movensa intenzivnije produkcije i povećane kupovne snage. P a s i v a. Napuštanje skromnog života kao vojno-političkog aktivuma. 6. A k t i v a. Sticanje vjerovanja u se kao fermenta u razvitku self-made-mana. P a s i v a. Napuštanje naivne vjere otaca. 7. A k t i v a. Nema. P a s i v a. Precjenjivanje tehničkog momenta u našoj civilizaciji i vanjštine u opće, te prema tomu podrmanje duševnog ravnovjesja našeg indo-slavenskog naziranja na svijet. 8. A k t i v a. Proširenje horizonta i prema tomu povećanje sposobnosti za nacionalni razvitak velikih pogleda. P a s i v a. Spoznaja slabog uvažavanja domovine i vlastitog naroda u velikom svijetu i prema tomu podrmanje nacionalne samosvijesti izražene u seljaka u odbacivanju narodne nošnje.

KAKO DA NADOKNADIMO GUBITAK PROUZROKOVAN PRESTANKOM NAŠEG SELJENJA

Tek kad se iznesu sve brojke i činjenice koje je seljenje kroz 75 godina značilo u našem privrednom i socijalnom životu, doći ćemo do spoznaje koliki gubitak involvira prestanak prekooceanskog iseljavanja. Doduše uštednje još uvijek teku u Stari Kraj, ako i s padajućom tendencom. Proći će još nekoliko decenija dok taj priliv sasvim usahne. Ali ako ostanu prilike kakve su danas, nije vjerojatno da će se krivulja priliva ikada još popeti. Restriktivne mjere zemlja useljavanja, stoje jednako na snazi i još se pooštruju. Useljavanje u Sjedinjene Države

prestalo je zapravo već u onom času, kad je donesen zakon o kvoti, kojim se svakoj pojedinoj zemlji u svijetu dopituje odredjeni kontingenat doseljenika koji se ne smije da prekorači. Ta ograničenja donesena su ne samo iz ekonomskih, već i iz rasno-eugeničkih razloga. Iz istih razloga ogradjuju se i Britski Dominioni. Južna Afrika bila je uvijek najrezerviranija zemlja useljenja. Osim toga mora se iseljenik iskazati gotovinom od neko 25—40.000 dinara. Radi njezine nepodesnosti za brojnije useljavanje išli su i do sada u Južno-Afričku Uniju većinom samo naši zidari iz Primorja i nešto rudara u tamošnje zlatne i diamantne majdane. Kanada odredila je kvotu useljenika za godinu 1935. iz čitave Centralne Evrope u visini od svega stotinu obitelji. Osim toga mora svaka obitelj raspolagati kod iskrcanja gotovinom od 1000 kanadjanskih dolara. Australija je još jednako ekskluzivna prema nebritanskim useljenicima, pak će sigurno takva i ostati. Ono što ima naših naselja, naročito po Zapadnoj Australiji, stoji, ali novog useljavanja jedva će ikada biti, jer Australija je naprosto fanatična u svima rasno-eugeničnim pitanjima seljenja. Njezino načelo, bijele britske Australije je gotovo religija. Iste, ako i manje, radikalne rezerve postoje i u Novoj Zelandiji. Argentina traži od svakoga iseljenika gotovinu od okruglo 15.000 dinara, što većini iseljenika useljenje onemogućuje. Povrh toga su ratarstvo i stočarstvo, dakle glavne grane privrede kojima se i naši iseljenici većinom posvećuju, u teškoj krizi. U krajevima koji dolaze za kolonizaciju u obzir stoji hektar obradive zemlje 1200—1800 dinara. Na državnom zemljištu teško je napredovati i ako je zemlja po sebi jeftina, jer nema gotovo nikakovih komunikacija. I u Braziliji raste sve više otpor protiv useljavanja stranaca. U pojedinim državama odredjene su kvote koje iznose 2% od prosječnog broja useljenika iz dotičnih zemalja u posljednjih 50 godina. Povrh toga mora svaki useljenik imati bar 3000 milreisa, dakle oko 10.000 dinara. Ta svota se povisuje ako useljenik ima djece, jer se za svako dijete traži još napose 2000 milreisa. I Čile traži veću gotovinu kod iskrcavanja. Uruguay propisuje da doseljenik mora imati gotovinu koja mu omogućuje pristojan život kroz godinu dana. U ostalim južno-američkim zemljama bilo je naše useljavanje od vajkada relativno slabo.

Kod takovih prilika možemo iseljavanje smatrati konačno završenim. Sad se pita kako da nadoknadimo one milijarde koje ćemo prestankom iseljavanja najposlije sasvim izgubiti? Sreća je da priliv iseljeničkih uštednja postepeno opada. Jer da je taj priliv prestao od jedamput, bio bi prouzrokovao privredni kolaps. Priliv iseljeničkih uštednja nije vidljiva doznaka u korist naše medjunarodne platežne bilance. Taj se je priliv kroz 75 godina poput kiše prosipao po cijeloj zemlji i dolazio do vidnog izražaja samo u podizanju standarda života pasivnih krajeva koji su, hvaleći tom prilivu, dobili u svom vanjskom licu mjestimice karakter aktivnih krajeva. To je ona za neupućenog posmatrača paradoksna pojava da je u našim pasivnim krajevima standard života često viši no u aktivnima. Neki krajevi, kao Lika, Primorje i Hercegovina, živili su naprosto od naših naselja. Ako tog priliva nestane, a ne nadjemo načina da gubitak nadoknadimo, morat će neminovno standard života u pasivnim krajevima, u kojima je do sada podržavan prekomorskim uštednjama, početi da pada, dok ne spadne na svoj prvobitni niveau uvjetovan u svom naravnom ambijentu. Zapada nas dakle u skoroj budućnosti veliki i teški problem da s neke strane nadoknadimo bar djelomično prestali priliv iseljeničkih uštednja. To je tim teže, što je diferencija izmedju zarade i standarda života našega iseljenika po anglo-saksonskim zemljama, u kojima živi gros naših ljudi, velika, tako te ostaje znatan margo za uštednje. U našoj domaćoj privredi u Starom Kraju taj margo na žalost jedva da postoji, što je dokazano i poraznim rezultatima skorašnje ankete ovdašnje Trgovinsko-industrijske komore prema kojoj 52% svih naših industrijskih radnika ne zaradjuju ni toliko da bi iz svoje zarade mogli pokriti troškove fizičko-fiziološkog egzistenčnog minimuma za svoju osobu, a da se o uzdržavanju obitelji i ne govori. Naša je dakle zadaća ne samo izgradjivati našu privredu, naročito industriju, da tako zadadnemo zaposlenja onima stotinama hiljada radnika koji su to zapošlenje do sada nalazili onkraj mora i čiji će broj u istom razmjeru rasti u kojem će priliv iseljeničkih uštednja opadati, već da i stvorimo margo za uštedjevine u zaradi već danas zaposlenim najamnim radnicima u domovini. Obratnim putem, da naime taj margo stvorimo obaranjem standarda života, ne možemo poći, jer bi tako naš privredni razvitak okrenuli natrag mjesto naprijed. Moramo si biti svijesni da migracija u stvari nije prestala, jer ona se hrani iz reservoira onoga golemog viška radne snage koji se po našim selima jednako radja, a da ne nalazi zaposlenja u vlastitoj privredi. Vidljiva migracija koja je do sada strujala preko mora prometnula se je naprosto u nevidljivu, unutrašnju, kao da se vanjska sekrecija u jednom organizmu pretvori u unutrašnju, endokrinu. Ta unutrašnja nevidljiva migracija stotina hiljada naših poljoprivrednih nadničara i paupera, koji bi htjeli rada ali ga nemaju i koji se ne registriraju ni na kakovim Burzama rada, je jedan od naših najvećih problema skore budućnosti. Tek ako nam uspije da izgradimo našu narodnu privredu tako, da u njoj smjestimo te stotine hiljada nezaposlenih ili nedovoljno zaposlenih, koji su do sada ovisili o Americi, moći ćemo kazati da smo problem riješili. Inače morat ćemo oboriti standard života najširih slojeva pučanstva, što znači jedan daljnji korak k pauperizaciji zemlje.

POTREBA REORGANIZACIJE DRŽAVNE ISELJENIČKE SLUŽBE

Naša državna iseljenička služba je anahronizam, naročito u naslovu. Jer u unutrašnjoj organizaciji izvršena je mnoga reforma u cilju prilagodjivanja novim prilikama, ako i javnost o tome ništa ne zna. Prekomorskog iseljavanja je konačno nestalo. Kontinentalno, u stvari vrlo često sezonsko seljenje u evropske zemlje, je samo surogat seljenja. Ta nova situacija morala bi doći do izražaja i u naslovu tog državnog nadleštva. Mussolini prekrstio je prijašnju Generalnu direkciju za iseljavanje u Generalnu direkciju za Talijane u inostranstvu. I mi bi naš iseljenički ured mogli nazvati »Kr. komesarijat za Jugoslavene u tudjini«. Taj novi ured nastavio bi rad dojakošnjega. Imao bi u glavnom ova odjeljenja: za jugoslavenska društva i organizacije u tudjini; za javno i migraciono pravo; za privatno pravo i privatno-pravnu zaštitu; za nutarnju kolonizaciju; za medjukontinentalno i kontinentalno iseljavanje i vraćanje; za unutrašnju, vidljivu i nevidljivu, migraciju; za statistiku, u koju spada i postojeći kataster naših naselja; za publicističku službu; za narodno-privredna i socijalna pitanja; za kulturna pitanja, dakle književnost, znanost i umjetnost. To nadleštvo imalo bi naravno i sva ona odjeljenja i odsjeke koji su u vezi s jednim tako velikim nadleštvom, dakle administrativno odjeljenje, arhiv, biblioteku itd. Nadleštvu bili bi dodijeljeni kao posebno tijelo i postojeći Iseljenički muzej i Iseljenički institut.

*

Običaj je kad se slave jubileji kao ova sedamdesetpetgodišnjica »Obzora«, da se čine pokloni priznanja, zahvalnosti, pijeteta na mnoge strane. Iz toga povoda htjeli bismo i mi koji se kupimo oko »Obzora« kao gotovo vjekovne tradicije i predstavnika posebnih pogleda na svijet, a naročito na naš narodni život, da učinimo poklon ovom našem iseljenom svijetu od jedan milijun duša, koji je kroz tih sedamdeset i pet godina dao tolike dokaze žilavosti, rodoljublja, kolonizatornih i organizatornih vrlina naše rase, u ime naše i u ime onih mnogih pokojnika, medju njima i velikih naših sinova, koji su kroz to isto vrijeme s ove strane Oceana, a preko ovoga lista, u nesebičnom radu doprinosili gradju za napredak i usavršenje uže domovine u Starom Kraju, ali i za veličinu i slavu čitave naše velike narodne zajednice po svim kontinentima svijeta.

GRAFIČKI PRIKAZ KRETANJA INDEKSA MEDJUKONTINENTALNE MIGRACIJE OD 1927. DO 1935.

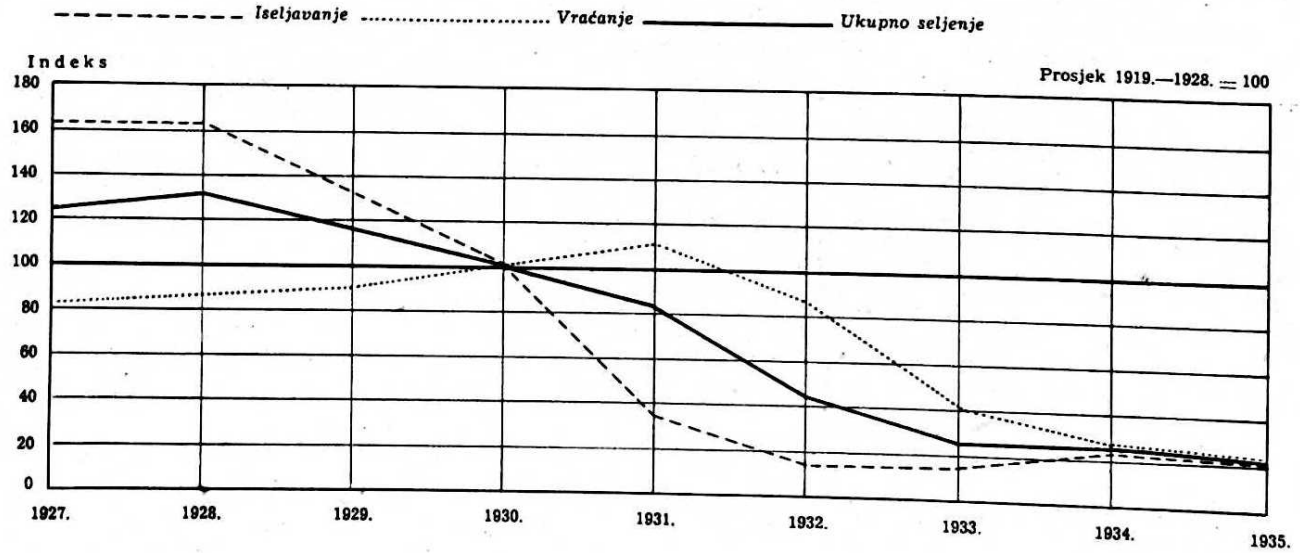

Ivan Tišov: Predaja adrese Narodnog Vijeća Princu Regentu Aleksandru

KRALJEVINA SRBA, HRVATA I SLOVENACA

DOKUMENTI*

DELEGATI NARODNOG VIJEĆA PRED REGENTOM ALEKSANDROM

Dne 1. prosinca 1918., u 8 sati na večer, primljena je delegacija Narodnog Vijeća iz Zagreba od Njegovog Visočanstva nasljednika prijestolja Aleksandra u audijenciju. Oko njega okupili su se ministri Stojan Protić, Ljuba Jovanović, Ninčić, te vojvoda Mišić.

Izaslanstvo pozdravilo je nasljednika prijestolja burnim oduševljenim klicanjem.

Potom je dr. Pavelić pročitao ovu adresu jakim glasom:

Vaše Kraljevsko Visočanstvo!

Osjećamo se sretnima, što u ime Narodnoga Vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba možemo da pozdravimo Vaše Kraljevsko Visočanstvo u prijestolnici oslobodjene Srbije, kao vrhovnoga komandanta pobjedonosne narodne vojske, koja je u zajedničkoj borbi s vojskama moćnih saveznika stvorila uvjete za izvršenje velikoga djela našega narodnog ujedinjenja. Slovenci, Hrvati i Srbi, koji su na teritoriju bivše austro-ugarske monarhije izveli prevrat i privremeno konstituirali nezavisnu narodnu državu, prožeti idejom narodnoga jedinstva i oslanjajući se na veliko načelo demokracije, koje traži, da svaki narod ima sam da odluči o svojoj sudbini, izjavili su već u objavi Narodnoga Vijeća od 19. listopada, da žele i hoće da se ujedine sa Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu narodnu državu Srba, Hrvata i Slovenaca, koja bi obuhvatila sav neprekinuti etnografski teritorij Južnih Slovena. Da se ova misao provede u djelo, zaključilo je Narodno Vijeće u svojoj sjednici od 24. studenoga, da proglašava ujedinjenje države Slovenaca, Hrvata i Srba sa Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu državu, i izabralo je svoje odaslanstvo, koje stupa pred Vaše Kraljevsko Visočanstvo, da Vam ovaj zaključak Narodnog Vijeća zvanično i u svečanoj formi saopći.

Zaključak je Narodnog Vijeća, da vladarsku vlast na čitavom teritoriju sada jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca vrši Njegovo Veličanstvo Kralj Petar, odnosno u Njegovoj zamjeni kao Regent Vaše Kraljevsko Visočanstvo, a ujedno bi se u sporazumu s vladom Vašega Kraljevskoga Visočanstva i predstavnicima svih narodnih stranaka u Srbiji i Crnoj Gori imala da obrazuje jedinstvena parlamentarna vlada na području Jugoslavenske države uz jedinstveno narodno predstavništvo.

Vaše Kraljevsko Visočanstvo!

Želja bi Narodnoga Vijeća bila, da se obzirom na provizorno stanje ovo privremeno narodno predstavništvo obrazuje sporazumom izmedju Narodnoga Vijeća i predstavnika naroda kraljevine Srbije i da se ustanovi odgovornost državne vlade, prema modernim parlamentarnim načelima, ovom narodnom predstavništvu, koje bi trebalo da ostane na okupu sve do konstituante, da princip ustavnosti i parlamentarne odgovornosti vlade dodje do potpunoga izražaja. Iz istoga razloga ostali bi na snazi pod kontrolom državne vlade dosadanji autonomni administrativni organi, koji će za svoje uredovanje biti odgovorni i autonomnim predstavništvima.

U ovo prelazno doba trebalo bi po našem mišljenju stvoriti preduvjete za konačnu organizaciju naše jedinstvene države. Naša državna vlada trebala bi u tu svrhu posebice da pripravi konstituantu, koja bi prema iznesenomu predlogu Narodnoga Vijeća bila izabrana na temelju općega, jednakoga, izravnoga i proporcionalnoga prava glasa, a sastala bi se najkasnije šest mjeseci poslije sklopljenoga mira.

U ovom historijskom času, kad stupamo pred Vaše Kraljevsko Visočanstvo, kao predstavnici naroda s cijeloga teritorija Južnih Slavena u bivšoj austro-ugarskoj monarhiji, duboko smo ožalošćeni, što moramo konstatirati, da su veliki i dragocjeni dijelovi našega narodnog područja okupirani od četa kraljevine Italije, koja je doduše saveznica sa silama Sporazuma i s kojom želimo živjeti u dobrim prijateljskim odnosima, ali nismo pripravni priznati opravdanost bilo kakovih ugovora, pa ni Londonskoga, po kojem bismo uz povredu nacionalnoga načela i principa samoodredjenja bili prisiljeni, da dio našega naroda odstupimo u sastav tudje države. Posebno upozoravamo Vaše Kraljevsko Visočanstvo, da talijanska okupaciona uprava prelazi granice i ovlasti, odredjene i samim uvjetima primirja, sklopljenog s glavnim zapovjedništvom bivše austro-ugarske vojske, poslije nego što se taj teritorij proglasio nezavisnim i integralnim dijelom države SHS, o čemu ćemo vladi Vašeg Kraljevskog Visočanstva podnijeti potrebite dokaze. Ipak, punim uvjerenjem dajemo izraza svojoj nadi, da će se Vaše Kraljevsko Visočanstvo zajedno s cijelim našim narodom zauzeti, da se definitivne granice naše države označe tako, da budu u skladu s etnografskim našim granicama, a primjenom načela narodnoga samoodredjenja, proklamiranim od predsjednika Američkih Država Wilsona i od sviju Sila Sporazuma.

Neka živi Njegovo Kraljevsko Veličanstvo kralj Petar!

Neka živi Vaše Kraljevsko Visočanstvo!

Neka živi cio naš ujedinjeni srpsko-hrvatsko-slovenski narod!

Neka živi slobodna ujedinjena Jugoslavija!

Na to je odgovorilo Njegovo Visočanstvo Regent Aleksandar:

Gospodo odaslanici!

Vaš dolazak u ime Narodnoga Veća Slovenaca, Hrvata i Srba, dostojnoga predstavnika široke naše narodne misli, i Vaše saopćenje njegove misli, i Vaše saopćenje njegove historijske odluke od 24. novembra, kojom se proglašava državno ujedinjenje svega naroda i sve naše mile, namučene, ali slavne otadžbine, ispunilo me dubokom radošću.

Primajući to saopćenje, uveren sam, da ovim činom ispunjavam svoju vladalačku dužnost, jer njim samo privodim konačno u delo ono, što su najbolji sinovi naše krvi, sve tri vere, sva tri imena, s obje strane Dunava, Save i Drine, počeli pripremati još za vlade blažene uspomene moga deda Kneza Aleksandra I. i Kneza Mihajla ono, što odgovara željama i pogledima moga naroda, te u ime Njegova Veličanstva Kralja Petra I. proglašavam ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.

Ovaj veliki i historijski čin neka bude najbolja nagrada, kako pregnuću Vašem i Vaših čestitih drugova u Narodnom Veću i svih Vaših suradnika, koji smelim prevratom stresoste sa sebe tudjinski jaram, tako i visoko razvijenoj svesti i podnesenim velikim žrtvama svih delova naroda, koje Veće predstavlja. Tako isto neka današnji veliki čin bude najlepši venac na slavnim grobovima mojih oficira i vojnika, palih za slobodu i najdivnija kita na grudima njihovih srećnijih ratnih drugova, koji samnom doživeše, da izvojuju pobedu nad silnim neprijateljem, uz veliku i plemenitu pomoć naših moćnih saveznika.

Slavu zadobivenih pobeda dele s mojim starim ratnicima dični vojnici jugoslovenskih jedinica u mojoj vojsci. Svi su oni k Vama pohitali, a Vi ste

* V. Šišić: Dokumenti o postanku kraljevine SHS 1914.—1919. Zagreb, naklada Matice Hrvatske.

ih dočekali onako, kako se samo braća dočekuju. Hvala na takvom dočeku u ime moje vojske, hvala Vam na poletu, s kojim iskazujete poverenje Kraljevini Srbiji i njenom narodu, mome uzvišenom ocu, Njegovom Veličanstvu Kralju Petru I. i meni. Ja mogu uveriti Vas i Narodno Veće, čiji ste punomoćnici, mogu uveriti svu Vašu, svu moju braću, slovenačku, hrvatsku i srpsku, čiju volju i misli predstavljate, da ću se i ja, i moja vlada, sa svim onim, što predstavlja Srbiju i njen narod, uvek i svuda rukovoditi samo dubokom nepomućenom ljubavlju bratskoga srca prema svakom interesu, prema svim svetinjama milim duši onih, u čije ste ime došli k meni. U smislu želja i pogleda, koje ste mi izvoleli izložiti i koje ja i moja vlada potpuno prihvaćamo, vlada će odmah preduzeti, da se što pre ostvari sve ono, što ste iskazali, kako u pogledu prelazne i privremene periode do sastanka i kraja rada velike ustavotvorne skupštine, tako i za izbor i sastav ove. Veran primeru i savetu, koji imam od svog uzvišenog roditelja, ja ću biti kralj samo slobodnim gradjanima države Srba, Hrvata i Slovenaca, ostati uvek veran velikim ustavnim, parlamentarnim i širokodemokratskim načelima, zasnovanim na općem pravu glasanja. Toga radi ja ću potražiti Vašu suradnju za obrazovanje vlade, koja će predstavljati celu ujedinjenu otadžbinu, pa će ta vlada biti u stalnoj vezi najprije s Vama, po tom s narodnim predstavništvom, s njim raditi i njemu odgovarati.

S njim i s celim narodom ova će vlada imati kao prvi zadatak postarati se, da se granice naše države podudaraju s etnografskim granicama celokupnog našeg naroda. Zajedno s Vama imam pravo nadati se i nadam se, da će naši veliki prijatelji i saveznici pravedno proceniti naše gledište, jer ono odgovara načelima, koja su sami proglasili i za čiju su pobedu prolili toliko skupe svoje krvi, te sam uveren, da se delo oslobodjenja sveta ne će okrnjiti predavanjem pod tudju vlast tolike naše čestite, napredne i prosvećene braće. Isto se tako nadam, da će ti pogledi dobiti izraza i u odlukama same vlade Kraljevine Italije, jer ona imade da postanak svoga bića zahvali tim istim načelima, koja su onako sjajno tumačili perom i delom njeni veliki sinovi prošloga stoleća. Smemo slobodno reći, da će u poštovanju tih načela i predanja, u osećajima našega prijateljstva i dobroga susedstva, talijanski narod naći više pravoga dobra i bezbednosti, nego u ostvarenju Londonskog ugovora, potpisanoga bez nas i od nas nikad ne priznatoga, a u prilikama, kad se nije predvidela propast Austro-Ugarske, te je od onda mnogi nekadašnji obzir postao bespredmetan.

U tome i svem ostalom radu ja se nadam, da će naš narod ostati do kraja složan i moćan, da će u nov život ući vedra i ponosita čela, dostojan postignute veličine i sreće, koja ga očekuje. Ja Vas, poštovana gospodo odaslanici, molim, da moju vladarsku reč i pozdrav odnesete svoj mojoj miloj braći širom naše slobodne i ujedinjene Jugoslavije.

Živio ceo narod srpsko-hrvatsko-slovenački!

Neka nam uvek bude srećno i slavno naše kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca!

PRVO MINISTARSTVO KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA

20. (7.) prosinca 1918. izašao je ukaz Nj. Kr. Vis. Prince Regenta protupotpisan od ministra predsjednika Stojana Protića, u kome prihvaća ostavku srpske vlade Nikole Pašića i postavlja slijedeću vladu kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca:

Za predsednika Našeg ministarskog saveta ministra bez portfelja Stojana M. Protića, narodnog poslanika i državnog savetnika; za potpredsednika Našeg ministarskog saveta ministra bez portfelja Dr. Antona Korošca, predsednika Narodnog Vijeća i narodnog poslanika na štajerskom saboru; za Našeg ministra pravde Marka Trifkovića, narodnog poslanika i ministra na raspoloženju; za Našeg ministra inostranih dela Dr. Antu Trumbića, advokata i narodnog poslanika na dalmatinskom saboru; za Našeg ministra trgovine i industrije Stojana Ribarca, narodnog poslanika; za Našeg ministra prosvete Ljubomira M. Davidovića, ministra na raspoloženju; za Našeg ministra železnica Velislava Vulovića, narodnoga poslanika na raspoloženju; za Našeg ministra gradjevina Milana Kapetanovića, narodnog poslanika i ministra na raspoloženju; za Našeg ministra unutrašnjih dela Svetozara Pribićevića, potpredsednika Narodnoga Vijeća i narodnog poslanika na hrvatskom saboru; za Našeg ministra finansija Dr. Momčila Ninčića, narodnog poslanika i ministra na raspoloženju; za Našeg ministra pošta i telegrafa Dr. Eda Lukinića, člana Narodnoga Vijeća, potpredsjednika hrvatskoga sabora; za Našeg ministra vojnog i mornarice djenerala Mihajla Rašića, ministra na raspoloženju; za Našeg ministra poljoprivrede Dr. Živka Petričića, advokata i narodnog poslanika u hrvatskom saboru; za Našeg ministra vera Dr. Tugomira Alaupovića, člana Narodnoga Vijeća i poverenika bosanske vlade za prosvetu; za Našeg ministra bez portfelja Miroslava Rajčevića, bivšeg ministra u Crnoj Gori; za Našeg ministra ishrane i obnove zemlje Miloja Ž. Jovanovića, narodnog poslanika; za Našeg ministra za socijalnu politiku Vitomira Koraća, člana Narodnog Vijeća i bivšeg poslanika u hrvatskom saboru; za Našeg ministra za šumarstvo i rudarstvo Dr. Mehmeda Spaho, člana Narodnoga Vijeća i bivšeg poslanika u bosanskom saboru; za Našeg ministra priprema za Ustavotvornu Skupštinu i izjednačenje zakona Dr. Alberta Kramera, člana Narodnog Vijeća i urednika „Slovenskog Naroda“; za Našeg ministra za narodno zdravlje Dr. Uroša Krulja, poverenika u Narodnom Vijeću u Sarajevu.

Predsednik Našeg ministarskog saveta neka izvrši ovaj ukaz.

7. decembra 1918. god. u Beogradu.

Predsednik ministarskog saveta

Stojan Protić. *Aleksandar.*

MANIFEST REGENTA ALEKSANDRA NARODU

Beograd, 6. januara 1919.

(24. decembra 1918.)

Mome narodu Srbima, Hrvatima i Slovencima.

Dočekasmo srećni davno žudjeni dan našeg oslobodjenja i našeg slobodnog ujedinjenja u nezavisnu Narodnu Državu, u kojoj će naše pleme živeti punim životom i bez prepreke uživati darove, kojima je blaga Božja ruka obilato obdarila lepu našu domovinu.

Ispunjen je zavet, koji su sva pokoljenja naša, kroz vekove i neprekidno, krvlju svojom potvrdjivala i osveštavala.

Jednodušnom odlukom naroda, izraženom jednodušnim glasom najboljih predstavnika njegovih, ujedinjeni su svi dosada raskomadani delovi naše otadžbine u jedinstveno kraljevstvo, kojim je narodnom voljom pozvan da vlada kralj svih Srba, Hrvata i Slovenaca, Moj uzvišeni Otac, Njegovo Veličanstvo Kralj Petar I.

Vršeći kraljevsku vlast u Njegovo ime, Ja sam u sporazumu s vodjama i punomoćnicima svih narodnih stranaka, srpskih i hrvatskih i slovenačkih, obrazovao prvu Našu državnu vladu. Kao vidljivi znak našega bratstva i potpune bratske solidarnosti u toj vladi sede i složno rade narodni prvaci sve tri vere i sva tri imena, predstavnici svih stranaka i svih pokrajina kraljevstva Nam.

Moja će vlada raditi u potpunoj suglasnosti sa Narodnim Predstavništvom i biti njemu odgovorna. Za to će biti njena dužnost, da što pre sazove u Beograd Narodno Predstavništvo, sastavljeno od izaslanika Srpske Skupštine i Stare Srbije i Maćedonije, od srazmernoga broja članova Narodnih Veća, i od predstavnika Vojvodstva i Crne Gore. Narodno Predstavništvo će pretstavljati privremeni, ali pun izraz jednog zakonodavnoga činioca u Našem kraljevstvu.

Kao kralj slobodnoga i demokratskoga naroda, Ja ću u svemu nepokolebljivo držati načelo ustavno-parlamentarne vladavine, koja će biti kamen temeljac naše slobodnom voljom naroda stvorene države.

U ovome duhu i prema ovim načelima, Moja će vlada upravljati zemljom i rešavati pitanja spoljne i unutrašnje politike. Vlada će predložiti Narodnom Predstavništvu izborni red, kojim će se obezbediti na osnovu opšteg prava glasa slobodni izbori za Ustavotvornu Skupštinu, kojoj će podneti na rešenje predlog demokratskog državnog ustava, u duhu državnog jedinstva, sa prostranim upravnim samoupravama i sa obezbedjenjem najširih političkih sloboda i prava gradjanskih.

Moja će vlada imati dužnost, da odmah primeni na celo kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca sva prava i slobode, koje do sada po ustavu kraljevine Srbije uživahu gradjani Srbije. Time će biti priznata i utvrdjena potpuno jednakost svih gradjana kraljevstva pred zakonom, ukinute sve staleške povlastice i zajamčena sloboda i ravnopravnost veroispovesti.

Ja želim da se odmah pristupi pravednom rešenju agrarnoga pitanja, i da se ukinu kmetstva i veliki zemljišni posedi. U oba slučaja zemlja će se podeliti medju siromašne zemljoradnike, s pravičnom naknadom dosadašnjim njenim vlasnicima. Neka svaki Srbin, Hrvat i Slovenac bude na svojoj zemlji gospodar. U slobodnoj državi Našoj može da bude i bit će samo slobodnih vlasnika zemlje. Zato sam pozvao moju vladu, da odmah obrazuje komisiju, koja će spremiti rešenje agrarnog pitanja, a seljake-kmetove pozivam, da s poverenjem u moju kraljevsku reč, mirno sačekaju, da im naša država zakonskim putem preda zemlju, koja će u napred biti samo Božija i njihova, kao što je to već odavno u Srbiji.

Četvorogodišnji rat ostavio nam je duboke poremećaje u svim odnosima. Radi bržeg i povoljnijeg prečišćavanja tih odnosa i povraćaja zemlje u normalne prilike, Moja će vlada posvetiti glavnu svoju brigu ishrani naroda, naročito siromašnih redova njegovih, pomaganju i održavanju ratnih nevoljnika obnovi prehrane i opustošene zemlje i uspostavljanju redovnog saobraćaja na suvu i na moru, što je prvi uslov pravilnom razvitku narodnoga života.

Najpreči i najviši je zadatak Moje vlade u ovome sudbonosnome času, starati se da se pri sklapanju svetskoga mira utvrde granice naše države tako, da se one verno podudaraju sa etnografskim granicama celokupnog našeg naroda, te da ni jedan deo zemlje kraljevstva Nam ne ode pod tudju vlast. Za uspeh u tome neophodno je, da Naša mlada država prikupi i sjedini svu svoju moralnu i materijalnu snagu, neophodno je, da njen unutrašnji život ostane snažan i jak. Zato pozivam sve dobre gradjane i verne sinove kraljevstva Nam, da rečju, delom i primerom pomognu Moju vladu u njenome nastojanju na održanju dosadašnjega mira i reda u zemlji. To je ne samo potreba sadašnjosti, nego i zaloga budućnosti Našega kraljevstva.

Naši plemeniti saveznici i ceo svet su s pravednim divljenjem gledali i sa zasluženim priznanjem cenili junačke napore i samopregorenje Moje vojske i izdržljivost Mojega naroda. Potrudimo se da svima, zaboravom naših medjusobnih suprotnosti i napuštanjem svih razmirica naših, pokažemo primer jednoga trezvenog i prisebnog naroda, dostojnoga da u miru živi i radi sa velikim prosvećenim narodima, s kojima je imao čast i ponos da bude hrabar ratni drug i lojalni saveznik.

Ohrabren prizorima uzvišenog rodoljublja i požrtvovanja, što ih u toku rata pokazaše naši vojnici, naši mučenici i javni radnici naši, i s poklonom grobovima junaka naših, Ja i Moja vlada ćemo se neprestano i živo starati o porodicama ratnika, koji su pokriveni večnom slavom pali u krvavoj borbi za ostvarenje velike istorijske misli i zadatka narodnog.

U ime Mojega Uzvišenog Roditelja i u Moje ime šaljem kraljevski pozdrav celome narodu Mojem, svima Srbima, Hrvatima i Slovencima.

Srećna Vam svima bila Nova Godina, u kojoj će se u ime Božije razviti i vekovima lepršati naša trobojka, slavom okićeno znamenje kraljevstva našeg, od celog sveta priznato i poštovano, sjajno obeležje neosporne suverenosti naše države: po svim našim zemljama, po svim gorama našim, na svima rekama i ostrvima našim, i skraja na kraj našega sinjega mora.

Ispunimo se svi krepkom verom u zdrav, snažan i bujan život kraljevstva našeg.

Bog i duh naših slavnih predaka i naših velikih mrtvih neka stalno lebde nad svima nama i neka nas hrabre i podržavaju u istrajnom naporom i složnom radu našem za blagostanje i sreću Mojega naroda.

Dano u Našem kraljevskom dvoru, u Našoj prestolnici Beogradu, 24. decembra 1918. godine.

Aleksandar.

Predsednik ministarskog saveta *Stojan Protić;* potpredsednik ministarskog saveta Dr. *A. Korošec;* ministar pravde *Marko Trifković;* zastupnik ministra inostranih dela *Stojan Protić;* ministar trgovine i industrije *St. D. Ribarac;* ministar prosvete *Ljubomir M. Davidović;* ministar saobraćaja *Velislav N. Vulović;* ministar gradjevina *M. Kapetanović;* ministar unutrašnjih dela *Svetozar Pribićević;* ministar finansija Dr. *M. Ninčić;* ministar pošta i telegrafa Dr. *Edo Lukinić;* ministar vojni i mornarice *Mih. Rašić;* ministar poljoprivrede Dr. *Ž. Petričić;* ministar vera Dr. *Tugomir Alaupović;* ministar bez portfelja *Mil. Rajčević;* ministar ishrane i obnove zemlje *M. Ž. Jovanović;* ministar za socijalnu politiku *Vitomir Korać;* ministar za šumarstvo i rudarstvo Dr. *M. Spaho;* ministar pripreme za Ustavotvornu Skupštinu i izjednačenje zakona Dr. *A. Kramer;* ministar za narodno zdravlje Dr. *Uroš Krulj.*

Dr. RUDOLF MAIXNER

PREGLED VANJSKIH ODNOSA KRALJEVINE S. H. S. (JUGOSLAVIJE)

MIROVNA KONFERENCIJA

Temeljno načelo koje je isticano na konferenciji mira kao posljedica politike saveznih i udruženih država te njihove pobjede nad Njemačkom i Austro-Ugarskom bilo je načelo narodnosti i pravo samoodredjenja naroda. Podpuna primjena nije naravno bila moguća, pa se često valjalo obazirati na razloge historijske, strategijske ili ekonomske, no u pogledu novih država ovo je načelo ipak predstavljalo moralni temelj njihovih zahtjeva. Stoga je delegacija kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koju su sačinjavali Nikola Pašić, Ante Trumbić i Ivan Žolger, odmah u veljači podnijela spomenicu[1], u kojoj iznosi historijat ujedinjenja ovim riječima: »Ova solidarnost Srba, Hrvata i Slovenaca na bojnom polju naišla je u svim redovima stanovništva na odziv, koji se pokazao u očitovanju svih naših pokrajina u nekadašnjoj Austro-Ugarskoj i u Crnoj Gori; posljedica je toga bila obrazovanje jedinstvene vlade kraljevstva S. H. S., u suglasju sa zakonitim predstavnicima svega našega naroda. I tako je kraljevina S. H. S. svršen čin, potekao iz volje naroda. Kraljevina Srbija je svečano objavila ujedinjenje svega našega naroda u jedinstvenu narodnu državu. Velika narodna skupština u Podgorici jednoglasno je odlučila, u ime našega naroda u Crnoj Gori, svoje ujedinjenje sa Srbijom i ostalim dijelom našega naroda u kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Činjenica ujedinjenja i konstitucije kraljevine S. H. S. službeno je notificirana vladama savezničkih i neutralnih država«. Na temelju toga traže se u ovoj spomenici granice koje će obuhvatiti sve Srbe, Hrvate i Slovence, dodajući: »Načelo narodnosti nameće ovo rješenje kao formalni uslov novoga stanja stvari, koje treba stvoriti Konferencija za mir«.

No ostvarenju toga programa stajale su na putu brojne poteškoće, od kojih je najteža bila ona s Italijom, tako da uredjenje granice izmedju države S. H. S. i Italije uopće nije moglo biti riješeno na konferenciji mira, već je bilo upućeno na izravne pregovore obih interesenata. Riješeno je pak bilo na konferenciji pitanje granica prema Austriji (ugovor u St. Germainu), prema Madjarskoj (ugovor u Trianonu), prema Bugarskoj (ugovor u Neuilly-u) i prema Rumunjskoj (ugovor u Sèvres-u). Došavši na konferenciju, kraljevina S. H. S. nije još bila priznata od saveznika, zbog talijanskog opiranja. Češkoslovačka i Poljska došle su naprotiv na konferenciju već kao priznate države. Formalno su prema tome saveznici imali pred sobom samo kraljevinu Srbiju, premda su stvarno naravno vodili računa o državi nastaloj ujedinjenjem od 1. prosinca 1918. kao što to pokazuje Tardieu-ov nacrt generalne osnove mirovne konferencije, izradjen po Clémenceau-ovom naputku odmah početkom siječnja i u kome je država S. H. S. (nazvana gramatički krivo Yougo-Slavie, prema lošoj analogiji na Tchéco-Slovaquie) bila u poglavlju o redosljedu za ispitivanje teritorijalnih i političkih pitanja, točka 2. (organizacija srednje Europe) označena kao država u stvaranju (Etats en formation) zajedno sa Madjarskom (Magyarie) i Njemačkom Austrijom. U posebnoj grupi priznatih država bile su samo Češkoslovačka (Bohême) i Poljska[2].

Kada je Protićeva vlada izaslala delegaciju na konferenciju obavijestila je 3. siječnja 1919. savezne i udružene sile te neutralne države, da se je 1. XII. 1918. ustrojila Kraljevina S. H. S. i da će se od sada sva predstavništva u inozemstvu nazivati tim imenom države. No u poslovniku mirovne konferencije od 18. I. 1919. spominje se službeno samo Srbija, a ne država S. H. S. Prva je američka vlada, Lansingovom notom Trumbiću od 5. veljače, priznala državu S. H. S. (... »le gouvernement des Etats Unis accueille favorablement cette union« ...). Slijedile su zatim Grčka, Švicarska, Norveška, Češkoslovačka, Poljska. Na samoj konferenciji je delegacija države S. H. S. de facto priznata tek 1. svibnja 1919., kada su bile izmijenjene punomoći sa njemačkom delegacijom. Nakon toga su je formalno priznale Velika Britanija i Francuska, 2. odnosno 6. siječnja[3].

U vezi s time raspravljalo se mnogo kod nas kao i u inozemstvu, da li je kraljevina S. H. S. nastala ujedinjenjem dviju ravnopravnih država, to jest krajeva zastupanih u zagrebačkom Narodnom Vijeću i kraljevine Srbije kao nova državna tvorevina, ili je kao stara država samo proširenje Srbije. Nema sumnje, da je Narodno Vijeće bilo suverena vlada i kao takvo bilo u praksi i smatrano, a od srpske vlade 8. XI. 1918. i Wilsona i priznato. Odgovor na demaršu predsjednika Narodnog Vijeća Korošca (od 3. prosinca) upućenu savezničkim silama u svrhu priznanja Narodnog Vijeća kao redovne vlade jugoslavenskog naroda sa područja bivše Austro-Ugarske monarhije, nije medjutim nikada uslijedio, a od ujedinjenja 1. prosinca takav je odgovor bio već i nepotreban. Od tada se postavljalo samo pitanje da Antanta prizna to ujedinjenje.

Od svih ugovora, koje su podpisali delegati države S. H. S. na mirovnoj konferenciji najveću važnost ima onaj, koji je sklopljen u Saint-Germain-en-Laye, 10. rujna 1919., koji sadrži u svom uvodu (préambule) slijedeće priznanje osnutka i ujedinjenja: »Uzevši u obzir, da su spomenute države (glavne savezničke i udružene sile) priznale takodjer i ujedinjenje[4] stanovitih dijelova teritorija spomenute (Austro-Ugarske) monarhije sa teritorijem kraljevine Srbije kao slobodnu nezavisnu i saveznicku državu, pod imenom države Srba, Hrvata i Slovenaca«.

Uz ovaj mirovni ugovor podpisana je istoga dana posebna konvencija o manjinama, u čijem uvodu se veli: »Uzevši u obzir, da su Srbi, Hrvati i Slovenci iz bivše A. U. monarhije svojevoljno odlučili, da se trajno ujedine sa Srbijom u cilju obrazovanja jedne nezavisne i ujedinjene države pod imenom kraljevstva S. H. S.« ... »uzevši u obzir, da država S. H. S. svojevoljno želi dati stanovnicima svih teritorija koji ulaze u njezin sastav, koje god rase, jezika ili vjere oni bili, podpuno jamstvo, da će se njima i nadalje upravljati prema načelima slobode i prava«. Tekst ovog ugovora, čl. 2. zajamčuje sveopća demokratska prava ovim riječima: »Država S. H. S. obavezuje se svima stanovnicima dati punu i podpunu zaštitu života i slobode bez obzira na porijetlo, narodnost, jezik, rasu ili vjeru«, a čl. 1. obvezuje se priznati odredbe ovoga ugovora temeljnim zakonom, kojem se »ne može suprotstaviti nikakav drugi zakon, naredba ili službena mjera«.

Najteža je na mirovnoj konferenciji bila borba s Italijom. Tardieu, koji je bio član francuske delegacije i opunomoćenik za jugoslavensko pitanje, u svojoj knjizi o Miru ovako prikazuje početnu fazu te borbe:

»Italija je dolazila na konferenciju providjena jednim pozitivnim naslovom upisanim u londonskom ugovoru od 26. travnja 1915. Izlazeći iz Trojnog saveza ona je, u opravdanom provodjenju »svetog egoizma«, koji je u njeno ime afirmirao g. Salandra, postavila svoje uvjete. Krv 500.000 poginulih ih je sankcionirala. Nikada ni Francuska ni Velika Britanija nisu zanijekale ni raspravljale svoje obveze iz 1915. No one su, jednako kao i sama Italija, naišle u njihovoj provedbi na najveće poteškoće. Poteškoće najprije zbog podpunog raspada Austro-Ugarske, koji londonski ugovor nije bio predvidio i koji je preobrazio u saveznike narode koje je Italija uvijek držala svojim neprijateljima: odatle je nastao načelni sporazum, koji je ona morala 1918. sklopiti sa Jugoslavenima. Poteškoće takodjer zato, što londonski ugovor nije vezao Sjedinjene Države te ako je što se tiče sjevernih Alpa američka vlada prihvaćala njegove odredbe, ona ih je naprotiv odbijala glede jednog dijela Istre, glede Dalmacije i jadranskih otoka. Poteškoće napokon, jer u isto doba dok se Italija, prema svome pravu, pozivala na londonski ugovor, njezin zahtjev Rijeke je uključivao njegovo kršenje: jer u smislu članka 5. (2. bilješka) Rijeka je bila pridijeljena Jugoslaviji. Ovaj članak je glasio: »Područja ovdje niže navedena pridijelit će četiri savezne sile Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori: na gornjem Jadranu, cijela obala od zaliva Voloske na granicu Istre sve do sjeverne granice Dalmacije, uključujući sada ugarsko primorje i cijelu obalu Hrvatske sa lukom Rijeka i malim lukama Novi i Karlobag, kao što i otoke Krk, Prvić, Grgur, Goli i Rab«.

»Pošto je rasprava tako bila odredjena, Francuska i Velika Britanija su zauzele jedino držanje koje je njih bilo dostojno. Bez kolebanja i ograničenja, gg. Clémenceau i Lloyd George rekli su svojim talijanskim drugovima: — Ako se vi pozivate na londonski ugovor, mi ćemo ga izvršiti unatoč uzdržanja Sjedinjenih Država i kakve god bile posljedice. A kako Italija u smislu primirja drži zaposjednute sporne krajeve, ova izjava presjeca pitanje. Ako naprotiv tražeći Rijeku vi zahtijevate reviziju londonskog ugovora, onda je to nov sporazum o kome treba pregovarati uz uzajamne ustupke. Za pripravu ove transakcije možete računati na našu prijateljsku pomoć«.

A u bilješci spominje Tardieu nekoliko Clémenceau-ovih intervencija prema zapisniku. Tako je 19. travnja 1919. Clémanceau medju ostalim rekao: »... ja ne ću zanijekati podpis Francuske. Uostalom ističem, da taj ugovor koji daje Dalmaciju Italiji daje Rijeku Hrvatskoj ...«.

Glavnu pomoć imala je delegacija kraljevine S. H. S. u Wilsonu. Predsjednik Sjedinjenih Država je od samoga početka predlagao takozvanu američku liniju kao granicu u Istri (počamši od Raše), dok je Rijeka imala postati slobodnom državom pod upravom Lige Naroda, slično kao Danzig za Poljsku. Bilo je osim toga i drugih predloga. Giulio Benedetti, autor omašnog djela »La Pace di Fiume« (Bologna, Zanichelli, 1924.) veli, da je tih predloga do konca listopada 1919. bilo osam. Položaj na konferenciji bio je osobito dramatičan u travnju te godine, kada je Wilson mimo talijansku delegaciju objelodanio svoju poruku talijanskom narodu unatoč Clémenceau-ovom odgovaranju od toga koraka.[5]

Slijedećeg dana, 24. travnja, Orlando je demonstrativno napustio konferenciju, no već 5. svibnja se vratio. Na njegov nagovor je Tardieu sastavio nacrt svoga predloga, koji su 27. i 28. svibnja u načelu odobrili Orlando, Clémanceau, House, Wilson i Lloyd George, a Wilson je obećao, da će djelovati na Jugoslavene. Po tom predlogu kraljevina S. H. S. bi dobila Dalmaciju osim Zadra i otoka Uljana, koji bi pripali Italiji. Riječka slobodna država imala bi kao krajni svoj posjed prema Italiji željezničku prugu Sv. Petar—Rijeka, tako da grad ne bi imao teritorijalni kontinuitet s Italijom. Krk bi takodjer ušao u sklop slobodne države. S druge pak strane Italija bi dobila mandat nad Albanijom, a povrh toga sve otoke, koje joj daje londonski ugovor, osim Paga, koji bi pripao Jugoslaviji. Drugog dana već je nastupilo kolebanje, jer je Wilson

[1] Vidi Šišić: Dokumenti o postanku kraljevine S. H. S. 1914.—1919. Zagreb, naklada Matice Hrvatske str. 314.

[2] Vidi: André Tardieu: La Paix. Payot, Paris, str. 100.

[3] Vidi o tome kao i o pitanju, da li je sa gledišta medjunarodnog prava kraljevina S. H. S. nova država ili preobraženje Srbije. dr. Erwin Holzer: Die Entstehung des jugoslawischen Staates, Berlin, 1928. Verlag Gunther Thon.

[4] Privremeni zakon, izašao u »Službenim Novinama« od 19. VI. 1920. upotrebljava izraz »prisajedinjenje«; originalni tekst veli: »... l'union de certaines parties du territoire de ladite monarchie avec le territoire du royaume de Serbie ...«.

[5] Vidi Tardieu: op. cit. str. 432 te Harold Nicholson: »Peacemakers 1919. str. 177. njemačkog prevoda (Berlin, Fischer, 1933.), koji drži, da je moralni položaj Wilsona bio kompromitiran čim je pristao, da Italija dobije stratešku, a ne narodnu granicu na Brenneru.

u vijeću četvorice, zatražio da Mljet, Hvar i Korčula pripadnu Jugoslaviji. Delegacija kraljevine S. H. S. u razgovoru s Amerikancima dala je 29. svibnja negativan odgovor, tako da je Wilson 7. lipnja podnesao novu spomenicu, koju su primile francuska i britanska delegacija, a kojom je Tardieu-ov nacrt promijenio u jugoslavensku korist (granica od Plomina, a ne od Voloskog, Zadar kao slobodna država itd.), no to su Talijani odbili.

Razgovori budu nastavljeni u kolovozu, kada je na mjesto Orlanda došao kao vodja talijanske delegacije Tittoni. Položaj se u toj fazi pogoršao uslijed d'Annunzijevog udara na Rijeci (12. rujna). Na pismo Tittonija Wilsonu lično, ovaj mu je odgovorio iz Amerike, kamo se bio vratio, 9. studenoga, ovako precizirajući svoje stanovište: »Vaša Preuzvišenost točno znade, kako je moja misao o riječkom pitanju nepromijeniva i to ne zbog manje sklonosti prema velikom talijanskom narodu, nego iz podpunog uvjerenja vlade moje domovine ... Potrebu europskog preuredjenja osjećaju svi narodi svijeta, a država koja bi se opirala takvom pravcu, prisilila bi moju zemlju na ne prijazne mjere diktirane jedino neslomivom odlukom, koju je donijela vlada moje domovine, da pomogne u ekonomskoj obnovi jedino zemlje, koje pristaju na njezin politički program«.

Istodobno saopćio je Wilson brzojavno ministru predsjedniku Nittiju svoj konačni predlog. Po njemu ima granicom biti Raša, pa na sjever do Karavanka, ali tako, da Labin pripadne Italiji; slobodni grad Rijeka pod nadzorom Lige i plebiscitom nakon pet godina; Dalmacija cijela Jugoslaviji, a Zadar slobodan grad; Palagruž, Vis, Lošinj i Unije Italiji, no sa podpunom mjesnom autonomijom za njihovo slavensko pučanstvo; Italija dobiva mandat nad Albanijom, a podpuno vrhovništvo nad gradom Valona s najužim zaledjem; duž granice u Istri s istočne (jugoslavenske) strane neutralna zona, u koju spada i riječka slobodna država. Na koncu Wilson upozoruje talijansku vladu, da su to posljednji uvjeti, koje američka vlada može primiti.

Woodrov Wilson

Mjesec dana nakon predaje ovog Wilsonovog posljednjeg predloga tri velevlasti na konferenciji predale su Scialoji, 9. prosinca, novu spomenicu, u kojoj obrazlažu šest točaka Wilsonova predloga, no uzimaju u obzir talijanske želje za diplomatsko zastupanje Zadra, za poseban položaj grada Rijeke unutar tampon-države, dok ih odbijaju u pogledu teritorijalne veze sa Rijekom duž obale od Voloskog, kao i u pogledu Lastova[7].

Ova jesenska i zimska faza konferencije odigrava se u odsutnosti Wilsona, koji je ostao u Washingtonu, shrvan od bolesti. Načelo narodnosti izgubilo je time svog najuvjerenijeg branitelja. U siječnju 1920. dolazi na konferenciju Nitti, koji 11. iznosi svoj predlog, izradjen u suradnji sa Lloyd Georgeom, a koji sadrži ovih 8 točaka: slobodna država Rijeka pod jamstvom Lige; takva granica, da Italija dobije koridor duž obale, no da pruga Rijeka—Postojna preko Sv. Petra ostane Jugoslaviji; Zadar takodjer slobodan grad, pod jamstvom Lige; Valona Italiji, koja dobiva i mandat nad cijelom ostalom Albanijom; Lošinj, Unije, Palagruž i Vis Italiji; svi otoci demilitarizirani. Jugoslavenska delegacija odgovori protupredlogom 29. siječnja, tražeći upravu željeznice na Rijeci, suverenitet nad Sušakom i lukom Baroš, a glede granice liniju Wilson, te stavljajući rezerve glede mandata nad Albanijom i razvojačenja otoka. I najzad, tražeći diobu Austro-Ugarske ratne mornarice. Ovaj protupredlog saveznici medjutim nisu uzeli u razmatranje i 20. siječnja pozovu delegaciju S. H. S. da ili primi ili odbije predlog Lloyd George-Nitti. Naša delegacija je odbila.

Još jednom intervenirao je Wilson. U veljači, kada su se pokušali ponovno uspostaviti pregovori u Londonu, Wilson je poručio saveznicima, da ne može priznati bilo nepravedan kompromis na temelju jednog tajnog ugovora, čiji uvjeti ne mogu postojati istodobno s uvjetima novoga svijeta, bilo pak nepravedan kompromis postignut zahvaljujući upotrebi istoga tajnog ugovora kao orudja prisile te je zaprijetio, da će se povući sa konferencije[8]. Tako je završena rasprava o jadranskom pitanju na mirovnoj konferenciji.

UGOVORI S ITALIJOM

Savezničke velevlasti pozvale su Italiju i kraljevinu S. H. S. da se sporazume izravnim pregovorima. Ovi su započeli u Londonu koncem veljače, zatim su se imali prenijeti u San Remo, no zbog krize i željezničkog štrajka nije dr. Trumbić mogao onamo doći. Bio je urečen nov sastanak u Spa, zatim u Pallanzi, gdje bi po mišljenju Benedetti-a (koji je nutarnjo-politički na protivnoj strani od demokrate Nitti-a) imale bile biti učinjene najveće koncesije sa talijanske strane u pogledu Rijeke, jer je Nitti pod svaku cijenu htio likvidirati jadranski spor i već bio poduzeo mjere protiv nezadovoljnika nacionalista. Ali Nitti bude 11. lipnja u komori srušen, a naslijedio ga je Giolitti. Pod njegovom vladom dodje konačno do sklapanja ugovora u Rapallu, 12. studenoga 1920., nakon pregovora od samo tri dana. Podpisali su ugovor u ime kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca ministar predsjednik Vesnić, ministar vanjskih poslova Trumbić i ministar financija Kosta Stojanović, a u ime Italije ministar predsjednik Giolitti, ministar vanjskih poslova Sforza i ministar vojni Bonomi.

U rapallskom ugovoru odredjena je sadašnja granica, počevši od tromedje s Austrijom pa preko Rakeka i istočno od Snežnika do granice Države Rijeke, ostavljajući ipak Jugoslaviji od Istre Kastav, S. H. S. dobiva cijelu Dalmaciju osim Zadra i otoka Lastova i Palagruža, a u Kvarneru od bivših istarskih otoka Krk, dok su Cres i Lošinj i Vis Italiji. Glede Rijeke veli čl. IV.: »Kraljevina S. H. S. i kraljevina Italija priznaju podpunu slobodu i nezavisnost Države Rijeke i obvezuju se, da će to vječno poštovati. Državu Rijeku sačinjavaju: a) Corpus separatum u sadašnjim granicama grada i kotara Rijeke; b) dio bivšeg područja Istre, ograničen kako slijedi: na sjeveru linijom koja će biti odredjena na terrainu i koja, polazeći neposredno od naseljenog mjesta Kastav, izlazi na granicu Corpus Separatuma na cesti Sv. Matija—Rijeka, ostavljajući naseljena mjesta Srdoči i Hosti kraljevini S. H. S. i cijelu cestu sjeverno od željezničke pruge što preko Matulja i raskrsnice kod kote 377 zapadno od Kastva vodi prema Rupi u državu Rijeku. Na zapadu linijom, koja od Matulja silazi k moru kod Preluke, ostavljajući kolodvor i mjesto Matulje na talijanskom području«. Znatan je još čl. VI. koji veli, da će se za dva mjeseca nakon stupanja ovog ugovora na snagu sastati konferencija stručnjaka obih zemalja zbog uredjenja pitanja od utjecaja za uspostavljanje najsrdačnijih ekonomskih i financijskih odnosa izmedju obih zemalja. Ova odredba značajna je u toliko, što je u njoj sadržan povod kasnijim zamršenim ekonomskim sporazumima poznatim kao konvencije sklopljene u Santa Margheriti (23. X. 1922.) i u Nettunu (20. VII. 1925.), koje je naša javnost primila opravdanim uzbudjenjem, gledajući u njima ekonomsku pripravu kasnije političke penetracije.

Najmanju životnu snagu pokazao je rapallski ugovor, koji, ako se usporedi sa brojnim predlozima u toku mirovne konferencije, nije nepovoljan, u pitanju Rijeke[9]. Odmah je nastala polemika o opsegu pojma Corpus Separatum. Veliko je ogorčenje nastalo u Italiji kada se pročulo, da je Sforza posebnom tajnom klauzulom, za koju Benedetti tvrdi, da nisu znali Giolitti i Bonomi, priznao da Baroš i Delta pripadaju državi S. H. S. Istina je, da je takva obveza postojala u obliku pisma ministra vanjskih poslova Sforze, pa se na nju kasnije pozivao i Mussolini u svom izvještaju ministarskom vijeću 21. II. 1924. povodom podpisa rimskog ugovora. No uzrok neuspjehu eksperimenta sa slobodnom državom nema se tražiti u tome, već u pomanjkanju volje za poštovanje te nezavisnosti sa talijanske strane. Italija je uporno htjela dvije stvari, koje se nisu mogle spojiti: imati Rijeku talijansku i istodobno cvatuću luku, kojom će se služiti njeno hrvatsko zaledje. Kada su pak izbori za riječku konstituantu, 24. travnja 1921., donijeli pobjedu autonomaša sa vodjom Zanellom, a poraz pristaša ujedinjenja s Italijom, koji su bili organizirani u narodnom bloku, onda je službena Italija, koja je po odlasku d'Annunzia preuzela njegovu misiju, svim sredstvima priječila uvodjenje u život riječke samostalnosti. Da u takvim prilikama nije bila provediva ni talijanska ideja, da se stvori lučki konzorcij, u koji bi država S. H. S. kao svoj prilog donijela Baroš, Deltu, pa čak i Sušak, to je bilo naličje talijanskog uspjeha postignutog time, što je Rijeka konačno pripala Italiji. Uslijedilo je to uz žrtvu blagostanja riječke luke.

Stvarno je to pripojenje izvršeno, kada je Mussolini poslao na Rijeku generala Giardino kao guvernera u ime talijanske vlade i time prekinuo potajnu sabotažu riječke samostalnosti. A formalna potvrda ovoga stanja postignuta je u rimskom ugovoru, za koji su istodobno, koncem 1923., započeli u Beogradu pregovori, koje je u ime Duce-a vodio general Bodrero sa Pašićem i Ninčićem. Ugovor bi podpisan u Rimu 27. siječnja 1924., a 22. veljače budu izmijenjene ratifikacije. Ugovor je sastavljen u glavnom od ovih dijelova: ugovor o prijateljstvu i srdačnoj suradnji, sporazum o Rijeci te naknadni protokol ugovoru o prijateljstvu. Konvencijom o Rijeci priznaje država S. H. S. suverenitet Italije nad gradom i lukom (bez Baroša i Delte) i dobiva u zakup u glavnoj riječkoj luci bassin Thaon di Revel, a jugoslavenskoj manjini priznat je jednak režim kakav vrijedi za talijansku manjinu u Dalmaciji. Ovo je važno u toliko, što je to jedina talijanska manjinska obveza.

Težište je medjutim položeno na prijateljski ugovor, kojim se Italija, u svojoj utjecajnoj igri u srednjoj Europi, htjela oprijeti francuskom saveznom sustavu sa državama Male Antante (francusko-češkoslovački savezni ugovor je od 25. I. 1924.!). Politički dio rimskog ugovora glasi:

»Čl. 1. Obe visoke stranke ugovornice obvezuju se uzajamno, da će si pružiti uzajamnu pomoć i suradjivati srdačno u cilju održanja poredka utvrdjenog mirovnim ugovorima u Trianonu, St. Germainu i Neuilly-u te poštivati i izvršivati obveze odredjene u tim ugovorima.

Čl. 2. U slučaju da jedna od visokih stranaka ugovornica bude predmet od nje neizazvanog napadaja, izvršenog od jedne ili više sila, druga stranka obvezuje se održati svoju neutralnost za cijelo vrijeme trajanja sukoba. Isto tako u slučaju da sigurnost i interesi jedne od visokih stranaka ugovornica budu ugroženi uslijed nasilnih upada iz inozemstva, druga stranka se obvezuje pružiti, sa svojim naklonim sudjelovanjem,

[6] Vidi Benedetti op. cit. str. 57.
[7] Vidi tekst kod Benedetti-a, op. cit. str. 267.
[8] Vidi Benedetti, op. cit. str. 62.

[9] Mišljenje, da smo izgubili zatežući dotle, dok nismo bili upućeni na izravne pregovore bez asistencije velevlasti, može se braniti jedino glede granice u Istri, a nipošto ne glede Dalmacije i ostrvlja; konačno je za omjer snage bitno i to, da je u Rapallu išćeznula ideja talijanskog mandata nad Albanijom.

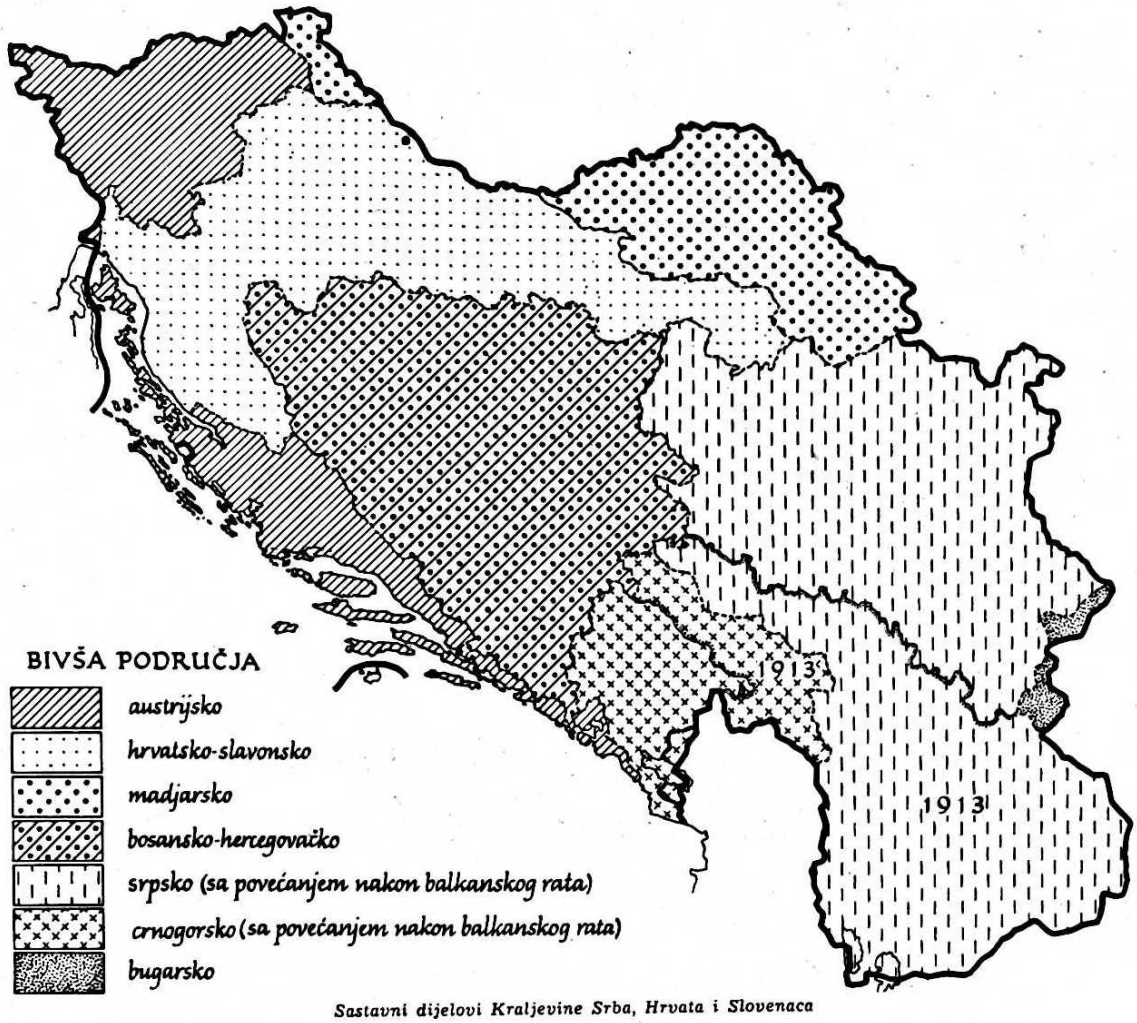

Sastavni dijelovi Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca

svoju političku i diplomatsku pomoć sa svrhom, da doprinese da nestanu vanjski uzroci te opasnosti.

Čl. 3. U slučaju medjunarodnih zapletaja kada stranke budu držale da su njihovi zajednički interesi ugroženi ili bi to mogli biti, one se obvezuju sporazumiti se o mjerama koje valja zajednički poduzeti za njihovu zaštitu«.

Politička linija zamišljena ovim ugovorom nije medjutim nikada došla podpuno do izražaja. Sa jedne strane težnja za što većim sticanjem povlastica u Dalmaciji, a sa druge strane pokušaj zadobivanja utjecajne sfere na Balkanu kroz Albaniju, ova dvostruka ekspanzija talijanske politike protivila se istodobnom razvitku prijateljstva zaključenog u rimskom ugovoru. Dne 20. srpnja 1925. budu sklopljene Nettunske konvencije. 32 na broju, koje su u svom ekonomskom dijelu izvod i posljedica rimskog ugovora, osobito u pogledu Rijeke. Talijanski državljani (optanti) dobili su u Dalmaciji velike privilegije. U pogledu agrarne reforme njima je dana povlastica, da se izvlašćivanje na njih ne primijenjuje, čime je njihov položaj postao bolji od položaja naših državljana. Talijani su dobili pravo upotrebe talijanskog jezika, u sudstvu, pred upravnim i financijalnim oblastima itd. Javnost, poimence hrvatska, žestoko se uzbudila, a kako se uzbudjenje prenijelo i u Narodnu Skupštinu, moglo je doći do ratifikacije tek 13. kolovoza 1928., pet dana nakon smrti Stjepana Radića, koji se najviše borio protiv tih sporazuma.

U Albaniji je također došlo do sukoba utjecaja. Premda Talijani[10] prikazuju drugi talijansko-albanski ugovor o savezu (Tirana, 22. studenog 1927.) kao odgovor na francusko-jugoslavenski ugovor (od 11. XI. 1927.), očito je, da je sukob stariji i da mu je porijetlo u Albaniji, sa kojom je Italija 27. XI. 1926. sklopila ugovor o prijateljstvu i sigurnosti (za zaštitu albanskog status quo), koji je u suprotnosti sa duhom rimskog ugovora o prijateljstvu. Na svaki način ugovor o prijateljstvu s Italijom nije nakon pet godina, na koje vrijeme je bio sklopljen, više produljen.

SAVEZNI UGOVORI

U savezničkim odnosima nalazi se Jugoslavija (kraljevina S. H. S.) sa Francuskom, državama Male Antante i Balkanske Antante.

Sa Francuskom sklopljen je ugovor o prijateljstvu 11. studenog 1927., čime je medjutim zapravo bilo samo potvrdjeno postojeće stanje uske političke suradnje u svrhu obrane postojećeg teritorijalnog stanja. U uvodu se naglašuje briga za održanje mira i političke stabilnosti, privrženost načelu poštovanja medjunarodnih obveza, želja, da se u okviru Pakta Lige Naroda osigura unapred zajednica gledišta za slučaj povrede postojećeg poredka te uvjerenje, da mirnim rješavanjem sporova treba izbjeći ratove. U čl. 1. obe države preuzimlju obvezu, da ne će pribjeći ratu, izuzevši izvršivanje zakonitog prava samoobrane i sudjelovanje u nekoj akciji poduzetoj po odluci Lige Naroda. Čl. 2. sadrži odredbe o mirnom rješavanju sporova, što se nadopunjuje posebnom konvencijom o arbitraži, koju su obe države sklopile istoga dana. Čl. 3. sadrži obvezu uzajamnog savjetovanja o pitanjima, koja bi mogla ugroziti vanjsku sigurnost Francuske ili država S. H. S. ili poremetiti poredak stvoren ugovorima. Čl. 4. predvidja, za slučaj neizazvanog napadaja na stranke ugovornice, da se obe države odmah dogovore o svojoj akciji, u okviru Pakta Lige Naroda, u svrhu očuvanja svojih legitimnih interesa i održanja poredka utvrdjenog ugovorima, koje su one podpisale. Čl. 5. donosi obvezu dogovora u slučaju promjene ili pokušaja promjene političkog statuta europskih država, uz priuzdržaj odluka, koje bi u takvom slučaju donijela Liga Naroda.

Smisao ovog ugovora u poratnoj europskoj politici je obrana stanja stvorenog ugovorima o miru, dakle proturevizionizam. Ugovor je sklopljen na pet godina, no produljen. Podpisali su ga Briand i Marinković.

Savezni sustav Malog Sporazuma (Mala Antanta) izražen danas u jedinstvenom trostranom ugovoru, razvio se iz dvostranih saveznih ugovora izmedju Kraljevine S. H. S., Rumunjske i Češkoslovačke. Prvi po vremenskom redu je ugovor o savezu izmedju kraljevine S. H. S. i Češkoslovačke, podpisan u Beogradu 14. kolovoza 1920. Za njim je slijedio ugovor o obrambenom savezu izmedju Kraljevine S. H. S. i Rumunjske, podpisan u Beogradu 7. lipnja 1921. Ugovor sa Češkoslovačkom bi produljen u Marianskim Laznima 31. VIII. 1922. Opet produljeni 1929. oba dvostrana ugovora budu konačno stopljeni u jedan, podpisan 16. veljače 1933. u Ženevi (podpisnici Jeftić, Titulesco Beneš) i nazvan »Pakt o organizaciji Male Antante«.

U uvodu se ističe, da su Jugoslavija, Rumunjska i Češkoslovačka odlučile prijateljskim i savezničkim svojim odnosima dati organski i stalni temelj te su uvjerene, da će se to postići podpunim ujedinjenjem svoje opće politike i osnutkom jednog upravljajućeg organa ove zajedničke politike. Grupa Mala Antanta će na taj način tvoriti jednu višu medjunarodnu jedinicu, otvorenu uostalom i drugim državama, ali pod uvjetima, koje će trebati uglaviti u svakom pojedinom slučaju. U samom tekstu u čl. 1. veli se, da je upravljajući organ zajedničke politike triju država stalno vijeće, sastavljeno od njihovih ministara vanjskih poslova i posebnih delegata, čije odluke se donose jednoglasno. Čl. 2. precizira metode rada stalnog vijeća: osim redovitih veza diplomatskim putem vijeće se sastaje najmanje 3 puta godišnje, od čega je jedno redovna godišnja konferencija, koja se sastaje naizmjence u svakoj od triju država, a drugo sastanak prigodom skupštine Lige Naroda (oba ova sastanka postojala su u životu Male Antante već i prije). Čl. 3. odredjuje, da je predsjednik stalnog vijeća ministar vanjskih poslova one države

[10] Na pr. Umberto Nani: Italia e Jugoslavia 1918.—1928., Milano, Libreria d'Italia, str. 97.—105.

u kojoj se drži redovni godišnji sastanak, dakle izmjena po turnusu. Čl. 4. ističe načelo podpune jednakosti triju država za sve odluke. Čl. 5. veli, da stalno vijeće može odrediti u stanovitom pitanju zajedničko iznošenje gledišta Male Antante putem delegacije jedne jedine države. Čl. 6. najvažniji, glasi: »Svaki politički ugovor svake države Male Antante, svaki jednostrani čin, koji mijenja sadašnji politički položaj jedne od država Male Antante prema nekoj trećoj državi, kao što i svaki ekonomski sporazum, koji donosi važne političke posljedice, trebat će od sada jednodušni pristanak vijeća Male Antante. Sadašnji politički ugovori svake države Male Antante sa trećim državama bit će progresivno i koliko je moguće izjednačeni«. Čl. 7. predvidja osnutak ekonomskog vijeća sa postepenom koordinacijom ekonomskih interesa. Čl. 8. i 9. govore o tehničkim organima. Čl. 10. o potrebi, da zajednička politika Male Antante bude nadahnuta Paktom Lige Naroda i Briand-Kelloggovim Paktom, dok se člankom 11. obnavljaju na neograničeno vrijeme svi dosadašnji dvostrani savezni i arbitražni ugovori triju država. Čl. 12. se odnosi na stupanje na snagu.

Veza stvorena ovim ugovorom je najuža. Mjesto suradnje i dogovora ona predvidja pravo jedinstvo vanjske politike, neoslabljeno nikakvim rokovima, jer ugovor traje beskonačno. Svoju dopunu u široj europskoj politici nalazi ovaj ugovor u tome, što su saveznički odnosi triju država Malog Sporazuma sa Francuskom sukladni.

Slična veza kao što je u paktu Male Antante utvrdjena za područje srednje Europe (u samom tekstu ipak nema ovako točnog teritorijalnog ograničenja) stvorena je u Balkanskom Sporazumu za Balkanski poluotok. Ovaj ugovor je sklopljen u Ateni 9. veljače 1934. izmedju Jugoslavije, Grčke, Rumunjske i Turske, a podpisali su ga Jeftić, Maximos, Titulesco i dr. Rüstü Bey.

Uvod je znatno kraći nego u organizacionom Paktu Male Antante, a iznosi se u njemu želja za učvršćenjem mira na Balkanu, duh sporazuma i pomirenja kakvim odiše i Briand-Kelloggov Pakt te odluke Lige Naroda, nadalje čvrsta odluka, da se osigura poštivanje postojećih ugovornih obveza i sadašnji teritorijalni poredak na Balkanu. Tekst je takodjer kraći, svega tri članka. U prvome četiri države sebi jamče uzajamno sigurnost svih svojih balkanskih granica. U drugom članku nalazi se obveza dogovora o mjerama, koje valja poduzeti pred eventualnostima, koje bi mogle biti na uštrb njihovim interesima kako su odredjeni u ovom ugovoru. Nadalje obveza, da ne će poduzimati nikakvu političku akciju prema svakoj drugoj balkanskoj zemlji koja nije podpisala ovaj ugovor bez predhodnog uzajamnog obavještenja te da ne će preuzeti nikakvu političku obvezu prema svakoj drugoj balkanskoj zemlji bez pristanka ostalih stranaka ugovornica. Članak treći govori o stupanju u krepost te dodaje, da ovaj ugovor ostaje otvoren svakoj balkanskoj zemlji, čiji pristup budu četiri države ugovornice ocijenile kao povoljan.

Po intenzitetu veze slabiji od pakta Male Antante (jer ne nameće podpuno vanjsko političko jedinstvo) ovaj ugovor se razlikuje i točnim regionalnim omedjenjem svoga djelokruga (garancija samo balkanskih granica itd.). No po svojoj upotrebi postaje sličan Paktu Male Antante već i zato, što su Jugoslavija i Rumunjska, dakle dva člana od četiri, sudionici jednog i drugog sustava i jer se stvorena veza očituje i na širem medjunarodnom poprištu nego što je balkansko, navlastito pred Ligom Naroda. Sva tri spomenuta ugovora — savez sa Francuskom, Mali Sporazum i Balkanski Sporazum — čine dakle jedan jedinstveni sustav obrane stanja stvorenog mirovnim ugovorima. Oni su ujedno temelj cijele vanjske politike Jugoslavije.

SLOBODAN JOVANOVIĆ

STOJAN PROTIĆ I HRVATSKO PITANJE

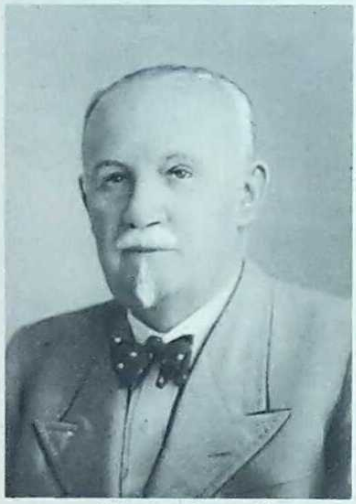

Slobodan Jovanović

Kada je u februaru 1920. sastavio vladu, Stojan Protić spojio je u svojim rukama s predsedništvom ministarskog saveta ministarstvo za ustavnu promenu i izjednačenje zakona. Hteo je sam da rukovodi poslove oko izrade prvog nacrta ustava za kraljevinu SHS, koji je, po njegovoj zamisli, trebao da zadovolji, koliko više moguće, i srpske i hrvatske težnje.

U tom trenutku Protić je bio preturio šezdeset godina, i imao za sobom skoro četrdeset godina političke borbe. Njegovi osnovni pogledi bili su već odavno prečišćeni i utvrdjeni, i prema poratnim strujama kakve su se ogledale na pr. u Weimarskom ustavu, pokazivao se vrlo otporan. Prema tome, izmirenje srpskih i hrvatskih težnji on nije pokušavao da postigne novim ustanovama poratnoga doba, koje su se uostalom 1920. još nejasno ocrtavale. Svoj zadatak on je shvatio mnogo prostije, a to je da dovede u sklad one ustanove s kojima su Srbi i Hrvati bili ušli u kraljevinu SHS. To je celoj njegovoj politici davalo obeležje izvesnog istorizma i konservatizma.

U kraljevinu SHS srpski narod donosio je sobom ustanove parlamentarne demokratije onakve kakve su se bile utvrdile kao rezultat dugogodišnje borbe radikalne stranke u dinastiji Obrenovića. Po tim ustanovama težište državnog života ležalo je u jednom Parlamentu koji se birao opštim glasanjem. Hrvatski narod donosio je sobom u kraljevinu SHS autonomne ustanove koje je bio uspeo da sebi obezbedi u borbi s Madjarima. Kod takvog stanja stvari, ustavni problem svodio se za Stojana Protića na ovo: Kako da se dovedu u sklad srpski parlamentarizam i hrvatska autonomija.

Protiću ovaj problem nije izgledao tako težak. On je bio veliki poštovalac engleskih ustanova, i znao je dobro da se engleski parlamentarizam temeljio na lokalnoj samoupravi. Uostalome, lokalna samouprava bila je od vajkada jedna od osnovnih tačaka radikalnog programa, iako ju je radikalna stranka po svom dolasku na vlast bila ostvarila samo u skromnim razmerama. Protić je bio uveren da se na srpski parlamentarizam može dometnuti lokalna samouprava i najširega obima: parlamentarizam ne bi izgubio time ništa od svoje snage, a hrvatske težnje za autonomijom mogle bi biti zadovoljene.

Ovde nije mesto raspravljati, kako je Protić zamišljao u pojedinostima lokalnu samoupravu. On besumnje nije išao slepo za svojim engleskim obrascem, nego ga je podešavao prema našim prilikama, ali osnovno načelo engleske samouprave bio je zadržao, — i poslove t. zv. unutrašnje uprave preneo sve s državnih nadleštava na samoupravne organe. Treba takodje pomenuti da je uz načelo samouprave bio usvojio i načelo devolucije, priznajući pokrajinskim skupštinama pravo na izdavanje lokalnih zakona.

Protić je bio uveren da se političke slobode koje je srpski narod izvojevao, ne mogu održati u kraljevini SHS, ako se ne budu poštovale slične slobode hrvatskog naroda. Pretpostavimo da se u Hrvatskoj zavede režim stege, — opasnost je uvek postojala da se taj režim ne prenese na celu zemlju, ugušujući posle hrvatskih sloboda i srpske. Isto tako i hrvatski narod, ako je želeo sačuvati svoje posebne slobode, nije se smeo ograničiti na izdvajanje svojih autonomnih poslova iz opštih državnih: on je morao obratiti naročitu pažnju na osnovna načela opšte državne organizacije. Hrvatske slobode bile su sigurne samo u okviru jedne države u kojoj je kao čuvar slobode postojao jedan slobodno izabrani Parlament.

Svaki politički sistem iziskuje partije koje će se za nj boriti, i koje će ga neprestano braniti od novih protivnika. Zato je i Protić želeo jednu srpsko-hrvatsku koaliciju koja će čvrsto stajali uz taj Ustav koji je bio projektovao.

U svoje vreme Protić je kritikovan i napadan da je radi sporazuma s Hrvatima žrtvovao interese državnog jedinstva. Naše tadašnje unitarističke stranke bile su pomešale unitarizam s centralizmom, — i svako ublažavanje centralizma osudjivale su kao napad na državno jedinstvo. Vraćajući se danas posle toliko godina na Protićev ustavni nacrt, mi vidimo jasno da je on državno jedinstvo dovoljno obezbedjivao ustanovom jednog centralnog Parlamenta, biranog opštim i neposrednim glasanjem, bez obzira na pokrajinske razlike.

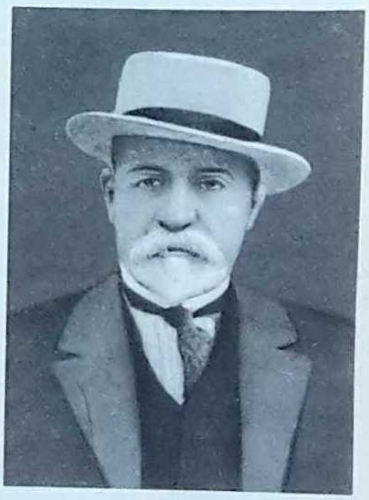

Stojan Protić

Što nama danas kod Protićevog ustavnog nacrta može izgledati naročito karakteristično, to je ona predratna demokratska ideologija kojom je taj nacrt sav nadahnut. Protić je bezuslovno verovao u parlamentarizam i u samoupravu. To su za njega bile kao neke čarobne devize koje rešavaju sve probleme i otklanjaju sve teškoće. Danas, parlamentarizam i samouprava ne uživaju više ni u teoriji ni u praksi onaj prestiž koji su u Protićevo doba uživali, — i zbog toga današnjem naraštaju naš ustavni problem može izgledati mnogo teži nego što je izgledao jednom takvom ideologu s nepokolebanom verom u demokratska načela kao što je bio Protić. Ali makoliko Protićeva ideologija bila danas osporavana, njemu valja odati hvalu da je naš ustavni problem uopšte pokušavao rešiti pomoću jedne odredjene i dosledno izvedene ideologije, — dakle, po jednom načelnom i racionalnom kriteriumu, koji je bio čist od plemenskih predrasuda i plemenskog fanatizma.

Dr. JURAJ ANDRASSY

USTAVNO PRAVO JUGOSLAVIJE

Jugoslavija imala je do sada samo dva ustava, ako pod tim nazivom razumijevamo listinu, koja sadržava pravila o najvišim državnim organima, njihovu djelovanju i medjusobnom odnošaju. Ali ako mislimo pod ustavom sama ta pravila bez obzira na tō, gdje se ona nalaze, onda nema države bez ustava. S toga gledišta izmijenila je Jugoslavija četiri ustavna uredjenja: privremeno stanje od 1918. do vidovdanskog ustava, vidovdanski ustav, vladavinu od 6. siječnja 1929. i sadašnji ustav od 3. rujna 1931.

Privremeno stanje je rezultat čitavog niza državnih akata, koji kulminiraju u proglašenju ujedinjenja dana 1. prosinca 1918. Njima je stvorena država, koja imade svoje odredjeno područje, ime i zastavu te koja traži medjunarodno priznanje, koje ju istina ne stvara, ali po kojemu su tek mogući pravni odnošaji s drugim državama. Ta država imade svoje unutrašnje uredjenje, koje se smatra privremenim, dok posebno izabrana ustavotvorna skupština ne izradi prvi formalni ustav. I u tom privremenom stanju postoje i djeluju organi za sve potrebne funkcije državnoga života. U prvom redu tu je kralj. Kraljevsku vlast vrši prijestolonasljednik Aleksandar kao regent. Državnu upravu vodi po kralju imenovana vlada u Beogradu, a uz nju postoje centralni upravni organi u Sloveniji, Hrvatskoj, Dalmaciji i Bosni, koji vrše upravne poslove tih područja, dosta samostalno, ali ipak pod vrhovnom direktivom ministarstva. Za stvaranje zakona postoje dva načina. Pravilniji, ali rjedji način je prihvat zakonskog teksta u predstavničkom tijelu (najprije privremeno narodno predstavništvo, a zatim ustavotvorna skupština) uz kraljevu sankciju. Ali redovito izdaje nove propise upravna vlast, katkada uz potpis vladara. To su ukazi, uredbe, pravilnici itd., za koje je onda vidovdanski ustav odredio poseban postupak konačnog uzakonjenja. Napokon sudovanje vrše sudovi, kako su zatečeni u času stvaranja države, a osude se izdaju u ime kraljevo.

To, samo u glavnim crtama opisano uredjenje nije utemeljeno na nekoj ustavnoj listini, pače ono se samo u manjem dijelu osniva na izričito stvorenim, pisanim odredbama. Kao svako stvaranje nove države, tako je i stvaranje Jugoslavije činjenica, bolje reći niz činjenica, od kojih su neke bile zaodjevene u pravni oblik. Taj je pravni oblik bio više puta — krfska deklaracija sa strane jugoslavenskog odbora i zaključak hrvatskog sabora — revolucionaran, dakle sa gledišta dotadašnjeg pravnog poretka nevaljan, ali, nošen s jedne strane dubokim osvjedočenjem, a s druge strane pristajanjem svih živih snaga, on je proizveo dalje — i faktične i pravne učinke. Ako razglobimo slijed svih tih akata, vidimo, da nijedan od njih nije potpuno ostvaren, pače s pravne strane oni pokazuju nedostatak punog kontinuiteta. Ta okolnost, koju je tako dobro prikazao Slobodan Jovanović u svom Ustavnom pravu, pridonijela je onda i kasnijim teškoćama. Svakako je to prvo uredjenje imalo biti samo privremeno, dok se ne izradi ustav nove države. Ipak, već činjenica toga prvoga uredjenja dala je neke smjernice budućega ustava, bolje reći u privremenom uredjenju već su se očitovale neke crte toga budućeg uredjenja.

Ali taj novi ustav, prvi definitivni ustav Jugoslavije imao se tek izraditi. Način izrade toga ustava bio je već predvidjen prigodom stvaranja države, i ako se baš i u tom pogledu očituju prije spomenuti nedostatci. Izrada ustava bila je povjerena posebno u tu svrhu izabranom narodnom predstavništvu, ustavotvornoj skupštini ili konstituanti. Dva su momenta u vezi s time od važnosti. Prvi se odnosi na pitanje, s kakvom većinom mora konstituanta prihvatiti novi ustav. Akti, koji su pripremali stvaranje Jugoslavije, naglašavali su potrebu kvalificirane većine. Krfska deklaracija predvidjala je, da će se ustav primiti brojno kvalificiranom većinom, ostavljajući omjer te većine neodredjenim, dok je Pašić tražio, da se odredi sa tri petine. Naputak, koji je Narodno vijeće dalo svome izaslanstvu u Beograd, tražio je većinu od dvije trećine. Takvu većinu za primanje ustava tražili su u samoj ustavotvornoj skupštini muslimani i Hrvati iz narodnog kluba. Ali poslovnik konstituante propisao je nadpolovičnu većinu. Svakako je time s pravno-tehničkog gledišta olakšano stvaranje samoga ustava, jer se za neki nacrt obična većina lakše nalazi od kvalificirane većine. Pogotovo je to vrijedilo kraj sastava konstituante, u kojoj bi se kvalificirana većina mogla naći tek uz znatne ustupke pristaša oprečnih stanovišta. Ali s političkog gledišta oduzet je novom ustavu onaj visoki moralni autoritet, koji bi takvo važno djelo moralo imati. U svoje vrijeme isporedjivao se prihvat vidovdanskog ustava s načinom, kako je godine 1875. usvojen republikanski oblik vladavine u Francuskoj (poznati »amendement Wallon«). Ali to isporedjivanje hramlje, jer se ono glasovanje od 30. I. 1875. odnosilo samo na izmjenu jednoga paragrafa u specijalnoj debati, dok je sam zakon od 25. II. 1875., u kome se taj paragraf nalazio, prihvaćen sa znatnijom većinom. Osim toga je po drugoj odredbi istoga zakona izmjena ustavnog zakona u Francuskoj razmjerno laka (bez izbora posebne ustavotvorne skupštine; izmjenu zaključuje narodna skupština, sastavljena od zastupničke kuće i senata, nadpolovičnom većinom svih svojih članova). Poznato je, da je navedeni francuski zakon baš plod kompromisa izmedju umjerenih monarhista i republikanaca, po kojem kompromisu su jedni glasovali za republiku, a drugi su dopustili, da će se ustav razmjerno lako mijenjati.

Drugi momenat odnosi se na granice nadležnosti ustavotvorne skupštine. Izborni zakon za tu skupštinu i poslovnik, koji je izdan na temelju toga zakona, praktično su ograničili nadležnost konstituante formalnim uredjenjem odnošaja izmedju nje i kralja na takav način, da je konstituanti bila oduzeta vlast raspravljati o obliku države. Kako se to pitanje u praksi i onako ne bi drugačije riješilo nego što je ono riješeno ovim putem, a onda i vidovdanskim ustavom, ispravna je primjedba Živojina Perića (Glavne karakterne crte ustava kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 28. juna 1921., Mjesečnik 1922., str. 343.), da su tadašnji vodeći državnici (Vesnić i Pašić) pogriješili, što su takvim rješenjem monarhiji oduzeli priliku, da bude još jednom prihvaćena i proglašena slobodnim pristankom narodnoga predstavništva.

Kod izrade novoga ustava izneseno je nekoliko nacrta. Nacrt vladine većine prošao je više redakcija. Prvu redakciju izradila je ustavna komisija, koju je imenovao Stojan Protić, tadašnji predsjednik vlade. U nju su ušli sveučilišni profesori Slobodan Jovanović, dr. Kosta Kumanudi, dr. Lazar Marković, dr. Ladislav Polić i dr. Bogumil Vošnjak. Vlada je komisiji dala neke opće direktive. Komisija je uzela kao polaznu točku srpski ustav od godine 1903., budući da je on u glavnom izradjen prema belgijskom ustavu, a taj je po Protićevoj uputi imao poslužiti uzorom. Protić je onda komisijin nacrt upotrebio kod izrade svoga nacrta, ali taj nacrt je Vesnićeva vlada posvema preradila i znatno skratila. Četvrtu redakciju doživio je taj nacrt pod Pašićem te je takav raspravljen u ustavnom odboru konstituante, gdje je donekle izmijenjen, a onda je uz neke dalje izmjene primljen u plenumu i 28. lipnja 1921. u cijelosti prihvaćen. Uz vladin nacrt, koji je tako prošao više redakcija, dao je potpuni nacrt ustava dr. Josip Smodlaka. Taj nacrt bio je predmetom mnogih rasprava, ali na izradu ustava nije utjecao. U samoj ustavotvornoj skupštini iznijeli su svoje nacrte odnosno odvojena mišljenja hrvatski narodni klub, jugoslavenski klub (Koroščeva grupa), zemljoradnici, socijalisti i republikanci. Osim toga treba u tom savezu spomenuti neke misli, koje su iznesene za vrijeme rata i odmah poslije njega obzirom na glavne crte budućega državnog uredjenja. Najvažnije su tu krfska deklaracija, pa onda Supilove misli i t. zv. pariški prijedlog od mjeseca ožujka 1919. (potonji otisnuti u Šišićevim Dokumentima, str. 312. s. i 325. s.). Uz to bilo je ustavno uredjenje predmetom mnogih polemika i rasprava u novinama, časopisima i brošurama.

Glede samoga sadržaja ustava najveća se rasprava vodila oko pitanja, hoće li se država urediti kao jedinstvena ili se imade uzeti obzir na njezin složeni sastav. Općenito se to izriče formulom »unitarizam ili federacija«. Ali ta formula nije teorijski opravdana.

Savremena teorija oslobodila se u konstrukciji složene države onih historičkih i političkih obzira, koji su ju sputavali u drugoj polovici prošloga stoljeća. Ti su obziri naročito vladali u Njemačkoj, gdje se usprkos provedenog ujedinjenja željela čuvati osjetljivost pojedinih dijelova, a napose i njihovih vladarskih dinastija. Tu je onda tražena takva pravna konstrukcija savezne države (koji je državni oblik dobila Njemačka godine 1871.), da se suverenost, ta po tadašnjem shvaćanju bitna značajka države, nadje i kod cjeline i kod dijelova odnosno da se uzme neka druga značajka države, koja bi se nalazila i kod potonjih. Kasnije, a napose poslije rata, ti su se obziri počeli gubiti, a prava spoznaja sve si više probija put. Ne upuštajući se u potanje razglabanje tih pojmova želimo reći, da se tipovi složenih država dadu lučiti na dvije skupine. U jednu spada državni savez sa svojim suvrstima: realnom i personalnom unijom. Državni savez ili konfederacija je zajednica više država u svrhu promicanja zajedničkih interesa po zajedničkim organima. Države zadržavaju svoju nezavisnost, a nadležnost saveza temelji se na medjunarodnom ugovoru. Konfederacija je odnošaj medjunarodnoga prava, koji se može razriješiti po pravilima toga prava. Prema tomu ne postoji nikakva zajednička država. Državni savez je dosta rijedak pojav, a nije se pokazao trajnim (osim Švicarske, gdje je konačno ipak pretvoren u federaciju). Personalna i realna unija su zajednice dviju ili više država, koje se temelje na istovjetnosti vladareve osobe. Kod personalne unije zajednica vladara je slučajna (izbor u jednoj, nasljedstvo u drugoj državi; istovjetni nasljedni red kroz neko vrijeme), dok je realna unija namjeravana, dogovorena. Uz zajednicu vladara može se ugovoriti i zajednica nekih poslova i ta zajednica može biti vrlo široka. Drugu skupinu složenih država tvore savezne države (federacije). Ovdje zapravo postoji samo jedna država, ali sastavljena od dijelova, koji kao takvi sudjeluju u stvaranju nekih vrhovnih državnih organa. Državne nadležnosti su podijeljene izmedju savezne države i dijelova, a ta se dioba osniva na samom ustavu i njime je zaštićena. Ti dijelovi, koji se često zovu državama (u Sjedinjenim državama, Njemačkoj prije 1918., Braziliji, Australiji), ali i drugačije (zemlje u Austriji i u Njemačkoj po weimarskom ustavu, pokrajine u Argentini i Kanadi, kantoni u Švicarskoj), nisu države u smislu državnog i medjunarodnog prava. Nasuprot saveznoj državi postoji onda prosta država.[1] Ali oba ta tipa

[1] Tip »prosta država« (Etat simple) postavljao se i kao suprotnost složene države (Etat composé). Ali pojmovno je savezna država bliža prostoj državi nego konfederaciji. Zato je sa gledišta pravne teorije ispravnija klasifikacija, po kojoj se jače naglašuju razlike unutar pojedinih tipova složene države, a jedan od njih (savezna država) približi prostoj državi.

država pokazuju i momenat jedinstva i momenat složenosti. Naročito je znanost — i sociologijska i pravna — nasuprot opće vladajućem mišljenju laičkih krugova zapazila, da u saveznoj državi postoji jako naglašeni momenat jedinstva, i u tendenciji (prigodom stvaranja i kasnije) i u organizaciji (jedna država, zajednica mnogih poslova, zajednički organi, mogućnost nadglasavanja i prisile nad pojedinim dijelovima). Na temelju toga pokazuju pisci, da je savezna država oblik, kojim se ostvaruje težnja za jedinstvom; federacija je metoda za organiziranje države aktivnom suradnjom dijelova. S druge strane ne može biti potpunog jedinstva niti u modernoj prostoj državi, već i u njoj dolazi do izražaja momenat složenosti (upravna podjela zemlje; izborni kotari; razne samoupravne jedinice, staleške i teritorijalne, nižega i višega reda). Taj momenat odgovara socijalnoj pojavi, da se unutar svakog većeg društvenog kruga stvaraju manji krugovi s posebnim interesima, a po tom i težnja za pravnom organizacijom zaštite tih interesa. Dakle kao što u saveznoj državi vidimo momenat jedinstva, tako postoji u prostoj državi momenat složenosti, koji se po nekima zove i federalizmom. Oba momenta dolaze u obje vrsti država do izražaja, i to u različitim omjerima, tako da imademo mnogo različitih stupnjeva u uredjenju savezne države i u uredjenju proste države sa širim ili užim samoupravnim jedinicama. Zato nije niti čudno, da u konkretnom slučaju pravni položaj samoupravne jedinice obzirom na krug posebnih nadležnosti može biti povoljniji nego položaj »države« u saveznoj državi.

Dr. Ladislav Polić

Kad je tome tako, onda se i temeljno pitanje prvog jugoslavenskog ustava ne postavlja kao pitanje jedinstva ili federacije nego kao pitanje o tome, koji stupanj složenosti ili jedinstva najbolje odgovara prilikama. Napose se tako mora reći obzirom na činjenicu, da je jedna država već postojala, pa da se samo radilo o uredjenju te države. Nepoznavanje teorijskih kategorija i množine praktičnih mogućnosti unijelo je onda u javnu i stranačku raspravu mnogo nepotrebne gorčine i gorljivosti.

Ako promotrimo one misli i nacrte, koji su uzeli u obzir momenat složenosti, naći ćemo potvrdu za gore rečeno, jer oni donose različite stupnjeve i oblike, u kojima bi se složenost imala pravno izraziti. Tu je potrebu već prije izrazila krfska deklaracija, koja se po svojoj stilizaciji priklanja uredjenju proste države sa samoupravnim jedinicama (razvijanje posebnih energija u samoupravnim jedinicama). Medjutim po Trumbićevu komentaru k toj deklaraciji (Šišić, Dokumenti, str. 311.) ta bi samouprava mogla biti vrlo široka. »Ideja jedne države ne povlači za sobom sistem stroge centralizacije. Država može da postoji i u slučaju, gdje se ostavljaju kompetenciji središnjeg parlamenta i središnjoj izvršnoj vlasti samo poslovi spoljne politike i oni poslovi iz politike unutrašnje, koji su apsolutno potrebni za opstanak i razvoj države«. Ipak Trumbić dodijeljuje središnjoj vlasti uži krug poslova nego li je to učinio Supilo, koji je za federativno uredjenje države. U njoj bi bili s jedne strane centralni parlamenat i vlada za zajedničke poslove, a s druge strane pet autonomnih sabora s autonomnim vladama (Šišić, Dokumenti, str. 312 s.). Za federaciju bio je i Lujo Vojnović. Od ustavnih nacrta u konstituanti bio je za federaciju nacrt narodnog kluba. On predvidja šest pokrajina prema historičkim granicama, svaka sa zakonodavnim tijelom i njemu odgovornom upravom. Središnji parlamenat, sastavljen iz dvije kuće, i središnja vlada bili bi nadležni za taksativno nabrojene zajedničke poslove, dok ostali poslovi spadaju u nadležnost pokrajina. Za ustavne izmjene, koje diraju u tu nadležnost, potreban je pristanak pokrajina (pokr. sabora). I ako u glavnom odgovara to uredjenje tipu federacije, nalazi Slobodan Jovanović u njemu elemenata konfederacije (izmjena kruga pokr. nadležnosti), dok s druge strane Polić naglašuje elemente jedinstva: jedna država, jedno državljanstvo, jedna ustavotvorna vlast, na kojoj počiva organizacija države i pokrajina (O nacrtima ustava, Mjesečnik, 1921., str. 159.). »Za praktične potrebe« — tako prikazuje Slobodan Jovanović stav sastavljača toga nacrta — »jedinstvo države dovoljno je utvrdjeno jedinstvom kraljevske vlasti, jedinstvom vojske i diplomacije, jedinstvom trgovačkog i carinskog područja, jedinstvom novčanog sistema, pošta i železnica«.

Odvojeno mišljenje jugoslavenskog kluba dijeli državu na šest pokrajina po historičkim granicama (Dalmacija s Bosnom). Po pravnoj konstrukciji to su autonomne pokrajine s jakim natruhama federativnog uredjenja. Pokrajine imadu svoje zakonodavstvo i upravu, a samo odredjeni predmeti spadaju u nadležnost središnjeg parlamenta i njemu odgovorne vlade. Ali središnji organi imadu veću ingerenciju na vodjenje pokrajinskih poslova. Središnji parlamenat sastavljaju dvije kuće, politička i ekonomsko-socijalna, koje za neka pitanja zasijedaju zajedno. I kraj različite pravne konstrukcije opseg samostalnog života pokrajina vrlo je velik, skoro kao u nacrtu narodnog kluba. On u velikoj mjeri podsjeća na uredjenje austrijskih zemalja prije rata, a socijalno-ekonomski pogledi su dakako posve novi.

I dru. Smodlaki je glavno pitanje, kako da se nadje zlatna linija izmedju državnih interesa i udjelnih sloboda. To zgodno rješenje nalazi on u sredini izmedju francuskog centralizma i sjevero-američkog federalizma, a najbolji uzor u ustavu Južne Afrike. Njegov nacrt dijeli državu u 12 samoupravnih pokrajina, koje je dobio komadanjem historičkih zemalja na manje dijelove. U pokrajinsku nadležnost spadaju samo točno nabrojeni predmeti. Ta nadležnost nije vrlo široka (ipak spadaju u nju na pr. srednje škole), ali zato raspolažu pokrajine jakim financijalnim sredstvima: pripada im zemljarina, kućarina i neki drugi porezi kao i pravo odredjivanja prireza na drž. poreze. Središnji parlamenat sastavljaju dvije kuće, a u gornjoj kući sjede predstavnici pokrajinskih sabora i po pokrajinama birani predstavnici staleških interesa. Jednako utječu pokrajine na sastav državnog savjeta, koji imade mnoge važne zadaće. Time se donekle ublažuje jaki nadzor i utjecaj središnje vlasti na pokrajine, ali zato se još ne može govoriti o tragovima federacije u Smodlakinu nacrtu.

Pokrajinsko uredjenje imadu još nacrti ustavne komisije i Stojana Protića. Po nacrtu ustavne komisije, koji je u ostalom osobito jako naglasio i dosljedno proveo demokratsko načelo, pokrajine postoje kao najviše samupravne jedinice (uz županije i općine). Razgraničenje samih pokrajina imala je proučiti posebna komisija, ali ustavna je komisija izvršila svoju zadaću prije nego se ta komisija uopće sastala. U Protićevoj redakciji razdijeljena je onda država na devet pokrajina po historičkim granicama uz neke izmjene (Crna Gora s Hercegovinom i dijelom primorja, Srijem s Bačkom). Što se tiče djelokruga pokrajina, Protić je prekoračio granice uputa, na koje je bila vezana ustavna komisija, pa je proširio samoupravu pokrajina. Pokrajinskim organima (skupštini i odboru) je predana cijela unutrašnja državna uprava u pokrajini, a pokrajinski namjesnik, imenovan od središnje vlade, ima samo pravo nadzora. Namjesnik može obustaviti izvršenje odredaba samoupravnih organa, ako su protivni zakonima ili ako su štetni po državne interese. Konačnu odluku i eventualno ukinuće izriče u prvom slučaju državni savjet, a u drugom slučaju vlada. To Protićevo uredjenje je dakle kompromis izmedju državnih i samoupravnih interesa. U ostalim glavnim točkama svoga nacrta uvodi Protić dvije kuće. U gornjoj kući sjedili bi predstavnici pokrajinskih i privrednih staleža. Posebno treba istaknuti, da je Protić veliku pažnju posvetio izgradnji parlamentarnog sustava vladavine.

Dr. Mate Drinković

U Vesnićevu nacrtu izvršeno je onda onakvo uredjenje samoupravnih jedinica, kako je ostalo i u vidovdanskom ustavu. Mjesto velikih pokrajina stvorene su manje oblasti, kojima je povjeren znatno suženi djelokrug. U samoj pak raspravi pred ustavnim odborom konstituante pali su uz neke druge odredbe i propisi o gornjoj kući. Prije završetka načelne rasprave o ustavu pokušao je narodni klub još jednom ishoditi od vladine većine kompromis glede samouprava pitanjem: »Je li vlada voljna doći do sporazuma sa Hrvatima u pitanju oblasti prema želji i potrebama Hrvata koliko u pogledu teritorijalnom, toliko u pogledu kompetencije«. »Vlada nije dala takav odgovor koji je mogao zadovoljiti narodni klub. Narodni klub je uslijed toga izašao iz skupštine« (Slob. Jovanović, Ustavno pravo, str. 38.). »Jugoslovenski klub izjavio je 15. juna, da neće učestvovati dalje u ustavotvornom radu zbog centralističkog uredjenja, koje srpska većina ustavotvorne skupštine želi da nametne Hrvatima i Slovencima« (Slob. Jovanović, n. dj., str. 39.).

Vidovdanski ustav u svojoj konačnoj redakciji od 28. VI. 1921. sadržavao je ove glavne odredbe: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je ustavna i parlamentarna monarhija. Kraljevska čast je nasljedna u dinastiji Karadjordjevića po redu prvorodstva. Zakonodavnu vlast vrše kralj i narodna skupština, izabrana neposrednim, općim, jednakim i tajnim glasovanjem po proporcionalnom sustavu (koji se pobliže odredjuje izbornim zakonom). Svaka izborna jedinica bira na 40.000 stanovnika po jednoga zastupnika (ostatak nad 25.000 daje pravo na još jednog zastupnika). Mandat narodne skupštine traje 4 godine. Pasivno pravo izbora uvjetovano je u glavnom navršenom 30. godinom i poznavanjem narodnoga jezika. I vlada i skupština imadu zakonodavnu inicijativu, a kralju pripada pravo sankcije. Narodni zastupnici ne odgovaraju nikome zbog glasovanja u skupštini, a zbog ostalog svog rada kao zastupnici odgovaraju samo skupštini. Za druga djela mogu se potegnuti na odgovornost samo pristankom skupštine (osim slučaja zatečenja in flagranti). Upravnu vlast vrši kralj preko ministara. Oni su odgovorni kralju i skupštini. Ta je odgovornost trostruka: politička, kaznena (posebni državni sud) i gradjanska. Politička odgovornost i parlamentarna vladavina još su pojačane pravom narodne skupštine, da odobrava godišnji državni proračun. Kao protuteža postoji pravo vladara, da raspusti narodnu skupštinu, ali se nova skupština mora izabrati za tri mjeseca, a sastati četiri mjeseca iza raspuštanja stare. Sudsku vlast vrše

sudovi, koji su nezavisni i vezani samo na zakone. Kao garancija sudske nezavisnosti predvidja se stalnost sudaca. Odredba, da se ustanovi jedan kasacioni sud za cijelu zemlju sa sjedištem u Zagrebu, nije ostvarena. Uprava je centralizirana, a nad samoupravnim jedinicama (oblastima i općinama) uveden je jaki državni nadzor; uz to su ove financijski zavisne od vlade. Izmjena ustava je dosta teška. Inicijativu za izmjenu može dati kralj ili skupština. U potonjem slučaju treba da ju prihvate bar tri petine od ukupnog broja svih članova. Na to se skupština raspušta, a novoizabrana narodna skupština može rješavati samo o predloženim izmjenama, i to nadpolovičnom većinom svih svojih članova.

Vidovdanski ustav ostao je u kreposti sedam i pol godina. On je dokinut 6. I. 1929. kraljevskim proglasom, kojim započinje novi prelazni režim, dokončan donošenjem sadašnjeg ustava od 3. IX. 1931. U prelaznom režimu sva je vlast usredotočena u rukama kralja. To ne znači potpunu nevezanost, jer postoje odredbe (koje jednako imademo smatrati ustavnim odredbama) o načinu, kako se vrši zakonodavna, upravna i sudska vlast. Najvažniji čin prelaznoga režima je prihvat novog imena države i preustrojstvo države na banovine.

Sadašnji jugoslavenski ustav izdao je sam kralj, budući da je on u tom času predstavljao cjelokupnu državnu, dakle i ustavotvornu vlast. Ali tim časom opet je predvidjena ustavotvorna vlast za buduće izmjene ustava. Odnosne odredbe sadašnjeg ustava gotovo su iste kao one vidovdanskog ustava. Glavna je značajka novoga ustava znatno jači položaj kraljeve vlasti spram narodnog predstavništva, uvedenje dvodomnog sustava i isključenje političke odgovornosti ministara prema parlamentu. Parlamentarni sustav je napušten. Narodno predstavništvo sastavljeno je od dva tijela: narodne skupštine i senata. Glede prve ustav ne propisuje tajnost izbora niti proporcionalni sustav, prepuštajući odredbe o tome izbornom zakonu. Senat sastavljaju polovicom kraljevi izabranici, a polovicom članovi, izabrani po odredbama izbornoga zakona, koji je tu uveo izbor javnim glasovanjem razmjerno uskog kruga birača, u koji ulaze narodni zastupnici, banovinski vijećnici i predsjednici općina, a banovine tvore izborne jedinice. U zakonodavnom postupku uvedena je novota, da kralj može izdati zakon bez suradnje parlamenta, ako se njegove obje kuće ne mogu o zakonskom tekstu složiti tečajem dvaju zasjedanja. Napokon je ustav preuzeo novu podjelu na devet banovina. Historičke granice poklapaju se s granicama banovina samo kod dravske i donekle kod savske banovine. Odnošaj banovine kao samoupravne jedinice prema državnoj upravi u glavnom je isti kao odnošaj oblasti po vidovdanskom ustavu. Statutarno pravo banovine je ograničeno toliko, koliko je ono uvijek zavisno od ovlašćenja zakona, dok je kod oblasti ono počivalo na ustavnoj odredbi. Osim toga mora se za svaku banovinsku uredbu tražiti suglasnost državnog savjeta. A i nadzorno pravo bana je jače. On može obustaviti svaku odluku banovinskog vijeća ili banovinskog odbora, i to ne samo ako je takva odluka nezakonita, nego takodjer ako je štetna po opće državne interese. U prvom slučaju radi se o nadzoru nad zakonitošću rada samoupravnih organa, dok se u drugom slučaju daje državnom organu vlast dokidanja i takvih odluka, koje su donesene u krugu samoupravne djelatnosti i u skladu s postojećim zakonima. Ta bitna razlika vidi se i po tome, koji organ rješava žalbu protiv banova rješenja. U prvom slučaju je to državni savjet, u drugom slučaju ministarstvo unutrašnjih poslova. To podredjivanje banovine pod slobodnu rasudu organa državne uprave protivi se samom pojmu samouprave, kako ga je medju ostalima postavio na pr. Hugo Preuss, tvorac weimarskog ustava, a kod nas Krišković (Mjesečnik, 1900., str. 391.).[2] Prema tom pojmu samouprave, koji je u znanosti prilično ustaljen (ispor. još Slob. Jovanović, O državi, 1922., str. 426.), naše banovine ne predstavljaju čisti tip samouprave, nego je njihov samoupravni značaj dosta skučen. Naročito se ta skučenost pokazuje i u ovisnosti banovinskih financija. Ministar financija odobrava banovinski proračun, pa je tako svaka inicijativa samouprave zavisna o tome, hoće li ministar financija odobriti za njezino provedenje potrebita sredstva.

Na koncu još nekoliko riječi o izmjeni ustava. Ustav od godine 1931. donesen je voljom samoga kralja, ali njegova izmjena ne može uslijediti bez suradnje naroda preko biranih predstavnika. Izmjena ustava biva zakonodavnim putem, ali taj je put teži i duži nego kod običnoga zakona, pa je tako i u tom pogledu ustav pravno pravilo višega reda. Inicijativu može dati ili kralj ili narodno predstavništvo. U slučaju da prijedlog za izmjenu ustava stavi kralj, narodno predstavništvo (narodna skupština i senat) ne raspravljaju o njemu, već se narodna skupština odmah raspušta i raspisuju novi izbori. Ako pak prijedlog dodje iz jedne ili druge kuće narodnog predstavništva, imadu najprije obje kuće redom prihvatiti taj prijedlog, a za prihvat se traži kvalificirana većina od tri petine svih članova svake kuće. Tek pošto je takav prijedlog prihvaćen u obim kućama, raspušta se narodna skupština. Tako je glede inicijative za izmjenu ustava jedan ustavni faktor od drugoga posve nezavisan, pače kraljeva nezavisnost je potpuna, dok su obje kuće narodnog predstavništva u mnogom zavisne (ne na posljednjem mjestu i po tom, što se narodna skupština može u svako doba raspustiti, dakle svakako prije nego prijedlog za izmjenu prodje postupak, propisan za njegov prihvat). Raspuštanjem skupštine daje se izbornicima prilika, da izaberu nove narodne predstavnike prema svojim željama baš gledom na samu izmjenu ustava. Pošto se sastane novo izabrana narodna skupština, imadu obje kuće raspraviti predložene izmjene. Za prihvat izmjene treba sada nadpolovična većina svih članova svakoga tijela. Ako se obje kuće ne bi mogle složiti niti kroz dva saziva, odlučuje o sudbini predložene izmjene sam kralj. Odredba, da se smije raspravljati samo o predloženim izmjenama, ne može dakako priječiti, da se ne postavi pitanje totalne revizije ustava.

[2] Ispor. moju definiciju (Pravni savjetnik, 1927., str. 3.): Samouprava je po pripadnicima neke interesne zajednice u području slobodne rasude nevezana, a u pogledu primjene zakona pod državnim nadzorom vršena uprava.

JOSIP HORVATH

U ZAJEDNIČKOJ DRŽAVI

PREGLED POLITIČKIH DOGADJAJA OD 1918. DO 1929.

I.

Kroz cijeli 19. i 20. vijek d e m o k r a c i j a bijaše zbroj svih narodnih težnja hrvatske politike. Hrvati i ostali Južni Slaveni u Austro-Ugarskoj monarhiji osvjedočeni su bili da samo demokracija može potpuno ostvariti ideal njihove narodne samostalnosti i samoopredjeljenja. Borba za narodno oslobodjenje bijaše u bitnosti borba za demokraciju, koja je u svjetskom ratu iznijela stvarnu pobjedu.

Parlamentarna demokracija Kraljevine Srbije poslije 1903. bijaše najjača potpora ideji narodnoga ujedinjenja. Demokracija je za vrijeme rata postala borbenim barjakom antante. Wilsonov istup udario je neizbrisiv biljeg demokracije ratnim ciljevima saveznika. Načelo samoodredjenja naroda, koje je Wilson proklamirao, primjena je ideala demokracije na uzajamne odnose medju narodima. Borbeni pokret za demokraciju postigao je 1918. zamah snage jednoga vjerskog pokreta. Ideja demokracije bijaše snaga koja je stvorila zajedničku državu Srba, Hrvata i Slovenaca.

Naglašeno je to krepko u riječima Nj. Vis. Princa Regenta, koji je na adresu delegata Narodnoga Vijeća 1. XII. 1918. proglašujući ujedinjenje odgovorio: »... Veran primeru i savetu, kojeg imam od Svog Uzvišenog Roditelja, Ja ću biti Kralj samo slobodnim gradjanima države Srba, Hrvata i Slovenaca, ostati uvek veran velikim ustavnim, parlamentarnim i širokodemokratskim načelima, zasnovanim na općem pravu glasanja«. Ta ideja demokracije, kao stvaralačka snaga nove države, konačno je naglašena i u ugovoru, koji je 10. IX. 1919. u Saint-Germain-en-Laye potpisan i tu se u čl. 2. izričito zajamčuju prava demokracije ovim riječima: »Država Srba, Hrvata i Slovenaca obavezuje se svima stanovnicima dati punu i potpunu zaštitu života i slobode bez obzira na porijetlo, narodnost, jezik, rasu ili vjeru«, a čl. 1. obvezuje se priznati odredbe ovoga ugovora temeljnim zakonom, kome se »ne može suprostaviti nikakav drugi zakon, naredba ili službena mjera«. Time je samim medjunarodnim ugovorom odredjen temeljni pravac razvitka unutrašnje politike nove države.

I zaista, od postanka nove države Srba, Hrvata i Slovenaca ostvarivanje i oblikovanje demokracije, ispunjava cijelo njezino političko zbivanje sve do naših dana.

Pobjeda demokracije u ostvarenju nove narodne države Srba, Hrvata i Slovenaca manifestirala se u praktičnoj politici u općem, slobodnom i tajnom pravu glasa, slobodi govora i slobodi sastajanja. Narod je prestao biti objekt, postao je subjektom političkoga zbivanja.

Godine 1918. nova država dobila je tek izvjesne kalupe demokratskih institucija, no duh demokracije bijaše tek u svom formiranju jednako kod širokih narodnih slojeva kao i kod inteligencije.

U t. zv. prečanskim krajevima do 1918. narod je bio gotovo isključen od aktivnoga političkog života, jer nije bilo općeg prava glasa. U Kraljevini Srbiji bijaše prividno bolje. Od 1903. forme demokracije bijahu uspostavljene u potpunosti; ali demokratski odgoj naroda i tamo je prevalio tek prve korake. Tu demokraciju najbolje karakterizira stranačka borba za izborni mandat u predratnoj Srbiji, pojava, koja se je prenijela i u novu državu; stranka koja je bila na vlasti, koja je imala izborni mandat, politički je pobjedjivala. Načela, ideje nijesu još u političkom zbivanju bile odlučne. Mjesto demokracije stvorila se tako stvarno klubokracija, vlast političkih klubova. Uz to i u Kraljevini Srbiji, kao i u prečanskim krajevima pod austrougarskom vlašću, dominirali su momenti nacionalne obrane i nacionalnog održavanja, potiskujući sasvim u pozadinu probleme čisto unutarnje politike.

U stvari god. 1918. ti čisto nacionalni politički momenti silaze s dnevnoga reda. Nacionalni ideali samostalnosti i samoopredjeljenja su ostvareni. Potrebno je to naglasiti, jer samo tako je moguće ispravno slijediti i ocjenjivati buduće političke dogadjaje. Potrebno je naglasiti, da su svi politički faktori 1918. nedvoumno naglasili svoju volju za stvaranje nove države, bez obzira na svoje poglede na buduće unutrašnje državno uredjenje. Na historijskoj sjednici Narodnoga Vijeća u Zagrebu dne 23. XI.

1918. u svima predlozima podcrtana je ta volja, jednako u predlogu zemaljske vlade za Dalmaciju, predlogu dr. Lukinića i drugova, predlogu dr. Angjelinovića i drugova, predlogu dr. A. Tresić-Pavičića, predlogu socijalista kao i u predlogu Stjepana Radića, u kojemu se doslovno veli »Etnografski jedinstveni, sa historijskim, kulturnim i političkim razvojem na tri plemena podijeljeni narod Slovenaca, Hrvata i Srba, stvara na temelju narodnoga jedinstva i narodno-plemenske ravnopravnosti zajedničku saveznu državu na cijelom svom etnografski neprekinutom području«. Stranke, koje su po svom programu i tradicijama, čista stranka prava i unionistička stranka, bile protivne ujedinjenju, dobrovoljno su likvidirale prema izjavama svojih predstavnika dne 29. X. 1918. u Zagrebu.

*

Ulazak novih narodnih slojeva u politički život putem općeg slobodnog i tajnog prava glasa, pojave novih ekonomskih i socijalnih problema, morale su dovesti i do temeljite preobrazbe stranačkoga političkog grupiranja. Prvi pokušaj u tom pravcu dala je emigracija. Članovi Jugoslavenskoga Odbora i pojedini javni radnici te pristaše srpske opozicije još u listopadu 1918. u Parizu pokreću Jugoslavensku Demokratsku Ligu, koja je imala biti zametkom nove jedne stranke. Izabran je i Privremeni glavni odbor s predsjednikom dr. Jovanom Cvijićem, potpredsjednicima dr. Nikolom Stojanovićem i dr. Ivanom Lorkovićem. U odboru i prvom članstvu nalazimo imena istaknutih političkih i kulturnih radnika: dr. Božu Markovića, Ljubu Mihajlovića, Milana Grola, Jovu Banjanina, dr. Antu Trumbića, Bogumila Vošnjaka, Dinka Trinaestića, Ivana Meštrovića, dr. Iliju Šumenkovića, Kostu Kumanudija, Milorada Draškovića i druge. U privremenom programu Lige na prvom mjestu se ističe da je njezin cilj raditi »na potpunom stapanju Srba, Hrvata i Slovenaca u kulturno-nacionalnu cjelinu, da njihovom zajedničkom snagom razviju jugoslavensku kulturu i da se život nove države stavi na čisto demokratsku osnovu ... Protiv ograničavanja narodne volje Liga će se boriti u svima pitanjima javnoga života ... Jugoslavenska Ustavotvorna Skupština mora biti pravi izraz ničim ograničene narodne volje. Ona će kvalifikovanom većinom stvoriti ustav, koji će biti temelj cijelom državnom životu, izvor i utoka svih vlasti i prava u državi. U novoj državi treba centralizovati sve što predstavlja stožere države i interese celine. Treba ustanoviti jedan zajednički parlamenat, koji odredjuje pravac svih zajedničkih poslova, u koje prirodno spadaju: spoljna politika i svi medjunarodni ugovori, vojska, finansije za pokriće zajedničkih troškova, carine i monopoli, jedan novac, zajednička banka, željeznice, suvozemni i vodeni putovi u koliko nisu lokalnoga značaja, gradjansko, trgovačko i kazneno zakonodavstvo. Za ove poslove postoji zajednička vlada. Ostali bi se poslovi ostavili pojedinim krajevima, kako bi se samostalno razvijali prema svojim posebnim potrebama ...«.

Akcija Jugoslavenske Demokratske Lige nije ostala bez odjeka u domovini. Već 15. I. 1919. na sastanku zagrebačkih organizacija Napredne Demokratske Stranke (grupa je to disidenata koalicije pod vodstvom dr. Lorkovića i dr. Šurmina, kojoj se pridružiše i neki javni radnici) donesena je jednoglasna odluka da stranka stupi u Jugoslavensku Demokratsku Ligu; i od toga dana »Novo Vrijeme«, glasilo stranke, donosi objavu s pozivom na upis u Ligu. Dan kasnije, 16. I. 1919. »Hrvat«, glasilo Starčevićeve stranke prava, donosi sa sjednice strankinoga izvršnog odbora, održane toga dana pod predsjedanjem dr. Ante Pavelića prije svih ostalih zaključaka, kao prvi, ovaj:

»Stranka s veseljem prima na znanje osnutak »Jugoslovenske Demokratske Lige« u Parizu, te usvaja njezina temeljna načela za uredjenje države Srba, Hrvata i Slovenaca, jer u takovom uredjenju vidi jamstvo za jakost države i za procvat svih njezinih dijelova. Zato se stranka rado ozivlje pozivu Lige, pa je spremna u nju ući i kooperirati sa svima hrvatskim, srpskim i slovenačkim strankama, koje budu stajale na tim temeljnim načelima«.

Jugoslovenska Demokratska Liga, prvi pokušaj novoga idejnog i demokratskog stranačkog grupiranja, ostala je mrtvorodjenče. Politički život u domovini krenuo je svojim pravcem, pokretači Lige, gotovo sve od reda emigranti, članovi Jugoslavenskog odbora i njihovi simpatizeri, nijesu se vraćali u domovinu, ostavši bez kontakta s političkom stvarnošću u zemlji. Jedan dio njihov ušao je u državnu delegaciju na pariškoj mirovnoj konferenciji, a čisto politički ljudi postepeno se vratiše k svojim predratnim strankama.

Na području predratne Srbije akcija Jugoslovenske Demokratske Lige, osim spomenutih pojedinaca, nije uopće naišla na odziv.

U samoj zemlji, u prečanskim krajevima, prvi aktivitet na području novoga stranačkog formiranja prvih mjeseci opstanka nove države pokazuje samo Stjepan Radić. Koncem prosinca njegova se stranka proglasuje Hrvatskom Republikanskom Seljačkom Strankom. Dio gradjanstva, naročito poslije krvavih dogadjaja u Zagrebu dne 5. XII. 1918. simpatizira s Radićevom akcijom. Stjepan Radić ima prema svojim političkim protivnicima dvije parole: političko-nacionalnu i ekonomsku, koje mu omogućuju da postane središtem privlačivosti jednako za seljaka kao i za gradjanina. On nosi ideal mirotvorne hrvatske seljačke republike (pacifizam, ne smije se zaboraviti, u te je dane parola oficijelne europske politike!), uskrisuje ideale »stare pravde Matije Gubca«, što praktički znači da sva politička i ekonomska vlast u državi mora pripasti seljaku, znači riješenje agrarnoga pitanja. Agrar je program i ostalih stranaka, popularna parola, koje se ne može odreći nijedan političar, nijedna grupa, koja želi, a po novom izbornom zakonu i mora tražiti glasove seljačkoga naroda. U toj domeni Radićevi politički protivnici sve protiv volje postaju njegovi pomagači; pred njima ima on plus parole borbenoga hrvatskog nacionalizma. A i tu mu protivnici pomažu. Politika mehaničkog niveliranja i stvaranja jugoslavenstva, koju provodi prvi ministar unutrašnjih djela nove države g. Svetozar Pribićević, dosele nepoznate satrapske metode područnih njegovih organa, stvaraju legije Radićevih pristaša i u gradjanstvu. Lavina je pokrenuta ...

Dne 3. XII. 1918. prestala je funkcionirati vlast Narodnoga Vijeća u Zagrebu, a 20. prosinca sastavljena je prva vlada »Države Srba, Hrvata i Slovenaca« pod predsjedništvom Stojana Protića. Dne 29. XII. 1918. održana je posljednja sjednica Srpske Narodne Skupštine, dok su 28. XII. 1918. raspuštena sva Narodna Vijeća u zemlji. Vlada g. Protića formirana je od predstavnika svih političkih grupa osim Hrvatske seljačke stranke i grupe srpskih republikanaca. Njezin je zadatak bio u prvom redu spremiti sve za sastanak privremenog narodnog predstavništva.

Privremeno narodno predstavništvo sastalo se prvi puta dne 1. III. 1919., a svoju je posljednju sjednicu održalo uoči izbora za konstituantu 27. XI. 1920. Privremeno narodno predstavništvo bilo je sastavljeno od delegata srpske narodne skupštine i plenuma Narodnoga vijeća, povećanog brojem novih predstavnika: javnih nacionalnih radnika iz različitih krajeva nove države. Većina njegovih članova, članova bivših parlamenata i sabora, stekla je svoje mandate na izborima još prije rata. Volja naroda u duhu demokracije mogla je doći do izražaja tek u trećoj godini opstanka nove države.

Politička zbivanja od 1918. do 1920., vanjski i unutrašnji politički položaj, ekonomski, socijalni i kulturni problemi kao i čisto administrativne odluke, djelovale su na članove privremenoga narodnog predstavništva u pravcu novih stranačkih grupiranja. Taj se proces u glavnom odigravao u t. zv. prečanskim krajevima. U zemljama predratne Srbije predratne stranačke formacije ostale su netaknute, pokazujući jedino nastojanje da se postepeno prošire i na prečanske krajeve. To gibanje stranaka predratne Srbije nije bez značenja i interesa. Dok se stranka samostalaca pod vodstvom Ljube Davidovića nastoji proširiti na sve krajeve bez razlike, radikalna stranka ima tu izvjesnu granicu, koja se u glavnom poklapa s teritorijem, koji je g. Pašić tokom rata smatrao teritorijem revindikacija svoje politike. Teritorij izvan tih granica stvarno je prepušten ekspanziji grupe g. Pribićevića, kojega radikalna stranka smatra ekspertom za prečanske, ili točnije rečeno za hrvatske stvari.

Medjutim već dva mjeseca nakon sastanka Privremenoga Narodnog predstavništva, u svibnju 1919. dolazi do važnog dogadjaja u stvaranju novih političkih stranaka. Još u veljači 1919. 15./16. na kongresu u Sarajevu Hrvati iz srpsko-hrvatske koalicije, gros Srba izvan predratne Kraljevine Srbije i predstavnici napredne stranke iz Slovenije, ostvariše demokratsko-državotvornu stranku, koja je uzela za program: centralističko uredjenje države Srba, Hrvata i Slovenaca (jedan suverenitet, jedna vlada, jedan parlamenat) s administrativnom decentralizacijom, ali ne prema starim oblastima, nego prema ekonomskim potrebama, suzbijanje svake plemenske hegemonije, te radikalno riješenje agrarnoga pitanja. Ta nova stranka u svibnju 1919. zajedno sa srbijanskim strankama: samostalno-radikalnom, narodnom i naprednom, stvara novu stranku, Jugoslavensku demokratsku stranku, koja u glavnom usvaja program prihvaćen na sarajevskom kongresu.

Političko formiranje u Privremenom narodnom predstavništvu stvarno je time dovršeno. U njemu dominiraju tri grupe: tu je prvo srpska radikalna stranka pod vodstvom Nikole Pašića, nositeljica srpskih nacionalnih tradicija, glavni politički faktor srpske politike posljednjih dvadeset godina. Mentalitet g. Pašića daje biljeg politici stranke. Njezin politički kapital silno je porasao za vrijeme rata. Medju njezinim članovima prevladava uvjerenje da su oni politički stvaraoci nove države. U toku svoga razvitka od slobodarske stranke Svetozara Markovića evolucionirala se praktički u svojim političkim, ekonomskim i socijalnim pogledima radikalna stranka u izrazito konzervativno-nacionalnu stranku. »Opojeni smo pobjedom!« kliče jedan njezin odgovorni predstavnik ministar dr. Velizar Janković. Gradjanstvo Srbije po svom ekonomskom i socijalnom naziranju tvori njezinu vojsku, srpski seljak slijedi je dijelom radi njezinih nacionalnih parola a dijelom po svom realističkom instinktu, jer za nj je važnija stvarnost vlasti od teoretskih ideja, a vlast je stvarno u rukama radikalne stranke.

Drugu veliku političku grupu tvori nova demokratska stranka pod vodstvom g. Ljube Davidovića.

U trećoj velikoj političkoj grupi u Privremenom narodnom predstavništvu dominirali su prečani. Ta treća grupa u stvari bila je mozaik grupa, povezanih zajednicom političkih naziranja; tek razrožnost lokalnih interesa — koju su grupe na vlasti znale vješto taktički iskoristiti — onemogućila je da se čvršće povežu i da zajednički uvijek nastupaju: najjača i najhomogenija bijaše tu grupa Slovenske ljudske stranke pod vodstvom dr. Korošca. Bez vjekovnih državopravnih tradicija lako je mogla S. L. S. nastupati u taktičkim pitanjima; zasebnost slovenskog jezika povezala je u jedan blok sve slovenske zemlje, dala im njihovu zasebnu individualnost; svi ti momenti logično su uvjetovali autonomističko naziranje na državni problem. Drugi faktor u toj grupi bijahu muslimani, organizirani u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji; religiozni i socijalni momenat dali su joj koheziju; konačno bijaše tu grupa Narodnog kluba, u kojoj su se našli okupljeni članovi zagrebačke napredne demokratske stranke, disidenti koalicije, pod vodstvom dr. Lorkovića i Šurmina, kojima su se pridružili i neki javni radnici, te grupa Starčevićeve stranke prava, koji su pod vodstvom dr. Ante Pavelića ušli u privremeno narodno predstavništvo kao delegati Narodnoga vijeća. Toj grupi su se pridružili i zastupnici Istre dr. Laginja i dr. Spinčić.

Po svojim političkim tradicijama, a još više pod dojmom aktuelnoga zbivanja predstavnici Narodnoga kluba, koji su za vrijeme rata bili najaktivniji pobornici ideje narodnoga ujedinjenja, postepeno su postali nosiocima ideje federativnoga uredjenja nove države. Njihov položaj u Privremenom narodnom predstavništvu politički bijaše izuzetan; kako vodja seljačke stranke g. Radić nije dolazio u Privremeno narodno predstavništvo, oni postaju tacite predstavnicima Hrvata u narodnom predstavništvu.

Osim tih triju velikih stranačkih grupa bile su u Privremenom Narodnom predstavništvu još i manje grupe socijalista, srpskih zemljoradnika, koje medjutim nijesu bile od velikog uticaja na razvitak političkih dogadjaja.

Zadatak privremenog narodnog predstavništva bijaše u prvom redu učiniti sve pripreme za konstituantu, donijeti u prvom redu izborni zakon za konstituantu. Medjutim već za vrijeme zasjedanja Privremenog narodnog predstavništva cijelom unutarnjom politikom dominiralo je pitanje budućega uredjenja države. Oštro se već uočuju obrisi dvaju naziranja. Na jednoj strani se formira blok centralista, a na drugoj anticentralista; za centralizam su bez razlike sve srbijanske stranke plus prečanski demokrati pod vodstvom Sv. Pribićevića, protiv centralizma sve ostale prečanske stranke. I tu vec udara u oči pomanjkanje političkoga odgoja kod samih političkih ljudi; borba se vodi glasno i vidljivo za riječi, pod kojima svatko shvaća nešto drugo; riječ autonomija drugojačije se tumači u Beogradu, drugojačije u Zagrebu, drugojačije u Ljubljani; nejasne su razlike vodećim političkim ljudima izmedju konfederacije, federacije, autonomije; pojam unitarizma, pojam koji označuje stanje jednog osjećanja, koje označuje psihološki fenomen, poistovjetuje se s pojmom centralizma, oznakom za izvjesno mehaničko uredjenje države. Uzajamno nepoznavanje stvara teške pogreške. Vladajuća stranka, »opojena pobjedom« radikalno pristupa nivelaciji: radikalno se pristupa likvidaciji pokrajinskih autonomija, radikalno rješavaju valutarni problem i agrarni odnosi — mjesto demokratskoga duha tolerancije, nedemokratskim metodama se ne respektira političko uvjerenje. Lozinkom političke borbe postaje krilatica: »Tko nije s nama taj je protiv nas!« Pristaše anticentralističkoga uredjenja države ubrzo dobivaju biljeg »antidržavnog elementa«, a dobrim dijelom to su prokušani pobornici ideje narodnoga ujedinjenja. Ujedinjenje se provodi mehanički, bez ikakvog osjećanja za psihološke ugodjaje narodnih masa, koje — tek u trećoj godini opstanka nove države imaju prilike iskazati svoje raspoloženje i mišljenje na izborima za konstituantu.

*

Centralizam ili anticentralizam stvarno je pitanje, na koje narod odgovara na izborima za konstituantu, održanima 28. XI. 1920.

Na izbore za konstituantu izašle su dvadeset i dvije stranke.

Izbori za konstituantu donijeli su velika iznenadjenja, stubokom su izmijenili stranačku sliku. Ako se ti izbori ocjenjuju kao odgovor naroda na pitanje o uredjenju države, oštrina i dubina spora tek sad se potpunoma pokazala. Broj mandata tu ne odlučuje, nego broj glasova. Ostavi li se po strani onih blizu 200.000 glasova, koje je dobila lista komunista, razmjer izmedju vlade i opozicije, razmjer izmedju pristaša centralizma i anticentralizma vanredno je značajan. Centralisti, koji su bili na vlasti (izborni mandat u pseudo-demokraciji odlučuje) okupili su nešto preko 600.000 glasova; protivnici centralizma, u opoziciji, mjestimice izvrgnuti vanredno teškom pritisku organa vlasti (prvo tamnovanje St. Radića), uspjeli su sabrati preko 536.000 glasova. Opći izbori kao jedan od najvažnijih instrumenata demokracije jasno su pokazivali, kojim putem treba da krene državna politika u duhu prave demokracije.

Medjutim izbori su imali još jedno dalekosežnije značenje. Oni su potvrdili stvarnost da spor oko uredjenja države postaje otvoreno srpsko-hrvatski spor. Hrvatske stranke postaju nosiocem cijele borbe protiv centralističkih tendencija, kojima centralističke stranke daju više manje izrazito srpski biljeg. Borba protiv centralizma postaje za anticentralističke stranke borbom protiv srpske hegemonije, ili što je točnije, borbe protiv presizanja interesa čisto beogradskih grupa. Politički interes i ekonomski otkrivaju sve jasnije svoju identičnost. Uz politički antagonizam radja se i ekonomski. Ekonomska nejednakost postepeno jače još udara na ideju demokracije od same političke nejednakosti u praksi.

Izbori za konstituantu otkrivaju političko i socijalno radikaliziranje narodnih masa. Stranke pomirljive politike na anticentralističkoj strani na izborima su tako reći ekrazirane — Hrvatska republikanska seljačka stranka preko 230.000 glasova, treća je po snazi u državi. Po tima prilikama zadaci konstituante postaju naročito delikatni i teški.

Konstituanta se sastala 12. XII. 1920., a radila je sve do 28. VI. 1921. Dne 29. VI. izglasavši ustav konstituanta je pretvorena u zakonodavnu skupštinu, te je kao zakonodavna skupština radila sve do 21. XII. 1922., kada je raspuštena. Drugi izbori u novoj državi održani su 18. III. 1923.

Konstituanta se sastala bez poslanika Radićeve stranke i hrvatske stranke prava, koja se opet uskrisila, tako da je konstituanta mjesto 419 poslanika imala samo 367. Taj je broj kasnije još smanjen, kad su na temelju »Obznane«, zakona za suzbijanje komunizma, poništeni mandati poslanika komunističke stranke. Poništavanje zastupničkih mandata bez naknadno provedenih izbora svakako bijaše težak precedent za razvitak naše demokracije.

U konstituanti, u borbi za ustav, iskrsla je sva teška baština prošlosti i sav teret pomanjkanja istinske demokracije. Izigravanje demokracije porodilo je srpsko-hrvatski spor, do kojega jamačno u poštivanju demokracije uopće ne bi bilo došlo. Borba bijaše nejednaka — na jednoj strani načela, na drugoj vlast sa svima atributima svojima. Smjernice ustavotvornog rada bijahu utvrdjene krfskom deklaracijom. Medjutim g. Pašić odnosno radikalna stranka još je 1918. za vrijeme rata izjavio da smatra Krfsku deklaraciju neobvezatnom, samo kao taktičko sredstvo da se »učini utisak na europsko mišljenje« (Steedov razgovor s Pašićem u Londonu, vidi dr. Paulova: »Jugoslavenski odbor«, str. 504.). Pod teškim načelnim sporom da li se novi ustav ima donijeti kvalificiranom ili jednostavnom većinom teku ustavotvorne rasprave. Sve više se otkriva da je cijeli rad skroz mehaničan; odluke se stvaraju u klubovima, u odborima i plenumu odlučuju zaključci klubova, odlučuje broj a ne argumenat, makar on bio najuvjerljiviji.

Čim se više približava završetak rada ustavotvorne skupštine, politička atmosfera postaje sve težom. Napokon i predstavnici Narodnoga kluba, odnosno Hrvatske zajednice, napuštaju konstituantu. Svi pokušaji kompromisa su neuspjeli, premda je kompromisnu liniju zagovarao i tako markantan vodja radikalne stranke kao što je bio Stojan Protić, najizradjeniji političar radikalne stranke. Uoči samog glasovanja vlada nema ni potrebnu običnu većinu — noću se vode pregovori sa strankom Džemijeta, zastupnicima turskih i arnautskih manjina iz Južne Srbije, koji omogućuju vladi prihvat novoga ustava dne 28. VI. 1921. Ustav je prihvaćen jednostavnom konstruiranom većinom, suprotno obvezama Krfske deklaracije.

Podrug mjeseca kasnije, 16. VIII. 1921., umire Nj. Vel. Kralj Petar I. Karadjordjević, Kralj Oslobodiitelj, prevodilac Stuart Millovoga spisa »O slobodi«, utemeljitelj demokracije u predratnoj Kraljevini Srbiji, nasljedjuje ga na prijestolju drugi njegov sin, dotadanji Princ-Regent, kao Kralj Aleksandar I. Karadjordjević.

Ustavotvorna skupština pretvara se zatim u zakonodavnu i u smislu Vidovdanskog ustava provodi 26. IV. 1922. podjelbu države na 33 oblasti. Ali kriza ne popušta. Dan izglasanja Vidovdanskog ustava ujedno je i početak borbe za reviziju ustava, koja će ispuniti politički život svih narednih godina. Mehaničkim izglasanjem ustava temeljni državni problem nije riješen. Ostaje borba izmedju centralizma i anticentralizma, ostaje nerješeno hrvatsko pitanje, koje je u biti pitanje rješenja državnog problema u duhu i metodama demokracije.

II.

Nov ustav već je izglasan uz prosvjed svih protucentralističkih grupa i struja, a problem njegove revizije iznose na dnevni red baš oni, koji su omogućili njegovo donošenje. U ljetu 1922. u Ilidži kod Sarajeva sastaje se grupa intelektualaca (medju njima ima jak postotak ljudi, koji su bili nekoć pokretači Jugoslovenske Demokratske Lige), koja vodi diskusiju o političkom problemu države, izjavivši se načelno protiv centralizma. Ta grupa sazivlje za jesen iste godine u Zagrebu »kongres javnih radnika«. Na kongres dolazi šef demokratke stranke Ljuba Davidović i predsjednik parlamenta dr. Ivan Ribar. Udarac je to za radikalsko-demokratsku koaliciju koja je donijela Vidovdanski centralistički ustav. Učestvovanje vodstva demokratske stranke na zagrebačkom kongresu dovodi do krize vlade, skupština biva raspuštena dne 21. XII. 1922., a novi su izbori obavljeni dne 18. III. 1923. za 312 poslanika. Izbori u t. zv. III. zoni, u dijelu Dalmacije okupiranom još od Talijana obavljeni su naknadno.

Izbori godine 1923. najbolje su pokazali kakav je dojam učinila politika vidovdanskoga ustava na narod. Protucentralističke stranke svih nijansa dobiše na izborima preko 760.000 glasova (vidi priložene tabele o rezultatima izbora od 1920.—1927.); sami radikali, izrazito centralistička stranka dobiše oko 570.000 glasova; demokratska stranka dobila je na izborima 1923. preko 400.000 glasova, ali demokratska stranka već je u to vrijeme u načelnoj krizi; pored grupe Pribićevićeve, koja je za kruti centralizam, tu je i dio demokrata iz Srbije, koji su se na zagrebačkom kongresu izjavili za reviziju centralističke politike. Ojačale su na svaki način protucentralističke stranke: Hrvatska republikanska seljačka stranka porasla je od cca 230.000 glasova u 1920. na 473.000 glasova; stranka dra. Korošca porasla je takodjer za preko 10.000 glasova, održala je s neznatnim porastom svoje teške pozicije u Bosni i Hercegovini stranka dra. Spahe. Ideja borbe protiv centralizma vidi se u izbornom rezultatu u Vojvodini, gdje se afirmirali Bunjevci, javlja se u Crnoj Gori, po prvi puta pokazuju jake uspjehe i stranke narodnih manjina, naročito Nijemci. Izborni rezultat 1923. poraz je politike centralizma, iz kojega nijesu povučene konzekvence za državnu politiku. Hrvatsko pitanje, kao suma zahtjeva za demokracijom, dominira . . .

Izbore god. 1923. vodila je homogena radikalna vlada. Uspjelo joj je poglavito na temelju izbornog zakona gotovo prepoloviti demokratske kandidate, koji su s 92 spali na 51, uspjela je suzbiti samostalnu akciju Stojana Protića, koji je hrabro za svoje ideje pošao u izbornu borbu, ali od 313 mandata radikali su zadobili samo 109 — vlada Pašićeva ostala je u manjini. Vlada Pašićeva ipak se održala na vlasti — Stjepan Radić ostao je vjeran svojoj politici apstinencije. — Skupština mjesto 313 spala je na 244 mandata, broj mandata potrebnih za većinu uspjeli su radikali steći sporazumom s dvima manjim grupama: Nijemcima i grupom Džemijeta.

Medjutim Stjepan Radić sav svoj interes posvećuje pitanjima vanjske politike. Organizacija mira velika je politička tema u zapadnim europskim državama, gdje je u toku tiha likvidacija političara, koji su vodili rat i sklopili mir. Velika Britanija nalazi se na pragu prve laburističke vlade, u Francuskoj je na pomolu epoha Poincarea. Ideja pacifizma nalazi se na vrhuncu svoje prodorne snage, doskora će parola o općem razoružanju ući u oficijelne deklaracije svih europskih vlada.

Liga Naroda na vrhuncu je svoga ugleda. Stjepan Radić vjeruje u životnu sposobnost te nove struje europske politike i odilazi u inozemstvo. Preko Beča odlazi u London odakle piše svoja politička pisma zanosnim stilom starozavjetnih proroka navješćujući u europskoj politici takvu idejnu konstelaciju, koja će svojim moralnim pritiskom pospješiti riješenje hrvatsko-srpskoga spora u duhu pacifističke demokracije. Niz mjeseci zadržava se Stjepan Radić u inozemstvu. Iz Londona se opet svraća u Beč a odatle slijedi njegov put u — Moskvu. Impresionabilna njegova narav, živahan njegov temperamenat, imaju neslućene sposobnosti entuzijazmiranja; iz fragmenata stvarnosti stvara vizionarnu svoju stvarnost, zanos njegov poprima razmjere ekstaze. Sa svojim idealističkim ugodjajem, dubokom osjećajnošću stvara Stjepan Radić svoje koncepcije, bliže jednoj pjesničkoj koncepciji nego trijeznoj dijagnozi političke stvarnosti. U Moskvi tako stvara sebi uvjerenje da je u Rusiji postignut maksimum njegovog ideala seljačke države — u svom ekstatičkom zanosu stvara brzo zaključak — pristupa sa svojom strankom III. internacionali. Potez, koji će imati dalekosežne posljedice za taktički položaj njegove stranke u domovini. Iz Moskve se Stjepan Radić vraća opet u Beč, odakle tek u siječnju 1925. dolazi natrag u domovinu.

Za cijelo vrijeme svojih putovanja po Europi, koja u mnogom sliče na lutanja prognanika Eugena Kvaternika, Stjepan Radić je u vezi s vodstvom stranke u domovini, gdje je medjutim razvitak političkih zbivanja krenuo sasvim novim pravcem. Pozicije vlade g. Pašića postaju sve teže jer proces evolucije u demokratskoj stranci, diferenciranje u njezinim redovima sve brže napreduje. Grupa g. Davidovića polagano se ali stalno približuje naziranjima protucentralističkoga bloka. G. Davidović i protucentralistički blok slažu se momentano barem u jednom — treba oboriti vladu g. Pašića. I po prvi puta od opstanka nove države, delegati seljačke stranke odlaze na politički dogovor u Beograd. Pregovori napreduju, u ožujku 1924. već su u toliko napredovali da je stvoreno utanačenje da i jedan dio zastupnika HRSS dodje u beogradsku narodnu skupštinu, i da preda svoje vjerodajnice. Njihovim dolaskom vlada g. Pašića nema većine — 24. III. 1924. prva grupa zastupnika HRSS je u Beogradu — izbija vladina kriza. Ali izbija još jedna kriza — u demokratskoj stranci odmah dan kasnije dolazi do raskola: Sv. Pribićević sa 14 svojih drugova, listom prečana, napušta demokratski klub. 27. III. obrazovana je prva vlada Pašić-Pribićević.

Navala opozicionog bloka se nastavlja. Nakon obrazovanja prve PP-vlade dolaze u beogradsku skupštinu i ostali zastupnici HRSS (osim samoga Stjepana Radića i onih zastupnika, koji se s njime zajedno nalaze u inozemstvu). Vladin položaj postaje opet neodrživ. No g. Pašić kuša manevrom suzbiti tu navalu opozicionoga bloka. Druga grupa poslanika HRSS koja je došla u narodnu skupštinu nema još prava učestvovanja u debatama dok joj mandati ne budu verificirani. Vlada gg. Pašića-Pribićevića, pozivajući se na vrhovni državni interes da zemlja dobije u redovno vrijeme budget, odgadja verifikaciju mandata za poslije budgetne debate. Medjutim kad budgetna debata biva svršena, vlada PP odgadja sjednice skupštine. No dne 12. IV. nenadano dolazi do demisije prve vlade PP. Ostavka je uslijedila neočekivano čak i za same članove vlade. Vlada PP izgubila je povjerenje drugoga ustavnog faktora svojevoljnim odlaganjem skupštinskih sjednica. (V. iziavu Živojina Balugdžića u »Politici«.)

Vladina kriza ovaj puta trajala je napadno dugo. Opozicioni blok, brojčano jak za preuzimanje vlade još nije bio dozreo za preuzimanje vlasti. Stvoren je jedan provizorij — uspostavljena je stara vlada g. Pašića. Ali se g. Pašić vratio na vlast teško pogodjen: u komunikeju o svojoj ostavci u mjesecu travnju naročito je naglasio da traži nove izbore. Taj je njegov zahtjev otklonjen — skupština je morala još kratko vrijeme raditi. Dne 27. V. verificirani su svi preostali mandati HRSS i skupština zaključena na redovan način do 20. X. Dne 30. V. blok opozicije izdaje manifest na narod tražeći punu demokraciju i parlamentarnu vlast. Dne 17. VII. g. Pašić izlazi pred drugog ustavnog faktora s ponovnim svojim zahtjevom da se raspusti skupština i raspišu novi izbori. Njegov zahtjev nailazi na otklon, a g. Pašić podnosi demisiju svoje vlade, koja nije formalno objavljena javnosti. Ali konzultiranja za rješenje krize započinju živim tempom. Predsjednik skupštine Ljuba Jovanović, drugi vodja radikalne stranke, središte je tih pregovora. On kao predsjednik parlamenta savjetuje obrazovanje koncentracione vlade — u vrhovima radikalne stranke potpuna je suprotnost u prosudjivanju situacije. Politika Ljube Jovanovića medjutim ne nalazi odobrenje širega glavnog odbora i Ljuba Jovanović vraća kruni povjereni mandat. Dne 27. VII. Ljuba Davidović sastavlja vladu opozicionoga bloka. G. S. Radić vraća se malo zatim u domovinu.

Vlada g. Davidovića bila je kratkoga vijeka. Održala se tek tri mjeseca. Pad vlade g. Davidovića uslijedio je formalno radi govora Stjepana Radića u Vrpolju. Stjepan Radić stvarno je išao za istim ciljem kao i Pašić — za novim izborima. Dne 6. XI. 1924. obrazovana je druga PP vlada, a 10. XI. raspuštena je narodna skupština i raspisani novi izbori za dan 8. II. 1925. Slijedi uapšenje vodstva seljačke stranke i zatim uapšenje samoga Stjepana Radića, okrivljenoga radi veleizdaje. Nad HRSS proglašena je »Obznana«.

III.

Unatoč svega pritiska izbori 1925. ne mijenjaju mnogo stranačke snage. Stranka Stjepana Radića održala je svoje pozicije u pogledu mandata, a u pogledu stečenih glasova još je porasla za preko 60.000 glasova od izbora 1923.

U novoj skupštini izveden je jak pritisak na seljačku stranku. Pozivajući se na »obznanu«, tvrdeći da je seljačka stranka komunistička, skupštinska većina predlaže poništenje njezinih mandata. Tad dolazi do drugog velikog obrata u politici seljačke stranke. 27. III. 1925. Pavao Radić u ime vodstva seljačke stranke daje u skupštini izjavu, kojom priznaje postojeće stanje i vidovdanski ustav.

Nakon deklaracije HRSS obustavlja se postupak protiv Stjepana Radića, započinju pregovori izmedju radikala i seljačke stranke. Dne 14. VII. sporazum je postignut, vlada g. Pašića predaje demisiju i 18. VII. sastavljena je nova vlada radikalne i seljačke stranke u kojoj Stjepan Radić preuzima lisnicu ministra prosvjete.

Obrazovanjem koalicione vlade seljačke i radikalske stranke na oko su Nikola Pašić i njegova stranka na vrhuncu svoje moći i uspjeha. Stvarno je tu medjutim početak pada, početak dubokih kriza u samoj radikalnoj stranci. Na hrvatskom pitanju slijedilo je rastvaranje demokratske stranke, isti proces zahvatio je sad i radikalsku stranku. Dolazi veliki obračun izmedju Pašića i Ljube Jovanovića. Prividno Pašić opet ostaje pobjednikom — ali borba ostaje na dvije fronte: u samoj stranci i u koaliciji. Satrven poglavito kampanjom protiv svoga sina Pašić podnosi demisiju dne 4. IV. 1926. ustupajući mjesto Nikoli Uzunoviću, do tad manje istaknutom članu radikalne stranke, kao svom locumtenensu, vjerujući jamačno da će još doći njegovo vrijeme, vjerujući da će u danom času lako moći opet maknuti Uzunovića, koji, ma i na vlasti, nikad ne će moći nadjačati njegov autoritet. No 20. XII. 1926. Nikola Pašić naglo umire, ostavivši razrožnu radikalnu stranku. Uzunovićeva vlada stalno je u krizama, a s njom i državna politika; ni kušaji cijepanja seljačke stranke ne donose ni mehaničke privremene stabilnosti. Vlast stranaka postaje sve slabija, sve ugroženija — te su godine velika škola za sve stranačke vodje i političare. Samo tempo dogadjaja brži je od tempa njihovoga školovanja. Zamijetivši da su ugrožene i same forme demokracije politički ljudi počinju osjećati potrebu i za sadržajem demokracije.

U travnju 1927. dolazi do neminovnoga konačnog raskida radikalsko-radićevske koalicije. Uzunovića zamjenjuje Velja Vukićević, dosele običan vojnik u radikalskoj vojsci. Zamjećuju se konture jačega raliiranja opozicije — medjutim da suzbije novu opasnost velikoga opozicionalnoga bloka uspijeva Velji Vukićeviću sa Slovenskom Ljudskom Strankom sklopiti t. zv. bledski sporazum. Dne 11. IX. 1927. vlada Velje Vukićevića provodi izbore. U izbore radikali polaze pocijepani na službene radikale i grupu t. zv. Pašićevaca. Seljačka stranka unatoč svoga učestvovanja u vlasti i deklaracije od 27. III. 1925. u glavnom zadržava svoje pozicije u mandatima premda je spala po broju glasova. Stare stranke pored svih kriza ipak su se održale — tendencija osnivanja t. zv. četvrte stranke, koja datira od početka krize u radikalnoj stranci a koja je povod svima umjetnim raskolima kao u radikalnoj, demokratsko, tako i u seljačkoj stranci, svršava s potpunim neuspjehom. Pokušaj stvaranja stranaka odozgo izbornici glatko otklanjaju.

U novoj skupštini proces raliiranja stranaka pod parolama obrane demokracije rapidno se razvija. Dne 4. X. 1927. dolazi do sastanka Stjepana Radića i Svetozara Pribićevića. Pada izjava da su se sastali »stari prijatelji a novi suradnici«. Pogreške i propusti prošlih godina, nerješenost najvitalnijih pitanja, ekonomska i financijalna nejednakost koja se sad sve jasnije i za malog čovjeka počela otkrivati u poreznom sistemu, sistemu državne investicione politike, sve se to počinje poput lavine rušiti. Ugrožena postaje i lična sigurnost (slučaj »gologa čovjeka« u skupštini), gubi se poštivanje, ne načela, nego i same formalistike demokracije. I sad se osniva seljačko-demokratska koalicija, stvoren je i politički t. zv. prečanski front. Stvorila ga zapravo stvarnost pseudodemokracije, desetljetna dioba gradjana na »povlaštene« i »nepovlaštene«. Nižu se teška gravamina. Atmosfera je više nego napeta — koja se prenosi i na ulicu. Argumenti opozicije u skupštini ostaju bez odgovora sa strane vlade. Dne 20. lipnja 1928. slijedi katastrofa. Poslanik Puniša Račić ubija Pavla Radića i Gjuru Basaričeka, teško ranjava Stjepana Radića, Ivana Pernara i Ivana Grandju. Opozicija SD koalicije napušta narodnu skupštinu u Beogradu. Dne 8. VIII. umire od zadobivene rane Stjepan Radić.

Mučenička smrt Stjepana Radića učinila ga je barjakom novih borba za snagu prava protiv prava sile. Ime Radić postaje tek nakon njegove smrti sumom narodnih zahtijevanja, političkim idealom. Smrt Stjepana Radića kamen je medjaš izmedju dviju etapa političkoga zbivanja. Borba za demokraciju stupa u novu fazu. Dogadjaji od 20. lipnja 1928. do 6. siječnja 1929. okršaji su zalaznica u toj velikoj bitci.

Dne 6. I. 1929. Kruna raspušta skupštinu, ukida vidovdanski ustav, na vlast dolazi autoritativna vlada generala g. Petra Živkovića. Dne 3. X. 1930. država dobiva ime: Jugoslavija, ukidaju se stare oblasti i uvodi nova administrativna podjela države na devet banovina. Dne 3. IX. 1931. proglašen je nov ustav s dva doma i nov izborni zakon s javnim pravom glasa. Izbori su provedeni 8. XI. 1931., sa četiri-godišnjom zakonodavnom vlasti nove skupštine.

Dne 9. X. 1934. Nj. Vel. Kralj Aleksandar I. Karadjordjević pada žrtvom strašnoga političkog atentata u Marseille. Naslijedio ga je maloljetni sin kao Kralj Petar II., za kojega do Njegove punoljetnosti vladaju kao Kraljevski Namjestnici Nj. Kr. Visočanstvo Knez Pavle, dr. Radenko Stanković i dr. Ivo Perović.

Stranačka formacija Jugoslavenske Nacionalne Stranke, koja se formirala u narodnoj skupštini izabranoj 8. XI. 1931. prošla je kroz nekoliko teških kritičnih faza. Formirana pod vodstvom generala g. Petra

živkovića. Uslijed političkih promjena dolazi u njoj na vodstvo g. Nikola Uzunović, dok na izbore poslije marseilleskoga atentata, koji su izvršeni 5. V. 1935. izlazi pod vodstvom novoga premiera g. Bogoljuba Jevtića. Na izborima, koji su provedeni po izbornom redu s javnim glasanjem ujedinjena opozicija, kao nositeljica parola demokracije dobiva prema službenim izvještajima preko 1,100.000 glasova, a stranka g. Jevtića 1,700.000. Uza sve to nakon izbora dolazi do raspada stranke JNS, koji je definitivan dolaskom na vlast vlade dra. Milana Stojadinovića, koja uzima sebi za cilj postepenu uspostavu demokratskog režima, priznajući opstojnost hrvatskoga pitanja. Demokracija tako i u 1935. i sa strane državne vlasti postaje priznatom misli vodiljom za riješenje našeg unutrašnjeg problema. Ideje i pogledi Frana Supila i Stjepana Radića stiču novu životnu aktuelnost. Otvaraju se nove mogućnosti rješenja starog problema unutarnje organizacije države.

SNAGE STRANAKA PO BROJU DOBIVENIH GLASOVA I BROJU NARODNIH ZASTUPNIKA U RAZDOBLJU OD GODINE 1920.—1927.

	God. 1920. glasova	mandata	God. 1923. glasova	mandata	God. 1925. glasova	mandata	God. 1927. glasova	mand
Radikalna stranka	284.575	91	562.213	108	1,040.492[1]	142	505.735	95
Radikalni disidenti (Pašićevci)	—	—	—	—	—	—	195.039	17
Radikalni disidenti (Protićevci)	—	—	13.742	—	3.905	—	33.348	—
Demokratska stranka	319.448	92	400.342	51	284.527	37	375.789	61
Samostalna demokrat. stranka	—	—	—	—	—	—	202.127	23
HRSS, odn. HSS, odn. NSS	230.590	50	473.733	70	532.872	67	381.371	61
Komunistička stranka	198.756	58	24.321	—	—	—	42.866[2]	—
Zemljoradnička stranka	151.603	39	153.579	11	121.369	4	146.425	9
Slovenska ljudska stranka	111.274	27	126.378	24	109.023	20	139.932[3]	20
Jugoslaven. muslimanska org.	110.859	24	112.228	18	132.207	15	120.336	18
Bunjevci	—	—	12.793	—	—	—	—	—
Maglajlićeva grupa	—	—	10.266	—	—	—	—	—
Socijaldemokratska stranka	46.792	10	48.337	2	21.779	—	23.474	1
Narodni klub (Zajednica)	38.400	7	5.468	—	—	—	48.626[4]	—
Džemijet	30.029	8	21.453	14	—	—	—	—
Hrv. Zajednica	25.867	4	—	—	—	—	—	—
Republikanska stranka	18.136	3	18.941	—	—	—	5.907	—
Hrv. stranka prava	10.880	2	8.089	—	—	—	—	—
Trumbić-Drinković	6.581	2	3.384	1	—	—	—	—
Srpska narodna organizacija	6.215	—	15.236	—	—	—	—	—
Narodni socijalisti	6.186	2	4.064	—	—	—	—	—
Liberali (St. Ribarac)	5.061	1	3.384	—	.		—	—
Naprednjaci	—	—	1.541	—	—	—	—	—
Ratnička stranka	2.484	—	3.642	—	—	—	—	—
Prekomurska gospodar. stranka	1960	—	—	—	—	—	—	—
Češka stranka	704	—	—	—	—	—	—	—
Nezav. muslimanska stranka	444	—	1.361	—	—	—	—	—
Muslimanska narodna stranka	306	—	2.408	—	—	—	—	—
Crnogorski federalisti	—	—	8.561	2	8.651	3	5.141	1
Stranka dra. Šušteršića	—	—	875	—	—	—	—	—
Stranka složnih Hrvata	—	—	2.632	—	—	—	—	—
Njemačka stranka	—	—	43.415	8	45.010	5	48.032	6
Rumunjska stranka	—	—	7.070	1	—	—	—	—
Invalidska stranka	—	—	2.924	—	—	—	—	—
Kirijadžijska stranka	—	—	321	—	—	—	—	—
Madžarska stranka	—	—	—	—	—	—	4.232	—
Hrvatska pučka stranka	—	—	—	—	—	—	—	1
Hrv. blok (zajedničari i pravaši)	—	—	—	—	—	—	—	2
Srpska stranka	—	—	—	1	—	—	—	—
Kmetijci	—	—	—	—	—	1	—	1

Zajedno sa Pribićevićem. [2] Kao nezavisna radnička stranka. [3] Uračunate i Hrvatska pučka stranka sa 17.244 glasova. [4] Kao Hrvatski blok.

PREGLED SASTAVA SVIH VLADA OD 7. XII. 1918. DO 6. I. 1929.

Od 7. XII. 1918. do 16. VIII. 1919.:

Predsjednik ministarskog vijeća Stojan M. Protić; podpredsjednik ministarskog vijeća Anton Korošec; ministar vanjskih poslova Ante Trumbić; ministar unutrašnjih poslova Svetozar Pribićević; ministar vojske i mornarice Mihajlo Rašic, od 30. III. Stevan S. Hadžić; ministar financija Momčilo A. Ninčić; ministar pravde Marko N. Trifković; ministar prosvjete Ljubomir M. Davidović; ministar vjera Tugomir Alaupović; ministar saobraćaja Velisav N. Vulović; ministar trgovine i industrije Stojan D. Ribarac, od 7. IV. Vojislav S. Veljković; ministar gradjevina Milan Kapetanović; ministar pošta i brzojava Edo Lukinić; ministar poljoprivrede Živko Petričić do 14. III., dalje zamjenik Albert Kramer, a od 2. IV. ministar Šefkija Gluhić; ministar šuma i ruda Mehmed Spaho do 23. III., dalje zamjenik Anton Korošec, a od 2. IV. ministar Pavle D. Marinković; ministar agrarne reforme Franjo Poljak; ministar socijalne politike Vitomir Korać do 2. IV., dalje Josip Gosčinčar; ministar narodnog zdravlja Uroš Krulj; ministar ishrane i obnove zemlje Miloje Z. Jovanović do 16. II., do 14. III. zamjenik Živko Petričić, dalje Stojan D. Ribarac, a od 2. IV. ministar Anton Korošec; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Albert Kramer; ministar bez porfelja Milosav Rajčević do 17. III.

Od 16. VIII. 1919. do 18. X. 1919.

Predsjednik ministarskog vijeća Ljubomir M. Davidović; ministar vanjskih poslova Ante Trumbić; ministar unutrašnjih poslova Svetozar Pribićević; ministar vojske i mornarice Stevan S. Hadžić; ministar financija Vojislav S. Veljković; ministar pravde Kosta L. Timotijević; ministar prosvjete Pavle D. Marinković; ministar vjera Tugomir Alaupović; ministar saobraćaja Milorad Drašković; ministar trgovine i industrije Albert Kramer; ministar gradjevina Velisav V. Vulović; ministar pošta i brzojava Edo Lukinić; zastupnik ministra poljoprivrede Franjo Poljak; ministar šuma i ruda Anton Kristan; ministar agrarne reforme Franjo Poljak; ministar socijalne politike Vitomir Korać; zastupnik ministra narodnog zdravlja Vitomir Korać; ministar ishrane i obnove zemlje Vilim Bukšeg; zastupnik ministra priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Kosta L. Timotijević.

Od 18. X. 1919. do 19. II. 1920.

Predsjednik ministarskog vijeća Ljubomir M. Davidović; podpredsjednik ministarskog vijeća Juraj Biankini; ministar vanjskih poslova Ante Trumbić; ministar unutrašnjih poslova Svetozar Pribićević; ministar vojske i mornarice Stevan S. Hadžić; ministar financija Vojislav S. Veljković; ministar pravde Kosta L. Timotijević; ministar prosvjete Pavle D. Marinković; ministar vjera Tugomir Alaupović; ministar saobraćaja Milorad Drašković; ministar trgovine i industrije Albert Kramer; ministar gradjevina Velisav V. Vulović; ministar pošta i brzojava Edo Lukinić; zastupnik ministra poljoprivrede Franjo Poljak, od 24. XI. ministar Kosta Stojanović; ministar šuma i ruda Anton Kristan; ministar agrarne reforme Franjo Poljak do 24. XI., dalje Hinko Krizman; ministar socijalne politike Vitomir Korać; zastupnik ministra narodnog zdravlja Vitomir Korać, a od 24. XI. ministar Spasoje Pilepić; ministar ishrane i obnove zemlje Vilim Bukšeg; zastupnik ministra priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Kosta L. Timotijević, a od 24. XI. ministar Ivan Paleček.

Od 19. II. 1920. do 17. V. 1920.

Predsjednik ministarskog vijeća Stojan M. Protić; ministar vanjskih poslova Ante Trumbić; ministar unutrašnjih poslova Marko N. Trifković; ministar vojske i mornarice Branko Jovanović; ministar financija Velizar S. Janković; ministar pravde Momčilo Ninčić do 31. III., dalje Dušan Peleš; ministar prosvjete Miša Trifunović; ministar vjera Frano Janković; ministar saobraćaja Anton Korošec; ministar trgovine i industrije Stojan D. Ribarac do 31. III., dalje Momčilo Ninčić; ministar gradjevina Jovan P. Jovanović; ministar pošta i brzojava Mate Drinković; ministar poljoprivrede Ivan Roškar; ministar šuma i ruda Ivan Kovačević; ministar agrarne reforme Ivan Krnic; ministar socijalne politike Gjuro Šurmin; ministar narodnog zdravlja Slavko S. Miletić; ministar ishrane i obnove zemlje Aleksandar Stanišić; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Stojan M. Protić; ministar bez portfelja Miroslav Spalajković.

Od 17. V. 1920. do 18. VIII. 1920.

Predsjednik ministarskog vijeća Milenko R. Vesnić; ministar vanjskih poslova Ante Trumbić; ministar unutrašnjih poslova Ljubomir M. Davidović; ministar vojske i mornarice Branko Jovanović; ministar financija Kosta Stojanović; ministar pravde Marko V. Trifković; ministar prosvjete Svetozar Pribićević; ministar vjera Pavle D. Marinković; ministar saobraćaja Anton Korošec; ministar trgovine i industrije Momčilo Ninčić; ministar gradjevina Jovan P. Jovanović; ministar pošta i brzojava Mate Drinković; ministar poljoprivrede Velizar S. Janković; ministar šuma i ruda Ivan Kovačević; ministar agrarne reforme Hinko Krizman; ministar socijalne politike Vjekoslav Kukovec; ministar narodnog zdravlja Živojin Rafajlović; ministar ishrane i obnove zemlje Rista Jojić; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Stojan M. Protić.

Od 18. VIII. 1920. do 1. I. 1921.

Predsjednik ministarskog vijeća Milenko R. Vesnić; ministar vanjskih poslova Ante Trumbić do 22. XI., dalje Milenko R. Vesnić; ministar unutrašnjih poslova Milorad Drašković; ministar vojske i mornarice Branko Jovanović; ministar financija Kosta Stojanović; ministar pravde Marko V. Trifković; ministar prosvjete Svetozar Pribićević; ministar vjera Pavle D. Marinković; ministar saobraćaja Anton Korošec do 14. XII., dalje zastupnik Jovan P. Jovanović; ministar trgovine i industrije Momčilo Ninčić; ministar gradjevina Jovan P. Jovanović; ministar pošta i brzojava Mate Drinković do 23. XII., dalje zastupnik Momčilo Ninčić; ministar poljoprivrede Velizar S. Janković; ministar šuma i ruda Ivan Kovačević; ministar agrarne reforme Hinko Krizman; ministar socijalne politike Vjekoslav Kukovec; ministar narodnog zdravlja Živojin Rafajlović; ministar ishrane i obnove zemlje Rista Jojić; zastupnik ministra priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Marko N. Trifković, od 20. VIII. Lazar Marković.

Od 1. I. 1921. do 26. III. 1921.

Predsjednik ministarskog vijeća i ministar vanjskih poslova Nikola P. Pašić; ministar unutrašnjih poslova Milorad Drašković; ministar vojske i mornarice Branko Jovanović; ministar financija Kosta Stojanović, od 5. I. zastupnik Milorad Drašković, a od 27. I. ministar Kosta Kumanudi; ministar pravde Marko N. Trifković, od 5. II. Marko Gjuričić; ministar prosvjete Svetozar Pribićević; zastupnik ministra vjera Velizar Janković; ministar saobraćaja Jovan P. Jovanović; ministar trgovine i industrije Milivoje Jovanović, a od 2. I. Vjekoslav Kukovec; zastupnik ministra gradjevina Milorad Drašković; ministar pošta i brzojava Slavko S. Miletić; ministar poljoprivrede Velizar Janković; ministar šuma i ruda Hinko Krizman; ministar agrarne reforme Nikola T. Uzunović; ministar socijalne politike Vjekoslav Kukovec, a od 2. I. Miloje Jovanović; zastupnik ministra narodnog zdravlja Slavko S. Miletić; zastupnik ministra ishrane i obnove zemlje Vjekoslav Kukovec, a od 2. I. zastupnik Miloje Jovanović; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Marko N. Trifković.

Od 26. III. 1921. do 24. XII. 1921.

Predsjednik ministarskog vijeća i ministar vanjskih poslova Nikola P. Pašić; ministar unutrašnjih poslova Milorad Drašković, od 25. V. zastupnik Svetozar Pribićević a od 18. VII. ministar; ministar vojske i mornarice Branko Jovanović, od 29. IV. zastupnik Milorad Drašković, od 24. V. ministar Stevan S. Hadžić, a od 18. VII. ministar Milivoj Zečević; ministar financija Kosta Kumanudi; ministar pravde Marko S. Gjuričić; ministar prosvjete Svetozar Pribićević, od 18. VII. zastupnik; ministar vjera Milivoje Jovanović; ministar saobraćaja Velizar S. Janković, od 18. VII. Nikola T. Uzunović; ministar trgovine i industrije Mehmed Spaho; ministar gradjevina Jovan P. Jovanović; ministar pošta i brzojava Slavko S. Miletić; ministar poljoprivrede Ivan Pucelj; ministar šuma i ruda Hinko Krizman; ministar agrarne reforme Nikola T. Uzunović, od 18. VII. Krsta Lj. Miletić; ministar socijalne politike Vjekoslav Kukovec; ministar narodnog zdravlja Hamdija Karamehmedović; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Marko N. Trifković.

Od 24. XII. 1921. do 16. XII. 1922.

Predsjednik ministarskog vijeća i ministar vanjskih poslova Nikola P. Pašić; ministar vanjskih poslova od 5. I. Momčilo Ninčić; ministar unutrašnjih poslova Vojislav Marinković, od 30. II. zastupnik Kosta Kumanudi, a od 16. VIII. ministar Kosta Timotijević; ministar vojske i mornarice Milivoj Zečević, od 5. I. Miloš Vasić, a od 4. XI. Petar Pešić; ministar financija Kosta Kumanudi; ministar pravde Lazar Marković; ministar prosvjete Svetozar Pribićević; ministar vjera Ivan Krstelj; ministar saobraćaja Andra Stanić; ministar trgovine i industrije Mehmed Spaho, od 3. III. Osman Vilović; ministar gradjevina Velja Vukićević; ministar pošta i brzojava Žarko Miladinović; ministar poljoprivrede Ivan Pucelj; ministar šuma i ruda Živojin Rafajlović; ministar agrarne reforme Krsta Lj. Miletić; ministar socijalne politike Gregor Žerjav; ministar narodnog zdravlja Hamdija Karamehmedović, od 3. III. Derviš Omerović; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Marko N. Trifković.

Od 16. XII. 1922. do 4. V. 1923.

Predsjednik ministarskog vijeća Nikola P. Pašić; ministar vanjskih poslova Momčilo Ninčić; ministar unutrašnjih poslova Milorad Vujičić; ministar vojske i mornarice Petar Pešić; ministar financija Milan Stojadinović, ministar pravde Lazar Marković; ministar prosvjete Miloš Trifunović; ministar vjera Ljubomir Jovanović; ministar saobraćaja Velizar S. Janković; zastupnik ministra trgovine i industrije Lazar Marković, a od 6. I. ministar Derviš Omerović; ministar gradjevina Nikola T. Uzunović; ministar pošta i brzojava Velja Vukićević; zastupnik ministra poljoprivrede Krsta Lj. Miletić, a od 6. I. ministar Gjivo Supilo; ministar šuma i ruda Milan Srškić; ministar agrarne reforme Krsta Lj. Miletić; ministar socijalne politike Ninko Perić; ministar narodnog zdravlja Slavko S. Miletić; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Marko N. Trifković; ministar bez portfelja Gjivo Supilo do 6. I., Niko Županić i Ahmet Šerić od 6. I.

Od 4. V. 1923. do 27. III. 1924.

Predsjednik ministarskog vijeća Nikola P. Pašić; ministar vanjskih poslova Momčilo Ninčić; ministar unutrašnjih poslova Milorad Vujičić; ministar vojske i mornarice Petar Pešić; ministar financija Milan Stojadinović; ministar pravde Lazar Marković, a od 31. VII. Ninko Perić; ministar prosvjete Miloš Trifunović; ministar vjera Ljubomir Jovanović, od 25. V. zastupnik Ninko Perić, a od 31. VII. ministar Vojislav Janjić; ministar saobraćaja Velizar S. Janković, a od 28. XII. Dragutin S. Kojić; zastupnik ministra trgovine i industrije Velizar S. Janković, od 31. VII. ministar Dragutin S. Kojić, a od 28. XII. zastupnik; ministar gradjevina Nikola T. Uzunović; ministar pošta i brzojava Velja Vukićević; zastupnik ministra poljoprivrede Marko N. Trifković, a od 31. VII. ministar Krsta Lj. Miletić; ministar šuma i ruda Milan Srškić; ministar agrarne reforme Krsta Lj. Miletić, a od 31. VII. Milan Simonović; ministar socijalne politike Ninko Perić, od 31. VII. zastupnik, a od 26. VIII. ministar Dušan Peleš; ministar narodnog zdravlja Slavko S. Miletić; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Marko N. Trifković.

Od 27. III. 1924. do 21. V. 1924.

Predsjednik ministarskog vijeća Nikola P. Pašić; ministar vanjskih poslova Momčilo Ninčić; ministar unutrašnjih poslova Milan Srškić; ministar vojske i mornarice Petar Pešić; ministar financija Milan Stojadinović; ministar pravde Prvislav Grisogono; ministar prosvjete Svetozar Pribićević; ministar vjera Vojislav Janjić; ministar saobraćaja Svetislav Popović; ministar trgovine i industrije Hinko Krizman; ministar gradjevina Miloš Trifunović; ministar pošta i brzojava Velja Vukićević; ministar poljoprivrede Krsta Lj. Miletić; ministar šuma i ruda Dragutin S. Kojić; ministar agrarne reforme Milan Simonović, ministar socijalne politike Nikola T. Uzunović; ministar narodnog zdravlja Slavko S. Miletić ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Marko N. Trifković.

Od 21. V. 1924. do 27. VII. 1924.

Predsjednik ministarskog vijeća Nikola P. Pašić; ministar vanjskih poslova Momčilo Ninčić; ministar unutrašnjih poslova Milan Srškić; ministar vojske i mornarice Petar Pešić; ministar financija Milan Stojadinović; ministar pravde Prvislav Grisogono; ministar prosvjete Svetozar Pribićević; ministar vjera Vojislav Janjić; ministar saobraćaja Svetislav Popović; ministar trgovine i industrije Hinko Krizman; ministar gradjevina Miloš Trifunović; ministar pošta i brzojava Velja Vukićević; ministar poljoprivrede Krsta Lj. Miletić; ministar šuma i ruda Dragutin S. Kojić; ministar agrarne reforme Milan Simonović; ministar socijalne politike Nikola T. Uzunović; ministar narodnog zdravlja Slavko S. Miletić; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Marko N. Trifković.

Od 27. VII. 1924. do 6. XI. 1924.

Predsjednik ministarskog vijeća Ljuba M. Davidović; ministar vanjskih poslova Vojislav Marinković; ministar unutrašnjih poslova Nastas Petrović; ministar vojske i mornarice Stevan Hadžić; ministar financija Mehmed Spaho; ministar pravde Halid Hrasnica; ministar prosvjete Anton Korošec; zastupnik ministra vjera Anton Korošec; ministar saobraćaja Anton Sušnik; ministar trgovine i industrije Ilija Šumenković; ministar gradjevina Dragutin Pećić; ministar pošta i brzojava Petar N. Marković; ministar poljoprivrede Fran Kulovec; zastupnik ministra šuma i ruda Ilija Šumenković; ministar agrarne reforme Ivan Vesenjak; ministar socijalne politike Šefkija Behmen; zastupnik ministra narodnog zdravlja Šefkija Behmen; zastupnik ministra priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Halid Hrasnica.

Od 6. XI. 1924. do 29. IV. 1925.

Predsjednik ministarskog vijeća Nikola P. Pašić; ministar vanjskih poslova Momčilo Ninčić; ministar unutrašnjih poslova Božidar Ž. Maksimović; ministar vojske i mornarice Dušan P. Trifunović; ministar financija Milan Stojadinović; ministar pravde Edo Lukinić; ministar prosvjete Svetozar Pribićević; ministar vjera Miloš Trifunović; ministar saobraćaja Andra Stanić; ministar trgovine i industrije Prvislav Grisogono, a od 27. XI. Gjuro Šurmin; ministar gradjevina Nikola T. Uzunović, a od 28. III. zastupnik Miloš Trifunović; ministar pošta i brzojava Velja Vukićević; ministar poljoprivrede Krsta Lj. Miletić; ministar šuma i ruda Gregor Žerjav; zastupnik ministra agrarne reforme Krsta Lj. Miletić; a od 27. XI. 1924. ministar Hinko Krizman; zastupnik ministra socijalne politike Slavko Miletić, a od 27. XI. 1924. ministar Marko Gjuričić; ministar narodnog zdravlja Slavko S. Miletić; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona S. Miletić; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Marko Gjuričić, od 27. XI. Milan Srškić, a od 7. III. zastupnik Marko Gjuričić; ministri bez portfelja Marko N. Trifković do 28. III., Mate Drinković i Prvislav Grisogono od 27. XI. 1924.

Od 29. IV. 1925. do 18. VII. 1925.

Predsjednik ministarskog vijeća Nikola P. Pašić; ministar vanjskih poslova Momčilo Ninčić; ministar unutrašnjih poslova Božidar Ž. Maksimović; ministar vojske i mornarice Dušan P. Trifunović; ministar financija Milan Stojadinović; ministar pravde Edo Lukinić, a od 7. VII. zastupnik Gregor Žerjav; ministar prosvjete Svetozar Pribićević; ministar vjera Miloš Trifunović; ministar saobraćaja Anta Radivojević; ministar trgovine i industrije Prvislav Grisogono; ministar gradevina Nikola T. Uzunović; ministar pošta i brzojava Velja Vukićević, ministar poljoprivrede Krsta Lj. Miletić; ministar šuma i ruda Gregor Žerjav; ministar agrarne reforme Milan Simonović; ministar socijalne politike Marko S. Gjuričić; ministar narodnog zdravlja Slavko S. Miletić; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Milan Srškić.

Od 18. VII. 1925. do 8. IV. 1926.

Predsjednik ministarskog vijeća Nikola P. Pašić; ministar vanjskih poslova Momčilo Ninčić; ministar unutrašnjih poslova Božidar Ž. Maksimović; ministar vojske i mornarice Dušan P. Trifunović; ministar financija Milan Stojadinović; ministar pravde Marko S. Gjuričić; ministar prosvjete Velja Vukićević, a od 17. XI. Stjepan Radić; ministar vjera Miloš Trifunović; ministar saobraćaja Anta Radivojević, a od 24. XII. Krsta Lj. Miletić; ministar trgovine i industrije Ivan Krajač; ministar gradjevina Nikola T. Uzunović; ministar pošta i brzojava Benjamin Šuperina; ministar poljoprivrede Krsta Lj. Miletić, a od 24. XII. Vasa I. Jovanović; ministar šuma i ruda Nikola Nikić; ministar agrarne reforme Pavle Radić; ministar socijalne politike Milan Simonović; ministar narodnog zdravlja Slavko S. Miletić; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Milan Srškić.

Od 8. IV. 1926. do 15. IV. 1926.

Predsjednik ministarskog vijeća Nikola T. Uzunović; ministar vanjskih poslova Momčilo Ninčić; ministar unutrašnjih poslova Božidar Ž. Maksimović; ministar vojske i mornarice Dušan T. Trifunović; zastupnik ministra financija Nikola T. Uzunović, a od 12. IV. Ninko Perić; ministar pravde Marko S. Gjuričić; ministar prosvjete Stjepan Radić; ministar vjera Miloš Trifunović; ministar saobraćaja Krsta Lj. Miletić; ministar trgovine i industrije Ivan Krajač; ministar gradjevina Milorad Vujičić; ministar pošta i brzojava Benjamin Šuperina; ministar poljoprivrede Vasa I. Jovanović; ministar šuma i ruda Nikola Nikić; ministar agrarne reforme Pavle Radić; ministar socijalne politike Milan Simonović; ministar narodnog zdravlja Slavko S. Miletić; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Milan Srškić.

Od 15. IV. 1926. do 24. XII. 1926.

Predsjednik ministarskog vijeća Nikola T. Uzunović; ministar vanjskih poslova Momčilo Ninčić, a od 6. XII. zastupnik Miloš Trifunović; ministar unutrašnjih djela Božidar Ž. Maksimović; ministar vojske i mornarice Dušan P. Trifunović; ministar financija Ninko Perić; ministar pravde Marko S. Gjuričić; ministar prosvjete Miloš Trifunović; zastupnik ministra vjera Miloš Trifunović; ministar saobraćaja Vasa I. Jovanović; zastupnik ministra trgovine i industrije Nikola Nikić, a od 29. IV. ministar Ivan Krajač; ministar gradjevina Milorad Vujičić; ministar pošta i brzojava Benjamin Šuperina; zastupnik ministra poljoprivrede Vasa I. Jovanović, a od 29. V. ministar Ivan Pucelj; ministar šuma i ruda Nikola Nikić, a od 7. X. zastupnik Vasa I. Jovanović; zastupnik ministra agrarne reforme Benjamin Šuperina, od 29. IV. Pavle Radić ministar, a od 18. V. Stanko Šibenik; ministar socijalne politike Milan Simonović; ministar narodnog zdravlja Slavko S. Miletić; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Milan Srškić.

Od 24. XII. 1926. do 1. II. 1927.

Predsjednik ministarskog vijeća Nikola T. Uzunović; ministar vanjskih poslova Ninko Perić; ministar unutrašnjih poslova Božidar Ž. Maksimović; ministar vojske i mornarice Stevan Hadžić; ministar financija Bogdan Marković; ministar pravde Milan Srškić; ministar prosvjete Miloš Trifunović; ministar vjera Milorad Vujičić; ministar saobraćaja Svetislav T. Milosavljević; ministar trgovine i industrije Ivan Krajač; ministar gradjevina August Košutić; ministar pošta i brzojava Benjamin Šuperina; zastupnik ministra poljoprivrede Vasa I. Jovanović; ministar šuma i ruda Milan Simonović; ministar agrarne reforme Pavle Radić; zastupnik ministra socijalne politike Milan Simonović; ministar narodnog zdravlja Slavko S. Miletić; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Vasa I. Jovanović.

Od 1. II. 1927. do 17. IV. 1927.

Predsjednik ministarskog vijeća Nikola T. Uzunović; ministar vanjskih poslova Ninko Perić; ministar unutrašnjih poslova Božidar Ž. Maksimović; ministar vojske i mornarice Stevan Hadžić; ministar financija Bogdan Marković; ministar pravde Milan Srškić; ministar prosvjete Miloš Trifunović, a od 4. II. zastupnik Milan Srškić; ministar vjera Velja Vukićević; ministar saobraćaja Svetislav T. Milosavljević; zastupnik ministra trgovine i industrije Milan Simonović; ministar gradjevina Dušan Sernec; ministar pošta i brzojava Milorad Vujičić, a od 4. II. zastupnik Vasa I. Jovanović; ministar poljoprivrede Fran Kulovec; ministar šuma i ruda Krsta Lj. Miletić; ministar agrarne reforme Milan Simonović; ministar socijalne politike Andrej Gosar; ministar narodnog zdravlja Slavko S. Miletić; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Vasa I. Jovanović.

Od 17. IV. 1927. do 23. II. 1928.

Predsjednik ministarskog vijeća Velja Vukićević; ministar vanjskih poslova Vojislav Marinkovic, ministar unutrašnjih poslova Velja Vukićević, a od 15. I. Čedomir Radović; ministar vojske i mornarice Stevan Hadžić; ministar financija Bogdan Marković; ministar pravde Milan Srškić, od 14. VI. zastupnik Ninko Perić.

a od 16. VI. Dušan Subotić; zastupnik ministra prosvjete Bogdan Marković, od 16. VI. ministar Ninko Perić, a od 21. IX. Kosta Kumanudi; zastupnik ministra vjera Milan Srškić, od 14. VI. zastupnik Ninko Perić, a od 16. VI. ministar Dragomir Obradović; ministar saobraćaja Svetislav T. Milosavljević; ministar trgovine i industrije Mehmed Spaho; ministar gradjevina Ilija Šumenković; zastupnik ministra pošta i brzojava Svetozar Stanković, a od 16. VI. ministar Vlajko Kocić; ministar poljoprivrede Svetozar Stanković; ministar šuma i ruda Kosta Kumanudi, a od 21. IX. Aleksandar Mijović; ministar agrarne reforme Vladimir Andrić; ministar socijalne politike Aleksandar Mijović, a od 21. IX. Andrej Gosar; zastupnik ministra narodnog zdravlja Vladimir Andrić, a od 16. VI. ministar Aleksandar Savić; zastupnik ministra priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Kosta Kumanudi a od 16. VI. ministar Budimir Grgur Angjelinović; ministar bez portfelja Ninko Perić do 16. VI. a od 23. VI. do 17. I. Velimir M. Popović.

Od 23. II. 1928. do 27. VII. 1928.

Predsjednik ministarskog vijeća Velja Vukićević; ministar vanjskih poslova Vojislav Marinković; ministar unutrašnjih poslova Anton Korošec, ministar vojske i mornarice Stevan Hadžić; ministar financija Bogdan Marković; ministar pravde Milorad Vujičić; ministar prosvjete Milan Grol; ministar vjera Milan Simonović; ministar saobraćaja Svetislav T. Milosavljević; ministar trgovine i industrije Mehmed Spaho; ministar gradjevina Petar Marković; ministar pošta i brzojava Vlajko Kocić, od 25. III. zastupnik Svetozar Stanković, a od 1. IV. ministar Bogoljub Kujundžić; ministar poljoprivrede Svetozar Stanković; ministar šuma i ruda Aleksandar Mijović; ministar agrarne reforme Vladimir Andrić; ministar socijalne politike Čedomir A. Radović; ministar narodnog zdravlja Dobrivoje Ger. Popović; ministar priprema za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Ilija Šumenković, a od 1. III. zastupnik Bogdan Marković; ministar bez portfelja od 1. III. Ilija Šumenković.

Od 27. VII. 1928. do 6. I. 1929.

Predsjednik ministarskog vijeća Anton Korošec; ministar vanjskih poslova Vojislav Marinković; ministar unutrašnjih poslova Anton Korošec, ministar vojske i mornarice Stevan Hadžić; ministar financija Niko Subotić; ministar pravde Milorad Vujičić; ministar prosvjete Milan Grol; ministar vjera Dragiša Cvetković; ministar saobraćaja Andra Stanić; ministar trgovine i industrije Mehmed Spaho; ministar gradjevina Budimir G. Angjelinović; ministar pošta i brzojava Bogoljub Kujundžić; ministar poljoprivrede Vladimir Andrić; ministar šuma i ruda Petar Marković; ministar agrarne reforme Daka Popović; ministar socijalne politike Stjepan Barić; ministar narodnog zdravlja Čedomir Mihailović; ministar bez portfelja od 28. VII. Ilija Šumenković.

Od 6. I. 1929. do 3. IX. 1931.

Predsjednik ministarskog vijeća Petar R. Živković; ministar pri predsjedništvu vlade Milan Srškić od 16. II. 1931.; ministar vanjskih poslova Vojislav Marinković; ministar unutrašnjih poslova Petar R. Živković; ministar vojske i mornarice Stevan Hadžić, a od 6. IV. 1931. Dragomir Ž. Stojanović; ministar financija Stanko Šverljuga, a od 19. VI. 1931. Gjordje Gjurić; ministar pravde Milan Srškić, od 16. II. 1931. Dimitrije V. Ljotić, a od 2. IX. 1931. Dragutin S. Kojić; ministar prosvjete Božidar Ž. Maksimović; ministar vjera Tugomir Alaupović do 3. IV. 1929.*; ministar saobraćaja Antun Korošec, a od 5. VIII. 1929. Lazar Radivojević; zastupnik ministra trgovine i industrije Mate Drinković, od 24. I. 1929. ministar Želimir Mažuranić, od 22. VII. 1929. zastupnik Stanko Šverljuga, od 1. IX. 1929. ministar Juraj Demetrović, a od 19. VI. 1931 Kosta Kumanudi; ministar gradjevina Stevan Savković, od 23. I. 1930. Filip J. Trifunović, od 16. II. 1931. Kosta Kumanudi, od 19. VI. 1931. Dušan Sernec, a od 2. IX. 1931. Albert Kramer; zastupnik ministra pošta i brzojava Stevan Savković, a od 24. I. 1929. do 3. IV. 1929. ministar Kosta Kumanudi**; ministar poljodjelstva Oto Frangeš, od 19. V. 1930. Stanko Šibenik, a od 19. VI. 1931. Mirko Najdorfer; ministar šuma i ruda Lazar Radivojević, od 5. VIII. 1929. Anton Korošec, od 28. IX. 1930. Dušan Sernec, a od 19. VI. 1931. Stanko Šibenik; zastupnik ministra agrarne reforme Lazar Radivojević; ministar socijalne politike (kasnije i narodnog zdravlja) Mate Drinković, od 19. V. 1930. Nikola Precca, a od 19. VI. 1931. Marko Kostrenčić; ministar narodnog zdravlja Uroš Krulj do 3. IV. 1929.***; ministar bez portfelja Nikola T. Uzunović, od 3. IV. 1929. do 16. II. 1931. Kosta Kumanudi, od 19. V. 1930. do 18. V. 1931. Mate Drinković, od 19. V. 1930. do 16. II. 1931. Oton Frangeš, od 19. V. 1930. do 19. VI. 1931. Mirko Najdorfer, od 19. V. 1930. do 16. II. 1931. Ivan Švegl, od 19. VI. 1931. Stanko Švrljuga, od 19. VI. 1931. Nikola Precca, od 2. IX. 1931. Kosta L. Timotijević. Andra Stanić, Ivan Palaček, Ivan Pucelj, Pavao Matica i Avdo Hasanbegović.

Od 3. IX. 1931. do 5. I. 1932.

Predsjednik ministarskog vijeća Petar R. Živković; ministar pri predsjedništvu vlade Milan Srškić; ministar vanjskih poslova Vojislav Marinković; ministar unutrašnjih poslova Petar R. Živković; ministar vojske i mornarice Dragomir Ž. Stojanović; ministar financija Gjordje Gjurić, a od 19. XI. Milorad Gjordjević; ministar pravde Dragutin S. Kojić; ministar prosvjete Božidar Ž. Maksimović; ministar saobraćaja Lazar Radivojević; ministar trgovine i industrije Kosta Kumanudi; ministar gradjevina Albert Kramer; ministar poljodjelstva Mirko Najdorfer, ministar šuma i ruda Stanko Šibenik; ministar socijalne politike Marko Kostrenčić; ministri bez portfelja Nikola T. Uzunović, Kosta L. Timotijević, Andra Stanić, Ivan Palaček, Ivan Pucelj, Stanko Šverljuga, Nikola Precca, Pavao Matica i Avdo Hasanbegović.

Od 5. I. 1932. do 4. IV. 1932.

Predsjednik ministarskog vijeća Petar R. Živković; ministar vanjskih poslova Vojislav Marinković; ministar unutrašnjih poslova Milan Srškić; ministar vojske i mornarice Dragomir Ž. Stojanović; ministar financija Milorad Gjordjević; ministar pravde Božidar Ž. Maksimović; ministar prosvjete Dragutin S. Kojić; ministar saobraćaja Lazar Radivojević; ministar trgovine i industrije Albert Kramer; ministar gradjevina Nikola Precca; ministar poljodjelstva Juraj Demetrović; ministar šuma i ruda Stanko Šibenik; ministar socijalne politike Ivan Pucelj; ministar za fizički odgoj Dragan Kraljević.

* Poslovi prešli u resor ministarstva pravde.
** Poslovi prešli u resor ministarstva saobraćaja.
*** Spojilo se sa ministarstvom socijalne politike.

Od 4. IV. 1932 do 2. VII. 1932.

Predsjednik ministarskog vijeća i ministar vanjskih poslova Vojislav Marinković; ministar unutrašnjih poslova Milan Srškić; ministar vojske i mornarice Dragomir Ž. Stojanović; ministar financija Milorad Gjordjević; ministar pravde Božidar Ž. Maksimović; ministar prosvjete Dragutin S. Kojić; ministar saobraćaja Lazar Radivojević; ministar trgovine i industrije Albert Kramer; ministar gradjevina Nikola Precca, a od 21. IV. Stjepan Srkulj; ministar poljodjelstva Juraj Demetrović; ministar šuma i ruda Stanko Šibenik, a od 21. IV. Viktor Pogačnik; ministar socijalne politike Ivan Pucelj; ministar za fizički odgoj Dragan Kraljević.

Od 2. VII. 1932. do 5. XI. 1932.

Predsjednik ministarskog vijeća Milan Srškić; ministar vanjskih poslova Bogoljub Jevtić; ministar unutrašnjih poslova Živojin Lazić; ministar vojske i mornarice Dragomir Ž. Stojanović; ministar financija Milorad Gjordjević, ministar pravde Ilija Šumenković; ministar prosvjete Dragutin S. Kojić; ministar saobraćaja Lazar Radivojević; ministar trgovine i industrije Ivan Mohorić; ministar gradjevina Stjepan Srkulj; ministar poljodjelstva Juraj Demetrović; ministar šuma i ruda Viktor Pogačnik; ministar socijalne politike Ivan Pucelj; ministar za fizički odgoj Dragan Kraljević; ministri bez portfelja Albert Kramer, Hamdija Karamehmedović i Božidar Ž. Maksimović.

Od 5. XI. 1932. do 27. I. 1934.

Predsjednik ministarskog vijeća Milan Srškić; ministar vanjskih poslova Bogoljub Jevtić; ministar unutrašnjih poslova Živojin Lazić; ministar vojske i mornarice Dragomir Ž. Stojanović; ministar financija Milorad Gjordjević, ministar pravde Božidar Ž. Maksimović; ministar prosvjete Radenko Stanković; ministar saobraćaja Lazar Radivojević, ministar trgovine i industrije Ilija Šumenković, ministar gradjevina Stjepan Srkulj; ministar poljoprivrede Juraj Demetrović, od 8. V. 1933. Ljubo Tomašić, a od 20. X. Milan Srškić; ministar šuma i ruda Pavao Matica; ministar socijalne politike Ivan Pucelj; ministar za fizički odgoj Lavoslav Hanžek; ministri bez portfelja Albert Kramer, Hamdija Karamehmedović; Dragutin S. Kojić i od 8. V. 1933. Budislav G. Angjelinović.

Od 27. I. 1934. do 18. IV. 1934.

Predsjednik ministarskog vijeća Nikola T. Uzunović; ministar vanjskih poslova Bogoljub Jevtić; ministar unutrašnjih poslova Živojin Lazić; ministar vojske i mornarice Dragomir Ž. Stojanović; ministar financija Milorad Gjordjević; ministar pravde Božidar Ž. Maksimović; ministar prosvjete Ilija Šumenković; ministar saobraćaja Lazar Radivojević; ministar trgovine i industrije Juraj Demetrović, ministar gradjevina i zastupnik ministra poljodjelstva Stjepan Srkulj; zastupnik ministra šuma i ruda Juraj Demetrović; ministar socijalne politike Ivan Pucelj; ministar za fizički odgoj Lavoslav Hanžek; ministri bez portfelja Albert Kramer, Hamdija Karamehmedović, Dragutin S. Kojić i Budislav G. Angjelinović.

Od 18. IV. 1934. do 22. X. 1934.

Predsjednik ministarskog vijeća Nikola T. Uzunović; ministar vanjskih poslova Bogoljub Jevtić; ministar unutrašnjih poslova Živojin Lazić; ministar vojske i mornarice Milan Ž. Milovanović; ministar financija Milorad Gjordjević; ministar pravde Božidar Ž. Maksimović; ministar prosvjete Ilija Šumenković; ministar saobraćaja Svetislav Milosavljević, a od 10. VII. Ognjan Kuzmanović; ministar trgovine i industrije Juraj Demetrović; ministar gradjevina Stjepan Srkulj; ministar poljodjelstva Dragutin S. Kojić; ministar šuma i ruda Milan Ulmanski; ministar socijalne politike Fran Novak; ministar za fizički odgoj Budislav G. Angjelinović.

Od 22. X. 1934. do 20. XII. 1934.

Predsjednik ministarskog vijeća Nikola T. Uzunović; ministar vanjskih poslova Bogoljub Jevtić; ministar unutrašnjih poslova Živojin Lazić; ministar vojske i mornarice Petar R. Živković; ministar financija Milorad Gjordjević; ministar pravde Božidar Ž. Maksimović, a od 1. XI. zastupnik Dragutin S. Kojić; ministar prosvjete Ilija Šumenković; ministar saobraćaja Ognjan Kuzmanović; ministar trgovine i industrije Juraj Demetrović; ministar gradjevina Stjepan Srkulj; ministar poljodjelstva Dragutin S. Kojić; ministar šuma i ruda Milan Ulmanski; ministar socijalne politike Fran Novak; ministar za fizički odgoj Budislav G. Angjelinović; ministri bez portfelja Vojislav Marinković i Milan Srškić.

Od 20. XII. 1934. do 24. VI. 1935.

Predsjednik ministarskog vijeća i ministar vanjskih poslova Bogoljub Jevtić; ministar unutrašnjih poslova Velimir M. Popović; ministar vojske i mornarice Petar R. Živković; ministar financija Milan Stojadinović; ministar pravde Dragutin S. Kojić; ministar prosvjete Stevan Ćirić, a od 19. VI. Drago Marušić; ministar saobraćaja Dimitrije Vujić; ministar trgovine i industrije Milan Vrbanić; ministar gradjevina Marko Kožul; ministar poljodjelstva Dragutin Janković; ministar šuma i ruda Svetislav Popović; ministar socijalne politike Drago Marušić, a od 19. VI. 1935. Avdo Hasanbegović; ministar za fizički odgoj Ljudevit Auer; ministar bez portfelja Avdo Hasanbegović.

Od 24. VI. 1935.

Predsjednik ministarskog vijeća i ministar vanjskih poslova Milan Stojadinović; ministar unutrašnjih poslova Anton Korošec; ministar vojske i mornarice Petar R. Živković; ministar financija Dušan Letica; ministar pravde Ljudevit Auer, a od 24. VIII. Mile Miškulin; ministar prosvjete Dobrivoje Stošović; ministar saobraćaja Mehmed Spaho; ministar trgovine i industrije Milan Vrbanić; ministar gradjevina Miloš Bobić, a od 22. XII. Marko Kožul; ministar pošta i brzojava od 1. IX. Branko Kaludjerčić; ministar poljodjelstva Svetozar Stanković; ministar šuma i ruda Ignjat Stefanović, a od 24. VIII. Gjura Janković; ministar socijalne politike Nikola Precca, od 24. VIII. zastupnik Mirko Komnenović, a od 22. XII. ministar Dragiša Cvetković; ministar za fizički odgoj Mirko Komnenović, a od 22. XII. zastupnik Dragiša Cvetković; ministri bez portfelja Šefkija Behmen, Gjura Janković i od 1. IX. Miho Krek.

HINKOVIĆ O VANJSKOJ POLITICI AUSTRO-UGARSKE NAKON ANEKSIJE

U pariskom dnevniku »Les Droits de l' Homme« (Prava čovjeka) izašao je dne 17. ožujka 1912 (br. 68) slijedeći članak pod naslovom: »Hors de nos frontières. Après la mort du Comte d'Aerenthal« (Izvan naših granica. Nakon smrti grofa Aerenthala). — Ur.

Yves Chataigneau

Hoće li smrt grofa Aerenthala znatno utjecati na vanjsku politiku Austro-Ugarske?

To je pitanje, koje smo upravili jednom bivšem hrvatskom zastupniku čije se ime veoma često spominjalo prigodom Zagrebačkog procesa.

»Nema ni austrijske, ni madjarske politike«, rekao je bivši narodni zastupnik. »U Francuskoj se dosta često čuje, da Madžari vrše znatan utjecaj na vanjske odnose monarhije. Isto se tako misli, da austrijski Nijemci inspiriraju više ili manje izravno ministre, koji se izmjenjuju na Ballplatzu. Ne, svi oni vode jednu te istu dinastičku politiku, koja je u skladu sa interesima Habsburške kuće, nastojeći, da prošire njenu hegemoniju.

Ovakovu politiku vodio je i grof Aerenthal, anektiravši Bosnu i Hercegovinu i davši tako svojoj zemlji jedan Reichsland.

Nadvojvoda Franjo Ferdinand priznaje važnost izvršena posla, zadovoljan je ovim napretkom u prodiranju prema istoku — Drang nach Osten. Ministar vanjskih poslova bio je tako živo napadan samo zato, jer je savezu s Italijom, koji nalaže razbor, htio pridodati konvencionalno neko prijateljstvo. Nasljednik prijestolja je naprotiv mnogo rezerviraniji. Neki mu daju pravo: ima dogodjaja, koji naoko opravdavaju njegovo držanje. Ta zar Talijani nisu na primjer u Veneciji htjeli podići spomenik Oberdanku, koji je pokušao ubiti cara Franju Josipa? Nije li iredentizam stalna prijetnja gospodarima Trenta i Trsta? U Milanu i Firenci pučanstvo ne škrtari simpatijama prema svojoj braći, koja su jošte odijeljena od mlade Italije. Treba priznati, da prijestolonasljednik ima pravo, kada se postavlja na austrijsko stanovište: opasnost prijeti Austro-Ugarskoj sa strane Italije.

Grof Aerenthal, oprezniji i umjereniji od nadvojvode, shvaćao je to bez sumnje, ali nije htio, da se to ističe. Ova razlika u gledanju izazvala je nedavno senzacionalnu ostavku šefa generalštaba Conrada von Hötzendorfa.

U čemu je dakle politika budućega cara Austrije originalna? Povodeći se za raznim utjecajima, vojničkim, vjerskim i obiteliskim, nadvojvoda Franjo Ferdinand pravi se slavofilom. Njegova okolina već predvidja dan, kad će dvojna monarhija morati da ustupi miesto trojnome carstvu. Treći elemenat države obuhvatio bi sve jugoslavenske narode: stanovnike Hrvatske, Dalmacije, Istre, Koruške, Slovenije, a i Bosne i Hercegovine. No ova obnova Austro-Ugarske teško je provediva. Oba naroda, koji su postigli hegemoniju nad Slavenima, ne će tako lako dozvoliti, da budu lišeni svoje političke nadmoći.

Pogotovo Madžari, koji iskorišćuju nemadjarske narode Ugarske ne će htjeti odreći se plodonosnih povlastica, a sve zbog puke ljubavi za pravdu i pravo. Čini se, da slavofilska politika nadvojvode Franje Ferdinanda ide samo za tim, da prevari Slavene, da bi prestali tražiti svoje pravo i odustali od neprijateljskog stava ušutkani pukim obećanjima. To je uostalom jedno načelo politike, kakovom su se oduvijek služili Habsburzi.

Prema tome je više nego sigurno, da grof Berchtold ne će u provodjenju svoje vanjske politike ništa propustiti, što bi moglo ojačati ugnjetavanje austro-ugarskih Slavena, baš kao što je to činio grof Aerenthal. Ne će propustiti ništa što bi moglo Slavene izvan Austro-Ugarske približiti austrijskom jarmu. No grof Berchtold služit će se pritom drugim sredstvima. On će moći bolje od svog predšasnika pomiriti obje vlade, medju kojima je pukao razdor zbog neočekivane aneksije. Kao bivši poklisar u Petrogradu, gdje je persona grata grof Berchtold vrlo dobro poznaje rusku politiku. On je dakle čovjek, koji će, bolje nego itko drugi, primjenjivati rusofilsku politiku sve dok dvojna monarhija ne probavi komad slavenske zemlje, kojega se domogla.

Nakon toga Habsburška će monarhija poći dalje svojim putem prema Solunu. Može se predpostaviti, da će u tom prodiranju prema istoku Austro-Ugarsku ponovno gurati Njemačka sklonija novome ministru, nego li što je bio prijašnji, budući da je ovaj bio odviše nezavisan. Nije dosta snažno podupirao Wilhelmstrasse u marokanskoj aferi. Bečka vlada moći će računati na potporu cara Ferdinanda, koji gleda na Makedoniju. Kralj Nikola od Crne Gore dijelit će pako uvijek svoju ljubav izmedju ruskoga i austrijskoga dvora. Kralj Nikola ne će praviti nikakovih neprilika Austro-Ugarskoj.

No to su samo osnove. Zasada je austro-ugarska vlada zabavljena u Bosni i Hercegovini. Koncesionirana društva, madžarska i njemačka, iskorišćuju ovu zemlju kao afričku koloniju. Madžarske je banke upropašćuju pod izlikom rješavanja agrarnog pitanja. Pod turskom vladavinom davali su seljaci desetinu svojih poljodjelskih proizvoda državi, a trećinu veleposjednicima, feudalnom plemstvu, koje je poteklo od onih kršćanskih poglavara, koji su nakon 1480. prešli na Islam, da bi sačuvali svoje povlastice. Nakon 1878. cesarska i kraljevska vlada samo je pogoršala stanje stvari kakovo je bilo u doba turske vladavine. Porezi, koji su se plaćali u naravi sada su procijenjeni u novcu. Da bi seljaci mogli smoći ovaj novac prisiljeni su prodati svoju žetvu uz veoma nisku cijenu, a vlada je dala jednoj madžarskoj banki koncesiju, da seljacima predujmi potrebne svote, kako bi mogli otkupiti svoje zemljište od feudalnih gospodara. Seljaci će malo po malo biti uništeni hipotekama i lihvom. No Madžari ne zadovoljavaju se time, da upropaste zemlju, koju iskorišćuju. Oni je hoće i odnaroditi: trude se da odcijepe bosansko-hercegovačko pučanstvo od braće u Hrvatskoj. Jedna jedina željeznička pruga veže obje obale Save, a ta je pruga posve u madžarskim rukama. Željeznički činovnici i namještenici govore samo madžarski. Ne će priznati urodjenom stanovništvu slavensku narodnost. Ne će mu priznati političke sloboštine. Zemaljski sabor u Sarajevu nema nikakove inicijative. Podjarmljeni narod izvrgnut je samovolji i ugnjetavanju pobjednika. No taj narod nije tako podatan i poslušan, kao što bi čovjek mogao povjerovati. U pokrajinama, koje su nedavno anektirane, zavladao je u novije doba drugi duh. Austrija će se u svom nastojanju da apsorbira ove zemlje, namjeriti na veoma velike zapreke.

Takav je položaj Austro-Ugarske. Politika grofa Aerenthala bila je kobna po Slavene. Grof Berchtold nastavit će tu politiku. Unatoč obećania prijestolonasljednika ne će biti bez sumnje ostvareno trojno carstvo inicijativom, koja bi došla odozgora. Ugnjetavani Slaveni mogu računati samo sa sobom ne nadajući se ničijoj pomoći.«

Tako je eto govorio bivši hrvatski zastupnik, koji strpljivo čeka čas, kad će se moći bez opasnosti vratiti u domovinu.

33 oblasti (1921.)

9 banovina (1931.)

NEKOLIKO RIJEČI....

Ivan Meštrović

Kako je »Obzor« posvetio jedan dio svoga jubilarnog broja hrvatskoj kulturi, koja kakva je da je i kolika da je, mislim da zauzima bar nekakvo mjesto u općoj kulturi, a vidno u jugoslovenskoj, mislio je da donese medju ostalim nekoliko redaka i od mene.

Pero nije moj zanat, pa kad bi i bilo, nije čas da se govori mnogo i opširno, pošto su i naša kulturna nastojanja za naš položaj i dimenzije bila silom prilika uvijek u vezi sa općim narodnim životom i nastojanjima. Tako ni mi nismo još uvijek u stanju, kad govorimo svojim jezikom i za svoj narod, da govorimo specijalno i stručno, košto su to drugi narodi sretni i mogu.

Sa kakvim smo željama i nadama bili ispunjeni svi mi, pa i ja lično, godine 1919., kad je bio završen odjeljak nastojanja sviju nas oslobodjenjem od tudjina, neka mi bude dozvoljeno da citiram 1. broj časopisa »Jugoslovenska demokratska liga«, koji je izišao u Ženevi i za koji sam onda, kao sada za »Obzor« bio zamoljen da napišem nekoliko redaka, toliko da sam tu. Tamo sam napisao medju ostalim i ovo:

— »Ne obazirimo se otkud dolazimo, nego pazimo kud idemo. Prevaljeni put, to je jučer. Mislimo na sutra. Iza sebe bacajmo svetu vodu škropljenicom, a pred sobom nosimo luč. Pokojnim sveta voda i vječna uspomena, a budućim oganj i život. Da, i djecu treba učiti da se ne boje vatre, jer će se skoro vatrom krstiti. Sve sutrašnje ljudstvo bit će jedna velika vojska, vojska koračanja naprijed, vojska koja će ugaziti zemlju i grobove u njoj. Teško ševastim i onima koji se budu obazirali na groblje i kosti, jer će i sami biti ugaženi u zemlju. Ne će biti pašnjaka ni lovišta na sutrašnjoj zemlji, a nada sve ne će biti groblja. Sve će se pretvoriti u oranicu i vinograd, jer sutrašnja vojska ne će ni gladnih, ni prosjaka, ni milostinje. Za tom vojskom ne će biti komore. Za zajedničku trpezu morat će svak sa sobom donijeti svoj hljebac i svoje vino. Ne će biti mjesta za trpezom za one, koji ne donesu sobom. Zato orimo i sijmo, da i naša žetva prispije na vrijeme.

Nemojmo ni vinograd zaboraviti, jer dok bude ljudi dotle će se znamenovati, a po njihovu znamenju će se poznavati i dozivati. Kao i dosle bit će pored dana i noći, a vojska mora prodirati i kroz tminu i zato svaki odred mora imati svoju baklju, koja će mu rasvjetljavati put i čuvati da ne zaluta iz narodne armije. Naše baklje do sada bili su naši prosvjetni zavodi. Otud će svijetlo dolaziti i odsle. Nego naša se je vojska povećala, svrstala se u veliku armiju. Zato treba da sa svih strana prinosimo vatru za ovu našu veliku baklju, da bude što jasnija i sigurniji vodič za dalje koračanje jedinstvene velike armije.

Naša njiva bila je dosle u raznim pravcima orana i često se je dešavalo da su volovi s jedne ili druge strane učepali teg, što je smetalo usjevu da iznikne, ostalo je i zaoraka neuzoranih, na kojima nije bilo ni žetve. Naša njiva je sada jedna, na kojoj može biti preoraka, da ne bi u povodnju ostale lokve, koje bi smetale usjev, ali će sva zemlja u jednom pravcu biti orana, ograda i medja ne će biti, jer treba da se svaka brazda zasije plodnim zrnom.

Naša nova zgrada prosvjete treba da poraste ne samo u širinu, nego i u visinu. Ona je izvor s koga treba da cjeo naš narod pije, zato mora biti čista i zdrava. Korito njezino mora biti pročišćeno, jer njen nevidljivi šum mogu slušati oni koji su se napili, ali na izvoru mora biti mjesta da se napiju svi koji su žedni«.

Nisam mogao onda računati, da ću poslije 18 godina biti živ, a još manje da će ovo i sada, poslije tolikog vremena, biti savremeno.

Za ne obazirat se na prošlost, nisam ni onda mislio da dobre i pozitivne tradicije, bilo naše braće, bilo naše rodjene, omalovažimo, zabacimo i zaboravimo, nego sam bio s jedne strane ispunjen nadom, da ćemo boljega dati nego što je bilo u prošlosti, a s druge strane bio sam uvjeren, da je u tim našim tradicijama bilo mnogo negativnoga, u što se nije trebalo ugledati, ni to ponavljati. Medjutim, česa smo se bojali, nismo se ubojali: sve smo opetovali, i dobro i zlo, a osobito ovo posljednje, tako da bi mogli nažalost ponoviti samo ondašnje riječi: — »Pokojnim sveta voda i vječna uspomena, a budućim oganj i život.«

I kao što smo kao cjelina u medjunarodnom životu doprinijeli svoj hljebac, pa makar sa žrvnja, tako smo i u ovoj našoj užoj zajednici mi Hrvati doprinijeli svoj hljebac i svoje vino i hoćemo svoje mjesto ravnopravno na zajedničkoj trpezi.

Svakom članu njegovo mjesto, svakom odredu njegova baklja. Pored svega i usprkos svega: mi vjerujemo.

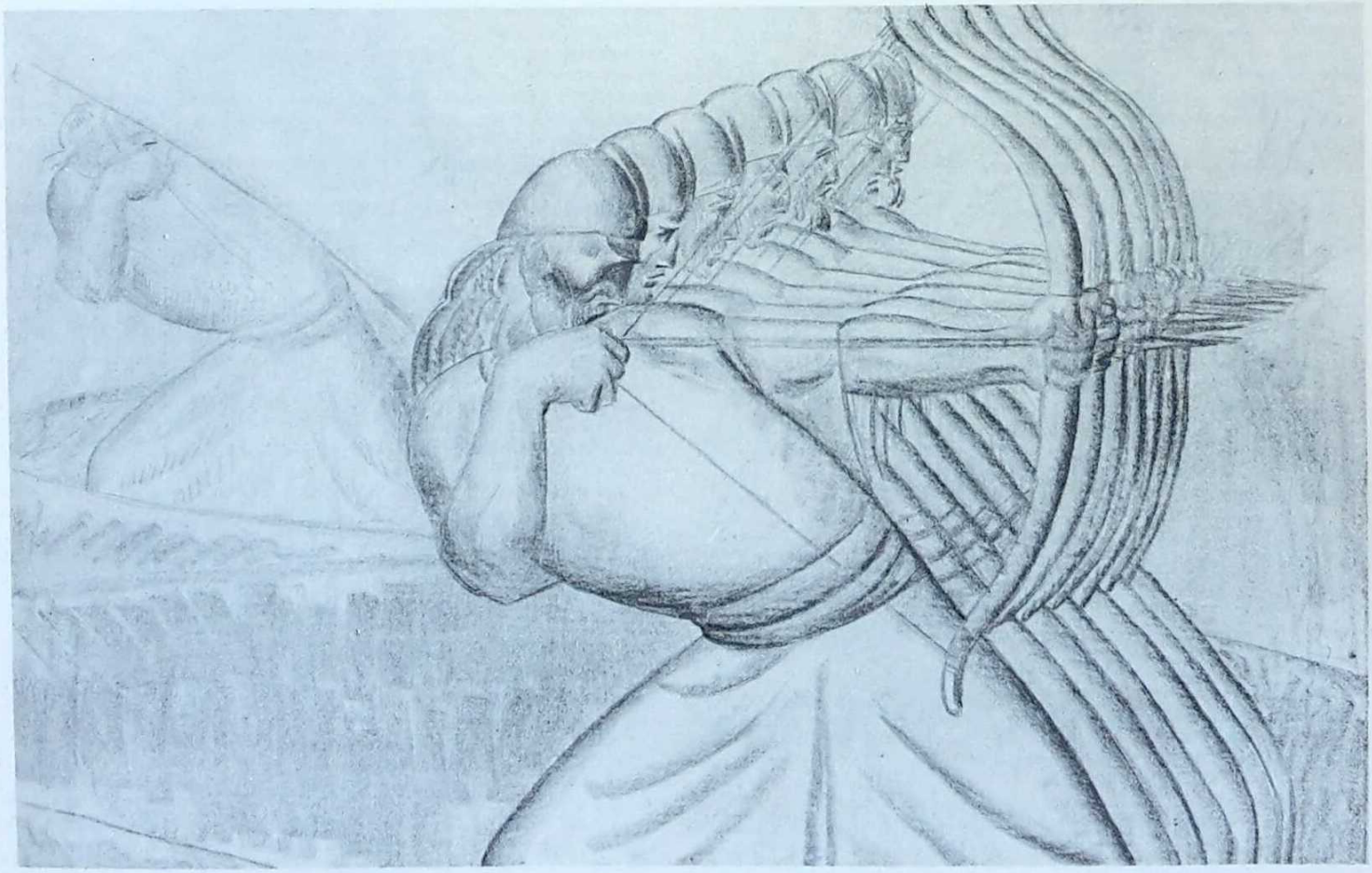

Ivan Meštrović: Domagojevi strijelci

FILOZOFIJSKA TEŽNJA U DUHOVNOM ŽIVOTU HRVATSKE OD PADA APSOLUTIZMA OVAMO

Filozofija je kult ideja.
Viktor Cousin.

Uloga filozofije u duhovnom životu uopće označena je u jednu ruku kao vječiti, nikad sasvim nesmireni nagon preko kruga i zahvata iskustvena opažanja i snalaženja zaviriti u osnove bića i žića, a u drugu ruku kao nastojanje sav sadržaj života, sve znanje o stvarima i o čovjeku, sve životno osjećanje i voljno upravljanje medjusobno uskladiti i zaokružiti u cjelinu, što pretstavlja u ideji dostignuti ogled svijeta i odraz ljudskoga života u njem. Na produženje pogleda preko osjetna horizonta do nazretoga mogućega završka nagoni čovjeka nezadovoljna činjenica da iskustvo, makar bilo u mislima sredjeno, pruža samo djelomične isječke stvarnosti, i to počem fragmentarno ili u površnoj pojavi. Ograničenje draži, kako je to simbolično prikazano u uskraćenom užitku ploda s rajskoga drveta »spoznanja dobra i zla«, i izaziva želju z a m i s l i t i s e u sastav stvari i uvidjeti položaj čovjekov u svijetu, a podjedno se nameće nužda i život z a h v a t i t i u njegovoj dubini i punoći, omjeriti snage ljudske iz korijena njihova i odrediti idealne mogućnosti ljudskoga rada i nastojanja. Uporedo s prodiranjem do »polja nadosjetnosti« (po Kantu), gdje se projiciraju idejno produžene niti konačnosti, u kojoj se čovjek kreće, nastaje potreba s a b r a t i s e u mnoštvu životna sadržaja. Iskustvom naime prikupljeni svijesni podaci čine vrlo složeni skup utisaka i sjećanja, iluzija i misli, osjećajnih tonova, želja, voljnih pobuda, osnova i djelotvornih očitovanja, u kojima se na razne strane razvija duševna radnja i pomalo se sredjuje u posebnim oblicima — u nauci, u umjetničkom zrenju i stvaranju, u moralnom redu, u socijalnoj i političkoj organizaciji, u vjerskoj predanosti, u kojima se izražava i promeće život ljudski. Što se više s napretkom svijesti raščlanjuje sadržina njihova, sve se većma osjeća potreba, da se iznajprije u svakom pojedinom obliku proživljavanja održe veze istančana umna tkanja, da se uklone unutrašnje opreke i napetosti i u sklad dovedu dionice istovrsna duhovna značenja, a onda i potreba, da se sva raznovrsna očitovanja ljudske prirode slože u jedinstven cjelovit životni izražaj. Bio čovjek biologijskom nuždom ponukan, da boreći se sa strahovitim mnoštvom pojedinosti, koje mu prijete zabunom i rasijanošću, te izmičući navali časa, koja bi ga potezala amo tamo, traži zadubljeno uporište životna napona, da bi se odskakajući od njega nadnio nad struju doživljavanja — ili ga udivljenjem (a to je po Platonovu i Aristotelovu mišljenju izvor filozofije) razbudjeni interes potiče na razvijanje umnih snaga i na stvaranje duhovna zaklona valjana života, na svaki je način filozofijska funkcija, što spuštajući sidra do dna svijeta i života nastojanje ljudsko idejnim zamahom vodi k preglednom, sinoptičkom zahvatanju prilika i odnosa, na visinu, s koje se čovjeku pruža mogućnost, da se orijentira u svijetu i dokuči ciljeve života.

Filozofijska funkcija nije neko posebno zanimanje za se, odvojeno od pojedinih vrsta umna očitovanja, već je općeni, u svima njima sadržani vitalni poticaj — »spiritus movens« svega višega života, stvaralački »mythos«, što u njem živi i radi. Od pojedinih momenata svijesti ona vodi pogled s površine u dubinu bivstva i osvještavajući je na izvoru uznosi do idealna kraja. Ona sveudilj doživljava pojedine strane ljudskoga života, naučnu, umjetničku, moralnu, religijsku svijest. U razgranjenom očitovanju pojedinoga kruga ona je mahom faktor koncentracije i sinteze, što (po Schilleru) sredjuje intelektualni i moralni haos, unosi sklad u mišljenje, čuvstvovanje, htijenje i djelovanje — provodi jedinstvo spoznavanja, zrenja i prakse. Prema razlučenim vrstama svijesne radnje ona je faktor integracije, što pojedine oblike upućuje na cjelinu života, iz koje su proizašli i u kojoj, makar se i samostalno razvili, konačno nalaze svoj utok. U tom odnosu filozofijska ih funkcija medjusobno stavlja u ravnotežu, tražeći što zadovoljniji položaj životna osjećaja u punom i složnom izražaju duha — u harmoničnom sastavu značenja teorijske težnje, fantazijske produkcije, osjećajna raspoloženja i praktična držanja, u jedinstvu ideala istine, ljepote i dobrote, u kojem se ogleda smisao i vrijednost čovjekova nastojanja, njegova sreća i posvećenje.

Filozofijski zanos prožima tako čitav život, sili na idejno osvjetljavanje puteva i ciljeva ljudskoga rada i vodi konačno do sastavljanja iznesenih pogleda u zaokruženoj, po mogućnosti uskladjenoj slici bitka i ljudskoga opstanka. Stremljenje uzbudjena duha prema idejnim vidicima i nastojanje, da se sredi i smiri u izgradjenom n a z o r u o svijetu i životu od vajkada obuzima čovjeka i nikad ga posvema ne ostavlja. Napredni tečaj svijesti, što donosi nova opažanja, raspoloženja, tendencije, i otvara nove poglede uvijek ga nanovo nagoni, da vodeći računa o promijenjenoj situaciji održi ili uspravi po čem pokolebanu ravnotežu životna osjećaja. Historija filozofijske težnje je, po Fichte-u, historija našega srca i života. Nije dakako u svako vrijeme čitav sadržaj uznemiren ni imanje duha na sve strane pokolebano. Prema potrebi se, koliko već kada ištu prilike života, na ugroženu stranu sliježe težnja za idejnim sredjivanjem i smirenjem i daje pojedinome doba osebit značaj — intelektualna, umjetničkoga, moralnoga, socijalnoga ili religijskoga pokreta, koji prema važnosti ideja, koje nosi, može da izazove »izmjenu vrednota« (Umwertung der Werte) u čitavom životnom redu. Fiksirajući filozofijsku radnju u izvjesnom momentu prelazi njezino značenje na proizvod: filozofija je onda »duh vremena« izražen u mislima (po Hegelu) ili kvintesencija životna osjećaja i smjeranja (po Marxu). Idejni izvod iz svakovremena stanja svijesti s pravom se označuje i kao l j u d s k a m i s a o, jer u suštini izlazi na koncepciju o tom, što znači ljudski živjeti. Odgovarajući na pitanje: što možemo znati, što treba da radimo, čemu se možemo nadati, filozofija (po Kantu) rješava problem, u kojem se svi problemi sastaju; to je problem naš, a glasi: što je čovjek? Filozofijska se funkcija tako nalazi u središtu procesa humaniziranja. Ona je duša kulturnoga izgradjivanja. Po W. Saueru svaka je p l o d n a filozofija mahom i kulturna filozofija — mudra težnja formirati život prema idejama, ukazati mu smisleni pravac kretanja i svrhe nastojanja i sva očitovanja njegova upraviti na jedan i potpun, ljudski vrijedan i dostojan način afirmacije u svijetu i u krugu čovječanskom.

Potpun prikaz filozofijske misli makar i u ograničenom vremenskom odsjeku neke životne zajednice obuhvatio bi prema tome sve strane duhovna stvaranja: poglede iz naučne svijesti rodjene i iznesene (f i l o z o f i j u n a u k a), idejni odraz umjetničkoga stvaranja (f i l o z o f i j u u m j e t n o s t i), pokretne sile moralnoga, socijalnoga, političkoga i vjerskoga života (f i l o z o f i j u ž i v o t a) zajedno sa mišljenjem o medjusobnom odnosu njihovu i o odnosu teorijske svijesti prema njima (k u l t u r n u f i l o z o f i j u), a onda i napose izvedene nazore o svijetu i životu ili o pojedinim problemima (n a u k u o f i l o z o f i j i), gdje se na naučno-sustavni način izlaže problematika filozofijske svijesti i kritički osvjetljuju rješenja njezina. U kretanju duha ova potonja ulazi samo toliko, koliko preko značenja školske teme (»školske filozofije«) smjera i potiče na zauzimanje stajališta prema pitanjima, koja život u osnovima njegovim uznemiruju. Ne može biti predmet ovoga prikaza obuhvatiti sve to. On se nužno ograničuje samo na najmarkantnije momente filozofijskoga znamenovanja negdje od polovice XIX. stoljeća ovamo, a i na njima se zadržaje samo toliko, da ih sumarno obilježi, a ne da ih potanko izvede, iako bi to ideje i tendencije koje su odredjivale duh vremena, više no u jednom pogledu zavrijedile.

*

Zemlja, koju Hrvati zovu svojom domovinom, hvata se s juga morem, a sa sjevera neposredno kopnom zapadnoga svijeta, pa se i život u njoj razvijao u vezi sa životom naroda, koji su držali središnji položaj na pozornici evropske kulture. Pristupan utjecajima, koji su tako našli otvoren put do njegova tijela, hrvatski je narod zauzeo mjesto na periferiji romanskoga i germanskoga kruga. Ta otvorenost prema vani bila mu je na snagu i slaboću — na snagu, koliko je dala prilike za kulturnu oplodnju, na slaboću, koliko je u zavisnosti periferna položaja ugadjala povodljivosti i razmekšanju narodnoga bića, iako to nije nikada dovelo do razorenja, jer se bivstvena jezgra uporno branila, teškom se mukom borila, da bi dala svoj izražaj u riječi i u duhu i sebe stavila u središte vlastita, samosvijesna i kontinuirana stvaranja. To je težnja, što se stalno provlači kroz ovladavajući pritisak nadolazećih historijskih sila i iskonskom se snagom na razan način očituje — u borbi za narodni jezik, za »pravice«, za konstituciju, u ambiciji za kulturnim sadržajem, u pouzdanju u moralne osnove života i vjerovanju u konačnu pobjedu njihovu, pa u zaziranju od sile i osvajalačke ekspanzije, što se iz toga etičkoga raspoloženja nadalo, u očekivanju historijske pravde i zanošenju za humanim udešavanjem prilika ljudskih. I d e a l n i s m i s a o s l o b o d e čini tako značajnu notu, na koju je udešen životni osjećaj i na koju zanosi obradjivanje utisaka prirodne okoline i historijskoga udesa u likove kulturnoga znamenovanja. Čini se medjutim, da ta nota na pretežito sentimentalnom nastrojenju narodnoga bića rado nadglasava stvarno gledanje i racionalno izražavanje realnih uvjeta i mogućnosti ostvarenja, pa odmijeva, gdjekada upravo odmiče u načinu romantičnoga dočaravanja — ili zastaje na uvjerljivosti i nuždi idealnih vrednota, oslanja se gotovo na fatalnu dinamiku ideje same i osniva nade svoje na neodrživosti protivne joj konstelacije. Prema sastavu i djelovanju realnih faktora suprotstavlja se više pasivni otpor u izvjesnom očekivanju onoga, što treba da dodje, nego aktivno zahvatanje u zbiljski tok i voljno primoravanje njegovo na put idealnih zahtjeva. Zasadjivanje težišta života u unutrašnji svijet vrednota, sa izvjesnim udaljavanjem od realistična snalaženja, u vezi sa proširenjem interesa preko egoističkoga iskorišćavanja prilika, preko težnje za moći i osvajanjem — blaženje na idealizovanoj prošlosti na jednu stranu i gotovo pobožno ukazivanje na »božju pravdu« kao izraz za konačnu pobjedu smisla na drugu stranu, to je, čini se, od davnine sve do naših dana dominanta misaona, znači, filozofijskoga stava hrvatskoga bića.

*

Razvitak socijalnih i političkih odnosa polazi od gentilne organizacije na zadrugarskom osnovu, pod vodstvom poglavica, koji isprva vrše svoju vlast u dogovoru s pristankom članova zajednice. Ima u tom neki autohtoni momenat demokratskog proizlaženja vlasti iz »volje naroda«, formiranja i odredjivanja narodnoga bića pod kontrolom općenosti. Taj

momenat ni kasnije ne iščezava netragom. U promijenjenom se obliku nastavljajući ulazi u ilirski preporodni pokret kao samosvojni prizvuk ideja, koje su iz općega vrijenja kako prosvjetiteljskih i slobodarskih nastojanja tako i historizofskih pogleda na ulogu naroda u kulturi čovječanstva doprli do naših krajeva. Težnja za ojačanjem i proširenjem vlasti, pritisak franačkog imperija s jedne i bizantskoga s druge strane, civilizatorna penetracija i s njom spojen politički utjecaj rimske crkve pomalo su proizveli preobražaj plemenske organizacije u feudalni sistem sa kraljevima na čelu, koji na se privlače i u svojoj ruci skupljaju društveno odlučivanje i odredjuju položaje prema njemu, razvijajući ugled svoj prema autokraciji. I dok se oko prijestolja prema važnosti ranžiraju plemenski vodje i u pomoć prizivaju crkveni poglavari zbog njihova vjerskoga utjecaja, i privilegijima snabdjevaju za usluge, koje čine, široke se vrste narodne potiskuju u podredjeno, obespravljeno stanje. Težište društva prelazi na »staleže i redove« (status et ordines), koji u otporu protiv premoći kraljevâ brane svoj položaj i boreći se za učešće u odlukama zajedničkoga života prema prilikama zastupaju princip proizlaženja vlasti iz skupne volje kao i tome odgovarajući princip dogovora, odobravanja i kontrole, koji su ranije počivali na širokoj podlozi narodnoga skupa. Feudalno stegnuti osnov njihov čine pogodbe s vladarima (»pacta conventa«) i od njih učinjeni ustupci, kojima su se kao u svojim dvorovima ušančila feudalna gospoda. Historijsko se pravo nadnijelo nad prirodno i postalo je uporište vodeće društvene vrste, u kojoj je staleška svijest — odbivši se od živoga vrutka vlasti, mahom i od svega ostaloga izražaja skupnoga duha — potisnula osjećaj narodne zajednice, solidaritet interesa i težnja prostorno zaokružila i svela na privrženost »rodjenoj grudi«. Društvena supstancija kondenzira se u ideji teritorijalno determiniranog zajedinstva, u pojmu patriotizma, koji se sliježe na političku organizaciju i očituje u zahtjevu državnoga (ne narodnoga) suvereniteta, u zahtjevu samostalnosti hrvatskoga područja u sklopu historijski stvorene zajednice, u obrani prava (»iura regni«) u tu zajednicu donesenih i pri ulasku zajamčenih, u borbi za ustavno ograničenje i kontrolu vladalačke moći. Duh legitimizma i konstitucionalizma podižući se na historizmu, na orijentaciji u prošlosti, daje signaturu načinu mišljenja toga doba i ujedno upućuje naučni interes na izgradjivanje državopravnih i historijskih osnova života, u vrijeme, kad je još književnost bila malone jedini duhovni oblik, u kojem se iz sabrane vlastite snage izražavao položaj životna osjećaja. Oživljavanje političko-nacionalne svijesti iz historijskoga mišljenja podržavalo je otpornu snagu protiv smjeranja vladalačke moći na apsolutizam, protiv centralizacije upravnih funkcija i uništavanja državne samosvojnosti, protiv odnarodjivanja, koje je u simbiozi sa susjednim, ali stranim narodima uporedo išlo sa nasrtajem političkih sila. Koliko je u tom stavu bilo obrane, toliko je bilo i konzervativnosti, koja se ne samo opirala razornim tendencijama tudjinske vlasti ali i zahtjevima novijega doba, i s negodovanjem uzimala kritičko rasudjivanje, kad je upozoravalo nedostatnost utvrda, na kojima se gradio život ili na relativnost historijskih tvorevina, čak se protivila i potrebama vlastitoga bića (kao na pr. u zalaganju za latinski službeni jezik), iz bojazni, da bi napuštanje zauzetih pozicija moglo ugroziti stanje života. U drugu ruku proizlazila je iz toga stava i izvjesna konstruktivna crta, koja je — makar u povratnom historijskom pravcu — ukazivala na restituciju narodnoga tijela, na sakupljanje razbitih dijelova »inclyti olim regni Croatiae«. Motivi čitavoga toga namještanja u prilikama života onda svakojako nadživljuju raspad feudalnoga sustava, koji se u nas izvršio više sa rezignacijom oronule moći nego u katastrofalnom prevratu, pa je i pored svojih loših strana i posljedica, koje je ostavio iza sebe, našao i sentimentalni pomen, što se umirućemu iskazuje, u zapiscima o životu »pod starimi krovovi« (Gjalski). Regresivni pogledi historijskoga smisla priključuju se u razvitku novoga gradjanskoga društva uz progresivna nastojanja, historijsko se pravo omjerava o pravo svijesti, legitimističko održavanje i ustrajanje naizmjence pulzira sa revolucionarnim nastojanjima. Idealna, na budućnost upravljena konstrukcija, što otvara nova polja misaona traženja i snalaženja, zajedno sa rekonstrukcijom u priklanjanju na prošlost uspravlja zaustavljenu preporodnu težnju, oživljava nacionalnu, državnu i kulturnu misao. Obadvije se smjernice sastaju u cilju izgradjivanja života u cjelini, u integraciji narodnoga posjeda i narodnoga bića, u borbi za potpun, svojski izražaj života, što značajno obilježava duh doba restauracije nakon pada apsolutizma.

*

S organizovanjem izvanjskih sila života i idejnim refleksom njihovim, koji je po sastavu motiva dao osebit izgled ciljevima i svrhama, ide uporedo razvijanje unutrašnjih sila — intelektualne svijesti, moralnoga i vjerskoga smisla, ukusa i ugladjena držanja. Za strukturu duha po toj strani presudno je važna bila činjenica, da se hrvatski narod smjestivši se doseljenjem na razmedju istoka i zapada, isprva našao u sferi grčkoga carstva bizantskoga, ali je vrlo rano bio povučen u krug latinskoga kršćanstva. Utjecaj katoličke crkve postao je, a nakon trzavica je, koje je izazvao vjerski raskol, i ostao u našim krajevima dominantan i — apstrahirajući upliv papina ugleda i moći kao i utjecaj crkvenih vlasti u razvitku političkih prilika — značajnim se crtama urezao u fizionomiju duha. Pored neposredna zadatka, koji je upućuje na vjersko i moralno uzgajanje, crkva je bila glavni nosilac filozofijske težnje u najširem vidu, razumijevajući pod tim nastojanje oko osvještavanja čovjekova položaja u svijetu i životu uopće. U bivstvu religije leži zanos k obrazovanju unutrašnjega čovjeka — upravljanje pogleda na carstvo duha i poticanje ambicije, da se pojedinačno, prostorno i vremenski ograničeno izbavi od slučajnosti konkretne situacije i prolaznosti časa tim, što se stavlja u odnos sa općenim nadvremenskim vrednotama i svrhama. U tom priključenju na umni osnov i cilj svega bića i žića smaže snagu idealna nastojanja, što se u vjerskom izrazu označuje kao strah božji, koji je početak mudrosti, a obećaje blaženstvo duhovnog posjeda, punoće i jedinstva smisla. Odazivajući se tome duhu religije svećenici, napose pak iz svjetskoga vrtloga povučeni redovnici, vodili su glavnu brigu oko školovanja i obrazovanja, bavili se naučnim radom i prednjačili u književnom i umjetničkom nastojanju. Kroz njihove je ruke prolazio i iz žarišta njihovih potekao, s vremenom i na svjetovnjake, plemiće i slobodnjake prešao kulturni polet. Posve je razumljivo, da su religijski motivi davali pretežitu intonaciju, kroz koju se pomalo probija prirodni osjećaj i svjetovni interes. Periferni se položaj medjutim ogleda u tom, da se izražaj duha vršio u latinskom za onda svjetskom jeziku, u Dalmaciji kasnije i u talijanskom jeziku, te je i radinost duha bar od česti dala prinos tudjemu kulturnom dobru. I obrazovna težnja bila je upućena na zadovoljenje u inostranstvu, ne samo po tendenciji prema izvanjskim kulturnim centrima, nego i po vezama, koje je crkva prevukla preko državnih granica. Posljedica toga bila je, da je i djelovanje domaćih sinova gdjekad ostalo u stranom krugu i oni samo po rodu i imenu, a ne i po kulturnom utjecaju ostali u vezi sa svojom domovinom. U drugu je ruku upravo u tom pravcu prema svjetskom obrazovnom krugu bio osnov širine duha. I dok je organizacija crkvena po univerzalnosti svojoj dala poticaja za uvrštavanje života u zajednicu ljudsku i za suradnju na općem cilju čovječanstva, saobraćaj sa kulturnim svijetom stvorio je raspoloženje, u kojem je sve vrijenje modernoga života nailazilo odziva. Tako je do naših krajeva doprla humanistička struja, koja je zanijela naročito literarni smisao, val reformacije, koji doduše nije ostavio jači vjerski utisak, ali je dao poticaja razvijanju narodne knjige, prosvjetiteljska misao sa svojim oslobodilačkim tendencijama, koje su smjerale na preobražaj narodne i ljudske kolektivnosti na individualističkom osnovu, ideje revolucije i zanos probudjena nacionalizma. Sve te pokretne sile dodirivale su se, od česti poklapale i ukrštavale sa oduhovljenjem života iz »kršćanskoga mira« i njegovih sveljudskih pretpostavaka. Rezultat te široko zaokružene oplodnje i saradnje bio je humanistički obrazovni sistem, koji je kulturni interes odredio sveljudskim vrednotama klasične starine — intelektualnim, estetskim i moralnim smislom grčkoga duha, pravnom i državnom mudrošću rimskom, što je sve činilo sastavni dio i kršćanskog naziranja, pa i nakon prelaza obrazovne funkcije u svjetske ruke, ostalo dominantna nota duhovna imanja hrvatskoga. U sastavu prilika i odnosa onoga doba bilo je to imanje preimućstvo, plemenita zabava i ures društvene elite i držalo se nekako povrh izvanjskih veza života, a ponekad i u aristokratskoj odaljenosti od realnih potreba. Kasnijemu je vremenu bilo ostavljeno, da shvati politički i nacionalni poziv obrazovanja, da duhovne vrednote uopće — ne samo racionalističke motive prosvjetiteljskoga liberalizma — uzme kao životvorne snage, koje će postati »politicum«, sredstvo državne vlasti u organizaciji skupnoga bića — ili kao aktuelne potencije, iz kojih će se izgradjivati životni red, a država biti samo sredstvo za valjano i uspješno razvijanje njihovo. S razrešenjem feudalnih odnosa i promjenom ekonomske funkcije, koja je otud nastala, a u vezi sa razvitkom privrednoga života uopće, nametnula se onda zadaća, da se u sferu kolektivna upravljanja, pa prema tomu i u interes obrazovnog sistema povuku i realni uvjeti života, kako bi se kulturno svladali — prirodonaučnom spoznajom i racionalnim iskorišćavanjem. Kraj idealna raspoloženja za vrijednost i ljepotu obrazovanja, kraj pouzdanja u snagu etičkoga opravdanja, jednom riječi kraj duhovno-kulturne afirmacije ipak je i kasnije zaostajao materijalno-kulturni interes, nije se pravo razvio realistički voluntarizam, makar i ne išao za ekspanzijom i osvajanjem, nedostajao je energički smisao za zbilju. Realizam je bio — kako očito pokazuje književna pojava njegova — manje ili više prevučen idealističkim zanosom, a i politički duh, u kojem je zacijelo trebalo da realizam ima svoje odredjeno mjesto i ulogu, često je bio ovladan historijskim i legitimističkim romantizmom. U vezi sa kulturnim krugom, u koji je život bio uvršten, i nacionalni osjećaj pokazuje tendenciju, da prekorači pojedinačnu ograničenost. Otud mu dolazi značajan potez prema ideji humaniteta, što se kadgod zanosio i kozmopolitskim težnjama, prelazeći preko vitalnih potreba vlastita bića. No i kad se nije tako prelastio, on je tražio vezu sa zajednicom ljudskom: svijest o narodnom »ja« vezala se s osjećajem, da je ono član širega kruga, izgradnja vlastita života vezala se uz saradnju s njim. Historijski je udes nukao na to, da se ta veza traži najprije u jedinstvu kršćanskoga svijeta (tako u Marulića i Gundulića) po kojoj je hrvatski narod postao eksponent na braniku kršćanske kulture (»antemurale christianitatis«) i nosilac njezin prema istoku, koji je bio podlegao ekspanziji turske sile. U tom sinergetičkom stavu rodila se (u Križanića) i s vremenom razvila, ne dakako bez utjecaja podudarnih tendencija u drugim ograncima »kćeri Slave« (po J. Kolláru), slavenska misao ne samo kao izraz rodbinskoga osjećaja nego i kao potreba kulturne afirmacije u vezi sa misijom Slavenstva. Po užem zaokruženju nadaje se onda ilirska odnosno jugoslavenska misao kao zajednički okvir života u cilju snažna i uspješna razvijanja rodjenoga bivstva. Sve te tendencije preko preporodnoga pokreta ulaze u obnovu života nakon apsolutizma.

*

S ilirskim se pokretom proširuje narodna supstancija, gradjansko društvo privlači na se težište života, narodna inteligencija preuzima vodstvo, zadržavajući, istina, u neku ruku aristokratski stav reprezen-

tanta i mentora širokih masa, ali tim, što se stavlja u odnos sa narodnom zajednicom i brižljivo je uvrštava u svoj interes, ujedno izlazi iz staleške ograničenosti — u nastojanju, da ne samo političku nego i kulturnu težnju iz »domorodna« osjećaja privede k njezinu po Bogu i ljudskoj pravdi slobodnu, u krugu čovječanstva uvaženu izražaju. Uporedo sa pojavom narodne aristokracije duha prelazi pomalo obrazovna, književna i naučna i sva ostala radnja oko razvijanja narodnoga bića u ruke svjetovnjaka, kojima se pridružuje napose niže plemstvo i svećenstvo. Zaokret prema narodu očituje se kao smisao za »narodnost«: izvanjski znak »domorodca« postaje surka, unutrašnji habitus njegov čini ljubav k domovini i narodnom jeziku, zanimanje i zauzimanje za narodnu knjigu i umjetnost (naročito muziku) i briga — za narod. Odazivajući se »geniju domovine« (po I. Derkosu) slobodno se gradjansko društvo daje na budjenje narodne svijesti, razvijanje narodne »društvenosti«, promicanje narodne knjige (Matica ilirska), podizanje ekonomske snage (Gospodarsko društvo). Od smisla povraćen k narodnom osjećaju sav se rad kreće prema zanosnom, u romantičkom oduševljenju na vrhu društva ocrtanom kulturnom i, koliko su prilike dopuštale, iskazanom, političkom idealu, pa se onda s vrha unosi u široke vrste. Da se nadje put do naroda, valjalo je prevladati feudalni prelom skupnoga bića u vertikalnom pravcu. Trebalo je ukloniti latinski jezik kao zapreku duhovna saobraćaja viših vrsta sa nižima i širima i u svoje pravo po prirodnom pozivu staviti narodni jezik. Borba za narodni jezik kao izraz težnje za jedinstvom narodnog bića prema vani se ukazuje kao otpor protiv razorna upliva tudjinštine, koji je učinio, da »vre i svoj jezik zabit Horvate hote ter drugi narod postati« (P. Štoos). U toj borbi skuplja se i simbolički izražava nesvijesno pregnuće probudjene svijesti: izaći iz periferne zavisnosti, staviti život na se i iz bivstvene nadarenosti i snage svoje razviti dostojan lik čovječnosti. Ostvarenje te težnje tražilo je da se prevlada rascjepkanost i u horizontalnom pravcu, da se provincijalni izraz složi u jedan govor, partikularni osjećaj u jednu svijest, rasparčani napori u jedan rad, na ujedinjenom narodnom teritoriju sa svojom vrhovnom samoupravom, — u »velikoj Iliriji« (po Janku Draškoviću), koja u svoje kolo poziva sve, što je srodno, istom nevoljom i potrebom života na slogu upućeno. Ideja slobode vežući se sa integracijom narodnoga bića proširuje se zahtjevom okupljanja bratskih snaga, u pretpostavci, da susjedstvo i etnički osnov daje mogućnost, a idealni cilj, napredovanje u slobodi i kulturi opravdanje, da se konkretne individualnosti — hrvatska, slovenačka, srpska i bugarska zadrugarski povežu u višu kolektivnost duhovnu i političku. Oduševljenje prevelo je ilirske »domorodce« preko problema, preko unutrašnjih i izvanjskih poteškoća, koje su pretstojale ostvarenju zajedničke kolektivne svijesti, kulturne volje i političke organizacije pod općim imenom — ilirskim, kasnije jugoslavenskim. Nedostatak racionalna odredjenja sadržaja i cilja ilirske ideje vodio je k daljem razvijanju kulturnoga i političkoga programa. Naročito je neodredjena predodžba o odnosu historijskih individualnosti prema cjelini, koja bi ih obuhvatila, dala povoda, da se pojam »naroda« kao izraz skupnoga mišljenja, osjećanja i htijenja naizmjence upotrebljavao u generičkom kao i u specifičnom smislu, da je postavljanje životna zadatka kolebalo izmedju autarkije i priključenja, autonomne težnje i koncentracije. No na svaki način ideja formacije šireg osnova s obzirom na ogranke makar i jedne etničke cjeline, pošto su se individualno razvili i stvorili svoj posebni životni krug, u hrvatskoj je koncepciji bila postulat, koji sadrži u sebi obrazovne i moralne vrednote, pretpostavke života u slobodi, pravdi i ljudskoj dostojnosti. Jedino ta idealna svrhovitost opravdavala je misao zadružnoga života i ujedno je davala osnov za konstituciju njegovu.

Dok je tako zanimanje onoga doba bilo upravljeno na osvještavanje uvjeta kulturnoga očitovanja, sam rad se poglavito kretao u pravcu stvaranja objektivnih oblika, naročito književnih i društvenih, u kojima bi potrebe i smisao života našli zadovoljenje primjereno razini obrazovanoga svijeta. Stvaralačko djelovanje, sadržajem i ruhom narodno, u mnogom je pogledu bilo podražavanje izražaja naprednijih naroda, a bilo je prema stavu ilirskoga »domorodca« — narodu namijenjeno. Pravac aktivnosti obilježen je lozinkom: za narod. Nije to još bio odlučan zaokret prema demokratskoj misli, razumijevajući pod tim osvještavanje životnih, ne samo političkih već i kulturnih snaga iz bivstvene jezgre narodne. Nije narod stajao kao nosilac, subjekt kulturne radnje, nego je bio objekt radnje, istina, zauzete za nj, ali i upravljene na nj. Bila je to u najboljem smislu dem-agogija, slično kao što se uzgoj i obrazovanje omladine zove ped-agogija. Važnost se njezina i sastoji u tom, da je pokrenula narodnu svijest. U tom je i bila njezina pogibelj, kojoj se neprijazna državna vlast svojim silama suprotstavila. Retardirajuće sile apsolutizma bile su očajni pokušaj, da se zaustavi raspadanje oronulih životnih oblika i probivanje duha novoga doba.

*

Stanka, koja je u povodu toga nastala u napretku duhovnoga života narodnoga, imala je medjutim svoje naročito kulturnofilozofijsko značenje, jer se pod dojmom mračne tišine, u pritajenom vrijenju fermentirao sav životni sadržaj. I tako se dogodilo, da se s uspostavom ustavnoga života u objašnjenoj, cjelovitoj, slici ukazalo, što je historijskoga i političkoga smisla i obrazovna duha sabrano radom prošlih vjekova i što je nacionalno i kulturno važnih direktiva, pretpostavaka i vrednota izneseno u ilirskom pokretu. Sve je to odredilo strukturu duha krajem prvoga decenija druge polovice XIX. vijeka i očitovanju njegovu dalo značaj nastavka preporodnih težnja. Vodeći ljudi onoga doba — Strossmayer, Starčević, Rački, Šulek, Filipović, Kukuljević, Mažuranić, Preradović, da i ne spominjemo mnoge druge, ulaze u život s mladenačkim utiskom zanosnoga doba i zrelim se sudom i jasnim pogledom daju na rješavanje savremenih zadataka. Radilo se o tom, da se udare osnovi političke organizacije i nacionalno-kulturnoga rada — u punom opsegu i iz sve snage svojski sabranoga bića, a da se pri tom očitovanja njegova mahom i prilagode potrebama sadašnjosti — te tako izgradjena ličnost narodna sa svojom historijskom i kulturnom legitimacijom kao ravnopravni član uvede u kolo čovječanstva.

Dr. Franjo Marković

Dr. Ante Bauer

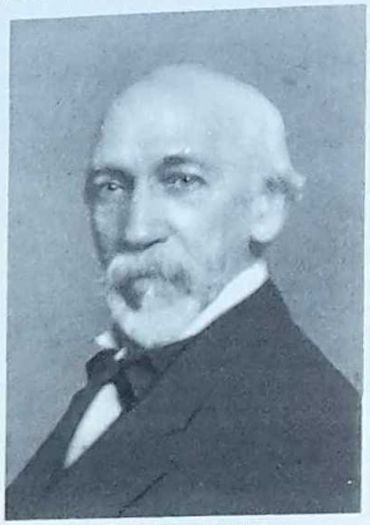

Dr. Gjuro Arnold

Nije bio slučaj nego upravo potreba vremena, pa je stoga ne samo kulturnohistorijski, već i ideološki, za orijentaciju u životu značajno, da je tom nastojanju do naročita izražaja došla vrijednost prosvjete, važnost intelektualnoga života — i pouzdanje, da se iz njegovih snaga životni sustav samosvijesno i svrhovito udešava. Značenje teorije za život očituje se napose u osnivanju Akademije i podizanju — zapravo uspostavljanju sveučilišta, koje se u okrnjenom obliku sačuvalo od svojega prvoga osnutka još prije ne malo dva stoljeća. U središtu toga pokreta stoji dioskuri J. J. Strossmayer i Fr. Rački sa krugom prijatelja i saradnika, koji su se okupljali oko »Pozora« — kojega ime značajno pristaje u naziranje o važnosti razumske funkcije. Radilo se doista o tom, da se s naučna pozorja osvijetli čitav život — u etničkoj značajnosti svojoj i historijskoj realnosti. Prosvjetna ideja uključivala je u sebi političku i kulturnu. Bilo je u duhu istinskoga liberalizma, kad se uz emancipaciju duhovnu vezala emancipacija politička, iz samoodredjenja zrele misli izvodila samostalnost i samosvojnost životna izražaja. Odnos intelektualne funkcije na praktične potrebe daje tomu stavu značaj idealno upravljena utilitarizma — koji držeći u vidu svrhu mišljenja, da služi uvidanju istine, ne zastaje na apstraktnom teorijskom idealu, već spoznavanje unosi u život kao efektivnu snagu, a ne zadržava se pri tom samo na humanističkim motivima izvedenim iz uvidjaja u dušu ljudsku i posebnu dušu narodnu, već hoće da krene i motive realističke, izvedene iz poznavanja materijalne prirode i uvjeta ekonomskoga života. Zahvatanje života u njegovoj cjelini upućuje onda i na važnost umjetnosti u obrazovanju duhovne ličnosti narodne i daje joj pravac prema vlastitom unutrašnjem usavršavanju iz produbljena narodnog osjećaja — ne bez idealna odnosa na unapredjenje života, sa izvjesnim zanosom na »bel esprit«, koji se očituje u osnivanju »Galerije slika«. Uvažavanje intelektualne i umjetničke funkcije po njihovoj bivstvenoj svrsi dovodi se onda u organičku vezu sa izražajem moralnoga i vjerskoga osjećaja i uskladjuje se s njim u predodžbi jedinstvenoga životnoga reda, u uravnoteženom sustavu kulturne radnje.

U tom uravnotežavanju prosvjetnoga duha i moralno-religijskoga

mišljenja i osjećaja određuje se i odnos prema realnosti skupnoga života na poravnanju pojedinačne težnje i zajedničke potrebe. Liberalizam je u biti svojoj individualistički disponiran, ali uvrštavanjem u cjelinu humanoga bića dobiva monadološki značaj. Pojedinački se život ne izdvaja egoistički iz skupnosti, već je usvaja u se. Socijalno odnošenje postaje unutrašnji zakon punoga individualiteta i dobiva značaj pretežito etičkoga zahtjeva. U pouzdanju, da se prava misao, plemenit osjećaj i dobra volja, jednom riječi svijest uzdignuta nad subjektivnost, polazeći iz pojedinačnih ishodišta, sastavlja u zajednički duh, demokratska misao kao izraz konstituirane harmonije postaje osnov ne samo političke nego i kulturne asocijacije. Prenošenje stožera života u duhovnu aktivnost daje onda napose političkom naziranju dinamički potez: država proizlazi iz svijesti naroda kao produkt njegova osviještena bića, njegove volje i snage — kao zadatak, u kojem historijski osnovi dobivaju važnost, koliko ulaze u aktualne tendencije, granice državne integracije dopiru, dokle narodna svijest seže, a sadržaj joj i način konstitucije određuje potreba kulturna razvitka. Pravo uzevši ogleda se u tom platonska ideja države, osnovane na snazi razumne i moralne volje. Oživljavanje čitave društvene materije iz unutrašnje duhovne snage označuje aktivnost kao idealizam htijenja, koji prevladava sanjarski romantizam i upućuje na vrijednost rada, prema riječima I. Filipovića: da smo manje snili, više pak mudro radili, sad bi bili cilju bliže. U tom krugu misli dobiva i jugoslavenska ideja svoje moralno-kulturno značenje kao komplement hrvatskoga narodnoga osjećaja. Pa i ako je kasniji razvitak njezin doveo do pomjeravanja odnosa hrvatske nacionalne i skupne jugoslavenske misli, a politička stvarnost nije bila prema idealnoj zamisli, nedostatak njezin nije u imenu ni u sadržini — nego u ljudima, koji nisu odgovorili intencijama, iz koje je rodjena.

Jače isticanje historičkoga momenta, tradicije i historijskoga prava, daje značaj drugoj struji duhovnoga života, koja se koncentrira oko A. Starčevića. Politička ideja obuhvaća nacionalnu i kulturnu. Država postaje glavni izražaj naroda; ona obuhvaća materiju života, podredjuje joj sve funkcije i svojim imenom obilježava narod. Koliko je sama imala biti najviša zazbiljnost naroda, toliko je narod svojom organizacijom vezala i odredjivala: narodnoj državi odgovara državni narod. To je, istina, iznutra davalo poticaja zahtjevu i izražaju hrvatske individualnosti, ali je podjedno u nekom pogledu prema vani zatvaralo narodno biće političkim okvirom i postavljalo granice kulturnoj i humanoj težnji — ne i bez neke dogmatičke ukočenosti i konzervatizma, koji je na državnom interesu odmjeravao sve ostalo nastojanje.

Povrh tih struja, koje su se dijelom podudarale, dijelom ukrštavale i u napetosti razilazile, strukturu duha obilježava osjećaj za vrijednost ideala — u kojoj bi punoća bića došla do izražaja, uzdizanje nad iskorišćivanje realnog stanja i smirenje u njemu. Ali je slaboća toga raspoloženja bila u tom, da mu je od česti nedostajala psihička motivaciona snaga, koja bi ga učinila efektivnom silom kao što mu je nedostajao i odgovarajući smisao za organizaciju rada. I tako se dogadjalo, da je često pri lijepoj zamisli budućnosti ili se ideja narodna sa svojim moralnim i političkim vrednotama prebacila u idealiziranu sliku prošlosti. Izvjesna romantička nota povrh smisla za realnost ostala je stalno, sve do danas, značajna crta hrvatskoga bića.

Prilike, koje su nastale padom apsolutizma, otvorile su, upravo nametnule naučnom radu nova područja zanimanja. Tražile su to ne samo za potrebe obrazovnoga sustava, nego i za misaono svladavanje čitavoga narodnog života, tako reći, u vlastitoj režiji. Pored humanističko-historijskoga interesa dolazi do izražaja prirodonaučni interes, s kojim u duhovni život ulaze i problemi prirodnih nauka: stav prema materijalizmu kao osnovu prirodonaučnoga gledanja (B. Šulek), prema darvinizmu i evolucionizmu (S. Brusina), mehanizmu i vitalizmu, monizmu, (naročito po E. Haeckelu). Naučnu filozofiju pored ranijih propedevtičkih radova V. Pacela, J. Posedela i pojedinačnih manjih studija, u izvještajima srednjih škola (J. Križan, I. Stare, Žanić, Jemeršić, Manojlović, Jurandić i dr.) i popularnih sastavaka zastupa Franjo Marković — u herbartovskom pravcu. Njegovo stajalište prema filozofijskom problemu određeno je ponajprije tim, da je na »pisce s onu stranu Velebita« ne idejno nego kao historijski dokumenat (»putni list«) nadovezivao nanovo započeti rad oko filozofije kao nauke — a onda tim, da ni Herbartovu nauku nije zapravo uzeo kao tobože adekvatni izraz hrvatskoga duha, već kao najpodesniji osnov za uvodjenje naučne radnje filozofijske. U duhu monadološkoga spiritualizma Leibnizova pod utjecajem H. Lotzea razvija filozofijsku misao Gj. Arnold, zastupajući u svojim pogledima na književnost zahtjev, da ona bude organičko-sintetički izražaj narodnoga bića. Katoličku filozofiju pretstavljaju Antun Kržan, Josip Stadler, U. Talia, Antun Bauer, J. Alfirević, S. Zimmermann, H. Bošković. Tradicija se Duns Scota nastavlja u filozofijskom radu franjevaca. Odvojeno stoji pod utjecajem talijanske filozofije Ante Petrić. Razvijanje filozofijske misali u posljednje vrijeme pokazuje utjecaj raznih struja. U opreci sa pretežnim racionalizmom, a u težnji da se filozofijska funkcija uvrsti u život, činilo se potrebnim dati joj pravac prema voluntarističkom aktivizmu (A. Bazala). Izvjesni »dinamički tip filozofiranja« zastupa V. Dvorniković. Naučno-pozitivistički pravac unosi St. Matičević. Pod utjecajem empiriokriticizma stoji Zd. Vernić, kritičkom se idealizmu na svoj način približuju P. Vuk-Pavlović i (svojim radom u taj krug pripadajući) St. Pataki.

U obnovi narodnoga života, a u vezi sa značenjem obrazovne funkcije povedena borba (pod I. Filipovićem) za samostalnost i slobodu škole unosi napredne poglede na učiteljsko zvanje i rad i dovodi ih do uvaženja u duhu uravnotežena liberalizma bez jačega otpora konzervativnih faktora i crkvenih vlasti. Potreba obrazovanja nastavnika, napose osnovnih škola, daje naročitu pobudu pedagogijskoj nauci, u kojoj pored M. Stojanovića i I. Filipovića važno mjesto zaprema i dugo vremena drži Stj. Basariček, pod savremeno pretežnim utjecajem Herbartove škole. Odvajajući se od nje novije struje zastupaju J. Turić, I. Tomašić, V. Koščević, naturalizmu i pozitivizmu priklanja se D. Trstenjak, novija nastojanja — naročito ideju »škole rada« ističu Stj. Matičević, A. Defrančeski, J. Demarin, Salih Ljubunčić i dr. Većina pedagoških radnika okuplja se oko časopisa »Napretka« i oko »Hrvatskoga književno-pedagoškoga zbora«, koji je pored samostalnih radova izdao i prijevode pedagoških klasika (Komensky, Locke, Rousseau, Spencer) i uglednih stranih pedagoga.

Psihologija, isprva također pretežito u herbartovskom pravcu, razvija se u pravcu prirodonaučne, fiziologijske i eksperimentalne struje (R. Bujas, E. Kučera, M. Kočonda-Vodvarška), sa pedagogijskim interesom (Fr. Higy-Mandić), u posljednje doba i pod utjecajem Adlerove individualne psihologije i Freudove psihoanalize.

Od ostalih posebnih nauka filozofijskih sociologija se još uvijek kreće uglavnom u krugu pravnih i nacionalno-ekonomskih nastojanja. Samostalnije značenje dobiva u stranačko-političkom pokretu radničkom, gdje je mahom vezana na marksističke zasade. Iz interesa ove ruke proizašla je naročito u posljednje vrijeme i dosta obilna prijevodna literatura. Kulturno-filozofijskoga problema dotakao se sa nekoliko općih pogleda Vj. Rotkvić. Od česti izvan naučnoga obradjivanja stoje slobodnozidarske tendencije u opreci sa kulturno-filozofijskim naziranjem vjerski orijentiranog kruga.

Pod utjecajem Du Prela i Aksakova u neko je vrijeme bila istaknuta spiritistička misao (Gaj, Hinković, pa i izvan hrvatskoga duhovnoga kruga stojeći L. Hellenbach). Slični odvojak od naučnoga duha u novije doba čini antropozofski i teozofski pokret, bez jačega značenja u sastavu skupnoga duha.

Vežući se ponajviše uz potrebe i pojave književnoga života razvija se teorija umjetnosti (J. Jurkovi:ić, A. Veber-Tkalčević) i literarna kritika (Fr. Marković, koji je ujedno i glavni pretstavnik estetike, pa A. Šenoa, Č. Jakša, A. Petravić, J. Ćuka, M. Marjanović, V. Lunaček, A. G. Matoš, A. Haler, Lj. Marakvić, A. Barac, I. Hergešić itd.) pod različitim utjecajem estetskih, sociooloških, kulturno-psihologijskih i drugih pogleda. U vezi sa drugim umjetničkim pojavama razvija teoriju umjetnosti u eklektičkom pravcu naročito I. Kršnjavi. Posve je razumljivo, da su se i u književnosti — na svoj način odrazile tendencije, problemi i raspoloženja duha vremena. Ideološki je pored značenja ideja i likova, koji su tu izneseni (ali ne mogu biti predmetom ovoga razlaganja) važan spor »starih« i »mladih«, što se razvio oko modernizma, koji je u borbi protiv dotadašnjih oblika i načina iznio misao slobode umjetničkog stvaranja. Neopravdano se činilo, da se i spor oko toga kreće, dok je zapravo »kamen smutnje« bio u tom, što je težnja za slobodom uzela univerzalistički, upravo kozmopolitski pravac i književnu funkciju odvojila od jezgre i bila narodnoga života. To je odvajanje po čem i dovelo do dekadentnih pojava, što obilježavaju »fin de siècle«, preko kojih nastojanje nanovo puti na veze sa nacionalnim duhom i životom, a dobiva naročiti izražaj svoj u socijalnoj, na radničkom i seljačkom pokretu orijentiranoj književnosti (Cesarec, Krleža, Stuparić, Miškina i dr.).

Socijalna nota više no u jednom pogledu daje obilježje savremenome duhu. Osnovana na »avansiranju masa«, koje u čitavom opsegu života, u politiku i kulturno nastojanje unosi nove, teške probleme, idejno je bila iznesena u nauci T. G. Masaryka, koji je »socijalno« istakao kao najvažniji momenat nacionalne ideje. Utjecaj Masarykov došao je samo s izvjesnim ograničenjem do izražaja u pokretu »napredne omladine« i pretežito se iscrpao u političkim nastojanjima. Dublje je značenje pored utjecaja L. Tolstoja zadobio u Stj. Radića po odlučnom zaokretu prema socijalnom biću — u pomicanju širokih masa u središte života, u isticanju kolektivnoga bića i hvatanju njegovu za poluge političkoga i kulturnoga odredjivanja. Ne bez izvjesnoga poteza prema univerzalnosti (»zelena internacionala«), ali po strukturi društva s pretežito seljačkim elementom u prednosti prema srodnom radničkom pokretu (»crvena internacionala«), sa jakim naglasom čovječnosti kolektivna »seljačka demokracija« potiskuje demokraciju osnovanu na individualističkom principu liberalizma. Seljaštvo postaje subjekt i nosilac čitave društvene funkcije — iz svijesti i volje kolektiva ima da se izgradi društveni red i kulturni sadržaj, ne samo u duhu naroda, nego upravo iz duha naroda. Tim se mijenja i položaj inteligencije u narodu. Borba za novim oblikom i sadržajem života očituje se u »ruralizmu«, ishodište sve društvene radnje postaje seljački život. U tako uzetom pravcu duhovnoga razvijanja i stvaranja ukazuju se, čini se, pored ostalih naročito dva velika problema: u jednu ruku pitanje odnosa skupnosti prema pojedincu, kolektivnog duha i volje prema individualnoj svijesti i savjesti — a u drugu ruku problem seljačke kulture, ne zar samo kao prilagodjenju na narodno mišljenje, osjećanje, htijenje i vjerovanje, iako poznavanje njegovo postaje osobito važno, nego kao razvijanje i kulturno formiranje duha seljačkoga rada i zvanja. Na toj se točki onda sastaju tendencije naučne, književne i umjetničke svijesti »gradjanskoga društva«, smjerajući za samosvojnim, iz duše narodne izvedenim izražajem — kao i nastojanje, što puti na razvijanje narodne filozofije, jer ni orijentacija iz seljačkoga duha ne može stati na pučkoj mudrosti, već treba da je izvede do idejno produbljena i cjelovito zaokružena stava prema svijetu i životu. Rješavanje tih problema postaje zadatak bliže i dalje budućnosti.

Dr. LJUBOMIR MARAKOVIĆ

HRVATSKA KNJIŽEVNOST
1860.—1896.

I. ŠENOINO DOBA

Botićev »Dilber Hasan« prema njegovim epskim djelima u stihovima (Bijedna Mara, Pobratimstvo, Petar Bačić) pokazuje dovoljno koliko je štete nanijelo našoj književnosti uporno zadržavanje »klasičnih« oblika u stihovima, naprama noveli i romanu koji u to vrijeme u svjetskoj književnosti sve više preotimaju maha. Teške okove deseterca koji sa svojim epitetima i stalnim formulama znači priličan balast i već dosta izlizanu šablonu, nastoji Marković odbaciti uvodeći jampski kvinar u drami, a i u epici tražeći takodjer druge stihove. Medjutim, sva nastojanja da se stvori epska poezija velikog stila, razbijaju se na tom da za izražavanje intelektualnih problema u poeziji nikako više ne dostaje jednostavni i kompozicijski ustaljeni oblik epa, a za jednostavnost poimanja i primitivni konservatizam hrvatska je inteligencija još uvijek predaleko od širokih krugova naroda. Tako se troše energije u djela kao što su »Kohan i Vlasta« i »Dom i svijet«, s ambicijom da se hrvatska književnost učini mnogostranom i formalno »bogatom«, ali raspleti radnje, strpani u usku kompoziciju i u stihove, postaju nejasni i neuvjerljivi. Uza sve to uporno nastojanje da dobijemo romantični i idilski ep, mi ih još uvijek nemamo, umjesto da se tražio oblik koji predmetu najbolje odgovara.

August Šenoa

Preradovićeve harmonične mirnoće koja je, ritmički, ne baš u neznatnoj vezi s njegovom korenitom i krepkom štokavštinom, ne može ništa da nadoknadi. Nesretni klasicistički eksperimenti Palmovića koji je, inače, glavni lirski predstavnik te epohe, dovoljno to pokazuju. Šenoa je ritmički nesiguran, iako je jezično kreativan, ali samo u »povjesticama« koje nemaju pjevnog karaktera i zato lakše podnose ritmičke slobode. Tu je Šenoa postupao pravilnim instinktom i, ne mučeći se poput Markovića i kasnije Arnolda (na osnovi njemačkih književnih teorija) oko stvaranja »prave« balade i romance, zaodjeo historijsko ruho u oblik koji je u prvom redu retoričan, deklamatoran, i stoga efektan jakim dramskim akcentima. Kasniji pokušaji da se ta Šenoina tvorevina nastavi, pokazuju najbolje koliko je ta izražajna forma lično Šenoina, odraz specifično njegova karaktera i umjetničkog oblikovanja, te je nitko poslije nije mogao s uspjehom nastaviti. Kompozicije nekih lirskih pjesama toga vremena, naročito Zajčeve, pokazuju da su Zahar, Vukelić, Jorgovanić, znali u pojedinim lakim pjesmicama dati lak, nenametljiv izražaj opće prilaznim osjećajima. Ali rijetko koja od tih pjesama može da prodje bez jezičnog ili ritmičkog retuša.

Romanu koji dotada nije ni postojao, dao je Šenoa odjednom definitivan i magistralan oblik. Plastika u crtanju lica i kompozicijska izradjenost cjeline mogu i kasnijim romansijerima služiti kao uzor. Svojim romanima koji su jednim udarcem osvojili čitalačku publiku, Šenoa je daleko više obogatio ekspanziju književnosti, nego li svi pokušaji da se stvori ep, iako su oni potekli iz želje da se nadoveže na neposredni izražaj narodne duše u junačkim pjesmama — ali je njihovo vrijeme već prošlo.

Pseudohistorijsku novelu kakvu je stvarao Bogović — fantastičnu, apokrifnu historijsku epizodu u stilu »viteških« avantura — nastavljaju dii minorum gentium, bez značenja. Seoska pripovijest, jedna od najstarijih pripovjedačkih tvorevina naše novije književnosti, dobiva i dublji i širi zamah u Šenoinu »Prosjaku Luki«, dok je inače u glavnom folklornog karaktera, idući naročito za tim da topografski sadržajno proširi književno područje (Veber, Vodopić, Gršković), a često i, po uzoru Bogovićevu, tražeći u hajdučkoj i ciganskoj romantici »jake« motive. Razmjerno je možda najplodnija, u pripovijesti i u crtici, humoristička žica koja među Šijacima stvara plodnu tradiciju (Jurković, Korajac, J. E. Tomić), a u Šenoi se prelijeva između satiričnog fejtona i novelističke humoreske.

Naslabija je drama koja se zakopala u Schillerovsko-Grillparzerovsku kompromisnu formu između Šekspira i grčke tragedije te okovana u stihove, sapeta u patetiku bez predaha, od Demetra preko Bogovića pa do Markovića stvara drame bez scenskog života i bez vlastitog izražaja. Bez sumnje je »Karlo Drački« dublji i izdašniji od svojih pretšasnika, ali Markovićeva romantička zamagljenost nemoćna je na pozornici.

Kritika je tek u ovom razdoblju postala književna forma; čitljiva, štaviše privlačljiva u Šenoinu fejtonskom obliku koji je, bez insistiranja na teorijama, bliz životu, gibljiv i slikovit, a s druge strane u obliku akademske rasprave, ozbiljna teorijskog istraživanja koje pokazuje sistem i metodu (Jurković, Marković, Pavić i dr.).

Idejno, ovo se razdoblje, odahnuvši od pritiska apsolutizma, gotovo iscrpljuje u patriotskim akcentima i izgradnji hrvatske svijesti. Umjesto apokrifnih teorija koje su stvorila ime ilirsko i dobrano zamaglile historijsko gledanje stvari, Šenoini historijski romani i njegove povjestice daduše romantičnu interpretaciju povijesti, ali se osnivaju na autentičnim vrelima i na precizno određenim pojmovima o narodu i rodoljubju. Historijski romani daju primjere uzora i odvratnih, zastrašnih izroda. Romantičko gledanje u jakim kontrastima pogoduje isticanju krijeposti i vrline koja je anđeoski savršena, i opačine i zlobe koja je paklenski gadna. Šenoina pjesma »Budi svoj« najbolje sintetizira njegov pojam muškosti, značaja, vrline. Markovićevi junaci manje su jasni, manje patriotski »prozirni«, jer je Marković kao dramatiku urođeno traženje tragične krivnje: Bruno, Kohan, Karlo Drački nisu savršeni ideali poput Pavla Gregorijanca, Matije Gupca i dr. Samo u »Diogenesu« Jankoviću dao je Šenoa problematično lice, zagonetno, koje u svom postupanju nije uvijek matematički dosljedno.

Petar Preradović

Dinamiku patriotske patetike znatno podupire, u historijskom romanu, osim kontrasta u crtanju lica, i sav ostali romantički tehnički aparat: motivi trovanja, otmica, kletava i pustolovina; tableaui bitaka, gozba, običaji; muzejski široko crtanje unutrašnjosti zgrada i načina života. Sve to daje raskošnu i plastičnu sliku koja ni danas ne može promašiti svoga fascinantnog učinka, naročito na šire obrazovane krugove. Veliku ekspanziju Šenoinih djela prilikom 50-godišnjice smrti nije izazvala (kako se porugljivo izrazio jedan naš kritik) »recidiva patriotizma« koju su prouzrokovale opće prilike posljednjih godina, nego nesumnjivo i Šenoina neoslabljena popularnost kao pisca koji, magijom svoga zanosa za prošlost, oživljuje oko nas Kamenita vrata i Kaptol, Samobor i Podsused, Grič i Nehaj, napučuje ih živim licima koja, iako nastupaju redovno u velikoj paradi scenske kostimerije, ipak odišu istinskim i živim duhom prošlosti. Pritom se nikako ne smije zaboraviti aureola kojom je blistavi stil njegovih povjestica, kao sublimna dopuna Šenoinih romana, ovjenčao ličnosti i epizode iz povijesti i povijesne priče.

Druga je idejna komponenta toga vremena socijalna. U stihovima je uopće nema; u pripovijetkama još je usko vezana o patriotski-odgojnu formulu: poštenje, značaj nada sve; ali ona nije nužno vezana o patriotsku pointu. »Ilijina oporuka« apoteoza je građanske vrline novog Zagreba, budućeg velikoga grada, ali »Prosjak Luka« nema nikakva takva akcenta, on je, za svoj socijalni milieu značajna, slika opće-ljudske tragične sudbine. U svakom slučaju, Šenoa je, u cjelini svojih pripovijetki iz suvremenog života, prikazao predstavnike svih staleža koji za tadanji naš život dolaze u obzir od »Pruskoga kralja« i »Baruna Ivice« pa do Ilije Radića i Branke, njegovih idealnih likova. Pribroji li se k tomu još i crtanje seljačkog življa u historijskom času »Seljačke bune« i naročita ljubav kojom Šenoa crta malog čovjeka u prošlosti kao pendant herojskim junacima velike historije (u »Zlatarovu Zlatu«, u »Diogenesu« i dr.), može se kazati da je dao bogatu galeriju tipova koji, iako idealizovani, nose u sebi čitav sklop problema koji ih, po njihovu staleškom položaju, okružuju. Dakako da su ti problemi ipak sekundarni prema najtežem problemu čitavog narodnog života: slobodi, samostalnosti; a bez sumnje nisu, u tadanjim našim malim prilikama, ni tako dalekosežni ni tako zamršeni. Pored Šenoe, jedini Perkovac pokazuje neka uporišta za socijalnu novelu, ali on nije dospio da se razvije u pripovjedača većeg stila.

Humoristički pripovjedači toga vremena popunjaju takodjer sliku tadanjeg našeg života: njihov je humor doduše bezazlen i prostodušno naivan, ali i Jurković i Korajac imaju oštar dar opažanja, mnogo duhovitosti i, kao dobri stilisti, bogat i pravi narodni rječnik. Iako pitome i idilične, njihove slike čudaka iz naroda ili abderitskih anegdota jedva se mogu nazvati satirom, toliko su srdačne i tople kao fata morgana sretnih vremena »aus der guten alten Zeit«. Šenoa, koji se inače i sam povodi za prilično dobroćudnom češkom humoreskom, udario je i tu nečekivanim putem, ali je sustao na prvom koraku: u »Ljubici« — postupajući naturalističkom metodom živog modela, daje nesmilienu i do krvi sarkastičnu društvenu satiru, i tom se principu vraća kasnije samo u »Prijanu Lovri«, ali ne više kao komediograf, nego kao bezizlazan pesimist u obliku novele. Ali i to se, očito prerano za svoje vrijeme, desilo samo jedan jedini put. U toj vezi treba naročito spomenuti političku satiru koju je, u suvislijem stilu, načeo Nemčić u »Kvasu bez

kruha«, a na nju se nadovezuju Korajčevi »Razgovori izmedju četiri zida« i Šenoin »Vječni Žid u Zagrebu«, uz brojne njegove političke fejtone ili političke aluzije, čak i u kazališnim kritikama. Napadaji na Šenou, naročito Kovačevićevi, imaju političku pozadinu, i kasniji pisac »Smrti Babe Čengićkinje« pokazuje već satiričku žestinu koja će, iza njega, u krilu njegove stranke, naći jakih zastupnika, sve do neodoljivog A. G. Matoša

II. REALIZAM

Kada je umro Šenoa, držalo se najprečim pitanjem, hoće li J. E. Tomić kako treba dovršiti »Kletvu« i preuzeti Šenoinu baštinu u historijskom romanu, i da li će se naći Šenoi dostojan nasljednik na polju povjestice. Tomić je dovršio »Kletvu«, a Arnold s »Damjanom Judom« bio oduševljeno pozdravljen, ali je vrijeme i historijskom romanu i povjestici prošlo, a da to suvremenici nisu pravo ni opazili. Tomićevo najbolje djelo nije ni »Zmaj od Bosne« ni »Za kralja — za dom« nego socijalni roman »Melita«, a povjestica je uzmaknula pred kraće i konkretnije formuliranim geslima u patriotskim budnicama. Kumičićevi historijski romani »Kraljica Lepa« i »Urota« imaju još samo stvaran uspjeh kao odraz političkog programa; unatoč pojedinim odličnim stranicama, oživljavanje historijske atmosfere u njima nema više onoga čara koji je, kao baštinu Waltera Scotta, umio razviti Šenoa i o kojemu je sanjao romantizam. Prošlost ustupa mjesto sadašnjosti, i patriotizam nalazi indirektniji a umjetnički istančaniji izražaj u nezadovoljstvu sa suvremenim prilikama. Roman koji je najpodesniji za takva problematična gledanja, postaje gotovo isključiva književna vrsta. Pod dojmom Balzaca i Turgenjeva postaje Gjalski predvodnikom hrvatskog realizma, »kralj novele« i najčitaniji pisac romana na kojega pomalo prelazi Šenoina popularnost. U drugu ruku »stekliši« Kovačić i Kumičić nostalgiji za nedavnom prošlošću Ks. Š. Gjalskoga stavljaju nasuprot brutalni naturalizam Zolin, tražeći pravo nemilosrdne kritike nad svim što nije vrijedno da živi. Ali ni jedni ni drugi nisu slobodni od romantizma, od sentimentalnosti, od poetiziranja. Gjalski se u svojoj prevelikoj produktivnosti ne može ukloniti izvjesnoj šabloni u kompoziciji i crtanju lica, posižući nerijetko i za romantički »jakim« motivima u zapletu radnje. Kovačić doživljenost i apsolutnu uvjerljivost u crtanju seljačkog milieua, na stranicama koje ostaju još uvijek nedostignute, kvari zbrkanom kompozicijom, koja očito potječe od nesuvislog pisanja na mahove, i sasvim knjiškom, nerealnom fantastikom drugih komponenata radnje. A kod Kumičića se patriotski zanos za čistoću istarskoga i primorskog života, poetiziran i patetiziran izmiješao s cauchemarskom fantazijom kriminalnih motiva roman-feuilletona, te je u njega daleko više Eugena Suea i Aleksandra Dumasa, nego istinskoga i dosljednog Zole. Što Zoli daje izvjesnu veličinu, to je monumentalnost Rougon-Macquartovske koncepcije čitavog suvislog niza romana, čega nema ni u Kumičića, koji je radi toga vrlo nejednak, ni u Gjalskoga, koji se stoga u motivima i u likovima ponavlja, dok je majstor »Čovječanske komedije«, Balzac, baš radi te cjelovitosti zamisli bezbroja svojih romana, ostao uvijek i snažan i raznolik. Snaga je Gjalskoga, u umjetničkom pogledu, kako se čini, jača u novelistički zaokruženim manjim pripovijetkama koje imaju fino crtanje ugodjaja, krepak obrat i, redovno, zanimljivu invenciju i oštro opažanje. — Vjenceslav Novak nije u formalnom pogledu obogatio roman i pripovijest, osim što je nezavisan od direktnih uzora, i što manje ostaje na površini i od Gjalskoga i od Kumičića i od Kovačića, te psihologijski znatno produbljuje opažanja. Janko Leskovar, koji se javlja pod kraj te epohe te znači upravo njezin prelaz u Modernu, suptilniji je od svih svojih drugova, i u psihologiji i u crtanju prirode impresionist, osjetljiv za nijanse i zadahnut izvjesnim diskretnim lirizmom, koji je već znatno odmakao od sumarne patriotske sentimentalnosti Gjalskoga i Kumičića. Josip Kozarac unosi najmanje artizma u svoje pripovijedanje, trijezno i ozbiljno, ali katkada i suviše stvarno suhoparno, i njegova je zasluga u prvom redu na polju stvarnih problema, a ne na području forme. Samo u crticama maloga opsega (Slavonska šuma, Tri dana kod sina i dr.) osjeća se vještina finog uživljavanja i milina preciznog sitnog slikarstva. Inače, veliki broj tadanjih pripovjedača drugog reda nema nikakva prvoboračkog značenja za razvoj pripovjedačkog stila i forme, te znače samo stvarno proširivanje gradje i osvajanje sve šireg čitalačkog kruga.

Lirika ovoga razdoblja nije usavršila u jačoj mjeri ni versifikaciju ni jezični izražaj. Tek pod kraj epohe javlja se socijalna nota u izrazitijem obliku (Hranilović, Arnold, Deželić i dr.), umjesto da ona i u lirici prati razmah realizma u romanu. Pravaštvo koje na pripovjedačkom polju donosi brutalni obračun sa zbiljnošću, u lirici stvara idealističke krilatice i budnice, koje nisu bez naduvenog bombasta. Koliko god je ljubavna poezija toga vremena zastarjela i oblikom i osjećajem, ipak se ne smije podcijeniti činjenica da, u patriotskoj poeziji, Harambašićeva patetika »pravaškog barda« spaja dinamizam Šenoin s Kranjčevićevim u nepretegnutu crtu, i da je Harambašić bio pjesnik koji je, uz kasnijega Alaupovića, bio lično najbliži Kranjčeviću. Iako Harambašić nije bio ni bogata ni jaka lirska ličnost, njegova vještina u kovanju političkih bojnih parola (»Bog i Hrvati«, »Hrvatska Hrvatom« i dr.) dala je tadanjem razmahu patriotske pjesme za pjevačke zborove, kao gotovo jedinom javnom odušku nacionalnog osjećaja i političke svijesti, primjeren tekstovni materijal.

Eugen Kumičić

Zauzeta eminentno politikom, ta epoha nije mogla iznositi svoje osjećaje na pozornicu, u tadanjim prilikama cenzure i policijskog režima. Stoga se, valjda, i odrekla dramskog stvaranja, a za dramsko oblikovanje socijalnih ideja nije još bila dovoljno sazrela u svom socijalnom gledanju, iako je i sam Kumičić pokušao dramski stvarati i tim pokazao da se na to ipak pomišljalo. Ali nestašica naše salonske konverzacije onemogućila bi za onda i tako socijalnu dramu iz gradjanskih krugova, a seljački svijet bio je tada gledan tek u vidu »pučkih igrokaza«, u stilu bezbroj puta izvodjenih, još i danas prikazivanih Freudenreihovih »Graničara«, te Jurkovićevih i Tomićevih djela te vrste, već dobrano zastarjelog datuma. Pod kraj epohe, devedesetih godina, Tresić-Pavičić stvara historijsku dramu s velikim scenskim aparatom, spretniju i versifikatorski bolju od Bogovićeve a sadržajno oskudniju od Markovićeve, ali u biti istog stila, samo scenski šablonsku i bezživotnu, na koturnima retorskih tirada bez dubljeg osjećaja. Miletić je stvaralački preslab da ostvari svoj omiljeli san »Hrvatske pentalogije«, i u »Tomislavu«, jedinom njezinu izradjenom dijelu, osjeća se znanje i htijenje daleko više nego inspiracija i stvaralački zanos. Ipak je Miletić velika kazališna figura, ne kao stvaralac drame nego kao stvaralac kazališnog života, čarobnjak zanosa i požrtvovanja za pozornicu i čovjek kakova nije dala nijedna kasnija epoha.

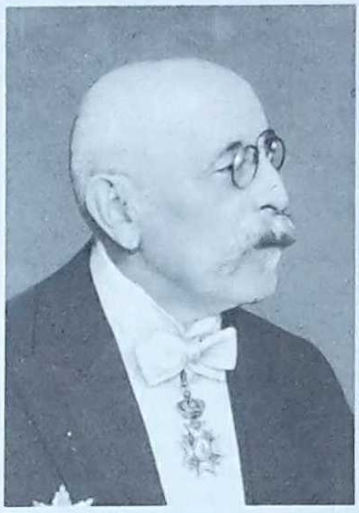

Ksaver Šandor Gjalski

G. M. Kombol je, u svojoj antologiji pripovjedača ove epohe, pravilno opazio da u razdoblju osamdesetih i devedesetih godina pažnja publike, usredotočena na bogati, izrazito literarni lik Šenoin, prelazi na političara Antu Starčevića, kao najeklatantniju figuru vremena. Tomu treba dodati samo to — vodeći računa o književnosti — da je u popularnosti, kod publike, kao pisac imaginacije osvojio Šenoino mjesto Gjalski i da, kao što za ljude prethodne generacije »iza Šenoe nije bilo književnosti«, tako je za čitavu generaciju iza toga Gjalski značio najčitanijega i artistički najprivlačljivijega pisca. Gjalski nije bio svestran kao Šenoa, a naročito se nije bavio kritikom da bi mogao i teoretski izraziti svoje misli o književnosti i tako stvarati mišljenje kod svojih suvremenika i o drugim piscima, nego se on nije zalagao ni za impetuozno i borbeno pravaštvo, sanjareći o sjenama ilirizma i ostajući kod pesimističnih sumornih protesta protiv tadanjeg političkog stanja. Ali vremena nisu dopuštala književniku da, kao aristokrat stvaralačkim duhom, ostane »au-dessus de la mêlée« i zato je, unatoč artističkim prednostima Gjalskoga, jedan dio publike prionuo žestoko i strastveno uz Kumičićevu »Kraljicu Lepu« i »Urotu« s izrazito formuliranim, retrospektivno obrazloženim političkim programom, koji govori drastičnim sredstvima naturalistički gledane povijesti. A isto tako i uz, pomalo bengalski osvjetljenu, ljiljanski čistu dobrotu i poštenje istarskog i primorskog naroda protiv odvratnih tipova austrijskog financa i talijanskih protuha, demaskiranih jeftinim teatralnim sredstvima. U »Gospodji Sabini« Kumičić je udario putem socijalne kritike gradjanskih krugova na uravnoteženiji i dosljedniji način, ali se drugi njegovi romani ne mogu s njim mjeriti i udaraju više putem jeftine senzacije. Kumičić je pokušao i teoretski zastupati svoj pravac na osnovi teorije o eksperimentalnom romanu, ali ni on nije bio kritik, i ta nestašica univerzalnog duha čini da čitavu književnost toga vremena gledamo u dva podijeljena tabora ili, izažimajući iz nje ono što je književno najznačajnije, kao kolektivan pojam realističke pripovijetke, s razlikom u nijansama pojedinih pisaca.

Kao taj kolektivni pojam, realistička pripovijetka dala je velik raspon stvarnom opsegu tadanje književnosti. Ako sravnimo hrvatski realizam n. pr. sa srpskim, vidjet ćemo da Lazarević, Veselinović, Sremac i dr. predstavljaju gladji, narativno izjednačeniji način pripovijedanja i u svojim ponajboljim radovima izvrsne zaokružene forme male pripovijetke. Pored toga, i jezikom i gledanjem stvari, oni su demokratskiji i svom, prosječno još primitivnom i patrijarhalnom, narodu bliži. Hrvatski realisti, naprotiv, nisu ni tako jasni ni tako jednostavni. Oni su intelektualci koji dolaze sa Schopenhauerom i Zolom, s Balzacom i Turgenjevom u narod koji osim Zagreba, Strossmayerove Firence s akademijom, sveučilištem, galerijom slika i dr., premda još stvarno malen, dobiva značenje kulturnog središta, i osim sela koje dolazi najmanje do izražaja (ali ga je ipak Kovačić ovjekovječio), ima i svoje provincijske male gradove koji su ponekad bili znatna središta historijskih tradicija, ili

ekonomske raskrsnice, ili čvorovi u spletu različitih vanjskih utjecaja. Taj karakter imaju i više-manje izolirane »kurije« zapadnjačkih, ili čardaci i kule istočnjačkih feudalaca. Šteta što Karlovac, sa svojom tako zanimljivom fizionomijom, nije našao svoga pisca (do najnovijih pokušaja); ali je zato Senj iznio Novak, Varaždin Gjalski, a Kumičić se dotiče Rijeke, iako je ne crta napose. Zagreb oživljava i Gjalski, i Kumičić, i Tomić i dr. Zapadnjačke feudalce opjevao je Gjalski, a Tomić i Leskovar gledaju ih u kritičnijem svijetlu; age i begove prikazuje Tomić, iako ne baš uvijek iz autopsije. Na to se nadovezuje šarolika slika različitih pokrajina kao cjelina: Hrvatsko Zagorje kod Gjalskog i Leskovara, Slavonija kod Leskovara i Kozarca, Hrvatsko Primorje kod Kumičića, Novaka i Cara, Kumičićeva epigona; Dalmacija kod Ive Vojnovića (koji, kao pripovjedač, pripada u ono razdoblje). Bosna kod Edhema Mulabdića i Osmana Aziza, iako su ovi posljednji umjetnički epigonski neoriginalni.

U pogledu staleške analize, učiteljica je još uvijek jedini predstavnik inteligentnog ženskog staleža, iako Kozarac u »Miri Kodolićevoj« nabacuje problem intelektualno samostalne žene koja nema zvanja nego treba da igra svoju primjerenu ulogu u okviru braka. Djetinjstvom ili majčinstvom kao problemom za sebe ne bavi se nitko, osim u vidu uspomena, ili samo uz put. Najviše su zastupani, u bogatoj i iscrpnoj galeriji, inteligentni muški staleži u čitavoj skali: kod Gjalskog, počevši od talentiranog ali nesretnog pisca pa do sitnog birokratića koji se mučno probija kroz život; kod Kumičića i Kovačića naročito društveni parasiti iz gradskih krugova, »Mecene« i odvjetnici koji se bave »javnim« životom; učitelji naročito kod Leskovara koji, crtajući taj stalež, ne ide za šablonom »Branki« i »Djurdjica Agićevih«; agronomi i ljudi »sa terena« kod Kozarca i Novaka, i tako bez kraja. Primorskog seljaka koji i nije zemljoradnik nego ribar ili pomorac, crta Kumičić, pomalo idealizirano ali ipak intenzivno. Zagorske i slavonske seljačke prilike crtaju Kovačić i Kozarac; prvi sa više plastike u realističnom opažanju života, drugi s više problematike u čitavom kompleksu moralnog i materijalnog života sela. Sporadična je ali vrlo značajna slika grupice seljaka kod Tomića (u »Melitti«) koji primjenjuju na svoj način načela socijalizma u vidu nekog naivnog komunizma i sektaške askeze, i nazivaju se »sicilisti«. Leskovar, naprotiv, dosta naivno persiflira socijalizam u figuri seoskog obrtničića bez zavičaja. Ne smije se zaboraviti golemi kompleks pitanja moralnog i materijalnog života koja zahvata Novak u »Zaprekama«, iako ne može da sve jednako, umjetnički superiorno i stvarno iscrpno, privede kraju.

Romantično gledanje života živi još u nerijetkoj drastičnosti motiva, u idealizovanju likova, naročito s patriotskim prizvukom, u kontrastiranju lica (kod žena na pr. gotovo isključivo tip apsolutne nevinosti ili demonskoga »vampa«), iako je tu realizam inače unio znatno više nijansa i istinskog opažanja iz života. Gjalskoga »Tajinstvene priče« nisu, naprotiv, romantika nego odraz modernog psihopatološkog i okultističkog eksperimentovanja, i odušak teškom pesimizmu koji tišti duhove toga vremena, crn, neutješan, mračan, kod Gjalskoga čak fatalistički formuliran u tamnoj noći Kuenova političkog režima. S druge strane, dosta naivan optimizam, većinom patriotskog korena, nastojeći da otvori svjetlije perspektive stvaranjem karaktera, ekonomskim popravljanjem, suzbijanjem brutalnog materijalizma. Kumičićevi romani iz života primorskog naroda i Gjalskoga »Na rodjenoj grudi«, Kozarčevi »Mrtvi kapitali«, Novakove »Zapreke« i dr. pisani su u tom duhu. Ali Kozarac je veći umjetnik kad piše psihologijsku novelu općeg karaktera (»Oprava«), Novak kad slijeva svoj bolni osjećaj samilosti u manje pripovijetke, Gjalski kad postavlja pitanje o svrsi života na opće-ljudsku osnovicu (»Tajanstvene priče« i sl.).

Najveća zasluga realizma čini se da leži ipak u crtanju ugodjaja i milieua, u poeziji Brezovice kod Gjalskoga, u posljednjim Stipančićima Novakovim, u Kumičićevim prikazima mora, u Kozarčevoj slavonskoj šumi, u Leskovarovu slikarski nijansiranom pejzažu, u Kovačićevu životu sela i okolici kumordinara Žorža. Iskrena ljubav prema zavičaju i oštro opažanje stvorilo je tu stranice neodoljive ljepote.

U stihovima, pod kraj epohe javljaju se, pored patriotske note, i socijalni motivi, ali tek u općem i tipskom obliku (Arnold, Hranilović, Deželić i dr.). Ali to razdoblje nema uopće pjesnika jake i izrazite lirske ličnosti.

Na polju kritike nema zamjene Šenoinu mnogostranom, gibljivom i aktuelnom kritičkom djelovanju. Pored krepke polemike u korist naturalizma (koju vode naročito J. Ibler-Desiderius i Kumičić), ostalim je kritičkim piscima većinom pred očima uzor Bjelinskoga, kritičara koji vodi, sugerira i daje inicijative, te Šrepel, Pasarić i dr. pretežno upozoravaju na strane uzore, naročito ruske, kao što i jest Turgenjev glavni učitelj našega realizma. U ovo doba pada znatan broj Markovićevih kritičkih radova o djelima prijašnjih pisaca. Pisani metodom biografijskog i deskriptivnog tumačenja pisca, znače jedino općenito mjerilo toga vremena za procjenjivanje vrijednosti baštinjenih književnih dobara. Šreplov kult Preradovića, izražen u korisnim detaljnim komparativnim studijama i u objavljivanju dokumentarnog materijala, treba naročito istaknuti to više što ova posljednja metoda dovodi do izdavanja Akademijine »Gradje«. — U kazališnoj kritici, Miletić znači prelaz u novo doba, kao moderna stvaralačka scenska ličnost, istančanih zahtjeva i univerzalne svjetske kulture.

Pored »Vijenca«, »Hrvatska Vila«, »Balkan« i dr. pokazuju intenzivan publicistički život, ali je glavna dinamika javnog života u to doba na polju političke žurnalistike.

Dr. IVO HERGEŠIĆ

MLADI U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI 1897.—1907.

Koncem 90-tih godina nastupa nova generacija, koja će potaknuti važne promjene u javnom životu hrvatskog naroda. Hrvatska politika početkom 20. stoljeća sva je u previranju: traže se novi okviri, stvaraju nove grupacije, koje će zadovoljavati novim potrebama.

Nove političke promjene usko su povezane sa novim kulturnim i književnim nastojanjima. Ako se i neki od Mladih više zanimaju za književno-umjetničke probleme, a drugi više za politiku, ipak se pokret Mladih ne može dijeliti na političku i književnu skupinu.

Mladi naraštaj bio je jednako nezadovoljan sa političkim stanjem, koje je zatekao, kao i sa književnim prilikama. Khuenov režim, koji traje preko 20 godina, jasno je pokazao, kako je jalova bila djelatnost opozicionih stranaka. Gložeći se medjusobno, bez pravog kontakta sa najširim masama naroda, stari su oporbenjaci bili su na domaku svojih sila. Jadne političke prilike pod konac 19. i početkom 20. stoljeća, nalaze svoj komplement i u kulturnom zastoju, koji se očituje 90-tih godina. Značajni kulturno-politički uspjesi u drugoj polovici stoljeća (autonomna prosvjeta, nacionalizacija kazališta, osnutak akademije i sveučilišta, preporod Matice) nisu urodili punim plodom. Poezija romantičnih epigona i razvodnjeni realizam 80-tih godina predstavlja književno naličje ovih prilika. Uvjereni da rade najbolje, Stari su perhorescirali svaku slobodniju riječ, svako iznošenje neugodnih istina, a službena književnost, koju je patronirala Matica Hrvatska, u većini je slučajeva blijedi ili čak lažni izraz faktičnoga stanja.

Takove su prilike zatekli Mladi, koji polovicom 90-tih godina stupaju u javnost. Spaljivanje madžarske zastave (u listopadu 1895.) prvi je nastup ove generacije, koja će propovijedati »naprednjaštvo« i »modernu«. Generacija, koja će znatno preobraziti naš javni život, — politiku i književnost — pripravivši teren za daljnja nastojanja, koja će biti dopuna naprednjačko-modernističkom pokretu, kakav se javio u osvitu novoga vijeka.

Omladinci, koji su se nakon listopadskih dogadjaja u Zagrebu razišli po raznim srednjoevropskim sveučilištima, dali su prvi signal naprednjačko-modernističkog pokreta. Najbrojniji bili su u Pragu i Beču. Moderne krilatice, koje su Mladi koncem 90-tih godina stali širiti po hrvatskim krajevima, stigle su k nama većim dijelom indirektno, preko Beča i Praga.

Kad je riječ o Mladima i pokretu, koji je prozvan Hrvatskom Modernom, spominju se u prvom redu dvije skupine naprednjačke omladine: Bečani i Pražani. Dok su jedni (Bečani) dekadentno nastrojeni i prožeti artizmom, drugi su naprednjački realisti, kojima je politika preča od književnosti. Nema sumnje, da u redovima Mladih postoji neka podjela rada, neko opredjeljivanje po temperamentima i stranim utjecajima (Masaryk u Pragu, Hermann Bahr u Beču itd.), ali je prva i druga skupina sastavni dio Moderne. Ne treba zaboraviti, da su ti mladi ljudi pripadnici iste generacije, da suradjuju u glasilima jedne i druge grupe, zajedno pokreću Društva Hrvatskih Književnika, zajedno se bore sa Starima, sve do provizornog sjedinjenja u »Savremeniku«, koji do 1910. obuhvata oba krila Moderne.

1.

Prva revija Mladih je »Hrvatska Misao«, koja izlazi početkom 1897. u Pragu, gdje se ujedno i štampa (dok se bečka »Mladost« štampa u Zagrebu). »Hrvatska Misao« je »list za književnost, politiku i pitanja socijalna«. Političko-društvena pitanja dominiraju: »Članci od uredništva« su mahom politička razmatranja o aktuelnim pitanjima tadašnje hrvatske politike. Slijede kulturno-politički članci o pučkoj prosvjeti, o socijalnoj demokraciji, o prilikama na sveučilištu i samostalnom naobražavanju, o hrvatsko-slovenskim odnosima, dok su književnosti posvećena samo tri veća članka: »O hrvatskim književnim prilikama« (Ivanov [dr. M. Dežman]), »Hrvatska književnost« (Milan Šarić) i »Pogled na noviju češku literaturu« (F. X. Šalda, danas prvak češke književne kritike). Izdavači (Živan Bertić, Milan Heimrl, Franjo Hlaváček, Svetimir Korporić, Franjo Poljak, Milan Šarić), izlažu svoje stanovište uvodnim člankom »Što hoćemo?«, koji ima sva obilježja kulturno-političkog manifesta.

»Svi, koji su čitali naš poziv za ovaj list, boje se, da hoćemo nešto nova, svi kao da ne žele, da naš list podje svojim samostalnim pravcem«. Ovom konstatacijom započima proglas. Pokretači »Hrvatske Misli« to žale. »To je dokazom, da u nas ne znadu, ili ne će da znadu, da mladež upravo mora u život donijeti nešto novo, nešto bolje, jer inače bi njezin dolazak u život bio suvišan«. Ali: »Umjesto da nas s radošću i s oduševljenjem pozdrave prijatelji napretka i slobode, mi vidimo gdje nas

osumnjičiše i unapred odsudiše«. Novotarije? »Ono, što je u nas novo, drugdje je već odavna staro, ono, zašto će nas možda kamenovati, drugdje je već postalo općim uvjerenjem«. K nama pravo »ne dopiru tudje ideje« premda »čavrljamo talijanski i njemački«, a »umijemo, ako i rijetko, francuski, ruski, češki i poljski«.

Vlada u Hrvatskoj ne brine se (kao »u naprednih naroda«), za što bolji uzgoj mladeži i širokih slojeva. »Policajnim duhom« okuženo je školstvo, a sveučilište je tvornica činovnika. Profesori su vjerni sluge tudjinskog režima, kao i posljednji općinski ovrhovoditelj. Od madžaronske vlade se ne valja nadati ničemu dobrom, a slaba je pomoć i od hrvatske opozicije. Ima u nje »poštenja i znanja«, ali ne dostaje ljubavi i razumijevanja za narodne potrebe, napose za potrebe mladeži. Opozicija »pruža žalostan primjer osobnih razmirica, stranačke nesnošljivosti, političkog dogmatizma«. Što valja dakle raditi? »U nastojanjima da hrvatskom djaštvu dademo misli, kojih mu policajna madžarska vlada ne će da dade, a opozicija za sada ne može, pomagat ćemo si djelima umnih prijatelja i učitelja mladeži, kako ih na svoju sreću imadu i Rusi i Česi i Francuzi, da ne spominjemo drugih naroda«. Tako će se u nama roditi želja, da i mi Hrvati imadnemo takovih ljudi.

»Otvarajući dakle i ženskoj i muškoj mladeži nove i daleke vidike velikih savremenih pokreta, hoćemo da u njoj probudimo težnju za tim, da si stvorimo jasno i potpuno uvjerenje o svim životnim pitanjima ... da ne bude jednom samo igračka ili čak slijepo orudje tudje madžarske misli ... ili oduševljena ali slaba, a često jadna i kukavna predstraža opozicionih prvaka«. Omladinci oko »Hrvatske Misli« bore se za novi, moderniji pojam nacionalizma. Treba »da pod domovinom, narodom, državom vazda razumijevamo sve, koji govore jednim jezikom i dišu jednom narodnom dušom«. A jezgra toga naroda »upravo su najnizi slojevi«. Hrvatska je mladež puna romantizma, a vrijeme je da počme realno misliti. »Dakle mjesto oduševljenih zdravica, brzojava, pouzdanica i izjava ... promišljen rad na polju gospodarskom, prosvjetnom i političkom«. Za taj se pako rad treba ozbiljno spremati, a potrebna je i sloboda savjesti, »da svaki s l o b o d n o kaže svoju misao, s l o b o d n o brani svoje uvjerenje«. Traži se suradnja s nemadžarskim narodima Ugarske. »Mjesto da i ovdje za Dravom moljakamo autonomiju u Madžara, hoćemo da Dravu prekoračimo u ime jedinstvene narodne kulture, u ime opće narodne ravnopravnosti«. Tamo preko »živi na stotine tisuća našega naroda, koji ne zna ni da je Hrvat ni da je Srbin«.

Mladež, svijesna svoje zadaće, treba da se uzda u se dovikujući svojim prethodnicima: »Mjesto političkog maštanja i pjesničke dangube hoćemo političku naobrazbu i realan rad«. A ti se omladinci ne kane utopiti u nekom amorfnom kolektivu, nego naprotiv ističu postulat, »da svaki čovjek ima i mora imati i razvitu s v o j u l i č n o s t, koje ne gubi, i ne smije gubiti, pristupi li on ma kojoj mu drago stranci«.

Veoma je značajan i članak o hrvatskim književnim prilikama. »Zašto hrvatska književnost nije onakova, kakova bi trebala da bude?«, pita se Ivanov. »Ako malo promotrimo prilike naših najvidjenijih književnika — svi su manje više ovisni«. Pisac zanemaren od vlasti, zapušten od društva, živi oskudno, pa »što da pjeva drugo, nego tugu — slavenska pjesma«. Birokratizam, režimsko nasilje, servilnost, provincijalnost. Književnik je paria društva. A potrebna je »sloboda pisanja i sloboda akcije«. Naša društva napose Matica Hrvatska, mogla bi više koristiti književnosti, nego što koriste. Hrvatsku književnost stežu »svi mogući obziri, od kojih nijedan nije u m j e t n i č k i«. Ti obziri »ravnaju smjerom beletrističkih listova«. Svuda vlada farizejski pseudomoral. Književnost teško pritištu i politički obziri. »U Hrvatskoj ima mimo državnog odvjetnika još jedna cenzura, koja nije mnogo bolja od našega krasnoga tiskovnog zakona«. Zlo je ako pisac kritizira režim, no zlo je, ako se drzne pa kritizira opoziciju. Treba pisati hvalospjeve popularnim Hrvatima, ili polaskati vladinim mogućnicima, ako hoćeš da uspiješ. »To je spekulativna književnost, koja je u službi chauvinizma ili državne vlasti«. Potrebna je kritika, a tu kritiku sputavaju i socijalni obziri »kraj našeg malogradskog birokratskog društva«. Problem kazališta trebalo bi napose tretirati u vezi s pitanjem domaće dramske produkcije. Na koncu se Ivanov osvrće na problem nacionalizma i kozmopolitizma u književnosti. Utjecaji »iz druge ruke« razlogom su što je naš duševni razvitak zaostao. Specijalne naše prilike isključuju potpuni artizam u književnosti. Hrvatska literatura »ima više zadaća, ne smije biti s a m o „l'art pour l'art". Mora da odgaja narod, naravno ne neposredno, nego preko inteligencije«. A zaključak? »U čvrstoj o r g a n i z a c i j i mogli bi provesti što pojedinac ne može ... Ako sila naših javnih i socijalnih prilika usprkos svemu naprezaniu i dalje bude okovima stezala umjetnost, onda neka književnici složno, dvostruko navale«. Ovaj bojni poklič, kojim Ivanov zaključuje svoja razmatranja o hrvatskim književnim prilikama, nije puka tirada. Osnutak Društva hrvatskih umjetnika (secesija mladih umjetnika iz Društva umjetnosti 1897.), osnutak i rad Društva hrvatskih književnika, osnivanje novih časopisa — sve su to praktične primjene ovoga prijedloga.

O »Hrvatskoj književnosti« piše i Milan Šarić, koji svome članku daje značajan motto uzet iz »Hamleta«: »Something is rotten in the state of Denmark«, a naiviše ističe, da se i najmladji pisci kod nas uklanjaju s u v r e m e n i m idejama.

»Hrvatska Misao« nastavlja iduće godine »N o v o d o b a« (takodjer u Pragu), zatim »N a r o d n a m i s a o« u Zagrebu (1898.): koja okuplja i mlade Srbe i Slovence, te »G l a s« (Zgb. 1899.), kojim je zaključena prva serija praško-naprednjačkih glasila. Godine 1902. počima Lav Mazzura izdavati »H r v a t s k u« nadovezujući na negdašnju »Hrvatsku Misao«, a 1903. preuzima uredništvo Stjepan Radić, negdašnji suradnik »Hrvatske Misli«, koji daje listu sveslavensko obilježje.

2.

Ako je »Hrvatska Misao« list za književnost, politiku i pitanja socijalna, bečko-zagrebačka »Mladost« je smotra za književnost i umjetnost. Kao izdavači spominju se: Guido Jeny, Dušan Nikolajev-Plavšić, Vladoje Schmidt-Jugović, koji će i kasnije suradjivati u modernističkom pokretu, ali su kao književnici danas posve zaboravljeni. »M l a d o s t« se štampa u Dioničkoj tiskari, a urednik je dr. M. Dežman, koji se upravo vratio iz Beča. Izašlo je svega šest brojeva, odnosno pet, jer šesti nije stavljen u promet, budući da ga je Dionička tiskara zaplijenila zbog duga.

Dežmanov uvodni članak »Mladosti« živo je odjeknuo u redovima Starih i Mladih, skandalizirajući jedne, a blefirajući druge svojom kozmopolitskom natruhom i koketnim dekadentizmom. Bijeg od života, potraga za novim iluzijama (nakon što su naturalističko-racionalističke sanje propale!), uvlačenje u se — to je eto »legenda, vizionarna, mistična«, koju osluškuju ova »djeca sa staračkim licem«, u čije ime govori Ivanov.

»Zvali se moderni, symbolisti, dekadenti, impresionisti, jedno im je zajedničko: traže nove ciljeve, idu neutrtim stazama«, pa ako se i »čine slabim kraj snažnih pojava naturalističkog smjera« vidjet ćemo »zavirimo li im dublje u dušu«, da to nije propadanje, dekadansa, »nego da su to preteče nove snažnije erupcije. Toliko puta je kušalo ljudstvo u titanskom prkosu da juriša svemir, da ga osvoji, i uvijek je pobijedjeno klonulo zemlji«. A ipak se ponovno »diže da prodre u otajnost, da osvoji sreću postigav — vječnu ljepotu«.

Izdavači »Mladosti« ističu, da žele »novim smjerovima književnim prokrčiti put« upoznavši općinstvo »sa modernim strujama stranih naroda«. Ipak raspisuju natječaj za »najbolju novelu i z n a r o d n o g ž i v o t a«, koju treba da prožme »zdrava mladenačka krv«, da se što više osjeti »zrak svježa života«.

Polemičkih osvrta ima u svim brojevima, a ponavljaju se poznati argumenti o slobodi stvaranja i novim umjetničkim idealima. Odgovarajući »Katoličkom Listu« Mladi ističu, da za njih »n e m a m o r a l n e i n e m o r a l n e u m j e t n o s t i, nego dobre i loše. Vjerovanje i klerikalna reakcija su dvije stvari. U prvo ne diramo — vele oni — protiv drugoga ćemo se boriti«. Zanimljiv je odgovor »Pražanima« kojima se ne svidja kozmopolitizam »Mladosti«. »Drugi važniji prigovor — vele Bečani — iznaša „Narodna Misao". Da smo se predali na milost i nemilost tudjim uzorima, i da smo ne pazeći na naše narodne potrebe i naš narodni život počeli uvlačiti tudjinštinu. Da tome nije tako, dokazuje poziv na hrvatske, slovenačke i srpske pisce i njihov odziv, dokazuje proglas i raspis natječaja. Dapače mi imamo m a l o n e i s t i p r o g r a m kao i „Narodna Misao" — ova u politici, mi u umjetnosti. Što smo se mi obratili i na strane književnike, to je za to, jer ne ćemo da se opašemo kineskim zidom«.

O stranim utjecajima, odnosno ugledima, svjedoče i književni oglasi »Mladosti« i popisi stranih časopisa, koje uredništvo prima u zamjenu, te imena književnika, koji su pozvani na suradnju. Sve je to dragocjen materijal za poredbena istraživanja. O d o m a ć i m ugledima pako svjedoči posljednji broj »Mladosti« posvećen »dvojici najprvih hrvatskih književnika i umjetnika« — G j a l s k o m i B u k o v c u. U tom je broju objelodanjen i čuveni estetički credo Gjalskoga — »Pred Venerom Kapitolinskom«. O Gjalskome piše Ivanov, a o Bukovcu — Jeny.

Iste godine (1898.) izlazi u Zagrebu »Hrvatski Salon«, s reprodukcijama slika sa izložbe hrvatskih umjetnika. List (svega četiri broja u obliku albuma) izdao je i uredio dr. Dežman, koji piše i programatski članak »Naše težnje«, dok medju suradnicima nalazimo Gjalskoga i nekolicinu mladih i najmladjih (Domjanić, Vidrić, Nazor, M. Nikolić, Nehajev). U svom programatskom članku Ivanov ponavlja prigovore protiv naturalizma, koje poznamo iz »Mladosti«, ali ujedno odredjuje i pozitivne ciljeve Moderne. Nadovezujući na realizam, koji je modernistima utro put, ali se pokazao jednostran (isključivši sve nadnaravno i u l j e p š a v a j u ć i pravo stanje), »Moderna nastoji obuhvatiti cijelog čovjeka, ona teži za sintezom idealizma i realizma, ona ne otklanja nijedan osjećaj, nijednu misao, jer se bori z a p r a v a p o j e d i n c a, kao što i zahtjeva od pojedinca, da bude svoj«. Ipak dr. Dežman nije pristaša l'art pour l'arta, jer napominje i n a r o d n e p o t r e b e priznavajući tako odgojnu i patriotsku misiju književnosti. Odatle se radja neka dvojnost, koja daje obilježje čitavoj Modernoj: ni artizam, ni tendenciozna umjetnost, nego jedno i drugo. Umjetnina mora ove disparatne elemente povezati u organsku cjelinu. A to može da uspije i da ne uspije.

Dok Mladi u Pragu, Beču i Zagrebu izdaju svoje prve časopise, javljaju se već na pozorištu najmladji. Njihovo je glasilo »N o v a N a d a« (Zagreb 1897.-99.), a kupe se i oko karlovačkog tjednika »Svjetlo«, koji izdaje Lopašić, primajući veoma susretljivo mlade poletarce (Marjanović, Cihlar-Nehajev, Milčinović, Jelovšek). Izdanci »Nove Nade«, su neke kratkotrajne revije (Benešićeva »Nova Zvijezda«), Drechslerova »Nova Hrvatska«), koje se ne mogu afirmirati, jer su najmladji ušli u pokret Mladih, a dobne razlike, koje su dijelile negdašnje srednjoškolce i sveučilištarce, brzo nestaju.

3.

Prvi »Hrvatski salon« bio je društveni događaj, koji su Mladi spretno iskoristili, primajući protekciju gdjegod bi je našli. Nisu se ustručavali suradjivati s režimskim »Narodnim Novinama« (urednik, Janko Ibler, negdašnji borac za književni realizam), nisu izbjegavali kontakt sa predstavnikom vlade (Iso Kršnjavi), kojem je pokret Mladih bio isprva veoma simpatičan, pa mu je uspjelo da Mlade kompromitira izazvavši anatemu starih oporbenjaka. A kad se pokazalo, da Mladi nisu nipošto voljni svojim artizmom i kozmopolitizmom služiti tudjinskom režimu u Hrvatskoj (premda je »Život« primao subvenciju od Društva umjetnosti), bila je već atmosfera toliko zatrovana, da su Stari instiktivno odbijali svaki kompromis. Taj nesporazumak ipak nije jedini razlog, što borba izmedju Starih i Mladih — isprva načelna i donekle pristojna — poprima doskora veoma neprijatne oblike.

Od glasila, kojima se služe Stari, ističe se na prvome mjestu »Vijenac«, u kome vedri i oblači Jovan Hranilović. U »Vijencu« izlazi i Markovićevo predavanje povodom izložbe hrvatskih umjetnika (V., 1899.), dok Hranilović načelno obračunava s pokretom Mladih (Moderna, V., 1899.). Protiv Mladih žestoko istupa i Tresićev »Novi Vijek« propovijedajući pravaštvo u politici, a neku vrst klasicizma u književnosti. U »Novom Vijeku« piše o Modernoj i Jakša Čedomil. Muzikolog Kuhač štampa posebnu brošuru, u kojoj žučljivo napada Mlade, a Stjepan Korenić veli medju ostalim, da je u »Hrv. Salonu« pobran: »Sav gnjus i kal moralni što se po mračnim društvima i najtamnijim zakutcima prikuplja« (Nekoliko misli k našem umjetno-literarnom pokretu, Zgb. 1898.). Prema općem shvaćanju Starih, naši moderniști nisu samo narodni izrodi, nego ljudi nemoralni i bolesni. Značajno je, da se pri tom stavljaju u isti red najbolje umjetničke realizacije Mladih i pomodna nedonoščad. No teoretska razglabanja brzo ustupaju mjesto političkoj optužbi, ličnim invektivama, a kulminiraju u krilatici o »gladnim književnicima«, koji su se pomamili za Matičinim honorarima.

Stari raspolažu u borbi s Mladima opozicionim novinama. Pravaška glasila udaraju na Mlade praškoga i bečkoga tipa, dok je »Obzor« isprva rezerviran: »Hrvatsku Misao« pozdravlja simpatično iz političkih razloga, ali doskora dokazuje Mladima, da su odviše samosvijesni (O., 1898., br. 18). God. 1899. stupa u redakciju »Obzora« J. Hranilović, koji smjesta osudjuje književno-umjetnička nastojanja Mladih, ne ulazeći u političku problematiku. Pri tom voli mobilizirati neke evropske autoritete (Brunetière!), da bi dokazao slom modernističkih načela, ali je zanimljivo da istodobno prigovara i Anti Radiću zbog brošure »Život, t. j. smrt hrvatskog preporoda« (Zgb. 1899). Do prijeloma doći će istom na godinu prigodom osnutka nove revije Mladih (O., 1900., br. 172). U to se doba i Dinko Politeo, drugi suradnik »Obzora« obara na Mlade (O., 1900., br. 178).

Godine 1900. izlazi prvi broj »Života« mjesečne smotre za književnost i umjetnost, koju izdaje Društvo hrvatskih umjetnika »u savezu s nekolicinom hrvatskih književnika«, a uredjuje dr. Dežman (Ivanov). Tri knjige »Života« podsjećaju na »Mladost« i »Salon«, ali je očit napredak. »Život« nije avantgardistički listić, nego reprezentativna smotra, koja je kudikamo življa i zanimljivija od tadašnjeg »Vijenca«. Moderna oprema (koja je u ono doba morala djelovati senzacionalno), brojne reprodukcije, dobri beletristički prilozi, obilata kulturna kronika, domaća i strana, šarenilo materijala, aktuelnost pojedinih referata, pa bili oni površni ili iz druge ruke — sve to opravdava uspjeh ovog časopisa, koji je bio jurišni organ Mladih. A ipak je ton časopisa pristojan, a u svakom se broju osjeća težnja za koncentracijom književnih radnika, bili oni Stari ili Mladi, pripadali ovoj ili onoj političkoj stranci. U poučnom dijelu nalazimo Nikolu Andrića (koji u »Životu« marljivo suradjuje), Falera, Jakšu Čedomila, Josipa Kozarca, Tresića i Dukata, Krnica, Marjanovića i Milana Šenou . . .; pjesme objelodanjuju prvaci Mladih (Vidrić, Domjanić, Nazor, Nikolić), ali i Kranjčević i Tresić; Vojnović štampa u »Životu« svoj »Suton«, pripovijesti pišu Borotha (Trešćec), Tucić, Ogrizović, Matoš, Cippico, Leskovar; prevodi se Hamsun i Anatole France, Gorkij i Piere Louys (Bilitis!); referira o domaćim kulturnim događajima, o pojavama u stranom svijetu (i to relativno vrlo brzo, a katkad i posve samostalno), nije zaboravljeno ni slavenstvo, a pogotovo najbliži susjedi: Srbi i Slovenci, a urednik ne izbjegava ni načelne probleme i ne ustručava se protivniku dobaciti rukavicu. Govoreći na pr. o radu Matice Hrvatske god. 1899. Ivanov veli: »Oni isti krugovi, koji traže i koji se bore za slobodu u javnom životu, — oni isti krugovi — radikalni u javnom svom djelovanju, reakcionarni su u kulturnom životu. Taj diskord nije prije bio; prije se nije mogao naći čovjek, koji bi u isti mah zahtijevao slobodu štampe, a sam kao faktor u kulturnom životu provadjao preventivnu cenzuru. Iz ovog diskorda radja se nužno kriza, koju mi danomice — sve teže osjećamo«.

Problemu Matice vraća se Dežman svakom zgodom, a to pitanje načimaju i drugi suradnici »Života«, buneći se protiv nesuvremenog tutorstva Matičinih predstavnika.

4.

Godinama bio je »Vijenac« ogledalo našega književnog života, a hrvatska književnost u drugoj polovici 19. vijeka ne da se ni zamisliti bez ovoga časopisa, u kojem su se javljala najbolja književna imena. A ne samo da je »Vijenac« bio vjerno ogledalo domaće književne produkcije, nego je i revno pratio kulturnu kroniku ostalih zemalja, interesirajući se stalno za književni život drugih naroda, napose slavenskih. Kad se na izmaku Šenoina doba, koncem 70-tih godina, javljaju prvi pokušaji realizma, izgledalo je neko vrijeme, da će »Vijenac« izgubiti svoj opći karakter. Novi književni pregaoci osnivaju svoja književna glasila (Hrvatska Vila, Balkan). No tek koncem 90-tih godina javlja se nova književna generacija, koja traži o p ć u reviziju našega javnog života, uključivši književnost. To se gibanje odrazuje u časopisima Mladih, a zalud bi ga tražili u »Vijencu«. God. 1900. i 1901. glasilo je novih književnih pregnuća u Hrvatskoj Dežmanov »Život«, a ne »Vijenac«, koga uredjuje Gjuro Arnold. XXXIV. tečaj »Vijenca« jedan je od najslabijih, a listajući ovim godištem i pregledavajući popis suradnika, lako ćemo se uvjeriti da Stari oko »Vijenca« gube vodstvo i da je — nekoć slavni časopis otkako je došao u ruke Matice Hrvatske u punoj dekadansi Jedina pozitivna strana ovoga tečaja »Vijenca« je pouka: u toj rubrici nalazimo dvadesetak imena, medju kojima se ističu naši glavni znanstveni radnici oko 1900., mahom ljudi u zrelim godinama.

Situacija se donekle mijenja iduće godine, kad uz Arnolda preuzimaju uredništvo Stjepan Bosanac i Milan Šenoa. Beletristika je bogatija (Domjanić, Kranjčević, Miletić, Nazor, Mih. Nikolić, Tresić-Pavičić, Vidrić, Gjalski, Milčinović, Novak, Tucić), a opaža se nastojanje oko prikupljanja sila. Uredništvo ide nekom srednjom linijom.

Tečajem XXXV. (1902.) svršava stari »Vijenac«, budući da novim godištem prelazi u ruke Mladih. Vlasnicom »Vijenca« ostaje Matica, ali ga izdaju i uredjuju Ljuba Babić-Gjalski i dr. M. Dežman uz potporu Matice Hrvatske, dok upravu preuzima štampar (Dionička tiskara). Smjesta udara u oči grafička oprema, brojne reprodukcije, bolji papir, modernija slova: obnovljeni »Vijenac« je i po vanjskom svom licu savremena revija. Izvanredno su brojne reprodukcije: slike hrvatskih i drugih umjetnika (medju kojima nalazimo mnoga slavna imena od renesanse do postimpresionizma).

Lice obnovljenog »Vijenca« u skladu je sa sadržinom. Širom su otvorena vrata Mladima: Begoviću (Mlinar Sima). Domjaniću (Kap), Nazoru (pet pjesama), Nikoliću, Vidriću (Ex Pannonia, Grijeh, Noć), Lovriću i drugima, no to ne radja nikakvim klikaštvom. Od starijih pjesnika suradjuje Kranjčević, koji je sklon Mladima (Dvije druge, Groblje na umoru), ali i Tresić-Pavičić (koji je tako neprijazno pozdravio Mlade u svom »Novom vijeku«), pa Ogrizović (koji se kao pravaš ne slaže s politikom naprednjaka); suradjuje i katolički mistik Sabić i muslimanski romantik Bašagić (Mirza Safvet). »Vijenac« opet postaje reprezentativnom hrvatskom smotrom, koja obavještava svoje čitaoce i o kulturnom zbivanju velikoga svijeta.

Nije zanemarena ni domaća beletristika (Roman, pripovijetka i crtica): Ivana Brlić-Mažuranić, Car-Emin, Cippico, Domjanić, Gjalski, Horvat-Kiš, Ivanov, Katalinić-Jeretov, Kozarac, Leskovar, Matoš, Andrija i Adela Milčinović, Mihovil Nikolić, Novak, Petar Petrović, Milan Šenoa, Tucić, Velikanović — a to su samo glavna imena, koja svjedoče, kako su se našli na okupu pristaše raznih smjerova, Mladi i Stari. Isto godište »Vijenca« donosi relativno brojne dramske radove domaćih pisaca: »Kad zamre pjesma« (M. Nikolić), odlomak iz Miletićevih »Hrvatskih kraljeva« (drugi dio: Pribina), »Proljetno jutro« i »Jesensko veče« Ogrizovića i Tucićevu »Magdu«.

To je što uglavnom sadržina XXXVI. tečaja »Vijenca«. Nema sumnje da ovakav eklektizam stvara poteškoće, kojima je teško izmaći, ali je očito, da su se urednici (glavni je udio imao dr. Dežman) iskreno trudili da pomire ekstreme suradjujući sa svim ljudima dobre volje.

Tako se u jednom godištu »Vijenca« očituje kompleksitet (da ne velimo razrožnost) naše kulturne orijentacije početkom 20. stoljeća. I baš zato, što su novi urednici dali svima da dodju do riječi, nastojeći da privuku sve književne talente, bili oni Stari ili Mladi, njima je uspjelo ono, što ljudima oko tadašnje Matice nije moglo uspjeti.

Zato je to i labudji pjev »Vijenca«: XXXVI. tečaj »Vijenca« završava slijedećom obavješću::

»Nakon dugih i neprijatnih rasprava zaključio je odbor „Matice Hrvatske" na svojoj sjednici 26. studenog. sa 6 protiv 3 glasa (prisutno je bilo 13 odbornika), da se obustavi „Vijenac" i tim je uništen zaključak prijašnje odborske sjednice, u kojoj je „Vijenac" za godinu 1904. bila dopitana potpora od 7.000 kruna od suviška Matičinog godišnjeg prihoda. Ako taj najnoviji zaključak Matičinog odbora ostane, „Vijenac" ovim brojem prestaje izlaziti. Upravo pred godinu dana bio bi „Vijenac" morao prestati, jer je deficit narasao preko 17.000 kruna u godini 1902.; da se nismo ponudili na vlastitu pogibelj pokušati izdavati „Vijenac" sa 8000 kruna potpore. Mi smo to u glavnom proveli i tako Matici uštedili u ovoj godini preko 9000 kruna«.

Slijede računi o izdacima i primicima, iz kojih proizlazi, da bi se list mogao uzdržati. »Mi smo zato ovako uspjeli — nastavljaju urednici — jer se broj pretplatnika prema lani gotovo p o d v o s t r u č i o, a uvjereni, da bi se na godinu taj broj još dalje povećao, bili smo pripravni i uz potporu od 7000 kruna i dalje izdavati „Vijenac". Medjutim nije odbor o ovom predlogu ni glasovao, nego je glasovao za obustavu, akoprem je bilo raznih puteva, da se spasi „Vijenac". Mi smo uredjujući „Vijenac" našli u našem mučnom poslu na toliko susretanje hrvatskih književnika i umjetnika, naročito mladih pregalaca, da im se moramo napose zahvaliti. Njihova je zasluga u prvom redu, što je u „Vijenac" bio ove godine pravim središtem hrvatske književnosti i umjetnosti. Iako radi naših jadnih prilika i zbilja ugine „Vijenac", nadamo se, da hrvatski književnici ne će smalaksati, da će naći središte u kojem će slobodno iznašati svoje nazore. Na njima je da uskrise „Vijenac"«.

R. FRANGEŠ-MIHANOVIĆ: HRVATSKI KRALJ TOMISLAV

Ovim apelom završuje »Vijenac« svoju dugotrajnu karijeru. Mladi književnici, kojima se obraćaju Gjalski i Dežman poslušali su ovaj apel, ali su protekle dvije godine, dok je hrvatska književnost dobila opet svoj centralni časopis. No to nije više bio »Vijenac«, izlazeći pod okriljem Matice Hrvatske, nego »Savremenik« glasilo DHK-a.

5.

Posljednja riječ XXXVI. tečaja »Vijenca« je apel Mladima da uskrsnu »Vijenac« i stvore tako reprezentativno književno glasilo, u kome će suradjivati Mladi i Stari. Taj apel nije odmah urodio plodom. Tek početkom 1905. izlazi u Zadru prvi broj »Lovora«, kojemu je glavni urednik Milutin Cihlar-Nehajev, dok su glavni suradnici: Milan Begović (za književnost), a Dežman-Ivanov (za umjetnički dio).

»Kako lanjske godine nije bilo književnog lista« ... ovom konstatacijom započima novi časopis Mladih, ignorirajući konzervativno-obiteljsku »Prosvjetu«, koja je bila faktično jedini beletristički i opće informativni časopis tečajem godine 1904. »Lovor« nije dugo izlazio (svega sedam brojeva), ali je utro put »Savremeniku«, pokazavši da su Mladi podobni izdavati reprezentativnu književnu smotru, dok je Matica — vele — jedva sakupila priloge za prvi svezak novoosnovana godišnjeg zbornika »Hrvatsko Kolo«. Uredništvo »Lovora« ističe u svom proglasu, da će revno pratiti književni život, nastojeći naknadno prikazati prošlogodišnje novosti, a napose će budno paziti na razvoj književnog podmlatka. Odmah se pokreće i problem Matice Hrvatske, i donosi Šurminova izjava o prilikama u Matici: simpatizeri Mladih (medju koje se ubraja Šurmin) odalečili su se od Matice uvidjevši da se mjesto obećanih reformi poslovi vode po starom receptu. »Lovor« je uspio da okupi lijep broj suradnika pružajući tako svojim čitateljima raznoliko i zanimljivo štivo.

»Lovor« je zapeo iste godine, ali se u Zagrebu vrše pripreme oko osnutka novoga reprezentativnog časopisa Mladih. Društvo hrvatskih književnika, koje je tri godine (t. j. od svog osnutka 1900.) intimno suradjivalo s Maticom, okupivši u jedno kolo i Stare i Mlade, sprema književno glasilo, koje će nadomjestiti »Vijenac«. Proslava četiristogodišnjice umjetne hrvatske književnosti, povodom Marulićeva jubileja, bila je opća narodna slava, u kojoj mladi književnici (napose Dežman [Zlatarevo Zlato]), imaju znatan udio, ali ni Stari nisu isključeni. (Vidi: »Ljetopis DHK u Zagrebu, 1900.—1903.«). No prestankom »Vijenca« i nevoljkim debatama zbog prilika u Matici DHK prestaje biti neutralnim terenom, i ako se to iz »Ljetopisa« za 1903. još ne razabire. Dvije godine kasnije izlazi prvi broj »Savremenika«, kao nastavak »Ljetopisa DHK«, koji će odsada izlaziti mjesečno. »U hrvatskoj je javnosti — veli urednik (Gjuro Šurmin) — bilo dosta tužbe, što nemamo nijednoga književnoga lista. Da je žalostan dokaz narodne snage, kad se ne može da održi jedan književni list u narodu, koji hoće da bude u broju kulturnih naroda — to može biti mnogo više i bolje vide drugi, nego li mi. Uredjujemo jednu instituciju za drugom, dozivamo i ovo i ono k životu, a ne možemo da uredimo list, koji će svoje čitaoce neprekidno upućivati u ono, što njihovo doba znade i misli. — Zar to nije znak neuredjena života? Društvo hrvatskih književnika u Zagrebu sa svojim „Savremenikom" želi da pred čitaoce iznese svoj rad, hrvatsku duševnu radjevinu, ali ujedno da u mjesečnim stalnim pregledima bilježi svaki korak hrvatskoga, a po mogućnosti i kulturnoga slavenskoga života. Kad je rečeno, da će »Savremenik« DHK pratiti uopće naš kulturni život, onda je time rečeno, da želi na nj i utjecati. Prateći hrvatsku knjigu i iznoseći pred svoje čitaoce književne radove, „Savremenik" hoće da bude ogledalo našeg kulturnog života«. Putevi k ovom cilju veoma su različiti. »U našem će nas poslovanju voditi uvijek samo jedna misao: slobodno razvijanje i slobodni rad bez ikakvih drugih obveza — jer bez slobode ne može da bude pravoga napretka nigdje, pa ni u književnosti«. U prvom svom broju »Savremenik« donosi izvještaj o glavnoj skupštini Matice Hrvatske, iz kojega se vidi, »da je u tom našem društvu mnogo toga, što ne bi smjelo da bude«. Odštampana je i kolektivna izjava književnika, koji su — nadglasani pomoću novih članova primljenih uoči skupštine Matice Hrvatske — otklonili daljnju suradnju. Izjava glasi:

»Potpisani hrvatski književnici polazeći sa stanovišta, da „Matica Hrvatska" kao narodna institucija i svojina čitavog naroda mora da bude vjernim ogledalom ukupnoga savremenog duševnog života, a ne poprištem samo jedne književne struje, otklanjaju jednostranu izjavu gospodina predsjednika Matice Hrvatske, kao protivnu shvaćanju pravih rodoljubnih dužnosti i slobode umjetničkog stvaranja kod sviju kulturnih naroda našega vremena«.

Potpisano je četrdesetak književnika, medju kojima nalazimo Begovića, Nehajeva, Car-Emina, Domjanića, Dežman-Ivanova, Gjalskoga, Hrčića, Josipa Kozarca, Mariju Jurić (Zagorka), Katalinić-Jeretova, Kosora, Krnica, Lisičara, Leskovara, Livadića, Lovrića, Lunačeka, supruge Milčinović, Stj. Miletića, Mih. Nikolića, Nazora, Ogrizovića, Petra Petrovića, Šurmina, Tresić-Pavičića, Tucića, Vojnovića, Vidrića i dr. Dakle predstavnici raznih struja medju Mladima, pa i neke istaknute članove starije generacije.

Nakon prve godine preuzima uredništvo »Savremenika« Branko Livadić (drugo polugodište uredjivao je uz Šurmina B. Drechsler-Vodnik), koji će sve do 1916. davati ton glavnom hrvatskom časopisu. Svoje stanovište objasnio je Livadić uvodnim člankom koji zaslužuje da bude pribilježen, jer su u njem sažete neke od najbitnijih oznaka Moderne: »Pod dojmom dviju odlučnih činjenica stupa „Savremenik" u novo godište. U maju prošle godine pala je „narodna stranka". Njezin nas je pad izbavio pritiska na osobnu slobodu i potištenosti, koju je svatko osjećao na sebi, a koja je izvirala iz očajnih pogleda u narodnu bijedu i beznadnu budućnost. Sloboda za kojom smo čeznuli mi, Mladi, već za prvih naših istupa, kao za bezuvjetnim osnovom našeg književnog napredovanja, nadvila se nad naše mutne horizonte. danas se osjeća svaki hrvatski književnik dajbudi u političkom pogledu slobodan ... Sav narod, a ni njegovi književnici, nijesu jošte svijesni toga, kolike su se dostali blagodati. Trebat će vremena, dok nam se zebnja iz kostiju gane. Vični na spone sami ih od svoje volje mećemo na sebe. Procesu oslobadjanja služit će odsele "Savremenik«. I narod i književnici neka se osjećaju slobodni. Sloboda neka dade poleta našoj umnoj snazi, neka nam dade sredstava, da udesimo svoj život, kako dolikuje prosvijetljenom čovjeku našega vijeka. I dok naši protivnici zablenuto stoje, jer ne znadu, čemu im ta sloboda, treba da se mi sami koristimo njome i da učimo narod, kako se njome koristiti ima ... Prva posljedica toga jest, da se urednik ne će sustezati iznositi politička mišljenja svojih saradnika. Književnost u onoj svestranosti kako je zamišljaju „mladi" književnici, i ne može opstojati bez utjecaja na javni politički život svoga naroda. Ovako će postati „Savremenik" jedinim forumom gdje će se moći izvan stranačkih pregrada sa stajališta čisto književnoga, utjecati na političko raspoloženje ljudi. U umjetničkom pogledu služit će „Savremenik" bezuvjetno samo onim književnim strujama, kojima je najpreči cilj tijesni dodirsa životom. To radije onim strujama, koje taj dodir ostvaruju bez posredovanja za umjetnost irelevantnih sredstava, t. j. mi ćemo se i nadalje služiti u umjetnosti potpunom slobodom bez spona vjerskih, „patriotskih", didaktičnih i svih drugih, koji svojim posljednjim formulacijama i zakonima unose u umjetnost njoj protivne i škodljive elemente. Toliko smo, mislim, naučili od pjesnika i mislilaca sviju vijekova. Sve nijanse umjetničke od najpoletnijega idealizma do skrajnjega naturalizma i verizma imati će po tome pristup u "Savremenik«. Ne estetski momenat, nego psihološki bit će za nas najznamenitije pri ocjenjivanju doista umjetničkih produkata. Najdraže bit će nam djelo, u kojemu su i ljudska duša i njezin život najkrepčije odjeknuli. Tako će se u našem listu, i bez pogodovanja ikojoj struji napose, opažati ipak, da plovimo jednom strujom«.

6.

O hrvatskoj modernoj mnogo se pisalo, no većinom se ti osvrti odlikuju priličnom jednostranošću. Lunaček, sam član Moderne, nakon osamnaest godina brani i opravdava Modernu (Savremenik, 1923.), no ipak se ne može oteti melankoličnom dojmu, da taj pokret nije izvršio ono, što je obećavao. A lako je zamisliti kako o tom pokretu sude načelni protivnici: preostali Stari, koji ni dandanas nisu razoružali, ili novi »naprednjaci«, kojima se Moderna — iz današnje perspektive — čini kao nešto pretpotopno, muzejski kuriozitet, neoprostiva afektacija. »Smiješnim im se poimence čini — veli Lunaček —, kad se govori o toj modernoj kao o nečem buntovnom. Istina, bili su to revolucionarci. Jer revolucionarci nisu samo na barikadama«. Ipak je »posve razumljivo, da se danas bilanca modernog djelovanja nakon dvadeset i pet godina čini vrlo neznatnom, dapače sitnom. Ta što nije sve doživjela naša omladina onamo od godine 1914., pa sve do danas. Što je ona u to vrijeme pretrpila, što danas trpi i za čim čezne, znade samo ona. Svaka omladina ima svoje patnje i ciljeve« (S., 1923.).

Svaka je generacija uvjerena da treba početi iznova i da će sve njeno biti bolje, a svaka generacija redovno mora uzmaknuti neopravljena posla. Uspjesi mogu biti samo djelomični, a što smo više nakanili, to je konačna bilanca tužnija, jer otkriva nerazmjer izmedju našega htijenja i moći. Hrvatska je moderna izvanredno mnogo htjela, pa se i ono, što je učinila, čini neznatnim, pogotovo, ako te rezultate gledamo kroz naočale potomstva. A možda je i prerano suditi o tome pokretu (koji je bez sumnje galvanizirao naš javni život), jer je od 1900. do danas štošta ostalo pri starom, premda je nad Hrvatskom prohujao Svjetski rat. Listajući po starim časopisima i novinama, pabirčeći po zaboravljenim knjigama ili slušajući žive svjedoke modernističkog pokreta, čovjek se ne može oteti impresiji, da položaj hrvatskog književnika nije ni danas u suštini drukčiji, nego li je bio onda, a razlika je samo gradualna. Hrvatska moderna ostavila nam je mnoge neriješene probleme (neki će još dugo čekati rješenje, ako ga ikad dočekaju), ali su negdašnji Mladi te probleme uočili i kako tako formulirali, a to nije mala zasluga. Ova šetnja u doba hrvatske moderne, nema druge svrhe, nego da istakne pozitivne elemente ocrtavši letimično prvu — borbenu fazu pokreta, koji se formirao izmedju 1897. (Hrvatska Misao) i 1907. (drugo godište »Savremenika«).

BIBLIOGRAFIJA

Ivanov (Milivoj Dežman): O hrvatskim književnim prilikama (Hrvatska Misao, 1897.); Milan Šarić: Hrvatska književnost (ibid.); Ivo Pilar: Zagrebački literarni pokret (Nada, 1897.); Ivanov: Uvod prvom broju »Mladosti« (1898.); Artur Grado (Benko): Mlada Hrvatska (Mladost, 1898.); Ivanov: Naše težnje (Hrvatski Salon, 1898.); Ivo Pilar: Secesija (Vijenac, 1898.); Fr. Š. Kuhač: O secesiji. Odgovor gosp. I. Pilaru (Posebni otisak iz »Hrvatske Domovine«) Zagreb 1898.; Jakša Čedomil (Jakov Čuka): Mladji naraštaj u književnosti (Novi Vijek, 1898.); Stjepan Korenić: Nekoliko misli našemu umjetno literarnom pokretu (P. o. iz »Katoličkog Lista«) Zgb. 1898; Fr. Š. Kuhač: Anarkija u hrvatskoj književnosti (Zgb. 1898.); Ks. Š. Gjalski (Ljubo Babić): Književna pisma (Vijenac, 1899.); Jovan Hranilović: »Moderna« (ibid.);

Franjo Marković: Predavanje u izložbi „društva hrvatskih umjetnika“ (ibid.); Iso Kršnjavi: Kritička razmatranja (P. o. iz „Narodnih Novina“) Zgb. 1899.; Ante Radić: „Život“ t. j. smrt hrvatskoga preporoda? (Zgb. 1899.); Branimir Livadić: O najnovijoj hrvatskoj književnosti (Život, 1900., II.); Id: Za slobodu stvaranja (ibid.); Nehajev (Milutin Cihlar): Impresionizam (Vijenac, 1903.); Milan Grlović: Ljetopis Društva hrvatskih književnika za godine 1900.—1903. (Zgb. 1903.); Albert Bazala: „Moderni“ i narodna književnost (P. o. iz „Hrvatstva“) Zgb 1904. S dodatkom: Malo odgovora mome deli-kritičaru; Milan Marjanović: Iza šenoe. Četvrt vijeka hrvatske književnosti (p. 138—198) Zadar s. a.; Id: Preporod hrvatske knjige (Lovor, 1905.); Ljubomir Maraković: Literarni rad hrvatskih srednjoškolskih djaka (Luč, 1905.—1906.); Id: K srednjoškolskoj literarnoj organizaciji (ibid. 1907.); Ante Radić: Matica Hrvatska. 1. Novinstvo i književnici prema Matici Hrvatskoj; 2. Knjige Matice Hrvatske za god. 1905. (P. o. iz „Hrvatske Misli“) Zgb. 1906.; Gjuro Šurmin: Uvod prvom godištu „Savremenika“. 1906.); Gjuro Arnold: Umjetnost prema znanosti. Predsjednički govor na skupštini M. H. koncem 1905. (Glas Matice Hrvatske, 1906.); Biskra (Albert Weber): „Mladi“ u hrvatskoj književnosti (ibid.); Jovan Hranilović: Tumač i branitelj hrvatske „moderne“. — Logika branitelja modernizma. — Nekrolog hrvatskoj „modernoj“. (ibid.); Cherubin Šegvić: Sloboda stvaranja (ibid.); Vjekoslav Klaić: Tko je književnik? — Čemu nam lijepa knjiga? (ibid.); Rudolf Horvat: Najnovije doba hrvatske povijesti (Zgb. 1906.); Milan Ogrizović: U kolo. Uz Matićino „Hrvatsko Kolo“, prve dvije knjige (Hrvatska Smotra, 1907.); Branimir Livadić: Uvod drugom godištu „Savremenika“ (1907.); Vladimir Lunaček: Dva književna pokreta (ibid.); Albert Bazala: Apoteoza nemorala (Glas Matice Hrvatske, 1907.); Jovan Hranilović: Borba bez svrhe (ibid.); Vjekoslav Klaić: Matica Hrvatska i Društvo hrvatskih književnika (ibid.); A. G. Matoš: Književnost i književnici (ibid.); Cherubin Šegvić: Moralna odgovornost knjige (ibid.); A. G. Matoš: Realizam i artizam (Savremenik, 1911.); Dragutin Prohaska: Naraštaji najnovije hrvatske književnosti (P. o. iz „Savremenika.“) Zgb. 1916.; Ferdo Šišić: Pregled povijesti hrvatskoga naroda (Zgb. 1916); David Bogdanović: Pregled književnosti hrvatske i srpske. Knjiga druga, dio II. (Zgb. s. a.); Andrija Milčinović: Naša Nada. Povijest jednoga djačkog pokreta (Omladina, 1918.); Dragutin Prohaska: Hrvatska Moderna (Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti, p. 177—339) Zgb. 1922.; Vladimir Lunaček: Bilanca hrvatske moderne. Prigodom dvadesetpete obljetnice Prvog Hrvatskog Salona (Savremenik, 1923.); Josip Bogner: Hrvatska Moderna (Književnik, 1930.); Mate Ujević: Hrvatska književnost, j. 114—130, 162—175 (Zgb. 1932.); Ljubo Babić ml.: Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću (Zgb. 1934.); Antun Barac: Bilješke o „Mladima“ i „Starima“. (Članci o književnosti, p. 129—180) Zgb. 1935.; Mate Ujević: „Obzor“ u borbi Starih i Mladih do 1903. godine (rukopis).

Časopisi: Hrvatska Misao (Prag, 1897.); Nada (Sarajevo, 1897.—1903.); Nova Nada (Zagreb, 1897.—1899.); Novi Vijek (Split, 1897.—1899.); Prosvjeta (Zgb., 1897.—1907.); Vijenac (Zgb., 1897.—1903.); Mladost (Beč-Zgb., 1898.); Hrvatski Salon (Zgb., 1898.); Novo Doba (Prag, 1898.); Narodna Misao (Zgb., 1898.); Glas (Zgb., 1899.); Život (Zgb., 1900.—1901.); Nova Zvijezda (Zgb., 1901.); Mlada Hrvatska (Zgb., 1902.); Hrvatska (Zgb., 1902.—1905.); Hrvatska Straža (Krk, 1903.—1907.); Prava Hrvatska Misao (Zgb., 1904.); Sijelo (Prag, 1904.—1905.); Luč (Beč-Zgb., 1905.—1907.); Lovor (Zadar-Spljet-Zgb., 1905.); Hrvatsko Kolo (Zgb., 1905.—1907.); Glas Matice Hrvatske (Zgb., 1906.—1907.); Savremenik (Zgb., 1906.—1907.); Hrvatski Djak (Zgb., 1907.).

Godine ne označuju početak i svršetak izlaženja, nego ona godišta časopisa u kojima se ogleda razdoblje, koje obradjuje ovaj članak, t. j. 1897. do 1907. Od novina, koje su izlazile u to vrijeme, treba istaknuti „Obzor“, glasilo neza-visnih narodnjaka, madžaronske „Narodne Novine“, pravaška glasila „Hrvatska Domovina“ i kasnije „Hrvatstvo“, te naprednjački „Pokret“. Posebno mjesto za-prema karlovačko „Svijetlo“, vanstranačke novine revijalnog karaktera, koje su za vrijeme svoga dugogodišnjeg izlaženja stekle znatnih zasluga za našu kulturno-političku obnovu.

Dr. LJUBOMIR MARAKOVIĆ

HRVATSKA KNJIŽEVNOST U XX. VIJEKU

I. MODERNA

1.

Naprama velikom razmahu romana u razdoblju realizma odnosno naturalizma, Moderna donosi snažan procvat lirike koja, dosljedno kosmopolitskom karakteru ovoga smjera, obogaćena mnoštvom stranih riječi, omogućuje daleko veće obilje srokova, koji daju stihu veću gibljivost, zvučnost a i slikovitost. Jezik se u vezi s tim pročišćuje, izbacuju se neukusne elizije i »pjesnički« krnji oblici koji ne odgovaraju živom jeziku i kvare blagoglasje. Ističući supremaciju individualizma, Moderna donosi u lirici daleko više nijansiranosti u izrazitosti pojedinih lirskih ličnosti, uvodeći slobodni stih, prekoračenje (enjambement) i druge formalne mogućnosti, ali pored toga, u kristalno čistom vezanom stihu, razvija zamjernu virtuoznost. Izbjegavanje neprirodno naduvenog patosa koji je postao šablonom, unosi u liriku intimni ton, prirodniji i direktniji izražaj i, naročito u erotici, više iskrenosti u samom stilu. Uza sve to, Moderna ne izbjegava ni patosa, stvorena razvojem Nietzscheovske afirmacije Nadčovjeka i svijesnog uživanja Života (koji se redovno piše velikim slovom). Tako je od Vidrića preko Domjanića, Begovića i dr., pa do Nazora stvorena bogata i široka skala intimne lirike, senzualne egzotike, ditirampskog kliktanja pa sve do pobjedničkih, triumfalnih spjevova Čovjeku, Životu, prirodnim silama i njihovu mnogostrukom objavljivanju.

Razmah drame veže se u jednu ruku o naturalističku preobrazbu pozornice koja omogućuje i zahtijeva komade pisane za pozornicu a ne za čitanje, drame koje ne treba tek preudešavati za scenu, jer one bez nje tako rekavši ne mogu ni živjeti. U drugu ruku, veliki razmah dekorativnih umjetnosti, napredak tehničkih pomagala, naročito osvjetljenje, daje krila pjesničkoj maštи koja, idući putem simbolizma, prekoračuje granice materijalne zbiljnosti i stvara stilizovanu viziju duševnih procesa. Strindberg i Ibsen, a u drugu ruku Maeterlinck i D'Annunzio daju golem raspon scenskoj dramatici koja se kod nas odražava u velikom dramskom talentu Ive Vojnovića, u »Ekvinociju« naturalista, u »Majci Jugovića« simbolista, majstora scenskog ugodjaja. Njemu se pridružuju Ogrizović i Begović, a pored njih, Tucić, Hrčić, Lunaček i dr. opskrbljuju pozornicu originalnim repertoarom, stvarajući djela raznolike vrijednosti. Novo kazalište, djelo Šekspirova epigona Miletića, služi novoj drami, to više što razmah likovnih umjetnosti budi sa svoje strane interes publike za vizuelne efekte pozornice.

Roman je sveden na samo jedno primjerno djelo psihičkog naturalizma (Nehajev, Bijeg) koje ne samo svojom problematikom, nego i izoštrenim metodama introspekcije i suptilne psihičke analize čovjeka outsidera daje djelo koje je s usppehom prošlo kroz školu Tolstoja i Dostojevskoga. Drugi romani (M. Marjanović, Kosor i dr.) obradjuju aktuelne probleme života, ali se ne ističu naročitim formalnim traganjima. Novela je, napokon, obilno zastupana i, u prkos vremenu koje je postavljalo opširne teorije novele (Hranilović), ali nije umjelo da je dade (osim kod Gjalskoga), razvija vrlo suptilnu školu zaokruženog i oštro pointiranog pripovijedanja kratka daha, s izrazitom psihologijskom problematikom (Livadić, Ivakić, Adela i Andrija Milčinović, Nehajev, Ogrizović, Zofka Kveder, Lisičar, Kosor, Fran Galović, Trešćec, Tucić, Kostelić, Lovinac, Božo Lovrić, M. Bego i dr.). Pored tih psihologijskih studija, većinom podrijetla intelektualnog i gradskog (osim Ivakića), treba naročito istaknuti dva snažna pripovjedača koji dotadanju folklornu pripovijetku pretvaraju u artistički istančanu sliku kraja i moderno izoštrenu studiju rasne psihologije: Ivan Kozarac za Slavoniju, Dinko Šimunović za Dalmaciju. Kozarčeva rana smrt onemogućuje dulji razvoj nadarenog pisca »Gjuke Begovića«, dok po svoj prilici razlozi neizgradjene ideologije sprečavaju Šimunovića da izradi svoj u velikom stilu intonirani »Mrkodol«. Ostao je na noveli kod koje crtanje likova i ugodjaja pripadaju medju najdragocjenije što je uopće dosad dala hrvatska pripovjedačka vještina, dok motivi pokazuju čudnu sklonost romantičnim neuvjerljivim zapletima, i ponavljaju do monotonije Šimunovićevu tezu o »lacmanima«, o »tudjincu« — o morbidno naglašenoj opreci izmedju sela i grada, tako te ona konačno postaje neplodnom fiksnom idejom.

Na polju eseja, fejtona, kritičkog i publicističkog rada uopće, Moderna je daleko nadmoćna i plodna. Težnja za revizijom svih vrednota u smislu ideologije pozitivističke i individualističke filozofije, stvara u B. Drechsleru-Vodniku prvog književnog historika modernog stila, koji izlazi iz biografijske i filološke metode na polje estetske i psihologijske analize, na konfrontiranje sa socijalnim milieuom i historijskom atmosferom, i zasniva veliku reviziju i rekonstrukciju književne prošlosti počevši od Preporoda, ali je i od samih »Preporodnih studija« izišla samo jedna knjiga (»Stanko Vraz«). Velika povijest starije književnosti u modernom stilu (u zajednici s V. Jagićem) i mnoge detaljne studije iz novije literature utrle su put nasljednicima i pokazale metodske postupke. Na polju kritike, M. Marjanović nastoji oko sintetizovanja (Iza Šenoe), dajući pobudne smjernice stvaraocima, ali se često gubi u konfuziji, dok Nehajev kritički prati suvremenu književnost finim psihologijskim udubljavanjem, Lunaček promiče kritiku kazališta i likovnih umjetnosti. M. Dežman-Ivanov ističe se polemikama u sporu Starih i Mladih, i konstruktivnim nastojanjem oko stvaranja nove književnosti, B. Livadić-Vizner prati književnost i kazalište. No najdominantnija ličnost te epohe nesumnjivo je A. G. Matoš.

Prema naivnoj bezazlenosti starijih humorista ili Kovačićevoj neumjerenosti u satiri, Matoš je subjektivan, ali lično superioran, sarkastično duhovit, s naročitim patosom usamljena borca koji, prelijevajući se neprestano u svim nijansama duha, dolazi u sukob i sa svojim najbližima, a ipak dirljivo i predano voli svoju Kroaciju, svu i čitavu, onakvu kakva je. Lunaček je u stilu nejednak, više teoretski dogmatik, često intrasigentno mrzovoljast, bez Matoševih svijetlih zanosa. Nehajev je više refleksivan, mučen prvenstveno filozofijskim problemima, delikatniji, i vrlo rijetko ironičan i zajedljiv. Njegov je stil smireniji i sredjeniji, a njegovo traženje upornije i pribranije.

2.

Prelaz od realizma k Modernoj čine Leskovar, Novak i Kranjčević. Leskovar izvjesnim lirizmom u crtanju likova i ugodjaja, većom delikatnošću u postavljanju problema i, u manjim pripovijetkama, produbljavanjem psihologije do patoloških nijansa; Novak, naročitim naglašavanjem psihologije, većom kompleksnošću duševnog života koji izbjegava shematiku Gjalskog, Kozarca, Kumičića, Kovačića. Bez naročite kulture stila u smislu nekog odredjenog smjera, daleko više stvaran nego artist, Novak je preteča Moderne pokolebavanjem ustaljenih vrednota u duševnom životu, smionim zalaženjem u teme koje realizam, u glavnom konzervativan i moralno-patrijarhalan, izbjegava ili odlučno žigoše (svećenička ljubav u »Zaprekama«). Iako je »Tito Dorčić« samo teza u svrhu eksperimenta, ipak on znači izrazito uvodjenje teorije o descendenciji u hrvatsku književnost po piscu kojemu to inače nije lični životni Credo. Kranjčević koji svojom prvom epohom stvaranja pripada pravaškom odlučnom i beskompromisnom patriotizmu Harambašićeva stila, osvaja već na tom polju, ne mogući se oteti uspomenama klasičnog Rima, po-

područje antiknih motiva, isprva s patriotskim akcentima (Heronejski lav, Zadnja zdravica Hanibalova i dr.) zaodijevajući intransigenciju hrvatstva u antiknu togu, bez dvojbe i radi teškog birokratskog pritiska. No sve više, s antiknim duhom, ulazi u njegovu poeziju i žalba za mrtvim bogovima, uvjerenje o evoluciji svega pa i božanstva, i to, pod dojmom Schopenhauera, Hartmanna i Nietzschea i pod teškom depresijom političkih prilika, prema Nirvani, prema zdvojnom upitniku »Posljednjeg Adama«, prema neumoljivim sarkazmima »Lucida intervalla« i mefistofelske poruge u »Prvom grijehu«. Jezično i stilski, Kranjčević je još pun narodne pjesme koju Moderna inače formalno odnemaruje, ali se već, snagom svoje jake intuicije i komplikovane, »istrzane« ličnosti, dovija do istančanih nijansa neodoljivo izoštrene sensibilnosti (Iza spuštenijeh trepavica i dr.). Otuda Kranjčevića koji je po svojoj prirodi Senjanin i borben čovjek, robustna natura, a po svojoj intelektualnosti rastočen sumnjama, ogorčenjima i bezuspješnim protestima, vode dva puta: jedan pozitivni, aktivni u afirmaciji rada i revolucije, s akcentima više socijalnim nego li nacionalnim; a drugi negativan, pesimističan, prema »sutonu bogova«, prema revoltu protiv Boga kao začetnika svemira koji u tom svom djelu dopušta nesklad zla. Moderna preuzima Kranjčevićevu filozofijsku baštinu, emancipaciju od zasada vjere koju je dotadanja književnost respektirala, unatoč racionalizmu Iliraca i gotovo potpunoj nestašici religioznih motiva kod romantike i kod realista (gdje ih ima, tu su shvaćeni sasvim lično, ili kao idealističko uporište patriotizmu). Ali nitko od zastupnika Moderne ne nasljedjuje Kranjčevićeve snažne dinamike buntovnika (Matoševa je lirika suviše lapidarna, i njegov buntovni stav, iako vrlo krepak, nije samo patriotski iskren, nego i bohemski ekscentričan), a kao socijalni revolucionarac Kranjčević nije nikako našao nasljednika u lirici Moderne. Ovi su svoju patetičnu liriku usmjerili putem novog shvatanja nacionalizma koji se snažno propinje s prvim triumfima Meštrovića, s atmosferom balkanskih ratova i političkih uspjeha, te nalazi izražaja naročito u poeziji Nazorova stila. Pritom treba napose spomenuti da, dok se u borbi »Starih« i »Mladih« nabacivalo krilaticama o »oslobodjenju od patriotizma« s jedne i »nepatriotizmu« Moderne s druge strane, Moderna stvara Nazorove »Hrvatske kraljeve« i »Hrvatske gradove« kao izražaj nove, stranački neobilježene formule patriotizma, odredjene krvlju i tlom umjesto historijskog prava i tradicije, i ta definicija, opirući se o rasu, dovodi do jugoslavenskog nacionalizma uoči svjetskog rata. U to doba koje individualistički mimozno bježi od općih gesala, Nazor čak, romantičkoj »golubinjoj ćudi« u prkos, kleše krepku riječ o »porodu vuka i arslana«, dok Matoš ne manje snažno od Harambašića, a intimnije i ljepše, stvara nezaboravni stih: »Dok je srca bit će i Kroacije«.

Silvije Strahimir Kranjčević

Ali inače, po svom larpurlartističkom programu, Moderna je aristokratska i kosmopolitska. Njezina je lirika intimna i suptilna, prilazna samo sladokuscima ili ljudima književno istančane kulture. Za njih ona razvija neobično finu skalu osjećajnosti i čutljivosti. Diskretni zanosi u erotici M. Nikolića, »otmjena dosada« i sumorna rezignacija Domjanićeva, opojnost sunca i sjetila M. Begovića, Vidrićev poganski hedonizam i faunovski epikureizam, Matošev prigušeni sentimenat i bohemski revolt, Nazorova strasna groznica i peanski ditiramb — neobično mnoštvo nijansa koje je Moderna prosipala pregršti ma u stihovima zvonkim i zvučnim, artistički iscizeliranim koji su slavodobitno naviještali »Ver sacrum«, u slavu neobuzdanog i ničim nesapetog razmaha pojedinca. Kosmopolitski karakter Moderne stvoren je nastojanjem da se hrvatska književnost stavi neposredno u red evropskih literatura, da opseg svojih motiva obogati atmosferom historijskih epoha koje se ističu kultom ljepote, i područjem fantastične egzotike. Vidrić oživljuje dekadentni stari Istok i Rim, Domjanić stvara poetizirani rokoko, Nazor obnavlja slavenski mit i vizije biblijskih scena u svijetlu nove dinamike, Begović se prenosi u talijansku renesansu Zoe Boccadoro. Diskretna delikatnost pjesnikova osjećaja koja bi u direktnom dodiru sa surovom zbiljnošću izgubila svoj eterični dašak, voli maske iza kojih se zaklanja, to više što one čine sliku svijeta šarolikom i neobično bogatom.

A svijet je, medjutim, sve prije nego lijep, kako pokazuje magistralni roman toga vremena, Nehajevljev »Bijeg«. Istina, Andrijević je outsider koji ni inače ne bi u svijetu i svagdašnjosti našao smirenja, ali okolina birokratski sitnog Zagreba tih godina i zabačenog provincijskog kuta, nekad historijski slavnog, kako ga crta pisac kao milieu romana, istinita je i vjerna. U novelama kraćeg daha, s artističkom amoralnošću Livadića, Bega, Lovrića i dr. lakše je prikazati svijet u svijetlu sjetilnih užitaka, privlačljiv ili bar podnošljiv, ali ondje gdje treba da se u cjelini konstruiše njegova totalna slika, boje su sive i mračne. Nije li i Nazorov »Medvjed Brundo«, inače djelo radosne inspiracije stvaranja i tako bogato pjesničkim ugodjajem, u biti više nego tragedija, jer njegova pointa nije uspon kroz katarzu, već tupa beznadnost. Tako Moderna ne može da spoji ta dva ekstrema u harmoničnu ili bar pozitivnu sliku svijeta, iako istančavanjem tehničkih sredstava znatno obogaćuje hrvatsku književnost, što očito pokazuje i golema nabujalost književnih publikacija. I pravaška »Hrvatska Smotra«, s predvodnim ličnostima Matoša, Z. Vukelića i Ogrizovića, svjedoči o tom, jer se protivnici razlikuju samo političkim pogledima. Karakteristično je da, dok je politički stav pravaša bliži masama naroda kao radikalna i ekstremno-borbena opozicija i kao eminentno hrvatska stranka, Ogrizović (u zajednici s Milčinovićem) piše bogoboračku dramu »Prokletstvo« koja je svojom vjersko-revolucionarnom idejom temeljito oprečna tradicionalizmu i konzervatizmu pravaških izbornika.

Prema triumfalnoj poplavi produkcije »Moderne« u godinama njezina najjačeg razmaha, reakcija je produktivno znatno slabija, iako doktrinarno ima i dobrih boraca. Jedna se njezina grana okuplja oko Tresićeva »Novog vijeka« koji je, stvoren u kulturnoj sferi romanskoj, stran sam po sebi bečkim i praškim utjecajima Zagreba. Konservativniji, spiritualističniji, ističe, umjesto borbenih ekstravagancija Moderne, vjekovnu ljepotu klasične kulture i tradicije. Osim Tresića-Pavičića koji formom obogaćuje liriku ali ne može da osvoji njezinom hladnoćom, ovamo pripadaju M. Sabić, Politeo, Čedomil Jakša (J. Ćuka), A. Petravić i dr. koji populariziraju kod nas tekovine suvremenih romanskih literatura, ili stvaraju karakteristične obračune s realizmom, ili zauzimaju stav prema suvremenim pojavama naše književnosti, naročito onima koje su im simpatične. Nakon obraćenja V. Deželića (Zvuci iz katakomba) i M. Sabića (Lurd 1908.), A. Petravić posvećuje naročite studije ovoj starijoj generaciji naših katoličkih pjesnika kojoj pripadaju, osim spomenutih, biskup Ivan Šarić, Evgenija Šah i drugi, oko sarajevske »Vrhbosne«, koja prva ide za stvaranjem katoličke književnosti, dok sarajevska »Nada«, liberalna, donosi suradnju Modernih, ali i konzervativnijih suradnika. Isidor Poljak i Milan Pavelić spajaju stariju grupu katoličkih pjesnika s mladjom koja, potaknuta Mahnićevim kritičkim obračunima s hrvatskom književnošću u »Hrv. Straži« (Krk) sa stajališta beskompromisne katoličke borbenosti, osniva 1905. u Beču »Luč« i nastoji nadopuniti Mahnićev kritički rad stvaralačkom produkcijom, pri čemu se nalazi pred naročito teškim problemom da formalne tekovine Moderne koje su neosporno pozitivne, spoji s tradicionalističkim demokratizmom i neprelaznošću katoličkih vjerskih zasada.

Vladimir Nazor

II. EKSPRESIONIZAM

1.

Preteče su ekspresionizma pjesnici buntovnici koji se javljaju pod kraj razdoblja Moderne kao izražaj političkog nezadovoljstva, bilo u ime hrvatskog fronderstva, bilo u ime jugoslavenskog nacionalizma: Matoš (čija je lirika došla do izražaja tek posljednjih godina života), Ivo Andrić, Ćerina, Polić Kamov. Da svomu nezadovoljstvu dadu naročitu dinamiku, ti se pjesnici odaju izvjesnom kultu riječi: jedni, kao Matoš, nastoje da dadu krepčinu riječi lapidarnošću fraze u kratkom, sažetom stihu; drugi, već i pod dojmom talijanskog futurizma, traže snagu izražaja u neobičnosti riječi, u njezinoj violentnosti, njezinoj eventualnoj nedopustivosti u ugladjenom društvu, dolazeći s Polićem-Kamovim čak i do »kulta psovke«. Andrić, nježnije i lirski nastrojen, više je duhom buntovan, podzemnom dinamikom svoga političkog revolucionarstva; on, ujedno, spaja ekspresionizam s grupom »Mlade Hrvatske Lirike« koja i nije nikakva stvarna grupa, nego reprezentativna antologija mlade generacije uoči rata, ali se u većini svojih zastupnika za čudo slaže u poeziji tišine, idilske smirenosti, zasanjane šutnje u artistički vanredno istančanim stihovima Matoševe škole. Kao zatišje pred oluju, ova je pojava karakteristična prelaz do urnebesa ekspresionizma. A već se i javio njegov najjači zastupnik, od prvoga časa sasvim svoj i sasvim karakterističan, M. Krleža s »Panom« i »Trima simfonijama«. U ovim svojim poemima još vrlo liričan, vrlo osjećajan i sensitivno vanredno nijansiran, Krleža je već izrazit ekspresionist, u jednu ruku razmrskanošću, kaleidoskopskim sitnoslikarstvom vanjskog svijeta s jedne strane, a s druge monumentalnom grandioznošću uzbudjene, pobunjeničke vizije svijeta u pjesnikovoj duši. Iako je disharmonija izmedju Boga i Pana naglašena vanrednim zamahom personifikacijskih slika, u crtanju realističkog detalja ima još vrlo mnogo jednostavne poetičnosti, pozitivne afirmacije o ljepoti mikrokosma u neobično plastičnim minijaturama iz prirode.

Kao uvijek kod epoha Sturma i Dranga, kod razdoblja uzbune i revolucije, umjesto onoga što je razoreno, nastaje potpuni kaos u formi: ne samo da lirika poprima najbizarnije oblike običnog, vulgarnog govora, ili opet eksplozivne forme kosmičkih vapaja, protestnih manifesta u hiperbolskim, prekomjerno napetim frazama, nego se također drama rasplinjuje u liriku, a roman se zamagljuje u lirskom dinamizmu. Pod medjusobnim uzajamnim dojmom, drama i film se takmiče u rea-

liziranju irealnih, imaginarnih vizija, u dematerijalizaciji pozornice, u introspekciji uzbudjenih, neuravnoteženih duševnih stanja koja su mjerilo razgibane atmosfere vremena. Bizarni talenat U. Donadinija karakterističan je za te preljeve neuravnoteženosti u romanu, za traženje stravičnoga, jezovitog kao odmjenu za apsurdnu realnost (Vijavice, Bauk i dr.), dok je Kulundžićev »Lunar« tipski primjer ukrštavanja poezije i groteske u neizjednačenoj, poremećenoj duševnosti ekspresionizma, kod Kulundžića kao dinamički eksperimenat, kod Donadinija kao faktično stanje duše. Cesarec je u romanu »Sudite me« ekspresionist u ime protesta protiv shvatanja društva o odgovornosti pojedinca; u drugim romanima (Careva kraljevina, Zlatni mladić) i pripovijetkama on je više stvaran, hladnokrvan kritik koji je potpuno svijestan svoga stava, ali je predmet kojim se bavi kaotično zamagljen, kao i psihologija njegovih lica

Drama, uz neuspjele pokušaje M. Donadinija, dosiže svoj vrhunac u Krležinoj dramatici ovoga razdoblja, i u Kulundžićevim najuspjelijim i najsmionijim optužbama društva (Ponoć, Škorpion). Svojom eminentno vizuelnom tehnikom, svojom jakom prodornošću snažnih scenskih efekata, svojim jarkim kontrastima ne samo stvarnih socijalnih opreka nego i ponorskih jazova izmedju do krajnosti napete volje za preporodni, obnovni rad čovječanstva, i drastičnih, neumoljivih razočaranja zbiljnosti, ta dramatika postizava neosporno jake efekte na pozornici i znači uopće novo razdoblje na polju pozorničkog rada.

U književnoj kritici, nemirni duh vremena dolazi najjače i najviše do izražaja u polemikama i razračunavanjima medju ekspresionistima medjusobno. Ipak su A. B. Šimić i U. Donadini pokazali mnogo pročućenosti u prosudjivanju njima srodnih tudjih djela, tankoćutnosti za istinske umjetničke vrednote iako su, kao obično, prema prošlosti nerijetko bili nepravedni. Do staložena i mirna stvaranja nije na tom polju u to nemirno i nestalno doba moglo ni doći. Osim Donadinijeve knjige fejtona i kritika »Kamena s ramena«, ništa nije izišlo u trajnijem obliku, dok su efemerni borbeni časopisi, redovno lični organi pojedinca, polemični i žestoki, i prekomjerno brojni (»Kokot«, »Juriš«, »Vijavica«, »Plamen«, »Vedrina«, »Književna republika« i dr.).

2.

Ekspresionizam je svojim osnovnim tonom dubokog nezadovoljstva i izvjesne grandiozne tragike u bezizlaznosti situacije, izvrsno odgovarao atmosferi hrvatskog javnog života počevši od atentata na Cuvaja i Skerlecza, pa tamo do 1925., kada definitivno prestaje doba inflacije, revolucionarnih nada i poslijeratne nesredjenosti. Lirika Krleže, Cesarca, Krkleca, A. B. Šimića pa i Kosora iz toga doba, unijela je u hrvatsku književnost neobično mnogo patetičnog dinamizma koji se, osim svoje izmijenjene sensibilnosti, razlikuje od Šenoina i Nazorova naročito u tom što je onaj deklamatoran, ovaj recitativan, dok je dinamizam ekspresionističke lirike eminentno retoričan, eksplozivan. Ekspresionist se ne obraća više malom krugu odabranih čitalaca, nego čitavom čovječanstvu, štaviše svemiru, u ogorčenim ili zanosnim manifestima koji naviještaju preporod pojedinca, ispit savjesti čovječanstva a, u konačnoj liniji, svakako i socijalnu revoluciju. Ali oni ne mogu biti vodje u toj socijalnoj revoluciji, jer i previše jasno osjećaju tragičnu opreku izmedju onoga što hoće i onoga što mogu. Od »Cristovala Colona« i »Michelangela« Krležina do »Vučjaka« i »Golgote«, pa dalje u dramatici Kulundžićevoj (»Ponoć«, »Škorpion«), Mesarićevoj (»Kosmički žongleri«), Prpićevoj (»Kristuš na cesti«), Strozzijevoj (»Istočni grijeh«, »Ecco homo«), Kosorovoj (»Rotonda«, »Čovječanstvo«) osnovna je tragika u podlijeganju u borbi sa svijetom, sa prirodnim i svemirskim silama, sa sudbinom velikana prvoborca za obnovu i preporod čovječanstva. Eminentno vizuelna i sva prožeta intenzivnim lirizmom, ta dramatika stvara neodoljiv dojam na pozornici, ali je njezin konačni rezultat neobično pesimističan, tragičan, sumoran. No kritika društva, dokumentarna slika onoga kaotičnog i moralno temeljito poljuljanog vremena neoborivo je živa, obilata i umjetnički istinita osim dramatike još i u romanu koji je, doduše, formalno često istrgan, fragmentaran, neharmoničan, ali u opažanju oštar i u kritici često vrlo precizan. Kosorov »Razvrat« ostaje kao kuriozan dokumenat života iz dana inflacije, kod kojega ni sam pisac nema pravog mjerila o ravnoteži ukusa, a i Krležina kritika Moderne u »Tri kavalira gospodjice Melanije« pripada medju njegova najslabija djela. Naprotiv je Cesarec našao zatvorenu formu romana u »Carevoj kraljevini« kao što je zatvoren i svijet te tamničke atmosfere, ali sve ono što je u njemu zatvoreno, znači beskrajne perspektive socijalne kritike i, kao u »Zlatnom mladiću«, neobičan i nemilosrdan prorez kroz strukturu suvremenog društva. Tu je atmosferu slično analizirao i Stanko Tomašić u »Salonu gospodje Kle«, samo što je kod Krleže, a naročito kod Cesarca, borbena nota uperena na izvjesni odredjeni cilj, dok se ovdje zadovoljava negativnim konstatacijama. I kod Cesarca (u romanu »Sudite me«) i kod Donadinija opaža se naročito jak utjecaj Dostojevskoga koji doduše nije ekspresionist, ali je srodan toj duševnoj atmosferi svojom analizom neuravnoteženih duševnih stanja i svojom do groteske fantastično-realnom, demonski sablasnom slikom ljudskih stramputica i tim izazvanih eksaltacija velikodušnosti i plemenitosti u dušama outsidera, ljudi koji su izbačeni iz društva ili su se iz njega isključili. Te pozitivnosti, uzvišene duševne odabranosti jednoga Aljoše Karamazova ili Sonje Marmeladove nije umio naći ekspresionizam, ali mu blizina tako velikoga duha kao što je Dostojevski služi nesumnjivo na čast. Tu je ujedno ključ za mnogi momenat vanredno istančane duševne analize koju je donio ekspresionizam, iako tu ima i drugih ekspresionističkih afiniteta i utjecaja iz njemačke i madžarske (kod Krleže) književnosti, kao što je i ekspresionizam naročita tvorevina centralno-evropske atmosfere, dok su mu talijanski futurizam i francuski dadaizam samo iz daleka srodni. Futurizam je dinamizam moderne tehnike pretvoren u govor poezije, s perspektivama pozitivne afirmacije sile, snage, dominantne nadmoći (njegova je, iako zakašnjela, politička tvorevina fašistički imperijalizam); dadaizam je cerebralna kreacija kulturom presićenih ljudi koji u stvari nisu osjetili materijalne bijede, osim umjetno stvorene, i nemaju konkretnih ciljeva svoje poezije. Ekspresionizam je, naprotiv, poezija akcije, barem zahtijevane, očekivane — i zato je najjači u drami koja znači konkretnu, vidnu radnju. Ali se konačno rasplinuo u hiperboličnosti svojih programatskih proklamacija i manifesta, u nabujalosti svoje latentne dinamike koja se nasukala na prozaičnoj normalizaciji prilika i na razočaranju revolucionarnih neuspjeha.

Kao sve pojave koje su jače povezane prolaznim tokom svoga vremena i koje hoće da praktično zasegnu u konkretni život, ekspresionizam je ubrzo iza toga postao mnogima nerazumljiv, jer je nestalo atmosfere u kojoj i od koje je nastao i živio. Ta atmosfera, izuzetna i prolazna u svojoj kaotičnosti traženja i lutanja, nije bila konstruktivna, i zato iz razdoblja ekspresionizma preostaje malo djela koja zadržavaju svoju trajnu vrijednost. Ali čitava ta epoha, uzeta u cjelini, znači mnoge tehničke tekovine dinamičke izražajnosti, znači korisne revizije mnogih vrijednota u vjekovnoj baštini čovječanstva, i temeljito čišćenje atmosfere koja je postala opasno zagušljiva tražeći novi stil života u sitnim i mrtvim stvarima, umjesto velikih vidika i divskih zanosa.

III. MODERNI OBJEKTIVIZAM

1.

Stavljajući pojave ovoga razdoblja (od prilike od 1925. dalje) pod jednu književnu etiketu, po običaju stranih književnosti, treba odmah kazati da je princip »modernog objektivizma« kod nas najmanje dosljedno shvaćen i namjerno primijenjen. U njemačkoj formuli »nove stvarnosti«, naša književna javnost, koliko je prihvatila to ime, protumačila ga je jednostrano i dosta netočno. Kada je već promašena socijalna revolucija u najboljem času političke i socijalne nekonsolidiranosti, u prvim poratnim godinama, onda se stvara atmosfera nezadovoljstva i muklog revolta insistiranjem na socijalnoj »stvarnosti«. Medjutim, da se uoči značenje termina, dovoljno je pogledati kreacije moderne arhitekture od koje je i potekao taj izraz. Nakon neplodnog i apsurdnog eklektičkog historizma devetnaestog vijeka i nestvarne »secesije« na mijeni vjekova, ona je po prvi put našla i snažno iskoristila nov stil u gradjevinstvu, kao konsekvenciju novog životnog principa: afirmaciju stvarnog života u zahtjevima higijene, udobnosti i prikladnosti za svrhe praktičnog rada; načelo iskrenosti u pogledu primjene materijala i tehničkih sredstava koja, svojim prirodnim sredstvima, bez fantastično apsurdnih »dekorativnih« ukrasa koji se nisu organski razvili iz same svršnosti gradjevine, stvara nove dekorativne efekte ozbiljne jednostavnosti i primjerene monumentalnosti. Velike plohe i snažni rasponi koje omogućuje armirani beton, govore za sebe svojom nepretrgnutom i neistrzanom prostornošću: staklo, željezo i, po potrebi, drvo, azbest, sukno i slični sastavni materijal koji sav bitno pripada u samu konstitutivnu osnovu gradjevine, daju tonske nijanse i konture oblika; jedini luksus, koji dopušta taj stil, a koji u stvari nipošto nije luksus, jesu čarobni efekti rasvjete, od svevidnih sunlighta koji se takme sa sjajem sunca, do diskretno smještenog i pažljivo tonovanog difuznog svijetla koje nijansira tonove u bogatoj skali intimnih ugodjaja. U tom se stilu grade luksusni hoteli i raskošne palače, crkve i kazališta, radničke kolonije i velikogradske mnogokatnice — dakle, »nov« ovdje ne znači, kao što se htjelo u Njemačkoj i kao što se djelomično kod nas hoće, svijet obnovljen u Marxu, niti »stvarnost« ne znači vječito naglašavanu bijedu periferije i kontrast gradskog asfalta. Moderni objektivizam znači, nakon razočaranja revolucionarne epohe, ulaženje u stvarnost onakvu kakva je, s iskustvima svih tih eksplozivnih i katastrofalnih kriza, sa superiornošću diskretne resignacije ili preobražene životne mudrosti, iskrenosti koja kao ondje, ne skrivajući materijal iza načičkanih fasada lažne renesanse ili često puerilne Secesije, iznosi svoje teške krize i svoje duboke bolove onakve kakvi jesu, sa nadmoćnim odsjevom unutarnje vedrine ili s laganim osmijehom ironije koja je mnogo toga vidjela i čula, a vidjet će i čut će još mnogo toga. Takvi su ponajjači reprezentanti naše epohe. Sve je to mnogo zamršenije i, srećom, bogatije nego li simplističke formule marksizma, često neprokuhanog, često salonski snobovskog, ali uvijek uobraženog u svoju kreativnu nadmoć, iako je i kongres sovjetske književnosti u Moskvi spoznao da ono što je dosad stvoreno za već prilično dugog carevanja marksizma u Rusiji, ni iz daleka ne odgovara onomu za čim komunističko shvatanje života zaista ide i što bi književnost imala na svoj način da izrazi. Nemogućnost toga pogrešnog shvatanja »stvarnosti« najbolje pokazuje kod nas tragika pripovjedačkog rada S. Galogaže koji je, u ekspresionističkom stilu, pokazivao i duha i zanimljive invencije u tragično-grotesknom stilu, ali je, prešavši na »novu stvarnost«, na suho i stvarno iznošenje činjenica u namjerno traženim motivima pisao »školske zadaće«, koje se ne mogu mjeriti čak ni s dobrom reportažom »domaćih vijesti«. Sličnu katastrofalnu odsutnost kreativnog duha i umjetničkog oblikovanja u »novoj stvarnosti« pokazuje i poznata antologija »Dreissig Erzähler aus dem neuen Deutschland«, gdje je »nova« Njemačka gledana u vidu internacionalnog revolucionarnog nastojanja, a sva je pripovjedačka nijansa u tom da jedan od reprezentanata, bivši grof, piše ipak nešto drukčije nego njegovi drugovi, i to se mora naročito opravdati.

Formalna je struktura ovoga razdoblja ova: kazalište se pomalo odriče fantastičnih realizacija irealnog i nadrealnog, jer režiser nije više tako apsolutni gospodar tekstova koji su i tako bili smatrani manje izražajnim od vizuelnih efekata i dokaza »ad oculos«. Uslijed toga, i dramska produkcija, izražaj ekspresionističke aktivnosti, uzmiče pred potrebom analiziranja svih tih pojava koje su izazvale slom velikih nada ekspresionizma. Drama poprima zatvorenu, gotovo klasičnu formu scenskih jedinstava, dekor postaje realno trijezan, a riječ dolazi opet do svoga dominantnog položaja na pozornici. Takve su Krležine drame one epohe, snažne tvorevine »U agoniji« i »Glembajevi«, dok u »Ledi« prekomjerna analiza postaje sama sebi svrhom i guši ne samo dramsku radnju, nego i tragični osjećaj.

Radi naših skučenih i prigušenih javnih prilika, nije mogao da se razvije t. zv. »roman-rijeka«, monumentalno zamišljeni niz romana sa širokom i bogatom analizom svih socijalnih krugova i svih intelektualnih strujanja epohe, kao u stranim književnostima. Nažalost, u velikoj većini, hrvatski književnici, naročito oni mladji koji bi imali dati elan i nenačeti tribut svoje svježine novim nastojanjima, žive materijalno teško i ne dospijevaju da svoje obrazovanje popune širokom literarnom lektirom i mnogim i raznolikim granama znanja koje su potrebne za takvu svestranu analizu životnih problema. Dok drugi i bez potrebe šetaju po Evropi donoseći odonud snobovske aspiracije sitnih megalomanija, hrvatski pisci ostaju u omedjenom obzorju naših malih i skučenih prilika, gdje je svaka jača senzacija u nemilom susjedstvu s kriminalom, kako svjedoči Cesarčeva ranija »Careva kraljevina«, i Budakov romanski diptih. Nametkova zanimljiva i kapitalno važna osnova romana o sudbini našeg muslimanskog življa u susretu s modernom kulturom ostaje u novelističkim fragmentima, a i po gdjegdje, po godišnjacima i časopisima, osvane još po koji »fragmenat romana« kao karakterističan i žalostan »signum temporis« naše »stvarnosti«. O toj bijedi suvremene hrvatske književnosti govore i formalno neuskladjena djela novih talenata, kao što je »Film naših dana« Gena Senečića koji još ne može da stvaralački preoblikuje stvarnost te ostaje pamfletski senzacionalan, i Bonifačićev, sadržajniji i daleko superiorniji, roman »Krv majke zemlje« gdje nagomilana stvarnost nije dospjela da nadje proradjenosti i proniknutosti duhom iznutra.

Analitički roman minucioznog raskapanja po unutrini s obilatim udjelom unutarnjeg monologa dao je M. Krleža svojim romanom o Filipu Latinoviczu, ali je kod toga nevolja u tom što se pisac, u želji da stvori široku modernu epopeju jednoga roda, poput historije Forsytea, nije mogao odlučiti za definitivnu formu cikličke obrade, pa dok su »U agoniji«, »Glembajevi« i »Leda« drame, dotle je »Povratak Filipa Latinovicza« i po koji fragment o Glembajevima i Klanfarima, pisan u obliku romana. I tako se taj kreativno snažni i inače neobično plodni stvaralac raspršuje u disparatne niti, unatoč već odredjenom rodoslovlju Glembajevih kao okosnici i okviru jedinstvene koncepcije.

Rečeno je u više navrata da je današnja hrvatska književnost, naprama srpskoj, bogatija lirikom, dok je srpska obilnija pripovijetkom. Istina je da Nazor još uvijek stvara a Domjanić koji je umro tek pred dvije godine, našao je, iz aristokratizma Moderne, širinu snažnog zahvata u svojoj kajkavskoj lirici; tomu se pridružuje intuitivno neobično snažni ali nažalost nejednaki Tin Ujević, koji je takodjer sretno prošao ekspresionizam, i u naponu intelektualne snage, daje stihu neobičnu fluidnost i lakoću, uz istinsku dubljinu osjećaja i polet smione misli. Lirika M. Krleže čini se doduše da postepeno opada sa sve većim ogorčenjem i pesimističnim zamračenjem subjektivnog horizonta. Krležin razdraženi bijes kojim razjadjeno grize sve oko sebe, ne da svijetlim momentima ulaza u tu poeziju cinične kletve i poruge, i u tom je tragika konstruktivnosti jednoga od najjačih talenata suvremene hrvatske književnosti. Na ove krupne pojave nadovezuje se upravo bezbroj mladjih zastupnika lirike: D. Cesarić, V. Majer, A. Bonifačić, V. Vlaisavljević, Z. Gorjan, S. Batušić, N. Šop, D. Tadijanović, O. Delorko, M. Matijašević, pa najmladji iz »Lirike grude«, medju kojima Majcin, Kuhar i dr., pa regionalisti kao odlični čakavci Pero Ljubić, Balota, Gervais i kajkavci kao Prpić, Pavić i dr., zatim katolici kao Valtazar Vijolić, Cvite Škarpa, Ivo Horvat, Ivo Lendić, Jeronim Korner i brojni drugi, iza Gjure Sudete koji, preminuvši mlad, pripada ekspresionizmu sa svojim nježnim pjesmama religiozne inspiracije ili bolesničke resignacije, i sa svojom fascinantnom, naskroz lirski zadahnutom, fantastičnom pričom »Mor«. Ali, ako lirika znači izražaj ličnosti, to joj je bez sumnje preduvjet izradjena, izrazita ličnost, a ta se dosta rijetko nalazi u toj brojnoj četi mladih ili relativno mladih ljudi. Formalno, suvremena lirika nastoji da se riješi svakog dekorativnog patosa; ona nastoji da se još više približi običnom govoru, i slobodni stih se nerijetko pretvara u ritmovanu prozu, u kojoj tek po gdjegdje iskrsne po koji nenametljivi i diskretni srok.

U kritici, konačno dolazi do izdavanja starijih pisaca, neophodno nužnog za kritičke revizije prošlosti i konfrontacije sa sadašnjošću, da se stvore preduvjeti za ono čega još uvijek nemamo: kritički prikaz čitave hrvatske književnosti kao suvisle cjeline, u sklopu ostalog narodnog života, umjetničkog, prosvjetnog, socijalnog i političkog. Sve su to zasada monografijski i specijalni radovi kojima se bave A. Barac, S. Ježić, M. Kombol, B. Livadić i dr., ali taj rad većinom nije u direktnoj vezi s procjenjivanjem pojava današnje književnosti. Poredbenoj književnosti utire putove i na polju publicistike i na polju detaljnog stručnog rada I. Hergešić.

Krležini eseji, formalno kreativni i invenciozni, stilski ponešto nagomilani, usamljeni su u svojoj vrsti. Oni su obračuni s pojavama suvremene književnosti i umjetnosti nastojeći uvesti nove metode i nova gledanja, iako bez sistema, a nerijetko i bez čvrste idejne orijentacije. U svojim »varijacijama« fejtonskog karaktera Krleža je pun izoštrena zapažanja ali je često u svojim borbenim pointama jednostrano strastven i površan.

2.

S obzirom na ono što je rečeno o kristalizovanju forama sadanje književnosti, vidno je već samo po sebi da ona ne može bar za sada da dade potpunu i cjelovitu analizu svoga vremena, njegovih vanjskih i unutarnjih pojava. Lučenje duhova na »desno« i »lijevo«, toliko potrebno za vrijeme koje hoće da se razračuna stvarno s mnogim krupnim životnim problemima, koje hoće da se riješi iluzija individualističke Moderne i iracionalnog ekspresionizma, retardirano je mutnim vanjskim prilikama a često i ideološkom nejasnošću čitave hrvatske javnosti. Glavna i najdragocjenija tekovina toga vremena bez sumnje je opće nastojanje, da se što više približi narodu. Ali tu se smjernice nikako još ne mogu da kristaliziraju i sažmu u jedinstveno nastojanje čak ni ondje gdje su književni stvaraoci nošeni istim duhom nacionalističkih aspiracija. Lirika vrvi od asfaltske poezije, od samilosti za periferiju, od zanosa za selo; ali svi ti osjećaji ne nalaze izravnog puta narodu kojemu, osim rijetkih slučajeva, svojim intelektualizmom ostaju strani i nečitljivi. Svijest zajednice s radnikom, sa seljakom i borba protiv kapitalizma zajednička je i marksistima i nacionalistima, i ovi posljednji često ne umiju povući oštre granice izmedju sebe i onih koji ih, baš tim oružjem, potkapaju. Radi toga se opaža čudna i značajna pojava, da više njih, naročito mladjih, suradjuje po raznobojnim časopisima, a i da časopisi sami nerijetko ne umiju ili ne će da točno odrede svoje boje.

U mnoštvu efemernih pokušaja, tri su časopisa održala kontinuitet svoga izlaženja, s karakterističnim grupiranjem suradnika oko sebe: »Hrvatska Prosvjeta«, »Hrvatska Revija« i »Književnik«. Pokrenuta nekad, pod kraj devetnaestog stoljeća kao »porodični list« tipa njemačkih »Gartenlaube« i »Universum«, tadanja »Prosvjeta« nadmašila je značenjem te svoje uzore, jer je, u našoj nestašici zabavnog štiva u prosječnom smislu riječi, ipak predstavljala književnu formaciju konservativnog karaktera koja nije ostala bez značenja. V. Deželić st., Marin Sabić, Tresić-Pavičić, Arnold i dr. nastojali su da taj porodični list približe »domu«, a to u stvari znači uvijek i bližim narodu po porodici koja je prvotna stanica socijalnog poretka, po vjeri koja je zalog čvrstoći i čistoći tradicija, po rodoljublju koje je izvor narodnog osjećaja zajednice i narodne snage. »Prosvjeta« je, medju ostalim, u to vrijeme stekla zaslugu da je prenijela k nama i popularizirala šaroliki i bogati svijet Sienkiewiczevih historijskih romana. Nastojanjem novo stvorenog »Kola Hrvatskih Književnika«, list je kao »Hrvatska Prosvjeta« počeo izlaziti u novoj seriji 1918. zadržavajući stare i stvarajući nove sile koje je Mahnićev energični nastup okupio u jedan tabor. Rat i poslijeratne krize nanijeli su teške gubitke ovom pokretu kojemu su prvotno pripadali i Gjuro Vilović, Stanko Tomašić i dr. koji su pošli drugim pravcima. Njegovi su današnji rezultati hagiografijski romani Vel. Deželića sina, pripovjedački rad u legendi, noveli i romanu Š. Jurkićeve, S. Košutićeve, Jagode Truhelke, M. Soljačića, Hrvoja Bora, Z. Remete i dr. i lirika, socijalna i religiozna, izrazitih mladjih ličnosti kao što su Ivo Lendić, Jeronim Korner i dr., zatim kritički i esejistički rad Petra Grgeca, M. Ujevića, N. Subotića i dr.

»Hrvatsku Reviju«, pokrenutu pred osam godina po »Matici Hrvatskoj«, da okupi hrvatsku književnost bez razlike u nijansama, izdašno zapljuskuje marksizam mladje lirike, iako se on bitno kosi s onim nacionalizmom koji znači tradiciju, privrženost zemlji i rješavanje socijalnih pitanja bez klasne borbe. Mladja generacija nije umjela preuzeti baštinu koju joj je namro Nehajev svojim snažnim i značajno nazvanim, moderno pisanim historijskim romanom »Vuci«, izdanim o tisućoj godišnjici hrvatskog kraljevstva, s krepkom i ponosnom devizom kardinala Rohana. Najviše je doneseno na polju crtanja zavičaja kao karakterističnog dijela zemlje i naroda u kojem žive vjekovne tradicije: Mile Budak crta Liku svježinom izvornog daha i sjajne plastike, Alija Nametak (pored starijega Ive Andrića koji nije u ovom krugu, ali je dao vanredno tankućutnih prizora franjevačke i turske Bosne) s modernom istančanošću nijanse i produhovljenim lirizmom prikazuje Hercegovinu; Gjuro Vilović iznio je prvi Medjumurje, u noveli s oštrim pointama i dobrom atmosferom, dok je u romanu »Majstor duša« ličan i sklon tendencioznoj karikaturi. Luka Perković najuvjerljiviji je kad crta, s naročitom toplinom i mekoćom, mali svijet zavičaja, ili onaj bez doma koji traži svoj zavičaj u duši. O zastupnicima lirike već je bilo govora; fatalna je osebina suvremene lirike da je monotona u neprestanom ponavljanju socijalnih motiva, i da je originalna onda, kada odiše dahom zavičaja, ali to se rjedje dešava. No o svemu tomu moglo bi se možda drugačije govoriti, kada bi atmosfera javnog života bila drukčija.

»Književnik«, vršnjak »Hrvatske Revije«, pokrenut po privatniku kao neutralan hrvatski književni list, pošao je tokom vremena na lijevo, ali su razračunavanja i poricanja ortodoksnosti medju samim marksistima učinila da taj list danas (pod uredništvom M. Durmana) živi od kronike vremena i od prijevoda, osim doktrinarnih načelnih članaka. Inače, na toj su strani redovno djelovali M. Krleža i A. Cesarec, prvi doktrinarno nezavisniji i mračno pesimističan ali stvaralački superioran, a drugi borbeno pozitivniji, otporno optimističniji ali stvaralački neizjednačen, stilski zanemaren, te je ondje gdje je Krleža groteskno grandiozan, Cesarac nerijetko banalno drastičan. Krležin organ »Danas«, pretežno teoretski i polemičan, obustavljen je nakon jedne godine, a još slabije su prošli sasvim efemerni listovi kao »Savremena stvarnost« i dr.

Karakteristično je i skretanje na lijevo seljačkog pisca Miškine u »Trakavici«, dok je prva njegova knjiga pripovijesti, »Za svojom zvijezdom«, bila više nacionalistička, idealistička u smislu pokreta hrvatske seljačke stranke, kakav je bio i rad njegovih drugova, M. Stuparića i Novosela. Ovaj je posljednji, na izmaku ekspresionizma, iznenadio pozornicu »Prigorskom svadbom«, koja se vizuelno takmila s ekspresionističkom dramatikom, a stvarno izrazila, u vjekovnom miru patrijarhalnog života, čitavo živo i sjajno bogatstvo seljačke duše.

Ne govoreći napose o djelima koja su već spomenuta ili kojih nije moguće sva navesti, treba ponovno napomenuti da su sva tri ova kraća stilska razdoblja povezana još živim ili nedavno umrlim pjesnicima koji su ih preživjeli i već stekli univerzalno značenje »au-dessus de la mêlée« i davali hrvatskoj književnosti obnovljene sokove svoje stvaralačke ličnosti kao Nazor koji se uvijek iznova preporadja poniranjem u sama sebe, Domjanić koji je svojom kajkavskom lirikom osvojio na juriš čitalačku publiku, Nehajev koji je i »Vucima« i svojim esejističkim portretima književnih i političkih ličnosti, a napose svojom nedočetom »Rakovicom«, snažno zasegnuo duboko u život naroda. Obnavljajući, naročito iza pedesete godišnjice Šenoine smrti, svoje »klasike«, pribirući stare i nove snage, hrvatska književnost, unatoč svim zaprekama i nezgodama, daje sliku samosvojnu, živu i punu. U njoj se odražava čitav život naroda koji je, u ovoj prvoj epohi dvadesetog stoljeća, utvrdio svoju poziciju u krilu suvremene zapadno-evropske kulture, i stvorio osnovice svoje sve sretnije i sve svjetlije budućnosti, ispunjajući želju pjesnika stare i slavne pjesme svojoj lijepoj domovini: *da bi vazda časna bila.*

Dr. STJEPAN SRKULJ

VATROSLAV JAGIĆ

PO JEDNOJ KORESPONDENCIJI PRIJE RATA, ZA RATA I U PRVE DANE S. H. S.

I.

JAGIĆEVO HRVATSTVO I OBITELJSKI ŽIVOT

»Jedan Jagić«

Kad se sjetim staroga Gospodina (koji je tada bio mladji nego što sam ja danas, a koga sam samo kao takva poznavao sa sijedom bradom svoje vrsti) — uvijek mi dolazi pred oči lik velikoga engleskog državnika Gladstona s onom karakterističnom bradom, kojoj je bila nalik Jagićeva. Možda baš takve sličnosti u bradama nije ni bilo, ali ja sam je, ne znam kako, ipak nalazio. No bilo kako bilo, veliki su bili obojica, dabome, svaki na svoj način, jedan kao državnik, a drugi kao učenjak.

Pokojni ugledni profesor varaždinske gimnazije dr. Križan znao je kadikad nama djacima, da nas podstrekne na što veću marljivost, nabrajati velikane koji su polazili varaždinsku gimnaziju. Tada bi redovito počeo sa »jedan Miklošić«, »jedan Jagić«, a ja sam toga »jednoga Jagića« visoko poštivao i volio, a naročito za to, što je kao politička žrtva stradao i otišao u tudjinu, gdje je postao i ostao dika roda svog.

Varaždinac

Jagić je neobično volio svoj rodni grad Varaždin, volio je svoje purgare, osobito one sitne, okupljene u cehovima, od kojih je najugledniji bio čizmarski ceh. Otac mu je bio član čizmarskoga ceha. Po ocu je naslijedio, ako se ne varam, četiri jutra oranice. Premda daleko od njih u tudjini, ipak ih nije prodao, držao ih je i davao u zakup. Iz tudjine pazi pomno što rade Varaždinci: kudi ih, kad su izabrali za načelnika politički nepoćudna čovjeka, a vanredno ga veseli, što su sebi osvjetlili lice izabravši za narodnoga zastupnika Ljubu Gjalskoga. I prema meni kao svojem djaku imao je izvjesnih simpatija, ali plus je bio što sam bio Varaždinac. To mi je i sam poslije 18 godina u jednom pismu rekao dodavši, da je »kod toga nešto malo krivo i naše zajedničko rodno mjesto, naš slavni stari „Varaždin", o tome mislim da se ne varam«.[1]

Jagić i Zagreb

Iako je Jagić bio, što no riječ, okorjeli Varaždinac, ipak je vanredno volio Zagreb. Zagreb mu je centrum Hrvata koji ravna sudbinom hrvatskoga naroda, radi hrvatstva morao je otići iz Hrvatske, ali nije otišao sam ... iz Zagreba je poveo sa sobom svoju obožavanu suprugu, koja je u obitelji njegovoj njegovala hrvatsku riječ, dabome, slatku kajkavštinu. Značajno je u tom pogledu pismo od 15. VII. 1918., u kojem se zahvaljuje, što mu je gradsko zastupstvo u vrijeme najveće oskudice poslalo živežne namirnice, koje su mu pale kao iz neba.

Vatroslav Jagić

»Ja sam zbilja u velikoj neprilici da nadjem prave izraze za čuvstva iznenadne radosti i duboke zahvalnosti, koja ispuniše moje srce na pogledu darova, dobivenih od Vas i »kluba većine gradskih zastupnika« lijepoga i miloga Zagreba. Moleći Vas da primite i izručite svima, koji su doprinijeli toj tako zgodno i u pravo vrijeme kao s neba polakšici mojega dosta oskudnoga života, moju toplu zahvalnost, moram s nekom malodušnošću priznati, da nisam ničim u mojem dugom životu privriiedio ovoliko priznanje sa strane ma i najmanjega diiela zastupnika Vašega grada, van ako ushtjednete blagosklono primiti moju veliku ljubav i privrženost ka gradu, s kojim me vežu mile uspomene mojih djačkih godina, kad sam preko »Harmice« svaki dan se Dugom ulicom uspinjao u gimnaziju, i još sladje mojeg punog zadovoljstva učiteljevanja u godinama 1860. do 1870., kada me u tom dragom mojemu srcu gradu srećna namjera namjeri na družicu života, uzor ženu i majku, koja je i u tudjem svijetu htjela i umjela sačuvati hrvatsku materinsku riječ svojoj djeci, kada sam kao mladi profesor imao sreću da općim, drugujem i saradjujem s tolikim slavnim muževima onoga doba, kao Ivan Mažuranić, Ivan Kukuljević, Franjo Rački, Adolfo Veber, Matija Mesić itd. Sve sam ove i toliko druge uspomene vjerno čuvao i nosio sa sobom po svijetu i jednako se radovao svakomu novomu koraku Vašega i dopustite da rečem našega grada Zagreba k napretku i sjaju spoljašnjem i jačanju narodne svijesti«.

Koliko je Jagić u srži svojoj bio Hrvat i koliko je visio na svojoj rodjenoj grudi, vidi se i po tom, što nije htio svoje kosti ni kosti svoje žene ostaviti u tudjini, tražio je mjesta u svojoj domovini; podigao je grobnicu na groblju svoga rodnoga grada, gdje sniva vječni sanak u sjeni čempresa i onoga čudesnog mira koji tamo vlada.

Čežnja za domovinom

Dok je živio u tudjini, nije napustio nadu da će se »Jagići« vratiti u domovinu, a bilo je prilike za to. U pismu od 30. XII. 1918. piše mi o svojem unuku dru Rešetaru:

»Poslije tolikih stradanja blizu fronte na talijanskom zemljištu sada je u domovini svoga djeda i oca kao u raju. To mami i privlači dolje i roditelje koji se ozbiljno spremaju u Zagreb. A za njima tko zna, neće li sreća nasmijati se i Jagićima, da prenesu svoje sijelo i rod svoj u domovinu. To će se svakako doskora odlučiti«.

No ta se sreća Jagićima nije nasmijala. Kad se otvarao medicinski fakultet u Zagrebu, računao je da će pozvati njegova sina i dati mu katedru interne medicine, ali oni koji su profesore predlagali, nisu to učinili. Toga nije mogao preboljeti. U dva navrata mi o tome piše:

»Ostat ću ovdje sâm uza sina, kojemu kao da profesori medicinskog fakulteta ne misle ponuditi mjesto za katedru interne medicine, iako bi svojim znanjem bio fakultetu na ukras. Njemu će se dogoditi što godine 1874. meni t. j. ne ćemo ući u hram hrvatske nauke«. (14. XI. 1918. i 25. V. 1919.). Danas je sin njegov na ukras bečkom medicinskom fakultetu.

II.

JAGIĆ O POVJESNOJ NASTAVI

Seminar za slavensku filologiju

Jagić je volio svoje djake, bio je s njima u neprestanom kontaktu u slavenskom seminaru u Beču, gdje je nadgledao i rukovodio njihov rad. Sa svakim pojedinim bio je ljubezan i razgovorljiv, a bilo nas je u seminaru i Hrvata i Srba i Slovenaca i Bugara, a da ne spominjem Sjevernih Slavena. Knjižničar seminara bio je jedno vrijeme Tugomir Alaupović, a poslije njega Konstantin Draganić. Članovi seminara bili su u ono vrijeme (1890. do 1895.) srbijanski historici Radonić i Stanoje Stanojević, od Slovenaca Jakov Žmavc, a od Hrvata pokojni Antonije Radić i sadašnji rektor visoke pedagoške škole dr. Stjepan Bosanac. Kako je baš u ono vrijeme bilo velikih opreka izmedju Hrvata i Srba, koje su išle tako daleko, da se iz čitaonice hrvatskoga djačkoga društva »Zvonimir« izbacilo sliku vladike Strossmayera, to je Slavenski Seminar u neku ruku bio teren na kojem su se te opreke imale izgladiti.

Jagićeva korespondencija

Jagićeva korespondencija bila je golema i vječna je šteta, što je raštrkana po cijelom slavenskom svijetu. Nas, dakako, zanimaju najviše ona pisma koja je naš velikan izmijenio s Hrvatima, Srbima i Slovencima. Teško je sakupiti tu korespondenciju u koliko još uopće postoji, a ukoliko je ima, trebalo bi je sakupiti na jednom mjestu. Mislim da bi za to bio najpodesniji Muzej grada Varaždina, gdje je već i onako uredjena njegova soba s predmetima koji sjećaju na nj. Taj muzej ima najviše smisla i pijeteta nesamo da te listove čuva, nego da i iz njih izvadi ono što je zanimljivo za znanost, za politiku i opće prilike Hrvata Srba i Slovenaca.

Gdjekoji od njegovih učenika ostao je s njime u korespondenciji i onda, kad je poslije svršenih nauka ostavio Beč. Kad se tko na nj

[1] Ostavljam pravopis kako je u originalu.

obratio za kakvu informaciju, čestitao mu ili poslao svoju knjigu, mogao je sigurno računati da će dobiti odgovor. I dobio ga je. Slučajno mi nije jednom zgodom, baš kad mu je draga družica bila na umoru, javio, da je primio jednu moju knjigu, pa se ispričava: »Upravo me je zabolo u srcu, kad mi je proljetos Jireček pričao, da Vam se zahvalio za knjigu, koju ste vi njemu poslali, a ja toga donle nisam učinio«.

Ne bi bilo loše od uprave Varaždinskoga Muzeja da javnim apelom pozove sve one, koji još imaju listove pokojnika, da ih njoj na čuvanje pošalju. I ja imam listova i karata od velikoga pokojnika u svemu 19, koje ću tamo poslati. Ali kako u njima ima zanimljivih i karakterističnih izjava, naročito iz vremena rata i prvih dana oslobodjenja, to ih ovdje priopćujem.

Štampanje jedne moje rasprave u Jagićevu Arhivu

Korespondencija koju posjedujem može se dijeliti na prijeratnu, na ratnu i na prve dane ujedinjenja. Prijeratna se ograničuje na zahvale za čestitke, na poslane knjige i primjedbe o njima. Prvu knjigu koju sam mu poslao, bila je disertacija o Nestorovoj kronici. Druga rasprava iz stare ruske historije izašla je u njegovu »Archiv für slavische Philologie«. Poslije svršenih univerzitetskih studija bavio sam se starom slavenskom historijom i napisao raspravu o godini krštenja ruskoga kneza Vladimira. Značajno je za naše prilike da se ta rasprava nije mogla štampati u Zagrebu, jer za to nije bilo ni časopisa ni institucije. Jugoslavenska Akademija štampa samo stvari o Južnim Slavenima, kako je to i njezinim statutima odredjeno. S Rusijom nisam imao veza, pa sam se obratio na Jagića, ne bi li on tu radnju primio za svoj Arhiv. Jagić mi javlja neka je prevedem na njemački, a on će »drage volje raspravu pročitati i javiti odmah, što i kako«, ali mi ujedno javlja da radnja smije imati najviše tri tabaka. Trebao sam je prema tome udesiti i poslati. Rasprava je izašla u 4toj svesci XXVIII toma.

Stručnjački sud o toj raspravi saznao sam 3 do 4 godine kasnije od profesora praškoga sveučilišta dra Bidla, koji je nekako u ono vrijeme boravio u Zagrebu. Profesor Bidlo je prije toga bio u Petrogradu i ondje razgovarao s gotovo jedinim poznavaocem toga pitanja, s akademikom Šahmatovim. Šahmatov je profesoru Bidlu rekao da je to najbolja radnja, što ju je u posljednje vrijeme čitao.

»Milo mi je«, veli Jagić, kad mi je javio da će moja rasprava izaći u njegovu „Archivu", »da se kao bečki gjak ne prestajete baviti naukom. Znam, da su prilike na srednjim školama malo prijatne naučnoj radnji, jer odveć apsorbiraju svu silu i snagu čovjeka ... ali opet, evo Vi pokazujete, da se radit može, kad se samo hoće« (11. VII. 1905.).

Jagić o historiji u školi

Nekako u to vrijeme pozvao me je tadašnji nadzornik za srednje škole, a sadašnji rektor visoke pedagoške škole dr. Stjepan Bosanac, da napišem povijest staroga vijeka za V. razred srednjih škola. Posljedica te knjige bijaše, da sam na poziv odjela za bogoštovlje i nastavu napisao sve školske knjige za povijest od II. do VII. razreda. Zanimljivo je da su se te moje školske knjige, ukoliko su izašle prije rata, rabile i na nekim srednjim školama kraljevine Srbije. Usput sam napisao i »Izvore za povijest« kao pomagalo za obuku povijesti u srednjim školama. Te sam »Izvore« poslao i Jagiću. On se u dva maha na njih vraća. Prvi put u pismu od 18. XII. 1910.:

»Dobio sam jučer Vašu zanimljivu knjigu, za koju Vam izričem moju srdačnu hvalu. Pametna je bila misao, što ste po primjeru sličnih knjiga u drugim literaturama sastavili odzive savremenika o našim zemljama i našoj prošlosti, a uz to dali i neke dokumentalne izvore našeg zakonodavstva u srednjem vijeku ...

Razgledajući Vašu knjigu svatko će dobiti utisak o našoj žalosnoj poderanoj prošlosti. Svoji ne znaše svojih. Kako se malo može naći domaćih izjava! Osobito izjava o nutarnjem kulturnom životu nema gotovo nikakvih«.

Ponovo se Jagić vraća na „Izvore za hrvatsku povijest" 15. I. 1911.:

»Vaša knjiga ne ide mi iz glave. Ja sam je shvatio kao Vašu želju da oživite predavanje historije na srednjim školama, da se ne bi jednako govorilo samo o dinastijama i ratovima. Meni je još sada u pameti, kako sam ja posjećujući u šezdesetim godinama prošloga vijeka ispite na narodnim školama Zagreb. kotara (to je bivalo u mjesecu augustu) jednako samo slušao, gdje učitelj pita Janicu ili Baricu o podmetu i predmetu (iz gramatike) i o Zvonimiru ili Krešimiru (iz historije). Niti je to govorilo k srcu niti davalo djeci žive, realne slike sadašnjosti i prošlosti. Da li je sada drugačije u narodnim školama, ne znam. A da bi svagdje, t. j. i u nižim i u srednjim školama moralo biti drugačije, o tome sam i sâm bio uvjeren već prije pola vijeka, a sada sam pročitao u Internationale Wochenschrift (broj 1. od g. 1911.) jedan članak: Bürgerkunde und staatsbürgeliche Erziehung, na koje svraćam i Vašu pažnju. Ako se Nijemci tuže, da se njemačka svijest o pravima i dužnostima premalo budi i razvija, što bismo morali mi reći!«

Osim »Izvora« sastavio sam i čitanku za povijest kao pomagalo za obuku u nižim razredima. Za nju sam trebao i ruske knjige. Obratio sam se Jagiću, a on opet prof. Eugenu Ščepkinu, koji je tada slučajno boravio u Beču, i dobio sam potrebna obavještenja.

»Želim Vam sjajan uspjeh«, piše mi tom prilikom Jagić. »Naša današnjost nije odveć povoljna ... ako možda i nije sve onako zlo kako novine pišu ... a Vi radite za bolju budućnost: širite prosvjetu i s njom narodnu samosvijest. Što nama pomažu sve stare i nove pravice, kad ih ne umijemo braniti ... a za to smo i materijalno i moralno još uvijek odveć slabi. Radite dakle na pojačanju moralne jakosti, osnovane na temeljskoj prosvjeti« (17. V. 1911.).

Na karti od 17. IX. 1914. zahvaljuje mi se opet na knjizi koju sam mu poslao, pa dodaje:

»Vi ste si čitavim redom dobrih historijskih knjiga stekli velikih zasluga po naš kulturni napredak. Dao Vam dobri bog svoj blagoslov i učinio već jednom kraj tom strašnom ratu«.

III.

JAGIĆ O HRVATSKO-SRPSKOJ KOALICIJI

»Varaždin« i »Zagreb«

Jagić prati marljivo političke događaje u svojoj domovini. Vrlo ga veseli, što su si njegovi purgari osvjetlali lice izabravši Ljubu Gjalskoga za svoga narodnog zastupnika ... »A i Zagreb i Osijek, Karlovac, Sisak i t. d. dobro se ponijeli ... više mi je krivo, što se koalicija u Slavoniji suviše mlitavom pokazala te čini se po dogovoru ustupila mjesto tolikim »unionistima«. Ja uopće s njenim paktom nisam zadovoljan, kao valjda ni ona sama. Vuk dlaku mijenja, ali ćudi nikada. Tko ne pozna Magjara? Zacijelo doći će skoro do novih zadjevica. Tada ćemo vidjeti, tko je junak tko li kukavica. A dotle valjalo bi gledati da se bar neke povrede isprave. Ja ću od sada paziti, kad mi dogje koje pismo iz Varaždina ili Zagreba, da li je zakon o nazivanju mjesta proveden te nestalo i Varažda i Zagraba« (21. XII. 1913.).

U njegovanju škole ne smije se zaostati ni za Bosnom ni za Ugarskom

Pored teške bolesti svoje obožavane družice prati Jagić pomno javne poslove u Hrvatskoj. Na pismo u kojem sam mu se jadao, kako malo ima hrvatsko-srpska koalicija smisla za rješenje učiteljskog pitanja na srednjim školama, odgovara mi 24. I. 1913.:

»Kad Vam reknem, da je moja draga žena na umoru, razumjet ćete, što Vam na Vaše pismo, puno žalosnih stvari, ne mogu opširno odgovoriti. Ako u mojoj dragoj domovini i vlada i sabor ne uvigjaju potrebe, da u prvom redu riješe pitanje učiteljsko, tako pučkih škola kao srednjih i raznih stručnih škola ... tada se Hrvatska ne može nazvati kulturnom zemljom. Da se toliko vremena ostavlja ovo važno i za malu Hrvatsku upravo veliko pitanje u stagnaciji, to je, ne znam što bih rekao, da li više žalosna ili više sramotna pojava. Bit će jedno i drugo. Narodi i zemlje ovakove veličine, kao što je naša Hrvatska, nemaju čime drugim da se natječu s velikim narodima, ako nije dobro uredjenom nastavom Koja vlada ili koji sabor ne uvigja te potrebe i zadaće, ne zaslužuju da se o njima govori s poštovanjem. To su Vam u tom tužnom i ozbiljnom momentu, koji mi ne daje vremena za dugo raspravljanje, moje misli, moji osjećaji, moje uvjerenje. Dao bog, da se ne prevarim u nadi, koju polažem u današnji hrvatski sabor, da će on to veliko za nas pitanje, veće od mnogih drugih, o kojima se ipak ovaj čas govori i piše ... riješiti u smislu kulturnih ideja prosvjećene Evrope, da ne će u njegovanju škole zaostati ni za Bosnom ni za Ugarskom.

Adresa hrvatsko-srpske koalicije

»Iza teškog udarca, koji mi je nanesla smrt moje drage, dobre i obožavane žene, htio bih naći nešto utjehe u zanimanju knjigama i novinama. Tako sada, u vrijeme hrvatskog sabora, rado se mašam za hrvatskim novinama. Jučer i danas nagjoh to u »Obzoru« to u »Pokretu« tekst saborske adrese, koji sam pročitao s vrlo slabom utjehom. Da i ne govorim, kako je jezik toga svečanog akta za čudo loš, pokvarene kancelarštine, da i ne govorim o prevelikom nesrazmjerju izmegju devotnih spram više i slabog osjećaja narodne snage ... valjda je i nema? ... čudom sam se začudio, da se u adresi spominje samo potreba povišice »beriva pučkog učiteljstva«, a o srednjoj školi nema ni govora. Kako to? Zar srednja škola tako malo vrijedi u očima današnjeg sabora? ili se u tome krije kakav tajni dogovor? Bilo kako mu drago, ja sam bio, pročitav adresu, više žalostan, nego li prije, jer vidim, da jadnu Hrvatsku još jednako tište svakojake nutarnje rane.

Pišem Vam ove riječi s naročitom molbom, da ih ne objelodanite u javnost, jer ja ne želim i opet dati povoda kritici. Samo sam htio time spram Vas dati oduška mojoj bolnoj duši« (22. II. 1914.).

IV.

RATNE NEVOLJE

Žalba na cenzuru

Na cenzuru i poštu tuži se Jagić u dva, tri navrata, a zamjera što se »u saboru čuju tek pojedini glasovi protiv te anomalije, umjesto da svi jednoglasno ustanu protiv te neopravdane stege, koja nikomu ne koristi, a mnogima čini štetu« (4. VIII. 1917.).

Na drugoj karti mi piše: »Vi ste računali po kalendaru, ali Vaša ugarska pošta ima svoje račune, ona je uspjela dostaviti mi Vaš prijateljski pozdrav jutros, 8ga kolovoza! Ja sam megjutim sa ratnog nekog mjesta dobio pismo, koje je bilo poslano 6ga kolovoza! Dakle ratna pošta fungira puno tačnije i brže, nego Vaša ugarska u Hrvatskoj. Ili ste možda takvi puntari, da se mora svako pismo, koja su i onako otvorena, dugo študirati prije no što će doći na red da ga otprave ... Još nisam čuo, da se tko javno požalio. Možda se ne smije«.

Oskudica za vrijeme rata

I Jagića je za vrijeme rata stigla oskudica na živežnim namirnicama. Sa zabrinutošću gleda u budućnost. O tome govori jedna karta od 17. IX. 1914.:

»Vi ste u Beču imali prilike, da se naslušate naše velike mizerije glede aprovizacije. Sve se radi u pola. Dobijamo svakojake karte, ali nitko se ne brine, da bi se na te karte uza skupu cijenu, bar nešto dobilo. Čovjek bi se rasplakao, vozeći se bečkim ulicama, kada vidi po uglovima kako djeca, stare žene i t. d. stoje pred dućanima, čekajući dok dogju na red, a mnoge da i ne dobiju ništa! Bogami moram zabrinuto gledati u budućnost. Ja sam prije gorko žalio smrt moje drage žene, sada vidim da je bog bio milostiv što je zvao k sebi da ne doživi tih teških vremena«.

Vanredno veselje Jagićevo na pogledu darova grada Zagreba spomenuo sam prije. Na koncu onoga pisma veli:

»Vaša velika dobrota primit će ove moje uspomene (na Zagreb) kao izraz moje velike zahvalnosti za pruženu mi pomoć, koje ću se ugodno sjećati do kraja života, a Vama, dragi gospodine načelniče, zahvaljujem još napose, što ste sigurnim putem u to vrlo nesigurno vrijeme otpravili dragocjene stvari k cilju, koji su srećno dostigle«.

»Kuhmisterke«.

U pismu od 18. III. 1919. zavigja gradu Zagrebu što je osiguran živežnim namirnicama:

»Zavidio sam Zagrebu, kad sam neki dan pročitao da Vi umirujete gradjanstvo, da aprovizacija siže čak do u jesen. A kako je kod nas! Evo naša narodna vojska tjera najnoviji sport, da će provaljivati u kuće te otimati ne samo velike, već i male, umjerene zalihe: svi neka gladujemo! Kao da nije već to gladovanje, što se čovjek mora kukavno hraniti onim, što dobiva iz kojekakve, kako su u Rusiji zvali »kuhmisterke«. Ja sam mislio, da se ne će nigda više vratiti ona vremena našeg boravka g. 1872. u Petrogradu, kad smo kuburili od »kuhmisterke«, a gle sada pod stare dane vratili smo se na isto, samo se sada moje kulinarsko vrelo zove »Kochschule«. Slični nazivi, a bogami još sličnija hrana!«

V.

JAGIĆ O UJEDINJENJU I STVARANJU JUGOSLAVIJE

»Suze radosnice naviru na moje staračke oči.

Kadgod razmišljam o slomu monarhije i stvaranju Jugoslavije, svaki put mi dolaze na pamet riječi Götheove, što ih je rekao pruskim časnicima poslije bitke kod Valmyja, gdje su republikanske čete francuske zaustavile napredovanje Prusa, kod čega je i Göthe bio dionikom: »Odavde i od danas počinje nova epoha svjetske povijesti, a vi možete reći, da ste kod toga bili«, doduše slaba utjeha za pruske časnike, ali istinita činjenica. Pomislite kolike su generacije hrvatskoga naroda očekivale oslobodjenje! Treba se sjetiti samo Zrinskoga i Frankopana, iliraca, Kvaternika i Starčevića! Nikome od njih nije bilo sudjeno da budu dionici sreće, koje smo mi bili. Medju one koji su na tom polju radili, i to na duševnom, jer ni u snu nisu mogli pomisliti, da bi to i politički bilo moguće, bijaše i Vatroslav Jagić. Sudbina mu je bila sklona, doživio je plodove svoga rada. Neiskazanu radost, što je doživio i tu »treću najvažniju etapu u našoj narodnoj i političkoj evoluciji« opisuje mi u pismu od 14. XI. 1918. To pismo priopćujem u cijelosti:

»Mnogo poštovani gospodine načelniče grada Zagreba!

Istom danas (4. XI.) donjela je pošta glasove s našeg juga, medju njima i dva broja »Obzora«. U jednoj je izvještaj o svečanoj sjednici grada Zagreba, a u drugom o historijski znamenitoj sjednici hrvatskog sabora, u kojoj je prihvaćen jednoglasno zaključak, da se prekida veza s Ugarskom. Jedva si možete zamisliti, s kakvom sam uzbudjenošću u duši pročitao oba izvještaja. Osobito me je ganuo Vaš prekrasni, pun historijske sadržine govor, kojim predložiste umno, jednoglasno prihvaćene zaključke. Dopustite, da Vam na krasnim mislima Vašeg govora i jednoglasnom prihvatu Vaših predloga izrazim moje srdačno čestitanje i preko Vas kao glave grada Zagreba moje duboko poštovanje njegovom domoljubnom zastupstvu. Nastupila su nova, u istinu velika vremena i za naš patnički narod, dao bog, ispunile se sve prekrasne nade koje danas oduševljuju naš narod i njegovu prijestolnicu.

Ovo je treći veliki momenat, koji je meni bilo sudjeno da doživim. Godine 1848. bio sam kao dječarac desetgodišnjim svjedokom burnih dana, koji su držali u napetosti i strahu naš dragi Varaždin. Godine 1860. već sam i sam igrao neku ulogu u povratku ustavnosti našoj domovini i prava našem jeziku, jer sam kao istom svršeni filozof odmah bio pozvan na zagrebačku gimnaziju pretvorenu od jeseni 1860. nazad u hrvatski zavod, da ondje predajem grčki i latinski u osmom razredu.

A gle sada, prekoračiv istom nedavno 80. godinu, doživljujem velike dane, gdje u radosti, veselju i oduševljenju pliva onaj Zagreb, koji već 1860. godine doživi jedan akt oslobodjenja iza njemačkoga apsolutizma, a sada slavi početak i osvitak potpune političke slobode i to u prijateljskoj zajednici s oba brata na lijevo i desno sa Slovencima i Srbima.

Suze radosnice naviru na moje staračke oči, a duša se sa zanosom prenosi u Vašu sredinu, da ju ugrije Vaše oduševljenje, Vaša sreća, Vaše pouzdanje.

Primite moj srdačan pozdrav, saopćite ga svima, koji su se prije nekoliko mjeseci sjetili moje 80-godišnjice, a sada zajedno s Vama grade svojoj domovini bolju budućnost. Bio Vam svima bog u pomoći. S dubokim poštovanjem Vaš iskreno odani Vatroslav Jagić«.

Jagić se medjutim bojao da se to pismo izgubilo, pa mi 14. XI. ponovno čestita:

»Bojim se, da je i ovo pismo, kao još neka druga, zapelo negdje na putu. Zato ponavljam moj srdačni pozdrav uz neiskazanu radost, što sam, kako sam u onom pismu rekao, doživio i tu treću najvažniju etapu u našoj narodnoj i političkoj evoluciji ... Ja neću više doživjeti sjajnih plodova ove treće evolucije ... ne dopuštaju godine ... ali sam srećan, što kao u starom Zavjetu Mojsija, nazirem barem duhom i osjećam uzbudjenom dušom osvitak tih boljih, srećnijih vremena«.

Početi pesimizma

U narednom pismu od 30. XII. 1918. pojavljuju se kod Jagića počeci pesimizma. Bocnuo ga jedan austrijski ministar, kako pripovijeda: »I mene je nedavno jedan ministar posljednje serije pitao s nekim zloradim posmjehom, dokle će trajati današnje efemerno prijateljstvo medju Srbima i Hrvatima. A ja sam mu morao reći, da će mnogo stajati do jednih i drugih, da razboritim popuštanjem ne razbiju današnje sloge. Ne ću da Vam dosadjujem pričanjem moje zabrinutosti; volim zadržati pesimizam za sebe, dao bog da ne bude opravdan«. Inače je pun hvale, kako vršim svoje dužnosti vješto, okretno, uspješno, uz općenito odobravanje, pa veli: »U Vas se znanje sastavlja s dobrom voljom i požrtvovnošću, a u tome je najveće jamstvo uspjeha«.

(U pismima ima na više mjesta mnogo hvale i lijepih riječi o meni i mome djelovanju, ali ne da mi se da i to priopćujem. I ovo je skoro mimo moje volje).

U tom pesimizmu ima ipak i tračak veselja radi toga, što je hrvatska vojska osvojila Medjumurje: »Vrlo me veseli, što sam čitao da je hrvatska vojska okupirala lijepo i bogato Medjumurje. Od toga će imati koristi i naš Varaždin, što mu od srca želim«.

Protiv bezuvjetne centralizacije ili kako je Jagić sebi zamišljao hrvatsko-srpsko jedinstvo

To svoje mišljenje objašnjuje u pismu od 18. III. 1919.:

»Mi smo predugo živjeli pocijepani to historijom to zavišću naših protivničkih susjeda, a da bi se mogle odmah izgladiti sve opreke, sve razlikosti i društvene i ekonomske. Tko je prijatelj bezuvjetne centralizacije, neka mu bude prosto to uvjerenje, samo neka ne sumnjiči poštenja i patriotizma, ljudi, koji nisu istog mišljenja. Ja sam onamo od šezdesetih godina, kad se većina ljudi što sada vode veliku riječ nije ni rodila, uvijek bio oduševljen pristaša hrvatsko-srpskog jedinstva, koje smo mi tada zamišljali prije svega u duševnom životu, na polju jezika, literature i nauke ... da će zatim jednom, danas sutra, prije ili kasnije, doći i do političkog jedinstva, tu smo nadu smjeli tek gojiti kao najveću tajnu naših srdaca ... Mi smo namijenjenu nam zadaću svršili sa prilično uspjehom, mi smo zbližili Srbe s Hrvatima tako da je došlo i do takmenja i do borbe, a to je već bio dobar znak, jer je svu onu srpsko-hrvatsku borbu izazvala misao jedinstva, koja je već bila na dnevnom redu. Naša prva etapa nije svega izvela na kraj, kad je iznenada stupila u svoja prava nova faza političkog jedinstva. Došla su na red druga pitanja, dok ona prva još nisu urodila potpunim plodom. Odatle je nastao kaos, od kojega mi svi danas mnogo trpimo, a premalo, čini mi se, imamo strpljenja.

Sve to Vi znate i odveć dobro, bolje nego li ja, koji tek mislim retrospektivno, pošto za me u mojim godinama nema budućnosti, već samo prošlost, a Vi uvjeren sam gledate smjelo i sa puno najljepših nada i u budućnost. Ja ću biti srećan, ako mi bude sudjeno, da iza zastora budućnosti, koji se polagano diže, zavirim bar u jedan mali fragment nove slike i novoga života«.

Bit će Srba, ali bit će i Hrvata

Posljednje pismo, što ga imam, puno je boli i razočaranja nad prilikama u SHS (25. V. 1919.):

»Ne razumijem naše ljude ... koji bi najedanput htjeli iz naše pameti i svijesti izbrisati svu našu prošlost, koja ima vrlo mnogo tamnih crta, ali ima i svijetlih momenata. Zato se sve još nadam, da će se izmedju dvije krajnosti naći zlatna sredina, da ne postrada glavna ideja ... naše državno jedinstvo. Boli me, kada opažam, da Slovenci umiju uspješnije braniti svoju individualnost, u koju ni beogradska gospoda ne diraju, dok se Hrvatima osvećuju za tolike žrtve, što su ih tečajem devetnaestoga stoljeća prinosili ideji jedinstva. Zato jer smo napokon dotjerali do kolikog tolikog duševnog jedinstva ... u jeziku i literaturi ... ne bi se smio individualizam hrvatski progoniti, kao da ne bi moglo biti suglasice izmedju njega i srbizma! Jer ma koliko se na glavu postavljali, dualizam će ih preživjeti: bit će Srba, ali će biti i Hrvata. Oba elementa upregnuta pod ista kola državnog jedinstva mogu počiniti složnim radom čudesa, ako prestanu jedan drugomu zavidjeti, jedan drugoga prekoravati i ponizivati. Dao bog da bude tako ili neka mi se smiluje, te me prije pozove k sebi, nego li da doživim rasulo!«

Prestar za crvenu gardu

Poznato je da je austrijska vlada vraćala poslije sloma sve činovnike i sveučilišne profesore zemljama, kojima su po rodjenju svome pripadali. To su pokušali i s Jagićem. »Vi ćete sada imati prilike«, piše mi u istom pismu, »da vidite mojega zeta (dra Rešetara), kojemu se ispunila želja da bude profesorom u Zagrebu. On će Vam pripovijedati o incidentu sa mnom, kako me htjedoše skinuti sebi s vrata te natovariti državi SHS. Ali uvidješe da ja nisam došao g. 1886. u Beč iz današnje SHS, već iz ... Rusije. A da udjem u crvenu gardu Lenjina i Trockoga, zato sam ipak prestar. Tako me uza svu želju da me se riješe ostaviše u Beču. Dijelit ću sudbinu sa sinom, koji sada isto tako prolazi u Zagrebu, kao što sam ja g. 1874.«.

Nažalost nije veliki pokojnik doživio »zlatnu sredinu«, koju još neprestano tražimo, umro je 5. kolovoza 1923., pun pesimizma i bojazni. Ipak mu se Gospodin Bog smilovao te ga je pozvao prije k sebi i oslobodio ga boli kad bi vidio kuda gre se ...

JEAN DAYRE

KUKULJEVIĆ I TOMMASEO

Medju ono nekoliko Hrvata sa kojima je Tommaseo podržavao direktne veze ili se dopisivao, najviše je i najstalnije cijenio Kukuljevića. Bila je to posve relativna privrženost, jer ni Kukuljević nije izbjegao nastupima Tommaseove mrzovoljaste naravi, njegovoj razdraženoj ohollosti koja se uvijek bunila, njegovim sumnjama i uvijek budnoj osjetljivosti. Tako je moralo i biti: tko mu se ne bi neprestano divio, tko mu ne bi bio bezgranično podložan, uvijek spreman da posluži svojim prijateljstvom, mogao je biti siguran da će jednog dana biti nišanom otrovnih strijela, ujedljivih kritika. Prikazivao se skromnim, priznavajući rado svoje neznanje, svoje nedostatke i pogrješke, ali nije mogao trpjeti da itko od živih ljudi bude istinski superioran ili nezavisan od njegovih sudova, osobito iz područja na kojem je on radio ili kojim se bavio. U golemoj njegovoj korespondenciji, koja je većim dijelom neobjelodanjena, nalazimo na svakoj strani neiscrpive dokaze te njegove slabosti, ali i nekoliko svezaka koji su izašli (Carteggio Tommaseo-Capponi) dovoljno su već pokazali od čega je bio zatrovan cijeli njegov život.

Tommaseovo držanje prema Kukuljeviću bilo je kao obično, mnogostruko i promjenljivo.

Ova dva čovjeka upoznali su se 1842., kad je Kukuljević prolazio kroz Veneciju.

U pismu od 30. XI., koje je pisao Spiridonu Popoviću[1], Tommaseo javio je tu novost ovim riječima: »Ho qui veduto il Kukuljević uno di que' della Daniza, giovane franco e modesto, che si duole dei modi di Gay, il quale a que' che gli scrivono non risponde, e disprezzando i Serbi come villani, oppose ostacoli al bene«.

Mladost i skromnost, eto, to se svidjalo Tommaseu: to su uslovi koji tvore dobre sljedbenike.

Što se tiče Gaja, mogao se mnogo tužiti. I ako nije htio u prisutnosti svoga mladog obožavaoca da silazi sa svoga Olimpa, ipak su optužbe sigurno našle odjeka u njegovom duhu.

Prošle godine, kada je Gaj prolazio kroz Dalmaciju, Spiridion Popović, vjerni prijatelj i marljivi propovjednik slave Tommasea, govorio mu je o prvim ilirskim sastavcima već slavnog njegovog zemljaka[2]. Prije dvije godine Tommaseo je pronašao jezik kojim je govorila njegova majka, čijoj uspomeni posvetio je prvu stranicu napisanu hrvatskim jezikom[3].

Gaj je odmah ponudio svoje učestvovanje, tvrdio da je bolje štampati hrvatska djela u Zagrebu nego u Beču — zatim je bacio u zaborav i šutke prešao preko tog sitnog projekta, da u svojoj maštl i sanjarijama ustupi većim i sjajnijim planovima, koji će biti dostojniji njega.

Sa nekoliko rečenica, Kukuljević je slavio melem na ranu koja je bila nanešena Tommaseovoj taštini, uvjeravajući ga da je Gaj prema svima jednako nemaran, i da je njegov običaj, ne odgovarati na listove. Šta više, sam se ponudio »a stampare quelle cosucce illiriche«. Nekoliko dana kasnije, Popović je ojačao njegovo povjerenje tvrdeći: »Giacchè Cucuglievich s'offre per la stampa de'vostri scritti illirici, io credo che all'onestà sua vi potreste affidare«[4].

Ali srce Tommasea bilo bi mnogo više osvojeno, da je drugi jedan plan do kojega mu je bilo stalo, našao odziva u srcu Kukuljevićevu: »Gli parlai de'canti popolari da stampare a Zagabria senza mio lucro veruno: rispose freddo. Le bellezze della poesia non sentono«.

Dobro se može osjetiti na koga se odnosi ovaj plural. A pjesničke ljepote narodne poezije, Tommaseo je uvijek izdizao na štetu drugih ljepota i drugog učenijeg pjesništva.

U to vrijeme, dovršavao je svoju zbirku narodnih toskanskih, korzikanskih, grčkih i ilirskih pjesama[5]: ove posljednje, proučio je i preveo kako je bolje znao, pomoću Popovića, koji je stalno bio uz njega. Bio je uvjeren da ih dobro poznaje i razumije, i odsada, nije se zadovoljavao da se koristi onim što su drugi požnjeli — naročito je crpio iz Vuka — težio je da pridonese svoj »snop«. Uostalom, on je taj snop vezao klasjem koje su mnogi drugi ubrali. Uzaludni napori; ovo nastojanje mu je zauvijek propalo — nešto radi opće ravnodušnosti, nešto radi njegove sumnjičave i nestrpljive osjetljivosti. Ali ova briga pojavljuje se bez prestanka u obilatoj njegovoj korespondenciji sa Špirom Popovićem, kao i u nekim pismima Kukuljeviću koja su nastala kroz deset godina[6].

Medjutim, Kukuljević je držao svoje obećanje. U Gajevoj tiskari štampao je prvo izdanje »Iskrica« u malom svesku dvanaestine od 43 stranice i posvetio ga »Svemu narodu jugoslavenskom«, popративši ga toplim predgovorom.

»Netrieba tomu hvale i preporuke što se samo po sebi hvali i preporučuje: tako ni saderžaja dielca ovoga malenoga, ni ciene velike i neizmierne. Domorodni čitatelji uvidit će, da su *Iskrice* ove poletile iz serca plamtećega za svoj dom, rod i jezik, iz uma prosvietjena i nepokvarena, iz duše čiste i ljudske. Ovako kako su one tiskane ovde napisane su rukom muža veleučenoga, kojega *Dalmacija* porodi, *Franceska* gostoljubno primi, a *Italia*, kojoj je jezik tolikimi djeli izversnimi proslavio, kao rodjenoga sina ogèrli, i njemu drugu domovinu, drugi život i neumierlu slavu podà. On je sin i slava Slave, a ovo je pèrvo djelo njegovo u jeziku *materinskom* i od njega u pravopisu *novom*«.

Ali Tommaseo se hladno zahvalio[7].

Djelo nije bilo onako kako ga je on zamislio; u preradjenom manuskriptu zamisao je bila iskrivljena, ritam prekinut. Želio je da po drugi put izadje sa točnim ispravcima, koje bi uskoro poslao[8]. Špiri Popoviću povjerio je svoje ogorčenje mnogo očitije.

Dok je, odgovarajući Kukuljeviću, optuživao one koji su popravljali tekst poslan u Zagreb, — tražio je pomoć od mnogih suradnika, — jadikovao je svome zemljaku, optužujući Hrvate: »Varvarska sila s' kojom su žalosno ono djelce pokvarili i okolna nemarnost što pokazuju ne htjejući ni moljenama mojim odgovoriti, zao je značaj i baš pravo očajanje«. A drugi se tomu odazvao: »Žao mi je da Hrvati tako nepošteno postupaše s knjižicom vašom. Ko bi se nadati mogo da ljudi od svjeta, tako malo za poštenje i za ljudstvo znadu«.

Ipak to nije priječilo Tommasea, da se povrati svome planu o izdavanju narodnih pjesama koje je sakupio: njegova pisma iz 1844. smjeraju samo na to, kako da ovaj plan ostvari, i u Kukuljeviću, a naročito Babukiću, našao je dragovoljan i požrtvovan oslonac. Ovo požrtvovanje nije donijelo ploda radi nesretne jedne rečenice[9].

Tommaseo je još tražio, da mu se pomogne prodati nekoliko primjeraka njegovih talijanskih djela, ušto je Kukuljević uložio istu revnost; za uzvrat, pokušavao je da ga zainteresuje za Hrvatsku i za pokret koji je nastojao stvoriti, a koji je cenzura tako strogo priječila. Molio ga je, da bude njegov književni vodja.[10]

Pred ovolikim divljenjem, koje je Kukuljević tako toplo izrazio, Tommaseo se nije mogao pokazati neosjetljiv i nije mogao odbiti savjete koje je Kukuljević tražio od njega kao učitelja. U travnju 1845. godine poslao je pisanu talijanskim jezikom dugačku kritiku dviju drama: »Gusara« i »Poraz Mongola«, koje je bilo poslije preštampano u njegovom Dizionario estetico. Poslije nekoliko općenitih komplimenata, pored moralnih i političkih razmatranja, koja nadomještavaju čisto estetsko sudjenje, ima nekoliko ispravnih i široko zamišljenih opazaka o jeziku i stilu. Nije simpatičan oprečan ton visine s koje diktira neke savjete, pristranost, kojom eliminira neke pisce[11].

Poslije toga, u kratkom pisamcu od 7. veljače 1846. godine ponovio je Tomaseo svoju želju da se štampa novo izdanje »Iskrica« i to onako, kako ih je on napisao.

Zatim je slijedila duga šutnja od godine dana, koju je prekinuo Kukuljević. Iz Tonimira kraj Varaždina, napisao je dugačko jedno pismo, gdje je razjasnio sve stvari koje su izmedju njega i Tommaseo bile neriješene.

[1] Spiro Popović odgovorio je 1. prosinca 1842.: »Piacemi ch'avete conosciuto Cucuglievich. I suoi articoli ne'fogli illirici si leggono con piacere«.

[2] Popovićevo pismo od 23. svibnja 1841. g.: »Ieri sera col vapore è arrivato qui il Dr. Gay... Io gli narrai qualche cosa de Suoi scritti illirici. Informato del contenuto di questi e del fine al quale tendono, egli m'interessò a scriverle e pregarla acciò volesse far stampare questi a Zagabria nella di lui tipografia la quale egli mette a di Lei disposizione. Dettogli che parte degli detti scriti Ella ha già spedito a Vienna percho sieno stampati, mi pregò di scriverle acciò volesse sospendere la stampa di Vienna la quale mai riuscirà esatta come quella di Zagabria«.

[3] Carteggio Tommaseo-Capponi, II. 147.

[4] Citirana pisma.

[5] Canti popolari toscani, corsi, illirici, greci, raccolti ed illustrati. Venezia 1841.—42., 5.

[6] Bile su publicirane u 1. sv. Hrvatskog Kola pp. 319—336. Objelodanio ih je Milčetić, ali prilično netočno.

[7] Pismo od 6. svibnja 1844. g. Milčetić p. 32.

[8] Tako popravljeni primjerak, nalazi se u arhivima Jugoslavenske Akademije. Vidi pismo od 30. lipnja 1844. g.; Milčetić, p. 321.

[9] Vidi niže Tommaseovo pismo od maja 1853. g.

[10] Fragmenti jednog pisma iz 1845. g. od kojeg je prvi list bio otrgnut.

»(Milo), bi mi bilo da izvolite vi vaš oštar i umni osud o ovima igrokuzima saobćiti meni, da se znam u buduće čuvati velikih pogrešaka mojih.

Zajedno vam pošiljem naš najnoviji zabranjeni časopis — *Branislav* — kojega mi poradi naše oštre cenzure u tudjoj jednoj državi izdajemo, iz njega ćete celo naše stanje saznati, i uviditi što mi trebujemo od vlade i od naroda našega. Ako uzželili budete, poslat ću vam i kasnije brojeve, samo mi pišite kakovom prilikom. Ako vam bude lasno podajte ih na čitanje i Gospodin (!) Dimitroviću kojega lèpo pozdravljam.

Nečujemo ništa šta će biti s vašim narodnim pèsmama, ovdè plamti sve željom da ih što skorije narod u ruke dobie.

Vi putujete gospodine mili! toliko po Italiji, nebi li mogli jedanput barem zabljuditi u našu tužnu Hervatsku, ví bi ovde našli otvorena serca, i puk i mladež vaše ime nad svim slavi i u vami svojega otca i učitelja gleda. Dan vašega došastja ovamo bio bi dan velike narodne svètačnosti.

Vaš pokorni sluga, Ivan Kukuljević.«

[11] Na primjer, što se tiče Byrona i njemačke, francuske i engleske literature u cijelosti.

»Visokoštovani Gospodine.

Odkako sam se iz Zagreba simo u krajeve Varašdinske preselio, gde u slobodnoj službi varmedjinskoj dni moje boravim, odcepljen sam natoliko od světa, osobito pako od južnih strana njegovih, da po nikakovim privatnim načinu u občenje š njime stupiti ne mogu. To vam je i uzrok, što već tako dugo Vi, štovani Gospodine, od mene glasa dobili niste, jer po želji vašoj da vam po C... knjigonoši nepišem, nisam se usudio po njoj vam glase pošiljati, a druge prilike zaman sam čekao sve do sada, i tako se prisiljenog vidim vašu volju ipak prekoračiti, zašto vas uljudno za oproštenje molim.

Što vi za vaše izdano dělce I. pisaste: neka gledam da se što berže po drugi put izda, žao mi je što vam javiti moram da to sve do sada poradi svakojakih zabranah učiniti mogao nisam, jer se je oštro na to pazilo da se neizdadu; nu tverda volja pobědi napokon sve. Nu tim više žale svi književnici ilirski i u obče slavjanski da vaše *pěsme pučke* već tiskane neimadu. Nakoliko se sěćam javio sam vam ja već prie godine da je G. Babukić mnoge predbojnike sakupio i da bi se po svih krajevah naših množina ih našlo koji bi ove pesme s pohlepom kupovali i čitali. Što se pak izdavanja i tiskanja tiče pisaste mi da bi ih želili u Zagrebu tiskati i da ste ih pripravni poslati ako vam se reč dade da se neće u textu vašem ništa preinačiti. U tom budite sigurni da će se volja vaša za svetu dužnost smatrati; ne bi zaista ni vaše Is. tako izapaćene bile, da je prepis točnii i bolji bio, nu tako su se uvukle pogreške bez našega znanja. Nu ipak su zato sve Slavjanske čitatelje elektrizirale i primljene su neobičnim uzhitjenjem. Nedavno izišla je o njima i u nemačkom časopisu »Die slavischen Jahrbücher« veoma lépa i dobra kritika.

Prie nekoliko nedjelah izišle su u Zagrebu moje mladostne pěsme, kojim sam priklopio malu zbirku hervatskih narodnim pěsmah koje bi vam rado poslao, da znam način kako? Pěsme su sve najviše takove koje se samo od Hervatah kao osobite grane ilirskog stabla pěvaju i može biti da će poradi različnih narečjah svojih zanimive biti.

Vaša talianska děla koja mi po G. kapetanu Kovačeviću poslati izvoliste, razsprodana su većim brojem jedva jedanput, poslie kako sam ih raznim knjigarom poslao bio. Nekoliko ezemplarah (!) ostalo je ipak još nerazprodanih koje ću Vam pervom mogućom prilikom natrag poslati, samo Vas molim da mi naznačite kamo.

Prodano ih je od Studi critici (parte prima e seconda) svake 10 komadah, od Osservazioni e saggi pratici 8 komadah. Iz Karlovca kamo sam takodjer vaše knjige poslao nisam još dobio odgovora, nego se ufam ovih dana glase primiti. Od ovih rečenih knjigah primljene novce nisam se ufao poslati vam po pošti, budući da neznam za sigurno jesteli u Mletcima ili gde drugde, zato pišem knjigarom *Batara* u Zadar s kojim ja moje račune imadem da ili vama po sigurnoj prilici u Mletke ili pako kroz Šibenik po vašimi rodjaci novac pošalje koje ako primili nebi, molim Vas da mi javite da odmah red načinim.

Ovo od nekoliko godinah čujemo ovde da se Vi prevadjanjem i izdavanjem *Jermenskih Istorikah* bavite, i budući da znamo da istorici ovi osim Orienta, i za nas Slavjane barem po nešto znameniti jesu, učinili bi Vi mnogoučeni Gospodine veliku službu svemu slavjanstvu, da iz rečenih istorikah osobito iz Mojsie od Korena izcerpite ono, gde oni štogod o Slavjanima govore, jer njihova děla nepoznata su kod nas još posve. Takovo dělo ne bi bilo veliko, ali bi od neizmerne koristi za našu historiu bilo.

Vaša kritika o mojoj trećoj knjizi, koju mi poslati dobrotu imaste, pisana je takovim istinitim i dubokim razsudjenjem da se ja, kao nevěšt mladić svome učiteju, vama samo pokloniti, i na onom trudu kog imaste kad ovu kritiku pisaste i moju knjigu čitaste, najljubaznije zahvaliti imam.

Čim dostajem Vaš pokorni sluga, Ivan Kukuljević.«

Dalmatinac je odgovorio opravdavajući se: ne treba nimalo sumnjati u njegovu ljubav prema Hrvatima. Ljutio se samo na neke od njih, koji su kao Gaj. Što se tiče narodnih pjesama, odrekao se da ih publicira, jer Babukić ne može obećati, da ne će popravljati što je on, Tommaseo, napisao. Kasnije, objasnio je stvar posve drugačije.

Dopisivanje je ponovo zapelo. Trebala se dogoditi revolucija 1848. godine, da se ova dva čovjeka istog mišljenja ponovo zbliže.

Kada se Kukuljević vraćao iz Beča poslije neuspjelog poslanstva u kojem je sudjelovao, susreo je u Mürzuschlag-u 8. travnja nekog Mlečanina, koji se vraćao u svoju domovinu. Poslao je po njemu za »Cittadino Ministro Niccolò Tommaseo« kratko pisamce, gdje sve odaje žurbu a možda i oduševljenje — oduševljenje prolazne jedne iluzije o slobodi: zbrkani rukopis, gotovo bez ikakvih znakova na slovima, krajnje pogrješke:

»Dragi Gospodine, Na putu iz Beča kući sreo sam se s ovim gospodinom koj cim je do sada strazio Němca, ostavivsi ga, vrača se u milu domovinu svoju, u slobodnu Veneciu. Ovom shodnom prilikom nemogu propustiti da Vas u ime 400 Hervatjanah i Slavonah (koji su od nemonog(!) Svabe posli ono *zahtevat* sto dati nemože jer nema) neumolim da Vi u sadanjem vasem visokom stanju nezaboravite na tuzni narod vas slavjanski, da potresete dobro *u interesu slavjanstva* kamo da se pridruži Dalmacia k bratskoj po kervi hervatskoj ili prijateljskoj po historii Venecii, i da pišete i nadalje za narod i domovinu vasu. Pisite nam u Zagreb jer i mie(!) smo sarda(!) slobodni, otresli smo okrutni jaram. Ivan Kukuljević.«

Koristeći se ovom kratkom slobodom, Kukuljević je napokon izdao »Iskrice«, pošto ih je popravio Tommaseovim ispravcima. No bio je mudar i dodao im je jedan ulomak pisama koje je primio od Tommasea, gdje se opravdavaju i tumače promjene; diskretno je izbrisao svaki izraz koji bi mogao povrijediti ostale.

S druge strane, zaplevši se u borbe za nezavisnost Venecije, Tommaseo igra ulogu, koja zbunjuje cijeli svijet: da je kazao i jednu riječ — tvrdio je on kasnije — revolucija bi se proširila po Dalmaciji. Tu riječ nikada nije izustio. Sjeća se da je Slaven onda, kada treba doviknuti svojoj braći u Hrvatskoj[12]: »Da oni, koji izmedju njih služe Austriju protiv Italije, odlože oružje; trebaju se udružiti s ostalim narodima koji su podloženi Austriji, da zatraže svoju slobodu«. Računa na Kukuljevića da će raširiti ovaj poziv:

[12] Milčetić objelodanio je u »Hrv. Kolu« ovaj dokument.

»Carissimo Cuculjevich, piše Tommaseo[13], Vi mando queste parole indirizzate ai Croati militanti in Italia che sono mie, ma stampate da un prete dalmata, nella ortografia dalmatica, ormai da me posposta alla nostra.

Fate il possibile perchè il vostro regno ricchiegga che tutt'i Croati sieno richiamati d'Italia.

Quanto mi duole che gente slava si brutti di sangue italiano e tenti soffocare i moti della libertà, per la quale da dieci anni in Croazia si combatte! Unitevi ai Boemi, ai Polacchi, soggetti dell 'Austria; rivendicate lealmente i vostri diritti, non vi fate complici di codesta decrepita e disprezzata tirannide.«

Sada se Tommaseo udaljio od Hrvata. Mrzili su ga radi njegovog držanja u časovima koje su oni držali odlučnima. Ova mržnja pojačala se još više nakon dvanaest godina. Tommaseo se osjećao udaljeniji od njih više nego ikada, uvrijedjen što ga nisu razumjeli. Bio je uvjeren, da je potpuno imao pravo i da je dobro vidio i branio interese Mlečana kao i Slavena, koji bi morali biti ujedinjeni istim patnjama i vodjeni istim željama prema jednom zajedničkom cilju.

Dopisivanje sa Kukuljevićem takodjer se približava kraju. Sve do g. 1853. ne nalazimo nijednog pisma. Samo kad se ponovo počeo baviti sa slavenskim stvarima, opet mu je pisao 14. ožujka 1853. sa Krfa[14]. Pokušava da ga zainteresuje za jedno djelce koje je neki mladi Srbin preveo sa ruskoga, i za svoju studiju *O mudrosti sakrivenoj u korjenima serbskog jezika*. Pošto je pismo ostalo bez odgovora, slijedilo je poslije dva mjeseca drugo, koje je trebalo biti uručeno posredstvom vjernog Popovića. Ali ovaj je to pismo zadržao medju svojim papirima, i Kukuljević ga nikad nije primio. Donosimo ga čitavog, jer ono baca svjetlo na karakter i na namjere Tommasea.

»Štovateljni Gospodine. Možda je pismo što sam ga Vam prije pisao izgubljeno, rašta pišem opet, budući da sam Vas molio da nadjete izdavatelja za *jedan prevod* o koim govoriću na posljedku, i za sačinjenje moje (od okolo 100 stranakah) o *mudrosti sakrivenoj u korenjima jugoslavenskog jezika*, sačinjenje prevedeno drugim iz talijanskog jezika, koj to pak prevod ja sam opravio i savršeno odobrio. Neznam jeli sad baš sposobno vrjeme. Sa svim tim oću da vam kažem sa onom iskrenošcju koju volim u svačemu i na svaki način, da prie nekoliko godinah njesam se polzovao prilikom koju mi srdačno dao gosp. Babukić hoteći pečatati u Zagrebu sakupljene mnom Dalmatinske pjesme, a to samo zbog toga da sam čitao oglas u kojim rečeno bilo, da predbrojeći Slaveni na ovaku knjigu dali bi meni priliku, da ostavim talijansku književnost te da se slavenskoj prisajedinim. Ne za novac, bilo ga manje il' više, pišem ja tim il' ovim jezikom, ni je meni nužda ovakve ponude, da ja milujem slavenski narod. Ako pak pisah i pišem talijanski, to samo za to da u zemlji i u vremenu moga rodjenia biaše talijanski samo jezik upotrebljen tako u učilištima kao i u književnosti. Nije pak da se u sredi života nov život počinje: niti bi mogao ako bih i htjeo izabrati kao sedište koju od slavenskih zemaljah, pečatati tamo stvari, koje sam u Talijanskoj pečatao. Pišući pak talijanski čini mi se da nijesam osramotio književnost slavensku, zašto onu malu sposobnost koju sam zadobio u pisanju jednog jezika, ne bi sam mogao zadobiti u drugim, ako da ne živeći il u Srbiji il' u Bosnoj, koje to strane iz više uzrokah nijesu za mene; — i opet za to da ne bijaše sa svim bezkoristno da slavenim drugim krajevima dade poznati i sebe i rod svoj. Onaj oglas, kažem iskreno, ne dopade mi se, rašta ostavih misao pečatanja, sačuvavši pak blagodarnost za toga koj mi je ljubeznost okazao. I zbog toga pisao sam Vama u prošavšim mojim da ne bi sam želio izdavati na predbrojnike, nego za ugovorom sa nekim izdavateljem. Te da se ne misli da ona moja staranja o slavenskoj književnosti jesu zdravo dockan i da ne kažem u otčajanju; ne spominjući članka pečatanog u Zadarskim novinama, dje sam izčistio mjesta u mojim sačinjenjama koja se tiče Slavinah, kazaću samo da čast jedna istog razmatranja o korenjma jezika bila je pečatana god. 1844. u jezikoslovnim listu u Pistoji te da produženje istog i drugo još pismo o Slavenskim stvarma pečataju se u Milanu u mojim ljeposlovnim (estetičkim) rječniku; i da podstava novog sačinjenja biaše sakupljena kada dolazak jednog Slavenina, o koim sam u prošavšim govorio, dao mi je priliku da sljedujem. Dakljem nek' bude razumljeno, da nije to ni docnja osnova neljubavi (u čem su me neki više po neznanju neg' nepravdi okrivili); niti da mi je potreba opravdati se, jer ako bismo k tome došli, drugi bi morali više neg' ja. U prošastom pisao sam Vama osim ostalog o prevodu istim slaveninom sačinjenia: *Izsljedjavanje početka slavenskih narodah* gosp. L. Surovjeckog poznatog spisatelja polskog (knjižica imaće oko 10 tabaka pečatanih). Sočinjenje isto prevedeno i na ruski; za to izdavatelj nema uzroka da se boji ni za ovo ni za moje sačinjenje, koje je samo književno. Molim da mi odgovorite što prije jeli je moguće da se nadje izdavatelj; pod kojim uslovjama oće da jih uzme.

Primite srdačan pozdrav od Vašeg iskrenog štovatelja, N. Tommaseo.«

Iza toga nastala je gotovo potpuna šutnja izmedju njih dvojice. Još su se uvijek interesirali jedan za drugoga. Tommaseo se zanima za znanstvena djela Kukuljevića, a Kukuljević mu šalje neke svoje publikacije i to uvijek posredstvom Špire Popovića. Iako je Popović dijelio neke predrasude svoga prijatelja o Hrvatima, zadržao je prilično slobodno mišljenje, da bi za mnoge od njih sačuvao vjerno poštovanje i iskreno udivljenje radi njihove patriotske djelatnosti.

Ovo nekoliko časaka zbližanja u životu dva čovjeka čini će se sitna epizoda, ali pod kratkotrajnom svjetlosti koja se odatle širi, možemo bolje razumjeti i jednog i drugog. Psihologija se često mnogo koristi neznatnim podatcima. Ako Tommaseo ne dobiva mnogo kad ga bliže upoznamo, kod Kukuljevića postoji neka prirodna ispravnost, neprestana briga da služi svoju zemlju i svoje sugradjane, što bojadiše njegov rad učenjaka i pisca nekom naivnom čovječnošću.[15]

[13] Medju Tommaseovim papirima ima tri koncepta toga pisma, datirana 1849. (21. travnja). Posljednji odsjek, koji je izbrisan u konačnoj odbradbi, govorio je: »Scrivo in italiano per far più presto; ma scrivo con cuore di slavo, e abbraccio voi insieme con tutti i nostri fratelli.« Uporediti pismo od 15. travnja 1849. objelodanjeno od Milčetića p. 331.

[14] Milčetić, p. 335.

[15] Neizdana pisma koja se ovdje citiraju, nalaze se medju Tommaseovim spisima, koji se čuvaju u Narodnoj Biblioteci u Firenzi (svežanj 92, 115 i 178).

Dr. BRANIMIR LIVADIĆ

HRVATSKO KAZALIŠTE

I. PRIJE GODINE 1910.

Povijest je našega teatra živa slika naše neimaštine, ali i vitalnosti, koja pretvara u djelo naše čežnje za boljim i višim. To je tako bilo, kad se je naš teatar radjao iz ništa, a nije bolje ni sada, kad se samo s mukom održava ono, što smo stekli. Povijest našeg teatra počinje od prvih poticaja naših djedova, kad su smislili da izgrade kuću za svoju umjetnost. Obavještenja o onome, što je tomu prethodilo, dosta su oskudna. Zna se o nekim produkcijama sredinom 18. vijeka po plemićkim dvorovima. Kasnije pod znakom germanizacije cara Josipa II. počele su dolaziti ovamo njemačke putničke družine, kojih umijeće i repertoar nije prelazio nivoa »šmira«. Tek izmedju 1826. i 1832. godine zapažaju se više ambicije u repertoaru tih družina, prikazuju se klasici i dramski i muzički. Mjesto tih predstava bila je palača grofa Amadea, današnji naravoslovni muzej u Demetrovoj ulici. God. 1835. podigao je zagrebački trgovac Krsto Stanković sa svojim dobitkom na lutriji kazališnu zgradu na Markovu trgu (danas gradsko poglavarstvo). Tu je zgradu iznajmljivao za skup novac raznim kazališnih direktorima i pothvatnicima. Hrvatske predstave, koje nas kod toga najviše zanimaju, otpočele su u Zagrebu s priredbama pitomaca u katoličkom sjemeništu i u plemićkom konviktu. One sežu do u posljednji decenij 18. vijeka, a nadovezuju na predstave isusovačke gimnazije još iz 17. vijeka. To su bile prigodne, većinom pokladne predstave kajkavskih gluma, lokalnih i lokalizovanih, uz pjevanje i deklamaciju. Ipak se tek hrvatske predstave njemačkih družina uz pomoć dobrovoljaca mogu smatrati prvim klicama hrvatskog kazališta u Zagrebu. Prva takva hrvatska drama bila je Kotzebue-ova »Stari mladoženja i košarice«, prikazivana dne 2. listopada 1832., u kajkavskom prijevodu Dragutina Rakovca. Rakovac, a uz njega Vukotinović, kao preteča Demetera, bili su prvi ilirski teatarski ljudi. Ova koncesija njemačkih direktora hrv. drami, pa kasnije nacionalizovanje njemačkih sujeta i hrvatsko pjevanje umetaka, bilo je očito približavanje publici, koje je već god. 1840. urodilo prvom hrv. kazališnom sezonom. Poticaji za taj uspjeh došli su od D. Demetera, koji je inspirirao članak kazališnog pothvatnika Börnsteina u »Danici« od 16. XI. 1839. »O utemeljenju ilirskog narodnog kazališta«, kako se to vidi po sličnosti s mislima o kazalištu kao kulturnoj potrebi u predgovoru k Demeterovim »Dramatičkim pokušenjima« iz g. 1838. Na realiziranje tih ideja dala se je odmah ilirska čitaonica s grofom Draškovićem na čelu sabravši dvije hiljade forinti srebra za prve pothvate. Ilirci obratili su se na gotovu, makar i putničku narodnu družinu, na Novosadjane. S njihovim dolaskom, pak sve do 1860., započinje tek prava borba za gospodstvo hrvatske riječi na našoj pozornici.

Novosadjani nazvali su se »Ilirsko narodno kazališno društvo« i otpočeli su svoje predstave s Kukuljevićevom historijskom glumom »Juran i Sofija ili Turci kod Siska« dana 10. lipnja 1840. To je bila ujedno prva hrvatska izvorna gluma književne vrijednosti u štokavskom dijalektu na daskama zagrebačke pozornice. Zamašaj toga dogodjaja potpuno su shvatili ilirski rodoljubi, kako to svjedoči Mažuranićev prolog i veliko slavlje prigodom predstave.

Unatoč golemih napora Demetera i Freudenreicha i drugih rodoljuba, unatoč sjajnog uspjeha prve hrvatske operne predstave Lisinskoga »Ljubav i zloba« u ožujku 1846., nikako nije prestajalo takmičenje hrvatskih i njemačkih predstava. Tek 24. studenoga 1860., kad je za vrijeme predstave Ch. Bireli-Pfeifferove historijske glume »Peter von Szápár« hrvatska mladež bučnom demonstracijom spriječila prikazivanje, otpočeo je novi hrvatski, i samo hrvatski, teatar.

To je ujedno i početak najživlje akcije D. Demetera. On je osnovao s pomoću hrvatskih glumaca stalno hrvatsko kazališno društvo, koje je zaključkom sabora od 17. VIII. 1861. postalo zemaljskim zavodom sa stalnom godišnjom subvencijom. Teatrom upravljao je kazališni odbor, kojemu je bio duša Demeter, a kasnije od 1868. August Šenoa. Faktičnu upravu vodio je Freudenreich. U repertoaru tih prvih godina dolazili su do riječi originalna dramska produkcija i klasični strani autori. Tako je imao Shakespeare prvu svoju predstavu 26. IV. 1863. s »Ukroćenom goropadi«, te Molière i Goldoni. U sezoni 1863/64. uvodi Freudenreich operetu: 8. XI. 1863. pjeva se Offenbachova »Svadba kod svjetiljaka«, kao prva hrvatska operetna predstava. Onda počinje već i Suppe, a i Zajc stvara s »Gospodjama i husarima« prvu hrvatsku operetu (13. X. 1866.). God. 1864. nastaje Demeterova »Teuta«. God. 1867. prikazuje se prvi Sardou, taj toliko važni pisac za razvoj naše scenske umjetnosti. Od Molièra prikazuje se i drugo veliko djelo, njegov »Skupac«. Inače su većinom loši komadi, koji spašavaju opstanak teatra.

Godine 1870. do 1889. uspostavljaju hrvatsku operu. Za to ima najvećih zasluga Ivan pl. Zajc i kao kompozitor i kao dirigent. Do riječi dolaze veliki majstori: Verdi, Donizetti, Rossini, Gounod, Weber, Meyerbeer, Auber i Halevy, pa i Slaven Smetana s »Prodanom nevjestom« g. 1873. Iako je djelovao kao dramaturg Šenoa i kasnije Tomić, a bilo je izvrsnih glumaca kao što su Marija Ružička, Andrija Fijan i Adam Mandrović, ipak dramski repertoar u to vrijeme nije osobito napredovao. Kao novi domaći autori prikazivani su Mirko Bogović, Fr. Marković, J. E. Tomić, J. Rorauer, J. Jurković. Od stranih najviše je bio popularan Sardou, pa onda Dumas sin, Augier i Palleron, a i Zola. Od god. 1888. (19. IV.) otpočinje Ibsen s »Norom« svoj zamašni utjecaj na našu dramsku umjetnost. Značajna je za to vrijeme i premijera Gogoljeva »Revizora«. Put teatra u Dubrovnik g. 1875. prvi je poticaj za sva kasnija gostovanja po našim krajevima.

Na brzi procvat opere naskoro je slijedilo napuštanje opere. Od god. 1884. do 1894. u eri povjerenika izvodile su operni repertoar operne stagione. U unutarnjem životu teatra malo je bilo promjena, a pogotovu ne na bolje. Glumački bili su važni nastupi Ljerke pl. Šram (1893.) i Milice Mihičić (1890.), te supruga Borštnik (1894.).

Nov život počeo je u teatru s nastupom dr. Stjepana pl. Miletića, kad je 11. II. 1894. imenovan intendantom. Miletićeva era trajala je do g. 1896., kratko vrijeme, ali dovoljno dugo, da naš teatar konačno podigne na razinu europskog teatra. Miletićeve reforme zahvatile su sav naš teatarski život: on je organizirao upravu i modernizovao tehničku stranu teatra, uskrisio operu, zaveo balet i u drami oživotvorio svoj umjetnički program u pogledu jezika i stila, pa i odgoja glumačkog podmlatka. U upravi normirao je mjesto dramaturga (dr. Nikola Andrić), koji je imao paziti na jezik i literarno shvaćanje djela; pobrinuo se za tehničko osoblje, dekoracije, rekvizite i stalne statiste. Zamijenio je scensku rasvjetu, renovirao garderobu, uredio pozornicu, nabavio nov zastor s Bukovčevom slikom. Od Miletića datiraju statistički pregledi na kraju sezona, počinju reklamne objave po novinama, nastavlja se izdavanje drama u Teatralnoj biblioteci. On je uveo pučke klasične predstave uz snižene cijene i besplatne djačke. Uz ovaj se organizatorni rad veže Miletićev rad oko podizanja kvaliteta i opernih i dramskih predstava. Promišljenost, kojom je dizao nivo repertoara, vidi se u prvi mah i kod letimičnog pogleda: prikazao je (prvi put) Lisinskoga »Porina«, Wagnera, Masseneta i Beethovena (»Fidelio« s Milkom Trninom). Ili u drami: od domaćih Držićeva »Stanca«, Palmotićeva »Pavlimira«, Preradovića, Markovića, Vojnovića, Tresića-Pavičića i mnoge druge, a od stranih: Gogoljevu »Ženidbu«, Tolstoja, Čehova, Sofokla, Evripida, Sudraku, Kalidasu, Byrona, Shakespearea, Ibsena, Hauptmanna, Sardoua, Rostanda i mnoge druge.

Poslije Miletića vodili su teatar Ivo pl. Hreljanović, Mandrović i Fijan, a od god. 1909. Vladimir Trešćec. Miletićevo djelo dalo je ovim upravama i osnovu i smjernice, a što se je do 1909. od Miletićevih dobrih intencija pogubilo nastojao je Vl. Trešćec opet okupiti i obnoviti. Sav je taj rad dao našem teatru fizionomiju jedne moderne institucije, koja je u punom opsegu kadra da snosi razvoj dramske umjetnosti u jednoj kulturnoj sredini.

Ono, što smo ovdje nabacili, čini u glavnim potezima povijest našeg teatra do god. 1910., koja je po vrsnim radnicima kao što su Andrić, Ogrizović, sam Miletić, pa i još neki drugi dosta obradjena i poznata. Preostaje, da se opširnije osvrnemo na najnovije dvadesetpetgodište našeg scenskog života.

II. POSLJEDNJIH DVADESETPET GODINA

(1910.—1935.)

Nije lako nabaciti sliku našeg scenskog života za posljednjih dvadeset i pet godina. Iako je fluktuacija duhovnih dobara sebi pronalazila vazda puteva, ipak ona nije nikad prije raspolagala tolikim bogatstvom hitrih saobraćajnih sredstava. Povezanost ljudi u mišljenju postala je i intenzivnija i šira, postala je, zapravo, duboko značajna za naše doba. Kakvo bi ogledalo života bio teatar, da se to nije i na njemu odrazilo? No na niveliranje scenskoga nije utjecao značajno samo taj momenat. Izmijenjeni uslovi života prouzročili su osobitu pokretnost i same scene. Na mjesto postojanosti, koja je prije silila teatre da grade iz sebe i da se izgradjuju od svoga, došao je duh nemira i nužda privredjivanja, koja ih je gonila od grada do grada u potjeru za vazda novom publikom. Tako je djelovao i na naš scenski život posljednjih godina i taj novi momenat: niveliranje teatra pospješilo je i neposredno utjecanje teatra na teatar. Slika je scenskog života jednog razdoblja stanovitog teatra postala poglavito obzirom na njegov vlastiti stvaralački elan posve mutna i neodredjena. Povijest jednog teatra zadire toliko u povijest skupnog evropskog teatarskog života, da je gotovo nemoguće utvrditi svoje i tudje, i konačno pronaći, što je za nas najznatnije, obrise našeg najličnijeg scenskog stvaranja.

Da unatoč tih poteškoća postignemo bar neki uspjeh, pokušat ćemo utvrditi najprije zabilježivši zamašnije vanjske dogadjaje prilike, koje su dale našem scenskom životu izvjesnu karakterističnu pozadinu. Razumije se, da su veliki rat i kao njegova posljedica duboko izmijenjeni uslovi narodnog života, što sve pada u ovih dvadeset i pet godina, nenadmašivo znatni dogadjaji i za život naše scene. Naročito raspravljanje o tomu zavelo bi nas predaleko, a možda i predaleko od prave slike našeg scenskog života, koji u to doba — uslijed najrazličitijih nepovoljnih razloga — nije postao sebi svijestan svih mogućnosti jednog novog, našeg umjetničkog razvoja.

Problem uprave teatra, ne može se reći, da je naše vlastodršce ikad prekomjerno zamarao. Iako je Miletić imao mnogo uspjeha, nikad se oni nisu zaustavljali kod činjenice, koju je i drugdje povijest modernoga teatra uglavila, da u teatru uspijevaju samo oni upravljači, koji su došli na to mjesto s gotovim scenskim idejama. Kod nas mogao je na to mjesto nanijeti vjetar svako lice i opet ga neobavljena posla odatle otpuhnuti, a da zbog toga nikog nije zaboljela glava. Konkretno se to dešava u

nedogled. Za god. 1910.-1935. vrijedi ova upravnička genealogija, kad se pod upravom misle: upravnik, direktor drame, a onda direktor opere:

Od 1910. do 1914. Vladimir Tresčec, Josip Bach i Srećko Albini.

Od 1914. (26. VIII.) do 1918. (3. I.) Vl. Tresčec, vrhovni nadzor, upravljaju zapravo Bach i Albini.

Od 1918. do (17. II.) 1920. Guido Hreljanović, Bach i Albini.

Od 1920. (23. III.) do (6. V.) 1921. dr. Nikola Andrić (kao povjerenik), Bach do 17. II. 1920., J. E. Ozarovski (do 23. III.) 1920., te Ivo Raić od (8. VII.) 1920. Za operu Milan Sachs (od 20. V. 1919.).

Od 1921. (18. V.) do (26. II.) 1927. Julije Benešić, Ivo Raić do (4. VII.) 1921., dr. Br. Livadić (od 4. VII. 1921. do 9. V. 1922.), dr. Br. Gavella (od 9. V. 1922. do 1927.). Za operu M. Sachs (do 26. VII. 1921.), Petar Konjović (od 31. XI. 1921.).

Od (31. III.) 1927. do (15. VIII.) 1929. Vl. Tresčec, Ivo Raić, Milan Begović (od 20. IV. 1927. do 29. XII. 1928.), Ivo Raić, Fridrik Rukavina (do 6. IX. 1929.).

Od (24. IX.) 1929. do (4. III.) 1933. Milutin Čekić, J. Bach, Krešimir Baranović.

Od (4. III.) 1933. do (17. VIII.) 1935. Petar Konjović, J. Bach († 6. VII. 1935.); Krešimir Baranović.

Dana 17. VIII. 1935. postao je vršiocem dužnosti upravnika dr. Branko Šenoa.

Prema tomu zapremio je Vladimir Tresčec kao upravnik od tih 25 godina 8 zapravo 10 godina, Benešić 6, Čekić 4. Konjović i Hreljanović po 2 i Andrić kao povjerenik 1 godinu. Kao direktori drame izmjenjivali su se Bach, Raić, Livadić, Gavella i Begović, a u operi Albini, Sachs, Rukavina, Konjović i Baranović.

Od god. 1923. prikazivalo se u dva teatra, najprije osim velikog teatra u Streljani (od 26. XII.) 1923., a onda od 1929. (23. II.) i u teatru u Frankopanskoj ulici.

Prema tomu porastao je i broj predstava: od 375 u god. 1909/10., odnosno 405 u g. 1910/11. na 776 u g. 1932/33. Broj dramskih predstava narastao je od 177 u g. 1909/10. na po prilici 380 otkad postoje dva teatra. Srazmjerno toj dvostrukoj djelatnosti povećao se i broj personala. Dok je bio broj dramskih glumaca u g. 1910/11. manji od 50, bilo je na pr. u g. 1924/25. oko 70 članova drame.

U ovih dvadeset i pet godina nastale su znatne promjene medju glumcima. Iz redova t. zv. stupova naše stare drame otela je smrt redom nekoliko i od najznačajnijih njezinih umjetnika. Godine 1911. (26. IX.) umro je Andrija Fijan, g. 1913. (26. XI.) Ljerka pl. Šram, g. 1913. (28. IX.) Margita Grgesina, g. 1919. (24. IX.) Ignjat Borštnik, g. 1920. Josip Štefanac, g. 1925. (28. XI.) Borivoj Rašković i (9. XII.) Hermina Rašković, g. 1927. (28. II.) Stjepan Bojničić i (31. XII.) Josip Papić, g. 1928. (2. II.) Arnošt Grund, g. 1930. (10. IV.) Fanika Haiman i (11. IV.) Gjuro Dević, g. 1931. (16. IV.) Ivo Raić, g. 1932. (9. I.) Tonka Savić i g. 1934. (9. III.) Paula Grbić.

Senior naših glumaca, Marija Ružička Strozzi nastupala je sve rjedje, ipak nastupa ona još i danas sa 85 godina, što je po svoj prilici jedinstvena pojava u povijesti teatra uopće. I u današnjim njezinim nastupima ima tragova neiscrpnog njezinog teatarskog temperamenta, a u govoru sačuvao se je čar čuvene njegove melodioznosti. Posve je izostao posljednih godina Josip Freudenreich, vrlo apartna pojava našeg starog ansambla. Iako rijetko, uvijek još invenciozno, stvara novo Milica Mihičić, kao prije njezini su nastupi vazda interesantni i živo svjedočanstvo solidnosti naše umjetnosti. Kao penzionerka javlja se prigodice Mila Dimitrijević, kako je s njome vazda dolazio na pozornicu život, tako joj je ostalo i do danas stvaranje puno života i dramatičnosti. Ona reprezentira još uvijek jednu odliku staroga ansambla: naturalizam ne kao školu, nego kao prirodni izraz glumačke individualnosti. Već od nekoliko godina ne nastupa Vera Hržić-Nikolić, koja je prije živo učestvovala u radu teatra. Od mladjih, prije mnogo uposlenih, izostao je za dulje vrijeme Franjo Sotošek uslijed bolesti.

U drugu ruku ušli su sad u proširen rad drame i osvojili u ansamblu časna mjesta novi: gospodje Božena Kralj Nada Babić, Ervina Dragman, Nadja Grahor, Gizela Huml i Jelena Lukatela iz ukinute Drž. glumačke škole, a iz osječkog kazališta: Greta Kraus, te gospoda Dubravko Dujšin, Josip Laurenčić, Vjekoslav Afrić, Martin Matošević i Angjelko Štimac iz Drž. glumačke škole, a iz drugih kazališta: Mato Grković, August Cilić, Dejan Dubajić, Ljubo Jovanović, Viktor Bek i Tomo Tanhofer. Ako uz ove spomenemo još neke glumce, koji su u punoj aktivnosti, kao gospodje Elu Hafner-Gjermanović, Jovanku Jovanović (sada u Beogradu), Ančicu Kernic, Zlatu Markovac (sada u Beogradu), Viku Podgorsku, Milu Popović, Ninu Vavru i Bogumilu Vilhar, te gg. Ivu Badalića Aleksandra Biničkoga, Alfreda Grünhuta, Josipa Maričića, Ivana Mirjeva, Hinka Nučića, Josipa Pavića, Strahinju Petrovića, Tita Strozzia i Branka Tepavca, okupili smo u glavnom ovdje sav naš glumački ansambl, koji je djelovao za posljednjih dvadeset i pet godina u našoj drami.

Kad bismo se upustili u sumarnu kritiku ovog našeg ansambla po onome, što je dao u ovih dvadeset i pet godina, i po onome što bi mogao dati, mislim da naš sud ne bi smio biti nepovoljan. U glumi Nine Vavre prevalira i uzdiže je nad druge inteligentno shvaćanje literarnoga: u visoki dramatični stil ona unosi uz kultiviran scenski govor uživljavanje u karakter kao cjeline i njegovog do skrajnosti konzekventnog pronošenja kroz sve peripetije tragedije. Njezina kreatorna smionost od prije (Hofmannsthalova »Elektra«) ustupila je mjesto stiliziranijoj koncepciji. U društvenoj komediji kreće se njezina karakteristika na rubu karikature. Kao heroini u modernoj tragediji obraćali su se režiseri najviše Viki Podgorskoj. Njezina karakteristika nije toliko britka kao u Vavre, ona ulazi lakše i labilnije u nervozno uznemirenu ženskost moderne žene

Stara garda hrvatske drame devedesetih godina (snimljeno 1898.)

Prvi red dolje sjedeći na podu: Marija Fröbe, Mila Dimitrijević, šaptal, † Hermina Knežević (Rašković), Ljubica Car, Ema Souvan. — Drugi red sjedeći: † Zorka Marković, Darinka Bandobranska, Milica Mihičić, † Ljerka pl. Šram, † Ivana Sajević, † Adam Mandrović, Marija Ružička-Strozzi, Sofija Borštnik, † Tonka Savić, † Jelena Anić. — Treći red stojeći: † Arnošt Grund, † Zvonimir Freudenreich, † Petar Brani, † Borivoj Rašković, † Ignjat Borštnik, † Gavro Savić, † Andrija Fijan, † Nikola Milan, † Mišo Dimitrijević, † Vaclav Anton, † Josip Anić, † Miloš Žagar. — Četvrti red: Slavko Velić, † Žiga Varjačić, Tošo Lesić, † Franjo Mahalup, Mihajlo Marković, † Stj. Kesterčanek, Franjo Kirin, † Milivoj Barbarić, † Franjo Stipetić.

liniji solidnog naturalizma; Ivan Mirjev, dobra govora i dobrih manira, pronicav karakterističar; Branko Tepavac, očito sljedbenik ruskog teatra glumeći izvrsno lica, u kojih ima nešto salopno u nutrini i vanjštini, ujedljive reskoće u dijalogu; Viktor Bek, dobra smisla za karaktere izjedene i istrošene filistarštinom; Dejan Dubajić, groteskni komičar dubljih sposobnosti, koje s nepravom otima komediji opereta; Alfred Grünhut, iskusan i vješt epizodist; Vjekoslav Afrić, mlada i snažna scenska pojava, scenski lutalac, pun prevrelog temperamenta, vazda zanimljiv u traženju dramskog izraza, kojemu za sada daje mladost najefektniji i najbolji sadržaj; Josip Laurenčić, pronicava glumačka narav, inteligentan analitik dekadentnoga, s mnogo smisla za relijefnost u izgradnji figura; Martin Matošević, komički epizodist; Kukić, efektan ljubavnik, i još gdjekoji drugi. Tito Strozzi prikazao se je glumački kao izvanredan protagonist u salonskoj komediji, a Dubravko Dujšin nastupa pomalo čitavu baštinu Andrije Fijana. Dujšinov govor produžuje stari sjaj naše tradicije, u velike uloge ulazi još i inteligentnim shvaćanjem, vidnom pojavom i pune snage izražavanja velikih afekata i teških duševnih zbivanja. Ako i ne unosi u svoje uloge te najviše naprege scenske umjetnosti, jako individualno obojena i nova ekscentrična tumačenja, njegova interpretacija dosiže ipak u svom zamahu visinu dramskoga djela.

Iz ovoga se pregleda vidi, da je naš ansambl postao mnogostraniji, nego što je bio prije osnutka glumačke škole. I u najbolje vrijeme smetalo je našem teatru, što smo imali kraj izvrsnih protagonista premalo ili nikako dobrih epizodista. Kad su počeli s vremenom ispadati i ti protagonisti, pokazalo se je, da se nitko nije brinuo za nov glumački naraštaj. Prema nacrtu dr. B. Gavelle otvorena je 12. I. 1920. druga dramatska škola (iza Miletićeve). 12. IV. 1920. imenovao je tadanji prosvjetni povjerenik dr. A. Bazala direktorom te škole dr. B. Livadića i tako faktično osnovao tu školu. Uz suradnju čuvenog glumačkog pedagoga J. E. Ozarovskoga i profesorskog zbora izradjen je i od vlade potvrdjen statut nove škole, koja je time postala državna i samostalna. Škola je djelovala do konca sezone g. 1929., kad je zbog uskraćenog kredita prestala. U školi su radili mnogi naši kazališni stručnjaci, kao dr. Andrić, M. Ogrizović, M. Begović, Joza Ivakić, dr. A. Schneider, J. Kulundžić, I. Šrepel i B. Širola, a od učitelja glume J. E. Ozarovski, A. Grund, B. Tepavac, T. Strozzi, J. Ružička (učitelj maske), A. Vereščagin, B. Krivecki, D. Dujšin i gospodje A. Kernic, L. Mansvjetova, N. Eder-Bertić i Dana Matoš. Hinko Nučić stekao je sebi savjesnim i izdržljivim uvodjenjem mladeži u glumačke elemente najveće zasluge. Po načinu ruskih studija škola se je usko vezala uz teatar i istupala je u javnost čitavim nizom ispitnih predstava (25). Godine 1927. poduzela je dapače turneju po Čehoslovačkoj. Najbolji su učenici iz te škole danas istaknuti članovi drame većinom u Zagrebu, a ima ih i u drugim gradovima. To je najbolji odgovor na prigovor, da škola stvara suvišan proletarijat, kojemu je bila škola vazda izvržena. Nema sumnje, da će se u dogledno vrijeme opet pokazati potreba takve škole, ali s brigama za budućnost mi se, nažalost, ne volimo opterećivati. (Potankosti o radu Drž. glumačke škole vidi u brošuri »Glumačka škola u Zagrebu«, g. 1922., i Benešićev »Godišnjak« na str. 648. do 662. O radu do 1929. kazališne sezonske statistike.)

Medju akteure u drami spadaju bezuvjetno i režiseri, kojih je važnost za uspjeh teatra upravo u ovim godinama znatno porasla, kako se to prije nije moglo ni zamisliti. I ako su još i sada vršili redateljske funkcije kao nekoć iskusni glumci, izredao se je i na našem teatru već čitav niz samoredatelja s izrazitim ličnim režiserskim ambicijama. Godine 1920. napustio je režiju Josip Bach, koji je od g. 1903. režirao 266 dramskih premijera, na novo uvježbao 69 djela i preuzeo režije 34 djela, dakle u svemu obavljao u 369 djela režijske poslove. To je sigurno jedan golem napor, ako se uzme u obzir da je Bach radio po principima tadanje režije, da predstava treba da izrazi vjerno zamisao autorovu, najsavjesnije pronalazeći autorove intencije i ne zastranjujući od njih ni u čemu. Njegov rad bio je živ uzorak ove vrste — moglo bi se reći — pasivne režije. Svojim prilagodjivanjem djelu Bach je minuciozno ostajao u okviru autorove riječi, za razliku od principijelno isto takve režije, koja kulminira sa Stanislavskim, ali i pretječe pasivitet umjetničkom invencijom u pronalaženju skrajnih scenskih mogućnosti prikazivanja života. Pasivitet te Bachove režije, postao je pravo uočljiv tek kasnije, kada su i k nama dolazili utjecaji nove režije kao slobodnog scenskog stvaranja, koje hoće da izrazi na svoj način i individualno shvaćene autorove ideje, a kraj njih i svoje režijske. Za ovakovu režiju nije bilo u Bacha umjetničke invencije.

Drugi redatelj, čije je djelo silno utjecalo na fizionomiju naše drame, bio je Ivo Raić. Ivo Raić djelovao je na našoj pozornici od god. 1909. sve do svoje prerane smrti 16. VI. 1931. Došavši kao glumac iz Njemačke bile su u početku veće njegove glumačke ambicije od redateljskih, silom prilika on je postao naš najistaknutiji redatelj posljednjih godina. Osnovna misao Raićeve režije potjecala je od Meiningerovaca. Upravo po tomu dobio je naš teatar po Raiću evropsku velegradsku polituru. Raić je prvi počeo savjesno provoditi stil u inscenaciji, nešto, što je prije bilo i te kako manjkavo. Fina ukusa on je primao svaku pobudu na strani i uvodio je ne bez svoje lične suradnje i na našu pozornicu. Salonski interieuri bili su njegova posebna pasija, tako da su ga katkad zavodili i u pretjeranost. Kao glumac u Njemačkoj i u Pragu te na putovanjima on je mnogo vidio i znao je i to u svojoj režiji promišljeno

upotrijebiti. Njegove režije bile su savjesne već i prije Hudožestvenika, neumorno je radio, dok nije u predstavi izbilo uistinu ono, što sigurno scenski djeluje. Inteligentno je shvaćao autora i naprezao se, da to shvaćanje dodje kod sviju jednako do izraza. Za ukusno i lijepo na sceni imao je istančanu osjetljivost, ta je njegova osjetljivost bila u opće jača od invencije. Kao glumac on je dao prije svega našem ansamblu salonskoga čovjeka, njegovi su uspjesi bili veliki u površnoj pariskoj komediji, tu mu je samo nedostajalo do potpune veličine ljubavnog sentimenta, koji bi bio posve uvjerljiv i sugestivan. U druge visoko karakterne uloge unosio je maniru, koja je neko vrijeme vladala po evropskim pozornicama: specijaliziranje za neko scensko tipično lice. Raić se je specijalizirao za dekadentna lica, kojih je bio najčuveniji uzor Ibsenov Oswald u »Sablastima«. Kad smo vidjeli Moissia kao Oswalda, opazili smo što je Raić naučio od drugih. Do punog uspjeha uopće nije mogao kod nas doći zbog govora, u koji mu se je bila suviše uvriježila njemačka scenska dikcija. Pri svakom napretku naše scene Raić je živo sudjelovao ili neposredno uloživši u posao sve svoje bogato znanje i najpožrtvovnije svu svoju umjetničku ličnost, ili posredno, kad se je od njega mnogošto primalo i učilo.

Naš treći istaknuti režiser, dr. Branko Gavella, i sam je priznao, da je učenik Raićev. Njegov talenat mogao bi se možda nazvati blistavim. Kod svake režije njega je više od autorovih mučila vlastita režiserska ideja. O toj ideji on je rado i teoretizirao. Sama ideja dolazila bi mu iznenadno i slučajno, i toliko bi ga opsjela, da je njegova režija zapravo služila njoj. Razumije se, da je ta ideja bila scenska, blještava i toliko ispravna, da je po njoj i autorovo djelo dobilo izvrsno osvijetljenje. Da je Gavella najvolio crpsti iz sebe, dokazuju njegove sjajno uspjele režije u domaćoj dramskoj literaturi. Na žalost otišao je dr. Gavella već g. 1925. u Beograd kao direktor drame, a kasnije odavle kao režiser u Čehoslovačku. Navrativši se k nama u najnovije vrijeme kao gost dao je u nekoliko novih režija sjajne dokaze svoje zrele i posve samosvojne umjetnosti. Danas ima njegova režija pred nekadanjom Raićevom prednost u dubokom unutarnjem skladu izmedju scenskog, psihološkog i ideološkog zbivanja, koje blistavo zaokruženo u prikazu na pozornici postaje toliko cjelovit koliko i intenzivan umjetnički doživljaj prvoga reda, u kojemu se uz sve to osjeća režiserova individualnost.

Uz ove režisere specijalizirao se je Joza Ivakić († 6. VIII. 1932.) u režiji domaćih seoskih drama. Njegova se je režijska ideja iscrpljivala posvema u prirodnoj vjernosti i iskrenosti prikazivanja seoskog čovjeka i seoskog milieua na sceni. Kao Raić na salonski pazio je on na seoski interieur i kostim, pa i na govor i gestu. U svemu tomu imao je mnogo iskustva. Da mu je stajao na dispoziciju raznoličniji i sadržajno dublji repertoar, te bi bile njegove odlike umjetnički preciznije iskočile, ovako su ostale samo koristan i efektan rekvizit naše pozornice i početak jednoga posla, koji nas još čeka.

Medju novijim režiserima ističe se Tito Strozzi. I on je učio kod Raića, bio je osobito pristupačan ekscentričnim novotarijama u modernoj režiji, pogotovu je na liniji Craig-Jessner iskušavao scenske postave s pomoću praktikabla i zanosio se efektima rasvjetnim kao glavnim scenskim pomagalom. U smjelom kidanju s tradicijom naučio je mnogo u Tairova i Mejerholda, uopće od ruske režije. Gibivost i pokretnost na sceni, katkad do ekscentričnosti, izrazite su njegove simpatije. To se zapaža i u režiji lakih salonskih komedija, gdje je nastupio s uspjehom dvojaku baštinu Raićevu: i kao glumac i kao režiser. U novijim svojim režijama klasičnog repertoara svi su elementi njegovog prijašnjeg rada upotrijebljeni smirenije i skladnije.

Iako je bila kratka, ipak je režijska djelatnost čuvenog ruskog glumačkog pedagoga Jurja Erastovića Ozarovskoga, poglavito pojačana dojmovima s predstava Hudožestvenika, ostavila znatne tragove u našoj režiji. Kako su nam oni otvorili oči za umjetnost Čehova, Ozarovski približio nam je Gogolja, klasičnoga slavenskoga komediografa. Tu je umjetnost, kojom je on iznosio na pozornicu i čisto literarne kvalitete, pojačala duboku životnu vjernost komedije, nešto, što je za naše naturalistične režisere bila posve nova stvar.

Od mladjih započeli su na našoj pozornici režisersku karijeru Alfons Verli, dr. Slavko Batušić i Ka Mesarić. Verlijeva režija obraća se očito psihološkoj sadržini drame, osjeća se njegovo traganje za unutarnjim životom lica na sceni s konačnim efektom jednog potresnog doživljaja bez velikih vanjskih scenskih naprega. Dr. Slavko Batušić upoznao je u Parizu izvanrednu snagu govorene riječi na pozornici i dao se na nezahvalni posao, da i kod nas oživi interes za dramatski govor. Pronaći stil naše konverzacije u skladu s duhom našeg izražaja Sizifov je posao oko jednog od naših najzamašnijih scenskih problema. Dok god ne dodje do bezuslovne spoznaje sviju, da je naš hercegovački govor nenatkriljivo najljepši u svakom pogledu, i što se tiče melodioznosti i logičnosti izraza iz duha jezika, klasične lapidarnosti i vrele životnosti, lutat ćemo kao bezumnici za blagom, koje nam je na dohvatu. To je činjenica, koje ne može osporiti ničiji dekret niti ičija filološka besavjesnost. Ka Mesarić afirmirao se do sada kao praktični režiser bez dalekih zahvata, ali s jakim osjećajem za stvarnosti života, koji u ovaj čas proživljavamo. Svi ovi mladi režiseri imadu više respekta pred tekstom, nego je potrebno za modernog režisera. Mladi domaći autori ne mogu se tužiti na njihovu brutalnost.

Kao nova neophodna potreba scenske umjetnosti u vezi s režiserstvom ispoljila se je skoro i u nas scenografija. Ipak tek od 1918. spominju se na našim kazališnim ceduljama i scenografi. Te je poslove obavljao ranije kazališni slikar E. Trnka. Prvi službeni scenograf na našem teatru bio je dr. Branko Šenoa, g. 1912. izmijenio ga je Tomislav Krizman. Iza Krizmana došao je g. 1920. Sava Šumanović, onda opet g. 1921. T. Krizman, 1922. Vas. Uljaniščev. Davno prije službenoga namještenja sudjelovao je u scenografskom radu Ljubo Babić, koji je i danas kazališni scenograf. Kad je to bilo ne može se iz statistika konstatirati. Scenografski djelovao je prigodice i Maksimilijan Vanka, a i danas još radi Trepše. Uz Krizmana i Trepšea najjače se je afirmirao scenografskom umjetnošću Ljubo Babić. Njegove smjele koncepcije služe originalnoj slikarskoj ideji prilagodjenoj u divnomu skladu režiji, duhu djela i njegova vremena. One su toliko scenski pronicave, da se ne akomodiraju samo savršeno dramskom efektu, nego taj efekt svojim sredstvima do u suptilnosti produbljuju. Kraj toga se Babićev fini ukus povodi bezuslovno ljepotom scenske slike. U tu sliku ulazi i Babićeva umjetnički smišljena kompozicija kostima. Vječna je šteta da je kazališna kriza i tim poletima podrezala krila.

*

Stjepan pl. Miletić

Zadržali smo se naumice kod djelatnosti režisera, jer ona baca jako svijetlo na scenske uspjehe u prošlih dvadeset i pet godina. Ovi su režijski napori možda još najuočljiviji potezi, kojima se može skicirati uopće rad našeg teatra u ovom razdoblju. O neizvjesnosti svega drugoga možda najrječitije govori već sam službeni naziv našeg teatra. On je podvrgnut nevjerojatno čestim promjenama. God 1918. glasio je: Hrvatsko zemaljsko kazalište, god. 1919. Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište. Medjutim u praksi i to nije bilo stalno: čas su naš teatar zvali Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište, čas Hrvatsko kazalište, onda Hrvatsko narodno kazalište, Hrvatsko zemaljsko kazalište, i napokon do 1919. Kraljevsko hrvatsko zemaljsko kazalište. God. 1920. dobio je teatar naziv: Narodno kazalište kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu, dok nije konačno postao god. 1921. Narodno kazalište u Zagrebu, koji mu je naziv ostao do danas.

Promjene uprava manje su doprinosile naročitim promjenama u smjernicama umjetničkoga rada, nego se je to iščekivalo. Vladimir Tresčec radio je poglavito s Bachom, a kasnije s Raićem. Njemu je bio ideal Miletić i onda, kad se stil Miletićeva teatra u svijetu već davno izmijenio. Ratne su godine bile kamen kušnje Tresčecovih gospodarstvenih sposobnosti. U veliku je zaslugu upisivao sebi turneje dramske i operne družine: u Cetinje, Dubrovnik, Split, Sušak, Osijek, Šibenik, Sarajevo, Ljubljanu, Beograd i Opatiju. Ove su turneje kasnije kultivirali svi upravnici. U njegovo je vrijeme bilo nekoliko značajnih gostovanja: teatra de la Porte Saint Martin sa »Chanteclerom«, Suzanne Desprésove, Madame Hanako, Mimi Aguglie, Le Bargy-a, Roggersove, Réjane, Solske, Siemaszkowe, Vojana, d'Alberta, Wysocke, Boićeve, Nedbala, Dostalove, Suhankove, Riharda Straussa i drugih. I ta su gostovanja nastavljena pod svim upravama. Znatna je bila njegova koncertna djelatnost. U doba Hreljanovićevo nije pogotovu došlo do značajnijih promjena. On je poduzeo smjelu turneju opere u Trst (1918.). Najsvjetlija je pojava tih godina nastupanje Jurija Erastovića Ozarovskoga kao glumca i redatelja. U vrijeme povjerenika dr. N. Andrića pada nadasve važno gostovanje Moskovskoga Hudožestvenoga Teatra. Pod vodstvom Bersenjeva, a uz saradnju odličnih umjetnika kakvi su bili Germanova, Knipper-Čehova i Križanovskaja, te Kačalov, Pavlov, Massalitinov i redom svi drugi priredilo je moskovsko kazalište od 18. XII. 1920. do 4. I. 1921. 23 predstave, poglavito iz repertoara Čehovljevog, Ostrovskoga, Dostojevskoga i Gorkoga, koje su bile u nas nesamo pravo slavlje slavenske umjetnosti, nego i otkrivenje nečuvenih scenskih ljepota, koje su imale duboki dojam na sav naš kasniji dramski rad. Tu su bili oživotvoreni ideali scenskog realizma, ali na način, koji je prelazio umjetnički svaku dosele poznatu i najveristićkiju glumu; bili su oživotvoreni u preobraženju u nov čisto artistički stil, s veličajnim konačnim efektom, na kakav se nije nikad ni u snu pomišljalo oponašanjem prirode. Od sad počelo se u nas podražavati onome, čemu se je dalo podražavati u toj umjetnosti počelo se raditi savjesno i neumorno kao nikad prije oko studija predstava i pazilo se na skupnu igru. Kasnija gostovanja Rusa postala su neizrazitija, premda im nije nedostajalo sukusa velike umjetnosti. Jak je bio još dojam gostovanja u god. 1922. (od 8. XI. do 19. XI.), kad je došao sam Stanislavski, veliki stvaralac hudožestvene umjetnosti, a nastupao je uz prije poznate i I. Mihajlović Moskvin. Pod vodstvom Šarovljevim dolazili su opet od 10. II. do 18. II. 1924. mnogi od poznatih nam velikih, ali skupna igra nije više dostizala ideala prijašnjih gostovanja. Do novog gostovanja pod vodstvom Šarovljevim došlo je još g. 1925. (od 10. V. do 15. V.) i (8. IV.) 1926. i (od 16. I. do 30. I.) 1930. To su bila ujedno i posljednja, jer se je trupa konačno razišla. Poslije g. 1927. i 1928. gostovao je još jedan ogranak hudožestvenog teatra, židovska »Habima«, s velikim uspjehom.

U znaku proširene scenske djelatnosti otpočeo je novi upravnik Julije Benešić svoj rad sa sezonom 1921/22. Za djelovanje u dvama teatrima, što se je već davno pokazalo nuždom zbog podržavanja mnogobrojnog dramskog i opernog personala, a nedovoljnog uposlenja, počelo se odmah s pripravama. Medjutim do drugog je teatra došlo tek god. 1923. 26. XII., kad su počele predstave u Streljani u Tuškancu. U Tuškancu igralo se do 10. II. 1929.; novo Malo kazalište u Frankopanskoj ulici otvoreno je mnogo kasnije, dne 23. II. 1929. Na svim se područjima kazališnog rada zapažala veća živahnost. Prvi kongres upravnika obdržavao se u Zagrebu 4., 5. i 6. VII. 1922., a kasnije nov sastanak 14., 15. i 16. XII. 1922., poglavito u svrhu uzajamnog istupanja za povećanje kazališnih subvencija. Prigodom 50-godišnjice Narodnog Pozorišta u Beogradu došlo je 16., 17. i 18. I. u Beogradu i 5. i 6. II. 1923. u Sofiji do prvog i drugog kongresa slavenskih kazališta. U julu 1924. razvrstala je posebna komisija glumce kao državne službenike u činovne razrede. Sa turnejama se opere nastavljalo i ovih godina. Naročito je uspjela turneja drame u Beogradu od 11. III. do 15. III. 1924. Veliku režijsku djelatnost razvijali su u tim godinama Raić i dr. Gavella, pa i Tito Strozzi. U drami, a poglavito i u operi posvećivala se veća pažnja slavenskom repertoaru. Pod vodstvom Margarite Froman i brata joj Maksa (od sezone 1920/21) dobio je balet mnogo veće značenje u scenskom radu i povećao se (sezone 1924/25.) na 32 lica. Orkestar, koji je na pr. g. 1915. brojio 32 lica, brojio je 1925. g. 59 lica. Benešić se pobrinuo i za uredjenje zapuštenog arhiva i kazališne knjižnice. Njegova briga za naša theatralia, ukazivala je na put, koji je, nažalost, iza njega opet napušten. Kroniku teatra bilježe, doduše, kazališni listovi, koji izilaze već nekoliko godina, vazda u drugoj formi i vrlo različne vrijednosti. Ipak je potrebno da bude svaka sezona pregledno i sistematski prikazana i po službenim izvještajima. Za godine 1909. do 1914. izdala je Trešćecova uprava brošuru »Pet godina« (Zagreb 1914.) više kao reklamu, nego kao iscrpljiv stručni pregled. Tek Benešić skupio je u golemu knjigu od 715 stranica, u »Godišnjaku Nar. kazališta u Zagrebu« (1926.), sav materijal, koji daje autentičnu sliku rada od sezone 1914/15. do 1924/25. To izdanje zaslužuje najveće priznanje. Vrijednost njegova može se tek pravo osjetiti danas, kad smo za sve ostale sezone do 1934/35. opet upućeni na oskudne svakogodišnje statistike, iz kojih se ne može uz stotinu drugih stvari ništa doznati o personalijama, pa ni to tko je bio dotične sezone upravnik. Bilo bi skrajnje vrijeme, da se sa sistemom Benešićeva »Godišnjaka« opet nastavi, što je jeftinije učiniti za pojedinačnu sezonu, nego za deset najedamput. Pogotovo, kad je s informacijama iz kazališnih listova neprilika, što su se ti listovi neprestano mijenjali, prestajali i opet nicali, tako da je danas nemoguće doći do potpunih godišta. Ti listovi imadu medjutim već i svoju historiju. Pod redakcijom Ive Vojnovića počeo je izlaziti prvi kazališni list »Hrvatska Pozornica« od 1. IX. 1909. do 24. IV. 1910. Prekinuto izlaženje nastavila je »Hrvatska Pozornica« u sezonama 1910/11. i 1911/12., sve do 1. VI. 1913. Kao ilustrovana kazališna revija pojavio se list 1. IX. 1910. »Kr. zem. hrv. kazalište u Zagrebu«. Izašla su dva godišta. Kao prilog dramske biblioteke »Scena« izdao je Tito Strozzi 10. XI. 1919. jedan broj »Rampe«. Od 2. X. 1920. do 29. I. 1921. izlazio je »Kazališni list« u nakladi zavoda za oglašivanje »Libertas«. Uredjivao ga je Ivan Franić-Požežanin. U novom je formatu nastavio »Kazališni list« izlaženje (svake nedjelje) do 3. IV. 1921.; uredjivao ga je kazališni tajnik A. Masovčić. Tu su prvi put reproducirane neke inscenacije. Drugo godište uredjivao je B. Zajčić, tajnik Narodnog kazališta. S trećim godištem 17. VI. 1921. prestaje taj list. Od 5. XI. 1922. izlazio je dvaput mjesečno novi list »Teater«. Izišlo je još i drugo godište do 9. II. 1924. »Scena«, revija za sve pojave scenskoga života, izlazila je od 21. I. 1924. do 1. VI. 1924., ukupno tri broja, pod redakcijom Ka Mesarića. Novi list »Comoedia« izlazio je od 2. IX. 1924. do 28. VI. 1925. u dva izdanja, zagrebačko i beogradsko. To je bio do sada najveći naš kazališni list. »Gluma« izlazila je od 1921. do 1923., svega 14 brojeva. Toliko saznajemo o izlaženju kazališnih listova iz Benešićeva »Godišnjaka« (str. 694. do 700.). Daljnja se sudbina tih listova ne da pratiti ni po čemu. Danas izilazi kazališni list »Komedija« već drugu godinu pod redakcijom dr. S. Batušića i kako se dijeli u kazalištu badava polučuje najbolje svojim informacijama svrhu, kojoj je namijenjen.

Kad se je g. 1927. ponovno vratio Trešćec kao upravnik dočekao ga je neprijatno smanjeni kredit. Medju njegovim gostima ističu se sada Nijemci: gostovanje jednog berlinskog ansambla sa Ferdinandom Bonnom, bečkog Burgtheatra g. 1928. u januara i februaru, u novembru Paula Wegenera, Aleksandra Moissia u »Sablastima« i bečkog Volkstheatra. Za Trešćeca g. 1929. (23. II.) otvoren je konačno teatar u Frankopanskoj ulici. Kad je Vladimir Trešćec († 2. VII. 1932.) zbog bolesti napustio teatar, primio je upravu Milutin Čekić. U njegove se četiri sezone nastavlja borba »za nasušni hljeb«. Još sezona 1929/30. pokazuje neki porast prihoda prema predjašnjoj, ali onda počinje s krizom padanje, koje se neprijatno produžuje sve do danas. Uporedba izmedju Čekićeve sezone 1929/30. i posljednje Konjovićeve 1934/35. prikazuje to padanje u brojkama: sezone 1929/30. bilo je 740 predstava, subvencije iznosile su Din 8,600.000.—, a prihodi Din 8,209.915.—, dok su u sezoni 1934/35. snižene i subvencije i opali prihodi: sezone 1934/35. bile su 793 predstave, subvencije iznosile su samo Din 6,236.514.—, a prihoda bilo je samo Din 4,853.006.—. To je padanje naišlo odmah na svoj odraz u nivou repertoara, siromašnijoj opremi scene i u općoj malaksalosti umjetničkog poleta.

U takvim prilikama nije mogao naprijed ni Čekićev nasljednik u upravi Petar Konjović (od 4. III. 1933. do 18. VIII. 1935.). Zamračivanje teatra u ovim posljednjim godinama, ma i uz neke svjetljije momente, kojih je u Konjovića ipak bilo više nego u Čekića, kronična je bolest koju bi trebalo prikazati u posebnom poglavlju. Tu bi se u beskraj redali uzroci kao ekonomska kriza, iskvaren ukus publike uslijed obilnog frekventiranja kina, nadbijanje teatra s kinom u jednako lošim senzacijama i adaptacijom kinematografskih efekata na živu pozornicu, utjecaj svega toga na glumu i glumce. Tu bi trebalo prikazati, koliko su se ponavljali u teatru glupi komadi, da bi se dobilo vremena za što češću izmjenu drugog repertoara, kako je uslijed toga ipak priprema predstava postala površna i glumački i režijski, i cio niz drugih neprilika, kojima je konačno uspjelo iskriviti lice našeg starog teatra, pa da se prihodi nikako nisu povećali. Konjović u stisci utekao se je primjeru našeg državnog gospodarstva: dao se je na smanjivanje i onako smanjenih glumačkih ličnih dohodaka. Ovo i loš repertoar zamorilo je u glumaca umjetničko raspoloženje. Ponestalo je oduševljenja i za ono najbolje, čime je Konjović s mnogo dobre volje htio da spasi situaciju, dok nije napokon od gorčine nastao spor s glumcima i proširivši se preko njih u publiku i spor s publikom. Napustivši teatar ostavio je Konjović u baštinu budućnosti i jedan ugovor sa Splitom, kojim se obvezuju redom naši operetni, operni i dramski ansambli na višemjesečno gostovanje. Taj ugovor imao je tendenciju popravljanja kazališnih prihoda, pa i na račun umjetnosti, više od svakog nacionalističkog aspekta. Po mojem shvaćanju teatra, teatar je u najmanju ruku toliko vezan uz svoju publiku i svoj milieu, koliko — da ostanem mjesto razlaganja samo kod primjera — koliko sv. Marko uz Veneciju: ni na kojem drugom mjestu na svijetu ne bi to bila ista umjetnina. Umjetnička osjetljivost — da se opet uteknem primjeru — ne priznaje umjetninom ni venecijanski Kampanil izgradjen na novo na istom mjestu i istom obliku. Uistinu, ni bečki Burgtheater u Zagrebu nije bio bečki Burgtheater, ni Hudožestveni teatar nije ni iz daleka bio kod nas toliko moskovski koliko u Moskvi. A napokon, ima li za nas išta važnije, nego da stvorimo svoj hrvatski teatar? Mogao bi on stajati ili u Zagrebu ili Splitu ili Dubrovniku — to je svejedno, ali je sigurno: što će biti takav teatar srasliji bilo s kojim od ovih gradova, bit će i hrvatskiji.

*

Trebalo bi osvijetliti naše dvadesetpetgodišnje razdoblje i analizom našeg dramskog repertoara. Našem teatru daje iznad svega naročitu važnost izgradjivanje domaćeg dramskog repertoara. Naša dramska literatura nije ni toliko bogata ni toliko bujna, ni toliko privlačiva, da bi mogla postati — što bi bilo najidealnije — isključivim predmetom našega scenskoga rada. Kad bismo sudili po odzivu, uz rijetke izuzetke, ona je malo prikladan materijal za eksploataciju, koju traže slabi dohotci našeg teatra. Ipak — dalo bi se statistički utvrditi — nikad prije nismo imali ni glumački ni materijalno više od domaće produkcije, nego danas. To je nesumnjivo velik napredak. Ako štogod od toga uspjeha otpada i na prilagodjivanje manje umjetničkim zahtjevima, u glavnom odlučile su ipak pozitivne kvalitete. Ako se upustimo u sumarnu kritiku toga našeg domaćeg repertoara, morat ćemo konstatirati, da smo općenito u tehnici, u čemu je prije bio naš jedini majstor Milan Begović, znatno napredovali. U individualnom raznoliču na tom području, svagdje se u pisaca ipak pokazuje zamjerna rutina, daleka od početništva, katkad gotovo iznenadjenje za naš skromni umjetnički djelokrug. Tako smo primjerice za Begovićev pokus drame s dvije figure dobili skoro pendant u Batušićevoj s tri lica. Krležinu nešto tešku epsku širinu dijaloga zamjenjuje u najnovijim njegovim dramama efektna radnja, a uz jednako bujnu ideološku sadržinu. Zasluženi uspjesi njegovih drama »U agoniji« i »Gospoda Glembajevi« za nas su pravi rekord. Vješto polučuje komične efekte M. Feldmann svojom bizarnom i groteskom satirom. Tehnika Ka Mesarića, koji oštro kritizira savremeno društvo, pokazuje neobičnu smjelost i ima nešto od fragmentarnosti života, koji prikazuje. Strozzijeva tehnika lake salonske igre nije nedohodno daleko od svojih francuskih uzora. Teatralno naša se domaća drama nije povela ni u kojem slučaju za modernim historijskim koncepcijama u stilu Shawove »Ivane« ili Brucknerove »Elizabete engleske«, ni u genreu starih romantičnih drama nemamo noviteta. Tako ni za seosku dramu nema u mladih autora interesa. Senečićev pokus oživljavanja interesa za popularnu figuru A. G. Matoša imao je više uspjeha kao dobra ideja, nego kao dobra drama, ali ni to nije na odmet. U glavnom je društvena kritika najjači idejni momenat naše domaće drame. Teško je reći za kim se ona najviše povodi. Ni Shaw ni Pirandello ni moderni Francuzi nisu od moćnih njezini ugledi, čini se, da je eklektičnost eksperimentiranja u modernom repertoaru našla i tu najjači odraz. Da su se pravile pogrješke u iznošenju nepotrebnih domaćih noviteta, i ako nije oprostivo, ipak je razumljivo. U korist domaćega repertoara djelovala je i dalje u čitavom ovom dvadesetpetgodištu »Demetrova nagrada«, koju je ministarstvo Prosvjete na zamolbu upravnika Benešića g. 1924. povisilo na 10.000 dinara. U istinu su mnoge od ovih 26 nagradjenih drama postale trajnom svojinom domaćeg repertoara, a kvalitet njihov mjerom nivoa naše dramske produkcije uopće. Treba u potvrdu toga spomenuti samo neke od najznačajnijih: Kosorov »Požar strasti«, Vojnovićeva »Gospodja sa suncokretom«, Kulundžićeva »Ponoć«, Begovićev »Pustolov pred vratima« i Krležine »U agoniji« i »Gospoda Glembajevi«. Rješenje, da se nagrada podijeli dvjema dramama u sezoni 1933/34. nedopustiv je novum prema tekstu prvotne naredbe iz g. 1906., o kojemu bi trebalo povesti diskusiju.

Za strani repertoar našeg teatra bila je odlučnija senzacija momentanog uspjeha, nego ičije umjetničke smjernice. Jak su faktor u tom stvaranju repertoara i individualna nagnuća režisera. Bach prisluškivao je naprosto uspjesima u inozemstvu, Raić imao je već i po svom glumačkom umijeću osobite simpatije za francusku komediju, ipak su samo Shakespeare, Calderon, Shaw, Ibsen i drugi veliki zaokupljali svu njegovu režijsku umjetnost. Apartni ukus dr. Gavelle tražio je također svoje udovoljenje — osim kod domaćih — samo kod najvećih majstora scene. Za druge režisere bio je odlučan diktat prilika i zahtjevi uprave. Može se reći da repertoarom nismo zaostajali ni za Francuzima, ni za Nijemcima, ni za Talijanima, pa ni za Englezima i Amerikancima. Od slavenskoga teatra pratili smo uspjehe Langera kod Čeha, osim Nalkowske i nekih novijih u Poljaka, pak nam i ruski sovjetski repertoar nije ostao posve tudj.

Na sastav repertoara vršila je naravno najveći utjecaj publika. Ne može se reći, da je kritika kod toga bila glas publike. Naše je novinstvo — uz malo izuzetaka, kad su lične, stranačke, pa i sebične ambicije pojedinaca tu kritiku izopačivale — tražilo vazda od teatra najbolje. Tako je i u ovom listu, kojemu pripadaju ovi moji redovi, tradicijonalna u kritici borba za umjetnički uspjeh našega hrvatskoga teatra. Iz njega potjecale su mnoge pobude za rad u teatru i za složnu suradnju svega naroda, da nam se ta teško stečena umjetnička institucija uščuva na našu korist i na naš ponos. Materijalne tegobe tretirale su se ovdje i iznad crte, a od moje skromne suradnje preko pokojnog Vladimira Lunačeka, temperamentnog kritičara, finog stručnjaka i dramskog pisca, pa i za sadanjeg kritičara dr. Rudolfa Maixnera dao je »Obzor« vjerne suradnike teatru, kad se je radilo o promicanju njegovih najviših ciljeva.

Najubitačniji utjecaj vršila je na teatar prerevnost naše katkad posve nedokučljive cenzure. U posljednje vrijeme ispalo je zbog nje četrnaest djela iz repertoara, a da tu nisu uračunana djela, koja joj nisu bila iz opreza ni predložena. Nitko se ne bi mogao dosjetiti, čemu je na pr. Goetheov »Egmont« doživio tu sudbinu, ili Strozzijev »Gaj«. Razumije se, da te veksacije sežu duboko u srž teatarske egzistencije. Teatar trebao bi da bude izraz sveukupnog našeg života, živi duh našeg vremena trebao bi da pokreće i životom našeg teatra. Važan faktor u nacionalnom životu, on ima od svih umjetničkih ljudskih naprezanja najneposrednije dodire sa životom, poglavito sa životom naroda kao društvene skupine. Teatar je u vremenima iskvarenim bič, koji dosiže krivca, u vremenima smalaksalosti i sustalosti ostanj, koji budi i goni naprijed za boljim. Kad se u svojim najsilnijim podvizima izdiže u sfere etičkih ideala, teatar je u svojim najvišim efektima doista apoteoza svega, što je slobodno, nevezano i nesatarivo živo u našoj čovječnosti. On je uistinu hram.

Dr. NIKOLA ANDRIĆ

DVA KAZALIŠNA PORTRETA

JOSIP FREUDENREICH

Po svojoj važnosti u stvaranju i izgradjivanju hrvatske pozorišne umjetnosti bio je veliki Fijanov predšasnik Josip Freudenreich, dakako, u drugom stilu i obimu. On je, uz Dimitrija Demetera, stanac-kamen, na kojemu je izidano zdanje naše pozorišne umjetnosti, pa je časno i dostojno svijesnoga naroda, da se ljudima ove vrste iskazuje poštovanje, koje zaslužuju, svakom prilikom, a naročito kad se slavi kakva velika kulturna slava, kakva se slavi sada prigodom 75-godišnjice »Obzorova« života. Tko ne umije cijeniti veliki trud svojih otaca, nije dostojan da bude otac sinova, koji će njemu i narodu služiti na čast.

Josip Freudenreich

Književno značenje Josipa Freudenreicha ocijenio je pokojni Cihlar-Nehajev u svojoj konferenciji prigodom jubilarne predstave njegovih »Graničara«, a porodične prilike i neprilike samoga Josipa, kao i cijele Freudenreichove dinastije, počevši od prigodnog opernog pjevača, učitelja plesa, »gradjanskog tambura« i »parapluie-majstora« Karolusa iz 18. stoljeća — s velikom akribijom pokupila je vrijedna kazališna kroničarka gospodja Antonija K. Cvijićka. Ja sam prigodom prelaženja iz stare u novu kazališnu zgradu god. 1895. u svojoj »Spomenknjizi« prikazao početni trud ilirskih naših preporoditelja i historijski razvitak Hrvatskog narodnog kazališta, a pri tome postepeno, od godine do godine, i Freudenreichov osnovni rad. Preostalo bi mi, da u ovom članku bacim pogled na društveni, umjetnički i književni milieu dobe, iz koje je Freudenreich proizišao, da time reljefnije iskoče pred nama njegove velike zasluge i da mu se konačno odredi mjesto, koje mu pripada u evoluciji hrvatske kulture.

Kako je poznato, god. 1840. prikazivana je na pozornici starog zagrebačkog kazališta — današnje magistratske zgrade na Griču — prva hrvatska predstava »Juran i Sofija« od Ivana Kukuljevića. Prikazivali su je glumci jedne bačke pozorišne družine, koji su bili od kazališnog odbora pozvani u Zagreb. U pozivanju te družine nije nikakova udjela imao Josip Freudenreich (kako je to pogrešno ustvrdio jedan naš kazališni historiograf) naprosto zato, što je u to doba Josipu bilo tek 13 godina, pa je, odrekavši se trgovačkog i poplunarskog šegrtovanja, kao knjigoveški naučnik prehranjivao obudovljelu majku u Karlovcu. Tu je Josip god. 1841. dočekao i prvo gostovanje zagrebačke kazališne družine, koja je u mladom šegrtu probudila hereditarnu volju za umjetnikovanjem.

Činjenica, da je ova družina svojim predstavama, koje su bile vrlo slabe u poredjenju s njemačkim i talijanskim predstavama, na koje su u to doba bili Zagrepčani navikli — uopće mogla u mladom gradiščaninu pobuditi želju da se posveti glumovanju, prvi je dokaz o Freudenreichovoj prigušenoj artističkoj žici. Ta je žica morala zabrujati makar u kakovoj noti, pa da nije našla pristupa u razbudjeni orkestar hrvatskog kazališta u Zagrebu, ona bi se raspjevala u kakvom drugom obliku ili u kakvom stranom pozorišnom orkestru, kamo se doista kasnije u nekoliko mahova utjecala, kad se promjenljiva sreća zagrebačke Thalije zamračila i ostavila svoje ilirske pokretače i prijatelje u dubokoj pomrčini.

Od 10. lipnja 1840. do 16. veljače 1842. održala je prva naša kazališna družina u Zagrebu tri sezone i klonula, da se nikada više ne pridigne u onom laičkom obliku. Ali je rezultat tih sezona bio znatniji od samoga umjetničkoga rada tadašnjih glumačkih diletanata, jer je hrvatski sabor priznao kazalište »narodnim institutom«, a kazališni odbor, pod predsjedanjem grofa Janka Draškovića upeo sve sile, da se osigura stalna narodna pozornica, smatrajući dobro kazalište najvažnijom institucijom za budjenje i učvršćivanje narodne svijesti. Dimitrije Demeter, pravi osnivač i duša prvog hrvatskog kazališta, pisao je u to doba, da se narod uz dobre predstave »upoznaje s uljudnim običajima naobraženih naroda, s njihovim duhom, sa stupnjem njihovog prosvjetljenja, s njihovim mišljenjem o gradjanskim i domaćim vrlinama, s velikim pjesničkim značajima, koji mogu uznijeti narod za sve lijepe i korisne ideje«.

Ali ne samo u Zagrebu, nego je kazališni interes bio tim prvim predstavama razbudjen u svoj hrvatskoj pokrajini. Sa svih strana dolazili su dopisi o diletantskim predstavama. Varaždin, Krapina, Sisak, Karlovac, Križevci, Požega i Djakovo, sve se nadmeću. Za pogorjele Svetoivančane učestaše dobrovoljne predstave na sve strane. O predstavama u Krapini piše dopise sâm slavni ruski slavist Sreznjevski, koji se u to doba nalazio ondje na proučavanju dijalekta. Vraz piše o istim zabavama. Čitatelje »Daničine« zanimaju kazališne bilješke o praškim i petrogradskim prilikama, a kad je zagrebačko kazalište, na poziv srpske vlade, pošlo u Beograd na gostovanje, obraćen je pogled zagrepčana na Srbiju i počelo se tretirati pitanje o umjetničkim i književnim odnosima izmedju Zagreba i Beograda... Kazalište je, jednom riječju, postalo stožer, oko kojega se počeo okretati sav duševni život narodni. Prvi tadašnji naši književni i naučni duhovi — Demeter, Kukuljević, Rakovac, Užarević, Vukotinović, Babukić i drugi — smatrali su svojom najsvetijom dužnošću da doprinesu kamičak za izgradjivanje kazališnog hrama pisanjem originalnih drama, prevodjenjem i preradjivanjem stranih djela ili učenjem narodnog jezika. Za ovo učenje dao im je također povoda jezik, što su ga sa svojim repertoarom prenijeli u Zagreb iz Novoga Sada bački glumci — a koji je bio nevaljan do zla boga, sav natrunjen ruskom slavenštinom tadašnje srpske literature (»vozbuždenije«, »toržestvo«, »dondeže«, »dražajši«, »neželi«, itd.), koji se morao (Babukićevim i Demeterovim trudom) pročistiti i filtrirati. Naročito se na taj jezik ogorčavao naš pravoslavni Grk Dimitrije u jednom članku, u kojemu se oborio na propagatore tog volapika, što se tako uporno drže zastarjelog idioma u književnosti. »Čemu graditi — pita on — što se jedanput ipak mora porušiti? Tko bi pio iz bare kraj čistog i bistrog okrepljivog izvora?« — A tom jezičnom mješavinom govorili su god. 1842. svi inteligentniji srpski krugovi, kad je zagrebačka družina stigla u Beograd. Što su pojedini novosadski članovi zagrebačke družine naučili čistog narodnog jezika, to su u Beogradu morali zaboraviti, ako su bili voljni da steknu simpatije beogradskog općinstva. A što je bilo još gore — i glumci zagrepčani, koji su bili već preuzeli glavne uloge od novosadjana, morali su također mijenjati svoj govor, da ugode novom općinstvu — a to je Demetera boljelo.

Prvi put je tada ostao Zagreb bez svojih glumaca. Gotovo četiri godine ležalo je zagrebačko kazališno općinstvo u anemičnoj polusanici. Po gdjegdje je samo zaplamsala po koja krijesnica usred tamne noći, kad su direktori zagrebačkog njemačkog kazališta dobacili — kao od milosti — općinstvu po koju hrvatsku riječ s njegove pozornice.

Ali se god. 1845. našao u Zagrebu Josip Freudenreich sa svojim starijim bratom Franjom; prvome je bilo 18 godina, a drugom 24. Josip je bio knjigovežа, a Franjo tipograf. Dva zanata, koja su sastavljala pomoćnu četu književničke vojske i stajala u najbližem dodiru s literaturom. Franjo — kasniji prvi »Grga« u Josipovim »Graničarima« — složio je s podrumarom »Lovačkog roga«, vojvodjaninom Kneževićem,

s brijačem Lugarićem iz Vlaške ulice i njegovom ženom, te s bratom Josipom i sa njemačkom glumicom Jozefinom Vagi umjetnički ensemble, pa na veliko veselje vlaškoulićanske publike, odigraše Kotzebuovu aktovku s pjevanjem »Pogibeljno susjedstvo«. Josip se u tom djelu prvi put predstavio zagrebačkom općinstvu, kojemu je vedrim svojim improvizacijama i kupletima razigrao dušu. Odmah ga je direktor njemačkog kazališta, tenor Freiberg, angažirao za 12 forinti srebra mjesečne gaže, a budući da ovaj briljantni dohodak nije dostajao za život ni u onim sretnim vremenima — preuzeo je Josip i sporednu službu kao bubnjar kod kaptolske gradjanske garde... Ali — sic itur ad astra!

U to doba zasja i najsjajnija zvijezda tadašnjeg našeg kazališnog perioda: premijera prve hrvatske opere »Ljubavi i zlobe« od Vatroslava Lisinskoga. U njenom sjaju kuburila je druga dramska sezona hrvatskoga kazališta, dok i ona nije zaglušena topovskom rikom godine 1848. Davalo se još »Oslobodjenje Hrvata ispod franačkoga jarma«, u kojemu je izražena kasnija Demeterova revolucionarna ideja za libreto »Porina« — proti Madžarima. Freudenreich se sasvim posvetio bubnjarstvu, dok je njegov zaštitnik Demeter odbacio pero, laćajući se mača, da podje kao časnik na vojnu. Iza dovršena rata vegetiralo se desetak godina pod bečkim apsolutizmom; vegetiralo je i hrvatsko kazalište i Josip Freudenreich s njim, ukoliko nije s bratom Franjom slagao male putničke družine, s kojima je putovao po provinciji ili odlazio u tudjinu za kruhom.

Na tim putovanjima — negdje u Ptuju ili Varaždinu — doživio je Josip jednu scenu, koja mu je dala ideju za najveseliji odlomak budućih njegovih »Graničara«. Kroničarka, gospodja Cvijićka, pripovijeda, kako se ispred gostionice zaustavila poštanska diližansa, iz koje je u širokoj krinolini s teškom mukom izmililo djevojče, noseći svu silu ženske prtljage: škatulje, šareno izvezenu putnu torbu, zavežljaje, omašni muški kišobran i kavez, s kanarincem. Trbušasti gostioničar nije se ni maknuo s praga, niti pozdravio došljakinju, već ju sumnjivim okom omjerio, pošto mu se činilo, da za pristojnu damu nije dolično da putuje bez pratnje... Djevojka se od tog neprijaznog dočeka smela, suze joj navalile na oči, no hrabreći samu sebe, da umekša srce nemilostivog gostioničara, stala mu sipati u obraz svu svoju domišljatost i rječitost. Ali joj ništa nije pomagalo. Freudenreich je iz prikrajka promatrao dražesnu djevojku, pa mu se sažalila. Skinuvši šešir, pokloni joj se i ponudi joj svoju uslugu, prikazujući joj se kao glumac mjesnoga teatra. Djevojče nato živahno zapljesnu rukama od radosti i predstavi mu se kao novo angažirana kolegica za operu i operetu. Ta je »kolegica« postala doskora Josipova životna družica, Karolina Norveg, a u »Graničarima« nazvana »Karolina Liebherz«, jer ju je Josip obično nazivao »Liebes Herz«.

I dne 7. veljače 1857. budu izneseni prvi put na zagrebačkoj pozornici »G r a n i č a r i«, dosadašnja najuspjelija naša pučka drama, za koju je Demeter u svom kritičkom referatu sa zanosom napisao značajne riječi: »Još nekoliko ovakvih drama, pa je Hrvatsko kazalište osigurano«. Andriju je glumio Josip, Grgu Franjo, a Karolinu Karolina. Koliko je ovo djelo ušlo u volju naših djedova i otaca, najbolji je dokaz, da je dne 30. studenoga 1879, davano već stoti put. Ono, što je privlačilo široko općinstvo prije 77 godina, privlači i danas. Spretno zamišljena intriga, nepravedno osudjeni nevini čovjek, njegovo ludilo i — doduše nevjerojatno, ali sa zahvalnošću uvijek primano — ozdravljenje, i sveopće narodno veselje, iako na nezgodnom mjestu (na groblju), čemu se ni toliki pozorišni rutiner Freudenreich nije mogao ukloniti uz tadašnju nedovoljnu scensku tehniku. Kad se doda još nepresušna dražest Karolinine uloge i neprestano obnavljani Grgini kupleti, koji se uvijek dadu prilagoditi dnevnoj društvenoj ili političkoj situaciji — onda je jasna neprolazna vrijednost ovog pučkog djela, kojim je Freudenreich zajamčio još na dugo vrijeme popularnost svome imenu. Nevjerojatnost u razvijanju Andrijine uloge čistog je f i l m s k o g značaja — dakle opravdana u očima kinematografskog općinstva, koje bi i te kako bilo nezadovoljno i nesretno, da čovjek Andrijinog poštenja ostane — iza svršetka predstave — nepravedno kažnjen. 95% svih kinematografskih djela završava se — proti svim umjetničkim pravilima — ovako, pa tu ne pomaže nikakovo pozivanje na utvrdjenu dramsku tehniku. Život ide svojim putem — i kazalište skupa s njim. Sentiment i dobrotu čovječjega srca nitko ne mijenja. To ostaje aksiom, kojemu se pokoravao i vidoviti talenat Josipa Freudenreicha.

Freudenreich je bio i ostao k a z a l i š n i č o v j e k, koji je u maloni prstu osjećao osnovno raspoloženje širokog općinstva. To je dokazao i u drugim svojim djelima (»Crnoj kraljici«, »Madžarima u Hrvatskoj«, »Joci Udmaniću«, itd.) i bezbrojnim prevedenim i lokaliziranim lakrdijama u stilu »Slava repači, koja nije došla«. Freudenreich je osjećao, da kazalište i čista literatura ne samo ne mogu, nego i ne smiju uvijek ići rukom o ruku. Za njega je kazalište bilo svijet za sebe, pa se ni estetika ni tehnika kazališnih djela ne mora sasvim podudarati s estetikom i tehnikom drugih umjetničkih struka. Glavno mu je bilo — uspjeh i osvojeno općinstvo. Kao da je mislio: bez uspjeha nema novaca, a bez novaca nema kazališta... To je u punoj mjeri dokazao za svoje jednogodišnje uprave od 1. listopada 1863. do 30. rujna 1864., kad je uveo o p e r e t u i sklopio ugovore s raznim »prestidigiateurima« i plesačicama iz Hamburga... Ali su za te njegove uprave davane i najveće tadašnje originalne tragedije Demeterova »Teuta« i Subotićev »Zvonimir«. Freudenreich je dakle umio, uz zdravi svoj pozorišni instinkt spojiti utile dulci. A to je, otprilike, sva tajna, koja se nalazi — otvoreno ili skriveno — u radu i balansiranju svih kasnijih naših kazališnih uprava. A pošto je Josip Freudenreich bio p r v i, koji je donio sa sobom verv čistog pozorišnog i stvaralačkog talenta, valja mu i u historiji sačuvati mjesto, koje mu pripada.

On je bio i ostao u prvom periodu Hrvatskog kazališta najveći naš pozorišni čovjek, koji je ne samo kao redatelj i ravnatelj toga kazališta učinio svoje, nego je i kao učitelj prvih naših glumačkih korifeja (Mandrovića, Ružičke-Strozzi, Mace Perisove, Bajze-Slavikove, braće Bana, itd.) stvorio i utvrdio prvi naš veliki umjetnički ensemble. Sâm Freudenreich nije toliko držao do svog literarnog, koliko do pozorišnog rada i stvaranja, pa bi bilo sasvim pogrešno ocjenjivati ga jedino s literarnog stajališta. Literarni ukus i vrednote dolaze i prolaze, pa će, bez sumnje, doći vrijeme, kad ni Freudenreichovi »Graničari« ne će više nalaziti ovako zahvalnoga općinstva, kakvo još i danas nalazi. A pošto i glumačka slava brzo prolazi, potrebno je oživljavanje uspomena velikih ljudi, koji su u narodnoj kulturi ostavili tragove, kakve je ostavio Josip Freudenreich.

On je bio veliki karakterni glumac, stvaralac repertoara, režiser, podsticač kazališnog stroja i učitelj, koji je — za potrebe svoga glumačkog kruga i kazališnog općinstva — napisao i preveo još i dvadesetak drama, koje svojom osnovnom notom samo potvrdjuju moje tvrdjenje o golemoj veličini njegovog pozorišnog čovještva.

ANDRIJA FIJAN

Gotovo nevjerojatno, ali ipak istinito: — dne 26. rujna prošle su 24 godine, otkako se Andrija Fijan (god. 1911.) odijelio od nas, a još nam svima, koji smo imali sreću da ga gledamo i slušamo na pozornici, zvuči u ušima njegov sonorni glas. Gledamo ga kao živa pred sobom u kostimu, u grimizu i u salonskom fraku.

Preko tri decenija bio je on ugaoni kamen Hrvatskog narodnog kazališta. Snažna, izuzetno golema pojava i umjetnik, koji se sa suverenom moći izdizao iznad svoje okoline, podčinjajući sebi svakog slušaoca neobičnom sugestijom. Goethe i Jupitar u istoj spodobi! Spoljašnje njegove osobine, metalni organ i toplo srce ujedinjavali su se kod njega u rijetkoj harmoniji, spajajući sve te odlike u divan umjetnički izražaj. U glasu treptalo mu je vibriranje nježnoga čuvstva, a u krasnim očima osjećale se suze, koje su bile spremne da se razliju u časovima tuge i bola.

Bio je gospodar mase, koju je svojom recitacijom zanosio, pa nije nikakovo čudo, da se dan njegove smrti osjećao u svim hrvatskim krajevima gotovo kao dan narodne žalosti. Hiljade Hrvata, koje su nekoliko decenija dolazile u Zagreb, bezuvjetno su htjele da vide Fijana, jer im je on u umjetničkom pogledu predstavljao i Zagreb i Hrvatstvo. Kao što je nekada Šenoa sa svojim romanima prikivao oči i najdaljih naših provincijalaca uz Zagreb, kao uz metropolu Hrvatstva, tako je i Fijan svojom velikom umietnošću i snažnom individualnošću u sebi iskristalizirao idola svih ljubitelja naše pozorišne veličine.

Sámo Fijanovo tijelo bilo je umjetnina stvarateljice Prirode. Visoko klasično čelo, velike izražajne oči, rimski nos, vitko tijelo, duge trepavice, fine ruke i oštre crte lica, koje su svojom mimikom mogle izražavati sve skale ljudskoga osjećaja. Inkarnaciia estetične pojave! I na mrtvačkom odru ležao je naš Andrija s imperatorskom maskom konzula, kardinala i lorda. Svaki njegov gest bio je sâm po sebi melodija. I ne samo na pozornici, nego i u privatnom životu. Za njegovim koracima je i na ulici — kako je negdje zapisao Matoš — šuštala purpurna toga, a na čelu mu uvijek stajao lovorov vijenac. I na ulici je išao kao španjolski grand.

Ono, što je bilo veliko u Fijanovoj umjetnosti, moglo bi se sažeti u dvije riječi: — bio je i k l a s i č a n i m o d e r a n u istoj mjeri. Što je uobličavao na pozornici, bilo je isto toliko njegovo, koliko i autorovo. Nije nikoga ni imitirao ni kopirao, nego je sve izbijalo iz njegove osobne dubline. On je bio g l a v o m i Hamlet, i Otelo, i Helmar, i Cyrano de Bergerac, i Stockmann, i Petar Zrinski! Svi veliki borci, mislioci i tražitelji u svjetskim literaturama, koji su prelazili preko naše pozornice, bili su — On!

Kao Isus, biblijski Mesija u Rostandovoj »Samarićanki«, bio je Fijan idealan tip savršenstva, Bog i čovjek, učitelj i prorok na zdencu Jakovljevu. Poslije njega nije se više »Samarićanka« m o g l a davati.

Fijanova veličina sastojala se u tome, što je s podjednakom snagom gospodovao i tonom konverzacije, lake causerije i — visoke tragičnosti. Šta više: njegove konverzacije, njegova elegancija i kretanje u salonu, podigli su u društvu s njegovom divnom »lady« — kako je uvijek nazivao gospodju Ružičku-Strozzi, koia je po drugi put obudovljela Fijanovom smrću — u salonskim društvenim komedijama niveau našega kazališta na stepen, na kojemu nije nikada stajalo ni prije ni kasnije. Dvije nerazdružive umjetničke ličnosti, koje bi — — jedanput! — trebale da se na istom spomeniku ostave u amanet poznom potomstvu, jer su obje, bok o bok, služile istom Veličanstvu Umjetnosti.

Fijan je sa Ružičkom-Strozzi posljednji odvjetak stare garde, koja je naučila svoje miljenike da do groba ostanu m l a d i.

Nepregledan je Fijanov repertoar u staroklasičnim, novoklasičnim i modernim djelima. Interpretirao nam je dramsku literaturu svih vijekova i svih naroda od Sofokla do Ibsena, nadilazeći formalnu rutiniranost, jer je uvijek bio s t v a r a l a c, unoseći u svaku ulogu čar s v o g a shvaćanja i svoje umjetničke individualnosti. Bio je jedini u historiji naše glumačke umjetnosti, koji je glumio s istim savršenstvom i prve ljubavnike, i prve bonvivante, i prve heroje u visokim tragedijama. Isticao se i u čistim karakternim ulogama, pa čak i u komičnim, tako da su se javljali kritičarski glasovi, koji su njegovu otmenu komiku izdizali do vrlo visokoga mjesta. Dakle umjetnik, u svakom pogledu, velikih razmjera i visoke ambicije, koji je od kazališta stvarao začarani dvor.

Shakespeare se tek s Fijanom potpuno udomaćio na hrvatskoj pozornici. Hamlet, Julije Cezar i Kralj Lear obilježavali su tri stepenice nje-

gova razvoja. Od mladića Hamleta, preko zrelog Julija Cezara, stigao je do starog nesretnika Leara. Značajno je, da su se starci Lear i Oernulf nalazili medju posljednjim kreacijama, njegovog umjetničkog života, koji je silazio u grob. Hrvatski dramatičari gledali su u Fijanu naročitu garanciju za uspjeh svojih djela. I on se s najvećom spremnošću odazivao njihovoj molbi, preuzimajući u njihovim djelima gdjekada i neznatnije uloge, samo da izvrši svoju patriotsku dužnost. Po potrebi je — već ovjenčan najljepšim umjetničkim vijencem — igrao i ulogu Save Čuića u Freudenreichovim »Graničarima«. Inače je od Demeterova Dmitra Hvaranina do Markovićeva Karla Dračkoga i istarskog borca u Car Eminovom »Zimskom suncu« igrao sve uloge domaćih autora, koje su pristajale njegovu temperamentu.

Značajno je, da se ni u kojega našega umjetnika nisu toliko ugledavali mladji glumci, koliko u Fijana. Javljala se čitava plejada sitnih epigona, naročito na pokrajinskim pozornicama, koji su imitirali njegov glas, njegove geste — čak i pogreške njegova akcenta, ali su bili i ostali epigoni, jer nisu imali Andrijina s r c a, koje je veliki pokojnik grandseigneurski trošio, dok ga nije sasvim izdalo i on umro upravo od istrošena srca. U privatnom životu Fijan se znatno razlikovao od Fijana na pozornici. Bio je redovno mučaljiv, frčući cigaretu za cigaretom, ne upuštajući se ni u kakovo debatiranje, gotovo ni u razgovor, tako da se gdjekada nije znalo, da li on uopće prati naše pripovijedanje. Kao da je uvijek bio odsutan duhom. Po njegovoj mučaljivosti nitko nije mogao naslutiti njegovu pozorišnu snagu i razgovornost. Bio je i ostao jedino veliki svećenik Thalijina hrama.

A kolika je njegova u m j e t n i č k a intuitivnost bila brza i stvaralačka, mogao bih ja — ako mi je dozvoljeno — ilustrirati jednim prizorom iz zajedničkog života s Andrijom. Kao nekadašnji kazališni dramaturg imao sam sobu, koja se doticala Andrijine, a dijelila su nas samo — zaključana vrata. Kako smo, za Miletićevih vremena, mi — kazališni mladići! — imali ambiciju, da svaku senzacionalniju stvar svjetske dramske književnosti p r v i donesemo poslije originalne premijere — recimo u Parizu! — uzeo sam ja na sebe teret, da Richepinova »Don Quijota« (u stihovima i u sedam akata) prevedem za tri nedjelje. Zato sam, izmedju činova, dok su radnici namještali scenu, obično otrčao u sobu, da prevedem za to vrijeme desetak-petnaest stihova. Fijan se u tim medjučinima odmarao pušeći ili popravljao masku u svojoj sobi. A kad sam ja prepjevao nekoliko Richepinovih stihova, za koje sam držao, da će biti naročito značajni za kreiranje Fijanova »Don Quijota« (jer se ovo djelo, dakako, samo radi njega i prevodilo), pročitao sam mu ih kroz zaključana vrata. I čas kasnije, evo ti Fijana, gdje ulazi na otključana vrata moje sobe — s hodnika — u pozi španjolskoga hidalga i sa stihovima (ukoliko ih je otprilike mogao zapamtiti) u tako savršenom donkihotskom nastupu, da ga ni najbujnija fantazija ne bi mogla boljeg zamisliti. I davali smo »Don Quijota« mjesec dana iza premijere u Parizu. Tolika je bila brzina i genijalnost Fijanova umjetničkog shvaćanja i kreiranja. Orijaškim koracima popeo se on od diletanta i neznatnog šestinskog učitelja do nedostiziva umjetnika, redatelja, nadredatelja, direktora i intendanta. Svoju umjetnost smatrao je on najvišim poslanjem, a nipošto obrtom, koji ga hrani, a čistim svojim zanosom budio je medju drugovima plemenito natjecanje.

Posljednja njegova kreacija bio je Talma u Bahrovoj »Jozefini«. Kao glumac predstavljao je glumca Talmu, učitelja Napoleonova u ponašanju i dostojanstvenom držanju. Bio je to, dakako, slučaj, ali je ta činjenica upravo tako značajna, kao što je značajno, da je posljednja riječ, kojom se je završilo kazališno djelovanje na staroj pozornici, bila — »Ja«, koju je Fijan izrekao u »Nastupu strasti«, posljednjoj predstavi na Markovu trgu.

Harmonija dostojanstva i umjetničke samosvijesti bila je izrečena tom riječi, koju je Fijanu stavila u usta sama Providnost. A toj Providnosti imamo da zahvalimo, što nam je u nizu neospornih velikana hrvatskoga naroda dala i jednoga Fijana.

Dr. BOŽIDAR ŠIROLA

HRVATSKA GLAZBA NAKON ILIRSKOG POKRETA

Ilirski je zanos stvorio ideal nacijonalne muzike. U njemu su sarađivali u prvom redu amateri i to mahom mladi ljudi, koji u svom zanosu nisu prezali ni pred tim da stvore prvu narodnu operu u doba, kada drugi slavenski narodi — csim Poljaka i Rusa (a i medju potonjima je Glinka bio još osamljen) — nijesu pomišljali na stvaranje nacijonalne umjetničke muzike. Zanos Iliraca bio je zadovoljen činjenicom, da je postojala mogućnost postanka nacijonalne opere a uz ovu i mogućnost njezine scenske realizacije — dolična izvedba.

No taj zanos nije mogao stvoriti mogućnost opstanka stalne opere u Zagrebu, koji je već bio centar kulturnih i političkih nastojanja cijeloga hrvatskog naroda. Jer u Zagrebu je još uvijek postojala u muzičkim nastojanjima tradicija oslona na tudju kulturu — mahom njemačku i talijansku. Lisinski, iako se vratio kao zreo muzičar iz Praga, nije za svoja nastojanja našao razumijevanja, pa i njegov rad u muzičkoj školi »Musikvereina« samo je u besplatnom nadziranju, jer i prirodjena mu greška tjelesna i nedovoljna sprema za praktičkog muzičara, a zacijelo i nerazumijevanje njegovih umjetničkih težnja — sve je to bilo uzrokom, da je napokon napustio mjesto besplatnog nadzornika muzičke škole i pokušao naći zarade kao upravni činovnik (bio je izobraženi pravnik). No krhko njegovo tijelo nije moglo izdržati sve napore borbe za goli život i stradavanja u tolikim životnim nedaćama; najveći ilirski kompozitor zaklopio je umorne oči razočaran s općeg nerazumijevanja onih visokih umjetničkih ciljeva, koji se dovoljno razabiru iz partiture njegova najzrelijeg djela, opere »Porina«.

Vatroslav Lisinski

Bachov apsolutizam zapretao je sav onaj lijepi zanos ilirske mladeži, koja je izvela »prvu ilirsku izvornu operu sastavljenu po rodjenom Hrvatu«. Musikverein i dalje vrši časnu zadaću uzgoja muzičkog podmlatka u svojoj muzičkoj školi i odgoja muzičke publike u svojim koncertnim priredbama. Uza to i povremena gostovanja tudjinskih opernih družina pomažu podržavanje dosta visokog niveaua muzičkog života u Zagrebu, ali i širenje tudjinske kulture. Medjutim se u Evropi javljaju romantičarske težnje, koje su sveljudskom idealu klasične bečke škole stavile nasuprot nacijonalni ideal: u muzici nastupaju kompozitori, kojima je nacijonalni izražaj u muzici potrebita dà i bitna sadržina, da napokon u golemom djelu Wagnerovom nadju najveličajnije ostvarenje visokih umjetničkih a u isti čas i nacijonalnih težnja; Wagner je stvorio pravu germansku muziku najvećih umjetničkih vrednota.

Jasno je, da je taj primjer i veliki uspjeh njemačkih romantičara s jakim isticanjem nacijonalizma bio silnom pobudom za rad u svima pa i u malim narodima, koji su bili tako reći u izgradjivanju svojih nacijonalnih kultura. To nastojanje svratilo je pažnju pučkoj muzici njihovih naroda, pa ova isprva ulazi u muziku tek kao vanjska naprava, da dade čarobni prizvuk muzici, sastavljenoj inače u tradicijonalno koncepiranim formama muzičke umjetnosti. Pomalo promiče duh nacijonalizma muziku i genijalni umjetnici u novim formama stvaraju uzordjela, prekaljena najidealnijim izrazom nacijonalizma. Dosta je navesti primjere upravo iz malih naroda: Chopina, Smetanu, Griega i tolike druge uz njih.

Šta je tome uz bok mogla postaviti malena trojedna kraljevina, kada se je nestankom apsolutizma počeo nanovo buditi nacijonalni život. Lisinskoga više nije bilo. Gordo se upozoravalo na njegovo zapravo nesvršeno umjetničko životno djelo. Mladje sile zaposlene u muzičkoj praksi nijesu u sebi nosile sveti žar i bogodani ushit velikih majstora, stvaralo se u malim prilikama za male potrebe; prigodnice zadovoljile su umjetničke težnje gotovo nehajnog društva, jer su sve veće umjetničke priredbe bile vazda još sasvim pod utjecajem tudjinske kulture.

Prvi jači zamah razvitku nacijonalne umjetničke muzike daje osnivanje hrvatskih pjevačkih društava, koja postaju žarišta nacijonalno-umjetničkih težnja, ali i središta društvenosti ne samo u Zagrebu nego i u omanjim mjestima širom domovine. Pjesma je imala probuditi zapretanu energiju, osvježiti uspomenu na nedavno proživljene uspjehe ilirskoga razdoblja, i pokazati nove ciljeve umjetničkom stvaranju. I zbilo se doista to, da je postojanje vokalnih udruženja potaknulo mnoge muzičare na rad; počinje se stvarati vokalna zborna literatura — isprva samo za muški zbor. Iako se djela iz toga prvog razdoblja probudjenog nacijonalnog duha jedva malo razlikuju od manje vrijednih tvorbi, kakove su u golemom broju nastale u Njemačkoj za društva »Liedertafel«, a i ta su djela pisali većinom stranci, zaposleni u muzičkoj praksi kao organisti, muzičari u orhestrima ili učitelji muzike — ipak se počelo pjevati narodnim jezikom, počela se postepeno formirati melodika hrvatska, pa je trebalo samo da se javi jači tvorni duh i uspjeh nije mogao izostati. Ivan pl. Zajc, još kao kompozitor bečke operetne škole Straussa, Suppéa i drugih, počeo je komponirati hrvatske zborne popijevke i te odmah postaju, a mnoge su ostale i do danas, svojinom čitavog naroda. Njegovi zborovi postaju uzorcima, koji su služili i drugim majstorima kod gradjenja novih djela. No Zajc je majstor većeg zamaha, umjetnik široke kulture i golemog znanja; on se ne zadovoljava malim formama zborne popijevke, već stvara prve kantate i daje njima nove veće i zamašnije umjetničke zadatke hrvatskim pjevačkim društvima.

A kada — na nagovor mnogih znanaca svojih i dalekovidnih promicatelja nacijonalne muzičke kulture — dolazi u Zagreb, hrlo zahvaća u cjelokupni muzički život na mjestu svog životnog poziva i uspijeva da udari pečat svoje velike ličnosti cijelom razdoblju poilirskom. Zajc je u isti čas organizator i vodja nove kulturne institucije, stalne hrvatske opere, kao i prvi veliki operni kompozitor hrvatske opere. Stvara golemo

životno djelo i uspijeva s njime, ma da su njegovi uspjesi časomični, a on se njima i zadovoljava, jer u neprestanom užurbanom stvaranju nije zapažao, da se njegova umjetnost počela pomalo udaljivati od umjetničkih ideala i da su se pojavili novi ciljevi, kojima je evropska umjetnost počela težiti. No Zajc je u svojim djelima pokazao da se i u djelima nacijonalnih muzičkih škola moraju u prvom redu istaknuti principi visokog artizma, jer samo po tehnički dotjeranoj koncepciji mogu nove tvorbe stati uz bok stranoj produkciji i steći internacijonalno priznanje. A po tom priznanju umjetničkih vrednota moglo se postići i općenito priznanje nacijonalnih kulturnih nastojanja.

Visoki artistički kriteriji, koje je Zajc postavio sebi i svojim suvremenicima u svim zavodima, u kojima je djelovao, nijesu ga ipak mogli uputiti, da svoj muzičarski ideal kod dolaska u Zagreb preorijentira — kao što je to učinio Smetana iza stvaranja u Švedskoj na povratku u domovinu. Zajc je svoju muziku zašarao nacijonalno upotrebljavajući pučke napjeve, ali nije mogao toliko ući u duh pučke muzike, da stvori novi smjer, da iznadje novi izražaj, da otkrije nove muzičke vrednote na osnovi pučkoga pijeva. On je bio već gotov, zreo umjetnik u punom naponu svoga — djetinski iskrenoga — talenta i kročio je dalje već utrtim putem svoga umjetničkog razvitka. U doba njegovog najživljega rada u Zagrebu, u Evropi se svršava žučna borba oko Wagnerovog djela, u Češkoj stvara Smetana divne svoje komične opere, a u Rusiji se javlja muzički realizam, izražen najsnažnije u životnom djelu Musorgskoga. Zajc ne zna za sve te napore i koliko zna, ne dohvaća ih u svojoj iskrenoj prostodušnosti, jer je uvjeren, da je sve svoje najbolje duševne dispozicije i sposobnosti uposlio kod izvršivanja one zadaće, koju mu je sudbina u razvitku kulture njegova, hrvatskog naroda namijenila. On je svoj životni poziv časno izvršio i kada je povučen u tihom prikrajku na kraju svog života — zagledao pojavu novih umjetničkih smjerova, on je s mnogo ljubavi pratio njihov razvitak, radujući se uspjehu djela, kojima je mogao zagledati tek artističke kvalitete.

Ivan pl. Zajc

Savremenici Zajca nijesu dosegli njegove artističke dotjeranosti; on ostade i za njih uzorom, kako je u tom pogledu i danas još uzorom mladjih generacija. Razvitak muzičkog života u Zagrebu i u manjim gradovima i mjestima stavljao je vazda nove zadatke mnogima, koji su u muzičkoj praksi morali učestvovati. A muzički je život na svim područjima uznapredovao.

Pjevačka društva laćaju se i izvode s uspjehom i najveća oratorijska djela iz svjetske literature; uz goleme se napore dotjeruju izvedbe vokalno-instrumentalnih uzor-djela: u takovom se izvodjenju zagleda pravi cilj i svrha kulturnog djelovanja njihova. Hrvatska opera za vrijeme djelovanja Miletića i Hreljanovića stiče glas napredne institucije, koja svom narodu može na pozornici izvesti i najteža djela velikih savremenika u najdoličnijoj izvedbi i opremi. Simfonijska i orhestralna muzika reprezentira se u programima zagrebačkih koncerata vazda još rijetkim nastupima opernog orhestra i još rjedjim gostovanjima uglednih stranih orhestara; ali ovi dolaze u Zagreb mahom uz vodstvo proslavljenih umjetnika-dirigenata i gostuju s najvećim uspjehom.

Pomanjkanje simfonijskog orhestra odrazuje se na stvaranju hrvatskih kompozitora. Sam je Zajc napisao razmjerno malo orhestralnih djela. Tako je i pomanjkanje komorno-muzičkih udruženja utjecalo nepovoljno na razvitak domaćih djela ove vrste: vrlo je malo komorno-muzičkih djela nastalo u doba poilirsko. Kao da je još uvijek cijeli umjetnički život hrvatskog naroda prožimalo naziranje, da najviši izražaj nacijonalne muzičke kulture valja tražiti u stvaranju opere. I klavirska literatura malo se gaji. Zato nastaje mnoštvo solističkih popijevaka, koje imaju poslužiti koncertnim i domaćim produkcijama. I na tom području Zajc prednjači, ali se uza nj javljaju i drugi kompozitori dajući lijepi svoj doprinos ovoj grani naše muzičke kulture.

No niti muzičko područje nacijonalnog života nije ostalo pošteđeno od trzavica, koje su na skretu stoljeća uzbudjivale sav narod. Iz zagrebačkog kazališta izbačena je opera; uz dramu je životarila opereta iznoseći zadnje bečke novitete na radost mnogih, kojima su visoki umjetnički ciljevi nacijonalne kulture bili neshvatljivi, a možda i zazorni. Umjetničke manifestacije mogla su još prirediti samo pjevačka društva, koja su bila u mogućnosti izvesti veliko koje vokalno-instrumentalno djelo. Osim ovih jedini još Hrvatski glazbeni zavod — usprkos teškoća, koje su nastale od toga, što je glavna briga njegova bila iscrpljena muzičkom školom, koju je nova uprava devedesetih godina reorganizirala u cilju, da se stvori što prije hrvatski konzervatorij — u pojedinačnim društvenim koncertima pribavlja svom narodu značajnije umjetničke uspjehe; vrijedno je istaknuti koncerat obradjenih narodnih popijevaka, koji je bio od neobično snažnog dojma i bio ponovno izvodjen.

Potreba za razvitkom komorne muzike izazvala je osnivanje posebnog društva, koje je u dvadesetak godina svog djelovanja u svojim priredbama prikazalo zagrebačkom općinstvu cijeli niz istaknutih solista-virtuoza i znamenitih komorno-muzičkih udruženja i mnogo doprinijelo tome, da se je i za tu vrst muzike razvilo razumijevanje, da se počela osjećati praznina u našem muzičkom životu bez takovih umjetničkih ensembla, a u muzičkoj literaturi manjak takovih djela.

Muzička nauka našla je samo jednog ali zato vrijednog, zanosnog i žestokog pobornika. Franjo Ks. K u h a č piše prve rasprave iz muzičke etnografije, izdaje golemi svoj zbornik pučkih popijevaka i sabire zbirku pučkih muzičkih instrumenata, ali piše i prve rasprave iz muzičke povijesti i skuplja gradju za veliki biografsko-bibliografski rječnik.

Moglo bi se reći, da je ponovni preporod cjelokupnoga hrvatskog muzičkog života počeo u drugoj polovini prvog decenija ovoga stoljeća. Nije on bio nepripravljen, naprotiv sve je očekivalo u potpunoj pripravljenosti ne samo potpun preokret u umjetničkom naziranju već i dolazak novoga tvornog duha, o kojemu je upravo Kuhač izrekao mnogo proročanskih riječi: duh nacijonalizma valjalo je da prožme novo stvaranje. No da se takovo novo stvaranje može razviti u punom zamahu, trebalo je da budu izgradjene i uredjene sve one ustanove, koje bi omogućile pravilan i brzi napredak njegov. I kao da se sretnim sticajem prilika sve našlo pripravno nekako u isto doba, opera se ponovno organizira u hrvatskom kazalištu za intendanta Trešćeca; muzička škola Hrvatskoga Glazbenog Zavoda dobiva organizaciju konzervatorija, iako još ne nosi to ime, pod kratkotrajnim vodstvom ravnatelja Franje Dugana, osnutak Hrvatskog pjevačkog udruženja »Lisinski« daje novi zamah i postavlja nove ciljeve pjevačkoj kulturi hrvatskih pjevačkih društava; s opernim orhestrom organizira uprava kazališta simfonijske koncerte; osnutkom cecilijanskog društva postavljaju se novi ciljevi za razvitak duhovne i liturgijske muzike; napokon i izdanja novih obradbi pučkih napjeva zacrtavaju pravac novih nastojanja kompozitorskih.

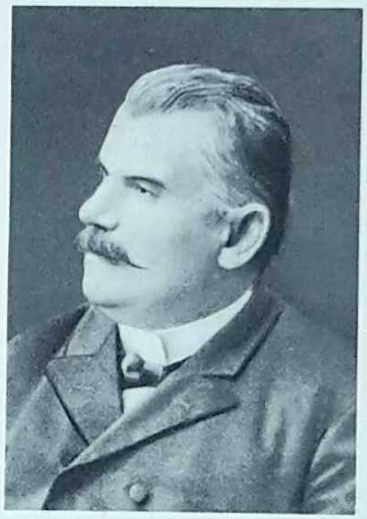

Franjo Kuhač

Treći uskrs hrvatske opere, pozdravljen od cijelog naroda najvećim zanosom, dokazuje punu zrelost naroda i potrebu ove visoke umjetničke ustanove: gotovo svi solisti, pjevači i pjevačice, cijela operna družina, njihovi dirigenti i zborovodje, a i velik dio orhestra sastavljen je od umjetnika, koji su rodjeni Hrvati, domaća djeca, a spremni su, da s potpunim uspjehom izvrše zadaću, koja im je namijenjena i zadovolje umjetničkom pozivu svoga naroda. I opera se bila latila posla izvodeći najnovija savremena djela svjetske literature, promičući i stvaranje novih domaćih djela (Bersa Blagoje i Vladoje, Zajc, Vilhar, Muhvić, Novak, Širola, Lhotka). Usprkos teških prilika za vrijeme rata uspijeva opernom orhestru da u značajnom koncertu početkom godine 1916. prikaže stvaranje mladih hrvatskih majstora (Dugan, Stančić, Dobronić, Širola, Pejačević). Značajno obogaćenje opernog repertoara počinje iza rata izvodjenjem najzamašnijih opernih i baletnih izvedaba (balet organiziraju braća Margareta i Maks Froman) slavenskih — najpače ruskih djela.

Iza velikog rata dobiva Zagreb novu ustanovu »Zagrebačku filharmoniju«, koja je razvila zamašnu djelatnost prirediuiući popularne simfonijske koncerte, u kojima je izvela djela klasične i moderne literature, često uz nastup uglednih solista, pjevača i instrumentalista, domaćih i stranih. »Zagrebačku filharmoniju« organizirali su sami članovi opernog orhestra i ona dieluje i nastupa samostalno, pa je pretstavila i mnoge ugledne strane dirigente. Ova ustanova uživa prigodice potporu vlasti, a redovno potporu posebnog društva svojih prijatelja.

Iza kratkotrajnog ravnateljevanja Franje Dugana u muzičkoj školi Hrvatskoga Glazbenog zavoda upravljen je razvitak te škole onamo, da su se u toj školi mogli izobražavati muzičari do pune umjetničke zrelosti i to ne samo instrumentalisti, virtuozi i pjevači, već i tvorni umjetnici. Društvo samo, Hrvatski Glazbeni zavod, odmah je iza rata predalo svoju muzičku školu državnoj vlasti, pa je reorganizacijom od te škole postala Državna muzička akademija u Zagrebu, zavod, koji u svojim otsjecima: pripravnom tečaju, nižoj, srednjoj i visokoj školi može izobraziti muzičare svake struke i on to doista čini, pa se već njegovo blagotvorno djelovanje zapaža u cijelom nizu vrsnih virtuoza (od kojih mnogi razvijaju svoju djelatnost u inozemstvu), pjevača (koji su članovi domaćih i stranih opernih družina), dirigenata i kompozitora, te učitelja pjevanja i zborovodja pjevačkih društava.

Hrvatski Glazbeni zavod, riješivši se golema financijalna tereta: uzdržavanja muzičke škole, upravio je svoj rad novim kulturnim ciljevima: priredjivanju koncerata za društvene članove, izdavanju muzikalija (kompozicija starih i novih majstora) te organiziranju amaterskog orhestra. U »Intimnim muzičkim večerima«, od kojih poslije postadoše »društveni koncerti«, izvedeno je najvećma od domaćih reproduktivnih umjetnika i korporacija veliko mnoštvo kompozicija iz svih oblasti muzičke umjetnosti, naročito iz oblasti komorne muzike, simfonijske muzike i vokalno-instrumentalnih ensembla. I to se djelovanje namah

očitovalo u znatno povećanoj produkciji kompozitora, naročito onih iz zagrebačkoga kruga; najnovije tvorbe mahom su bile i izvedene. Najvažnije djelovanje Hrvatskoga Glazbenog zavoda ostat će u neobično dotjeranim publikacijama starije i novije literature klavirske, komorno-muzičke i vokalne. Tim djelovanjem najstarije muzičko društvo najvećma doprinosi napretku hrvatske muzičke kulture, jer omogućuje propagandu nove muzike ne samo kod kuće, nego i u inozemstvu. Bilo bi poželjeti, da se ova izdavačka djelatnost Hrvatskoga Glazbenog zavoda proširi u što većoj mjeri, jer je — u današnje doba velike potrošnje zbog razvitka radiofonije — od presudnog značenja za brzi razvitak domaće tvorbe. Treću svoju djelatnost — promicanje orhestralne muzike — mogao je Hrvatski Glazbeni zavod razviti u toliko, koliko je njegov amaterski orhestar mogao svladati zadaće na nj postavljene, no za orhestralno muziciranje svojih članova time je društvo doprinijelo dosta velike žrtve.

Osnutkom komorno-muzičkih udruženja omogućeno je svestranije koncertno djelovanje Hrvatskoga Glazbenog zavoda. Od kvartetskih udruženja valja u prvom redu istaknuti Zagrebački kvartet, koji je u svom sadašnjem sastavu (Miranov-Graf-Aranyi-Fabbri) stekao i u inozemstvu lijepe uspjehe. Valja posebnom hvalom istaknuti to, da su u svakome svom zagrebačkom koncertu vazda izveli barem jednu novu domaću kompoziciju; time su znatno utjecali na komorno-muzičko stvaranje, pa hrvatska kvartetska literatura bilježi lijep broj novih djela, od kojih su mnoga stekla i priznanje inozemstva. Osim Zagrebačkog kvarteta djeluje i kvartet Matz-Schönstein; njegove uspješne turneje vrše se najvećma ljeti i to u državi. S uspjehom je opetovano nastupio i Zagrebački trio.

Domaći koncertni virtuozi — pianisti i violinisti — izdašno su sudjelovali u razvitku muzičkog života, neki djeluju i sada još s uspjehom u inozemstvu. Tako isto i koncertni pjevači i pjevačice, od kojih ipak većina djeluje — a smatra to i svojom glavnom zadaćom — na opernim pozornicama dijelom u Zagrebu i Ljubljani, dijelom u drugim državama.

Razvitak pjevaštva nije išao onim tempom i u onom smislu, kako je to bilo očekivati zbog visokog stepena reproduktivnog umijeća, što su ga dosegla pojedina društva uz vodstvo vrsnih dirigenata i zborovodja. »Lisinski« u Zagrebu i inozemstvu stiče ugled prvaka medju pjevačkim društvima u cijeloj državi. Njegovi dirigenti (Lhotka, Savin, Baranović, Sachs i ponovno Baranović) dotjerali su reproduktivne podobnosti mješovitog zbora toliko, da su mogli s njime u najodličnijoj interpretaciji izvesti najzamašniia djela klasične i moderne svjetske literature (na pr. Beethovenovu »Missu solemnis«, Berliozov »Requiem« uz zagrebačku filharmoniju, Stravinskoga »Svadbu«, vokalna djela talijanskih klasika 16. stoljeća itd.), ali i veoma teška djela domaćih kompozitora. »Kolo« je putovalo na turneje u Švicarsku, Francusku i Italiju, a naiveći je uspjeh doseglo odličnom interpretacijom oratorija Sv. Ćirilu i Metodiju prigodom internacijonalnog festivala u Frankfurtu na Majni god. 1927. »Glazbeno društvo intelektualaca« pjevalo je ispriva najvećma kompozicije svoga osnivača Rudolfa Matza, a poslije i djela ruskih i njemačkih majstora. »Zora« iz Karlovca postiže u svojim inozemnim nastupima (u Frankfurtu i Bruxellesu) velike umjetničke uspjehe. I druga društva razvijaju svoju djelatnost i u manjim turnejama po domovini i na pjevačkim smotrama stiču priznanje za svoj umjetnički rad (osječki »Kuhač«, vinkovački »Reljković«, sarajevski »Trebević«, subotički »Neven« itd.). Kao ozbiljno nastojanje pozdravila je kritika osnivanje seljačkih pjevačkih zborova, ogranaka općenitog kulturnog seljačkoga pokreta »Seljačke sloge«. U koliko će vodstvu »Seljačke sloge« uspjeti sačuvati, uzdržati i poduprijeti barem opstanak folklornih preduvjeta za razvitak pučke muzike, bit će njegov rad blagotvoran: samo će pjevanje četveroglasnog zbornog sastava zacijelo djelovati negativno u tom smislu, jer će pučku popijevku odaliiti od ostalih životnih manifestacija, s kojima je usko vezana, a pievače od slušača oštro odijeliti. Sporijem razvitku mnogih pojedinačnih pjevačkih društava a i cijelog pjevaštva mnogi su uzroci, medju ovima i oni političke prirode.

I crkvena muzika našla je mogućnost svoga razvitka u novom stoljeću. Cecilijino društvo, kojega je cilj upravo promicanje liturgijske muzike, shvatilo je ipak posebne prilike hrvatskoga naroda, pa je pregnulo, da uzdigne pobožni pjev puka za službe Božje ne samo propagiranjem klasične crkvene polifonije, već i oživljavanjem prekrasnih napjeva sredovječne latinske i hrvatske himnologije, kakova se očuvala u pisanim zbornicima iz 17. stoljeća i golemom kantualu »Cithara octochorda« (u 3 izdanja) iz početka 18. stoljeća, kada je barokna crkvena umjetnost stvorila u Hrvatskoj najljepše svoje spomenike. Osim toga je glasilo tog društva »Sv. Cecilija« (izlazi već tridesetak godina), pod vrsnim vodstvom uvaženoga svog urednika, kanonika J. Barléa, postalo stručnim i naučnim časopisom, u kojemu je sabrana obilna gradja iz hrvatske muzičke povijesti i muzičke etnografije. Uz liturgijsku muziku i himničke kompozicije počela se gajiti i duhovna muzika (oratoriji, kantate, moteti i sl.), pa je jedan od naivećih inozemnih uspjeha postignut oratorijskom izvedbom (vidi napred). Ovom muzikom bave se gotovo sva društva koja su u mogućnosti izvoditi zamašniia djela. Samu liturgijsku muziku gaje posebna društva, crkveni i oratorijski zborovi, dok se u najnovije vrijeme posebna pažnja posvećuje i gajenju liturgijske muzike staroslavenske: osnovan je i poseban časopis za propagandu te muzike (Ćirilo-Metodski vjesnik), koja ima oživjeti crkveni pjev u grkokatoličkim crkvama. Bilo bi poželjno, da se i na tom području što prije dovinemo samostalnosti, jer za sada tu prevladava još utiecai znamenite ruske i ukrajinske literature. Tako bi isto bilo poželjno, da se staroslavenskom liturgijskom pjevanju u rimokatoličkim crkvama posveti više pažnje.

Muzička nauka u ovom najnovijem razdoblju hrvatske muzičke povijesti pokazuje znatan napredak. Broj se radnika povećao, djelokrug proširio. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti pokrenula je izdanje »Jugoslavenske pučke popijevke« i u prvim svescima objelodanila iscrpljivi Žgančev zbornik medjimurskih popijevaka. Historijskim istraživanjima bave se mnogi, pa ima — kako je to gore rečeno — dosta detaljnih i pojedinačnih studija publiciranih u »Sv. Ceciliji«. U izdanjima Hrvatskoga Glazbenog zavoda nalaze se u kritičnim izdanjima kompozicije ilirskih majstora (Livadića, Pintarića), ali i dragocjeni doprinos, duhovni koncerti spljetskog orguljaša Lukačića (u redakciji dra Plamenca) iz početka 17. stoljeća. Najveća se pažnja ipak posvećivala muzičkoj etnografiji, istraživanju onih problema, što ih nameće proučavanje muzičkoga folklora. Najviše radova te vrsti publicirano je u »Sv. Ceciliji« i »Zborniku za narodni život i običaje« (u izdanju Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti); manji se članci nalaze i u kalendarima »Napretka« i drugim povremenim publikacijama. I strani istraživači priklanjaju pojedinim pitanjima našega muzičkog folklora svoju pažnju, posebice muzički institut njemačkog sveučilišta u Pragu. U Etnografskom muzeju u Zagrebu organiziran je posebni otsjek za pučku muziku, pa se rad tog otsjeka odvijao u prvom redu u sabiranju gradje (zapisi pučkih popijevaka, pučki muzički instrumenti, fonografiranje pučkih napjeva), a onda i u istraživanju pojedinih pitanja, o čemu su publicirani rezultati dijelom u »Narodnoj Starini«, dijelom u »Etnološkoj biblioteci«.

Na svim se je područjima mnogo uznapredovalo naročito iza svjetskog rata. I revije i dnevne novine donose u svojim feljtonima i kulturnim rubrikama referate i kritike najnovijih izdanja i muzičkih priredaba, pa se pomalo razvija i sve dotjeranija kritika; njezino stajalište najvećma je posredničko: ona želi nova nastojanja približiti pojimanju širokih slojeva općinstva. Tim ispravnim stajalištem svojim izvršuje štampa korisnu propagandu i nacijonalnu dužnost u promicanju općenite narodne kulture.

Živi razvitak muzičkog života odmah iza svjetskog rata sigurnim je znakom, da su u hrvatskom narodu velike umjetničke sposobnosti. Trebalo je stvoriti preduvjete za mogućnost takovog razvitka, a to su — kako sam već istaknuo — one ustanove, koje omogućuju doličnu reprodukciju novih muzičkih djela manjeg i većeg opsega. Čim su takove ustanove organizirane, kompozitori se hrlo latiše posla i uspjeh nije izostao, uspjeh, velik i nadobudan. Na svim područjima muzičke umjetnosti, u svim vrstama njezinim razbira se napredak, nastaju djela vrijedna hvale i priznanja. Stvorena je velika i dostojna muzička literatura, pa je na kraju ovoga sumarnog prikaza potrebito istaknuti najuglednije trudbenike i kompozitore i područje njihove djelatnosti.

Još vazda je u prvom redu umjetničkog interesa opera. Njezini ravnatelji najvećma su domaći muzičari (Albini, Rukavina, Sachs, Konjović, Baranović); i medju opernim dirigentima od reda su domaći ljudi (Smodek, Jozefović, Gotovac). Od opernih kompozitora osim već spomenutih valja još istaknuti Šafraneka, Odaka i Gotovca. No zagrebačko kazalište pomoglo je i razvitak baleta (tu su izvedbe djela Stravinskoga bile od presudnog utjecaja); medju kompozitorima baleta valja istaknuti Baranovića, Šafraneka i Papandopula. I operetna muzika našla je svoje promicatelje (Tijardović, Prejac, Hirschler i dr.).

Orhestralna muzika ne razvija se onim tempom, kako bi to bilo poželjno. Ipak je napisano dosta većih djela, ma da simfonijskoj muzici kompozitori ne obraćaju veće pažnje. Nastale su suite, uvertire, kompozicije u formi scherza ili ronda i manji broj koncerata za solo-instrumente s orhestrom. Najveći je uspjeh s orhestralnim kompozicijama postigao Štolcer-Slavenski. Orhestralna su djela pisali Dobronić, Dugan, Lhotka, Lucić, Jozefović, Baranović, Širola, Blagoje Bersa, Papandopulo, Stančić, Odak i dr.

Već je istaknuto, da je mladja generacija kompozitora posebnom pažnjom stvarala kvartetsku literaturu, pa su u tom području muzičkog stvaranja osim već spomenutih kompozitora: Baranovića, Lhotke, Dobronića, Odaka, Širole, Štolcera pokazali i najmladji svoje lijepe uspjehe, medju ovima u prvom redu Cipra i Brkanović. U oblast komorne muzike valja ubrojiti i druga djela za manje i veće instrumentalne ensemble, što su ih napisali Papandopulo, Grgošević i dr.

Klavirska muzika još se uvijek ne stvara u dovoljnoj mjeri. Uz majstorska djela Stančićeva, valja tu posebice istaknuti zanimljive kompozicije Tajčevića, Papandopula i Štolcera.

Obzirom na vokalnu muziku dovoljno je istaknuti, da je ne samo literatura solo-popijevke s klavirskom pratnjom, nego i literatura zborna (za muški i mješoviti zbor, pa i za ženski zbor) još uvijek najomiljelije područje kompozitorske djelatnosti, pa bi tu valjalo izbrojati ne samo već više puta spominjana imena, već još i mnoga druga; ima velik broj kompozitora, koji su tako reći samo zborni kompozitori.

U područje vokalno-instrumentalne muzike spadaju veće kantate i oratorijska djela, no kako je izvedba takovih djela otešćana današnjim teškim ekonomskim prilikama, rijetko se koji kompozitor odlučuje, da takovo djelo napiše.

Cjelokupno nastojanje hrvatskih kompozitora zagrebačkoga kruga nosi na sebi biljeg iskrenog nacijonalizma. Nijesu se stvorile grupe sumišljenika, koji bi postavile neke idejne zajedničke ciljeve svome umjetničkom stvaranju; kao da svaki kroči svojim putem, a ipak svi teže tome, da uz najpuniju umjetničku sadržinu i artističku dotjeranost — služeći se sredstvima najmodernije kompozitorske tehnike — izraze u svojim djelima duh svoga hrvatskog naroda.

LJUBO BABIĆ

PREGLED HRVATSKE UMJETNOSTI

U najranijim počecima naše povijesti rječito govore brojni i vrijedni spomenici o postojanju likovnog života kod Hrvata. Na razvojnoj liniji toga života čine snažni početak važni kameni spomenici iz dobe hrvatskih narodnih vladara, mada su ti spomenici, ti zapisi, te ploče, te crkve čedne po svojoj veličini, one su značajne po svojoj sadržini. Otkrivaju i dokazuju visoku kulturnu razinu slobodne hrvatske države u ono vrijeme, kad daleko veći narodi takovih spomenika još uopće nisu potomstvu ostavili a kamo li u njih unijeli osebujne značajke. Ta osebujnost nije samo istaknuta od naših pisaca povijesti, već je ona zapažena i od stranih ucenjaka, pa i raznovrsna i protuslovna njihova tumačenja nisu mogla ukloniti činjenicu, da su ti rani spomenici u nesumnjivoj vezi sa primitivnom pučkom umjetnosti. Čas su ti spomenici više ili manje blizi istom shvaćanju, čas su opet slični, da ne kažem istovetni sa oblicima seljačke, naše umjetnosti, kakova je još i danas ili kakova je bila do nedavno na čitavom hrvatskom etničkom teritoriju.

Ta veza i te sličnosti u svakom slučaju jasno pokazuju, da postoji uza sve strane utjecaje kroz stoljeća jedan te isti duh, još više jedno te isto plastično shvaćanje, koje svoju osebujnost nije zatajilo ni u najcrnijim periodima narodnog života. Istina nadirali su i širili se jaki posredni i neposredni utjecaji na naš teritorij, po svojoj su višoj razini svojom snagom zapremali prva i vidna mjesta te su često potpuno zavladali, tako da se činilo da uopće i nema nekog našeg urodjenog i osebujnog likovnog razvoja. Naša je osebujnost gurnuta u stranu ili prebačena pa potisnuta u bezimenu prvotnu primitivnost, ona je ipak trajala, šta više, ona se često i probijala kroz strane utjecaje i preobličena dokazivala u tudjoj napravi svoje postojanje.

I sam položaj zemalja, što su ih Hrvati zaposjeli došavši za velike seobe naroda sa sjevera, pokazuje koji su utjecaji i mogući i koji su bili presudni za čitavi kulturni život Hrvata, a napose za likovni razvitak. U glavnom je utjecala s jedne strane jugo-zapadna kulturna komponenta, a manje i slabije istočna. Prva djeluje već na početku za dobe hrvatske slobodne države, te vezuje u najranijoj fazi hrvatski likovni život za zapadne umjetničke izraze mediteranske kotline. Istočna komponenta, naime u glavnom pravoslavni protuzapadni Bizant, nije vršio u nijednom periodu toliki utjecaj koliko zapad; a kad je ta komponenta utjecala, njezin je utjecaj bio indirektan ranije preko Ravenne a kasnije preko Venecije, dakle opet preko zapada. Tek poslije nadiranjem i provalom Turaka, kojom je naš etnički teritorij sudbonosno i tragično razveden skoro u dvije nepovezane cjeline, taj se utjecaj istoka sve više širi i jača. Tom je provalom u kompaktnu i homogenu zemlju ušao uljez, stran i tudj čitavom dotadanjem razvitku. Unio je svoje gradnje (džamije), svoju nošnju, svoje nakite, čitavi strani orientalni svijet oblika, tako da je poremetio svojim tudjicama pravilni razvitak likovnog života, koji je, kako je sasvim i razumljivo, potpuno zamro u vrijeme, kad je našom zemljom tekla krvava linija stoljetne fronte.

Tomu se prodiranju i tom se nanosu, kojim je osmanlijski val zapljusnuo naše strane suprotstavlja isto tako poguban ali suprotan sjeverno-zapadni utjecaj. Civilizovaniji on pobjedjuje i zadržava svoj gospodujući položaj na našem području, pogotovo u sjevernom dijelu posljednja dva stoljeća, kad je ostao bez takmaca i bez protuteže, jer su južni i istočni utjecaji sasvim izgubili svoju važnost. Na taj su način likovni spomenici, osobito oni posljednjih perioda, na našem teritoriju svi ili barem dobrim dijelom u direktnoi vezi ili bolje reći pod direktnim utjecajem zapadnih komponenata u koliko su realizovani u razvijenijim oblicima.

I ti su izrazi našega kulturnog života podijeljeni na dvije glavne pole u kojima se odvijao politički i kulturni život, napose u jačim ili slabijim centrima. Jednu je polu predstavljao život u dalmatinskoj Hrvatskoj po većim gradovima, a drugi opet u panonskoj Hrvatskoj isto tako u gradićima, a poglavito u posljednjem periodu u Zagrebu, koji ne postaje samo jezgra, već i glavno izrazito hrvatsko žarište.

Gotovo je čudo, da se je ipak uza sve utjecaje, koji su čas jači, čas slabiji, kao i uza sve nepogodnosti geografskog položaja i teškog političkog živovanja, probijao i naš osebujni likovni izraz ispod tudje kore i ispod tudjeg kostima sad više sad manje. Po tom i ne bi bila čitava naša povijest likovnog života ništa drugo nego tužna i žalosna priča o naporima za postignuće našeg čistog i neprerušenog i neiskrivljenog likovnog izraza, točni pendant našoj povjesnici koja isto tako i nije drugo nego nabrajanje patnja kroz stoljeća u cilju samoodržanja. Na tim stranicama obih naših povjesnica gotovo je jedina utješljiva činjenica naša izdržljivost, koju pokazuje i spomenuto probijanje naše osebujnosti ispod tudjih naslaga i stranih kulturnih taloga. To isto izdržljivo i neprestano stremljenje svjedoči, da je uz sve nepogode naša narodna nutarnja struktura stoljećima ostala nepovrijedjena i da je moguće postojanje likovnog izraza u svojoj potpunosti, kad bi se eliminirali svi strani utjecaji. Da je ta tvrdnja istinita, dokazuju stoljećima sporadične pojave. Poslije starohrvatskog perioda javlja se niz umjetnika. Dostaje spomenuti uz ogromno čislo naših klesara i gradjevinara samo dva imena: splitskog majstora vratiju katedrale Buvinu i majstora Radovana, koji je izvajao kameni originalni portal trogirske katedrale. Pa čitavi bogumilski kompleks još do danas estetski neocijenjen očituje nedvoumno osebujne značajke, koji nisu daleko od naših seljačkih primitivnih izraza. Tako gatajući likovne spomenike na hrvatskom teritoriju možemo lagano uočiti činjenicu, da su se na tom istom teritoriju, ako ne istovremeno a ono sa zakašnjenjem, odvijale kroz vjekove točno iste faze umjetnosti, kao što su se redale u ostaloj Evropi. Poslije bogate romanike duž obale Hrvatske, koja svojom osebujnom varijantom pečata većinu arhitektonskih spomenika u čitavoj dalmatinskoj Hrvatskoj, slijedi period gotike. Medju prvim gotskim spomenicima u Evropi vremenski je i naše Topusko uz brojne manje i veće gotske gradjevine po gornjoj Hrvatskoj. Prelazni period opet označuje najstarija zidna slikarija u samom Zagrebu, dok u Dubrovniku kasnije postoji čitava osebujna slikarska škola. A velika i važna imena renesanskih umjetnika kao Laurane (1423.—1502.), Klovića i Medulića (1522.—1560.) imena su našega roda. Sklavonci su to, koji su svojim djelima uz mnoge druge kao Kolunića Rote obogatili stranice opće povjesnice umjetnosti. Po tom kasnije slijedi barok sa premnogim arhitektonskim, kiparskim i slikarskim djelima. Većina je tih malenih ali prekrasnih spomenika nažalost još i danas malo i nesistematski istražena, a pogotovo nije estetski ocijenjena. Ali usprkos tomu ti spomenici u koliko su poznati i istraženi svojim bogatim lokalnim osebujnim značajkama očituju kontinuitet likovnog stremljenja. U to se vrijeme medju staležima i redovima kraljevstva hrvatskog nalaze donatori i graditelji divnih zagorskih baroknih crkva i crkvica. Njihove portrete slikaju domaći i strani slikari. U to se vrijeme urešuju crkve oltarima i kipovima (Bubić, XVII. stoljeće); grade se palače i domovi (Varaždin, Zagreb), dvorci i ljetnikovci malih razmjera, ali često toliko skladni, kao da su ih veliki majstori zidali. Slično se dogadja i uz morsku obalu, gdje su građene skladne male palače i nastambe tadašnjih feudalnih gospodara. Potrebe toga svjetovnog i duhovnog feuduma na jugu i na sjeveru podmiruju likovni radnici tudji a i urodjeni, koji portretiraju tu gospodu, to društvo, koje živi, istina sa zakašnjenjem, u istim oblicima kao i ostala Evropa. Ti opći barokni oblici dugo se zadržavaju kod nas, oni traju i djeluju direktno na našu pučku primitivnu umjetnost, koja te oblike prihvaća te ih na svoju preobrazuje. Nu svakako nije nikakvo čudo, da je mnogu osebujnu baroknu varijantu u našim stranama proizveo pučki bezimeni umjetnik unijevši u pojedina djela i svoj primitivni ali originalni ukus, kao i svoje urodjeno osjećanje oblika i boja. Isto tako, kao što je romanika produžila svoje trajanje u dalmatinskoj Hrvatskoj, tako je i barok vladajući na sjeveru ne samo kroz čitavo XVII. stoljeće, već se barok produžuje u prvim decenijima XIX. stoljeća, kad poprima likovni život uz nebrojene napore prve obrise savremenog likovnog razvitka. U tom je stoljeću vidljiv konstantni napredak, uza sve nedaće i protivnosti obavljen je ogromni posao, zato je potrebno u tom vijeku potanje objasniti i njegovu komplikovanost i konstantno stremljenje. Mada je početak jalov, već se i u tom prvom periodu, a pogotovo u drugom, vide jasne konture pozitivnih realizacija.

PRVO DOBA 1800.—1830.

To doba označuje produživanje i dalje vegetiranje baroknih oblika u graditeljstvu svjetovnih i crkvenih gradjevina, a pogotovo u neznatnim i siromašnim crkvenim slikama, koje su za razliku od prije prestale biti zidne slikarije a postale su skromne uljene oltarne slike. Tu i tamo javljaju se i oblici klasicizma. Od javnih zgrada isticala se srušena bolnica na Jelačićevom trgu, ona je zidana godine 1804., i stari njemački teater, danas prirodoslovni muzej, a pred svima tima zgradama i palačama tog vremena najviše monumentalnog ima dvor nadbiskupije. Još manje ima spomenika iz tog vremena duž mora, gdje se gradi po starim prokušanim kalupima, većinom talijanske proveniencije. Graditelji svih ovih zgrada na cijelom su teritoriju dobrim dijelom obični dobri i vješti majstori, njihova se imena rijetko ističu, a ona su i nevažna, da su to bili stranci i poneki domaći nema sumnje.

O nekom kiparstvu ovoga se doba ne može uopće govoriti, postoje grobni spomenici, svetački likovi u glavnom ispod razine prosječnog umjetnog obrta. Taj opet živi po manjim predmetima, kao urama, posoblju, svjećnjacima, kniiškom uvezu i knjiškom uresu, te je istovetan kao i na zapadu, nosi izrazite i čiste značajke empirskog sloga.

Slikarstvo je već nešto bogatije, to su oltarne slike i portreti velikaša, crkvenih i svjetovnih. Medju tim slikama ponekad zabljesne koji komad, što se izdiže nad prosjek. Izradjuju ih većinom putujući slikari, dakako stranci dobrim dijelom. Ima i od naših, to su opet ili slikari fratri ili svećenici, kao Miho Ćuić (1770.—1812.), iz Duvna, Franjo Bogdanović (1790.—1830.), koji je izradjivao oltarske slike na Visu u Komiži. Na Rijeci živi Josip Kirin (1781.—1849.), a Juraj Srna u Sv. Katarini u Zagrebu slika sv. Julijanu (1831.), a Zagrepčanin Antun Keller u Remetama. Imade pače i taj slučaj, da župnik Horvat sam slika svoju kapelu sv. Vuka u Klenovniku (1826.).

Tu jalovost i siromaštvo skrivila je reakcija, ratovi i opće osiromašenje, pravog likovnog života još dugo ne će biti, vlada u to doba u pravom smislu praznina reakcije. Kad ova nešto popusti, pojavljuju se u drugom periodu konture izrazitog htijenja u likovnim oblastima.

DRUGO DOBA 1830.—1860.

Ilirski zanos nije mogao sam po sebi udariti neke temelje za likovni razvitak, nu kakogod se kritički promotre rezultati tog perioda može se utvrditi, da uza sve iskrivljenosti (već u samom imenu) i uza sve nedaće, koje su poslije proizašle iz tog ilirskog preporodnog zanosa, ipak je i to doba ne samo aktivnije, već i ono pokazuje da je ono samo preostale i istinito i živo i pozitivno u tom periodu, što je stvoreno i što je proizašlo iz najdonjeg sloja, a ne ono, što je štaviše stvarano protiv njega u ime dalekih i maglenih perspektiva; ove je i onako život u potpunosti demantirao.

Da se u tom početnom polustanju razvija u prvom redu diletantizam, nije nikakvo čudo. Za svoju zabavu bave se ljudi kraj drugih poslova i umjetnošću. Takav je slučaj svećenika Marka Badovinca (1771.—1851.), koji modelira i reže u drvo, kao što slika župnik Stjepan Marjanović (1802.—1860.). Poznato je, da je i Pavao Štoos bio dosta vješt diletant. Većom spremom rade to žene plemkinje, kao Anka Marović, Marija bar. Stürmer-Bedeković, Karolina pl. Mihanović, pl. Novak itd. Od tih diletanata pokazuju više spretnosti domaći majstori klesari oltara i kipova, većinom su to samouci.

Kako se gradjanski stalež u tom periodu polagano afirmirao popunjujući se s jedne strane seljačkim elementom, koji stručne spreme nije imao, a s druge strane rastrojstvom plemstva, koji tu stručnu spremu nije ni dostao, to je razumljivo, da su stranci kao majstori: vješti slikari, kipari i graditelji, ponajprije došli do riječi. Tek kasnije će se njihovo potomstvo pohrvatiti i sljubiti potpuno s našom sredinom.

Ti znalački radnici na likovnom polju uglavnom namiruju obične i dosta male potrebe našega društva bez velikih umjetničkih pretenzija. Njihov se rad kreće na liniji unošene civilizacije, pa u najboljim primjerima takav rad ne nosi samo pečat vremenski, već ima ponekad i značajke umjetničkih osobnosti. Takav je slučaj Bartola Felbingera (1785.—1871.), graditelja, čiji rad daje čitavom drugom, a ponešto i trećem periodu u gornjoj Hrvatskoj, a napose u Zagrebu, naročiti biljeg. Uglavnom je vezan uz Zagreb, kamo je Felbinger već došao 1809. i gdje djeluje ponajviše u drugom periodu; tu postaje bogat i ugledan graditelj, koji zbog obiteljskih neprilika umire gotovo kao prosjak. Brojna arhitektonska djela B. Felbingera nose pečat tadanjeg pobjednog klasicizma bečke proveniencije. Uglavnom su to čedne građanske kuće i rijetke monumentalne gradjevine, bolje čedne palače, zatim manji objekti, a ti su i najljepši, kao biskupski ljetnikovac u Maksimiru, vrtlarske kuće i ograde. Istaknuti valja medju gradjanskim kućama Jakčinovu i Friganovu kuću u Demetrovoj ulici. I kod tih zgrada, kao i kod drugih Felbingerovih, nije nigdje narušena skladna cjelina pročelja, sklad je postignut najmanjim i najjednostavnijim sredstvima. Sve od reda, pa i one najmanje djeluju otmjeno. Tlocrti su jednostavni, stroga simetrija svuda provedena, sretni razmjeri pa i najsitnijih detalja govore očito o Felbingerovoj majstoriji. Svakako je njegova najmonumentalnija zgrada tako zvana »Dvorana«, prvi narodni dom (Opatička ul.). Ima dva pročelja, bogatije i značajnije je istočno; podgradjena lukovima centralna veranda prvog kata drži na četiri vitka stupa balkon drugog kata te daje mirnoj plošnini gospodskog pročelja glavni akcenat. Stilski čista arhitektura svojim uravnoteženim skladom uza sve skromne dimenzije izaziva jak dojam monumentalnosti. Pravilnost i sklad kao nešto vesela očituju isti oblici na vili Alagovićevoj u Novoj Vesi, a pogotovo već na spomenutom ljetnikovcu u Maksimiru.

Ti su radovi istodobni i istovjetni sa isto takvim radovima po cijeloj srednjoj Evropi, oznaku nose biedermeierskog stila, utjecaji bečki su nesumnjivi. Dok se skladno tako gradi na sjeveru, na jugu se takav sklad nigdje ne javlja; tamo se grade istina zgrade sa nekim klasicističkim oblicima, ali manje sretno, pod talijanskim uplivom, kao splitske »Procurative«: općinska zgrada i Bondin teatar u Dubrovniku, građene su obe zgrade od Splićanina Perišića.

Slično strancu Felbingeru postoji čitavi niz drugih likovnih radnika, a pogotovo slikara majstora, koji izradjuju većinom portrete. Njima zahvaljujemo čitav bogati kompleks biedermeierskog portreta. Medju tim majstorima ima i odličnih umjetnika, ima i po neki domaći, kao Varaždinac Moses ili Jelenčić (1847.). U taj krug valja spomenuti Matiju Brodnika (1845.), koji slika crkve i portrete. U to je vrijeme najviše zaposlen u Zagrebu Michael Stroy (1803.—1871.) Slovenac, koji osniva slikarski atelje prije 1848. u Zagrebu, a slika portrete, on je službeni slikar biskupije. Prijateljuje sa St. Vrazom, čiji mu je portret i ponajbolji. Više cijene tadanji mogućnici Slovaka Ivana Zasche-a (1826.—1863.), koji slika crkvene slike, izradjuje zagrebačke vedute, a najbolji je kao portretista. Naravno da sličnih majstora ima i duž čitave obale i na Rijeci, i u Splitu, i na Korčuli, pače u Dubrovniku postoji značajni grafičar Petar Mančun, koji se nažalost već zarana odbio od naše zemlje, kao i Bartol Markovic, poznati bakropisac (1813.). Obojica rade u Italiji.

No u čitavom tom likovnom kompleksu kraj mnogih poznatih i nepoznatih vrijednih majstora ističe se ponajviše pojava Vjekoslava Karasa (1821.—1858.), koji ne samo da je nada sve snažan i urodjen talenat (rodjen je Karlovčan), već se on čini svojim tragičnim životom kao tužni simbol budućih likovnih generacija, koje će se patiti kao i Karas oko postavljanja prvih životnih uslova likovnog života od 50-tih godina pa do danas. Taj zaneseni bijedni slabunjavi melankolik, romantik po naravi, skeptik spram sebe, razdražljiv i podatljiv, nosi u sebi božansku iskru talenta. Ponižen i slomljen neimaštinom i bijedom čitave sredine, ipak slika naše najznačajnije slike XIX. stoljeća. Slika ljudske dokumente, još više slika prve naše portrete, koji ne opisuju, ne reflektiraju samu vizuelnu predstavu, već govore i žive svojim posebnim životom, kako žive sva prava velika umjetnička djela. Izražajni su to likovi, malo ih je i rijetki su, puni su sklada i uza sve nesumjernosti i one tipične slabosti pretstavljaju za naš razvitak značajan i snažan početak. Takav je portret sa lutnjom, a još više obiteljski portreti Krešić, a nad svima slika malog dječarca, koji se čini kao najmodernija slika.

Vjekoslav Karas

Ferdo Quiquerez

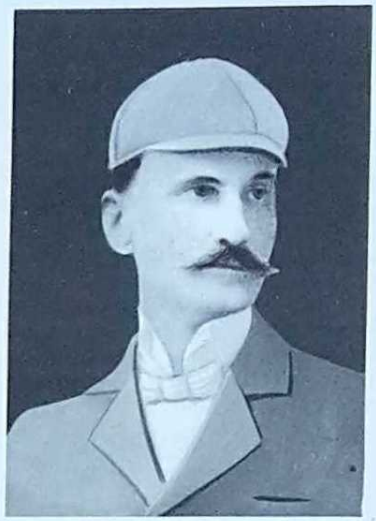

Nikola Mašić

Karas je učio u Italiji, preko Milana, Bologne dospjeo je mali karlovački »velekrotki« dječak u atelje Salghetti-Driolija, Zadranina (1811.—1877.), koji je slikao »Apoteozu zadarskog maraskina« (otac mu je bio destilator maraskina) i »Jugoslaviju« u akademiji. Tamo je bio u školi i rano preminuli talenat Vjekoslava Andrića (1832.—1864.). Kod Salghettija nije mogao mnogo naučiti ni Andrić ni Karas. Glavno školovanje i najvažnije utjecanje vršio je na Karasa nazarenski krug na čelu sa Overbeckom, iz tog su perioda i najbolja platna Karasova, kasnije bi se moglo i zaključiti kad se ima u vidu dualnost u Karasovu opusu, da su i tadašnji nizozemski slikari, koji su živjeli u Rimu, ponešto na njega djelovali.

Prekinuti studij, povratak u domovinu, pa i ono teško i patničko življenje neminovno je vodilo nazadovanju. Krug se oko prijemljivog Karasa sve više suzivao, strmina je bivala od dana u dan sve veća. Bijeda, osama, letargija i očaj pritisnuli su i konačno dotukli taj veliki talenat, još prije nego što su virovi Korane primili njegovo izmučeno tijelo. Karasova mukla grobna tužaljka komponovana pred smrt po njemu samomu znači očaj i rezignaciju. Ona završava drugi period kao mukla i teška jeka ilirskih budnica.

TREĆE DOBA 1860.—1890.

U to vrijeme postaje likovni život donekle jači, sporadičnih pojava ima više, mada se nije društvo mnogo izmijenilo, ni ekonomske prilike mnogo poboljšale, one su se ipak nešto popravile pogotovo prestankom suludog tudjinskog apsolutizma i početkom nagodbe. Društvena se struktura izmijenila nešto u korist gradjanstva prilivom osiromašenog malog plemstva i donekle podizanjem ponekih seljačkih elemenata u onaj gornji tanki sloj; stvorio se činovnički kadar inteligencije, koja svakako nije mogla po svojim ekonomskim prilikama postati podrška likovnom životu. Taj je zavisan poglavito od mecenatstva pojedinaca, u našem slučaju od mecenatstva Strossmayerova, a poslije od potpora i narudžaba autonomne vlade. Nagodbom je Zagreb postajao sve više ne samo privlačnom točkom

za sve Hrvate, već i svakim danom jačim kulturnim žarištem, koje će pomalo sve više druge centre na našem teritoriju resorbirati. Takav jedan centar bio je Osijek, gdje se našao čitavi krug slavonskih slikara, čije će djelovanje biti posredno ili neposredno, važno za naš cjelokupni likovni razvitak. Tamo boravi J. F. Mücke, portretista i crtač prvih naših historijskih slika, on je učitelj F. Quiquereza kasnije u Zagrebu. Tamo djeluje još mnogo prije Münzerger, zatim Hötzendorf Franjo i sin mu Hugo (1807.—1869.) učitelj Kršnjavoga, vrijedan crtač, a ponajviše se medju njima izdiže Adolf Waldinger (1843.—1904.), kao tankoćutni crtač i slikar slavonskog pejzaža, koji predano i nada sve darovito i najobičnijim sredstvom (olovkom) realizira, bolje rečeno, oživljuje na papiru slavonsku šumu i njezine bujne rasline. On je u biti realista isto takav, kakvi je bio i F. Quiquerez (1845.—1893.) u svojim vanrednim pejzažima iz Crne Gore, Dalmacije i Like. Prvi naš slikar koji otkriva i fiksira ljepotu Velebita i slikovitost krša. Od tih njegovih dragocjenih stvari slabije su i nezgodne popularne historijske slike, koje je Quiquerez producirao i bez volje i bez naročite meštarske spreme. Quiquerez slika i portrete (autoportret) i po prvi put donosi živi seljački naš tip. Poput Karasa zaokruženog školovanja nije imao, učio je u Veneciji, Rimu i Münchenu. Tamo se školuje i to potpuno, naš akademski realista Nikola Mašić (1852.—1902.). Kasnije se Mašić nalazi kod Bouguereaua, od kojeg

Celestin Medović

Ivan Rendić

Vlaho Bukovac

ima napose ono uljepšavanje i idealiziranje. Traži anegdotu, opis i ilustraciju. Poznata je njegova »Guščarica« i »Idila«. Najbolji je u prikazivanju tipova kao što to pokazuje »Ličanin«, a ponajviše je slikarski u malim svježim studijama bilo životinja bilo intimnog pejzaža kao rascvjetano stablo, dvorište, pa vrt u svim varijantama. Majstorski slika male nature morte.

Slikarski izmedju Quiquereza i Mašića stoji Iso Kršnjavi (1845.—1927.) koji u svojim malobrojnim ranim slikama nosi iste realističke značajke. No Kršnjavi je za naš likovni razvoj više važan kao organizator i inicijator, nego kao slikar. On uistinu prvi počima smišljenim planom stvarati prve mogućnosti čitavog likovnog života. Ostvaruje 1878. Društvo umjetnosti, 1882. obrtnu školu i obrtni muzej, kasnije kao odjelni predstojnik za bogoštovlje i nastavu gradi, dijeli potpore, zamišlja nove nastavne osnove, naručuje slike i spomenike, gradi ateljee, sabire umjetnike, omogućuje im život, pregradjuje ili dogradjuje preko stotinu naučnih zgrada, crkava i ustanova. Jednom riječju, Kršnjavi je gotovo kroz dobra tri decenija glavno i vodeće lice našeg likovnog života. Istovremeno je ta univerzalna ličnost i profesor, i historičar i pravnik, organizator i inicijator, literat i esejist, tvorac osnova naše napredne nastave, pisac romana i stručnih radnja, žučljivi pamfletist, političar i žurnalist, tumač i prevodilac Dantea, poklonik talijanske renesanse. Taj fanatični esteta postaje u našoj sredini neki temperamentni arbiter, koga se oduševljeno hvali i koga se žučljivo grdi, komu se pridaju sve vrline i komu se odriče svaka, pa i najmanja vrijednost. Njega su se bojali kao najgoreg despota i njega su predano volili kao rodjenog oca. Svakako jedna od najčudnijih pojava u našoj sredini, koja se čini svojom vitalnošću u današnjoj perspektivi spram tadašnjih Kršnjavijevih savremenika danas još većom, što nikako ne može sakriti njegove negativne strane, koje su i u likovnom životu kraj svih njegovih zasluga ostavile duboke tragove. Dosta je spomenuti ime Hermana Bolle-a (1845.—1926.) da se ta tvrdnja u cijelosti prihvati. Bollé i njegove »čistoća stila« dolazi poslije Fr. Kleina i Jambrišaka (Pongratzova kuća) te pretstavlja sjenu čitavom Kršnjavijevom radu. Bollé »restaurira« i uništava upravo stilski, on je onaj tipični predstavnik vremena bez stila u našim krajevima. On zida i »gotske« kuće, dok baca na smetište najljepše gotske kapitele iz naših crkava, te ih nadomještava sa stilskim imitacijama. Kud je prošao Bollée zacarila se praznina imitacije, a on je nažalost i predugo hodao, jer da nije bilo njega, mnogi bi naš spomenik ostao sačuvan bolje i sretnije, nego što su to sačuvale sve njegove »restauracije«. To vrijeme bez stila odnjihalo je i našeg prvog kipara Ivana Rendića (1849.—1932.), koji stvara kod nas niz spomenika. Po odgoju priklanja se Italiji, najbolji je kad modelira portrete, kao što to pokazuje vanredna glava Kačićevog spomenika. Uljepšani akademski realizam je i njegova značajka. Svakako je značajniji od Vatroslava Doneganija (1836.—1899.) koji se nije proslavio ni u običnom meštarskom smislu sa oltarnim kipovima i relijefima djakovačke katedrale. Nažalost se i ta gradjevina u to umjetnički jalovo vrijeme gradi i slika, tako da se nisu mogle pretvoriti u djelo ispravnije najbolje Strossmayerove osnove, mada su u tu svrhu bili pozivani strani renomirani i graditelji i slikari. Nu u svakom slučaju zidne slikarije djakovačke katedrale, što su ih izradili M. Seitz i njegov sin Ljudevit, pretstavljaju likovni dokumenat, kakvih se rijetko nalazi u to vrijeme na polju crkvenog slikarstva i u ostaloj Evropi.

ČETVRTO DOBA 1890.—1914.

Posljednja četvrt prošloga vijeka ili točnije rečeno od 90-tih godina pa sve do svjetskog rata likovni je život u našoj sredini bujniji i jači, nego što je bio u čitavom vijeku kroz sva tri perioda. Rezultati su to nagodbe, cijeli taj razvoj nema jedinstvenih značajka, zbog toga je dosta teško ograničiti faze i pojedine odsjeke. U cjelini označuje čitav taj period pribiranja oko jednog žarišta.

Prvu fazu čine likovni radnici, što se vezuju bez naročitog ideološkog programa i bez jedinstvene kulturne orijentacije, oni predstavljaju prvu zajedničku afirmaciju likovnog postojanja kod nas. U njoj su slikari: Aleksander, Auer, Bauer, Bukovac, Crnčić, Čikoš, Iveković, Kovačević, Pavačić, Medović, Šenoa i Tišov; zatim slikarice Raškaj i kasnije Nasta Rojc. Od kipara su tu R. Frangeš i Valdec kasnije Kerdić. Nesumnjivo je da je oko g. 1900. Bukovac najistaknutiji, on je prvak i neke ruke predstavnik svih Vlaho Bukovac (1855.—1922.) svojim je dolaskom u Zagreb upotpunio djelovanje Kršnjavijevo, okuplja brzo oko sebe mladje slikare i kipare. Da je svojim uspjesima u inozemstvu ne samo privukao umjetnike već i imponirao našoj sredini, nije nikakvo čudo. Kao Cabanelov djak poslije svih mogućih patnja i teškog životnog školovanja izlaže u Salonu genre slike kao »Grande Iza« Crnogorka, Patricijka itd. Posebna njegova nadarenost je bila uz veliki virtuozitet slikati portrete, takovih je izradio preko 400, i oni su prima vista iz najranije faze najljepši i ponajviše slikarski, ugodjeni su u tamnom akademskom smedjem tonu, takve su i poznate Crnogorke. Drugu fazu čine svijetlije slike zagrebačke proveniencije, uz sjajni i živi autoportret najjača mu je stvar »Prvi ljudi« i manje stvari pune svježine i titrave atmosfere. Njegova svijetla paleta zanese sve njegove prijatelje i učenike, te oni poprimaju iste boje i isti način, tako da se jedno vrijeme može govoriti o »hrvatskoj šarenoj školi«. Treću fazu Bukovčevu i to onu najslabiju pretstavljaju praške slike većinom genre-slike, izradjene nekim sladunjavim divizionizmom.

Kao veliki vještak izradjivao je Bukovac prvi kod nas velike dekorativne zadatke kao kazališni zastor a ima i drugih od njega velikih kompozicija, koje sve zaostaju za živim malim direktno po prirodi izvedenim slikama. Isti je slučaj i kod ostalih članova tadašnjeg zagrebačkog kruga, u kojem odmah poslije Bukovca prema shvaćanju i blizini dolazi Celestin Medović (1897.—1919.). Sličnom paletom dok je u Zagrebu, slika historijske i svetačke slike, te je svakako u tim daleko pretekao sve tadanje ostale hrvatske slikare. Kao svećenik mogao je i dobivati posla a i ponajbolje rješavati religiozna temata. Mnogo više dekorativan je Ivan Tišov (1870.—1924.), koji se okušavao i u prikazivanju folklornih temata (Slavonsko kolo) koji su u tom krugu ponajviše i slikarski i realistički riješavani po Otonu Ivekoviću (1869.) osobito u manjim i svježim prikazima »Mrtva straža«. Iveković se mnogo bavio historijskim slikama, od kojih se ističe »Veronika Desinička«. Čisti folklorni genre uže okoline Zagreba (Šestine) slikao je Joso Bužan (1873.), dok je dopadljivi portret i slatko izveden akt bio domena R. Auera (1873.).

Isključivo bave se pejzažem Crnčić i Ferdo Kovačević, mada su obojica izradjivali i druge zadatke. Oni su medju prvima u našem likovnom životu, koji su pokušavali iznijeti osebujnosti naše krajine. M. Cl. Crnčić (1865.—1930.) bečki i münchenski djak postaje naš prvi

predani pedagog, njemu zahvaljuju prvo naukovanje gotovo većina umjetnika mladjih generacija. Crnčić je plodan slikar Hrvatskog primorja, a kraj toga naš prvi grafičar konzeravtivnijih nazora i sigurno je da će njegov grafički rad zadržati više aktuelnost za kasnije vrijeme nego njegovi primorski pejzaži. Na tim je grafikama zahvaćen taj isti pejzaž u svojoj potpunosti. Više intiman je u svojim pejzažima sa Save Ferdo Kovačević (1870.—1927.). Isto shvaćanje ima i rad M. Krušlina.

Od čitavog tog kruga odvaja se B. Čikoš (1864.—1931.), koji bi bio najizrazitije pretstavnik istih smjernica, koje je zastupala Hrvatska Moderna. I on je bečki i münchenski djak, i izradjuje legendarne i historijske slike. Poetizira akademski opće teme iz biblije i Homera. Kain i Abel, Potop, Kirka, Penelopa. Neke ruke simbolist ilustrira »Otkrivenje Ivanovo« i slika duboko religioznu sliku »Pietu«, slikarski mu je najvrijednija »Judita i Holofernes«. Zasluga mu je što otkriva talenat Slave Raškaj (1877.—1906.) darovite gluhonijeme akvarelistkinje. Čikošu je možda od mladjih najbliži M. Vanka (1890.) u neku ruku njegov nastavljač. Vanka je izradio šarene folklorne panneauxe, slikarski je dao maksimum u svojim akvarelima.

Stariji B. Šenoa (1879.) pripada isto u taj krug napose po svojim značajnim grafikama iz starog Zagreba. Pendant Čikoševom secesionizmu

Bela Čikoš-Sesia

Robert Frangeš-Mihanović

Miroslav Kraljević

je u Splitu Emanuel Vidović (1873.), čiji su mutni, tmurni i lirski štimungi iz Splitske okoline postali popularni.

Medju dosta brojnim slikaricama toga kruga ističe se Nasta Rojc i Zdenka Peksider. Paralelno sa radom slikara teče i rad kipara. Svakako prvo mjesto zaprema medju kiparima u Zagrebu temperamentni Robert Frangeš Mihanović (1872.), koji izradjuje niz spomenika manjih i većih (Kralj Tomislav), kao i cijelu seriju relijefa i male plastike, kao animalista. Veliki ukus pomiješan sa snažnim temperamentom karakterizuje njegov rad. Bronca mu više odgovara nego kamen. Njegov vršnjak Rudolf Valdec (1872.—1929.) opet je sav u portretu, kojeg često sretno plastički izražava. Više umjetni-obrtnik i majstor je Ivo Kerdić (1881.), koji se specijalizirao kao medaljer. Nešto mladji Branislav Dešković (1885.) pretstavlja čisti primjer impresionističkog skulptora u našoj sredini. Kao mladje kipare istog shvaćanja možemo isto ovamo ubrojiti mada vremenski ne pripadaju ovamo, a to su Jean-Ivanović, pokojni F. Ćus, Hotko i kiparica Iva Simonović-Despić.

Naravno da u isto vrijeme je život u graditeljstvu snažniji, javlja se secesionizam u našoj arhitekturi izrazitije i jače nego u slikarstvu. Većina naših graditelja uči u Njemačkoj i Austriji, pa nije nikakovo čudo, da se i kod nas u isto doba s neznatnim zakašnjenjem mijenja arhitektura kao i u Austriji. Medju brojnim graditeljima tog perioda ističu se Schön, Marković, H. Ehrlich, a pogotovo Viktor Kovačić (1874. —1924.), koji je za taj period najznačajniji i najviše važan arhitekt. Gradi u prvo vrijeme kao Vagnerov djak secesionistički, poslije se sve više priklanja klasicizmu i purizmu. Kao tipični eklektik gradi Sv. Blaža, niz savremenih vila i zagrebačku Burzu. Odvaja se od svojih vršnjaka osobitim profinjenim ukusom, koji mu diktira izbor vrijednih uzora. Svojom povodljivom prirodom i rodjenom umjetničkom intuicijom znači V. Kovačić kopču za buduće generacije, a podjedno je i on pretstavnik prelazne faze u novi vijek.

PRELAZNA FAZA 1903.—1920.

Razumljivo je da su se politička zbivanja početkom stoljeća prestankom banovanja Hedervarija odrazila i u likovnom životu. Obrat koji počinje nekako riječkom rezolucijom u cjelokupnom životu primjećuje se skoro i na likovnom polju, umjetnici postaju pioniri zajednice svih južnih Slavena za onda naravno samo u kulturnom pogledu. U početnoj se fazi toga zbivanja priredjuju zajedničke izložbe (Lada), kongresi, sastanci, zajednička izdanja u Zagrebu, Beogradu, Sofiji i Ljubljani. Sudjeluju gotovo svi hrvatski umjetnici kod tih priredaba i stari i mladi, i oni iz Zagreba kao i oni iz Splita. Kasnije će se izdvojiti mladji umjetnici većinom iz dalmatinske Hrvatske u posebnu grupaciju, radikalniju sa izrazitom nacionalističkom ideologijom. Osniva se sada zasebno društvo mladih pod imenom »Medulić« i time je nastala prva hrvatska umjetnička grupa izrazitom ideologijom. Program je bio tih oduševljenih Medulićevaca stvoriti narodnu umjetnost na temelju narodne junačke pjesme, te po tom svojim kipovima i slikama nastupati propagandistički kod kuće i u inozemstvu u cilju kulturnog i političkog afirmiranja, oslobadjanja ispod tudjih kulturnih i političkih supremacija; a kao najjače sredstvo toga oslobadjanja postavljeno je ujedinjenje svih južnih Slavena u jednu zajednicu. Piemont toga ujedinjenja bila je tadašnja kraljevina Srbija. Pa kako su se osobito nakon aneksije Bosne počeli odvijati opći i unutarnji dogadjaji velikom brzinom, tako je i elan i zanos te likovne mladosti rasao. Svoju kulminaciju dostiže taj zanos za vrijeme balkanskih ratova, kad su se već jasno poslije pada otomanske carevine na Balkanu ukazivale konture rušenja triju carstva ne samo kao neki slobodomislilački idealni nacrt, već kao skora stvarnost. Te su sve komponente i činile, da je u čitavoj grupaciji prevladavala politička misao umjetničku. Programne realizacije su više vrijedile nego umjetnički kvalitet, a romantičke darovite improvizacije tražile su se više i prije nego gotova i skladna djela.

Sasvim je razumljivo, da je ta mladost, koju je predvodio Ivan Meštrović (1883.) kao što je g. 1900. predvodio zagrebački krug Vlaho Bukovac, automatski stala u oštru opoziciju starijoj zagrebačkoj likovnoj grupaciji ne samo zbog mladosti, već zbog drugog sasvim različnog shvaćanja i političkog i umjetničkog. A pogotovo se ta suprotnost morala logično ispoljiti u Ivanu Meštroviću, ne samo zbog toga što se je Meštrović već u najranijoj mladost afirmirao u Beču i u Parizu kao izvanredna priznata i prepoznata darovitost, već zbog njegove unutarnje vlastite umjetničke prirode. Te je prirode bio duboki smisao i bitna karakteristika, da je proizlazila iz onog najdonjeg sloja kao iskonska velika snaga. Ta golema snaga kao da je bila pritisnuta stoljećima, probila se tako reći ispod kore, ispod kamena, ispod onog jadnog i golog krša i tražila svoj samorodni oblik, te je kao takova bila i početak. Tražila je taj oblik takovom silom, kakove se rijetko gdje nalazi u povijesti umjetnosti. Tražila je ta sila svoj sklad povijajući se po neravnom našem terenu, kao kakva bujica noseći sa sobom masu sporednih stvari: i dekorativizam i pasatizam, čitavi teret stoljeća stranih izraza i tudjih kalupa. Šuma granita, mramora, bronce, drva i sadre ostala je na tom tragičnom i teškom putu. Veličina i tragika Ivana Meštrovića nije u tom, da je Ivan Meštrović umjetnik malog naroda, već je veličina i tragika njegova, da je čitav njegov opus kao cjelina, dakle njegov sublimirani život sa pozitivnim i negativnim stranama sažeto stremljenje i htijenje onakvo isto kao što je to slučaj u cjelokupnom našem likovnom životu kroz stoljeća, a to je probiti se do vlastitog izraza, osebujnog i potpuno različnog od drugog bilo kojeg prošlog ili sadašnjeg likovnog izraza.

Postojanjem te snage je likovni problem za nas postavljen i u koliko ga je Ivan Meštrović riješio, ušla je po njemu naša umjetnost u stranice opće povijesti umjetnosti, još više kao samorodna dobila je svoj smisao i svoje opravdanje. Tri su glavne faze u njegovom radu: prva predratna u glavnom nacionalistička sa jakim secesionističkim značajkama pod utjecajem Beča i Metznera, kasnije Rodina, iz te faze strše jedinstvena Mati i Sjećanje, druga je faza ratna i poratna sa značajnim relijefima u drvu i čudesnom Marijom iz Magdale, a treću posljednju čine veliki likovi kao javni spomenici i niz prikaza materinstva.

Meštrovićev zamah slijedio je cijeli jedan krug likovnih radnika, a kako taj krug nije imao ni tolike darovitosti, nije mogao držati po tom sa Meštrovićem korak, zaostao je u glavnom na sporednim i vanjskim značajkama Meštrovićevog rada, tako da su rodile one prazne stilizacije u slici i u kipovima. Imitiranje do besvijesti Meštrovićevih stvari ili prenošenje tih oblika u slikarstvo nije rodilo nikakvi narodni stil, ni školu, već običnu grotesku kao veliki likovni nesporazum.

U tom je krugu uz neke mladje nevažne kipare i slikare značajna darovitost Tome Rosandića kao i neslikarski napori Mirka Račkoga, koji je literarno ilustrirao Dantea (Prelaz preko Aheronta) i narodne junačke

pjesme. Grafičku posebnu nadarenost pridonio je »Medulići« Tomislav Krizman, čiji grafički radovi stoje na razini evropske grafike (Ciklusi bosanski i makedonski kao i značajni veliki portreti na bakru). Nešto mladji Joza Kljaković, koji je najkasnije većim radovima nastupio u Meduliću ostao je najvjerniji prvotnim tendencijama Medulićevaca, te je kao vješti i spretni slikar freska nastojao podati Meštrovićevom opusu adekvatnu paralelu u slikarstvu. I razračunavanje sa likovnim problemom počelo je i za pisca ovih redaka — u grupi Medulićevaca.

U to isto vrijeme (u prelaznoj fazi na početku našeg stoljeća) postoje kod nas i čiste slikarske tendence na realističkoj osnovi kao suprotnost idealističkom stiliziranju i romantičkom stremljenju »Medulićevaca«. Te tendence pretstavljaju istodobno mijenjanje centralno-evropskih utjecaja sa francuskim utjecajem.

Tu ispravniju i savremeniju slikarsku fazu započinje Josip Račić (1885.—1908.). On donosi kao prvi medju našim slikarima čisti i nepatvoreni realizam impresionističkog shvaćanja, izražen majstorstvom, kakvo do njega nije naše slikarstvo poznalo. Mada je njegov stav u zakašnjenju, to je ipak njegovo značenje za naše sredine veliko. Račićevi rijetki likovi kao »Autoportrait«, »Mati i dijete«, a pogotovo mali »Pont-neuf« jesu takova značajna djela, da bi se i veći likovni razvoji mogli njima ponositi. Tragična njegova smrt na početku novog vijeka kao i njegov kratki

Ljubo Babić

Vladimir Becić

Tomislav Krizman

i teški život je tužni pendant Karasovoj tragici, kojim oupće i započinje u pravom smislu naš likovni razvitak u XIX. stoljeću.

Istog shvaćanja ima i pokojni Miroslav Kraljević (1895.—1913.), koji slika i crta sa manje darovitosti od Račića, a sa puno ukusa prirodjenog i naučenog u Parizu. Temperamentni su mu autoportreti i »Mala sa bebom«, njegove najznačajnije slike. Treći od tih hrvatskih pionira ispravnog slikarskog shvaćanja Vladimir Becić (1886.), koji uglavnom razradjuje sve ono, što su prerano preminuli talenti Kraljevića i Račića naznačili i nisu stigli izvesti. Kao rodjeni slikar Becić se priklanja u svojim najzrelijim radovima osebujnom kolorizmu (Pejzaži iz Bosne), a kao figuralist zaprema danas medju našim slikarima prvo mjesto. K toj trojici valja spomenuti i njihovog druga Hermanna. Polagano ali sigurno pobjedjuje to ispravno shvaćanje slikarstva na realističkoj osnovi i osvaja gotovu čitavu mladju generaciju, koja se od 1916. okupila u »Hrvatskom Proljetnom Salonu«. Dok je u početku još stilizacija bila u toj sastavljenoj grupi dominantna, kasnije se sva naprezanja vrše smjerom Račić-Kraljević. Tako blistavi talenat Milivoja Uzelca, koji sav skreće dekorativnosti i uvijek zanimivoj improvizaciji, tako je i postavljen Marijan Trepše i pejzažista Vladimir Varlaj, slično se dogadja i sa Vilkom Gecanom u koliko nisu ti svi skrenuli časovito bilo spram utjecaja ekspresionizma primljenih u prvo vrijeme u Pragu, ili kasnije spram bilo kakove varijante kubizma i to više dekorativno a ne ideološki. Impresionističkom paletom slika i njihov drug Milan Steiner, slikarski postavljen, kao i Gjuro Tiljak, koji je vrludao ideologijama da se u posljednjoj fazi prikloni čistom i jasnom pejzažu (Tempere). Ispravno slikarsko shvaćanje vezano sa osobitom iskrenošću označuje i rad Zlatka Šulentića, dok Marino Tartalja izrazuje u svojim slikama profinjenu i tonski ugodjenu paletu, profinjenu sve do morbidnosti.

Tako se dogadja, da se upućuje cijeli niz slikara spram otvorenih i čistih boja, čije osebujne skladnosti bi imale biti najosnovniji karakteristikon svakog pojedinoh umjetničkog radnika. Palete se počinju sve više i više svijetliti, forsira se jaka kolorističnost. Takovo se nastojanje očituje na platnima Jerolima Mišea, čija se iskrenost i osjećajnost izražava ponajsretnije u dječjim glavama punim izraza. Ovamo mogu uvrstiti i moje napore.

POSLJEDNJA FAZA

Svi ovi pobrojeni umjetnici, poneki još iz zagrebačkog kruga, kao i oni iz kruga oko Meštrovića i niz drugih koje slijede uglavnom smjernice počete Račićem, Kraljevićem i Becićem, rade u našoj sredini i njihov se krug sve više danomice širi. Vrše se previranja, stvaraju se nove grupacije: Grupa Trojice, Zemlja i zagrebački umjetnici; očita su i nova i zanimiva nastojanja. Istina polazi se sve više u širinu, aktivnost raste u kvantitetu, kvalitet često zaostaje za ovim brzim širenjem. Taj se razvitak odvija uz najteže životne uslove, dokazujuć svoju vitalnost. Uza sve nedaće što su naši umjetnici prisiljeni životariti bez prave ekonomske podrške naše sredine, kao što su to i prijašnje generacije životarile, krize nema u samom razvoju. Gotovo je čudo, da se u tim prilikama uopće likovni život ne samo održava već se i širi.

Kod slikara može se cijelo sadanje stanje svesti na dvije glavne struje bez obzira na razliku po dobi ili po grupacijama. Jedno su umjetnici, koji se na realističkoj osnovi priklanjaju čistoj boji i teže slikarskom izrazu koji bi po skladu boja bio i osebujan i naš, bez obzira na sam temat ističu i traže kvalitet na razini današnjeg slikarstva perhorescirajuć strane utjecaje i kalupe.

Drugi naprotiv nerealiste idealiziraju i tipiziraju oblik koji bi po izboru teme bio naš, ovi više crtaju i koloriraju svoja platna, nego bi ih slikali. Tako još uvijek postoji stiliziranje, bilo da se to zove narodnom bilo primitivnom bilo socijalnom umjetnošću. Realni se oblici prevode u izmišljene oblike čas uljepšane, čas hotomično grublje blizu karikature u svrhu da umjetnost obavi svoju »društvenu funkciju« i da na taj način jače pzmogne djelovati. Time naravno se prelaze granice likovnog te se skreće u literaturu ili žurnalizam.

Kod kipara je stanje slijedeće: tolik je velik i jak a pogotovo sugestivan utjecaj Ivana Meštrovića, da se čitavi krug mladjih kipara tome utjecaju ne može odhrvati — svi su gotovo ostali u sjeni Meštrovića, jedan više, drugi manje. Možda se najviše oteo tome utjecaju Fran Kršinić, ukusni i vješti majstor kao što to pokazuju njegovi »Ribari«. Bivši Frangešovi djaci nešto stariji Joza Turkalj, Hinko Juhn pa V. Braniš ističu se po dekorativnim i umjetno obrtnim značajkama. Od najmladjih opet Meštrovićevih djaka svakako je najjači Augustinčić, pokazavši osobito mnogo shvaćanja za portrait. Uz njega postoji čitava četa darovitih i odlično školovanih djaka Meštrovićevih kao Radauš, Matijević i drugih.

U grupi mladjih pak slikara i grafičara, koji su većinom djaci umjetničke akademije, dakle školovani u glavnom kod nas, postoje Postružnik, kao duhoviti crtač, zatim Omer Mujadžić, čije vraćanje tonu i boji poslije lutanja uokolo nabreklih oblika valja osobito pozdraviti. Rano preminuli Plančić, potpuno pod pariškim utjecajem, bolni je gubitak za naš likovni svijet. Uz Juneka i Parača izdigao se Motika osebujnim shvaćanjem fine slikarske prirode. Još mnogo mladji Šohaj, a pogotovo Bulić pokazali su darovitost i snažne slikarske temperamente. Takav temperamenat je i u Edi Kovačeviću, dok se u slikaru i grafičaru Režeku pokazuju očite osebujne satiričke crte, a u Ernestu se Tomaševiću uza sve njegove ozbiljne grafičke naklonosti krije pravi slikar. Ponajmladji Fran Šimunović već je kod svog prvog početnog nastupa iznenadio svojom vještinom, zrelošću i svojim ispravnim shvaćanjem.

No od svih tih spomenutih svakako je najznačajniji i najizrazitiji Krsto Hegedušić. Istakao se već do danas osobito svojim konstatacijama naše stvarnosti i u grafici i u slikama, većinom iz našega sela, kao što to pokazuju slike »Molvarski bereki«, »Pokop«, »Zeleni kader«, »Poplava«. Hegedušić je i ideolog i osnivač »Zemlje«, društva mladjih umjetnika, u kojoj su se i našli mladi napredni graditelji, pa možda je baš aktivnost i tih graditelja Zemljaša kao i onih drugih njihovih vršnjaka u našem likovnom području ponajveća, pokazala je sigurno ponajveći napredak. Postoji cijeli niz predanih i vrsnih radnika, koji se danomice sve više afirmiraju gradeći niz savremenih kuća, vila, palača, bolnica, crkva i škola. To su Kauzlarić, Neidhart, Hribar, Ibler, Denzler, Albini, Zemljak, Kovačević, Strižić, Horvat, Planić, da spomenem samo neke.

Tako nabrojivši letimično i sumarno glavna imena našeg likovnog života, kao i spomenuvši važnije pojave i njihov kontinuitet uza sve teškoće i nedaće, mora se utvrditi konstantni uspon našeg likovnog razvitka, a može se i izreći sigurna vjera u još bujniji i intenzivniji njegov procvat, tako da budu konačno svi napori generacija kroz stoljeća okrunjeni čistim, velikim i snažnim osebujnim likovnim izrazom u svoj svojoj potpunosti, izrazom našeg duha i naše zemlje.

Dr. VIKTOR HOFFILLER

ARHEOLOGIJA U HRVATSKOJ U ZADNJIH DVADESETPET GODINA

Pred dvadeset i pet godina, kada sam pisao povijest Arheološkog muzeja za jubilarni broj »Obzora«, mogao sam spomenuti mnoga sjajna imena ljudi, koji su nesebično saradjivali oko toga da taj zavod postane ponosom hrvatskoga naroda. Kada je »Obzor« proslavio pedesetgodišnjicu svojega opstanka, mogao je javiti, da je i on toliko puta otvorio svoje stupce člancima i vijestima, koje su govorile o napretku Narodnoga muzeja, a prema tome i o napretku arheološke nauke kod nas.

Godinu 1910. završio je Arheološki muzej sa mnogo izgleda za budućnost. Te je godine osnovana i u Hrvatskoj Zemaljska komisija za proučavanje i čuvanje umjetničkih i historičkih spomenika. Vlada je stavljala na dispoziciju veća novčana sretstva za arheologiju, i time omogućila intenzivniji rad. Privučene su na rad nove sile. Direktor muzeja, profesor Brunšmid, bio je u naponu svoje snage, energičan i ustrajan radnik, prijatelj mladjih kolega, koji su ga rado pomagali. Pogled na zbirke muzeja pokazao je da šezdesetipetgodišnji rad nije bio uzaludan, jer su zbirke bile i bogate i stručno uredjene. Bio je to tada već zavod svjetskoga glasa. Od 1909., pa kroz nekoliko godina kasnije, vodila su se uspješna iskapanja. Specijalno iskapanje nekropole željeznoga doba u Dalju u jesen godina 1909., 1910. i 1911. dalo je vrlo znatan uspjeh. Činovnici muzeja putovali su svakoga proljeća i svake jeseni po raznim krajevima zemlje. Tu su odgajali narod, koji je brižno spremao sve što je nalazio kod zemljoradnja, i predavao to činovnicima uz dobre izvještaje o nalazima. Veliki sanduci predmeta dolazili su iz raznih krajeva zemlje, pa je trebalo raditi i noću, da se svi predmeti urede i konserviraju. Vlada je tada vrlo rado pomagala novčano rad muzeja, i napokon odlučila da sagradi novu muzejsku zgradu. U tu je zgradu trebalo smjestiti sva odjeljenja narodnoga muzeja, i arheološko i tri prirodopisna. Izradjena je zakonska osnova, koja je pred Hrvatskim saborom bila obrazlagana potrebama Arheološkoga muzeja. Zakon je odredio za gradnju poldrug milijun kruna, koji je iznos odmah bio i osiguran. Izvršena su putovanja stručnjaka, izradjivale su se detaljne osnove, ali do gradnje nije došlo, jer ju je zapriječio rat.

Doba rata znači četiri gotovo izgubljene godine za Arheološki muzej. Rad u terenu bio je nemoguć, putovanja činovnika morala su prestati. Starine u trgovini postajale su doduše u prvoj godini nešto jeftinije, ali su naglo poskupljivale, kad su se pojavili na tržištu novi bogataši. Muzejski su činovnici prionuli više na unutrašnji rad: predmet su prepa rirani i restaurirani, pomno proučavani. Pripravljao se novi podmladak. U junu 1914. habilitirao se dr. Hoffiller na hrvatskom sveučilištu za privatnoga docenta iz rimskih starina, i time došao u pomoć i klasičnoj filologiji, koja je u ono doba bila na našem sveučilištu odlično zastupana, i klasičnoj arheologiji.

Dugo vodjenje rata dovelo je u pogibelj i mnoge kulturne spomenike. Sa crkava i drugih zgrada skidali su se bakreni krovovi, zvona su se razbijala i nosila u fabrike topova i municije, iz kuća se je nosilo sve što je imalo u sebi bakra i kositra. Muzejsko je činovništvo bilo uskoro zaposleno spasavanjem predmeta kulturne vrijednosti u tom materijalu, i nije ni moglo da se bavi intenzivno muzejskim radom.

Zakon u uredjenju Narodnog muzeja, u svojoj redakciji iz godine 1893., bio je zastario, pa je Hrvatski sabor ljeti 1918. prihvatio novi. Prema tome zakonu mogla je vlada uz postojeća četiri odjeljenja ustrajati i nova. Kako su prve godine iza rata bile osobito plodne novim naučnim zavodima, tako je i Narodni muzej bio ubrzo obogaćen sa tri nova odjeljenja. Kao prvo je osnovano Etnografsko odjeljenje. Makar da su se već kroz pet decenija bili činili veliki napori, začudo nismo u to doba imali još posebnoga etnografskoga muzeja. Bilo je pojedinih zbirki: u obrtnom muzeju, u muzeju trgovačko obrtne komore, u školskom muzeju, u arheološkom muzeju, ali je te tek trebalo sastaviti i postaviti stručne činovnike. Zasluga je tadašnjega Bana gosp. Mihalovića, i odjelnoga pretstojnika dra Milana Rojca, da su se odlučili da kupe zbirku zagrebačkoga trgovca Salamona Bergera za 600.000 kruna i da ju sjedine s ostalim etnografskim zbirkama u Etnografski muzej kao odjeljenje Narodnoga muzeja. Stručnu upravu toga muzeja dobio je profesor Vladimir Tkalčić, koji je kao muzejski činovnik bio prošao kroz odličnu školu prof. Brunšmida. Odmah iza toga izlučen je iz Obrtne škole obrtni muzej i pretvoren u Muzej za umjetnost i umjetni obrt, opet kao odjeljenje Narodnoga muzeja. Ravnateljem toga odjeljenja postao je prof. Đuro Szabo, koji je onda već bio stekao velikih zasluga kao poslovodja Zemaljske komisije za čuvanje spomenika. Napokon je, početkom 1920., izlučena iz Arheološko-historijskog Narodnoga muzeja Prehistorijska zbirka, i iz nje načinjeno posebno Prehistorijsko odjeljenje Narodnoga muzeja. Uprava toga odjeljenja povjerena je kustosu dru Hoffilleru. Ovo je odjeljenje osnovano u prvom redu zato, što je trebalo osigurati zavod za namjeravano uvedenje predavanja iz prehistorije na sveučilištu. Faktično je uskoro (1921.) dru Hoffilleru povjereno predavanje iz prehistorije i arheologije jugoslavenskih zemalja na sveučilištu. Time je ostvarena jedna davna naša želja: stvorena je mogućnost da se izobrazi kod kuće podmladak za muzejske činovnike. Nažalost je to došlo nešto prekasno.

Odlaskom dra Hoffillera i prof. Tkalčića s Arheološkoga muzeja ostavila su prof. Brunšmida obadva kustosa. Dr. Hoffiller je doduše još radio i u Arheološkom muzeju, ali je ipak bila potrebna još jedna mladja sila. Tražio se historičar, ali se nije mogao naći. Na srednjim školama nije ih u ono vrijeme bilo dosta, plaća na muzeju bila je manja nego na srednjoj školi, život u provinciji lakši i jeftiniji nego u Zagrebu. Tako se kod kuće nije mogao naći ni jedan mladji kustos, pa je dodijeljen Slovenac g. Jos. Klemenc, u ono doba profesor u Celju, a prije toga djak zagrebačkoga sveučilišta.

Profesor Brunšmid, uslijed vrlo napornoga rada u muzeju, počeo je u ono doba poboljevati, tako, da je napokon morao moliti polugodišnji dopust. Akutna je bolest doduše u tom vremenu bila izliječena, ali se je vidjelo, da se prijašnje zdravlje više neće povratiti. U bolesnom stanju dočekao je on i činovnički zakon od septembra 1923. Taj je zakon imperativno tražio da se stavi u mirovinu svaki činovnik iza 65 godine života. Prof. Brunšmid ju je navršio u veljači 1924. godine. Uslijed toga zakona izgubio je Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu petoricu svojih najvrsnijih profesora: umirovljeni su u proljeću 1924. profesori Manojlović, Domac, Musić, Gorjanović i Brunšmid. Vijest o umirovljenju zatekla je prof. Brunšmida u teškoj duševnoj depresiji, jer je osjećao da mu se vraća bolest, i zato je on to teže i podnosio. Mučila ga je osim toga jedna vrlo velika briga. Zavod, koji je on toliko volio, i posvetio mu preko 30 godina svojega života, postao je tek pod njegovom upravom naučni zavod u pravom smislu riječi. Mučila ga neizvjesnost, tko će nastupiti njegovu baštinu, jer se to u onim nenormalnim prilikama nije moglo znati. Ipak je i to bilo riješeno po njegovoj želji. Uskoro je Filozofski fakultet izabrao njegovim nasljednikom prof. Hoffillera, koji je Ukazom od 7. kolovoza 1924. postavljen redovnim profesorom arheologije na Sveučilištu, a po Zakonu o Hrv. narodnom muzeju od g. 1918. morao je biti postavljen, i postavljen je i direktorom Arheološkoga muzeja.

Brunšmidov odlazak s muzeja osjećao se vrlo teško, pa se je nastojalo da ga se svakako zadrži. Ministarstvo prosvjete privoljelo je, da prof. Brunšmidu ostane i dalje povjerena numizmatička zbirka, i on je nastojao da što više učini za tu zbirku, koju je on faktično bio uredio i učinio je evropskom zbirkom. Nažalost ga nismo više dugo imali. Bolest je postajala sve to teža, i uskoro više nije mogao od kuće. Napokon je pao u krevet, pa je umro u jesen 1929., iza višegodišnje teške bolesti. Kako je bio tih i povučen radnik, to u ono vrijeme nije osim nas najbližih nitko ni osjećao, kako smo težak gubitak pretrpili. Ali čim njegova sjena više odmiče od nas, tim veći biva njegov lik pred nama svima, tim više osjećamo da je on bio velik čovjek ne samo za nas nego i za razvitak nauke uopće.

Kada smo, iza godine 1918., počeli da izgradjujemo svoju novu državu, bila je izdana lozinka da se mnogo žrtvuje za arheologiju. Nismo mi to činili ni prvi ni jedini. Sve su države držale da će podupiranjem istraživanja svoje prošlosti ojačati narodnu svijest i ponos. Tako su i kod nas žrtve za muzeje i za arheološko istraživanje rasle iz dana u dan. Mi u Zagrebu nismo to odmah osjetili, jer smo bili zemaljski, a ne državni zavod, ali smo kasnije kroz nekoliko godina i mi dobivali dovoljna novčana sretstva. To je tako išlo sve do vremena, kada je Dr. Branko Šenoa bio Načelnik Umjetničkog odjeljenja Ministarstva prosvjete. Važnost i rad Arheološkog muzeja bili su onda tako cijenjeni, da je beogradsko »Vreme« napalo Štj. Radića kao Ministra prosvjete da favorizira zagrebački muzej i da mu daje previše novaca. Uistinu Radić nije bio kriv, jer je podnio Skupštini točno onaj prijedlog, koji je primio od svojega pretšasnika. Sretstva dana zagrebačkom muzeju nisu, medjutim, bila veća od onih, što su ih dobivali ostali muzeji u državi, nego se je to samo činilo, jer su bili uvršteni u budžet stanarina i anuitet za zajam za eventualnu novogradnju muzeja. Od toga vremena dotacija je muzeja naglo i stalno opadala, tako da danas muzejska dotacija čini tek vrlo malen, niti dvadeseti dio onoga što smo imali pred nekoliko godina.

Rad u Arheološkom muzeju, a prema tome rad na arheologiji uopće, razvijao se je, u prvom redu, prema razpoložívim sretstvima. To ne znači, da se nije radilo, kad nije bilo novaca, jer su zbirke muzejske toliko bogate, da u njima uvijek imade posla. Kako su se ti poslovi razvijali, najbolje će se moći prikazati tako, da se prikaže stanje pojedinih zbirki u muzeju.

U Arheološkom muzeju dvije su zbirke, koje se gotovo nikako ne popunjavaju, jer za nas nemaju velike važnosti. One su nekada bile kupljene u inozemstvu, da se mogu napuniti muzejske sobe, ali se više nisu popunjavale od onoga momenta, kada je prevladao princip, da muzeji trebaju u prvom redu da prikažu prošlost onoga kraja u kojem su nastali. To su zbirke starogrčkih vaza i egipatska zbirka.

Zbirka starogrčkih vaza kupljena je g. 1873. u Trstu. U ono doba znalo se o grčkim vazama još vrlo malo, pa tako nije ni uprava našega muzeja znala, da vaze u toj zbirci nisu nikakva remek djela, nego tek osrednja južnoitalska roba. Ta je zbirka kasnije bila izložena u posebnoj dvorani, jer je zanimala publiku, ali joj se od strane muzejske uprave nije posvećivala osobita pažnja, pa je napokon spravljena u

skladište. Tek u novije doba, kada se je revidiralo stanje svih predmeta u muzeju, proučavalo se i stanje grčkih vaza. Na nekim većim i izglednijim posudama vidjelo se da crteži nisu izvedeni u grčko doba. Točnijim pregledom ustanovilo se, da su te posude faktično sastavljene iz komada, dosta loše, pa onda prevučene nekom masom (kitom) na kojem su onda bile narisane u novije doba figure. Ta je masa skinuta, posude su rastavljene i nanovo sastavljene, tako da sada imaju opet svoje staro lice. To je bio posao od nekoliko godina, pa je šteta da se ta zbirka (oko 1000 komada) sada više ne može izložiti, jer nema mjesta. Nastojat će se da se one izlože u posebnoj izložbi.

Egipatska je zbirka nabavljena g. 1867. To je vrlo dobra zbirka, ali ona nije znamenita u svijetu radi svojih egipatskih starina, nego radi platnenih povoja mumije s etruščanskim pismom, koji su došli u muzej g. 1864 iz ostavine Mihajla Barića u Beču, kao dar njegova brata župnika Ilije Barića u Golubincima. Otkako se je otkrilo da je tekst na povojima pisan etruščanskim jezikom i otkako ga je Krall pročitao (1892.), ovaj je spomenik predmetom neprestanih intenzivnih proučavanja. S početka išlo se napred korak po korak, što je bilo ispravno, ali se iza 1910. mislilo, da će se zagonetka odmah riješiti, ako se neko dosjeti ključu. Tako su tik pred rat, 1913., izašle dvije radnje, koje su imale da riješe cijeli problem etruščanskoga jezika. Jules Martha izdao je te godine u Parizu debelu knjigu »La langue Etrusque«, u kojoj se vraća na staru teoriju, da etruščanski jezik spada medju finskougarske. On daje i prijevod zagrebačkoga teksta, koji bi bio liturgički, a ne bi imao nikakve veze s mumijom, koja je bila omotana tim povojima. Ta teorija nije mogla biti prihvaćena od nikoga, a isto tako nije prihvaćena ni teorija Rosenbergova iznesena iste godine u Njemačkoj, koji prevodi tekst zagrebački sasvim drugačije. Kasnije su nicale kojekakve teorije, od kojih nas je osobito zavela jedna. Neki inženjer u južnoj Francuskoj počeo je u pariškoj »Revue de philologie« štampati radnju o zagrebačkom tekstu, i obećavao dokaze za svoju tvrdnju da je to prijevod Homerove Odiseje. Svi smo se poveselili, ali nas je već prvi nastavak radnje razočarao: dokazi za tvrdnju nisu uspjeli. Mnogo nade smo polagali u istraživanja Trombettijeva, koja je iznio u knjizi izdanoj u oči kongresa Etruskologa u Firenci i Bolonji 1928., ali smo i tu ostali razočarani. Pred godinu dana po prilici mnogo se je govorilo o knjizi profesora Pirontija iz Peruggie, koja je imala tu sreću da joj je napisao predgovor uvaženi i veoma ozbiljni stručnjak Nogara. Knjiga Pirontijeva ne samo da ne nosi ništa novoga, ona uopće pokazuje da joj autor nije predmet ni shvatio. Uz ove pokušaje da se problem riješi jednom genijalnom idejom imade i drugih koji nastavljaju sa sitnim radom. Zagrebački tekst ostaje uvijek glavni materijal za proučavanje, i za to se je mnogo puta proučavao na originalu. Krallova publikacija sa crnim slikama nije bila dosta jasna, pa su istraživači nastojali da dobiju bolju. Ta je pripravljena za zbirku etruščanskih napisa »Corpus inscriptionum Etruscarum«, kojoj je prvih 7 svezaka izdano već pred više od 40 godina, a preostao je samo malen dio napisa za 8 svesku, medju njima i zagrebački tekst. Ta je osma sveska pripravljena tek pred jedno dvadeset i pet godina, a zagrebački tekst je proučavao profesor Herbig, koji je bio duže vremena u Zagrebu. Po dobrim fotografijama izdani su zagrebački povoji u odličnim fototipijama u naravnoj žutoj boji platna na deset tabla folio. Time je dana publikacija teksta, koja može svakoga zadovoljiti, jer je tek na nekojim tamnijim mjestima po koje slovo nejasno. Zadnji koji je proučavao pred dvije godine original zagrebačkog teksta, bio je profesor Runes u Beču, koji pripravlja oveću radnju. Njega su zanimala neka nejasnija mjesta, pa mu je tu osobito pomogao zavod prof. Plotnikova u Zagrebu, u kojem je infracrvenim zrakama snimljeno jedanaest mjesta povoja. I ta će Runesova radnja, koja nastavlja sa sitnim istraživanjem, riješiti samo gdjekoju sitnicu. Trebat će još vrlo ustrajnosti i strpljivosti, dok se bude pronašao ključ etruščanskoga jezika, ako nas ne posluži sreća da nadjemo uskoro koji dvojezični napis.

Mnogo je truda posvećeno od početka muzeja pa sve do najnovijega doba, prehistorijskoj zbirci. Kada je pokojni Ljubić počeo izdavati svoj »Viestnik«, počeo je i u Rimu prof. Pigorini izdavati svoj specijalni prehistorijski časopis, a u Beču istražuje Antropološko društvo prehistoriju Austrije. U oba ta centra nastale su znamenite škole, i Ljubić je proučavao i slijedio nauke tih škola, koliko god je mogao, pa je uspio da sastavi prehistorijsku zbirku, koja je već u njegovo doba bila znamenita. On je već pred 45 godina mogao izdati opširan katalog prehistorijske zbirke zagrebačkoga muzeja, u kojem su se osobito isticale krasne starine što ih je sam iskopao u Prozoru kod Otočca. Nova era za prehistorijsku zbirku nastala je dolaskom Brunšmidovim, koji je iz Beča donio vrlo opsežno znanje i dobru rutinu. Prehistorijska se je zbirka otsada tako naglo povećavala, da je Ljubićev katalog ubrzo bio zastario, pa bi u novom katalogu zauzimao tek jedan malen dio. Mnoga uspješna iskapanja prehistorijskih naselja i grobišta u raznim krajevima Hrvatske i Slavonije, mnogi slučajni nalazi prikazali su nam kulturno stanje tih krajeva u raznim perijodama prehistorijskih vremena. Sada su upravo izložene starine, poglavito bronca i jantar, koje prikazuju Liku u željezno doba. Takovih bi se izložbi dalo načiniti više, sa mnogo materijala, i za druge krajeve, i za druge perijode. Osobito su krasne, i vrlo bogate, različite naseobine kamenoga doba, specijalno iz Slavonije i Srijema, sve sa vrlo zanimljivim materijalom, pa mnogi nalazi na skupu iz bronćanoga doba. Važno je da se spomene, da bi muzej mogao načiniti i lijepu izložbu čisto keltskih starina iz mladjega željeznoga doba, iz krajeva oko donje Save. To je sasvim ista kultura, kao da smo u isto doba u srcu Francuske. Publikacija prehistorijskih starina našega muzeja zapremat će cijele folijante, i biti će dokaz velikoga mara i velikoga znanja, s kojima su te zbirke bile sakupljavane.

Rijetko bogata, i znamenita u svijetu je rimska zbirka. Iako je ona sada u muzeju strpana u dvije dvorane, ona ipak već na prvi pogled odaje prvorazredan materijal skupljen s mnogo ljubavi i razumijevanja. Već se Ljubić nije zadovoljavao samo sa slučajnim nalazima. On je kopao u Bakru, Grobniku, pa na drugim mjestima, i sa tih mjesta publikovao zanimljive izvještaje. Dolaskom Brunšmidovim nastala je i tu nova era. Prof. Brunšmid imao je i na tom području vrlo mnogo znanja, pa je obraćao pažnju i na mnoge predmete, koje prije nije nitko ni gledao. Njegova česta i intenzivna putovanja po zemlji dala su nam mnogo jasniju sliku o civilizaciji zemlje u rimsko doba, pa u prvim vremenima srednjega vijeka. Njegova je zasluga, što se nije pazilo samo na reprezentativni materijal, on je tražio da se kupi sve što imade naučnu vrijednost. To je bilo teže, jer je u sabiranje trebalo ulagati mnogo više posla, ali je danas sa svih strana priznato, da je takav rad bio vrlo zaslužan. Samo takvim radom moglo se je postići, da muzej danas može pokazati na primjer iz jednoga samoga kastela oko 3000 predmeta, po kojima se može mnogo toga naučiti: stanje civilizacije u tom kraju prije dolaska Rimljana, i razvitak njezin pod uplivom rimskim, uplivi naroda, koji su počam od drugoga stoljeća posl. Is. navaljivali na rimsku državu, pa onda civilizacija za velike epohe seobe naroda. I to je silan materijal, koji čeka na vremena, kada će se moći publicirati u velikim folijantima.

Prof. Josip Brunšmid

Unutar rimske zbirke vrlo je važna sisačka zbirka. Osnovana pred sedamdeset godina kupom Dierichove zbirke, ona je do danas konstantno rasla. Koncem sedamdesetih godina prošloga stoljeća pojačana je s ostacima zbirko sisačkog društva »Siscia«, a odonda je neprestano imala prijatelja u Sisku, koji su sabirali sisačke starine, i darivali ih Arheološkome muzeju. Od tih se je osobito isticao graditelj g. A. Colussi, kojemu nismo nikada dolazili, a da nam nije iznio i poklonio veći broj vrlo zanimljivih predmeta. Lijepu zbirku izabranih predmeta darovao je g. Ivkanec, mnogo toga dao je javni bilježnik g. Šipuš. Najviše je predmeta došlo u sisačku zbirku jaružanjem rijeke Kupe. Na Kupi je već u prehistorijsko doba morala biti vrlo raširena sojeničarska naseobina, od kojih su još sačuvane grede. Taj način stanovanja zadržan je i u rimsko doba, pa su u Kupi na stupovima stajale kojekakove radionice. Tu se je našao kojekakav rimski alat, našli su se gotovo izradjeni predmeti i polufabrikati iz različitog materijala, u mnogo slučajeva vrlo vrijedni. Muzej je imao sreću, da su šefovi rječno-mjerničkoga ureda u Sisku redom imali vrlo mnogo smisla za te starine, pa je kod jaružanja zamuljenog korita rijeke Kupe uvijek bio pozvan da bude prisutan jedan činovnik muzeja. Tako su muzeju išli na ruku inženjeri Steingassner, Rukvić i sada R. Gabriel. Kada je prvospomenuti postao odjelnim šefom u Ministarstvu poljodjelstva u Pešti, on nije zaboravio na Sisak. Ne samo da je upozoravao na to da se slučajni nalazi kod jaružanja imaju predavati muzeju, on je dozvoljavao, na trošak Ministarstva poljodjelstva, jaružanja i lih u korist muzeja. Veliku hvalu duguje muzej sadašnjemu šefu Tehničkoga odjeljenja kod sreskoga načelstva u Sisku, g. inženjeru R. Gabrielu. On je sebi stavio mnogo težu zadaću. Otkako je došao u Sisak, on je nastojao da ustanovi topografiju antiknoga grada. Intenzivnim radom oko traženja rimskoga vodovoda, te otkapanjem rimskih zidova i prehistorijskoga naselja, on je uspio da rekonstruira mnogo toga što nas zanima, i što će nam mnogo koristiti, kada budemo mogli iskapati naučno i intenzivno staru Segestiku i staru Sisciju. Sisačka zbirka u našem muzeju je prava naučna riznica, sa mnogo hiljada predmeta, koja bi sama trebala da bude publicirana u mnogo svezaka. Primjera radi može se navesti, da je pred jedno 40 godina, kada je Riegl publicirao svoju krasnu i skupu knjigu o kasnorimskom umjetničkom obrtu, svaki spomenik te vrsti bio ocijenjen kao velika rijetkost. Sisak sam dao je kasnije toliko materijala, da se s tim materijalom samim može ispuniti mnogo veća publikacija. Hiljade komada alata i predmeta iz svakdanjega života, na pr. samo 600 ključeva, svaki drugačiji, pa prekrasne bronsane statuete, prekrasni primjerci rimskoga oružja, neprestano privlače strane učenjake u Zagreb.

Neobično jako razvila se u Zagrebu numizmatička zbirka. Otkako je ustrojen Narodni muzej u Zagrebu, sakupljali su se stari novci, i brižno čuvali i popisivali. Ljubić je već pred 45 godina mogao izdati opširan katalog, koji je dospio samo do Dioklecijana. Iz njegova pera i iz ovoga muzeja izašla je znamenita knjiga o Jugoslavenskim novcima, još i danas temeljno djelo o tom predmetu. Njegov nasljednik prof. Brunšmid bio je numizmatičar evropejskoga kalibra, koji je imao i tu odliku, da nije bio specijalista za jednu granu; on je opredijelio svaki loše sačuvan grčki i rimski novac, kao što i bizantinski, ili sredovječni ili novovjeki. Uredan i točan, on je tek uredio onu veliku hrpu novaca, koju je u muzeju naslijedio, i njemu se ima zahvaliti, da Zagreb imade

zbirku novaca, ne samo vrlo veliku i bogatu rijetkim komadima, nego i tako uredjenu, kako je malo koja zbirka u Evropi. Dolaskom Brunšmidovim numizmatička se zbirka sistematski brzo popunjavala. Znao je da uhvati veze s istokom, pa su mnogi trgovci s istoka putovali kroz Zagreb, i tu najprije nudjali svoju robu. Brunšmid bi uzimao, koliko bi mogao, i što bi trebao, a za ostali materijal davao trgovcima dobre upute. Tako je on na pr. krasno popunio zbirku grčkih novaca iz vremena rimskih careva, kovanih u gradovima Mezije i Trakije, o kojima je napisao nekoliko rasprava. Koliko je imao rutine i energije za sabiranje staroga novca, vidi se na primjer dobro po ovom slučaju: na Rajni našao se velik skup rimskih carskih novaca, koji je došao u ruke trgovca u Bonnu. Taj ga je anonsirao, jer se u Njemačkoj nije za nj nitko zanimao. Prof. Brunšmid je pročitao anonsu i odmah pomislio, da bi u tom nalazu moglo biti careva, koji u našim krajevima nisu zastupani. Naručio je nekoliko kila toga materijala, pa dobio oko 1000 komada lijepo sačuvanih novaca, dijelom veoma rijetkih. U njemačkim sam muzejima još više godina kasnije našao materijal iz toga nalaza neobradjen, jer ga je bilo teško čistiti. Mnogo su popunili numizmatičku zbirku slučajni nalazi većih skupova, koji su se većinom mogli nabaviti. Brunšmid je sam mogao opisati i publicirati četrdeset takvih nalaza, a najveći ostavio je iza sebe u rukopisu. U novije doba kupljeni su na primjer nalazi teškoga novca iz Gračaca i Mazina (oko 360 kg), zatim nalaz u Sotinu (rimski novci srebrni ukopani oko g. 170. posl. Is., oko 1000 komada), srebrni barbarski novci iz okolice Samobora (oko 1000 komada), kasnorimski novci iz Komina kod Sv. Ivana Zeline (blizu 20.000 komada), nalaz kod Ruda (slavonski banovci), velik dio nalaza u Šimanovcima (rimski iz III. vijeka posl. Is.), pa nalaz u Satnici (III. vijek posl. Is., oko 1000 komada). Ovakvi nalazi na skupu sadržaju uvijek u sebi rijetkih i sasvim nepoznatih komada, pa je i u tim nalazima bilo nepubliciranoga materijala. U najnovije doba uspjelo je da su se mogle kupiti neke oveće zbirke. Tako je kupljena, zapravo dijelom darovana, zbirka g. Benka Horvata (oko 8000 komada), zbirka Ivanac (oko 4000 komada) i gotovo cijela zbirka Schwieger (oko 9000 komada). U zbirci Ivanac bio je dobar dio nalaza iz Komina, a u zbirci Schwieger velik dio nalaza iz Šimanovaca. Danas numizmatička zbirka zagrebačkoga Arheološkoga muzeja broji oko 100.000 pojedinačno inventiranih komada, a sa nalazima na skupu, koji se ne inventiraju pojedinačno, imade ih daleko više. Ne možemo nikada dosta zahvaliti onima, koji su uložili toliko truda da sastave tu zbirku. Ona u prvom redu reprezentira veliku imovinu velike naučne vrijednosti. Takva se zbirka danas ne može više sastaviti. Muzeji danas, na pr., ne kupuju više grčkih novaca od trgovca, a niti od privatnih osoba, ako su sumnjive, jer danas dolaze gotovo sami falsifikati na tržište. Nekada solidni trgovci, koji su prije garantirali za svaki komad, ne čine to više. Oni kupuju i falsifikate, a njihova solidnost se sastoji u tom, da vraćaju novac, ako to mušterija želi, jer sumnja u autentičnost. U numizmatičkoj zbirci zagrebačkoj našli su za sebe naučnoga materijala mnogi strani naučni radnici. Primjera radi navodim, da je pred nekoliko godina izlazila u Spinkovom listu u Londonu rasprava o kasnorimskim novcima. Autor je za tu svoju raspravu upotrebio materijal iz šest numizmatičkih zbirki, a medju njima i zagrebačku. — Numizmatička zbirka zagrebačka u glavnom je i potakla osnivanje Numizmatičkoga društva u Zagrebu. Članovi toga društva nalaze neprestano pouke baš u muzejskoj zbirci, koja je tako u njima našla doduše konkurenciju, ali i saradnike dobrovoljce, jer će njihove zbirke ipak napokon svršiti u državnim zbirkama.

U arheologiju spadaju velikom većinom i k a m e n i s p o m e n i c i Arheološkoga muzeja. Oni su dospjevali u muzej većinom pojedinačno, kao spomenici iskopani kod pojedinih naučnih iskapanja, a rijetko su kupovane zbirke. Tako je 1871. kupljena zbirka Solitro u Splitu, sastavljena u Dalmaciji, a 1894. zbirka Nugent, sastavljena u Italiji. Sve do u najnovije doba dopremali su se u muzej komadi, koji su ležali kojegdje, pa je tako tečajem godina sakupljeno vrlo vrijednih kamenih spomenika od preko 1000 komada. Toj je zbirci napisao vrlo dobar katalog prof. Brunšmid, ali je i iza njega došao u muzej još vrlo velik broj kamenih spomenika, pa su tako i ove godine nabavljeni vrlo važni komadi. Zbirka kamenih spomenika u Arheološkom muzeju, makar je izložena jedva jedna petina, ipak čini dubok dojam na posjetitelja.

Najotmjenija zadaća arheoloških muzeja su i s k a p a n j a, ali samo ondje, gdje nema posebnih Arheoloških zavoda s tom zadaćom. Arheološki muzeji kopaju sa željom, da napune svoje zbirke, a uz to ih zanima i naučna strana, dok zavodi u glavnom idu za naučnim rezultatima kod samoga iskapanja, a tek u drugu ruku im je do toga da nadju muzejskoga materijala. Naša država nema Arheološkoga zavoda, pa muzeji treba da kopaju. I naš je muzej kopao na mnogim mjestima, s tih mjesta napunjavao svoje zbirke. Većih iskapanja nije moglo biti, iako su se mogla očekivati. Na našem su teritoriju tolika važna mjesta, da bi se isplatilo iskapati, ali bi ta iskapanja bila skopčana s vrlo velikim troškovima. Odmah iza rata odredila je vlada 10.000 kruna za iskapanje Sirmiuma, ali je ta suma uskoro postala tako neznatnom, da se nije dalo ništa učiniti. Pred više godina odredjena je manja suma i za iskapanje rimskoga vodovoda u Sisku, ali je i ona bila premalena, a vodovod je ležao vrlo duboko. Mi ovdje u Zagrebu stojimo na principu, da se iskapanja većih kompleksa smiju poduzimati samo onda, ako se može izvesti jedan naučni plan, i ako ga izvode ljudi s potrebnim znanjem. Dok su stvari u zemlji, dotle su sačuvane, ako ih iskopa nevješt čovjek, one su za nauku zauvijek propale. Bilo je doduše prilike da se kopa s tudjim novcem i sa stranim stručnjacima. Na to nismo pristali iz dva razloga. Prvo nam to ne dozvoljava naš narodni ponos, a drugo mi ne dozvoljavamo da se pred našim očima nose naše starine u tudjinu, a oni koji žele kod nas iskapati, traže da im se dadu barem duplikati, kojih po našem sudu nema. Naobrazili smo jednu mladju silu za iskapanje, i kada se budu vremena toliko promijenila da će se moći nešto više žrtvovati za naučna istraživanja u zemlji, muzej će i tu zadaću rado vršiti, sve dok se ne osnuje arheološki institut.

Što se tiče n a u č n o - p u b l i c i s t i č k o g a r a d a, to je Arheološki muzej u zadnjih 25 godina imao da prebrodi mnoge poteškoće. Počam od 1896. počeo je prof. Brunšmid izdavati novu seriju arheološkoga »Vjesnika«. Vlada je taj časopis subvencijonirala, i time je već bilo donekle osigurano njegovo redovito izlaženje. Brunšmid je bio razuman i štedljiv čovjek, pa nije želio da potroši cijeli ubrani novac za časopis, nego bi svake godine nešto prištedio. Časopis je zato izlazio nešto zakašnjeno, tako da je u 15 godina (do 1910.) izdao 10 svezaka. Taj je časopis, radi svojega dobroga sadržaja, pribavio Arheološkome muzeju i našoj nauci velik ugled u stranom svijetu. Sada je nastala potreba, a bila je dana i mogućnost da časopis postane još ljepši po svojoj vanjskoj formi, i da izlazi redovito svake godine. Tako su u godinama 1911.—1914. izdane sveske XI. do XIII., bogato opremljene, na dobrom papiru, i sa odličnim sadržajem. Taj intenzivni rad na izdavanju časopisa prestao je proglašenjem rata. Polovica država, s kojima je muzej stajao u vezi preko časopisa, bila je na neprijateljskoj strani, a ni države Srednje Evrope nisu za vrijeme cijeloga rata mislile na veći naučni rad. Tako je XIV. sveska arheološkoga »Vjesnika« izdana tek g. 1919. za godine 1915. do 1919. Nisu se ispunile nade, da će časopis otsada opet moći izlaziti redovito. Štampa je tako poskupila, da su sretstva »Hrvatskoga arheološkoga društva«, koje je časopis izdavalo u korist muzeja, postala sasvim nedostatna. Bilo je zato uzaludno da se i počne uredjivanje dalje (XV.) sveske, koju nitko nije mogao da finansira.

Uskoro se je pružila prilika da se u Zagrebu saradjuje na mnogo zamašnijem naučnom pothvatu. Don Frane Bulić navršio je 1921. sedamdesetipetu godinu života. Već kod njegove sedamdesetgodišnjice trebala mu je biti izdana Spomenica s naučnim radovima njegovih prijatelja i štovatelja, ali ti su u ono vrijeme velikim dijelom živjeli u neprijateljskom inozemstvu. Iza sklopljenoga mira moglo se je na to misliti. Pripravni radovi učinjeni su u splitskom muzeju. Razaslani su pozivi za saradnju, i odziv je bio vrlo velik. Poteškoće su se odmah pojavile, jer je štampa naglo poskupljivala, pa se nitko nije usudio da dade rukopise u štampu. Medju saradnicima su bila sjajna imena, tako da se je znalo da će nam štampa te knjige donijeti mnogo ugleda, ako ju dostojno opremimo. Tako smo se odlučili kolega Abramić i ja da zajedno uredimo tu knjigu i da ju predamo Don Frani. Knjigu smo dali štampati u Zagrebu, jer smo se nadali da će ju i u Zagrebu znati isto onako lijepo opremiti kao i vani. Tri potpune godine trajao je rad oko uredjenja te velike knjige, i kada smo ju svršili, bilo nam je jasno, da je ona mogla ovakva da izadje baš samo kod nas, jer se je samo kod nas moglo paziti na sve strane jezike, u kojima su pisani članci, i na sadržaj njihov, jer je i iz inozemstva došlo članaka, kod kojih je jača bila dobra i volja i ljubav prema Don Frani, nego snaga i znanje. Kada smo napokon, pune tri godine iza Bulićeva sedamdesetipetoga rodjendana predali svečaru knjigu, bili smo sigurni, da će ona naići svuda na priznanje. I nismo se prevarili. Ne samo domaća, nego i sva vanjska kritika oduševljeno je pisala o toj knjizi, koja je i po svojim saradnicima i po svojoj opremi bila dostojna imena Bulićeva. Te oduševljene kritike otvorile su knjizi put u sve biblioteke.

Iza ove svečanosti imala je uskoro slijediti druga. Godine 1929. imao je navršiti sedamdesetu godinu života prof. Brunšmid. I njegov je život bio pun rada i uspjeha, pa mu je trebalo učiniti u njegovoj bolesti veselje s knjigom njemu posvećenom. Zamišljen je posebni svezak (XV.) njegovoga »Vjesnika«. Na sreću je iz starijih i boljih vremena bilo ostalo dosta papira, tako da je otpao taj trošak, ali je knjiga ipak znatno stajala. Imali smo tu zadovoljštinu, da smo svečaru mogli predati knjigu o njegovom sedamdesetom rodjendanu, ali bolesnom u postelji, iz koje se više nije digao. I ova je knjiga, iako čednija po svojoj veličini, dokazala da je arheologija kod nas na zamjernoj visini i da je u Zagrebu moguće da se dostojno opremi arheološka publikacija. Nažalost je trajalo više godine dok su se za nju mogli namiriti troškovi. O daljem izdanju časopisa nije moglo biti govora. Primivši i u Hrvatskom arheološkom društvu nasljedstvo iza pok. Brunšmida potpisani je nastojao najprije da skupi neki kapital, da izlaženje časopisa može u dogledno vrijeme biti barem donekle redovito. Našli su se mnogi prijatelji, koji su pristupili kao utemeljitelji, a Savska banovina je, pod banovanjem profesora Šilovića, mogla davati obilnije pripomoći. Nažalost je prikupljeni kapital u banci zaledjen, i tako časopis i opet nije mogao da izlazi. Ove godine nekako nam je opet sinula nada, da će se polako moći dobivati nešto iz štedionica, a nešto da ćemo dobivati i u ime pripomoći, pa je izdana XVI. sveska za godinu 1935., a nadamo se, da ćemo moći kasnije izlaziti redovito. Za arheološki muzej, i za napredak arheoloških disciplina u Zagrebu redovito je izlaženje časopisa od vrlo velike važnosti. Biblioteka muzejska je bogata i imade starija djela u dosta potpunom stanju. Mnogo toga dobivalo se u zamjenu za »Vjesnik«. Kada muzejski časopis ne izlazi, ne dobiva se za njega ni zamjena, i tako nastaju u biblioteci praznine, koje se više ne mogu nadoknadjivati.

Od 10 godina ovamo stupili smo s inozemstvom u takve veze, da smo obvezani da štampamo vani i u stranim jezicima. Glavni je tome bio povod ustrojenje Medjunarodne unije akademija znanosti sa sjedištem u Bruselju. Slučaj je htio da je baš u krilu te Unije zasnovano više pothvata.

koji se ne mogu izvesti bez naše saradnje. Arheolozi su tražili da se izda Zbornik svih vaza, kako su se izdavali i Zbornici napisa. Mislilo se najprije samo na klasične vaze, a i tu je trebao da udje naš muzej sa svojim grčkim vazama. Našoj se državi imade zahvaliti inicijativa da je odlučeno da se izdaje posebna serija s prehistorijskim vazama. U toj je seriji prvu svesku na francuskom jeziku izdao Zagreb, i ta je sveska u naučnom svijetu svuda primljena s naročitim odobravanjem. Knjiga je izašla 1933., a u isto je vrijeme već bila gotovo doštampana druga sveska Zagreba. Nažalost je stara izdavačka kuća, kojoj je povjereno to izdavanje, došla u novčane neprilike, i zato ta druga sveska još nije izašla.

Drugo poduzeće kod kojega sudjelujemo, jeste suplement Zbornika rimskih napisa. Gigantski posao oko izdavanja tih napisa obavljala je do rata pruska akademija. Medjutim Unija akademijâ zaključila je da dodatke k tome djelu imadu izdavati pojedine države same. Tako će i naša država da izdade suplemente iz naših krajeva na njemačkom jeziku. Napisi iz Slovenije već su u štampi, a iza ovih dolaze odmah napisi iz Hrvatske, koji se već pripravljaju za štampu. Prvi štampani sveščić očekuje se za na godinu.

Treće je poduzeće Arheološka karta nekadašnje rimske države, u koju ne će biti uneseni samo rimski nalazi, nego i prehistorijski i sredovječni. I tu kartu izdaju pojedine države za svoje teritorije, pa će ju za svoje područje izdati i naša država na njemačkom jeziku. I na tom se poduzeću u Zagrebu već marljivo radi, i bit će uskoro gotov jedan dio.

U vanjskim publikacijama susreće se vrlo često naš materijal koji je upotrebljen za sravnjivanje s drugim. Ne samo da se k nama vrlo često navraćaju stručnjaci iz susjednih država, nego i iz vrlo udaljenih zemalja, tako iz Švedske, Engleske, Amerike. Još mnogo češći su pismeni upiti i molbe za podatke i fotografije. Svakome se daju bez daljega podaci za pojedine predmete, koji imaju da služe kao dokumenti za sravnjivanje. Ne dozvoljava se publikacija cijelih zbirki ili većih dijelova, jer se na takvom poslu imade izbrusiti naš novi naraštaj.

Jedno je vrijeme izgledalo da takvoga naraštaja ne će biti. U prvom redu zato, što su dugo vremena mladi univerzitetski apsolventi lako dobivali druge lakše i unosnije službe, a onda i zato, što je studij arheoloških disciplina vrlo težak: treba solidnoga predznanja iz srednje škole, mnogo praktičnoga rada na univerzi i dugotrajan teoretički studij. Diplomski ispit iz arheologije dokazuje samo sposobnost za dalje učenje. U zadnje doba to se je kod nas dosta popravilo. U zadnjim je godinama diplomiralo iz arheologije više talentiranih i marljivih mladih ljudi, a dvojica su od njih imali mnogo sreće. Jedan imade već drugu godinu stipendij francuske vlade za Paris, a drugi je dobio Bulićev stipendij za Beč. Bilo je skrajnje vrijeme da smo i tu doživjeli promjenu na bolje. Nema veće nesreće za jedan muzej, nego da dodje u ruke nespremnoga čovjeka, koji umjesto stručnoga znanja donosi na svoj položaj veliku želju za uspjehom i slavom.

Veliki interes, koji vlada u svijetu za naše starine, privlačio je u naše muzeje ne samo pojedine stručnjake, nego su se organizovale i veće ekskurzije. U jeseni 1929 posjetilo nas je preko 20 članova najstarijeg arheološkoga društva, društva antikvara u Londonu, koji su u prvom redu posjetili Zagreb. S tim su gostima nastale veze, koje još i danas traju. U Srednjoj Evropi postoji jedna organizacija arheologa-stručnjaka, koji proučavaju starine nadjene u bližim i daljim krajevima oko cijeloga toka Dunava. Ta organizacija organizuje svake druge godine četrnaestdnevno putovanje u pojedine krajeve, gdje se ne proučavaju samo muzeji, nego i teren. Od početka svojega rada ta je organizacija izvela 6 takvih putovanja, od tih zadnja tri u naše krajeve. God. 1931. bile su na redu Dalmacija i Bosna, ali su se gospoda sastala u Zagrebu. Godine 1933. proučen je tok Dunava od Budima do Rumunjske. Pod našom pratnjom i uz naša predavanja prošli su našim područjem od Osijeka do Beograda. Ove godine bilo je odredjeno da se prouči na licu mjesta jedan dio ilirskoga pitanja s arheološke strane. U tu je svrhu uredjena u zagrebačkom Arheološkom muzeju izložba japodskih starina, koja je za sve članove ekskurzije (njih preko 30) bila veoma poučna. Rezultati ovih ekskurzija uvijek su veoma znatni, jer se svako pitanje može osvijetliti s više strana, kada je prisutno više raznih specijalista, i mi se veselimo što je naš rad imao taj uspjeh, da su se vanjski stručnjaci toliko zanimali za nj, i što će napokon doći do većih publikacija, koje će naš rad učiniti još poznatijim.

U Zagrebu se je u zadnjim godinama vodila jedna akcija, koja nije zasnovana u Arheološkom muzeju, ali ju je muzejsko osoblje vrlo rado i s uspjehom pomagalo. Društvo za podizanje spomenika hrvatskome kralju Tomislavu imade u svojem programu još jednu vrlo važnu i korisnu zadaću, ono želi da stvori u Zagrebu Muzej hrvatskih starina. S originalima se to ne može načiniti, jer su originali u čvrstim rukama, i brižno se čuvaju, pa je zato zaključeno da se načine sadreni odljevi. Kroz dva ljeta odlijevani su najvažniji hrvatski spomenici, pa je skupljen vrlo lijep broj. Posao je privremeno morao biti prekinut, jer se Društvo bori da namakne novčana sretstva za brže dogotovljenje samoga spomenika. Potrebno je, da se što prije nastavi i s radom oko izradjivanja kopija hrvatskih spomenika za jedan centralni muzej u Zagrebu, jer će to biti ne samo nacijonalan nego i naučni dobitak prvoga reda.

Zagreb je intenzivno saradjivao i na tom da dodje do modernoga zakona o proučavanju i čuvanju starina, i o muzejima. Bili su u tu svrhu sazivani razni sastanci stručnjaka na razna mjesta, i učinjeni su prijedlozi vladi. Zakonska je osnova već davno gotova, već je više puta mijenjana i sužavana, da bi njeno provedenje stajalo što manje novaca, ali do zakona još nije došlo. A ipak bi bilo dobro da dodje do njega iz više razloga. Muzeji su naučni zavodi s naučnim personalom, koji je posebno probran medju najboljima. Tim se mladim ljudima mora dati doličan status, koji bi odgovarao njihovom položaju u naučnom svijetu i njihovoj dužnosti reprezentacije. Zakon bi se morao stvoriti radi toga da prestane ludo rušenje i uništavanje naših spomenika, da prestane izvažanje naših starina u inozemstvo. Utješljivo je što se javlja želja za ustrajanjem provincijalnih lokalnih muzeja, jer se time budi interes za čuvanje spomenika, ali bi zakon trebao predvidjati kontrolu tih zavoda. Grad Zagreb lako si može uzeti stručnjaka, i može da snosi materijalne terete za svoj muzej. Muzej grada Osijeka mnogo je doprineo za razvitak arheološke nauke kod nas, ali se to može očekivati samo dotle, dok je on u dobrim rukama. Nije svejedno, tko će biti nasljednik prof. Celestina. Muzej grada Varaždina je potreban, jer je grad Varaždin igrao važnu ulogu u razvoju naše civilizacije, a u dobrim je rukama, i gradska uprava mnogo za nj žrtvuje. Uz takve gradove osnivaju lokalne muzeje i mnogo manja mjesta, bez velike prošlosti i bez sretstava da ih uzdržavaju. Pa ako se i namaknu sretstva, ona često dolaze u ruke ljudi s nikakvim znanjem, i potroše se uludo, i na štetu nauke. Ne ovisi napredak zavoda toliko o tome, koliko se troši, nego više o tome, kako se troši. I za to treba zakon, koji će cijeli rad na polju arheologije staviti pod strogu naučnu kontrolu. Kod nas takve kontrole uopće nema, a mi baš u Zagrebu imademo dosta iskustva, koliko je ona potrebna. Na mnogim su se mjestima počimali sakupljati za muzeje predmeti, koji su kasnije bivali otudjeni i zanemareni, pa je Narodni muzej bio sretan, ako je napokon mogao spasiti barem ostatke.

Ovaj prikaz ne bih mogao dostojnije završiti nego time da istaknem, kako je i prvoj polovici perijode, o kojoj se gore uglavnom govori, udario svoj neizbrisivi pečat zaslužan muž, prof. Josip Brunšmid, koji je dao glavni smjer razvitku arheologije kod nas i u predjašnjem dvadesetpetgodištu.

Dr. LJUBO KARAMAN

RAD NA POLJU KLASIČNE ARHEOLOGIJE U DALMACIJI

U RAZDOBLJU OD SREDINE PROŠLOG VIJEKA DO DANAS

I.

PRVI POČECI DO DON FRANE BULIĆA

Dalmacija je klasična zemlja starina i drevnih kulturnih tradicija. U njoj je kroz vjekove bilo njegovatelja i ljubitelja brojnih vidljivih ostataka iz rimske dobe. Još Marko Marulić, otac hrvatske umjetne poezije osvitom XVI. vijeka, verao se je po ruševinama stare Salone, hrvatskog Solina, ugroženog i uskoro zaposjednutog od Turaka, i prebirao je po njima stare natpise u društvu sa prijateljem Dminom Papalićem, koji će oko god. 1510. naći u Krajini hrvatsku redakciju ljetopisa popa Dukljanina. A Ivan Lucić, otac novije hrvatske historiografije, pridodao je svom djelu »Memorie storiche di Tragurio«, popis poznatih mu rimskih natpisa iz Dalmacije.

I kada je, u zadnjim vjekovima mletačkog gospodstva, uslijed ekonomskog propadanja dalmatinskih gradova zakržljao u njima kulturni život i umukla hrvatska poezija, nalazilo se je još uvijek učenih ljudi, koji su s domorodnom ljubavlju sakupljali, popisivali i opisivali starine i natpise rodnog kraja (Ljubavac, de Ponte, Caramaneo, Bernardi, Bogetić, Radoš Michieli-Vitturi, Pavlović-Lucić, Ciccarelli i t. d.). Ova je kulturna tradicija nadživjela pad Venecije i gotovo jedina prekidala duševno mrtvilo u koje je Austrija, u prvoj polovici prošlog vijeka, bila uljuljala Dalmaciju.

Baš sredinom toga vijeka živi i djeluje čitava kita prijatelja starina, samouka i amatera, koji pored svog raznovrsnog zvanja liječnika, svećenika, profesora i pravnika nalaze vremena i volje da proučavaju prošlost i sabiru starinske predmete i natpise rodnog mjesta. Ističu se Korčulanin Ivan Kapor, natpop u zavodu Sv. Jerolima Ilira u Rimu († 1844.) i brat mu Matija Kapor († 1842.), Šibenčanin Antun Fenzi, Starogradjanin Nikola Ostojić liječnik († 1848.) i sumještanin mu Petar Nisiteo, ravnatelj liceja u Gorici, koga još Mommsen zateče živa u dubokoj starosti i o kome pisa da je senex venerabilis vere († 1866.). Svi ovi objelodanjuju rezultate svog rada u posebnim broširicama ili u ondašnjim zadarskim časopisima »La Dalmazia« i »La Gazzetta di Zara«. Nešto kasnije, u drugu polovicu XIX. vijeka, pada rad kanonika Bianchi-a, autora »Zara Christiana« i franjevca Fabjanića, pisca brojnih djela o franjevcima u Dalmaciji, revnih lokalnih historičara u čijim je spisima i mnogo arheološko zrnce.

Središte arheološkog rada bio je ipak Split. Godine 1821. bila je podignuta uz istočni zid palače cara Dioklecijana, skromna prizemna zgrada, eda se u nju smjeste predmeti iz stare Salone na domaku Splita. Prvi čuvar ove muzealne zbirke i prvi iskapač u Solinu bio je Karlo

Lanza. Medjutim zamaha i značenja dobiše iskopine u Solinu tekar sredinom vijeka, kada je ravnateljem muzeja postao učeni svećenik Splićanin Dr. Franjo Carrara (ravnatelj od 1842. do 1852.). Carrara je sretnim iskopinama utvrdio, u glavnim crtama, topografiju stare Salone i otkrio dijelove gradskih zidina i vrata, dijelove poganskog groblja izvan grada, amfiteatra, teatra te krstionicu i krizmaonicu do biskupske katedrale u gradu. On je rezultate svog rada objelodanjivao i u stručnim časopisima u Italiji i u Beču. U isto se je vrijeme bavio arheologijom i proučavao iskopine u Solinu i ostatke careve palače u Splitu Franjo Lanza, sin već spomenutog Karla Lanza a kasnije i sam ravnatelj splitskog muzeja (1863.—1872.). Izmedju Carrare i Franje Lanza razvi se, pogodovana ondašnjom malogradskom splitskom sredinom, žestoka polemika u pogledu nekojih iskopina u Solinu. U ovu žučljivu i prilično ličnu polemiku uplete se i arhitekt Vicko Andrić, konservator spomenika u Splitu, kritikujući neki Carrarin projekat restauracije južnog pročelja Dioklecijanove palače. Inače je Andrić bio izučio arhitekturu u poznatoj Accademia di San Luca u Rimu i ostavio nam je, još neobjelodanjene, prve snimke Dioklecijanove palače koje je napravio naš domaći čovjek (prva rekonstrukcija palače potječe od slavnog bečkog arhitekta Fischera von Erlach, a prvo detaljno snimanje palače je djelo engleskog arhitekta Adam-a u XVIII. vijeku).

Don Frane Bulić

Ovi čedni počeci arheološkog rada u Dalmaciji počeli su privlačiti na sebe pažnju strane nauke kao i interes Zagreba, koji je narodni preporod bio izdigao do središta kulturnog rada i nastojanja svih hrvatskih krajeva. Revni pionir hrvatske historije Ivan Kukuljević proputovao je više puta Dalmacijom tražeći dokumente hrvatske prošlosti. On nam je u svojim člancima i putopisima zabilježio mnogu arheološku noticu. Od mnogo većeg značenja za dalmatinsku arheologiju bila je pojava i rad don Šime Ljubića. Još u mladim godinama, sredinom vijeka, svratio je Ljubić na sebe pažnju člancima kojima je dokazivao da je stari Pharos njegov rodni Starigrad, a ne grad Hvar na otoku tog imena. Od godine 1858.—1863. kao profesoru splitske gimnazije bi mu povjerena i čast čuvara splitskog muzeja. No upravo tih godina prostorije muzeja bile su prepuštene gimnaziji a zbirka starina, lutajući gradom od skladišta do skladišta, bila je strpana i, bez reda i pregleda, nagomilana u dvjema napuštenim crkvicama, Sv. Roku i Sv. Barbari na Peristilu. Naravno, da kraj takvih prilika — koje dadoše Mommsen-u povoda za duhovitu riječ da je ondašnji splitski muzej »Museum a Musis sane alienum« — nije Ljubić mogao razviti nikakav uspješan rad u Splitu. Tim većma je on zadužio našu nauku, a posebno historiografiju i arheologiju dalmatinsku, kada je, nekoliko godina kasnije, prešao u Zagreb i tu postao uglednim članom Jugoslavenske akademije i zaslužnim ravnateljem Arheološkog muzeja (Akademija i Muzej osnovani su god. 1866.). U brojnim prilozima u Radu Akademije i u brojnim člancima »Vjesnika« Hrvatskog arheološkog društva u Zagrebu — od koga je u Ljubićevoj redakciji izašlo prvih četrnaest godišnjaka (1879.—1892.) — objelodanio je Ljubić i raspravio lijepi arheološki materijal iz Dalmacije.

Rimski natpisi Dalmacije zainteresovaše i strani naučni svijet. Čuveni Mommsen proputovao je šestdesetih godina Dalmaciju u svrhu da pribere i pripremi njezin bogati epigrafski materijal za veliki »Corpus inscriptionum latinarum«, koji je izdavala Akademija u Berlinu. Mommsen je putovao većinom pješice i s torbakom na ramenu, od župnika do župnika, od samostana do samostana, verući se po dalmatinskoj goleti i penjući se po starim zgradama, istražujući starine i prepisujući natpise starog vijeka. Još dugo su kolale Dalmacijom anegdote o Mommsenu, koji se je ondašnjoj Dalmaciji još neposjećivanoj od arheoloških turista, činio nekakvim čudakom.

God. 1873. svrati se u Split, na povratku sa arheološkog istraživanja po Grčkoj, povjerenstvo u kojemu su bili bečki arheolog Conze, te arhitekt Hauser i Niemann; sve samo imena učenjaka i stručnjaka čiji će rad od tada ostati vezan sa rimskim spomenicima Dalmacije. Njihov dolazak i boravak u Splitu nije samo značio novu fazu ozbiljnog i sistematskog rada oko čuvanja Dioklecijanove palače, već je on izazvao i veći interes središnjih vlasti za iskopine u Solinu.

Daljnji napredak za arheološku struku značio je osnutak, god. 1878., organa splitskog muzeja »Bullettino di archeologia e storia Dalmata«. Prvi urednik ovog časopisa bio je direktor gimnazije i ravnatelj muzeja Mihovil Glavinić (1873.—1883.). On je izdavao »Bullettino« uz pomoć i saradnju suurednika sudbenog savjetnika Josipa Alačevića. God. 1883. Glavinić bi premješten u Zadar a mjesto direktora tek pohrvaćene gimnazije u Splitu kao i čast upravitelja muzeja preuzme mladi svećenik don Frane Bulić, koji stupi u isto vrijeme i u redakciju »Bullettina« kao suurednik uz Alačevića. Ovim stupa dalmatinska arheologija u novu, veliku i plodonosnu periodu, periodu kojoj ime i značenje daje pedesetgodišnji rad tek nedavno umrlog don Frane Bulića.

II.

DON FRANE BULIĆ

Smrt don Frane Bulića prošle godine i nedavno otkriće njegova spomenika u Zagrebu dali su priliku da se, od strane stručnjaka i štovatelja, iznese pred širu javnost klasična ličnost don Franina i da se svestrano osvijetli njegovo značenje kao učenjaka, rodoljuba i karaktera. Ovdje mi je, u kratkim potezima informativnog članka, iznijeti samo mjesto što ga Bulić zauzimlje u razvoju arheoloških nauka novijeg vremena u Dalmaciji. Ali i tako ograničen zadatak zapravo je opsežan, jer je don Frane bio mnogostruka, Bogom nadarena narav.

On je nesamo prvi naš stručni arheolog većeg stila, već je on u isto vrijeme i zadnji sjajni pretstavnik učenih dalmatinskih polihistora. On je za preko pola vijeka bio naš najzaslužniji arheolog i epigrafičar, revan dalmatinski hagiograf i historiograf, borbeni konservator starina i čuvar arkiva, neumorni organizator naučnih pothvata i propagator, perom i riječju, prošlosti Dalmacije. Spremu za svoju užu struku stekao je na bečkom sveučilištu; kod profesora Conzea i Benndorfa izučio je arheologiju a kod Hirschfelda epigrafiju. Mogućnost uspješnog rada u ostalim područjima dala mu je neograničena ljubav prema predmetu i njegov otvoren karakter koji nije zazirao da traži savjeta i pomoći od užih stručnjaka isto onako kako je širokogrudno prepuštao otkriveni materijal i davao na pregršti savjeta i pobuda svakome onome koji je htio da, sa bilo kakove strane, prouči rimsku, starohrvatsku ili srednjevjekovnu prošlost Dalmacije.

Koliko je njegov rad opsežan i složen, toliko je njegov curriculum vitae jednostavan. Po svršenim naukama u Beču bio je Bulić kratko vrijeme nastavnik na gimnaziji u Dubrovniku, po tome neko vrijeme nadzornik pučkih škola u Zadru, pa onda od god. 1883. direktor splitske gimnazije, upravitelj muzeja i konservator starina u Splitu. Kada su nekoji gimnazijalci noću provalili u gimnaziju i izboli oči na slikama cara Franje Josipa, upotrebiše politički lični neprijatelji don Frane priliku da prikažu taj čin kao posljedicu nacionalnog odgoja mladih gimnazijalaca na njegovom zavodu, i Bulić morade u 50-toj godini života ići u penziju (g. 1896.). Odtada je on mogao da posveti sve svoje sile i vrijeme arheologiji. Sve do god. 1926. zadržao je Bulić upravu muzeja i konservatorskog ureda (od 1913. lokalna čast konservatora bila je pretvorena u državni ured za čitavu Dalmaciju). Ali i po tome sve do svoje smrti ostao je don Frane centralna figura u kulturnom životu Dalmacije, kojoj su se obraćali domaći ljudi za pomoć a strani ljudi za informaciju u svim pitanjima koja su se ticala kulturne prošlosti toga kraja.

Najbolje ogledalo sistema i rezultata Bulićeva rada, njegovo najmilije čedo i mezimče jest oko 50-godišnjaka »Bullettino di archeologia e storia Dalmata«. Koliko je blago objelodanjeno, pobilježeno i raspravljeno u godišnjacima »Bullettina«, koje je najvećim dijelom ispunjao don Frane Bulić! U njima Bulić objelodanjuje rimske natpise Dalmacije, opisuje zbirku i predmete muzeja, izvješćuje podrobno o okolnostima i rezultatima iskopina u Solinu. Redaju se u godišnjacima »Bullettina« članci o raznovrsnim historijskim, topografskim i hagiografskim pitanjima: slijede svakojake sitne bilješke, vijestice i dokumenti iz svake dobe prošlosti Dalmacije. U prvim godišnjacima česti su članci posvećeni ubikaciji rimskih naselja i rimskih cesta. U davnu polemiku o pitanju gdje je ležao Stridon, rodno mjesto velikog dalmatinskog zemljaka sv. Jeronima, upleo se Bulić širokom erudicijom i svježim temperamentom i o tome je pisao u više navrata. Zalagao se je za ubikaciju Stridona na Grahovu polju u Bosni, koju ipak većina historičara ne prihvati. Iskopine starokršćanskih groblja u Solinu pokrenuše mnoga pitanja o svetim mučenicima rimske Dalmacije, sv. Dujmu i Stašu, sv. Feliksu, sv. Venanciju itd. Tu je Bulić najbolje pokazao svoje čiste naučne intencije obarajući stoljećima utvrdjene legende i tradicije koje se nijesu mogle složiti sa naučnom istinom. Time je on, istina, izazvao negodovanje kod stanovitih konservativnih krugova domaćeg klera, ali je u isto doba polučio odobravanje svojih prijatelja učenih Bolandista u Bruxellesu, čuvenog o. Delehaye-a i drugih. Protiv Palunka, koji je vodjen lokalnim patriotizmom u Mljetu na Jadranskom moru tražio otok Melitu na koji je oluja bila bacila sv. Pavla, dokazivao je don Frane, da je Melita Malta u Sredozemnom moru.

Uz don Franu Bulića javljaju se u godišnjacima »Bullettina« kao saradnici i dopisnici razni dalmatinski istraživači prošlosti i tako postaje »Bullettino« organom arheologije čitave Dalmacije. Prvih godina nailazimo na dopise i članke o. Zlatovića, F. Radića, V. V. Vukasovića, E. Gjilčića, Gj. Stratimirovića, P. Kaera, St. Rutara, D. S. Karamana, G. I. Urlića, a po tome R. Slade-Šilovića, K. Šegvića, L. Jelića, J. Bevse, J. Bervaldia itd. S Bervaldijem, neko doba asistentom na splitskom muzeju, napisao je Bulić »Kronotaksu solinskih i splitskih nadbiskupa« (1912.): ta je radnja očistila početke crkvenog života u rimskoj i starohrvatskoj Dalmaciji od legende i privukla na sebe pažnju hrvatske historiografije kao i stranih hagiografa.

Javljaju se prigodomice u »Bullettino« i Bulićevi prijatelji na strani, koji su sa simpatijom i interesom pratili iskopine u Solinu i rad »Bullettina«: otac kršćanske arheologije de Rossi iz Rima, arhitekt Hauser i arheolog Kubitschek iz Beča, historičar umietnosti Strzygowski, rimski historik Domaszewski, Francuz Zeiller, austrijski mornarički oficir Stockert, revni sakupljač dalmatinskoga novca itd. Najbolje priznanje Bulićevu radu bio je prvi kongres kršćanske arheologije koji je god. 1894. okupio na groblju mučenikâ u Manastirinama u Solinu najbolje pretstavnike ove nauke iz čitavog svijeta.

Pored »Bullettina« Bulićevo ime nerastavno je vezano uz Solin i Dioklecijanovu palaču u Splitu. Kroz pola vijeka Bulićeva iskapanja u Solinu postala je stara Salona nadaleko poznato nalazište starina prvih poganskih vjekova rimskoga carstva, te starina starokršćanske, Justinijanove i starohrvatske dobe. Solin, mada je bio napučen i bogat grad, ne može se takmiti sa drugim glasovitim nalazištima antikne dobe u pogledu finih umjetnina. Njegova umjetnost i graditeljstvo su provincijski i ponešto rustični; ali je Solin vrlo interesantan za onoga koji hoće upoznati kulturno stanje u rimskoj provinciji na rubu Balkana. Solinski kršćanski natpisi, groblja i bazilike su neiscrpni majdan za kršćansku arheologiju: oni su od vanredne važnosti za onoga koji hoće proučiti život i prilike prvih kršćana.

Bulić je kopao u Solinu onako kako su mu sredstva priticala, uz prekide i poteškoće, postizavajući ipak bogate rezultate svojom energijom i ustrajnošću. Prvih godina po svom imenovanju za ravnatelja muzeja kopao je Bulić starokršćansko groblje i baziliku na Manastirinama, gdje je pokopan mučenik pod Dioklecijanom biskup sv. Dujam (god. 1883.—1890.) i po tome starokršćansko groblje s bazilikom u Marusincu, gdje je u posebnoj zanimljivoj kapeli bio sahranjen Dujmov suborac sv. Staš (g. 1890.—1898.). Prvih godina ovoga vijeka posvetio se Bulić otkapanju velikog kompleksa gradskih bazilika, gdje možemo pratiti razvoj salonitanskog kršćanstva od čednog oratorija u kojemu je biskup Dujam okupljao prve kršćane pa preko dviju velikih gradskih katedrala iz IV. i V. vijeka do velike crkve u obliku križa u kojoj su, po svoj prilici, održani crkveni koncili u prvoj polovini VI. vijeka (g. 1901.—1909.). Nedaleko odatle otkopani su i dobro sačuvani ostaci javnih kupka. Nekoliko godina prije rata interes se je za Salonu bio povećao i sredstva su priticala obilatije, pa je Bulić mogao da otkopa do kraja pogansko groblje izvan gradskih vrata, da nastavi otkapanjem Porte Caesarea između starijeg i novijeg dijela grada, da otkrije gotovo u cjelini veliki amfiteatar za oko 16.000 gledalaca, pa teatar, mali hram do njega i dijelove industrijske četvrti grada sa skladištem žara itd. God. 1900. u Spomen-cvijeću koje je Matica Hrvatska izdala u počast biskupa Strossmayera dao je Bulić pod naslovom »Po ruševinama staroga Solina« iscrpan, topao i popularan prikaz dotadašnjih iskopina u Solinu. Novo, preradjeno i popunjeno izdanje bio je Bulić takodjer namijenio Matici i ovoj već dostavio dio novog rukopisa; ali ga smrt zateče pri nedovršenom radu.

Svu svoju energiju i borbenost, sav svoj ugled i veze uložio je Bulić kroz decenije da »carsku palaču G. A. V. Dioklecijana, od svake druge tvorevine moćniju u ovoj zemlji, niti prije nitl poslije zapamćenu« očuva i obrani »od svemoćnog zuba vremena i rušilačkih hirova splitskog pokoljenja«[1]. Borba je bila vrlo teška, jer nije bilo za obranu palače ni zakona ni sredstava, a u nju se ugnijezdio čitav srednjevjekovni Split te je i danas u njoj preko 3 hiljade duša što traže zraka i sunca. God 1885. prigodom uvedenja zemljišnika dao je Bulić kao konservator starina na svoju ruku uknjižiti palaču i sve njezine ostatke na ime države, eda ih spasi od propasti. Ministarstvo financija medjutim se je ovome žestoko oduprlo pobojavši se da će time navaliti na sebe velike terete za održavanje ogromne i ruševne palače; pa je neki referent na ministarstvu izdao odluku kojom se zagovaralo da se zidine palače malo po malo ruše i da posluže kod državnih gradnja kao »erarski kamenolom«. Rado je Bulić pričao, kako je na ovo zaprijetio u Beču da će stvar iznijeti pred Evropu i kako je po tome nesretni referent bio penzionisan. God. 1902. baron Helfert prikazao je Gospodskoj kući u Beču poseban zakonski projekat za zaštitu Dioklecijanove palače u Splitu; ali do rasprave ovog projekta nije nikada došlo.

Tek god. 1903. bio je olakšan trud Bulićev, kada je u Splitu bilo osnovano stalno Povjerenstvo Dioklecijanove palače u kojemu su u intimnoj saradnji bile zastupane lokalne, pokrajinske i centralne nadležne vlasti. Povjerenstvo je unijelo sistema u čuvanju i dalo je zamaha istraživanju ostataka palače. Pretstavnici Centralne komisije za spomenike u Beču u splitskom povjerenstvu, sveučilišni profesor Riegl i Dvořak, bili su glasnici novovijekih nazora u čuvanju spomenika. Po ovima se konačno napuštaju neumjesna nastojanja oko arheološke purifikacije palače i njezina povratka u izvorno stanje, ističe se, naprotiv, značenje i potreba očuvanja cjelokupnog splitskog milieua, u kojemu su slikovito srasli spomenici raznih doba.

U vezi sa radom povjerenstva arhitekt Niemann je god. 1910., u izdanju Arheološkog zavoda u Beču, objelodanio monumentalno djelo o palači. U njemu je on vanredno savjesno i točno tehnički snimio ostatke palače i po njima rekonstruirao prvotno stanje njezinih pojedinih dijelova. God. 1912. izašlo je monumentalno djelo o palači na francuskom jeziku. Arh. Hébrard dao je u njemu svoju rekonstrukciju palače, u kojoj je na temelju sačuvanih dijelova dao većeg maha nagadjanju; a Zeiller je tome dodao vrlo čitak, informativan tekst u kojemu se opisuje palača i njezina povijest te se ističe njezino značenje u historiji umjetnosti.[2] I Niemannu i francuskim učenjacima bio je u svemu pri ruci Bulić, koji je znao svaki kamen u palači. Iza Solina, njegovom je zaslugom, i palača u Splitu bila dolično plasirana u naučnom svijetu.

[1] Tako se izražava Bulić u posvetnoj stranici svog djela, *Fr. Bulić-Lj. Karaman, Palača cara Dioklecijana u Splitu*, 1927. Zagreb.

[2] *G. Niemann, Der diokletianische Palast in Spalato*, Wien 1910.; *Le palais de Dioclétien à Spalato. Relevés et vestamations par E. Hébrard, texte par J. Zeiller*, Paris 1912. O palači su se inače pisali članci i studije i prije (Diehl, Schneider, Strzygowski, Reisch), a i kasnije (E. Weigand, Bulić Karaman).

III.

RAD NA POLJU ARHEOLOGIJE U DALMACIJI IZVAN SOLINA I SPLITA

Radilo se i kopalo kroz ovo vrijeme i u ostaloj Dalmaciji. Svi arheološki poslovi u bivšoj Austriji potpadali su isprva pod djelokrug i nadzor Centralne komisije u Beču koja je bila osnovana god. 1856. pod nazivom Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst-und historischen Denkmale. Organi Centralne komisije u pokrajinama bili su počasni konservatori u pojedinim okruzima. Oni su radili besplatno, birali su se izmedju domaćih intelektualaca raznog zanimanja a dijelili su se u tri skupine. U svakom je okrugu bio konservator za spomenike prethistorijske, grčke i rimske dobe, konservator za spomenike srednjeg vijeka i konservator za arkive. Često je istoj osobi bila povjerena čast za sve tri struke.

Konservatori za spomenike staroga vijeka javljali su redovito u Beč slučajne nalaze i prigodne iskopine ovog okruga. Ako nijesu bili vješti njemačkom jeziku, pisali bi talijanski ili hrvatski, a to bi se prevodilo i objelodanilo, u cijelosti ili izvatku, u Mitteilungen der Zentralkommission f. Erf. u. Erh. d. K. h. Denkm. (1856. ff). Godišnjaci ovog organa Centralne komisije vrve malim vijestima iz Dalmacije. God. 1877. bio je osnovan arheološko-epigrafski seminar na sveučilištu u Beču te i on poče izdavati vlastiti organ (Arch. epigr. Mitteil.aus Österreich 1877. ff). Mladi arheološki zavod pod prvim upraviteljem prof. Benndorf-om. Zavod je jem, pribiru i objelodanjuju u ovom časopisu arheološki i epigrafski materijal iz ovog kraja. U izdanju ovog seminara izašla je takodjer lijepa radnja ondašnjeg kandidata arheologije u Beču a kasnije direktora muzeja u Zagrebu Brunšmida o natpisima i novcima grčkih gradova u Dalmaciji (1898.).

God. 1898. nastala je važna promijena. Osnovan je u Beču Austrijski arheološki zavod pod prvim upraviteljem prof. Benndorf-om. Zavod je preuzeo brigu i nadzor nad svim arheološkim poslovima u bivšoj Austriji. Centralnoj komisiji ostala je odsada samo briga za srednjevjekovne i novovijeke spomenike te za arhivalija.[3] Arheološki je zavod svojim ugledom i iskustvom, novčanim sredstvima i stručnim osobljem, priskočio u pomoć lokalnim revnim istraživačima i tako unio više sistema, života i uspjeha u arheološki rad u Dalmaciji. Osobito u sjevernoj Dalmaciji bilježi prvi decenij XX. vijeka i godine prije rata intenzivan rad i znatne uspjehe na polju arheologije.

U okolici Obrovca kopao je na svoju ruku zaslužni učitelj A. Colnago. Uz pripomoć Arheološkog zavoda otkopao je on na Cvijinoj gradini kod Obrovca, starim Clambetae, ostatke rimskog hrama i privatnih kuća, te na Gradini kod Medvidja, staroj Hadri, kao i nedaleko pravoslavnog samostana Krupe razne nalaze iz rimske dobe. Najizdašnije su bile njegove iskopine u Starigradu pod Velebitom, starim Argyruntum, gdje je nekropola rimske dobe dala gros predmeta pohranjenih u lijepo uredjenom, malom muzeju u Obrovcu. S Colnagom je M. Abramić reambulirao izvedene iskopine i utvrdio smjer rimskih puteva u okolici Obrovca. Kopalo se i na izbrežini kod Podgradja kraj Benkovca. Tu su Iveković, Sticotti, Bersa i Abramić, u ime Arheološkog zavoda, otkopali zidine, kasnije ugradjena vrata u čast cara Trajana i dio foruma stare Asseriae (1910.—1911.). Asseria kao Clambetea i Hadra gradjene su na izbrežinama i pretstavljaju tip naselja karakteristična za sjevernu Dalmaciju gdje rimska mjesta nastavljaju i nadovezuju na naselja prethističkih uzvisinskih »gradišta«. U Ninu, staroj Aenoni, otkopali su Jelić, Iveković i Abramić ostatke monumentalnog hrama iz dobe careva Flavijevaca (1911.—1913.). Predmeti iz Aenonae, Asseriae i uopće iz sjeverne Dalmacije čuvaju se većinom u muzeju u Zadru; Smirić i Bersa stekli su zasluga za uredienie ovog bogatog lokalnog muzeja kojemu smještenie u rotundi sv. Donata iz vremena cara Karla Velikog daje zgodan i sugestivan okvir.

Kod Ivoševaca nedaleko Kistanja stršili su iz ravna polja rimski lukovi, koje je još putopisac Fortis bio zabilježio u XVIII. vijeku. Iveković i Abramić otkopali su tu praetorium vojnog logora XI. rimske legiie. Burnuma (1912.—1913.). Manji su predmeti odatle bili prenešeni u Kninski muzej, u čije je ime fra L. Marun bio počeo iskapanjem na tom miestu. Abramić je kopao i kod Čitluka nedaleko Sinia, staroi koloniji cara Klaudija Aequum, gdje je otkriven dio foruma (1912.—13.) i gdje je mnogo ranije bila našasta prekrasna Heraklova glava Lisipove škole. Ova glava i sitni predmeti otkopani u Aequum-u čuvaju se u maloi zbirci starina o. o. franjevaca u Sinju. Malu zbirku rimskih starina ima i Cavtat, stari Epidaurus, gdje je kopalo starinarsko društvo tog imena. Staru Naronu, na mjestu današnjeg sela Vida kod Metkovića, istraživao je kustos sarajevskog muzeja K. Patsch. Balkanska komisija carske akademije u Beču izdala je god. 1907. lijepu monografiju Patsch-a, »Zur Geschichte und Topographie von Narona«, 1907.

I Bulić je kopao prigodimice van svog Solina; tako je god. 1906. otkrio u Klapavicama nedaleko Klisa malu starokršćansku crkvicu sa vanredno interesantnim bronćanim kadionikom. Starinarsko društvo u Kninu pod upravom fra Maruna kopalo je u prvom redu starohrvatske starine, ali je prigodimice i ono iznašalo na vidjelo ostatke iz rimske dobe. Još prije rata fra Marun je počeo iskopine na Bribirskoj Gradini, valida staroj Varvaria, gdje su utvrdjeni tragovi prethistorijske rimske.

[3] God. 1913. počasne konservatore zamijenio je Pokrajinski konservatorski urad za Dalmaciju u Splitu, koji je do god. 1926. vodio Bulić, a od te godine pisac ovih redaka.

starohrvatske i srednjevjekovne dobe. Marun je takodjer otkrio nedaleko odatle kod Piramatovca trobrodnu starokršćanku baziliku; a u Bilicama na obali Prokljanskog jezera rimsku vilu rusticu iz carskog doba i starokršćansku crkvu sa svetištem u obliku trolista. Dobar poznavalac antikne i srednjevjekovne topografije sjeverne Dalmacije bio je Don S. Jelić, učen i nadaren ali i sklon proizvoljnim i fantastičnim zaključcima.

O svim iskopinama koje je vodio Arheološki zavod izlazili su izvještaji u godišnjacima organa zavoda Jahreshefte des österreich. Archeol. Institutes 1898 ff (Reisch, Colnago, Keil, Abramić, Liebl, Wilberg). Članci koji interesiraju arheologiju Dalmacije izlazili su i u Jahrbuch für Altertumskunde 1907 ff u redakciji profesora Kubitschek-a kao i takodjer u arheološkim časopisima naših krajeva Glasniku muzeja za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu i Vjesniku hrvatskog arheološkog društva u Zagrebu. Svi ti članci kao uopće svi članci i radnje koje se tiču dalmatinske arheologije pobilježeni su u Bulićevoj studiji »Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij« koja je izašla u prvoj knjizi milenijskog zbornika Matice Hrvatske (1925.) i na tu studiju upućujem čitaoce.

IV.

RAD ZA RATA I PO SLOMU AUSTRIJE

Veliki rat nepovoljno je djelovao i na arheološki rad u Dalmaciji. On je naprečac prekinuo iskapanja u sjevernoj Dalmaciji čije smo rezultate netom iznijeli. Samo velika energija Bulića nije ni u to vrijeme mirovala. Bulić je i preko rata bio neumoran u čuvanju povjerenih mu spomenika. On se hvata u koštac sa svemoćnim vojnim vlastima, kada se radi o tome da se sa posebnim znakovima obilježe kulturni spomenici u dalmatinskim primorskim gradovima: hita po pokrajini da spasi od rekvizicije stara zvona.

Tik pred ratom bilo je konačno okrunjeno s uspjehom dugogodišnje Bulićevo nastojanje, da solinske iskopine dobiju u Splitu muzealnu zgradu. Kada je buknuo rat, bila je već pod krovom lijepa i udobna muzealna zgrada podignuta god. 1912.—1914. po planu vrskih bečkih arhitekta Ohmann-a i Kirstein-a. Za vrijeme i poslije rata pristupilo se je malo po malo uredjenju zgrade u unutrašnjosti. Bulić je dapače našao sredstva i načina da nastavi iskopine u Solinu. Poslužio se je s ruskim zarobljenicima koji su tako došli do bolje hrane, a muzej do lijepih rezultata u predjelu zvanom »Pet mostova«. Za vrijeme rata sazrio je još jedan naučni pothvat: započela je serija velikih naučnih publikacija koje su imale sistematski obraditi rezultate iskopina Bulića i njegovih pretšastnika u staroj Saloni. Arheološki zavod u Beču izdao je god. 1917. u folio-formatu prvi svezak »Forschungen in Salona«. Arhitekt Gerber stručno je prikazao i snimio u tom svesku kompleks gradskih bazilika, kupke i porta Caesarea. Abramić je dodao tome kratak historijski prikaz stare Salone, a Egger poskupac o historijsko-umjetničkom značenju objelodanjenih spomenika.

Slomom Austrije ponovo je oživio arheološki rad. Osobito u muzeju u Splitu u novim je prilikama sve poprimilo šire razmjere.

Proširen je ponajprije djelokrug splitskog muzeja. Muzej je dotada bio u prvom redu namijenjen iskopinama stare Salone. Međutim time što je Zadar, kamo su većinom išli plodovi iskopina i slučajni nalazi iz sjeverne Dalmacije, potpao pod Italiju, kao i time što je bila prekinuta službena veza sa centralnim institucijama u Beču, postao je splitski muzej, naravnim razvojem stvari i bez pisanog zakona, centralna zbirka i glavna institucija za arheologiju čitave Dalmacije.

Pomanjkanje saradnje bečkih stručnjaka trebalo je nadoknaditi okupljanjem u Splitu domaćih sila. Uz Bulića došao je god. 1920. na upravu muzeja M. Abramić, za rata direktor muzeja u Akvileji. On je preuzeo na sebe zadaću da sistematski uredi muzealne zbirke prema savremenim načelima kako će zbirke najbolje služiti i naučnom istraživanju i propagiranju arheologije među šire slojeve. Ravno sto godina po osnutku muzeja (god. 1821.) njegove su zbirke iz dotadašnjih nedoličnih prostorija i skladišta bile prenešene u novu zgradu. god. 1921. God. 1923. stupio je u muzej prerano umrli kustos A. Grgin, koji je stao uređivati numizmatičku zbirku; dok je odmah po slomu i pisac ovih redaka stupio u službu kod Konservatorskog ureda koji je administrativno sve to tješnje povezan s muzejem.

Po slomu su bile bitno umnožene i zbirke muzeja. Teške poratne prilike silile su vlasnike mjesnih zbirka starina da ih nude muzeju na otkup. Tako je splitski muzej došao u posjed raznovrsne zbirke starina Lukanovića u Šibeniku, zbirke grčkih vaza obitelji Lučić—Roki u Visu, zbirke novaca obitelji Machiedo u Hvaru. Trebalo je spasiti i zbirke starina sakupljenih u Dalmaciji a čiji su vlasnici silom novih prilika bili ostali izvan naše države. Muzej je nabavio zbirku gema R. Grafa u Grazu i bogatu zbirku dalmatinskog novca K. Stockerta u Beču.

Teške prilike ne dadoše takodjer da muzej po ratu izvede na svoj račun veći iskopina. Zato je Bulić rado prihvatio ponudu svojih starih prijatelja danskih arheologa, da danska naučna ustanova Rask-Orsted-Fondet obavi neka iskapanja u Solinu. God. 1922.—1923. ekspedicija Danaca, koju su sačinjavali prof. Weilbach, prehistoričar Bronsted i arhitekt Dyggve otkapali su baziliku sv. Asterija i drugova mu u Kapljuču te teatar i mali hram do njega.

Arhitekt Dyggve toplo je zavolio našu zemlju i povratio se je god. 1929.—1932. u Solin kao kontraktualni činovnik muzeja. On se je kroz to vrijeme s osobitom ljubavlju posvetio proučavanju i snimanju starokršćanskih i starohrvatskih spomenika u Dalmaciji. I u Solinu je imao lijepih uspjeha. Snimio je dvije starokršćanske bazilike u Jakovači i Grulijepih uspjeha. Snimio je dvije starokršćanske bazilike u Jakovači i Grulijepih uspjeha. Snimio je dvije starokršćanske bazilike u Jakovači i Gru-

Uprava muzeja, koju od god. 1926. vodi Abramić, zadržala je dodir i saradnju sa stranim stručnjacima; pa je tako dr. Kähleru iz Njemačke bilo prepušteno da otkopa zanimljiv nimfej otraga porta Caesarea. I s Arheološkim zavodom u Beču ostao je muzej u prijateljskoj saradnji, te je iz pera prof. Eggera, izvrsnog poznavaoca starokršćanskog Solina, objelodanjena kao drugi svezak »Forschungen in Salona« uz pripomoć naše države, velika studija o groblju i bazilici u Manastirinama (god. 1926.). U njoj se donašaju novi definitivni rezultati o tom nada sve važnom starokršćanskom nalazištu. I Danci su objelodanili svoje iskopine u dvjema sjajno opremljenim i stručno izradjenim svescima »Recherches a Salone«. U prvom svesku, g. 1928., arhitekt Dyggve daje pregled solinske topografije, a Bronsted svestrani prikaz iskopina starokršćanskog groblja u Kapljuču; a u drugom svesku, god. 1933., Weilbach prikazuje mali poganski hram do teatra, a Dyggve daje vrlo uspjelu rekonstrukciju amfiteatra, otkopana većinom od Bulića. U pripremi su treći svezak »Recherches« u kojem će Dyggve iznijeti rekonstrukciju teatra i treći svezak »Forschungen« u kojem će Abramić—Egger—Dyggve iznijeti rezultate iskopina u Marusincu.

I organ muzeja »Bullettino« pomladjen je iza rata i pohrvaćen. Talijanski jezik koji su utemeljitelji »Bullettina« bili preuzeli kao diplomatski jezik arheologije morao je biti napušten zbog tendencijozne talijanske propagande, ali je »Bullettino« odsada vjesnik zadržao donašanje članaka u stranim, svjetskim jezicima i daje kratke sadržaje članaka na hrvatskom. »Vijesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku« u redakciji Bulića i Abramića (od L-og godišnjaka redaktor je sam Abramić) postao je iza sloma raznovrsniji i po području koje tretira i po novim domaćim i stranim saradnicima.

Radilo se je iza rata takodjer izvan Solina iako u manjoj mjeri. Direktor splitskog muzeja Abramić kopao je u nekropoli stare grčke kolonije Issae na otoku Visu i obogatio muzej lijepim brojem grčkih vaza zadnjih vijekova prije Krista ukusnih oblika i sa raznovrsnim bojadisanim dekorom te raznim predmetima i elegantnim ženskim figuricama iz gline. I iza kako je napustio upravu muzeja neumorni Bulić, prevalivši već osamdesetu godinu života, dotacijom dobivenom od ministra prosvjete, tražio je na otoku Šolti tragove salonitanskih izbjeglica po rasulu grada i otkrio u Grohotama lijepu starokršćansku crkvu VI. vijeka sa mozaičkim podom: a drugu starokršćansku crkvu otkrio je u Glamoču (Bosna) tražeći Stridon, rodno mjesto sv. Jeronima.

Radilo je i Kninsko starinarsko društvo pod vodstvom fra Maruna. Kod Knina u Mokrompolju otkopana je starokršćanska crkva zanimljivog lokalnog tipa, a na glavici Čukeru vrlo interesantna utvrda sa crkvicom unutra utvrde iz vremena prvih provala Slavena u Dalmaciju oko g. 600. (Marun—Dyggve). U Tepljuhu kod Drniša otkopana je lijepa starokršćanska crkva koje pravokutni prostor završava u formi trolista i do nje zidovima zagradjeno starokršćansko groblje pod otvorenim nebom, coemeterium sub divo(Abramić). Kod Kornata blizu Benkovca otkrivena je takodjer crkvica starokršćanske dobe kod koje su se ljudi pokapali i po doseljenju Hrvata (Marun—Klarić). Direktor muzeja na Cetinju Vuksan kopao je na krajnjem jugu Dalmacije, u Risnu; pažnju naših i stranih stručnjaka privukli su osobito tu otkriveni prekrasni mozajici.[4]

Poređ raznih zbirka starina bili su iza rata uredjeni općinski lapidarij u Dubrovniku, zbirka kamenih predmeta rimske dobe iz srednjeg vijeka društva »Radovan« u Trogiru (1928.) i mala zbirka starina društva »Narona« u Vidu kod Metkovića (1930.).

*

Arheologija u Dalmaciji je, kako vidimo, u zamahu. Na čvrstim temeljima izgradjenim od Bulića rad je iza rata nastavljen i proširen, veza i saradnja sa vanjskim naučnim svijetom su produbljene. Koliko je Bulićev rad cijenjen, pokazala je Strena Buliciana, Bulićev Zbornik koji je u počast Bulićeve 75-godišnjice okupio istaknute stručnjake čitavog svijeta[5] kao i počasti kojih je Bulić bio predmet, dvije godine prije smrti, na internacionalnom kršćanskom kongresu u Raveni (god. 1932.). Značenje koje arheolozi pridaju Dalmaciji i Solinu pokazuju česte ekskurzije stručnjaka i gotovo neminovni referati o Solinu i Dalmaciji na internacionalnim kongresima arheološkog karaktera.

I vedro bi mogli gledati u budućnost arheologije u Dalmaciji da sve to veće reduciranje proračuna muzeja u Splitu, središta arheologije u Dalmaciji, koje se od godina pod parolom štednje provodi, ne ugrožava ozbiljno uspjeh i život ove najstarije i najglavnije naučne institucije u Dalmaciji.

[4] Na otoku Lastovu u posjedu Italije prof. P. Marconi otkrio je starokršćansku crkvu V. ili VI. vijeka sličnu onoj u Grohotama na Šolti.

[5] Izdan g. 1924. u redakciji Abramića i Hoffillera.

FERDO QUIQUEREZ: KRUNISANJE KRALJA ZVONIMIRA

Dr. KATIĆ LOVRE

RAZVITAK HRVATSKE ARHEOLOGIJE U DALMACIJI

U širem smislu riječi arheologija je znanost koja nas izvještava uopće o prošlosti nekoga naroda, dakle o javnom i privatnom životu, ustavu državnom i pravu, kulturi, domaćem životu, umjetnosti, usmenoj i pismenoj književnosti. No danas se u tome značenju ta riječ ne upotrebljava, već arheologija danas obuhvaća: spomenike, natpise i numizmatiku. Hrvatska arheologija će se dakle baviti historičko-umjetničkim spomenicima: crkvama, grobovima, natpisima i numizmatikom. Kako se povijest umjetnosti i u nas razvija u posebnu nauku, to će arheolog uzeti u obzir samo starije umjetničke spomenike. Za arheologiju možemo reći, da se je rodila u krilu crkve, jer ili su najveći arheolozi crkveni ljudi ili pak i oni koji su svjetovnjaci njegovali su poglavito kršćansku arheologiju.

I kod nas Hrvata i kršćansku i hrvatsku arheologiju utemeljiše svećenici, u koliko oni počeše sistematski proučavati spomenike naše prošlosti.

Kad je nastala hrvatska arheologija ne može se odredjenim datumom utvrditi. Ipak je tek XIX. vijek iznio poglavite naše spomenike na svijetlo. Isprva domaći i strani pisci tek nuzgredice donose po koju arheološku vjesticu u svojim djelima o našoj zemlji, poglavito o Dalmaciji.

Tako C. F. Bianchi pišući povijest crkava zadarske nadbiskupije u svome djelu »Zara cristiana« (Zadar 1877., 1879. god.) donosi i podatke o pojedinim crkvama, koje možemo smatrati historičkim spomenicima kao n. pr. o crkvi sv. Križa u Ninu. Franjevac D. Fabjanić takodjer isto učini u svome djelu »Storia dei fratri minori« (Zadar 1863.) i u drugim djelima o franjevačkim samostanima po Dalmaciji. Od stranih učenjaka prvi je upozorio evropske ljude znanosti na naše narodne spomenike Nijemac Robert Eitelberger u svojoj knjizi: »Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Nona, Sebenico, Traù, Spalato und Ragusa«. (I. izdanje 1861., a II. 1884.). On donosi i natpis sa praga crkve sv. Križa u Ninu. Ovome osnivaču povijesno-umjetničke škole u Beču imamo zahvaliti, što nam je u svojim nacrtima sačuvao stanje ninskih spomenika u polovici XIX. vijeka. Talijan Cattaneo u djelu: »L'architettura in Italia dal secolo VI al Mille« (Venezia 1888.) svojata naravno za talijansku prošlost naše spomenike po Hrvatskom primorju, Istri i Dalmaciji. Englez T. G. Jackson u II. dijelu djela: »Dalmatia, the Quarnero and Istria with Cettigne« (Oxford 1887.) opisuje vrlo važni za hrvatsku arheologiju spomenik u splitskoj krstionici, basrelief koji prikazuje hrvatskoga kralja iz XI. vijeka, a donosi i sliku sv. Trojice, starohrvatske crkvice u splitskom Poljudu.

Profesor don Frane Bulića Hauser napisao je više rasprava o dalmatinskim spomenicima i arhitekturi pa uopće o umjetnosti dalmatinskoj, a god. 1884. s Bulićem zajedno raspravu o crkvi sv. Dunata u Zadru. Kad se je liiepo razvila hrvatska arheološka znanost pod okriljem don Frana Bulića onda se još u svojim knjigama bave našim spomenicima strani pisci, pa ćemo ih ovdje samo glavnije spomenuti: Munro Robert, Monneret de Villard, Stückelberg, Dudan, Venturi, Brunelli, princ saski Ivan-Juraj, Strzygowski. Od naših pisaca prvi je Ivan Kukuljević upozorio na važnije povijesne spomenike u Dalmaciji u svojem izvješću o putovanju po Dalmaciji.

Svi pisci do osamdesetih godina XIX. stoljeća poglavito proučavaju crkve i umjetničke spomenike, koji su se više manje sačuvali, a tek od tih godina počinje pravo arheološko proučavanje starina iskopanih od dvaju hrvatskih arheoloških društava u Kninu i u Splitu.

ARHEOLOŠKI RAD PRIJE POSTANKA KNINSKOGA STARINARSKOG DRUŠTVA

Da su Knin i okolica negda bili središte hrvatskoga državnog života, to se je znalo iz povijesnih dokumenata, ali prve vijesti o historičkim spomenicima u okolici Knina donosi nam fratar Gašpar Vinalić, koji je u dva navrata od 1742. do 1752. bio župnik kninski. Tu, u Kninu, napisao je »Compendio storico sulla Dalmazia«, kojega se djela rukopis još dijelom neobjelodanjen, čuva u samostanu Visovcu. Iz njegova pisma 17. XII. 1746. doznajemo, da je crkva na kninskom Kapitulu još godine 1688. bila posve čitava, a da su je prvi kninski fratri počeli rušiti uzimajući odatle kamenje kao prosti gradjevni materijal. Loš primjer naslijedovaše pučani, neuki i zapušteni. Isti Vinalić kazuje, da je i crkva u Biskupiji bila za njegova doba netaknuta. U tami koja je zastrla Dalmaciju, u ono doba ne sinu nijedna zraka svijetla, da rasvijetli te uspomene na hrvatske vladare. Farlati i Fortis spominju Kapitul, ali nam ništa osobita ne kazaše.

Kad se je šezdesetih godina devetnaestoga stoljeća probudila Dalmacija i osvijestila se narodna duša, onda želja za poznavanjem narodne prošlosti ojača volju, da se pronadju grobovi naših vladara.

U »Vjesniku hrv. arheološkog društva« god. V. br. 1. i 3. (1883.) fra Šimun Milinović, kasniji nadbiskup barski, osvrćući se na članak Vicka Milića u »Katoličkoj Dalmaciji« o crkvi sv. Petra u Solinu, napisa raspravicu »Solinski Sustjepan«. Milinović je dokazivao, da se crkva sv. Stjepana, grobnica hrvatskih kraljeva, nalazi u Sućurcu na današnjem položaju »Sustjepan«, a istočno od nje da je crkva sv. Petra Gumajskoga (Vj. V., br. 2), gdje da se je Zvonimir krunio. Dokazi za ubikaciju ovih položaja posve su pogrešni i protuslovni, pa ipak je Šime Ljubić izjavio, da »Milinovićevi dokazi uprav očaravaju«. Za Trpimirovu zadužbinu Milinović je mislio, da se nalazi u Donjim Kaštelima kod sv. Petra od Klobučca. Toliko je bio uvjeren, da je Zvonimirova krunidbena bazilika kod tobožnjeg sv. Petra Gumajskoga u Sućurcu, te je predlagao, neka se na tome mjestu sagradi crkvica i postavi natpis: »Početkom listopada god. 1076. na ovom je mjestu izborno obran i krunjen hrvatsko-dalmatinskim kraljem Dimitrije Zvonimir«. Nekoliko godina poslije dokazao je Kaer, da je sv. Petar Gumajski u Jesenicama u Poljicima, a za Zvonimira se zna da je krunjen u Solinu.

I ako je ovo razlaganje Milinovićevo, kako spomenuh, posve pogrešno, ipak se je u ono doba, kad je bila naša arheologija tek u začetku, s oduševljenjem pozdravilo. Osim Ljubića i Zlatović je pisao o Milinovićevim obretima u »Vjesniku hrv. arheološkog društva« (god. 1883., str. 52—54).

Zlatović je ipak bio realniji od Milinovića. Tako dok Milinović traži Trpimirov samostan, sagradjen 852., kod sv. Petra od Klobučca u Kaštelima i identifikuje ga s Porfirogenetovim »Klaboka«, što je za nj isto, što i Klukovi dvori, dotle se Zlatović ne da zanijeti rodoljubnim čuvstvom i pobija tvrdnju, da bi se Cetin-grad nalazio kod Vrlike u Dalmaciji.

I Ljubić je zalutao tražeći grobove hrvatskih kraljeva u atriju starokršćanske crkve na Manastirinama u Solinu. Za Ljubićem se je poveo Marun i još god. 1889. na glavnoj skupštini kninskoga starinarskog društva izreče ove riječi: »Nadajmo se, da će doskora kod iskapanja starokršćanske bazilike u Solinu (u Manastirinama) revni tamošnji rodoljubi na svijetlo iznijeti i grobnice naših kraljeva« i: »ne nahodimo im mjesta ni kod sv. Marije od Solina u tijesnom opsegu sadašnje župske crkve u Solinu«.

Na ove je stramputice zavela Milinovića i Ljubića i Maruna metoda odredjivanja lokaliteta bez potankoga proučavanja dokumenata na terenu. Oni su prije zamislili rezultat, a onda tražili dokazni materijal, a trebalo je obratnim putem udariti. Ovi su arheološki članci izlazili u zagrebačkom »Vjesniku«, ali i u samoj Dalmaciji. »Bullettino d'archeologia e storia dalmata«, koji od god. 1888. uredjuje sam Bulić, uz klasičnu i kršćansku arheologiju njeguje i hrvatsku donoseći prigodimice članke kao što su: Don Petra Kaera o stećcima i mašetama (god. 1879.). Ove je spomenike zapazio već i Katalinić u svojoj »Storia della Dalmazia« (Zadar 1834.), pa Lago u »Memorie sulla Dalmazia«. Kaer je dapače izdao i malo djelo o stećcima u Neretvi, ali na francuskom jeziku. U »Bullettinu« izlazi 1880. godine članak Urlića-Ivanovića o »Radoslavovu kamenu«, gdje se je, kako narod vjeruje, utopio hrvatski kralj Držislav. Taj se otočić nalazi blizu Biograda na moru. God. 1881. piše Alačević o stećcima po zadarskom kotaru, a u V. sv. (1883.) o crkvi Sv. Spasa na vrelu Cetine.

Po svemu se ovome razabire da hrvatska arheologija imade svoj početak i prije osnutka kninskoga starinarskog društva, a najpriličnije bi bilo držati osnivačem njezinim Ivana Kukuljevića, koji je u tri navrata posjetio Dalmaciju (godine 1854., 1857. i 1873.) i u svojim »Putnim uspomenama« opisao »podatke i izvore za historiju naroda hrvatskoga«, ali nije ni propustio s a k u p l j a t i, bilježiti i razgledati sve ono, što se je i malo ticalo historije uopće jugoslavenske, a osobito hrvatske. Od Krka do Kotora ostavio nam je važnih vijesti o natpisima, arheologiji i arhitekturi. Potom je napisao »Slovnik umjetnika jugoslavenskih« (Zagreb 1858.), gdje će se naći i po koje zrno važno za arheologiju. On je prvi osobitu pažnju svratio na spomenike VIII.—XI. vijeka, donio je natpis i sliku krstionice kneza Višeslava u Ninu (Arkiv za povjesnicu jugoslavensku IV.). Zaista, on je mislio, da je taj Višeslav otac Mihajla Zahumskoga. I drugi važni spomenik za hrvatsku povijest, natpis Godeslava župana na pragu crkve sv. Križa u Ninu, prvi je u nas Kukuljević obradio (Arkiv IV. 1857. — Izvjestje o putovanju po Dalmaciji). Njegovo čitanje nije ispravno kao ni Ljubićevo ni donekle Račkoga, i tekar je Jelić uspio pročitati natpis: G o d e s l a v j u p p a n o q u i i s t o d o m o c o n s t r u x i t (Godeslav župan koji je ovaj dom [Božji] sagradio) No sve to ne umanjuje Kukuljevićeve zasluge, jer se lagano dolazi do utvrdjenih istina, pa napokon i Jelićevo čitanje još nije definitivno općenito poprimljeno. I na natpis Većenege, rodjakinje kralja Krešimira, u crkvi sv. Marije u Zadru prvi je upozorio Kukuljević naše povjesničare. Prvi pravi arheološki nalaz može se bilježiti god. 1871. Tada je u Muću, u Dalmaciji, župnik Granić našao glasoviti natpis kneza Branimira. Iza slaboga čitanja Granićeva i Ljubićeva Rački je prvi pravilno pročitao i objelodanio u »Radu« XXVI.

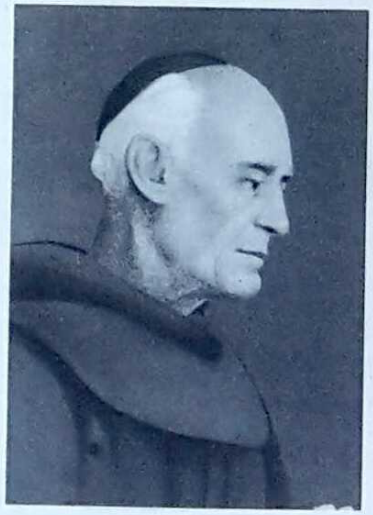

Lujo Marun

Ipak sve do godine 1885. nije bilo bujnijega procvata hrvatske arheologije, jer se još dotada nijesu nigdje iskapali stari naši spomenici. Tome je dao povoda rad na željezničkoj pruzi Split—Knin, kad se je ova produžila od Siverića do Knina.

KNINSKO STARINARSKO DRUŠTVO

Radnje na pruzi do Knina započele su se mjeseca studenoga 1885. Već u prosincu se je naišlo na ostatke ilirsko-rimskoga grada Promone. Obišavši Bulić željezničke radnje i pregledavši otkrite predmete napisa u »Bullettinu« (1886.) članak »Promina« upozoravajući, da se na Kapitulu kod Knina »može udariti lako na spomenike iz hrvatske i kasnije dobe«. On je u članku naglasio ulogu Knina u hrvatskoj povijesti iznijevši sve glavnije momente iz njegove prošlosti. Bulić je stavio na srce rodoljubima i dalmatinskom saboru da se pobrinu za potrebna sredstva, da se izvedu eventualne iskopine.

Dok se krčio željeznički put željno se je očekivalo, hoće li zemlja dati na svijetlo iz svoje utrobe kakve spomenike, koji će raspršiti mrak kojim još tada bijaše zastrto doba narodnih vladara. Ali do Kapitula je još daleko. Da ne čeka dok do toga položaja dopru željezničke radnje, fra Luigji Marun, ondašnji župnik kninski, pod izlikom da će na rimokatoličkom groblju u selu Biskupiji graditi crkvu sv. Luke, kako je i prije tu bila, poče otkapanjem starina na tome mjestu. Već je fra Stjepan Zlatović u »Vjesniku hrv. arheološkog društva« god. 1883., br. 2, u članku: »Stare narodne zadužbine hrv. kralja u Dalmaciji« dokazivao, da se crkva sv. Marije, utemeljena od Krešimira, nalazi u Biskupiji. Povodeći se, dakle, za Zlatovićem, Marun je tražio crkvu sv. Marije početkom siječnja 1886. godine, a za sredstva se je brinuo naročiti odbor, u kojemu je bio i pravoslavni Hrvat iz Knina Špiro Vujatović-Šarov. Ovaj odbor po priznanju samoga Maruna nije bio sposoban da vodi iskopine, jer ni sam Marun nije tada znao ni najobičnije arheološke principe. Zato su se obratili don Frani Buliću. On u svome »Bullettino« napisa članak: »Starinske iskopine u Biskupiji (pokraj Knina)« izjavljujući, da ove iskopine potvrdjuju tezu Zlatovićevu o ubikaciji sv. Marije i da »veći dio uresa urezanih na kamenu proističe iz X. ili XI. vijeka«. Za natpise utvrdi da su iz XI. ili XII. vijeka. Jedan od tih i donosi ime sv. Marije: *Mar(ia)e nec n(on) et s(an)c(t)i Stef(ani) m(artyris)*. Drugi jedan fragment dio je kasnije upotpunjenoga natpisa, koji se valjda odnosi na smrt kneza Sedeslava: .... *tis obruct* t. j. *sagittis obructus*, a poslije se našao ulomak: *Sedesclaus*, dakle zajedno: *Sedesclaus sagittis obructus* = »Sedeslav strijelama posut«. Članak je Bulić završio riječima: »To stoji, da starine u Biskupiji iskopane zaslužuju veliku pažnju«, a ujedno javljajući, da će se dalje tu kopati pod njegovim i Glavinićevim nadzorom.

Kako se je trebalo pobrinuti za novac potreban za iskopine, Bulić je preporučio, da se počeka još neko vrijeme »dok željezničke radnje na Kapitulu pokraj Knina otvore trag takodjer nedvojbenim starinama iz hrvatske dobe, te će se tada Odbor oglasiti«. Razlog ovome odlaganju bio je »da se ne bi valjda mislilo, da se je na temelju ne uprav čvrstih dokaza, valjda lakoumno, pokucalo na rodoljublje naroda«. Mimogred budi rečeno, da je Bulić bio vrlo delikatan, kad se je radilo o novcu.

Godine 1886. u br. 3. (godina VIII.) »Vjesnika hrv. arheološkog društva« Zlatović izvješćuje o ovim otkrićima u Biskupiji. Godine 1887. u br. 1. »Vjesnika« Zlatović tvrdi da će franjevci, kojih je vlasništvo Kapitul, dati besplatno zemljište željezničkoj direkciji pod pogodbom »da svi arheologički predmeti budu predani franovcem, koji jamče za njihovo uzdržavanje«.

Uto u siječnju 1887. godine sastavio se je odbor za sakupljanje milodara, a lijep proglas na narod sastavio je opet don Frane Bulić. No dalmatinsko namjesništvo nije dozvolilo odboru sakupljanje milodara, pa se je moralo ustanoviti posebno društvo za iskapanje starina. Pravila društvena sastavio je Bulić uz pomoć savjetnika Alačevića i 3. srpnja 1887. konstituiralo se je »Kninsko starinarsko društvo«, koje je pak god. 1893. uzelo novo ime: »Hrvatsko starinarsko društvo«. U odbor nisu ušli stručnjaci, što je fatalna pogreška za cijelo djelovanje ovoga društva. Marun piše: »Čitav ovaj odbor, zajedno sa naučnim izvjestiteljem, nije imao nikakve arheološke spreme, tako da nijedan u epigrafiji nije znao čitati najjednostavnije skraćenice, kao što bi bila D(is) M(anibus)«.

RAD KNINSKOGA STARINARSKOG DRUŠTVA

Rodoljubi u Zagrebu željeli su, da se ovo društvo osnuje u Splitu, a da mu filijala bude u Kninu, baš zato, što su znali da u Kninu ne će društvo imati sposobnih ljudi za iskapanje starina. Da bude plodan rad društva, Bulić je priskočio u pomoć i savjetom i stavivši na raspolaganje svoj Bulletino, gdje su s početka izlazila društvena izvješća. Bulić je naglasivao u pismu Marunu 23. III. 1889.: »Vidim, da kopate dalje, nego ne zamjerite, ako pitam, je li to sustavno? Molim Vas, da držite dnevnik iskapanja t. j. što svaki dan i uz koliko ljudi kopate. Ajdete uvijek za zidom, na koji se namjerite, ogolite prije zidove, pa drugo je lako. Kod bazilike na Kapitulu valja dublje kopati t. j. valja velikom pomnjom viditi, da li nema što ispod crkve, da li ispod velikog oltara nema tragova grobu. — — — — Opetujem ne trošite novac bez potrebe. Bit će dobro jedan dio prinosa uglavničiti pa kamate samo trošiti. I ovom ne zamjerite«.

U ovome se pismu zrcali cio način Bulićeva rada, a tu njegovu metodu polaganog sistematičnog iskapanja kninsko društvo nije vazda prakticiralo, već je na više mjesta površno kopalo željno brzih i velikih rezultata. O stručnom nadzoru nije bilo ni govora. I tako je društvo iskopalo nekoliko crkava, skupilo mnogo ornamentalnog materijala, fragmentarnih natpisa, kovinskih predmeta, ali je danas vrlo teško obraditi taj materijal, pogotovo historički razvoj pojedinih iskapanja, jer se nailazi na praznine. A jer se nije zaredom kopalo, već se i navraćalo na iste položaje, dok se u isti čas i na više mjesta radilo, još je teže prikazati slijed pojedinih iskapanja. Stoga ću ovdje prikazati društveni rad po lokalitetima, a ne po vremenskom slijedu.

BISKUPIJA

Ovo selo na jugu od Knina dobilo je svoje ime po sijelu hrvatskoga biskupa, kojemu je kralj Petar Krešimir sagradio crkvu sv. Marije. Prema Vinalićevu opisu društvo je ovdje tražilo tu crkvu na groblju sv. Luke. Išlo se za tim da se nadje pet crkava, kod kojih je Zvonimir bio ubijen prema pričanju Hrvatske kronike. Prema izvješću štampanom u »Bullettinu« 1889. (Jelićev prilog str. 4.): »Otkapanjem otkrili su se ostanci četiriju crkava, dočim pete tragovi se vide pod crkvom sv. Trojice u samom selu Biskupiji«. Te bi crkve bile: Biskupska katedrala sv. Marije, bazilika na »Stupovima«, crkva na »Lopuškoj glavici« i crkva jedna u pravoslavnom groblju, a druga oko njega u Biskupiji.

BISKUPSKA KATEDRALA SV. MARIJE

Na položaju zvanu Crikvine, koji je prekrit brojnim stečcima, Marun je još 1885. godine počeo kopati, a kopanje je uz prekide trajalo sve do 1895. godine (St. hrv. prosv. god. I. br. 4). Tu je otkrita crkva trobrodna 32.65 m duga, a 13.25 m široka. Bulić je držao, da je ova crkva podignuta nad prvašnjom, starijom crkvom iz IX. vijeka. Fr. Radić je tvrdio da je crkva imala na pročelju dva zvonika, ali, nažalost, ni do danas još nije objelodanjen nacrt ove crkve toliko važne za našu povijest, a od drača i šikare ne poznaje se već ni oblik njezin.

U samoj crkvi našlo se je obilje kamenja urešena pleterom, a potječe od raznog crkvenog namještaja. Radić tvrdi (u Strhrv. prosv. god. III., br. 2), da je crkva imala najmanje tri oltara, kojima prijadaju ulomci ciborija i da je bila: »jedna od najsjajnijih suvremenih crkava, dapače i jednim od glavnijeh i najstarijih središta prvih stoljeća kršćanskoga života starih Hrvata«. Ovo je nemoguće, jer sigurno su se pokrstiti najprije oni Hrvati, koji su bili u blizini Splita i Zadra. Radić je mislio i da veći dio ulomaka lezenâ, plutejâ, vratnih pragova i lukova u toj crkvi odaje IX. vijek »premda ih ima dosta, kojim bi se mogao dosuditi i VIII.«. No i tu ima krivo, jer ti fragmenti odaju XI. vijek. U crkvi sv. Marije našlo se je relijefa i vrlo interesantnih skulptura. Reliefi su inače rijetki predmeti u starohrvatskoj arheologiji. Da sve ne nabrajam, dosta je spomenuti lik Bl. Dj. Marije na zabatu pregrade oltarske. Lik odaje posve slikarsku tehniku na kamenu, jer relief tako slabo otskače od dna, da izgleda plosnat. Tehnika potsjeća na bizantinsko slikarstvo. Drugi važan spomenik kipić je, koji prikazuje lik starohrvatskoga dostojanstvenika. Važan je, jer po njemu doznajemo, kakva je bila nošnja XI. i XII. vijeka. Iz dvanaestoga vijeka bit će i fragmenti raspeća, jer je Krist u visokom relijefu prikazan na križu. Uz ove spomenike nadjeni su u ruševinama crkve Bl. Djevice i fragmenti četiriju simbola evangjelista s natpisima imena.

U početku ovoga otsjeka kazao sam, da je ova crkva u starome grobištu. Ovo groblje datira još iz doba, kad su Hrvati bili pogani, a na istom mjestu besprekidno su se kopali sve do dana današnjega, jer se i danas tu kopaju katolici sela Biskupije. Iz pretkršćanskoga hrvatskog doba grobovi su, u kojima se nalaze razne vrste oružja: sulica, kopalja, sjekira i mačeva, a onda i razno posudje: tave i posude za vino. Svega se je toga našlo u grobovima Biskupije, ali može se za neke predmete i sumnjati, da li pripadaju baš hrvatskim junacima, već kojemu narodu, koji je ovuda boj bio u VI. vijeku. Ovo nam je groblje svakako sačuvalo nekoliko starohrvatskih mačeva i ostruga, pa onda mnogo naušnica i prstenja, a oko glave jednoga ženskoga čeljadeta nadjen je, male inače vrijednosti, ures poput djadema. Jedno dragocjeno dugme iz groba možda IX. vijeka na žalost propalo je, a inače se je čuvalo u kninskome muzeju. Bilo je od agate, a danas posjetioci muzeja vide samo njegov *fac-simile* od stakla. Dragocjene su i ostruge, koje se nadjoše u ovome groblju i pokazuju razvitak raznih tipova od IX. do XV. vijeka. Bogat je bio nalaz naušnica izradjenih filigranskom tehnikom. Svi ovi kovni predmeti nadjeni u Biskupiji i po drugim mjestima, gdje je kninsko društvo kopalo, vrstan su materijal za poznavanje kulturnoga stanja Hrvata u doba narodnih vladara. Ovih se predmeta nalazi više oko Knina nego oko Splita po svoj prilici zato, što su Hrvati oko Splita prije primili kršćanstvo i bili u užem dodiru s romanskim elementom nego oni oko Knina, koji su zato duže zadržali poganske običaje kod pogreba mrtvaca. U blizini crkve sv. Marije ušlo se je u trag i profanim sredovječnim zgradama, da li biskupskom ili kraljevskom dvoru, ne da se odrediti.

BAZILIKA NA »STUPOVIMA«

Istočno od katedrale sv. Marije na glavici »Stupovi« otkrita je crkva bazilikalne forme. Trobrodna je i ima tri polukružne apside, a u pročelju predvorje i zvonik. Po svima ovim odlikama jasno je, da je iz XI. vijeka, a Radić ju je datirao u VIII. vijek, pa kasnije u X. ili početak XI. Zvonik je i ovdje u sklopu crkve kao uopće kod starohrvatskih bazilika, dok u romanskim gradovima Dalmacije zvonik se diže odjelito od crkve. I druga

je razlika kod ove crkve u poredjenju sa gradskim bazilikama. Oko crkve su se nanizale lezene, da razbiju monotoniju ravne plohe, a i kao pojačanje zidu, dok je unutrašnjost razdijeljena na brodove zidanim pilonima, a ne stupovima kao u gradovima. Prema ovome je tipu starohrvatske crkve dr. Karaman iskonstruirao svoju tezu o regionalnoj hrvatskoj varijanti benediktinske ranoromaničke bazilike.

CRKVA NA »LOPUŠKOJ GLAVICI«

Još god. 1888. pokušalo se kopati na Lopuškoj glavici usred Kosova polja. Na vrhu glavice otkrita je crkvica 10 m duga, 3.1 m široka. U ruševinama se je našlo pleterne ornamentike. Ova crkvica spada u tip bogoštovnih zgrada priprostoga oblika iz IX. vijeka.

Na obronku brda, na kojem su razasute kuće sela Biskupije, a nedaleko od pravoslavne župske crkve sv. Trojice pronašli su se temelji male crkve na jednu absidu i nekoliko grobova. Ulomci pleterne ornamentike oko crkve i po obližnjim kućama dali su povoda mišljenju dra L. Jelića, da je crkva starohrvatska.

I kod svete Trojice kao da se opažaju tragovi osmorokutne zgrade, što bi imala biti opet crkva, koju je još Vinalić spominjao.

Tako bi se na Kosovu polju nalazilo pet crkava. Usput ću ovdje spomenuti, da se je u starohrvatsko doba ovo polje zvalo K o s o v a. Ja sam u jednoj raspravi u »C r o a t i a s a c r a« donio ispravu god. 1368., dakle dvadeset i jednu godinu prije kosovske bitke, u kojoj ovako piše: »..... et im possessione C o s o u a nominata recepisset LXXXVII. staria bladi«, a govor je o dobrima kninskog biskupa i spominju se neposredno prije Knin, Oprominja, a zatim Vrlika. Drugi dokumenat u splitskom kaptolskom arhivu datiran je 14. IX. 1386. i njim se daje punomoć nekojim ljudima iz kninske biskupije, a medju njima se spominje i Bolochum d e i s c o s o u o« (iz Kosova). Još ranije 29. VIII. 1373. pisan je dokumenat u istom kaptolu splitskom o prodaji raznih nekretnina Gojslava Velikobratića iz Orja u Kosovu, koji prodaje: »medietatem unius molendini in pluvio K o s o u a« = polovicu mlina na rijeci Kosovi«.

Po ovome je jasno, da nisu kninskom Kosovu dali ime Srbi, koji su se svakako mnogo kasnije od vremena ovih dokumenata na njemu nastanili, već mu je to ime iskonsko hrvatsko i po tome i vjerodostojnija postaje vijest o »petih crikvah u Kosovi«.

KAPITUL KOD KNINA

Tik uz željeznički most preko Krke, na mjestu gdje u ovu uvire Kosovčica, nalaze se ruševine starohrvatskoga samostana sv. Bartola na brežuljku Gajnjači. Ove su ruševine dale povoda, da se osnuje Starinarsko društvo u Kninu i da se uopće kopaju u onoj okolici hrvatske starine.

Iskapanje je počelo 1886. i trajalo je pune dvije godine. Imao ga je nadzirati fra L. Marun. Iskapanje je loše provedeno, jer su ga vršili radnici, koji su tuda probijali prugu. Marun u br. 6. god. 1891. »Vjesnika hrv. arheološkoga društva« na str. 127.—128. pripovijeda o poteškoćama pri radu i kako su propali i nacrti iskopina, pa zaključuje: »Nu buduć se ova željeznička radnja preko dvije godine razvukla, *nadzor je postajao dosadan i tegotan*« (moj kursiv).

Tome se ima pripisati, da su mnogi zidovi porušeni, a da nisu proučeni, a kod podizanja željezničkoga nasipa bez sumnje je bačeno u nj i starinskih predmeta, da se više nigda ne će naći.

Prvi put se spominje opat benediktinskoga samostana sv. Bartula u ispravi kralja Krešimira 1067. kao pisar povelje, a do 1087. godine ukupno deset puta se navode opati ovoga samostana kao vrlo ugledne ličnosti hrvatskoga kraljevstva. Propašću narodne dinastije potamnjela je i slava ovoga samostana. Godine 1158. dopade u ruke splitskoga nadbiskupa, a poslije postade sjedište kninskoga biskupa. Crkva, koje se ruševine sada vide na kapitulu, sagradjena je bila od Dobroslava, prepošta kninskoga, koji je 1203. godine i natpis o tome postavio na pročelje crkve, a vidio je taj natpis kasniji biskup trogirski I. Vidović. Za njegova doba 1690. godine crkva bijaše još čitava. Kod iskapanja našli su se fragmenti i starije crkve urešeni pleternom ornamentikom, koja se je upotrebljavala samo do svršetka XII. vijeka.

Vrijedno je spomenuti dijelove jedne posude za vodu, blagoslovljenu, zatim ulomke ruže na pročelju (XIII. vijek), a onda razne natpise, od kojih su tri poglavito važna: onaj koji spominje Držislava kao prijestolonasljednika (Dirzisclaum ducem magnum), opata Stjepka i prepošta Dobroslava. Manji fragmenti spominju Pribimira i Trpimira, ali se ništa ne može po njima zaključiti do samoga imena.

Bulić je napisao o svim ovim iskopinama knjigu »Hrvatski spomenici u kninskoj okolici«, a uz kninske spomenike u njoj rasvjetlio i stručno proučio i ostale, onda poznate, arheološke objekte iz doba narodne dinastije. Knjigu je izdala Akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu god. 1888. Bulić je Kapitul držao za sjedište hrvatskog biskupa, a Biskupiju njegovim ljetovalištem, no u tome se je varao, i Frano Radić je bolje pogodio, kad je Kapitul označio kao samostan sv. Bartula, a Biskupiju sjedištem biskupovim i crkvu sv. Marije u groblju hrvatskom katedralom.

ZADUŽBINA KNEZA MUTIMIRA NA UZDOLJU

Uzdolje je selo koje se spominje u dokumentima XIV. vijeka kao Ozdolya, a nalazi se uz prugu željezničku izmedju Tepljuha i Kosova. Obadva su imena od starine hrvatska, a na brežuljku, gdje se nalazi danas pravoslavno groblje, i baš posred groblja, dizala se je crkvica, koju je dao popraviti u IX. vijeku knez Mutimir. Godine 1890. dospio je u ruke Marunu prvi ulomak važnoga natpisa, koji spominje kneza Mutimira. Poslije dvije godine dobio je i drugi ulomak, po kojemu se je dalo već čitati: *Muncimyr* = Mutimir. Poslije par godina eto još nekoliko fragmenata toga natpisa. Tada se je već mogao sastaviti luk pregrade pred oltarom. Godine 1903. dignut je sa groblja opet fragmenat, na kojem je označen potanje stalež Mutimirov: *princeps* = knez. Od svega dalo se je čitati da je knez Mutimir dobro po nekome majstoru dovršio ovo djelo, t. j. pregradu oltara. Bio je poznat i datum — — 95 godine, a jer je Mutimir živio 892., kako nam jedna isprava svjedoči, moglo se je upotpuniti 895. godine. No nije se znalo kako počinje natpis, da li datum stoji na početku ili na kraju. I ova se je dvojba razbistrila, kad se je god. 1926. posred Kosova polja našao na položaju »Grobnica« kao biljeg na grobu fragmenat označen na lijevom kraju križem, dakle znak, da je tu početak natpisa, a onda dalje: *octingenti* — — — —. Tako je ovaj vrlo važan natpis donekle upotpunjen, a važan je, jer su rijetki natpisi s odredjenim datumom. Po ovome ovdje iznesenom načinu sakupljanja starohrvatskih ulomaka i spomenika može se zaključiti, koliko muke stoji rad oko njih. Ne mogu iznijeti sve zapreke na koje se nailazi pri ovome radu. I Marunu poglavita zasluga pripada, što je i uz pogibelj života znao sakupiti i očuvati spomenike prošlosti koji dokumentiraju hrvatsku povijest. Osim natpisa našlo se je i nešto pleterne ornamentike, ali najglavniji je timpan na pregradi s gore opisanim natpisom: *Octingenti et nonaginta quinque annorum hoc bene composuit opus princeps namque Muncimyr* = »Godine Gospodnje 895. dobro je naime ovo djelo uredio knez Mutimir«.

Crkvica sama spada u red starohrvatskih gradjevina poznatih radi svojih slobodnih tlocrta, koje su pobudile osobitu pažnju učenjaka.

DRUGE OTKOPANE CRKVE

Osim ovih Kninsko starinarsko društvo otkopalo je i niz drugih starohrvatskih crkava:

C r k v a u K o l j a n i m a kod Vrlike važna radi svoga oblika sa zvonikom u pročelju. Na lijevoj obali rijeke Cetine 10 km dalje od Vrlike nalazi se »Gradina«. Tu je pop Petar Stanić, kao povjerenik društva, 11.—15. listopada 1890. kopao, jer mu je kazao seljak Petar Džukela, da je odatle uzeo dva »šarena« kamena (pleterna ornamentika). Ova crkva stoji na raskrižju vremena te pravi prelaz iz tipa malih starohrvatskih crkvica prema monumentalnih bazilikama starohrvatskim XI. vijeka, pa bi se mogla datirati početkom XI. vijeka. Vrlo su ukusno urešeni dovratnici-pragovi na vratima pleterom te razni crkveni namještaj sa reljefom ruža i golubica, a otkrilo se je u njenim ruševinama i nekoliko natpisa, ali na žalost bez većega značenja za povijesnu eksploataciju, jer su fragmentarni. Iskopine su se nastavile i dalje, te godine 1895. još nisu bile dovršene. U grobovima u selu Koljane nadjeni su mačevi, ostruge, ognjila sa kremenom kao i u Biskupiji, pa i ove grobove možemo datirati vremenom, kad Hrvati ne bijahu još pokršteni.

C r k v a u Ž a ž v i ć u u staroj Bribirskoj županiji slučajno je otkrita od seljaka dva kilometra dalje od Bribira. Spada u isti tip kao i ona na »Stupovima«. Trobrodna je s atrijem i zvonikom. To je početak romaničkoga sloga. Crkva je duga 28 m, a široka 9.20 m.

C r k v a s v. B a r t u l a u Ž d r a p n j u kod Bribira sačuvala je uspomenu na župana P r i š t i n u iz IX. vijeka u natpisu: »—*o duce Sclavitinorum ego Pristina iupanus.* = Za N. kneza slavenskoga ja Pri-ština župan«.

U starohrvatskoj c r k v i s v. P e t r a u K u l i A t l a g i ć a nadjen je ulomak trokutnoga timpana sa oltarske pregrade s natpisom *(B)udimer(ius)* = Budimir. Radić u Starohrvatskoj prosvjeti (god. VI. br. 1. i 2. str. 49.—52., 1901.) mašta, da bi se natpis mogao odnositi »sasvim vjerojatno« na jednoga od dva župana Mutimirova, dapače pomišlja i na Tomislava-Budimira, pa i govori »o lako mogućoj istovjetnosti osobe Svatopluka, Budimira i Tomislava!« Po ovome je već lako suditi kako se je u ono vrijeme pisalo diletantski i s rodoljubnim zanosom mjesto stručnjačkom spremom.

Kninsko starinarsko društvo nešto je pretražilo i crkvu Sv. Spasa na vrelu Cetine i crkvu Sv. Marije na Bribiru. U ovoj posljednjoj morali bi se naći grobovi Šubića, ali na ovim mjestima nije ni danas moguće istraživati radi posebnih vjerskih prilika. Marun je napisao u Starohrvatskoj prosvjeti članak o groblju oko sv. Spasa (god. I. 1895., str. 228.—229.).

Pored ovoga rada društvo je sakupilo i sačuvalo nekoliko natpisa, koji su bili uzidani u kasnije zgrade. Od tih najvažniji je onaj iz 1400. godine u Ostrvici kraj Bribira. Spominje kralja Zvonimira: *Suorum rex Zonemeriu(s).* U kninskom muzeju čuvaju se i dva kamena ulomka oble glagolice. Doneseni su u Knin iz Plastova kod Skradina, a pisao je o njima Vajs u Starohrvatskoj prosvjeti (VIII. br. 1.). Ističe miješanje latinskoga slova *t* u riječi »Petra« sa glagolskima. Povijesni zaključci Vajsovi potpuno su pogrešni, kad se nada, da se odlomci odnose na Petra Svačića, koji da je u onim stranama umro (sic!).

Nekoliko kamenih ulomaka s raznih strana iz okolice Knina takodjer je društvo skupilo (iz Mokroga polja 10 komada pluteja, Graca u Petrovu polju, Cecele, Vrlike, Padjena, gdje se spominje neki »*Rastimir perse cutus*«).

»STAROHRVATSKA PROSVJETA«

Don Frano Bulić, kako smo vidjeli, bio je medju osnivačima Kninskoga starinarskog društva. On se je za društvo zauzimao i u dalmatinskom saboru. Na prigovor jednoga Srbina, da je šteta trošiti novac u kopanje starina, jer da je to luksus, a zatim drugoga Hrvata, da iz kamena nema drugo nego kamen — don Frane ponosno izreče glasovite riječi: »Iz kamena povijest narodna!« Pa ipak don Frano se je rastavio od društva 24. kolovoza 1893. »radi nesuglasja sa Predsjednikom u poslima, koji se ticahu nutrnje društvene uprave«. S Bulićem je istupio i Luka Jelić, a onda još pet članova iz Splita. To je bio nenadoknadiv gubitak za društvo, jer je izgubilo jedine stručno osposobljene članove znanstvenoga odbora. Frano Radić, učitelj stručno-obrtničke škole, koji je na istoj sjednici izabran mjesto Bulića, nije ga ni izdaleka mogao zamijeniti, makar da je bio vrlo marljiv. Nije imao potrebite spreme, pa mu društvo daje 150 for. 15. V. 1894. kao glavnom izvjestitelju znanstvenog odbora »da uzmogne proučiti arkeologičnu književnost u knjižnicama Beča i Monakova«.

Pod uredništvom Radićevim izlazio je ovaj list od god. 1895.—1902 Danas svatko uvidja, da je Radić bio talentiran diletant. Rekoh talentiran, jer onakav posao opremati stanujući u Korčuli, bez stručne literature, daleko od Knina, pa uz mnoge manjkavosti ipak pogoditi sretno riješiti nekoja pitanja i protiv samoga auktoriteta Bulićeva mogao je samo talentiran čovjek. U znanosti je pobijedila Radićeva teorija o ubikaciji sv. Marije, katedrale kninskoga biskupa i o značenju basreliefa u splitskoj krstionici. On je neumoran bio i ispunjao je gotovo sam Starohrvatsku prosvjetu. No da je bio diletant i to stoji. Vrlo su manjkava njegova izvješća o iskopinama, a teorija o bizantinsko-hrvatskom stilu propala je. Datiranje pojedinih objekata više puta je naivno, a danas nije moguće konstatirati po Starohrvatskoj prosvjeti niti točno mjesto niti vrijeme pojedinih nalaza. Radić je opisao gotovo sve stare crkvice po Dalmaciji, pisao je o oružju i o nakitima nadjenim u grobovima, o ornamentici, o starim kodeksima po Dalmaciji. Precjenjivao je svoje sile i kušao pobijati Bulića, gotovo u svemu, polemizirati je želio s evropskim učenjacima pišući na pr. ovako o Neumannu: »G. prof. Neumann ne zna da sam ja u ovogodišnjem br. 1. ovoga časopisa pobio njega, te prof. Strzygowski-a i Zimmermanna«. O kacigama, koje su se našle kod Vida u Neretvi, a koje su tudjega podrijetla i pripadaju VII. vijeku, Radić polemizirajući sa Camillo List-om tvrdi, da bi mogle biti »vrlo lasno krunama hrvatskih narodnih vladara VIII. ili IX. vijeka«. Radić je inače bio referent »Hrvatskoga starinarskog društva u Kninu« (tako se je kasnije prozvalo) na I. kongresu kršćanskih arheologa u Splitu-Solinu god. 1894.

Marun nije mnogo pisao u društvenom glasilu: o bazilici u Zažviću, natpisu Zvonimira, dao je popis naušnica u kninskom muzeju, pokušao pisati o poganskoj vjeri starih Hrvata, o nekim miestima, gdje su palili žrtve (bogočini), ali do pozitivnih rezultata nije došao. Njegova glavna zasluga ostaje, što je u neprijaznoj sredini skupio i sačuvao spomenike hrvatske prošlosti, po kojima se dade proučiti starohrvatski kulturni život. Kninski »Prvi muzej hrvatskih starina«, koji je otvoren 1893. godine, riznica je vrlo bogata za takve studije. To priznaje i sam Strzygowski. Time je Marun zadužio hrvatski narod, a ni on sam nema ambicije da se smatra učenjakom.

U »Starohrvatskoj prosvjeti« napisao je Zlatović svoje »Topografičke crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve«. I ako tu ima netačnosti, ipak i danas dobro dolaze te crtice za ubikaciju mjestâ.

Kad je Radić gotovo izgubio vid, prestala je »Starohrvatska prosvjeta«. To i neke trzavice u društvu činile su, da je propalo prvašnje oduševljenje za kninsko društvo. Ono se je probudilo ponovno godine 1925. i počelo izdavati god. 1927. novu seriju »Starohrvatske prosvjete« — ali za kratko. Kroz ovo vrijeme je ono otkopalo baziliku u Ninu iz XI. vijeka, a društveni tajnik Mate Klarić pronašao je u Šopotu natpis Branimira: *Branimiro comite .... dux Cruatorum cogit(avit)* ...

Nova serija »Starohrvatske prosvjete« bila je na dostojnoj visini, pa je okupila oko sebe sve bolje naše učenjake. Proširila je i polje rada, jer je donosila članke historičke, filologijske i iz drugih srodnih struka.

»BIHAĆ«, HRVATSKO DRUŠTVO ZA ISTRAŽIVANJE DOMAĆE POVIJESTI U SPLITU

Kad se je don Frane Bulić odijelio od Kninskog starinarskog društva, osnovao je, uz povladjivanje Račkoga, da se što prije počne iskapanjem hrvatskih starina u okolici Splita, svoje društvo s nekoliko prijatelja. Ovo društvo nije raspolagalo velikom glavnicom, nije pravilo nikakve reklame sebi ni svome predsjedniku Buliću, ali je postojanim radom, stručnom spremom i solidnošću otkrilo nekoliko objekata, koji su danas osnovi hrvatske historičke znanosti. Bulić je sve do smrti bio predsjednik toga društva, a dr. Ante Trumbić sastavio mu je pravila. Ime društvu dadoše onako, kako je gore upisano u napisu. Don Frane je znao pjesnički oživjeti ono, što je znanstveno otkrio i utvrdio, a tim je ulijevao uz ozbiljan rad oduševljenje u dušu svojih suradnika. Društvo je bilo osnovano kod crkve svete Marte, pred kojom god. 852. napisa knez Trpimir glasovitu svoju povelju, u kojoj se prvi put u povijesti spominje hrvatsko ime. Tu su bili i dvorovi hrvatskih vladara, pa je don Frane sakupljenom narodu 14. svibnja 1894. ovako prozborio: »Na ovom mjestu, punu milih i rodoljubnih uspomena iz našega slavnog doba, pod zakriljem crkve sv. Marte ... pod sjenom brda Bihača ... baš ovdje neka se danas ustroji »Bihać«, neka započne svoj rad naše društvo, kojemu je zadaća, da iz utrobe majke zemlje iznosi na vidjelo pisane i gradjevne spomenike iz doba naše narodne dinastije!«

A evo plodova toga rada:

Da zainteresuje evropske učenjake za našu prošlost »Bihać« je prigodom kongresa kršćanskih arheologa u Splitu izdao publikaciju o našim spomenicima »*Ephemeris Bihaćensis*«.

Da se može sustavno raditi, potreban je plan rada i zato je glavni izvjestitelj »Bihača« dr. Luka Jelić proučio dobro topografiju onoga terena, gdje je imao »Bihać« istraživati — od Omiša do Trogira — pa je objelodanio svoju dragocjenu »Arheologičnu kartu Solina i okolice« u mjerilu 1:75.000. To je još danas jedina naša topografsko-arheološka karta, koju bi u nekim pojedinostima ipak trebalo revidirati.

Rižinice. Jednog ljetnog popodneva 1891. don Frane Bulić vodio je po starinama rimskim u Solinu društvo bavarskih učenjaka. Kad su bili na bedemima gradskim, eto ti pred don Franu Duje Pletikosića-Sudje s vebedemima gradskim, eto ti pred don Franu Duje Pletikosića-Sudje s većim kamenom, da mu ga proda. Dobio je 2 forinta! Don Frane je uvidio važnost fragmenta, na kojemu bijaše pisano: *Pro duce Trepime(ro)* = za kneza Trpimira. Sutradan ode don Frane na položaj, gdje se je našao kamen. Kao uvijek tako i tada okupila se djeca oko njega, a on obećao, da će im svako slovo na kamenu platiti dva novčića. Do nekoliko dana eto seljana solinskih don Frani, da se potuže, što im djeca po Rižinicama porušiše zidove vrtlova i vinograda. — Ali don Frane uočio po svemu da se u Rižinicama kriju važni tragovi prošlosti i dao kopati na tome mjestu. Iskapanje je počelo 20. svibnja 1895. pa se nastavilo do 20. srpnja, a onda opet i u godini 1896. Rezultat je iskapanja bio dobar. Otkrila se je mala sredovječna crkvica, dosta crkvenoga namještaja s pleternom ornamentikom, zgrade samostanske i groblje. Tragajući po okolnim kućama našao se je uzidan jedan dio natpisa identičnog oblika slova i ornamenata s onim prodanim od Pletikosića, i tako se je mogao sastaviti ovaj natpis: »*Pro duce Trepimero ... preces X po (Christo) su(b)mittati(s et inclinata habe)te colla trementes*« t. j. »za kneza Trpimira prikažite Isukrstu molitve držeći se strahopočitanjem prignute glave«. God. 1930. ponovno se je kopalo u Rižinicama i ustanovilo se, da je starohrvatska crkva podignuta na rimskim temeljima, ali po priprostijem tlocrtu. Po velikom prostoru oko oltara u relaciji s malim prostorom za vjernike konstatovalo se je, da je crkva bila gradjena za samostance. Ovo i okolne zgrade pa tradicija, koju je još Farlati zabilježio, da je ovdje Trpimirova zadužbina, ovlastiše zaključiti da je ovo ona crkva, koju je uresio knez Trpimir pomoću novca nadbiskupa Petra. S ovim je dakle položajem u vezi prvi spomen hrvatskoga imena i prvi pokušaj kulturnog djelovanja, koji su ovdje razvili benediktinci, kad ih dovede knez Trpimir.

Samostan sv. Petra u Mirima. U isto vrijeme (1895.) kopalo se je u Kaštelanskom polju 3 kilometra daleko od sv. Marte, u predjelu zvanu »Miri«, što znači zidovi, jer ti i danas strše iz zemlje. Otkrili su se ostaci rimske vile (villa rustica), na koje temeljima Hrvati sagradiše u XI. vijeku, po prilici crkvu, a onda kasnije i samostan. Po mišljenju historika XVII. vijeka Lucića to je glasoviti samostan sv. Petra od Klobučca. Medju ruševinama našao se i jedan turanj (preša) za vino. Peroević u »Strena Buliciana« dokazuje, da se natpis tepčije Zvonimirova Ljubimira nalazaše na ovoj crkvi sv. Petra u Mirima, a poslije da je prenešen na crkvu sv. Jurja od Žistinice i napokon na današnji svoj položaj na crkvu sv. Nikole u groblju Kaštel-Staroga. Jelić i Iveković su mislili, da kod sv. Petar od Klobučca bijahu dvorovi hrvatskih vladara. Iveković ih je dapače i rekonstruirao crtežom, ali i ta rekonstrukcija je loša kao i ona zvonika na Kapitulu i teorija je njegova i Jelićeva bez povijesnoga temelja.

Putalj. Crkvica sv. Jurja u Putalju nad današnjim Sućurcem prva je darovština hrvatskih knezova splitskoj crkvi. Darovao ju je knez Mislav, prethodnik Trpimirov oko 839. godine. Društvo »Bihać« je provelo i tu iskapanja, jer su 1899. godine sami seljaci u predjelu zvanu »Gajine« ispod crkvice sv. Jurja našli nekoliko grobova starohrvatskih. »Bihać« je pronašao još nekoliko grobova i u njima pedesetak ulomaka i cijelih komada raznoga nakita: srebrenih naušnica i prstenja. Osim starohrvatskih predmeta našli su se i ostaci iz rimskoga doba. Tome se nije čuditi, dapače to je opći pojav, da su se Hrvati naseljavali na rimska selišta. I samo ime Putalj, kojim su svoje selo Hrvati nazvali, po mome mišljenju dolazi od riječi »puteoluse«, što znači bunar, ali i »tor od pletera«, a tu je zgodno mjesto za stočare.

Sveta Marta u Bijačima. Knez Trpimir je završio svoju povelju (852.) ovako: Actum in loco qui dicitur Byaci = Učinjeno u mjestu koje se kaže (zove) Bijači«. Mutimir 892. god. dovršava na ovaj način: »Actum est in Biaci ante fores ecclesiae sancte Marthe martyris = Učinjeno u Biačima pred vratima crkve svete Marte mučenice«. Crkva svete Marte postojaše do god. 1905. i u njoj se vidilo nekoliko starohrvatskih ulomaka uzidanih. Onaj se predio i danas zove »Stombrata« = Sveta Marta«. Biači su u neposrednoj blizini. Šta dakle naravnije nego da društvo »Bihać« tu traži starohrvatske ruševine. Počelo se je kopati god. 1901. i kopalo se svakoga ljeta do 1905. Rezultat je bio ovaj: otkopana je trobrodna crkva, koja je bila gradjena na temeljima rimske vile. God. 1905. razorena je crkvica sv. Marte (ta je sagradjena poslije nego se je srušila ona iz doba Mutimira) i u njoj su nadjeni komadi

stare Mutimirove crkve. Od svih nadjenih fragmenata rekonstruiran je u splitskom muzeju ciborij nad oltarom, kakav je bio u crkvi sv. Marte. Tu je i natpis: »Almificae Marthae cunc(t)a ha(e)c nov(a) cernit(e dicata) = Gledajte sve ovo obnovljeno i posvećeno uzvišenoj Marti«. Osim ovoga natpisa iskopine su dale još drugih šest natpisa IX. vijeka, a bili su uklesani na šest pragova-nadvratnika. Evo ih: 1) *Gumpertus Diacon(us)*, 2) *(Ego Gu)mpertus presbyter*, 3) *Ego Gum(per)tu(s) (p)resb(yte)r istum domum (fi)eri rogav(i)*, 4) *(Eg)o Gump(er)tu(s)*, 5) *(Ist)o (d)omo fieri precepi*, 6) *Regen(t)e Gra(tianus) p(res)b(ite)r hunc*. Ovi su natpisi nadjeni u neposrednoj blizini stare crkve i najveći ih je dio bio uzidan u onu iz XII. vijeka, kasnije sagradjenu, i 1905. porušenu. Dr. Karaman drži, da su sa profanih zgrada, kneževskih dvorova oko crkve sv. Marte. Osim izvještaja »Bihača« pisao je o povijesti kasnije zadužbine sv. Marte Peroević Marko: »Najstarija hrvatska zadužbina sv. Marte na Bijaćima (Sarajevo 1933.).

Gospa od Otoka i sv. Stjepan u Solinu. Stari kroničar splitski Toma Arcidjakon, kanonik sv. Dujma († 1268.), u svojoj »*Historia salonitana*« (Povijest solinska) pripovijeda, da je crkve sv. Marije i sv. Stjepana sagradila »neka kraljica Jelena« i da je »u atriju bazilike sv. Stjepana pokopan slavni muž Krešimir uz više drugih kraljeva i kraljica«. Crkva sv. Marije od Otoka (S. Maria de Otoch i de Atago — kako je koji, valjda madjarski, pisar piše) bila je na otoku, što ga prave rukavi rijeke Jadra u Solinu pri negdašnjoj delti. I dandanas je u upotrebi to ime. Oko današnje crkve bila je do 1898. ograda, a Bulić je opazio u njoj uzidan jedan komad pleterne ornamentike i do vrata stupić iz doba narodne dinastije. Na temelju svega toga on je odlučio na tome mjestu tražiti crkvu sv. Marije od Otoka. Kad su uz novu crkvu Solinjani počeli sa sjeverne strane graditi zvonik naidjoše u zemlji na temelje stare zgrade. Tada Bulić odredi kopati. Počelo se je 24. kolovoza 1898., a već 25. i 26. otkrio se je atrium crkve, a nadgrobni natpis kraljice Jelene dne 28. kolovoza oko 11 sati. Neka mi se dopusti ovdje evocirati uspomene iz djetinjstva. Mi djeca čuli smo, da don Frane traži neku kraljicu, a bili su školski praznici (ja one godine imao stupiti u gimnaziju) pa smo na hrpama zemlje čekali kad će iz zemlje iskrsnuti to čudo Božje. Dne 28. brzo je na bicikli odletio ulak u Split, a oko 11 sati eto don Frane po najvećoj žegi u Solin. Omotao se bijelim ubrusom protiv sunca, sjeo ispred današnje crkve i drži onaj fragmenat, gdje jasno piše »Hel« t. j. Helena, a oko njega se natiskuje svijet, a dabome djeca najviše. Povrvjeli Solinjani da vide, šta se je dogodilo, jer don Frane dao u sva zvona »slaviti« najsvečanije. Natpis se je našao zdrobljen u 90 komada, ali vještina i ustrpljivost Bulićeva ipak složila sve u skladnu cjelinu i usprkos lakuna pročitao je Bulić ovaj natpis, o kojemu kaže Šišić: »Od sviju, što su dosad otkriveni, ni jedan se po historijskoj sadržini svojoj ne može da mjeri s ovim«. Kad se u Zagrebu čulo, što se je našlo u Solinu, Akademija je svečano izvjesila zastavu. Ovaj je nadgrobni natpis Jelenin bio polaznom točkom Šišiću, kad je pisao svoju raspravu »Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji« (Zagreb 1913.), kojom je raspravom znanstveno utvrdio slijed naših vladara u ranom srednjem vijeku. Još je ostalo, da se nadje crkva sv. Stjepana i grobovi kraljevski. Već sam spomenuo, kako ju je Milinović tražio u Sućurcu. Drugi su mislili, da je u Jesenicama kod Omiša, pa u Sustjepanu splitskom. Bulić je držao, da će se naći u »Šupljoj crkvi« u Solinu, a nedaleko tvornice Majdan. Godine 1927. na poticaj dra Šišića stao sam proučavati topografiju splitske okolice na temelju reambulacije dobara, koje je posiedovala splitska nadbiskupija 1397. godine. I u toj reambulaciji kao i u drugim starim arhivalnim dokumentima spominju se često crkve Gospe od Otoka, sv. Stjepana i samostan sv. Mojsija. Tragajući za ovim dvjema posljednjim crkvama nadjen je jedan dokumenat iz godine 1397. u arhivu splitske biskupije, po kojem sam se uvjerio, da je crkva sv. Stjepana na istome otoku, gdje se je našla i crkva sv. Marije od Otoka. Ja sam napisao raspravicu: »Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu« i ustvrdio, da se crkva sv. Stjepana nalazi na Gospinu Otoku, a ona sv. Mojsija u »Šupljoj crkvi«. Raspravicu sam štampao u Šišićevu Zborniku 1929. godine. Godinu dana iza toga (1930.) »Bihač« je kopao ponovno na Gospinu otoku i kod »Šuplje crkve«. Pod pločnikom današnje župske crkve, odmah uz staru crkvu, koju je 1898. Bulić otkrio, našli su se temelji crkve sv. Stjepana. Dr. Karaman misli, da je ova moja crkva zapravo crkva sv. Marije od Otoka, a ona Bulićeva sv. Stjepana. Medjutim i u jednoj i u drugoj, a obje su paralelno položene, nalaze se u atrijumu starohrvatski grobovi. Natpisa se nije našlo. Nad ovom novootkopanom crkvom bile su uzastopce dvije druge sagradjene: jedna, koja je izgorjela 1875., i današnja župska. Nije isključeno, da pod prezbiterijem današnje župske crkve nema važnih objekata, jer se tu nije moglo kopati radi oltara, tako da se je samo jedan, prednji, dio starohrvatske crkve otkopao. Pa i u zidovima crkve moglo bi se naći starih fragmenata bačenih tamo kao prosti materijal. Ovim je ipak riješeno jedno povijesno pitanje — gdje je mjesto, na kojem počivahu kosti naših kralieva.

Sv. Mojsije u Šupljoj crkvi. Šuplja se crkva zove ona, koja je bez krova. Bulić je mislio, da se tamo nalazi crkva sv. Stjepana i skeptički je gledao na moje tvrdnje, da ne rečem i porugljivo. »Ti, šta otkrivaš mauzoleje!« govorio je u šali. Godine 1930. »Bihač« je kopao i u Šupljoj crkvi. Kupio je livadu do rijeke. Iskopine je vodio arhitekt danski Dyggve. Rezultat je bio, da se je otkrila bazilika, koja ide u red crkava ranoromaničkih s narteksom i zvonikom, a po veličini je prva od dosada otkritih starohrvatskih crkava. Nadjena je glava svetačka u reljefu XI. vijeka slična po izradbi onoj na bas-reliefu u splitskoj krstionici, a poviše glave natpis: *S. Moyses!* Drugoga dokaza kao da ne treba. No još je važan i drugi natpis koji je tu nadjen na septumumu, ogradi pred oltarom: »*Sanctissime Petre suscipe munus a rev(erendo) Moyses fam(ulo) tuo*« = »Presveti Petre, primi dar od časnoga Mojsije, sluge tvoga«. Dakle je opat uzeo ime Mojsija i prinio dar svetome Petru. Kako je ova crkva upravo bazilika, to se je pomislilo, nije li ona bila posvećena (prema ovome natpisu) uz sv. Mojsiju i sv. Petru, što je pojav vrlo običan, pa nije li to ona crkva sv. Petra, u kojoj se je Zvonimir krunio. No o tome kasnije. A sada na svršetku sklopa pitanja ovih triju crkava da donesem i natpis kraljice Jelene: »In hoc tumulo quiescit Helena famosa Quae fuit uxor Mihaeli regi mater que Stefani regis — Habenas tenuit regni. VIII mensis octobris in pace — Hic ordinata fuit anno ab incarnatione Domini DCCCCLXXVI (ispustivši potanje datume) — Istaque vivens fuit regni mater, fit pupilorum tutorque viduarum. Icque aspiciens vir anime dic miserere Deus«. Ja sam donio natpis popunjen i bez lakuna radi lakšega čitanja te sam sporedne datume izostavio. U hrvatskom prijevodu glasi: »U ovom grobu počiva Jelena glasovita, koja je bila žena kralju Mihajlu (Krešimiru II.), a majka kralja Stjepana (Držislava). Držala je uzde kraljevstva. Osmoga listopada ovdje je pokopana u miru godine od upućenja Gospodinova 976. Ona koja bijaše majka kraljevstva postala je majka sirota i zaštitnica udovica. Amo pogledavši, čovječe, reci: Smiluj joj se duši Bože!« Ovaj veoma krasni natpis dokazom je, da je Hrvatska i prije kralja Držislava bila kraljevina — još od doba Tomislava — što su nijekali srpski historici Kovačević i Jovanović. Još ostaje, da se otkopa i samostan uz crkvu sv. Mojsija, o čemu je napisao posebnu raspravicu dr. Karaman: »Otkriće kraljevskog samostana XI. vijeka« etc. (Split 1931.).

Crkva u solinskoj Gradini. Nedaleko od Gospe od Otoka, na trećini puta izmedju nje i sv. Mojsije ruševine su neke sredovječne tvrdjave, a u prostoru izmedju zidova ima dosta težatne zemlje. Ovu zemlju kupilo je društvo »Bihač« od vlasnika god. 1917., od kojih jedan (Ante Gašpić u Zagrebu) darova svoj dio novca društvu. To se učinilo zato, jer još god. 1909. i 1911. pri kopanju vinograda tu su se našli neki starohrvatski kameni fragmenti, pa je tu društvo kušalo kopati, ali do sistematičnoga rada moglo se doći tek, kada se otkupilo zemljište 1917. godine. Godine 1923.—1925. nastavilo se iskapanjem i otkrila se je starohrvatska crkvica osobita oblika, koja je pobudila pažnju učenjaka, da je Strzygowski uzimlje kao osnovu svoje teze o sjevernjačkom podrijetlu starohrvatske umjetnosti, što opet pobija dr. Karaman. Crkva ima centralnu tlorisnu osnovu, tri apside i dvanaest stupova, od kojih je osam bilo poredano oktogonalno, a četiri u kvadratu oko oktogona. U zidovima su duboke niše — za sjedenje odličnim ličnostima pri svečanim obredima, za koje kao da je i bila sagradjena ova crkvica n. pr. za krunjenje kralja. Bulić je bio uvjeren, da je ovo crkva sv. Petra u kojoj se je Zvonimir krunio (»Krunidbena bazilika kralja Zvonimira« u »Zborniku kralja Tomislava« str. 446.—450.).

Iskopine u »Pusticu«. U Kaštel-Gomilici god. 1925. Josip Marinov kopajući u Dôcima blizu grobišne crkve sv. Kuzme i Damjana naišao je na stare zidine. Kako je taj položaj pod imenom Pustica spomenut u darovnici kralja Zvonimira, koja se u originalu čuva u zagrebačkom zemaljskom arhivu, to je »Bihač« svratio pažnju na ovaj kraj. U crkvici sv. Kuzme i Damjana ima upotrebljenih fragmenata iz starije, pregradjene, crkve XII. vijeka. Otkrite su od »Bihača« rimske zgrade i sprave za gnječenje maslina i prešanje vina. Po nekim ostacima moglo se je zaključiti, da su ove zgrade služile duvnama u srednjem vijeku. Ima tragova zgrada i u okolišnim vinogradima, ali se nije moglo tu kopati radi previsokih cijena, koje seljaci traže za otstup zemljišta. Ova »Pustica« darovana je od Zvonimira spomenutom poveljom 1078., a potvrdjena drugom poveljom Stjepana II. godine 1089. Dr. Viktor Novak, profesor univerziteta u Beogradu, u »Strena Buliciana« proglasio je obe ove povelje falzifikatima. Na obranu autentičnosti ustali su Šufflay i Nagy. Novak je bazirao svoju tvrdnju i na jednome popisu zemalja sv. Benedikta u Splitu i taj dokaz proglasio: »pozitivni i osnovni argumenat, što obara istinitost na ovakav način dokumentiranoga fakta«. Ja sam u Bulićevu »Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku« god. XLIX-1926-27. uzeo da analizujem onaj popis i proučim topografiju posjeda sv. Benedikta. O mojoj raspravi izrazio se je pok. Šufflay u »Starohrvatskoj prosvjeti« N. G. I.-1927. ovako: »Ta studija iznosi tek 18 stranica, ali je izvršila važnu zadaću. Obje listine meni izgledaju spašenima«. Do istih rezultata neovisno je kao i ja došao i Kerubin Šegvić.

Sv. Petar u selu i sv. Stjepan (Jesenice). U arhivu splitskoga kaptola nalazi se beneventanom ispisan kartular, u kojem se sadrže podaci o imovini crkve sv. Petra, koju je u XI vijeku zajedno sa samostanom sagradio i obdario Petar Gumay nazvan Črne rodom Solićanin, po ocu Roman, a po majci Hrvat. Ubikacija ove opatije nije bila poznata, dok nije pop Petar Kaer god. 1890. svojom raspravom »Dvije opatije sv. Petra Gumajskoga i sv. Stjepana de Pinis u staroj splietskoj nadbiskupiji za doba narodne dinastije« dokazao da je sv. Petar Gumajski na Dugom ratu u Jesenicama; a sv. Stjepan »de pinis« na spljetskom Sustjepanu. I kod sv. Petra Gumajskoga kao i kod tolikih drugih crkava opaža se isti pojav: kasnije crkve dižu se na temeljima starijih. Ova kasnija iz XIV. vijeka srušena je 1910. Ploča na njenu oltaru nije drugo bila nego nadgrobna ploča Petra Gumay-a! God. 1912. darovala je župa jesenička ovu ploču »Bihaču« i don Frane je pročitao i objelodanio dirljiv nadgrobni natpis Gumay-ev i publicirao ga god. 1918. zajedno

s dr. Skokom u »Glasniku zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu«. God. 1911.—1913. kopao je »Bihać« i otkrio starokršćansku crkvu iz V.—VI. vijeka i starohrvatsku iz XI. vijeka. No za vrijeme rata dozvolom župnika jeseničkog Ivaniševića prodano je crkveno zemljište nekome Anti Nazoru pok. Ivana i ovaj je sagradio kuću nad ruševinama triju crkava i tako upropastio iskopine. Tako je čuvan stari hrvatski spomenik, s kojim je vezan onaj katular, koji nam je najbolji izvor za socijalne prilike XI. vijeka!

Sv. Petar u Priku. Pet kilometara od Jesenica diže se uz rijeku Cetinu crkva sv. Petra u Priku, starom glagolaškom sjemeništu. U ovoj je crkvi sudio kralj Petar Slavac u parnici Petra Gumay-a s Tugaranima. O crkvi napisali su monografiju u »Vjesniku Bulićevu« Don Frane i dr. Karaman (god. XLVI-1923.). U toj je radnji dr. Karaman prvi put razvio svoju tezu o sredovječnim crkvicama slobodnih oblika. Crkvicu je društvo »Bihać« popravilo. Tako je popravilo i crkvu sv. Stjepana u Jesenicama u kojoj se nalaze dva lijepa sredovječna stupa i pregrada oltara. Sačuvalo je društvo od propasti i sredovječnu crkvicu sv. Trojice u splitskom polju u Poljudu, a postavilo je i na dostojno mjesto ploče s likom hrvatskog kralja u splitskoj krstionici. Društveni izvjestitelj dr. Karaman definitivno je riješio pitanje o značenju tih ploča — izjavivši, da predstavljaju hrvatskoga kralja XI. vijeka (Basrelijef u splitskoj krstionici — Vjesnik za arh. i hist. dalm. 1924.-25., Split 1925.). O ovome pitanju pisali su osim Radića i Jelića još Klaić i u najnovije doba Abramić (»Jedan doprinos k pitanju oblika hrv. krune« — Šišićev zbornik 1929.). Društvo »Bihać« popravilo je i crkvicu nad Porta Aurea u Splitu sv. Martina iz IX. vijeka, za koju je držao Bulić, da ju je uredio Dominik, kapelan hrvatskog kneza Trpimira (Crkvica sv. Martina nad sjevernim vratima Dioklecijanove palače u Splitu — Vjesnik hrv. arh. društva 1916.).

Groblje u Solinu kod Majdana. Ovo starohrvatsko groblje pronašli su slučajno fabrični radnici u tupinolomu u jesen 1933. godine. Uz groblje je bila i crkva, ali je porušiše, prije nego je »Bihać« doznao za nju. Raznesene zlatne predmete uspjelo je dobiti za zbirku »Bihača«. Grobovi su gradjeni na oblik ladjice, a u njima su nadjeni zlatni i pozlaćeni uresi, pa ovo groblje predstavlja dosada najbogatije nalazište ovih predmeta. Od crkve su sačuvani fragmenti s pleternim uresom, koji odaje najkasnije doba narodnih vladara. Naselje je prema broju grobova moralo biti veliko, a prema dragocjenosti nadjenih naušnica sudi se, da je pripadalo i bogatijem sloju društva. Kad smo kod bogatih uresa još mi je red spomenuti nalaz zlatnog djerdana i tri para naušnica te zlatnog novca Konstantina V. Kopronima (741.—775.) u jednom grobu starohrvatskom u Trilju. Predmete ove VIII. vijeka lijepo filigranski izradjene otkupio je »Bihać« za svoju zbirku, a opisao ih je dr. Karaman u »Vjesniku«. I time sam iscrpio rad »Bihača«. Na kraju spominjem da su rad »Bihača« prikazali širim slojevima u svojim publikacijama Barač-Kržanić, Bulić-Katić i Grgin.

Barada je pročitao i protumačio natpis na koloni, koja je u zbirci »Bihača«. Tu je spomenut nadbiskup splitski Pavao i njegov suparnik Sedeh. Barada dovodi Sedeha u vezu s imenom Cededa, a ovaj je poznat po Tomi Arcidjakonu kao jedan od buntovnika za glagoljaške borbe u doba Krešimira IV.

NINSKO PODRUČJE

(Po Jeliću)

Gradsko ninsko područje obiluje hrvatskim arheološkim spomenicima, a i vrlo rano su ovi bili opaženi od raznih pisaca. Ninjanin Ivan Kašić († 1698.) opisao je crkvene i svjetovne spomenike, u koliko su bili još sačuvani u XVII. vijeku. Grk po podrijetlu, a inače ninski plemić Juraj Caridi nastavio je Kašićev rad, a po rukopisima ove dvojice i po arhivalnom blagu Marchio Sorari († 1799.) sastavio je opis arheoloških spomenika ninskih uopće pa medju njima naravno i sredovječnih, što je od velike pomoći bilo pri kasnijem istraživanju. Djelo je ostalo u rukopisu. Prvi je upozorio učeni svijet na ninske starohrvatske spomenike Ivan Kukuljević (Izvjestje o putovanju itd.). O krstionici kneza Višeslava prvi je naučno pisao Zadranin C. Ferrari-Cupilli. Nijemac Eitelberger prvi je pred evropski forum učenjački iznio ninske spomenike u ovdje već citiranom djelu (1861.). Njega se je držao Jackson. Nešto su o Ninu spominjali u svojim raspravama Cattaneo (L'architetura in Italia — Venezia 188.), pa Bulić (Hrvatski spomenici — 1888.), a potanko je pisao o Ninu Rački (Nutarnje stanje Hrvatske — Rad CXV.). Jelić je na internacionalnom katoličkom znanstvenom kongresu referirao 1897. o moćniku ninske crkve i poslije štampao radnju »Thaesaurus ecclesiae cathedralis nonensis« (1898.). Pri radnjama oko crkve sv. Mihovila i kopanju temelja za pučku školu (1906.—1907.) sondirao se je teren i za arheološka istraživanja. Tada se je našao natpis, koji spominje kneza Branimira: »*Temporibus dodomno Branimero dux Sclavorum (beato Ambrosio confes)sori hunc (tegurium) ego Theudebertus Abba pro remedio anime mee fieri roga(vi). Qui leget, oret pro me peccatore*« = »Za doba gospodina Branimira, kneza slavenskoga (hrvatskoga) blaženomu Ambrozu ispovjedniku ovaj tegurij ja opat Teudebert dadoh učiniti za spas duše moje. Tko čita, neka moli za me grješnika« Ušlo se je u trag zgradama, za koje Jelić kaže, da su prijestolni dvori hrvatskih vladara, ali je to vrlo problematično. Ovi uspjesi ponukali su odbor za proslavu 400-godišnjice pjesnika Zoranića, da je 1908. nastavio iskapanje, a »Bihać« i zagrebačka Akademija priskočili su u pomoć. Otkriti su ostaci dvaju samostana, a onda je usredotočen rad oko u svjetskoj povjesnoj literaturi poznate crkve sv. Križa iz početka IX. vijeka. Rezultate ovih istraživanja kao i svoje mišljenje o natpisu Godečavljevu i o Višeslavljevoj krstionici (oko 800. godine — danas je na žalost u Mlecima) donio je Luka Jelić u djelu: »Hrvatski spomenici Ninskoga područja« (Zagreb 1911. — Djela Akademije). Godine 1927. kopalo je »Hrvatsko starinarsko društvo u Kninu« ponovno u Ninu i otkrilo Krešimirovu baziliku.

U najnovije doba napisao je Mate Klarić raspravu o gradu Obrovcu i o natpisu u Tukljači (ovo posljednje u Vjesniku za arh. i povj. dalm. I.—1932.).

ZADAR

U Zadru postoji muzej u bivšoj crkvi (IX. vijeka) sv. Donata. U tome muzeju ima više objekata iz starohrvatskoga doba, a o njima su prigodimice pisali naši i strani pisci. U Ephenaris Bihačensis kolekciju ovih spomenika opisao je Smirić (La collezione dei monumenti medievali nel Museo di s. Donato in Zara). Inače osim već dosada spomenutih djela upućujem na izvrsno djelo: Vitaliano Brunelli: »Storia della città di Zara« I.

BIOGRAD

Hrvatski prijestolni grad nije imao sreću, da bude arheološki dobro proučen. Nešto se je kopalo 1928. godine, nacrte iskopina napravili su u ime »Hrv. starinarskog društva u Kninu« Ćiril Iveković i Dyggue, a poslije je sve pokrito zemljom. Arhiv negdašnjeg Krešimirova samostana sv. Ivana Evangjeliste nalazi se u Zadru. O Biogradu i okolici vidi Jelićeve »Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju« (Zagreb 1898.).

JUŽNA DALMACIJA

Južno od Omiša nije se kopalo mnogo, premda bez sumnje i tu je pod zemljom sačuvano mnogo arheološko blago. Za topografiju Neretve (Paganije) odlična je doktorska disertacija Miha Barade: »Topografija Porfirogenetove Paganije« (Starohrvatska prosvjeta N. S. 1927.).

DUBROVNIK

U Dubrovniku »Hrvatsko starinarsko društvo« istražilo je crkvicu sv. Stjepana, koju spominje već Porfirogenet. Prema uvjerenju toga društva, osobito g. Bjelovučića, u toj crkvi je bila pokopana hrvatska kraljica Margarita, žena kralja Stjepana Miroslava. Dr. Šišić je u posebnoj raspravi pobijao ovu tezu iznesenu u Bjelovučićevoj publikaciji: »Crvena Hrvatska i Dubrovnik« (1929.). Bjelovučić je inače u toj knjizi upozorio i na ostatke pleterne ornamentike u Crvenoj Hrvatskoj, a crkvice iz onoga vremena po Pelješcu priznao starohrvatskima, ma da je prije (1921.) tvrdio, da su pravoslavne. U svojim dvjema izvrsnim monografijama »Lopud« (1931.) i »Koločep« (1932.) Don Vicko Lisičar upozorio je na mnoge još dobro sačuvane crkvice starohrvatskoga tipa. Dr. Ljubo Karaman otkrio je u Stonu afresko katoličkoga vladara Duklje Mihajla i o tome napisao posebnu studiju (Vjesnik arh. dr. 1928.). Po otocima dalmatinskim nalazi se dosta spomenika, koje je već Radić opisivao u »Starohrvatskoj prosvjeti«, ali bi trebalo sve to revidirati. Uspjelu studiju o povljanskom natpisu napisao je dr. Ivan Ostojić: »Benediktinska opatija u Povljima na otoku Braču« (Split 1934.), a manje radnje Kalebić (za Šoltu), Dražin (Čiovo) Peroević (Trogir). Iveković je pretraživao po srednjoj Dalmaciji Žirje i onda u okolici Šibenika bunje.

*

Ovo arheološko blago nije ostalo neiskorišćeno. Na temelju ovih radova, iskopina, muzejskih sačuvanih predmeta i u novije doba su izišle publikacije većega stila, koje nastoje da nadju podrijetlo stila naših sredovječnih crkava i ornamentike na kamenu.

Jelić je osnovao svoju t. zv. orijentalnu tezu, po kojoj je utjecaj istoka proizveo forme naših crkvica. Cattaneo drži, da je utjecaj Bizanta bio presudan, a Stückelberg, Zimmermann i Haupt, da je tražiti u Langobarda podrijetlo pleterne ornamentike. Radić je bio zasnovao teoriju o bizantinsko-hrvatskom stilu. Strzygowski u djelu »O razvitku starohrvatske umjetnosti« (Zagreb 1927.) iznio je novu tezu, da su Hrvati donijeli sa sobom sa sjevera tehniku pleterne ornamentike i svoj gradjevinski stil. Dr. Karaman je osnovao svoju tezu o slobodnim oblicima crkvica (»Iz kolijevke hrvatske prošlosti«, Zagreb 1930.). Iveković Ć. napisao je: »Dalmatiens Architektur und Plastik« (Wien 1927.). Vasić Miloje je izdao u Beogradu 1922.: »Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX. do početka XV. veka«. Kako Dalmaciju tako i njezinu umjetnost prisvaja za rimsku i talijansku ideju i umjetnost Dudan u djelu: »La Dalmazia nell' arte italiana«, I. i II. sv., Milano 1921.).

*

Knez Mutimir prikazujući na oltar sv. Dujmu povelju g. 892., kaže da je prinosi »uz ostale darove što su naše ruke mogle naći«, pa tako i ja završavam ovaj prikaz razvitka hrvatske arheologije u Dalmaciji. Na brzu ruku je napisan, u nekoliko dana, pa iznesoh do čega mogoh u tim prilikama doći.

Prof. GJURO SZABO

ZAGREB OD GODINE 1860. DO DANAS

Sedamdeset i pet godina znači mnogo i u životu pojedinaca, a i u životu listova, osobito u nas, koji ne poznajemo u tom onake ustrajnosti, kao neki drugi narodi. A pogotovo znači istrajanje kroz ovakovih sedamdesetpet godina, u kojima je došlo decenijima do razvitka, kakov bi mogli očekivati tekar nakon stoljeća.

Jošte živu u potpunoj bistrini duha ljudi, koji znadu za one dane Zagreba, kad tu još nije bilo ni željeznice, ni plina, ni vodovoda. I u one dane godine 1860. rodio se »Pozor«, da nakon nekoliko metamorfoza proživi i sadašnjicu doživi kao »Obzor«. Povijest toga lista jest povijest kalvarije hrvatskoga novinstva, a taj je pothvat uz Bachov tiskovni zakon od 27.-V. 1852. (koji je tek za Bedekovića 14. V. 1871. ublažen) upravo smjelo poduzeće. Nastalo je u tih sedamdesetipet godina sijaset drugih novina i časopisa, zvanih i nezvanih, potrebnih i nepotrebnih — svih je tih nestalo, nestalo već poodavno, ali stari borac »Obzor« živi i sada i — pomladjuje se! Njegova zadaća još nije dovršena, njegova povijest je usporedna povijest hrvatskoga naroda: čim je opakija uprava tim je oštriji bio tiskovni zakon . . . ! Pa zar je čudo, da je za ere Khuenove »Obzor« bio 900 (devet stotina!) puta zaplijenjen?!

Zagreb od šezdesetih godina i Zagreb od danas — to su dva svijeta: Zagreb oktobarske diplome — i »Obzor« je osvanuo u oktobru — Zagreb, koji je onda bio netom odahnuo od one skučenosti kroz cijeli decenij, nastale uslijed one carsko-kraljevske francjozefinske veleizdaje, što se zvala Bachov apsolutizam. To je bila kazna narodima monarkije svima, svima bez razlike i vjernima i nevjernima, izrečena u ime one komotne doktrine, da to i tako zahtijeva »dobrobit cjelokupne države«! Tu je bio zapravo početak konca: već je Jelačić očajavajući zbog vjerolomstva Austrije izrekao, da joj nema duljega vijeka od pola stoljeća!

Mirko Bogović, Ilirac, borac sa Markova Trga dne 29. VII. 1845. godine, kasniji unionista, prikazao je u svojem djelu: »Politische Rückblicke in Bezug auf Kroatien« Agram 1861. vjerno ono doba i svu tu zatrovanu atmosferu, što ju je apsolutizam stvorio, onu klonulost, koja je svaki rad onemogućila, pa onaj završetak apsolutizma, kako se uvijek i svagdje apsolutizam završuje. Strahovlada tudjinskih i domaćih odroda (osobito su u Hrvatskoj haračili slovenački odrodi, ono more »Bahovih husarjev«), prezir svega hrvatskoga, sistemizirano špijunstvo na sve strane, denuncijanstvo i korupcija gigantskih razmjera — to su uvijek bili stalni pratioci svakoga apsolutizma. Sasvim je prirodno, da je baš taj neprosvijetljeni apsolutizam stvorio uredbu žandara, to najjače sredstvo trule vladavine protiv vlastitoga naroda.

Nemilosrdne batine kod Solferina uvjerile su konačno i Franz Josefa i njegove pomagače, da se iz toga kala mora izaći, jer su narodi spoznali, da je »Justitia regnorum fundamentum« doista puka fraza, a prava direktiva vladavine te vrste jest spoznaja: »Man muss alle Nationen in woltemperierter Unzufriedenheit erhalten!« . . .

Ali desetgodišnji apsolutizam, koji je po izjavi hrvatskoga sabora (g. 1861. čl. 56. sjed. 58.) državu do skrajne propasti doveo, nije uništio ni Hrvatske, ni Zagreba. Na svakom se polju sile saćuvale i spremale za novo doba, da onda elementarnom snagom provale . . . Pa tako je bilo i godine šezdesete, pa i uvijek kasnije . . .

Da se lakše pregleda razvitak Zagreba kroz sedamdeset i pet godina morali bi se osvrnuti na četiri faze: Zagreb šezdesetih godina do potresa, od potresa do konca stoljeća, na Zagreb do rata i na poratni Zagreb, koji se eto pred našim očima razvija. Ali skučenost prostora dozvoljava tekar, da se podrobnije osvrnemo na Zagreb šezdesetih godina, da ga uporedimo s današnjim, a tek se usput osvrnemo na druge epohe.

Prvi decenij poslije apsolutizma jest prevažan odsjek u razvitku Zagreba i cijele Hrvatske. Na banskoj stolici sjedi Šokčević kao nekaki nasljednik Jelačića bana, banska konferencija od god. 1860. predigra je prevažnom saboru od god. 1861., stvara se tada temelj akademiji, sveučilištu, narodnom kazalištu, traži se reorganizacija sudstva i uprave itd. Ali kad se je stvarao i stvorio članak 42., kojim su određene smjernice za trajan savez s Ugarskom (zapravo je to prava, kraljevskim potpisom sankcijonisana nagodba) opet se javljaju aveti starih madžarona: Levina Raucha, Iv. Nep. Erdöda, Julija grofa Jankovića i drugova, koji 13. VII. 1861. ostavljaju, tobože uvrijedjeni, sabornicu, zapravo, da ometu primitak toga članka. To su oni isti demoni, koji reže na sve narodno već od godine 1841., oni, koji su prouzročili ukidanje ilirskoga imena, koji su skrivili onaj bezglavi pokolj na Markovom Trgu 29. VII. 1845., pokolj, koji narod nije ni do dana današnjega zaboravio, ma da su se takovi događaji i u daleko većim razmjerama ponavljali. Znali su oni dobro, da je sve to vraćanje narodnih prava i tekovina tek prividno, dano u času najjačih udaraca, znali su da će se sve to rasplinuti, pa će onda njihovo vrijeme doći. I tako je bilo! . . .

Sabor od god. 1861., jedinstven svojim sastavom i radom, bude raspušten, o federativnom uredjenju države, kako se isprva htjelo, nije bilo više ni govora, brzo su se zaboravile batine od Solferina, pa luda Austrija polazi kao plaćenik s Prusijom u rat, da skrši slobodu Danske. A dvije godine poslije vraća Prusija zahvalu za godinu 1864., vraća ih strahovitim batinama kod Kraljičina Gradca. Ispremlaćena Austrija morade pokleknuti pred Madžarima, prihvatiti najnepravedniju formu države, dualizam, pa predati Hrvatsku na milost i nemilost Madžara, pogotovo, kad su se usudili izostati od krunisanja u Budimu. Šokčević morade otići kao prognanik, kobni Levin Rauch postaje banske časti namjestnik, stvara drski izborni red, pa protura sa svojim mamelucima »nagodbu« od god. 1868., da tada postane banom one godine, kad je Franjo Josip po drugi put usrećio Zagreb svojim posjetom. U septembru 1869. obavlja se instalacija bana Raucha, nalika gotovo na kakovo krunisanje, posljednji se put peče tradicijonalni vol na Zrinjskom trgu!

Tako je taj decenij počeo s ozbiljnom konferencijom, u kojoj su najvredniji naši ljudi sudjelovali, a svršio s Rauchovom cirkusijadom. Bilo je jasno, da će doći do ljute borbe, da će se morati braniti i narod i zemlja i jezik i ime . . . A u to su vrijeme postojala u Zagrebu tek dva lista: stara »Agramer Zeitung«, uvijek ropkinja vlastodržaca i nekadanje Gajeve »Narodne Novine«, koje su odavna prestale biti narodne, te postale službene, kako je to Gaj u jeremijadi sličnom dopisu čitačima saopćio. Nije preostalo tadašnjoj neovisnoj inteligenciji drugo već da si stvori novo glasilo. Nije to ni tada bilo lako, ali odvažni, borbeni, ustrajni, malo i svojeglavi čovjek kova Slavoljuba Vrbančića (rodjen u Domaslovcu kod Samobora g. 1823.) svlada konačno sve zapreke, nadje odlične suradnike: Ivana Perkovca, Bogoslava Šuleka, Ivana Miškatovića, te energičnoga Ivana Vončinu, pa tako osvane pravo narodno glasilo dne 1. X. 1860. »Pozor«, glasilo Narodne Stranke, koja se ničim nije dala domamiti u bečki rajhsrat, glasilo, u kojem se javljao i biskup Strossmaver i Franjo Rački i Ivan Kukuljević i August Šenoa i Erazmo Barčić i Mirko Bogović, pa i — Ante Starčević, pa dalje kroz te tri četvrtine stoljeća sve, što je svojom glavom mislilo i srcem osjećalo! Ne kanimo tajiti, da je i »Obzor« znao kroz to dugo vrijeme zaći stranputicom, ali glavnu je misao od prvoga do današnjega jednako zastupao: branio je pravo jugoslavenstvo, ono, koje ne sije mržnju, ono koje svakome sve daje i nikome ništa ne oduzimlje . . . Političke su prilike onoga vremena bile takove, da se je jasno predvidjalo, kako će biti težak život toga lista. Od prvoga dana započinju zaplijene, zaustave, progoni urednika, da i sama Šokčevićeva vlada obustavi »Obzor« 12. I. 1864., tako, da je opet tekar 14. X. 1865. mogao izaći. A kad je i s fikcijom slobode bilo kraj, pa na bansku stolicu zasjeo Levin Rauch, započe ljuta borba na život i smrt . . . »Pozoru« nema više mjesta u Zagrebu, mora seliti u Beč, gdje kao »Novi Pozor« izlazi od 5. IX. 1867. do 12. V. 1869., kad mu Rauch uzima postdebit — u zao čas po sebe!

Prestade »Novi Pozor«, ali u Novom Sisku, koji je tada spadao pod krajišku upravu, a ne u sferu banske vlasti, osvane 1. IX. 1871. »Zatočnik« . . . Sisak je tada bio važno prometno mjesto, u kojem je cvjetala trgovina, pa je zato i gradjena pruga Južne željeznice do Siska (otvorena 1. X. 1862.). Tada je bilo u malenom Sisku do 20 milijunaša, ali sve se to rasplinulo u kobnoj godini 1873., kada je strahoviti »krah« došao baš na dan otvorenja lažne svjetske izložbe u Beču, krah, nužna posljedica apsolutističkoga gospodarenja i pošteno zasluženih vojničkih poraza. A najveći je dio onih gavana bio patriotičan, pa nije čudo, da su u Sisku našli utočišta svi progonjeni politički ljudi onoga doba, pa se tu sastajali ponajčešće u svratištu kod »Cara Austrijanskoga« tik do kupskoga mosta. I neslomivi Primorac Ivan Vončina kupi tada od vrijednoga Antuna Jakića tiskaru, prenese je u Sisak i smjesti u magazin glinskoga trgovca Petra Peleša, odmah niže željezničkoga mosta, gdje je kasnije bila kasarna, bolnica, pa »Siscia«, tvornica koža, danas Trnskoga obala 23. Tu je osvanuo 1. IX. 1869. »Pozor« pod imenom »Zatočnika«, pa je otvorio ljutu vatru na bana Raucha radi skandaloznoga projekta o isušenju Lonjskoga polja (do kojega nije dakako Rauchu baš nimalo stalo bilo!) i prodaje limitosoli. A dok se je na jednoj obali Kupe »Zatočnik

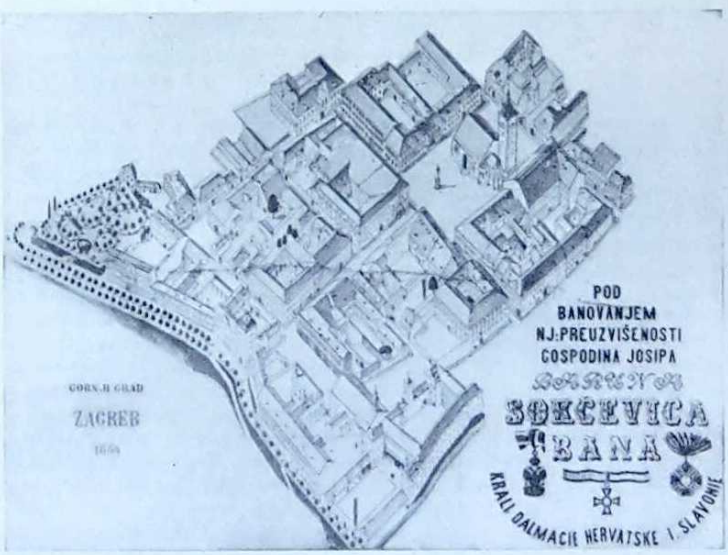

Zagreb 1864. Gornji grad

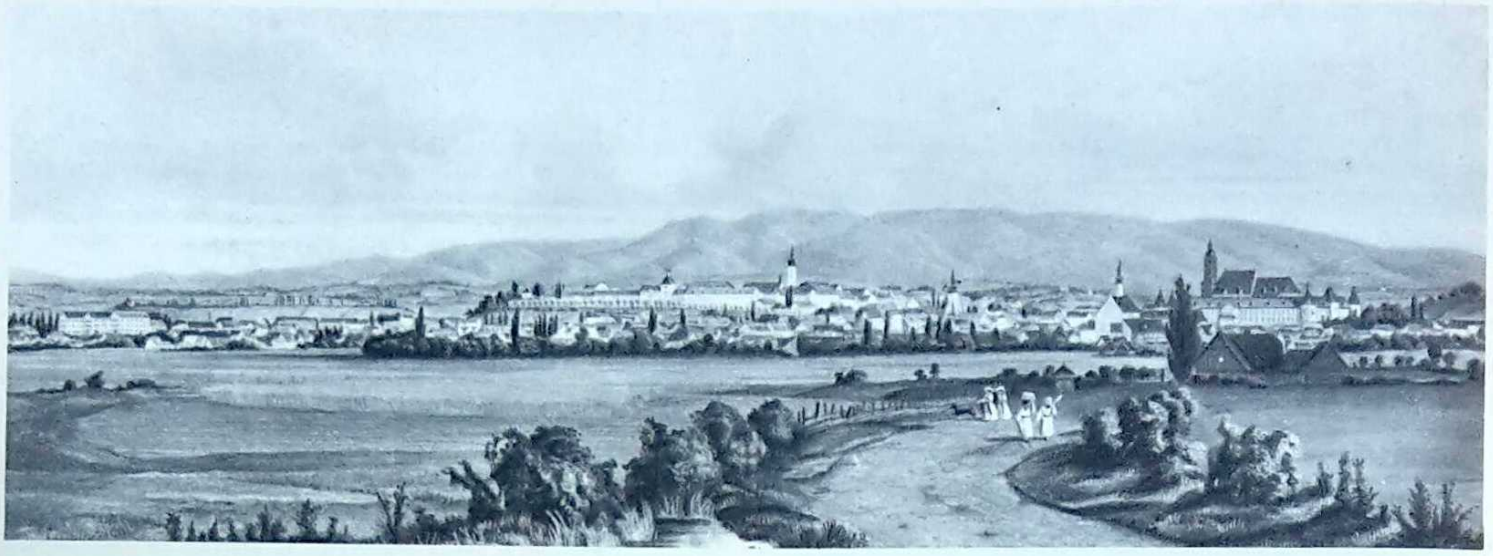

Zasche: Zagreb 1860.

štampao, da se čamcima preveze u provincijal, već je na drugoj strani čekala trupa Rauchovih plaćeni, često pod vodstvom gospodina Maksa Mihalića, Rauchova najboljega pomagača u sastavljanju denuncijacija, da pohvataju »Zatočnik«. Ali spretni ladjari znali su zavadjati Rauchove ljude, pa se domala sve pročulo, te je na nalog Andrassyjev morao Rauch da tuži Matu Mrazovića, Josipa Miškatovića i Ivana Vončinu. Pukovnijski sud ih 7. I. 1871. riješi, a 26. I. 1871. prestade banovanje Rauchovo, o čemu on u povjerljivom brzojavu izvještava u Zagreb »da pristaše ne bi klonuli«. Dakako Rauch je znatno utjecao i na banovanje one potpune nule Kolomana Bedekovića, a još više na vladu lokumtenensa Vakanovića. U njegovom novom domu u Rauchovoj palači, koju je god. 1870. kupio dobio je politički odgoj i mladi grof Khuen, koji je tada tamo igrao teater (1873.), a za jedan je decenij kasnije zasjeo sam na bansku stolicu . . .

Ali »Zatočnika« nije dakako vlast nikako milovala. Već ga 25. III. 1871. vlast pokopa, tek nije ona još znala za ustrajnost Ivana Vončine . . . Dva dana kasnije već izilazi »Branik«, pa izilazi do 29. VII. 1871. Medjutim su se prilike donekle popravile, pa Vončina prenese tiskaru u Zagreb i 1. kolovoza 1871. osvane »Obzor«, koji eto izilazi do dana današnjega. Eto, to je doba mladosti »Obzorove«, njegovo »herojsko« doba. Lijepo doba! A tko je imao priliku, da prodje barem u bitnom ta brojna godišta »Obzora«, priznat će, da je ispunjao svoju zadaću i da je i danas u rukama mladje generacije i te kako ispunja. Tu se zrcali sav život hrvatskoga naroda, tu se vidi, kako u pravo doba uvijek ima pravih ljudi, koji nastupaju tamo, gdje odmetnici — a nije ih bilo na sreću mnogo — polažu pero . . . Požalit se mora, da je toliko toga iz pera Perkovca, Račkoga, Šuleka, pa sve dalje do prekrasnih radnja Dinka Politea, Marijana Derenčina i sve do najnovijih saradnika pohranjeno u toj golemoj riznici, pristupačnoj tek odabranom dijelu naroda hrvatskoga.

Potkraj godine 1871. osnovana je Dionička Tiskara, kojoj je u siječnju 1874. bio dovršen dom u tadašnjoj Svilarskoj, kasnije Preradovićevoj ulici, tamo uz Siebenscheinovu kuću, koja je nekako istovremeno dovršena. Tu je ostala tiskara kroz 23 godine, a tada je 1897. preselila tiskara u novi dom na uglu Marovske i Gundulićeve ulice, gdje je nekada stajala opće poznata gostionica Vabićeva. Na uglu pod kupolom kočio se napis »Dionička Tiskara«, a nad dućanom »Knjižara«. I gle: tamo gdje se nekada prodavale knjige sada se prodaju sve sorte rakije, vino i pivo, a mjesto prijašnjega napisa čitaš novi napis: »Tip-Top«. Signum temporis!

Za ono je doba uredjaj te tiskare bio epohalan: to je bila prva tiskara u nas, koja je svoje strojeve kretala električkom strujom, koju je sama izvodila.

Prenesimo se duhom u onaj Zagreb godine 1860., koji je imao koiih 20.000 stanovnika, da uzmognemo učiniti poredbu sa sadašnjim Zagrebom, koji je u tih 75 godina jamačno dosegnuo deset puta veću brojku svojega stanovništva. Ali brojevi sami ne odlučuju u svem i svagda, ima tu i drugih važnih elemenata, koji odlučuju o važnosti i o sudbini gradova . . .

Nije teško proći Zagrebom godine 1860.! Predamnom leži prekrasan nacrt Zagreba iz te godine, što ga je učinio neobično pomno Zasche — ta i njegove studije za taj golemi crtež sačuvane su do danas. Iz tih dana imademo već katastralne snimke, koje su omogućile izdanje izvrsnog tlocrta Zagreba. Zapravo je tu još uvijek u jezgri onaj prastari Zagreb, koji se razvio dalje sve do ilirskoga Zagreba, pa pretrpio doba apsolutizma, koje je baš te godine svoje propasti dovršilo svoju reprezentativnu, a nevaljalu zgradu velike bolnice, koja se kasnije morala pretvoriti u — fabriku duhana i konačno u sveučilište.

Još je Gornji Grad uz Kaptol bio dominanta, tu se je sav život odigravao, još su Duga i Mesnička ulica bile najvažnije trgovačke ulice, da, još su tu bili ostaci negdašnjih grčkih trgovina. Još su Bakačeva vrata vodila na Jelačićev trg, vječno srce Zagreba. Donji se grad tek u glavnim crtama formirao, budući Zrinjski trg još ima da služi kao sajmište i zove se do g. 1861. Novi trg, još nema ni traga Praškoj ulici, a tek se zapaža postanje Gundulićeve! Baš te godine 1860. dovršio je litograf Julije Hühn svoj litografski prikaz Zagreba, učinjen po fotografijama, od kojih su se dijelom čak i negativi do danas sačuvali! Dosta je, da pogledamo na prikaz tadašnjega Jelačićevog trga, prikazanoga na tom tableau-u, da vidimo tu još sav malovaroški duh prikazan. Tek Stankovićeva kuća, do koje još stoji stari »Kaiserwirt«, bolnica i kuća Hatz i Priester na južnoj strani uglednije su gradjevine, uz koje se mogu postaviti tek nekoje kuće na zapadnoj strani. Dostajalo bi, da se ta slika sama isporedi sa slikom današnjega Jelačićevog trga!

Da, još je tada bio tu malovaroški duh, ali baš nekako od te godine 1860. hoće Zagreb, da podje drugim korakom, osjeća se nekako premalen sada, kad je eto već dobio željeznicu, počeo već graditi plinaru, od dana u dan očekuje akademiju i sveučilište . . . One godine, kad je Austrija počinila svoju možda najveću ludost, kad je za volju Pruske zagazila u rat s Danskom, pa su dakako i naše ljude slali na sjever, Zagreb je spremio svoju prvu izložbu, tamo u zgradi sadašnjega sveučilišta i oko te zgrade, te se pokazao sposobnim za rad i na polju trgovine i obrta. U opsežnom, pomno izradjenom katalogu na hrvatskom, njemačkom i talijanskom jeziku prikazano je veoma vjerno stanje zemlje u svakom pogledu. Te su godine htjeli Zagrepčani sagraditi i nove banske dvore, ali samo su se nacrti za te dvore na Strossmayerovoj — za onda još Južnoj — promenadi sačuvali.

Dvije godine kasnije stenjala je opet i ljuto plakala Austrija radi nemilih batina, što joj je mila saveznica Prusija podijelila kod Kraljičina Graca. Na žalost se na tom bojištu rješavalo i hrvatsko pitanje, pa je riješeno dakako nepovoljno za Hrvatsku, a zapravo smrtonosno za Austriju, koja je odslije do svog konca vjerni satelit Prusije, odnosno Njemačke, ma da se je kadšto i nemilice trzala! I možda je baš u posljednji čas uspjelo, da se 17. XII. 1866. podigne na Jelačićevom trgu spomenik banu Jelačiću. Teško da bi to slijedeće godine već išlo tako lako! Ta već je gospodin Deak, mudrac madžarskoga naroda, osjetio, da je kod Kraljičina Graca zapravo pobijedila konačno madžarska revolucija, pa je posve zaboravio svoje riječi od god. 1861., kad je znao govoriti u ljupkom glasu o »bijelom listu za Hrvatsku«. Sad on govori onako zgora, pere ruke i slično, »uzvišenom prijestolu vjerni« ban Šokčević mora seliti kao kažnjenik, da učini mjesta onoj klici madžarona pod vodstvom Levina Raucha, koja se već više od dvadeset godina uvijek tamo javlja, gdje se ima Hrvatskoj kakovo zlo nanijeti! . . .

I baš te godine 1866. prozva se Novi trg Zrinjskim trgom, pa se zaključi otvaranje nove ulice, današnje Praške, za onda Strossmayerove. Doljnji grad preuzima od sada polako vodstvo, dakako ne bez borbe. Zanimljivi su tipovi kuća onoga decenija: još i danas impoznatna kuća u Ilici br. 42, vlasništvo pekara Andrije Majcena iz god. 1860., današnji maršalat dvora u Mesničkoj ulici, što ga je 1865. dao graditi tadanji vlasnik Pongrac, gdje se još jasno razabire jednostavnost i otmjenost Felbingerova doba, pa do današnje Singerove palače, koju je I. Hrvatska Štedionica g. 1871. izgradila, a sva je načičkana ornamentima i figurama. Novo se doba ogleda najbolje na novogradnji »Cara Austrijanskoga«, koja je u Ilići stajala od g. 1867. do nedavna, kad je pregradjena u trgovačku kuću Kastner i Öhler. Mjesto ogromne, zdepaste ali jednostavne kuće staroga »Kaiserwirta« nastade ova, u kojoj se jasno zapažaju reminiscencije nedavno izgradjenoga židovskoga hrama u sadašnjoj Praškoj ulici.

Zagreb se tada počeo ozbiljno baviti pitanjima svojega proširenja i obnove: nekako se veoma stiješnjen pričinjao, mnogo je toga ostarjelo. Iz ovakovoga raspoloženja nastao je program za izgradnju grada, koji je mnogo toga izvrsnoga sadržavao, ali je bio za ono doba daleko preopsežan, tako da još do danas nije taj sav program izveden, a u drugu je ruku baš iz toga osjećaja sitnosti nastala želja za t. zv. restauracijama, za uklanjanjem svega staroga, ne zastarjeloga. Danas se moramo malo osmjehnuti, kad vidimo, što je ono doba pisalo, doba, koje bi

Zagreb godine 1928.

najvoljelo porušiti i Markovu crkvu (kako su Marijin stup pred njom porušili »radi trošnosti« g. 1869.!), koje je ozbiljno poradilo o tom, da se sruše Kamenita Vrata, tako, da je Iso Kršnjavi morao u »Vijencu« g. 1875. napisati »Ne rušimo starine!« Upravo je nevjerojatno, što se tada od takovoga rada očekivalo, a zapravo sve je to bilo tek skupocjeno uništavanje vrijednoga.

Razdoblje od 1870. do 1880. donijelo je konačnu prevlast Donjemu gradu. To je doba smirenije vladavine bana Mažuranića, doba otvorenja sveučilišta. U to se vrijeme izgradjuje Zrinjski trg velikim, ponešto teatralnim palačama, izgradjuje se posvema Praška ulica, izvodi se neuspjela restauracija Markove crkve, za neočekivani nagli porast stanovništva podiže vlastelin Kuković za onda ogromnu kuću za siromašnije činovničke obitelji.

Borba za prevlast Donjega grada odlučila se godine 1875., kada je gradsko zastupstvo odbilo nevaljale Schmidtove nacrte za gradnju akademije na Griču, usprkos bijesa Kršnjavijeva i anateme biskupa Strossmayera. Dalekovidnije zastupstvo odlučilo je izgradnju palače na Zrinjskom trgu, te je kupnjom tamo postojećih objekata doprinijelo veliku žrtvu, ali taj je čin bio odsudan za igradnju Zrinjskoga trga i Donjega grada! Grad se širi na sve strane: otvara se Draškovićeva ulica, izgradjuje Gundulićeva, gdje se diže zgrada »Glazbenog zavoda«, na tadašnjem Sajmištu niče monumentalna zgrada, sada već pokojnoga »Hrv. gospodarskoga društva«, pa se počinje 1878. sa »restauracijom« katedrale, koja će završiti katastrofalno 1900. Te iste je godine 1878. dobio Zagreb i vodovod, dobio je i gradski način označivanja ulica i kuća mjesto dosadašnjega seoskoga načina, a sva su stara groblja prestala postojati, otkako je 1876. novo centralno otvoreno. Zagreb je postao tako moderan grad ...

U taj čas dodje potres od god. 1880. Zagrepčani su tek kasnije uvidjeli, da im je taj potres donio više koristi no štete. U onaj tren se to nije zapazilo. Potres od god. 1880. samo je ubrzao započeto djelo, te je pokazao, da ni veće prirodne katastrofe ne mogu zaustaviti taj rad, kako ga ne mogu ni političke makinacije, koje se dakako podjednako nastavljaju sve do rata i do svršetka rata. To je dalje sve jedno razdoblje, pa je posve svejedno da li na banskoj stolici sjedi Pejacsevich, Khuen, pa opet Pejacsevich junior, pa opet Rauch junior, pa Tomašić, Cuvaj, Skerlecz itd. A što se god radilo, sve se radilo u cilju »učvršćenja bratske (!) zajednice s madžarskom braćom« ... od afere s grbovima u god. 1883. do bure u godini 1903. To je teško doba za »Obzor«, koji je Khuenu bio daleko više mrzak od ijednoga drugoga opozicijonoga lista.

U tom deceniju radi još lijepi broj boraca iz prvih dana »Obzora«, ali tada ih nabrzo nastaje, nu opet se javljaju nove sile, koje dostojno ispunjavaju prazninu. Zagreb je već za prvih pet godina poslije potresa opravio sve nevolje, pa se snažno stao micati prema Savi, gdje je 1892. nastao novi kolodvor. Taj nam progres pokazuju izvrsno slike Zagreba iz god. 1880. i 1888., a možda još jasnije prvi vodič Zagrebom, što ga je izdala firma Leo Woerl g. 1885., gdje je dodana vrlo pregledna karta Zagreba, tada je pred eto pedeset godina Zagreb bio barem osam puta manji ... Osobito se revno radilo u deceniju 1890. do 1900., kad je zaključkom sabora pripojenjem općine Laščine i dijelom općine Resnik povećan teritorij grada za polovicu. Jedanaest godina poslije potresa usudjuje se Zagreb da priredi svoju najuspjeliju priredbu takove vrste, jubilarnu izložbu od god. 1891., gdje je još nekadašnji Ilirac Vukotinović saradjivao. Kad je god. 1895. došao po želji Khuenovoj kralj Franjo Josip u Zagreb, stajalo je dovršeno Hrvatsko Narodno Kazalište na nekadašnjem Sajmištu, bile su dovršene prosvjetne gradjevine, pa je svemu tomu morao Franjo Josip dati svoj blagoslov i svoje odobrenje, a samo palež madžarske zastave eto pred četrdeset godina — pomutio je pomalo tu potemkinijadu ... Tada je do 1898. izvedeno davno zasnovano djelo preloženja Medveščaka, te izvedena izvrsna kanalizacija, koja je preko tri decenija bez ikakove mane funkcijonirala.

Grad se rapidno stao širiti, napose prema novome kolodvoru, novi su trgovi nastali, cio niz velikih gradjevina niknuo je na sve strane. U te je dane bila dovršena palača »Dioničke tiskare« na uglu Marovske i Gundulićeve ulice god. 1897. sa kupulom dakako, bez koje nije onda ni mogla biti iole monumentalnija gradjevina ... A kako je tu prije izgledao Zagreb, to će pokazati slika gostionice Vabić, koja je tu prije postojala, a i stariji će se već jedva te zgrade sjećati! A iste je godine dobio Zagreb svoj danajski vrlo skupocjeni dar: Umjetnički paviljon na nekadašnjem trgu Franje Josipa ... I k nama je tada prodrlo novo doba, doba secesije, koje je moralo odbaciti ono besmisleno kopiranje prošlosti i omogućiti stvaranje novoga. Tu na prelazu podiže se 1899. nova palača Prve Hrvatske Štedionice, kojoj su pred par godina ostrugali barem dio onoga mora secesijonističkih ornamenata! Pa kad je osvanulo novo stoljeće, stajala je restaurirana katedrala s dva tornja, izgradjena je crkva isusovačka, otvorena Palmotićeva ulica, velikim dijelom izgradjen Zrinjevac, Akademski trg i trg Franje Josipa: u razmaku od četrdeset godina od 1860. do 1900. bitno se izmijenio Zagreb, koji je tada brojio oko 60.000 stanovnika.

Dogodjaji od g. 1900. pa do rata, zapravo do završetka rata, još su u živoj uspomeni starijoj generaciji. Madžari grade god. 1903. zgradu državnih željeznica u zastarjeloj maniri, pa stavljaju prepotentni naslov: »Magyar Kir. Államvasutak«. Teče krv, Khuen seli! Ali Zagreb se razvija dalje. Istina, još 1906. ruši »Hofrat« Bolle Bakačev toranj, da se vidi sva mizerija njegove renovacije ... Godine 1907. izgradjena je konačno sjeverna strana Jelačićeva trga, koja je imala biti dovršena do god. 1884.! Na ulazu u Jurišićevu ulicu isprsila se ona nakostrušena Fellerova palača, koju je novo doba odjenulo u jednostavno ruho! Na Zrinjskom se trgu završuju gradnje 1907., svuda se radi nekako grčevito, kao da se već predosjeća strahovita oluja, koja će doskora doći, oluja, koju navještava i godina 1908., pa dogodjaji od god. 1912/13., sve do kobnih hitaca u Sarajevu god. 1914.... Eto pred nama je naš predratni Zagreb, onaj, koji se pred našim duhovnim očima razvijao od godine 1860. ovamo, dakle u svemu 54 godine. Od male varošice razvio se Zagreb do lijepoga grada, koji je imao 4000 zgrada i nekih 80.000 stanovnika. Gornji je grad nekako utihnuo, nezgrapna vladina palača nagrdila ga je, a sav se život jače odvija u Donjem gradu, koji se protegnuo nadaleko na sve strane, tako da mu je već onda postao kolodvor drž. željeznica zaprekom u razvitku. Sve što je mogao uz tako loše prilike stvoriti, to je sve stvorio onaj naraštaj, koji je već pomalo iščeznuo.

I tada zahuji oluja kroz četiri godine, bura, kakvu svijet do tada nije ni zamisliti mogao. U moru krvi polazi u grob ona Austro-Ugarska, koja je konačno vladala protiv sviju svojih naroda, pa je sasvim pravedna sudbina njena, sudbina, koja je uvijek stizavala i stigla svaku takovu državnu tvorevinu. I kad se nakon četiri godine razvukli oblaci, pred nama je poratni Zagreb sa novim zadacima, Zagreb razrovan, zapušten, stiješnjen, preplavljen tisućama i tisućama ...

Stotine se novih problema javilo, trebalo je staro opraviti i novo stvarati. Od onda je do danas prošlo samo sedamnaest godina! O kakovom razvitku ne može se ni govoriti a još manje o kakovom smišljenom radu, jer nitko nije znao, što će se zbivati i kakove će zadaće staviti slijedeći sat na grad Zagreb. Pričinja se sada nakon sedamnaest godina, kao da se za ono prvih par godina, kada je trebalo sve naknaditi i novo stvarati u najkraće vrijeme, da su tu proradile sve one kroz decenije i decenije umjetno zapretane sile: ogromne mase ljudi navališe u Zagreb iz sviju strana naše nove države, tako da je već tri godine poslije svršetka rata brojio Zagreb 108.000 duša, a deset godina kasnije stanuje tu već 185.000 ljudi! Za takovu masu nije dakako ništa više dostajalo, a niti danas još ne dostaje: niti je stanova, niti škola, niti bolnica, ma ničesa u dostatnoj mjeri. I sada se zbivaju čudesa: u vrijeme, kad su prije dvije, tri kuće sagradile, u jednako gotovo vrijeme nikne na stotine kuća, što velikih, što malih, što legalnih, što ilegalnih ... Eto nastaju

Zagreb 1906. Bakačeva kula pred katedralom

nove četvrti, jedna, druga treća od reda, nastaju preko noći, a svaka ima više stanovnika no što je imao Zagreb u godini 1880.! Po službenom popisu imao je Zagreb god. 1910. oko 4.300 kuća, a u god. 1931. preko 12.000 kuća! Niti kriza nije smanjila privlačnosti Zagreba, gotovo ju je povećala, a niti novo rasporedjenje nije tu moglo razorno djelovati, ma da je Zagreb, nekada glavni grad kraljevine postao samo centar majušne oblasti, pa kasnije oveće banovine, kad je nestalo i takovih institucija, koje su bile i te kako potrebne i za život sposobne. Moderna se arhitektura prilagodila novom dobu: u jednostavnim oblicima grade se ogromne kuće, odredjene za stanovanje masa, napose u centralnim dijelovima grada, dok se prema periferiji sve jače manifestira želja za stanovanjem u posebnim zgradama. Staro i novo doba sastaje se i bori, a najjasnije se ta borba zapaža u srcu Zagreba, na Jelačićevom trgu ...

Zagreb ja zadržao svoju vrijednost i važnost kao sjelo školstva, znanosti i umjetnosti, kao sijelo važnih oblasti, zatim kao važan prometni centar, pa znatno trgovačko i industrijsko mjesto. Ta tekar je prošlo trideset godina, otkako se u gradskom zastupstvu povela stidljiva debata o unapredjivanju industrije, a danas se tu i te kako razvila industrija, a bila bi se dakako i daleko više razvijala, da nije bilo kobnih doživljaja s novčanim zavodima. Nestalo je definitivno onoga staroga, patrijarhalnoga Zagreba, koji je zapravo bio daleko od svjetske vreve, pa se nakon 75 godina stvorio novi, veliki, bučni, radini, nemirni grad, povezan daleko jače sa svim stranama svijeta. Staro se žiteljstvo zadržalo tekar u neznatnom postotku u potomstvu, svuda su tu novi ljudi iz sviju krajeva, kojima je minulo doba Zagreba posve tudje, koji su daleko više povezani sa svojom postojbinom. Ta n. pr. samih Slovenaca imade u Zagrebu preko 17.000! Vrlo je znatan broj onakih žitelja, kojima je grad jedan kao drugi, ako im pruža egzistenciju. Pa sad nastaje pitanje, hoće li sadašnji Zagreb imati snage, da svoj individualitet afirmira onako, kako je to bivalo za vrijeme ilirizma i kasnije nakon apsolutizma. A kad lebdeći nad Zagrebom uočimo veliki razvitak Zagreba, kad vidimo, kako je stari Zagreb od 1860. zapravo tek apendiks novome Zagrebu, a opet i taj novi Zagreb ima isto srce isti centar: trg Jelačića bana — pa vjerujem, da će odgovor na postavljeno pitanje glasiti apsolutno jestno!

ALFRED ALBINI

NAŠA ARHITEKTURA U PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI

Današnji Zagreb imade u mnogo čemu svoj osebujni značaj i postao je za svakoga od nas, koji smo povezani s njegovim životom, neki sasvim izvjesni pojam. No pokušamo li da ga svrstamo u koju od uobičajenih kategorija gradova, teško da će nam to poći za rukom.

Da li je Zagreb velegrad u evropskom smislu? Kuće, u većini ne više od tri sprata, ne preširoke ulice, promet, koji je većim dijelom ograničen na pješake, tempo i mentalitet žitelja, — iz svega ovoga se to ne bi dalo zaključiti; ne, jer tko je živio u pravom velegradu, taj će znati, da Zagreb još nije takav velegrad.

Za razumijevanje jedne sredine treba imati u vidu sve faktore koji sudjeluju u njezinom stvaranju, a to su u prvom redu ljudi i njihova sudbina. S toga gledišta promatrat ćemo arhitekturu Zagreba u posljednjih 100 godina u formi kratkog osvrta.

Postoje u gornjem gradu još mnoge kuće iz vremena prije 1848., pa možemo do u tančine utvrditi, kako se ovdje tada živjelo. Gledamo li primjerice krovove starog Zagreba (oni su danas još većim dijelom uzdržani), vidjet ćemo gotovo isključivo sedlaste krovove (s malim razlikama u nagibu), pokrivene sve na isti način; ima i po neki mansardni krov, no taj se uvijek plastički savršeno prilagodjuje okolini. Osjećamo u svemu tome skladnost, koju je mogla da stvori jedino tradicija i sredjeni životni uslovi.

Vrijeme prije 1848. možemo još u mnogo čemu označiti kao epohu, u kojoj je Zagreb bio postigao toliko svojstven i zaobljen oblik kao nikad prije niti poslije. Grad je sa svojom okolicom i cijelom zemljom bio mnogo neposrednije srastao nego li je danas.

Koliko drugačiju sliku i koliko karakteristike po vrijeme svoga postanja, pruža nam pogled na donji grad! Jedva da je jedan krov nalik na drugi. Vidimo varijacije svih mogućih oblika i konstrukcija, porazmještenih bez ikakove veze. Ovdje se jasno ispoljuju neprirodni uvjeti, pod kojima danas niču gradovi. Naši gradovi nose danas još, može se reći u mnogome, karakter kolonija ili podružnica inozemnog kapitala i inozemne industrije. Posljedica suzdržljivog stava, što ga je selo uslijed pomanjkanja novca moralo da zauzme prema industrijalizaciji, očituje se u tome, da je njegov život ostao u patrijarhalnim granicama i da ono na taj način sve više zaostaje za duhom vremena. Uslijed toga danas su razlike izmedju grada i sela veće od onih, što su ih u svoje vrijeme stvarale staleške povlastice i gradske zidine.

Dok nisu bile položene prve željezničke tračnice, provodio se život u prostorno vrlo ograničenom okviru. Tada se izživljavao svak u svojoj kući; tu se svakoj, pa i najneznatnijoj stvari, posvećivala najveća pažnja: vremena je za to bilo dosta. Soba je bila redovito u svim omjerima udobna, namještaj dobro postavljen, vidik iz sobe prijatan a često slikovit. Još danas izaziva boravak u takovoj sobi u nama idilične meditacije.

Vremena su se odavna bila potpuno primirila, pa su tvrdjave oba grada Kaptola i Zagreba (Griča) stajale bez svrhe. Počam od godine 1528., u kojoj su godini zadobile svoj definitivni izgled, one su poslužile jedino kod unutarnjih krvavih sukoba, ali nikada za obranu od Turaka, u koju svrhu su zapravo i bile podignute.

Sa gradjevinama iz XVII. i XVIII. stoljeća, pružao je Zagreb sliku baroknog grada, podignutog po neprimjetno ispravljenim cestovnim linijama iz srednjeg vijeka. Uz gradjevine iz Jozefinske epohe združile su se sa postojećim kućama u skladne nizove one Bartola Felbingera, sagradjene u formi tada najnovijeg klasicističkog vremena.

Felbinger bio je jedan od posljednjih u dobroj tradiciji odraslih majstora. To je ona ista tradicija iz koje je potekao Friedrich Weinbrenner, koji je početkom XIX. stoljeća izgradio najveći dio grada Karlsruhe i Bečanin Josip Kornhäusel. Felbingerova rješenja po formi i tlocrtu savršeno su prilagodjena postojećim prilikama sa ispravnim osjećajnem za milieu i potrebe onih za koje je gradio. Izmedju velikog broja gradjevina koje su po njemu osnovane, hoću da spomenem samo nekoje, kao: kuću gradjanina Pavla Hatza na uglu Jelačićevog trga i Gajeve ulice (na mjestu gdje je danas hotel Milinov), zatim još danas postojeću, pomalo osakaćenu, susjednu kuću do hotela Milinov na Jelačićevom trgu, koju je Felbinger gradio za sebe, zatim kuću na uglu Demetrove i Opatičke ulice (Marcel Frigan), kuću u Dugoj ulici 32 sa interesantnom prigradnjom na obronku prema Potoku i dvorac Balagovo kod Samobora (Bregana) sa parkom.

Sredjene prilike, praćene izvjesnim blagostanjem, pogodovale su razvitku kulturnih potreba. To je povelo procvatu društvenog života. Od 1834. postoji i stara kazališna zgrada. Od 1846. služila je palača grofa Karla Draškovića u Opatičkoj ulici sa svojom »Dvoranom« kao Narodni dom. Ona je god. 1840. osnovana po Felbingeru. Tu je nastala Matica Ilirska (danas Matica Hrvatska).

U tom, po mentalitet grada Zagreba u mnogo čemu vrlo značajnom milieu, imade prividno nešto malogradjanskog. No poslije 29. srpnja 1845. dolazimo do drugih ispravnijih zaključaka. Slika idile promeće se odjedamput u sasvim nešto drugo: po reglementu postrojeni vojnici, odjeveni u lijepe bijele uniforme, sa pozlaćenim trakama na čakovima, pucali su toga nesretnog dana bezglavo ne samo u gradjane, nego i u svoje vlastite redove. Oni su bili isto toliko smeteni kao i njihova gospoda generali, koji su se toga časa u dvorištu banske palače igrali ratnog vijeća. Ta su gospoda još prije sasvim kratkog vremena vodila bezazlenu konverzaciju sa dekoltiranim damama i pristojnim kavalirima u svijećama osvijetljenim, ponešto ceremonioznim, salonima. Oni su doduše primjetili, da ima nešto, po njihove pojmove egzotična, u nošnji i običajima tih dama i gospode, neki prizvuk na nacionalno. Znali su također, da postoji i jedan pokret, ali se taj patriotizam ispoljavao nekako suviše šarmantno, suviše romantično; izgledalo im je, kao da će sve to ostati na lepezama, u monogramima, litografijama, akvarelima, u sonetima i pjesmama. Ali jednoga dana prasnulo je ipak!

Psihološka pozadina ovoj slici podržava se latentno u čitavom narodu. Ona mu stvara sudbinu i ogleda se stalno u njegovom životu.

Za bolje razumijevanje specifične note, koja je svojstvena Zagrebu, potrebno je da uvažimo i ovo: autohtoni dio pučanstva ostaje konzervativan, oprezan i razborit, prilagodjuje se radije makar i ponešto nelagodnim prilikama, nego da pod vidom neke velikodušnosti sudjeluje u kakvom sumnjivom pothvatu. Potrebe za vanjskim sjajem ostaju u granicama

dobrog ukusa, a gdje vlada nesigurnost, bira se radije ono jednostavno. Uslijed svojih realnih i s tlom sraštenih svojstava, sačuvao si je Zagreb uvijek svoje mjerilo, koje mu nalažu ekonomske prilike i stvarne potrebe.

Istražujemo li okolnosti, koje su redovno pratile velike gradjevne pothvate, utvrdit ćemo, da u takovim pothvatima imade obično nešto suludoga i da su njihovi moralni temelji često bili veoma sumnjivi. Sva ta »čuda« spomenici su ili hekatomba robova ili spomenici iskorišćivanja i tlačenja. Antički Rim je na primjer svoj, za ondašnje relacije gigantski sjaj, stekao otimačinom i uzurpacijama. Poznato je, da su gradnje dvoraca Versailles i Trianon najviše doprinijeli propadanju blagostanja bourbonske Francuske.

U više prilika zahvatila je kod nas osobna inicijativa, no redovno sa sumnjivim rezultatom. Iznimku čini park Jurja ves (Maksimir), koji je stvorio biskup Juraj Haulik. Taj je park, uredjivan po engleskom uzoru (prema projektu kneza Püchler-Muskau); sa svojim kioskom i drugim gradjevinama dovršen je godine 1850. To je bio labudji pijev jedne epohe, koja je uskoro morala da ustupi mjesto vremenu, u kojem se imalo sve iz temelja da izmijeni.

Izmedju 1850.—1860. počinje nazadovanje gornjogradskih predjela. Pošto su 1838. Nova vrata na sjeveru srušena, dolaze 1850. na red i Mesnička vrata, a u srpnju 1852. toranj na zapadnoj strani Strossmayerovog šetališta. U gornjem gradu ne gradi se skoro više ništa, dok se u donjem gradu god. 1855. podiže zgrada današnje univerze. Naredni decenij (1860.—1870.) možemo nazvati rodjenjem donjega grada. Ilica se sve više i više izgradjuje, a i u Dugoj ulici podižu se mnoge kuće. Godine 1861. uspostavljena je željeznička veza i s njome otvoren put k novim životnim uslovima. Godine 1862. sagradjena je plinara. Klasicističke i tu i tamo romantične oblike iz 1848. prestalo se primjenjivati u tom razdoblju. Medjutim postaje pojam »stil« sve više i više fiksna ideja. Nije dosta, što svaki decenij donosi neki novi »stil«, nego se i vjeruje, da se na svaku zgradu mora primijeniti odgovarajući »stil«, već prema svrsi, za koju je odredjena.

Josef Kornhäusel gradi još 1826. sinagogu u Beču sasvim u duhu svog vremena t. j. u klasicističkim formama i s punim pravom niti ne pomišlja na to, da bi se moglo i drugačije.

Godine 1866. sagradjen je u Zagrebu u današnjoj Praškoj ulici izraelitski hram, a njegov graditelj F. Klein misli da je na dobrom putu, ako nas svojim stilom potsjeti na Maure.

Dresdenski arhitekt Gottfried Semper, revolucionar i graditelj barikada iz 1849., teoretizira o stilu i »praktičnoj estetici«, a u isto vrijeme gradi renesansistički. Viollet-le-Duc izživljava se u gotskom slogu; restaurira 1845.—1846. crkvu Notre Dame u Parisu i piše sjajne teoretske rasprave o historijskim oblicima.

Sve do pred kratko vrijeme opaža se u arhitekturi neko traženje i nemogućnost da nadje samu sebe. Uz to donose nova iznašašća uvijek nove impulse za stvaranje »stilova«. Već prvih godina XIX. vijeka čine se pokušaji sa stilističkom primjenom željezne konstrukcije. Pod Baltardom izvedeni su 1853. tržni trijemovi u Parizu potpuno u željezu. Paxton gradi u Londonu 1851. ogromne dvorane Crystal-palace u željeznoj konstrukciji. O obim ovim ogromnim gradjevinama, ne gledajući njihov dekorativni dio, bilo je mnogo toga što je dalo slutiti na buduća vremena.

Preokret koji je nastao u prometnim sredstvima i mogućnost zarade koja se pružala u gradovima, imao je za posljedicu jaki priliv pučanstva. Problem nastanbe riješen je na spekulativnoj bazi ad hoc. Počele su odjedamput sve više i više da niču najamne kasarne, pa i Zagreb ne ostaje poštedjen od toga. Takova najamna kasarna, iako po tipu baš ne najgora, izgradjena je 1870.—1871., a poznata je pod imenom Kukovićeva kuća. Uskoro se uobičajilo stanovanje u najamnim kućama: našla se neka prividna utjeha u izvjesnom komforu što su ga pružale nuzprostorije, ma da je kupaonica još dugo vremena spadala medju rijetkosti, a danje svijetlo nije moglo uvijek da se probije u sve te visoke i uske hodnike i komore. Sobe bile su redovno prekomjerno visoke i prostranije nego što je potrebno za udobno stanovanje. Postalo je običajem, da se u dnevnom životu ne rabe sve prostorije stana, a u odijevanju opaža se takodjer općenitiji nesklad izmedju onoga što se htjelo prikazati i zbilje.

Iz vremena sedamdesetih godina potječe izmedju ostalih i kuća Siebenschein (fasada je nedavno »modernizirana«), zatim hotel »Car austrijanski« (na mjesto gdje je danas trgovačka kuća Kastner i Öhler) pa kuća dr. Prebega u Praškoj ulici (III. sprat dogradjen je poslije rata). Sitni ukrasi fasada odlijevani su po šablonama: voljelo se oličiti takove fasade uljenom bojom, slično kao kod ukrasa iz ljevanog željeza.

Ova epoha historičkih stilova traje skoro kroz čitavu drugu polovicu stoljeća. Označujemo ju, prema smjeru, kao vijek eklekticizma, romantike i renesansizma, a pod kraj kao vrijeme arhaizma. Primjeri iz toga vremena su Jugoslavenska akademija, izgradjena 1878.—1879. po planovima Bečanina, Dombaumeistera, Fr. Schmidta, u renesansnom stilu; zatim najamna kuća Vraniczany, Zrinjski trg 19, i palača Vraniczany (današnji Seljački dom) po planovima Bečanina Otta Hoffera i Okružni sud (fasada od arh. Leuffa iz Graza). Izmedju kukuruzišta i drevnih brežuljaka Kaptola i Griča nastaju ove pretenciozne palače u gradskom predjelu, koji si je vjerojatno neko zamislio prema bečkom Ringu. Ovo povadjanje za nekim uzorom postalo je općenito, pa kako su njime bili obuzeti i ljudi, koji su znali uplivisati na tok dogodjaja, nastaje mnogo štošta besmislenoga, što se često ne da više popraviti. Primjerice bavarski kralj Ljudevit II. gradeći Herrenchiemsee, stvorio je u takovoj zanesenosti vjernu kopiju Versailleskog dvorca.

Baš u tu dobu pada u Zagrebu djelovanje jedne ličnosti sa kvalitetama, koje bi bile zavrijedile, da dodju do razvitka u koje sretnije vrijeme. Iso Kršnjavi pravi je predstavnik sveopćeg duha kulture svoga vremena. Svojim snažnim i aktivnim temperamentom uspijeva on, da zauzme mjesto arbitra i diktatora u našem kulturnom životu. U isto vrijeme prodire u zagrebačkoj arhitekturi bečka škola. Njezin reprezentant je Hermann Bollé, učenik Fr. Schmidta. Bollé je bio dobro upućen u svoj zanat, ali je njegova naobrazba odviše jednostrana. On se zadovoljava, da naučeno bez oklijevanja primijeni, ne vodeći računa o tome »gdje i zašto«.

Značajna je bila metoda rada u atelierima tadašnjih graditelja. Prije svega rješavao se zadatak u tlocrtu. Tu je već bilo gotovih šablona za pojedine slučajeve, pa čak i za stanovite dijelove gradjevina, kao na pr. stubišta, t. zv. ugaonih rješenja itd. Berlinski, bečki i peštanski »tipovi« upotrebljavani su za stanbene kuće. Onda se uz pomoć inventara od predložaka, kojega je uvijek bilo pri ruci, napravljena osnova za fasadu u različitim alternativama i stilovima, te poručiocu predložena na izbor. Tu su bile za jednu te istu fasadu jedna alternativa u gotiziranom, jedna u renesansističkom (talijanskom ili njemačkom), a više puta i neka u maurskom stilu. Kod vila primjenjivan je najčešće t. zv. »švicarski stil«. Pri uredjivanju stana smatralo se otmjenim, da svaka prostorija bude u drugom »stilu«, pa je tako obično soba gospodina bila u maurskom, blagovaonica u »altdeutsch« stilu, salon u nekom od stilova iz doba francuskih kraljeva.

Arhitekta je obično najviše zanimala fasada i u njezinim detaljima iskušavao je on svoju stvaralačku sposobnost. Prostorna predodžba ostajala je kod najobičnijih shema. Kod urbanističkih pitanja rijetko se dolazilo dalje od predodžbe pravokutnog trga sa akcentom na križanju glavnih osi (spomenik ili zgrada). Ako je trg bio jako dug, kao na pr. Zrinjevac sa produljenjem do budućeg kolodvora, redalo se uzduž glavne osi izmjenično: stup za barometar, muzički paviljon, Akademija, jedan spomenik, opet jedna zgrada itd.

Kao posljedica opće dezorijentacije ispriječila se još jedna okolnost, od koje je kod nas nastalo mnogo štete: vjera u autoritet. Jedino zbog toga bilo je moguće, da su se povjeravali najvažniji zadaci učeniku restauratora kölnske crkve, a njegovi predlozi i projekti bivali ostvareni. Ovamo spada potpuna pregradnja stolne crkve (prema planovima Fr. Schmidta) koja traje od 1878.—1906. Gotovo nijedna zagrebačka crkva nije ostala bez tragova Bolléove djelatnosti, koja se čak prenijela i u provinciju (Marija Bistrica, Križevci, Pakrac, Ilok, Dugoselo). Bollé gradi 1884. kuću Pongratz na Jelačićevom trgu. Sudjeluje kod gradnje Obrtne škole (1885.—1889.). Od njega potječu i arkade na Mirogoju sa glavnom kapelom sagradjenom 1927., zatim mrtvačnica i još mnoge druge javne i privatne gradjevine.

Bolléova djelatnost obuhvaća prostorno i vremenski takove razmjere, kakove kod nas nikome ni prije ni poslije nisu bile sudjene. On je još doživio Sempera u njegovoj punoj stvaralačkoj snazi, preživio je Kovačića i bio je svjedok novih pokreta koji su upravo dozrijevali i prema kojima je ostao uvijek ravnodušan.

U to vrijeme poprimio je Zagreb u glavnom svoj današnji izgled. Uz arhitekte, koji su za specijalne zadaće pozivani iz inozemstva, kao Helmer i Fellner prilikom gradnje kazališta (1895.), bila je u Zagrebu gradjevna djelatnost većim dijelom u rukama raznih poduzeća. Arhitekti koji su se bavili isključivo projektiranjem bili su na pr. Jos. Vancaš (Prva hrvatska štedionica), M. Pilar i Janko Holjac. To je ujedno prva generacija domaćih arhitekata, koji su nakon studija u inozemstvu, uglavnom u Beču, vršili kod kuće svoje zvanje. Ovdje treba spomenuti pokušaje iz toga vremena, da se na temelju studija seoskih gradjevina stvori narodni slog, ali se u tome nije došlo dalje od primjenjivanja nacionalnih ornamenata i dekorativnih detalja na zgradama, koje su inače izgradjene na uobičajen gradski način.

Druga generacija dijeli se, već prema školi, u više grupa. Iz škole Otta Wagnera potječe, kao jedan od njegovih malobrojnih redovitih djaka, Viktor Kovačić. U ovoj školi utjelovljen je pokret, čije je temeljne zasade postavio Otto Wagner 1895. u svojoj knjizi »Moderne Arhitektur«. Taj pokret postavio si je ovaj zadatak: gradjenje treba da se opet vrati na onaj put, na kojem će najbolje odgovarati kulturnim i materijalnim potrebama sadašnjice. Čovjek od danas nema više ništa zajedničkoga sa čovjekom prošlosti, pa mu prema tome treba stvoriti neki naročiti »stil«. Taj pokret kida radikalno sa prošlošću i manifestira svoj »credo« u sasvim samostalnoj likovnoj tvorbi. Njegovi sljedbenici složili su se u jednu organiziranu grupu i odijelili se od onih, koji su mislili drugačije. Tako je postala Secesija. Od toga vremena, pa i poslije kongresa u La Sarraz 1928. do danas, svladan je ogroman posao. Arhitekti svih kulturnih država riječju i djelom složno učestvuju u tom da uklone predrasude, da formuliraju i objašnjavaju zadaće i pojmove. Na tome rade u Francuskoj Tony Garnier, Auguste Perret, Le Corbusier; u Holandiji H. P. Berlage, J. J. Oud; u Beču Otto Wagner, Adolf Loos; u Belgiji i kasnije u Njemačkoj Henry van de Velde; u Njemačkoj Peter Behrens, Hans Poeltzig, Walter Gropius. Ide se za tim, da se dade stvaran smisao svim životnim pojavama, da se ovlada tehnikom koja se naglo razvijala, kako bi se njome opet mogli svi da služe i da koracaju uporedo s njome. Pod stvarnošću se razumijeva izjednačenje svih životnih pojava sa sredstvima, koja su danas na raspoloženju, dakle nikakav pojam o nekim naročitim formama, ili čak »stil«.

Prvi predstavnik modernih naziranja kod nas bio je Viktor Kovačić. Kovačićevo djelovanje u pogledu arhitektonskog izražaja, sasvim se ra-

zlikovalo od Wagnerove škole. On je znao, da je Secesija doduše ideološki potrebna, ali je isto tako znao, da je ona u svojoj težnji za nekim osebujnim stilom, prolazna pojava. U svojem naziranju o gradjenju priključio se stoga A. Loosu, s kojim i inače imade mnogo zajedničkoga: obojici svojstven je smisao za ono što je bitno u svim stvarima, a isto tako i osjećaj odgovornosti prema svim faktorima, koji dolaze u obzir kod gradjenja. Svaka zadaća obradjivana je pod tim pretpostavkama kao naročiti problem. Sva rješenja donesena na taj način, imaju svoju trajnu vrijednost i pokazala su u mnogome pravi put.

Tradicionalni smjer u smislu eklekticizma bio je u Beču uglavnom zastupan po Karlu Königu i to na tehničkoj visokoj školi i po Fr. Ohmannu. Na toj školi dovršili su svoje studije H. Ehrlich i E. Šen Prvi složio se uskoro sa Kovačićem. Djelatnost ovih dviju ličnosti u Zagrebu treba označiti kao početak jedne sretnije dobe. Mnogi su se poveli za njihovim uzorima, naročito obzirom na obrtničke detalje.

U predratno vrijeme i u prvim godinama poslije rata, izvode u Zagrebu veće zadatke još ovi artitekti: D. Sunko, Lubinsky, I. Fischer, Goldschneider, L. Kalda, Vj. Heinzel, a stanbene gradnje: Florschütz, braća Kaučić, Freudenreich, V. Ebert, Marčelja, Podhorski i drugi. Veći dio gradnja zadržao se u to vrijeme na uzorima iz inozemstva i razlikuje se samo po smjeru, u kojem je njihov projektant odgojen. Neku lokalnu notu dobivaju sve ove gradjevine po mjerilu, koje im diktiraju ekonomske prilike i uobičajene norme u detaljima.

Godine 1919. dobio je Zagreb svoju Visoku tehničku školu. Postojala je već otprije graditeljska škola, ali ona sama nije više dostajala obzirom na potrebe koje su nastale.

Iz prvog poslijeratnog vremena izašla je još posljednja generacija arhitekata koji su prošli cijeli svoj studij u inozemstvu. To su većinom bečki i praški učenici. Početak njihovog djelovanja pada u doba konjunkture, u vrijeme jednog prividnog prosperiteta, kad je sve bilo obuzeto nekom žurbom i površnošću, koja se kasnije morala požaliti. Pošto nije bilo općenite smjernice za dalji razvitak grada, improvizirana su pod pritiskom prilika djelomična rješenja, pa je tako nastala nova četvrt Sajmište i uništen Dolac. V. Kovačić, koji se godinama riječju i djelom zalagao za održanje toga kompleksa, nije tada više bio na životu. No i on bi se teško bio mogao održati proti upornosti ing. Vajde, koji je sa svog položaja šefa gradskog gradjevnog ureda ovu stvar poveo i proveo.

Počam od 1924. godine povećava se svake godine u priličnom broju kader arhitekata, koji su izobraženi kod kuće. Rijetko se dešava da netko odlazi na studije u inozemstvo, izuzev slučajeve, gdje su naši mladi inžinjeri radi praktičnog usavršavanja radili u ateljerima prominentnih majstora kao Poeltziga, Loosa, Behrensa, Le Corbusiera. Na taj način došli su neki neposredno u dodir sa pokretima u inozemstvu i sudjelovali u riješavanju problema, koji su važili za tamošnje prilike.

Obzirom na naše prilike, ostavljen je ideal, da se uspostavi veza gradova sa cijelom zemljom u jedan istovjetan organizam, još uvijek budućnosti. Medjutim ima u našim regulacionim planovima, kao na pr. u onome iz 1932. godine za grad Zagreb, uvijek ponešto utopističkoga.

Već prema duhovnom smjeru, ispoljila su se uglavnom dva naziranja: jedno izvodi svoje zasade iz racionalističkog gledanja na svijet. Analizom i diskusijom odredjuju se materijalni elementi nekog problema, čije rješenje treba da se izvede putem konstrukcije. Graditi znači prema tome riješavati funkcije, izvjesne zadane faktore kombinirati po nekim pravilima. Ličnostima, koje su nastrojene spekulativno, daje se time mogućnost da razviju svoje, svakako vrijedne, sposobnosti. Krajnja konsekvencija ovog naziranja znači izopćenje arhitekture iz sfere umjetničkog stvaranja. Ovo medjutim ne možemo ni želiti, a nije ni praktički moguće. Drugo naziranje utemeljeno je na pretpostavci, da se ljudski razum doduše kreće samo u granicama svoje predodžbene sposobnosti, ali da mi nismo zvani, da odredjujemo te granice. Graditi znači prema tome, u prvom redu stvarati, iako funkcionalno. Ljepota ne da se tumačiti već jedino shvatiti. Ovom naziranju priklonjeni su u bitnosti kreativni temperamenti.

Nije važno, koja je metoda ispravnija, ali je važno, da ona u pogledu naših naročitih prilika bude ispravno primijenjena. U tom smjeru se danas sistematski radi, ma da smo tek u stadiju, gdje se još pribiraju podatci i raščišćavaju pojmovi.

ANTUN JIROUŠEK

UTJECAJ HRVATSKE ETNOGRAFIJE NA RAZVOJ KULTURNIH PRILIKA U HRVATSKOME NARODU

I.

»HRVATSKA ETNOGRAFIJA« — PREMA — »SLAVENSKIM ETNOGRAFIJAMA«.

»Hrvatska Etnografija« — ta još naša, po svome vremenskom postanku, vrlo mlada znanost — izgradjivala se i formirala po uzoru svojih starijih družica: ruske, poljske, češke i bugarske, koje su se bile — kao nacijonalne discipline — iskristalizovale i organizovale, u posljednjim decenijima prošloga stoljeća, po principima, što su ih postavile i utvrdile razvite već etnografije: nordičkih, germanskih i romanskih naroda.

Poljska »Wisla«, mjesečnik geografijsko-etnografski, što je počeo godine 1887. izlaziti u Varšavi pod redakcijom A. Gruszewskoga, bugarski »Zbornik za narodne umotvore, nauku i književnost«, što ga je stalo izdavati ministarstvo narodne prosvjete u Sofiji od godine 1889., ruska »Živaja Starina« perijodički vijesnik, što ga je izdavao etnografski otsjek ruskog carskog geografijskog društva u Petrogradu od godine 1890., pa »Český Lid« zbornik posvećen izučavanju češkoga puka u Češkoj, Moravskoj, Šleskoj i Slovačkoj, što su ga pokrenuli godine 1891. dr. Lubor Niederle i dr. Čenek Žibrt, profesori češkog sveučilišta u Pragu — svi ti spomenuti zbornici, namijenjeni proučavanju narodnoga života, bili su temelj, na kojem su se stabilizirale u ruskome, poljskome, češkome i bugarskome narodu već postojeće njihove etnografije.

Kad je godine 1892. beogradski akademik Stojan Novaković, podneo na jednoj sjednici svoj predlog, u kojem predlaže da i Srpska Akademija započne sa izdavanjem »Srpskog Etnografskog Zbornika« (I. knjiga tog zbornika »Život Srba seljaka« od M. Miličevića izašla godine 1894.) — pao je naposljetku, 12. prosinca 1893., na glavnoj skupštini »Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti« i u Zagrebu predlog, koji je prihvaćen s oduševljenjem, naime, da se pristupi sabiranju historijske i folklorističke gradje i da se u tu svrhu upotrebi raspoloživa svota od 300 forinti.

To je bio prvi odlučni korak, što ga je učinila »Jugoslavenska Akademija«, da se pokrene u hrvatskom narodu akcija, koju su bratski slavenski narodi u većini bili već proveli, a koja je išla zatim: da se i medju Hrvatima stvore preduvjeti za proučavanje života i običaja vlastitoga naroda, te da se u daljnjoj sistematskoj provedbi ove akcije omogući stvaranje »Hrvatske Etnografije« kao stroge discipline.

U nastojanju oko podupiranja te akcije, upotrebio je akademik prof. dr. Fran Vrbanić svoj referat, o VIII. medjunarodnom kongresu za higijenu i demografiju (godine 1894. publiciran u »Ljetopisu Akademije«), da preko njega indirektnim putem izazove što jači interes za tu akciju, pa je stoga s očitom tendencijom izneo u njemu ove misli: »Demografska istraživanja kod nas nisu doduše onako razvijena, kao što kod drugih kulturnih naroda; ali nastojanjem Hrv. statističkog ureda ima i u nas toliko sabrane gradje za demografske radnje, da nas ništa ne priječi, da se i na tom polju latimo ozbiljna posla. Dosta je da u tom pogledu samo bacimo pogled na rasprave posljednjeg demografskog kongresa, pa da se uvjerimo, kako u proučavanju društvenih prilika nalazimo takovih pitanja, koja se tiču naše vlastite kože i najvitalnijih interesa naroda. Treba da, putem znanstvenog istraživanja, ispitamo sve pojave i uzroke oromjena u našem razvitku, te da pronadjemo ono što liječiti treba, da nam ono ne bude samo podlogom za kulturni, gospodarski i politički razvoj nego i uporištem, s kojega će se širiti hrvatski osjećaji i traci iskrene i nesebične ljubavi za hrvatsku domovinu«.

II.

POJAVA »FOLKLORISTIČKOG ZBORNIKA«.

Kako se je daleko — već slijedeće godine — došlo u toj akciji, pokazao je tajnik akademije dr. Vrbanić u svojem izvještaju o radu njezinome u godini 1895. (»Ljetopis Akademije« za godinu 1895. — »Obzor« god. XXXVI. br. 294 od 2. XII. 1895.: Svečana sjednica Jugoslavenske Akademije) u kojem je ovo konstatovao: »Uz štampanje redovnih djela nije akademiju ni ove godine ostavila briga, kako će u život privesti mnoge svoje dosadanje osnove i pribrati gradju za nova svoja djela. Osobito joi je na srcu bilo, da što prije pribere i na svijet izda gradju za narodni život, pravne običaje, vjerovanje i dijalektologiju, znajući da ovo narodno blago uslijed kulturnih prilika i neprilika sve više propada. U toi je nakani izdala akademija ove godine poziv, kojim poziva sve prijatelje narodne folklore, dà joj šalju gradju za »Folkloristički Zbornik«, što će ga akademija buduće godine početi izdavati. Redakciju toga »Zbornika« povjerila je svome članu dopisniku prof. Ivanu Milčetiću, koji je već s radnjom započeo, te će akademija godine 1896. od toga »Zbornika« izdati prvi svezak u opsegu od najmanje 20 štampanih araka. Akademija se nada, da će ju svi prijatelji naroda u tom teškom poslu poduprijeti te joj pomoći, da naše narodno blago pod krov spravi prije nego li ono nestane, a ona će kao, što ove godine tako i u napredak, prema slabim svojim novčanim sredstvima poduprijeti svakoga, tko se podvrgne trudu oko skupljanja folklorističke gradje.

U svrhu što uspješnijeg odvijanja ove akcije, odlučeno je u sjednici akademije (7. VII. 1896.), da se u posebnoj brošuri štampa »Uputa« za sabirače gradje za »Folkloristički Zbornik«, koji će sastaviti pravi član prof. Maretić, a koja će se priopćiti takodjer u svim novinama u Hrvatskoj i Slavoniji.

Držeći se svoga obećanja odredila je akademija, u provadjanju svoje akcije (na svojoj sjednici od 8. VII. 1896.), svotu od 200 forinti za sabirače folklorističke gradje, te je tom zgodom, medju prvima, doznačila slušačima historije zagrebačkog sveučilišta R. Horvatu i A. Jiroušeku, svakomu svotu od 20 forinti, za sakupljanje folklorističke gradje u okolici Koprivnice.

Ujedno je na toj sjednici, po predlozima članova prof. I. Milčetića, Smičiklasa i P. Budmanija, odlučeno glede »Folklorističkog Zbornika« kakav će biti sadržaj njegova prvog sveska, te je zaključeno, da se u »Zbornik« neće primati prethistorijska arheologija, a od narodnih pripovjesti da će se primati samo one, koje su osobito znatne za narodni život i običaje, zatim da će se primati i pravni običaji, te će se u tu svrhu još ove godine preštampati »Pitanja« od dr. Bogišića i napokon, da će se prikupljati dijalektologijske slike iz pojedinih krajeva u formi dijaloga ili priče.

Polagano dobivala je, ova akcija »Jugoslavenske Akademije«, svoje realizovanje usred previranja, još posve — u tome pitanju — neiskristalizovanih pojmova.

Trebalo je naime razrožna gledišta dovesti u sklad, te neke suprotnosti izgladiti, da se uzmogne sastaviti definitivni program za provadjanje ovoga posla. Tako je u sjednici akademijskog odbora za folkloru (od 29. X. 1896.) primjerice odlučeno: da »Zbornik« nosi ime glasila »za narodni život i običaje«, pošto su za naslov manje prikladne ostale obilježne riječi »folklor, predaja, narodnost, živa starina, etnografija, etnologija«. Što se područja naroda tiče, koje će obuhvatati taj »Zbornik«, ima se ono uravnotežiti prema naslovu akademije. Po programu, što ga je sastavio prof. Milčetić, »Zbornik« bi se imao dijeliti u dva dijela: 1. u antropologijski (prema »Vijesniku Bosanskome« i ruskoj »Živoj Starini«), 2. u dio, u kojemu će biti prikazivana duševna i društvena narodna svojstva (stan, nošnja, život u kući i izvan kuće, značaj narodni, jezik, osebine jezične, pjesme, glazba, plesovi, narodno vjerovanje, narodna medicina, narodni običaji i navike, narodni kalendar, narodno običajno pravo): u samome »Zborniku« imale bi se publicirati: rasprave gradja, sitnice i biblijografija slavenske folklore.

U prvom svesku imao bi se otštampati »Uvod« i »Pitanja za sabiranje gradje«, a za daljne sveske trebalo bi najprije sistematskim načinom pribrati veće zalihe gradje, a tek onda, pošto se ona uredi, imalo bi se pristupiti štampanju.

I ako je ova akcija bila već postavljena na realnu bazu, još se sveudilj opažalo neko kolebanje u odboru za folkloru, obzirom na teritorijalno područje, koje bi trebalo da bude prikazano u »Zborniku«, jer je u odboru prihvaćeno mišljenje, da bi se »Zbornikom« dalo ime: »Zbornik za narodni život i običaje Srba, Hrvata i Slovenaca« ostavljajući Bugare, pošto oni već 10 godina izdaju svoju folkloru.

Tek iz »Ljetopisa Akademije« za godinu 1896. (»Ljetopis Akademije« za godinu 1896. XI. svezak — »Obzor« godina XXXV. br. 295 od 23. XII. 1896.: Svečana sjednica Jugoslavenske Akademije) razabire se u izvještaju akademijinog tajnika dr. F. Markovića — u kojem je prikazan rad akademije u godini 1896. — da su se pojmovi, u pitanju radnog programa oko proučavanja naše folklore, naposljetku ustalili, te da je utvrdjen definitivni program rada, na temelju kojega će akademija započeti sa izdavanjem nove vrsti publikacije, koja će — po uvjeravanju tajnikovom — jamačno naići na živ odziv po svem narodu našem. Tu publikaciju izdavat će — po izjavi tajnika — akademija u godišnjim svescima, pod konačno utvrdjenim imenom: »Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena«.

U tu svrhu namaknula je (»Ljetopis akademije«, izvještaj tajnika dr. Vrbanića o gospodarskim prilikama akademije u godini 1897. — »Obzor« godina XXXVIII. br. 297 od 29. XII. 1897.: Svečana sjednica Jugoslavenske Akademije) akademija iz svojih prihoda, potrebnu svotu za sabiranje folklorističke gradje od daljnih 700 forinti, a za štampanje prve sveske »Zbornika« svotu od 2.000 forinti.

»Akademija je — ističe tajnik u ovome izvještaju — posvetila osobitu brigu sabiranju folklorističke gradje. No pogledom na veliko blago, koje se nalazi u našem narodu u njegovom narodnom životu i njegovim običajima, te pogledom na to, što se više ne smije oklijevati, da se to blago sabere, akademija je spremna žrtvovati (zaključak stvoren na svečanoj sjednici od 16. XII. iste godine) sva raspoloživa sredstva, da to blago u što većoj mjeri sabere; ona je stoga odlučila, da se u tu svrhu može povrh toga potrošiti još svota od 3.000 forinti, koja je preostala od njezinih publikacija izašlih do konca godine 1891. Svjesna si svojega velikog zadatka, što ga je akademija preuzela izdavanjem »Folklorističkog Zbornika«, ona već unapred uvidja, da joj žalibože ni ova sredstva ne će doteći, da taj zadatak ispuni, te stoga sa zebnjom gleda u budućnost, ne će li joj materijalna sredstva zapriječiti, da ovaj zadatak izvede prema svojoj namisli i prema časti i koristi naroda, ako li joj od druguda ne priteku u pomoć veća sredstva. Možebit će, svršava tajnik svoj izvještaj, naši mogućnici i sama zemlja uvidit, da ne bi bila uzaludna pomoć, koju bi za taj posao imala dati našoj akademiji.«

I tako je — nakon trogodišnjih priprava i predradnja — izašao za godinu 1896. prvi svezak »Folklorističkog Zbornika« u redakciji prof. I. Milčetića, koji je napisao u njemu »Uvod« u kojem je razvio program rada; pored njega sudjelovao je u toj sveci kao saradnik i prof. A. Radić sa svojim prikazom »Biblijografije Slavenske«.

Pojava dr. Radića kao saradnika Milčetićevog, te objava odbora za folkloru, da profesoru Milčetiću nije moguće dalje voditi poslove urednika, dala je naslućivati, da je prof. Radić predestiniran za urednika »Zbornika«, kako zato predmjevanje nalazimo i potvrdu u notici izašloj u »Obzoru« od 8. X. 1897., u kojoj se javlja, da se je »mladi hrvatski učenjak Dr. A. Radić odrekao profesorske službe u svrhu, da preuzme uredništvo »Folklorističkog Zbornika«, jer Akademija nužno treba za tu svoju naučno-publicističku akciju tog mladog učenjaka«. Ova se notica posve poklapa sa izvještajem Akademijinog folklorističkog odbora od 20. X. 1897. u kojem ovaj prima do znanja, da je dr. A. Radić preuzeo uredništvo »Zbornika« od dosadanjeg urednika Milčetića i u kojem je konstatovano, da se je novi urednik odazvao odborovom pozivu, te da je izradio obrazloženi predlog, kako da se udesi sabiranje folklorističke gradje.

Već uoči svog definitivnog preuzimanja uredničkih dužnosti u vodstvu »Folklorističkog Zbornika«, iznoseći u prekrasnome članku »Iz naroda za narod« (»Obzor« od 24. VII. 1897. br. 167) svoje temeljne misli o ovom zamašnom pothvatu Akademije, naglašuje dr. Radić: »Da će u Akademijinom »Folklorističkom Zborniku« naći i jezikoslovci i folkloristi i kulturni historici dapače i političari i nacijonalni ekonomi — u obilju zgodne gradje, pobude i pouke za što tjesnije prislanjanje svome narodu, koji je nažalost, nešto silom prilika a nešto krivnjom svojih školovanih sinova, potisnut na neprirodnu i nenarodnu stazu. Historija nas uči, da je najjači bio naš narod onda, kad je gospodin ćutio jedno sa seljakom i kad su niži slojevi naroda gledali u višim slojevima poborniке svojih želja i ideja; ako viši slojevi neće pomladjivati svoju snagu sa narodnom snagom, tada će dalje teško moći biti govora o prirodnom razvoju našega naroda. Pa stoga će blagotvorna biti ova akcija Akademije, koja teži za proučavanjem našeg narodnog života, jer će oni, koji će tu akciju svojom saradnjom podupirati, sve se više svome narodu približavati te njega i njegovu dušu zavoljeti; saradnici »Folklorističkog Zbornika« postati će duševni radnici, koji će proširiti i povećati kapital duševnog rada medju nama. Gradja sakupljena u ovome »Zborniku« kazivati će nam jasno i glasno, kakovim životom živi naš hrvatski narod, kakova mu je duša, što ga tišti, a što on željkuje. Na osnovi ove gradje moći ćemo i zaslijepljenoj braći i tudjincima dokazati, da naš narod ima sve uvjete, da uzživi samosvojnim životom«.

Antun Radić

Pa i u ostalim svojim, sa dubokim znanjem i dalekosežnim pogledima zahvaćenim člancima, što ih je dr. Radić pod šifrom u »Obzoru« objavljivao (fiksirao ih je kao njegove bivši urednik »Obzora« prof. Pasarić) za vrijeme svoga djelovanja u Akademiji, nalazimo pravo biserje pouke koje je on sastavio u jedan niz razmatranja, u kojima se iznose savremena shvatanja i sasvim nova gledanja na potrebe naroda i na njegov daljnji razvoj.

U svim tim člancima izbija idealna ljubav i velika briga, koju osjeća dr. Radić za svoj narod i njegovu budućnost; oni su još svi od reda i danas aktuelni, jer nam mogu služiti kao program za rad oko podizanja našeg naroda i njegova današnjeg života. U njima se odrazuje temeljna misao vodilja, koju je kasnije dr. Antun Radić u život stao provadjati u svojem političkom djelovanju, kad je napustio poziciju urednika u Akademijinom »Folklorističkom Zborniku«. Članci »Dva društva« (»Obzor«, godine 1897., br. 219, 225 i 231). »Pučka predavanja« (»Obzor«, godine 1899., br. 154 i 160), »Nepovoljne prilike naše narodne prosvjete« (»Obzor«, god. 1899., br. 283), »Studij slavenskih naroda« (»Obzor«, god. 1900., br. 69) i »Ne zanemarujmo puka« (»Obzor«, god. 1900., br. 114) — jasno nas upućuju u ideologiju dr. A. Radića. Svi ti članci kao i rad u »Folklorističkom Zborniku«, pribavili su dr. Radiću veliki ugled u redovima prave narodne inteligencije; u njemu je naša javnost gledala prvoborca — ideologa — koji si je stavio za svoju životnu zadaću da digne organizovanjem širokih narodnih slojeva samosvijest u svome narodu putem prosvjećivanja, a u isto vrijeme, da uvadjanjem narodnih osebina u naš tekući život stvori bazu, na kojoj će se dalje izgradjivati kultura hrvatskoga naroda.

III.

»FOLKLORISTIČKI ZBORNIK« — TEMELJ — »HRVATSKOJ ETNOGRAFIJI«.

Predlog Radićev otštampan u II. svesci »Zbornika« pod naslovom »Osnova za sabiranje i proučavanje gradje o narodnom životu«, izdan je takodjer i u posebnom izdanju u svrhu što uspješnijeg propagiranja pokreta, koji teži za proučavanjem narodnog života.

Za svoj nacrt veli Radić, da nije rasprava, pa u njemu stoga neće biti potankoga razlaganja različitih mnijenja; on će biti u neku ruku apodiktičan, aprijoran. Samome »Zborniku« odredio je Radić zadaću: 1. da se u njemu sabire sve, što se može o narodnom životu Južnih Slavena, 2. da se ta sabrana gradja znanstveno obradi.

Već u samome predgovoru svoje »Osnove« u kojem razlaže pojmove o narodu i narodoznanstvu, pa zatim u detaljnom postavljanju pitanja u samoj »Osnovi«, kao i u svojim referatima iz »Folklorističke biblijografije« (u prvoj i drugoj svesci i dalje) dokazao je dr. Radić, da su svi oni, koji su zagovarali njegov izbor za urednika »Zbornika« imali pravo, kad su ga označivali kao najsposobnijeg, u redovima tadanjih mladih kulturnih radnika, koji ima ljubavi, shvatanja i spreme, da preuzme posao oko organizovanja, sredjivanja i razbistrivanja folklorističkog rada kod nas.

Dobivši kao slavista solidno naučno obrazovanje u Zagrebu (od prof. Maretića) i u Beču (od prof. Jagića), te upoznavši savremene pokrete, sveslavenskoga svijeta, u središtu slavenske ideologije u tadanjem Pragu, pa proučavajući narodni život slavenski po izvorima, koji su mu, buduć je znao sve slavenske jezike, bili pristupačni — upoznao je dr. Radić ne samo češki narod i njegov život, nego je postao jedan od naših najboljih poznavalaca narodnog života svih Slavena.

Pridodamo li k tome njegovo poznavanje hrvatskog seljačkog života, koje je imao u sebi, jer je potekao iz seljačke porodice, a koje je bilo nakalamljeno nesebičnom i velikom ljubavi za rodjenu grudu i svoj narod — tada nam može biti pojmljivo, da je »Jugoslavenska Akademija« izborom Radićevim za urednika svoga »Zbornika« postavila pravoga čovjeka na pravo mjesto.

Da je doista uredništvo »Zbornika« dospjelo u prave ruke, govore nam velika priznanja, što su izrekli o Radićevoj »Osnovi« češki stručnjaci, ti najbolji poznavaoci sveslavenske folklore (»Ljetopis Jugoslavenske Akademije« za godinu 1897., izvještaj tajnika dr. F. Markovića o književnom radu akademije).

Dr. Žibrt, tadanji docent kulturne historije na češkom sveučilištu u Pragu i priznati narodoznanstveni stručnjak, kaže u svome časopisu »Český Lid« (br. od 15. IX. iste godine) o Radićevoj »Osnovi« ovo: »Radićeva je osnova na širokoj i svestranoj podlozi izvrsno sastavljena pokazuje neobično bistar smisao za znanstvenu razdiobu gradje«.

Slično su se izjavili o Radićevoj »Osnovi« profesor slavenske filologije na češkome sveučilištu F. Pastrnek, urednik »Narodopisnog Zbornika Češko-slovanskog«, te poznati stručnjak dr. Oskar Hovorka.

Kako je prihvaćena Radićeva »Osnova« ne samo u redovima vanjskog svijeta, već i u našoj javnosti, govori najočitije činjenica, da je »Osnova« koja je otštampana u 2.000 otisaka, raspačana u najkraće vrijeme, a isto tako i II. svezak »Zbornika« u kojem je bila takodjer ta »Osnova« publicirana.

Evo, kojim je riječima popratio dr. Radić (u I. svesci »Zbornika« medju biblijografskim referatima) publiciranje »Folklorističkog Zbornika«: „Mi smo Hrvati sa svojim »Zbornikom za narodni život« medju Slovjenima gotovo zadnji. Bilo sada tomu našem zakašnjenju njezin uzrok što mu drago, nalaže nam ono u ovom književnom pregledu posebnih dužnosti. Istraživanje je i proučavanje života narodnog u drugih naroda daleko pokročilo. Od tuda naša dužnost da naknadimo, što se može, ne bi smo li možda one, koji su prije nas počeli, ponešto barem dostignuli. Zato će naši pregledi biti u prvom redu izvještaji, a ne će biti kritike. Svi, koji se zanimaju za stvar, a osobito mladji, neka vide, što se drugdje radi i kako se radi".

Da privuče k ovome poslu naš mladii školovani svijet, citira Radić, misli uredništva poljske »Wisle« o zadaći »Folklorističkog Zbornika«, u kojima se (u »Svešćiću za ogled« iz godine 1891.) kaže ovo: »Po cijelom prosvijetljenom svijetu probudjena težnja za poznavanjem naroda (puka), njegova života i osebujnosti, potakla nas je prije nekoliko godina, da osnujemo list, koji bi mogao postati riznicom znanja o svima vlastitostima i obilježjima našega plemena. Potreba poznavanja sebe, svoga naroda i svoje zemlje sve to više prodire u svačiju svijest; sve se to više utvrdjuje istina, da se uspješno može raditi za društvo samo onda, kad poznaš svoje najbliže i svoju grudu; uostalom svakomu je žitelju poznato pravilo, da samo ima onaj pravo na zemlju, tko je njezinu mapu i inventar uredio i tko ga ima: radimo dakle oko potankog i svestranog poznavanja i opisivanja zemlje, jer ćemo se bez toga naći u položaju baštinika bez dokaza u rukama«.

Boljim i shvatljivijim riječima nije mogao dr. Radić upozoriti hrvatsku inteligenciju a napose našu školovanu mladež, na dalekosežnu važnost, koju ima folkloristika za kulturni i politički život svakog savremenog naroda, a prema tome i hrvatskoga.

Svi Radićevi biblijografski referati i književne novosti u »Zborniku« pokazuju tendenciju, u kojoj on ide zatim, da zainteresuje naš mladji svijet, iz krugova sveučilišnih slušača, što više za folkloristiku; iz ovih krugova mora se stvoriti, po mišljenju Radićevom, u našoj mladjoj generaciji kader stručnjaka, koji će, uz pomoć sabrane folklorističke gradje, sa svojim naučnim radovima omogućiti i pospješiti potrebno izgradjivanje »Hrvatske Etnografije«.

Ti svi referati puni su savremenih misli i pogleda, a pisani su velikom ljubavi i voljom za odgajanjem i upućivanjem naše mladeži o tome, po svaki narod, vrlo važnome problemu.

Pa zato objavljujući knjigu Alfreda Fouilleta: Psychologie du peuple français. Paris 1898. (u III. sveci »Zbornika« iz godine 1898.) popraćuje ju Radić ovim mislima: »Utvrdi li se jednom znanstveno, da svaki narod ima svoju dušu, narodnoznanstveno izučavanje dobiti će time jedan svoj »raison d'être« više; narodnoznanstvo treba da postane socijalna znanost, a kao takova je u prvom redu narodna, jer je Fouillet dobro kazao, da čovječanstvu spadamo tek po narodu«.

U kritici knjige Edmunda Demolins-a: Le Français d'aujordhui. Les types sociaux du midi i du centre. Paris 1898. (»Zbornik« III. 1898.) svraća Radić pažnju hrvatskih intelektualaca na ovo savremeno djelo, dodajući svojoj kritici ove riječi: »Proučavanje kojega naroda kao nauka etnologijska nije drugo nego proučavanje »prostoga naroda«, koji je svoje narodne, etničke biljege sačuvao. A proučavanjem ostaloga dijela naroda t. zv. inteligencije, bavi se u jednu ruku kulturna historija one kulturne sfere, prema kojoj se je inteligencija od svoga naroda odijelila, a u drugu ruku ostale socijalne znanosti: politika, povijest, književnost itd. Gdje se počinje jednoličnost civilizacije (u nas evropske), tu prestaje narodnoznanstveno izučavanje, a počinje izučavanje opće (u nas opet evropske) civilizacije«.

Napokon, u svojoj »Osnovi« za sabiranje gradje, pokazuje Radic kako se je stalo u novije doba govoriti o kulturi narodnoj, za koju se do sada ni mislilo nije da je uopće ima, pa svršava s ovim riječima: »Ako narod ima svoju kulturu, tada treba ispitati u čemu stoji, kakova je; treba joj, pa bila kakova mu drago, odrediti mjesto uz druge, a ne pod drugima. Tako će se doći do uvjerenja, da svi narodi, koliko mogu prema prilikama u kojima žive, rade na zajedničkome djelu ljudske prosvjete. Tako će se skrhati oštrac prigovaranju tudjinaca, koji kulturne tekovine susjednih naroda pripisuju samo sebi. Tako ćemo saznati ima li narod i koliko u svom biću uvjeta za život i razvitak. Narodnoznanstvo dakle sa svoje strane ima stalno i nedvoumno odrediti elemente iz kojih je narodni život sastavljen, a ujedno pokazati utjecaj tih elemenata na razvoj opće civilizacije«.

IV.

OSNIVAČI — I IZGRADJIVAČI — .HRVATSKE ETNOGRAFIJE.

Zadaća, koju je bio postavio »Folklorističkom Zborniku« dr. Radić u svojoj »Osnovi« naime: da se uz prvotni njegov zadatak »sabirati gradju« — ima takodjer »u njemu sabrana gradja znanstveno obradjivati«, jasno dokazuje, da je s ovim fiksiranjem mislio Radić »na daljnju konzekvenciju, koja izlazi iz ove vrste rada«, a to je »stvaranje etnografije kao stroge znanosti«, kojoj danas svi moderni narodi pridaju veliku važnost »kod prilagodjivanja svoje narodne kulture općoj svjetskoj civilizaciji«

Što su bila za Poljake »Poszukiwania«, koja je poljski etnograf i filolog Jan Karlowicz, nakon što je preuzeo uredništvo »Wisle«, počeo izdavati, to isto bila je »Osnova« dr. Radića za nas Hrvate (referat dr. Drag. Boranića: O Janu Karlowiczu u »Ljetopisu Akademije« od 1904. str. 97.).

Kao što je uputa u metodički rad i sistematsko sabiranje folklorističke gradje bila glavna nota u rubrikama poljske »Wisle«, koja se pod redakcijom Karlowiczevom tako sjajno razvila, da su po njezinom ugledu i drugi Slaveni osnovali svoje folklorističke časopise, tako se isto, takova temeljna nota, mogla opažati i u cjelokupnom radu i djelovanju dr. A. Radića kao urednika »Folklorističkog Zbornika«.

U povodu utjecajnog djelovanja, koje se moglo konstatovati već poslije prvih svezaka »Folklorističkog Zbornika« u krugovima naših intelektualaca, obzirom na ispravno shvatanje folklore, počinje se pratiti razvoj folkloristike medju Hrvatima s općim zanimanjem; javljaju se mladi stručni radnici, koji se trse da svoja proučavanja oko narodnog života izradjuju po strogo naučnim metodama. Medju slušačima zagrebačke univerze okupile su se pristalice folkloristike — osobito medju filolozima, historičarima i geografima — koji su se po svojim naklonostima stali baviti, sve ozbiljnije i ozbiljnije, proučavanjem vanjske kao i domaće folklorističke gradje i literature. Kako nije bilo nikoga, koji bi ove mlade pregaoce »ex cathedra« upućivao u metodički i sistematski rad u njihovom od svoje volje odabranom studiju, osjećao se taj nedostatak na zagrebačkoj univerzi medju slušačima filozofskog fakulteta vrlo teško.

Pa je stoga, pod pritiskom nastale potrebe, iznešen u zboru filozofskog fakulteta predlog, da se osnuje i na hrvatskom sveučilištu specijalna katedra za etnografiju, koja se već na ostalim slavenskim univerzama — u Petrogradu, Moskvi, Kijevu, Krakovu, Lavovu, Pragu, Sofiji i Beogradu — s uspjehom predavala. Nažalost, opće političke prilike u Hrvatskoj a još više u tadanjoj monarhiji, nisu bile podesne a još manje sklone, realizovanju ovoga predloga. Idealni taj predlog nije se mogao oživotvoriti, a s njegovim padom pala je i kandidatura dr. Radića za profesora etnografije na sveučilištu u Zagrebu.

Tek poslije velikog svjetskog rata, u buri narodnog oduševljenja, udovoljeno je ovome zahtjevu zagrebačkog sveučilišta, te je osnovana stolica za etnografiju, na koju je postavljen za profesora dr. Milovan Gavazzi, jedan od prvih pionira folklorističkog djelovanja iz redova one naše generacije, koja se je odgajala pod direktnim utjecajem »Folklorističkog Zbornika« i Radićeve »Osnove«. Prof. Gavazzi prvi je pretstavnik opće etnologije i hrvatske etnografije na našem sveučilištu, te obavlja stvarno i znalački svoj rad, na predavanjima i u svome seminaru, na korist svoje nauke kao i svojih slušača, držeći se u svome nacijonalno etnografskome radu smjernica, koje je postavio u svojoj »Osnovi« dr. A. Radić.

S otvorenjem katedre za etnologiju i etnografiju na zagrebačkom sveučilištu, postavljeni su čvrsti temelji »Hrvatskoj Etnografiji« kao naučnoj disciplini.

I ako je dr. A. Radić sa godinom 1901. napustio mjesto urednika »Folklorističkog Zbornika«, on je u svome petgodišnjem djelovanju na polju folkloristike postavio, u svojoj »Osnovi«, takove aprioristične upute, koje su ostale i ostat će i dalje trajni regulativ za sistematsko i metodičko vodjenje poslova oko proučavanja našeg narodnog života.

Njegovo je mjesto zauzeo za kratko vrijeme dr. Maretić, od koga je preuzeo agende urednika »Zbornikovog« dr. Drag. Boranić, koji već pune 32 godine uredjuje »Folklorističkí Zbornik« po ustaljenim principima, koje je fiksirao u svojoj »Osnovi« dr. A. Radić.

Do sada je izišla XXXI. knjiga ovoga »Zbornika«, koji po svojim godišnjacima, punim goleme folklorističke gradje, reprezentira za nas dragocjena »Monumenta ethnographica« u kojima je prikazan život i običaji hrvatskoga naroda a djelomice i srpskog.

Etnografski muzej u Zagrebu: Slavonska narodna nošnja

Ovaj, u svojoj redakciji dotjerani i po svome bogatstvu gradje neprocjenivi »Zbornik«, služit će generacijama i generacijama naših etnografa kao ishodište i baza za proučavanje duhovne i materijalne kulture našega naroda. Jedno stoji, a to je činjenica, da u toj akciji »Jugoslavenske Akademije« izlazi urednik »Folklorističkog Zbornika« dr. Ante Radić kao glavni osnivač »Hrvatske Etnografije« uz suosnivače članove akademijskoga odbora za folkloru: dr. T. Smičiklasa i Milčetića, te Budmanija, dr. Fr. Vrbanića, dr. T. Maretića i dr. Drag. Boranića.

Dr. Ante Radić unio je naime preko »Folklorističkog Zbornika« — u svojoj »Osnovi« i u svojim »Biblijografskim referatima« — u naš tadanji idejni život toliko novih pogleda, toliko do njegova vremena nerazbistrenih pojmova o značenju etnografije, etnologije, antropologije, antropogeografije i demografije, a sve je to popratio sa iskazima velike ljubavi za narod svoj kao i punim shvaćanjem narodne duše i narodnog života, da će trag njegova djelovanja i rada ostati neizbrisiv, doklegod će izlaziti u akademiji »Folkloristički Zbornik«.

Nepobitno stoji, da je »Folkloristički Zbornik« postao publicističko-naučnim sredstvom i pomagalom, preko kojega su se — sva ona efemerna, latentna i pojedinačna naprezanja oko etnografskog rada, koja su se prije njegove pojave javljala u hrvatskoj kulturnoj javnosti — stala povezivati u organizovanu cjelinu, iz koje se je razvila »Hrvatska Etnografija«.

Sa postepenim razvijanjem »Hrvatske Etnografije«, rastao je sve više i više utjecaj njezin na kulturne prilike u hrvatskome narodu; u toku posljednjih dvaju decenija postao je taj utjecaj sve osjetljiviji i djelotvorniji tako, te danas možemo konstatovati, da se jasno opaža, kako »Hrvatska Etnografija« djeluje u dva smjera na razvoj našeg kulturnog života i to: u direktnome i indirektnome smjeru.

V.

DIREKTNI UTJECAJ »HRVATSKE ETNOGRAFIJE«.

Medju savremenim kulturnim tekovinama hrvatskim ima ih dostatan broj, na koje treba da gledamo kao na direktni rezultat one djelotvorne aktivnosti, koja je zahvatila hrvatsko društvo nakon pojave »Folklorističkoga Zbornika«, a koja je još jačom postala, otkako se stala formirati »Hrvatska Etnografija«.

Izgradjivana u duhu dr. A. Radića po njegovim nasljednicima i sljedbenicima, a podupirana po ustanovama, koje su pod dojmom njegove »Osnove« stvorene u svrhu što snažnijeg nacijonalizovanja našeg kulturnog života — postala je »Hrvatska Etnografija« predvodnicom novoga duha, koji je ona unosila u široke slojeve hrvatskoga društva.

Prislanjajući se na savremeno raspoloženje, koje je zahvatilo našu javnost te koristeći se s njime pri izgradjivanju nekih naših kulturnih pothvata i ustanova, kojima je ona dala idejnu pobudu — učvrstila je mlada »Hrv. Etnografija« svoj položaj, a po njemu i svoje djelovanje na razvoj kulturnih prilika u hrvatskome narodu.

I tako su pod okriljem njezinim, niknule u našoj sredini kulturne tekovine, koje nose u sebi i na sebi karakteristiku novoga vremena.

U red takovih kulturnih tekovina novijega datuma, koje su zasnovane pod direktnim utjecajem etnografskoga pokreta, spada hrvatsko seljačko prosvjetno i dobrotvorno društvo »Seljačka Sloga«.

Inicijatori tome društvu bili su dr. Gjuro Basariček i Rudolf Herceg. Kao pristalice ideologije dr. Ante Radića — po kojoj hrvatska kultura ima svoje obilježje u narodnoj pjesmi i popijevci, u nošnji, vezivu i tkivu, u narodnome shvatanju pravde i poštenja, u narodnom vjerovanju — nastojala su obadvojica da utvrde u našoj javnosti čvrstu vjeru u to: da čuvanje i njegovanje naše narodne seljačke kulture, koja je po svojoj sadržini izrazito hrvatska, imaju obavljati sami seljaci.

U tu svrhu osnovali su oni godine 1920. »Seljačku Slogu« sa zadatkom: da gaji i širi seljačku kulturu, koja je temelj općoj našoj kulturi, pa su stoga u društvenim pravilima odredili, da pravim članovima toga društva mogu biti samo seljaci i seljakinje.

Glasilo toga društva bila je »Seljačka Prosvjeta«, u kojoj je izašlo sastavaka trajne vrijednosti iz pera naših najboljih seljačkih pisaca: Stuparića, Miškine, Novosela, Mandića i drugih.

Ovo je društvo, sa centralom u Zagrebu, okupilo u svojim podružnicama sav onaj naš seljački svijet, koji je prihvatio tekovine moderne civilizacije, ali na osnovu svoje narodne kulture. U pravilima ovoga društva ističe se, da je svrha društvu: proširiti i ukorijeniti seljačku prosvjetu i podići čovječansku samosvijest, ljubav i slogu medju seljaštvom tako, da ne propadne ni jedan seljački dom, ni jedno seljačko dijete, zatim upućivati kako treba, da su seljački domovi uredjeni i kako treba da su naša seljačka djeca u radu i poštenju dobro odgojena i što više obrazovana. Budući da se seljačka kultura ne može zamisliti bez narodne pjesme i popijevke, organizirala je »Seljačka Sloga« seljačke pjevačke zborove, koje je povezala u pjevačku župu »Matija Gubec«, uvadjajući ih preko ove župe u okvir »Hrvatskog pjevačkog saveza«.

Da se što više podigne zborno pjevanje u našem seljačkom svijetu, stala je »Seljačka Sloga« izdavati svoj muzički mjesečnik »Hrvatska narodna pjesma«. Uspjeh toga poduzeća bio je vanredan, jer su se neki od seljačkih — muških, ženskih i mješovitih — pjevačkih zborova digli sa svojim pjevanjem narodnih popijevaka na zamjernu visinu, te stekli sveopće priznanje na pjevačkim smotrama i koncertima, što su ih priredjivali širom naših krajeva; tako je seljački mješoviti pjevački zbor »Turopoljac« iz Velike Gorice u Turovom polju, koji je organizovao i izvježbao školski nadzornik I. Toth, izazvao svojom dotjeranom i umjetnički osjećajnom interpretacijom narodnih i umjetnih popijevaka — prigodom sveslavenskog pjevačkog sleta u Pragu — duboki dojam i iskreno oduševljenje, ne samo medju prisutnim slavenskim pjevačima, nego i zasluženu pohvalu i priznanje sveslavenskih glazbenih kritičara, koji su se na tome sletu našli. Ovome uspjehu hrvatskih seljačkih zborova doprinijeli su najviše, sa svojim kompozicijama za narod te svojim harmonizacijama narodnih popijevaka, oni hrvatski skladatelji, koji poštuju seljački temelj naše kulture.

Treba spomenuti još jednu kulturnu tekovinu istoga smjera — zadrugu »Sklad« — koja je takodjer pod utjecajem »Hrvatske Etnogra-

Etnografski muzej u Zagrebu: Dalmatinska narodna nošnja

fije« — držeći se principa što jačeg približavanja narodu svome — počela sa obnovom našeg glazbenog izražavanja; u toj se obnovi ide zatim, da se popularizovanjem narodnih melodija oslobodi naš glazbeni govor od tudjih primjesa, te da se na taj način pojača izgradjivanje naše savremene glazbene kulture.

U zadruzi »Sklad«, u koju su stupili gotovo svi naši nezavisni skladatelji (Zlatko Grgošević: Komemorativni koncert Franje Dugana ml. u »Obzoru« od 12. III. 1935.) našli su se na okupu naši mladji i najmladji kompozitori: Dugan ml., Grgošević, Matz, Špoljar, Žganec, Brkanović, Matetić, Lovrić, Pozajić, Taclik, Toth i dr.

Do danas izdao je »Sklad« čitavu biblioteku zborne literature s namjerom, da se članovima naših — seljačkih i gradjanskih — pjevačkih društava, pruži takav glazbeni materijal, koji će odgovarati mogućnostima njihove reproduktivne vještine, a nosit će izrazito narodno obilježje.

Novo orijentovanje naše korske muzike izraženo u publikacijama »Sklada« nije ostalo nezapaženo u vanjskome svijetu, koji je konstatovao: da u hrvatskom seljačkom svijetu cvate snažna, originalna i bujna glazbena kultura, po kojoj pripada hrvatskom narodu mjesto — kako je to zgodno istaknuo dr. Ante Radić u svojoj »Osnovi« — ne »pod drugim kulturnim narodima, nego uporedo s ostalim kulturnim narodima«.

Povezivanjem naših seljaka i seljakinja u prosvjetne organizacije, postao je naš hrvatski seljački svijet kulturnom jedinicom, koja je stala duševno sazrijevati i dobivati onakove poglede na naš narodni život, kakove su do toga vremena imali samo pravi narodni intelektualci.

Prosvjetno budjenje i preporadjanje našeg seljačkog svijeta, što ga je započeo dr. Ante Radić sa svojim uzorno uredjivanim »Domom« — listom koji je on namijenio hrvatskom seljaku za razgovor i nauku — nastavila je u svome glasilu »Seljačka Sloga«, koja je, pored spomenutih pothvata osnovala u najnovije doba novu kulturnu instituciju i to »Knjižnicu i čitaonicu za proučavanje seljačkoga pokreta«.

Svrha je toj knjižnici i čitaonici omogućiti svima onima, koji se zanimaju za prosvjetni rad medju našim seljaštvom, da se osposobe za sudjelovanje u kulturno-socijalnome pokretu, što ga u hrvatskom seljačkom narodu vodi »Seljačka Sloga«.

VI.

INDIREKTNI UTJECAJ »HRVATSKE ETNOGRAFIJE.«

Pored kulturnih poduzeća etnografskog karaktera, koja su u hrvatskom narodu stvorena pod direktnim utjecajem »Hrvatske Etnografije«, ima i takovih ustanova za koje se — davno prije pojave »Folklorističkog Zbornika« i »Hrvatske Etnografije« — isticalo, da ih treba osnovati u okviru našeg kulturnog razvoja pod geslom »Iz naroda za narod«.

Ostvarivanje tih zasnovanih pothvata i ustanova, pokušavano je kod nas — pri koncu prošlog i početkom sadanjeg stoljeća — u nekoliko navrata, ali do njihova potpunog i definitivnog ostvarenja nije moglo nikako pravo doći, jer široki slojevi hrvatskog naroda kao i njegova narodna inteligencija, nisu još prošli školu narodnog osvješćivanja i budjenja, u duhu onih savremenih evolucija, koje su prošli u većini oni slavenski narodi, koji su stajali već puna dva decenija prije nas, pod utjecajem svojih etnografskih organizacija i institucija.

Tu školu savremenog odgajanja, u ispravnom shvatanju i poštivanju svega onoga što je poteklo iz narodnoga života, stala je pružati svome narodu tek mlada »Hrvatska Etnografija« u svoj širini onog mnogovrsnog djelokruga, u kojem su već svoj rad obavljale u svom narodu ostale slavenske etnografije.

Podržavajući se — bilo samo idejno u obliku nacrta i predloga, bilo stvarno ali još u nedotjeranim formama i neizgradjenim uredjajima — čekali su ti raznovrsni pothvati, idejni i stvarni, na svoje uskrišenje. Ono je naposljetku uslijedilo kao indirektna posljedica akcije, što ju je započela u našoj javnosti »Hrvatska Etnografija«, kojoj su dali pretstavnici njezini, svojim stručnim radovima i svojim realizovanim pothvatima, konačnu formu jedne nacijonalne discipline i organizovane cjeline.

Medju pothvate odnosno ustanove te vrsti, koje su pod indirektnim utjecajem »Hrvatske Etnografije« dobile svoje stvarno uokvirenje, spadaju: 1. Priredbe »Etnografskih izložbi« u velikom i malom opsegu; 2. osnivanje »Hrvatskog Etnografskog Muzeja«; 3. organizovanje »Ženskih udruga« za čuvanje i promicanje hrvatske pučke tekstilne i druge rukotvorne umjetnosti; 4. stvaranje »Umjetničkih društava«, preko kojih bi se imali unositi i primjenjivati u našem obrtu elementi, koji su uzeti iz hrvatske narodne rukotvorne umjetnosti.

Već na »Izložbi umjetničko-obrtnoj«, što ju je priredilo godine 1879. »Društvo umjetnosti« u Zagrebu, sakupila se na ogled takodjer i lijepa zbirka narodnih umotvorina; u godini 1882. spremalo se ponovno ovo društvo, da uz izložbu domaćeg obrta priredi i izložbu našeg seljačkog obrta, u kojoj bi imala biti prikazana potpuna slika života našeg naroda. U kasnijim vanjskim izložbama, koje su priredjivane bile u Trstu, Budimpešti, Beču i Parizu, nastojalo je »Društvo Umjetnosti«, da na tim izložbama bude što reprezentativnije zastupana naša seljačka umjetnost. (A. Jiroušek: Povodom izložbe primijenjenog narodnog rukotvorstva u ZZ — »Obzor« br. 230 od 5. X. 1935.).

Želja, da se takova reprezentativna izložba seljačkih radova upriliči i u Zagrebu, ispunila se prigodom »Jubilarne gospodarsko-šumarske izložbe«, koja je bila otvorena 1891. u Zagrebu, a na kojoj je bila zastupana sa bogatim i krasnim etnografskim zbirkama i hrvatska seljačka umjetnost iz svih hrvatskih krajeva. U ovoj »Jubilarnoj izložbi« gledali su savremenici njezini prethodnicu jedne velike etnografske izložbe, koja bi se imala urediti u Zagrebu. Bogatstvo i šarolikost izložaka u toj izložbi, koji do tada nisu još bili u Zagrebu, u takvoj cjelini, na ogled izneseni, oduševilo je priredjivače ove izložbe u tolikoj mjeri, da su stvorili zaključak, da se ima poslije 10 godina prirediti u Zagrebu velika etnografska izložba. Medjutim je nastupila godine 1901., a u javnosti našoj zaboravilo se na taj zaključak!

Uzalud je — u sjednici »Jugoslavenske Akademije« od 21. I. 1901. — prihvaćen predlog akademika dr. Janečeka i uzalud je izabran posebni odbor, koji je povjerio uredniku »Zbornika« dr. A. Radiću, da izradi »Osnovu za priredbu hrvatske etnografske izložbe« u svrhu osnivanja »Hrvatskog Etnografskog Muzeja, javnost je naša na tu akciju, potaknutu sa strane Akademije, vrlo slabo ili bolje rekavši nikako reagirala«.

Nije bolje prošao ni dr. Miletić, koji je kao starosta »Hrvatskog Sokola« predložio, da se prigodom I. svesokolskog sleta u Zagrebu, koji se imao obdržavati godine 1906. u Zagrebu, priredi »Hrvatska etnografska izložba«. (Dr. Bučar: Hrvatska etnografska izložba — »Obzor« br. 111 od 24. IV. 1910.) Kako je počelo u slijedećim godinama sve jače i jače formiranje »Hrvatske Etnografije«, našao je predlog staroste »Hrvatskog Sokola« dr. L. Cara, da se prigodom II. svesokolskog sleta u Zagrebu (1910. godine) upriliči i »Hrvatska etnografska izložba«, razmjerno bolji odziv, nego li što je bio onaj prigodom prvog svesokolskog sleta. Izabran je priredjivački odbor, u koji su ušli: J. Holjac, A. Jiroušek, M. Pilar, dr. Drag. Boranić, Drag. Hirc, Aug. Pisačić, Klotilda Cvjetišić, Stanisavljević, Filipović, dr. Car. Vladimir Turković, M. Crnčić, L. Horvat, Milan Krešić, Paskijević-Čikara, Emil Laszowski i Žepić. Članu odbora prof. Jiroušeku povjereno je, da izradi »Osnovu« za priredbu te izložbe (Etnografska izložba — »Obzor« od godine 1910. brojevi 91. od 3. IV., 93., 94. i 95. od 6. IV. do 8. IV., br. 102. od 15. IV. i 107. od 20. IV.).

Ma da je »Osnova za sastav Hrvatske pučke izložbe u Zagrebu«, koju je izradio prof. Jiroušek, u posebnoj brošuri otštampana i razaslana (ova »Osnova« otštampana je takodjer i u jubilarnom broju »Obzora« od 31. XII. 1910.), odziv je bio sa strane naše javnosti još sveudilj slab, te se i opet nije moglo pomišljati na izvadjanje ove osnove.

Od tada, pa sve do naših dana nije više bilo pokušaja, da se priredi »Hrvatska etnografska izložba« u onom opsegu, u kakovom je bila primjerice priredjena »Češkoslovačka etnografska izložba« u Pragu u godini 1891. i 1895. Još nema nažalost u našoj javnosti pravih predispozicija za priredbu ovako velike etnografske izložbe!

Medjutim priznati moramo, da postoji ipak medju nama volja za priredbu etnografskih izložbi manjeg stila, kako ih to redovno već nekoliko godina upriličuje »Zagrebački Zbor« uz sudjelovanje »Hrvatskog Radiše« a po programu »Zagrebačke Ženske Udruge« i »Hrvatskog Etnografskog Muzeja«. Može biti će se moći, na temelju iskustva stečenog s priredbama ovih djelomičnih i malih etnografskih izložbi, u dogledno vrijeme upriličiti i jedna velika etnografska izložba. (A. Jiroušek: Povodom izložbe u ZZ — »Obzor« br. 230. od 5. X. 1935.).

U većini predloga, u kojima se predlagala priredba »Hrvatske etnografske izložbe«, izbijala je redovno tendencija, da se sa priredbom ovakve izložbe potpomogne stvaranje »Hrvatskog Etnografskog Muzeja« u Zagrebu.

Kada su pokretači te ideje konstatovali, da se »Hrvatski Etnografski Muzej« neće moći na ovaj način osnovati, kako je to osnovan »Češkoslovački Narodopisni Muzej« u Pragu, kojemu je naime cjelokupna izložbena etnografska gradja, poslije zatvaranja izložbe (1895.) ostala kao glavni temelj njegov, počelo se pomišljati na to, da se pristupi drugim putem osnivanju »Hrvatskog Etnografskog Muzeja«. Prevladalo je naime mišljenje, da se ne polazi uz pomoć izložbe rješavanju toga pitanja, nego da se postojeće pojedine etnografske zbirke — koje su se nalazile u »Muzeju za umjetnost i umjetnički obrt« u Zagrebu, u »Arheološko-historijskom muzeju« u Zagrebu, u »Školskom Muzeju« Hrvatskog učiteljskog društva u Zagrebu te u »Muzeju za trgovinu, obrt i industriju«, koji je osnovala »Trgovačka obrtna komora« u Zagrebu — spoje i postave kao baza za stvaranje »Hrvatskog Etnografskog Muzeja«.

Ideju ovu prihvatio je S. Berger, tadanji zagrebački trgovac i sabirač narodnih tekstilnih radova, kao poslovan čovjek s praktične strane, naslućujući da nije daleko vrijeme, kad bi se takva kombinacija mogla oživotvoriti te i on eventualno sa svojom etnografskom zbirkom — uz postojeće već etnografske zbirke — pristupiti kao peti faktor, namjeravanome osnivanju »Hrvatskog Etnografskog Muzeja«.

Trebalo je stoga podnijeti tadanjim pretstavnicima hrvatske vlade u Zagrebu podesan predlog, što je Berger i pokušao najprije godine 1911., kada je predložio banu Tomašiću otkup njegove zbirke za sastav »Hrvatskog Etnografskog Muzeja« u Zagrebu uz uvjet, da on postane glavni ravnatelj toga muzeja, uz još jednog upravnika muzeja; kad je kandidat Tomašićev za upravnika novoga muzeja prof. Jiroušek odbio ovakvo rješenje muzejskog pitanja uz motivaciju, da dva ravnatelja ne mogu voditi jedan zavod — pogotovo kad je medju njima velika razlika ne samo u spremi, nego i u shvatanju etnografije — i kad je prof. Jiroušek predložio banu Tomašiću, da mjesto toga otšteti Bergera sa povišenjem otkupnine za njegovu zbirku, odbio je Tomašić taj predlog s riječima: »Iz toga brašna neće biti pogače!« I tako je pao i taj pokušaj, da se osnuje »Hrvatski Etnografski Muzej«.

Prvi naime pokušaj za stvaranje »Hrvatskog Etnografskog Muzeja«, učinio je osnivač sadanjeg »Muzeja za umjetnost i umjetnički obrt« prof. dr. Kršnjavi: osnivajući u krilu »Društva Umjetnosti« (godine 1879.) muzej, kojemu bi bila zadaća sakupljati narodno rukotvorno blago, te isto primjenjivati u razne grane našeg obrta, mislio je prvobitno Kršnjavi, da će se iz njega postepeno stvoriti »Hrvatski Etnografski Muzej«.

Medjutim, kad je Kršnjavoga zamijenio u ravnateljstvu ovoga muzeja direktor zagrebačke obrtne škole arh. Bollé, izmijenio je ovaj dotadanji etnografski karakter ovoga muzeja u umjetničko-obrtnički, pripojivši ga uz obrtnu školu.

Posljednji pokušaj, da se osnuje »Hrvatski Etnografski Muzej«, uspio je potpuno, jer je »Hrvatska Etnografija« već tako uznapredovala, da je njezin utjecaj u javnosti bio tako jak i djelotvoran, da je bio već pripravljen terrain za osnivanje tog muzeja, samo je trebalo čekati na zgodan momenat, da se pristupi realizovanju toga pitanja. Taj je momenat došao poslije godine 1918., kada su narodna svijest i ponos tražili, da se zadovolji narodnim idealnim tražbinama, medju koje je spadalo i osnivanje »Hrvatskog Etnografskog Muzeja«. Bergeru je ovaj put uspjelo dobiti pristanak hrvatske vlade na njegov predlog, a ujedno u osobi prof. Tkalčića naći muzejskog stručnjaka za vodjenje samoga muzeja. I tako je godine 1919. po predlogu tadanjeg povjerenika za prosvjetu M. Rojca ban Tomljenović potpisao odluku, na temelju koje je osnovan u krilu »Narodnog Muzeja« u Zagrebu — »Hrvatski Etnografski Muzej«.

Za svog 15-godišnjeg opstanka razvio se, pod upravom prof. Tkalčića, »Hrvatski Etnografski Muzej« tako snažno, da je postao po svojim bogatim zbirkama poznat i preko granica naše zemlje.

U »Hrvatskom Etnografskom Muzeju« razvio je, kasnije upravnikom imenovani prof. Tkalčić — uz sudjelovanje svojih muzejskih saradnika i vanjskih muzejskih povjerenika: dr. Jos. Matasovića, dr. M. Gavazzia, dr. B. Širole, dr. M. Kus-Nikolajeva, Zdenke Sertićeve i Tereze Paulićeve te Antuna Matasovića, Marijane Heneberg-Gušić, dr. Br. Gusića, Mar. Markovca, Viktora Pintara, B. Strike, M. Vanke, Srećka Sabljaka, V. Kirina i još nekih drugih — vrlo lijepu i plodonosnu djelotvornost, publicirajući etnografsku gradju i članke u »Narodnoj Starini« te izdavajući kao posebne publikacije »Hrvatskog Etnografskog Muzeja«: »Etnološku biblioteku« (do sada izašao 21 svezak), zatim »Zbirku jugoslavenskih ornamenata« (do sada izašlo 6 svezaka) i napokon najnoviju publikaciju »Etnografska istraživanja i gradja« (izašao nedavno prvi svezak).

Ima još kulturnih poduzeća kod nas, koja imaju zahvaliti svoje sadanje stalno i snažnije djelovanje indirektnom utjecaju »Hrvatske Etnografije«, premda su neka od tih poduzeća započela svoj rad već prije njezinog konačnog formiranja. To su »Ženske udruge za očuvanje i promicanje hrvatskog kućnog obrta« u Zagrebu i Petrinji, u Kistanju, Splitu, Dubrovniku, Cavtatu, Pagu i Lepoglavi. Osnivač »Zagrebačke Udruge« — najreprezentativnije medju tim udrugama — je Ženka Frangeš, a »Petrinjske« Zlata Kovačević i H. Fingerhut.

U početku su svoga djelovanja »Zagrebačka i Petrinjska« udruga preuzimale samo vezilačke radove naših seljakinja te ih stavljale u promet izvan granice naše zemlje, a postepeno i kod kuće, gdje je smisao za narodne radove, pod utjecajem »Hrvatske Etnografije«, a u povodu sistematskog i promišljenog rada obiju udruga u posljednje vrijeme vanredno porastao. Na izložbama u Pragu, Beču, Milanu, Berlinu, Barceloni, Kopenhagenu, te osobito na izložbi dekorativne umjetnosti u Parizu (god. 1925.) izazvali su, po ovim udrugama izloženi prekrasni radovi naših seljakinja, sveopće ushićenje, a pokušaji obiju udruga, da primijene narodnu ornamentiku potrebama i ukusu modernog čovjeka, zasluženo priznanje i pohvalu (Branka Frangeš: Prilog upoznavanju i unapredjenju hrvatskog kućnog obrta. Izdala Zagrebačka udruga). U tom pogledu može se podičiti petrinjska a još više zagrebačka udruga sa daleko većim uspjesima, nego li što su ih imali prvi sabirači, naših seljačkih radova, na izložbama u vanjskome svijetu.

Ni Felix Lay, koji već godine 1867. moli Hrvatski sabor, da se osnuju škole i tečajevi, u kojima bi se usavršivala tehnička vještina narodnih veziva i tkalja, ni zagrebački trgovac Danijel Herman, koji se zauzimlje 1873. za čuvanje domaće tekstilne industrije i pomaganje obrta, pa kasnije ni zagrebački trgovac Samuel Berger, koji je u svome poslu uzdržavao jedno vrijeme školu, u kojoj su naše seljakinje radile tkalačke i vezilačke radove — nisu mogli uzdržati svoja poduzeća; uza sve svoje naprezanje i podupiranje sa strane vlasti, morali su oni svoje pothvate obustaviti, pogotovo Berger i to stoga, jer je cijela njegova akcija bila postavljena na odviše trgovačkim kalkulacijama i naš seljački svijet bio uveden u industrijski šablonski rad, koji nije prijao duši njegovoj, pa su se u povodu toga naše seljakinje-radnice konačno povukle iz njegova poduzeća.

»Ženske Udruge« u Zagrebu i Petrinji, osjećajući, da pod utjecajem »Hrvatske Etnografije« naš kulturni život u svojim raznim ograncima proživljuje metamorfozu u duhu narodnome — shvatile su u pravi čas svoju zadaću, postavivši rad u svojim organizacijama: u prvome redu na odgojnu bazu, a u drugome redu tek na trgovačku. U svome mnogogodišnjem uspješnom radu, obje su se udruge trudile i dalje se trude, da odgojno djeluju na naš seljački svijet i da ga ekonomski pomognu, dajući mu uz nužne upute i materijalnu pomoć.

U tom smjeru natkriljuje rad »Zagrebačke Udruge«, koju vodi idealno i stručno Ženka Frangešova, sva naprezanja pretšasnika njezinih, koji su se trsili oko podizanja našeg kućnog obrta. Kao savjetnica za kućni obrt pri »Oblasnom odboru« bivše »Zagrebačke« i »Osječke oblasti« učinila je Ž. Frangeš vrlo mnogo za promicanje našeg seljačkog ručnog rada; njezin se rad nadopunjuje i nadovezuje na rad dr. I. Kršnjavoga, koji je kao pretsjednik »Društva Umjetnosti« a kasnije kao odjelni pretstojnik za nastavu u bivšoj hrvatskoj vladi, u velike zalagao, da se podigne na nov život naš seljački kućni obrt, otvarajući u tu svrhu tkalačke škole, čipkarske, košaračke i drvorezbarske tečajeve.

U smjeru ovoga rada, kreće se i sadanje djelovanje »Zagrebačke Udruge«, koja je danas postala savjetodavni faktor u svim pitanjima, koja se tiču čuvanja i promicanja hrvatskog kućnog obrta.

Uspješno djelovanje »Zagrebačke Udruge«, u kojoj uz Ženku Frangeš saradjuju Branka Frangeš i J. Mudrinićeva, dokazuje da hrvatski kućni obrt u svojoj raznovrsnosti i raznolikosti ima sve uslove, da se razvije u moćan faktor narodne privrede.

Još treba spomenuti pothvat novijeg datuma, a to je umjetničko udruženje »Djelo«, koje je pokrenuo prof. Krizman; u njemu se nastavlja onaj rad, što ga je započeo u »Društvu Umjetnosti« prof. Kršnjavi, a zadaća mu je: primijenjivati elemente naših seljačkih tvorevina, na razne grane našeg umjetnog obrta.

Taj pothvat prof. Krizmana, koji je bio dosada dolično zastupan na vanjskim izložbama u Parizu, Barceloni, Kopenhagenu i Saarbrückenu, nailazi na poteškoće financijalne naravi, koje će se moći svakako u boljim vremenima prebroditi, u korist savremenog unapredjenja našeg umjetnog obrta.

I u akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, djeluju s uspjehom takodjer neki profesori njezini (Kerdić, Juhn, Krizman, Vanka, Babić, Höcker) u tome smjeru, primjenjujući narodnu umjetnost na tvorevine umjetničkoga obrta i to u metalu, keramici, u dekoru i grafici.

Uporedo s ovom akcijom u akademiji, započelo se u najnovije doba i u zagrebačkoj obrtnoj školi sa stvaranjem radova, u kojima se nastoji unijeti u naš umjetni obrt narodni ukus.

Blagotvorni rad, koji sistematski provadjaju naše ženske udruge u Zagrebu i Petrinji, potaknuo je u svoje vrijeme i zagrebačku žensku stručnu školu, da reformira odgoj svojih učenica u tome duhu, pa su se radovi učenica ovoga zavoda, u prijašnjim godinama, odlikovali dobro shvaćenom i ukusno izvedenom primjenom.

Akcija ovih kulturnih institucija utjecala je i na naučnu osnovu u našim učiteljskim školama, u kojima se počela naša ženska mladež odgajati u duhu primjenjivanja narodnoga ukusa na ručne ženske radove.

Rezultat toga odgajanja danas je već vidljiv u našim — gradskim i seoskim — osnovnim školama; u njima uče naše učiteljice gradske djevojčice primjenjenome ručnome radu, a seoske navraćaju i opet na onakav rad, kakav su njihove majke i bake bile već napustile.

U tome odgajanju naše pučko-školske mladeži po ukusu narodnome, ističu se osobito zagrebačke — osnovne i gradjanske — škole, u kojima su nastavnice znale s velikim uspjehom unijeti medju našu žensku mladež, pri izradjivanju ručnih radova, narodni stil u svim mogućim varijantama i finesama njegove primjene.

Duh ovakova odgajanja, što su si ga u školama prisvojile naše gradske i seoske učenice, donaša već u praktičnome životu svoje plodove.

Današnja naša ženska generacija ne shvaća naime ovakovu primjenu samo kao važno pomagalo za nacijonalizovanje našeg kulturnog života, već takodjer ona danas umije i procijeniti vrijednost originalnih narodnih tvorevina.

To se jasno opaža po činjenicama: što naše ženske udruge za promicanje narodnih tvorevina, podržavaju u novije doba u Zagrebu, Splitu i Dubrovniku svoje stalne ateliere i prodavaonice, što su otvorene specijalne stručne škole (u Splitu, Zagrebu i Sarajevu), u kojima se izradjuju rukotvorine u stilu narodnome i njegovoj primjeni, što ima već modnih salona (u Zagrebu) u kojima se kultivira i primjena narodnome ukusu, što se danas mnogovrsni artikli, izradjeni u narodnome stilu i njegovoj primjeni, dnevno prodaju na zagrebačkim tržištima i trgovinama, a ljeti takodjer i u našim morskim kupalištima i liječilištima i napokon što danas već naše seljakinje i seljaci sami donose na trg (najviše u Zagrebu) raznovrsne produkte svoga kućnoga rada, nalazeći medju gradjanstvom stalne svoje kupce.

Smisao i ljubav — za tvorevine potekle iz naroda kao i za primjenu tih radova na potrebe našeg gradskog savremenog života — manifestiraju se danas najočitije u težnji naših gradskih društava, da javno nastupaju prigodom velikih narodnih svečanosti u originalnim narodnim odijelima ili opet u opravama i odijelima, koja su skrojena i opremljena po ukusu i stilu narodnome.

U tome smjeru, pogotovo otkako se »Hrvatska Etnografija« učvrstila i razgranila kao organizovana cjelina u svim krajevima gdje Hrvati žive — postignuti su vanredni uspjesi ne samo u većim našim gradovima već takodjer i u manjim gradovima i mjestima.

Svagdje se danas opaža medju Hrvatima težnja, da se — u raznim manifestacijama našeg javnog i društvenog društva — poda stanovitom idejnom izražaju, što karakterističnija vanjska narodna forma!

I u razvoju našeg čistog duhovnog života, možemo konstatovati i to u svim granama našeg umjetničkog stvaranja, upornu težnju, koja ide za prislanjanjem na narodni život, koji možemo slijediti u vijugavim linijama vremenskog dizanja i opadanja, sve do naših dana.

Ta evo, publikacije naših narodnih pjesama — od najstarijih izdanja pa sve do onih što ih je »Matica Hrvatska« izdala — postale su za sve one, koji teže za što tjesnijim kontaktom sa našim narodnim životom, neiscrpivim vrelom okrjepe i osvježivanja.

Ta zar nam u tome pogledu nisu Mažuranić u svome epu »Smrt Smail-age Čengića«, Vojnović u svojoj »Majci Jugovića« a Ogrizović u svojoj »Hasanaginici« sjajno pokazali, kako se mogu na živome narodnome deblu stvarati čista i visoka umjetnička djela?

Ta zar se nisu mnogi književnici, pod utjecajem folklorističkoga pokreta, priklonili sasvim opisivanju i prikazivanju našeg narodnog života, nastojeći da u svojim dramama, novelama i crticama, izazovu u

redovima naše inteligencije što veći interes za narodni život i običaje, te da na taj način provedu nužno približavanje grada k selu i obratno sela k gradu?

Onu vrijednost, koju imaju naše narodne pjesme za obnavljanje našeg narodnog života, tu istu vrijednost imaju i naše narodne popjevke. »Zbirka jugoslavenskih narodnih popijevaka«, što ju je sabrao i izdao hrvatski muzikolog Fr. Kuhač, ostavila je takodjer duboki trag u razvoju naše glazbene umjetnosti.

Stariji naši kompozitori Zajc, Vilhar, Novak i dr., nastojali su, da se okoriste s tim našim narodnim blagom u svojim koncertnim, simfonijskim i opernim kompozicijama.

Mladja generacija hrvatskih kompozitora, stojeći već pod utjecajem folklorističkoga pokreta, stvorila je takodjer u našoj komornoj, simfonijskoj, koncertnoj, oratorijskoj, opernoj i baletnoj muzici djela, koja već nose na sebi osebujni karakter našeg narodnog muzičkog izražaja (Dugan star., Baranović, Dobronić, Gotovac, Hatze, Lucić, Lhotka, Muhvić, Odak, Širola i dr.).

I najmladja generacija hrvatskih kompozitora, sudjelujući direktno u ovome pokretu, a impresionirana »Zbirkom medjumurskih popijevaka«, što ih je sabrao i izdao njihov drug i sumišljenik, učenik Dugana star., Žganec — nastoji da se u svojim kompozicijama još više približi duhu i ukusu narodnome (Dugan ml., Grgošević, Matz i drugovi).

I u razvoju noše likovne umjetnosti opaža se, počevši od slikara Karasa, pa dalje Kikerca, Mašića, Bukovca i njihovih mladjih nasljednika Ivekovića, Bužana, Jurkića i najmladjih Hegedušića i dr. — takodjer isto naprezanje naime: prikazati u svojim tvorevinama našega seljaka u raznim momentima njegova rada i života i tako izazvati što življi interes ne samo za čistu umjetnost nego takodjer i za idiličnu ljepotu seljačkoga života kao i socijalne probleme na selu.

Napokon i u našoj graditeljskoj umjetnosti, nastojalo se da se i u njoj primijene konstruktivni, stilski, dekorativni narodni elementi: u tu je svrhu izdalo »Hrvatsko društvo inžinira i arhitekata« u redakciji arh. Holjca i Pilara »Hrvatske seljačke graditeljske oblike«.

Promatrajući razvoj našeg kulturnog života u njegovim raznim granama — i to u prošlim decenijima kao i u sadanjem — opažamo da se u tome razvoju javlja temeljna tendencija, koja ima svoj izvor u spoznaji, da je etnografija — i naučna i praktična — neophodno potrebna za savremeni razvoj naše narodne kulture.

I izvan Zagreba nalaze se neke etnografske institucije i organizacije, koje su ušle takodjer u toku novijeg doba u okvir hrvatskog etnografskog pokreta.

To su u prvome redu »Etnografski Muzeji« u Splitu i Sarajevu. I ako su ova dva muzeja osnovana i prije i pod drugim prilikama nego li je to osnovan »Hrvatski Etnografski Muzej« u Zagrebu, sa svojim bogatim i dragocjenim etnografskim materijalom — koji je u njima sakupljen kao i sa svojim publikacijama folklorističkog sadržaja, koje su dosada publikovale njihove uprave bilo u redovnim bilo u povremenim izdanjima — popunjuju oni vrlo uspješno savremena naša nastojanja oko učvršćivanja i razgradjivanja »Hrvatske Etnografije«.

U tome smjeru djelovanja svoga, poklapa se danas sasvijem »Etnografski Muzej« u Splitu, koji se je pod upravom inž. Tončića vanredno lijepo razvio i proširio, sa djelovanjem »Hrvatskog Etnografskog Muzeja« u Zagrebu: u »Splitskome Muzeju« sabrana je naime u pretežnoj većini dragocjena etnografska gradja, koja nam zorno prikazuje i rasvijetljuje razvoj hrvatske narodne kulture u Dalmaciji, Istri te dalmatinskim i istarskim otocima i to u najrazličitijim ograncima njezinog pučkoj života.

Kako su dalmatinski i istarski kućni radovi svraćali na sebe, zbog svoje iskonske originalnosti, sveopću pažnju, stala je njima posvećivati po savjetu i preko »Društva za propagiranje pučke umjetnosti u Austriji« (Verein für österreichische Volkskunde) svoju osobitu brigu i bivša austrijska vlada. Ovo je društvo sa svojom centralnom upravom u Beču, u kojoj je vršio funkcije potpretsjednika prof. Jagić, odabralo za svoje glavno sabiralište etnografskog materijala, sabranog po članovima društva i pojedinim sabiračima duž naše jadranske obale — bečki »Etnografski Muzej« (Museum für österreichische Volkskunde): ovome je muzeju na čelu bio agilni i spremni prof. Haberlandt, koji je u njemu sakupio uz drugi etnografski materijal takodjer vanredno bogati i sada već posve izgubljeni dragocjeni etnografski materijal iz naših krajeva po Dalmaciji, Istri i jadranskim otocima.

Iz suvišaka materijala, koji je bio odabiran za »Etnografski Muzej« u Beču, stvorio se u »Splitskom Arheološkom Muzeju« etnografski depot, koji se je sa dobrovoljnim darovima i otkupima toliko povećao, da se je konačno pristupilo otvaranju posebnog »Etnografskog Muzeja«, koji danas uzdržaje splitska općina sa svojim sretstvima.

Pored izgradjivača »Splitskog Etnografskog Muzeja«, posvećivali su podupiranju hrvatske pučke umjetnosti u Dalmaciji i Istri te otocima svoju pažnju: »Društvo za podizanje čipkarske i kućne industrije u Dalmaciji« sa sjedištem svojim u Beču (Verein für Hebung der dalmatinischen Spitzen und Hausindustrie), pa pretstavnici i pretstavnice bečkih aristokratskih krugova (neki nadvojvode i nadvojvotkinje, Bruck-Auffenberg, Rubido-Zichy) i privatni sabirači i sabiračice (Lukašek, Vuletić-Vukasović, Dračar, Lovrić, Miš i dr.); u najnovije doba obnavljaju tu akciju »Ženske udruge za promicanje pučke umjetnosti« u Pagu, Splitu, Dubrovniku i Cavtatu, pojedini preduzimači (u Šibeniku, Splitu i Dubrovniku) te osobito uspješno stručna škola u Splitu.

I »Sarajevski Etnografski Muzej« koji je osnovan (po K. Hörmanu i Ćiri Truhelki), u sklopu Zemaljskog Muzeja za Bosnu i Hercegovinu, upotpunjuje sa svojim dragocjenim zbirkama, u kojima su sabrani narodni radovi, koje su izradili srpski, hrvatski i muslimanski seljaci iz Bosne i Hercegovine, u velike — obzirom na sačuvanu hrvatsku etnografsku gradju iz ovih krajeva — akciju oko konstantnog organizovanja i razvijanja »Hrvatske Etnografije«.

Uporedo sa djelovanjem »Sarajevskog Etnografskog Muzeja«, promiču vrlo uspješno akciju oko podupiranja narodnih radova takodjer i »Tkaonice beza, veziva i ćilima« te »Radionice za primjenu pučkih radova« u Sarajevu. Originalni kao i primijenjeni radovi, što su ih izložile na mnogim svjetskim izložbama ove sarajevske institucije, izazvali su sveopća priznanja i pohvale.

Kako se razabrati može, nalazi »Hrvatska Etnografija« uporište svoje — u svome naučnome i praktičnome djelokrugu — i u Splitu i u Sarajevu, gdje su stvoreni, preko tamošnjih etnografskih muzeja i organizacija etnografskog karaktera, takodjer čvrsti preduvjeti za sveopće podupiranje hrvatskog etnografskog pokreta.

VII.

»HRVATSKA ETNOGRAFIJA. — TRAJNI REGULATOR KULTURNOG ŽIVOTA U HRVATSKOM NARODU

Na temelju cjelokupnoga ovoga razmatranja, dolazimo konačno do zaključka, da je »Hrvatska Etnografija« — nakon što se je formirala i organizirala u jedan pokretljivi i djelotvorni organizam — postala direktnim i indirektnim regulatorom našeg kulturnog života.

Istina, prije njezinog konačnog formiranja, javljaju se već — i u prošlim decenijima — u redovima hrvatskih intelektualaca naprezanja, koja ali još nisu bila posve u skladu sa sadanjim našim shvatanjem o znamenovanju etnografije, pa stoga nije bila još njihova snaga tako djelotvorna, kao što je to postala djelotvornom snaga mlade »Hrvatske Etnografije« u našim danima.

»Hrvatska Etnografija« djeluje danas u svojoj primjeni kao živi motor, koji prilagodjuje razvoj našeg tekućeg života duhu nacijonalnome, obavljajući one iste dužnosti, koje obavljaju u ostalim slavenskim narodima njihove etnografije; te dužnosti odredili su »Hrvatskoj Etnografiji« — po svojim radovima, pothvatima i ustanovama — pretstavnici njezini iz redova naše, stare i mlade, generacije.

Završujući ovo raspravljanje, treba da se taknemo i onih manifestacija duhovnog našeg života, koje nisu nastale pod direktnim ili indirektnim utjecajem »Hrvatske Etnografije«, već su u neku ruku samo refleks njezina djelovanja odnosno djelovanja preteča njezinih. Te su manifestacije ona djela u našoj književnosti, te likovnoj i muzičkoj umjetnosti, koja su stvorena u poletu visokog umjetničkog stvaranja; pa ipak stvaratelji i tih umotvora stajali su — u časovima svoga stvaralačkog rada — nesvjesno, a možebiti i svjesno, pod dojmom principa, koje je unela u naš kulturni život »Hrvatska Etnografija« zajedno sa svojim pretšasnicima. Duh vremena utisnuo je naime i u njihove umjetnine, koje nose na sebi i u sebi visoki karakter čistih umjetničkih tvorevina — svoje narodno obilježje, kojem se oni nisu othrvati mogli. Pa upravo — po svome nacijonalnome karakteru, kojim se odlikuju u bitnosti svojoj djela tih naših umjetnika — neka su od ovih priznata u velikom kulturnom svijetu.

Najljepši je primjer za to, u našoj likovnoj umjetnosti, naš veliki kipar Meštrović, koji je znao u svojim najsjajnijim djelima — stvorenim po tradicijama velike i čiste umjetnosti — istaknuti rasne osebine svoga naroda. Baš po ovim originalnim osebinama svoje umjetnosti, uzvinuo se naš Meštrović u prve redove svjetskih umjetnika, kojemu danas — usprkos rasnog obilježja koje se odrazuje u njegovim radovima — cijeli svijet priznaje njegovo čovječansko znamenovanje u razvoju velike svjetske umjetnosti.

Kao dalekog preteču kulturnih evolucija, što smo ih prošli u novijem i najnovijem savremenom životu svoga naroda — ne smijemo zaboraviti u tom razmatranju genijalnog Lisinskoga, koji je bio doduše vremenski, izvan dohvata ovog pokreta, što nam ga je novo doba donijelo, ali koje je umio svoga »Porina« tako savršeno uglazbiti po motivima, što ih je uzeo iz naše narodne muzike, i to posve u duhu današnjeg našeg shvatanja muzike, da tu njegovu operu označuju naši muzičari i muzički kritičari kao najsavršeniji uzor našeg muzičkog izražaja.

Pa zar nije, uoči ovog našeg savremenog kulturnog pokreta, u svome klasičnome epu »Smrt Smail-age Čengića« ban pučanin Ivan Mažuranić stvorio takodjer umjetninu, koja nosi u svojoj formi i sadržini sasvim narodno obilježje, a koju označiše književni historici kao naš najklasičniji pjesnički umotvor?

Kako vidimo provlačila se kao crvena nit u kulturnom životu hrvatskog naroda — već kroz cijeli prošli vijek sve do naših dana — tendencija, da se hrvatska kultura izgradjuje na temeljima i osebinama našeg narodnog života. Ta latentna težnja, koja se u toku vremena manifestirala, sad u jačim sad u slabijim zahvatima i pokušajima — pretvorila se napokon pod utjecajem »Hrvatske Etnografije« u jaki nacijonalni pokret, koji je unio u razvoj našeg kulturnog života principe, na kojima su se razvijali i razvili već ostali slavenski narodi. Taj je pokret utisnuo žig nacijonalnosti u savremenu kulturu hrvatskoga naroda.

Po njemu je »Hrvatska Etnografija« — vodjena preko »Folklorističkog Zbornika« po saradnicima njezinim te predstavnicima njezinim na »Zagrebačkom sveučilištu«, kao i po stručnjacima »Hrvatskog Etnografskog Muzeja« u Zagrebu i »Etnografskih muzeja« u Splitu i Sarajevu te popularizovana po pokretačima raznih naših »Etnografskih poduzeća« — postala nužni i trajni regulator kulturnih prilika u hrvatskome narodu.

GEOGRAFIJA HRVATSKE OD POLOVICE XVIII. STOLJEĆA

Upravo u ono vrijeme, kad su se znanosti u Europi počele jače razvijati, kad su Španjolci pobijedili Arape i otkrili novu zemlju, Ameriku, kad su smioni Portugalci, oplovivši južni rt Afrike, zauzeli Indiju i Malajski arhipelag, kad su Englezi i Francuzi ušli u krajeve današnje najveće parobrodarske frekvencije, kad su za cara Ivana Groznoga Rusi dobili, tako reći, svu nepreglednu Sibiriju, — dakle kad je znanost geografska počela orijaškim koracima koračati, onda smo mi stali med dvije vatre, med vatrom habsburške ekspanzivnosti i sistematičkim napredovanjem otomanskoga carstva med nemoćnim neobradjenim i jadnim narodima. Eto tako je kod nas izostao jedan pojav, koji se javlja u svim kulturnim narodima. Neznatna a ipak vrijedna iznimka oni su naši putnici, koji su kao poslanici bečkoga cara išli u Carigrad, koji su hrvatski isporučivali molbe i želje Habsburgovaca Sulejmanu Silnome i velikom veziru Mehmedu Sokoloviću. Ti su ljudi kao Vrančić, Kuripečić i drugi opisivali svoje putove kroz doline Morave i Marice, ali žalibože onda su onome, što su zvali »reliquiae reliquiarum olim regni Croatiae« bile granice Koprivnica, Ivanić grad, Sisak, Karlovac i Senj. Sve, što je bilo na Istok i na Jug, pripadalo je turskome carstvu.

U XVII. vijeku zaprema prvu polu rat od trideset godina, a drugu strah pred Turcima. Tu se javlja RitterVitezović, autor pjesme »Plorantis Croatiae saecula duo« sa svojim prinosom u velikom Valvazorovom djelu, ali se to tiče tek nekih gradova u Hrvatskoj. Poslije pogibije Zrinjskih i Frankapana naviše u Hrvatsku Herbersteini, Petazii, Paradajzeri i Kleefeldi. pa onda poslije Karlovačkoga mira g. 1699. bude oslobodjena Slavonija i Srijem, razdijeljena medju grofove Elze, Pejacsevicse, Caraffe. Prandaue, Simbschene, Odescalchije i Oduyere. Ovi razdijeliše svu osvojenu zemlju, a tek na medjama ostade vojna krajina, odijeljena posve od Hrvatske i Slavonije. Tako se ne može naći nitko domaći, da opiše tu zemlju. Ipak se javljaju tudjinci, da vide taj novi plijen, koji je dvjesta godina bio pod osmanlijskom vlašću. Tu se javlja g. 1744. Nijemac Friedrich Wilhelm Taube iz Leipziga, pa napisa djelo: »Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogtumes Syrmien«, u kome prikazuje Srijem pustom zemljom, koja strada od povodnje, a Slavoniju divljom šumom, u kojoj gospodare vuci i hajduci. Pod konac XVIII. vijeka već se javljaju ozbiljniji pisci. Piller i Mitterbacher opisuju u svom djelu: Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam« g. 1783. lijepo Požešku kotlinu, Korabinsky pače izdaje »Geographisch-historisches u. Produkten-Lexikon von den Königreichen Kroatien, Slavonien und Dalmatien«.

Dr. Petar Matković

Godine 1785. izda ljubljanski liječnik B. Hacquet djelo »Physikalisch-politische Reise nach den Dinarischen durch die Julischen, Rhätischen und die Norischen Alpen im Jahre 1781 und 1783 unternommen«. U tome djelu podaje pisac tačno geogra.iju Velebita a i nacrte pojedinih gora, a i samih vrhova. U djelu »Oryctographia carniolica«, Leipzig 1779-1789 prolazi isti pisac Kranjsku, Istru, Hrv. Primorje, pa sve to opisuje u fizičkom geografskom pogledu. U daljnem svom djelu »Abbildung und Beschreibung der südwestlichen und östlichen Wenden, Illyrier und Slaven ..... von dem Adriatischen Meere bis an den Ponto«, Leipzig 1802.—5., Hacquet je protegnuo svoja istraživanja od Jadranskoga do Crnoga mora. Najznamenitije je medjutim njegovo djelo »L'Illirie et la Dalmatie aux Moeurs, Usages et Costumes de leurs habitants et de ceux de Contrées voisines«, Paris 1815. Ovo je valjda najznamenitije djelo toga ljubljanskoga liječnika, jer prikazuje osim vrlo zanimivoga teksta. ilustracije raznih nošnja po svim tim u naslovu navedenim zemljama. Hacquet je prvi pisac, koji je pokazao geografiju čitave Hrvatske.

Već je za vrijeme toga pisca Hrvatska razdijeljena na provincijal i vojnu krajinu, sada se rastraja. Pijevca, koji je jutarnji pozdrav zapjevao u Jasenovcu, bilo je čuti u tri carstva, u turskom, austrijskom i francuskom. Ta je dioba dovela do toga, da se u Ilirskim provincijama. — tako zovu Francuzi Dalmaciju, Kranjsku i jedan dio Hrvatske, — pisalo jednako sa Dalmacijom, a već g. 1812. izišlo je u Beču djelo »Illyrische Provinzen und ihre Einwohner«. Fényes piše o statistici madžarske države. Hitzinger o statistici Vojne krajine, a Lichtenstern o pomorstvu i gospodarstvu Austrije. Svi ti diraju pojedine dijelove Hrvatske a uza to drže, da je glavni sastavni dio geografije statistika.

Jedan bistrooki putnik, koji nije s oka izgubio ni najmanje sitnice putujući Slavonijom i Hrvatskom, to je I. Csaplovics u svoje dvije knjige: Gemälde von Ungarn, 1829.« i »Slavonien und zum Theil Kroatien«, 1829. Drugi je »K. k. Trivialschullehrer in Gospić«, F. J. Fras. On je u svojim knjigama: »Merkwürdigkeiten .... der Karlstädter Militärgrenze« 1830., onda »Volständige Topographie der k. k. Militärgrenze . . .« 1835., a poglavito u knjizi »Topographie der Karlstädter Militärgrenze« g. 1850. podao točan opis Karlovačke krajine sa svake strane: brda, rijeke, spilje, ceste, spomenici, prelazi, mjesta, gradovi, gradine, historijski podaci, fauna i flora, ma u opće sve, što je vrijedno, što se zabilježi o jednom kraju. Dugo, dugo poslije Frasa nismo imali takoga pisca, a i danas još rabe njegove knjige kao kontrolu modernih istraživanja.

Nadje se onda po koji putnik, koji je simpatično opisao naše krajeve; takav je major Pirsch, koji je g. 1832. pod pseudonimom Caragoli napisao putopis: »Ungarn, Militärgrenze, Slavonien, Croatien. Fiume, Triest, Venedig«. On opisuje zgodno gornju Hrvatsku, Zagreb i put zimi poštanskim kolima Lujzinskom cestom do Rijeke. Drugi, A. Krickel, napisa putopis: »Fussreise durch den grössten Theil des österreichischen Staates in den Jahren 1827., 28., bis Ende Mai 29.«. I taj je putnik ušao u Hrvatsku na Dravi, dolazi u Zagreb, a odavle ide na jug. Oba putnika gledaju bistro, vide koješta, čega drugi nisu opazili. Zagreb je dašto glavno, što vide u Hrvatskoj. O njem se u opće mnogo piše. pače znameniti Peschelov »Ausland« posvećuje Zagrebu članak u tri broja, a Englezi Paton, Paget i drugi bave se isto tako glavnim gradom Hrvatske.

Dr. Hinko Hranilović

Sada se rodi iz ilirskih provincija Napoleonovih ideja o »ilirizmu«; pretstavnici te ideje obuhvatiše sve južne Slavene i pridodaše još Ilire t. j. Arbanase, Tračane i Macedonce pod jednim imenom Ilira. Tu se nadje skroman i tih čovjek, gimnazijski kateketa Seljan, prefekt u plemićkom konviktu u Zagrebu i napisa geografiju Ilirije. On veli u svome predgovoru, kako je potrebno, da se uz geografiju nauči i »dogodovština« pojedinih mjesta, a onda veli doslovce: »Za tim napominjem svake pokrajine stališ. prosvětjenja, stanje fabrikah. rukotvorja i ostalih zanatnih i umětnih proizvodah. rěčjom: sve nastojim navesti, šta čitatelju domorodnom. koliko je moguće podpuno poznanje premile domovine podat može«. Seljan je podijelio svoj zemljopis u dva dijela: »Dio I. Austrijansko-ilirske pokrajine 1. Koruška i Štajerska. 2. Gorica i Kranjska, 3. Istria i Dalmacia, 4. Horvatska. Slavonia, Banat i Bačka. — Dio II. Tursko-ilirske pokrajine i Cernagora 1. Bosna i Bugarska, 2. Serbia, 3. Cernagora, 4. Albania, 5. Tracia i Macedonia«.

Kako se vidi, Seljan je, mutatis mutandis, predvidio otprilike današnje medje Jugoslavije. Prvi je svezak tiskan u tiskari Ljudevita Gaja g. 1843., dok drugoga sveska nije cenzura dozvolila, te je tek u naše vrijeme nadjen u arkivu Matice Hrvatske. Prikazivanje je Seljanovo vjerno, služi se najboljim savremenim djelima, osobito francuskim. Medjuto nije dugo trajao lijepi ilirski sanak. Dodje godina 1850., a s njome centralizacija, apsolutizam i germanizacija. Konfiskacije se zaredaše bez kraja i konca. O Hrvatskoj i na hrvatskom jeziku nije nitko smio pisnuti. samo su se skroz zabavne stvari smjele tiskati na hrvatskom jeziku. od poučnih one, koje su bile prevedene iz germanofilskih listova. Tek gospodarske su novine izlazile bez cenzure. I tada se skupi mala četica ljudi. ponajviše župnika i kapelana. pa poče u »Gospodarskim novinama« iznositi vrijedne članke. osobito vrijedne, jer su svi članci napisani po autopsiji, jer su svi na svoje oči vidjeli, što pišu. Tako se rodi Andrija Torkvata Brlića: »Moje putovanje po nekih predjelih Slavonije« (G. n. g. 1853.): tako se rodiše i članci o Djakovu. o Gorjanu, o Piškorevcima, o Vrbici. o Levaniskoj varoši. o Punitovcima. o Petrijevcima, o Kupčini, o Lovincu, a završuju s Vukotinovićevim »Naravoslovno putovanje po hrvatskom Zagorju«.

Tudji pisci slobodniji su. Baš od g. 1850.—60., dakle za oštre vlade ministra Bacha, javlja se njegov imenjak Franjo Bach sa svojom poviješću otočke regimente, u kojoj prvi opisuje pobliže Plitvička jezera. Blaze de Bury opisuje Hrvatsku prigodom studije o Njemačkoj. Mislin u svom francuskom djelu opisuje hodočašće iz Jerusolima preko Slavonije i Austrije. Neugebauer pišući o Dalmaciji, spominje mnogo toga o Hrvatskoj. U već spominianom »Auslandu« izlaze članci o Zagrebu i o Hrvatskoj. Zeithmamer. profesor na zagrebačkoj gimnaziji, podaje članke o fizikalnoj geografiji i klimatologiji Hrvatske u »Petermanus Geographische Mitteilungen«.

*

Tako dodje g. 1860. Njemačke škole zamijeniše hrvatskim školama, ali je bilo jadno stanje u tim hrvatskim školama. Za primjer: Mnogospominjani školski inspektor, poslije vrijedni kanonik Franjo Rački, dodje

u Varaždin u samostan sestara Uršulinki, pa nadje ondje, gdje je naučavala hrvatski jezik Slovenka jedan sat na nedjelju. Dakako da se je po njegovom nalogu sve preokrenulo. Mi smo onda dobili svoje hrvatske škole, dobili smo prema želji pokojnoga Frana Kurelca i gimnazije i s nastavnim jezikom hrvatskim. Tek knjiga nije bilo. Medju prvima, koji se pobrinuše za knjige — nas zanimaju knjige geografskoga sadržaja — bio je Slovenac Franjo Bradaška, koji je napisao prvu veću geografiju za srednje škole. Drugi taki pionir bio je Vjenceslav Zaboj Mařik, koji je napisao geografiju za pučke škole.

Bližala se g. 1864. Hrvati su htjeli pokazati, što mogu i znadu u gospodarstvenom pogledu, pa je osnovana izložba, koja je bila smještena u novoj na pilotima podignutoj zgradi, gdje je danas univerzitet. Za tu je izložbu napisao dr. Petar Matković, učenik znamenitoga Karla Rittera u Berlinu: »Statistički nacrt trojedne kraljevine«, u kome je pokazao, kolika je produkcija pojedinih grana u pogledu gospodarskom i duševnom. To je, kako je bila onda moda, statistika u službi geografije, ali je to bila prva knjiga, koja obuhvata i fizičko a i psihičko stanje naše zemlje.

Dvije godine poslije te statistike javi se Vinko Sabljar, rodjen u Dubici, a učenik vojne akademije St. Cyr kod Pariza sa svojom knjigom: »Městopisni rěčnik«. Sva mjesta u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji alfabetskim su redom navedena, za svako mjesto je navedena općina, kotar, podžupanija i županija, navedeno je koliko je žitelja, koje su vjere, koliko vjenčanih, što je u kome gradu znamenito, koje ima crkve, škole, urede i zavode. Dodan je tome na koncu još i alfabetski popis hrvatskih imena, istarskih gradova i onda sve prirodne osobitosti naše, rijeke, slapovi, spilje, planine, prelazi i drugo. To je djelo u istinu vrijedno. Postalo je potrebnom priručnom knjigom, pa su je pozniji geografi osobito rabili.

Od tudjih geografa valja svakako spomenuti iz onoga vremena dr. L. Lorenza Liburnau, direktora gimnazije na Rijeci, koji se je osobito bavio Hrvatskim Primorjem.

Već g. 1861. utemelji biskup Strossmayer Jugoslavensku Akademiju, dok publikacije počeše izlaziti g. 1867. Jugoslavenska Akademija posta centrum iz koga izlaze sve rasprave iz sviju struka. Geografiju zastupa u prvom redu dr. Petar Matković, koji je napisao u 20. knjizi Rada: »Orografska razdioba južno-hrvatske visočine«, a u 32. knjizi Rada: »Razdioba i hipsometrija slavonskoga gorja«. Prva od ovih rasprava objavljena je g. 1873. u Petermanns Geographische Mittheilungen. Osim ovih rasprava napisao je Matković povodom bečke izložbe g. 1873. knjigu: »Hrvatska i Slavonija u fizičnom i duševnom odnosu«. Napisao je zatim niz vrlo lijepih studija o putnicima XVI. vijeka na Balkanu (Vrančić i Kuripečić). U prvi su se mah činile te studije malo vrijednima, ali u najnovije vrijeme našao je berlinski profesor Babinger, da ima velike vrijednosti u tim studijama.

U Akademiji radili su dalje J. K. Schlosser i Ljudevit Vukotinović u pogledu botanike, dalje dr. Gjuro Pilar izda: Geografske koordinate za nekoliko tisuća mjesta, i to koordinate za sve početne meridijane, pa apsolutnu visinu mjesta. On, dr. M. Kišpatić, dr. D. Gorjanović-Kramberger i F. Koch obradili su, što je potrebno u geološkom pogledu. Za klimatski dio naše geografije istaknuo se dr. A. Mohorovičić i dr. A. Gavazzi, koji je napisao osim mnogih rasprava u Radu Akademije: »Die Seen des Karstes« u »Abhandlungen der Geographischen Gesellschaft«, Wien, a i druge u njemačkim časopisima. D. Hirc napisa raspravu: »Južno-zapadna visočina hrvatska u oro- i hidrografskom pogledu«, a Vjekoslav Klaić u topografskom pogledu, dr. M. Šenoa u antropografskom, a dr. M. Zoričić i dr. Fr. Vrbanić u statističkom pogledu.

Uz izdanja Akademije napisano je u ovo vrijeme mnogo toga, što pokazuje posebne hrvatske krajeve. Tako je A. Šenoa već g. 1865. napisao u Österreichische Revue »Slike iz Hrvatske«, u kojima pokazuje stanje u Zagorju, pa se bavi naročito propadanjem plemstva. Medjuto najplodniji je u tom pogledu D. Hirc, koji je napisao ništa manje nego devedeset i četiri prikaza u »Vijencu«, »Obzoru«, »Narodnim Novinama«, »Hrv. Prosvjeti«, pa osim toga još tri knjige: Hrv. Primorje, Gorski Kotar i Lika i Plitvička jezera. Iza njega najpopularniji je lički pisac Devčić, koji je u trideset prikaza pokazao sve ljepote i znamenitosti Like. Historičar Rade Lopašić podao je lijepo pogled na Karlovačku krajinu, a don Miho Pavlinović slike iz Slavonije. Vrijedan je bio radnik D. Franić, koji je napisao veliku knjigu o Plitvicama, gdje je sve sakupio, što je bilo napisano o njima do g. 1910.; pored toga i dvije rasprave. »Orometriju ličko-krbavskoga i gornje-hrvatskoga visočja« i »Uzvisitosti najglavnijih gorskih saobraćajnih prelaza u Hrvatskoj i Slavoniji«. Požeški kraj je zastupao dostojno J. Kempf, koji je nedavno umro, u »Hrv. Prosvjeti«, u »Hrv. Planinaru« i u »Hrv. Vili«.

God. 1878., kad je Matica Hrvatska bila već ostavila svoje staro ime Matica Ilirska, izda prof. Vjekoslav Klaić »Prirodni zemljopis Hrvatske«. To je prva fizikalna geografija Hrvatske (pod ovu on računa Slavoniju, Dalmaciju i Rijeku). Ta je geografija točno sastavljena: najprije podaje pisac svu literaturu, koja je do onda tiskana, onda raspravlja o položaju horizontalnom ustrojstvu, o gorama i nizinama, o rijekama, jezerima i moru, o podneblju i o životinjama. Što je osobito vrijedno u toj geografiji, su opisi kao podaci pojedinim poglavljima. Tu je Bakarski zaliv od L. Mrazovića, Fruška gora od Mijata Stojanovića, Požeška gora, Zagorje, Zagrebačka gora, Pogled na Samoborsku goru od nepoznatoga pisca, onda Ličko polje od Stj. Pavelića, Klek i Plješivica od Torbara, Grobničko polje, Put preko Velebita i Spilja Samograd od D. Hirca, Zlatne rude u Slavoniji od Gjure Pilara, Slap Slunjčice od A. Tkalčevića, Obedska bara od E. Hodeka, Sovsko jezero od L. Ilića, Plitvice od Vj. Vukotinovića i Tkalčevića, Bura po Lorenzu, Ružmarin u južnoj Hrvatskoj od M. Kišpatića. Na kraju toj knjizi dodana je lijepa karta u bojama sa skroz hrvatskom nomenklaturom u mjerilu 1:375.000 od Herdliczke, Klaić je napisao od g. 1880.—1883. za društvo sv. Jeronima »Opis zemalja, u kojima obitavaju Hrvati«. U prvom svesku opisuje provincijalnu i krajišku Hrvatsku, u drugom Dalmaciju, u trećem, koji je za ono vrijeme najinteresantniji, Istru, Bosnu i Hercegovinu, Medjumurje i Bačku, onda zapadne ugarske županije, u kojima je žiteljstvo hrvatsko, Austriju i Moravsku i napokon Italiju. To je prvo djelo, gdje su sakupljeni svi podaci o Hrvatima, rastepenim po tudjim zemljama.

God. 1874. bi otvoreno sveučilište u Zagrebu sa tri fakulteta, teološkim, juridičkim i filozofskim. Žalibože u filozofskom fakultetu medju predmetima nema geografije, kakogod su mjerodavni faktori tražili apsolutni reciprocitet s austrijskim sveučilištima, a na svim se tim predavala geografija. Tek mnogo poslije, g. 1883., bude osnovana geografska stolica, a prvim profesorom bi imenovan dr. P. Matković, koji je ostao na sveučilištu do g. 1892. do svoga umirovljenja. Uz njega habilitirao se iz geografije Balkanskoga poluotoka prof. Vj. Klaić. Iza Matkovića postaje profesorom geografije dr. H. Hranilović, koji ostao do g. 1915., a onda postade profesorom dr. M. Šenoa. God. 1925. otvorena je još jedna stolica za fizikalnu geografiju, koji zauzima nekadašnji ljubljanski sveuč. profesor dr. A. Gavazzi. Geografski institut osnovan je g. 1922., a tri godine poslije institut za fizikalnu geografiju. Oba instituta imaju svoje posebne prostorije i svoje knjižnice. Na visokim školama, koje su u poznije vrijeme utemeljene, imenovani su novi profesori, tako na visokoj ekonomsko-komercijalnoj školi predaje geografiju autor rasprave o Jadranu i o Poljicama, prof. F. Lukas, a na višoj pedagoškoj školi prof. Stj. Ratković, naš geopolitičar.

Na srednjim je školama u početku geografija vezana na najniži razred; tek u sedamdesetim godinama uvedeno je poučavanje geografije u prva četiri razreda, i to se učilo u IV. razredu statitika Austro-Ugarske monarhije. Dašto je za to trebalo većih i novih knjiga. Kod pisanja tih knjiga se istakoše dr. P. Matković, Vj. Klaić, dr. M. Manojlović, koji je osobitim marom pazio na terminologiju, onda dr. I. Hoić, dr. I. Steklasa i dr. Jos. Modestin. Ovi su radnici knjige usavršivali, našli zgodnu terminologiju i shodnu nomenklaturu.

Raspadom Austro-Ugarske monarhije nastupiše mnoge mijene u teritorijalnim granicama. Trebalo je novih knjiga, a istotako izadjoše udžbenici za visoke škole. Za te je prof. F. Lukas napisao geografiju Jugoslavije, a poslije nešto manju prof. I. Juras.

Geografiju su znatno pomagali časopisi, u kojima je bilo bezbroj posebnih prikazivanja raznih krajeva. Specijalno su donosili geografske članke: Glasnik Prirodoslovnoga društva. Nastavni vijesnik i zaslužni Hrvatski Planinar, a u novije vrijeme Geografski vijesnik.

Već spominjani dr. I. Hoić, učenik znamenitoga geografa Richthofena, napisao je za Maticu Hrvatsku šest knjiga popularne geografije, koje se vrlo ugodno čitaju. U novije vrijeme nastavio je tu seriju dr. A. Gavazzi sa Skandinavijom, a prof. F. Lukas sa Velikom Britanijom.

Početkom ovoga vijeka poče izlaziti: Hranilović-Hirc »Prirodni zemljopis Hrvatske«, g. 1905. Djelo je zasnovano u velikom stilu, imalo je mnogo ilustracija, koje, žalibože, nisu našle uvijek pravo mjesto. Dioba materijala je bila sasma nejednaka; gdjekada je previše dominirao teoretski materijal, u drugim partijama opet ništa, nego samo detaljni opisi, u kojima je prevladavala botanika. Od toga je djela izašla prva knjiga, od druge izašla su samo dva sitna sveska.

Od stranih pisaca valja svakako spomenuti Ludwiga Salvatora, koji je napisao lijepo djelo o Bakarskom zalivu i okolici i vjerno ga ilustrirao vlastitim crtežima. U »Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft«, Wien, g. 1902. napisa prof. Diener raspravu o odnosu Hrvatsko-slavonskoga gorja prema Alpama i prema Dinarskim planinama. Vrlo simpatična je knjižica Ljudevita Prijatelja — to je pseudonim francuskoga pisca Louisa Tissot: »Trois mois en Croatie«, u kojoj specijalno prikazuje odnošaje oko Zagreba i u Zagorju. Tissot ima još drugo djelo, u kome opisuje zemlje izmedju Jadrana i Dunava. Louis Léger, poznati slavista i profesor na Sorbonni napisa djelo: »La Save, la Danube, le Balcan«, u kome piše o nama vrlo naklono. G. Pérrot prikazuje u časopisu »Le Tour du Monde« uspomene na putovanje medju Južnim Slavenima.

Razumije se, da ovdje nije mjesto, da nabrajamo stotine i stotine prikaza, koji ničiu u posljednje vrijeme upravo nevjerojatno. Nema časopisa u kulturnom svijetu, u kome ne bi bio bar jedan broj posvećen Jugoslaviji, a osobito Hrvatskoj.

*

Prije završetka još jednu bilješku. Nisu to ljudi, koji su radili o Hrvatskoj, ali su naši ljudi, pa da im bude zato spomen: Dragutin Lerman, Požežanin, otišao je početkom osamdesetih godina na Kongo, sprijateljio se ondje sa H. Morton Stanleyem, pa je postao namjesnikom u Equatorville na ekvatoru, a jednako daleko od Indijskoga i Atlantskoga oceana: tri je mjeseca trebao, dok je došao do mora. Njegove je doživljaje izdao J. Kempf u Požegi. Srčana braća Seljan, rodjeni u Karlovcu, odoše u Abesiniju. Odlikovani su od Negusa velikim častima i redovima, koji se nalaze u zagrebačkom etnografskom muzeju. Poslije odoše u Južnu Ameriku, pa poginuše od ruke urodjenika na gornjoj Amazonki. Sin popularnoga zagrebačkoga profesora I. Benigara podje kao mladić u Chile u Južnoj Americi k indijanskom plemenu Araukanaca. Posve se asimilira njima, oženi se sa kćerkom jednoga poglavice, naučivši izvrsno araukanski jezik, pa se sada toliko i tako savjesno bavi historijom i običajima svojih novih kompatriota, da ga je državna akademija u Buenos Airesu imenovala svojim pravim članom.

Dr. KRUNOSLAV BABIC

RAZVITAK HRVATSKE ZOOLOGIJE

S početka je u nas Hrvata bio zoologički rad jednostran, samo posve faunistički, a prvi sabirači naše faune bili su neki imućnici u Dalmaciji, koji su u saobraćaju sa inozemnim, osobito talijanskim prirodnjacima zamjenjivali pojedine životinjske primjerke, u prvome redu mekušce i kukce, i tako sastavljali svoje zbirke. Spiridion Brusina u svojoj publikaciji »Zoologija i Hrvati« (1886. god.) navodi kao »prve i najprimitivnije podatke za našu faunu t. j. prirodni zemljopis Dalmacije«, što ga je napisao na talijanskom jeziku Petar Nutrizio Grisogono (1780. god.). U toj je knjizi, kaže Brusina, opisano »divno naše more jadransko«, a dalje je govor »o životinjah, osobito o ribah koje u njem prebivaju, te o nižih životinjah, što ih osobito morski val izbacuje na plitke obale«. Na pravac rada zoologijskih istraživanja u Hrvata utjecali su dakle stranci, a taj je rad bio u polovici 19. stoljeća posve sistematsko-faunistički. Prvi su istraživači naše faune i bili ponajviše stranci koji su u saobraćaju sa našim domaćim prirodnjacima imali na njih velik utjecaj. Naše se hrvatsko sveučilište u Zagrebu takodjer povodilo za zavodima i radom austrijskih sveučilišta i susjedâ, sa kojima smo bili i politički usko povezani. Veće samostalnosti u tom radu nismo mogli pokazati i zbog toga, što su naši rijetki instituti bili još u povoju i bijahu snabdjeveni sa vrlo oskudnim sretstvima.

Dr. Lazar Car

Spiridion Brusina

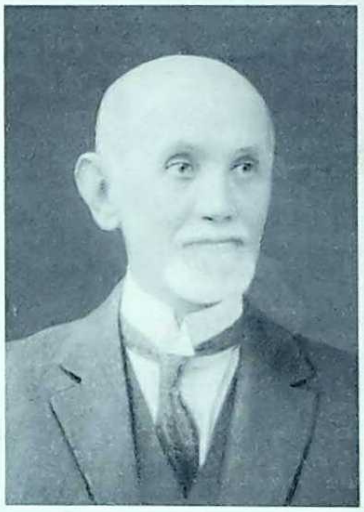

Dr. August Langhoffer

Jače proučavanje hrvatske faune pada dakle u polovicu 19. stoljeća, a metoda istraživanja bila je posve statistička. Tako se popisivalo imena životinjâ iz vlastitih i stranih zbirka, a u to doba i nismo imali bogzna koliko svojih školovanih stručnjaka. Najstariji inozemni zoologijski publiciste za naše krajeve bili su izmedju ostalih: Scopoli, Germar, Ulrich, Siebold, Zeller, J. Man, Ferd. J. Schmidt, Herm. Krauss, Schmarda, Heller, Oskar Schmidt, koji izdaje velika djela o jadranskim spužvama (od 1862. g. dalje), pa Ernest Haeckel (1872.) i drugi. O jadranskoj fauni piše Graeffe (1876.), o bodljikašima Marenzeller i Heller, o jadranskim crvima Grube, a o racima Heller i Nardo. O ribama u Jadranu pisali su Nardo (1860.), Perugia (1886.), Ninni (1870.) i Trois (1876.). Tako se za našu faunu zanima cijeli niz inozemnih stručnjaka prije, nego se pojaviše radovi Hrvatâ, izuzevši neke naše domaće ljude o kojima je dalje govor.

Prvi radovi Hrvatâ bijahu na talijanskom jeziku, a publikovani su u Italiji ili u Beču. F. Lanza piše god. 1842. o životinjama neretvanske doline, a Brusina (1865.) o mekušcima dalmatinskim. Brusina namjeravaše sastaviti »Prodromus faunæ croaticæ«, da unapredi poznavanje domaće faune, iako je u svojim publikacijama isticao »neizmjernost« zoologije! Samo se od sebe razumije, da takovu publikaciju jedan autor nije mogao da sastavi sa uspjehom u ono doba oskudnog poznavanja faune, a danas pogotovu zbog golema znanja poznatih oblika. Ipak je M. Stossich u Boll. sc. nat. Trieste (1880.—1885.) pokušao da izda »Pregled faune Jadranskoga mora«, gdje nalazimo imena životinjâ i nalazišta, a sve je sastavljeno po ondašnjoj literaturi. Prema tadašnjem naučnom metodu išlo se za tim, da se samo utvrdi ime neke životinje, pa kako baš nije bilo mnogo poznatih životinja, što bijahu sakupljene po privatnim zbirkama, nije nimalo začudna naivna Brusinina izjava, da je »njegova vruća želja proučiti ukupnu hrvatsku zoologiju«. Tako smo eto stajali u zoologiji za doba osnivanja Zoologijskog narodnog muzeja i otvorenja našeg hrvatskog sveučilišta!

U prvome početku razvitka hrvatske zoologije pokazao je Spiro Brusina znatno učešće, a za osnivanje Zoologijskoga muzeja u Zagrebu i njegove bogate biblioteke imade velikih zasluga. Brusinin rad i organizacija bili su mnogostrani, a neumornost velika. Brusina je umio da okupi oko sebe mnoge suradnike, pa kako sam kaže, da ih ima posvuda po »trojednoj kraljevini«, a upućivaše ih i poticaše na rad, na sabiranje i publiciranje hrvatske faune. Brusina bijaše prvi nastavnik zoologije na hrvatskom sveučilištu od 1876.—1901. god., a već je 1867. god. postavljen za pristava prirodopisnoga odjela Narodnoga muzeja u Zagrebu, a poslije i ravnateljem zoologijskoga odjela njegova. Brusina bijaše i član Jugoslavenske akademije, pa je tako zauzimao ugledan i uplivan položaj u našem javnom životu, a kako je bio borbene i organizatorne prirode, svaka je njegova akcija bila to uspješnija. Iz Brusininih se bilježaka razbira, da je pomno pratio svaki razvoj zoologije u inozemstvu, osobito što se ticalo naših krajeva. Sabrao je zoologijsku književnost u Hrvata od prvih početaka do god. 1885., pa nam je svojim radom olakšao rad oko pribiranja naše stare literature. Spiro Brusina zaprema na području zoologije u Hrvata odlično mjesto, ne samo po opsegu svoga djelovanja, nego i po plodnosti naučna rada. Prva mu je radnja bila iz područja mekušaca izdana u Beču god. 1865. Na istome je području nastavio cijelim nizom radova na stranim jezicima, a proučavao je ne samo recentne (sadašnje), nego i fosilne domaće oblike. Njegove publikacije izlaze u »Radu« naše akademije od 1872. do 1907. god., gdje nalazimo podatke i za našu kulturnu povijest, a za našu hrvatsku faunu napose, zatim mnoge bilješke o muzejima i zbirkama. Brusina bijaše dobar poznavalac ribâ i ptičâ, znao je svrhe muzeja, pa je mnogim poznanstvom, osobito u Italiji, priskrbio zagrebačkom muzeju mnogu rijetkost.

U razvitku hrvatske zoologije znači Brusinin rad posebno razdoblje, a prikupljao je gradju iz svih hrpa životinjskih. Zanimao se i za fosilne beskičmenjake kao mekušce, brahiopode, briozoe i foraminifere, pomno je iscrpao literaturu i publikacije su mu vrlo točne. Zanimala ga je i fosilna flora Dalmacije, Jadranskog mora, zatim neogenska fosilna fauna mekušaca Dalmacije, Bosne i Hercegovine. Posvuda iznosi svoje bilješke, narodna imena pojedinih vrsta, pa su njegovi radovi od važnosti za našu narodnu nomenklaturu. Brusina je kao specijalista naš uvaženi hrvatski malakolog, koji je svojim radovima bio poznat i uvažavan u naučnim krugovima i izvan naše domovine. Pored svega ipak je on u zoologiji čedo svoga doba, kada se u nauci išlo za tim, da se posmatra životinjski objekat ponajviše samo spolja. Informativna mu je radnja i o morskim psima Sredozemnoga i Crvenoga mora (1888.), zatim o »našim jesetrama« (1902.), pa o »sisavcima Jadranskoga mora« (1889.).

Brusina se rodio u Zadru 1845. g., a umro u Zagrebu 1908. g. Prema vlastitim izjavama u svojim radovima isticao se velikim hrvatskim rodoljubljem, a u nauci bijaše pristaša descendentne nauke. Pored svojih spomenutih zvaničnih dužnosti i časti bio je Brusina i osnivač i prvi predsjednik Hrvatskog prirodoslovnoga društva u Zagrebu, zatim prvi urednik njegovog naučnog časopisa »Glasnika«, a svojom velikom agilnošću i južnjačkim temperamentom okupio je oko sebe sve naše zoologe, medju kojima je bio uvijek prvak u poticanju, upućivanju i vodstvu.

Prema Brusininim navodima »javlja se god. 1857. na obzorju probudjene Hrvatske i prva hrvatska samostalna knjiga, što ju je napisao i u Zemunu izdao Josip Ettinger pod natpisom: »Sriemsko-slavonsko-hrvatske divje životinje, zvieri i ptice, sa dodatkom najlagljeg i točnog načina nadjevanja i nagačenja istih«, gdje taj autor opisuje sve divlje vrste sisavaca i ptica, što ih je opažao, a dapače je sastavio i privatnu zbirku, od koje se još danas čuva po nekoliko primjeraka u našem Zoologijskom muzeju. Brusina označuje J. Ettingera »prvim osnivačem Zoologijskoga muzeja u Zagrebu i prvim hrvatskim zoologom«, koji je pored ostaloga »upoznao učeni svijet sa glasovitom Obedskom barom, s tim Eldoradom ornitologâ, itd.«. Ako je J. Ettinger po Brusininu mišljenju prvi hrvatski zoolog, to je Brusina po svestranu radu i uspjehu oko naše zoologije snažna, odvažna i zaslužna ličnost u povijesti i razvitku te naše nauke.

U prvo doba naše hrvatske zoologije kretali su se svi radovi gotovo na sistematsko faunističkom području, pa se u pomanjkanju potrebne literature isporedjivao i odredjivao sabrani materijal sa objektima boga-

tijih inozemnih zbirka. U to vrijeme bilo je sličnih sistematskih radova i drugdje po svijetu, ali se u povodu naučnog djelovanja Joh. Müllera i nekih drugih prominentnih inozemnih zoologa počelo gledati na takav jednostran rad ponešto nepovjerljivo. Ovo novo naučno shvatanje na polju zoologije, pa novi naučni metodi i pravci zahvatili su i austrijske zoologe, te naše najbliže susjede, osobito kada su zasjeli na univerzitetske katedre u Grazu Fr. Eilhard Schulze i u Beču K. Claus. Naučni se zoologijski rad razvitkom inozemnih škola i plejade mladjih naučenjaka izmijenio, razviše se naučni instituti sa uporabom savršenijih stručnih tehničkih pomagala. U nas je dakako još dugo ostalo sve pri starom načinu rada zbog nerazumijevanja odlučujućih faktora, poradi tehničkih nedostataka i potrebnog podmlatka, zbog neimućstva narodnog i političkih neprilika.

Na razvitak hrvatske zoologije pokazuju znatan utjecaj neke naše institucije u Zagrebu: Jugoslavenska akademija, Hrvatsko prirodoslovno društvo, a ponajviše Hrvatski narodni zoologijski muzej, gdje se čuva veliko narodno blago.

Narodni muzej u Zagrebu bijaše reformiran g. 1867. i za pristava prirodoslovnoga odjeljenja bude postavljen Spiro Brusina, koji je počeo da radi na faunističkom pribiranju objekata u svrhu, da nam muzej pretstavlja »prirodnu sliku naše domovine, da bude jednom mogao služiti i u svrhe sveučilišta, da u kratko bude i škola«. Brusina je od g. 1876. pa do g. 1901. (kada je bio umirovljen) upravljao samo sa zoologijskim zbirkama, a njegova je zasluga da je taj muzej podigao iz ničega do zamjerne visine. Brusininim su nastojanjem uredjene gotovo sve zbirke beskičmenjakâ i kičmenjakâ, dakako na ondašnjem nivou nauke, pa imadu i danas kao objekti za studij još uvijek naučnu vrijednost. Dakako da su od tada te zbirke upotpunjavane, preuredjivane i bolje svrstane po mladjim novim silama, iako je znatno povećan muzej ostao do danas u istim prostorijama. Danas je bolje udešen za posjet javnosti, a napose sa posebnim zbirkama u naučne svrhe. Zoologijski muzej je danas smješten i stiješnjen u sedam nepodesnih prostorija, gdje je izložena domaća fauna pored preparata inozemne faune. U ovom muzeju ima danas 335.000 primjeraka, a od toga je izloženo oko 15.000 objekata. Da se približno razabere, što se sve nalazi u tim tijesnim prostorijama Zoološkoga muzeja (Demetrova ul. 1, II. kat) spomenut nam je, da kičmenjakâ ima 12.375; od toga je 4.921 ptica, 982 sisavaca, 2.213 gmizavaca, 4.600 ribâ i 531 kostur. Kukci su smješteni u 24 ormara sa 884 ladica, u kojima je 122.000 primjeraka. Mekušci su u 38 ormara a 724 ladice sa 162.000 komada. Ostalih beskičmenjaka ima 19.865, a od toga je 6.348 raka.

Svaki posjetilac zoološkoga muzeja ne može da vidi sve to, a posjećuje ga godišnje oko 15.000 osoba, posjećuju ga stranci i sa zanimanjem mnogi inozemni naučenjaci. Prošle godine (1935.) posjetilo je ovaj muzej 129 školâ sa 4.526 učenika. Budući da zagrebački zoološki muzej služi ujedno i u svrhe nastave sveučilišta, pogotovu mu nedostaju sadašnje prostorije u povodu sve to većega porasta slušača i zbog zoologijske nastave današnjega doba. Razumije se, da sadašnje prostorije ne mogu danas da jednako odgovaraju potrebama te nastave kao pred 60 godina! Bile bi potrebne još dvorane za anatomske preparate, laboratorije, predavaonicu i vježbanja, za mnogobrojne slike, mikroskope, akvarije i za biblioteku, koja treba da se povećava, a koja već danas broji preko 10.700 knjiga. Za Zoologijski muzej, koji je od početka stvaran velikim narodnim žrtvama kroz više decenija u svrhe razvitka jedne grane nauke, a koji i danas služi prosvjećivanju naše omladine i kulturi narodnoj, treba što prije naći u Zagrebu novo veće mjesto!

Dokle nije bilo u Zagrebu drugih zoologijskih zavoda, naročito povećanjem broja fakulteta na sveučilištu, zoologijski je rad u nas bio jedino vezan za Zoologijski muzej. Kada se je dr. Lazar Car povratio sa inozemnih studija u Beču i Jeni, on je od g. 1881. kroz 19 godina vršio zoologijsku nastavu na sveučilištu, ponajviše je suplirao Brusinu pored svoje dužnosti kustosa toga muzeja. Car je tako odgojio mnoge nas mladje, zasadjujući nam svestraniji naučni duh i otvarajući nam šire vidike u tu nauku. Pomalo se eto mijenja i smjer naučna rada u našoj zoologiji, budući da su i Careve publikacije izradjene u različitim pravcima, sa velikom točnósti na raznim područjima nauke. God. 1906. postade L. Car profesorom komparativne anatomije, pa je još i dalje proširio i produbio svoje djelovanje, a sve do g. 1927., kada je bio umirovljen. Ravnateljem Zoologijskoga muzeja i sveučilišnim profesorom postavljen je iza Brusinina odlaska g. 1901. dr. August Langhoffer, koji je takodjer došao iz Jene i podijelio zoologijski rad i nastavu sa drugom Carem. Langhoffer publicira svoje studije na morfologiji kukaca i pojedinih organa, izučava ekologijske pojave kukaca, štetnike i spiljsku faunu, pa i on bi umirovljen g. 1927.

I hrvatski prirodoslovci osjetiše potrebu, da se udruže u svrhe istraživanja svoje zemlje, budući da su slična udruženja već postojala i u drugim kulturnim zemljama Evrope. Tako je primjerice u Beču g. 1851. osnovano »Zoološko-botaničko društvo«, u Trstu g. 1874. »Jadransko društvo prirodnih nauka«. Prvi javni pismeni poziv za slično udruženje u Hrvata potječe iz Senja, a uputio ga je javnosti tadašnji gimnazijski profesor i prirodoslovac Viktor Mihajlović, da se naime osnuje »Hrvatsko prirodoslovno društvo«. Taj poziv na njemačkom jeziku izišao je u izvješću senjske gimnazije za g. 1864/5. Od tih prvih želja i poticaja proteklo je još daljih dvadeset godina oko priprava za osnivanje hrv. prirodoslovnoga društva. Mi znamo da do pod konac g. 1867. nismo imali još ni pravog prirodoslovnog muzeja u Zagrebu, a do g. 1874. niti sveučilišta, pa je i to razlog, da je bilo premalo osoba, jačih poticaja i razumijevanja za ostvarenje jedne takove kulturne institucije. Tek u to doba prihvatiše naši prirodnjaci Brusina i Pilar spomenutu Mihajlovićevu ideju, pa postojano zagovarahu javno potrebu društva prirodoslovaca ili da se »ustroji stalni odbor za istraživanje zemlje ili službeni organ prirodopisnih muzeja i sveučilišta«. I u ovom poslu bijaše Brusina kolovodja u kolu nekolikih hrvatskih prirodoslovaca. Konačno ostvariše spomenuto nastojanje i u prosincu 1885. bijaše prva glavna skupština »Hrvatskoga naravoslovnoga društva« u Zagrebu. Kako je tome društvu bila zadaća »unapredjenje naravoslovnih znanosti uopće, a napose proučavanje prirodnih odnošaja Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«, djelovanje tog udruženja povoljno je utjecalo na razvoj hrvatske zoologije do danas. To je društvo od svoga osnutka izdavalo redovno svake godine svoj naučni časopis »Glasnik«, gdje bijaše omogućeno da domaći stručnjaci publiciraju svoje radove i na hrvatskom jeziku. Prvim pretsjednikom hrv. prirodoslovnog društva kao i urednikom »Glasnika« bio je opet Brusina, pa je odmah s početka privukao u društvo veći broj prijateljâ, domaćih i inozemnih stručnjaka, koji su potpomagali društvo ili su suradjivali u »Glasniku«. Godine 1928. zamukao je »Glasnik«!

Jugoslavenska akademija u Zagrebu, koja započinje svojim naučnim radom g. 1867., uvelike uplivaše na naš naučni zoologijski rad, pa u njenoj publikaciji »Radu« izlaze od početka i radovi zoologijskoga sadržaja, pače prva je rasprava u I. knjizi bila zoologijska »o selidbi i obsegu putovanja naših običnijih selica ptica« (od J. Torbara). Ista akademija koliko može podupire stručnjake na njihovim naučnim putovanjima u svrhe istraživanja zemlje i nagradjuje pisce raspravâ u svojim publikacijama. Od g. 1914. izdaje akademija i posebnu publikaciju »Prirodoslovna istraživanja Hrvatske i Slavonije«, pa se tako ispunila Brusinina želja, koji je već g. 1870. istakao potrebu »istraživanja zemlje« u Vjesniku narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu. Jugoslavenska akademija u Zagrebu je dosad izdala i dva posebna prirodoslovna djela, pa par znanstvenih djela zoologijskih za opću naobrazbu.

Zoologijski se rad u nas proširio i u jednom novom pravcu, kada je nastojanjem E. Rössler-a (umro 6. siječnja 1933.) godine 1901. osnovana u Zagrebu »Hrvatska ornitološka centrala« sa zadaćom da vrši opažanja na seljenju ptica. Ova je ornitološka centrala osnovana po sličnom uzoru u Budimpešti (gdje je postojala već od god. 1893.). Ta hrvatska postaja počinje da publicira u »Glasniku« hrv. prirodoslovnog društva u Zagrebu rezultate motrenja pojave seljenja ptica u našim krajevima. Prvi se kod nas počeo baviti sustavnijim opažanjem putovanja ptica selica spomenuti E. Rössler već god. 1893. Valja napose da istaknemo, da se sa pojavom seljenja ptica u nas bavio i gimnazijski profesor M. Marek od g. 1900. dalje, pa je tu ekologijsku pojavu kod ptica dovodio u vezu sa fizikalnim odnosima »utjecajem vremena i vjetra na seljenje ptica«, kao i utjecajem temperature, oborinâ, uzdušnog tlaka, barometričkih maksimuma i minimuma itd. Ovo ističem napose zbog toga, što je Marekovo mišljenje na području ptičje fenologije posve originalno i na temelju vlastitih opažanja, što je izazvalo u inozemnom naučnom svijetu mnoga raspravljanja.

Osnivanjem daljih fakulteta u novije doba na hrvatskom sveučilištu, kao medicinskoga, veterinarskoga i poljoprivredno-šumarskoga, dobili smo i katedre za zoologijsku nastavu ili za najbliže discipline, sa posebnim institutima i stručniacima, koji danas rade u mnogim smjerovima zoologijske nauke, a po kvaliteti su ti radovi jednaki kao i u stranom naučnom svijetu, budući da se i kod nas upotrebljavaju sva moderna tehnička sretstva.

Razvitku zoologije u Hrvata mnogo je doprinijela i zoologijska nastava na srednjim školama našim sa savremenim udžbenicima, pa se tako u mladeži našoj stvara predznanje i razbudjuje ljubav za taj predmet, kao što se u njoj i usavršuje sposobnost opažanja, koja je potrebna u mnogim zvanjima čovječjega rada. Mi se u našemu školstvu možemo da ponosimo jednom dugogodišnjom tradicijom srednjoškolskih udžbenika, pa to ne valja ignorirati, a uvijek smo imali vrsnih i savjesnih zoologijskih metodičara u srednjoj školi, koji su u omladini budili ljubav za opažanje u prirodi i pripravljali ju za uspješan nastavak studija na visokim školama. Mi već godine 1856. imamo u Beču izišle prve dvije hrvatske zoologije za srednje škole, a sa prvim podatcima za hrvatska imena naše faune: tako F. X. M. Zippe-ov »Prirodopis za nižie realne škole«, valjada prijevod nepoznatog hrvatskog prevodioca, pa Vjekoslav Pokorny »Naravopis živinskoga carstva« za niže razrede u prijevodu Hrvatâ braće Josipa i Dragutina Accurti. Od tada susrećemo u našoj srednjoj školi sve bolje i bolje udžbenike, koji upućuju i nastavnike na različne grane zoologičke nauke, a omladinu spremaju za više nauke i uzgojno za život uopće. Pored školâ imamo u Zagrebu i Zoologički vrt, koji na području zoologije može mnogo da naučno vrši svoju zadaću.

K ispitivanju naše zoologije mnogo su učinile i dvije inozemne institucije u Trstu i Rovinju. Godine 1875. otvorena je u Trstu zoologijska postaja, koja je bila u vezi sa univerzitetima u Grazu i Beču, pa je rasvijetlila mnoga pitanja o jadranskoj fauni. Zoologijska postaja u Rovinju osnovana je pak g. 1891., iznajprije u svrhe opskrbljivanja berlinskog akvarija, a poslije se god. 1911. pretvorila, potporom Niemačke države, u znanstveni zavod za istraživanje morske faune. Od 1. XI. 1930. imademo i mi u Splitu »Biološko-oceanografski zavod«, od kojega se možemo da nadamo mnogom dobru i napretku na području istraživanja našega Jadrana u naučnom i privrednom pogledu. Za istraživanje jadranske faune od važnosti su i ekspedicije, što su ih izvršili iznajprije stranci, kao Nijemci, Austrijanci, Talijani, Madžari, a nastojanjem Hrvatâ zaplovila je i naša »Vila Velebita« Jadranom u svrhe istraživanja faune, žalibože samo 1913. i 1914. godine.

Dr. VALE VOUK

SCIENTIA AMABILIS KOD HRVATA

Običaj je historiografije, da znatnije epohe u razvoju pojedinih nauka označuje obično pojavom nekih značajnih djela. Kad je govora o botaničkoj nauci, koja se ponosi epitetom »scientia amabilis« i njenom razvoju u hrvatskim zemljama, to bi u tom pogledu mogla doći u obzir samo dva djela, koja su samonikla u našim krajevima i od naših ljudi, i koja doista mogu da se smatraju početkom jedne epohe. Prvo je djelo glasovita Šibenčanina dra. Roberta Visinija »Flora dalmatica« (Lipsiae 1842.—1852.), koji je kroz dulji niz godina službovao u raznim mjestima svoje domovine, gdje je proučavao njenu floru opisavši mnoge i mnoge biljne rijetkosti. Na osnovu toga rada bude pozvan za profesora na sveučilište u Padovu. Drugo je pak maleno djelce, koje je štampano godine 1857. u Gajevoj tiskari u Zagrebu, a nosi naslov »Syllabus florae croaticae additis descriptionibus specierum novarum« a autori su mu dr. Josip Kalasancij Šloser i dr. Ljudevit Vukotinović. I ako je Visiani rodom iz Šibenika, i ako njegovo za tadanje doba epohalno djelo raspravlja o flori Dalmacije, ipak ono nije naše, jer nije ni zapaljeno iskrom naše narodne kulture. Djelo pak Šloser-Vukotinovićevo nastaje u prvom naponu stvaranja hrvatske narodne kulture kao posljedica pokreta zvanog ilirskog, pokreta, koji je konačno zahvatio i nauku. Ljudevit Vukotinović hrvatski književnik i političar upoznaje se u Križevcima sa liječnikom Josipom Šloserom, koji je poznat prirodoslovac, a porijeklom iz Moravske i koji je započeo sa proučavanjem hrvatske flore. Vukotinović nalazi u Šloseru svoga učitelja, a Šloser u Vukotinoviću pobratima i suradnika. I ako Vukotinović ima svestran interes za sve prirodne nauke ipak ga napose privukoše posebni čari »scientiae amabilis«, kojoj kao i svom učitelju osta vjeran do groba. Svaki od njih istražuje i radi napose, no kad se radi o najznatnijim djelima ne ostavlja učitelj učenika, ni pobratim pobratima. God. 1869. izlazi iz štampe njihovo najznatnije djelo »Flora croatica exhibens stirpes phanerogamas et vasculares cryptogamas, quae in Croatia, Slavonia et Dalmatia sponte crescunt nec nos illas, quae frequentatissime colunture«. I ako ovo djelo danas više nije savremeno, ipak je ono još dan danas jedino djelo, u kojemu je obuhvaćena cjelokupna flora hrvatskih krajeva. U tom su djelu sabrali Šloser i Vukotinović otprilike sve, što je dotada bilo poznato o hrvatskoj flori, a napose što su i sami proučili. To je djelo kao i njihov »syllabus« posve samoniklo kod nas, ono je posve naše i godinu njegova štampanja možemo doista punim pravom zvati rodjendanom — sit venia verbo — hrvatske botaničke nauke. Ovo djelo postaje osnovom za sva daljnja istraživanja. Sve što je kod nas učinjeno u botaničkoj nauci prije Šlosera i Vukotinovića sve je to proizašlo od raznih inostranih botanika, a neke pojedince naše sabirače lako bismo na prste nabrojili. Kurioznosti radi treba spomenuti, da se je i naš »preporoditelj« Ljudevit Gaj u svojoj najranijoj mladosti ogriješio o »ljubljenu nauku«, pa u svom njemačkom prikazu gradova krapinske okolice donosi i popis samoniklog bilja, vjerojatno pod utjecajem svoga oca, apotekara.

Josip Šloser-Klekovski

Dr. Ljudevit Vukotinović

Još je jedno značajno djelo botaničkih Dioskura Šlosera i Vukotinovića, koje treba napose još istaknuti. Godine 1876. izlazi iz štampe »Bilinar. Uputa u sabiranje bilinah u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji«, pisan hrvatskim jezikom. Ovo je na žalost još i danas jedino djelo na hrvatskom jeziku, kojim se možemo poslužiti kod odredjivanja bilina. No iz toga ipak još ne slijedi, da od toga vremena do danas, nije botanička nauka kod nas napredovala. Nasuprot ona se je razvijala prilično intenzivno, koliko je to opće kulturno i političko stanje hrvatskog naroda dozvoljavalo i, to mogli bismo reći, u tri zasebna smjera. Prvi smjer jest nastavak rada Šlosera i Vukotinovića, smjer jednog dijela botaničke nauke, koji možemo nazvati floristićkim. Drugi je smjer, koji bismo mogli nazvati školskim, jer se razvija u našoj srednjoj školi, a služi poglavito i školi, dok je konačno treći smjer čisto naučni, koji počinje osnutkom sveučilišta, osnutkom katedre za botaniku i botaničkog instituta.

Smjer izučavanja hrvatske flore nastavljaju Dragutin Hirc i Ljudevit Rossi, prvi po zvanju učitelj, a drugi slučajem domobranski časnik.

Dragutin Hirc, hrvatski zemljopisac i planinar, započeo je, kako naši stariji pisci pišu, »biljariti«, još kao mlad učitelj u Bakru i tada mu naš Vukotinović daje prve upute. Putujući po svim krajevima diljem čitave Hrvatske sabire i bilježi Hirc intenzivno. Iz njegova pera redaju se ponajprije manje raspravice i prilozi poznavanju »florule«, a kasnije dolaze i veće studije naročito iz naših izgubljenih krajeva i otoka, a konačno se odluči, da započne veće djelo »Reviziju hrvatske flore«, od koje je izišao veći broj svezaka u izdanjima naše Akademije, koja uzima znatno učešće u razvoju naših prirodnih nauka.

Ljudevit Rossi posve neovisno, ali u istom smjeru započinje sustavnim radom oko izučavanja naročito južnih krajeva Hrvatske. Vojničkom točnosti bilježi i sabire i sastavlja svoj veliki herbarij hrvatske flore, točnošću i preciznošću, koju je mogao naučiti napose u svom zvanju, u koje je dospio slučajem. Plodnost njegova rada nije tolika kao u njegovih predšasnika, i tek pod konac života daje on rezultate svoga četrdesetgodišnjeg nastojanja naročito u dva djela: Gradja za floru južne Hrvatske i Flora Hrvatskog Primorja, koja je oba štampala naša Akademija. Madžarski botanik dr. Arpad Degen, kroz niz godina radio je na izdanju posebnog djela »Flora velebitica«, no kada izadje Rossijevo djelo odustade od svoje namjere.

Šloser, Vukotinović, Hirc i Rossi izgraditelji su hrvatske floristike sabravši ogroman biljni materijal, koji se srećom sačuvao svoj kasnijoj generaciji u Botaničkom institutu našega sveučilišta, a kao takav ima u Muzeju ovoga našeg naučnog zavoda još veću vrijednost nego li sva njihova pisana djela. Kod promatranja rada ovih naših prvaka »scientiæ amabilis« treba imati na umu sve poteškoće, koje su u svom radu i nastojanju imali da savladaju. Ponajviše bez ikakvih materijalnih sredstava, bez dovoljne pomoćne literature, ponajviše vezani na sporu korespondenciju sa inozemnim botaničarima, a što je najteže bez pomoćnih zbirki, herbarija, koji su za ovakovu vrstu rada u botanici »conditio sine qua non«, a kakove inače stoje na raspolaganju naučnim radnicima u velikim centrima kulturna zapada. Oni rade naučno »goli i bosi«, u zemlji bez prethodnih tradicija, oni moraju sami da stvaraju istom prve uvjete za rad. Njihov je rad sa ovog gledišta zamjeran i golem, pa ga kao takova treba i ocijeniti.

Nadovezujući na ovaj rad treba da se sjetimo još jednog zaslužnog muža za hrvatsku botaničku nauku, i ako ne na polju poznavanja flore višega bilja, fanerogama, a to na polju izučavanja flore gljiva. I ovo područje botaničke nauke privuklo je mnogog i mnogo prijatelja biljnog carstva. Na polju »mikološke« nauke ima mnogo filatelista, kao na malo kojem području botaničke nauke, koji su se kasnije dovinuli visoko do znamenitih mikologa. Takav je bio i naš Stjepan Schulzer-Mueggenburški, Vinkovčanin, po zvanju kapetan. Porijeklom Prus, no aklimatiziran u Slavoniji, koju je smatrao uvijek svojom užom domovinom. I ako nije vladao dobro hrvatskim materinskim jezikom, počinje on pismo, upravljeno na Sabor Kraljevine Hrvatske. Slavonije i Dalmacije u svojoj molbi, da mu Sabor otkupi njegovo veliko djelo u rukopisu »Pilze Slavoniens« ovim riječima: »In jeder anderer Beziehung ein guter Kroat . . .«. Schulzer je u to vrijeme (1887.) već priznati mikolog, koji je u raznim časopisima objelodanio niz rasprava o gljivama i mnoge je nove opisao. Nažalost i ovo veliko njegovo rukopisno djelo u tri debele sveske, ostalo je neobjelodanjeno i čeka u trezoru naše sveučilišne knjižnice na izdavača. I Schulzer je kao i naši prvi floristi počeo kao filatelista, a postao konačno uvaženi mikolog.

U drugim područjima kriptogamske nauke nisu se kod nas našli takovi botanofili. Tek na obali našega Jadrana nalaze se sabirači morskih algi Sandri, Vidović, a napose ugledna Splićanka Maria de Catani, koja je sabrala velike zbirke. Njeni primjerci morskih alga nalaze se u svim velikim svjetskim muzejima. Pisanih djela od ovih sabirača nemamo.

U smjer školske botanike u prvome redu ubrajamo pisanje srednjoškolskih udžbenika. Hrvatski enciklopedista Bogoslav Šulek napisao je prvi naš botanički udžbenik »Biljarstvo« (1856.), u kojemu vidimo prve pokušaje stvaranja hrvatske botaničke nomenklature, dok je njegovo djelo »Jugoslavenski imenik bilja« još i danas jedino djelo za botaničku narodnu nomenklaturu bilja. Poslije njega dobivali smo od srednjoškolskih nastavnika (Vukasović, Janda, Kišpatić, Gjurašin, Ercegović) niz srednjoškolskih udžbenika iz botanike, koji su napredovali prema smjeru botaničke nauke. No u ovu školsku botaničku nauku treba da uvrstimo naročito i sva nastojanja naročito starije generacije srednjoškolskih nastavnika, koja su išla za tim, da nas upoznaju s florom jednoga kraja, u kojoj je srednja škola i da tako i učiteljima i učenicima u tom kraju olakšaju rad. Ti su radovi redom izlazili u godišnjim programima odnosno izvještajima naših gimnazija. Profesor zagrebačke gimnazije dr. Fr. Tkalec prikazuje floru kalničke gore (1855.), prof. Sapetza donosi popis bilja okolice

Karlovca (1867.), prof. Ivan Komlanec (1872.) daje »Popis javnocvjetnih bilina požeške okoline«, prof. Viktor Mihajlović (1873.) priopćuje »Cvjetanu okolice senjske«, prof. Antun Pichler (1890.) prikazuje »Biljevni sag okolice varaždinske«, a zaslužni profesor J. Haračić u Lošinju donosi niz rasprava o flori Lošinja i susjednih otoka. Današnji programi naših gimnazija nisu ispunjeni više ovakovim vrijednim naučnim prilozima, a nastavnici se malo bave naukom barem koliko se to odnosi na prirodne nauke.

Treći smjer u razvoju naše botaničke nauke počinje u nas u užoj Hrvatskoj, osnutkom botaničke katedre i zavoda na sveučilištu godine 1875. Kako kod nas ne bijaše botaničara po struci, pozvan bi za prvog profesora botanike na našem sveučilištu dr. Bohuslav Jiruš, koji je ostao kod nas do godine 1886. On je donesao iz Češke duh nove »savremene naučne botanike«, kako se je počeo razvijati u centralnoj Evropi. Ta »naučna botanika« uzela je za zadaću u prvome redu poznavanje života bilja, pa su anatomija, fiziologija i biologija bilja postale moderne nauke. I baš ta nauka smatra se u to vrijeme poglavitom naukom univerzitetskog studija, koji postaje osnovom za svaki rad u botaničkoj nauci. Otuda isticanje »naučne botanike« prema čistoj dotadanjoj floristici, koja je išla za pukim upoznavanjem novih vrsta na osnovi vanjske morfologije. Jiruš dolazi u Zagreb zanesen ovim novim duhom i osniva zavod, koji nazivlje »Botaničko-fiziološki zavod«. No ipak smatra unatoč toga prvom svojom brigom, da stvori osnovni herbarij, koji će poslužiti sistematskoj botanici. Prostorije skučene, sredstva neznatna, nisu mu dozvoljavala, da razvije intenzivni rad, no u nekoliko godina iz ništa stvori on prvu osnovu za dalji razvoj. Pozvan u domovinu, ostavi Jiruš doskora Zagreb, a njegov nasljednik prof. dr. Antun Heinz nastavi smjerom njegovim. Prvi radovi, koji izlaze iz ovoga zavoda kreću se u području anatomije i morfologije, a napose bakteriologije. Sam prof. Heinz napisa prvu bakteriologiju u hrvatskom jeziku, a i sam izradi nekoliko studija u području ove nauke, koja se je istom počela razvijati. Drugi važni događaji ovoga perioda bijaše osnutak botaničkog vrta (1890.), kojemu prof. Heinz posveti kroz neko vrijeme sve svoje sile. I doista ova se institucija podigne do zamjerne visine, te je doskora bila poznata u čitavom inozemstvu. No u zavodu nije bilo još uvijek dostatno sredstava ni prostora ni ostalih pomagala i u tako skučenim prilikama nije se mogao da razvije ni intenzivniji naučni rad. Tek poslije velikog rata nadodošle bolje prilike, kada je i naše sveučilište naglim zamahom, ali poglavito svojim od prije sačuvanim sredstvima uspjelo, da se izgradi od tri na sedam fakulteta. I »scientia amabilis« oživi nanovo u ovom očitom i snažnom poletu. Šumarstvo, poljodjelstvo, farmacija, tehnika i veterina, sve ove struke trebale su pomoći od botanika i ove nove potrebe pomogle su mnogo i njegovom razvoju. Pisac ovih redaka bio je kao nasljednik prof. Heinza na botaničkoj katedri u mnogo povoljnijim prilikama, jer mu je uspjelo dobiti i sredstava i prostora, a i naučnih sila. Botanički institut kao centrum botaničke nastave na našem sveučilištu dobi nove primjerene prostorije, izgradio se i posebni laboratorij za fiziologiju bilja, broj nastavnog i pomoćnog naučnog osoblja uvećao se, pa naravno, da i rezultati nisu izostali. Započelo se radom novim poletom u svim smjerovima botaničke nauke, na histologiji, fiziologiji, ekologiji, filogeniji, geobotanici, pa i specijalnim radom u svim područjima biljne sistematike: fanerogama, gljiva, algi, lišajeva i mahova (Arnold, Bošnjak, Ercegović, Gjurašin, Horvat, Horvatić, Klas, Kušan, Pevalek, Pichler, Škorić, Vouk). Botanički zavod postaje centar razvoja naše »moderne« botaničke nauke«, kako bismo ju mogli nazvati. Nastavnici botanike na novim fakultetima proizlaze iz ovog zavoda i osnivaju već i nove, samostalne zavode. Tu se radja i prvi specijalni naš botanički časopis, koji ima danas pod naslovom »Acta botanica« svoj internacionalni karakter, a ulazi već u svoju desetu godinu života. Stare one opreke između »naučne« i »florističe« botanike nestaje i mladja nova generacija botaničara nastavlja novim metodama, radom i to ne samo na izučavanju hrvatske flore i vegetacije, nego i čitave Jugoslavije. Preko 200 rasprava iz raznih botaničkih disciplina izašlo je u ovo poslijeratno doba iz ove naše naučne radionice, radova, koji nas dostojno reprezentiraju pred inozemstvom.

U Dalmaciji nije bilo ovakovog centra za naučnu botaniku, no ipak se i tamo spontano pojavljuje botanik velikog kalibra Dubrovčanin dr. Lujo Adamović. On počinje izučavanjem Dalmacije i to naročito njene vegetacije, proširuje tada svoja istraživanja na Bosnu, Hercegovinu, pa Srbiju, a konačno čitavi Balkan. Konačno daje veliko epohalno djelo »Die Vegetationsverhältnisse der Balkanländer«, koje mu osigura glas svjetskog botaničara. Bijaše profesorom botanike u Beogradu, kasnije na sveučilištu u Beču (doduše samo docent), a poslije rata vrati se u svoj rodni kraj, gdje ove godine i umre.

U najnovije doba dobi i naša Dalmacija jedan centar za razvoj bioloških nauka »Oceanografski institut u Splitu«, koji ima posebnu zadaću, da se bavi istraživanjem mora. Ovdje će se moći razvijati i botanika u svom jednom dijelu, koji se bavi izučavanjem morskog bilja (alaga).

Kako iz ovoga letimičnog prikaza vidimo, naša je »scientia amabilis« u posljednje tri četvrtine stoljeća učinila veliki i golemi napredak. Od skromnih prvih početaka razvila se je na potpunu visinu najstrože savremene nauke, koja danas posve paralelno i ako sa skromnim silama ide sa razvojem iste nauke ostalih kulturnih naroda.

Dr. M. SALOPEK

O RAZVOJU GEOLOGIJE I MINERALOGIJE U HRVATSKIM KRAJEVIMA

Kao što u zapadnoj Evropi tako i kod nas nisu prvi radnici na polju mineralogije i geologije bili geološki stručnjaci u današnjem smislu, nego ljudi različitih zanimanja, koji su više ili manje kao amateri prionuli uz te nauke. Medju njima se ističu Lj. Vukotinović, M. Sabljar, dr. Lanza i drugi. Potanji prikaz o napretku mineralogije i geologije kod nas od god. 1835. do 1885. dao je Gj. Pilar u Radu Jugoslavenske akademije, Zagreb 1885.

Moderna je geološka nauka uvedena u naše krajeve tek dolaskom Gj. Pilara u Zagreb god. 1870., koji je studirao prirodne nauke u Bruxellesu i Parizu. Ipak treba napomenuti, da su već ranije, početkom druge polovine 19. stolj. nakon osnutka drž. Geološkog zavoda u Beču, radili u našim stranama u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji bečki geolozi D. Stur, Fr. Foetterle, F. Hauer, G. Stache, F. Stoliczka, E. Tietze i drugi u svrhu izrade pregledne geološke karte Austrougarske monarkije. Ti su radovi bili dugo vremena glavno vrelo geološkog poznavanja hrvatskih krajeva.

Dr. Gjuro Pilar

Inozemni naučenjaci znatno su unaprijedili i obradjivanje naše paleontološke gradje. Medju njima se ističu O. Heer, G. Mayr, U. Schlönbach, J. Pethö, G. Stache, Van Beneden, M. Neumayr, K. Paul, F. Unger, C. Ettingshausen itd.

Kad su god. 1879. austrijski geolozi A. Bittner, E. Mojsisovics i E. Tietze protegnuli geolqški rad i na Bosnu pridružio im se i uspješno saradjivao Gj. Pilar, profesor geologije i mineralogije na filozofskom fakultetu u Zagrebu. U nestašici drugih naučnih sila morao je Gj. Pilar spremati mineraloške i geološke zbirke, a i na sveučilištu vršio je predavanja iz obiju nauka. Ipak se on daleko više priklonio geologiji i paleontologiji, pa su i svi njegovi važniji radovi iz područja tih disciplina. Gj. Pilar bio je uman čovjek širokog obzorja, koji u svojim glavnim geološkim djelima: Les révolutions de l'écorce du globe, Bruxelles 1869., Grundzüge der Abysodinamik, Zagreb 1881. itd. tretira sa velikom naučnom erudicijom ponajteže geološke probleme kao na pr. o unutarnjem sastavu zemaljskog tijela, o pojavima glacijacije. U tim naučnim pitanjima zahvaća geologija već i u područje metafizike. Gj. Pilar pokreće i geološko proučavanje naših planina, naročito Zagrebačke gore kao i stratigrafsko-paleontološka proučavanja naših krajeva, medju kojima se ističu odlični radovi o lijepo sačuvanoj flori kod Podsuseda, Zagreb 1883., o tercijaru Glinskog Pokuplja itd.

Tek po preranoj smrti Gj. Pilara 1893. provedena je god. 1894. neophodno potrebna podjela naučnog rada osnutkom posebnih katedara za geologiju i paleontologiju s jedne, a mineralogiju i petrografiju s druge strane, u vezi sa istoimenim muzejima. Na geološko-paleontološku katedru postavljen je C. Gorjanović-Kramberger, dotadanji docent za paleontologiju. Kao učenik uvaženog njemačkog paleontologa K. Zittela njegovi su prvi radovi iz područja fosilnih riba, gmazova i sisara, a medju njima se napose ističu rasprave o fosilnim ribama Hrvatske, pa otoka Hvara, Karpata, Alpa itd.

Naša starodrevna Zagrebačka gora okružena je veoma zanimljivim vijencem tercijarnih sedimenata, medju kojima se osobito pontijski slojevi odlikuju bogatstvom okamenjaka. C. Gorjanović nastoji da provede geološku podjelu tih sedimenata i da prikaže njihovu faunu u brojnim naučnim radovima. U posebnoj monografiji obradio je značajnu skupinu našega pliocena rod *Valenciennesia*.

Pored toga bavi se C. Gorjanović i proučavanjem Samoborske gore pa god. 1894. objelodanjuje raspravu: Geologija gore Samoborske i Žumberačke.

Za geološki rad spremao se je C. Gorjanović-Kramberger u Zürichu kod prof. Alb. Heima, gdje se je upoznao i s alpskom geologijom. U Zürichu se je mogao upoznati i sa radom tamošnje Geološke

komisije, koja pod vodstvom Alb. Heima uz relativno neznatne materijalne troškove veoma uspješno provodi geološko kartiranje Švicarske. Na taj se način troši novac samo za rad na terenu i na publikacije, a otpadaju golemi troškovi za izdražavnje samostalnih geoloških zavoda.

U to je vrijeme naš Geološki muzej primao primjerenu dotaciju za naučni rad na terenu, pa je C. Gorjanović pristupio geološkom proučavanju Zagrebačke gore i Hrvatskog Zagorja. Prva geološka karta izašla je u Zagrebu 1902.

Ujedno nastoji C. Gorjanović da nadje saradnike i da provede organizaciju geološkoga rada u zemlji. Poticaj za organizaciju toga rada dolazio je iz vana. U Dalmaciji i otocima pristupio je bečki drž. Geološki zavod izradbi specijalne geološke karte u mjerilu 1:75.000, kod kojega su rada sudjelovali austrijski geolozi: G. Bukowski, F. Kerner, R. Schubert i L. Waagen. Drž. Geološki zavod u Budimpešti upravo se je spremao, da otpočne geološkim kartiranjem i u Hrvatskoj.

Tek god. 1909. uspjelo je C. Gorjanoviću da po švicarskom uzoru bude u Zagrebu osnovano u sklopu Geološkog muzeja »Geološko povjerenstvo kraljevine Hrvatske i Slavonije« sa glavnom zadaćom, da izradjuje geološku specijalnu kartu Hrvatske i Slavonije. Kao saradnici u Geološkoj komisiji bili su F. Koch, M. Salopek, J. Poljak i F. Šuklje. Pored toga imala je ta komisija i svoju agrogeološku sekciju

Nalaz ostataka Krapinskog pračovjeka skrenuo je naučni rad C. Gorjanovića u posve novi smjer. Shvativši pravilno naučno znamenovanje toga nalaza, nije žalio truda da udje u novo naučno područje. Kolikogod je tačno, da su dosadanji studiji vertebrata pružili spomenutom geologu valjanu osnovku za proučavanje toga nalaza, ipak se je trebalo uputiti u nove naučne metode paleoantropologije. C. Gorjanović ne ustupa od g. 1899. do 1905. sabrani materijal stranim naučenjacima, nego se sam posvećuje svom energijom proučavanju toga nalazišta i objelodanjuje brojne temeljite studije o Krapinskom pračovjeku, medju njima i monumentalnu monografiju: Der diluviale Mensch von Krapina in Kroatien, Wiesbaden 1907. Ovi su ga radovi izdigli u naučnom svijetu u red prvih paleoantropologa.

C. Gorjanović-Kramberger

Proučavanje nalazišta Krapinskog pračovjeka zahtijevalo je cijelog čovjeka, pa je zato taj studij kroz dugi niz godina znatno otklonio C. Gorjanovića od geologije i paleontologije, ali se je ipak i kasnije svraćao tim naukama, na pr. u svojim radovima o našem praporu (1922.) i paleobiološkom studijom o rodu *Valenciennesia*, Zagreb 1923. Prigodom njegove 70-godišnjice god. 1926. hrvatski se je narod odužio svome naučenjaku na neobično svečan i srdačan način, a Hrvatsko prirodoslovno društvo izdalo je njemu u počast odlično opremljenu spomenicu.

Geološko proučavanje Bosne i Hercegovine bilo je znatno unaprijedjeno dolaskom geologa F. Katzera u Sarajevo 1898., koji je izradio novu preglednu geološku kartu Bosne i objelodanio više geoloških radova naročito o rudnim ležištima i ostavio nedovršenu svoju geologiju Bosne. Okoliš Sarajeva detaljno je proučavao bečki geolog E. Kittl (Beč 1904.). Paleontologiju Bosne unaprijedili su P. Oppenheim,* F. Hauer, H. Engelhardt, R. Kraus, I. Turina i drugi.

U isto vrijeme sa Gj. Pilarom, a kasnije sa C. Gorjanovićem bio je profesorom zoologije na sveučilištu u Zagrebu i direktorom Zoološkog muzeja Spiro Brusina, rodom Zadranin. Kao što je čuveni francuski zoolog G. Cuvier posvetio znatan dio svoga naučnoga rada proučavanju fosilnih sisara pariškog basena, kao što se zoolog J. Barrande potpuno predao proučavanju čuvene faune avertebrata češkoga paleozoika, tako je i naš S. Brusina posvetio znatan dio svoga rada proučavanju fauni školjkaša našega neogena. Mnogi su njegovi radovi posvećeni opisu čuvene pontijske faune Okrugljaka, Markuševaca, okoliša Karlovca itd. No najvažnija su mu djela: Gradja za neogensku malakološku faunu, Zagreb 1897. i »Iconografia molluscorum fossilium«, Zagreb 1902., koja obuhvaćaju znatan dio fosilne faune mladjeg tercijara Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, a od česti i ostalog slavenskog juga. Po tim djelima izdiže se S. Brusina kao malakolog i paleontolog velikog kalibra, čiji su radovi naišli na veliko priznanje u naučnom svijetu. Oni su i danas neiscrpljiva riznica za proučavanje našeg tercijara.

Kolikim je domoljubnim žarom radila ova starija generacija na proučavanju rodjene grude može da služi kao najljepši primjer klasična zbirka kongerijske faune okoliša Okrugljaka kod Zagreba, koju je neobičnim marom i pomnjom sabrao I. Kiseljak, a koja je i danas jedan od najljepših uresa našeg Geološkog muzeja.

Novo osnovanu katedru za mineralogiju i petrografiju preuzeo je M. Kišpatić god. 1894. Njegov je naučni rad pretežno petrografski. Neobičnom predanošću proučava on kamenje, koje sabire u planinama Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Bosne, tako da ima u našim krajevima malo kristalastih stijena, koje on nije proučavao. Najveći dio tih studija objelodanjen je u »Radu« Jugoslavenske akademije. Pa i naše znanje o petrografiji Zagrebačke gore, koja je i danas još tvrd orah za geologa i petrografa zahvaljujemo u prvom redu tom našem skromnom i samo nauci predanom naučenjaku, koji može zaista da posluži kao uzor našoj mladjoj generaciji mineraloga i petrografa.

Obilazeći krajeve našega krša zapazio je M. Kišpatić znatna ležišta boksita i pristupio veoma temeljitom njihovom proučavanju, koje se najbolje odrazuje u njegovoj raspravi: Bauxite des kroatischen Karstes und ihre Entstehung. Pored petrografskih treba istaknuti i njegove mineraloške (Rude u Hrvatskoj, 1901.) pa i seizmološke radove. Njegov je naučni rad iscrpljivo prikazao F. Tućan, »Rad«, Zagreb 1930.

Mi smo time samo u glavnim crtama spomenuli reprezentante naše starije generacije geologa i mineraloga, kod čega su obzirom na kratko odmjeren prostor mineralozi ostali znatno prikraćeni. Kao što se iz navedenoga razabire, razvoj je geologije i mineralogije u Zagrebu u najtjesnijoj vezi sa osnutkom sveučilišta i prirodoslovnih muzeja, koji tvore jednu naučnu cjelinu s istoimenim zavodima univerziteta i stoje pod upravom sveučilišnih profesora filozofskog fakulteta. Ova je naša stara garda dala Hrvatima neobično savjesne i seriozne naučenjake, koji su ime naše nauke i naših naučnih zavoda pronijeli diljem kulturnoga svijeta.

Dr. Mijo Kišpatić

Od sadanjih radnika na polju geologije i paleontologije u našim krajevima treba spomenuti proučavanja F. Šuklja o našem tercijaru, morfološka i geološka ispitivanja J. Poljaka i t. d. Od starijih formacija proučavan je naročito trijas. Geološko kartiranje provadjano je u različitim našim krajevima. Na tome je polju naročito mnogo radio F. Koch.

Preuzevši upravu Geološkog zavoda i muzeja u Zagrebu pristupilo se g. 1928. reorganizaciji tih naših institucija. U novije su vrijeme sabrane znatne zbirke iz našeg karbona, jure i tercijara, a vršena su i geološka proučavanja na terenu ponajviše uz pomoć Jugosl. akademije i savske banovine.

U mineralogiji i petrografiji naslijedio je M. Kišpatića g. 1918. njegov učenik F. Tućan kao profesor univerziteta i direktor Mineraloško-petrografskog muzeja. Brojni su njegovi radovi iz područja mineralogije i petrografije, od kojih su najpoznatija istraživanja naše crljenice ili tere rose. U novije se vrijeme dao F. Tućan na mineraloško-petrografska proučavanja Južne Srbije, u kojem radu sudjeluju i njegovi učenici L. Marić i Lj. Barić. Prostor nam ne dozvoljava, da na ovom mjestu potanje iznosimo rad naših sadanjih mineraloga i petrografa. Ujedno su geologija sa paleontologijom s jedne, a mineralogija sa petrografijom s druge strane već davno potpuno odijeljene nauke od kojih bi svaka za sebe zahtijevala poseban prikaz razvoja.

Prije 50 godina napisao je Gj. Pilar »O napretku mineralogije i geologije u nas« slijedeće riječi: »Za daljnjih pedeset godina, kada se bude slavila stogodišnjica hrvatskoga preporoda, moći će se konstatovati napredak u svim granama nauke u geometričkoj progresiji, tada će se još jasnije opaziti upliv Jugoslavenske akademije i sveučilišta na razvoj nauka. Naše sveučilište čini svoju dužnost, premda čednim pomagalima snabdjeveno, jer je očito da se ljubav za naukom i naučnim istraživanjima kod naše učeće mladeži sve to više množi«.

Kao što se iz prije navedenoga razabire prognoza Gj. Pilara bijaše u glavnom tačna, jer je razvoj geologije i mineralogije u toku posljednjih 50 godina učinio znatan napredak. Što se naše »učeće mladeži« tiče, to se naročito kod muškog dijela njezinog opaža već dugi niz godina potpuno skretanje na studij primjenjenih nauka, pa je u kulturnom i nacionalnom interesu neophodno potrebno da se poduzme shodno i omogući, da se jedan i to bolji dio naše omladine posveti posebnom studiju prirodnih nauka, jer se bez toga ne može izgraditi valjan naučni podmladak, a naše će srednje škole od toga imati mnogo štete.

Da i danas u širim slojevima našega naroda nije prestao smisao za nauku najbolji je dokaz to, da je Geološki muzej u Zagrebu upravo ovih dana primio na poklon odličnu zbirku fosila sa otoka Korčule, koju je velikim trudom sabrao naš vrijedni seljak g. Luka Vojvodić.

Izgradnja novih primijenjenih fakulteta u Zagrebu kočila je znatno razvitak starih fakulteta, pa je silom prilika već davno predvidjena gradnja prirodoslovnih muzeja i instituta danas dalje od izvršenja, nego što je bila pred 25 godina, premda je i to jedna od naših najvažnijih kulturnih potreba, od koje će bitno ovisiti daljnji razvoj geologije i mineralogije u našim krajevima.*

* O naučnom radu akademika, sveuč. prof. g. dra. Marijana Salopeka, pisca ovog prikaza, v. Akademijin »Ljetopis«, sv. 43. (op. ur.).

* Dr. VLADIMIR VRANIĆ

RAZVITAK MATEMATIKE I SRODNIH DISCIPLINA KOD HRVATA OD GODINE 1860. DO DANAS

Hrvatsko sveučilište osnovano je god. 1874., tako da o razvitku bilo koje znanosti kod nas može biti govora tek od toga datuma. Dok nema sveučilišta kao žarišta nauke ne postoji ni mogućnost da se razvije nauka, jer nauka treba svoj forum, gdje se predaje, treba svoje seminare, biblioteke i zavode, gdje se proučava.

To sam smatrao za potrebno da spomenem i da tako istaknem da stvarno prije godine 1874. kod nas nije bilo gotovo nikakovih naučnih radnika a pogotovo ne matematskih. Imamo doduše već prije toga Marina Getaldića (1566.—1626.) te Rudjera Boškovića (1711.—1787.), ali naročito potonji velik matematik i filozof stvarno je djelovao uvijek u tudjini.

Za matematiku kažu, da je jedna od najtežih naučnih disciplina. Taj renomé zahvaljuje ta nauka svojim formulama, koje zahtijevaju, želimo li ih shvatiti, često izvjesnu oštrinu uma i neko naročito shvaćanje. Uspije li prodrijeti u dubinu te nauke postaje ona vanredno jednostavna, laka i lijepa po svojoj savršenoj neprotuslovnosti. Cilj je matematičara da taj sistem izgradjuje i da proširuje tu nauku i da ujedno time daje ostalim naukama sredstvo i pomagalo. Spor je u tome je li cilj matematske nauke samo izgradjivanje te nauke bez obzira na praktičnu primjenu ili ima biti cilj matematike da bude korisno pomagalo svim naukama, prvenstveno fizici i tehnici.

Većina matematičara ogradjuje se od te praktične primjene, smatrajući svoj rad nekim l'art pour l'art-izmom, u novije doba počinje da prevladava i ono drugo mišljenje, da matematika mora da se obazire i na druge nauke. Već danas opažamo da moderna fizika često ne može neke svoje rezultate da zaodjene u formule, jer matematika još nije tako daleko doprla.

Imajući tako pred sobom svoj cilj ili u jednom ili drugom smislu matematičar studira probleme, koji ga lično interesiraju. Kod toga u pojedinim naučnim centrima nastaju posebni smjerovi, gdje se oko pojedinih autoriteta matematičari većinom bave istim ili sličnim problemima. To opažamo u društvu, koje se skupilo oko Emile Borela, Felixa Kleina, Davida Hilberta itd. Njihovi prijatelji i djaci rado se prihvaćaju onih problema s kojima se njihovi duševni vodje bave i takav, da se tako izrazim, zajednički rad mora nužno voditi do velikih rezultata.

Za razvoj matematike potreban je takav »kružok« u kome se mogu medjusobno diskutirati problemi i ideje, jer samo na taj način nauka se može oplodjivati. Gdje takovih kružoka nema, tamo ne možemo očekivati epohalnih rezultata.

To sam htio da naglasim prije nego kažem koju o razvitku matematike kod nas.

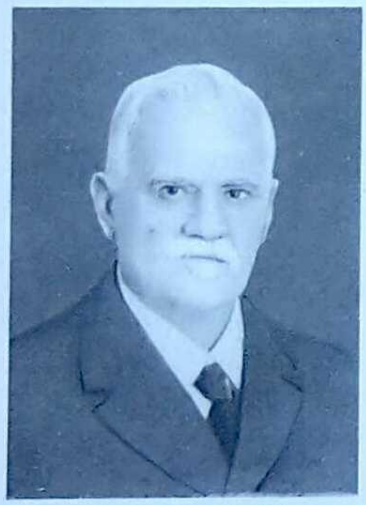

Dr. Vladimir Varićak

Mi nismo imali nikada takav »kružok« i mi ga nismo niti mogli imati. Onih par matematičara, što su u ovo 60 godina kod nas radili, imali su svaki svoj »problem« kojim su se bavili, a s tim istim problemima istodobno se gotovo nitko drugi nije bavio. Radnje su se publicirale, koje je redovno na čitavom slavenskom jugu čitalo nekoliko osoba, gdje je tu dakle bila dana mogućnost za diskusiju, polemiku, kritiku? A konačno nije li zaista u nauci lijepi onaj čas, kad čovjek rješivši problem može s istim da istupi pred forum u čvrstoj želji, da svoju tezu i odbrani? To su eto nepobitne činjenice, koje moramo imati u vidu kad govorimo o razvitku naročito matematike kod nas. U drugu ruku treba imati puno poštovanje prema onim našim naučnim radnicima, koji su usprkos tih negativnih činjenica naučno radili i naučno stvarali. U matematiku ubrajamo slijedeće glavne discipline: višu analizu, algebru, teoriju brojeva, račun vjerojatnosti, numeričko računanje, geometriju itd. U širem smislu potpada pod matematiku i teorijska fizika.

Zanimljivo je, kako su se naši matematičari, koji istodobno žive, porazdijelili na ove grupe, pa rijetko vidimo da bi se barem dvojica zanimala istom grupom.

Promatrajući matematski rad kod nas, mi ćemo se prvenstveno baviti radom zagrebačke škole, jer se stvarno kod Hrvata takav naučni rad mogao samo u Zagrebu kao sjedištu sveučilišta razvijati.

Prvi koga susrećemo je dr. Karlo Zahradnik (umro 1916.), koji je bio prvi profesor matematike na zagrebačkom sveučilištu. Njegovi prvi radovi publicirani u akademiji izašli su godine 1877. On je isprva publicirao radove iz više analize, dok je poslije prešao posve u geometriju. On je kasnije napustio Zagreb i postao profesor na tehnici u Brnu.

Njegov nasljednik je dr. Vladimir Varićak (rodj. 1865.), koji već djeluje punih 40 godina na zagrebačkom sveučilištu, pa je uz njegovo ime vezan gotovo čitav razvoj naše nauke u ovim krajevima. Prof. Varićak bavio se iz početka takodjer višom analizom (njegov prvi rad u Akademiji nalazimo već godine 1891.), dok se kasnije pretežno bavi Neeuklidskom geometrijom, teorijom relativnosti i studijem djela Rudjera Boškovića. Tim svojim radom stekao si je dr. Varićak ime i u inozemstvu, naročito svojom neeuklidskom interpretacijom, teorije relativnosti. Dru Varićaku uspjelo je naime pokazati, da se čuvene Einsteinove formule teorije relativnosti mogu posve pojednostaviti, ako uzmemo da u prostoru, s kojim operiramo ne vrijedi Euklidova geometrija, već neeuklidska t. zv. Lobačevskova geometrija.

Osim tim problemima dr. Varićak bavi se mnogo studijem Boškovićevih radnja, pa imamo njemu mnogo da zahvalimo, da nam je rad tog našeg velikog matematičara danas toliko bliz i poznat. Dr. Varićak mnogo je publicirao u inozemnim i tuzemnim stručnim časopisima, predaleko bi nas odvelo da sve te radnje citiramo, to više što je taj njegov rad danas i široj javnosti dovoljno poznat, a kao takav poznat je i priznat vani. Dr. Varićak izdao je i srednjoškolske matematske udžbenike.

U galeriji naših matematičara zauzima vidno mjesto nažalost prerano umrli dr. Juraj Majcen (1875.—1924.). Majcen je bio geometričar par exellence, bio je bezuvjetno jedan od naših najmarljivijih učenjaka. Obilan je njegov rad publikovan u Jugoslavenskoj akademiji, sve same radnje iz područja geometrije. Majcen je bio i inače agilan pišući uzorne udžbenike, te svoja vlastita predavanja, a bio je i urednik mnogih naših naučnih publikacija. Smrt je prekinula taj rad u naponu njegove muževne snage, otevši tako sveučilištu odličnog predavača.

Geometrijom bavio se kod nas i dr. David Segen (1859.—1927.), koji je bio svojedobno profesor geometrije na našem sveučilištu. Objelodanio je nekoliko radnja u Radu Akademije o vitoperim plohama. Bio je odličan pedagog.

Neeuklidskom geometrijom bavi se gdja dr. Zdenka Makanec, a sintetičkom geometrijom dr. Juraj Justinijanović, profesor pomorske akademije u Dubrovniku.

Algebrom i teorijom brojeva bavio se kod nas dr. Stjepan Bohniček (rodj. 1872.), koji je publicirao mnogo radnja iz tog područja. Djelovao je kao profesor na filozofskom i poljoprivredno-šumarskom fakultetu.

U istom području uspješno je radio i dr. Marije Kiseljak (rodj. 1882.). Prof. Kiseljak publicirao je veliki niz radnja naročito iz teorije brojeva. Te su radnje izašle u Radu Jugoslavenske akademije i ostalim našim stručnim glasilima, a mnoge njegove radnje izašle su i u uglednim stranim časopisima kao na pr. u Monatshefte für Mathematik u. Physik. Zeitschrift für mathematischen und naturwissenschaftlichen Unterricht. Archiv der Mathematik und Physik itd. Od god. 1919. bio je Kiseljak profesor na tehničkom fakultetu iz više matematike, a kasnije i profesor na filozofskom fakultetu iz geometrije. U tom svojstvu bio je jedan od naših najboljih predavača i organizatora, koji je. ispravno shvativši svoj položaj, usprkos najvećih poteškoća počeo i s publiciranjem prvog udžbenika iz više matematike na našem jeziku.

Čistom matematikom bavi se i dr. Željko Marković (rodj. 1889.). Njegovo je područje viša analiza, naročito diferencijalne i integralne jednadžbe. Radnje su mu publicirane u Radu akademije, te u Proceedings of the Cambridge Philosophical Society. Dr. Marković profesor je više matematike na tehničkom fakultetu.

Od aktivnih profesora sveučilišta bavi se studijem krivulja Juraj Božićević (rodj. 1877.). Radnje su mu publicirane u Radu Akademije Godišnjaku sveučilišta itd. Piše i srednjoškolske udžbenike.

Geometrijom bavi se i sveučilišni profesor dr. Rudolf Cesarec (rodj. 1889.). Štampao je u Radu Akademije raspravu »O neeuklidskoj geometriji osnovanoj na apsolutnom jednoplošnom hiperboloidu i o konstrukciji pravilnih ortogona«. Njegova radnja o proračunavanju ortogona hiperbolne ravnine izašla je u Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, a radnja »Sur les triples spirales logarithmiques dans l'espace« izašla je u Bulletin de la Société mathématique de France.

Od naše mladje generacije matematičara zauzima naročito mjesto dr. Vilim Feller. Rodjen 7. VII. 1906. u Zagrebu, promoviran je već sa 20 godina u Göttingenu, s 23 godine već je docenat u Kielu i bio bi danas vjerojatno već i profesor na tamošnjem sveučilištu, da ga nisu prilike u Njemačkoj prisilile da napusti tu zemlju. U ovo par godina

* Ovaj članak napisao je na poziv uredništva dr. Vladimir Vranić. Po svom zanimanju je podravnatelj i matematičar (aktuar) Jadranskog osiguravajućeg društva u Zagrebu i honorarni nastavnik Ekonomsko-komercijalne visoke škole. Napisao je nekoliko rasprava koje su publicirane kod nas i u inozemstvu (Zeitschrift für mathematischen und naturwissenschaftlichen Unterricht, Zeitschrift für angewandte Mathematik und Mechanik, Jahresbericht der deutschen Mathematiker-Vereinigung), pa kako se, i ako ulazi u okvir teme, autor radi skromnosti nije htio spomenuti, dodajemo ovu bilješku. (Op. ured.).

Feller je napisao bezbroj radnja, koje su u naučnom svijetu svratile na njega pažnju. Njegovo je područje viša analiza i on operira u tom dijelu nauke vještinom koja zapanjuje.

Vilim Feller živi danas u Stockholmu.

Spomenuo sam gore glavne pretstavnike matematike u Hrvata u posljednjih 75 godina.

Krivo bih medjutim učinio, ako bih prešutio i uvažene beogradske matematičare dra Mihajla Petrovića (rodj. 1868.), dra Bogdana Gavrilovića (rodj. 1863.), dra Milutina Milankovića (rodj. 1870.) i dra Jovana Karamatu (rodj. 1902.), koji su saradjujući prvenstveno u Radu Akademije, sudjelovali u razvitku naše matematike.

Isto je saradjivao kod nas i ljubljanski profesor dr. Josip Plemelj (rodj. 1873.).

Kratkoća prostora ne dopušta mi, da spomenem i sve ostale naučne radnike koji su djelovali na polju matematike i njenih primjena. Želim samo da spomenem, da su u utakmici s našim matematičarima uspješno sudjelovali i naši fizičari, i to na filozofskom fakultetu pokojni sveučilišni profesor dr. Vinko Dvoržak (1848.—1922.), koji se istakao naročito na polju eksperimentalne fizike osobito akustike. Dr. Stanko Hondl (rodj. 1873.), rektor sveučilišta, koji se mnogo bavio općim rezultatima fizike i napisao jedan udžbenik, dr. Ladislav Stjepanek (rodj. 1877.), čija je domena teorijska fizika, te dr. Vladimir Vrkljan (rodj. 1894.), kao reprezentant naše mladje generacije. Njegove radnje iz teorijske fizike publicirane su u mnogim uglednim njemačkim časopisima, a i kod nas.

Dr. Marin Katalinić publicirao je radove o električnoj struji.

Na tehničkom fakultetu radi s velikim uspjehom na polju fotokemije dr. Ivan Plotnikov (rodj. 1878.); termodinamikom bavi se profesor kemije dr. Vladimir Njegovan (rodj. 1884.). Dr. Milivoj Prejac (rodj. 1884.) napisao je radnje o titrajima štapova. Dr. Josip Lončar (rodj. 1891.) istaknuo se radovima iz teoretske i eksperimentalne elektrotehnike, koji su publicirani kod nas i u inozemstvu.

Ne bi bilo u redu da ne spomenemo i naše meteorologe u prvom redu dra Stjepana Škreba (rodj. 1879.), koji je publicirao radove iz svoje struke takodjer i vani.

Isto imamo publikacije iz meteorologije i od dra Josipa Goldberga (rodj. 1885.).

Iz istoga područja nalazimo mnogo publikacija i od dra Andrije Mohorovičića (rodj. 1857.), vrlo zaslužnog nestora naše meteorologije i seizmografije.

Njegov sin dr. Stjepan Mohorovičić (rodj. 1889.) napisao je veliki niz rasprava iz matematike, a kasnije meteorologije i fizike. Te radnje publicirane su kod nas u Radu akademije i drugim stručnim časopisima.

Spominjem još dr. Otona Kučeru (1857.—1931.), koji je stekao naročite zasluge oko popularizacije fizike kod nas.

Nisam se upustio u podrobno ocjenjivanje rada naših fizičara zbog pomanjkanja prostora, morao sam se za to zadovoljiti s time, da samo, kao što je naprijed navedeno, sumarno citiram najglavnije reprezentante.

Kušao sam eto u glavnim crtama da podam sliku razvitka matematike i njenih primjena kod nas. Ta slika nije potpuna, ali daje nam ipak predodžbu koliko smo u toj struci do danas učinili.

Vidjeli smo da imamo odličnih pretstavnika te nauke, koji bi bili u stanju da dolično reprezentiraju i znatno veća sveučilišta.

Jedino mi je žao, da mi tih naučenjaka nemamo više i da ne vidim, kako sam već uvodno spomenuo, sve te učenjake da rješavaju i zajednički, naučne probleme. Nama manjka upravo taj zajednički rad. Nikada se nije pomišljalo na to, da se sve te matematičare na najvišim mjestima kao i ostale matematičare poveže i da se na taj način stalno uzgaja podmladak, koji bi tu nauku mogao korisno proučavati.

Nije li zatim neobično, da filozofski fakultet tako velikog sveučilišta ima samo jednu katedru čiste matematike, koja je namijenjena samo višoj analizi. Nemamo katedre za algebru i teoriju brojeva, pa se zbog toga već izvjesno vrijeme taj dio matematike uopće ne predaje. Na filozofskom fakultetu imamo samo jednog profesora čiste matematike, a nijednog docenta i zbog toga ono što se predaje iz matematike to je vrlo malo u poredbi s opsežnosti te struke. Na tom fakultetu, koliko je meni poznato, još se nije predavao račun vjerojatnosti, matematska statistika, numerično, grafičko i mehaničko računanje i ako će svako morati priznati ogromnu važnost tih nauka za čitavu primjenu, a naročito za modernu fiziku, tehniku i uopće praksu. Mislim da smijem bez pretjerivanja da ustvrdim, da je taj dio matematike sigurno toliko važan, ako ne i važniji, od na primjer teorije eliptičnih funkcija. I dok sva sveučilišta inozemstva u tom pogledu drže korak s napretkom nauke, mi se u tom pogledu ne micemo.

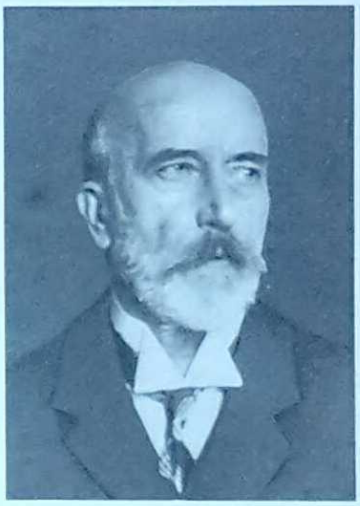

Dr. Andrija Mohorovičić

Možemo li u tom smislu govoriti o razvitku matematike kod nas?

Zbog ovog pomanjkanja katedra, docentura i asistentskih mjesta vjerujem da su se izgubili mnogi talenti, kod čega lojalno priznajem, da su mnogo krive i naše nemoguće proračunske prilike, koje su svakako kočile sav naš kulturni razvoj.

Za sveučilišta ne smije se štediti i bogatim dotiranjem istih mora se dati mogućnost i nabavljanja knjiga i postavljanja velikog broja profesora, docenata i asistenata.

Ako to ne bude moguće postići u dogledno vrijeme, naše će sveučilište i sve naše visoke škole spasti na razinu tvornice diploma. Posljednji je čas da spasimo od toga naše najviše učevne zavode, ali kod toga ne smijemo samo čekati da država učini svoju dužnost, već je stvar i sveučilišta samoga, da i opet ispravnim odgojem podmlatka na tom djelu obnove saradjuje. Inače ćemo i sami biti krivi za naš neminovni kulturni nazadak, jer se kultura jednog naroda ne mjeri samo po broju naučnih zavoda, već i po izvršenim djelima.

I ja, eto, nemam druge želje, nego kad za 25 godina budemo opet promatrali razvitak naše nauke, da bilanca bude pozitivnija.

Dr. ANTUN VRGOČ

FARMACIJA KOD NAS U ZADNJIH PEDESET GODINA

Okupacijom Bosne g. 1878. došli su svi Hrvati u jednu državu pak su se odmah počeli organizirati i osnivati razna kulturna i gospodarska društva. Na čelu toga pokreta stajala je Hrvatska i Slavonija, koja je prema ugarsko-hrvatskoj nagodi od g. 1868. imala svoju autonomiju, makar i malu, skučenu državnost i bila autonomna na području školstva, uprave i zdravstva. Pitanje naobrazbe naših liječnika i ljekarnika bilo je goruće, pak ga se je trebalo riješiti i osnovati školu za farmaceute odnosno medicinski fakultet. Prvi pokušaj, da se osnuje farmaceutska škola u Zagrebu pada u godinu 1878., ali nije uspio. Naši mladi farmaceuti morali su ići na sveučilišni studij u Austriju, ponajviše u Beč, gdje je bila najbolja škola za farmaceute, a to je bilo skopčano sa velikim izdacima osobito za putovanje.

Madžari su htjeli spriječiti razvoj Hrvata u svakom pogledu, znanstvenom, gospodarskom, financijalnom, školskom i zdravstvenom, jer je postojala mogućnost, da bi ojačani Hrvati stali na čelo nezadovoljnika. Toga radi nisu Madžari dozvolili na području zdravstva, da se osnuje medicinski fakultet u Zagrebu sve do g. 1917., akoprem je taj fakultet bio hrv. sveučilišnim zakonom fundiran. Farmaceutska škola osnovana je g. 1883. kao posebni odjel filozofskog fakulteta uza sve zapreke sa raznih strana.

Naučna osnova od g. 1883. bila je jednaka austrijskoj farmaceutskoj osnovi visokih škola za naobrazbu farmaceuta. U Europi su bile u to doba farmaceutske škole većinom vezane sa raznim fakultetima, tako sa medicinskim ili filozofskim, a najredje sa tehničkim. Kod nas su farmaceutsku školu osnovali uz filozofski fakultet prvo zato, jer u to doba nije bilo u Zagrebu medicinskog fakulteta, a drugo zato, jer su sve pomoćne znanosti za farmaciju (kemija, fizika i botanika) bile na filozofskom fakultetu. Prva ta naša naučna farmaceutska osnova zahtijevala je četiri razreda gimnazije sa latinskim i četiri godine prakse u kojoj javnoj ljekarni te iza toga dvogodišnji sveučilišni studij (jednu godinu i to prvu za pomoćne znanosti, a drugu za farmaceutske predmete, onda za farmaceutsku kemiju i farmakognoziju). Po ovoj osnovi mogli su praviti i doktorat farmacije oni slušači, koji su imali ispit zrelosti sa latinskim,a još su jednu godinu dana bili upisani na filozofskom fakultetu. Godine 1888. uvelo se šest razreda gimnazije i trogodišnja praksa za početnike, a g. 1914. ispit zrelosti sa dvogodišnjom praksom i dvogodišnjim studijem na sveučilištu. Reforma famaceutskog studija od g. 1928. traži jednogodišnju praksu u ljekarni i tri godine na sveučilištu. Opseg je glavnim predmetima povećan, uvedena je nova farmaceutska disciplina tzv. farmaceutska tehnologija i neke nove pomoćne znanosti kao fizikalna kemija, higijena sa bakteriologijom, anatomija sa fiziologijom čovjeka, farmakologija, ispitivanje živežnih namirnica te napokon zdravstveno zakonodavstvo i knjigovodstvo. Dok su Hrvati bili u sklopu bivše Austro-Ugarske, moralo se je paziti kod svake reforme farmacije, da se ona ne razlikuje mnogo od austrijske, jer je velik broj naših magistra farmacije išao u Bosnu-Hercegovinu, Dalmaciju, Istru, a nešto i u južnu Ugarsku, pak su u tim zemljama uz svoj posao vršili i imali posebnu kulturnu i narodnu zadaću da izvrše. Ti su naši ljekarnici, gospodarski i financijalno neodvisni od državne vlasti, stajali u većini slučajeva na svome mjestu u najtežim časovima, kada su Hrvate najžešće progonili n. pr. za doba Kalaja u Bosni.

Glavni predmeti farmaceutske znanosti od g. 1883. do 1928. bili su farmaceutska kemija i farmakognozija. Farmaceutsku su kemiju predavali Janeček (od 1883.—1924.), St. Miholić (g. 1925/26.), Vrgoč (od 1926.

do 1928.), Obajdin (od 1928.—1933.) i Mladenović (od 1933. do danas). Farmakognoziju su predavali Jiruš (od 1883. do 1886.), Janeček (1886/7.), Domac (od 1887.—1923.) i Vrgoč (od 1924. do danas).

Kada je g. 1883. osnovan farmakognoški zavod sa zbirkom bio je priklopljen botaničko-fiziološkom zavodu, jer se je u ono doba držalo, da je farmakognozija (znanost od drogama t. j. ljekovitim tvarima iz bilinstva i životinjstva) primijenjena botanika ili da se drugačije izrazim, da je ona nauka o robi, a kao takva da nije samostalna. Farmakognoški je zavod iza svoga poroda bio samo kabinet sa kojih 800 droga u dva ormara, koja su bila smještena od svoje maćuhe, samostalne botanike, u hodnik kod starog botan. fiziološkog zavoda. Dotacija je za farmakognoški zavod iznosila u to vrijeme 150 forinti austr. vrijednosti.

Čim je prof. Domac preuzeo g. 1896. stolicu za farmakognoziju odvojio je farmakognoški zavod od botaničkog. Ističem, da smo mi *Hrvati kao mali narod, prvi na svijetu ustrojili samostalni farmakognoški zavod*, dok su ostali narodi na svijetu imali stolicu farmakognozije i farmakognoški zavod bilo uz farmakologiju, bilo uz opću ili farmaceutsku kemiju, bilo uz botaniku te napokon uz tehnološku kemiju. Zasluga je dakle prof. Domca, da je on prvi na svijetu u praksu proveo ideju i nazor prof. Tschircha iz Berna, utemeljitelja moderne farmakognozije, da farmakognozija kao znanost nije ničiji privjesak nego da je samostalna znanost. Prema stanju znanosti radilo se u ono doba samo mikroskopski na farmakognoškim vježbama, da se u tančine upozna sve ljekovito oficinelno bilje. Farmakognoški zavod dobio je svoje nove prostorije god. 1900. u kemijskoj zgradi na starom Akademičkom trgu i imao šest soba, od toga dvije lijepe dvorane za mikroskopiranje. Te je godine imao oko dvadeset mikroskopa i 1500 droga. Dotacija je iznosila 250 for. austr. vrijednosti. Kasnije je prof. Domac nabavio još deset mikroskopa, a njegov nasljednik prof. Vrgoč trideset, tako da sada može raditi na vježbama u dva, odnosno tri turnusa 120—180 slušača. God. 1920 preselio se je farmakognoški zavod na Marulićev trg br. 20 II. kat, gdje ima dvanaest prostorija, a od toga dvije velike i zračne dvorane za mikroskopiranje i dvije sobe za zbirku.

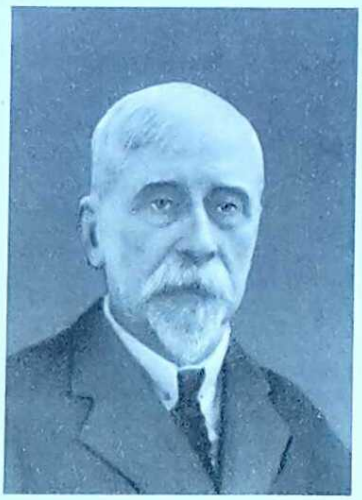

Prof. Gustav Janeček

Prof. Julije Domac

Zbirka odnosno muzej droga vrlo je važan za farmakognošku obuku. Sadašnja zbirka sastoji od nešto više od tri hiljade droga, medju njima nekoliko vrlo rijetkih, kakvih danas nema više u trgovini droga. Tako n. pr. zeleni i crni opekasti čaj, oko 40 raznih rijetkih kininskih kora, raznih tropskih i subtropskih ljekovitih bilina te veliki broj ljekovitih bilina naše pučke kao i inozemne medicine. Za vježbe služi i 200 trajnih preparata te mala zbirka izlučenih djelatnih tvari.

Knjižnica farmakognoškog zavoda ima nešto preko 1200 svezaka ponajviše iz farmakognozije, farmakokemije, zatim 12 časopisa i najvažnije udžbenike farmakognozije u skoro svim modernim jezicima. Osobito je vrijedan odio starih dispenzatorija, hortusa, farmakopeja i inih rijetkih starijih knjiga, medju njima neke starije ikavske i kajkavske ljekaruše. U najnovije je doba počeo prof. Vrgoč sakupljati stare spise, koji se tiču ljekarstva u bivšoj hrv. slav. vojnoj Krajini i od sabranog materijala jedan dio proučio i objelodanio u jednoj monografiji. Proučene spise predao je prof. Vrgoč Zemaljskom arhivu u Zagrebu, gdje će se osnovati posebni odio za stare farmaceutske spise, a tamo će biti predani i svi ostali spisi, čim ih on obradi. Ti spisi čine jedno vrlo zanimivo područje iz našeg starog kulturnog i zdravstvenog života pak *treba na temelju njihovom napisati povijest hrvatske farmacije*. Zbirka i knjižnica farmakognoškog zavoda jedine su svoje vrsti u Jugoslaviji, pak predstavljaju prema tome jednu osobito veliku i znanstvenu i materijalnu vrijednost.

Prof. Domac je sve do svoga odlaska u mirovinu vršio vrlo zdušno svoju dužnost kao nastavnik, preko polovicu vremena svojeg službovanja sâm t. j. bez pomoći asistenta. Kao što u svakoj znanosti, tako i u farmakogroziji uz obaveznu obuku treba gajiti i čistu znanost t. j. samostalno raditi i istraživati. Kao rezultat toga rada nikle su mnogobroine znanstvene rasprave sa anatomskog, kemijskog, povjesnog i forenzičnog područja farmakognozije. Tako n. pr. o našem opiju, našoj žestici, skopoliji, o problemima ljekarstva za vrijeme bivše hrvatsko-slavonske vojne Krajine itd. itd. Te su rasprave izašle u našim kao i inozemnim časopisima na hrvatskom, njemačkom i engleskom jeziku, a napisali su ih prof. Domac, prof. Vrgoč, asistenti Akačić i Marković. U najnovije doba posvećuje se osobito velika važnost farmakokemijskom istraživanju našeg ljekovitog bilja i kuša se pronaći metode, kako bi kulturom mogli povećati postotke na djelatnim njihovim tvarima. To je jedan vrlo važan problem ne samo za ljekarstvo nego i za gospodarstvo. Ako bi se na mjesto naših žitarica, koje se slabo rentiraju, uvela kultura ljekovitih bilina barem za našu unutrašnju potrebu taj bi nam korak bez dvojbe mnogo doprinjeo riješenju naše agrarne krize. Dodamo li svem ovom znanstvenom radu još i pedagoški, to moramo ustanoviti, da se je uložilo mnogo truda za odgoj farmaceutskog podmlatka, za nove magistre farmacije. Od osnutka farmaceutske škole pa sve do sada svršilo je farmaciju nešto manje od dvije tisuće magistara. To je svakako jedan ogromni posao naučiti tako veliki broj slušača, uliti im znanje i osposobiti ih za praktični rad u ljekarnama.

Preselenjem na Marulićev trg dobio je farmakognoški zavod g. 1920. toliko prostorija, da je dvije od njih počeo uredjivati za kemijski znanstveni rad. God. 1930. proširio se je farmakognoški zavod još više i pretvoren je zaključkom filozofskog fakulteta te godine u farmaceutski zavod na široj bazi, a pod vodstvom i upravom prof. Vrgoča, a sastoji: 1. iz farmakognoškog odjela; 2. iz farmaceutsko-tehnološkog (praktična farmacija); 3. zavoda za istraživanje živežnih namirnica, te 4. i drugih odjela, koji bi se pokazali potrebnima i moralo ih se osnovati. Time se je farmakognoški rad postavio više u širinu a nužno ga je razviti i u dubinu. Toga radi je i dobio g. 1932. farmaceutski zavod i jednu docenturu za farmaceutsku tehnologiju. Kako se anatomsko-kemijski radovi ne mogu vršiti bez mikrofotografije to je g. 1933. uredjen odio za mikrofotografiju kao i opću fotografiju sa svom potrebnom aparaturom, a nabavljen je posebni mikroskop za istraživanje na području luminiscencije.

Farmakognoški zavod ima još jednu tešku dužnost i zadaću da izvrši i da neprestano istražuje u prah satrvene otrovne biline, kao corpora delicti, pak mora dokazati i ustanoviti, da se zaista nalazi stanovita otrovna bilina u tome prašku. Izdana stručnja mnijenja o tome služila su prije a služe i sada kao stručna podloga za sudsku odluku. Nekoliko tih mnijenja objelodanio je prof. Domac, a u najnovije doba prof. Vrgoč zajedno sa prof. Mikuličićem kazuistiku rjedjih i zanimljivijih otrovanja kod nas (god. 1933.). Prof. Domac je bio kroz sve vrijeme svoga službovanja članom zdravstvenog vijeća hrvatske vlade u Zagrebu i izradio je veliki broj stručnih mnijenja obzirom na razna farmaceutska pitanja i na razne prijeporne diskusije i slučajeve u ljekarstvu. Otkako je g. 1932. izdan pravilnik o ljekovima i ljekovitim specijalitetima (sa svim svojim nadopuncima), a prije toga osnovan Stalni stručni savjet za ispitivanje ljekova, prof. Vrgoč je izradjivao razna stručna mnijenja o najvažnijim i spornim pitanjima farmakognozije, a i glavni je referent za lijekove specijalitete napravljene iz ljekovitog bilja.

Farmaceutska kemija, drugi glavni, a možda još i važniji farmaceutski predmet, nema posebne stolice kao ni posebnog zavoda, nego je spojen sa zavodom opće kemije na filozofskom fakultetu. Prof. Janeček ima velike zasluge za farmaceutsku kemiju, koju je predavao nešto više od četrdeset godina, jer je svejedno kao i prof. Domac odgojio veliki broj ljekarnika, sabrao i uredio zbirku najvažnijih neorganskih preparata, i jer je davao razna stručna mnijenja Zdravstvenom vijeću hrvatske vlade u vrlo prepornim pitanjima. Prof. Janeček je bio poznat kao izvrstan analitičar po cijelom znanstvenom svijetu, pa je bio zvan kao stručnjak-vještak u mnogo parnica. Njegovom je zaslugom, a i po njegovom planu, sagradjena zgrada kemijskog laboratorija na bivšem Akademičkom trgu. Zajedno sa prof. Domcem izradio je prof. Janeček nacrte za zgradu Marulićev trg 20 (pučko sveučilište), koja je bila prvobitno odredjena za farmaciju. Kako je prof. Janeček bio profesorom opće kemije nije mogao radi prevelike preopterećenosti posvetiti farmaceutskoj kemiji toliko truda, koliko ga je trebalo pak se zato i farmaceutska kemija nije mogla tako razvijati i razviti kao farmakognozija. Farmaceutska kemija je vrlo važna grana znanosti, bez koje se ne može razviti ni farmaceutsko-kemijska industrija. Kao primjer navadjam Prusku. Dok se je u Berlinu samo supliralo farmaceutsku kemiju, nije bilo u Pruskoj farmaceutsko-kemijske industrije pred stotinu godina, no čim su na Trommsdorfovu inicijativu osnovali stolicu za farmaceutsku kemiju, počela se je razvijati i farmaceutsko-kemijska industrija u Pruskoj odnosno u Njemačkoj i danas je na takvoj visini, da joj nema takmaca na cijelom svijetu. Prof Janeček vrlo je dobro shvatio važnost domaće farmaceutsko-kemijske industrije za slučaj rata pak je pokušao , da tu industriju ostvari kod nas i u tu je svrhu osnovao »Kaštel« i »Isis«, tvornice za proizvodnju lijekova. Kasnije su se po uzoru tih tvornica osnovale još i druge (»Kemika«, tvornica opijskih preparata itd.).

Rad u ljekarnama odredjuje odnosno regulira farmakopeja t. j. zakon, kako izgledaju lijekovi, što im ne smije biti primiješano i napokon, kako se stanoviti lijekovi pripravljaju. Redovno se farmakopeja obazire na lijekove, koje u dotičnim zemljama uzimlju, te je plod i produkat znanstvene farmacije one zemlje. Zato je prof. Tschirch i postavio potpunim pravom načelo, da je farmakopeja ogledalo svoga vremena. Hrvatsko-slavonska farmakopeja I. izdanje iz g. 1888. prijevod je madžarske farmakopeje, dok je II. izdanje iz g. 1901. sasvim samostalno djelo, koje su zajedno izradili prof. Domac i Janeček na hrvatskom i latinskom jeziku. Tu su hrvatsku farmakopeju inozemni stručnjaci priznali kao

vanredno dobru, a u nekim pitanjima i odredbama služila im je ona kao uzor. Da navedem samo dva primjera. Poznati i u ono vrijeme jedan od najvećih farmakognosta prof. Moeller u Beču piše o hrvatskoj farmakopeji ovo: »Ja sam tu knjigu sa pravim uživanjem pročitao i javljam Vam, *da je hrvatska farmakopeja bolja od njemačke*« (1902.), a Kremel pako piše: »Nova hrvatska farmakopeja je u svakom pogledu na visini a piscima služi na čast«. God. 1933. izašla je jugoslavenska farmakopeja na kojoj su suradjivali naši najbolji stručnjaci, a primili su ju dobro i inozemni stručnjaci i kritičari te ju lijepo ocijenili. Držimo li na umu, da je farmakopeja ogledalo svoga vremena, t. j. kakvo je ljekarstvo i nastavnici znanstvene farmacije, onda nema ljepše pohvale ne samo za pisce naših farmakopeja, nego i za cijelu našu farmaciju.

Nije medjutim dovoljno imati samo dobre farmakopeje, nego treba sve propise njezine primijeniti na farmaceutsku praksu. To je uspjelo prof. Domcu ostvariti, koji je skoro trideset godina pregledavao tako temeljito naše hrvatske ljekarne, da su svi lijekovi morali odgovarati propisima farmakopeje. Takvo točno pregledavanje imalo je i svoj uspjeh, jer su naši ljekarnici naručivali i uzimali najbolje lijekove, što se je vidilo i u cijenicima austrijskih i madžarskih veledrogerija, koje su one u to doba imale kod vrlo mnogo lijekova dodatak »za hrvatsko-slavonsku farmakopeju II. izd.«, a to znači, da su ti lijekovi bili najčišći i najbolji. Sa ponosom mogu istaći, *da su hrvatske ljekarne u to doba bile najbolje uredjene ljekarne na cijelom svijetu.* Naše su ljekarne uzimali za uzor ljekarnici iz Bosne, Hercegovine, Dalmacije, a donekle i Vojvodine, pa je uslijed toga upliv naše farmacije a indirekte i Zagreba bio upravo dominantan i kud i kamo veći od austrijske i madžarske farmacije, usprkos svih političkih prepreka i zapreka, koje su nama Hrvatima neprestano stavljali. A to je sve zasluga prof. Domca. Poslije prof. Domca napustilo se i prestalo na žalost sa tom izvrsnom praksom, da sveučilišni profesori, specijalisti farmacije, pregledavaju ljekarne te zadnjih deset godina pregledavaju ljekarne uglavnom apotekarski referenti banovinskih uprava.

Prestavnici Znanstvene farmacije Zagrebačkog sveučilišta bili su uvijek u vezi sa našim ljekarstvom, ljekarničkim zborom u Zagrebu prije rata, a sa Apotekarskom komorom iz Beograda poslije rata, kada se je izradjivalo nove naučne reforme farmaceutskog studija a i davali su stručna mnijenja, koji će se sistem za otvaranje ljekarni uvesti kao najpovoljniji za zdravstvo uopće a za ljekarstvo napose. Poslije rata pojavila se velika opasnost za ljekarstvo, jer su htjeli naše ljekarne postaviti na sasvim druge temelje i učiniti ih slobodnim a to znači, da ljekarne budu slobodni obrt i da ih može svatko otvoriti, gdje hoće a ima dovoljnog kapitala. Po tome bi sistemu bili ljekarnici — po svojoi inicijativi, apsolutnoj i ničim neograničenoj — slični našim običnim trgovcima a ljekarne bi pale isključivo pod upliv kapitala, koji bi suvereno njima ravnao. Državne ljekarne bio bi drugi tip, gdje je sasvim odstranjena privatna inicijativa i uklonjena neograničena mogućnost zarade privatnika. Koncesionalni sistem jest srednji, dakle treći tip ljekarni, kod kojega postoji privatna inicijativa a garantira se privatni imetak, uložen u ljekarne — a sve nadgleda državna vlast. Moram ovdje istaknuti da je prof. Domac odmah poslije ujedinjenja svojim velikim autoritetom i uplivom zapriječio, da se ljekarne osnivaju i uvedu kao slobodni obrt. Prof. Vrgoč je svojom raspravicom: Odnos farmacije i javnog zdravstva u novom ljekarničkom zakonu od 1930. doprinijeo mnogo da je ljekarnički zakon zadržao koncesionalni sistem ljekarni.

Udžbenici su rak-rana i jedno od najbolnijih pitanja sviju sveučilišta na svijetu. Slušači bi morali imati sve moguće udžbenike, a većina ih profesora nije u stanju izdati, jer su takove knjige vrlo skupe a malo rentabilne. Udžbenici farmaceutskih znanosti od osobite su važnosti za slušače, jer su oni ujedno i komentar farmakognoškom, farmaceutsko-kemijskom ili galenskom dijelu farmakopeje. Toj se potrebi na udžbenicima samo donekle moglo udovoljiti, jer je prof. Domac god. 1899. izdao svoj udžbenik: »Uputu u farmakognoziju« a prof. Vrgoč god. 1931. svoj udžbenik.

Veze sa inozemstvom važne su za svaku znanost pak prema tome i za farmaciju. Prof. Domac podržavao je uske veze sa austrijskom farmacijom, osobito sa Bečom, sa Njemačkom, Engleskom, Francuskom i Talijanskom te je putovao po Njemačkoj, Engleskoj, Italiji i Francuskoj, da na licu mjesta prouči organizaciju znanstvene farmacije. Prof. Vrgoč proširio je te veze na Madjarsku, Rusiju i Sjev. Ameriku i išao na razne kongrese u inozemstvo.

Paralelno sa širenjem farmaceutske znanosti razvijala se kod nas i stručna literatura i stručni farmaceutski časopisi sa »Apotekarskim Vjesnikom« na čelu, koji je poznat na daleko u inozemstvu. Mnogo se je brige vodilo i o tome, da se najvažniji i najpoznatiji tipovi lijekova prikažu široj publici u lakoj i popularnoj formi. To je činio prof. Domac a još u većoj mjeri njegov nasljednik prof. Vrgoč, koji je napisao cijeli niz članaka u »Prirodi« o raznim lijekovima (mandragora-alraune, lijekovi kao čarolije itd.) a i održao desetak predavanja u radiju i pučkom sveučilištu.

Naša znanstvena farmacija, odnosno farmaceutski odjel filozofskog fakulteta ima još mnogo briga, ima još mnogo problema da riješi. Prva a i najvažnija bi zadaća bila, da se osnuje samostalni farmaceutski fakultet, koji bi mogao izgraditi pojedine farmaceutske predmete i zavode, kojih sada još nema a da se usavrše oni zavodi, koji sada već postoje. Osnuje li se farmaceutski fakultet još će se više moći razviti farmaceutska znanost a s njom u vezi mora dignuti i razviti se na visoki stupanj farmaceutsko-kemijska industrija, koja je za zdravstvo skoro tako važna kao i znanstvena farmacija i mogli bi prigodom 75-godišnjice doživiti spomenicu, u kojoj će biti opisane samo čisto farmaceutsko-znanstvene institucije.

Poslije rata počelo se u inozemstvu osnivati na farmaceutskim fakultetima posebnu stolicu za deontologiju ljekarnika, koja se bavi moralnim dužnostima ljekarnika. Sravnimo li hrvatsku farmaciju za doba prof. Domca (od god. 1896.—1924.) moramo ustvrditi, da se je tada držalo sviju propisa i bez predavanja sadanje deontologije uslijed upliva velikog karaktera prof. Domca, kojega sam nazvao hrvatskim Katonom. Svojim znanjem i karakterom uplivao je prof. Domac na mladji naraštaj ljekarnika više nego li sada predavanja iz deontologije. Podigne li se samostalni farmaceutski fakultet u Zagrebu i podje li se putem, kojim je išao prof. Domac, bez dvojbe ćemo ići u susret boljoj budućnosti naše farmacije.

Dr. VLADIMIR BAZALA

PREGLED MEDICINSKIH NASTOJANJA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI

NAPOSE U DRUGOJ POLOVICI XIX. I NA POČETKU XX. STOLJEĆA

Medicinska nastojanja i odgovarajući im razvitak zdravstvenih ustanova u Hrvatskoj i Slavoniji može se zapravo pratiti tek posljednjih 150 godina. L. Thaller počinje povijest naše medicine sa godinom 1770., kad je Marija Terezija za zdravstvene potrebe Hrvatske dala dvadeset tisuća forinti kao uzdarje za odglasane vojne kredite; te je godine došao u Hrvatsku Ivan Krstitelj Lalangue (1743.—1799.), otac naše medicinske literature; u to je doba počelo da radi i zdravstveno vijeće kao dio banskoga vijeća (prve hrvatske uredjene vlade u evropskom smislu); od toga vremena datira i Van Swietenov »normativum«, prvi austrijski sanitetski zakon, koji je važio i u našim krajevima. U prilikama, kakove su bile, slabo se posvećivala briga njegovanju zdravlja seljačkoga staleža, a i liječenje bolesnika bilo je u glavnome prepušteno »narodnim liječnicima«, ranarnicima, babicama, tu i tamo bavio se time seoski župnik, rijetko kada došao bi seljak u ruke izučena kirurga ili obrazovana liječnika. Osnova liječenja pored iskustvom stečene vještine, često i varave, bila je poznavanje narodnih lijekova i pučko vjerovanje (čaranje i vračanje). No ni u višim vrstama nisu prilike bile mnogo bolje. Izučenih liječnika bilo je u zemlji oko g. 1770. vrlo malo. Ljekarsku su službu većinom obavljali ranarnici sa nekom stručnom naobrazbom, pored mnogih samozvanih vještaka. I apoteka bio je neznatan broj. — bolnica u današnjem smislu uopće nije bilo, tek što su gradovi uzdržavali kakovu ubožnicu ili sklonište. Kao osnova liječenja služile su ponajviše t. zv. ljekaruše, priručnici recepata za razne bolesti. Prvi hrvatski prijevod sredovječne najpoznatije ljekaruše, t. zv. »Salernitanske regule«, izašao je god. 1763.

Kraj tih i takovih prilika nametnulo se vremenu iza toga, da upravo na sve strane pokrene akciju, jer je područje zdravstvene kulture u svakom pogledu bilo neobradjeno. Na to je nukao ne samo interes za narod, koji je s raspadanjem feudalnoga sistema postajao sve življi i aktuelniji, nego i napredak medicinske nauke, koja je sa razvitkom prirodnih nauka i tehnike zadobila nove osnove i mogućnosti usavršavanja.

Tu je u prvom redu problem medicinskoga studija, koji se neprestano javlja od kraja 18. stoljeća ovamo. Otkako je ukinut jezuitski red i više obrazovanje preneseno na svjetovnjake, zagrebačka je akademija pored prava i filozofije, koji su se u njoj predavali od početka, još od god. 1790. tražila da se uvede studij medicine ili bar kirurgije. God. 1791. prihvatio je njezinu pretstavku i hrvatski sabor. Malo kasnije (1841.) otvorio je magister obstetricije i kirurgije Rudolf Lamprecht »privatnu kiruršku školu«, ali se ona nije održala, a Lamprecht je otišao za profesora u Padovu. Zahtjev za osnutak medicine i kirurgije, a u najmanju ruku škole za babice ponavlja se sada u saborima god. 1840., 1841. i 1845. Sličan zahtjev postavljaju varaždinski delegati u saboru 1847. I prva skupština liječnika Hrvatske i Slavonije god. 1850. traži učilište za primalje i »živinolečnike«. Kad se nakon pada apsolutizma sastao hrvatski sabor, opet je pokrenut osnutak sveučilišta u Zagrebu i kad je napokon zaključak sabora od 13. ožujka 1869. dobio sankciju, bila je odobrena samo stolica za primaljstvo. God. 1874. otvoreno je sveučilište bez medicine. God. 1876. osnovana je primaljska škola. Kao neki surogat medicinskog studija bila su predavanja sudbene medicine na pravnom i higijene na filozofskom fakultetu. Medjutim se neprestano isticala potreba osnutka potpunoga medicinskoga fakulteta; pored inicijative profesora Gjure Pilara i Bogoslava Jiruša poznata je napose akcija Zbora liječnika, koji je uz saradnju B. Jiruša i bečkoga profesora kirurgije Alberta sastavio i vlastima predložio potpunu osnovu za uredjenje medicinskoga

studija na hrvatskom sveučilištu u Zagrebu. Pa ipak niti kraj takovog nastojanja, niti brige sabora, gradskog zastupstva, akademskoga senata, mnogih dobrotvornih akcija i sabranih prinosa nije uspjelo osnovati medicinski fakultet. Do njegovoga osnutka došlo je tek koncem svjetskoga rata, kad su prilike krenule toliko na bolje, da se zahtjev za osnutkom medicinskoga fakulteta mogao postaviti energično i apodiktično. U sjednici hrvatskoga sabora 25. siječnja 1917. iznio je zastupnik Milan Rojc prijedlog o osnutku medicinskoga fakulteta, poduprt od sve javnosti i kulturnih ustanova. Kad je kratko vrijeme iza toga Milan Rojc postao odjelnim pretstojnikom za bogoštovje i nastavu, bilo je vidljivo, da je stvar došla u najbolje ruke. Već u saborskoj sjednici 13. studenoga 1917. on je izjavio, da je za osnivanje fakulteta sve spremljeno. Fakultet je koncem godine započeo radom. Ovaj uspjeh zemaljske vlade i njezinog odjelnog pretstojnika za bogoštovje i nastavu primljen je osobitim oduševljenjem. Medicinski fakultet je stavljen u zgrade gimnazije i plemićkoga konvikta na Širokom brijegu (Šalati), gdje se s vremenom (koje na žalost još uvijek nije došlo) imao potpuno sagraditi. Klinike su privremeno stavljene u neke školske zgrade u gradu, gdje se još danas nalaze. Prvim profesorima postavljeni su najzaslužniji naši liječnici: Teodor Wickerhauser, nestor naših liječnika, jedan od najpoštivanijih i svestrano cijenjenih kulturnih radnika, Miroslav Čačković i Dragutin Mašek, zaslužni već onda za našu medicinsku prosvjetu, nauku i literaturu, glavni pokretači Zbora liječnika i »Liječničkog vjesnika« i glavni saradnici na slavenskoj uzajamnosti. Sva trojica bili su do tada primariji Bolnice milosrdnih sestara u Zagrebu. Predavanja su započela 12. siječnja 1918. u auli sveučilišta, kojom prigodom je iza kratkog prigodnog govora rektora Julija Golika, započeo predavanja iz anatomije prof. Drago Perović. U prvo vrijeme su se neka predavanja držala na filozofskom fakultetu, pa je kemiju predavao prof. Janeček, fiziku prof. Hondl (koji ju i danas još predaje), a biologiju profesori Vouk i Langhoffer. Prvim dekanom medicinskoga fakulteta je bio dekan filozofskoga fakulteta, a tek kasnije je preuzeo dekanske poslove M. Čačković, koji za organizaciju fakulteta ima takodjer neprolazne zasluge.

Tako je ispunjena davna želja hrvatskoga naroda, da se hrvatsko sveučilište u Zagrebu upotpuni medicinskim fakultetom i ujedno medicinski studij u domovini potpuno zadovolji, pa i ako fakultet danas još nije potpuno izgradjen, dovršen i na takovoj visini, kako bi to hrvatski narod želio, najvećoj je potrebi udovoljeno, jer se stvara stručno obrazovani liječnički podmladak na rodnoj grudi, unapredjuje se medicinska nauka shodno našim prilikama i zahtjevima našega naroda, a glas o našem sveučilištu — može se mirne duše reći — i što se medicinske nauke tiče, proširio se daleko izvan granica domovine.

Bivši pretstojnik zemaljske vlade, odjela za bogoštovje i nastavu, g. Milan Rojc, koji ima velikih zasluga za osnutak medicinskog fakulteta, dobio je kasnije zato počasni naslov doktora medicine honoris causa.

U razvitku medicinske kulture ne malu ulogu igralo je liječničko društvo. Prva zamisao za osnivanje takova društva nalazi se već početkom 30-ih godina prošloga stoljeća, kada su se ugledni zagrebački liječnici Vancaš, Daubach, Folnegović, Mraović, Rakovac st. sastajali u svojim privatnim stanovima svakih 14 dana, gdje su raspravljali o staleškim pitanjima i diskutovali o interesantnim slučajevima iz svoje prakse i svjetske medicinske literature. Dne 20. veljače 1850. iznesena je osnova zakona za uredjenje zdravstva u trojednoj kraljevini, a 14. lipnja 1850. održana je prva skupština svih liječnika Hrvatske i Slavonije pod pretsjedanjem tadanjeg protomedika Praunšpergera u Zagrebu, u njegovom stanu. Zapisnik ove skupštine je sačuvan.

Kasnije se kroz preko 20 godina ništa ne čuje o liječničkoj organizaciji. Tek 60-ih godina javljaju se Ivan Dežman, Vladoje Čačković, a kasnije Šime Švrljuga i Ladislav Rakovac sa predlozima o osnutku Zbora liječnika. Nastojanje njihovo okrunjeno je uspjehom tek 27. travnja 1874., kad su potvrdjena pravila, a 26. listopada održana je prva mjesečna skupština pod pretsjedništvom Franje Miličića.

Osnivanje Zbora liječnika pada u doba banovanja Ivana Mažuranića i u vrijeme osnutka hrvatskog sveučilišta. Zbor je odonda stalno radio na staleškom i naučnom polju. Uza nj su vezana časna imena L. Rakovca, Ivana Kosirnika, Miroslava Čačkovića, Dragutina Makoše i dr. Najveća mu je zasluga neumorni rad oko osnutka medicinskoga fakulteta. Do toga je doba na Zboru ležao gotovo sav naučni medicinski rad. Još od god. 1877. izdaje Zbor svoje glasilo »Liječnički vjesnik«, u kojem su pored mnogih drugih zaslužno saradjivali Antun Schwarz, Antun Lobmayer, Teodor Wickerhauser, M. Čačković, Vladimir Jelovšek. I poslije osnutka fakulteta Zbor vodi brigu oko izdanja naučnih djela, udžbenika i priručnika, koje izdaje u »Medicinskoj biblioteci«, od koje je izašlo do sada više od 50 svezaka.

Kao stručna organizacija Zbor je učestvovao kod donošenja zdravstvenih zakona i davao mišljenja u pitanjima javnoga zdravstva, kao pri osnovi za gradnju umobolnice u Stenjevcu, pri osnutku primaljskog učilišta i u mnogim drugim zgodama.

Kao staleška organizacija on je do osnutka Liječničke komore vodio brigu o interesima liječnika, o potrebama zdravstvene službe i duhu liječničkoga zvanja. U razvitku naše medicinske kulture zapada ga zaslužno i časno mjesto.

Dr. h. c. Milan Rojc

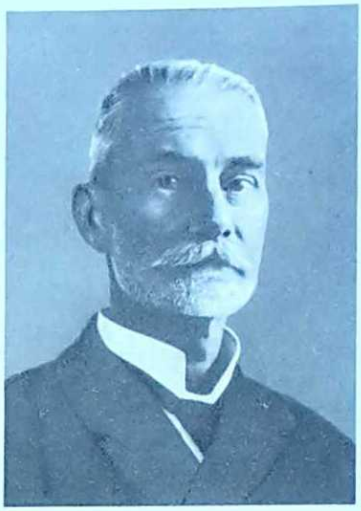

Dr. Teodor Wickerhauser

Dr. Ivan Dežman

Pored naučne literature koja se pratila i njegovala ponajviše u krilu Zbora, do osnutka medicinskog fakulteta jedva je i bilo djela i radova ove ruke. Za čudo se posvećivalo više brige jedino anatomiji i sudskoj medicini. Augustinovićeva disertacija o anatomiji sa terminologijom ilirske anatomije izašla je u Beču 1844. God. 1873/74. izdao je »Opisnu anatomiju ili razudbarstvo čovječjeg tijela« Antun Schwarz u dva sveska. Kasnije je anatomiju pisao Figatner i Mašek (»Kratka anatomija i fiziologija«, izašla kao 10. svezak Sokolske knjižnice, I. izdanje 1909., a II. izdanje 1921.). Kratku »Sudsku medicinu« izdao je u Koprivnici god. 1889. Niko Selak, a u sudskoj medicini suradjivali su Ivan Dežman (1868.), Janeček (1892.), Bošnjaković (1902., Zanimivi slučajevi iz moje sudbeno-kemijske prakse). Miler E. (1902., Kriminalno-pravna odgovornost liečnika), Čačić Vl. (1906.) — dakle liječnici, pravnici i kemičari.

Kako je medicina u najužoj vezi sa životom naroda, koji je ne samo za zdravo tijelo nego i za bolesne pojave njegove u jeziku dao znatan broj izraza, pa kako se i terapija osniva na upotrebi sredstava, koja priroda daje, naročito biljnima, za koja takodjer postoje narodni izrazi, u nastojanju oko izgradnje domaće medicinske terminologije i književnosti, rano se javlja potreba, da se pribere — a onda i prema potrebama medicinske nauke i prakse upotpuni — narodno jezično blago, koje se odnosi na zdravstvo. Već god. 1850. predlaže dr. Ant. Pavić, fizik županije požeške, da se tome poslu pristupi. God. 1868. izdaje Ivan Dežman »Riječnik liječničkoga nazivlja«, a god. 1874. izdaje Bogoslav Šulek »Rječnik znanstvenog nazivlja«, kojemu 1879. slijedi »Imenik bilja«. Medjutim je god. 1875. Ante Kuzmanović svom udžbeniku za babice (Zadar 1875.) dodao »ričnik likarskog nazivlja«. Kasnije Gustav Fischer iznosi »Ljekarske provincijalizme« (Bjelovar 1893.), Božo Peričić »Medicinski rječnik njemačkoga i hrvatskoga jezika« (Zadar 1906.), Joso Arambašin »Liječnički riječnik« (Split 1912.), i u kratkom razmaku izdaje zemaljska vlada »Medicinski rječnik« Milana Nemičića (Zagreb 1913.).

Koliko je bilo literarnoga rada, većim je dijelom bio namijenjen zdravstvenom prosvjećivanju. Nalazi se tu pouke iz higijene: Vladoje Čačković: Vrijednost zdravlja za Zagreb, Ivan Dežman: Čovjek prema zdravlju i ljepoti (1872.), mnogobrojni radovi Ant. Lobmayera i Frana Gundruma, pa »Higijena ili nauka o zdravlju za školu i dom« od Kosirnika (1891.), »O razkužbi« od Rakovca (1893.), »O vodi zagrebačkog vodovoda« od Bošnjakovića (1900.) pa i Svetozara Miletića 4. izdanje »Poznavanje i njegovanje čovječjeg tela za učenike osnovnih škola« izdano je 1893. u Zagrebu. Radovana Markovića »Nauka o zdravlju« izašla je god. 1909. Mnogo se propagirala

borba protiv alkoholizma (obilni radovi Frana Gundruma), borba protiv zaraza (Milivoj Dežman: »Sušica, kako postaje, kako se širi i kako se liječi«), higijena djece (Radovan Marković: Dječja njega, 1903.) i »Prva pomoć«: Lobmayer (1883.), pa Figatner (1914.), Čačković (1927.) i dr.

Naučna literatura razvijena je osobito iza osnutka medicinskog fakulteta. Okuplja se još uvijek najviše oko »Liječničkog vjesnika« i njegove »Medicinske biblioteke«, a tek pogdjegdje se javlja u posebnim izdanjima. Naučne radnje su većinom kazuistične, a gdjekada se izdaju sakupljene u ovećoj spomenici, koja ima prikazati cjelokupan rad pojedinoga instituta ili klinike. Udžbenika gotovo ni nemamo. Izuzetak čini Laze Popovića »Klinička rentgenologija«, Eduarda Radoševića »Fiziologija i patologija zuba«, Ernesta Mayerhofera »Predavanja iz pedijatrije«, Frana Bubanovića »Kemija« i Vatroslava Florschütza »Nauka o prelomu kostiju i iščašenju zglobova«. Kao udžbenici služe izdanja »Medicinske biblioteke«, medju kojima su poznatija diela: Šećerna bolest (Grossmann), Sifilis, Gonoreja (Božić), Maligni tumori, Radioterapija (Körbler), Bubrežne bolesti (Grossmann-Hahn), Ginekologija, Porodničke operacije (Bazala), Ehinokokoza, Hematologija (I. H. Botteri), Sekciona tehnika (Kornfeld). U izdanjima Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti izdane su rasprave »Nos i disanje« od Ante Šercera i »Histerosalpingografija« Milana Smokvine. U novije doba publiciraju i naši autori svoje radnje u većem broju u stranim časopisima ili ih objavljuju na stručnim kongresima.

Novi oblik medicinskog nastojanja pretstavlja socijalizacija liječničke službe, koja se započinje krajem prošloga stoljeća radničkim osiguranjem. Iza svjetskoga rata nastoji se medicini na širokoj osnovi dati preventivni značaj i pravac prema čuvanju narodnoga zdravlja, a u vezi s tim i liječničku službu od privatnoga zanimanja učiniti socijalnom upravo državnom ili etatiziranom funkcijom. Glavni pretstavnik ove struje u nas je Andrija Štampar. Po toj zamisli preventivne medicine liječnici bi bili činovnici koji bi svoje zvanje vršili kao javnu službu te ne bi primali posebnih honorara od lica, kojima pružaju pomoć.

Počeci socijalne medicine — kako je već spomenuto — nalaze se u radničkom osiguranju. O tom velikom i važnom pokretu treba i ovdje da se koja kaže.

Za razliku od njemačkog socijalnog osiguranja, gdje je radničko obezbjedjenje posljedica socijalno-ekonomskih i političkih borba, radničko osiguranje kod nas se razvilo već od početka poglavito kao humana, medicinska i socijalna ustanova, koja je tek poslije postala i politički faktor.

Radničko osiguranje u Zagrebu datira oficijelno od g. 1893. ali su već i prije toga naši cehovi poznavali neku vrstu socijalnoga osiguranja. Svaki ceh je imao svoju pripomoćnu blagajnu, iz koje se pružala pomoć članu ceha, kad je oboljo ili se našao u nevolji, a prema c. kr. patentu izdanom godine 1853. za ladanje, a godine 1857. za gradove, bio je dužan i svaki poslodavac svojem službeniku, ako je u službi oboljelo, davati kroz 4 nedjelje bolovanja opskrbu i liječenje (v. prikaz povijesti socijalnoga osiguranja u Zagrebu 1893.—1933. od dra Ante Mudrinića). Prvi je zakon, koji ima i socijalni karakter, rudarski od 1854., koji odredjuje da se namještenici jednog rudarskog poduzeća imaju udružiti u bratovštinu u svrhu da se medjusobno pomažu u slučaju bolesti i nesreće. Trgovački zakon od 16. svibnja 1875. odredjuje da poslodavac daje trgovačkom pomoćniku u slučaju bolesti plaću i uzdržavanje kroz 6 nedielja. Obrtni zakon od 21. svibnja 1884. već odredjuje koliko plaća poslodavac, a koliko kalfa u »pripomoćnu blagajnu« u kojoj imaju biti jednako zastupani obrtnici i kalfe, a pretsjednikom je pretsjednik obrtnoga zbora. To je zapravo već potpuno uredjeno socijalno osiguranje i u našoj medicini svakako prvi pokušaj socijalno-medicinske pomoći. Zakonom od godine 1891., koji u čl. XIV. postavlja princip obaveznog osiguranja radnika za slučaj bolesti i provedbenom naredbom zem. vlade od 31. ožujka 1892. osnovano je 14 okružnih blagajna.

Zakonom od 9. travnja 1907., koji je proveden tek g. 1909., uvedeno je pored osiguranja za bolest još osiguranje protiv nezgoda, a sama organizacija svekolikog socijalnog osiguranja centralizirana u Zagrebu, gdje je osnovana Zemaljska blagajna, a dosadašnje okružne blagajne postale su njezini organi (v. Historijski razvoj radničkog osiguranja u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji do god. 1909. — u Izvještaju ravnateljstva zemaljske blagajne g. 1913.).

U Sloveniji i Dalmaciji postojalo je osiguranje za bolest od g. 1888., za nesretne slučajeve od 1887., a penziono osiguranje privatnih namještenika od g. 1906. U Bosni i Hercegovini postojalo je od g. 1910., i to samo za bolest. Srbija i Crna Gora nisu imale socijalnoga osiguranja. Stoga je glavno težište kod organizacije zajedničkoga socijalnog osiguranja za cijelu državu poslije rata ležalo na valjano organiziranom osiguranju u Hrvatskoj i Slavoniji. Zakonom o osiguranju radnika od 14. svibnja 1922. odredjeno je osiguranje za slučaj bolesti, nesreće, iznemoglosti, starosti i smrti, dok je osiguranje protiv besposlice ostavljeno da se uredi kasnije. Za sada se po ovom zakonu sprovodi samo osiguranje za slučaj bolesti i nesreće, dok je ostalo osiguranje odgodjeno na neizvjesno vrijeme. Osobije saobraćajnih ustanova i rudari osigurani su u posebnim ustanovama izvan radničkog osiguranja.

U kurativnoj medicini glavni su faktori bolnice. U prvom redu bile su to zagrebačke bolnice, a danas pomalo i druge, u većim gradovima.

Zakladna bolnica u Zagrebu ili bolnica milosrdne braće, za sebe sama znači cijelu medicinsku epohu. Odluka o gradnji pada g. 1792., gradnja započinje 1794., a završava se 1800. novcem i zauzimanjem biskupa Maksimilijana Vrhovca. Do god. 1803. u njoj je bila vojska. Bolnica je otvorena 23. kolovoza 1804. sa 32 bolesnika. Do nedavna je bila na Jelačićevom trgu. Sada joj se gradi nova zgrada na Rebru.

Druga bolnica — bolnica milosrdnih sestara — osnovana je kao »konkurencija« bolnici milosrdne braće. Kardinal Haulik baveći se još g. 1841. mišlju da osnuje bolnicu, sazidao je zgradu današnjeg samostana u Frankopanskoj ulici, za koju veli Thaller, kako ne treba mnogo vještine, da se vidi da je i po svom vanjskom izgledu slična bivšoj bolnici milosrdne braće na Jelačićevom trgu. Bolnica je kasnije bila u Ilici, a danas je na Vinogradskoj cesti.

Pored ovih spominje se već od g. 1836. bolnica požeška, od g. 1839. varaždinska, pa karlovačka (sazidana novcem Šebića g. 1844.) i ona na Martinščici (1835.), koja je služila kao karantena riječkoj luci. Kasnije su osnovane bolnice u Vinkovcima (1852.), Osijeku (velika zakladna bolnica Hutter-Kohlhoffer-Monsbergova), Ogulinu (1860.), Koprivnici (1874.), Sisku (1897.), Varaždinu i Pakracu (1898.), pa Virovitici (1903.) i napokon na Sušaku (1925.).

Za duševno bolesne postojao je dugo vremena samo jedan odjel pod fatalnim brojem 13 u bolnici Milosrdne braće. Zaslugom tajnika u zdravstvenom otsjeku hrvatske vlade, dra Antuna Schwarza pokrenuto je pitanje izgradnje posebne bolnice za duševne bolesnike. Izgradjena je u općini Vrapče pod obronkom Sljemena zvanom »Jačkovina« (v. Spomenica Stenjevca 1879.—1933.). Gradnja je započeta god. 1877., a dovršena god. 1879. Za prvog šefa postavljen je dr. Ivan Rohaček, kućni liječnik kaznione u Lepoglavi. Stenjevac je danas našem narodu dobro poznat i od njega uvažavan. Ima jedva 1500 kreveta, koji su — na žalost — uvijek puni.

Vrlo rano posvećivala se briga porodništvu i odgoju stručne pomoći kod porođaja. Kad je osnovano zagrebačko rodilište, pripojena mu je babička škola, koja je imala uz medicinsku ne malu socijalnu vrijednost. Sabirući bibliografiju naših mnogobrojnih babičkih udžbenika (Liječnički vijesnik 1933., 11, 590-2), rekao sam već da je briga oko odgoja babica bila prva sustavna medicinska nastava, a babički udžbenici prve naučne i učevne knjige medicinskoga karaktera, koje su uz prije opisanu popularnu medicinsku literaturu bile i glavni dio naše medicinske literature.

Do godine 1804. uvježbavali su u hrvatskim krajevima babice kotarski liječnici i županijski fizici u nekom kursu koji je trajao 14 dana. Ovo su bile »licencirane babice«. Služilo se raznim stranim udžbenicima, a prvi na domaćem jeziku je iz god. 1777. od Ivana Krstitelja Lalangue-a, koji ga je izdao kao drugi dio svojih »Vračtva ladanjskih«. a nosi natpis: »Brevis institutio de re obstetritia«. Drugi udžbenik za babice napisao je god. 1795. vojni liječnik Carrobi rodom Senjanin, ali djelo nije izašlo štampom. već se sačuvao samo rukopisni izvornik.

Osnutkom babičke škole u Zagrebu godine 1876. situacija se nešto poboljšala. Za osnutak i ove ustanove zaslužan je prije spomenuti dr. Antun Schwarz, tadanji tajnik zdravstvenog otsjeka zemaljske vlade. Prvim šefom škole postao je dr. Antun Lobmayer. do tada uznički liječnik kr. sudbenog stola u Osijeku. koji je već 1877. napisao »Učevnu knjigu za učenice primaljstva«. koja je doživjela šest izdanja, posljednje izdanje god. 1923. Zadnja izdanja je preradio dr. Franjo Durst, od god. 1905. nasljednik Lobmayerov.

Veliko i značajno poglavlje u razvitku naše medicinske kulture čini suzbijanje pučkoga praznovjerja i nadriljekarstva (o tom sam pisao medju ostalim u »Liječničkom vjesniku« br. 3/1929., br. 10/1932 pa br. 1. i 9/1933.). Od poznatijih nadriljekara iz hrvatskih krajeva valja spomenuti na prvom mjestu one. koji su se proslavili u liječenju bjesnoće, najprije učitelja Josipa Lalića (o kojem sam pisao u »Liječničkom vjesniku« br. 5/1933 i kalendaru Crvenoga križa god. 1934.). Kako je Lalić bio značajna ličnost, premda je liječio posve bezvrijednim sredstvima (križatica, ružmarin), vidi se po tom, što je bio upućen da sam skuplja podatke o svom liječenju a liječnicima je bilo naloženo da se u svrhu uputa o liječenju obrate na njega. Lalić je neko vrijeme boravio u Beču. gdje je izdao svoje upute o liječenju bjesnoće, bio je odlikovan visokim ordenima, a njegova se metoda propisala kao oficijelna na ličnu želju cara Ferdinanda V. U Hrvatskoj je njegov rad imao ispitati dr. Zlatarović (prijatelj i posljednji liječnik nesretnoga Lisinskoga). Kasnije je nadzirao njegov rad i vrhovni liječnik slunjske pukovnije dr. Blašković, ali od tih nadzornika nije sačuvana nikakova ocjena o njegovu radu. Medjutim poznato je, da su već onda stručnjaci Vancaš (1832.) i Kačunić (1847.) nepovoljno sudili o Laliću, a i novine su mu brzo spočitavale nestručnost i šarlatanstvo.

Od kasnijih nadriliječnika, koji su liječili bjesnoću, poznati su Njemčići iz sela Vojakovca u križevačkom kotaru, koji su po tradiciji navodno više od 200 godina u porodici držali »tajnu liječenja bjesnoće«.

Pored njih bilo je u mnogim krajevima i drugih narodnih liječnika. Medju njima je »prirodnim liječenjem« liječio Mihajlo Solarić, paroh u Vel. Pisanici kraj Bjelovara. koji je god. 1911. napisao i knjigu o svom liječeniu i reklamirao se letacima. a nazivao se »našim Prisnicom«. Osim toga je u Svibovcu kraj Varaždinskih Toplica osnovano god. 1897. »Prvo i jedino hrvatsko narodno dijetetsko lječilište«. Bilo je, dakako, i drugih nadriliječnika, koji su se bavili najrazličitijim liječenjem, a ima ih dakako i danas. Uzrok je tome u jednu ruku neupućenost, ponešto i ekonomske prilike koje onemogućuju ljudima da traže pomoć u liječnika-stručnjaka, koji im često i nije lako pri ruci. Bit će zadatak medicinskog prosvjećivanja, a i valjane zdravstvene organizacije, da se ovome zaostalom načinu liječenja što prije stane na put.

Dr. IVAN ESIH

HRVATSKA HISTORIOGRAFIJA U POSLJEDNJIH 75 GODINA

UVOD

U svojoj nepokolebljivoj odanosti stvaralačkim duhovnim snagama svoje vlastite prošlosti i svojim historijskim idealima nalazili su Hrvati oduvijek nepresušivi izvor životvornih poticaja. I ako se u suvremenom svijetu javlja neko nestajanje historijskog smisla, neki antihistorički stav, kod Hrvata je osjećaj historizma živ i neobično razvijen tako da je gotovo identičan s hrvatskom kulturom i civilizacijom. Tradicija, povijest osobito ona, gdje se očituju elementi slobodnog duhovnog i materijalnog razvitka, oživljuje i produhovljuje Hrvate. Veliki učenjak Benedetto Croce nazvao je sve one, koji ne znaju povijesti ili ju negiraju, ateistima ili akonfesionalcima današnjih vremena.[1]

Upravo uoči perioda, koji će se u ovom prikazu ukratko razmotriti, istakao je pokrovitelj hrvatskog Društva za povijest i starine ban Jelačić važnost i značenje povijesti ovom poredbom:

„Povijesnicu svakoga naroda možemo smatrati njezinim krsnim listom. Kao što krsni list služi pojedinom čovjeku na biljegu čovječjeg društva, u koje spada, tako je i svakome narodu povjesnica obilježje njegovog mjesta u velikom krugu čovječanstva. Bez nje ne zna narod, što je bio i kamo spada..[2]

Početak izlaženja „Pozora. („Obzora.) upravo koincidira s početkom nove, snažnije i bogatije epohe u razvitku hrvatske historiografije. Hrvatska povijest, taj krsni list hrvatskog naroda proučena je i popularizirana u tolikoj mjeri, da više nitko ne može strti nijednog jedincatog slovca.

OPĆA DJELA O HRVATSKOJ POVIJESTI

Hrvatski historijski studij razvija se povoljno ne samo u Zagrebu nego i u drugim regionalnim prosvjetnim središtima: osobito u Splitu, Dubrovniku, Sarajevu, Osijeku i dr. Sav taj raznovrsni historijski — i u nejednakim prilikama — vodjeni rad prožet je jednim svijesnim nastojanjem: istražiti i naučno osvijetliti našu bogatu prošlost i pripomoći stvaranju sinteze izmedju prošlih i sadašnjih struja u korist što bolje budućnosti.

Do godine 1861. sav je skoro naučni život bio usredotočen oko historičkoga društva. Godine 1861., kada se opet uveo hrvatski jezik u javni život i u školu i kad se dalo oduška narodnim osjećajima, nastajao je i na polju povijesti živahniji pokret. Kako je u središtu našega javnoga života bilo pitanje o državnopravnom položaju Hrvatske, koji se imao ponovo uspostaviti, tražilo se u prošlosti oslonca za historijsko pravo. Časopisi, novine i zbornici su u glavnom donosili članke i rasprave iz narodne povijesti. Takvi su članci izlazili i u „Pozoru.. Za Hrvate vrijedi englesko načelo: „If you want new ideas, read old books: if you want old ideas, read new books..

Period hrvatske historije od godine 1860. počinje s intenzivnim obradjivanjem i cjelovite i djelomične hrvatske povijesti i s izdavanjem izvora za hrvatsku povijest. (Kukuljević: „Jure regni.. 1861.).

Poslije Švearova (1775.—1834.) djela „Ogledala Ilirije. (u četiri knjige, Zagreb 1839.—1842), a prije moderne i kritičke Smičiklasove „Povijesti Hrvatske. (I. 1879., II. 1882.) izadjoše omanje knjige Ivana Krst. Tkalčića „Hrvatska povijesnica. (Zagreb 1861., zatim njegova po Luciju i Krčeliću izradjena „Poviest Hrvata. (I. 1870., II. 1872.), Šime Ljubića „Pregled hrvatske povjesti. (Na Rijeci, 1864. kao dio „Ogledala književne povijesti jugoslavenske.) i konačno izvrstan priručnik Šime Balenovića[3] „Povijesnica hrvatskog naroda. (Zagreb 1870.), kojom se i danas možemo korisno poslužiti (nešto preradjena i nadopunjena mogla bi se i danas izdati). J. Tomića „Slike iz hrvatske i slavenske povijesti. (Zagreb 1879.) itd.

Modernom naučnom radu u obradjivanju hrvatske povijesti udario je temelj Ivan Kukuljević Sakcinski[4] 1816.—1889). Kukuljević je napisao mnoštvo monografija iz sviju epoha hrvatske povijesti. Izdao je „Arhiv za povijesnicu jugoslavensku. kao organ 1850. utemeljena „Društva za jugoslavensku povijesnicu i starine., kojemu je bio predsjednikom.

Kukuljević je počeo objelodanjivati „Monumenta historica Slavorum meridionalium., u kojoj su zbirci izišle hrvatske isprave u glagoljskom pismu („Acta croatica.) i „Codex diplomaticus Regni Croatiae et Slavoniae. (obuhvaća isprave od godine 503.—1200.). Codex sadržava dragocjeno blago za hrvatsku povijest do konca XIII. vijeka.

Vezu te dragocjene publikacije s potrebama političkog života šezdesetih godina najjače ističu ove riječi:

„... quum ex inopinato sed bonis omnibus promulgatum est caesareum 20. octobris 1860. diploma, quod nobis antiquissimam Constitutionem, postremis duodecim annis interceptam, quodammodo in vitam revocavit, suopteque nutu pristina hujus Regni jura omnia restituit..

U vezi s Kukuljevićevim „Codexom. valja spomenuti Codex diplomaticus regni Croatiæ, Dalmatiæ et Slavoniae, koji izdaje Jugoslavenska akademija. Sv. I. još nije izašao; sv. II.—XII. uredio je T. Smičiklas; sv. XIII. uredili su dr. Marko Kostrenčić i Emilije pl. Laszowski; sv. XIV., XV. i Index uredio je dr. Marko Kostrenčić. Codex obuhvaća listine od 1101. do 1378. godine.[5]

Dr. Tadija Smičiklas

Matija Mesić (1826.—1878.) povjesnik je perioda dvaju kraljeva iz kuće Jagelovića. Kao povjesnik je značajan i ravnatelj hrvatskog arheološkog muzeja Šime Ljubić (1822.—1896.). Radoslav Lopašić (1835. do 1893.) je u glavnom povjesnik hrv Vojne Krajine.[6]

Period hrvatskih narodnih vladara (do g. 1102.) zauzima u hrvatskoj historiografiji ugledno mjesto. Najbolji je istraživač tog perioda dr. Franjo Rački[7] (1828.—1894.) prvi predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Rački je izradio veoma znamenit izvor za taj period: „Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia. (1877. g.) izišlo u „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium..

Franjo Rački (1828.—1894.) se svom dušom i energijom dade na naučno i metodičko izučavanje historije Južnih Slavena, u prvom redu Hrvata. Stalno studiranje u bogatim rimskim bibliotekama i arhivima, te detaljno proučavanje historijskih pomoćnih znanosti u različitim rimskim naučnim zavodima, u prvom redu epigrafike, arheologije, paleografije i diplomatike, učiniše od Račkoga našega prvoga metodički obrazovana historika naučenjaka. I ako je nešto stariji Ivan Kukuljević već i do onda stekao znatnih zasluga za našu historijsku nauku, ipak je u pogledu metodičke spreme, kao autodiktat vazda daleko zaostajao za Račkim. Neposredni plod Račkova dva i pol godišnjeg rada u Rimu je njegov veoma pomno sastavljeni popis rukopisa iz sviju rimskih biblioteka, što se tiču crkvene i političke literarne historije Južnih Slavena. Štampom ga je objelodanio tek 12. godina kasnije u akademijskom „Radu. knj. 19. (239. do 258.).

Prvo oveće djelo Račkoga bilo je: „Vijek i djelovanje sv. Ćirila i Metoda, slovenskih apostola. Zagreb 1859. Rački je pokušao, da kritički osvjetli ne samo djelovanje svete braće, nego još i političku i kulturnu historiju Južnih Slavena od njenih početaka do IX. stoljeća. Ne valja smetnuti s vida, da s njime čine cjelinu (napose odštampana knjiga „Slavensko pismo. Zagreb 1861.) i rasprava „Književni rad svete braće Ćirila i Metoda. (Zagreb 1863. u zborniku „Tisućnici.).

Od mnogobrojnih rasprava Račkovih, rasijanih po „Radu. od prve sveske do kraja njegova života (knj. 116) napomenut ćemo samo neke ponajvažnije. To je „Pokret na slavenskom jugu koncem XIV. i početkom XV. stoljeća. (Zagreb 1868.), kojom je osvijetljeno vrijeme izmedju 1382 i 1409. godine, kad su Hrvati zajedno s Bosnom i uz pomoć Srbije pokušali da se ocijepe od Ugarske i da obrazuju ujedinjenu nacionalnu državu Hrvata i Srba. Onda „Bogumili i patareni. (Zagreb 1869.—70.). To je i danas još temeljna i glavna radnja o tom pitanju u čitavoj evropskoj literaturi. Bosanskom se historijom bavi još i njegova heraldička studija: „Stari grb bosanski. (Zagreb 1890.), a srpskom „Boj na Kosovu, uzroci i posljedice. (Zagreb 1889.). U djelu „Rijeka prema Hrvatskoj. (Zagreb 1867.) je ocrtan državnopravni položaj Rijeke do g. 1848. spram Hrvatske s jedne, a Ugarske s druge strane.

Ali glavna domena Račkova naučnog rada bilo je područje hrvatske historije za narodnih vladara, od početka VII. do početka XII. stoljeća. Iz toga mnogogodišnjega rada poniklo je s vremenom i najvažnije njegovo djelo, koje je u glavnom ostalo nenadmašivo u našoj nacijonalnoj historijografiji i miljokaz, ne za decenija, nego za stoljeća. To je djelo „Hrvatska prije XII. vijeka gledom na zemljišni opseg i narod., i njegov organski nastavak „Unutarnje studije Hrvatske prije XII. vijeka.. Velikim oštroumljem, koje se upiralo na golemo znanje, sabrano teškim trudom kroz decenija Rački je u tome remek djelu učenosti i trudoljubivosti postavio pravi osnov naučnom istraživanju drevnoga hrvatskoga života.

Od velikog je značaja i drugo Račkovo djelo: „Borba južnih Slavena za državnu neodvisnost. (Zagreb, 1873—75.[8] Rački nije bio samo odlični istraživalac na polju naše narodne historije, već je i sabirao i izdavao historijske izvore. Odlika je Račkoga, da je on prvi kod nas skrenuo pažnju na analogije, u prvom redu kod ostale braće Slavena, a onda i kod drugih susjednih naroda.

Tade Smičiklas[9] (1843.—1914.) objelodanio je u izdanjima „Matice Hrvatske., u dva omašna sveska djelo „Povijest hrvatska. (Zagreb 1879. i 1882.), od kojih prvi obuhvaća dogadjaje do 1526. ili točnije do dana ugarske katastrofe na Mohačkom polju (29. VIII.), a drugi seže do uključivo 11. IX. 1848. Smičiklas je izradio svoje djelo na osnovu svega tada mu pristupna i objelodanjena izvornog blaga i literature, a u drugom svesku upotrijebio je gdjegdje i neke arhivalne podatke. To je bila u svoje vrijeme možda najpopularnija hrvatska knjiga. Smičiklas je autor studije o razvitku hrvatske narodne ideje, o oslobodjenju Slavonije, monografija o Strossmayeru, Račkom itd.

Prema stanju današnje nauke i izvora objelodanio je Vjekoslav Klaić[10] (1849.—1929.) djelo s natpisom „Povijest Hrvata.. Od ovoga je djela dosad izašlo pet knjiga, a obuhvata hrvatsku prošlost do godine 1608., obazirući se kod toga još i na prilike u Ugarskoj (od 1102. dalje). Svoje izvore autor ne navodi, nego je na kraju svake knjige dodao kratak pregled upotrebljenih izvora i literature; djelo je ukrašeno mnogim slikama. Velike su vrijednosti njegova djela: „Povijest Bosne., „Slavonija od X.—XII. vj., „Bribirski knezovi. i „Krčki knezovi Frankopani. „Život i djela Pavla Rittera Vitezovića. (ovo troje posljednje izdala je „Matica Hrvatske.), „Matica Hrvatska. izdala mu je još „Prirodni zemljopis hrvat-

[1] Croce: „Antihistorizam., predavanje na Medjunarodnom filozofskom kongresu u Oxfordu g. 1930.

[2] Dr. F. Rački: Nacrt hrvatske historiografije od g. 1835. do 1885. („Rad. 80., str. 257 i dalje).

[3] Vidi o njemu: „Život i rad Šimuna Balenovića. od prof. V. Balenovića, „Katolički list. — Zagreb 21. XI. 1935. broj 47. i dalje i separat (Zagreb, 1936.).

[4] T. Smičiklas: „Život i djela Ivana Kukuljevića Sankcinskoga. („Rad. 110.).

[5] Bibliografiju historijskih djela i rasprava, koje je izdala Jug. akad. znanosti i umjetnosti od svog osnutka 1867. do sredine 1935. objelodanio je Akademijin Popis publikacija.

[6] Vidi Dr. F. Šišić: „Povijest Hrvata.. Zagreb 1925. str. 35. i opširnije „Priručnik izvora hrvatske historije Zagreb 1914.

[7] Vladimir Zagorski: „François Rački et la renaissance scientifique et politique de la Croatie.. Paris 1909. Dr. Tadija Smičiklas: „Život i djela dra F. Račkoga 1895. (IV. + 219 str.). Spomenica „Proslava stogodišnjice Franje Račkog u Zagrebu 1. i 2. juna 1919. dr. F. Šišić: „Franjo Rački historik..

[8] Povodom 100 obljetnice rodjenja Fr. Račkoga Srpska kraljevska akademija (u Beogradu 1931.) izdala je u novom izdanju u redakciji dra J. Radonića dvije znamenite studije dra Fr. Račkog: „Borba južnih Slavena za državnu neodvisnost. i „Bogomoli i patareni..

[9] Dr. F. Šišić: Tadija Smičiklas, „Savremenik. Zagreb 1914.

[10] Dr. Petar Karlić: „Život i djelovanje Vjekoslava Klaića., Zagreb 1928.

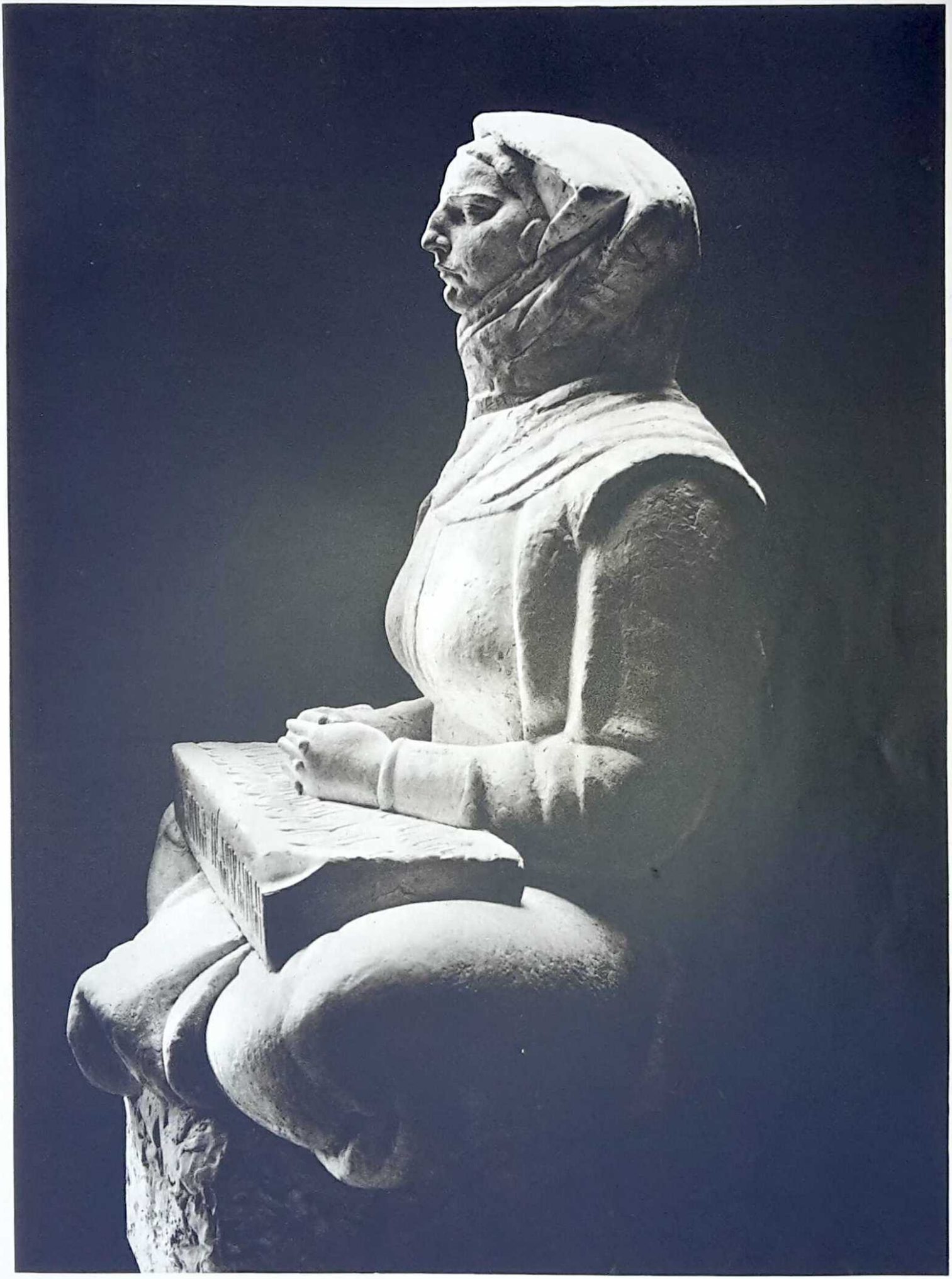

IVAN MEŠTROVIĆ: POVIJEST HRVATA

ski. i „Bosnu". U „Radu" Jug. akad. važne su mu rasprave „Hrv. plemena", „Harturina", Hercezi i banovi za Karla Roberta, Ljudevita", „Banovanje knjeza Nikole Frankopana Tržačkog (1617.—1622.)", „Hrvatska pragmatička sankcija", „Hrvatska kraljevska deputacija na kongresu u Veroni". itd.

Znanstveni i književni rad Ivana Krst. Tkalčića 1844.—1905. ticao se i crkvene i svjetovne povijesti hrvatske. U prvom pogledu prikazuje nam on povijest zagrebačke biskupije, članova kaptola, stolne crkve i njezina obreda, zatim povijest slavenskoga bogoslužja i napokon povijest hrvatskih samostana. U drugom pogledu bavi se on poglavito Zagrebom i njegovom poviješću, a onda hrvatskom povjesnicom uopće. U „Obzoru" pisao je Tkalčić o zagrebačkoj katedrali. Tako je g. 1895. opisao „Riznicu prvostolne crkve zagrebačke", a g. 1901. (br. 153.) „Sredovječne utvrde oko zagrebačke prvostolne crkve", „Zastava grada Zagreba". („Obzor", 1902. br. 101). Jedanaest svezaka povjesnih spomenika grada Zagreba, koje je on uredio, neiscrpivo su vrelo ne samo za povijest grada Zagreba i njegove biskupije, nego i za povijest hrvatsku uopće. Tkalčić se bavio i općom hrvatskom povijesti, napisao je kratku „Hrvatsku povijesnicu". (u Zagrebu 1861.), u kojoj se rišu događaji Hrvata od najstarijega doba pa sve do g. 1851.[11]

Prvo je djelo Natka Nodila (1834.—1912.)[12] „Postanak svjetovne papinske vlasti ili pedeset godina talijanske historije (724.—774.) u Zagrebu 1878.". Kao predgradnju za izdavanje dubrovačkih ljetopisa objelodani Nodilo ponajprije odličnu studiju „Prvi ljetopisci i davna historiografija dubrovačka". u 65. knjizi „Rada". (Zagreb 1883.).

Nodilo se bavio i drevnom vjerom Hrvata i Srba (u deset knjiga akademijskoga „Rada", knjige: 77, 79, 81, 84, 85, 89, 91, 94, 99 i 101) kroz šest godina (1885.—1890.). Ovoj opsežnoj radnji je naslov „Religija Srba i Hrvata na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnoga", koji u „ispravcima". („Rad", 101) Nodilo ispravi u „Stara vjera Srba i Hrvata". Nodilo kao univerzalni historik napisao je znamenito, remek-djelo naše historiografije: „Historija srednjega vijeka za narod hrvatski i srpski. (3. sv. Zagreb, 1898.—1905.). Bio je izvrstan esejist.

Arheolog don Frane Bulić (1846.—1934.)[13] stekao je neprolazne zasluge za hrvatsku arheologiju.

Rezultati njegovoga rada u Manastirinama daju povoda, da Delehaye, bolandist iz Bruselja, piše u čuvenom „Analecta Bollandiana. o pitanju solinskih naučnika; počecima kršćanska u Solinu i u Dalmaciji bavi se Zeiller u posebnoj studiji. Oko 160 sarkofaga i do 400 natpisa daju obilje materijala, da se i više sila zaposli oko najvećeg kršćanskog groblja pod vedrim nebom, oko „Manastirina". I na temelju Bulićeva materijala Nijemac Egger 1926. objelodanjuje svoje golemo djelo: „Der elterchristliche Friedhof in Manastirine nach dem Materiale Fr. Bulić bearbeitet", opet drugi Nijemac Gerber W. upotrijebio je Bulićev materijal u svom djelu o gradskim bazilikama u Solinu, a Danci Dyggve, Weilbaach i Bronsted u dva djela: „Recherches à Salone".

Don Frano 28. VIII. 1898. godine u 11 sati ujutro otkriva sarkofag hrvatske kraljice Jelene, u komadima, i od tih komada sastavi natpis, koji je bio uklesan na sarkofag. Tako je na „Gospinu otoku, u Solinu pronašao inače u dokumentima često spominjanu crkvu B. Dj. Marije od Otoka, koju je sagradila i u kojoj je pokopana kraljica Jelena 976. godine. Ovaj je natpis od neprocjenjive vrijednosti za hrvatsku povijest. Po njemu smo saznali za tri imena hrvatskih vladara: Jelenu, muža joj Mihajla—Krešimira i sina Stjepana—Držislava, a i dobili jedan točan datum: 976. godinu. Ovaj spomenik omogućio je Šišiću da rekonstruira točan red hrvatskih vladara.[14]

Još godine 1891. otkrio je zadužbinu kneza Trpimira u Rizinicama s natpisom: Molite se za kneza Trpimira — pro duce Trepimiro —. To je ona crkva, koju je sagradio Trpimir i 852. godine izdao povelju, u kojoj se ponosno zove: „Ja Trpimir, Božjom pomoću knez Hrvata". Prvi put je tada spomenuto hrvatsko ime u povijesti.

Hrvatski arheolozi, koji su stekli osobite zasluge za napredak hrvatske povijesti jesu: Š. Ljubić, fra Stjepan Zlatović, fra Lujo Marun, Frano Radić, don Mato Klarić, dr. Mihovil Abramić, dr. Josip Brunšmid, dr. Viktor Hoffiller, pok. Ć. Iveković, od mlađih pok. dr. Ante Grgin.[15]

Od suvremenih hrvatskih povjesnika najznatniji je nesumnjivo sveuč. prof. dr. Ferdo Šišić (1869.)[16]. Objelodanio je „Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do 1. prosinca 1918. (Zagreb 1920.), no do sada izišla je samo prva knjiga do god. 1790.

Šišić je objelodanio u malom formatu tri knjižice pod natpisom „Hrvatska povijest. (Prvi dio od najstarijih vremena do god. 1526. Zagreb 1906.; Drugi dio: od godine 1526. do godine 1790. Zagreb 1908.; Treći dio: od godine 1790. do godine 1847. Zagreb 1913.). Prva dva dijela ušla su ispravljena i nešto proširena u oba „Pregleda", dok je treći dio, koji je osnovan na arhivalnoj gradji, još i danas jedino djelo hrvatske historije, koje dosta detaljno (na 511 stranica) prikazuje vrijeme od 1790. do 1847.

Šišić je g. 1914. izdao I. dio svoga „Enchiridion fontium historiæ croaticæ — Priručnik izvora hrvatske historije".

Prof. Šišić, koji je g. 1917. izdao prvi dio svoje „Geschichte der Kroaten. (naklada Matice Hrvatske), izdao je g. 1925. prvi dio u velikom stilu zasnovane Hrvatske povijesti od najstarijih vremena do kraja 1918. godine.

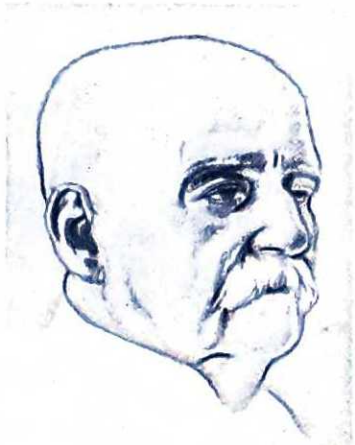

Dr. Vjekoslav Klaić

Izdao je i kroniku popa Dukljanina iz XII. vijeka, zatim Korespondenciju Rački-Strossmayer (4. sv.) i Dokumente o Strossmayeru (1 sv.).

Najznatnije mu je djelo: Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, sa 280 slika i 3 karte u bojama. Zagreb 1925., veliki oktav XVI. 735 str.

Djelo Šišićevo bez sumnje je najbolje, najpotpunije, znanstveno i tehnički najdotjeranije, što ga imamo o staroj hrvatskoj državi. Iziskivalo je čitav jedan radin i znanstveno dobro fundiran ljudski život. Samo stručnjak može potpuno ocijeniti golemi duševni posao i fizičku ustrajnost kod stvaranja ovakova djela. K činjenicama političkog značaja, koje su ovdje sabrane i poredane u uzročnoj vezi, teško da će ikada pridoći nove. Sa gledišta stare historijske škole, koja je još uvijek dominantna, djelo se mora nazvati monumentalnim. Sa gledišta nove škole, koja shvata silesmjernice razvoja i uvoja i zahtijeva plastičko zrenje kolektivnog života u prošlosti, stanovište je posmatrača prema objektu odviše negibljivo. Djelo je preomašno, a da dobije ovu najvišu oznaku.[17]

Dr. Milan pl. Šufflay spada medju najplodnije naše historiografe. Prva mu je naučna rasprava doktorska disertacija pod natpisom „Hrvatska i zadnja pregnuća istočna imperija pod žezlom triju Komena. (975.—1180.), koja je izašla god. 1901. u Zagrebu (str. 63). U prvom svesku „Illyrisch-albanische Forschungen. (uredio dr. L. v. Thalloczy) izašlo je Šufflayevo djelo „Die Kirchenzustände im vorturkischen Albanien. (Budapest 1916.). U 147. svesku „Sitzungsberichte. bečke akademije znanosti filozofsko-historičkog razreda izašlo je njegovo djelo „Die Dalmatinische Privaturkunde. (Wien, 1904., 165 str.). U Beogradu je g. 1925. izišlo njegovo glasovito djelo „Srbi i Arbanasi, simbioza u srednjem vijeku. s predgovorom prof. Stanoja Stanojevića. Dalje su Šufflayeve studije: „Politische Schicksale des Themas Dyrrchachion. (Vjesnik hrv. zem. arhiva, 17.. 1915.), „Zu den älteren kroatisch - ungarischen Beziehungen. (Ungarische Rundschau, 4., 1915.), „Biologie des albanischen Volksstammes. (Ung. Rundschau 5., 1916.), „Städte und Burgen Albaniens haupsächlich wahrend des Mittelalters. (Wien 1924., Denkschriften Bd. 63.), „Povijest sjevernih Arbanasa. (Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju, Beograd 1924.). U „Starinama. sv. 30. i sv. 31. izdao je u zajednici s poznatim ruskim povjesnikom i autorom izvrsnih djela o Dubrovniku V. V. Makuševom „Isprave za odnošaj Dubrovnika prema Veneciji".

Svoje eseje objelodanio je u knjizi „Hrvatska u svjetlu svjetske historije i politike. Dvadeset eseja. (Zagreb 1928., str. 60.). Posljednje njegovo djelo izašlo je u „Sveslavenskom zborniku", koji je izašao kao spomenica o tisućgodišnjici hrvatskog kraljevstva u Zagrebu („Hrvati u sredovječnom viru. str. 214. do 241.). U zajednici s Jirečkom izdao je Acta Albaniae. Od njegovih beletrističkih djela valja zabilježiti historički roman „Kostadin Balšić. (1392.—1401., 3 djela).

Fra Julijan Jelenić (1877.—1931.), franjevac profesor bogoslovskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu, bio je naročito pisac prošlosti franjevačkog reda u Bosni.

Veliko djelo, dragocjeno po obilju novih podataka „Kultura i bosanski franjevci. (u dva sveska, u Sarajevu, I., 1912., 8°, 256., II., 1915., 8°, 603.) važno je za pitanja, koja je u jednoj ogromnoj cjelini sakupio i izradio prvi J. Jelenić. Dalji su mu radovi: „Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevaca". „Ljetopis fra Nikole Lašvanina", „Necrologium Bosnae Argentinae", „Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca", „Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebreničke", „Bio-bibliografija franjevaca Bosne Srebreničke". Izdao je također tri sveska crkvene historije „Povijest Hristove Crkve". Prvi svezak obuhvata razdoblje do 313. (Zagreb 1921. i II. izdanje 1931.), drugi do 692., a treći do 1054., svega preko šest stotina strana velikog 8°.

Milan Prelog (1879.—1931.)[18] bio je profesor moderne povijesti u Zagrebu i Skoplju. Izdao je „Studije iz bosanske povijesti".

Najvažnije, pravo životno djelo Prelogovo, je „Slavenska renesansa. 1780.—1848. (Zagreb 1924., 8° VI., 484.). Na osnovu obilne arhivske gradje, najviše savremene korespondencije, publicistike, brošura, ali i osobito razgranate literature. Prelog je prikazao kulturni i politički preporodjaj Slovena u jednoj cjelini sa potpunošću sugestivne dokumentacije. Dalja su mu djela: „Pout Slovanu do Moskvy roku 1861.". Prag 1931. peti svezak „Práce slovanského ústavu v Praze., 8°, XIII., 183. „Historijski portreti i članci. (Beograd, 1926., 8°, 310.). „Strossmayerova čitanka. itd.

Za hrvatsku su historiografiju zaslužni i dr. Dane Gruber plodni pisac rasprava iz starije hrvatske povijesti („Osnutak hrvatskog kraljevstva.") i „Povijest Istre. (Zagreb 1924.), zatim dr. Bogoljub Krinc (1874. do 1918.), zaslužan radnik oko izdanja „Codex diplomaticus", autor rasprave „Darivanje Kralja Ferdinanda I za Hrvatsku 1527.—1529.", „Savremeni izvještaj o smaknuću Zrinskog i Frankopana". „Ivan Pastor, Zagrepčanin, politički agent Kralja Ferdinanda I.. i sl.

Dr. Karlo pl. Horvat (sveuč. profesor, 1874.—1920.) autor je monografija o Ivanu Zakmardiju, o Tomi Erdediju-Bakaču, Marku Križevčaninu i dr. Izdao je „Monumenta uscocorum Pars I. i II.".

Zaslužan je povjesnik koji se bavi gotovo samo hrvatskom historijom dr. Petar Karlić, autor rasprava: „Izbor i krunisanje Vladislava kralja češkoga za kralja ugarskoga i hrvatskoga". — „Matica Dalmatinska. dio I. — „Kraljski Dalmatin. (1806. do 1810.). Zadar 1912. — „Statut Lige kotara ninskoga". — Dr. Bogoljub Krnic, Hrvatski kralj Tomislav i njegovo doba. Zagreb 1925. Hrvatski kralj Petar Krešimir. Život i djelovanje Vjekoslava Klaića. Zagreb 1928. Posljednji Trpimirović Stjepan II. Od smrti posjednjega Trpimirovića Stjepana II. do ugovora na Dravi 1102.

Dr. Rudolf Horvat takodjer je glavni svoj rad posvetio znanstvenom istraživanju hrvatske povijesti. Još god. 1904. napisao je „Povijest Hrvatske". „Matica Hrvatska. izdala je god. 1906. Horvatovu knjigu „Najnovije doba hrvatske povijesti". Osim toga napisao je Horvat 1907. „Povijest Medjumurja", a god. 1910. „Političku povijest grada Rijeke". Iste je godine napisao „Slike iz hrvatske povijesti". Glavno je Horvatovo djelo „Povijest Hrvatske". (s oznakom izvora ispod teksta). Prvi je dio (od najstarijeg doba do god. 1657.) štampan god. 1924. U rukopisu su

[11] Dr. Dane Gruber: „Ivan Krstitelj Tkalčić". „Zagreb, 1906. „Ljetopis. 20., str. 117—158.

[12] Dr. Ferdo pl. Šišić: „Natko Nodilo". Zagreb, 1919. „Ljetopis. 33. str. 95—142. — Esej Janka Koharića „Natko Nodilo".

[13] Medju brojnim studijama o don Frani Buliću valja spomenuti osobito ove: don Lovre Katića u praškoj „čsl.-jugosl. reviji. i u zagrebačkom „Životu"), dra Mihe Barade (u zagreb. „Bogoslovskoj smotri"), don Kerubina Šegvića (u zagreb. „Hrvatskoj smotri") i dr. — „Hrvatska revija. (1934. sv. 8.) posvetila je čitav svoj broj životu i radu jednog od najvećih hrvatskih učenjaka.

[14] v. novo kritičko čitanje tog spomenika od dra M. Barade. („Nastavni vjesnik", 1934/35.).

[15] Don Frane Bulić: „Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij. (Zbornik M. H. 1925. str. 93) — Seljačka prosvjeta. Zagreb, 1927. br. 11. (uredio R. Hercog s izvrsnim prikazom M. Klarića o starohrvatskom muzeju u Kninu).

[16] Bibliografija Ferde Šišića (1892.—1929.). objavljena je u „Zborniku naučnih radova Ferdi Šišiću, povodom 60-god. života, uredio Grga Novak (Zagreb, 1929. str. 665).

[17] Dr. M. Šuffay: „Hrvatska u svijetlu svjetske historije i politike, esej na str. 30. „Hrvatska krv i zemlja".

[18] M. Paulova: „Milan Prelog", Praha. 1932.

mu »Povijest hrv. obrta«, »Povijest hrv. trgovine« i »Povijest hrv. industrije«, »Povijest Varaždina« i dr. Posljednja su mu izdanja o hrvatskom preporodu, o povijesti Hrvata prije Khuena, o Podravini itd.

Dr. J. Nagy je autor djela »Monumenta diplomatica (I. Isprave iz doba hrvatske narodne dinastije) i studije »Hrvatske isprave iz doba narodne dinastije« (u Zborniku Matice Hrvatske, 1925.), te studija »Prva utanačenja izmedju bosanskih banova i Dubrovnika«, i o Sv. Krševanu u časopisu »Croatia Sacra«.

U svrhu unapredjenja historijskih pomoćnih nauka državni je arhiv počeo izdavati zasebnu arhivsku biblioteku, za čiji je novi svezak dr. Josip Nagy napisao kratki uvod u latinsku paleografiju (»Nacrt latinske paleografije«, 1925.).

Josip Matasović napisao je: »Ogledi pavlikijanske historiografije« (1920.), »Iz galantnog stoljeća« (I. 1921.), »Pučki ekspresionizam« (1921.). Godine 1922. osnovao je časopis za povijest i etnografiju južnih Slavena »Narodnu Starinu«, koju i danas izdaje i uredjuje. Godine 1923. izdao je »Die Briefe des Grafen Sermage«, životopis Mije Brašnića (1922.), (»Posavska Hrvatska za narodne dinastije«). Od posljednjih mu je većih djela »Fojnička regesta« (Beograd 1927.) s vrlo informativnim i temeljitim predgovorom.

U svom časopisu »Narodnoj Starini«, toj riznici kulturnog blaga, napisao je Matasović velik broj rasprava, medju kojima se ističe prvi, programatski članak o starom i starinarskom Zagrebu.

Sveuč. prof. dr. Miho Barada je objelodanio ove rasprave: »O našem običaju biranja kralja« (Starohrvatska prosvjeta I. 1924. br. 2). — »Topografija Porfiregenetove Paganije« (Starohrv. prosvj. 1928.). — »Obiteljski odnošaji i smrt bana Mladena« (u Šišićevom Zborniku 1929.—30.). — U Rimu je izradio opsežnu studiju pod natpisom »Episcopus Chroatensis« (Croatia Sacra, 1931.). Dr. Barada opširno se bavi osnutkom i prvim vremenima opstanka ninske i kninske biskupije i oštroumno analizira pitanje: tko je pokrstio Hrvate i koja je crkvena vlast imala jurisdikciju na teritoriju dalmatinsko-hrvatskom prije osnutka ninske biskupije, kada je osnovana biskupija u Ninu i kome je bila sufragan. U vezi su i druga dva pitanja: pitanje glagoljice i borba za samostalnu nacionalnu crkvu. U jubilarnom svešku (50.) splitskoga »Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku« napisao je dr. Miho Barada novu solidnu naučnu raspravu pod natpisom »Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI. stoljeća« (str. 157.—199.).

Barada kritički prati rad talijanskih povjesnika o hrvatskoj povijesti.

Hrvatska diplomatika[19] (nauka o ispravama i poveljama) najvećma se obradjuje u »Vjesniku kr. hrvatsko-slavensko-dalmatinskog Zemaljskog Arhiva«, današnjem »Vjesniku kr. Državnog Arhiva« (izlazi od g. 1899.). Kako su se Hrvati služili i služe latiničkim i slavenskim pismom (glagolica i ćirilica) nametala se potreba da se bave i paleografijom. Paleografija je obradjena (što se slavenskog pisma tiče u trećoj svesci »Enciklopedija slavjanskoj filologii«, St. Petersburg 1911. Viktor Novak, poznavalac paleografije posvetio je zasebnu pažnju dalmatinskom beneventanskom pismu (»Scriptura Beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske beneventane«, 1920.) držeći se pri tom djela »The Beneventan script« engleskog paleografa Loewa. Veoma je važan izvor u »Monumenta historica nobilis communitatis Turopolje« (sv. 1.—4., koji je uredio Emilije Laszowsky, povjesnik Turopolja, Zagreba, Gorskog Kotara itd. ravnatelj Državnog arhiva u Zagrebu, koji nastavlja s izdavanjem Tkalčićevih »Monumenta civitatis Zagrabiae«. (Svu opsežnu bibliografiju njegovih historijskih rasprava donosi »Vjesnik drž. arhiva«, 1928. Zagreb, sastavio dr. V. Deželić st.).

Na kraju treba dodati niz historijskih djela iz pera hrvatskih pravnika: dra Vladimira Mažuranića,[20] dra Josipa Plivarića,[21] dra Nikole Tomašića,[22] dra Ivana Bojničića Kninskog,[23] dra Marka Kostrenčića, pok. M. Jasinski, dr. T. Taranovski, K. Kadlec, Solovjev i dr.

U hrvatsku historiografiju ulaze i Slovenci i Srbi, medju kojima su najznatniji veoma zaslužni istraživač stare hrvatske povijesti dr. Ljudmil Hauptmann (v. Klaićev sud o H. u »Tomislavovom Zborniku«), dr. Gavro Manojlović, dr. Nikola Radojčić i dr. Spomenuta tri učenjaka ne samo da obradjuju s osobitim uspjehom hrvatsku povijest nego i rezultate svog rada objelodanjuju u hrvatskim publikacijama.

HISTORIOGRAFIJA POJEDINIH NAŠIH KRAJEVA, GRADOVA I LIČNOSTI

Osim skupnih djela o općoj hrvatskoj povijesti odnosno o većim njezinim epohama valja barem nabrojiti velik broj veoma zaslužnih istraživača.

Povijest grada Zagreba proučavaju u novije vrijeme s osobitim uspjehom Gjuro Szabo, autor »Knjige o starom Zagrebu« (on proučava i povijest Daruvara), zatim kanonici pok. dr. Lj. Ivančan, Janko Barlé autor rasprave o Zagrebačkom arcidjakonatu do godine 1642. (Zagreb 1903.), rasprava »Povijest župa i crkava zagrebačkih« (pretiskano iz »Obzora«: »Župa svetog Marka 1896.) i II. »Župa svetog Ivana u Novoj Vesi«, Rudolf Strohal, Rudolf Horvat, E. Laszowski, povjesnici umjetnosti dr. A. Schneider, dr. P. Knoll i Lj. Babić, K. Lucerna, etnografi M. Gavazzi i V. Tkalčić, od mladjih N. Peršić dr. Ubli Željko

Dr. Ferdo Šišić

Jiroušek (barok u Zagrebu), dr. Fedor Breitenfeld, autor knjige »Zagreb — kraljevski i slobodni grad na brdu Grech«, a od stranih varšavski profesor dr. S. Borowski, povjesnik slavenskog prava i dr. Dr. Ljudevit Ivančan autor je golemog djela »Historija kanonika zagrebačke crkve«, čazmanskog kaptola itd. Povjesnici su Varaždina Julije Janković, dr. Rudolf Horvat, Belošević, K. Filić i dr. Povjesnik je Požege pok. Julije Kempf, koji je napisao upravo enciklopedijsko djelo »Požega — zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slobodnog i kraljevskog grada Požega i požeške županije« (sa četiri priloga, 318 slika, strana 777, Požega 1910.), zatim »Iz požeške kotline« (1914.), »Iz prošlosti Požege i požeške županije« (Požega 1925.). Povjesnik je Senja prof. M. Magdić (»Topografija i povijest grada Senja«, 1876.), a u novije doba prof. P. Tijan, B. Krmpotić i dr. Povijest Karlovca obradjuju R. Lopašić (»Karlovac — povijest i mjestopis grada i okolice«, Zagreb 1879.), R. Strohal i dr. Šibeniku je posvjetio obilje studija i don Krsto Stošić. Otoke Rab, Pag i Krk proučava dr. Gjuro Szabo (u umjetničkom pogledu dr. Artur Schneider). O Rabu je napisao značajnu monografiju prof. Marčić, a o Sušaku J. Vrignanin. Povijest Splita i Hvara, te našeg mora napisao je dr. Grga Novak, dok povijest pomorstva s osobitim obzirom na Hrvate proučava prof. don Bartol Poparić.

Poslije kratke monografije dra R. Horvata o »Hrvatima u Bačkoj« (1922.) napisao je Petar Pekić djelo pod natpisom »Povijest Hrvata u Vojvodini od najstarijih vremena do godine 1929.« (potporom »Matice Hrvatske«, Zagreb 1930. str. 317.). Kao povjesnik Kotora istakao se P. Butovac i zagreb. prof. dr. Antun Dabinović, autor djela »Kotor pod mletačkom republikom 1420.—1797.« (Zagreb, 1934., str. 141.), rasprave o pozadini bokeljskog ustanka i rasprave »Kada je Dalmacija pala pod juridikciju carigradske patrijaršije« (»Rad« 239.). Gelcich (Jelčić) je u Zadru (1880.) izdao »Memorie storiche delle Boche di Cattaru«. O Zodru su pisali Biancini, Bersa i dr. Slavu povijest Poljica proučavaju don Fr. Ivanišević i don Ivan Pivčević, autor »Povijesti Poljica« (1921. dodatak godišnjaka splitskog »Vjesnika«) i »Glagoljskog bogoslužja i splitskih sabora«.

Povijest dubrovačkih otoka proučava s osobitim uspjehom don Vicko Lisičar, autor izvrsnih historijskih prikaza o »Lopudu« (Dubrovnik, 1931., njemački i češki prijevod), »Koločepa« (Dubrovnik 1932.) i »Tri dubrovačka otočića, Daksa, Sveti Andrija i Ruda« (Dubrovnik 1935.), a spremio je za štampu i povijest otoka Šipana.

Od svih naših gradova najvećma se pažnje poklonilo povijesti Dubrovnika. Profesor varšavskog sveučilišta Vikentij Makušev izdao je znamenite izvore za povijest Dubrovnika pod natpisom »Izsljedovanije ob istoričeskih pamjatnikah i bitopisateljah Dubrovnika« (S. Peterburg, 1867.) i »Materiali dlja historiji diplomatičeskih snošenija Rosiji« (Moskva 1865.) i sa Šufflayem »Isprave za odnošaje Dubrovnika prema Veneciji« (»Starine« 30. i 31.). J. Jelić izdao je djelo »Dello sviluppo civile di Ragusa« (1884.), a Stj. Škurla: »Ragusa, cenni storici« (1876.). Antonije Vučetić napisao je velik broj historijskih rasprava u glavnom iz dubrovačke prošlosti. Najvažnije su: »Dubrovačka pomorska sila«, »Odnošaji Dubrovčana za stečenje Konavla«, »Dubrovnik za kandijskog rata 1645.—1669.«, »Sveti Vlaho u Dubrovniku«, »Dubrovčani na obranu svojih ostrva i slobode od Mlečana u prvoj polovici XVII. vijeka«. On je napisao dobar dio gradje za »Monumenta Ragusina« Jugoslavenske akademije.

Lujo Vojnović izdao je djelo u dva sveska »Pad Dubrovnika s osvrtom na diplomatsku povijest«, »Dubrovnik i osmansko carstvo« (Beograd. 1898.) itd. Milorad Medini izdao je godine 1935. »Starine Dubrovačke« (str. 314.), u kojem s uspjehom traži tragove starina i tumači, kako je Dubrovnik nastao i kako su se u njem stvarale prilike udesne za kulturni rad. (»Anali dubrovački«, »Ljetopis popa Dukljanina«, »Gradska uprava u Dubrovniku«, »Vlasteotski dvorovi u Dubrovniku«, »Poslavenjenje Dubrovnika«, »Gradjevni razvitak Dubrovnika«, »Epidaur i Dubrovnik«, »Postanak dubrovačke crkve«, »Dubrovačke priče i legende«).

Posljednjih godina izdaje Srpska kraljevska akademija dubrovačka akta i povelje (uredjuju dr. Jovan Radonić i dr. Jorjo Tadić, koji je napisao i monografiju o Pracatu Pracatoviću i oveće djelo o odnosima izmedju Španjolske i Dubrovnika u XVI. vijeku. Dubrovnik je proučavao i nedavno preminuli Bugarin J. Sakazov i N. Jorga, te od domaćih dr. Grga Novak, autor djela »Borba Dubrovnika za slobodu« (R. 253.).

Općom povješću Dalmacije bavi se »Kratka poviestnica Dalmacije« (Zagreb 1861.), »Procpetto cronologico dela storia della Dalmazia« (Zadar 1863.) od Luke Silovića. U novije je doba izdao na francuskom jeziku dr. Lujo Vojnović knjigu pod natpisom »Histoire de Dalmatie« (Pariz 1934.[24] koja nema nikakve naučne vrijednosti. Dubrovačko-dalmatinsku povijest obradjuju i don N. Gjivanović, A. Liepopili, Z. N. Bjelovučić i dr. Ljubo Karaman izdao je dvije kritične pregledne i informativne knjige o povijesti Dalmacije i to jednu na francuskom (»La Dalmatie, a travers les ages«), a drugu na hrvatskom jeziku (»Dalmacija kroz vjekove«). Značajnu epohu u političkom razvitku Dalmacije obradio je Rudolf Horvat u svom djelu »Hrvatski preporod u Dalmaciji« (Zagreb 1935. izdanje Jeronimskog društva). Osobito je zaslužan za povijest Dalmacije i don Kerubin Šegvić. »Povijest Istre« obradili su dr. Dane Gruber i Vjekoslav Spinčić, a povijest školstva Fran Barbalić.[25] O Istri je izišao i enciklopedijski zbornik »Naša nezaboravna Istra«.

Povijest Slavonije obradili su s osobitim uspjehom prof. V. Klaić.[26] T. Smičiklas,[27] a obradjuju Vjekoslav Celestin i osobito prof. dr. Josip Bösendorfer.[28] U ovu skupinu ide dr. Antun Spiletak, autor iz-

[19] J. Nagy: »Die Geschichtswissenschaft bie den Südslawen«, Minerva-Zeitschrift, 1930. Heft 5/6 Berlin.

[20] V. Mažuranić: »Prinosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik«, 10 sv.

[21] Dr. Josip Plivarić pisao je o medjunarodnom pravu u historijskom razvitku: »Das rechtliche Verhältnis Kroatiens zu Ungarn«, dokazujući protiv prof. Jelineka, da je Hrvatska prava država, jer ima sva tri elementa države: teritorij, narod i državnu vlast, zatim: »Beiträge zum ungar. kroat. Bundesrechte«, »Der kroat. Staat« (1886.) i dr.

[22] Dr. Nikola Tomašić: »Temelji hrvatskog državnog prava« (Vjesnik zem. arh.), »Pacta conventa«.

[23] Dr. Ivan pl. Bojničić Kninski, autor velikog historičko-heraldičkog djela: »Der Adel von Kroatien und Slavonien« (Nürnberg 1900.—1905.), »Kratke povijesti Hrvata«, »Povijesti plemstva« itd.

[24] Vidi prof. A. Belas: »Hrvatska povijest u Vojnovićevoj »Histoire de Dalmatie« (Split, 1935.).

[25] Fr. Barbalić: 1. Pučke škole u Istri, 2. Jugoslaveni i školsko pitanje na Rijeci, 3. Hrvatska i slovenske škole u Istri, 4. Vjerska sloboda Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Gorici, 5. Peroj, srpsko selo u Istri.

[26] Vidi Klaić: Slavonija, X.—XII. stoljeće (Zagreb 1882.).

[27] T. Smičiklas: Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, I. dio; Slavonija i druge hrv. zemlje pod Turskom i rat oslobođenja 1891. (173 str.); II. Spomenici o Slavoniji u XVI. vijeku (1640.—1702.) 1892. (VII. + 362).

[28] Dr. J. Bösendorfer: Zavjera Petra Šubića Zrinskog, Crtice iz slav. povijesti, povjest Osijeka u vezi s Isusovcima i Franjevcima, Dva slavenska topohistoriografa (Sudić i Kopijarović) itd.

vrsnih monografija o Strossmayeru, gdja Ivana Brlić-Mažuranić, koja naučno obradjuje Brlićev arhiv, te Matija Pavić (1859.—1929.), koji proučava povjest djakovačke biskupije.[29]

Povješću Bosne bave se (poslije već spomenutih) i autor monografije o Travniku dr. Mihovil Mandić, (prehistorijom), Hamdija Kreševljaković, autor monografija o Husrefbegu Gradaščeviću, o Cazinu, Varešu, Počitelju, Visokom, Sarajevu (esnafi, čaršija) V. Skarić, Ante Malbaša,[30] dr. Ivo Pilar[31] (proučavao bogomile) i dr.

Velik broj historiografa dao je katolički kler: fra Stjepan Zlatović,[32] fra dr. Ivan Marković,[33] Ivan Nep. Jemeršić,[34] dr. fra Karlo Balić,[35] dr. fra Karlo Eterović,[36] dr. fra Jure Božitković,[37] dr. fra Berislav Gavranović,[38] dr. Miroslav Vanino zaslužni izdavač „Croatia Sacra", „Vrela i prinosi. Zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima", dr. Krunoslav Draganović, autor karte o katolicizmu u Herceg-Bosni,[39] fra Dominik Mandić,[40] fra J. Dragičević, don Ivo Prodan, don Frano Ivanišević, don Vicko Lisičar, Juraj Kocijanić,[41] Noršić, dr. Janko Šimrak,[42] Nikola Maslać[43] i dr.

Obilje je monografija o pojedinim hrvatskim ličnostima: o A. Starčeviću (K. Šegvić), D. Politeu (C. Škarpa), Bartol Georgijević (Mijatović i Kidrič), E. Kvaterniku (Cihlar: „Rakovica"), M. Gupcu (Šišić: „Seljačka buna", dr. I. Hartinger: „Hrvatsko-slovenska seljačka buna g. 1573."), P. Kružiću (M. Perojević), I. Lovriću (Stojković) i dr. Nekoliko monografija o XVI. vijeku hrvatske povijesti napisao je prof. Petar Grgec. o uroti Zrinsko-Frankopanskoj pisao je J. Tomljenović i dr.

U povodu otkrića spomenika Grguru Ninskom nikla je obilna literatura (dr. Lj. Karaman: „O Grguru Ninskom", don L. Katić: „Borba Grgura Ninskoga sa splitskim nadbiskupom Ivanom", J. Barač: „Peristilska kriza", I. Tacconi: „Un nuovo, affronta al Palazzo di Diocleziano Rivista dalm. XI.", don Fr. Ivanišević: „Pobjeda glagoljice kroz tisućljetnu borbu", te najveća značajna rasprava K. Šegvića „Borba za hrvatsko i slavensko bogoslužje i Grgur Ninski ili shizma u Hrvatskoj i Dalmaciji 1059.—1075." (Zagreb 1930. str. 119.).

Niz povjesnika: Franjo Valla, Rabar, dr. Petar Tomić, G. Manojlović, dr. Nikola Karlić i dr. obradjuju opću povijest i prevode glasovita djela strane historiografije.

Iz memoarističke literature važni su „Spomeni moga života", V. Jagića, zatim zapamćenja F. Potočnjaka i H. Hinkovića o njihovom djelovanju u Americi. Časopis „Arhiv Jugoslavenske narodne odbrane u Južnoj Americi" (Zagreb) sadržava obilje gradje o nedavnoj prošlosti. U političku memoaristiku ide i knjiga Janka Iblera o hrvatskoj politici (1903. do 1913. godine.).

[29] Vidi o njemu nekrolog dra A. Spiletka u Nar. Starini (knj. 20. str. 199—200).

[30] A. Malbaša: Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera. 1933. Sarajevo.

[31] Dr. Ivo Pilar napisao je: Die südslawische Frage und der Weltkrieg (1917.), Svjetski rat i Hrvati i o vjeri starih Slavena.

[32] St. Zlatović: Povjesne crte o samostanskom redu sv. O. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri i Poraba glagolice u istoj redodržavi, Zadar 1910.

[33] Dr. Ivan Marković, autor djela o crkvenoj povijesti, zatim izvrsna i u naučnom svijetu cijenjena djela „Cesarizam i Bizantinstvo u povijesti istočnoga raskola." (Zagreb 1891., 2 sv.), „Slaveni i pape." (tal. i hrvatski) itd.

[34] Ivan Nepomuk Jemeršić: „Bog i Hrvatska", „Hrvatski narod." (1897.). Preveo je „Povijest kraljevine češke." od V. V. Tomeka (1904.).

[35] Dr. Fra Karlo Balić: Kroz Marijin Perivoj, Šibenik 1931.

[36] Dr. Fra Karlo Eterović: Franjevačka provincija Presv. Otkupitelja, Njezin postanak, rad i sadašnje stanje (Makarska, preštampano iz „Nove revije.").

[37] Dr. fra Jure Božitković je g. 1935. izdao „Kritički ispit popisa bosanskih vikara i provincija 1339.—1735." (posvećena 700-godišnjici djelovanja franjevaca u Bosni 1234.—1934.).

[38] Dr. B. G.: Uspostava redovite katoličke hierarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine. Beograd. 1935.

[39] Dr. O. Knezović: „Alipaša Rizvanbegović Stočević, Sarajevo 1928.

[40] Fra Dominik Mandić: „De legislatione antiqua Ordinis Fratrum minorum", povjesnik hercegovačkih franjevaca, izdavač spomenika i dr.

[41] Juraj Kocijanić: Pogledi u kulturnu povijest hrvatskog naroda", „Pape i hrvatski narod." (Zagreb, 1927., str. 449).

[42] Janko Šimrak: „De relationibus Slavorum meridionalium cum sede apostolica." (Izdanje Hrvatske bogoslavske akademije, Zagreb) itd.

[43] Hrvoje Hrvatić (pseudonim hrvatskog Isusovca N. Maslaća): „Pregled opće povijesti Srednjega i Novoga vijeka." (Zagreb 1934.).

HRVATSKA POVIJEST U STRANOJ NAUCI

Uporedo s radom hrvatskih učenjaka obradili su neke epohe hrvatske povijesti i ugledni strani učenjaci: profesor sveučilišta u Halle Ernst Dümler (1830.—1902.) povjesnik njemačkih Karolinga, bečki sveučilišni profesor Max Büdinger (1828.—1902.), August Gfröder (1803.—1861.) koji se osobito bavio (u vezi s bizantijskom i mletačkom historijom) i hrvatskom prošlošću u doba narodnih vladara, zatim Ivan Nikolajević Smirnov (1856.—1904.). Sve je te strane učenjake daleko nadvisio svojim plodnim radom prof. bečkog sveučilišta Konstantin Josip Jireček (1854. do 1918.), koji se obazirao i na stariju hrvatsku historiju, a osobito na Dalmaciju.

Paul Pisani izdao je godine 1893. opsežno znamenito djelo „La Dalmatie de 1797.—1815. — episode des conquetes Napoleonienes." (Pariz, 1893.). U djelima ovih učenjaka ima i značajnih poglavlja o hrvatskoj povijesti: L. Boguslawski: „Povijest Slavena." (2 sves. 1888.—1889.), J. D. Dorošenko: „Slavenski svijet." (ukrajinski, Berlin 1922.), S. S. Bobčev: „Slavenski svijet." (Sofija 1923.), J. Czekanowski: „Uvod u povijest Slavena." (Lavov 1927.). U „Ottovu slovniku naučnom" nalazimo raspravu K. J. Jirečeka: „Hrvatska". Našu povijest obradjuje rasprava B. Lukacsa: „Horvat törekvések." (Bdp. Szemle, 1885. sv. 3.).

Od novijih stranih učenjaka osobito su zaslužni za hrvatsku historiografiju: Dr. Seton Watson (Scotus Viator) (r. 1879.), profesor sveučilišta u Londonu i urednik „Slavonic review". Napisao je knjige: O rasnim problemima ugarskih naroda." (1909.), „O korupciji i reformama u Ugarskoj", Die südslawische Frage im Habsburger Reiche." (Berlin 1913.), „Apsolutizam u Hrvatskoj", djelo o Sarajevu itd. — Emil Haumant, prof. sveuč. u Parizu, autor je djela „La Yougoslavie."[44] (Pariz 1930. strana 1930.). Analogna djela napisao je i Nijemac dr. Herrman Wendel.

Dr. Franz Babinger, umirovljeni profesor berlinskog sveučilišta, koji je udario temelj orijentalnoj zbirci Jugoslavenske akademije, autor je djela „Aus Südslawiens Türkenzeit." (Berlin 1927., posvećeno Jugoslavenskoj akademiji), „Fünf bosnisch-osmanische Geschichtsschreiber". (Glas. zem. muzeja 1930.), golemog djela „Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihrer Werke." (Leipzig 1927.). Babinger je proučavao i dubrovački arhiv. O našoj prošlosti u vezi s orijentalistikom piše i u Islamskoj enciklopediji (izlazi u tri jezika: francuski, njemački i engleski u Parizu). Suvremeni francuski povjesnik Eugen vicomte Guichen u svojim se djelima o povijesti Slavena dotiče i hrvatske povijesti „La révolution de Jouillet 1930. et L'Europe (Pariz 1917. str. 600) i „La crise d'Orient de 1809. a 1831. et L'Europe." (Pariz 1921. str. 600 o federalističkim nastojanjima Hrvata i borba Hrvata za vlastita narodna prava).

Gdja Milada Paulova, izvanredna profesorica povijesti na Karlovu sveučilištu u Pragu radi na području bizantologije i napose povijesti Hrvata i Srba. Njezino je habilitaciono djelo „Jugoslavenski odbor." (Zagreb 1925.). Dalja su joj djela: „Diplomatska igra oko južnih Slavena za vrijeme svjetskog rata." (Vesmir, Praha 1923.) i „Jugoslavenska akcija (odboj) i češka mafija." (Prag 1928., I. dio). Izvrsna je njezina studija „Masaryk i južni Slaveni". U vezi s tim radom sprema i veliko djelo u četiri sveska pod natpisom „Povijest mafije — Borba Čeha i južnih Slavena za svjetskog rata". Posljednje joj je veće djelo „L'Islam et la civilisation Mediterraneen". Ona je i u „Časopisu českého muzeja." (godište 105. sv. 3. i 4.) prikazala početke antiaustrijskog pokreta kod Hrvata i Slovenaca u svjetskom ratu.

Dr. Jaroslav Bidlo u zborniku „Slavenstvo." (Prag 1912.) prikazao je historijski razvitak Slavena i Hrvata. Godine 1927. izdao je „Povijest Slavenstva." (Prag, Vesmir „Dějiny slovanstva." str. 292.). Sveuč. prof. u Brnu dr. Josef Macurek autor je prvog slavenskog djela svoje vrste „Povijest Madjara i ugarske države." (Prag 1924.). U djelima L. Niederle-a ima zanimljive gradje o staroj hrvatskoj povijesti.

Poslije djela Szalayova, M. Horvata, L. Szilagyja (urednik djela u deset svezaka „A magyar nemzet története. — „Madjarska narodna povijest."), Eckharta, Domanovszkog osobito je zanimljivo djelo V. Homana i G. Szekfü-ja „Madjarska povijest." („Magyar történet". u sedam svezaka), gdje ima obilje gradje o hrvatskoj povijesti, koju dakako treba primati cum grano salis. U Turskoj je izišao niz historijskih djela, koja su važan izvor i za povijest Hrvatske (Hirvatistan). U ovo poglavlje ulazi i značajna ruska rasprava hrvatskog autora Ferde Šišića „Hrvati i Madjari prije 1918. godine." (ruski zbornik „Jugoslavija", Pariz 1930.).

[44] Vidi o tom djelu prikaze u „Le Monde Slave." septembre 1931. iz pera S. Kranjca i R. Warniera.

ORIJENTALISTIKA U HRVATSKOJ HISTORIOGRAFIJI

Prvi hrvatski učenjak, koji je naučno počeo proučavati orijentalne jezike i kulturu i koji je upotrijebio istočne izvore u svom historiografskom radu bio je rahm. dr. Safvet beg Bašagić, autor „Kratke upute u prošlost Bosne i Hercegovine 1453.—1850.", „Bošnjaka i Hercegovaca u islamskoj književnosti", izvrsnih studija, objelodanjenih u „Glasniku zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu" itd. Posljednje Bašagićevo djelo od goleme važnosti za hrvatsku historiografiju izdala je „Matica Hrvatska" pod natpisom „Znameniti Hrvati-Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini" (1931.). Poslije Bašagića osobitog je spomena vrijedan rahm. Muhamed Everi Kadić, autor rukopisnog historijskog djela o Bosni i Hercegovini i susjednim zemljama. Na hrvatskoj historiografiji u vezi s Islamom rade F. Bajraktarević, H. Kreševljaković, Fehim Spaho (pisao je o E. Čelebijinoj Sejahatnami — putopisu u Matičinom „Kolu", o povijesti rudarstva i izradio bibliografiju muzejskog arhiva), Ć. Truhelka, R. Muderizović, V. Skarić, D. Korkut, Š. Alagić, M. Handžić, K. Gujić, A. Nametak, A. Čokić, M. Busuladžić, M. Hadžijahić i dr. te iz Zagreba A. Olesnicki, koji je objelodanio dosad nepoznate podatke o bojevima izmedju Hrvata i Turaka na krbavskom polju 1491. i 1493. i koji je otkrio tajnu podrijetla i identiteta Djerzelez-Alije.

Za hrvatsku historiografiju u vezi s orijentalistikom zaslužni su i stranci osim spomenutog Fr. Babingera i Ludwig von Thalloczy, Asboth („Bosnien und Herzegowina."), te osobito Joseph von Hammer, autor golemog djela „Geschichte des osmanischen Reiches."), N. Iorga („Geschichte des osmanischen Reiches", pet svezaka Gotha 1908.—1913.), Jonquir („Histoire de l'empire ottomane", 2. sv. Pariz 1914.), Ag. Krimskij („Istorija Turečini", Kijev 1924. i dr.

HISTORIOGRAFSKI ZBORNICI

Milenijska godina[45] hrvatskog kraljevstva donijela je znatne historijske rezultate, objelodanjene u zborniku kralja Tomislava (Jugoslavenska akademija). Zborniku Matice Hrvatske, te u Sveslavenskom Zborniku.

U povodu tog jubileja zasebni je svečani odbor na čelu s E. Laszowskim izdao knjigu „Znameniti i zaslužni Hrvati, te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti." (od 925.—1925.), u kojoj je priopćen i pregled povijesti Hrvatske, Bosne i Istre, hrvatske književnosti i razvitka hrvatskog jezika, te hrvatskih vladara, hercega, banova i biskupa (sa 9 velikih slika i 421 slikom u tekstu). Hrvatsku su povijest opsežno prikazali gg. dr. Rudolf Horvat i pok. dr. Dane Gruber. — Dr. Josip Nagy je izdao „Monumenta diplomatica." (I. dio, period hrvatskog kraljevstva).

Zbornici, izdani u počast hrvatskih učenjaka uz suradnju domaćih i stranih učenjaka, sadržaju također znatan materijal: Strena Bulicina, Rešetarov zbornik, Šišićev zbornik, Brunšmidov zbornik itd. Historijske rasprave sadržaju i spomenice o 50-oj obljetnici isusovačke gimnazije u Travniku, franjevačke gimnazije u Visokom, sinjske gimnazije, sarajevske gimnazije, 150-toj obljetnici vinkovačke gimnazije itd. Jubilarni (50.) broj „Vjesnika za arheologiju i historiju Dalmacije." (dr. M. Abramić) ima veliku historijsku vrijednost.

Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima izdalo je niz djela iz hrvatske povijesti počevši od spomenutog Š. Balenovića, Horvata, Bulića, Katića pa sve do O. Knezovića. („Hrvatska povijest", I. dio do kraja XVI. vijeka, Zagreb, 1935.).

Spomena je vrijedan i Katalog kulturno-historijske izložbe grada Zagreba (prigodom 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva, 925.—1925.).

HRVATSKA POVIJEST U OPĆOJ POVIJESTI U JUGOSLAVIJI

Izuzmemo li veći broj školskih priručnika za obuku povijesti u srednjim školama (u tom se broju ističu kao izvrsni priručnici zagrebačkog profesora Živka Jakića), povješću Jugoslavije kao cjeline bavili su se dosad: Anton Melik („Zgodovina Srbov. Hrvatov in Slovencev", Ljubljana 1919., u dva djela, izašlo u zbirci „Pota in cilji". Zbirka poljudno-znanstvenih spisov), Stanoja Stanojevića („Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca", Beograd, 1920., 1924.[2]), Vasilj Popović („Istorija Jugoslavena, I. svezak, Sintetičan pregled srednjevekovnog razvoja zemlje i naroda. Sarajevo. 1920.), Vladimir Ćorović („Istorija Jugoslavije", Narodno delo, uredjuje P. M. Petrović, Beograd 1933. str. 614.) i napokon prof. Jan Šedivý („Oris zgodovine Jugoslovanov", Celje, 1935. str. 329.).

[45] Osvrt na sve publikacije o tom mileniju vidi M. Perojević: „Hiljadugodišnjica hrvatskog kraljevstva". Splitski „Vjesnik", g. 24/25.

Dr. IVAN ESIH

RAZVITAK HRVATSKE LINGVISTIKE U POSLEDNJE TRI ČETVRTINE STOLJEĆA

Hrvati su već u 13. stoljeću (ako ne i prije) imali svoj narodni jezik u književnosti, što znači, da je od svih živih slavenskih jezika hrvatski najstariji književni jezik.

U 15. stoljeću postoji bogata literatura u hrvatskom glagolskom pismu; rukopisi su kaligrafski napisani, s ilustracijama, što je nažalost još neproučeno. U tom stoljeću nastaje štampa, koju odmah prihvaćaju i Hrvati, tako da je hrvatski misal od god. 1483. štampan samo 8 godina iza prvog latinskog misala. Nije čudo stoga, da razvitak lingvistike kod Hrvata ima dugu tradiciju.

U jezičnim pitanjima bio je medju Ilircima pravi autoritet Vjekoslav Babukić, autor „Slovnice ilirskog jezika", „Osnove slavjanske slovnice narječja ilirskoga", „Misli o pravopisu" itd.

Ivan Broz

Protiv književnog jezika, kakav su stvorili Ilirci, digao se prvi Fran Kurelac (živio od god. 1811. do 1874.). Kurelac je naučio lijepi ijekavski štokavski dijalekat. Iz Beča pošao je u Peštu (1837.), odakle se uputio medju ugarske Hrvate (u Burgenland, Gradišće). Cijelo hrvatsko primorje, Istra i Kvarnerski otoci stali su njegovom zaslugom odisati novim narodnim hrvatskim životom. Prvi put izadje u boj protiv tako zvane zagrebačke lingvističke škole svojom raspravom „Greške hrvatskih pisaca glede sklonovanja osobito 2. padeža množine", štampanom u izvještaju riječke gimnazije g. 1852.

Medjutim je i zagrebačka škola živo radila oko napretka i čistoće hrvatskoga književnoga jezika. Književnici su stali proučavati južno hercegovačko narječje.

God. 1860. piše Kurelac svoju knjigu „Recimo koju" (štampana u Karlovcu). U ovoj se je knjizi opet oborio svom žestinom na zagrebačku školu, spočitavajući joj najviše genitiv plurala na ah i ih kod imenica i zagovarajući svoj kratki genitiv plurala (žen. slug. volov, konjev itd.).

Na Kurelčevu knjigu „Recimo koju" odgovorio je 1862. anonimni pisac (mladi V. Jagić) člankom „Brus jezika".

Malo zatim pojavio se kao hrvatski gramatičar Adolf Veber Tkalčević. Veber je najmarljiviji sastavljač hrvatskih školskih knjiga i to baš jezičnih, a u društvu sa Matijom Mesićem i Antunom Mažuranićem sastavio je hrvatsku gramatiku. Prema tomu je hrvatska mladež crpila svoje jezično znanje niz godina najviše iz Veberovih knjiga.

Veber, autor filoloških rasprava s područja sintakse, bio je pristaša tako zvane zagrebačke škole, pa mu je gramatika prikazivala onakav jezik, kakav se je razvijao od god. 1835. do njegova vremena.

Matija Valjavac (1831.—1897.), zaslužni sabirač folklorističke gradje u Hrvatskoj (izdao „Narodne pripovedke", Varaždin, 1858.; 2. izd. Zagreb, 1890.) i autor brojnih filoloških studija o hrvatskom i slovenskom jeziku. (U „Radu" 35. knj. svoju radnju o „Novoslovenskom komparativu ...." završava riječima, da je formacija komparativa u kajkavskom narječju sasvim jednaka slovenskoj, što dokazuje, da „se sa znanstvenoga gledišta kajkavština pribraja slovenštini"). Najživlji interes naš pobudjuju Valjavčeve studije o akcentu u jeziku slovenskom i u kajkavskom dijalektu jezika hrvatskoga. Njegove rasprave (velik ih je broj objelodanio u „Radu") imaju veliku leksikalnu vrijednost. Za akademijinu zbirku „Stare pisce hrvatske" priredio je s T. Budmanijem „Djela Jurja Barakovića" (v. o njem nekrolog dra. A. Musića „Uspomeni Matije Valjavca", Ljetopis 12. Zagreb, 1898.).

Preokret učini u književnom jeziku tako zvane zagrebačke škole mladi stručnjak Vatroslav Jagić. Sa svojim stručnjačkim drugovima u Zagrebu (Vj. Babukićem, Fr. Kurelcem i Adolfom Veberom) nije se mogao složiti, te je pošao svojim putem. Pomalo preotimlju maha njegova jezična načela u hrvatskoj knjizi. Njegova načela poprima već tadanji zabavno poučni časopis „Dragoljub" (1864. i 1868.), a još više „Vienac" (1869.). Ponajbolji tadanji hrvatski pisci prihvaćaju u glavnom njegov jezik, ali zadržavaju i nadalje etimološki pravopis i stare oblike (imenične, zamjenične i pridjevne).

Odlazak Jagićev zadrži za čas daljnje dotjerivanje hrvatskoga književnoga jezika. Medjutim bi otvoreno hrvatsko sveučilište u Zagrebu (1874.) i osnovana katedra za hrvatski jezik. Profesorom hrvatskog jezika postade Armin Pavić.

Pavić je bio literarni historik, te mu je gramatika bila izvan njegova pravoga zanimanja. Ali on je ipak morao predavati gramatiku. Stoga povadjajući se za Jagićem prihvati u gramatici rezultate Vukova i Daničićeva rada, te ih prenese u hrvatsku inteligenciju. Ipak se to nije dogodilo brzo. Veberova hrvatska gramatika upotrebljavala se i nadalje u hrvatskim školama, a ona se je držala još uvijek u glavnom jezika stare zagrebačke škole.

Veberovu gramatiku istisnu gramatika Mirka Divkovića (oko g. 1880.). Medjutim je Divković ispravljao i dotjerivao sve više svoju gramatiku, pa mu je bilo svako novije izdanje bolje. Divković je autor i „Nauke o rečenici".

Istarski Hrvati su se dugi niz godina služili Volarićevom slovnicom (Trst, 1852.).

Milan Rešetar

Pitanje pravopisa pokrenuo je god. 1890. prof. dr. Ivan Broz. On je izradio posebna pravila za pravopis, a zemaljska vlada odredi, da se imadu držati sve škole pravopisa, kako je prikazan u Brozovoj knjizi.

Divkovićevu gramatiku istisnu iz hrvatskih škola gramatika dra T. Maretića i dra Josipa Florschütza. (R. Strohal: „Stvaranje književnog jezika kod Hrvata u 19. vijeku", „Obzor", 30. IX. 1929.).

HRVATSKI JEZIK — SLAVENSKA FILOLOGIJA

Gotovo svi hrvatski filolozi imali su bogato slavističko znanje i širok slavenski interes. U periodu razvitka hrvatske lingvistike nesumnjivo je najveći hrvatski jezikoslovac Vatroslav Jagić (1838.—1923.), po svoj prilici najveći slavist svih naroda i vremena i svakako posljednji univerzalni slavist, koji je slavistiku unaprijedio u najširem vidu.

Svestrano znanje, neobična bistroumnost, fenomenalna pamet, mladenačko oduševljenje i upravo nadljudska ustrajnost u radu do posljednjih časova života, veliki organizatorski talenat, stroga objektivnost u naučnim istraživanjima — to su glavne karakteristike ovoga velikog učenjaka. Jagić je osnivač i prvi urednik „Archiva für slavische Philologie" (40 sv.); autor je golemog djela „Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache" (Berlin, 1913.).

Jagić je u svom slavističkom i indoevropskom radu obuhvatio sve strane duhovnog života slavenskih naroda, u kojima se očituje njihov kulturno-nacionalni život u postepenom tečaju stvaralačkog života ljudstva. Živi jezik sa svim različitim govornim osebinama suvremenosti i prošlosti može se i mora se istraživati samo u vezi s istraživanjem unutrašnjo-

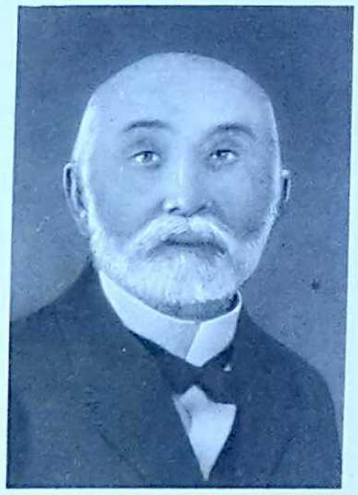

Dr. Tomislav Maretić

nacionalnog života naroda uopće i historijsko-medjunarodnog napose. U svom je filološkom radu istraživao sve raznoliko bogatsvo manifestacija duhovnog i historijskog života slavenskih naroda. (Golemu bibliografiju Jagićeva rada vidi u Jagićevu zborniku 1908. g. s nekim korekturama i nadopunama u djelu „Spomeni mojega života" g. 1930.).

Prvi profesor slavenske filologije na zagrebačkom sveučilištu bio je Čeh dr. Lavoslav Geitler (1847.—1885.) znamenita su njegova izdanja glagolskih jezičnih spomenika (Euchologium i Psalterium), pa „Die albanesischen und slavischen Schriften" (Wien 1883).. Njega je naslijedio korifej slavističke nauke kod nas, učenjak svjetskog glasa i nestor hrvatskih filologa dr. Tomislav Maretić (1854.).

Od g. 1883. objelodanjuje Maretić akcentske studije („Rad" 70, 71, 73, 102) u Vijencu „Filologičko iverje" (1886.), napisao je nadalje „Crtice o rječniku naše Akademije" (Ljetopis 31. sv.), „Jezik slavonski jeh pisaca 18. vijeka" (R. 209, 211) i „Jezik dalmatinskih pisaca 18. vijeka" („Rad" 209, 211) kao priloge historičkoj gramatici našega jezika. Maretićeva školska gramatika hrvatskog ili srpskog jezika izašla je u osam izdanja (I. izd. g. 1899., a VIII. izd. 1926.). Najveću i najbolju naučnu gramatiku hrvatskog jezika dobili smo Maretićevim djelom „Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika (Zagreb, 1899.; drugo popravljeno izdanje godine 1931. str. 631). Sitnije filološke članke štampao je u „Arhiv-u für slavische Philologie".

Jugoslavenska akademija izdaje na svijet monumentalno djelo „Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika", koji dr. Tomislav Maretić obradjuje od g. 1907. počevši od riječi „maslo". Posljednji svezak 50. (god. 1936.) završuje riječju „prikladanje". Prije Maretića uredjivali su Rječnik D. Daničić, Budmani i M. Valjavac. Prema nedavno izjavljenom mišljenju dra T. Maretića taj će Rječnik biti dovršen za 20 godina t. j. do god. 1955. Maretić je izvrstan prevodilac klasičnih djela svjetske književnosti, autor je priručnog „jezičnog savjetnika" itd.

Jagićev učenik Ivan Broz (1852.—1893.) zaslužan je naš kroatist: lingvist i leksikograf. Od njegovih filoloških rasprava spominjemo „Prilozi za sintaksu jezika hrvatskog" (Rad 76), „Tudje riječi u

Vukovim i Daničićevim djelima. (1887.), »Hrvatski pravopis. (1892.). Broz je dugi niz godina sabirao gradju za Rječnik hrvatskog jezika, koji je kasnije

Poznati autor našeg pravopisa (6. izd.) dr. Dragutin Boranić (1870.) svoju je naučnu karijeru počeo kao privatni docenat gramatike staroslovenskog jezika na komparativnoj osnovi, a zatim je bio imenovan izvanrednim profesorom za hrvatski jezik i književnost. Sada je redovni profesor hrvatskog i srpskog. Glavni njegovi naučno-filološki radovi izašli su u »Radu«.

Katedru slavenske filologije zauzima na zagrebačkom sveučilištu dr. Stjepan Ivšić (1884.), koji posljednjih godina s osobitim marom proučava kajkavsko narječje hrvatskog jezika i njegove granice.

Uz brojne slavističke rasprave, objelodanjene u spomenici Rozwadowskog, stranim i domaćim stručnim časopisima dr. Stjepan Ivšić napisao je u »Radu« Jugoslavenske akademije mnoge studije.

Plodni književni povjesnik dr. Franjo Fancev (r. 1882.), koji se u posljednje doba istakao brojnim djelima o hrvatskom duhovnom preporodu, počeo je svoj naučni rad dialektološkim studijama i studijama o čakavštini hrvatskih protestantskih pisaca (u Jagićevu »Archivu za slavensku filologiju, knj. 29., 31.—33/II.).

Na sveučilištu je predavao historičku gramatiku hrvatskog jezika, a danas predaje povijest hrvatske književnosti.

Milan Rešetar (1860.) glasoviti je hrvatski i slavenski filolog. Posljednjih godina živi u Firenzi, gdje proučava stare hrvatske pisce s osobitim obzirom na jezik. U povodu 70. obljetnice njegova rodjenja izašla je bogata spomenica s prinosima domaćih i stranih učenjaka. Rešetar, koji je priredio novo izdanje Držićevih djela, napisao je i studiju »Jezik Marina Držića«. (Rad, 248).

Rudolf Strohal plodan je hrvatski dialektolog, koji piše filološke rasprave od g. 1881. pa sve do danas. Pisao je o narječjima: stativskom, riječkom, karlovačkom, lokvarskom, delničkom, ravnogorskom, oštarijskom, vrbničkom, vrbovskom, mrkopaljskom itd.

Prva rasprava Vatroslava Rožića (1857.) izašla je u »Nastavnom Vjesniku«: »Dialektičke sitnice«. U tri Rada Jugoslavenske akademije (115, 116 i 118) izišla je Rožićeva velika rasprava »Kajkavački dijalekat u Prigorju«, u kojoj je temeljito i sustavno proučio jezik svog kraja, kakav je bio devedesetih godina. Najpoznatije i najpopularnije njegovo djelo jesu »Barbarizmi u hrvatskom jeziku«, koji su doživjeli tri izdanja (1904. i 1908. u Zemunu i 1913. u Zagrebu).

Matej Mintas (1865.—1906.) bavio se dialektološkim studijama te naukom o akcentu.

Zasebnu skupinu sačinjavaju hrvatski filolozi, koje su Istra i Hrvatsko Primorje dali hrvatskoj nauci. I po predmetu svoga naučnog interesa sačinjavaju oni cjelinu. Medju njima se ističe dr. Ivan Crnčić, autor brojnih rasprava iz područja glagolice (o Crnčiću v. članak dra. T. Smičiklasa u »Ljetopisu« 12.). dr. Fran Volarić, jedan od osnivača »Staroslavenske akademije« u Krku (1902.), Dragutin Antun Parčić, pisac »Ilirsko-talijanskog« i »Talijansko-slovinskog rječnika«, i izdavač glagolskog misala (1893.), Ivan Milčetić (v. Ljetopis 38. nekrolog od dra. A. Musića) jedan od najboljih poznavalaca glagolice, autor »Hrvatske glagolske bibliografije«, pop Vinko Premuda, Martin Zgrablić, J. Ribarić, Fr. Pavešić, prof. Vjekoslav Štefanić, Nikola Stefanić, M. Hraste i dr.

Čakavsko narječje istraživao je i Slovenac pok. Davorin Nemanić, ravnatelj sarajevske gimnazije autor »Čakavisch-kroatische Dialektstudien« (izdala Bečka akademija znanosti, sv. 104, 105, 108).

Vrlo dobre uvode u lingvistiku odnosno nauku o pismu dali su dr. Mate Tentor (»Latinsko i slavensko pismo«, »Pismo i postanak alfabeta«) i dr. S. Živković (»Uvod u opću lingvistiku«, Zagreb, 1935.).

Izvrstan je poznavalac hrvatskog jezika, dr. Nikola Andrić, autor »Braniča hrvatskog jezika« (Zagreb 1911.). Poslije rata napisao je u »Obzoru« i »Hrvatskom kolu Matice Hrvatske« niz oštroumnih i duhovitih članaka o čistoći i pravilnosti hrvatskog jezika.

Za hrvatsku lingvistiku osobito su vrijedni i stručni rječnici na pr.: Vl. Mažuranića: Prinosi za hrvatski pravnopovjesni rječnik, dra. I. Dežmana: »Rječnik liječničkog nazivlja«, dra. M. Nemičića: »Ljekarski rječnik njemačko-latinsko-hrvatski«, dra. B. Šuleka: »Jugoslavenski imenik bilja« i dra. Miroslava Hirtza: »Rječnik zoologičkih narodnih naziva« (o liječničkim rječnicima v. članak dra V. Bazale u ovoj »Spomen-knjizi«).

Vladoje Dukat proučava s osobitim uspjehom povijest hrvatske leksikografije, te su mu osobito vrijedne rasprave iz povijesti hrvatske leksikografije (Jambrešićev Lexicon Latinum, o hrvatskim preradama »Institutiones grammaticæ«, o izvorima Belostenčeva »Gazophylacium latino-illyricum«, o rječniku Fausta Vrančića, itd.).

Napisao je i čitanku iz englesko-američke i skandinavske književnosti (Zagreb, 1903.), te rasprave: Dobrovsky i Hrvati, Vergil i Hrvati, zatim nekrologe hrvatskim lingvistima itd.

Od gramatika hrvatskog jezika valja spomenuti izvrsno djelo »Grammatica della lingua serbo-croata« (Vienna, 1867.) od Pere Budmanija, »Slovnica hèrvatska I. Rečoslovje« (4. izd. Zagreb, 1869.) od A. Mažuranića (osobito vrijedna za dialektologiju; izvrsna školska knjiga), »Gramatika jezika hèrvatskoga I. »Glasovi« od V. Jagića (Zagreb 1864.) itd.

Izvanredno je korisno i pregledno izdanje akademika prof. Marcela Kušara »Narodno blago« (Split, 1935.), autora studija o rapskom narječju (Rad 118.). Kušar je golem poznavalac hrvatskog jezika i njegove prošlosti. Spremio je za tisak i oveće djelo »Nauka o riječima«. Napisao je slovnicu hrvatskog jezika za Talijane.

Uz Musulinovu gramatiku izdao je dialektološku kartu Jugoslavije poznati naučni radnik Stjepan Pavičić, autor izvrsne filološko-historijske studije »O govoru u Slavoniji do turskih ratova i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću«. (Rad 222) i dr.

Za obuku staroslovenskog jezika u našim školama zaslužni su dr. Stjepan Bosanac (1870.) i dr. Gjuro Šurmin (1867.), koji su izdali »Čitanku iz književnih starina staroslavenskih hrvatskih i srpskih«. Dr. Bosanac je izdao »Oblike staroslovenskog jezika«, a dr. Gj. Šurmin dialektološku raspravu: »Osebine današnjeg sarajevskog govora« (Rad J. A.).

Na zagrebačkom bogoslovnom fakultetu predaje se i crkveni slovenski jezik (dr. F. Rožić, dr. A. Juretić, dr. J. Kalaj i dr. N. Žuvić).

Od srpskih filologa unaprijedio je hrvatsku lingvistiku najvećma prvi tajnik Jugoslavenske akademije, prvi urednik njezina Rječnika, Gjuro Daničić, autor »Osnova srpskoga ili hrvatskog jezika« (1876.), »Korjena s riječima od njih postalijem u hrvatskom ili srpskom jeziku« (Zagreb 1877.), »Srpska sintaksa« (1858.). Izvrstan je Daničićev prijevod Starog zavjeta

i „Istorija oblika srpskoga ili hrvatskog jezika do svršetka XVII. vijeka".

Za povijest hrvatskog jezika odnosno pravopisa naročitog su spomena vrijedna djela: „Povijest razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga od najdavnijih vremena do danas". (Dubrovnik, 1884.) od Marcela Kušara i „Istorija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima". (Zagreb, 1889.) od dra. Tome Maretića, te već navedena Strohalova knjiga.

Od slovenskih filologa stekoše velike zasluge i za hrvatsku lingvistiku dr. Matija Murko i dr. Anton Breznik, taj slovenski Maretić, koji proučava uzajamne odnose i utjecaje izmedju hrvatskog i slovenskog jezika.

S područja hrvatske leksikografije valja spomenuti u prvom redu monumentalno djelo: „Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika", što ga na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, te poznati priručni Broz-Ivekovićev rječnik.

KLASIČNA FILOLOGIJA

Napredak u proučavanju klasične filologije vezan je usko s radom naših profesora, koji zauzimlju te katedre na hrvatskom sveučilištu.

Latinsku klasičnu filologiju zastupao je prvi dr. Franjo Maixner (1874.—1887., umro g. 1903.), autor djela „Historija rimske književnosti". (Zagreb, 1884.).

„Za nj se može s punim pravom reći, da je udario temelj sistematičkomu izučavanju starih hrvatskih latinista". (Gj. Körbler: „Dr. Franjo Maixner". Nastavni vjesnik XI. s potpunom bibliografijom dra. F. M.).

U svojim predavanjima upoznavao je djake sa čitavim područjem latinske filologije, pa je zato uporedo predavao gramatiku i književnost, a uza to obradjivao takodjer rimske državne, ratne i privatne starine, mitologiju, epigrafiju i metriku. Suradjivao je u „Listy filologické" (kao član Društva čeških filologa). Pisao je na hrvatskom, češkom, njemačkom i latinskom jeziku (o Maixnerovu filološkom radu vidi Körblerov članak u Nastavnom vjesniku XI. i Šrepelov članak u „Viencu" XXXV.). Dugi niz godina vršila se u našim srednjim školama obuka staroklasične filologije po Maixnerovim knjigama.

Maixnera je naslijedio dr. Milivoj Šrepel (1862.—1905.), koji se bavio ne samo klasičnim latinskim jezikom i njegovom književnošću, nego se mnogo bavio i srednjovječnim i novovjekim latinskim piscima iz Dalmacije i Dubrovnika, pa njihovim odnosima prema spisateljima i njihovim djelima u klasično rimsko doba.

U isto doba s Maixnerom imenovan je god. 1874. redovnim profesorom klasične grčke filologije Armin Šrabec, zatim Franjo Petračić († 1924.), autor djela „Historija grčke literature". Poslije njega zauzeo je stolicu grčkog jezika i literature dr. August Musić (1856.). Pararelno je s njim djelovao kao profesor staroklasičke filologije uopće (latinske i grčke) dr. Gjuro Körbler.

Musićev naučni rad kreće se poglavito na polju svestranog izučavanja grčkoga, hrvatskog i latinskog. (Bibliografiju golemog Musićeva naučnog rada v. u „Akademijinu „Popisu publikacija". 1867.—1935.)

Gjuro Körbler (1873.—1927.) bio je po struci klasični filolog, koji se u svojim djelima bavio brojnim problemima iz cjelokupne klasične filologije. Ugledavši se na primjer Maixnerov i Šrepelov nastavlja njihov rad u proučavanju naših domaćih latinista. Prikazuje latinske gramatike, domaće i strane.

Klasični filolog evropskog formata je prof. Martin Kuzmić (1858.). Napisao je velik broj obznana i naučnih recenzija hrvatskih i staroklasičnih školskih knjiga i književnih djela, ponajviše u organu Društva hrvatskih srednjoškolskih profesora „Nastavnom Vjesniku" i „Vijencu". Matica Hrvatska izdala je u Kuzmićevoj redakciji Ksenofontovo djelo Spomene Sokratove i Knjigu o gospodarstvu. Za Maticu Hrvatsku priredio je Platonovu Državu.

Kraljevska hrvatsko-slavonska-dalmatinska vlada u Zagrebu izdala je jedno od najznamenitijih naučnih djela Aristotelovu poetiku s prijevodom i komentarom M. Kuzmića (Zagreb, 1912., str. 296).

U istoj je zbirci izdao i Kornelija Tacita „Razgovor o govorništvu". Od posljednjih njegovih naučnih rasprava valja spomenuti „Metra Horatii". (1926.).

Osim toga objelodanio je pojedine odlomke golemog filološkog djela pod natpisom „Povijesne crtice", od kojih su dosad izašla poglavlja Bodrici, Carigrad, Dinara, Velika i Bijela Hrvatska (Nastavni Vjesnik, 1930.), Gothomania (Nastavni Vjesnik, 1931.) i dr. Marljivo proučava djelo Konstantina Porfirogeneta s lingvističko-historijske strane. Nema gotovo grčkog ili latinskog pisca, o kojem Kuzmić nije pisao i od kojeg nije izdao koje djelo u uzornoj obradi.

Kuzmić je preveo Petronijeve „Satire", Platonovu obranu Sokrata i Kriton itd.

Na kraju valja spomenuti velik broj hrvatskih klasičnih filologa, koji su stekli znatne zasluge za širenje humanističkog obrazovanja kod Hrvata: Sebastijan Žepić (autor grčko-hrvatskog i latinsko-hrvatskog rječnika) i sin mu Milan, Ivan Pavac (autor poznate latinske slovnice, više izdanja), Julije Golik, Stjepan Senc, Ivan Kasumović, Koloman Rac, izvanredno plodni prevodilac staroklasičkih djela (Hrvatska Matica izdala je čitavu knjižnicu njegovih izvrsnih prijevoda), V. Dukat, T. Maretić, F. Miler, A. Veber, S. Kantoci, N. Majnarić, F. Radanović, M. Tepeš, S. Teklić itd.

INDOEVROPSKA FILOLOGIJA

Specijalnu katedru za indoevropsku komparativnu filologiju zauzimao je od g. 1908. pa do svoje smrti g. 1916. dr. Josip Florschütz, priv. docent gotskog i staronjemačkog jezika. Kolegije iz indoevropske filologije predavali su i dr. L. Geitler, T. Maretić, dr. S. Ivšić i dr. Od g. 1935. osnovana je privatna docentura za indoevropsku filologiju, koju zauzima dr. Antun Mayer. On piše opširne rasprave iz različitih filoloških područja germanistike, klasične filologije i komparativne indoevropske lingvistike.

Medju indoevropske filologe ide i naš hrvatski sunarodnjak dr. Franjo Ralph Preveden, profesor klasične filologije na katoličkom sveučilištu de Paul University u Chicagu i počasni član Američkog društva za promicanje znanosti (American Association for the Advencement of Science), član Linguistic Society of America i Modern Languager Association. On se rodio 4. listopada 1890. u Kamenici na Dunavu. Na University of Chicagu završio je svoje studije indo-evropske komparativne lingvistike, te je u lipnju 1927. dobio doktorat sa svojom disertacijom The Vokabulary of Navigation in the Balto-Slavic Languages.

Njegove su rasprave „Pomorski rječnik u baltoslavenskim jezicima", „Zbirka slavenskih studija", „Američke pozajmice u madžarskom", „Turske riječi u hrvatskom i bugarskom", „Semantički izvori imena životinja", „Etimološka miscellanea", „Crkvenoslavenski korab i grčki karabos", „Folklora i etimologija u srpsko-hrvatskom jeziku", „Nekoje indoevropske paralele" itd.

ROMANSKA I GERMANSKA FILOLOGIJA

Romanska i germanska filologija razvija se kod Hrvata takodjer povoljno.

Dr. Petar Skok je od g. 1913. privatni docenat za romansku historijsku gramatiku, a od g. 1919. redovni profesor romanske filologije u Zagrebu. On je autor „Pojava vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije". (1915.), rasprava o slovenskoj palatalizaciji sa romanističkog gledišta, „Studije iz balkanskoga vokabulara interbalkanske lingvistike".

Germanistiku zastupa na našem sveučilištu dr. Stjepan Tropsch (1870.), koji se bavi više njemačkom književnom poviješću, ali prednje kolegije iz historičke gramatike njemačkog jezika. Obazire se s uspjehom i na našu kulturnu povijest. (O naučnom radu zagrebačkih sveučilišnih profesora, filologa v. opsežnu, autentičnu bibliografiju u Godišnjaku zagrebačkog sveučilišta, uredio dr. A. Bazala.)

Za razvitak germanistike kod Hrvata zaslužan je i priv. doc. dr. G. Šamšalović, autor njemačko-hrvatskog rječnika.

Za obuku njemačkog jezika u našim srednjim školama stekli su znatne zasluge srednjoškolski profesori: Pintar, Marn, Scheidela i u najnovije doba Viktor Kralj, koji piše metodički i didaktičko-pedagoški uzorne priručnike.

STRANI JEZICI KOD HRVATA

Za unapredjenje filologije od osobitog su značenja i sveučilišni lektorati: madjarski (cistercitski redovnik dr. K. Grekša, zatim dr. Ivan Bojničić, autor slovnice madjarskog jezika), njemački (dr. Ivan Quiquerez, sada dr. Z. Škreb), poljski (J. Benešić, sada dr. J. Hamm), češki (S. Musulin), engleski (dr. Drvodelić autor priručnika za obuku engleskog jezika, sada dr. J. Torbarina), latinski (dr. Gj. Körbler, sada dr. Kantoci), ruski (dr. M. Petanjek, Gj. Škarić, sada dr. Rozov, dialektolog) itd.

Propagandu francuskog jezika najuspješnije je vodio dr. Julije Adamović (od g. 1890. učitelj francuskog jezika i od g. 1920. upravitelj proseminara za francuski jezik, autor rječnika francuskog jezika i izvrsnih slovnica za obuku francuskog jezika. Poslije njega radili su na tom polju R. Warnier, sada H. Coutant i Jean Dayre, te dr. K. Draganić. O slovenskom jeziku predaje dr. Francè Ilešić, o talijanskom B. Poparić, M. Deanović, M. Soljačić.

Kako je prema naučnoj osnovi za bogoslovni fakultet u Zagrebu propisano tumačenje novog zavjeta iz vulgate i iz izvrsnog teksta, to su bez većih naučnih rezultata predavali jezike: sirski, kaldejski i arapski (od osnutka sveučilišta g. 1874. do danas biblicisti: dr. Franjo Iveković, dr. Gavro Smičiklas, dr. Gustav Baron, dr. Rudolf Vimer i predavač jevrejskog jezika dr. Antun Sović, koji i danas uz dra. Janka Oberškog predaje spomenute jezike i pomoćne znanosti Svetog pisma. Spomena je vrijedno, da je svećenik prof. dr. Juraj Dočkal napisao „Slovnicu hebrejskog jezika". (1893.). U Beču je g. 1925. izašla prva praktična gramatika za učenje hebrejskog jezika i pisma „Udžbenik hebrejskog jezika za školu samouke" od Mojsije Ratha s dodatkom riješenih zadaća i rječnikom na srpskohrvatskom jeziku od Marthefa. Odnose izmedju slavenskih jezika i židovskog jezika proučava dr. Cvi Rothmüller, autor rasprave „Slovenština u židovskom jeziku". (Zagreb, 1928.).

Hrvati imaju i niz priručnika za učenje stranih jezika: francuski (Švrljuga, Adamović, K. Ploetz), talijanski (Poparić, Ljubibratić i dr.), njemački („Hrvatsko-njemačka besjedovnica g. 1869.) (Klaić-Miler), češki (Radić, Musulin, Režny), engleski (Drvodelić, A. Lochmer), ruski (Budmani, dr. Petanjek), poljski (dr. J. Hamm), arapski (Ibrahim Hakki effendija Repovac, Ali ef. Radić i Ilf. Ali efendija Bulić: „Gramatika i vježbenica arapskog jezika", A. Mahinić: „Arapska početnica") itd. Nedavno preminuli dr. J. Ivanić napisao je hrvatsku slovnicu za Nijemce.

STRANCI I NAPREDAK HRVATSKE LINGVISTIKE

Na kraju valja barem nabrojiti one strance, koji su obradjivali ili obradjuju posredno ili neposredno probleme hrvatske lingvistike.

Bugari: B. Conev, Lj. Miletić (obojica su studirali lingvistiku u Zagrebu), dr. St. Mladenov, S. Romanski, Teodorov-Balan i dr.

Poljaci: dr. Mieczyslaw Malecki (niz djela i rasprava o čakavštini, pregled narječja u Istri), dr. Lehr-Splawinjski, Baudoin Courtenay, H. Batowski i drugi.

Česi: dr. J. Vajs, dr. Fr. Wollmann (kajkavštinu), V. Važný (dialekat Hrvata u Čehoslovačkoj), O. Hujer i dr.

Ukrajina: S. Smalj-Stocki, Z. Kuzelja.

Rusi: dr. Lukjanenko, autor knjige o kajkavštini i o Zrinskim i Frankopanima, dr. V. Rozov, dr. Speranski (tajno pismo kod Slavena), S. M. Kuljbakin, N. S. Trubeckoj.

Francuzi: A. Meillet, A. Vaillant, koji su napisali „Grammaire de la langue serbo-croate", Paris 1924.

Amerikanci: Prince, G. R. Noyes.

Velik je broj Nijemaca, koji su zadužili hrvatsku lingvistiku. Medju njima u prvom redu valja spomenuti dr. Augusta Leskiena, autora „Grammatik der serbo-kroatischen Sprache". (I. dio nauka o glasovima i oblicima, Tvorba riječi), kojom se i danas služimo. Dr. Karl Meyer (Münster im W.) proučava čakavštinu, R. Trautmann, M. Vasmer, J. Matl i dr.

Nizozemci: N. Wijk (dolazi češće u Zagreb).

Rumunji: I. Barbulescu (sada u Jašiju sveučilišni profesor). Barbulescu je svoju doktorsku disertaciju publicirao u Zagrebu g. 1899. na hrvatskom jeziku pod natpisom „Fonetika ćirilske azbuke u pisanju rumunjskog jezika XVI. i XVII. vijeka u svezi sa srpsko-slavenskim, bugarsko-slavenskim i rumunjsko-slavenskim spomenicima", A. Balota i dr.

Talijani: A. Cronia, autor hrvatske slovnice za Talijane, M. Urbani i dr.

Norvežani: Olaf Broch.

Finci: J. J. Mikkola, itd.

Švedi: P. S. Agrell, R. Ekblom, J. A. Lundell, T Torbiörnsson.

Danci: H. Pedersen.

Lužički Srbi: E. Muka, J. Kral.

ZAGLAVAK

Premda je hrvatska lingvistika pokazala osobito uspješan napredak, ipak ju čekaju velike, hitne zadaće: izradba priručnog, praktičkog rječnika hrvatskog književnog jezika, obrada Akademijske gramatike hrvatskog jezika (takva slovnica je kolektivno djelo više autora), Etimologijski rječnik hrvatskog jezika, Hrvatska dialektološka karta, i Historička gramatika hrvatskog jezika. Za sva ta sintetična djela sabrana je već golema građa, pa se nadamo, da na ta djela ne ćemo dugo čekati.

Dr. VLADKO MAČEK

BIT HRVATSKOG SELJAČKOG POKRETA

Dr. Vladko Maček

Kroz stotine godina rade Hrvati za svoju narodnu slobodu i samostalnost. Taj rad nije bio uzaludan, jer je u tom nastojanju ne samo izgradjena hrvatska individualnost, već je ona i proširena i produbljena od svih narodnih slojeva. Naročito je unatrag posljednjih tridesetak godina nastojanje za slobodu i samostalnost prihvaćeno i od hrvatskoga seljaštva u svim krajevima, gdje Hrvati žive. Tim časom, kad je to nastojanje prihvatilo hrvatsko seljaštvo, postalo je ono (nastojanje) ne samo neslomivo, nego se pretvorilo u *potpuni narodni val s težnjom k punoj političkoj, kulturnoj i socijalno-ekonomskoj slobodi. Djelo hrvatskoga narodnoga preporoda dovršio je zapravo Stjepan Radić kroz hrvatski seljački pokret, po kojem je hrvatski seljak izvojevao i dobio vodstvo hrvatske politike u svoje ruke, a koje mu nitko više ne će moći oduzeti. Hrvatski seljački pokret dao je narodnom nastojanju za slobodu i samostalnost stvarnu sadržinu, pa zato traži, da se čitav narodni život postavi na seljački temelj i da se prosudjuje sa stanovišta hrvatskog seljačkog naroda.*

Poradi toga sasvim je pogrješno mišljenje onih, koji drže da se socijalna i ekonomska pitanja mogu uspješno rješavati pojedinačno, bez rješenja hrvatske nacionalne slobode i samostalnosti. Isto tako u zabludi su i oni, koji misle, da treba samo rješavati nacionalno pitanje, a da će sve drugo doći samo po sebi. U stvari nema razlike izmedju nacionalnoga pitanja i njegove socijalne i ekonomske sadržine. Seljak ne može ta pitanja odvajati, jer je on u isto vrijeme i Hrvat i seljak. *Hoćemo slobodnu Hrvatsku, da bismo ostvarili seljačku pravicu. Radimo za nacionalni ideal, da ostvarimo socijalnu pravdu.*

Gradjanstvo došavši nakon francuske revolucije na vlast proglasilo je slobodu i jednakost. To je zapravo značilo, da se ukidaju privilegija plemstva i stege gradjanstva i seljaštva, i da se postavlja novo mjerilo u ljudskom društvu. Ne odlučuje više rod niti stalež, nego znanje i vlast, a do svega toga dolazi se opet najlakše putem bogatstva. Nije više bio ideal živjeti u miru Božjem na svom posjedu u krugu svoje obitelji, nego je postao ideal biti bogat, jer se novcem moglo kupiti sve: i plemstvo, i vlast, i položaj, i sve udobnosti života, pa i samo znanje Zato je proglašena sloboda sticanja i slobodna utakmica u svim zvanjima i poslovima. To je opet bilo na štetu seljaštva, radništva i svih slabijih, a koristilo je onima, koji su imali u ruci novac i vlast. Religija je izgubila ne samo svoju političku snagu, nego i društvenu dinamiku, pa je postala stvar savjesti pojedinaca. Pogotovo je izgubila moć, da stvori duševni mir i nutarnje zadovoljstvo. Gradjanski moral podudara se doduše još uvijek s religioznim, ali baš zato, jer je bio samo konvencionalan, ne pitaju više ljudi svoju savjest, što je dozvoljeno, a što nije, nego se ravnaju prema tomu, što se može, a što se ne smije učiniti bez povrede pozitivnih zakona, ili — u najmanju ruku — bez povrede gradjanskoga (konvencionalnog) morala. Nastala je borba svih proti svima, u kojoj jači duhom, novcem ili organizacijom bez smilovanja uništava i izrabljuje slabijega. U takvoj »jednakosti i slobodi« našao se i hrvatski seljak, a da mu prije nijesu stvoreni preduvjeti, da tu slobodu može iskoristiti. Gradjanske ustanove bile su nametnute svima, pa i seljaštvu, a gradjanski zakoni učinjeni su općim narodnim zakonima, dok je seljačko pravo izgubilo značenje pred državnom vlasti.

Ilirski pokret, jugoslavenstvo i pravašku državo-pravnu borbu vodila su hrvatska gospoda. Njihovim nastojanjem stvorena je u posljednjih stotinu godina gradjanska Hrvatska, u kojoj su zapravo gospoda vladala nad seljačkim narodom. I glavni nosilac političke, kulturne i društvene moći bila je inteligencija, sastavljena od školovanih ljudi, plemića, gradjana i seljačkih sinova, koji su se kroz škole pogospodili. Gospoda su nastojala urediti Hrvatsku »po uzoru« Europe. Njihov je ideal bio izjednačiti narodni život u Hrvatskoj sa životom u zemljama zapadno-evropske gradjanske civilizacije i bez obzira na to, da li takav život odgovara potrebama, shvaćanjima i mogućnostima hrvatskoga seljaštva. Gospoda su prilično uspjela urediti s v o j život po uzoru te gradjanske civilizacije, ali je račun za to plaćao hrvatski seljak. Hrvatska inteligencija zanašala se za idejama francuske revolucije i u tom svom oponašanju išla je tako daleko, da je podcjenjivala kulturne tvorevine vlastitoga naroda t. j. hrvatskoga seljaštva. A upravo u tim tvorevinama seljačke narodne kulture bila je posebna stvaralačka vrijednost, koja daje poseban biljeg hrvatskom narodnom životu, a time i mjesto medju drugim kulturnim narodima. Inteligencija je sve ustanove gradjanskog društvenog uredjenja i duhovnoga života prenosila k nama odozgo, bez suradnje sa hrvatskim seljaštvom. Provedeno je oslobodjenje od kmetstva i uredjeni su imovinski odnosi izmedju seljaka i vlastelina. Uvedena je birokratska uprava i postavljeno školovano činovništvo. Uredjeno je sudstvo, ali su sudovi sudili po zakonima tudjim narodu i narodnom pravnom shvaćanju. Osnovane su razne škole, ali po uzoru i prema potrebama gradjanskoga života, daleko od sela i stvarnih potreba seljačkoga života, kojemu bi te škole morale služiti. Za Bahovog apsolutizma uvedeni su žandari u Hrvatskoj, ali niti kasnije — narodne vlade — nijesu više vladale nad narodom bez žandara. Podignute su bolnice i uredjena je liječnička služba, ali tako da se seljaštvo jedva moglo time koristiti. Sagradjene su ceste i željeznice, ali te su gradjene prema interesima gradova i tudjinske državne uprave s motivacijom da to traže interesi trgovine i industrije. Pa i sam politički život u saboru odvijao se bez seljaka. Seljaci su od vremena do vremena slijedili gospodu i izlagali svoju slobodu i svoje živote u političkoj borbi, ali nijesu imali nikakav upliv na zakonodavni rad, niti na izvršnu vlast, koja je zakone primjenjivala. Najbolje se to vidjelo kod onih grana zakodavstva i uprave, koje su imale uredjivati život na selu. Zakoni, koji su nekoliko puta donašani u svrhu uredjenja obiteljskih kućnih zadruga, pokazuju koliko je nerazumijevanja bilo za seljački život. Da je u hrvatskom saboru bila seljačka većina, sigurno se ne bi moglo dogoditi, da se seljačke kućne zadruge onako grubo ruše, a da se ništa ne stvori za uredjenje seljačkoga života, što bi te zadruge nadomjestilo. Zakonom su razriješene veze seljačke obitelji i sa njezinim posjedom, jer su zadruge smetale gradjanskom liberalizmu osiguravajući seljaku život na vlastitoj zemlji i krov nad glavom. Seljak je prestao biti vezan za zemlju, ali je takodjer i zemlja prestala biti vezana za seljaka. Posljedica je bila sve veća proletarizacija i osiromašenje seljaštva. Umjesto naturalnog gospodarstva, koje se ravnalo prema životnim potrebama seljačke obitelji, uvodilo se novčano gospodarstvo, koje se ravna po zakonima kapitalističko-ekonomskog sistema. U tom pogledu najveći pritisak na selo učinila je baš država uvodjenjem sve većih poreza u novcu, dok je za feudalno doba seljak davao teške daće, ali ih je davao od svoga prirođa, to jest od onoga, što je imao. Razvojem i unošenjem tehničkih tekovina razvijala se doduše gradjanska trgovina i industrija, i životni standard seljaštva podigao se u izvjesnoj mjeri, ali je seljak prestao biti samostalan i postajao je sve više ovisan, a po tomu sve više izrabljivan od onih, koji su bili jači od njega kapitalom, znanjem i organizacijom. Nije dakle nikakvo čudo, da je uz ovakve prilike kroz dvije generacije dijeljenjem seljačkog posjeda došlo do toga, da je veliki dio seljaštva osiromašio, a na hiljade seljaka moralo napustiti selo i poći u grad u industriju ili na zaradu, i tako su prvobitno postali seljaci bez zemlje, a onda proleteri i radnici. Pa i današnja kriza, koja se najviše očituje u nerazmjeru izmedju cijena seljačkih proizvoda i one robe, koju seljak kupuje, dovoljno pokazuje teško stanje u kojem se seljaštvo nalazi.

Bilo je dobronamjerne hrvatske inteligencije, koja je bila uvjerena da seljaku čini dobro uvodeći kod nas život po uzoru zapadno-evropske civilizacije. Ali je sigurno to, da su plodove te civilizacije i tog gradjanskog poredka uživala samo gospoda. Napredak civilizacije u gradovima posvema je odvojio gradski život od seljaka. U ime gradjanske jednakosti htjelo se izbrisati razliku izmedju sela i grada, no to se je činilo na taj način, da je gradjanstvo nametnulo seljaštvu svoja shvaćanja i svoje poglede, koji su odgovarali gradjanskim interesima. Prema tomu gledištu bio je i feudalac bliži seljaku nego gradjanin, jer je feudalac zajedno s kmetom živio na zemlji i od zemlje. Feudalac je imao interesa, da seljak bude sposoban obradjivati zemlju, jer je s njim činio jednu ekonomsku zajednicu, dok naprotiv gradjanina sa seljakom nije vezivao nikakav životni zajednički interes. Nitko ne će poreći da je kod hrvatskih gradjana i inteligencije bilo dobre volje i ljubavi za selo i seljaka — ako se uoči da su mnogi i mnogi došli izravno sa sela u grad — no ta dobra volja, ljubav i briga za seljaka, polazila je redovno sa krive točke i išla krivim putem. Selo je izazivalo u gradjanstvu samo osjećaje neimaštine i neznanja, *a zaboravljalo se, da je seljak i njegova okolina jedna organska cjelina, da seljak misli, osjeća i živi drugačijim životom. U njegovoj duši nisu još ugasli osjećaji zajedničkoga obiteljskog života i medjusobne pomoći, nije još nestala vjera u poštenje i ljubav bližnjih, nije još obamrla ljubav prema rodnom kraju i prirodi, jer se u njegovoj duši nije razvila bjesomučna utakmica za životom punim slasti i uživanja, kao u gradu.*

Istina, i seljak je čovjek kao i gradjanin, ali je razlika u tom, što je *seljak, koji živi na svojoj zemlji i pod vedrim nebom bliži Bogu i prirodi, i pod vječitim dojmom mističnoga svemira, u neprekidnoj religioznosti i osjećaju o ovisnosti pojedinca o Bogu, prirodi i svojoj okolini. To osjećanje stvara u njegovoj duši sklad i spokojstvo i zato seljak ne će utrke i borbe za život kako nalazimo u gradu, već pun smirenosti i ljubavi teži mirnom prirodnom i obiteljskom životu.*

Seljak ne će životne borbe, kakova je u gradu. Grad i život u njemu znači borbu čovjeka sa čovjekom i tu otupljuju ljudski osjećaji, nestaje poštenja i pravice, a stvara se bol i tragedija. Selo znači *saživljavanje čovjeka sa prirodom*, a to mora i ostati. Ideal sela dakle nije borba, nego mir, nije rat nego rad. U njemu vlada osjećaj solidarnosti i medjusobne pomoći bez koje selo ne može postojati. Taj osjećaj postoji u obiteljskom životu, u domu, u seoskoj zajednici, a postojat će, nadam se, i u seljačkoj državi. Seljaštvo čini skup pojedinaca povezanih medjusobnim životom, koji ne može biti u vječnoj borbi sa prirodom oko sebe. Seljaštvu treba harmonični sklad sa cjelinom kao što je i zemlja u skladu sa svemirom.

Ali taj sklad nije moguće postići na današnjim temeljima životne borbe. Nažalost vidimo danas vrlo malo od te harmonije kako u političkom, tako i u ekonomskom i socijalnom pogledu. Nije to zbog toga, što velika većina ljudi, a osobito seljaštvo, ne bi željelo živjeti u skladu i stvarati u miru sebi i svojoj djeci bolji život. Razlog je u tomu, što gramzljivci i nasilnici u današnjem društvenom uredjenju iskorišćuju prirodu i znanje i bogatstvo, da mogu živjeti o tudjoj muci. Kad jednom darovi prirode i ljudsko znanje sakupljeno kroz tisuće godina i plodovi rada ljudskoga postanu opće dobro svih ljudi, onda će čovjek moći osjetiti radost zajedničkoga života u skladu sa prirodom i svemirom, jer mu tu harmoniju ne će narušavati borba čovjeka sa čovjekom.

U današnjim prilikama nije doduše više moguće obnoviti staro patrijarhalno selo u starom obliku, ali je moguće ostvariti njegovu glavnu misao vodilju u novom obliku. Životna je potreba seljaštva, da preuredi društveni poredak prema svojim shvaćanjima i interesima t. j. da ostvari seljačku državu u kojoj će se radništvo, inteligencija i svi drugi društveni slojevi ravnati prema životu i potrebama seljačkoga naroda. Prema tome shvaćanju treba omogućiti seljaštvu, da živi svojim životom. Seljak u svomu domu, na svojoj zemlji, u svojoj zadruzi i općini treba da živi svojom dušom, po svojim zakonima, koji mu zajamčuju ne samo opstanak, nego i materijalni i kulturni razvitak.

Čitav tehnički napredak ostvaren kroz hiljade godina treba takodjer da posluži tomu cilju. Seljaštvo želi prisvojiti si sve ono, što može da mu život olakša, poboljša i uljepša, pa tako i modernu tehniku u koliko je ona doista potrebna i korisna seljaštvu.

Da se ovaj cilj postigne potrebna je izmjena današnjega državnog i društvenog poredka, jer ne smije seljaštvo ostati vječno samo objekt bilo brige i skrbi, bilo pljačke i izrabljivanja drugih staleža. Seljaštvo kao osnovica narodnoga života jest ravnopravni subjekt, koji je danas već svjestan, da je temelj društva i državne zajednice. Pa kad hrvatski seljak otklanja svaku grubu silu oslanjajući se na svoje pravo, to je samo dokaz njegove snage i svijesti, da pravda mora pobijediti. Seljak otklanja i tutorstvo gradjanstva, ali nudi i pruža suradnju; seljak ne odbacuje tečevine civilizacije i kulture, nego nasuprot traži, da te tečevine ne budu monopol pojedinaca, nego svojina svih narodnih slojeva.

Za ovaj seljački poredak potrebna je preobrazba duše, potrebno je uvjerenje svih slojeva, da je današnji društveni, ekonomski i politički poredak došao već do sloma i da treba na zdravim seljačkim temeljima stvoriti seljačku državu, kojoj će biti načelo čovječnost, pravica i sloboda uz uzajamnu pomoć, a ne medjusobna borba svih proti svima do istrage. Politička sloboda naroda, gospodarska i kulturna samoniklost i socijalna pravda lozinka je hrvatskoga seljačkoga pokreta.

Dr. MILAN IVŠIĆ

RAZVITAK HRVATSKOG DRUŠTVA U DRUGOJ POLOVICI XIX. STOLJEĆA

Ilirski pokret nema se shvaćati samo kao neka sinteza literarnih i narodno-političkih strujanja u hrvatskom narodu. On je u svojoj sadržini bio možda još jačim — iako nesvijesnim pokretom cijeloga našeg gospodarskog i sociološko-narodnog bića. Zato je u god. 1848. emancipacija seljaštva bila samo prirodna i logična nadopuna tome narodnome pokretu. A i revolucionarno-liberalne ideje, ispoljene u našem narodu baš te godine, nijesu bile nipošto emanacija samo vanjsko-političkih prilika, nego i našeg unutrašnjeg općenarodnog vrijenja i dozoravanja. Kako su pak jake sile zahvatile tada sve narodne klase, najbolji je znak, što se i samo plemstvo ne diže više u obranu svojih stoljećima pravom i nepravom »stečenih pravica«. Ono, što više, postaje u dobrome dijelu i predvodnikom novih socijalnih ideja na štetu svojih vlastitih materijalnih interesa.

To novo vrijeme zadahnuje i našega bana Jelačića, po rodu predstavnika staroga režima, te baš on svojim »Manifestom na narod« od 25. travnja 1848. stvara i za hrvatski narod nova »prava čovjeka i državljanina«.

Po tome manifestu postaje posvema slobodno sve naše seljaštvo, vezano do tada na zemlju svoga »zemaljskog gospodina«, vezano i na svakovrsna podavanja lična i realna. Odsad seljak slobodno i neograničeno može da raspolaže svojom zemljom, kućom i gospodarskim zgradama, što je sve dosad uživao u vezanom odnosu neotudjivosti. Seljak nije više »glebae adstrictus«; on može da je proda kome hoće, da je dijeli, da je zadužuje neograničeno po liberalnim načelima rimskoga prava. Takav liberalizam bit će, istina, već koju godinu kasnije od prekarnih posljedica i za samoga seljaka.

No nije tim manifestom kao i kasnijim carskim patentima oslobodjena samo zemlja. Seljak je i u svojoj l i č n o s t i postao slobodan: on postaje puni gradjanin i puni subjekt svih prava. On nije vezan ni na svoj stalež. Može da svoju djecu daje u zanate, kamo hoće, može da je šalje i u škole, te postanu najviši gradjanski i vojnički funkcionari.

Time se ruši ona stoljetna brana uspona nižih klasa u više; porušeni su zidovi, kojima su se hotice i nehotice i u našem hrvatskom narodu stvarale zatvorene kaste aristokracije, gradjanstva i seljaštva. Time su i otvoreni kanali, te će odsad moći teći svježa krv naših sela u sve ostale privredne i intelektualne staleže. Time će i sociološka struktura našega naroda morati ubrzo da dobije nove oblike. U višim klasama održavat će se odsad samo oni, koji su sposobni za život prema novom duhu vremena.

Medjutim to razrješenje kmetskih odnosa stvorilo je tokom druge polovice XIX. stoljeća sve do naših dana radikalne izmjene u socijalnim odnosima ne samo seljaštva, nego i bivše »zemaljske gospode« pa i samih gradjanskih klasa.

RASPAD PLEMSTVA

Feudalizam kao tudja biljka na našem socijalnom i narodnom biću unesen je što umjetno a što silom u našu hrvatsku najčišću demokratsko-plemensku strukturu. No možda se taj sistem i nikad ne bi mogao ukorijeniti u naše narodno tijelo, da nas nijesu počele stizavati sve nedaće još tamo od vremena naše narodne dinastije, kad smo spontano i mi iz svoje etnogene asocijacije prelazili u demogenu konfederaciju.

Nevolja je bila svih slavenskih naroda, pa tako i nas Hrvata, da smo bili u svojoj praslavenskoj i iskonsko-etnogenoj asocijaciji: u plemenima, u rodovima i kućnim zajednicama najjači u sebi i prema vani, dok smo nasuprot pokazali sve slabosti i neimaštine, čim smo prešli u svoju demotsku i narodno-državnu organizaciju. Od toga nam se časa vazda nametavala volja tudjina, njegovi običaji, njegovo pravo, njegova sociološka grupacija, njegova i sama kultura. I ne samo da nam se sve to nametavalo, nego smo i mi kroz duga i teška stoljeća i nesvijesno to primali u sebe, istina, i amalgamizirali s onim, što je bilo iskonsko naše. Mi smo ubrzo svoje plemenske poglavice zamijenili »zemaljskom gospodom«, grofovima, barunima, knezovima, čija vlast nije bila demokratska i izborna, nego baštinska i nasljedna, vezana uz zemaljsko dobro, uz kule i gradove.

To je i razlogom, zašto u plemstvu naših krajeva moramo gledati uvijek kao nešto svoje pored sve one tudjinske vanjske forme i armature. A i život našega plemstva, kad su prestali ratovi s Turčinom, tekao je mirnim tokom i patrijarhalnim načinom svih običaja u onim plemenitaškim kurijama i grofovskim dvorcima, izgradjenim sada u ubavim dolinama i usred ukrasnih vrtova, a ne više na strmim i jedva pristupačnim kamenim visovima. I kad nije bilo ratnih zapletaja, moglo se pod tima »starim krovovima« živjeti bez većih briga za životno održavanje. Gospoštije imale su u kmetovima vazda dovoljno besplatne radne snage za rad u šumi, u polju ili u samom dvorcu. Kmetovi morali su da vrše i sve poslove svojim voznim blagom. Za obradjivanje vlastitog (»alodijalnog«) zemljišta kao i za sve posluge u dvoru nije potrebovao vlastelin gotovo nikakva prometnog investicionog kapitala.

Osim svih ovih ličnih podavanja morao je kmet od svoga brutto prihoda na zemljištu davati vlastelinu čistu trećinu, četvrtinu ili desetinu, već prema urbarijalnim dužnostima.

Oslobodjenjem kmetstva izmijenio se medjutim iz temelja gospodarski položaj vlastele. Seljak nije morao više dijeliti sa svojim gospodarom svoju žetvu i berbu; nije morao da daje besplatne radnike (»težake«) a niti besplatne sprege; nije morao davati niti posluge u dvorcu.

Odsad i nema zapravo više vlastele, nego običnih velikih posjednika ili latifundista — već prema površini njihova posjeda. Sada će taj posjednik morati plaćati za svoju zemljoradnju radnike čistom gotovinom. No nastaje pitanje: odkuda, kad se sve do tada nije mnogo brinuo za novac, osim ukoliko mu je potrebovao za sitne lične izdatke. Manjkalo je tome »vlastelinu« tehničko vodstvo i za najprimitivnije gospodarenje, koje bi moralo biti odsad namijenjeno ne samo za lične potrebe nego poglavito za tržište.

Zato dolazi to nekadašnje vlastelinsko gazdinstvo u najveće novčane neprilike: ono se mora da zadužuje, da propada iz dana u dan; dvorci se ruše, jer nema gotovine, ni da ih se više popravlja; ili se prodavaju ljudima, koji nemaju više nikakve tradicije s nekadašnjom »zemaljskom gospodom«. A i ta nova »vlastela« možda i ne kupuju staru gospoštiju, da na njoj nastave život naprednih velikih posjednika, nego da barbarskom rukom uništavaju i prodavaju šume, da obradjuju zemljište jeftinom radnom snagom, da ga parcelišu uz visoke cijene, da ruše dvorce i prodaju od njih cigle i kamenje, da otudjuju umjetničke vrednote iz tih dvorova, te time brišu najjače tragove tisućljetne kulture hrvatskoga naroda.

U toj izmjeni socijalnih i gospodarskih prilika bio je daleko teži usud one nekadašnje male vlastele, nego li latifundista, čija su imanja bila donedavno zaštićena od prodaja i dioba fideikomisarnim statutima. Mali plemenitaši bili su baš oni, čiji je posjed postao nakon razriješenih kmetskih odnosa posvema slobodan, te su ga počesto ne samo mogli nego i morali parcelirati i otudjivati. A ipak su to bili baš oni naši »zemaljski gospodini«, čiji je život i u dobru i u zlu bio najuže povezan sa životom

njihovih kmetova. Iako su njihove potrebe za život bile i nekoć minimalne, sada im je nestalo svih sredstava i za taj sitni život. Nestalo je svih prihoda, a nastali su novi izdaci ne samo za radnu snagu nego i za sve vrsti novih poreza, koji su im bili prije nepoznati. I zato mnogi od tih plemenitaša slijede sudbinu onoga Gjalskoga šljivara, koji se ponosno nazivao »Perillustris ac Generosus Cintek«. Nekima od te sitne »zemaljske gospode« ostaše još jedini dvorci kao uklete podrtine i kao posljednji spomenik na veličinu nekadašnjih njihovih gospodara i na bolja »stara vremena«...

Rijetkima je tako od te stare gospode pošlo za rukom, da se snadju oslobodjenjem kmetstva u novim gospodarskim i socijalnim prilikama. Rijetki su, koji su znali shvatiti svoj zemljišni posjed kao vrelo ličnoga i naprednoga rada putem racionalne investicije kapitala, upotrebe strojeva, selekcije stoke, usjeva i vinove loze, industrijalizacije agrarne proizvodnje itd. Malo ih je, koji su znali, da je i njihovo gazdinstvo podvrgnuto savremenoj borbi konkurencije i racionalizacije.

Sa sociološkog gledišta raspadanje toga homogenog i stoljetnog staleža, u koliko je naravski isto imalo sve dobre svojine fiziološkog nadživljavanja, može se smatrati svakako štetnim i za naš narod. Napose je požaliti s gledišta hrvatske kulture, što se medju tom uništenom vlastelom nalaze i oni, koji su pripadali živome biću svoga naroda i koji su po svojim familijarnim tradicijama i nacionalnim osjećajima živjeli najuže sa svojim hrvatskim narodom. Medju tom uništenom »zemaljskom gospodom« nestali su tako i oni, koji su u povijesti svoga naroda vodili najodlučniju borbu za održanje narodne biti i narodne svijesti i koji su svojim položajima stvorili djela hrvatske kulture. Zato su u predvečerje »agrarnih reforma« god. 1919. rijetki još ostali od te stare hrvatske aristokracije, no i njih će da pregazi val »agrarnih reforma«.

Žalosno je upravo s narodnog i ekonomskog gledišta, što se u predvečerje tih »reforma« nalazio veći dio tih vlastelinskih posjeda već u rukama tudjinaca, koji ni po krvi, ni po jeziku, ni po religiji, ni po osjećajima nijesu imali ništa više zajedničkog sa životom hrvatskoga naroda i s njegovom tisućljetnom kulturom. Što više, ti isti novi vlasnici bili su upravo najveći neprijatelji kako hrvatskog naroda taki i njegove kulture. Zato ni hrvatski narod, u najvećem dijelu, od te savremene »zemaljske gospode« nije u svojoj savremenoj borbi imao ništa korisna, nego je osjećao u njima samo svoje krvne neprijatelje i saveznike tudjinske sile. Hrvatski narod nema stoga razloga ni da mnogo oplakuje propast tih svojih neprijatelja i tudjinaca.

Druga polovica XIX. stoljeća bilježi nam time svakako rasap jedne jake sociološke grupacije, koja je stoljećima bila i pretstavnik cijeloga hrvatskoga naroda. A rasap taj, kao što rekosmo, morao je da uslijedi vlastitom krivnjom, jer se predstavnici te nekada slavne aristokracije nijesu znali, a ni mogli, a možda ni htjeli srasti u XIX. stoljeću s novim idejama svoga probudjenog naroda. Val i jačega ekonomskog i socijalnog života izbacio ih je kao nesposobne s puteva narodnog progresa. A i sâm ih je narod osudio, jer su postali tudjinci na narodnom tijelu i narodnom biću, iako im historija bilježi predje kao borce hrvatskoga naroda.

No dekadenca našega plemstva nije samo poradi najnovijih »agrarnih« reforma, a možda niti poradi razriješenih kmetskih odnosa. Dekadenca i dezagregacija plemstva pojavljuje se već davno prije. Zato ispravno stoje napisane riječi već godine 1876. po našem velikom historičaru Vjekoslavu Klaiću:

»Plemstvo u Zagorju, kao što uopće u Hrvatskoj, d a v n o j e v e ć p o č e l o i d u š e v n o i t j e l e s n o p o g i b a t i. Što je još zdrava i čila, odvraća se sve više od naroda, te je nastao nepremostivi jaz izmedju plemstva i ostaloga naroda hrvatskoga. Plemstvo je za Hrvatstvo malo ne sasvim izgubljeno, a što će i ono nam? Ta davno je već minulo doba povelja i prašnih listina, nitko ne cijeni više plemstvo po rodu, već jedino plemenito srce i bistar um«.[1]

Hrvatski narod zato s pravom traži u sadašnjici druge stupove i bedeme svome sociološkom, kulturnom i narodnom razvoju. On te stupove ne nalazi više u nekadašnjoj svojoj »zemaljskoj gospodi«, nego u svome s e l j a š t v u, povezanom u životu i radu s ostalim gradjanskim, privrednim i školovanim staležima.

RADJANJE GRADJANSTVA

Ilirski pokret nije, kao što je rečeno, bio samo literarni i političko-nacionalni pokret. On je bio gibanje sila u svima smjerovima našeg narodnog bića. Njegov je moćan utjecaj bio i na formaciju sitne privredne buržoazije, napose na razvoj obrta i trgovine u domaćim rukama.

Gledajući zato te privredne grane polovicom 19. stoljeća pa unatrag, moramo priznati, da su kroz prijašnja stoljeća baš te važne privredne grane po naš narod bile vrlo slabo kod nas zastupane. Razlog je tome, što mi uopće nijesmo imali gradova zapadno-evropskoga stila. Poradi stoljetnih neprijateljskih invazija nije se moglo kod nas da razvije zanatstvo ni trgovina.

Tom slabom razvoju trgovine i obrta kod nas bezuvjetno je prinesla i vezanost našeg seljaštva uz zemlju. Rijetki su naime mogli sa sela da se posvete obrtu, tim više, što su i same obrtničke i trgovačke organizacije (»cehovi«) ljubomorno čuvale svoje redove od pridošlica iz drugih staleža. Obrtnički se zato stalež mogao oživljavati jedino iz samoga sebe ili od pridošlih tudjinaca, većinom iz Njemačke i Italije. Nije se onda ni čuditi, što je većina naših gradova bila puna tudjinaca zanatlija i trgovaca i što je baš po tim tudjincima njemački jezik bio u pretežnosti naših sjevero-zapadnih gradova i gradića, a talijanski jezik u našim primorskim krajevima. Mnogi i naši stari »cehovski« listovi pisani su njemačkim jezikom.

Nacionalizaciji obrta i trgovine bezuvjetno su mnogo pridonijeli novi zakoni o seljaštvu i obrtu. Od druge polovice XIX. stoljeća mogu nesmetano i seljačka djeca da se posvećuju obrtu i trgovini. Raspadom pak cehovskih stega a po liberalnom obrtnom zakonu mogao je svaki gradjanin da otvori svoj zanat i trgovinu na osnovi stečene obrtnice, a bez ikakvih zasebnih privilegija, stečenih po članovima ceha.

Prirodno je zato dizanje naših gradića i trgovišta iza godine 1848. Javljaju se obrtnici sviju grupa — i to sada ne više tudjinci, nego poglavito domaći ljudi.

Ukoliko je ipak sloboda obrta i seljaštva povoljno djelovala na nacionalizaciju naše gradjanske privrede, bila je ona ipak na štetu kvalitete te privrede. Rasulom naime cehovske organizacije nestalo je nekadašnje kontrole nad radom i životom naučnika do majstora. Za prelaz u pomoćnika nije više trebalo nikakva ispita, kao što ni pomoćnik nije trebao ispita za prelaz u samostalnog obrtnika. Odsad je svaki obrtnik mogao otvarati svoju radionicu, gdje je to htio; mogao je da izradjuje robu svoga zanata, kakvu je htio; mogao joj je odredjivati i cijenu, koju je htio. Tiha konkurencija na račun bezuvjetno slabije kakvoće obrtničke robe pojavila se tako dosta rano.

Kako naukovanje naših obrtnika nije bilo ni pod kakvom višom kontrolom, nitko više nije pitao, tko što znade. Time su pale stručne vrednote naših obrtnika. Nestalo je onih dobrih, solidnih i u svome poslu vještih majstora, čija umjetnička djela služe još i danas na diku našemu nekadašnjem obrtu.

No i ako se broj hrvatskih obrtnika i trgovaca stalno povećavao, nestajalo je izmedju njih jače staleške organizacije. Time je pak nestajalo i staleške solidarnosti.

Uočimo li k tome, da je na tržištu počela obrtničku robu potiskivati industrijska roba većinom stranoga podrijetla, prijetila je pojedinim vrstama našega obrta prava propast. Zato je Zakon o radnjama s propisima o obavezatnom obrtničkom školovanju i o prinudnim staleškim udruženjima došao u posljednji čas. Tim se zakonom zapravo vraćamo u one stare propise za vrijeme cehovskog režima odbacivši naravno sve ono, što ne odgovara više savremenom napretku i obrtu.

Po novom zakonu gledamo zato punim pravom bolju budućnost obrta, nego što je bila njegova prošlost od druge polovice XIX. stoljeća do danas.

Iako je i trgovina bila usko povezana s obrtom, njezina se nacionalizacija daleko još teže provodila nego li kod obrta. Naš čovjek ne da bi se odbijao od trgovačkih poslova, ali — kao da je nešto ukleto u njemu — čim mu trgovina malo bolje podje za rukom, odmah se pogospodi, a mora da pogospodi i svoju djecu. Ta bila bi sramota, da sina obrazuje za svoj posao! I što mu se više rad posreći, to će manje gledati da ostavi svoju trgovinu u naslijedje svojoj rodjenoj djeci.

Dok su zato tudjinci nastojali da unutar baš svojih obitelji zadrže i prošire trgovačke poslove, to su naši rijetko posijani trgovci nastajali svi od reda od opanka ili iz kojeg drugog gradjanskog zvanja bez ikakve trgovačke tradicije. Po sebi je onda i razumljivo, da je sposobnost konkurencije kod naših trgovaca bila daleko slabija, nego li kod onih, koji su postali trgovci svojim rodjenjem.

Zato će za budućnost privrede u našem hrvatskom narodu trebati uložiti još mnogo truda, dok dodjemo do pune svijesti i uvjerenja: N a š a p r i v r e d a n e ć e b i t i u n a š u k o r i s t s v e d o t l e, d o k n e b u d e m o i m a l i s v o j u t r g o v i n u u s v o j i m r u k a m a i d o k b u d e m o o s u d j e n i s a m o n a p r o d u c i r a n j e k a o r o b l j e, a p r i t o m e d a t r o š i m o s k u p u r o b u p l a ć a j u ć i t i m e l a g o t n i ž i v o t t u d j i n c i m a.

STVARANJE HRVATSKE INTELIGENCIJE

Iako naši obrtnici i trgovci za vrijeme ilirskog pokreta nijesu vodili vidnije uloge u narodnom životu, jer je većina njih bila posvema tudja narodnoj misli, ipak je najveća njihova zasluga, da su baš oni pripomogli sociološkom prelazu od seljaka do naših intelektualaca. Žalosna je naime konstatacija, da nam naša bivša aristokracija iza godine 1848. nije više davala nikoga iz svojih redova. Ona se polagano iživljavala i propadala. Nasuprot, sva intelektualna snaga našega naroda morala je da proizilazi isključivo iz redova sitne hrvatske privrede, ukoliko nije dolazila izravno i iz seljačkih obitelji.

Iza godine 1860., tj. nakon pada apsolutizma, sva se zvanja naših činovnika popunjuju gotovo isključivo našim ljudima. Tek ovdje ondje u pojedinim strukama nalazio se još koji tudjinac, koji se zadržao iz starih germanizatorskih vremena ili pridošao kao stručnjak — većinom slavenskog podrijetla — u naše krajeve. No i taj se svijesno nacionalizirao već u prvoj generaciji.

Nacionalizaciji našeg činovničkog staleža kao i uopće svih naših intelektualaca bezuvjetno je najviše pridonijelo, što smo u naponu svoje nacionalne snage god. 1874. osnovali i svoje hrvatsko sveučilište ma i s nepotpunim fakultetima.

Nacionalizacijom pak više nauke uspjeli smo osigurati život i rad i svima drugim kulturno-prosvjetnim institucijama: akademiji najviših nauka, narodnom muzeju i arhivu, hrvatskom kazalištu, galeriji slika, Matici Hrvatskoj itd.

[1] »Vijenac«, g. 1876., broj 40., str. 662.

Život i naših srednjih škola, osobito iza 70-tih godina, bukti punim životom tako, te već godine 1876. prema statistici imamo u samoj Hrvatskoj i Slavoniji osam velikih i jednu malu gimnaziju pored tri velike realke i pet malih. Koncem školske godine 1875/76. sve te gimnazije broje 1979 učenika, od kojih najveći broj, preko 1/4, polazi gimnaziju u Zagrebu. Po vjeri od tog ukupnog broja bilo je 1620 katolika, 230 pravoslavnih i 105 židova.

Koncem te iste školske godine 1875/76. bilo je u tri velike realke (Zagreb, Rakovac i Osijek) 572 djaka, a od tih 403 katolika.

Prema izvješću gospodarsko-šumarskog učilišta u Križevcima svršilo je ratarnicu od god. 1869. do konca školske godine 1875/76. 224 mladića, a gospodarsko-šumarski tečaj 112 kandidata.

Bujan život srednjih škola očituje se i u izdavanju udžbenika iz svih predmeta. Nastaje pravo natjecanje medju profesorima za izdavanje tih udžbenika iz povijesti, književnosti, zemljopisa, matematike, fizike, botanike, stilistike, gramatike za žive i klasične jezike, statistike, rječnika živih i klasičnih jezika itd. Pored udžbenika za srednje škole izdaju učitelji i profesori udžbenike za pučke škole i opetovnice, te knjige općeprosvjetnog karaktera. Treba pripomenuti i to, da svi ti udžbenici imaju čisto nacionalno-hrvatski karakter.

Idealizam srednjoškolske omladine već u 70-tim godinama očituje se i u tome, što ta omladina osniva svoja gimnazijska književna društva; gimnazijalci daju javne predstave i koncerte; pretplaćuju se na književne hrvatske časopise itd.

Ali kao što se u to vrijeme pokazuje bujan život na srednjim školama, tako izbija svom snagom mladenački idealizam hrvatske omladine na sveučilištima u Zagrebu, Grazu, Beču i Pragu. Na zagrebačkom sveučilištu osniva se g. 1876. društvo »Hrvatski Dom«, koje kroz više godina izdaje zabavni i poučni almanah »Hrvatski Dom«. U tim almanacima nalazimo imena svih naših kasnijih i uvaženih pjesnika, pripovjedača i naučnjaka. Tako već u prvoj knjizi toga almanaha sretamo imena njegovih saradnika: Arnold, Badalić, Brleković, Hranilović, Jorgovanić, Josip Karlović, Maretić, Mirko Turić, Vončina, Milčetić, Jagatić, Spinčić i dr.

August Šenoa prikazujući u »Vijencu« god. 1876. prvu knjigu »Hrvatski Dom«, kaže za omladinu doslovce: »Mladići su to revni, radini i ozbiljni, puni dara, a uz to ugrijani pravim, živim, patriotičkim čuvstvom. Malo ih je, al su ljudi!« — Šenoa vještom rukom i kao urednik »Vijenca« okuplja sveučilišnu omladinu za svoje najbliže i najviernije saradnike. A značajno je, da je svaki od tih djaka-saradnika »Vijenca« ostao i kasnije ili pravi naučnjak na svom području ili vieran hrvatski pjesnik ili pripovjedač. Nema tu imena omladinaca s jednom pjesmom i novelicom! . . .

Hrvatski sveučilištarci na gradačkom sveučilištu osnivaju svoje društvo »Hrvatsku«, a na bečkom »Velebit«. Iste godine 1876. pokušavaju osnovati naši akademičari slično akademsko društvo i u Pragu, no tu nalaze najveće poteškoće radi svoga hrvatskoga imena.

Elan, kojim je bila nošena tadanja sva naša omladina, ispoljava se i u političkom njezinu životu. Jedni se grupišu kao nairadikalniji borci (»stekliši«) za hrvatska prava oko politike pok. dra Ante Starčevića, a drugi umjereniji oko slavenofilske politike biskupa Strossmayera i njegova glasila. No obje te grupe stoje u najoporbenijem stavu prema službenoj vladinovačkoj i madžaronskoj politici.

No nešto se još mora priznati posebno u čast toj hrvatskoj omladini XIX. stoljeća: Iako je medju njom bilo razmimoilaženja glede puteva i taktike oko ostvarenja pune slobode hrvatskoga naroda, nema medju njom ni jednoga, koji bi se mogao žigosati plaćenikom, denuncijantom i dodvoricom službenoj madžaronskoj politici; nema medju tom omladinom nikakvih puzavaca i reakcionaraca, a najmanje otvorenih i službenih pristaša vladinoga režima. Sve u mladeži vrije samo duhom progresa, slobode, opozicije, požrtvovanja, kao što to najbolje pokazuje i ono spaljivanje madžarske zastave na Jelačićevu trgu, čiji smo četrdesetgodišnji spomen upravo nedavno slavili.

Nije onda ni čudno, da će svaki od tih omladinaca i danas sutra znati i moći zauzeti važno mjesto u našem javnom i kulturnom životu. Ti se omladinci nijesu izgubili medju tisućama drugih intelektualnih kruhoboraca kao obični i prosječni ljudi, čija se imena jedino čitaju kod službenih imenovanja, premještenja, unapredjenja, umirovljenja i — smrti. Svaki je od tih mladića postao snažna kulturna jedinica na svome mjestu ili kao sudac ili profesor ili upravnik ili odvjetnik ili svećenik.

HRVATSKO DRUŠTVO

No da je mladež 70-tih i 80-tih godina prošloga stoljeća bila tako idealistička, imade svoju zaslugu i onaj ambijent, u kome se ta mladež odgajala.

A doista, iako je u to vrijeme Zagreb brojio jedva jednu desetinu duša prema sadanjem Zagrebu (prema službenom popisu g. 1870. broji Zagreb 19.837 stanovnika), iako je cio život toga grada bio skupljen tek u ono nekoliko uličica i niskih kućica Gornjega grada, Ilice, Jelačićeva trga i nekadašnje Kaptolske varoši, ipak je svaki Hrvat-intelektualac predstavljao tada za sebe i u cjelini cio jedan pokret, rad i osnove za bolju budućnost svoga naroda. Tim intelektualcima grada Zagreba 70-tih godina kao: Kukuljeviću, Bogoviću, Ivanu i Antunu Mažuraniću, Šuleku, Veberu, Babukiću, Račkome, Dežmanu, Smičiklasu, Zaharu, Perkovcu, Malinu, Mesiću, Torbaru, Krešiću, Starčeviću, Kvaterniku, Trnskome, Šenoi, Lorkoviću i tolikim drugima pridružuje se najodlučnije i najoduševljenije i provincija.

Osnivaju se najvećim oduševljenjem i požrtvovanjem zaklade za Hrvatsko sveučilište, Jugoslavensku akademiju, Društvo sv. Jeronima, Galeriju slika, Maticu Hrvatsku, za djake srednjih škola, za osnutak visoke trgovačke škole. Osim toga kupe se darovi za spomenike narodnim muževima, za narodni muzej, za narodne žrtve itd.

A tko daje, tko osniva sve te zadužbine?

Pored onog najvećeg i često nevidljivog dobrotvora biskupa Strossmayera nalazimo kao mecene: tihog svećenika grofa Ivana Draškovića, vlastelina božjakovinskog († 1856.), baruna Nikolu Vranicanija († 1876.), Dragutina Hercega, župnika u Bosiljevu. A medju tolikim drugima nalazimo i ime darovitog sveučilištarca »stekliša« Dušana Kotura, pa onda vatrena Hrvata i trgovca u Zagrebu Antu Jakića, potpukovnika Ivana Grgurića. I svi se ti zakladatelji nižu uz one prve dobrotvore i mecene iz ilirskih vremena: biskupa djakovačkog Josipa Kukovića, Haramincića, kneza Srbije Miloša Obrenovića, koji daruje »Matici Ilirskoj« 100 dukata uz pismo za »revnosni trud viteških Horvata na prostranom polju slovesnosti ka ustrojenju i utvrdjenju narodnosti«.

PROPADANJE HRVATSKOG SELJAŠTVA

Premda je hrvatski narod po političkim nedaćama kroz mnoga stoljeća izgubio mnogo od svoga narodnog bića, ipak mu tudjin nije mogao posvema oteti njegove sociološko-gospodarske strukture. Mi smo svoju političko-plemensku zajednicu znali održati još kroz duga kasnija stoljeća gdje više, a gdje manje; nijesmo je dali nigda posvema utrnuti sve do naših dana (»plemenita općina Turopolje«, »kućne zadruge«, »zemljišne zajednice«). Još je manje tudjinu uspjelo, da utuče svijest o širokoj etničkoj pripadnosti i kraj sve one naše snažne genetske asocijacije. Najmanje je pak tudjinu pošlo za rukom, da nam nametne svoj jezik . . .

Zato, ako je tudjinu pošlo za rukom i podvrći veći dio naroda kmetskom sistemu, naš je seljački narod ostao vazda jak u svojoj nacionalnoj svijesti, iako je morao i krvlju čuvati svoje stare »seljačke pravice« (Matija Gubec). On je zato punim srcem dočekao čas svoga oslobodjenja u »Manifestu na narod« bana Jelačića.

Medjutim političkim, socijalnim i ekonomskim sloboštinama, danim našem seljaštvu u god. 1848. nije se nažalost u cijelosti mogao okoristiti ni sâm naš hrvatski seljak.

Kroz punih šezdeset godina nakon oslobodjenja kmetstva nije on mogao u punoj mjeri vršiti svoja gradjanska i politička prava, jer je i pravo glasa bilo pridržano samo imućnijima.

No ni socijalne sloboštine nijesu bile vazda one, koje bi mogle unapredjivati seljačko gazdinstvo i seljački stalež. Novim pozitivnim zakonodavstvom, a napose propisima Gradjanskoga zakonika od g. 1853. uništavale su se najjače celule narodnoga seljačkoga bića — naše kućne zadruge. Tim novim pozitivnim propisima svijesno se napuštalo ono naše staro imovinsko pravo, stvoreno na genetskoj osnovici; po tim propisima ubijala se i protivuprirodno pravna narodna svijest i običaji, a unosilo se u narodno hrvatsko tijelo tudje rimsko pravo protivno narodnoj svijesti.

Liberalnim zakonodavstvom raspada se život našega seljaštva u zadrugama u bezbroj sitnih seljačkih gazdinstva, nesposobnih za ikakav napredni seljački rad. A ipak su baš te naše kućne zajednice bile one, koje su svojom brojnom čeljadi branile i posljednje ostatke »negda slavnoga hrvatskog kraljevstva«. Zato samo tima iskonsko-sociološkim našim zajednicama možemo zahvaliti, što premoćna osmanlijska sila nije uništila i pregazila hrvatskoga naroda, iako ga je raskomadala i djelomično rastjerala s njegova ognjišta. Naše su kućne zadruge brojnom djecom davale, nažalost, i hirima tudjih careva najhrabriju vojsku po svim evropskim ratištima.

Iza godine 1848. nastaje rasap te naše sociološke institucije, jer onaj isti zakonodavac, koji je oslobodio seljaštvo od feudalnih veza, traži sada po svojim liberalnim tezama i oslobodjenje svakog člana seljačke obitelji od svih kućnih i obiteljskih stega. Zadružni život postaje napose neodrživ pokraj norma Gradjanskog zakonika, kojim se pogoduje seljačkom egoizmu i individualizmu.

Dioba kućnih zadruga bila je osobito ubrzana nakon »nagodbe« s Madžarima god. 1868. Po toj je »nagodbi« Hrvatska došla stvarno u ovisnost madžarske hegemonije kraj sve svoje administrativne autonomije. A kao što su nekoć Englezi mislili oslabiti moć Iraca time, što su uveli obligatni sistem jednakosti svih nasljednika, tako su tada i madžarski magnati računali na oslabljenje hrvatskoga naroda uvodjenjem mjera i zakona o raspadu seljačkog zadružnog života. Možda si toga naši pravnici i političari nijesu tada ni bili svijesni, kad su i sâmi zakonima od god. 1870. (čl. IV.), od 3. ožujka 1874., od 29. prosinca 1876. i od 14. travnja 1880. pogodovali samovlasništvu a na štetu kolektivne pravne svijesti hrvatskog seljačkog naroda.

Liberalizam u tim zakonima s primjenom propisa Gradjanskog zakonika i na seljačke imovinske odnose uništavao je napose srednji seljački posjed. Seljačko zemljište, koje je nekoć u kućnoj zajednici dostajalo kako tako za život i većeg broja ukućana, sada raskomadano nije moglo više nikako da prehrani sve članove i izdanke nekadašnje kućne zajednice. Osiromašenje sela nastalo je napose time, jer su se rušili stari domovi, a morali graditi mali seljački kućerci. Time se broj seljačkih kuća naglo umnožao i u jačem omjeru, nego i seljačko pučanstvo.

Rasap kućnih zadruga biva pospješavan i pravno-imovinskim dualizmom na seljačkim posjedima. Dok se naime po običajnom starom hrvatskom pravu sva seljačka imovina nedjeljivo baštinila po preživjelim članovima i dok je sva ta imovina bila zajednička svojina svih članova obitelji, to Gradjanski zakonik od g. 1853. propisuje samovlasništvo i jednaku podiobu imovine medju djecom iza smrti očeve. Taj oprečni dualizam u zakonodavstvu na istu seljačku imovinu mora da radja razaranjem zadružnog života. Jer čim se, primjerice, uda seljačka djevojka iz kuće samovlasnika u zadrugu, ona će sa sobom da povuče i legalni dio svoga očinstva, koji se ne unosi u zadružnu imovinu, nego ostaje kao »osebunjak«. Time se pod istim krovom stvaraju dvije vrsti imovine: jedna, koja se obradjuje u zajednici i koja je skupno vlasništvo sviju članova obitelji, i druga, koja je individualna svojina samo pojedinog lica ili pojedinog bračnog para u kući.

Razumljiva je nespojivost tih dvaju imovinskih prava; razumljivo je onda i slabljenje kućne discipline; razumljive su onda i svadje i osvade medju članovima kućne zajednice; razumljive su onda i zamjerke pojedinim kućegazdama. A sve to, nažalost, dovodi do rasapa zajedničkog života pod jednim krovom . . .

Ovim unutrašnjim težnjama za diobom kolektivne seljačke imovine pridolaze u nemaloj mjeri još i materijalni interesi upravnih činovnika oko provedbe dioba tih zajednica od geometara, advokata sve do kotarskih predstojnika. Svi ti malo mare, da se zaustavi val dioba, jer su često upravo oni i potajni njihovi začetnici. To su i oni, koji su umjetno stvarali javno mišljenje, da je zadružni život reakcionaran, da ne odgovara nikako naprednom seljačkom gazdinstvu, da je leglo lijenosti i neproduktivnosti itd.

No taj rasap zadružnog života u gospodarskom pogledu bio je, nažalost, i rasap onog starog, čvrstog i povezanog života pod jednim krovom, za jednim stolom, pod jednim autoritetom kućnog starješine. Od onog nekada srednjega seljačkog posjeda nastaju sada sitna seljačka gazdinstva, gdje se muž sa ženom i nejakom dječicom kući i muči na malenom dijelu zemljišta, a bez dovoljno stoke, gospodarskog orudja, bez dovoljne radne snage. Tome pridolazi i obavezatna vojna služba, koja jedva doraslu radnu snagu uzimlje selu, dok je nekoć u kućnoj zajednici bilo te radne snage u izobilju.

Ako se zato negda tražila podioba kućnih zadruga iz ekonomskih razloga, s pravom se zato danas moramo pitati: Kakvo će to napredno seljačko gazdinstvo vršiti danas oni brojni dionici na patuljastim posjedima bez pokretnog kapitala, bez profesionalne izobrazbe i bez dovoljne radne snage? . . . Dok se nekoć podiobom rada, a zajedničkom potrošnjom po načelima najsavremenije racionalizacije produciralo dosta a trošilo malo, dok se negda u kući moglo proizvoditi gotovo sve, što je članovima te zajednice bilo potrebno, to sada seljak-samac mora da nabavlja sve te potrepštine izvan kuće i da ih plaća skupim i gotovim novcem.

Prosta je zato laž i obmamljivanje javnoga mišljenja bilo, a i sada je, da je gospodarstvo kućnih zadruga reakcionarno i neracionalno. Već su se svojevremeno odbijale te lažne tvrdnje navodima: Koja seljačka kuća samovlasnika ima toliko stoke kao zadružna? — Čija su polja prva porana i požnjevena, da li samovlasnika ili kućne zajednice? — U kojoj seljačkoj kući imade više blagostanja i obilja za život — da li u samovlasničkoj ili u zadružnoj? . . .

A na prigovor, da je danas nemoguć više život veće sociološke zajednice, bilo je već u javnosti više puta istaknuto: Nitko danas ne traži prisilne kućne zajednice sa 50 i više članova obitelji. Neka se seljačka socijalna grupacija razvija prema svojim prirodnim i sociološkim zakonima asocijacije i disocijacije! No neka ostane i kraj te disocijacije za zemljišnu svojinu na snazi ono naše staro kolektivno i demokratsko-imovinsko pravo izraženo u najjednostavnijem ali i najboljem pravnom načelu: »Tko je pri delu, taj je i pri jelu!« tj. seljačka imovina ima da pripada samo onima, koji na njoj privredjuju! Seljačka pravna svijest s pravom se zato opire tudjim pozitivnim zakonima, a biva čuvar svoga staroga seljačkoga prava i seljačke imovine. Seljak se s pravom opire još i danas iza punih 80 godina primjeni propisa Gradjanskog zakonika na zemljišnu svojinu. Naš seljak ne može da shvati, da je opravdano, da dijeli svoju baštinu s onim, koji nije nikada za cijeloga svoga života ništa na njoj privredjivao. Razumljivo je, zašto se i s pravom opire, da se koji od članova obitelji šalje iz seljačkoga doma u zanate, na školovanje ili da se sestri osiguraju bogati mirazi, a onda jedan, drugi i treći dolazi po dio svoga očinstva, na kome nitko od njih nije privredjivao, a niti plaćao dužnih poreza.

Istina, naše pozitivno zakonodavstvo — iako već okasno i nepotpuno — izmijenilo je prvotne liberalne norme u pogledu seljačkih imovinskih prava. Već zakon o zadrugama od 9. svibnja 1889. sa svojom novelom od 30. travnja 1902. imao je da spasava preostatke našega zadružnog života na selu. Nažalost, teško se dalo i tim zakonom zaustaviti raspadanje velikih zadruga i razaranje kućnih zajednica, jer je istim zakonom bilo sprječavano osnivanje novih kućnih zadruga, gdje je jednom bilo gruntovno uneseno samovlasništvo. — Zato novi zakonski projekt o kućnim zadrugama, koji bi imao prethodno da vrijedi samo za Hrvatsku i Slavoniju, predvidja osnivanje zadružnog života, gdje to i kada to sâm seljak bude ushtio. Po tom novom zakonu vidjet će se onda najbolje i u najmanju ruku barem to, je li hrvatski seljak sâm odbija obiteljsku svojinu ili su to tudji interesi, koji rastaču naše seljačke domove.

Hrvatska plemićka kuća (Škarićevo)

U posljednje vrijeme mnogo se govorilo, da će moderne gospodarske zadruge na demotskoj osnovici moći najbolje i najsavremenije zamijeniti preživjele i neracionalne genetske kućne zajednice.

Iako mi nijesmo ni ukoliko protivnici tih demotskih zadruga, ipak nam se čini, da one ne će moći nadoknaditi naše iskonsko-genetske zajednice, koje su istovremeno bile i demokratske i hijerarhičke institucije. Osim toga, demotske zadruge ne će moći nikako riješiti problema seljačkog imovinskog prava na živi i mrtvi inventar, koji je »res sui generis« i bitno različan od imovine gradjanskih klasa.

Uostalom, i svi dojakošnji pokušaji na polju demotskih zadruga pokazuju očito, kako je svijest našega naroda još daleko od tih zajednica, a kako su i postignuti rezultati na tome polju upravo neznatni prema uloženim žrtvama.

BROJČANI PRIKAZ PROPADANJA NAŠEGA SELJAŠTVA

Posljedice raspada kućnih zadruga i primjene norma Gradjanskog zakonika na seljački zemljišni posjed protiv jasnih njegovih odredabâ i rezerva u § 761. ukazuju se koncem 19. stoljeća u najstrašnijoj brojčanoj slici.

Uzme li se, da je seljački posjed ispod 5 jutara nesposoban za seljačko samostalno gazdinstvo, to je prema službenim iskazima Statističkog ureda u Zagrebu g. 1895. bilo na teritoriju Hrvatske i Slavonije 180.175 posjeda ispod 5 jutara. Ti posjedi prema ukupnom broju svih posjeda Hrvatske i Slavonije činili su skoro polovicu od svih ostalih posjeda ili točno 44.23%, iako su svojom površinom od 395.004 jutara obuhvatali tek 8.46% ukupne površine svih posjeda uzetih u obzir.

No dok nam tako skoro polovica seljačkih gazdinstva ne može da provodi samostalno i racionalno gospodarenje, jer njihovi vlasnici moraju da si privredjuju kruh na strani, to prema toj istoj statistici iz 1895. god. imamo 589 posjeda (ili 0.14%) s površinom preko 200 jutara, koji posjedi obuhvataju 1.217.251 jutara, što čini 26.11% od ukupne površine. Tih 589 posjednika držalo je u svojim rukama preko 1/4 od ukupne površine zemljišta, dok je skoro polovica seljaštva posjedovalo jedva 1/12 ukupne površine.

Nešto je povoljnija slika seljačkih posjeda od 5—20 jutara, kojih još koncem 19. stoljeća imamo na broju 192.656 posjeda ili 47.30% od ukupnoga broja. Površina tih pravih seljačkih gazdinstva iznosila je 1.933.117 jutara ili 41.46% od ukupne površine.

Iako je bilo tada još i takozvanih srednjih seljačkih posjeda od 20—50 jutara, njihov je broj znatno manji: 30.603 gazdinstva (7.52%) s površinom od 859.288 jutara ili 18.43% od ukupne površine.

Loša slika seljačkih posjeda ukazuje nam se ne samo u njihovu nerazmjeru zapremljene površine prema cjelokupnoj zemljišnoj površini, nego još više uzevši u obzir pojedine krajine. Broj seljačkog pučanstva koncem 19. stoljeća daje nam u pojedinim čisto seljačkim kotarevima (srezovima) sliku najnapučenijih krajeva s industrijalnim pučanstvom. Tako kotar Pregrada broji 305 stanovnika na 1 km² obradive površine, kotar Ivanec 289, Krapina 284, Zlatar 257, Stubica 255, Novi Marof 230, Klanjec 228, Sv. Ivan Zelina 213.

Svi kotarevi našega Hrvatskoga Zagorja pokazuju tako očitu prenapučenost pa time i nemogućnost za racionalno obradjivanje i vodjenje seljačkih gazdinstva. I naše Hrvatsko Primorje poradi kršovitosti i nestašice obradive zemlje pokazuje jednaku sliku napučenosti: primjerice kotar Senj broji 300 duša na 1 km² obradive površine, Crikvenica 281 itd.

Položaj je seljaka baš u tim najgušće naselienim kotarevima Hrvatske i Slavonije to nepovoljniji, što se ni za budućnost ne pruža povoljnija perspektiva za razvoj seljačkoj gazdinstva. Baš ti predjeli nemaju nikakve mogućnosti za potrebnu ekstenziju seljačkih gazdinstva. Jer i sami »veliki posjedi« našeg Hrvatskog Zagorja još su uvijek nedostatni, da bi mogli svojom posvemašnjom podiobom (»parcelacijom«) saturirati seljaštvo na potrebnom zemljištu za obradbu. To se uostalom već najbolje pokazalo nakon provedene »agrarne reforme« u g. 1919., kad su gotovo svi »veliki posjedi« nekadanjih zagorskih plemenitaša i šljivara razdiobom zemljišta medju tzv. »agrarne interesente« gotovo iščezli.

Posvema je drugačija slika bila koncem 19. stoljeća u Slavoniji. Tu je u čisto seljačkim krajevima daleko manji broj pučanstva na obradivoj površini. Tako kotar Zemun broji samo 77 duša na 1 km² obradive površine, Vukovar 82, Djakovo 83, Ruma 84, Mitrovica 84, Miholjac 88, Stara Pazova 99, Virovitica 106, Požega 108, Našice 109. Slabo su napučeni kotarevi i nekadašnje Vojne Krajine, iako su to krajevi s plodnom i isključivo obradivom površinom. Tako broji kotar Županja 86 stanovnika na 1 km² obradive površine, Brod 95, Šid 90, Garešnica 95, Vinkovci 99, Novska 108, Nova Gradiška 127.

Nerazmjer podiobe zemljišta iskače najjače poradi preostataka feudalnog sistema u bivšoj virovitičkoj županiji, gdje veliki i latifundijski posjedi preko 200 jutara obuhvataju preko polovicu površine cijele županije (točno 60%). Velikih posjeda nasuprot nije bilo ili vrlo malo u bivšim županijama: ličko-krbavskoj (0.0%), modruško-riječkoj (19.49%), bjelovarsko-križevačkoj (10.04%).

No nezdrave se prilike seljačkog posjeda najjače pokazuju baš u onim sitnim posjedima do 5 jutara. Njihov broj dosiže u varaždinskoj županiji 56.42% svih posjeda, dok u požeškoj županiji čine ti posjedi samo 31.19%. Površinom svojom variraju ti mali posjedi između 3.03% od ukupne površine virovitičke županije do 17.83% površine varaždinske županije. Prosjek površine od tih posjeda iznosi u toj županiji tek 2 jutra.

Nasuprot ovog velikog broja sitnih a nesposobnih seljačkih jedinica ukazuje se još u početku 20. stoljeća nesrazmjerna površina, koja pripada privatnim veleposjednicima. Tako prema poluslužbenoj statistici Julija Rubineka g. 1911., izdanoj u Budimpešti, čine na teritoriju Hrvatske i Slavonije u g. 1910. privatni veliki posjedi preko 100 jutara 914.437 jutara ili 1/7 ukupne površine Hrvatske i Slavonije. Prosjek površine svih tih velikih posjeda iznosi 1.368 jutara, dakle iznad one površine, koja se može uzeti kao potrebna za uzorno veliko dobro.

No ni taj nerazmjer ne bi bio od loših posljedica, da pojedini latifundijski posjedi po svojim fideikomisarnim statutima nijesu ugrožavali jošte više male seljačke posjede. Tako je od 677 velikih posjeda otpadala na samo 38 posjeda ukupna površina 696.900 jutara. Prosječna površina dosiže za ta 38 posjeda 18.340 jutara. Koncem 19. stoljeća bio je površinom najveći latifundijski posjed njemačkog kneza Schaumburg-Lippea sa 69.240 jutara, koji se raspao u 54 nova posjeda. Po veličini dolazi zatim posjed baruna Gutmanna sa 69.207 jutara, koji se održao do pred veliku »agrarnu reformu« u godini 1919.

Nerazmjer između latifundijskih i patuljastih seljačkih posjeda otvarao je vrata i drugim nedaćama seljačkih jedinica. Seljaštvo u nemogućnosti da proširuje svoj posjed nabavkom novih površina bilo je prisiljeno, da samo svoje stare površine prebacuje iz ruke u ruku i da ih komada do u najsitnije parcelice.

Do kakvih se malih površina tim putem došlo tokom druge polovice 19. stoljeća, iskazuje nam statistika ureda za komasaciju (prema Gojkoviću):

Na teritoriju varaždinske županije prosjek posjeda, uzetog pod komasaciju, nije domašio ni puno jutro (1511 hvati²), a i to nepuno jutro bilo je razdijeljeno u 17 parcelica tako, te na jednu parcelicu otpada 85 kvadratnih hvati.

Malo se povoljnija slika ukazala za zagrebačku županiju, gdje je prosjek posjeda uzetoga pod komasaciju iznosio 2¾ jutra, koji se posjed raspadao prosječno na 14 parcelica ili na površinu od 307 kvadratnih hvati po parceli.

Rasparčanost seljačkog posjeda u našim najnapučenijim krajevima zagorskih sela prikazao nam je na osnovu lične ankete i pok. profesor Stjepan Jurić.

Tako je selo Ključ (općina Novi Marof) u god. 1850. imalo tek jedan seljački posljed ispod 2 jutra, a 9 posjeda ispod 5 jutara; u godini 1924. postoje već 47 seljačkih posjeda ispod 2 jutra, a 70 posjeda ispod 5 jutara. Od nekadašnjih 56 seljačkih domova nastalo je 154 seljačka doma gotovo na istoj površini.

U selu Trnovcu (općina Šemovec) u g. 1850. bila su ispod 2 jutra samo 4 posjeda, a ispod 5 jutara 6 posjeda, dok je u godini 1924. broj seljačkih posjeda ispod 2 jutra narasao na 130, a ispod 5 jutara na 70 seljačkih domova.

U selu Vinici (općina Vinica) bilo je u g. 1850. jednako samo 4 posjeda ispod 2 jutra, a 15 posjeda ispod 5 jutara; u god. 1924. imamo u tom selu ispod 2 jutra 26, a ispod 5 jutara 37 seljačkih domova.

Treba da se napomene, da je nakon otkupa kmetstva (g. 1850.) još pretežni dio seljačkih domova i u tima trima selima imao posjede i do 50 jutara površine, dok u godini 1924. nema više ni traga tim srednjim seljačkim posjedima. Upravo je i neznatan broj domova i preko 10 jutara, jer u sva tri sela broj seljačkih domova ispod 10 jutara iznosi 96%.

Pogrješno bi stoga bilo uljepšavati sliku našega hrvatskog seljaštva, kad same brojke govore obratno. Naš je seljak nakon svoga oslobodjenja stalno propadao poradi primjene propisa Gradjanskog zakonika na njegovu imovinu. Zato je s pravom na osnovu svojih utvrdjenih podataka vidio i pok. Jurić uzroke propadanja našega seljaštva baš u propisima toga zakonika i rimskoga prava. — Po riječima Juričevim bila je to neoprostiva pogrješka naših zakonodavaca, koja se krvavo osvećuje našemu narodu. Ta je pogrješka to kobnija, što je ona uzrokovala ne samo propast materijalnu nego i intelektualnu; ona je pomračila jasne vidike našem narodu; ona ga je dovela do očaja, te je seljaštvo izgubilo i vjeru u svoju vlastitu snagu. Time je život seljaštva doveden do posvemašnje klonulosti, te ono više i ne računa na poboljšanje svojih prilika po poštenom i mirnom radu na svojoj rodjenoj grudi. — Možda su Juričevi pogledi bili ponešto i pesimistični, kad je ustvrdio, da su propisi gradjanskog zakonika načinili iz našeg seljačkog naroda živoga mrtvaca (isp. »Hrvatski Zadrugar«, br. 11. god. 1924.).

Kao što se seljački posjed komadao u županijama Gornje Hrvatske i Slavonije, tako je još više postao nesposoban za naprednije obradjivanje u našim krševitim i primorskim krajevima. Tu i ono malo zemlje, sakrivene i nanesene između gromača, ne može da dade seljaku nikakva ljetna priroda poradi prevelike suše, propusnosti tla i slabo sposobnog za svako umjetno natapanje i gnojenje. Malene parcelice između tih gromača, u geometričkim oblicima jedva pojmljivim, često su se još dijelile i »mortis causa«, te je na jednog vlasnika otpalo tek kojih desetak kvadratnih metara. A kraj svega toga cijena i toga raskomadanog i neplodnog zemljišta bila je u svakom nerazmjerju prema njezinoj produktivnosti a da o kakvoj rentabilnosti i ne možemo govoriti.

Nije onda čudo, da je baš iz tih krajeva nastalo tokom druge polovice 19. stoljeća jako iseljivanje u prekooceanske krajeve. A da nije bilo zarade u inostranstvu i ispomaganja krševite domaje, bile bi prilike seljačkog stanovništva u Hrvatskom Primorju još očajnije. Hoće li moderna tehnika uzmoći na tom krševitom tlu donijeti kakvo unapredjenje poljoprivrede i transformaciju pojedinih nerentabilnih kultura u rentabilnije, vrlo je teško predvidjeti.

RAZVOJAČENJE VOJNE KRAJINE

Tokom druge polovice 19. stoljeća dogodila se u životu hrvatskog naroda još jedna važna socijalna i ekonomska činjenica: razvojačenje Vojne Krajine i pripajanje cjelokupnog teritorija Hrvatske i Slavonije ponovno banskoj upravi.

Vojna Krajina — krvava Krajina — do nedavna još u 19. vijeku stvarnost, a danas tek historija s nekim još socijalnim i ekonomskim preostacima, koji su mladjim generacijama jedva razumljivi. Bit će zato možda korisno, da i ovdje dademo pregled te Vojne Krajine.

Do provala Turaka pripadao je sav teritorij Hrvatske i Slavonije izravno civilnoj i vojničkoj upravi hrvatskih banova sa sijelom u Zagrebu. Hrvatski banovi vršili su nad Hrvatskom i Slavonijom punu vlast kraljevskih zamjenika; hrvatski ban bio je stvarno »vicerex«.

Medjutim provalama Turaka na teritorij Hrvatske i Slavonije, došao je pod njihovu vlast znatan dio hrvatskih zemalja. Na vapaje hrvatskih banova i knezova caru austrijskom za pomoć protiv daljih osvajanja biva pomoć austrijskih generala odmah time naplaćena, da se cio ratni teritorij izdvojio ispod banske vlasti i izravno pripojio carskoj upravi u Beču. Time se stvarala naša Vojna Krajina.

Zadružna kuća u Pokuplju (Tomić-selo)

Prva formacija Vojne Krajine datira iz g. 1538., nakon što je osvojen veći dio donje Slavonije. Na teritoriju od Ivanića preko Križevaca sve do Koprivnice stvorene su tri kapetanije sa stalnom vojskom, koja se sastojala većinom od pravoslavnih prebjeglica, nazivanih imenom »Vlasi«. Kad su pak Turci tokom 17. stoljeća nakon njihova katastrofalnog poraza kod Siska 1593. počeli uzmicati, ponovno osvojeni dijelovi Hrvatske i Slavonije od Turaka nijesu se vraćali pod upravu civilnoj vlasti hrvatskih banova, nego se duž nove turske granice na cijelom teritoriju od Hrvatskog Primorja preko cijele Like, duž Une, Save, Dunava sve tamo do Erdelja stvorila zasebna vojna uprava, razdijeljena u 14 okružja; svako je okružje činilo jednu pukovniju sa dva bataljuna i sa 12 kumpanija. Vojna uprava za cijelu ovu granicu bila je podredjena ratnom ministarstvu u Beču.

Na teritoriju Hrvatske i Slavonije bilo je 11 ovakvih vojnih okružja sa 11 hrvatskih pukovnija, koje su u svim austrijskim ratovima spadale u najbolju njezinu vojsku. Od okružne vojne uprave bilo je izdvojeno 10 pograničnih gradova, koji su potpali izravno upravi ministarstva rata u Beču.

Vojna uprava, iako je nastala i bila podržavana u cilju odbrane granice od Turaka, zadržana je kroz osamnaesto a gotovo i kroz cijelu 19. stoljeće uza sve reklamacije za pripojenjem teritorija Krajine k ostalim dijelovima Hrvatske i Slavonije, tzv. »provincijalu«, koji je bio pod upravom hrvatskih banova.

Tek iza 70-tih godina prošloga stoljeća započinje sukcesivno razvojačenje Vojne Krajine, koje biva definitivno izvršeno g. 1881.

Život socijalni i gospodarski Vojne Krajine razlikovao se u mnogom od života u »provincijalu«. Cjelokupna politička uprava, sudstvo, gospodarstvo pa i sama nastava, sve je to bilo vršeno po vojničkim licima. Svi seljaci od 18. do 60. godine bili su trajno vezani na vojničku službu osim kućegazde. Vojne dužnosti za obrtnike i trgovce bile su znatno lakše, no zato su oni imali i manja prava. Nijedan obrtnik i trgovac nije mogao posjedovati više od 6 jutara.

Obradba zemljišta pripadala je isključivo seljacima-graničarima, jer feudalne gospode nije više bilo na tom teritoriju. Još prema novijem statutu Vojne Krajine od 7. kolovoza 1807. shvatala se sva zemlja (oranice, pašnjaci i šume) kao vrhovno vlasništvo (»dominium supremum«) samoga cara. To je zemljište podjeljivao car u leno seljacima-vojnicima bez ikakvih obaveza podavanja u naravi. Samo graničari mogli su dobivati zemlju u obradbu a nipošto stranci. Tim su statutom bila strogo opredijeljena sva prava i dužnosti graničara.

Istim se statutom utvrdjuje po prvi puta socijalni i gospodarski život Graničara u kućnim zadrugama, koji je dojako bio provodjen i ravnan samo običajnim pravom. Time upravo taj statut postaje prvom pozitivnom normom naših kućnih zadruga.

Zakonom od g. 1807. odredjuje se, da svaka graničarska kućna zadruga mora dobiti toliko zemlje (oranice i livada), koliko je potrebno za izdržavanje te zadružne seljačke porodice. Kuće, gospodarske zgrade kao i cijelo zadružno zemljište bilo je porodično neotudjivo dobro. Iznimno je pojedina seljačka zadruga mogla prodati jedan dio svojih nekretnina u zemljištu, ako su iste svojom površinom premašivale mogućnost i potrebe obradbe te kućne zadruge. Podioba kućnih zajednica bila je oteščavana, te su pojedine graničarske zadruge pod svojim krovom brojile i stotinu članova na površini od 200 do 300 jutara zemlje.

Užitništvo pašnjaka pripadalo je cijelom selu tako, te pojedine zadruge nijesu trebale imati svojih zasebnih pašnjaka. Po tome zakonu šume su isključivo vlasništvo države (»carsko dobro«), no svaka je graničarska zadruga imala puno pravo uživanja šume za gorivo i tehničko drvo, za ispuštanje svinja u žirovinu, za stelju itd. To je pravo ispaše i uživanja šume bilo isključivo pravo jedino Graničara, dok su drugi to pravo mogli da dobiju jedino uz naplatu u gotovu novcu.

Organskim zakonom od g. 1807. utvrdjuje se dojakošnje običajno pravo života i rada i unutar samih kućnih zadruga. Mora se utvrditi, da se tim zakonom nijesu unosile nikakve novotarije, nego se samo kodificiralo zatečeno običajno pravo. A treba da se u počest upiše baš Graničarima, da su oni vazda ljubomorno čuvali tradicije svojih kućnih zadruga. Kad se, primjerice, god. 1803. prigodom reorganizacije Vojne Krajine htjelo odozgor uvesti samovlasništvo, digla se protiv toga cijela granica.

Liberalni pokret za oslobodjenjem kmetstva u »provinčijalu« g. 1848 nije mogao ostaviti netaknutu ni Vojnu Krajinu. Zakon od 7. svibnja 1850. unosi svu silu reforma kako u obavezama vojne službe tako i u pozitivnim propisima iz g. 1807. obzirom na socijalni život Graničara. Obaveza vojne službe smanjuje se samo na 8 godina. Zemljište kućnih zadruga, koje se do tada smatralo još uvijek kao vojničko leno, proglašuje se isključivim vlasništvom seljačke porodice. Podioba zadruge znatno se olakšava, jer se odsad odredjuje minimum za diobnu granu 6 do 8 jutara. Podioba imovine vrši se po glavama u zadruzi a ne po lozama.

Istim se zakonom proglašuju pašnjaci kolektivnim vlasništvom jedne gospodarske općine; tim nastaju »krajiške zemljišne zajednice«. Zapovjednik jedne kumpanije vrši upravu nad tim imanjima općina svoga teritorija.

Šume ostaju još i nadalje »carskim dobrom«; Graničarima se daje puno užitništvo. Tek zakonom od 8. lipnja 1871. bivaju te nekadašnje carske šume razdijeljene u polovine: u šume, koje i nadalje ostaju isključivim vlasništvom države i bez ikakvih užitničkih servituta, i u šume, koje postaju kolektivnim vlasništvom svih Graničara pojedinog vojnog okružja (»pukovnije«). Time se stvaraju »krajiške imovne općine«, koje se i danas dijele prema sijelima nekadašnjih vojnih okružja. Istim zakonom započinje i razvojačenje Vojne Krajine i pripajanje cijelog teritorija Hrvatske i Slavonije banskoj upravi.

*

Iako su se od naših otaca i djedova iznosili teški prigovori političke naravi protiv nepotrebnog postojanja Vojne Krajine i podiobe Hrvatske i Slavonije na dvije uprave: civilnu i vojničku, ipak bi bilanca gospodarske i socijalno-vojne uprave u Krajini svršila s aktivom.

Istina, poljoprivreda nije mogla ovdje pokazati znatniji napredak, jer je ostala dobrim dijelom na skrbi samo žena, staraca, invalida i djece; najjača muška radna snaga bila je stalno pod puškom. Uostalom, i sâm taj stalni vojnički život morao je i psihološki djelovati nepovoljno na razvoj ratarstva.

Položaj se seljaka-graničara ipak bitno razlikovao od seljaka-kmeta u provincijalu. Iako je zemljište, razdijeljeno medju kućne zadruge, bilo smatrano kao vojničko leno a ne isključivo vlasništvo seljačke porodice, ipak je seljak-graničar bio siguran na svome posjedu i promatrao ga kao svoje vlasništvo. Žetva je bila u cijelosti njegova, te je nije morao s nikim da dijeli. Kućegospodar mogao je cijelim prirodom slobodno da raspolaže, mogao je i višak da prodaje na slobodnom tržištu bilo komu. Često se na tržištu pojavila i sama vojna uprava (»država«) kao slobodni kupac žitarica za carske magazine.

Graničari nijesu poznavali ni rabote osim za javne radove: ceste, mostove, kanale itd. Iako su radili pod strogom vojničkom disciplinom, ta rabota nije imala ništa zajedničkog s onom iz vremena Tahijevih i drugih samosilnika i njihovih još gorih slugu.

Stanje i seljačke kulture i pučke higijene bilo je na daleko višem stupnju u Vojnoj Krajini negoli u provincijalu. Dobro izgradjene ceste spajale su sva sela medjusobno. Plan izgradnje samih cesta kao i sela bio je točno odredjen. Nije svaki mogao da gradi svoj kućerak, gdje mu se i kako mu se prohtjelo. Ponutrica kuća bila je uzorom čistoće i reda. Kuće su bile sazidane duž cesta i s čeonikom prema cesti. Obično je svaka graničarska kuća imala jednu veliku i prostranu sobu za dnevni boravak i za blagovanje u zajednici. U dvorištu bio je niz malih kućica i sobica za svaki bračni par (»kiljeri«).

Vojna se uprava mnogo brinula i za pučku izobrazbu, da odgoji što vrsnije vojnike. Nastava se dijelila u više stepena, a ona se vršila isključivo po učiteljima-časnicima i podčasnicima. Iako su pedagoška načela u školama Vojne Krajine bila dosta primitivna, ipak su iz tih škola proizašli najbolji i najviši časnici nekadašnje vojske austrijskih careva.

A i sam socijalni život seljaka-graničara vrlo se dobro priljubio vojnoj upravi. Kućegospodari mogli su da drže disciplinu u kući i prema svim članovima kućne zajednice, jer je njegov autoritet štitila vojna vlast (»kapetan«). Raspodioba poslova medju muške i ženske članove odgovarala je vojničkim naredjenjima na ratištu i u logorima.

Dobre strane Vojne Krajine, uostalom, osjećaju i sami stari Graničari, koji žale za starim vremenima reda, rada i discipline. Istina, kao svako ljudsko djelo tako se često i vojna uprava izrodila u samosilje poluobrazovanih časnika. Njezino je vrijeme došlo da nestane — i ona je nestala...

ZEMLJIŠNE ZAJEDNICE

Bilo bi jednostrano promatrati seljački posjed samo po gruntovnom upisu na samovlasništvo i kućne zadruge; treba da se spomenu i ostala takozvana »socijalna dobra« (državna imanja, zaklade, općinska dobra, krajiške imovne općine, zemljišne zajednice, komposesorati, crkvena dobra, javna dobra itd.), kojima se seljaštvo koristuje što izravno a što neizravno.

Prema službenoj statistici za Hrvatsku i Slavoniju koncem 19. stoljeća (g. 1895.) »socijalna dobra« obuhvataju znatne površine (oko 3 milijuna jutara) samo za teritorij Hrvatske i Slavonije (ukupna površina iznosi 7.400.000 jutara). Ta dobra obuhvataju srazmjerno još veće površine u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini.

Od svih tih dobara imaju za seljaštvo najveću važnost zemljišne zajednice i krajiške imovne općine, kojima se i cjelokupna naša agrarna politika ima da pozabavi.

Površina zemljišnih zajednica u Hrvatskoj i Slavoniji godine 1895. iznosila je 983.031 jutara, a od toga 493.933 jutara poljoprivredne površine. 344.429 jutara šume i 144.669 jutara neproduktivnog tla.

Još u drugoj polovici 19. stoljeća imali smo prerazličite vrste zemljišnih zajednica obzirom na njihovo historijsko podrijetlo. Tamo imamo slobodna kolektivna zemljišta nekadašnjih »rodova«, »bratstava« i plemena pod imenom »plemićkih općina«, zatim neinfeodirana kolektivna zemljišta kmetova, urbarijalne općine nastale segregacijom iz god. 1857., komposesorate i krajiške mjesne općine.

Najstarija geneza zemljišnih zajednica datira iz kolektivnog prava hijerarhičko-socijalne strukture našega naroda. Dok je naime kućna zadruga (»kuća«, »dom«) imala svoju izravnu kolektivnu svojinu, koja se redovito odnosila samo na ratarske obradive površine (potkućnicu, oranice, livade, voćnjake i vinograde), to su šuma i pašnjaci bili redovito izravna kolektivna imovina roda (»bratstva«, »općine«, »sučije«) ili, što više, i cijelog plemena. I kao što je kućna zadruga obradjivala zajednički svoja polja, tako je i rod i pleme uživao i obradjivao svoju zajedničku imovinu (pašnjake i šume).

Zajednička imovina naše prastare kućne zadruge bitno se po našem pravu razlikuje od svojine u zajednici po rimskom i po gradjanskom pravu, gdje svaki član ima ne samo svoje pravo na virtuelni dio, nego i pravo raspolaganja tim dijelom. Iako su i ti elementi uneseni pozitivnim zakonodavstvom u kućnu zajednicu na teritoriju predratne Srbije, hrvatske kućne zadruge očuvale su svu čistoću starog kolektivnog načela; ovdje svaki član zajednice ima puno pravo upotrebe svih zajedničkih dobara, iako nema nikakva prava raspolagati bilo kojom stvari »inter vivos« ili »mortis causa«.

Ovaj duh čiste kolektivnosti nad svim dobrima bio je nekoć i u zajedničkim dobrima »roda« i »plemena«. Istina, ta čista forma i čisti duh gubio se ponešto tokom stoljeća pod utjecajem vojničkog i feudalnog sistema. Dogadjalo se naime, da je infeodacijom (pokmećenjem) slobodnim seljaka nestalo zasebnog zajedničkog zemljišta plemena ili roda, jer ga je uzurpirao jednostavno feudalni gospodar; kmetovima je prepustio tek užitništvo na drvu i paši. Pogdjegdje je, istina, feudalac osćavio pokmećenim seljacima njihovo staro zajedničko zemljište nekadašnjeg njihova roda i plemena.

U rijetkim slučajevima uspjeli su seljaci očuvati svoju slobodu od infeodacije; a u toj svojoj slobodi očuvali su i zajednička imanja svojih rodova, sučija, bratstva i plemena; svoje povlastice dobivene i očuvane po kraljevima čuvali slobodni seljaci pozivajući se vazda na svoju plemensku lozu. Odotle potječe i nadimak »plemeniti«, a ne jer bi ti seljaci bili kraljevskim privilegijima uvršteni u redove feudalne gospode. Ti seljaci »de genere« (od plemena, plemeniti) činili su svoju zasebnu »plemićku općinu«.

Takva se zajednica slobodnih seljaka sačuvala u svoj čistoći u našoj »plemenitoj općini Turopolje«. I dok je do 1875. godine prošloga stoljeća demokratskim putem izabrani pdemenski poglavica — »župan« — vršio funkcije upravne i sudačke, to je do danas još sačuvao svoju prastaru vlast uprave nad zajedničkim dobrima cjelokupne plemenske općine. I danas ta općina ima svoj iznimni i autonomni ustav zakonom od 1. V. 1895.

Slično kao što su ti slobodni seljaci sačuvali svoja zajednička imanja, redovito u šumama i pašnjacima, tako su i manji vlastelini imali i svoje zajedništvo šuma i pašnjaka, nazvano zato imenom »komposesorat«.

U Vojnoj Krajini razvila su se tri tipa kolektivnog zemljišta. Uz onaj najstariji i iskonski tip kućnih zadruga, istina kao vojničko leno, postojalo je od g. 1850. zajedničko vlasništvo na pašnjake pod imenom »krajiška mjesna općina«. To je zemljište pripadalo skupu seljačkih vojničkih porodica u jednom ili u više sela, koja su potpadala vojnoj kumpaniji. No podrijetlo i tih »općina« možda je još iz vremena, dok su medju »graničarima« postojale veze rodova i bratstava, i ako su do g. 1850. po zakonima Vojne Krajine imali graničari pravo samo ispaše (»dominium utile«), a nipošto isključive svojine (»dominium supremum«).

Sve ove vrste zajedničkog zemljišta na cjelokupnom teritoriju Hrvatske i Slavonije zadobile su svoju konkretnu formu tokom druge polovice 19. stoljeća, a napose organskim zakonom od 25. travnja 1894. Tim su zakonom pojednostavnjene sve doondašnje različite vrste i svedene samo u tri tipa: u zemljišne zajednice seljaka-plemića (čl. 5.) u zemljišne zajednice nekadašnjeg provincijala (čl. 6.), i u zemljišne zajednice Vojne Krajine (čl. 7.). Tim pozitivnim zakonom uredjuje se ujedno za svaku od ovih vrsta posebno pravo užitništva, podiobe dohotka, prenosa, prava dioba itd.

Najveći ipak dio zemljišnih zajednica u provincijalu nastao je iz urbarijalnih općina, koje su opet nastale segregacijom šuma i pašnjaka od alodijalnog vlasništva vlastelina u godini 1857.

Po starom naime pisanom i običajnom urbarijalnom (»kmetskom«) pravu mogli su seljaci-kmetovi napasivati svoju stoku na pašnjacima i drvariti se za sve tehničko i gorivo drvo u šumama, koje su pripadale vlastelinu. Agrarni zakoni u god. 1848. donijeli su propise samo za razrješenje urbarijalnog zemljišta, koje je bilo u faktičnom posjedovanju seljaka-kmetova (potkućnica, oranice, vinogradi, livade), a nijesu nažalost riješili problema prava ispaše i drvarenja. Istina, agrarni zakon od g. 1848. u svome 10. i 28. članku naglašuje, da se segregacija pašnjaka

između seljaka i njihove gospode ima provesti putem ili dobrovoljne nagodbe ili putem suda. Takvo rješenje ima se smatrati definitivnim.

Nažalost, taj tako jasni tekst nije se mogao odmah sprovesti poradi burnih dana a napose, što je apsolutizmom nastupila i nepovoljna perioda za seljaka a u korist nekadašnjih feudalaca.

Carskim patentom od 2. ožujka 1853. (čl. 26.) utrnuto je bez ikakve odštete svako pravo popaše na vlastelinskim poljima. Međutim carski patent od 17. svibnja 1857. razrješava definitivno pravo ispaše i drvarenja time, da se bivšim kmetovima ima dodijeliti jedan dio pašnjaka i šuma od zemljišta bivšeg vlastelina u kolektivnu njihovu svojinu, a preostalo vlastelinsko zemljište ostaje isključivo njegovo vlasništvo („alodium.") i bez ikakva daljeg servituta.

Izdvajanjem („segregacijom.") jednog dijela vlastelinskog zemljišta od preostalog (alodijalnog) stvara se kolektivna imovina, koja pripada seljacima, nekadašnjim kmetovima jednoga sela ili jedne općine kao gospodarsko-socijalne jedinice a nipošto političko-upravnog tijela. Unutar zato iste političke općine može da postoji jedna ili više tih kolektivnih imovina („urbarijalnih zajednica„ ili „općina.").

Patentom od 17. svibnja 1857. određen je i ključ za podiobu, izdvajanje („segregaciju.") napose šumskih a napose pašnjačkih urbarijalnih zajednica. Nažalost, taj se ključ nije bazirao na stvarnim pravima drvarenja, nego na samovoljnom određivanju izdvajanja površine na temelju broja nekadašnjih urbarijalnih sela („sesija.")[2].

Po tom se ključu s e g r e g a c i j a š u m a provela tako, da je na jednu sesiju urbarijalnog zemljišta bilo segregirano 1½ do 9 jutara vlastelinske šume. Dodjeljivanje različite površine ovisilo je jedino o kvaliteti šume i količini drva u njoj, a ne o dojakošnjoj količini užitničkih prava.

Time pak što se zakonodavac pri provođenju segregacije nije vodio ni ukoliko dotadašnjim realnim užitništvom seljaka na vlastelinskim šumama, počinjale su se pri provođenju segregacije najveće nepravde po seljaštvo. Pravednije bi naime bilo, da se preračunavala vrijednost ukupnih užitničkih prava kao čista renta u jednoj godini, a prema kapitaliziranoj vrijednosti rente izdvojila onda površina šume u adekvatnoj njezinoj vrijednosti.

Provedbom nasuprot segregacije šuma na temelju slučajne količine urbarijalnih sela bili su teško oštećeni napose oni seljaci, gdje je na jednom selištu bilo više seljačkih gazdinstva (najviše po zakonu 4), pa prema tome gdje su bila i veća stvarna užitnička prava.

Slična je nepravda bila počinjena kod utrnuća p r a v a i s p a š e na vlastelinskim pašnjacima na temelju istog carskog patenta 17. svibnja 1857. I ovdje se bez obzira na dotadašnja stvarna prava ispaše izdvajalo 3 do 16½ jutara pašnjaka po jednom selištu urbarijalnog zemljišta i davalo u isključivo kolektivno vlasništvo nekadašnjim seljacima-kmetovima. Ukoliko bi dodijeljeni pašnjaci bili pošumljeni, imala se vlastelinu dati odšteta za drvo.

I segregacijom pašnjaka bilo je seljaštvo oštećeno ne samo obzirom na svoja dotadašnja stvarna užitnička prava, nego i poradi toga, što su se seljacima dodjeljivale takve površine u ime pašnjaka, koje nijesu mogle ničemu služiti: goli i krševiti obronci bregova, krčevine zarasle svakojakim trnjem i slabom travom, močvarne površine ili konačno pašnjaci udaljeni od sela ili raskidani u manje parcele.

Ukratko, rijetko su urbarijalne zajednice mogle da pružaju izdašnu pašu samo polovici od one stoke, koja je prije imala dostatnu pašu i žirovinu na vlastelinskim pašnjacima i šumama. Ukoliko je ipak seljaštvo kasnije povisilo broj stoke i poboljšalo njezine vrste, postiglo je to jedino, što je na svojim urbarijalnim zemljištima poboljšalo livade ili pretvorilo žitarske površine u zelenu krmu ili što je prešlo k intenzivnom stajskom hranjenju stoke od ekstenzivnog pašnjačkog gospodarenja.

U pogledu zemljišnih zajednica susrećemo se danas sa dva aktuelna problema:

1. racionalnije iskorištavanje zajednice, i

2. niz zakonodavnih i agrarnopolitičkih mjera, koje bi mogli nazvati r e v i z i j o m s e g r e g a c i j e.

1) Obzirom na r a c i o n a l n i j e i s k o r i š t a v a n j e z a j e d n i c a susrećemo se ovdje s pokretom podiobe zemljišnih zajednica među ovlaštenike. U pojedinim državama (Njemačkoj i Francuskoj) pod utjecajem liberalnih teorija bile su već davno zemljišne zajednice razdijeljene među pravoužitnike, dok su ih u Engleskoj okupirali velikoposjednici na osnovu zakona o zaokruživanju posjeda („enclosures acts.").

Pod istim utjecajem liberalnih ideja stvoren je i kod nas god. 1870. zakon, koji je pogodovao podiobi pašnjaka. Međutim već koncem 19. stoljeća javlja se protivna struja, koja ide za zaštitom zemljišnih zajednica. Tako je za Hrvatsku i Slavoniju zakonom od 7. veljače 1892. bilo dokinuto zakonsko pravo podiobe zemljišnih zajednica. Organskim pak zakonom od 25. travnja 1894. bila je uređena uprava zemljišnih zajednica, a ujedno su donesena i ograničenja za njihovu podiobu:

a) podioba šumskih površina može se provesti jedino uz dozvolu vlade, danas ministarstva šuma i ruda;

b) podioba pak pašnjaka može se provesti na zahtjev dvije trećine pravoužitnika;

c) onima pak, koji ne žele podiobu, zakon odobrava i dalje pridržavanje zemljišnih zajednica uz pravo, da si odaberu prema svome pravoužitničkom pravu pašnjake, koje im najbolje odgovaraju; — i konačno

d) istim se zakonom osigurava zemljišnim zajednicama pravo prvokupa površina, koje im za to najbolje odgovaraju.

Tlo, koje je klasificirano kao poljoprivredna površina, moći će se davati u zakup seljacima, prvenstveno pravoužitnicima. No da se spriječi i povremenim zakupima neracionalno iscrpavanje poljoprivrednih površina, napose oranica, donesen je zakon od 30. prosinca 1930. kao nadopuna organskom zakonu od 25. travnja 1894., po kome se i običnom nadpolovičnom većinom glasova ovlaštenika može zaključiti individualna podioba tih poljoprivrednih površina među ovlaštenike.

Ne pristupi li se za vremena reorganizaciji kako uprave tako i eksploatacije zemljišnih zajednica, sigurno je, da će negativni rezultati probudjivati sve jači pokret za njihovom diobom, naročito u krajevima napučenijim, gdje vlada glad za zemljom.

2) Iako je problem reforma zemljišnih zajednica vrlo težak poradi samoupravnog položaja, to je još teži problem r e v i z i j e s e g r e g a c i j a u r b a r s k i h o p ć i n a, provadjanih na osnovu zakona od 17. svibnja 1857. u tzv. provincijalu. Daleko su naime manje tužbe na provadjanje segregacije krajiških imovnih općina od preostalih državnih imanja u Vojnoj Krajini na osnovu zakona od 8. lipnja 1871. Istina i ovdje nije svagdje prevladalo načelo pravednosti. Dok je primjerice okružje novogradiško dobilo 60.000 jutara prvoklasne šume, dotle je okružje slunjsko dobilo 25.000 jutara šume ispod tehničke vrijednosti, iako je u istom okružju daleko veći broj pravoužitnika. Kod pojedinih imovnih općina bile su osobito tužbe, što je država pridržala za sebe površine u jednom komadu, dok je graničarima prepustila pojedine parcele, koje se teško nadziru. Nije onda čudo, ako su pojedine imovne općine bile već prije rata u deficitu i u nemogućnostima naplate poreza tako, te je država morala brisati njihova dugovanja na porezu.

Osim toga često se baš u našoj Krajini dogadjalo, da su na domaku pojedinih sela bile isključivo državne šume, dok su šume imovnih općina bile znatno udaljene i nepristupačne za eksploataciju. Odatle i nehotične kradje a i sudovi.

Zato su već prije svjetskoga rata bili planovi a postojala je i posebna naredba o reviziji segregacije šuma krajiških imovnih općina.

Daleko su gore prošli seljaci u provincijalu na temelju carskih patenata od 2. ožujka 1853. i 17. svibnja 1857. budući se tima patentima kao i provedbom istih išlo bezuvjetno u prilog vlasteli. U seljačkoj je zato duši ostao trajni vapaj za revizijom segregacije, za pravdom.

Tome vapaju dala je već oduška privremena uredba (zakon) o provodjenju agrarne reforme od 25. veljače 1919. kao i članci 41. i 42. Vidovdanskog ustava iz god. 1921. Tu su bile predvidjene reparacije u cilju počinjenih nepravda prigodom segregacije.

Tom prilikom pojavili su se i prijedlozi, kako da se provede revizija i to na načelima urbarijalne konstitucije za vrijeme Marije Terezije. Tražilo se zato, da se odmah eksproprišu neke površine za ciljeve revizije. Tako se na temelju dekreta ministarstva agrarne reforme od 20. srpnja 1920. izuzelo 19.691 jutro šuma od dobara kneza Thurn-Taxisa za nadoknade odšćete prigodom segregacije iz godine 1857.

Dobro je, što se tada nije prema radikalnim tražbinama odmah i pristupilo reviziji, koja bi sigurno eventualne nepravde mogla ispraviti samo novim nepravdama. Zato su bile daleko obzirnije novije odredbe o šumama veleposjeda, koje su išle zatim, da se izvjesne površine eksproprijiraju uz odštetu vlasniku u cilju povećanja površina seljačkih šuma.

SOCIJALNO-GOSPODARSKE PRILIKE SELJAŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Kao što u Hrvatskoj i Slavoniji, tako su i u Bosni i Hercegovini tokom 19. stoljeća nastale znatne izmjene u socijalno-gospodarskim odnosima. No i te odnose ne bismo mogli pravo shvatiti, kad ne bismo bacili ma samo letimičan pogled u dalju povijest.

Na teritoriju Bosne i Hercegovine razvio se pod utjecajem jednako Zapada kao i Bizanta feudalni sistem time, što su se naročito izborni plemenski poglavice domogli vlasti feudalnih velikaša. Donja socijalna struktura rodova i kućnih zajednica ostala je pri tom ipak netaknuta s tom razlikom, što su plemenski poglavice nekada slobodno seljaštvo rodova i kućnih zajednica podložili sebi u ovisne zemljoradnike u oblicima kmetstva. Osim toga, moć plemenskih, a sada pravih feudalnih gospodara, nastojala se proteći ne samo na seljaštvo jednoga plemena („župe«), nego i na područja susjednih plemena.

Tako je pomalo nastupila demotska asocijacija ne na osnovu etnogene konfederacije, nego na načelu sile i prava jačega. To nam objašnjava i činjenica, što se teritorijalna vlast pojedinih župana, vojvoda, hercega, knezova, kraljeva, i kako se sve zovu, neprestano i teritorijalno i imenom mijenjala tokom konca srednjega vijeka. Takve nesredjene prilike demotske asocijacije bile su i uzrokom, što je iza pada Srbije na Kosovu sultan Muhamed podvrgao sebi bez većih otpora g. 1463. Bosnu pogibljom posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića; domala g. 1482. biva i Hercegovina (pokrajina Hum) jednako povrgnuta turskoj vlasti.

Ipak uza sve podvrgavanje Bosne i Hercegovine turskoj političkoj i vojničkoj upravi nije se time ni u koliko izmijenila socijalno-gospodarska struktura tih pokrajina. Nekadašnji feudalni bogumilski gospodari, župani, banovi, knezovi, vojvode, pretvorili su se u otomanske spahije s punim vlasništvom na svome zemljištu uz uvjet, da su prešli na islam, dok su nekadašnji njihovi kmetovi postali kršćanska raja. Položaj tih bosansko-hercegovačkih spahija bio je time, začudo, izuzetak u cijelom nekadašnjem otomanskom carstvu. Jer dok se po koranu smatrao samo sultan kao zamjenik Božji jedinim v l a s n i k o m zemljišta, mogli su ostali otomanski spahije kao sultanovi vazali dobivati zemljište samo u leno. To leno moglo se razlikovati prema časti i funkciji, što ju je vršio sultanov vazal kao aga, beg, paša, kao i prema veličini posjeda (timar i zijamet).

U načelu spahiluk nije bio ni nasljedan, nego je sin morao tražiti odobrenje od sultana, da može ostati na spahiluku svoga oca — naravno uz obavezu istih dužnosti, koje su pretežno bile vojničkog karaktera.

Takvim sistemom stvorio je sultan svoju odanu vojsku, koja je na njegov mig bila lako pokretna i borbena. Značajno je zato, da je oto-

Grupa muslimanskih kuća u Livnu (Bosna)

[2] Članom 5. naredbe iz g. 1838. površina jedne sesije urbarijalnog zemljišta ovisi o njegovoj plodovitosti i varira od 18 do 28 jutara oranice i livade, time da se od tog zemljišta računa 1 jutro kao potkućnica, 12 do 18 jutara oranice i 5 do 6 jutara livade. Krčevine i pašnjaci, koji su bili također individualno urbarsko zemljište, nijesu se računali u sesiju.

mansko carstvo postalo upravo onim časom nemoćno za ekspanziju, kad su se ti vojnički spahije i mobilni sultanovi vazali pretvorili u nasljedne posjednike svojih spahiluka, kad su se pretvorili u tzv. »čitluksakibije«. Sada se ti sultanovi činovnici i vojskovodje nijesu više brinuli za interese carstva, nego samo za svoje spahiluke, na kojima su počeli vršiti samovoljnu i nasilničku vlast prema vezanim seljacima-kmetovima, koji su kao kršćani bili klasa izvan zakona — »raja«.

Kao što je lako vidjeti prvotni vojničko-feudalni sistem u otomanskom carstvu u velike sliči prvotnom feudalnom sistemu za vrijeme franačkih vladara, samo s tom razlikom, da su se na zapadu kraljevi vazali daleko brže pretvorili u »zemaljsku gospodu« — u velikaše, nego li u otomanskom carstvu. Kad je zato turska sila osvojila Bosnu i Hercegovinu, našla je i tu već udomljen feudalni sistem velikaša pod različitim imenima: kraljeva, banova, hercega, župana, vojvoda, koji su s prelazom na islam izmijenili ta imena u age, begove, paše, sandžakbege beglerbege, dok su oni niži postali subaše. Od g. 1582. postaje Bosna politički posvema autonomni vilajet sa 7 sandžaka: Sarajevo, Travnik, Zvornik, Banjaluka, Tuzla, Mostar i Novi Pazar, a sa 36 kapetanija. Kako obiteljski tako i upravni šefovi — begovi — sastajali su se svake godine na vijećanja. Ta zborovanja bila su zapravo autonomni pokrajinski sabor.

Time je Bosna i Hercegovina bila politički posvema neovisna od vrhovne uprave sultana u Carigradu, što joj je izdizalo moć nad svim ostalim pokrajinama. Što više, bosanski vilajet odgaja cielom otomanskom carstvu najviše njegove činovnike. Samo u razdoblju od 1550. do 1610. daje Bosna Turskoj 9 velikih vezira, 10 vezira, 10 admirala uz bezbroj drugih upravnika nižega reda.

Premoć Bosne i Hercegovine očituje se osobito u vrijeme, kad je to otomansko carstvo poradi nesposobnosti čitluksakibija počelo zapadati u suton. A i u 19. vijeku, kad su dalekovidniji sultani željeli evropeizirati tursko carstvo, bit će bosanski begovi i age najveći protivnici tih »spasonosnih reforma«. Tako kad su u početku 19. stoljeća Mehmed I. i njegov sin Abdul Medžid uz pomoć velikog vezira Rašid Paše htjeli da provedu reforme otomanskog carstva glasovitim »hattišerifom od Gilhane« od 3. rujna 1839., bili su bosanski begovi i age prvi, koji su omeli provedbu tih reforma ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i u ostalom turskom carstvu. Tako će i taj najvažniji akt za reforme turskoga carstva ostati u najvećem dijelu mrtvo slovo na papiru.

Kako protiv toga hattišerifa tako i protiv drugih administrativnih i sudačkih reforma, nazvanih »tanzimati hajrije« — vezanih na pokret oko laicizacije (»nizam«) i nadopune šerijatskog prava, proglašuju se bosanski begovi i age ne samo čuvarima svoje političke autonomije, nego i braničima ortodoksije cijelog Islama. lako nam je Josip Eugen Tomić svoga junaka »Zmaja od Bosne«, zvorničkog kapetana Huseina Gradaščevića, prikazao u svoj simpatiji, nije on bio ništa drugo nego pretstavnik bosanskih reakcionaraca protiv zakonskih olakšica kršćanskoj raji, protiv uvodjenja civilne uprave, a napose protiv modernog sudstva. Mi ćemo onda i razumjeti, zašto kršćansku raju u ustancima do god. 1878. podupire sultanova vlast protiv samosilja domaćih begova i aga. Razumjet ćemo, zašto i kršćanska raja podupire tursku vojsku protiv svojih vlastitih gospodara. Razumjet ćemo, zašto se Porta mnogo i ne brani od zaključka berlinskog kongresa, da Austro-Ugarska okupira Bosnu i Hercegovinu i preuzme upravu u svoje ruke pod formalnim sultanovim suverenitetom.

Istina, ni u drugim pokrajinama turskoga carstva nijesu pisane odredbe u cilju reforma mogle biti sprovodjene u život, jer sultani u to vrijeme nijesu imali ljudi za modernu upravu i sudstvo. Unučad nekadanjih slavnih turskih vojskovodja — čitluksakibije — zatvorila se u svoje kule i životarila u svome analfabetizmu i u nebrizi za cio ostali život od ono malo krzljava priroda svoje raje. Da je samo mladi sultan Abdul Medžid, čovjek liberalnih pogleda, imao dovoljno činovništva za sprovodjenje svoga »hattišerifa« u g. 1839., stvorio bi za tursko carstvo epohu sličnu u drugim državama oslobodjenjem kmetstva. Njegove bi reforme bile već tada zamašnije, nego što su bile nakon svjetskog rata pod Kemal-pašom. Dovoljno je samo pročitati osnovne ideje tih sultanovih proklamacija:

Pred zakonom ima svaki gradjanin jednako pravo, bio on musliman ili ne.

Kmetstvo (»raja«) ukida se. Poreske dužnosti jednake su za sve gradjane; oporezovanje vrši se prema imutku i čistom prihodu od istoga.

Uvodi se opća vojna dužnost za sve jednaka.

Svi akti uprave kao i suda potpadaju pod kontrolu.

Vrhovno vlasništvo sultana na zemlju ukida se i uvodi se izravno vlasništvo svakog posjednika; taj može da raspolaže za života svojom imovinom i ostavlja je u baštinu iza svoje smrti.

Svaki gradjanin smije da stiče i raspolaže dobrima bilo koje vrste.

Utvrdjuje se javna i puna sigurnost za sve stanovništvo obzirom na život, čast i imovinu.

Istim hattišerifom ukida se pravo »uprave« po čitluksakibijama: oni mogu da postanu vlasnicima svojih imanja.

Odredbe toga »hattišerifa« bile su to zamašnije, što se njima iz osnovice mijenja socijalni i ekonomski položaj seljaštva, a napose obaveze kmetova (»raje«, »čivčija«) u svima vrstima podavanja u naravi i novcu — »haraču« kao i u besplatnim javnim radovima (»kuluku«). Najveće je naime zlo bilo, što obujam i visina harača i kuluka nije bila ničim odredjena; seljaku se katkad oduzimalo i polovica priroda sa zemljišta. Kmet je osim toga rijetko mogao da dodje do svoga gospodara, koji je dolazio na svoj spahiluk, samo kad je bilo vrijeme da ubire »harače — »hak«. Upravu spahiluka vršili su »šubaše« — ti pravi krvnici kršćanske raje.

A treba da se pri tom napomene, da je neograničena vlast i samosilje nad ubogom rajom to više raslo, što je padala moć i auktoritet sultana.

Istina, bilo je i za turskog carstva slobodnog seljaštva, koje je izravno služilo sultanu i koje je svoja zemljišta dobivalo u leno izravno od cara. To je bila tzv. »privilegirana raja«, čije su dužnosti bile slične onima naših graničara. Spomenutim hattišerifom postala je i ta privilegovana raja izravnim vlasnikom svoga zemljišta bez ikakvih daljih obaveza sultanu. Tako dolazi, te mi napose na teritoriju Bosne i Hercegovine nalazimo i slobodne seljake pored aga, begova i njihovih kmetova.

No bilo je, kako u ostalom turskom carstvu tako napose i u Bosni i Hercegovini, pored haračke zemlje, tj. opterećene kmetskim pravima, još i zemalja, što su ih posjedovali begovi i age kao svoje isključivo vlasništvo (»mulk«). Obično i te zemlje nije obradjivao izravno beg i aga, nego ih izdavao kmetovima i slobodnim seljacima u zakup uz otštetu u naravi. Počesto se »hak« s haračkih (čivčijskih) zemalja nije ni čem razlikovao od otštete sa slobodnih (»mulk«) zemalja, koje su identične alodijskim zemljama zapadnofeudalnog sistema.

Uopće razlikovanje zemalja na »mulk«, na haračke zemlje i na carske zemlje (»mirijske zemlje«), nad kojima si je sultan pridržavao vrhovno vlasništvo i kojima nije mogao ni spahija da raspolaže inter vivos et mortis causa, bit će od važnosti za ispravno sprovodjenje agrarne reforme u g. 1919. Nad haračkim (čivčijskim) zemljama nije sve do g. 1919. izbrisan javnopravni karakter spahiluka, odnosno kmetluka, dok su nad svim ostalim »mulk« zemljama, koje nijesu bile »mirijske« — carske, bili odnosi samo privatnopravnog karaktera, pa makar po podavanju haka i po od pamtivijeka zakupničkim odnosima sličili posvema kmetluku.

U ukidanju kmetluka mogla je državna vlast da ide slobodnim smjernicama, jer su ti kmetovski odnosi (njihova prava i dužnosti) bili javnopravni odnosi. U razrješavanju pak zakupničkog odnosa na slobodnim zemljama tzv. »beglucima« moralo se imati u vidu čisto privatnopravne odnose.

Kako su sva podavanja kmetova, a jednako i seljaka-zakupnika na beglucima bila prema brutto prihodu, jasno je, da seljak nije nalazio nikakve koristi, nego si je činio nasuprot štetu, ukoliko bi melioracijama želio intenzivirati svoje gazdinstvo. Bila je zato prijeka potreba u cilju unapredjivanja seljačkog gazdinstva, da se i u Bosni i Hercegovini dokinu što prije kako kmetlučki tako i beglučki odnosi.

Pored ovih slobodnoseljačkih, kmetlučkih i beglučkih zemalja susrećemo se na teritoriju Bosne i Hercegovine još s poglavito dvije vrste zemalja.

Na jednoj su strani postajale goleme površine šuma i pašnjaka, koje površine nijesu bile dane od sultana nikome u leno. One su ostale izravnim vlasništvom sultana uz pravo svakoga gradjanina, da se njima služi prema potrebi. Danas sve te površine pripadaju državi kao njezin »domanium«.

Na drugoj su strani dobra džamija, klera, zavjetišta, groblja, karitativnih i naučnih zaklada i institucija, pa i privatnih obiteljskih zapisa (obiteljskih fideikomisa). Sva ta dobra zapremaju goleme površine, a nose naziv »vakúf«. Ona ne mogu po svom primarnom pravnom karakteru biti nikojim načinom otudjena, zadužena a ni razdijeljena. Uprava je povjerena izbornom i samoupravnom tijelu, koje ima za zadatak, da sva vakufska dobra nadzire i da njihove dohotke primjenjuje prema zakladnim listovima. Redovita je svrha vakufa, da se njihovim prihodima pokrivaju izdaci džamija, šerijatskih škola, ubožišta, bolnica, obrednih kupatila, knjižnica i mnogih drugih socijalnih i humanitarnovjerskih svrha. Ukoliko su vakufi obiteljski fideikomisi, to njihovi prihodi pripadaju članovima porodica, označenih u zakladnom listu. Obradba vakufskih zemljišta vrši se ili izravnom režijom institucije, kojoj pripada zemljište, ili putem zakupa seljaštvu u privatnopravnom odnosu.

*

U takvim imovinskim, socijalnim, političkim i ekonomskim prilikama živi seljaštvo Bosne i Hercegovine još u vrijeme, dok se u ostalim hrvatskim zemljama seljaštvo g. 1848. posve rješava svojih kmetskih odnosa. Taj liberalni pokret preko Save izaziva reformu jednako u Bosni i Hercegovini kao i u ostalom turskom carstvu. Tako iza krimskog rata proglašuje turska vlada posebni »hattihumajun« od 18. veljače 1856., kojim želi u život provesti odredbe »hattišerifa« iz g. 1839. Osim toga izilazi poznati ramazanski zakon od 7. ramazana 1274. (3. V. 1858.), kojim se regulira pravo vlasništva na spahilucima, a uredjuju i socijalni odnosi kmetova, koji su identični sa životom ostalih hrvatskih kućnih zadruga. Kmetovska obitelj pod upravom starješine smatra se kao kolektivna jedinica na cjelokupnom kmetovskom posjedu. I kao što je kmetovska obitelj po zapadnofeudalnom sistemu bila više vezana uz zemlju, tako je to staro običajno pravo bilo utvrdjeno i ramazanskim zakonom. Kmet je ostajao na svome »selištu« trajno, dok se aga ili beg mogao da mijenja. On nije ni mogao da miče kmeta sa selišta, ako mu je taj samo podavao hak. Sva su selišta dana zato kmetovskoj obitelji bez ikakva odredjena termina. To je i bilo razlogom, da se u katastar kmetovskih selišta unosilo ime kmetovske porodice, a ne njezina starješine, koji je imao prava samouprave i zastupanja svoje porodice prema trećim licima.

Siromašna katolička kuća (i pojata), Suvača kod Livna

Riječju, gospodarsko-socijalni odnosi bosansko-hercegovačke kmetovske porodice bili su istovjetni s odnosima naših graničarskih ili kmetovskih kućnih zadruga prije razrješenja kmetstva u g. 1848., odnosno razvojačenja Vojne Krajine. Kućna zadruga nije zato samo neki historijski preostatak na teritoriju Hrvatske i Slavonije, nego je općepravni i socijalni institut Hrvata i na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine. Nažalost, liberalno zakonodavstvo najnovijih vremena nastojalo je i ovdje taj institut rastočiti u male samovlasnike, a time stvoriti novu »raju« na raskomadanim i za seljačko gazdinstvo nesposobnim parcelicama.

Po ramazanskom zakonu imao je kmet pravo, da i napusti svoje kmetovsko selište, nakon što je u jeseni namirio posvema svoga gospodara. On je, što više, imao pravo, da otkupi jedan dio zemljišta od svoga gospodara, na kome si je sagradio kuću i gospodarske zgrade. Po starom pak turskom pravu kmet je i otprije imao pravo prvokupa »mulk«-zemljišta svoga gospodara. Ukoliko pak kmet ne bi imao kuću i potkućnicu kao svoje slobodno vlasništvo, imao se aga brinuti za izgradnju i opravak kuće i gospodarskih zgrada svoga kmeta.

Kao što je vidjeti, ramazanskim se zakonom utvrdjuju točno prava svojine i dispozicije spahiluka protiv svakog samosilja. Njime se još ne uredjuju obaveze u podavanju na račun obradbe gospodareve zemlje. To je medjutim učinjeno u r e d b o m već slijedeće godine 1859., tzv. s a f e r s k o m u r e d b o m od 14. safera 1276. (12. IX. 1859.).

Uredba saferska može se smatrati kodifikacijom prava i dužnosti kmetova u podavanjima od brutto prihoda prema utvrdjenim običajima. Podavanja su ta vrlo različita; ona variraju od jedne trećine priroda čak do polovice. Visina ovisi i o tome, da li gospodar daje sjeme ili ne, da li daje svoju stoku ili orudje za obradjivanje, ili da li obradjuje zemljište sam kmet svojom stokom, orudjem ili daje od svoga žitka sieme za usjeve. Visina je haka varirala i prema pojedinim okružjima.

Istom se uredbom odredilo, da seljak može po dogovoru zamijeniti dio jednog priroda dijelom drugoga priroda.

Safersku uredbu nadopunio je z a k o n od 11. ševala 1282. (1869.), koji je uredjivao u p r a v u š u m a i p a š n j a k a.

Posljednja otomanska uredba prije okupacije Bosne i Hercegovine od 7. moharema 1293. (1876.) donosi već i propise o f a k u l t a t i v n o m o t k u p u k m e t o v a.

Kao što je vidjeti, sultani su nastojali serijom zakona i uredaba da provedu reforme kako u gospodarsko-socijalnom tako i u upravnom životu. Medjutim malo je od tih »slova zakona« bilo i stvarno provedeno u život do okupacije, jer je upravo sa strane begova i aga postojala najjača opozicija protiv svih reforma.

Okupacijom pak Bosne i Hercegovine po vojsci austro-ugarske monarhije nije se ni ukoliko gospodarska i socijalna struktura tih pokrajina izmijenila. Politika je bivše Austrije išla čak tako daleko, da je obustavila i propise tzv. »tanzimata«, samo da bi zadovoljila i privukla k sebi simpatije muslimanskog pučanstva. Bosanska se uprava nastojala u cijelosti oslanjati ne na kršćansko pučanstvo, koje je i nadalje ostavila u kmetskom položaju, nego na begove i age, kojima je ljubomorno čuvala njihova privilegija. To se provelo i prigodom stvaranja novih katastralnih knjiga od g. 1880.—1884.

Bosanska se uprava pokazala, što više, daleko reakcionarnijom, nego li i sama otomanska uprava. Iako je tokom okupacione uprave (g. 1878. do 1910.) otkupljena 28.481 kmetovska obitelj, ostaje još uvijek u 1910. godini 111.033 kmetovskih obitelji prema 136.854 slobodnih seljačkih obitelji. Treba ipak napomenuti, da se broj ovih posljednjih množao više komadanjem slobodnog zemljišta, nego li samom površinom. Tako je prema jednoj anketi od 1906. godine 51.5% slobodnih seljačkih posjeda bilo ispod 2 hektara.

U Bosni i Hercegovini djelovanjem upravo austrijske uprave nastalo je političko lučenje gradjana prema vjeroispovijesti, koje nam odaje socijalnu i gospodarsku strukturu hrvatskog i srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Prema vjeroispovijesti dijele se kmetovske obitelji u g. 1910.: pravoslavni 73.92%, katolici 21.49% i muslimani 4.58%. Nasuprot ovoga razmjera ima 10.463 begovskih porodica kao kmetovskih gospodara, od kojih otpada 91.15% na muslimane, 6.05% na pravoslavne i 2.55% na katolike.

Medju slobodnim seljacima zauzimaju muslimani pretežni broj sa 56.65%, pravoslavni 23.87% i katolici 16.74%.

Gospodarski položaj seljaka Bosne i Hercegovine bio je u svakom pogledu i iza okupacije g. 1878. vrlo loš i to iz više razloga:

a) Obradjivanje polja vršilo se najprimitivnijim alatom i orudjem, te je prosječni prihod po hektaru bio vrlo nizak.

b) Kao prepreka intenzivnijem načinu obradjivanja bio je svakako sâm kmetski sistem na kmetlucima kao i zakupni sistem u naravi na beglucima. Povećavanju čistog prinosa svakako je smetalo podavanje haka u naravi prema bruttoprihodu.

c) No kraj ovog ekstenzivnog načina obradjivanja tla seljaštvo i nije imalo velike površine za obradjivanje. Prema Grünbergu površina je seljačkog posjeda u g. 1906. bila slijedeća:

do 2 hektara pripadalo je kmetovskom posjedu 19.95%, a slobodnim gazdinstvima 51.5%; od 2—5 hektara otpada na kmetovski posjed 28.21%, a na slobodna gazdinstva 25.4%; od 5—10 hektara na kmetovski posjed 28.38%, a na slobodni 23.7%; preko 10 hektara na kmetovski posjed 23.46%, a na slobodni 9.4%.

Nepovoljne prilike seljaštvo manje se ukazuju u plodnijim i ravnim krajevima, nego li u gorovitim krajevima Bosne ili kršovitim i nerodnim krajevima Hercegovine. Zato iako je prosjek pučanstva u Bosni i Hercegovini dosta nizak (37 stanovnika na 1 km²), pokazuje se ipak jaki postotak emigracije seljačkog pučanstva. U god. 1910. iselilo se 17.190 stanovnika, što čini skoro 9% pučanstva.

Nova era za seljaštvo Bosne i Hercegovine nastupa godinom 1910. ili bolje reći autonomnim agrarnim zakonodavstvom u saboru Bosne i Hercegovine. Na dan 13. lipnja 1911. u novom i po prvi puta sakupljenom saboru bude izglasan z a k o n o f a k u l t a t i v n o m o t k u p u k m e t o v a. Medjutim efekt toga zakona bio je neznatan, jer seljaštvo nije imalo gotova novca da se otkupi. Kmetovi su mogli da se otkupljuju jedino, da se zadužuju, a što bi značilo posvemašnju njihovu propast. Pomišljalo se zato na izmjenu otkupa umjesto novcem jednim dijelom kmetovskog zemljišta (1/3) uz dodatak državnih zemljišta, kojih je bilo na preteku, napose u šumskim površinama.

Medjutim je i taj projekt otkupa omeo svjetski rat te ostavio uoči »Privremenih odredaba za agrarne reforme« (25. veljače 1919.) još oko 95.000 kmetovskih obitelji na 775.235 kmetovske zemlje ili na jednoj trećini ukupne površine.

Temeljem te uredbe — zakona — oslobodjeno je svih tih 95.000 seljačkih obitelji od kmetovskih odnosa. Seljaci postaju na svojim selištima odsad posvema slobodni, a sudovi imaju »ureda radi« da unesu selišta na vlasništvo po zadruzi, čiji se pravni odnosi ravnaju po običajnom pravu i po pisanom hrvatskom zadružnom zakonu od g. 1889. Žaliti je, da su te prvotne odredbe nerazumijevanjem upravnog aparata bile kasnije znatno izmijenjene.

Odštetu za oduzeto kmetovsko zemljište begovima i agama preuzela je sama država izdanjem »a g r a r n i h o b v e z n i c a« sa 4% i 255 milijuna dinara gotova novca.

Odredbama o likvidaciji kmetovskih zemljišta nije medjutim bio riješen i odnos seljaka na beglučkim zemljama, koji je bio privatnopravnog karaktera. To je bilo istom provedeno b e g l u č k o m u r e d b o m od 3. prosinca 1928., kojom se i te zemlje ostavljaju seljaku u puno vlasništvo, a država preuzima za njih odštetu izdanjem »b e g l u č k i h o b v e z n i c a« prema procjeni zemljišta.

Time je sva zemlja oslobodjena u Bosni i Hercegovini svih feudalnih veza i zakupnih odnosa, a do seljaštva je sada, kako će znati na slobodnom zemljištu izbiti što veću korist za poboljšanje svoga seljačkoga života.

Bezuvjetno, da je time poremećen patrijarhalni život begova i aga, koji ne mogu i ne znadu živjeti od onih papirnih obveznica a niti korisno upotrijebiti unovčene kupone. Nalazimo se zato pred propadanjem te nekadašnje stoljetne bosanske vlastele, čije je propadanje brže i katastrofalnije, nego što je bilo ono hrvatske vlastele nakon otkupa kmetstva u g. 1848.

EKONOMSKO-SOCIJALNE PRILIKE SELJAŠTVA U DALMACIJI

Dolaskom Hrvata i u tu nekadašnju rimsku provinciju zavladao je ovdje socijalni život naših pradjedova u oblicima kućnih zadruga, rodova i plemena u županama, čiji život nije sve do današnjega dana posvema utrnuto. Pod utjecajem stranih sila naša etnogena asocijacija baš na teritoriju hrvatske Dalmacije prelazila je najranije u demogenu asocijaciju formacijom hrvatske narodne države pod vladarima izmedju redova domaćih najjačih plemenskih poglavica. No da i tokom vladavine hrvatskih kraljeva nije nestalo moći plemenskih poglavica, dokazom je, što su baš poglavice 12 hrvatskih plemena sklopili savez s ugarskim kraljem Kolomanom. — Imena tih plemena ostala su u povijesti Hrvata i kroz sva kasnija stoljeća vidljivim znakom i dokazom naše moći i jake socijalne strukture. Istina pod utjecajem na jednoj strani dugogodišnje mletačke uprave, a na drugoj Dubrovačke Republike, nestalo je čiste naše slobodne i demokratske organizacije u svim njezinim prvotnim oblicima. Pod utjecajem Mletaka razvio se zasebni privatno-pravni agrarni ustav poznat pod imenom emfiteuze ili kolonata. U Južnoj Dalmaciji nasuprot, koja je potpala izravno pod Dubrovačku Republiku, očuvao se trajnije najniži socijalni tip kućnih zadruga ali uz žrtvu feudalnome sistemu, tom

agrarnom ustavu javnoga prava pod upravom Velikog Vijeća. Kućne zajednice očuvale su se zato i do danas u Konavlju, Župi, Pelješcu i Primorju sve do Makarske, pa onda i po otocima, koji su pripadali Dubrovačkoj Republici. Pokojni Bogišić, koji je i rodom iz Cavtata, izvješćuje, da je u Konavljima još g. 1874. tri četvrtine seljačkog pučanstva živjelo u kućnim zadrugama.

Iako sistem podavanja a i odnosa izmedju težaka i vlasnika zemljišta kod kolonata u mnogome sliči feudalnom sistemu Južne Dalmacije, ipak je bitna unutrašnja razlika izmedju ta dva gospodarska i socijalna sistema.

U Južnoj Dalmaciji sva zemlja, u koliko je potpala pod Dubrovačku Republiku, prešla je u »vrhovno vlasništvo« Velikog Vijeća. Slobodni pak seljaci a i njihovi starješine (»vojvode« i »knezovi«) izgubili su svoje sloboštine tim, da su seljaci došli u kmetovsku ovisnost prema svojim starješinama, a starješine (»vlastela«) u vazalsku ovisnost prema Vijeću. Vlastela su preuzela ujedno na sebe političke i administrativne obaveze u republici.

U samom gradu Dubrovniku, a i u drugim gradićima, boravili su još »pučani« ili gradjani, koji su se bavili trgovinom i obrtom unutar i izvan gradskih zidova. Trgovina je tih dubrovačkih trgovaca išla kopnenim putem u karavanama čak do Carigrada. U Skoplju osnovali su glavno svoje skladište za prevoz ne samo prema daljem Istoku nego i prema Sjeveru i Jugu. Trgovina se Dubrovčana razvila i pomorskim putevima, iako poradi opasnosti od gusara u manjim zamasima.

Dužnosti kmetova prema vlasteli nijesu u prvom početku bile točno odredjene. Tek kasnije bilo je po Velikom Vijeću odredjeno, da kmetovska porodica mora davati:

1) 100 dana rabote u ime otštete kuće, u kojoj je stanovao kmet;
2) dar u naravi u ime otštete vrta i potkućnice;
3) podavanja u mesu (dvije šunke ili svinjsku glavu) u ime užitništva šume i lišća;
4) jednogodišnju službu djevojaka;
5) vojnu službu u obranu države;
6) konačno su kmetovi morali davati jedan dio od priroda zemlje.

Dužnosti su pak vlastele bile, da su se morali brinuti za izgradnju i opravak seljačkih kuća i zgrada; morali su vršiti sudačke dužnosti u raspravama izmedju seljaka; na njih je padala i ostala vrhovna uprava u republici.

Kao što je vidjeti feudalni sistem dubrovačke republike bio je još mnogo teži za seljake, nego li u ostalim pokrajinama pod feudalnom vlašću. On se i uzdržao sve do propasti Dubrovačke Republike u početku 19. stoljeća. Francuska uprava, zadahnuta liberalnim i individualističkim načelima svoga zakonodavstva, kanila je razriješiti sve te feudalne odnose na načelu isključivog vlasništva seljaštva na zemlju. Medjutim je to bilo ometeno padom Napoleona g. 1813. Austrijska nasuprot uprava zadovoljila se tek reformom kmetskih odnosa (dekretom od 9. srpnja 1815.). Kako pak već godine 1816. ulazi u snagu i austrijski gradjanski zakonik, moći će se od sada kmetovi pomalo sami otkupljavati. Po posebnom carskom rješenju od g. 1836. otkupnina dužne rabote iznosi 10 forinti.

Godina 1848., koja je donijela slobodu seljaštvu svih pokrajina u austrijskoj carevini, nije ni u čem izmijenila dotadanje agrarne odnose kolonata i kmetstva u Dalmaciji. Zato nastaju tokom druge polovice 19. stoljeća tražbine za ukidanjem kmetstva; to se ukidanje stvarno i provodi, iako je pravno ostalo na snazi sve do godine 1919. Tako se zakonom od 11. siječnja 1878. rabota smanjuje na 9 dana, dotično na otkupninu od 5 forinti. Poreze za kuću i zemljište morao je prema tome zakonu plaćati kmet u ime svoga gospodara. Posljednji tragovi feudalnog sistema nestali su odredbama zakona od 25. veljače 1919., iako se pitanje likvidacije vuče sve do naših dana na osnovu zakona od 19. listopada 1930.

Kolonatski sistem u Sjevernoj Dalmaciji izgradjen je posvema na drugoj pravnoj osnovci. Zemljište se ovdje promatralo isključivim vlasništvom bez ikakvih političkih obaveza prema državi (mletačkoj upravi). Vlasnik je to svoje zemljište, slobodnom voljom i slobodnim ugovorom, davao seljaštvu na obradjivanje uz najamne obaveze seljaka (»težaka« ili »kolona«), koje su poprimale najrazličitije oblike. Te su dužnosti varirale prema trajanju zakupa, prema kulturi tla, prema služnostima kolona kao i prema obavezama vlasnika prema kolonu, na pr. obzirom na izgradnju kuća i gospodarskih zgrada, novih nasada vinograda, maslinika i drugih voćnjaka, podavanja alata, gospodarskog orudja i tegleće stoke.

Dalmatinska seljačka kuća

Dužnosti kolona razlikovale su se po otocima Krku, Rabu i Pagu od onih oko Benkovca i Obrovca, a opet u tim krajevima od okolice grada Splita, Metkovića i Neretve kao i od otoka Brača, Hvara i Korčule.

Nema sumnje, da se odnos težaka u pojedinim slučajevima ni u čem nije razlikovao od kmetskoga odnosa. Zato ukoliko se i u tim krajevima naziva težak-zakupnik »kmetom«, nije to nipošto kmet javnoga prava — feudalnog sistema.

Teškoće su se pojedinih težaka pojavljivale i u tome, što su kod pojedinih kultura: maslinika, vinograda, šume, pašnjaka odnosi bili ne samo nasljedni nego i od pamtivijeka, te su time stvarali trajne i jednolične obaveze za sve nasljednike kao kod kmetova u feudalnom sistemu. Napose su kolonatski odnosi uvelike sličili feudalnim kod posjeda »mrtve ruke«: crkava, gradova, zaklada, općina itd.

Redovito su »vječni« kolonatski odnosi bili i kod kultura, koje su bile tako rekavši »vječne« kao što su šume, pašnjaci, maslinici pa i sami vinogradi. Kraći su kolonatski odnosi bili na oranicama i drugom zemljištu s jednogodišnjim kulturama.

Iako su podavanja kolona kao i odnosi izmedju zemljovlasnika i zemljoradnika često posvema identični s kmetskim odnosima, ipak treba da se ponovno naglasi: pravni i ugovorni odnosi kolonata, pa makar i bili »vječni«, uvijek su samo privatnopravne naravi te se u tom bitno razlikuju od feudalnog sistema Južne Dalmacije kao i ostalih hrvatskih zemalja. Oni su identični s bosanskim beglucima.

U razrješavanju zato kolonatskih odnosa zakonskim odredbama od 25. veljače 1919. morao je zakonodavac lučiti javnopravne odnose feudalizma od privatnopravnih kod kolonata. No ako je razrješenje identičnih odnosa na beglucima riješio oštetom danom u obliku beglučkih obveznica, to je onda razrješenje i kolonatskih odnosa u zakonu od 19. listopada 1930. tražilo identičan postupak sa strane države prema vlasnicima zemlje i zemljoradnicima. U razrješavanju dalmatinskog agrara po zakonu iz g. 1930. zakonodavac je logično, pravno i analogno ukinuo jedino preostatke feudalnog sistema proglasivši zemlju kmetova slobodnim vlasništvom seljaka uz otštetu nekadašnjem feudalcu po samoj državi i po odredjenom ključu otštete.

Što se pak tiče kolonata, toga agrarnog sustava privatnoga prava, tu je zakonodavac postupio odvojeno u Bosni i Hercegovini za iste privatnopravne odnose a odvojeno za kolonatske odnose u Dalmaciji. Ovdje naime zakonodavac dijeli kolone u tri kategorije:

1) koloni, koji su u porodici »vječno« držali isto zemljište do 11. siječnja 1878.;

2) koloni, koji su uzeli zemlju u »vječni« zakup poslije 11. siječnja 1878. ili koji se mogu barem iskazati, da su tokom posljednjih 30 godina unatrag (tj. od 1900.—1930.) trajno držali zemljište; i

3) koloni, koji se ne mogu iskazati, da su tokom posljednjih 30 godina držali to zemljište trajno u zakupnim (kolonatskim) odnosima.

Za kolone prve kategorije odredjuje država razrješenje njihovih kolonatskih odnosa uz otštetu bivšim vlasnicima zemljišta po državi i po odredjenom ključu otštete.

I za kolone druge kategorije odredjuje država službeno razrješavanje kolonatskih odnosa uz otštetu, koju plaća u polovicu država a u polovicu nekadašnji kolon.

Za treću kategoriju kolona, iako u zakonu nema jasnijih propisa, izilazi, da svoje odnose razrješuju sami koloni i da sami plaćaju punu otštetu vlasniku zemljišta.

Važno je, da se još napomene, da ovaj zakon važi samo za kolone na zemljištu naših državljana. Na zemljištima talijanskih državljana mogu koloni otkopiti svoje zemljište jedino dobrovoljnom nagodbom.

U slučajevima, gdje kolon plaća polovicu otštete, mora on da plaća u cijelosti otštetu za zgrade, ukoliko su iste podignute troškom bivšeg vlasnika zemljišta.

Otšteta, koja se nekadašnjim vlasnicima daje sa strane države, plaća se u državnim obveznicama ukamativim sa 6% uz amortizaciju tokom 30 godina.

Bilo bi preuranjeno govoriti o rezultatima razriješenih slovom zakona svih feudalnih i kolonatskih odnosa u Dalmaciji. Može se tek napomenuti, da nakon duge muke niti taj zakon nije zadovoljio ni kolone ni vlasnike zemljišta; koloni smatraju, da je otšteta, prema rentabilnosti samog zemljišta u Dalmaciji, odredjena previsoko. Vlasnici zemljišta drže nasuprot, da je otšteta prema utvrdjenoj skali u zakonu preniska prema prometnoj vrijednosti. Osim toga smatraju, da nije ispravno odredjivanje otštete prema vremenskom trajanju kolonata, jer ta dva pojma vrijeme i otšteta nijesu kod zemljišta medjusobno vezana kao kod ukamaćivanja ostalog kapitala. Nekadašnji vlasnici tuže se napokon na ovakav sistem razrješavanja, kao da bi oni bili nekakvi feudalci a ne obični zanatlije, trgovci, činovnici, pomorci, koji imaju koji komad zemlje izvan grada u najmu. Počesto su to i seljaci, koji su se iselili na rad u Ameriku, a prepustili svojim susjedima ili cijelo zemljište ili jedan dio u obradu uz izvjesnu otštetu.

*

Da se uoči u cijelosti slika poljoprivrede u Dalmaciji, treba da se uz njezin agrarni ustav prikažu i druge osobine seljačkoga posjeda. Ukoliko bi klimatske prilike pogodovale poljoprivredi, utoliko sadanje geološke prilike stvaraju Dalmaciju najpasivnijom zemljom. A žaliti je najviše, što te loše geološke prilike potječu često od samog čovjeka. Ondje gdje su prije nekoliko stoljeća stajale visoke šume, danas je goli krš, koji ne pruža drugo do mršavu pašu još mršavijoj stoci. Za napredniju poljoprivredu prikladne su zato samo nizine Sjeverne Dalmacije, doline izmedju kršovitih planina i krajevi uz more.

Sliku Dalmacije s poljoprivrednog gledišta otkriva najbolje i sama statistika. Od ukupne površine 1,272.900 hektara prema poslijeratnoj statistici bilo je 849.970 hektara poljoprivredne površine, a od toga samo 126.055 hektara (ili 14.85%) oranice. Sve je ostalo pripadalo pašnjacima kao vlasništvo općina ili privatnika.

Nevolje dalmatinskog seljaka nijesu iste kao u drugim krajevima, gdje prevladava latifundijski posjed. Ovdje takorekavši i nema velikog posjeda, nego sve zemljište pripada ili malim ljudima ili dobrotvornim i crkvenim ustanovama. Nevolja je daleko više, što je i ono malo plodne zemlje razbacano izmedju gromača kamenja bez ikakva geometričkog oblika, gdje se prema tome i ne može da primijeni savremena poljoprivredna tehnika.

Osim toga posjed dalmatinskih seljaka kraj neplodnosti tla tako je sitan, te je pravo čudo, kako seljak na takvu zemljištu može i da preživi. Njegov životni standard mora da pada medju najniže u našoj državi. Još u početku 20. stoljeća (g. 1902.) službena statistika iskazuje, da 72.906 seljačkih gazdinstva ili 87.4% od ukupnog broja 83.455 nijesu imali veće površine negoli do 5 hektara. A i od toga ukupnoga broja seljačkih gazdinstava (83.455) bilo je na svome vlasništvu 47.881 posjednika (57.4%), a sve gotovo ostalo (35.520) bilo je u kolonatskim odnosima, koji su odnosi po sebi umanjivali seljakov čisti prihod.

Ukratko život seljaštva Dalmacije tokom druge polovice 19. stolieća nije bio ni najmanje zavidan; on je ipak i kraj naporna rada i kraj loših geoloških prilika tla i kraj nepovoljna agrarnog ustava bio vazda dostojan dalmatinskog seljaka. Nikad dalmatinski seljak nije prosjačio svoj komad kruha, nego ga je zaradjivao svojim krvavim žuljevima.

Statistika sadašnjice Dalmacije još nam jasnije govori, da dalmatinsko seljaštvo mora da traži drugo vrelo privrede u nedostatku oranica. Bit će od potrebe, da se u pojedinim krajevima uz more (na pr. u Kaštelima) posveti seljaštvo racionalnom povrtljarstvu i cvjetarstvu; u drugim opet krajevima voćarstvu i vinogradarstvu. Nekoć je vinogradarska površina iznosila 82.000 hektara, koja je pred rat pala poradi filoksere i drugih bolesti na 28.000 hektara. Nekoć je Dalmacija imala znatne površine i pod duhanskom kulturom. Ako zato gospodarske prilike Dalmacije nijesu bile ružičaste ni u drugoj polovici 19. stoljeća, ipak se njezino pučanstvo ispomagalo što prodajom vina iz vinorodnih krajeva, što prodajom duhana, što prodajom stoke u stočarskim krajevima, a što opet pomorstvom i radom u prekooceanskim krajevima. Dalmacija se kraj sve svoje sirotinje nije brojila u krajeve gladi kao danas, te je moraju milostinjom ishranjivati drugi krajevi.

Zdravoj agrarnoj politici Dalmacije morala bi se pridružiti u prvom redu industrijalna i saobraćajna politika, te se razvitkom i izgradnjom dobrih željezničkih puteva i luka podigne naše pomorstvo. Ako je naš čovjek mogao biti najbolji mornar tudjoj pomorskoj sili, kako da u našoj državi, koja ima oko 1.800 km morske obale, mora da prosjači i prodaje dušu svoju za komad palente! . . .

ZAKLJUČAK

Bacismo hotimice svoje poglede poglavito u život, rad i imovinske prilike hrvatskih seljaka u drugoj polovici 19. stoljeća, da bolje uočimo sadašnjicu i stvorimo jasne i točno odredjene planove za budućnost ne samo hrvatskog seljaštva nego po seljaštvu i cijelog svoga naroda. Mi smo i iz tih letimičnih pogleda vidjeli, kako problemi naših sela, i uza sve napore tokom 19. stoljeća, nijesu riješeni. A čini se, da ni agrarno zakonodavstvo 20. stoljeća nije bilo mnogo sretnije ruke. Istina, provedbom agrarne reforme u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji učinjene su znatne socijalno-ekonomske izmjene u životu hrvatskog seljaštva tih pokrajina, iako se rezultati ni tih reforma ne mogu još u cijelosti predvidjeti.

Svakako su manje sretne agrarne reforme bile u tzv. »Sjevernim krajevima«, gdje se pokušala provesti raskomadanjem veleposjeda nivelacija izmedju sitnih i latifundijskih posjeda. Nije uspjelo. Trebat će zato još mnogo napora, dok se zdravom agrarnom politikom o unutrašnjoj kolonizaciji i o seljačkom kreditu i to provede.

No onda još uvijek ostaje otvoreno pitanje, kako da seljačku imovinu očuvamo seljaku protiv daljeg komadanja, jer je ne smijemo prepustiti usudu propisa Gradjanskog zakonika.

Za seljaštvo moramo da tražimo takve norme, koje će najbolje odgovarati njegovu životu, radu i daljem razvijanju. Mi smo vidjeli, kako liberalno zakonodavstvo 19. stoljeća na teritoriju Hrvatske i Slavonije i sa svim svojim dobrim stranama nije donijelo seljaštvu ono njegovo unapredjivanje, koje se proricalo, nego je u dobrome dijelu pridonijelo upravo seljačkom zaduživanju i osiromašivanju a time i laganom propadanju.

Ne smijemo zato živjeti u optimizmu, da će nam u budućnosti seljački dom biti jači, nego što je danas ili što je bio nekoć. Mnogi je naš seljak već danas pravi kukavelj, proleter, tako te će mu već teško moći koristiti i najbolje zakonodavstvo. Drugi je opet prezadužen. te ne može od dugova nikuda i nikamo i uza sve današnje zaštite seljačkih dužnika. Treći opet i uza sav trud i napor teško životari na selu, jer ili nema dovoljno zemljišta ili nema dovoljno radne snage, da uredi svoje seljačko gazdinstvo, kako bi to i sâm htio. Konačno sve seljake satire današnja privredna kriza, koja se na seljaka više svalila, nego li na jedan drugi privredni stalež.

Hoćemo li zato pokušati riješiti problem naših sela u cijelosti i za bolju budućnost, ne smijemo ga rješavati ni demagoški a ni palijativno. Ne smijemo napose smetnuti s uma, da teškoće toga problema ne leže toliko u načinu seljačkog gospodarenja, koliko naročito u nesredjenim imovinskim i socijalnim prilikama našega seljaštva. Problem zato naših sela nije *tehničke* naravi nego *pravne* naravi.

Dajmo zato našemu selu i našemu seljaku ponajprije njegov Seljački zakonik, koji će uredjivati sve specifične pravne odnose hrvatskih seljaka, a onda ćemo bez većih poteškoća moći rješavati i problem tehnike seljačkih gazdinstva!

JOSIP LJUBIĆ

HRVATSKO ZADRUGARSTVO

1.

Zadružni se pokret kod nas Hrvata počeo razvijati koncem prošloga stoljeća. Tadašnje su gospodarske prilike našega naroda bile vrlo teške i naš se narod borio s bijedom i stradanjem. Siromaštvo zavladalo je u svim slojevima, a naročito medju seljaštvom. Zato je hrvatsko seljaštvo obieručke prihvatilo ideju samoobrane, odlučivši da vlastitim snagama spasi sebe od svoje propasti.

Prva seljačka zadruga bila je osnovana god. 1898. u Končanici. Ova je zadruga zaslugom vrlog rodoljuba Křepelke brzo postigla vrlo lijepe uspjehe. Končanicu slijedila su i ostala hrvatska sela, pa je kratko iza toga zadružni pokret zahvatio cijelu Hrvatsku. Razvoju zadružnog pokreta naročito je pogodovao osnutak Hrvatske poljodjelske banke, koja je kod sebe usredotočila sav rad na zadružnom polju i tako postala središnjicom svih seljačkih zadruga.

Hrvatsku poljodjelsku banku osnovali su hrvatski rodoljubi, kojima su bili na čelu sadašnji zagrebački nadbiskup dr. Ante Bauer, dr. Ante Radić, Milan pl. Kiepach, samoborski narodni zastupnik i župnik Barbić. Vodstvo zavoda, a time i vodstvo zadružnog pokreta, bilo je povjereno mladim i sposobnim zadrugarima dru. Svetimiru Korporiću i dru. Milanu Krištofu.

Na čelu zadružnog pokreta bio je Promicateljni odbor za osnivanje Raiffeisenovih zadruga u Zagrebu. Ovaj je odbor izdao godine 1900. knjižicu pod naslovom: »Seljačke zadruge«, koju je napisao župnik Barbić, a bila je štampana u tadašnjoj Dioničkoj tiskari. U toj je knjižici bila na vrlo popularni način razložena zadružna misao, a osim toga u njoj su bila štampana i uzorna pravila za hrvatske seljačke zadruge. U spomenutoj knjižici bila je i opširna uputa o tome, što sve treba praktično izvesti, da se može u život privesti jedna zadruga. Ova je knjižica bila izvrstan vodič za naše seosko svećenstvo i učiteljstvo, koji su bili prvi i najbolji pioniri hrvatskog zadružnog pokreta.

Medju seljaštvom pak najjače je popularizirao zadrugarsku misao dr. Ante Radić, koji je u svom »Domu« sve probleme zadružnog pokreta na najpopularniji način razlagao. Dr. Radić osim toga aktivno je sudjelovao u svom pokretu, pa je zalazeći u narod svagdje propagirao ideju seljačke samopomoći dokazujući, da se seljački narod može gospodarski osloboditi jedino na osnovi svoje samopomoći.

Hrvatsko je seljaštvo brzo prihvatilo zadružnu misao, a još je brže shvatilo smisao zadružne organizacije i to zato, jer je poznavalo organizacije, koje su djelovale na sličnoj osnovi već od prije. U našim naime selima imali smo bezbrojne kućne zadruge, u kojima je naš seljak imao dosta prilike spoznati važnost zajedničkih interesa. Većina našega seljaštva živjela je u tim zadrugama decenije, pa je tako moglo i shvatiti temeljnu misao zadrugarstva: »Svi za jednoga, jedan za sve«. Povrh toga u hrvatskom je narodu prije toga djelovalo skoro šest decenija Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo, koje je imalo svoje podružnice u svim našim većim mjestima. Ovo je društvo bilo osnovano 1841. godine po našim rodoljubnim Ilirima, a na inicijativu zagrebačkog biskupa Haulika. Zadaća je društva bila širiti medju narodom znanje o naprednom gospodarenju. Zato je počelo organizirati i medju svojim članovima zajedničku nabavu modernih gospodarskih strojeva, plemenite stoke i voćaka, te različitog gnojiva i sjemenja. Društvo je osim toga priredjivalo različite izložbe voća, stoke i drugih seljačkih proizvoda i tako je nastojalo naći kupce za te proizvode. Ovaj se rad Hrv.-slav. gospodarskog društva nije doduše osnivao na zadružnom temelju, ali je usprkos tome pobudjivao medju svojim članovima spoznaju za zajednicu interesa i tako su podružnice toga društva bile predteče kasnije osnovanih privrednih zadruga. Članovi pak tih podružnica imali su u organizaciji i radu Hrv.-slav. gospodarskog društva svoju prvu zadružnu školu, koja je i nehotice pripremala temelje kasnijem zadružnom pokretu.

Zadružni se pokret počeo brzo razvijati po svim hrvatskim selima, pa su tako bile osnovane zadruge ne samo u Hrvatskoj, već i u Dalmaciji, te u Bosni i Hercegovini. Osnivale su se isključivo zadruge Raiffeisenova tipa, koje su se uglavnom posvećivale štedno-vjeresijskom poslovanju, a uz to i vršile zadaću nabavljačkih zadruga. Većinom sve zadruge nabavljale su za svoje članove umjetna gnojiva, gospodarske strojeve, odlična sjemenja i druge različne seljačke potrepštine. Na taj su način naše seljačke zadruge nastojale najprije pobuditi kod seljaštva smisao štednje, a zatim su zadruge skupljenim novčanim sredstvima počele oslobodjivati naše seljaštvo iz ruku

seljačkih lihvara. U to je naime vrijeme po našim selima cvala lihva svake vrsti, pa je naš seljak ne samo plaćao nečuveno visoke kamate za zajmove, koje je bio primoran uzimati za svoje potrebe kod seoskih lihvara, već je isto tako bio izrabljivan i kod kupovanja različitih potrepština. U pomanjkanju pak jeftinog kredita nije imao nikakve mogućnosti nabaviti si različite gospodarske strojeve, kojima bi poboljšao, a tako i pojeftinio svoju proizvodnju, pa zato nije bilo čudo, da je hrvatski seljak zapao u prezaduženost, iz koje mu nije bilo drugoga izlaza, nego li ostaviti svoju rodjenu grudu i otići ili u grad medju radničke proletarce ili pak u emigraciju u daleke prekooceanske krajeve.

Naši su rodoljubi, koji su pokrenuli zadružni pokret, jasno spoznali težak položaj, u kom se nalazilo tada hrvatsko seljaštvo, pa zato na čelu knjižice: „Seljačke zadruge", koju su tada izdali, čitamo slijedeću značajnu konstataciju: Seljaci su većina našega naroda, dapače to je narod hrvatski. Čast gradjanima, čast gospodi, ali seljak teži polje, koje nas kruhom hrani, obradjuje vinograde, koji nas vinom poje; seljak marvu uzgaja, koja nas mlijekom pita, mesom hrani, vunom odijeva, koja nas na svojim plećima vuče; iz seljačke ruke primamo slastne piliće, debelu kokicu, upitanog purana, pretilu gusku; seljačke snažne mišice brane domovinu. U seljačtvu se ogleda narodno obilježje, običaji, težnje i ćud. Neka se seljaci odmetnu od svoje domovine, ova već ne postoji: neka seljaci ne dozvole uvoz svojih proizvoda u gradove, u tili čas će gradjani izići iz svojih zakloništa i potražiti i naći hrane samo na selu.

Stanje našega seljačtva takovo je, da se treba ozbiljno zabrinuti za budućnost našega naroda, za narodnu našu misao. Na um valja uzeti, u čijoj je ruci sudbina našega naroda. Svatko, tko se Hrvatom osjeća, prama sposobnostima i položaju neka upre svom snagom i žarom svoga rodoljubnoga srca i ispravi tužno stanje naših seljaka, naše braće, uzdanice naše sretnije budućnosti.

S ovim riječima jasno je označena ne samo potreba zadrugarstva za hrvatski narod, već je time ujedno i izražen program cijeloga pokreta.

II.

Ovaj naš zadružni pokret nije imao samo narodnogospodarsko i socijalno značenje, već ujedno i pravo narodno. U njemu se okupilo sve što je hrvatski osjećalo i zato je zadružni pokret naišao na veliki odziv u svim hrvatskim krajevima. Nesreća je bila samo u tome, što se naše seljaštvo nalazilo u prevelikoj gospodarskoj bijedi i zato su novčana sredstva, koja su tom pokretu u prvom početku stajala na raspolaganje bila kudikamo premalena. Osim toga nedostajalo je pravih zadružnih radnika, koji bi bili mogli i htjeli preuzeti rad u samim zadrugama. Velika je bila pogreška, što se nije odmah osnovala zadružna škola, u kojoj bi se bilo izobrazilo nekoliko desetaka seljaka, koji bi tada bili sami preuzeli vodstvo svojih zadruga. Takovi bi seljački zadružni vodje bili ujedno i najbolji pioniri zadružnoga pokreta medju seljaštvom.

Cijeli zadružni rad po seljačkim zadrugama otpao je uglavnom na župnike i učitelje. Općinsko pak činovništvo po selima rijetko je gdje uzelo učešća u zadružnom pokretu, jer ili uopće nije smatralo svojom dužnošću, da bi se i ono moralo nalaziti u zadružnim redovima ili je pak bilo po svom radu toliko omraženo seljaštvu, da mu nije bilo mjesta medju zadrugarima.

U to se vrijeme pojavlja u Hrvatskoj novi zadružni pokret, koji je bio inspiriran iz Budimpešte. Narodni zadružni pokret naime postao je brzo trn u oku vlastima, pa su zato počele osnivati po hrvatskim selima t. zv. vjeresijske udruge, koje su imale biti protuteža narodnom zadružnom pokretu. Ove su zadruge bazirale svoj rad na zakonu o vjeresijskim udrugama, koji je bio izdan godine 1898. po zajedničkom saboru. Intencija je tome zakonu bila osnovati u Budimpešti zajedničku središnjicu svih vjeresijskih udruga, koje bi djelovale na području zemalja krune Sv. Stjepana. U Hrvatskoj bila su osnovana dva zastupstva te središnjice i to u Zagrebu i Osijeku.

Inicijativu za osnivanje tih vjeresijskih udruga dala je sama država, koja je ujedno dala na raspolaganje tom pokretu i velika novčana sredstva. Ovaj je pokret formalno imao slijediti sličnu pokret u Francuskoj, a stvarno je pak htio provoditi madžarizaciju hrvatskih sela, te hrvatskog obrtništva, medju kojima je pokrenuo osnivanje proizvodnih zadruga. Da pak vjeresijske udruge što lakše postignu svoju svrhu, bila su im stavljena na raspolaganje sa strane države novčana sredstva, iz kojih su podijeljivale i beskamatne zajmove. Osim svega toga te su udruge bile oslobodjene svih poreza, taksa, biljegovine, poštarine i drugih tereta, a što je sve zajedno olakšavalo njihov razvoj po našim selima. Pokraj svih tih pogodnosti vlasti su zahtijevale od učitelja i općinskih činovnika, da bezuvjetno preuzmu funkcije tajnika u tim zadrugama.

Vjeresijske udruge nijesu smatrale svojom zadaćom djelovati etički na svoje članove i time provoditi selekciju svojih redova; isto tako vjeresijske zadruge nijesu posvećivale naročitu pažnju širenju štednje i time seljaka gospodarski pridizale, već naprotiv pružale su mu mogućnost rasipnosti, jer su podijeljivale zajmove uz vrlo niske kamate. U podjeljivanju kredita vjeresijske udruge nijesu nikako uvažavale načela, koja vrijede u pravom zadrugarstvu. Zato se može ustvrditi, da vjeresijske udruge nijesu predstavljale pravi zadružni pokret, jer nije bio njima cilj privredno, kulturno i socijalno pridizati našega seljaka, već im je bila glavna zadaća zarobljivati hrvatskog seljaka i obrtnika.

U času kad se kod nas počeo tako snažno razvijati zadružni pokret, nije sve to moglo ostati bez upliva na staro Hrv.-slav. gospodarsko društvo u Zagrebu i njegove podružnice. Godine 1907. pristupila je uprava društva reorganizaciji i društvo je preustrojila u zadružnu instituciju. Mladi i agilni tajnik društva dr. Franjo Poljak u zajednici sa svojim suradnicima dr. Milanom Krištofom i Gjurom Kopačom izvršio je to ogromno djelo u dosta kratko vrijeme. Središnjica u Zagrebu bila je pretvorena u zadrugu, a isto tako i sve njezine podružnice u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji. Dotadanje podružnice primile su naslov gospodarskih društava, te je svako društvo imalo svoju samostalnu upravu, a sva su ta društva bila u vezi sa središnjom zadrugom u Zagrebu, koja je ujedno preuzela ulogu njihova saveza.

Gospodarska društva kao zadruge zadržala su i nadalje svoju raniju zadaću, da nabavljaju svojim članovima razne poljoprivredne potrepštine, kao na pr. umjetna gnojiva, sjemenje, plemenitu stoku, gospodarske strojeve itd. Povrh toga ta su društva preuzela u svoju dužnost i prodaju seljačkih proizvoda od svojih članova. Ova su društva bila osnovana s ograničenim jamstvom, s čime su se razlikovala od hrvatskih seljačkih zadruga, gdje je postojalo neograničeno jamstvo. Zato i nije bilo čvršće veze medju članovima tih zadruga, što je bilo i na štetu samoga razvoja pokreta, ako prem su se uz ovakovo jamstvo pridobivali članovi mnogo brže. Medjutim gospodarska se društva nijesu bavila niti sakupljanjem uložaka a niti s podjeljivanjem zajmova, te uslijed toga nije bilo izmedju njih i hrvatskih seljačkih zadruga nikakve konkurencije.

Naš zadružni pokret nije se ograničio na osnivanje samo ovih vrsti zadruga, već naprotiv doskora su se počeli pojavljivati i drugi tipovi zadruga. Tako na pr. bile su osnovane mnoge mljekarske, pa prodavačke i nabavljačke zadruge. Posebno treba spomenuti, da se već godine 1908. osnovala prva stočarska zadruga u Sv. Ivanu Šabnu. Ova je zadruga postigla vrlo lijepe uspjehe, pa su se iza toga počele redati nove stočarske zadruge po Podravini, i to najprije u Križevcima, Gjurgjevcu, Virju, Vrbovcu, a kasnije i u drugim mjestima. U Dalmaciji pak osnivale su se ribarske i uljarske zadruge, koje su nastojale olakšati život našim dalmatinskim seljacima.

III.

Rat je pak vrlo štetno uplivao na zadrugarstvo uopće, a na hrvatsko napose. Hrvatsko zadrugarstvo do rata nije bilo još ni izgradilo svoje organizacije, a već je mobilizacijom izgubilo svoje najbolje poborнike. Nastao je veliki zastoj u razvoju daljnje organizacije u zadrugarstvu. Izgradjena pak organizacija bila je s jedne strane osjetljivo uzdrmana teškim gospodarskim prilikama, koje je rat prouzročio, a s druge strane zadružna je etika doživjela težak udarac poradi promjena, koje su nastale u društvenom životu.

Sve su seljačke zadruge znatno reducirale svoje poslovanje, a velika ih je većina dapače morala uopće obustaviti svako poslovanje, jer zadruge nijesu imale ni svoga vodju-tajnika, a niti svoga članstva. Na taj način nastali su i stanoviti gubitci, koje je bilo teško kasnije nadoknaditi. Kad su se pak zadrugari vratili iz rata, našli su kod kuće posvema promijenjene prilike, a sobom su pak donijeli novi duh i druge poglede na život, nego li su ih imali, kad su otišli od kuće.

U ratu je zapala naša gospodarska društva posebna zadaća. Ova je zadružna institucija preuzela važnu ulogu u organizaciji oko opskrbe zemlje. Ona je po nalogu vlade morala preuzeti mnoge trgovačke poslove, koji su bili po opsegu vrlo veliki, što je doduše često donosilo velike zarade, ali često i velike gubitke. Na taj način ne samo da se ta velika naša institucija pomalo udaljivala od svoje prvobitne temeljne zadaće zaboravljajući na zadružna načela, već je i svojim zadružnim novcem osnovala mnoga dionička društva, koja su kasnije zaključila svoje poslovanje nepredvidivim gubitcima. U času svoga najvećeg prosperiteta središnjica je gospodarskih društava osnovala i svoju vlastitu banku. Čini se, da je taj neprirodni i brzi, te nezadružni razvoj ove institucije bio i uzrokom njezine kasnije propasti.

Poslije rata napustila je Hrvatska poljodjelska banka zadrugarstvo i posvetila se isključivo svojim bankovnim poslovima. Zato su hrvatske seljačke zadruge na području Hrvatske i Slavonije sebi osnovale svoj vlastiti savez. Ovaj je savez bio osnovan godine 1918., koji je kasnije prozvan: Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga. Na taj isti način osnovale su zadruge u Dalmaciji: Zadružni Savez u Splitu, a bosanske i hercegovačke: Savez hrvatskih seljačkih zadruga u Bosni i Hercegovini u Sarajevu.

Svi savezi pristupili su radu oko osnutka novih seljačkih zadruga, pa su u tom radu postigli i lijepe uspjehe. Usprkos da je hrvatsko zadrugarstvo izgubilo u ratu na stotine svojih blagajnika, koji su za organizaciju značili veliki gubitak, uspjelo je ipak savezu ovaj manjak nadoknaditi. Medjutim u svom poslovanju morali su pretrpjeti velika razočaranja, koja su bila prouzrokovana posljedicama inflacije i deflacije. Nesigurnost u valuti i cijenama kako seljačkih proizvoda tako seljačkih potrepština; slabe žetve, skupoća u kreditu, te pomanjkanje vlastitih sredstava prouzročile velike poteškoće zadružnim organizacijama. Budući da naše zadrugarstvo nije nailazilo na nikakvo razumijevanje kod državnih vlasti i jer nije dobilo od nikuda pomoći, to je sve teže snosilo gubitke, koji su mu se nagomilavali u njegovom poslovanju.

Časoviti veliki uspjesi a i gdjekoji neuspjesi središnje zadruge gospodarskih društava dali su povoda, da se protiv nje organizirao jaki otpor. U zadrugama, a i u središnjici pocijepali su se redovi zadrugara, što je rodilo posljedicom, da su nezadovoljni godine 1922. osnovali sličnu organizaciju pod imenom: Hrvatsko seljačko gospodarsko društvo kao glavna zadruga u Zagrebu. Zadruge toga društva osnivale su se po selima na istim principima kao i gospodarska društva. Te su zadruge takodjer preuzele zadaću seljacima dobavljati gospodarske potrepštine odnosno za njihove proizvode naći kupca. Osnutak ove institucije prouzročio je, da su i mnoga gospodarska društva otpala od svoje prijašnje središnjice i pristupila ovoj novoj organizaciji. Na čelo toga novog zadružnog pokreta postavili su se zadrugari Josip Predavec i Pavao Radić. Oni su u svom nastojanju pošli i dalje.

U nadi da će se moći što uspješnije provesti koncentracija seljačkih stešiha koliko u emigraciji toliko kod kuće, i tako olakšati kreditne prilike u hrvatskom zadrugarstvu, osnovali su zadružni savezi Hrvatsku seljačku zadružnu banku. Paralelno uz banku osnovana je bila i vlastita osiguravajuća zadruga „Providnost", koja je imala preuzeti sve vrsti osiguranja u zadrugarskim redovima.

S obzirom da hrvatsko zadrugarstvo nije dobilo od države nikakve subvencije za svoju sanaciju, to se ono pokušavalo spasiti na drugi način. Zato su i nekoji savezi preuzeli neke spekulativne poslove, medju tima i industrije i parcelacije velikih posjeda, koji su obećavali velike dobitke. Kako pak naše zadrugarstvo nije imalo za to potrebne organizacije, a ni sposobnih ljudi za vodstvo tih poslova, a kako su se k tome gospodarske prilike sve više pogoršavale, to je naravski da je kod tih poslova pretrpjelo milijunske gubitke, koje nije imalo odakle pokriti. Na taj način nastao je slom pojedinih naših zadružnih saveza, s kojima su zajedno propale i sve njihove kreacije.

Prije toga bile su naše zadruge učlanjene u sedam zadružnih saveza, a to su bili: Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga u Zagrebu (320 Raiffeisenovih zadruga), Zadružni savez u Splitu (115 kreditnih, 28 potrošačkih, 66 proizvodnih, 5 obrtnih i 5 različnih zadruga), Savez hrvatskih seljačkih zadruga u Bosni i Hercegovini (89 kreditnih, 2 potrošačke i 1 proizvodna zadruga), Zadružna sveza u Zagrebu (20 kreditnih, 30 potrošačkih i 1 proizvodna zadruga), Glavna zadruga u Zagrebu (75 kreditnih i potrošačkih zadruga), Hrv. slav. gospodarsko društvo u Zagrebu (263 gospodarska društva), te konačno Hrv. slav. gospodarsko društvo u Osijeku (173 gospodarska društva).

Prema tome bilo je na području, na kojem Hrvati žive, 1233 zadruge s okruglo 220 tisuća zadrugara. Uzmemo li, da obitelj svakog zadrugara broji poprečno 4 člana, to bi značilo, da je u hrvatskom zadružnom pokretu sudjelovalo jedva oko milijun Hrvata. Da je ovo sudjelovanje daleko premaleno, vidi se najbolje iz zadružne statistike ostalih naroda. Evo nekoliko primjera: u Danskoj sudjeluje u zadružnom pokretu 42%, Švicarskoj 38%, Finskoj 35%, Čehoslovačkoj 31%, Njemačkoj 21% od čitavog pučanstva. Medjutim za nas je još najbolji primjer bratska nam Slovenija, gdje od cijelog pučanstva, koje broji nešto preko milijun stanovnika, imade oko 950 zadruga sa oko 205 hiljada zadrugara.

Za ovo slabo sudjelovanje hrvatskog naroda u zadružnom pokretu imade više razloga. Najvažniji razlog je svakako u tome, što nije zadružna misao kod nas dosta popularizirana. Dok u drugim narodima postoje cijele knjižnice o zadrugarstvu, dotle se kod nas tek tu i tamo o tome nešto pisalo. Naše književne i kul-

turne institucije nijesu još na to pomislile, da bi trebalo o tom pitanju izdati nekoliko popularnih knjižica, u kojima bi se obradio cijeli zadružni problem. U našim se školama uči naša mladež sve moguće, ali o zadrugarstvu nema ni govora u nijednoj naučnoj osnovi. O zadrugarstvu trebalo bi predavati već u višim razredima osnovne škole, da tako seljačka djeca već u svojoj mladosti shvate zadružnu misao. Naročito pak trebala bi se posebna pažnja zadrugarstvu posvetiti u učiteljskim školama i na sveučilištima, da se tako mladež temeljito poduči u tom pitanju, pa kad onda podje u svoje zvanje medju narod, da znade širiti zadružnu misao i ujedno djelovati u zadružnom pokretu po našim selima.

Ako bi se još povrh toga provela barem djelomična koncentracija svih narodnih kapitala u zadružnoj organizaciji, a koji su danas potpuno dekoncentrirani i većim dijelom stavljeni izvan službe svom narodu, bili bi tada udareni i zdravi temelji za razvoj zadrugarstva u hrvatskom narodu. Tada bi se hrvatsko zadrugarstvo moglo uspješno razvijati, a naš bi seljak, koji je i naš najveći producent, dobio konačno jaku instituciju, koja bi osiguravala i egzistenciju njegove proizvodnje.

IV.

Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga još uvijek nije saniran, iako se njegova sanacija nalazi već više godina na dnevnom redu. U novinama čitali smo već po nekoliko puta poluslužbene vijesti, da se vlada odlučila poduprijeti njegovu sanaciju, no usprkos tome još se uvijek ne zna njegova sudbina. Možda će ta neizvjesnost potrajati još i nekoliko godina.

Akoprem je slom nekih zadružnih saveza i njegovih institucija teško oštetio hrvatsko zadrugarstvo, ipak nije time posvema uništena zadružna svijest hrvatskog naroda. Nastala je doduše mala stanka u razvoju zadrugarstva, iza koje se opet pristupilo novom radu. Seljačke zadruge po našim selima, a i njihovi članovi nijesu izgubili vjeru u zadružnu misao. Pošto je pak najveći dio naših seljačkih zadruga posvema gospodarski zdrav i sposoban za daljnji razvoj, a jer su naši seljački zadrugari u svom radu otporni i ustrajni, odlučile su te zadruge same na osnovi samopomoći izvesti sanaciju organizacije hrvatskog zadrugarstva.

Umjesto propale središnjice gospodarskih društava u Zagrebu, nanovo je organizirano Hrvatsko gospodarsko društvo kao središnja zadruga godine 1928. Ovoj je instituciji uspjelo sakupiti pod svoje okrilje već 167 gospodarskih društava odnosno zadruga. Ova gospodarska društva djeluju i danas po hrvatskim selima kao nabavljačke zadruge, te je vjerojatno, da će se uz oprezni rad taj pokret doskora znatno raširiti.

Osim toga pojaviše se i posebni pokušaji novoga zadrugarstva. Godine 1923. bila je osnovana u Sarajevu Napretkova zadruga za osiguranje, štednju i privredu. Ova je zadruga osnovana po hrvatskom potpornom društvu »Napredak« u Sarajevu na osnovi neograničenog jamstva sa zadaćom, da provodi sve vrsti životnog osiguranja i da organizira sve vrsti štednje. Iz prikupljenih novčanih sredstava, zadruga podijeljuje svojim članovima jeftine zajmove. Zadruga je počela vrlo solidno raditi, pa je njezin rad naišao na odziv u svim hrvatskim krajevima. Napretkova zadruga imade danas već i podružnice i to u Zagrebu i Dubrovniku, te zadružna povjereništva u Beogradu, Osijeku, Senju i svim većim mjestima.

Napretkova zadruga broji danas oko 8 hiljada članova, čiji zadružni udjeli iznose oko poldrug milijuna, a ulošci preko 12 milijuna dinara. Osigurane pak glavnice zadruge premašuju 150 milijuna dinara. Zadruga je sazidala već svoj zadružni dom u Sarajevu, koji je stajao preko 6 milijuna, pa je u tom domu danas koncentriran sav zadružni rad u Sarajevu. U upravi te zadruge sami su narodni ljudi, a predsjednik je zadruge odlični zadružni poborник prof. M. Vučak.

Iz ovoga kratkog prikaza o radu Napretkove zadruge vidimo, da se i sitnim zadružnim radom dadu postići veliki uspjesi. No time još nije ni izdaleka iscrpljen rad Napretkove zadruge. Njezinom je izdašnom potporom osnovan pred dvije godine Glavni savez hrvatskih privrednih zadruga u Zagrebu, koji treba da bude novo stjecište hrvatskoga zadrugarstva. Pod okriljem ovoga saveza osnivaju se po hrvatskim selima zadruge različitih tipova. Te su zadruge ili nanovo osnovane ili pak reorganizirane hrvatske seljačke zadruge. Sve te zadruge a medju njima i hrvatske zadružne štedionice, koje stoje u izravnoj vezi s Napretkovom zadrugom, osnovane su s ograničenim jamstvom.

Kreditne zadruge, koje su već osnovane pobudom Glavnog saveza hrvatskih privrednih zadruga, a bile su u njemu začlanjene, osnovale su već prošle godine svoj savez, koji se zove Savez hrvatskih zadružnih štedionica u Zagrebu. Ovome je savezu zadaća izgraditi organizacije na polju štednje i vjeresije.

Nadalje je glavni savez osnovao i središnjicu za zadruge, koje se bave nabavom i prodajom različitih proizvoda i potrepština, pod imenom Savez hrvatskih gospodarskih zadruga u Zagrebu.

Glavni savez hrvatskih privrednih zadruga imade zadaću ostati revizijskim savezom cijelog hrvatskog zadrugarstva, a pod njegovim okriljem treba da se osnuju poslovni savezi za pojedine vrste zadruga.

Uz ove zadruge djeluju još neke, koje su od većega značenja, a te su: Zadruga Hrvatskog Radiše, koja već više godina uspješno djeluje i »Sloga« kulturno-gospodarska i pripomoćna zadruga u Zagrebu.

Hrvatsko je zadrugarstvo najviše trpjelo zbog toga, što se nije nikako mogla postići njegova koncentracija. Bilo je zato više pokušaja, od kojih su bila dva vrlo ozbiljna. Prvi je pokušaj bio godine 1920., kad su se o tome poveli razgovori izmedju Središnjeg saveza hrvatskih seljačkih zadruga i Hrv. slav. gospodarskog društva. Drugi je pak pokušaj učinio Josip Predavec godine 1928., kad je u svojstvu odjelnog predstojnika za narodno gospodarstvo zagrebačke oblasti bio pozvao na konferenciju sve zadružne saveze. Oba su pokušaja nažalost neuspjela.

Sada se nanovo budi hrvatsko zadrugarstvo. Zadruge se osnivaju na drugim temeljima, a naročito je važno naglasiti, da se napušta neograničeno jamstvo. Stare zadruge, koje su bile nesposobne za život, propale su, a na njihovim ruševinama s novim iskustvima grade se nove zadruge. Sve te zadruge izgradjuju i svoje centralne organizacije na novoj osnovi, koja daje slutiti, da bi se sada — ustraje li se na dosadanjem putu i ne budu li opet prevladale različne ambicije — moglo postići ujedinjenje hrvatskoga zadrugarstva. Ovo pak ujedinjenje bit će samo tada potpuno, kad se sve zadrugarstvo na cijelom području, gdje žive Hrvati, ujedini pod jednim vrhovnim hrvatskim zadružnim savezom.

Mi ne bi smjeli nikad smetnuti s uma, da smo pravi seljački narod i da je baš u tome i sva naša snaga. Naša će gospodarska obnova uslijediti, kada bude naše hrvatsko seljaštvo organizirano u jakoj i neodvisnoj gospodarskoj organizaciji.

ZIMI I LJETI NA BLEDU!

Bled leži 510 m nad morskom površinom, okružen je Karavankama i Julijskim Alpama, te uslijed relativno malene udaljenosti od mora ima vrlo blago podneblje. Osim prirodnih krasota i izvanrednih klimatičkih prilika, Bled ima sve potrebite uredjaje modernog lječilišta: vodovod iz planinskih izvora, higijensku kanalizaciju, električnu rasvjetu, odlično uredjene ceste i šetališta, lječilišni park, jezerska kupališta sa nekoliko stotina kabina, termalne kupelji, veliki broj prvorazrednih hotela, pensiona, vila i privatnih stanova, liječnike, ljekarnu, poštu, brzojav, telefon, banke, putnički ured, odlične saobraćajne veze, zatim luksuzne kavane, društvene i plesne dvorane, sportska igrališta, brojne automobile, kočije i čamce.

Boravak je na Bledu uvijek ugodan, jer svako godišnje doba ima svoje posebne čari. Najživlji je promet od 1. maja do 1. oktobra. Bled je danas na prvome mjestu kao ljetovalište u Jugoslaviji, te je kao takovo i stjecište najotmenije internacionalne publike.

Bled, ljetna rezidencija Kraljevskog Dvora pretvara se zimi u najidealnije zimsko odmaralište te postaje centar jugoslavenskog zimskog sporta. Teren je ovdje osobito povoljan, koli za početnike, toli za izvježbane skijaše. Osim toga je Bled polazna točka za raznovrsne ture. Nedavno je sagradjena odlično uredjena skakaonica za skijaše. Prvorazredni učitelji-traineri stoje na raspoloženje za skijaške ture. Sportski klub »Triglav« na Bledu u sporazumu sa lječilišnim povjerenstvom priredjuje natjecanja u skijanju, klizanju, skakanju, zatim u ski-jöringu i utrke na zaledjenom jezeru. Bled ima prvorazredne hotele, koji su potpuno udešeni za zimski boravak, te snabdjeveni svim modernim komforom (centralno loženje, tekuća hladna i topla voda u sobama, krasne društvene prostorije, plesna glazba itd.) — za skromnije zahtjeve imade priličan broj dobrih manjih hotela i gostiona. Cijene u hotelima za čitavu pensiju od Din 78 do Din 120.— uključivo soba, doručak, ručak, večera, loženje, posluga i lječ. taksa. Od željezničke stanice Bled—Selce do pojedinih hotela redovita autobusna veza.

Posjetioci Bleda uživaju već nakon 7-dnevnog boravka na jugoslavenskim željeznicama besplatan povratak. — Treba samo sačuvati polaznu kartu i zatražiti od lječilišnog povjerenstva na Bledu potvrdu o boravku.

Prospekte i sva obavještenja daje Lječilišno povjerenstvo na Bledu kao i uprave pojedinih hotela.

Prof. Dr. V. MANDEKIĆ

RAZVOJ NARODNOG GOSPODARSTVA ZADNJIH 75 GODINA

Na inicijativu i na poziv kardinala, nadbiskupa Jurja Haulika sastade se 3. veljače 1841. u Zagrebu oko 30 rodoljuba i odluče da se osnuje *„Hrvatsko Slavonsko Gospodarsko Društvo"*. Ovo je djelo privedeno svrsi 24. studenoga 1841., kada je podjedno zaključeno, da društvo izdaje svoje glasilo na hrvatskom jeziku.

Prema tomu se sada navršava punih 94 godina od osnutka „Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva", a time ujedno i početka razvoja općeg gospodarstva kod nas, jer baš sa strane ovog društva, što treba napose da se istakne, dolazili su najrazličitiji predlozi oko racionaliziranja općeg gospodarstva kod nas. Ovom društvu valja da se zahvali mnoga inicijativa, koja je privedena u djelo. Preko ovog društva dolazili su predlozi, osnove i uspjesi u široke slojeve našega naroda, a preko njegovog glasila krčio se put i našem jeziku. Mnogo toga zastarjeloga zabačeno je, da ustupi mjesto naprednijem i boljem načinu gospodarenja.

Kardinal Juraj Haulik

To je prvo vrijeme bilo vrlo teško i da nije bilo požrtvovnih i nesebičnih rodoljuba, još bi se dugo moralo tumarati u tami. Ali ove rodoljube nije ništa moglo zastrašiti, pa ono što nisu mogli izravnim putem da poluče, oni su ipak našli puteva i načina, da postignu svoj cilj. Uz kardinala Haulika mnogo su radili Dragutin Rakovac, koji je bio ujedno i urednik „Priobćenja članovom horvatsko-slavonskoga Gospodarskoga družtva", koje je bez dozvole prvi put izašlo 26. siječnja 1842., jer dvorska kancelarija u Beču nije se ni malo žurila sa izdanjem dozvole.

Sa strane Gospodarskog društva stavljani su neprestance brojni predlozi za unapredjenje gospodarstva. Tako je stavljen vladi predlog za nabavku sjemenja, stoke, strojeva itd. No već god. 1853. stavlja „Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo" predlog, da se osnuje „Gospodarska škola", jer je ta neophodno potrebna za razvitak našeg gospodarskog života.

Kako je u to vrijeme vladao bečki apsolutizam, nijesu dozvoljavali otvaranje ove škole, već zbog nacionalnih interesa, obrazlažući da nema za tu školu dovoljno osiguranih sredstava. Trebalo je 7 godina dok je ipak uspjelo god. 1860. osnovati Gospodarsku školu u Križevcima. Bečka je vlada uslovljavala da zemljište imade površinu od bar 400—500 jutara. Od svog prvobitnog obećanja, da će se škola održavati iz državnih sredstava bečka je vlada odustala i postavila uslov, da se škola uzdržava iz zemaljskih sredstava. Gradska općina križevačka ponudila je tada vladi svoje zemljište u blizini grada u traženoj površini, pa da se na njemu osnuje uzorno imanje, a križevačka županija jedan je dio županijske zgrade odstupila za učilište. Kada je 1860. savjetnik Mojsija Baltić referirajući ministarstvu izjavio, da je u zemaljskom proračunu zagrebačke vlade osigurano dovoljno sredstava za uzdržavanje škole, bečka je vlada još iste godine aktom od 12. travnja odobrila osnivanje *„Gospodarskog i šumarskog učilišta i ratarnice"*. Dana 19. svibnja 1860. proglašena su pravila o unutrašnjem uredjenju učilišta, a kad je imenovan prvi ravnatelj škole Dragutin Lambl i učiteljski zbor, 19. studenoga iste godine učilište je svečano otvoreno te su odmah i započela predavanja. Ovo je i prva škola na Balkanu, a podjedno spada i u najstarije škole u srednjoj Evropi. U matičnim knjigama škole nalazimo polaznike pored onih iz Hrvatske i Slavonije i one iz Bosne, Dalmacije, Istre, Kranjske, Štajerske, Srbije, Vojvodine, te iz Bugarske. Ovi posljednji su kroz čitave generacije dolazili u Križevce i odnosili svoje znanje svojim domovima. Osim ovih bilo je polaznika iz Češke, Moravske, Galicije i Bukovine.

Naučna se osnova ove gospodarske škole češće mijenjala. Tako je 1877. godine dvogodišnja nastavna osnova pretvorena u trogodišnju, a tom je prilikom povećan i broj nastavnika. God. 1894. povišeni su uslovi prethodne naobrazbe za primanje učenika u školu t. j. primali su se učenici, koji su svršili najmanje 6 razreda gimnazije ili realke, ili pak 4 razreda srednje škole, no ovi posljednji morali su da prave prijamni ispit.

God. 1902. tražilo se je da polaznici imadu prethodnu naobrazbu 8 razreda gimnazije ili realke, svršenu trgovačku školu ili učiteljsku, ali i ovi potonji morali su da prave prijamni ispit.

Po ovakvoj osnovi dobilo je učilište naslov „Više gospodarsko učilište" i ovakvo je ostalo sve do god. 1919., kada je više učilište dokinuto i otvoren *„Gospodarsko šumarski fakultet"* u Zagrebu. Prvi profesori na gospodarskom fakultetu u Zagrebu bili su dr. Sava Ulmansky, dr. Franjo Jesenko do tada docenti na Visokoj školi za kulturu tla u Beču i dr. Vinko Mandekić profesor višeg gospodarskog učilišta u Križevcima. Ovi su napravili naučnu osnovu, pa se je prema toj osnovi i započelo s predavanjima. Umjesto višeg gospodarskog učilišta u Križevcima, osnovana je 1920. Srednja gospodarska škola, koja do danas radi. Prvi ravnatelj ove srednje škole bio je dr. Marko Mohaček.

Križevačka je gospodarska škola ostavila vidne tragove u unapredjenju gospodarstva kod nas. Uzajamno sa Hrvatsko-slavonskim gospodarskim društvom učinjeni su veliki napori za unapredjenje gospodarstva, a veliku većinu naše starije stručne gospodarske literature sačinjavaju naučni i literarni radovi nastavnika križevačke škole. Pa i u novije doba daje ova škola primjereni prinos saradnjom svojih nastavnika.

Gotovo uporedo sa križevačkom školom radilo se je i na ostvarenju želja Požežana. Požežani su već tamo od god. 1835. molili biskupa Alagovića, da osnuje Vinogradarsku školu, no toj se molbi nije moglo udovoljiti. God. 1861. osnovali su Požežani podružnicu Gospodarskog društva, pa su i oni 1864. sudjelovali na velikoj gospodarskoj izložbi, što ju je Gospodarsko društvo priredilo u Zagrebu. Vidivši veliki napredak na toj izložbi, počeli su se u velike interesirati za Gospodarsku školu, tim više, što je bila u Križevcima osnovana Gospodarska škola i ratarnica. Sama Požega ponudila je vladi 252 jutra zemlje, drvo iz šume kroz 20 godina i vapno za gradnju zgrade. Koncem 1883. g. stiglo je riješenje vlade, da se molba uvažuje, i da će se u Požegi otvoriti u god. 1884. *Ratarnica*. Obuka u Ratarnici je započela 1. travnja 1885., a prvi ravnatelj zavoda je bio Irinej pl. Šöjteri.

Nije potrebno posebno naglašivati, koliko je ova škola povoljno djelovala na razvitak vinogradarstva i općeg gospodarstva ne samo u okolici Požege, već i u cijeloj Slavoniji. Odavle je počela inicijativa za napredno gospodarenje, jer je u ovoj školi svršilo na stotine djaka, od kojih je ipak većina došla opet na svoj Vlastiti posjed, primjenjujući sve ono što su naučili u školi na svom posjedu.

No nije se ostalo samo kod ovih dviju gospodarskih škola, pošlo se je i dalje. Na brojne predloge koli sa strane Gospodarskog društva toli sa privatne, odredjeno je bilo, da se *gospodarstvo predaje u biskupskim sjemeništima u Zagrebu i Djakovu*, jer svećenstvo dolazi u dodir sa najširim slojevima našeg naroda, pa je dobro da ono bude upućeno u gospodarstvo, te je hrv. zemaljska vlada povela god. 1883. dogovore sa spomenutim sjemeništima, koji su doveli do povoljnih rezultata. Zašto se i danas ne predaje gospodarstvo na ovim učilištima?

Kao što je sa svećenstvom, tako je i sa učiteljima, jer je potrebno, da se sa obukom probudi povjerenje u načela unosnijega gospodarenja, pa je bila uvedena pouka u gospodarstvo. Na žalost u ovim je školama gospodarstvo doživjelo razne peripetije. Bilo je godina, gdje se je posvećivala osobita pažnja gospodarskim predavanjima, ali je baš posljednjih godina taj interes vidno popustio, pa u onim godinama, kada bi mladi učitelji trebali da najviše vježbaju u gospodarstvu, t. j. prije nego li izadju iz škola, dakle u 5. godini, nauka o gospodarstvu je u ovom godištu sasvim dokinuta. Zar se ne bi moglo urediti, da bar nekoliko sati na tjedan rade ovi mladići barem u praksi. To bi im vrlo mnogo koristilo.

Pored gornjih predavanja uvedena su gospodarska predavanja i u opetovnicama.

God. 1878. odaslan je bio Albert Štriga prvi puta kao putujući učitelj u podžupaniju Riječku, da tamošnje pučanstvo poduči o „shodnijem obdjelavanju vinogradah", naročito u rezanju starih i mladih trsova.

Početkom pak god. 1884. raspisan je natječaj za dva putujuća učitelja. Kasnije se je ova služba u narodu sve više učvršćavala, pa su imenovani županijski gospodarski referenti pri svakoj županiji po jedan, a poslije rata dobio je svaki kotar po jednog gospodarskog referenta, dok su gradovi isto tako namjestili po jednog gospodarskog nadzornika.

God. 1875. osnovano je u Osijeku Slavonsko gospodarsko društvo, koje je vrlo povoljno djelovalo u Slavoniji. Medjutim u ovom društvu bili su iz početka gotovo sve sama vlastela i veleposjednici, pa

Dragutin Rakovac

je ono do god. 1883. imalo u svemu 88 članova. Medjutim se je kasnije uvidjelo, da kod toga ne može ostati i ovo je društvo počelo da stvara podružnice, koje su poslijeratno vrijeme vrlo dobro radile, kao i sve slične organizacije, no čim je konjunktura prošla, počele su ove podružnice jedna za drugom likvidirati, a sama je centrala pala pod stečaj.

Ne smije ostati nespomenuta velika „Jubilarna gospodarsko-šumarska izložba" i proslava 50-godišnjice Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u Zagrebu. Jubilarna je izložba bila otvorena 15. kolovoza, a trajala je čitava 2 mjeseca, t. j. do 16. listopada 1891. Dan otvorenja bio je osobito svečan ne samo po Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo, za grad Zagreb, nego za čitav hrvatski narod. Tu je izložbu posjetilo 450.000 osoba i svatko se je mogao vidno osvjedočiti o velikom napretku što je učinjen posljednje vrijeme u gospodarstvu. O samoj je izložbi izdao Janko Ibler posebnu knjigu na 310 stranica pod naslovom: Gospodarsko-šumarska izložba Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u Zagrebu. God. 1906. održana je velika zemaljska gospodarska izložba, koja je takodjer mnogo doprinjela poznavanju i poboljšanju našeg cjelokupnog gospodarstva.

U Srijemu nije bilo nikakve gospodarske škole, a osjećala se potreba naročito u Fruškogorskom kraju, pa je stoga osnovana naredbom kr. zemaljske vlade od 15. svibnja 1902. Kr. zem. vinogradarska škola u Iloku. Svrha je bila ovoj školi, da mladići seljačkog staleža steknu praktičnim radom potrebnu vještinu u vinogradarstvu, voćarstvu i pivničarstvu. U god. 1909. do 1911. dovršene su zemljoradnje na zavodskom posjedu. Posjed je imao svega skupa oko 47 jutara dakako najviše vinograda. No u to vrijeme počelo še silno raditi na regeneraciji vinograda, tako da škola nije mogla udovoljiti svim narudžbama, pa je uzela u najam na 15 godina još 33 jutra zemljišta iločkog samostana. Na tom je zemljištu uredjen Lozni i voćni rasadnik. Broj pitomaca nije bio ipak nikada velik.

Još početkom 80. godina zamolilo je zastupstvo općine Gospić, da vlada u Lici osnuje jedan gospodarski zavod, koji bi pod vodstvom stručnjaka bio

Gospodarsko učilište u Križevcima

putokazom, što i kako valja raditi, da se gospodarstvo Like podigne. U tu je svrhu votiralo zastupstvo općine Gospić doprinos od 8.000 kruna u desetgodišnjim obrocima po 800 kruna kao potporu takvom zavodu, te je vladi stavilo na raspolaganje 120 jutara vrištine. I lička gospodarska podružnica pridružila se je tom predlogu, te je i ona, kao i upravni odbor ličko-krbavske županije zaključila, da će zajednički posjed Ličke gospodarske podružnice i županijske zaklade za drvorede u veličini od 4 jutra ustupiti na uživanje Gospodarskom zavodu, koji bi se imao osnovati u Gospiću.

Kazniona u Gospiću imala je u to vrijeme 300—400 kažnjenika, te je ona stala obradjivati ovaj kompleks, ali kako nije bilo gospodarskog stručnjaka, to se ovo gospodarstvo vrlo primitivno vodilo. Kad je bila kazniona dokinuta, odredila je vlada da gospodarstvo preuzme županijska oblast, te je u tu svrhu dodijelila gospodarskog pristava Nikolu Güthnera. Dne 19. srpnja 1908. osnovana je na tom posjedu Kr. zemaljska gospodarska pokusna postaja u Gospiću, kao samostalan zavod. Medjutim općina Gospić nije mogla predati svih 120 jutara zemlje, jer su oko 60 jutara uzurpirali susjedi seljaci, pa je prema tomu postaja dobila samo oko 60 jutara.

Iza toga počela se uredjivati ova postaja, pa se je tamo poslao mrtvi i živi inventar. Od stoke uvezena je Oberintalska pasmina, ali se je ta kasnije napustila i uvezla Pincgavska pasmina. Istina je, da se je stoka u Lici vidno popravila, ali još uvijek susrećemo bušu, a dapače imade i takvih zadruga, koje goje čistu bušu, pa ju vlasti i odavle kupuju i daju u druge krajeve, gdje bi se imala navodno da osvježi krv buše.

U Lici se je htjelo početi sa uzgojem Karakul ovce, ali osobitog uspjeha kod ovog uzgoja nije bilo i taj se je uzgoj doskora napustio.

U ovim krajevima najprije se započelo sa uzornim seljačkim gospodarstvima, koja je institucija imala vidnog udjela oko racionalizacije gospodarstva u ovom kraju. Prvo je takvo seljačko uzorno gospodarstvo uredjeno 1908. kod seljaka Nikole Počuče u Bilaju. Kasnije je osnovano u Lici više takovih seljačkih gospodarstva. Slična su se uzorna seljačka gospodarstva osnivala i u drugim našim krajevima, a osobito u predjelu izmedju Petrinje i Vrginmosta, oko Slunja i u Hrv. Zagorju. Znamo, da su ova seljačka uzorna gospodarstva imala vidnih uspjeha, pa danas imademo takvih krajeva, koji su do onog vremena bili pasivni, danas posve aktivni, pa se odanle i uvažaju stanovite količine gospodarskih produkata. Kroz ova uzorna seljačka gospodarstva uvedeni su željezni plugovi, brane, trijeri, mlatilice, oplemenjeno sjeme, umjetna gnojiva itd. Žalibože, unatrag nekoliko godina ova se je institucija napustila, ali postoji uvjerenje, da je ovo jedan od najboljih puteva, kako se mogu racionalizirati seljački posjedi, kojima treba još mnogo poduke, da bi se oni tako uredili, da bi bili uzorni i nosili što veću rentu.

Zemaljsko dobro Božjakovina osnovano je sa svrhom, da bude pipinierom plemenite stoke, da bude rasadnikom i matičnjakom za razne vrste voćaka i loze, te da racionalnim gospodarenjem, melioracijom zemljišta, svrsishodnim obradjivanjem tla i povećanom produkcijom plodina bude uzornim gospodarstvom za cijeli onaj kraj. Da li je tu svrhu kroz toliki niz godina Božjakovina postigla, ostaje otvoreno pitanje. Da je Božjakovina koristila razmnažanju plemenite stoke, loznih i voćnih sadnica, o tomu nema dvojbe.

U novije vrijeme osnovana je na božjakovinskom dobru Domaćinska škola, Vinogradarsko-voćarska škola, Cvjećarsko-povrtlarska škola, a održani su i brojni tečajevi iz podrumarstva, mljekarstva itd.

Od god. 1847. do konca 1866. postojala je u Petrinji „Poljodjelska Bratovština“, poput nekog poljodjelskog ceha, a imala je zadaću, da daje potporu svojim članovima u slučaju bolesti ili ine koje nesreće. Ta zadruga nije imala nikakova posjeda za promicanje poljskog gospodarstva, pa je god. 1866. preustrojena u „Gospodarstvenu Bratovštinu“, dok je kasnije bila podjedno i podružnica Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva.

God. 1893. pretvorena je u dvogodišnju Vinogradarsko-voćarsku školu. God. 1920. reorganizirana je u Gospodarsku školu za seoske domaćice, a god. 1927. opet je reorganizirana u Vinogradarsko-voćarsku školu time, da se drži 5-mjesečni zimski gospodarski tečaj za muškarce, a 6-mjesečni ljetni tečaj za seoske domaćice. Od god. 1933. do danas bilo je oko 500 polaznika i polaznica ove škole, pa je time ova škola doprinjela mnogo naobrazbi naših gospodara i seoskih domaćica.

Ovdje moramo spomenuti velike zasluge za razvitak našeg narodnog gospodarstva pok. banskog savjetnika Dra. Ive pl. Mallina, koji je uz prof. Dra. O. Frangeša i uz svoje druge stručnjake znatno unapredio sve grane našeg gospodarstva. Naročito imade pok. Mallin velike zasluge za unapredjenje našeg stočarstva, konjarstva, vinogradarstva i voćarstva. On je svojom rijetkom energijom i dobrom voljom za gospodarstvo postigao znatne uspjehe. Njegovom inicijativom privedeno je kulturi skoro jedan milijun jutara močvarnoga i neplodnoga zemljišta. Mallin je g. 1908. prenio šumarsko učilište u Križevcima u Zagreb i podignuo ga na šumarsku akademiju. Najveća je zasluga Mallina, što je g. 1906. uspjela velika gospodarstva izložba u Zagrebu, koja je dala vidne pobude za poboljšanje našeg gospodarstva.

KAKO SE JE RAZVIJALA POLJSKA PROIZVODNJA?

U prvo je vrijeme bilo još kod nas dvopoljno gospodarstvo. To jest jedne se je godine sijao kukuruz a druge pšenica. Uvidjevši kardinal Haulik, da treba narodu zorno pokazati napredak pojedinih kultura, poklonio je 10 jutara zemlje s namjerom, da se na tom zemljištu urede Pokusna gospodarstva t. j. da seljak dobije priliku da vidi kako se mora gospodariti. U naprednim zemljama sijala se je već djetelina, koja se je kod nas tek u malim površinama sijala na nekim veleposjedima, stoga je tadašnja vlada preporučila, da svaka kuća zasije nešto djeteline, kako bi stoka imala dovoljno dobre krme. Da se pak livade učine produktivnijima, zaključeno je, da se pozove stručnjak za natapanje iz Milana i da se sakupe prinosi za odašiljanje jednog našeg čovjeka da bi proučio pitanje natapanja vani u inozemstvu a poglavito u Italiji.

No sa uvadjanjem sijanja djeteline uvukao se je i neprijatelj i to je bila vilina kosa, koja je od godine do godine sve više zaraživala djetelišta i time prouzrokovala velike štete. Da bi se to spriječilo naredjeno je, da se imade upotrebljavati samo sjeme, koje je čisto od viline kose. Da se pak to sprovede, osnovana je god. 1894. Postaja za istraživanje sjemena u Križevcima, koja je imala dužnost, da kontrolira sjeme da li je ono čisto od viline kose, a ujedno da čisto sjeme providi atestom i zaplombira. Time se je mnogo doprinjelo poboljšanju djeteline, pa je i prirod postao veći.

Da bi se što više valjanog sjemena trošilo i da bi se time poboljšao i kvalitet i kvantitet, putem Hrvatsko-gospodarskog društva razdijelila je vlada mnoštvo sjemena, naročito pak sjemena crvene djeteline lucerne, ruskog lana i nešto nekih vrsta pšenice. Sve je to podijeljeno besplatno.

Gotovo svake godine davale su se izvjesne svote za ispitivanje i provadjanje pokusa s raznim vrstama sjemenja, ali to se je obično davalo pojedinim gospodarima, pa je to sjeme i kod njih ostalo. Medjutim na višem gospodarskom učilištu u Križevcima provadjani su već od god. 1900. razni pokusi s raznim vrstama pšenice, ječma, krumpira itd. U god. 1905. prof. dr. Bohutinsky naručio je neke vrste pšenice iz Budimpešte. S tima a i s drugim vrstama provadjao je pokuse, pa je kroz 5 godina eksaktnog rada ustanovio, da najbolje odgovara neka vrsta pšenice: Sirban Prolifik. Ta je pšenica dala znatno bolji prirod, a i kvaliteta bila je bolja od raznih stranih i domaćih vrsta. Tu je pšenicu Bohutinsky razmnožio i dao ju je na ispitivanje u narod. Rezultati su bili vrlo dobri, jer je pšenica dala svuda najbolji prirod, a što je bilo najvažnije, ova je pšenica jako odoljevala rdji. Doskora se je ta pšenica proširila po čitavoj Hrvatskoj i Slavoniji, pa u Bosni, a danas možemo reći, da je te pšenice u našoj državi posijano preko 1 milijun jutara. Istina u novije vrijeme prigovaraju, da pšenica nema dosta glutena, pa ju zato ostavljaju. Medjutim na Državnom dobru Belje prave se pokusi sa križanjem Prolifik pšenice sa drugim vrstama, pa imade izgleda, da će se pronaći dobar križanac, koji će dati dobar rezultat, jer Prolifik pšenica imade neka odlična svojstva kao: visok prirod., otpornost protiv rdje a i svojstvo, makar da liježe, izgradjuje dobro zrno.

Pored oplemenjivanja sjemena pšenice nastojalo se je, da se i selekcionira sjeme kukuruza, koje bi bilo mnogo bolje. Tako se je s uspjehom selekcionirao domaći kukuruz zvan „Hrvatica“. Ovaj kukuruz daje dobru kvalitetu, ali je prirod dosta malen. Da bi se postigao i dobar prirod, nastojalo se, da se selekcionira takav kukuruz, koji bi dao veći prirod. To je i uspjelo, ali se u to vrijeme počeo na veliko sijati amerikanski konjski zub zvan „Zuban“, koji je zbog velikog priroda doskora poplavio ne samo Slavoniju nego i Hrvatsku. Medjutim nije taj kukuruz u Hrvatskoj mogao da pravodobno dozrije, pa se i tu našlo izlaza, naime pronašle su se ranije vrste zubana, koje danas dobro dozrijevaju. Ipak seljaci dosta žale za „Hrvaticom“, jer taj kukuruz daje odličnu kvalitetu, pa bi u tom pravcu trebalo nešto uraditi.

U najnovije se je vrijeme počelo sa sijanjem uljevitog bilja, naročito soje, repice, sunčanice itd. Na žalost sa sojom, tom vrlo vrijednom biljkom, nisu polučeni osobito dobri rezultati i ako bi to bilo vrlo potrebno i poželjno, jer soja sadržaje mnogo ulja, mnogo bjelančevine i mnogo ugljikohidrata, pa se prema tome može soja da upotrebi u industrijske svrhe (produkcija ulja) za prehranu ljudi i životinja, a može da se upotrebi i u slastičarnama. Da se nije postiglo dobrih rezultata, razlog je u glavnom taj, što sjeme nije aklimatizirano, a nije ni selekcionirano. Tako imade slučajeva, koji nisu nečesti, da jedne godine soja urodi po 10 i više metričkih centi na 1 jutro, a druge se godine jedva sjeme dobije. Dakako da s time nisu, a i ne mogu gospodari biti zadovoljni, pa su mnogi odustali od sjetve soje. Ipak imade nade, da će se naći zgodnih vrsta, koje će odgovarati i našim zahtjevima. U tom smislu prave se vrlo opširni pokusi na fakultetskom dobru „Maksimir“. To bi bilo poželjno tim više, što Njemačka zaključuje u susjednim zemljama (u Bugarskoj i Rumunjskoj) velike ploštine za sjetvu soje, pa ne bi bilo na odmet, da se i naša država zainteresuje u tom smislu.

Svojevremeno nastala je konjunktura za hmelj. Cijena je bila vrlo visoka, tako da je hmelj odbacio veliki rentabilitet. I ako su za hmeljišta potrebne

Ivo pl. Mallin

velike investicije, ipak su te učinjene, jer se je sve to druge godine isplatilo. Prohibicija u Sjedinjenim američkim državama prouzrokovala je stagnaciju i kod nas i hmelj je počeo naglo da u cijeni pada. Doskora nije ni bilo potražnje za hmelj i našim gospodarima nije preostalo drugo, nego da hmeljišta likvidiraju i da se vrate opet sijanju pšenice. Tek u najnovije vrijeme imade hmelj nešto bolju cijenu, ali naši su gospodari ostali kod svojih kultura a naročito kod sjetve konoplje, koja danas imade vrlo povoljnu cijenu. Kako konoplja ne iziskuje bog zna kakovu spremu, to se ova kultura vrlo brzo širi, ali gospodari moraju biti na oprezu da se ne bi dogodilo isto, kao što se je dogodilo sa hmeljom, odnosno i sa konopljom prije nekoliko godina. Konoplja kod nas vrlo dobro uspijeva i stoji uz bok talijanskoj, koja je poznata kao najbolja. Kada bi naši gospodari još ispravno gnojili, jer način gnojenja silno upliva na kvalitetu vlakanaca, dostigli bismo i u kvaliteti talijansku robu.

Kao što je bila upotreba oplemenjenog sjemena vrlo slaba, tako se je i zemlja loše obradjivala. U većini upotrebljavao se je još drveni plug-ralica, pa taj još negdje susrećemo. Gvozdeni plug počeo se je zapravo širiti u najnovije vrijeme u većoj količini, jer je i propaganda ža gvozdeni plug učinjena znatno velika. No znamo da je Gospodarsko društvo subvencijom vlade razdijelilo medju gospodare od godine 1879. do 1900. oko 150 plugova, dakako samo gvozdenih. Seljaci su se u početku malo opirali gvozdenom plugu, tvrdeći da je taj plug pretežak, jer je iz željeza, i da će im „satrti marvu". Medjutim gvozdeni plug nije zato težak što je iz željeza, nego zato, što taj plug zalazi dublje u zemlju i mnogo bolje prevrće i produbljuje zemlju, no njegovo je upravljanje tako lagano, da s njim može upravljati i malo dijete, a dovoljna su dva bolja vola, pa da uzoru i dublje brazde. Kod drvenog pluga treba više sile. Eto još danas vidite negdje u zabitnim i brdovitim krajevima gdje napredak u poljoprivredi nije još dostigao ono što je trebao, kako drveni plug vuku četiri često i šest volova, a od ljudi jedan drži ralicu, a drugi dva vola. I tako ovi pojedoše već ono, što još nisu posijali, a jedva će im biti i dosta, jer na tako loše obradjenom tlu ne može mnogo ni da rodi.

S uporabom željeznih plugova nastala je i potreba željeznih brana, pa su se i te počele udomaćivati, jer sa drvenim branama, gdje su i klinci okomiti, ili kojekakvim trnovitim branama, ne može se zemlja iza oranja a osobito ako se zemlja prosušila, usitniti i tako prirediti, da bi bila prikladna za sjetve. Takvu zemlju valja poslije oranja dobro izravnati i usitniti i pripraviti sjemenu dobar ležaj, da dodje u takav položaj, gdje će imati i dovoljno vlage, zraka i topline i dovoljno hrane, da se može dobro razvijati. I tu je Gospodarsko društvo vršilo propagandu i porazdijelilo za ono isto vrijeme oko 100 komada brana.

Mi znamo da se u Lici nalazi još mnogo vriština. To su ogromne površine, na kojima raste samo vrijes i paprat (bujad), a odakle i ime vrištine. Hvala Bogu došao je naš seljak razboru i počeo da te vrištine, koje su većinom vlasništvo zemljišne zajednice, a znamo da su zemljišne zajednice svačije i ničije, jer se za njih nitko ne brine, uzurpira i preorava. Na taj je način jedan veliki dio priveden kulturi. Istina, tim zemljama ne dostaje fosforne kiseline, pa se ta mora dati u obliku superfosfata. Interesantno da na tim zemljama, ako se ne da fosforne kiseline, opet ne rodi ništa, ali kada se dade superfosfata, rodi i po 16 metr. centi raži na 1 jutro, a krumpira i preko 150 q, dok je kvaliteta odlična. Dakako da se u najnovije vrijeme provadjaju i drugi pokusi, pa znamo da je djelovanje umjetnih gnojiva vrlo povoljno. Sada se nalazi u Lici još oko 50.000 (pedeset hiljada) jutara pod vrištinom, pa kad se još to dovede kulturi i kad se bude racionalno obradjivalo zemljište, velika je vjerojatnost, da Lika ne može biti pasivan kraj, jer na tom zemljištu mora da rodi sve. Istina, da su oborine nejednako porazdijeljene, ali tu se mora opet racionalno obradjivati zemlja, kako bi se sačuvala vlaga.

Ne može se mimoići a da ne spomenemo, da su u ovom kraju vrlo uspješno djelovali županijski gospodarski referenti a napose spominjemo g. Orlića, županijskog školskog nadzornika, koji je neumorno mnogo godina s uspjehom djelovao, a isto tako i g. Kolomana Švrljuga. Isto tako vidnih zasluga imade i Niža gospodarska škola, koja vrši brojne pokuse, koli s obradjivanjem zemlje, toli s umjetnim gnojem, oplemenjenim sjemenjem itd. i daje prilike, da se tamošnji gospodari upute u racionalno gospodarenje.

Livadarstvo se je naročito zadnjih godina kod nas znatno popravilo. Ono nije predstavljalo sadašnje livadarstvo, gdje se sada može dovoljno trave nakositi, jer mi imademo danas vrlo dobrih livada. Imademo doduše i loših, ali prije su bile takve livade, da se mogla jedva „kosa da napase", a kamo li da bi se toliko nakosilo, da bi se sva stoka mogla da prehrani. Otkada je nastala dioba nekih zemljišnih zajednica, počeli su gospodari da livade branaju, da ih gnoje umjetnim gnojem, i da nove livade zasijavaju. I tu je blagotvorno djelovalo Gospodarsko društvo, jer je ono za vrijeme od g. 1879. do 1900. porazdijelilo oko 100 željeznih livadnih brana.

Već sam prije spomenuo, da je već god. 1842. zasijana prva djetelina kod nas, pa se je nastojalo, da se ova vrsta krmnog bilja što bolje razvije i raširi. Gospodarsko je društvo uz subvenciju vlade razdijelilo medju gospodare u razdoblju od god. 1879. do 1900. 73.638 kg crvene djeteline, 31.500 kg lucerne i 3.430 kg raznog drugog sjemenja.

U najnovije vrijeme počelo se sve više kultivirati i drugo krmno bilje kao ozima grahorica, ozimi grašak, pa zeleni kukuruz. Valja naročito naglasiti, da je nedovoljna proizvodnja sijena na livadama za prehranu, jer još tokom zime stoka pojede svu tu hranu, a onda ju mora gospodar da proda, ili da ju zakolje. Da se to ne dogadja prešlo se je na proizvodnju krme na oranicama, koja vrlo dobro uspjeva. Medjutim često puta se dogadja, da se sva ta krma ne može posušiti, pa bi ona i propala. Stoga se kod nas počelo sa gradnjom silosa za konzerviranje krme. Ove je godine u gradnji sa potporom Banske uprave preko 700 silosa a grade se najviše kod nas u Hrvatskoj.

Što se pak gnojenja tiče, to naš gospodar niti danas kao što nije ni prije posvećivao osobite pažnje stajskom gnoju. Tu i tamo na inicijativu i potporom vlade izgradjena su gnojišta, ali sam gospodar malo na tom radi, da bi popravio gnoj, ma da bi to bilo u njegovoj mogućnosti.

Medjutim upotreba umjetnih gnojiva kod nas se prilično dobro razvija. Možemo gotovo sa sigurnošću ustvrditi, da su se umjetna gnojiva a od ovih superfosfat, upotrebljavala prije 50 godina. Oko 1880. uvezene su prve količine superfosfata po tt. „Schramm" iz Praga. 10 godina kasnije sagradjena je već u Budimpešti prva tvornica „Hungaria", koja je k nama dovažala takodjer umjetna gnojiva, dok je današnja tvornica „Zorka", izgradjena oko god. 1900., a „Danica", u Koprivnici 1907. Točnih podataka imademo od god. 1913., kako se je potrošnja razvijala. U god. 1913. bila je potrošnja 2952 vagona. Za vrijeme rata potrošnja i produkcija bila je onemogućena. God. 1922. potrošnja je bila 1890 vagona i ta je potrošnja od godine do godine rasla tako, da je god. 1929. narasla na 6.676 vagona. Poslije toga nastao je nazadak uslijed opće depresije cijena gospodarskim produktima, pa je potrošnja pala, da se opet nešto 1935. oporavi.

U našoj se zemlji nikada ne proizvadja dovoljno stajskog gnoja, a i kvaliteta tog gnoja je loša. Da bi gospodari ipak mogli da postignu dobar prirod moraju hranu biljkama dovadjati a to u pomanjkanju stajskog gnoja dovadjaju u obliku umjetnih.

Žetva se obavlja poglavito ručnom snagom. Tek na nešto većim posjedima upotrebljuje se kosilica za travu i djetelinu, ali zbog premalenih parcela jedva se i to isplati. Prema tomu su ostali kao glavni alat pri žetvi srp i kosa.

VINOGRADARSTVO I VOĆARSTVO

Godine 1846. prisustvovali su izaslanici Hrv. slav. gospodarskog društva u Zagrebu skupštini Gospodarskog društva u Grazu. Tom su prilikom vidjeli što je to društvo postiglo na području vinogradarstva, pa je još iste godine pozvan stručnjak Trummer iz Graza, da pogleda naše vinograde i da stavi predloge što bi se imalo kod nas uraditi, da se vinogradarstvo podigne. Taj je stručnjak već god. 1847. na trošak društva proputovao jedan dio Hrvatske i opisao u „Gospodarskom Listu" potanko sve vrste loze, koje je našao i ujedno stavio predlog, koje bi se vrste imale zadržati. Te je godine prevedena iz slovenskoga knjiga od Matije Vrtovca o vinogradarstvu, a stručnjak za vinogradarstvo Trummer proputovao je i ostale dijelove Hrvatske i svuda dao potrebne upute. Na njegov je zahtjev god. 1854. Gospodarsko Društvo naručilo 50.000 ključića iz Gumpoldskirchena dok je god. 1873. nabavilo 800.000 korenjaka te ih podijelilo medju vinogradare, a god. 1885. priredjena je izložba groždja i voća u Zagrebu, dok je god. 1880. priredjena vinska izložba. Slične su izložbe priredjene i slijedećih godina, a god. 1884. predloženo je da se osnuje zemaljska pivnica. Kr. zemaljska vlada izaslala je nekoliko mladića na vinogradarsko-voćarsku školu u Klosterneuburg, a osim toga podijelila je nešto sprava za vinogradarstvo i voćarstvo kao i sumporni cvijet za uništavanje trsne plijesni. Od godine 1879. do 1900. razdijelilo je Gospodarsko društvo subvencijom vlade 81.457 voćaka, 727.112 komada voćnih mladica, oko 1,000.000 komada domaćih trsova, 2,000.000 amerikanskih trsova i 21.000 raznih trsova. U isto vrijeme razdijeljene su 173 štrcaljke protiv peronospore, 5 preša i drugog alata.

Pa i kasnije nastojalo se je da se nagrade sve važne grane gospodarstva i mi danas vidimo da je to

Niža poljoprivredna škola u Slav. Požegi

imalo i povoljnog rezultata, jer mi danas imademo prilično dobrih vina i dobrog voća i ako bi se dalo još mnogo toga učiniti. Postoji tu dobra volja koli kod našeg naroda, toli kod proizvadjača sadnica. Trebalo bi samo još naći puta i načina, da plemenite sadnice dodju što jeftinije do naroda, a to se može učiniti obilnom subvencijom i otkupom bilo iz državnih, samoupravnih ili privatnih rasadnika. To se doduše u zadnje vrijeme prakticira, ali još uvijek nije sprovedeno onako, kako bi to trebalo biti.

Uredjeni su i uzorni vinogradi u raznim područjima, kako bi ti objekti služili vinogradarima za uzor, jer u mnogim krajevima su vinogradi posve izginuli, pa je trebalo dati podstreka, da se opet sade.

U nadopunjenju svega toga provedeni su u raznim mjestima u Hrvatskoj i Slavoniji pokusi s umjetnim gnojem u vinogradima pod nadzorom vladinih strukovnih organa, da se ustanovi kako ista djeluju u raznim vinogradarskim prilikama na razvoj i prirod loze. Ti su pokusi doveli do vrlo lijepih rezultata, pa je ustanovljeno da je uz slabiju gnojidbu stajskim gnojem obzirom na nestašicu tog gnoja osobito u Srijemu i Primorju moguće namaknuti i približno nadoknaditi lozi potrebitu hranu umjetnim gnojem.

U vezi sa unapredjenjem vinogradarstva i voćarstva nastojalo se proizvesti i što više dudovih sadnica za uzgoj dudova stabla i dudovih svilaca, koja je grana dosta unosna, a kratko vrijeme traje.

Dakako kad se je toliko davalo gotovo besplatno da se je moralo voditi računa kako se to uzgaja i njeguje, pa je stoga vlada izašiljala svoje stručne organe u narod, koji su zornom poukom te predavanjima davali potrebne upute, a održavani su i razni tečajevi. Podjedno su upućivani gospodari u pakovanje voća, u sušenju voća, naročito u sušenju šljiva, pa je prema uzoru bosanskih pušnica za sušenje šljiva u god. 1911. naručeno više pušnica i porazmješteno u razne šljivarske krajeve.

I ovdje moramo spomenuti, da je uz pokojnog I. Mallina vrlo zdušno radio dugogodišnji šef vinogradarsko-voćarskog odsjeka kod bivše kr. zemaljske vlade odnosno kod kasnije zagrebačke oblasti te banovine pok. Milan Hržić. Njemu se imade naročito zahvaliti, da je uz svoje odlične saradnike gg. Viktora Nemčanina, sadašnjeg načelnika gospodarskog odjela u Zagrebu, sveuč. profesora Ivana Rittiga, pa uz vinogradarsko-voćarske stručnjake gg. P. Cesara, M. Dorčića, S. Kojdla naše vinogradarstvo i voćarstvo dignuto do zamjerne visine, jer se je u to vrijeme izvršila prva regeneracija naših vinograda i znatno podiglo voćarstvo.

STOČARSTVO

Pošto se nije znalo u kakvom je stanju stoka, ni kakva je stoka, to je skupština Gospodarskog društva godine 1845. zaključila da se obavi pregled i uredi marvinski katastar. Da se pak seljaci predobiju za valjani uzgoj stoke, zaključeno je nagradjivati seljake, koji bi pokazali osobiti mar za uzgoj stoke. I za te nagrade sakupljeni su dobrovoljni doprinosi, pa je za najljepšeg bika odredjena nagrada od 15 dukata. Budući pak općinski pašnjaci nisu odgovarali svojoj svrsi, predložilo je društvo vladi da se općinski pašnjaci razdijele, jer bi se tada racionalno izrabljivali. Medjutim znamo, da do toga nije ni do danas došlo, dakle nakon skoro 100 godina, i bogzna kako dugo će to još trajati, da se to racionalno gospodarenje sa seoskim pašnjacima uredi. To je zapravo naša rak-rana. To je posebno i vrlo veliko pitanje našeg gospodarstva, koje bi u istinu trebalo urediti. Time bi se dobilo s iste površine mnogo više krme, mnogo bi se više stoke moglo gojiti, a jedan dio bi se još, mogao kositi.

Godine 1851. održano je prvo nagradjivanje bikova, a god. 1864. predloženo je vladi da se nabave pastusi plemenite pasmine, dok je god. 1878. upravni odbor podnio predstavku na sabor, u kojoj je temeljito obrazloženo, na koji način bi se dalo podignuti naše toliko zanemareno i propalo stočarstvo, koje bi u našoj zemlji moralo biti temelj racionalnog gospodarstva.

Sabor je u svojem zasjedanju god. 1879. to usvojio i dozvolio da se iz zemaljskog budžeta dade 20.000 forinti za podignuće stočarstva i drugih grana gospodarstva. Tako je Gospodarsko društvo tek nakon 38 godina svoga opstanka uslijed neprestanih podnesaka i predstavki na mjerodavne krugove postiglo, da se iz zemaljskih sredstava budžetom osigura svake godine veći iznos za gospodarski rad i napredak. Te godine nabavljeni su prvi puta bikovi i junice möhltalske i mürztalske pasmine te se dalo 26 komada u uzgoj što bikova što junica. Naredne godine 1880. nabavljeno je i u uzgoj dano 43 bika i junice, godine 1881. 71 bik i junica, godine 1884. 196 komada, jer su ih toliko tražile podružnice društva, što je dokaz, da su ove pasmine odgovarale potrebama gospodara. Izdana je i naredba, da se ne smije na sajam dovoditi zamazana i nečista stoka. Godine 1897. izašao je i zakon o prodaji marvinske soli.

Od godine 1879. do 1900. nabavilo je Gospodarsko društvo subvencijom vlade 967 bikova raznih pasmina, ali najviše möhltalske 255 junica, 152 nerasta, 85 krmača, 110 ovnova i 128 ovaca, ili ukupno 1697 komada.

Ovo se je moralo sve učiniti, jer u medjunarodnoj utakmici na polju gospodarske proizvodnje imala je Hrvatska i Slavonija jednu neospornu prednost pred drugim zemljama, a to je njezina podesnost za stočarstvo.

U najvećem dijelu zemlje, t. j. u brdovitom kraju koji obuhvaća bivše županije zagrebačku, varaždinsku, bjelovarsko-križevačku, požešku i virovitičku, dakle u bivšim županijama ličko-krbavskoj i modruško-riječkoj, te u Srijemu nisu prilike podesne za sve pasmine, ali su podesne za stanovite vrste stoke.

U čitavoj zemlji pak pogoduje razvitku stočarstva u trgovačko-geografskom pogledu pogodovni naš položaj prema zapadnim, industrijskim zemljama.

Klima je najrazličitije djelovala i na razne pasmine i vrste. Evo nam silno izdržljive podolske pasmine, koja je gotovo bez ikakve zaštite od žege i zime odrasla i od davnih vremena gojena. Evo nam

Milan pl. Hržić

posavskog konja, one opet buše, ličke ovce i t. d. Sigurno da su te prilike djelovale već na prvotne prastare pasmine, pa u borbi za opstanak ostale su samo one najizdržljivije i najbolje.

Pa ako imademo dobar položaj i za trgovinu i za uzgoj, je li je bilo uspjeha od onih silnih utrošenih novaca? Moramo reći, nije. Efekt je minimalan, a to zato, što se je uvijek prije davalo stoku gotovo besplatno, a to nije bilo nipošto dobro. A to iz poznatih razloga, jer seljak sve ono što dobiva, misli da kad nije dobro za „gospodu“, onda se daje seljaku. I za to je trebalo od seljaka bar nešto tražiti, jer inače dobivenome ne poklanja osobitu pažnju. Pored toga nije bila kontrola dovoljna, pa se je dogodilo da je bik često puta već nakon kratkog vremena postao nesposoban za rasplod, jer ili nije bio smješten kako treba, ili nije pripuštan u pravo vrijeme ili i previše ili je pak slabo hranjen i t. d. Sve te okolnosti skrivile su da se stočarstvo uz sve žrtve nije razvijalo u poželjnoj mjeri.

Za to je god. 1896. vlada sazvala anketu, da se odrede mjere, koje bi valjalo poduzeti za unapredjenje stočarstva. Rasprave tih anketa bile su vrlo zanimive i poučne. Tu su se iznijeli razni nedostatci dosadašnjeg rada u stočarstvu, a naročito u načinu dodijeljivanja rasplodnjaka. Gospodari su tražili, da se prestane sa eksperimentiranjem sa raznim pasminama koje su se pokazale neprikladnim za našu zemlju kao na pr. holandeskom, egerlanskom i mürzthalskom, da se opredijele uzgojna područja u kojima će se u prvom redu gojiti pincgavska odnosno podolska pasmina, te da se zemaljska sredstva za podupiranje gojidbe rogate stoke znatno povise.

Ovi su predlozi dobro došli za daljni rad, kojim se je imalo sistematski postići preobrazba naše domaće, neugledne za racionalno gospodarstvo i svjetsku utakmicu neprikladne buše odnosno podolskog blaga u plemenito, za racionalno i moderno stočarenje prikladne govedo.

Ponajprije je odlučeno u čitavom području buše upotrebiti pincgavsko-möhltalsku pasminu za njezino oplemenjivanje jer ova je pasmina vrlo prikladna za naše krajeve, a za podolsku pasminu da se naruče izabrani rasplodnjaci.

Medjutim provadjani su pokusi i sa drugim pasminama naročito pak sa simentalskom i to na zemaljskom dobru u Božjakovini od god. 1898. do 1905., pa je god. 1905. uvezeno nekih 61 komad simentalske pasmine, a u vrijeme od god. 1902. do 1905. uvezeno je u svemu 160 komada simentalske i 1158 pincgavske pasmine. Ta se je pasmina kasnije importirala i za druge uzgajače i danas imademo već mnogo marvogojskih udruga, koje uzgajaju simentalsku pasminu s lijepim rezultatom.

Danas radi Savez stočarskih zadruga u Zagrebu sa svojim brojnim stočarskim i marvogojskim zadrugama na oplemenjivanju stoke, pa znamo da su mnoge zadruge imale osobito lijep uspjeh kao ona u Sv. Ivanu Žabno, Oborovu, Pakracu, Vrbovcu, Virju itd.

KONJOGOJSTVO

Konjski materijal koji se kod nas nalazi, različitog je porijekla. Za pasmine prvih konja, koji su kod nas postojali ne znamo, ali historijska je činjenica, da su Hrvati u staroj svojoj postojbini konje držali, a vjerojatno je, da su ih sa sobom, kako je to običaj u pastirskih ratobornih naroda, vodili na

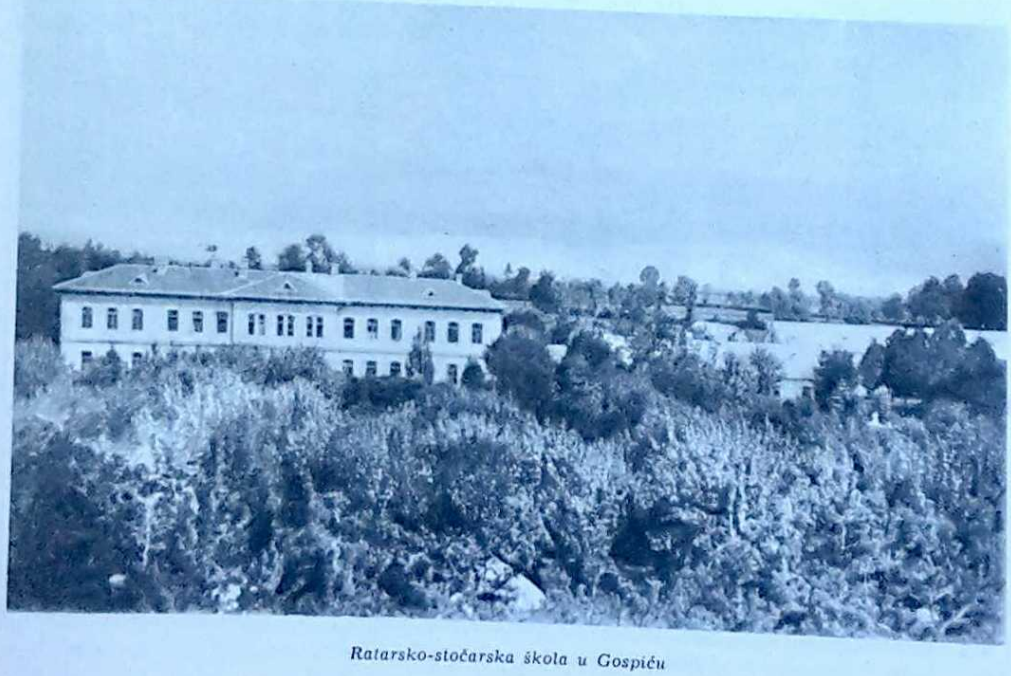

Ratarsko-stočarska škola u Gospiću

svom putu u današnju našu postojbinu. Ovdje su valjda našli konje Ilira i Rimljana. Ilirski konji bili su kod Rimljana na dobrom glasu radi svojih boljih vrlina.

Kasniji historijski događaji ostavili su svoje tragove ne samo u povjesti našega naroda, nego i u uzgoju tipa konja u Hrvatskoj i Slavoniji. U dodiru sa germanskim narodima došlo je do invazije noričke krvi, dok je za vrijeme turskog gospodarstva uvezena krv arapskog i tatarskog konja. Nije medjutim isključena mogućnost, da se je krv tatarskog konja kod nas uvriježila već za doba provale Tatara, a kasnije i dolaska Madžara u Madžarsku. Preko Madžarske dobili smo import krvi engleskih pasmina.

Kod nas se mogu razlikovati ovi tipovi konja:

1. konji tipa arapsko-tatarskog,
2. konji tipa engleskog polukrvnjaka,
3. konji tipa noričkog.

Konji tipa arapsko-tatarskog su domaći u cijelom području Kraša, zatim u Posavini izmedju Bosne i Srbije uključivo Srijem. Ovamo spada posavski konj, te onaj konj u Krašu, koji se odlikuje svojom izdržljivošću i žilavošću po najgorim putevima.

Konje tipa engleskog polukrvnjaka nalazimo u Podravini i Podunavlju, dok konje noričkog tipa u Gornjoj Podravini, Medjumurju, u Varaždinu i Ludbregu.

Za unapredjenje konjarstva mnogo se je radilo i poglavito u sporazumu sa vojskom. Cijelo se je područje razdijelilo u t. zv. gojidbena područja i to:

1. Područje hladnokrvnih, teških pasmina.
2. Područje orientalne toplokrvne pasmine.
3. Područje engleske polukrvne pasmine.

Za unapredjenje našeg konjarstva u najnovije se je vrijeme zauzimao pok. Vjekoslav Hauer, pukovnik u m., koji je svojom žilavom energijom radio na dizanju konjogojstvenih zadruga.

SVINJOGOJSTVO

Svinjogojstvo jest jedna vrlo unosna grana u našoj poljoprivredi, a naročito pak ondje, gdje imade dosta bukovih, hrastovih i kestenovih šuma (jer je ishrana svinja u takvim šumama najjeftinija).

Najstarija svinja ne samo u Hrvatskoj već u cijeloj Srednjoj Evropi jest Šiška. Ona se sporo razvija, sama traži sa svojim dugačkim rilom hranu. Inače po svojoj gradji potsjeća na divlju svinju. Oprasi 4—5 mladih. Može se utoviti do 200—250 kg.

Zatim je svinja mangalica (mongolica, mangulica), koja spada medju najbolje domaće vrste svinja. Prema veličini razlikujemo veliku sa klopavim ušesima i malu sa stršećim ušesima. Potonja se nazivlje katkada i imenom »baguni« ili zakonjska svinja. Oprasi po 5—7 mladih koji se razvijaju brže od šiške, a mogu se utoviti do 300 kg. Meso je mašću porašćeno. Tamo gdje se svinje još primitivno uzgajaju, gdje imade hrastovih i bukovih šuma i prostranih pašnjaka, nema bolje i podesnije svinje od mangalice.

Godine 1901. zemaljska je vlada osnovala jednu manju pepinieru, te iz Šumadije nabavila 6 krmača i 2 nerasta, da bi se krv naših domaćih osvježila.

Turopoljska svinja. Postanak ove svinje tumači se, da je za Marije Terezije uvezeno nekoliko engleskih svinja te da je križanjem sa domaćom svinjom nastala sadašnja turopoljska. U Turopolju se pripovijeda da je vlestelin Leder prvi tu pasminu gojio te da je ona nastala križanjem domaće pasmine sa crnom mangalicom iz Srijema, jer je on tjerao svinje čak tamo do Srijema na žirovinu. Danas imade turopoljska svinja izraziti tip, koji je stalan. Oprasi 4—7 mladih, a meso je izvrsno.

U svrhu jače gojidbe turopoljske svinje razdijeljeno je god. 1882.—83. 25 turopoljskih svinja, a god. 1896. Gospodarsko je društvo nabavilo 37 turopoljskih, 5 suffolskih, 2 berushirske, 2 yorkshirske i 2 mangalice. Medjutim svinjogojstvo uznapredovalo je i privatnom inicijativom naročito u Hrv. Zagorju su veća i manja vlastelinstva djelovala vrlo povoljno na razvitak svinjogojstva, uvadjajući engleske svinje raznih pasmina; u Slavoniji su pak tamošnji veleposjednici gojili mangalicu i uvažali plemenite nerastove i dakako da su se time i ostali gospodari koristili. Tako se je svinjogojstvo sve do god. 1894. vrlo lijepo razvijalo odbacujući lijep dobitak. Slavonske i turopoljske su svinje imale lijep glas u inozemstvu. Svinje Pfeifera u Osijeku su bile osobito na glasu, pa su već god. 1873. na izložbi u Beču odlikovane. Medjutim god. 1894. zadan je i našem svinjogojstvu smrtan udarac sa svinjskom pošasti, koja je te godine Dunavom došla u naše krajeve te je na hiljade i hiljade svinja uginulo. Kad je ta bolest jenjala, počelo se je svinjogojstvo vrlo sporim korakom oporavljati, ali kako je cijena svinjama znatno porasla, dalo je to pobude gospodarima, da se za svinjogojstvo opet zainteresira. Vlada je tu pomogla time što je god. 1900. naručila nekoliko nerastova mangalice i porazdijelila ih medju gojitelje. Engleske su svinje pak importirane direktno iz Engleske.

Bivša zgrada Hrvatskog gospodarskog društva, sada Gospodarsko-šumarski fakultet u Zagrebu

Tako se je počelo opet sa regeneracijom našeg svinjogojstva koje se je opet lijepo razvijalo, pa se i danas lijepo dalje razvija.

GOJIDBA OVACA

Ovčarstvu se ne posvećuje osobita pažnja kod nas, pa se može reći da ono nije uznapredovalo onako, kako bi trebala ta grana gospodarstva da uznapreduje. A ipak bi tu trebalo više da se radi. Istina mnogi privatnici zaveli su naročito u Srijemu i Slavoniji razne oplemenjene vrste, ali za ono malo ovčarstva nije mnogo učinjeno. Tek u novije vrijeme provadja se selekcija, poboljšava se domaća ovca sa primorskom i vlašićkom ovcom, ali sve je to premalo pa bi trebalo da se ovoj grani stočarstva posveti više pažnje.

PERADARSTVO

Odbacuje vrlo lijepu korist. Naša je domaća kokoš poznata kao jedna skromna kokoš, koja se sa svim zadovoljava ležeći brojna jaja. Ipak za promicanje peradarstva kod nas učinjeno je mnogo. Već god. 1880. napravljen je u Križevcima na kr. gospodarskom učilištu peradnjak, gdje su se uzgajale razne pasmine kokoši Minorka, Plymouth-Rock, Brahma, Cochinchina crni bijeli Langshan, Houdon i druge. Mnoge se od ovih vrsta nisu pokazale dobrim, te su doskora izlučene. U novije se je vrijeme mnogo eksperimentiralo. Tako je još pred kratko vrijeme bila na glasu kokoš Orpington i Plymouth, ali zbog toga što slabo nose jaja i ako su na mesu izvrsne, polako je napuštaju, da ju zamijeni bijeli Leghorn, koja daje mnogo jaja, a u novije vrijeme opet Rhode Island, koji daje i mnogo jaja, a dobra je i pečenka.

VETERINARSTVO

Još pred par decenija posvećivala se vrlo mala pažnja veterinarskoj struci ako je već u to vrijeme veterinarska nauka zabilježila vrlo lijepi razvitak i uspjeh.

Godine 1896. dan je veterinarskoj struci kod nas novi pravac, pravac rada i napretka, jer se je odredilo:

1. Stroga i dosljedna provedba svih postojećih veterinarskih propisa; ispitivanje sviju okolnosti i potreba u zemlji u pogledu veterinarskog redarstva te izdavanje novih odredaba i propisa u duhu moderne veterine.

2. Proučavanje najnovijih tečevina i iskustva veterinarske znanosti te praktično primjenjivanje ovih na naše domaće živinogojske prilike; istraživanje na polju još neriješenih pitanja u veterinarskoj nauci obzirom na kužne i nekužne životinjske bolesti te provadjanje pokusa u tom pravcu.

3. Unapredjenje trgovačkog prometa sa životinjama u tu- i inozemstvu te preciznom provedbom svih trgovačko-prometnih utanačenja sa inozemnim državama, osiguranje narodno-gospodarskih a poimence stočarskih interesa pojedinaca i čitave zemlje.

4. Skrb za dovoljan broj vrsnih stručnih sila i za daljnju naobrazbu istih te za odgoj potrebnog veterinarskog podmlatka.

5. Uredjenje službenih i materijalnih odnosa veterinara u državnoj službi.

I zbilja, mora se priznati, da su veterinarski stručnjaci radili vrlo zdušno na ugušivanju raznih stočnih pošasti a naročito kad se je bila pojavili svinjska pošast koja je našem svinjogojstvu zadala najozbiljniji udarac. I uvijek kasnije kad se je pojavila kakva bolest, ta se je već u prvom zamahu uspješno suzbijala.

Mnogo je tome doprinesao i kr. hrv. slav. zemalj. bakteriološki zavod u Križevcima, razni drugi privatni serološki zavodi i veterinarski fakultet u Zagrebu.

RAZNE GOSPODARSKE USTANOVE

Medju najvažnije ustanove za unapredjenje našeg gospodarstva jesu: kotarsko-gospodarstveni referenti. U svakom kotaru imade po jedan, a njegova je dužnost, da što uže stoji u kontaktu sa gospodarima, da drži predavanja, da daje upute, savjete, provadja pokuse, podučava u timarenju i uzgoju stoke itd., a pored toga da svršava razne administrativne poslove koji zasjecaju u njegov djelokrug. Na ova se mjesta stavljaju poglavito apsolventi sa gospodarskog fakulteta, a u pomanjkanju ovih oni sa srednjom gospodarskom školom.

Današnja gospodarska i kontrolna stanica u Zagrebu nastala je iz kr. hrv. slav. zemaljskog kemijskog analitičkog zavoda u Zagrebu, koji je osnovan god. 1897. Rad ove stanice i bivšeg zavoda vrlo je velik i odgovoran. Isto je takva stanica i u Osijeku. Kr. Oenološki zavod u Zagrebu bavi se ispitivanjem vina te je analizirano bezbroj uzoraka našeg mošta i dano mnoštvo uputa i savjeta za poboljšanje naših vina.

DALMACIJA

Površina Dalmacije zaprema 1.241.259 ha, od čega je obradjeno oko 22%. Tlo je pretežno kamenito, a posjed veoma rascijepan. Veliki dio zapremaju pašnjaci i to 584.964 ha, no dobar dio ove površine su skoro goleti, koje služe za nevolju kao pašnjaci.

Dalmacija se dijeli u dva pojasa i to primorski sa otocima i zagorski. Glavne kulture Primorja i otoka jesu: loza, maslina, smokva, buhač, bajama i po nešto drugog voća, i u južnom dijelu i otocima srednje Dalmacije rogač i nešto agruma, dok uz male iznimke Zagorje je stočarsko-žitarski kraj uz nešto vinograda, bajama, smokava i drugog voća. Primorski i zagorski dio bogat je raznim aromatskim biljem kao i ljekovitim biljem koje se slabo iskorišćuje osim ružmarina i kadulje. Destilaciju ružmarina vrši nekoliko zadruga, a ima dvije zadruge koje se uz ovo bave i destilacijom drugog aromatskog bilja i specijalno kadulje.

Vinogradi zapremaju u Dalmaciji oko 42.000 ha. Produkcija vina, prije filokserične zaraze, koja se je pojavila god. 1894., iznašala je oko 1.000.000 hl,

dok se današnja proizvodnja kreće ispod 800.000 hl. Dalmatinska su vina na glasu radi svoje jakosti, ekstrakta i boje. Vinogradarstvo u Dalmaciji proživjelo je više teških kriza, a bilo je i veoma dobrih perioda. Najjača potražnja i prema tome najbolje cijene postignute su u doba pojave oidiuma u Italiji god. 1858. i zaraze filoksere u Francuskoj. Francuska je naime, da održi svoju trgovinu vina za pravljenje tipa Bordeaux, uvažala velike količine vina iz Dalmacije i to čak 60—700.000 hl, jer su im dalmatinska vina najbolje odgovarala. Ovaj veoma povoljan period potrajao je od 1874. do 1885., nakon čega počinje padanje izvoza i cijena.

Najnesretniji period za dalmatinsko vinogradarstvo bio je izazvan t. zv. vinskom klauzulom sa Italijom, kad je cijena vinu bila tako niska, da je više zapadala bačva, u koju se je vino salijevalo, nego što je vrijedilo samo vino. Prestankom ovog nesretnog ugovora nastupila su opet bolja vremena za dalmatinskog vinogradara i pred rat su se već za vino postizavale povoljne cijene. Povoljno stanje za vinogradare potrajalo je sve do god. 1924., kada započinje nazadovanje cijena, koje su u nekoliko navrata bile tako niske, da nijesu vinogradaru mogle naknaditi niti troškove proizvodnje.

Zaraza filoksere širila se je brzo, tako da nije bilo moguće regenerirati uništeno. Pred sam rat je zaraza zahvatila najvinorodnija područja srednje Dalmacije i ova su najviše stradala, jer je najbolja radna sila bila u vojništvu, pa nije bilo moguće ni djelomično izvršiti regeneraciju. Ova okolnost i uzrokovala je najviše osiromašenje vinogradara, jer su u doba povoljnih cijena vina morali najviše da rade na regeneraciji vinograda.

Maslina. Druga veoma važna kultura za cijeli primorski dio Dalmacije je maslina. I ova biljka uz lozu, spominje se na obalama Dalmacije od najstarijih vremena, što znači da bi joj trebalo posvetiti osobitu pažnju. Na teritoriju Dalmacije goji se oko 4,000.000 stabala maslina, a prosječna proizvodnja ulja ne premašuje 500 vagona.

Uzme li se u obzir da je pred dva vijeka proizvodnja na teritoriju jednog današnjeg sreza (na pr. Brač) iznosila preko toga, jasno je koju važnost je nekada imala kultura maslina. Usprkos ovako male današnje proizvodnje cijene su ulja danas tako niske, da se kultura masline održala samo za nevolju. Napuštanje kulture maslina uzrokovano je najviše niskim cijenama ulja, a cijene ulja nazadovale su proizvodnjom drugog uljevitog sjemenja, većom upotrebom masti u začinu, a uz ovo treba naglasiti, da je prije uporabe petroleja za rasvjetu, ulje služilo i za rasvjetu, pa se je i za ovu svrhu trošila izvjesna količina.

Propadanje maslina bilo je veoma naglo, tako da su već god. 1882. bili dovedeni iz Italije klaštrioci maslina, da bi domaće maslinogojce poučili klaštrenju maslina i potakli ih na taj način, da veću pažnju posvete maslini. Ove mjere nisu bile dostatne, jer je tržište počelo tražiti već kvalitativna ulja i vidimo već sedamdesetih godina prošlog stoljeća, da napredni gospodari onoga vremena drže predavanja o boljoj priredbi ulja navodeći da se za bolja ulja postizavaju znatno više cijene. Na ovome se je nastavilo i god. 1896. već se priređuje nagradna kušnja finih ulja, kako bi se interesente što više zagrijalo za proizvodnju finih ulja. God. 1907. postavljen je prvi stručnjak za uljarstvo i osniva se uljarski otsjek zemaljskog gospodarskog vijeća, kojemu je glavna zadaća proizvodnja kvalitetnog ulja. Osnivaju se uljarske zadruge, nabavljaju se moderne uljarnice i već 1913. dosiže proizvodnja finog ulja do 35 vagona, jer se ovo plaćalo znatno skuplje od običnog ulja. I nakon rata osnivaju se nove uljarske zadruge, ali proizvodnja finih ulja ne samo što ne napreduje, već nazaduje. Pravo maslinovo ulje sve više je potisnuto drugim sjemenskim uljem, koje se pod imenom maslinovog ulja nekažnjeno prodaje. Jedini je način, da se opet podigne proizvodnja finih ulja, a ujedno i cijena maslinovog ulja, donošenje zakona, koji bi normirao prodaju ulja. Pod imenom maslinova ulja moralo bi se prodavati samo čisto maslinovo ulje. Križanje maslinova ulja sa uljem drugog sjemenja moglo bi se dozvoliti, ali uz uvjet, da svaki prodavač mora javno označiti, kakovo ulje prodaje i ako je križano, u kojem postotku i sa kakovim uljem.

Bajam. Treća važna kultura u Dalmaciji je bajam. Srednja godišnja proizvodnja cijeni su na 120 vagona. Ovoj kulturi trebalo bi posvetiti veću pažnju, jer je proizvodnja bajama manja od potrošnje, tako da se velike količine godišnje uvezu. Bajam radja neredovito, jer mu se i ne poklanja osobita pažnja. Od 100 kg bajama u ljuski dobiva se od 20—25 kg oljuštenog bajama.

I bajam se goji u Dalmaciji od doba Rimljana. Uz tvrdu naći je ponešto i meke bajame, kojoj je ljuska veoma mekana, tako da se i prstima dade oljuštiti.

Smokva. Smokva se goji u Dalmaciji još od najstarijeg doba. Godišnja proizvodnja je preko 500 vagona. Za Dalmaciju je vrlo važna voćka, jer redovito rodi a povoljno se i unovčuje. U svježem stanju troši se velika količina za prehranu a takodjer i u suhom. Zadnjih godina svježa smokva prodaje se i na tržištima u unutrašnjosti naše države. Sušenje i spremanje smokve dosta je primitivno, radi čega nije mogla da nadje bolju prodaju na našim tržištima a i u inozemstvu i ako je dobro priredjena znatno je bolja od grčke smokve, jer ima sitnije sjemenke a i tanju kožu. Dalmatinska suha smokva u glavnom se traži za industrijske svrhe.

Buhač. Buhač je u Dalmaciji samonikao. Kultura buhača započima u Dalmaciji oko god. 1850. i to najprije u Dubrovniku, odakle se širi dalje. Buhač silno varira u cijeni od kada je započela njegova kultura, pa stoga i proizvodnja silno varira. U godinama dobrih cijena kultura se naglo povećaje i obratno u godinama loših cijena. Prosječna proizvodnja buhača zadnjih godina kreće se oko 50 vagona.

Višnja (maraška) nekada vrlo važna kultura zadnjih je godina pala na najmanju mjeru radi abnormalno niskih cijena i štetočine capnodisa.

Rogač je biljka od davnine gojena u Dalmaciji. Daje redovito više ili manje ploda osim u godinama veoma jakih zima. Rogaču bi trebalo posvetiti veću pažnju s razloga, što uspijeva i na najlošijem zemljištu, a radja i neobradjivan. Sadrži veliki postotak sladora a k tome i dušičnih sastojina, pa i kad ga ne bi bilo moguće unovčiti drukčije, zaslužio bi više pažnje kao krma za stoku.

Godišnja proizvodnja rogača je oko 50 vagona.

Pčelarstvo je od davnine na glasu radi svojega meda od ružmarina, kadulje i drugog aromatskog bilja. Sa modernim pčelarenjem veoma se je rano počelo i ako još i danas ima primitivnih uljišta.

Svilogojstvo nekada vrlo važna grana privrede danas se je svela na najmanju mjeru.

Žitarice se u glavnom goje u Zagorskoj Dalmaciji, a u Primorju u maloj mjeri. Proizvodnja žitarica je u glavnom za kućnu potrebu, a veoma je mali broj onih, koji nadju preko vlastite potrebe. Goji se kukuruz, pšenica, ječam i nešto zobi, a u nekim krajevima pir, te ponešto prosa.

Sočivnjače proširene su u primorskom i zagorskom dijelu na površini od cca 4.500 ha. Za primorje vrlo je važan bob i grašak, kojega se u zadnje vrijeme dosta u svježem stanju izvozi u unutrašnjost.

Povrtlarstvo zauzima sve većeg maha i to u nekim predjelima primorskog dijela, koji imaju dostatno vode. Zadnjih godina dosta se ranog povrća izvozi u unutrašnjost, a čak i u inozemstvo i to specijalno cvjetače.

Livade prostiru se u glavnom u unutrašnjosti u ravnicama, a ponajviše su u rukama jačih posjednika. Dio livada daje lošu kvalitetu sijena, jer su podvodne.

Krmno bilje širi se u Dalmaciji i kultura ljekarice i krmne blitve zaprema oko 4000 ha. Već god. 1882. dijelilo se je besplatno sjeme ljekarice radi propagiranja njezina uzgoja.

Duhan se je započeo gojiti god. 1884. Kotar Imotski bio je razvio kulturu duhana u većoj mjeri, no zadnjih godina je kultura duhana opala radi niskih cijena. Duhan se je gojio i u ostalim kotarima, no ne u tolikoj mjeri, kao u imotskom kotaru, koji je davao i kvalitetnu robu.

Stočarstvo. U glavnome proizvodi se za potrebe a ne izvozi. Ovaca imade najveći broj. Poznat je ovčji sir sa otoga Paga i Silbe, koji se zadnjih godina čak i u Ameriku izvozi. Na unapredjenju sirarstva mnogo su učinile neke sirarske zadruge. U Dalmatinskoj Zagori naprotiv se u najvećoj mjeri loše iskorišćuje mlijeko.

Koza ima sve manji broj. Uz domaću kozu zadnjih se godina širi sanska koza. Sanska koza najradije se goji u primorskom dijelu.

Govedo, domaća buša uz križanca sa Oberintalskom i nešto čistih Oberintala. Sve veća potražnja mlijeka u gradovima navela je seljaka da nešto veću pažnju posveti kravi muzari, dok je ranije najveću pažnju posvećivao volu za oranje.

Konja i magaraca u glavnom se goji za domaću potrebu.

Svinje se takodjer goje za domaću potrebu. Uz križanca naći je dosta yorških i westfalaca.

Stručni rad za podizanje gospodarstva u Dalmaciji započima god. 1874. imenovanjem prvog putujućeg učitelja gospodarstva (poljodjelstva). God. 1891. imenovan je i drugi putujući učitelj gospodarstva uz referenta kod namjesništva. Tek god. 1895. imenovan je gospodarski nadzornik — stručno lice — i 6 učitelja gospodarstva. God. 1906. izradio je blag. Ivan pl. Zotti program rada za podizanje gospodarstva, kojim se između ostaloga imenuje za svaki kotar putujućeg učitelja gospodarstva, a za vinogradarstvo i vinarstvo posebna stručna lica. Kasnije su imenovana i stručna lica za uljarstvo, stočarstvo, voćarstvo, sirarstvo, mljekarstvo, svilogojstvo.

Prvi početak gospodarske obuke dan je osnivanjem ratarskog tečaja u Šibeniku god. 1882., a kasnije isto takav ratarski tečaj osnovan je u Trogiru. Godine 1887. osnovana je u Gružu, inicijativom blagopok. baruna Gondole, predsjednika Gospodarske zadruge, gospodarska (poljodjelska) škola. Ministarstvo gospodarstva u Beču dalo je školi pripomoć od 5.000 forinti i pridržalo pravo nadzora. God. 1893. ovu školu preuzima pokrajina, a ministarstvo je i dalje davalo pripomoć od 5.000 forinti. God. 1906. osnovana je uz kontrolnu i pokusnu stanicu u Splitu i Poljodjelska škola, a ukinuta škola u Gružu. Pokrajina Dalmacija osnovala je 24 štipendije, da olakoti školovanje siromašnim poljodjelcima. God. 1918. dokinuta je i ova škola, a tek god. 1922. osnovana je u Kninu na Glavici na imanju blagopok. L. Monti, koji je ovo svoje imanje oporučno ostavio pokrajini za osnivanje poljodjelske škole. Gospodarska škola se je sada svela na održavanje samih gospodarskih tečajeva. Uz ovo postoji Domaćinska škola u Sinju i Zemuniku.

Ranije su na teritoriju Dalmacije postojali: Rasadnik u Arbanasima, koji je danas u Italiji, Rasadnik u Šibeniku (dokinut), u Šućurcu (dokinut), u Cibaču (dokinut), u Dženoviću (dokinut), a osnovani su novi rasadnici na teritoriju bivše Dalmacije u Biogradu n/m., u Blatu na Korčuli, te Poljoprivredna stanica u Zemuniku.

Prvi gospodarski list počeo je izlaziti u Zadru god. 1871. pod imenom „Gospodarski list“ (Bollettino agrario della Dalmazia), koji je izdavao Ratarski skup. Ovaj list izlazio je preko 20 godina. Od god. 1881. do god. 1888. izdavao je u Zadru blagopok. P. Bianchini svoj list „Gospodarski poučnik“.

God. 1886. osnovano je Zemaljsko gospodarsko vijeće izdavanjem svoga glasila „Poljodjelski Vijesnik“, koji je neko vrijeme nosio naziv „Gospodarski Vjesnik“, a ovaj list još i danas izlazi i jedini je gospodarski list na cijelom primorskom dijelu naše države.

God. 1886. osnovano je Zemaljsko gospodarsko vijeće. Svrha mu je, da štiti, promiče i zastupa interese gospodara na teritoriju bivše Dalmacije. Ovo je zapravo gospodarska komora, kojoj uprava nije birana, već postavljena. Istim zakonom osnovane su i kotarske gospodarske zadruge, kojima je svrha zastupanje gospodarskih interesa u kotaru. Matica kotarskih gospodarskih zadruga je Zemaljsko gospodarsko vijeće. Najživlji rad Zemaljskog gospodarskog vijeća započima god. 1909., kada je za sekretara došao g. A. Hribar. Zemaljsko gospodarsko vijeće preuzelo je iste godine od ondašnjeg namjesništva Poljodjelsku poslovnicu, koju je vodilo kao svoj otsjek. Putem kotarskih gospodarskih zadruga i poslovnice Zemaljsko gospodarsko vijeće izvršilo je zamjeran rad i za napredak gospodarstva u Dalmaciji. Uz državnu akciju, ne manje je zaslužan rad Zemaljskog gospodarskog vijeća.

Dovoljno je spomenuti, da je Dalmacija prije rata bila po potrošnji umjetnih gnojiva odmah iza Češke prema obradivoj površini zemlje. Potrošnja umjetnih gnojiva je prije rata bila dosegla čak do 500 vagona godišnje. (Sada samo oko 100).

Gubitkom Zadra rad je Zemaljskog gospodarskog vijeća skroz prekinut, jer je ono izgubilo svu svoju nekretnu imovinu, a i dio druge imovine. Okupacijom Zadra Talijani su odmah postavili Zemaljskom gospodarskom vijeću i svog komesara, jer rad Zemaljskog gospodarskog vijeća nije bio ograničen samo na ekonomsko podizanje seljaka, već je imao i nacionalni karakter, a to da se oslobodi i osvijesti kmetove jednog dijela veleposjednika osobito zadarskih, koji su bili poznati sa svojega talijanaštva. Na čelu Zemaljskog gospodarskog vijeća stajao je i onda g. Hubert knez Borelli, koji je kao nacionalni radnik bio poznat u cijeloj Dalmaciji. Osnivanju svih naših nacionalnih društava u Dalmaciji ne samo da je bio duša g. knez Borelli, već je i dio svog imetka dao za osnivanje nacionalnih društava. Knez Borelli jest i sada predsjednik Zemaljskog gospodarskog vijeća u Splitu, koje sa velikim razumijevanjem i interesom vodi.

Rad Poljodjelske poslovnice nastavljen je u punoj mjeri i ona je danas vrlo važan faktor na podizanju poljodjelstva na cijelom primorju. Ne računajući njezin kulturni i propagandistički rad, dovoljno je spomenuti, da na samoj nabavi gospodarskih potrepština uštedi seljaku godišnje milijunske sume, pa da se prosudi korist i potreba njenoga rada, što se imade pripisati jedino ličnosti g. ing. Josipa Pala-

dino, koji svom energijom, marom i ljubavi vodi ovu najmoćniju gospodarsku instituciju u Dalmaciji.

Zadružna poljodjelska poslovnica u Splitu znala je uvijek da zaštiti dalmatinske težake regulirajući cijene napose vinogradarskim potrepštinama kao sumporu, modroj galici itd. Da nema Poslovnice dalmatinski težak bio bi izručen raznim špekulantima i plaćao bi za sve potrepštine daleko veće pristojbe, nego što ih sada plaća. Dalmatinski težaci gledaju u Poslovnicu s velikim povjerenjem.

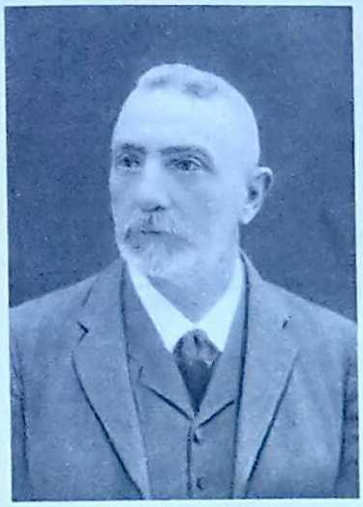

Knez Hubert Borelli

ŠUMARSTVO

Kako smo već prije spomenuli, Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo u Zagrebu osnovano je god. 1841. i mi kod osnutka tog društva susrećemo i šumare, koji su se okupili da rade svi zajedno. God. 1844. javlja se na šumarskom polju jedan vrlo jaki individualitet, a to je Dragutin Kos, koji pokreće akciju, da se u krilu Gospodarskog društva osnuje samostalni otsjek za šumarstvo. Kos je god. 1847. napisao knjižicu „Šumarstvo u Hrvatskoj". S tom knjižicom želi da skrene pažnju posjednika, da bi posvetili šumarstvu više brige i da se tako šumarstvo unapredi. I on je zbilja kod toga razvio veliku akciju, te predlaže da se unutar Gospodarskog društva povede podjela rada na slijedeći način: 1. Za gajenje šuma, 2. za šumarstvo, 3. za gajenje stoke, 4. za tehnički obrt, 5. za vinogradarstvo, voćarstvo i povrtlarstvo, 6. za prirodne nauke.

Gospodarsko je društvo skeptički gledalo na taj predlog, ali je bio ipak osnovan šumarski odio. Za osnutak toga održao se 26. prosinca 1846. prvi sastanak na dobru Prečec, i tu je izabrana prva uprava. Druga je skupština održana 8. lipnja 1847. u Sisku. Za vrijeme revolucije 1848. i 1849. nije skupština održavana, ali je god. 1850. održana treća, a 3. prosinca 1851. četvrta u prostorijama Gospodarskog društva. Na toj je skupštini Kos izabran za predsjednika. God. 1852. izašla je knjižica: „Kratka nauka, kako valja dervlje saditi" od Franje Šporera. Prigodom skupštine 1851. održana je i redakcija pravila „Društvo šumarsko za Hervatsku i Slavoniu". Ovo je društvo bilo bitni i sastavni dio Gospodarskog društva. Dok je ovo društvo čedno radilo na stručnom polju, držeći u vidu interese domovine, zavladao je u državnom životu apsolutizam, koji nije nikako mogao da daje povoljne uslove za društveni rad uopće, a za javni rad rodoljubnih ljudi napose. Tomu se je 1845. zahvalio na predsjedništvu najagilniji član Dragutin Kos. Dakako da je ova ostavka bila od presudnog upliva koli za društvo, toli za cijelo šumarstvo.

Sva ona nastojanja oko promicanja šumarstva, koja su se bila koncentrirala u polovini 19. vijeka oko Gospodarskog društva u Zagrebu, prenešena su šezdesetih godina u Križevce, gdje je osnovano Gospodarsko-šumarsko učilište. Križevci postaju novo ognjište, na kojem se iznova radja misao poboljšanja općeg šumarstva, kao i misao udruženja svih šumara, a time takodjer i interes za što jače promicanje šumarstva.

IMOVNE OPĆINE STAROG PROVINCIJALNOG PODRUČJA

Uprava, gospodarenje i uživanje općinskih šuma u gradjanskoj Hrvatskoj i Slavoniji normirano je šumskim zakonom i privremenom vladinom naredbom od 4. ožujka 1871. Osim toga izdane su u tu svrhu mnoge druge naredbe i okružnice. Od tih bi bile najvažnije slijedeće:

a) Okružnica, kojom se propisuje postotak kod sastavljanja gospodarskih osnova.

b) Okružnica, kojom kr. županije ozbiljno opominju i pozivaju, da podružno žiteljstvo odvraćaju shodnom uputom i naukom od oštećivanja šuma, a protiv šumskih izgrednika svom strogošću zakona postupaju, dok prijavljene šumske štete bezodvlačno raspravljaju i rješavaju, a dosudjene oštete energično utjeruju.

c) Naredba o kontroli uvoza drva u gradove.

d) Okružnica radi gusjenica, gubara i četnjaka itd.

Kako valja sjeći, uživati i pomladjivati općinske šume, služe za podlogu odobrene gospodarstvene osnove, kojima je zavedeno i osigurano potrajno šumarenje. Kako vidimo, u ovo se je vrijeme posvećivalo mnogo pažnje šumama.

POSTANAK I RAZVITAK IMOVNIH OPĆINA

Krajiške imovne općine zauzimale su važno mjesto u prošlosti našeg šumarstva, čitavih pet decenija kao tipičan primjer gospodarenja sa komunalnim šumskim vlasništvom. Pored toga one su imale znatan upliv na nacionalno-ekonomski i prosvjetni razvitak čitave krajine, pače i čitave Hrvatske i Slavonije.

Šumskim zakonom od 3. veljače 1860. zajamčeno je Krajiškim obiteljima i općinama pravo na drva, pašu i druge užitke iz državnih šuma bivše vojne krajine. Užitna su prava kojima su bile opterećene krajiške šume slijedeća:

a) dužnost da daje za sve državne gradnje u krajiškom području potrebito gradjevno drvo u koliko stoji u tu svrhu prikladnog materijala na raspolaganje.

b) dužnost davanja potrebitog gradjevnog i tvorivnog drva krajiškim mjesnim crkvenim i školskim općinama za gradnju crkvenih i općinskih zgrada svake vrste.

c) dužnost podmirenja sveukupne potrebe na ogrijevnom drvu za državne i općinske svrhe.

d) pravo krajiških obitelji na besplatna gradjevna i ogrijevna drva za kućnu porabu, na pašu i žirovinu, za vlastitu stoku, iza prethodnog popisa iste izvan zabrana, pravo izvažati ležeća drva tri dana u tjednu, pravo sjeći drva za manje gradjevne potrebe na doznaku pukovnije izvan sječne dobe obzirom na propise šumskog zakona, pravo brati žir, bukovicu i kestenj za vlastitu stoku, pravo sakupljati paprat i potrebnu količinu stelja od lišća i brsti.

Zakonom od 8. lipnja 1871. bilo je odredjeno, da se imadu ova prava otkupiti tako, da se krajiškim općinama preda u potpuno vlasništvo polovica površine obzirom na vrijednost državnih šuma, a da druga polovica imade da ostane isključivo vlasništvo države. Ovim je zakonom bilo ustanovljeno, da se arondacija dotičnog dijela, koji imade da pripada državi, prevede tako, da bude po mogućnosti u jednom dijelu.

USTROJENJE IMOVNIH OPĆINA ZAKONOM OD 1873.

Po ovom zakonu imadu sve mjesne općine, koje su spadale do sada u jedan krajiški pukovnijski kotar, sačinjavati posebnu i samostalnu imovnu općinu, koja će sve mjesne općine i svu njihovu imovinu zastupati. Ima ih deset: Otočka, Ogulinska, Slunjska sa sjedištem u Karlovcu, I. banska u Glini, II. banska u Petrinji, Djurdjenovačka u Bjelovaru, Križevačka u Bjelovaru, Gradiška, Brodska u Vinkovcima, Petrovaradinska u Mitrovici. Imena nose prema pukovniji iz koje su nastale.

Lička imovna općina nije stupila u život zbog otpora Ličana iz bojazni, da ne će dobiti dosta šuma. Spominjemo još da su postajale ali brzo prestale postojati Imovne općine Novo-sisačka i Žumberačka.

Gospodariti se imalo po šumskim zakonima i šumskim službovnicima, koji su na snazi a pod nadzorom političkih vlasti.

Pojedina sela ili općine mogu se izlučiti iz imovne općine te im pripada odgovarajući dio šumskog tla i dio zajedničkog imetka u koliko ga ima. Od tako izlučenih djela nastale su zemljišne zajednice. Zastupstvo imovne općine bira se iz poslanika, od općinskih zastupnika svake mjesne općine. Imovne su općine dakle samostalne, autonomne ustanove sa trajnom svrhom odredjenim brojem ovlaštenika, postavljenim organom, zastupstvom imovne općine, koje predstavlja vlasnika, te sastavlja i ispituje proračune, raspolaže sa prihodima itd. Zastupstvo nije imalo stručne spreme, pa je ono postavilo posebni stručni ured.

Zakonom od god. 1881. razjašnjuju se odnosno preinačuju ustanove zakona od 1873. god. o imovnim općinama. Ovaj zakon ima tri naputka.

A. Naputak za uredjenje zajedničkog uživanja šuma i šumskih zemalja izlučenih za pravoužitnike Krajiškog područja.

B. Naputak za izmjenu, procjenu i uredjenje gospodarenja na šumama imovne općine u Hrvatsko-Slav. Krajiškom području.

C. Naputak za službovanje i gospodarenje kod imovnih općina.

Ovim zakonom je autonomija u stvarnom pogledu gotovo posve, a u posebnom znatno ograničena, ali su imovne općine definitivno organizirane i od ovoga vremena datira utvrdjivanje članstva, sastav gospodarskih osnova, a po njima način i opseg uživanja zajedničkog imetka, a konačno je odredjeno, kako se ima službovati i gospodariti sa šumama.

Uz ove propise donijela je bivša Kr. zem. vlada u Zagrebu čitav niz naredaba, rješenja i okružnica, koje su tumačile zakonodavstvo imovnih općina.

Pravoužitnici su crkvene, upravne i školske općine, zatim potomci Krajiških zadruga i obitelji na području dotične imovne općine.

Posljednji važan propis koji se odnosi na imovne općine jest uredba o izmjenama i dopunama uredbe o ustrojstvu ministarstva šuma i ruda od 15. ožujka 1919. i organizacije šumarske struke od 27. lipnja 1921. gdje čl. 5. kaže: „Ako se pokaže, da je u interesu narodnog šumskog gospodarenja, ili u općem državnom interesu, može ministar — ne dirajući u pravo svojine — uzeti u svoju upravu sve napred imenovane šume, pa i šume pojedinih privatnika."

Imovne općine nisu privilegirane ustanove, kako to često uvjeravaju nezadovoljnici sa imovnim općinama. One nisu „Poklon austrijskog cesara", već su one nastale legalnim otkupom krvavo stečenih prava Graničara na „Šume cesarske". Država — car — svo-

Bivša kr. šumarska akademija sada Gospodarsko-šumarski fakultet u Zagrebu

jevremeno je naprosto prisvojio šume, koje su od davnine narodno slobodno dobro, kasnije pojedinih plemića, pa carske, a danas državne. Graničari su branili ne samo Austriju, već čitavu Srednju Evropu od Turaka. Šumski servituti bili su oštteta ne baš osobita za vječno ratovanje s Turcima kod kuće i izvan granice.*

POŠUMLJIVANJE KRŠA

Sav obronak visočine prema Jadranskom moru spada u vrstu kamenite pustinje, koju zovemo »Krasom«.

Kad se putuje onim krajem vidimo lijepih oaza, lijepih šumica, koje nam kažu, da je ondje bilo šume, i da bi se shodnim pošumljenjem dalo još mnogo učiniti. Poznato je naime, da je nekada na toj kamenitoj pustinji rasla lijepa i bujna prašuma.

Glavne su karakteristike krša sa narodno-gospodarskog gledišta, da na njemu imade vrlo malo zemlje podesne za obradjivanje u užem smislu riječi. Na cijelom se području krša gospodarstvo ograničilo na male doline i polja. Prema podacima za Hrv. Pri-

August Vichodil

morje ne dolazi na jednu dušu više od 120—160 čet. hvati oranice. Nije bolje ni u drugim krajevima krša. Uvažimo li da 1 jutro, dakle 1600 čet. hvati ne može redovito prehraniti jednu dušu, vidimo da u najboljem slučaju stanovnik krša može da se prehrani mjesec- dva dana u godini na svojoj zemlji. Ako uzmemo još i sušu, koja gotovo svake godine vlada, pa vjetrove, koji lamaju i isušuju, razumijeti ćemo, da se je u ovome kraju moralo razviti pašarenje.

Radi kamenitog terena i radi male površine pravih pašnjaka udomila se ovdje koza, koja se lako vere, i koja je zadovoljna brstom.

Kako su se socijalne prilike u krajevima krša sredjivale, javila se je ideja, da se goleti opet zazelene. Jedno od prvih nastojanja, da se pošume goleti, javilo se na kršu negdašnje vojne krajine, u drugoj polovici 18. vijeka, da se na goleti u Podgorju pošumljuje sa žirom. Praktičnih rezultata nije bilo.

Krajiška je uprava već god. 1865. otpočela sa radovima oko pošumljivanja, te su medju stalnim radovima otpočeli i oni u Graberju, općine Jablanac, te u Vrški općine Sv. Jakob-Krmpote. Medjutim sprečavanje daljeg širenja goleti na Kršu važnije je nego pošumljivanje već postojećih goleti. I u jednom i u drugom slučaju imala bi se bezuvjetno posvema isključiti pašа.

Akcija pošumljivanja u Bosni i Hercegovini imala je vrlo lijepih razultata jer se god. 1891. pristupilo intenzivnom radu.

Dalmatinski krš ima velike sličnosti sa onim iz Hrv. Primorja, samo moramo spomenuti, da je u novije vrijeme krivo nestajanju šuma u Dalmaciji kultura buhača, jer kako je buhač unosna luktura, počeli su težaci da spaljuju drva, lugove i gajeve, pretvarajući ih u rasadišta buhača.

Vrlo se često spominje pošumljivanje ovog dijela krša i mnogo se je za te svrhe investiralo, dapače je zakonom od god. 1871. odredjeno, da se dohoci od veleprodaja investicionalne zaklade dielomice imadu upotrebiti za pošumljenje krša. Ali riješenjem od 15. lipnja 1881. imade se osnovati stalna zaklada za pošumljenje krasa i za osiguranje pošumljenih površina protiv iznovišnom ogoljenju. Ovo je bilo povjereno namještenim šumskim činovnicima. No 1878. god. osnovano je u Senju kao centru krajiškog kršovitog kraja »nadzorništvo za pošumljenje krasa«. Pored toga je osnovan rasadnik u Sv. Miholjcu kod Senja.

* Ing. A. Perušić: Krajiške imovne općine.

Za pošumljivanje goleti uzimaju se poglavito jednogodišnje bjelogorične i dvogodišnje crnogorične biljke, zatim podzaštitno drveće.

Pošumljivalo se je najviše sa crnim borom, u nekim predjelima iznad 700 m učinjeni su pokusi sa arišem, koji su u glavnom dobro uspjeli. Pošumljavanje se je obavljalo najprije na državnom, a zatim na općinskom zemljištu.

U tako zvanom Provincijalu, t. j. u onom dijelu Hrv. Primorja što nije spadalo vojnoj krajini, izvodilo se je pošumljavanje do god. 1925. po političkoj šumskoj upravi.**

SLAVONSKE HRASTOVE ŠUME

Naše hrastove slavonske šume poznate su na daleko. One su nam uvijek donašala mnogo novaca i znamo, da je kvaliteta ovog drveta poznata na svjetskom tržištu naročito u Engleskoj, Francuskoj, Belgiji, Španjolskoj itd. Naročito prvenstvo daju našoj hrastovini jake dimenzije gradje. Prosječno u današnjim sastojinama imade jedno stablo oko 10—12 kub. metara drvne mase sa 60% gradje. Prije 40—50 godina bili su veliki kompleksi tih starih hrastovih šuma, no god. 1885. počelo se sa prodajom i sječama na većim i manjim površinama već prema tomu, kako su se mijenjale i cijene hrastovine. Naročito su bile velike prodaje 1905. kad se je prodalo 138 hiljada hrastova. Nažalost u ovim velikim hrastovim šumama pojavila se je bolest sušenja. Koji je zapravo uzrok tom sušenju, nije se moglo točno ustanoviti. Nekoji istraživáci vele, da je uzrok bolest medljika, drugi vele napad gusjenica, treći opet vele sastavina tla itd. Svakako ovo sušenje donaša velikih šteta, pa znamo, da se je od god. 1925. isušilo na površini oko 40.000 hektara drvna masa oko 1,750.000 kub. metara, odnosno može se uzeti, da prosječno se godišnje osuši oko 100.000 kub. metara drvne mase u vrijednosti od 8 do 10 milijuna dinara.

Slavonske stare hrastove šume u glavnom su već iskorišćene, a razmjerno oni mali ostaci primiću se takodjer svome kraju. Njih su stvarali vjekovi. Eksploatiranje preko 12,000.000 kub. metara najfinijeg hrastovog tehničkog drveta što ga svijet poznaje i što su ga nagomilali vijekovi, čini zaseban period upravo epohu u našem šumarstvu.

Najviše i najljepših starih hrastovih šuma bilo je u Posavskoj ravnici nekadanje vojne krajine. Naše

Frano Kuralt
dugogodišnji tajnik Hrv. gospodarskog društva u Zagrebu

hrastovine bile su poznate na daleko po svojim dimenzijama. Drveta sa dva metra i više prsnog promjera, nisu bila nikakova rijetkost. Jedan stari hrast, koji je bio izložen u Parizu na izložbu god. 1900. imao je prsni promjer 260 cm. A što se tiče deblovine, bilo je hrastova i sa 20 metara čistoga debla bez grana, a deblovina koja je uopće sposobna kao tehničko drvo bilo je i do 30 metara. Medjutim može se reći, da se nije u prvim počecima dobro eksploatisalo ovo veliko šumsko dobro. Istom pred početak sedamdesetih godina, počelo se misliti na racionalnije eksploatiranje starih šuma. Cijene ovim hrastovima u raznim su godinama i razno varirale.

Od 130.000 jutara slavonskih starih hrastovih šuma, koje su postojale oko god. 1870. bilo je koncem godine 1925. još samo oko 9.330 jutara sa oko 193.000 starih hrastova i oko 984.000 kubika hrastovog tehničkog drva, i tako naših slavnih hrastovih šuma polako nestaje i naši potomci moći će da vide te ogromne komade hrastove sa velikim promjerom samo još na slikama, jer napredno šumarstvo ne zagovara više uzgajanje stabala sa tako velikim promjerom.

** Prof. Kauders: Pošumljivanje krša.

GOSPODARSKA KNJIŽEVNOST

Prije sam spomenuo da je Hrv. Slav. Gosp. društvo u Zagrebu osnovano god. 1841. i da je odmah pokrenuto, da društvo izdaje svoje glasilo na hrvatskom jeziku. Ali kako dozvola iz Beča nije nikako stizavala, to je društvo bez dozvole dne 26. siječnja 1842. izdalo: »Priopćenje članova Hrv. Slav. Gosp. društva«. Dne 21. lipnja stigla je iz dvorske kancelarije u Beču dozvola za izdavanje novina i 30. srpnja 1842. izdaju se te novine po prvi puta pod imenom i u obliku kao što su bile prvobitno zamišljene t. j. kao »List mesečni« Hrv. Slav. Gosp. društva, ali je bilo naredjeno, da se izdaje i na njemačkom jeziku. God. 1847. društvo je izdalo »Kolendar za puk« pod uredništvom najzaslužnijeg tajnika odvjetnika Dragutina Rakovca u velikoj nakladi od 6.000 primjeraka, koja je bila potpuno razgrabljena. Ovaj je kalendar izlazio do god. 1850., a onda zbog absolutizma, pod

Dr. Milan Krištof

kojim je naša domovina stenjala, prestao izlaziti, da oživi opet 1867. Od toga doba izlazi do danas kalendar pod imenom »Gospodarski kalendar«. Isto je društvo god. 1850. izdalo knjigu o svilarstvu a god. 1851. knjigu o sadnji drveća. God. 1868. napisao je prof. Petar Zoričić knjigu: »Pouka namjenjena pučkim našim gospodarom«. God. 1875. počeo je izlaziti list »Seoski gospodar«, koji list je izdavalo Gospodarsko društvo.

Ipak se je gospodarska književnost počela razvijati nakon osnutka Gospodarskog šumarskog učilišta u Križevcima. Tako je o ratarstvu napisao prof. Aleksa Russi 3 sveska: Opći uzgoj bilja, Ratarstvo i Posebni uzgoj bilja, te Livadarstvo. Upravitelj križevačke ratarnice Šišman pl. Šugh napisao je Gospodarsku upravu. Dok je 1883. August Vichodil, ravnatelj tog učilišta napisao: Gospodarsku upravu ili Nauku o umnom gospodarenju, koja je i danas savremena. Pored ove knjige napisao je Vichodil još i: Taksaciju, zatim Domaće peradarstvo, Uzgoj domaće svinje, Tehnika svinjogojstva, Uprava svinjogojstva, i Hranidba domaće svinje. God. 1880. Josip Lejer napisao je: Gospodarsko računovodstvo po jednostavnom i dvostavnom slogu. Na prelazu od starijih na mladje susrećemo pisca Frana Kuralta, tajnika Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u Zagrebu. On je obilno suradjivao u Gospodarskom listu i Seoskom gospodaru, a napisao je: Kako treba braniti vinograde od peronospore, Voćarstvo za puk, Vinogradarstvo, Pivničarstvo i Voćarstvo, Pouka o gospodarstvu. Uz Kuralta o voćarstvu, vinogradarstvu i vinarstvu pisali su još: Ivan pl. Radić: Voćarstvo, zatim Vino od trsa do trošitbe, Voćarstvo i Povrćarstvo. Stanko Ožanić napisao je Vinogradarstvo, Malo vinogradarstvo, Gajenje stolnog grožđja, Razmatranja o obnovi vinograda, te vrlo brojne članke i razne sastavke. Pavao Cesar napisao je: Kako da se branimo peronospore, i Uputa u vinogradarstvo, a napisao je vrlo velik broj članaka iz vinogradarstva i voćarstva. Prof. I. Rittig napisao je: Vinogradarstvo, Voćarstvo, Vinarstvo, a osim toga je još napisao Blagostanje kraljevstva SHS, Organizacija gospodarske obuke u Hrvatskoj i Slavoniji, te Poljoprivrednu čitanku. Bobanović-Ivon: Radnje oko vina, a prof. Urbani napisao je Vinarstvo, dok je Kopač napisao Bolesti vinove loze, Kovačić Popravljanje vina, Bobanović: što se smije i ne

smije dodavati vinu. Južne kulture, a Stipetić: Malo Vinarstvo. Iz stočarstva napisao je prof. S. Jurić: Uzgoj stoke s osobitim obzirom na Hrvatsku i Slavoniju, te Belgijski konj. Dr. Prohaska napisao je: Govedarstvo I. II., L. Adamec: Životinjstvo, A. M. Steinhausz: Temelji uzgoja konja, Uzgoj konja u savskoj banovini, Nonius, Lipicanac i dr. Dr. Ogrizek napisao je Ovčarstvo, M. Novaković: Uzgoj stoke, a Vjek. Hauer: Predavanje iz konjogojstva. Pored A. Russija o Uzgoju bilja pisao je A. Lenarčić: Uzgoj bilja, M. Novaković: Kako treba raditi zemlju, dr. Mandekić: Krumpir, Pšenica, Kukuruz, Crvena djetelina, Gnojidba i uputa u uporabu gnoja, Umjetna gnojiva, Lucerna, Čilska salitra, Žitarice I. II., Način gojidbe žitarica, Sadra. Gnojidba livada, Uzgoj žitarica, Modra galica itd. Dr. B. Turina: Trave, Silos u seljačkom gospodarstvu. Popović: O kukuruzu. Fantoni: Gospodarsko strojarstvo.

O povrćarstvu i cvjećarstvu napisao je prof. Pirnat: Povrćarstvo, Cvijeće u sobi, Poljoprivreda. O mljekarstvu pisao je prof. S. Filipović: Mljekarstvo, Sirarstvo; Urbani: Obradba mlijeka; Zdanovsky: Sirarstvo. O peradarstvu A. Hribar: Peradarstvo; J. Oberhofer: Peradarstvo; V. Beck: Guske, patke i pure; Kopač: Živadarstvo. O pčelarstvu P. Wittmann: Pčelarenje; Broz: Pčelarstvo; Sitarić: Pčelarstvo. O kunićarstvu: Broz: Kunićarstvo; Častek: Kunićarstvo. O svilogojstvu pisao je Svilarić, a o veterinarstvu pisao je Ubl: Sudbeno živinarstvo; D. Pozajić: Tri gospodarske nevolje svinjogojca, Zdravlje domaćih životinja; Rajčević: Porodjaji domaćih životinja, Uzgoj i hranjenje i bolesti svinja; Dr. Plasaj: Zarazne bolesti domaćih životinja; Štiglić: Kućni liječnik; dok je o zadrugarstvu napisao F. Hadjak: Zadrugarstvo, a o agrikulturnoj kemiji dr. Mohaček: Agrikulturna kemija I. II., Osnove opće i agrikulturne kemije. Isti je pisac napisao: Žesta i žestoka pića.

Druge gospodarske knjige i pisci: Štiglić je napisao Svestrani gospodarski savjetnik, Orudje i ratila I. II.; Kőröskönyi-Turk: Gospodarstvo; A. Hribar: Othrana bilja, Kolonat ili težaština, Djubar i djubrenje, Agrarna reforma, Savremeni agrarizam; N. Morović: Uzgoj maslina, Napredak sela; Ivan Bilić: Bolesti i mane vina; Bošnjak: Težačka kemija I. II.; Dr. Kovačević: Biljne uši; Dr. Pavlinić: Izgradnja svinjca; Kopač: Vapno ili kreč kao djubre, Deset pravila za upotrebu umjet. gnojiva; T. Kovačević: Temelji naprednog stočarstva; Dr. Dublć: Gospodarsko knjigovodstvo itd.

Mnogo su zadužili hrvatsku gospodarsku književnost sa mnogim radnjama i člancima prof. dr. Franges, ministar i senator, univ. profesori dr. M. Gračanin, dr. A. Tavčar, dr. P. Kvakan, dr. S. Poštić, zatim dr. M. Krištof, ing. I. Zoričić, ing. N. Modrić, savj. Milan Marsić, dr. Pisačić-Šoštarić, S. Kojdl, Milan Dorčić, dr. M. Korić i mnogi drugi.

Ne ću a da ne spomenem još i vanredne zasluge „Gospodarske smotre", koju je izdavao profesorski zbor kr. višeg gospodarskog učilišta u Križevcima. Tu su izašle brojne radnje i sastavci, koji su u velike doprinijeli razvoju našeg gospodarstva.

Dakako da nije moguće ovdje sve spomenuti, ali vidimo da je još uvijek naša gospodarska književnost siromašna. Razlog je tomu, što naš narod još uvijek malo čita, dakle je potražnja za knjigom mala, te se gotovo naklada ne isplaćuje. Treba dakle da se u narodu još mnogo radi i da ga se ponuka da što više čita.

Kako vidimo iz ovog kratkog pregleda Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo u Zagrebu dalo je prvi poticaj za razvitak racionalnog gospodarstva kod nas. Uz obilatu pomoć vlade ono je kasnije vidno uplivisalo na sav gospodarski život. Uz Gospodarsko društvo dolazi i Gospodarsko učilište u Križevcima, koje je upravo blagotvorno djelovalo u čitavoj Hrvatskoj uzgajajući vrsne gospodare, koji su pošli na razne veleposjede itd. Gospodarsko je učilište dalo odličnih ljudi, koji su zdušno radili bilo na usavršavanju gospodarstva, bilo kao dobri profesori i učitelji na gospodarskom prosvjećivanju našeg naroda. Mi smo mogli zapaziti znatan napredak u svim granama gospodarstva, a napose pak u stočarstvu te vinogradarstvu. Pa i druge škole, naročito ona u Slav. Požegi, mnogo su doprinijele razvoju naprednog gospodarstva.

Vjerujemo da nismo sada stali da unapredujemo naše gospodarstvo, već da će svi oni faktori, koji su pozvani da rade, još većom energijom dalje raditi na procvatu našeg gospodarstva.

Istina, danas nema više one požrtvovnosti, onog samoprijegora za dobro i napredak našeg gospodarstva. No iako nema onog oduševljenja, s kojim se je nekada pozdravljao svaki pa i najmanji uspjeh postignut bilo na kojem području narodnog života, i ako nema danas više onih borbi, to vjerujemo, da će naše gospodarstvo poći daljnjem razvoju čim budu to prilike dozvolile, odnosno čim se budu opet cijene gospodarskim proizvodima podigle, jer kad jednom zahvati napredak, to on kroči silnom brzinom. Poput bujice ruši sve staro i suvišno, kako je to baš sada na pr. sa izgradnjom silosa. Nauka ruje sve dublje i dublje i iznaša na svijetlo nova iznašašća, nove tekovine, sve poznatiji nam je sastav mnogih tvari o kojima smo nekada sanjali, a koje nam mogu olakšati posao, smanjiti troškove i postići bolje uspjehe. Vjerujemo da nam je uspjeh osiguran, jer ležimo u samom gospodarstvu, koje ima sve mogućnosti da se razvije do one visine, na kojoj je i u drugim naprednijim državama.

RAZVITAK NAŠE PAMUČNE INDUSTRIJE

Ako je Liebig rekao, da je potrošnja sapuna najbolje mjerilo za stanje civilizacije jednoga naroda, onda se istim pravom može kazati, da je potrošnja pamuka najtočnije mjerilo za blagostanje jednoga naroda. Statistika potrošnje pamuka može se lahko sastaviti iz carinske statistike, jer osim neznatne količine u južnoj Srbiji svu našu potrebu pamuka moramo povlačiti iz inostranstva, bilo kao sirovi pamuk, bilo kao predivo, bilo kao gotovu robu. Ova statistika za zadnjih 10 godina pruža slijedeću sliku:

	mil. kg sir. pamuk	mil. kg pam. predivo	mil. kg gotova roba	mil. kg zajedno
1925.	5.9	7.7	16.6	30.2
1926.	7.1	7.6	13.6	28.3
1927.	7.1	10.6	14.7	32.4
1928.	7.4	10.9	11.9	30.2
1929.	8.1	10.9	11.6	30.6
1930.	9.3	13.1	10.6	33.0
1931.	8.4	11.9	7.1	27.4
1932.	9.1	7.8	3.9.	20.8
1933.	10.9	12.9	3.1	26.9
1934.	15.5	15.4	3.7	34.6

Iz te tablice proizlazi, da je potrošnja pamuka u našoj zemlji ostala nepromijenjena; mali porast odgovara porastu stanovništva. Konzum pamuka po glavi stanovništva iznaša konstantno cirka 2 kg godišnje; samo u 1934. god. bio je veći, ali po statistici za prva tri kvartala 1935. god., koju nismo uzeli u obzir u gornjoj tablici, je konzum u ovoj godini opet nazadovao na uobičajenu visinu.

Ali gornja nas tablica uči, da se je struktura uvoza posve promijenila. Dok u godini 1925. od ukupnog uvoza u količini od 30.2 milijuna kg otpada

na sirovi pamuk 5.9 mil. kg ili 19%
na predivo 7.7 mil. kg ili 26%
na gotovu robu 16.6 mil. kg ili 55%

dolazilo je u godini 1934. od ukupnog uvoza od 34.6 milijuna kg

na sirovi pamuk 15.5 mil. kg ili 45%
na predivo 15.4 mil. kg ili 44%
na gotovu robu 3.7 mil. kg ili 11%

Ovo nam uporedjenje pruža jasnu sliku o razvitku industrije prerade kod nas. Broj vretena porastao je u razdoblju od deset godina od cirka 100.000 na 150.000, a da ne može zadovoljiti domaću potrebu. Broj razboja porastao je u posljednjem deceniju od 6000 na 14.000; najveći razvoj industrije tkanja zabilježen je u Hrvatskoj. Tkaonice mogu zadovoljiti cijelu našu potrebu, osim u nekim specijalnim proizvodima, u kojima potreba nije tako velika, da bi njihova proizvodnja kod nas bila rentabilna. I pogoni za usavršavanje robe, kao bjelionice, bojadisaonice i mercerizaže pokrivaju cijelu našu potrebu.

Od kolike je to važnosti za našu bilancu plaćanja i za našu valutu, vidi se iz toga, što smo za uvezenu ukupnu pamučnu robu (sirovi pamuk, predivo, gotovu robu) plaćali inostranstvu

god. 1925. za uvezenih 30.2 mil. kg 2100 milijuna dinara
god. 1934. za uvezenih 34.6 mil. kg 800 milijuna dinara.

Postoji dakle razlika od 1300 mil. dinara godišnje, kojom svotom pamučna industrija pridonaša zaposlenju domaćih radnika i stabilizaciji naše valute.

-U-

INDUSTRIJA LANA

Ozimi lan gaji se u Sloveniji i Slavoniji već od vajkada. U Slavoniji do pred koju godinu lih za domaću potrebu, jer naše seljanke obavljaju cijeli proces izrade same, te stoga lan, a donekle i kudelja, imadu znatnu ulogu i u narodnoj nošnji.

U Sloveniji se lan gaji i za industrijsku uporabu te se već dugo izvaža i na strana tržišta, gdje je poznat pod imenom „bavarski lan", valjda stoga što radi srodne klime imade slična svojstva kao i druge alpinske i podalpinske vrsti lana.

U godini 1901. osnovao je proizvodjač i preradjivač lana Ivan Fiedler iz Teplica nad Metuji — Wekelsdorf — u Osijeku tvornicu za preradbu lana, pošto je prethodno bio osigurao za ovu tvornicu nužnu sirovinu time, što je obvezao nekolicinu veleposjednika da siju na većim površinama lan, ali nije gajio već aklimatiziranu vrst ozimnog lana, nego je uvozio sjeme proljetnog ili jarog lana iz Litve t. zv. pernavskog lana.

Ova do onda u našim krajevima nepoznata vrsta lana je za industrijske svrhe bolje uporabiva, jer da finije vlakno koje se može bolje i znatno tanje ispresti, nego vlakno domaćeg ozimnog lana, ali je, kao i svi proljetni usjevi u našim krajevima, izvrgnuto većim opasnostima nego jesenski ili ozimi usjevi, te je stoga nesigurniji i za poljoprivredu manje privlačiv nego ozimi lan.

Ova nesigurnost i okolnost da lan dvije godine izastopce nije dobro rodio, bili su uzrokom, da je sa puno ambicije i lijepim uspjehom započeti rad od gajenja proljetnog lana, napušten od prvih proizvodjača, uslijed čega je Fiedler bio prisiljen, da osječku tvornicu pretvori u tkaonu, čime je privremeno bila obustavljena proizvodnja lana za industrijske svrhe.

Ali Fiedler, koji je kao iskusan stručnjak vidio kako su podesni naši krajevi za kulturu lana, nije klonuo te je nakon kratkog vremena osnovao opet jednu tvornicu za preradbu lana i to u Vladislavcima kraj Čepina, koja još i sada postoji i kao, za sada jedina u državi, preradjuje znatne količine lana, ali mora, da bi bar donekle iskoristila svoj kapacitet da preradjuje i kudelju, pošto se još ni sada ne gaji dovoljno lana u nas, a da bi ma i mala tvornica za preradbu istoga mogla da nadje dovoljno sirovine.

Kako iz navedenih razloga i sada postoji kod producenata averzija protiv proljetnog lana, to se je prije nekoliko godina prešlo na proizvodnju ozimnog lana u većem opsegu što je urodilo najboljim uspjehom, jer se je industrija prilagodila postojećim prilikama, a poljoprivreda je u ozimnom lanu našla jednu vrlo zahvalnu i nadasve rentabilnu biljku. Pokazalo se je, da je ozimni lan za našu poljoprivredu, koli za seljačku toli i za onu većeg opsega, prava blagodat, jer ne samo da dobro uspijeva te može da daje, kao godine 1935., upravo rekordne prihode, nego se je pokazao i kao najbolji predusjev za pšenicu, jer imade tu veliku prednost pred drugim biljkama, da već koncem lipnja, pošto se čupa, ostavlja bez ikakva traga njivu.

Ozimni lan je stoga vrlo rentabilan, jer daje poprečno do 600 kg dobrog sjemena po jutru. Daje pljevu koja je dobra stočna hrana, jer je masna.

Samo sjeme i pljeva vrijedi od prilike onoliko koliko prihod pšenice sa isto velike površine, ali osim toga daje lan još ono zašto se poglavito gaji t. j. stabljiku koja predstavlja opet vrijednost ravnu onoj sjemena i pljeve, dakle nosi jošjednom onoliko koliko pšenica u najboljim prilikama pri najboljoj žetvi i kraj dobre cijene, što je rijetko slučaj kod pšenice.

Lan je prema rečenom biljka koja je ne samo vrlo rentabilna, nego je sposobna da našu proizvodnju stavi na sasvim novu bazu i da dovede u sklad interese poljoprivrede i industrije, koji su u ovoj grani proizvodnje i opće privrede posve identični.

Od lana ima veliku korist poljoprivreda, tekstilna industrija koja preradjuje stabljiku i uljna industrija koja u velike preradjuje sjeme. Pljeva služi znatno marvogojstvu i mljekarstvu, a oko proizvodnje i preradbe lana zaposleno je mnogo radništva, lan je dakle jedna spona izmedju svih grana naše proizvodnje, jedna blagotvorna biljka za svakoga i za sve.

Ako još navedemo, da većom proizvodnjom lana smanjujemo uvoz lanenog sjemena iz stranih država, da time smanjujemo uvoz potrebne nam lanene predje i da možemo kraj iole veće proizvodnje lana dapače izvoziti znatne količine vijanog lana, što je ove godine, koja je bila rekordna za prihod lana, zaista slučaj onda možemo još i to da konstatiramo, da kultura lana u velikoj mjeri upliviše vrlo povoljno — na naš devizni promet i naš trgovinski i platežni bilans.

Dr. ĐURO RAČIĆ

NAŠE NARODNO GOSPODARSTVO

UVODNE NAPOMENE

Posmatrajući gospodarstvo kao zbir rada, kojim se stvaraju, pribavljaju i čuvaju dobra za održavanje i poboljšavanje života, nalazimo da je napredak pojedinaca u pojedinom narodu ovisan od brojnih faktora uspjeha njegovoga gospodarstva. Takvi faktori uspjeha u gospodarstvu jednoga naroda jesu: Teritorijalna i geopolitička podloga, historijski razvoj naroda i njegova sposobnost organizacije i dovoljne jake političke formacije, njegova razvijenost, veličina, dioba rada, nadarenost, izdržljivost itd. To su faktori, koji uvjetuju napredak i pojedinaca i pojedinih naroda u međusobnoj ovisnosti. Stoji li prosjek pojedinaca u narodu loše, stoji i cio narod loše — stoji li pak narod prosječno loše, stoje i pojedinci loše.

Posmatrajući s toga gledišta razvoj našega narodnoga gospodarstva, kao presudnog faktora za napredak našeg narodnog života i na drugim kulturnim područjima, možemo doći do spoznaje, da naš narod nije živio i da ne živi u najsretnijim prilikama: Brojčano razmjerno slab on se smjestio na području, kroz koje su se potiskivali snažni strani utjecaji, pa makar priroda u njem i nije bila toliko sklona za gospodarski napredak, kao na pr. u razvijenim industrijskim zemljama Evrope. Velik dio historije našega naroda ispunjen je stalnim borbama za obranu vlastite zemlje, slobode i samostalnosti. Zemlja nije bila i nije tako bogata i podesno smještena da bi mogla odvratiti velik broj narodnih jedinica od prelaženja na strana područja rada, ali s druge strane i nije bila i nije opet toliko siromašna i nepodesno smještena, da bi mogla od sebe odvratiti širenje i nadiranje stranog i silnijeg interesa i utjecaja. Na taj način naše vlastito narodno gospodarstvo, pa po tome i kulturno izgradjivanje, ometano je tokom vijekova s bezbroj silnijih nepovoljnih faktora. To treba prvenstveno imati u vidu pri posmatranju i prosudjivanju našega narodno-gospodarskoga razvoja.

POLJODJELSTVO KAO OSNOV NARODNOGA GOSPODARSTVA

Poznato je, da je osnov svakoga gospodarstva poljodjelstvo, jer se pomoću njega pribavljaju dobra, bez kojih se ljudski život uopće ne bi mogao održavati. O stanju poljodjelstva ovisi medjutim i razvoj drugih grana narodnoga gospodarstva, kao na pr. obrta, trgovine i industrije, pa konačno i novčarstva. Neovisno od domaćega poljodjelstva može da se razvija pomorstvo, u koliko nalazi naplatu za svoje usluge iz stranoga poljodjelstva. Poljodjelstvo je, medjutim, u svakom slučaju osnovni uslov samostalnoga napretka. Čim je ono u jednom narodu razvijenije, čim iziskuje manje ljudskih snaga za prehranu cijeloga domaćega pučanstva, tim se veći dio istoga može posvetiti i drugim granama narodnoga gospodarstva te umjetničkom, kulturnom i tehničkom radu, iz čega onda nastaje jedna mnogostrana plodonosna cjelina, u kojoj jedna grana drugoj tim više koristi, čim je razvijenija i naprednija, a odatle opet imadu koristi pojedinci naroda, čitav narod i njegova politička organizacija.

Prema jednoj paraboli nacija je kao i stablo, kojemu je korijenje — poljodjelstvo, grane — obrt i industrija, lišće — trgovina, a cvijeće i plodovi — umjetnost i kultura. Time je veoma lijepo prikazana medjusobna ovisnost pojedinih grana narodnoga gospodarstva te kulture i umjetnosti.

Da se medjutim naše poljodjelstvo nije moglo tako povoljno razvijati, kao na pr. poljodjelstvo u Danskoj, Njemačkoj ili Češkoj, tome nije kriv samo nesretan historijsko-politički razvoj, nego takodjer i uzdržavanje specifično jugoslavenskog sistema narodnoga zemljišnoga posjeda.

Dok se u drugim zemljama primitivna zajednica zemljišnoga posjeda razvijala u individualističku gospodarstva, ograničavana dijelom od štetnoga daljega cijepanja podesnim uredbama i običajima, dotle se u našem narodu uzdržavala zajednica zemljišnog posjeda po kućnoj zadruzi, koja medjutim nije bila u stanju da sačuva naše zemljišne posjede od prekomjernog cijepanja. Velik dio našega naroda imade tako danas sitne posjede, koji jedva da su u stanju njihove posjednike i da prehranjuju, a kamo li da odbacuju i potreban prinos za izdašnija javna podavanja, za naplaćivanje različitih kulturnih i tehničkih potrepština, bez kojih ovakvo gospodarstvo mora još više da zaostaje.

Naše narodno poljodjelstvo imalo je medjutim još više da trpi od ovih posljedica: Dok je tip individualističkog vlasništva zemljišnoga posjeda priključen u sistem prometnoga gospodarstva pa se tako mogao da uzdržava samo po valjanom vodjenju i upotrebljavanju sve to novijih tekovina tehnike i gospodarstva uopće, što je dovodilo do usavršavanja poljodjelstva u cjelini pa prema tome i do stvaranja mogućnosti, da se sve veći dio pučanstva posvećuje drugim granama gospodarstva te kulturnom, umjetničkom i tehničkom radu, dakle da stvara sve bolje uslove i prilike za dalji napredak poljodjelstva i cijeloga naroda — dotle je sistem kućne zadruge velik dio naroda vezao uz zemlju, pa makar je već prošlo doba kmetstva, i to jednostavno iz straha pojedinaca da će napuštanjem nedjeljivog i neotudjivog zadružnog posjeda izgubiti i svoje pravo u kolektivnom uživanju odnosnoga posjeda. A kako je ovako kolektivno uživanje veoma često dovodilo do mnogobrojnih medjusobnih svadja i razračunavanja, što je ovdje još više slabilo onaj nagon skrbi i poduzetnosti, koji dolazi do izražaja kod individualističkoga vlasništva, nije bilo ovdje niti dovoljno racionalnog iskorištavanja zemlje pa prema tome niti dovoljnog napretka cjelokupnoga narodnoga gospodarstva (na nesreću Slavena slične je posljedice imala i ruska narodno-zemljišna ustanova zv. »mir«). Kako zakon nije dopuštao slobodno dijeljenje zadružnoga posjeda, to si je sam narod onda nastojao da pomaže potajnim diobama, pa makar su ga one i činile nelegalnim vlasnicima, nesposobnim da uživaju povoljan kredit. Tako je i pored zadruge nastajalo dalje cijepanje našega zemljišnoga posjeda, koje je još više slabilo mogućnosti racionalne poljodjelske proizvodnje. Na taj način naše poljodjelstvo i nije moglo toliko da napreduje, da bi s uspjehom izdržavalo jače razvijanje drugih grana narodnoga gospodarstva, tehnike i kulture barem u tolikoj mjeri, da ne bi nastajalo proletariziranje, iseljivanje i sl. Kućna zadruga, istina, proizvodila je sama skoro sve, što je trebalo za život njenih članova, ali tim samim ona nije trebala toliko proizvoda obrta i industrije i posredovanja trgovine, nije trebala toliko da se trudi da ih dobije, nije bila primorana da ih naplaćuje svojim proizvodima pa tako i nije imala snažnijega podstreka za podizanje i usavršavanje svoje proizvodnje. Uslijed toga se ni naš obrt ni naša trgovina ni industrija nije mogla toliko da razvija, kao što je to slučaj u zemljama s individualističkim zemljišnim posjedom. I teško je reći, kakve bi bile današnje naše prilike, da se nužno nije razvijala javna vlast, koja je trebala sve veći broj službenika i za njihovo uzdržavanje tražila sve veća podavanja, da se tako nisu počeli razvijati i gradovi, iz kojih su spram ovakvoga sistema i rada dolazila protivna strujanja, sve to jača po diobi rada, specijalizaciji, individualističkim naporima itd. Ovakva strujanja, stojeći i pod znatnim uplivom stranih uzora i sistema, prodirala su širom naše zemlje i rastvarala tradicionalne jedinice, uvodila ih u sistem prometnoga gospodarstva. Tako onda počinje kod nas i razvoj obrta, trgovine i industrije i novčarstva, negdje ranije, negdje kasnije. U gradovima ili većim mjestima javlja se naš obrt i trgovina doduše još i znatno ranije, ali pravoga razvoja nije bilo sve do samoga razvoja prometnoga gospodarstva u vezi sa usavršavanjem javne sigurnosti, saobraćajnih sredstava, novčarstva itd. U tom razvoju imade veoma značajnu ulogu naše novčarstvo. Skoro bi se moglo reći da je novčarstvo kod nas razvijalo trgovinu, obrt i industriju više, nego li da je bilo obrnuto. Radi toga treba pri posmatranju razvoja našega narodnoga gospodarstva naročitu pažnju posvetiti značaju i ulozi našega novčarstva.

OBRT I TRGOVINA

Naš obrt počeše razvijati zanatlije, naseljeni pored zidina feudalnih gospodara te postepeno organizovani u cehove, koji se održavahu uspješno sve do zamaha industrijalizacije i liberalne ekonomske politike početkom 19. vijeka. Pod uplivom liberalizma donesen je onda i obrtni zakon od god. 1872., koji je svojom naklonošću k obrtnoj slobodi dotadanju našu cehovsku organizaciju iz temelja potresao i pretvorio ju u staleški obrtnički pokret, došlom konačno do potpunog izražaja u osnivanju »Saveza hrvatskih obrtnika« god. 1908. »Savez trgovaca u Hrvatskoj i Slavoniji« osnovan je medjutim god. 1906., dok je zagrebačka Trgovačko-obrtnička Komora na osnovu austrijskog zakona od god. 1850. počela svojim radom već god. 1852. Čednost razmjera na ovom polju pokazuje nam medjutim statistika. M. Zoričić u svojem djelu »Žiteljstvo Kraljevine Hrvatske i Slavonije« od god. 1896. navodi, da je u Hrvatskoj i Slavoniji god. 1880. bilo zaposleno od ukupnog pučanstva 1.94% intelektualnom privredom, 84.64% prvotnom produkcijom, 8.39% obrtom, industrijom i rudarstvom, 1.37% trgovinom i vjeresijom, 0.98% prometom, 0.57% kao nadničari, 0.81% u vojsci, 0.80% kao posebnici i umirovljenici te 0.50% ostalo. Isti autor dalje veli: »Izmedju svih obrta, što su popisom g. 1890. popisani u Hrvatskoj, obrt je krčmarski najjači brojem privrednika. Sam je zabavljao 7660 osoba, pa ako se tome broju još pribroji 3024 osobe u obrtu gostioničarskom i 257 osoba u obrtu kavanarskom, to ova tri obrta sa svojih 10.941 privrednika čine gotovo jednu desetinu (nešto preko 9%) svih privrjednika, popisanih u industrijalnih zanimanjih«.

Prema podacima uzorno uredjenog Statističkog Godišnjaka Kraljevine Hrvatske i Slavonije za god. 1905. pripadalo je od cca 2 i po miliona žitelja skoro dva miliona prvotnoj proizvodnji (uglavnom poljodjelstvu) t. j. cca 86.4%, obrtu i industriji nešto preko 200.000 t. j. cca 8.6%, javnoj službi i slobodnim zvanjima skoro 50.000 t. j. cca 2%, trgovini i vjeresiji oko 35.000 ili 1.5%, prometu oko 33.000 ili 1.4% te rudarstvu i talioništvu tek oko 2 i po hiljade ili 0.1%. U Spomenspisu Saveza hrvatskih obrtnika od god. 1933. navodi se, da je na području zagrebačke komore g. 1904. bilo kovača i potkivača 1601, bravara 243, limara 85, nožara i brusača 41, kotlara 21, zlatara i srebrenara 15, orudjara 5, pojasara i vajara po 4, čavlara, karikara, turpijara i zvonoljevača po 2, 1 kladivo bakra, 325 lončara, 85 opekara, 35 klesara, 44 staklara, 25 vapnara, 24 izradjivača crijepa, 21 pećara, 10 kipara, 813 stolara, 551 kolara, 173 bačvara, 48 tokara, 31 košarača, 15 kefara, 10 češljara, 9 pilana, 1526 postolara, 660 opančara, 471 čizmara, 107 kožara, 81 remenara, 60 sedlara, 10 crijevara, 54 užara, 44 tapetara, 12 gumbara, 895 krojača, 130 klobučara, 106 krojačica, 56 krznara, 47 kitničara, 17 kišobranara, 9 čohača, 4 rukavičara, 2 poplunara, 46 knjigoveža, 2 kartonažera, 1148 mesara, slaninara i kobasičara, 1036 mlinara, 437 pekara, 71 medičara, 33 slastičara, 5 elektrotehničara, 263 zidara, 111 tesara, 68 dimnjačara, 55 soboslikara, 38 gradjevnih poduzeća, 32 graditelja, 19 pokrivača krovova, 4 zdenčara, 44 tiskara, 23 fotografa, 243 brijača, 2 češljaonice gospodja, 9 pogrebnih zavoda.

Stanje našeg obrta bilo je u to doba medjutim veoma teško. Zatečen snažnim prodiranjem industrijalizacije, po svojem prelazu iz sredovječne cehovske organizacije, naš domaći, kapitalom slabi i stručnom organizacijom zaostali obrt dolazi tih godina u vrlo težak položaj, što svjedoči činjenica da se 1907.-8. god. iz same Hrvatske u Ameriku preselilo oko 600 samostalnih obrtnika. U izvještaju zagrebačke Komore za god. 1905. veli se, da je »iseljivanje jedno od najvećih zala, koje od desetak godina našu zemlju muči, te nimalo ne jenjava, dapače raste... U zadnjih sedam godina iselilo se u Ameriku iz Hrvatske i Slavonije ukupno 148.395 duša«. Ustanovljuje se da to iseljivanje nije prelaznog značaja, kao ranije, nego je počelo postajati definitivnim. Industrijalizacija sve više guši naš obrt, naročito u odjevnim i obuvnim granama, i tako već početkom ovoga vijeka počinje borba u kojoj naši obrtnici stalno prizivaju vlast da ih podesnim mjerama zaštiti od širenja industrijskoga rada na štetu njihove samostalne obrtničke egzistencije. Obrtnički stalež poziva se na svoju važnost u narodnom životu, organizira se, usavršuje i nastoji da mu brojčana snaga dodje do izražaja i u političkom uplivu, ali protiv njegovih težnja vojuje i nadalje jak faktor kao što je to stalno usavršavanje industrijske proizvodnje pa je konačno potrošačka publika ona koja odlučuje, što je i u koliko za nju bolje sad od industrijskih, sad od obrtničkih proizvoda. Vlasti ne mogu zanemariti i pustiti s vida ni interese potrošača, koji su brojčano i politički još jači od obrtnika i zato se njihove težnje tako teško ispunjavaju i zato su oni prisiljeni da se u smjerovima svoje proizvodnje prilagode onome, što prevladava pod uplivom snažnijih faktora, a naročito pod uplivom interesa samih potrošača. U tom smjeru razvija se i dalje naš obrt negdje se usavršujući, negdje zaostajući ili prelazeći konačno u službu industrijske proizvodnje, koja i onako često iz samog obrta povlači svoje snage. Mora se medjutim i priznati, da je ova borba do-

nijela i stanovite koristi obrtničkom staležu, jer ga je prinukala na usavršavanje, na jačanje njegove organizacije, koja dalje radi na jačanju njegove svijesti i njegovog ugleda. Koliko se naš obrt tako razvio, to najbolje svjedoči Spomenspis Saveza hrvatskih obrtnika od god. 1933. sa svojih 720 stranica i brojnim slikama istaknutih obrtnika, obrtničkih organizacija, ogranaka itd. U tom Savezu okupljeno je preko 6000 obrtnika, koji imadu i svoje posebne sekcije i zajednice po strukama, a i svoja stručna glasila i izdanja, odbore, tečajeve, priredbe itd. „Obrtnički Vjesnik" izilazi od god. 1909. i zastupa stalno i sve do danas interese naših obrtnika, kojih je god. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji (prema posljednjoj statistici) bilo oko 41.000 i to 28.870 bez pomoćne sile, 8900 s 1—3 pomoćne sile, 2900 s 4—20 pomoćnika i oko 100 obrtnika s preko 20 pomoćnika. Naš obrt je u to doba zaposlivao oko 31.000 radnika, a industrija oko 29.000. Organizirani rad naših obrtnika, nakon dugogodišnje borbe, konačno je doveo i do uspjeha po donošenju Zakona o radnjama god. 1931. kao i po osnivanju njihove posebne Zanatske komore u Zagrebu, dok je njihova „Zanatska banka" sa sjedištem u Beogradu i značajnim povlasticama počela svojim radom god. 1927. takodjer i u Zagrebu, gdje je otvorena njena glavna podružnica, dok je podružnica u Ljubljani i Sarajevu otvorena godine 1931. Time su konačno riješena glavna pitanja naših obrtnika na osnovu traženja njihovih organizacija pa će budućnost pokazati, kakve će plodove ta riješenja donijeti u njihovu korist i za dalji napredak našega obrta.

Sve one poteškoće, koje se pojavljuju pri historijskom posmatranju prilika našeg obrta uslijed nedostataka pouzdanijih statističkih podataka kao i uslijed labavih granica izmedju obrta, industrije i trgovine, sve te poteškoće dolaze do izražaja i kod razmatranja prilika potonje grane našega narodnoga gospodarstva. Sudeći po spomenutim podacima možemo doći do uvjerenja da su razmjeri naše trgovine koncem prošloga vijeka bili veoma čednog značaja, u cjelini jedva toliki, koliki su samo u kojem velikom evropskom gradu, a da ni ne govorimo o industrijskim i trgovačkim zemljama Evrope, gdje sama trgovina upošljuje milijune žitelja i daje im priliku bogate zarade. Naša trgovina većeg stila odvijala se i odvija u poslovima s inozemstvom i to naročito u pogledu drveta, stoke, žitarica i sl. t. j. onih proizvoda, kojima se bavi skoro 90% našega pučanstva za zamjenu s industrijskim, kulturnim i umjetničkim proizvodima inozemstva. Trgovinom zaposleni dio našega pučanstva bavi se međutim uglavnom unutarnjom trgovinom. Ovdje prevladavaju lokalni trgovci s kojom pomoćnom silom. U Spomenspisu zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore, povodom proslave 75-godišnjice njenog rada (od 1852.—1927. godine), veli se za prilike naše trgovine početkom ovoga vijeka slijedeće: „Trgovina naša uglavnom vegetira na čitavom protegu ovog razdoblja. Opća bolećivost prilika odrazuje se i u njenom životu i razvoju. Uglavnom je naša trgovina za čitavog ovog razdoblja stegnuta na ovozemne granice i na pokriće mjesnih potreba. Te pak potrebe stoje u izravnoj zavisnosti od opće privredne konjunkture, koju u pretežitom dijelu čine kod nas uslovi i uspjesi agrarne produkcije. S agrarnom produkcijom zemlje vezan je usko ne samo platni kapacitet našeg najširog, seljačkog konzuma, nego je od agrarne produkcije u svom najjačem dijelu zavisna i naša izvozna trgovina ovog razdoblja, kojoj daje najveći kontingent izvoznih artikala baš poljoprivredna produkcija: žitarice, rogato blago, svinje, perad, jaja i vino. Podbacivanje proizvodnje na ovom području zadaje najosjetljiviji udarac našoj trgovini".

Naša trgovina počinje se jače razvijati tek nakon rata u vezi s osamostalenjem i velikim potrebama susjednih zemalja za našim prvenstvenim proizvodima pa zatim i u vezi s pojačanim razvojem industrije kod nas i s proširenjem njenog potrošnog područja. U tom pogledu može se naročiti napredak zabilježiti na području grada Zagreba, koji u Jugoslaviji postaje prvenstveno trgovačko i prometno središte, gdje se koncentrira veletrgovina da odavle zadovoljava potrebama pokrajinske trgovine. Trgovački stalež, organiziran već godine 1906. u Savez trgovaca u Hrvatskoj i Slavoniji, nastoji takodjer da se stručno izgradi, izdaje svoj „Vjesnik" i Zakonom o radnjama od god. 1931. dobiva čvrst osnov za svoju stručnu organizaciju. Na tom osnovu organizirana su prinudna udruženja trgovaca na području pojedinih komora i ta udruženja, podijeljena u različite stručne sekcije, zastupaju interese trgovaca, kojih sada na području Hrvatske i Slavonije imade 16—17 hiljada, u Dalmaciji oko 9.000, u Bosni i Hercegovini oko 21.000, a u cijeloj Jugoslaviji skoro 100.000. Uslijed labilnog pojma velikog broja odnosnih trgovaca imadu medjutim i ti podaci veoma labilan značaj.

INDUSTRIJA

O razmjerima i značaju naše industrije u prvo njeno doba daju najbolju predodžbu odgovarajući statistički podaci. M. Zoričić (op. cit.) navodi da je god. 1890. u Hrvatskoj i Slavoniji bilo 42 podhvata za izradbu šumske gradje s 3.987 pomoćnika, 12 podhvata za paropile s 1.485 pomoćnika, 5 tvornica tanina sa 666 pomoćnika, 1 tvornica duhana sa 472 pomoćnika, 1 tvornica papira sa 467 pomoćnika, 1 tvornica kože s 365 pomoćnika, 9 gradjevnih podhvata s 287 pomoćnika, 5 tvornica stakla s 264 pomoćnika, 6 tiskarna s 258 pomoćnika, 1 tvornica pokućstva od savijenog drveta s 226 pomoćnika, 2 tvornice cementa s 214 pomoćnika, 5 parnih i umjetnih mlinova sa 197 pomoćnika, 1 predionica pamuka sa 155 pomoćnika, 1 tvornica obuće sa 138 pomoćnika, 1 tvornica žigica sa 108 pomoćnika, 1 tvornica drvnih rukotvorina sa 77 pomoćnika, 3 tvornice opeka sa 72 pomoćnika, 1 tvornica kefa i metala sa 54 pomoćnika, 1 tesarski podhvat sa 49 pomoćnika, 1 tvornica parketa s 45 pomoćnika, 1 plinara s 41 pomoćnikom, 1 tvornica šeste i pjenice s 41 pomoćnikom, 1 ribarski pothvat s 37 pomoćnika, 1 zidarski podhvat s 34 pomoćnika, 1 tvornica palica s 33 pomoćnika, 1 krojački podhvat s 31 pomoćnikom, 1 tvornica kundaka s 23 pomoćnika, 1 tvornica tjestenine s 21 pomoćnikom, 1 klesarski podhvat s 22 pomoćnika i podhvat za slikanje soba s 23 pomoćnika. M. Zoričić pri tom primjećuje, da na samu industriju drva otpada 54% sviju podhvata i 60% svega pomoćnog osoblja.

Doista, u našoj industriji imade drvo najvažniju ulogu. U prvo doba iskorištavano je naše drvo naročito ondje, gdje su prilike prevoza bile povoljne. Tako su Mlečići za izgradnju svojih ponosnih Mletaka uzimali poglavito naše drvo u blizini mora i posljedice njihovih iskorištavanja odrazuju se danas na tužnim goletima naše morske obale. Onda su i feudalni gospodari kod nas počeli iskorištavati naše šume malo dalje, naročito u Gorskom Kotaru i Sloveniji. Ovdje se već u 17. stoljeću izgradjuju prve naše pilane, koje dolaze sve više do izražaja, naročito po izgradnji željeznica. Bogatstvo slavonskih i krajiških šuma počinje se življe iskorištavati tek od druge polovine prošloga vijeka t. j. poslije segregacije od god. 1860. Čuvena slavonska hrastovina služi od tog doba izgradjivanju naših pa i stranih željeznica, postaje vrelom bogatog iskorištavanja i njen se glas širi po svijetu. Izvoz drveta kreće dijelom preko Osijeka (u Austriju i Njemačku), a dijelom preko Siska na Trst i Rijeku i odavle dalje u druge zemlje. Pod konac prošloga vijeka šumska industrija u Slavoniji razvija se naglo. Podižu se pilane i različita šumska poduzeća sa ciljem da što bolje iskoriste naše slavonske šume i u prvome redu njihovu glasovitu već hrastovinu. Francusko „Société d'importation de chêne" posjeklo je tako do godine 1910. u našim slavonskim šumama oko 1 milijun hrastovih stabala i preradilo ih u svojim pilanama u Daruvaru, Siraču, Slatini, Vrbanji, Vukovju, Toplicama, Gorjanu, Barču i Normancima. Istodobno se diže i poznato Guttmannovo šumsko poduzeće sa svojom pilanom u Belišću (sagradjenoj 1884.), pa onda tvornicom tanina, bačava, parketa, destilacije drva itd. God. 1895. osnivaju madjarsko-francuski poduzetnici „Našičku tvornicu tanina i paropila", koja počinje iskorištavati hrastove šume grofa Pejačevića iz Našica, podizati pilane i tvornice šireći svoju djelatnost i izvan granica naše države, dok nije konačno postala jedno veliko internacionalno šumsko poduzeće, interesirano i u drugim našim šumskim poduzećima, kao na pr. „Krndiji", „Podravini", „Kutjevu" itd. Glavni pogon s prevoznim sredstvima ovog velikog poduzeća nalazi se kod nas u Gjurgjenovcu. God. 1904. osnovana je „Slavonija d. d." s velikim tvorničkim uredjajima u Brodu n/S., kojo je onda god. 1910. priključena i velika tvornica pokućstva „Bothe i Ehrmann", a uz sudjelovanje i financiranje I. Hrv. štedionice. Sa svojom pilanom u Turopolju radi šumska industrija F. Deutscha, osnovana god. 1860., a sa svojim pilanama u Pakracu i Brodu n/S. „Slaveks d. d.", dok Drachovo šumsko poduzeće radi u Capragu od god. 1914. po prekupu Lamarche-Mercierove pilane. Velik upliv na rad naše šumske industrije imade veliko državno šumsko poduzeće „Šipad" (Dobrljin-Drvar), koje je god. 1893. osnovao u Bosni bavarski industrijalac Steinbeis, a i „Krivaja" iz Zavidovića u Bosni. U našoj šumskoj industriji imade, osim toga, veći broj manjih poduzeća, koja trpe naročito uslijed nestašice dovoljnih pogonskih sredstava, velike konkurencije, krize itd. Uz tu industriju naslanja se cio niz drugih, manjih industrija, kao na pr. industrija pokućtva, bačava, furnira, parketa, štapova, sanduka itd. Naša šumska industrija imade i svoj stručni savez, koji zastupa njene naročite interese, u današnje doba veoma teško ugrožene.

Ostala naša industrija nije se tako rano i uspješno razvijala kao šumska industrija. Razloge tomu treba tražiti u historijskim i geopolitičkim prilikama. U našoj zemlji nije bilo dovoljno bogate podloge za razvoj ostale industrije, a nije bilo dovoljno ni kulturnog ni tehničkog napretka, koji bi nam omogućio da razvijamo samostalno svoju industriju. U sklopu bivše monarhije mogla se takva industrija uspješno da razvije u drugim zemljama, naročito u Austriji i Češkoj, a tome razvoju je konvenirala i tadanja državna politika ostavljajući našoj zemlji da svoje potrebe za industrijskim proizvodima namiruje dovažanjem iz tih zemalja u zamjenu za svoje prvotne proizvode. Uspješniji napredak pokazuje tek industrija za prvu preradu tih proizvoda (na pr. mlinska industrija, industrija kože, alkohola i mesa), ali viša industrija pokazuje slab napredak. „Da bi se što uspješnije mogli braniti hrvatski industrijalci protiv maćuhinskog postupka tadanje središnje vlade, udružili su se oni već god. 1903. u Zemaljski savez hrvatsko-slavonskih industrijalaca", veli se u Spomenspisu zagrebačke komore.

Raspadom Austro-Ugarske nastaje za našu industriju novo doba. Nove zemlje, nastale na razvalinama bivše monarhije, vodio je duh stvaranja neovisnosti i samostalnosti u svakom pogledu. Stare se veze potrgaše i jedan dio naše proizvodnje počne gubiti svoje dotadanje tržište. Na zaštitu domaće proizvodnje s jedne strane odgovaralo se zaštitom s druge strane i tako se i kod nas počela življe razvijati industrija. Pri tom je, naravski, imao da strada jedan dio naše dotadanje proizvodnje, koju su zaštićene zemlje s druge strane mogle uspješnije da razvijaju, nego li mi našu industriju i to s jednostavnoga razloga, što ta proizvodnja ne traži toliko kapitala, znanja i tehničkih sredstava kao industrija. Takav razvoj došao je onda do izražaja u sjećanjima na ona „stara, lijepa vremena", kad su cijene bile povoljnije. No pored svih tih poteškoća naša se industrija ipak počela življe i svestranije razvijati. Tome je mnogo doprineo strani kapital, koji je nalazio profit iza zaštićenih granica i preseljavajući jedan dio svojih pogonskih sredstava sa starijih mjesta. Na taj način pomognuto je kod nas naročito razvoju tekstilne industrije, koja sada uspješno radi sa svojim tvornicama u Zagrebu, Karlovcu, Varaždinu, Dugoj Resi, Oroslavlju te cijelim nizom manjih tvornica za izradbu pletenina, konfekcije i rublja, čarapa, trakova, vrpca itd. Nove prilike pomogle su i razvoju naše industrije alkohola, šeste i pjenice (u Zagrebu, Sisku, Savskom Marofu itd.), kemijsko-farmaceutske industrije („Jugopharmacia", „Rave", „Isis", „Kemika", „Kaštel", „Veterinaria" u Zagrebu itd.), industrije sapuna i svijeća („Schicht", „Iskra" u Zagrebu), industrije boja i lakova („Cromos", „Moster" u Zagrebu itd.), rafinerije mineralnih ulja („Anglo-jugosl. petrolejsko d. d." u Capragu, „Danica" u Bos. Brodu), industrija željezarske (Zagreb, Osijek, Bjelovar i Brod n/S., gdje se nalazi i tvornica vagona, mostova i željeznih konstrukcija) te nadalje cijelog niza prislonjenih manjih industrija (lanaca, čavala, okova, žica, limenih proizvoda, utega i vaga itd.). Metalurgijska industrija znatno je jača medjutim u Sloveniji i Bosni. Naša industrija duhana ostala je sa svojim tvornicama u Zagrebu i Senju, a industrija papira (s tvornicom u Sušaku od god. 1827. i Zagrebu od god. 1894) te papirnih izradjevina u stanovitim granama je napredovala. Mlinska industrija, udešena za predratne prilike, za nove prilike imade preveliki kapacitet. Industrija tjestenina medjutim je napredovala (u Zagrebu, Osijeku, Splitu, Sušaku, Bjelovaru, Dubrovniku itd.), a jednako i industrija ulja (u Zagrebu, Karlovcu, Koprivnici itd.). Poratni prekokret djelovao je tako, da je u našoj zemlji došla do izražaja hiperprodukcija živežnih namirnica, koja je uzrokovala razmjerno niske cijene života i to poglavito na štetu našega poljodjelstva, ali u korist razvoja prometa stranaca pa po tome i u korist razvoja naše hotelske industrije, naročito na našem Jadranu, gdje su podignute i nove tvornice za različite konzerve ribe. Industrija cementa i bauksita ne napreduje onako, kako bi to trebalo i bilo moguće. Gradjevna industrija u vezi sa poratnim izgradjivanjem bila je u poletu, ali je sada i ona u zastoju.

Općenito govoreći može se reći, da naša industrija uglavnom pokriva potrebe priprostije naravi, dok smo glede finije, bolje i savršenije robe još uvijek upućeni na uvoz iz drugih zemalja, koje su svoju industriju mogle da razvijaju još mnogo decenija prije, i to uz uslove, kakve naša zemlja, nažalost, nema, a ti su: Veličina i bogatstvo domaćega tržišta, rudno bogatstvo, razvijena prevozna sredstva (kanali), jaka industrijska integracija itd. I kao što u takvim zemljama nije teško izdati kakvo veliko djelo, kojeg će kupiti hiljade i hiljade osoba, dok to kod nas nije moguće, jer bi ga kupilo možda nekoliko desetaka, tako je u njima isto tako moguće izradjivati velike i skupocjene strojeve, motore, lokomotive, aparate, instrumente i sl., koje će kupovati hiljade njihovih velikih tvornica, kapitalista, kojih kod nas nema, pa tako možemo samo s velikom količinom naših prvotnih proizvoda da si

tek koji takav primjerak prikupimo, a takva prikupnja sama po sebi ne omogućuje izradbu odnosnih predmeta. To je eto glavni razlog mogućnosti uspješnijega rada strane industrije. A to je ujedno i najnesretnija strana u izgledima naše industrije do njenog potpunijeg razvoja u vidu stanovitog osamostalenja.

U vezi s prednjim treba napose primjetiti da sa rudnim bogatstvom znatno zaostajemo za industrijskim zemljama. Naši ugljenici doduše su brojni, ali mali i uglavnom slabe kvalitete. Nismo bolje sreće, barem dosad, ni u pogledu rudokopa. Ugljenokopna i rudarska industrija razvijenija je i može se jače razviti u drugim krajevima naše države (naročito u Sloveniji i Bosni), ali kako u tom pogledu cjelokupno stojimo, vidi se po tome, što se u čitavoj našoj državi ugljena proizvede godišnje pet puta manje, nego li u ČSR, pedeset puta manje nego li u Engleskoj i Njemačkoj, a čelika tristo puta manje, nego li u Njemačkoj, pa skoro i u Francuskoj! Nedostatke u tom pogledu bilo bi medjutim barem donekle moguće nadoknaditi energičnim-radom na elektrifikaciji zemlje. Pri tom bi glavnu pažnju trebalo posvetiti usavršavanju naše proizvodnje tako da u pogledu kvalitete ne zaostajemo barem s onim, što izradjujemo i može izradjivati. Kao dobar primjer doista može da posluži Danska, ako ne već i Švicarska. Poučan primjer nedostatka naše industrije pruža Bat'ina tvornica obuće u Borovu, koja je mogla tako uspješno da se podigne i razvije kraj sve naše industrije koža i cipela, koje još uvijek dapače uvozimo iz inozemstva, premda to ne bi bilo potrebno, kad bi kod nas bilo onoga, što je češku industriju obuće toliko i tako brzo proširilo i diglo na svjetski glas.

NOVČARSTVO

Naše novčarstvo počelo se razvijati tek oko polovine prošloga vijeka i to pod uplivom štedioničarskoga pokreta u svijetu, koji je išao za tim, da se pored kapitalističkih ustanova stvaraju i dobrotvorne novčane ustanove (t. j. prave štedionice), pomoću kojih će se podizati te korisno i sigurno upotrebljavati štednja siromašnijih slojeva pučanstva tako, da ono po svojem radu i po svojoj štednji bude, u časovima nevolje i na opću korist, osigurano od bijede, čime će se opet jačati njegova volja za rad i štednju, od čega će konačno imati korist cjelokupno društvo, narod i država. Taj je pokret došao ranije do izražaja u austrijskoj polovini bivše monarhije, pa je tako u Beču god. 1819. osnovana „Prva austrijska štedionica", a prema njoj i u Ljubljani već god. 1820. „Ljubljansko hranilnico". Taj se pokret u austrijskoj polovini bivše monarhije počeo još snažnije širiti, kad je godine 1844. izdan čuveni austrijski štedionički regulativ, koji propisuje u zakonskom obliku pravila za osnivanje, uredjenje i nadziranje štedionica sa svrhom, da se kod ovih opće korisnih ustanova „važni javni i privatni interesi po mogućnosti pomognu i od zloporaba čuvaju". Ta su pravila sve do danas sačuvala svoju vrijednost u tolikoj mjeri, da se još i danas traži njihovo proširenje na područje cijele naše države! Na ugarskoj polovini bivše monarhije nije bilo takvih pravila i propisa, pa su se onda ovakve ustanove kod nas počele tek kasnije razvijati i to s uzorom na regulativne štedionice, ali i bez njihovih stega, što im je omogućavalo udaljivanje od prvotnoga i pravoga štedioničkoga zadatka.

Prva naša novčana ustanova osnovana je u Zagrebu god. 1846. kao „Prva hrvatska štedionica". Osnovaše ju naši ilirski preporoditelji, „budući je očevidno, da su štedionice od neizmjerne koristi, i da, ako se one umnažaju, umnažat će se i občinsko blagostanje".

„Prva hrvatska štedionica" bila je kod nas do god. 1868. jedina naša novčana ustanova. To je, bez sumnje, mnogo pomoglo njenom uspješnom i naglom razvijanju. Ona je počela da njeguje prave štedioničke poslove primajući uloške na knjižice i davajući zajmove na ručne zaloge, pa onda i hipotekarne zajmove, kad su se zemljišni odnosi počeli sredjivati. Njeni poslovi razvijali su se vanredno povoljno! Ulošci su stalno rasli, a njeni dobitci počeli su bivati i po tri puta veći od same dioničarske glavnice, što je omogućavalo davanje vanredno visokih dividendi (do 100%!), snažno povećavanje rezervnih fondova i stalno povećavanje dioničarske glavnice. To je moglo da bude dovoljan poticaj, da se osnivaju i druge novčane ustanove kod nas. Tako se onda god. 1868. osniva „Hrvatska eskomptna banka", god. 1872. „Zagrebačka štedionica" i „Hrvatska komercijalna banka", god. 1873. „Opća zagrebačka štedionica i zalagaonica", god. 1892. „Hrv.-slav. zem. hipotekarna banka", god. 1905. „Banka za trgovinu, obrt i industriju", god. 1910. „Zagorska banka i štedionica", god. 1911. „Hrv. sveopća prom. banka", god. 1918. „Hrvatska trgovinska banka", „Slavenska banka", zatim „Zagrebačka banka", „Balkanska banka", „Hrvatska seljačka zadružna banka", „Dobrovoljačka banka", „Centralna eskomptna i mjenjačna banka", „Središnja privredna i zadružna banka", itd.

Frapantno je, da danas više ne postoji niti jedna od tih banaka osim „Prve hrvatske štedionice". A ne postoji više i cio niz bančica u provinciji, koje su ili likvidirale ili fuzionirale ili se pretvorile u podružnice većih banaka, naročito „Prve hrvatske štedionice". Ovakva pojava u jednoj maloj zemlji, kao što je naša, sili na razmišljanje, jer sama po sebi ukazuje na izvjesno nezdravo stanje. Na to je, uostalom, već upozoreno izvještajem zagrebačke trgovačke i obrtničke komore za god. 1904., u kojem se veli: „Novčarstvo razmahalo se veoma intenzivno diljem cijele zemlje, te iskazuje i u ovoj godini nove kreacije. Nu taj pokret izlazi već iz granica normalnih potreba te se apstrahirajuć od vjeresijskih zadruga kraj postojeće trgovačko-poslovne depresije ne smije precjenjivati, pošto ne djeluje u istom razmjeru pobudno na podignuće produktivne snage našeg narodnog gospodarstva". Samo to upozorenje, nažalost, nije bilo dostatno i tako se klice teških slomova uspješno razvijale. U Dalmaciji su se, medjutim, pod uplivom austrijskog zakonodavstva, kao i u Sloveniji, počele osnivati prave štedionice kao komunalne ustanove. Tako je već god. 1908. osnovana općinska štedionica u Benkovcu i Drnišu, god. 1910. u Obrovcu, dok je Gradska štedionica u Splitu osnovana tek god. 1919. a u Dubrovniku tek god. 1927. U Zagrebu radilo se već god. 1896. na osnivanju prave komunalne štedionice, ali ni u ono doba još za to nije bilo dovoljno razumijevanja, pa je tako „Gradska štedionica općine slob. i kr. glavnog grada Zagreba" osnovana tek god. 1914. i to prema uzoru pravih štedionica, ali na osnovu Zakona o grad. općinama od god. 1895. Ova je štedionica doskora služila kao uzor osnivanju gradskih štedionica u drugim našim mjestima, kao na pr. u Osijeku, Sušaku, Karlovcu, Vinkovcima, Subotici, Varaždinu, Bjelovaru itd. Štedionica Savske banovine u Zagrebu nastala je god. 1930. reorganizacijom bivše oblasne štedionice u Zagrebu, osnovane god. 1927., i to na temelju Zakona o banskoj upravi od g. 1929. Na istom temelju osnovana je g. 1931. i Štedionica Primorske banovine u Splitu. Gradska štedionica u Sarajevu ustanovljena je na posebnim osnovima god. 1922. Pokret pravog štedioničarstva počeo se širiti zatim i u Srbiju, pa se tako god. 1929. osniva „Štedionica općine grada Beograda", god. 1933. „Štedionica općine grada Skoplja". U samoj Srbiji medjutim vlada sistem sitnih lokalnih banaka. God. 1922. zabilježene su u Srbiji 262 takve bančice, u Hrvatskoj 165, u Vojvodini 116, u Bosni i Hercegovini 73, u Dalmaciji 13, a u Sloveniji samo 12 (u zemljama sa sredjenim novčarstvom broj banaka je mnogo manji!). I dok je još u godinama stabilizacije kamatna stopa pri slovenskim štedionicama iznosila 8—10%, to je ona kod nas iznosila 16—20%, a u Srbiji još i više. S inflacionom živosti medjutim se osnivanje i proširivanje svakovrsnih banaka i suviše razmahalo. Jedan dio ih je osnovan u prvim godinama poslije rata, kad je postojala izvoznička konjunktura u ogladnjele zemlje, kad se počela forsirati domaća industrija, kad je nastala inflaciona živahnost, nastupilo rastenje cijena nekretninama, ukratko — val optimizma u očekivanju trajnijega „prosperity". Medjutim su se i druge zemlje počele naglo oporavljati i s time je rasla opća proizvodnja, koja je obarala cijene sve niže i tako su ubrzo nestali oni preduslovi, uz koje su davani bezbrojni krediti. Javiše se poteškoće u industriji i naplaćivanju kredita, pa po tome i u redovima naših banaka. Od god. 1925. prestaje da radi „Centralna banka za trgovinu, obrt i industriju", „Slavenska banka", „Središnja privredna i zadružna banka", „Hrvatska sveopća prometna banka", velika „Hrvatska eskomptna banka" fuzionira se s Hrv. slav. zem. hipotekarnom bankom (današnja „Jugoslavenska udružena banka d. d."). „Praštediona" toliko je jaka da s uspjehom izvršuje sama potrebne otpise i ostaje i nadalje na čelu našega novčarstva preuzimajući brojne provincijalne zavode i proširujući mrežu svojih podružnica po cijeloj državi. Za razliku od drugih velebanaka u njoj je sva snaga nastala isključivo po domaćem kapitalu, koji je ona tokom decenija uspješno pribirala razvijajući štednju u našoj zemlji (sama je prikupila 1/6 uložaka iz cijele države!), djelujući povoljno na naše kreditne prilike — i u tom je njena glavna zasluga. Nastadoše medjutim prilike koje potresoše i sa njome nakon toliko decenija uspješnoga rada i razvijanja i pored svih kriza i slomova. Meditacije dolaze znatnim dijelom „post festum".

Koji su razlozi stradavanja našega novčarstva pa po tome i brojnih naših štediša? Teško je na to pitanje ukratko i iscrpno odgovoriti! Može se, medjutim, upozoriti na nekoje velike nedostatke.

Izmedju prvih nedostataka u razvoju našega novčarstva ističe se nedostatak valjanog zakonskog uredjenja, kojim bi se odredili pravilni smjerovi njegovog osnivanja, razvoja i rada, pa konačno i potrebnog nadzora i pomaganja. Uslijed toga nedostatka kod nas je često sam pojam odnosne novčane ustanove iz temelja izopačen (slučaj sa štedionicama!), rad im se razvijao na sve mgouće načine i skoro bez ikakvoga valjanoga stručnoga nadzora. Na taj način postalo je naše novčarstvo mješovitije, nego li mješoviti sistem novčarstva, koji bi mu navodno imao biti uzorom.

Karakterističnо je za naše novčarstvo njegovo veliko angažovanje u našoj trgovini, obrtu, prometu i industriji. Kako su kod njega rasli štedni ulošci, tako se ono skoro u svim tim granama našega narodnoga gospodarstva pojavljivalo ne samo kao financijer, nego dapače i kao osnivač i kao upravljač. Direktor jednog novčanog zavoda dolazi tako u desetak uprava prometnih, trgovačkih i industrijskih poduzeća, kao da se on u sve razumije i sve može u redu da svladava. Sudbina brojnih naših novčanih zavoda povezana je tako sa sudbinom ovakvih poduzeća. Njihovo propadanje značilo je u znatnoj mjeri i propadanje odnosnoga novčanoga zavoda. Općeniti utisak je, da su se pri ovakvim prilikama uspješno mogli održavati samo oni novčani zavodi, koji su za dobrih vremena mogli pomoću čistih dobitaka da priberu dovoljna rezervna sredstva za otpisivanja ili u koliko se nisu upuštali u osnivanje, prekomjerno financiranje i upravljanje poduzećima naročito spekulativnog i riskantnog značaja. Uspješno su se nadalje održavale i one novčane ustanove, u kojima je bio angažiran strani kapital, voljan i sposoban da podnese i izvjesne gubitke. Razmjerno veliki broj naših novčanih ustanova medjutim je propao, likvidirao, pretvorio se u podružnice nekojih velebanaka, naročito „Prve hrvatske štedionice", ili se konačno fuzionirao. Na taj način provadjana je u našemu novčarstvu ipak i koncentracija, koja se pokazala veoma potrebnom, pošto pojava mnogobrojnih malih provincijskih bančica pod raznovrsnim vodstvima nije mogla da služi korisno podizanju ugleda novčarstva u našoj zemlji. Medjutim ni ovom koncentracijom nisu se mogle paralizirati posljedice osnovnih tromosti u razvoju našega narodnoga gospodarstva, koje su imale i imaju svoj izvor u stanju i opisanim prilikama našega narodnoga gospodarstva. Naše novčarstvo nije se razvijalo po jednom utvrdjenom sistemu, ono je živjelo udaljeno od jednog čvrstog uporišta ili bez dovoljne veze s jednom središnjom novčanom ustanovom, koja bi na našu novčarsku politiku imala dobar i koristan upliv na osnovu izvjesnog pregleda općih gospodarskih smjerova i pojava. Naše novčarstvo je veoma slobodno pribiralo štedne uloške i upotrebljavalo ih bez strožije stručne kontrole i revizije, dok je trpjelo i trpi od stanovitog favorizíranja na njegovu štetu. U potrazi za rentabilitetom suviše je angažovano u osnivanju i financiranju svakovrsnih poduzeća, kojima je spekulativan i riskantan značaj ojačan time, što nisu imala i nemaju za sobom jednu jaku i dobro organiziranu zajednicu, koja bi ih vlastitom snagom mogla da osigurava od naglih potresa po promjenama izvan njenog domašaja. Sve veće promjene u općoj gospodarskoj politici svijeta, ograničavanja i ogradjivanja stvorila su tako teško prebrodive poteškoće ovakvim poduzećima, pogodile su po njima znatan dio zajednice, u kojoj priznata nominalna prava više ne odgovaraju mogućnostima njihovog ostvarenja — i tako se nameće težak i bolan proces pročišćavanja, utvrdjivanja prave stvarnosti i novo uredjivanje i izgradjivanje na osnovu stečenih iskustava...

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Uspjeh narodne politike ne može se ni zamisliti bez uspješne narodne gospodarske politike. Ovdje medjutim počinju najveće poteškoće: Uspjeh gospodarske politike ne ovisi samo od dobre volje, od lijepih i ugodnih parola, koje dovode do stvaranja stanovite čisto političke zajednice, već uspjeh gospodarske politike ovisi o mogućnosti i sposobnosti koordinacije staleških interesa prema potrebama narodne politike, o faktičnom staleškom odricanju materijalnih probitaka ispred potreba tako koordinirane zajednice, ali i o prirodnome bogatstvu zemlje, broju pučanstva, njegovoj kulturi, sposobnosti organizacije itd. Na prvi pogled je jasno, da se ti faktori ne dadu udesiti tako, kako se dadu udesiti često puta glavni faktori za uspjeh t. zv. čiste politike. Teritorijalna podloga i broj pučanstva ne dade se udesiti i ugoditi tako kao sama volja, koja kakvoj površnoj politici može da osigura prolazan uspjeh pomoću kakve rodoljubive parole u smjeru čuvanja samostalnosti, vjere i sl. Poteškoće prave politike počinju tek ovdje: Kako da se osigura uspjeh ondje, gdje su nepovoljni faktori izvan samih nosioca jedne političke volje? Već je unapred osudjena na propast ona politika koja nema te faktore jasno razložene, pročišćene i odmjerene tako da se može valjano, ispravno i savjesno, bez šarlatanstva i demagogije, odrediti i svijesno voditi i pomagati cjelokupna narodna politika!

PETAR GIUNIO

O NAŠEM POMORSTVU

Razvijena obala istočnog Jadrana načičkana mnogobrojnim zaljevima i otocima bila je veoma prikladan kraj da se tu već u prastarim vremenima razvije pomorstvo i brodograditeljstvo. Feničani taj najstariji pomorski narod Mediterana spajajuć trgovačkim vezama razne narode i šireć na taj način razvijenu kulturu Istoka krstarili su svojim brodovima i našom obalom. Korčula taj nekada najšumovitiji otok na našem Jadranu, gdje se jur u prastarim vremenima razvilo brodograditeljstvo bio je Feničanima dobro poznat zbog guste crnogorice kojom je bio obrastao, i prozvaše ga na svom jeziku „Tzur-zalal", što prevedeno znači „Sjenoviti otok". Nije isključeno da je taj otok bio onda jedna od najvećih, a i najvažnijih baza Feničana na Jadranu, gdje su, imajuć drva za gradnju u obilju, popravljali i gradili svoje trgovačke brodove.

U ilirsko doba na Korčuli se grade „liburne", koje dugo prieče Jupitrovom orlu da se ugnijezdi na vrletima istočne obale Jadrana.

Kada su Grci poslije Fenićana postali pomorski narod i imali najrazvijeniju mornaricu na Mediteranu, osnovaše svoje brojne kolonije i na našoj obali. Fragmenti ploče, koji se danas čuvaju u lapidariju Zagrebačkog muzeja, a pronadjeni nedaleko grada Korčule kod današnjeg sela Lumbarde, jasno svjedoče o bogatstvu jedne od tih kolonija. U vezi s time plovidba se na našoj obali sve više razvija, ali uvijek u znaku borbe i nesigurnosti plovidbe zbog napadaja ilirskih gusara. U posljednjem neuspjelom ustanku primorskih Ilira protiv rimske dominacije Korčula je, čini se, središte ustanka. Oktavijan August sam predvodi vojnu protiv buntovnika, koji su skršeni u velikoj pomorskoj bitci izmedju otoka Korčule, Mljeta i Lastova. Appian Aleksandrinac bilježi da je Otkavijan August izvršio strašnu osvetu nad ustašama (Divus Augustus deficientes Melitenses et Corcyrenses qui Insulas incolunt, ingenti belli mole superavit, quoniam maria classe praedebatur. Puberes ad unum caesi cetera multitudo sub corona venit.) Tek pokorenjem Ilira, a kad Rimljani definitivno skršiše svoje moćne rivale na moru, razvija se sigurna trgovačka plovidba uzduž istočnih obala Jadranskoga mora, a koja potraje do sloma zapadnog dijela imperija. Velikom seobom naroda i propadanjem moći istočnog carstva zavlada u ono burno doba ponovna nesigurnost na moru. Hrvati zaposjednuvši istočnu obalu Jadrana osnovaše u novoj postojbini svoju državu i stupivši u kontakt sa zapadom poprimiše i tekovine zapadne civilizacije, tako da medju ostalim vidimo i uredjenu mornaricu Hrvatskog Kraljevstva.

Da je Hrvatska u doba svoje političke samostalnosti bila jaki faktor na moru i da se brojila u red najjačih pomorskih država Mediterana dade se zaključiti i po raznim historičkim dogodjajima. Neki su čak i mišljenja da je hrvatska mornarica dolazila odmah po broju svog brodovlja iza bizantinske. Po onome što spominju neki mletački pisci razabire se da su Hrvati bili učitelji samih Mlečana u pomorstvu. To nije ni čudo, jer pogled na našu razvijenu obalu i prikladne luke najbolji su dokaz da se tu najprije razvilo pomorstvo Jadrana. Jedan Mlečanin bilježi da je Venecija u vrijeme kad se njeno pomorstvo počelo razvijati pozivala brodograditelje iz Hrvatske da rade na njenim škverima.

Davno prije krunisanja prvog kralja Hrvati su imali razvijenu mornaricu, a historijska činjenica koju bilježi Langobard Pavao Dijakon da su 642. god. Hrvati sa mnogo brodova prevezli svoju vojsku preko Jadrana na talijansku obalu, te se iskrcali na teritorij vojvodine Beneventa utaborivši se pred gradom Sepontom (Manfredonijom), takodjer je dokaz o razvijenom pomorstvu Hrvata. Godine 870. Hrvati sklapaju savez sa Venecijom i Bizantom protiv Saracena i opet prevoze svoju vojsku preko Jadrana na obalu Apulije kod grada Bari. Taj dogodjaj spominje i Ljudevit u pismu koje 871. god. upravlja bizantinskom caru Vasaliju i veli da su Hrvati došli pod taj grad „cum navibus suis". U doba vladanja kralja Tomislava čini se da je hrvatska mornarica bila najjača. Većih brodova t. zv. „sagena" bilo je 800, a manjih „kondura" oko 100 sa oko 5000 momaka posade, ne računajući robove veslače, čiji je broj sigurno iznašao par tisuća. I sam car bizantinski Konstantin Porfirogenet u svojim bilješkama spominje da je kod Hrvata bilo razvijeno pomorstvo, te da su se bavili pomorskom trgovinom ploveći svojim brodovima uzduž istočne obale Jadrana od luke do luke. Takodjer u Srednjem vijeku i Neretvanski Savez igra vidnu ulogu. Flota tog saveza hametom potuče 886. godine kod Makarske mletačko brodovlje u kojem pada sam dužd Pietro Candiano, a Venecija kao i Hrvatskom Kraljevstvu tako i Neretvanskom Savezu plaća danak za slobodnu plovidbu uzduž istočnih obala Jadrana. I to traje sve dok dužd mletački Pietro Orseolo god. 1000. ne bane jakim brodovljem do Korčule i jurišem osvoji naselja na otoku, opustoši ih, a brodogradilišta popali. To je bio strašan udarac za naše nacijonalno pomorstvo koje počne propadati. Od te kobne godine ni Neretvanskom Savezu ni Hrvatskom Kraljevstvu Venecija ne plaća više danak za slobodnu plovidbu istočnom obalom Jadrana.

U prilog tvrdnji da su Hrvati na moru bili jaki faktor kojim se je i računalo, može se spomenuti savez Hrvata sa poznatim pomorskim narodom Normana protiv Bizantinsko-mletačkog saveza. Hrvatska mornarica u zajednici sa normanskom izvojevala je nekoliko odlučnih pomorskih bitaka kod albanske i grčke obale. Hrvatski kralj Zvonimir sklopivši savez sa normanskim knezom Robertom Guiscardom pošalje svoje brodovlje godine 1082. pod morevodjom Jakovom da se sjedini sa normanskim i navali na carsku flotu kojoj su Mlečani došli u pomoć. Knez Roberto izabrao je dvanaest hrvatskih brodova da prate njegov brod.

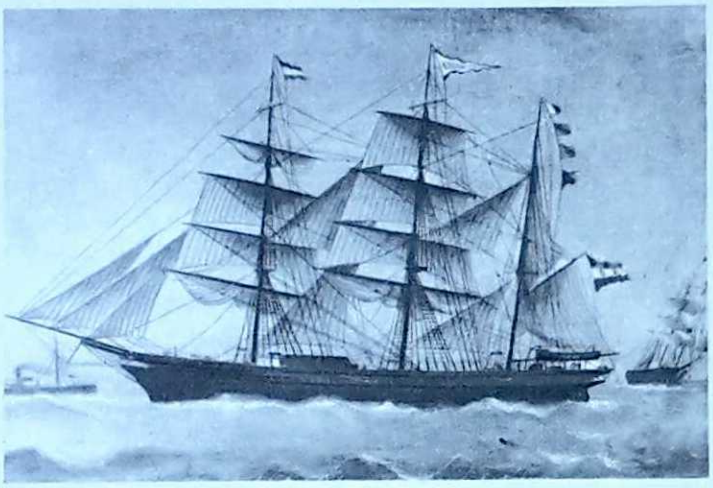

Stari pelješki jedrenjak

Osim Korčule spominju se i brodogradilišta u Senju, Lošinju, Hvaru, Trogiru, Dubrovniku, Boki Kotorskoj. Senjani su dobavljali za mletačka brodogradilišta veliki dio gradjevnog materijala, a poslije su u XIII. vijeku izvozili i drvo za gradju u Genovu. Venecija naručuje u Senju godine 1309. gradnju brzih brodova tipa „fusta". Osim brodova pravila su se u Senju, a i na Krku vesla koja su bila tražena i od drugih pomorskih država. Godine 1383. zabranjuje Venecija izvoz vesala koja su izradjena u Senju, a krčkim knezovima dava mletačko vijeće zajam, ali uz taj uvjet da vesla izradjena na tom otoku budu prodavana isključivo Mlečanima. To je takodjer jedan dokaz da je ne samo na našoj obali bilo veoma razvijeno brodograditeljstvo, već da je i ono bilo na takovoj visini kao rijetko gdje na Mediteranu.

No u prkos tome što je Venecija postala gospodar na Jadranu, ipak na našoj obali nailazi na žestoki otpor protiv svoje prevlasti. Taj otpor pružaju gusari koji dugo i dugo ugrožavaju galije Krilatog Lava koje plove niz naše Primorje. Centar gusarstva za vrijeme krstaških ratova bio je Omiš, koji je po nalogu pape Honorija III. bio zauzet, opljačkan, spaljen, a spaljena su bila ujedno i sva brodogradilišta i brodovi gusara.

Mora se spomenuti i senjske Uskoke, Hrvate koji su uskočili sa područja turskog carstva i zaklonili se na Hrvatskom Primorju, a glavno im je zaklonište bio Senj. Odatle su oni uznemirivali dugi niz godina uspješno granice turskog carstva, a došli su u konflikt i sa moćnom Venecijom. Punih 80 godina, i to od vremena pada Klisa 1537. pa do 1618. kada su Uskoci raspršeni, a njihove ladje spaljene, zadavali su silne jade mletačkom i turskom brodovlju zaljećući se od Istarskih obala sve do južnog Jadrana napadajući i pljačkajući mletačke trgovačke brodove. Venecija je kroz dugi niz godina bila primorana da drži stalnu blokadu Hrvatskog Primorja, što je stojalo silnih novaca. U prkos svim najstrašnijim mjerama Uskoci se nisu dali ustrašiti, dok u Senj nije ušla carska vojska i za volju Venecije učinila kraj uskočkoj sili. Porast moći Venecije na moru i okupacija najvećeg dijela naše obale 1420. godine znači veliki zastoj u razvitku našeg pomorstva i brodograditeljstva.

Kao dokaz neka posluži ova činjenica: Par godina poslije konačne okupacije Dalmacije zabranjuje mletačka vlada gradnju većih brodova na dalmatinskim škverima. Istom 1499 dozvoljava gradnju korčulanskim brodograditeljima, ali samo do 15 reg. tona, a poslije toliko intervencija i molba mletačko vijeće dozvoljava korčulanskim brodogradilištima g. 1502. da mogu graditi brodove najviše do 60 reg. tona i to samo za kršćanske narode. Time se htjelo pošto poto suzbiti konkurencija brodogradilištima u Veneciji. Tako su oni veći brodovi, koji su plovili Sredozemnim morem bili isključivo vlasništvo Venecijana, a naši ljudi na njima bili namješteni. Istom pod konac republike Sv. Marka situacija se mijenja. Brodogradnja na našim obalama postaje slobodna tako da je naše pomorstvo procvalo kada je Krilati Lav bio u agoniji. Godine 1796. otok Brač ima oko 100 jedrenjaka duge plovidbe, Lošinj i Cres preko 200. Ali najviše se osjetio napredak pomorstva u Boci Kotorskoj, gdje se je broj brodova početverostručio.

Godine 1797. Bokelji imaju preko 300 velikih brodova i do 300 manjih, a koji im godišnje donose zaradu od preko 200.000 zlatnih mletačkih dukata. Za vrijeme napoleonskih ratova strada bokeška mornarica. Stanovnici mjesta Boke Kotorske bili su veoma cijenjeni kao vrsni pomorci, a osobito Perašćani. U Perastu je već u XVI. stoljeću postojala pomorska škola. Kada su oni junački odbili iznenadnu navalu Turaka 1654. g. na njihov grad, hrvatski ban Petar Zrinjski u znak priznanja dariva im dragocijenu sablju koja se i do danas u Perastu čuva. Bokelji se nadalje mogu ponositi i time da su organizatori ruske carske flote u vrijeme kada Rusija postaje europska velevlast. Kada se car Petar Veliki god. 1698. obraća vijeću mletačke republike da mu se imenuje jednog vrijednog pomorca kome bi on mogao povjeriti šesnaest mladića uglednih bojarskih porodica da se nauče pomorstvu, pa da poslije mogu urediti carsku flotu, mletačka vlada ne nalazi u svojoj državi sposobnijeg do li našeg čovjeka i to Marka Martinovića rodom iz Perasta, te ga caru preporučuje kao vrsnog pomorca. Na veliko zadovoljstvo i cara i mletačke vlade Marko Martinović ispuni odlično namijenjenu mu zadaću. Izučivši teoretski mlade ruske aristokrate ustupi mu mletačka vlada i posebni brod kojim je Martinović plovio i uputio ih zatim i u praktično pomorstvo. Matija Zmajević isto Perašćanin organizira prvo rusko ratno brodovlje na Baltiku. Boka se nadalje može podičiti da je njihov jedrenjak prvi pod austrijskom zastavom od 1852.—1859. god. onlovio svijet, a brodom je zapovijedao kapetan Ivo Visin iz Prčnja.

U slobodnom Dubrovniku pomorstvo je izvor čitavog blagostanja te male naše državice. Bijeli barjak Sv. Vlaha vijori se ponosno na velikim i brojnim galijama i poznaje ga čitav Mediteran. Pelješčani i dubrovački otočani daju najveći dio posada. Svoje bogatstvo može Dubrovnik zahvaliti uvelike svojoj razvijenoj pomorskoj trgovini. Dubrovački bankar i brodovlasnik Mihovil Pracat toliko je bogat da postaje čak vjerovnik samog španjolskog kralja. Poslije svoje smrti ostavlja republici 200.000 dukata. Godine 1148. sklapa Dubrovnik trgovačko-pomorski ugovor sa apuljskim gradom Molfettom, godine 1189. sa Ravenom, godine 1199. sa Jakinom, 1231. sa Riminijem, a 1283. sa Messinom, a da ne spominjemo kasnije ugovore. Kad se Dubrovnik sasma otresao mletačke prevlasti 1358. godine i stavio se pod okrilje ugarsko-hrvatskih kraljeva, nastaje pravi procvat njegovog pomorstva. Grade se veliki brodovi, koji plove po čitavom Mediteranu, a osobito oživi promet sa Levantom kada papa Grgur XI. bulom dozvoljava kršćanskim državama trgovinu sa inovjercima. Mornarica se tako umnoži da dubrovački brodovlasnici iznajmljuju čak svoje brodove drugim državama i za vrijeme ratova. Najbogatiji brodovlasnici su čini se bili Lopudjani. Taj maleni otok za vrijeme republike imao je 14.000 stanovnika, a danas oko 400. Po tome se najbolje vidi kakovo je blagostanje bilo nekada na tom otočiću, a i ostatci prekrasnih gradjevina i do

danas su njemi svjedoci. Brodovi Lopudjana sudjeluju godine 1541. u ratu koji vodi Karlo V. protiv Tunisa, godine 1581. pomažu akciju španjolskog kralja protiv Lissabona, a 1588. sastavni su dio velike flote Filipa II., koja kreće protiv Engleske. U nesretnom tom podhvatu strada brodovlje tako da se Lopud zavio u crno. Koncem XV. vijeka dubrovačka trgovačka mornarica broji preko 300 brodova. Bijela zastava ne lepršа samo po Mediteranu, već i po Atlantiku. Dubrovački brodovi pristaju u lukama sjeverne Francuske, u Flandriji i u Engleskoj. No otkriće Amerike, koje je zadalo teški udarac i pomorskim državama Apeninskog poluotoka, bilo je uzrokom nazadovanju i dubrovačkog pomorstva. Zatim dolazi strahoviti potres, koji uništi grad i mnogo brodova u lukama, a na koncu propast republike. Dubrovačko pomorstvo se nikada ne dovine više svoje visine.

Kada je poslije pada Napoleona Austrija zavladala našom obalom pomorstvo se nalazilo uslijed dugih ratova u jadnom stanju. Ni sjena onoga što je bilo. Istom poslije par decenija ono oživi, ali nikada kao ono pred padom mletačke republike. Kao najbolji dokaz neka posluži činjenica da je Boka Kotorska 1852. godine, kada je pomorska trgovina jedrenjacima počela oživljavati, imala samo 60 jedrenjaka. Pelješčani osnivaju svoje Brodarsko dioničko društvo godine 1865., čiji je predsjednik Dr. Ivan Ivanišević. Društvo posjeduje 33 broda duge plovidbe sa preko 600 ljudi posade. Dionički kapital društva iznosi 2,300.000 forinti, podijeljen u 9.200 akcija po 250 forinti. Dioničari su mahom naši ljudi. Naši su Primorci čak i u inozemstvu osnivali svoje trgovačke mornarice. Tako na primjer na Azovskom i Crnome moru plovi flota braće Mimbelli od 18 brodova sa sjedištem u Marjupolju, i braće Kovačević od osam brodova. Pomorska trgovina je šestdesetih do sedamdesetih godina cvjetala uslijed velike produkcije. Na stotine jedrenjaka prevozilo je robu iz Europe u Ameriku i natrag. Našim brodarskim društvima kao i vlasnicima pojedinih brodova donosilo je to silnu dobit. Ali ubrzo dodje tomu naglo kraj. Vijek izuma, vijek napretka zadao je našim jedrenjacima, a time i blagostanju našeg Primorja smrtni udarac. Zapravo je tome najveći krivac konzervativnost samih naših ljudi, koji se nisu htjeli prilagoditi novim prilikama i prihvatiti tekovine novog vijeka. Parobrodi se sve više usavršavaju, ali naši još ne uočuju ovu opasnost. Dok pelješko brodarsko društvo cvjeta sa svojim jedrenjacima, naši ljudi zatvaraju oči pred činjenicom da u to doba Austrijski Lloyd u Trstu imade već preko 40 parobroda. Parobrodi se usavršavaju i bijela jedra zaostaju za crnim dimom. Propast je bila neminovna. Godine 1888. raspline se spomenuto bogato pelješko društvo, brodovi se ispod cijene prodavaju, a dioničari su podmireni samo sa 62 forinta po dionici. Tako je bilo, na žalost, na čitavom našem Primorju, dok austrijski Lloyd preuzima vodstvo i plovidbu. Za naše pomorce sa jedrenjacima nastaju kukavni dani. Istom poslije toliko godina trgoše se naša primorska mjesta, kupuju se parobrodi i osnivaju parobrodarska društva. Na Rijeci se kao konkurent »Austrijskom Lloydu« osniva novo društvo »Adria«. Osnivaju se u Hrvatskoj i Dalmaciji mania hrvatska društva u Senju, Zadru, Visu, Šibeniku, Splitu, Makarskoj, Orebiću, Dobroti i Kotoru. God. 1891. dodje nastojanjem Ladislava Krajača do fuzije društva »Krajač & Co.« u Senju i »M. Švrljuga & Co.« na Rijeci u novo društvo sa sjedištem na Rijeci, koje se nazvalo »Ugarsko-hrvatsko parobrodarsko društvo«, brzo uznapredova i uvede redovitu plovidbu uzduž naše obale. U Dalmaciji grad Dubrovnik pokazuje veliki napredak u parobrodarstvu. U tom gradu g. 1910. ima sedam parobrodarskih društava i to društvo »Račić«, »Marinović«, »Unione«, »Ragusea«, »Krunajević i Jeličić«, »Obalna plovidba« i »Gračić«. Ukupno ova društva imaju 35 što velikih što malih parobroda. U Splitu pak postoji tih godina »Hrvatsko parobrodarsko društvo« sa dva parobroda. Parobrodarska društva sjeverne i srednje Dalmacije zatim se ujediniše da mogu lakše izdržati konkurenciju većih društava i bude osnovano društvo »Dalmatia«. God. 1912. na istočnoj obali Jadrana, koja te bila pod vlašću Austrougarske monarhije postoji 31 parobrodarsko društvo.

Za vrijeme sloma Austrougarske monarhije austrijska trgovačka mornarica imade parobroda u ukupnoj nosivosti od 850.000 tona. Pariškim sporazumom od 7. IX. 1920. izmedju dra. A. Trumbića opunomoćenika Kraljevine S. H. S. i opunomoćenika Italije Pietra Bertolinija mi smo od toga dobili 135 parobroda sa 114.338 tona. Nama je pripao park parobrodarskih društava: »Oceania« 14 parobroda, »Dubrovačko parobrodarsko društvo« 13 parobroda, »Račić« 6 parobroda«, »Ugarsko hrvatsko dioničko parobrodarsko društvo za slobodnu plovidbu« (Navigazione Libera) 3 parobroda, »Ugarsko hrvatsko parobrodarsko d. d. za obalnu plovidbu« (Ungaro Croata) 42 parobroda i »Dalmatia« 30 parobroda. Diobom ratne flote prošli smo vrlo loše i dobili smo samo 12 torpiljera i par sasma starih neupotrebljivih brodova.

Poslije ujedinjenja parobrodarska društva Hrvatskog Primorja fuzioniraju se pod imenom »Jadranska Plovidba« sa društvenim kapitalom od 12 milijuna zlatnih dinara razdijeljenih u 120.000 dionica po 100 dinara. Ovom društvu pristupiše »Hrvatsko parobrodarsko društvo«, »Austro Croata«, »Dalmatia« i »Obalna plovidba«. Godine 1929. osniva se društvo »Jugoslavenski Lloyd« fuzijom »Atlantske plovidbe« Ivo Račić i »Jugoslavensko-Amerikanske plovidbe«. Plovni park naše trgovačke mornarice od 1920. do konca 1935. godine pokazuje napredak ne samo po broju tonaže već i po kvaliteti parobroda. Dubrovačka paroplovidba je utemeljena 1909. g., a dionička glavnica iznosi 42,250.000 zlatnih dinara. God. 1932. brojila je naša trgovačka mornarica 188 jedinica sa 375.649 brutto registarskih tona, a u godini 1933.-1934. pala je na 168 jedinica sa svega 338.160 br. reg. tona. Prošle godine mornarica se povećala i plovni park jugoslavenske trgovačke. mornarice iznosi koncem minule godine 178 jedinica sa 365.014 br. reg. tona. U savezu pomorskih parobrodarskih poduzeća imade 16 društava i to: Jugoslavenski Lloyd A. D. sa 20 parobroda duge plovidbe i 1 male plovidbe sa 114.515 brutto tona i 190.180 nosivosti. Dubrovačka paroplovidba A. D. posjeduje 11 parobroda duge plovidbe, 13 male plovidbe, ukupno 24 parobroda sa 52.936 brutto reg. tona i 81.840 nosivosti. Jadranska plovidba d. d. tri velika parobroda obalne plovidbe, 52 parobroda male obalne plovidbe, ukupno 55 parobroda sa 24.751 brutto reg. tona i 15.012 nosivosti. Brodarsko akcionarsko društvo »Oceania« posjeduje 8 parobroda duge plovidbe sa 24.163 brutto reg. tona i 42.030 nosivosti. Slobodna plovidba »Topić d. d.« 6 parobroda duge plovidbe sa 23.730 br. reg. tona i 42.705 nosivosti. Jugoslavenska plovidba d. d. Sušak 5 parobroda duge plovidbe sa 23.068 br. reg. tona i 37.150 nosivosti. Prekomorska plovidba d. d. 3 parobroda duge plovidbe sa 15.760 br. reg. tona i 25.700 nosivosti. Parobrodarsko akcionarsko društvo »Progres« 4 parobroda duge plovidbe sa 14.436 br. reg. tona, 27.725 nosivosti. Atlantska plovidba d. d. 2 parobroda duge plovidbe sa 8.828 br. reg. tona, 14.770 nosivosti. Brodarsko poduzeće kap. A. Babarović, Milna, 1 parobrod duge plovidbe, 2 velike obalne plovidbe, ukupno 3 parobroda sa 7.397 br. reg. tona, 7.885 nosivosti. Brodarsko poduzeće Marin Ferić. Split, 1 parobrod duge plovidbe, 3 parobroda male obalne plovidbe, ukupno 4 parobroda sa 4.681 br. reg. tona, 7.430 nosivosti. Plovidba »Rad« 1 parobrod duge plovidbe, 4.210 br. reg. tona, 7.600 nosivosti. Slobodna plovidba d. s o. j., Dubrovnik, 1 parobrod duge plovidbe 4.080 br. reg. tona, 7.200 nosivosti. Brodarsko poduzeće Fr. Petrinović, Split, 1 parobrod duge plovidbe, 3.729 br. reg. tona sa 6.380 nosivosti. Zetska plovidba a. d. 11 parobroda male obalne plovidbe, 1.662 br. reg. tona, 2983 nosivosti. Parobrodarsko društvo Marović d. s o. j., Omišalj, 1 parobrod velike obalne plovidbe 1.410 br. reg. tona, 2.200 nosivosti. Ukupno dakle od duge plovidbe imademo 64 parobroda, zatim 16 parobroda velike obalne plovidbe i 3 veća motorna jedrenjaka, 88 parobroda male paroplovidbe, ladja na motor iznad 25 tona brutto registra 33, te 32 jedrenjaka iznad 50 tona i 69 jahta.

Što se tiče malih ribarskih ladja možemo bilježiti poslijednjih godina znatan progres. Dok je g. 1924. broj ribarskih ladja iznosio 3.650 u vrijednosti od 21,362.295 din., koncem g. 1933. taj broj se penje na 6.292 sa vrijednošću od 27,526.500 dinara.

Brodograditeljstvo je takodjer u napredovanju. Danas »Brodogradilište Split« ima kapacitet da gradi manje ratne brodove i da popravlja velike trgovačke brodove. Tako je nedavno stigao u spomenuto brodogradilište po prvi put jedan veliki engleski parobrod da izvrši veće popravke.

Naša ratna mornarica imade danas krstaricu »Dalmacija« od 2908 tona, oboružanu sa osam topova. Imademo nadalje šest minonosaca, četiri manjih tražioca mina, osam torpiljera po 250 i četiri torpiljera po 200 tona, šest tendera, dva matična broda za podmornice i dvije jahte. Od modernih bojnih jedinica imademo »Dubrovnik«, tip većeg razarača od 2500 tona sa brzinom od 36.5 milja na sat, a oboružan sa četiri topa i šest izbacivača torpeda, zatim četiri moderne podmornice i to »Osvetnik« i »Smjeli« od 800 tona, te »Hrabri« i »Nebojša« od 1164 tona. Nadalje dva brza moderna borbena čamca »Uskok« i »Četnik«, nosača avijona »Zmaj« sa 2600 tona, oboružana sa četiri topa, a na kojem može stati deset manjih avijona, te brod »Spasilac«.

Iznijet ćemo i nekoliko interesantnih podataka o našoj obali, koja se broji medju najrazvedenije na Mediteranu. Ona se proteže u uzdušnoj liniji 570 km, a to je od prilike tri četvrtine čitave istočne obale Jadrana. Toliko je ta obala razvedena da sa uvalama i poluotocima proteže se u dužini 1.571 km. Pred njom se stere 60 velikih i 540 manjih otoka, te 380 grebena. Dužina svih obala, otoka, iznosi 3.607 km, tako da ukupna dužina kopnene i otočne obale obuhvaća 5.178 kilometara, dok kopnene granice Jugoslavije imadu 2.752 km. Po ovim brojkama najbolje se može predočiti kako je bogato razvijena naša jadranska obala. Na čitavoj obali imade 386 luka i pristaništa, 377 svjetionika i 101 lučki ured, od kojih je danas ukinut priličan broj radi pomanjkanja proračunskih sredstava i osoblja.

No sve što se je uradilo za napredak našeg pomorstva posljednjih godina treba zahvaliti većinom privatnoj inicijativi, jer državna pomorska uprava nije mogla zadovoljiti potrebe.

Kada pogledamo u prošlost i kad vidimo kako je nekada pomorstvo cvalo na našim obalama, pa čak i za vrijeme tudjinskog gospodstva, koliki je izvor blagostanja bilo more za naše primorsko stanovništvo, a koji smo veliki glas uživali u svijetu kao vrli pomorci i brodograditelji, koliko su silne borbe vodili naši predji za ovu divnu našu obalu, jer su znali cijeniti još pred mnogo vijekova što znači za jedan narod slobodna obala mora.

Zbilja je tužno konstatirati, da se u posljednje doba pokazuje veoma mali interes i smisao za potrebe našeg Primorja i razvitak pomorstva, prem bi more moglo biti važan izvor blagostanja za čitavu našu državu. Žalosna je činjenica, da mi kao mlada pomorska država koja leži u velikom zaljevu najprometnijeg mora svijeta, koji smo most izmedju Istoka i Zapada, da mi namjesto da smo našem pomorstvu dali novi polet i postavili se uz bok ostalih naprednih pomorskih država, da smo mi potrebe našeg Primorja sistematski od 1918. godine do danas zanemarivali.

Pomanjkanje uredjenih svjetionika, zamuljene luke nesposobne za pristajanje većih parobroda, pomanjkanje prikladnih skladišta, sve to čini, da naša obala i luke na odgovaraju ni potrebama našeg prometa, a kamo li da budu tranzitne luke za države centralne Europe. Pa ni dobrih željezničkih veza sa zaledjem nemamo. Nemamo ni modernih glibodera za čišćenje luka, koje decenijama nisu temeljito čišćene. Najveći proračun za sve materijalne i personalne potrebe, kao i za gradnju i održavanje luka, bio je onaj u proračunskoj godini 1929/30. sa oko 34 milijuna dinara. Od te godine čim više rastu potrebe našeg Primorja i potrebe za razvitak našeg pomorstva u korist čitave države namjesto da se stavke povećavaju, one se snizuju. Tako da se za te potrebe u prošloj godini dalo samo oko 17 milijuna dinara. Organizacija pomorske uprave je veoma manjkava. Da je bilo razumijevanja mi bismo već 1918. godina osnovali ministarstvo pomorstva, a kad tamo osniva se samo odjeljenje za pomorstvo u ministarstvu saobraćaja. Čim su prilike sve više silile da se nešto učini za promicanje pomorstva u doba ekonomske krize, ono se sve to manje radi. Čak ministar saobraćaja Vujić u lipnju 1935. godine ukida i to odjeljenje, te čitavo pomorstvo podčinja odjeljenju riječne plovidbe. I stanje ribarstva na Jadranu nalazi se u prekarnom stanju. Hiljade i hiljade siromašnih ribara skapava, jer u besciljenje prodava ribu ili je mora bacati u more, dok je ona u unutrašnjosti preskupa, namjesto da bude zdrava pučka hrana za svakoga. Pitanje transporta svježe morske ribe u unutrašnjost još se ne može da riješi. Medjutim Talijani na otoku Lastovu, koje smo mi izgubili Rappallskim ugovorom, grade najmoderniji ribarski centar ne samo na Jadranu, već vjerojatno na čitavom Mediteranu. S turizmom na Jadranu ista je stvar. Privatna inicijativa radi koliko može, ali bez izdašne potpore države ne može se udovoljiti svim potrebama koje vrijeme traži. Iz godine u godinu doduše raste u inozemstvu interes za našu rivijeru i stranci dolaze u sve većem broju, ali se malo toga radi da se te strance udovolji. Mi čak prepuštamo Čehoslovačkoj aeroliniji da nam uspostavlja avijatički turistički promet sa amfibijama uzduž naše obale, jer mi nismo u mogućnosti da nabavimo par aparata. Ide se čak tako daleko, da se neki naši proizvodi prevažaju inozemnim brodovima, na mjesto da se to omogući brodovima naše zastave. U tom žalosnom stanju dočekale su nas sankcije i protusankcije u vezi sa sporom Italije sa Ligom naroda zbog Abesinije i to je našem pomorstvu i prometu u našim lukama zadalo preteški udarac. Tom Primorju, koje je moglo biti u blagostanju, prijeti avet gladi.

Stari Rimljani skršivši moć Kartage, moćnog rivala na Mediteranu, stvoriše paradoksalnu izreku koja u sebi krije veliku istinu, a glasi: »Non vivere, sed navigare necesse«. Toliko se već onda cijenilo pomorstvo kao najvažniji faktor za kulturni i materijalni napredak države. Hoće li se već jednom kod nas doći do spoznaje da su životni interesi našeg Primorja i našeg pomorstva ujedno i važno pitanje čitave države?

STO GODINA HRVATSKOGA NOVINSTVA

S narodnim preporodom Hrvatske prije stotinu godina počinje i život hrvatskoga novinstva; usporedo s prosvjetno-gospodarskim napretkom naroda teče i razvitak njegove štampe. Početak najčedniji, razvoj polagan, zapreke brojne, ipak se stiglo dotle, da naše novinstvo ne zaostaje mnogo za onim i većih naroda., nalazećih se u sretnijim prilikama, nego li su živjeli Hrvati, stojeći kroz stoljeća ili u borbi političkoj ili ratničkoj. Gledajući pak svakodnevne plodove znanstvenoga i tehničkoga napredovanja po svijetu, stalni smo, da njegove blagodati ne će mimoići naše novinstvo kao što su mu i do sada bile pristupačne, pa će taj razvoj kročiti i u buduće naprijed s tom prednošću prema prošlosti, što danas treba za nj toliko tjedana koliko nekad desetljeća! Nema sumnje, da bi taj napredak imao i u nas brži tempo, da ga nisu zadržavali teški propisi zakona o štampi pa i tada, kad je tobože bila slobodna, tražeći od siromašnih novina velike novčane jamčevine, namećući im globe, izričući zaplijene ne samo novinskoga papira već i novinskoga sloga, kojim su se tiskare lišavale slagaćeg materijala, čemu se dakako pridruživao i progon te zatvaranje urednika i novinara. Da je ostalo samo kod toga, još kako, ali navalile su i čitave periode iznimnih vremena, koja su znala trajati po deset godina kao za apsolutizma 1850.—60., stavljajući na novinstvo lance i brnjice. A ne mala poteškoća ležala je i u siromaštvu hrvatskoga naroda te s njim vezanoj nepismenosti, kojoj se na radost sve sustavnije staje na kraj.

Prelazeći u stvar, treba naglasiti, da je govor samo o *novinstvu* u pravom smislu riječi, dok se pušta po strani štampa, koju zgodnije označuje riječ *časopis*.

Ali prije nego li se progovori o tom novinstvu treba istaći njegovu značajku, koja mu služi na čast upravo radi toga, jer se nije nalazilo u prilikama sretnijih naroda. Ta je, da je hrvatsko novinstvo u svom većem dijelu, osim prirodne zadaće svakom novinstvu vršilo još dva posebna zadatka: budilo građansku svijest i promicalo političku naobrazbu u svom narodu, a uz to pomagalo, često i predvodilo ga u nastojanjima, da se oslobodi sudbine u koju je upao s Arpadovićima i Habsburgima, ostavivši u tom apostolskom radu nebrojenih osobnih, neizračunljivih materijalnih i neizrecivih moralnih žrtava. U tim borbama, kad su sve sile smalaksale, sve kule popustile, svi junaci popadali, prave hrvatske novine i ako sputane i gušene, plijenjene i gonjene, našle su načina, da se čuje njihov utješni i bodreći glas, makar samo među redcima. Kad je i to bilo nemoguće, onda je i njihova šutnja govorila više od riječi!

•

U razvoju hrvatskog novinstva mogli bi razlikovati tri glavna razdoblja: prvo, početno, kad je u bitnosti imalo obavještajno i izvještajno značenje. To je stanje bilo produženo već spomenutom apsolutističkom erom, koja štampi nije dozvoljavala, da se digne, da dobije krila, da poleti i da za sobom povede svoj narod, koji jedva se počeo buditi, već se ga htjelo uspavati. Na to je došlo ono drugo razdoblje: vraćanjem i uskrisivanjem ustava sa zadobivanjem građanskih sloboda. Time je novinstvo uz svoju informativnu službu dobilo i misionarski te propagandistički karakter, najprije za nacionalno, onda političko, pa i stranačko, a napokon i staleško odgajanje i razvijanje svijesti. Razdoblje, koje je trebalo preko pola stoljeća, od 1861. do svršetka svjetskoga rata. Tako ulazimo u treće razdoblje, kada hrvatsko novinstvo nije više samo informativno i propagandističko, odnosno odgojno u stanovitom pravcu, već mu zadaća postaje svestrana, posvećena svim granama i potrebama ljudskoga života i duha.

Prema tome razvoju mijenjali su se i pokretači te izdavači novina: od idealnih i požrtvovnih pojedinaca za preporoda do jednako idealnih i požrtvovnih skupina, koje su iz patriotsko-političkih razloga nosile moralni i materijalni teret izdavanja novina, dok nije i u nas privreda počela stavljati svoju ruku na novinstvo, pri čem uspjeva samo kad uskladjuje svoje interese sa onima općenitosti.

Prema području izlaženja i raširenosti našega novinstva, također se mogu lučiti tri grupe: prva i najjača je ona iz središta hrvatstva i njegove okoline, koju okuplja Zagreb sa banskom Hrvatskom. Drugu bi grupu mogli nazvati perifernom a obuhvata Dalmaciju, Herceg-Bosnu, Istru, Vojvodinu i gradišćanske Hrvate. Treća je grupa prekooceanska, obih Amerika i Nove Zelandije.

A i po onima, koji su ispunjali novine, mogli bi razlikovati tri naraštaja. Preporoditelji i buditelji naroda, njegovi učenjaci i prosvjetitelji, političari i ostali javni radnici, bijahu ujedno i prvi novinari, koji su kraj svoga životnoga zvanja kao svećenici, profesori, odvjetnici, liječnici itd. dospijevali brinuti se i za izdavanje novina te njihovu sadržinu. Na to se tek javlja druga generacija, koja počinje davati i novinare „od zanata“ i ako onda nije bilo za tu struku kakovih posebnih škola ili uvjeta. Ali to bijaše vrijeme, koje je diglo na površinu sposobne inteligente „s promašenim životnim pozivom“, kako ih je nazvao Bismark, koji su se prihvatili novinarstva, imajući uz to još pomoć mladih ljudi, privremenih novinara, koji su se istodobno školali i po svršenim naukama otprhnuli u svijet za odabranim intelektualnim zvanjem, da se poslije mnogi od tih pojave i kao političari, kojima je vrlo dobro došlo, što su neko vrijeme sproveli i u novinskim uredništvima.

Tek u najnovije doba, kad i naše novinstvo postaje poduzetnim objektom, počeli su dolaziti novinari od profesije, koji su si svjesno odabrali taj metier, koji za nj žive, čitavi mu se predaju, na koje se danas stavljaju sve veći zahtjevi. Ako se za prva dva naraštaja moglo kazati, da su iz svoje sredine dali pojedina pera, koja su svojim blještavilom, znanjem, duhovitošću, stilom, briljirala i na tom polju došla do lijepog glasa i ugleda, to se za današnji naš novinarski naraštaj smije reći, da je prosjek njegove ukupnosti daleko sposobniji i vrijedniji od njegovih predšasnika.

Kako je s moralnom stranom našega novinstva, tako je slično i sa materijalnom. U prvo vrijeme su trošak izdavanja novina nosili pojedinci, mecene, koji su kod toga mnogo žrtvovali a neki se, kao Gaj, i upropastili. Za tim su došle stranačke skupine, koje su na sebe preuzimale teret izdavanja, dok u naše vrijeme ta briga prelazi i na privredna poduzeća, koja od toga očekuju izravnu ili neizravnu korist.

Radi istine treba reći, da je od hrvatskoga novinstva bilo uvijek daleko, što se zove korupcija. Ta je biljka počela i kod nas rasti tek zadnjih godina, a i to na vrlo ograničenom terenu sa kratkotrajnim opstankom. Takovo novinstvo ne može u Hrvatskoj imati upliva, još manje stvarati ili voditi javno mnijenje.

Od svršetka rata ovamo, stali se javljati listovi i listići, koji su imali zastupati i praviti raspoloženje za stanovite n o v e političke i socijalne ideje i pravce, isključivo sa providnom svrhom, da izdavači dodju do novca bilo kao službenici protiv svog boljeg znanja i uvjerenja, bilo kao plaćeni zavoditelji javnosti ili kao iznudjivači. Ali sva ova „preduzeća“, kako je već rečeno, ostadoše ili propadoše u stadiju pokušaja, tako da se na nje ne treba više osvrtati.

Prema razvoju političkih prilika i prema koraku t. zv. duha vremena, kretao se i krug čitatelja, odnosno pretplatnika, na kojima je počivao život novina. I tu se mogu praviti tri dobre razlike. Prva je bila od preporoda do banovanja Raucha I., kad se novinski konzument nalazio u redovima svećenstva, vlastele, slobodnih intelektualaca i u još malobrojnim čitaonicama. Tada je bila patriotska dužnost držati novine. Od bana Khuena do vladavine Pejačevića II. taj se krug proširuje na sve veći broj čitaonica i javnih lokala te srednji gradjanski stalež, koji novine prima iz duševne potrebe i radi stranačke pripadnosti. To vrijedi za oporbene novine, koje sačinjavaju ogromnu većinu. Vladine novine ograničene su na urede i takove pojedince, koji radi svoga zvanja trebaju njihov službeni dio. Činovništvo, neufatući se pretplaćivati opozicionalna glasila, čita ih u čitaonicama, kojih ima u mnogim miestima i po dvije, tri, po stranačkoj ili staleškoj razlici. I sela stvaraju svoje čitaonice. U ovo vrijeme, uz opozicionalne dnevnike, kojih ima i izvan Zagreba, niču i malogradski tjednici sa lokalnim horizontom, no još više stranački i klasni, potonji, namijenjeni seljaštvu ili radništvu. Ali već ima i seljaka, koji se ne zadovoljavaju sa tjednikom nego drže i dnevnik svoje stranke.

No od slobodoumnijeg zakona o štampi, stvorenog pod erom hrvatsko-srpske koalicije 1907., koji je otvorio širom vrata k o l p o r t a ž i, nastaje polagani preokret kako u načinu novinskoga raspačavanja tako i u objamu konzuma. Po imenu poznati novinski pretplatnik počimlje iščezavati pred neznanim kupcem novina u prodavaonicama i kod kolportera. Novina postaje svakodnevna potreba kako gradjaninu, tako seljaku i radniku, imućniku i siromaku, muškomu i ženskoj. Stranačke se novine ograničuju na pojedince, na čitaonice i lokale. Masa posiže za kolportaškim novinama. Ne traži samo vijesti, novosti, zanimivosti, čita sve: roman, kritiku, pouku, šport, besposlena sirotinja i oglase. Noću svršavani dnevnici izlaze rano u jutro, da još istoga dana prispiju i u udaljenija mjesta, neki pokušavaju i sa dva dnevna izdanja, u jutro i poslije podne, ali jer nema odziva, prestaju. Zato se jutarnji dnevnici još više traže, osobito poslije svjetskoga rata, koji je urodio tolikim napetim medjunarodnim pitanjima, neočekivanim senzacionalnim dogodjajima, preokretima i zapletajima. Na red su došli državni, politički, komunalni, socijalni i ekonomski problemi tako te nema više čovjeka, da ne bi rješavanjem kojega od njih bio pogodjen, pa tako upućen i na novine. Ako ipak prodja novina nije u jednakom omjeru s interesom za njih, kriva je tome ekonomska kriza, koja čovjeka goni da štedi, a za tim i već naglašena iznimna mjera, koja novine lišava baš onih stupaca, koji bi se najvećom požudom čitali. Nadajmo se, da će poslije petomajskih izbora udarena politička linija poći i dalje na svom putu te povraćanjem političkih prava i sloboština pridonijeti trajnoj poboljšici stanja našega novinstva.

A sada da se malo ogledamo po tom novinstvu, pregled, kojemu će štogodj manjkati, gdje što bit i netočno, ali bez namjere. Bolje upućeni neka popunjuju i ispravljaju. Znalice izbacujem iz pregleda u pravom smislu riječi jednodnevne novinske mušice pa i takove njčšto duljega trajanja, koje ostadoše mrtvorodjenčad i izlaziše uz isključenje javnosti.

I. ZAGREB SA BANSKOM HRVATSKOM

A. *Dnevnici*

Najprije da se zaustavimo kod novinstva grada Zagreba i njegova područja, koje je do konca rata predstavljalo bansku Hrvatsku. Tu je prva i najstarija novina, začeta Gajem pod imenom „Novine Horvatske“, izašavši sa prvim svojim brojem u hrvatskoj novijesti tako znamenitoga dana 6. siječnja samo devetdesetičetiri godine prije 1929. Ime se moralo po nekoliko put mijenjati u „Ilirske“ pa u „hrvatsko-slavonsko-dalmatinske“, onda opet u „Ilirske“, dok postepenim svojim prelazom na službeni list ne osta i još danas postojeće ime „Narodne Novine“ od g. 1857., pod kojim taj dnevnik slavi i svoju stogodišnjicu.

Ta je novina mijenjala ne samo ime, već i sadržaj i duh svoj, postavši od početno svenarodnoga slobodnoga glasila organom vlastodržaca a živući od službenih pretplatnika. Poslije odlaska Mažuranićeva s banske stolice postadoše „Narodne Novine“ i borbenim glasilom unionističke stranke, kakovim ostadoše do vladavine hrvatsko-srpske koalicije početkom našega vijeka, koja im je oduzela politički karakter, ograničivši ih na službene vijesti i oglase Tako je bilo do 1929., kad su „Narodne Novine“ opet poprimile i ostali novinski sadržaj te su sada službeni organ savske banovine.

Po dobi je za četvrt stoljeća mladji „Obzor“, koji je koncem 1860. počeo kao „Pozor“. Nečuveno gonjen, po oblasti obustavljen 1864. do studenoga 1865. opet se javlja, dok ga 1867. na novo oblast ne obustavi. Zato od 5. IX. 1867. izlazi u Beču kao „Novi Pozor“ do 12. V. 1869., jer mu bijaše oduzeta poštanska pogodnost za Hrvatsku. Na to se sklonuo u Sisak, kamo nije dosizala banska vlast, jer je taj grad spadao u Vojnu Krajinu, gdje je pod imenom „Zatočnik“ (g. 1869.) i „Branik“ (1871.) poveo nepomirljivu borbu protiv bana Levina Raucha, pokrivši ga s korupcije. U toj je borbi pobijedio. Rauch morao s banske stolice, a „Obzor“ se pod ovim novim svojim imenom mogao vratiti u Zagreb. Godine 1880., kada se Strossmayer-Mažuranićeva stranka razdvojila radi madjarskoga tečaja za hrvatske financijalne činovnike u Zagrebu, te pod vodstvom Matije Mrazovića za bana Pejačevića stvorila narodnu neovisnu stranku, „Obzor“ je opet morao poprimiti svoje prvobitno ime „Pozor“, da spasi list do svršetka sudbenoga procesa za prave njegove izdavatelje, koji su se okupili oko diakovačkoga biskupa. Kad je i taj proces srećno dobiven, od 1. siječnja 1886. „Pozor“ je opet „Obzor“ kao što je i danas, kad slavi svoju sedamdesetpetgodišnjicu.

Da paraliziraju „Obzor“, javljali su se do osamdesetih godina raznoliki dnevnici u Zagrebu, kao „Domobran“ (od 1864. do 1866.), pa „Svijet“ (1866.), onda „Hrvatske novine“ (1867/68.), za tim „Narod“ (1872.—1873.), „Brana“ (1879.), konačno „Ustav“ (1880.), ali kako počeše, tako su i neobavljena posla prestali.

Novi duh u zagrebačkom novinstvu pojavio se sa glasilom stranke prava, koje je od 1878. izlazilo na Sušaku pod imenom „Sloboda", pa se od 1. siječnja 1884. kao dnevnik preselilo u Zagreb, primivši već 1886. ime „Hrvatska". Kad se stranka pred smrt Ante Starčevića razdvojila, grupa, koja je zadržala dnevnik dala mu ime „Hrvatska Domovina. (1896.), prozvana „domovinaši", a druga grupa je izdavala od 2. XI. 1895. dnevnik „Hrvatsko Pravo", dobivši ime „frankovci". Domovinaško glasilo toliko je oslabilo, da se 1903. sjedinilo s „Hrvatskim Pravom". Kad je došlo do novoga raskola u stranci, grupa koja se odijelila pod vodstvom braće Davida i Mile Starčevića izdavala je od 1. V. 1908. dnevnik „Hrvatska Sloboda". Medjutim su u medjusobnoj borbi oba dnevnika tako smalaksala, da su se sjedinili sa dnevnikom „Hrvatstvo", nastalim iz katoličkoga pokreta 1904. Kod sjedinjenja sa „Hrvatskim Pravom" (1910.) list je dobio ime „Hrvatska", s kojim se onda sjedinila i „Hrvatska Sloboda" (1911.). Medjutim su se sumišljenici dra. M. Starčevića opet odcijepili te izdavali od 1. VI. 1913. dnevnik „Hrvat", koji su oblasti za rata radi protudržavnoga pisanja obustavile (29. III. 1915.). „Hrvatska" je dalje izlazila, ali se prvaci katoličkoga pokreta sve manje s njom identificiraše, pa se od 8. XII. 1914. okupiše oko dnevnika „Novine". Ove su kao „Riječke Novine" počele već 1912. izlaziti na Rijeci, ali ih oblasti u početku rata obustaviše, na što su pod imenom „Novine" nastavile život u Zagrebu, preobrazivši se koncem rata u „Narodnu Politiku". Od 1924. prestala je biti dnevnikom izlazeći tri put tjedno do polovice 1929., kad je na mjesto nje kao glasilo katoličke akcije počeo izlaziti današnji dnevnik „Hrvatska Straža". Koncem rata prestala je i „Hrvatska", kao dnevnik, pa se njezina stranka zadovoljavala izdavanjem tjednika pod različitim imenima, o kojima će biti govor medju tjednicima.

Ali g. 1903. s pretopljenjem „Hrvatske Domovine" u „Hrvatsko Pravo" nezadovoljna pravaška grupa ponovno je oživjela poslije riječke rezolucije, te se dala na izdavanje dnevnika „Hrvatska" (1906. do 1909.) sjedinivši se sa novo rodjenom strankom naprednjaka, koji su već od 1904. izdavali „Pokret", najprije kao tjednik, a od riječke rezolucije (5. X. 1905.) kao dnevnik, samo što je sada (1910.) list dobio dodatak „Hrvatski". Kod toga je ostalo, dok za rata nije bio obustavljen, ali 1916. opet dozvoljen.

Prema koncu rata pojaviše se u Zagrebu još dva dnevnika „Hrvatska Država" (1. IX. 1917.) kao glasilo antihabsburškoga dijela pravaša iz svih hrvatskih zemalja. Kad se ta politička grupa složila sa protucentralističkim članovima hrvatsko-srpske koalicije, koji su se neko vrijeme služili dnevnicima „Male Novine" (1918.) i „Novo Vrijeme" (1919.) dobila je „Hrvatska Država" kao organ Hrvatske Zajednice odnosno hrvatske federalističke stranke ime „Hrvat" (1919.). Taj je prestao 31. V. 1929. Drugi je dnevnik bio „Glas Slovenaca, Hrvata i Srba", oko kojega se 1918. okupiše centralistički, a poslije t. zv. demokratski elementi, koji se 1919. sjedinio sa onima oko „Hrvatske Riječi", na što je zajednički list okršten „Riječ Srba, Hrvata i Slovenaca", držeći se toga imena do 1922., kad je ostala samo „Riječ", i morala takodjer kao stranački organ prestati početkom 1929.

Medjutim su i novovjeki unionisti jednom sa drom Tomašićem drugi put sa Pavlom Rauchom na čelu pokušali svojim dnevnicima „Dnevni List" (1905/6.) i „Ustavnost" (1908/9.), ali uzalud. Zato su se kao prvi kolportaški list u duhu koalicije pojavile 27. VII. 1907. „Novosti", koje su u frankovačkim „Hrvatskim Novostima" dobile kratkotrajnoga konkurenta (od 1909. do 1913.), dok nije 1912. počeo izlaziti „Jutarnji List", a od g. 1920. njegovo popodnevno izdanje „Večer".

God. 1920. bilo je pokušano po integralnim Jugoslavenima izdavanje dnevnika „Domovina", koji je s velikim novčanim gubitcima prestao. Održao se dnevnik „Hrvatski Lloyd", koji je počeo kao tjednik 1909., pretvorio se u dnevnik 1920., od kad nosi ime „Jugoslavenski Lloyd", namijenjen privrednim krugovima.

God. 1927. počela je Radićeva seljačka stranka s dnevnikom „Narodni val", ali jedva se stao razvijati, već je u siječnju 1929. morao prestati. Kao njegov nasljednik izlazio je nekoliko mjeseci „Slobodni Glas".

I banska pokrajina imala je nekoliko dnevnika, od kojih je najznatniji bio riječki „Novi List", kad ga je preuzeo Supilo (1900.). Prije je to glasilo izlazilo od 1898. pod imenom „Hrvatska Sloga". Rat je Supilovoj novini učinio kraj, na što se na Sušaku pojaviše „Primorske Novine" od 1916. do 1922., pa opet kao dnevnik ove godine (1935.). Medjutim je na Sušaku izlazio i dnevnik „Naša Sloga" od 1928. do 1932. godine

Drugi hrvatski grad Osijek dobio je takodjer svoj hrvatski dnevnik „Narodnu Obranu" g. 1902., koja je g. 1919. preuzela današnje svoje ime. Hrvatski List". Njoj na ustuk počeli su unionisti izdavati dnevnik „Dan", ali sa slabom srećom (1902/3.), dok danas izlazi u Osijeku pod tim imenom tjednik.

B) Tjednici

Zagreb. Najprije ćemo spomenuti zagrebačke tjednike, koji imadu isključivo propagandistički karakter, osim onih najstarijih kao „Prijatelj puka", izdavan 1848. po barunu Kušlanu i „Pučke Novine", izlazeće 1876. do 1880. pod uredništvom školnika Tomšića. Desetak godina kasnije su se političke stranke dosjetile, da je već vrijeme te izdavaju jeftini pregledni list za seljaštvo a počela je Strossmayerova neovisna stranka 1889. sa „Prijateljem Naroda". Taj je bio najduljega vijeka progutavši nekoliko konkurenata, i promijenivši nekoliko opozicionalnih gospodara i smjerova, dok nije 1924. prestao na korist „Hrvatskoga seljačkoga naroda", kao glasila federalističke stranke, izlazeći do 6. I. 1929. „Prijatelju Naroda" brzo se protustavio unionistički „Pravi prijatelj naroda" 1891., ali je živio samo do 1897. Druga opozicija, pravaška, počela je tri godine kasnije sa „Hrvatskim Narodom" (1892.), koji je prešao u privatne ruke i 1914. prestao. Kad se pravaši 1895. razdvojiše, da ne moraju polagati jamčevine, frankovci su izdavali dva izmjenična polumjesečnika, jedan pod imenom „Starčevićanac", drugi „Živila Hrvatska" (1897.—1902.). Kod ponovnoga raskola su t. zv. Milinovci izdavali seljački list „Starčevićanac" od 1908. do 1911., kad se spojio sa starijim „Prijateljem Naroda", dočim su frankovci imali „Hrvatsku Zastavu" od 1903. Ova se 1911. spojila sa katoličkim seljačkim listom „Istina" (izlazećim od 1905.) pod imenom „Hrvatska zastava istine". Prestala je 1917., kad su na njezino mjesto stupile „Seljačke Novine" (1917.—1931.).

Radićev „Dom", počevši 1900. u obliku brošure, prešao je 1904. na tjedno izlaženje i doživio dobu od dvadesetipet godina, jer je g. 1929. morao prestati.

Kako se vidi, u Zagrebu izlazeći tjednici, namijenjeni seljaštvu, koji su imali za sobom po 20, 30 i više godine postanka, više nisu na životu. Izlaze umjetno stvarani „erzaci", ali niti se za njih zna, niti pita, a za njihovo uzdržavanje brinu se neimenovane mecene.

Druga je vrst radničkih tjednika, od kojih je „Radnički prijatelj" sa socijalističkim nastrojenjem izlazio od 1874. do 1878. Od devetdesetih godina ovamo nicalo je sijaset socijalističkih tjednika, svaki od vodja je pokrenuo svoj list, u kojem je propagirao svoje ideale, pa bi nas predaleko vodilo, kad ih bi sve nabrajali, tim više, jer su svi od reda bili kratkotrajna vijeka. Dulje su se držale „Sloboda", izlazeća od 1893. do 1902. i njezina nasljednica „Slobodna Riječ" od 1902. do 1914., koja je neko vrijeme izlazila i kao dnevnik. Poslije rata su se internacionalci razdijelili na socijaliste i komuniste, pa mnogobrojnim kratkotrajnim časopisima tukli se medju sobom ali i složno po svim ostalima, tako da se sada već teže snaći, koji je organ imao neku veću važnost, u koliko je poslije 1929. još mogao izlaziti.

Manje borbeni su bili tjednici hrvatskoga nacionalnoga radništva, medju njima najstariji „Hrvatski Radnik" (1895. do 1909.), zatim od 1922. do 1928. pa kršćansko-socijalni „Glas Naroda" (1899.—1914.).

Od prevrata ovamo, frankovački dio pravaša, ne mogući više uzdržavati dnevnik, izdavao je u više navrata razne tjednike, tako „Hrvatska Misao" (1920. do 1923.), zatim „Hrvatsko Pravo" (1924. do 1929.), pa „Hrvatsku" (1923. do 1927.).

Od 1926. izlazi u Zagrebu i „Narodno kolo", kao pučki list samostalnih demokrata, koji su neko vrijeme poslije rata izdavali „Pučke Novine".

Još bi se mogli navesti kao novine „Narodna Misao", izdavana 1898. po Erazmu Barčiću i Franku Potočnjaku, pa „Jutro" izlazeći g. 1908., te „Slobodna tribuna", kao glasilo narodnih socijala (1919.—1932.), onda i „Čujmo" (1918.—1932.).

Posebno treba istaknuti tjednik istarskih bjegunaca „Istra", koji izlazi u Zagrebu od g. 1929.

A sada da idemo na pokrajinske tjednike po abecednom redu mjesta njihova izlaženja. Ali prije toga nekoliko opazaka.

Medju ovim novinama naime ima takovih, koje je izdavao tiskar dotičnoga mjesta sa tom jedinom svrhom, da bude zaposlen. List je imao lokalno značenje, bez posebne političke tendencije. Tamo, gdje su se nalazila sjedišta županije, tiskar je stavljao list na raspoloženje oblastima, da mu idu na ruku, pogotovo ako su kod njega naručivale i potrebne službene tiskanice. Ali sa sve većim zanimanjem za javne poslove i politička pitanja nastajali su u pojedinim mjestima i stranački organići, podržavani od pristaša, a gdje su si ti stranački pripadnici suprotstavljali u oštrijim borbama, izlazilo je i više glasila u jednom mjestu. Tako je to bilo naročito za vrijeme riječke rezolucije, pa onda poslije rata, kad su se u jednoj fronti našli centralisti a u protivnoj sve ostale grupe. Godine 1929. ta je utakmica prestala.

Bakar. „Galeb". 1878.—1880.

Bjelovar. „Budi svoji". 1901/2. „Nezavisnost" od 1906. do ????

Brod. „Posavska Hrvatska". 1894.—1898. iponovno 1907.—1913. „Materinska Riječ". 1907.—1911. „Brodske Novine". 1919.—1923. „Hrvatska Zajednica". 1921.—1926. „Hrvatski Glas". 1926.—1928. „Jugoslavenska Sloga", kao glasilo Tome Kovačevića, od 1932. i sada „Istina", organ narodnog zastupnika bivše HSS dra Markotića.

Čakovec. „Hrvat". 1923/24.

Djakovo. „Hrvatske pučke novine". 1907.—1913. „Djakovština". 1911/12. „Djakovačke pučke novine". 1913/14., pa opet od 1920.—1933. „Hrvatska Obrana" od 1919. do danas.

Gospić. „Ličanin". 1886.—1889. „Hrvat". 1895. i ponovno 1911. „Starčevićanac". 1907/08.

Ilok. „Sremac". 1886.—1913. „Ločanin". 1906.

Jaska. „Iskrena Riječ". 1906.—1909.

Karlovac. „Glasonoša". 1861.—1865. „Sloga". 1880.—1888. „Svjetlo". 1884.—1904. „Glasonoša". 1905.—1909. „Sloga". 1910.—1916. „Istina". 1927/28.

Koprivnica. „Hrvatska Podravska Straža" od 1910. do 1914. „Hrvat". 1924.—1930.

Kraljevica. „Primorac". 1873.—1878.

Križevci. „Križevčanin". 1906., „Dom" od 1934.

Mitrovica. „Hrvatski Branik". 1893.—1914.

Nova Gradiška. „Gradiščanin". 1883. „Graničar". 1919—1929.

Osijek. „Branislav". 1878.—1879. „Novo Doba". 1907. „Jug". 1918.—1928. „Hrvatska Obrana" (tjednik) 1919. do danas. „Narodna Obrana" (kao tjednik) 1927.—1930. „Slobodna štampa". 1935.

Petrinja. „Banovac" od 1887. do 1918. „Jedinstvo". 1918. do danas. „Istina". 1927/28.

Petrovaradin. „Fruškogorac". 1906.—1909.

Požega. „Slavonac". 1863.—65., „Požežanin". 1891. „Narod". 1904.—1907. „Požeške Novine". 1923. do danas.

Samobor. „Samoborski List" od 1903. do danas. „Samoborac". 1925.—1930.

Senj. „Nehaj". 1907.

Sisak. „Sisački Glas". 1902.—1930. „Hrvatske Novine" od 1925. do danas. „Posavina". 1933.—1935.

Stubica. „Hrvatski Zagorac". 1905.—1908. Od 1934. izlazi u Zagrebu istoimeni tjednik.

Sušak. „Istina", katolički tjednik 1934/35.

Varaždin. „Pučki Prijatelj". 1867.—1877. „Hrvatska Straža". 1885.—1890. „Varaždinac". 1906/7., „Naše Pravice". 1904.—1914. „Hrvatske Pravice". 1907.—1912. „Hrvatsko Pravo". 1914.—1916. „Narodno Jedinstvo". 1921.—1923. pa opet samo 1929. „Hrvatski Blok". 1928. „Varaždinske Novosti" od 1929. do danas.

Vinkovci. „Krajišnik". 1874/75. „Vinkovci i okolica". 1896.—1916. „Cibalis". 1905/6. pak ponovno 1923/24. „Svijetlost". 1907.—1914., „Vinkovački Branik" od 1926. do danas.

Virje. „Podravac" od 1893.—1912., „Hrvatske Novine 1913.—????.

Virovitica. „Virovitičan" od 1898. do danas. „Virovitički zavičaj". 1900.—1907. „Hrvat". 1908.—1912.

Vukovar. „Srijemski Hrvat". 1877.—1887. „Srijemske Novine". 1896. do danas. „Srijem". 1920.—1923.

Zlatar. „Hrvatska Hrvatom". 1907/8.

II. NOVINE HRVATSKIH POKRAJINA

Od hrvatskoga novinstva izvan banske Hrvatske najstarije je ono Dalmacije. Na prvom je mjestu zadarski „Narodni List", koji je počeo 1862. na talijanskom jeziku pod imenom „Il Nazionale", donašajući manji hrvatski prilog. Taj je postajao sve veći, dok nije posve istisnuo talijanštinu, koja je ostala samo još u podnaslovu lista, ali je i tu 1885. iščezla. Pod njegovom zastavom vodila se borba, da se Dalmacija vrati sebi i Hrvatskoj. Nakon 58-godišnjega opstanka, morao je prestati, kad je Italija uljezla u Zadar. Slično je počela pod talijanskim imenom i „Katolička Dalmacija" 1870., dok nije bila 1877. posve pohrvaćena, dobivši poslije u „Hrvatskoj Kruni" svoga blizanca (1893.), kojemu Italija nije dala bitisati od 1920. Sa djelatnošću ovih dviju listova, usko je spojen život don Ive Prodana, koji je ponekad bio ne samo pisac i urednik svojih listova, već i njihov slagar te strojar, izdavajući istodobno još nekoliko časopisa. Do velikoga ugleda došao je splitski „Narod" (1883.—1893.), gdje je Dinko Politeo počeo svoju novinarsku karijeru, imajući poslije za nasljednike „Jedinstvo" i „Naše Jedinstvo", koje je ugasilo s ratom. Kako je kroz „Narod" došao Politeo do glasa, tako je kroz dubrovačku „Crvenu Hrvatsku" (1891. do 1908.) postigao to Frano Supilo, prenijevši poslije svoje novinarsko djelovanje na Rijeku.

Već 1908. pokušalo se u Dalmaciji i s dnevnikom „Velebit", izlazećim u Splitu, ali na kratko vrijeme.

Tek nakon rata, nastaju i u Dalmaciji prilike za izdavanje dnevnika »Novo Doba« koji se održao u Splitu do danas, dobivši poslije takmaca u »Jadranu«. Taj je prestao 1928., dok se prošle godine u istom gradu pojavio i »Jadranski Dnevnik«. U Šibeniku izlazila je dulje vrijeme »Narodna Straža« (1921.—1928.).

Dalmacija je imala i dva poznatija i uplivnija seljačka tjednika »Pučki List« (1891.—1921.) i »Dalmatinski Hrvat« (1898.—1914.), a u Dubrovniku izlazi od 1918. katolički tjednik »Narodna Svijest«. Dakako, da je u Dalmaciji bilo i ima još sijaset listića, koje su izdavali ili još izdavaju pojedini političari, da propagiraju svoja načela i placiraju sebe.

Takva osobna štampa nepoznata je kod Hrvata Herceg-Bosne, gdje je prvi stao orati po novinskoj njivi »Glas Hercegovca« u Mostaru (1884.—1896.) sa sličnim žrtvama don Frane Milićevića, kako ih je pridonio za hrvatsko novinstvo Prodan u Zadru. Od 1898. izlazio je u Mostaru »Osvit«, koji je prestao ratom, a poslije rata je izlazila »Narodna Sloboda« (1919.—1932.).

God. 1906. dobili su Hrvati Bosne i svoj dnevnik, »Hrvatski Dnevnik« u Sarajevu, koji je izdržao do konca rata, kada se pojaviše kao dnevnici »Jugoslavenski List« a od 1929. i »Jugoslavenska pošta«. Zabilježiti se mora i tjednik »Hrvatska Zajednica« kao glasilo hrvatske težačke stranke, koji je počeo izlaziti 1909., rat mu je učinio kraj, a zatim je za istu stranku izlazila »Hrvatska Sloga« do 1923.

Hrvati bivše Ugarske već su 1870. imali svoje »Bunjevačko-šokačke novine« (do 1872.) u Kaloči, pa 1879. »Glasnik« u Subotici, onda od 1884. u istom gradu još danas postojeći »Neven«, dok su g. 1892. kratko vrijeme izlazile i »Subotičke Novine«. U Gjuri izlazile su 1910. »Naše Novine«, a od 1923. izlaze u Beču »Hrvatske Novine« za gradišćanske Hrvate.

Istra je imala skoro pol vijeka »Našu Slogu«, koja je od 1870. okupljala istarske Hrvate, dok 1915. nije morala prestati. Uz nju su se javljali »Narodni List« (Voloska-Opatija 1901.—1903.), pa »Novi List« (Lošinj 1905.), onda »Hrvatski List« u Puli, prestao 1920., a na Krku je izlazio polumjesečnik »Pučki Prijatelj« (1899.—1914.).

U Trstu su izlazili od 1888. desetak godina »Slavenska Misao« i »Il diritto Croato«, na hrvatskom i talijanskom jeziku.

III. HRVATSKE PREKOOCEANSKE NOVINE

I približni pregled hrvatskoga novinstva u prekooceanskim zemljama danas je nemoguće pružiti. Već je skoro dvadeset godina, da nema stalne i redovite veze izmedju domovine i novih krajeva. Najprije je kroz četiri godine oteščavao te veze rat, poslije pak su prekomorske hrvatske novine zauzimale takav stav prema svom starome kraju, da im je država uskraćivala poštansku pogodnost te ih na granicama zadržavala. Tako naša šira javnost ovdje ne zna, što danas tamo izlazi, tko izdaje i koga predstavljaju pojedini listovi, kojih kao da ipak ima manje, nego li prije rata, gdje ih je u samom Pittsburgu — najvećoj hrvatskoj koloniji — neko vrijeme bilo dvanaest!

Već je skoro pol stoljeća, da su se u Americi stale javljati novine hrvatskih iseljenika i radnika. Godina 1891. dala je odmah na svijet tri hrvatska tjednika, u Chicagu (»Chicago«), New Yorku (»Napredak«) i Hobokenu (»Napredak«). Već slijedeće godine dobiva chicaški list konkurenta u »Slobodi«. Godine 1894. javlja se u Pittsburgu »Danica«. U ovo su još vrijeme početci hrvatskim novinama prilično idealni. Novine se izdavaju, da iseljenici ne zaborave stari kraj, svoj jezik, da ostanu u dodiru ne samo sa svojim domom i selom, već i sa svojim narodom, a osim toga, da oni u tudjem svijetu jedan za drugoga znadu, kako im ide, kako žive. Ali onda su počeli nicati listovi sa drugim, pa i nečistim svrhama: pravila se reklama za pojedina prevozna parobrodarska poduzeća i za banke, od kojih su neke baš po amerikansku izvarale naš radni narod. U tom je došao do žalosnog glasa newyorški »Narodni List« (počeo 1898.).

Godine 1902. dobiva čilenski grad Antofogasta »Slobodu«, a 1903. Chicago »Hrvatsku Zastavu«, koja izlazi do rata. »Sloboda« se zove i tjednik, koji počinje 1905. u Clevelandu. Čilenski Hrvati u Punta Arenas pokreću 1905. još jedan list »Male Novine«, a 1906. Hrvati Nove Zelandije u Aucklandu »Napredak« (1906.—1910.) te »Glas Istine« (1908.—1910.). Naslovi »sloboda« i »napredak« su najomiljeniji. Od 1906. počeo je izlaziti u Pittsburgu »Zajedničar«, kojemu je rat prekinuo nit života, ali je mirom opet uspostavljen kao »Zajednica« te vrijedi za organ najjače bratske hrvatske organizacije u Americi, koja broji sa svojim podružnicama preko 80.000 članova.

Calumet ima 1906. »Hrvatskog Radnika«, San Francisco »Jadran« (1908.—1914.), New York »Hrvatski Svijet« (1908.—1914.), argentinski Hrvati u Rosariu »Zajednicu« (1910.—1919.), a uz nju i »Materinsku Riječ«. I Allegheny ima svoj »Napredak«, pa »Hrvat« i »Hrvatsku Riječ«. Nema uopće američkog grada s povećim brojem Hrvata, a da ne bi pokušali i sa svojim novinama. Većinom im je bio podstrek za izlaženje osobne ili stranačke pravde, ili pak špekulacija. Nema tamo jako pero i jak organizatorni duh, koji bi znao stvoriti neovisno, autoritativno glasilo, sadržajem i opremom dostojno broja i imetka, što ga Hrvati preko mora predstavljaju.

IV. NOVINE NA STRANIM JEZICIMA

Kad je govor o hrvatskom novinstvu, onda se ne mogu mimoići novine, koje nisu izlazile na hrvatskom jeziku, ali su bile namijenjene i hrvatskom općinstvu i javnosti te imale stanovit uticaj na javni život Hrvatske. Tako je bilo u banskoj Hrvatskoj nekoliko novina na njemačkom jeziku. Najstarija, koja je počela 1826. pod imenom »Luna«, bila je »Agramer Zeitung«, koja je podupirala sve unionističke režime, pa kad su ovi bili pokopani, svršila je i ona (1911.). Jači protivnik i utjecajniji, jer je bio opozicionalan, bijaše »Agramer Tagblatt«, kojega financiraše 1886. grofovi Draškovići, a kada se razočaraše i ne mogoše dočekati plodove svojih žrtava, prepustiše list privatnicima. Godine 1923. javio se u Zagrebu još jedan dnevnik, »Der Morgen«, ali se već 1927. oba spojiše u »Morgenblatt«, koji izlazi u nakladi Jugoštampe te kao nasljednik »Tagblatta« slavi 50-godišnjicu.

I Osijek je imao dva poznatija njemačka lista, stariju »Die Drau« od 1868., koja je vrijedila kao glasilo unionističke slavonske aristokracije, te »Slavonische Presse«, koju je pokrenuo ban Khuen 1884. protiv ove aristokracije, jer ga nije htjela priznati sebi ravnim, niti da po rodu i imetku spada u njezino kolo. Kasnije je »Die Drau« bila posve khuenovska, a »Slavonische Presse« bezbojna, dok oba lista ne postaše suvišni pa prestaše, prvi 1928., drugi 1929.

Još se mora spomenuti »Bosnische Post«, koja je za Austrije izlazila u Sarajevu kao poluslužbeni organ.

O hrvatskim listovima na talijanskom jeziku već je pisano u prijašnjoj rubrici

„STITEX 1851"

Ljudevit Stiassny

MAXIMILIJAN STIASSNY, koji se rodio godine 1831., potjecao je iz jedne stare ugledne moravske obitelji, koja se je bavila industrijom sapuna. On je u godini 1851. utemeljio tkaonu finih sukna, koja je već u ono vrijeme bila poznata i preko granica bivše dvojne monarhije, što je vidljivo iz sačuvanih trgovačkih knjiga onog doba.

Tako nastade »STITEX 1851«, dakle marka, koja se danas nalazi utkana na ivicama svih štofova tt. Ljudevit Stiassny u Zagrebu.

Marka je tradicija, a tradiciju imade ona familija, kod koje poslovanje nasljedstvom prelazi od oca na sina.

Današnji vlasnik marke Stitex je vrlo dobro poznati zagrebački tekstilni stručnjak g. Ljudevit Stiassny, koji je po Oslobodjenju i postanku novih nacionalnih država bio upućen, kao povjerenik slavenske i bratske čehoslovačke tekstilne industrije, u Jugoslaviju.

Maximilijan Stiassny

Jedna od najjačih njegovih inicijativa je osnivanje najveće tvornice pamučnih tkanja sa pretiskom, tkaonice za pamuk i svilu, prozvane Jugočeska d. d. u Kranju. Ova tvornica zaposluje danas oko 1.500 radnika, što pretstavlja vrlo mnogo kad se misli na mehanički uredjeni pogon. Osnivanjem ovog poduzeća osigurana je zarada izvjesnim pasivnim dijelovima Slovenije za dulje vrijeme.

Veliko povjerenje inozemnih industrijalaca, koje je uživao gospodin Ljudevit Stiassny, proizlazilo je još iz tijesnih veza njegove obitelji sa svim uglednijim tadanjim tekstilnim tvornicama, a naročito švicarskim i engleskim, čije interese je gospodin Stiassny već onda zastupao. Na svojim naučnim putovanjima kroz Čehoslovačku, Švicarsku i Englesku, stekao je pomenuti svoje daljnje stručno obrazovanje, jer su mu svagdje, pa i kod konzervativne engleske tekstilne industrije bila uvijek otvorena vrata, uživajući i njihovo gostoprimstvo u najvećoj mjeri.

Sve ove okolnosti pružile su tada još mladome tekstilnome stručnjaku mogućnost da se unese i uputi u najnovije finese kod izradbe štofova, a ovo znanje da upotrebi kasnije u svojoj trgovačkoj karijeri kao pravi zaštitnik i savjetnik svoje novo stečene klijentele.

Iz ovih razloga podržavao je i izgradjivao je g. Stiassny još jače veze naročito sa kapitalom jakim tekstilnim industrijama čitavog svijeta te stoga podržava i danas tvorničko skladište engleskog sukna za Kraljevinu Jugoslaviju.

STITEX, ovo kvalitetno englesko sukno izradjuje se od najfinije australske Merino-vune, a na njegovoj izradbi zaposleno je osam engleskih tekstilnih tvornica.

Obzirom na zaista odličnu kvalitetu Stitex-proizvoda, uveli su se ovi kod nas i danas se mnogo traže.

Dr. MIRO MAJER

HRVATSKA PJEVAČKA DRUŠTVA

Pokretači Ilirizma veoma su dobro i ispravno ocijenili koliku korist mogu imati u svom radu oko buđenja hrvatske nacionalne svijesti, ako budu gojili pjesmu. Svoje javno djelovanje su i započeli tako, da su u programe koncerata umetali ili među činovima u kazalištu izvodili po koju pjesmu sa hrvatskim tekstom. »Gaj je svjesno nastojao, da zagrebačkom društvu usadi ljubav za narodnu riječ i da prokrči put svojim idejama popijevkom i narodnom glazbom..* Za ovu svoju namjeru znao je oduševiti i na rad privući Ferdu Livadića, Dragutina pl. Turanya, improvizatore popijevki Ferdu Rusana i Josipa Runjanina i druge, a i sam je improvizirao napjeve za svoje pjesme. Ove pjesme bi sa oduševljenjem prihvaćali studenti kr. akademije. Oni su ih posvuda pjevali. Tako su te popijevke pomalo naučili i zagrebački građani. Kod višega društva trebalo je opreznije postupati. Na koncertima i u kazalištu pjevale su se uz popijevke hrvatskih ilirskih skladatelja i ulomci njemačkih i talijanskih opera na hrvatskom jeziku. Priređivači su htjeli na taj način pokazati i onima najkritičnijima a i svojim protivnicima kako im je stalo »do hrvatske riječi i da stranoj kulturi nijesu protivnici«. Dne 7. siječnja 1832. godine izvedena je prigodom njemačke lokalizirane predstave »Die Magdalenengrotte bei Ogulin« po prvi put popijevka »Još Hrvatska nij' propala«. Izvodile su se većinom popijevke za jedan glas, a katkada i za dva glasa. U ono vrijeme nije još bilo organiziranih pjevačkih društava. Prvo glazbeno društvo osnovano je oko 1840. godine i to u biskupskom sjemeništu u Zagrebu. To društvo je osnovano po uzoru književnog društva »Kola mladih rodoljuba«, koje je počelo sa svojim djelovanjem u sjemeništu već 1836. godine. Kada su u sjemenište došli mnogi đaci muzičke škole Glazbenog zavoda, počeli su se odmah sastajati, pjevati i svirati i na tim sastancima rodila se misao, da se osnuje društvo. Godine 1839. pristupilo se izradbi osnove i pravila. Svrha društva je imala biti gojiti crkvenu i narodnu pjesmu. Društvo je prozvano »Narodno ilirsko skladnoglasja društvo«. Prvi javni koncerat bio je 24. travnja 1841. prigodom imendana biskupa Jurja Haulika. »S osobitim zanimanjem pratilo je novo društvo razvitak muzičkih nastojanja ilirskih, svoj su arhiv snabdjevali svim novim kompozicijama marljivo prepisujući note, pače su slali prepise kompozicija drugim društvima (tako »narodnom društvu« u đakovačkom sjemeništu)«. U travnju 1848. godine bilo je radi općih političkih prilika sjemenište raspušteno i uslijed toga prestalo je i »Skladnoglasje« sa svojim djelovanjem.

Za vrijeme apsolutizma osnovana su u hrvatskim krajevima mnoga njemačka pjevačka društva, razni »Liedertafeli« i »Schifingi« i to radi toga da šire njemački jezik i da na taj način istisnu hrvatski jezik iz javnog i društvenog života. Međutim ta društva nisu bila dugog vijeka. Čim je prestao apsolutizam, nestalo je i tih društava. Već pod kraj apsolutizma počeo se buditi hrvatski građanski društveni život. A iza 1860. godine pregnuli su Hrvati bez obzira na staleže u neobičnom zanosu oko osnivanja hrvatskih društava i kulturnog rada na svim područjima duhovnog stvaranja.

U to vrijeme pada i osnivanje hrvatskih pjevačkih društava, koja su u našem kulturnom životu odigrala veliku i značajnu ulogu. Hrvatska pjevačka društva znala su kroz razne peripetije, koje su Hrvati proživjeli, svoj rad tako udesiti, da su ona uvijek bila središta ne samo stručno glazbenog nastojanja, nego uopće svakog kulturnog i nacionalnog rada.

»Narodno ilirsko skladnoglasja društvo« počelo je ponovno djelovati u 1862. godini. Klerici zagrebačkog sjemeništa promicali su sa osobitom ljubavi djela novih hrvatskih skladatelja. U 1864. godini pokrenuli su prvi izdanje zbirke od 100 muških zborova i sakupili u svom arhivu lijepi broj ne samo hrvatskih, nego i čeških i ruskih popijevaka. U 1865. godini izdali su zbirku od 60 crkvenih popijevaka većinom tuđih skladatelja. Od hrvatskih skladatelja biti su zastupani u toj zbirci samo Josip Juratović i o. Fortunat Pintarić. U 1868. godini dobilo je društvo novo ime: »Glazbeno pjevačko društvo Vijenac«. Pod tim imenom djeluje još i danas.

Prve zametke pjevačkog društva u Karlovcu nalazimo već u 1854. godini. Pod konac 1858. godine osnovano je »Društvo karlovačkih pjevača«. U 1868. godini dobilo je to društvo novo ime: »Prvo hrvatsko pjevačko društvo Zora u Karlovcu«. Godine 1874. prisustvuje »Zora« kod proslave otvorenja zagrebačkog sveučilišta. Uz razne peripetije uspjelo je društvu uzdržati kontinuitet rada sve do danas. U novije vrijeme istaklo se »Zora« vanrednom ambicijom, te je u dva navrata nastupila i izvan granica domovine.

Hrvatsko pjevačko društvo »Kolo« u Zagrebu nastalo je kao reakcija na prilike, koje su vladale u »Musikvereinu«, današnjem Hrvatskom glazbenom zavodu. Za vrijeme apsolutizma udomila se u »Musikvereinu« kozmopolitska njemačka pjesma. Nakon nestanka apsolutizma počeli su mladji članovi »Musikvereina« tražiti, da se na koncertima izvadjaju hrvatske skladbe. Uprava se opirala tom zahtjevu i radi toga su mnogi pjevački istupili iz »Musikvereina« i 1862. godine osnovali »Kolo«. »Kolo« je razvilo veliku djelatnost i na kulturnom i na društvenom polju. Godine 1867. prihvatila je glavna skupština »Kola« predlog Augusta Šenoe, da se proširi djelovanje društva gajenjem lijepih umjetnosti uopće poput Umjelecke besjede u Pragu. U tu svrhu bilo je potrebno promijeniti društvena pravila, ali je dvorska kancelarija odbila osnovu novih pravila, jer da se njima bitno mijenja svrha društva. Mnogo zasluga steklo je »Kolo« i za osnivanje Hrvatskog pjevačkog

Nikola Faller

saveza. Funkcioneri »Kola« vodili su Hrvatski pjevački savez od njegovog osnutka sve do 1924. godine. »Kolo« je proživjelo više secesija. Prva 1874. godine, kada je osnovana »Sloga«, druga 1884. godine, kada je osnovan pjevački zbor »Merkura«, treća 1910. godine, kada je osnovan »Lisinski«, a četvrta 1930., kad je »Kolo« istupilo iz Hrvatskog pjevačkog saveza. »Kolo« je izdalo dvije zbirke muških zborova pod istim imenom.

Godine 1863. osnovano je u Križevcima Hrvatsko pjevačko društvo »Zvono«. Ono je djelovalo od zgode do zgode. Vrijedno je istaknuti, da su članovi »Zvona« 1886. pokušali organizirati dobrovoljačke kazališne predstave.

»Hrvatski tipografički zbor«, koji su osnovali oko 1870. godine zagrebački tipografi, priređivao je pjevačke koncerte i dramske predstave. Godine 1879. dobio je zbor novo ime: Hrvatsko tipografsko pjevačko društvo »Sloga« u Zagrebu. Pod tim imenom djeluje društvo još i danas kao čisto radničko društvo.

Lijepu tradiciju uživa Hrvatsko obrtničko i radničko pjevačko društvo »Sloboda«. »Sloboda« je nastala iz »Zagrebačkog radničkog društva za podupiranje i naobrazbu«, koje je osnovano 1873. godine. Sa osnutkom »Slobode« u vezi su i prvi početci radničkog pokreta u Hrvatskoj. Zasluga je »Slobode«, što je od svojih početaka nastojala povezati i obrtnike i radnike u zajedničkom radu oko izgradnje hrvatske kulture i naći načina, kako da se uklone opreke u društvenom i ekonomskom pogledu između oba ta staleža. »Sloboda« spada i danas među prve hrvatske pjevačke zborove i kao što se je Glazbeno društvo intelektualaca svojom umjetničkom reputacijom zalo žilo da propagira ideje zadruge SKLAD i da pomogne nezavisne hrvatske skladatelje u njihovom radu oko izgradnje hrvatskog glazbenog izražaja u duhu i na osnovu hrvatske autohtone narodne kulture izvodeći njihove skladbe za mješoviti zbor, tako je tu istu zadaću preuzela »Sloboda«, izvodeći skladbe za muški zbor.

Godine 1874. osnovano je u Samoboru Hrvatsko pjevačko društvo »Jeka«. Pored zbornog pjevanja gojili su članovi »Jeke« i glumu.

Prigodom svečanog otvorenja sveučilišta u Zagrebu na dane 19. i 20. listopada 1874. godine odlučiše hrvatska pjevačka društva »Danica« iz Siska, »Lira« iz Velike Gorice, »Slavulj« iz Petrinje, »Sokol« iz Gline, »Tamburica« iz Gjurgjevca, »Zora« iz Karlovca i »Zvono« iz Križevaca, koja su prisustvovala tom svečanom otvorenju, na poticaj Hrvatskog pjevačkog društva »Kolo« iz Zagreba da osnuju Hrvatski pjevački savez. Prema intencijama osnivača Saveza: »Pjesma ima da bude spona ili vez, koji će zbližavati ili spajati sve dijelove hrvatskog naroda i jednoć ih ujediniti..* Pravila Hrvatskog pjevačkog saveza prihvaćena su na skupštini održanoj slijedeće godine u Sisku prigodom posvete zastave Hrvatskog pjevačkog društva »Danice«. Do godine 1924. vodilo je »Kolo« Hrvatski pjesnički savez. Godine 1924. preuzimaju vodstvo »Hrvatskog pjevačkog saveza« nestor hrvatskih pjevača i ravnatelj opere Nikola Faller i skladatelj Rudolf Matz.

Poslije osnutka Hrvatskog pjevačkog saveza nastao je življi rad u hrvatskim pjevačkim društvima. U svim krajevima, gdje su živjeli Hrvati, osnivuju se nova društva. Pored gradjana osnivaju pjevačka društva i seljaci. Najstarije hrvatsko seljačko pjevačko društvo osnovano je u Šestinama. U novije doba osnovano je bilo mnogo seljačkih pjevačkih društava u okrilju Seljačke Sloge zaslugom njenog pretsjednika Rudolfa Hercega i skladatelja Rudolfa Matza.

U Dalmaciji susrećemo prvo pjevačko društvo 1883. godine, kada je osnovano Korčulansko pjevačko društvo »Sv. Cecilija«. Godine 1884. osnovano je u Splitu Muzikalno društvo »Zvonimir«. U Dubrovniku se osniva 1893. godine Hrvatsko pjevačko društvo »Gundulić«. U Zadru je djelovalo Hrvatsko glazbeno i pjevačko društvo »Zoranić«.

U Bosni nalazimo već 1893. godine prve pokušaje i to u Travniku, da se osnuje pjevačko društvo. Ovi pokušaji nisu uspjeli. Krajem 1893. počeše se u Sarajevu sastajati hrvatski rodoljubi u stanu braće Udovičić, gdje su pjevali i udarali u tambure hrvatske nacionalne pjesme i bosanske sevdalinke, a godine 1894. osnovaše Hrvatsko pjevačko društva »Trebević«. Vlasti nisu odobrile u naslovu društva riječ »hrvatsko«, pa su osnivači bili primorani tu riječ zamijeniti sa »narodno«. Tek 1898. godine bilo je »Trebeviću« dozvoljeno, da se prozove Hrvatsko pjevačko društvo »Trebević«. Od svog osnutka bio je »Trebević« središte cjelokupnog kulturnog i nacionalnog života bosanskih Hrvata. Inicijativom članova »Trebevića« osnivaju se i po ostalim mjestima Bosne i Hercegovine hrvatska pjevačka društva kao »Vlašić« u Travniku, »Majevica« u Tuzli, »Zvečaj« u Zenici, »Zvijezda« u Varešu, »Tomašević« u Jajcu i druga.

U Mostaru osnovaše franjevci 1888. godine Hrvatsko glazbeno društvo »Hrvoje«. Na prvom koncertu bili su na programu muški zborovi, deklamacija i Freudenreichova gluma »Graničari«.

U ovom članku pokušali smo letimično prikazati prilike, koje su predhodile osnivanju hrvatskih pjevačkih društava i kronološkim redom opisati kako su nastala pojedina hrvatska pjevačka društva i to u vremenu do osnutka Hrvatskog pjevačkog saveza. U tom našem pokušaju nismo mogli spomenuti sva hrvatska pjevačka društva, koja su nastala i djelovala u tom vremenskom razdoblju, jer nam za to fale izvori. Od društava osnovanih poslije 1874. godine spomenuli smo samo ona iz Dalmacije te Bosne i Hercegovine. Dok je još djelovao Hrvatski pjevački savez počelo je Predsjedništvo Hrvatskog pjevačkog saveza sakupljati materijal za osnutak Saveznog arhiva. Mnogo vrijednih dokumenata izgubilo se za vrijeme svjetskoga rata. Mnogo zanimivih isprava i zapisnika nalazi se danas pohranjeno u arhivima pojedinih hrvatskih pjevačkih društava. Bili su poduzeti koraci, da se u arhivu Hrvatskog pjevačkog saveza sakupi i sredi preostali materijal o radu i djelovanju hrvatskih pjevačkih društava članova HPS-a u svrhu publicističkog i naučnog proučavanja. No i ono, što je uspjelo sabrati u Hrvatskom pjevačkom savezu, ne može se danas proučavati, jer cjelokupni arhiv Hrvatskog pjevačkog saveza nije pristupan. Hrvatski pjevački savez formira se sada nanovo, jer je odlukom Državnog savjeta poništeno rješenje ministarstva o njegovu raspustu.

* Božidar Širola: Pregled povijesti hrvatske muzike.

* Vidi Almanah Saveza hrvatskih pjevačkih društava u Zagrebu od 1925. godine.

Dr. FRANJO BUĆAR

TJELOVJEŽBA I SPORT

HRVATSKO SOKOLSTVO

Hrvatsko sokolstvo se je razvilo na temelju češkog sokolstva, koje su osnovali u Pragu godine 1862. na nacionalnom principu dva odlična češka rodoljuba Hinko Fügner i dr. Miroslav Tyrš. Češko sokolstvo je imalo slavensko obilježje, te se je upustilo u borbu protiv tada postojeće germanizacije češkoga naroda. I ostali Slaveni koji su se nalazili u Pragu na naukama počeli su se zanimati za tu slavensku gimnastičku instituciju, koja je imala paralizirati rad njemačkih »Turnera« u češkim zemljama. Tako su mladi slovenski studenti koji su bili na naukama u Pragu prihvatili sokolsku misao i prenijeli sokolstvo u Ljubljanu, gdje je već godine 1863. utemeljen prvi slovenski »Južni Sokol«, koji je stupio u otvorenu borbu s ljubljanskim »Turnerima«.

Dr. Josip Fon

Slovenci su upoznali i Hrvate sa sokolstvom. God. 1866. slavila se u Zagrebu 300-godišnjica junačke smrti Nikole Šubića Zrinskoga pa je tom zgodom »Južni Sokol« prvi puta posjetio Zagreb i braću Hrvate. U Zagreb je tada došlo oko 60 slovenskih sokolova u sokolskoj odori sa svojom zastavom te kvartetom rogova, koji su od zagrebačke publike i gradjanstva bili srdačno primljeni i počašćeni. Naredne godine 1867. uzvratili su Zagrepčani posjet braći Slovencima u Ljubljani te su učinili i izlet u Postojnsku spilju, gdje su došli u bliži doticaj sa slovenskim sokolima, koji su se neprestano nalazili za vrijeme tog izleta u njihovoj pratnji.

Tako se je eto i u Zagrebu počelo pomišljati na osnutak Hrvatskog Sokola. Najprije su »Kolaši« stali pomišljati na osnutak posebne gimnastičke sekcije, no do ostvarenja nije došlo. Za bana Mažuranića počela su se i naša društva pohrvaćivati. Tadanje vatrogasno društvo bilo je skroz njemačko, a jedini učitelj tjelovježbe Nijemac Fridrich Singer podučavao je i gimnastiku skroz njemačkim duhom i nazivljem. Kako je tada bilo dosta njemačkih obrtnika i gradjana u Zagrebu, a neki su od njih već od prije bili i njemački »Turneri«, stalo se je tada i u Zagrebu pomišljati, da se osnuje njemački Turnverein kao i u Ljubljani. Čim je zato doznala zagrebačka patriotska omladina, poglavito slušatelji tadanje pravničke akademije, razletiše se gradom te udesiše akciju, da se osnuje Sokol, kakav je bio već u Pragu i Ljubljani. Prvi dogovor glede osnutka Hrvatskog Sokola u Zagrebu bio je na poticaj vrlo popularnog liječnika dr. Josipa Fona u gradskoj vijećnici dne 5. lipnja 1874. Tu je izabran privremeni odbor na čelu sa ravnateljem realke Josipom Torbarom, vrsnim planinarom. Odmah se je upisalo 185 članova i to 19 utemeljitelja, 66 izvršujućih i 100 podupirajućih članova, poglavito mladeži te hrvatske inteligencije, dapače i nekoliko časnika i njemačkih obrtnika. Ovima za volju izdana su prva pravila Hrvatskog Sokola i na njemačkom jeziku g. 1874. Prvim učiteljem izabran je spomenuti Fridrich Singer, a prvo vježbanje bilo je u gimnastičkoj dvorani Singera, gdje je on privatno podučavao i to na Strossmayerovom šetalištu u prizemnim prostorijama zgrade tadanje realke, a današnjeg Banskog stola.

Iste godine u jesen došao je opet »Južni Sokol« iz Ljubljane u Zagreb na otvorenje hrvatskog sveučilišta, što je samo pospješilo ostvarenje Hrvatskog Sokola. Ljubljanski Sokol je tom zgodom odao naročitu počast Strossmayeru, banu Mažuraniću i prvom rektoru Matiji Mesiću te su se Zagrepčani, naročito Zagrepčanke, silno ugrijali za sokolsku ideju. Prva glavna skupština bude konačno iza potrebnih predradnja održana dne 27. prosinca 1874., a dotle je već pristupilo u društvo 296 članova. Prvim starješinom bude izabran gradonačelnik Ivan Vončina, a podpredsjednikom dr. Fon, blagajnik Antun Stiassny, protustavnik prof. Ivan Stožir, čuvar sprava Milan Lenuci, gradski inžinjer, perovodja dr. Levin Rojčević, odbornici odvjetnik dr. Gjuro Kontak i zlatar Franjo Pečak. Prvi prednjaci bili su dr. Fon, dr. Weingerl, Robert Weiss, Žiga Stagl, Ivo Malin, Ivan Hörer i Rudolf pl. Beck.

Kako nije bilo hrvatske gimnastičke terminologije sastavio je učitelj na vježbaonici Andrija Hajdenjak prvu knjigu o tjelovježbi na hrvatskom jeziku: »Tjelovježba u pučkoj školi« (1874.) te »Nazivlje za tjelovježbu i mačevanje« (1875.). Hrvatski Sokol uveo je osim tehničkog gimnastičkog vježbanja još i zabavni dio na svojim izletima, sastancima u gostionicama pod imenom »Tihe večeri«, plesovima, koji su spadali medju prve atrakcije u Zagrebu. Članstvo se još nije »tikalo«, što je bilo uvedeno u H. S. tek u devedesetim godinama zaslugom vrlog češkog a poslije hrvatskog Sokola brata Josipa Hanuša. Prvi sokolski izlet bio je na Duhove u Sisak prigodom posvete zastave Hrvatskog pjevačkog društva »Danice«. Tom zgodom došao je i ljubljanski Sokol te su bile nadovezane idejne veze hrvatskog i slovenskog naroda, jer su se oba Sokola kao predstavnici naroda borili jednako za svoja narodna prava.

Hrvatski Sokol počeo se je što više baviti i planinarstvom te je već prve godine (1875.) poduzeo planinarski izlet zajedno sa Hrvatskim pjevačkim društvom »Kolo« na Sljeme i u Samobor, koji je bio prvi samostalni izlet H. S. Iz Samobora pješačilo se je preko Ruda na Plješivicu i na Jastrebarsko. Tu je H. S. dobio i prvi svoj provizorni barjak poklonjen od odbornika Danijela Hermana, a prvi barjaktar bio je trgovac Žiga Štagl.

Josip Hanuš

Nakon smrti prvog sokolskog učitelja Singera 1876. bude imenovan 1877. vodjom i učiteljem vrsni češki Sokol Franjo Hochman iz Praga, koji je vodio H. S. sve do svoje smrti 1893., a koji je dao posve novi tehnički pravac H. S., temeljen na praškoj sokolskoj školi. Izlet H. S. u zajednici sa ljubljanskim Sokolom iste godine u Varaždin dao je povoda da se je i u Varaždinu osnovao Varaždinski Sokol, te su se tako redom stala osnivati i nova hrvatska sokolska društva posvuda gdje obitavaju Hrvati u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Istri, Bosni i Hercegovini, a kasnije je osnovano i nekoliko društava u sjevernoj i južnoj Americi, gdje su veće hrvatske kolonije.

Godine 1878. utemeljio je već Andrija Hajdenjak i Franjo Hochman prvi sokolski časopis »Sokol«, glasilo za tjelovježbu, koji je ali radi preslabog razumijevanja za sokolstvo i gimnastiku nakon godine dana prestao izlaziti, dok nisu kasnije Hochman i Bučar nastavili izdavanjem časopisa »Gimnastika« (1891.), koji je izlazio deset godina, a koji se je bavio specijalno i hrvatskim sokolstvom. Iste godine radilo se je već i na Savezu gombalačkih i vatrogasnih društava Hrvatske i Slavonije, kod čega su i Slovenci sudjelovali. To je bilo po primjeru u češkom sokolstvu, koje je jedno vrijeme radilo u zajednici sa vatrogasnim društvima. Od toga saveza nije bilo ništa, ali je ostala ideja saveza izmedju hrvatskog i slovenskog sokolstva, na kojemu se je počelo raditi g. 1878., ali ni ta osnova nije ostvarena, jer nije bilo dozvole za takav savez izmedju društava u Cislitaviji i Translitaviji. Medjutim se sa većim uspjehom počelo raditi na savezu svih hrvatskih sokolskih društava. Iskrslo je pitanje da li će vlade u Dalmaciji i Istri te Bosni i Hercegovini dozvoliti da tamošnja hrvatska sokolska društva udju u Hrvatski Sokolski Savez sa sjedištem u Zagrebu. To je medjutim kasnije tacite učinjeno te su sva hrvatska sokolska društva u čitavoj bivšoj Austrougarskoj monarhiji postali članovi Hrvatskog Sokolskog Saveza. Prva glavna skupština

Dr. Franjo Bučar

H. S. S. održana je 1904. na Sušaku, a prvim starješinom H. S. S. bio je dr. Stjepan pl. Miletić, intendant Hrvatskog zemaljskog kazališta u Zagrebu. Prvi vodja bio je Dragutin Šulce, prvi zamjenik starješine dr. Božo Vinković, a prvi tajnik dr. Franjo Bučar. Društvenim organom postade časopis »Hrvatski Sokol«, koji je zagrebački H. S. pokrenuo god. 1902. pod redakcijom dr. Bučara.

Istodobno je provedena i organizacija hrvatskog sokolstva u župe, te je osnovano 13 župa sa sjedištima u Zagrebu, Požegi, Bjelovaru, Gospiću, Osijeku, Splitu, Voloskom, Zadru, Sušaku, Karlovcu, Mostaru, Sarajevu te Chicagu. Svaka župa imenovana je po kojem odličnom hrvatskom rodoljubu ili historičnoj osobi.

Sada je počela potpuna organizacija hrvatskog sokolstva, kojoj je prednjačio najjači i najstariji H. S. u Zagrebu. Organizirani su prednjački zborovi te društveni, župski i savezni prednjački tečajevi te priredjivane zajedničke javne vježbe i izleti, kao i župski i savezni sletovi. Sve župe održale su svoje sletove u raznim mjestima svojih područja a najveći uspjeh bila su tri savezna sleta u Zagrebu g. 1906., 1911. i 1925. prigodom proslave 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva, kojemu sletu je pribivao i blagopokojni kralj Aleksandar sa kraljicom te zastupnicima vlade i rusinskog sokolstva. Na tim sletovima sudjelovale su i razne druge sokolske organizacije, tim više, jer je i Hrvatski Sokolski Savez postao članom Sveslavenskog Sokolskog Saveza. Tom zgodom došli su u velikom broju češki, poljački, slovenski, srpski, rusinski Sokoli te delegacije slovačkih, ruskih i hrvatskih Sokola iz Amerike. Značajno je bilo za tadanje političke prilike da su na prva dva sleta došli i članovi Dušana Silnoga iz Srbije te Junaci iz Bugarske. Svi su gosti bili velikim oduševljenjem primljeni od zagrebačke publike. Hrvatsko sokolstvo je još prije nego li je osnovan Sveslavenski Sokolski Savez u Pragu g. 1908. sudjelovalo na raznim sokolskim sletovima i gimnastičkim priredbama izvan domovine, poglavito u Pragu, gdje je prvi puta bilo zastupano malom deputacijom g. 1882., a kasnije je sudjelovalo sve većim brojem na svim velebnim praškim sletovima, gdje je i aktivno sudjelovalo te postiglo mnogo nagrada i odlikovanja. Jednako je bilo hrvatsko sokolstvo zastupano na sokolskim sletovima u Ljubljani, Krakovu, Lavovu, Beogradu, Sofiji. Godine 1889. sudjelovao je i H. S. zajedno sa češkim sokolstvom u deputaciji na velikom sletu francuskih gimnastičara u Parizu. Hrvatski Sokolski Savez postao je i članom Medjunarodnog gi-

mnastičkog saveza sa sjedištem u Antwerpenu, te je kao takav sudjelovao g. 1910. sa jednim odjelom na V. medjunarodnom gimnastičkom turniru u Turinu.

Čitavi pokret na polju hrvatskog sokolstva vodio je zagrebački H. S. prozvan kasnije Matica, koji su u prvim decenijama postavili na sigurne noge starješina dr. Fon u ideološkom a vodja Hochman u tehničkom pogledu. To su naši Fügner i Tyrš.

Važni dogadjaj u H. S. bio je podignuće vlastite zgrade g. 1883. u kojoj se je sada naš prvi Sokol mogao slobodno razvijati. Prednjački zbor se pod vodjom Hochmanom te njegovim nasljednicima Hyanekom, Šulceom i Hanušom razvio do najveće tehničke visine. Uz članstvo vježbale su i članice, muški i ženski podmladak i naraštaj te šegrti. Uz to su se razvili i razni drugi sportski odjeli tako biciklisте, mačevanje i jašilački odio, iz kojeg su kasnije nastali posebni Hrvatski Sokoli Jahači. Upravni je odbor nastojao promicati i prosvjetni rad te tako nastade u H. S. pjevački zbor, fanfara, sokolski orkestar, koji je priredjivao pod upravom prof. Vjekoslava Klaića samostalne koncerte, diletantski zbor kazališnih dobrovoljaca pod vrsnim vodstvom Aleksandra Freudenreicha, koji još danas postoji kao Matica hrvatskih kazališnih dobrovoljaca te daje vrlo uspjele predstave u Zagrebu i provinciji. Za izlete je stvorena posebna Putna blagajna, a da se članstvo što više i lakše uniformira, posebna Odorna komisija. Cijelom pak prosvjetom, organizacijom sokolskih zabava i priredbi ravnao je Prosvjetni odsjek, koji se je naročito brinuo i za sokolska patriotska predavanja, kod kojih su sudjelovali naši ponajbolji sokolski intelektualci, tako Josip Hanuš, dr. Rudolf Horvat, dr. Zdenka Smrekarova, Antonija Cvijić i drugi.

U zabavni dio spadale su i vrlo omiljele sokolske plesne vježbe na kojima su se vježbali stari hrvatski plesovi te razni drugi slavenski plesovi, kao priprava za velike sokolske zabave, koje su bile najpopularnije u Zagrebu.

Na čelu zagrebačkog H. S. bili su poslije prerane smrti dr. Fona odlični hrvatski sokolski radnici kao dr. Juraj Vrbanić, Martin Pilar, dr. Lav Mazzura, dr. Nikola Hoffer i drugi, koji su vodili H. S. Maticu a naročito mnogogodišnji zamjenik starješine, vodja te pročelnik raznih odbora nezaboravni Josip Hanuš, kojemu imade H. S. u Zagrebu i cjelokupno hrvatsko sokolstvo zahvaliti mnogu zdravu i pravu sokolsku inicijativu te plemeniti i nesebični narodni rad.

Razvoj hrvatskog sokolstva pomagala je doskora i hrvatska sokolska literatura, koja se je morala već iz tehničkih razloga neminovno stvoriti. Tako je nastao osim časopisa Hrvatski Sokol i još drugih župskih manjih hrvatskih sokolskih listova i Hrvatski sokolski koledar utemeljen po dr. Bučaru, koji je doživio mnogo godišta. Hrvatski Sokol u Zagrebu, a kasnije Hrvatski Sokolski Savez, počeo je izdavati svoju Sokolsku knjižnicu, od koje je izašlo 30 svezaka. Pisci ovih djela su: dr. Bučar, dr. Mašek, Dragutin Šulce, Josip Hanuš, dr. Pichler i drugi, a god. 1922. izašla je i posebna „Bibliografija za tjelesni odgoj" u Sokolskoj knjižnici broj XXV. od dr. Bučara, gdje je napomenut savkolik literarni rad na hrvatskom jeziku do te godine. U Bibliografiji se nalazi osim sokolske literature i sportska te vatrogasna i vojnička književnost na hrvatskom jeziku do g. 1922.

Tako je hrvatsko sokolstvo u svom najljepšem razvitku zatekao veliki i dugotrajni svjetski rat, koji je potpuno obustavio svaki daljnji sokolski rad, a naše sokolane bile su pretvorene u vojničke magazine i bolnice.

Odmah poslije rata god. 1918. počelo se opet okupljati i hrvatsko sokolstvo. Početkom godine 1919. već je održana prva glavna skupština H. S. u Zagrebu, a i u drugim mjestima su se stali HS opet ponovno organizirati. Kako je nastala nova državna zajednica SHS namjeravalo se i slovensko, srpsko i hrvatsko sokolstvo fuzionirati u jednu cjelinu kao Savez sokolski SHS, što bude i zaključeno na zajedničkom sokolskom saboru hrvatskog slovenskog i srpskog sokolstva u Novom Sadu godine 1919. na Vidovdan. Ovaj je savez godine 1920. na glavnoj skupštini pretvoren u „Jugoslavenski sokolski savez". Hrvatsko sokolstvo medjutim nije bilo zadovoljno s radom u J. S. S. te je opet posebno organiziralo svoj prijašnji H. S. S. g. 1922., koji je stao raditi jednako kao i prije i znatno porasao i napredovao, a g. 1925. priredio i III. hrvatski svesokolski slet u Zagrebu za proslavu 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva. U H. S. S. bilo je tada u svemu 25.000 članova i članica te muškog i ženskog podmladka i naraštaja u 9 župa i 210 društava, a organizirala su se još nova društva i stvarale još nove župe.

Koncem prosinca 1929. osnovan je novi Sokolski savez kraljevine Jugoslavije, a raspuštene su sve druge gimnastičke organizacije pa i H. S. S. Posljednja izvanredna skupština H. S. S. obdržavala se je dne 15. prosinca u Zagrebu u velikoj dvorani H. S. Matice pod predsjedanjem starješine H. S. S. Milana pl.

Zgrada bivšeg Hrvatskog Sokola u Zagrebu

Praunspergera, kod koje je sudjelovalo 271 delegat od 125 društava iz cijele države. Jednoglasni zaključak bio je da H. S. S. ne stupa u novo osnovani Sokol kraljevine Jugoslavije i da sva društva imadu sa svojom imovinom — likvidirati. Taj zaključak proveden je početkom godine 1930. i tako je konačno prestalo postojati hrvatsko sokolstvo.

— — — — — — — — — — — — —

„Obzor" je uvijek pratio vrlo simpatično osnutak i razvoj Hrvatskog Sokola te je već u najstarije doba donosio referate, pozive i vijesti sa posebnim sokolskim monogramom. Svi izleti i glavne skupštine i uopće cijeli rad hrvatskog sokolstva pratio je uvijek „Obzor" po svojim stalnim izvjestiteljima. Kada su bili održani hrvatski svesokolski sletovi, „Obzor" je donio velike ilustrirane priloge a ni jedna važnija zgoda u životu hrvatskog sokolstva nije se zbila, koju „Obzor" ne bi registrirao. Kada je izlazio god. 1915. posebni „Ilustrirani Obzor" te kada je u „Obzoru" godine 1919. izlazila posebna rubrika „Tjelesni odgoj", a g. 1922. rubrika „Sokolstvo", uvijek je „Obzor" pratio simpatično rad hrvatskog sokolstva.

HRVATSKO PLANINARSKO DRUŠTVO U ZAGREBU

Koncem prošlog stoljeća počeli su se zanimati i hrvatski intelektualci za turistiku, koja je kod nas tada bila još malo poznata.

Već hrvatski stari pjesnici u Dubrovniku i Dalmaciji opjevali su planinarske ljepote. Tako Gundulić u „Dubravci" i u „Osmanu" u 7. i 8. pjevanju, Palmotić u „Pavlimiru", Baraković u „Vili Slovinki". Hektorović u „Ribanju i ribarskom prigovaranju", Kavanjin i drugi. Sve je u tom pogledu medjutim natkrilio hrvatski pjesnik Zoranić, koji je u prvoj poli XVI. stoljeća spjevao veliku pjesan „Planine" (1536.), u kojoj je spjevao svoj uspon na Velebit i Dinaru, i to u isto doba kada se je na poticaj švicarskog pisca Gesnera (1555.) stao javljati prvi alpinizam u zapadnoj Europi.*

U prošlom stoljeću napisao je prvi hrvatski planinarski članak Josip Torbar godine 1865. u „Književniku" pod naslovom: O uzlazu na planine.

Prvu pobudu za sistematsku turistiku u Hrvatskoj dao je gradački sveučilišni profesor dr. Johann Frischauf, koji je god. 1874. došao na otvorenje hrvatskog sveučilišta u Zagreb, koji je bio već poznati turista te je tada već izdao II. izdanje svog vodiča kroz Hrvatsku, Istru i Dalmaciju.** Kao pravi turista nije Frischauf mogao odoljeti svojoj želji, te je sa mladim i poletnim prof. dr. Gjurom Pilarom nakon obavljenih sveučilišnih svečanosti posjetio i naše Sljeme, koje mu se je vanredno svidjelo. Iza toga je dr. Frischauf posjetio i hrvatsku Krajinu i Plitvička jezera o čemu je takodjer izdao posebni putopis.*** Ova brošura je preštampana i u „Agramer Zeitung" g. 1875. br. 102-107.

Prof. Frischauf upotrijebio je ovu zgodu svog bobavka u Zagrebu, da je potakao neke već tada poznate turiste, da su počeli raditi oko osnutka Hrvatskog planinarskog društva. To su bili Bude Budisavljević, prof. Špiro Brusina, Gjuro Crnadak, prof. Josip Janda, dr. Uroš Ćuković, prof. dr. Petar Matković, protomedikus dr. Josip Schlosser-Klekovski, direktor realke Josip Torbar, Ljudevit Farkaš-Vukotinović, prof. dr. Gjuro Pilar, prof. Ivan Hafner, prof. dr. Mijo Kišpatić, tajnik obrtne komore Milan Krešić, ing. Milan Lenuci, prof. Vjekoslav Novotni. Prva glavna skupština održana je dne 29. travnja 1875. a prvim predsjednikom je izabran dr. Josip Schlosser-Klekovski, a podpredsjednikom Josip Torbar. Interes za društvo bio je odmah velik te se je već prve godine upisalo 198 članova.

Glavna svrha novog planinarskog društva bili su izleti te je već u prvoj godini društvo priredilo svoj prvi izlet na Duhovski ponedjeljak 1875. preko Samobora i Ruda na Oštrc, dva izleta na Sljeme, koje je doskora postalo najpopularnije društveno izletište. Ujedno je još iste godine učinjen izlet na Bjelolasicu, koju je posjetio prof. Frischauf te animirao naše planinare za taj izlet. Tako je eto časno otpočelo svoj rad novo ustrojeno Hrvatsko planinarsko društvo u Zagrebu.

Trudom i nastojanjem H. P D. oživjela je ponajprije Zagrebačka gora ili Sljeme, gdje je već 1877. sagradjena po nacrtu M. Lenucija prva drvena piramida sa prekrasnim izgledom na Zagreb i Hrvatsko Zagorje. Godine 1878. podignuta je od gradskog poglavarstva prva gradska kuća, koja je bila preteča ostalim kasnijim zgradama na Sljemenu, koje danas služe u turističke i sanatorijske svrhe. Nastali su mnogi turistički putevi po Zagrebačkoj gori, a doskora se je društvo pobrinulo za takove i na Kleku, Susjedgradu, Kalniku i Okiću, te je počelo sa djelovanjem izvan Zagreba. Sagradjen je čardak na Ivančici i Plješivici kraj Samobora, uredjeno je vrelo kod Kraljičinog zdenca na Sljemenu, a god. 1889. podignuta je i željezna piramida na sljemenu Medvednice.

H. P. D. počelo je doskora osnivati i svoje podružnice diljem Hrvatske i Slavonije, a medju prvim podružnicama bile su „Visočica" u Gospiću, „Strahinjčica" u Krapini, „Ivančica" u Ivancu, „Papuk" u Požegi, „Kalnik" u Križevcima, „Risnjak" u Delnicama itd. Danas imade H. P. D. preko 50 podružnica sa blizu 7000 članova. Planinari upoznaše krasote planina na Medvednici, Kalniku, Ivančici, Oštrcu, Plješivici kraj Samobora i kraj Plitvičkih jezera, Kleka, Bjelolasice, Viševice, Bitoraja, Risnjaka i Velebita, Sv. Geru, Stojdragu, a nadasve Plitvička jezera i druge krasote našeg turističkog terena.

Doskora su nastala još neka planinarska društva tako 1897. Primorsko planinarsko društvo na Sušaku, „Bršljan" u Osijeku, „Liburnija" u Zadru, no ova su doskora opet prestala djelovati, te su djelomično postala podružnicama H. P. D. u Zagrebu.

Osnutkom svoga časopisa „Hrvatskog Planinara" g. 1898. postaje novi život medju članstvom i podružnicama. Nižu se članci za člancima, davaju upute i opisuju se krasote naše domovine. Razvila se je znatna turistička literatura, a najviše su tome doprinjeli Drag. Hirc sa monografijama hrvatskih predjela, prof. Novotni sa opisom Bosne te izdavanjem „Vodiča po nekim hrvatskim planinarskim krajevima", kojima se pridružiše i Vodiči prof. Pasarića i dra. Krajača.

Novi ljudi javljaju se kao dobri planinarski organizatori, a na čelu im mnogogodišnji predsjednik Miroslav grof Kulmer, prof. Vjek. Novotni, direktor Josip Pasarić, prof. dr. Kučera, dr. Ivan Krajač, dr. Zlatko Prebeg, dr. Gusić, dr. Gojtan i još mnogi drugi. Putem časopisa „H. P." dolazi društvo u doticaj i sa

* Jubilarni svezak „Hrvatskog Planinara" g. 1924., str. 136.

** Frischauf: Gebirgsführer, Graz 1874.

*** Frischauf: Bergturen im kroatischen Grenzland, Wien 1875.

inozemnim, poglavito slavenskim planinarskim organizacijama i stručnjacima, te prima i posjete inozemnih turista. H. P. D. u vezi su ostalim hrvatskim planinarskim društvima te sa srpskim i slovenskim društvima sačinjava danas Savez planinarskih društava kraljevine Jugoslavije sa sjedištem u Ljubljani. Članovi saveza jesu: Hrvatsko planinarsko društvo u Zagrebu, Hrvatsko društvo planinara „Runolist" u Zagrebu, Hrvatski turistički klub „Sljeme" u Zagrebu, Društvo za unapredjenje turizma „Fruška Gora" u Novom Sadu, Društvo planinara u Bosni i Hercegovini, Društvo planinara „Romanija" u Sarajevu, „Kosmos" društvo za unapredjivanje turizma u Sarajevu, Jugoslavensko društvo za unapredjenje turizma u Skoplju, Srpsko planinsko i turističko društvo u Beogradu, Slovensko planinsko društvo u Ljubljani i Turistički klub „Skala" u Ljubljani. Predsjednik je dr. Tominšek u Ljubljani, gdje se nalazi i sjedište saveza. Savez je izdao ove godine i svoj posebni kalendar u kojem se nalaze svi najvažniji podatci o našem planinarstvu. Savez je do sada održao već devet planinarskih kongresa i to prvi u Zagrebu 1926. te ostale na Bohinju, na Avali, Sarajevu, Novom Sadu, Beogradu, g. 1931. opet u Zagrebu te dalje u Mariboru i Ljubljani, na kojima su raspravljena sva pitanja, koja se tiču općenite turistike u čitavoj Jugoslaviji, a naročito se je raspravljalo i o pitanju zimske turistike, koja se sve više i više razvija u našim planinskim krajevima. Savez je opet spojen u Asocijaciju slavenskih turističkih društava Jugoslavije, Čehoslovačke, Poljske i Bugarske sa sjedištem u Krakovu koja imade sveukupno 150.000 članova u 566 podružnica sa 340 planinskih kuća i skloništa.

H. P. D. u Zagrebu najstarije je planinsko društvo na slavenskom jugu (1874.), vršnjak je prvog poljskog turističkog društva „Tatra" u Krakovu, a 14 godina starije od Češkog turističkog kluba u Pragu.

U svim važnijim krajevima za turistiku imenovalo je H. P. D. svoje povjerenike, tako u Bakru, Čabru, Delnicama, Gospiću, Jastrebarskom, Karlovcu, Krapini, Križevcima, Ogulinu, Otočcu, Samoboru, Varaždinu, Zlataru i drugdje.

Predsjednik H. P. D. je danas vrli planinarski pisac te urednik „Hrvatskog Planinara", koji navršuje ove godine 35. tečaj, prof. dr. Ante Cividini.

Planinarstvo razvilo je veliku propagandu i raznim predavanjima naših planinarskih prvaka, a nada sve je postignut veliki uspjeh sa planinarskim izložbama, od kojih je do sada već nekoliko priredjeno u Zagrebu i u nekim drugim mjestima. Na velikoj planinarskoj izložbi godine 1922. u Zagrebu sudjelovali su i Slovenci i Srbi s geografskom, geološkom i planinarskom literaturom i fotografijama, nadalje Klub čehoslovačkih turista, zagrebački prirodoslovni muzeji te fotografski amateri: Pavlić, Savić-Nosan, Cvetišić, dr. Poljak i drugi. Prigodom proslave 50-godišnjice H. P. D. g. 1924., koja je na svečani način proslavljena, izašla je lijepa Spomenica sa historijatom društva te je održan tom zgodom i veliki i prvi planinarski kongres u Zagrebu, na kojemu su predavali naši odlični planinari o najvažnijim planinarskim pitanjima, tako: dr. Zlatko Prebeg: Organizacija H. P. D. u sadašnjosti i budućnosti; Vjekoslav Cvetišić: Opskrba i konačenje u planinarskim krajevima; A. pl. Pisačić: Gradnja planinarskih kuća; Dokmanić: Važnost planinarstva za promet stranaca i privredu; dr. Pevalek: Gojenje i zaštita planinarske flore; dr. V. Balenović: Planinarski podmladak i planinarska propaganda; prof. J. Pasarić: Označivanje puteva. Time je prikazan savkoliki materijal za razvoj planinarstva u našim krajevima, ujedno uputa za mlade planinare kako treba podržavati i gojiti turizam u našoj domovini.

Dne 15. i 16. rujna 1934. proslavilo je H. P. D. na svečani način svoju 60-godišnjicu. Održana je najprije svečana sjednica sa pozdravnim govorom predsjednika dr. Cividinija, zatim plenarna sjednica sa izaslanicima društvenih podružnica, predavanje u Pučkom sveučilištu od dr. Josipa Flegara o bosanskim planinama i velebitskom dinarskom sklopu, a na večer bio je svečani komers u Palace Hotel Croatia. Drugi dan u nedjelju održana je sv. misa na Sljemenu sa posvetom temeljnog kamena novog Tomislavovog Doma, koji se diže poslije izgorjelog društvenog doma, a posvetu je obavio kanonik Ljudevit Knežić. Važan dogadjaj kod te proslave bila je velika jubilarna planinarska izložba u Zboru, gdje su bile izložene poglavito sve historijske uspomene od utemeljenja H. P. D. naročito vrlo zanimljive Spomen-knjige sa prvim posjetnicima stare planinarske kuće i piramide.

„Obzor" je od prvog početka osnutka H. P. D. pratio njegov rad i razvoj. Tako čitamo već prvu noticu o društvu u „Obzoru" dne 24. veljače 1875. pod naslovom „Gorsko društvo", da su Ljudevit Vukotinović, Josip Torbar i dr. Gjuro Pilar naumili utemeljiti „Društvo za penjanje na gore" kao u Štajerskoj i Austriji. Ujedno se javlja da su već pravila otpremljena vladi na odobrenje. Dne 3. travnja 1875. izašao je u „Obzoru" „Poziv" od Vukotinovića, koji pozivlje sve ljubitelje planinarstva u pristup u H. P. D., kojemu je vlada već pravila potvrdila. Tko želi s gorjani u kolo, neka se prijavi dr. Gjuri Pilaru u staroj Kazališnoj ulici sada Demetrovoj, gdje je prirodoslovni muzej u I. katu. Ujedno su u br. 80. i 81. „Obzora" od iste godine priopćena i pravila H. P. D. Dne 25. svibnja čitamo opet zanimljivu noticu u „Obzoru", da je prof. dr. Frischauf opet stigao u Hrvatsku, kada je posjetio Bjelolasicu sa Rijeke, a vratio se na Ogulin. Prof. dr. Gjuro Pilar napisao je u „Obzoru" od 19. svibnja 1875. zanimljiv članak o historijatu H. P. D. te opis prvog izleta H. P. D. u Samobor pod naslovom: „Prva laznja hrvatskog planinarskog društva."*. Dr. Pilar priopćio je i u „Obzoru" g. 1879. opširan putopis o Bosni. „Obzor" je i nadalje svakom zgodom donosio vijesti i članke planinarskog sadržaja i to jednako i u „Ilustrovanom Obzoru" (1915.) te u velikom ilustrovanom „Vijencu", koji je izlazio kao prilog „Obzoru" od 1910.—1913., kada je prestajao izlaziti „Hrvatski planinar" i dok nije opet obnovljen časopis „Hrvatski planinar". I kasnije se nalazi planinarstvo dobro zastupano u daljnjim tečajevima „Obzora" pod rubrikom „Tjelesni odgoj" (1919.) kao jednako u časopisima, koji su bili u najužoj vezi sa „Obzorom" i to u „Ilustrovanom Listu" god. 1915.—1918. te u „Osvitu" god. 1919. „Obzor" prati i danas još vrlo revno sve važnije vijesti, koje se tiču planinarstva u našoj cijeloj državi a naročito u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini.

RAZVOJ SPORTOVA U NAŠIM KRAJEVIMA

Medju Hrvatima bilježi se razvoj modernog sporta tekar u prošlom stoljeću, kada je po cijelom kulturnom svijetu, a tako i u bivšoj Austro-Ugarskoj monarhiji, nastalo zanimanje za tjelesni odgoj.

Najstarija organizovana sportska društva bila su streljačka te se takova spominju u Zagrebu i Osijeku već prije sto godina. Kako je u Austriji postala već g. 1849. gimnastika obligatnim predmetom u pučkim školama, otpočela je u Zagrebu prva gimnastička obuka g. 1858. za Fridrika Singera učitelja gimnastike iz Beča. Ovoga su naslijedili zagrebački učitelj Andrija Hajdenjak i sokolski učitelj Franjo Hochman u 70-tim godinama.

Uz gimnastiku u školama i sokolstvu razvili su se redom i neki sportovi i igre, koji su se sve više i više stali sistematski gojiti, te su nastali i posebni klubovi za razne vrste sportova. Najstarije klizalačko društvo utemeljeno je u Zagrebu kao I. Hrvatsko sklizalačko društvo g. 1876., plivački klub utemeljen je u Osijeku u Donjem gradu već g. 1870., a prvi veslački klub u Zagrebu „Sava" g. 1870. Hrvatsko najstarije planinarsko društvo utemeljeno je u Zagrebu g. 1875., prvo zagrebačko lovačko društvo g. 1881., a Društvo za gojenje riba g. 1891. u Zagrebu. U Varaždinu je utemeljeno još i posebno društvo rilčara ili strijelaca s rilom (Bolzbüchse) već g. 1840.

Mačevalo se je već odavna u Zagrebu još prije Singerove škole a I. Hrvatski mačevalački klub utemeljen je g. 1903. u Zagrebu. Tennis se je počeo igrati najprije u dvorani Hrvatskog Sokola 1894., a na otvorenim igralištima u I. Hrvatskom sklizalačkom društvu g. 1909. i poslije u raznim sportskim klubovima.

Prvi nogomet igrao se je takodjer najprije u Hrvatskom Sokolu g. 1894., a napose u klubu gojio ga je prvi HAŠK g. 1903., nakon čega su nastali mnogobrojni nogometni klubovi, koji su kasnije g. 1900. utemeljili i svoj posebni Nogometni savez. Konjaničkim sportovima bavilo se je Društvo za dizanje zemaljskog konjarstva g. 1879. u Zagrebu i drugi konjanički klubovi.

Medju prvim sportovima bilo je i koturaštvo te je I. Hrvatski biciklistički klub utemeljen g. 1885. u Zagrebu, koji je uredio odmah i svoje vlastito i prvo trkalište. Kako se je biciklistika stala vrlo brzo razvijati utemeljen je doskora već g. 1894. Savez hrvatskih biciklista. Medju najmladjim sportovima bio je auto-sport te je I. Hrvatski automobilski klub utemeljen tek g. 1906. u Zagrebu.

God. 1910. utemeljen je Hrvatski sportski savez, u koji su ušli skoro svi sportski klubovi Hrvatske i Slavonije, dočim iz političkih razloga nisu smjeli pristupiti i hrvatski sportski klubovi iz Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Istre, koji nisu bili nikako organizirani. Savez je imao i svoj posebni časopis „Hrvatski sport", koji je izlazio g. 1894.—1898.

Hrvatski sportski savez utemeljilo je ovo šest društava: I. Hrvatsko biciklističko društvo, Hrvatski klub biciklista „Orao", I. Hrvatski mačevalački klub, I. Hrvatski auto-klub, I. Hrvatsko sklizalačko društvo, Hašk i Hrvatski sportski klub „Akademija".

Prva glavna skupština bila je 25. travnja 1911. u kavani „Grič" na Strossmayerovoj promenadi. U prvom odboru bili su prof. dr. Jul. Andrassy predsjednik, prof. dr. Franjo Bučar podpredsjednik, I. tajnik de Levin Polc, II. tajnik Branko Domac, blagajnik Ferd. Budicki, odbornici: Dr. Bogdan Malec, Ferd. Pajas, Vjek. Heinzel, Jul. Rudović, Ante Stiplošek, Mih. Merčep, H. Würth, dr. St. Hadži. Prvi pokrovitelj bio je grof Marko dr. Pejačević. U H. S. S. učlanili su se pomalo svi sportski savezi i klubovi, a bile su stvorene posebne sekcije u Savezu za razne sportske grane s posebnim stručnjacima kao referentima.

God. 1914. počeo se je Madjarski sportski savez uplitati u naše sportske organizacije te je bio 1. VII. 1914. proglašen bojkot nad madjarskim sportskim klubovima, koji ali nije dugo trajao, jer je medjutim buknuo veliki svjetski rat te je obustavljeno djelovanje H. S. S. Kao i u drugim državama okupili su se sportaši, koji nisu bili na fronti te je stvoren posebni Odbor za priredjivanje sportskih utakmica u korist Crvenog križa pod predsjedanjem dr. Bučara, koji odbor je priredio mnogobrojne ratne utakmice. God. 1918. nakon svršetka svjetskog rata bude opet dozvoljeno djelovanje H. S. S. Prva sjednica održana je dne 5. X. 1918. u svratištu „Kod Cara Austrijanskoga", a posljednja dne 28. VIII. 1919. u „Grand Hotelu". Na toj posljednjoj sjednici bili su prisutni: Dr. Bučar predsjednik, dr. B. Malec podpredsjednik, I. tajnik dr. Ante Jakovac, II. tajnik dr. Josip Reberski, te odbornici: dr. Ante Pandaković i Milan Meniga. Zaključeno je da H. S. S. likvidira u korist Jugoslavenskog olimpijskog odbora, koji se je upravo počeo stvarati i koji je pristupio u Medjunarodni olimpijski odbor kao posebni član za kraljevinu SHS, koja se je upravo stvorila. Prvim članovima I. O. C. bili su za Jugoslaviju potpukovnik a sada divizijski general Sveta Gjukić, koji je još prije zastupao kraljevinu Srbiju, te prof. dr. Fr. Bučar, koji je bio ujedno i prvim predsjednikom J. O. O.

Kako se je J. O. O. imao poglavito starati za odašiljanje naših atleta na medjunarodne olimpijade, stvoren je g. 1919. još i posebni Savez sportskih saveza (S. S. S.) sa svrhom da u ovaj pristupe svi kasnije nastali sportski savezi, i da se brine za razvoj te rad sviju sportskih grana i Saveza. Predsjednik mu je sada dr. Stevan Hadži u Zagrebu, gdje je i sjelo većine sportskih saveza.

* „Hrvatski Planinar" g. 1924., p. 52.

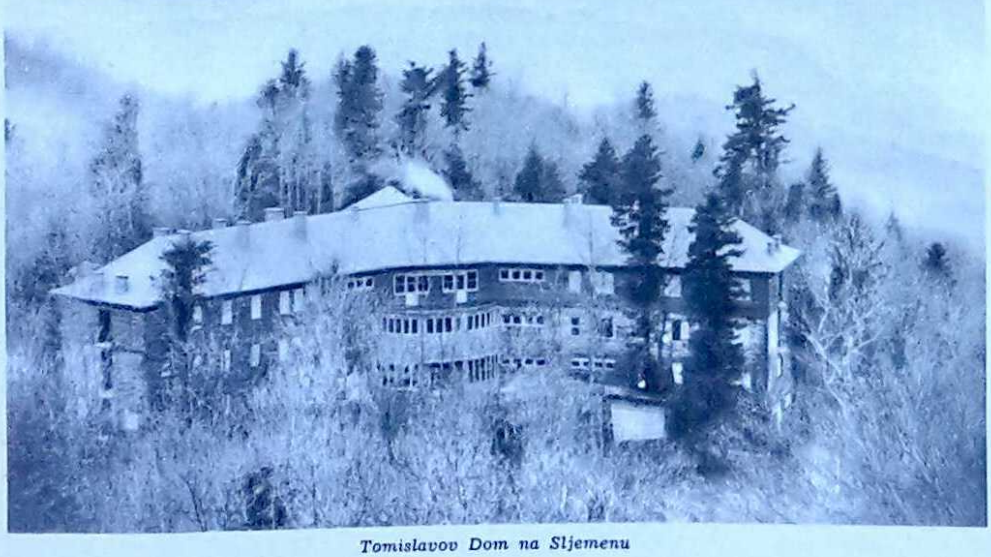

Tomislavov Dom na Sljemenu

JOSIP JURAJ STROSSMAYER

ULOGA KATOLIČKE CRKVE U HRVATSKOJ POVIJESTI

Premda je razdoblje 1860.—1918. relativno kratko, ipak je uloga katoličke crkve u hrvatskoj povijesti u tom razdoblju golema. Možemo mirne duše reći: Nema kraja u kome Hrvati obitavaju, a da nije u njemu vidna uloga katoličke crkve, ne samo u spomenutom razdoblju, nego i u svim vjekovima prije njega. Nema polja javnog života, a da u prvom redu katolički kler, biskupi, kanonici i svećenici svjetovni i redovnici nijesu i novcem i žrtvama svake ruke, pa i vlastitom krvlju radili za dobrobit hrvatskog naroda. Osnivanje gospodarskih, obrtnih društava, zadruga, banaka, Reiffeisenovih blagajna, štedionica: sve te ustanove, namijenjene u prvom redu podizanju blagostanja siromašnijih slojeva, vodjene požrtvovnošću i idealizmom, a nipošto lukrativnim kapitalističnim pohlepama, imale su katoličke svećenike i laike ili za osnivače ili za vrlo radine članove.

Bilo bi doista o p e r a e p r e t i u m da se koji naš povjesničar lati toga zahvalnog posla, pa da nam na temelju povjesnih činjenica iscrpno prikaže: što su sve Hrvati katolici, kler i inteligencija, učinili na polju materijalne kulture hrvatskog naroda, posebno u spomenutom razdoblju.

Uporedo sa radom na polju materijalne kulture ide rad na polju duhovne kulture. Kada se uzmu u obzir prilike u kojima je živio hrvatski narod, rasparčan u tolike administrativne jedinice, upravljane svaka za sebe, bez medjusobne narodne veze a povezane jedino »višim interesima« tudjinskog centralizma ili austro-madjarskog dualizma; madjarizacija, germanizacija, italijanizacija u upravi, u školama, gdje god je moguće. Tudjinski kapital, tudjinsko činovništvo, domaći plemenitaši i dobro opskrbljeni posjednici zanešeni tudjinštinom, preziru svoj hrvatski materinji jezik, u svojim domovima i medju sobom i sa namještenicima i sa služinčadi švapčare, madjaretaju, parliraju. Instruktori, bone, guvernante, većim dijelom stranci, moraju da »nadobudni« podmladak hrvatskih plemića i bogataša već od maloće privikavaju tudjim jezicima i običajima. U Hrvatskoj nema skoro hrvatskih novina, a u Dalmaciji tek 60-tih godina počinje izlaziti hrvatska novina — na talijanskom jeziku: »Il Nazionale«, kasniji »Narodni list«, a zatim »La Dalmazia Cattolica«, kasnija »Katolička Dalmacija«. Prvi je pohrvaćen zaslugom svećenika Jurja Bianchinija, a drugi zaslugom opet svećenika Ive Prodana.

Nije nikakvo čudo, nego je sasvim prirodno, što je svaki zdravi narodni pokret kod nas Hrvata našao u katoličkom kleru u svako doba vatrene pregaoce, oduševljene suradnike a često i spretne i okretne vodje.

Tko god je iole upućen u našu noviju povijest, mora priznati: da je katolička crkva po svome kleru i laikatu mnogo zaslužna za budjenje narodne svijesti medju Hrvatima. U Istri biskupi Glavina i Dobrila, svećenici Mandić, Spinčić i ostali, laici Laginja, Vitezić, Trinajstić. U Dalmaciji biskupi Rajčević, Dvornik, Vodopić, Kalogjera, Markić, Radoničić, Marčelić, Uccellini; svećenici: Bianchini, Buzolić, Nakić, Danilo, Prodan, Pulić, Liepopili, Pišta, Pavlinović, Ivanišević, Medini, Topić; franjevci, dominikanci, isusovci dali su i teologa i filozofa i umjetnika i pjesnika i političara i radnika na socijalnom i karitativnom polju. Sirota Bosna ponosna, katolička i hrvatska, još pod turskim jarmom nalazila je svoje utočište i utjehu jedino kod svojih ujaka-franjevaca, koji su sa svojom poštenom i dobrom rajom kroz stoljeća dijelili i dobru, ali nažalost većinom zlu kob, pa su i u novije doba uz Nedića, Šunjića, Martića, Buconjića, Garića, Jelenića i mnoge druge dali uglednih radnika i na vjerskom i na kulturnom polju. A ko da ospori traine zasluge prvog bosanskog metropolite dra Stadlera i njegovog radinog Stolnog kaptola? Hadrović, Jeglič, Košćak, Palunko, Šarić, Alaupovići Anto I Marko i mnogi drugi svećenici i laici stekli su neprocjenjivih zasluga na vjerskom i na narodnom polju. Ona pjesnikova riječ: »Vjera je tvrda, njom okrenut neće«, ni na kome se u našem narodu tako ne obistinjuje kao na Bosancima. A taj čelični značaj ima svoj čvrsti korijen u njihovom vjerskom odgoju u prvom redu.

I naša Vojvodina, koja je sve do sloma 1918. bila izložena svakojakim šikanacijama Madjara, s ponosom spominje svoje svećenike Antunoviće, Kulundžiće, Budanoviće, Rajiće, te laike Sudareviće, Tuniće i ostale, koji su jedva dočekali da se sa ostalom braćom Hrvatima sjedine i zajednički porade o boljoj budućnosti dragih naših Bunjevaca.

Tko da nabroji imena i opiše zasluge hrvatskog katoličkog svećenstva u Hrvatskoj i Slavoniji, koje je elektrizovano osobito živom riječju biskupa Strossmayera saradjivalo s njime na svakom polju rada za svoj hrvatski narod, bilo u dušobrižništvu, u školama, u odgojnim zavodima od osnovne škole do sveučilišta i akademija, u raznim karitativnim i socijalnim ustanovama, u znanosti, umjetnosti, lijepoj knjizi, politici i žurnalistici?

Sav su naš hrvatski narod kroz stoljeća ugnjetavali i Turci i Talijani i Nijemci i Madjari. Držali su naš narod u materijalnom ropstvu i duhovnoj zaostalosti. U prvom redu katolički svećenici mogli su i znali su: da u hrvatskom narodu očuvaju ne samo čistu vjeru njegovih predja, nego da u njemu uzdrže budnom i njegovu nacionalnu, hrvatsku svijest. A najveće zasluge za Hrvate stekao je svojim radom biskup djakovački J o s i p J u r a j S t r o s s m a y e r.

Nakon burnih godina 1848. i 1849. djakovački biskup Josip Kuković (1834.—1849.) zahvalio se na biskupiji, a za svoga nasljednika preporučio J. J. Strossmayera.

Franjo Josip I. je 18. novembra 1849. potpisao dekret imenovanja i isti dan pisao papi. Strossmayerovo imenovanje naišlo je u Hrvatskoj na opće oduševljenje. Među prvim čestitarima (23. XI.) bio je Ljudevit Gaj. Već 29. novembra 1849. zahvaljuje Strossmayer Gaju: »Vrlo mi je drago, što je — kako velite — naimenovanje moje u krugu domorodaca zagrebačkih radost prouzrokovalo. Ja kako god sam dosad tako ću i otsad iskreno ljubiti domovinu svoju, koje blagostanje unaprijediti jest jedna od najvatrenijih želja mojih. Drago će mi jako biti, ako nade rodoljubâ u velevažnom stanju i zvanju svom ispuniti za rukom mi pojde. Ja ne ću sigurno manjkati sile svoje miloj domovini svojoj žrtvovati, a ufam se, da će Bog dobru volju moju i trude moje s blagoslovom svojim nadariti . . .«[1]

Zagrebačka županija je isto tako srdačno čestitala, pa joj Strossmayer iz Beča 7. aprila 1850. zahvaljuje: »Zahvaljujem Vam lijepo na krasnoj čestitki Vašoj, koja s tim ugodnije dirnu srce moje, čim proizlazi iz krila onog ponositog grada i iz srdaca onih plemenitih muževa, od kojih se spasiteljni duh na sav narod naš rasprostiraše, koji su najljepša nada budućnosti naroda našeg, u kojih krugu nalaziti se jest čast najodličnija, s kojimi za promicanje narodne sreće djejstvovati jest najkrepčije dobrog uspjeha poručanstvo. Hvala Vam dakle još jedanput na ljubavi i privrženosti Vašoj! Hvala Vam na nadi, koju u me stavljate, i budite uvjereni, da ću ja sve sile svoje pravoj, na temelju božanstvene vjere osnovanoj puka našeg izobraženosti, pravom mile domovine naše u svakom smislu napretku posvetiti. „S v e z a v j e r u i d o m o v i n u" jest sjajna zvijezda ona, koja će me na stazi života moga ća do groba pratiti, a veoma sretnim scienit ću se, ako mi za rukom pojde na stazi toj poslie ljubavi Svevišnjeg, ljubav prosvićenih sunarodnika mojih, ljubav milog naroda moga steći i do svrhe zadržati«.[2]

Mlad, zanosan, poletan, pun misli i odluka, silazi dole u biskupiju i donosi joj veliki um svoj i još veće srce svoje. Sav gori od želje da pomogne, da podigne i vjeru i domovinu . . .

Došao je u biskupiju mlad (35 godina). Zatekao je mladje svećenstvo idejom rodoljubnom jur zadojeno i sebi odano, ali starije ponešto rezervirano. Nu nije to dugo trajalo. Već s prvim pozdravom svojim prigodom intronizacije na braću u pastvi probio je led. Svak je opazio, da mu ključa srce žarkim zanosom i za vjeru i za domovinu. A narod? Narod komu je tom zgodom najtoplijom besjedom razložio ljepotu istina kršćanskih, komu je tom zgodom živo dokazivao: kako je pravi kršćanin dužan iskreno ljubiti dom i rod svoj, sve sile svoje promicanju sreće narodnje posvećivati, strijele na narod naperene krepko odbijati, a napokon u slučaju potrebe i isti život svoj na žrtvenik domovine s veseljem polagati; narod komu je na dušu privezivao: da kao kršćanin imade jezik svoj narodni smatrati najvećim darom Božjim, imade ga smatrati ogledalom, u kom se duša i srce naroda pokazuje, smatrati blagajnom, u kojoj se sve duševno blago naroda nalazi. Narod taj sa suzama u očima slušao je besjedu biskupa svoga, kakove za stoljeća slušao nije, slušao je domorodnu štokavsku riječ svoju, razumio je biskupa i otvarao mu srce svoje; pogotovo kada je mladi biskup ad maiorem Dei gloriam a na duhovnu radost stada svoga staru povlasticu biskupije nanovo u život priveo, zapovjediv naime: da se odsele štijenja i evandjelja za svečane službe Božje imadu narodu u materinskom hrvatskom jeziku pjevati.

I tako od te dobe, od toga prvoga početka pa do dana današnjega, mi ne ćemo naći ni jedne zgode, nabrojiti gotovo ni jednoga dana, u kome bi biskup radio za vjeru i za Boga, a da ne bi radio zajedno i za narod i domovinu svoju.

Je li piše i govori svećenstvu svomu, a on mu je često, pače godimice i više puta pisao i govorio, vazda mu piše i govori u duhu sv. Pavla apostola, vazda ga oduševljava za stvar Božju, za savjesno vršenje uzvišenog zvanja svećeničkog; ali mu k jednu i otvoreno veli: da je uvjeren, da će siromašni narod naš sve patnje i suprotivštine svoje sretno svladati i do cilja svoga dospjeti, samo ako svećenici u čestitosti i revnosti svojoj živi mu zaklon i živa mu potpora budu. Nalično govori vazda i duhovnoj mladeži, koju svjetuje da se valjano pripravi za svećeničko zvanje »kako bi bila angjel svietu, a dobrotvor narodu svomu«. Mladeži opet učećoj srednjih škola i sveučilišta govori i tumači lijepe nauke staroga Rima i Atene, tumači joj moderne znanosti, oduševljava ju za nauku; ali ju pri svem tom upućuje i na Boga, na providnost njegovu, koju osobito neka u povijesti domaćoj nazire i koja providnost neka joj bude kažiputom za sretniju budućnost domovine. »Mladić samo svetim evangjeljem prosvietljen, samo sv. križem ugrijan biti će valjan sudac, valjan učitelj, valjan branitelj u narodu svome«.

A kada bi biskupijom putovao (a proputovao ju je do 7 puta), kada bi stado u vjeri svojoj utvrdjivao, govorio bi mu vazda od srca k srcu. Bivao je pravi apostol, neutrudiv i neslomiv; obilat i podatan i na riječi i besjedi. Nije bilo vječne istine, koje ne bi zlatna usta njegova protumačila; nije bilo poroka, koga ne bi on ozbiljno ispravljao i očinski mu lijek davao. Ali nikad i nikad nije zaboravljao na dušu privezati narodu: da ljubi materinski jezik svoj, da ljubi rodjenu grudu svoju, da bude radin, štedan te si tako sačuva i potomstvu predade ono, što su mu djedovi sto puta krvlju svojom stekli i sačuvali. Doseljenicima pako bi

[1] Šišić F.: J. J. Strossmayer. Knjiga prva, str. 74-5. Zagreb 1933.
[2] Šišić: Ibid. str. 88.

Stolna crkva u Djakovu

neustrašivo, a ozbiljnom i jakom riječi nadpastira u savjest dozivao: kako ih je ovaj narod bratski primio, bratski s njima kruh svoj podijelio, u crkvi svojoj bratski dočekao, školu svoju otvorio, da kao braća skupa u miru žive i djecu svoju skupa uče; ali vam — grmi biskup — taj narod ne smije dati domovine svoje, da njega samoga iz nje izbaštinite. Vi valja da ovaj narod i ovu domovinu zagrlite i svojom nazovete. To sama narav uči, a to od vas i pravica Božja zahtijeva . . .

Taki biskup, koji biskupske dužnosti svoje nigda nije dijelio od dužnosti patriote, koji je ljubeći vjeru vazda ljubio i domovinu, nije naravno mogao a ni smio mirovati, a da ne zadje i na polje javnoga života naroda svoga i domovine svoje, da se ne pokaže u političkoj borbi kao umni i nesebični borac Bogom samim opredijeljenih prava naroda svoga da se ne pokaže u poslu prosvjete kao lučonoša znanja i umijenja, kao apostol knjige hrvatske . . . Naša sabornica je malo gledala takih pobornika, koji bi sa tolikom silom i snagom riječi svoje branili cjelovitost, samosvojnost i slobodu države hrvatske, kako ju je to branio biskup Strossmayer. Već u prvom monumentalnom govoru svome od 5. srpnja 1861., kada se je vodila rasprava ob odnošaju trojedne kraljevine prema Ugarskoj, biskup kao da proročkim okom gleda u budućnost naroda svoga i domovine svoje, pa dovikuje zastupnicima naroda: »Želite savez sa Ungarskom, ali tražite prije, da vam prije svega priznadu slobodu, samostalnost i državnu cjelovitost, bezuvjetno i u pravnoj formi. Nuždno je, da Europa već jednom pozna i prizna, tko smo i što smo; da prizna, da tudja prikrpina nismo«.[3]

Uporedo političke borbe nije biskup, vjeran geslu svome, zaboravljao domovine svoje ni da mu se ona gospodarski i ekonomski preporodi i podigne . . . I zato u banskoj konferenciji držanoj dana 20. i 21. kolovoza 1862. odlučno zagovara i traži, da se sredinom zemlje od Zemuna pa do Rijeke čim prije sagradi i prometu predade željeznica, koja će bogatstvo Slavonije nositi u glavni grad Zagreb, u kojemu treba da usredotočimo sve elemente podobne mu dati onu veličinu i znamenitost, koja mu doliči gledeći na njegovu budućnost i budućnost hrvatskog naroda. Uz Zemun i Zagreb treba nam tražiti mjesto na našem moru, koje je prikladno biti ishodištem ove pruge. Takvo mjesto ne može biti drugo nego Rijeka . . . Na Rijeci Hrvatska će imati trgovački i obrtnički grad, s kojim će se moći ponositi.

Slijedeće godine, 18. siječnja, rado preuzima 200 dionica za 40.000 forinti za osnutak Vjeresijske banke i želi »da to nastojanje u srcu naroda probudi ono divno rodoljublje, koje drage volje žrtvuje sve, što je na korist domovine«.

Nije došlo ni do željeznice ni do Vjeresijske banke, pa je to Strossmayer u saboru 18. prosinca 1866. javno vladi prigovorio.

Iste godine 30. studenoga dopušta Vjenceslavu Turkoviću da svoju ladju okrsti njegovim imenom, pa mu tom prilikom piše: »Poslije moralnoga i umnoga napretka, koje svakomu domorodcu ponajprije na srcu ležati mora, nema stvari časnije, korisnije i za budućnost našu važnije nego što je ekonomski napredak i uspješna trgovina. Osobito u primorju našem valja da domorodci važnost položaja svoga poime i brodovlje morsko što više u svoju ruku uzmu. Tijem ne samo da će nam obogatiti zemlja, nego i ime naše proslaviti će se kod inih izobraženih naroda, kud brodovlje naše dospjelo bude.«[4]

Na kulturnom polju je Strossmayer za prosvjetu svoga naroda učinio toliko toga, koliko nitko prije njega ni za njega. Što su u drugim, većim narodima stvarala stoljeća uz potporu država, to je on kod nas učinio u kratko vrijeme uz pripomoć naroda i zemlje. Tu je ljubav njegova prema domovini našla najvećega odušak, najboljega odziva i uspjeha — s pravom ističe M. Pavić.[5] Prva mu je briga školstvo, od osnovnih škola pa do akademije i sveučilišta. Ne može se u kratkom članku prikazati sve, što je Strossmayer u tom pogledu učinio, koliko je pučkih i srednjih škola po Srijemu i Slavoniji njegovom inicijativom podignuto; kako je budno pazio na moralnu i znanstvenu spremu učiteljstva i na kršćanski odgoj mladeži od osnovne škole do sveučilišta; kojim je zanosom govorio o uzvišenoj harmoniji vjere i znanosti te o pogubnom uticaju bezvjerja pod plaštom znanosti; kako je ustrajno branio pravo crkve na pedagoškom polju; kako je vodio duge prepirke s vladom, kad je koja »jurisdikcija« bilo kakvu nepravdu nanijela katoličkom i hrvatskom osjećaju i uvjerenju. On poštuje i ljubi »narodne i vjerske manjine«, ali budno pazi da ne zadiru u prava autohtonog hrvatskog i katoličkog življa. Ta debele bi se knjige dale o tome napisati, i kad bi se misli biskupove uvažile i danas u djelo provodile, nema sumnje da bi to poslužilo »smirivanju i stišavanju duhova«, a i pedagoški niveau učiteljstva znatno bi poskočio, pa bi se i u boljem i uspješnijem »vaspitanju« povjerene mladeži jasnije očitovao.

A tko bi sve rekao, što je Strossmayer uradio za Jugoslavensku Akademiju, sveučilište, galeriju slika, stolnu crkvu u Djakovu, Maticu Hrvatsku, Društvo sv. Jeronima u Zagrebu, zavod sv. Jeronima u Rimu, za odgoj domaćeg klera u dječačkom i bogoslovnom sjemeništu, za odgoj bosanskih Franjevaca, za očuvanje glagolice, za Medjumurje, Valpovo i Donji Miholjac, za uredjenje hierarhije u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori i Bugarskoj. Tko bi sve naveo što je on uradio promičući ideju slavenske uzajamnosti i vjerskog i crkvenog jedinstva! Koliko spomenica Beču, Rimu, Petrogradu! Kako razgranjeno dopisivanje sa svim jačim intelektualcima i kod kuće i u inostranstvu! Sve je to do sada samo djelomično obradjeno, a obilje još neiskorišćenog materijala čeka u raznim arhivima »da prodje kriza« i kao da dovikuje: Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor!

Dr. Andrija Spiletak

STROSSMAYER I „POZOR. („OBZOR.)

Od godine 1850. kad je germanizacija pustošila po Hrvatskoj biskup je Strossmayer započeo svoj apostolski rad. Ni knjige, ni novine hrvatske nijesu tada mogle na svijet, ako ih nije potpomagao biskup.

Godine 1852. uveden je u monarhiji apsolutizam, koji je opet ukinut listopada 1860. Patentom od 5. ožujka 1860. godine odredjeno je, da se poveća državno vijeće u Beču, koje je bilo zasnovano patentom od travnja 1851. Stoga osim izvanrednih i stalnih vijećnika pozvano je u državno vijeće do trideset i osam vijećnika iz svih krajeva monarhije, biranih medju nezavisnim elementima. Član toga vijeća bio je i biskup Strossmayer, koji se istakao kao rječit i izvrstan borac za historička prava pojedinih političkih individualiteta, koji sačinjavaju monarhiju. Rasprave tog vijeća, koje se mogu smatrati kao preteča ustava, bile su veoma znamenite. Tu su sve narodnosti iznijele svoje želje, svoje tegobe, svoja prava. Vijeće je raspravilo cjelokupan austrijski problem, te pokazalo put, kako bi se monarhija imala preurediti. Strossmayer je odlučno ustao protiv hegemonije Madžarske.[1]

Biskup je branio pravo Dalmacije na zajednicu s Hrvatskom, i to u ime državnoga historičkog prava i u ime narodnog načela; a branio ga je i s obzirom na kulturne i gospodarske probitke Dalmacije.

Strossmayer ne samo da je duša i glava čitave saborske akcije, nego je on sam više puta u saboru godine 1861. uzeo riječ, da brani hrvatsko državno pravo i načelo federacije. Svi njegovi govori uvijek stoje na toj podlozi, da je Hrvatska država i da ona ima svoju krunu. Glavno mu je uporište hrvatska pragmatička sankcija. Svoj program razvija Strossmayer u jednom od najznamenitijih govora, u onom naime održanom za vrijeme rasprave o odnosima sa Ugarskom. Tu se vidi pronicavi duh Strossmayerov, kad on protiv unionista tumači, što je to pojam zajedničke legislative i što će biti sa Hrvatskom, prihvati li se taj pojam kao onaj drugi jedinstvene uprave.

Glavna točka programa Strossmayerove stranke bila je slobodna i ujedinjena Hrvatska, koja je bila spremna uči u užu državnopravnu vezu s Ugarskom, ali na temelju pariteta, uz preduvjet, da Ugarska prizna njezinu cjelokupnost i njezinu samostalnost.

Već u drugoj sjednici državnog vijeća biskup Strossmayer, tada 45-godišnji muž, održao je izvrstan govor o ravnopravnom položaju Hrvatske i Ugarske.

Ta tema, koju je veliki biskup iznio na toj sjednici, jedna je od stožernih točaka »Pozorova« odnosno »Obzorova« programa.

Apsolutizam je pao, listopadska diploma obećavala je novu eru tako da su se svi dali u akciju, ali nijesu imali uvjeta — političkih novina. Te su novine »Pozor« osnovane moralnom i materijalnom pomoću Strossmayera. Strossmayer je najuspješniji organizator javnoga života od njegovih jednostavnih početaka pa sve do punog modernog razvitka. Strossmayerova stranka prva je politička afirmacija Hrvata u suvremenom smislu, osnovana je ne samo na općoj narodnoj bazi nego i na dužnoj diferencijaciji društva. Strossmayer je svojom političkom organizacijom i njezinim organom »Pozorom« učlanio politiku Hrvata u okvir tadašnje Evroje. Historijski razvitak dao je samo shemu te politike, dok joj je živa individualnost Strossmayera dala puni sadržaj. Strossmayer je dao hrvatskom narodu više nego stranku, više nego organizaciju, on mu je dao kodifikaciju političkih principa. Strossmayer je bio više propovjednik nego državnik, bio je više muž tribune nego pera. Bio je središte i reprezentant javnog mnijenja, bio je munjovod svih progona, bio je glavni nosilac tadašnjeg socijalnog razvitka. Vjerovao je u svijest

[3] Cepelić-Pavić: Ibid. str. 421.
[4] Iz Londona u Filadelfiju — put M. Turkovića g. 1876. — Zagreb 1930. Priv. naklada.
[5] Cepelić-Pavić: Ibid. str. 424.

[1] „Obzor", 9. IV. 1905.

Jugoslavenska akademija u Zagrebu

naroda, u duh slobode i prosvjete, vjerovao je da će nauka, umjetnost i književnost preporoditi naš narod i sve njegove članove.

Strossmayer je ostao do groba vjeran misli ujedinjenja i samostalnosti Hrvatske. On je tu misao zagovarao u pojačanom državnom vijeću u Beču godine 1860., on ju je branio u našim saborima godine 1861. i 1865. do 1867. godine u raspravama regnikolarnih odbora, u novinstvu, a podupirao ju je i inače.

Politička hrvatska misao nije imala ni rječitijeg branitelja ni većega govornika od njega.

Biskup Strossmayer bio je neposredni ili posredni suradnik »Pozorov« od prvoga početka. Mnogi članci — čitamo u jubilarnom »Obzoru« 1910. — osobito iz Osijeka o aktualnim političkim pitanjima, napose o uredjenju našeg odnosa prema Ugarskoj, nose očiti biljeg njegova duha i pera, a nema sumnje, da je mnoge druge članke kao vodja narodne politike izravno nadahnuo. Strossmayerovo pokroviteljstvo bilo je i duševne prirode.

Životopis Strossmayera povijest je hrvatske crkve, hrvatske politike i hrvatske kulture za više od pola vijeka, njegov je životopis i povijest »Pozora« i »Obzora«.

U saboru je Strossmayer na čelu jedne stranke t. j. narodne. Ta stranka okuplja sve one elemente, kojima je do slobode, do jedinstva Hrvatske. Ona nadovezuje svoj rad na rad ilirskih preporoditelja, te hoće i ono, što su i oni htjeli, da djeluje kao i oni u dva pravca: i u političkom i u kulturnom. Dosljedno svom glavnom zahtjevu, da Hrvatska bude slobodna i ujedinjena država, Strossmayerova stranka zahtijeva federalističko uredjenje monarhije.

Hrvatski je narod sada trebao mnogo spremnih i jakih inteligenata, da mu pomognu kod preporoda. Tada se biskup stavio na čelo hrvatskom narodu i njegova je zasluga, da je pouzdanog i izvrsnog suradnika Franju Račkog zadržao u domovini.[2]

Rački je takodjer bio jedan od prvih i najmarljivijih suradnika »Pozora«.

U sjednici od 21. lipnja 1860. osudio je nasilnu germanizaciju u Hrvatskoj i odlučno zatražio, da se hrvatskom jeziku vrati oduzeto pravo. Pri tom izreče geslo: »jednake dužnosti, jednaki teret«.

Znamenit je govor izrekao u sjednici od 25. rujna 1860., u kojoj se raspravljalo o zajedničkom prijedlogu Slavena i Madžara, da se monarhija uredi kao savez ravnopravnih država t. j. federativno. Strossmayer je zagovarao taj prijedlog i tražio, da se svim zemljama u monarhiji prizna jednakost. O Hrvatskoj reče, da po zakonu ima pravo, da bude nezavisna država.

»Nikada se hrvatski i slavonski banovi, reče Strossmayer, nijesu nazivali drukčije nego „bani Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae"... Ogromna je većina pučanstva u Dalmaciji hrvatska«.

Ta obrana hrvatskih prava duboko se dojmila hrvatske javnosti. Iz svih krajeva, gdje Hrvati stanuju, stadoše biskupu pridolaziti čestitke i zahvalnice.

Stoga je posve prirodno, da »Pozor« kao narodno glasilo pomnjivo prati i savjesno bilježi rad i djelovanje biskupa Strossmayera i da o njemu kao narodnom Meceni govori s velikim poštovanjem i zahvalnošću.

Protiv Strossmayera i »Pozora« ustale su dvije radikalne struje: madžaronska i pravaška. Biskup je zahtijevao kao conditio sine qua non cjelokupnost Hrvatske, a madžaroni samo uniju s Madžarima. Biskup tražeći ujedinjenje s Dalmacijom nije htio odstupiti ni Rijeke ni Medjimurja Ugarskoj, a madžaronima bila je unija više vrijedna od Dalmacije, Rijeke i Medjimurja.

Godine 1861. (14. I.) u Zagrebu napisao je kardinal J. Haulik u »Agramer Zeitung« članak pod natpisom »Idemo li u Reichsrath?«, u kojem je obrazlagao potrebu, da Hrvati idu u Reichsrath pozivajući se na godinu 1848., kada su se Hrvati pod svojim banom Jelačićem digli za jedinstvo monarhije. Osim toga Hrvatska se samo u užem savezu sa cjelokupnom monarhijom može oteti madžarskoj supremaciji.

[2] Dr. F. Šišić: »Rački kao historik« u Spomenici o stogodišnjici rodjenja Fr. Račkoga (Zagreb, 1929.).

Na taj je članak odgovorio »Pozor« u nizu članaka, u kojima dokazuje, da medju težnjama godine 1848. i 1861. u narodu hrvatskom nema protuslovlja. Nakon toga odgovora priopćio je »Pozor« dva članka pod natpisom »Još jednom — Hoćemo li u Reichsrath?« sa oznakom sa Vuke i pod šifrom *) (u broju 27. i 28. od 4. i 5. veljače godine 1861.). Ti članci, kako je tada bilo općenito poznato, potjecali su iz pera biskupa Strossmayera (vidi »Obzor« jubilarni broj 1910. strana 11.). Glavna mu je svrha, da dokaže, kako Reichsrath godine 1861. nije ona ista institucija, koju je narod hrvatski godine 1848. bio pripravan pod stanovitim uvjetima prihvatiti, ističući, kako nedosljednost i nepravednost nije na strani Hrvata, nego Austrije i njezinih pristaša u Hrvatskoj (t. j. Haulika i drugih).

Braneći cjelovitost hrvatskog teritorija Strossmayer je, kako piše »Pozor«, rekao: »Ja kažem, ako se uzme historično pravo u čistom smislu, tada je toliko jasno kao sunce, da je Rijeka uvijek bila i da će uvijek ostati cjeloviti dio države naše. Istina je, da grad Rijeka do neko vrijeme nije bila faktično spojena sa Hrvatskom, ali otud ne slijedi, da je odcjepljena od Hrvatske; neki ljudi kažu, da se neuživano pravo gubi, ali ja to niječem, jerbo ima narodnih prava, koja nigda ne izumiru«.

Od godine 1872. Strossmayer nije išao u sabor. Ali se ne može reći, da je prestao djelovati u našem javnom životu. U svakoj prilici pokazao je, da budno prati svaki kucaj narodne duše. I narod je zajedno s »Pozorom« i »Obzorom« kod svake važnije zgode pazio na njegovu riječ. Iz Djakova sve do posljednjega časa uvijek se javljao glas narodnog vodje.

U svim je pitanjima njegova riječ bila odlučna.

Strossmayerova ideologija i njegov državopravni politički program, koji je uhvatio dubok korijen u hrvatskom narodu, zadavali su velike brige austrijskom redarstvu. »Pozor«, koji je bio na braniku Strossmayerovih načela, takodjer je bio trn u oku austrijskih vlastodržaca, njihovih redarstvenih i konfidentskih organa. Spomenut ćemo samo nekoliko dokaza za gornju tvrdnju.

U izvještaju baruna Šokčevića grofu Degenfeldu (16. XI. 1862.) u stvari Petra Preradovića čitamo, da ban Šokčević kao osobitu krivnju Petra Preradovića ističe, da se on druži s »Pozorašima«: I. Kukuljevićem, odvjetnikom Mrazovićem i biskupom Strossmayerom. To su sve ljudi »bei jeder Oposition gegen die Regierung an der Spitze stehend«.[3]

U izvještaju direktora policije Schadecka (21. XII. 1862. u Zagrebu) bečkom ministru policije čitamo, da je prvi Strossmayerov suradnik i savjetnik dr. Franjo Rački veoma pogibeljan, jer u »Pozoru« piše naučne i političke članke, koji se odnose na Jugoslavensku akademiju, historijsko pravo Hrvatske na Dalmaciju, Rijeku, Istru i Srijem. Redarstveni izvještaj izričito spominje da Rački živi u srdačnim odnosima sa Strossmayerom i da je u »Pozoru« objelodanio članke »Misli jednog Hrvata«, zatim »Centralizam, dualizam i federacija Austrije«; taj povjerljivi izvještaj navodi oveći odlomak iz članka, u kojem Rački pobija centralističko i dualističko uredjenje monarhije i ističe, da će Austriji najbolje odgovarati onaj sistem, koji će narodima zajamčiti uvjete za njihovo održanje i razvitak njihove individualnosti. Glavni je pak uvjet ovog jamstva — narodna autonomija. Izvještaj ističe, da Rački pripada federalistima.[4]

U podnesku baruna Kuševića (30. VIII. 1867.) caru Franji Josipu u stvari Ognjeslava Utješenovića čitamo: »Seine Verbindung mit Bischof Strossmayer, dann mit dem den Panslavismus mit grosser Heftigkeit vertretendem Tagblatte »Pozor« bestätigen seine fanatischen Gesinnungen«.[5]

Kada je bivši tajnik biskupa Strossmayera Josip Miškatović uredjivao »Novi Pozor« u Beču i spremao brošuru pod natpisom »Jugoslavija«, barun Gablenz je o tome 20. XII. 1868. izvijestio grofa Beusta.[6]

Shvatljivo je stoga, da se velik dio zavisne hrvatske inteligencije nije usudio javno priznati, da suradjuje u »Pozoru«. Tako na pr. u Jagićevoj bibliografiji, objelodanjenoj u Jagićevu »Zborniku«, ne veli se ništa, da je slavni hrvatski slavist suradjivao i u »Pozoru« odnosno »Obzoru«. Medjutim V. Jagić u svojim zapamćenjima medju ostalim veli ovo: »Istina je cijela, da sam od vremena do vremena u opozicioni »Pozor« ili »Obzor« turio po koji članak sasvim nepolitičke sadržine (na pr. u »Pozor« 1862. broj 125. o Kurelčevim »Fluminensia«, u brojevima 255. do 256., i 273. nešto povodom jednog članka Pacelova), ali takovih je stvari bilo dosta i po drugim nepolitičkim listovima u »Dragoljubu«, »Naše gore listu« itd.«[7].

Putem »Pozora« i »Obzora« nastavio je Strossmayer, kako reče dr. Šime Mazzura, rad hrvatskih preporoditelja. Značenje nezavisnog hrvatskog lista prvi je ispravno prikazao polihistor dr. Bogoslav Šulek u svom članku u »Pozoru«: »Javnost i važnost novina«[8]. Mutatis mutandis vrijede Šulekove misli i danas.

»Pozor« je od svog opstanka pa sve tamo do posljednjeg »Obzorova« jubilarnog članka (o J. J. Strossmayeru, o devedesetoj obljetnici Strossmayerova rodjenja, v. »Obzor« 4. II. 1905., uokviren s hrvatskom trobojnicom), pa i poslije smrti svoga osnivača i jednog od prvih suradnika donio obilje članaka o životu i radu velikog biskupa i narodnog mecene.

Dr. Ivan Esih

[3] Dr. A. Ivić: Arhivska gradja o srpskim i hrvatskim književnim i kulturnim radnicima, knjiga II. Beograd 1931. strana 135.

[4] Ibidem, strana 270.—273.

[5] Dr. A. Ivić: Arhivska gradja o jugoslavenskim književnim i kulturnim radnicima, knjiga III. Beograd 1932. Izdanje S. K. A., strana 256.

[6] Dr. A. Ivić, op. cit., knjiga II. strana 307.

[7] Dr. Vatroslav Jagić: »Spomeni moga života« (Beograd 1930., dio I., str. 76.).

[8] »Pozor« 1860., br. 25.

IZ ŽIVOTA BISKUPA STROSSMAYERA

Od vremena hrvatskih velikana Zrinjskih Evropa kao da je bila zaboravila na Hrvatsku. Prvi, koji ju je trgnuo iz toga zaborava, bio je biskup Strossmayer, koji je svojim glasovitim govorima na vatikanskom koncilu ubrao slavu »prvog govornika kršćanstva« i čija je muževna riječ u Bjelovaru odjeknula cijelim svijetom i pobudila udivljenje kod svih onih, koji cijene i ljube zlatnu slobodu i neustrašiv značaj. Ali još više od riječi njegova su mu dobra trajna djela pribavila toliki glas i poštovanje, da pri samom spomenu njegova imena lebdi na usnama sviju njegovo idealno geslo »Sve za vjeru i domovinu«, kojemu je ostao nepokolebivo vjeran.

Kad su se g. 1866. spremali crni dani hrvatskomu narodu, biskup je proročanskim duhom predvidio prijeku potrebu obrane narodnog bitka, pa je sabor, koji je njega priznavao vodjom, na njegov poticaj i uz njegovu veledušnu materijalnu pomoć zasnovao i uredio tolike zavode, čime je Hrvatskoj utvrdio zakloništa, da se iz njih brani i štiti. Time je Strossmayer Hrvatima dao uvjete života, borbe i pobjede. I od onda biskup bijaše središte narodnog rada: što god smo napredovali i postigli, djelo je njegove pobude, plod njegove misli, posljedica njegove riječi. Osnove i djela biskupova nisu se ograničila na jednu granu našega javnog života, već su obuhvatila sve, što je valjalo u našem narodu oživjeti i usavršiti. Iz te od njega stvorene prosvjete hrvatski je narod crpao znanje o svojoj prošlosti, na njoj gradi vjeru u svoju sadašnjost, na njoj zida nadu u svoju budućnost. Iz prosvjete on crpe sposobnost i snagu za borbu sadanju i buduću.

Neki su htjeli još za njega živa odijeliti kulturni rad biskupa Strossmayera od njegova političkog rada i priznati mu prvenstvo samo na prosvjetnom polju; ali je protiv toga pokušaja rječito govorila činjenica, da je njegov prosvjetni rad u uskoj vezi s njegovim narodnim i političkim radom. I na ovom polju bio je on prvi. Njegovi govori i djela jasno i glasno svjedoče, da je Strossmayer u čitavom životu neustrašivo, požrtvovno, državnički i živim zanosom branio hrvatsko državno pravo i državnu misao hrvatsku te radio za slobodu i jedinstvo Hrvatske. Strossmayerov prosvjetni, narodni i politički rad tvore jednu cjelinu s vrhovnom svrhom: Hrvatska ujedinjena i slobodna u okviru monarkije. On je u novoj ustavnoj eri prvi digao glas za sjedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom. Bez njega i njegova poticaja hrvatska svijest bila bi u Dalmaciji spavala. Jednako je Strossmayer mnogo učinio za Istru i savjetom njezinim prvacima i darežljivom rukom »Družbi Sv. Ćirila i Metoda«, zaslužnoj širiteljici hrvatske svijesti u Istri. Zato se je tada osjetio ponukanim Dr. D. Vitezić, prvi hrvatski zastupnik Istre u carevinskom vijeću, da odvažnim i sjajnim govorom suzbije bjesomučne napadaje jednoga njemškutara na biskupa Strossmayera.

Jedan od glavnih prikora, što su ih Starčević i njegovi pristaše neprekidno dizali protiv biskupa Strossmayera u saboru uz odobravanje madžarona, u novinama i pred narodom, bijaše njihova tvrdnja, da je on sa svojim prijateljima stvorio ili bar pomogao stvoriti nagodbu, koja je po njihovim riječima značila sužanjstvo Hrvatske, pa da je i kasnije (g. 1873.) kumovao i sudjelovao kod revizije nagodbe, koja da je potvrdila to sužanjstvo.

Protiv prve tvrdnje »Obzor« je nebrojeno puta na osnovu stvarnih podataka dokazivao, da je Strossmayerova stranka kod stvaranja nagodbe g. 1868. ostala u manjini te nije mogla zapriječiti nagodbu, kako su ju zasnovali Rauchovi madžaroni u sporazumu s Madžarima. Što se pak tiče kumovanja kod revizije nagodbe, o tom postoji autentično oprovrgnuće samoga Strossmayera.

On je g. 1888. u vlastoručnom pismu uredniku splitskog »Naroda« Dinku Politeu, kasnijem glavnom suradniku »Obzora«, izjavio, da »reviziji niti je kumovao ni sudjelovao, što mu mnogi prijatelji stranke prava predbacuju, ali nemaju pravo«. On je bio mišljenja, da nagodbu Hrvati mogu samo onda primiti, ako se ban ne imenuje preko ugarskog ministra predsjednika i ako se nama dade u ruke uprava sa našom imovinom, to jest: financije«. »Kad sam pak vidio, da je nekima više do toga, da dodju na vladu, negoli do toga, da postojano tražimo najbitnije pravo naroda, ja sam se okrenuo i ostavio svako sudjelovanje pri reviziji nagodbe. Iz toga slijedi, da ne mogu ja biti odgovoran za ono, što nisam prihvatio, a što nisam mogao spriječiti. A da je to tako, potvrdjuje se i tim, što ja više nisam išao u sabor, niti su k meni u Djakovo zalazili, pače nakon otvorenja sveučilišta tadanja vlada narodne stranke nije mi bila naklona u mnogim i mnogim obzirima. Odatle ćete razabrati, zašto je ta ista stranka već g. 1878. u Djakovu izgubila svoga zastupnika i zašto je onako bez skrupula dovela Mažuranića, da se u posljednju uru zahvali, i zašto je s veseljem pozdravila Pejačevića i zašto je napokon ovakova, kakova je danas«. (To pismo Strossmayerovo priopćio je D. Politeo u opsežnom eseju »Strossmayer kao politički čovjek« u svečanom broju [265.] »Obzora« g. 1900.).

Kako se vidi, Strossmayer se svojski brinuo i za materijalna dobra Hrvatske. Po njegovu sudu financijalna nagodba, kako je krivnjom Rauchovih madžarona stvorena g. 1868. i nemarno revidirana od narodne stranke u g. 1873., u velike oštećuje Hrvatsku i da je to jedna od glavnih zapreka za gospodarski i materijalni, a po tom i za prosvjetni napredak Hrvatske, pa samostalne financije Hrvatske conditio sine qua non za budući povoljni razvitak i napredak hrvatskoga naroda.

Dokaz o toj njegovoj brizi i nastojanju jest činjenica, da je upravo na njegovu ponuku financijalni stručnjak zast. Dr. Fr. Vrbanić g. 1897. u »Obzoru« napisao niz članaka o financijalnoj nagodbi, u kojima je gornju tezu biskupovu dokumentarno dokazao i potpuno oborio lažne tvrdnje Madžara: da Ugarska Hrvatsku uzdržava. Ti su članci onda izišli i u posebnoj brošuri.

A nije tek slučaj, da je nekoliko godina kasnije biskupov uži zemljak, Osječanin Josip Böhm, pod pseudonimom »I. Karlović« napisao u »Obzoru« dugi niz članaka o financijalnoj nagodbi, u kojima je kao bivši financijalni činovnik na osnovu novih izvornih dokumenata do najmanjih detalja bjelodano i neoborivo dokazao, kako Madžari izrabljuju i eksploatiraju Hrvatsku. I ti su članci izišli u posebnoj brošuri.

Od godine 1873. Strossmayer nije dolazio u sabor, ali za to nije prestao politički djelovati, nego je i dalje radio u istom duhu. Sveučilište, akademija i galerija slika, djakovački velebni hram, medicinski fakultet, a da se drugo i ne spominje, tomu su živi svjedoci. Poslije krize, koja je izbila zbog Davidove madžarizatorske škole, neodvisna narodna stranka bila je obnovljena i preustrojena prema namjerama biskupa Strossmayera te je provodeći stari program vodila ustrajnu borbu protiv Khuenova nasilnog sustava i imperijalističkih prohtjeva Madžara. Istina, politički svoj program Strossmayer nije mogao oživotvoriti, jer su se protiv njega urotili događaji silniji od njegove volje i jači od njegove snage; ali je on narodu dao sredstva, da do željena cilja dodje; narodu je utro i pokazao put, kojim treba da podje, da provede svoje narodne i političke ideale.

Poslije jedne od najžešćih polemika oko g. 1890., što ih broji hrvatska žurnalistika, stali su se za izložbe g. 1891. i pohoda dalmatinskih Hrvata javljati glasovi, pa i vapaji za mirom i slogom medju oporbenim strankama, kojoj je Strossmayerova stranka uvijek bila sklona. A nato su u oči izbora g. 1892. iz pravaških redova slijedili javni pozivi, da se neodvisna stranka povuče i stranci prava kao tobože brojnijoj i jačoj sasvim prepusti izborno poprište. A kako je s druge strane bilo više nego sigurno, da će Khuen provoditi izbore nasilnim sredstvima, s kojima će se naročito oboriti na neodvisnu stranku kao odlučnu protivnicu njegova sustava, bilo je očito, da bi ova kod izbora dospjela medju dva žrvnja. U takvoj situaciji ona se odlučila na tešku žrtvu i proglasila apstinenciju na predlog Dra. Dragutina Neumanna, vodje osječkih Hrvata i prisnog prijatelja biskupa Strossmayera. No kod izbora je stradala stranka prava, jer je prodrla samo sa 7 mandata, tako da nije imala ni dovoljan broj potpisa za samostalne predloge u saboru. Poslije takova rezultata pokrenula se akcija u g. 1892. medju gradjanstvom zagrebačkim, da se sklopi barem sporazum medju oporbenim strankama za izbore gradskog zastupstva u Zagrebu, što je i učinjeno. A djelo, tada započeto, nastavilo se, te je taj sporazum koncem g. 1892. protegnut i na saborske izbore, a početkom godine 1894. stvoren je i zajednički program na osnovu kompromisa, u kojem su se neodvisna stranka i stranka prava potpuno složile, ali su se razilazile u imenu. Stranka neodvisna nije htjela primiti ime »stranka prava«, jer po tom kompromisnom programu to je bila nova stranka. U vrijeme tih dogovaranja pada znamenit događaj u novijoj povijesti oporbenih stranaka u Hrvatskoj: pomirenje biskupa Strossmayera i Dr. Ante Starčevića. Na nemalo začudjenje nesamo domaćega, nego još više stranoga političkoga svijeta sastali su se 21. VI. 1893. narodni prvaci nakon 30-godišnjeg razlaza u Krapinskim Toplicama kod župnika Rukavine uz posredovanje Dr. Fr. Račkoga i Frana Folnegovića i utvrdiše prijateljski sporazum o složnom radu na korist hrvatskoga naroda, bacivši velo zaborava na prijašnje nemile događaje. To izmirenje veselo je odjeknulo diljem hrvatskih krajeva, a književnik i miljenik biskupa Strossmayera Dr. Stjepan Miletić ispjeva zanosnu pjesmu u slavu toga važnoga događaja (»Obzor« 23. VI. 1893.). Poznato je, da je biskup, koji i prije toga nije javno istupao protiv Staroga, tomu sporazumu ostao vjeran do posljednjeg daha.

Kad je godinu dana kasnije došao u Zagreb biskup Strossmayer na ustoličenje nadbiskupa Posilovića, zagrebačko mu je gradjanstvo priredilo oduševljene ovacije. Tom je prilikom biskup pred izaslanicima stranke prava i stranke neodvisne dao važnu izjavu, koja je bila posve u skladu sa postignutim izmirenjem: da on stoji »izvišе« (nad) stranaka kao i dosele, ljubeći sve one, koji rade o napretku hrvatskoga naroda. On je »za postepeni razvitak narodnog programa, a prije svega pridruženjem Dalmacije. Sloga oporbenih stranaka nije se trebala razbiti o imenu; svaka je mogla ostati kod svoga imena, te su rodo-

Sveučilište u Zagrebu

ljubi hrvatski mogli kao apostoli iste misli raditi složno o dobru domovine«.

Biskupa Strossmayera zadesio je u g. 1894. najteži udarac u njegovu životu: nesmiljena smrt ugrabila mu (13. II.) najboljega druga i prijatelja, premiloga dra. Franju Račkoga, »polovicu njegove duše« (kako bi se moglo s rimskim pjesnikom reći), najvjernijega i najumnijega njegova savjetnika i pomagača u radu za slobodu i prosvjetu hrvatskoga naroda. Biskup je njegove nenadmašive vrline i neprocjenive zasluge na svim poljima narodnoga života vjerno i iscrpivo prikazao u dirljivoj poslanici svojemu svećenstvu.

Hrvatski je narod u svakoj zgodi, koja mu se pružila, zahvalno i oduševljeno spominjao ime biskupovo, štujući u njemu najvećega svoga dobrotvora. Strossmayer je za svoga dugog vijeka primio prigodom imendana i nove godine, napose pak za posvete crkve, za njegove zlatne (1898.) i alem-mise (1900.) i 90-godišnjice (1904.), toliko čestitaka i sjajnih diploma i adresa, koliko valjda nijedan čovjek u bivšoj monarkiji. Trebala bi velika dvorana, — reče njegov životopisac pok. Milko Cepelić — da se sve te umjetnine u njoj izlože, a debela knjiga, da se odštampaju sve pjesme, koje su biskupu u različitim zgodama spjevane. Biskupovi su dvori za takovih proslava pokazivali neobičan sjaj i dostojanstvo. Biskupu su pored tisuća Hrvata čestitali sv. Otac, mnogi biskupi, najuglednije ličnosti francuskoga, talijanskoga, češkoga, poljskoga, slovenskoga i drugih naroda, a što nije službena Hrvatska biskupu čestitala, nema sumnje, da se on i narod s njime nije toga imao stiditi.

Tako se na dan šezdesetgodišnjice njegova misnikovanja sve, što je hrvatski mislilo i ćutilo, nalazilo duhom u skromnom Djakovu oko slavljenika. Od svih strana, iz domovine i inozemstva, stigle su mnogobrojne brzojavne i pismene čestitke, medju kojima se osobito isticala čestitka sv. Oca Lava XIII. sa breveom, kojim se biskupu daje doživotno pravo na porabu »sacri pallii«, dakle na tu rijetku i veliku čast u katoličkoj crkvi. Naši su pjesnici iz različitih hrvatskih krajeva prelili svoje oduševljenje i osjećaje za velikog biskupa u pjesmama na uspomenu toga dana.

A naš Silvije Strahimir Kranjčević* spjevao je (»Obzor« br. 229 g. 1900.):

»HRVATSKOM MECENI.

Što to grmi, što to ječi?
Kakva bura vale goni?
Što taj biser-potok teče?
Tko od jada suze roni?
Glas Slavenstva grmi, ječi,
Slavena se ziblju vali,
A potok su mile suze —
Rod taj silni Boga hvali:
Čelik-zdravlje što Ti dade,
Um velebni, žarko srce,
Da svom rodu blažiš jade!

Dobri Oče, sjajna zvijezdo,
Hrvatskoga roda nado,
Kom odavno svom ljubavlju
Život svoj si dao rado,
Sa svih strana vasione
Divna hvala k Tebi hrli,
A hrvatski rod, kličući
Ovako Te ljubi, grli:
Svemogući! Čuvaj Oca!
Hrvatskomu milom domu!
Da u plamu sjajne zvijezde
Dovine se cilju svomu!

Mnogo ljeta, višnji Bože,
Hrvatsku nam čuvaj diku,
Mnogo ljeta, višnji Bože,
Čuvaj zvijezdu na vidiku!

Bečke i peštanske novine neprijazne hrvatskoj stvari, bile su neugodno iznenađene oduševljenjem, kojim je proslavljena ta biskupova slava, kojom je prilikom Strossmayer počašćen tako rijetkim odlikovanjem u kat. crkvi, i to mimo znanja i bez privole Budimpešte. A najviše ih je ljutilo, što je tom zgodom list »Italia«, koji je imao veze s talijanskim dvorom, donio o biskupu Strossmayeru članak, u kojem je sjaj njegova imena isporedjen sa sjajem imena Gladstona i Bismarcka, tvrdeći, da je novija povijest ta tri imena zabilježila kao imena trojice najvećih ljudi 19. vijeka. Madžari su se naročito srdili i na to, što je crnogorski knez Nikola o vjeridbi svoje kćeri s talijanskim kraljem posebno obavijestio biskupa Strossmayera. Što više, poluslužbeni »Pester Lloyd« je odao tajnu davnog nastojanja pape Lava XIII., da Strossmayera okiti kardinalskim šeširom.

Zato su iste novine sa zloradošću isticale neučestvovanje službenih krugova u toj proslavi; ali treba istaknuti, da u Hrvatskoj u tadašnjim prilikama (tri godine nakon spaljenja madžarske zastave u Zagrebu, a godinu dana nakon nasilnih izbora i prijekih sudova) nije nitko ni očekivao, da će se službeni krugovi pridružiti hrvatskom narodu u proslavi Mecene hrvatskog naroda. Za primjerom peštanskih i bečkih novina poveo se i službeni list hrvatske vlade »Narodne Novine«, koje su medju domaćim vijestima donijele o proslavi samo kratko saopćenje, kakvo je bilo doneseno i u spomenutim tudjim listovima.

Strani i domaći protivnici biskupovi bili su gnjevni na nj nesamo radi njegova velikog ugleda u tudjem svijetu, nego i radi uspjeha rodojubnog njegova rada i utjecaja na razvitak hrvatske misli kako u Hrvatskoj tako i medju Hrvatima u inozemstvu, naročito medju onima u Americi, koji su Strossmayera u posebnoj poslanici prozvali »jedinom zvijezdom nade na uzburkanom moru stranačkog kaosa u našoj otačbini«. Stoga su vrebali svaku zgodu, kako bi mu ponavljanjem denuncijacija i kleveta davno oprovrgnutih ogorčili posljednje godine života i pomutili oduševljene narodne manifestacije prigodom njegovih spomen-slava.

II.

O čuvenom bjelovarskom prizoru izmedju biskupa Strossmayera i kralja Franje Josipa izišao je na javu autentičan prikaz tek nakon sedam godina. Poznati francuski publicist, g. Charles Loiseau, priopćio je u svojoj raspravi g. 1895., u uglednoj smotri »Revue des Deux Mondes«, očito na osnovu autoritativne izjave samoga biskupa, ovaj opis toga prizora:

»Godine 1888., povodom milenijske proslave sv. Vladimira i svečanosti, kod kojih je učestvovala cijela Rusija, Strossmayer je upravio brzojavku ne, kako je car Franjo Josip na osnovu neispravnih podataka držao, slavenskom dobrotvornom društvu, čiji je začasni član bio Strossmayer i čiji je predsjednik bio Ignatjev, već Kijevskom komitetu. Germano-madžarska štampa je tada pomahnitala; ona je govorila o očitoj panslavističkoj zavjeri. Malo kasnije, kad je Franjo Josip došao na manevre 13. vojnog zbora, biskup se Strossmayer zaputi u Bjelovar, da pozdravi cara.

Uza nj su se nalazili u dvorani gradske vijećnice nadbiskup Mihalović, tadašnji senjski biskup Posilović, patrijarh Angjelić i grčko-katolički biskup križevački, čiji je gost bio Strossmayer predjašnje noći. Car se je naklonio prvoj trojici prelata, nu uočivši Strossmayera pošao je korak natrag i reče strogo: »Što ste učinili, gospodine biskupe? Vi ste poslali brzojavku, kojom ste izdali svoju vjeru i svoju državu«. — Biskup Strossmayer je odvratio: »Moja je savjest čista«. — Car je nastavio: »Vi ste poslali brzojav izrodu i grdobi (monstruosité, Ausbund), protiv kojega se sama ruska dinastija neprijateljski drži«. — Na to će Strossmayer: »Veličanstvo, dopustite, toga ne mogu vjerovati«. Kralj mu je na ove riječi srdito okrenuo ledja«.

Donoseći »Obzor« (br. 213. od 17. IX. 1895.) u prijevodu gornji ispravak g. Loiseaua, primjećuje na osnovu pouzdanih podataka, kako se taj opis bitno razlikuje od nebrojenih madžarsko-njemačkih verzija, koje su se tada pronosile. Tako su primjerice kolale cve verzije: Kad je predstavljen Strossmayer, svrati kralj svoj razgovor i na Kijevsku biskupovu brzojavku, pa reče: »Vi niste bili pri sebi! Vi ste bili bolesni! To je čin proti monarkiji i papi i vašoj crkvi«. — Druga verzija: Kralj je rekao: »Ja sam se začudio, da ste takovu izjavu prigodom Kijevske svečanosti upravili na skupštinu, koja nije neprijateljska samo meni, već i ruskomu caru i ruskoj vladi«. Kad se je Strossmayer htio braniti, padne mu kralj u riječ i opazi, da se takovo što može počiniti samo u stanju duševne slaboće. Na to biskup reče: »Moja je savjest čista«. Slične su i sve ostale verzije, nu, kako je očito, bitno se razilaze od ispravka g. Loiseau-a.

Tako su u oči proslave 60-godišnjeg njegova misništva iskopali bajku o biskupovu tobožnjem tajnom ugovoru sa srpskim knezom Mihajlom u g. 1866. o tome, da se Bosna sjedini sa Srbijom. Tu su izmišljotinu srpskog pukovnika Oreškovića donijeli bečki list »Neue Freie Presse« i »Pester Lloyd« u oči kraljeva dolaska (4. X. 1895.) očito sa namjerom, da biskupa za kraljeva boravka u Zagrebu odaleče od glavnoga grada Hrvatske i tako spriječe eventualne narodne manifestacije u počast njemu pred licem samoga kralja i madžarskih ministara sa omraženim neprijateljem Hrvata ministrom predsjednikom Banffyem na čelu. Frankova »Hrvatska« prenijela je tu vijest s napomenom, da toj vijesti vjeruje, pa proglašuje biskupa — veleizdajnikom. »Obzor« je odmah proglasio tu vijest izmišljotinom, a poslije kraljevih dana u posebnom je članku (br. 245. od 24. X. 1895.) glavni vanjski suradnik, književnik Jovan Hranilović, otkrio pravu svrhu te fantastične bajke (»ćaskanje pukovnika A. Oreškovića«), pa citatima iz liberalne »Srpske Zastave« pokazao, da je tu denuncijaciju davno raskrinkao ugledni diplomat, bivši srpski poslanik u Petrogradu A. Vasiljević, proglasivši ju »apsurdnom izmišljotinom«.

Nato su zamuknule spomenute novine, ali nakon tri godine (1898.) tu je fantaziju opet prigrabio i objelodanio francuski publicist Charles Loiseau u djelu »Le Balkan Slave«. U prvoj glavi toga djela pripovijeda, kako je srpski knez Mihajlo g. 1866. začeo misao federacije Srba i Hrvata, kojoj bi se s vremenom imali pridružiti Bugari i Slovenci. Ristić u ime kneza Mihajla, tada vladajući crnogorski knez, pa odličan hrvatski patriot, kojemu ne treba ni imena spominjati, izradiše u tu svrhu tajnu osnovu s ovim glavnim točkama: Hrvatska prekida svezu sa krunom sv. Stjepana i anektira sebi Dalmaciju, kneževina Srbija povećava se Bosnom, Crnagora Hercegovinom. Iz toga imala bi se stvoriti federacija pod predsjedništvom kneza Mihajla, koja bi brojila do šest milijuna duša. To tobožnje otkriće priopćio je bez obzira na demanti prije 3 godine spomenuti pravaški list te je u dugom nizu članaka denuncirao biskupa Strossmayera kao veleizdajnika, koji da je tajnim ugovorom Hrvatsku predao Srbiji, a za njim su isto učinile gore spomenute madžarske i bečke novine, a napokon i neki vanjski listovi. Tim povodom izišlo je na čelu lista »Obzora« (br. 137. od 18. VI. 1898.) ovo saopćenje:

»Ovlašteni smo izjaviti, da biskup Strossmayer nije sudjelovao kod tajnoga ugovaranja, o kojem pripovijeda Loiseau u spomenutoj knjizi, a mi sa svoje strane dodajemo, da onoga ugovaranja sudjelovanjem ma kojega drugoga odličnoga hrvatskog patriote nije moglo ni biti, već da je ono naprosto izmišljeno i da je g. Loiseau nasjeo nekomu na način, koji nimalo ne odgovara onomu poznavanju hrvatskih prilika, koje je on u drugim svojim spisima posvjedočio. Što se tiče biskupa Strossmayera, to se ona vijest prikazuje skroz i skroz neistinitom, što više, nema na njoj ni sjenke vjerojatnosti. Djakovački biskup ima mnogo političkih protivnika, nu medju njima nema poštena čovjeka, koji bi posumnjao o čistoći njegova značaja, o njegovoj neograničenoj odanosti habsburškoj dinastiji i monarkiji. Baš u vrijeme tobožnje zavjere imao je biskup prilike, da na mjerodavnom mjestu i usmeno i pismeno zastupa o zadaći monarkije na slavenskom jugu takove misli, koje stoje u najkrupnijoj opreci s tobožnjim ugovaranjem s Ristićem i crnogorskim knezom. Ustro-

* Pod pseudonimom »Deli Kosmaj Durmitorov«, u kojem se nalaze osim tri (n, ć i č) sva ostala slova prezimena pjesnikova.

jenje jake državne osebine u krilu monarkije i na jugu iste pod geslom hrvatskog državnog prava i u suglasju s velevlasnim položajem monarkije, to je ona politička misao, za koju je hrvatski biskup otvoreno vojevao s odvažnošću, kojom je plemenitu njegovu dušu nadahnjivalo patriotičko osvjedočenje i nikada neoskvrnuta dinastička njegova vjera«.

Sam pak biskup malo je zatim u razgovoru sa suradnikom »Magyarorszag«-a u Rogatačkoj Slatini ponovio to oprovrgnuće opstanka tajnoga ugovora (»Obzor« br. 158.), u koliko se tiče njegove osobe; ali je izjavio, da ima na istoku dobrih znanaca i osobnih prijatelja, pa da je bio u dobrim odnosima sa pok. knezom Mihajlom, a demantirao je taj ugovor, jer je to od njega zahtijevala istina, budući da bi takav ugovor stajao u protuslovlju s njegovim načelima i čuvstvima.

U tom je razgovoru biskup Strossmayer oštroumno i proročanski odgovorio na upit novinarov: zašto su odnosi izmedju Madžara i Hrvata tako napeti, pa koje stanovište bi po mišljenju biskupovu Madžari morali zauzeti, da se uspostave odnosi izmedju ta dva naroda? Biskup je rekao, da su napeti odnosi izmedju Madžarske i Hrvatske nastali s toga, što se načela g. 1848., načela bratimstva, slobode, kulture i napretka nisu u onoj mjeri razvila, u kojoj se je tomu udovoljiti moralo. Nadalje je biskup rekao, i to vatrenim glasom, da će se postupak Madžarske na njoj samoj osvetiti. Na koncu je izjavio, da bi to morao biti veliki, Bogom nadareni državnik, koji bi mogao naći put, da se opreke izravnaju.

Sličnu hajku s jednakim starim zardjalim oružjem podigoše isti elementi protiv Strossmayera i u oči proslave 50-godišnjice njegova biskupovanja u g. 1900. U proljeću iste godine pangermanski zastupnik Wolf u carevinskom je vijeću u interpelaciji o zapljeni nekog njemačkog lista ustvrdio, da je biskup Strossmayer na vatikanskom koncilu govorio protiv nepogrešivosti pape i tom prigodom tako žestoko napao papu Pia IX., da su ga razbješnjeni kardinali sa tribune silom uklonili. Na to je slovenski zastupnik župnik Žižkar poslao tu interpelaciju biskupu Strossmayeru s molbom, da mu javi, da li su ti navodi u cijelosti ili dielomice osnovani. Biskup je odmah odgovorio na taj upit opširnim hrvatskim jezikom pisanim pismom, u kojem izjavljuje, da su ti navodi i tvrdnje od prve do posljednje riječi neistinite, jer on nije ni na spomenutom koncilu niti ikada i bilo gdje govorio o nepogrešivosti, protiv pape Pia IX. ili čak protiv katoličke crkve; već je nasuprot uvijek papu kao pravog Kristova namjesnika priznavao, poštivao i ljubio te katoličku crkvu smatrao kao najuzvišenije Božje djelo i kao najveći blagoslov za zemaljski svijet. Na kraju pisma izriče biskup Strossmayer želju, da se ova njegova izjava objelodani u novinama.

Kripta u djakovačkoj katedrali

Nato je u organu »čistih« Evg. Kumičić napisao članak pod natpisom »Biskup Strossmayer i vatikanski koncil«, u kojem je pokušao osporiti istinitost tvrdnje biskupa Strossmayera, da on nije govorio niti protiv dogme o nepogrešivosti niti protiv papinstva. Pri tom se Kumičić poslužio citatima i raspravama prote Dimitrija Ruvarca, od kojih je jedna bila izišla g. 1893. u posebnoj knjižici, a njezine je navode odmah oprovrgao književnik J. Hranilović u 204. broju »Obzora« g. 1893.; a druga u zemunskom listu »Novo Vreme« u g. 1894., a nju je isti pisac pobio u broju 169. »Obzora« iste godine. Iz ove potonje pisac »Hrv. Prava« u svom je članku poredao Ruvarčeve tobožnje argumente malo ne istim redom, kako su u njegovoj raspravi poredani. Nato je Hranilović u brojevima 121. i 124. »Obzora« od g. 1900. ponovo iznio dokaze i svjedočanstva kardinala Gibbonsa i Monninga i pisaca Allzoga i Friedricha, koji suglasno obaraju tu bajku, pa je pokazao, kako je ta tvrdnja lakomisleno izbačena. A budući da je Kumičić u »Hrv. Pravu« ustvrdio, da biskup Strossmayer nije nikad do tada u javnosti gornju tvrdnju oprovrgao, Hranilović je u drugom »Obzorovu« članku doslovce naveo Strossmayerovo oprovrgnuće iz 4. broja službenog »Glasnika biskupije Bosanske i Srijemske« od 28. II. 1882. g. (dakle pred 18 godina) ovim riječima: »Prije nekoliko godina kolao je pod mojim imenom skoro po cijelom svijetu neki govor, koji je oblikom i sadržajem svojim meni tako tudj bio, kao što mi je tudje ono mjesto u južnoj Americi, u kom je zabludjeli neki svećenik skrušeno priznao, da je meni taj govor podmetnuo, ponudiv mi po rukuh svoga ispovjednika svaku zadovoljštinu. Premda je taj govor očevidne i nedvojbene znakove na sebi nosio, da je podmetnut, ipak se je mnogi njim smutio, ne znajuć valjda da se moji kakvi takvi govori čuvaju u javnih hraništih, do kojih pristup nije lagan. Prem je, velim, tomu tako, drago mi je da i ovom prilikom pred cijelim svijetom ispovjediti mogu: da bi volio sto puta, da mi desnica usahne, a jezik se na ustih ukoči, nego potomstvu svojemu predaš«.

III.

Kad se prigodom proslave njegove 90-godišnjice cijela Hrvatska i čitavo slavenstvo sjetilo toga znamenitoga dana (1. II. 1904.) i u čestitkama izrazilo biskupu svoje poštovanje i dobre želje, tada je biskup Strossmayer na čestitku zagrebačkog gradjanstva odgovorio ovom značajnom izjavom o velikoj misiji Zagreba kao kulturnog središta za hrvatski narod i srodnu slavensku braću na jugu: »Ja sam najugodnije časove života svoga sproveo u bijelom Zagrebu; ja sam nastojao — koliko je samo u mojoj moći bilo — učiniti ga kulturnim središtem svega hrvatskoga naroda, pače i sve srodne nam braće na jugu, pak budite uvjereni, da evo i na domaku svoga života želim svaku sreću, svaki procvat i svaki napredak dičnomu Zagrebu našemu, uvjeren budući, da će se iz njega kao iz srca svoga širiti sreća, procvat i napredak i po cijelom narodu našemu«.

Znamenita je i biskupova poruka hrvatskim djacima u Pragu na njihovu čestitku k njegovoj 90-godišnjici:

»Braća Česi vazda su simpatički pratili domaće naše hrvatske prilike, pa me vrlo veseli, kad čujem da naša hrvatska mladež odlučuje polaziti nauke u zlatnom Pragu. Tamo će imati prilike, da se od braće Čeha nauči marljivosti, ustrajnosti, poduzetnosti, štedljivosti, značajnosti i požrtvovnosti za dobrobit svoga naroda. Česi su sve, što imaju, stvorili sami, vlastitim svojim radom. Danas zauzimlju prvo mjesto medju Slavenima na polju gospodarskom i umjetničkom. A taj njihov Prag, to je pravi muzej svih savršenstva i umijeća. — Mladi moji prijatelji! Posvećujte mlade svoje godine studiju i svim vrlinama, da budete uvijek, danas ili sutra, bez oklijevanja, dogodilo se što mu drago, — mogli služiti dobru i koristi bijednoga svoga naroda, koji upravo danas treba pravih prijatelja i radenika. Vjerujte meni starcu, da sam ja i pokojni naš slavni Rački i nezaboravni moj pobratim Rieger i svi drugi da su upotrebili cijelu svoju mladost za naobražavanje i opet naobražavanje. Ali je nužno, da to naobražavanje bude spojeno uvijek sa sv. vjerom, jer zdrave naobrazbe i pravoga napretka ne može biti i nije ni u kojem narodu, gdje ne vlada istina i pravednost, a ta se nalazi u svetom evangjelju, t. j. u krilu Božjem. Zato čestitam Vašoj nakani, da osnujete fond, odakle bi siromašni djaci iz Hrvatske dobivali potpore i time se odlučili za nauke u zlatnom Pragu. Treba da onamo polazi hrvatska mladež i da se medju braćom svemu dobromu nauči. U tu svrhu šaljem Vam 1000 kruna s nakanom, da bude temelj ove svrhe«. (»Obzor«, br. 38. g. 1904.).

Pod kraj života biskup je Strossmayer još jednom odlučno istupio u našoj javnosti. Bilo je to u prvoj polovini g. 1904., kad se je radilo o osnivanju klerikalne stranke i njezina glasila u Hrvatskoj. Tada je »Obzor« u br. 77. na čelu lista donio ovo saopćenje:

»Pitaju nas s mnogo strana, je li istina, da je i Nj. Preuzvišenost biskup Strossmayer u kolu, koje u Hrvatskoj ustraja klerikalnu stranku. Na to možemo iz sasvim pouzdana izvora odgovoriti, da se biskup sa ustrajanjem takove stranke n e s l a ž e, te da u to n i k a d n i j e p r i v o l i o«. Tada je Stjepan Korenić, urednik »Katoličkog Lista«, u »Obzoru« objavio, da je od samoga biskupa Strossmayera i biskupa dra. A. Voršaka doznao, da su pokretači takve stranke i glasila od njih »furtim« izmamili potpis na proglas o takvom pokretu kod nas, a da ih nisu obavijestili o pravoj tendenciji njegovoj. Stoga su oba biskupa pred istim urednikom, Tadijom Smičiklasom, predsjednikom jugoslavenske akademije i odvjetnikom dr. Neumanom opozvali svoje potpise. Nato je S. Korenić položio uredništvo »Katoličkog Lista«, jer se protiv istine i savjesti svoje nije mogao odazvati pozivu, da taj proglas sa na taj način izmamljenim potpisima uvrsti u »Katolički List«. Po gornjoj oznaci biskupovoj pokretači su u našoj javnosti nazvani »furtimaši«.

Mnoge će sigurno zanimati, kakav je bio izraz lica i izgleda vanjštine biskupove u poodmakloj dobi, pa kakav je dojam njegove ličnosti bio na odlične posjetnike u intimnom krugu. Na to pitanje dao je zgodan odgovor bugarski visokoškolski profesor Dr. I. D. Šišmanov u članku »Dva dana kod Strossmayera u g. 1898.« (»Obzor« br. 75 g. 1899.), gdje nam ga ovako slikovito opisuje: ... »vidim visoka starca u jedroj snazi, lijepe, karakterne, posve gole glave, dosta jošte svježa, crvenjasta lica, poluzatvorenih, no mila izražaja očiju. Sa beskrajno blagim smiješkom, kojim mu sjaji čitavo lice, stupa čvrstim, muževnim korakom prema meni, srdačno mi podaje ruku i zove me u svoju sobu. Da nisam znao, nikad ne bih ni pomislio, da predamnom stoji i govori 84-godišnji starac; tako je sve u njemu razmjerno mlado: i hod, i krasni muževni glas, i rukovanje, u kojem se ne opaža ni najmanje drhtanje, a osobito svagda živi duh u razgovoru«.

Na koncu svoga opisa veli Dr. Šišmanov: »Dva dana, samo kratka dana okusih čar velike ove i bogate nature, pa kako me je čvrsto već osvojila! Onaj Strossmayer, koji je tako dugo djelovao na djetinju moju fantaziju, stajaše u puti i krvi predamnom, a ne kao nedosežno bošto, ni kao doktrinarac asket, nego kao predstavnik svega, što ima plemenita, humana, simpatična u naravi čovječjoj, jedan Budha, sa energijom i patriotizmom jednoga Bismarka, s darežljivošću jednoga Amerikanca, sa estetskom ćuti jednoga cinquecentista«.

Josip Pasarić

IZ „OBZOROVE" PROŠLOSTI

I.

„POZOR", „BRANIK", „ZATOČNIK"

(1860.—1871.)

Sedamdesetpetgodišnja povijest „Obzora" je usko povezana sa svom kulturnom, političkom i gospodarskom poviješću hrvatskog naroda. Stupci i stranice „Obzora" žive su i jasna kronika svih događaja, koji su za vrijeme od 75 godina prohujali Hrvatskom, odraz stanja, prilika i odnošaja, svjedoci borbe i napora, tješitelji nakon poraza, lučonoše u doba progona i tame.

Prvi broj „Pozora" (kasnijeg „Obzora") izašao je 1. listopada 1860., dvadeset dana prije tako zvane listopadske diplome, kojom je u načelu narodima monarhije vraćen ustav. Poraz austrijske vojske kod Magente i Solferina (1859.) prisilio je Austriju na mir u Villafranki iste godine. U to vrijeme vladao je u Austriji najcrniji policijski apsolutizam. Madžarima, koji su detronizirali Habsburgovce, i Hrvatima, koji su za njih na dvije strane prolijevali krv, sudilo se jednom mjerom. Policijska mora ležala je na svakoj slobodnoj i naprednijoj misli, štampa je bila progonjena samo zato, jer je štampa, jer bi njezino djelovanje moglo biti opasno ili barem neugodno onima, koji su tada vedrili i oblačili u monarhiji. Štampa je stajala pod osobnim nadzorom ministra policije u Beču. O kakvoj društvenosti nije moglo biti ni govora; za put iz jedne općine u drugu bila je potrebna posebna iskaznica. U takvim prilikama, kad još nije bio ni istekao dan primirja u Villafranki, izašao je carski manifest (15. VI. 1859.), u tonu zdvojne elegije radi pretrpljenih poraza i odcijepljenja većeg dijela Lombardije. U manifestu obećaje vladar da će se truditi da popravi unutrašnje blagostanje u Austriji i „vremenu primjereno poboljšavajući zakonodavstvo i upravu".

Bogoslav Šulek

Ovu posljednju stavku manifesta tumačili su narodi monarhije kao obećanje ustava, a tako su je shvatili i narodni krugovi u Zagrebu. Zagrebački odvjetnik Eduard Vrbančić podnio je na nagovor Bogoslava Šuleka i drugova molbu nadležnom ministarstvu u Beču, da mu se dozvoli izdavanje dnevnika „Pozor". Molbi je udovoljeno 30. IX. 1859. U programu koji je bio priložen molbi tumači se potreba novina, pa se medju ostalim kaže: „Pozor, novi politički časopis, bit će zrcalo narodnog našeg stanja i života, tumačnik naših želja i potriebah i pozornik političkih događajah cieloga svieta. Ova je zadaća velika, ali je velika potreba koja nas nuka da je se latimo".

Bogoslav Šulek i Mojsija Baltić, vladin činovnik koji su nagovorili dra Vrbančića da uloži molbu, pozvali su iz Visokog kod Križevaca mladog Ivana Perkovca da bude prvim urednikom „Pozora". Biskup Strossmayer bio je pokrovitelj lista, a glavni suradnici od prvog početka dr. Franjo Rački i Bogoslav Šulek. U prvom broju „Pozora", u članku „Naša zadaća", izložena je svrha novog lista: „na vidjelo iznašati sve pravedne želje i potrebe naroda", „hrvatski narod valjda ima pravo tražiti toliku samostalnost da mu se njegov narodni život ne osakati".

U Hrvatskoj je oduševljenjem primljena vijest o izlaženju „Pozora" (štampanom na pol arka papira), koji je trebao biti „stjecište svih umnih i rodoljubnih Hrvata, tvrdjava za obranu domovine, nišan na koji su odapinjali svoje strijele svi oni koji su bili protivni hrvatskoj slobodi ili su ju neumno zagovarali" (dr. Zahar u „Obzoru", 1895., povodom smrti B. Šuleka).

Od početka svoga izlaženja „Pozor" se u svojim stupcima bori za dva temeljna načela Narodne stranke: protiv odašiljanja saborskih delegata u carevinsko vijeće u Beč i za sjedinjenje hrvatskih pokrajina s Dalmacijom.

Već godine 1862. počela se naime u Hrvatskoj osnivati stranka pod vodstvom kancelara, a kasnijeg bana Ivana Mažuranića, koja je pledirala za realni savez Hrvatske s Austrijom mjesto s Ugarskom. Ova se stranka prozvala „Samostalnom narodnom strankom". Vodje su joj bili Ivan Kukuljević, Ljudevit Vukotinović, Ambroz Vranizany i drugi. Protiv ove stranke ustadoše na čelu s biskupom Strossmayerom vodje Narodne stranke dr. Franjo Rački, Bogoslav Šulek, Matija Mrazović, Ivan Perkovac, Slavoljub Vrbančić, Mirko Hrvat, Ante Jakić, Lavoslav Šram, dr. Marijan Derenčin, Ivan Vončina i drugi, koji su u isto vrijeme i glavni tumači ideologije Narodne stranke u stupcima „Pozora", poslije godine 1862. U isto vrijeme suradjuje u „Pozoru" i dr. Ante Starčević, koji je u to doba skupa s drom Eugenom Kvaternikom također protiv saveza s Austrijom. Od dalmatinskih Hrvata daju svoje članke za „Pozor" Mihovil Pavlinović, Medo i Niko Pucić, Stjepan Buzolić, Vladislav Medić, Vinko Milić, Kazimir Ljubić i drugi. Najviše prostora u „Pozoru" godine 1860. zapremaju članci i bilješke o domaćoj politici, o ustavnom uredjenju zemlje, sastavu sabora i uspostavi županija, samoupravnih gradskih i seoskih općina. Na skučenom prostoru od dvije stranice ima članaka i bilježaka o aktuelnim općim pitanjima i svim najvažnijim pojavama vanjske politike. Glasovi strane štampe također nisu rijetki. Godine 1862. „Pozor" uvodi novu rubriku „Slavenski jug", za novosti o svim južnoslavenskim zemljama i to zato, jer su „za nas i našu politiku ove zemlje najvažnije na cielom svietu". Iste godine „Pozoru" je „dužnost da zahtijeva neprestano cijelokupnost trojedne kraljevine ne samo na papiru nego i u životu". „Pozor" se povećao i počeo izlaziti na cijelom arku 1. ožujka 1862. Od tog dana donosi redovito i podlistak. Prvi feljton (pod crtom) napisao je J. J. (Janko Jurković, u broju 50. od 1. III. 1862.) „O našim kalendarima".

Eduard Vrbančić

Što se tiče vanjskog lica „Pozora", „Pozor" godine 1863. provodi neke tehničke reforme. Na čelu lista donosi u rubrici pod naslovom „Obzor" rasprave o pitanjima medjunarodne politike, koje većim dijelom potiču od Josipa Miškatovića koji u „Pozoru" uredjuje vanjsku politiku. Rubrika za raspravu o vanjskoj politici uvedena je u „Pozoru" već prije (godine 1862.) pod naslovom „Današnji „Pozor" po svietu", a sadržavala je kratke osvrte na najvažnije političke (i druge) događaje u stranom svijetu. Osim urednika svi ugledniji suradnici potpisuju se punim imenom ili početnim slovima svoga imena. Godište 1862. „Pozora" osobito je zanimivo zbog polemike biskupa Strossmayera sa kardinalom Haulikom o temi: „Idemo li u Reichsrath."* U istom godištu ističe se više članaka baruna Hellenbacha (koji je tada u političkom životu igrao prilično znatnu ulogu), osobito o gospodarskim pitanjima.

Osim Janka Jurkovića piše u „Pozoru" revno feljtone August Šenoa, koji je osim u feljtonu marljivo suradjivao i u političkom dijelu lista. Šenoa je u prvim godištima „Pozora" glavni vanjski suradnik i jedan od stupova „Pozorovih". Njegovi duhoviti i živim stilom pisani feljtoni jamačno su mnogo pomogli popularnosti „Pozora" medju hrvatskom čitalačkom publikom. Feljtoni Ivana Perkovca izlazili su pod općim naslovom Zabavnik (sa potpisom X), a raspravljali su na humoristićan način tadašnje kulturne, političke i socijalne odnose (br. 59-234). Vatroslav Jagić u svim svojim feljtonima raspravlja jezikoslovna i pravopisna pitanja. U „Pozorovom" feljtonu suradjuje i Franjo Rački. Mihovil Pavlinović piše o „Zadružnom stanju dalmatinskom" (brojevi 94, 101, 169-176), Marijan Derenčin suradjuje satiričkim člancima (pod šifrom Mi), Adolfo Weber-Tkalčević piše u „Pozorovom" feljtonu (brojevi 219-221 filološku raspravu „Brus jezika", Josip Miškatović priopćuje svoje prijevode iz ruske književnosti (Turgenjev), Mirko Bogović spjevao je tri političke satire uperene protiv bečke centralističke politike (1862.), Fran Kurelac pripćio je u feljtonu „Pozora" „govor duhovnoj mladeži sjemeništa djakovačkog" (broj 222). Godine 1864. izašao je „Razumčićev" (šifra Šima Mazzure) satirički feljton „Na mlado ljeto", koji je dao povoda obustavi „Pozora". Godine 1866. August Šenoa pod pseudonimom Petrica Kerempuh objavljuje svoje „Zagrebulje".

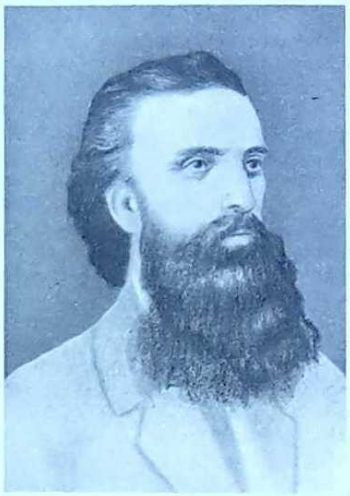

Ivan Perkovac

Mijenjajući razna imena, „Pozor" ipak nije poklecnuo pred policijskom tiranijom za vrijeme Rauchova banovanja, pa je 1867., kad je barun Levin Rauch zabranio izlaženje „Pozora" u Zagrebu, 5. rujna 1867. (za mjesec dana) počeo izlaziti u Beču „Novi Pozor". Glavni je urednik lista Josip Miškatović, stalni suradnik Ivan Zahar, a kao odgovorni urednik potpisan je Franjo Ptačovsky, učiteljski pripravnik iz Moravske. „Novi Pozor" nastavlja u Beču „pred licem Europe" borbu protiv Rauchove tiranije za hrvatska narodna prava, boreći se ustrajno za „samosvojnost trojedne kraljevine". Troškovi izdavanja lista u Beču bili su veliki, pa „Pozor" u više navrata apelira na rodoljube da ga pomognu „jer sloboda stoji novaca, a ovdje pogotovo" (u Beču, prim. ur.). „Novi Pozor" nije medjutim ni u Beču uživao previše slobode, jer već u 26. broju čitamo, da je „Novi Pozor" po nalogu državnog odvjetništva zaplijenjen. „Novi Pozor" obara se u Beču svom žestinom na Raucha, donosi potankosti o tako zvanoj „Lonjskoj aferi", što je Raucha, koji je ovakvim pisanjem „Pozora" bio i osobno tangiran, ponukalo da uskrati „Pozoru" poštanski debut u Hrvatskoj. Kako je „Pozor" imao naravno najviše pretplatnika i čitatelja baš u Hrvatskoj, ova je odluka značila prestanak izlaženja „Novog Pozora" u Beču. Narodna („Pozorova") stranka odlučila je na to da „Pozor" preseli u Sisak i da tamo nastavi borbu protiv Raucha, a za narodne slobode. Posljednji broj „Pozora" u Beču izišao je 13. svibnja 1869. nakon nepune dvije godine progonstva.

* Potpisani šifrom „sa Vuke" i zvijezdicom, u brojevima 27. i 28. od 4. i 5. II. 1863. (Strossmayer dokazuje kako Reichsrath 1861. nije ona ista institucija, koju su Hrvati htjeli pod stanovitim uvjetima prihvatiti godine 1848., pa kako nedosljednost i nepravednost nije na strani Hrvata nego Austrije i njezinih pristaša u Hrvatskoj — t. j. Haulika i drugova. Strossmayerovi su članci odgovor na članak kardinala Haulika u „Agramer Zeitungu" od 14. I. 1863.)

LJUBO BABIĆ: PROGLAŠENJE ZAGREBA SLOBODNIM I KRALJEVSKIM GRADOM

Novom listu, koji je imao nastaviti tradicije i program „Pozorov", dala je Narodna stranka ime „Zatočnik" (= borilac), da već samim njegovim imenom označi njegovu svrhu, t. j. borbu protiv Raucha, koji je etablirao strahovladu u Hrvatskoj. I u Vojnom Sisku — na teritoriju Vojne Krajine, gdje je vladala vojnička strogost i osobiti iznimni zakon, ali ipak relativna pravednost u sudovanju prema samovolji, koja je vladala u Hrvatskoj za prve ere banovanja Rauchova — morali su pokretači „Zatočnika" savladavati razne zapreke. Prvi broj „Zatočnika" izašao je 1. IX. 1869. Tiskaru za obnovljeno glasilo narodne stranke kupio je Ivan Vončina od A. Jakića i preselio ju u Sisak. Vončina je na listu označen zajedno sa Josipom Miškatovićem kao odgovorni urednik. Protiv Raucha vojuje „Zatočnik" istom odrešitošću kao i bečki „Pozor". Zatočnik je člancima Matija Mrazovića srušio banovanje Levina Raucha, dokazavši mu da je zloupotrebljavao bansku vlast zbog osobnih interesa prigodom donošenja famoznog zakona o isušenju Lonjskog polja.

U podlistku „Zatočnika" izašli su među ostalim (god. 1869.) satirički feljtoni povodom Rauchove instalacije, zatim „Satirični listovi" iz Siska, Armina Pavića „Književnost i umjetnost", Vončinin opširan životopis Avelina Čepulića, „Putne crtice" Milana Krešića i dr. U feljtonu „Zatočnika" piše god. 1870. nadalje Fr. Iveković (o društvu Sv. Jeronima), a u drugoj polovini iste godine nalazimo izvorne feljtone Ivana Zahara, Franje Račkoga, Kurelca i dr.

„Zatočnik" je prestajao postojati osudom suda druge banske pukovnije (25. II. 1871.) nakon 19 mjeseci borbe protiv jakih i moćnih protivnika. Mjesto „Zatočnika" pokrenuli su Ivan Vončina i drugovi „Branik", koji je izlazio u Sisku od 7. ožujka do 29. srpnja 1871., kad je glasilo Narodne stranke preneseno u Zagreb. „Branik" je potpisivao kao odgovorni urednik Klement Božić, a kao vlasnik Škender Bobek. Dne 29. IV. 1871. preuzeo je vlasništvo i uredništvo „Branika" Vasilj Bratelj. Početkom kolovoza iste godine je glasilo Narodne stranke preneseno opet u Zagreb.

Branimir Grškovič

MIŠKATOVIĆ O RAKOVIČKOJ BUNI

Preslušanje Josipa Miškatovića radi sumnje sukrivnje Ivana Krnica u Rakovičkoj buni

Dne 6. ožujka 1936. navršilo se sto godina od rodjenja Josipa Miškatovića, našega znamenitoga političara, narodnog zastupnika i novinara (bio je i urednik „Obzora."). Nije stoga na odmet iznijeti njegovo preslušanje kod kralj. sudbenog stola županije zagrebačke na dopis ces. kr. ogulinske pukovnije od 27. I. 1872., gdje Miškatović opširno iznaša tadanje političke prilike i historijat postojećih stranaka u Hrvatskoj, osvrćući se u prvom redu na dra Antu Starčevića i na djelovanje t. zv. narodne stranke. Zapisnik ima slijedeći sadržaj: „Zovem se Josip Miškatović — rodom sam iz Požege, 36 god. star, r. k. vjere, sveštenik biskupije gjakovačke, bio sam redaktor političkih časopisah Pozora i Zatočnika, a sada sam suradnik kod polit. časopisa Obzora u Zagrebu; bio sam više puta kažnjen radi političkih prestupaka zatvorom i globom, inače neprikoran, ne znam za uzroke poziva, ali nakon protumačenja predmeta odgovaram na pitanja slijedeće: „Ja se sjećam, da je njekako u Jeseni god. 1869. k meni u Sisku u redakciju Zatočnika došao g. Krnic, koga sam prije poznavao samo po imenu kao predbrojnika na list „Pozor", te sam se njegovome dolasku i obradovao, dok me nije njegov razgovor za kratko vrijeme uputio, da se on više ne slaže sa političkim nazorima, koje Zatočnik poslje Pozora nastojaše rasprostraniti u zemlji megju narodom. Poslje sam čuo, da Krnic spada u stranku, koja se je običavala zvati Starčevićanska, a ona se sama nazivala strankom prava. S njim se nisam poslije više nigdje sastao, zato i ne mogu reći, jeli to istina. Stranka pako Starčevićanska ili prava ovako je nastala i ove ima tendencije: Na saboru god. 1861. bile su dvije stranke političke — jedna magjaronska koja je hotjela à tout prix sklopiti uniju sa Ugarskom proti Austriji, druga narodna, koja je želila od cjelovite Austrije napraviti federaciju jednakopravnih zemaljah i kraljevinah. Proti obima digao se je Kvaternik i Starčević u saboru sa predlogom, da Hrvatska ne treba nikakova saveza sa Austrijom niti s federacijom niti s Ugarskom, nego može i ima pravo historičko, da bude posve nezavisna od Ugarske i Austrije, kraljevina.

Budući je Kvaternik na jedno vrijeme od god. 1862.—1866. bio iz zemlje izagnan, to je ostao jedini Ante Starčević u zemlji, koji je u saboru započetu misao osobito megju mladeži širio i pokupivši nekoliko adeptah oko sebe, to je ušlo u običaj tu strančicu nazivati Starčevićanskom. Pošto je Barun Rauch kao ban isposlovao, da se Kvaterniku dopusti u zemlju povratak, bilo je njemu žao, što se stranka naziva imenom Starčevićevim, to je izradio, da se ona u njihovih javnih spisih naziva „Strankom Prava", t. j. strankom koja nastoji, da se Hrvatskoj povrati starodavno historičko pravo, a to će reći potpuna državna neodvisnost, kako je uživa ma koja država u Evropi i kako ju je uživala Hrvatska prije nego je spojena bila sa Ugarskom, i došla u državni savez sa Austrijom od onoga vremena, od kada su Ugarska i Hrvatska za kralja izabrale nadvojvodu austrijskog.

Privrženici Starčevića i Kvaternika osobito su mrzili tako zvanu narodnu stranku, koja je za svoje organe imala najprije „Pozor", poslije u Sisku „Zatočnika" i „Branika", a sada napokon „Obzor" u Zagrebu. Oni su je mrzili jer su znali, da ta stranka ima najviše korena i privrženosti u narodu, te ona najviše preči da se ne mogu dalje raširiti fantazije Starčevića i Kvaternika. Ta je mržnja megju njima u toliki gnjev i bjes narasla, da su napokon zaboravili i političke ciljeve svoje i samo se još valjali u toj

Josip Miškatović

mržnji u kojoj se je osobito odlikovao dr. Ante Starčević, čovjek više prkosa i protivrječja, nego li politike i djela, čovjek čudnovit opojit knjigama francuske revolucije i socijalističkih teorija Francuske. Kvaternik je pako tašt čovjek bez kroja i bezazlen sanjar politički bez razbora, koji je kao prognanik običo s prognanicima inih država i uz njih dobio u sebi misao, da je prvi politički državnik na svjetu, koji s Napoleonom ravna europejsku politiku i od njega očekuje pomoć za uskrišenje neodvisne kraljevine hrvatske, prostrane od Alpa do Balkana. Ove sanjarije i najviše su mamile mladež u njihovo kolo, no nemoguć u tih ljudi naći prave duševne hrane i obrazovanosti, postala je kivna i cinična, krvoželna, puna mržnje, onakova žalibože mladež, kakova se je pokazala Francuska u posljednoj pariškoj komuni.

Budući je istom mržnjom proti narodnoj stranci bio i Barun Rauch, bojeći se, od nje jedine, da će mu pomrsiti magjaronske namjere, to je gledao svim sretstvima podupirati Starčevićevce.

Oni su pod njim u Zagrebu izdavali u svescima brošure i u novini, pune potvora i invektiva proti narodnoj stranki, da je orugje austrijske kamarile. U tih spisih pogoduje se Austrija takovim načinom, da u svakoj stavki ima više uvreda Veličanstva i nagovaranja na izdajstvo. U tih spisih Krajišnici se jednako vrkaju proti časnikom, koje nazivaju gladnim psima Austrije. Na uspjeh ovih knjiga i spisa računao je Kvaternik, kada je s njihovim redaktorom Bachom pokušao ustanak u Rakovici. Dok nije Napoleon pao, oni su podučavali i varali mladiće, da će francuska vojska doći u Hrvatsku, oboriti Austriju i podignuti Hrvatsku. Kada je pako Napoleon pao, meni se čini, da je odveć razgrijana fantazija Kvaternikova i desperacija ostalih prijatelja započela ustanak, da ragje poginu, nego da ostanu živeći bez nade. A napokon ti ljudi nisu imali ni odakle živiti, pa su pomislili: „stavimo sve na kocku". Da li Krnic spada megju ove sanjare i zlobnike ja ne znam ali dvojim vrlo. To je sve što imam izjaviti. Zaključeno i Potpisano.

Ključec m. p. Jakopović m. p.
Josip Miškatović m. p.

Ovo preslušanje Miškatovićevo nije do sada objelodanjeno i upotpunjuje u mnogom pogledu stanovište i karakter Miškatovića kao političara.

Alfred Makanec

II.

OSNIVANJE NEODVISNE NARODNE STRANKE I „OBZOR."

Prvog kolovoža 1871. počeo je kao glasilo Narodne stranke izlaziti u Zagrebu dnevnik „Obzor". Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik bio mu je Mile Maravić. Najprije je „Obzor" izlazio u Hartmannovoj tiskari, a kad je bila uredjena tiskara Ivana Vončine, preseljena u Zagreb iz Siska, izlazio je od 7. broja tiskom Ivana Vončine. Kad je utemeljeno tiskovno i nakladno društvo Narodne stranke pod imenom „Dionička tiskara", počeo je „Obzor" (od broja 116, 18. II. 1871.) izlaziti tiskom Dioničke tiskare u Zagrebu. Vraćajući se nakon četiri godine opet u Zagreb, osvrće se dnevnik Narodne stranke u članku „Na povratku" (broj 1. od 1. VIII. 1871.) na svoju borbu protiv Rauchova sustava i na svoje progone, pa u programu svog budućeg djelovanja među ostalim veli da mu cilj ostaje i nadalje isti: „postupno oslobadjanje naroda, postupni razvitak njegova moralna i materijalna stanja.. „Obzor" veli da će se boriti za „dvostruko narodno djelo, unutarnji preporod i vanjsko oslobodjenje. Mi ćemo svoju dužnost vršiti sdušno, a uspjeh leži u rukuh cieloga naroda. Radimo svi!".

Premda je izašla banska naredba, kojom se priznaje da se Rauchov tiskovni zakon, koji je tada postojao u Hrvatskoj, ne slaže s postulatom štampe u ustavnoj državi, pa time neizravno omogućuje štampi da slobodnije diše, „Obzor" je ipak u to vrijeme mnogo puta plijenjen, a urednik „Obzora" Mile Maravić optužen radi zločina smetanja javnog mira. Maravić je naime morao odgovarati pred sudbenim stolom radi kritike Rauchove nagodbe, koju je „Obzor" nazvao „lupežničkom" (u broju 51., od 30. IX. 1871.).

Maravić je osudjen na četiri mjeseca zatvora i na gubitak kaucije u iznosu od tisuću forinti. Njegov priziv zbog ove oštre osude je odbijen, pa „Obzor" (u broju 57. od 11. III. 1872.) javlja na čelu lista osudu svoga urednika kao i to, da mjesto njega preuzima odgovorno uredništvo Mirko Hartvig, koji je potpisivao „Obzor" i dalje, godine 1872. i 1873.

Za vrijeme banskog namjesnika Antuna Vakanovića (u godini 1872.) „Obzor" je opet izvrgnut progonima i zaplijenama, osobito u izborno vrijeme. „Obzor" je vodio oštru borbu protiv Vakanovića, koji je u Hrvatskoj izvodio nasilja, a u Pešti i Beču nastojao da Narodnu stranku uništi. „Obzor" je kao glasilo Narodne stranke u drugoj polovini 1872. i godine 1873. izdašno pomagao zahtjeve za reviziju nagodbe i živo zagovarao hrvatski nuncij, koji je tražio promjenu nagodbe u prilog Hrvatskoj.

Godine 1874. i 1875. „Obzor" donosi opširne članke o dogodjajima u Bosni i Hercegovini, prikazujući jadno stanje Hrvata i Srba i „kršćana uobće". Za vrijeme ustanka u Hercegovini (1875.) „Obzor" donosi uvodnik pod naslovom „Hercegovački ustanak", u kojem veoma trijezno prosudjuje položaj, a ukoliko je to u ono doba bilo moguće, donosi kraće i opširnije dopise i brzojave o dogodjajima u Hercegovini, dokazujući da je ustanak u Hercegovini borba naroda za slobodu, a ne obični lokalni izgred, kako su ustanak htjele prikazati neke njemačke novine.

U to vrijeme nalazi se na banskoj stolici Ivan Mažuranić, koji je imenovan hrvatskim banom (20. IX. 1873.) nakon revizije nagodbe, unatoč madžarskog otpora, a uz pomoć Narodne stranke. Političko nastojanje Narodne stranke išlo je za posvemašnjim razvojačenjem Vojne Krajine i konačnim utjelovljenjem sa maticom zemljom. Dne 8. rujna 1873. izašla je doduše kraljeva odluka, kojom se Krajina razvojačuje, ali time još nije bilo riješeno glavno pitanje, jer je utjelovljenje Krajine s provincijalom bio jedan od najvažnijih momenata u tadašnjoj političkoj situaciji. Ivan Mažuranić kao ban nije mogao izvojštiti to pripojenje, pa je gledao da to nadoknadi raznim reformama, koje su trebale biti dokaz da je hrvatski provincijal svojim legislativnim i reformatorskim radom dorasao modernim državnim zadaćama, koje bi morao ostvariti nakon konačnog razvojačenja Krajine. U ovom nastojanju je Narodna stranka pod vodstvom Mrazovićevim podupirala nastojanja bana Mažuranića. „Obzor" je doduše načelno priznavao svoje opozicione stanovište, ali obzirom na prilike koje su tada vladale u Hrvatskoj, ipak je i pomagao vladu Ivana Mažuranića. Kolikogod je medjutim Narodna stranka podupirala razne Mažuranićeve reforme i ustanove (obvezatni polazak škole, razlučenje uprave od sudstva, ukinuće starog Bachovog patenta za štampu, porotu za delikte počinjene tiskopisom, uvedenje kraljevinskog suda i dr.), ipak nije bila u čitavoj svojoj suštini vladina većina. Već od početka banovanja Mažuranićeva jedan je dio Narodne stranke prešao u opoziciju i samo uvjetno podupirao vladu. U „Obzoru" od godine 1876., prigodom proračunske rasprave u mjesecu listopadu, u čitavom se nizu članaka napada

držanje vlade prigodom iznašanja pojedinih interpelacija i zahtjeva i u generalnoj i u specijalnoj debati. Pod naslovom „Iz proračunskog odbora“ ovi članci u formi referata sadržavaju slabo sakrivene napadaje na vladu. Osim u uvodnicima, „Obzor“ i u pojedinim člancima napada vladu i službeni organ „Narodne Novine“ zbog zakonske osnove o autonomiji i uredjenju općina. Zbog nepripojenja Vojne Krajine „Obzor“ iste godine (1876.) takodjer napada vladu, a osobito kritizira tadašnjeg odjelnog predstojnika za pravosudje dra Marijana Derenčina, o spajanju vojnih i civilnih sudova. U raznim se člancima stalno opetuje da se Vojna Krajina ima spojiti sa maticom zemljom, kao uvjet čuvanja državne cjeline. Zastupajući ovo stanovište, „Obzor“ se sve više udaljuje od vlade, koja nije mogla da tu inkorporaciju provede. Već i prigodom spomenute proračunske debate, a nakon uvedenja zakona o banovoj odgovornosti, nalazimo u „Obzoru“ članak „Ban i vladini odjeli“, u kojem se stanovište „Obzora“ veoma protivi banovu mišljenju o odgovornosti. Ban Mažuranić je naime izjavio da je saboru odgovoran samo ban, a ne i odjelni predstojnici kr.

Mile Maravić

zemaljske vlade. Protiv takvoga shvaćanja odgovornosti „Obzor“ oštro ustaje i veli, da je „većini opće poznato da ban Mažuranić drugačije postupa u praksi, nego li je govorio u teoriji“. U početku ovoga članka „Obzor“ se još uvijek ne gerira izrazito opozicionim organom, nego čak ne razlikuje ni u samom saboru opozicije, nego samo „opozicionalne zastupnike“, jer opozicije po njegovom mišljenju i nema.

Baveći se govorom zastupnika Lušića, koji je ustao protiv ujedinjenja Krajine dok postoji nagodba, „Obzor“ veli, da je „ludo biti protiv nagodbe kad se čovjek na temelju nagodbe dade birati“. U ovom karakterističnom mišljenju sadržana je temeljna nota „Obzorove“ realne politike, koja nikad nije napuštala ustanove nagodbe (iako je nagodbu kao cilj narodnih zahtjeva odbijala), nego je nagodbu smatrala uporištem daljnje državnopravne i političke evolucije.

Početkom godine 1878. u Hrvatskoj je opet sve jača želja za spojenjem provincijala sa Vojnom Krajinom. „Obzor“ nije zadovoljan unifikacijom uprave, nego traži i izjednačenje uprave. Vlada nastoji da to provede, ali se tome opiru nadležni faktori spominjući lošu upravu u Hrvatskoj. „Obzor“ opominje, neka se vladu ne dira, nego „neka svaki Hrvat podupire nastojanje vladino, koje dosadašnji postupak krči put spojidbi Krajine“. Iste godine (1878.), kad u Bosni počinju komešanja, „Obzor“ je i dalje jedan od najjačih pobornika za ujedinjenje Vojne Krajine s provincijalom. Redaju se članci za člancima, koji još ne okrivljuju vladu, nego daju u neku ruku vremena Mažuraniću da ispuni svoja obećanja.

U pitanju bosansko-hercegovačkom bio je ban Mažuranić prilično neodlučan, što mu je polako ali sigurno krnjilo popularitet, pa mu je pozicija već prigodom okupacije Bosne i Hercegovine postajala sve ugroženijom i nestalnijom. „Obzor“ se medjutim još uvijek drži prema Mažuraniću veoma rezervirano i preporuča Narodnoj stranci i saboru, da pred ustavni forum, to jest hrvatski i zajednički ugarsko-hrvatski sabor iznesu svoje zahtjeve. Situaciju je još više zaoštravala gradnja krajiške željeznice, na koju ugarska vlada nije htjela pristati. Ljudi oko „Obzora“ su znali da ugarska vlada namjerno i hotimice ne pristaje na želje hrvatskog naroda, hoteći još više pogoršati položaj bana Mažuranića, čekajući da ga zbog takvih i sličnih neprilika, sruši većina u hrvatskom saboru. Ovom manevru ugarske vlade „Obzor“ nije nasjedao, i „Obzorova“ je zasluga, da se Narodna stranka već onda nije razdvojila. „Obzor“ je u dva članka pod naslovom „Rasulo Narodne stranke“ oštro polemizirao sa „Agramer Zeitung“, znajući da su pad Narodne stranke i pad bana Mažuranića, a s tim u vezi i konačno rješenje najvažnijih narodnih potreba na dulje vremena odgodjeni.

Sve to nije pomoglo banu Mažuraniću, čiji je položaj još više poljuljan, kad je odlukom berlinskog kongresa (1878.) monarhija dobila mandat da učini red u Bosni i Hercegovini. Narodna stranka se nadala, da će naći potpore kod bana Mažuranića, razvijajući živu agitaciju medju bosansko-hercegovačkim Hrvatima „da osigura uvjete narodnom razvitku naše do zdvojenja nesretne braće“, ali Mažuranić za čitavo vrijeme okupacije nije izlazio iz svoje rezerve. Kad je hrvatski sabor upravio adresu vladaru u kojoj je (28. IX. 1878.) tražio da se Bosna i Hercegovina pripoje Hrvatskoj, ugarska je štampa zahtijevala od Mažuranića da demisionira. Taj je zahtjev bio tim odrešitiji zbog toga, što je 1878. valjalo obnoviti financijalnu nagodbu izmedju Pešte i Zagreba. Narodna stranka, a osobito „Obzor“, zahtijevali su u financijalnom pogledu posvemašnju nezavisnost od Madžarske. Mažuranić se zalagao da se nagodba bar načelno riješi povoljno za Hrvatsku i da se pri tome uzme u obzir inkorporacija Vojne Krajine. Regnikolarne deputacije vratiše se koncem 1879. neobavljena posla natrag, a Mažuranić bude na vlastitu molbu umirovljen. (21. II. 1880.). Banom je imenovan Ladislav grof Pejačević (21. II. 1880.)

Tri mjeseca nakon imenovanja grofa Pejačevića banom donosi „Obzor“ (25. V. 1880.) na uvodnom mjestu, a pod naslovom „Mjesto uvodnika“ okružnicu ravnatelja zagrebačkog financijalnog ravnateljstva, Davida, u kojoj David javlja da će se od 1. lipnja otvoriti u Zagrebu besplatni tečaj za one činovnike, koji žele naučiti madžarski. U tekstu se okružnice medju ostalim nalazi i stavka, da će oni činovnici, koji sa uspjehom svrše ovaj tečaj, imati prednost prigodom promaknuća i mogućnost namještenja ne samo u Hrvatskoj i Slavoniji, nego i u Madžarskoj. Ovu je okružnicu „Obzor“ objavio bez ikakva komentara, čekajući što će vladini listovi izjaviti na tu naredbu. Vladini su listovi medjutim o njoj šutili, a 1. lipnja je zaista ovaj tečaj madžarskog jezika i otvoren. U Zagrebu su ovaj tečaj popularno prozvali „Davidova škola“. Nakon što je „Davidova škola“ započela djelovanjem, „Obzor“ donosi uvodnik pod naslovom „Davidova pračka“ u kojem oštro ustaje protiv otvaranja ovog tečaja. Ujedno napada vladine listove, jer

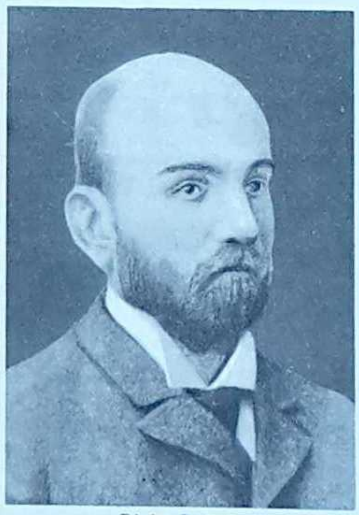

Dinko Politeo

nisu zauzeli stanovište protiv Davidove škole. „Obzor“ ističe da je odredba o održavanju ovog tečaja povreda temeljnih zakona, te da bi zbog nje moglo doći do konflikta, koji bi mogao značiti prekid odnosa Hrvatske i Ugarske. Za Davida „Obzor“ veli, da ima „viševrstnu rolu u Hrvatskoj, tišće porezovnike, propagira madžarsku državnu ideju i služi kao agent provokateur“. Medjutim je novi ban sazvao hrvatski sabor za 5. lipnja, a „Obzor“ je povodom toga izjavio da čeka što će narodni predstavnici poduzeti protiv ove poznate okružnice. Nakon govora Koste Vojnovića o okružnici, izabran je odbor petorice sa zadaćom da izradi predlog glede Davidove škole. Dva dana kasnije (7. VI.) održana je saborska konferencija, na kojoj nije primljen predlog petorice, nego je odlučeno da petorica zastupnika odu banu i da protestiraju. Ban je odgovorio da u okružnici ne nazrijeva povrede zakona, ali da će priskrbiti originalnu naredbu ministra financija, kojom je tečaj osnovan. Takav banov odgovor nije mogao zadovoljiti uzrujane duhove u Hrvatskoj. „Obzor“ sutradan (8. VI.) donosi uvodnik „Banov odgovor“ i kaže da se banovim odgovorom hrvatski rodoljubi ne mogu zadovoljiti, nego samo time da se ta protuzakonita škola ukine. Nakon povratka bana Pejačevića iz Budimpešte održana je saborska konferenca (23. VI.), na kojoj je ban izvjestio o uspjehu u poslu Davidove okružnice. Banu je stigao od ministarstva financija službeni list, u kojem se u mnogočemu opoziva smisao i tendenca Davidove okružnice. Ovaj odgovor nije zadovoljio članove konferencije, pa su zbog toga nezadovoljnici podnijeli prešan predlog u saboru glede Davidove okružnice. Predlog su potpisala 23 zastupnika (medju njima dr. Fran Vrbanić, dr. Vojnović, dr. Starčević, Folnegović, Mrazović i dr.) i njime pozvali bana da smjesta „po načelih nastavnog redarstva u svom djelokrugu ovaj tečaj obustavi“. Slijedeći je dan trebao doći u raspravu predlog 23-jice, ali je zastupnik Mirko Hrvat iznio novi predlog, koji je bio sastavljen na konferenciji Narodne stranke. U predlogu se medju ostalim kaže da se prelazi na dnevni red preko predloga zastupnika Mrazovića (23-jice), jer je vlada izjavila da će se madžarski naukovni tečaj za financijalne činovnike odmah obustaviti, čim se popuni na hrvatskom sveučilištu nedavno osnovana katedra za madžarski jezik. Prije nego su ovi predlozi raspravljeni, dogodila se poznata secesija u Narodnoj stranci Zastupnik Mato Mrazović je sa nekoliko drugova istupio iz Narodne stranke radi Davidove škole i osnovao „Nezavisnu narodnu stranku“, koja je pošla svojim putem u narodnoj politici. Kao glasilo Neodvisne narodne stranke „Obzor“ pozdravlja secesiju u Narodnoj stranci kao znak da narodna politika napreduje i da ide k uspjehu. Dne 26. XI., kada su došla u raspravu oba prijedloga, Mrazovićev i Hrvatov, prihvaćen je Hrvatov prijedlog (47 naprama 20 glasova), a Davidova škola nastavila radom sve do konca godine 1883.

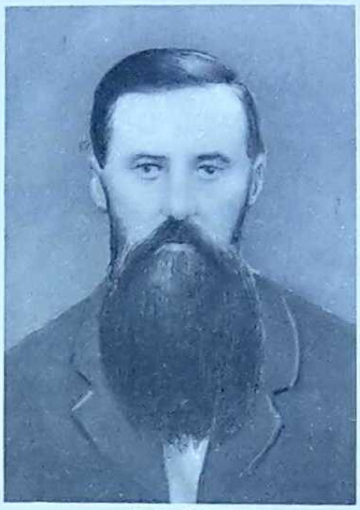

Josip Zahar

David je mirovao sve do kolovoza 1883., i nije postavio madžarske grbove na zajedničkim financijalnim uredima, premda je ove grbove dao izraditi već početkom godine 1880. Početkom kolovoza (7. VIII. 1883.) osvanuli su madžarski grbovi na zajedničkim uredima. Slijedećeg dana je „Obzor“ pod naslovom „Izazivanje“ donio bilješku u kojoj „konstatira tu besprimjerno drsku provokaciju“, i citira odredbe nagodbe, po kojoj je hrvatski jezik i za zajedničke urede unutar granica Hrvatske, Slavonije i Dalmacije službeni jezik, pa je prema tome madžarski natpis na zajedničkom grbu protuzakonit.

Ova vijest — obzirom na prilike koje su tada vladale — začudo nije bila zaplijenjena, ali je zato slijedećeg dana (8. VIII. 1883.) uvodnik „Obzora“ o ovoj flagrantnoj povredi nagodbe zaplijenjen. Uvodnik je izišao pod naslovom „Nova provokacija“, a bio je dosta stvaran i pozivao se na odredbe nagodbe, koje je državni odvjetnik također zaplijenio. „Gospoda navještaju“ revoluciju protiv zakona“, veli „Obzor“, i dodaje da „ovu oprieku protiv zakona ne može i ne smije braniti nijedan pametan čovjek“.

„Obzor“ je odlučno ustao na obranu zakona, ali je prema tadašnjem shvaćanju ova obrana zakona bila prestupak kaznenog zakona (§ 300.), jer da se njome želi poniziti kr. fin. ravnateljstvo. „Obzor“ je unatoč toga upozoravao vlasti na posljedice kojima bi mogla uroditi ova provokacija, pa veli: „Ne bi li ipak pošlo za rukom domaćim faktorom do skoro zakonitim načinom ukloniti ove znakove očevidna nepoštovanja zakona, neka se nitko ne čudi, ako si uvrijedjeno pučanstvo potraži samo zadovoljštinu . . . . U

istome broju »Obzor« donosi potanki opis izvješenja ovih madžarskih grbova, koji su uzrujali cijelu Hrvatsku, a osobito Zagreb, ali je i ta vijest zaplijenjena. Zaplijenjena je takodjer i vijest u kojoj »Obzor« veli da je na porezni ured stavljeno šest novih grbova i da je na spomenutoj zgradi polupano više prozora, te konačno da ljudi gledaju brojne grbove na zgradi kao strašilo za vrapce.

Državni je odvjetnik plijenio »Obzoru« svaku vijest, koja je javljala bilo što o izvješenju grbova, pa »Obzoru« nije preostalo drugo, nego da nekoliko dana donosi na čelu lista paragrafe nagodbe, kojima se na teritoriju Hrvatske, Slavonije i Dalmacije ustanovljuje hrvatski jezik službenim. Ispod citata donosio je »Obzor« nenapadno kratku vijest o izvješenju madžarskih grbova i začudo ova tri retka nije državno odvjetništvo zaplijenilo.

»Obzor« je tih dana počeo donositi dopise iz Pešte o političkom položaju i u tim člancima konstatirao da tadašnji ban Pejačević kani odstupiti, te da je situacija veoma zamršena. U isto vrijeme su radili kraljevinski odbori u pitanju Rijeke, ali su članci o toku rada kraljevinskih odbora, kao i o Davidovoj molbi vladi za vojnički brahium koji bi imao čuvati grbove, bile zaplijenjene. Kad su ovakvi isti grbovi kao u Zagrebu, osvanuli u Karlovcu, zatim u Zagorju, i drugim mjestima, izazvali su odlučan narodni revolt. Dne 14. kolovoza 1883. došlo je u Zagrebu do krvavih demonstracija, da slijedećeg dana (15. VIII.) budu madžarski grbovi uz veliko oduševljenje pučanstva skinuti. »Obzor« donosi 16. VIII. uvodnik pod naslovom »Skinuće madžarskih natpisa«, u kojem veli medju ostalim, da je »Davidova provokacija urodila prizorima, kakvih Zagreb ne pamti od vremena godine 1848.«. U istom uvodniku »Obzor« veli, da »zlo radja zlim« i da se »drugdje sablje i bajunete rabe da budu obrana zakona protiv nezakonitosti, a kod nas se čini kao da im bijaše svrhom braniti nezakonitost protiv zakonitosti« i završava da se »hrvatsko pučanstvo diglo da brani zakon i pravo«. Slijedeći dan (17. VIII.) mogao je »Obzor« konstatirati da u Zagrebu vlada potpuni mir, te da »gradjanstvo sa začudjenjem gleda po gradu patrole i vojničke spreme, kao da bi prietila kakva buna«. Dan kasnije (18. VIII.) »Obzor« piše u uvodniku da ugarska vlada može postaviti ploče sa zajedničkim grbom, ali samo sa jezičnim natpisom, koji zakon propisuje i da za postavljanje takvih grbova ne treba nikakve asistencije.

Budući da se ban Pejačević usprotivio namjeri ministra predsjednika Tisze, koji je izjavio da će grbovi biti opet postavljeni čim se umire duhovi u Hrvatskoj, podnio je demisiju (23. VIII. 1883.). »Duhovi se u Hrvatskoj nikada smiriti ne će, ako budu izvješivani protuzakoniti grbovi«, piše »Obzor«, odgovarajući u ime hrvatske opozicije madžarskom ministru predsjedniku. U isto vrijeme »Obzor« napada ministra za Hrvatsku u Budimpešti Kolomana Bedekovića i veli, da on »šeće po perivojih, hoda po kazinih, za kraljevinu Hrvatsku nit ga brige nije. Čini se upravo kan da je zvanje ministra hrvatskoga samo sinekura«.

Glasovi o odstupu bana Pejačevića, te o ponovnom izvješavanju madžarskih grbova uzrujali su pučanstvo Hrvatske, pa su izbijali redom nemiri u raznim krajevima, a osobito u Hrvatskom Zagorju. Nemiri su se sve više širili, pa je kraljevim dekretom (na predlog ugarskog ministra predsjednika) imenovan povjerenikom za Hrvatsku i Slavoniju (4. IX.) barun Herman Ramberg, general konjaništva. Donoseći proglas baruna Ramberga, »Obzor« u uvodniku »Ljudi... mir!«, piše (5. IX.), da je »jučerašnjim danom prestala u Hrvatskoj funkcionirati hrvatska vlada, odgovorna hrvatskom saboru, a poslove njene preuze komisar da uspostavi mir i red i dade izvjesiti grbove sa madžarskim i hrvatskim natpisom«. Zatim dalje: »Mi smo goloruki, proti nam stoji vojnik, gjeneral-komisar«. Konačno »Obzor« savjetuje gradjanstvu da bude mirno.

Komesar general Ramberg prispio je u Zagreb 6. IX. i odmah preuzeo poslove od bana Pejačevića. Prvi posao komesara je bio da slijedećeg dana ponovno izvjesi protuzakonite madžarske grbove, što je u Zagrebu izazvalo nove nemire. U Zagrebu je vladalo opsadno stanje. »Obzor« donosi 8. IX. na čelu lista člančić pod naslovom »Mili sugradjani«, u kojem žali izgrede koji su se zbili prošle noći i završuje »Bog nas odvratio od nesreće da na slavu borbe za narodnu ideju padne ljaga bezrazložnih i pustih izgreda«.

Njemačka je štampa htjela dogadjaje u Zagrebu prikazati neke vrsti veleizdajničkim, a to je ponukalo »Obzor« da u dva uvodnika (19. i 20. IX.) pod naslovom »Jugoslavenski pokret« izloži svoje stanovište o tome »šta je Jugoslavenstvo«. »Mi bismo željeli da Balkanski poluotok zadobije čim prije svoje naravno i definitivno lice, kako bi se čim prije podao ozbiljnom poslu oko prosviete. Mi se ne možemo složiti s onimi, koji bi rado ne poradi svoje slobode, u koju jim nitko ne dira, nego poradi hegemonije i gospodstva, koji bi htjeli bez ikakova prava da drugi čame u robstvu. U tom pogledu ulazimo rado u Jugoslavenski pokret te se ne bojimo to javno i bez svakoga okolišanja ispovjediti«.

U Budimpešti je medjutim odlučeno da se mjesto grbova s madžarskim natpisom, izvjese tako zvani »nijemi grbovi« (bez natpisa), koji su u Hrvatskoj i izvješeni 16. listopada.

»Obzor« je u bezbroj članaka nepopustljivo dokazivao da su u Hrvatskoj zakoniti jedino grbovi sa isključivo hrvatskim natpisom. Ovo je stanovište zauzimala i »Neodvisna narodna stranka«, čije je »Obzor« bio glasilo. U cijelom ovom pokretu najprije protiv Davidove škole, a onda protiv madžarskih grbova (1880.—1883.), »Obzor« je uporno ustrajao na obrani hrvatskih prava i žilavo se opirao svim pokušajima madžarizacije.

Kako smo već spomenuli, uvedenju tako zvane Davidove škole oprli su se neki članovi Narodne stranke svom žestinom, a kad nisu mogli uvjeriti svoje stranačke drugove o opravdanosti ovako odlučnog otpora, istupili su iz stranke i osnovali Nezavisnu narodnu stranku. Nezavisna narodna stranka (a s njom skupa i »Obzor« kao njezino glasilo), došla je u opoziciju protiv grofa Khuen Hedervarya, koji je 1. XII. 1883. imenovan hrvatskim banom.

U hrvatskom saboru se tada nalazila i državnopravna opozicija dra Ante Starčevića, koji je već g. 1861. razvio svoj program. Premda su se programi ovih dviju opozicionih stranaka razlikovali, narodna je potreba i jednoj i drugoj nalagala da se slože u saborskom radu barem u danim slučajevima, kada treba odlučno poraditi za hrvatska prava. Izmedju obih stranaka je na predlog dra Šima Mazzure uglavljen sporazum za zajedničku suradnju od slučaja do slučaju, koji je trajao sve do godine 1890.

Uoči izbora godine 1892. ova je kolaboracija Starčevićeve stranke prava i Neodvisne narodne stranke zamijenjena oštrim neprijateljstvom. Svadje su lomile snagu opozicije. Neodvisna narodna stranka odlučila se na apstinenciju kod izbora i posve prepustila stranci prava izborno poprište. Stranka je prava na izborima 1892. medjutim veoma loše prošla, a taj se neuspjeh veoma nepovoljno dojmio cijele zemlje. Glasovi da se opozicija opet složi bili su sve češći. »Obzor« je kao organ Nezavisne narodne stranke izlazio u susret ovakvim željama, premda je još do nedavna donosio članke iz pera dra Dinka Politea, u kojima se dokazivalo, da je starčevićanstvo bolest. Kad se i »Obzor« zauzeo za sabiranje za gradnju Starčevićeva doma u Zagrebu nazivajući ga »domom hrvatskog naroda«, bio je to već znak da će se obe opozicione stranke složiti, što je i izvršeno koalicijom koncem godine 1892. »Obzor« je živo sudjelovao u izbornoj borbi, u kojoj je medju ostalim odlučno pobijao poznatu izjavu Vladimira Mažuranića o feloniji činovništva, to jest da bi činovnici počinili feloniju prema vladi, ako ne bi glasali za vladina kandidata. U smislu Mažuranićeve izjave vršena je presija na činovništvo, a »Obzor« je vladina nasilja oštro žigosao, osobito uoči samih izbora. Odgovorni urednik »Obzora« Vilim Dorotka i glavni urednik Dinko Politeo zatvoreni su zbog odlučnog pisanja »Obzora«, dok je protiv svih suradnika kao krivaca povedena istraga. Politeo je nakon tri dana pušten iz istražnog zatvora, a Dorotka nakon tjedan dana. Na izborima je poznatim khuenovskim metodama izabran protiv opozicionog kandidata T. Smičiklasa, vladin kandidat dr. J. Pliverić.

Vodje Neodvisne narodne stranke bili su u političkom radu realisti. »Obzor« u tom razdoblju zagovara pozitivnu i aktuelnu politiku, a osudjuje puste fraze i deklamacije. To su stanovište u »Obzoru« zastupali dr. Rački, dr. Šime Mazzura, dr. Vrbanić, dr. I. Zahar, a osobito dr. M. Derenčin u bezbrojnim člancima.

Publicistički rad Derenčinov u »Obzoru« ide u glavnom za tim, da utre put reformi opozicije i da hrvatske rodoljube uvjeri o potrebi koncentracije opozicionih frakcija u obrani ugroženih temelja narodne i političke egsistencije hrvatskog naroda. On ne prestaje upozoravati kako se samoj Hrvatskoj za volju monarhija ne će restaurirati, a budući da se ne može ništa očekivati od medjunarodnih dogodjaja, ne preostaje Hrvatskoj drugo, nego da skupi i napregne sve svoje sile, kako bi se u okviru dualizma postepeno primicala onom idealu, koji je označen u kompromisnom programu 1894. Dr. Derenčin je stalno naglašavao, da je Hrvatskoj potrebna jaka i kompaktna opozicija, koja bi se morala odreći jalova rada oko rekonstrukcije monarhije i na bazi tadašnjeg uredjenja monarhije raditi na izgradnji nagodbe. U prevelikom kultu historije i neprestanom državno-pravnom raspravljanju nalazio je dr. Derenčin — u svojim brojnim člancima u »Obzoru« — jednu od glavnih zapreka savremenoj reformi opozicije, pa je zato često u svojim člancima isticao »kako državno pravo samo po sebi nema moći da stvara države, da sjedini rastavljena hrvatska uda«, pa kako »politički rad hrvatske opozicije ne stoji u tome da neprestano dokazuje hrvatsko državno pravo, već da odvažno stupi na čelo bitke za ustavna prava i političku slobodu, bez koje bi svi državno-pravni programi za sve vijeke ostali mrtvo slovo«.

Odgovorno uredništvo »Obzora« preuzeo je u to vrijeme dotadanji suradnik Josip Pasarić (18. V. 1893.).

Branimir Gršković

ZAPLJENE I PROGONI »OBZORA« POD KHUENOM

Kad je u ustavnim zemljama zapadne Evrope ukinuta preventivna cenzura, moderni je svijet to pozdravio kao najveću tekovinu novog vijeka. Ali mjesto cenzure vlastodršci su uveli posebne uredbe, da nadoknade cenzuru i stegnu slobodu štampe. Medju tim uredbama glavnu je ulogu igrala zapljena. Medjutim su zapljene pred silom novoga duha skoro u prosvijetljenim zemljama gotovo sasvim iščezle, a gdje su se održale, postale su rijetke iznimke, a zbivale se tada, kad je u opasnosti bila sigurnost države.

U Hrvatskoj pod 20-godišnjom vladom bana Khuena (1883.—1903.) zapljene svih pravih opozicionih novina bile su ne rijetke iznimke, nego posve redovite pojave. U to se vrijeme u Hrvatskoj uopće tako plijenile opozicione novine a napose »Obzor«, kao da ove izlaze samo zato, da se plijene, a ne da budu čitane. Činilo se, kao da je drž. odvjetnik i njegov poglavica, kad su mu novine došle na cenzuru, pazio i vrebao samo na to, kako bi našao izliku, da broj čitav zaplijeni. Bila je prava duševna gimnastika, kojom su se opozicioni novinari trsili, da nadju onaj izraz i oblik, koji ne bi dirnuo u osjetljivost državnih organa. Ali sav je napor bio uzaludan. Nije bilo u tom nikakva sustava ni pravila. Danas se plijenilo, što se je još jučer smjelo pisati, a sutra se propuštalo ono, što je jučer bilo zaplijenjeno.

U tome je tako daleko došlo, da su se i oni članci, koje je »Obzor« prenio iz novina francuskih, njemačkih, čeških, pače i madžarskih, u Zagrebu plijenili.

O karakteristici tih zapljena rječito govore ove činjenice. »Obzor« je najprije kritizirao djela vlade, a kad se to počelo plijeniti, stao je govoriti o eri i sistemu. Neko se vrijeme to puštalo, a onda je najednom ovo dvoje došlo pod zaštitu cenzora. Zatim je list počeo govoriti o činima saborske većine, ali je i ova doskora dobila isto okrilje. Napokon se je »Obzor« ograničio na polemiku s »Narodnim Novinama«, ali malo vremena postojalo, te i »Narodne Novine« stekoše istu zaštitu.

A provedba tih zapljena stajala je u vezi sa nasilnim progonima i veksacijama novinara i materijalnim oštećivanjem tiskarskih poduzeća. U prvom deceniju Khuenove vladavine takovu je progonu bio izvržen sam predsjednik akademije Dr. Fr. Rački. U vrijeme, kad je trajala obustava zakona o poroti, koja je g. 1875. pod banom Mažuranićem u Hrvatskoj uvedena, te je izvanredni sud pod pok. Cuculićem sudio tiskovne delikte, predsjednik Dr. Rački počinio je prestupak uvrede poštenja na štetu tadašnjega leadera madžaronske većine Nikole Crnkovića time, što je braneći akademiju u »Obzoru« od njegovih napadaja u saboru, njemu predbacio »pomanjkanje rodoljublja«, pak je za to osudjen na 20 dana zatvora, odnosno 100 for. globe; a ovakav prestupak učinilo ga je »nevrijednim« za predsjednika akademije, koju je čast kroz 19 godina prije toga obnašao. Slični su udarci u to doba više puta zadesili pok. Klementa Božića, urednika »Zatočnika« g. 1869. u Sisku, a onda suradnika »Obzora« do 1880., kad je istupio Miškatović, a Božić postade urednikom »Obzora«. On je 10. III. 1886. osudjen na 4 mjeseca strogoga zatvora radi izvješća u »Obzoru« o glasovitoj saborskoj sjednici od 5. X. 1886., u kojoj je ban Khuen radi svoje izjave o »nečasnom posjedu« arhivskih spisa Hrvatske izvjesnim udarcem zast. Gržanića izbačen iz sabornice. Osim toga Božić bio je osudjen na tronedjeljni zatvor poradi članka »Otkuda nam novac za hipotekarnu banku«, te je prestao biti urednikom. Za svoga uredništva više je puta bio osudjen i zatvoren; ali je sve to dostojanstveno podnosio, jer je znao, da je trnovit put narodnih borba i da sa takovim mukama mora biti skopčan rad narodnog oslobodjenja. Ostao je dalje suradnikom lista sve do svoje smrti 1893. (10. I.).

U tom razdoblju (od g. 1881. 9. VII., kad se u saboru radilo o § 66. nagodbe, pa do 1. VII. 1892.) bio je »Obzor« *500* puta zaplijenjen; najveći broj zapljena bilo je (90) god. 1887. i (59) g. 1884. za ljutih kreševa sa Khuenom, a najmanji (13) g. 1891., kad se vodila žestoka polemika »Obzoraša« sa pravašima. Zatim su zapljene učestale u drugoj polovini g. 1892., kad su u Zagrebu u oči gradskih izbora neodvisna i pravaška

stranka sklopile izborni sporazum, koji se ugodno dojmio svih rodoljuba u zemlji, pa se predlagalo, da se i za buduće saborske izbore utanači sličan sporazum, koji je doista i sklopljen na koncu god. 1892. Tada je u objektivnom postupku protiv opozicionih novina uvedena nova praksa, po kojoj se odgovorni urednik pred redarstvom podvrgavao ispitu o sadržaju i tehničkim izrazima zaplijenjenog članka ili se kod prijava novih urednika osporavala njihova sposobnost za uredjivanje političkog časopisa. Osim toga u ovoj je godini odgovorni urednik »Obzora« dva puta osudjen radi prekršaja zanemarene dužne pažnje po § 25. t. z. i to na globu od 100 for. i list na gubitak jamčevine od 150 for., pak na globu od 120 for. i gubitak jamčevine od 180 for. Takve šikane toliko su dozlogrdile »Obzorovu« odgovornom uredniku pok. Mili Maraviću (koji je istodobno bio suurednik »Vijenca« zajedno s profesorima Vjekoslavom Klaićem i od g. 1890. s Josipom Pasarićem), da je 27. VII. 1892. odstupio, a kao odgovorni urednik bio prijavljen pravnik Vilim Dorotka. No ovoga je redarstvo odbilo, dok ne donese dokaze o uredničkoj sposobnosti, a prihvatilo Ignjata Rancingera, koji je ostao u tom svojstvu mjesec dana, a naslijedio ga Dorotka, pošto je tražene dokaze pribavio. »Obzor« je na koncu g. 1892. označio sustav zaplijenja ovim riječima: „Ako »Obzor« nije zaplijenjen, tada izgleda kao nešto nenormalno. Zaplijena je nešto redovito; sloboda je iznimka. Zaplijena i »Obzor« kao da su se srasli, otkad Hrvatsku usrećuje vlada g. bana Khuena".

Na početku g. 1893. »Obzor« je odlučno ustao protiv osnivanja madžarskih željezničkih škola, kad je početkom školske godine bila dozvolom bana Khuena i njegova predstojnika Dr. I. Kršnjavoga otvorena prva takva škola u tadašnjim Komorskim Moravicama, i dokazivao, da te škole ne samo našim školskim zakonom i pedagogijom nisu opravdane, nego su upravo ćuška zakonu i elementarnim načelima pedagogije. Djeca sa hrvatskim materinskim jezikom, koja ne znadu ni riječi madžarski, silom se guraju u madžarske škole. Zato, što se povredom nagodbe šalju u Hrvatsku na željeznice madžarski činovnici, dok bi na njih po zakonu imali doći domaći sinovi Hrvatske, dižu se još za ljubav te nepravde i nezakonitosti i madžarske škole, da se u njima naša djeca raznarodjuju. »Obzor« je nadalje podvrgao kritici bezobzirni postupak Dr. I. Kršnjavoga sa profesorima i učiteljima, koji su se pod školskom godinom iznenada kazne radi premještali često s jednoga na drugi kraj zemlje zbog slobodoumnih izjava ili stručne kritike njegova reformatorskog rada (kao n. pr. Dr. Ante Radić iz Osijeka u Požegu). Taj je postupak Dr. Kršnjavi u saboru kušao na drastičan način opravdati u poznatom »kovačkom govoru«, na koji je dobio doličan odgovor u »Obzoru«. I njegov postupak prema akademiji, kojoj je madžaronska većina uz njegovo suglasje uskraćivala doličnu potporu za njezin prosvjetni rad, osudio je »Obzor« i primijetio, da se u tom vidi tendencija, da prijestolnica Hrvata padne na red županijskog grada Madžarske. Ta kritika i ironija toliko se dojmila osjetljivoga reformatora, da je poručio akademiji ovu p r i j e t n j u radi pisanja »Obzorova«: »da će on, ako ga »Obzor« ne prestane napadati, svaki napadaj višestruko odvratiti jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti«. Na tu prijetnju Kršnjavijevu redakcioni je odbor »Obzora« u br. 62. od 16. III. 1893. na čelu lista dao ovu odlučnu izjavu: »Iz ove bi poruke slijedilo, da je „Obzor" organ akademije, ili da je bar pod njezinim uplivom. Uslijed toga nalazi redakcioni odbor najodrešitije izjaviti, da je „Obzor" jedino organ neodvisne hrvatske opozicije, te da nije nikada stojao niti sada stoji s akademijom u bud kakovoj izravnoj ili neizravnoj vezi, pače da nijedan akademik nije više član redakcionalnoga odbora. „Obzor" je uzimao i uzima u zaštitu jugoslavensku akademiju proti neosnovanim navalama i prigovorima, nu on to čini iz patriotičke dužnosti, pak nesamo naprama akademiji, nego i naprama svakom hrvatskom prosvjetnom zavodu i društvu, jer se drži pozvanim braniti i podupirati kulturne stečevine hrvatskoga naroda. Koliko se ona prijetnja dade u sklad dovesti s javnim položajem ovoga člana vlade, neka sudi javnost«.

Sada su opet zaredale zapljene, a drž. odvjetništvo u svrhu progona urednika opozicione štampe ponovo je poseglo za § 25. t. z. umjesto da ih stavi pred porotni sud. Urednik »Obzora« bio je po tom paragrafu osudjen od kot. suda radi prekršaja zanemarene dužne pažnje na globu od 50 for., a list na gubitak jamčevine od 250 for. U prizivu protiv te osude je izveo, da prekršaj § 25. t. z. nije samostalan već aksesoran delikt, što jasno izlazi iz riječi samoga zakona: »akoprem mu se to zločinstvo ili taj prestupak ubrojiti ne može po općenitim načelima zakona kaznenoga«, pa je stoga samo tiskovni porotni sud zvan suditi o toj stvari. Postupak drž. odvjetništva i kot. suda bio je u opreci i sa načelnom odlukom banskoga stola od g. 1882.: da urednik, kada se priznaje krivcem, nije kriv prekršaja § 25. t. z. i svaki je postupak protiv njega radi toga prekršaja ništetan. Osim toga urednik se pozvao na razne rješidbe vrhovnoga sudišta u Beču i tumačenje najvrsnijih pravnika. Ali je zagrebački sudbeni stol zabacio priziv glede krivnje, a uvažio glede kazni, snizivši globu na 20 for., a gubitak jamčevine na 200 for. O tom nezakonitom postupku donio je »Obzor« u ovom razdoblju bezbroj temeljitih i dokumentovanih članaka iz pera pravnika Dr. M. Derenčina, dra. Š. Mazzure i Dr. I. Zahara i glavnog suradnika Dinka Politea.

Kad je nakon sjedinjenja opozicije nastao življi politički pokret u Hrvatskoj, i združena opozicija izvojevala prvu pobjedu kod naknadnih izbora u zagrebačkom 3. kotaru (Dr. M. Amruš) protiv madžaronskog kandidata, zapljene su postale gotovo svakidnevna pojava. »Obzor« (br. 80. od 8. IV. 1893.) konstatira, da ne smije pisati o ukinuću hrvatske gimnazije na Rijeci, o nasilnom potajnom prenosu arhiva iz Zagreba u Peštu u g. 1885. (podl. »Elegija« od Kristijane Solveigs-Vojnovićeve), o naknadnom izboru u 3. kotaru Zagreba u opozicionom smislu, o hrvatskom državnom pravu i slavenskoj solidarnosti, o srpsko-hrvatskom sporu u hrvatskom duhu (čl. »Osvijestite se!«).

No od progona protiv novinskih poduzeća prešlo se i na veksacije protiv opozicionih novinara, kad se povela živa borba u oči naknadnog izbora u 1. zagrebačkom kotaru protiv novog Khuenovca prof. Dr. Josipa Pliverića a u prilog opozicionog kandidata, zaslužnog hrvatskog povjesničara i sveuč. prof. Tadije Smičiklasa. Radi odlučnog pisanja zajedno sa sjajnom pjesmom trajne vrijednosti »Oče naš činovnika« od Dr. I. Zahara bio je »Obzor« (br. 112. od 17. V.) u oči tih izbora zaplijenjen, u uredništvu provedena premetačina i odgovorni urednik V. Dorotka pritvoren. Poradi toga preuzeo je 18. V. uredništvo »Obzora« prof. Josip Pasarić, urednik »Vijenca« od g. 1890. i član »Obzorova« uredništva od druge polovice g. 1892., kad se je bio zahvalio na službi radi toga, što ga je predstojnik Dr. I. Kršnjavi dao kazne radi premjestiti iz Zagreba u Osijek zbog nepovoljne stručne kritike u »Vijencu« o izložbi učila, što je po Kršnjavijevoj zamisli priredjena u Zagrebu. Radi izbornih članaka »Obzor« (od 19. V.) bio je zaplijenjen, uredništvo pretraženo i pozvani pred sudca istražitelja kao okrivljenici radi zločinstva smetanja javnoga mira i prestupka bunjenja odgovorni urednik J. Pasarić i suradnici Dinko Politeo i B. Blažeković. D. Politeo je na sudu priznao, da je on pisac inkriminiranih članaka, pa je poradi toga protiv njega povedena istraga, i on zadržan u zatvoru zajedno sa suradnikom V. Dorotkom sve do 29. V., kada su obojica pušteni na slobodu.

Najnepravednija zapljena u ovoj godini bila je bez sumnje ona, kojoj je pao žrtvom cijeli čisto stručno-historijski članak Dr. Fr. Račkoga pod natpisom »Tisućgodišnjica Madžara i Hrvatska« (»Obzor« br. 283. od 11. XII. 1893.), u kojem se mirno i nepristrano na osnovu historijskih vrela dokazuje, da g. 1894. nije 1000 godina, otkad su Madžari zaposjeli Panoniju (kako tvrde neki madžarski pisci, nego da će biti tek g. 1997., kad su zaposjeli samo istočnojužni slabo napučeni okrajak Panonije); a Hrvati da nemaju razloga, da sudjeluju u proslavi madžarskoga milenija. Na tu je zapljenu sam Dr. Rački u »Obzoru« odgovorio ovo: »Sve ono, što se u kratko nalazi u tom članku, čita se opširnije u povjesničkim priručnim knjigama od Kronesa (prof. gradačkog sveučilišta), prof. Mayera, bečkog sveuč. profesora Hubera itd.; onda u čuvenoga istraživaoca prof. Dümlera, napokon onih činjenica ne taje ni sami ugarski historičari Fessler, Szalay, Klein itd. — Kad bismo naveli, kako opisuju suvremenici vanjštinu, način življenja i ratovanja te okrutništva Madžara, groza bi uhvatila naše državno odvjetništvo, a da je Hrvatska tada stajala sa zapadnom Evropom na jednakom stepenu kulture, to znade već svako djače, kano i to, da je historijski apsurdum Hrvatsku dovoditi u svezu s madžarskom 1000-godišnjicom. Kad je već državno odvjetništvo zaplijenilo historijske činjenice i podatke, crpljene iz spomenutih historijskih knjiga, dosljedno tomu moralo bi zaplijeniti i spomenute izvore. Sudeći po toj zapljeni drž. odvjetništvo je navijestilo rat historiji, koja se inače smatra za luč istine i učiteljicu života«.

U g. 1894. popustile su zapljene, — bilo ih je u svemu 27 — ali je urednik imao dosta okapanja, da se obrani od tiskovnih tužba pred porotom, na koju su članovi madžaronske većine (Dr. Fr. Spevec i dr.) napadali u saboru i tražili, da se dokine, a hrvatske oporbe zastupnici živo se zauzimali zajedno sa nezavisnim novinstvom (»Obzor« od 8. I. 1894. i »Hrvatska«) za njezino održanje.

U god. 1895. opet je porastao broj zapljena, jer je »Obzor« vodio odlučnu borbu protiv bujice madžarizacije, koja se osobito razmahala i uvelike napredovala, otkad je našom autonomnom nastavom počeo upravljati Dr. I. Kršnjavi. Za prvom madžarskom željezničkom školom u Komorskim Moravicama, koja je osnovana dozvolom Khuenove vlade i privolom Kršnjavoga, stale su nicati kao gljive takve škole na raznim stranama naše domovine, napose u gradovima Slavonije: Brodu, Vinkovcima, Zemunu i Osijeku, a u glavnom je gradu dana dozvola, da se gradi velika madžarska škola, koja je s vremenom imala biti tvrdjava, s koje bi se jurišalo na hrvatski karakter grada Zagreba. »Obzor« je prvi digao glas protiv tih škola, jer nisu bile opravdane s gledišta pozitivnog zakona, a u pedagoškom smislu bile su već u početku monstrum, budući da je velika većina djece, koja nisu znala madžarski, bila prisiljena, da uči u jeziku, kojega ne razumiju. Tako se uz slavonski separatizam i zaštitu njemstva u slavonskim gradovima počela njegovati madžarština, da nam rastoči narodno biće, a u t. zv. zajedničkim uredima sve se više ojačavao madžarski elemenat, premda po pravu i zakonu madžarskim činovnicima nije smjelo biti mjesta u Hrvatskoj, jer su se po nagodbi za zajedničke činovnike imali imenovati domaći sinovi Hrvatske. Na poštama uvedene su madžarske tiskanice (n. pr. »Levelesölap«, protiv kojega je naš slavni Šandor Gjalski u »Obzoru« priopćio duhovitu satiru) i žigovi sa pomadžarenim hrvatskim imenima mjesta i gradova, što je učinjeno i u željezničkom voznom redu. Još je gore bilo na željeznicama, koje su bile sagradjene hrvatskim novcem. Njih su upravo poplavili madžarski viši i niži činovnici, koji redovno nisu znali nijednog drugog jezika osim madžarskoga, te je bilo teško naći namještenika, koji je poznao hrvatski, ili onaj, kojega bi naš čovjek mogao razumjeti. A ti službenici postupali su s putnicima Hrvatima često neuljudno, pače i brutalno, ako bi tko tražio kartu u hrvatskom jeziku ili s hrvatskim napisom, o čemu svjedoče jasno i glasno tadašnja brojna nasilja protiv Stjepana Radića. A treba priznati, da je on prvi i jedini imao petlje, da energično i neustrašivo istupi javno protiv te protuhrvatske struje, koja se provodila gvozdenom dosljednošću. U cilju, da na našim željeznicama i uz cijenu višekratne životne opasnosti pribavi hrvatskom jeziku potpunu vlast i pravo, koje mu po zakonu i narodnom pravu pripada, Radić je postojano i nepokolebivo zahtijevao pozivom na nagodbeni zakon, da mu željeznički organi dadu voznu kartu s hrvatskim napisom, a ovi bi na njegov zahtjev bijesno odgovarali prostim psovkama i brutalnim zlostavljanjem, pače i bacanjem iz vlaka (n. pr. Batajnica, Božjakovina, Sisak i dr.). O tom barbarskom postupku madžarskih željezničkih organa »Obzor« je donio iz pera samoga stradalnika niz vjernih i živih opisa, koji su pronijeli njegovo ime diljem hrvatskoga svijeta i svuda pobudjivali zgražanje i poticali mladje ljude na djelotvorni istup i obranu protiv madžarizatorskih prohtjeva. Što više, Radić je radi svoje neustrašive obrane hrvatskog jezika na željeznici potezan na sud (u Mitrovici), a u Pétrinji bio osudjen na 4 mjeseca strogog zatvora radi odvažne izjave (na proslavi u Sisku) protiv bana Khuena, nosioca toga madžarizatorskog sustava; ali nije protiv stroge osude uložio priziva, i to s obzirom na tadašnje prilike u našemu sudstvu, nego je odmah nastupio kazan zatvora.

Nema sumnje, da su ti neustrašivi Radićevi istupi i odvažno pisanje »Obzora« protiv madžarske poplave toliko razbudili u mladjem hrvatskom svijetu narodnu svijest o prijekoj potrebi aktivne obrane od tudjinske najezde, da se jedan od prvih trgnuo dotada malone uspavani i na oko mirni Osijek, te (u kolovozu g. 1895.) priredio žestoke demonstracije protiv propagandističkih predstava madžarskih glumačkih družina, koje je veliki župan grof. T. Pejačević zaštićivao uz proljevanje hrvatske krvi. O tim je demonstracijama »Obzor« donosio opširne izvještaje i bio malone svaki dan plijenjen. U njemu je poslije demonstracija (»Obzor« br. 183. od 11. XI. 1895.) Dr. Marijan Derenčin u članku »Da se razumijemo. Madžarima dao u ime Hrvata ovu poruku: »Madžarske predstave u našim kazalištima ne imadu danas umjetnički, već politički značaj, kako su njemačke kazališne predstave imale za apsolutizma politički značaj u Ugarskoj, te ih Madžari nisu trpili. U madžarskom glumcu na našim pozornicama vidimo reprezentante one vlasti, koja uvadja madžarski jezik u našu domovinu; koja u opreci sa državopravnom nagodom infiltrira madžarski jezik kao uredovni u financijalne i poštanske urede; koja je pomadžarila upravu hrvatskih željeznica; koja ustrojava u našoj domovini madžarske pučke škole; koja s hrvatskim domobranstvom ne postupa prema duhu i strogom shvaćanju odnosnoga zakona; koja podupire useljiv-

vanje Madžara u našu domovinu; koja utemeljuje na Rijeci madžarsku nautičku školu; koja jednom riječju pokazuje ozbiljnu želju i uporno radi oko toga, da madžarizira u našoj domovini. Dakle »Niks magyarisch«, dok se Madžari ne poklone ideji i činom priznaju, da su Hrvati, kako oni vele, politički narod, da je u Hrvatskoj državni jezik isključivo hrvatski, da je svaki drugi kao službeni upravo »verpönt« u granicama ovih kraljevina; da Hrvatska u pitanju hrvatskoga kao službenoga jezika ima sve atribute samostalne države, kako to sve jasno odredjuje državopravna nagodba«.

Pošto se je i u Osijeku zaslugom svijesne hrvatske omladine izjalovio pokušaj prodora madžarskog imperijalizma na kulturnom polju, madžarski ministar predsjednik Banffy i ban Khuen skovaše osnovu, da posjet kralja Franje Josipa u Zagrebu (koji je bio najavljen za sredinu listopada 1895.) izrabe za političku manifestaciju madžarske državne misli. Tu tendenciju jasno su odavale već prve vijesti o tome posjetu u peštanskim i bečkim poluslužbenim novinama, dok ju je službeni list Khuenove vlade htio prikriti frazom, da je kraljev posjet namijenjen kulturnom napretku Zagreba pod nagodbenom erom. Tako je bečka »Neue Freie Presse« u oči samog posjeta (6. X.) donijela ovu vijest iz Budimpešte: »Put kraljev u Hrvatsku bio je od prvog početka utanačen sporazumno s ugarskom vladom i smatra se manifestacijom za predstojeću državopravnu nagodbu« (obnova financijalne nagodbe), a peštanske su novine javljale, da će se tom prigodom »u govorima isticati državopravni odnošaj izmedju Hrvatske i Ugarske u m a đ a r s k o m s m i s l u« (»Obzor«, 7. X. 1895.). Prije toga iste su novine pisale, da je ban »Khuen molbu za posjet kraljev podastro kralju svesrdnom privolom ugarske vlade, pa da je banu obećao Banffy, da će se pozivu, upravljenom na nj i ugarsku vladu, rado odazvati i on i vlada«. Na tu je vijest »Obzor« (23. VII. i. g.) odlučno primijetio, da će »Hrvati smatrati posjet g. Banffya i drugova neumjesnim, ako ovi budu na uštrb banske časti i to radi onoga, što ban predstavlja, i radi autonomnog položaja Hrvatske. A čemu svesrdna privola? Što ima tu posla ugarska vlada? U § 44. nagodbe kaže se, da je hrvatski ministar (kod zajedničke vlade) sveza izmedju kralja i zemaljske vlade kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i u tom svojstvu podastire on bez promjene i odvlake kralju predstavke banove. Prema tomu »svesrdna privola« ugarske vlade nije bila potrebna, a još manje je trebala istodobna vijest o posjetu Banffya i drugova u Zagrebu. Hrvatska nije ni pokrajina, ni satrapija, a ban hrvatski nije namjesnik koje austrijske pokrajine. On je na čelu autonomne hrvatske vlade, te je odgovoran hrvatskom saboru, a ne ugarskom ministru predsjedniku«.

Što se više primicao dan kraljeva dolaska, sve je jasnije bivalo, da Banffyeva vlada ozbiljno o tom radi, da se taj posjet pretvori u službenu manifestaciju madžarskog imperijalizma. Tako su početkom listopada (»Obzor« 2. X.) madžarski listovi s emfazom javljali, da će s kraljem u Zagreb doći nesamo ministar predsjednik Banffy sa cijelim ministarstvom, nego da će prispjeti u Zagreb mnogobrojne madžarske deputacije iz susjednih ugarskih županija. A za volju madžarskih gosti da je izmijenjen prvobitni program te je cijeli prvi dio prologa Miletićeva, t. zv. ilirski dio, prilično okljaštren, tako da će se na pozornici pojaviti samo Vraz i Demeter, a ostali preporoditelji (Hrvati) su izostali. I Bukovčev novi zastor sa Gundulićem i Ilircima ima biti zamijenjen drugim zastorom sa slikom Zagreba i novog kazališta.

»Obzor« je odmah ustao protiv tih prohtjeva madžarskih i istaknuo, da se takvim postupkom hoće okrnjiti naš individualitet i značaj posebnog političkog naroda, koji nam je samom nagodbom zajamčen, a namjeravanom promjenom prologa i zastora da se vrijedjaju patriotični osjećaji Hrvata. Na te se nemile vijesti osvrnuo dr. M. Derenčin u posebnom članku »Da se razumijemo« (»Obzor« 8. X.), u kojem ističe, da su se glasine o oficijelnoj ulozi, koju sebi prisvaja kod kraljeva posjeta ministar predsjednik Banffy, kao i s naručenim deputacijama iz Ugarske i grada Rijeke, neugodno dojmile javnoga mnijenja u Hrvatskoj: Kraljevina Hrvatska po nagodbi nije podredjena Ugarskoj, već njoj ravnopravna, koordinirana. Ona ima svoj vlastiti teritorij, svoju političku individualnost, svoju vladu, kojoj je na čelu ban kao predstavnik njezine samostalnosti, pa on već zato, što je odgovoran hrvatskom saboru, ne može biti podredjen ugarskom ministru predsjedniku. Stoga njemu jedinomu, a nikomu drugomu uz njega, pristoji pravo i dužnost, da oficijelno predstavlja vladu ove kraljevine u ovoj prigodi. Isto tako deputacije iz Ugarske i Rijeke ne bi smjele doći u namjeri, da dokumentiraju prevlast Ugarske nad Hrvatskom. Nezadovoljstvo, koje su te pripreme pobudile u nezavisnom gradjanstvu Zagreba, još je pojačano time, što se na zahtjev ugarske vlade imao izmijeniti svečani prolog i novi zastor, jer da jedan i drugi slave naš narodni preporod pod ilirskim imenom. »Ovim izrazom Hrvati označujemo navještaj kulturnoga, našega preporoda i držimo, da postojeći državopravni položaj zemlje ne isključuje proslavu istoga. Mi se Hrvati ogradjujemo protiv nastojanja, da nam se zabrani proslava ilirizma«.

Taj trijezni i odlučni članak pobudio je nemalu pažnju i jednodušno odobravanje u neovisnom gradjanstvu glavnoga grada, a napose u redovima hrvatske sveučilišne omladine. I u vezi s tim pripremama za kraljev posjet iskrslo je pitanje: da li će se tom prigodom izvjesiti madžarske zastave? Da odgovori na brojne upite s raznih strana, »Obzor« je (9. X.) u posebnoj vijesti donio propise §§ 61. i 62. nagodbe o upotrebi zastave i grbova u Hrvatskoj: po njima imadu se u poslovima autonomnim upotrebljavati sjedinjene boje (hrvatska trobojnica) i grbovi kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije s krunom sv. Stjepana, a za označenje zajedničkih posala, dakle na uredima zajedničkim, sjedinjeni grbovi kraljevina Ugarske i Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Prema tomu nagodba ne poznaje na teritoriju hrvatskom madžarske zastave.

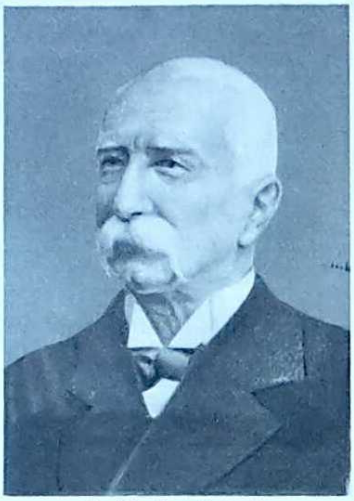

Dr. Marijan Derenčin

No kad su usprkos tim jasnim ustanovama zakona kod kraljeva dolaska izvješene madžarske zastave na glavnom slavoluku, na državnom kolodvoru, prometnom ravnateljstvu i drugim zajedničkim uredima, općenito se to smatralo provokacijom, koju je Stjepan Radić, tadašnji vodja hrvatske akademske omladine (u svom opisu spaljenja madžarske zastave u »Obzoru« od 24. X. 1895.) označio ovim klasičnim riječima: »Madžarska zastava, vijući se na slavoluku kod kolodvora, imala je pokazati svakom Hrvatu, koji je u Zagreb došao, da nismo poseban politički narod s posebnim teritorijem, već da smo provincija i pod skrbništvom Madžara. Ona je imala pokazati svakom Hrvatu, vijući se ondje, gdje joj i nije mjesta, da današnji sistem, kojim nas usrećiše Madžari, nosi u krilu svu sreću Hrvatima i da je sve dobro i sav napredak naš iz njega potekao, a što je, najviše, imala je kao posvetiti taj sistem u prisustvu našega kralja, da ostane možda i na vjekaja. Svaki Hrvat, znajući, kakav je taj sistem i što nam u svom štitu nosi, osjećao je u svom srcu, da mu je prosvjedovati proti simbolu toga sistema. Djaci sveučilišni, došavši onaj dan pod barjakom iz gornjega grada, nadjoše na okupu dosta i drugih kolega te jednodušno odluče, da se bilo na koji način demonstrira proti madžarskoj zastavi. U čas je odluka stvorena, da se ima demonstrirati na javnom mjestu spaljenjem madžarske trobojnice«.

Poslije toga znamenitog dogadjaja, koji je snažno odjeknuo u stranom svijetu i ponovo poslije g. 1883. pokazao t. zv. liberalizam Madžara u pravom svijetlu, domaće, peštanske i bečke novine oboriše se grdnjama na samosvijesne demonstrante i pokušaše svaliti krivnju na hrvatsku opoziciju, napose na »Obzoraše«, koje su malo prije toga čina iste novine proglasile »mrtvima«. S njima se složio tadašnji predstojnik Dr. I. Keršnjavi, koji je u saboru izjavio, da je »uzrok skandala sustavno podražavanje novinstva, najpače jedan zagrebački list, kojim upravlja čovjek, sam po odgoju školnik, meće na stranu sve obzire ugleda, te širi strast i duh otpora«. A madžarski list »Pesti Napló« proglasio je Stjepana Radića pokretačem i organizatorom spaljenja madžarske zastave.

Protiv tih objeda ogradio se »Obzor« u više navrata i na osnovu činjenica pokazao, da krivnja i moralna odgovornost za demonstracije pada na one faktore, koji nisu dali, da se nagoda provodi onako, kako to zahtijeva jasno njezino slovo i duh, iz kojega je potekla. Uz strogo vršenje nagodbe ne bi bilo moglo doći do protumadžarskih demonstracija. »Pravi su krivci madžaroni i Madžari«.

U ovoj su godini opet učestale zapljene »Obzora«, osobito za vrijeme protumalžarskih demonstracija, te je list naročito poslije spaljenja madžarske zastave rijetko koji dan ostao čitav. Uprava je lista činila sve, da drugo izdanje što prije izda, ali su zapreke bile tolike, da ih nije mogla svladati. Obavijest, da je list zaplijenjen, stizala je od veće česti tek drugi dan. Usto se adrese uskraćivale za to, jer da nema nikoga, tko bi pripazio, dok ih osoblje uprave skine, a onda je oblast zadržavala i one priloge, u kojima nije ništa zaplijenjeno, jer da su prilozi sastavni dio lista. Sve je ovo zadavalo veći trošak, te je već ove godine »Obzor« imao na zapljenama i globama gubitak od 35.000 for.

Neprestane zapljene tolike su muke zadavale opozicionim novinarima i nanosile tako goleme materijalne štete listovima, da je »Obzor« više puta pozivao bana, neka uvede cenzuru, jer da je ona manje zlo, nego ovakav sistem zapljena. U »Obzoru« se nisu smjeli iznositi dopisi i vijesti iz pokrajine, za koje ni sam državni odvjetnik nije mogao znati, jesu li istiniti ili nisu. Tako je »Obzor« priopćio (1897.) opis krvavih izbornih dogadjaja u Bošnjacima od očevidca, pa je cijeli dopis bio zaplijenjen, a »Narodne Novine«, koje su donosile protuslovne, očito skovane i neistinite vijesti o istim dogadjajima, nisu bile u istom slučaju zaplijenjene. U »Obzoru« je u oči izbora (1897.) zaplijenjen strogo moralni poziv: »Narode, opošteni se«, i to cijeli članak zajedno s naslovom. Slično se desilo za protumadžarskih demonstracija i nemira 1895. i 1903., kada je »Obzor« bio plijenjen malone svaki drugi dan. Takav postupak, koji je očito išao za uništenjem opozicione štampe, bijaše očita povreda zakona.

Zapljene su postizavale svrhu upravo protivnu onome, što je u burnim danima (1895. i 1903.) bilo u javnom interesu. One su, umjesto da umiruju duhove i stišavaju uzburkane političke valove, uznemirivale i uzbudjivale čitatelje. Bijeli su listovi opozicionih novina govorili rek bi plamenim jezikom, da se tu ne radi po zakonu i pravici. Onaj, koji je gledao onu čistu bjelinu mjesto štampanih članaka i vijesti, u misli je stvarao sebi komentar, koji je često bio kud i kamo oštriji, nego ono, što je bilo ondje naštampano. Bijeli listovi opozicionih novina bili su vrlo podesno sredstvo za zornu agitaciju protiv zapljena a za slobodu štampe na brojnim sastancima i skupštinama. Čim bi govornik pokazao takav list, zaorili bi odmah gromoviti poklici negodovanja i prosvjeda, a u Zagrebu svijet bi se skupljao pred izloženim bijelim brojevima u prozorima »Obzorove« uprave (1897.) i glasnim povicima uzbudjeno osudjivao takvo gaženje novinske slobode. Senzacija o krutom progonu opozicione štampe prodrla je skoro i u strani svijet i gotovo posvuda naišla na jednodušnu osudu. Tako je ugledni organ javnoga mnijenja »Budapester Tagblatt«, primivši u g. 1897. (poslije izbora) bijeli »Obzor«, u kome je bilo sve zaplijenjeno osim objave na čelu lista o zapljeni i osim poziva na pretplatu na trećoj strani, napisao o tom kuriozumu ovaj oštri sud: »Kuriozum u žurnalistici, kakav se danas jedino može još naći u Hrvatskoj, jest posljednji broj zagrebačkog »Obzora«, što ga je državni odvjetnik tako udesio, da se predbrojnici ne trebaju nimalo mučiti čitanjem. Na čelu lista mjesto uvodnog članka nalazi se sudbena odluka, koja konfiskaciju priopćuje i motivira. Inače je cijela prva strana bijela, isto tako druga i treća. Na ovoj strani poštedjen je jedino poziv na obnovu pretplate, a četvrta je strana opet prazna. Kako se čini, novinari u Hrvatskoj ne smiju mnogo pisati, ali nijemi list govori rječitije o slobodi štampe u Hrvatskoj, nego najvatreniji i najogorčeniji članci«.

Probudjena narodna svijest i odlučno pisanje opozicionog novinstva, naročito »Obzora«, protiv milenijske izložbe i historijskog falzifikata o tobožnjem mileniju Madžara u g. 1896. (jer 1000-godišnjica madžarske države po suglasnom sudu priznatih i stranih historičara imala bi biti tek g. 1997.) toliko su mutili osnove bana Khuena i njegove većine, da je u Hrvatskoj neovisni svijet u gradu i na selu u glavnom bojkotirao izložbu, pa da su se mogla priredjivati po nalogu odozgo samo dobro plaćena službena »hodočašća«. Pri tomu je igrao glavnu ulogu kod nas prilično omraženi ultramadžaron veliki župan Kovačević, Khuenova desna ruka, koji je tom prigodom radi servilnih madžarofilskih govora u našoj javnosti dobio nadimak »Kovačević-úr«. »Obzor« je radi odrešitog stava protiv milenija bio često progonjen, plijenjen i osudjivan. Khuen je na nj bio toliko kivan, da je g. 1896. dao provesti nečuvenu zapljenu lista, kad je u 121. broju od 28. V. donio banovu okružnicu

na velike župane o službenom priredjivanju izleta na milenijsku izložbu, premda ona nije bila nikakva službena tajna, jer je prije toga obnarodovana i po svoj zemlji raširena. Tada je u tiskari i uredništvu provedena stroga premetačina, urednikov stan zapečaćen, noćna potjera za urednikom insceninana, urednik sutradan ujutro odveden na redarstvo i podvrgnut dugom preslušavanju, nakon toga provedena stroga premetačina u njegovu stanu, ali bez uspjeha, a u 11 sati istoga dana pozvan pred kotarski sud na tužbu drž. odvjetnika radi prekršaja po § 25. t. z., pa su list i urednik osudjeni ukupno na 400 for. globe. Protiv te osude izveo je branitelj Dr. M. Derenčin priziv na sudbeni stol, koji je nakon godine dana ukinuo tu osudu i urednika »Obzora« riješio.

Politički položaj Hrvatske pod kraj g. 1896. i na početku g. 1897. bio je vrlo nepovoljan. Flagrantne povrede nagode nastavljale su se bez kraja i konca; madžarske željezničke škole redom se dalje osnivale privolom naše vlade (Zagreb, Vinkovci, Brod, Zemun); saborska je većina pristala na prenos hrvatske gimnazije sa Rijeke; ona nije ni riječju reagirala protiv upravnog utjelovljenja Rijeke k Madžarskoj (povreda § 66. nagode) uvedenjem madžarskih zakona; ona je zemlju opteretila ogromnom svotom za milenijsku izložbu pristavši, da se ova proglasi zajedničkim poslom; ona je posebnim zakonom nezavisnim gradjanima zatvorila vrata gradskih vijećnica; ona je preinačivši saborski poslovnik održala na snazi sve njegove drakonske ustanove na štetu slobode govora; ona je prešla preko važnoga predloga zast. Dr. I. Ružića protiv protuzakonitog osnivanja madžarskih željezničkih škola. A krunu svemu tome postavila je time, što je na brzu ruku izglasala zakon, koji oduzimlje kompetenciji porotnika tiskom počinjene uvrede poštenja. To ukinuće porote išlo je očito za tim, da se u oči novih izbora neovisnom novinstvu onemogući svaka oštrija kritika političke djelatnosti Khuenovih ljubimaca.

U oštroj borbi, što ju je sjedinjena oporba (»Obzoraša« i »Domovinaša«) zapodjela protiv nasilnoga Khuenova sustava u oči saborskih izbora g. 1897., sudjelovao je i urednik »Obzora« kao kandidat u seljačkom kotaru Pisarovini s takvim uspjehom, da je na dan izbora madžaronski kandidat (Galjuf) uzmaknuo, a on izabran jednoglasno bez protukandidata za narodnog zastupnika, i to sa preko dvije trećine glasova (271) od svih upisanih izbornika (380). Njegova pobjeda bila je trn u oku Khuenu i njegovoj većini, pa je u njihovu vijeću odlučeno, da se njegov izbor poništi, što je onda bio jedinstven slučaj u parlamentarnoj povijesti Evrope (kako je to istaknuo u jednom svom djelu znameniti engleski političar Scotus Viator), pa je tada J. Pasarić sa ostalih 7 drugova, članova sjedinjene opozicije, po komandi Khuenovoj, izbačen iz sabora. Svoj obrambeni govor završio je riječima (prema madžaronima): »Ne budete li zatvarali izbornike i činili nasilja, ja ću opet ovamo doći i moći ću reći ono, što madžarski pouzdanik, koji je vama na čelu, nije nikad rekao, jer ne može reći: dobar sam sin majke Hrvatske, pa dolazim ovamo ne nametnut narodu, nego od naroda poslan.«; a radi tih riječi podiljeljen mu je ukor, zabilježen u saborski zapisnik. Za ukinuće njegova izbora madžaroni su medju ostalim našli izliku u tom, što se urednik kao seljački sin iz kraja Matije Gubca u pismu jednom pisarovinskom izborniku pozvao na ovoga borca za seljačku pravdu; jer da takav poziv dira u — čistoću izbora! Osim obrane držao je u saboru još govor o zapljenama i progonima prave opozicione štampe u Hrvatskoj, iznoseći veliki broj drastičnih primjera o zloporabama i bezakonjima Khuenove cenzure.

Nakon izbora, s kojima Khuen očito nije bio zadovoljan, progoni neodvisne štampe bili su osjetljivo pooštreni novom praksom: odlukom drž. odvjetništva od 3. VI. bilo je najprije zabranjeno rasprostranjivanje i onih štampanih sastavaka, koji ne sadržavaju ni po oznaci drž. odvjetništva kažnjivih djela, čime je bila oduzeta mogućnost, da se na vrijeme priredi drugo izdanje. Ujedno bi drž. odvjetništvo priopćilo pošt. ravnateljstvu, da je obustavljen dotični broj lista, pa da ga do dalje odredbe poštom ne otprema. Prema toj odredbi stizali su uredništvu dva naloga o zapljeni: prvim se imao zapečatiti slog i ploče cijeloga broja, čime bi se stavila izvan uporabe velika množina tiskarskog materijala, a drugim, koji bi redovito stizao tek drugi ili treći dan, davala bi se dozvola za skidanje pečata i ujedno priopćivalo, koji su članci ili stavke zaplijenjeni. Tako je uredništvo moglo obično tek treći ili četvrti dan otpremiti drugo izdanje pretplatnicima u pokrajini. Da pokaže apsurdnost takova postupka uredništvo »Obzora« je tada u drugom izdanju 175. broja ispustilo sav zapečaćeni slog i izdalo posve bijeli list, koji je kao zorna ilustracija Khuenove »slobode štampe« bio izložen u izlogu uprave na ogled prolaznicima. Cenzura je i taj bijeli »Obzor« zaplijenila, te je taj broj kasno izišao tek u trećem izdanju. Protiv te nezakonite prakse, koja je značila veliku štetu za opoziciona tiskarska poduzeća i ujedno išla za tim, da pretplatnike ozlovolji i odbije od lista, priopćili su u otvorenom pismu Khuenu javan odlučan prosvjed urednici: J. Pasarić u ime »Obzora« i Dr. Franko Potočnjak u ime »Hrv. Domovine«. Medjutim je njihov prosvjed imao taj »uspjeh«, da su poslije njega priopćenja cenzure o zaplijenjenim člancima stizala i nakon 6—7 dana! Tako je n. pr. 177. broj »Obzora« sa člankom J. Hranilovića »Narodna svijest« zaustavljen 5. VIII. s objavom, da će se naknadno javiti, što je zaplijenjeno, a to je javljeno tek 12. VIII., da je naime čitav taj članak pao žrtvom. Pretplatnici u pokrajini dobivali su broj od utorka obično u subotu ili nedjelju, a broj od petka u srijedu ili četvrtak. »Obzor« je u br. 178. ovu pogoršanu praksu podvrgao temeljitoj kritici i pokazao, kako javna vlast za takav postupak nema nikakva prava ni uporišta u zakonu. Zapljena se tiče samo uzapćenog dijela časopisa, a ne smije priječiti, da i nezaplijenjeni njegov dio pravovremeno dodje u

Prof. Josip Pasarić

ruke pretplatnicima. Osim toga takvom samovoljnom veksacijom nezaplijenjeni tekst lista za 6—7 dana postaje neaktuelan i gubi svaku vrijednost.

Ali ta pogoršana praksa bijaše u vezi s još jednom novom vrsti progona protiv prave opozicione štampe. Urednik, odnosno upravitelj tiskare potezao bi se na sud po § 21. t. z. (štampanje zaplijenjenog teksta), ako se radi nejasno sastavljenog naknadnog priopćenja o zaplijenjenim brojnim mjestima u hitnji posla, da se napokon priredi 2. izdanje, ne bi slučajno izvadile potpuno zaplijenjene riječi. Radi toga prekršaja osudjen je (18. IX.) urednik (J. P.) na 1 mjesec zatvora i list na gubitak jamčevine od 100 for., a upravitelj M. Maravić (21. X.) na zatvor od 8 dana i list na globu od 150 for.

U ovoj je godini stupio u uredništvo »Obzora« kao glavni suradnik Jovan Hranilović, hrvatski pjesnik i dotadašnji vrlo revni vanjski suradnik, čime je »Obzor« stekao intelektualno jaku publicističku silu. U godini 1898. i dalje do kraja g. 1902. zapljene su nešto popustile (bilo ih je u svemu 109), ali je nova nemila praksa sa dvije obznane o zapljeni iz g. 1897. ostala i dalje na snazi.

U burnoj godini 1903., u kojoj se elementarnom snagom razvio narodni pokret protiv nasilne madžarizacije, što se očitovala provokatornim isticanjem madžarskih zastava i natpisa na zgradama zajedničkih ureda u Hrvatskoj, periodička štampa hrvatske koalicije, a naročito »Obzor«, bila je opet izvržena neprekidnim veksatornim zapljenama Khuenove cenzure, a njezini urednici i požrtvovni suradnici zatvarani i po više mjeseci držani u istražnom zatvoru, a zatim osudjivani na višemjesečnu kazan zatvora. Sreća je, što je u ovoj godini stupila na političko poprište junačka hrvatska omladina iz g. 1895. i što su svježe sposobne sile počele suradjivati u hrvatskim oporbenim listovima, kao Stjepan Radić, Dr. Milan Hejmrl, Dr. Milan Krištof, H. Krizman, Milan Marjanović i dr. u »Obzoru«, i Dr. I. Lorković i V. Vilder u osječkoj »Narodnoj Obrani«. Oni su nesamo vještim perom u novinama, nego i živom riječi na narodnim zborovima neumorno i požrtvovno sudjelovali uz staroga a srcem vječno mladoga borca Dra. Marijana Derenčina u velikoj ustavnoj borbi protiv prohtjeva madžarskog imperijalizma, što se tada spremao, da nesamo potpuno podjarmi Hrvatsku, nego da pristupi i ostvarenju Velike Madžarske od Jadranskoga do Crnoga Mora.

Na početku godine zast. Dr. Egersdorfer izjavio je u hrvatskom saboru, da prirodni zakon nalaže svakoj državi, da guta manje, a Madžarska da će Hrvatsku progutati postupajući kao do tada. Istodobno je Dr. Kršnjavi pisao, neka se i na željeznicama u Hrvatskoj uvede madžarski jezik, a Kovačević je u zajedničkom saboru zagovarao ostvarenje jedinstvene madžarske države, u čemu su se s njime slagali Dr. Tomašić i Dr. Egersdorfer. Tada je madžarski publicist Hoitsy (Hoić) pod sugestijom teorije Dra. I. Kršnjavoga o supremaciji panonskog basena napisao studiju o madžarskom imperijalizmu, u kojoj traži, da balkanske države od Jadranskoga do Crnoga i Egejskoga mora imaju postati integralnim dijelom Velike Madžarske (»Nagy Magyarország«), a tu ideju proglasio je javno Dr. Kršnjavi kao svoj original, da se tako preporuči Banffyu za bansku stolicu. Tim je povodom Dr. I. Zahar u »Obzoru« (br. 14. g. 1903.) pokazao, da su madžaroni g. 1903. u diametralnoj opreci s madžaronima iz g. 1861. u pitanju narodne države i upozorio na opasnost, što odatle prijeti hrvatskomu narodnom biću. Protiv te opasnosti stvorena je već u g. 1902. koalicija neodvisne narodne stranke i stranke prava (Domovinaša) pod imenom hrvatske opozicije na temelju programa od g. 1894.; a sada se radilo o tome, da se toj fuziji pridruži »čista« (Frankova) stranka prava i mladi realiste pod vodstvom Stjepana Radića, Dr. Milana Hejmrla, Dr. I. Lorkovića i V. Vildera sa drugovima. No na zajedničkoj skupštini »čisti« izjaviše, da prihvaćaju skupni rad oporbe u saboru, ali da ne pristupaju fuziji; naprotiv hrvatska napredna omladina najavila je pristup i suradnju. Realist Dr. Hejmrl preporučio je tada u »Obzoru« (br. 27.), da hrvatska opozicija vodi realnu politiku, povodeći se za Mladočesima, koji uče: U nepovoljnim prilikama najbolja politika: unutarnji narodni rad na svim poljima duševne i materijalne kulture, da se snaga narodna ojača i učvrsti. »Biti svjestan Hrvat i osvješćivati narod u hrvatstvu treba da ide uporedo sa postati snažan Hrvat i voditi narod do moći«.

Te su pojave jasno pokazivale, da će skoro doći do sudara izmedju protunarodne i narodne struje. Povod su mu dale dvije zamašne činjenice. Protuzakonito (§ 57. nagode) širenje madžarštine na našim poštama, brzojavima, željeznicama, u hrvatskom domobranstvu i zajedničkoj vojsci za Szellove vlade uz prećutno odobravanje Khuena i njegovih madžarona pobudilo je u našoj neodvisnoj javnosti ogorčenje a kod mladih ljudi odluku za djelotvornu obranu od nasilja i nepravde. U tome je prednjačio Stjepan Radić, koji je u odvažnoj obrani prava hrvatskomu jeziku na željeznici lebdio više puta u životnoj opasnosti i bio zlostavljan. Američki Hrvati u Chicagu taj njegov čin odmah dobro shvatiše i poslaše Radiću 52 dolara kao dar za obranu hrvatskih prava i svetinja. U isto vrijeme madžarske su novine povodom renuncija madžarske regnikolarne deputacije stale porugljivo pisati, kako Madžarska Hrvatsku uzdržava. »Obzor« je nato u članku »Financijalna nagodba« na osnovu nepobitnih podataka (iz brošure »Financijalna nagodba« od J. Karlovića (preštampane iz prošlogodišnjeg »Obzora«) istaknuo ovu veliku nepravdu Madžarske na štetu Hrvatske: Državne investicije madžarsko-hrvatske državne zajednice od g. 1887. do 1897. stoje 153.807.000 for., a od toga je Hrvatska dobila samo 430.000 for., a Ugarska 153.377.000 for.! Potom je »Obzor« (br. 53.) pozvao rodoljube, da po svoj Hrvatskoj organiziraju pokret za financijalnu samostalnost, a ujedno je na poticaj hrvatske napredne omladine pod vodstvom Stjepana Radića na sastanku u »Kolu« odlučeno u sporazumu sa radničkom zajednicom i sa socijalno-demokratskom strankom pokrenuti akciju za samostalne financije i ustavna prava. Prvoj takvoj skupštini u dvorani Hrvatskog Sokola prisustvovalo je oko 5000 ljudi, a vani pred zgradom oko 3000, što je iznenadilo najveće optimiste. Govornici su bili: Dr. M. Hejmrl (sazivač), Dr. M. Derenčin, Stjepan Radić (držao sjajan govor o financijalnoj samostalnosti), Milan Marjanović, Korać, Bukšeg, H. Sirovatka i pravnik Petrović. O dojmu govora Stjepana Radića »Obzor« (br. 58.) je napisao ovaj sud: »Radić je od svih govornika najviše vladao situacijom. Sva ta naša ogromna masa ljudi bila je već kod prvih riječi u njegovoj vlasti. Njegove prve riječi: „Nama treba pameti", proizvele su na slušaoce dojam kao električna struja. Svi su podigli oči i glave, i nitko se nije maknuo. Činilo se, da ljudi gutaju njegove riječi. Moć, koju je imao nad slušaocima, bila je upravo vanredna, sugestivna. Madžarska mapa, što ju je pokazao narodu, djelovala je kao grom na općinstvo. Dojam njegova govora bio je neizbrisiv. Razumio ga je svatko, i gospodin i seljak, to je dokazao onaj urnebesni krik i pljesak, što je prasnuo dvoranom kao pljusak vihrom razbudjenog mora«.

Poslije impozantne zagrebačke skupštine razmahao se neobičnom živošću po svoj Hrvatskoj ustavni pokret. Do početka travnja su koje sazvane, koje obdržavane 34 skupštine i sastanci, a na tri mjesta pristalice hrvatske opozicije izjaviše svoju solidarnost sa rezolucijama zagrebačke skupštine. Na mnoge od njih bili su pozivani začetnici zagrebačke skupštine, kao n. pr. Stj. Radić u Sisak i Karlovac. Javne su skupštine, izuzev dvije tri, bile posvuda zabranjene, a ista je sudbina stigla i više pouzdanih sastanaka (po § 2. zakona o zborovima). Zabrane su se obrazlagale po istoj šabloni »radi mira i poretka.« i bile su odjek parole odozgo: »javne se skupštine moraju zabraniti.« Te su zabrane radjale ogorčenjem i time se izravno izazivali odozgo neredi. Ali »Obzor.« je upozoravao, da do toga ne smije doći, nego da treba upotrebljavati sva ustavna sredstva uporno i ustrajno; ali pokret za financijalnu samostalnost i protiv novih vojnih osnova treba da dobije sve više težište u borbi za ustavna, gradjanska i čovječja prava i slobode. Toliki mah nije u Hrvatskoj kroz desetke i desetke godina zauzeo skupštinski pokret, kao baš tada u proljeće g. 1903. A javljao se taj pokret sa sviju strana i poprimao sve veće razmjere. Zagreb je prednjačio i držao skupštinu za skupštinom. »Obzor.« je onda redovno donosio potanke izvještaje o tečaju i govorima na skupštinama i time davao uputu rodoljubima u pokrajini za priredjivanje sličnih zborova i pouzdanih sastanaka. Iako je gotovo dnevice bio plijenjen, dešavalo se ipak u Zagrebu, da je za kratko vrijeme prije oblasne obznane o zaustavi sloga i ploče list bio razgrabljen, a iznalazilo se puta i načina, da ga mogu čitati i u pokrajini.

Taj živi protumadžarski pokret — tumačio je »Obzor.« (br. 69.) — »izazvali su nesnosni odnošaji na svim poljima javnoga života. Gospodarski prikraćuje Ugarska Hrvatsku, prihodima Hrvatske gospodari na svoju korist; od Hrvatske se uzima, a da joj se ništa ne daje, pa se još tvrdi, da Ugarska uzdržava Hrvatsku, da za nju plaća deficit. Nebrojeni članci »Obzora.« (napose oni financijalnog stručnjaka J. Karlovića [J. Böhma] u g. 1902.), pa elaborati zastupnika Dr. Fr. Vrbanića i Dr. J. Franka, nunciji saborske većine, pa i sam renuncij ugarskoj kraljevinskog odbora najbolji su tumači protumadžarskom pokretu u Hrvatskoj. Hrvati hoće svojom kesom sami gospodariti, a ne da njome gospodari ugarska država, koja onda još širi glasine, da ona Hrvatsku uzdržava. Rijeke poplavljuju plodne krajeve Hrvatske, naš elemenat seli u tudjinu, ne grade se najpotrebnije željezničke pruge, tarifalna politika sprečava svaki življi promet — a mi da sve to mirno gledamo? Ne, nije tu po srijedi samo gospodarska kriza, gospodarsko rasulo, pred kojim stojimo. U Hrvatskoj se radi o temeljnim ustavnim pravima, o demokratskom duhu, o najprimitivnijim uvjetima narodnog i ustavnog života, koji nam manjkaju. Pokret u Hrvatskoj prosvjed je protiv tiskovnih, izbornih i drugih prilika, koje nam ne dadu, da se kao narod slobodno razvijamo.«

U te uzbudjene dane zbile su se dvije nove sudbonosne provokacije odozgo, dva krupna atentata protiv temeljnog zakona na štetu Hrvatske. Dne 23. III. postavljen je na zgradi državnih željeznica u Zagrebu veliki napis: »*M. K. Allamvasutak.* (t. j. »Madžarske kralj. državne željeznice.«), a sutradan je »Obzor.« iznio ovaj citat § 57. hrvatsko-ugarske nagode: »Za organe zajedničke vlade ustanovljuje se takodjer hrvatski jezik službenim jezikom unutar granica kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.«, te je u broju od 27. III. odlučno prosvjedovao protiv ove flagrantne povrede. Time je usred Zagreba dana kruna nizu dotadašnjih provokacija na željeznicama, pa da se provokacija bolje vidi, sastavljen je natpis iz velikih zlatnih slova. Naglasio je, da se te povrede svijesno počinjaju s jasnom tendencijom, da sustavno provociraju. Tada su stale dolaziti cijele povorke pred zgradu drž. željeznica, da vide taj napis i izraze negodovanje nad tom povredom zakona, pa su prosvjedovale bučnim poklicima protiv tih natpisa, a onda krenule gradom uz poklike protiv madžarona, bana Khuena, za financijalnu samostalnost i ustavna prava. Kad je na večer mnoštvo naraslo na tisuće, pozvana je vojska u pomoć redarstvu i oružništvu, da se zapriječe demonstracije, koje su trajale do ponoći. Bilo je zatvoreno mnogo sveučilištaraca, ali su na intervenciju Dr. J. Franka pušteni na slobodu svi osim Radića i Sirovatke. Nato je natpis zakriven i skele postavljene, kao da će ga skinuti, a uistinu zato, da se zamijeni dvojezičnim (madžarskim i hrvatskim). »Obzor.« je upozorio, da to nije ispravak povrede, jer se povreda ne sanira novom povredom. Medjutim je ban Khuen za kaznu radi demonstracija posebnom naredbom obustavio provedenje i takve promjene natpisa, koji je opet otkriven, što je pobudilo veliko ogorčenje u gradjanstvu glavnoga grada, te su kao odgovor na te provokacije u Zagrebu trajale manifestacije i demonstracije uz male prekide gotovo mjesec dana. To je bio znak, — istaknuo je »Obzor.« — da je izazivanje odozgo bilo trajno. Tako je 16. IV. opet došlo do velikih demonstracija na drž. kolodvoru, te su razlupani prozori na željezničkom ravnateljstvu, na stanu prof. i zast. Dr. Šilovića, »Nar. Novina.« i madžaronskom kasinu. A 19. IV. poslije rastjerane javne skupštine u »Kolu.« krenulo je veliko mnoštvo manifestanata pred zgradu željezničke uprave, gdje se je jedan odvažni radnik popeo i na brzu ruku skinuo madžarski natpis uz urnebesno klicanje ogromnog broja gledalaca.

A nekoliko dana prije toga nove provokacije sa madžarskim zastavama u Hrvatskoj omastile su uskrsne blagdane krvlju. U Zaprešiću došlo je do krvoprolića radi madžarske zastave na željezničkoj stanici: jedan je seljak (Ivan Pasarić) ubijen, a šestorica ranjeno. Narod je ustao na obranu zakona, po kojem (§ 61. i 62. nagode) madžarskoj zastavi nije smjelo biti mjesta u Hrvatskoj, a oblasti su oružanom silom branile povrede njegove. »Obzor.« (br. 84. od 14. IV.) s ogorčenjem bilježi: »Vladavina bana Khuena stvorila je pravu ustavnu tabulu rasu: slobode sastajanja nema, organizacija stranaka onemogućena je, izbornici decimirani, novine se plijene da je užas i strahota, — imamo diktaturu.« Povrh toga ban je za kaznu tamošnjih seljaka odredio, da se madžarska zastava uspostavi na stanici i vije 8 dana.

Dr. Šime Mazzura

Khuenovo redarstvo (Dr. V. Belošević) svalilo je krivnju za demonstracije (od 19. i 20. IV.) i za skidanje madžarskog napisa na urednika i suradnike »Obzora.«; te su u noći od 19. i 20. IV. uapšeni odgovorni urednik J. Pasarić i glavni stalni suradnik Dr. Milan Hejmerl, a tražili su i suradnika Milana Marjanovića, koji nije došao u uredništvo. Nakon 4 dana uapšen je Stjepan Radić radi zločinstva smetanja javnog mira, počinjena govorom na skupštini u »Kolu.«, koji je priopćen u »Obzoru.«; a 2. VI. uhićena je stalna suradnica »Obzora.« gdja Zagorka, ali je sutradan nakon preslušanja puštena na slobodu. Isto tako pušteni su iz zatvora 21. IV. Dr. Lav Mazzura, Petrović i Bojničić, koji su 20. IV. uapšeni zajedno sa urednikom J. Pasarićem kao kolovodjom demonstracije pred »Allamvasutákom.«. Urednik Pasarić predan je odmah u uze sudbenog stola, dok je Dr. M. Hejmrl pridržan najprije na redarstvu.

Uslijed tih uapšenja nastala je prijeka potreba da se netko lati uredjivanja »Obzora.«. Da se ne prekine izdavanje njegovo, a za tim se je očito išlo, odazvao se spremno želji političkih prijatelja i privremeno preuzeo odgovorno uredništvo požrtvovni i odvažni borac Dr. Marijan Derenčin, koji mu je vazda bio nesamo glavni savjetnik i duševni vodja, nego i odlučni predstavnik borbenoga pravca protiv Khuenova madžarizatorskog sustava.

Vjernu sliku toga sustava dao je on tada u izvrsnom članku (»Obzor. br. 92. od 23. IV.) pod naslovom »Loubet u Algiru.«, u kojem govoreći o dogadjajima u Algiru duhovitom satirom i neodoljivim humorom nišani na slične savremene prilike u Hrvatskoj, napose na progon štampe i ugušivanje oružanom silom demonstracija protiv madžarskih natpisa i zastava. Zagreb se grohotom smijao, a Khuen od ljutine dao smjesta uzaptiti svoju vanredno uspjelu fotografiju. Pod Derenčinovim je uredništvom »Obzor.« nastavio borbu s velikom odrešitošću i poletnim elanom.

Gotovo neprekidne zapljene zajedno s novom praksom nastavljale se istom žestinom, te je novi urednik nakon 16 brojeva, što su izišli pod njegovim vodstvom, morao konstatirati, da od njih samo 3 nisu bila zaplijenjena. Kod zapljena nije bilo kriterija: plijenile se danas misli, koje jučer nisu bile zaplijenjene, plijenile se u »Obzoru.« vijesti, koje je preuzeo iz drugih nezaplijenjenih novina. Napose su pak padali žrtvom cenzure oštroumni i duhoviti članci Dr. M. Derenčina i izvorni dopisi o protumadžarskim demonstracijama i nemirima, što su se poslije krvavih dogadjaja u Zaprešiću i skidanja madžarskog napisa (»M. K. Allamvasuták.«) u Zagrebu razbuktili širom Hrvatske. Tada Khuen i njegova družina zasnovaše, da pošto poto maknu Dra. Derenčina iz uredništva »Obzora.« i tako list obustave, pa ga stoga početkom lipnja zbog članaka u »Obzoru.« optužiše radi zločinstva smetanja javnoga mira, te su suradnici gdja. Zagorka i T. Tomljenović pozvani na preslušanja kao svjedoci; a 15. VI. »Obzor.« je u v j e t n o o b u s t a v l j e n, dok se ne naznači drugi urednik, jer da se Dr. M. Derenčin, pozvan na odgovornost radi prekršaja § 25. t. z., oglušio pozivu pod zaštitom imuniteta. Nato je preuzeo odgovorno uredništvo Teodor Crnković, odgovorni urednik »Prijatelja naroda.«; ali je gradsko poglavarstvo odbilo tu prijavu, jer da ovomu manjka sposobnost za uredjivanje političkog dnevnika, a protiv te odluke Dionička je tiskara uložila utok s pritužbom, koja je povoljno riješena, te je Crnković ostao urednikom do druge polovine prosinca, kad je poslije osude i zatvora J. Pasarić opet preuzeo tu dužnost. Isto tako je kasnije sudbeni stol ukinuo gornju odluku kot. suda o obustavi lista.

Posljednji udarac slobodi hrvatske neovisne štampe zadao je Khuen sa svojim vjernim mamelucima koncem lipnja tik pred svoj odstup sa banske stolice, i to na način, koji je — najblaže rečeno — neobičan u kulturnom svijetu. Saboru je potajno i iznenada podnesena zakonska osnova o ukinuću porote u postupku glede kažnjivih čina počinjenih tiskom, te je na brzu ruku u samom početku sjednice, i to u odsuću hrvatske opozicije, prihvaćena. Zastupnik Dr. J. Šilović, koji je imao — poslije krvavih obustavljenih prvih izbora u Bošnjacima u g. 1897. kandidirati kao Khuenov kandidat kod naknadnih izbora, bio je i u tom poslu odabran za izvjestitelja, te je taj drakonski predlog u kratko obrazložio ovom klasično-pravničkom govorancijom: Porotnici bivaju terorizirani, pa nastoje da se ne zamjere sugradjanima, a sada je u nas takovo vrijeme, da porota ne bi mogla biti nepristrana.

Pravi je razlog tom dokinuću bio jamačno u tome, što se htjelo na svaki način što oštrije kazniti oporbene novinare, napose one oko »Obzora.«; a budući da sudbena istraga nije iznijela svjedoke i dokaze za okrivljenje redarstva, da su zatvoreni novinari bili kolovodje protumadžarskih demonstracija, valjalo se uteći ovom drastičnom sredstvu, da se može polučiti gornji cilj. I, doista, dva se mjeseca vodila istraga protiv J. Pasarića, Dra. M. Hejmrla i Stj. Radića o tome, kako su oni tobože bili kolovodje demonstracija pri »Allamvasutaku.«, a kad na njihov opetovani zahtjev, da se suoče sa očevidcima, redarstvo nije moglo predvesti ni jednoga takova svjedoka, istraga je dobila drugi pravac, te su novinari pozvani na odgovornost radi zločinstva i prestupka, počinjenih zaplijenjenim člancima u »Obzoru.«. Tada je nakon dvaipolmjesečnog zatvora pušten na slobodu Dr. M. Hejmrl, a protiv J. Pasarića i Stj. Radića podignuta je optužnica radi zaplijenjenih u »Obzoru.« članaka u oči i za vrijeme demonstracija. Urednik P. je tada nakon tromjesečnog istražnog zatvora do rasprave pušten na slobodu, dok je Stjepan Radić pridržan u zatvoru. Protiv njih vodila se tajna glavna rasprava (10. VIII.) pred sudbenim stolom (sudac Ferić), a branio ih je Dr. M. Derenčin. Osudjeni su: Josip Pasarić radi prestupka po § 300., 302. i 305. k. z. na 4 mjeseca strogoga zatvora, a Stjepan Radić radi prestupka proti javnom miru i uvrijedjenja po § 300. k. z. i draženja po § 302. k. z. na 2 mjeseca strogog zatvora, pooštrena jednodnevnim postom i samotnim zatvorom svakog mjeseca. Stjepan Radić prijavio je ništovnu žaobu te nije pušten na slobodu ni nakon dovršene rasprave; a J. Pasarić ništovnu žaobu s prizivom.

Na ove progone hrvatske štampe i novinara digao se i u evropskoj štampi jednodušan glas zgražanja i osude. Prednjačilo je u tome nezavisno slavensko novinstvo, slovensko, češko, poljsko, rusko (»Novoe Vremja.«) i srpsko (»Novi Srbobran.« pod uredništvom Svetozara Pribićevića). Tako se na sastanku slavenskih novinara u Pragu (od 22. II.) povela riječ o zapljenama u Hrvatskoj i odlučeno, da to pitanje ima doći na dnevni red kongresa slavenskih novinara u Plznju, koji se sastao početkom lipnja iste godine i izabrao predsjednikom bivšeg urednika i dugogodišnjeg glavnog suradnika »Obzora.« Dr. Šimu M a z z u r u, da tako počasti jednoga od hrvatskih patnika od madžaronskih nasilja. Ovaj je otvorio kongres govorom o s l o b o d i i m o ć i štampe, »kojoj se klanjaju i krunjene glave.«, pri čem se pozvao

na znamenite riječi lorda Beresforda: »Parlamenat je na smrt bolestan, a zemlju drži na okupu samo sloboda štampe«.

Posljednji dogadjaji uopće su pobudili u slavenskoj štampi velik interes za Hrvatsku, te je jednodušno priznavala opravdanost hrvatske narodne i državne misli.

Tom je prigodom u češkim novinama objelodanjena izjava češkog novinstva o progonu štampe u Hrvatskoj, koju su potpisali urednici svih čeških novina bez razlike stranaka sa ovim značajnim završetkom: »Premda hrvatska oporbena štampa u obrani prava svoga naroda postupa zakonito, ipak ju je ban Khuen Hedervary izložio strahovitom progonu. Urednici narodnih časopisa zatvarani su, kao zločinci vodjeni u tamnice, a uredništva okružena policajnim kordonima. Češko narodno novinstvo ne može da bude ravnodušno prema ovim dogadjajima, te prosvjeduje protiv njih ne samo iz osjećaja narodne srodnosti, nego napose sa stanovišta ljudskog osjećaja. Napose svečano prosvjeduje protiv progona hrvatske štampe, komu je svrha, da hrvatski narod učini nijemim, kako se ne bi mogao niti riječju braniti, niti tužiti nevolje svoje«.

U danima teške narodne borbe protiv madžarskog presizanja nastao je utješljiv preokret u »Novom Srbobranu«, koji je pod uredništvom Svetozara Pribićevića u g. 1903. kroz više mjeseci pisao odlučno i nepomirljivo proti Khuenovu sustavu u Hrvatskoj, branio i tumačio potrebe i prava zajedničke domovine Hrvatske, oštro osudjivao drakonski postupak s hrvatskom oporbenom štampom, te je radi toga bio često plijenjen kao i druge opozicione novine, a njegov urednik dospio i u zatvor. Tada je srpska samostalna stranka na poticaj Pribićevićev zaključila pridruženje narodnom pokretu braće Hrvata i započela skupštinski pokret za ustavna prava i samostalnost Hrvatske prema Ugarskoj u vezi sa posebnim srpskim zahtjevima o ravnopravnosti imena, ćirilice i zastave. Prva takva skupština držana je u Glini, na kojoj su o tim aketuelnim pitanjima govorili Svetozar Pribićević i Bude Budisavljević, a na koncu skupštine Stjepan Radić, tada tajnik Hrvatske stranke prava (Obzoraša i Domovinaša), koji je govoreći o potrebi sloge Srba i Hrvata prispodobio ih dvjema sraslim granama na velikom slavenskom stablu: »Sva naša slavenska braća s Rusima na čelu jako su stablo, na kom su Hrvati i Srbi dvije grane i to na istoj strani i još k tomu na početku srasle. Ako otpiliš jednu granu, osušit će se i druga, a ako obadvije odsiječeš, pogotovo će se posušiti«. »Obzor« je tada u članku »Svijetao momenat« (br. 154. od 9. VII. 1903.) radosno pozdravio »novu slogu Hrvata i Srba poslije dugoga razdora i nesloge«.

Treba priznati, da je tada i novinstvo neslavenskih naroda oštro osudjivalo nasilni postupak Khuenov protiv opozicione štampe u Hrvatskoj. Tako su bečki listovi »Deutsches Volksblatt« i »Zeit« (god. 1903.) dali u malom fotografski snimiti druga izdanja »Obzora«, u kojima su bile dvije trećine, odnosno tri četvrtine lista zaplijenjene. Ovakva zorna obuka vjerno je poučavala strani svijet o našim tiskovnim prilikama. Jednodušna osuda inozemne nezavisne štampe napokon je ponukala i zastupnike madžarske opozicije, da su u parlamentu odlučno ustali protiv Khuenova nasilnog progona opozicionog novinstva u Hrvatskoj.

U zajedničkom saboru u Budimpešti zastupnik Visontai (»Obzor« od 10. VII. 1903.) izrekao je o Khuenu ovaj sud: »Khuen nije u Hrvatskoj stajao u službi kulture i slobode (Cavolski: »Bio je tamničar«). U Hrvatskoj se radi nasiljem, tlači sloboda štampe i uvodi cenzura«. (Hrvatski ministar Nikola Tomašić: »U interesu Madžara!«) Na to će mu Visontai: »Ne može nikako da bude u našem interesu, jer mi nismo prijatelji tlačenja javne slobode. Sloboda štampe spada medju najvažnija prava, a to se pravo mora dati da uživa cijelo čovječanstvo. Khuen 20 godina provodi pacifikaciju u Hrvatskoj. A čime ju provodi? Onim, za što je danas hrvatski ministar Tomašić tako žestoko posrnuo u boj: prijekim sudovima, nasiljem, suspenzijom prava sakupljanja. On je ostavio u Hrvatskoj svoj narod pogažen i utamničen«. A u sjednici od 23. VII. i. g. zastupnik Ugron dao je ovu sliku o Khuenovu sustavu i progonu opozicionog novinstva: »Khuenovo 19-godišnje djelovanje u Hrvatskoj čini nemogućim svako povjerenje u njega. Jedan čovjek, koji se je privikao kroz 19 godina samovoljno vladati, ne može nikako najedamput postati slobodoumnim. Khuen je vladao Hrvatskom onako, kako se vlada narodima, koji još nisu dosta duševno zreli. U Hrvatskoj biva štampa nečuveno ugnjetavana, tamo nije moguće slobodno očitovati svoje političko uvjerenje. Uprava je tako apsolutistička, da je sramota, kad se kaže, da je u jednom dijelu zemalja Stjepanove krune moguća takova apsolutistička uprava. Sramotna je podlost ovakav apsolutizam uvoditi u jedan dio zemlje Stjepanove krune; zato níje ni čudo, ako Hrvati mrze Madžare, jer se tamo uslijed djelovanja Khuenova došlo do uvjerenja, da se sva ova nasilja dogadjaju na zapovijed i korist Ugarske«. (»Obzor« br. 166 od 23. VII. 1903.). Tada je bijeli »Obzor« služio kao vrlo podesno agitaciono sredstvo na javnoj skupštini budimpeštanskih socijalista protiv Khuena. Kad je govornik Goldner pokazao broj »Obzora«, koji je bio malone sav zaplijenjen, nastalo je medju skupštinarima (28.000) »neopisivo uzbudjenje«. (»Obzor« br. 152 od 7. VII. 1903.).

Bila je općeno poznata istina, da se ni u jednoj ustavnoj državi u Evropi toliko prava opoziciona štampa ne plijeni i progoni kao u Hrvatskoj pod Khuenom, pa dok su se drugdje stvarale ustanove, koje su proširivale slobodu štampe, u nas se ta sloboda sve više stezala i suzivala, što je medju ostalim dokazala osnova zakona o ukidanju porote za uvrede poštenja počinjene štampom (»lex Spevec«), koja je podnesena saboru pod kraj g. 1896. Zapljene i progoni postigli su vrhunac u gg. 1896. (60„ 1897. (83) i 1903. (77).

Nije ovdje mjesto, da se bar u zbirnoj slici prikažu mnogobrojne demonstracije i nemiri u povodu madžarskih provokacija, što su se za vrijeme njihova tamnovanja sve do odstupa Khuenova zbivali nesamo u Zagrebu, gdje su u javnim manifestacijama sudjelovale i žene, nego i uzduž i poprijeko po čitavoj našoj domovini; kao i mnogobrojne nevine ljudske žrtve i ponovo tragično krvoproliće u Zaprešiću nakon dolaska novog bana grofa Teodora Pejačevića. O mukotrpnoj ustavnoj borbi nezavisnih Hrvata za očuvanje narodnoga bića od nasrtljivoga madžarskog imperijalizma u g. 1895., 1897. i 1903. treba da se napiše poseban spomenspis, da i naše potomstvo dozna, tko je bio vjera, a tko nevjera.

U velikom kontrastu sa crnim i teškim danima u prvoj polovini g. 1903. stoji utješljiva pojava razbudjene hrvatske svijesti pod kraj iste godine. To je veliki skupštinski pokret, koji se neobično živo razmahao širom Hrvatske, a napose u užem kraju narodnoga vodje biskupa Strossmayera. »Obzor« (br. 236.) opisuje ga ovim zanosnim riječima: »Skupština se drži za skupštinom, a sve prolaze u najljepšem, upravo uzornom redu. Najutješljivije je za taj pokret, da se je na užas i iznenadjenje narodnih protivnika pojavio u krajevima i gradovima (u Slavoniji), o kojima se držalo, da su izgubljeni, barem za neko vrijeme, za narodnu stvar. Sve su skupštine vanredno dobro posjećene. Široki slojevi naroda radosno dolaze na njih, jedva su dočekali čas, da se mogu sastati i porazgovoriti o svojim nevoljama i tegobama. Svaka ovakva skupština znači za dotični kraj preokret u mišljenju i osjećanju, pravi preporod naroda. Cijeli krajevi, cijeli slojevi pučanstva počinju disati, živjeti novim životom. Nakon potpune ustavne suše kroz 20 godina ove su skupštine kao blaga kišica, koja okrepljuje, pridiže i oživljuje. Narodu se vraća svijest o njegovoj snazi, vjera u njegovu moć i budućnost, volja za rad i život«. A u tom pokretu najživlje učestvuju uz prokušane starije borce oni hrvatski omladinci, koji su g. 1895. po evandjeoskim riječima Strossmayera spaljenjem madžarske zastave pred licem kralja Franje Josipa, madžarskog ministra predsjednika Banffya i bana Khuena osvjetlali Hrvatima lice, »odvalivši kamen sa groba hrvatske javnosti«. Gotovo nije bilo skupštine, na kojoj ne bi vodio glavnu riječ Stjepan Radić, tada besplatni tajnik sjedinjene hrvatske opozicije, ili Dr. Milan Hejmerl, pa Dr. I. Lorković i njegov drug Vilder, Dr. Milan Kristof i dr. uz Dra M. Derenčina, Dr. Magdića, kanonika Milka Cepelića, Dr. D. Neumanna, J. Pasarića, Dra. A. Harambašića, Dr. A. Radića, Dr. E. Barčića i dr.

Zapljene novina pod novim banom Pejačevićem postale su doduše rjedje, tako da ih je od njegova nastupa do kraja godine 1903. bilo u svemu 11, a u g. 1904. u svemu 23; dok ih je pod Khuenom samo u prvoj polovini g. 1903. bilo 66 (a od početka njegove ere do odlaska 975). Ali je ostala i sada kao nemila baština Khuenova t. zv. nova praksa sa dvije obznane o zapljeni, koja je kruto kočila organski razvitak nezavisne hrvatske štampe. Pored toga ostao je još sveudilj na snazi veliki štetočinac: objektivno-subjektivni postupak po § 25. t. zv., od kojega je tada naročito puno stradala osječka »Narodna Obrana«, čiji je urednik A. Kovačević osudjen radi zanemarene dužne pažnje na mjesec dana zatvora, odnosno na globu od 300 kruna i vlasnik lista na 1000 kruna globe. Do pada Khuenova bilo je u Hrvatskoj u svemu oko 5000—6000 zapljena opozicionih listova.

Taj osvrt ne mogu završiti, a da ne iznesem u potvrdu gornjeg prikaza osudu, koju je iznesao prokušani i zaslužni veteran i prvak hrvatskih nezavisnih novinara Dr. Šime Mazzura u svom izvješću o nečuvenim progonima neodvisne hrvatske štampe pod Khuenom na kongresu slavenskih novinara u Pragu g. 1898. (»Obzor«, br. 145. i. g.). — »Progonstvo opozicione štampe« — reče on — na dnevnom je redu u Hrvatskoj. Nad njom gospoduje cenzura najokrutnija. Rekoh u saboru hrvatskom u govoru od 23. VIII. 1897., da je najblaže, što se može o tom postupku reći, da je ruglo 19. vijeka.

Josip Pasarić

Henry Radio

VODI SAMO IZABRANU KVALITETU

Körting Radio

ZERDIK

RADIO

„Radione"

KAPA — ANTENE

ZAGREB, UGAO BARUNA JELAČIĆA 7 BOGOVIĆEVA ULICA

IVAN A. MILIĆEVIĆ

O SURADNJI NEKIH BOŠNJANA I HERCEGOVACA, A POGLAVITO MUSLIMANA U „OBZORU"

Ivan A. Milićević

Sedamdeset i pet godina, što izlazi »Obzor« — u početku »Pozor« pa »Branik« i »Zatočnik« pod silom onodobnih prilika — prilično je dugo vrijeme. Za smrtnika čovjeka to je, uz vrlo rijetke iznimke, granica života, a kod novina može se taj život protegnuti do neslućene duljine.

A to i želim »Obzoru«. Znam, da mu to žele i drugi Hrvati kao najstarijem nezavisnom listu, koji je i sada kao i u početku izlaženja hrvatski list. Doduše, imadosmo dosta novina, koje su u svoje vrijeme časno izvršavale svoju zadaću i zastupale svoje programe, i koje su svojim izdavačima i urednicima naprtile mnogo briga i prouzrokovale velikih žrtava. Bilo je novina na Sušaku, u Zagrebu, u Zadru, Mitrovici Srijemskoj, Osijeku, Mostaru, Sarajevu, Slavonskom Brodu, Vukovaru, u kruni hrvatskih gradova Dubrovniku, Splitu i drugdje. I prilike donesoše, te prestadoše. Ima povremenih časopisa od novijeg vremena, ali je »Obzor« jedini, koji se je održao kroz sve bure i oluje prošlih vremena, i koji je danas najsjajniji i najdostojniji dokumenat hrvatskog novinarstva. To mu moram priznati makar da sam nekada stajao u opreci s njime kao suradnik novina stranke prava i kao osnivač pravaškog lista u Mostaru.

To uz put pripomenuh, jer nije moja namisao, da iznosim čitav historijat »Pozora« odnosno današnjeg »Obzora«. Ovdje mi se je u kratko osvrnuti na suradnju Bošnjana i Hercegovaca u »Obzoru«, a u prvom redu muslimana.

»Pozor«, današnji »Obzor«, i u predokupacijsko vrijeme, kada su Bosna i Hercegovina bile pod sultanovom vlasti, otvarao je svoje stupce svom dobrohotnošću izvjestiteljima iz ovih krajeva, i time je ujedno vršio svoju dužnost, nametnutu mu programom, koji je donio u svom prvom broju od 1. listopada 1860. Ti su izvještaji bivali življi osobito iza sedamdesetih godina prošloga vijeka, a osobito iz vremena u oči hercegovačkog ustanka pod don Ivanom Musićem i malo kasnije nastalog ustanka nevesinjskog. I sada živi starac od preko devedeset godina Ivan Vukasović pok. Boška iz Stoca, koji je bio vodio pisarnu vojvode don Ivana Musića, i koji je don Ivanu bio vjerni prijatelj. Ivan Vukasović je po don Ivanovu nalogu pisao izvještaje za »Obzor« i za zadarski »Narodni List«. Uz to je »Obzor« i sa svoje strane donosio članke o ustanku u Hercegovini, koji se je bio brzo proširio i na Bosnu. »Obzor« se je i za vrijeme tog ustanka osobito uvažavao i bio je predobro poznat, i nije čudo, da je bilo pojedinaca u Bosni i Hercegovini, koji su »Obzor« čuvali broj po broj kao i »Narodni List«.[1]

Nakon zapreme Bosne i Hercegovine 1878. uživao je »Obzor« velik ugled i radi njegova držanja za vrijeme ustanka i rado se čitao. U Bosnu i Hercegovinu su nakon zapreme dolazile i neke druge novine, kao »Narodni List«, »Branik« dra Mihajla Polita-Desančića iz Novog Sada, »Srpski List« Save Bjelanovića iz Zadra, »Katolička Dalmacija« don Ive Prodana i neke druge novine.[2]

Svakako, od svih novina, koje su smjele dolaziti u Bosnu, »Obzor« je bio najuvaženiji i dobro raširen, pogotovo i stoga, jer je iznosio i stvari iz Bosne-Hercegovine. A bilo je i povoda, da se piše o ovim zemljama, koje su spadale pod vrhovnu upravu zajedničkog ministra financija, i o kojima se je govorilo prema tome u delegacijskim zasjedanjima. Rasprave u delegacijama davale bi prigode, da se progovori koja i o Bosni i Hercegovini, te se je i »Obzor« savjesno služio tim pravom prema željama narodnim, dakako usuprot rada i upravljanja dugogodišnjeg vrhovnog upravitelja Bosne i Hercegovine Benjamina Kallaya i njegovih pomagača, koji su bili na vladi u Sarajevu.

Ne samo to, već ima u »Obzorima« onih vremena izvještaja iz Bosne i Hercegovine o političkim, kulturnim i gospodarstvenim pojavama; u priposlanim člancima se pretresalo pitanje n. pr. muslimana sa svakoga gledišta u najljepšoj namjeri. Bilo je u »Obzoru« stvarnih, načelnih sastavaka iz ovih krajeva, koji su u svoje doba zvučili kao senzacijonalni. Iza devedesetih godina prošloga vijeka izadjoše u »Obzoru« članci pod naslovom »Vejsil i Vejsilova šubara«. Danas već odavno poznati hrvatski kulturni radnik i znanstveni pisac, rodjeni Sarajlija iz ugledne stare muslimanske porodice, Vejsil Ćurčić, jednoga je dana natakao šubaru na glavu i nosio je redovito. To su mu njegovi sugradjani ljuto zamjeravali, ali Vejsil ne će da skine šubare. Stoga neki poduzeše korake kod vlade, da mu zabrani nošenje šubare. Gradjanski doglavnik barun Kutschera bio je sklon da zabrani Vejsilovu šubaru i naredio, da mu se to stavi na znanje. Osman Hadžić sastavi članke o Vejsilovoj šubari, izvrgavajući ruglu odredbu, kojom se Vejsilu zabranjuje nošenje šubare. Dakako, da se je i bivša zemaljska vlada, kao i svi gradjanski krugovi, interesirala za pisca, koji je stvarno i mjestimice jetkom ironijom izvrgao ruglu interveniente i onoga, koji im je gledao udovoljiti. Dakako, starijim ljudima je smetala Vejsilova šubara, ali im nije smetala n. pr. emigracija velikog broja muslimana u Tursku ni apatija za školovanje mladeži i t. d.

Ovo donosim prama mom spominjaju, jer za čitavo razdoblje od početka pa do 1929. nemam pri ruci svih »Obzora«, već tek nekoliko sačuvanih i to iz doba bosansko-hercegovačkog ustanka i iz vremena nakon zapreme Bosne i Hercegovine. Imam i broj »Obzora« od veljače 1894., a taj broj je čuvan u Napretkovoj kulturno-historijskoj zbirci u dosta jakom svežnju, u kome su rukopisi i svi mogući podatci o radu prezaslužnog hrvatskog orijentaliste, pjesnika i historičara dra Safvetbega Bašagića-Redžepašića. U tom je broju članak, koji nosi natpis »O bosanskom plemstvu«. Uredništvo »Obzora« donijelo je pod člankom ovu pripomenu: »Ovaj liepi članak primamo od ugledna bega bosanskoga«. Članak potječe iz pera Mirze Safveta, koji je u ono vrijeme bio djak sedmog razreda gimnazije. Nezaboravni Safvet još kao gimnazijalac pokazuje tim člankom, da je veoma verziran u stvari naše prošlosti, te da mu je istraživanje i razjašnjavanje historije osobito zanimanje. Zanimiv je uvod članka Safvetova: »Nedavno se u javnosti povela riječ o bosansko-hercegovačkom plemstvu, pa evo i mene, da sada nekoliko rečem, a drugi put ću, ako ustreba, napisati o tome oveću raspravu«. Koju godinu kasnije je i madžarski historik dr. Ludvig Thalloczy pisao o toj stvari, te je i »Obzor« donio u podlistku osvrt na tu njegovu radnju.

Svojedobnim prestankom stranke, kojoj je bio glasilom, »Obzor« postaje i opet opće hrvatsko glasilo i time, naravno, okuplja oko sebe i sve kulturne radnike. »Obzor« postaje ono, što je bio u svom početku godine 1860., kada su se oko njega kupili najodabraniji sinovi hrvatskog naroda. Dakako, u toj suradnji za »Obzor« sudjeluju u jakom broju i Hrvati iz Bosne i Hercegovine, a naročito Hrvati muslimani. Svi suradnici iz Bosne i Hercegovine u svojim kraćim illi duljim sastavcima bave se svim pitanjima, što se tiču ovih krajeva. »Obzor« postaje arenom, gdje se natječu svi, da dadnu u najkraćim potezima sve ono najbolje, što im se čini, da je od kakove važnosti. Tako tu ima radova o bivšim i sadanjim zaslužnim ljudima, o kulturnim nastojanjima i tekovinama, o radu hrvatskoga kulturnog društva »Napredka«, Napredkove knjižnice, Napredkove kulturno-historijske zbirke, Napredkove Zadruge, o muslimanskom kulturnom društvu Narodnoj Uzdanici, o edicijama Napredka i Narodne Uzdanice, o historijskim i gospodarstvenim pitanjima, uopće o svemu, što je iole od važnosti. A važnosti ima svaka, na očigled i najmanja sitnica, jer su još uvijek Bosna i Hercegovina poslabije poznate zemlje. Na žalost!

U uredništvu »Obzora« bilo je Hrvata iz Bosne i Hercegovine, kao što je sada već umrli i posvema zaboravljeni Stjepan Radulović, svršeni pravnik. Bijaše Krajišnik iz Bihaća, moj drug iz gimnazije i sa sveučilišta u Beču. Bio je dosta vremena suradnik »Obzora«, i onda za tim »Narodne Obrane« u Osijeku, koja je izlazila u svoje vrijeme požrtvovanjem zajedničkog nam druga pok. dra Vladimira Kovačevića i drugih osječkih Hrvata. Kada pokrenuh »Osvit« u Mostaru 1898., pozvah ga na suradnju. Umro je — operiran — u Zagrebu 1924., i mislim da sam učinio patriotsku i kolegijalnu dužnost, kada sam u osječkom »Hrvatskom Listu« naveo nekoliko podataka iz života Stipina. Kao izvanji redoviti izvjestioci »Obzorovi« iz Sarajeva bili su Ali Hifzi Bjelevac, Mostarac, zatim Maksim Svara i sada Rud. Rotter-Progonski, Pelješčanin. Ali Hifzi Bjelevac, poznati književnik, u »Obzoru« godine 1927. objelodanjuje svoj roman »Ana Zolotti«, koji je potom i posebno štampan. To je jedini roman našega književnika iz Bosne, koji je izašao u »Obzoru«. Pri ruci uredništvu »Obzora« stoji i dr. Ivan Esih, takodjer Hercegovac, a sada pri Jugoslavenskoj Akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Prigodnih suradnika iz Bosne i Hercegovine ima lijep broj. Tu je Fehim Spaho, orijentalist, uvaženi istraživač naročito bosansko-hercegovačke političke i kulturne prošlosti Hamdija Šahinović, sin hrvatskoga književnika dra Mamida Šahinovića, koji je poznat pod imenom Ekrem.

[1] Predsjednik hrvatskoga kulturnog društva »Napredak« presv. g. Ante Alaupović potvrđuje mi, da je njegov otac držao »Pozor« i da ga je čuvao, ali da je poništen, kada je on bio učenikom.

[2] »Katolička Dalmacija« je bila jedini pravaški list, koji je uživao postdebit radi toga, jer su se službeni krugovi zavaravali nazivom lista. Inače je pravaškim novinama bio uskraćen postdebit. Sjećam se, da smo mi gimnazijalci kadkada umolili kojeg znanca, da nam prokrade po koji broj »Slobode«, kasnije »Hrvatske«, te da smo čitali i čuvali donesene nam stare brojeve. U svoje vrijeme zamolismo, da nam mladi dr. Ante Trumbić, onda kao odvjetnički perovodja kod dra Gaje Bulata u Splitu, pošalje radnju dra Ante Starčevića o »Turskoj«, koja je izišla sedamdesetih godina prošloga vijeka. Dr. Ante Trumbić imao je jedan primjerak te radnje, ali je ipak udovoljio našoj želji i poslao nam spomenutu radnju u prepisu, koji je dao učiniti. Ovu smo radnju čitali i davali dalje čitati, a što je bilo dalje od nje, ne znam.

Kasim Gujić, dr. Ćiro Truhelka, kojega uvijek »vodimo u evidenciji«, kao da je i sada u Sarajevu, dr. fra Oto Knezović, profesor sa Širokog Brijega, Ivan K. Ostojić, stari hrvatski kulturni radnik, Alfred Makanec, koji ne zaboravlja svoje Bosne ni Napredkove kulturno-historijske zbirke, Dragutin Hofbauer, koji je bio glavnim urednikom osjeckog »Hrvatskog Lista« za vrijeme nezaboravnog dra Franje Papratovića, kao i nakon Franjine smrti, fra Rastko Drljić, profesor velike franjevačke gimnazije u Visokom, takodjer se je javio u »Obzoru«.

Svi ovi prigodni suradnici »Obzora« iz Bosne i Hercegovine uzimaju razne predmete u obradu. Vrijedni i strogi istraživač bosanske prošlosti navlastito za vrijeme turske vladavine profesor Hamdija Kreševljaković iznosi (u »Obzoru« od 16. siječnja 1930.) do sada nepoznati govor valije bosansko-hercegovačkog Topal Osman paše, što ga je držao pri otvorenju zemaljskog vijeća u Sarajevu 1868. Topal Osman paša je bio naobražen čovjek i on je prvi, koji je pozvao Sopronja, da uredi tiskaru u Sarajevu, koja je ubrzo postala vilajetskom tiskarom. Što se nije dozvolilo privatnoj inicijativi, to je Osman paša izveo. Sadržaj govora Osman pašina je svakako zanimiv i za onodobne prilike bijaše govor, kojim Osman paša krči nove puteve. Profesor Alija Nametak se češće oglašuje u »Obzoru«. Tako on o četiristogodišnjici otvorenja Begove Džamije u Sarajevu piše (u br. 91. od 20. travnja 1930.) o »Gazi Husrev begu, osnivaču Sarajeva««. Gazi Husrev beg je ostavio velike zadužbine, kojih se godišnji prihodi penju na do četiri milijuna dinara. Svakako je Gazi Husrev beg, osim što je podigao divnu džamiju, bez koje Sarajevo ne bi bilo ono što jest, jedan od najvećih ljudi naše prošlosti. I »Novi Behar« izišao je povodom te četiristogodišnjice sav posvećen uspomeni Gazi Husrev bega. Prikaz o ovom broju »Novog Behara« napisao je u »Obzoru« Dragutin Hofbauer.

Povjesnim se pitanjima bavi i Kasim Gujić iz Ljubuškog. On se češće javlja u »Obzoru«. Godine 1933. izlazi njegova radnja »Norinska kula i njezini braniteljі«. Kula je bila u vlasti roda Nonkovića. Svakako zanimiva obrada, koja uz historijske podatke donosi i navode narodnih pjesama. Zanimiva je i njegova radnja o »Osvajaču Bosne sultanu Mehmedu II. i bosanskim franjevcima«, koja je izišla u br. 266.—269. »Obzora« od 1934. Kako je poznato, Mehmed II. izdao je fra Angjelu Zvizdoviću ahdnamu, kojoj se zaklinje Zvizdoviću, da se katolicima Bosne i Hercegovine ne smije niko suprotstaviti, dok god oni budu pokorni sultanskoj vlasti. Ovaj ugovor je takove naravi, kako ga je sultan činio i s drugim državama, n. pr. s Dubrovnikom. Neki su historičari sumnjali o autentičnosti toga ugovora, pogotovo i stoga, što na ugovoru, koji se čuva u fojničkom samostanu, nije ni godina navedena, već samo naznaka: »Pisano 28. svibnja na granici Milodraževa«. Gujić nepobitno dokazuje autentičnost ugovora i ustanovljuje, da je ahdnama izdana 28. svibnja 1463. Daljnja Gujićeva radnja je »Uloga Hrvata u hercegovačkom ustanku 1875. godine«. U njoj dokazuje, da je prva puška pukla kod Gabele, a ne kod Nevesinja. »Uloga Hrvata« počela je izlaziti od 1. svibnja 1934. Pregledna je i njegova radnja »Iz prošlosti Sarajeva« (»Obzor« iz 1932. godine) u povodu četiristogodišnjice proslave otvorenja Gazi Husrevbegove džamije. Gujić je nadalje pisao o »Hercegovini, Hercegu Stjepanu, hercegovom starom gradu Ljubuškom i njegovim gospodarima« (1931.), te o »Zmaju od Bosne« iste godine, kada je i Hamdija Kreševljaković izdao svoju dokumentiranu radnju o stogodišnjici bosanskog ustanka. U »Obzoru« od 13. siječnja 1932. donosi Fehim Spaho ferman, kojim je Husein kapetan proglašen odmetnikom.

»Obzor« je donio prilično podataka o književnosti u Bosni i Hercegovini i o kulturnim radnicima iz ovih krajeva. U prvom redu vrijedi istaknuti kraću obradu Dragutina Hofbauera o »Znanstvenom radu Hadži Muhameda Džemaludina Čauševića« (br. 135. iz godine 1930.), koja je izišla u povodu odstupa reis-ul-ulema Čauševića u nedragovoljni mir. Čaušević, rodjeni Krajišnik je jedna od najjačih sila u islamskom elementu. Svršio je visoke škole u Carigradu i bavio se osobito stručnom islamskom književnošću na hrvatskom, turskom i arapskom jeziku. Njegov rad kao vjerskog poglavice osobito je znamenit radi toga, što je on sam pokrenuo pitanje populariziranja vjeronauka i moderniziranja metoda u vjeronauci.

U br. 224. od 30. rujna 1931. istaknut je život i rad pjesnika biskupa dra Ivana E. Šarića u povodu njegove šezdesete godine rodjenja. Sadanji vrhbosanski nadbiskup je najuzorniji crkveni starješina i pjesnik od osobite važnosti. Više je zbirki njegovih pjesama, a uz to je darovao narodu misaonih sastavaka u prozi. I prevodio je dosta. Istaknuti je njegov prevod »Ben Hura« od Wallacea, koji izlazi sada u drugom izdanju. Njegovoj se živoj akciji ima zahvaliti da kaptol vrhbosanski nastavlja pojačanim silama u radu za zdravu lektiru. I ovaj prikaz o nadbiskupu pjesniku je iz pera Dragutina Hofbauera.

Dr. Ivan Esih je u »Obzoru« od 24. rujna 1931. napisao sastavak o zaslužnom književniku dru fra Otonu Knezoviću, profesoru u franjevačkoj gimnaziji na Širokom Brijegu. Dr. Knezović, rodjen 1890. u malom hercegovačkom selu, još kao djak pisao je u »Hrvatskom Dnevniku«. U »Obzoru« je izašla njegova radnja »Hercegovina u miru i ratu«, koja je pobudila veliko negodovanje bosanske vlade, koja je bacila krivnju na velikog narodnog radnika fra Didaka Buntića, da je on to pisao. Dr. Knezović i dalje radi za novine, a glavni mu je predmet slavistika i povijest. Nešto je izdao iz svoje struke, dočim ima mnogo radova napisanih, koji čekaju zgodu, da izidju na svijet. Dr. Esih je ovaj sastavak napisao u povodu objelodanjenja Knezovićeve radnje »Studija o fra Grgi Martiću«, koja je za rad u školi svakako bolja nego li »Monografija o fra Grgi Martiću« od dra fra Augustina Čičica. Dr. Esih je napisao i sastavak o »Fra Grgi Martiću«, prikazavši sadržaj »Franjevačkog Glasnika«, koji je izišao od 25-oj obljetnici fra Grgine smrti.

Rahmetli dr. Safvet beg Bašagić-Redžepašić je godine 1930. doživio svoju 60-godišnjicu. O tom uistinu velikom i zaslužnom kulturnom radniku, orijentalisti, pjesniku i historičaru izlazi u br. 189. od 20. kolovoza 1930. prikaz iz pera Alije Nametka, koji je napisao i članak o »Edhemu Mulabdiću u povodu četrdesetgodišnjice njegovog književnog rada«. I ovaj sastavak napisan je toplo, kako to Alija Nametak i razumije, a Edhem Mulabdić i zaslužuje. U ovom prikazu Nametak iznosi nove, do sada nepoznate činjenice, kao što i u prikazu o dru Safvet begu. U 112. broju »Obzora« od 18. svibnja 1934. izišao je okrnjeni govor dra Nikole Andrića o značenju pjesničkog i naučnog rada dra Safvet bega Bašagića, što ga je održao na komemorativnoj akademiji od 13. svibnja u Zagrebu, a u broju od 23. lipnja izišao je sastavak velikog rahmetlije o Chajjanu, velikom filozofu i pjesniku iranskome u povodu njegove 800-godišnjice.

Munir Šahinović Ekremov marljivo suradjuje u listu. Njegova »Umihana Ćjudina, prva hrvatska pjesnikinja muslimanka (1813.)« pobudila je veliko zanimanje. »Hrvatskoj nemuslimanskoj javnosti do sada je bilo savršeno nepoznato« — veli Munir — »da je Bosna u nizu minulih stoljeća dala medju svojim misliocima i duhovnim pregaocima i jednu pjesnikinju muslimanku... I što je najkarakterističnije, ne javlja se ona s pjesnički obradjenim motivima iz područja vjere, kako bi to poznavalac bosanske muslimanke obzirom na njezinu bogobojaznost očekivao, nego je baš obrnuto: njezin pjesnički rad, natrunjen čistom, suptilnom lirikom i ljubavnim izražajem duha. To je Sarajka djevojka, Umihana Ćujdina. Njezine su pjesme sačuvane u narodu, dočim ima u privatnoj biblioteki nasljednika umrlog Muhamed ef. Alajbegovića dokumenat, na kome je rukopisom zabilježena Umihanina pjesma »Sarajlije idju na vojsku protiv Srbije«. »Narodni pjevači pripisuju još neke kraće pjesme erotsko-lirske prirode Umihani kao autorici« — Munir Šahinović prikazuje i rad jednog od najsavjesnijih historičara Hamdije Kreševljakovića, povodom izlaska njegova rada o esnafima (cehovima) u Sarajevu, kojom zgodom navadja sve radnje Hamdijine, koje su mu do sada izišle. I dr. Ivan Esih u sastavku »Hamdija 7. rujna 1930.) prikazuje našeg Hamdiju kao najsavjesnijeg radnika, o kome veli, da je »poslije poznatog književnog povjesnika, pjesnika, autora brojnih rasprava iz epohe osmanlijske uprave u Bosni i Hercegovini dra Safvetbega Bašagića, Hamdija Kreševljaković najjača naučna ličnost medju našom muslimanskom braćom Bosne i Hercegovine«. Dr. Esih navodi Hamdijin obilni rad, s kojega uživa najviši ugled i reputaciju i kod ljudi znanosti i u svome narodu.

Munir Šahinović piše opetovno o Napredkovoj kulturno-historijskoj zbirci te o »Kroniki Bosne«, historiografskom rukopisu umrlog starca Muhameda Enver efendije Kadića, koji je umro 21. veljače 1931. u 76. godini života. Rahmetli Kadić je vanredna pojava. Od rane mladosti sabire historijske podatke, izvorne isprave ili u prepisu, počimlje svoju kroniku s godinom 1364. i vodi je do uključivo godine 1918. Djelo je njegovo neobično veliko, znak iscrpnosti i revnosti, bogato podatcima, a opsiže dvadeset velikih svezaka na kancelarijskom papiru, pomno i čitko ispisanom turskim jezikom. Djelo je napisano u tri primjerka, namijenivši oporučno po jedan biblioteci u Stambulu, Gazi Husrevbegovoj kjutubhani (biblioteci) u Sarajevu i svojim nasljednicima. Na osnovu ovoga rada može se tek sastaviti potpunija povijest Bosne.

Ugledni književnik i orijentolog Fehim Spaho prikazao je u »Glasniku zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu« 1930. »nekoliko turskih kalendara iz sedamnaestog vijeka, u kojima se kao glavni nazivi mjeseca upotrebljavaju hrvatska narodna imena, kojima se mi Hrvati i danas služimo«. Navedavši to, Fehim Spaho konstatira, da je uredništvo »Obzora« poklonilo toj njegovoj radnji svoju pažnju, prikazavši je u dva navrata iscrpno. Koristeći se tom pažnjom prikazuje u »Obzoru« (25. prosinca 1931.) rezultate daljnjih istraživanja, koja su potpunija, i kojima je izvan svake sumnje dokazano, da je hrvatski narod i Bosne i Hercegovine mjesece nazivao hrvatskim imenima. Ova otkrića Fehima Spahe izazvala su daljnja raspravljanja, koja potvrdjuju ono, što je Spaho iznio. U povodu rada Fehima Spahe dr. Ivan Esih navodi nazive mjeseca u staroslavenskom, ruskom, bjeloruskom, ukrajinskom, hrvatskom, srpskom, slovenskom i litavskom jeziku, iz čega slijedi, da je nazivlje hrvatsko jedino ispravno, a ne latinsko nazivlje. Dr. Hasan Karahasanović našao je turski kalendar od pred 500 godina, u komu se navode hrvatska narodna imena mjeseca. I Alija Nametak piše u »Obzoru« o tristogodišnjici tursko-hrvatskog rječnika — svakako stvar od velike važnosti i dokaz, da su i pred 300 godina naši ljudi osjećali potrebu jednog riječnika. Riječnik je sastavio Muhamed Hevaji iz Gornjeg Vakufa Muhamed Hevaji je najčišći ikavac i nazivlje svoj jezik bosanskim, dočim Ibrahim Alajbegović, historičar poznat pod imenom Pečevi, sin Sarajlije Alajbegovića, nazivlje svoj jezik hrvatskim. Tako i Faizija (1686.).

Dok »Obzor« donosi dvije lijepe i uspjele radnje Ivana K. Ostojića o narodnim pjesmama, Kasim Gujić objelodanjuje »Ženidbene i svadbene običaje muslimana zapadne Hercegovine u narodnim pjesmama«. Hrvatske narodne pjesme su neiscrpno vrelo, i Ivan K. Ostojić s pravom kaže, da bi ih svaki makar i malo naobraženi čovjek imao proučavati i njima se baviti.

I naš dr. Ćiro Truhelka se javlja u »Obzoru«. U 152. broju 1931. donosi znanstveno napisani prikaz o »Pravnom položaju kršćana u turskoj carevini«, dok Mesud Kulenović u br. 166. iste godine piše »Južni Slaveni u službi Islama«. Iste godine Alfred Makanec piše odulju raspravu »Od Tahirpaše do Osmanpaše« vrlo živo.

Lijepo je, kad se sjećaju ljudi mrtvih zaslužnih ljudi, ali je i zadovoljstvo, kada se sjećaju zaslužnih ljudi i kada su živi. To je slučaj s Muhamedom Bekirom Kalajdžićem iz Mostara. Kalajdžić je još pred rat otvorio knjižaru i uredio tiskaru u Mostaru. Izdavao je Muslimansku Biblioteku i uz to poučno-zabavni list »Biser«. Bio je u istinu mecena hrvatskim književnicima. I pjesnik Musa Ćazim Ćatić je prevadjao djela za Muslimansku Biblioteku te uredjivao »Biser«. Kalajdžić je u svakoj danoj prigodi išao na ruku mladjim književnicima, a i za Napredkovu kulturno-historijsku zbirku doprinio je velik dar. Eto, toga se mecene muslimanskih književnika sjeća i »Obzor« (br. 191. od 1930.), dok dr. Ivan Esih prenosi u istom listu i autobiografiju Muse Ćazima Ćatića, koji je neko vrijeme našao okrilja kod plemenitoga Kalajdžića.

Mesud Kulenović piše u »Obzoru« prikaz o štamparijama u Bosni i Hercegovini na temelju radnje Hamdije Kreševljakovića, koja je izašla u akademijinoj »Gradji za povijest hrvatske književnosti«. Rigorozni naš Hamdija je izradio svoju radnju savršenom točnošću. Kulenović navodi u Mostaru službenu štampariju, koja je prenesena u Mostar 1876., ali ne spominje tiskaru, koju je u Mostaru uredio godine 1871. don Frano Milićević, a koju Hamdija prikazuje u spomenutoj radnji. To je očito slučajan nehotičan propust. Inače Kulenović radi i za list najbolje. On se osvrće i na kalendar »Narodne Uzdanice« i »Napredka«, uzima stanovište prama nezrelom pokušaju izdavanja muslimanske biblioteke, te o prvom tumaču i prevodu Kurana na hrvatski jezik. Ovaj je tumač i prevod Kurana djelo ravnatelja gimnazije u miru Šukri efendije Alagića. Rad je to najbolji i šteta, što Alagić ne daje na svjetlost i ostale svoje radove.

U broju 192. »Obzora« od 23. kolovoza 1933. izišao je sastavak »Pitanje bosanskih muslimana iseljenika u Tursku«. I ovaj je sastavak iz pera Mesud bega Kulenovića, a napisao ga je prilikom pedesetgodišnjice velike emigracije bosanskih muslimana. Ispravno pisac veli: »O pedesetgodišnjici prve velike emigracije naših muslimana iskrsava pitanje njihova povratka, za koji se nikada ne može reći, da je zakasnio«. U tom se sastavku navodi, da je — po aproksimativnim a i službenim podatcima — emigriralo našega muslimanskog svijeta oko 50.000 duša ili nešto iznad toga. No dr. Krunoslav Draganović, koji se je lanjske godine zadržavao u Stambulu i obišao neke gradove i kasabe, gdje se naši iseljenici drže na okupu, tvrdi, da su mu Mehmed efendija Forta a i drugi naši iseljenici kazivali, da je u Tursku iselilo 200.000 do 250.000 našeg naroda.

I pojedine grane narodnoga gospodarstva su predmet prigodnih a i redovnih suradnika »Obzorovih« iz Bosne i Hercegovine. Mesud Kulenović piše o industriji i industrijskim pitanjima bosanske Krajine, te o melioraciji močvarnih predjela u bosanskoj Krajini, a Kasim Gujić o »Berbi duhana u Hercegovini« (siječanj 1933.), o »Melioraciji hercegovačkih polja«, o »Uspjehu zadrugarstva u Hercegovini« i o »Vinogradarstvu i vinarstvu Hercegovine«. Dr. Ivan Esih pisao je (26. studenog 1933.) o »Neretvanskoj pijavici na svjetskom tržištu«. I o duhanu je pisao, jer je duhan pitanje života za hercegovačkog seljaka. Vejsil Ćurčić, koji piše i u »Obzoru« (1934.) stvari, koje bi morale doći i u čitanke (n. pr. »Halke«), donosi radnju o »Povijesti duhana u Bosni i Hercegovini do 1878.«. Savjesno obradjen predmet, koji je izišao u nekoliko brojeva. Pitanje, dakle, proizvodnje duhana raspravljalo se i raspravlja u »Obzoru«. Navest ću, da dr. Rada Smoljan iz Mostara godine 1929. raspravlja o »Osnovi zakona o proizvodnji duhana«, dok Kasim Gujić piše članak »Za reorganizaciju duhanskog pitanja«. Nije čudo, da se o tome raspravlja, jer je pitanje duhana za Hercegovinu najglavnije. To se vidi i po »Memorandumu fra Didaka Buntića ministru barunu Burianu«, što ga je u »Obzoru« br. 34. od 13. veljače 1932. objelodanio dr. fra Oto Knezović, profesor velike franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu kod Mostara i hrvatski kulturni radnik. Buntić je ovaj memorandum uručio zajedničkom ministru barunu Stjepanu Burianu kao vrhovnom upravitelju Bosne i Hercegovine dne 26. studenoga 1909. Fra Didak Buntić, moj nezaboravni prijatelj i mladji vršnjak, bio je profesor na gimnaziji na Širokom Brijegu, kasnije ravnatelj gimnazije te i redodržavnik, u kojem ga je svojstvu i smrt zahvatila. On, jedna od najenergičnijih sila, u svom memorandumu, koji je sastavljen najodlučnije, bez dlake na jeziku, stavljajući i druge zahtjeve, izmedju ostaloga veli: »Duhansko pitanje Hercegovine je životno pitanje, pitanje narodnog hljeba, pitanje njegovog opstanka. Duhan je narodni glavni i prvi proizvod i jedina njegova zarada, monopolizirana odmah iza okupacije. Jedanaest mjeseci neprekidno traje naš rad oko duhana. A kako smo od države za taj naš rad odštećeni? Dokazano je nepobitnim dokazima, koje smo mi preko Hrvatske Narodne Zajednice upravili vašoj preuzvišenosti, da mi kao kmetovi sadioci duhana ne dobivamo poprečno više od 30 helera za nadnicu. Od ovoga moramo platiti četvrtinu, desetinu, paušal i sve moguće danke i namete, tako da se većinom kući vraćamo praznih ruka, gdje nam žene i djeca skapavaju od gladi i bijede... Mi sadioci duhana, koji smo tek dvadeseti dio bosansko-hercegovačkog stanovništva, doprinosimo u samom porezu i duhanu više nego jednu desetinu čitavog državnog prihoda. Je li pravo, da mi na taj način radimo za državu poput robova, a da za to ne dobijemo ni najprostijeg crnoga kruha?... Bi li ikoja neprijateljska država tako svoga neprijatelja, da ne reknemo državljanina, izrabljivala i u propast rivala?« I izmedju inoga fra Didak traži, da se dade jamstvo pravednoj procjeni duhana, i da procjenitelje i vještake odabiru producenti sami s time, da oni imadu pravo glasa i posredovanja u korist sadilaca, jer da dotadašnji procjenitelji nisu ništa drugo »nego jedna plaćena činovnička štafaža«. U osmoj točki memoranduma veli Buntić: »Da se tim državi ne bi umanjili sadanji dohodci od duhana, predlažemo, da se dokinu sve zloporabe i suvišni troškovi duhanske režije, a da takvih mora biti, dokazuju nam dohodci drugih država«.

U »Obzoru« iste godine (1932.) izašao je iz pera fra M. Matijevića životopis fra Didaka Buntića prilikom desetgodišnjice njegove smrti. Matijević navodi, da je Buntić dijete sirotinje, ali da je »zašao u narod, s narodom dijelio patnje i veselje, približio se psihi i mentalitetu narodnom ... imao je silno razvijen osjećaj za narod, u kome je nikao i za koji je radio«.

Završavam, prikazavši letimično saradnju u glavnom muslimana u »Obzoru«.

»OBZOR. OD 13. SRPNJA 1893.

OTVORENJE PIVOVARE

Jučer poslije podne otvorena je svečanim načinom nova pivara. Cijelo su poslije podne a osobito pod večer vozila bezbrojna tramvajska kola općinstvo do nove pivare. Prostrani vrt, jedan od najvećih u Zagrebu bio je dupkom pun gradjanstva iz svih slojeva glavnoga Grada. Pod večer bila je tolika navala općinstva da je trebalo mnogo napora, da si mogao doći do čaše piva, jer su guste hrpe okružavale mjesta gdje se je točilo pivo. Vidjelo se da uprava pivare nije očekivala tako mnogobrojni posjet pa o kakovoj podvorbi nije bilo ni govora već si je svatko sam morao sve priskrbljivati. Vrlo mnogo općinstva nenašav mjesta vraćaše se u grad. U večer bilo je na tisuće ljudstva u vrtu, a sav posjet od 2 sata poslije podne do dva sata u noći računa se više od 8.000 ljudi. U vrtu je u posebnom paviljonu svirala vojnička glazba domaće pukovnije po izbor komade. Nije u redu, što su joj programi, koji su se dijeli bili njemački tiskani, isto tako nebi smjelo biti, da konobari i sluge što su kod točenja piva nepotrebno »dajčare«. Nadamo se da će ih uprava poučiti o njihovoj dužnosti. Novo domaće pivo mnogo se je hvalilo. Vještaci i nevježe zadovoljno isticahu njegove vrline u prednosti pred tudjim pivima, što se u Zagrebu toče. Zadovoljstvo i radost zrcalila se je na svačijem licu što je naš domaći proizvod tako dobro uspio. »Izvrsno«, »dobro« i »baš je tečno«, »oslasno« ozivalo se gotovo kod svakog stola. Bilo je pače mnogo vještaka »optimista« koji su posve ozbiljno tvrdili, da je ovo pivo bolje od svakog drugog piva, pače i od mnogo hvaljenog plzenjskog. U opće se može reći da je domaće pivo sve zadovoljilo i da je prvi pokus izvrstno ispao. Vrt je bio sjajno rasvjetljen električnim svjetlom. U večer se je razvila vrlo živahna zabava i veselost, koja je potrajala do preko ponoći. Još oko 10 sati dolazila su mnogobrojna tramvajska kola, krcata puna općinstva. Vele da su zadnja kola oko 2 sata noću kretala puna općinstva u grad. Naše domaće poduzeće našlo je najljepši odziv gradjanstva glavnoga grada. Mi mu želimo, da bude i u buduće tako.

Dr. FRANJO BUČAR

BUGARI I „OBZOR"

Od kako su prvi bugarski djaci nastojanjem biskupa Strossmayera došli u Zagreb na školovanje na gornjogradsku gimnaziju g. 1863., gdje su se nalazili kao pitomci u grčkokatoličkom sjemeništu u svrhu prelaza Bugara na Uniju, počelo je zanimanje bugarske inteligencije, koja je svršila nauke u Zagrebu za Hrvate i za hrvatske kulturne prilike. Ovo zanimanje nastavilo se je kasnije sa suradnjom bugarskih intelektualaca, koji su svršili svoje nauke u Hrvatskoj, poglavito u Zagrebu, i na taj način da su mnogi od njih postali i saradnici naših hrvatskih političkih i literarnih časopisa, naročito u »Obzoru« te »Vijencu«, koji je bio iste ideologije, predvodjen prvim hrvatskim političkim i književnim silama.

Svi važniji politički dogadjaji, stvaranje nove i mlade bugarske samostalne kneževine počamši od prvih ustanaka g. 1876. i kasnije za konačnog oslobodjenja našli su odziva u pisanju u »Obzoru«, koji je koli prema dnevnim vijestima koli po originalnim dopisima iz oslobodjenih krajeva pratio točno sve dogadjaje, koji su se tada zbivali na Balkanu. Tako je »Obzor« donosio originalne dopise g. 1878. za oslobodjenja te imenovanja prvog kneza Alexandra Battenberga do njegove detronizacije g. 1886. te imenovanje novog kneza Ferdinanda od Koburga. Jednako je »Obzor« pratio posebnim dopisima spojenje Istočne Rumelije sa kneževinom Bugarskom te konačno proglašenje potpune samostalnosti bugarske carevine g. 1888., rat sa Srbijom g. 1885. te balkanski rat g. 1912., pa sve do svjetskog velikog rata g. 1914.

Ilija Milarov

Već g. 1861. nalazimo prvi dopis u br. 267. »Pozora«: »Ruska vlada i Bugari«, u kojem pisac želi da se velika Rusija zainteresira za braću Bugare, koji trpe od turskog zuluma. U »Pozoru« od g. 1862. u br. 88. nalazimo originalni dopis Bugarina Vasila Čolakova: »Tužan glas jednog Bugarina«, u kojem on prikazuje nesretnu sudbinu bugarske braće Miladinova, koji su poginuli u carigradskoj tamnici iz političkog narodnog motiva, koji su izdali troškom Strossmayera bugarske narodne pjesme u Zagrebu g. 1861.

Mladi student na zagrebačkom sveučilištu Spas Vacov izdao je u »Obzoru« poslije objave Berlinskog kongresa 1878. veliki protest protiv toga da Pirot pripadne Srbiji. Jednako su pisali u »Obzoru« i drugi bugarski akademičari u Zagrebu, poglavito Mihajlo Sarafov, Gjuro Zlatarski i braća Milarovi. Braća Milarovi postali su dapače i hrvatskim spisateljima.

»Obzor« je pratio i sve kulturne dogadjaje u Bugarskoj, poglavito u Sofiji. Tako za gostovanja članova naše drame Mandrovića, Fijana, Strozzijeve i Tucića, koji su preporodili bugarsku dramatsku umjetnost. Radove odličnih naših prijatelja prikazao je »Obzor« uvijek u cijelosti poglavito prilikom raznih književnih jubileja, tako kod braće Stefana i Nikole Bobčeva, dr. Iširkova, dr. Bončeva i dr. Miletića, zagrebačkih učenika. Osim toga imali smo u Sofiji jednog vrlog propagatora kulturne zajednice s braćom Bugarima sveučilišnog profesora i rektora Hrvata dr. Stjepana Jurinića, koji je iza 90-tih godina stalno izvještavao u »Obzoru« o svim političkim i kulturnim prilikama, koje su se desile u Bugarskoj i koje su mogle čitaoce »Obzora« zanimati. Pisao je pako pod pseudonimom P. t. iz Petrovine kraj Jastrebarskog.

BRAĆA MILAROVI, DVA BUGARA HRVATSKI KNJIŽEVNICI

Otac im je bio Nikola Eftimov Sapunov iz Gabrova u Bugarskoj, koja je tada bila turska provincija podijeljena u tri vezirata u Bitolju, Odrinu i Ruščuku. Sapunov je bio abadžija ili trgovac gunjeva, bio je veliki rodoljub i dosta inteligentan te se je preselio u Carigrad, gdje se je priključio akciji oko stvaranja bugarske samostalne crkve protiv grčkog patrijarkata. Tu se je oženio sa jednom Bugarkinjom iz Brkovice, gdje je bilo katolika Pavlićana. Ovdje se je g. 1850. rodio i prvi sin Svetislav, koji je u Carigradu polazio francusku školu kod Lazarista. Kako je Strossmayer tada započeo akciju medju Bugarima za Uniju te zatražio iz Carigrada nekoliko mladih Bugara za grčkokatoličko sjemenište u Zagrebu, to je i mladi Svetislav sa 13 godina g. 1863. bio otposlan u Zagreb u grčkokatoličko sjemenište na daljnje nauke.

U Zagrebu je Svetislav polazio gornjogradsku gimnaziju do VI. razreda te krene g. 1867. u Bukurešt, gdje je bilo tada dosta Bugara, koji su se počeli dizati protiv Turaka. Iz Bukurešta krene dalje u Carigrad, gdje je bilo sjedište bugarske inteligencije i gdje je Penčo Slavejkov izdavao novine »Makedonija«. Svetozar stupi najprije u redakciju, a kasnije postade i redaktorom toga lista.

Nakon svršetka Krimskog rata (1856.) bila je prisiljena Turska da dade i Bugarima neke crkvene reforme, te su stale stvarati i samostalne bugarske crkvene općine. Tako je i otac Sapunov krenuo iz Carigrada te osnovao nove općine u Gabrovu i Trnovu. Medjutim su ga Grci denuncirali da radi na ustanku Bugara te je bio zatvoren i od Grka u tamnici otrovan (1861.). I sin mu Svetislav bio je denunciran da radi na ustanku te je bio zatvoren na tri godine, ali je pobjegao i utekao u Odesu. Tu je sada radio za novine »Napredak«, nakon što je »Makedonija« prestala i od toga živio. Ovdje je mladi Sapunov promijenio svoje ime u Milarov prama ruskome mylo, koje je ime kasnije preuzeo i njegov mladji brat Ilija.

Majka Sapunova se je medjutim ponovo udala za nekog fotografa te je sa sinom Ilijom krenula u Bosnu, gdje joj je brat bio vladikom, u Tuzli i Sarajevu. Iz Sarajeva je cijela obitelj krenula u Bijelinu, u Loznicu, Valjevo te Beograd, a uzdržavali su se zanatom očuha. U Beograd došao je i Svetislav g. 1873., odakle je korespondirao sa Carigradom i dobivao novac i živio tamo godinu i pol. U to je počela u Srbiji velika propaganda za srpsku Macedoniju te je prof. Miloš Milojević izdao kartu Balkana za koju mu je dalo Srpsko književno društvo 70 dukata. Svetislav je u »Napredku« stao pisati protiv ove karte te je bio protjeran iz Beograda, odakle je krenuo u Zagreb, gdje je god. 1875. svršio gimnaziju i maturirao. Tu je korespondirao sa bugarskim novinama i u zagrebačkim hrvatskim listovima. Ujedno je bio kao pravnik upisan god. 1875/76. na zagrebačkom sveučilištu kao redovni slušatelj (26 godina star, iz Carigrada, otac Nikola).

Ivka Kraljeva

Sada je nastao rusko-turski rat za oslobodjenje Bugarske te je Svetislav krenuo kroz Rumunjsku ruskoj vojsci, gdje je bio tumačem, a kada je g. 1878. rat svršen, ostao je u Bugarskoj te je u Trnovu sudjelovao kod stvaranja prvog ustava. God. 1880. prešao je u Rumeliju, gdje je postao kod tadanje vlade načelnikom jednog odjeljenja kod ministarstva. Tu ga je g. 1885. zateklo i sjedinjenje Istočne Rumelije sa Bugarskom. Sada su nastale dvije stranke, a on je kao rusofil morao poći u emigraciju u Rusiju i to u Petrograd, kada je zavladao Stambulov, koji je bio za potpunu neodvisnost od Rusije. Kasnije se je povratio u Bugarsku da vidi majku, no nastavio je sa svojom otvorenom rusofilskom politikom te je bio zapleten i osumnjičen radi atentata protiv kneza Batenberga i Stambulova te osudjen na smrt i obješen g. 1892., a pokopan u obiteljskoj grobnici u Sofiji.

Za vremena svog boravka u Zagrebu bio je Svetislav Milarov i hrvatski žurnalista i pisac, te je napisao nekoliko radnja. U »Obzoru« g. 1875/76. izašla je njegova radnja: »Uspomena iz carigradske tamnice«, koja je izašla i napose kao brošura, pod naslovom: »Iz uspomena jednog političkog patnika«. Knjigu je posvetio svom dobrom prijatelju Ivančo Stefanovu, trgovcu u Beogradu, u znak vječite harnosti i privrženosti u Zagrebu na novu godinu 1876. Za vrijeme njegovog boravka u Beogradu, bio mu je Ivančo pri ruci savjetom i pomoći. Ivančo je nastojao oko sloge srpskog i bugarskog naroda. »Mnogobrojni su tvoji prijatelji, piše Milarov, u onoj sredini u kojoj živiš, i svi ovi prinose priznanje tvom čistom značaju i tvom nepravednom stradanju. Ja ti posvetih svoj prvenac i molim da ga primiš onom dobrohotnosti, kojom ga nudim, kao znak svoje duboke harnosti i svog srdačnog prijateljstva i poštovanja — dok domovina tvoja ne savije vienac svomu dičnomu mučeniku«. Objava za Milarovu knjigu u zagrebačkim novinama datira od 18. I. 1876. Ivančo Stefanov bio je dvorski krojač, kod kojega je Svetoslav Milarov stanovao zajedno sa svojim bratom Ilijom te obojici pomagao. Ovu Milarovu knjigu, koja je izašla samo u 400 primjeraka, a stajala kod pisca jedan forint, preveli su bugarski profesori Spas Vacov i Georgije Zlatarski. U almanaku hrvatske akademske omladine u Zagrebu »Hrvatskom Domu« za god. 1876. izašla je jedna novela od Svetislava Milarova: »Gdjehad čauš«. Na bugarskom jeziku izašla je od njega brošura: »Kakvo sme, dogdje sme stignuli i kakvo trjebva za naprjed da pravim nije Blgarije«. Kratka rasprava »Po povod na koronjasvanieto na Nj. Svetlost Aleksandar I. blgarski knjaz«, Trnovo 1879., p. 47. Nalazi se u biblioteci Jugoslavenske akademije u Zagrebu.

*

Mladji brat Svetislava Milarova-Sapunova Ilija došao je s majkom g. 1872. u Beograd, gdje je svršio I.—III. razr. realke. Dobio je od srpske vlade dva dukata na mjesec potpore, jer mu se je otac istakao kod osnivanja samostalne bugarske pravoslavne crkve. Majka je pošla u

Gabrovo, a Iliji je pridošao i njegov brat Svetislav, koji je s njime živio godinu i pol u Beogradu.

Kada je Svetislav poslije toga krenuo u Zagreb, došao je i Ilija u Zagreb god. 1875. te su oba brata živjela zajedno u jednoj sobi u Mesničkoj ulici u Einwalterovoj kući. Svetozar je na ferije ishodio da je Ilija bio primljen u ruski Jugoslavenski pension u Nikolajev blizu Odese, koji je uzdržavala ruska vlada. Od Siska do Odese putovao je ladjom. Tu je Ilija svršio realku. U to vrijeme nastao je već u Rusiji realistički pokret te počele učiti prirodne nauke i nastala su razna revolucionarna gibanja. Na tom zavodu bilo je 100 Bugara i jedan Crnogorac a nijedan iz Srbije. Direktor pensiona bio je Bugarin, a na zavodu koji su pohadjali pitomci bilo je profesora Rusa i Čeha. Direktor pensiona je Iliju smjestio baš u biblioteku, gdje je imao dosta prilike da čita i uči. God. 1878. nastalo je u Odesi veliko mornarsko slobodarsko gibanje te je Ilija bio osumnjičen radi jednog letka, koji su mornari bacali, radi čega je došao pod strogu istragu. Uslijed toga mu je omrazio daljnji život u Rusiji te nije primio poziv svog brata Svetislava da ode u Petrograd, gdje mu je on ishodio stipendij, te je odlučio nastaviti svoje nauke u Zagrebu, kamo je došao g. 1878. te se upisao kao izvanredni slušač na pravnički fakultet. U Zagrebu je tada bilo više Bugara akademičara, koji su ga zvali da pristupi u službeno akademsko društvo »Hrvatski Dom«, što ali on nije učinio te se je stao družiti sa tadanjim pravašima. On se je doskora stao osjećati Hrvatom jednako kao i Bugarinom te je stao pisati hrvatski u razne novine i časopise, u kojima je prevodio iz ruskoga. Na sveučilištu imao je jedan incidens sa pravnikom Jos. Bunjikom, koji je jednom zgodom javno uvrijedio bugarski narod te ga je na sveučilištu izlupao. Kako mu se je Bunjik nato grozio revolverom, to je on bio relegiran na dva, a Milarov na jedan semestar sa sveučilišta u Zagrebu. Taj jedan semestar je Ilijao pošao u Beč na sveučilište. Bilo je to g. 1880., upravo onda kada je Zagreb nastradao od jakog potresa, te je Milarov u Beču medju poznatima sakupio svotu od 90 forinti za postradale od potresa u Zagrebu. Iza toga se je Milarov opet povratio u Zagreb, gdje je svršio pravo, zašto se je naročito još morao pripravljati iz latinskog jezika, jer je bio svršeni realac, što je on ali brzo svladao.

Milarov je sudjelovao kao Bugarin i u sveučilišnom životu u Zagrebu te je n. pr. na komersu u čast novog rektora dr. Franje Markovića u gostionici »Kod Lipe« u Nikolićevoj ulici, govorio dne 19. listopada 1881. u ime bugarskih akademičara.

To se je opetovalo kroz nekoliko godina. Ilija Milarov bio je ujedno uvijek u deputacijama djaštva sa sveučilišnim vlastima, koliko je bio cijenjen od svojih kolega.

Nakon svršenih državnih ispita krenuo je Ilija u Bugarsku te bude najprije namješten kao državni odvjetnik u Lom Palanki, kao vijećnik apelacije u Ruščuku, kao državni nadodvjetnik u Plovdivu, a godine 1891. postao je predsjednikom apelacionog sudišta u Sofiji, gdje je bio do pada Stambulova. Za rusofilske vlade, kada je nevino poginuo odlični bugarski pisac Aleko Konstantinov, ostavio je Milarov državnu službu, jer nije htio suditi po nalogu vlade, te je postao odvjetnikom u Sofiji. Ujedno se je posvetio književnosti te je preuzeo redakciju časopisa »Periodičesko spisanije na blgarsko književno družestvo« (1895.) — Srjedec — Sofija, gdje je napisao bezbroj članaka i kritika pravnog, historijskog i literarnog sadržaja pod svojim imenom i raznim pseudonimima.

Milarov se je god. 1886. oženio sa odličnom hrvatskom glumicom naivkom Ivkom Kraljevom u Zagrebu, te se je uz nju bavio i mnogo kazališnim pitanjem te pisao ujedno i kazališne kritike u sofijskim novinama. Gospodja Milarova-Kraljeva bila je učenica staroga Freudenreicha, velika patriotka i sama spisateljica te je napisala i izvrsnu komediju »Divljanka«, koja se je u Zagrebu prikazivala g. 1880. Kada se je udala za Milarova, napustila je pozornicu, ali je pomagala supruga kao intendanta s tehničkim iskustvom.

Milarov bio je od g. 1903. intendant sofijskog dobrovoljnog kazališta »Slza i smjeh«, te je bila glavna njegova zasluga da je podignuto novo Narodno kazalište g. 1906. prama nacrtima arhitekata Helmera i Fellnera kao i u Zagrebu, radi česa je pošao Milarov sam u Beč te to uredio, te je bio i intendantom novog kazališta. Na tom položaju ostao je Milarov sve do g. 1907., kada se je zahvalio i opet postao vijećnikom vrhovnog kasacionog suda u Sofiji, a g. 1920. je umirovljen te je pošao u Zagreb sa svojom suprugom, gdje živi još i danas.

Kao intendant sofijskog Narodnog kazališta podržavao je veze sa hrvatskim kazalištem u Zagrebu. Tako je pozvao našeg Fijana u Sofiju, koji je tamo nastupio kroz jedan mjesec dana u 14 predstava. Bugarski tadanji car Ferdinand Koburg pozvao ga je na ručak zajedno s Milarovom te ga je odlikovao podarivši mu orden i sliku s vlastoručnim potpisom. Godine 1905. došla je u goste Marija Ružička Strozzi, koja je davala 9 predstava, te je morala prekinuti svoje gostovanje uslijed smrti njezinog supruga. Od sofijskih Maćedonaca dobila je prekrasni narodni kostim, te je takodjer odlikovana bugarskim ordenom, a svi Bugari, koji su učili u Zagrebu došli su na banket koji je uprava priredila njoj u čast. Milarov pozvao je i Adama Mandrovića iz Zagreba u Sofiju, koji je bio tamo kao redatelj angažovan na jednu godinu dana. Mandrović je odgojio u Sofiji cijeli niz vrsnih glumačkih sila, te je sa svojom strogosti uveo pravu disciplinu u kazališne redove. Mandrović imao je plaće na godinu 500 zlatnih franaka i pravo osim običnih kazališnih praznika još i na 15 dana posebnog dopusta. Kako je Mandrović ostao i predsjednik mirovinskog fonda kazališnih glumaca u Zagrebu htio je da podje na Božić u Zagreb, da iskoristi svoje pravo posebnog dopusta od 15 dana, da božićuje kod kuće i da bude prisutan glavnoj skupštini društva mirovinske zaklade u Zagrebu. Tadanji ministar prosvjete Vačev mu ali nije htio dozvoliti taj posebni dopust, te je Mandrović otišao bez dozvole i plaće te se nije više u Sofiju povratio. Nato je Milarov dao ostavku na intendanturi, te se nije više vraćao kazalištu.

Ilija Milarov je više toga napisao na hrvatskom jeziku, te preveo iz ruskoga.

God. 1882. »Novi Pariz i njegovo društvo«. Ruski napisao P. Boborikin u »Vjestniku Europe«. Preveo Milarov. Vidi »Vijenac« br. 6 i dalje.

God. 1882. Hrvatska Vila br. 1 »Može li se tako živiti?« Novela iz ruskoga od L. Lukjanova. Preveo Milarov.

God. 1882. »Pogled na razvitak ruskoga društva i literature«. Almanak Hrvatska za god. 1881., izdala mladost stranke prava. Sušak 1882.

God. 1883. Hrvatska Vila, »Prvaci današnjeg Pariza«. Ruski napisao P. Boborikin. Preveo Milarov.

God. 1895. »Tragedija Jermena, najteži problem istočnog pitanja«. Referat upućen savezu naroda, »Obzor« 1925. br. 209 i dalje. Pseudonim: Candide.

God. 1926. »Bizant i humanizam«. »Obzor« 16. srpanj i dalje.

God. 1927. »Rim i humanizam«. »Obzor« br. 253 i dalje.

God. 1929. »Kršćanstvo i humanizam«. »Obzor« br. 39 i dalje.

Milarov je mnogo toga napisao i bugarski. Nas zanima naročito ono što se tiče hrvatske literature. Tako je preveo u »Periodičeskom spisaniju« god. 1897. zanimljivu radnju od Rusa Florinskoga: »Dr. Franjo Rački, prvije predsjedatelj na Jugoslavenskata akademija«, kritična bibliografska studija, koju je izdao Florinski g. 1894., ponajviše po Smičiklasovoj radnji o Račkom. Milarov je dodao posebni predgovor o Račkome.

Milarov je još napisao i nekoliko kazališnih komada bugarski, od kojih je »Apostol«, tragedija u pet čina iz bugarske revolucijonarne epohe prije oslobodjenja, davana u Sofiji g. 1899. te u Zagrebu g. 1900. sa Fijanom i Strozzijevom.

Još imade u rukopisu dramu »Ecce homo!«, koja je radi prevelikog vjerskog radikalizma bila zabranjena u Sofiji. Kod oba ova komada pomagala je Milarova i njegova supruga Ivka Milarova-Kraljeva.

•

Na koncu moram da istaknem činjenicu, da su bugarski intelektualci uvijek smatrali, a i još danas smatraju »Obzor« jednim od rijetkih dnevnika, koji koli u političkom toli u kulturno-književnom pogledu obraća pažnju i na bratske bugarske političke i kulturno-književne prilike.

Već 7 decenija
Likeri Pokorny

Dr. ANTUN BARAC

STO GODINA NOVIJE HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI I „OBZOR"

1.

Od godine 1930. do 1935. nabačeno je u više navrata pitanje (pa i u »Obzoru«): koje se zapravo godine započeo ilirski pokret, i kada prema tome treba slaviti njegovu stogodišnjicu. Ako ilirizam obuhvatimo u njegovoj cjelini (kao nacionalni, kulturni i politički pokret), onda se doista može diskutirati o ovom pitanju, te se može naći razloga da se njegovim početkom smatraju ili događaji iz godine 1830., ili iz godine 1832., ili iz godine 1835., ili čak iz godine 1836. Ali ako imamo pred očima samo književnost ilirizma, onda je svaka diskusija o ovome pitanju nepotrebna, jer su najbolje direktive za to dali sami reprezentanti ove književnosti. Stanko Vraz, započinjući godine 1842. u »Kolu« svoje književne pretrese, govorio je izričito: »Nu kad je naša književnost već u osmoj godini, to je istina već krajnje vrijeme da se jedared pisaoci od slatke sise odbiju, dječinski im se basamaci svuku i da se postavljaju na mladosne noge svoje... Treba da se osvijestimo, da riječ zametnemo o stvarih našega književenstva i vrhu njih da se trijezno razgovaramo ne gledeć na prijateljstvo, srodstvo i druge okolnosti«.

Za Vraza je dakle naša novija književnost godine 1842. bila u osmoj godini svoga života, i prema tome je on njezinom početnom godinom smatrao godinu 1835. A tu istu godinu smatrao je prvom godinom novije hrvatske književnosti i Mirko Bogović, kad je g. 1853. pisao u »Kolu« kratak pregled novije hrvatske književnosti.

Za idejne vodje ilirskoga pokreta, koji su imali pred očima u prvom redu nacionalne ciljeve, vrijedila je književnost u prvom redu kao legitimacija naših kulturnih sposobnosti i naše kulturne tradicije pred ostalim evropskim narodima. S ovoga su je stajališta oni i promatrali (Gaj, Drašković). Ali književnici-stvaraoci, koji su u sebi osjećali težnju za umjetničkim izrazom, stajali su još pred jednim, mnogo važnijim pitanjem: Kako da pišu? U koga da se ugledaju? Kakvim pravcem treba da se razvija naša književnost, ako hoćemo da se ona organski razvija, da bude izražaj našega života? Kako doći do toga da se najneposrednije iskaže ono što čovjek osjeća?

Sve one mogućnosti pred kojima je stajao naš književnik ilirizma, i koje su mu preporučivali kao jedino ispravne putove (ili da se ugleda u narodnu poeziju, ili u dubrovačko-dalmatinsku književnost, ili u staroklasičku književnost) nisu značile samo različite stilske mogućnosti. On je pomoću njih trebao da nadje način kako će najbolje izraziti sebe, i prema tome su te mogućnosti duboko zadirale u osnovni problem cijele novije književnosti.

Velika je zasluga Stanka Vraza što je prvi za vremena shvatio taj problem u cijelom njegovu značenju, i htio za nj naći rješenje prije negoli književnost stane činiti fatalne zablude, s kojih ju je kasnije teško svratiti na pravi put. U svojim kritičkim osvrtima na različite novije edicije (pjesme, pripovijetke, kritike) Vraz je konsekventno naglašivao princip: treba tražiti onaj izražaj u kome će na neki način doći do izražaja ono nešto specijalno naše, slavensko: »Drugo ima gledište s kojeg ima da slavjanski kritik gleda na književne proizvode naroda svog, a to gledište jest m o g u ć i d u h s l a v e n s t v a, kako se izjavljuje u književnosti slavenskoj sa svom svojom živom prirodjenom silom, kako on vlada u naše vrijeme, koji li mu daje oblik sadašnjost, koju li on udara pečat na isto vrijeme. Taj kriterion treba da si uzme na um naš kritik, i vazda pred očima da ga drži kao zrcalo jedno«.

S ovoga stajališta Vraz je ocjenjivao djela naših pripovjedača (stavljajući im pred oči Puškina i Gogolja) i naših stihotvoraca (ustajući protiv dubrovačkih utjecaja), analizirao stil naših pisaca (ustajući protiv kompliciranosti rečenica po njemačkom uzoru). Sve ovo može da se čini u prvi čas izbrajanjem beznačajnih literarno-historijskih činjenica. U stvari, za književnike ilirizma bili su ovo sve veoma krupni problemi, i u njihovoj neorientiranosti svaka im se ozbiljnija rečenica u ovom ili onom pravcu mogla da pričini kao put k rješenju osnovnog pitanja: kako da pišu?

U mislima što ih je iznio, Vraz je izrazio svoje najličnije dojmove, u vezi s promatranjem naše književnosti u njegovo doba. Svi ti književnici ilirizma — pa i on sam — stajali su u četrdesetim godinama kao ljudi koji kreću na nov put, puni snage i volje, ali ne znaju kuda će, nego kreću sad ovamo, sad onamo, vraćajući se ponajviše na polaznu točku. Vraz je svojim intelektom shvatio težinu problema, ali ga nije u praksi znao da riješi, povijajući se u svome originalnom stvaralačkom poslu sad ovamo, sad onamo. Cijela ta književnost ilirizma, naročito u produktima manje snažnih pisaca, po svojim stilskim i sadržajnim osobinama, samo je dokumenat ovoga lutanja i bespomoćnosti. Manji pisci toga nisu ni osjetili, sretni da mogu pjevuckati na bilo kakav način. Pa i jači od njih (na pr. Mirko Bogović) mijenjali su vrlo olako i maniru i stil, ne osjećajući kako su različiti stilovi, i različiti uzori, izražaj i različitog života. Sve to povijanje svih književnika ilirizma, bez izuzetka, pred različitim uzorima i utjecajima, može da se najbolje vidi u najizrazitijih pisaca toga vremena: Mažuranića i Preradovića. Oni sami, u cjelokupnoj svojoj umjetničkoj tvorbi, predočuju svu onu borbu mlade književnosti koja hoće da si probije nov put, koja možda instinktivno i osjeća kamo treba da ide, ali nakon par dobrih koraka gubi se opet na bespuću.

Čitava književna produkcija Ivana Mažuranića, iako po količini malena, prikazuje one napore kroz koje je prolazila naša malena književnost tražeći vlastit izražaj. Mažuranićevo povodjenje za staroklasičnim uzorima, njegovo nasljedovanje narodne deseteračke pjesme, njegova dopuna »Osmana«, metar narodne pjesme i staroklasični metar u njegovim pjesmama — sve to dokazuje kako je taj genijalni stvaralac lupao čvrstom šakom po svima vratima da prodre van iz teškoća u kojima se kao pjesnik nalazio, osjećajući dobro da sve ono što je pisao nije ono što je htio i tražio. I taj čovjek koji je poznavao i evropske književnosti, i koji se, s uspjehom, ogledao u različitim stilovima, našao je svoj konačni, savršeni izražaj u stihu svoga zavičaja. Stihom narodne pjesme iz svoga kraja:

Sinoć se je Kraljeviću
Kod večere nasmijao...

intonirao je svoje jedino savršeno djelo:

Sluge zove Smail-aga
Usred Stolca kule svoje...

u kome je na najprecizniji način izrečena i njegova težnja za klasičnom jednostavnošću, i njegova primorska malorijekost, i tvrda masivnost, zbitost cijeloga njegova primorskoga krša.

Preradović, koji nije imao toga intimnoga dodira s rodnim krajem, i u kome su se bile pokidale tako reći sve niti s njime, nije u sebi samome mogao da nadje onaj najispravniji osjećaj, kao što ga je našao Mažuranić, kojim putem treba da ide. I zato je Preradović, na drugi način nego Mažuranić, i opet u malome slika cjelokupne novije hrvatske književnosti — za onaj dio njezinih književnika koji su imali najbolje planove, ali su rijetko kada stizali na konačni cilj.

Preradović je, po dubljini svojih zahvata u stvarnost i po širini svojih pogleda, najuniverzalniji književnik ilirizma. On je, čini se, u tom našem životu svoga vremena, i vidio najviše i htio da dopre najviše, kazujući nam ujedno istine kojih u nas nitko drugi možda u njegovo vrijeme nije osjećao. Ali čitava Preradovićeva pjesnička tvorba predočuje ujedno tragičan slučaj čovjeka koji, u nerazvijenoj literaturi, nema u sebi dovoljno snage da direktno i srčano podje prema cilju koji si je postavio. Taj čovjek koji je bio intelektualno jači negoli svi njegovi hrvatski literarni vršnjaci, slušao je, s obzirom na svoj izražaj, svakoga koji mu je bio spreman davati savjete, pa i ljude slabije od sebe (Vebera i Trnskoga — uz Vraza), uspijevajući tek u dosta rijetkim slučajevima da dade direktan izražaj onoga što je htio reći. Imitacija narodne pjesme i povodjenje za Veberovom metrikom, pokušaji da realistički iznese našu stvarnost (u »Kraljeviću Marku«) i u isto doba nastojanje da stvori neku novu slavensku dramu, s mistikom i čarolijama — sve su to dokumenti ove unutarnje borbe u pjesnika koji je imao mnogo šta da kaže, a koji nije uvijek našao načina kako da to kaže onako snažno i neposredno kako je to želio reći.

Značenje je ilirizma, s čisto literarnoga stajališta, upravo u tome što nam je on, putem Vraza i ostalih svojih znatnijih književnih pretstavnika, jasno postavio taj osnovni problem književnosti. Pa koliko se god čini da smo se, u stotinu godina od početka ilirizma, veoma udaljili od toga razdoblja, taj je problem još uvijek pred nama. Sve one trzavice što su ih, u borbi za izražaj, osjećali u sebi i Vraz, i Mažuranić, i Preradović, osjetili su u sebi svi znatniji književnici novije hrvatske književnosti, a osjećaju ga i današnji književnici — neki nesvjesno, a neki ga i jasno formuliraju (na pr. Nazor, Krleža). I to je jedna od veza što nas veže s književnošću ilirizma.

2.

Glavna pitanja oko kojih se kretao život novije hrvatske književnosti bila su: problem književnih smjerova (pod kojim se može obuhvatiti i problem književne gradje) i problem stila.

Novija hrvatska književnost, od početka ilirizma do naših dana, prošla je uglavnom sve one glavnije struje kroz koje su prolazile i velike zapadnoevropske književnosti. U nekim su razdobljima idejna strujanja iz većih književnosti ulazila k nama bez naročitih zapreka i protivština, a u drugim su razdobljima nicale čitave dugotrajne i žučljive borbe izmedju pristalica starijih i pristalica novijih struja. Tako se u osamdesetim godinama vodila borba izmedju pristalica naturalizma i pristalica realizma, a koncem 19. vijeka i početkom 20. vijeka borba izmedju tradicionalista i mladjih pisaca, koji su htjeli da u hrvatsku književnost unesu pog'ede modernih zapadnoevropskih književnosti. Itd.

Kad se kod nas govori o književnim strujanjima, obično se postavlja pitanje: s koliko su zakašnjenja pojedine struje iz evropskih književnosti prodrle k nama? Na osnovu toga stvaraju se onda ili povoljni ili nepovoljni sudovi o našoj književnosti. Medjutim, ovako postavljeno pitanje krivo je postavljeno. Književne se struje periodički vraćaju, i one su odraz dubljih psiholoških dispozicija pojedinih naroda ili dijelova čovjenaroda, to je samo znak da su psihološki uvjeti u tih naroda različiti. čanstva. Ako se neka struja u nekog naroda javila prije nego u drugog Pitanje dakle ne bi trebalo formulirati: koliko smo u zaostatku za Evropom, nego: koliko je književnost pojedinih književnih razdoblja izražaj n a š e stvarnosti, n a š e g a života?

U dnu svih naših književnih borba o pravce i škole, bez obzira kad su se te borbe javljale i uz kakve su programatske izjave vodjene, krije se uvijek jedan isti problem: kako mora da se razvija naša književnost, da bude doista naša, i umjetnička? Tražeći odgovor na ovo pitanje, jedan je dio naših književnika ljubomorno čuvao starije tradicije, misleći da tako najbolje čuva narodni karakter hrvatske književnosti. Drugi je pak dio grozničavo srtao za svim novim što se javljalo u Evropi, misleći da će tako naučiti ono čime će najbolje koristiti vlastitoj književnosti. U stvari, to su oni isti problemi, pred kojima je stajao književnik ilirizma: kako da pišemo da stvorimo veliku i dobru književnost? Pa i praktična su rješenja u različitim razdobljima bile uglavnom ista. Kao što su i Mažuranić, i Preradović, i Bogović u različitim svojim fazama nasljedovali različite stilove, i domaće i strane, tako su to činili i pretstavnici naših mladjih generacija: realisti, modernisti, itd.

U mnogim bučnim diskusijama, koje su se o pravcu hrvatske književnosti vodile u različitim razdobljima, često je smetnuta s uma jezgra problema. Naši tradicionalisti različitih vrsta i generacija tvrdili su redovno da hrvatska književnost mora ići za starim, domaćim uzorima. Kod toga su ponajviše isticali narodnu poeziju kao onaj uzor za kojim treba da se povodi pravi narodni književnik. Tako je, nakon ilirizma, dolazilo periodički ili do poplave umjetne književnosti narodnim desetercima (na pr. Botić, Martić itd.), ili do unošenja folklora u književnost (pseudorealizam od početka osamdesetih godina, pa sve do u 20. vijek), ili do naročitog njegovanja tradicionalnih motiva. Na taj način nastali su medjutim mnogobrojni produkti bez vrijednosti, koji su u isto doba značili i nerazumijevanje narodne pjesme. Jer za književnika stvaraoca nije teškoća u tome kako će vještije ili nespretnije nasljedovati narodni deseterac, nego u tom kako će od narodne pjesme moći naučiti ono što je u njoj najpozitivnije: jednostavan, klasičan izražaj životne stvarnosti.

Naši književni tradicionalisti različite vrste griješili su često već i stoga što su se pozivali na tradiciju — a u nas prave književne tradicije nije ni bilo, jer nije bilo nekih ustaljenih književnih vrednota, u koje bi barem neka generacija vjerovala kao u neko definitivno rješenje važnih književnih problema. Cijela je književnost, od svojih početaka, bila u trajnom previranju.

Sličan je medjutim slučaj i s onima koji su u različitim književnim borbama nastupali kao nosioci novih vrednota, evropskih vidika, i sl. Književnost pojedinih naroda vrijedi samo toliko koliko ona u književnost svijeta unosi neku svoju, specijalnu crtu. Svako slijepo povodjenje za stranim književnostima zabluda je već stoga, što će ono i u najboljim slučajevima omogućiti samo produkciju onakve robe kakvu veliki svijet već ima u izobilju. No ugledanje na velike strane književnosti, a i poznavanje manjih evropskih književnosti, imade tu golemu i neprocjenjivu vrijednost što pojedinac i narod tek u poredbi izmedju sebe i drugih može da dobro upozna sebe. I zato je svaki pokušaj da se u hrvatsku književnost unese nešto Evrope (Vraz, Šenoa, Kumičić, hrvatski »Mladi«, itd.) urodio više manje blagotvornim posljedicama, kao što je svaka imitacija, makar koliko se isprva činila vrijednom, svagda brzo pala u zaborav.

Velika književna djela stvaraju ili genijalni pojedinci, koji tako reći stvaraju iz sebe, kojima nije potrebno naročito literarno obrazovanje i koji sami nekako pronalaze put do neposrednog izražaja. A stvaraju ih, s druge strane, i ljudi koji su, uz naravan dar, veoma obrazovani literarno, ali im ta literarna obrazovanost nije služila samo kao neki ukras, nego su pomoću nje to bolje upoznavali sami sebe. Bilo bi interesantan odgovor na pitanje: na kojoj su liniji hrvatske književnosti (tradicionalizam ili povodjenje za Evropom) napisane najbolje hrvatske knjige, i koji su hrvatski pisci, pomoću kakvih sredstava, stvorili naša najbolja književna djela, koja su usto i organski vezana s našim životom? Jer do toga zavisi i odgovor na pitanje: kako je hrvatska književnost u stotinu godina riješila probleme što ih je uočio Vraz?

3.

Stilska i sadržajna analiza najvećeg djela novije hrvatske književnosti dovela bi u mnogome do sličnih rezultata do kojih je došao Vraz, analizirajući Dubrovčane. To ne bi značilo za samu vrijednost književnih djela ništa negativno. Prosječna vrijednost naših književnih produkata u 20. vijeku ne da se uopće isporedjivati s prosječnom vrijednošću naših knjiga iz vremena ilirizma. Ali s obzirom na pravac književnosti, s obzirom na organsku vezu izmedju života i književnosti, hrvatski je književnik s kraja 19. vijeka lutao isto onako kao što su lutali Vraz, Mažuranić, Preradović. To najbolje dokazuje pogled na najtipičnije pretstavnike naše književnosti iz pojedinih naših krajeva.

Pristankom Dalmacije uz hrvatske općenarodne težnje čini se da je zauvijek prekinuta nit naše stare dubrovačko-dalmatinske književnosti. U stvari, cijela novija hrvatska književnost, koliko su je stvarali književnici iz Dalmacije, samo je nastavak dubrovačko-dalmatinske književnosti, izražaj one neke vrste simbioze izmedju talijanskog i našega elementa. To vrijedi ne samo za književnike iz prve polovice 19. vijeka, nego i za sve kasnije pisce iz Dalmacije — od Botića, pa na pr. do Milana Begovića. Kao što je Gundulić na elemente iz Tassa i Ariosta nakalemljivao neke elemente našega narodnoga života, tako je Botić na fabule iz talijanske književnosti svoga vremena vezao elemente naših vjerskih i socijalnih sukoba. Sva tzv. realistička seoska novela naših dalmatinskih pripovjedača osamdesetih i devedesetih godina nastala je pod direktnim utjecajem talijanskih verista — Verge, Ciampolija, D'Annunzija itd. — Milan Begović pokazuje u svome razvitku ovu tipičnu crtu stare dalmatinsko-dubrovačke književnosti. »Knjiga Boccadoro« sva je prožeta talijanskim elementima — no i u djelima u kojima je Begović htio da prikaže izrazito naše krajeve i ljude (»Božji čovjek«), on je, vjerojatno nesvjesno, iznosio neke reminiscencije iz D'Annunzija. Isto onako kao što je Vraz govorio o Gunduliću, mogao bi danas netko da govori o najvećem dijelu hrvatskih pisaca iz Dalmacije. U novijoj je književnosti tek Šimunović istupio kao nosilac naših domaćih, iskonskih vrednota, i kao reakcija na sav dotadanji duh dalmatinske književnosti (u geografskom smislu).

Za ovu unutarnju borbu oko izražaja u novijoj je hrvatskoj književnosti veoma značajan Ante Tresić-Pavičić. Kao i Ivan Mažuranić, i on je u različitim fazama okušavao različite načine izražavanja, tražeći najadekvatniji izraz za ono što je htio da kaže. U »Glasovima s Mora jadranskoga« i »Novim pjesmama« on je pisao velikim dijelom staroklasičnim metrom, da u »Gjulima i sumbulima« najednom prijedje na narodni stih, i kušajući napokon da u svojim kosovskim epinikijima stvori neki nov, vlastit stil, koji bi najbolje odgovarao onom nečemu golemom, i neodredjenom, što je htio da kaže.

Sličnu unutarnju borbu pokazuje medjutim i književnost uže Hrvatske. Kao i u vrijeme ilirizma, tako je kroz cio kasniji 19. vijek, a i kroz dosadanje decenije 20. vijeka, književnik uže Hrvatske pisao uglavnom onako kao što su pisali srednjoevropski književnici toga vremena. Gradja, motivi, stil, književne vrste koje su karakteristične za pojedina književna razdoblja — sve je to u neku ruku u nas zavisilo od toga kako će na te strane književnih djela gledati srednja Evropa.

Sve ove napomene o hrvatskoj književnosti ne znače nešto negativno. One su samo konstatacija prilika u kojima se ona razvijala. Ali je ta književnost, upravo uz te raznolike elemente koji su ulazili u njezin unutarnji život, dala razmjerno znatan broj djela koja se odlikuju svojom čitljivošću, koja su interesantna, koja na svoj način prikazuju po koji dio našega života. One su u mnogo slučajeva dokaz kako je naš književnik znao da asimilira mnogobrojne strane elemente. Po svojoj čisto literarnoj vrijednosti, djela naše novije književnosti ne zaostaju za osrednjom književnom produkcijom današnje Evrope — a katkad je i nadvisuju, jer nisu produkt industrijalizovane literature, i jer je naš pisac u najvećem broju slučajeva još uvijek idealist, koji vjeruje u uspjeh književnoga rada, i kome je više do moralnog efekta njegovih djela nego do zarade.

Ali, ako se na cijelu tu našu književnost postavi pitanje koje je postavio Stanko Vraz: koliko je u njoj došao do izražaja naš narodni duh, na neki zaseban, njemu svojstven način — onda je na to dosta teško dati sasvim odredjen odgovor. Mogu samo da se nabace neke činjenice.

4.

Pogled na stotinu godina hrvatske književnosti pokazuje kako je razmjerno vrlo malo naših književnih djela postalo trajnom i živom svojinom literature, bez kojih se ona ne bi dala zamisliti: »Smrt Smail-age Čengijića«, neke Preradovićeve pjesme, neke Šenoine stvari, Kovačićev roman »U registraturi«, Kranjčević, možda Vidrić, dijelovi Nazora i još koje djelo. Imade u toj književnosti, naravno, i mnogo drugih, izrazito literarnih vrednota, u koje nikako ne treba sumnjati. Ali se o njima ili češće diskutira, ili ih katkad smatraju samo djelomičnim, jednostranim vrednotama (Gjalski, Vojnović, Domjanić). A podvrgnute su diskusiji baš zato, jer je u njima više ili manje jasno došla do izražaja ova unutarnja podvojenost književnosti, koja još nije potpuno našla svoga puta.

Kumičić je jedan od najjasnijih primjera ove borbe pisca koji ima pred očima strane literarne uzore, a njegova je intimna narav drugačija, i koji nije znao da svoje opravdane literarne težnje dovede u sklad sa svojim ličnim, a i nacionalnim osebinama. — Kovačićeva je književna tvorba najbolji primjer kako loše može da piše čovjek kad se povede za literarnim utjecajima — i kako grandiozne strane on može dati kad se prepusti originalnim i snažnim svojim stvaralačkim sposobnostima. Roman »U registraturi« sadrži i književne i originalne elemente — i možda najbolje pokazuje cjelokupnoj našoj književnosti kako je ona trebala da se razvija. — Gjalski je jedan od najboljih primjera našeg obrazovanoga literata, koji znade, u vezi s književnom produkcijom velikih naroda, dati djela u kojima na čitak način opisuje i naše ljude i naše probleme — ali u kojega je na samo rijetkim stranama došao potpuno do izražaja naš pravi i iskonski čovjek.

Za studij problema što ga je nabacio Stanko Vraz najinteresantniji je August Šenoa — pisac koji je osvojio najveći broj književne publike, pa je i sada još drži, iako je danas već svakom lako dokazati umjetničke nedostatke njegovih djela. Čini se je da izvor njegova uspjeha i u tome što on nije po rodu bio Hrvat, te nije imao mnogo hrvatskih crta, pa je lakše mogao da uoči tipične hrvatske karakteristike negoli da je po podrijetlu bio potpuno naš. Drugi je uzrok u tome što je on, kao literarno obrazovan čovjek, i intelektom vidio sve one probleme književnosti što ih je vidio i Vraz, pa ih je i lakše mogao da rješava. Njegov stil, gradja njegove rečenice, njegov stih — za razliku od dotadanjeg stiha hrvatskih pjesnika — pokazuju da je on svjesno išao za tim da nadje izraz koji će najbolje izražavati hrvatsko narodno biće. Njegov uspjeh bio je samo djelomičan — ali se stvarno na Šenoinoj liniji razvio najpozitivniji i najnacionalniji dio kasnije hrvatske književnosti.

U našoj književnosti premalo je istaknuto značenje što ga za razvitak našega umjetničkog izražaja imade Vidrić — taj pjesnik koji nekim crtama nalikuje na Mažuranića, i koji je, bar u svojoj unutarnjosti, po svoj prilici prošao sve one teškoće kroz koje je prošao Mažuranić. On je na koncu te borbe dao stih koji, na prvi pogled, i nije drugo nego govorena riječ. Zato je taj naš Vidrić uvijek oduševljavao one koji su književnosti pristupali sa srcem, a doživljavao oštre prigovore sa strane onih koji su na živi stih primjenjivali ukočene metričke sheme, posudjene iz njemačkih izvora. Jer su oni prvi dobro osjećali da je Vidrić donio nešto blisko, iskonsko, naše, — iako to nisu znali dokazati — a ovi su drugi u svojoj učenosti zaboravili ono što je znao već Vraz: da našu književnost treba prosudjivati kriterijima koji ne će u svemu biti kopija stranih uzora, nego će u njima doći na neki način do izražaja i naše specijalne karakteristike.

Čitava ta naša književnost, od ilirizma do naših dana, pruža naročito interesantnu sliku, ako je promatramo s ovih stajališta. U svojoj cjelini ta slika nije nikako takva, da bi mogla deprimirati. U sto godina novije hrvatske književnosti bilo je i mnogo lutanja, posrtanja, stajanja na istome mjestu, pa i vraćanje unatrag — ali isto tako i mnogo čestitih napora i zanosa, u kojima su prevladane mnogobrojne zapreke. Mnogobrojni elementi što su sa svih strana ulazili u tu književnost, mnogi eksperimenti što su ih pravili književnici u vjeri da su našli konačnu riječ, u ponajviše slučajeva nisu dali upravo one rezultate što su ih njihovi nosioci i začetnici očekivali. Ali oni ipak nisu stajali bez ploda. Ni stotinu godina nakon početka ilirizma mi ne bismo mogli jasno riješiti probleme što ih je uočio Vraz, ali i površnija analiza cjelokupne novije hrvatske književnosti već ipak jasno ukazuje na konture toga rješenja.

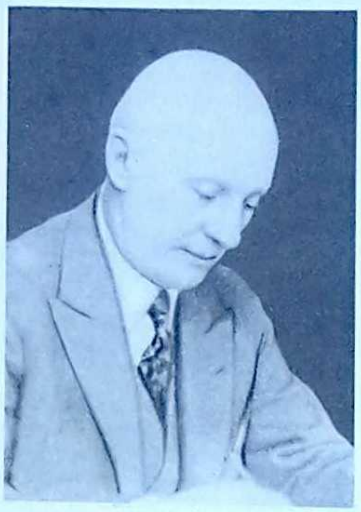

Milan Marjanović

5.

Studij pojedinih hrvatskih časopisa i novina, koje su izlazile duže od jedne generacije, a koje su htjele da budu u vezi s književnošću, pokazuje u malome onu sliku što je hrvatska novija književnost pokazuje u cjelini. S jedne se strane u njima osjeća težnja da čitaocima pruže sliku cijeloga literarnoga stvaranja, bez obzira na njegovu vrijednost i smjer, a s druge strane u njima periodički iskrsava problem vrijednosti i pravca. Tako je i s »Obzorom« — koji je od svih hrvatskih novina bio u najbližem dodiru s književnošću.

Značenje »Obzora« u razvitku hrvatske književnosti vidjet će se bolje iz informativnog prikaza negoli iz analize njegovih književnih priloga.

»Obzor« (»Pozor«) su pokrenuli i dugo se godina okupljali oko njega ljudi, koji su nastavili tradicije ilirizma i udarili temelje cjelokupnom novijem hrvatskom kulturnom životu (Jugoslavenska akademija, Vijenac, podmladjena Matica ilirska), pa je razumljivo da je on već od samih početaka imao najuže veze s književnošću. Već u prvom deceniju njegova života, u »Obzoru« su svojim književnim prilozima različite vrste surađivali najznatniji hrvatski književnici šezdesetih godina: Rački, Jurković, Šenoa, Jagić, Veber, Korajac, Bogović, Perkovac, Zahar itd., a u daljem se razvitku lista ta suradnja književnika sve više povećavala. Može se reći, da u drugoj polovici prošlog vijeka uopće i nije bilo znatnijega hrvatskoga književnika, koji ne bi surađivao bilo kada u »Obzoru« — izuzevši one ljude, koji su, radi političkih svojih nazora, bili njegovi gorljivi načelni protivnici (ekstremni pravaši u sedamdesetim i osamdesetim godinama). Nakon Šenoine i Markovićeve književne generacije, koja je u svom najvećem dijelu i po uvjerenju bila »obzoraška«, prošli su kroz »Obzor«, medju ostalima, Kozarac, Gjalski, Novak, Pasarić, Hranilović, Arnold, Livadić, Marjanović, Nehajev, Ivakić, Ogrizović, Politeo, Dežman, Matoš, Lisičar, Fran Mažuranić, Milan Grlović. Petar Bučar, J. Rorauer, Miletić, Josip Zorić, Vladimir Čerina, Vilko Gabarić itd., itd., a da se ne spominje velik broj onakvih pisaca koji su u svojoj generaciji nešto značili, ali su kasnije zaboravljeni (Vjekoslav Livadić, Gjuro Galac itd.). Književni dio »Obzora« takve je vrste, da on čini sastavni dio novije hrvatske književnosti, bez kojega se ona ne da potpuno ni ispravno shvatiti. Potpuna bibliografija književnih priloga u ovome listu, i uopće članaka o književnosti, bila bi veoma opširna — naročito, ako se uzme u obzir i kazališna kritika, pa onda prijevodna književnost, koja za razvitak žive književnosti u malena naroda imade veoma veliko značenje. Razumije se, da u »Obzoru«, već zbog njegova karaktera, nisu mogle da budu podjednako zastupane sve književne vrste, niti sav književni materijal u njemu po svojoj vrijednosti imade jednako značenje za cjelokupnu književnost.

Najslabije je, tokom prvih pedeset godina »Obzorova« života, u njemu zastupana originalna beletristika — jednostavno stoga, što je sva bolja domaća originalna beletristička produkcija mogla lako naći mjesta u književnim listovima. Vrijedno je na pr. istaknuti, da je u »Obzoru«, šezdesetih godina, štampao neke svoje pjesme Mirko Bogović — ali su to bile pjesme s političkim aluzijama: Tudj snubok i hrvatska djevojka (g. 1863., br. 46.), Jabuka (g. 1863., br. 239.), Kobna gozba (g. 1863., br. 240.). U svima je njima, s obzirom na tadanje političke prilike, izraženo osjećanje Hrvata prema pozivima Beča, da udju u centralni parlamenat. U istim je godinama Vilim Korajac štampao u »Obzoru« svoje »Razgovore izmedju četiri zida« — dosta duhovite feljtone — ali i oni imadu izrazito političko obilježje, s oštricom protiv tadanje samostalne stranke. G. 1866. štampao je tu Korajac i svoju parodiju »Smrti Smail-age Čengića«, prvu parodiju ove pjesme, s oštricom protiv Mažuranića i njegove stranke, u kojoj su glavni dio sačinjavali činovnici. Korajac nije parodirao cijele pjesme, nego samo pojedine odlomke, tako na pr. početak »Harača«:

Naško polje, lijepo ti si,
Kad u tebi smutnje neima,
Teške smutnje i nevolje ljute!
Al' te jadno danas pritisnuli
Birokrati: trbušno oružje,
Sve sisavci i skakavci gladni,
Teške more i krpelji grozni... (»Obzor« 1866. br. 41.)

Sva ta originalna beletristika »Obzora« u prvom deceniju njegova života, nema prema tome nikakvo književno, nego samo političko značenje. Mnogo bolje nije bilo ni u kasnijim decenijima 19. stoljeća. Godine 1876. štampan je u »Obzoru« Becićev roman »Kletva nevjere« — ali on za razvitak hrvatske književnosti, kao umjetnosti, nema značenja. Godine 1878. objavljena je u listu prva Kozarčeva štampana novela, »U crkvi bit ćeš štovana« — ali ona nema nikakve unutarnje veze s kasnijim Kozarčevim novelističkim radom. Tek na početku 20. stoljeća počinje beletristički dio »Obzora« da dobiva veće značenje. Sa sve većim brojem talentiranih književnika, a u nevoljama što su ih tada proživljavali hrvatski književni listovi, hrvatski je beletrist sve više tražio utočište u dnevnicima. Tako su onda u »Obzoru« izilazili novelistički prilozi M. Nehajeva (Veliki grad), M. Lisičara, J. Kosora. O. Dürra, Ivana Kozarca, Živana Bertića itd. Značenje »Obzora« za književnost postalo je još veće, kad su izdavači lista stali književne priloge štampati u zasebnom prilogu, »Ilustrovanom »Obzoru« (1908. i 1909.). Neki od novelističkih priloga »Obzora« iz ovih godina nemaju samo literarno-historijsko, nego i izrazito književno značenje (Kozarčev »Gjuka Begović«, novele M. Nehajeva i M. Lisičara itd.).

Jovan Hranilović

Prijevodna beletristika u »Obzoru« imala je — kao u svim našim dnevnicima — uglavnom zabavnu svrhu, pa se tu često — kao ni drugdje — nije gledalo na književnu vrijednost onoga što se donosi. Ipak, valja reći, da su neke stvari, što ih je »Obzor« donio već u prvim decenijima svoga života, značajne za razvitak hrvatske književnosti. Tako se već u prvim njegovim godinama opaža nastojanje uredništva, da list što više donosi slavenske pisce. Već g. 1862. počinje Miškatović da štampa u »Obzoru« svoje prijevode Turgenjeva, isprva kraće novele, a g. 1863. Dvorjansko gnijezdo, Prvu ljubav itd. God. 1876. izašao je u »Obzoru« Daudetov roman »Fromont jeune et Risler aîné«, pod natpisom »Sidonija« — što je takodjer veoma značajno za idejna strujanja u tadanjoj hrvatskoj književnosti.

Od originalne književne produkcije u »Obzoru« najvažniji je njegov feljton. U »Obzoru« se zapravo i stvorio hrvatski feljton, niknuvši iz atmosfere, kojom je odisao cio ovaj list. Osnove hrvatskome feljtonu dao je Šenoa, svojim »Praškim listovima«, g. 1862., nastavivši taj posao kasnije u svojim Zagrebuljama (1866.). Iako se Šenoin feljton naslanja na češki feljton Jana Nerude, opet može da se konstatira uska veza izmedju cjelokupnog smjera »Obzora« i njegova načina pisanja, i Šenoinih feljtona. Misli o našem nacionalnom životu, što ih je Šenoa iznosio u svojim »Praškim listovima« i »Zagrebuljama«, one su iste misli što su izrečene u različitim uvodnicima »Obzora«. A te je iste misli u svojim feljtonima (od g. 1862. do g. 1866.) razvijao i Vilim Korajac, samo s mnogo manje okretnosti i duha negoli Šenoa. Tradicije Šenoine u feljtonu nastavio je sedamdesetih godina u »Obzoru« Rikard Flieder Jorgovanić, a kasnije Vjenceslav Novak (anonimno), A. G. Matoš, Vl. Lunaček itd. Ako od cijelog hrvatskog feljtona imade štogod neku trajniju vrijednost, onda medju to pripada samo jedan dio ovih feljtona, koji su štampani u »Obzoru«.

Sva ta originalna — a i prijevodna — beletristika u »Obzoru« mogla je da u listu, već radi njegova karaktera, imade tek sekundarno značenje. Mnogo je važnije pitanje: kako se u »Obzoru«, kao informativnom listu, kroz mnogo decenija njegova života, ogleda hrvatska književnost, i književnost uopće, i kakvu je on funkciju u razvitku književnosti vršio.

VLADIMIR BECIĆ: BOSANSKI PEJSAŽ (VRSIDBA)

U svojim počecima, »Obzor« (»Pozor«) je trebao da udovoljava dvojakoj svrsi: da bude i što bolji kao informativan list, i da bude govornica ljudi, koji su na hrvatske političke prilike imali odredjene i jasne poglede. Koliko god se može primijetiti, da taj list, informativan i politički, nije mogao da imade svoj izrazit pravac čak i u književnim pitanjima, mogu se, kroz decenije njegova života, ipak zapaziti neke crte, koje su karakteristične za nj, i prema kojima može da se procijeni njegovo značenje za razvitak hrvatske književnosti uopće.

Problem novinske kritike u malena naroda uvijek je delikatan. List, koji hoće da pruža informacije o svemu, što se dogadja u životu njegova naroda, a i u životu cijeloga čovječanstva, treba da donosi informacije i o dogadjajima književnog života. Ali suhe informacije redovno ne mogu da znače mnogo, jer se ne zna, da li su one preporuka za nova književna djela, ili samo registracija. I u prvom i u drugom slučaju može biti prigovora, da list ne vrši valjano svoju zadaću. Naročito u malena naroda, gdje je originalna produkcija neznatna, i gdje treba publiku tek predobiti za domaće pisce, kritika, naročito novinska, stoji redovno pred alternativom: ili će imati pred očima blage kriterije, s obzirom na domaće prilike, sokoleći pisce na razvitak, ili će izricati sudove bez ikakvih ograničenja, u strahu, da se inteligentna publika ne odbije od vlastite literature upravo time, što joj se kao nešto vrijedno prikazuje stvari bez vrijednosti. Svu tu borbu izmedju dva stajališta — od kojih svako imade nešto opravdanosti — proživljavala je hrvatska novinska kritika od svojih početaka sve do najnovijih vremena, a vidi se ona naročito po različitim godišnjacima »Obzora«.

Dr. Milutin Cihlar Nehajev

U »Obzoru« su pisali književne referate, informativne članke o književnosti i književne ocjene mnogi ljudi, koji su ili stajali bliže cijelom smjeru lista, ili su radili samo na njegovu književnom dijelu. U listu su, u toku različitih decenija, pisali književne ocjene ljudi različitih pogleda i značenja: Perkovac, Šenoa, Marković, Zahar, Jorgovanić, Pasarić, Hranilović, Marjanović, M. Dežman, Nehajev, Livadić, Matoš, Čerina, Prohaska itd. Ipak, uza sve razlike u pogledima na književnost, što su karakteristične za pojedine od ovih i drugih pisaca, koji su u nj pisali, u razvitku »Obzora« i njegovu stajalištu prema književnosti mogu da se nazru neke odredjene faze, koje su značajne i za razvitak cjelokupne hrvatske književnosti.

»Obzorovo« značenje za književnost — kao i njegovo stajalište prema pojavima žive književnosti — zavisilo je uglavnom od toga, u kakvom je on odnošaju stajao prema onim institucijama i publikacijama, oko kojih su se u različitim razdobljima okupljali pisci. Do toga je stajala i množina književnih priloga u njemu, i njihova vrijednost, a i njihov smjer.

U prvom deceniju njegova izlaženja, oko »Obzora« se bila okupila hrvatska intelektualna elita, koja je imala na naš narodni život izgradjene poglede, i koja je htjela da taj život digne na što višu razinu. Hrvatsku su literaturu toga doba naprotiv reprezentirali uglavnom književni početnici, ispunjavajući godišta »Naše gore lista«, »Danice« i »Slavonca«. Književna imena, koja se u to doba ponajviše susreću u tim listovima, jesu: Gjuro Klarić, Gjuro Kovačević, Nikola Štokan, Velimir Gaj, Blaž Lorković, Ilija Okrugić itd. »Obzor« (»Pozor«) je prema tim časopisima bio potpuno nezavisan, tako da su neki njegovi suradnici (na pr. Šenoa) radili i u njima. Najjači hrvatski intelektualci toga vremena pisali su svoje književne referate u »Obzoru«, a ne u tim književnim listovima — na pr. Jagić, pa Rački, Pacel, Šenoa itd. U »Pozoru« se u to doba nalaze referati i o beletrističkoj i o naučnoj domaćoj produkciji. Interesantno je na pr., kako je Jagić g. 1862. (u br. 125.), ustajući inače protiv arhaizama Kurelčevih, istaknuo koštunjavu jezgrovitost Kurelčeva stila, usporedjujući ga s brzicom, koja udara o krš — za razliku od Vukova stila, koji je, po Jagićevoj poredbi, sličan golemoj rijeci, koja se razlijeva preko ravnina. U većini tih književnih referata »Pozora« u to doba dolaze do izražaja ozbiljni naučni i književni kriteriji. Cjelokupni je »Pozor« tada u kulturnim pitanjima više manje prožet jednom mišlju: borba protiv diletantizma, koji je bio obilježje naše književnosti u vrijeme ilirizma, a koji je prevladavao i u književnosti šezdesetih godina. I tu se doduše (g. 1862., br. 41.) govori o tom, kako čovjek, čitajući Martićeve »Osvetnike«, ne zna, da li da se više divi preobilnosti jezika i duha pjesničkoga, ili da se zgrozi nad mukama kršćanske braće pod Turcima. I tu se o Botićevoj »Bijednoj Mari« i Utješenovićevu »Nedjeljiku« govori kao o pjesničkim krasotvorima, kojih se ne bi stidjela nijedna evropska književnost. Itd. Ali se u cjelom »Pozoru« ipak opaža težnja za višim mjerilima u književnosti. Pa tako Janko Jurković već početkom godine 1862., u svojim člancima »Naši kalendari« i »Pisma njekomu mladomu prijatelju o spisateljskom zvanju« udara oštro na sve one, koji se uvlače u literaturu, a da nemaju uopće nikakva književnoga talenta: »Otuda što se spisateljsko zvanje tako zlo shvaća, dolazi da se oko te svetinje kupe zvani i nezvani, i da u nijednom, ni najprostijem poslu nema toliko petljanaca i kvariposala, koliko upravo u tom. I gdje takova zloporaba zavlada, te joj se za vremena odlučno na put ne stane, tu spisatelji, mjesto da se pojavljuju kao nove zvijezde na nebu, niču kao gljive iza kiše iz zemlje« — veli Jurković, medju ostalim, u drugome od ovih članaka, izazivajući protiv sebe i izdavače i pisce. Iz identične težnje — potreba strogih mjerila u kulturnom životu, a u književnosti napose — potekle su i Šenoine književne, a naročito kazališne ocjene. I one su, kao i Jurkovićevi članci, izazivale otpor, pa čak i napadaje, ali su one stvarno značile prve ozbiljne pokušaje na čišćenju književnih pojmova u Hrvatskoj. Dok je u Hrvatskoj, kao uostalom i u drugim razdobljima, bila i u tom deceniju općena tužba, da se u hrvatskoj književnosti malo producira, u »Obzoru« se, u skladu s njegovim tendencijama, o tome govori sasvim drugačije: »Znak je ovaj po našu književnost dobar, jer nam pokazuje na onu dobu, koju mora svaki narod prebroditi, gdje se prelazi od literarnoga diletantizma na ozbiljno djelovanje na polju književnosti. Valjanost književnosti ne zavisi o broju knjiga, već o njihovoj kakvoći« (g. 1869., br. 393.).

U prvom deceniju svoga života »Obzor« nije donosio sistematski književne referate i kritike, nego od slučaja do slučaja, ali je ukupni broj tih referata tolik, da prema njemu iščezava sve ono, što je u istim godinama izišlo u ostalim zagrebačkim novinama i časopisima. Što je još važnije, »Obzor« se u to doba bori za nove vrednote, za novu orijentaciju u književnosti, i to ovim referatima daje veće literarnohistorijsko značenje nego što ga, u tom pogledu, imadu tadanji književni listovi u Hrvatskoj.

Srdjan pl. Tucić

Godine 1869. pokrenut je »Vijenac«, i u njemu su vodili glavnu riječ ljudi od »Obzora« (Perkovac, I. Dežman, Zahar, Šenoa itd), nastojeći da u kulturnom životu provedu one misli, što su pokatkad iznesene u »Obzorovim« kritikama. Iza godine 1869. »Obzor«, naravno, ne stoji ni u kakvoj opoziciji prema glavnom hrvatskom književnom listu, nego ga nastoji što više poduprijeti. Referata o književnosti imade u tim godinama manje — jedno zbog toga, što se htjelo da što više vrijednog materijala udje u »Vijenac«, a drugo i stoga, što je »Obzor« (»Novi Pozor«, »Zatočnik«) od godine 1869. do 1871. izlazio izvan Zagreba. U njemu u to doba imade u više navrata članaka o »Vijencu« (na pr. godine 1871., br. 73. i br. 122.); u njima se ističe vrijednost ovoga časopisa i njegove prednosti pred svim dotadanjim hrvatskim književnim listovima. »Vijenac« je po svojim karakteristikama, po »Obzorovu« shvatanju, takav, da je očito, kako je u nas prestao književni diletantizam. »Obzor« je stoga, g. 1870., ustao protiv pokretanja »Sokola« (urednik Demeter), jer da pokretanje novog lista znači slabljenje sila. Ipak, u »Obzoru« imade i po koji članak, u kome se kritički govori o prilozima »Vijenca«. Tako već g. 1869., u br. 420., ustaje u njem Zahar protiv Armina Pavića. »Vijenčeva« pobornika netendenciozne umjetnosti. U skladu s cjelokupnim dotadanjih shvatanjem književnosti u »Obzoru«, što je izbijalo medju ostalim i iz članaka Jurkovićevih i Šenoinih, i Zahar brani tendenciju u umjetnosti: »Razvijati se i napredovati, to je svrha ljudstva, i što poduzimlje, upravljeno je i mora biti upravljeno prema svome cilju. I smjelo možemo tvrditi da napredak i razvoj čovječanstva sačinjava skup svih dobrih nastojanja i upiranja ljudskih, a u ovaj red spada i umjetnost. O tom se još više možemo uvjeriti, ako pogledamo upliv, što ga je umjetnost vršila i vrši na odnošaje socijalne i državne. Kako se može umjetnost stavljati u nekakve zračne predjele, odjelite od života? Svrha je umjetnosti podizati život do ideala«.

God. 1874. postao je »Vijenac« vlasništvom Dioničke tiskare, koja je izdavala i »Obzor«, a te iste godine reformirana je i Matica ilirska, te su i u njoj glavnu riječ vodili oni ljudi, koji su stajali iza »Vijenca« i iza »Obzora«. Time se ponešto promijenio i odnošaj »Obzora« prema glavnoj hrvatskoj književnoj instituciji, i prema prvom hrvatskom književnom listu. Od g. 1874. do god. 1901. ostao je »Vijenac« vlasništvom Dioničke tiskare, i kroz to vrijeme »Obzor« vrši u neku ruku funkciju posrednika između književnih stvaralaca i izdavača s jedne, a književne publike s druge strane. Od g. 1874. pa sve do potkraj 19. vijeka broj književnih referata u njemu razmjerno je mnogo manji nego u prvom deceniju njegova života. Sva bolja književna produkcija — i beletristička i kritička — trebala je da udje u »Vijenac«, a »Obzor« se uglavnom zadovoljio time, što je upozoravao publiku na nove književne pojave. U tim godinama on nije više borac za nove književne vrednote, ne traži oštra mjerila za domaću knjigu, nego nastoji da istakne njezine pozitivne vrednote. Za razliku od mišljenja, koje je u njemu izneseno na pr. g. 1869., u »Obzoru« se g. 1878. (br. 78.) piše na ovaj način: »S jedne strane zahtijeva se od domaćih pisaca, da proizvadjaju same

klasične proizvode, jer inače ne vrijedi im sve ništa, a bit će ih opet, ali dosta malo, koji misle, da je sve domaće valjano. U naših sadanjih okolnostih volimo one druge negoli one prve«. A istu misao ponovit će g. 1902. u »Obzoru« Sincerus: »Naša kritika nije sklona našem piscu, jer namjerno traži slabe strane; ona odviše uzdiže tudje pisce na račun domaćih. Potrebno je da se u čitaoca razbudjuje ljubav za našu knjigu i vjera, da znamo nešto stvoriti; potrebno je da dižemo vjeru u sebe i svoj narod, a ne da omalovažujemo sve ono, što smo stvorili.

Ova misao o potrebi vjere u sebe postaje — namjerno ili nenamjerno — osnovnom mišlju »Obzorovih« književnih referata od g. 1874. dalje. Iako su ti referati dosta malobrojni, u listu se redovno referira o »Vijencu« — o njegovu sadržaju, o broju pretplatnika itd. Iako okupirani u »Vijencu« i Matici hrvatskoj, izrazitiji hrvatski književnici (Marković, Jorgovanić, kasnije Milčetić i dr.) ipak dospijevaju da katkad i u »Obzoru« upozore na nove književne pojave, na način, kako to u književnim listovima nije bilo učinjeno. U »Obzoru« je, makar i ukratko, istaknut značaj novije hrvatske novelistike, što ju je započeo August Šenoa. U njemu se, kad već nije moglo da bude više referata o pojedinim novim knjigama, od početka g. 1877. zaveo običaj da se napravi bilansa književnog života za prošlu godinu (»Pogled na hrvatsku književnost godine 1876.«, u br. 76. i d.). Time je »Obzor«, prvi od zagrebačkih novina, započeo da donosi sistematske prikaze cjelokupnog književnog zbivanja u nas. Pa iako se pokušaj, da se početkom svake nove godine dade cjelokupna slika i ocjena književnog života za prošlu godinu, nije mogao izvršivati nego samo nekoliko godina, opet je »Obzor« odsad — ili u zasebnoj rubrici, ili u samostalnim bilješkama — donosio vijesti o novim knjigama, o ličnostima književnoga života itd., postajući tako listom, koji stoji najbliže bilu kulturnog života. Donosio je manje kritika, ali to više informacija o književnosti. Interesantno je na pr. da je taj list, koji je g. 1866. donio prvu parodiju Mažuranićeva epa, u promijenjenim prilikama, g. 1880. (u br. 147.), ustao protiv poznate Kovačićeve travestije, riječima: »Zar ovakovo djelo smije tek kakvigod Marsijas svojim nečistim ustima popljuvati? Zaista je žalostan znak vremena, da se je mogao takav drznik naći, koji se usudio to pokušati, i za tu njegovu strast ne može se drugo reći, no da bi ju trebalo podvrći kontroli za marvinsku pošast«. — Ali je nakon toga, g. 1896., »Obzor« i opet donio parodiju Mažuranićeve »Čete«, naravno, ne više protiv Mažuranića.

Zbog odnošaja u kome je on stajao prema »Vijencu« i ljudima oko Matice hrvatske, razumljivo je da je »Obzor« donosio najviše referata o djelima onih pisaca, koji su mu bili bliski. Tako je sedamdesetih godina donosio mnogo bilježaka, uz par dužih referata, o djelima Šenoinim i Markovićevim, o pjesmama Ivana Zahara, a potkraj devedesetih godina o Derenčinovoj drami »Ladanjska opozicija« — vodeći zbog nje i polemiku s novinama, koje su tu dramu, radi političkih razloga, napadale. Ne može se medjutim reći da je zbog toga »Obzor« bio pristran u svojim književnim referatima, a i kazališnim, koliko je bilo riječi o novim domaćim dramama. U njegovim prikazima imade riječi priznanja na pr. za Kumičićevu dramu »Obiteljska tajna«: Kumičić je izrazit dramatski talenat, ta je drama napisana majstorskom rukom, efektno, bez duljenja (g. 1890., br. 276.—279.). Isto tako, u »Obzoru« ima i riječi priznanja za drame Ante Tresića Pavičića (Simeon Veliki), u dvadesetim godinama gorljivog pravaša, iako su te ocjene pisane s većim kriticizmom negoli je na pr. pisana ocjena »Ladanjske opozicije« pa su izazvale i duže polemike. Obrnuto, ni o Šenoinim djelima nije »Obzor« donosio uvijek sasma povoljne referate, pa je u njemu na pr. Šenoina antologija hrvatskog i srpskog pjesništva, koja je izašla g. 1876., proglašena neuspjelim djelom, koje je radjeno premalo savjesno i s premalo estetskih kriterija (1876., br. 111.—112.). Isto tako, o Markovićevu »Zvonimiru« napisan je u »Obzoru« dosta hladan referat, s riječima: Nekako je sve daleko od ruke, od puta, ne baš nenaravno, ali nepoznato i tudje, premda, priznajemo, duboko i umno smišljeno, kako i dolikuje Markovićevu umu« (1878., br. 23.). Isto tako, i o »Karlu Dračkome« je u »Obzoru«, pored mnoštva vrlo pohvalnih bilježaka, koje su o toj drami štampane tokom godina, nakon prve premijere (g. 1894., br. 224.) pisano kao o drami koja je više za čitanje negoli za prikazivanje, koja imade više filozofske dubljine negoli pravog istinskog života. Itd. Može se reći, da je »Obzor« — u našim teškim političkim i književnim borbama — ipak znao da bude u svome književnom dijelu objektivan, koliko je to ljudski moguće, pa su književni — i kazališni — referati u njem vjerojatno najbolji odražaj mišljenja, što su ga o novim književnim pojavima onih decenija imali naši bolji intelektualci.

7.

Od g. 1869. pa do potkraj 19. stoljeća u »Obzoru« je prevladavalo ono shvatanje književnosti, koje je zastupao »Vijenac«: idealizmom prožet realizam najbolji je pravac za hrvatsku književnost. Još g. 1889. (br. 279.) u njemu se na pr. piše: »Verizam, realizam, naturalizam nisu nikakvi novi pojavi u literaturi. Ima im traga i primjera u najstarijim knjigama svijeta. No ipak teško po nas, ako te struje otmu maha u našoj novoj književnosti. Nama je potrebna patriotična literatura — a naši će potomci, kad nam egzistencija bude zajamčena, moći da budu realisti i veristi«.

Potkraj 19. stoljeća, kad su u listu radili Pasarić i Politeo, broj referata o književnosti postaje opet sve veći, a i shvatanja se nešto mijenjaju. Naročito Politeo unosi u svojim člancima više estetskih kriterija u raspravljanje o književnim pitanjima. Tako on na pr. o pjesmama Jovana Sundečića — koga su mnogi, radi patriotskih razloga, smatrali dobrim pjesnikom — piše: Ako je poezija samo romon riječi, onda je Sundečić pjesnik; ali ako je pjesnik prorok, ako je pjesnik onaj, koji daje lice i najnematerijalnijem predmetu, onda Sundečić nije pjesnik (g. 1893., br. 195.). S obzirom na estetske kriterije, karakteristični su Politeovi članci o Tomiću (g. 1893., br. 290.), o Buzoliću (g. 1897., br. 15.-24.). Politeo je u nekim svojim prikazima stao da upozorava i na pojave u evropskim književnostima. Ali su »Obzorovi« osnovni pogledi na književnost — idealizmom prožeti realizam — ostali i dalje isti.

Nove je poglede na književnost, kao najizrazitiji predstavnik svoje generacije, stao u »Obzoru« da razvija Milivoj Dežman Ivanov, u svojim kazališnim i književnim referatima (od g. 1894. do potkraj g. 1900.). Već u prvim njegovim ocjenama ti su pogledi izrečeni sasvim odredjeno: potrebna je borba protiv namještene tendencioznosti, borba protiv odredjenih škola, a za umjetničku individualnost. U ocjeni Šenoine »Kneginje Dore« veli na pr. Ivanov: Ako je historijska drama pisana da prikazuje liude, njihovu borbu itd., dok se ograničuje na općenite motive, dotle joj nema prigovora. Ako je pak pisana radi tendencije, da služi kao ostan patriotizmu, onda ne će imati trajne vrijednosti (g. 1897. br. 200.). U članku »Hrvatsko književničko društvo« govori on: »Pjesnik, ako nam daje svoju dušu, svoje osjećaje, ako nam prikazuje život, kako ga on shvaća, bilo to pod firmom romanticizma, verizma ili simbolizma, ostaje jednako piesnik ... Ima mediu nama i romantika i realista i dekadenata. Svaki ide svojim putem, no uzev ovu ili onu formu, svaki ostaje svojom dušom hrvatski pisac (g. 1898., br. 140.). Svojim pogledima — a naročito time, što je pisao često, i što je svoje misli izricao otvoreno, svakom prilikom, a nije se zadovoljavao šablonskim referiranjem o premijerama i novim knjigama — Ivanov je u »Obzor« unio mnogo svježine i života. Provodeći u kritici svoje principe, on je bio jednako objektivan i prema starijim književnicima (Marković) i prema članovima svoje književne generacije (Nehajev, Tucić itd.). Ipak, kad su se zaoštrile borbe izmedju »starih« i »mladih«, i kad je najveći dio mladjih književnika stao uz Dežmanov »Život«, a protiv Hranilovićeva »Vijenca«, Dežman je morao da napusti »Obzor«, a u njem stadoše da o literaturi pišu Politeo, Hranilović i Pasarić, smatrajući svojim glavnim zadatkom borbu protiv novih strujanja. U tim godinama piše Hranilović svoje članke o neuspjesima Moderne (1899.), »Vijenac« i »Život« (1900.) itd., a Politeo svoje članke o zdravoj i bolesnoj lirici (1900.), ubrajajući u zdravu liriku ono, što su pisale pristalice »starih« (braća Ostojići), a u bolesnu liriku ono, što su pisale pristalice »mladih« (Begović). Tako »Obzor«, koji je u prvom deceniju svog života istupao kao borac za nove vrednote, a koji je zatim kroz 30 godina smatrao svojom glavnom zadaćom da brani pozitivne vrednote hrvatske književnosti, postaje koncem 19. stoljeća djelomično braničem književne reakcije. U svom ogorčenju protiv ideja hrvatskih modernista, Politeo u »Obzoru« tvrdi, kako su reprezentanti »starih« (Trnski, Marković, Arnold, Hranilović, Tresić, Deželić, Katalinić, Nikolić, Ostojić) po krepčini i nadahnuću mladji nego što su svi tzv. »mladi«, a o pjesmama braće Ostojića, o kojima je »Život« pisao nepovolino, govori Politeo: Mi Ostojiće brojimo u mlade, mi ih brojimo u naše, jer su pjesnici po srcu, jer su narodni pjesnici, jer su pjesnici domovine i ljubavi u najširem i najuzvišenijem smislu ove riječi, jer nisu afektirani, jer se majmunski ne povadjaju za zlim primjerima, koji dolaze iz tudjinstva, jer su nadahnuti vjerom u pobjedu svojih misli, jer moderno za niih niie ono, što je gigerlsko, nego ono, što je plod kulture i zdravoga duševnoga razvitka ozbiljnih i iskrenih pregalaca na polju ljudske prosvjete.

8.

Kroz 3 godine po prilici (1899.—1901.) »Obzor« je donosio velik broj članaka, bilježaka i referata, koji su uglavnom svi bili prožeti jednom mišlju: borba protiv Moderne. Kad je Dionička tiskara medjutim napustila »Vijenac«, i kad su u listu dobili veće udjela pristalice »Mladih« (1902.), pa ga i sasvim dobili u svoje ruke (1903.), »Obzor« napušta tu svoju borbu, i njegovu književnu i kazališnu kritiku vode odsad članovi mlade književne generacije: M. Nehajev (od g. 1901.), M. Marjanović (od g. 1902.), a u list ulaze, pored njih, kao vanjski suradnici, i mnogi mladji književnici: Tucić, Milčinović, Kosor, Matoš, Wenzelides, Benešić, Lisičar, Begović, Nikolić, Livadić, Ivana Brlić Mažuranić, Ogrizović, Tkalčić, Horvat Kiš itd.

Kritičkim člancima Marjanovića i Nehajeva »Obzor« je postao listom, u kome je bilo govora o svakom važnijem pojavu u domaćoj književnosti, a i u stranim književnostima. Dok su u 19. stoljeću književni referati u »Obzoru« bili više manje samo sastavni dio informativne službe u listu, dotle je od g. 1902. postalo njegovo načelo: donositi referate o svakom djelu, tako da je feljton »Obzora« postao stvarnim ogledalom hrvatske književne produkcije. Marjanović i Nehajev unosili su u svojim radovima i metode evropske kritike, a ujedno su se u njima osvrtali i na pojave evropskih književnosti, uporedjujući naše pojave s njima. Samo g. 1902. imade na pr. u »Obzoru« preko četrdeset feljtona o domaćoj književnosti — medju ostalim o Martiću, Kataliniću, Draženoviću, Begoviću, Nazoru, Kuzmanoviću, Novaku, Ogrizoviću, Vukeliću, Šenoi, Trešćecu, Velikanoviću, Tresiću, Albertu Weberu, Gregorčiću, Preradoviću, Kranjčeviću, Kumičiću itd., a pored toga ima feljtona o Gogolju, Zoli itd. Pisci su tih referata uglavnom Marjanović i Nehajev, ali pored njih pisali su te godine književne i umjetničke referate i M. Nikolić, Dežman, Miletić, Tresić, Petravić itd., unoseći u svome radu i različitost metoda i razli-

čitost pogleda, što je listu dalo mnogo više živosti i boje negoli ih je ikad prije imao.

Nakon propasti »Vijenca« g. 1903. ostala je hrvatska književnost do g. 1906. bez centralnoga literarnog lista, jer »Lovor« M. Nehajeva (g. 1905.), to nije mogao da postane. U tim prilikama postalo je »Obzorovo« značenje za književnost još veće. Pored pisaca, koji su u nj već prijašnjih godina suradjivali, oko njega su se okupili svi pozitivniji pisci, koji nisu, radi političkih razloga, htjeli da suradjuju u »Narodne novine«, kojima je urednik, Janko Ibler, htio da privuče naročito mladje pisce, u prvom redu honorarima. »Obzor«, ovih godina, nije donosio samo referate o književnosti, nego i originalne beletrističke priloge, postajući tako najboljim ogledalom hrvatske književnosti toga vremena. Samo natpisi nekih feljtona iz g. 1904. mogu da pokažu, koliko je on važnoga književnog materijala donosio: O današnjem Dubrovniku (Wenzelides), Marjanovićevi »Fragmenti« (Lisičar), Uskrsnuće (Pasarić), Dežmanova knjiga »Protiv struje« (M. Nikolić), Zagreb za strahovlade grofova Celjskih (Iv. Tkalčić), Petrovićev »Rrkač« (Tućan), Kipar Meštrović (Xeres), O bugarskoj narodnoj poeziji (Milčinović) itd. Pored toga ima tu članaka o Vojislavu Iliću, Matavulju, Zmaju Jovanu Jovanoviću, Aškercu, pa o Ibsenu, Petrarki, Coquelinu itd. Javio se čak svojom prigodnicom i Trnski (Tužaljka nad grobom pobratima Zmaja Jovanovića), a beletrističke priloge objaviše u toku g. 1904. Milčinović, Kosor, Aškerc, Ivana Brlić Mažuranić, Tugomir Alaupović itd. G. 1904. stao se u »Obzoru« javljati svojim feljtonima i Matoš (Isidora Duncan, Flanerije, U album gdjici O. H.). God. 1905. ta je suradnja književnika u »Obzoru« još i veća, a list postaje još puniji. Broj suradnika je veći, prilozi su raznovrsniji, a i gledišta se proširuju. U toku g. 1905. »Obzor« je donio oko 60 ili čisto književnih priloga ili priloga, koji se više manje tiču književnosti, ili barem kulturne historije. Glavni je književni referent »Obzora« i te godine bio Marjanović, ali pored njega pisali su o literaturi Lisičar, Plavšić, Šurmin, Benešić, Nehajev, Drechsler itd. Te se godine javlja u »Obzoru« svojom kritikom Novakovih »Zapreka« i Branimir Livadić, primjenjujući na djelo svoje izrazito estetičke metode — iako s razumijevanjem i simpatijom za piščevu ličnost, i za njegovo gledanje na svijet. Po većini svojih suradnika i po mislima što su u njegovim člancima o književnosti izrečene, »Obzor« je u ovim godinama bio najbliži ideologiji Mladih, ali je ipak liberalno dopuštao da u njemu rade i ljudi, koji su drugačije mislili, ako su imali što da kažu. Zbog toga »Obzorova« godista 1904. i 1905. pružaju najbolju sliku cjelokupnoga hrvatskoga književnoga života tog vremena.

A. G. Matoš

Kad je g. 1906. pokrenut »Savremenik«, književnici više nisu bili toliko upućeni na dnevne novine, pa je njihova suradnja i u »Obzoru« postala nešto manjom. Naročito se to opaža na originalnim beletrističkim prinosima. Ipak, jednom zauzet položaj prema živoj književnosti, »Obzor« nije ni u novim prilikama napuštao. Stojeći — kao i tadanji »Pokret« — blizu »Društva hrvatskih književnika« i »Savremenika«, »Obzor« — kao i u vrijeme »Vijenca« — nije mogao da se otima za suradnju književnika, nego su najbolji književni produkti od g. 1906. dalje nalazili mjesta uglavnom u »Savremeniku«. Kao i u zadnjim decenijima 19. stoljeća, »Obzor« je opet preuzeo funkciju da popularizira domaće književne vrednote, da interesira publiku za pojave žive književnosti itd. Od pokretanja »Savremenika« pa do pred rat, on je medju bilješkama, referatima i kritičkim ocjenama pratio cjelokupni hrvatski književni život. God. 1906. i g. 1907. još je glavni književni referent lista bio Marjanović, koji je, kao i u godinama prije toga, pratio u opširnim feljtonima domaću književnu produkciju. Pored njega, o književnosti je tada pisao i Dežman, svraćajući poglede na ekonomske prilike, u kojima živi hrvatska književnost (O nakladnim i književnim prilikama u Hrvatskoj, »Obzor« g. 1906., br. 48. i d.). G. 1907. postaje obilnijom suradnja Livadićeva (kazališna i književna kritika). Livadić, u skladu sa svojim pogledima na književnost, unosi konsekventno estetske metode (Croceove ideje). Dok je Marjanović, i u svojim kritikama u »Obzoru«, raspravljao o književnosti gotovo uvijek u vezi s narodnim životom, ističući i njezinu socijalnu i etičku funkciju, Livadiću je do toga, da ispita estetičke elemente djela. Pišući na pr. o »Titu Dorčiću« (g. 1907., br. 40.), on najboljim Novakovim djelom proglašuje »Posljednje Stjepančiće«. Ove svoje poglede — umjetnički elementi djela iznad svega drugoga — Livadić je provodio konsekventno kroz sve godine svoga rada u »Obzoru«. Njegovi kazališni referati velikim su dijelom stvarno književni referati. Naročito je on od g. 1907. dalje prikazao, opširnim analizama, cijelu domaću dramatsku produkciju tih godina (Tresićeve, Ogrizovićeve, Vojnovićeve, Petrovićeve itd. drame). Kao književni kritik bio je u »Obzoru« u tim godinama veoma aktivan Josip Pasarić, prikazujući opširno — i uglavnom veoma pohvalno — sve edicije Društva hrvatskih književnika. God. 1907. postaje u listu, kao književni referent, sve aktivniji Vladimir Lunaček, a pored njega pišu u »Obzor« od zgode do zgode i novi, najmlađi književnici: F. Jermolov (Vilko Gabarić), Z. B. Ilijin (Zvonimir Butković) itd. U njihovim se člancima osjeća već strujanje novoga vremena i dolazak nove generacije, koja napušta ideje modernista, a stvara kult revolucionarnoga nacionalizma. To će se, od aneksione krize g. 1908., a naročito u vezi s balkanskim ratom, osjetiti naročito u književnom dijelu »Obzora«.

Od početka 20. vijeka, pa po prilici do g. 1910., u hrvatskoj književnosti prevladavale su uglavnom liberalističke tendencije, prema kojima je bio uredjen i »Savremenik«: književno djelo treba da bude u prvom redu književno, t. j. umjetničko, a uzgredno je, kome pravcu pripada umjetnik i koji nazor o svijetu on zastupa. U povodu balkanskih ratova, i u slutnji krvavih događaja, koji će naskoro nadoći, najmladja literarna generacija, a i jedan dio gotovih književnika (Marjanović) traže od književnosti izrazitu nacionalnu, aktivističku notu. To su gôdine, kad se počinje da stvara kult Vladimira Nazora, kao nacionalnog i optimističkog pjesnika. I »Obzor« ide djelomično s tim novim strujanjem, donoseći zanosne referate o Nazorovim knjigama (g. 1911., br. 22. prikaz Nazorove »Lirike«, g. 1912., br. 324. prikaz »Hrvatskih kraljeva« g. 1914., br. 31. prikaz »Novih pjesama«). I sam Vladimir Lunaček, u povodu pojava u najmladjoj književnosti, piše g. 1914. (br. 66.), feljton »Ver sacrum«, topal pozdrav najmladjima, s nastojanjem da razumije sva ta najnovija strujanja. Livadić pak ostaje konsekventno na svom stajalištu, za slobodu stvaranja, te vodi i u »Obzoru« — kao i u »Savremeniku« — polemike protiv onih, koji hoće da se u književnost svijesno unosi nacionalizam, kao nešto što bi trebalo da znači naročitu vrednotu (g. 1912., br. 132.: Književnost i nacionalizam). »Obzor«, ostajući na svom liberalnom stajalištu, dopušta medjutim, da u njemu dodju do izražaja i druga gledišta, pa protiv Livadićeva shvatanja pišu u njemu Matoš i Bubanović. Tako on, uoči rata, postaje neke vrste slobodna govornica, s koje su govorili ljudi različitih književnih generacija i različitih shvatanja — od starijih (Ante Radić), pa sve do Vladimira Čerine. Pa tako, dok u njemu, pred samo ljeto g. 1914., Vladimir Čerina, pristalica futurizma, piše feljton »Poezija ćutanja« (g. 1914., br. 97.), o regionalističkoj poeziji Zlatka Milkovića, u kojoj dolazi do izražaja blaga religioznost, Vladimir Lunaček piše oštar članak protiv »Kola hrvatskih književnika« (1914., br. 92.), koje je, ustajući protiv Društva hrvatskih književnika, bilo istaklo kao svoj glavni cilj njegovanje izrazito katoličke književnosti. U listu pišu i Vodnik i Ogrizović, i Prohaska i Tucić itd. Najprivlačljiviji dio »Obzora«, s obzirom na književne elemente, bili su medjutim u to doba Matoševi feljtoni. Od g. 1910. Matoš je u »Obzoru« štampao mnogo feljtona, pišući u zadnjim godinama svog života po jedan feljton svake nedjelje. Svojim stilom, svojom duhovitošću, i naročito svojom sposobnošću, da na živ i lagan način govori i svima problemima kulturnoga i socijalnoga života, Matoš je »Obzor« — s ostalim književnicima — učinio listom, koji je u godinama pred rat pratio svaki hrvatski inteletualac, bez obzira, kojoj je inače političkoj struji pripadao, ako je želio da ostane u doticaju s književnošću.

Dr. Branimir Wiesner-Livadić

9.

Kroz 55 godina svoga života, od svoga osnutka pa do rata, »Obzor« je iznio toliko materijala, ili izrazito književnoga ili u užoj vezi s književnošću, da je nemoguće iznijeti sve to u jednom, razmjerno kratkom članku. Stojeći pred tolikom gradjom, čovjek ne može a da ne postane bilo kako jednostran, nalazeći se pred opasnošću da ili samo nabraja pisce i natpise njihovih članaka, ili da iznosi samo misli tih članaka, a da čitalac ipak ne dobije tačnu sliku pozadine, na kojoj se sve zbivalo. Sam popis literarnih priloga u »Obzoru« iz cijeloga toga vremenskoga razmaka iznio bi više nego cio ovaj članak, a materijal koji stoji iza tih natpisa, toliki je, da on obuhvata velik dio cijelog životnog posla velikog broja marljivih i vrijednih ljudi. Feljtoni i kritike Augusta Šenoe, feljtoni Rikarda Jorgovanića, kritike Dinka Politea, Josipa Pasarića, kazališne kritike Milivoja Dežmana, feljtoni i kritike Vladimira Lunačeka, novele Matije Lisičara, feljtoni A. G. Matoša, kazališne i literarne kritike Branimira Livadića itd., iziskivale bi same za sebe zasebne i opširne prikaze. Cio tai golemi materijal predočuje sastavni dio hrvatske književne povijesti, daiući, bolje negòli časopisi i knjige, sliku o životu te književnosti, u njezinim zaletima i u njezinoj bijedi, u njezinu odnošaju s publikom, o medjusobnom odnošaju pisaca itd. Mnoga lična razračunavanja izmedju pisaca, i mnogi idejni sukobi, koji radi svoje žestine nisu mogli da udju na stranice »Vijenca« ili »Savremenika«, mogli su da ipak udju u feljton »Obzora«, objašnjujući i danas koješta, što se inače ne bi moglo shvatiti.

U »Obzoru« — kao uostalom ni u jednom listu, koji je liberalan prema poštenim uvjerenjima svojih suradnika — nije uvijek moglo da se uzdrži jedno isto mišljenje o jednom istom pojavu. Tokom života mijenja o istoj stvari svoje mišljenje jedan isti čovjek, pa je jasno, da

se ne može očekivati konsekventnost mišljenja u listu, koji se kroz različite promjene probija toliko decenija, i u kome suradjuje toliko ljudi. Ali, upravo zbog toga, literarni je dio »Obzora« interesantan, jer najbolje predočuje sve idejne suprotnosti i sav razvitak što ga je, od g. 1860. pa do danas, prolazila hrvatska književnost.

Zgodno je, zbog toga, promotriti na pr. kako su ljudi u »Obzoru« u različitim vremenima gledali na jedan isti problem ili na jednog istog čovjeka. Već je u ovom članku napomenut slučaj s Mažuranićevim epom. Nešto slično može da se konstatira i s obzirom na »Obzorove« poglede na socijalizam, u vezi s književnošću. Već g. 1862. donosio je »Pozor« članke o socijalnom pokretu uopće, o odnošaju izmedju kapitala i rada, s upozoravanjem kapitala, da bi ga mogao zadesiti udes francuskih feudalaca. Godine 1869. donosi »Obzor« opet niz članaka pod natpisom »Radničko pitanje«, s citatima iz Lassalla, i rečenicama: Vječna nezadovoljnost, vječna ogorčenost lomi radniku dušu, kad prispodablja svoju nevolju s bogatstvom i zalihom poduzetnika, za koga se muči i pogiba. Ali, kad g. 1877. izlaze pjesme Mite Popovića (Pred vaskrs), u »Obzoru« je o njima, medju ostalim, napisano: To vam je jednom riječi pravo hrvatski rečeno čisti i pravi srpski komunizam i petroljerstvo .... Ako već beogradski velikoškolci proglašuju vjeru bludnjom, uz povladjivanje beogradskih parižlija, može se samo najvećom nesrećom narodnom nazvati, ako i pjesnici mlada, nepokvarena naroda šire takve pogubne ideje. Čovjek se mora samo čuditi, da se u Srba ne nalazi ljudi, koji bi tako pogubnoj struji na put stali. — Nije ni kod Hrvata sve zdravo, ali svakako daleko zdravije negoli kod Srba. Danas ćete naći ljudi, koji bi rad stvoriti iz Hrvatske bijel listak papira, psujuć i obarajuć — al' hvala Bogu, samo po kavanah i krčmah — sve što se u Hrvatskoj radi, ali u književnosti nije tomu traga naći i ne smije ga biti. U Srba i sami pjesnici su — komunci i petroljeri (»Obzor« 1877., br. 208.). Ti Hrvati, koji sve psuju i grde, očito su pravaši, koji su i u književnost tih godina ipak kušali da unesu socijalističke i revolucionarne ideje (Medić, Kovačić). Tomaš Branac u Kovačićevoj »Ladanjskoj sekti« takav je revolucionar, a prema shvatanju »Obzorova« književnog referenta (J. Pasarić, »Obzor« 1920., br. 166.), Kovačić je u Tomašu Brancu htio da prikaže — samoga Starčevića.

Poznato je, kako je Šenoa upravo u »Pozoru« oštro pisao protiv Demetera kao upravitelja kazališta. Protiv »Pozora« i Šenoe pisao je onda Špiro Dimitrović, tvrdeći, da je lako kritizirati, ali je teško stvarati. Kad je pak sam Šenoa postao artističkim ravnateljem, kazališni referent »Obzorov« piše (g. 1869., br. 401.) o tome, kako su u Zagrebu tužbe na Šenou postale općenite. Gospodinu Šenoi — kaže taj referent — može se dogoditi, da mu se sada s drugimi imeni preštampaju nekadanje njegove kritike. A sve to dokazuje, da je kritika lašnja i manje vrijedna stvar nego rad i djelo; našemu pako narodu trebaju ljudi, koji umiju s razumnom kritikom spojiti odlučno djelovanje.

U svojim godišnjacima »Obzor« je donio mnogo bilježaka i kritika o svima našim znatnijim piscima — o nekima od prvih početaka njihova rada, pa do njihova uspona i smrti, tako o Martiću, Šenoi, Markoviću, Gjalskome, Kumičiću itd. Isporedjujući same »Obzorove« članke i pojedine rečenice o tim i drugim ljudima, čovjek može pratiti, kako se stvara književna reputacija, kako se ona diže i ustaljuje, ili pada, i kako na koncu često od golemoga rada cijelih decenija ne ostaje ništa, ili gotovo ništa, što bi potomci smatrali vrijednim pažnje. Ali se, s druge strane, iz »Obzorovih« godišnjaka može isto tako vidjeti, kako se uvijek, nakon klonuća jednih, javljaju drugi ljudi, da se iznova, kao da ničega prije njih nije bilo, zanose, nadaju i bore. Posljednji veći referat o književnosti, uoči samog rata, bio je Lunačekov članak o »Mladoj hrvatskoj lirici«, s konstatacijama, koliko novoga donose mladi ljudi, koji su svoje pjesme štampali u toj knjizi. Kao da se time — vežući se uz razlaganja Janka Jurkovića o mladoj hrvatskoj lirici početkom šezdesetih godina, i u početku »Obzorova« života — i organski završilo jedno razdoblje književnosti, ali i razdoblje »Obzora«.

10.

Od početka rata pa do danas »Obzor« je još intenzivnije nastavio svoje stare tradicije: da bude ogledalo sveg književnog zbivanja, i kod kuće i u inozemstvu. Iza Matoševe smrti postao je njegovim glavnim feljtonistom i književnim (a i kazališnim i umjetničkim) kritičarom Vladimir Lunaček, dok se iza rata oko »Obzora« okupio veći broj mladih, školovanih intelektualaca (dr. Ivan Esih, dr. Rudolf Maixner, dr. Ivo Hergešić), koji su predaje »Obzora« u tom pogledu još potencirali. Uz ove stalne suradnike lista radili su u njemu na književnosti još i mnogi vanjski suradnici. Kako su, u nestalnosti poratnih prilika, zagrebačke revije brzo nicale i brzo ugibale, za budućeg će historika hrvatske poslijeratne književnosti »Obzor« biti najobilnije i najpouzdanije vrelo, odakle će crpsti svoje informacije.

CARINSKA I JAVNA SKLADIŠTA D. D. ZAGREB

Carinska i javna skladišta d. d. u Zagrebu, osnovana su u godini 1921. po Hrvatskoj Eskomptnoj Banci (današnja Jugoslavenska Udružena Banka) i Prvoj Hrvatskoj Štedionici u zajednici sa tadanjom Družbom Južne Željeznice. Osnutak takovog poduzeća — u času, kada se je grad Zagreb brzim koracima ekonomski razvijao — pozdravila je cjelokupna domaća privreda, i privatna i državna, tim više, što se je promet za sam grad Zagreb kao i za krajeve, koji gravitiraju prema tom privrednom centru, podvostručio i čak potrostručio, a nisu stajale na raspolaganje dovoljne prostorije i prikladni objekti kao slagališta za import i eksport, a niti za državno-carinske i druge urede. Prirodno je, da se je tada sve više osjećala potreba organizacije jedne institucije, koja je imala služiti robnom saobraćaju i prometu, dakako u skladu sa državnim carinsko-željezničkim i lokalnim trgovačkim interesima. Dok su spomenuti novčani zavodi, koji su inače mnogo doprinjeli procvatu i razvitku naše trgovine i industrije, stavili na dispoziciju potrebna sretstva u iznosu od cca 25 milijona dinara, u sporazumu sa nadležnim vlastima (Ministarstva finansija, saobraćaja, trgovine), kao i sa gradskom općinom poduzeti su svi radovi, kako bi taj novi aparat u velikom privrednom stroju — u saradnji sa stručno-transportnim i spediterskim poduzećima kao sa kreditnim ustanovama — odmah i bez zapreke mogao funkcionirati na opću korist i Zagreba i zemlje. Na terenu od cca 40.000 m² u neposrednoj blizini tadanjeg Južnog kolodvora (sada Zagreb-Sava), stvarno u produženju kolosjeka t. j. glavnih importnih arterija sa zapada (Rakek, Jesenica, Maribor—Zagreb), podignuti su potrebni objekti i to: zgrada glavne carinarnice sa svim pripadajućim uredima (blagajna, mjesna kontrola, kemijski laboratorij, carinsko-željeznički biro itd.), četiri magazina za carinsku robu i jedan željezničko-predajni magazin sa ukupnim kapacitetom od 20.000 m³, — nadalje privatno carinsko smjestište sa kapacitetom od cca 10.000 m³ te odgovarajuća financijska kasarna. Osim toga radi olakšanja carinske službe i radi općeg robnog prometa, pogotovo onoga iz inostranstva, odredjenog za loco i za tranzit, podignuti su objekti Javnih Skladišta i to: uredska zgrada kao i spediterskо-posrednički biro te odgovarajuća skladišta sa potrebnim napravama i sa kapacitetom od cca 10.000 m³. Svi ovi objekti na izgradjenoj površini od cca 10.000 m² spojeni su medjusobno i sa glavnom prugom vlastitim industrijskim kolosjecima u ukupnoj dužini od cca 2 km kao i sa prikladnim dovoznim i odvoznim cestama i rampama oko svih carinsko-željezničkih i slobodnih magazina. Tako pretstavljaju ovi objekti sa slobodnim stovarištima (20.000 m² površine) jednu jedinstvenu cjelinu u neposrednoj vezi sa željeznicom i na mjestu, koje prema strukturi organizacije medjunarodnoga prometa najbolje odgovara postavljenoj svrsi. Stvarno posluje to poduzeće u saradnji sa državnim (carine i vozarine), općinskim (trošarine i uvoznine) i privatnim trgovačkim i industrijskim ustanovama već četrnaestu godinu, a poslužilo je u glavnom importu odredjenom za Zagreb, vršeći svoju vidnu ulogu pri izmjeni dobara kao i u razvitku i napretku naše privrede. Treba istaknuti, da je u toku spomenutoga razdoblja manipulirano kod toga poduzeća ukupno 1,440.000 tona razne importirane i tranzitirane robe u ukupnoj vrijednosti od cca 7 i pol milijarda dinara. Carinska i javna skladišta pod stručnim komercijalnim vodstvom postala su važni posrednički faktor importnog i eksportnog poslovanja. Treba uvažiti, da su našim privrednim centrima neophodno potrebna Javna Skladišta, koja raspolažu sa carinskim, slobodnim i privatnim smjestištima, kao i sa tranzitnim, komisionim i konzignacionim slagalištima, u neposrednoj kombinaciji sa carinskim i željezničkim uredima, da mogu primiti kako inostranu tako i domaću robu. K tome dolaze i uredi, koji vrše utovar i istovar, ekspediciju, običnu i povlašćenu reekspediciju i osiguranje svakovrsne robe kao i carinska i transportna posredovanja. Tu je organizovan rad oko manipulacije robom, oko kupnje i prodaje povjerenih pošiljaka, kao i oko svih poslova skladišne i transportne struke. Jer ne bi moglo biti pravog razvoja u trgovini, kad ne bi bilo poduzeća, koja se bave robnim kreditnim poslovima (lombardi i varanti) kao i predujmovima na državne i općinske dažbine — sve to uz povoljne poslovne uvjete i uz zvanične i kontraktualne tarife. Nema sumnje, da Carinska i javna skladišta odgovaraju pored drugih sličnih poduzeća u zemlji svome pozivu u cilju unapredjenja i promicanja naših ekonomskih odnosa sa susjednim i ostalim zemljama.

IVO ŠREPEL

PEDESET GODINA HRVATSKOG UMJETNIČKOG LIKOVNOG STVARANJA IZ „OBZOROVE" PERSPEKTIVE

(1885.—1935.)

»Znanost, umjetnost i vjera mogu samo pod zaštitom slobode i samostalnosti valjano i blagotvorno djelovati«.

J. J. Strossmayer
na otvorenju Galerije Slika
godine 1884.

I. OD STROSSMAYERA I RAČKOG DO OSNIVANJA I. HRVATSKOG SALONA (1898.)

Odmah na početku valja istaknuti, da je »Pozor«, a kasnije »Obzor«, u ovih pedeset posljednjih godina bio uvijek i dosljedno najvjerniji i najvatreniji tumač i pobornik Strossmayerove ideologije. Zato je prirodno i razumljivo, da je budnim okom pratio razvitak hrvatskog likovnog stvaranja, kome je veliki mecena posvećivao toliku pažnju. U svom nacrtu za opsežniju »Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću« (izdanje Matice Hrvatske, 1934.) povezao je Ljubo Babić na temelju dobre dokumentacije i ispravnih opažanja plastično i pregledno početke našeg novijeg likovnog stvaranja sa stanjem i razvojem političkih i socijalnih prilika u posavskoj i dalmatinskoj Hrvatskoj. Nakon ilirskog romantičnog pokreta, koji je kod nas, kao i sve ostalo u XIX. vijeku, u zakašnjenju, dolazi Strossmayerova prosvjetiteljska era i daje osnivanjem velikih naučnih, kulturnih i umjetničkih institucija u Hrvatskoj impulze za intenzivan rad na svim poljima, pa i na polju likovnog stvaranja. Svijetla figura historičara Franje Račkog vezana je uz osnivanje »Družtva umjetnosti« (1878.). Glorifikacija narodne povijesti mnogo pomaže da se održi duh nepokolebive oporbe protiv krutog apsolutizma. Godine 1884. otvorena je Galerija Slika u zgradi Strossmayerove Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. Na ruševinama apsolutizma započela je nagodbenjačka perioda, u kojoj na području likovnih umjetnosti organizira i stvara mnogo pozitivnog i neprolaznog Iso Kršnjavi, osnivač Obrtne Škole (1882.) i Obrtnog Muzeja. Premda je Kršnjavi desna ruka ozloglašenog bana Khuena-Hedervarya, pa je »Obzor« zato s njime u stalnom konfliktu, ipak je toliko povezan sa svime što se kod nas stvara u to vrijeme na polju likovnih umjetnosti, da uz negativne rezultate njegovog rada postoje i toliki pozitivni, da se on danas ne može i ne smije gledati samo kroz te političke naočari.

U tim tmurnim devedesetim godinama prošloga stoljeća priča nam »Pozor« o mnogim sabiranjima za spomenike narodnim velikanima. Prilozi su pritjecali vrlo polagano, ali je utješno, da se izvedba većinom ipak već povjeravala domaćim umjetnicima. Sabire se za spomenike Ferdi Rusanu, Ivanu Gunduliću, Andriji Kačiću-Miošiću, Ljudevitu Gaju, Franji Račkom, Antunu Nemčiću, Ivanu Filipoviću itd. Nestor naših kipara Rendić je u cijeni, a mladom Valdecu počinju priznavati talenat. U slikarstvu je upravo zasiala Bukovčeva zvijezda, dok Karas i Quiquerez proživljavaju svoju tragičku sudbinu. Nikola Mašić, koji djeluje kao učitelj na Obrtnoj Školi, rijetko se spominje u novinskim izvještajima i u »Pozoru« ga nalazimo opisanog i pohvaljenog kao spretnog aranžera i scenografa na jednoj zabavi u palači baruna Vranyczanya (1885.). Dotle poludiletanti i slikari od manje vrijednosti izlažu svoje radove po izlozima dućana u Ilici, od kojih su u tu svrhu najomiljeliji Botheov, Libkovitzev i Hühnov. Povremena galerija »modernih« slika nalazi se u Gradjanskoj Streljani.

U arhitekturi prilike nisu bolje, jer je tu počeo djelovati Nijemac Herman Bollé. »Hrvatsko družtvo za umjetnost i umjetnički obrt«, kome je na čelu bio Kršnjavi, počelo se 1891. spremati za prvu medjunarodnu izložbu likovnih umjetnosti u Zagrebu prigodom jubilarne gospodarsko-šumarske izložbe. Odazvao se priličan broj dosta beznačajnih umjetnika iz Austrije, Ugarske, Njemačke, a od naših Pavačić iz Rima, Medović iz Münchena, Rendić iz Trsta. Tvrtka Nikolić prijavila je, da će izložiti originale Ferde Quiquereza. Godine 1892. stigao je u Zagreb Vlaho Bukovac i posjetio je u Djakovu biskupa Strossmayera. Oko Bukovca, koji radi za Galeriju Akademije »Gundulićev san«, a za kazalište zastor »Hrvatski preporod«, sakupili su se odmah mladi umjetnici Frangeš, Valdec, Csikos, Auer, Iveković, Kovačević i Tišov i umjetnički je život počeo pulzirati življe i povezanije. Naviješten je rat tudjinštini, radovi se sve više povjeravaju domaćim sinovima. Folnegović grmi u Hrvatskom Saboru: »Pa kad se kod nas javne zgrade podižu, one valja da reprezentiraju suvremenu kulturu hrvatsku! Zašto da mi moramo tražiti graditelje i arhitekte u tudjini?«. »Obzor« u prikazu o Račkom ističe i njegovu važnost za naš samostalni likovni izražaj, umjetnici su započeli sistematski prirediivati izložbe (1894. portreti Bukovca, iste godine izložba Tišova i Frangeša, a pod kraj te godine Izložba hrvatskih slikara i kipara sa 18 izlagača, 55 izloženih radova i lijepim posjetom od preko 3000 posjetilaca u prostorijama Jugoslavenske Akademije). »Družtvo umjetnosti« pokrenulo je i dvije korisne edicije: »Glasnik družtva umjetnosti« i »Oblici graditeljstva«. Kršnjavi i Bukovac počeli su misliti o tome, da bi u Zagrebu trebalo izgradiivati umjetničke ateliere, što je kasnije i ostvareno na Prilazu, a na poticaj Bukovca odlučeno je da se podigne i Umjetnički Paviljon. Kako nije bilo sredstava, a vlada je namjeravala dati izgraditi hrvatski paviljon za Milenijsku Izložbu u Budimpešti, to je nužda rodila zamisao da se taj paviljon prenese u Zagreb. Paviljon je osnovala tt. »Danubius« u Budimpešti. Na jednu od sjednica »Društva umjetnosti« došao je i naš uvaženi estetičar Dr. Franjo Marković i predložio da se u Zagrebu postavi čitava serija poprsja zaslužnim ljudima, prvenstveno u parkovima. Dolazak cara i kralja Franje Josipa I. u Zagreb na otvorenje nove zgrade Hrvatskog Zemaljskog Kazališta, nove zgrade za srednje škole i dogradnje Glazbenog Zavoda dao je neumornom Kršnjavom opet povoda da naša likovna nastojanja pomakne za korak napred. Tom prilikom priredjena je ponovno izložba hrvatskih umjetnika. Sad su već poletarcima izrasla krila i oni počinju izlagati u inozemstvu, pa naši umjetnici god. 1897. sudjeluju na izložbi u Kopenhagenu sa 23 slike i 5 skulptura u posebnom odjelu na kome su se ponosno kočila pismena »Croatiae«. Na toj izložbi uz Bukovca susrećemo Medovića, Mašića, Csikosa, Iveković, Auera, Vidovića, Frangeša i Valdeca. God. 1898. piše već i slavni engleski list »The Studio« o našima. Bukovac se sprema na svjetsku izložbu u Pariz, a u Zagrebu se izlaže Vereščaginov Napoleonski ciklus. Umjetnički Paviljon, koga premještaju u Zagreb, ne odgovara već u svom početku svrsi kojoj je namijenjen. Kakav takav, paviljon je medjutim ipak mnogo značio i u njem je 1898. otvorena »Prva izložba društva hrvatskih umjetnika«, taj prvi naš hrvatski salon, prva »hrvatska škola«, kako ju je Strossmayer zamišljao. Na toj je izložbi Bukovac izložio 50 slika, na njoj su se definitivno afirmirali Csikos, Crnčić, Iveković, Kovačević, Šenoa, Tišov, Auer, Slava Raškaj. »Obzor« je o njoj donio čitav niz prikaza iz pera Ivanova (Dra. Milivoja Dežmana) i od toga momenta počeo je stalno pratiti sve umjetničke manifestacije u hrvatskim krajevima. Ivanov je u tim prikazima po credu Hrvatske Moderne, kojoj je jedan od začetnika, postavio tezu moderne idealističke i individualističke umjetnosti, koja oštro reagira na materijalizam i naročito je podvukao, da su se naši umjetnici počeli oslobadjati ateliera, da izlaze u prirodu i počinju fiksirati atmosferu po receptu impresionista. Tom prilikom izdao je i uredio Dr. M. Dežman »Hrvatski Salon« u 4 sveska sa reprodukcijama 55 umjetničkih radova od 18 izlagača sa izložbe i književnim prilozima od 27 književnika. Hrvatska Moderna je uopće usko povezala i u zajednička kola upregla nastojanja književnika i likovnih umjetnika, što je naročito došlo do izražaja kod osnivanja »Kluba hrvatskih književnika« (kasniieg »D. H. K.«), gdje uz osnivače Mihovila Nikolića, Srgjana Tucića i Dr. Dežmana, nalazimo i Gjalskog, Miletića, Vlahu Bukovca, Csikoša, Frangeša i druge umjetnike. Na prekretnici stoljeća umjetnički rad u Hrvatskoj vrlo je živahan na svim područjima, ali se led probija vrlo teško.

II. OD PRVOG HRVATSKOG SALONA (1898.) DO RIMSKE IZLOŽBE (1911.)

Kao crvena nit provlači se kroz stare »Pozore« i »Obzore« oporba protiv svakog, ma i najvještije prikrivenog pokušaja odnarodjivanja ili služenja tudjinskim interesima. Naravno da se glavna borba vodi na političkom polju, ali i na kulturnom i umjetničkom polju ti najrječitiji pobornici Strossmayerove ideologije poput Cerbera ljubomorno čuvaju hrvatske pravice i tekovine koje obilježuiu stupanj prosvjećenosti pojedinih naroda. Tako »Pozor« već 1885. oštro napada bana Khuena-Hedervarya, kad je bahato odbio da se uvaži molba Jugoslavenske Akademije za pomoć od 3.000 forinti za edicije Akademije i za Galeriju slika. U hrvatskom saboru veličali su Akademiju i zagovarali molbu temperamentnim govorima zastupnici Smičiklas, Zorić, Folnegović i Mazzura, ali sve to nije ništa pomoglo. Godine 1897. ljuti se »Obzor« što je kr. zemaljska vlada prodala madjarskoj vladi Bukovčevu sliku »Dubravka« i Medovićevu sliku »Srijemski mučenici« uz znatnu dobit, premda su te umjetnine bile naručene i izradjene za veliku dvoranu Odjela za bogoštovlje i nastavu u Zagrebu. Slike su otišle u madjarske muzeje za hrvatske novce. Tri godine kasnije »Obzor« je opet uzbudjen, jer je Kršnjavom povjerena redakcija onoga sveska knjige »Oesterreich-Ungarn in Wort und Bild«, koji govori o Hrvatskoj i Slavoniji. Premda su naše zemlje zapostavljene već time što im je u tom monumentalnom djelu dan prostor od samo 32 stranice, Kršnjavi još pogoršava stvar pišući svoj prikaz u madjaronskom duhu i tretirajući Dalmatince tako kao da nisu sastavni dio hrvatskog naroda. A da stvar bude ljepša, urešava se naslovni list slikom Bukovca, koja predstavlja Ugarsku i Hrvatsku kao dvije žene iznad kojih lebdi kruna Sv. Stjepana i od kojih je, kako kaže »Obzor«, »Ugarska žena ponosita, koja se drži sasvim dostojanstveno, dočim je Hrvatska nježna i umiljata žena, koja pliva od radosti što ju je Ugarska zagrlila«. Po »Obzoru« je »kip domovine« na polju likovnih umjetnosti i iza Prvog Hrvatskog Salona (1898.) prilično žalostan i on se 1902. opet tuži, da hrvatski umjetnici sele u tudjinu (Csikos, Auer), a strancima se povjerava izvedba umjetničkih djela (oltar Sv. Ćirila i Metoda u prvostolnoj crkvi povjeren je Bečaninu Bayeru). Prigodom 40-godišnjice »Kola« »Društvo umjetnosti« priredjuje

izložbu o kojoj u »Obzoru« donosi prikaz Milan Marjanović hvaleći portrete Bukovca i radove Csikosa, Tišova, Auera, Kovačevića, Bužana, Krizmana, Crnčića, Frangeša i Valdeca, ali svršavajući tužnim refrenom: »A što cini grad? Na okonjenu policiju, na tu paradu bez pravoga smisla i potrebe izdaje godišnje 10.000 forinti, a na umjetnost . . . ? ?«. Drugi je prikaz u »Obzoru« (1902.) o toj izložbi napisao Dr. Ante Tresić-Pavičić, koji se naročito osvrće na ono što su izložili arhitekti i zaključuje ogorčeno: »Vlada, grad i kaptol prepuštaju sve u ruke g. Bolléa, koji je za našu umjetnost isto što i filoksera za zagorske vinograde«. Bukovac se na toj izložbi predstavio kao sljedbenik Segantinija i impresionista-pointillista vedrije i življe palete, postavljajući portrete većinom u pleinair, Auer je krenuo stopama Collina i Laurentia slatkim i glatkim aktovima, Bužan već iznosi svoje seljačke tipove u dekorativnoj maniri, Crnčić je sa 38 slika sa Primorja i Plitvičkih jezera dokazao korist polaženja u prirodu i solidnog rada, makar se pejzaš i lirski uljepšao, Csikos je izložio slike iz svog ciklusa »Innocentia« (po noveli Ivanova-Dežmana) tretirane mističnom natruhom Henria Martina, Kovačević je simpatično i toplo ugledao umiljati krajolik oko Sv. Žavera očima Julesa Bretona. Tišov oscilira izmedju akademizma Besnarda i dekorativne plitkosti loše shvaćenog folklora, Slava Raškaj pokazala je suptilne mogućnosti svoje umjetničke duše finim akvarelima, Frangeš na prelazu od Meuniera k Rodinu zadivio je kao rijetko dobar modelator životinjskih likova (»Konj«, »Bik«), Valdec je ovjekovječio naše velikane Strossmayera i Račkog, a Vidović je, kako kaže Tresić, »majstor sutona, noći, mjesečine i ćozotskih barka«. Ova je izložba svakako bila značajna, jer je sa 250 radova, od kojih su mnogi bili na visini ondašnje oficijelne umjetnosti u Zapadnoj Evropi (ne velikih majstora impresijonizma!), očitovala izvjesnu zrelost hrvatskog likovnog izraza, a u najmanju ruku volju za intenzivno stvaranje i oblikovanje. Dvije godine kasnije, Ivan Meštrović, koji će drukčije nego Bukovac zasjati ne samo na našem, nego i na svjetskom horizontu, nenapadno i skromno radi već u Splitu idejni nacrt za svoj prvi spomenik u našim krajevima, za Luku Botića. U Beogradu se 1904. uz velike svečanosti sprema Kongres velikoškolske omladine i krunisanje Kralja Petra I. Karagjorgjevića. Srbi pozivaju i hrvatske, slovenske i bugarske umjetnike na izložbu, koju otvara pozdravnim govorom Ljuba Nešić, a otvorenju prisustvuje Kralj Petar. Četiri se zastave vijore na ulaznim vratima, a »Obzor« medju ostalim piše i ovo: »Ali glavna svečanost bila je u slavi ideje kulturnog jedinstva naroda. To nije jedna od onih utopija, koje bi imale mjesto medju oblacima, već sazreli produkt osjećaja naroda kroz tolike stotine godina: ideje koja je nadahnula najvećeg pjesnika Gundulića i najrealističniji um Strossmayera. Ona ista ideja, koja je slavila svoj dan za otvorenja Jugoslavenske Akademije u Zagrebu, nastavila je svoju slavu u Beogradu pri otvorenju jugoslavenske izložbe umjetnosti. A izložba najbolje izrazuje ovu federalističku crtu južnoslavenskih naroda«. I materijalni uspjeh te izložbe bio je dobar: Kralj Petar otkupio je sa izložbe 41 umjetnički rad od 26 umjetnika (od toga 15 radova od 10 hrvatskih umjetnika), a veće su svote za otkup votirali i ministarstvo prosvjete i Kolarčeva zadužbina. U Zagrebu te godine arh. Pilar pokreće jednu vrlo korisnu i dobru ediciju: »Hrvatski gradjevni oblici«, koja kao meteor pada u tminu Bolléove njemačke pseudo-renesanse, nakalamljene na neotporne zagrebačke purgerske prilike. Godine 1906. održana je jugoslavenska umjetnička izložba u Sofiji. Otvorio ju je ministar prosvjete Šišmanov. Hrvati su zastupani sa 65 radova. Šišmanov je u svom govoru naročito podvukao ovo: »Hrvati doista mogu biti ponosni radovima svojih umjetnika, koji ih dovode do prvog mjesta na Slavenskom Jugu«. Dok nas tako slave u Sofiji, Bollé u Zagrebu u sporazumu s Kršnjavim ruši Bakačevu kulu, a »Obzor« s pravom kuka: »Naš Umjetnički Paviljon kao da je neka vrst proprietatis de manu mortua. Paviljon prelazi i prelazit će iz ruke u ruku raznih generacija, raznih gradskih načelnika, raznih zastupstva itd., a malo se tko za njega i za umjetnost brine. Istina je, da je taj Paviljon monstrum moderne gradjevine, neukusan i zidan kao kakova portarturska tvrdjava, istina je, da se prostorije ne mogu u njem nikad dobro ugrijati, a dole se nalazi nekakva kavana, koja je dan i noć otvorena . . .«. »Obzoru« se mora priznati, da nije druge grdio, a sam ostao neaktivan, jer pisanje o našem likovnom stvaranju postaje u njem sve češće, opširnije, sistematičnije, a pomalo i kritičnije. Tako je n. pr. u božićnom prilogu 1906. donio opširan prikaz sa slikama o radu kipara Frangeša, a 1907. prikazao je u jednom nedjeljnom prilogu sa slikama aktivnost slikara i grafičara Krizmana. Reproducirao je uz popratni tekst i djela Bužana, Medovića, Csikosa i drugih. Godine 1908. otvorena je u Splitu Prva dalmatinska umjetnička izložba, koja je po intencijama inicijatora trebala da »afirmira političko i duševno jedinstvo Dalmacije sa Hrvatskom i da manifestira kulturnu premoć hrvatskog elementa u Dalmaciji«. Sudjelovalo je 28 umjetnika, medju njima Meštrović, Rendić, Rački, Vidović, Bukovac, Vučetić, Medović, Uvodić, Foretić, Angeli-Radovani, Dešković, Roksandić i Štambuk. Tom je prilikom osnovana i umjetnička grupa »Medulić«, koja je kasnije svojom agilnošću i odlučnim nastupanjem zarezala duboku brazdu u njivu našeg stvaranja na polju likovnih umjetnosti. Ni Kršnjavi medjutim nije mirovao i reprezentativna dvorana Odjela za bogoštovlje i nastavu obogaćena je »Zarukama kralja Vladislava« Celestina Medovića, »Pokrštenjem Hrvata« Bele Čikoša i djelom »Filozofija« Roberta Frangeša. Dok Meštrović doživljava uspjeh svoje izložbe u bečkoj Secesiji, jugoslavenska »Lada«, koja radi u Zagrebu, Beogradu, Ljubljani i Sofiji, sprema izložbu u našem Umjetničkom Paviljonu (1908.), koji se sasvim preuredjuje. Kritika je oduševljena radi brojnog sudjelovanja Srba, Slovenaca i Bugara, te »Obzor« priznaje: »Otkad su se naši hrvatski umjetnici prikazali u Umjetničkom Paviljonu godine 1898., nismo u Zagrebu vidjeli bolje aranžirane izložbe«. U ditirambe romantičnog slavjanskog zanosa pada kao ledena tuča posred sočnog i bujnog vinograda tragična vijest, da je u Parizu učinio kraj svom mukotrpnom životu najtalentiraniji od naših mladih slikara: Josip Račić. Bohemska duša, Račićev imenjak Kosor, piše mu nekrolog u »Obzoru« od 28. lipnja 1908. i ne sluteći, da je zaklopio oči apostol čiste i beskompromisne umjetnosti, o kome je do toga časa u našoj štampi bilo vrlo malo govora, koga naša sredina u ono vrijeme nije ni znala ni mogla priznati ni ocijeniti. Istina je, da je razvitak likovnih umjetnosti i u domovini stao na čvršće noge onamo od god. 1905., kad su inteligentni Čikoš i neumorni Crnčić osnovali privatnu školu, koja je kasnije stekla pravo javnosti i iz koje se najprije razvila Umjetnička škola, pa onda i današnja Umjetnička akademija, ali Meštrović je još u tudjini, Račić je upravo tragično likvidirao svoj pokušaj da našu likovnu umjetnost poveže s onim što je najbolje u pariskim muzejima i ateljerima, a Kraljević i Becić rade kod Habermanna u Münchenu. Arhitekti Pilar i Viktor Kovačić započeli su u ime ideologije Moderne borbu na život i smrt sa neumjetničkim barbarstvom Bolléove škole. U »Obzoru« je Vladimir Lunaček preuzeo referat Ivanova i počeo u feuilletonima pratiti razvoj naših likovnih umjetnosti. I Matica Hrvatska posvećuje sve veću pažnju našoj umjetnosti. Godine 1909. razmahala se u »Obzorovim« stupcima polemika oko postavljanja Strossmayerovog spomenika u Zagrebu, za čiju su izvedbu sakupili sredstva gradjanski odbor na čelu sa Tadijom Smičiklasom i odbor gospodja na čelu s gdjom. Kornelijom Dežman. »Obzor« je zagovarao da se raspiše natječaj hrvatskih umjetnika iz sviju krajeva i da se umjetniku ostavi potpuna sloboda zamisli i izbor materijala, ali je svoje stupce otvorio i odjelnom predstojniku Mixichu i Dru. Franji Markoviću i Hermannu Bolléu i Šandoru Xaveru Gjalskom i »Društvu umjetnosti« i »Klubu hrvatskih umjetnika« i »Jugoslavenskoj Ladi«. Najžešće su se zakvačili predstavnici »Lade« i Gjalski. »Lada« je predlagala, da se izvedba idejnih skica za spomenik povjeri isključivo umjetnicima iz Zagreba, odnosno onima koji su zavičajni u Hrvatskoj i Slavoniji, a Gjalski je to stanovište nazvao »nečuvenim«, pozivajući se na Strossmayerovu širinu pogleda i koncepcija ovako: »Strossmayer je velik, jer je preuzeo barjak velike Gajeve ideje narodnog jedinstva sviju Južnih Slavena. On je osnovatelj »Jugoslavenske Akademije«, pa bi prvi bio povrijedjen ovakovim stanovištem. Ako bi ikad nastala vremena da bi se u Hrvatskoj podizali spomenici Danielu Josipoviću, Levinu Rauchu ili Kolomanu Bedekoviću, onda bi takova stanovišta i takovi prijedlozi bili na svom mjestu, jer bi onda došla do triumfa Josipovićeva ideja o »Horvatu, vjernom madjarskom bratu«, koji tura od sebe »Graničara« i »Vlaha« i »Kranjca« i »primorskog Talijančića«. Dok se u Zagrebu živo polemiziralo o spomeniku, njegov kasniji projektant, Ivan Meštrović, postao je u Parizu članom jurya Jesenjeg Salona (Salon d'Automne) i raspravljao je s Rodinom o vječnim umjetničkim i čovječanskim problemima. Godina 1910. znači opet prekretnicu u povijesti hrvatske umjetnosti. Te godine većina zagrebačkih umjetnika odbija dva poziva za izlaganje na velikoj medjunarodnoj umjetničkoj izložbi u Rimu, koja je priredjena prigodom jubileja talijanskog narodnog ujedinjenja. U prvom ih Budimpešta poziva, da na rimskoj izložbi izlože u madjarskom paviljonu zajedno s madjarskim umjetnicima i bez isticanja hrvatskog narodnog individualiteta, a u drugom Beograd, da na toj izložbi izlože u paviljonu kraljevine Srbije. Oni odabiru treći put, ali da se tu na raskršću nije našao Herkul vidi se najbolje po tome, što taj treći put umjetnički znači korak natrag. Zagrebački umjetnici, upravljaju svoj pogled k Beču i priredjuju u Zagrebu izložbu, gdje Kršnjavi pred odjelnim predstojnikom Amrušem svršava svoj govor prigodom otvorenja riječima: »Vivat Habsburg!«, pozivajući se na istoimenu sliku Ivekovića, koja je glavna atrakcija i centar te izložbe, a Amruš mu odgovara istim riječima na kraju svog govora. »Obzor« je vrlo nezadovoljan s tom izložbom i tvrdi, da se kod naših umjetnika počinju pokazivati znakovi seniliteta, da se oni previše povode za ukusom publike i da šablona i manira dominiraju izložbom. Budimpešta medjutim ne može pregorjeti odbijanje zagrebačkih umjetnika, a još ju više boli što je 13 hrvatskih umjetnika na čelu s Meštrovićem pristalo da sudjeluje u srpskom paviljonu na rimskoj izložbi, pa »Az Est« donosi vrlo oštar napadaj na hrvatske umjetnike, na koji »Obzor« odmah reagira ovako: »Hrvatski kao i srpski umjetnici mogu da izlože svuda gdjegod im se pružila prilika, a pogotovo mogu da to učine u jednom paviljonu kraljevine Srbije. To nije nikakvo političko presizanje, nego dokumenat jednog narodnog jedinstva, koje postoji izmedju članova istoga naroda unutar raznih političkih granica. Za to narodno jedinstvo ni Srbi, ni Hrvati, ma gdje bili, ne će platiti carine madjarskom šovinizmu. Hrvatski umjetnici iz Banovine bili su doduše pozvani da izlože u Rimu, ali u madjarskom odjeljenju i kao madjarski umjetnici, bez posebnog odjeljenja. Što se pak tiče toga, da je madjarskim novcem hrvatska umjetnost podignuta na evropejski niveau, to neka slavni »Az Est« znade, da je u bogoštovlju i nastavi, pod koje odjeljenje spada i umjetnost, Hrvatska autonomna i da se ta autonomija prikraćuje više nego što bi faktično trebalo, ali ne prikraćuje se iz novca madjarskog, već iz novca ubranog na teritoriju Hrvatske i Slavonije«. Kršnjavi medjutim prigiba šiju i piše uredniku »Az Esta« ovu ispričnicu: »Pošto je sada već nemoguće, da hrvatski umjetnici sudjeluju na rimskoj izložbi, držim da je suvišno iznositi želje, koje prije godinu dana nisu bile uvažene. Sa svoje strane samo zato spominjem ovu stvar, pošto su neki hrvatski umjetnici, — većinom iz Dalmacije — našli mjesta u paviljonu Kraljevine Srbije i nisam htio

da to izgleda kao da cjelokupni hrvatski umjetnici, poglavito članovi »Društva hrvatskih umjetnika«, ovu netaktičnost odobravaju«. Uspjeh Ivana Meštrovića i njegovog kruga na rimskoj izložbi zadao je medjutim smrtni udarac takvom štreberstvu i uskogrudnosti: Evropa je, makar i u srpskom paviljonu, otkrila hrvatsku umjetnost!

III. OD RIMSKE IZLOŽBE (1911.) DO NARODNOG OSLOBODJENJA I UJEDINJENJA (1918.)

Premda je Meštrović sa svojim sljedbenicima, koji su s njime izložili u Rimu 1911., a medju kojima su najznačajniji Rosandić, Rački, Becić, Kljaković, Krizman i Ljubo Babić, značio otkrivenje i prvu snažnu afirmaciju hrvatske umjetnosti pred svijetom, ipak je još dosta dugo ostao nepriznat u domovini. Na Rimskoj Izložbi izložio je Meštrović 41 plastiku većinom iz »Kosovskog ciklusa«. Centar te plastike bila je konjanička figura »Kraljevića Marka«, pa su se i slikari prilagodili u glavnom herojskoj epopeji i izložili »Ciklus Kraljevića Marka« te kompozicije po narodnim pjesmama prilično velikih dimenzija, patetičke, monumentalne i dekorativne. Beogradska »Politika« napisala je prigodom otvorenja izložbe u Rimu slijedeće: »Zajedničko izlaganje srpskih i hrvatskih umjetnika u Rimu i rezultat konkursa za Dositijev spomenik u Beogradu, koji će izraditi Hrvat Valdec, velike su i značajne pobede srpskog i hrvatskog naroda, one su ravne po značaju svome najslavnijim pobedama na bojnome polju. Mi rado priznajemo da zasluga za te pobede najviše i u prvom redu pripada Hrvatima. Neka im je za to slava i hvala!« Izvanredno lijepi katalog rimske izložbe štampala je tadašnja »Dionička tiskara« u Zagrebu. Nacrt za paviljon kraljevine Srbije u Rimu izradio je beogradski arhitekt Bajalović. Kipar Bistolfi, koga je čitava intelektualna Italija u ono vrijeme držala najvećim živim talijanskim umjetnikom, kliknuo je oduševljeno pred Meštrovićevim kipovima: »E una cosa nuova, superba!«, a čitava talijanska i za njom sva svjetska štampa ponovile su to njegovo divljenje u stotinu varijanata.

Dok se 1911. u Rimu bio najuspješniji boj za hrvatsku umjetnost na polju kiparstva i slikarstva, u Zagrebu je arhitektura, koja je od Felbingerovih lijepih vremena pomalo dospjela na neukusnu stranputicu obilježenu prvenstveno imenom Hermanna Bolléa, počela lomiti okove konvencijonalnosti i laži. Kovačić gradi crkvu Sv. Blaža, a i drugi mladji arhitekti počeli su borbu sa starima, koja ni dandanas nije potpuno dovršena. Pokreće se pitanje regulacije Kaptola i »Obzor« brani opet Kovačićev projekt. Oltari za naše crkve naručuju se medjutim i dalje u Tirolu. Godina 1912. značajna je radi velike Jugoslavenske izložbe u Beogradu, koju je priredila »Lada«. Izložba je privukla rekordan broj od 10.000 posjetilaca, izloženo je bilo oko 950 radova hrvatskih, srpskih, slovenačkih i bugarskih umjetnika, od kojih je otkupljeno oko 150. Otvorenju su prisustvovali kralj Petar, prijestolonasljednik Aleksandar i princ Pavle Karagjorgjević, pa je uz ostale himne tom prilikom svirana i »Lijepa naša domovina«, koju su prisutni oduševljeno pozdravili. U to je vrijeme dovršena u Zagrebu i zgrada sveučilišne biblioteke, pa je vanjski njen ukras povjeren kiparima Frangešu i Valdecu, a unutrašnji slikarima Ivekoviću, Jurkiću, Crnčiću, Kovačeviću, Bukovcu, Račkom, Tišovu i Csikosu. Tomislav Krizman, koji se vratio iz Beča i postao uz Crnčića našim najboljim pedagogom na polju grafičke umjetnosti, aranžira kod Ullricha vrlo lijepu medjunarodnu izložbu grafike. Iste godine zagrebačka publika otkriva Miroslava Kraljevića i spoznaje, nakon tužne Račićeve lekcije, da se u Parizu drugačije slika i gleda na umjetnost nego što se to kod nas uobičajilo kategorički tvrditi sve onamo od dolaska Bukovca u Zagreb. Tko je u to vrijeme mogao i slutiti, da će već iduće godine (u travnju 1913.) duhoviti A. G. Matoš u »Obzoru« pisati nekrolog prerano umrlom slikaru i karakterizirati ga ovim riječima: »Kao Schumann i Gaugin, Kraljević se posvetio umjetnosti kao inteligentan zreliji čovjek, pa je sasvim naravno da su već prva njegova djela promišljena i kritična, noseći osim pečata spontanosti i prirodjenog dara i ono više obilježje ukusa i inteligencije. Kao Ličanin (po majci) imadjaše Kraljević osjećaja za snažne individualne crte, za solidnost i što veću izražajnost, a kao Slavonca (po ocu) privlačila ga je žena, naročito žena pokvarena, opasna i orgijska, dok je kao pravi Šijak duboko osjećao svu komičnost života, našavši u velikim satiricima kao što su Goya i Daumier srodne učitelje i majstore«. Iza drugog balkanskog rata Bugari naravno nisu više izlagali sa Srbima, atmosfera je u Evropi postajala sve teža i saradnja Južnih Slavena na polju likovnih umjetnosti, koja je već bila tako srdačna i intenzivna, doživjela je privremeno gotovo potpuni zastoj. U Beču priredjuju oficijelni faktori propagandističku »Adria-Ausstellung«, ali se Dalmatinci apstiniraju, izjavivši kategorički: »U znak odlučnog prosvjeda radi pretrpljenih dugih desetgodišta bijede i zapuštanja, klauzole, ćozotskih ribara, tudjeg parobrodarstva, neprovedenih željezničkih veza, u kratko u znak prosvjeda radi čitavog stanja u kome se danas (1913.) ova austrijska pastorka nalazi, Dalmacija uskraćuje svoje učešće u ovoj izložbi«. To je vrijedilo i za većinu likovnih umjetnika iz Dalmacije, koji su bili pozvani da izlože u Beču. Bukovac i Medović ipak su tom prilikom istupili iz grupe »Medulić«. Godina navještenja rata nije u našem likovnom stvaranju bila baš živahna i plodna. Lunaček je u »Obzoru« zakukao sjećajući se godine 1898., koja je značila renesansu Ilirizma, kad se probudio interes za hrvatsku knjigu i za stvaranje na polju likovnih umjetnosti, kad je Ivanov (Dr. M. Dežman) uporedo sa »Hrvatskim Salonom« počeo izdavati »Mladost«, gdje su se tadanji većinom mladi i jedva po imenu poznati umjetnici i književnici prvi put predstavili hrvatskom općinstvu. Iza kako se na taj način rodila Hrvatska Moderna, ti su književnici sve više proširili svoj utjecaj i konačno su osvojili našu javnost. Mlada generacija uzdrmala je hrvatski javni život iz drijemeža odnosno političko-stranačkog trzanja, koje je Gjalski prikazao u romanu „U noći". Lunaček se zatim pita: »A danas? Ljeta Gospodnjeg 1914.? Danas je opet nastao drijemež i naša književnost i umjetnost kao da stoje u znaku devize jednog odjelnog predstojnika, koji je rekao: „Mi trebamo krumpira, a ne umjetnosti!" Književnici odlaze iz naše sredine, umjetnici ostavljaju hrvatski kulturni centar Zagreb«. Iza tih Lunačekovih riječi, još je samo na horizontu naših umjetničkih dogadjaja sinula ideja o gradnji jednog reprezentativnog Hrvatskog Narodnog Muzeja u Zagrebu, koja je medjutim brzo ugasnula, da tek u posljednje vrijeme opet izbije na površinu, a onda su nemili dogadjaji u neku ruku potvrdili riječi odjelnog predstojnika o krumpiru: izbio je evropski rat, koji se pretvorio u svjetski rat i toliko je zaokupio sve novine, da u »Obzoru« do 1918. nailazimo tek tu i tamo na koju bilješku ili manju kritiku o izložbama »Hrvatskog Proljetnog Salona« ili djaka umjetničke škole, gdje se formira čitava jedna falanga mladih o kojoj će kasnije biti govora. Dok u Zagrebu neki od naših umjetnika sudjeluju na »ratnoj izložbi«, koju aranžiraju k. u. k. oficiri slikarski diletanti, dotle Ivan Meštrović svojim triumfalnim izložbama u Londonu i po čitavoj Velikoj Britaniji radi, zajedno sa Trumbićem, Supilom i ostalima iz Jugoslavenskog Odbora, na ostvarenju Slobode, koju je Strossmayer na otvorenju Galerije Slika u Zagrebu označio kao prvi preudvjet za razvitak vjere, nauke i umjetnosti. Jedni su ostali u domovini vezanih ruku i u preteškim prilikama, a drugi su proživili ne manje tešku borbu u inozemstvu, ali u atmosferi slobode stvaranja. I zato je rad onih izvan zemlje mogao biti korisniji i plodniji. Pod kraj godine 1918. upravili su hrvatski umjetnici-grafičari Babić, Crnčić, Csikos, Kovačić, Krizman i Branko Šenoa na tadanji odio za bogoštovlje i nastavu prijedlog da se unutar sveučilišne knjižnice u Zagrebu osnuje naročita grafička zbirka, kojoj bi jezgra bila bogata Valvasorova zbirka bakropisa, što ju posjeduje Prvostolni Kaptol. Taj je prijedlog uvažen tek iduće godine u slobodnoj kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, a njegovom je ostvarenju najviše doprinio Milan Rojc. Prvim upraviteljem Grafičke Zbirke imenovan je Dr. Artur Schneider, koji danas predaje povijest umjetnosti na našem sveučilištu. Oslobodjenjem dovršena je era, koja je započela dogadjajima opjevanima u narodnoj epopeji, teška iskušenja svjetskog rata nisu slomila naše snage i iza 1918. započinje nov »jak, jogunast, vedar i spreman na sve« poletni rad na polju likovnih umjetnosti, da se poslužim riječima Lunačeka, koji je 1916. u jednoj kritici izložbe »Hrvatskog Proljetnog Salona« napisao: »U čitavoj narodnoj pjesmi, koja ključa u elementima našega nacijonalizma, nema traga sumornosti, potištenosti. Izmjenjuju se jad i čemer, poraz i uspjeh, ali narod ostaje jak, jogunast, vedar i spreman na sve: koncentriran u tipu Kraljevića Marka«.

Vladimir Lunaček

IV. OD NARODNOG OSLOBODJENJA I UJEDINJENJA (1918.) DO OTKRIĆA STROSSMAYEROVOG SPOMENIKA U ZAGREBU (1926.)

Već godine 1919. priredjena je velika izložba jugoslavenskih umjetnika u Parizu (Petit Palais), koja je bila toliko važna i reprezentativna, da nekoliko godina kasnije (1922.) »Srpski književni glasnik« piše o njoj slijedeće: »Kada je Italija svim mogućim sredstvima dokazivala italijanstvo naše jadranske obale tragovima talijanske kulture u ovim krajevima, ova je izložba imala da dokaže suprotno, naime da baš u ovim krajevima postoji živa i snažna, originalna jugoslovenska kultura. I ona je ovaj zadatak sjajno izvršila«. Naravno da su i na toj izložbi dominirala djela Ivana Meštrovića i ostalih hrvatskih umjetnika. Izgledalo je, da će se u slobodnoj državi ispuniti riječi vladike Strossmayera: »Hrvatska ima osobito opredjeljenje, to jest: da postane na Balkanu to što Toskana u lijepoj Italiji, da postane osobite vrste Atheneum, što će reći: ognjište svih viših umnih i moralnih svrha i težnja, a grad Zagreb da postane stolicom i stožerom knjige i prosvjete svega Jugoslavenstva«. Nacijonalizam se nastojao pomiriti s čistim umjetničkim kriterijem, ali očuvati kao jak poticaj stvaranja, kako je to zamislio A. G. Matoš (u »Obzoru« 1914.), opisujući kao obično nemogućnost naših malogradjanskih prilika ovim riječima: »Nacionalizam i internacionalnost nisu kontradiktorni pojmovi u umjetnosti, kao što ponekad nisu ni u politici. Umjetnik može biti narodniji od svoga naroda, jer je uvijek izraz potenciranih osobina narodnog temperamenta. Naša umjetnost će samo onda biti nacionalna, kada bude evropska, to jest kada će biti originalan hrvatski izraz, posebna nacionalna forma duha punog najevropskijeg značaja. Naši slikari već proučavaju hrvatski pejzaž, a naše kiparstvo je u Meštrovića našlo novih izraza za naš historijski heroizam, a u Frangešu novih oblika za

naš poljski rad i za savremene naše energije. U užasnim prilikama, koje vladaju kod nas i u svijetu, treba da je svaki Hrvat, dakle i svaki umjetnik branilac časti i sudbine svoje domovine, jer samo oslobodjena otadžbina može biti pogodba za slobodnu narodnu umjetnost«. Dok se kod nas polaže tolika nada u nacijonalnu umjetnost u slobodnoj državi, Zapad reagira na svjetski rat sasvim drugačije: ruska revolucija unosi socijalnu notu i tendenciju u umjetnost, a reakcija na grozote materijalizma apstrakcije i težnju za potpunom samostalnošću pojedinih umjetničkih grana. Slikari neka izražavaju svoje emocije samo čistim slikarskim sredstvima, kipari neka statiku preobraze u dinamiku, koja će biti izraz modernoga doba. Dok se na Zapadu radja kubizam, mi još nismo pravo ni prokuhali impresijonizam i povodimo se za Hodlerovom patetičkom retorikom, jer su nam potrebne nacijonalističke parole, dok nam država ne bude potpuno konsolidirana i smirena. »Proljetni Salon« opet oživljuje i sudjeluje s Francuzima, Nijemcima i Talijanima na internacijonalnoj izložbi u Ženevi (1921.), gdje časopis »Arts et lettres« donosi ovaj neobični sud o našima: »To je nordijska rasa u mediteranskoj klimi. Jedva rodjena nacija. Iluzija oslobodjenja. Zatim nemir i tjeskobni osjećaj, uzbudjenje i traženje novog pravca. Sred toga vrijenja stvara se jedna slikarska škola. Nema tu nikakve tradicije, koje bi se valjalo najprije osloboditi. Gola zemlja, netaknuto nebo. Kratko rečeno: svi potrebni uvjeti za dolazak stvaralaca jake ruke. Evo imamo Kraljevića, nježnog koloristu, crtača zanešenog za elegantne arabeske. Evo Šulentića, vatrenog pejzažiste, koji nam bez okolišanja ili laskanja priča potpuni svoj doživljaj prirode u čistoj jasnoći. Uzelac je ista svijest s vrlo delikatnim osjećajem za boju. Trepše je vrlo slobodan i poetičan, pun inspiracije i rezoniranja. Napokon imamo i Vladimira Becića, u kojem se izrazuju, koordiniraju i učvršćuju svi ovi lijepi bratski temperamenti«. Svakako je münchenska era definitivno pokopana, naši umjetnici idu u Pariz, Rim, Prag, a neki putuju i u Španiju (Aralica, Babić), čiji lokalni kolorit ima srodnosti s našim pejzažom i gdje otkrivaju tajne Greca, Velasqueza, Goye, Anglade i Zuloage. Povratkom Ivana Meštrovića u domovinu i njegovim prihvaćanjem ponude da postane rektor Umjetničke Akademije u Zagrebu, koja se vrlo lijepo razvila iz one privatne male, škole što su je 1905. osnovali Crnčić i Csikos, dobiva hrvatsko likovno stvaranje nov intenzitet i počinje se razvijati sistematski u dubinu i u šifinu. Umjetnički atelieri počinju se graditi na Šalati. Prva jugoslavenska izložba nakon Ujedinjenja bila je u Beogradu g. 1922. Na njoj je 150 umjetnika izložilo 770 radova u priredbi beogradske i zagrebačke »Lade«, »Proljetnog Salona«, mariborskog »Grohara«, Udruženja likovnih umjetnika u Ljubljani, Sarajevu i drugih umjetničkih grupa. Sva je kritika Hrvatima opet priznala prvenstvo i novine iz toga doba prepune su pohvala Meštrovića, Frangeša, Rosandića, Kršinića, Crnčića, Csikosa, Kovačevića, Kljakovića, Krizmana, Babića, Ivekovića, Bužana, Vanke, Gecana, Tartaglie, Trepšea, Uzelca, Miše, Aralice, Šulentića, Varlaja, Becića i Mijića. Iste godine izložili su u Zagrebu s »Proljetnim Salonom«, u grupama ad hoc i pojedinačno naši mladji i najmladji radove, koji su odisali modernim Parizom, ali kritika i publika nisu najpovoljnije reagirali na prve manifestacije utjecaja kubizma, pa n. pr. Lunaček u »Obzoru« piše: »Kubizam i dadaizam hoće da nadju nove forme izražavanja za sve narode, diktiraju te forme. To je esperanto u umjetnosti, socijalizam u umjetničkoj produkciji, — a to je smrt svakoj umjetnosti!« Skok iz monumentalne dekorativnosti u kubističku geometriju nije zaista bio lak, a poteškoća je bila u tome što su se na Zapadu pojavili toliki »izmi«, da je u prvi čas osim stručnjaka i profesionalaca rijetko tko umio da razlikuje Pabla Picassa od Francisa Picabie. Zato je 1923. mnogo bolje primljena velika XVII. izložba »Proljetnog Salona« u Umjetničkom Paviljonu, gdje je Zagreb definitivno spoznao veličinu Ivana Meštrovića, kome Lunaček u »Obzoru« sad posvećuje čitav niz feuilletona, gdje kaže: »Meštrović nije nikad bio naturalista. On hoće da iskleše sliku svoga maštanja: on pjeva u mramoru. Na svakom se njegovom djelu opaža onaj sve žurniji i sve skladniji ritam rada, kojim dovršava svoje figure i svoje poze. Nigdje interpunkcije, kao da je sve bez prestanka i bez predaha izdjelano. Pred Meštrovićevim djelima osjećamo ono što osjeća i on sam i što je od tog osjećaja u tim nekojim njegovim fragmentarnim djelima ostalo: našu sitnu snagu ljudsku, koja nije ni u kakvom omjeru sa našom maštom«. Politički život počeo se medjutim već razvijati na uštrb slobodnog i plodnog umjetničkog stvaranja, politika je podrezala krila onom elanu u koji je vjerovao Strossmayer, onom plamenu, koji se živo i intenzivno razbuktao odmah nakon Ujedinjenja, čim je u njega pala maslinova grančica mira i tamjan slobode. Počelo je s time, da je beogradska vlada već 1919. otkupila 60 Meštrovićevih fragmenata Kosovskog Hrama i obvezala se da će ih isplaćivati u godišnjim obrocima od po 30.000 franaka, a plaćala je samo kroz dvije godine i onda prestala, jer su politički i razni drugi interesi bili »preči«. Lunaček je na takvo omalovažavanje umjetnosti vrlo oštro reagirao u »Obzoru«, gdje medju ostalim kaže: »Oni u Beogradu smatraju podupiranje umjetnosti kao neku milostinju, kao nešto što se mora, da se uzmogne pred svijetom markirati kultura i interes za nju«. Jedan dio beogradske štampe počeo je u to vrijeme bjesomučno napadati Meštrovića, a prednjačili su Cicvarićev »Dnevnik« i P. J. Odavić u »Samoupravi«. Ni drugi hrvatski umjetnici nisu mnogo bolje prolazili i doskora je opet nastalo ono stanje, koje je jednog od najtalentiranijih naših mladih umjetnika, Uzelca, otudjilo od rodjene grude i prikovalo stalno uz Pariz, a drugoga, jednako talentiranog Plančića, žrtvovalo Molohu, koga u Parizu zovu »la vache enragée«. »Hrvatsko društvo umjetnosti«, kome je sad na čelu Dušan Plavšić, kumilo je, zaklinjalo i pisalo predstavke, ali uzalud: politika je postala jedinim odlučnim faktorom. U umjetničke redove ušao je nemir, nepovezanost i nervozno traženje izražajnih sredstava na sve strane. Tu atmosferu osjeća Miroslav Krleža, kad u »Obzoru« piše kritiku Grafičke Izložbe Šestorice (1924.) i kaže: »Od Kršnjavijeve madžaronske i bečke cukervaser periode, ta je fen de siekl simbolika bila bolja samo svojim motivima, a slikarski jedva. Impresijoniste su u toj našoj slikarskoj nemoći na početku XX. veka (da se figure postave u svome realitetu trodimenzionalno i logično) značili jedan stav stvaran i ozbiljan. Tu je trebalo ostati i izgraditi se do sistema. Postimpresioniste, nošeni talasom mode, značili su i znače neke maglene štimunge i udaljivanje od stvarnosti. U tu romantiku podetinjenog simbolizma ušli su i ovi najmladji (Augustinčić, Grdan, Mujadžić, Pečnik, Postružnik i Tabaković) pod sugestijom zapadnjačkog zbivanja«. Slijedeće godine (1925.) Ivan Meštrović na svome triumfalnom putu po Americi izražava sa tri riječi i sa tri simboličke figure na Wilsonovoj spomen-plaketi ono što fali i našim mjerodavnim faktorima i našoj publici u odnosu prema umjetnosti i umjetnicima. Te su tri riječi: sapientia, justitia i caritas. U isto vrijeme naši umjetnici pod vodstvom Tomislava Krizmana pobudjuju veliku pažnju čitavog svijeta originalnim radovima u paviljonu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Medjunarodnoj izložbi dekorativnih umjetnosti u Parizu, a u Zagrebu se Csikos prigodom svoje 60-godišnjice retrospektivnom izložbom oprašta od publike i kao da će nešto kasnije ponijeti u grob čitavu stariju umjetničku generaciju, kojoj je, kako kaže Lunaček u »Obzoru«, »slikarstvo bilo neki šaroliki dar govora, pričanja i prikazivanja«. U vrijeme, kad su političke i socijalne prilike razdrobile hrvatsko likovno stvaranje u stotinu nijansa i nepovezanih pokreta i nastojanja, kad se radilo vrlo mnogo, ali bez sistema i prave originalnosti, kad stari izumiru, a mladi još nisu našli sami sebe, kad su kompozicije većih dimenzija u slikarstvu postale suvišne, jer ih više nitko ne kupuje i ne naručuje (osim rijetkih iznimaka kao što su n. pr. Kljakovićeve i Babićeve freske u crkvi Sv. Marka), a sredstva za kiparske spomenike prikupljaju se teškom mukom i kroz duge godine, otkriven je 7. studenog 1926. u Zagrebu spomenik meceni i prosvjetitelju Josipu Juriju Strossmayeru, rad Ivana Meštrovića. Tom je prilikom književnik Milan Begović u Narodnom Kazalištu održao konferenciju, u kojoj je medju ostalim rekao :»Za Strossmayera Jugoslavenstvo nije bilo hladni politički kalkil, nego živ osjećaj: on nije htio ništa brisati ni uništavati, nego u ljubavi spojiti i približiti, nepotrebne razlike mekom rukom izgladiti, a za urodjene osebujnosti i ubaštinjene svetinje izazvati recipročno shvaćanje i poštivanje«. Dnevna politika i poslijeratni mentalitet nisu medjutim našli dovoljno razumijevanja za ovo Strossmayerovo gledanje i tako je uz veliki dio ostalih grana narodnog izgradjivanja prilično slabo prošlo i hrvatsko likovno stvaranje. Lunaček se tuži na nehaj prema umjetnosti odozgo i odozdo: vlasti su zaokupljene drugim, a publika kupuje dopadljivu robu, kič ruskih mediokriteta i naših diletanata. Jedina je utjeha naša Umjetnička Akademija, na kojoj uz Meštrovića djeluju Becić, Kovačević, Crnčić, Csikos, Krizman, Babić, Šenoa, Kljaković, Frangeš, Kršinić, Kerdić i drugi eminentni umjetnici, gdje se formiraju mladi talenti, ali se i tu neprestano vodi borba oko otvaranja neophodno potrebnih kredita za modele, za drva, za materijal i za — priznanje, da je ta Akademija prvi i najbolji umjetnički zavod u državi!

V. OD OTKRIĆA STROSSMAYEROVOG SPOMENIKA U ZAGREBU (1926.) DO DANAS

Približujući se današnjici, naša se likovna umjetnost sve više ugledala u stvaranje na Zapadu, a u prvom redu u Parizu, kamo su mnogi naši mladji polazili na duži ili kraći studij. Zato se u njihovim djelima tako jasno očituju sve postimpresijonističke faze zapadno-evropskog umjetničkog razvoja: Van Goghove vizije realnosti, Munchova metafizička snovidjenja, Cézanneova strogo formalna kompozicija, oslobadjanje čiste boje od suptilnog moduliranja valeura, religiozno-primitivističke sklonosti, kubizam, futurizam i ponovno vraćanje čutilnim pojavama, realnosti u njenoj jasnoj opipljivosti i vječnoj egzistenciji. Ljubo Babić, koji je nakon Lunačeka preuzeo u »Obzoru« rubriku likovnih umjetnosti, ovako prikazuje u jednom članku to previranje medju najmladjima: — To su dva svijeta. Jedno je svijet velikih zamaha, snažnih i kuražnih kombinacija i velikih dimenzija, svijet linije i forme, a boja im je tek skromna pratnja ili dapače često potpuno eliminirana kao izražajno sredstvo. Ti prvi idu od Klimtove secesije preko Hodlera do francuskih neoklasicista, zato su im Lhote i svi poklonici Ingresa bliži, a najmladjima je najvažniji Picasso Modelirају u lokalnom tonu. Drugi je svijet boje, gdje je boja glavno izražajno sredstvo, a slikarski doživljaj jedini izvor. Slikarski objekt, dakle priroda je conditio sine qua non. To su naturalisti. Kreativni proces nije kompliciran sa shemom ili gotovim klasicističkim ili primitivističkim kalupom. — »Nous peignons comme l'oiseau chante« (Mi slikamo kako ptica pjeva) rekao je Monet Signacu. Ti drugi od impresijonista (Manet, Pissaro) i postimpresijonista (Van Gogh, Gaugin, Cézanne i foviste Matisse i Derain) uče egzaltaciju boje i njenu muzikalnost«. — Ta oba smjera u našem noviiem likovnom stvaranju došla su pred inozemstvom prvi put do vidnijeg izražaja na medjunarodnoj izložbi u Barceloni god. 1929., gdje su uz Meštrovića, Crnčića, Šenou, Krizmana, Kljakovića, Becića, Kerdića, Babića, Rosandića i Vidovića izložili svoje radove Hegedušić, Junek, Mujadžić, Postružnik, Tabaković, Varlaj, Augustinčić, Kršinić, Grdan, Kirin, Glumac i Trepše. »Hrvatsko društvo umjetnosti Strossmayer«, koje je opet postalo vrlo agilno, počelo je u to doba intenzivno raditi na ostvarenju dviju ciljeva, koji će mnogo značiti za naše likovno stvaranje. Ono

si je preduzelo da Modernu Galeriju, osnovanu godinu 1905., iz neprikladnih prostorija u Muzeju za umjetnost i umjetni obrt preseli u bolje i prikladnije, a osim toga da u Zagrebu sagradi novi Umjetnički Paviljon, jer se izlaganje u starom pokazalo kao nepodesno i nemoguće. Da je jedan od tih ciljeva danas već postignut i Moderna Galerija preseljena u Seljački Dom na Strossmayerovom trgu, da se i drugi približava ostvarenju, jer je Dom Likovnih Umjetnosti Kralja Petra I. Velikog Oslobodioca na trgu Kralja Petra pod krovom, sve je to u prvom redu zasluga najvećeg našeg umjetnika Ivana Meštrovića. God. 1928. otkriveni su u Chicagu Meštrovićevi »Indijanci«, najizražajnije i najsnažnije majstorovo djelo. Stupivši pred veliki svijet u Filadelfiji (1927.), Barceloni (1929.), Londonu (1930.), naši su najmladji stekli novih pobuda. Jedan dio od njih stvorio je g. 1929. udruženje umjetnika »Zemlja« sa zvučnim programom: »Treba živjeti životom svoga doba, treba stvarati u duhu svoga vremena. Savremeni život prožet je socijalnim idejama i pitanja kolektiva su dominantna. Umjetnik se ne može oteti htijenjima novoga društva i stajati izvan kolektiva. Jer je umjetnost izraz naziranja svijeta. Jer su umjetnost i život jedno«. »Zemlja« je priredila nekoliko vrlo zanimih izložbi sa socijalnom tendencijom i njen se vitalitet nije istrošio ni do danas, premda je doživjela mnoge perturbacije i transformacije. Od starijih udružili su se Babić, Becić i Miše u »Grupu Trojice« i izlažu već od 1930. svake godine s uspjehom zajedno, dovodeći često u Umjetnički Paviljon i zanimive goste. Od unatrag tri godine složila se većina zagrebačkih umjetnika da će svake godine jedamput prirediti veliku Izložbu Zagrebačkih Umjetnika, pa su dosadašnje priredbe bile zaista na visini i značile su svaki put nova otkrivenja, predstavljale su uzorni pregled svega što je kroz dotičnu godinu od vrijednosti stvoreno na likovnom polju u Zagrebu i na području koje tendira k Zagrebu. Ni na polju umjetnog obrta nije se mirovalo, premda su poteškoće bile velike. Tu treba naročito istaći pokušaje prof. Krizmana da ostvarenjem udruženja »Djelo« probudi interes za naš domaći umjetni obrt i primijenjene umjetnosti, a i pojedini radovi naše Obrtne Škole zaslužuju priznanje. Brojne grafičke izložbe afirmirale su našu grafiku i opremu knjiga kod kuće i u inozemstvu. Bujni razvitak naše likovne umjetnosti odrazio se i u kazalištu, gdje se izredao čitav niz izvrsnih scenografa od Šenoe, Krizmana i Vanke do Babića, Trepšea i Glumca. Pojedine Babićeve inscenacije zadivile su svojom invencijom i izvedbom i najstrože stručnjake velikog svijeta.

Zagreb je u posljednjim godinama postao čak i atraktivni centar za velike inozemne izložbe. Tako smo imali prilike da u našoj sredini vidimo dvije vrlo zanimive francuske izložbe (1930. i 1933.), jednu britansku (1932.) i jednu njemačku (1931.). Pedeseta godišnjica Strossmayerove Galerije dala je povoda priredjivanju retrospektivnih izložbi naših umjetnika starijih perijoda, kojima su nas priredjivači mnogo zadužili. U Umjetničkom Paviljonu, u Modernoj Galeriji, kod Ulricha izredao se čitav niz izložbi, koje sve dokazuju nadarenost naših mladjih, ali i poteškoće s kojima se bore i koje im onemogućuju da uvijek i dosljedno rade solidno, bez žurbe, slobodno i beskompromisno i da potpuno izražavaju sami sebe. Mnogo će još vode proteći Savom prije nego naše umjetničke prilike budu sasvim sredjene, ali se svakako treba nadati da će novi Umjetnički Dom biti ono ognjište i žarište, koje je hrvatskoj umjetnosti bilo toliko potrebno i koje je ona zaslužila. Jer ipak je lijepa i vrijedna tradicija kad čovjek podje (služeći se Babićevim karakterizacijama u »Obzoru«) od »Karasa, melankolika u sjeni gričkog bidermajera, koji je sanjao Italiju« i Quiquereza, »u čijim malim profinjenim slikarijama ima nešto Corotovskoga«, pa i od »Mašića, koji je slikao bundeve i purane, kutiće u vrtu, rascvalo cvijeće i nasmijane djevojke koketno i malo sanjivo«, pa sve do pokojnog Plančića, koji je sav bio u »lirizmu parenom s erotskim snatrenjem«, finese i senzibilnosti Mujadžića, divljeg kolorizma Joba ili neposredne emotivnosti Motike. Ili kad se od Rendića, preko Valdeca zaputi do Meštrovića i dalje do Kršinića i Augustinčića. Ima tu nešto o čemu bi vrijedilo napisati nov članak i što se zove kontinuitet hrvatske kulture u ovim našim krajevima, a baš je umjetnost jedan od glavnih argumenata koji nepobitno dokazuju i afirmiraju pred čitavim svijetom taj kontinuitet. I zato ne mogu a da ne završim dignuvši prst u vis, kao Meštrovićev Grgur Ninski: čuvajmo ovo naše, čuvajmo naročito našu umjetnost i brinimo se za nju više nego do sada, jer će mnogo toga na što mi trošimo svoje snage u dvije tri generacije propasti bez traga, a umjetnost će nas kroz vjekove spominjati i održavati na životu!

KOD SVIH BOLESTI ŽELUCA, CRIJEVA, BUBREGA, ŽUČNIH KAMENČIĆA I T. D.

POMAŽE

ROGAŠKA SLATINA (ROJČ)

Znameniti ljekoviti izvori:
TEMPEL
STYRIA
DONAT

koja iskazuje kod svih tih bolesti sjajne uspjehe liječenja. Redovito uživanje Rogaške vode povećava životnu energiju i stvara dobro raspoloženje. Idealan boravak. Sva sredstva liječenja. Prvorazredna glazba. Razne priredbe za zabavu i razonodu. Novi sportski plivački bazen. Tennis i t. d. U pred i posezoni znatni popusti. Nakon 7 dnevnog boravka besplatan povratak željeznicom. — Prospekte i sve informacije dobijete besplatno od lječilišta

ROGAŠKA SLATINA

Dr. GJURO SURMIN

„OBZOR" I VOJNIČKA CENZURA U VRIJEME RATA 1916.—1917.

Da u vrijeme rata nije bilo lako izdavati novine, to znamo mi koji smo morali da preuzimamo dužnosti redaktora ili otpravnika listova, jer je vojnička vlast po mogućnosti sve zvala i potezala ili na bojište ili u ratne institucije (ratno podavanje) na kakvi bilo rad. U Zagrebu je u početku rata gotovo prestala dnevna štampa da radi, jer niko nije pravo znao, o čemu se smije i može pisati. Novine kao novine da donose kakve pričice nisu imale interesa i nisu mogle računati na čitaoce, kojih je kod sabiranja vojske nestajalo. A takvi se položaj novina i novinara nije smio niti mogao javiti čitaocima. Uvedena cenzura od vojnih vlasti od prvoga dana za novine je značila silni teret: cenzori su više puta bili ljudi koji u opće nisu znali što to znači cenzura, a još manje su bili kadri prosudjivati ono, što su novine donosile. Mi koji smo imali posla s tadašnjom gospodom cenzorima moramo danas da otkrivamo njihov položaj i rad: oni su kao vojnici (rezerva penzionerska) imali dužnost da budu oduševljeni za rat — protivno nama. Ali su kao ljudi, a pojedinci i patriote željeli da što više čuvaju svoj patriotizam i svoje vojničko oduševljenje u kancelariji i pod krovom na pošti, na suhu snabdjeveni sa svim ratnim dodacima i da cenzuriraju muku onoga jadnika novinara koji se kinjio da ispuni list i da nešto dade svome pretplatniku za čitanje, hoteći time čuvati i svoj opstanak. I sad uzmite čovjeka cenzora koji je u svom gradjanskom zvanju možda najradije čitao gospodarske i domaće vijesti ili ništa, on ima moć i dužnost da ocjenjuje politička razlaganja onoga novinara urednika, i mora pronalaziti tendenciju priopćivanja svih vijesti, gledati oglase, osim toga strepiti ne će li kod više vojničke vlasti naići tko na nešto što bi moglo siromašnoga cenzora oficira penzionera ili rezervistu da bezobzirce na njegove godine života otjera na frontu — sve su to muke s kojima se moralo računati. U Zagrebu su to bile dvostruke muke! U Zagrebu je bila korps-komanda u rukama vojnika, koji su uživali kad su sa ratišta stizavale vijesti da je Hrvata mnogo izginulo i da su se Hrvati vraški tukli. Zna se da je g. general Scheure, zapovjednik XIII. kora, a to je bio zagrebački kor (Hrvatska i Slavonija) na početku rata slao svoju vojsku na Srbiju sa željom: »Die Kerle sollen sich zerfleischen!« To je bila njegova popratnica za Hrvate i Srbe, kad su ih slali na pokolj u Srbiju!

U arhivu banske uprave u tadašnjem predsjedništvu bivše kr. hrv. vlade ima mnogo pritužbi od zagrebačkog generalštaba na štampu. Današnjoj generaciji bit će manje poznato, da je odmah u prvoj godini rata bio osnovan za civilne vlasti tzv. ratni nadzorni ured za štampu (Kriegs-überwachungsamt), koji je davao novinama upute i izvještaje o svemu što se smjelo javljati i o čemu se smjelo, a i kako se moralo više puta pisati. Taj nadzorni organ bečke centralne vlade bio je pod komandom vrhovne vojne komande (Armee-Oberkommando). Iz naredjenja tog organa izvadio sam i ove bilješke o »Obzoru«, koji je dobivao po naredjenju i saradnike, kojih je dužnost bila da saznavaju, tko se oko »Obzora« kreće, tko što piše i što ljudi razgovaraju o dnevnim ratnim pojavama. Da u takvim prilikama nije bilo lako uredjivati list i zadovoljavati čitaoce, koji su naginjali više jugoslavenskoj ideji — po staroj »Obzorovoj« tradiciji — nego li ideji čisto centralističke njemačke Austrije, to će svatko lako razumjeti. Iz ovakva položaja redakcija štampe ne treba se čuditi, ako su naši listovi bili jednostavni izvadci i prevodi članaka najviše bečkih i peštanskih novina, osobito onih koje su u vrijeme rata vrijedile kao službeni i poluslužbeni organi. A te su novine prošle svoju cenzuru, pa bi čovjek mislio da je siguran da njihove vijesti i poglede može lako prevoditi i u Hrvatskoj širiti. Ovo me stanje sjeća naših ilirskih novina prije sto godina, kad su radi odredaba cenzurskih vlasti smjeli donositi samo one vijesti i članke, koje su donesle koje bečke ili peštanske novine. Ili kad je cenzura izdavala kaizerovu naredbu, po kojoj je zagrebačko kazalište smjelo prikazivati samo one komade koji su se najmanje dva puta prikazivali na bečkoj ili peštanskoj pozornici. Godine 1918. nisam smio govoriti o Preradovićevu »Kraljeviću Marku« u kazalištu.

S obzirom na to, što je ovo prilog ne samo poviiesti »Obzora«, već i prilog za ratni život hrvatskog novinstva, neka bude ovdje spomenuto, da do rata naši dnevnici nisu vodili mnogo brige o gospodarskim stvarima. Za gospodarstvo i u opće za ekonomske stvari bio je »Gospodarski list«. Na početku rata (11. kolovoza 1914. god. br. 1010 pr.) dobili su svi državni odvjetnici u Hrvatskoj i Slavoniji upute o cenzuri novina »da pripaze na to, da se u tiskopisima ne donose takve vijesti ili razlaganja, koja se odnose na narodno gospodarstvo, a koja bi bila kadra prouzročiti uznemirenje ili čak paniku u općinstvu, kao na primjer o umanjenju vrijednosti tuzemnog papirnatog novca (tih dana su baš izašli iz štampe prvi papirnati dvokrunaši), nepovoljne vijesti o austro-ugarskoj banki, o nesigurnosti uložaka u priznate domaće zavode, o znatnoj skupoći, koju se može očekivati ili nestašici živežnih sredstava, kao i slične uznemirujuće burzovne ili tržišne vijesti itd.«.

»U koliko pojedini povremeni tiskopisi posvećuju posebni dio narodnom gospodarstvu imat će se isti pomnoj cenzuri podvrći. Primjećujem, da se kod priopćivanja takvih vijesti u sadanjem stanju dade pretpostaviti, da se iste publiciraju u tendenciji neprijateljskoj našoj monarhiji, po čemu se zaustava istih dade zakonito opravdati (§ 58., 65., 305. k. z.)«.

Ovu je uputu dao državni nadodvjetnik u ime vlade kao putokaz o cenzuri dnevnih listova. Bilo bi veoma zanimljivo, kad bi se gdje na kakvom tavanu ili u kojem podrumu potražili i našli zaplijenjeni cenzurski primjerci listova s kakvim oglasima, jer su bili sumnjivi i za državu pogibeljni gospodinu cenzoru, koji je čitao ovu okružnicu državnoga nadodvjetnika. A to zaključujem po ovom pisanju zagrebačkoga šefa generalštaba potpukovnika Droffe banu dru Škrlcu dne 9. siječnja 1917. (od k. u. k. Militaerkommande. Na. broj 62) povodom prevoda članka iz »Neue Zürcher Zeitung« u »Obzoru« od 14. listopada 1916. god. broj 287, pod natpisom »Jadranski zamršaji«. Gosp. Droffa kao šef generalštaba kaže banu, da je držao da bi se spomenuti članak morao zaplijeniti, pa je on i uputio zamjenika kapetana Puceka i upozorio sve cenzore da u sumnjivim slučajevima treba pitati mišljenje šefovo g. Droffe. I onda g. Droffa kaže dalje banu, da je on već od duljeg vremena opazio, da se u domaćim listovima iz stranih novina izabiru baš takvi članci za priopćivanje koji imaju stanovitu tendenciju. »Ako nikako nije poželjno da se u opće ovakvi članci donose, njihovo je priopćivanje to napadnije, kad se baš izabira takva gradja, koja je skroz nepodesna za naše prilike, i k tomu se istom na kraju članka označi vrelo odakle je uzeta«. Sve se to radi zato, tako da onaj otrov koji se kroz sam sadržaj širio bude što jači. Tako gotovo ispravno mišljaše g. Droffa. Da se ne bi mislilo, da je Droffa tek u siječnju 1917. pozivao na odgovornost bana radi »Obzorova« članka, spominjem da je državni odvjetnik već 21. XI. 1916. br. 72. pres, na banov nalog od 18. XI. 1916. br. 5533 opravdao »Obzorov« članak time, da ga je kao civilni cenzor propustio, jer ga je prije cenzurirao vojnički cenzor i budući da je i original u »Zürcher Zeitungu« prošao vrhovnu vojničku cenzuru. Vojnička je cenzura zaustavljala na granici njemačke i talijanske novine, kada su imale vijesti ili članke, kojih mi u Hrvatskoj nismo smjeli znati. U samom članku pak nema baš ništa, veli drž. odvjetnik, što bi moglo dolaziti pod udar tiskovnog ili kaznenog zakona. Osim toga tadašnji državni odvjetnik dr. Alexander pozvao je 17. XI. odgovornog urednika »Obzora« Vladimira Lunačeka i upozorio ga, da pazi na to, jer *»u buduće ne smije prenositi članaka koji nisu povoljni za centralne vlasti«.*

Kako se vidi iz gornjih saopćenja, zagrebački generalštab se nije zadovoljavao odgovorom državnog odvjetništva, pa se još i dalje vodila prepiska i tratilo vrijeme i papir radi toga članka. Radilo se o položaju bana, pa je ban morao da odgovara za taj članak i ministarstvu domobranstva, koje je jednom prilikom radi nekog »Obzorovog« članka od 10. XI. 1916. prigovaralo civilnoj zagrebačkoj cenzuri. Ban je odgovorio, da je vojnička cenzura sve to propustila i civilne vlasti ne mogu odgovarati za ono, što priznaje i šef generalštaba da je propust vojničkih vlasti. Pokojni Lunaček znao je mnogo pravih pikanterija iz cenzurskog zvanja u vrijeme rata i njegova pogadjanja i raspravljanja s pojedinim cenzorima vojnicima za kakve tričarije koje je vidjelo tek oko onih koji su se bojali za svoj položaj, a inače nitko drugi i koji su novinarima otkrivali strah onih na vrhovima, jer su i u neznačajnijim člančićima novinara gledali propast onoga što su tobože imali čuvati i braniti.

Da i današnji čitalac »Obzora« bar u izvatku zna, što je bilo u tom članku koji je izazvao toliko pisarije i radi kojega se četvrt godine vodilo dopisivanje izmedju Zagreba i Pešte ili vojničke komande i hrvatskoga bana evo najglavnijih misli iz tih »Jadranskih zamršaja«.

»Obzor« je metao mnogo naslova o tim zamršajima. Evo ih. »Boj na Jadranskom moru«, »Nemogućnost talijanskih napadaja«, »Talijanski glas«. Dalje je članak uzet kao pismo iz Züricha pod 8. listopada. Navodno züriške novine pišu o potrebi pomorske navale Antante na Austriju. Poznato je bilo kako su Talijani kraj svih svojih navala na Austriju uvijek slabo prolazili, pa bi trebalo za veći uspjeh ratovanja na strani Antante da se počne i s navalama s morske strane. Trebalo bi da antantina mornarica, koja ima mnogo interesa i na Jadranskom kao i u Sredozemnom moru, pokaže centralnim vlastima jednakost interesa i solidarnost Antante u navali na neprijatelja.

U vrijeme rata dosta je to, pa bilo preštampavano i iz neutralnoga lista. No izgleda da niti g. Droffa nije pravo shvaćao, što bi taj tzv. talijanski glas imao značiti. — »Obzor« se u istom broju pobrinuo, da javi iz »Zürcher Zeitung« o jugoslavenskom problemu prema publikacijama dra Trumbića i o opsegu buduće jugoslavenske države, kojoj imaju pripasti osim Srbije, Crne Gore, još Bosna i Hercegovina, Dalmacija i Albanija sve do Valone, Istra, otoci, Trst, Gorica, Rijeka i veća područja Bugarske. Na ove Trumbićeve granice buduće jugoslavenske države, kako to »Obzor« u istom broju izlaže, ustajao je talijanski list »Sera« i najavljivao da će po zahtjevu talijanskom buduće jugoslavenske granice morati biti više stegnute.

To neka bude moj prilog historijskoga prinosa »Obzora« za jugoslavensku državu, koju su još za života staroga Franje Josipa preko »Obzora« iščekivale hiljade Jugoslavena, koji su za tu ideju radili svaki na svoj način, a »Obzor« im davao ovakvim vijestima i u borbi s raznim Droffama snage u punoj vjeri da pravedna stvar u ratu mora pobijediti.

„OBZOROVI" UREDNICI I SURADNICI

Donosimo u najkraćim crtama životopise Obzorovih urednika i suradnika, koji su stalnim svojim — a redovno i anonimnim radom — sačinjavali srž Obzorovog uredništva, dok od ogromnog broja vanjskih suradnika donosimo izvadak iz popisa njihovih članaka na svršetku ove spomen-knjige. — Uredništvo.

EDUARD VRBANČIĆ rodio se 1823. u Domaslovcu kod Samobora. Osnovnu školu i gimnaziju svršio je u Zagrebu. U Zagrebačkom bogoslovnom sjemeništu bio je šest godina. Kako nije osjećao poziva za svećenički stalež, predje u zagrebačku pravoslovnu akademiju. Kada je postao pravnik, počela se voditi najžešća borba izmedju narodnjaka i madžarona. Publicistički je rad počeo suradnjom u „Narodnim Novinama". Za vrijeme krvave županijske restauracije 29. srpnja 1845. Vrbančiću je tane prostrijelilo nogu. U doba Bachova apsolutizma bio je Vrbančić odvjetnik, pa je u Zagrebu stekao razgranatu klientelu. Kada je u listopadu 1859. godine carskom diplomom dana svim austrijskim zemljama ustavna vlada, počeo se i u Hrvatskoj razvijati politički život. Vrbančić je stao u prvi red narodnih boraca. Za obranu narodnih prava i budjenje narodne svijesti trebalo je osnovati novine. Vrbančić u zajednici s drom. Bogoslavom Šulekom osnuje u Zagrebu dnevnik „Pozor". Odgovorni urednik postade E. Vrbančić, najrevniji suradnik B. Šulek, a glavni urednik I. Perkovac. Vrbančić je u početku bio factotum: uvodničar, glavni suradnik, financijer i šef uprave. Kako je do g. 1845. bio jedini hrvatski kalendar „Danica zagrebechka", g. 1845. izdade Vrbančić — na ustuk njemačkim kalendarima — prvi veliki hrvatski narodni kalendar, kojeg je nekoliko godina sam uredjivao. Taj kalendar prodro je u sve hrvatske slojeve. Krajem 70-tih godina Vrbančić se povukao s političkog života i iz javnog djelovanja. Društvena razrovanost i kult ličnih interesa na štetu narodnih vrlo su ogorčili E. Vrbančića, koji je umro u Zagrebu 12. IV. 1880.

Dr. BOGOSLAV ŠULEK rodio se 20. IV. 1816. u Subotištu u njitranskoj županiji. Umro je 30. XI. 1895. u Zagrebu. Pučke škole svršio je u Subotištu, gimnaziju, teologiju i pravo u Požunu. Godine 1839. učio je u Zagrebu slagarstvo i postade faktor, ali je već pisao članke u njemačkom listu „Croatia". God. 1841. pisao je u Gajevu „Danicu", „Narodne Novine". Od godine 1846.—1849. je urednik „Narodnih Novina". Šulek je prvi moderni pisac hrvatskih političkih članaka. Godine 1849. je urednik „Slavenskog Juga", god. 1860. glavni saradnik i pokretač „Pozora", god. 1865. opet urednik „Pozora", god. 1866. pravi član Jugoslavenske akademije, a bio je i njezin tajnik. Od godine 1858. do 1863. urednik „Gospodarskog Lista". Napisao je knjige: „Srbi i Hrvati" (Neven 1853.), „Memoria Rogerii Boškovič" (Zagreb 1867.). Radi tog članka postane dr. fil. u Rostocku. „Šta namjeravaju Iliri?" (1848.), „Hrv. ugar. ustav ili konstitucija" (1861.), „Naše pravice" (1868.), „Hrv. ustav" (1883.), „Njemačko-hrvatski rječnik" (Zagreb 1860. 2 sv.), „Hrv.-njem.-talijan. rječnik znanstvenog nazivlja" (Zagreb 1874. 2 sv.). Bio je i prevodilac i pisac školskih knjiga (Zipsov „Prirodopis"). Izdao je „Biljarstvo za više gimnazije". Godine 1854. „Biljarstvo" u 2 dijela. Znamenito i veliko djelo: „Jugoslavenski imenik bilja" (izdala Jugosl. akademija 1869.). Štampao je u „Radu" Jugosl. akademije: „Život i djela Jana Purkinje", „Justus Liebig", „Robert Visiani". „Zašto Slaveni poštuju lipu", „O Darvinizmu", „Napredak prirodnih znanosti u našoj domovini", „Stanje i područje današnjeg materijalizma", „Najmanji ljudi" i drugo.

IVAN PERKOVAC rodio se g. 1826. u Harmini kod Brdovca. Iza svršene pučke škole stupi Perkovac u sjemenište, gdje je živo pratio narodni pokret. God. 1848. dodje u bojni odsjek, gdje je suradjivao s Preradovićem i Utješenovićem (v. „Vijenac", 1869.). Poslije rata predje Perkovac na pravoslovne nauke, koje je učio u Zagrebu i Grazu, a zatim udje u pisarnu Matije Mrazovića u Zagrebu. God. 1853. uredjivao je neko vrijeme „Neven". Čim je osnovan „Pozor", postade Perkovac prvi njegov urednik. U svim pitanjima javnoga života Perkovac je medju članovima narodne stranke vodio glavnu riječ. U odborima svih važnijih saborskih sjednica od god. 1861. do 1865. Perkovac je bio najaktivniji radnik. Radi odvažne Perkovčeve borbe u interesu narodnih ciljeva „Pozor" je bio obustavljen, a Perkovac osudjen na tromjesečni zatvor. Godine 1869. osnuje Perkovac zajedno s drom. Ivanom Dežmanom, Gjurom Deželićem i Ivanom Trnskim časopis „Vijenac" (s potporom Matice Hrvatske). U „Vijencu", kojemu je bio I. Perkovac urednikom god. 1870. i 1871., objelodanio je niz zanimljivih novela. Perkovac je napisao niz članaka o kazalištu i brojne crtice o svojem boravku u vojnom odsjeku. God. 1870. obolio je od sušice, od koje se uzalud liječio u samoborskom zraku. Ivan Perkovac umre u Samoboru 16. travnja 1871. Matica Hrvatska u redakciji dra. Ivana Zahara izdala je Perkovčeve sabrane književne prinose (g. 1905.). Brojni štovatelji podigoše mu nadgrobni spomenik izradjen po Ivanu Rendiću.

FRANJO RAČKI (1828.—1894.). Kao gimnazijalac u svojim pismima roditeljima potpisuje se kao „Ilir iz Hrvatske". U Senju se Rački oduševi za ideje slavenske uzajamnosti. God. 1857. izabran je za kanonika sv. Jerolima u Rimu, gdje ostade do sredine 1860. Stalno studiranje u bogatim rimskim bibliotekama i arhivima, te detaljno proučavanje historijskih pomoćnih znanosti u različitim rimskim naučnim zavodima, u prvom redu epigrafike, arheologije, paleografije i diplomatike, učiniše od Račkoga našeg prvoga metodički obrazovanog historika. Neposredni plod dva i pol godišnjeg rada Račkoga u Rimu bio je popis rukopisa iz sviju rimskih biblioteka, koji se tiču i crkvene i političke historije Južnih Slavena (u „Radu" knj. 18. (139.—258.). Kad se Rački sredinom 1860. godine vratio u Hrvatsku, biskup se Strossmayer stavio na čelo hrvatskom narodu. Prvo oveće djelo Račkoga bilo je: „Vijek i djelovanje sv. Ćirila i Metoda, slovenskih apostolov" (Zagreb 1859.). Dalje su rasprave: „Slavensko pismo" (Zagreb 1861.) i rasprava „Književni rad svete braće Ćirila i Metoda" (Zagreb 1863. u zborniku „Tisućnici"). Od mnogobrojnih rasprava Račkovih, rasijanih po „Radu" od prve sveske do kraja njegova života (knj. 116) napomenut ćemo samo neke najvažnije. To je „Pokret na slavenskom jugu koncem XIV. i početkom XV. stoljeća" (Zagreb 1868.), „Bogumili i patareni" (Zagreb 1869/70.). To je i danas još temeljna i glavna radnja o tom pitanju. Bosanskom se historijom bavi još i njegova heraldička studija „Stari grb bosanski" (Zagreb 1890.), a srpskom „Boj na Kosovu, uzroci i posljedice" (Zagreb 1889.), „Rijeka prema Hrvatskoj" (Zagreb 1867.). Ali glavna domena Račkova naučnoga rada bilo je područje hrvatske historije za narodnih vladara od početka VII. do početka XII. stoljeća. Najznatnije mu je djelo „Hrvatska prije XII. vijeka gledom na zemljisni opseg i narod, i njegov organski nastavak „Unutarnje stanje Hrvatske prije XII. vijeka". Udario je pravi osnov naučnom istraživanju drevnoga hrvatskoga života. Od velikoga je značenja i drugo Račkovo djelo: „Borba južnih Slavena za državnu neodvisnost" (Zagreb 1873/75.). Umro je Rački dne 13. III. 1894. u Zagrebu. Za upoznavanje života i rada Franje Račkoga osobito je važna monografija od Tadije Smičiklasa, zatim Akademijina Spomenica o proslavi 100-te obljetnice njegova rodjenja sa studijama dra F. Šišića, dra. S. Jovanovića, dra. A. Musića i napokon „Korespondencija Rački-Strossmayer" (u četiri knjige u redakciji dra. F. Šišića).

ANTUN JAKIĆ rodio se 16. I. 1828. u Kostajnici, gdje je u veoma siromašnim prilikama svršio osnovnu školu. Jakić je samouk i rijetki hrvatski self-mademan. Kao član hrvatskog sabora bio je i član hrvatske delegacije u Budimpešti na zajedničkom hrvatsko-ugarskom saboru. Bio je i član Kraljevinskoga odbora kod obnove hrvatsko-ugarske financijalne nagodbe. God. 1860. utemeljio je u Zagrebu vlastitu tiskaru i narodnu hrvatsku knjižaru. God. 1861. izdao je knjigu „Hrvatski trgovac ili trgovački listar", prvu knjigu za hrvatski trgovački svijet. Od 1864—1868. izdavao je trgovački list „Sidro". U Jakićevoj se tiskari uz druge listove štampao i „Pozor". God. 1869. prodao je Jakić svoju tiskaru Ivanu Vončini, koji ju je prenio u Sisak, gdje se u njoj štampao „Zatočnik", a kasnije „Branik", pošto je Levin Rauch obustavio „Pozor" u Zagrebu. Antun Jakić, zaslužni organizator hrvatske gospodarsko-trgovačke i materijalne kulture, umro je u Zagrebu 27. prosinca 1878. godine.

AVELIN ČEPULIĆ zauzima medju „Pozorovim" suradnicima ugledno mjesto. Kao novinar javlja se g. 1848. u „Narodnim Novinama" (za redakcije B. Šuleka) i „Slovenskom Jugu". Avelin Čepulić rodio se u Bakru g. 1822. Umro je na Rijeci g. 1869. Čepulić je bio hrvatski poliglot (govorio je gotovo sve europske jezike) i jedan od najboljih govornika. Avelin Čepulić je sa brojnim rodoljubima u odlučnoj opoziciji protiv centralističkih težnja i počne u „Pozoru" priopćivati oštre članke pod natpisom „Izpod Hreljingrada", uperene protiv veljačkog patenta i njegova centralističkog programa. U njima je zagovarao ravnopravan savez s Ugarskom i strogo ustavno uredjenje Hrvatske. Iste je godine napisao za „Pozor" niz članaka pod natpisom „Političke misli", u kojima jezgrovito i umno razlaže aktualna pitanja hrvatske politike. Čepulić je stoga bio zapostavljen: umro je kao prisjednik sudbenog stola u Rijeci. „Najpošteniji čovjek, najumniji jurista, najzdušniji sudac nije mogao u državnoj službi kroz 19 godina ni za korak dalje. Bio je čvrsta i stalna značaja", piše o njemu Ivan Vončina.

AUGUST ŠENOA (1838.-1881.) rodio se 14. XI. 1838. u Zagrebu. U Pečuhu je svršio prvi gimnazijski razred, a ostale u Zagrebu. Ne dobivši pitomačkoga mjesta u orijentalnoj akademiji u Beču, dade se na pravne nauke i svrši dva tečaja u Zagrebu, a ostale u Pragu. Marljivo je pisao članke kulturnoga i političkoga sadržaja za „Pozor", koji je baš počeo izlaziti (g. 1860.), pa se njegovi praški listovi mogu držati prvim hrvatskim fejtonima. Godine 1865. ide Šenoa na poziv Lukšićev u Beč, da uredjuje „Glasonošu" i „Slavische Blätter". Godine 1866. vraća se Šenoa u Zagreb, da uredjuje u „Pozoru" Listak. U „Pozoru" su izlazile njegove većinom satiričke „Zagrebulje" s potpisom: „Petrica Kerempuh". Godine 1868. za obnove gradskog poglavarstva zagrebačkoga postade Šenoa prvim gradskim bilježnikom, a g. 1873. gradskim vijećnikom, što ostade do smrti. Drugi mu je književni rad usredotočen oko „Vijenca". U bečkom su „Glasonoši" izlazile Šenoine pjesme i prva mu novela „Turopoljski top". Godine 1872. napisao je historički roman „Zlatarevo Zlato", slika hrvatskog javnog života od 1574 do 1590. Drugi mu je historijski roman „Seljačka buna", a obradjuje dogadjaje izmedju 1564. i 1574. Treći je historijski, upravo kulturno-historijski, roman Šenoin „Diogeneš". Posljednji je veliki historijski roman, s kojim je Šenoa legao u grob, njegova „Kletva" (dovršio ju je Josip Eugen Tomić). Uz ta četiri historijska romana prislanja se Šenoina historijska novela „Čuvaj se senjske ruke". Od novela valja još spomenuti: „Mladoga gospodina", „Prijana Lovru", „Plijinu oporuku", „Vladimira", „Prosjaka Luku" (seoska pripovijest), „Baruna Ivicu" itd. U povodu 50-te obljetnice Šenoine smrti (g. 1931.) izdali su zagrebački nakladni zavodi: „Binoza", „Minerva", „Matica Hrvatska", „Stj. Kugli", „Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima" i dr. Šenoina sabrana odnosno po nekoja djela. A. Barac izdao je u nakladi „Narodne knjižnice" veliku monografiju o A. Šenoi.

IVAN VONČINA rodio se u Novom Vinodolu god. 1826. Poslije svršenih nauka (gimnazije u Senju i prava u Zagrebu) udje u državnu službu kod banskog povjereništva u Novom, odakle bude premješten virovitičkoj podžupaniji i napokon ministarstvu za unutrašnje poslove u Beč. Godine 1860. izabere ga rodoljubni grad Karlovac svojim načelnikom. Zauzimanjem namjesničkog vijeća povrati ga riječka županijska skupština na činovnički položaj (podžupan) i on se vrati u Rijeku, gdje se g. 1868. sukobi s madžarizatorom Čechom, kraljevskim povjerenikom. U proklamaciji na narod nazove Vončina kraljevskog povjerenika „prostim agitatorom i madžarskim emisarom". Radi toga Vončina izgubi službu. Kada se je narodna stranka pod ministarstvom Lonyayevim nagodila s Madžarima, ostade Vončina u rezerviranoj opoziciji. Za to vrijeme od g. 1868. izdavao je Vončina „Pozorove" nasljednike: „Zatočnik" u Sisku i „Branik", takodjer u Sisku. Osim toga je izdavao i njemački list „Südslawische Zeitung" (tri put na tjedan). Kada su za javnu štampu nastupila bolja vremena, probudi se „Pozor" na novi život, a Vončina ustupi svoju tiskaru dioničkom društvu. Godine 1877. bi Vončina izabran gradskim načelnikom u Zagrebu, na kojoj se časti poslije dvije godine zahvalio radi svadje s gradskim zastupstvom radi vodovoda. Za bana grofa Ladislava Pejačevića bio je Ivan Vončina imenovan odjelnim predstojnikom kr. zemaljske vlade, odjeljenja za bogoštovlje i nastavu. Tu je funkciju vršio sve do svoje smrti. Dne 1. prosinca 1885. za njegova upravljanja hrvatskom prosvjetom osnovan je kemički laboratorij i Botanički vrt u Zagrebu, sagradjena je i preuredjena Nautička škola u Bakru, te je osnovana obrtna škola u Zagrebu.

JOSIP MIŠKATOVIĆ rodio se 6. III. 1836. u Cerniku kod Nove Gradiške. Svršivši filozofijske i bogoslovijske nauke u Zagrebu i Djakovu postao je namjesni učitelj osječke gimnazije, onda je premješten u istom svojstvu u Zagreb, gdje se pridružio političkom pokretu protiv Schmerlingova sustava i počeo

pisati u novine. Odlikovao se sjajnim slogom i jezgrovitim sadržajem svojih članaka. God. 1861. je narodni zastupnik. Radi politike otpušten je iz službe 1863. Na sveučilištu u Bonnu i Berlinu slušao je povjesne nauke. G. 1865. ponovno je narodni zastupnik (narodne stranke) i g. 1867. s tom strankom stupio je u odlučnu borbu protiv dualizma. Preuzeo je uredništvo »Pozora«, a kad je ovaj obustavljen, izdavao je u Beču »Novi Pozor«. Kad je ovomu bio zabranjen ulaz u Hrvatsku, izdavao je u Sisku »Zatočnik«. Uz Mrazovića i Vončinu vodio je narodnu stranku. Poslije revizije nagodbe zagovarao je najodlučnije nagodbu, u saboru je redovito bio izvjestiteljem, radio je u odborima i regnikolarnim deputacijama. Osim novinarstva, bavio se je i književnim radom, te je prevodio najbolje Turgenjevljeve novele. Od 1882. do smrti bio je arhivar zemaljskog arhiva u Zagrebu. Umro je 2. X. 1890.

MATIJA MRAZOVIĆ. Kalnički plemići »šljivari« dadoše hrvatskom narodu nekoliko velikih muževa. Medju ove spada i Matija pl. Mrazović, koji se rodio 24. veljače 1824. u selu Visokom na zapadnoj podini gore Kalnika. Roditelji mu bijahu imućni seoski plemići, koji svoga sina dadoše u škole. Pučke škole izučio je u Križevcima i u Bjelovaru, gimnaziju (6 razreda) u Varaždinu, a filozofiju (današnji 7. i 8. razred) u Zagrebu. Kad je Mrazović g. 1846. svršio pravne nauke, postade »juratom« banskoga stola u Zagrebu, da se uputi u sudovanje. Tada je Mrazović počeo pisati razne vijesti i članke u Gajeve »Narodne Novine«, kojima je pravi urednik bio dr. Bogoslav Šulek. Kao pravi »narodnjak« sudjelovao je Mrazović kod prve velike političke skupštine, koja se u Zagrebu držala 25. ožujka 1848. u dvorani »Narodnoga Doma«. I on je spadao medju onih 400 Hrvata, koji su kao velika narodna deputacija 26. ožujka 1848. pošli preko Varaždina i Ptuja kolima u Maribor, a odavle željeznicom preko Graca u Beč, da kralju Ferdinandu podastru »želje naroda hrvatskoga«. Kad je nato ban Jelačić u Zagrebu uredio samostalnu »bansku vladu«, postade joj Mrazović besplatnim perovodjom. Kao takav podje Mrazović 11. rujna 1848. i u Varaždin k vojnom povjerenstvu, kojemu bijaše predsjednikom Dragutin pl. Žigrović-Pretočki. Kada su Hrvati 14. veljače 1849. otjerali Madjare iz tvrdje Osijeka, postade Ivan Zidarić banskim povjerenikom za grad Osijek i za virovitičku županiju. Zidarić bijaše takodjer rodom iz Visokoga, te je volio i štitio svoga zemljaka Mrazovića, koga sada imenuje tajnikom svojim. Mrazović podje u Osijek, gdje ostade samo kratko vrijeme, te se vrati natrag u Zagreb. Ovdje je 27. rujna 1849. pred banskim stolom položio odvjetnički ispit. Mrazović je poput Šuleka naslućivao, da će se iz »oktroiranog ustava«, što ga je kralj Franjo Josip dao 4. ožujka 1849., izleći apsolutizam i centralizam. Zato je Mrazović počeo pisati članke u opozicioni list »Slovenski Jug«, što ga je u Zagrebu izdavao barun Dragojlo Kušlan. Kad je pak vlada obustavila izlaženje »Slovenskog Juga«, onda je Mrazović pisao u »Jugoslavenske Novine«, što ih je počeo izdavati Dvoranić (Hofman). Ali naskoro je bečka vlada zabranila i ove novine. Mrazović je kod banskog stola u Zagrebu služio kao perovodja sve do mjeseca lipnja god. 1850., kada postade odvjetnikom zagrebačkim. Već god. 1852. počne Mrazović izdavati stručni časopis »Pravnik«, prvi pravni časopis na teritoriju banske Hrvatske. Tu se borio protiv bečkoga ministarstva, kad je počelo Nijemce, te ponijemčene Čehe i Slovence namještavati za suce u Hrvatskoj, gdje su — mimo sabora — uvedeni austrijski gradjanski i kazneni zakoni s novim postupcima. Radi toga se Mrazović ljuto zamjerio svemoćnomu ministru dru. Aleksandru Bachu, koji ga je stavio pod redarstveni nadzor kao kakvoga zločinca. Mrazović morade god. 1854. obustaviti svoj »Pravnik«, te se odsada bavio samo odvjetništvom. Kad se oko »Pozora« okupiše odlični Hrvati, koji nastaviše rad bivše ilirske ili »narodne stranke«, pojavi se i odvjetnik Matija Mrazović. Srpski političar dr. Mihajlo Polit-Desančić, koji je i sam sudjelovao kao narodni zastupnik na saboru, napisao je godine 1899. svoje uspomene u knjižici »Pokojnici«, gdje o Mrazoviću piše ovako: »Najznamenitiji govornik tadašnjega hrvatskoga sabora bio je Mato Mrazović. Nije on bio samo govornik, on je bio i državnik. On je pored vladike Strosmajera igrao najvažniju ulogu. Mrazović je bio duša tadašnje hrvatske narodne stranke. U govoru i ophodjenju bio je vrlo elegantan i nitko ne bi mislio, da je seljačkoga porijekla. Dobro sam se poznavao s njime i zalazio sam u kuću njegovu. Jedna crta njegovoga karaktera jako mi se dopala. Mrazović je sa svojom advokacijom stekao sebi lijep položaj, te se u njegovoj kući u Zagrebu skupljao cvijet hrvatske inteligencije. Pri zabavama u svojoj kući svagda bi sa zadovoljstvom prikazao gostima svoga staroga oca u seljačkom odijelu«. Kad nijesu uspjeli pregovori s ugarskim »kraljevskim odborom« glede pravedne i dostojne nagode izmedju Hrvatske i Ugarske, predložio je Mrazović hrvatskom saboru 19. svibnja 1867. adresu, koju je onom prigodom sastavio. Ta je adresa bila spomenik Mrazovićeve državničke mudrosti; ona je i nadalje služila kao praktični i detaljirani program, kako bi se imala habsburška monarkija preustrojiti i urediti.

Dne 1. rujna 1869. god. počeo je izlaziti u Vojnom Sisku dnevnik »Zatočnik« mjesto »Novog Pozora«. Pošto je tada Vojni Sisak pripadao Vojnoj Krajini, nije »Zatočnik« stajao pod neposrednim udarcem bana Raucha, niti mu je Rauch mogao zabraniti ulaz u Hrvatsku. Sada se diže Mato Mrazović, da putem »Zatočnika« onemogući bana Raucha. Mrazović je naime u »Zatočniku« počeo donašati članke, u kojima je tvrdio, da je Rauch kao potajni član »konzorcija za isušenje Lonjskog polja« oštetio Hrvatsku iz koristoljublja. Hrvatski je sabor stvorio zakon, da se ima isušiti Lonjsko polje, gdje gotovo beskorisno leži 70.000 jutara zemlje. Naskoro se sastavio konzorcij, koji će preuzeti ovaj posao. Grof Ladislav Pejačević bijaše predsjednik toga konzorcija, koji je za isušenje Lonjskoga polja tražio 4,500.000 forinti. Rauch se previše zauzimao za ovaj konzorcij, te je u hrvatskom saboru proveo sve potrebite zakone, imajući većinu zastupnika i gotovo sve viriliste. Medjutim je konzorcij našao poduzetnike (Pelli i Picini), koji se obvezaše, da će za 2,575.000 forinti isušiti Lonjsko polje. Dostavši taj posao, ustupiše ga spomenuti poduzetnici nekomu Radiceu, koji im je obećao 13 postotnu proviziju. Sve je to Mrazović doznao iz privatnih pisama groña Scherthosza, koji bijaše takodjer član »konzorcija za isušenje Lonjskoga polja«. Iz ovih se pisama jasno razabiralo, da je i sam ban Levin Rauch potajni član spomenutog konzorcija. Zato je Mrazović u »Zatočniku« tvrdio, da Rauch želi 2 milijona forinti pribaviti konzorciju, od kojega će imati i on koristi. Javno je mnijenje prisililo bana Raucha, da izadje pred sud. On je zaista u veljači g. 1870. radi uvrede časti i radi potvore tužio Josipa Miškatovića kao urednika, a Ivana Vončinu kao vlasnika »Zatočnika«. No sada ustane Mato Mrazović, te izjavi, da on kao pisac spomenutih članaka preuzima na sebe svu odgovornost. Pošto je Vojni Sisak pripadao Krajini, dospjela je Rauchova tužba pred pukovnijski sud u Petrinji. Ovdje je Mrazović nastupio dokaz istine što je zainteresiralo sve Hrvate. Iza dugih rasprava izrekao je pukovnijski sud u Petrinji 7. siječnja 1871. osudu, kojom se Mrazović, Miškatović i Vončina rješavaju krivnje, jer je Mrazović pred sudom dokazao svoje tvrdnje. Moralni utisak ove osude bijaše za baruna Raucha tako porazan, da ga niti Madjari nijesu mogli dulje podržavati na časnoj stolici hrvatskih banova. Kralj je pozvao Raucha da podnese ostavku na banskoj časti, a 26. siječnja 1871. bude za bana imenovan Koloman pl. Bedeković, koji je dotle bio ministar za Hrvatsku i Slavoniju kod zajedničke vlade u Budimpešti. U tome času bijaše Mrazović najpopularniji čovjek u Hrvatskoj. Kad je 20. rujna 1873. imenovan Mažuranić banom hrvatskim, Mrazović mu je bio glavni savjetnik. Radi Davidove škole Mrazović istupi iz »narodne stranke«. On osnuje 3. rujna 1880. novu »neodvisnu narodnu stranku«, kojoj postade »Obzor« glavnim organom, radi čega njenim pristašama dadoše ime »obzoraši«. Uz »neodvisnu narodnu stranku« pristade biskup Strossmayer s većim dijelom hrvatskog svećenstva. Njima se priključio čitav niz hrvatskih učenjaka, književnika i druge inteligencije. Ipak nije više Mrazović imao prave volje, da se bavi politikom. Još 1. veljače 1879. bio je Mato Mrazović s 30 od 31 glasa izabran za načelnika glavnog grada Zagreba. Kad je strašan potres 9. studenoga 1880. oštetio Zagreb, neumorno se Mrazović sa gradskim senatorom Augustom Šenoom brinuo, da pridigne klonuli duh gradjana zagrebačkih. Medjutim je Mrazović uvidjao, da je u mnogim gradskim stvarima nuždan sporazum izmedju bana i načelnika glavnog grada Zagreba. Mrazović je u srpnju 1881. godine proveo gradske izbore, u kojima su »obzoraši« dobili većinu proti vladinim i pravaškim kandidatima. Osjećajući u srcu zadovoljstvo, da je i ovaj put pobijedio, Mrazović položi 10. kolovoza 1881. načelništvo predavši gradsku općinu u ruke svoga istomišljenika dra. Hofmana. Od sada je Mrazović uz odvjetništvo pridržao samo predsjedništvo »Dioničke tiskare«, koju je još 1872. godine osnovao u Zagrebu za izdavanje »Obzora«. Glavom tiskare i »Obzora« ostade Mrazović do 1888. godine, kada ga je teška bolest svalila u krevet. Umro je tekar iza osamgodišnjih muka 13. rujna 1896.

Zgrada Dioničke tiskare u Preradovićevoj ulici, do g. 1897.

Mrazović se jošte 1847. godine vjenčao sa Barbarom Dutković, sestrom kasnijega riječkoga velikog župana Augusta Dutkovića. Ona mu je rodila sina Ladislava i kćerku Stanku. Kćerku svoju udao je Mato Mrazović za Franju Švrljugu, ravnatelja »Hrvatske eskomptne banke«. Dr. Stanko Švrljuga, bivši ministar, po svojoj je majci unuk pokojnoga Mate Mrazovića.

KLEMENT BOŽIĆ rodio se g. 1841. u blizini Zadra, gdje je svršio osnovnu školu i gimnaziju. Pravo je učio na pravoslovnoj akademiji u Zagrebu. Iz Zagreba je pošao u Sarajevo kao činovnik kod austrijskog konzulata, odakle je slao dopise u »Pozor« i »Zatočnik« o prilikama u Bosni. G. 1869. ušao je u redakciju »Zatočnika« u Sisku. Pisao je i u »Vijencu« o narodnim običajima u Bosni. God. 1880. postao je urednik »Obzora«. Pod Khuenovom vladom bio je osudjen na četiri mjeseca zatvora radi izvještaja o glasovitoj saborskoj sjednici od 5. XI. 1885., na kojoj je Khuen, udaren nogom i izagnan iz sabora. Radio je u »Obzoru« sve do svoje smrti 13. I. 1893. godine.

Dr. IVAN ZAHAR rodio se 16. prosinca 1845. u Zagrebu, gdje je i umro 30. travnja 1907. Pučku školu i gimnaziju svršio je u Zagrebu, gdje je i počeo pravo, koje je svršio u Beču. Na čast doktora prava promoviran je u Grazu (1874.). Godine 1878. postane odvjetnik u Zagrebu. Zahar počinje svoj književni rad u »Vijencu« (velik broj novela i pjesama). Bio je u odvjetničkoj pisarnici Matije Mrazovića, tadašnjega vodje neodvisne narodne stranke. Zahar je otvorio odvjetničku pisarnu 21. II. 1879. u Zagrebu. Godine 1880. izdaje zbirku pjesama. Pod konac sedamdesetih godina pr. vijeka vrlo je intenzivno suradjivao u »Obzoru«. Burne godine 1903. bio je urednik »Obzora«. Godine 1905. izdao je u Matici Hrvatskoj sabrana djela I. Perkovca. U svojim saborskim govorima podvrgavao je stručnoj kritici zakonske osnove i politički sustav Khuen-Hedervaryja.

MARIJAN DERENČIN (Primorac Milivoj (1836.—1908.) rodio se na Rijeci dne 24. rujna 1836. od oca trgovca. U Beču svrši pravo 1858. Godine 1861. izabran je od riječke županijske skupštine podbilježnikom. Godine 1873. postao je odvjetnikom i kr. javnim bilježnikom za županiju riječku. Na predlog bana Ivana Mažuranića imenovan je god. 1876. predstojnikom odjela za pravosudje u Zagrebu. Godine 1883. predao je ostavku, te se bavio do smrti branidbama u kaznenim parnicama i pribavio si ime prvog branitelja u Hrvatskoj. Znamenito je njegovo djelovanje u politici (u saboru). Kao šef pravosudja proveo je tri zamašne reforme: ispravak gruntovnih knjiga, preustrojstvo samostalnih kaznionica prema progresivnom (irskom) sustavu i preustrojstvo mjesnih sudova. Godine 1879. izradio je i izdao »Osnovu novoga kaznenoga zakona«. Od prosinca 1883. bio je glavni suradnik »Obzorov«, naročito 1884. do 1886. Većina je uvodnih članaka od njega. Velike je zasluge stekao za hrvatsko kazalište. Potaknuo je gradnju novoga kazališta i osigurao joj svotu od 240.000 kruna. Preveo je nekoliko drama s talijanskog i francuskog, a napisao je sedam izvornih komada: »Tri braka«, »Zaruke Hrvatske«, »Slijepčeva žena«, »Primadona«, »Ladanjska opozicija« (igra se i u naše dane), »Zadruga Malović«, »Ivan i Jovan«. Derenčinove komedije imaju veliku političku i društvenu vrijednost. O životu i radu Marijana Derenčina, jednog od najznatnijih muževa Hrvatske u XIX. vijeku, napisao je opsežnu studiju akademik dr. F. Vrbanić u Akademijinu »Ljetopisu« (sv. 23.), a o njem je češće pisao i predavao Josip Pasarić.

DINKO POLITEO rodio se 1850. u Starigradu na Hvaru. Kao klerik suradjuje u hrvatskoj periodičkoj štampi. Napustivši bogosloviju odlazi za profesora gimnazije u Dubrovnik, odatle na studij prava u Zagreb, a kad je radi jedne demonstracije relegiran odlazi u Graz.

Politeo je jedan od najjačih hrvatskih publicista. Iz Zagreba je najprije dopisivao u „Narodni list" (Zadar), kojemu je od 1875. (uz male prekide) do g. 1885. bio glavni urednik. God. 1885. uredjivao je „Narod" u Splitu, odakle g. 1889. dolazi u Zagreb u uredništvo „Obzora", gdje je bio sve do g. 1895. Poslije prede u pravašku „Hrvatsku", koju naskoro napusti radi nesuglasica. Ostavivši „Hrvatsku" pokreće svoju smotru „Mladu Hrvatsku", u kojoj je zagovarao misao, da se narodna inteligencija složi na programu hrvatskog državnog i narodnog prava. U „Obzoru" je takodjer marljivo suradjivao kao vanjski član uredništva ostavši mu do smrti vjeran. God. 1903. pokrenuo je Politeo smotru „Pravu hrvatsku misao", ali naskoro umre 5. III. 1903.

Politeo je bio svestrani novinar, pisao u „Obzoru": o Klaiću i Račkom, o siječanjskom manifestu i programu od godine 1894., o Lavu XIII. i njegovim enciklikama, kao i o Bismarcku; o Markoviću i De Vogüeu, Zajcu i Verdiju; o markizi Strozzi i Fijanu itd. Najbolji dokaz o snazi uma D. Politea pružaju nam njegove „Uspomene" (I. knjiga do g. 1874.), koje je slijep kazivao u pero bez ikakvih bilježaka. Prvu knjigu njegovih članaka „Izabrani članci" (Predgovor I. dio) izdao je u Tuzli nakladnik I. K. Ostojić. Ta knjiga sadržava i autorovu autobiografiju, „Životopisne crtice", koje je pisao u „Obzoru" i u drugim listovima. Kako veli sam Dinko Politeo u svom „Predgovoru", napisao je oko 10.000 članaka. Druga knjiga „Uspomena" (počinje s g. 1875.) ostala je u rukopisu.

Dinko Politeo umro je u Zagrebu 5. III. 1903. Prof. Cvjetko Škarpa izdao je u Zagrebu g. 1933. iscrpljivu monografiju o životu i radu toga vrlo sposobnog, čestitog i plodnog publiciste, koji u povijesti „Obzora" zauzima jedno od najuglednijih mjesta.

JOSIP PASARIĆ rodio se 31. siječnja 1860. u Pušći u Hrvatskom Zagorju. U posljednjih 50 godina hrvatskoga političkog i kulturnog života Josip Pasarić afirmirao se kao solidan kulturni radnik, urednik novina, časopisa i kao prosvjetni organizator, stojeći na čelu Društva hrvatskih srednjoškolskih profesora i Hrvatskog planinarskog društva itd. Bio je urednik „Obzora" (1893.—1905.), „Vijenca", suradnik „Revije", „Savremenika" i „Nastavnog Vjesnika". U „Vijencu" je napisao opsežnu raspravu o ruskoj drami, a u programu gornjogradske zagrebačke gimnazije od 1888. i 1889. g. nalazimo dvije njegove iscrpljive estetičko-kritične studije o Mažuranićevu eposu „Smrt Smail-age Čengijića". U Matici Hrvatskoj priredio je rukopise narodnih pjesama i izdao prvi svezak hrvatskih narodnih šala. Neko je vrijeme uredjivao Pasarić „Pokret". Pasarić se bavio i političkom povješću hrvatskog naroda; poznata je njegove studija o političkom radu dra. Marijana Derenčina, zatim njegova studija o književnom radu Derenčina. Uredjivao je izdanja Matice Hrvatske („Hrvatsko Kolo"). Izvrstan je poznavalac ruske literature, o kojoj je napisao niz stvarnih studija, velik broj referata u „Obzoru" i „Savremeniku". Kao urednik „Obzora" energično se borio protiv madžarona i sudjelovao je u svim političkim pokretima. Pisao je o književnim strujama: naturalizmu („Vijenac", 1883.), o djelima E. Kumičića, o sabranim djelima pok. Ksavera Šandora Gjalskog, Adalbertu Kuzmanoviću, Stjepanu Miletiću, Tugomiru Alaupoviću i dr. Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora u Zagrebu, kojemu je bio i predsjednik, izdalo je nekoliko knjiga, koje je on uredio (poetiku, čitanke itd.).

BARTOL INHOF rodio se 23. kolovoza 1863. u Nijemcima u Slavoniji. Sveučilišne nauke (slavistiku) počeo je u Grazu (prof. G. Krek), a svršio u Beču. (Miklošić, Jagić). Kao srednjoškolski nastavnik služio je u Karlovcu, Bjelovaru, Zagrebu, Tuzli, Mostaru, gdje je bio ravnatelj učiteljske škole, i Sarajevu, gdje je bio direktor male realne gimnazije. Poslije rata služio je u Zagrebu u srednjoj školi i na prosvjetnom odjeljenju, gdje je bio referent, a neko vrijeme i zamjenik prosvjetnog inspektora. Neko je vrijeme bio otpušten iz državne službe, jer je podupirao moralno i materijalno djake, koji su spalili madžarsku zastavu u Zagrebu za vrijeme boravka Franje Josipa I. Sada živi u Zagrebu kao umirovljeni profesor. Inhof se istakao kao filolog, književni kritik, urednik, fejtonist i prevodilac. Od g. 1896.—1899. bio je urednik zagrebačkog „Vijenca", a dugi je niz godina suradjivao u „Obzoru", u kojem je pisao članke s područja kulture i politike. Od njegovih većih članaka valja spomenuti „Književno pismo: Medju svjetlom i tminom" (Vijenac, 1891.), u kojem se osvrće na značenje Josipa Kozarca u vezi s Preradovićem i Gjalskim. U „Vijencu" (1893.) piše o djelu Vjenceslava Novaka „Pod Nehajem" itd. Istakao se i kao kazališni recenzent (na pr. članak o Derenčinovoj „Ladanjskoj opoziciji" („Vijenac", 1896.), o Tomićkinoj „Ljubav i sjaj" („Vijenac", 1897.) itd. Suradjivao je i u „Nastavnom Vjesniku", „Hrvatu" (Zagreb), „Hrvatskom dnevniku" (Sarajevo) itd.

JOVAN HRANILOVIĆ, urednik „Obzora" (1898.—1901.), rodjeni je Žumberčanin (1855.—1924.) Bogosloviju je svršio što u Zagrebu, što opet u Beču, gdje je uz bogosloviju polazio i predavanja znamenitoga slaviste Miklošića i filozofa Brentana. God. 1878. bude zaredjen, pa je neko vrijeme bio biskupski tajnik, kasnije je služio po različnim župama, a najposlije je postao grkokatoličkim rusinskim parohom u Novom Sadu, gdje je i umro. Prve su mu dvije pjesme štampane u „Bunjevačkoj i šokačkoj vili". Godine 1893. izdala je Matica Hrvatska njegove „Izabrane pjesme". Hranilović je objelodanio niz pripovijesti i mnogo rasprava i književnih ocjena. Kako je koncem 1898. godine urednik „Obzora" Josip Pasarić morao u zatvor, to je Jovan Hranilović došao u dobar čas u redakciju „Obzora", a kad je premješten u Bjelovar urednik „Vijenca", prof. B. Inhof, J. Hranilović postade i urednik „Vijenca". U redakciji „Obzora" razvio

Zgrada Dioničke tiskare u Gundulićevoj ulici, do g. 1922.

je Hranilović golemu aktivnost. Za vrijeme hrvatske Moderne „Obzor" je (i njegovi glavni suradnici J. Hranilović i D. Politeo) istupao protiv mladih. Hranilović je osobitu pažnju posvetio književno-umjetničkoj rubrici i uredjivanju podlistka. Veoma informativnu, biografsku, književno-kritičku studiju o J. Hraniloviću napisao je dr. Mato Ujević u Šimrakovoj „Spomenici grkokatolika križevačke biskupije za god. 1934." pod natpisom „Jovan Hranilović — Prilog za povijest hrvatske Moderne" (str. 129—236 i u zasebnoj knjizi).

Dr. MILAN HEIMERL rodio se 1877. u Križevcima, gdje je i umro 10. srpnja 1917. Poslije svršene gimnazije u Zagrebu posvetio se pravnim naukama. Godine 1895. bio je u onoj skupini hrvatskih omladinaca, koji su spalili madžarsku zastavu za vrijeme boravka Franje Josipa u Zagrebu. Radi toga je bio osudjen na tamnicu i relegiran sa zagrebačkog sveučilišta. Nastavio je studij u Pragu, gdje je na njega utjecao Masaryk. U to je doba (1897.) hrvatska i srpska omladina u Pragu počela izdavati svoj organ „Hrvatsku misao", u kojoj je Heimerl bio najaktivniji suradnik i član uredničkog odbora. Poslije svršenih pravnih nauka bio je Heimerl dvije godine u sudskoj službi u Češkoj. Povrativši se u Zagreb suradjivao je u „Obzoru". Bio je bio jedan od hrvatskih prvoboraca, koji su suzbijali Khuenov režim na svim poljima hrvatskog javnog života. Iz „Obzora" je prešao u redakciju „Pokreta", organa hrvatske napredne stranke. Heimerl je bio predstavnik napredne ideje ne samo u politici nego i u svim područjima javnog života. Poslije pada bana Raucha dobio je stallum agendi u Križevcima 1910. Za vrijeme rata progonile su ga austrijske vlasti, što je pospješilo njegovu smrt. Heimerl je predstavnik one hrvatske inteligencije, koja se razvijala u duhu Masarykova idealizma, demokracije i humaniteta.

ŠIME MAZZURA rodio se 31. X. 1840. u Tisnom na otoku Murteru u Dalmaciji. Gimnaziju je učio u Splitu, Dubrovniku i Zadru, gdje je 1862. položio ispit zrelosti. Već od rane mladosti bio je odlučan pristaša ideje ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom.

Svoj publicistički rad počeo je u organu hrvatske narodne stranke u Dalmaciji, zadarskom „Il Nazionale" (uredjivao dr. Natko Nodilo). U tom je listu Š. Mazzura s osobitim poznavanjem i ljubavlju pisao o Zagrebu, njegovu prosvjetnom, društvenom životu i t. d. Upravo tim dopisima stekao je mladi Mazzura velike i zaslužene simpatije u zagrebačkim intelektualnim krugovima (I. Kukuljević, I. Perkovac, M. Mrazović, A. Vranycany i dr.).

Perkovac je mladog Mazzuru angažirao za „Pozor", da bude referent za talijansku štampu. Iz Zagreba je suradjivao u hrvatofilskom tršćanskom „Il Tempo" i u milanskoj „Perseveranzi".

Mazzura ulazi u narodnu stranku i razvija veliku aktivnost u svim pravcima. Nije bilo ni odbora ni sastanka, u kojem Mazzura nije sudjelovao. U svojim dopisima Mazzura je ustajao protiv bečkog centralizma; učenim je argumentima branio slobodu štampe, tako da je g. 1864. dobio consilium abeundi iz zagrebačke pravoslovne akademije. Na preporuku Račkoga dobije potporu od biskupa Strossmayera tako da je mogao nastaviti pravo u Grazu.

Na poziv Šuleka g. 1865. Mazzura je s Mirkom Divkovićem pomagao pri uredjivanju „Pozora".

Poslije svršenoga drugog državnog ispita u Grazu udje Mazzura 6. VIII. 1866. kao odvjetnički vježbenik u pisarnicu odvjetnika M. Mrazovića.

G. 1867. postaje Mazzura odgovorni urednik „Pozora". Nad Hrvatskom je vladao Rauchov režim, koji je bio gori od Bachova apsolutizma. Mazzura je bio optužen radi zločina smetanja javnoga mira, te bude osudjen na mjesec dana zatvora. Istom je osudom izrečena obustava „Pozora".

8. III. 1871. promoviran je Mazzura u Grazu na čast doktora prava. Stallum agendi dobio je za Vakanovićeve vlade (13. IV. 1873.) u Zagrebu.

Inicijativom dra. Mazzure utemeljena je „Dionička tiskara" (g. 1871.), koja je izdavala „Obzor".

Prilikom razmimoilaženja u redovima Narodne stranke Mazzura je bio uvijek na strani Fr. Račkoga. Mazzura je s Mrazovićem, Račkim, Vojnovićem i drugim disidentima osnovao „neodvisnu narodnu stranku".

G. 1884. izabran je Mazzura prvi put za narodnog zastupnika (u klanjačkom kotaru). U saborskom periodu 1884.—1887. bio je leader „neodvisne narodne stranke". Mazzura je govorio kao parlamentarni vodja, te je živo sudjelovao u debati o zakonima glede ustrojstva političke uprave. Predlagao je reforme i moderne političke ustanove u skladu sa čistim parlamentarnim režimom.

U saborskom periodu 1897.—1902. djelovao je ponovo kao zastupnik klanjačkog kotara. U tom je periodu izrekao znameniti govor o teritorijalnoj pripadnosti grada Rijeke k Hrvatskoj.

Kao odvjetnik zastupao je od g. 1874. zagrebačku općinu, od g. 1880. nadbiskupiju i dijecezu. Suradjivao je u različitim trgovačkim i industrijskim upravama, a bio je predsjednik Dioničke tiskare sve do svoje smrti.

MARIJA JURIĆ-ZAGORKA je prva naša novinarka, prva žena koja se u Hrvatskoj posvetila isključivo novinarskom radu. Marija Jurić-Zagorka bila je prvi naš politički izvjestitelj, u vrijeme kad je kod nas novinarstvo u današnjem smislu riječi bilo u zametku. Marija Jurić kao dopisnik „Obzora" iz Budimpešte znači senzaciju i svojim člancima i svojim dolaskom u Budimpeštu.

Stupivši godine 1898. kao referent za madžarsku politiku u uredništvo „Obzora", privukla je svojim člancima pozornost političkih krugova. Za vrijeme Khuenova progona protiv hrvatskih seljaka, Marija Jurić pisala je i u inozemnim listovima sklonim Hrvatima protiv Khuenove tiranije, pa je zbog tih članaka jedan madžaronski zastupnik interpelirao i u hrvatskom saboru. Svojim je radom svratila i pozornost biskupa Strossmayera, koji je pomogao izdavanje političkog romana Marije Jurićeve „Roblje". Ovaj roman pobudio je veliku buru u madžarskim političkim krugovima, a preveden je na poljski i ruski jezik. Kad je buknula velika borba protiv Khuena i njegove vlade g. 1903., Marija Jurić bila je član odbora, koji je vodio demonstracije u gradu, pa je i u inozemnoj štampi zabilježena demonstracija Zagrepčanki pod vodstvom Marije Jurić na Markovom trgu u Zagrebu. Zbog svoga rada i pisanja bila je i zatvorena, ali je zauzimanjem dra Derenčina puštena iz redarstvenih uza. U to je vrijeme napisala kazališni komad „Evica Gubčeva", koji je bio prikazivan u Zagrebu i Splitu.

Kad je hrvatsko-srpska koalicija pobijedila na izborima, Marija Jurić je razvila živu djelatnost kao dopisnik „Obzora" u Budimpešti. Današnji čehoslovački ministar predsjednik, a tadanji slovački narodni zastupnik u ugarskom saboru dr. Milan Hodža, opisao je rad Marije Jurić u Budimpešti u to vrijeme u pismu, koje je uputio Jurićevoj povodom njezina jubileja. („Jutarnji List" 1. svibnja 1931., br. 6925). „Gospodja Zagorka", piše dr. Hodža, „bila je prvih dana svojeg novinarenja predmetom pozornosti madžarskog političkog svijeta, koji se nije skandalizirao radi toga, što su se hrvatski delegati usudili govoriti u parlamentu hrvatskim jezikom, nego radi hipermodernizma, kojeg su vidjeli u tome, što je zagrebački „Obzor" u Budimpeštu poslao prvu političku suradnicu onoga doba". „Gdja Zagorka brzo je zavladala situacijom. Tko bi se od madžarskih ministara i narodnih zastupnika — već samo iz uljudnosti — usudio otkloniti malu elegantnu damu, čija su pitanja bila pogibeljno inteligentna, opaske točne, primjedbe britke? A što tek onda, kad su u Pešti bili čitani politički izvještaji, članci i razmatranja u „Obzoru", koji su našu situaciju obrazlagali bolje i uvjerljivije od ogromne većine izvjestitelja u peštanskim i bečkim listovima".

Marija Jurić bila je i izvjestitelj za vrijeme famoznog Friedjungovog procesa, u kojem je koalicija stajala kao veleizdajnik pred bečkim sudom. U predgovoru Zagorkina romana „Grička vještica" istaknuto je, da je Mariju Jurić zbog njena rada za vrijeme spomenutog procesa pred koalicijom pohvalio i T. G. Masaryk.

Kao novinarka Marija Jurić suradjivala je u „Obzoru", do god. 1922., zatim u „Jutarnjem Listu", „Novostima", te u mnogim drugim listovima. U raznim časopisima („Vijenac", „Savremenik", Dom i svijet" i dr.) napisala je oko deset novela. Marija Jurić autorica je osamnaest romana, objavljenih u raznim novinama i časopisima. Svojim je romanima Marija Jurić stekla veliku popularnost i širok krug čitatelja, obradjujući najvećim dijelom pojedine epohe hrvatske povijesti i stvorivši tako vlastiti tip novinskog romana u nas. „Grička vještica", „Kći Lotršćaka", „Republikanci", „Plameni Križari", „Gordana", naslovi su njezinih najpopularnijih romana, od kojih je neke i sama dramatizirala. Od njezinih šestnaest drama, dvanaest je drama davano na zagrebačkom kazalištu i na pokrajinskim kazalištima. Preko četrdeset aktovki napisala je za diletantske predstave raznih dobrotvornih i kulturnih društava.

Marija Jurić (Zagorka) rodila se 1879. u Negovcu (izmedju Križevaca i Zagreba). Otac joj je bio posjednik u Golubovcu i bivši upravitelj dobara baruna Raucha. Od svoje 7. do 15. godine bila je u samostanu milosrdnica u Zagrebu. Htjela se posvetiti poštanskoj službi, ali su je od toga odvratili, pa je preporukom biskupa Strossmayera došla u uredništvo „Obzora". Danas je Marija Jurić glavni i odgovorni urednik „Ženskog Lista", koji izlazi u Zagrebu.

Dr. MILUTIN CIHLAR NEHAJEV rodio se u Senju dne 25. studenoga 1880. od oca Čeha i majke iz razgranjene primorske obitelji Polića. Pučku školu i gimnaziju do VI. razreda polazio je u Senju, a svršio u Zagrebu. Na bečkom sveučilištu studirao je kemiju, gdje je promoviran na čast doktora filozofije. Godine 1905. u siječnju postavljen je za urednika „Obzora", gdje je ostao do listopada 1905., kad je otišao u Trst, gdje je do god. 1907. uredjivao dnevnik „Balkan". Od god. 1911. boravi u Zagrebu kao publicist. Bio je urednik „Jutarnjeg Lista", njegov kazališni, glazbeni i umjetnički kritičar. God. 1926. izabran je za predsjednika Društva hrvatskih književnika. Umro je u Zagrebu 7. travnja 1931.

MILAN MARJANOVIĆ rodio se u Kastvu 12. svibnja 1879. Gimnaziju je polazio na Rijeci i u Karlovcu. U Karlovcu je stanovao kod Dušana Lepušića, urednika lista „Svjetlo". Taj književni milieu potakao ga je da i sam piše i izdaje djački litografirani list. Radi demonstracija protiv milenijskih spomen-ploča 1896. god. bio je mjesec dana u zatvoru i istjeran iz karlovačke gimnazije. Učio je privatno kod kuće u Kastvu i na Sušaku, gdje je položio izgubljeni razred. Sa M. Nehajevim i A. Milčinovićem uredjivao je „Novu nadu". U Pragu je učio na višem trgovačkom tečaju, te je polazio predavanja Masarykova. Nakon Praga eto ga opet u Karlovcu i Zagrebu, gdje je ušao u redakciju „Obzora". Nakon toga nalazimo ga u Dubrovniku kod lista „Crvena Hrvatska", kod „Novoga lista" na Rijeci i „Pokreta" u Zagrebu, a poslije toga opet kod „Obzora". Nakon boravka u Pešti i na Korčuli uredjivao je „Slobodu" i „Pučku slobodu" u Splitu i izdavao književnu smotru „Jug", „Zvono" (1907.) i uredjivao „Val" u Zagrebu. Optužen i izagnan na deset godina iz Zagreba u vezi s Jukićevim atentatom na komesara Cuvaja 1912. god. pobjegne u Beograd. Dobio je službu u „Presbirou". S Jovanom Skerlićem putovao je po Šumadiji. Na poziv „Narodne obrane" održao niz predavanja o Hrvatskoj. Nakon kompromisa hrvatsko-srpske koalicije s komesarom Škerlicem vratio se u Zagreb. Izdaje sedmične listove „Književne novosti" (izlaze na Rijeci). Početkom 1915. opet je u Kastvu, gdje je dobio poziv za vojsku, ali mu 18. travnja uspije preći preko granice u Italiju. Podje preko Rima u Pariz, London i Ženevu, zatim u Ameriku, gdje je pomogao organizirati naš narod. God. 1918. dolazi u Južnu Ameriku, a 1919. vraća se i opet u Zagreb i počinje pokret „Jugoslavenske narodne obnove". Bio je jedan od direktora „Slobodne tribune". G. 1926. boravi u Americi, gdje je u raznim gradovima organizirao uspjelu izložbu Ivana Meštrovića. 1931. g. postao je šef Centr. presbiro-a u Beogradu. Razočaravši se u javnom životu vratio se književnosti, kritici i studiju okultizma. Glavna njegova djela jesu: Hrvatski pokret (1903.), Karakter Istre (1907.) i Kastav (1908.) u Ćirilo-Metodskom koledaru, Savremena Hrvatska (Beograd 1913.), Iza šenoe (1906.), Književne studije i prikazi (1911.), Vladimir Nazor (1924.), roman Karijere (1905.), Pripovijesti (1911.), komedija Svagdašnjost (1906.) i Ivičina karijera (1910.), drama Tlavata, davana sa uspjehom u Americi 1926., Via crucis (Križni put) 1915.—1917. Veliki je broj njegovih studija, prikaza, ocjena, razmatranja u različitim časopisima. Marjanović živi u Beogradu i suradjuje u beogradskoj „Javnosti".

VLADIMIR LUNAČEK, odgovorni urednik „Obzora" od g. 1906. do smrti i hrvatski književnik, rodio se 23. siječnja 1874. u Vinkovcima, od oca Liberata pl. Lunačeka, tada još krajiškog časnika i majke Amalije pl. Ugjbinac. Porodica Lunačeka iz davnine je podrijetlom iz Čehoslovačke, te se još u 18. vijeku naturalizirala u Ugarskoj. Lunaček je svršio osnovnu školu i šest razreda gimnazije u Zagrebu, u plemićkom konviktu, gdje su odgojene tolike markantne ličnosti našega javnoga života. Svršivši srednje škole u Vinkovcima, pošao je na studije u Prag, Beč a kasnije u Zagreb, gdje je apsolvirao pravne nauke. Kad je na prelomu izmedju XIX. i XX. stoljeća niknuo pokret Moderne u Hrvatskoj, Lunaček je počeo literarno raditi najprije kao novelist, a onda kao kritik. Istodobno je Lunaček počeo suradjivati u dnevnim listovima, najprije kod „Agramer Zeitunga", a g. 1906. pozvan je „Obzoru", gdje je ostao do smrti g. 1927. kao urednik, te literarni, umjetnički i kazališni kritičar. Osim toga bio je i urednikom nove serije „Vijenca", „Ilustrovanoga Obzora", a pored toga uredio je i tri godišta Strossmayerova kalendara, rad za koji je trebalo neiscrpni majdan naobrazbe, osjećaja, inteligencije i fizičke snage, na kojoj je nažalost uvijek oskudijevao. Svakako najplodnije njegovo područje bijaše žurnalistika. Kad budući povjesnik naše književnosti, naše umjetnosti, našega kazališta bude spremao materijal za svoje djelo, morat će prolistati goleme knjižurine godišnjaka „Obzorovih", jer skoro u svakom broju, gotovo na svakoj stranici naći će po koji dragocjeni prilog iz Lunačekova pera. Društvo Hrvatskih Književnika izdalo je 1910. knjigu njegovih „Aktovki", a 1919. njegovu dramsku sliku „Ilirci", koja je s vrlo dobrim uspjehom prikazivana na našim kazalištima u Zagrebu i u pokrajini te u Južnoj Americi (Chile 1925.). U posljednje godine svoga života bavio se mišlju, da napiše Povijest hrvatskoga kazališta, te je sabrao već u tu svrhu golem materijal, ali mu prerana smrt nije dopustila, da oživotvori svoju osnovu. Umro je 1. VIII. 1927.

SRDJAN TUCIĆ rodio se 9. II. 1873. u Požegi. Pučku je školu svršio u Virovitici, gimnaziju u Požegi. Neko se vrijeme bavio kiparstvom, a g. 1895. stupi kao glumac u zagrebačko kazalište. Tucić je bio umjetnički ravnatelj sofijskoga Narodnog kazališta od prosinca 1903. do studenog 1905. Došao je u Sofiju preporukom g. I. Milarova, supruga hrvatske glumice Ivke Kraljeve. Bugarski poviesnici kazališta hvale bogato iskustvo i kulturu Srdjana Tucića, koji je u Sofiju došao poslije hrvatskog glumca Adama Mandrovića (od 1896.—1901.). Tucić je suradjivao u uredništvu „Obzora". God. 1913. javljao se dopisima iz Rima i Londona o umjetničkom i kulturnom životu (o baletu Djagileva itd.). Svoju suradniu u „Obzoru" obnovio je poslije rata g. 1933. i 1934., kada se javljao dopisima iz New Yorka. Za vrijeme rata živio je u Londonu. Napisao je drame: „Barun Korilov", „Povratak" (1898.), „Truli dom" (1898.), „Svršetak" (1899.), „Pred zapadom sunca" (1900.), „Bura" (1901.), „Svijet" (1902.), „Magda" (1903.), „Kroz život" (1912.), „U carstvu sanja" (1912.), „Golgota" (1913.), „Osloboditelji" (1914., „Savremenik") itd. Pripovijesti: „Knjiga života" (s Mihovilom Nikolićem), „Pod bičem života". Pjesme: „Pjesme o Bojanu vojvodi". Tucić je najjači predstavnik hrvatske naturalističko-socijalne drame. O Tuciću kao dramatiku dao je iscrpljiv prikaz dr. Frank Wollman u svom djelu „Srbochrvatské drama" (1924. str. 294—299), zatim dr. Branko Livadić u „Obzoru" 1912., br. 321., 1913., br. 122., J. Hranilović (Vijenac, 1899.), Ogrizović itd.

ANTUN GUSTAV MATOŠ rodio se 13. lipnja 1873. u Tovarniku, odakle mu g. 1875. predjoše roditelji u Zagreb, gdje je naš književnik i odrastao. Svršivši pučku školu i šest razreda gimnazije u Zagrebu, podje u Beč, gdje se upiše u veterinarski fakultet. Napustivši studij ode u Prag. God. 1894. predje kao vojnički bjegunac u Srbiju živeći u Beogradu kao književnik i glazbenik (čelist). God. 1897. otputuje preko Münchena u Ženevu, a odatle god. 1899. u Pariz. Ljeti 1904. godine vrati se u Srbiju, god. 1908. bude pomilovan, stigne u Zagreb, gdje je živio kao književnik i novinar. Neko je vrijeme bio i pučki učitelj. U jesen 1913. bio je kao dopisnik „Obzora" u Rimu, odakle se vrati u Zagreb, gdje je 17. ožujka 1914. godine umro. Svoj književni rad počeo je Matoš suradnjom u „Nadi" (Sarajevo), „Brankovu Kolu" (Srijemski Karlovci), „Zori" (Mostar), „Narodnim Novinama" (Zagreb) itd. Prve je svoje crtice sabrao u knjizi „Iverje" (Mostar, 1899.). God. 1900. izda drugu knjigu u Zagrebu „Novo Iverje", u kojoj je najveća pripovijest „Nekad bilo sad se spominjalo". Svoje kritike i podlistke izda Matoš i u knjizi „Ogledi", studije i impresije (Zadar, 1905.). God. 1907. izda u Zagrebu zbirku eseja i impresija „Vidike i putove", g. 1909. „Umorne priče", g. 1910. „Naše ljude i krajeve", g. 1913. „Počalbu" (izdalo Društvo hrvatskih književnika. Poslije Matoševe smrti izda Zagrebački nakladni zavod „Fejtone i eseje" (1917.). Vladimir Lunaček priredio je Matoševe „Umorne priče", te „Vidike i putove". Pokojnikov brat izdao je g. 1925. zbirku Matoševih izabranih crtica i podlistaka pod natpisom „Dok je srca, bit će i Kroacije". „Binoza — domaći pisci" izdala je dosad dvije knjige sabranih Matoševih djela, a Ljubo Wiesner je izdao g. 1934. skupnu knjigu „A. G. Matoš in memoriam o 20-godišnjici smrti". Matoš je bio dugogodišnji suradnik „Obzora". Osobito četiri posljednje godine života napisao je velik broj podlistaka, kritika, crtica, eseja u „Obzoru" te priopćio i znatnije fejtone „Oko Save" (1913.), „Campus nobilum" (1913.) i t. d.

ZVONIMIR BUTKOVIĆ. Dugogodišnji „Obzorov" suradnik, dopisnik iz Beča Zvonimir Butković (pseudonim Iljin) podrijetlom je iz ličke obitelji, koja se preselila u Dalmaciju. Rodio se g. 1876. U Dalmaciji je svršio i osnovnu školu, a talijansku gimnaziju u Zadru. Kao gimnazijalac isticao se kao najodlučniji protivnik zadarskih talijanaša (talianissima) odupirući se talijanskoj kulturnoj najezdi. Iz Zadra podje u Zagreb i Beč na pravne nauke. Svršivši ih posveti se novinarstvu. Najprije je radio u uredništvima dalmatinskih listova, a onda predje u redakciju „Novoga lista" na Rijeku. Bio je suradnikom „Balkana" u Trstu, koji je branio hrvatstvo i slovenstvo od prepotencije Talijana. Iz Trsta dodje g. 1911. u mjesecu listopadu u uredništvo „Obzora", gdje je preuzeo rubriku vanjske politike s osobitim obzirom na zapadnu Evropu. Osim toga je pisao brojne podlistke književno-kulturnog sadržaja i muzičke kritike. Poslije balkanskog rata poslalo ga je uredništvo „Obzora" u Beč, gdje je bio stalni „Obzorov" dopisnik. Za vrijeme rata je mobiliziran, te je pošao na rusko ratište (Luck). U lipnju 1916. bio je na dopustu, a već za mjesec dana našao je smrt u streličkom jarku kao kadet 79. pješačke pukovnije. Butković je suradjivao i u književnim časopisima: „Velebitu", „Misli", „Savremeniku" i „Vijencu", gdje je objelodanio i svoj roman „Obnovljenje".

SREĆKO ZINDL rodio se g. 1877. u Donjem Miholjcu. Bio je suradnik „Obzora" (1908.—1910.), „Narodnih novina", „Vijenca", „Savremenika". Istakao se kao kritičar i novinar, autor satiričkih novela. Pisao je većinom pod pseudonimom Fix i Felix Sidrovski. Umro je u Zagrebu 9. veljače 1921.

JOSIP HORVATH, rodj. 15. I. 1896. u Čepinu kod Osijeka. Nakon apsolvirane Trgovačke akademije u Zagrebu 1914. ulazi u redakciju „Obzora". Nakon rata, koji je proveo na ratištu i u ruskom zarobljeništvu, vraća se u redakciju „Obzora", gdje kao suradnik, odnosno urednik suradjuje na svim rubrikama (vanjska i domaća politika, feuilleton, tehničko uredjivanje lista) do 1. IV. 1926., kad preuzima mjesto urednika „Jut. Lista". Knjige: „Lijepa naša ..." zbirka putopisa, naklada „Zabavne Biblioteke", historijski roman „1848." u nakladi „Matice Hrvatske".

Današnje uredništvo »Obzora« sačinjavaju: Dr. Milivoj Dežman (od 1. X. 1905. god. glavni urednik). Dr. Rudolf Maixner (od 1921. god., odgovorni urednik od 1927.), Dr. Ivo Hergešić (od 1923. god.), Petar Giunio (od 1923. god.), Dr. Branko Sokolić (od 1926. god.), Vlaho Raić (od 1926. god.) i Milan Lavicki (od 1929. god.) kao stalni suradnici.

POPIS GLAVNIH „OBZOROVIH" ČLANAKA

Popis »Obzorovih« članaka u vremenskom slijedu od 75 godina — od 1. listopada god. 1860., kad je list počeo izlaziti kao »Pozor« pa do 1. listopada 1935. samo je pokušaj u bibliografiji te vrste. Išlo se za tim — samo se po sebi razumije — da zadatak u okviru, koji je postavljen, bude izvršen što točnije i potpunije, da se time ispune dva bitna uvjeta u ovakovu poslu. O tome je trebalo voditi računa prelistavajući 75 godišta dnevnika, koji je bez prekida pratio naš politički i kulturni život i živo učestvovao u razvoju dogodjaja. Kolike se poteškoće kriju u tome, moći će prosuditi svatko, tko si pokuša stvoriti makar i nejasnu sliku.

U početku namjeravali smo registrirati sve one članke, koji bi mogli poslužiti istraživaču naše prošlosti, kako se ona odražavala u »Obzoru«. U tom pravcu izvršen je posao ispisivanja natpisa članaka na posebne ceduljice. Pošto je bilo popisano oko 20.000 članaka, uvidjelo se, da ograničeni prostor ne dopušta, da bi se gradivo tiskalo u cjelosti. Izbor se morao ograničiti otprilike na četvrtinu članaka, dakako onih najznatnijih i onakovih, kojima su pisci mogli biti nesumnjivo utvrdjeni. No u tome je bila posebna poteškoća. Svako naime mjerilo, ma kako bilo objektivno, ima u sebi uvijek nešto relativno. A ta relativnost pokazala se često u pojedinačnim slučajevima gdje je trebalo voditi računa o drugom važnom momentu: dosljednosti.

Najvećem dijelu članaka trebalo je pronaći autora. Pri tome bilo je pomoćnih sredstava, kao na pr. jubilarna knjiga »Obzora«, koja je izašla g. 1910. o njegovoj pedesetogodišnjici, a naročito su pomagala dobro došla tamo, gdje se autor krio u potpunoj anonimnosti. Lakši je bio zadatak, ako su autori svoje članke potpisivali početnim slovima imena i prezimena, šifrom ili bilo kakvim znakom. Što dalje, to je sve više bilo potpune ili djelomične anonimnosti, ali što dalje, to je sve više pomagalo sjećanje onih ljudi, koji su suradjivali u »Obzoru«. Za razdoblje od godine 1892. do 1904. gotovo u svim slučajevima pisce je spasio od anonimnosti gosp. Josip Pasarić, koji je bio u to vrijeme urednikom »Obzora«. Kod ustanovljivanja imena pisaca postupalo se strogo, pa su sporni slučajevi ostavljani po strani, jer bi krivo odgonetavanje značilo teško popravljivu zabludu. Ako se i nakon toga otkrije po koja pogreška, nju treba dobronamjerno svesti na poteškoće, koje izviru iz ovakova posla.

I nakon užega izbora članaka trebalo je provesti razdiobu gradiva. Ona je provedena po vremenu, u kojem su članci izašli, i po struci, kojoj pripadaju po svojem sadržaju. Svaka razdioba ima u sebi nešto umjetno, ali je u našem slučaju bila ipak opravdana nekim činjenicama. Tako smo kao prvu granicu — onu izmedju prvoga i drugoga razdoblja — uzeli godinu 1883. t. j. početak Khuenova banovanja, koje je bilo tako odsudno po cjelokupni nacionalni život u Hrvatskoj. U književnosti je to vrijeme označeno početkom realizma. Odlazak Khuenov u god. 1903. bio je granica izmedju drugog i trećeg razdoblja. Za naš književni život je za to vrijeme značajna borba starih i mladih, započeta istina nekoliko godina prije. Kao granicu izmedju trećega i četvrtoga razdoblja uzeli smo konac svjetskoga rata, što mislimo da nije potrebno posebice opravdavati.

Kod razvrstavanja članaka prema pojedinim strukama nije uvijek bilo moguće postaviti odredjenu granicu. Kultura, politika, gospodarstvo — kako smo mi razdijelili gradivo — vrlo su općeniti pojmovi. U pojedinačnim slučajevima bilo je teško odrediti spada li članak u ovu ili onu struku, jer pisac nije uvijek govorio o nekoj stvari s jednoga gledišta. Osim toga kulturna i gospodarska pitanja raspravljana su u novinama — kako je uostalom razumljivo — sa stanovišta političkih interesa. Zato mnogi članak, sudeći po naslovu, spadao bi u kulturu ili gospodarstvo ,a u stvari je morao biti uvršten u politiku. Isto, dakako, premda u manjoj mjeri, vrijedi u obratnom smislu. To dakle treba imati na umu, kad se porodi sumnja, spada li članak doista u struku, u koju je uvršten. Ipak moramo dopustiti, da bi poneki članak bolje pristajao u koju drugu struku, nego u onu, u koju smo ga mi uvrstili.

Pisci su poredani abecednim redom njihovih prezimena. Gdje je bilo moguće, naznačeno je uz prezime i krsno ime pisca. Iza imena sliede natpisi članaka po vremenskom slijedu. Prva brojka iza natpisa označuje godinu, a druga broj, u kome je članak izašao. Za prvo razdoblje naznačen je naziv novine, jer ga je ona morala nekoliko puta mijenjati, često u jednoj godini. To je bilo potrebno naznačiti radi razumijevanja. Inače, gdje nije naznačen naziv novina, ima se uvijek razumijevati »Obzor«. Napominjemo, da je u nekim slučajevima umjesto pravoga imena uzeto književno ime pisca. Takav je i inače običaj u ovakovu ili sličnom poslu, ako je pisac pod književnim. imenom poznatiji. Prema tome: Gorkij ne Pješkov, Stendhal ne Henri Beyle. Kod domaćih nije se tako postupilo, jer su oni gotovo od reda jednako poznati pod obadva imena.

Za popodnevno izdanje »Obzora«, za »Obzor Ilustrovani«, zatim za »Obzor«, nedjeljni prilog, odnosno »Obzorov« ilustrovani prilog, konačno za romane i pripovijesti, koje donosimo posebno, vrijede načela već istaknuta u ovom uvodu. Dodajemo samo ovo: kod novela dali smo prednost domaćim piscima, a od prijevoda, radi ograničenosti prostora, mogli su biti uzeti u obzir samo oni opširniji.

I. RAZDOBLJE 1860.—1883.

POLITIKA

Andrijević Stanko: Dru Šimi Mazzuri, (o svom saborskom radu) »Obzor« 1880/151.

Balaško Đuro: Otvoreno pismo vel. županu Mirku Bogoviću, »Zatočnik« 1870/270.

Barčić Erazmo: Dopis. U Rijeci, dne 16. listopada 186, »Pozor« 1860/21.

Baša Mato: Nekrologija Milutinovića, »Pozor« 1861/217; Prigovor Serragliu na članak u Osservatore Dalmato, br. 146; »Pozor« 1861/232; Kakva je pravda u Dalmaciji, »Pozor« 1862/179.

Bažanin: Tudjinstvo, »Pozor« 1861/23, 40.

Begović Nikola: Hrvati u srbskoj vojvodini, »Pozor« 1860/60.

Bertić: Sad i nekad, »Obzor« 1879/284.

Bogović Mirko: Političke stranke u obće i naposeb kod nas; političke sekcije i tolerancija političkih stranaka, »Pozor« 1862/216; Svakome svoje, »Pozor« 1863/23; Županija kao bedem ustavne slobode, »Pozor 1863/29; Javno mnenje, »Pozor« 1863/50; Vjek devetnaesti, vjek narodnosti, »Pozor« 1863/81, 82.

Bogunović: Vojnička krajina, »Obzor« 1874/114.

Čepulić Avelin: Političke misli, »Pozor« 1861/291-295.

Derenčin Marijan: Rieka, »Pozor« 1860/37.

Ferich Franjo: Nekoliko misli o preustrojstvu občina, »Obzor« 1874/63.

Folnegović Fran: O članku: Hrv. izraelićani, »Obzor« 1874/171.

Granić M. J.: Odgovor na napadanje g. Bajamonti-a na »stranku narodnu«, na »Pozor« i na njegovo »uredničtvo«, »Pozor« 1861/294.

Havliček Nikola: Moje misli o saborskoj odluci od 5. kolovoza, »Pozor« 1861/181.

Hellenbach L.: Pjesme o »Reichsrathu«, »Pozor« 1863/16; Što želimo? »Pozor« 1863/18; Druga pjesma o »Reichsrathu«, »Pozor« 1863/42; Ako sabora nebude? »Pozor« 1863/83; Plemstvu hrvatskomu!, »Pozor« 1863/89; Frankfurt i naša državnopravna pitanja, »Pozor« 1863/148; Hrvatski i ugarski sabor, »Pozor« 1863/68; Jugoslavenska akademija, željeznice i vjeresiona, »Pozor« 1863/82; Je li naša opozicija temeljita? »Pozor« 1863/255, 256; Dualizam, federalizam i centralizam, »Pozor« 1865/9.

Hrvat Mirko: Federacija austrijska, »Pozor« 1862/6.

Ivičević Stjepan: Odgovor g. V. Miliću, »Pozor« 1861/265. Poslanica Mihovilu Pavlinoviću, »Pozor« 1861/265.

Jakić Antun: Zastupanje trgovačko-obrtničkih komora na budućih hrvatskih saborih, »Pozor« 1865/38; Očitovanje, »Pozor« 1863/53.

Janković J.: Dalmatinski sabor, »Pozor« 1861/68.

Kamenar Juraj: Javna nesigurnost, »Obzor« 1874/23.

Karadžić Vuk Stef.: Očitovanje, »Pozor« 1863/71.

Krešić Milan: Par rieči glede zastupstva trgovačkih komora u hrvatskom saboru, »Obzor« 1879/133.

Kuten Krunoslav: U spomen smrti Dra Milana Makanca, »Pozor« 1883/152.

Kvaternik Eugen: Očitovanje političko, »Pozor« 1861/70; Odziv uredničtva magjarskog časopisa »Pesti Hirnök, »Pozor« 1861/170.

Lehpamer Josip: Maslo za »Cicvaru«, »Pozor« 1882/67.

Majar Matija: Stanje Slovenacah, »Pozor« 1861/10.

Makanec Milan: Crtice o g. banu Bedekoviću i o g. Dru Šuhaji, »Obzor« 1872/2 i 3; Mlada stranka narodne opozicije i službene novine, »Zatočnik« 1870/237, 239 i 240; Odgovor g. Josipu Žuviću, upravitelju pravosudja u Zagrebu, »Zatočnik« 1870/266; O Vakanovićevoj okružnici na činovnike, »Obzor« 1872/65, 66 i 67; O izjednačenju kaznenih postupnika u svrhu utjelovljenja krajine, »Pozor« 1881/53, 54.

Mazzura Šime: Na mlado ljeto, »Obzor« 1864/6; Stranke u Dalmaciji, »Pozor« 1867/19; Poviest »Pozorove« smrti, »Novi Pozor« 1868/239, 240 i 241; Postupak kazneni nove ere, »Zatočnik« 1870/191 i 192; »Izdajnička prkos-politika«, »Zatočnik« 1870/205, 207, 208; Trebamo li Magjarah? »Obzor« 1871/11; Banska naredba o tiskovnom redu, »Branik« 1871/63, 64; Još o banskoj naredbi, »Zatočnik« 1871/70; Posliednja u banskoj naredbi, »Branik« 1871/76; Ban Bedeković poslie četiri mjeseca, »Branik« 1871/88; Austrougarska intervencija, »Obzor« 1875/185, 186; »Kritika o upravi«, »Obzor« 1876/240; Gosp. uredniče! (O bosanskom pitanju), »Obzor« 1878/86; Dogovora i solidarnosti veoma trebamo, »Obzor« 1878/91; Dru Stanku Andrijeviću, »Obzor« 1880/150; »Parlamentarna vladavina«, »Pozor« 1881/37; Na neodgovor »Nar. nov.«, »Obzor« 1882/6; Gosp. uredniče! (U pitanju krajine. — Polemika s Miškatovićem), »Obzor« 1882/12; Gosp. uredniče! (U pitanju krajine. — Polemika s Miškatovićem), »Obzor« 1882/20; Osnova o preustrojstvu uprave, »Pozor« 1882/223; »Upravni perovodja«, »Pozor« 1882/232.

Milić Vinko: Stjepan Ivičević — dalmatinski sabor i sloboda god. 1861., »Pozor« 1861/93; Znakovi vremena, »Pozor« 1861/237, 238; Dalmacija, »Pozor« 1865/15, 16; Magjari u Dalmaciji, »Pozor« 1866/54; Naputak sabora trojedne kraljevine g. 1706. i 1866., »Pozor« 1866/136.

Miškatović Josip: Glas iz Slavonije i »Srbski Dnevnik«, »Pozor« 1863/51; Kako vojuju slavonski dopisnici »Srbskog Dnevnika«? »Pozor« 1863/66; Narodna stranka, »Pozor« 1863/281; Je li nam negacija na priekor? »Pozor« 1863/280; Trojedna kraljevina — naša, »Pozor« 1866/299; Ukinutak Krajine, »Zatočnik« 1869/2; Banski priestolni govor, »Zatočnik« 1869/7; Krajiški častnici u novoj situaciji Krajine, »Zatočnik« 1869/9; Štetna federacija, »Zatočnik« 1869/11; Prelazno stanje u Krajini, »Zatočnik« 1869/12; Krajiški sabor, »Zatočnik« 1869/14, 15; Što je današnji ban? »Zatočnik« 1869/22; Jednostavnost krajiškoga pitanja, »Zatočnik« 1869/24; Stranke i državna vlast, »Zatočnik« 1869/28; Javno mnenje u Krajini, »Zatočnik« 1869/29; Krajina na srbskom nar. saboru, »Zatočnik« 1869/32; Rieka, »Zatočnik« 1869/34; Politički obrat, »Zatočnik« 1869/35; Ugarska politika prema Krajini, »Zatočnik« 1869/46; Krajina i ustavnost austro-ugarske, »Zatočnik« 1869/49; Ustanak u Boki Kotorskoj, »Zatočnik« 1869/50; Krajina i revizija austro-ugarske nagode, »Zatočnik« 1869/51; Tko smeta, barun Rauch ili nagodba, »Zatočnik« 1869/91; Godišnji osvrt, »Zatočnik« 1869/99; Reakcija i Krajina, »Zatočnik« 1870/6; Krajina na početku nove godine, »Zatočnik« 1870/1; Krajina i Magjari, »Zatočnik« 1870/2; General Molinary i Krajina, »Zatočnik« 1870/25; Snovide i strašila, »Zatočnik« 1870/124; Politika trojedne kraljevine, »Zatočnik« 1870/272; Magjarska prpošnost, »Zatočnik« 1870/273; Ljubljanski sporazumak, »Zatočnik« 1870/278; Ljubljanska izjava i češka spomenica nisu po ćudi, »Za-

Tumač kratica:

Pop. »Obzor«. = »Obzor«, popodnevni list.
Il. »Obzor«. = »Obzor Ilustrovani«.
Jub. broj = »Obzor«, jubilarni broj.
Pril. »Obzor«. = »Obzor«, nedjeljni prilog; »Obzorov« ilustrovani prilog.

točnik. 1870/288; Još rasprava ljubljanskog programa. „Zatočnik. 1870/291; Rasprava o ljubljanskoj izjavi. „Zatočnik. 1870/289; Nežrtvujmo Slovenacah. „Zatočnik. 1870/292; Magjari i Primorci. „Zatočnik. 1870/296; Krajina. „Zatočnik. 1870/296, 297; Rauch nemože dalje banovati. „Zatočnik. 1871/10; Politički pogled na Rauchovu parnicu. „Zatočnik. 1871/12; Naša aristokracija. „Zatočnik. 1871/13; Unioniste. „Zatočnik. 1871/14; Srednji i seljački stališ. „Zatočnik. 1871/16 Nova vlada i cjelokupnost. „Zatočnik. 1871/17; Da li promjena sistema. „Zatočnik.. 1871/27; Barun Rauch. „Zatočnik. 1871/36; Naša gradska zastupstva. „Zatočnik. 1871/51; Tražbina slobodne štampe. „Zatočnik. 1871/52; Priepor za Dalmaciju. „Zatočnik. 1871/59; Dajte zastupstvo. „Zatočnik. 1871/63; Što se snuje Krajini. „Zatočnik. 1871/64; Krajiško pitanje na carev. vieću. „Branik. 1871/5; Hrvatska i Srbija. „Branik. 1871/93; Magjarski non possumus. „Branik. 1871/99; Krajini na polazku. „Branik. 1871/104; Levinu bar. Rauchu. „Obzor. 1872/264; Da se razumiemo. „Obzor. 1872/269; Čudesa jedne noći. „Obzor. 1873/23; Rasprava o reviziji nagodbe. „Obzor. 1873/211; Što smo revizijom privriedili. „Obzor. 1873/212; Ljubljanska konferencija. „Obzor. 1873/218; Mučenici službene štampe. „Obzor. 1875/12; „Razsulo narodne stranke.. „Obzor. 1877/237—240; Hrvatski zastupnici na ug. saboru. „Obzor. 1879/42; Na razkršću. „Obzor. 1879/299; Ban Mažuranić. „Obzor. 1880/43; Učenje magj. jezika. „Obzor. 1880/90; Sitne uspomene iz narodne prošlosti. „Obzor. 1880/163.

Mrazović Matija: Treba li nam naputakah za poslanike saborske. „Pozor. 1861/77; Narodna slavenska politika pogibeljna je biću našega naroda. „Pozor. 1861/218, 220; Pitanje o srbskoj vojvodini. „Pozor. 1861/257; Absolutistički zakon i ustavna vlada. „Pozor. 1863/256; Gospodinu barunu Hellenbachu. „Pozor. 1867/128, 129, 131, 132.

Nodilo Natko: Narodni list. „Pozor. 1862/55.

Pavlinović Mihovil: Odgovor iz Dalmacije grofu Borelliu, državnomu viećniku u Beču, o pitanju hrvatsko-dalmatinskoga sdruženja. „Pozor. 1860/30; Stanje u Dalmaciji. „Obzor. 1874/36, 39.

Perkovac Ivan: Javno mnenje. „Pozor. 1865/1; Borba stranakah. „Pozor: 1865/5; Od kuda se nadamo pomoći? „Pozor. 1865/20; Ogledalo saborsko. „Pozor. 1866/129, 130, 131, 132; Iza katastrofe. „Pozor. 1866/216; Zvanje Austrije. „Pozor. 1866/219; Naš račun. „Pozor. 1866/265; Država i novine. „Pozor. 1866/267; Autonomija županijah. „Pozor. 1866/270; Čim da se bavimo? „Pozor. 1866/275; Niemci te Niemci. „Pozor. 1866/273; Porazumljenje i sloboda štampe. „Pozor. 1866/276; Realna politika. „Pozor. 1866/280; Bečka vlada i naš sabor. „Pozor. 1866/282; Državna vlast. „Pozor. 1866/285; Našoj aristokraciji. „Pozor. 1866/310; O g. Vončini i njegovih prijateljih. „Pozor. 1866/317; Pametnijim unionistom!. „Pozor. 1867/137; Slobodoumje magjarsko. „Pozor. 1867/156; Akcija počimlje. „Pozor. 1867/185.

Prugovečki Josip: Kozmopolitizam u Hrvatskoj. „Obzor. 1880/92 i 93.

Pucić Medo: O talijanstvu u Dalmaciji. „Pozor. 1860/13; Otvoreno pismo Ivanu Kukuljeviću Sakcinskomu. „Pozor. 1860/72; Dubrovački razlozi. „Pozor. 1861/16.

Rački Franjo: Jugoslovjenstvo. „Pozor. 1860/27, 28 i 29; Spljetski municipij i dalmatinsko pitanje. „Pozor. 1861/15; Uztuk. (Polemika povodom jednog njegova članka o školama.). „Pozor 1861/18; Prispevci k javnom mnienju u Dalmaciji „Pozor. 1861/19; Magjari i Rieka ili odgovor Ladislavu Szalayu. „Pozor. 1861/63, 71, 72; Političke misli hrvatskoga rodoljuba: I. Što okolo nas biva. II. Cavina Austrijska. III. Ugarska. „Pozor. 1861/80, 81, 82; Prva zadaća trojedne kraljevine. „Pozor. 1861/98; Sriem i Hrvati ili odgovor „Vidov danu.. „Pozor. 1861/133—136; Još jednom: Sriem i Hrvati ili drugi odgovor „Vidov danu.. „Pozor. 1861/173; Sabor trojedne kraljevine od god. 1848. naprama Austriji. „Pozor. 1861/203, 204, 206, 223, 224; Slike iz sabora trojedne kraljevine. „Pozor. 1861/223, 234, 235, 236; Kr. ugarsko namjestničko vieće i ravnopravnost u školah u Ugarskoj. „Pozor. 1861/260; Centralizacija, dualizam, federacija u Austriji. „Pozor. 1862/9, 10, 11, 13, 14; Pogled na djelovanje našega sabora u minulom zasjedanju. „Pozor. 1863/17; Hrvati i Srbi od Ferde Filipovića. „Pozor. 1863/54; Mnenje o pravu djelovanja našega sabora u državnopravnih pitanjih. „Pozor. 1865/7; Pragmatička sankcija. „Pozor. 1866/39, 41, 43; Osnova saborske adrese. „Pozor. 1866/50; „Pester Lloyd. o Rieci. „Pozor. 1866/98; Srbski zahtievi u trojednoj kraljevini. „Pozor. 1866/106; Ustavna razmirica u Ugarskoj i trojednoj kraljevini. „Pozor. 1866/111, 112, 113, 115, 117, 119; Položaj Austrije, ako dodje do rata. „Pozor. 1866/147; Dualizam i trojedna kraljevina. „Pozor. 1866/244, 245, 247, 249, 252, 255; Predlozi o državnopravnih pitanjih na stolu našega sabora. „Pozor. 1866/329, 330, 332; Rieka se je god. 1777. radovala, što je Hrvatskoj utjelovljena. „Pozor. 1867/25; O obrani hrvatsko-slavonske granice u XVI. i XVII. vieku s gledišta državno-pravnoga. „Pozor. 1867/82—89, 91, 93—97; Primjetbe na odborsku osnovu o nagodbi s Ugarskom. „Novi Pozor. 1868/266, 268, 272, 274, 275, 277, 278, 280, 284; Šta hoćemo. „Obzor. 1869/3, 4, 6; Madžari u Bosni. „Obzor. 1878/223; Buncanja Fridriha Pešti-ja. „Pozor. 1882/46, 47, 50, 52, 54, 56, 57, 59 i 60; Na razpuću. „Pozor. 1883/284, 285, 286, 287, 288.

Sarcevits Ambrozij—Boža: Bunjevačka stvar. „Zatočnik. 1870/4.

Starčević Ante: Politika. „Pozor. 1860/6; Diplomacija. „Pozor. 1860/17; Zajednica. „Pozor. 1860/33; Zajedničari. „Pozor. 1860/39; Protivnik i dielnici. „Pozor. 1860/44; Rieč jednoga otačbenika od Erazma Barčića. „Pozor. 1860/73.

Strossmayer Josip Juraj: Odpis lista presvietlomu gosp. knezu Giorgiu u Dubrovniku. „Pozor. 1861/15; Još jednom: „Hoćemo li u Reichsrath?., „Pozor. 1863/27, 28; „Još jednom Reichsrath., „Pozor. 1863/51-53.

Suppe: Il governo marittimo croato. „Pozor. 1862/102.

Šenoa August: Gdje smo sada? „Pozor. 1861/174, 212, 251; Centralistički časopisi i Hrvati. „Pozor. 1861/188; Slovenski napredak i germanska bjesnoća. „Pozor. 1861/240; Dvadeseti listopad. „Pozor. 1861/243; Vivat constitutio!, „Pozor. 1866/162; Pojjaci i Rusi. „Pozor. 1862/179, 180; Odgovor g. Aci Popoviću (U „Srbobranu.). „Pozor. 1863/142, 143, 144; Siečanjski patent. „Pozor. 1867/7.

Šporer Đuro: Naša budućnost. „Zatočnik. 1870/235.

Šulek Bogoslav: Uskrsnuće ustava. „Pozor. 1860/20; Javnost. „Pozor. 1860/25; Narodnost i sloboda. „Pozor. 1860/26; Sloga s Ugarskom. „Pozor. 1860/30; O povrati staroga saveza s Ugarskom. „Pozor. 1860/31, 32 i 33; Nov savez s Ugarskom. „Pozor. 1860/36; Vojnička krajina cjelokupni diel hrvatsko-slavonske kraljevine. „Pozor. 1860/48; Važnost banskoga dogovora. „Pozor. 1860/53; Slava Strossmayeru!. „Pozor. 1860/63; Medjumurje. „Pozor. 1860/74 i 75; Ustavnost i zakonitost. „Pozor. 1861/37; Jesmo li mi „pridružene i podložne strane Ugarske?. „Pozor. 1861/60 i 61; Sabor ugarski i naš. „Pozor. 1861/99; Parlamentarnost. „Pozor. 1861/119; Prvi postup k savezu s Ugarskom. „Pozor. 1861/130; Jesmo li godine 1848. pravno prekinuli savez s Ugarskom? „Pozor. 1861/133; Naši politički protestanti. „Pozor. 1861/163; Politika saborske većine naprama Ugarskoj. „Pozor. 1862/147, 149, 152, 156; Ravnopravnost u Ugarskoj. „Pozor. 1863/111; Politička dosljednost. „Pozor. 1863/155; Što nam je najpreće? „Obzor. 1874/259; Novi Don Quichotte. „Obzor. 1875/22; Ugarska — neprijateljica krune ugarske!. „Obzor. 1876, 127; Rusi tirani. „Obzor. 1877/186.

Tkalčević Adolfo, vidi: Veber Adolfo.

Tkalac Imbro: Ruska i Poljska. „Pozor. 1863/166, 167.

Uhrnik A.: O djelokrugu županijah. „Pozor. 1861/33.

Veber Adolfo: Mojim protivnikom. „Pozor. 186/157.

Vežić Vladislav: Nekoliko riječih u Hrvatskoj živećeg Dalmatinca o sjedinjenju Dalmacije. „Pozor. 1861/3; Kuda ćemo!. „Pozor. 1861/120; Rieč u svoje vrieme. „Pozor. 1861/254, 1865/3.

Vončina Ivan: Staro zlo a vremena mlada. „Pozor. 1863/62; Otvoreno pismo g. Robertu pl. Zlataroviću dvorskom savjetniku u Zagrebu. „Novi Pozor. 1868/339; Barun Levin Rauch i pučka sol. „Zatočnik. 1870/18, 19, 20, 22; Gosp. Josipu pl. Živiću, načelniku odsjeka za pravosudje. „Zatočnik. 1870/282, 284, 285, 286, 287 i 288; O preustrojstvu županijske i kotarske uprave. „Obzor. 1880/111.

Vranyczany Josip: Ovjeritba saborskih članovah. „Pozor. 1865/17, 18.

Vukotinović Ljudevit: Pravo historičko i jedno još višje. „Pozor. 1860/22; Uvjeti sdruženja s Ugarskom. „Pozor. 1860/46; Viek narodnosti. „Pozor. 1862/261; Moje mnenje. „Pozor. 1863/62; Sad i nekad. „Obzor. 1879/252.

Zahar Ivan: Naša nagoda i magjarski sabor. „Pozor. 1867/160; Službeni hrv. jezik. „Obzor. 1872/42; Brzojavka kao sudbeni podnesak. „Obzor. 1875/40; Naša ustavna sloboda. „Pozor. 1882/82; Hrvatski sabor. „Pozor. 1883/122.

Živković Jovan: „Cjelokupnost krune ugarske.. „Pozor. 1866/42.

KULTURA

Andraković Josip: Odgovor na dopis „Školstvo u kotaru doln.-miholjačkom i valpovačkom.. „Obzor. 1875/139.

Antunović Ivan: Otvorena knjiga — na sve učene Bunjevce i Šokce napućena. „Zatočnik. 1870/26, 27, 28, 29, 30.

Aristo: Izmedju Alpa i Dunava (O biskupu Strossmayeru). „Pozor. 1881/15.

Arnold Đuro: Od Zagreba do Göttingena. „Obzor. 1880/284, 286; Od Berlina do Pariza. Putopisni odlomci. „Pozor. 1881/48—50; Od Göttingena do Berlina. „Obzor. 1881/104, 105.

Badalić Hugo: Božić — Amor. „Obzor. 1880/295.

Basariček Stjepan: Djelovanje Ivana Perkovca na polju pedagogije. „Obzor. 1873/235—237, 239, 241, 242.

Baštijan Matko: Zaslužena pohvala. Pozor. 1862/240.

Becić Ferdo: Kletva nevjere. „Obzor. 1876/75 i t. d. — 163; San spasitelj. „Obzor. 1880/135, 136 i 137.

Benković Janko: Izvještaj učiteljske skupštine podžupanije zagrebačke. „Obzor. 1877/227, 228, 230—232, 236, 237, 245, 246, 251, 253—255.

Bišćan Mihovil: Hrv. mladež na hrv. sveučilištu. „Obzor. 1874/235.

Bogišić Valtazar: O preuredjenju narodnog muzeja u Zagrebu. „Pozor. 1860/80, 81, 82 i 83.

Bogović Mirko: Tudj snubok i hrvatska djevojka. „Pozor. 1863/46; Jabuka. „Pozor. 1863/239; Kobna gostba. „Pozor. 1863/240.

Brašnić Mijo: Ime „Serb.. raspravio Dr. A. Starčević. „Zatočnik. 1870/53, 54, 55; Odlomak iz rasprave „Župe u trojednici za nar. dinastije. „Obzor. 289 i 290.

Brlić Ignjat: Nekoliko riječi na odgovor g. Vukotinovića. „Pozor. 1862/294.

Bučar Petar: Križevački top. „Obzor. 1880/142, 143, 144 i 145; Izprava. „Pozor. 1882/227, 228, 229, 230, 231, 232; Slunjska gospoda. „Pozor. 1883/260—268.

Bunjević: Slavensko crkveno pitanje u Subotici. „Obzor. 1878/31.

Buzolić Stjepan: Za otvor hrv. sveučilišta. „Obzor. 1874/247.

Crnčić Ivan: Vazetje Sigeta grada složeno po Barni Karnarutiću Zadraninu. — Uvod i tumač napisao Velimir Gaj. Izdanje Dra Ljudevita Gaja. — U Zagrebu 1866., „Novi Pozor. 1869/403—406.

Cuvaj Antun: Gradjanska učiona na obtužnici. „Pozor. 1882/130, 131, 132, 135, 137, 138, 139 i 141.

Ćurčić Andrija: Pedagogijska studija. „Obzor. 1875/234, 235, 239, 242, 254, 263, 274; Pedagogijska studija. „Obzor. 1876/58.

Derenčin Marijan: Polak šale, polak istine. „Pozor. 1862/88.

Despot Ivan: Pjesnikova noć na otoku Braču. „Obzor. 1878/184, 185, 186, 187; Zdravo „Zagreb gradu.!, „Obzor. 1880/203; Augustu (Šenoi). „Obzor. 1880/244; Pet srpnja. „Obzor. 1881/151.

Devčić Virgil: Senjske slike. „Obzor. 1878/127, 128, 129; Večer na hrv. moru. „Obzor. 1878/138, 139; Jaroslav Čermak. „Obzor. 1877/221, 222.

Divković Mirko: Oprostni govor. „Pozor. 1863/172.

Filipović Ivan: Molba braći Jugoslavenom. „Obzor. 1872/148; Svjetska izložba (u Beču) i naše školstvo. „Obzor. 1873/216; Na obranu pučkoga učiteljstva. „Obzor. 1876/83.

Frank Robert: Jastrebarsko s okolicom. „Obzor. 1878/39 i 40.

Franki Antun: Pop Antun Franki, kritičar moje radnje „Postanje svjetovne papinske vlasti.. Napisao Natko Nidilo. Kakov to odgovor? Kakova to obrana? „Obzor. 1879/116—124, 126—131, 134, 136, 137.

Franković Robert: „Ljubav i zloba.. „Obzor. 1877/288.

Freudenreich Josip: Narodno kazalište. „Pozor. 1863/223.

Gaj Velimir: Za odgovor g. dru Ivanu Črnčiću u Rimu. „Novi Pozor. 1869/427, 428.

Gattin M.: Jakov Leopardi. „Obzor. 1880/8, 9.

Gavrilovski Miša: Književno jedinstvo. „Pozor. 1861/5.

Grlović Milan: Hrvatsko narodno kazalište, njegova sadašnjost i njegova budućnost. „Obzor. 1879/79, 80, 81; Poziv i molba (O hrv. biogr. rječniku). „Pozor. 1883/77; Zimski dan u Toplicah. Ulomci iz moga dnevnika. „Pozor. 1883/296—299; Zimski dan u Toplicah (nastavak iz g. 1883). „Obzor. 1884/1—5.

Grubèr Dane: Rusko-turski ratovi. „Obzor. 1877/191—207, 209—215; Petnaestgodišnji boj Hrvata sa Turci. „Obzor. 1878/223—229; Petnaestgodišnji boj Hrvata sa Turci. „Obzor. 1879/1, 2, 4, 6, 13, 16, 17, 18, 25, 31, 34—36, 49, 52, 53, 55, 57—60, 63; Peru, Bolivija i Chile. Geografsko-historijski nacrt. „Obzor. 1881/66, 77, 78, 80, 81, 83, 84—86, 88—90, 92, 93, 95—97, 102, 103.

Harambašić August: Odziv dičnomu Zmaju Jovanoviću na pjesmu: „Šta se čuje?.. „Pozor. 1883/204.

Hellvald Fridrik: Iztraživanja prof. Bogišića o pravnom životu u Slavena. „Obzor. 1874/17 i 18.

Hirc Dragutin: Zem. Statistika. „Obzor. 1874/146; Prinesci hidrografiji hrvatskoj. „Obzor. 1879/260—263; Put po moru. „Obzor. 1880/108; Društvo hrv. prirodoslovaca i njihovo glasilo. „Obzor. 1880/149 i 150; Predteče potresa i praznovjerje. „Obzor. 1880/272; Spomen na Augusta Šenou. „Pozor. 1881/80; Putne crtice iz Italije. „Obzor. 1881/200—204; Skok u Zagorje; Pozor. 1882/21, 22, 23 i 24; Sa puta. „Pozor. 1882/187; Putne crtice iz hrvatske Švice. „Pozor. 1882/148, 149 i 150; Snježnik i Viševica. Turističke crtice iz hrvatske Švice. „Pozor. 1883/10—12, 14, 16; O životu Petra Klepca, Gerovčanina. „Pozor. 1883/132, 133; Poslie puta. „Pozor. 1883/229, 230; Fraxinus rastrata u Hrvatskoj. Floristička crtica. „Pozor. 1883/281.

Hofman: Naš nov sudovnik. „Obzor. 1874/293, 294, 296; O ex-jezuitskoj ili naukovnoj zakladi. „Obzor. 1875/6, 7.

Ilić Luka Oriovčanin: Novčane kovnice u Sisku. „Branik. 1871/6, 7, 9, 10.

Ilijašević Mato: Koji su razlozi, da nam naroda u njekih predjelih nestaje? „Pozor. 1883/86—93.

Iveković Franjo: O družtvu sv. Jeronima. „Zatočnik. 1870/13, 15; Program o radu družtva svetojeronimskoga. „Obzor. 1876/280.

Jagić Vatroslav: Fluminensia ili koječega na Rieci. Po Franu Kurelcu. „Pozor. 1862/125; Nješto o našem glagolu. Napisao Vinko Pacel. „Pozor. 1862/255 i 256; † Mijo Sabljar. „Pozor. 1865/34, 35, 37; † Mijo Sabljar. „Pozor. 1866/40; Naš otpust i odstup. „Zatočnik. 1870/151; O Ljubićevoj jugoslavenskoj numismatici. (Pismo). „Obzor. 1875/54.

Jambrečak Dragutin: Primjetbe na sud A. T. o slogu Mišakatovićevu, „Pozor. 1867/148—152; Tratnja silah. Rieči hrv. i srp. književnikom, „Zatočnik. 1870/167 i 169.

Jambrišak Marija: Sloboda, „Obzor. 1872/31, 32 i 33; Naš sabor i školsko pitanje, „Obzor. 1873/198.

Jorgovanić Rikard: Miserere iz srdca Slavonije, „Obzor. 1877/258—261; Pevanija Zmaja—Jovana Jovanovića, „Obzor. 1879/56.

Kalivoda: Miena žiteljstva u virovitičkoj županiji, „Obzor. 1874/117.

Katkić Hinko: Ljekarnički tečaj na zagr. sveučilištu, „Obzor. 1876/88, 96.

Kauk Roberto: Spomenik dr. Matije Petra Katančića, „Obzor. 1873/258.

Klaić Vjekoslav: O porteklu banske časti, „Obzor. 1873/281; Nekoliko rieči kao uvod u predavanja o hrvatskoj poviesti, „Obzor. 1879/143, 144; Ban bosanski Stjepan Kotromanić prema Hrvatskoj god. 1345. i 1346. (Ulomak iz predavanja...), „Obzor. 1881/99, 100; Nješto ob odnošajih bosanskih kralja prema srbskim despotom, osobito za kralja Stjepana Tome, „Obzor. 1880/157; Pogled na hrv. poviest do kralja Tomislava, „Obzor. 1880/163; Pabirci iz starih kronika i djela o hrv. poviesti, „Obzor. 1880/295.

Korajac Vilim: Prijateljski list o Andrijevom slavju u Beogradu, „Pozor 1862/295; Razgovori medju četiri zida, „Pozor. 1865/13, 25, 36, 1866/126, 153.

Kozarac Josip: „...U crkvi bit ćeš štovana., „Obzor. 1878/42.

Köröškenji Vj.: Latinština na realkah, „Obzor. 1872/187 i 189.

Kraljević Miroslav: Odgovor dopisatelju „Pozora. o proslavljenom Grgurovu u Požegi, „Pozor. 1862/110.

Kreković Nikola: Perušić s okolicom, „Obzor. 1878/58, 59 i 60; Gačka dolina, „Obzor., 1880/57, 58, 60, 61, 62, 68, 71; Put u Dervent, „Obzor. 1880/167 i 168.

Krešić Milan: Putne crtice, „Zatočnik. 1869/40, 42, 47, 62, 65, 66, 82.

Kršnjavi Izidor: Gdje da gradimo galeriju? „Obzor. 1875/149, I opet zgrada za galeriju, „Obzor. 1876/50; Galerija slika, „Obzor. 1876/118; Kakove obrtničke učione, „Obzor. 1877/50; Sbirka grčkih posuda u zemaljskom narodnom muzeju u Zagrebu, „Obzor. 1877/172, 173; Južno slovjenske narodne popjevke, „Obzor. 1878/111; Tko je taj arhitekt Schmidt? „Obzor. 1878/121; Osnove za restauraciju stolne crkve, „Obzor. 1878/114; Umjetničko-obrtnički muzej, „Obzor. 1879/104, 105; Kako su postali umjetničko-obrtnički muzeji, „Obzor. 1879/107; Djelovanje umjetničko-obrtničkoga muzeja, „Obzor. 1879/108; Organizacija umjetničko-obrtničkoga muzeja, „Obzor. 1879/111; Moja posljednja g. prof. Ljubiću, „Obzor. 1879/125.

Kuhač Franjo Ksaver: Narodno kazalište: Gj. Eisenhut: Sejslav ljuti, „Obzor. 1878/59.

Kukuljević Ivan: Povjestni spomenici zagrebačke biskupije XII. i XIII. stoljeća. Objelodanio ih Ivan Krst. Tkalčić. U Zagrebu 1873... „Obzor. 1873/40; Naša povjestna istraživanja, „Obzor. 1873/79, 80; Izprave o smrti bana P. Zrinskoga i kneza Fr. Frankopana, „Obzor. 1873/126—128; Primjetbe na ocjenu g. grof Sickela o mom diplomatičkom sborniku, „Obzor. 1874/98 i 99.

Kurelac Fran: Govor duhovnoj mladeži semeništa djakovačkoga, „Pozor. 1863/89—91; U Trnavi grozdnoj dne 23. rujna, „Pozor. 1863/222; Slovo nad grobom Lj. Gaja, „Obzor. 1872/95.

Laskar Dragutin: Zašto nam književnost bolje ne napreduje, „Obzor. 1878/236; Kakova nam je glasba danas, te što valja poduzeti, da se naša glasba razvije? „Pozor. 1882/10 i 11.

Livadić Vjekoslav: Slutnje, „Obzor. 1881/102, 103; Trinaesti prosinca 1881., „Pozor. 1882/286; Pjevajmo, a nedajmo se!, „Pozor. 1882/237, 239, 241, 243, 249, 251, 253.

Lobmayer Antun: Izložba narodnih domaćih obrtnina, „Pozor. 1881/65, 67, 69, 70, 72, 76, 81, 84, 85; Rak-rana našega naroda, „Obzor. 1881/134.

Lopašić Radoslav: Tristogodišnjica sigetskoga junaka, „Pozor. 1866/40; Severin na Kupi, „Obzor. 1874/55; Ogulin, „Obzor. 1877/147—150; General Maroičić, „Obzor. 1882/241 i 242.

Ljubić Šime: Arkeologički odjel zemaljskoga muzeja, „Obzor. 1879/117, 118; Mletačka republika i hrvatski jezik, „Pozor. 1883/73.

Ljubiša Stjepan: Crte narodnosti, „Pozor. 1862/79.

Maixner Franjo: Važnost staroklasičke filologije. Uvodno predavanje, „Obzor. 1875/85—89.

Marković Franjo: Gosp. uredniče! (o povratku Jagića), „Obzor. 1874/117; Vilinski dvori, alegorijska slika, „Obzor. 1874/240, 241, 242; Pjesme Ivana Zahara, „Obzor. 1880/152 i 153; Rodni kraj Stanka Vraza, „Obzor. 1880/198, 199, 200, 201.

Maršo S.: Pitanje pučanstva, „Obzor. 1874/115.

Matković Petar: Noviji zemljovidi o Hercegovini i Crnoj gori, „Pozor. 1862/103; Crtice iz dubr. i zadarskoga arkiva, „Pozor. 1862/288, 289; K statistici moralnosti u Hrv. i Slav., „Pozor. 1866/235, 236, 237, 238, 239.

Mazzini Giuseppe: Slovo talijanskim mladićem. Preveo Edo Zvonimir Asanger; „Novi Pozor. 1869/391 i dalje.

Mazzura Šime: Birokrat Ljudevit i činovnik Avelin na Jelačićevom trgu, „Pozor. 1863/30; Gunodorice zagrebačke, „Pozor. 1863/227—229; Nemogu se ženiti, „Pozor. 1863/237, 238; Svega i svašta, „Pozor. 1863/290; Zakoni o poslovih tiskarnih, „Obzor. 1877/219, 220.

Mrazović Matija: Hrvatska crkva zakonito odijeljena od Ugarske, „Zatočnik. 1871/23.

Medeotti: Kupelj Topusko u banskom okružju, „Obzor. 1880/119, 120 i 121.

Milarov Svetislav: Iz uspomene jednog političkog patnika, „Obzor. 1875/261 i dalje.

Miličetić Ivan: O poslanicama u dubrovačko-dalmatinskoj periodi hrvatske literature, „Pozor. 1882/185, 186; Iz Krka do Pule, „Pozor. 1883/289—293.

Miletić Stjepan: Narodno kazalište hrvatsko. (Nedužna razmatranja), „Pozor. 1881/33—36.

Modrošić: Slava Antunoviću!, „Obzor. 1871/100.

Muškardin Dinko: Gdje se rodi filozof Franjo Patricij? „Obzor. 1879/90.

Nanicini Drag.: Tristogodišnja uspomena Hrvata—Klovija, „Ozbor. 1877/137.

Nodilo Natko: Pop Anton Franki, kritičar moje radnje: „Postanje svjetovne papinske vlasti., „Obzor. 1879/39—43, 45—48.

Novotni Vj.: Prva antologija pjesništva hrv.-srp., „Obzor. 1876/111, 112, 113 i 114.

Orešković Alfred: Klovijeva tristogodišnjica, „Obzor. 1878/45; † August Šenoa, „Pozor. 1881/76.

Pacel Vinko: Što je s našom jugoslavenskom akademijom? „Pozor. 1862/244; Odgovor na kritiku g. V. Jagića o mojoj raspravici, „Pozor. 1862/271; Prijedlog osnove naukovne za hrv. jezik na gimnazijah, „Pozor. 1866/333.

Pavić Armin: Čist račun mirna Bosna, „Zatočnik. 1869/14; Književnost i umjetnost, „Zatočnik. 1869/45, 53, 54, 58, 59; Narodne pjesme o kosovskom boju, „Obzor. 1877/145; Hrvati u Biogradu (O Daničićevu sprovodu), „Pozor. 1882/282.

Pavlinović Mihovil: Govor rečen dne 30. rujna u narodnoj čitaonici spljetskoj na slavi godovnoj sv. Jerolima i... tisućljetnoj sv. Ćirila i Metoda, „Pozor. 1863/235, 236, 239—242.

Perklet Fr.: Još o ljekarničkom tečaju na našem sveučilištu, „Obzor. 1876/106.

Perkovac Ivan: Zabavnik, „Pozor. 1863/39, 145; Birokrat, „Pozor. 1863/142; Odgovor na otvoreno pismo (O književnom jedinstvu Slovenaca i Hrvata), „Obzor. 1863/146, 147, 151; Toplice, „Pozor. 1863/160, 161, 162, 163; Crni kabinet. Mala pripoviedka, „Pozor. 1863/196; Zabavnik, „Pozor. 1863/213, 247, 294, U županijskoj dvorani, „Pozor. 1863/280.

Petranović Božidar: Književni oglas na srbske nar. pjesme, „Zatočnik. 1870/61.

Pilar Đuro: Put po Bosni, „Obzor. 1879/159, 161, 164, 165, 191-196, 208, 209, 256, 258-289, 290, 291.

Pogačić Milka: Nezaboravnomu pjesniku Augustu Šenoi, „Pozor. 1881/76.

Pogledić: G. šk. nadzorniku Ivanu Filipoviću, „Obzor. 1876/91.

Pucić Medo: O Kačićevoj stogodišnjici, „Pozor. 1860/63.

Pukler A.:. Daruvar i žiteljstvo oko njega, „Obzor. 1878/33.

Quiquerez Ferdo: Dvie nove slike dr. Kršnjavoga, „Obzor. 1877/180.

Rački Franjo: Naše škole, „Pozor. 1860/54; Novi gimnazijalni sustav, „Pozor. 1860/56 i 57; „Studienrath. prema našim narodnim zahtievom, „Pozor. 1861/8; Pavao Josip Šafarik. „Pozor. 1861/151; Jugoslavenska akademija znanostih i umjetnostih, „Pozor. 1861/271—273; Nješto o nekih izvorih netom objelodanjenih za povjest i pravo jugoslovjensko, „Pozor. 1862/155, 156, 157; Imamo li i mi slaviti 1000-godišnjicu sovjenskih apostolah sv. Ćirila i Metoda?, „Pozor. 1862/183; Zemljovid stare cjelokupne Hrvatske. Priredio Partaš Josip Zgb. 1862. kod Drag. Albrechta, „Pozor. 1862/236; Rieč o jugoslavjenskoj akademiji znanostih, o sveučilištu, o narodnom muzeju i o zemaljskom arkivu, „Pozor. 1862/258, 259, 260; Česko-slovenski književni jezik i Matica slovenska, „Pozor. 1863/1—3; Borba Hrvatah s Mongoli i Tatari. Povjestno-kritična rasprava od Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, „Pozor. 1863/60; Povjestni spomenici južnih Slovenah. knj. I. Listine Hrvatske. Izdaje I. Kukuljević Sakcinski, „Obzor. 1863/84; „Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia..., „Pozor. 1863/133; Žalba Hrvata na grobu Jakova Grimma, „Pozor. 1863/221; (Primeri staro-hervatskoga jezika iz glagolskih i ćirilskih književnih starinah) sastavljeni za VII. i VIII. gimn. razred od prof. Vatroslava Jagića, odio II. U Zagrebu 1866. str. I—XXVI., 192, „Pozor. 1867/42; Škole i učeni zavodi u Srbiji i u Hrvatskoj i Slavoniji god. 1865., „Pozor. 1867/44, 45; Historija književnosti hrvat. i srbsk. naroda. Napisao V. Jagić, „Novi Pozor. 1867/36; Naše sveučilište, „Zatočnik. 1869/36, 37; Sabor katoličke crkve, „Zatočnik. 1869/80; Iv. Tkalčić: Poviest Hrvata, „Zatočnik. 1870/201; Osnova za pučke učione, „Obzor. 1874/53; Naša vjerozakonska i naukovna zaklada, „Obzor. 1874/74, 75; Stolna crkva u Djakovu, „Obzor. 1874/123, K pitanju ob uredjenju stanja svećenstva u modruškosenjskoj biskupiji, „Obzor. 1875/3; Još jednom o bosanskom sjemeništu u Djakovu, „Obzor. 1875/54, 55; Protuodgovor na „odgovor. presv. g. Kukuljevića, „Obzor. 1875/72, 73; Gradilište za akademičku palaću i galeriju, „Obzor. 1875/95; Još jednom: Svinimir ili Zvonimir?, „Obzor. 1876/144; Geograf u „Agramer-Pressi., „Obzor. 1877/86; O starom bosanskom grbu, „Obzor. 1879/204; Tisućnica, „Obzor. 1880/131; Misli povodom okružnice pape Lava XIII. od 30. rujna, „Obzor. 1880/233, 234, 235, 236; Književna zanovetanja Deželićeva, „Obzor. 1881/6—10.

Rubetić Cvjetko: Prosvjeta, „Obzor. 1875/104; Neke starine u Daruvaru, „Obzor. 1877/213;

Sickel Theodor: Izvori hrv. poviesti, „Obzor. 1874/92.

Smičiklas Tadija: Matica Hrv., „Obzor. 1874/175 i 176; Spomen na Živka Vukasovića, „Obzor. 1876/36 i 37.

Smodek Matija: (Pod „Priposlano. u predmetu sveučilišne knjižnice), „Obzor. 1875/14, 15.

Soić V.: Govor na grobničkom polju, „Pozor. 1862/127.

Stakić V.: Nešto o zornoj obuci u pučkoj školi, odnosno u prvoj školskoj godini, „Obzor. 1877/105 do 109.

Staparić: Žepče i njegova okolica, „Pozor. 1882/245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 255; Djakovački mirogoj, „Pozor. 1883/216; Život bosanskih hajduka: Ivana Kike Grgića i Luke Zelića od godine 1822. do godine 1834., „Pozor. 1883/269, 270.

Strossmayer Josip Juraj: Pismo (kao zahvala na pismo bečkih djaka za osnutak sveučilišta), „Pozor. 1861/17; Način kako da se doskoči nestašici svećenstva i kako uobće da se odgajiva duhovna mladež, da što bolje svome zvanju odgovara, „Obzor. 1877/84; Misli o naših prosvjetnih zavodih, „Obzor. 1877/299-294; Okružnica o prvih slavenskih prosvjetiteljih, „Obzor. 1881/62, 63-73.

Sukalić N.: Pavlinović M.: Razgovori, „Obzor. 1876/277, 278 i 279.

Šenoa August: Dopis. U Zlatnom Pragu, 1861/136, 141, 158, 162, 172; Djevojačke škole, „Obzor. 1861/249; Pražki listovi, „Pozor. 1862/35, 47, 52, 120, 290—292; Gjurgjev dan u Českoj, „Pozor. 1862/102; Stari domorodci, „Pozor. 1862/123; Štamparske parnice, „Pozor. 1862/139; Sveslavenski časopis „Slovjenin., „Pozor. 1862/212; U Zlatnom Pragu (Centralističke službene praške novine o Hrvatih. agitacije centralistah u Pragu kod posljednih izborah), „Obzor. 1863/4; Vječni žid u Zagrebu ili tri dana tuge i nevolje, „Pozor. 1863/33—38; Šafarikova knjižnica, „Pozor. 1863/79; Iz Zlatnog Praga 19. svibnja. (Češko novinarstvo; štamparske parnice, češki razdor; Poljaci i srbski listovi.), „Pozor. 1863/117; Iz Zlatnog Praga 12. kolovoza (Rusko-poljsko pitanje i g. Jerbera; Češki poslanici u Reichsrathu; Šafarikova knjižnica.), „Pozor. 1863/187; Zagrebulje, Pozor. 1866/142, 147, 148, 149, 150, 183, 191, 198, 203, 207, 208, 212, 223, 233, 258, 259, 260, 262, 263, 264; O hrv. kazalištu, „Pozor. 1866/422, 243, 244, 245, 247, 250, 253, 254, 256; Zagrebulje, „Pozor. 1867/10, 16, 22, 80, 112; Slovo nad grobom dra Ivana Dežmana, „Obzor. 1873/247; Što je Ivan Dežman ostavio na pismu, „Obzor. 1873/266; Zvonar topčija, „Obzor. 1880/295.

Šporer Đuro: Nešto o našoj dramaturgiji i njenom jeziku, „Pozor. 1862/150; Jedna izpovjed. Odlomak iz rukopisa: „Odzivi iz moje prošlosti., „Pozor. 1862/272; Odziv iz prošlosti, „Pozor. 1863/68 do 104.

Špun-Strižić Napoleon: Grgurevo u Požegi, „Pozor. 1862/66; Teoretična podloga zakonarstva kaznenoga, „Obzor. 1874/187, 189.

Šulek Bogoslav: Imamo sveučilište!, „Pozor. 1866/283; † Ljudevit Gaj, „Obzor. 1872/92; Liebigov nauk o životu bilja i živine, „Obzor. 1874/163.

Švrljuga Ivan K.: Odgovori na pitanja družtva za jugoslovjensku povjesnicu i starine, „Branik. 1871/28, 29, 32; O kolievci ili domovini staroslavenskoga jezika, 1877, 114—117.

Tkalčić Ivan: Tri novo obretena rimska groba u Sisku, „Pozor. 1867/9; Prvostolna crkva zagrebačka, „Obzor. 1880/263, 264, 265, 266, 267, 268, 270; O jabuci prvostolne crkve zagrebačke, „Obzor. 1880/292.

Tomaj Edo: Propalica. Pripoviedka, „Obzor. 1881/111—117.

Tomić Janko: Hrvatske škole, „Obzor. 1872/150, 151, 252, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 171, 172, 173, 174, 175, 213, 214.

Tomić Petar: Ob izdavanju enciklopedije za južne Slovene, „Branik. 1871/64; Ján Amos Komensky 1592—1671. (K 200-godišnjoj proslavi s hrvatske strane.), „Obzor. 1871/23, 24; Bošković Stojan: Istorija svijeta. II. sv. Istorija srednjeg vijeka, „Obzor. 1872/194-197; Mudri Čoso (Bošnjak). Po pučkoj predanji ukitio Vid Vuletić-Vukasović..., „Pozor. 1883/31, 32.

Trstenjak Davorin: Put u štajerski raj, „Obzor. 1879/2—12; „Zora. braći u pohode, „Obzor. 1880/117 i 118.

Utješenović-Ostrožinski Ognjeslav: Pjesnikovi jadi, „Obzor. 1874/169, 170 i 171.

Vaniček F.: Crtice krajiškoga junaćtva u francuskih ratovih, „Obzor. 1873/156 i dalje.

Veber Adolfo: Mojim protivnikom, „Pozor. 1861/157; Brus jezika, „Pozor. 1862/219, 220, 221; Sud o Kriesnicah, „Pozor. 1863/93, 94; Razlaganje programa, „Pozor. 1865/10; Zadnja moja rieč, „Obzor. 1874/85; O preparandiji ženskoj, „Obzor. 1874/179, 180, 181 i 182; (Odgovor na članak: „Nešto o pokojnom Kurelcu.), „Obzor. 1875/71; O instrumentalu hrv. jezika. (Odgovor g. Jovanu Živanoviću), „Obzor. 1876/262; Gosp. Vitanoviću (U predmetu kritike gramatike), „Obzor. 1880/185.

Veber-Molnar: Pjesma na uspomenu otvorenoga u Zagrebu sveučilišta, „Obzor. 1874/239.

Vezić M.: Ivan Woltgang Amadeo Mozart, „Obzor. 1875/20.

Vežić Vladislav: Proslov na uspomenu Dra Dežmana, „Obzor. 1874/93.

Vojnović Kosta: † Dr. Juraj Pulić, „Pozor. 1883/120, 121.

Vončina Ivan: Avelin Čepulić, »Zatočnik« 1869/88, 89, 92.

Vračan S.: O učenju domaće povjesti, »Obzor« 1872/25.

Vrbanić Fran: Popis žiteljstva u gradu Zagrebu (Predavanje...), »Obzor« 1881/3, 4.

Vukasović Živko: O hrvatskom nazivu kiselinah, »Pozor« 1862/58.

Vukotinović Ljudevit: Materijalizam i prirodoslovlje, »Pozor« 1862/230; Praktičnost sadanjega svieta, »Pozor« 1862/254; Još nešto o vodi, »Obzor« 1874/167.

Vuković J.: Osvrt na gibanje pučanstva, »Obzor« 1874/107.

Vukovinski Stjepan: Marija Bistrica, »Pozor« 1883/186.

Wiesner Vjekoslav: Božić u Bosni. Crtica iz bosanskoga života, »Obzor« 1879/5; Na prelu. Crtica iz bosanskoga života, »Obzor« 1879/20, 21; Komanje. Crtica iz bosanskoga života, »Obzor« 1879/29, 30; Ustaš. Crtica iz bosanskog života, »Obzor« 1879/36, 37; Na Karauloj gori. Crta iz Bosne, »Obzor« 1879/86; Uz bugariju. Crtica iz bosanskog života, »Obzor« 1879/91, 92, 93, 94; Uskrs u Bosni. Crta iz života, »Obzor« 1879/100, 101; Komotin, »Obzor« 1879/148, 149; Na kraljevom grobu. Crtica iz bosanskog života, »Obzor« 1879/172, 173; Pod lipom. Crtica iz bosanskog života, »Obzor« 1879/197, 198; Lov na medjeda. Crta iz života na Karaulskoj gori, »Obzor« 1879/199; Na Rogelju, »Obzor« 1879/258; Iza žetve. Crtica iz Karaulske gore, »Obzor« 1879/278, 279.

Zahar Ivan: Franjo Šaverij Kuhač-Koch, »Obzor« 1871/36; Mirko Hadvig, »Obzor« 1879/69; Hajka na vuka, »Obzor« 1880/295.

Zore Luka: Odpozdrav Zagrebu od dubrovačkog občinstva, »Obzor« 1875/175.

Zorić Josip: Na grobu Nikole Havlička, »Zatočnik« 1869/68—70; Zašto nam pučanstvo pada? »Obzor« 1874/113; O gibanju pučanstva u župi Prozorskoj, »Obzor« 1874/111.

GOSPODARSTVO

Ausch Antun: Poboljšajmo naš položaj ustrojavajuć amerikanske kolonije u Hrvatskoj i navraćajuć žalostno izseljivanje preko okeana u našu trojednu kraljevinu, »Obzor« 1880/157.

Brlić Ignjat: Imovina hrv. slov. krajine, »Obzor« 1877/197.

Demattei G.: O kulturi riže u Hrvatskoj, »Obzor« 1878/16.

Dolački A.: Zemaljska procjena, »Pozor« 1883/13, 15—17.

Ferich Franjo: Hrv. slav. gospodarsko društvo, »Obzor« 1874/50.

Fröhlich Dragutin: Prodaja šuma u krajini, »Obzor« 1881/80.

Hellenbach L.: Naš novčani položaj, »Pozor« 1863/214; Progresivni porezi u Austriji, »Pozor« 1863/265; Naše vinarstvo, »Pozor« 1863/279—283, 288.

Horvath Pavao: Gosp. Drag. Pustu na njegov odgovor od 16. IX. u poslu željeznice varaždinske, »Obzor« 1872/1.

Jakić Antun: Proglas i poziv na podpisivanje dionicah, da se utemelji hrvatsko-slavonska vjeresiona za pokretnine, »Pozor« 1863/15; O Bajamontovoj željeznici, »Pozor« 1863/16; Željeznica »Zemun—Rieka—Senj« i Zagreb, »Pozor« 1863/114; Željeznica s jamstvom ili bez jamstva, »Pozor« 1863/122; Prioritet južnoga družtva za želj. pruge u našoj hrv. domovini, »Pozor« 1866/116; Prvi ugarski proračun za g. 1866., »Novi Pozor« 1868/193, 194 i 195; Opazke na fin. stranu nagodbe hrv. deputacije s Ugarskom, »Novi Pozor« 1868/296, 297, 298.

Jordán J. P.: O hrvatskoj hipotekarnoj banki, »Obzor« 1875/10, 11.

Kamenar Juraj: O zadrugah — zadružnom životu — pravu na zadružni imetak — kao i način diobe zadružne imovine, »Obzor« 1873/221.

Kienberger Vilim: O slavenskoj kućnoj industriji, »Obzor« 1873/194, 195.

Klempay: Naša šljiva, »Obzor« 1874/52, 53, 56, 57, 56, 59.

Kontak Antun: Ugarske financije iza g. 1868., »Obzor« 1881/58.

Kőröškenji Vladoj: Gospodarska šumarsko učilište križevačko, »Obzor« 1872/28, 29 i 30.

Kršnjavi Iso: Kako da nam se domovina obogati?, »Obzor« 1874/149 i 150; Tekstilna kućna industrija u Hrvatskoj, »Obzor« 1878/31.

Kuralt Fran: Kako bi se dalo pomoći našemu gospodarstvu, »Obzor« 1879/4—6, 7, 11.

Mazzura Šime: Budućnost naših šumah, »Pozor« 1863/288; O potrošku i štednji, »Obzor« 1871/82 do 86; Načela za novi zadružni zakon, »Obzor« 1872/147, 148, 149, 150; O zadružnih diobah, »Obzor« 1873/206—208; Ne na lozel, »Obzor« 1873/234—238; Zakonska osnova o bankolomu, »Obzor« 1874/185; O bankolomu, »Obzor« 1874/202.

Mišković Josip: Dunavsko-savski kanal, »Zatočnik« 1870/2; Krajiške šume, »Zatočnik« 1870/17; Nešto k zakonskoj osnovi o diobi zadruga, »Obzor« 1874/3; Država i nar. gospodarstvo, »Obzor« 1874/290, 291.

Pust Dragutin: Odgovor na razjašnjenje Petra Hrvata od 20. VIII. 1872. u poslu željeznice Čakovac—Varaždin—Zapršić. Poseban prilog, »Obzor« 1872/222.

Rački Vatroslav: Kako je šumah nestalo u obće, a napose u hrvatskoj državi, »Obzor« 1871/83, 84; Naše šume, »Pozor« 1866/70 i 73.

Rimanić Fran: Bakarsko pomorsko uzajamno osjeguravajuće društvo, »Obzor« 1879/39, 40—42..

Russi Alex: Izvješće o poučnom putovanju u području vukovarske i rumske podžupanije, skopčanom sa obdržavanjem pučkih predavanja o gospodarstvu, »Obzor« 1879/267—269.

Sivoš Slavoljub: O gojenju hmelja u Hrvatskoj, »Pozor« 1883/219.

Šipuš Nikola: K rugvičko-zagrebačkom kanalu, »Pozor« 1882/142.

Špun-Strižić Napoleon: U obranu zakona o zadrugah, »Obzor« 1874/15.

Štriga Alberto: Izvješće putujućega učitelja za vinogradarstvo i vinarstvo belovarskoj gospodarskoj podružnici, »Obzor« 1877/201—203.

Šugh Žiga: Nešto o gospodarstvu na gospodarsko-šumarskom učilištu u Križevcih, »Obzor« 1873/95, 96; Nešto k članku »Nauka o poljodjelstvu na sveučilištu, na srednjih i nižih učiteliščih«, »Obzor« 1874/142; O premještenju križevačkoga gospodarsko-šumarskoga zavoda u Zagrebu, »Obzor« 1875/276, 277; Naš gosp. i šum. zavod u Križevcih, »Obzor« 1876/167.

Šulek Bogoslav: Odjel za gospodarstvo, »Obzor« 1874/277.

Šušković Milan: Za zakonsku osnovu o bankolomu, »Obzor« 1874/190 i 191.

Ulses Viktor: Još jedna o našem seoskom pučkom gospodarstvu, »Obzor« 1875/242—244.

Vončina Ivan: Neizravni porezi iz hrvatsko-slavonske vojne krajine, »Obzor« 1879/268.

Vrbanić Fran: Hrvatska kvota, »Obzor« 1879/39.

Vujić Božidar: Naše ceste u Srijemu, »Pozor« 1881/50; O našem poštarstvu, »Pozor« 1883/115.

Vukotinović Ljudevit: Željeznice za Hrvatsku i Slavoniju, »Pozor« 1862/28.

Zahar Ivan: Smetnje posjeda u zadruzi, »Obzor« 1875/94.

II. RAZDOBLJE 1883.—1903.

POLITIKA

Amruš Milan: Dr. Gajo Bulat 1900/144.

Babić Ljubo stariji: Aforizmi k našoj politici, 1898/252-254, 261, 282.

Badovinac Nikola: Žumberak i Marindol 1896/285.

Banjavčić Ivan: Budimo na oprezu! 1903/95.

Barčić Erazmo: Bistrimo. 1894/202.

Bauer Ante: »Balkan: jedinstvu i bratskoj slozi« (Osvrt na knjigu Brešćenskoga). 1896/141.

Bresztyenski Šandor: Kakvi smo državljani mi Hrvati? 1891/3, 12.; U oči skupštine oporbe, 1903/16.; Uzroci nemira u Hrvatskoj, 1903/122.

Brežan M.: Naše domobranstvo. 1902/90.

Bulat Gajo: Oportunizam i sjedinjenje. 1891/226. Na odziv g. Frana Folnegovića. 1891/252.

Car Viktor Emin: U Istri. 1902/257.

Cihlar Milutin: Poslije mira, 1902/135; Hrvatski zastupnici u delegacijama, 1902/123.

Derenčin Marijan: Nesjedinjena opozicija, 1894/113—115; Panslavizam, 1894/125; Stari Obzoraši, 1894/131; Razmirice u opoziciji, 1894/140; Nadbiskup Posilović i Obzoraši, 1894/142; Magjarska zastava, 1894/161; Pravaške nagode, 1894/173; Dr. Ante Starčević i moderni pravaši, 1894/187; Moderno pravaštvo, 1894/194; Riečko pitanje, 1894/199, 204, 207; Magjarizacija, 1894/209; Dvie mudre ideje u stranci prava, 1894 217;Riečki pravaši, 1894/232; Metamorfoze u stranci prava, 1894/256; Magjari i Riečani, 1894/268; Ban Jelačić i »Hrvatska«, 1895/3; Stranka prava, 1895/51; Hrvati i Srbi u Dalmaciji, 1895/56; Vapaj za slogom, 1895/62; »Jadna hrvatska povjest! 1895/102; Kriza u stranci prava, 1895/126; Nagodba i Magjari, 1895/136; Ban i hrvatski ministar u Budimpešti, 1895/139; Izključenje Davida Starčevića, 1895/153; Najnoviji program stranke prava, 1895/164; Mit Ausnahme der Militärgrenze, 1895/174; O koaliciji sa strankom prava, 1895/188; O našoj cjelokupnosti, 1895/223, 225; Ban i magjarska zastava, 1895/277; Ugarski sabor i Hrvatska, 1895/289; Hrvatski ministar u Budimpešti, 1896/13; S nagodbom ili bez nagodbe?, 1896/32; Naša opozicija, 1896/184; Fran Folnegović i nemoćni starac, 1896/192; Periodična štampa za bana I. Mažuranića, 1896/225; Socijalistički pokret u sriemskoj županiji, 1897/86; Riečki provizorium, 1897/235—239; Rieka, 1897/260; Hrvatska u današnjoj situaciji, 1897/261; Dvie nove povrede, 1898/71; Ban i »Obzoraši«, 1898/175; Što znači »čistoća« u Hrvatskoj, 1898/179; Državopravni griesi »Nar. Novina«, 1898/191 i 192; Izborna reforma, 1899/13, 14, 15; Izborna reforma dra. Derenčina, 1899/50, 51, 58; Izborno pravo u osnovi dra. Derenčina, 1899/53 i 54; Način biranja u osnovi dra. Derenčina, 1899/57; Prigovorna razprava »Obzorova«, 1899/81; Hrvatska kvota, 1899/162; Revizija poslovnika hrvatskoga sabora, 1899/285; Nekrolozi barunu Rambergu, 1900/2; Riečko pitanje, 1900/55; Povreda prava i povjesničke istine, 1900/233; Autonomija i zajednica, 1900/271, 272; Magjarska štampa o ugarsko-hrvatskom državljanstvu, 1901/28; Riečki provizorium, 1901/66; Koalicija, 1901/162; Hrvatska pred zajedničkim saborom, 1902/266; Tomasics Miklos, 1902/266; Izjava o srbskom pitanju, 1902/285; Branitelj sustava, 1903/99; Hrvatski nemiri pred zajedničkim saborom, 1903/112; Dogodjaji u Hrvatskoj pred zajedničkim saborom, 1903/113, 114, 116; Proklamacije Khuenovaca, 1901/129; I on — ode! (Khuen), 1903/144; Promjena — na bolje?, 1903/146; Grof Teodor Pejacsevich, 1903/149; Nastup bana, 1903/160; Novi ban, 1903/162; †Fran Folnegović, 1903/163; Nastup novoga bana, 1903/173—175; Odstup ministra Tomašića, 1903/175; Odstup dra. S. Bresztyenszkoga, 1903/193.

Dučić N.: K odnošajem u Srbiji, 1886/136.

Đalski Ksaver Šandor, vidi: Babić Ljubo stariji.

Frank Josip: »Zanimivo pitanje iz političke aritmetike«, 1884/262; Politička aritmetika, 1884/271.

Gundrum Fran Oriovčanin: Doček bana Jelačića u Križevcima 11. VII. 1848.. 1900/294.

Heimerl Milan: Narodna ideja i geslo: »Svoj k svomu«, 1901/137; Za hrvatski jezik, 1901/193; Kako nas Ugarska uzdržava!, 1901/297; Magjarizacija bez kraja i konca, 1902/3; »Sloboda« izbora i »rad« Magjarona, 1902/31; Hajka na podpisače peticija, 1902/37; Hrvatsko pitanje, 1902/97; Rad naših »magjarona«, 1902/139, 164, 236; Progon Hrvata u Hrvatskoj, 1902/149; Za financijalnu samostalnost, 1902/167; Životna pitanja, 1902/177; Quantité negligeable, 1902/180; Narodna organizacija, 1902/182; Odgoj našega naraštaja, 1902/196; Naš sabor, 1902/197; Za hrvatsko Primorje, 1902/210; Povreda ustava, 1902/211; Novinarstvo, 1902/212; Minuli dogadjaji, 1902/220; Česi i Niemci, 1902/238; Magjaronski bankrot, 1902/245, Vjera u svoju snagu, 1902/246; Jezična pitanja, 1902/249; Naša narodna organizacija, 1902/253; »Kako nas Ugarska uzdržava« (Osvrt na Karlovićevu brošuru), 1902/274; Liberalizam, 1902/278; Demokratizam, 1902/281; Teški dani, 1902/286; Renegatstvo, 1902/287; Božić u Africi. Izvadci iz doživljaja jednog Hrvata u francuskoj legiji. Iz dnevnika Ferde Fuchsa, 1902/295; Absolutizam u Hrvatskoj, 1903/65; Hrvatski novinari, 1903/83; Proti magjarskoj zastavi na hrvatskom tlu, 1903/84; Aktivni patriotizam, 1903/88; Khuenov odstup! 1903/181; Dogodjaji u Zaprešiću, 1903/188, 189; Naša politika, 1903/196; Hrvatska i vojna pitanja, 1903/199, 201; Hrvatske narodne tražbine, 1903/207; Hrvatski novinari, 1903/210; Izborna statistika, 1903/215—217; Izborni rad, 1903/223, 224; Narodna sloga i strančarstvo, 1903/237; Hrvati i odbor devetorice, 1903/239; Uredovni jezik u Dalmaciji, 1903/245; Zapostavljanje Hrvata u vojsci, 1903/279.

Hinković Hinko: »Način vladanja« i »drž. uprava«, 1903/195; Pravosudne vjetrenjače, 1903/206-209.

Hirc Dragutin: Naši jadi na Kvarnerskim otocima, 1903/281-283, 285-288, 291, 293, 195, 297.

Horvat Rudolf: Vilagos, 1899/184; Rat Hrvata sa Magjarima g. 1848-9. 1899/233—268; 1901/100—259; 1902/20—68.

Hranilović Jovan: Res bulgaricae, 1892/273, 274, 276, 289 i 293; Što žele Srbi? 1894/120; Srbi u Ugarskoj, 1894/136; 1894/140 i 141; Srpska misao u Dalmaciji, 1894/151 i 152; Drugi odgovor na pitanje: »Što žele Srbi?, 1894/157 i 158; Hrvatstvo i srpstvo u Bosni i Hercegovini, 1894/170; Srpska zastava u Hrvatskoj, 1894/175; Hrvatstvo i srbstvo u Bosni i Hercegovini, 1894/181; Anarhizam, 1894/171, 172, 174, 175, 176, 177 i 184; Bosna i Hercegovina prema hrvatstvu i srpstvu, 1894/191 i 192; Protivnici hrvatske misli u Dalmaciji; 1894/193; Naše nevolje sa Srbima, 1894/202-203; Hrvatska kultura u srpskom ogledalu, 1894/208; Pangermanska ideja, 1894/225; što nam Srbi prigovaraju? 1894/224; 225; I opet nešto o hrvatstvu i srpstvu u Bosni i Hercegovini, 1894/230-232; Nevolje Srba u Ugarskoj, 1894/236; Branioci srpske misli u Dalmaciji, 1894/248; Slobodno zidarstvo u Srbiji. 1894/287, 289; Prilike u Ugarskoj i njihov odraz u našoj domovini, 1894/290; Najnoviji glasovi o hrvatsko-srbskoj razmirici, 1895/9, 10, 11; Poriču nam ime, 1895/12; Spoljašnja politika Srbije i Hrvati, 1895/26, 27, 29; Dva nova dokaza srpske bratske ljubavi, 1895/30; Ilirstvo i hrvatstvo u srbskom svjetlu; 1895/31, 32-34; Naš antisemitizam, 1895/35; Hrvatsko-srpska utakmica u Bosni i Hercegovini, 1895/39; Antisemitizam, 1895/66; Šovinizam i megalomanija, 1895/70-73; Extra Hungariam non est vita... 1895/75; Panslavizam, 1895/76, 77; Tko je kriv? (O odnosu Srba i Hrvata), 1895/82-84; Hrvatska i srpska zastava u Hrvatskoj, 1895/89; Narodnostno pitanje, 1895/92; Magjarizacija, 1895/100, 101; Rusija i balkanski Slaveni, 1895/111, 112; »Branikova« čestitka Hrvatima prigodom odkrivanja Preradovićeva spomenika, 1895/122; Ban i Srbi, 1895/147; Macedonsko pitanje, 1895/148; Naša polemika sa Srbima, 1895/153; Srpsko svojatanje Bosne i Hercegovine, 1895/158; Naša omladina, 1895/160; »Srbi i Hrvati«, 1895/173, 176, 177; Pokrajinski listovi, 1895/192, 203; Srpska tolerancija u Dalmaciji, 1895/206; Narodnostno pitanje u Ugarskoj, 1895/217-219; Magjarska zastava i hrvatska mladež (Glas iz naroda), 1895/251, 252; Odgovor »Braniku«, 1895/258-260; »Jevropski zapad, Hrvati i Srbi«, 1895/274; Razvitak srpstva u Hrvatskoj, 1896/3; Žumberačko pitanje; 1896/43 i 44; Milenij i Slaveni, 1896/92; Odakle Magjarima kultura? 1896/101; Godine 896., 1896/101; Na pragu prvog tisućgodišta, 1896/104; Srbi i Magjari, 1896/106; Evolucija stranke prava, 1896/125; Bosna i milenij. 1896/139; Uz put o Folnegovićevu spisu, 1896/205, 206, 207; Biskup Strossmayer u Bosni. 1896/213; Opet Kovacsevics-ur! 1896/214; Boravak biskupa Strossmayera u Bosni, 1896/216; Hrvati i antimasonski kongres, 1896/216; Magjarska slava na hrvatskom zemljištu, 1896/217; Plodovi dualizma, 1896/220; »Le conflit serbo-croate«, 1896/239, 241; »Obzor« ne smije u Srbiju, 1896/250; Žumberačko pitanje, 1896/276; Srbi i izbori u Hrvatskoj, 1897/93; Interkonfesionalni zakon u Hrvatskoj, 1897/102; Slavenska uzajamnost, 1897/132; Sloboda štampe 1897/136; Sistem i svećenstvo u našoj otačbini, 1897/140; Socijalizam u Hrvatskoj, 1897/172, 173; Adresa opozicije i Srbi, 1897/205; Vjerski momenat u verifikacionalnoj razpravi, 1897/206-211, 213-216; Nemagjarske narodnosti u Ugarskoj. 1897/207; Prilike u Austriji i nemagjarske narodnosti, 1897/261; Slavenski sastanak,

1897/288; Boginja slobode u Hrvatskoj, 1898/6; Magjarsko mudrovanje o biskupu Strossmayeru, 1896/60; Proslava g. 1848. u Ugarskoj, 1898/62; Strossmayer — šovinista, 1898/158; Pester Lloyd proti biskupu Stadleru, 1898/171; Žumberačko pitanje, 1898/172; Snovi o budućnosti Bosne i Hercegovine, 1898/226; Žumberačko pitanje, 1898/238; Slovenci i hrvatsko državno pravo, 1898/240, 242; Zagreb i Biograd, 1898/258; Koalicija i njezini protivnici, 1899/4; Darmar u Ugarskoj i nemagjarske narodnosti, 1899/9; U valovju tudjinstva (O Bunjevcima i Šokcima), 1899/12; Isusovci na dnevnom redu, 1899/25; Magjari i narodnosti, 1899/35; Magjarizacija u crkvi, 1899/79; Federalizam i Magjari, 1899/93; Neprilike s austro-ugarskom nagodbom, 1899/118, 123; Nagodbeni pregovori, 1899/121; Težkoće s austro-ugarskom nagodbom, 1899/126, 129; Rusi o hrvatstvu i srbstvu, 1899/137; Koban dan (o Zmajevoj proslavi u Zagrebu), 1899/144; Hrvati u tudjini, 1899/166; Neosporivost hrvatstva, 1899/184; Nekoja domaća pitanja, 1899/195; Unijati prelaze u pravoslavje, 1899/196; Sastanak slavenskih novinara u Krakovu, 1899/218; Pitanje zastava u Ugarskoj, 1899/246; Naš list i prilike u Bosni i Hercegovini, 1899/256; Idila parlamentarizma, 1899/281; Glasine o koaliciji, 1899/298; Velikonjemački prohtjevi, 1900/6; Protivnik hrvatstva, 1900/10; Glavinjanje dra Franka Potočnjaka, 1900/40; Brošura dra Ivana Ružića, 1900/52; S ovu i s onu stranu Lajte, 1900/57; Prognoza dra Riegera, 1900/65; Res hungaricae, 1900/67; Kobne pojave, 1900/69; „Hrvatska propaganda" u Bosni, 1900/70; Prohtjevi pangermanizma, 1900/75; Razcjepkanost sila, 1900/86; Još o „hrvatskoj propagandi" u Bosni, 1900/95; Slavenski kongres u Zagrebu zabranjen, 1900/96; Dalmacija i Bosna, 1900/108; Slava u Sarajevu, 1900/127; Pester Lloydovo bezumlje (u vezi sa slavom u Sarajevu), 1900/131; Ideja budućnosti, 1900/136; Hrvatstvo u Bosni i Hercegovini, 1900/137; Želje neodvisnih Muslomana Herceg-Bosne, 1900/143, 145; Hrvatstvo i srbstvo u Besni i Hercegovini, 1900/155; Težnje Muhamedanaca u Bosni i Hercegovini, 1900/157; Klevetnici biskupa Strossmayera, 1900/180; Očajni klevetnici (Frankovci i dr.) 1900/184; Praktična politika, 1900/196; Metode „čistih", 1900/200; Nadbiskup Stadler i biskup Strossmayer, 1900/207; Naše seljačtvo, 1900/228; Pokret Bunjevaca, 1900/234; Poslije grmljavine, 1900/237; Podivljala kultura, 1900/258; Sastanak koalicije, 1901/14; Apostoli narodnoga oslobodjenja, 1901/15; Pogibelj magjarizacije, 1901/20; „Velika Hrvatska i hrvatska državna ideja", 1901/24; Budjenje narodne sviesti, 1901/153; Hajka na panslavizam, 1901/161; Još o hrvatskom kolegiju u Rimu, 1901/221; Stogodišnjica rodjenja bana Jelačića, 1901/230; Budjenje narodne sviesti, 1901/270; Njemačka i slavenska kultura, 1901/282; Balkanensia, 1902/4, 99, 116, 146, 173, 178, 190, 206, 255, 262, 273, 182; Res hungaricae, 1902/17; Nemagjarski narodi na ugarskom saboru, 1902/29; Obrenović, Petrović, Karagjorgjević, 1902/46; Karagjorgjevići i Obrenovići, 1902/53; Naša saborska većina i svećenstvo, 1902/55; Zavod sv. Jeronima, 1902/56; Neobavieštenost, 1902/65; Pangermanizam i Magjari, 1902/72; Magjarski šovinizam, 1902/77; Oblak nad Balkanom, 1902/85; Bugari i Srbi, 1902/95; Progon nadbiskupa Stadlera, 1902/104; Aneksija Herceg-Bosne? 1902/109; Na pravom putu, 1902/112; Sablast panslavizma, 1902/118; Radikalizam medju Srbima, 1902/121; Magjari o Hrvatskoj, 1902/174; Magjarski prohtjevi, 1902/181; Srbi i Hrvati, 1902/195; „Srbobranove" provokacije, 1902/200; Košutova stogodišnjica, 1902/214; Srbski prosvjedni zbor, 1902/224; Hrvati u Ugarskoj, 1902/230; Srbske stranke u Ugarskoj i Hrvatskoj, 1902/285; Rujanski dogadjaji pred saborom, 1902/288; Bosna i Hercegovina i balkansko pitanje, 1902/297; Hrvati i Srbi, 1903/42; Dalmacija, 1903/77; Pod zviezdom ex-lex stanja, 1903/102.

Ilijašević Mato: Veliko-srbske demonstracije. (Odgovor „Srbobranu".), 1893/206; Veliko-srbske demonstracije. (Odgovor učitelju T. Prodanoviću), 1893/214.

Jakovina J.: Prije 50 godina, 1894/294.

Ježić S.: Božićnica za Hrvatsku, 1900/295.

Jurić Marija: Magjari o Strossmayeru (Istinit dogodjaj), 1898/64.

Kovačević Đuro: Proslava biskupova imendana u Djakovu, 1896/74; Izborni poslovi, 1897/108.

Krišković Vinko: Odnošaji u Senju, 1893/218, 242.

Krištof Milan: Naopaka politika, 1903/257.

Krizman Hinko: Hrvatski ban i Magjari, 1903/74; Politika protuslovlja, 1903/260, 261, 264, 267, 270; Ustavna prava, 1903/262; Ustavna borba, 1903/265.

Kršnjavi Izidor: (Pismo u vezi s „Obzorovim" člankom „Patvorenje povijesti".), 1899/208; „Na obranu Hrvatske proti Isi Kršnjavomu", 1900/196.

Kulakovskij Platon: Nešto o našem preporodu, 1894/78, 294.

Marjanović Luka: O ravnopravnosti izraelićana, 1884/168.

Marjanović Milan: Hrvatstvo u Istri, 1903/18; † Dinko Politeo, 1903/52.

Mazzura Lav: Meri, 1902/200.

Mazzura Šime: Imunitet napram crkvi i vojsci, 1885/30; Još o imunitetu; 1885/34; Pobjeda! Šahmat! 1887/63; Karnostni zakon sudaca, 1890/48-50; Sloboda štampe, 1890/279; Politički programi, 1890/293; Zajednica opozicija, 1891/6; Ugarsko državljanstvo, 1891/11; O sdruženju opozicija, 1891/14, 17; Koalicija stranaka, 1891/81; Župnik u občinskom vieću, 1891/275; Abstinencija, 1892/134-136; „Zaklada" Narodnih Novina, 1892/169-171; Na čijoj smo zemlji?, 1894/71; Sporazumak stranaka, 1894/116-121; Ministar-predsjednik i ban, 1894/136; O programu, 1894/146; Prvi kongres „stekliša" u Zadru, 1894/201; Gradske općine, 1894/277 do 286; Gradske občine, 1895/35-38, 40-41; Ugarski zakoni god. 1848., 1895/271, 273; Saborski poslovnik, koni god. 1848., 1895/271, 273; Saborski poslovnik, 1896/277-284; Izborni poslovi, 1897/118; Telefonski imenik, 1899/67; Austrijski ustav, 1899/237; Slavenski novinarski kongres u Krakovu, 1899/231-233, 237; Telefonski imenik, 1899/262; Govor o Rieci, 1900/45; Politika filira i Dalmacija, 1902/154; Meminisse juvabit, 1900/212; Odreknuće nadvojvode Franje Ferdinanda, 1900/265; Kongres slavenskih novinara, 1901/86; Izjava kluba neodvisne narodne stranke o pitanju sjedinjenja opozicije, 1901/131; Za hrvatski kolegij „Sv. Jeronima", 101/201; Crna Gora u Rimu, 1901/264; Széll nervozan, 1902/26; „Kultura i politika", 1902/1; Nagodbene diple, 1902/28; Glazba budućnosti, 1902/30; Jedno neštampano pismo. Uredničtvu Budapesti Hirlapa. 1902/147; Govor dra Tomašića, 1902/282; Ugarska zastava, 1903/98, 101; „Postojeća pravna praksa", 1903/108; Peti kongres slavenskih novinara u Plznju, 1903/129; Za „Rieku" nema karte!, 1903/202; Hrvatski komando, 1903/203, 211; Javno mnijenje Ugarske, 1900/210; Konflikt i Hrvati, 1903/213; Program liberalne stranke, 1903/248; Izjava kluba hrvatskih delegata, 1903/249; Pozor! 1903/250; „Hrvatski delegati i opozicija", 1903/251; Program grofa Tisze, 1903/254; Sloga u Dalmaciji, 1903/280; Javno dobro: Erar. 1903/295.

Modrić Joso: Pravaši, 1894/259; Strossmayer i Milinović, 1900/168.

Neuman Dragutin: Hrvatski duh u Osieku, 1894/257.

Ortner Stjepan: Uzvrat pravašima, 1896/105.

Pasarić Josip: „Mlada Hrvatska", urednik D. Politeo, 1894/163; Skupština neodvisne stranke, 1894/246, 247, 249, 250; Dogodjaji u Istri, 1894/253; Magjarizacija, 1895/116; Razdor u stranci prava, 1895/254, 255, 257; Pars adnexa?, 1896/11; „Simeon Veliki", 1896/112-113; Kovacsevics-ur!, 1896/208; Još jedna o madžarskom jeziku u našim školama, 1896/218; Pa i opet Kovacsevics-ur!, 1896/219; Magjarska škola u Zagrebu, 1896/265; Izborni sistem u Hrvatskoj, 1897/109; Štampa u Hrvatskoj, 1897/127; Pobjeda udružene opozicije u Zagrebu, 1898/281; Regulacija lonjskoga polja, 1899/225; Volja naroda, 1900/84; Hrvati u ruskom svjetlu. 1900/266; Saborska većina i hrvatski jezik, 1901/21; Hrvatska u zaporci, 1901/78; Hrvatsko domobranstvo i magjarske klevete, 1902/5; Napredak magjarizacije u Hrvatskoj, 1901/82; IV. kongres slavenskih novinara u Ljubljani, 1902/114-116; Na obranu hrvatstva, 1902/162; Hrvatska pjesma, 1902/187; Hrvatski jezik u zajedničkoj vojsci, 1903/35.

Perić Virgil: Srbsko-hrvatski spor, 1903/28.

Petreković Fran Evgenije: Narodna organizacija, 1903/277, 283, 284, 285.

Pliverić Josip: Kakovi smo državljani mi Hrvati?, 1891/25.

Pliverić Jakša: Što je domovina?, 1892/198; „Kad će prestati naši jadi?", 1894/184-186; „Dobra i poštena uprava", 1903/198; Još o „dobroj i poštenoj upravi", 1903/225, 226.

Politeo Dinko: Sjedinjenje Dalmacije, 1891/205; Srbsko pitanje, 1892/5; Srbsko pitanje i hrvatska misao, 1892/7; Izjava grofa Pejačevića, 1892/17; Je li i to starčevićanstvo?, 1892/19; Jedinstvo domovine, 1892/24; „Narodne novine" i paritet, 1892/38; Pismo dra Bresztyenszkoga, 1892/54; Dalmatinske novine i naši odnošaji, 1892/74; Razkol u dalmatinskoj hrvatskoj stranci, 1892/75; Odpust gosp. Spinčića, 1892/76; Odpust Spinčića, 1892/78; Jedan klub, 1892/80, 83; Potvora u Spinčićevu poslu, 1892/84; Opozicija, 1892/90; Dvie stranke, 1892/91; Osvojite Rieku, 1892/98; Opće pravo glasa, 1892/100; Umirovljenje Š. Ljubića, 1892/110; Hrvatsko državno pravo, 1892/115; Zaključak neodvisne narodne stranke, 1982/117; Zašto abstinencija, 1892/119; Zaključak neodvisne stranke, 1892/118, 120, 121, 122; Hrvatsko-slovenski klub, 1892/129; Naši tiskovni odnošaji, 1892/135; Spinčićeva afera, 1892/152; Nadpis na novcu, 1892/160; Res croaticae, 1892/163; „Zaklada" Nar. Novina, otvoreno pismo g. Dani Stankoviću, odjelnomu predstojniku, 1892/166; Potaljančivanje u Istri, 1892/180; Adresa stranke prava, 1892/193-197; Nova era, 1892/198; Magjarska bahatost, 1892/203; Odnošaji u Dalmaciji, 1892/192-197; Opozicija u Banovini, 1982/217, 218; „Hrvatsko pitanje", 1892/219; Naša budućnost, 1892/226, 231; Tudjinstvo, 1892/228; Hrvatski zastupnici u zajedničkom saboru i delegaciji, 1892/235; Magjarska objest, 1892/238; Govor Spinčića, 1892/249; Vlada i Zagreb, 1892/251; Naše zapljene, 1892/257; „Narodne novine" i srbski kongres, 1892/261; Razprava radi dogodjaja u Mariji Bistrici, 1892/256-258; Nadbiskupska stolica i ban grof Khuen, 1892/286; Govor bana, 1892/287; Srbska trobojnica, 1892/296; Srbi i sporazumak hrvatskih opozicionih stranaka, 1893/4; Banove izjave, 1893/10-14, 35; Hrvatska Hrvatima, 1893/13; Izjave saborske većine o hrvatskom državnom pravu, 1893/16; Banove izjave, 1893/21, 23; Opozicija, 1893/25, 26; Može li biti sporazuma? (srp.-hrv.), 1893/29; Home-rule u hrvatskom saboru, 1893/42; Izraelićani u Hrvatskoj, 1893/99; Pobjeda opozicije ili osuda ustava, 1893/115; „Hrvatsko pitanje", 1893/122; Naši tiskovni odnošaji, 1893/132; „Narodnim Novinama", 1893/138, 141; Starčević i Strossmayer, 1893/141; „Hrvatsko pitanje", 1893/142; „Narodne Novine" i Dalmacija, 1893/150; „Neue Freie Presse" i Dalmacija, 1893/161; Austrijski ustav i hrvatsko državno pravo, 1893/162; Na kojem temelju sjedinjenje?, 1893/165; „Izpravak" po tiskovnom zakonu, 1893/172; Za opoziciju, 1893/173; Može li se tiskopisom počiniti prekršaj kaznenoga zakona?, 1893/183; „Narodne Novine" i Istra", 1893/188; Srbi i „narodna" stranka, 1893/191; Česi i Hrvati, 193/190; Hrvatsko državno pravo i slavenska solidarnost, 1893/207; K čistoći programa!, 1893/213, 214; Sloboda štampe, 1893/222; Za Hrvatsku!, 1893/230, 253; „Magjaronstvo", 1893/232; Proti „Obzorašima", 1893/239; Prihvat punktacija sjedinjene opozicije, 1893/263; Za opoziciju, 1893/265; Samo ne — Hrvatska, 1893/267; Desetgodišnjica (Khuenova banovanja), 1893/278; Proslava desetgodišnjice (Khuenova banovanja), 1893/289; Ilirizam, nagodba i dr. Pliverić, 1893/296-298; Sabor od 1861., nagodba i dr. Pliverić, 1894/1 i 2; Kraljevinski odbor od g. 1866. — nagodba i dr. Pliverić, 1894/3 i 4; Nagodba i dr. Pliverić, 1894/5 i 6, Zaključak, 1894/7; Članak 42/1861 i nagodba, 1894/11; Istarski sabor, 194/25; Magjari i Hrvati, 1894/29; Srbsko pitanje u Dalmatinskom saboru, 1894/33; Sve samo ne Hrvat, 1894/50; Srbska razprava u saboru, 1894/56; Lega nazionale, 1894/59; Dr. Bresztyenszky umirovljen, 1894/61; Dalmacija prema srpstvu i hrvatstvu, 1894/82; † Ljudevit Košut. 1894/66; § 25, 1894/85; Za Rieku, 1894/91, 92; Naše stranke, 1894/94; Tisućgodišnjica Magjara i Hrvatska. 1894/100; Naši biskupi u velikaškoj kući, 1894/103; Ban je postao predsjednikom ugarskog ministarstva. 1894/125; „Jedinstvo", 1894/142; O dvadesetpetgodišnjici „Naše Sloge", 1895/145; Srpska stranka u Dalmaciji, 1895/201; Iz Dalmacije, 1895/230-232; † Dr. Miho Klaić. 1896/3, 4, 6; Biskup Strossmayer, 1896/27; J. J. Strossmayer, 1896/66; Milenij i Hrvatska, 1896/84; Još milenij i Hrvatska, 1896/87; Milenij, 1896/101; Dr. Petar Klaić. 1896/103; U Istri, 1896/109; Italija i Hrvatska, 1896/122; Dalmacija-Šibenik-Tommaseo, 1896/123, 124; Hrvatsko stanovište u bosanskom pitanju, 1896/142; Poslije 30 godina (bitke kod Visa), 1896/165; Još: glavno naše pitanje, 1896/171, 172, 174; Kamo spada kraljevina Dalmacija?, 1896/173; Talijanska škola u Splitu, 1896/201; Umirovljenje ravnatelja Bulića, 1896/226, 236; Trst i okolica, 1896/253; Što je s Riekom?, 1896/275; „Hrvatska misao", 1896/286; Još na obranu tiskovne slobode. 1896/289; „Hrvatska misao", 1897/18; Riečko pitanje u magjarskom saboru, 1897/33; Dalmacija, 1897/37; A Hrvatska?, 1897/45; Malo obračuna s „Narodnim Novinama", 1897/55, 57; Krvoproliće u Kloštru Ivaniću. 1897/67; Nasilje u Trstu, 1897/68; Hrvatsku hoće da proguta ju, 1897/71; Jugoslavenski klub, 1897/74; „Narodna misao", 1897/144; Narodna misao i naše državno pravo. 1897/149, 173; Iredentizam i Hrvatska, 1897/154; Talijanska pučka škola u Splitu, 1897/157; Većina u saboru, 1897/178; Rieka proti Magjarima, 1897/185; † Kažimir Ljubić, 1896/198; „Jugoslavenska država", 1897/199-202; Hrvatsko pitanje, 1897/251; Spasimo Istru!, 1897/254; Riečko pitanje, 1897/256; Ministar Josipović ostaje. 1897/282; Riečke stvari, 1898/9; 1848.—1898., 1898/13; Opet o istarskom saboru, 1898/32; Dalmatinski sabor, 1898/38; Parlamentarizam naše saborske većine, 1898/55; † Lovro Monti, 1898/82; Iredentizam i Hrvatska. 1898/154; Hrvatska rasprava u Budimpešti, 1898/219; Magjari i naše pravo, 1898/249; Magjari o sjedinjenju Dalmacije, 1899/72; Na obranu hrvatske državne misli, 1899/96; Za hrvatstvo Dalmacije (Odgovor prof. Lubinu), 1899/136; Občinski izbori u Dalmaciji, 1899/158; Medjumursko pitanje, 1899/178; Katastrofa talijanštine u Dalmaciji, 1899/182; Na obranu glagolice, 1899/196; Patvorenje povjesti, 1899/204; Jezično pitanje u Dalmaciji, 1899/213; Za hrvatsku gimnaziju u Pazinu, 1899/213; Talijanska narodnost na Rieci, 1899/229; Južni Slaveni i nova vlada, 1899/231; Riečko pitanje, 1889/247; † Dr. Augustin Masovčić, 1899/248; Trst i Rieka, 1899/255; Sadašnji parlamentarizam, 1899/279, 282; Riečko pitanje pred hrvatskim saborom, 1899/289; Hrvatska politika u XIX. vieku, 1899/299; Sveobći položaj na početku godine, 1900/1; Njemački jezik u vojsci, 1900/7; Dr. Kršnjavi o mons. Buliću, 1900/20; Dr. Kršnjavi u Splitu i u Solinu, 1900/22; Dr. Kršnjavi i Toma Arcidjakon. 1900/24; Dr. Kršnjavi u Kninu, 1900/26; Putovanje dra Kršnjavoga po Dalmaciji, 1900/27; Najnoviji program dra Potočnjaka, 1900/29; Riečko pitanje pred hrvatskim saborom, 1900/30; Dalnje metamorfoze dra Franka Potočnjaka, 1900/35; Dr. Zahar i sloboda štampe, 1900/41; I opet riečko pitanje u hrvatskom saboru; 1900/43; Riečko pitanje i opozicija, 1900/47; Riečko odaslanstvo u Budimpešti, 1900/54; Priegovori u Istri, 1900/59; Neuspjeh istarskih pregovora, 1900/72; Pester Lloyd o reinkorporaciji Dalmacije, 1900/85; Zakonske osnove o jeziku, 1900/107; Hrvatsko pitanje pred austrijskom delegacijom, 1900/122; Sarajevski dani. 1900/130; † Dr. Gajo F. Bulat, 1900/133; Državopravni položaj Hrvatske pri sutrašnjem svečanom činu (ženidbe nadvojvode Ferdinanda), 1900/146; Poslije zakletve, 1900/148; „Grosskroatische Vorstösse", 1900/150; Istarski sabor, 1900/169; „Jedinstvena otadžbina", 1900/181; Hrvatski sabor, 1900/188; Hrvatska u Kini, 1900/187; Borba ljudi i misli, 1900/192; Na obranu Hrvatske proti Isi Kršnjavomu, 1900/194; A Hrvatska?, 1900/197; Biskup Strossmayer kao politički čovjek, 1900/205; Živio Strossmayer!, 1900/205; Opomena biskupu Stadleru, 1900/210; Dr. Iso Kršnjavi kao historičar, 1900/217; Falzifikatori povjesti, 1900/220; Dr. I. Zahar: Politika i rad, 1900/223; Pomozimo Istri, 1900/238; Pester Lloyd i naše državno pravo, 1900/253; Pokrajinski sabori u Austriji, 1900/274; Gdje je krivnja povredama? 1900/275; Govor dra. Bauera, 1900/288; Dalmatinske stvari, 1900/296; Službeni list i Hrvatska u XIX. stoljeću, 1901/1; „Velika Hrvatska i hrvatsko državno pravo", 1901/29; Hrvatsko-slovenski klub u Beču, 1901/31; Kako je došlo do hrvatsko-slovenskoga kluba u zastupničkoj kući carevinskoga vieća, 1901/38, 39; Naknadni izbori u Dalmaciji i hrvatska pobjeda, 1901/56; Dalmacija u carevinskom vieću, 1901/72; Kongres slavenskih novinara u Dubrovniku, 1901/75; Povrede i uvrede, 1901/99; Na uspomenu Mihovilu Pavlinoviću, 1901/114; Kako je kraljevina Hrvatska zastupana u delegacijama. 1901/128; „Veliko-hrvatski san", 1901/140; Historijsko i

prirodno pravo u narodnoj borbi, 1901/142; Na obranu financijalne samostalnosti, 1901/148; Dalmatinski sabor, 1901/154; Magjari i Rieka, 1901/156; Nove povrede, 1901/180; Proti magjarizaciji, 1901/182; Hrvatska državna osobina, 1901/183, 184; Za hrvatsku zastavu, 1901/196; Nasilje proti našem zavodu (Sv. Jeronima), 1901/198; Izbori u Dalmaciji, 1901/240; Saborski zbori i temeljna načela većine, 1901/252; Zavod sv. Jeronima u Rimu, 1901/287; Duševna zajednica „čistih" s magjaronima, 1901/290; Jamstva ustavnoga života, 1901/298; Magjari i Dalmacija, 1902/11; Fuzija, 1902/13; Zavod sv. Jeronima, 1902/14; Naši realiste, 1902/20; Apostol Magjara, 1902/20; Kovačević i Pliverić, 1902/22; Bujica magjarizacije, 1902/24; Hrvatski zastupnici u Beču, 1902/52; Starohrvatsko bogoslužje, 1902/62; Koloman Tisza, 1902/69; † Jovan Živković, 1902/80; Na obranu narodnoga jezika, 1902/84; Hrvatska i Crna Gora, 1902/86; Kongres slavenskih novinara, 1902/96; Goluchowski i Stadler, 1902/107; što je s nagodbom?, 1902/117; Starohrvatsko bogoslužje, 1902/113; Slavenski parlamenat, 1902/115; Austrijski general — pangerman, 1902/130; Pavić u Medjumurju, 1902/132; Dr. Dinko Vitezić. 1902/169; Novi vojni kazneni postupnik, 1902/170; Adresa za sjedinjenje, 1902/171; Na obranu adrese, 1902/176; Položaj u Dalmaciji, 1902/193; U Trstu i Istri, 1902/199; Pangermani i iredentiste, 1902/208; Prohtjevi Italije, 1902/216; Napadaj na Hrvate u Zadru, 1902/219; Iz Dalmacije, 1902/258.

Rački Franjo: Srbski predlog od 18. lipnja, 1884/145-151; Primjetbe na Ivekovićev članak „O ravnopravnosti izraelićana", 1884/171; Riečko pitanje i Obzoraši, 1892/6; Riečko pitanje, 1892/84; Magjarski jezik, 1892/145; Magjaroni i hrvatska pragmatička sankcija, 1893/23; Sv. Sava, prvi srbski metropolita, i srbski fanatici, 1893/74; Dvadesetpetgodišnjica nagodbe. 1893/257; Tisućgodišnjica Magjara i Hrvatska, 1893/283.

Radić Ante: Još o gosp. Holečeku, 1900/11; „Bosna i hrvatsko državno pravo", 1900/258; Knjiga o narodnosti, 1902/158.

Radić Stjepan: Otvoreno pismo ... Tomi Erdödyu... 1897/112; Nova politička situacija u Francuskoj, 1902/105; Francuski povjesničar o našoj monarhiji, 1902/127; Prva sveslavenska izložba u Petrogradu, 1902/188; Post festum (Osvrt na netom minule svečanosti), 1902/192; Svoj k svomu, 1902/199; Demokratizam, 1902/281; † Dr. Ladislav Rieger, 1903/51; Kakav je politički smisao Riegerove oporuke, 1903/59; Exlex na željeznicama, 1903/65; Kako se Hrvati voze na državnim željeznicama, 1903/89; Tri stupnja naše narodne borbe, 1903/104; Hrvatska misao priznata od Slavenstva, 1903/158; Niemstvo i slavenstvo, 1903/185; Magjarski „imperializam" i slavenski nacionalizam, 1903/188; Naš izborni red, 1903/226-230, 233, 234-237, 239-244, 246, 247, 151, 252, 254, 255; Pod dojmom utvrdjene narodne sloge, 1903/239; Narodna volja, 1903/249; Složni u političkoj zrelosti, 1903/257; U Sisku kao i u Batajnici... 1903/259; Nova nezakonitost, 1903/272; Naš položaj u monarhiji i izvan nje, 1903/282; Banov program, 1903/287.

Smičiklas Tadija: Istinita priča o poslanim u Peštu hrvatskim spisima, 1893/119; Jelačić ban, 1894/114; Hiljadugodišnjica magjarske države? 1896/103, do 122; Priznano pravo kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije u poslu abdikacije, 1896/259; † Josip Torbar, 1900/170-172; Dr. Kosta knez Vojnović, 1903/116.

Srb Adolf: Tisućgodišnjica ugarske države i nemagjarski narodi, 1896/98-101.

Stadler Josip: Prosvjed hrvatskog episkopata u pitanju svetojeronimskoga zavoda, 1902/79; Izjava, 1902/119.

Stojanović Ivan: „Jesmo li zaista već šizmatici?", 1903/241-244.

Supilo Fran: Napadaji na biskupa Strossmayera, 1900/185.

Šarić Milan: Ruski učenjak o slavenskom pitanju, 1902/117.

Šplait: Pisma iz godine 1848., 1896/147-156.

Tomić Petar: „Slaveni u svojih odnošajih i svezi", 1886/88-90.

Tuškan Grga: Pravaši! poštenje nada sve, 1903/294.

Vidrić Lovro: Pojav grofa Pejačevića, 1892/16.

Vojnović Kosta: Na obranu otca (pape Leona XIII.), 1888/2.

Vrbanić Fran: Kako se Magjari brinu za Hrvatsku?, 1895/124; Izborni poslovi, 1897/106; Vasi Gjurgjeviću, predsjedniku sabora kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, 1899/122; Službene novine o Vrbanićevoj stvari, 1899/127; Nagodbeni kompromis, 1899/135; Obnova financijalne nagodbe, 1899/152; Nagodba s Ugarskom, 1899/188; Nuncij hrvatske regnikolarne deputacije, 1899/273, 274; Hrvatski nuncij, 1902/140; Separatni votum, 1902/141; Austro-ugarska nagoda — gotova!, 1903/1.

Zagorka, vidi: Jurić Marija.

Zahar Ivan: † Klement Božić, 1893/11; Recimo još koju „Crvenoj Hrvatskoj", 1894/147; Čija je ideja cjelokupnosti i neodvisnosti Hrvatske?, 1894/158, 159; Magjarska zastava pred hrvatskim saborom, 1894/164; Po „Obzorašima"!, 1894/168; Otac hrvatstva, 1894/294; Savez s Magjarima, 1894/295; Ban Jelačić i pravaši, 1895/4; O Turopolju, 1895/64-66; Vodja svomu narodu, 1895/165; Najnovija povreda nagode, 1895/263; † Dr. Ante Starčević (nekrolog u br. 49, a ostalo 50 i 51) potanki podatci o pokojniku i pogrebu, 1896/49-51; Slučaj Grišnik i Čelko, 1896/120; † Matija pl. Mrazović, 1896/210-212; † Josip barun Šokčević, 1896/266; † Josip dr. Kopač, 1896/283; Ima li predsjednik izbornoga odbora pravo obustaviti izbor, 1897/117; „Molba mnogih izbornika", 1897/118; Neodkriveno pismo A. Starčevića (satira), 1898/58; Strossmayer i god. 1848., 1898/161; Oktroirani ustav, 1898/180; Godišnjica listopadske diplome, 1899/242; M. Polić: Parlamentarna poviest, 1900/5, 6; Revizija nagodbe u banovu govoru, 1900/19; Politika i rad, 1900/160, 172, 173, 178, 179; Madžarska ili ugarska državna misao, 1900/213; Naš klerikalizam, 1900/236; Saborska rasprava o deklaraciji, 1900/265; † Grof Ladislav Pejačević, 1901/81; Ugarsko državljanstvo u Hrvatskoj, 1901/91; Opoziv Stadlerov, 1902/136; Hrvatska prema austro-ugarskoj nagodi, 1902/151; Pokret protiv tudjinštine, 1901/196; Protiv zaraze tudjinstva, 1901/223; Grad Zagreb i odšteta, 1902/223; Konačno uredjenje urbarsko-srodnih odnosa, 1902/283; Oktroi, 1903/12; Nacionalna magjarska država, 1903/14; Zaštita državnih zastava i grbova, 1903/201.

Zorić Josip: Katolički svećenik i politika, 188/164; O hrvatskim opozicijama, 1894/131; Odgovor gg. Cveku i Spinčiću, 1894/151; Odgovor Franu Folnegoviću, 1894/162, 163; Na mladjima svijet ostaje!, 1894/212-216; Politika i socijalni odnošaji našega naroda, 1894/229, 233, 234, 239; Strančarstvo i rodoljublje, 1895/193, 196, 197; Opozicija, 1896/116, 117; Neuredjeni odnošaji, 1896/159-162; Hrvatsko svećenstvo u današnjoj političkoj situaciji, 1896/195-197, 200; Na obranu svećenstva, 1897/120; Liberalizam i klerikalizam, 1900/274, 276.

Žirovčić Ivan: Tlapnje, 1898/30, 31; Egoizam, 1898/39, 40; Savjest, 1898/49, 50.

Živković Jovan: Osnova prvoga nuncija kraljevinskoga odbora, sabora kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, na kraljevinski odbor sabora kraljevine Ugarske, 1885/208.

KULTURA

Amruš Milan: Medicinski fakultet u Zagrebu, 1886/266.

Andrić Nikola: Šiško Menčetić. Slika iz starog Dubrovnika, 1897/155; Tisuća predstava i Miletićeva intendantura, 1898/69; Uzor domoljubnoga boljarstva, 1900/159; Izgubljene godine, 1902/242, 243; U jednoj godini, 1902/239; „Mali rad", 1902/256; Stari i mladi, 1902/267; Osvrt na minulu kazališnu sezonu (Odgovor dru Dežmanu.), 1903/111.

Arnold Đuro: Pjesme, 1898/296; Hugi Badaliću, 1900/104; Kineska poslanica, 1900/188; Bijela vrana, 1900/230; Zamrlom „Životu". (pjesma), 1901/120; „To smo mi!" Vesela opereta u žalobno doba u 5 čina, 1902/284.

Babić Ljubo stariji: Znanstveni heureka Mazalji Miške, 1896/78; Antun Mihanović, 1896/133; Naša Blaženka, 1900/31; „Levelezö-lap", 1901/2; Uspomeni grofa Gjure Jelačića, 1901/166; Proslava 400-godišnjice hrvatske umjetne književnosti. O značenju proslave. Svečani govor. 1901/261; Na Slovenskom, 1902/173-175.

Bačić Petar Kr.: Put u Meku, 1889/151-155; Svetkovina šatora u Egiptu, 1889/158, 159.

Badalić Hugo: Proslov u oči otvorenja hrvatske izložbe dne 14. kolovoza 1891. prigodom prikazivanja opere „Nikola Šubić-Zrinjski", 1891/186.

Barlè Janko: Crtice iz povjesti župne crkve sv. Marka u Zagrebu i njenih kapela, 1896/178-220.

Basariček Stjepan: I opet ženski licej i stručna škola, 1892/218; Položaj pučkoga učiteljstva, 1893/32; Viša ženska naobrazba, 1893/109, 110.

Batajić Luka: O Grgurevu 1689., 1889/60.

Becić Ferdo: Spasonosna molitva, 1901/185, 186; Nešto sa drugoga svieta, 1901/227, 228, 230.

Begović Milan: „Zvijezde". (politička satira), 1896/34; Na domu, 1900/80.

Bertić Živko: Zgode i nezgode jedne deputacije, 1902/1-10; Pijan drotar i Vucibatinanče, 1902/19; Na velike škole, 1902/73; Iz soldačije, 1902/295.

Bollé Hermann: Program graditelja prvostolne crkve zagrebačke Hermanna Bollé-a o njezinoj obnovi, 1884/61.

Bresztyenszky Šandor: Zak. čl. I. 1883. i naukovni sustav na pravo- i državoslovnom fakultetu hrvatskog sveučilišta, 1886/171-173; Zapisnici plemenite sudčije Pleso-Rakarje od godine 1642. do 1746., 1889/82-89.

Brlić Ignjat: Izlet na Sovsko jezero u Dil-gori iz Broda na Savi, 1886/169.

Brusina Spiro: Poziv za hrvatsko Primorje i za Dalmaciju, 1891/26, 27.

Bučar Franjo: † Petar Bučar, 1894/48; Dr. E. I. Tkalac: Jugenderinnerungen aus Croatien, 1894/138, 139, 140; Zabava u Skradu, 1886/230, 237-247.

Bulat Gajo ml.: Iz života Kraljevića Marka. Dvanaest slika, 1889/209.

Bulić Frano: Mojim bivšim učenicima, 1896/234; Marulić i njegovo doba, 1901/261.

Buzolić Stjepan: Josipu Jurju Strossmayeru prilikom 70-godišnjice života, a 35-godišnjice njegova biskupovanja, 1885/214; Ivanu vitezu Trnskomu prilikom 50-goda pjesnikovanja, 1887/104.

Car Emin Viktor: Vapaj iz Istre, 1901/243.

Cerovski Ivan Krst.: Svetislav Milarov, 1892/206.

Cihlar Milutin: K oprostu s Vl. Bukovcem, 1898/247; Naša heroina, 1899/158; Kranjčević, 1899/295; Jubilej četiristogodišnjice, 1901/275; Iz novije hrvatske lirike. Trenutci. Stihovi M. Sabića, 1901/296; Tonka Savić. K njenom jubileju, 1902/5; Poloneza, 1902/11; Kazališna kronika, 1902/26, 28, 32, 38, 42, 43, 45, 49, 53, 57, 63, 69, 70, 72, 86; Novinarski rad Augusta Šenoe, 1902/73; Dva hrvatska glazbenika (O 40-godišnjici „Kola".), 1902/157; Ivan Gabrić (K 40-godišnjici „Kola".) 1902/176; Prilike umjetnosti u Hrvatskoj, 1902/180; Veliki Grad, 1902/295; Zeleno more. Komad naše psihologije, 1903/294; Veliki Grad 1902/295; Antun Stoeckl, 1902/297.

Cvetišić Vjekoslav: Posljednji ples, 1900/60; Dvije duše, 1900/71; O našoj čitalačkoj publici, 1903/237; O našoj kazališnoj publici, 1903/243; Književni pokret u Bugarskoj, 1903/294.

Čačković Miroslav: Antun pl. Vancaš, 1888/253.

Ćurčić Andrija: Sreća glavinjala Ive, 1893/79; Dva mutana, 1893/120.

Demeter Dimitrija: O „Porinu", 1897/231.

Derenčin Mirko: Proslava 50-godišnjice J. J. Strossmayera, 1888/69-76.

Derenčin Marijan: Stranka prava i civilni brak, 1894/160; Gradnja hrvatskog kazališta, 1894/200; Prilog k povjesti gradnje novoga kazališta, 1895/225 do 229; Hrvatsko sveučilište, 1895/256; Tutti frutti, 1896/79; Silhouette, 1896/119; Intermezzo (posvećeno Carnevalu i gosp. Kršnjavom), 1902/32; Izborna reforma pred saborom, 1902/40; Pitanje o odšteti, 1902/233; „Sluga pokoran!", 1902/284; Hrvatska škola na Rieci, 1903/13; Za hrvatsku školu na Rieci, 1903/28; Obustava porote, 1903/143.

Despot Ilija: Kad glavni grad svih Hrvata slavi petdeset-ljetnicu preporoda, 1885/239.

Deželić Velimir: O javnim predavanjima, a napose o tečajima za analfabete, te predavanja, 1901/263.

Dežman Milivoj (Ivanov): „Kneginja Dora". Historijska drama u 5 činova od Milana Šenoe, 1897/200; O hrvat. slikarstvu, 1897/243; Barun Tamburlanović, 1897/263; Hrvatsko kazalište: Osvrt, 1897/294; On revient tourjours, 1898/42; Henrik Ibsen, 1898/66; Fijanov jubilej, 1898/90, 92, 93; Andrija Fijan, 1898/93; Hrv. književničko društvo, 1898/140; Mihovilu Nikoliću, 1898/273; Prva izložba društva hrvatskih umjetnika, 1898/296! Prva izložba društva hrvatskih umjetnika, 1899/6, 8; Sardou i Teodora, 1899/57; Srgjan Tucić „Povratak", „Svršetak", 1899/84; Hrvatsko kazalište, 1899/104; Osvrt na kazališnu sezonu god. 1898.-99, 1899/125; Pjesme Alberta Webera, 1899/138; Hrvatsko kazalište, 1899/196, 200; Španić i Weber: Sike, 1899/215; Društvo hrvatskih književnika, 1899/233; Tresić-Pavičić: „Katarina Zrinska", 1899/240; Ermete Novelli, 1899/252; Hrvatsko kazalište. Osvrt na jesenju sezonu 1899, 1899/298; Odgovor na članak „Izmišljotine „Života"", 1900/258; O nakladnim prilikama hrvatskih književnika. (Govor), 1901/263; Kriza u hrvatskom kazalištu, 1902/82-84; Nešto o sušici, 1902/181; Borba protiv sušice, 1903/61; Osvrt na minulu kazališnu sezonu. (Dr. Andrić — pro domo sua.), 1903/108, 111; „Diogenes". Roman A. Šenoe, dramatizovao ga A. Benešić, 1903/196; U oči nove kazališne sezone, 1903/196, 198.

Dragić I.: Pod grobovima (Feljton), 1893/250.

Dragović Marko: Čiji je spjev „Smrt Smail-age Čengića", 1888/25-36.

Dugan Franjo: Premiera opere „Porin", 1897/224; Predstava opere „Ljubav i zloba", 1895/242.

Dukić Ante: Težak udarac. Izvorna crtica po istini, 1891/86-88.

Đalski Ksaver Šandor, vidi: Babić Ljubo stariji.

Ettinger M.: Augustin Kazoti, biskup zagrebački (1303.—1322.). Historijski nacrt iz XIV. vijeka, 1897/210-212, 214-216.

Fabković Marija: Tihi, dvadesetgodišnji ženski rad i njegov uspjeh, 1892/49-52; Jan Amos Komensky, 1892/60-63.

Faller Nikola: 80. predstava opere „Zrinski" u Zagrebu, 1900/279.

Forko Franjo: Dva osobita predmeta crkvene umjetnosti u Samoboru, 1894/194.

Gojtan Ivan: Iz Rusije, 1896/239, 240, 241, 243, 157, 263, 265.

Grádinski Fr. G.: Na groblju, izvorna novelata, 1890/43-46.

Grado Artur: Božićna priča, 1896/296; Tuškanac, 1898/99; Zaručnici (slika iz zagrebačkog života), 1898/75; Idila, 1898/125.

Grlović Milan: Pjesme Milke Pogačićeve, 1885/136; Tužna knjiga. Odisaji roditeljskog srdca. Pjesme J. Sundečića i Srdce i ljubav, pjesme †Pera Jovova Sundečića, 1886/94; Propao velikan, 1888/295; Prienos Preradovićevih ostanaka. Spomen-crta. 1899/159; O potrebi ustrojstva pripomoćne štedovne i predujmovne zadruge i mirovinskog zavoda u društvu hrv. književnika (Govor), 1901/263.

Gundrum Fran Oriovčanin: Alkohol i djeca. Zdravstvena crta. 1903/83.

Harambašić August: Pokršteње Rusa, 1888/171-173; Hrvatska pjesma (pjesma), 1902/189.

Heimerl Milan: Nedjeljni rovaš, 1902/129, 135, 141, 147, 159, 171, 199; Zima... 1902/287; Tri domaća noviteta: „U lovu", „Nesretna Ilica" i „Ustrielit će se" ... napisala ... Marija Jurić-Zagorka, 1903/41.

Hercog Arnold: Socijalna znanost, što jest i za čim ide (Essai.), 1901/296.

Hinković Hinko: Bon ton u pravosudju, 1903/200.

Hirc Dragutin: Uzlaz na Veliki Obruč, 1884/93, 94, 95, 96; Put i skupština učiteljstva županije riečke. 1884/192-196; Čuveni mar primorca-Hrvata, 1885/32, 33; Na Adriji. 1886/2051208; Stogodišnjica Montblanca. 1886/216; Proljeće u hrvatskom Primorju, 1887/107, 108; Od Lepoglave do Ormuža, 1887/251; Na medji Štajera, 1888/55-57.

Horvat Rudolf: Hiljadugodišnjica magjarske države? Povjestna crtica, 1896/103-121; Hrvatski pokret u proljeće g. 1848., 1898/55-69; Hrvatski pokret u ljetu

g. 1848., 1898/147-205; Hrvatski pokret u jeseni i zimi g. 1848., 1898/259-301 i 1899/1-69, 221; Hrvatski kraljevi iz narodne dinastije, 1899/86.

Hranilović Jovan: Svetislav Milarov, 1892/188; Nešto o »Čengić-agi«, 1892/236; Moderni misticizam, 1894/168, 169; Zemunski proto Dim. Ruvarac i vladika Strossmayer, 1894/169; Pokušaj sjedinjenja istočne sa zapadnom crkvom, 1894/249; 253, 260, 261; Jesu li Hrvati uzeli jezik od Srba?, 1895/5; Pod zviezdom uzakonjenih crkveno-političkih reforma u Ugarskoj, 1895/123; Novo hrvatsko kazalište, 1895/244; Ilijin Okrugić, 1896/116; Duševni radnici u Hrvatskoj i Slavoniji, 1896/170; Sastanak hrvatskih književnika, 1896/251; Hrvatska vlada i prosvjeta, 1897/48; Posljednji časovi, smrt i sprovod Ilije Okrugića Sriemca, 1897/131; Njemačka kultura i slavensko barbarstvo, 1897/278; Cjepkanje sila, 1898/3; Sudbina hrvatskih književnika, 1898/95; Duhovi, 1898/121; Proslava slavenskog apostola, 1898/143; Umjetnički secesionisti i književnički dekadenti, 1898/182-184; »Matica Hrvatska«, 1899/52; Moderna struja u našoj književnosti, 1899/98-100; Za glagolicu, 1899/111; Još o pitanju glagolice, 1899/231; Dvadeset i pet-godišnjica hrvatskog sveučilišta, 1899/241; Neuspjesi moderne, 1899/295; Hrvatska knjiga i kultura u XIX. vieku, 1899/299; Ruski jezik i Slaveni, 1900/81; Biskup Strossmayer i vatikanski koncil, 1900/121, 124; O »Vijencu«, 1900/137; »Vienac« i »Život«, 1900/154; Inter duo litigantes..., 1900/157; »Životovu«. »Anonimusu« (Milanu Begoviću), 1900/169; Nad grobom Josipa Torbara, 1900/173; Reformatori, 1900/231; Petar Zrinski na pozornici (Kumičić: Petar Zrinski), 1900/245; Slava Preširnu!, 1900/277; Prije 60 godina (Osvrt na Kukuljevićevu dramu: »Juran i Sofija«), 1900/263; Božić, 1900/294; Hrvatski pjevački savez, 1901/158; Fra Grga Martić, 1902/28; Nešto o Preradoviću, 1902/80; Nakon 400 godina, 1902/81; Petar Preradović prema hrvatstvu i srpstvu, 1902/159; Tuga protivnika »Matice Hrvatske«, 1902/165; Književnica prvostolne crkve u Zagrebu, 1902/250; Matica Hrvatska, 1902/256; Obstoji li Isusova slika?, 1903/83.

Ibler Janko: Primjetbe na »zaključnu riečˇ« g. Kuhača, 1889/177; Odgovor »Literatu«, 1891/17.

Inhof Bartol: Jegjupka ili Dubravka u poklade, 1896/32; Iz tjedne kronike, 1896/38, 56; Anti glose, 1896/62; Tjedna kronika, 1896/68, 129, 187; Drugi svibnja (politička rugalica), 1896/102; Simeon Mali, 1896/108; Poplava, 1898/133; Iz maloga svijeta, 1896/141, 147, 152, 163, te 1898/92; Iz stare kronike, 1896/146; Iz tjedna, 1896/152 i 1898/52; Pismo s Korane, 1896/166; Nedjeljni pêle-mêle, 1896/176; Pele-mele, 1896/182; Uzduž i poprieko, 1896/215, 221, 239, 245, 269, 275, 286, 292, 1898/220, 226, 232, 244, 250, 255, 267, 273, 279, 284, 290, 296; Poslije premiere, 1896/258; Šah Don Karlu, 1896/263; Uzduž i poprieko, 1896/269, 275, 286, 292; Prozijada, pjesma u desetercu, 1896/291; Božićne priče, 1896/296; Uzduž i poprieko, 1897/1, 12, 18, 29, 35, 41, 47, 53, 59, 65, 70, 76, 82, 93, 99, 105, 111, 117, 122, 128, 133, 138, 149, 161, 173, 179, 190; Još o srednjem školstvu, 1897/154, 157; Zagrebčice, 1898/5, 11, 17, 46, 98, 200; Stari Zagreb, 1898/28; Poslovi (Satira), 1898/56; Neotkriveno pismo A. Starčevića (Satira), 1898/58.

Iveković Đuro: Predvečerje, 1904/6.

Jakovina J.: Poklonstvo biskupu Strossmayeru u Slatini, 1898/170; Kod biskupa Strossmayera, 1900/185.

Jambrečak Dragutin: Iz mojih doživljaja, 1901/21, 22, 26, 59, 60, 61; Tucibat i octika, 1901/80.

Janeković Đuro: Mican, 1903/174.

Jeglić Antun: Djecu treba poznavati (Za uzgojitelje.), 1888/21, 22.

Jemeršić Ivan: Posljednji časovi djeda Ive. Crtica iz ladanjskoga života, 1889/281, 282; Na badnjak, 1889/297; Majka u radu za Boga i Hrvatsku. Hrvatskim ženam k novoj godini, 1893/298.

Josipović Josip: Budmani: Praktična gramatika ruskoga jezika, 1888/5.

Jurić Marija: Malogradski ženski sabor, 1896/236; Mirin badnjak, 1897/294; Mir svim ljudem na zemlji, 1897/294; »Zorka«, 1898/1-4; Moj vjerenik ne smije biti rob, 1898/8; Vranje, 1898/13; Otputovali su, 1898/15; Zašto?, 1898/29; Očitovanje, 1898/40; Uspomene, 1898/54; U domovini, 1898/60; Prvi dan, 1898/73; Zaručnici — za šalu, 1898/81; Moderne slike. Humoristična crtica, 1898/86; Krivo ime, 1898/100; »Uvijek ona«, 1898/124; Tri žrtve, 1898/130; Muž i pokoj, 1898/148; U Rogaškoj Slatini, 1898/178; Mecenine suze, 1898/179; Iz albuma, 1898/194; Smrt, 1898/223, 224; Marga, 1898/296; Prijateljska večer. Crtice iz malogradskog života, 1899/80; Prava ljubav, 1899/107; Iz Opatije, 1899/137; Gošća, 1899/146; Izletnici, 1899/160; Špiritista, 1899/178; Iz otmenog svieta, 1899/189; Roblje, 1899/214-218, 219-225; Uzrok, 1899/295; Recimo koju našim damama i gospodi, 1899/295; Blaženka Krnic, 1900/28; Pabirci, 1900/30, 31, 39, 47; Grof Dragutin Drašković, 1900/45; Slava materi Njegovoj... 1900/205; Na osvitku... 1900/211; Rendez vous! 1900/287; Priča, 1900/298; Moji jadi!! 1901/15; Revolucionarka. Istinit dogodjaj, 1901/55, 56; Poslije premiere. Tragedija u 1 činu. Autoparodija, 1901/80; Suparnice, 1901/80; Pripoviest jedne samostalne žene, 1901/193; Ivana Sajević, 1901/225; Dokazala je, 1901/231; »Majčice, spasi!...«, 1901/247; Na vrelu, 1902/87; Spomen-slike, 1902/102, 105; Dojmovi sa slavenskog kongresa, 1902/118, 123, 128; Crtice iz Istre, 1902/137, 146; Ljubavni roman sa 20-godišnjice »Kola«, 1902/183; Bez grude i krova (Sličice iz Zagorja), 1902/227-229; Gusari (Sličica iz Zagorja), 1902/250, 251; Pastorčad, 1902/295; Vladko Šaretić. Izvorna pripoviest iz zagrebačkog družtva, 1903/188-190, 192-229, 231, 233-235, 237, 241-244.

Kapić Juraj: Proslov otvorenju hrvatskoga kazališta u Splitu, 1893/105.

Karlin Josip: Provala princa Eugena Savojskoga u Bosnu mjeseca listopada 1677., 1897/234-236.

Katalinić Rikard Jeretov: Za ribnje (slika iz svieta), 1890/11; Prevarene, 1890/69; Drapan, Riečka »macchietta«, 1890/119; Hrvatskom rodu (Pjesma), 1896/184.

Kisić Vinko: Još o pitanju glagoljice, 1899/193.

Klaić Vjekoslav: Osnutak glasbenog zavoda u Zagrebu, 1890/177, 178; Gvozd u hrvatskoj povjesti, 1890/295; Hrvatska na koncu XVIII. stoljeća, 1891/295. Svim poštenim i pametnim Hrvatom u domovini i izvan nje, 1891/265.

Koharić Janko: Ferdo Šišić: Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba(1350.1416.), 1903/23.

Koričić A.: †Zvonimir Turk, 1894/160.

Kosor Josip: Božićnica, 1903/294.

Kovačević A.: Krist nas uči sve jednako..., 1901/80.

Kovačević Peroslav: Kolektivna izložba slika Emanuela Vidovića, 1903/263-265.

Kranjčević Silvije Strahimir: U slavu otvorenja izložbe, 1891/186; Meceni, 1900/229; Nakon tisuću godina. Hrvatima na razmišljanje, 1901/215; Govor o Preradoviću, 1902/200.

Krešić Milan: Trgovački muzej, 1892/291; Putne crtice, 1903/196, 199, 210, 213, 233, 234; Autobiografija 1897/221—277, 1898/57, 58, 257; Hrvatski trgovački obrtni muzej, 1899/201.

Krmpotić Davorin: Njekoje historijske uspomene u obranu hrvatske liturgije senjsko-modruške biskupije, 1891/284-286.

Kuba Ludvik: Sjene. Dojam s puta po slavenskom jugu, 1890/30, 31.

Kučinić Fr.: Miomirisne crtice, 1889/160, 161.

Kuhač Franjo Ksaver: Zaključna rieč gosp. Ibleru, 1889/174.

Kukuljević Božidar: U slavu dra. Ljudevita Gaja, 1891/221.

Kukuljević Ivan: Još nješto o pismih zemaljskoga arkiva, 1885/179.

Kuničić Petar: Stjepan Buzolić, 1897/40.

Kuhač Mira: Pesimista, 1901/69.

Kušlan B. Dragojlo: Prije 30 godina, 1892/33, 34, 35.

Leger Louis: Slovjeni u XIX. vieku. Uvodno predavanje ... na »Collegè de France-u«, 1885/148-152.

Lehrman Dragutin: List — biskupu Strossmayeru, 1892 253; Biskupu Strossmayeru, 1893/158.

Leskovac Dragutin: Grad Zagreb i biskup Strossmayer, 1891/238.

Levicki Wlodzimierz: Sveslavenska »Matica« kao ostvarenje ideje naših nacionalnih pjesnika, 1902/120, 121.

Lisičar Matija: Dubrovnik po opisu Anatola France, 1897/245.

Ljubić Peroslav: Pokrajinsko novinstvo, njegove dužnosti i potrebe, 1903/233.

Ljubovski Stjepan: Tajna, 1890/235, 236.

Mahan K.: Bugarski djaci kod biskupa Strossmayera, 1900/155.

Manger Dušan: Hrvatsko dramatsko društvo u Splitu, 1893/132.

Marjanović Luka: Crkva grčko-iztočna, napose srbska, nekada i sada, 1884/157-170.

Marjanović Milan: Nikolaj V. Gogolj († 6. ožujka 1852.), 1902/56; Knjige Matice Hrvatske za godinu 1901., 1902/62, 71, 79, 88; Satira i humor, 1902/72; Hrvatsko kazalište, 1902/90, 96; Knjige »Matice slovenske« za god. 1901., 1902/100, 101; Hrvatsko kazalište (Prošla i buduća sezona), 1902/125; Nove knjige, 1902/131, 133; Dr. Tresić-Pavičić: Finis Reipublicae, 1902/138, 139; Organizacija naših kazališnih prilika, 1902/145; Problem maloga naroda, 1902/165; Petar Preradović, 1902/190, 191, 193; S. Str. Kranjčević: Trzaji, 1902/211, 212; Vl. Nazor: Živana, 1902/219; Književne rekonstrukcije, 1902/231; Nešto o našoj kritici, 1902/234; Organizacija narodne prosvjete, 1902/269; »Kraljica Lepa«, 1902/269; U čemu je snaga Careva »Zimskoga sunca«?, 1903/7; Pučke knjige i knjižnice, 1903/19; Stjepan Radić: »Uzničke uspomene«, I. dio, 1903/93; Antica, 1903/294.

Marković Franjo: Primjetbe ocjenom Psyche, 1890/97-102; Sonetni vienac Strossmayeru, 1898/37.

Matić Vladimir: Giuseppe Verdi, 1901/24.

Matoš Antun Gustav: Za »Vienac«, 1903/284.

Mazzura Šime: Izvještaj o periodičnoj hrvatskoj štampi na kongresu slavenskih novinara u Pragu 19/6 1898., 1898/145; Hrvatsko kazalište, 1899/266, 272; Kazalište — sve niže i niže, 1900/56, 58.

Mažuranić Ivan: Pismo uredniku u pogledu odnesenih spisa iz državnog arhiva, 1885/180.

Mažuranić Stj.: Narodna pjesma Zrinjski i Frankopan, 1894/99.

Meštrović Mihovil: Za glagolicu, 1902/166.

Miholić Stanko: Kako je s našom stenografijom, 1885/168.

Milas Matej: O prvom hrvatskom pjesniku Marku Maruliću (Govor), 1901/296.

Miletić Stjepan: Julio Rorauer: Olynta, drama, 1884/16, 17; Pregled kazališne sezone 1883/4., 1884/126; Jaslice, 1893/293; Novela od »vječnog kandidata«. Speljavanje u jednom aktu. Vrijeme: sadašnjost. 1895/10; Iz literarne menažerije (Fresco-studija), 1895/100; Post festum. Čarobna igra u jednom činjenju. Čin se sbiva u Zagrebu za kemičkim laboratorijem; vrieme: noć po otkriću Preradovićeva spomenika, 1895/120; Dojmovi iz Pariza, 1900/220, 222, 235, 241; O životu i radu Franceta Prešerna, 1900/294; Iz uspomena glumišnog ravnatelja, 1902/73; U posjetu kod istarskog pjesnika, 1902/85; Iz uspomena glumišnog ravnatelja, 1902/113.

Miškulin Mile: Djed Luka, 1902/93; Konac, 1903/82; Iviljova ljubav, 1903/91; Tražeći pravicu..., 1904/96; O sudbino, težka li si...!!! 1903/106; Kud to vodi...? 1903/112; Razsulo, 1903/145.

Modrić Joso: Manastir Sv. Sergija, 1892/206, 212.

Nehajev Milutin, vidi: Cihlar Milutin.

Nikolić Mihovil: Stara godina, 1896/300; Gjuri Arnoldu, 1898/259; Pjesme Rikarda Katalinića, 1902/50; Dvije nove pjesme, 1902/64; Sa šetnje, 1902/73; »Na Ozlju gradu« (pjesma), 1902/189.

Novak Vjenceslav: Slike sa korza, 1896/40; Na putovanju u Budimpeštu (Satira), 1896/187; Iz pokladne torbe, 1898/23; Psihološka studija o saborskim uložnicama, 1898/24; Zvijezda sreće, 1898/25; Seoska secesija, 1898/164; Na domu i u svietu, 1899/109, 120; Kinematograf, 1899/195; Mozaik, 1899/232, 254; U oči popisa puka, 1900/3; Meditacije o svijetu, 1900/48; Poslije poklada, 1900/51; Pantelija o pjesništvu, 1900/84; Doba tehnike, 1900/119; Zeleni ljiljani, 1900/165; Telepatoantofotokinematograf, 1900/294; Sluga pokoran, 1901/33; »Pokladna noć« dr. Dementije Paripuhovića de Moderna, 1901/41; Naredba (satira), 1901/103; Nakon petnaest mjeseci ili život jedne secesije, 1901/128; Korizmeni uzdasi na smrt bolesnog spiritiste za slučaj njegove reinkarnacije na ovome svietu, 1902/44; Oportunista, 1902/244; Na dušni dan, 1902/251; Kabanica, 1902/257; U časovima zlovolje, 1902/263; Iza priekoga suda, 1902/266; Pri koncu mjeseca, 1902/275; Vlada i opozicija, 1902/279; Otvoriše usta, 1902/271; Prvi feljton, 1902/295.

Okrugić Ilija: Slavopievka. Petdesetljetnoj uspomeni obstanka »sbora duhovne mladeži zagrebške«, 1887/176.

Oršić Juraj grof: Jedan dan kao sabirač, 1900/261; »Renegat«, 1902/293.

Ortner Stjepan: Pučke knjižnice, 1903/13; Knjiga i narod (Javno pučko predavanje), 1903/40-42.

Pajas Ferdo: Seoba Hrvata u Ugarsku, 1903/280.

Pasarić Josip: Literarna četa i njezini vodje (Odgovor na podlistak »Slobode« od 19/2 1884.), 1884/46; Feljton, 1890/88; Kumičićeva Teodora, 1890/89; Kumičić: Sestre, 1890/91-94; »Vienac«, 1892/6; †Janko Kamenar, 1892/212; »Nastavni Vjesnik«, 1892/259; »Lugoška svatovska pjesma«, 1892/287; Hrvatska književnost, 1893/5; Nova izvorna komedija u tri čina: »U dobar čas...«, 1893/16; »Govor« dra. Maretića, 1893/17; † Dr. Gjuro Pilar, 1893/115; Prenos kostiju grofa Janka Draškovića, 1893/135; Komers u proslavu prenosa kosti grofa Janka Draškovića, 1893/136; Ivan Gundulić, 1893/144; Hrvatski pravopis, 1893/146; † Dr. Ivan Broz, 1893/294; Matičino izdanje »Hrvatskih narodnih pjesama«, 1893/250; Društvo sv. Ćirila i Metoda za Istru, 1894/4; D. Politeo: Marija Stančevićeva, 1894/8, 9; Andrija Fijan, 1894/135; † Vladislav Vežić, 1894/187, 188; Iz nove ruske književnosti, 1894/198, 199; † Antun Kocijan, 1894/212; »Nikola Šubić Zrinjski«. Prvi debut uskrišene hrvatske opere. 1894/238; Narodno kazalište. »Stanac« od Marina Držića, 1895/2; Hrvatsko kazalište: Ljutovid Posavski, tragedija u pet činova po osnovi Fr. Markovića spjevao dr. A. Tresić-Pavičić, 1895/25; Pjesme Ivana Mažuranića. Izdao Vladimir Mažuranić, 1895/210; † Ivan Filipović, 1895/249; Dragošićeva Siget, 1895/288; Dva strana suda o Smičiklasovoj biografiji Fr. Račkoga, 1896/24; Nekoliko misli biskupa Strossmayera, 1896/66; »Tresić: Simeon Veliki«, 1896/105 i 106; Šestdesetgodišnjica Stj. Ilijaševića, 1896/201; »Ladanjska opozicija«, 1896/258, 259; O »Ladanjskoj opoziciji«, 1896/260; Još o sastanku hrvatskih književnika, 1897/29; Književni dar »Matice Hrvatske« za god. 1896., 1897/47; † Matija Valjavec, 1897/61; Proslava četrdesetgodišnjice Freudenreichovih »Graničara«, 1897/64; Hugo Badalić: Izabrane pjesme, 1897/68; »Sike«. Drama u 3 čina. Napisali Stjepko Španić i Alberto Weber, 1897/88; »Sike«. Drama u tri čina. Napisali Stjepko Španić i Alberto Weber. Sinoćnja premiera..., 1897/90; Prošla sezona hrvatskoga kazališta, 1897/130; Pedagoške zablude g. Kršnjavoga, 1898/44; Matica Hrvatska i naše književne prilike, 1898/75; Adam Mickiewicz, 1898/144; Još i srednjem školstvu, 1898/154; Poviest pučkih škola sastavljena po izvorima u ciglih deset dana, 1898/187 i 188; Kako g. Cuvaj fabricira šk. knjige, 1898/ 218, 219 i 220; Aleksandar Sergejević Puškin, 1899/128; Jagić prema hrvatstvu i srbstvu, 1899/166-168, 170-172; Jagićeva izjava, 1899/197; Kongres slavenskih novinara, 1899/214; Četrdeset-godišnjica književnikovanja Ivana Tkalčića, 1899/287; Ivan Zovko †, 1900/56; Društvo hrvatskih književnika. 1900/73, 87, 94, 191; † Hugo Badalić, 1900/103; Dr. V. Deželić: Kopnom i morem, 1900/104; Iz »Matice Hrvatske«, 1900/167; † Josip Torbar, 1900/171; »Mlada Hrvatska«, 1900/247; Izmišljotine »Života«, 1900/256; France Prešeren. O stogodišnjici njegova rodjenja, 1900/276 i 277; Maksim Gorki, 1900/297; Društvo hrvatskih književnika, 1901/12; Nastavne prilike u Hrvatskoj, 1901/103; Dva dramska noviteta: Srdjan Tucić: »Bura«; Ilija Miralov: »Jesmo li muž i žena?«, 1901/200; Narodna književnost, 1901/261; Kuzma Nović: »Vitomir«. Slika iz bosanskog života u tri čina, 1901/293; † Nikola Mašić, 1902/126, 129; † Stjepan Ilijašević, 1903/2, 4; Jagić o macedonskom problemu, 1903/49; »Vienac«, 1903/83; Hrvati u Ugarskoj, 1903/83; Sa Triglava, 1903/205-207; Tri noviteta. (Milan Ogrizović: »Jesenje veče«; Branislav Nušić: »Knez od Semberije«; Fr. Ks. Svoboda: »Usrećena porodica«.), 193/242:

Maksim Gorkij: »Na dnu«, 1903/252-255; Kuzmanovićeve drame. »Za obraz«, žalostna igra u tri čina iz bosanskog života; »Republika u Magaraševcu«, satira u dva odjeljenja s pjevanjem i igranjem), 1903/266, 267; I. četvrt godište obnovljene »Hrv. Misli«. 1903/285.

Pavić Matija: Otvoreno pismo Dru. J. Spevcu, sveuč. prof. i nar. zastupniku, 1886/294; Biskup Strossmayer i zavod sv. Jeronima u Rimu, 1901/188.

Pavlinović Mihovil: Poslie dvanaest godina, 1899/115.

Perić Virgil: Govor — pri otkriću Kačićeva spomenika, 1890/201.

Perković F. P.: »Gli Slavi ed i Papi«, 1897/294.

Petković P.: Nietzsche i Tolstoj, 1900/252; Njena priča, 1900/272; Smieh, 1901/42.

Petravić Ante: R. Katalinić Jeretov: Inje, 1902/290.

Plavšić Dušan: Rudolf Valdec, 1899/206.

Ptodravski) Miroljub: Uspomeni dra. Fr. Račkoga, 1901/36, 37.

Pogačić Milka: Grof Janko Drašković i Hrvatice, 1893/125.

Politeo Dinko: † Šandor Sajević, 1892/1; 19. ožujka (Strossmayerov imendan), 1892/65; Pierre Loti, 1892/93; Na sveučilištu, 1892/95; Bivši pjesnik Harambašić, 1892/141; Vicomte Melchior de Vogüé, 1892/155; Petrarca i humanizam, 1892/201; Romeo i Julija 1892/238, 239, 240; Na sveučilištu, 1892/248; Jubilej akademije, 1892/282; »Kako vam drago«, komedija M. Šenoe, 1893/26; (Premijera Derenčinove drame: »Sljepčeva žena« i komedije »Primadonna«) 1893/69; Hrvatska gimnazija na Rieci, 1893/76; Marija Ružička-Strozzi, 1893/80; Umjetnička večer (25-godišnjica Marije Ružičke-Strozzi), 1893/83; Hrvatsko kazalište u Splitu, 1893/100; Banket u proslavu sedamdesetgodišnjice i imendana dra. Antuna Starčevića, 1893/134; Dvije knjižice (Ivo Vojnović: Gundulićev san; Lujo Vojnović: Vogj kroz Dubrovnik), 1893/153; Almanak hrvatske bogoslovne mladeži. Spomen na 50-godišnjicu biskupovanja sv. oca Pape Leona XIII. 1893/164; Guy de Maupassant. 1893/166; Janko Ibler proti »Obzoru«, 1893/170; Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru, 1893/176; Srednje škole u Dalmaciji, 1893/194; Ljubavne pjesme J. Sundečića, 1893/195; U spomen Luke Botića, 1893/201; Mirko Hrvat, 1893/217, 221; Narodno kazalište. (Smrt Josipa Kneisla, ravnatelja kazališta), 1893/236; Kazališni intendant, 1893/255, 257, 260, 262, 273; Narodno kazalište. (Tomić: Pastorak), 1893/290; † Antun Kazali, 1894/13, 18, 21; Renan, 1894/26; † Dr. Franjo Rački, 1894/35-39; John Lemoinne i Ferdinand Brunetière, 1894/45; Iskre hrvatske misli, 1894/74; Godišnjica smrti dra. Franje Račkoga, 1895/36; Zajčev jubilej u hrvatskom kazalištu, 1895/52; Ivan pl. Zajc, 1895/52; Odkriće Preradovićeva spomenika, 1895/119; Slava Mihanoviću! 1896/132; † Šime Ljubić, 1896/241; Stjepan Buzolić, 1897/15, 16, 18, 20, 22, 24; Dr. Franjo Rački in memoriam, 1897/35; Vojnovićev »Ekvinocij« u češkom kazalištu, 1897/46; »Novi Viek«, list za »književnost, znanost i politiku«, 1897/167; O spojenju slovenske i istarske družbe sv. Ćirila i Metoda, 1897/227; K otvorenju hrvatske gimnazije u Zadru, 1897/228; Dr. Franjo Rački, 1898/34; Živio Strossmayer! 1898/36; Hrvatsko školstvo u Dalmaciji, 1898/274; † Pavao dr. Kamber, 1898/281; Radi gimnazije u Pazinu, 1898/298; Umjetnički secesionisti i književni dekadenti, 1898/181-184; Živio Strossmayer! 1900/64; N. Ostojić: Zdrava lirika, 1900/172; »Zdrava lirika«. (Nik. Ostojića i J. K. Ostojića), 1900/173; Xeres de la Maraja (Milan Begović): Bolesna lirika, 1900/178; Biskup Strossmayer i Jugoslavenska akademija u Zagrebu, 1900/205; Šenoin »Diogenes«, 1900/219, 221; Stari i Mladi. M. Ostojić: Ugarci, 1900/238; Kritika i polemika, 1900/270; Hrvatska opera u Splitu, 1901/96; »Zadnje pjesme«, spjevao Rikard Katalinić-Jeretov. (God. 1895.—1901.), 1901/195; Za hrvatsko sveučilište, 1901/259; Sveučilištno pitanje, 1901/292; Dalmatinske starine, 1902/49; Starohrvatsko bogoslužje, 1902/62; »Mlada Hrvatska«, 1902/90; Slava hrvatske pjesme, 1902/187, 189.

Rački Franjo: Uredniku »Katoličkog lista« g. dru A. Baueru na njegov odgovor u 43. broju »Katoličkog lista«, 1886/260; † A. M. Seitz, 1888/103; Zanovetanje Sch. V. M., 1889/1-3; Naša akademija i njezin najnoviji kritičar, 1892/270; Podpora o književnosti i umjetnosti u proračunu za 1893., 1893/3; † Mijo Mikić, kanonik prvostolne crkve, 1893/91; Staroslavenski misal, 1893/227; Istorija srpske crkve od episkopa Nikanora Ružičića. U Zagrebu g. 1893. Knj. I., 1893/232.

Radić Ante: Iz naroda za narod. U povodu knjige: »Osnova za sabiranje i proučavanje gradje o narodnom životu. Napisao dr. A. Radić. 1897/167; Hrvatsko narodopisno družtvo. 1899/75; Novi odgoj, 1899/92, 102; Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnoga jezika. Napisao dr. T. Maretić. 1899/144, 146-148; Pučka predavanja. Povodom knjižice: »Pučka predavanja, savjeti i upute našim seljacima. Napisao Dragutin Klobučar. 1899/154, 160; Nepovoljne prilike naše narodne prosvjete, 1899/283; »Roblje«, 1900/4; M. Nikolić i Srgjan Tucić: Knjiga života, 1900/22; Dr. V. Deželić: Pjesme, 1900/33; Dj. Arnold: Izabrane pjesme, 1900/57; Studij slavenskih naroda, 1900/69; Ne zanemarujmo puka! 1900/114; Pučka knjiga, 1901/4; Rječnik hrvatskoga jezika. Skupili i obradili dr. F. Iveković i dr. Ivan Broz. Sv. I. A-O, 1901/103; Rječnik hrvatskoga jezika. Skupili i obradili Fr. Iveković i Ivan Broz. Sv. II. 1901/295; Novo razdoblje »Matice Hrvatske«, 1902/161.

Radić Frane i Vuletić-Vukasović Vid: Je li u Blatu Korčulanskomu slika Fra Andrije Kačića Miošića (Milovana)?, 1887/156.

Radić Stjepan: Rusko novinstvo o Hrvatima i Srbima, 1902/214; Karakteristika Ruskinje i ruskoga ženskoga pokreta (Predavanje), 1903/83; Moji suputnici, 1903/88.

Rorauer Julijo: Teatralia, 1884/248, 270, 270, 282, 293; Zlatna grivna. Izvorna drama u 5 čina od M. Gjorgjevića-Prizrenca, 1885/69; Dvadeset i petgodišnjica gdje Lesićke, 1885/91; Emil Augier i Victorien Sardou, 1886/45; Nikola Milan, 1886/80; Bulgarien u. Ostrumelien von Spiridion Gopčević, 1886/162 do 166; Gundulićeva tristogodišnjica, 1888/7; Jegjupčanin, soloscena, 1888/295.

Ružička Strozzi Marija: Spomen-listak J. V. Friču, 1892/191.

Sandić Aleksandar: Prut do pruta jak — brat uz brata div! Legenda srpska i hrvatska, 1894/150, 151.

Selak Fr.: Književni ogled na prošlu godinu, 1884/7-9.

Selak Josip: Neistiniti »naturalizam« u Tucićevoj »Buri«, 1901/202.

Siletić Stjepan: Henrik Sienkiewicz, 1900/294, Što da radimo kroz praznike? (Glas iz djačtva.), 1901/152-157.

Smičiklas Tadija: Proslava tisućgodišnjice sv. Metoda, 1885/49; Odgovor g. dru Marczallu glede odnesenih hrvatskih komorskih spisa, 1886/19, 20; † Radoslav Lopašić, 1893/95; † Auzebij Fermedžin, 1897/144; † Dr. Ivan Crnčić, 1897/5; Dru I. Kršnjavomu odgovor, 1898/42; † Dr. Petar Matković, 1898/70; Dubrovnik u radnjama Kosta Vojnovića, 1900/281; Baltazar Adam Krčelić, 1902/168; Spomenik Radoslavu Lopašiću, 1901/159; † Dragutin Parčić, 1903/2.

Staparić: Selske bajke i bajalice, 1884/10-14, 20-22.

Stojanović Ivan: Odkud nehajstvo prama glagolici u našem svećenstvu, 1903/38-42; Tko je čuvao glagoljicu u Slavoniji?, 1903/125-130.

Strossmayer Josip Juraj: Pismo sveuč. rektoru dr. Vrbaniću, 1886/294; Pismo rektoru T. Smičiklasu za ustrojenje medicinskoga fakulteta, 1888/73; Tri pisma. I. Družbi sv. Ćirila i Metoda za Istru. II. Hrvatskomu pjevačkomu družtvu »Kolu«. III. Slovenskom djačkomu družtvu »Radogoju« u Ljubljani. 1893/195; O povjesti (Pismo Račkomu), 1893/218; Odgovor ... Hrvatom u Americi na njihovu pouzdanicu, 1890/73; O slavenskoj liturgiji kod nas. 1900/211; Kako je biskup Strossmayer god. 1886. sudio o slavenskoj liturgiji, 1902/113, 115.

Šarić Milan: Fra Grga Martić. 1902/14; Poljski putopis o Dalmaciji, 1902/111; Starčevićev pseudonim za ilirizma, 1903/231.

Šegvić Kerubin: Na sklizalištu, 1898/33; Iz pjesništva. M. Begović: Pjesme, 1896/71.

Šević Milan: Prosjak. Uspomena s osiečkih ulica, 1890/47; Šetnja, Siluete s bečkih ulica, 1890/117.

Šišić Ferdo: Stari Dubrovnik, 1893/144; Grgur ninski, 1893/293.

Španić Stjepko: Gundulićevo slavlje, 1893/149 do 154; Komers u slavu 70-godišnjeg rodjendana dra. Antuna Starčevića i sjedinjenja opozicije, 1893/176; High life, 1893/224; Nedjeljni rovaš, 1893/236, 253, 259, 265, 277, 287, 293, 1894/4, 16, 22, 27, 33, 45, 51, 57, 74, 80, 86, 92, 98, 114, 119, 137, 166, 172, 184, 200, 211; Predrag i Nenad (Czernkovich i ban), 1894/109; Ljudožderi na zagorskoj željeznici, 1894/125; Izlet u balonu, 1894/186; Jesenske novine, 1894/217; Nedjeljni rovaš, 1894/252, 258, 276, 281, 293, 298; Pokladne bilježke, 1895/39; Nedjeljni rovaš, 1895/45, 51, 80, 103, 109, 115, 131, 136, 142, 153, 171, 205; »Hrvatska«. (Uzor uredjivana lista. Slika en miniature. Prilog razvoju hrvatskog novinstva), 1895/57; Na dalekozoru. Astronomska pripoviest, 1895/63; Potresni rovaš, 1895/91; Potezi, 1895/189; Potezići 1895/199; U izborno doba, 1895/213; Vjetar i talasi. Pjesme Josipa Milakovića, 1897/196.

Špiletić Stjepan: Kada se rodio Spasitelj?, 1900/294.

Špišić Radovan: Alkohol i propadanje našeg pučanstva, 1901/296.

Šrepel Milivoj: Matica Hrvatska, 1892/156; Mato vitez Vodopić, 1893/64; »Matica Hrvatska«, 1895/53.

Štiglić Martin: Hrvatska ili rimska liturgija?, 1891/284; Nešto o iztočnom i zapadnom koledaru, 1891/297.

Štriga Albert: Pismo sa bojnoga polja, 1897/88.

Šuller Franjo: O preustrojstvu ženskih škola u Zagrebu, 1892/8, 9.

Šurmin Đuro: O sveslavenskom jeziku, 1899/268, 272; Iz naučne književnosti. Jagićev Archiv XXIV. 1902., 1902/98.

Švajcar Nikola: Vjerski odnošaji u školskom pitanju pakračko-lipičkom, 1892/11-12.

Tilšer Franjo: Jagiću i Mommsenu, 1898/11.

Tkalčić Ivan: Ignjat Kristianović, 1884/118, 119; Popravak zagrebačke franjevačke crkve, 1886/253, 254, 255; Misal hrvatski, 1891/286; Odgovor dru. I. Kršnjavom, 1901/146; Sredovječne utvrde oko prvostolne crkve zagrebačke, 1901/153; Franjevačka crkva u Zagrebu, 1902/150.

Tomičić Ivan: Rod Jelačića, 1898/114; Rod Kneževića, 1898/178; Rod Jelačića, 1901/166.

Tomić Petar: Ocjena slavjanofilstva i djelovanja i nastojanja Ivana S. Aksakova, 1886/71-76.

Tomljenović Tomislav: Iz moga seoca, 1901/136, 146, 158, 159; Sličice iz ličkog sela o božiću i uskrsu, 1902/73; U proscima. Crtica po istini, 1902/107; Interview s burskim generalom De Otton u Zagrebu, 1902/151; Hrvati kod abesinskog cara Menelika (Interview s Mirkom Seljanom u Zagrebu), 1902/182, 183.

Tresić-Pavičić Ante: Milki Trnini (Pjesma), 1898/66; Sa svjetske izložbe, 1900/127, 129, 135; Umjetnička izložba, 1902/198, 199, 203, 204; Dvije na odgovor g. dru Kršnjavome, 1902/240; Slikar Emanuel Vidović, 1902/281.

Trnski Ivan: Na grobu Janka Jurković (Pjesma), 1889/69; Aga i raja na putu u Lievno, 1891/13; Majčin junak, 1891/25; Ruske amazonke, 1891/54; Braći Dalmatincima (Pjesma), 1891/193; Dobrodošlica pjevačima (Pjesma), 1891/204; Pohrvaćeni tako zvani kućni blagoslovi (Pjesma), 1891/295; Plitvička jezera, 1893/75; Slavnoj gospoji Mariji Ružički-Strozzi, glumici prvakinji, 1893/82; Milki Trnini, 1894/25; Božićna slava (dječja gluma), 1896/296; Milka Trnina, 1898/48; O Dubrovniku, 1898/225, 250; Uspomene s puta, 1898/296; Sarajevo i iz Sarajeva kući, 1899/5-7; Gospodja Milarovica, 1899/228; Sreća u čudnoj neprilici, 1900/236.

Tucić Srdan: Mascagni i Perosi, 1899/75; Sa sela, 1899/185; Iz tihog zakutka, 1899/189; Starci, 1899/189; Ivo Lukinić, 1902/295.

Tućan Fran: Anisija, 1903/294.

Turić Franjo: Arambaša ajduk Simo Džepina, 1889/93.

Vilhar F. S.: Odgovor »Srbskomu družtvu«, 1892/267.

Villamarski Franko: Rad šta... (Crtica iz hrv. primorja), 1889/56.

Vincent-Krnic: Glasbeni pokret u Hrvatskoj, 1898/193.

Vitezić Dinko: Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru (Govor), 1898/170.

Vojnović Kosta: † Mihovio Pavlinović, 1887/114, 115; †Dr. Kažimir Forlani, 1887/178; O uzgoju franc. svećenstva, 1892/51.

Vrbanić Fran: Reforme na sveučilištu, 1892/243.

Wenzelides Arsen: Talijanski učenjak za Hrvatsku. Luigi Pavia: Croazia e Ungheria nella lotta fra diritto a despotismo, 1903/260; O današnjem Dubrovniku. Kulturno-literarna refleksija, 1903/294.

Zagorka, vidi: Jurić Marija.

Zahar Ivan: † Dr. Blaž Lorković, 1892/39; Sara Bernhardt u Zagrebu, 1893/28; Pliverić na vratima Eliježa. (Ulomak iz nenapisane trilogije, koja nosi nadpis: »Doktrina i politika«), 1893/118; Pliverić ili prošlost; za sadašnjost i budućnost. (Na telefon prima Tomko Maretich), 1893/121; Uvrieda poštenja. Izvorna pripoviedka, 1893/293; Kuhač: Ilirski glazbenici, 1894/84; Riečka gimnazija, 1894/165; Proslava imendana biskupa Strossmayera, 1895/71; Neprijatelji i prijatelji. (Izvorna pripoviedka), 1895/86; † Dr. Bogoslav Šulek, 1895/277, 278, 281, 282, 284, 286; Race, 1896/78; Sanduci, 1896/296; † Alberto Ognjan pl. Štriga, 1897/54; Poslije 50 godina, 1898/68; Na uspomenu Šandora Vuščića, 1898/81; Rod Jelačića, 1898/115; Tko u Zagrebu nikad nespava, 1899/75; Nekoje opazke k »Poviesti najnoviega vremena od Ivana Rabara«, 1899-75; O spisima pok. Artura grofa Nugenta, 1899/110; Srbi u Zagrebu i Medvedgradu godine 1457., 1899/148; Stekli čovjek. Izvorna pripoviedka, 1899/295! Autorska prava na Lisinskovu operu »Porin«, 1900/140-142; † Dr. Lovro Vidrić, 1900/214; Dr. Lovro Vidrić, životopisne crtice, 1900/294; Lišće od jagoda, 1900/294; Još iz Poldine torbe, 1901/45 do 50; Iz peći pa kući, 1901/80; Gdje ćemo ljetovati?, 1901/120; Zagrebačko ljetovalište, 1902/177; Nekoliko opazaka povodom studije »Petar Preradović«, 1902/194 do 197.

Zahradnik Rud. M.: Hrvatski kolegij u Rimu i slavenska uzajamnost, 1901/235.

Zdziechowski Marijan: Pjesništvo poljsko i preporod Hrvatske. Odgovor prof. Jagiću, 1903/102 do 104.

Zorić Josip: † Radoslav Lopašić, 1893/100; Nekoliko rieči o današnjoj pučkoj obuci, 1894/111-113; Zapreke ustavnomu i moralnomu napredku seoskog naroda, 1894/143; Što drži narod do gradjanske ženitbe, 1894/189; »Hrvatskim svećenikom«, 1894/200 do 202; Žrtva materinja. Pripoviest iz nedavne prošlosti, 1895/1-156; Župna crkva na Prozorju, 1895/113-114; Moralni uzgoj naroda, 1895/155-157; Sloboda duševnosti i politika, na koju ne upliva vjera, 1895/173, 176, 177; »Obzoraši i vjera«, 1895/218; Župna crkva u Prozorju, 1896/31; Pavao Pavlović. Pripoviest iz nedavne prošlosti, 1897/2-209; Crkvene prilike u Hrvatskoj, 1898/24; Pavao Pavlović. Pripoviest iz nedavne prošlosti, 1898/152; Šiško Menčetić. Slika iz starog Dubrovnika, 1898/155; Književno društvo Sv. Jeronima, 1898/156-158; O moralnom i političkom uzgoju naroda, 1898/169-175; Borba i pobjeda. Pripoviest iz nedavne prošlosti, 1899/1-200; Župa i crkva u Dugomselu, 1900/166.

Žirovčić Ivan: Čudorednost, 1898/59; Nečudoredni ljudi, 1898/62, 63; Moralna nezdravost, 1898/70-72; Cilj ljudskog napredka, 1898/82; Uzgoj, 1898/95-97.

Žitomirski D.: Jutarnji susret, 1890/29.

GOSPODARSTVO

Amruš Milan: Hrvatska poljodjelska banka, 1901/62.

Ancel Ivan: Rasprave prvoga sastanka okružnih blagajna, 1900/192-195; Reforma okružnih blagajna, 1900/177-179.

Bresztyenszky Šandor: Ukinuće regalnoga prava točenja i grad Zagreb, 1890/38; Osnova zakona o komasaciji zemljišta, 1890, 257; Komasacija i turopoljski župan, 1902/179.

Brlić Ignjat: Pripada li posjednikom realnih ovlastih krčmarenja (Real-Schankschild-Gerechtigkei-

ten) u bivšoj vojničkoj krajini pravo na odkup ili odštetu, 1890/3.

Car Lazar: Dioba rada, 1896/255.

Derenčin Marijan: Agrarni pokret u Njemačkoj, 1900/111, 112; Hrvatska poljodjelska banka, 1900/239.

Dežman Milivoj: Socijalne reforme u korist radnika, 1902/143.

Dudan M.: Nešto važna za naše vinograde, 1892/257.

Heimerl Milan: Hrvatska poljodjelska banka, 1902/8; Iseljivanje iz otačbine, 1902/79; Unutarnja kolonizacija, 1902/275; Financijalna samostalnost Hrvatske, 1903/60.

Herzog Arnold: Štedioničko pitanje, 1902/50, 56.

Hinković Hinko: Kako je Hrvatska zastupana na svjetskoj izložbi u Parizu, 1900/152, 156, 163; Epilog hrvatskoj izložbi u Parizu, 1900/251.

Hranilović Jovan: Radničko pitanje, 1900/100; Pomozimo seljaku, 1900/280.

Hübsch I.: Koju u prilog podignuću voćarstva u Slavoniji, 1885/201, 202.

Ilijašević Mato: Radi li se za gospodarski napredak?, 1886/193; Spomenica o propadanju naroda, 1886/153, 154; Zadružni zakon, 1888/259.

Karlović J.: Financijalna nagoda, 1903/50, 53, 56.

Krešić Milan: Zagrebačka trgovačko-obrtnička komora, 1885/45; Sredstvo za podignuće hrvatske trgovine i obrta, 1896/45; Hrvatski izložbeni pavilloni u Budimpešti, 1896/162; Stanbeno pitanje, 1898/49-56; Gospodarske i obrtne kreditne zadruge, 1898/87-90; Samostalno carinsko područje Ugarske u hrvatskom svietlu, 1898/166-168; Trgovina i promet. Godina 1898. u našoj trgovini, 1899/3, 4; Ima li Zagreb uslove, da postane industrijalnim i trgovačkim središtem?, 1899/104; Hrvatska na svjetskoj izložbi u Parizu, 1900/90; Pisma iz Pariza, 1900/160, 166, 174, 181; O gospodarskim i obrtnim vjeresijskim udrugama po čl. XXIII. zajedničkog sabora iz g. 1898., 1900/290-292; Narodno gospodarstvo u Hrvatskoj, 1903/99.

Lešić Mijo: Pčelarstvo, 1892/110.

Marohnić Josip: Hrvati u Americi, 1902/155, 156.

Mazzura Šime: Pravno mnenje ob odkupu regalnoga prava vinotočja, 1890/40; „Ekonomska budućnost Dalmacije", 1900/76, 82.

Muzler Josip: Liep, krasan, divan ti je naš „Gorski kotar"!, 1901/107.

Novak Fran: Tko je kriv nazadku?, 1894/270, 275.

Novak Vjenceslav: Zator našega ribarstva i njegova zaštita, 1902/206-210.

Papić Jakov: Hrvatsko morsko kupalište Selce u Vinodolu, 1894/177.

Pejačević Ladislav grof: Plitvička jezera, 1894/33.

Plavšić Ivan: Osvrt na jubilarnu gospodarsko-šumarsku izložbu u Zagrebu, 1892/66.

Podhayski I.: Osnova za kanalizaciju grada Zagreba, 1892/124-128, 130.

Politeo Dinko: Bosanske željeznice, 1900/235, 242, 255, 257; Hrvatska na pariskoj izložbi, 1900/167.

Rački Franjo: Šumarsko učilište i potreba šumara u Hrvatskoj, 1884/77.

Radić Ante: „Seljačke zadruge", 1900/289.

Radić Stjepan: Tri razgovora o izseljivanju, 1903/73.

Stipančić A.: Zračna lječilišta u Gorskom kotaru, 1898/117.

Svirčević Ive: Uzroci s kojih nam narod propada, 1887/111, 128, 161.

Šabarić Mato: Naseobine u Slavoniji, 1897/145.

Šipčak: Vinarske udruge u Hrvatskoj, 1902/132, 133.

Štriga Alberto O.: Tamanjenje filoksere, 1888/7-11.

Turković Milan: Pariska izložba i rad, 1900/164.

Vidrić Lovro: Izkustva kod oplemenjivanja domaće na američku lozu, 1891/251; Radimo li sustavno?, 1891/252; Mjere za zaštitu vinograda, 1891/257; Izkustva s cielpljenom vinovom lozom, 1894/235.

Vrbanić Fran: Osvrt na financijalnu nagodu izmedju Hrvatske i Ugarske, 1897/82—111, 113—116; Obnova austro-ugarsko-hrvatske financijalne nagode, 1898/8; Obnova financijalne nagode, 1898/40; Osvrt na financijalne nagodbe, 1896/97; Pedeset godina I. hrv. štedionice, 1896/286; Najnoviji pojavi o iseljivanju, 1900/115.

Vugić Cvjetko: Koja nam korist od Amerike, 1901/288.

Vujić Božidar: O gradjenju naše hrvatske željeznice, 1885/200.

Vukovinski Stjepan: Bio nam Sveti Božić u pomoć Zagorcima, 1896/295.

Zahar Ivan: O gradilištu za kolodvor, 1884/240; Zastara urbarskih daća, 1886/288; Sredstva grada Zagreba, 1890/85, 88; Seljačko pitanje, 1894/139; Zaštita seljaka, 1897/32.

Zorić Josip: Nješto o zadružnih odnošajih, 1886/141; Naši zadružni odnošaji, 1888/48; Zadruge, 1888/98; Rad ankete za uredjenje zadružnih odnošaja, 1888/107; Provedba tajnih i jošte neuredjenih dioba; 1888/114; Uredjenje župničkoga bira ili lukna, 1894/120, 123; Socijalne neprilike, 1894/167, 168, 171.

III. RAZDOBLJE 1904.—1918.

POLITIKA

Andrić Ivo: Iz posljednjih dana naše Pule, 1918/267.

Apponyi Albert: Riečka rezolucija, 1905/251.

Arnautović Šerif: Za uspostavu bosanskog sabora, 1917/242.

Babić Ljubo stariji: In causa mea (O progonu Khuena protiv njega), 1904/197.

Basariček Stjepan: U borbi protiv tudjinskih škola, 1910/jub broj.

Biankini Ante: Za hrv. mučenike, 1904/146.

Borić Fran: Rusija i Slaveni, 1904/62.

Bosanac Stjepan: Još o magjarskim školama, 1908/93; Tko razdvaja hrvatski narod u Hercegbosni, 1909/9.

Car Viktor Emin: Kako se osnivaju hrvatske škole u Istri, 1904/3.

Derenčin Marijan: Ugled narodne stranke, 1904/11; Rijeka, 1904/44; Za slogu 1896/124; „Madžar nije Hrvat", 1904/286.

Dežman Milivoj: Epilog, 1910/jub. broj; Osamljeni, 1917/16; Fata morgana, 1917/101; Južnoslavensko pitanje, 1918/16—40.

Gaj Gustav: Otvoreno pismo dru. Kršnjavom i dru. Franku. (O podmićivanju Kršnjavoga), 1904/7.

Heisz A.: Dvie tri o židovskom pitanju u Hrvatskoj, 1907/40.

Heimerl Milan: Narodna politika, 1904/6; Madžari i madžaroni, 1904/7; Financijalni provizorij, 1904/9; Narodna stranka, njezini uspjesi i patriotizam, 1904/14; Nove zakonske osnove, 1904/14, 15; Dvije struje, 1904/21; Zaštita izborne slobode, 1904/24; O periodnoj štampi, 1904/36; Khuenova garda, 1904/38; Hrvatska i Ugarska, 1904/40; Za dobru i poštenu upravu, 1904/43; Cenzura, 1904/44; Reakcionarci, 1904/45; Vojne koncesije i Hrvatska, 1904/51, 53; Madžaroni pred narodom, 1904/55, 61; Načelna politika, 1904/59; Pozor na „načelni rad", 1904/62; Quousque tandem? 1904/65; Ulica, 1904/66; Financijalni provizorij i naši madžaroni, 1904/71; Čisti u akciji, 1904/88; Madžarska susretljivost, 1904/98; Klarikalni list, 1904/101; Financijalna nagoda, 1904/121; Naša financijalna snaga, 1904/124; Pogoršana financijalna nagoda, 1904/129; Za financijalnu samostalnost, 1904/130; Gdje je savjest? (A. i Stj. Radić rade na osnutku Hrv. Selj. Stranke), 1904/142; Ban i oporbeno stanje, 1904/143; Dobra i poštena uprava, 1904/148; „Regnum", 1904/157; Zemlja i država, 1904/158; Dvadesetgodišnji uspjeh, 1904/165; Ban i oporbeno stanje 1904/143; Ustavan rad, 1904/144; Za hrvatsko sveučilište, 1904/145; Narodni organizam, 1904/173; Sustav i društvo, 1904/186; Nova era, 1904/180; Panmadžarizam, 1904/192; Vladina akcija u narodnoj nevolji, 1904/193; Uvreda hrvatske zastave, 1904/196; Geneza političkih stranaka, 1904/197; Vojne koncesije i Hrvatska, 1904/198; Narodne periferije i strančarstvo, 1904/205; Malodušje, 1904/206; Frankovsko-Khuenovski ortakluk, 1904/270; Načelo parlamentarizma, 1904/280; Biškupečki izbor ili Frankovci raskrinkani, 1904/281; Hrvati u ugarskom saboru, 1904/288; Na staru godinu, 1904/299.

Herkalović Tomo: Srbi i Hrvati u Bosni, 1911/78.

Hinković Hinko: Imunitet naših delegata, 1908/187.

Hodža Milan: Razvrgnute zaruke, 1907/180.

Horvat Rudolf: Je li sv. Ladislav osvojio Hrvatsku?, 1907/222; Zadnji dani hrvatske vlasti u Medjumurju, 1907/269; Kako izgleda nagodba? 1910/jub. broj.

Hranilović Jovan: Oružani mir, 1904/167; Pukotine, 1904/186; Englesko-ruski spor, 1904/171; Francuska i Vatikan, 1904/199.

Ilijić Stjepan: Jedan pogled na narodni život u Dalmaciji, 1917/259.

Jedlowski Josip: Srbi u Trstu, 1913/58.

Ježić S.: Hrvatsko domobranstvo, 1904/149, 164; Vojne koncesije i Hrvatska, 1904/189, 201; Vojne oblasti i Hrvatska, 1904/284; Kadetska škola za hrvatsko domobranstvo, 1904/287.

Kapić Juraj: Pred izbore za dalmatinski sabor, 1908/251.

Karlović B.: Kraljevinski odbori i financijalna nagoda, 1904/92—97; Nastavak pregovora (o financijalnoj nagodbi), 1904/126; Pregovori prekinuti, 1904/127; Pregovori bez kraja i konca, 1904/128; Financijalna samostalnost, 1904/132, 135, 136; Slika današnjih pregovora o financijalnoj nagodi, 1904/129; što je sa 8.1% čistih prihoda u novoj financijalnoj nagodbi? 1904/138,139; Nova financijalna nagodba, 1904/141.

Kisić Vinko: † Ante Šupuk, 1904/109; Izborna reforma za Dalmaciju, 1914/59; Osvit u Dalmaciji. Pred četrdeset godina, 1909/1-9; Veleizdajnički proces u Dalmaciji. (Zanimiva historička napomena), 1909/105; „Obzor" u Dalmaciji, 1910/jub. broj.

Korenić Stjepan: Klerikalci, 1904/103.

Korodi Lutz: Hrvati i narodnosti, 1907/286.

Korošec Anton: Jugoslaveni i Brest-Litovsk, 1918/26.

Krajač Ivan: Savremene radničke stranke, 1918/71, 72.

Krizman Hinko: Novi zakoni, 1904/102; Medjumurje i Rijeka, 1904/189.

Lisičar Matija: Rusija i Evropa, 1904/23.

Livadić Branimir: Internacionalnost socijalnog pokreta, 1906/14 i 15.

Lunaček Vladimir: Demokracija, 1917/96; Najmladji Jugoslaveni, 1918/72.

Lupis Ivan F.: Jugoslavenski problem i habsburška monarhija. (Po najnovijem djelu Scotusa Viatora). 1912/47.

Mandić Nikola: Hrvatima Bosne i Hercegovine, 1909/87.

Marjanović Milan: Povijest i politika, 1904/18; Osnovne misli i politička koncepcija novoga kursa, 1906/338.

Masaryk Tomaš G.: Neprilike demokracije, 1911/363.

Mazzura Lav: Prvi zvoni..., 1910/jub. broj.

Mazzura Šime: Parlamentarne profanacije, 1904/31; Hrvati i Austrija, 1904/176; Rijeka Banfy i Tisza, 1904/184; Financijalna rasprava, 1904/278; Personalna unija, 1905/12; Dalmacija, 1905/41; Uprava Bosne i Hercegovine — Ugarskoj, 1905/80; Osnova ugarske adrese, 1905/89; Hrvatski delegati, 1905/93; Magjarska štampa, 1905/94; Malo odgovora g. Košutu, 1905/106; Nagoda — lex specialis!, 1905/117; Praecedens, 1905/151; Dru Jurju Posiloviću, nadbiskupu zagrebačkom, 1905/155; Domaće stvari, 1905/180, 183; „Izmjenjivanje stranaka", 1905/191; Affaire Supilo, 1905/198; Obće tajno izborno pravo, 1905/201; Zastava pukovnija, 1905/210; Eppur si muove!, 1905/254; Kršnjavi o Dalmaciji, 1905/266; Sloboda štampe, 1905/269; Imunitet nar. zastupnika, 1905/280; Zastupstvo manjina. 1905/283; O neodgovornosti nar. zastupnika, 1905/284; „Sloboda govora", 1905/235; Škole — pravne osobe 1905/294; Centralna uprava Bosne i Hercegovine, 1905/295; Furtimaši raskolnici, 1905/300; „Konac hrvatske pustolovine", 1906/61; Govor grofa Tisze, 1906/53; Tisza — Tomašiću, 1906/58; Izborna reforma u Austriji, 1906/68; Promjena ustava u Austriji, 1906/70; Clara pacta, 1906/105; Odgoda sabora, 1906/135; Odgoda sabora, 1906/138; Osvrt na prieslolnu besjedu, 1906/140; Pasivno izborno pravo, 1906/144; Odvjetničtvo, 1906/156; Zaštita izborne slobode, 1906/159; Osnova adrese i Dalmacija, 1906/312; Dalmacija, 1907/8; † Dr. Ivan Zahar 1907/116; Rusija i Slovenstvo, 1907/313; Dalmacija — casus belli?, 1908/1; Principi, 1908/3; „Hands off", 1908/32; Epilog. Vlada slomljenih ruku, 1908/60; Odgovornost bana, 1908/70; Aneksija Bosne i Hercegovine, 1908/277; Pragmatička sankcija i Bosne i Hercegovina, 1908/336; Nedogledni svršetak veleizdajničke glavne rasprave, 1909/118; Pacta conventa, 1909/323; Tajno glasovanje, 1910/62; Četrdesetgodišnjica rujanskog manifesta, 1911/262; Trializam — veleizdaja!, 1912/42; Njemačke kolonije u Bosni, 1913/81; „Prilog našoj nedavnoj prošlosti", 1913/278; Iz moje mladosti. (Iz nedovršenog dnevnika), 1918/284-286.

Mixich Ferdo: 1527.—1906., 1906/184.

Mogan Julije: Nova vlada i Ljudevit Gaj, 1910/74.

Nikolić Vladimir: Hrvatska spram Bosne, 1908/298.

Pasarić Josip: Rusija i Slaveni, 1904/49; Tragovi Khuenovštine, 1904/74; Frankovske komedije, 1904/76; Dr. Šandor Bresztyenszky, 1904/107; † Eugen Kumičić, 1904/109; Madjarski šovinizam, 1904/150; Narodna obrana, 1904/152; Madjarizacija, 1904/200, 202; Madjarske škole u Zagrebu, 1904/259; Madjarske škole u Hrvatskoj, 1904/279.

Pavelić Ante: Skupština Starčevićeve stranke prava, 1918/282.

Peleš Dušan: Klevetnici, 1908/310.

Petrković Fran Evg.: „Obzorovi članopisci", 1904/7; Dogodjaji u Samoboru, 1904/82; Narodna borba, 1904/99; Zaboravljene žrtve (Istjerani hrv. kadeti iz Pečuha), 1904/198; Židovi i magjarizacija u Slavoniji, 1904/217, 219.

Polić Ladislav: O pojedinačnim slobodama i njihovim jamstvima, 1914/38; O novoj izbornoj reformi, 1917/235—334.

Polit Desančić Mihajlo: Pozdrav „Oboru", 1910/jub broj.

Prohaska Dragutin: Slavensko proljeće, 1913/91.

Radić Stjepan: Najveća narodna dosadašnja skupština, 1904/12; Važno političko djelo (René Henry) o Slavenima i o Hrvatskoj, 1904/47; Rusija i Austrija, 1909/149; Naše saborsko predsjedništvo i poslavnik, 1914/32.

Radovanović Ivko: Narodno jedinstvo. Poslanica prof. Jakovu Čariću, piscu brošure „Hrvati i Srbi. — Dubrovnik, 1914/16.

Rubetić Cvjetko: Zajam grada Zagreba, 1904/56, 61, 69, 77.

Sedely Stjepan: Sudačka nezavisnost u Austriji i kod nas, 1907/38; Zakonska osnova saborskog odbora o sudačkoj nezavisnosti, 1907/50.

Skerlić Jovan: Uloga omladine u nacionalnom životu, 1910/342.

Spinčić Vjekoslav: Prilike u Istri. (Predavanje), 1911/50.

Srkulj Stjepan: Hrvatska pragmatička sankcija, 1915/178, 180.

Stojanović Nikola: Ustav Bosne i Hercegovine, 1909/130.

Stojanović S.: Politički život Srbije, 1905/164, 165.

Supilo Fran: Izvraćanje, 1908/109.

Šišić Ferdo: Ugarski federalizam, 1910/jub. broj; Sabori od g. 1790. i 1791., 1912/61.

Škrinjar Fran: Izbor u Ivancu, 1904/260 i 261.
Šurmin Đuro: »Još Hrvatska nij propala« — pod iztragom, 1904/253; Neke misli Metela Ožegovića. Prilog političkoj poviesti 1861.—61., 1909/208; Pisma Miha Pavlinovića. Prilog političkoj povjesti 1861., 1909/215; Jubilej hrvatskog državnog jezika. Odlomak iz govora Ivana Kukuljevića u hrvatskom saboru dne 28 .listopada g. 1847., 1917/290.
Tetetleni A.: Otvoreno pismo odboru za aneksiju Bosne i Hercegovine, 1908/336.
Tuškan Grga: Hrv. radnikom u Zagrebu, 1904/30.
Vošnjak Bogomil: Prvi slavenofili u Rusiji, 1907/1.
Vojnović Lujo: Aneksija Bosne pred historijom, 1910/85.
Vrbanić Fran: Rasprave kraljevinskog odbora 1904/124; Riečki sastanak, 1905/236-238; Još jedna o riječkoj rezoluciji. (Odgovor bar. Kosti Rukavini), 1905/253.
Vrbanić Juraj: Iz bilježaka Frana Vrbanića, 1910/jub. broj.
Vuković M. F.: Demokratizam i nacionalizam, 1918/200.
Zagorac Stjepan: Sa riečke konferencije, 1906/61.
Zahar Ivan: Neizbježivi sukobi, 1904/156; Većina zagrebačkog zastupstva i baron Banffy, 1904/178; Spomen-listovi Schafflea (Polit. značenje Kvaternikova ustanka), 1904/182; Prvi plodovi magjarskih škola, 1904/249; Ustavnjaci, 1905/156; Novi politički historičar. »Kako je postala unija izmedju Hrvatske i Ugarske«. Napisao Nikola Urica, 1905/169, 170.

KULTURA

Alaupović Tugomir: Pobratimu Stjepanu Miletiću, 1904/294.
Amruš Milan: Medicinski fakultet u Zagrebu, 1917/46.
Andrić Nikola: Na Plitvička jezera, 1904/162; Dru Stjepanu Miletiću, 1906/67; Autori i kazalište, 1906/275.
Andrijašević Niko: Dr. Rikard Schubert: Geologija Dalmacije, 1909/352; Dalmatinsko putovanje Hermanna Bahra, 1910/32.
Arnold Đuro: Ural (Pjesma), 1904/77; Na Sofijinu putu (Pjesma), 1904/102; Kod sv. Duha (Pjesma), 1904/116.
Babić Krunoslav: Koralji kao graditelji, 1908/166; Nekoliko riječi o zoološkom muzeju, 1917/234.
Babić Ljubo stariji: In causa mea, 1904/197; K pitanju Strossmayerova spomenika, 1909/324; Narodno jedinstvo Hrvata i Srba u knjizi 1910/jub. broj; O našoj književnosti, 1911/117; Naša književnost. Govor, 1913/147.
Bach Josip: Hrvatska pozornica, 1910/17; Hrvatsko zemaljsko kazalište, 1909/28.
Badalić Viktor: K otvorenju hrvatske opere. Razgovor sa Ivanom pl. Zajcom, 1909/272.
Basariček Stjepan: Čemu sastanak učiteljstva, 1907/59; Prosvjetni namet, 1907/39; Škole sa stranim nastavnim jezikom u našoj domovini, 1907/188 do 194; Nehrvatske škole u Hrvatskoj, 1910/160—162.
Bauer Stjepan: Kulturna država i učiteljstvo, 1910/298, 300.
Begović Milan: Kipar, Meštrović, 1904/122; Lovrićeva zbirka »Hrizanteme«, 1904/116; Francesco Petrarca (1304.—1904.) 1904/220, 222, 224, 226—229.
Belaj Ferdo: Glagoljica nije privilegij, nego je zakon, 1904/208; Glagoljica je zakon, 1904/220.
Benešić Julije: Rey. (Prigodom njegove 400-godišnjice), 1905/50; G. A. Matoš i »Pečalba«, 1914/3.
Benois Aleksandar: Ruska moderna umjetnost, 1905/300.
Bosanac Stjepan: Žalosna pojava u redovima srednjoškolskih profesora, 1906/146, 150; Njemačka škola u Zagrebu, 1911/341.
Brlić-Mažuranić Ivana: U jablaniku, 1904/284.
Bubanović Fran: Umjetna partenogeneza, 1907/262; O narkozi, 1912/355; Kuhinjska sol kao hrana, 1916/357.
Budisavljević Bude: † Milka Vončina, 1916/92.
Car Emin Viktor: Znamenovanje istarske družbe, 1910/158.
Carić Antun Ilija: Ipak se oženio, 1904/76.
Cihlar Milutin: Zagorka: »Evica Gubčeva«. Pučka drama u 5 činova, 1905/65; † Vjenceslav Novak, 1905/217; Punica kao roda od Nikole Milana, 1905/261; August Šenoa, 1910/jub. broj.
Cvetišić Vjekoslav: O bugarskoj narodnoj poeziji, 1904/124.
Cvjetiša Frano: Premiera »Dubrovačke trilogije« u Narodnom Divadlu u Pragu, 1911/170.
Čačković Miroslav: Radnički stanovi u Zagrebu. 1910/166; Primaljsko učilište i zemaljsko rodilište, 1913/23.
Čerina Vladimir: Poezija ćutanja, 1914/97.
Dežman Milivoj: Suzbijanje sušice, 1904/16 i 17; O hrvatskim umjetnicima, 1904/76; Zemaljska bolnica, 1905/280; Ksaver Šandor Gjalski: Za materinsku rieč, 1905/300; Reorganizacija hrv. zem. kazališta, 1906/103; Reforma hrv. zem. kazališta, 1906/263; Ugovori dramatskih autora, 1906/267; Autori i kazalište, 1906/269; Lječilište na Sljemenu, 1909/153; »Matica Hrvatska«, 1910/97; Cholera asiatica, 1910/231; Suzbijanje tuberkuloze, 1911/300; Zimska lječilišta, 1911/358; Suzbijanje tuberkuloze u Zagrebu, 1914/153; Suzbijanje tuberkuloze za vrijeme rata, 1916/53; Zagorka: »Grička Vještica«, 1916/171; Suzbijanje tuberkuloze u Zagrebu, 1917/123; Lučonoše, 1917/314; Medicinski fakultet, 1917/320; »Savremenik« i »Književni Jug«, 1917/333.
Dobronić Antun: »Hrv. narodne popievke iz Istre«. Sabrao M. Brajša-Rašan, 1910/312; Za našu muzičku kulturu, 1916/104, 105.
Donadini Ulderiko: Nasmijani udesi od Franje Horvata. Kiša u izdanju DHK, 1918/165.
Dvorničić Mate: Jugoslavenska književnost u Istri, 1918/292.
Đalski Ksaver Šandor, vidi: Babić Ljubo, stariji.
Faller Nikola: Žganec: Hrv. pučke popijevke iz Medjumurja, 1916/112.
Gorjanović-Kramberger Dragutin: O uzrocima i sjedištu zagrebačkih potresa, 1906/78, 79.
Gudel Vladimir: Sedamdesetgodišnji jubilej hrv. drame i glumljenja, 1910/157; Pedeseta godišnjica hrvatskoga zemaljskoga kazališta, 1911/228.
Häusler Karlo: Nepriznata knjiga Milana Grlovića: Moj život. Pjesme i proza, 1917/51.
Hikec Ante: Nova zvijezda, 1904/126; Orasi, (Slika iz kraja biede i inata), 1904/238.
Hirc Dragutin: Iz Dalmacije, 1905/227; Nikola Faller kao florista i planinar, 1909 101; Etnografska izložba u Zagrebu god. 1911., 1910/93—95.
Hirc Miroslav: O lirici Rikarda Jorgovanića, 1904/165.
Hlavaty Branko: Tri dana u Zagorju, 1915/94.
Hoffiller Viktor: Arheološki odjel hrv. nar. muzeja u zadjnih 50 godina, 1910/jub broj.
Horvat Rudolf: Još o kostima Petra Zrinjskoga i Krste Frankopana, 1907/195; Kosti Petra Zrinjskoga i Krste Frankopana, 1907/193, 194; »Šoštarski ceh« u Zagrebu. Kako je postao ceh postolarski na Kaptolu zagrebačkom, 1909/239; Kako izgleda nagodba?, 1910/jub. broj.
Horvat-Kiš Franjo: Prijateljeva srieda, 1905/94.
Ilešić Fran: »Glasovi sa Kvarnera«. (Od Iva Grohovca—Rječanina), 1910/7; »Narodna« imena mjeseci, 1910/20; Janez Trdina kao profesor riječke gimnazije, 1911/257.
Ilijašević Mato: Na obranu glagoljice, 1904/204, 213; Srpska konf. škola u Zagrebu, 1905/45; Još srpska škola u Zagrebu, 1905/48.
Ilijić Stjepko: Narodna nošnja u Bosni i Hercegovini, 1917/130; Ivan Franjo Jukić. O stogodišnjici rodjenja, 1918/148.
Ivakić Vladoje: Život na selu u ratno doba, 1915/372.
Iveković Oton: Splitska izložba i hrv. umjetnici, 1908/157.
Jagić Vatroslav: U opoziciji radi ortografije, 1910/jub. broj; Hrv. biografski rječnik, 1916/246.
Jakovina J.: Podno Tabor-grada, 1904/186—188.
Janeković Đuro: Dissonanca. 1904/76; Kosci, 1904/105; Nevjerovani Toma, 1904/204; Na vrelu, 1905/7, 8; Silvestrovo, 1904/299.
Jedlowski Josip: Tisućgodišnjica »Bokeljske mornarice«, 1909/256, 257; Jubilej Boke Kotorske, 1909 266.
Jensen Alfred: Dojmovi s mog puta po Balkanu, 1913/282.
Jurić Marija: Uskrsnut će, 1904/76; Prijevodna literatura, 1904/76; Posebna soba, 1904/90, 91; Dramatska družina u Spljetu, 1904/116; Njegova tragedija, 1904/154; Iz ženskog svijeta, 1904/180, 185, 189, 201; Sa plesa, 1904/288; Slovenska drama na našoj pozornici, 1904/289.
Kerner Fritz: Znamenitost novijih geoloških specijalnih istraživanja u Dalmaciji, 1910/67.
Kisić Vinko: Kako se čuvaju starine u Dalmaciji, 1911/246.
Korenić Stjepan: Katolički List i glagoljica, 1904/ 168, 172, 174; Glagoljica i »Katolički List«, 1904/187—191; Još jedanput Bakačeva kula i regulacija Kaptola, 1916/1; I moja posljednja o Bakačevoj kuli i regulaciji Kaptola, 1916/8.
Kosor Josip: Ubijanje duša, 1904/76; Pod golim modrim nebom, 1904/116; Stradanje, 1904/174 do 176; Nametnik, 1904/248; Starčeva smrt, 1904/251—253; Slavonska dobričina, 1904/263; Zločin. Psihološka studija, 1904/294; Uspomene na Oskara Dolinu, 1905/71; U radu..., 1905/132; Sirotinjske suze, 1905/138; Na putu, 1905/172, 174-178; Pavlovac, 1905/203; Crna sila, 1905/215 do 219; Krvava ruža, 1906/12; Radnici, 1906/241—253; 255—270, 274—292; † Josip Račić, 1908/177.
Kozarac Josip: Pokojni gospodin N. prvi lovac na svietu, 1906/225.
Krešić Milan: Naš trg.-obrtni muzej, 1904/256, 257; Dojmovi s puta, 1905/194, 201, 205, 207, 210, 212, 215, 218, 219.
Krištof Milan: Zašto prosvjeta ne prodire dovoljno u narod, 1912/154.
Krizman Tomislav: Naša umjetnička škola, 1910/49.
Krleža Miroslav: Barun Konrad, 1905/118.
Krnic Ivan: Milan Šenoa. (Povodom njegova romana »Iz kobnih dana«), 1917/103; Zvonimir Vukelić. (Progodom njegove »Knjige bez predgovora«), 1917/117; Drechslerovo izdanje »Macbetha«, 1917/141; Vlad. Nazor et comp., 1917/162.
Krunić Blaž J.: Prste k sebi! (Na adresu Maldinija kao plagijatora), 1913/163.
Kučera Oton: Tri nebeske zemlje, 1905/298; Prva zvijezda repatica g. 1910.: Komet 1910., 1910/29.
Kuhač Franjo Ksaver: Utisci u Bavarskom Münchenu (Monakovu), 1909/354.
Kveder Zofka: Pro domo. (Odgovor g. dru Andriću), 1906/283.
Lakatoš Josip: Historijski pregled hrvatske štampe. Pradavanje, 1911/199—201.
Leppée Dragica: Bez vjere, 1907/1.
Lisičar Matija: Marjanović M.: Fragmenti, 1904/4 i 5; L. Andrejev: Život Vasilija Fivejskoga, 1904/206 i 207; Fran. Hrčić: U sumraku, 1904/255; Coquelin, 1904/281; »Jedinac«, 1904/283; O »Jedincu«, 1904/287; Pero Budmani, 1905/252; Strah, 1905/257, 258, 260; Lopudska sirotica. (Iz jednog dnevnika), 1905/272, 273, 275; Zašto?, 1905/289; Božić, 1905/296; Struje u književnosti, 1905/300; Ludi Stojan, 1906/22, 23; Otac i sin, 1906/35, 36; Na mjesečini, 1906/84, 85; Božićnica, 1906/338.
Livadić Branimir: Vjenceslav Novak: Zapreke, 1905/296; Naše književne prilike, 1908/110; Tresićeva kritika nad kritikama, 1908/136; M. Derenčin: Ladanjska opozicija, 1908/247; Milan Ogrizović: Hasanaginica. (Drama u tri čina), 1909/10; Dr. Stjepan Miletić: »Boleslav«. (Tragedija u pet činova), 1909/251; Milan Begović. Stana. Drama u tri čina, 1909/281; Milan Ogrizović: Zlatokosi kraljević. (Priča iz priča u pet slika), 1909 352; Branislav Nušić: Svjet, 1911/121; Milan Marjanović: »Ivičina karijera«. (Komedija uspjelog lahkoumlja u četiri čina), 1911/128; Josip Kosor: »Požar strasti«. (Drama u četiri čina), 1911/241; Svetozar Ćorović: »Zulumćar«. (Komedija u tri čina), 1911/245; Svetozar Ćorović: »Adembeg«. (Slika u jednom činu), 1911/254; O umjetnosti Andrije Fijana, 1911/268; Srgjan Tucić: »Kroz život«. (Trilogija), 1911/321; Hrv. kazalište. I. Vojnović: »Gospodja sa suncokretom«. 1911/11; M. Ogrizović: Banović Strahinja, 1912/35; Ljerka pl. Šram, 1912/331; Jubilej Borivoja Raškovića, 1913/49; Srgjan Tucić: »Golgota«. (Drama u tri čina), 1913/122; Mirko Dečak: »Crveni kimono«. (Drama u jednom činu), 1913/146; Stjepan Miletić: »Tomislav«. (Historija u pet činova), 1913/241; Sa pogreba Dra Jovana Skerlića, 1914/137; Naša književna borba, 1914/142; Petar Petrović: »Šuma«. U oči premijere, 1915/34; P. Petrović: Mrak, 1916/343; Fr. Galović: Mati, 1916/363; Gjuro Dimović: »Zmija mladoženja«. (Komedija u tri čina), 1917/43; Nove i stare revije, 1917/324; Milan Ogrizović: Objavljenje. (Providjenje u tri slike), 1917/349; Joza Ivakić: Inoče, 1918/195; S. Tucić: Osloboditelji, 1918/268.
Lovinac Milkan: Filozofski fantazmi, 1914 101; Jedan ultimatum Evropi, 1914/120.
Lovrić Božo: Rudyard Kipling, 1906/17; Prelom, 1906/59—61; Umjetnički saloni u Münchenu, 1906/126; Josip Kosor: Radnici, 1906/172; O Mihovilu Pavlinoviću, 1917/234; »Dubrovačka trilogija« u Pragu, 1917/286; Cabanel i Bukovac, 1917/298; Božićne zvijezde, 1917/350.
Lunaček Vladimir: Repertoir kazališne sezone 1907.—1908., 1907/210; Vladimir Vidrić: Pjesme, 1907/323, 324; Ignjat Borštnik, 1907/334; Hrv. kazalište na strmini, 1908/110; Dragutin M. Domjanić: Pjesme, 1909/149; Izložba Hrvatskog društva umjetnosti, 1911/123, 125, 132; Posljednji zagorski abbé, 1912/228; M. Šenoa: Kvarnerske pripovijesti, 1912/240; Kranjčevićeva proza, 1912/247; Sabrana djela Šandora Gjalskoga, 1913/1; Branimir Livadić: Amis i Amil, 1913/250; Uspomene na kr. plemićki konvikt, 1913/255—257; Organizacija jugoslav. umjetničkih poslova, 1913/295; Hrv. umjetnost u god. 1913., 1914/1; Hrv. književnost u god. 1913., 1914/1; Na pragu Strossmayerove stogodišnjice, 1914/53; † A. G. Matoš, 1914/76; Kulturna sadržina naše književnosti, 1914/101; Za Ivana Mažuranića, 1914/183; M. Gjurić: Vidovdanska etika, 1914/190; Naše umjetničke škole, 1914/199; Franjo Marković, 1914/256; Graničari, 1914/260; Uspomene na Peru Budmanija, 1914/360; Pod teretom tradicije, 1915/153; Dvadeset godina nove kazališne zgrade, 1915/298; Proljetni hrvatski salon, 1916/84, 87, 90, 95; Dvije knjige o književnosti. (Bogdanovićev »Pregled« i Murkov »Das serbische Geistesleben«), 1916/147; Leonidas—Zrinski. Uz 350 obljetnicu junačke smrti Nikole Zrinskog, 1916/251; Moderna historijografija. Uz izdanje Hrv. povijesti od prof. Šišića, 1916/265, 266, 270; Fran Mažuranić. Uz edicije Društva hrv. književnika, 1916/304; Ridi Bajazzo! Kazališne prilike i glumci, 1916/357; Sitni ljudi, još sitnije brige, 1917/47; Mladi od danas i nekad, 1917/58, 59; Jedan predgovor o preporodu, 1917/123; Miroslav Krleža: Pan, 1917/128; Mihovio Pavlinović. (Povodom tridesete mu obljetnice smrti, dne 18. svibnja), 1917/134; U tudjinu otadžbine, 1917/249, 250, 252, 253, 261; Ilirski muzej, 1917/350; Najmladji Jugoslaveni, 1913/72; Bude Budisavljević, 1918/203; Kako su mozak i srce pali u trbuh. Priča iz god. 1918. po Kristu, 1918/207; Izložba Crnčić—Iveković, 1918/270, 274.
Mačuga Mirko: Bolest fra Grge Martića,: 1905/207, 208.
Magdić Pero: Zašto sam optužen i suspendiran?, 1911/323.
Marjanović Milan: K. Š. Gjalski. Za materinsku rieč, 1906/26; Sa medjunarodne izložbe u Milanu, 1906/180—183; Demokratizam i napredak. (Predavanje), 1907/85.

Martinović Ivan: Nešto iz života M. A. Relkovića i njegova rada, 1917/29; Iz povijesti Krajine. Prilog povijesti bivše brodske krajiške pukovnije. Hrana starih graničara, 1917/350; Osijek kr. slobodna varoš, 1918/28.

Mašić Branko: Preko Halkidike, 1912/235 do 240, 242—244; Impresije sa bojišta, 1912/312, 314, 315; 347, 349, 351; Priča jednog komite, 1912/361; Prelaz srpske vojske preko albanskih Alpa, 1913/5; Na mrtvoj straži, 1913/7; Na Kozjaku. Iz bojnih priča, 1913/49; Poslije pečalbe. (Iz „Bojnih priča"), 1913/56; Draž novog Balkana, 1913/76 i 81.

Matičević Stjepan: Nešto o obrazovnim sredstvima našeg sveučilišnog gradjanina, 1913/336.

Matoš Antun Gustav: Isadora Duncan, 1904/121; Flanerija, 1904/167; U album gdjici O. H., 1904/189; Afera Frank—Supilo, 1905/215; Imaginarno putovanje ili novi furtimaš u Zagrebu, 1905/220, 226, 232, 244, 250; Osuda romantike, 1910/201; Kermesse, 1910/229; Pisci i pisci, 1910/244; Jakov Casanova, 1911/354; Zagrebačka kronika, 1912/5; Umjetnost i nacionalizam, 1912/25; Proljetna časkanja, 1912/88; Bog uskrsa, 1912/95; Barrés i Greco, 1912/113; Patriotizam i književnost, 1912/120; Crvena gnijezda, 1912/123; U dobro staro vrijeme, 1912/130; Pisac i publika, 1912/148; M. iz Zagreba, M. u Zagreb, 1912/154; Književna kriza, 1912/164; Revolucijski roman, 1912/198; Zagreb i Zagrebi, 1912/205; Ljudi i ljudi, 1912/212; Romantični bogomrak, 1912/219; Moji zatvori, 1912/226; Običan dogodjaj, 1912/233; Massenetove uspomene, 1912/249; Rat i mir, 1912/296; Živi i mrtvi, 1912/303; Refuli, 1912/355; Anda vu morje..., 1913/1; Obradović, 1913/11; Dužnosti publike, 1913/18; Antologija hrvatskih pripovjedača, 1913/23; Kult energije, 1913/25; Matičin, 1913/38; Iz Primorja, 1913/39; Natječaj Matice, 1913/42; Turska na moru, 1913/46; Keltoslavenski savez, 1913/49; Maeterlinck o smrti, 1913/53; Novi Barrésov roman, 1913/65; Obična šetnja, 1913/74; Futurizam, 1913/81; Vijenac od pelina, 1913/94; Ruska duša, 1913/99; Miroslav pl. Kraljević, 1913/104; Paradiso, 1913/108; Pjesma pobjednica, 1913/113; Campus nobilium, 1913/127; Susjeda, 1913/133; Klobuk, 1913/140; Wahrheit und Dichtung, 1913/147; Oko Save, 1913/154; Pravi Rodin, 1913/161; Hrvatski nacionalizam, 1913/175; Naša omladina, 1913/189; Obična kronika, 1913/196; Excelsior!, 1913/203; Nauka za izvoz, 1913/217; Dubravka, 1913/231; Shakespeare u šumi, 1913/233; Zasluge bosanskih franjevaca, 1913/238; Kralj ili mir, 1913/245; Vodom i kopnom, 1913/250; Aristokratija, 1913/264; Nova Legerova knjiga, 1913/271; Prije koncerta, 1913/278; Apologija futurizma, 1913/285; Rimska zvona, 1913/305; Crkve i tamnice, 1913/319; Holocaustum divini amoris, 1913/339; Pismo Srgjanu Tuciću, 1913/345.

Mazzura Šime: Zastara i glagoljica, 1904/189; Glagoljica — privilegij?, 1904/190; Glagoljica — contra jus commune!, 1904/194; Glagoljica nije privilegium, 1904/201; Neke crtice iz 1865.—1870. godine. (Iz pisama Preradovićevih i Jagićevih), 1904/232 i 234; Tommaseove „Iskrice" i cenzura u Hrvatskoj, 1905/15; Crtice iz života biskupa Strossmayera, 1905/207.

Mažić Matija: Hrvati starosjedioci grada Rieke. (Historičke bilješke), 1907/136—146, 148—152, 156—159.

Milčetić Ivan: Na Sušaku, 1906/218; Vatroslav Jagić, 1908/193; Nekoliko uspomena iz Italije, 1910/jub. broj.

Milčinović Adela: U šumi. Drama u tri čina, 1905/300.

Milčinović Andrija: Petrekova nedjelja, 1904/64; On i ona, 1904/76; Kazalište i požar, 1904/178, 180 i 181.

Miletić Stjepan: Moja posljednja g. Dru Nikoli Andriću, 1906/66; Post scriptum dru Nikoli Andriću, 1906/71; U oči prvog hrv. svesokolskog sleta, 1906/191; Autori i kazalište, 1906/268; Autori i kazalište, 1906/274.

Mišković Mile: Slika svakidašnjeg života, 1904/259; Tragika života, 1904/275; Zadnji ostanci, 1904/294; Uništena sreća, 1905/40; Svršetak, 1905/155; Teret..., 1905/171; Ubijanja, 1905/228; A zašto to...!?, 1905/245; Jeli pošten...!?, 1905/264—266, Zadnji trzaji, 1907/349.

Mitrović Andro: Naše glazbene neprilike, 1907/100.

Nazor Vladimir: Ivan Krnic o Drechslerovom izdanju „Macbetha", 1917/157.

Nehajev Milutin, vidi: Cihlar Milutin.

Nikolić Mihovil: M. Dežman Ivanov: Protiv struje, 1904/29.

Novak Dragan: Klub ćirilo-metodskih zidara, 1911/84.

Novak Ivan: Naša pjesma, 1917/44.

Novak Vjenceslav: Nova metoda uništavanja tuberkuloznih bacila, 1904/172, 173; Tragedija obitelji Smolenković (satira), 1904/257.

Nušić Branislav: Male laži. Kozerija, 1912/60.

Njegovan Vladimir: O internacionalnom jeziku, 1910/147, 152.

Ogrizović Milan: Trzanje. Pripoviest o Romanu Rastoviću, 1905/94; Slava njima! Dramatska ilustracija Bukovčeve zavjese s prologom u slavu 10-stracija Bukovčeve zavjese s prologom u slavu 10-godišnjice otvorenja nove kazališne zgrade i s pjevanjem. Složio Milan Ogrizović. Glazba od N. Fallera, njem. Složio Milan Ogrizović. Glazba od N. Fallera, 1905/237, 238. O baladičnom karakteru Markovićeve poezije. Prigodom proslave 60-godišnjice pjesnikove, 1905/290; Nacionalna i artistička književnost, 1912/136.

Papić Zvonimir: Jele. Crtice iz primorskoga sela, 1904/262; Nevera, 1904/267.

Pasarić Josip: „Uskrsnuće". Tolstojevo, 1904/21, 22 i 24; O Maksimu Gorkom, 1904/76; Andrija Fijan, 1904/81; Zmaj Jovan Jovanović, 1904/134; Antonij Čehov, 1904/165; † Josip Zorić, 1904/181; Društvo za narodnu prosvjetu, 1904/251; Pozitivan rad, 1904/288; Dr. Marijan Derenčin. (Spomen-slike), 1908/45, 46, 77—80, 101, 102, 104, 107—109; Dinko Šimunović: „Mrkodol", 1909/101; M. Nehajev: „Bieg", 1909/269; Ante Kovačić: Sabrane pripovijesti, 1910/166; Marin Bego: S mora, 1911/202.

Pejnović Milan: Nastavna osnova za pučke škole. (Malo odgovora gosp. Koščeviću), 1906/247 i 248.

Plavšić Dušan: Knjiga i narod, 1904/168, 206.

Polić Ladislav: † Gjuro Jellinek Njegov odnos prema dru J. Pliveriću, 1911/20.

Polit Desančić Mihajlo: Posljednji put sa biskupom Strossmayerom, 1906/47.

Popović Oton: Razgovori vladike Strossmayera, 1906/37.

Prohaska Dragutin: T. St. Grabovski: Savremena Hrvatska, 1906/96; Hrvati na praškom sveučilištu za doba Husovo, 1912/186; U eri osmanide, 1912/355; Aleluja na Nevskom prospektu, 1913/117; U eri osmanide. Filozofske i državne misli Jurja Križanića, 1913/117; Pasionske igre u Vrbovcu, 1913/254; Nepoznato djelo Benka Kotruljića, 1913/89.

Rački Mirko: Bukovac u Pragu, 1904/85.

Radić Ante: Kultura u našoj pokrajini, 1913/349; Hrv. narod u svijetlu svoje književnosti, 1914/4; Domovina, koja zbori i priča, 1914/49; Naši Turci, 1914/101; Naši seoski parlamenti, 1914/197.

Rojc Milan: Strossmayerov spomenik, 1909/334; Aktuelna pitanja pučke nastave, 1910/jub. broj; Novela o školskom zakonu, 1911/71.

Sabatini-Subotić Nedjeljko: Pokret impresionizma, 1910/1.

Schick Lavoslav: Hrvati u Ugarskoj, 1904/294.

Schneider Artur: Još o glasovitom misalu zagrebačke prvostolne crkve, 1913/23; Najstarija slika grada Zagreba, 1913/32.

Selak Fr.: Aškerčeva najnovija djela, 1904/193 i 194.

Spinčić Vjekoslav: Četrdesetgodišnjica „Narodne čitaonice" u Dekanih, 1909/263.

Srkulj Stjepan: Istraživanja o hrv. narodnoj dinastiji, 1913/52.

Stojanović I.: Rimokatolicizam latinski i narodni, 1904/128.

Strajnić Kosta: Za umjetničku kulturu. Predavanje, 1913/161.

Stražnicky Milorad: Dra Egersdorfera: Predavanja o pandektama, 1917/144.

Stražnicki Stanislav: Vatroslav Lisinski. (1819.—1854.), 1904/122.

Strohal Rudolf: U kakovoj bi se formi imali izdavati glagolski spomenici?, 1911/279; Hrvatski glagolski književnik fra Petar Milutinić, 1911/306; Kratki osvrt na hrv glag. knjigu, 1912/7—10; Popovi glagolaši odgojitelji i prosvjetitelji hrv. naroda, 1912/47; O kolijevci hrv. knjige, 1912/254.

Svirac M.: Korespondencija Petra Velikoga s Dubrovačkom republikom, 1907/311.

Szabo Đuro: Bakačeva kula i regulacija Kaptola, 1915/372; Posljednja riječ o Bakačevoj kuli i regulaciji Kaptola, 1916/5; Iz prošlosti i budućnosti. Rat i naši povjesni spomenici, 1916/357.

Šimić Antun Branko: Knjiga novela. (Joza Ivakić: Knjiga od žena i od ljubavi), 1917/26; Priče iz davnine, 1917/54; Naš najproduktivniji pjesnik, 1917/85; Selo u literaturi, 1917/213.

Šimunović Franjo: Analfabetizam, 1905/223.

Šurmin Đuro: Hrvati i slavenska služba, 1904/251; † Dr. Milivoj Šrepel, 1905/45; Stojan Novaković. K 50-godišnjici njegova naučnog i političkog rada, 1912/82; Dragojlo Kušlan. (12. I. 1817. † 11. III. 1867.), 1917/95.

Tkalčić Ivan: Zagreb za strahovlade celjskih grofova, 1904/76—79; Slav. bogoslužje u Hrvatskoj, 1904/153, 154; Utemeljenje i razvitak zagrebačke biskupije, 1904/182 i dalje; Iz domaće crkvene povjesti, 1904/182—211; „Popov turen" u Zagrebu. Prva hrvatska astronomijska observatorija, 1905/14, 15; Grobovi u zagrebačkoj stolnoj crkvi, kojim se spomen sačuvao, 1905/94.

Tkalčić Vladimir: Zbirka rimskih starina iz Siska, 1912/214, 215.

Tomić Petar: Malo statistike hrvatske i slavenske, 1906/222—224; Mala sporedba naših pučkih škola s evropskim, 1906/229; Hrvatski i ugarski učitelji, 1906/244; Malo o prosvjeti u Crnoj Gori i Brdima, 1906/309, 310.

Trešćec Vladimir: Godina dana dramskih noviteta, 1911/209; Budućnost hrv. kazališta, 1914/149; Pol stoljeća na pozornici. Jubilej Marije Ružičke-Strozzi, 1917/319; O hrvatskom kazalištu, 1917/333; Novo kazalište u Zagrebu, 1918/119.

Tresić-Pavičić Ante: Čerep—Spiridović, 1904/203.

Trstenjak Davorin: Obrazovanje, 1909/239.

Tucić Srđan: Bugarsko narodno kazalište, 1904/110; Naše općinstvo spram domaće drame, 1911/344; Po Zagrebu se govori..., 1913/338, 349, 355; Pismo iz Londona, 1914/82, 91; Greater London, 1914/101; Život u Londonu, 1914/105; Proljeće u Londonu, 1914/120; Tower, 1914/142; Velika sezona, 1914/152; Umjetničke zbirke u Londonu, 1914/164, 165, 166; Pismo iz Londona, 1914/193.

Tučan Fran: Petrović Petar: Rkač, 1904/83 i 84; Hrv. kazalište — pokušalište, 1904/87; Pabirci iz prirodoslovlja, 1910/306, 315; Promjene na zemlji, 1911/14; Pabirci iz prirodoslovlja. Radijeve zrake, 1911/36.

Turić Jure: Zašto sam primio nagradu „Matice Hrvatske."?, 1913/41.

Valdec Rudolf: Moj put u Ameriku, 1914/204, 209—211, 213, 216, 218.

Vodnik Branko: Franjo Marković kao pjesnik i kritik, 1905/288; O Gundulićevom panslavizmu, 1903/272; O Josipu Kozarcu, 1906/338; Demetrova nagrada, 1910/282; U oči skupštine „Matice Hrvatske", 1912/77, 78; Jedinstvo književnog jezika, 1912/82; Po Zagrebu se govori..., 1913/342; Vlad. Nazor et comp. Odgovor g. I. Krnicu, 1917/164.

Vojinov Aleksander: Zajčeva slava i Bugari, 1907/109.

Vojnović Ivo: Za Tucićeve „Oslobodilje", 1913/343; Jedan ispravak, 1915/72.

Vukelić Zvonimir: Neobičan dogodjaj na badnju večer. Tajna male Renke, 1912/354.

Vuksan Stjepan: Lasinjsko potresno središte, Zvijezda repatica i ružna vremena, 1910/38.

Wenzelides Arsen: O današnjem Dubrovniku, 1904/1; Milan Begović: „Vojislav Ilić, 1904/160; Radi popa Ujevića. Odgovor „Jadranu". i „Jedinstvu", 1904/142; Zadnja riječ o Ujevićevim „Dokonicama", 1904/177; V. Nazor: Knjiga o kraljevima hrvatskijem, 1904/216; Koledar „Svačić", 1904/261; J. Kosor: Optužba, 1904/294; R. Katalinić: S moje lire, 1904/294; Spor o Kumičićevoj „Kraljici Lepoj", 1905/9; U obranu A. G. Matoša, 1918/195.

Werk Hugo: Za sudački stalež u Dalmaciji, 1906/235.

Zahar Ivan: Preradović i pjesme o Kraljeviću Marku, 1904/238; Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-djakovački i srijemski, godine 1850.—1900..., 1905/46, 48—52, 54—59; Nekoje crtice iz života biskupa Strossmayera, 1905/202, 207; Kako je J. Hranilović došao k „Obzoru". i „Viencu", 1905/295; Crtice iz života biskupa Strossmayera, 1906/37.

GOSPODARSTVO

Bašagić Safvetbeg: Muslimanski saborski klub i agrarno pitanje, 1913/307.

Braum Franjo: Novi porezi, 1909/80.

Čačković Miroslav: Radnički stanovi u Zagrebu, 1910/166.

Dujmović: O gruntovnici plemićkih dobara i „gornom zemljištu", 1913/101.

Frangeš Oton: Čemu nam tvornice šeste?, 1906/316; Gospodarski program bos.-herc. vlade, 1914/159—162.

Gavrančić Oton: Zemlja ili banka? — Zemlja!, 1906/221.

Heimerl Milan: Naš gospodarski položaj, 1904/20.

Holjac Janko: Pitanje hrv. električne centrale. (O uporabi Gacke i Like), 1914/43.

Hribar A.: Zakon o gospodarskim i šumarskim činovnicima, 1907/13.

Ivakić Vladoje: Aprovizacija pučanstva, organizacija poljodjelskog rada i maksimalne cijene u bivšoj Vojnoj krajini, 1915/345, 346, 350, 352, 359.

Jakovina J.: Prilike zagorskog seljaka, 1904/161; Očajno stanje zagorskog seljaka, 1904/183.

Janda Krunoslav: Riešenje iseljeničkog pitanja, 1910/22; Hrvatske seljačke zadruge, 1910/jub. br.

Jurić Stjepan: O širenju gospodarske naobrazbe medju našim narodom, 1911/199.

Kapić Juraj: Gospodarske prilike u Dalmaciji, 1904/153.

Kern A.: Temeljna načela racionalnoga gospodarstva i uprave u obće, a kod zemljištnih zajednica napose, 1907/277, 283.

Kovačić S.: Kako bi najlakše širili gospodarsku naobrazbu?, 1911/194.

Krajač Ivan: Trgovina poslije rata, 1917/271, 272.

Krešić Milan: Gospodarstvena budućnost Hrvatske, 1906/168; Trg.-obrt. komore, 1906/283 i 284; Carinska razstava Austro-Ugarske, 1909/101.

Lakatoš Josip: Veleposjedi u Hrvatskoj, 1912/95.

Mazzura Šime: Električna centrala, 1904/277.

Mijatov: Narod nema hljeba, 1905/26.

Priša Steva: Važnost niže gospodarske obuke u Hrvatskoj i Slavoniji, 1907/318, 323, 332.

Radić Stjepan: Novi iseljenički zakon, 1914/25.

Sčepkin Eugen: Agrarne reforme u Bosni i Hercegovini, 1911/218—220.

Sirovatka Hinko: Iseljivanje inteligentnih ljudi u Ameriku, 1906/189.

Spevec Franjo: Mirovinske zaklade naših novčanih zavoda, 1910/142.

Tomić Petar: Dohodci Hrvatske i Slavonije prema drugim sličnim državama, 1906/237.

Trbuha P.: Nazadak i propast stočarstva, 1913/96.

Vrbanić Fran: Banov financijalni program, 1908/34, 37, 38, 39.

Vrbanić Juraj: Novi zakon o mjenici, 1914/24 i 25.

Vrbanić V.: Šume „kr. ugarskog erara", 1904/31.

Zindl Srećko: Razdiljeljenje gospodarstva u Hrv. i Slav. i iseljeničko pitanje, 1908/355.

IV. RAZDOBLJE 1919.—1935.

POLITIKA

Ammende Ewald: Pred trećim kongresom narodnih manjina, 1927/222; Položaj manjina u Italiji je medjunarodno pitanje, 1927/317.

Andrassy Juraj: Preteče Kellegova pakta, 1929/88.

Babić Ljubo stariji: O centralizmu, 1920/190 i 191; U obranu Hrvatske. Gosp. Ivu de Grisogono, 1920/329; Četvrti februar, 1921/33; S Eugenom Kvaternikom, 1921/302.

Bego Krunoslav: Nacionalna vrijednost Hrv. Primorja, 1926/346; Mletački lav na Rijeci, 1927/140.

Bělský A. N.: Obnova čehoslovačke države, 1926/169.

Bertić Živko: Demokratskoj stranci, 1920/263; Značenje izbornog rezultata u Hrvatskoj, 1921/2; Federalizam ili centralizam, 1921/30, 31, 33, 40, 41, 42, 58 do 60; Vojvodina, 1922/242, 243, 244, 245, 246, 247 i 248.

Bjelovučić Niko Zvonimir: Dubrovačka republika u odnosu prama ug.-hrvatskom kraljevstvu od 1358.—1526., 1929/284.

Bojničić Ivan: Ukinuće plemstva, 1923/19; Nešto o hrv. saboru XVIII. v., 1924/92.

Borčić A.: Što nam treba za pravo zbližen je, 1926/169.

Bosanac Stjepan: Strossmayer i Rački na zajedničkom poslu. (Prema korespondenciji), 1929/1.

Brlić Andrija Torkvat: U slovačkom ustanku i banovu taboru. (Izvadak iz dnevnika...), 1935/1, 2.

Brlić-Mažuranić Ivana: Andrija Torkvat Brlić u slovačkom ustanku i u taboru. (Izvadak iz dnevnika A. T. Brlića od 17. IX. do 1. XII. 1848.), 1934/289, 290, 293, 294, 295, 296, 297. II. ulomak „Dnevnika. Andrije Torkvata Brlića. A. T. Brlić kao banov emisar u Parizu od prosinca 1848. do ožujka 1849.; 1935/94, 96—103, 105, 107—122.

Bučar Franjo: Poljaci i Hrvati god. 1849. i 1850. Pismo kneza Adama Čartoryskog banu Jelačiću. Pisma Valerijana Krasinjskog Torkvatu Brliću. Iz obiteljskog arhiva Brlić—Mažuranić, 1933/71; Ivan Trnski o kandidaturi gen. Benka za bana, 1934/110.

Bulić Ivan: 60-godišnjica porote. Borba za hrv. jezik u sudovima Dalmacije, 1934/144.

Chataigneau Yves: Odnosi izmedju Francuske i Bosne, 1929/62.

Chmelař Josef: Čehoslovačka vanjska politika, 1926/169.

Cihlar Milutin: Molinari, 1927/66.

Dežman Milivoj: Južna Srbija i Macedonija. Legenda i zbilja, 1925/296—300, 302, 304, 306, 309.

Drinković Mate: Hrvatstvo Dalmacije, 1922/103; Hrvati na početku svjetskoga rata. Dojmovi s Vidovdana 1914., 1926/204 i 205.

Drljević Sekula: Beograd—Cetinje, 1921/316; Crna Gora u balkanskom ratu, 1919/237.

Drvodelić Milan: Prilog opatijskim pregovorima. Nekoliko riječi uz naše današnje skice, 1823/82; Panamerički savez, 1923/86, 87, 88, 89, 90, 92—94.

Dyboski Roman: Uskrsnuće Poljske. Historijski pregled, 1926/72.

Đalski Ksaver Šandor, vidi: Babić Ljubo, stariji.

Esih Ivan: Slavenstvo prije 80 godina. Prvi slav. sabor u Pragu. Prvi češki govor u hrv. saboru g. 1848., 1923/164; Masaryk i Hrvati, 1930/56; Osamdeseta obljetnica zadarskog „Pravdonoše., 1931/21; Milan Makanec. Uz pedesetu obljetnicu njegove smrti, 1933/193; I. Martinović kao borac za demokraciju i federaciju Ugarske. Nepoznati plan za demokraciju i federaciju Ugarske, 1933/235; Ban Jelačić i Poljska 1848., 1935/10.

Guépratte: Mornarica u budućnosti, 1922/125-127.

Gujić Kasim: Pokušaj odcjepljenja Bosne 1851. g., 1933/144.

Habajn Josip: Bijeda Koruških Slovenaca, 1925/273.

Herfort Hans: Zadarsko pitanje, 1919/172.

Hinković Hinko: Centralizam ili samoupravne pokrajine, 1919/162, 163, 164; Ulomci iz mog rada u emigraciji, 1922/325 i dalje; Odlomci iz mog rada u emigraciji, 1922/33-80, 85; Wilson i jadranski spor, 1923/189—196, 198—200; Ulomci iz mog rada u emigraciji, 1923/202—205, 207—235; Zapisi iz emigracije (Na bijegu), 1923/247, 249—261, 263, 264, 266—268, 270—280, 282—284, 287—289, 291—296, 298, 302—312, 314—326, 328—341, 343, 344—349, 351, 353; „Provala u austrijski konzulat., 1923/303; Na adresu dra Luja Vojnovića, 1924/142; Mrzli oblog na glavu kneza užičkog, 1924/166; Njegove povjerljive misije, 1924/261; Moralno ošamareni Lujo Vojnović, 1924/335; Milada Paulova: Jugoslavenski odbor. Općenite opaske, 1925/91—94, 97—102; „Jedan koji znade. (Dr. George Arundale), 1925/154.

Hodža Milan: Potreba jedinstvenog slavenskog programa, 1926/169.

Horvat Rudolf: Eugen Kvaternik. O stotoj godišnjici njegova rodjenja, 1925/294; Eugen Kumičić. Prigodom otkrića njegove spomenploče, 1925/315; Ivan Vončina. Prigodom 40 godišnjice njegove smrti, 1925/239; Dr. Miho Klaić. Prigodom 30-godišnjice smrti, njegove, 1926/9; Grof Janko Drašković, 1926/13; Mirko Bogović, 1926/39; Kad je Rijeka pripadala Hrvatskoj? Prigodom 150-godišnjice sjedinjenja Rijeke sa Hrvatskom, 1926/44; Dr. Ante Starčević. Prigodom 30-godišnjice smrti njegove, 1926/57; Matija pl. Mrazović. Prigodom 30-godišnjice smrti njegove, 1926/261; Fran Folnegović. Prigodom 25-godišnjice njegove smrti, 1928/195 i 196; Aleksander Bresztyenszky. Prigodom 25-godišnjice smrti njegove, 1929/127; Fran Vrbanić. Prigodom 20-godišnjice smrti njegove, 1929/230, 231; 60-godišnjica „Zatočnika.. Listak političke povijesti Hrvatske, 1929/253; Odvjetnik Slavoljub Vrbančić. Povodom 50-godišnjice smrti njegove, 1930/85; Župnik Josip Beruta. Prigodom stogodišnjice rodjenja tog hrvatskog političara, 1933/19; Miloš Obrenović i Ljudevit Gaj, 1933/177.

Horvath Josip: Iz posljednjih dana Centralnih vlasti, 1921/309, 313, 316, 319, 323; Djelo, koje treba da pročita svaki Hrvat. Osvrt na Živanovićevu „Političku istoriju Srbije., 1925/69, 70—72, 75, 77, 78, 79, 83, 85, 88; Lloyd George, njegove ratne uspomene, 1935/24, 25, 27, 37, 39, 41, 44; Supilo u žarištu svjetske politike. Kako je pokrenuta Jugoslavenska akcija. Još nepoznati diplomatski dokumenti iz ruskih carskih arhiva, 1925/141—145, 147—150; Knjiga o Kvaterniku. Milutin Nehajev: Rakovica, 1933/108—111.

Hrčić Stjepan: Proglas gradišćanskim Hrvatima 1848., 1934/61.

Ibler Janko: Knez Miloš i Ante Starčević, 1925/318, 321, 323—328.

Ilijić Stjepko: Miho Klaić. O stogodišnjici rodjenja, 1929/219; Erazmo Barčić. Povodom 100-godišnjice rodjenja hrv. patricija i „riječkog lava., 1930/132; Grad Zadar u borbi za narodni preporod, 1931/31; Split u Borbi za narodnu svijest, 1931/80; Uloga Dubrovnika u političkom preporodu Dalmacije, 1931/161; Nešto o krajiškom ustanku u Boki Kotorskoj u god. 1860—70., 1932/73.

Inostrancev M.: Pokret admirala Kolčaka i njegova pogibija. (Prema još neobjelodanjenim dokumentima), 1924/190, 197, 204, 209, 221, 228, 232, 237, 245, 253, 258, 265, 272, 280, 286, 292, 300, 304, 312, 320, 327, 333, 339; Zapamćenja iz ruske revolucije. Pokret admirala Kolčaka i njegova pogibija, 1925/6, 14, 20, 28, 49, 70; Oslobodilački rat 1877—78, 1927/241.

Ivanić Momčilo: Podjela Hrvatske na oblasti. Pašić i srpsko-hrvatski spor. Otkrića..., 1923/349; Od pogrešne politike do — veleizdaje, 1924/39; Politički testament Stoj. M. Protića, 1926/30; Napredna jugoslavenska misao narodna, 1926/72, 74, 75, 76 i 77.

Jedlowski Josip: Kritičan momenat za Jugoslaviju, 1919/35; Što je sa Rijekom?, 1919/223; Plebiscit u Koruškoj, 1920/259.

Jelačić Aleksije: Iz intimnog i političkog života na dvoru posljednjeg ruskog cara, 1925/193, 194; Iza kulisa boljševičke tajne policije, 1925/221; Za kulisama caristićkog režima, 1924/309.

Jelenić Julijan: Grof Stjepan Tisza u Sarajevu god. 1918. Iz mojih sarajevskih zapažanja, 1923/267.

Jovanović Slobodan: Biskup Strossmayer i Srbi, 1926/300.

Juzbašić Ivan: Krvavi Khuenovi izbori u Bošnjacima. Osvrt prigodom 36-godišnjice, 1933/119.

Klobučar Viktor: Što se nas tiče Japan?... Aktuelna vojno-politička razmatranja, 1934/132, 133, 134, 1345, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 147.

Knezović Oton: Memorandum fra Didaka Buntića ministru Burijanu. (Apel svim prijateljima prigodom 10-godišnjice njegove smrti), 1932/34.

Korhub Sahib: Bosansko-hercegovački muslimani, 1919/274—278, 280, 284.

Kreševljaković Hamdija: Govor Osman paše pri otvorenju zem. vijeća u Sarajevu 1868., 1930/11.

Krišković Vinko: Engleska i francuska revolucija, 1923/89.

Lanović Mihajlo: Naš konkordat, 1927/343.

Lukas Filip: O administrativnoj podjeli države, 1921/37; Dalmacija i Dalmatinci, 1919/232, 251; O narodnoj asimilaciji. (Odgovor gosp. H. Werku), 1919/262

Lumbroso Alberto: Kako je došlo do svjetskog rata? Neizdani dokumenti iz britanskog arkiva, 1927/98.

Lunaček Vladimir: „Narodni listy. i Hrvati, 1922/115; „Narodni listy. i Hrvati. Odgovor g. Jozefu Pati, 1922/167.

Maixner Rudolf: Riječki mir. Povodom istoimene knjige Giulia Benedetti-a, 1924/156, 157, 159 i 161; Jadransko pitanje u perspektivi izborne agitacije, 1925/55, 57; Postanak londonskog ugovora. Dokumenti iz ruskih arhiva, 1925/151—155; Kraljevina SHS i Liga naroda. Da li položaj koji zauzimamo odgovara našoj snazi, 1927/245; Liga naroda i pravo manjina. Rezultati 4. kongresa nar. manjina, 1928/245.

Makanec Alfred: Omer paša kao carski namjesnik, 1929/88; Od Tahir paše do Osman paše. Ruski izvještaj o prilikama u Bosni od 1848.—1858., 1931/2—10; Uspomene na bana Jelačića. Neobjavljeni dokumenti iz godine 1848., 1933/18; Uloga generala Hrabovskog u hrvatskom pokretu. Neobjelodanjeni dokumenti iz god. 1848. 1933/41. Neobjavljeni dokumenti iz godine 1848. Kako je ustrojena Narodna straža zagrebačka, 1933/47; Neobjelodanjeni dokumenti iz god. 1848. Predlog Ljudevita Gaja, da se banu Jelačiću daruju tri imanja kao narodni dar, 1933/65; Neobjavljeni dokumenti iz god. 1848. Borba oko pripojenja Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji, 1933/106—108; Kako je grof Zichy 1848. dospio radi bana Jelačića na vješala, 1933/113; 29. srpnja 1845. Dva interesantna zapisnika o katastrofi na Markovom trgu, 1933/173; Zadnji dani Kvaternika. Neobjelodanjeni dokumenti, 1933/201; Uspomene na bana Jelačića od 1845.—1859. Neobjelodanjeni dokumenti iz kućnog arhiva grofova Jelačića, 1933/242, 250, 264, 275, 286; Uspomene na bana Jelačića 1849. Neobjavljena pisma grofa Gjure Jelačića. Iz grofovskog arhiva Jelačića, 1934/5, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55 i 56; Pismo Vladimira Vezića njegovoj supruzi Eleonori Verbančić o putovanju hrv. deputacije pod Gajem caru Ferdinandu u Beč dne 1. travnja 1848., 1934/193; Pismo grofa Antuna Jelačića sa ratišta 1848/49., 1934/276.

Mandekić Vinko: Hrvatska federativna misao i Bugari, 1928/260.

Markov Valerijan: Paradoksi o parlamentarizmu, 1920/71.

Maskarić Niko: Za kulisama jadranskog pitanja. Sonnino je htio da Rijeka bude nezavisna, 1923/349; Balkanski savez. Emancipacija Južnih Slavena i balkanski rat. Sjećanje na 1912. god., 1922/274, 276, 277, 278, 279, 281, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 292, 293, 294, 295, 297, 298, 300, 301, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 312, 314, 315, 316, 319, 320, 321, 322, 325.

Matijević A.: Prva borba Dalmacije za ujedinjenje s Hrvatskom, 1932/30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43 i 44.

Maywalt Miecsislaw: Poljska i Jugoslavija, 1926/72.

Mazzura Lav: Pribićević i Radić, 1922/58; Iz mladih dana..., 1922/269.

Mihovilović Ive: Emigracija iz Julijske krajine, 1930/13; Fašističke organizacije u Julijskoj Krajini i asimilacija, 1930/30; † Dr. Matko Laginja, 1930/65.

Milanović: Konkordat s Vatikanom, 1921/73, do 77, 79; Vidovdanski ustav o vjerama, 1921/327 do 333.

Mitrinović Milivoje: Naši posljeratni odnosi s Engleskom, 1928/69.

Mladineo Ivan: U Washingtonu otkriven je stari plan za stvaranje jugoslavenske države, 1927/344.

Nehajev Milutin, vidi: Cihlar Milutin.

Nikolajević Boža S.: Sporazum s Italijom, 1924/34.

Novak M.: Konkordat Jugoslavije s Vatikanom, 1926/102, 104, 106, 107 i 108.

Pakaci Franjo: Klaipeda (Memel). Uoči izbora za klaipedski sabor..., 1935/222—224.

Palmieri Aurelio: Talijanski imperijalizam, 1923/268, 317.

Pavlić V.: Josip Pilsudski. (Od socijalnog demokrate do autoritativnog državnika), 1935/123—150.

Pekić Petar: Hrvati u Bačkoj za Jelačićevu vojsku 1848/49. godine, 1933/20.

Perkovac Ivan: Korespondencija s Andrijom Torkvatom Brlićem, 1935/100.

Perović B.: Bilješke za vrijeme talijanske okupacije Sušaka i okolice. Od 1. novembra 1918. do 2. marta 1924., 1929/147—159, 161—171.

Petrinović Franjo: Otvoreno pismo g. Pašiću, 1924/19.

Petrović Nastas: Odgovor generalu g. Hadžiću, 1924/277; Iz prošlosti N. Pašića, 1926/164 i 165.

Pilar Ivo: Bivstvo i postanak fašističke države, 1929/112—115; Kriza savremene državnosti. (Predavanje), 1930/25, 26, 27, 28, 29 i 30; Smjerovi socijalne misli u svjetskoj politici, 1930/155, 157, 158, 159 160 i 161.

Plamenac Petar: O „izdajstvu kralja Nikole., 1927/280—283.

Polić Ladislav: Novi izborni red za gradska zastupstva, 1920/5, 6, 7, 8, 9; Jedna federativna država, 1920/269.

Politeo Ivo: Novinari u istražnom zatvoru?, 1928/346, 347 i 348; Unifikacija zakona u Jugoslaviji, 1931/240.

Potočnjak Franko: U Rusiji. Zapisci iz emigracije, 1921/290—365; O Rusiji. Zapisci iz emigracije, 1922/1, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 54, 57, 60, 61, 63, 64 i 65; Kobne smjernice naše politike spram Italije, 1925/1—42; Iz emigracije III., 1927/16 do 19, 21, 23—26, 28—30, 32—55, 57—62, 64—66; Epilog, 1927/67, 68; „Narodna misao., 1927/285, 286, 288, 289, 291—199; Kako izgledaju kubni blokovi, koje su srpski masoni prenijeli u temelje ujedinjenja SHS, 1928/79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95 i 96; Moja posljednja. U čemu je stvar, 1928/219, 220, 221 i 222.

Prezzolini Giuseppe: O fašizmu. Prev. Ivo Hergešić, 1924/181-191.

Radaković Jovan: Rješenje g. Lukinića u svjetlosti istine, 1925/175—180, 193, 194.

Radica Bogdan: Supilo u Italiji. Neobjavljena Supilova pisma Gini Ferrero-Lombroso, 1929/62 do 68.

Radić Stjepan: Na putu k hrvatsko-srpskom sporazumu, 1923/132.

Rojnić Ante: Uz smrt Dra Ive Zuccona istarskog narodnog borca, 1928/271; Oko promjene obiteljskih prezimena u Istri, 1929/13.

Rojnić Matko: Dinko Vitezić. Povodom 30-godišnjice smrti, 1935/18.

Rotter Leo: O medjunarodnoj zaštiti prava čovjeka, 1935/96.

Rybař Otokar: Sadašnje stanje Jadranskoga pitanja, 1920/116; Otvoreno pismo Italiji 1920/187.

Salvemini Gaetano: Talij. diplomacija za vrijeme rata. Preveo Šp., 1932/259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272 i 273.

Smodlaka Josip: Za Rijeku — Skadar, 1920/80; Narodno pravo i pravo narodnog samoopredjeljenja, 1922/270; Malta irredenta, 1933/252.

Steed Wickham: Budućnost Jugoslavije. Otvoreno pismo N. V. Kralju SHS, 1928/247.

Stražnicki Milorad: Kodifikacija medjunarodnog prava i Liga naroda, 1927/343; Konferencija država nasljednica bivše austro-ugarske monarhije, 1927/343.

Strossmayer Josip Juraj: Tajna spomenica ruskoj vladi u pitanju konvencije sa sv. Stolicom, 1929/270-277.

Šegvić Kerubin: „Pogled jednog Poljaka na jadranski problem", 1928/214.

Šepić Dragovan: Nedostaci medjunarodne zaštite manjina, 1935/80, 81, 83—87.

Šišić Ferdo: M. Seton Watson, 1920/122.

Špun-Strižić Napoleon ml.: O narodnoj suverenosti. (Povodom rasprave Dra Jurja Andrassy: Kritički pogled na teoriju o narodnoj suverenosti), 1928/60-64.

Štedimlija Sava M.: Borba Crne Gore za svoja prava. Uzroci zapostavljanja Crne Gore i t. d., 1928/272, 275, 280, 284, 297.

Šufflay Milan: Konac hrv.-madž. unije. Rasprava madž. prof. Bajze, 1926/50; Magjari i ratna krivnja. Pregled literature o tom predmetu, 1928/72.

Šurmin Đuro: Srbi i knjaz Miloš u Zagrebu, 1921/234; Pred oktroj ustava 1849., 1921/299; Bilješke o Mažuraniću, 1921/313; Cenzura u Zagrebu 1845., 1921/320; Protić i Hrvati, 1923/298; Česi i Hrvati, 1924/18; Bilješke o Matiji Mrazoviću 1848/49. godine, 1924/53; Nova Srbija i Jugoslavija, 1924/70, 71, 72, 73; Uz „Ustavno pravo"., 1924/92 i 93; Naša „austrijanština"., 1924/108; O Crnoj Gori u ratu, 1927/224—226; Hrvatski sabor od 1915., 1928/65, 66, 67, 68, 69 i 70; Jedna osobita godišnjica. (Atentat na Cuvaja), 1928/153; Hrv. politika u ratu do 1917., 1928/197, 198 i 199; Nettunske konvencije. Odgovor na tvrdjenje min. Šumenkovića, 1928/218; Iz hrv. politike za svjetskoga rata. Zatočenje u Aradu, 1928/246, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 255, 257 i 259.

Trumbić Ante: O današnjem režimu, 1922/243; Clemenceau. In memoriam, 1927/345.

Turina Gavro: Mi i Italija na Gornjem Jadranu nakon prevrata u god. 1918., 1927/144—146, 152.

Verona Ante: Jugoslavija i medjunarodno pomorsko pravo, 1927/343.

Vučetić Mato: Izbori u Francuskoj, 1928/99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108.

Walter Radivoj: Postanak i karakter države SHS, 1925/62, 63, 65, 66, 68.

Watson Seton: O srpsko-hrvatskom sporu, 1923/114; Nova Slovačka 1929/232 i dalje.

Wenzelides Arsen: Kosto Vojnović. Prigodom sedamdesetodogišnjice knjižice „Un voto per l'unione"., 1931/83.

Wilfan Josip: Dosadanji i budući razvitak kongresa evropskih narodnih manjina, 1927/261, 262 263.

Zuccarini Oliviero: Fašizam u odnosu sa krizom države, 1927/37.

KULTURA

Abramić Mihovil: Zadatak naše nauke prema našim starohrvatskim spomenicima, 1928/111, 112, 113.

Albini Srećko: Kazalište za vedru umjetnost i gospodin ravnatelj Bach, 1919/168.

Aleksander Irina: Nova literarna Rusija, 1928/63, 64 i 65.

Andrassy Juraj: Drugi kongres pravnika u Ljubljani, 1926/260; † Ladislav Polić, 1927/300; Zakon o zaštiti autorskog prava, 1930/5; Milan Rojc. Povodom njegove 80-godišnjice, 1935/224.

Andrić Nikola: Vladino saopćenje o kazalištu, 1921/128; Sa Lapada, 1921/148; Ribarenje i ribarsko prigovaranje. (Uz izgradnju primorske želježnice), 1921/160; Pisma iz Njemačke, 1921/248; Sa Tegernskog jezera. (Dopis iz bavarskih Alpa), 1922/186; Na domu. Završne refleksije s puta, 1922/197; Mažuranići, 1922/263; Beograd nam kvari jezik. Filološke zabavice, 1923/68, 72, 80, 89, 97, 112; Na Ciginovcu. Dopis sa Plitvičkih Jezera, 1923/148; Maretićev „Jezični savjetnik"., 1924/60, 62, 65; Kazalište u kulturno-historijskoj izložbi grada Zagreba, 1925/211; S puta na Cetinje, 1925/255; Cetinske svečanosti. Slavlje na Cetinju, 1925/258, 260; Da viđu Prizren, 1926/115, 120, 124; Od Stalaća do Plitvičkih jezera, 1926/130; † Janko Ibler, 1926/153; Autorsko pravo i „kulturni skandali"., 1929/81; „Sveslavenski zbornik"., 1931/3; Što ćemo sa svojom muzičkom dušom?, 1932/69; O značenju pjesničkog i naučnog rada Dra Safvetbega Bašagića, 1934/112.

Babić Krunoslav: Naše more, 1920/209; Morski akvarij u Splitu, 1924/268.

Babić Ljubo, stariji: Zlatna medalja, 1921/239; De Avarorum rebus gestis libri XII, 1922/19; Paralele. (Poplava u Zagrebu i pomoć vlade), 1924/7; Contra philologiam militantem, 1926/91; Razmatranja k rasnim pojavama, 1928/40, 41, 42, 43 i 44; Zagorje, 1931/213, 214.

Babić Ljubo mlađi: Grafički zavod i grafička škola 1928/191; Žena u likovnoj umjetnosti. Prigodom izložbe, 1928/274, 284; Uz slike K. Hegedušića, 1929/63; Majstori XVII. vijeka u Strossmayerovoj galeriji, 1929/134; Impresionizam u dolini šent-Florijanskoj. (Prigodom jubilarne izložbe Rikarda Jakopića), 1929/168; Naše privatne zbirke, 1929/187; Vjekoslav Karas 1821.—1858., 1929/194, 200; Ferdo Quiquerez 1845.—1893., 1929/210; Nikola Mašić 1852.—1902., 1929/227, 228; O spomenicima, 1929/237; O našem kiparstvu, 1929/257; Ivan Rendić, 1929/264; Izložba grupe „Zemlja"., 1929/305; Izložba francuske grafike XIX. i XX. vijeka, 1929/323; Strossmayerova galerija. (Uredjenje modernih odjela), 1929/345; Henri Matisse. Prigodom njegove 60-godišnjice, 1930/10; Rudolf Valdec 1872.—1928., 1930/37; Celestin Medović 1859.—1920., 1930/62, Jacques Louis David (1748.—1825.), 1930/84; Jean Auguste Dominique Ingres (1780.—1867.), 1930/85; Francusko slikarstvo XIX. vijeka. (Romantizam), 1930/93; Théodor Géricault 1791.—1824., 1930/95; Izložba savremene franc. umjetnosti, 1930/160, 107, 111, 115; Julije Pascin 1886.—1930., 1930/133; Maestral. Viganj—Kučište—Korčula—Orebić. (Bilješke sa ljetovanja), 1930/208, 212, 216; Pariške šetnje, 1931/6, 19, 32; Posmrtna izložba Juraja Plančića, 1931/10; Bela pl. Čikoš-Sesia 1864.—1931., 1931/36; O ruskoj umjetnosti XIX. stoljeća. Ilja Jefimović Rjepin 1844.—1930., 1931/57, 58; Zemlja. (Prigodom izložbe u starom Umjetničkom paviljonu), 1931/220, 221, 223; Plančićeva posmrta izložba. Izložba Lazara Ličenoskog, 1931/296; Bilješke iz Njemačke, 1932/15, 17, 18, 21, 23; George Grosz. Umjetnički paviljon od 10. IV.—30. IV., 1932/92, 93; Izložba Marijana Detoni-ja, 1932/114; Prigodom prošle izložbe Ivana Meštrovića, 1932/157; Pismo iz Venecije: Tizianova izložba, 1935/195.

Bach Josip: Najsmioniji dramski pjesnik. (O Krleži), 1919/19; Kazalište za „vedru umjetnost"., 1919/162; Druga „pošalica" gospodinu ravnatelju Albiniju, 1919/170.

Badalić Josip: Ruska književnost u emigraciji (1918.—1924.), 1925/145; Po tragovima prošlosti. Spomenici unijatske propagande u našim krajevima, 1926/249; Maksim Gorkij (29. III. 1868.—29. III. 1928.), 1928/88.

Balen Šime: Josip Eugen Tomić, 1931/279.

Balentović Ivo: Fran Galović. U povodu 20-godišnjice smrti, 1935/53; Čakavština spram ostalih narječja, 1935/92; Mato Topalović. U povodu stogodišnjice ilirskog pokreta, 1935/105; Andrija Jambrešić, hrvatski književnik iz XVIII. vijeka, 1935/107.

Banović Stipan: Porijetlo bosanskih muslimana, 1927/1; Starohrvatski običaji biranja „seljačkog kralja"., 1927/18; Slava krsnog imena. Da li su slavu krsnog imena primili Hrvati od Srba ili Srbi od Hrvata?, 1927/227—235, 237, 238, 239; Jedna narodna pjesma u starome dubrovačkome rukopisu koja slavi hrvatsko junaštvo, 1927/343; Širenje plemenske mržnje putem književnosti, 1928/104; Jekavsko i ekavsko književno narječje, 1929/338—345; Malo razjašnjenja o našem književnom narječju, 1930/8; Propale historijske hipoteze u hrv. povijesti, 1930/45; Bilje od čarolija u našoj narodnoj poeziji, 1930/48, 49, 50, 51, 52 i 53; Sudbina jedinoga svjedoka naše epike i najhrabrije tvrdje na svijetu, 1930/66, 67, 68, 69, 70, 71 i 72; Šišićeva hipoteza o postanju imena „Obrovac"., 1931/7; Još nekoliko dokaza protiv Šišićeve hipoteze o postanju imena Obrovac, Obrov i Obar, 1931/18; Tomić Mihovil najmiliji hrvatski narodni hajduk, 1931/28—34; Još jedno staro pisano svjedočanstvo o smrti harambaše Tomić—Mijovila, 1931/232; Kačićev učitelj fra Filip Grabovac u svijetlu najnovijih istraživanja, 1931/264—285; Tragovi Grabovčeva „Cvita"., 1932/275, 276, 277, 278, 279 i 280.

Bartulica Milostislav: Jednog jesenjeg sutona. Na grobu književnika Ivana Ćipika, 1932/307.

Bauer Ernest: Heinrich Heine kod Hrvata i Srba, 1932/291; Počeci našeg novinarstva, 1934/194, 196, 197 i 198; Francuski ratovi u graničarskoj pučkoj poeziji, 1935/113.

Bazala Albert: Govor o kulturno-prosvjetnim pitanjima, 1919/266; O vječnom miru, 1921/295, 299, 302; Iz „zavičaja duše"., 1921/306; Četiri slučaja povrede sveučilišne autonomije, 1922/349 i 350; Sveučilišni zakon i sveučilišna autonomija, 1923/89; Plodovi demokratske slobode i radinosti. Izložba savremene kulture u Čehoslovačkoj u Brnu 1928., 1928/210, 211 i 212; Masaryk mislilac, 1930/56; O slobodi nauke i umjetnosti, 1934/164, 165, 166 i 167.

Bego Krunoslav: Meštrovićev Grgur Ninski, 1927/334; Samonikli izvori narodnog preporoda, 1931/118; Od šenoe do Novaka. Nekoliko refleksija, 1932/120; Turgenjev i Dalmacija, 1933/209; Ljubi Babiću Gjalskom in memoriam, 1935/49; Obnova čakavske tradicije, 1935/94.

Bego Marin: Na moru, 1935/196.

Begović Milan: Pisma iz Italije, 1924/14, 35, 43, 56, 64, 173, 183, 199, 214, 219, 223, 239, 250, 252, „Begović i Beogradjani"., 1924/95; Djetinjstvo Vladimira Nazora. Vladimir Nazor: Priče iz djetinjstva, 1925/1; Umberto Fracchia. Njegov roman Angela, 1925/115; Kvartet. (Nacrt za novelu), 1925/190; Internacionalna Venecija, 1925/200; Šetnja po gradu Romea i Julije, 1925/211; Sirmone (Lago di Garda), 1925/227; Verona, 1925/245; „Pustolov pred vratima"., Četvrta slika, 1925/273.

Belobrk Josip: Medjunarodni kongres za socijalnu politiku u Pragu, 1924/277, 278, 279.

Benešić Julije: Raspad hrv. kazališta, 1924/118; Poslovanje u zagrebačkom kazalištu, 1926/137, Jugoslovenski pisci u poljskom prevodu, 1931/4.

Benić Krešimir: Franjo Šaver Kuhač. Povodom stote obljetnice rodjenja velikog hrv. muzikologa, 1934/269.

Berdjajev Nikolaj A.: Čovjek i mašina. Problem sociologije i metafizike tehnike. (Prev. Nikola Thaller), 1933/247 i dalje; Istina i laž komunizma. (Prilog razumijevanju religije komunizma). (Prev. s ruskog Nikola Thaller), 1933/263 i dalje; Duhovni lik Dostojevskog, 1935/191-208.

Bertić Živko: Misli i mudrosti zrela čovjeka. (Razgovor sa Živkom Bertićem, prigodom njegovog djedinjenja), 1935/73—79.

Bjelevac Hifzi A.: Ana Zolotti. Roman, 1927/72—112.

Bjelovučić Niko Zvonimir: Dva najstarija lika naših vladara, 1927/126; Hrvatski kraljevi u Dubrovniku, 1927/269; Hrvatstvo Dubrovnika. Oko dubrovačkih otkopavanja, 1927/299; Hrv. kruna u Stonu, 1928/150; Hrvati uz obalu Neretve do Bojane, 1930/43, 44, 45, 46 i 47; Hrv. kruna u Stonu, 1932/93; Hrv. kraljica Margarita u Dubrovniku, 1932/17, 18, 19 i 20.

Bobčev L. S.: Strossmayer i Bugari, 1926/300.

Bogner Josip: Slom humanizma?, 1932/116, 117, 118 i 119.

Bojničić Ivan: Posjet kod donjolužičkih Slavena, 1922/225; Moderni Heleni, 1922/235; Wallensteinovi Hrvati, 1922/248; Hrvat utemeljitelj visoke renesanse, 1922/265; Hrv. ogranak obitelji Erdödy, 1922/316; Riznica stolne crkve u Zagrebu, 1922/344; Zvijezda Hrvata, 1923/137; Sedamstogodišnjica reda Franjevaca, 1923/334; Najstariji hrv. zem. proračun, 1924/44; Ukinuće vještičkih zakona u Hrvatskoj, 1924/255, 256, 257, 256, 260 i 261; Kruna hrvatska, 1925/31.

Bosanac Stjepan: Dekoncentracija prosvjetne uprave, 1925/227; O kvarenju književnog jezika, 1931/278.

Bosnić Lovro: Veterinarska zaklada Hrvatske i Slavonije, 1929/10 i dalje.

Boutroux Emile: Budućnost ljudske misli, 1922/99.

Breitenfeld Fedor: Kraljevski slobodni gradovi u Slavoniji, 1933/65—68.

Breyer Mirko: O nadbiskupu Andriji Jamomnetiću, 1929/176; Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529.—1878., 1921/334.

Brlić Ivan: Zmaj—Jovine prigodnice. Jedan Zmaj—Jovin rukopis iz Brlićevog arhiva u Brodu, 1933/12. A. T. B. Andrija Torkvat Brlić, književnik, političar, Jelačićev inozemni emisar, revolucijonar 48-ih godina i njegova šifra A. T. B., 1933/292.

Brlić-Mažuranić Ivana: Andrija Torkvat Brlić, 1933/294.

Bublić Dragan: Filozof i mondena, 1924/76; Filozofija lijenosti, 1924/83, Roman, 1924/97.

Bučar Franjo: U spomen Alfredu Jensenu, 1921/253, 274; Mirko Seljan kao književnik, 1921/302; Louis Leger i Slaveni, 1923/33; Hrvatsko sokolstvo. Osnutak hrv. sokola u Zagrebu, 1924/108; Pedesetgodišnjica Hrvatskoga Sokola u Zagrebu, 1924/165; Iz ostavštine Mirka Seljana. Politička misija braće Seljana za burskog rata, 1925/181; Sokolstvo medju Hrvatima (1874.—1925.), 1925/218; † Dr. Mijo Kišpatić, 1926/108; Strossmayer i sokolstvo, 1926/300; Švedi i Slaveni, 1927/148, 176; Gjalski u švedskoj literaturi, 1927/153; † Josip Hanuš, 1927/217; Pismo biskupa Strossmayera u arkivu obitelji Brlić u Brodu, 1930/53; Alfred Jensen u Dubrovniku. Prigodom 10-godišnjice njegove smrti, 1931/272; Moje uspomene na Alfreda Jensena, 1932/71; Posjet u Lužici. U Donjoj Lužici, 1932/182, 183, 184, 185 i 186; Mato Topalović u Lužici, 1932/247; Slovaci i A. T. Brlić. Tri karakteristična pisma, 1933/16; Arkiv i muzej knezova Čartoryskih u Krakovu. Pismo Mihajla Čartoryskoga Jelačiću, 1933/55; Njemački pjesnik Fridrik Hebbel u Zagrebu god. 1850., 1933/89; Gradišćanski Hrvati u Beču i Sjevernom Gradišću, 1933/174; Gradišćanski Hrvati u Južnom Gradišću, 1933/176; O Preradovićevom Kraljeviću Marku, 1935/34; Švedska kraljica Kristina i dubrovački pjesnik Junio Palmotić, 1935/123, 124; Iz djačkih vremena Gjure Pilara, 1935/187, 189, 190.

Buć Stjepan: Antropogeografija Jovana Cvijića, 1931/295.

Bulić Frane: Metode i ciljevi arheologije. (Predavanje...), 1921/330; Gradjevni spomenici iz doba hrv. nar. dinastije. (Predavanje), 1924/153; Dopunjenje katedre klasične arheologije na zagrebačkom sveučilištu, 1924/205; Sjećanja na Vladimira Mažuranića, 1928/25; Zapamćenja o Franu Mažuraniću, 1928/232; Uredjenje parka na Gospinoj livadi i hipodroma na Solinskom blatu. Uredjenje toka rijeke Jadre, 1930/254, 255, 256, 257, 259 i 260; Sarkofag dviju kćeri Bele IV. nad portalom stolne crkve u Splitu, 1933/40; Historija salonitana splitskog kroničara Tome Arcidjakona (1200.—1268.), 1933/149; Dva pisma Pavlinovićeva, 1935/212.

Bulić Ivan: Pojava čakavštine u lijepoj književnosti, 1935/80.

Caetani Leone: Uloga islama u razvoju civilizacije. S tal. preveo Osman Nuri Hadžić, 1923/170, 172—177, 180, 182, 184, 188.

Cesarec August: Čežnja za mirom u sebi samome. Manija za nečim trećim. Bijeg. Čavke. Želje, 1925/176; Krčma. Široko grlo. Ekspozicija drame, 1925/176; Legenda o zvonu na groblju. Fragmenat, 1925/238; Katarina Mayo: „Majka Indija"., 1930/134; 135, 136, 137, 138, 139, 140 i 141.

Cibilić Ivo: Kako je nastala slavenska kolonija u Egiptu? Prilog povijesti naše emigracije, 1924/98.

Cota Franjo: Prvi muzej hrvatskih spomenika u Kninu, 1928/20; Umjetnici kod nas i u tudjini, 1928/71.

Croce Benedetto: Svjetska književnost. 1927/117.

Čačković Miroslav: Naš medicinski fakultet, 1923/30.
Čurčić Vejsil: Sojenice u Bosni, 1935/4—8.
Dabinović Ante S.: O etničkoj istovjetnosti Bokelja i Crnogoraca, 1928/252.
Deanović Mirko: Oratio vultus animi, 1933/99.
Debić St. D.: Izvodi naziva Hrvata, 1934/277, 279, 280, 281, 282, 283, 284 i 285.
Delalle Ivo: Problemi misli i duha. Juda iz Kariota. Tragedija od F. Valerio Ratti-a, 1926/92; Otkriće afreska Jurja Čulinovića u Padovi, 1926/113.
Delorko Olinko: O Novakovom „Informatoru", 1932/166.
Despot Ilija: Fra Mate Šimić, 1921/90.
Devčić Stjepan: O selu i seljačkoj književnosti, 1932/222.
Deželić Velimir s: Šezdeset godina Jeronimskog književnog društva, 1928/87.
Dežman Milivoj: Anonimnom kolegi u „Riječ SHS". (O kupnji ubožnice za tuberkuloznu bolnicu), 1919/117; Sanatorij u Makarskoj. Gradnja dječjeg sanatorija Crvenog krsta u Makarskoj, 1927/110; Vladimir Lunaček, 1927/204.
Dimović Đuro: Na Obzorov izvještaj o „Sv. Ignjatiju", 1928/13.
Dresler Vaclav: Poljaci i jugoslavenska književnost. Literarno-kritički i historijski radovi, 1928/122.
Drljić Rastko: Prilike bosanskih franjevaca u prošlosti. Iz korespondencije A. T. Brlića i biskupa književnika fra Marijana Šunjića, 1933/97101.
Drvodelić Milan: Visoke škole u Saveznim državama, 1924/55, 56, 57, 58, 62, 63, 64, 66, 67, 69, 70, 71 i 72.
Dvorničić Mate: Jugoslavenska književnost u Istri, 1919/1, 16—18; Viktor Car Emin: Pod sumnjom. 1919/104.
Dujmušić Jozo: Antibarbarus hrv. jezika, 1932/79, 82, 90, 101, 112, 121, 127, 137, 141; O turcizmima, 1932/95, 96, 97 i 98; Antibarbarus hrv. jezika, 1932/165, 177, 192, 200, 208, 238, 252; O životu i radu Vida Došena 1719.—1778., 1932/219.
Đalski, Ksaver Šandor, vidi: Babić Ljubo, stariji.
Đurić Miljenko: Graničar Martin Rota Šibenčanin, 1922/11; Iz knjiga srpskog grafičara i pisca Zaharije Orfelina (1726.—1785.), 1922/39; P. R. Vitezović i prva tiskara u Zagrebu, 1922/57.
Engelmüller Karel: Kazalište u Čehoslovačkoj, 1926/169.
Esih Ivan: Louis Leger. Povodom smrti velikog francuskog slaviste, 1923/121; Bugarski književni život, 1924/21, 66; Hrvatska kolonija u Slovačkoj. Kajkavska općina „Horvatský Grób" nedaleko Bratislave, 1927/91; Knez Adam Czartoryski i Hrvati. Pedesetgodišnjica muzeja knezova Czartoryskih, 1929/52; Josip Juraj Strossmayer i Poljaci, 1929/76—93, 95, 96; Car Simeon u hrvatskoj dramatskoj poeziji. Stj. Miletić: Tomislav, prvi kralj Hrvata. — A. Tresić-Pavičić: Simeon Veliki, 1929/137; Tko je autor brošure „Sollen wir Magyaren werden."? Prilog hrvatskoj književnoj povijesti, 1929/193; Medjumurje u hrvatskoj povijesti i književnosti. Hrvatska narodna i umjetna književnost u Medjumurju, 1929/201; Nikola Šubić Zrinski i Slovaci. Slovačka umjetna i narodna književnost o sigetskom junaku, 1929/236; Slovačka omladina i Ljudevit Gaj, 1930/42; Početak književnoga rada Janka Tombora, 1930/92 i 93; Hrv. općine u slovačkom Podunavlju, 1930/117; Slovenski prijevodi „Smrt Smail-age Čengića", 1930/171; Borba za hrv. bogoslužen je i Grgur Ninski. Monografija Don Kerubina Šegvića, 1930/203, 205, 207, 209, 211, 212, 213, 215, 216; Hrvati kao prvi i glavni nosioci staroslavenske umjetnosti, 1932/224; Prof. Dr. Gerhard Gesemann: Die serbo-kroatische Literatur, 1930., 1930/261, 262, 263, 265, 266, 279, 280, 282, 283, 285, 286, 289, 290, 292 i 293; Naša nauka u godini 1930., 1931/15—20, 22—27; † Milutin Nehajev, 1931/82; Narodni nazivi mjeseca, 1931/139, 140; August Šenoa kao suradnik „Pozora", 1931/286; Aktuelno književno-nakladno pitanje. Smije li se „popravljati" beletristička djela u novim izdanjima? Uz izdanje zabavnih djela Vj. Novaka i A. Šenoe, 1931/297; Stvaranje nacionalizma kod Slavena, 1932/121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129 i 130; Levstik i Hrvati, 1932/268; Tristota obljetnica gimnazije u Varaždinu 1633.—1933., 1933/15; Hrvatsko primorje u drugoj polovici 18. vijeka. Nepoznati memorandum Pasquala de Riccija, 1933/26; Osnutak i razvitak srpske pravoslavne općine u Zagrebu, 1933/65; Palatin Juraj Turzo sin Katarine Zrinske, 1933/68; Srgjan Tucić. Uz 60-tu obljetnicu njegova života, 1933/86; Miroslav Kraljević. Nepoznate pjesme M. Kraljevića. Uz 20-tu obljetnicu njegove smrti, 1933/87; Dragutin Domjanić, 1933/131; Publicistički rad Josipa Predavca, 1933/161; Naše podrijetlo hrvatskoga preporoda. Dokumenti u Gradji XII. Značajna uvodna studija Franje Fanceva, 1933/196—201; Zmaj Jovan Jovanović i Hrvati. Povodom otkrića spomenika u Sr. Kamenici, 1933/217; Književne nagrade u Zagrebu, 1933/219; Dijalektologija. Strohalov rad na istraživanju hrv. dijalekata, 1934/129; Grci i Južni Slaveni. Prof. M. Laskaris i njegova djela iz povijesti Južnih Slavena, 1934/228, 229, 230, 231, 232, 233, 234; Sinjska gimnazija. 80. obljetnica prve hrv. gimnazije u Dalmaciji, 1934/281; Josip Pasarić. Uz 75-tu obljetnicu njegova rodjenja, 1935/36; Milan Rešetar. Uz 75-tu obljetnicu njegova rodjenja, 1935/43; Poslanice u suvremenoj hrvat. poeziji, 1935/67; Crkva sv. Vida na Krku i naši konservatori, 1935/95; Mesijanizam i megalomanija, 1935/115; Nakladni poslovi. Materijalni preduvjeti nakladništva i prilike na tržištu knjiga, 1935/127; Jež i Hrvati, 1935/144; Josip Bach, 1935/155.
Fancev Franjo: Slike i prilike. Nova serija, 1923/42, 64; Povijest hrvatske kajkavske pjesme. „Popevka od protuletja", 1929/350.
Fedorov Nikolaj J.: Stogodišnjica malog teatra 1824. do 1924., 1924/104. Ukrajinski teatar. Historičko-kritičke bilješke, 1924/182; Pjesnik ljepote. U spomen A. K. Tolstoja, 1926/8; U spomen Čehovu. spomen A. K. Tolstoja, 1926/8; U spomen Čehovu. 1904. — 15. VII. 1929., 1929/186. U spomen Andrejevu 1919.—1929. 1929/246.
Ferrero Guglielmo: Povratak barbara, 1922/119 i dalje; Govor gluhima (Discours aux sourds). Prev. Ivo Hergešić, 1933/289 i dalje.
Fleury Serge de: Ljepota Dalmacije. Utisci, 1927/213.
Frančić Vilim: Stanislav Przybyszewski, 1922/96; Josip Kosor u Poljskoj, 1922/150; Milan Begović u Poljskoj, 1922/202.
Gabršček Andrej: Medju Gradišćanskim Hrvatima, 1926/143; Gradišćanski Hrvati koncem godine 1926., 1927/6.
Galogaža Stevan: Književne transformacije, 1925/342.
Gavella Branko: Zagrebačko kazalište u Splitu, 1935/126.
Giolitti Giovanni: Memoari. Prir. Niko Maskarić, 1923/2 i dalje.
Giunio Petar: Nacionalna svijest dalm. inteligencije za vrijeme mletačke republike, 1928/154; Moreška, 1929/200; Otok Korčula pod protektoratom Velike Britanije, 1930/17; Dvije opsade dalmatinskog grada Koračule. Malo poznati dogadjaji iz hrvatske prošlosti, 1934/185.
Gorjan Zlatko: Na kraju puta, 1934/185.
Gorkij Maksim: O ruskoj duši i čovjeku, 1922/105 i dalje; Ruski seljak 1926/45-48.
Grado Artur: Bračna noć. Pripovijest, 1923/349; Izidor barun Benko Bojnički (1846.—1925.). Epilog jednom velikom životu, 1925/119; Rabindranath Tagore ili dvije slobode. Prigodom njegova skorog boravka u Zagrebu, 1926/314.
Grdenić Dragutin: Iz književne prošlosti. 180 god. ujedinjenja (1752.—1923.), 1932/99, 101, 102, 104 i 105; Iz književne prošlosti. Statuta liberae et regiae civitatis Crisiensis, 1933/14-19.
Grgin Ante: Potreba historijske kritike. Hrvatska povijest u djelu L. Vojnovića „Histoire de Dalmatie", 1935/159.
Grgošević Zlatko: Muzička komedija „Udovica Rošlinka" g. A. Dobronića, 1934/117; Svečana izvedba Lisinskovog „Porina". (Nanovo uvježbano i inscenirano), 1934/229; Narodni smjer u hrvatskoj umjetnoj glazbi, 1933/200; Meastro Bersa medju svojim učenicima, 1934/3; Kako „stiliziraju" hrvatskog seljaka. (Povodom prve izvedbe „Imbreka z nosom".), 1935/17: Simfonijska djela Blagoja Berse, 1935/50.
Gršković Jerko: Istarska starohrvatska muka Isukrstova iz XV. v., 1928/97.
Gruber Dane: Istra i Hrvati u prošlosti, 1919/114, 115, 116; Iz istarske prošlosti, 1920/96, 97, 98, 99, 103, 105 i 107.
Gruber Milan: Akcija za jedinstvo našeg pravopisa i terminologije, 1926/206; Porijeklo hrvatske i srpske pravne terminologije, 1926/209; Nepravilnosti sadašnje legislativne terminologije, 1926/229; Stogodišnjica prve slavenske pravne povijesti, 1932/156; Wellsove fantazije o svjetskoj saveznoj državi, 1932/222, 223, 224, 225, 226; Matija Mrazović, osnivač hrvatske pravne publicistike, 1933/6.
Gujić Kasim: Hercegovina, herceg Stjepan, hercegov stari grad Ljubuški i njegovi gospodari, 1931/173—177; Ženidbeni i svadbeni običaju Muslimana zapadne Hercegovine u narodnoj pjesmi, 1932/135; Turski sultani i bos.-herc. franjevci, 1932/179; Iz prošlosti šeher Sarajeva. Prigodom proslave 400-godišnjice opstanka Begove džamije, 1932/232, 233 i 235; Narona, norinska kula i njezini branioci slavni hrvatski vitezovi Nonkovići, 1933/24—26; Uloga Hrvata u hercegovačkom ustanku god. 1875. Novi prilog historiji hercegovačkog ustanka, 1934/2, 3, 4, 5, 6, 7, 8; Osvajač Bosne. Sultan Muhamed II. i bosanski franjevci, 1934/266, 267, 268 i 269; Smrt Smailage Čengića u pogledu najnovijih istraživanja, 1935/129.
Gunjača Stipe: O dalmatinskim alkama, 1933/179; Šime Ljubić i kninski starohrv. spomenici, 1934/77.
Haler Albert: Tajna fantazije. Pojava histerije, 1921/302; Estetika i književna historija, 1931/242, 243; Zašto se pišu i čitaju romani?, 1932/46 i 47; O stranim ugledima u domaćoj književnosti, 1934/266.
Hauptmann Ljudmil: O narodnim nošnjama, 1933/171.
Heisinger Alfons: Kultura danskog sela. Staro dansko selo, 1932/209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 219 i 220; Danska visoka narodna škola, 1932/237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 256, 257 i 258. Kulturna kriza i ruralizam, 1934/14, 15.
Hergešić Ivo: Stogodišnjica smrti lorda Byrona, 1924/108; E. T. A. Hoffmann. Preteča savremene fantastične literature, 1926/22; Stogodišnjica Taine-a, 1928/109; Théophile Gautier. Uz stogodišnjicu francuskog romantizma, 1928/280; Stéphane Mallarmé 1898. do 1928, 1928/284; 300-godišnjica Malherbe-ova, 1928/320; Rousseauovim tragom. Problem kulture u modernoj književnosti, 1930/202; Antiromantizam, 1931/2; Izložba Babić—Becić—Miše, 1931/268, 270, 275; S. Batušić: Na dragom tragu, 1933/58; Hrvatska lirika u njemačkom prijevodu. Zlatko Gorjan: Kroatische Dichtung. Eine Auswahl..., 1933/135; Maserelova izložba, 1934/125; O Dayre-ovoj antologiji hrvatskih pripovijedača, 1933/158; Živi Šenoa, 1934/54; O stranim ugledima u domaćoj književnosti, 1934/223, 224, 225, 226 i 227; Gjalski o sebi, 1935/32, 33; O Matošu, 1935/38; Henri Barbusse. Povodom njegove smrti, 1935/204.
Hinković Hinko: Don Frane Bulić, 1921/271; Danas pred pedeset godina. Lične uspomene na otvorenje hrv. kazališta, 1924/282; Veliki problemi. Bog i duša, 1925/269, 270—279; Homeopatija. Njezina okultna osnova, 1925/310—314; Prvotnost duha, 1925/345; Materija i duh. Okultni pogledi, 1925/125—128; Dolazak Učitelja na svijet. Prema teozofskoj literaturi, 1925/168—170; Djevica Orleanska. U svijetlu okultne nauke, 1925/199—207.
Hodža Milan: O novinarskom radu Zagorke, 1931/100.
Hofbauer Dragutin: Muslimani u našoj književnosti, 1930/235; † Dr. Safvetbeg Bašagić Hrv. pjesnik, književnik i povjesničar, 1934/82.
Hoffer Nikola: Pitanje hrvatskoga sokolstva, 1922/272.
Hoffiller Viktor: Dr. Josip Brunšmid. O njegovoj sedamdesetgodišnjici, 1928/40.
Hohnjec Josip: Projekat osnovnog zakona o vjerama i medjuvjerskim odnosima, 1925/138, 139.
Horvat Rudolf: Posljednja knjeginja Zrinska, 1919/96; Hrvatsko Zagorje. Narodno gospodarska studija, 1919/127—132; Naš pučko-prosvjetni problem. (Povodom prosvjetne ankete u „Radišinom tjednu"), 1919/194; Hrv. Podravina. Narodno-gospodarska studija, 1919/170, 172; Srijemska županija. Narodno-gospodarska studija, 1919/207—215; Zamjerni pučko-prosvjetni rad u Varaždinu, 1919/249; Nekadašnji novci u Hrvatskoj, 1925/101; Povijest željeznica u Hrvatskoj, 1925/204, Banica Katarina Zrinska. Prigodom tristogodišnjice rodjenja njenoga, 1925/301; Bogoslav Šulek. Prigodom 30-godišnjice smrti njegove, 1925/324; Vjekoslav Babukić. Prigodom 50-godišnjice smrti njegove, 1925/341; Ban Krsto Frankopan. Prigodom 400-godišnjice smrti njegove, 1927/263; Dr. Matija Smodek. Prigodom 120-godišnjice njegova rodjenja, 1928/16; Trgovac Ante Jakić. Prigodom 100-godišnjice njegova rodjenja, 1928/23, 24; Dr. Marijan Derenčin. Prigodom 20-godišnjice njegove smrti, 1928/49, 50, 51, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57 i 58; Baltazar Adam Krčelić. Prigodom 150-godišnjice njegove smrti, 1928/86; Dr. Franjo Rački. Prigodom otkrića njegova spomenika, 1928/201 i 202; Crtice iz hrvatske povijesti, 1929/16, 18, 29; Prilog za hrvatsku socijalnu povijest. Ispravak propovijedi u crkvi sv. Katarine god 1707., 1929/43; Osebujna tristogodišnjica. Povlastica pravoslavnim doseljenicima u Hrvatskoj, 1929/51; Iz prošlosti zagrebačkih cehova, 1929/61; Iz prošlosti hrvatskih gradova, 1929/77; Iz hrvatske prošlosti, 1929/87; Barun Filip Vukasović. Prigodom 120-godišnjice smrti toga slavnoga graditelja, 1929/183; Iz hrvatske prošlosti, 1929/190; Iz prošlosti hrvatskih gradova, 1929/205; Josip Zorić. Prigodom 25-godišnjice smrti njegove, 1929/212; Adam Mandrović. Povodom 90-godišnjice njegova rodjenja. 1929/297; Dogradnja kapelice sv. Ksavera u Zagrebu god. 1674; Kako se god. 1607. vratiše u Zagreb Franjevci?, 1930/293; Ban Jelačić u Koprivnici god. 1856. 75-godišnjica polaganja temeljnoga kamena pučke škole, 1931/141; Nekadašnja gjurgjevačka konjička pukovnija. Prigodom 60-godišnjice njenog ukinuća, 1931/157; Ban Ivan Karlović. Prigodom 400-godišnjice njegove smrti, 1932/9, 10, 11, 12, 13, 14, 15 i 16; Marijan Derenčin. Povodom 25-godišnjice smrti njegove, 1933/40; Zrinski grad u Čakovcu, 1933/55—60, 62—64.
Horvath Josip: Dunja u kovčegu. Najnovije djelo g. Milana Begovića, 1921/274; Značenje obljetnice Dostojevskoga, 1921/306; Literatura bez duša. Osvrt na najnoviju franc. beletristiku, 1922/214; Četrdesetosma. Slike iz prve hrv. revolucije, 1928/225 i dalje; Četrdesetosma. Slike iz prve hrvatske revolucije, 1930/1 i dalje; Kakanija, epopeja o svijetu, koji je propao. O Robertu Musilu, njegovom romanu „Der Mann ohne Eigenschaften" i problemima književnosti u Trećem Reichu, 1934/22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, Agonija literature? Književnost, radio i film, 1935/31; „Siva eminencija" zagrebačkog kazališta. 35 godina rada Josipa Bacha, 1935/134.
Hühn Kurt. Socijalizacija liječnika, 1924/322.
Ibler Janko: Dosljednost i nedosljednost, 1925/258—262; Pabirčenje po Chesterfieldu, 1925/284 do 293, 295.
Ilijić Stjepko: Nikola Tommaseo pod paskom austrijske policije. (Neke još nepoznate zgode iz njegovog života.), 1925/287; Nikola Tommaseo kao pjesnik, 1926/53; Hrvatska kultura u zarobljenoj Istri, 1926/127; † Petar Kasandrić, 1926/148; Historijski pregled razvoja „Matice Srpske". (Povodom proslave stogodišnjice njenog osnutka.), 1927/345; Uspomene na Silvija St. Kranjčevića. O 20-godišnjici smrti, 1928/289, Don Mijo Pavlinović. (O stogodišnjici rodjenja 1831. do 1931.), 1931/11; Dalmatinska ostrva. Historičko-folklorističke bilješke, 1932/113, 114, 115 i 116.
Ivanko Juraj: Split i stari Zagreb, 1935/108.
Iveković Ćiril: Neistraženi spomenici naših krajeva, 1932/117, 118 i 119.
Ivić K.: 25-godišnjica franjevačke gimnazije u Visokom, 1926/91.
Jagičin: Hrvati u zapadnoj Ugarskoj, 1921/337.
Jelačić Aleksije: Duhovna kriza sadašnjosti. Prikazana i protumačena od ruskog filozofa, 1924/284; Ispovijest zloduha carske Rusije. Prepiska Pobjedonosceva, 1925/10; U Rusiji prije dvijesto go-

dina. Sreća i zla kob posljednje ruske carice starog kova, 1927/259.

Jelenović Ivo: Radjanje ili umiranje čakavštine?, 1935/86.

Jirak K. B.: Smetana, Dvořák i Fibich, 1926/169.

Jiroušek Antun: Izložba „Djela" društva za promicanje umjetničkoga obrta, 1927/131, 133, 135; Prvoborac za hrvatske starine fra Lujo Marun. 1927/318; Meštrovićevi strijelci i jahači, 1928/45 i 46.

Jovičić Lena A.: Odgovor na „Velikosrpski šovinizam na engleskom jeziku", 1927/116.

Kajmaković Omer: Problem muslimanske žene u Jugoslaviji, 1920/203.

Karaman Ljubo: Crkvica u „Gradini" u Solinu i teza Strzygowskog o starohrvatskom graditeljstvu, 1928/102, 103, 104, 105 i 106; Otkriće ostataka grobne crkve hrv. kraljeva, sv. Stjepana na Gospinu otoku u Solinu, 1930/161; O talij. aspiracijama na Dalmaciju navodno baziranim na spomenicima umjetnosti te zemlje, 1930/266; Natpis djakona Dobra iz vremena hrv. nar. dinastije u Splitu, 1930/293; Mali prilog proučavanju urbanizma dalmatinskih gradova. Povodom knjižice Gobbin: Korčula..., 1931/9; Povodom popravka crkve starohrvatske dobe sv. Barbare, jednom sv. Martina u Trogiru, 1931/85—86; Otkriće kraljevskog samostana XI. vijeka sv. Mojsij u „Supljoj crkvi" u Solinu po društvu „Bihaću" u Splitu, 1931/197—202; O slijedu historijsko-umjetničkih perioda u Dalmaciji s osobitim obzirom na spomenike Splita i Trogira. 1932/1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 i 8; Još o kruni hrv. kraljeva, 1932/78, 79, 80, 81, 82 i 84; Još o starohvr. pleternoj ornamentici. Povodom knjige Dr. Ć. Truhelke „Starokršćanska arheologija", 1932/143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151.

Katić Ernest: Bondino kazalište. Prigodom 70-godišnjice osnutka Bondina kazališta u Dubrovniku (26. XII. 1864.), 1924/294.

Katić Lovre: Oko starih zadužbina, 1932/111; Novi pogledi na epohu Ćirila i Metoda. Uz djelo Fr. Dvornika: Les legendes de Constantin et de Methode vues de Byzance, 1933/187—191; Starohrvatski natpis iz IX. vijeka u Sućurcu kod Splita, 1935/207.

Kempf Julije: Povlastice Zadruge požeških trgovaca 1840., 1927/93; Borbe za stolicu hrv. jezika i književnosti na zagrebačkoj akademiji 1845., 1930/94; Osnivanje požeške čitaonice 1845., 1930/203; Požega na braniku narodnoga jezika 1847., 1930/235; Biskup Strossmayer i Požega, 1931/12; Iz požeške kulturne prošlosti. Požeški počasni gradjanin Aleksandar Vancaš 1860., 1931/115.

Kesterčanek Vladimir: Ivan Vinković. Prvi naš stenografski stručnjak, 1931/178; Stenografija u službi književnosti, 1933/35.

Kirin Srećko: Ideja slavenofilstva i slavensko društvo. Povodom prve godišnjice slavenskih društava u Zagrebu, 1925/130..

Klaić Bratoljub: Jesu li Slavonci u srednjem vijeku govorili kajkavski? (Povodom članka Ljube Babića-Gjalskog), 1931/234.

Klaić Vjekoslav: Kulturno-historijska izložba u Zagrebu, 1925/226.

Klarić Mate: Kako je došlo do otkrića novonadjenog spomenika hrvatskog kneza Branimira u Šopotu kod Benkovca, 1929/142—148; Jedno zanimivo pismo Nikole Tommasea, 1933/40.

Klemenc Josip: Arheološki nalazi u Senju, 1930/8.

Knezović Oton: Biskup Buconjić. 100-godišnjica njegova rodjenja, 1934/157, 158, 159.

Knoll Petar: Oko jednog kataloga Strossmayerove galerije, 1923/91; Agonija staroga Zagreba, 1925/156—163; Stari Zagreb i regulatorna osnova, 1929/222—224; O gornjogradskom štatutu, 1931/154; Nešto o obnovljenju starih zagrebačkih pročelja, 1932/194, 195 i 196.

Kosor Josip: Čovječanstvo. Fragment nove drame, 1925/245; Stanislav Przybyszewski, 1928/14.

Krajač Ivan: Načela kulturne organizacije, 1921/169; O našem umjetničkom stvaranju, 1925/240; Upliv gore na ljudski tip, 1932/106, 107, 108, 109, 110, 111, 112 i 113.

Krišković Vinko: Francis Bacon, 1922/66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95i 96; Dva svijeta. Prinos k problemu zapadne kulture, 1923/349; Nordijska „Divina Commedia". („Kralj Lear."), 1933/69—72, 74, 76, do 87, 89—94; Dioniz i Izida. („Antonije i Kleopatra."), 1934/58, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77; Kad mladost jezdi, ludost uzde vodi. („Kako vam drago."), 1934/115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127; Nordijski misterij. („Hamlet."), 1934/244, 245, 246, 247, 248, 249, 151, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264 i 265; Vijenac vrlini ženskoj. („Cimbelin."), 1935/17—22, 24—29, 33—35, 37; Sjen osvetnik („Julije Cezar."), 1935/154—166, 169, 170—172.

Krizman Tomislav: Naš umjetnički obrt, 1925/271.

Krklec Gustav: U obranu Vladimira Vidrića, 1922/126, 127; O Španiji! Jedan telegrafski putopis, 1924/88; Umjetnički život u Beogradu. Osvrt na prošlu sezonu, 1925/164; 35 sati u Zagrebu. Ekspresne impresije jednog eks-impresioniste, 1926/271; Poplava poezije, 1926/338, 345; Ponoć u Skoplju, 1929/49.

Krleža Miroslav: Po dalekom severu. Iz putnih impresija po današnjoj Rusiji, 1925/252; Iz današnje Rusije. (Odlomci putnih impresija), 1925/266; Današnja Moskva. (Iz putnih impresija po današnjoj Rusiji.), 1925/259, 282, 285; Moša A. Pijade, 1926/51; Franciscko Jose Goya Lucientes, 1926/55; O tajnovitosti mirisa, boja i zvukova, 1926/65; Grafička izložba. 8. III.—20. III. 1926., 1929/69; O Marcelu Proustu, 1926/76, 77, 82 i 95; Lirika Ljube Wiesnera, 1926/91.

Krmpotić Branko: Dubrovačka gimnazija. Dubrovnik slavi 500-godišnjicu postanka gimnazije. Osnivači i kratki historijat zavoda, 1935/58—61; Još nešto o čakavštini, 1935/90; Stogodišnjica ustoličenja senjskoga biskupa Mirka Ožegovića, 1935/94.

Kučera Oton: Profesor dr. Ivan Plotnikov, 1923/29; Istraživanje Marsa. Projekat orijaškog durbina i kanali na Marsu, 1923/154; Zanimiva naučna debata o Einsteinu u Oksfordu, 1925/280, 282, 283; O stogodišnjici fotografije, 1927/23; Edisonova osamdesetogodišnjica, 1927/47; U najvećoj zvijezdarnici svijeta, 1927/74; Zeissov planetarij, 1927/208; Svante Arhenius, 1927/273; Dvadesetpetogodišnjica naše zvijezdarnice, 1928/327; Dvije sjajne zvijezde Danice, 1929/197; Zanimljiv astronomski misterij, 1929/350; Golem naučni pothvat na području astronomije, 1930/31, 32, 33 i 34; Zanimivi sastanci na zvjezdanom nebu, 1931/137.

Kulundžić Josip: Knut Hamsun. Nagradjen ovogodišnjom Nobelovom nagradom, 1920/293.

Kunčić Petar: Dvorac Hanibala Lucića, 1924/31.

Kus-Nikolajev Mirko: Filozofijski osnovi modernog socijalizma, 1922/216.

Lach Josip: Filozofski život u Jugoslaviji, 1930/18.

Laszowski Emil: K historijatu prenosa kostiju Zrinjskog i Frankopana, 1919/91; Grobnica Zrinskog i Frankopana, 1919/93; Prilog k povijesti zagrebačkoga kazališta. Njem. glumačka družina u Zagrebu g. 1784/5., 1922/267; Prilog k povijesti zagrebačkog kazališta, 1923/12, 75, 108, 109, 173; Tvornica platna u Ozlju u XVIII. v., 1926/207; Gradska kapelica u Ozlju, 1926/209; Đuro Rakovac, nepoznat hrv. prevodilac, 1930/61, 62 i 63.

Linić Rude: Trsatska biskupija. Povjesno razmatranje, 1935/55—57; O čakavštini Sušaka i okolice, 1935/154.

Livadić Branimir: „Ravnovjesje klasične bilance", 1919/29; Niko Bartulović: Kuga. (Tri čina), 1919/118; O kazališnoj krizi, 1927/50; Cenzura edicija „Matice Hrvatske", 1927/68; S teatrom po Čehoslovačkoj. 1927/151; Kongres Pen klubova u Barceloni, 1935/133.

Loskij Nikola O.: L. N. Tolstoj kao umjetnik i mislilac, 1928/303.

Lovinac Milkan: Pacheco (novela), 1931/187 do 204.

Lovrić Božo: Povodom 80-godišnjice A. Jiráseka, 1931/216; Pirandelo, Rogoz i Mandić, 1930/19; Bruno Valter i moje vjerovanje, 1932/71; „Suita". Mandića u praškom njem. kazalištu, 1932/112; Anglosasi i Česi, 1932/199; Najnovije češko kazalište. Pismo iz Praga, 1933/43; Sutivan, 1933/60; Adolf Vesely. Češki novelista Jadranskoga mora, 1934/9; Splitski pudar, 1934/100; Djelo Jana Hudeca, 1934/200; Edwin Justus Mayer. Novi američki dramatik, 1934/214; Pismo iz Praga: Pjesnik V. Vančura, 1935/25; Pismo iz Praga: Novi uspjesi Zvonimira Rogoza, 1935/52; Pismo iz Praga: Izložba jugoslavenske knjige u Pragu, 1935/83; Dalmatinac — Felix Weingartner, 1935/114; Pismo iz Praga: J. Hilbert, 1935/171; Pismo iz Praga: Hus Locher, 1935/187.

Lozovina Vinko: Antologija serbo-croata, 1933/183; Carducci Giosuè kod južnih Slavena. 1934/67.

Lukas Filip: Don Frane Bulić, 1921/271; Visoka škola za trgovinu i promet u Zagrebu, 1923/162.

Lunaček Vladimir: Drugi dio jedne literarne historije. Dr. David Bogdanović: Prijegled književnosti hrvatske i srpske. Dio II., 1919/87, 89, 90, 94, 95, 106; Za naše umjetnike, 1919/145; Kako se u nas pišu književne historije, 1919/166, 167; Kongres jugoslavenskih književnika, 1919/187; Kazalište za vedru umjetnost, 1919/202; Još jedan pregled hrvatske i srpske književnosti. Dr. Dragutin Prohaska: Pregledi hrvatske i srpske književnosti. I. Dio realizma 1880., 1919/227; Dvije umjetničke izložbe. Izložba Vladimira Becića: VII. izložba proljetnog salona. 1919/299, 302, 304, 307; Nikola Faller, 1920/12; Milica Mihičić, 1920/78; Jedan nedelikatni roman. Janko Ibler: Zora, 1920/100; Naš etnografski muzej, 1920/191, 202; Izložba Ivana Meštrovića, 1920/252, 253; Pedesetgodišnjica hrv. opere, 1920/258; Dvadesetpet godina novog Talijinog doma, 1920/259; Proslava 25-godišnjice novoga kazališta. M. Korolija: Zidanje Skadra, 1920/260; Iz umjetničkog svijeta. Deveta izložba „Proljetnog salona", 1920/265, 266, 267, 267, 276; I. Kosor: Nepobjediva ladja, 1920/319; Kulturno znamenovanje J. J. Strossmayera, 1921/33; Savremena hrvatska literatura, 1921/131; Kulundžić: Ponoć, 1921/163; Opet jedna povijest naše književnosti. Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti. Napisao dr. Dragutin Prohaska, 1921/231—152, 256 do 260; Gjuro Dimović: Vojvoda Momčilo. Tragedija u tri čina, 1921/237; Izložba Proljetnog salona, 1921/288, 289; Kriza u našoj drami, 1922/1, 5, 14, 24; Sudbina jugoslavenskih kazališta, 1922/40; Profesori medju sobom, 1922/51; † Vlaho Bukovac, 1922/112; Jerko Božić: „Svadba", 1922/125; Prilike i neprilike naše umjetnosti, 1922/208; Prve godine prošlog stoljeća. Njem. kazalište na pozornici bar. Kulmera, 1922/236, 242; I. Vojnović: Maskarata ispod kuplja, 1922/298; Hrv. kazalište. M. Krleža: Golgota, 1922/302; Hudožestvenici. A. K. Tolstoj: Car Fjodor Joanović i t. d., 1922/307, 308, 309, 311, 315; Naša dramat. umjetnost i naša dramska produkcija. Najnoviji produkti naše dramatske literature. — Josip Kosor: U Caffé du Dôme. — Milan Begović: Svadbeni let, 1923/17. 19; Ivo Raić. Uz 25-godišnjicu njegovog glumačkog rada, 1923/40; Nijemci i Česi o Jugoslaviji, 1923/100—102; Milan Begović: „Svadbeni Let", 1923/107; Ulderiko Donadini, 1923/129; XVIII. izložba Proljetnog Salona. Djela Ivana Meštrovića. — Slikari i slikarstvo. 1923/145, 146, 150, 157, 181; Josip Kosor: „Požar strasti". Drama u 3 čina, 1923/160; Joza Ivakić: Majstorica Ruža, 1924/23; Kriza hrv. kazališta. Ekonomski i umjetnički razlozi, 1924/28; Raspad hrv. kazališta, 1924/120; Devetnaesta izložba „Proljetnog salona", 1924/134, 138, 144. 147; Iz umjetničkog svijeta. Prilike i neprilike naših umjetnika. Što je sa društvom umjetnosti. Braća Vojnović proti Meštrovića, 1924/153; Kako se kod nas piše o literaturi?, 1924/172, 185, 193, 291, 318; I. Vojnović: Maskerate ispod kuplja, 1924/177; Hrvatsko kazalište. Osvrt na sezonu i upravu god. 1923/24, 1924/195; Pred stogodišnjicu stare kazališne zgrade. Gdje je sve bila naša Talija, 1924/268; Viktor Kovačić i njegovo umjetničko djelo, 1924/289; M. Begović: Božji čovjek. 1924/335; Ljuba Babić—Đalski. U spomen njegove 70-godišnjice, 1924/345; Slavenska renesansa, 1925/4, 12; Đuro Dimović: „Baš čelik". Tragedija u 3 čina. 1925/37; S Hrvatskog Primorja, 1925/94, 100, 125; † A. B. Šimić. 1925/120; M. Krleža: „Adam i Eva". 1925/145; Tragika drame, 1925/50; Osamdeseta obljetnica srpanjskih žrtava. 29. srpnja 1845.—29. srpnja 1925., 1925/200; Kulturno-historijska izložba grada Zagreba. U Umjetničkom paviljonu, 1925/275, 277; Službeni ton zagrebačkog kazališta. Odgovor Juliju Benešiću, 1925/286; Dvadesetpet godina Crnčićeva rada. Uz izložbu u Ullrichovom Salonu. 1925/326; Helotizirana inteligencija, 1925/346; Uzajmljeni snovi. M. Begović: Pustolov pred vratima. Premijera, 1926/10; Ivanov: Zlatarevo zlato, 1926/38; Izložba francuske grafike XVIII. v., 1926/82, 87; † Herman Bollé, 1926/104; Nakon hiljadu godina dva zbornika. Zbornik kralja Tomislava, 1926/121; Kako g. Prohaska piše o hrv.-srp. dramatičarima, 1926/147; † Dr. Branko Vodnik, 1926/159; Dvije nove drame Josipa Kosora: „Rotonda" i „Čovječanstvo", 1926/165; Ahmed Muradbegović: Bijesno pseto, 1926/176; Stogodišnjica prvih zagrebačkih novina. „Luna", „Agramer Zeitschrift", 1926/190; Oko dvaju Zbornika. Odgovor na neke primjedbe, 1926/198; Naši prevodi Šekspirova Hamleta, 1926/242; Kako se o nama piše. Kraljevina SHS, 1926/264; † Dr. Izidor Kršnjavi, 1827/35; † Stjepan pl. Bojničić, 1927/59; U spomen Viktora Kovačića. (Prigodom otvorenja nove zgrade zagrebačke burze), 1927/204.

Lupis-Vukić Ivan F.: Dr. Henry Suzallo. Prvi pedagog Sjedinjenih država, 1928/145.

Ljubić Josip: Seljaštvo Švicarske, 1928/262, 264, 266, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 275, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 290, 294, 295, 296, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 311 i 313.

Maček Pavao: Medvedgrad u povijesti, 1931/252—257, 260, 263; Jedan putopis iz 18. stoljeća o južnim Slavenima. (B. Hacquet), 1932/48, 51, 52, 53, 54, 56, 58, 59, 61, 62, 63 i 64.

Magovac Božidar: „Seljački" lirizam, 1934/14.

Maixner Rudolf: U. Donadini: Kroz šibe. 1921/204; George Sand i Hrvati, 1921/258; Tomislav Prpić: Madona Bistrica, 1921/292; Moderni ruski pisci, 1921/295, 299. 302; Milan Ogrizović „Vučina", 1921/309; Ban Jelačić kao njemački pjesnik, 1921/354; Pjesme Vladimira Vidrića, 1922/6; Jedna stara dubrovačka komedija „Ljubovnici", 1922/9; A. G. Matoš. Prigodom objavljivanja pisma M. Toussainta Matošu, 1922/99; Pismo s franc. rivijere. Miris luka u starim lukama, 1924/1; Na bulvaru, 1924/261; Kroz Njemačku. O pivi i o Gretchenu. Augustinerbräu i Jungfernstieg, 1924/309; Na Arnu, 1925/108; Od Pise do Bologne, 1925/112; Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka. (1. i 2. svezak, slovo A i dio B), 1925/132, 167; Treći svezak narodne enciklopedije, 1925/182; Kako je profesor Vodnik mislio, da je otkrio Ameriku ili prilog istraživanju stare kajkavske literature, 1925/316; Jubilej Milana Begovića, 1926/6; Narodna enciklopedija srp.-hrv.-slov. Svesci 5., 6. i 7., 1926/37; Velikosrpski šovinizam na engleskom jeziku. Pages from here and there in Serbia. By Lena A. Jovitchich, 1927/100; Vladimir Lunaček, kritičar i poklonik umjetnosti, 1927/204; Đuro Dimović: Sveti Ignjatije, 1928/6; M. Krleža: U agoniji, 1928/104; Hrv. nar. kazalište. Šenoin „Diogenes" u Begovićevoj dramatizaciji. 1928/308; M. Krleža: Gospoda Glembajevi. Drama u 3 čina iz života jedne agramerske patricijske obitelji. 1929/45; M. Begović: Amerikanska jahta u splitskoj luci, 1930/4; Miroslav Krleža i „Leda", 1930/86; I opet o Krleži, 1930/276; Milan Begović: „Bez trećega", drama u 3 čina, 1931/227; Petar Preradović ml.: „Razumijemo li se?", Komad u 3 čina, 1931/264; Ranko Mladenović: Čovjek ponosan što nema sreće, drama u Beogradu, tri čina, 1933/69; Francuska antologija suvremene hrvatske proze. Jean Dayre: Antologie des conteurs croates modernes, 1933/134; M. Feldmann: Profesor Žić, 1934/111; Slavko Batušić: Komorni trio. Igra u dva stavka, 1935/19; Miroslav Feldmann: „Na uglu, tragikomedija u 4 čina, 1935/58; Ka. Mesarić: Poslovna tajna. Satira u 3 čina, 1935/103.

Makanec Alfred: Historijska pozadina Mažuranićeva epa. Istina o pogibiji Small-age Čengića zabilježena po pričanju samog Novice Cerovića, 1924/179; Memoari Novice Cerovića, 1926/176; Serdar Ekrem Omer paša, 1927/343; Tragedija na gluhoj smokvi. Epizoda iz hercegovačkog ustanka 1875,76., 1928/97; Kako je pronadjen sanduk za stvarima Kvaternika nakon pogibije u Rakovici, 1933/198; Dnevnik jednog graničara II. puka od 1811.—1814. i njegovi doživljaji u Francuskoj i Rusiji, 1933/218—220; Petar

Kružić. Pozakonjenje i podjeljenje plemstva nezakonitom sinu Kliškoga junaka, 1934/215; General Franjo Jelačić. Kako je otac bana Jelačića obranio god. 1799. Feldkirch od Francuza pod Massénom, 1935/119.

Makanec Julije: Matoš i dekadenca, 1924/79; Oko Dvornikovićeve studije o Hamletu, 1924/112; Stefan George. Povodom 25-godišnjice prvoga izdanja njegovih pjesama, 1924/63; Gerhart Hauptmann, 1925/20; Oswald Spengler, 1925/240.

Malnerić Martin: Grb gospode od Črnomlja. Grb slovenske krajine i obred ustoličenja vojvoda na Gosposvetskom polju, 1927/217; Pregled starije povijesti črnomeljskog kotara, 1930/54, 55, 57.

Manger Dušan: Dalmacija i otvorenje hrv. sveučilišta, 1934/123.

Manojlović Gavro: Medjunarodni kongres historičara bez prestavnika zagrebačkog univerziteta. (Osvrt na članćić u „Riječi"), 1923/123; Na „Kritiku" o Zborniku kralja Tomislava, 1926/149; „Jedna akademija ili tri", 1929/248—251; Još o temi „Jedna akademija il tri", 1929/278—281.

Markov Valerijan: Krist i Don Kihot. Jedan essay, 1924/206, 207, 208, 212, 214, 216, 219, 220, 224, 227, 228, 229, 230, 231 i 232; Obnovljena Rusije. (Od Puškina do Bloka), 1925/242.

Martinis A.: J. Strzygowski: Starohrvatska umjetnost. Nekoliko refleksija, 1928/221 i 222.

Martinović Ivan: Ustoličenje J. J. Strossmayera kao biskupa djakovačkog, 1921/33; Grad Vinkovci. Historička skica, 1921/131; Korespondencija ilirskih preporoditelja, 1926/144; Ivan Perkovac, 1926/156; Tri pisma Josipa Eugena Tomića uredniku „Slavonca". Miroslavu pl. Kraljeviću u Požegi, 1927/17; 150-godišnjica župne crkve u Vinkovcima. Katolička crkva i župni stan u Vinkovcima god. 1771, 1927/128.

Marušić Filip: Iz hrvatskoga Primorja, 1919/207; Svjetloj uspomeni Don Frane Bulića, 1934/179.

Mašić Branko: Dr. Tića. (Odlomak iz romana „Ljupče"), 1924/345; Dva torsa, 1925/345:

Matejček A.: Likovna umjetnost u Čehoslovačkoj. 1926/169.

Matičević Stjepan: O obrazovanju našeg učiteljstva, 1930/235, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 245 i 248; Rogaške uspomene na don Franu Bulića, 1934/208.

Matijević Ante: Naše historijsko blago propalo požarom bečkog Justitz palais, 1931/229.

Matković J.: Vlastelin Jero Natali. Engleski guverner dubrovačkih otoka 1813.—1815., 1930/87, 88 i 89.

Mažuranić Fran: Od zore do mraka. (Odlomak), 1927/199, 200.

Mažuranić Vladimir: Biskup J. J. Strossmayer, 1921/33.

Mažuranić Želimir: Odgovor Vl. Mažuranića na apel ruskih književnika, 1928/28.

Mayo Katarina: „Majka Indija". Preveo A. C., 1930/134 i dalje.

Mečnikov Ilija: Četrdesetgodišnje iskanje istine, 1922/188 i dalje.

Medanić Lav: Dječja književnost nalazi se na raskršću..., 1934/84, 85, 87 i 88.

Medini V.: „Nemušti srpsko-hrvatski jezik", 1926/155; Kriterij g. prof. A. Belića, 1926/183; Još o pitanju književnog narječja, 1926/222; Napomene o književnom jedinstvu našem, 1926/282, 285; O značaju i rezultatu Skerlićeve ankete od g. 1914., 1926/331 i 332.

Medved I.: Koji je datum rodjen-dana prvog hrvatskog romana „Zlatarevo Zlato."?, 1931/289; Andrija Palmović. Prigodom 50 godina pjesnikove smrti, 1932/32; Tomo Blažek. 125 godina poslije rodjenja hrv. pjesnika, 1932/60.

Messner-Sporšić Anton: Hrvati u Banatu, 1934/46.

Milarov Ilija: Bizant i humanizam. Kulturno-historička studija, 1927/188—196; Rim i humanizam. Kulturno-historičke bilješke, 1927/253—260, 262—265, 267—278; Kršćanstvo i humanizam. Kulturno-historička studija. Dio treći, 1929/39—45, 47—57.

Mihovilović Ive: Julijska krajina u romanu, noveli i lirici, 1929/320, 321.

Milčinović Andrija: Jedan Demetrov list, 1925/105.

Miličević Ivan A.: Don Frane Milićević. Hrvatski kulturni i politički radnik iz Hercegovine, 1929/157—161; Zdravstvene politike u bivšoj Bosni i Hercegovini, 1930/80, 81, 83 i 84; Karta o prošlosti i sadašnjosti katoličke crkve u Bosni i Hercegovini, 1933/1—4.

Nagy Josip: 1000-godišnjica hrvatskog kraljevstva i naši arhivi, 1925/244; Lubor Niederle, 1925/261; O diplomatskoj historiji i njezinim izvorima, 1927/104; Uredjenje arhivskog pitanja s Italijom, Austrijom i Madjarskom, 1927/343; O interpretaciji medjunarodnih ugovora, 1928/97.

Nametak Alija: Gazi Husrev beg, osnivač Sarajeva, 1930/91; Safvetbeg Bašagić. Uz šezdesetu obljetnicu rodjenja, 1930/189; Edhem Mulabdić, 7. II. 1890.—7. II. 1930., 1930/268; Tristogodišnjica prvog tursko-hrvatskog riječnika (1631.—1931.), 1931/125.

Nazor Vladimir: Umiranje ili rodjenje čakavštine?, 1935/60.

Nikolić Mihovil: O ciljevima naše književnosti. Govor..., 1923/33.

Ninić Zoran: Naši iseljenici u Braziliji, 1925/211—213; Uzduž i popreko po Americi. Iz putnog dnevnika jednog emigranta, 1925/309—319, 320—327, 323; Hrvat u borbi za slobodu Južne Amerike, 1931/257.

Novljan Franjo: Strossmayerov dan, 1921/33; Slobodna prosvjeta, 1922/37.

Odak Krsto: III. festival komorne muzike u Veneciji, 1925/248, 250; O jednom jugoslavenskom muzičkom festivalu 1926., 1925/252; Peti medjunarodni festival moderne muzike u Frankfurtu od 29. VI.—5. VII. 1927., 1927/196, 197, 198; Njemački festival komorne muzike u Baden-Badenu od 15. VII.—17. VII. 1927., 1927/201.

Olesnicki Aleksandar A.: Akademik Nikola Roerich i njegovo stvaranje. Roerichov poklon Strossmayerovoj galeriji, 1935/5.

Ostojić Ivan K.: Broj tri i kraljević Marko, 1931/234—250; Naše ljubavne narodne pjesme, 1933/115 do 125, 127—151.

Ozarovski Jurij: Rusi na zagrebačkom pozorištu, 1919/154.

Pagano Jose Leon: Umjetnost Ivana Meštrovića, 1924/67.

Pasarić Josip: Strossmayerov spomendan. Govor, 1921/53—55; Ilija I. Mečnikov: „Četrdesetgodišnje iskanje istine", 1922/187.

Pavešić Franjo: Izumire li čakavština?, 1935/54; Još o izumiranju čakavštine, 1935/70; Izumiranje čakavštine, 1935/100.

Pavičić Stjepan: Starosjedilaštvo današnjeg hrvatskog naselja u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji. Prilog k proučavanju porijekla Bunjevaca, 1931/178 do 196.

Pavlinović Marin: Odgovor Marku Caru na članak o S. Bjelanoviću, 1927/98; Značaj Marka Cara i značenje njegova Save Bjelanovića. Kritički, političko-kulturni esej, 1927/135—137.

Pavlovský J.: Čehoslovačke visoke škole i studentstvo kraljevine SHS, 1926/169.

Pekić Petar: Plemići i kmetovi. Iz prošlosti bačkih Hrvata, 1933/206; Bunjevačka poezija. Narodno pjesništvo Hrvata u Bačkoj, 1934/26.

Perojević Marko: O rodnom mjestu Petra Kružića, 1932/184; Trogirski rukopis „Trimalhionove večere", 1934/272, 273, 274 i 275; Ninska biskupija, 1935/212, 214, 215.

Peršić Ivan: Hiljadu osamstoosamdeset treća. Uspomena na predratni Zagreb povodom 50-god. bune radi madjarskih grbova, 1933/187—214.

Petanjek Makso: Hrvati učitelji Bugarima. Prvi bugarski pedagozi pitomci zagrebačke učiteljske škole, 1927/346, 347; Oko datuma ilirskoga pokreta, 1933/14; Zagrebačka gimnazija 1860. Jagićev zapisnik o isključenju VIII-školca Makanca, 1933/194, 195; Zagrebački profesori 1852. godine (i gimnazijalci 1860. godine), 1934/168-175.

Petrinović Mario: Stare isprave u selu Petrinoviću u Vinodolu, 1935/187.

Petrović J. M.: Novi Beograd, 1926/104, 123, 126, 143, 149, 193, 220, 231, 248, 278; Novi Beograd, 1927/25, 92, 109, 122, 138, 165, 258, 282; Novi Beograd, 1928/10, 42, 119; Georgije Šagić alias Georges Fischer, 1933/151—156, 158—167.

Pevec Dragutin: Kuhačev interes za Hrvate u Moravskoj, 1934/274.

Pilar Ivo: Islam kao socijalna pojava. Predavanje, 1921/61, 62, 63, 65; Još o bogumilstvu i o „bosanskoj crkvi", 1928/11 i 12; Socijalni činbenici savremene socijalne krize. Predavanje, 1931/35—39, 41—44.

Plotnikov Ivan: Na novim putevima nauke. Fotokemija u službi terapije i biologije pomoću svjetla. (Iz predavanja), 1928/294, 295, 296, 297, 298.

Politeo Ivo: Odgovornost štampara po zakonu o štampi, 1929/35; Govorljivi medju šutljivcima. Utisci iz Holandije povodom IV. kongresa medjunarodne unije odvjetnika, 1932/187, 188, 189 i 190; Iz Bugarske. (Povodom posjeta jugoslavenskih pravnika), 1934/161.

Predavec Josip: Selo i seljaci, 1933/226 i dalje.

Prezzolini Giuseppe: 1924/181—191; Prvi intelektualni kongres za kinematografiju, 1926/149.

Račić Đuro: Doktorske teze jugoslavenskih pravnika na pariskom sveučilištu, 1930/21, 22, 23 i 24.

Radetić Ernest: Kulturni život naših pod Italijom, 1927/45—47.

Radica Bogdan: Jugoslavija na II. internacionalnom sajmu knjiga u Firenzi, 1925/177; Papini divljak, 1925/256; Agonija kršćanstva. 1926/41; Svjedoci današnje Italije. Alfred Panzini. — Benedetto Croce. — Ettore Lo Gatto. — Luigi Pirandello. — Fausto M. Martini—Marinetti. — Papini. — Bontempelli, 1927/14, 77, 84, 85, 104, 110, 150, 174, 226, 227; Književna Španija, 1927/39; Svjedoci današnje Italije. Guglielmo Ferrero, Ernesto Buonaiuti, Ardengo Soffici, Sibilia Aleramo, Mario Missiroli, 1926/158, 188, 192, 211, 250, 323; Sumrak Europe. Istok i Zapad. Talijanski intelektualci svjedoče „Obzoru" o krizi svijeta, 1927/202, 209; Maksim Gorki u samoći Sorrenta. Hodočašće posljednjem proroku stare i nove Rusije, 1927/208—211; Bilješke s putovanja, 1928/113, 115, 116, 121, 122, 124, 125 i 126; Razgovor s Mereškovskim u progonstvu, 1928/173, 174, 175, 176, 177 i 178.

Radoničić Karlo i dr.: Liječničko mnijenje o tečaju i uzrocima smrti Stjepana Radića, 1928/215.

Richet Charles: Svjetski problemi budućnosti. Smrt i njezin misterij, 1922/101, 102.

Rittig Svetozar: Strossmayerov spomenik od I. Meštrovića, 1926/300.

Rocco Alberto: Fašizam o sebi, 1926/323.

Rojnić Ante: Matko Laginja. Prema književnom radu iz mladosti, 1930/124; „Naša Sloga". Povodom 60-godišnjice osnutka prvih hrv. novina u Istri, 1930/137; Matko Brajša Rašan. U spomen prvoga hrvatskog muzičara iz Istre, 1934/211.

Rojnić Matko: Kulturne i književne veze Istre i Hrvatske u prošlosti. Od prvih početaka do budjenja narodne svijesti, 1931/204—210, 212, 213; Naša, češka i slovačka književnost u uzajamnim prijevodima. Neke konstatacije na osnovu bibliografskih podataka, 1935/91, 93.

Romier Lucien: Novi čovjek, 1929/326 i dalje. 1930/2 i dalje.

Rotkvić Stjepan: Hetere u staroj Heladi, 1934/79, 80, 81, 82 i 83.

Rotter-Progonski Rudimir: † Ljudevit Dvornković. Ličnost, život i rad, 1933/80; 50-godišnjica sarajevskog zemaljskog muzeja, 1935/111, 112; Razvoj kazališne umjetnosti u Bosni. Uz 25-godišnjicu sarajevskog kazališta, 1935/147.

Rožić Vatroslav: Posljednje Babukićeve riječi učenicima, 1931/295.

Schneider Artur: Vjekoslav Karas i Kristina Enghaus—Hebbel, 1929/213.

Schuré Edouard: Evolucija božanstva. Od Sfinge do Krista. Preveo dr. Ivo Hergešić. 1931/45 i dalje.

Senečić Geno: O postanku „Demetrove nagrade", 1933/150.

Sladović Eugen: Javna dobrotvornost u Šibeniku (1819.—1929.), 1929/123.

Smodlaka Josip: Jugoslavenski narodni zavod i crkva sv. Jeronima Slovinskog u Rimu, 1924/153; Polemika Smodlaka—Meštrović. Odgovor, 1935/40.

Sokol Bernardin: Crkveno-glazbena škola u Zagrebu, 1932/136, 138, 139, 141 i 142.

Spaho Fehim: Još nekoliko turskih rukopisa s našim narodnim imenima mjeseci, 1931/294; Ferman kojim je Husein kapetan Gradaščević proglašen odmetnikom, 1932/8.

Spies Ernest: Zaštita autorskog prava napose i obzirom na bernsku konvenciju i mirovinske ugovore, 1922/71, 72, 73, 74, 78, 79, 80, 81 i 82.

Spiletak Andrija: Pismo don Frane Bulića Strossmayeru, 1935/176.

Stajić Vasa: Matica Srpska i vladika Strossmayer, 1926/301.

Stojković Marijan: Pravi dan smrti Isusove. Petak — 14. ili 15. Nisana, 1925/98; Težnja za bosanskim plemstvom dviju makarsko-primorskih porodica, 1933/6—9.

Stražnicky Milorad: Institucije rimskog prava dra Aleksandra Egersdorfera..., 1919/147; Medjunarodna zaštita autorskih prava, 1927/343.

Strohal Rudolf: Hrv. kajkavsko narječje, 1928/262; O koljevci hrvatske knjige, 1929/42; O čakavskom narječju, 1929/71; Počeci hrvatske umjetne knjige u Dalmaciji, 1929/78; Počeci hrvatske kajkavske knjige, 1929/86; Počeci književnoga rada u Bosni i Hercegovini, 1929/104; Počeci hrvatske knjige medju ugarskim Hrvatima, 1929/107; Hrvatska arhivalija, 1929/131; Nekoliko riječi o historiji samoborskog narječja, 1929/142; Razdioba hrvatske knjige u periode, 1929/145; O hrvatskom pismu i pravopisu, 1929/161; O hrvatstvu grada Rijeke, 1929/188; Hrvatska narodna pjesma, 1929/196; Kmetstvo u Hrvata, 1929/204; Nešto o historiji hrvatskog jezika, 1929/208; Nešto o medjumurskom narječju, 1929/221; O hrvatskom glagolskom pismu, 1929/232; Stvaranje književnoga jezika u Slovenaca, 1929/242; Nešto o historiji pisma i narječja u karlovačkom kotaru, 1929/256; Stvaranje književnog jezika u Hrvata u 19. vijeku, 1929/262; Latinski jezik kod Hrvata, 1929/274; Njemački jezik kod Hrvata, 1929/283; Magjarski jezik kod Hrvata, 1929/293; Historija hrvatskoga jezika u čabarskom kotaru, 1929/306; Turski jezik kod Hrvata, 1929/316; Nešto o historiji jezika i pisma u črnomaljskom kotaru, 1929/322; Nešto o historiji pismenosti kod Hrvata, 1930/4; Nešto o historiji jezika i pismena u Slavoniji, 1930/20; Selo Prilišće sa Vukovom Goricom u karlovačkom kotaru, 1930/43; Nešto o historiji jezika i pisma u Bosni i Hercegovini, 1930/48; Selo Orahovica kraj Sušaka, 1930/99; Selo Severin u Gorskom kotaru, 1930/149 i 151; Grad Sušak u povjesti, 1930/158; Topografija Hrv. Primorja. Selo Meje povrh Bakra, 1931/25; Nešto o zagrebačkim kmetovima, 1931/80; Zagrebačko narječje u 16. vijeku, 1931/150; Neke uspomene iz grada Rijeke od g. 1865.—1886., 1931/171; Nešto o starom zagrebačkom stanovništvu, 1931/180; Stara zagrebačka groblja, 1931/198; Nekadanje i sadanje crkve u Zagrebu, 1931/215; Imena mjesta na području staroga Zagreba i najbliže okolice, 1931/260; Nešto o starim zagrebačkim obrtnicima, 1931/299; Dr. Lavoslav Geitler, 1847. do 1885., 1932/171; Županijski sud u starom Zagrebu, 1932/209; Podmladak kod zagrebačkih zanatlija u starom Zagrebu, 1932/245; Selo Stative kraj Karlovca, 1933/49—51; 60-godišnjica hrv. sveučilišta (1874. do 1934.), 1934/145; Čakavsko narječje, 1934/205; Čakavsko narječje, 1935/87; Jedan hrvatski književni spomenik iz god. 1533., 1935/104; Dva stara hrvatska spomenika iz vlastelinskog grada u Jaski, 1935/186.

Svara Maksim: Emancipacija muslimanke u svijetu kod nas, 1931/229—241.

Szabo Đuro: Memento sa kulturno-historijske izložbe, 1925/296.

Šafranek-Kavić Ljubo: Mokranjac. Prigodom prenosa njegovih kostiju u Beograd, 1923/272; Bedřich Smetana. K stotoj obljetnici njegova rodjenja, 1924/60; Licitarsko srce. Balet od K. Baranovića, 1924/162; Canićeva dvadesetpetogodišnjica, 1926/131; Ivan pl. Zajc. 3. VIII. 1831.—3. VIII. 1931., 1931/177; Morana. Pučka opera od Jakova Gotovca, 1931/229; † Oskar Smodek, 1933/48; † Srećko Albini, 1933/91.

Šahinović-Ekremov Munir: Umihana cujdina. Prva hrv. pjesnikinja-muslimanka iz Bosne. (1837.), 1932/176, 177, 178, 179 i 181; Počeci i razvoj muslimanskog novinstva u Herceg-Bosni. Pregled novina i časopisa 1866.—1934., 1935/9—15.

Šarić Bone: Stridon. (Selo Kijevo u Dalmaciji). Rodno mjesto sv. Jeronima, 1932/85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93 i 94.

Šegvić Kerubin: Hrvati i Latini u povijesti Venecije. (A. Battistella: Venezia nei suoi II. secoli di storia), 1932/200, 201, 202, 203 i 204.

Šen Edo: Bruka sa Strossmayerovim spomenikom, 1926/126.

Šimčik Antun: Ivan Kružić sin Petra Kružića, 1934/222; Mijat Stojanović. O pedesetogodišnjici njegove smrti, 1931/217, 218; Miroslav Benković, hrvatski slikar 18. vijeka, 1935/46; O Lucićevoj robinji, 1935/78.

Šimić Antun Branko: Meštrovićevo kiparstvo, 1920/261; Predavanje o Vidriću, 1922/133; Osamnaesti Proljetni Salon, 1923/268.

Šimić Stanislav: Franz Werfel, 1931/231; Aktivizam u današnjoj literaturi, 1931/258; Zapisci o lirici, 1932/3 i 4; Pojave aktivizma, 1932/167; Zapisi o literaturi, 1932/232; Bilješke o lirici i mladim piscima, 1933/103; Krleža kao kritik, 1933/202—212, 215—219, 221—226; Karl Kraus, 1934/6; O slovu i slavi lirike, 1934/15; Savjeti Gorkoga mladim književnicima, 1934/170.

Širola Božidar: Hrvatske popijevke, 1923/116.

Škorjač I.: Miloš Kobilić — Hrvat?, 1935/179 do 181.

Škreblin Stjepan: Painlevé kao matematičar, 1925/110.

Šovary Roman: Današnja Kina, 1923/247, 249, 250, 252, 256, 258, 259, 263, 264, 267, 268, 270, 272, 273, 274.

Špicer Mavro: Franz Grillparzer. K šeždesetgodišnjici njegove smrti, 1932/191—193.

Šrepel Ivo: Oko kongresa Pen-klubova, 1933/133.

Štedimlija Sava: Današnji književni život Crne Gore, 1929/126; Crnogorski pjesnički kult, 1929/153; Crnogorske narodne tužbalice, 1929/163; Petar Petrović Njegoš mitropolit i gospodar Crne Gore. (U povodu stogodišnjice njegove smrti), 1930/238.

Štefanić Nikola: Psihologija i literatura Hrvatskog Primorja, 1933/180.

Štefanić Vjekoslav: Pred kraljevskom pločom u Baški. Povodom prijedloga da se Baščanska ploča prenese u Zagreb, 1932/184; Iz prošlosti otoka Krka, 1932/197, 198 i 199; Mletački popisi hrvatskih knjiga, 1933/54; Hrvatski otoci, 1933/89; 450-godišnjica prve hrvatske štampane knjige, 1933/214; Ivan Milčetić (Uz osamdesetu obljetnicu njegova rodjenja), 1933/215—217; Baščanska ploča. Oko njenog prenosa u Zagreb, 1934/187; Crkva sv. Vida na Krku. Spomenik iz doba hrvatskih kraljeva, 1935/89, 90.

Štivić Imbro: Omer-paša. Istina o njegovu porijeklu i rodnom mjestu, 1934/134.

Šufflay Milan: Etnički cikloni na Balkanu, 1924/16; O prodoru slavenskih plemenskih ustanova. Dvije izvorne isprave hrvatskih krajeva, 1924/30 i 31; Nacionalne maglice. Sredovječna plemena Albanije i Crne Gore, 1924/49, 50, 53 i 54; Državne jezgrice. Sredovječni dinaste Albanije i Crne Gore, 1924/105, 106, 107 i 108; Prasjedioci na Balkanu, 1926/117; Kulturno stanje na sredovječnom Balkanu, 1923/349; Zagonetka popa Dukljanina. Crvena i Bijela Hrvatska, 1925/138; Problemi albanologije. Arhiv za arbanasku starinu i jezik i etnologiju, 1925/190; Sveti Jovan Vladimir. Prečista krajina i manastir Šin-Gjon. (Povodom odgodjene slave u Ohridu), 1925/132; Anglosaska rasa i seljaštvo, 1926/130; Ruska književnost i Anglosasi, 1926/149; Vjerske prilike u Albaniji kroz vjekove. Katolički sjever i pravoslavni jug u muslimanskoj državi, 1926/154; Karpatska Rusija, 1926/231; Encyclopaedia britannica. Trinaesto izdanje, 1926/262; Reforma kalendara, 1926/295; „Županija varaždinska". Stari krovovi i stara krv Zagorja, 1927/16; U prodornoj zoni pravoslavlja na Jadranu. Novo kritično izdanje ljetopisa popa Dukljanina. Crvena Hrvatska i legenda o Vladimiru i Kosari, 1928/97; Vjesnik kr. drž. arhiva u Zagrebu. O kralju Zvonimiru i njegovim listinama, 1928/112; O imenima Hrvat i Srbin. „Alardske" teorije dvaju slovenskih učenjaka, 1928/132; Dvije listine o hrvatskim kraljevima. Preokret u pitanju njihove autentičnosti, 1928/138; Pravoslavlje na Jadranu. Zahumska episkopija i republika dubrovačka, 1928/181; Otkriće velike tajne slavenskog poganstva. Znamenita studija prof. J. Peiskera, 1928/244; Hrvatski epos o kralju Kolomanu. Kanavelovićeva alegorija o ujedinjenju Dalmacije i Hrvatske. Psihoanalitička studija prof. Bajze, 1928/287.

Šurmin Đuro: Lična sloboda, školstvo, političke prilike. Pismo bana Ivana Mažuranića iz god. 1849., 1921/281; Prve hrvatske novine, 1921/327; Iz prošlosti kazališta u Zagrebu, 1923/349; Vuk Karadžić, 1924/58; Desetgodišnjica smrti Jovana Skerlića, 1924/131.

Tadić Jorjo: O dubrovačkom dvoru. (Uz knjigu Dra Lj. Karamana „Umjetnost u Dalmaciji."), 1934/155.

Tarczay G.: Nešto o Strossmayerovoj galeriji, 1927/19.

Tentor Mate: Sv. Ćiril i Metod, 1925/264.

Tilgher Adriano: Razvoj talij. književnosti, 1926/235; Sintetički pregled talij. teatra, 1926/300; Sudbina talij. socijalizma, 1926/338; U lovu za izgubljenom filozofijom, 1926/346; Krišćanska vizija života i svijeta, 1927/104; Filozofija športa, 1927/139; Filozofija raskoši, 1927/183; Pojam rada i moderna vizija života, 1928/1; Misterij Krista. Isus pred modernom historičkom kritikom, 1928/97.

Tkalac Imbro: Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj (1749.—1823.—1824.—1843), 1924/69 i dalje.

Tomašić Ljudevit: Stjepan Jurinić. Prilog poznavanju kulturnih veza Hrvata i Bugara, 1932/260.

Torbarina Josip: Nova engleska drama. Povodom gostovanja trupe English Players, 1932/88; Shakespearov i Nazorov „Macbeth". Pred premijeru, 1933/73.

Tresić-Pavičić Ante: Je li potrebno stapanje konfesijskog i narodnog čuvstva, 1935/183—186.

Trešćec Vladimir: O kazališnoj krizi. Riječ pred konferenciju u Društvu Hrv. Književnika, 1927/49; Ukidanje Državne glumačke škole, 1929/49.

Truhelka Ćiro: Pravni položaj kršćana u turskoj carevini, 1931/152.

Tucić Srđan: Nikola Tesla. Povodom 77. obljetnice, 1933/173; Newgate, 1934/184, 185, 186, 189, 190 i 191.

Unamuno Miguel de: „Agonija kršćanstva". (Prevodi Bogdan Radica), 1927/328 i dalje 1928/1 i dalje.

Ujević Augustin: Život Edmonda Maneta, 1934/151, 152, 153, 154, 155, 156; Mearije i Dante. Rasprava o islamskom arapskom utjecaju na Dantea, 1934/259.

Varićak Vladimir: O interpretaciji specijalne teorije relativnosti u prostoru Lobačevskoga, 1935/76.

Vavra Josip: O astrologiji, 1930/218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232 i 234.

Velikanović Iso: Tko je napisao Smail-agu Čengića. Literarno-historijska rasprava, 1925/345.

Vernić Zdenko: Na polemiku Dra Zimmermanna, 1932/193.

Vilović Đuro: M. Nehajev: Vuci. O četiri stotoj obljetnici smrti Krste Frankopana, 1929/6; A. Tresić—Pavičić: Plavo cvieće, 1929/47; Pisci bez publike, 1929/59; Tudja knjiga u našem gradu, 1929/65; Jedan neobičan prikaz hrvatske književnosti. Uskrsna književna otkrića splitskog „Novog Doba", 1929/94; Godišnja skupština Matice Hrvatske, 1929/167; Nepublicirana historička pisma Mihovila Pavlinovića. Uz knjigu Marina Pavlinovića: Studije, eseji, prikazi. Zgb. 1930., 1930/78; Ante Kovačević: Narodna duša, Zagreb 1930., 1930/100; Drago Godra: Bez doma... Od prevrata do evakuacije Hrv. primorja. (Historijski fragmenti), Sušak 1930., 1930/156; August Cesarec: Tonkina jedina ljubav, 1931/250.

Vlahov Šimun: Hrvati u Slovačkoj, 1931/281.

Vlašić Frano: Pogansko slavenstvo svetište u Stonu, 1933/182.

Vodnik Branko: Profesori medju sobom, 1922/57.

Volinskij K.: Ruska žena. Sociološko-psihološki esej, 1924/234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242 i 243.

Vrsalović Mirko: Povaljska opatija, 1931/8; Podrijetlo dalmatinskih Vranicana, 1931/74; Riječ „konac" u vrelima s otoka Brača, 1931/294.

Vučetić Mato: Henri Barbusse o Jugoslavenima i o kulturnoj suradnji izmedju Slovena i Francuza, 1927/65; Jules Romains o krizi francuske dramatske produkcije. (Interview), 1927/90.

Walter Radivoj: Položaj odvjetnika prije temeljite reforme našeg pravosudja, 1924/179; Treba spriječiti raspadanje državnog sudovanja, 1924/261.

Zagorac Stjepan: Reformni pokret hrv. katol. klera, 1920/129; Narodna crkva i katolicizam, 1925/264—267.

Zbožinek Dragutin: O rasnim komponentama. Kako su Hrvati izgubili veći dio starih slavenskih somatskih karakteristika. — Formiranje današnje etničke slike i rasnih tipova, 1933/138.

Žarković A.: vidi Heisinger Alfons.

Žganec Vinko: Hrv. crkveni kantual, 1934/265.

Žic Nikola: Kažimir Ljubić Makaranac prvi hrvatski stenografski stručnjak, 1931/180; Šimun Benja Kožičić u lateranskom koncilu, 1932/258; Šimun Benja Kožičić, 1932/280; Govori Frankopana za obranu Hrvatske od Turaka, 1932/291; Mletački popis hrvatskih knjiga od g. 1718., 1933/38; Strossmayer i Rački o Istri i Dobrili, 1933/102—105; Govor Krste Frankopana popi Hadrijanu VI., 1934/18, 19, 20 i 21; Glagolska tiskara na Rijeci, 1934/34; Književnici Isusovci. Hrv. književnici isusovačkoga reda u 17. i 18. v., 1934/44; Bernard Zane. Govor splitskog nadbiskupa u lateranskom koncilu dne 10. svibnja 1512. god., 1934/89, 90, 91, 92, 93 i 94; † Julije Kempf, 1934/131; Glagolski falsifikati iz Stupave u Moravskoj, 1935/42; Mate Gršković. O stogodišnjici rodjenja, 1935/94.

Živić Viktor: Pogled u prošlost junačkih vremena grada Omiša, 1932/237; Medju ocima dubrovačkog pjesništva i stare zagrebačke kajkavske književnosti, 1933/70; Nešto o starohrvatskim mačevima, viteškim ostrugama i seljačkim motikama — muzeja hrvatskih spomenika u Knjnu, 1933/77; Dolinama Julijskih Alpa, 1935/210.

Žužić Šime: Hrvatska jugozapadna Istra ili t. zv. Vlašija, 1933/20—22.

GOSPODARSTVO

Alexander S. D.: Kruna i dinar, 1920/4. 1925/144; Kongres pravnika o našoj zadruzi, 1925/274;

Andrassy Juraj: Država kao poduzetnik, Narodno gospodarska pitanja na kongresu pravnika, 1931/240—242.

Andres Ivan: O staroj gospodji iz ulice Threadneedle. Tri godine bez zlatne valute, 1934/186.

Aranicki Ognjeslav: Pitanje našego brtnog zakonodavstva. Tendencija izvlašćivanja državne uprave, 1927/345, 346.

Belin Ivo: Strani kapital u našem gospodarstvu, 1931/97.

Bišćan Dragutin: Naša raja u tudjini. Bijeg seljačkog proletarijata sa rodne grude..., 1929/8, 9; Nova željeznička tarifa, 1928/129, 130, 131, 132, 133, 134, 135.

Bjelovučić Niko Zvonimir: Dubrovačko kmetstvo i polovništvo. Najteži tip kmetstva na Balkanu od XIV.—XIX. vijeka, 1924/48, 49 49 i 50.

Blagus Stjepan, Stanje hrvatskih iseljenika u Južnoj Africi, 1929/191.

Braum Franjo: Prilog radu za izjednačenje financijskih zakona, 1921/101. Činovničko pitanje. Povišenje trošarine na alkohol kao pokriće za povišenje činovničkih plaća, 1923/137. Jadi našeg saobraćaja. Godišnjica jedne anomalije naše saobraćajne politike, 1925/126; Decentralizacija. Što očekuje privreda od novih ministara privrednih resora, 1929/58-60.

Brolik Vl.: Poljoprivreda u Čehoslovačkoj, 1926/169.

Crnić Rudolf: Naše pomorstvo u godini 1923. i 1934., 1925/3, 4; Izgledi naše trgovačke mornarice, 1931/98, 99.

Cvetko Josip: Predhodne mjere za agrarnu reformu, 1919/40—44.

Četura Ivan: Obnova poljodjelstva po planu, 1933/218.

Čurčić Vejsil: Povijest duhana u Bosni i Hercegovini do god. 1878., 1934/100, 103, 105, 106.

Drezga Petar: Voda u poljoprivredi. Važnost vodnog pitanja za krške krajeve, 1929/131, 134—138.

Dunderski Gedeon: Rentabilitet veleposjeda i poljodjelskih kultura, 1931/97.

Dvořáček Jan: Gospodarske veze izmedju Jugoslavije i Čehoslovačke, 1926/169.

Egersdorfer Aleksandar: Trgovački zakon valjan za Hrvatsku i Slavoniju... Uredio Milorad Stražnicky, 1919/19.

Engliš Karel: Konsolidacija čehoslovačkih financija, 1926/169.

Erber Rudolf: Ciljevi i budućnost Zagrebačkog Zbora, 1931/97.

Esih Vinko: Francuski kapital u kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, 1925/327; Naša poljoprivredna politika. Povodom zakona o unapredjenju poljoprivrede, 1929/253; Osvrt na godinu 1930., 1931/1; Naše poljodjelstvo i medjunarodni agrarni kredit, 1931/97.

Farkaš Ljudevit: Kmetovski agrarni odnošaj i agrarno zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini, 1920/1, 2, 3, 5, 6, 7, 10, 11; O vakufima i o uredjenju uprave vakufskih dobara u Bosni i Hercegovini, 1920/191, 192, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 206, 211, 214, 217, 219.

Frangeš Oton: Unapredjenje gospodarstva putem proizvodnje žeste, 1923/205; Zašto boljševizmu nije uspjelo riješenje agrarnog pitanja, 1923/349; Neki zanimivi rezultati agrarne statistike, 1924/114; Nova željeznička mreža, 1927/34; Naša država na medjunarodnim gospodarskim kongresima, 1927/343; Značenje žitne rimske medjunarodne konferencije za Jugoslaviju, 1931/97.

Gorničić Josip: Tarifni odbor povl. južne željeznice — u talijanskim rukama, 1923/284; Pitanje lička željeznice, 1925/15; Lička željeznica kao faktor mjesnog i medjunarodnog prometa, 1925/196; Jimbolia —Salonique. Prometni odnošaji države S. H. S. sa Rumunjskom i Grčkom, 1925/225; Problemi automobilizma i željeznice, 1930/9.

Gračanin Mihovil: Gospodarska važnost melioracije ličkih vriština, 1931/97.

Grado Artur: Migracija. Koliko iznose prištednje, koje evropski, a napose naši iseljenici nose odnosno šalju u domovinu?, 1924/9; Migracija. Kanadjanska imigraciona politika, 1924/20; Problemi migracije, 1924/319; Pogledi na budućnost našeg seljenja. Predavanje, 1925/164—166; Problem migracije. Državna privatnopravna zaštita naših iseljenika, 1925/217, 218, 220; Problemi migracije. Tunis kao zemlja našeg useljavanja, 1926/91; Inflacija standarda života glavni razlog svjetske privredne krize, 1932/158, 159, 160, 161, 162 i 163.

Harazim Lujo: Predstojeća industrijalna borba i sistem Taylora, 1919/31, 32, 34..

Hribar Mijo: Iseljenici u Sjedinjenim Državama Američkim i njihova pravna zaštita, 1924/302.

Ivšić Milan: Racionalizacija u poljoprivredi, 1929/88; Racionalizacija u poljoprivrednim zakupima, 1929/154—156; Smjernice savremene socijalne politike, 1929/311—314, 316, 317; Radničko proizvodno zadrugarstvo, 1930/35, 36 i 37; Savremeni problemi nadnice, 1932/205, 206, 207 i 208.

Jagatić Nikola: Hrvatsko zadrugarstvo, 1926/269.

Janda Krunoslav: O državnom proračunu, 1919/141; Referat o valutnom pitanju, 1919/267.

Kabelač Josip: Prilike u svjetskoj i našoj industriji šećera, 1931/97.

Karásek Karel: Čehoslovačko novčarstvo, 1926/169.

Kern A.: Agrarne reforme, 1919/37.

Kocian Samuel: Pred financijsku krizu, 1920/69, 70.

Kolarić-Kišur Rudolf: Parničenje kod naših seljaka, 1930/110 i 111.

Krajač Ivan: Valutni problemi, 1920/9, 10, 11, 12; Na razjašnjenje, 1920/63; Problemi naše izvozne politike, 1920/94; Valuta i budget, 1920/282 i 284; Novi milijardski zajam, 1921/16—18; Dinar i kruna. (Povodom članka g. D. D. u „Riječi...), 1921/58—60; Novi porezi, 1922/35, 36, 37, 38, 39; Kvarnerska slobodna zona, 1930/73, 74, 76, 77 i 78.

Lunaček Valdemar: Dvije nove knjige o našoj industriji (Josip Lakatoš: „Industrija Slovenije" i „Industrija Dalmacije"), 1923/84; Napredujemo, 1923/100; Deflacija ili inflacija, 1923/108; Izgradnja sušačke luke i željezničke veze s njenim zaledjem, 1924/323; Rudarstvo u Srbiji, 1923/230; Oko našeg novog brodarskog društva, 1923/244; Preuzeće južne željeznice u državnu upravu, 1923/254; Ekonomska djelatnost Lige naroda u god. 1927. i kraljevina S. H. S., 1927/343; Nove smjernice trgovačke politike, 1934/11.

Ljubić Josip: Za koncentraciju hrv. zadrugarstva, 1928/266; Značenje zadrugarskog pokreta u svijetu, 1929/97—99.

Machnik Artur: Za što bržu likvidaciju agrarne reforme, 1929/17.

Mahen Jirži: Idealna i stvarna pomoć ribogojstvu u Dalmaciji, 1927/211, 212.

Mazzura Lav: Ukinuće pomorske oblasti, 1920/196; Jesu li postojeći propisi i ustanove o regulaciji prometa sa devizama i valutama pravosnažni?, 1923/140.

Mladineo Ivan: Naše selenje u Sjedinjene države u 1928., 1929/25.

Musanić Antonije: Kolonizacija i zadrugarstvo Južne Srbije, 1925/288.

Osterman St.: Naša nova saobraćajna mreža, 1927/25—31.

Pertot Vladimir: Zaštita ulagača. (Osvrt na rezoluciju kongresa pravnika u Sarajevu), 1927/285 do 294.

Pilar Ivo: Kriza našega bankarstva i njezini nutarnji uzroci, 1931/295.

Pirjevec Janko: Južna željeznica i Hrvati, 1923/150.

Prpić Milan: Privredni odnosi Jugoslavije i Poljske, 1926/72.

Račić Đuro: Narodno gospodarstvo na koncu god. 1927., 1928/2; Socijalnopolitički elementi u financijama, 1930/8; Suvremeni problemi poljodjelstva. Njihov postanak i razvoj, 1931/200; Jedan problem našeg gospodarstva. Pitanje seljačkog minimuma, 1931/220, 222, 224; Osvrt na gospodarstvo u god. 1931. Perspektive za god. 1932., 1931/299.

Radić Pavle: O našoj privrednoj situaciji, 1927/104.

Rašić Svetozar: Privredne veze izmedju Jugoslavije i Čehoslovačke, 1926/169.

Rieger Vilko: Sadašnjica hrvatskog zadrugarstva, 1931/97.

Rittig Svetozar: Izvještaj o agrarnoj reformi, 1919/268.

Rupčić Mato: Kako su samostalni demokrati provadjali agrarnu reformu, 1925/209.

Selak Josip:: Pred provedenjem agrarne reforme, 1919/24.

Senjanović Petar: Historijat ličke željeznice, 1925/196.

Signjar Rudolf: Statistička nauka i praksa u vezi s poljoprivredom, 1930/91.

Sladović Eugen: Bosna i Hercegovina na „Radišinoj izložbi", 1919/196.

Smoljan Rade: Treća godina gladi (U Hercegovini), 1929/8; Duhanska politika u nas i narodna privreda, 1929/95, 97.

Srdić V.: Orijentacija prema stočarstvu, 1931/97.

Steinmetz-Sorodolski Rudolf: O trgovinskim ugovorima uopće, a o našim trgov. ugovorima napose, 1927/343.

Stražnicky Milorad: Novi mjenični i čekovni zakon za kraljevinu SHS, 1926/93; Pomorsko pravo i njegova važnost u nas, 1926/327.

Škorić Stevan: Organizacija našeg mljekarstva, 1931/97.

Šlemr Jaroslav: Industrija u Čehoslovačkoj, 1926/169.

Šufflay Milan: Trgovina u Austriji nekoć i sada, 1926/176.

Šumarov Stevo: Mali gospodar o agrarnoj reformi, 1919/201.

Tomić Dragan: Što da činimo da podignemo poljodjelstvo savske banovine?, 1931/97.

Turina B.: Podizanje proizvodnje krmiva, 1931/97.

Turkalj Nikola: Problem daljnje izgradnje naše željezničke mreže. Najhitnije izgradnje, 1925/211.

Ulmansky Sava: Izbor pasmine u svinjogojstvu, 1931/97.

Vukelić Dušan: Porez na ratne dobitke, 1919/142, 145; Novčanice austrougarske banke, 1919/162.

Vukmir Mladen: Zaštita poljodjelstva u zapadnim državama, 1931/97.

Vuletić Savo P.: Ekonomske potrebe Crne Gore, 1927/84, 85, 87.

Žagar Vladimir: Naša agrarna industrija, 1926/37.

Žutkić Radoslav: Afera Brodarskog društva „Boka". Nekoliko razjašnjenja, 1929/228-231.

UVODNI ČLANCI u „Obzoru" od listopada 1905. nisu podpisani. Pisani su u uredništvu, redovno od dr. M. Dežmana ili od političkih suradnika. Vanjskopolitičke uvodnike od 1926. g. piše dr. R. Maixner.

„OBZOR. POPODNEVNI LIST

1905.—1919.

Barbarić Milan: Glumačke uspomene; pop. „Obzor" 1907/129.

Božinov V.: Jedna noć kod Kirkilise (Slika iz balkanskog rata). Pop. „Obzor" 1913/44.

Čačković Miroslav: Kada alkohol vlada. Pop. „Obzor" 1918/86.

Dežman Milivoj: Španjolska bolest. Pop. „Obzor" 1918/226.

Hinković Hinko: Iztražni zatvor braće Pribićevića. Pop. „Obzor" 1910/94.

Horvat Rudolf: Grobar i grobnica u Bečkom Novom Mjestu. Pop. „Obzor" 1907/197.

Jedlowski Josip: Rad tršćanskih Hrvata. Pop. „Obzor" 1913/338.

Krešić Milan: Željeznica Karlovac—Metlika. Pop. „Obzor" 1908/7.

Livadić M.: Odiseja jednog hrv. vojnika iz Franceske. Pop. „Obzor" 1916/82—200. Iz zemlje Faraona. Pop. „Obzor" 1916/205—294.

Lovrić Božo: Češka kulturna slava. Desetgodišnjica gradskog pozorišta. Pop. „Obzor" 1917/329.

Mažić Matija: Hrvati i starosjedioci grada Rieke. Pop. „Obzor" 1907/154.

Mohorovičić Andrija: Podnevni top. Pop. „Obzor", 1915/325.

Novak Viktor: Listak na obranu „Lisinskoga" (Bratski odgovor na nebratski napadaj sarajevske „Srpske Zore"). Pop. „Obzor" 1919/20.

Poparić Bare: Al nostri nuovi opressori! Pop. „Obzor" 1919/32.

Vojnović Milan: Bojevi u Lici, u Hrvatskoj i Dalmaciji god. 1809. Pop. „Obzor" 1906/297 i 304—323.

Zahar Ivan: Ivan Perkovac. Pop. „Obzor" 1905/295.

I. „OBZOROV" ILUSTROVANI PRILOG

1906.

II. „OBZOR", NEDJELJNI PRILOG

1907.

Blažeković Milivoj: Naše društvo i pučka prosvjeta, 1907/332.

Bogičević Ljubo: Hrvatski radnici u Kaliforniji, 1907/311.

Devčić Ivan: Lukina obveznica, 1906/338.

Dežman Milivoj: O nakladnim i književničkim prilikama u Hrvatskoj, 1906/47, 54; Na dalekim otocima, 1907/134; Brionski otoci, 1907/152.

Dorošević V. M.: Savjet, 1907/85.

Hirc Dragutin: Sinj i sinjska alka, 1906/229; Iz staroga Zagreba, 1906/272, 279, 294, 295, 299, 300, 338; 1907/20, 27, 47, 54, 61, 68, 74, 91, 97, 105, 112, 119, 126, 137, 145, 152, 160, 167, 173, 180, 186, 193; Uzduž Dalmacije, 1907/297.

Horvat-Kiš Franjo: U kuhinji, 1907/206.

Horvat Rudolf: Novi Zrinj u Medjumurju, 1907/199, 206, 213, 220, 227, 234, 246, 248, 255.

Hren Josip: Svetoslav Mihael Peruzzi, 1907/20.

Gundrum Fran Oriovčanin: Različni napisi, 1907/332.

Jiroušek Antun: Strossmayerova stolna crkva u Djakovu, 1907/91.

Kosor Josip: Ljuba, 1907/85; Snaga zemlje, 1907/241.

Kuhač Franjo Ksaver: Bogomir Kačerovsky i njegove sevdalinke, 1907/160.

Leppée Dragica: Cilinder, 1907/20; Dva života, 1907/85.

Lisičar Matija: Pater Brnja, 1907/33; Breza i kos, 1906/54.

Livadić Branimir: Apoteoza, 1906/338; Vjenceslava Novaka posljednji roman, 1907/40.

Lovrić Božo: Pričanje, 1906/40; Dragulji, 1906/89; Ivan Meštrović, 1906/103; Kentaurova ljubav, 1906/154; Bol, 1906/237; Čarobni perivoj, 1906/338; Uspomena, 1907/47; Fragment, 1907/74; Šuma, 1907/105. Gosti, 1907/262.

Lunaček Vladimir: R. Frangeš-Mihanović, 1906/338; Ivan Zahar, kao hrvatski književnik, 1907/119.

Marjanović Milan: Površnost kulture, 1906/34; Budućnost novinstva, 1906/69.

Marušić Filip: Gospodja Walewska. Drama u 5 činova iz doba Napoleonova. Napisao Milan Begović, 1906/185.

Milčetić Ivan: Hrv. pokrajinsko kazalište, 1906/185.

Milčinović Andrija: Milan Marjanović: Iza šenoe, 1907/85; Zastavice, 1907/85.

Miškulin Mile: Daleki san... 1906/103 jut.

Novosel D.: Dva čovjeka, 1906/103 jut.

Oršić Juraj grof: Pop Risto, 1907/6.

Stanjuković K. M.: Osveta, 1907/213.

Tavčar Ivan: Moj sin, 1906/19.

Tomić Petar: Dva nova pisma od Frana Kurelca, 1907/147, 152.

Vodnik Branko: Slavonska književnost. Književno-povjesna studija, 1907/180, 186, 193, 199, 206, 213, 220, 227, 234, 241, 248, 255.

Vošnjak Bogumil: Kod Lava Tolstoja, 1906/245 jut.; Misli o ratu, 1907/112, 119.

„OBZOR. ILUSTROVANI

1908.—1909.

Andrijašević Nikola: Dioklecijanova palača u Splitu, 1909/18/VII; Jedna ljubav, 1909/21/XI.

Babić Ljubo stariji: Nad grobom Stjepana Miletića, 1908/36.

Baričević Janko: Matko, 1909/8; Ludi Vlade, 1908/16; Vječnost, 1908/30; Kulturne prilike u Dalmaciji, 1909/28/III.

Bero Ivo: Krajišar, 1908/3.

Budisavljević Bude: Perkovac u Beču, 1908/1; Mali spomenik Antonu Semenoviću Budiloviću, 1909/6/VI; Antonije Hadžić, 1909/7/XI.

Devčić Juraj: Tvrda načela, 1908/4.

Deželić Velimir: Gaj kao njemački pjesnik, 1909/4/VII.

Dežman Milivoj: O dru. Stjepanu Miletiću, 1908/36.

Đalski Ksaver Šandor, vidi: Babić Ljubo stariji.

Đukić Dušan S.: Okovane duše, 1909/6/VI.

Horvat Rudolf: „Šoštarski vrtovi", 1909/10/X.

Ivakić Joza: Bračne radosti (Kratka skica za dugačku pripovijest), 1908/9; Pomršeni računi (Posve neznatan dogodjaj, prikazan u dvije glave), 1908/26; Otrov, 1908/40; Utrta staza 1909/28/II.

Jakić Živko: Potjera, 1908/19.

Kesterčanek Vladimir: Dva Nemčićeva pisma Gaju, 1909/18/VII.

Kosor Josip: Isaija, 1908/1; Mekonja 1909/11/IV; Suljo Padričić, 1909/18/VII.

Kostelić Adam, vidi: Hugo Sedlaček.

Kovačević Đuro: Velemožni traži preporuke (Šala koja ne zaostaje za istinom), 1908/16.

Krajačić Ljudevit: Mitra, 1908/18; Popravit će on život, 1908/48; Poludit će, 1909/14/III; Kad se ona povratila, 1909/11/IV; Kuzma i njegova osveta, 1909/20/VI.

Kranjčević Ela: O Silvijevom životu i bolesti, 1909/7/XI; Silvijeva soba, 1909/7/XI.

Kranjčević Silvije Strahimir: Klaonica, 1909/7/XI.

Leppée Dragica: Dokaz, 1909/28/II.

Livadić Branimir: Stjepan Miletić (Iz prijateljskih uspomena), 1908/36.

Lunaček Vladimir: Dr. Stjepan Miletić i hrvatsko kazalište, 1908/36.

Marković Franjo: Predavanje (O Trnskom), 1909/23/V.

Mašić Branko: Bura, 1908/52; Dama sa velikim šeširom, 1909/25/V.

Novak Lujo: Nedovršene izreke, 1908/16; Pop Milić, 1909/14/II; Novo pokolenje, 1909/26/IX.

Oršić Juraj grof: Majka, 1908/5; Krekalo, 1908/11; — 1908/25; Bjegunac, 1909/1, 2.

Pasarić Josip: O književnom smjeru dra. Miletića, 1908/36.

Petrović Petar: Prvi snijeg, 1909/1.

Petrović Veljko: Osveta, 1909/28/III; Janoš i Macko, 1909/12/IX.

Sedlaček Hugo: Silvana, 1908/15; Sutra će se Reska udati, 1908/29; Crtice iz života, 1908/34; Očajan, 1909/20/VI.

Škavić Josip: U proljetnoj noći, 1908/2.

Šurmin Đuro: Ljudevit Gaj. Uz njegov stoti rodjendan, 1909/4/VII.

Trešćec Vladimir: Na žrtveniku umjetnosti, 1908/36.

Vodnik Branko: Gjuro Bunić-Vučićević. Literarno-historička studija, 1909/1 i dalje.

ROMANI, OVEĆE PRIPOVJETKE I DRAME*

Aho Juhani: Prognanik. Prijevod s finskoga, pop. „Obzor" 1916/58 i dalje.

Aldanov M. A.: 9. Thermidor. Veliki roman iz vremena francuske revolucije. Preveo Josip Horvath, 1926/86 i dalje.

Aldrich Thoma Bailey: Stillwaterska tragedija. Amerikanska pripoviest. Preveo Milan Grlović. 1886/170 i dalje.

Andreev Leonid Nikolaevič: Život Vasilija Fivejskoga, 1904/170 i dalje.

—: Crveni smieh. Fragmenti nadjenoga rukopisa, 1905/72.

—: U tamnu dalj. S ruskoga preveo Armin Korlčić, 1906/85 i dalje.

—: Život čovjeka, 1908/99-100.

* „Obzor."; „Obzor", popodnevni list; „Obzor", nedjeljni prilog; „Obzorov" ilustrovani prilog; „Obzor Ilustrovani".

Azuela Mariano: Oni sa dna. Roman iz vremena meksikanske revolucije. Sa španjolskog preveo Zoran Ninić. 1933/145 i dalje.

Balzac Honoré de: Sestrična Betta. Preveo dr. Rudolf Maixner. 1932/229 i dalje, 1933/1 i dalje.

Benoit Pierre: Gospodarica Libanona (La chatelaine du Liban). Preveo dr. Vinko Esih, 1926/50 i dalje.

Bjelevac A. Hifzi: Ana Zolotti. Roman. 1927/72 i dalje.

Bježeckij A.: Obiteljska tragedija, s ruskoga preveo Milan pl. Mareković, 1890/48 i dalje.

Boisgobey Fortunat: Tajinstvena zgoda. Roman — s francuskoga preveo L. Aleksandrović, 1885/1 i dalje.

Boone A. Alf: Liepa gospoja na seoskom plesu. Vlamska pripoviedka. Preveo E. Z. A. »Zatočnik«. 1869/97—99 i 1870/2 i dalje.

Bourget Paul: Monika, 1913/205 i dalje.

Castelnuovo Enrico: Poslie dvadeset i pet godina. Novela. Pr(eveo) K. Kovačić. 1884/56 i dalje.

—: Snježi. Prevadja V. P. Bršljanski. 1896/42 i dalje.

Catualdi V.: Roman jednoga supruga, 1890/237 i dalje.

Caunenbergh Jos.: Vanitas. Vlamska pripoviedka. Preveo ju E. Z. A. »Zatočnik«. 1869/85-86.

Cendras Blaise: Zlato. Čudesna povijest generala Johanna Augusta Suttera. Preveo Josip Horvath. 1926/161 i dalje.

Cherbullez Victor: Têterolova osnova. Roman. (Preveo) Milan Grlović. 1886/248 i dalje; 1887/1 i dalje.

Collins, Wilkie: Tajna smrti. Roman, englezki napisao —. 1892/36 i dalje.

Coloma Luis: Klevetanje. Španjolski napisao —. 1892/144 i dalje.

—: La Gorriona. Španjolski napisao —. Preveo sa španjolskoga Karlo Josip Wohlmuth. 1892/153 i dalje.

Conrad Joseph: Amy Foster. Preveo Josip Horvath, 1921/238 i dalje; Gusar (The Rover). Pomorski roman iz doba francuske revolucije. Preveo Josip Horvath, 1924/309 i dalje, 1925/1 i dalje.

—: Tajfun. Roman iz pomorskoga života. Preveo Josip Horvath. 1931/217—237, dalje nije izašlo.

Conscience Henri: Škrtac. Preveo J(osip) Zorić. 1892/255 i dalje.

Coppée François: Idila za vrieme obsade. Preveo -g. 1890/111 i dalje.

Čech Svatopluk: Jastřáb contra Hrdlička. Iz prijateljeva zapisnika. Preveo M. Z. 1887/139 i dalje.

—: Ikar. Roman. Preveo M. Zagorski. 1888/73 i dalje.

—: Slava. (Po putnim bilježkama prijatelja.) 1893/238 i dalje.

Čirikov Evgenije Nikolaevič: Pod nadzorstvom redarstva, 1906/211 i dalje.

—: Za slobodom. (II. dio ... novele »Pod nadzorom redarstva«). Od br. 301. Z. Kostelski, 1903/298 i dalje.

Danilevskij Grigorij Petrovič: Pioniri Iztoka. Narodno-karakterni ruski roman. Preveo Milan Grlović. 1887/173 i dalje.

—: Sažgana Moskva. Povjestni roman iz dobe Napoleonove provale u Rusiju. Preveo K. Z. T. 1888/156 i dalje.

—: Porodična kronika. 1893/7 i dalje.

Daudet Alphonse: Sidonija. Roman iz pariškoga života. Preveo J(osip) M(iškatović). 1876/186 i dalje.

—: Rosa i Ninette. Preveo Milivoj M. 1892/165 i dalje.

Da Verona Guido: Mata-Hari. Preveo Niko Maskarić i dr. Rudolf Maixner (Fragmenat), 1924/145 i dalje.

De Amicis Edmondo: Prijateljice (iz djela Prijatelji). 1887/21 i dalje.

Dekobra Maurice: Madona spavaćih vagona. Veliki kozmopolitski roman. Preveo Josip Horvath. 1925/221 i dalje.

—: Baršunasti plamenovi (kozmopolitski roman). 1927/100 i dalje.

Delpit Albert: Promašen život. 1906/227 i dalje.

Dickens Charles: Božićna pjesma u prozi. »Novi Pozor«. 1868/101 i dalje.

—: Zvona na staru godinu. 1877/270 i dalje, 1878/3 i dalje.

—: Pikvikovci. Roman ... iz englezkoga preveo Mirko Wiezner. 1884/75 i dalje.

Dostojevski Fedor Mihajlovič: Biele noći. Pripovjest, 1889/41 i dalje; Igrač. Roman, 1889/57 i dalje; Pošten lopov. Iz zapisaka nepoznatog čovjeka. Preveo Stjepan Lukić. 1889/140 i dalje; Slabo srce, 1888/237 i dalje; Domaćica. Preveo Radivoj Franca, 1890/272 i dalje; Zapisci iz Mrtvog doma. S ruskog preveo Stjepan Lukić, 1891/238 i dalje; 1892/1 i dalje; Zločin i kazna. Roman u šest dijelova, po najnovijem izdanju od god. 1892., s ruskoga preveo I. Gojtan, 1893/139 i dalje; 1894/3 i dalje.

Doyle Conan: Ukradjen vojnički ugovor, pop. »Obzor« 1906/340 i dalje; 1907; Tajinstveni znak četvorice, pop. »Obzor« 1907/10 i dalje; Uspomene na Sherlocka Holmesa, pop. »Obzor« 1912/121 i dalje.

Elvestad Sven: Čovjek u mjesecu. Moderna kriminalna novela u jedanaest poglavlja, 1925/201 i dalje.

Erckmann Emile — Chatrian Alexandre: Poviest djeda Miše. Historički roman. Preveo Milan Grlović, 1885/193 i dalje; 1886/1 i dalje; Pobjeda ljubavi. Pripoviest. Preveo Milan Grlović, 1886/121 i dalje.

Farina Salvatore: Donnina. Roman iz sadašnjosti Milana, napisao pod naslovom »Il tesoro di Donna«. —. Preveo I. O., 1877/40 i dalje; Fante di picche (Pik dečko). Preveo I. O., 1877/127 i dalje.

Feuillet Octave: Pokojnica (La Morte). Roman. S francezkoga preveo Robert Franković. 1887/93 i dalje; Dnevnik jedne žene, 1890/202 i dalje.

Flaubert Gustave: Salambo. Ilustr. »Obzor« 1909/14/II. i dalje.

Franzos Karl Emil: Vještica, 1894/206 i dalje.

Gaboriau Emile: Gospodin Lecoq. Roman. Preveo L. I. »Pozor« 1882/278 i dalje; 1883/1 i dalje.

Galsworthy John: Vitez (A knight). Preveo Josip Horvath, 1922/343 i dalje; Bogati čovjek (The man of property). Preveo Josip Horvath, 1926/196 i dalje.

Garborg Arne: Pokoj. Preveo A. Milčinović. 1907/285 i dalje, 1908/3 i dalje.

Gawalwicz Maryan: Literat. Crtica iz bilježaka redaktorovih, 1907/275 i dalje.

Giacometti Paolo: Marija Antoinetta, kraljica francezka. Historička drama u pet čina, s predigrom i epilogom. S talijanskoga prevela Marija Ružička-Strozzi, 1892/101 i dalje.

Gide André: Nemoralni čovjek. Roman, preveo Josip Horvath, 1925/166 i dalje.

Girardin Emile de: Ne šali se s boli! (Il ne faut pas jouer avec la douleur). Roman. Preveo M. P-ć,. 1887/252 i dalje.

Gogolj Nikolaj Vasiljevič: Svibanjska noć ili utopljenica. Pripoviest. S ruskoga preveo Milan Marekoviće, 1890/183 i dalje; Kabanica. Pripovjest. S ruskog preveo Stjepan Lukić, 1890/191 i dalje; Nos. Preveo M. S., 1891/160 i dalje.

Golicin Dmitrij Petrovič: Bez ljubavi. Roman u dva svezka, 1891/172 i dalje.

Gončarov Ivan Aleksandrovič: Bezdan. Roman u pet dijelova. Preveo Josip Horvath, 1923/89 i dalje; Oblomov. Roman u četiri dijela. Preveo s ruskoga Iso Velikanović, 1926/271 i dalje; 1927/1 i dalje.

Gorkij Maksim: Foma Gordjejev. Preveo Milan Šarić, 1901/53 i dalje; Kanavalov. Preveo Ljudevit Krajačić, 1905/188; Ćelkaš. Pripoviest. S ruskoga preveo Milan pl. Mareković, 1905/261 i dalje; Drug, 1906/88; Artamanovi. Preveo Josip Horvath, 1927/325 i dalje; 1928/1 i dalje.

Green A. K.: Ruka i prsten. Kriminalni roman, pop. »Obzor« 1905/201 i dalje; 1906/1 i dalje.

Gréville Henry: Savelievo okajanje. Pripoviest, s francezkoga preveo L. Aleksandrović, 1884/24 i dalje; Pariške tajne. Roman iz sadašnjosti, 1891/33 i dalje.

Grigorovič Dimitrij Vasiljevič: Izgubljen život, 1888/255 i dalje.

Guidi Tommasina: Na Apeninu. Pripoviedka. Iz talijanskoga preveo Fr. Gradinsky, 1890/76 i dalje; Kraljica sam u svojoj kući. Uspomena mlade žene, 1891/1 i dalje.

Hálka Vitezslav: Mlada udova i stari mladenac. Humoreska. Pr. I. K. »Novi Pozor« 1868/256 i dalje.

Harry Myriam: Osvojenje Jerusolima. 1907/203.

Harte Bret: Thankful Blossom. Pripoviest. 1888/284 i dalje; Za zlatom. Roman iz života kalifornijskih kopača zlata, pop. »Obzor« 1912/1 i dalje.

Heine Heinrich: Fiorentinske noći, 1878/19 i dalje.

Hergesheimer Joseph: Linda Condon. Roman jedne žene. Preveo Josip Horvath, 1924/231 i dalje.

Horvath Josip: Četrdesetiosma, 1928/225 i dalje; 1929/2 i dalje; 1930/2 i dalje.

Ibanez Vicente Blasco: Četiri jahača Apokalipse. Roman iz prvih dana velikoga rata. Preveo Josip Horvath, 1925/17 i dalje.

Ibn Lo Bagola: Lobagola. Vlastiti životopis jednoga afričkog divljaka. Preveo Josip Horvath, 1931/35 i dalje.

Jirasek Alois: Dvorski hetman. Historička slika. Preveo M. J., 1893/58 i dalje.

Jókai Mór: Mač i sumnja, »Pozor«, 1863/169-171.

Joyce James: Portre umjetnika kao mladića. Suvremeni irski roman. Preveo Josip Horvath, 1932/51. i dalje.

Jurić Marija: Vladko Šaretić. Izvorna pripoviest 1903/188 i dalje.

Juškjevič Semjon: Jevrejska bieda. (Prev.) A. Koričić, 1906/175 i dalje.

Kalinčak Janko: Reštauracija. Slike iz nedavnih vremenah. Slovačka pripoviest, »Pozor«, 1864/1 i dalje.

Karavelov Ljuben: Bugari staroga vremena. S bugarskog prevela Anka Š., Brodjanka, 1892/206 i dalje.

Kaulbach J.: Bijeli karamfil. Kriminalni roman, pop. »Obzor« 1906/230 i dalje.

Kellermann Bernhard: Tunel. Preveo Vladimir Lunaček, pop. »Obzor« 1915/288 i dalje; 1916/3 i dalje.

Kielland Aleksandar L.: Bitka kod Waterlooa. Humoreska u tri poglavlja. Preveo Milan Grlović, 1886/229 i dalje.

Kolár J. J.: Vragova djeca. Pripovjedka. Iz češkoga preveo A(ugust) Šenoa, »Pozor«, 1866/265 i d.

Kolbasin: Sedam klevetah na ljubav. Pripoviedka. Iz ruskoga preveo A(ugust) Šenoa, »Pozor«, 1866/128 i dalje.

Koroljenko Vladimir Galaktionovič: Šuma šušti (Polješka legenda). S ruskoga preveo K. Zajčić, 1890/103 i dalje; Makarov san. Preveo M. I., 1891/80 i dalje.

Kosor Josip: Radnici, 1906/241 i dalje; Na putu, 1905/172, 174—178.

Kozarac Ivan: Gjuka Begović, Ilstr. »Obzor« u 1909/7/XI i dalje.

Kraszewski Josef I.: Drevna priča. Prijevod s poljskoga, 1885/73 i dalje.

Krestovski Vsevolod Vladimirovič: Prevejanci. Roman, po ruskom, 1878/56 i dalje.

Laboulaye Eduard: Kralj Kudrov (Le Prince-Caniche). Satirički roman. S francuskoga preveo R. Št., »Novi Pozor«, 1868/336 i dalje.

Le Queux William: Misterij velegrada. Pabirci iz uspomena Raoul Becqua, bivšeg zamjenika šefa pariškog redarstva. Preveo Jos. Horvath, 1927/254.

Lewis Sinclair; Babbitt. Roman suvremene Amerike. Preveo Josip Horvath, 1931/90 i dalje.

Lockyer Margaret: Iz drugoga kraja (From another angle). Preveo Josip Horvath, 1921/117 i dalje.

London Jack: Sin sunca. Preveo Josip Horvath, 1924/188 i dalje; Zov prašume (The call of the wild). Roman s dalekog sjevera. Preveo Josip Horvath, 1925/284 i dalje; Svemirski lutalac. Preveo s engleskog Joe S. Rendulić, 1928/145 i dalje; Pobuna na »Elsinore«. Roman iz pomorskog života. Preveo Josip Horvath, 1932/168 i dalje.

Loti Pierre: Tri Kasbanske gospodje. Preveo O. pl. S., 1892/244 i dalje.

Lovinac Milkan: Pacheco, 1931/186 i dalje. Diabolika, 1932/216 i dalje.

Luiza M.: Aleksander Ypsilanti. Epizoda bečkoga kongresa. Preveo P. Kr., 1876/263 i dalje.

Mackubin E.: Kukavica (Prev.) Ivan, 1906/294 i dalje.

Maeterlinck Maurice: Slijepci. Preveo B. B., 1894/227 i dalje.

Mantegazza Paolo: Dan na Madeiri. Preveo I. D., 1876/290 i dalje; 1877/1 i dalje; Glava, 1889/1 i dalje.

Masoch Sacher: Razbojnik Magaz. Novella. Preveo S. T., 1877/124 i dalje.

Maupassant Guy de: Naše srce, 1890/137. i dalje; Abbe Vilbois. (Prev.) Ivan, 1906/188 i dalje; Jedan život (Prevela Ljerka Šram), 1908/1-42.

May Karl: Kara Nirvan-Zut. Putni doživljaji. Preveo Ivan Gršković, pop. »Obzor« 1916/13 i dalje.

Merežkovskij Dmitrij Sergejevič: Julijan Apostata. Posljednji Hélen na prijestolju Cezara, preveo Josip Horvath, 1913/109 i dalje; pop. Obzor; Lionardo da Vinci (roman iz dana talij. preporoda). Preveo Josip Horvath, 1914/90 i d.; 1915/3 i d.; Michelangelo. Preveo Josip Horvath, 1915/27 i d.; Ljubav je silnija od smrti. Preveo Josip Horvath, pop. »Obzor« 1915/48 i dalje; Firentinske novele. Preveo Josip Horvath, pop. »Obzor« 1915/56 i dalje; Car Aleksandar I. S ruskoga preveo Josip Horvath, pop. »Obzor« 1916/310 i dalje; 1917/2 i dalje; 14. dekabrja, historički roman u dva dijela. Preveo Josip Horvath, 1922/1 i dalje; Rodjenje bogova. Tuth-Ankkh-Aman na Kreti. Historijski roman. Preveo Josip Horvath, 1924/268 i dalje.

Milanesi Guido: Uskršnji cjelov. (Iz zbirke Palpiti della terra). Preveo Jakša Sedmak, 1926/155 i dalje.

Montepin Xavier: Krvava ruka. Historični roman, preradio ga Alessandro Patuzzi, 1881/123 i dalje; Crvena vještica. (Preveo) Staparić, »Pozor«, 1882/1 i dalje.

Morrison A.: Detektiv Martin Hewit, pop. »Obzor« 1912/315 i dalje; 1913/3 i dalje.

Musset Alfred de: Mušica, »Pozor«, 1867/113 do 121; Lepeza. Novela. 1887/283 i dalje.

Noble Edward: Tajne Themse, pop. »Obzor« 1912/258 i dalje.

Ohnet Georges: Sergij Panin. Roman u dva svezka, 1891/97 i dalje.

O'Leigh Eamon, vidi: Sufflay Milan.

Ossendowski Ferdinand: Životinje, ljudi i bogovi. Preveo Vladimir Lunaček — Josip Horvath, 1924/1 i dalje.

Pellico Silvio: Moje tamnovanje, »Pozor«, 1867/123, 125, 127, 148, 150, 153, 156—159, 162—163, 166 do 171, 174—186, 188—189.

Pilnjak Boris: Volga utiče u Kaspijsko more. Roman suvremene Rusije. Preveo Josip Horvath, 1931/207—216, dalje nije izašao.

Pitigrilli: Kokaina. Preveo Niko Maskarić, 1923/4 i dalje.

Ponroy Arthur: Ukleti grad. Roman, s francezkoga preveo B. Brleković, »Pozor«, 1883/189 i d.

Preissova Gabriela: Početak romana. Češki napisala, 1893/115 i dalje; Pater Jurij. Slika iz Koruške, 1896/162 i dalje.

Prus Boleslav: Straža. Roman iz pučkoga života. Poljski napisao —. Preveo J. M., 1903/2.

Retcliffe John: Nena Sahib. (Historički roman o indijskom ustanku, pop. »Obzor« 1907/52 i dalje; 1908/2 i dalje; Biarritz. Historičko-politički roman iz 19. stoljeća, »pop. »Obzor« 1909/95 i dalje; 1910/2 i

dalje; Gaëta Düppel. II. d[illegible] Harritža». Historičko-politički roman iz 19. stoljeca, pop. »Obzor« 1911/2 i dalje.

Rigondaud Ljudevit: Danilo Manin. Preveo I. K., »Novi Pozor«, 1868/164 i dalje.

Rodenbach Georges: Mrtvi Bruges. Preveo Josip Horvath, pop. »Obzor: 1915/68 i dalje.

Romanić I.: Zasužnjeni grof. Iz godine 1848. 1892/215 i dalje.

Rovetta Girolamo: Bješe li lud ili gladan? 1892/238 i dalje.

Sandeau Jules: Pukovnik Evrard. Pripovjedka, preveo August Šenoa, »Pozor«, 1867/98—104, 106, 107, 109, 111.

Savinkov Boris: Blijedi konj. Roman iz prve ruske revolucije. Preveo Josip Horvath, 1925/138 i d.

Siemienski Lucijan: Staro doba, stari običaji. Preveo R. 1887/27 i dalje.

Sienkiewicz Henrik: Na polju slave. Historički roman iz doba Jana Sobjeskoga, 1904/203—243; 1905/95 i dalje; 1905/246 i dalje; 1906/73 i dalje.

Sinclair Upton: Novi grad. Roman savremene Amerike, preveo Josip Horvath, 1930/255 i dalje; 1931/1 i dalje.

Sologub Vladimir Aleksandrovič: Pokćerka. Pripovjest, 1889/96 i dalje; Otmeni sviet, 1889/124 i dalje.

Solvejgs Kristijana: Elegija, 1893/69 i dalje.

Stendhal: Crveni i crni (Le rouge et le noir). Kronika iz XIX. stoljeća. Preveo Ivan Lulić, 1922/106 i dalje; Kartuzijanski samostan u Parmi (La chartreuse de Parme). Preveo dr. Rudolf Maixner, 1933/31 i dalje.

Svetlá Karolina: Mladji brat. (Češki napisala —). Preveo Fr. G. Gradinsky, 1890/59 i dalje.

Šenoa August: Ljubica. Izvorna vesela igra iz zagrebačkog života u tri čina, »Pozor«, 1886/156 i dalje.

Šmilovský A. V.: Parnassia. Roman iz Šumave. Pohrvatio V. J. Ž. 1877/162 i dalje.

Šufflay Milan: Na pacifiku g. 2255. Metagenetički roman u četiri knjige, 1924/110 i dalje.

Tay Andrija: Šio, madjarska bajka. Pr. J. K. »Novi Pozor«, 1868/171 i dalje.

Tešner Dragutin: Iz dobre obitelji. Roman. Preveo ga J. J., »Pozor« 1883/230 i dalje.

Thomas Albert: Budućnost čovječanskog društva, 1922/121—124.

Tolstoj Lev Nikolajevič: Kozaci. Kavkazka novela. (Preveo) Milan Grlović. 1887/50 i dalje; Smrt Ivana Ilijića, 1888/53 i dalje; Vlast tmine. Drama u 5 čina. Preveo Stj. M. Lukić, 1888/131 i dalje; Dekabristi, 1889/111 i dalje; Ana Karenina. Odlomak iz romana. (Knj. II., glava IV.—XII.) Prievod s ruskoga. (Preveo) -dr.-, 1890/17 i dalje; Volinuška. Pripoviest. S ruskog preveo Ivan Gojtan, 1893/81 i dalje; Nema na svijetu krivaca, 1927/125 i dalje; Idila. Ne igraj se ognjem, ožeći ćeš se. Iz seoskog života, 1927/131 i dalje.

Trueba D. Antonio de: Vjerujem u Boga. Preveo iz španjolskoga A. T. 1891/230 i dalje; Poslije domovine nebo. Preveo iz španjolskoga A. T. 1892/23 i dalje.

Turgenev Ivan Sergeevič: Andrija Kolosov. (Prev. [Josip] M[iškatović]), »Pozor«, 1862/89-91; Pasinkov, »Pozor«, 1863/147—156, 158, 159; Rudjin. Pr. J(osip) M(iškatović), »Pozor«, 1863/181—218; Dvorjansko gnjezdo. Pr. J(osip) M(iškatović), »Pozor«, 1863/245, 248—255, 257—270; Hamlet šćigrovskoga kotara (Iz »Dnevnika jednoga lovca«). Iz ruskog J(osip) M(iškatović), »Pozor«, 1862/224-228; Prva ljubav. Pr. J(osip) M(iškatović), »Pozor« 1863/282—288, 291—293, 295—297; Mumu. (Prev.) J(osip) M(iškatović), »Pozor«, 1866/296 i dalje; Zapisci suvišnog čovjeka, »Pozor«, 1867/26, 29—34, 37—39, 47, 65, 67, 70, 72, 75, 77, 79; Žid. Prev. I. Zahar, »Pozor«, 1867/5-9; Prkonjica. (Prev.) Josip Mišakatović, »Pozor«, 1867/13-21, 29, 33-35, 42, 43; Pjetuškov. Prev. Iv. Zahar, »Pozor«, 1867/49, 50, 53—56, 82, 83, 86—88; Tri susreta. Pr. J(osip) M(iškatović), »Novi Pozor«, 1868/94 i dalje; Dopisi. Pr. J(osip) M(iškatović), »Novi Pozor«, 1868/142 i dalje; Dim. Pripoviedka. Preveo Ž. Ž., 1877/223 i dalje; Pas. Preveo Stj. L-ć. 1890/265 i dalje.

Tyl J. Kajetan: Pjesnikova ljubav. Češki napisao —. Preveo I. R. 1891/166 i dalje.

Vaníček F.: Crtice krajiškoga junačtva u francezkih ratovih. 1873/156 i dalje.

Vazov Ivan: Mitrofan. Sa bugarskog pohrvatio Fr. Kučinić, »Pozor« 1882/206 i dalje.

Velikov Vaska: Badnjak u gradu na Nevi. Napisao —, preveo A. T. 1892/131 i dalje.

Verga S.: Pastir Jeli. Novela iz poljskoga života. Sa talijanskoga preveo M. Staničić. 1890/30 i dalje.

Verne Jules: Sara. Francezki. Preveo Lesandro Kauzlarić, »Pozor«, 1883/271 i dalje; Deset sati na lovu. Humoreska. Preveo Ypsilon. 1887/165 i dalje; Matija Sandorf, pop. »Obzor« 1908/196 i dalje; 1909/2 i dalje.

Wallace Edgar: Lice u noći. Veliki kriminalistički roman iz londonskog života. Preveo Josip Horvath, 1925/324 i dalje; 1926/2 i dalje; Zagonetan čovjek. Veliki kriminalni roman iz modernog Londona. Preveo Josip Horvath, 1927/199 i dalje; Strašilo Londona. Veliki kriminalni roman. Preveo Josip Horvath, 1927/282 i dalje.

Wells Herbert George: Borba svijetova. Preveo Josip Horvath, 1922/290 i dalje.

Weyssenhoff Josef: Život i misli Zygmunta Podfilipskoga. Poljski napisao —, 1906/90 i dalje.

Zagorka, vidi: Jurić Marija.

Zola Emile: Svečanost u Coquevillu. Preveo Oskar pl. Salopek, 1893/44 i dalje; Novac. Roman iz Pariza Drugoga Carstva. Preveo Josip Horvath, 1931/247 i dalje; 1932/1 i dalje.

Zorić Josip: Žrtva materina. Pripoviest iz nedavne prošlosti, 1895/1 i dalje; Pavao Pavlović. Pripoviest iz nedavne prošlosti, 1897/2 i dalje; Borba i pobjeda, 1899/1 i dalje.

Zschocke Heinrich: Špiro vjetrogonja po svih sokacih. (Preveo) Staparić, »Pozor«, 1881/45 i dalje; Pustolovine u oči nove godine, 1881/88 i dalje.

Žeromski Stefan: Prah i pepeo. Roman iz konca XVIII. i početka XIX. vieka, 1906/318 i dalje; Prah i pepeo. Roman iz konca XVIII. i početka XIX. vieka. Preveo s poljskog Stevo Musulin, 1907/1 i dalje.

C. F. S.: Čerkešče. Roman. Preveo P. K. 1887/292 i dalje; 1888/1 i dalje.

PUBLICITAS D.D. ZAGREB

ILICA 9 · TELEFON 33-07

Preporuča se poduzećima, koja raspolažu reklamnim budžetima i koja ih žele stručno upotrebiti, da se u punom povjerenju obrate na ovaj oglasni zavod.

NAPRETKOVA ZADRUGA

Zadružna uprava
SARAJEVO
Vlastita palača

Glavna podružnica
ZAGREB
Varšavska ulica 11

Zadružna podružnica
DUBROVNIK
Antoninska ul. 2

Glavna zadružna povjereništva:
NOVI SAD, OSIJEK, SARAJEVO, SENJ, SPLIT, ZAGREB

NAPRETKOVA ZADRUGA

hoće, da naši novci u obliku uložaka i premija na razna osiguranja ostaju u **našoj** kući, u **našim** rukama, u **našu,** a **ne u tuđu** — korist.

Napretkova zadruga prima i bez ograničenja odmah isplaćuje sve uloške i daje svojim članovima razne zajmove uz najpovoljnije uvjete.

100.000 zadovoljnih slušača
– i Vi ćete biti zadovoljni!

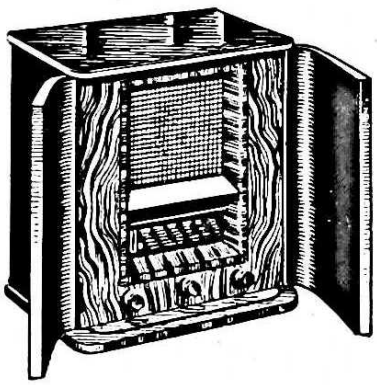

INGELEN MENTOR SA VRATIMA

4 + 1 cijevni super sa novom ABC cijevi. Najnovija konstrukcija, kratki, srednji, dugi val. Potpuna selektivnost. Izjednačenje fadinga. Najvjernija reprodukcija zvuka.

Uz gotovo Din 5400·—. Na otplatu Din 5800·—. Kapara Din 580·—. 12 x po Din 435·— (mjesečno).

RADIO
BREYER
ZAGREB ILICA 11

ATELIERI „TIPOGRAFIJE" D. D. U ZAGREBU

KAKO I GDJE SE »OBZOR« IZRADJUJE

U vrijeme osnutka »Obzora«, pred 75 godina, prilike u štamparstvu Zagreba odgovarale su samo donekle prilikama u inostranstvu. U dosta skučenim prilikama razvitak štamparstva bio je sveden na krajne potrebe gradjanstva, a o štampi uopće da ne govorimo. Tu je bio Damaklov mač, cenzura, koja nije dozvolila, da se širi slobodna misao i patriotska riječ. Uslijed tih okolnosti

Akcidenčna slagarna

radilo se dosta primitivno, iako je u Zagrebu bilo u to vrijeme i »modernih« strojeva! Ručni slog i tisak na »brzotisnom« stroju, odvijali su se u vremenu od 7 u jutro do 4—5 sati poslije podne. Za ono vrijeme velika brzina, danas dostatno, da aeroplanom obuhvatimo veliki predio kontinenta, a da i ne spomenemo radio, koji predstavlja najsavršeniji objekat za obavještavanja.

Postepeno, razvitak štamparstva zauzeo je i kod nas časno mjesto, te se je postavio uz bok inostranstva, ne zaostajući u nijednom pogledu za tvorevinama naših učitelja Nijemaca. Stvorile su se generacije štampara, koje su nastojale da se potpuno emancipiramo od tudjinskog upliva

Slagarna za djela

i da podjemo svojim vlastitim putem. To je potpuno uspjelo, i danas možemo s ponosom govoriti, da Zagreb posjeduje štamparstvo na zamjernoj visini, sa svim tehnikama, koje mogu zadovoljiti i najrafiniranije zahtjeve.

75-godišnji jubilej »Obzora« vodi nas u poduzeće, koje je izradilo ovu spomenicu: »Tipografija« d. d. nakladni zavod. »Obzor«, »Jutarnji List«, »Večer« i »Svijet« izradjuju se tempom današnjeg vremena, a da ne spomenemo veliki broj tjednika, polumjesečnika i mjesečnika, znanstvena djela sa najkompliciranijim slogovima, literatura, trgovačke tiskanice, plakate, reklamne edicije u knjigotisku, zatim litografija, offset i bakrotisak. Prolazimo kroz odjeljenja, u kojima se odvija dnevni i noćni rad, zaredala je tehnika za tehnikom, da pri završetku rada vidimo najsavršeniju produkciju grafičke umjetnosti! Kao na filmskoj vrpci odvija se tehnički rad, dirigiran odličnim vodstvom u svoj tišini, bez buke ljudskoga glasa, — jedina smetnja je štropot najmodernijih strojeva!

Interesantno je zaviriti u tajne štamparskog umjeća, koja su od davnina pružale osobiti čar za svakog ljubitelja crne umjetnosti! Ne radi se ovdje o jednom šablonskom radu kao kod drugih zanata, gdje se naročito izučenom vještinom proizvadja stanoviti objekat. Kraj potrebne vještine u tehničkome radu štamparska struka zahtijeva od svakog radnika naročitu inteligenciju i sveopće obrazovanje. A to je i razumljivo, kada se skoro na svakom koraku susrećemo duševni produkti intelektualaca ili originali umjetnika. Za sve to potrebno je opće obrazovanje, velika inteligencija i smisao za ljepotu. U drugome redu slijedi vještina koja se dijeli na razne tehnike: u knjigotisku na slog i tisak, u litografiji na crtanje, pretisak i tisak (kamenotisak ili offsetni tisak), u bakrotisku na fotografa, jetkača, brusača i tiskara, u kemigrafiji na fotografa, jetkača i montera. A sva ta zvanja dijele se opet na pojedine čestice, koje su potrebne u tehničkome radu. Put tiskanice od muštérije kroz sva ta odjeljenja do otpremništva nevjerojatno je dugačak, te često prolazi kroz stotinu ruku radnika i radnica!

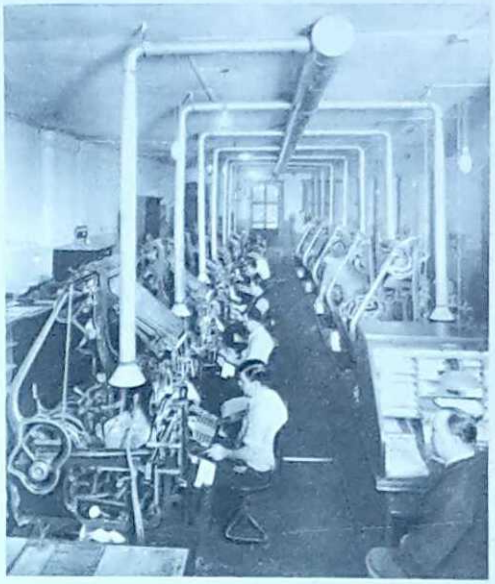

Slagaći strojevi

Metteuri dnevnika

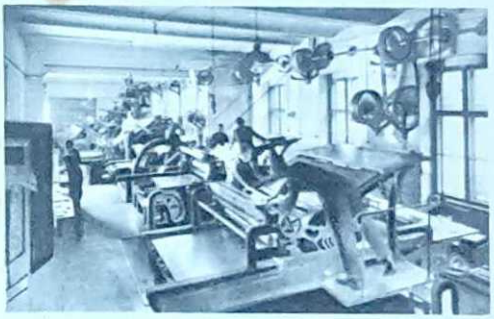

Dvorana sa brzotisnim strojevima

Prošećimo kroz radne prostorije »Tipografije« d. d. stvarajući si aluziju gore navedenog u cilju lagljeg shvaćanja produkcije u grafičkoj umjetnosti!

Na prvom koraku dolazimo u ručnu slagarnu, odio trgovačkih tiskanica, gdje se stvaraju slogovi od najsitnijih tiskanica sve do najkompliciranijih. Slovo do slova, šara do šare, linija do linije, brzinom današnjeg vremena i odličnim stručnim znanjem akcidenačnih slagara, stvaraju se ukusne, lijepe tiskanice, vrlo često i umjetničke vrijednosti. U slagaljku slagar poslaže slovo do slova, svaki od njih u svojoj praksi na milijune i milijune, stvarajući iz tih

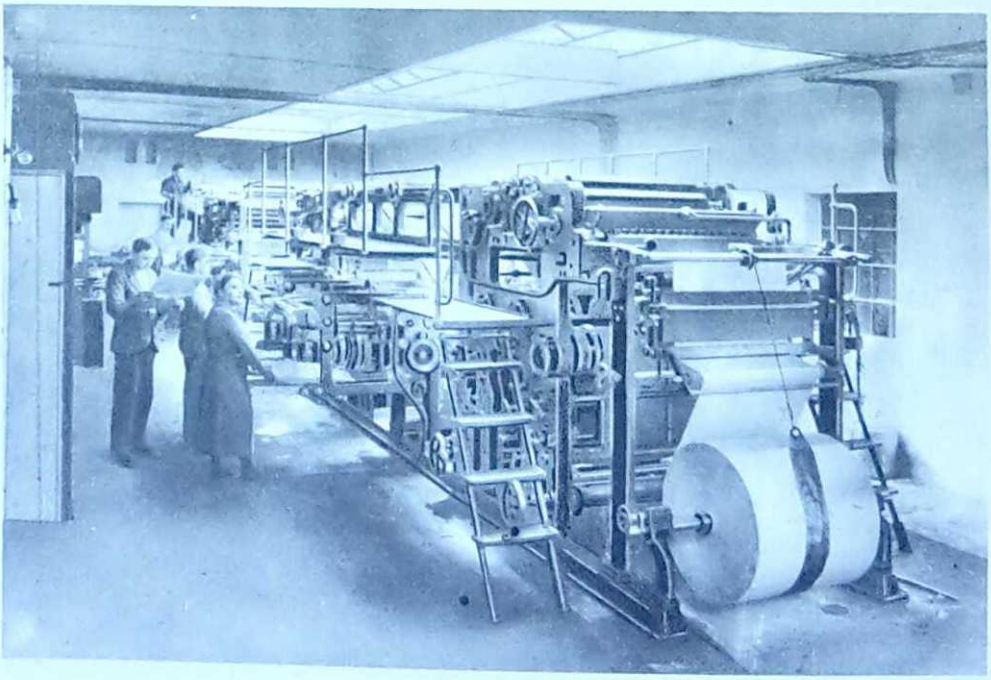

Rotacioni strojevi

Crtači

mrtvih olovnih vojnika živu riječ, koja često djeluje ugodno, a vrlo često i neugodno. Hladni i neumorni su ovi olovni vojnici, a dragi i bliži su nam, kada su oskrbljeni štamparskim crnilom, predočeni na bijelom ili šarenom papiru! U ovom odjelu slagari su zapravo graditelji sviju mogućih oblika, koje si čovjek uopće može zamisliti na papiru kao tiskanice! S vlastitom grafičkom mjerom (tipometar) izradjuju se slogovi na odredjeni sistem, koji živi vlastitim životom. Evo primjera: tipometar imade dužinu od 30 cm, a ova dužina dijeli se na 133 nonpareila ili 798 točaka. Odnos jednog metra jednak je 2660 točaka, što znači, da jedan centimetar imade 26,6 točaka. Zatim služi cicero kao temeljna baza za izgradjivanje grafičke mjere u slijepom materijalu i u veličinama pisma bro-

Litografija

Pretiskivači

jeći ispod i nad cicerom. Pomoću cicera izgradjen je jedinstveni i simetrički sistem slova, slijepog materijala i jedinstvenost u izgradnji svih vrsta slogova. Evo i redosljed imena pismovnih gradi: Brillant, Diamant, Perl, Nonparel, Insertio, Colonel, Petit, Borgis, Garmond, Descendian, Cicero, Srednjak, Tercija, Parangon, Tekst itd.

U drugoj dvorani susrećemo metteure »Obzora«, »Večeri« i »Jutarnjeg Lista«. Spretne ruke prelamaju ovdje propisanim redosljedom, iz labirinta stupaca slogova, skladne strane, koje čitatelj pomno prati, neznajući koliko je utrošeno truda i mara, a ne manje i znanja u struci »crne umjetnosti«! Ovdje se stavljaju i naslovi dobrim i zlim vijestima, koje često proždiremo, kao gladni kruha . . .

U trećoj dvorani nalaze se metteuri i slagari za djela, brošure, revije, časopise, tjednike itd. I ovdje je kao u mravinjaku, gdje sve živi brzim životom, stvarajući spretnim rukama »Svijet«, »Ženski List« i tko bi sve nabrojio ostala imena jedne velike produkcije revija ili listova?!

Sada se nalazimo u velikoj dvorani »Linotypa«! 16 Linotypa radi dan i noć u tri sloja, s izmjenom strojoslagara! Taj impoznatan broj strojeva — najveći broj u jednom poduzeću u našoj državi! — s trostrukim brojem strojoslagara Linotypista, stvara našu duševnu hranu! Koliko je veselih, pa i tužnih vijesti prošlo ovom dvoranom? Koliko razočaranja i koliko zadovoljstva je stvoreno, tipkajući slovo po slovo, slažući riječ po riječ, sve to odlijevano u čitavim retcima tvrdog i nesmiljenog olova?! Da nije Linotype, kada bi stigle na ulicu novine? Kako na vrijeme odaslati u pokrajinu svaki broj lista, ili čak diljem čitave države? Ljudski um slavnog urara Otmara Mergenthalera stvorio je za najvišu velevlast savršeno djelo: savršenstvo u štamparstvu!

Strana po stranu seli u stereotipiju, na preganje matrica iz sloga i na lijevanje u olovne okrugle ploče, koje opet svojim redosljedom dolaze u rotacioni stroj za tisak. Ovdje se kod novina odvija zaključni rad nevidjenom brzinom od 12.000 primjeraka na sat! Dok je nekad »Obzor« štampan na »brzotisnom« stroju brzinom od 800 do 1.000 primjeraka na sat, sada se to vrši s 12.000 primjeraka u savijenom stanju! To je tempo, koji iziskuje današnje vrijeme!

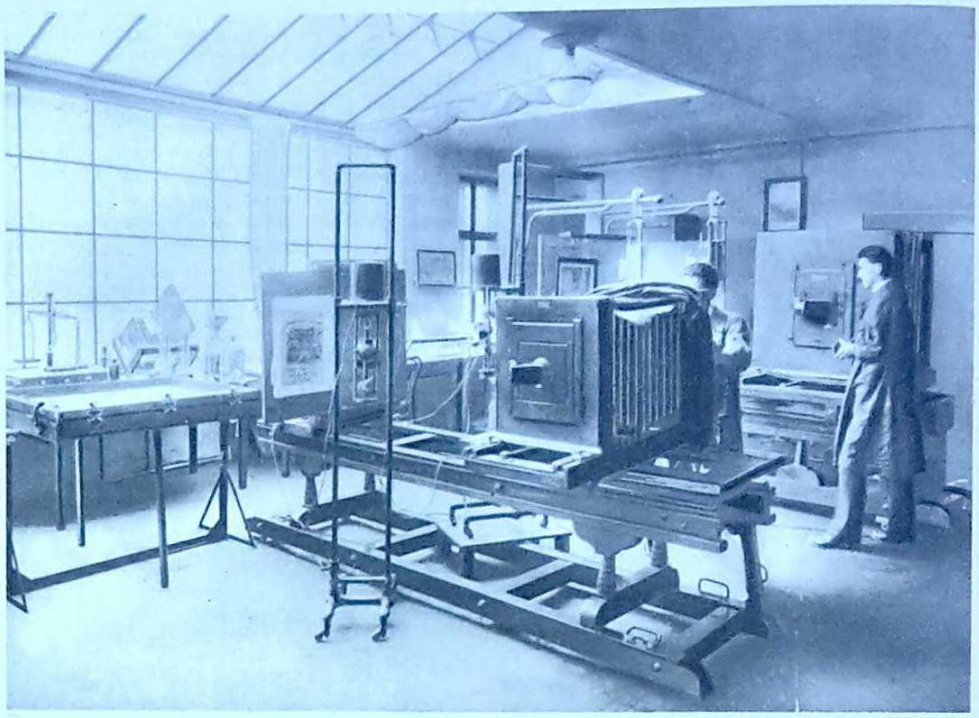

Atelier za reprodukciju

U dvije velike dvorane nailazimo na strojeve za knjigotisak. U jednoj dvorani brzotisni strojevi s ulagaćim i izlagaćim napravama, u drugoj dvorani automatski strojevi za tisak trgovačkih tiskanica, akcidencija i višebojnih ilustracija. Ovdje se štampaju reprodukcije u 2, 3, 4 i više boja s velikim iskustvom i znanjem, te je veoma zanimivo zaviriti u tajne toga rada. Evo primjera: žuta, crvena i plava boja zajedno stvaraju harmoničnu cjelinu u daleko većem broju boja originalne reprodukcije! Ovu zagonetku rješava hemigrafija pomoću fotografske leće, retušeri, jetkači autotipija, nauka o bojama i konačno velika vještina tiskara i skupocjeni štamparski stroj! Predradnje za tisak višebojnih radnja iziskuju veliku pažnju i opsežnu pripremu. Gotovi klišej bilo u jednoj ili više boja, još iz daleka nije sposoban za tisak. Klišeji moraju se egalizirati, potrebna je naročita priprema za svaku boju zasebno, a zatim slijede pokusni otisci; tek nakon svih tih priprema pristupa se samome tisku.

Foto-lito odjeljenje

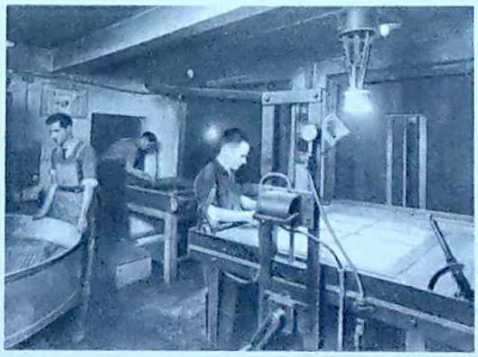

Fotolitografičko direktno kopiranje na tiskovne ploče

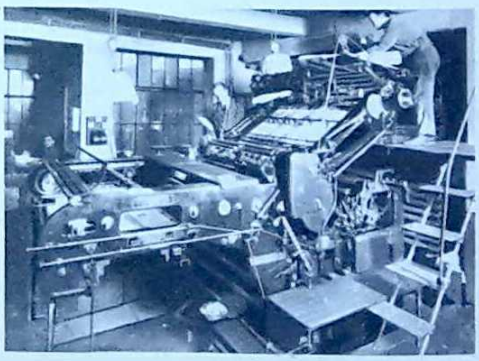

Strojevi za offset tisak

Cinkografija

Montaža slika za duboki tisak

Jetkanje valjaka za duboki tisak

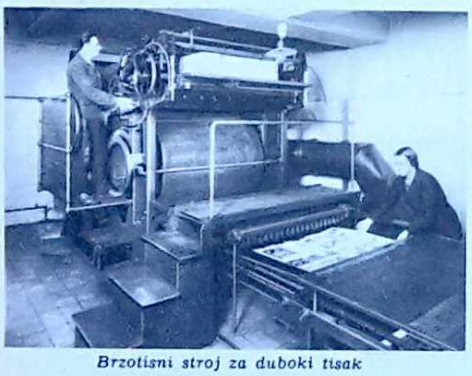

Brzotisni stroj za duboki tisak

Brušenje bakrenih valjaka za duboki tisak

U vlastitoj cinkografiji snimaju se snimci za klišeje: autotipije i fototipije, od najsitnijih, do onih najvećih omjera, u jednu ili više boja, već prema potrebi. I vlastito skupocjeno foto-lito odjeljenje rješava najteže zadatke za litografiju i offset.

U litografskom odjeljenju susrećemo u prvom redu crtače-umjetnike, koji po želji mušterija stvaraju potrebne ideje i predloške. Onda slijede litografi, majstori-crtači za kamen i ploču, zatim pretiskivači u zasebnom odjeljenju, gdje se kemijskim putem prenašaju tvorevine litografa na kamen i cinčanu ploču. Ovdje se odvija veliki umjetnički rad, za koji je potreban naročiti talenat svakog pojedinog radnika. Vješte

Strojevi za rezanje i savijanje papira

Knjigoveznica

crtačke ruke stvaraju često umjetnine velike vrijednosti kao i osobitog reklamnog djelovanja.

Nalazimo se opet u jednoj dvorani rada: litografski i offsetni strojevi, koji završavaju rad marnih, stručnih ruku, brzinom današnjeg vremena. Ovdje svršavaju one najsitnije naljepnice u bezbroj boja, pa sve do najvećih 4, 5 i 6-djelnih plakata, u formatima najvećih mogućnosti veličina papira! Ovdje završava rad u tehnici koja spada u pravu umjetnost, koju nam je dao slavni Alois Senefelder, zaduživši čitavo čovječanstvo!

Bakrotisak! To je ta sfinga u grafičkoj struci, koja je u stanju da stvara velika umjetnička djela trajne vrijednosti! Ovaj dio »Tipografije« predstavlja posebno poglavlje! Ovdje se snima, retušira, jedka na skupocjeni valjak iz bakra i tiska na specijalnom stroju za bakrotisak. Jedna zasebna umjetnost, koja iziskuje veliko stručno znanje sviju sudjelujućih radnika, ne ispuštajući opet iz vida one nevidljive dirigente vodstva!

U vlastitoj knjigoveznici svršava se posao iz sviju odjeljenja: reže, savija, blokira, šiva, izradjuju uvezi sviju vrsta od najobičnijih, pa sve do cijelog platna i kože, zatim zlatorez i zlatni natisak. Konačno sve to seli u otpremništvo, gdje se izradjevine predaju brzim automobilima na dostave . . .

Ekspedit, brzotisni i zaklopni strojevi

Tako se odvija rad u poduzeću, gdje danas naš stari »Obzor« slavi svoj 75-godišnji jubilej! Kao na filmskoj vrpci, brzinom i tempom današnjeg vremena, radi se u našem poduzeću, najvećem u grafičkoj struci u cijeloj državi! Ovim tempom napreduje i naša žurnalistika, potpomognuta izumima Gutenberga, pa sve do Mergenthalera i Senefeldera i što je veoma važno, privatnom inicijativom u korist grafičke umjetnosti, slobodne štampe i napredka naše kulture!

NAŠA NAJVEĆA

Čim je s proklamacijom Nj. V. Regenta Aleksandra od 1. prosinca 1918. bilo završeno političko oslobodjenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu jedinstvenu državu, otpočelo se je s mjesta u zapadnom dijelu kraljevine Jugoslavije s radom na gospodarskoj obnovi, koja mora biti nastavkom političkog oslobodjenja, da ne bi naša samostalnost ostala nepotpuna.

Medju prvim potpunim nacijonalizacijama bila je već 1. siječnja 1920. otkupljena sva u dravskoj banovini ležeća imovina društva Leykam-Josefsthal A. G. für Papier- und Druckindustrie iz Beča, koje je bilo vlasnikom starih tvornica papira u Vevčama, Goričanama i Medvodama. Tako je 7. ožujka 1920. s izvršenim utemeljenjem »Združenih papirnica Vevče, Goričane i Medvode d. d. u Ljubljani« prešla najveća i najstarija industrija — koja proizvodi papir još od g. 1843. amo — u čvrsto jugoslavensko vlasništvo Ljubljanske kreditne banke. Ovo je najstariji slovenski novčani zavod, a imade danas u rukama 90% svih dionica, dok i od preostalih nije niti jedna dionica u inozemnim rukama.

Zanimiva je po razvoj kulture u kraljevini Jugoslaviji činjenica, da je s tim domaća papirna industrija, koja se u zemlji nalazi, u stanju, da pokrije svojom vlastitom proizvodnjom cjelokupnu potrebu papira naše prostrane države.

Tvornica Vevče

Tvornice Združenih papirnica leže u dravskoj banovini. Naravno bogatstvo te banovine na ugljenu, lijesu i vodenim snagama, zajamčuje im trajnost i uspješan razvitak. Združene su papirnice danas u posjedu triju tvornica za izradbu papira, dviju tvornica za izradbu drvenjače i jedne tvornice za izradbu celuloze, te dviju velikih hidroelektričnih centrala. Pogoni raspolažu s preko 3900 Ks vodenih snaga, 1430 Ks parnih snaga i s preko 3100 Kw električne pogonske struje. Svi se pogoni nalaze u neposrednoj okolici glavnog grada dravske banovine Ljubljane, u selima Vevče, Goričane i Medvode. Kraj je Vevča danas po proizvodima Združenih papirnica poznat ne samo širom naše kraljevine, nego takodjer sve tamo dolje do dalekog Istoka. U Vevčama, koje leže na rijeci Ljubljanici, proizvodi se već od g. 1843. amo, papir. Tvornicu je papira osnovao tamo najstariji slovenski industrijalac Fidelij Terpinc, te ju je izdašno proširio i prodao godine 1870. društvu Leykam-Josefsthal A. G. für Papier- und Druckindustrie u Beču, iz čijih je ruku godine 1920. prešla opet u jugoslavensko vlasništvo.

Od nekadanjeg ustroja nije doduše ostalo baš mnogo, jer su Združene papirnice tvornice posvema preuredile i modernizirale.

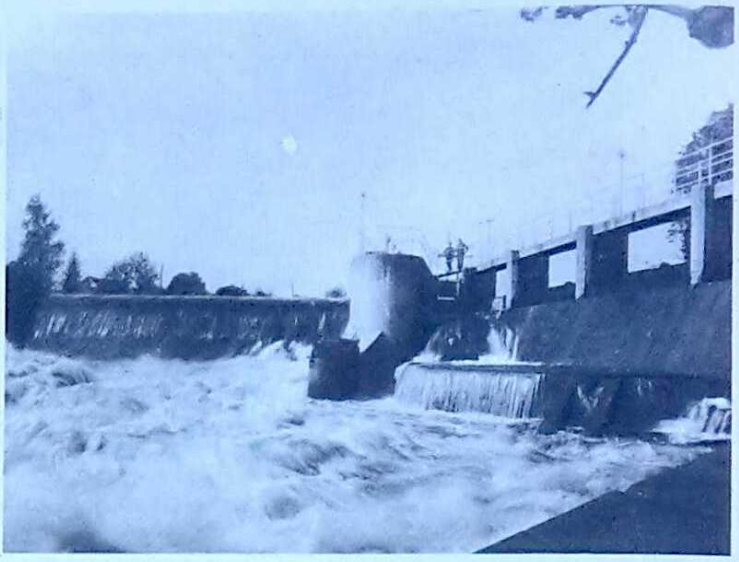

Elektrarna Fužine

Združene papirnice d. d. imadu u Vevčama veliku tvornicu za izradbu papira, opremljenu s dva papirska stroja u radnoj širini 220 i 168 cm, koji su uredjeni za izradbu svih vrsti papira, naročito rotacijonog, tiskovnog, pisaćeg, risaćeg, omotnog i rastrirnog papira. Nadalje opstoji u Vevčama, u g. 1924. novosagradjena velebrusionica, koja je u stanju da pokrije cijelu potrebu papirnice u Vevčama na drvenjači, ovoga za proizvodnju novinskih papira neophodno potrebitog polufabrikata. — Nasuprot tvornica u Vevčama leži, odijeljena od njih rijekom Ljubljanicom, tvornica papira Janezija, koja je počela raditi u godini 1855., a koja je izgorila godine 1917., ali su je Združene papirnice posve iznova izgradile godine 1922. Opremljena je s jednim papirskim strojem u radnoj širini 200 cm, uredjena za izradjivanje samo finih celuloznih i risaćih papira. Pogonsku snagu dobivaju pogoni Združenih tvornica koji leže na Ljubljanici, iz dviju, takodjer na Ljubljanici ležećih, velikih hidroelektričnih centrala na Fužinama kod Ljubljane, u

Tvornica Goričane

INDUSTRIJA PAPIRA

kojima je elektrificiranih 2600 Ks. Naročitost tih centrala tvori pri njihovoj vodnoj napravi krovna brana, po sistemu Huber Lutz, koja je, dovršena godine 1922., bila peta naprava te vrsti u cijeloj Evropi. U Vevčama posjeduju Združene papirnice d. d. preko 80 zgrada i imadu

Tvornica Janezija

svoju vlastitu željezničku vezu s najbližom, nu ipak 5 km udaljenom postajom državnih željeznica u Zalogu, na pruzi Ljubljana—Zidani most.

U Goričanama, koje leže 15 km sjeverno od Ljubljane na divnoj rijeci Sori, posjeduju Združene papirnice 2 tvornice i to jednu tvornicu za papir, opremljenu s jednim papirskim strojem, u radnoj širini 142 cm, uredjenom za izradjivanje svakovrsnih jednostrano- i strojnoglatkih, te satiniranih, običnih i specijalnih omotnih papira, zatim tvornicu celuloze, koja snabdijeva s ovom, za izradbu bezdrvnih papira potrebitom sirovinom društvene tvornice u Vevčama i Janeziji. Treći medju pogonima, po kojima nosi ime tvrtka, t. j. Medvode, leže uz divan naravni pad rijeke Save, 14 km sjeverozapadno od Ljubljane. Društvo imade tamo, služeći se vodenom snagom, tvornicu drvenjače, koja daje svoje proizvode i u društvenu tvornicu u Vevče, da bi se preradili tamo u papir. Združene papirnice namjeravaju u bližoj budućnosti iskoristiti cio naravni pad Save, da tako steknu novo pogonsko vrelo za svoje tvornice.

Tvornice udruženih tvornica papira d. d., Vevče kod Ljubljane

U svim je društvenim pogonima zaposleno redovito 1000 osoba, te nam se čini potrebno istaknuti, da je medju njima samo još jedan inozemac, koji treba za uposlenje dozvolu sa strane ministarstva za socijalnu politiku.

Na društvenim pogonima proizvelo se je godine:

	vagona papira	drvenjače	celuloze
1930.	1335	492	347
1931.	1075	322	454
1932.	752	243	449
1933.	812	240	497
1934.	912	278	490

Jer smo baš kod statističkih podataka, spomenut ćemo još par stvari, koje su općenito zanimive. Kapacitet Združenih papirnica Vevče, Goričane i Medvode za izradbu papira tako je velik, da bi dvomjesečna proizvodnja dostajala, da se cijela zemaljska kruglja omota s metar širokim trakom papira. Po medjunarodnoj statistici, otpada na jednog stanovnika u našoj kraljevini godišnje 2 kg papira, tako da godišnja potrošnja kod 13 milijuna stanovnika, što ih imade naša država, iznosi 2600 vagona. Kako pak proizvodna mogućnost pogona Združenih papir-

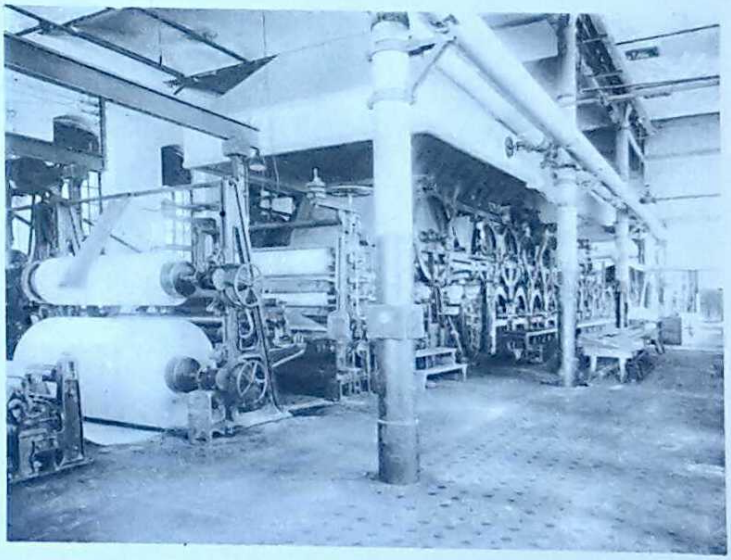

B-stroj za izradu tiskovnog i rotacionog papira

nica samih, bez obzira na sve ostale tvornice papira u državi, iznosi 140 vagona mjesečno, t. j. 1680 vagona na godinu, to iz toga slijedi, da su već same Združene papirnice u stanju da pokriju 64% cjelokupne godišnje potrebe u kraljevini.

Sjedište je svih tih veleindustrijskih pogona u Ljubljani, tvornička im je centrala pako u Vevčama, dočim je komercijalno poslovanje usredotočeno u komercijalnom uredu Združenih papirnica u Zagrebu.

Po svom su ustrojstvu Združene papirnice Vevče, Goričane i Medvode dioničarsko društvo s dioničkom glavnicom u iznosu od 25 milijuna dinara, razdijeljenih u 250.000 komada dionica, od kojih je svih 100% u domaćem jugoslavenskom posjedu. Zato su Združene papirnice, kao čvrsto i pravo domaće poduzeće ne samo po svom opsegu i po svojoj veličini, nego i po svom jugoslavenskom ustroju dika naše domaće industrije.

NAŠIČKA TVORNICA

Cjelokupni pogled na tvornicu

Jedna od prekrasnih hrastovih šuma

Počeci poduzeća sežu skoro 50 godina unatrag, kad je godine 1887. započela sječa brezičkih hrastovih šuma. U tvrdom, plemenitom i korisnom drvu u Evropi zauzima hrastovina prvo mjesto zbog svoje trajnosti, ljepote u strukturi, lake obradbe i boje. Slavonija je zemlja najljepše hrastovine. Njena izvanredna svojstva, finoća i mekoća, ravan rast, visina i debljina stabala, daju joj visoku cijenu, te je tražena u svim civilizovanim zemljama. Našička, koja je započela s hrastovinom, zadržala je tu plemenitu vrstu do danas kao svoj glavni proizvod. Njeni su se stručnjaci specijalizovali za to drvo te su stekli zasluge za njegovu izradbu. Uz hrastovinu naročito je važna bukovina, koja parenjem dobiva naročito lijepu crvenkastu boju. Slavonski se jasen iz područja između Save i Drave odlikuje svojom čistinom te se u novije doba prerađuje za potrebe aviona.

Glavna pilana Našičke nalazi se u Đurđenovcu kod Našica na području od preko 150 hektara. Ta pilana imade 9 punih jarmova, mašina od 600 konjskih sila i godišnji kapacitet od 60.000 m³ klada tvrdog drveta. Uz to nalazi se u Đurđenovcu tvornica tanina, najveći i najmodernije uređeni pogon te vrste u Jugoslaviji; sa strojevima od 700 konjskih sila ima godišnji kapacitet od 3 milijuna filterskih procenata u hrastovom i kestenovom izvatku. Tvornica parketa i tvornica bačava, svaka sa 200 konjskih sila, mogu da izrade godišnje 200.000 m² parketa i 80.000 akova bačvarskog drva. Radionice za željeznički pogon obavljaju popravke lokomotive i vagona i proizvode razne vrste pogonskih sretstava. 6 lokomotiva i 700 vagona vrše službu na šumskim željeznicama od preko 200 km duljine. Na Dravi imade pilana svoje pristanište. Za promet, koji ide i na Dunav i Savu, služe 2 remorkera i 20 šlepova.

Druge dvije pilane u Slavoniji nalaze se u Ljeskovici i Andrijevcima na području od 60 hektara. Osim hrastovine, bukovine i jasenovine, izrađuje se na slavonskim pilanama i grabovina, brijestovina, johovina, javorovina, crahovina.

U Bosni se nalaze 3 pilane, i to u Podgradcima, Zavidovićima i Begovom Hanu, koje izrađuju bukovinu i jelovinu.

Najmodernija je pilana u Novoselec Križu, poglavito za izradbu bukovine. U Karlovcu nalazi se osim pilane i Zavod za impregnaciju pragova i stupova. Pilana u Donjoj Lendavi izrađuje poglavito borovinu.

TANINA I PAROPILA D. D.

tanina i paropilu u Đurđenovcu

Pregled svih jugoslavenskih pogona daje ovu sliku:

44 parna kotla
50 parnih mašina sa 4320 konjskih sila
65 elektromotora sa 4000 konjskih sila
44 punih jarmova
18 vrpčanih pila
281 kružna pila
104 specijalne mašine
35 lokomotiva
2800 vagoneta za prevoz drva
600 km industrijske željeznice.

Našička, koja je godine 1920 postavljena na novu osnovu dioničkom glavnicom od 20.000.000 d, sudjeluje još kod slijedećih preduzeća: »Krndija«, gospodarska i šumska industrija d. d., s glavnicom do 2.5 milijuna, u Našicama, »Kutjevo«, industrija drva d. d., s glavnicom od 1.5 milijuna, u Zagrebu, »Podravina« d. d., s glavnicom od 1 milijuna, u Miholjcu.

Našička pripada koncernu Union des Usines et des Exploitations Forestières de Nasic u Ženevi. Toj Holding Company pripadaju osim toga:

1) Societate Anonima Forestiera din Lomas u Bukureštu sa 7 pilana od 40 jarmova, poglavito za jelovo i smrekovo drvo, osim toga bukovinu i hrastovinu.

2) Našička Drevodelna d. d. u Pragu s velikim jasenovim eksploatacijama.

3) Nasici Tanningyár és Gözfürés R. T. u Pešti sa 1 pilanom od 4 jarma.

4) Österreichische Holzverkehrsgesellschaft u Beču sa šumskom eksploatacijom u Burgenlandu.

Jugoslavenski pogoni uz to što udovoljavaju potpuno tuzemnim zahtjevima u građevnom, korisnom drvu, drvu za pokućstvo, bačvarskom drvu, pragovima, jamskom drvu, gorivom drvu, stupovima itd., uvijek su u stanju da udovolje potražnjama inostranstva u raznim vrstama i dimenzijama drveta. Stojeći nepromijenjeno u dominantnom položaju u hrastovim proizvodima, Našička je zauzela i u proizvodnji svih ostalih vrsta drva vodeću ulogu. Najrazličitije grane drvne industrije, mehanička i tehnička izradba svih drveta sposobnih za eksport u Evropu i prekomorske zemlje, njena proširena prodaja i vlastiti uredi u Evropi i prekomorskim zemljama, pretstavljaju u svojoj cjelini organizaciju, veličinu i mnogostranost kakve nema nijedno evropsko preduzeće na području drvne industrije.

Doprema hrastova iz šume

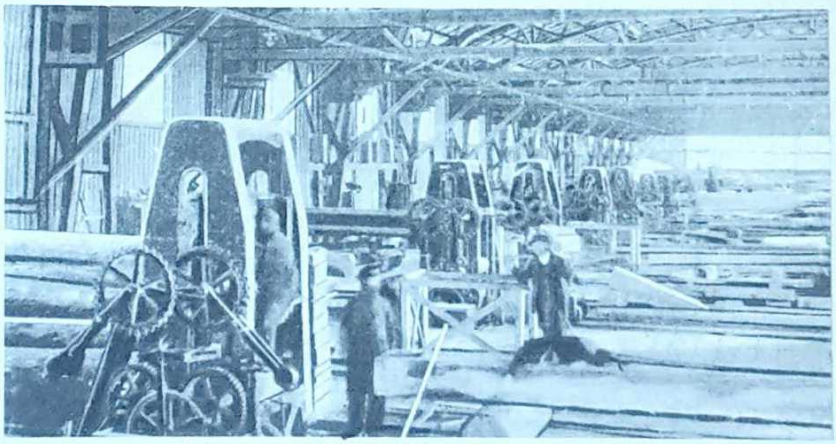

Unutrašnjost pilane u Đurđenovcu

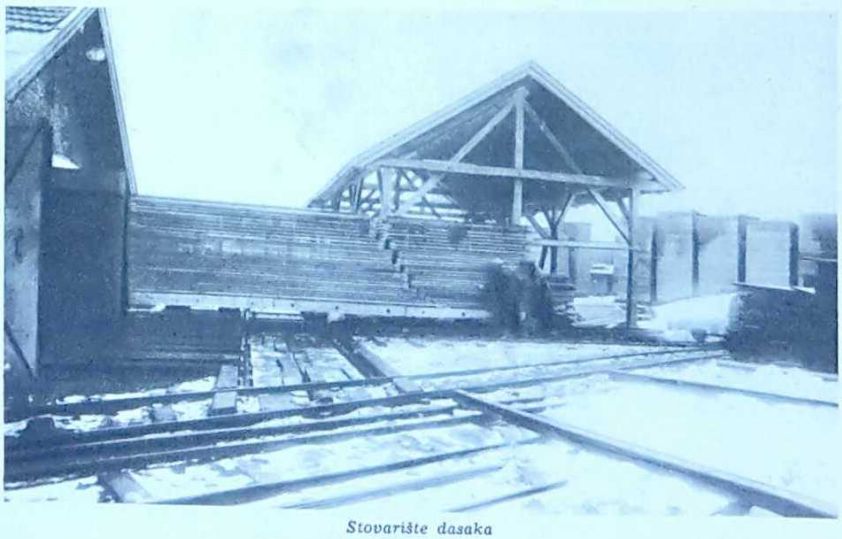

Stovarište dasaka

ORMOŽ

ELEKTRO - HIDRO - RADIUM TERAPIJA — NOVO NAJJEFTINIJE LJEČILIŠTE I LJETOVALIŠTE U SLOVENIJI S POLA MILIJUNA VOLTI NAPETOSTI VISOKOFREKVENTNE STRUJE PROTI SMRTI

Liječenje zrakama kratkih valova visoke frekvencije je tekovina prošlog stoljeća. Mnogodišnja iskustva odličnih istraživanja pokazala su nam nepobitno djelovanje tih valova u velikom broju raznolikih oboljenja. Opravdano je stoga pitanje zašto se još uvijek veliki broj ljudi a i liječnika drži rezervirano prema ovoj metodi liječenja.

Glavni razlog je u tome, što je ovu metodu kao prvi propagirao neki nadriliječnik, koji je uz ogromnu reklamu mobilizirao i zainteresirao publiku, ali ju je isto tako i iskorišćivao. Drugi razlog indifirencije liječnika prema toj metodi je taj, što kraj sveg podrobnog istraživanja način djelovanja još nije svestrano rasvijetljen.

Tko se makar i površno bavio historijom medicine, zna da je empirija uvijek preteča teorije. Šta više, teorija mnogo puta i znatno zakasni. Činjenica da se nadri-liječnik kao prvi poslužio ovom metodom, ne smije to još uvijek biti razlogom da ju liječnici odbijaju. Treba ono što valja uzeti i primjenjivati, a ne dopustiti da se kojekakvi nadri-liječnici afirmiraju pomoću tih metoda.

Dr. Majerić za vrijeme rada

Kolege liječnici su navikli na svoju dialošku metodu mišljenja. Misle jedino na lokalnu hiperemiju i produkciju topline, pa zato identificiraju djelovanje kratkih valova visoke frekvencije sa diatermijom, premda oni sa ovom nemaju ništa zajedničkog. Naučno tumačenje o tome kako zrake visoke frekvencije kratkih valova djeluju na organizam, još se ne može dati. Medjutim raznim pokusima nedvoumno je dokazano da ove zrake djeluju na razne bacile djelomično u pravcu uništavanja, a djelomično ih sprječavaju u razvitku. Ima slučajeva gdje djelovanje tih zraka možemo protumačiti jedino reakcijom nervnog sistema raznih organa sa unutarnjom sekrecijom, a isto tako i sa retikularnim tkivom, koje stoji u tijesnoj vezi sa funkcijom organizma i upliviše na unutarnje palotoške procese.

Šta nam je poznato o radiacijama i emanacijama čovječjeg tijela? Šta nam je poznato o medjusobnom uplivisanju kratkih valova na naše elektrone i o rezonanciji ove reakcije na naš živčani sistem? Ima autora koji tvrde da se ove emanacije mogu razrjediti i zgusnuti i da je to uzrok levitacije i telekineze. Teško je dokučiti šta se u organizmu zbiva, pa nije čudo što nezadovoljni intelekt bježi od okultizma.

Trebat će valjda još dugo vremena, dok nauka uspije da dokaže na koji način i uz koje uvjete djeluju kratki valovi. Ali da li je opravdano sve dotle prepustiti nadri-liječnicima jedno polje, koje se već pokazalo u mnogim slučajevima plodnim i da li je logično pripisivati liječnicima u grijeh, ako ovom metodom povećaju dosadašnje načine liječenja, kad se ova pokazala već tako često uspješnom?

Očigledno je da na taj način bolesnici mogu bolje biti zaštićeni od iskorišćavanja ako dodju u ruke savjesno i svoje odgovornosti svjesnih liječnika, koji će primjenjivati ovu metodu terapije samo u onim slučajevima, koji su po iskustvu točno indicirani.

KOJE SE BOLESTI LIJEČE U ORMOŠKOM ZDRAVSTVENOM INSTITUTU Dra. MAJERIĆA?

U Ormožu se sa senzacionalnim uspjehom liječe sve bolesti osim bolesti oboljenja aktunim zarazama, osim bolesti kod kojih su potrebni operacioni pothvati i osim duševnih bolesti.

Izvanredni uspjesi ozdravljenja polučeni su — upravo senzacionalni rezultati kod slijedećih bolesti:

Elektro Hidro-Radium-Terapija djeluje veoma povoljno na sve bolesti živaca, menstruacije, uopće sve bolesti ženskih organa, reume i išijas-neuralgije, nervoze, besanice, glavobolje, arterioskleroze, bolesti želudca, bubrega, slabokrvnosti, onemoglosti živaca, jača krv i živce, preprečuje prerano starenje pojedinih ćelija te tako ostaju pojedini organi u boljoj funkciji, što imade učinak, da čovjek brzo ne stari, nego da ostaje duže vremena mlad. Specijalna terapija za mlade dame: električna masaža, popravljanje linije, okrepljenje športašica (i športaša), popravljanje ljepote tena (teinta) i forme mišića, pojačanje mišica na svim udovima, pojačanje otpornosti protiv bolesti itd., itd. Učvršćuje se više nego ikojim športom, ikakvim sunčanjem i kupanjem cijeli organizam, te se jača i uščuva cijeli organizam, da ostane mlad i sposoban za svaki napor. Kod intelektualaca pojačava um i pamćenje, imade učinak, da glava postaje bistrija i uopće djeluje, da se čovjek osjeća veseliji i krepkiji: krijepi pluća, srce, sve unutarnje organe, a posebno djeluje na sve žlijezde te unutarnju sekreciju svih žlijezda kod spolnih organa i pravilnu funkciju žlijezda kod puberteta i zrelom stanju kao poslije i u klimakteriumu (»Wechsel«) itd.

Ima čitav niz indikacija za ovu vrst terapije. Mora se istaći, da su velikom dijelu liječnika nepoznate, pa nije na uštrb same stvari, ako ih ovdje navedemo. Te indikacije su slijedeće:

Sinusitis, hemikranija, neuralgija glave, kao i druge neuralgije. Različite lokalizacije, herpes, zoster, menoragije, reumatizam, geloze, perniones, pleuritis-sika, furunkuloze, naročito u vanjskom uhu, zubne fistule, dencium, linfomata. Dokazano je i u praksi da ogromni paketi žlijezda na vratu iščezavaju poslije kratkog zračenja. Kronična oboljenja želuca: gastritis, ulkus ventrikuli i duodeni. Nedavno je jedan liječnik oslobodjen dugotrajnih bolova od ulkus ventrikuli. Najbolji rezultati opaženi su kod najrazličitijih oblika akutnog i kroničnog ekcema. Nedavno je uspjelo izliječiti u roku od 10 dana bolesnika sa ekcemom obiju ruka i podlaktica, nogu i podkoljenica, koji se 3 i pol mjeseca bezuspješno liječio kliničkom metodom.

Bečki liječnici su u svom časopisu »Zeitschrift für phisiologische Therapie« u više mahova publicirali svoja dobra iskustva pomoću ove metode t. j. pomoću liječenja kratkih valova visoke frekvencije.

ŠTA JE VISOKOFREKVENTNA ELEKTRIČNA STRUJA?

Električna struja, koju dobijamo iz električnih centrala, koju upotrebljavamo za osvjetljenje i pogon, naziva se u tehnici izmjenična struja. Ta struja ne teče kao jednosmjerna struja uvijek u istom smjeru, nego mijenja svoj smjer u sekundi 50 puta. Ova mijenjanja struja nazivamo u tehničkoj terminologiji period ili frekventnost. Jednosmjerna struja ne može se primijeniti u zdravstvene svrhe radi toga, jer bi ta struja prouzročila unutrašnja izgorenja, a izmjenična struja od 220 volta napetosti sa frekventnošću 50 izmjena smjera u sekundi upotrebljava se za liječenje pojačana. Pomoću transformatora povećava se ta struja do 600.000 volti, a pomoću posebnih aparatura, koje su za tu svrhu odredjene, povećava se frekventnost struje od 50 mijenjanja smjera u sekundi na jedan do dva milijuna mijenjanja smjera.

Francuski liječnik D'Arsonal upotrebio je god. 1900. prvi visokofrekventnu struju visoke napetosti, ali se ista nije održala u medicinskoj znanosti, jer je bila pobijedjena ta metoda liječenja sa kemičkom medicinom, koja je pobijedila sa novim pronalascima kemičkih zdravstvenih preparata u formi tableta. U novije doba uveo je prvi Zeilleis, zatim neke univerzitetske klinike, a kod nas dr. Majerić u Ormožu tu vrst struje u medicini. — Danas već možemo tvrditi, da su to najnoviji pobjednici na polju medicinske znanosti, jer su polučili uspjehe kod pacijenata, kojima već sva današnja medicinska znanost nije mogla pomoći.

Prije liječenja

Zdrav nakon liječenja

Najmoderniji tuš

Min. Kovačević s drugim pacijentima

ORMOŽ

JUGOSLAVENSKI GALLSPACH — NOVO NAJMODERNIJE LJEČILIŠTE U SLOVENIJI — ELEKTRO - HIDRO - RADIUM TERAPIJA — SENZACIONALNI USPJESI SA VISOKOFREKVENTNOM STRUJOM.

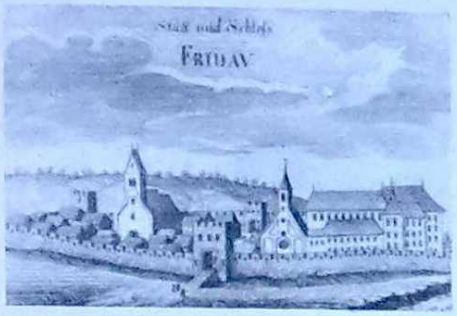

Bez mnogo odugovlačenja potrebno je da predjemo in medias res. Dr. Majerić je prvi u našoj državi, koji je počeo sa metodom liječenje pomoću visokofrekventne napetosti: on radi po metodi čuvenog Zeilleisa iz Gallspacha, gdje je proveo izvjesno vrijeme kao asistent. Poznato je, da je metoda liječenja iz Gallspacha izazvala u liječničkim krugovima velike diskusije i oštre polemike. Jedni su smatrali, da je primjena visoke električne napetosti u medicini pravo šarlatanstvo, drugi su vjerovali, da to nije tako, treći — razumije se liječnici — nisu se opredijelili ni za, a ni protiv, već su čekali na rezultate, a ... mase svijeta odlazile su u Gallspach (iz svih krajev svijeta!), vraćajući se odonud zdravi i pričajući svijetu, kako je Zeilleis ... čudotvorac. Dr. Majerić bio je od onih, koji su vodjeni modernim nazorima u medicini, shvatili, da će elektro-terapija zauzeti veliku važnost. I sam, kao dugogodišnji asistent Zeilleisa, dr. Majerić je bio svjedok sjajnih i velikih uspjeha. Ali on se nije oslonio samo na to, da bude asistent, već je nastojao, da produbi tu vrst terapije, da čitavim nizom kombiniranih liječenja stvori i dade nešto novo. I došavši sam do senzacionalnih rezultata, dr. Majerić se vratio u svoj Ormož i izabrao ga, da baš on — Ormož — bude mjesto hodočašća legija bolesnih, zdravlja željnih, ali i onih, koji žele, da odmore svoje tijelo, da ga regeneriraju u punoj mjeri: da oporave i svoj duh, da — po onoj latinskoj mens sana in corpore sano — čovjek bude potpuni čovjek. I raspolažući jednim golemim duhovnim bogatstvom, koje se zove znanje, dr. Majerić je pregnuo na rad, da iz Ormoža stvori kupalište i lječilište, koje već danas uživa glas upravo čudotvornog lječilišta u cijeloj Jugoslaviji, drugim riječima, Ormož je postao naš jugoslavenski Gallspach, gdje liječi naš odlični i uvaženi stručnjak dr. Majerić.

Pišemo ove retke, ove naše impresije, koje će radosno još jednom pročitati svi oni, kojima je Ormož povratio zdravlje. Bit će ipak jedan, koji ih neće radosno čitati, a to je — sam dr. Majerić. On zazire od toga, da se njegovo ime uopće i spominje. O sebi ne govori nikada, o svojim rezultatima još manje.

— Svi oni, koji su vedri i radosni, zdravi i posvema oporavljeni u Ormožu ti su moja živa reklama. Ja druge ne trebam ... odgovara taj simpatični mladi čovjek, završujući time i diskusiju opraštajući se ljubazno i žureći se hitno na rad.

Bazeni sa toplom vodom za plivače i neplivače

Buffet, terase i bazeni sa toplom vodom

A ipak, pored svega toga potrebno je baš danas — kada se to glasovito kupalište i lječilište otvara — reći nekoliko riječi. Tamo, gdje je do prije nekoliko godina bila pusta obala Drave u Ormožu, tamo se danas nalazi veliko i divno kupalište, sa šest velikih, betonskih bazena, u kojima se nalazi topla voda, grijana električnim putem. Pokraj toga kupališta nalazi se sanatorij dra Majerića, jedini te vrste u Jugoslaviji. Jedini ne samo te vrste, već i jedini po načinu liječenja, a vjerujemo jedini i po rezultatima koji su postignuti. Jer tu se nalaze moderno izgradjene terase za sunčanje, tuševi, grijani električnom snagom, za one, koji vole veslati, čitav niz čamaca, divno uredjeni park. A što je najglavnije, jedino naše lječilište visokofrekventnom strujom sa napetošću od blizu pola milijuna Volti. U ordinaciji dra Majerića nalazi se čitav niz najraznovrsnijih aparatura, počev od one koja služi za zračenje (Bestrahlung) sa zrakama visoke napetosti, pa liječenjem radiumom, zatim ultra-kratkim zrakama, sve do hidro-terapije, što je sve danas moderna medicinska znanost usvojila kao sredstva liječenja.

Kada bi postavili pitanje, kakove se sve bolesti liječe u Ormožu, tada bi morali odgovoriti, da se liječe sve one bolesti, kod kojih nisu potrebni operacioni zahvati, sve one bolesti koje nemaju karakter akutne zaraze, a senzacionalni su rezultati postignuti osobito kod reume, išijasa, zatim svih bolesti ženskih organa i uopće ženskih bolesti (počev od najranije dobe, do klimakterija i kasnije), zatim neuralgija, nervoze, arterioskleroze, iznemoglosti živaca i ... kada bi nabrajali kakove se sve bolesti liječe senzacionalnim uspjehom u Ormožu, vjerujemo, da bi tabela bila neobično, zaista neobično dugačka.

Zaista predaleko bi nas odvelo nabrajanje svih bolesti, koje Ormož — taj jugoslavenski Gallspach — liječi najvećim uspjehom. Dovoljno je, da se zabilježi da tamo dolaze svi oni, kojima je zdravlje potrebno kao zrak što ga udišemo: dovoljno je da se naglasi, da je to lječilište svih. I naših seljaka, i naših trgovaca, i obrtnika, i industrijalaca, kao i intelektualaca, profesora univerziteta. Jest, jer u najnovije doba profesori univerziteta, nakon rezultata, koje su pokazali na svjetskim klinikama, upiru sada na metode liječenja elektroterapijom. Tako je na primjer profesor dr. Jagić, sa bečkog sveučilišta (sin poznatog našeg neumrlog slaviste prof. Jagića) poslao niz pacijenata baš u Ormož. Tu je na primjer gdja E. M. iz Siska, koja je našla oporavka svom teško narušenom zdravlju. Zatim sadanji ban savske banovine g. dr. Kostrenčić izliječio je svoju tešku reumu i išijas noge u Ormožu, a jednako je tu našao oporavka uvaženi divizijski general g. Tripković, upravnik vojne akademije iz Beograda. Da ne spominjemo — medju hiljadama ostalih — dva vrlo teška slučaja: onaj poznate naše sugradjanke gdje Deutsch, koja je dovezena kolicima u Ormož i narednika naše vojske N. N. A ipak, baš ta dva slučaja, vanredno teška, potvrdjuju ono narodno vjerovanje, da je Ormož, čudotvorno lječilište, ne samo naš jugoslavenski Gallspach, već i naš Lurd.

Dr. Majerić vrši pretragu

Najinteresantnija od bolesnika je gdja Erna Deutsch, Berlinčanka, udata u Zagrebu (Masarykova 20). Gdja je prije dvije godine počela osjećati bolove u nogama, pa je to išlo tako rapidno napred da je morala ići u sanatorij. No njezinoj čudnovatoj bolesti nije bilo lijeka, pa je prošla razne metode koje su ostale bez uspjeha. Višeput su najpoznatiji zagrebački liječnici održali konzilijum o njezinoj bolesti ali nije bilo pomoći. Napokon su je poslali kući da čeka sudbinu. Oko 10 mjeseci ležala je i bila sasvim ovisna od bolničarke. Muž je slučajno saznao za Ormož pa ju je dopremio tamo. Nakon 20 dnevnog liječenja već se je mogla sama hraniti i polagano hodati, a nakon 30 dana kure zdrava se je vratila u Zagreb. Suzama u očima pripovijedala je gdja ove riječi želeći da objavimo na ovom mjestu, da će svakom vrlo rado lično potvrditi ovaj uspjeh a liječnicima, koji su proricali njezinu smrt prirediti kućnu zabavu da se zabave skupa s njome i da tako zorno vide uspjeh liječenje sa visokofrekventnom strujom, u koju oni nisu vjerovali i koju oni drže za nadriliječenje.

G. dr. Majerić nije mi dao informacije izgovarajući se, da on kao liječnik ne želi praviti reklamu no na moje uporno traženje ipak je izjavio: »Uspjesi koji su postignuti mojim liječenjem najveće mi je zadovoljstvo i najveća nagrada za moj rad. Jedino me boli što pacijenti nakon što obidju razna bezuspješna lječilišta dolaze k meni da traže pomoć.« Molio me da kao saradnik novina ne iznosim ništa, jer su njegovi pacijenti njemu najbolje novine.

Drugi ne manje težak slučaj je trgovca Krušela iz sela Cukovec kod Ludbrega, koji nije dvije godine mogao stajati na nogama, a nakon nekoliko dana liječenja u Ormožu, on je ne samo prizdravio, već i ozdravio i — zaplesao.

Dolaze tako i ekskurzije, a baš nedavno došle su dvije ekskurzije učenika srednjih škola: jedna iz Varaždina, a druga iz Maribora. I obe pod vodstvom svojih profesora. Dr. Majerić je ljubezno i neumorno — pored velikog posla — tumačio liječenje visoko-frekventnom strujom, želeći da tako prikaže metode svog liječenje.

I mogli bi iznijeti još čitav niz drugih slučajeva, tako frapantnih, tako uvjerljivih, da je naš Ormož naš jugoslavenski Gallspach. Dvostruko naš, jer zaslugom dra Majerića omogućeno je liječenje i onima, koji su ekonomski slabiji. Da je tome tako, dovoljno je da se podvuče, da liječenje obično traje deset dana, a boravak t. j. stan i hrana od deset dana u Ormožu stoji izmedju 350 i 450 dinara. Dakle, kada se usporede cijene liječenja u inozemstvu i cijene opskrbe i boravka, tada možemo ustvrditi još nešto: Ormož je ne samo naše naglasovitije lječilište, već je ono i najjeftinije kupalište u Jugoslaviji. A danas je i to od goleme važnosti.

ULOGA I ZNAČENJE GRADSKE ŠTEDIONICE U KOMUNALNOM ŽIVOTU GRADA ZAGREBA

GRADSKA ŠTEDIONICA JE FAKTOR KOJI SE NAJJAČE OSJETIO U RAZVOJU ZAGREBA. — OPĆINA I ŠTEDIONICA, LICE I NALIČJE KOMUNALNIH INTERESA. — POLOŽAJ KOMUNALNIH NOVČANIH ZAVODA MEDJU NOVČANIM ZAVODIMA UOPĆE. — POSTEPEN ALI SIGURAN USPON GRADSKE ŠTEDIONICE. — POTPUNO SLOBODNO POSLOVANJE. — OPREZNI UPRAVLJAČI GRADSKE ŠTEDIONICE. — ZAŠTO GRAD ZAGREB NE SMIJE ČUVATI NOVCE SVOJIH PUPILA?

Generalni direktor Gradske štedionice g. Rudolf Erber, sadanji načelnik grada Zagreba

Z a g r e b, travanj 1936.

Medju faktorima, koji su u posljeratnoj komunalnoj politici grada Zagreba odigrali odlučnu ulogu, Gradsku Štedionicu nalazimo na prvom mjestu. Osnovana početkom rata, u vrijeme vrlo nepovoljno za novčane zavode, ona je tokom rata uspjela stvoriti sebi poziciju u našem novčarstvu, osvojiti u vrlo nestalnim prilikama povjerenje gradjanstva, ispuniti niz zadataka najveće važnosti i izaći iz ratnog doba kao zavod s lijepim imenom i punim povjerenjem ovoga grada. Što je ona bila poslije rata, nije danas potrebno spominjati. To mi svi znamo. Zagreb je ovo, što je danas, zahvaljujući dobrim dijelom Gradskoj Štedionici, koja je, sabirući kapital od malih i velikih ulagača, financirala ne samo gradjevnu djelatnost, odlučno podupirla u najkritičnije vrijeme obrt i industriju već izašla ususret i državi i njezinim ustanovama a zagrebačkoj gradskoj općini omogućila ostvarenje njezinih kapitalnih komunalnih ustanova. Da je uspjela stvoriti današnji Zagrebački električni tramvaj, u najkritičnijem času pomoći gradska poduzeća u obnovi i razvoju, izgraditi sebi palaču u srcu Zagreba, drugu palaču sada na Zakladnom bloku, dati gradu reprezentativne lokale itd. itd., sve su to činjenice, kojima je ova generacija živim svjedokom. Zašto je potrebno to isticati? Zbog Gradske Štedionice to sigurno nije potrebno. Imade medjutim jedan razlog, a taj je, da se odredi posebno mjesto ovom zavodu medju novčanim zavodima s jedne strane, te da se ispravno odredi značenje ovog zavoda u komunalnom životu grada. Štedionica je, istina, novčani zavod, ali zavod posebne vrsti. Treba oštro lučiti poslovanje komunalnih štedionica od bankarstva. Uspješnost njihova djelovanja ne prosudjuje se, obratno od drugih, čistih novčanih zavoda, po veličini profita i dobitka, već po uslugama, koje čine gradjanstvu i gradovima. Nikoga nema kod naše Štedionice, osim grada Zagreba, a to znači zagrebačkog gradjanstva, koji imade koristi od njezinih poslovnih dobitaka. Ti idu ili u svrhe gradske općine, ili u rezerve zbog osiguranja pred svima mogućnosti. Imovina grada Zagreba, koja u svako doba predstavlja vrijednost od jedne milijarde dinara, garantira za sigurnost uložaka, a ta je garancija od ogromnog značenja za štediše. Štednja se opet ulaže u podizanje gospodarskog života grada na potpuno altruističkom principu, bez težnje za većim dobitkom od potrebnog za namirenje režija, kamata na uloge i stvaranje rezervnih fondova za osiguranje. Ovaj način poslovanja izdvaja Štedionicu, kako smo rekli, iz redova drugih novčanih zavoda. Značenje Štedionice u komunalnom životu teže je odrediti bez poznavanja tog samog života. Uzmimo na pr. Zagrebački električni tramvaj. To je poduzeće Gradske Štedionice (što stvarno znači jedno te isto, kao da je vlasništvo gradske općine). U jednoj godini Štedionica je uložila u taj tramvaj 30 milijuna dinara: Tu su pruga na Trešnjevku, podvožnjaci, remiza na Vurovčici, pruga u Zvonimirovoj ulici itd. Općina tih sredstava ne bi mogla stvoriti iz redovitog proračuna niti bi tramvaja mogla voditi na onoj osnovi, kako ga vodi Štedionica. Medjutim, gradjanstvu je sasvim svejedno, na koga je upisan tramvaj. Ono se jeftino i dobro vozi, a to mu je glavno. Ili financiranje poduzeća gradske općine. Općina bi se uopće bila morala odreći nekih investicija, da nije bilo Štedionice. Sve veće novčane operacije općina obavlja putem Štedionice. Otpadaju sve komplikacije, koje su neminovne u poslovanju s drugim novčanim zavodom. Značenje Štedionice u komunalnom životu grada Zagreba je ogromno. Njezino je poslovanje tako usko vezano s tim životom, da mi danas ne možemo praktički lučiti, gdje prestaje uloga gradske općine a počinje funkcija njezinog novčanog zavoda. Oni stoje skoro u odnosu lica i naličja. Oprez, koji graniči skoro s pedanterijom, u poslovanju Gradske Štedionice postaje razumljivim, kad imamo pred očima spomenutu ulogu ove ustanove u životu grada. Stradanje nekog novčanog zavoda tiče se njegovih dioničara i ulagača. Stradanje Štedionice pogodilo bi strahovito cijeli grad, direktno i indirektno. Da nije bilo toga opreza, zar bi bila Gradska Štedionica prošla kroz ono kritično vrijeme, kad se lomilo sve? Vrijeme, kad je Štedionica morala štititi ulagače pred njima samima, jer nitko razuman nije mogao pretpostavljati da se u blagajni nalaze svi uloženi novci do zadnjeg dinara, a kamati da nastaju sami od sebe. Čim je panika prošla, Gradska Štedionica je otvorila »šaltere«. No i opet oprezno. Mogla je reći da plaća sve uloge i sa 99% biti sigurna, da ih ni desetina ne će podići. Nije toga učinila, već je pošla laganim usponom. Karakteristično je promatrati ovu postepenost u prošloj godini. Dne 1. veljače 1935. objavljuje da isplaćuje sve knjižice do 50.000 dinara i tekuće račune do 750.000 dinara, podvostručuje kvote, plaća sve kamate. Mir. Nitko ne podiže. Naprotiv, novac teče u blagajne. Dalje: 1. ožujka prošle godine snizuje kamatnjak, lombardnim zajmovima na 7%, hipotekarnim na 8%, mjenbenim na 8.5%. Još dalje: 1. listopada prošle godine proglašuje slobodnim uložnice do 100.000 dinara a tekuće račune do 3,000.000. Nitko ne diže novaca više nego mu je potrebno za poslovanje. Ulozi rastu. Zavod se preobrazuje. Novčano poslovanje postaje potpuno normalno i slobodno, no uvijek pod budnim okom ravnateljstva, koje, vodeći računa o vremenu, drži u blagajnama ogromnu gotovinu, a angažirane svote u zajmove likvidnim u najkraćem vremenu. Konačno dolazi 28. XII. 1935., podpuno slobodna raspoložba novcem i dizanje uredbe! Danas Gradska Štedionica oživljuje gospodarski život i prosperitet grada u vrlo osjetljivoj mjeri. Ona bi tu mjeru mogla sigurno podvostručiti. Zašto toga ne čini? Zbog svog posebnog odnosa prema gradu i gradjanstvu. Ona ne će da je ma kakvi dogadjaji na našem novčanom tržištu zateknu nespremnu. Ne dopušta niti mogućnost, da u budućnosti ne bi u svako vrijeme mogla isplatiti sve, koji dodju na njezinu blagajnu. Primjenjuje se ova mjera opreza, unatoč općeg uvjerenja, da je suvišna. Zagrebačko gradjanstvo se je osvjedočilo, da su njegove štednje i ulozi u gradskom zavodu i uz garanciju grada Zagreba najsigurniji ulozi. Boljeg argumenta od otvaranja šaltera nisu mogli dobiti.

Ova politika opreza bazira na čovjeku, koji najbolje pozna snagu zavoda i njegovu zdravu osnovu. Nije ni čudo. Od prvog početka do današnjeg dana, danas i kao načelnik grada Zagreba, vodi on sigurnom rukom svoj zavod, a uspjelo mu je, da ga provede i kroz rat i kroz poratne nezdrave konjunkture, i kroz depresiju, koja je poslije njih slijedila i, evo, kroz današnje, za bankare i banke kritično vrijeme. To je generalni direktor zavoda Rudolf Erber, sadanji načelnik Zagreba. Kad je zavod trebalo osigurati pred panikom, nastalom na novčanom tržištu, on je bio miran, jer je znao da uznemirenost može biti samo časovita. Danas, kad je zavod na vrhuncu, on je oprezan i budan. Kao načelnik on je sada više nego ikada upoznao vezu grada i njegovog novčanog zavoda i za svoj zavod postavlja stoga zahtjev idealne sigurnosti. A to je sigurno potpuno na mjestu.

Tijesna saradnja gradske općine i Gradske Štedionice nije, kako smo naglasili, vidljiva izvana i zbog toga se često čuje, kako se i Gradskoj Štedionici mjeri mjerilom, koje vrijedi za novčane zavode, ali nipošto za komunalne novčane zavode. Kod nas su komunalni zavodi relativno mladi i takvo shvatanje je donekle i razumljivo. U stvari, interes komunalnog novčanog zavoda ne može se uopće razlučiti od interesa samog komunalnog tijela ili od interesa samih ulagača, bilo direktno bilo indirektno uzevši.

Imade jedno pitanje, koje je potrebno postaviti bas ovom prilikom isticanja karakterističnog odnosa izmedju komunalnih tijela i komunalnih novčanih zavoda. Komunalna tijela garantiraju svom svojom imovinom za komunalni novčani zavod. U zagrebačkom slučaju ta garancija iznosi 200% prema ulozima. Nije nikako jasno, zašto pupilni novci iz grada Zagreba ne dolaze u blagajne gradskog novčanog zavoda? Zar nije tu sigurnost najveća? I zar grad Zagreb odnosno njegov komunalni zavod nije pozvan da čuva imovinu svojih malodobnih gradjana, kad inače vodi svu brigu oko cjelokupnog gradjanstva u opće i njegovih najvitalnijih interesa?

Palača Gradske Štedionice na Jelačićevom trgu

GRADSKA ELEKTRIČNA CENTRALA

DVADESETPETGODIŠNJICA RADA. — NJEZINA ULOGA U PRIVREDNOM ŽIVOTU ZAGREBA. ELEKTRIČNA CENTRALA U RAZVOJU GRADA.

Palača gradskih poduzeća u Gundulićevoj ulici

Električna centrala grada Zagreba, koja je godine 1907 skromno započela radom sa dva slaba parna stroja i tri mala parna kotla, čini danas sa svojom izgrađenom snagom od 48.600 KS jedan od glavnih živaca privrednog života našeg velegrada i temeljni elektrifikacioni stožer cijele naše hrvatske domovine. U roku od 25 godina, računajući od dana kada je zagrebačkim ulicama sinulo po prvi puta električno svijetlo, postala je od male mjesne centrale snažna i moderna velecentrala, čije žile ne prepliću samo teritorij grada, već se daleko pružaju prema pokrajini unašajući i u nju blagodati električne snage.

Za sam grad Zagreb i njegovo građanstvo razvoj i napredak električne centrale u vezi sa ogromnim napretkom ukupne elektrotehnike, istovjetan je sa poboljšanjem zdravstvenih, privrednih, prometnih i kulturnih prilika i mogućnosti paralelnog prosperiteta sa ostalim velikim gradovima kulturno i socijalno naprednog svijeta.

Električna centrala raspolaže danas sa pet turbogeneratorskih jedinica, od kojih je prva u jakosti od 1800 Ks postavljena godine 1910. Tijekom kasnijih godina montirane su ostale jedinice od 3500 i 6800 KS, a godine 1928. prva veća jedinica od 14.000 KS. Drugi veliki i moderni turbogenerator u jakosti od 22.500 KS montiran je i stavljen u pogon koncem prošle godine. Paralelno sa povećavanjem snage jedinica za proizvodnju električne energije povećavao se je i modernizirao uređaj u kotlovnici, tako da sada imade centrala sedam parnih kotlova najmodernijega tipa konstruiranih za tlak pare od 13—16 atmosfera sa ukupnom ogrijevnom površinom od 4530 m². Kotlovi su providjeni sa pregrijačima za paru i predgrijačima za vodu, a u većem dijelu i umjetnim propuhom i dovodom pare pod roštilje za granulaciju. Proizvodnja električne energije obzirom na tehničku dotjeranost strojeva, kotlova i transporta ugljena dosegla je moguću granicu ekonomije, te se u tom pogledu može zagrebačka centrala postaviti u red najmodernijih centrala svijeta istog karaktera.

Ugljen za potrebe centrale doprema se željeznicom iz više rudnika Savske banovine te iz Trbovlja i istovaruje u velike donje bunkere iz kojih se automatskim putem preko gornjih bunkera postavljenih nad kotlovnicom transportira na roštilje kotlova. Kotlovnica u kojoj se nalaze kotlovi providjena sa dva velika dimnjaka jedan od 85 m, a drugi od 86.5 m visine, izgrađena je za ukupnu proizvodnju pare od 148 tona na sat. U kotlovnici nalazi se uređaj za razmekšavanje vode, a uz strojarnicu dva velika hladionika za rashladnu vodu kondenzatora. U kotlovima proizvedena para dovodi se u parne turbine spojene sa električnim generatorima, koji proizvode trofaznu struju od pet hiljada volti napona. Električni generatori mogu da razviju ukupnu snagu od 36.400 kilovati. Proizvedena električna struja vodi se preko rasklopnog postrojenja, koje se sastoji od prekidača, uljnih sklopki, sabirnica i ostalih aparata u razvodnu gradsku mrežu. Djelomično pretvara se izmjenična struja za potrebe tramvaja pomoću živinih ispravljača u istosmjernu struju od šest stotina volti napona. Za paralelni rad sa električnom centralom grada Karlovca postavljena je godine 1930 transformatorska stanica, koja je priključena na dalekovod Zagreb—Karlovac i transformira struju od 30.000 volti napona na napon od 5000 volti. Od ove stanice u centrali vodi i kabel za visoki napon od 30.000 volti do velike transformatorske stanice u istočnom dijelu grada.

Struja razvodi se gradom pomoću kabelove mreže visokog napona od pet hiljada volti do pojedinih transformatorskih stanica, gdje se transformira na pogonski napon od 380/220 volti. Na gradskoj periferiji postoje još djelomično i zračne razvodne mreže. Sada izvedeno je u gradu oko 300 km kabelske i 225 km zračne razvodne mreže. Zračni vodovi visokog napona od 30.000 i 10.000 volti razvode električnu energiju izvan gradskog teritorija, a sada se momentano završavaju radovi oko polaganja kabelskog voda visokog napona na Sljeme.

Prošle godine proizvela je zagrebačka centrala u svojem postrojenju oko 31 milijun a od karlovačke električne centrale preuzela je oko 5 milijuna kilovatsati, tako je stajalo za potrebe grada Zagreba i okolice na raspolaganju ukupno oko 36 milijuna kilovatsati. Tom energijom opskrbljeno je ukupno preko 40.000 konzumenata, koji su potrošili prošle godine oko 32 milijuna kilovatsati. Od toga ukupnog konzuma potrošeno je oko 7.5 milijuna za potrebe kućanstva i malih potrošača, 2 milijuna za javnu rasvjetu, a ostali dio otpada na vlastite potrebe centrale, na obrt, industriju, tramvaj, vodovod, te željezničke potrebe i vanjske konzumente. Izvan gradskog područja opskrbljuje centrala sa električnom energijom 33 mjesta i naselja sa oko 2.000 konzumenata, a u cilju paralelnog rada i iskorišćenja hidrocentrale grada Karlovca u Ozlju te ispomoći te centrale za potrebe grada Karlovca povezana je zagrebačka centrala sa hidrocentralom u Ozlju.

Uprava električne centrale nalazi se sada u novo sagrađenoj upravnoj zgradi gradskih preduzeća, koja je bila dovršena u početku ove godine čime je udovoljeno već davnoj potrebi i omogućeno pravilno i brzo odvijanje svih administrativnih poslova ovog najvećeg gradskog poduzeća. Upravna zgrada električne centrale spada po svom izgledu odgovarajućom raspodjelbom prostorija i svojim tehničkim uređajima u najmodernije uredske zgrade naše države. Električna centrala sada zaposluje u samoj centrali, razvodnoj mreži i upravi oko 1000 činovnika i radnika, te je i u tom pogledu važan socijalni faktor grada Zagreba.

U privrednom životu grada Zagreba i njegove uže i šire okolice igra zagrebačka električna centrala jednu vidnu ulogu, a to je razumljivo, jer je danas električna energija usko povezana sa svakom snažnijom i aktivnijom privrednom djelatnošću. Postojanje mnogih industrija uvjetovano je sigurnom i jeftinom električnom snagom, pa kako je zagrebačka centrala u mogućnosti da udovolji obim uvjetima, smjestio se je u Zagrebu lijepi broj industrija, koje daju zarade mnogobrojnim radnicima i radnicama. Pijonirski zahvat zagrebačke centrale u elektrifikaciji naše države doprinjeo je, da je Zagreb postao centar elektrotehničke industrije koja se je osobito zadnjih godina počela snažno da razvija. Velike snage kojima danas centrala raspolaže, kao i velika ekonomija proizvodnje pogodovat će i u daljnjem povećanju industrijalizacije u samom Zagrebu i oko njega, a time će se stvoriti velika mogućnost zarade širih i siromašnijih slojeva. Važan utjecaj na razvoj našeg obrta imade se također pripisati električnoj centrali, koja vodi računa o potrebama obrtnika i povoljnom tarifom ovima dobavlja električnu struju. Baš kod obrta ne može se dovoljno naglasiti važnost električne energije, jer obrt stoji u današnje moderno doba u teškoj borbi sa industrijom. Samo upotrebom modernih i dotjeranih alata i alatljika uz pomoć električne snage može se obrt u toj borbi održati, što više njemu je omogućeno da zauzme svoj prijašnji dominantni položaj u kvalitativnoj produkciji, a to treba da bude i glavna zadaća današnjeg obrta. Dalekosežnost ojačane obrtne radinosti toliko snažno zasjeca u privredni život grada, da nije potrebno to posebno izlagati, a time i izlagati važnost električne centrale za gradski obrt. Isto tako su utjecaji dobro smišljene tarifalne politike veoma zamašni i za male konzumente, kako u privrednom tako i u socijalnom te higijenskom pogledu. Razni električni aparati za čišćenje, hlađenje, grijanje vode i drugo, utječu uvelike na poboljšanje higijenskih prilika, olakšavaju kućni posao i time kućanskom osoblju omogućavaju više vremena za socijalna i kulturna pitanja. Nije moguće ulaziti u sve pojedinosti kod kojih električna centrala vrši direktni ili indirektni utjecaj na sveukupni privredni, socijalni i kulturni život grada Zagreba, no nedvojbeno je da ovo važno privredno poduzeće postepeno ali energično utječe na podizanju kulturnog nivoa cjelokupnog građanstva, a ovo par u kratkim crtama iznijetih primjera jasnim su dokazom da je cjelokupni prosperitet grada Zagreba usko vezan sa napretkom, sposobnošću i dobro smišljenom tarifalnom politikom njegove električne centrale.

Turbine u Gradskoj električnoj centrali

SOCIJALNA I EKONOMSKA VAŽNOST PLINARE ZA GRAD ZAGREB

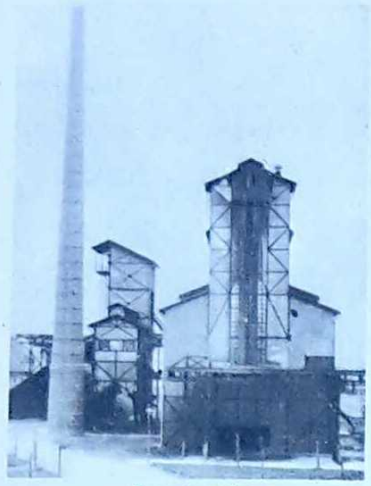

Tvornica plinare

Grad Zagreb ubraja se u red onih rijetkih gradova, čija će plinara za nepune dvije godine slaviti 75-godišnjicu svoga opstanka. To je za jedno industrijsko poduzeće i za naše prilike velika rijetkost. Stoga je potrebno da se malo osvrnemo na socijalnu i ekonomsku važnost plinare po život grada Zagreba kao i na perspektive koje nam se pokazuju u budućnosti.

Svrha zajednice, države i općine jest, da olakša život svojim gradjanima. Kad sa toga stanovišta posmatramo poduzeća općine i države onda vidimo njihov opći socijalni karakter. Plinara nesumnjivo spada u red takovih poduzeća, jer svojim produktom — plinom — olakšava higijenske uslove, diže standart života i pojednostavnuje život život u gradu. Gradski život mnogo je složeniji od onoga na selu i stoga su mu potrebna pomagala savremene tehnike. Jer poziv današnje žene u gradu prilično je težak i u mnogo slučajeva dvojak: poziv žene domaćice i poziv žene radnice. Stoga joj je potrebno olakšanje. Potrebno je pružiti joj takovo gorivo koje će odgovarati njenom današnjem pozivu, obzirom na kratkoću vremena, koje joj preostaje za vodjenje kućanstva. Kruto gorivo — ugljen — pretvara se u plinari u plinovito, provodi cijevima ispod gradskih ulica u kuće i stanove i tu je uvijek spremno na upotrebu. To gorivo — plin — odlikuje se vrlo velikom kaloričnom vrijednošću, a kod upotrebe je brzo, čisto i jeftino, a ove odlike stavljaju ga pred sva ostala goriva.

Kazali smo na početku, da će naša plinara za nepune dvije godine slaviti rijedak jubilej 75-godišnjice. Da, bilo je to 18. srpnja 1863. kad je gradsko zastupstvo podijelilo koncesiju za gradnju plinare augsburškom industrijalcu Rüdingeru. Plin je tada služio isključivo za rasvjetu, a dobivao se destilacijom hrastovog drva. Godine 1900. prelazi plinara u vlasništvo općine. Mnogi se Zagrepčani sjećaju stare plinare, ili kako su je tada običavali zvati »Gasfabrike« u tadanjoj Kukovićevoj ulici. Pa nije tome ni tako davno. Još pred 25 godina ona se nalazila na mjestu gdje se danas ponosno diže moderna palača uprave gradskih poduzeća. Godine 1911. sagradjena je moderna tvornica u Radničkoj cesti sa troškom od 13 milijuna kruna, koja još danas služi kao uzor mnogim većim plinarama. Plinara je do danas prošla kroz mnoge godine krize i konjukture. Kad su mnogi nad njom već lomili štap i kad je trebalo da se odluči hoće li se napustiti kao stari brod, ona je uspješno nadvladala sve teškoće i dokazala svoju vitalnost. Izgradnjom nove moderne tvornice plin se sve manje i manje upotrebljavao za rasvjetu, jer je tada izgradjena električna centrala, koja je preuzela tu dužnost, a plin se sve više počeo upotrebljavati kao gorivo u kućanstvu.

Naša plinara preradjuje godišnje 1.600 vagona ugljena iz kojeg proizvodi oko 7 milijuna m³ plina, 1.100 vagona koksa za centralna i etažna grijanja te za sobne peći i industriju, 80 vagona kameno-ugljenog katrana za proizvodnju raznovrsnih kemijskih preparata, oko 8 vagona benzola i oko 3 vagona amonsulfata.

Plin svakako zauzima najvažnije mjesto u produkciji. Stoga ćemo promotriti statističke podatke o proizvodnji plina u usporedbi sa kretanjem stanovništva grada Zagreba u razmacima od 10 godina:

Godina	Broj stanovnika	God. proizvodnja plina u m³	Proizvodnja na 1 stanovnika u m³
1880.	30.000	469.230	15.6
1890.	40.268	741.151	18.4
1900.	61.002	1,443.810	23.6
1910.	79.038		
1921.	108.674	2,389.000	22.0
1931.	185.581	6,413.920	34.6

Danas se u Zagrebu oko 15.000 kućanstva služi plinom kao ogrjevom. Ako računamo svako kućanstvo sa 4 člana onda možemo kazati da se oko 60.000 stanovnika služi plinom ili gotovo jedna trećina stanovništva. Medjutim kako god izgledale ove brojke velike, one su još jako daleko da se mogu usporediti sa potrošnjom plina u inozemstvu. U inozemstvu je potrošnja plina mnogo raširenija nego li kod nas, te na jednog stanovnika u gradu dolazi 100—180 m³ plina godišnje, a mnogim gradovima još i više. Kod nas iznosi potrošnja plina jedva 35 m³ po stanovniku. Osim toga porast produkcije plina u drugim zemljama bio je posljednjih godina mnogo veći, te je na pr. u Beču 1919. iznosio 142 milijuna m³, a 1932. 480 milijuna m³ godišnje. Istina, ne mogu se prilike u drugim gradovima doslovno usporediti sa našima, ali da tako velika razlika ne bi smjela biti, o tome nema sumnje.

Plinara je pravovremeno uočila veliki napredak plinske industrije u inozemnim gradovima i poduzela potrebne mjere da se i kod nas potrošnja plina povisi. Ustanovljeno je da u Zagrebu imade nekoliko hiljada stanova sa uvedenim plinom koji se uopće ne troši. S druge strane imade plinara i takovih potrošača koji su pasivni za plinaru, jer rad oko naplate računa i administracija za te potrošače iznosi više nego što iznosi njihov potrošak. Plinara je stoga u prvom redu snizila cijenu plina tako, da je ona danas, uzevši u obzir kaloričnu vrijednost, jednaka cijeni plina u Beču i Pragu. Nadalje je uvedena progresivna tarifa, da bi tako prisilila pasivne potrošače da postanu aktivni. Takodjer je snižena cijena instalacionim radovima uslijed nabave cijevi iz domaćih tvornica, koje su jeftinije 20—40% od inozemnih.

Sve ove mjere ne bi bile dovoljne da plinara nije obratila pažnju na produkciju plinskih naprava koje su bile nerazmjerno skupe. Uslijed devalvacije vrijednosti agrarnih proizvoda, plinske naprave koje su nabavljane isključivo u inozemstvu bile su nepristupačne za naše potrošače. Plinara je bila prisiljena da sama misli na produkciju plinskih naprava koje bi u cijeni odgovarale mjesnim prilikama. Jer povišenje potrošnje plina ne može se zamisliti, usprkos napred nabrojenih poduzetih mjera ako se potrošačima ne pruže dobre i jeftine plinske naprave t. j. kuhala štednjaci, pećnice i glačala. U tome se je i uspjelo. Plinara je organizirala preko domaćih obrtnika proizvodnju plinskih naprava i to poglavito dvoplamenih kuhala, štednjaka, pećnica i glačala tako, da danas ne treba ove vrste plinskih naprava uvoziti iz inozemstva. Danas imade u Zagrebu desetak obrtnika koji su zaposleni proizvodnjom plinskih naprava. Obrtnici izradiuju pojedine dijelove naprava, a plinara ih u svojim radionicama ispituje, dotjeruje i sastavlja za prodaju. Ove naprave ne prodaju se samo u Zagrebu, već i u ostalim gradovima države gdje postoje plinare. Tako je naša plinara uzela vodstvo medju našim plinarama u pogledu produkcije plinskih naprava, a od toga će imati lijepe koristi domaći obrtnici i radnici u današnjoj krizi i besposlici. Razvije li se ova djelatnost još jače, što je vjerojatno, jer gotovo sve domaće plinare pokazuju sve više interesa za naše proizvode, nadati se je, da će Zagreb postati jedini centar za proizvodnju plinskih naprava u državi.

Domaće plinske naprave jeftinije su za gotovo 50% od inozemnih, a u pogledu kvalitete ni malo ne zaostaju za njima. Tako je omogućena nabavka plinskih naprava i manje imućnom gradjanstvu, a time se je postiglo ono za čime se je i išlo.

Dakle, svi uvjeti su tu, da se potrošnja plina povisi. Jeftin plin, jeftinije plinske instalacije i jeftine plinske naprave. Da bi se provela sistematski organizirana propaganda, plinara je osnovala poseban propagandni otsjek. Tu se vodi kartoteka svih interesenata za potrošnju plina i za instalacije, a interesenti se posjećuju po namještenicima plinare. Ovdje se takodjer priprema razni propagandni materijal, prospekti, plakati itd. Osim toga plinara izdaje svoj mjesečnik »Vijesnik«, koji se dijeli besplatno svim konzumentima. Ove godine izdat će plinara po prvi puta svoj kalendar na 100 strana kvart formata, koji će takodjer dijeliti besplatno svima konzumentima.

Najvažniji su u cijeloj propagandi tečajevi za kuhanje na plinu. U V. katu upravne zgrade uredjene su posebne kuhinje i predavaonice u kojima se drže tečajevi za naše gospodje. Tečajevi se drže kroz cijelu godinu i svaki tečaj traje 5 dana, od ponedjeljka do petko od 4 do 6 sati poslije podne. U tim tečajevima dolazi plinara u neposredni kontakt sa našim domaćicama, upućuje ih u upotrebu plina kod pripreme raznih jela, sluša njihove želje, prigovore i zahtjeve te prema tome upućuje svoj rad. Buduće godine otvorit će se posebni tečajevi za kućne pomoćnice, a za vrijeme božićnih i uskrsnih praznika za učenice viših razreda srednjih škola.

Plinara je tako stvorila sve uvjete za povećanje potrošnje plina, a kako svi znaci pokazuju u tome polako i uspijeva. Početak je svagdje težak pa tako i ovdje, ali je glavno da se ide napred i da se to već osjeća. Podje li tako napred plinara će potpuno odgovoriti zadatku koji joj postavlja zajednica odnosno gradjanstvo grada Zagreba, t. j. da mu pruži jeftino i idealno gorivo i time doprinese svoj udio za napredak našega grada.

Tečaj za kuhanje na plinu

VODOVOD OPĆINE GRADA ZAGREBA

SADANJA CRPILIŠTA DALA SU SVOJE. — NOVA CRPILIŠTA ZA NOVI ZAGREB.
U LJETU 1936. PRISTUPA SE GRADNJI NOVOG VODOVODA.

Intenzivni rad gradskog poglavarstva i gradskog zastupstva oko rješenja vodovodnog pitanja za grad Zagreb datira iz godine 1861., kad je izabran prvi odbor gradskog zastupstva, koji je imao proučiti vodovodno pitanje i donijeti predloge za njegovo riješenje. Za vrijeme

Mjerenje izdašnosti jednog bunara pomoću prelijevne brane

od godine 1861.—1877. raspravljane su razne mogućnosti rješenja, od kojih su najčešće bile tretirane dvije, i to: vodovod iz Savske nizine i vodovod iz vrela u Zagrebačkoj gori.

Spominjalo se je i riješenje dovadjanjem pročišćene Savske vode u grad, hvatanje vode potoka Blizneca kod Dolja i njeno dovadjanje u grad i t. d. Iz tih dugotrajnih raspravljanja izišlo je kao najispravnije rješenje odluka da se vodovod izvede u Savskoj nizini, t. j. da se za opskrbu grada iskoristi tamošnja podzemna voda, koje imade u ogromnim količinama, a koje mogu dostajati za potrebe vodovoda kroz dugi niz godina.

Vodovod je izgradjen u godinama 1877. i 1878. te je svečano otvoren 7. srpnja 1878. godine. Prvih godina trošilo se je prosječno oko 1000 m³ vode na dan, koja se je količina brzo povećavala tako da se je oko godine 1897. podeseterostručila, a oko godine 1930. iznašala je oko 40.000 m³ u danu. Prema toj potrebi koja je stalno rasla povećavao se je kako broj bunara tako i broj reservoara i duljina mreže vodovoda tako da se je u vrlo rijetkim zgodama osjetila u gradu nestašica vode. Sa svim povećanjima imade vodovod danas 5 velikih kopanih bunara promjera 4—6 m i 32 vrtana bunara promjera 0.25 m, te oko 200 km vodovodnih pruga promjera 80 do 600 mm. Svim svojim napravama može vodovod da digne i razdijeli oko 55.000 m³ vode u jednom danu. Najveći dnevni potrošak vode premašio je već u ovoj godini količinu od 50.000 m³, pa se je vrlo blizu primakao kapacitetu današnjeg vodovoda, odakle slijedi da će vodovod moći još samo par godina odgovarati potpuno svojoj zadaći.

Oko današnjih vodovodnih crpilišta razvio se je grad tako da su se našla okružena sa svih strana nastanjenim predjelima, uslijed čega je dobra kvaliteta vode ugrožena, te je pouzdano dokazano pogoršavanje kvalitete vode u smjeru od zapada prema istoku.

Ove dvije činjenice, t. j. premalena izdašnost prema potrebi koja raste i pogoršavanje kvaliteta vode su uzrokovale, da se je pravovremeno moralo potražiti riješenje kojim bi se predusrela nestašica vode kao i otklonile neugodnosti od lošije kvalitete vode. Samo sobom javila se je potreba da se namaknu nove količine besprikorne vode.

Geološka gradja zagrebačke okolice omogućuje razmjerno povoljno riješenje postavljenog zadatka, jer se u savskim aluvijskim naslagama s obje strane današnjeg toka Save kreću velike količine podzemne vode približno u smjeru od zapada k istoku.

Podrobnijim pregledom tih naslaga u područjima koja već vanjskim oblikom dolaze u obzir za crpilišta pronadjeno je da se na desnoj obali Save u okolici Čeha i Male Mlake nalaze ogromne količine vode koje imaju sva higijenska svojstva koja se traže od besprikorne pitke vode. Područje koje se može arondirati za crpilište je dugo cca 4 km a široko oko 400 m a količina vode koja se u najnepovoljnijem slučaju dade izvaditi, je oko 150.000 m³ u danu, što dostaje za maksimalnu potrebu od 500.000 do 600.000 ljudi a što je ustanovljeno opsežnim i višegodišnjim mjerenjima i pokusima. Predmnijeva se da će ovoliko stanovnika imati Zagreb oko godine 1980.

Projekat novog vodovoda, koji je izradjen na osnovu tih pokusa i mjerenja predvidja dobivanje te vode pomoću 15 kopanih bunara promjera 4 m i cca 14—16 m dubine. U svakom bunaru smješta se niskotlaka sisaljka koja tlači vodu u cijevi iz armiranog betona promjera 500—1600 m/m, po kojima dolazi do Save.

Prelaz Save previdjen je željeznim cijevima u tunelu koji je izveden iz betona cca 15 m ispod savskog dna. Na desnoj obali Save smješten je sabirni reservoar za vodu, sadržaja cca 3000 m³ iz kojeg se voda dovodi sisaljkama visokog tlaka i tlači u gradsku mrežu. Gradska mreža pojačat će se mjestimice tako da bude osiguran pravilan pritok vode kako starim tako i novim dijelovima grada. Predvidja se povećanje broja reservoara tako da će ukupni njihov sadržaj zajedno sa postojećima iznašati cca 50.000 m³.

Projekat je prihvatilo gradsko zastupstvo te je već predan mjerodavnim vlastima na odobrenje. Postupak će trajati oko pola godine, pa možemo računati da će se s radovima za izgradnju novog vodovoda početi početkom ljeta 1936. godine.

Sondiranje savskog dna zbog pronalaženja najpodesnijeg mjesta za smještenje prelaznog podvodnog tunela

NAJVEĆA LJEKARNA NA BALKANU

JEST VLADKA BARTULIĆA

KAPTOLSKA LJEKARNA SV. MARIJE

OSNOVANA GODINE 1599. U OPATOVINI 7

Vladko Bartulić, 1933.

Po prvostolnom Kaptolu zagrebačkom osnovana, a po današnjem vlasniku posvema na novo uredjena u naročito za ljekarnu gradjenoj palači na Dolcu i predana u promet 1. XI. 1932. Nova palača gradjena je specijalno prema zahtjevu i potrebi jedne savremene veleljekarne. Nacrte za palaču izveo je prof. Vjekoslav Bastl. Nacrti za uredjenje same ljekarne izradjeni su prema pozivu po gg. arhitektima specijalistima za unutarnja uredjenja i to: g. J. Jantscher, Leipzig, i g. Franz Welfert iz Beča, svaki po jedan nacrt, g. J. Schauli, Zagreb, i Gjuro Kaurić, Zagreb, svaki po dva nacrta i osnove. Vlasnik odabrao je od tih šest osnova dvije i predao iste na ocjenu poroti, koju su na zamolbu vlasnika sastavljali gg. profesori Gjuro Szabo, dr. Artun Goglia i J. Jiroušek. Porota je jednoglasno prihvatila nacrte i osnovu g. Gjure Kaurića, prema kojoj osnovi je današnja ljekarna izvedena. Sama dvorana ljekarne je 16 metara duga, 12 metara široka, 7 metara visoka. Galerija stoji na 6 mramornih stupova; iza stupova u dvorani ljekarne nalaze se, na svakoj strani, po 4 odjela, i to na desnoj strani: 1. Kemikalija. 2. Specijaliteti za internu, inostrani. 3. Specijaliteti za internu, domaći. 4. Drogue i vegetabilije. Na lijevoj strani: 5. Veterina. 6. Specijaliteti za externu, 7. Specijaliteti za higijenu. 8. Sanitarija. Prema tome na desnoj strani uskladjeni su svi ljekovi za unutrašnju uporabu, a na lijevoj strani svi lijekovi za izvanjsku uporabu, dočim se oficijelna ljekarna nalazi u pozadini dvorane. Na galeriji desno nalazi se kut za razgovor i komfor, u sredini biro šefa i knjižnica. Na lijevoj galeriji je spremište gotovih ljekova, čekaonica za stranke diagnostičkog laboratorija i diagnostički laboratorij. Iza galerija nalaze se spremišta, laboratorij ljekarne, destilacija, praona i sušiona za staklo i posudje. Sve prostorije ljekarne zapremaju 2670 kub. m. Regala imade 1818 kurentnih metara sa 984 ladica. Ljekarna imade veliko skladište svih savremenih ljekova i pomagala. Specijalitet ljekarne je kroz tri stoljeća: gajenje i usavršavanje domaćih narodnih ljekova i ljekovitog bilja. U tu svrhu imade vlastito rasadište i sabiralište, sušionu i laboratorij za izradbu vegetabilija, tako da danas zavedeno imade oko 400 vrsti domaćih ljekova za ljude i blago, te preko 600 vrsti od ljekovitog bilja za domaće liječenje ljudi i blaga, koji ljekovi nalaze prodju sami od sebe, prelaze u obiteljima od roditelja na djecu, bez reklame i sajamskog oglašivanja, kao n. pr. kestenov sok, župnika Miklošića Protuletni teh, Dr. Nikola Hosta Tuškanove bobice za probavu, Dr. Ladislava Rakovca prašci protiv kašlja i t. d. Isto tako naše ljekovito bilje prema narodnoj predaji, n. pr. jaglac, sljez, divima, trojačka trava itd. Današnji vlasnik Kaptolske ljekarne je po redu 13. ljekarnik. Prema napretku znanosti uz ljekarnu osnovan je privatni diagnostički laboratorij pod upravom sveučilišnog profesora dr. Frana Bubanovića, u kojem je zaposlen kroz cijeli dan dr. ph. i mag. ph. Vidale, gdje se vrše pretrage mokraće, krvi itd., kao i svi bakterijski nalazi.

Nova Kaptolska ljekarna na Dolcu otvorena 1. studenoga 1932.

Medicinsko, kemijska, bakteriološka i serološka pretraga igra u današnje dane u diagnostici najrazličitijih bolesti vrlo važnu, a mnogo puta presudnu ulogu. To uvidjaju ne samo kliničari, nego i svaki praktični liječnik, radio on u gradu ili na selu. Moderne metode pomenutih pretraga iziskuju sve komplikovaniju i skupocjeniju aparaturu i razna pomagala, a nadasve i stanovitu vještinu i poznavanje predmeta, pa da se kod tih pretraga dobiju brzi, sigurni, tačni i u svakom pogledu naučno fundirani rezultati. I zdravstvene naše institucije, a isto tako i privatni liječnici nemaju u ponajviše slučajeva ni prilike, ni vremena, da doista iskoriste moderne metode spomenutih pretraga za svoj uspješni rad. To je ponukalo navedenog gosp. profesora, koji je po svom zvanju nastavnik i stručnjak za medicinsko-kemijske, bakteriološke i serološke pretrage na medicinskom fakultetu univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu, da uredi i stavi u pogon taj moderni privatni laboratorij za medicinsko-kemijske bakteriološke i serološke pretrage. U tom se laboratoriju izradjuju za liječnike, bolnice i druge zdravstvene institucije i za privatna lica sve pretrage za diagnozu kao primjerice kemijske analize: mokraće, želučanog soka, krvi stolice itd.

Unutrašnjost nove ljekarne

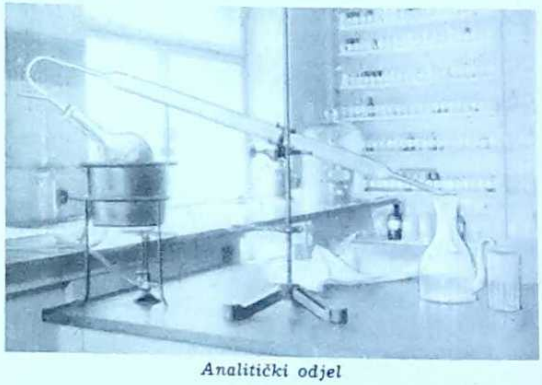

Analitički odjel

Bakteriološke pretrage: krvi, liquora, sputuma, gaecesa, urina, gnoja i svih mogućih drugih sekreta i ekstrata, te bakteriološke pretrage živežnih namirnica, serološke pretrage krvi, liquora i dr. i to metodama precipitacije, aglutinacije (Widal, Weil-Felix itd.) vezivanje komplemenata. Nadalje Wassermannove reakcije i flokulacione reakcije. Vrši se i ustanovljenje bjelančevine u liquoru, Goldsol reakcija itd. Pretrage se obavljaju prema naročitom cjeniku, propisanom od Ministarstva Narodnog Zdravlja za drž. ustanove. Na zahtjev šalje se cjenik.

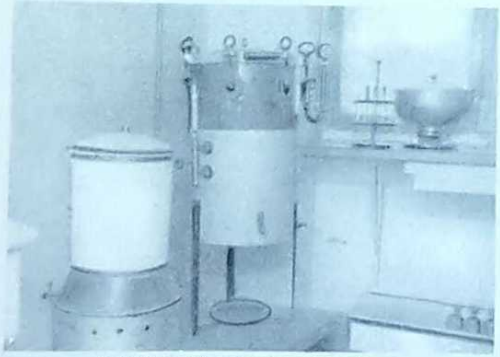

Autoklav, Thermostat, Centrifuga

Pretraga mokraće

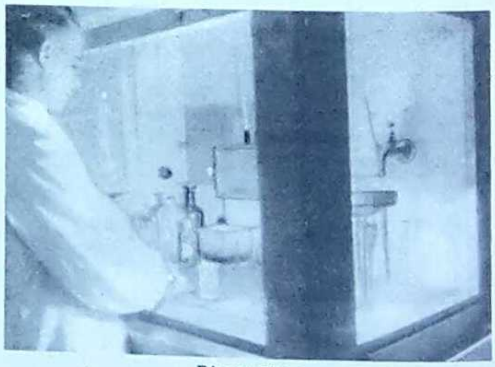

Digestorium

U PETOM DECENIJU OPSTANKA

Tvornica Hinka Francka Sinovi d. d. u Zagrebu

Osnutak tvornice Hinka Francka Sinovi d. d. u Zagrebu godine 1893 pada u doba početka modernizacije naše privrede.

Razvitak saobraćaja, industrije, gradova i napredak sela donesoše sobom i novi način života. Od stočarske privrede preko ratarske do industrijske čovjek postaje sve čvršće vezan na jedno mjesto i rad postaje sve intenzivniji. Danas provodi znatan broj ljudi veći dio dana za strojem u tvornici, za motorom u saobraćaju, za pisaćim stolom ili u školskim klupama. Suvremeni alat u poljodjelstvu omogućuje i rataru, da manje radi tijelom no prije.

Razumljivo je, da takav način života traži pogodnu hranu. Danas ne odgovara veliki obrok prosječne hrane, jer će je čovjek teško probaviti, kad se toliko ne kreće. Bolja je manja količina naročito jake hrane.

Dati narodu u njegovom novom načinu privrede i života povoljnu hranu, od prvog je časa bio zadatak tvornice Hinka Francka Sinovi d. d. Kad se sjetimo, da je Zagreb čvorište mnogostranih veza s našom pokrajinom, razumljivo je, da je tvornica baš ovdje podignuta.

Prirodno je, da novi način rada traži i novi način prehrane, no nije čudo, što je čovjek i poslije promjene privrednih prilika zadržao stari jelovnik ne sluteći, da je to na njegovu štetu. O posljedicama nepodesne hrane svjedoče nam sve češća oboljenja probavnih organa, a to se odražava i u sve većoj literaturi o liječenju i izbjegavanju bolesti razumnom ishranom.

Svojim propagandnim radom tvornica je praktičnim načinom htjela postići svrhu, za kojom teži i napomenuta literatura. Koliko je trebalo truda i materijalnih žrtava, da potrošač uvidi, kako mu je ujutro i uveče bolje uzeti šalicu bijele kave, nego se pretrpati domaćom hranom, pa kako će usto i uštedjeti, to danas nije moguće procijeniti, a niti na to ne pomišlja zadovoljni potrošač bijele kave.

Nastojanja tvornice su urodila plodom. Henrik IV, kralj francuski, želio je svome narodu takovo blagostanje, da nedjeljom bude na svačijem stolu kokoš u loncu. Tvornica Hinka Francka Sinovi d. d. nema doduše farmu kokoši, ali je svojim trudom postigla, da je sada u svakom domu barem jednom na dan šalica bijele kave na stolu. Danas je pomisao na bijelu kavu nerazdružno vezana s pomišlju na »Pravi Franck«, koji jedino i omogućuje pripremu dobre i ukusne bijele kave.

Tvornica Hinka Francka Sinovi d. d. daleko je najveća i najnaprednija tvornica svoje vrsti u državi. Taj je opseg i savršenstvo postigla postepenim proširenjem i preuredjenjem. Tako je naročito proširena godine 1910, a tehnički je iz osnove preuredjena u godini 1924. Iza narodnoga oslobodjenja se je poduzeće naglo razvilo. Najnoviji napreci tehnike su iskorišteni za boljitak proizvodnje i proizvoda počevši od pomičnih ložišta u sušionici do duhovito izradjenih strojeva za pakovanje robe. Ovo je važno zato, jer roba ni za umatanja ne dolazi u dodir s rukama. Tako je udovoljeno važnom zahtjevu higijene i estetike. Uredjenje tvornice je postalo već poslovično i tko god ju je posjetio, morao je ponijeti nadasve ugodne dojmove. Prostrane, zračne i svijetle dvorane radionice blistaju od čistoće i reda, skladište više sliči izložbenoj dvorani no spremnici robe. I pomoćne prostorije, praonice i kupališta, i kuhinja i blagovaonice, sve je u istom stilu, kako bi se u potpunosti provelo načelo tvornice, da bude higijeni do skrajnjih granica udovoljeno.

Uredjaju tvornice odgovara i vrsnoća robe. Poduzeće ne žali žrtava, da potrošača potpuno zadovolji, jer nije nikada pomišljalo na prigodne poslovne uspjehe, nego samo na trajno zadovoljstvo kupaca.

Svojim nastojanjem, da suvremenom čovjeku dade suvremenu hranu, poduzeće je mnogo pridonijelo zdravstvenom napretku našega naroda. Ono mu je dalo dapače i više od zdrave hrane: napitak koji se troši s užitkom. Šalica bijele kave ugodnoga je teka, lijepe arome i krasne zlatnosmedje boje. Ona čovjeka razvedrava i daje mu dobro raspoloženje.

Koristi od tvorničina rada pokazale su se i na drugoj strani. Potrošnjom »Pravoga Francka« i mlijeko se više troši. Današnje mljekarstvo se je u dobroj mjeri razvilo baš zbog omiljenosti bijele kave. I sam šećer se više troši baš zbog bijele kave. Osim toga su sačuvani narodu znatni izdaci inostranstvu, jer se sredstva za kavu izradjuju iz domaćih sirovina. Od sirovine pa do gotovoga omota ili kutije proizvodi su isključivo domaći.

Osnovna sirovina za »Pravi Franck« je korijen plemenite cikorije. Nasadom cikorije bave se ratari u okolici Bjelovara, Križevaca, Kutine i Daruvara, pa pet do šest hiljada seljačkih obitelji prima otuda znatne prihode. Za izradjivanje svojega drugoga glavnoga proizvoda, »Kneippove sladne kave«, tvornica nabavlja takodjer u zemlji velike količine sirovine, što opet donosi poljodjelcu korist. Takodjer i brojno radništvo i namješteništvo nalazi kod poduzeća zaradu. Sve su to činjenice, koje daju tvornici Hinka Francka Sinovi d. d. važno mjesto u našoj privredi.

Od proizvoda tvornice najvažniji su »Pravi Franck« i »Kneippova sladna kava«. Potonja je novi korak u usavršavanju bijele kave. Bijela kava od »Pravoga Francka« s »Kneippom« ne samo da je jevtinija, nego se odlikuje i vrlo delikatnim okusom i većom hranljivošću. Karamelizovani sladni šećer, glavni sastojak »Kneippove sladne kave«, neobično je hranljiv i usto vrlo lagan, pa ga mogu trošiti ljudi bez obzira na svoju dobu i zdravstveno stanje, jer će uvijek koristiti. Mišljenja mnogih domaćica, liječnika i zavoda najbolja su svjedodžba o savršenstvu bijele kave od »Pravoga Francka« s »Kneippovom sladnom kavom«.

Od ostalih proizvoda tvornice za naše je prilike važan nadomjestak »Enrilo«, koji se odlikuje naročitom jednostavnošću priredbe, dobrim okusom i jevtinoćom. — Smokvena kava »Rosil« služi mjesto »Pravoga Francka«, a odlikuje se ljupkim okusom i velikom hranljivošću.

Prikaz tvornice nije mogao mimoići njenih proizvoda, no važno je još istaći, da u današnje vrijeme kupac mora kod industrijskih proizvoda prije svega paziti na znakove, po kojima se jedni proizvodi raspoznavaju od drugih. — »Pravomu Francku« je zaštitni znak »mlinac«, a »Kneippova sladna kava« se poznaje po slici župnika Kneippa. — Samo prava roba priredjena točno prema uputi daje mirisnu, ukusnu i krepku bijelu kavu, jedini napitak, koji je dostojan, da se vazda spominje uz »hljeb naš svagdanji«.

O SAVREMENOM ODJEVANJU GOSPODE

Slika portala u Praškoj ulici (do godine 1932)

Kao i u drugim kulturnim zemljama razvio se i kod nas društveni život tako, da je time i pitanje pravilnog odijevanja kod raznih zgoda postalo pitanje, preko kojega se ne može površno preći.

Nepobitno je da ukusno, savremeno i pravilno odijevanje upotpunjuje otmjenost gospodina.

Kod gospode nije doduše odijevanje izvrgnuto tako čestim i velikim promjenama kao kod dama, zato ali ipak postoje nekoje norme, kojih se svaki gospodin treba da drži. Tko se tih norma ne drži, dolazi često u nepriliku, u neugodan položaj, osobito ako su ostala gospoda pravilno odjevena. Time mu je i veselje pokvareno, jer se i nehotice ne osjeća ugodno, a često se ta nepravilnost i zamjera, jer se to u neku ruku smatra potcjenjivanjem društva u kojemu je po dužnosti položaja pozvan da prisustvuje.

Nekoliko primjera kada se treba koje odijelo obući.

Crno ili sasvim tamno sivo odijelo je večernje odijelo, koje se oblači u kazalište, na koncerte, čajanke, na manje večere, te donekle ima da zamijeni smoking. Takovom odijelu oblači se mekana bijela košulja i tvrda dvostruka ogrlica, kravata crno bijela, duga ili mašna.

Crni ili tamno sivi sako sa prugastim hlačama. Ova kombinacija uvriježila se posljednjih godina, ali se ovdje mnogo griješi. Kao što tamno sivo ili crno odijelo ima da u nekim zgodama zamijeni smoking, tako ova kombinacija ima da zamijeni jaquett. Kako se jaquett oblači samo po danu, tako i ovu kombinaciju treba oblačiti samo po danu; i to za posjet, konferencije, pogreb. Udobnost leži u tome, što se tome odijelu oblači mekana košulja, dočim jaquettu tvrda. Kravata duga crno bijela, šešir tvrdi, polucilinder. Praktično je zato imati cijelo crno ili tamno sivo odijelo i k tome prugaste hlače, na taj način može isto odijelo zamijeniti donekle smoking i jaquett, i ne treba se dva odijela.

Smoking. Smoking se oblači u kazalište, ako je svečanija pretstava, na koncerat, ako gostuje ili nastupa istaknuti umjetnik, na koncerat s plesom, na večere bilo privatne u hotelima ili prvorazrednim restauracijama (ako kućedomaćina nije drugačije odredio), na manje plesove. Košulja tvrda, mašna crna. Kod plesa može se uzeti i bijeli prsluk. Zadnjih godina pokušava se smoking izraditi na dva reda, kojem se oblači mekana bijela košulja i tvrda dvostruka ogrlica. Ova fasona smokinga sve više prodire radi udobnosti nošenja mekane svilene košulje.

Frak. Frak je najsvečanije odijelo te se zato i oblači samo u izvanrednim prilikama i dvorski ples; svečani plesovi, kazališne pretstave, osobito gdje su prisutni suvereni, svečane večere, vjenčanje poslije podne, ako je time neposredno skopčana večera. Košulja tvrda, ogrlica jednostavna bijela mašna, prsluk bijeli. Ogrtač crni ili bunda. Cilindar, cipele lak, polu ili visoke. rukavice bijele glaces.

Jaquett. Jaquett crni ili tamno sivi sa prugastim hlačama oblači se samo po danu, nikada u večer, i to: za audijencije, za službene posjete, za vjenčanja prije podne, kod otvaranja izložba, otkrića spomenika, dočeka, većih glavnih skupština i konferencija. Košulja tvrda, ogrlica tvrda, jednostavna ili dvostruka, rukavice sive glaces. Cilindar. Kravata duga crno bijela ili sivo crna. Ogrtač crni ili sivi ili bez ogrtača.

Ovo je ukratko rečeno u glavnom ono najvažnije, što svaki gospodin treba da zna i čega bi trebao da se drži. Moram primijetiti da u Zagrebu imamo dosta veliki krug gospode od ukusa, koja se striktno u svim zgodama gdje sudjeluju tih norma i drže.

J. Sidor

*

Engleski Magazin utemeljen po sadašnjem vlasniku g. J. Sidoru 1920. g., prednjači evo već neprekidno 15 godina na polju solidnog i ukusnog odijevanja gospode.

Godine 1932. preuzima Engleski Magazin bivšu krojačku dvoranu Ljudevita Prägera d. d., te prelazi iz Praške ulice 10 u Gundulićevu ul. 3 (mezanin). Uslijed ovog preselenja napušta Engleski Magazin galanterijski dio muške mode, te se više specializira na izradu odijela i rublja po mjeri, kao i na prodaju specijalnih i originalnih engleskih tkanina, te originalnih engleskih kišnih kabanica Burberrys itd.

Izgradnjom bloka bivše Zakladne bolnice dolazi Engleski Magazin u priliku da se useli u novogradnju na uglu Gajeve i Bogovićeve ulice. Ove nove prostorije Engleskog Magazina nalaze se sada u mezaninu i obiluju sa mnogo svjetla, što je za krojačku dvoranu nadasve važno. Sam ulaz je iz Bogovićeve ulice 2. Izbor poslovnih prostorija u mezaninu bio je diktiran nižom najamninom od uličnog lokala, uslijed čega su i režijski izdaci manji, a to omogućuje i povoljniju kalkulaciju za prodajne svrhe.

Engleski Magazin u Zagrebu zadržao je i do danas vodstvo u svom uplivisanju na ukusno odijevanje gospode. Pošto uposluje samo prvorazredne stručne sile i radništvo, a upotrebljava samo najfinije specijalne engleske tkanine, to se može mirne duše reći, da otskače od prosječnih krojačkih salona.

Engleski Magazin je unatoč znatno sniženih cijena uspio i nadalje zadržati pravi nivo i u izradbi i u kvaliteti. Gospodi se pružaju i pogodnosti u plaćanju. Telefon firme je 58-56.

Danas se Engleski Magazin nalazi u ovoj novogradnji na uglu Bogovićeve i Gajeve ulice

SISTEM I DUH RADA PODUZEĆA BATA I NJEGOVO ZNAČENJE U NAŠOJ PRIVREDI

ZNAČENJE INDUSTRIJE

S razvitkom rada poduzeća Bata nameće nam se odmah i pitanje općenito. To je pitanje industrijalizacije, koje je najvažnije pitanje za svaki narod i za svaku državu i koje traži svoje riješenje.

Toma Maksimović, direktor tvornice Bata

Nema sumnje da je danas — u vremenu ogromnog tehničkog zamaha — industrijalizacija zemlje, uslov napretka svakog naroda. Što znači industrija za jednu zemlju, shvatit ćemo najbolje, ako usporedimo države s jako razvijenom industrijom i države sa zaostalom industrijom. Prve se nalaze na visokom stupnju kulture, životni standard naroda je na visokom stepenu, a uloga ovih država u medjunarodnom životu je odlučujuća. Kao primjer neka nam posluži i značenje industrije u doba mira i u doba rata, a naročito slučaj Njemačke, uoči svjetskoga rata.

Mi nismo industrijska zemlja i malo se radi na istinskoj industrijalizaciji. Protiv naše industrijalne radinosti vodi se u našoj javnosti kampanja, često potsticana i osobnim razlozima, osobnog profita i interesa. Svi oni, koji govore protiv industrije, zaboravljaju na veliko medjunarodno značenje industrijalnih država, kao što su Engleska, USA, Njemačka, Francuska, pa u najnovije vrijeme i Japan.

A ipak, duh vremena napreduje, savremeni život i novi način života, nove navike, napredak tehnike i znanosti, nemiran ljudski duh, koji teži za nečim novim i boljim, stvaraju nove potrebe za svakog čovjeka, pa i za narode.

Da je industrijalizacija potrebna našoj zemlji, služe nam i ovi statistički podaci o tome, kako naš seljak ima vrlo malo obradive zemlje. Jugoslavija ima po prilici 75% svog stanovništva, ili 10 milijuna i 500 hiljada stanovnika, koji su vezani uz zemlju i plug, a ipak površina obradjene zemlje iznosi u svemu 25.8%, to jest četvrtinu državne površine. Na šume otpada 30.5%, na neplodnu površinu 26.2%, a na pašnjake i livade 17.5%. Na svakog seoskog stanovnika Jugoslavije otpada 0.61 hektara. Prema tome naš seljak stvarno nema zemlje. To se možemo uvjeriti najbolje, ako usporedimo koliko zemlje otpada na jednog seljaka u drugim državama. U Italiji otpada na jednog seljaka 0.667 hektara, u Austriji 0.726 hektara, u Belgiji 1.038 hektara, a u Engleskoj čak 2.317 hektara, u Rusiji 1.436 hektara, u Madjarskoj 1.173 hektara, u Sjedinjenim državama Sjeverne Amerike 4.868 hektara.

Ili uzmimo ove primjere: Kulturna površina zemlje kod nas iznosi 13.2 milijuna hektara. Od toga otpada oko 7 milijuna hektara na ziratnu zemlju, a blizu 6 milijuna hektara na livade i pašnjake. Na 100 hektara obradive zemlje otpada u Jugoslaviji oko 120 ljudi, koji žive od poljoprivrede (u Austriji 64, u Madjarskoj 72, u Rumunjskoj 97, u Njemačkoj samo 52, u Francuskoj 84 čovjeka), pa prema tome Jugoslavije ima suviše mnogo ljudi, koji žive na razmjerno malo zemlje. Ako još uzmemo nizak prosječni prinos obradjenog zemljišta, onda nam još jače otskače prenaseljenost našega sela.

Osim toga naša populacija pokazuje veliki prirast, koji se povećava godišnje za oko 150 hiljada duša. Prema ovom prirastu trebalo bi svake godine da se povećava površina i obradive zemlje. Prije je višak stanovništva odlazio na rad u emigraciju. Danas je i to izostalo, uslijed zaštitnih mjera pojedinih država protiv stranaca.

Sve su ovo nepobitni razlozi, koji nam diktiraju da se ovaj višak agrarnog stanovništva zaposli u novim granama privrede. To nam može dati samo pametna industrijalizacija i to takove industrije, koje donose korist i narodu i državi.

Kod nas još uvijek nedostaje stvaralačkog poduzetničkog rada, organizacijonog rada i tehničkog rada višeg stupnja. Nedostaju nam ljudi poduzetnici. Zato treba pozdraviti takove ljude i takova poduzeća, koja su svoje interese suglasila s interesima općeg dobra, koja služe narodu davajući koristi bilo direktno ili indirektno desetinama hiljada duša, koje daje potrošačima takove proizvode, da odgovaraju džepu maloga čovjeka i koje cijene svojih proizvoda dovode u sklad s cijenama poljoprivrednih proizvoda.

Medju takove industrije spada i obućarska industrija, poduzeća Bata u Borovu na čelu s njenim direktorom, g. Tomom Maksimovićem.

Od 1918. godine pa do danas nijedna industrija nije osnovana kod nas a da nije tražila pomoći od države, pa bilo u obliku državnih nabava, bilo zaštitnih carina ili bilo oslobodjenja poreza ili drugih javnih daća. Bata je osnovao svoju tvornicu u Borovu, a da nije tražio baš ništa od države.

Jedna od osnovnih misli vodilja rada poduzeća Bata jest vjera u život, vjera u čovjeka. Čovjek je sve. Tvorničke zgrade su samo hrpe cigla i betona. Strojevi i tvornička tehnička postrojenja su samo gomile željeza i čelika. Svemu ovome daje život — istom čovjek. Čovjek i prije svega čovjek, to je svrha i cilj rada i službe, koju daje poduzeće Bata svojim namještenicima i svojim potrošačima. A bez te vjere u čovjeka nikada nijedan vojskovodja ne bi izvojevao pobjedu, državnici ne bi postigli svog cilja, a niti bi poduzetnici postigli uspjeha u svome radu.

Cijeli sistem rada ispunjen je životnim optimizmom. Batini namještenici vjeruju u život i vole život. Vjeruju u sebe i u svoje sposobnosti, zato se ne boje života.

SAMOUPRAVA RADIONICA

Bata ne će da upadne u zabludu onih ljudi, koji tvrde da čovjek radi samo iz nevolje, zbog gladi. Vjeruje, da je smisao života u radu, u službi ljudima. Zato se kod Bate nastoji, da se ostvari ideja samouprave radionica i pojedinih odjeljenja. Bata-sistem stvara od najamnog radnika — radnika poduzetnika, koji samostalno misli svojom glavom. Radnik-poduzetnik, to je čovjek inicijative, koji nastoji da sa što manje uložena truda postigne što bolje rezultate, koji se bori protiv suvišnih gubitaka u radu i koji se stara da usavrši postojeće stanje i da stvori nešto novog i nešto baljeg.

Samouprava pojedinih odjeljenja izgradjena je na principu »od producenta do potrošača«. Mnogo sirovina po mogućnosti direktno od prvog producenta, a gotovi proizvod pod svojom kontrolom predaju potrošaču. Dakle, vrši se kontrola nad nabavom materijala, izradom i prodajom proizvoda. Čitav rad je povezan lanac desetina i stotina odjeljenja, od

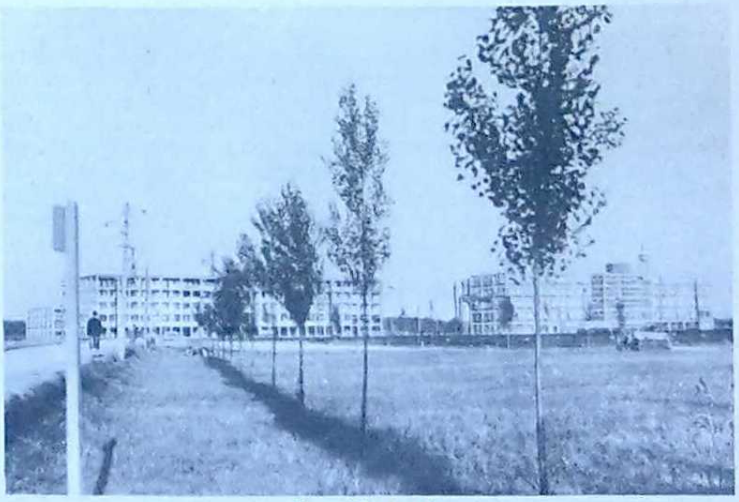

Tvorničke zgrade

kojih svako pojedino odjeljenje ima pravo samostalne inicijative i ima izvjesnu gospodarsku samostalnost.

Samostalnost pojedinih odjeljenja sastoji se u ovome:

1. Svako odjeljenje ima svog vodju, koji je odgovoran za rad, i za gubitak i dobitak odjeljenja.

2. Ima svoj samostalni račun gubitka i dobitka s nedjeljnim obračunskim iskazom.

3. Udio namještenika, i to vodje, odnosno majstora i radnika koji su 3 godine zaposleni u odjeljenju.

Uvadjanje samouprave rada u svakom odjeljenju znači ne samo veliku promjenu, ne samo u poduzeću, nego naročito i promjenu kod samih namještenika. Ovakova organizacija rada probudjuje mozgove, hiljade namještenika počmu najedamput da razmišljaju o svagdanjim problemima, pokraj kojih su prije toga ćutke prolazili, a da si nisu dali truda da nešto izmisle, usavrše ili da nešto nova stvore. Sad ljudi počinju da razmišljaju o proizvodnji, o trgovini i o što savršenijoj službi potrošačima, narodu, a time i sebi i svojoj zajednici. Cijelo poduzeće, svi namješteni bez razlike, ma koji položaj zauzimaju, svi najedamput postaju radnici s poduzetničkim duhom.

PLANSKI RAD

Sav rad u poduzeću vrši se planski, prema planu, izradjenom točno unaprijed za pol godine ili za cijelu godinu, a eventualno i za nekoliko godina unaprijed. Cjelokupni rad poduzeća sastoji se od velikog broja planova, proračuna rada pojedinih odjeljenja. Ovaj radni plan razdijeljen je na dnevne planove, to jest na količinu rada, koji se ima izvršiti u jednom kalendarskom danu za 8 radnih sati, i to u petdnevnoj radnoj nedjelji. Poduzeće Bata je najveći neprijatelj svakog sretnog slučaja u radu, u proizvodnji i u prodaji. Sva odjeljenja rade točno prema planu. Proračuni odnose se na robu, na novac, zaradu, ukratko na sve činioce

Široke ulice na tvorničkom naselju

poduzimanja, a izražava se u procentima koliko ima da zaradi vodja odjeljenja, koliko radnici, a koliko poduzeće.

Ovi proračuni i ovaj planski rad izgradio je sasvim novog čovjeka, koji stalno gleda unapred, u budućnost, a nikad se ne obazire na prošlost. O prošlosti govori se samo onda, kad se usporedjuju rezultati rada sadašnji, s postignutim rezultatima rada u prošlim godinama. Ovaj živi i elastični rad vodi jednoj naučnoj, to će reći, svijesnoj radnoj djelatnosti svakog radnika. Veličina Batinog sistema je u tome, što je naučio svakog radnika i namještenika, bez razlike šta je radio i koji je položaj zauzimao, znanstvenom ponašanju u radu. Znanstvenost u Batinom sistemu rada znači poznavati sve podrobnosti u radu i znati sve, što je u vezi s radom. Zato u Batinom sistemu rada ne postoji ni za koga nikakva tajna, pa ticalo se to nabave sirovina, proizvodnje, prodaje ili uprave poduzeća. Svaki čovjek zna sve podatke, koji su potrebni za uspješno vodjenje posla. Uspjeh nije ništa drugo, nego ostvarenje radnog plana, kvaliteta i dobitka. Zbog toga vise rezultati svake nedjelje na zidu svake radionice, zbog toga ne samo majstor zna sve cifre kalkulacije o potrošnji i o cijeni kože, nego ih zna i onaj radnik, koji tu kožu siječe (štancuje). Zbog toga ne zna samo poslovodja dnevni rezultat svoga rada, nego to zna i svaki njegov prodavač.

POBORNICI NAPRETKA

Vremenom sve zastaruje i prolazi, pa se to odnosi i na ljude i na mašine. Zato se kod Bate smatra, e je pogreška onih ljudi, koji ne će da shvate, koliko je važno za napredak i blagostanje pojedinca i cijeloga naroda, ako se zamijene stari običaji, postrojenja i metode novim, savremenijim i boljim. Nikad više poslije Edisona ne će pobijediti petroleumska lampa niti lojanica nad Edisonovom električnom žaruljom; nikad poslije Stevensona i Benza ne će pobijediti kolski prevoz putnika i robe s konjima nad željeznicom i automobilima; nikad više poslije Gutenberga ne će pobijediti drvorez nad modernim štamparskim slovima, niti će

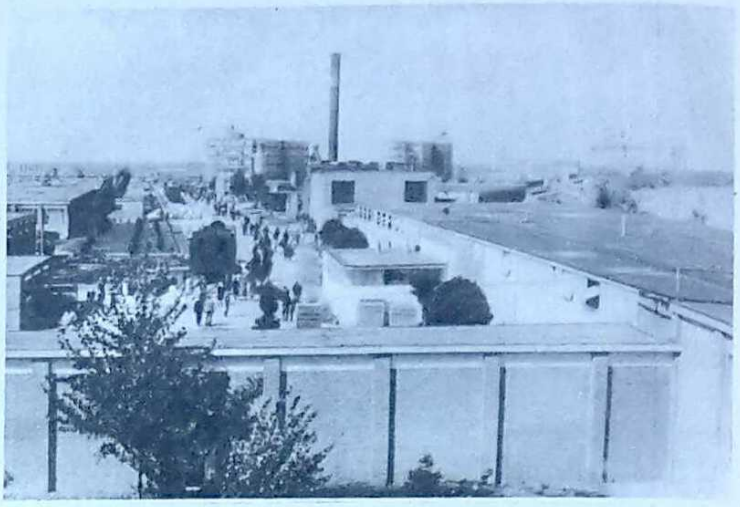

Unutrašnjost tvornice

ručna slova pobijediti moderni slagaći stroj; nikad više poslije pronalaska strojeva za prošivanje obuće ne će pobijediti ručno prošivanje.

Ako bismo bili protiv tehničkog napretka, morali bi biti protiv svih trgovačkih škola i akademija, protiv svih tehničkih škola, kao i protiv tehničkih fakulteta, jednom riječju, morali bismo se povratiti na primitivan način života, jer ne bi smjeli odobriti niti postojanje željeznice, automobila, novina, knjiga, fotografija, radija itd. itd. Zato je Bata prijatelj svega onoga, što je novo i napredno, koje obećaje bolji i udobniji život nama novim i pokoljenjima, koja će doći poslije nas. Nekada je čovjek bio primitivni mučenik. Kao stoka, ljudi su radili i mučili se. Čovjek se je trudio i patio, ali to mu sve nije donosilo skoro nikakve blagodati. Istom poslije usavršavanja tehničkih pomagala i pronalaskom mašine, čovjek se više ne osjeća ispaćen i izmučen. Čovjek, nekada primitivni mučenik, postaje gospodarom i stvaraocem.

PRIVREDNO ZNAČENJE

Granitna stijena Batinog sistema rada jesu jeftine cijene. Šta znače jeftine cijene u gospodarskom životu naroda? Jeftine cijene omogućuju veliku potrošnju, velika potrošnja uslovljava veću proizvodnju, veća proizvodnja znači veću zaposlenost, a puno zaposlenje odstranjuje bijedu i neimaštinu, i stvara blagostanje. Zato se u našem narodnom i privrednom životu može donijeti koristi cjelini samo onda, ako se dade više maha slobodnom poduzimanju i ako bude većina onakovih poduzeća, koja će shvatiti značenje jeftinih cijena, naročito u ovakvim prilikama kao što je nerazmjer cijena agrarnih proizvoda prema cijenama industrijskih proizvoda.

Bata se rukovodi načelom da potrošačima pruži proizvode najbolje kvalitete i uz najjeftinije cijene, kako bi se i najsiromašniji čovjek mogao opskrbiti obućom. Uspjesi koje postizava u radu i sve veće i veće povjerenje potrošača, najboljim su dokazom ispravnosti rada i nastojanja poduzeća Bata. Da je potrebno službe i rada poduzeća Bata, najbolje ćemo se uvjeriti, ako malo zadjemo u narod i vidimo, čim se sve obuva narod. Uvjerit ćemo se da mnogo i mnogo našeg siromašnog naroda nema šta da obuče na noge, već hoda boso, ne samo ljeti, nego i zimi, ili da hoda u starim i poderanim cipelama, u namotanim krpama, jer nema novaca da kupi ni ono, što mu je najnužnije potrebno za život.

Po državnoj statistici iz g. 1931., dakle prije podizanja tvornice Bata u Borovu, naša država uvozila je kožne obuće za 41,168.000 dinara, a sada uvozi samo za 462.000 dinara; za gumenu obuću naša je država

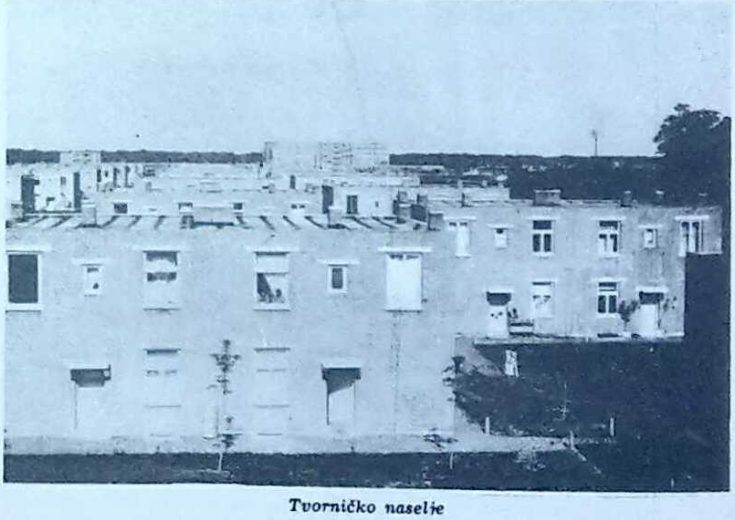

Tvorničko naselje

Tvorničko naselje

plaćala inozemstvu 21,500.000 dinara, a danas plaća samo 5,250.000 dinara. Iz ove kratke statistike jasno je, da je radom poduzeća Bata smanjen uvoz kožne i gumene obuće okruglo za 56 milijuna dinara godišnje i da je s ovom svotom rasterećena naša bilanca plaćanja.

Prije podizanja tvornice Bata u Borovu prosječna cijena g. 1931. bila je 250 dinara po paru, dok je danas prosječna cijena para cipela samo 50 dinara. Iz ove činjenice lako se vidi, koliko je naš narod zaštedio, ako uzmemo da naš narod godišnje prosječno troši 7 milijuna pari cipela.

STVARANJE NOVOG ČOVJEKA

Prošla su vremena romantike i raznih priča o »lijepim i zlatnim starim vremenima«. Današnji čovjek ne zadovoljava se s ovim uzdisajima, već gleda odvažno stvarnosti u oči i ne boji se zasukati rukave i stvoriti ponovno »raj na zemlji« i to danas, u doba modernog mašinizma i tehnike. To ovisi od ljudi s poduzetničkim i organizatorskim sposobnostima i od slobode poduzetničkog rada. Ako nema slobode poduzetničkog rada, onda to znači, da se ljudi moraju skučiti, da se sakriju u svoje kolibice, da budu skromni. A skromnost nije daleko od siromaštva. Batini suradnici — kako se nazivaju svi namještenici poduzeća — pioniri su novog industrijskog života i vjesnici novog i boljeg života radnog naroda. Danas u poduzećima Bata radi preko 3 hiljade namještenika. Iz svih krajeva naše domovine i iz svih narodnih slojeva, skupilo se je preko 3 hiljade naših sinova i kćeri, da stvore uzornu zajednicu, koja treba da služi primjerom. Na posao su primani samostalni obrtnici ili zanatski pomoćnici, te ratari i šveljе, odgojeni u duhu starih ideja, navika i predrasuda. Za sve ove naše ljude nova sredina i novi duh rada bio je nov i nepoznat. Zato je bilo potrebno, da se svi suradnici sistematski upoznadu s novim smjerovima i idejama, i novim načinom rada i mišljenja. Trebalo je u njima stvoriti i odgojiti osjećaj za zajednicu i stvoriti istovjetnost njihovih interesa s interesima općim i s interesima samog poduzeća, jer radna obitelj Bata nije osnovana i ne postoji samo za pojedince i za sadašnje naraštaje, nego i za buduće naraštaje, za cio narod. Da se to može postići, potrebno je, da suradnici suosjećaju s poduzećem i da vole rad, koji je njihov hranitelj i koji treba da vrši službu milijunima potrošača. Zato, kad nastanu teška vremena, kod Bate se ne jadikuje, nego se svi sa svojim starješinom Tomom Maksimovićem skupe u radionice i tu svi zajednički rješavaju način i iznalaze novi put rada i stvaranja. Svaki namještenik može svojim poštenim radom i moralnom svješću postignuti najveće položaje. Polje rada je neograničeno, s toga oni, koji se osjećaju jakima i sposobnima, koji imaju neslomljivu volju i izdržljivost, koji se ne boje preuzeti svaku odgovornost i koji vole istinski rad, mogu slobodno sebi prokrčiti put i zauzeti odgovarajuće položaje. Direktor poduzeća Tomo Maksimović, rekao je jednom prilikom, da čovjek, koji nema sredjen obiteljski život, ne može biti dobar suradnik, a još manje vodja odjeljenja u poduzeću. Danas, kad posjetite tvornicu Bata u Borovu vidjet ćete na tvorničkim naseljima nastanjene obitelji namještenika, pune zadovoljstva i ponosni, što pripadaju velikoj radnoj zajednici Bata, koji iskreno i predano suosjećaju s poduzećem. U zajednici su ne samo za vrijeme rada, nego i poslije rada u privatnom, obiteljskom i društvenom životu i stvaraju duh harmonije i osjećaj medjusobne ljubavi i ovisnosti. U svijetlim, zračnim i prostranim radionicama njeguje se kult rada i plemenitog takmičenja, tko će bolje i tko više dati dobre službe i sebi, i poduzeću, i narodu. Natjecanje je baš ona sila, koja je podigla čovjeka od primitivnog životinjskog načina života do današnjeg stupnja civilizacije i kulture. U natjecanju vide obećanja sretnije budućnosti čovječanstva. U djelokrugu rada, Batine radionice nisu samo instruktori i praktične škole za znanstvenu obuku stručnog rada i sretstva za zaradu novca, već su one umne i moralne škole za stvaranje, podizanje i usavršavanje novog čovjeka, one su ognjišta morala, gdje se oplemenjuju vrline i usavršava karakter, gdje se priučavaju na disciplinu, na red, na dužnosti i odgovornosti, i na poštovanje čovjeka i rada. Tako isto izvan tvornice, u privatnom obiteljskom životu, stvara se novi čovjek. Svaki namještenik ima osiguran stan. U svijetlim, praktičnim i higijenskim stanovima vrije novi život. Tu se svaki radnik poslije rada može udobno i prijatno odmarati u krugu svoje obitelji. U Borovu ima i društvene razonode. Radnici imaju svoju blagovaonu, svoj ton-kino, čitaonicu s biljarom, ping-pongom, svoj sportski stadion, svoju dvoranu za zabave i plesove, i svoju glazbu. Osnovana su takodjer sva nacionalna i kulturna društva. Sve ovo svaki radnik može iskorišćivati, jer kod Bate vrijedi pravilo »poslije dobrog rada, dobra zabava«, jer čovjek u razonodi dobiva nove snage i nov podstrek za nova stvaranja

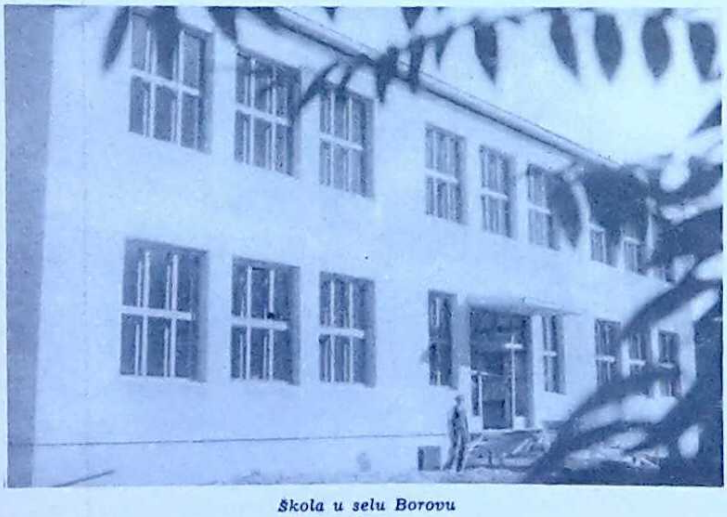

Škola u selu Borovu

Škola na tvorničkom naselju

Suradnici Bate uživaju stan od poduzeća s 3 sobe, kuhinjom, kupelji, podrumom i ostalim nuzprostorijama, za cijenu tjedno 30 dinara, i to pod uslovom, da oko kuće ne smiju podržavati vrtlarstvo, pošto uprava poduzeća stoji na stanovištu, da je to rad zemljoradnika, a ne industrijalnog radnika. Poduzeće je podiglo na tvorničkom naselju modernu školu s 4 razreda, koja se je pokazala već premalena, te poduzeće namjerava još ove godine da podigne školu s 12 razreda, s najmodernijim komforom i uredjajem. U ovoj školi moći će se djeca suradnika poduzeća pripremiti s takovim znanjem, koji će im osigurati egzistenciju, kad stupe u život.

Ne samo da je poduzeće podiglo školu na tvorničkom naselju o svom trošku, nego je poduzeće Bata podiglo modernu školu s 8 razreda i u selu Borovu, koje je od tvornice udaljeno 3 kilometra. Direktor poduzeća Bata stoji na stanovištu, da djecu treba spremiti već u školi za industrijalni rad i da u tim školama učitelji trebaju odgajati i pripremiti buduće direktore, koji će danas-sutra zamijeniti svoje roditelje.

Poduzeće je takodjer izgradilo moderni aerodrom s hangarima i cjelokupnom službom za snabdjevanje gorivog materijala, kao i hitnim popravcima na avionu. Zaslugom ovoga rada Aeroput je u stanju da svoje avione, koji kreću iz Beograda u Zagreb, uputi pravcem preko Borova, čim se koriste ne samo stanovnici Borova nego i iz obližnjih mjesta, kao iz Osijeka, Vinkovaca i dr. Kod pristajanja aviona na aerodromu Bata putnici su redovito i besplatno posluženi od poduzeća voćem, čokoladom ili mineralnom vodom. To je ta služba bližnjemu, na koju se nikada i nikojom prilikom ne zaboravlja.

Tako se evo već 5 godina, otkad postoji tvornica Bata u Borovu, stvara i izgradjuje novo, napredno industrijalno mjesto, sa svojom uzornom radnom zajednicom. Stvara se i širi jedno zaista socijalno poduzeće, koje daje mogućnosti dobre zarade svojim namještenicima i dobrih socijalnih uslova za udoban i jeftin život. Stvara se novi čovjek — čovjek stvaralačkog rada.

JUGOSLAVENSKO INDUSTRIJSKO I TRGOVAČKO D. D. ZAGREB

Pilenje kamenog oraha u pločice

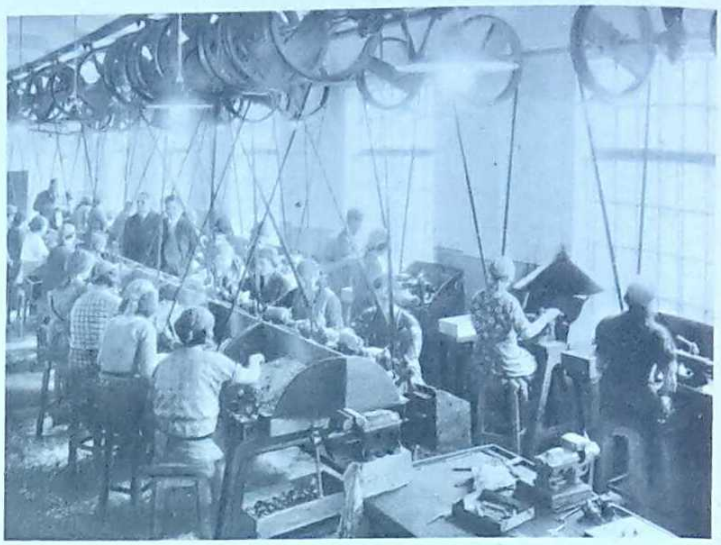

Rondeliranje i fazoniranje dugmeta

U svojoj TVORNICI DUGMETA IZ KAMENOG ORAHA, Zagreb, Savska cesta 160, izradjuje sve vrsti dugmeta iz kamenog oraha (korozo). Dugmetima iz kamenog oraha služi se najvećim dijelom muška konfekcija. Sirovina (kameni orah), iz koje se ta dugmeta izradjuju, nabavlja se iz Južne Amerike, Republike Ekvator, i jedino u tom predjelu Južne Amerike raste taj plod, koji dolazi na tržište pod gore spomenutim nazivom. Fabrikacija dugmeta iz kamenog oraha prilično je komplicirana i to je razlog, da je ta industrija manje razgranjena. Ova je tvornica ne samo jedina u našoj zemlji, već jedina na čitavom Balkanu. Današnja produkcija ove tvornice iznaša 1.500 grosa (216.000 komada) dnevno, daleko više, nego li naša zemlja treba, tako da se počelo eksportom ovog našeg produkta u susjedne zemlje. Dok je dugme gotovo, prolazi razne faze, a treba najmanje 4 tjedna. U slici prikazujemo dvije prve faze fabrikacije dugmeta t. j. pilenje kamenog oraha u pločice i rondeliranje te fazoniranje dugmeta (uobličenje). Tvornica je najmodernije uredjena, a produkt njezin uživa u trgovačkom svijetu dobar glas. Zaposluje stalno oko 150 do 160 radnika i namještenika, a osim toga još 20—30 radnika, koji pojedine radove na dugmetu obavljaju kod kuće.

U svojoj TVORNICI KOVINSKIH PROIZVODA u Mahičnom kraj Karlovca izradjuje razne sitne kovinske predmete kao: dugmeta iz raznih metala za mušku i žensku konfekciju, dugmeta za ovratnike i manšete, razne vrsti kopča i kopčica, spona i predjica, ukosnica, sigurnica, pribadača, razni sitni kancelarijski pribor kao: spajalice za akte, štipaljke za vrećice, plombe, kranpone itd., itd. Tvornica preradjuje danas 20—25 vagona obručnog željeza, željezne žice i razne druge vrsti metala u gotovu robu. Ova je tvornica jedna od najvećih svoje vrsti u zemlji a i na Balkanu. Kapacitet iste dozvoljava, da se pokrije čitava potreba u zemlji u gore spomenutim proizvodima, a u zadnje vrijeme počelo se i izvozom u susjedne zemlje. I ova je tvornica dobro uredjena i proizvodi iste uživaju u trgovačkom svijetu dobar glas, te mogu da se u pogledu kvaliteta takmiče s najboljim inozemnim proizvodima. Tvornica zaposluje stalno preko 200 radnika i namještenika, a susjedno seljaštvo zaposluje i kućnim radom. U slici prikazujemo zgrade, u kojima je smještena ova tvornica i zadnju fazu posla kod proizvodnje t. j. opremanje gotove robe.

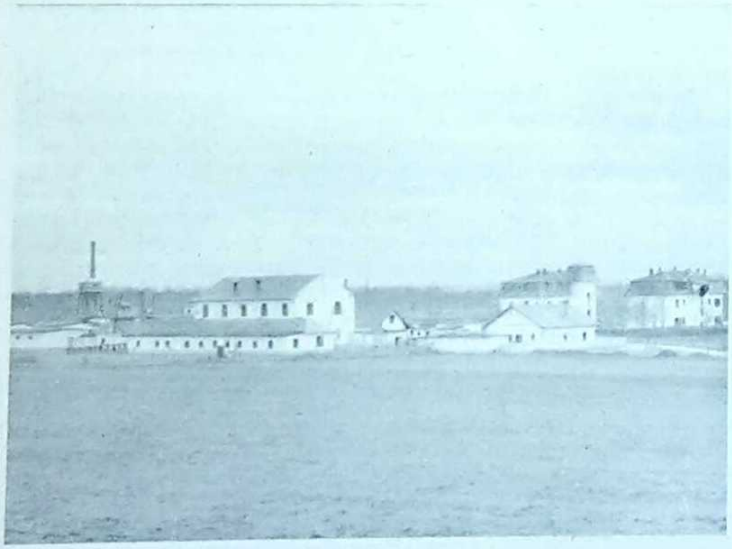

Tvornica Mahično kraj Karlovca

Opremanje gotove robe

BOSCH

JUGOSLAVENSKO INDUSTRIJSKO I TRGOVAČKO D. D.

GUNDULIĆEVA ULICA BROJ 17

TELEFON BROJ 26-67 i 20-17

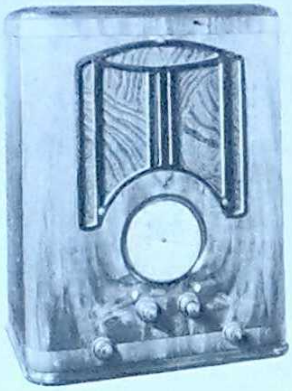

Generalno zastupstvo:

tt. ROBERT BOSCH A. G. STUTTGART

tt. UNITED AMERICAN BOSCH CORPORATION, SPRINGFIELD

Kućni i automobilski radio aparati, aparati za punjenje akumulatora, razni električni pribor za automobile

Zastupstvo:

CADILAC, LA SALLE, BUICK, OPEL i BLITZ AUTOMOBILA

tt. General Motors Continental S. A.

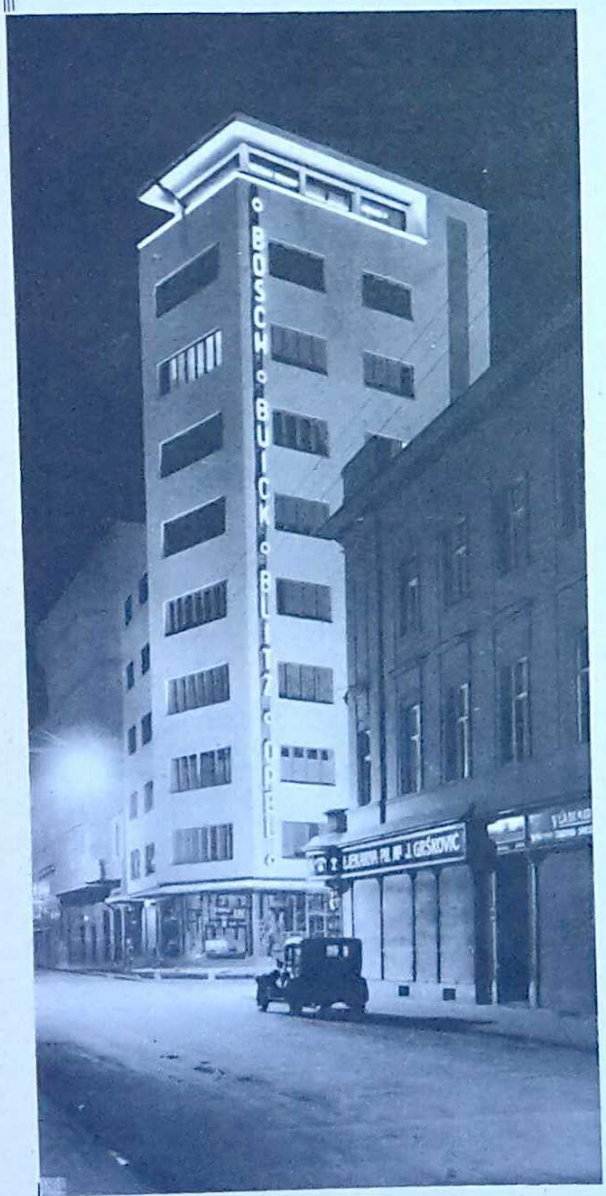

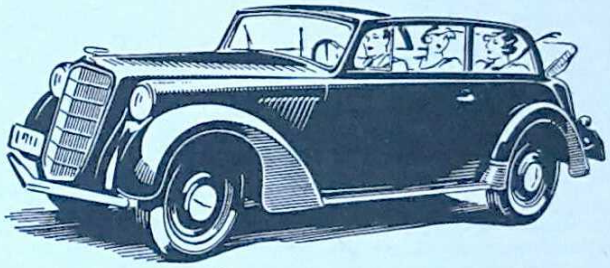

Zastupstvo:

M·A·N. DIESEL MOTORA, TERETNIH AUTOMOBILA i AUTOBUSA tt. Maschinenfabrik Augsburg-Nürnberg, Nürnberg

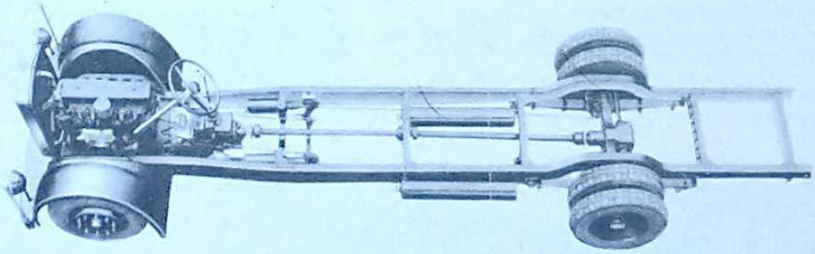

PRODAJA:

BOSCH svijećica, BOSCH električnog uredjaja za automobile, motorne kotače i ostale motore, BOSCH dinama, napuštača, aparata za palenje, razdjeljivača za palenje baterijom, BOSCH trublja, sirena, kazala smjera, reflektora, raznih svjetiljaka, akumulatora, BOSCH reflektora i dinama za dvokolice, BOSCH čekića, BOSCH elektroalata, kao ručnih motora, bušilica, brusača, izvijača, škara, alata za graviranje i brušenje ventila, visokofrekventnih alata, BOSCH centralnih i ostalih mazalica, BOSCH aparata za uštrcavanje kod Diesel-motora, BOSCH električnih hladionika itd., nadalje svih potrebnih dijelova za zastupana motorna vozila, svakovrsnog autopribora.

SPECIJALNA RADIONICA ZA POPRAVKE BOSCH-PROIZVODA

„CHROMOS" D. D. ZAGREB-SAMOBOR

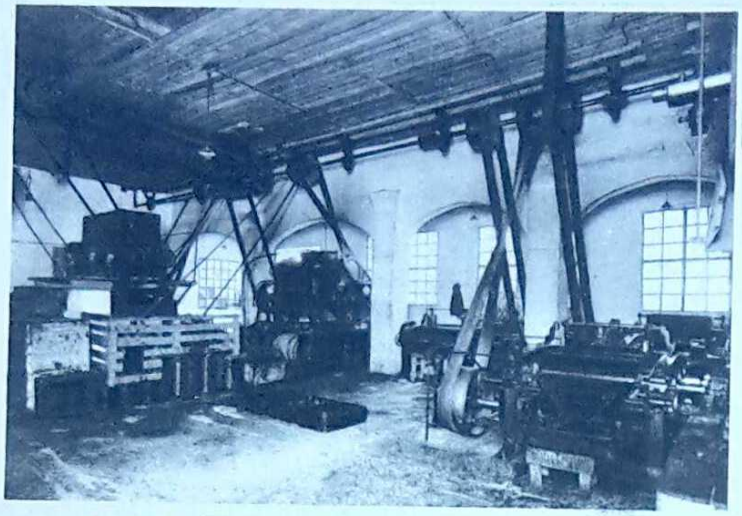

Pogled u odjeljenje za proizvodnju crnih štamparskih boja

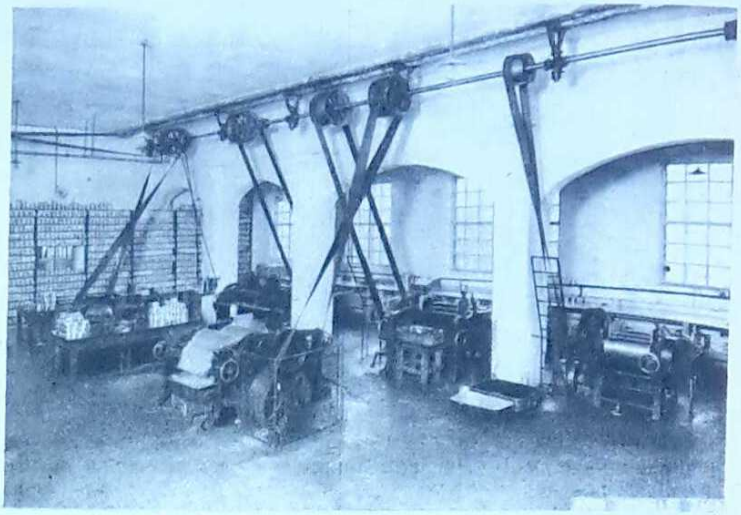

Jedan dio strojeva za proizvodnju šarenih boja

»Chromos« d. d., tvornica grafičkih boja i ostalih potrepština, fabrikacija tiskovnih i lanenih boja, te lakova pretstavlja u našem privrednom organizmu tvornicu, koja si je izabrala jedno teško i specijalno polje rada.

Kako se već iz naslova vidi, ova tvornica radi uglavnom sa grafičkom industrijom i zanatom, t. j. glavno sa tiskarama.

Tvornica sama nalazi se u Samoboru, a utemeljena je 1923. godine.

Poslije teških početaka, koji su razumljivi s obzirom na prilike tih godina i na visoke zahtjeve, koje stavlja štamparska industrija, tvornica »Chromos« d. d., kao jedina tvornica ove vrsti u Jugoslaviji, počela se je povoljno razvijati te pretstavlja danas važan faktor kemijske industrije.

Broj namještenika iznaša preko 80, što znači mnogo, ako se uzme u obzir, da njemačke tvornice, koje u cijelom svijetu imaju otvoreno polje rada i koje su u štamparskoj industriji bile uvijek na vodećem mjestu, zaposluju 40, 150 do najviše 200 ljudi.

»Chromos« d. d. zaposluje više ljudi nego slične tvornice u Austriji i Njemačkoj, i to radi toga, jer ne samo da ima bogato skladište boja nego podržava osim toga i veliko skladište grafičkog pribora te posjeduje zastupstva vodećih njemačkih tvornica strojeva, slova i t. d., tako da je »Chromos« d. d. u stanju pokriti svu potrebu štampara od najmanjeg stroja pa sve do rotacionog.

Prema tome bila je potrebna široka organizacija u zemlji samoj, te osim tvornice u Samoboru, centrale u Zagrebu nalaze se filijale u Beogradu i Ljubljani, a zastupstva sa skladištima u Osijeku i Sarajevu.

Kuhaona firnisa i lakova

Za naše štamparstvo znači opstanak tt. »Chromos« oslobodjenje od nabavaka boja iz inozemstva, t. j. takodjer od kalkulacije sa stranom valutom, i nadalje olakšanje saobraćaja izmedju naših štampara i njemačke grafičke industrije strojeva i slova putem tt. »Chromos« d. d.

Uredjaj ove tvornice je najmoderniji, što proizlazi već iz toga, jer je tvornica utemeljena 1923. godine, a mnogi strojevi nabavljeni su u god. 1934. i 1935., i tako je ova tvornica uglavnom modernije uredjena od drugih tvornica u inozemstvu. Osobito strojevi nabavljeni u god. 1934. i 1935. daju »Chromosu« mogućnost velike produkcije, a njen kapacitet nadmašuje daleko potrebu u zemlji.

Eksport vršio se u 1935. u Čehoslovačku i u Palestinu, a u prijašnjim godinama često i u Grčku. Radi deviznih i drugih poteškoća morao se je eksport u Grčku napustiti.

Posjet tvornice pokazuje nam posebno odjeljenje za izradu crnih i šarenih štamparskih boja, grafičkih primjesa, lakova, bijelih emajla i t. d. i onda jednu veliku kuhaonu firnisa sa 4 kotla sa kapacitetom kuhanja od 7—8000 kg najedamput.

Osim toga imade ova tvornica vlastito odjeljenje za izradu svih štamparijama potrebnih drvenih potrepština i odjeljenje za produkciju olova za slagaće strojeve i stereotipije.

Kako se tt. »Cromos« bavi uredjajem cjelokupnih štamparija, imade ona u tvornici jednu posebnu veliku prostoriju sa novim i rabljenim mašinama, a poznate su Chromos-izložbe na Zagrebačkom i Ljubljanskom Zboru, gdje su naši štampari imali uvijek priliku da vide najmodernije i najsavršenije proizvode njemačke tehnike za štamparski obrt.

Ovoj širokoj organizaciji i jakoj razgranjenosti posla ima se zahvaliti, da gotovo sve štamparije pokrivaju sve svoje potrebe kod tt. »Chromos«.

Jedan dio odjeljenja za proizvodnju crnih odnosno rotacionih boja

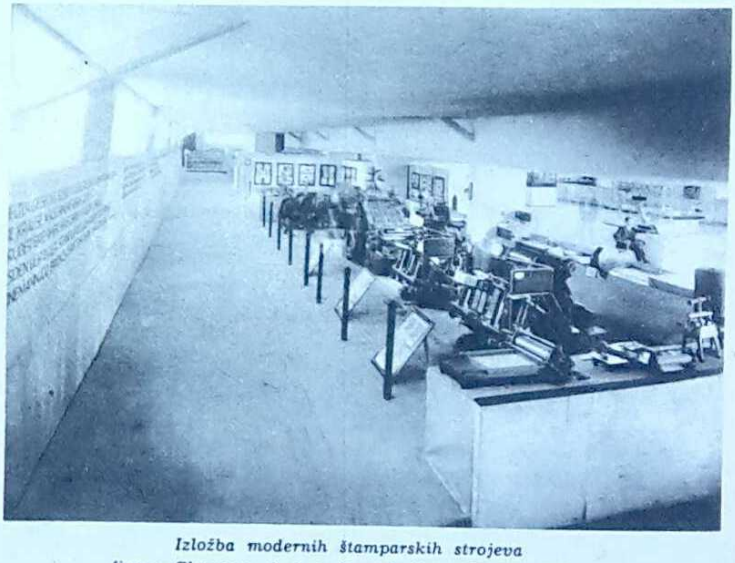

Izložba modernih štamparskih strojeva firme »Chromos« d. d. na Zagrebačkom Zboru g. 1935.

ČETRDESET GODINA RADA TVORNICE BOJA I LAKOVA

SPRINGER & MOELLER A.G.

LEIPZIG

Jedan dio odjeljenja za proizvodnju lakova

JAMČE ZA PRVORAZREDNOST NENADMAŠIVIH PROIZVODJENIH KVALITETA. JEDNA OD NAJVEĆIH TVORNICA BOJA I LAKOVA SVJETSKOG GLASA

PROIZVODNJA U JUGOSLAVIJI:

SAMOBOR

KRAJ ZAGREBA

IZRADJUJE:

Sve vrsti boja i lakova za novogradnje, bolnice, brodove, vagone, za pokućtvo itd. Bijeli emajli pokrivaju izvrsno, vrlo dobro se razlijevaju, bijeli su poput snijega, ne požute i posjeduju trajan i briljantan sjaj. Kitove, uljene boje, specijalne zaštitne boje.

Naprava za kuhanje laklanenog firnisa

GLAVNE KVALITETE:

LUKRATOR-VORLACK
za unutarnje grundiranje

PLUMBAL
osnovna boja za vanjske radove i željezo

SUMIN-EMAJLI
za nutarnje radove i pokućstvo

SPRIMO-EMAJLI
za vanjske i nutarnje poslove

SPRIMOLOID-NITRO-CELULOZNI EMAJLI
za štrcanje automobila

SPRIMAL-EMAJLI
na bazi umjetne smole za štrcanje i ličenje

SPRIMOSIT-ZAŠTITNE BOJE
otporne protiv kiselina i lužina

IRONAL-EMAJLI
otporni protiv sode

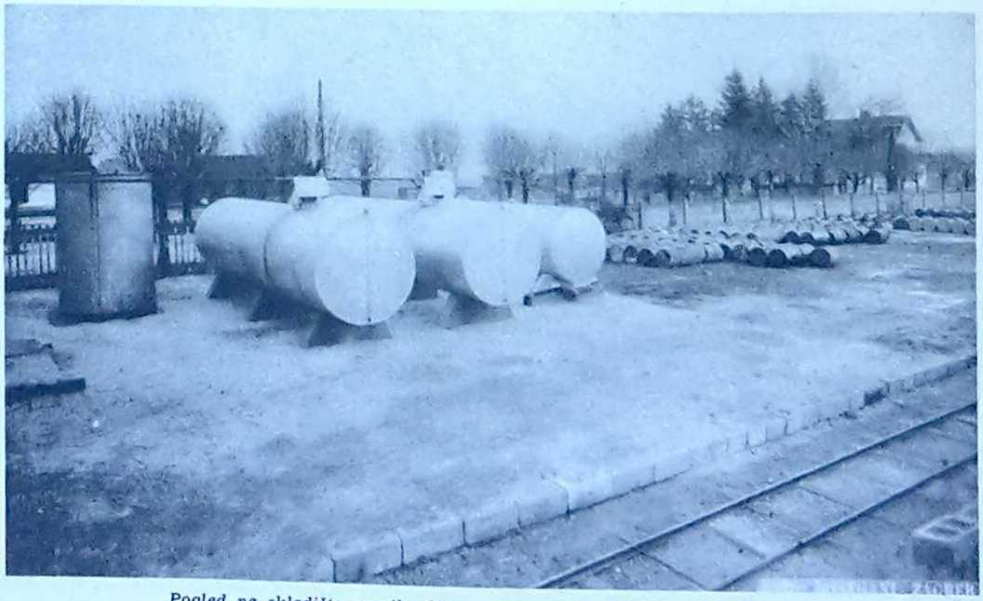

Pogled na skladište raznih ulja u rezervoirima i željeznim bačvama

GENERALNO ZASTUPSTVO ZA JUGOSLAVIJU

STJEPAN RUKAVINA

ZAGREB

MESNIČKA ULICA 5

TEKSTILNA INDUSTRIJA D. D., VARAŽDIN

Stranac, koji dolazi u Varaždin, nemalo se čudi slici grada. Čitao je i čuo o Varaždinu kao o našem Brüggeu, gradu mira i spokojnosti, gradu divnog groblja, časnih historijskih palača, mirnih starinskih kutića i krasnog muzeja. A kad tamo, pozdravljaju ga već na prvom vidiku povrh Sv. Ilije visoki dimnjaci, koji gordo i značajno straže na ulazu u grad.

Doista, Varaždin je u zadnjem deceniju promijenio svoj karakter, svoj izgled, svoj ritam.

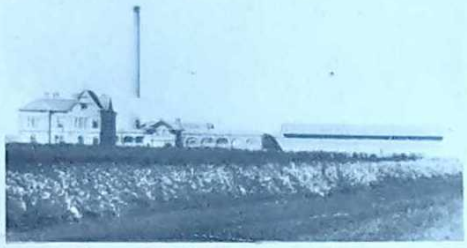

Ovako je izgledala tvornica pred 18 godina

Na južnoj periferiji, kamo su još prije jednog ljudskog vijeka Varaždinci polazili na godinu samo dva tri puta k idiličnoj kapelici Sv. Roka ili na vesela proštenja u bliski Biškupec, sada struji život, sviraju sirene, bruje strojevi.

Energiji, poduzetnosti i iskustvu osnivača i vodstva Tekstilne industrije d. d. i sposobnosti i marljivosti njezinih namještenika i radnika pošlo je za rukom da podignu Varaždin u prvi red jugoslavenskih industrijskih centara.

Skroman je bio početak poduzeća. Godine 1918. osnovalo se d. d. preuzevši lijepu, ali čednu tvornicu.

Već za kratko vrijeme povećani su tvornički objekti, povećao se produkcioni kapacitet, prelazilo se na izradjivanje sve raznijih vrsti tekstilnih proizvoda. Sve više se diljem države traže njene izradjevine.

Tamo, gdje se danas kočí 17 zgrada tvornice Tivar odijela i gdje poput vodopada šume i dan i noć tvornički strojevi, tamo je pred tri decenija bila šikara.

Čedni temelji današnjoj tvornici Tivar odijela udareni su početkom 20. vijeka. Ta majka današnje tvornice živjela je idiličkim — čednim životom sve do prevrata 1918. godine, kad je tvornica došla u energične i poduzetne ruke, koje su iz predratnoga ništa stvorile današnje veliko Nešto, današnji Tivar, kako je nadaleko poznat.

Tvornica Tivar odijela zaprema površinu od 49 jutara i 852 hvata, zaposluje u Varaždinu 85 činovnika i 1.800 radnika. Diljem čitave države pako zaposluje još 300 činovnika, izradjuje na sat 80 odijela, a na godinu 150.000 odijela: osim toga godišnje izradjuje 2 milijuna metara sukna za trgovinu, a s kojim bi suknom mogli pokriti cestu od Zagreba do Pariza. Vas sad sigurno zanima kako se izradjuju svima poznata Tivar odijela! . . .

Da Vas ne izmorimo sa opširnim razlaganjem, kako iz australske vune nastane Tivar odijelo, mi ćemo Vam u najkraćim potezima iznijeti ovaj proces, koji je jedan psiholog industrije nazvao dramom u pet činova. Evo te drame:

Vuna iz Australije, prevalivši debela mora, stiže u Tivarova skladišta, odakle je upućuju u t. zv. **čistilište**, gdje je očiste, operu i obojadišu, a onda je čistu kao nevjestu pomiješaju s pamukom, da otvrdne. (Ovo miješanje vune i pamuka naziva se u tekstilnoj industriji tvorničkim brakom). Iza toga odnosi dizalica ovu bračnu smjesu u **vlačaru**, gdje se smjesa pretvara u vlakanca, vlakanca u klupka, a klupka u predju. Predju preuzima **tkalona**, koja je najprije razrijedi u niti, a niti u sukno i odmah je odvozi u čistionicu, gdje se sukno glača i pere, čisti i transferira u skladišta. Odatle se jedan dio sukna prodaje trgovcima, a drugi dio putuje u Tivarove radionice, koje izradjuju Tivar odijela.

Ovakove radionice Tivar ima dvije, a u svakoj radi po 210 radnika na 210 šivaćih strojeva. U radionicama su veliki stolovi, za kojima radnici slažu sukno u partijama po 50 komada u jedamput. Kad su partije složene, električna ih pila izreže i pripravi za posebna odijela, rasporedjuje u dijelove i odmah ih razašilje šivaćim strojevima u posao. U ovom tek momentu nastaje prava izradba Tivar odijela, na kojima se radi uz geslo: **Jedan za sve, svi za jednoga!** Jedan te isti posao radi naime samo jedan radnik i od jednoga radnika, odnosno od njegovih zahvata ovisi čitav posao, jer čim bi jedan radnik stao, stali bi svi!

Da dobijete približnu sliku ovoga t. zv. tiktak rada, iznijet ćemo, da svaki radnik treba za svoj posao samo jednu minutu vremena.

Izradba Tivar odijela prenesena je i u film »Od vune do gotova odijela«, koji najvjernije upućuje laika u ovu veliku tajnu zametka i poroda Tivar odijela.

Da ovaj grandiozni posao može glatko obavljati tvornica, zasluga je lavlje snage tvorničkih strojeva, koji raspolažu sa 1.500 konjskih snaga, a koje vrše u jednoj minuti takav posao, kao da dižu 675.000 kilograma 9.000 m u vis.

Strojeve hrani struja iz Fale sa napetošću od 35.000 Volti, a da u slučaju poremećenja u Fali ne bi stao posao u tvornici, ima tvornica jednu rezervnu turbinu.

Medjutim bili bi uzaludni herkuleski strojevi, da njima ne gospodari čovjek svojim umom i razborom i da strojeve ne poslužuje radnik, koji u posao ulaže svoju disciplinu i predanost k poslu na koji ga tjera um i želudac, ovi najveći pokretači moderne industrije.

Dok strojevi šume i pjevaju himnu industrije, radnik stoji tih i sabran, te bez ijednoga glasa daje svoj obol drami modernoga rada . . .

Strojevi brekću i dahte, a ljudi kao okamenjeni kipovi rade i šute . . . »Od sto glasa, glasa čuti nije!« . . .

Ima nešto naročito što u Tivarovoj tvornici udara u oči, a to je intimnost, koja vlada izmedju radnika, gdje su svi kao jedna obitelj, gdje nema one američke krute strogosti, gdje se ne stoji nad radnicima sa bičem u ruci kao na Faraonovim piramidama, i gdje se tvornica brine za svoga radnika kao skrbnik za svog štićenika.

Za svoje činovnike osnovala je tvornica činovničku menzu, u kojoj se svaki dan prehranjuju činovnici i u kojoj stoji zajutrak 1 dinar, objed 4½ dinara, a večera 6 dinara.

Za radnike je osnovala tvornica radničku kuhinju, koja svaki dan daje za 660 radnika 1 obrok s varivom, s mesom i sa komadom kruha za 1.50 dinara . . .

Da obitelj bude zdrava, jer samo zdrava čovjeka veseli posao, tvornica je 1931. godine sagradila Tivar-Stadion za članove sportskoga kluba »Slavija«, koji su u velikoj većini namještenici i radnici Tivar tvornice.

Stadion je dug 180 m, širok 140 m, ogradjen je, ima prekrasne tribine i 3 stajanja. U njemu je nogometno igralište, dugo 110 m, a široko 74 m, 3 tenis igrališta, koja su duga 20 m, a široka 40 m, lakoatletska staza, duga 500 m i široka 7.10 m tako te može poslužiti i za biciklističke i motorističke utrke.

SPORTSKI KLUB »SLAVIJA«

Sportski klub »Slavija«, osnovan je 1. kolovoza 1931. godine. Slavija je dosad igrala s mnogim stranim klubovima. Ima svoju hazena sekciju (osnovana 1932.), zatim ping-pong sekciju (od 1932.), tennis sekciju (1932.), sekciju za zimski sport, te biciklističku, lakoatletsku i kuglašku sekciju.

Ove godine »Slavija« imade i svoje klupske prostorije, u kojima se nalaze društvene trofeje, stol za ping-pong, stolovi za šah i domino, za časopise i za novine.

Da u slučaju požara ima pri ruci vatrogasce, osnovala je tvornica u listopadu ove godine vatrogasnu Tivar četu, koja ima 72 izvršujuća člana, vatrogasni automobil i štrcaljku.

Za stručno obrazovanje svojih namještenika osnovala je tvornica školsku grupu za izradbu Tivar odijela, a za intelektualnu naobrazbu svojih činovnika uredila je činovnički kasino sa radiom i bogatom knjižnicom. Osim toga uvela je tvornica i zimske tečajeve za činovnike. U tim tečajevima predavaju se jezici, književnost, povijest, knjigovodstvo i tekstilno-tehnički predmeti.

Tvornica svake godine izdaje milijune i milijune dinara za plaće, za troškove, za gradnje i za nabavke, što sve ostaje u samoj zemlji i od čega ni jedan dinar ne ide u inozemstvo.

Kad se ovim milijunskim svotama pribroje gradski, banovinski i državni porezi, prirezi i nameti, pa razne pristojbe i carine, doprinosi za nezaposlene radnike, prinosi za radničke institucije i prigodni darovi za siromašnu djecu i za razna društva, — onda se tek vidi, koliko žrtvuje ova tvornica i šta ona znači za Varaždin i okolicu, za savsku banovinu i za državu . . .

Tamo na kraju staroga grada Varaždina, gdje je nekada raslo grmlje, tamo nastaje novi grad, novi Varaždin . . .

Pa kad se veseli i bojovni klik tvorničke sirene razlegne tihim gradskim ulicama i njima prostruje stotine radnika, taj klik je svima simbol života, rada i uspjeha.

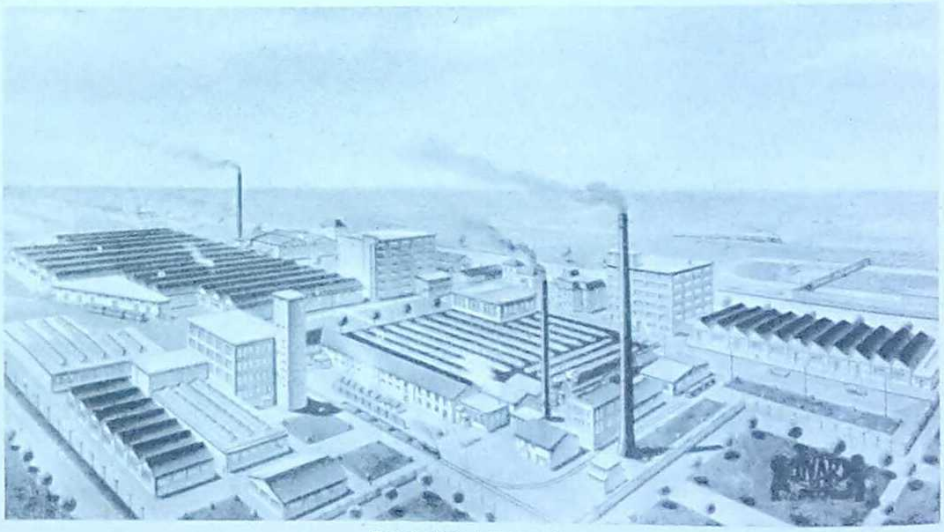

Sadašnji izgled tvornice

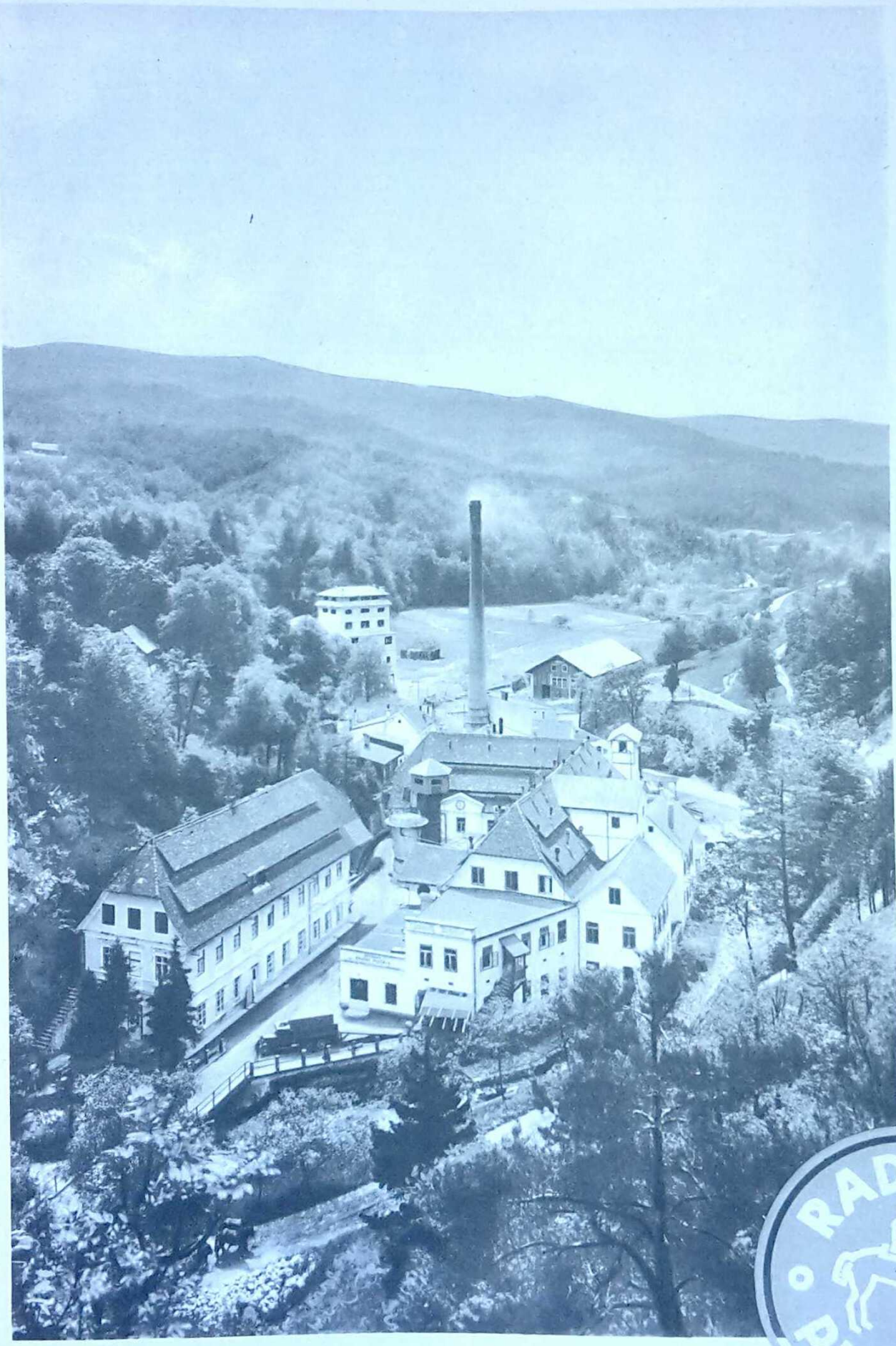

RADEČE
PIATNIK

SLAGAĆI STROJEVI „LINOTYPE"

Ing. Otto Geel

Posjetnici, koji prolaze našim brojnim radionama, u kojima se izradjuju tiskanice, novine, časopisi, knjige te umjetničke slike i ilustracije, sa osobitim zanimanjem zaustavljaju se u odjelu naših slagaćih strojeva Linotype. U dugoj i širokoj dvorani, u dva reda, radi 15 skupocjenih Linotypa. Pogled kroz dvorane daje sugestiju šume od poluga, ekscentera, šarafa i pera; na prvi pogled upravo kaos. Ogroman rad, koji se u toj dvorani dnevno obavlja, odvija se mirno, bez nervoze i sigurno. Gledaoca zapanjuje kompliciranа konstrukcija Linotype, koja se u momentu lijevanja retka, nalazi sva u pokretu, tako da ne može niti da prati, kako se rad razvija. Iznenadjuje mir i prisebnost slagara, na koga očigledno sva ta komplikacija više niti najmanje ne djeluje. Nije to niti čudo. Slagar se u svom savezu sa Linotypom kroz godine i godine učvršćiva u sigurnosti, da stroj, ako ga u redu drži bezuvjetno besprikorno funkcijonira. On zna, kad je obavio onaj dio posla, kod kojega se iziskuje njegovo znanje i inteligencija, to jest, kad je ispravno i korektno složio svoj redak, pa ukopčao stroj, da će taj bez dvojbe sigurno i pouzdano izvršiti sve ostalo.

Prigušeni metalni zvuci matrica kad padaju u škvadru, i jasniji prizvuk matrice, kad kod razlaganja pada natrag na svoje mjesto u magazinu, djeluju kao glazba. Unatoč zasićenosti velike prostorije šumom i zvukom od 15 kompliciranih mašina, svaki slagar tako točno poznaje posebni šum i zvuk svoje mašine, da njegovo izvježbano uho razaznaje, ako je slučajno tipnuo tanju matricu ili ako mu je na razlagaču, sasma gore na mašini, nastala smetnja, koju mora ukloniti, ako hoće da nesmetano nastavi radom.

Slagar tipka kao na pisaćem stroju, a mašina sama donosi matrice iz magazina, niže ih u redak i odnosi složeni redak pred mehanizam za lijevanje, izlije redak, obreže ga, slaže redak do retka u stupce, odnosi matrice do razlagača i stavlja svako slovo na svoje mjesto. Samo lijevanje je nešto bučnije, dok sav ostali posao ide tako tiho, da se čini, kao da kucaju ure. I zaista mora da je bio urar, koji je konstruirao to tehničko čudo; i bio je to urar Ottmar Mergenthaler, Nijemac, koji je kao mlad čovjek iselio u Sjevernu Ameriku, tamo dospjeo u krug ljudi, poduzetnih Yankee-a, koji su u ono doba razbijali svoje glave i upropaštavali teške milijune dolara, u nastojanju, da konstruiraju mašinu, koja će moći da sastavlja slog. Demokracija, koja je nakon sudbonosne 48. godine kao proljetni vjetar prohujila čitavim svijetom, donijela je neslućeni porast dnevne štampe, pa sve metode slaganja, koje su do tada već postojale, nisu više dostajale, da utaže glad za informacijom i propagandom, koji je moderno ljudstvo počelo da osjeća. U tom porivu mnogi su sposobni ljudi ulagali svoje sile i sredstva, da izume odgovarajuću mašinu, a jedini urar Ottmar Mergenthaler došao je do uspjeha.

Dok su svi ostali izumitelji nastojali, da pronadju mašinu, koja će slova, kako ih dobavljaju slovolivnice, mehaničkim putem slagati u riječi i rečenice, dotle je Mergenthaleru sinula genijalna ideja, da ne slaže slova, nego kalupe, te da kalupima složeni redak odlije tipografskom kompozicijom rastaljenog olova. Jedini taj bio je pravi put, koji je vodio do uspjeha.

Nakon nebrojenih pokusa svršio je 1886. godine konstrukciju svoje mašine Blower, koju je postavio kod „Tribune" u New Yorku i koju su tehničari tog velikog lista prihvatili, kao za praksu sposobnu. Premda je ta mašina u principu nagovještala kasniji izgled Linotype, po svojim je formama bila sasma drugačija. Ali već godine 1890. prekonstruirao je Mergenthaler tog svog prvijenca i dao mu oblik Simplex-Linotype, koji je ostao karakteristikom svih mnogobrojnih poznijih konstrukcija. Linotypa bila je velika novotarija i tako skupa, da je mašina reprezentirala vrijednost dvospratne kuće ili vlastelinskog dobra, pa si je prvih godina tek polako probijala put. Još godine 1890. bili su izvrsni stručnjaci u Njemačkoj uvjereni, da će ta mašina doduše moći zadovoljavati poslovnim zadaćama, ali da nema izgleda, da će se dovinuti do opće uporabe. To mišljenje prevladavalo je u naprednoj Njemačkoj u doba, kada je u Sjevernoj Americi radilo već 3.000, a u Engleskoj 300 Linotypa.

Godine 1895. donijeli su Mergenthalerovi suradnici, inžiniri C. A. Albrecht i Carl Mühleisen prvu Linotypu u Njemačku i s njom pobudili takovu senzaciju, da je već godine 1896. došlo do osnutka Mergenthaler-Setzmaschinenfrabrike u Berlinu. Vodstvo je preuzeo direktor g. Mayer, dalekovidni trgovac, koji je u kratko vrijeme svojim entuzijazmom osvojio čitavu štamparsku Evropu, te snabdio i najudaljenije krajeve Linotypom, produktom svoga poduzeća. Već u ono doba stajali su mu uz bok, i današnji direktori C. A. Albrecht, A. F. Lepold, F. Adomzent i A. Oggerin, imena, koja su štamparima čitave Evrope dobro poznata.

Do godine 1900. postojale su samo jednoslovne matrice. Prvi su Linotypi bili konstruirani samo za glatki slog knjiga i novina. Kako je našim čitateljima poznato, u novinama običavaju da istaknu naslove članaka debljim slovima, kako bi bolje padali u oči čitateljima, pa su te naslove i nadalje slagali ručnim pismom. Rečene godine 1900. došlo je do epohalnog otkrića time, što je na svaku matricu osim slike jednoga pisma urezana i slika istog znaka u debljem crtežu, tako da je postalo moguće, da se na Linotypi slažu i naslovi članaka. Taj na oko jednostavni izum otvorio je puteve neslućenom daljnjem razvitku Linotype, tako te je sugerirao neprestano nove modele, koji su konačno dotjerali tako daleko, da se danas na mašinama slažu već i pisma do 6 cm veličine.

Već godine 1903. sagradila je i prodala berlinska tvornica 500 Linotypa, a od onda je takorekuć svake godine dolazilo do novih otkrića na daljnjoj izgradnji Linotype, koja su toj mašini otvarala nova polja rada i osposobljavala ju za sve veće zahtjeve, što ih je štampa na slog stavljala.

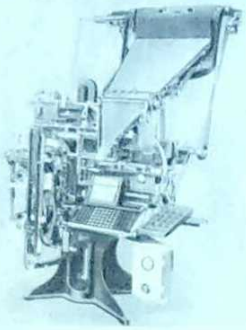

Simplex Linotypa

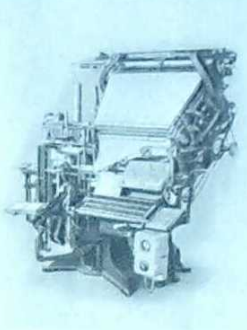

Dvije u jednoj Linotypi

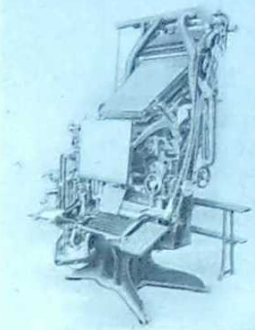

Linotypa sa 4 magazina

Potreba, koja se je pokazivala za miješanim slogom, već je godine 1908. dovela Mergenthalera na misao, da sagradi Doppelmagazin-Linotypu. Taj problem je riješio na taj način, da je uporedo sa prvim postavio i drugi magazin, slično, kako danas grade mašine sa postranim magazinom. Mnogo plodnijom pokazala se je ideja, da se drugi magazin smjesti iznad prvoga, te je godine 1907. konstruirana Doppelmagazin-Linotypa, koja se u svojim glavnim karakteristikama do danas održala.

Još godine 1911. konstruirana je Linotypa sa 3 magazina, koja izgleda, da je zadovoljila najhitnije i najšire potrebe štampara, te je danas još najobljubljeniji i najrašireniji model. Godine 1924. prekonstruirana je Linotypa sa tri magazina na taj način, da više nije potrebno, da se sva tri magazina nalaze na mašini, nije dapače niti više potrebno, da štampar odmah naruči sva tri magazina, nego može da počne sa jednim magazinom i jednim pismom, i da si prema potrebi i sredstvima tu jednostavnu mašinu sam izgradjuje, nabavom potrebitih dijelova, do Linotype sa tri magazina.

Već na Leipziškoj „Bugri" godine 1914. izložena je Linotypa sa 4 magazina, koja danas još pretstavlja najmnogostraniji i najizradjeniji tip slagaće mašine uopće.

*

Koncem 19. stoljeća počeli su u Zagreb dolaziti glasovi o slagaćoj mašini Linotypi, pa je naša stara generacija tipografa sa skepsom primala vijesti, kako se ta mašina polako širi po zapadnoj Evropi i kako ipak dolazi sve bliže.

U naše krajeve prva Linotypa došla je u ljubljansku Delnišku tiskarnu godine 1901.

Godine 1906. došle su u Zagreb prve Linotype u tiskaru Antuna Scholza, a još iste i početkom sljedeće godine nabavili su te mašine: Ignac Granitz, koji je kasnije proširen u našu Tipografiju, Zemaljska tiskara, tiskara Stjepan Kugli, te Pfeifer u Osijeku.

Na teritorij Hrvatske i Slavonije uvezeno je od rujna 1906. do rujna 1907. godine 20 Linotypa. Do konca rata bilo je na teritoriju današnje Jugoslavije 80 Linotypa. Od svršetka rata do danas uvezeno je daljnjih 146 komada, tako da danas u Jugoslaviji radi ukupno *226 Linotypa* raznih modela i konstrukcije.

Od toga radi u:

Zagrebu	74 Linotypa
Beogradu	58
Ljubljani	30
Sarajevu	10
Mariboru	9
Splitu	8

U našem poduzeću radi 15 Linotypa, i to: 2 stare Simplex-Linotype, 1 Victorlina i 12 Doppelmagazin-i. Dreimagazin-Linotypa najmodernije konstrukcije, tako da je naš slagarski odio jedan od najjačih u čitavoj Jugoslaviji.

Sve naše Linotype dobavili smo od grafičkog poduzeća Gutenberg-Haus, Gebr. Geel, Wien, pa tom prilikom osjećamo potrebu, da se sa nekoliko riječi sjetimo te naše stare poslovne veze.

Dok je kod nas omladina nakon svršenih studija pokazivala jedinu ambiciju, da se smjesti u državnoj službi, gdje će godinama redovito avanzirati i nakon 35 godina steći mirovinu, dotle po primjeru ing. Otto Geela izgleda, da je već onda na kulturnom zapadu postojao običaj, da se trgovini ne posvećuju samo djeca, koja nisu pokazala osobitog talenta u školi, nego da i mladi ljudi iz najboljih porodica, nakon svršenih visokih škola, polaze u trgovinu i ulažući svoju veću naobrazbu, unapredjuju tu važnu granu privrede svoga naroda.

Tako je Otto Geel mladi Švicar iz ugledne i bogate gradjanske obitelji iz Sargansa, nakon što je iza svršene tehnike stekao naslov inžinira, došao u Beč i tu u zajednici sa svojim bratom Rudolfom osnovao godine 1884. grafičko poduzeće, koje je vodio sve do svoje smrti, prošle jeseni.

Ing. Geel dolazio je u Zagreb, dok su najstariji naši stručnjaci bili još naučnici u ono 5—6 tiskara, što su u ono doba u Zagrebu radile. Kroz dugi niz od više nego 50 godina, g. ing. Geel aktivno je sudjelovao na izgradnji našeg štamparstva i primjenjivao mu ne samo svoje kredite, nego i svoje stručno i opširno znanje; pa i u našoj Tipografiji mnoga mašina nosi tablicu sa renomiranim naslovom svjetskog glasa „Gutenberg-Haus Gebr. Geel, Wien".

Trgovačka kuća Gutenberg-Haus, Gebr. Geel, Wien, poznata je kod nas u prvom redu kao zastupnica Hergenthalerove tvornice Linotypa, ali djelatnost ove velike firme ne ograničava se na same slagaće mašine. U zastupstvo te firme spada i velika tvornica štamparskih strojeva M. A. N., koja je od konca rata postavila u Jugoslaviji 5 najvećih ovdašnjih rotacionih strojeva i veliki niz brzotisnih mašina.

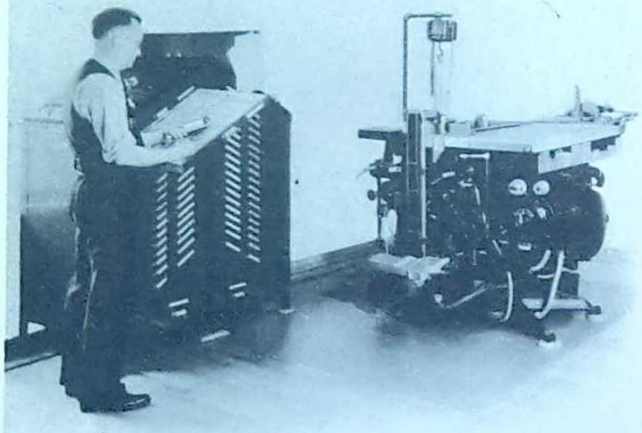

A. P. L. Linotypa

PREDOVIĆ D.D.

ZAGREB

VRHOVČEVA ULICA 10

SUBOTICA

PAJE DOBANOVAČKOG 3

BEOGRAD

BRAĆE JUGOVIĆA UL. 17

WIEN

ST. MARX BROJ 3

Uspješno poslovanje naše krojačkog salona za gospodu g. Petrovića

PRVA ENGLESKA
KROJAČKA DVORANA

PETROVIĆ

ZAGREB
PREOBRAŽENSKA UL. 2
MEZZANIN
UGAO ILICE BROJ 9

TELEFON 90-09

Pred deset godina vrativši se iz inozemstva otvorio je g. Petrović svoj skromni krojački salon za gospodu u Ilici 35, ali nakon kratkog vremena se preselio u svoje sadanje prostorije, koje su najelegantnije, i na najljepšem mjestu u Zagrebu, sve je to naravno postigao u kratko vrijeme sa svojom marljivošću, a u glavnom susretljivošću prama svojim mušterijama, a istodobno što je još važnije, svojim novim krojem, a to jest takozvanim najsavršenijim direktnim krojem, o kom sad već sva štampa piše, jer je to jedna novost u, krojačkom obrtu, koja daje veliku zadovoljštinu krojaču, a pogotovo mušteriji, koja se u svom odijelu osjeća udobno! Iz gornjeg se vidi da je kod odijela glavni sistem krojenja koga dotični krojač znade.

Sa ovim se najtoplije preporuča cijenjenom građanstvu naša već poznata krojačka veleradnja za gospodu.

PETROVIĆ.

„ELIN"

JUGOSLAVENSKO DRUŠTVO ZA ELEKTRIČNU INDUSTRIJU d. d.

DIREKCIJA ZAGREB — TEHNIČKI ODIO Telefon 49-75
Prodajni ured Vrhovčeva ul. 7 — Skladište radiona Telefon 49-76

BRZOJAVNI NASLOV: ELIN ZAGREB

TEHNIČKI UREDI U

BEOGRADU: Ing. Eugen Vučinić, Vlajkovićeva ul. 30. Telefon 29-3-89
LJUBLJANI: Ing. Karlo Skala, Aleksandrova ulica 16
MARIBORU: Ing. Emil Scherer, Razlagova ulica 24, Telefon 22-39
SARAJEVU: Ing. R. Rekveni, Kulovića ulica 12
SPLITU: Š. Kocelć, Francuska obala 5. Telefon 512

IZRADJUJEMO I DOBAVLJAMO:

Elektromotore. Generatore. Transformatore svijU vrsta do najvećih dimenzija i učina. Dinamo strojeve za električno svarivanje sistema Dr. Rosenberg. Motorgeneratore za pretvaranje struje. Živine ispravljače i pretvarače struje sa staklenim klipovima. Specijalne pogone jamskih dizalica i za industrijske svrhe. Električne centrale. Vodove visokoć napona. Rasklopna postrojenja. Transformatorske stanice. Mjesne mreže. Električne lokomotive i kompletne uredjaje za željeznice, tramvaje i industrijske kolosjeke. Električne žičare.

Telefoni br. 63-55 i 63-57 — Brzojavi: Lefeniks Zagreb

„FENIKS"

DRUŠTVO ZA OSIGURANJE ŽIVOTA

Filijalna direkcija:

ZAGREB, JURIŠIĆEVA ULICA 19

(u vlastitoj zgradi)

Garantna sredstva preračunato u dinarima . . . . . 6.117,383.000·–
Stanje osiguranja koncem 1933. godine u dinarima . . . 27.541,000 000·
U godini 1933. isplaćeno u životnoj grani osigurnine din. 645,416.000·—
Prihodi na premiji u životnoj grani u 1933. g. iznose din. 1.592,319.000·

GRANE OSIGURANJA:

Život, požar, provalna kradja, auto, nesretni slučajevi, osiguranje miraza i rente.

HRVATSKA SVEOPĆA KREDITNA BANKA D. D. ZAGREB

Zavod osnovan je god. 1912 kao kreditna ustanova, koja je imala služiti u prvom redu finansiranju naše trgovine i industrije. Zahvaljujući svojim inostranim vezama, zavod je ispunjavao u cijelosti svoju zadaću oko finansiranja i olakšanja naše vanjske trgovine. Kreditna je banka, vodjena na čisto komercijalnoj bazi, bila kadra i u najkritičnije vrijeme našega bankarstva bez svake smetnje udovoljiti svim svojim obvezama i vršiti sve svoje funkcije. Bilanca zavoda koncem godine 1934 pokazuje ukupno stanje uložaka od Din 110,841.062.42. Likvidna sredstva zavoda iznose koncem god. 1934 Din 47,987.259·09 i to: U gotovom u blagajni Din 36,621.859·36, slobodna potraživanja kod banaka Din 6,708.791·71, a u valutama i u svakovremeno unovčivim državnim papirima Din 4,656.608·02. Bilanca iskazuje koncem godine 1934 uključivo prenos dobitka iz ranijih godina dobitak od Din 4,048.277 60.

HRVATSKA BANKA D.D.

ZAGREB, PREOBRAŽENSKA 4

Podružnica: Sušak, Strossmayerova ulica 6

Uplaćena dionička glavnica:
Din 20,000.000·—

DOPISNICI U SVIM
DIJELOVIMA SVIJETA

Kupuje i prodaje devize i valute.
Podjeljuje kredite trgovačkim i
industrijskim poduzećima.
Prima uloške na knjižice i na
tekući račun te ih ukamaćuje
najpovoljnije.

AFILIJACIJA
BANCA COMMERCIALE ITALIANA, MILANO
Travellers čekovi B. C. I.

OPŠTE JUGOSLOVENSKO BANKARSKO DRUŠTVO A. D.

SOCIÉTÉ GÉNÉRALE DE BANQUE YOUGOSLAVE S. A.

Palača glavnog zavoda u Zagrebu

GLAVNI ZAVODI: FILIJALE:

BEOGRAD ZAGREB LJUBLJANA NOVI SAD

UPLAĆENA DIONIČKA GLAVNICA DIN 60,000.000·—

BRZOJAVNI NASLOV: BANKVEREIN

Patronatski zavodi:

Banque Belge pour l'Etranger, Bruxelles
Oesterreichische Creditanstalt-Wiener Bankverein, Wien
Basler Handelsbank, Basel
Česka Banka Union, Praha

Obavlja sve bankovne transakcije uz najkulantnije uvjete, a štedne uloške ukamaćuje najpovoljnije

IVAN PASPA I SINOVI

Još godine 1896. osnovao je naš, sada već pokojni, onda vrlo popularni sugradjanin, IVAN PASPA električnu radionu za slabu struju.

Zagreb još tada nije imao električne centrale.

Ivan Paspa

Kada je godine 1907. uredjena električna centrala, proširuje svoj posao i na instalacije jake struje i na trgovinu električnim potrepštinama i rasvjetnim tjelesima. Danas naš najveći posao te struke u Bogovićevoj 9. U to doba dorastoše mu i sinovi, pa upriješe svi zajedničkim silama.

Godine 1920. urediše u Gundulićevoj ulici tvornicu baterija, poznate marke „CROATIA" za džepne svjetiljke anodnih i grijaćih baterija za radio-aparate, te svih vrsta galvanskih elemenata.

Godine 1928. prenašaju tvornicu u vlastitu zgradu na Koturaškoj cesti 69, koja je ove godine dogradjena sa izgledom kao na čelu ovoga opisa.

Ovdje pridodaju godine 1930. proizvodnju džepnih električnih svjetiljaka, prvu i jedinu u našoj državi da onda postepeno prošire poslovanje na proizvodnju rasvjetnih tjelesa, pa ugljenih četkica za sve vrste električnih strojeva i aparata.

U tvornici obavljaju se osim toga još i popravci svih vrsti električnih strojeva i aparata.

ZAGREBAČKA DIONIČKA PIVOVARA I TVORNICA SLADA

Osnovana 1892 — Osnovana 1892

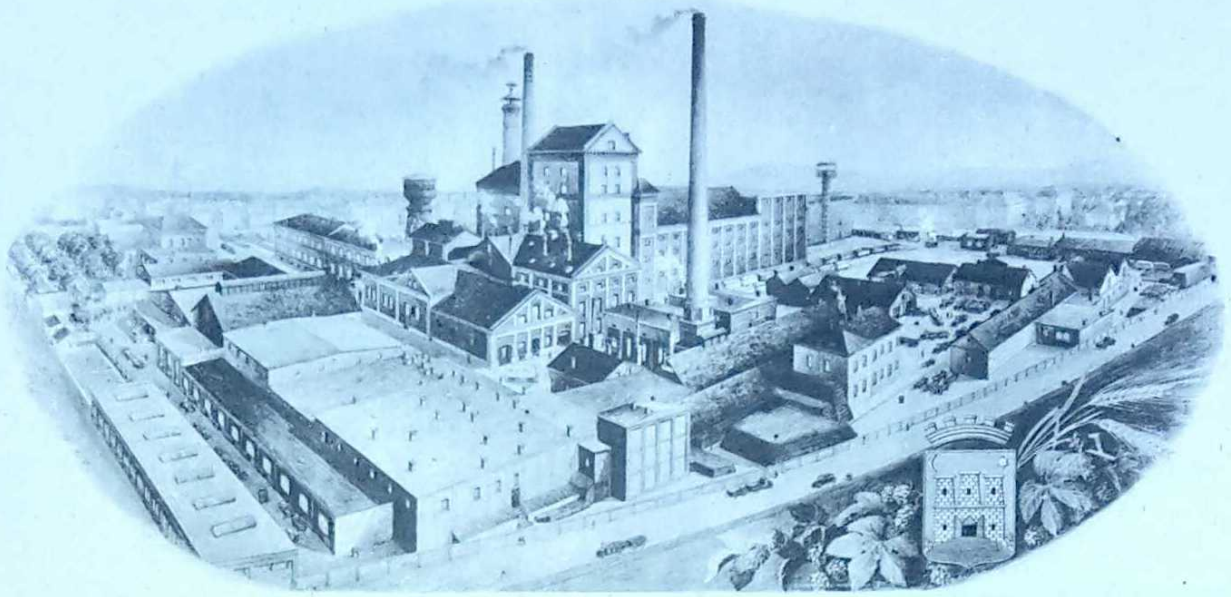

PIVOVARE:

KARLOVAC
Dubovac — Telefon broj 7.

ZAGREB
Ilica 224 — Telefon 4090, 6186, 4091

SISAK
Gundulićeva 117 — Telefon 32

Osnovano 1921. godine — Osnovano 1921. godine

„SAVA"

OPĆE OSIGURAVAJUĆE DIONIČARSKO DRUŠTVO U ZAGREBU

Dionička glavnica Din 10,000.000·— potpuno uplaćena

DIREKCIJA U ZAGREBU

Zrinjski trg broj 3 (vlastita palata) – Telefon broj 73-54, 73-55, 73-56 i 73-57

GENERALNA ZASTUPSTVA:

Beograd, Trg Prestolonasljednika Petra 35
Ljubljana, Sv. Petra cesta 2
Novi Sad, Miletićeva ulica 19
Sarajevo, Zemaljska banka za B. i H.

Zastupstva u svim većim mjestima države!

PREUZIMA UZ NAJKULANTNIJE UVJETE:

1. Osiguranje protiv požara i chômage.
2. Osiguranje protiv provalne kradje.
3. Osiguranje protiv loma stakla i strojeva.
4. Osiguranje transporta svake vrsti po kopnu, po rijekama i po moru.
5. Osiguranje protiv tuče (grada, leda).
6. Osiguranje protiv nezgoda.
7. Osiguranje zakonske dužnosti jamstva.
8. Osiguranje svake vrsti automobila.
9. Osiguranje protiv vodovodnih šteta.

Društveni garancijski fondovi iznose Din 29,426.980·—
Isplaćene štete od osnutka društva Din 238,565.500·—

Kupujte RUFF karamele, čokolade, bonbone i kakao

ORIGINALNE ENGLESKE TKANINE

SPECIJALNA TRGOVINA

TURNER I PEŠIĆ

ZAGREB TELEFON 20-49 **ILICA BR. 9**

Šumska industrija

Filipa Deutscha sinovi

Vrhovčeva ul. 1 Zagreb Telefon 30-47

Parna pilana u Turopolju

Export najfinije hrastovine

Na skladištu ima velike količine potpuno suhe hrastove gradje svih dimenzija

Utemeljena godine 1860.

PRVA HRVATSKA TVORNICA ULJA

DIONIČARSKO DRUŠTVO

ZAGREB

★

Proizvadja najfinije stolno ulje poznate marke

CRVENA ZVIJEZDA

Dvostruko rafinirano — zdravo — čisto

★

Najbolja se roba poznaje po marci.

Zato svugdje izričito tražite:

ZAGREBAČKO ULJE

„CRVENA ZVIJEZDA"

ZA URED
ZA DOM
ZA PUTOVANJE

samo

REMINGTON

NA SKLADIŠTU IMADEMO 20 RAZNIH NAJNOVIJIH MODELA!

GENERALNO ZASTUPSTVO
REMINGTON PISAĆIH STROJEVA

MATADOR VLASNIK: A. BENČIĆ

ZAGREB, ILICA 5 (OKTOGON)

TEL. 40-09

MOSTER
TVORNICA LAKA I BOJA
D. D.

ZAGREB
RADNIČKA CESTA BROJ 41
(NA KANALU)
TELEFONI 3895, 3896

„OBNOVA"
D. D. ZA ISKORIŠĆIVANJE SIROVINA
ZAGREB
BEOGRAD • OSIJEK • SARAJEVO
LJUBLJANA
Fabrika pamučnjaka i vate
Veletrgovina sirovina

TRGOVINA SPECERAJA
I DELIKATESA
Ivan Kohek

ZAGREB
JURIŠIĆEVA ULICA BROJ 16
TELEFON 35-54

„DANICA"
D. D. ZA KEMIČKE
PROIZVODE
ZAGREB

PROIZVODI I PRODAJE IZ
TVORNICE U KOPRIVNICI:
UMJETNO GNOJIVO
SUMPORNU KISELINU
KISIK

DIN 90,000.000— JAMČEVNA SREDSTVA

UJEDINJENO
OSIGURAVAJUĆE DIONIČARSKO DRUŠTVO
ZAGREB
TRG KRALJA PETRA BROJ 11
TELEFON 23-83, 25-85, 32-68

PREUZIMA
sve vrsti osiguranja požara, šomaž, tuča, provalna krađa, nezgoda, transport, zakonska dužnost jamstva, autokasko i lom stakla

PODRUŽNICE:
Zagreb, Beograd, Ljubljana, Novi Sad, Osijek, Sarajevo, Split, Dubrovnik, Petrovgrad, Pančevo, Skoplje

ZASTUPSTVA
U SVIM VEĆIM MJESTIMA

Intercontinentale
CARO I JELINEK
Medjunarodno otpremništvo d. d.
ZAGREB
Ilica broj 31, I. kat. — Telefon broj: 45-66, 20-87 i 30-17.
BEOGRAD, NOVI SAD, MARIBOR,
SUBOTICA, LJUBLJANA, SUŠAK.

Bavi se internacionalnom špedicijom.

Podržava redoviti zbirni promet iz: Engleske, Francuske, Belgije, Švicarske, Čehoslovačke, Njemačke, Austrije i Italije. Tarifno-car. posrednički, skladišni, prevozni i preselidbeni odio.

VLASTITA PATENTIRANA PRESELIDBENA KOLA.

KR. DVORSKI DOBAVLJAČI

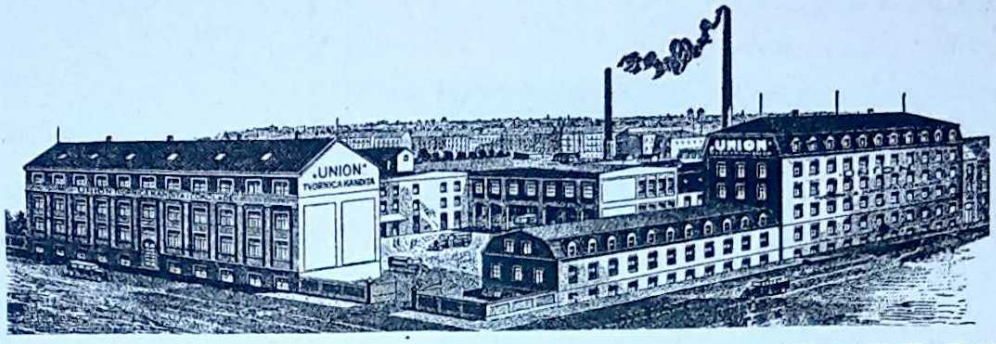

UNION *TVORNICA KANDITA I ČOKOLADE* **ZAGREB**

VODEĆE NABAVNO VRELO
SPECERAJSKE I KOLONIJALNE ROBE

Ivan Penić d. d., Zagreb

VELIKO SKLADIŠTE I IZBOR
BIRANIH VLASTELINSKIH VINA

Više veselja
i veće zadovoljstvo

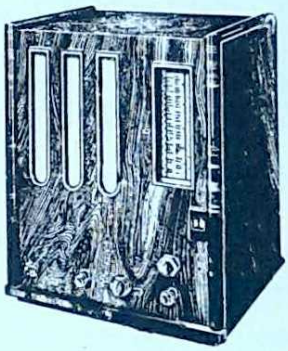

imat ćete sa

ORION
RADIO APARATIMA

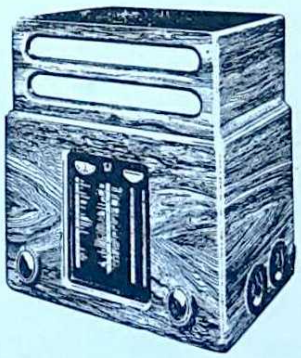

Jedan pokus uvjerit će vas, da Orion proizvodi sa Tungsram barijevim cijevima predstavljaju vrhunac moderne radio tehnike

AUTORIZIRANA PRODAVAONA
ORION APARATA

J. HERZL
ZAGREB, MARTIĆEVA 12
TEL 37-94

ERVI

Domaći proizvod!
Odlična kakvoća!
Povoljne cijene!

Tvornica:
Ing. V. Schön i brat, Zagreb
Generalno zastupstvo:
„PAPIEROS" ZAGREB

NOVI TOALETNI PAPIR
SANOL „K"
nedostiživ je u svojoj kakvoći!

Iskušajte ga samo jednoć — i nećete više htjeti ni jedan drugi toaletni papir!

Tvornica za papir i ljepenku I. Bonač i sin, Količevo-Domžale
Generalno zastupstvo:
»PAPIEROS« ZAGREB

IZVJESTOVNICA
Viktor SELINGER i sin
ZAGREB, ILICA 26
Telefon 46-63 i 53-14
INFORMACIJE – INKASSO
AUSKÜNFTE – INKASSO

CORONA
The PORTABLE TYPEWRITER

Solidan pisaći stroj sa garancijom

Najmoderniji i najsavršeniji pisaći stroj

amerikanski pisaći strojevi

NOTTER I DRUG
ZAGREB, GUNDULIĆEVA 5

Tražite prospekte, cijene i uvjete!

S A D R Ž A J

Strana

Uvod 3
Dr. Eduard Beneš: Razvitak k čehoslovačkom i jugoslavenskom jedinstvu . 4
Conte Carlo Sforza: Talijani i Jugoslaveni 4
Guglielmo Ferrero: Uspomene na Supila 5
Pismo Wickham Steed-a Gini Lombroso-Ferrero 5
Dr. Juraj Andrassy: Pacta conventa i njihove posljedice 6
Dr. Rudolf Horvat: Hrvatska politika od godine 1860.—1895. 8
Josip Horvath: Izmjena generacija (Hrvatska politika 1895.—1905.) . . . 15
Dr. Milan Hodža: Riječka rezolucija i Hrvati 27
Dr. Ante Trumbić: Riječka rezolucija (O tridesetogodišnjici njena opstanka) 28
Josip Horvath: Hrvatsko pitanje u žarištu europske politike (1905.—1914.) . 40
Vlaho Raić: Predratna omladina 52
Prof. Ivo Krbek: Razvoj organizacije hrvatske uprave 55
Dr. Valdemar Lunaček: Ugarsko-hrvatska finansijska nagodba 57
Josip Horvath: Hrvatska politika u svjetskom ratu (1914.—1918.) . . . 61
Dokumenti o postanku kraljevine S. H. S 74
Dr. Boža Marković: Politički odnosi kneževine odnosno kraljevine Srbije s Hrvatima do ujedinjenja 78
Dr. Vinko Krišković: Jedan vijek političkih ideja vodilja 81
Prof. dr. Josip Nagy: Dalmacija i Hrvatska 84
Dr. Fra Oton Knezović: Bosansko-hercegovački franjevci i Hrvatska . . 87
Petar Pekić: Političke i kulturne veze izmedju Bunjevaca i Hrvata u prošlosti 89
Dr. Šime Žužić: Istra prema Hrvatskoj u razdoblju 1860.—1918. 91
Prof. Ferdo Šišić: Kako je Hrvatska izgubila Medjumurje godine 1860/61. . 94
M. Ujević: Gradišćanski Hrvati i naše veze s njima 97
Arthur Benko Grado: Tričetvrt vijeka našeg prekooceanskog seljenja . . 100
Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (Dokumenti) 103
Dr. Rudolf Maixner: Pregled vanjskih odnosa Kraljevine S. H. S. 105
Slobodan Jovanović: Stojan Protić i hrvatsko pitanje 108
Dr. Juraj Andrassy: Ustavno pravo Jugoslavije 109
Josip Horvath: U zajedničkoj državi (Pregled političkih dogadjaja od god. 1918.—1929.) 111
Yves Chataigneau: Hinković o vanjskoj politici Austro-Ugarske nakon aneksije 118
Ivan Meštrović: Nekoliko riječi 119
A. Bazala: Filozofijska težnja u duhovnom životu Hrvatske od pada apsolutizma ovamo 120
Dr. Ljubomir Maraković: Hrvatska književnost 1860.—1896. 124
Dr. Ivo Hergešić: Mladi u hrvatskoj književnosti 1897.—1907. 126
Dr. Ljubomir Maraković: Hrvatska književnost u XX. vijeku 130
Dr. Stjepan Srkulj: Vatroslav Jagić 134
Jean Dayre: Kukuljević i Tommaseo 137
Dr. Branimir Livadić: Hrvatsko kazalište 139
Dr. Nikola Andrić: Dva kazališna portreta 144
Dr. Božidar Širola: Hrvatska glazba nakon Ilirskog pokreta 146
Ljubo Babić: Pregled hrvatske umjetnosti 149

Strana

Dr. Viktor Hoffiller: Arheologija u Hrvatskoj u zadnjih dvadeset pet godina 154
Dr. Ljubo Karaman: Rad na polju klasične arheologije u Dalmaciji . . . 157
Dr. Lovre Katić: Razvitak hrvatske arheologije u Dalmaciji 161
Prof. Gjuro Szabo: Zagreb od godine 1860. do danas 167
Alfred Albini: Naša arhitektura u prošlosti i sadašnjosti 170
Antun Jiroušek: Utjecaj hrvatske etnografije na razvoj kulturnih prilika u hrvatskome narodu 177
Dr. Milan Šenoa: Geografija Hrvatske od polovice XVIII. stoljeća . . . 179
Dr. Krunoslav Babić: Razvitak hrvatske zoologije 181
Dr. Vale Vouk: Scientia Amabilis kod Hrvata 183
Dr. M. Sallopek: O razvoju geologije i mineralogije u hrvatskim krajevima 184
Dr. Vladimir Vranić: Razvitak matematike i srodnih disciplina kod Hrvata od godine 1860. do danas 186
Dr. Antun Vrgoč: Farmacija kod nas u zadnjih pedeset godina 187
Dr. Vladimir Bazala: Pregled medicinskih nastojanja u Hrvatskoj i Slavoniji napose u drugoj polovici XIX. i na početku XX. stoljeća 189
Dr. Ivan Esih: Hrvatska historiografija u posljednjih 75 godina 192
Dr. Ivan Esih: Razvitak hrvatske lingvistike u posljednjih tri četvrtine stoljeća 196
Dr. Vladko Maček: Bit hrvatskog seljačkog pokreta 199
Dr. Milan Ivšić: Razvitak hrvatskog društva u drugoj polovici XIX. stoljeća 200
Josip Ljubić: Hrvatsko zadrugarstvo 210
Prof. dr. V. Mandekić: Razvoj narodnog gospodarstva zadnjih 75 godina . 213
Dr. Đuro Račić: Naše narodno gospodarstvo 222
Petar Giunio: O našem pomorstvu 225
Ivan Peršić: Sto godina hrvatskog novinstva 227
Dr. Miro Majer: Hrvatska pjevačka društva 230
Dr. Franjo Bučar: Tjelovježba i šport 231
Josip Juraj Strossmayer
Dr. Andrija Spiletak: Uloga katoličke crkve u hrvatskoj povijesti . . 234
Dr. Ivan Esih: Strossmayer i „Pozor“ („Obzor“) 235
Prof. Josip Pasarić: Iz života biskupa Strossmayera 237
Iz „Obzorove“ prošlosti
Branimir Gršković: „Pozor“, „Branik“, „Zatočnik“ 240
Alfred Makanec: Miškatović o rakovičkoj buni 241
Branimir Gršković: Osnivanje neodvisne narodne stranke i „Obzor“ . 241
Josip Pasarić: Zapljene i progoni „Obzora“ pod Khuenom 243
Ivan A. Milićević: O suradnji nekih Bošnjana i Hercegovaca, a poglavito Muslimana u „Obzoru“ 249
Dr. Franjo Bučar: Bugari i „Obzor“ 252
Dr. Antun Barac: Sto godina novije hrvatske književnosti i „Obzor“ . . 254
Ivo Šrepel: Pedeset godina hrvatskog umjetničkog likovnog stvaranja iz „Obzorove“ perspektive (1885.—1935.) 261
Dr. Gjuro Šurmin: „Obzor“ i vojnička cenzura u vrijeme rata 1916.—1917. . 266
Obzorovi urednici i suradnici 267
Matko Rojnić i Nikola Žic: Popis glavnih „Obzorovih“ članaka 271

U M J E T N I Č K I P R I L O Z I

VLAHO BUKOVAC: PORTRET J. J. STROSSMAYERA (NASLOVNA SLIKA

RUDOLF VALDEC: FRANJO RAČKI

R. FRANGEŠ-MIHANOVIĆ: HRVATSKI KRALJ TOMISLAV

IVAN MEŠTROVIĆ: POVIJEST HRVATA

IVAN RENDIĆ: ANDRIJA KAČIĆ-MIOŠIĆ

FERDO QUIQUEREZ: KRUNISANJE KRALJA ZVONIMIRA

VLAHO BUKOVAC: HRVATSKI PREPOROD

VLADIMIR BECIĆ: BOSANSKI PEJSAŽ (VRŠIDBA)

LJUBO BABIĆ: PROGLAŠENJE ZAGREBA SLOBODNIM I KRALJEVSKIM GRADOM

I S P R A V I: Na str. 8. Pod slikom Hrvatski sabor godine 1860. — Instalacija bana Šokčevića ima stajati umjesto crtež F. Quiquereza: crtež Ivana Zasche-a.

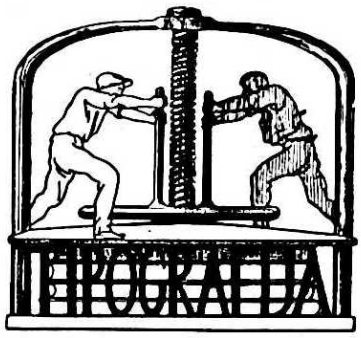

U R E D I L I: D^R M I L I V O J D E Ž M A N I D^R R U D O L F M A I X N E R

Oglas registriran pod S. Br. 6704 od 1. III. 1935.

Dar
koji uvijek
i svakoga
razveseli
KÖLNISCH WASSER
BLAU-GOLD
4711
Kölnisch Wasser
"GLOCKENGASSE"
KÖLN
4711 Echt Kölnisch Wasser
Modro-xlatna etiketa
REPREZ. RAVE D.D. ZAGREB